İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
KURULAN BİR HEYET TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TELİF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SÛRETİ İLE
NEŞREDİLMİŞTİR

5. CİLT 1. KISIM

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ
İSTANBUL
1987

H.

HĀ'. [Bk. HÂ.]

ḤĀ'. [Bk. HÂ.]

ḪĀ'. [Bk. HÂ.]

HÂ. HĀ', arap alfabesinin 26. harfi olup, ebced hesabında 5 rakamına delâlet eder. Lâtin alfabesinin *h* harfine muâdildir. Bu harf bütün arap lehcelerinde ilk hâli le kalmıştır, yalnız maltızcada değişerek, *hamza* eya *ḥ* olmuştur. Müenneslik eki olarak, kelinenin sonuna eklendiği (*hā' al-ta'nīṯ*) ve *t* elâffuz edildiği zaman, *tā'* harfinin iki üst oktasını alır. Hakikatte bu yazış şekli müenslik eki olan *-at*'in durak hâlinde *-ah* telâffuz ileceğini belirtmek maksadına mâtuftur; cümde vasıl hâllerinde ise, *-at* telâffuzu, (ibrâde olduğu gibi, bâkî kalmıştır. Bununla aber, duraklarda *-at*'ten *-ah*'e geçiş, arap anının hâkim olduğu bütün ülkelerde, aynı manda vâkî olmamıştır. Telâffuzun yazılış kli üzerine kat'î bir te'sir icrâ etmiş olduğu agrib memleketlerinde bu keyfiyet şark memketlerinde olduğundan daha erken vâki olmuşr (bk. Nöldeke, *Beitr. zur sem. Sprachwissschaft*, s. 10); bunun içindir ki, farslar arap elimelerinin bir kısmını *-at* telâffuzu ile almışlarr. Asıl arap lisanında ise, bu *h* harfinin, sonrarı bütün lehcelerde zâil olduğu için, imlâda evcûdiyeti artık sâdece tarihî bir değeri hâizdir.

HÂ. ḤĀ', arap alfabesinin 6. harfi olup, ebced hesabında 8 rakamına delâlet eder. Sâmî lisanlara hâs olan derinden bir gırtlak sesi ile, hemen-hemen *'ayn* [b. bk.] harfinin sadâsız telâffuzuna yakın bir tarzda telâffuz edilir; zâten *'ayn* harfinin sadalılığını kaybettiği lehcelerde bu harf *ḥā'*'ya inkılâp etmiştir. Msl. mısır lehcelerinde, benzeşme sebebi ile (*arba'ta'şar* yerine *arbaḥtāşer* gibi), maltızcada kelime sonlarında dâimâ böyle olmaktadır („gözyaşları" demek olan *dumū'* yerine *dumūḥ* gibi). Bu sesin mâhiyeti hakkında yapılmış olan araştırmalar, buna yakın olan *'ayn* sesinin mâhiyeti hakkında yapılmış olan araştırmalardan daha kat'î netice vermiş değildir. Buna dâir muhtelif fikirlerin münakaşası için bk. E. Mattsson, *Études phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth* (Upsala, 1910), s. 41 v.dd. — Arabistan'ın cenûbunda bu ses *hā'* sesine yaklaşır. Keza farslar ile türkler de, arapçadan alınmış kelimelerde, *ḥ*'ları ekseriyetle *h* gibi telâffuz ederler. Muhtelif Afrika adlarında, msl. Hausa kabîlesinin isminin imlâsında görülen *ḥā'* harfi, sâdece bir yazış şekli itiyadındandır; yoksa telâffuz bakımından, bunlar *h*'den başka bir şey değildir. (H. BAUER.)

HÂ. ḪĀ', arap alfabesinin 7. harfi olup, ebced hesabında 600 rakamına delâlet eder. Arap alfabesine mahsus harflerdendir (*ḫā'*'dan bir nokta ile ayrılır). Ârâmî ve ibrânî yazılarında *ḫā'*'dan farkı yoktur. Habeşçede *ḫavt*'tan tefrik edilmek için, *ḫarm*'ın kendine mahsus bir şekli vardır. Bununla berâber, yazmalarda bu iki harf sık-sık biri diğerinin yerine geçmektedir ve yeni habeş lehcelerinde boğaz seslerinin telâffuz farkları pek hafiftir ve hattâ hiç yoktur. Minâ'î ve sâbi'î dillerinde *ḫā'* harfi, *ḫā'*'dan pek hafif ayrılık gösteren bir işâretle tefrik edilir. Âsûrî yazısında *ḫā'*'ya tekabül eden ses umûmiyetle boğaz seslerinden ayrı gösterilir.

Bibliyografya: Sâmî dillerin mukayeseli gramerleri (Wright, Zimmern, Brockelmann, Cohen v.b.); A. Schaade, *Sībawaihi's Lautlehre* (Leiden, 1911), s. 19, not 48.

ḤABAR. [Bk. HABER.]

ḤABAṬ [Bk. HABAT.]

ḤABAT. AL-ḤABAṬ, cenûbî Arabistan'da, mübârek makamlara verilen isimdir; bir velînin siyâneti altında bulunan ve ekseriyâ o velînin kabrini ihtivâ eden böyle yerler bir sığınak teşkil eder. Bu mübârek makamlara sığınanlara dokunulmaz ve onlar öldürülmez. *Ḥabaṭa* fiili cenûbî Arabistan lehcesinde „durdurmak" ve „tutmak" mânalarına gelir. Cenûbî Arabistan'ın en mühim *ḥabaṭ*'ı

cudu on bin nefere bâlig oldu. Özdemir Paşa Süveyş'ten gemiler ile Savâkin'e geçerek, ilkin orayı ele geçirip, bir kaymakamın idâresine tevdi ettikten sonra, karadan harekete devam ile sâhilleri, Muṣavva' şehrine kadar boydan-boya fethetmiştir. Habeşistan'ın Kızıldeniz sâhilinde iskelesi olan Muṣavva'ʾı Özdemir Paşa, bundan sonraki fütuhâtı için, bir üs hâline getirmiş ve oradan hareketle evvelâ دوارو (Debaroa) beldesini almış, sonra „habeşin makarr-ı hukûmeti olan بونديه (Bundiye?) şehri üzerine varıp, şehr-i mezkûru dahi kâffe-i mülhakat ve inhası ile zapt ve teshir edip, mahal-i mezkûrda hukûmet-i osmaniyeyi teşkil eyledi" (al-Ḥâcc Aḥmed Râşid, miralay âzâ-i meclis-i hassa, *Târîḫ-i Yaman va Ṣan'â'*, İstanbul, 1291, I, 287—291). Aynı müellif „Özdemir Paşa'nın Habeş'te feth ile taht-ı hukûmet-i seniyyeye aldığı bilâdın vüs'at ve mıkdarı ancak (kendisinin yanında bulunan) askerin muhafaza edebileceği kadar mahalden ibâret" olduğunu kaydettikten sonra „imdad gönderilmek lâzım gelse idi, Habeşistan'ı bütün-bütün kabza-i teshire" almak mümkün olacaktı mutâleasını serdetmektedir. „Makarr-ı hukûmet ittihaz eylediği Bundiye şehrinde câmi ve mescidler bina" eylemiş olan Özdemir Paşa 967 (1559/1560)'de bu şehirde vefat ederek, yine orada defnedilmişse de, yerine serdar tâyin edilmiş olan oğlu Osman Paşa babasının nâşını Muṣavva'ʾda inşa ettirdiği bir türbeye nakletmiştir (Ḳuṭb al-Dîn al-Makkî'ye göre, Özdemir Paşa 969 = 1561/1562 'de ölmüştür). Özdemir-oğlu Osman Paşa hakkında, bir çok kaynaklardan istifâde ederek, dikkate şâyân bir seri makale neşretmiş olan Abdurrahman Şeref Bey (*TOEM*, nr. 21—25), Osman Paşa'nın habeş beylerbeyiliğinde 7 sene kalmış ve türk Hâkimiyeti altına yeni girmiş olan bu toprakların — gerek coğrafî durum, gerek Danakil kabîlelerinin mütemâdî tecâvüz ve yağmaları ve bir taraftan da habeş ümerâsının türkler eline geçen yerleri geri almak için giriştikleri hareketler ve hücûmlar sebebi ile — dâimî tehlike altında bulunmasına rağmen, bütün müşkilleri yenerek, hem Habeş eyâleti ile Mısır'ın irtibatını muhafaza etmeğe, hem de „tebeanın zarar ve teaddiden vikayesine... ihtimam eylemiş ve muvaffak dahi olmuş" olduğunu kaydetmektedir. Özdemir-oğlu Osman Paşa 16 safer 975 (22 ağustos 1567)'te azledilmiştir. Abdurrahman Şeref Bey bu azlin sebebi hakkında kendi istifâde ettiği kaynaklarda mâlûmat bulamamış olduğunu bildirerek, keyfiyetin Sultan Süleyman'ın vefatı üzerine vâki olan saltanat değişikliği ile alâkalı olmasını muhtemel görmektedir. Osman Paşa'nın infisâlinden sonra, habeş ahvâli hakkında pek ehemmiyetsiz hâdiseler ile bâzı paşaların isimlerinden başka bir şey bilinmemektedir; msl. 1600 yılına doğru Hudaverdi, 1600'ün ilk yarısında Aydın, 1650'de İbrahim, 1655'e doğru Mustafa ve 1673'te Fortacı Aḥmed Paşa'lar. Hudaverdi Paşa'nın yukarıda Habeşistan maddesinde 1589'da Arkiki civarında Sarṣa Dengel tarafından mağlûp edildiği ve muharebede vefat ettiği bildirilen Kadâvert olması ihtimâli varsa da, *Sicill-i osmânî*'de „orada olup, habeş beylerbeyisi ve 998 (1589/1590)'de Revan beylerbeyisi ve 1003'te Kars, 1005'te Bosna beylerbeyisi olup, 1006 (1597/1598)'da azledilmiş ve bâdehû fevt olmuş" diye tavsif edilen Hudaverdi Paşa'nın 1589/1590'da Revan beylerbeyiliğinde bulunmuş olması zihne tereddüt vermektedir. Muharebede ölmek gibi mühim bir hâdisenin *Sicill-i osmanî*'de ihmâl edilmiş olması da mümkün görülmemektedir. Bu hâle göre, ya Kadâvert'in başka bir kimse olması, yahut iki menbadaki tarihlerden birinde hatâ edilmiş bulunması akla gelmektedir. Her hâlde XVIII. asırdan itibâren, bir taraftan dahilî gâileler, diğer taraftan Avrupa'daki topraklar üzerinde devamlı harpler yüzünden, Osmanlı imparatorluk idâresi Habeş eyâletini hemen-hemen tamâmiyle kendi hâline bırakmış, zâten Kızıldenizin öbür yakasında iktisâdî kıymeti pek az bir sâhilde kararsız bir vaziyette bulunan bu yerler ile pek alâkalanmamış görünmektedir. Bununla berâber, XIX. asır başlarına (yâni o havâlinin mümtaz Mısır vilâyetine bağlanmasına) kadar Yemen ve Habeş eyâletleri isimlerine, dâimâ birlikte olarak, bâzı resmî vesikalarda rastgelinmektedir.

Habeş eyâleti hakkında osmanlı te'lifâtı içinde belli-başlı bir kaynak mevcut olmamakla berâber, Topkapısarayı müzesi arşivinde mühim vesikalar bulunduğu *Türkiye cümhuriyeti maarif vekilliği Topkapısarayı müzesi arşiv kılavuzu*, II. fasikülde (İstanbul, 1940, s. 177) görülmektedir. Bu vesikalar şunlardır: 1. *Habeş diyarının fethine dâir ariza*, N. E. 3462, A. XVI; 2. *Habeş mülkünden Mehmed IV.'e gelen nâme*, N. E. 11977, T. 1650 (1060); 3. *Habeş beylerbeği İbrahim Paşa'nın hemen hareketi hakkında buyuruldu*, N. E. 5614, T. 1650 (1060); 4. *Habeş dârülharbi haritası*, N. E. 9415, A. XVIII.

(A. B.)

Eritrea. Yukarıda da işâret edildiği gibi, Sudan'ın Mısır'dan ayrılması üzerine, sâhillere yerleşmeğe başlayan italyanlar 1885'te Muṣavva'ʾı zaptederek, kısa bir müddet içinde bütün sâhili hâkimiyetleri altına geçirmişlerdir. 1889'dan itibâren, italyanlar, eski romalıların Kızıldenize verdikleri Erythraeum Mare'ye izâfetle, bu yeni müstemlekelerine Eritrea adını vermişlerdir.

Eritrea'nın ahâlisi göçebe, yarı göçebe ve yerleşik kabîlelerden mürekkeptir. Bâzı hâllerde aynı kabîlenin bir kısmı göçebe, başka bir kısmı yarı göçebe olarak yaşadığı hâlde, üçüncü bir kısmı yerleşik olabilir. Umûmî bir an'aneye göre, pek eskiden beri Eritrea'ya, birbiri ardı sıra, 8 kavim yerleşmiştir; fakat bunların menşe'lerine ve hângi sıra ile yerleştiklerine dâir, hiç bir sarih ve doğru bilgi yoktur. Bu an'aneden istidlâl edilmek lâzım geldiğine göre, Eritrea'da dâimâ bir çok kavimler yaşamış ve yerleşik hâlinden ve çobanlık hayatından çiftçilik hayatına geçmek sureti ile, derin istihâlelere uğramıştır. Nisbeten en sâkin geçen devirler için hâl böyledir. Harp zamanlarında ahâlinin bu ahvâl dolayısı ile dağılmaları neticesinde, vukua gelen ayrılmalar, asırlarca devam ederdi; başka yerlerdeki enkaz ve harâbeler üstünde, yavaş-yavaş bir takım yeni merkezler vücude gelir ve bu merkezler, tedricen, daha evvelden mevcut olup da az-çok sâbit kalabilmiş meskûn mahaller ile birleşirdi.

Eritrea'nın bugünkü ahâlisinin büyük bir kısmı hâmî ırkındandır. Mısır medeniyeti devrinde ve yakın zamana kadar İtalya müstemlekelerini teşkil eden arâzinin bir çok yerlerinde her hâlde kavmî vasıflarını hâlis bir surette muhafaza etmiş bulunması icâp eden bu ahâli, yukarıda kaydedilen sebeplerden dolayı, haylı değişikliklere uğramıştır. Her hâlde halk arasında eskiden beri dolaşan 8 kavim telâkkisi, bugün âlimler tarafından, 10 yahut 15 ve hattâ daha ziyâdeye çıkarılmıştır. İster aynı asıldan, ister başka-başka asıllardan gelmiş olsunlar, bugün muhakkak olan cihet şudur ki, bu kavimler dil ve âdet itibarı ile, birbirinden çok farklıdırlar.

En ehemmiyetli unsur, yaylalarda yaşayan habeşlerdir ki, hududun öte tarafında Habeşistan'da yaşayan Tigrinalıların aynıdır. Müstemlekenin habeş ahâlisinin sayısı, 110.000'e varmaz ve pederşâhî esas üzerine kurulmuş medeniyet vasıflarını arzeder. Hepsi çiftçi ve çoban olan bu ahâli yerleşiktir, umûmiyet üzere birbirine yakın ve küçük köylerde yaşarlar ki, bu hâl arâzinin az münbit olmasından ileri gelmiştir. Bu habeş ahâli kümelerinin vasatî sayısı 125 kişidir. Dainelli ve Marinelli, küçük ve pek küçük köylerin sayısının çok olmasına rağmen, bilhassa italyan işgâli neticesinde inkişâf eden merkezlerden sarf-ı nazar edildiği hâlde bile, nüfusları fazla olan bâzı merkezler bulunduğuna dikkati celbederler. Her hâlde bunlardan belki hiç birinin 1.000'den fazla nüfusu yoktur. Eritrea müstemlekesine bitişik Habeşistan vilâyetlerinde de aynı hâlin müşâhede edildiği anlaşılmaktadır.

Köylerde oturan diğer iki yerleşik kavim Kunamalar (13.000'den bir az fazla) ve Barialar (7.000)'dır. An'aneye göre, bu kavimler, hâmî olup, müstemlekede bulunan kavimlerin en eskilerindendir. Sudanlılar ile az-çok karışmışlardır. Habeşler kopt mezhebinden hıristiyan oldukları hâlde, Kunamalar ve Barialar putperesttirler.

Eritrea'nın diğer kavimleri, ekseriyet itibârı ile, göçebe ve çoban olup, büyük bir kısmı müslümandır. En ehemmiyetlilerinden biri, başka kavîmlerin birbirlerine karışmalarından vücude gelen Banî 'Amr'lerdir; hayvan yetiştirmekle iştigâl ederler ve dağ ile deniz arasında dolaşırlar. Umûmiyet itibârı ile Beca dili ile konuşurlar ve takriben 40.000 nüfusları vardır. Onlardan sonra, Banî 'Amr ile deniz arasında yaşayan Habablar ve bunlara benzer kavimler gelir ki, nüfuslarının yekûnu takriben 24.000 'dir. Bunlar göçebe çobanlardır ve Tigre dili ile konuşurlar. Bunlardan sonra Mensa, Mária yahut Marea, Sabderat, Torha, Hasu, Danâkil, Dahalaki, Engana v.b. gelir ki, hepsi habeş dağlılarının neslinden gelme, gâyet eski kavimler olup, ancak Mısır kolonları ve denizden gelen yunanlılar ile tesâlüp etmişlerdir. Bu zümre içinde, Keren vâdisinde yaşayan Bilenler dikkate şâyandır: bunlar, katolik, kopt mezhebinden hıristiyan ve müslüman olarak, 3'e bölünmüşlerdir ve ötekiler gibi, sırf göçebe değildirler.

Bet Takué (4.000), Begina (1.000) ve Mensalar, Bilenler ile komşudurlar. Assaorta (9.000), Miniferi (5.000) ve Hasu (1.500)'lar çobanlık ve kısmen çiftçilik eden göçebe müslümanlardır.

Danâkil diyarı ahâlisi Afar cinsindendir ve İtalya'ya âit topraklarda bunlardan 13.000 kadar vardır. Yunanlı ve mısırlı kolonlar ile tesâlüp etmiş kabîleler olsalar gerektir; çoğu göçebe ve hemen hepsi müslümandır.

Adalar, muhtelif menşe'lerden, 2.500 kadar bir ahâli ile kısmen meskûndur; bunlar başlıca balık avlamak ve inci çıkarmakla geçinirler. Muṣṣavva' sâhillerinde büyücek köylerde sâmî ırktan 10.000 kadar nüfus yaşar.

Eritrea müstemlekesinin nüfusu 808.000 kadar olup, bunun 50.000 kadarı avrupalıdır; yerliler, hemen yarı-yarıya olmak üzere, müslüman ve kopt mezhebinde hıristiyandır.

Müstemlekede bulunan dinler, ehemmiyet sırası ile, islâm (hanefî, şâfi'î, mâlikî, hanbelî), kopt mezhebi, katoliklik, protestan, hıristiyanlık ve rum ortodoks mezhebi, musevîlik ve budizmdir. En ziyâde yayılmış olan ve yayılan din, islâmiyettir.

İtalyan devrinde hukûmet yerli kavimleri *commissario* ve *residente* unvanlı memûrları

vasıtası ile idâre ederdi. Bu maksatla müstemleke toprakları orta kısımda 5 komiserliğe (*commissariato*) ve hudut boyunda ise, 5 *residenza*'ya ayrılmıştır.

Hukukî bakımdan, Eritrea'da, 14 mayıs 1908 tarihli kıral irâdesi ile mer'iyet mevkiine konulmuş bulunan ceza kanunu câri idi. Medenî kanunun neşrine kadar, ceza kanununun tatbiki hususunda, ne italyan, ne de hukuken tanınmış bir yabancı devletin tebeası olmayıp, müstemlekede doğan yahut müstemlekenin bir kabîlesine veya ırkına mensûp bulunan her şahıs, „müstemleke tebeası" sayılırdı. Keza afrikalı bir kavme yahut Kızıldeniz kıyıları kavimlerinden başka bir kavme mensûp olup, müstemleke idâresine karşı vazifelerini muntazaman yapan yahut yapmış olan veya iki seneden beri fâsılasız surette müstemlekede ikamet etmiş olan her şahıs, „müstemleke tebeası" addedilirdi. Avrupa medeniyetine mümâsil bir medeniyete mâlik bulunmayan kavme mensûp yabancılar da „müstemleke tebeası gibi" muamele görürdü.

Yerliler hakkında adliye işleri, bidâyet derecesinde, memleket reisleri, ihtiyar ve eşraf meclisleri, vilâyet ve kabîle reisleri, kadılar ile komiserler ve *residente*'lar tarafından rüyet olunurdu. Bu sonuncular, evvelce kadılar ile memleket, kabîle ve vilâyet reisleri tarafından bidâyet derecesinde bakılmış olan dâvâları, mahkemelerin kazâî salâhiyetlerine dâhil bulunanlar müstesnâ olmak üzere, ikinci derecede de (= istinaf suretiyle) rüyet ederlerdi. İtalyan kanunları, müstemlekeye, iktisâdî şartların, hukukun, ticarî münâsebetlerin, örf ve âdetlerin ve memleketin ihtiyaclarının istilzâm ettiği değişiklikler ile tatbik edilirdi. İtalyan hukuku, aynı renkten kavimlerin dinlerine müteallik belli-başlı ve esaslı âdetleri, bâzı takvidatla, kabûl etmişti. Müslümanlar hakkında, italyan kanunî mevzuatının rûhu ile te'lif edilebildiği kadar, *Kur'an* ve muhtelif kabîleler tarafından kabûl edilmiş bulunan fıkıh hükümlerine yaklaşılırdı. Bu kâide, gerek medenî, gerek cezaî hukuk hakkında câri ise de, bilhassa medenî kanuna taallûk eden hususlara, evlenme, *bay'* alım satım), *ḥaḍāna* (çocuğa bakma) ve *ʿāda* (âdet) işlerine tatbik edilirdi.

[İkinci dünya harbinde italyanların mağlûbiyeti üzerine, 1943'te müttefikler nâmına Britanya orduları tarafından işgâl edilmiş olan Eritrea müstemlekesinin siyâsî ve hukukî, nihâî vaziyeti İtalya müstemlekeleri hakkında verilecek karara muallak kalmaktadır].

Bibliyografya: Quirino Maio, *La Colonia Eritrea* (Turin, 1891); A. Mulazzani, *Geografia della Colonia Eritrea* (Floransa); D. Odorizzi, *La Dancalia settentrionale* (Asmara, 1909); Anonymus, *Tre anni in Eritrea* (Milano, 1901), Nicoletti Altimari, *Da Assab a Cassala* (Roma, 1899); Penne, *Per l'Italia africana* (Roma, 1906); G. Dainelli ve O. Marinelli, *Risultati scientifici di un viaggio nella Colonia Eritrea* (1912); A. Baldacci, *La colonie de l'Erytrée* (Bruxelles, 1910); G. Dainelli ve O. Marinelli, A. Mori, *Bibliografia geografica della Colonia Eritrea 1891—1906* (Floransa, 1907); *Ministero degli Affari Esteri*: *Raccolta di publicazioni coloniali italiane* (Roma, 1911) ve *Raccolta cartografica* (Roma, 1911).

(Á. BALDACCI.)

HABEŞİSTAN (arap. ḤABAŞ), Afrika'nın şimâl-i şarkîsinde bir memleketin ismidir; bu isim „muhtelif kabîlelerin birleşmesinden teşekkül eden cemâat" (kök: *ḥ b ş*) mânasında bir kelime olarak izah edilmek istenilmiş ise de, daha ziyâde, garbî Yemen (Tihāma)'de yaşamış olması muhtemel bulunan ve sonradan Afrika'ya göçen bir cenûbî Arabistan kabîlesinin adı olsa gerektir. Adulis (Zula) sâhilleri, gerek Kızıldeniz'de az-çok emniyetle yanaşılmağa oldukça müsâit bir vaziyette bulunması ve gerek Habeşistan yaylasına yakınlığı sebebi ile, cenûbî Arabistan'dan çıkan muhacırlar için bir câzibe merkezi teşkil ettiği gibi, Peygamber zamanında ticâret hayatı haylı gelişmiş olan Mekke ile ticârî münâsebetleri de kolaylaştırıyordu. İşte vaziyetin bu müsâitliğinden dolayıdır ki, islâm dinini kabûl etmiş olan mekkelilerden bâzıları, kureyşîlerin telkinlerine kapılarak, yeni dinlerinden dönmek tehlikesine mârûz kalmamak için, bizzat Peygamberin re'yi ile, Habeşistan'a hicret ettiler. İslâm müverrihleri buna başka bir sebep gösterirler ve artık şimdi uydurma olduğu anlaşılan bir rivâyeti ilâve ederek, Habeşistan'a ikinci bir hicretten, Peygamberin Habeşistan hükümdarına bir elçi ile bir nâme göndermiş olduğundan bahsederler. Hicretin 20. (641.) yılında, bâzılarına göre daha sonra, ʿOmar'in bu memleket sâhillerine küçük bir deniz kuvveti göndermiş olduğu, fakat bu hareketin muvaffakiyetsizlikle neticelendiği söylenir.

Bu devirden sonra asırlar boyunca, müslümanların Habeşistan'a nufuzu, âdetâ hiç denecek kadar, az olmuştur; nitekim İbn Ḫurdāẕbeh, Yāḳūbî, İbn Rusta, Muḳaddasî v.b. gibi, eski arap coğrafyacıları asıl Habeşistan hakkında bize hemen-hemen hiç bir şey öğretmemişlerdir. Umûmiyetle bunların mâlûmatı memleketin payitahtı dedikleri Carmî şehri hakkındaki bilgilerinden ibârettir. Bu mâlûmatın menşe'ini de Ḫvārizmî'nin (her hâlde Batlamyus'un γεωγ. ὑφήγησις'inden alınmış olmayan) *Ṣūrat al-arż*'ı, yâni halife Ma'mūn tarafından, 201—210 (816—825) yılları arasında yaptırılmış olan coğrafya haritası, teşkil etmektedir; Ḫvārizmî bu büyük Carmî ile bir de „habeşlilerin Carmi'si" diye, birbirinden ayrı, iki şehirden bahseder. Masʿūdī (*Murūc*, Paris, III, 34) Habeşistan'da bir çok şehir bulunduğunu söylemekle berâber, Naccāşî'nin payitahtı Kaʿbar (Ancober?, Aksum? = Ḳalġūr?)'dan başka, hiç bir şehir ismi vermemektedir. Yāḳūt yalnız bir bahis içinde Carmî ismini zikredip geçiyor (bk. *Muʿcam*, I, 29); eserinde Habeşistan'a dâir ayrıca bir madde mevcut değildir. Onun Bāẓiʿ adaları (Muṣavvaʿ, Masʿūdî, *Tanbîh*, s. 330 ve Ṭabarî, I, 2480 v.dd., 'da artık zikri geçer) ile Dahlak hakkında yazdıkları da bu hususta bir istisnâ teşkil edecek mâhiyette değildir. İdrîsî Habeşistan'ı daha mufassal surette anlatır; fakat saydığı şehirlerden bâzıları sâhildedir ve „Habeşistan'ı baştan-başa dolaştıktan sonra, Nil'e akan nehir" civarında diye zikrettiği üç şehrin, Canbayta (Adua?, Roha?), Markaṭa ve Naccāġa'ların hângi şehirlere tekabül ettiği henüz lâyıkı ile tâyin edilememiştir. İbn Saʿîd (ölm. 1286) ve Abu 'l-Fidā' (eseri 1321'de tamamlanmıştır) İdrîsî'den aldıkları mâlûmata bir çok tafsilât ilâve etmişlerse de, bunların pek azı hakikate tevâfuk etmektedir. Bu müellifler Sahart (Tigrē) eyâletini, Kurla (Kuolla?) halkını, Aḥāvūs (Ḳvārā? Agau?) gölünü ve Kalġūr ve başkalarını biliyorlar. Dimaşḳî altı habeş kabîlesinden bahseder; bunlardan yalnız üçü, Habeşistan'ın bâzı havâlisi, yâni Amḥara, Sahart ve Dāmōt (son ismin büyük Gocam bölgesinden başka bir bölgeye delâlet etmesi de mümkündür) bölgeleri olarak, teşhis edilebilir. İbn al-Vardî (XV. asır) ve onun verdiği mâlûmatı iktibas etmiş olan İbn Ṣabîb al-Ḥarrānî (XIV. asır) de Masʿūdî'den alarak, Kaʿbar (yazma nüsha Vatikan, nr. 286: Kaʿîr) şehrini payitaht olarak zikrediyorlar. Daha sonraki Arap müelliflerinde Habeşistan'a dâir hemen hiç bir mâlûmat yok gibidir; çünkü bunların coğrafyaya dâir yazdıkları *riḥla*'lerden, yâni hacc v.b. münâsebetler ile yapılan seyahatlerin hikâyesinden, ibâret olduğu için, o devirde coğrafyaya âit az-çok mühim sayılabilecek bir eser mevcut değildir.

Habeş hukümdarlarının Mısır sultanlarına yazdıkları mektuplar (bilhassa metropolit veya *abūna* istemek için) ve bu mektupların cevapları, ʿUmarî'nin *al-Taʿrīf bi'l-Muṣṭaliḥ al-ṣarīf*'ine Habeşistan'a dâir bâzı mâlûmat dercetmesine sâik olmuştur; ancak bu mâlûmatın yalnız Adal'daki müslüman devletlerine âit olan kısmı oldukça sahîhtir. Bütün arap müelliflerinden yalnız Maḳrīzî, 839 (1434/1435)'da yazdığı *al-Ilmām bi aḫbār man bi arż al-Ḥabaṣa min mulūk al-islām* adlı küçük eserinde bize, bu devletler ile kendi zamanındaki Habeşistan ahvâli hakkında mâlûmat vermektedir.

Maḳrīzî Habeşistan'ın, başlıca şehri olup, bugün de aynı isimle mârûf Zaylaʿ'ın ismi ile, Zaylaʿ adında bir bölgesinden (*iḳlīm*) bahseder ki, burası yedi prensliği ihtivâ etmekte idi: Avfāt, Davāro, Arābabni (Areñ?), Şarḫā, Bālî, Dārā ve kuvvetli bir devlet olan Hadyā. Bunların her biri kendi hâkimi tarafından idâre edilmekle berâber, hepsi birden Amḥara sultanına (*ḥaṭṭī*) tâbî bulunmakta idiler. Anlaşılan Maḳrīzî, 1425—1432 seneleri arasında, Camāl al-Dīn II.'in kısa bir müddet için kendi huküm ve nufuzu altına almış ve fakat siyâsî bir tefevvuk te'min edememiş olduğu Zaylaʿ devletini düşünmüş olacaktır. Evvelki Adal'a tekabül eden asıl Zaylaʿ devleti Ḥaḳḳ al-Dīn II. (1365/1366 = 1374/1375)'in zamanında Avfāt (İfāt) prensliğinde zuhûr etmiştir. Bu devletin ilk hukümdarı ʿOmar Valaşmaʿ (aş.-yk. 1260)'dır. Eski Adal devleti ʿĀmda Şeyon ile vukua gelen harplerde mahvolmuştur. Bütün bu bölgeler Habeşistan kralının hukmü altında ise de, diğer prensler bu huküm ve nufûzdan dâimâ kurtulmağa çalışmışlardır. XIII. ve XIV. asırlar boyunca haylı kalabalık müslüman kütleleri, Şoa ve Begamedr'e varıncaya kadar, Habeşistan içerilerine sokuldular; „Süleyman sülâlesinden" ilk hukümdar Yekuno Amlāk (1270—1285), söylenildiğine göre, müslümanlara itisaflar yaptırmıştır. Bu hâllerin neticesi olarak, zuhûr eden muharebeler bilhassa hukümdar ʿĀmda Şeyon (1314—1344)'un Adal hukümdarlarına (Ṣabr al-Dīn, Camāl al-Dīn v.b.) karşı kazandığı zaferler dolayısı ile meşhûr olmuştur. Bu harplere ʿĀmda Şeyon'un halefleri Nevāya Krestos (1344—1372), Dāvit (1382—1411), İsḥāḳ (1414—1429), Zarʿa Yāʿḳōb (1434—1468), Baʿeda Māryām (1468—1478), Eskender (1478—1494) v.b. tarafından devam edildi. Baʿeda Māryām, Danākil (Afar) hukümdarını kendi hukmüne tâbi kıldı; bu müslüman kabîle bugün de Kızıldeniz ile Habeşistan yaylası arasındaki arâziyi işgâl etmektedir. XVI. asrın başında Habeşistan'da islâmiyet geriledi.

İki asır müddetle bu harpler umûmiyetle Habeşistan topraklarının dışında cereyan etmişti. 1521'de Adal sultanı Abū Bakr b. Muḥammed ülkesinin idâre merkezini Harar'a nakledérek, Şoa ve Habeşistan ile daha doğrudan-doğruya temas edecek vaziyete geçti; çok geçmeden de somalıların reisi Aḥmed b. Muḥammed Grāñ harekete başlayarak, Zaylaʿ türk paşası tarafından kendisine gönderilen piyâde

ve topçu kuvvetlerinin müzâhereti ile; Habeşistan'ı şimâl hudutlarına kadar istilâ etti, bir çok tahribat yaptı ve hattâ meşhûr Aksum katedralını da yaktı. 'Arab Faḳîh tarafından (aş.-yk. 1543'de yazılan) bu fethin tarihi, Habeşistan'ın bir çok mahallerinden bahseden biricik arapça eserdir. 1544'te Grāñ hukümdarı Galāvdēvos (Claude; 1540—1559) tarafından mağlûp edildi ve öldürüldü. Bu hukümdarı da, 1559 martında, Grāñ'ın halefi Nūr al-Dīn inhizâma uğrattı ve katletti. İki sene evvel Muṣavva' türkler tarafından işgâl edilmişti. Sâhil eyâleti vâlisi, Azmāç İsḥāḳ'ın yardımı ile, bunlar o civardaki şehirleri ve hattâ eyâletin merkezi Debaroa'yı zaptettiler. İsḥāḳ, kıral Sarṣa Dengel (1563—1597)'e karşı isyan edince, türkler ile birleşti, fakat Abbā Garimā yanındaki büyük muharebede (1578) mağlûp oldu. 1589'da Sarṣa Dengel beylerbeyi Kadāvert (Ḥudāverdi) Paşa'yı Arkiko civarında mağlûp etti ve paşa muharebede öldü.

Sarṣa Dengel'in bu muvaffakiyetleri ve Adal hukümdarı Muḥammed IV.'i mağlûp etmesi (1577), bir taraftan da portekizlilerin yardımı neticesi olarak, müslümanlar artık ne şimâlde ve ne de cenupta Habeşistan için tehlike teşkil etmeyecek hâle düştüler. Sennaar islâm ülkesi de kıral Susneos (Sisinnius, 1607—1632) tarafından zaptedildi. 1674'te âsîler Adal emîri Ṭalḥa'ya Habeşistan'a hukümdar olmasını teklif ettilerse de, emîr bunun artık mümkün olamayacağını onlara bildirdi. 1650 yılına doğru Samhar islâm devletini, Arkiko nâibinin idâresi altında kurmuş olan Balav (Beca) kabîleşi hudûd ahâlisini ikide-birde iz'ac ediyorlar, fakat Habeşistan hukümdarlarına karşı zayıf olduklarını biliyorlardı; bunun içindir ki, 1693'te (Amer Ḳunnu sülâlesinden) nâip Mūsa, kıral Iyāsu I.'ya gönderildiği hâlde, zaptetmiş olduğu eşyayı bizzat Aksum'a götürerek, hukümdara teslim etmek ve af dilemeğe mecbur kaldı. Çok geçmeden, 1697'de Balav'ların bir emîri daha mağlûp edildi ve 1769'da, Rās Mikā'ēl zamanında, nâibin istiklâl hevesleri çar-çabuk bastırıldı.

Bununla berâber, müslümanlar, hususiyle Grāñ tarafından yapılan istilâlar, Habeşistan'a müslümanların girmesi ve bu memlekette islâmiyetin yayılmasına, şüphesiz, çok yardım etmiştir. 'Arab Faḳîh'ten öğreniyoruz ki, Grāñ'ın açtığı harpler müslümanları Habeşistan'ın Dambeā, Vagaro v.b. gibi, tâ ortalarına ulaştırmış ve orada câmiler inşa edilmiştir. Bundan istidlâl olunarak, müslümanlığı kabûl edenlerin yalnız sâhil ahâlisinden ibâret olmadığı farzedilebilir. 1648'de San'ā imamı İsmā'il al-Mutavakkil'in elçileri Gondar'dan pek yakın bir yerde tamâmiyle müslümanlar ile meskûn bir şehir ve başka yerlerde, Enderta'da, şâfi'î mezhebinde müslümanlar ile karşılaşmışlardır. Gondar'da o zamanlar bile müslüman mahalleleri vardı. Fāsiladalar (1632—1667) devrinin tafsilâtlı vekayinâmeleri mevcut olmaması teessüfe şâyândır; bununla berâber, 1668'de kıral Yohannes I. tarafından dâvet edilen bir dinî meclisin müslümanların hıristiyanlar ile bir arada ikamet etmelerini men'ettiğini biliyoruz; bu emir 1678'de yenilendi ve bundan da memlekette müslümanların haylı kalabalık oldukları anlaşılır.

XVIII. asırda islâmiyet asıl Habeşistan'ın cenûb-i şarkîsinde ve Şoa'nın şimâlinde Galla kabîleleri arasında yayıldı; Krapf (*Reisen*, I, 106)'a göre, Vollolar, Debelo adlı bir arap tarafından, müslüman edilmişlerdir. Rüppel islâmiyetin 1830 sıralarında Habeşistan'da çok ilerilediğini te'min ediyor; filhakika Habeşistan'ın şimâlinde Tigrē dili konuşan ve daha XIX. asır başında hıristiyan olan kabîlelerin hepsi (Habāb, Tamariān, Takles'ler v.b. gibi) veya büyük bir kısmı (Mensa'lar v.b. gibi) şimdi müslümandır.

Şu ciheti kaydetmek lâzımdır ki, Habeşistan'da islâmiyet, bilvâsıta olarak, ticâret münâsebetlerinden himâye görmüştür; zîrâ eskiden beri bu ülkeye girebilmek için hep müslümanlar ile meskûn memleketlerden geçmek icâp ediyordu; bu hâlden dolayı buralarda ticaret hemen münhasıran müslümanların elinde bulunuyordu; müslümanların Habeşistan'da çoğalmaları, servet sâhibi olmaları ve nufuz kazanmaları başlıca bundan ileri geliyordu. 1830'dan 1855'e kadar Begamedr'de büyük nufuzu olan Ecu-Galla (Gugsā)'ların reisi 'Alī, kendisi hıristiyan olduğu hâlde, müslümanları himâye ettiğinden, habeşliler arasında memnuniyetsizlik uyandırıyordu. Bu hâl müslümanlara düşman olan Tēvodros (Theodoros; 1855—1868) zamanında bir aksülamele sebep oldu; aksülamel 1830—1840 yılları arasında, Habeşistan'ın şimâlinde bâzı eyâletleri (Hallenga, Algeden, Sabderāt v. b.) işgâl ederek, oralarda islâmiyeti yayan mısırlılara karşı açılan harpler ile son haddine erişti. 1864'te Muṣavva' Mısır hidiviyetine geçti; 1875'te hidiv Harar'ı ve Habeşistan'ın cenûbunda ve garbındaki vilâyetleri işgal etti ve Muṣavva' üzerinden bir ordu gönderdi ise de, bu Gudda-Guddi'deki muharebede (17 teşrin I. 1875) kıral Yohannes tarafından imha edildi; hidivin oğlu Ḥasan Paşa'nın emri altındaki ikinci bir Mısır ordusu da Gura yanında 7 mart 1876'da hezimete uğratıldı. Böylece tahtını emniyet altına aldıktan sonra, kıral Yohannes 1880'de müslümanları ya hıristiyan olmağa yahut da hicret etmeğe mecbur eden bir irâde neşretti,

Bir çokları Gallabat'a göçtüler; 1883'te Gondar'ın müslüman mahallesi kalmamıştı. Serae, Hamasen v.b. müslümanlarına memlekette kalmak müsâadesi verildi; lâkin bunlar ayrı ayrı iki yere nefyedildiler. Fakat bu tedbirler, hiç olmazsa şimâlde, uzun müddet devam etmedi. Bundan başka Theodoros ve Yohannes zamanındaki itisâflardan evvel de müslümanların bütün eyâletlere müsâvî bir surette yayılmış olmadıklarını söylemek lâzımdır. Meselâ Gocam'da az mıkdarda bulundukları hâlde, Vollo ve Ecū'ların memleketlerinde nüfusun yarısını teşkil ettikleri söylenirdi. Şimdi hıristiyanlar daha çok Dagā'da ikamet ettikleri hâlde, müslümanlar, pek kesîf olarak, Kuolla'da otururlar. Müslümanların mıkdarı bundan başka Şoa'da çok, Dambeā, Gocam v.b.'da azdır. Eritrea'da müslüman nüfus 200.000, yâni bütün nüfusun 2/3'sidir. Bunların kadılarından dördü (Keren, Agordat, Muṣavva' ve Asmarā şehirlerinde) hukûmet tarafından tâyin edilirler; diğer kadılar için (Habāb, Assaorta v.b.) vaziyet böyle değildir. Sahel kabîlelerinde imamlık bâzı yabancı âileler içinde babadan oğula geçer; msl. böylece Habāb'ların imamlığı bir Derki âilesine âittir.

Muṣavva'dakiler hâric olarak, Eritrea (aş. bk.) müslümanları dört guruba taksim edilebilirler: 1. Soho'lar ile bunlarla temessül ederek (Samhar'ın cenûbunda ve Eritrea'nın cenûb-i şarkîsinde) kısmen XIV. asırda müslüman olanlar. 2. Sahel ve orta Anseba müslümanları bunlar nisbeten yakın bir tarihte müslüman olmuşlardır; fakat Sahel'de dinî salâbet kuvvetlidir. 3. Barka müslümanları: Beca'lar ve uzun zamandan beri müslümandırlar; hattâ islâmiyeti Alghed'ler ve 50 sene evvel putperest iken, şimdi tamâmen müslüman olan Baryā'lar arasında yaşayan habeşler. 4. Eritrea'nın Tigrini vilâyetlerinin müslümanları.

Kūşi(t) kabîlelerinin büyük bir kısmının (Galla, Soho, Beca v.b.) sâlik olduğu habeş islâmlığı, başka yerlerdeki derecesinde, sağlam ve zinde değildir. Burada câmilerin yanında medreseler yoktur. Dinî tetkikatta bulunmak isteyen Muṣavva'lı araplar Kahire'ye Ezher üniversitesine gider ve ekseriyâ geri dönmezler. İslâmiyetin pek kuvvetli bir unsuru olan mücâhit tarikatlar, Habeşistan'da tamâmiyle mechûldür. Bu lâkayıtlık ile birlikte islâmlığın vecîbeleri hakkında bilgisizlik yüzünden, Eritrea müslümanlarının hıristiyan bayramlarına iştirâk ettikleri ve islâmiyete uymayan dinî âdet ve akîdeleri muhafaza eyledikleri görülür.

Bibliografya: G. Fumagalli, *Bibliografia etiopica* (Milano, 1893); Brockelmann, *GAL*, II, 401 v.dd.; Basset, *Études sur l'histoire d'Éthiopie* (Paris, 1882; *JA*'ten); *Les inscriptions de l'île de Dahlak* (Paris, 1893; *JA*.'ten); 'Arab Faḳîh, *Futūḥ al-Ḥabaşa* (bk. Brockelmann, *ayn. esr.*, II, 410); Beccari, *Rerum Aethiop. script. occ.* (Roma, 1905); L. Caetani, *Annali dell' Islam*; Conti Rossini, *Note sugli Habaşat* (Roma, 1905; *Rendiconti della Reale Accad. dei Lincei*); De Goeje, *Bibl. geographor. arabic.* (Leyde, 1879); *Annales Yohannis Iyāsu I et Bakâffâ* (nşr. I. Guidi; *Corpus Scr. Christ. Or.*, Paris, 1905); Maḳrīzī, *al-Ilmām* ... (bk. Brockelmann, II, 40, 1); C. A. Nallino, *al-Huwarizmî e il suo rifacimento della geogr. di Tolomeo* (Roma, 1894, *Rend. della Reale Accad. dei Lincei*); Peiser, *Zur Gesch. Abessiniens im 17. Jahrhundert* (Berlin, 1898); R. Perilli, *Di qua dal Mareb* (Florenz, 1905); *ZDMG*, VII, 338 v.dd. (I. GUIDI.)

ḤABĪB. [Bk. HABĪB.]

ḤABĪB B. AVS. [Bk. EBÛ TEMMÂM.]

ḤABĪB. ḤABĪB B. MASLAMA (617?—670?), Banī Fihr soyundan bir mekkeli olup, halife Mu'āviya'nin mühim emîrlerindendir. Peygamberin vefatı sırasında Ḥabīb'in 15 yaşına basmış olması icâp eder; bu hâle göre, Peygamberi görmüş olması mümkündür. Suriye'ye yapılan ilk seferlere pek genç yaşında iştirâk etmiş ve Emevîlerin dâvasına azimle yardımda bulunmuştur. Mu'āviya'nin vâliliği ve daha sonra halifeliği zamanında, Anadolu (Rūm)'ya ve husus'yle Ermenistan'a yaptığı seferler ile temâyüz etti. Ermenistan'ın onun tarafından fethedildiği rivâyet edilir. Anadolu'ya yaptığı bir çok akın dolayısı ile, kendisine *Ḥabīb al-Rūm* unvanı da verilir. Mu'āviya'nin halifeliğinin ilk zamanlarında, tahminen 55 yaşında iken, vefat etmiş olacaktır. Böyle değilse bile, o zamanlardan sonra tarihte artık kendisinden bahsedildiği görülmüyor.

Bibliyografya: İbn Ḥacar, *İṣāba* (Mısır), I, 309; H. Lammens, *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo'āwia Ier* (burada bibliyografya verilmiştir). (H. LAMMENS.)

ḤABĪB AL-NACCĀR. [Bk. HABĪBÜNNECCÂR.]

HABĪBÜNNECCÂR. ḤABĪB AL-NACCĀR („dülger"), Antakya'lı bir velî olup, araplar, çok ziyâret edilen ve ona âit olduğu zannolunan bir kabrin bulunduğu Silpius dağına onun adını vermişlerdir (bk. mad. ANTAKYA, I, 458a). Bu velî, sâdece, *A'māl-i Rusūl* (11, 27—30 ve 21, 10 v.d.)'de adı geçen ve menkıbesi *Kur'an*'da, isim zikredilmeksizin, XXXVI, 12 v.dd.'da hikâye edilmiş olan Agabus'tur ve binâenaleyh hıristiyan aslındandır. O sûrede şu suretle hikâye edilir; Allah, ahâliyi dine

dâvet için, iki resûlü (müfessirlere nazaran: Yaḥyā ile Yūnus) ve sonra bir üçüncüyü (Şam'ūn) gönderip, ahâli onları, vaazlarından vaz geçirmek için, ölümle tehdit ettiklerinde, şehrin en uzak yerinden bir adam koşarak, yetişti ve hemşehrilerine, bu habercilere inanmaları için, nasihatte bulundu ve kendisi imanını izhâr etti. O zaman gazaba gelen halk onun aleyhine döndü ve onu öldürmek için, üzerine yürürken: — „Haydi, cennete git" — diye bağırarak, istihzâ etti. O ise, şehidlik rütbesine lâyık görüldüğü için, sevincini izhâr etti. Bunun üzerine Allah bütün bu kâfirleri yok etti, hem de üzerlerine ordu bile göndermeğe hâcet kalmadan, yalnız tek bir nidâ ile hepsi birden öldü.

Kur'an müfessirleri bu adamın Ḥabīb al-Naccār adında, yalancı mâbudların heykellerini yapan bir dülger olduğunu, lâkin resûllerin izhar ettikleri mûcizeleri görünce, ihtidâ ettiğini söylerler. *Kur'ān*'dan Ḥabīb'in, öldürülmesi dolayısı ile, şehidlik mertebesine erdiği fikri çıkarıldığı için, al-Dimaşḳī (nşr. Mehren, s. 206)'de Ḥabīb'in, kesilmiş başını sol eli ile kaldırıp, sağ eline alarak, başı ile bağıra-bağıra *Kur'an*'dan âyetler okuduğu hâlde, üç gün — üç gece şehrin içinde, garip bir şekilde, dolaştığının tasviri vardır.

Bibliyografya: *Kur'an*, XXXVI, tefsirleri ve mad. ANTAKYA.

HÂBİL ve ḲĀBİL. [Bk. HĀBİL ve KĀBİL.]

HÂBİL ve KÂBİL. HĀBİL ve ḲĀBİL, Ādem'in iki oğluna müslümanların verdiği adlardır. *Kur'an*'da isimleri zikredilmeyen bu iki kardeş Allaha birer kurban nezrederler. Bunlardan Ḳābīl, kendi kurbanının kabûl edilmediğini görünce, kıskançlıkla Hābīl'i öldürür. Allah tarafından gönderilen bir karga, yeri kazarak, Ḳābīl'e naaşı nasıl ortadan kaldıracağını gösterir (*Kur'an*, V, 30, 34), *Tevrat*'a uyan bu tahkiye zayıf ve kuru göründüğünden, *Tevrat* tefsirleri gibi, *Kur'an* tefsirleri de bu hareketin rûhî sâiklerini keşfetmeğe çalışırlar. *Kur'an* tefsirlerine göre, Ādam'in oğulları hep birer kız kardeş ile birlikte, ikiz olarak doğmuşlardır. Ḳābīl (buna bâzan Ḳayn ve Ḳāyin adları da verilmiştir)'in kız kardeşinin adı Aḳlīma, ve Ḳābīl'den iki yaş küçük olan Hābīl'in kız kardeşinin adı da Labūdā (bu isimler bize başka-başka şekillerde intikal etmiştir) idi. Aslı *Bi 'l-kitāb al-avval* (bu tâbir ile kitab-ı *Tekvîn* kasdedildiği pek melhûzdur) âlimlerine kadar çıkan bir nakle göre, Ḳābīl, Ādam daha henüz cennette iken, doğmuş ve Ḥābīl ise, yer yüzünde dünyaya gelmiştir; nitekim *Pirke dᵉ R. Eliezer* (21)'de de böyledir. Ādam her erkek kardeşin diğer erkeğin ikiz kız kardeşi ile evlenmesini emretmiş idi. Ḳābīl ise, kendi ikiz kız kardeşini almak istiyordu; çünkü o daha güzel idi. İki kız kardeşten daha güzel olanını kimin alacağı, kurban nezretmek suretiyle, tâyin edilecek idi (*Jebamoth*, 62, *Tekvîn*, *R.*, 22). Erkek kardeş ile kız kardeşin evlenmesini ahlâka mugayir gören başka bir nakle göre ise, Hābīl bir cennet kızı ile ve Ḳābīl ise, bir cin kadını ile evleneceklerdi. Ḳābīl buna râzı olmadı. Kurbanının kabûl edilmemesinden öfkelenen Ḳābīl (Ṭabarī I, 114'ye göre, Ḳābīl'in kurban ettiği değeri az bir takım tarla mahsûlleri idi; Hābīl ise, beğendiği koyunu kurban etmişti) 20 yaşında olan kardeşini öldürdü ve bu hususdaki bir nakle bakılırsa, bunu o sırada zuhûr eden İblīs'in, elindeki bir kuşun başını kesmek suretiyle, kendisine gösterdiği yola uyarak yaptı (buna benzer bir tahkiye *Sanhedrin*, s. 30'da görülür). Hābīl ilk ölen insan olduğu için, Ḳābīl cesedi ne yapacağını bilmiyordu. Bu sebeple onu kuşlardan ve yırtıcı kayvanlardan korumak için, bir torba içine koyarak, bir yıl sırtında taşıdı. Bu müddetin sonunda bir karganın başka bir karga ile kavga ettiğini ve onu öldürerek, toprağa gömdüğünü gördü. Ḳābīl de kardeşinin cesedini (*Pirke de R. Elieser*, 21'de böyledir; *Tekvîn* 22'ye göre ise, Hābīl'i kuşlar ve hayvanlar defnetmiştir) toprağa gömdü. Allahın: — „Kardeşinin kanının feryadı yer yüzünden bana kadar geliyor, onu neden öldürdün?" — hitabına Ḳābīl şöyle cevap verir: — „Kardeşimi öldürse idim, kanı olurdu; haniya, kanı nerede?". — Bunun üzerine Allah toprağa insan kanı içmesini, ebedî olarak, yasak etti.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales* I, 137 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), I, s. 30 v.dd.; al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), I, 4; al-Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1325), s. 34—37; al-Kisā'ī, s. 70—75; Grünbaum, *Neue Beiträge* ..., s. 68; Weil, *Biblische Legenden* ..., 38—40. (J. EISENBERG.)

ḤABN. [Bk. HABN.]

HABN. ḤABN, arûzda bir ıstılahtır; bir *sabab ḫafīf* ile başlayan bir hecenin ikinci sâkin harfinin düşmesini gösterir [bk. mad. 'ARŪŻ]. Şunlarda görülür: 1. *fā'ilun* (> *fa'ilun*), 2. *mustaf'ilun* ve *mustafi'lun* (> *mutaf'ilun* = *mafā'ilun*), 3. *maf'ūlātu* (> *ma'ūlātu* = *fu'ūlātu*) ve 4. *fā'ilātun* (> *fa'ilātun*). Şu vezinlerde görülür: *madīd*, *basīṭ*, *racaz*, *ramal*, *sarī'*, *munsariḥ*, *ḫafīf*, *muḳtażab*, *muctaṣṣ* ve *mutadārik*.

ḤĀBŪR. [Bk. HÂBÛR.]

HÂBÛR. ḤĀBŪR, iki akar suyun ismidir.

1. Büyük Ḫābūr Fırat nehrinin başlı kollarından biri olup, bu nehre Ḳarḳīsiyā [b. bk.]'da ulaşır. Eski müelliflerde bu isme muhtelif şekillerde rastlanır: Ἀβορρας, Χαβώρας, Ἀβώρας, Ἀβουρας, Ἀββόρα, Βούρρας, Chaboras. Ksenofon buna Ἀράξης ismini vermektedir.

Mezopotamya'nın şimdiki Suriye-Türkiye hududunun şimâlinde ve Türkiye içinde kalan dağlık sâhadan doğar (Karaca-Dağ ile Mardin veya Mazı dağ'ları; bu sonunculara eski müellifler buna Izala ve Masiu ismini vermektedir); Mezopotamya ovasının meyline uyarak, Cabal 'Abd al-Azīz ile Sincār dağları arasından geçer ve bu son mevkide cenûba döner ve mecrâsının son kısmında cenûb-i şarkîye tevecc üh eder.

Ḫābūr'un ve müteaddit kollarının menbâları bilhassa 3 belli-başlı şehir ile münâsebettedir. Şimâl-i garbîde — Ra's al-'Ayn (sür. Resh 'Ainā), şimâlde — Mardin ve şimâl-i şarkîde — Naṣībīn. Rivâyete göre, Ra's al-'Ayn kaynakları 300 kadardır; su, halkın boğulmasına mâni olmak üzere, konmuş demir parmaklıklardan geçer.

Ra's al-'Ayn'in aşağısında Ḫābūr'a, arap coğrafyacılarının Ṣavr da dedikleri, Mārdīn deresi ulaşır; Sachau haritasında bunun ismi Nahr Zrgân olarak gösterilmektedir. Cabal 'Abd al-'Azīz ile Sincār dağları arasından tam geçmeden evvel, Ḫābūr, Naṣībīn deresini alır. Buna eski müelliflerde Mygdonius ismi verilmektedir. Arap coğrafyacılarının Hirmās ismi ile bu nehri kasdetmiş olmaları muhtemeldir; Sachau haritasında Caġcaġa ismini alır. Kollarının isimleri ile bunların ve diğer derelerin mecrâları iyi bilinmemektedir.

Arap coğrafyacıları, Ḫābūr üzerinde kâin olup, Cabal 'Abd al-'Azīz (eski müelliflerde: Gauzanitis) ile Ḳarḳīsiyā arasında, az veya çok chemmiyette, müteaddit mevkilerin isimlerini zikrediyorlar: Al-Ṣā'ā, Tunaynīr (yukarı ve aşağı T.), Ṭābān (Sachau haritasında da böyledir), 'Arbān yahut 'Arābān (Sachau haritasında böyledir), Sukayr, al-Şamsānīya (muhtemel olarak, Sachau'daki Şemisan), Mākisīn („gümrük"), al-Ġudayr („küçük göl") ve Ṣuvar (Sachau'da es-Ṣavar) bunların arasındadır. Mākisīn'de duba üstünde bir köprü vardı. „Burada mebzûl mıkdarda pamuk yetiştirilirdi. Civarında derin mâvî suları ile, al-Munḥarik isminde küçük bir göl vardı ki, derinliğinin ölçülemez olduğu rivâyet edilirdi" (G. le Strange).

Ḫābūr'un geçtiği bütün mıntaka, bilhassa aşağı mecrâsındaki kısım münbitliği ile, meşhûrdur. Arap şâirleri ağaçlarından da bahsederler: meyvaları Irak şehirlerine ihrâc edilirdi. Fakat İdrīsī daha o zaman bedevîlerin çapulcu akınlarından bahsetmektedir ki, bu hâl bu yerlerin kıymetini ihlâl etmektedir. Sachau Şaddādīya Cabūr ovasında yerleşmiş kabîlelerden bahsediyor. Seyahati sırasında (1899), bu geniş ovada ne nehir, ne köy ve ne de insan vardı.

Bibliyografya: *B G A*, I, 74; II, 155; V, 133—134; al-İdrīsī (trc. Jaubert), II, 150; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud) s. 52; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 383; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. ve trc. G. le Strange, Gibb Mem. Ser., XXIII, fihrist); Ritter, *Erdkunde*, XI, 253 v.dd.; Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, IX, 488 v.d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 94 v.dd.; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), fihrist ve harita; ayn. mll., *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 134 v.d.; Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850), fihrist; ayn. mll., *Narrative of the Euphrates Expedition* (London, 1868), s. 250; Ainsworth, *Travels in Asia Minor* (London, 1842), II, 118; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, fihrist.

2. Küçük Ḫābūr, Dicle'nin bir kolu olup, menbaını şarkî Anadolu'nun cenûb-i şarkîsinde, Van gölü cenûbundaki dağlık bölgeden alır. Bugün Cabal Harbāl (şimâlde) ve Zāḫō Dağ (cenûpta) ismini alan sıra dağların arasından geçer. Bu sonuncu dağlar adlarını Zāḫō (eski müelliflerde: Azochis) şehrinden alır. Ḫābūr Mağāra ile Mazra arasında Dicle'ye akar. Bugünkü Türkiye—Irak hududu 1926 Ankara muahedesi mûcibince, Ḫābūr çayının aşağı mecrâsını tâkip ederek, dicleye ulaşmaktadır. Arap coğrafyacıları buna ekseriyâ, bu isimde olan şehre izâfetle, Ḫābūr al-Ḥasanīya adını vermektedirler. Bu şehirde nehrin üzerinde muazzam ve taştan yapılmış bir köprü geçerdi ki, büyük mimarî kıymeti hâiz idi. Al-Ḥasanīya'den, pek muhtemel olarak, bugünkü Ḥasan-Āġa köyü kalmıştır.

Bibliyografya: al-Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), s. 190 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld) II, 384; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 93; Ritter, *Erdkunde*, XI, 168; Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850), fihrist.

ḤABUS. [Bk. HABŪS.]

HABÛS. ḤABUS (A.), doğrusu ḥubus olup, *vaḳf* [b. bk.] mürâdifidir.

ḤᵛĀCA. [Bk. HÂCE.]

ḤᵛĀCA ḪİZR. [Bk. HÂCE HIZIR.]

ḤʷĀCA-İ CAHAN. [Bk. HÂCE-İ CİHÂN.]
ḤACAR. [Bk. HECER.]
ḤACAR. [Bk. HACER.]
ḤACAR AL-NASR. [Bk. HACERÜNNESR.]
ḤACARĒN. [Bk. HECERÊN.]

HACC. ḤACC (A.), Mekke, Arafât ve Minâ'yı ziyâret; islâmın beş rüknünden biridir.

I. İSLÂMDA HACC.

a. Mekke'ye seyahat. — Şeriate göre, erkek olsun, kadın olsun, her bâliğ müslüman, istitâatı olduğu takdirde, ömründe en az bir defa hacc etmekle mükelleftir (krş. *Kur'an*, III, 91). İstitâatı tâyin eden bâzı hâl ve şartlar vardır. Mecnûnlar ve esirler bu mükellefiyetten muâftırlar; kendilerine refakat edecek zevceleri veya yakın akrabaları (*ẕū maḥram*) olmayan kadınlar da böyledir. Zarûrî nafakadan mahrûmiyet, binecek vâsıta bulma imkânsızlığı ve yollarda emniyetsizlik de hacc mükellefiyetini kaldıran hâllerdendir. Şâfi'î mezhebi, bunlardan başka olarak, hacc mükellefiyetinin ölümden sonraya bırakılmasına da cevaz verir; bu hâlde müteveffânın mirasından verilecek para ile bir bedel tâyin edilerek, müteveffâ nâmına o hacca gider. Halife ve sultanların bir çoğu memleketlerinden ayrılmadıkları hâlde, bâzıları bir çok defalar hacca gitmişlerdir. Bir kaç gayr-i müslim de hacc mevsiminde Mekke'ye gitmiştir.

Peygamber tarafından kamerî senenin mutlak surette (her üç senede bir ay ilâvesi ile, mevsimlerin muhafazası usûlünün kaldırılması) kabûlünden sonra, dâimâ zilhicce ayının ilk yarısında ifâ edilen haccın zamanı, sırası ile, bütün mevsimlere tesâdüf etmektedir. Yaza tesâdüf edince, seyahat yorgünlukları bu farîzayı, bir çok hacılar için, pek tahammülfersâ bir hâle getirir. Bunun içindir ki, Peygamberin: — „Seyahat, ukubetten bir cüz'dür" — demiş olduğu nakledilir (*Sunan İbn Mâca*, Bâb al-ḫurūc ila 'l-ḥacc). Dâimâ en çok mihnet çekenler memleketlerinden kara yolu ile, yaya olarak veya deve üzerinde, Mekkeye gidenlerdir. Lâkin Cidde ile diğer islâm memleketleri arasındaki vapur munâkaleleri, hususiyle hacılar için tertip edilen seferler, eski hacc yolculuklarını ikinci plâna atmıştır. [Hattâ bir taraftan hacc seyâhatini osmanlı, şimâl ve şark türkleri için kolaylaştırmak ve diğer taraftan hilâfet kuvvetini müslümanlar arasında arttırmak maksadı ile, Abdülhamid II. zamanında Şam'dan itibâren Medine ve Mekke'ye kadar bir demir yolu inşasına başlanmış ve Medine'ye kadar olan kısım ikmâl edilmişse de, akabinde zuhûr eden harpler dolayısı ile, bu hattan hacıların büyük bir istifâdesi olmamış ve hat ancak birinci büyük harpte Türkiye'nin askerî hizmetlerine yaramıştır.] Hacc kafilelerinin hâlâ devam etmesi ise, artık dinî bir an'anecilik rûhundan başka bir sebebe müstenit değildir. Bunlar arasında bilhassa aşağıdaki kafileleri zikretmek icâp eder:

Suriye kafilesi, kadîm Şam (veya İstanbul) ticâret yolunu tâkip ederek, Şerî'a'nın ardındaki arâziden, kadîm Moabîler memleketinden, Ma'ân'dan, Madâ'in Ṣāliḥ'ten geçip, Medine'ye varır. Bu, kafilelerin en büyüğüdür (1876'da, C. M. Doughty'nin verdiği mâlûmata göre, aş.-yk. 6.000 kişiden teşekkül etmişti) ve berâberinde bir *maḥmal* [b. bk.] götürür. Yolun muhtelif menzillerinde müstahkem konak yerleri te'sis edilmiştir; bunlarda yiyecek ve içecek şeyler hazır bulundurulur.

Mısır kafilesi de bir *maḥmal* götürür ki, Kâbe'nin yeni *kisva* (örtü; b.bk.)'si bunun içindedir. Bu kafile, mûtad olarak, şevvâlin son haftası içinde Kahire'den kalkar ve sâhil yolunu tâkip ederek, 37 günde Mekke'ye varır (Mısır ve Magrib halkının eskiden tercih ettikleri bir yol da Kahire'den veya şimâlde diğer bir mahalden Şap denizinde Cidde'nin karşısındaki limanlardan birine giden yol idi; krş. İbn Cubayr seyahati ve al-Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥijāziyya*², s. 27 v.dd.).

Irak'tan gelen bir kafile, Arabistan'ın içinden geçen yolu tâkip eder. Burckhardt, *Travels* adlı kitabının I ve II numaralı lâhikalarında, Yemen kafilesinin menzillerini sayar ve diğer coğrafya mâlûmatı verir. Lâkin Magrib, İran ve Yemen hacıları ekseriyetle deniz yolundan gelirler ve daha uzak memleketlerden gelen hacılar da böyle yaparlar.

Kafileler pek muhtelif unsurlardan teşekkül eder; emîrler, dilenciler, yanlarında malları ile tâcirler, bedevîler, yayalar, ve suvariler kafilede, kendilerine göre, yer bulurlar. Kafile mûtad üzere, kelimenin dar mânası ile, memleketlere göre, tertip edilir; o suretle ki, aynı şehirden olan kimseler hep bir arada seyahat ederler. Hacıların ekserisi, bir mıkdar para mukabilinde, kendilerine bir *muḳavvim* bulurlar ki, bunlar seyahatin bütün ihtiyaclarına göre icâp eden şeyleri tedârik ederler.

Hacıların bedevîler tarafından mârûz kaldıkları tehlikeler her zaman seyahatin nâhoş ciheti olmuştur. Soyulmağa râzı olunca, hacılar, umûmiyetle, canlarını kurtarabilirlerdi; lâkin aksi hâlde sağ kalmak her vakit nasip olmazdı. Nihâyet Mekke hukûmeti kafilelerin, arâzilerinden geçtiği kabîle reisleri ile muâhedeler yapmak mecbûriyetini duydu ve bu muâhedeler sâyesinde, hacılara o arâziden serbest geçmek imkânı bahşedildi. Buna karşılık olarak, hukûmet reislere, *ṣurra* [b. bk.] adı ile, bir mıkdar para vermek mecbûriyetindedir.

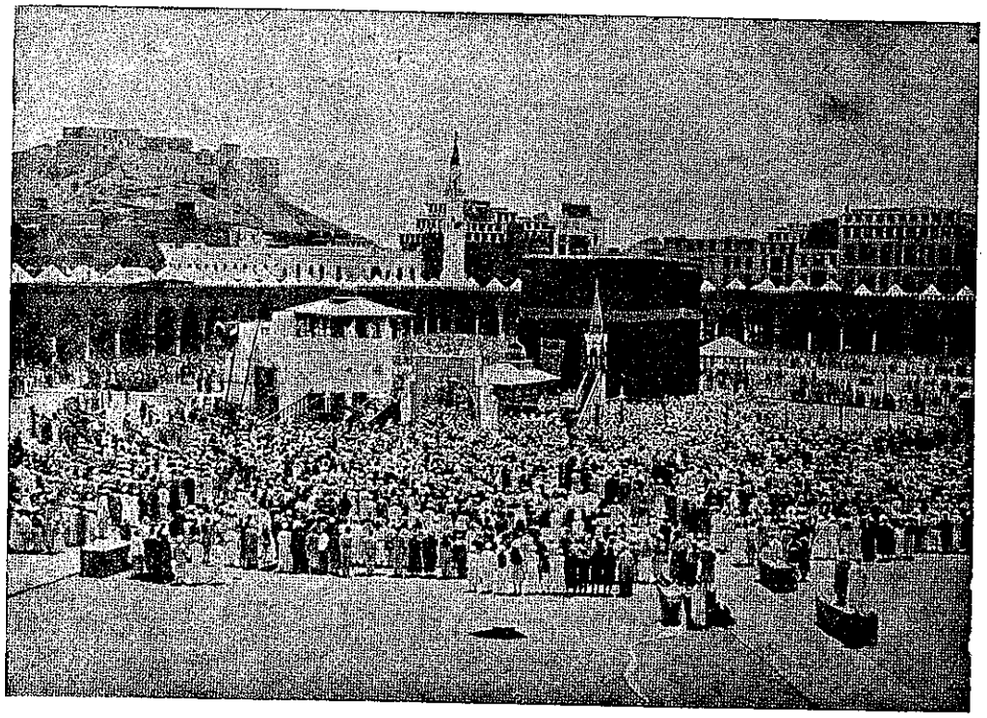

1. MEKKE. Harem-i Şerif'te namaz.
(C. Snouck Hurgronje *Mekke*, s. 63).

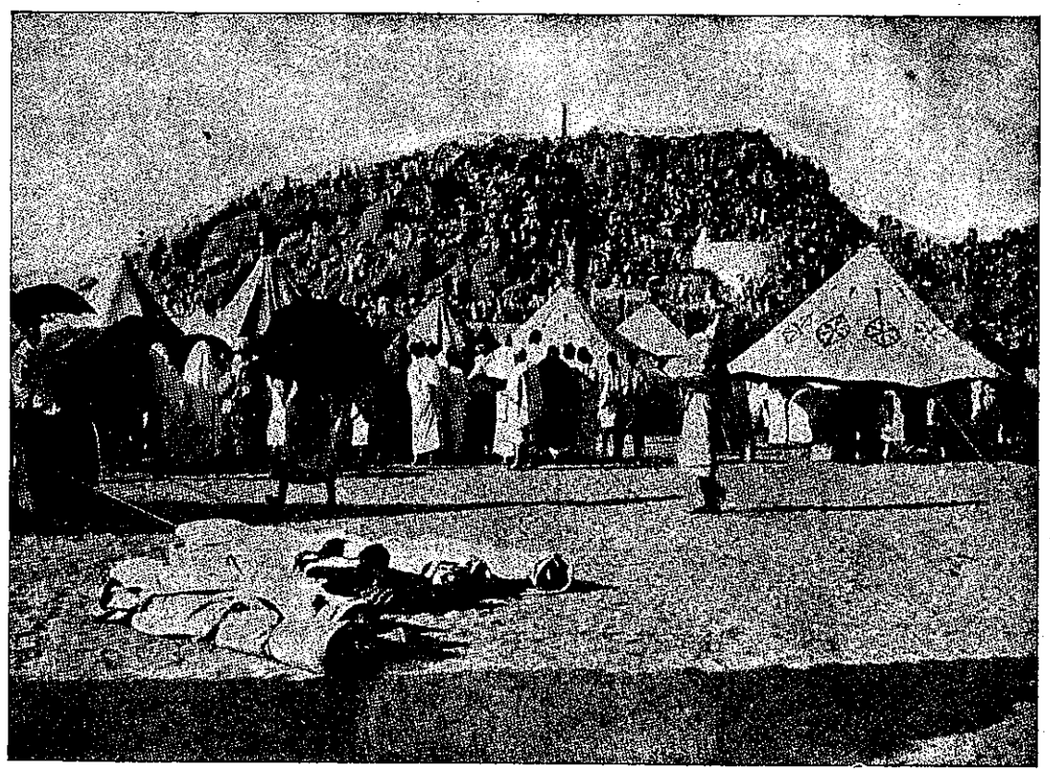

2. ARAFĀT. Cabal al-Raḥma.

3. MİNÂ. Camrat al-Vusṭâ.

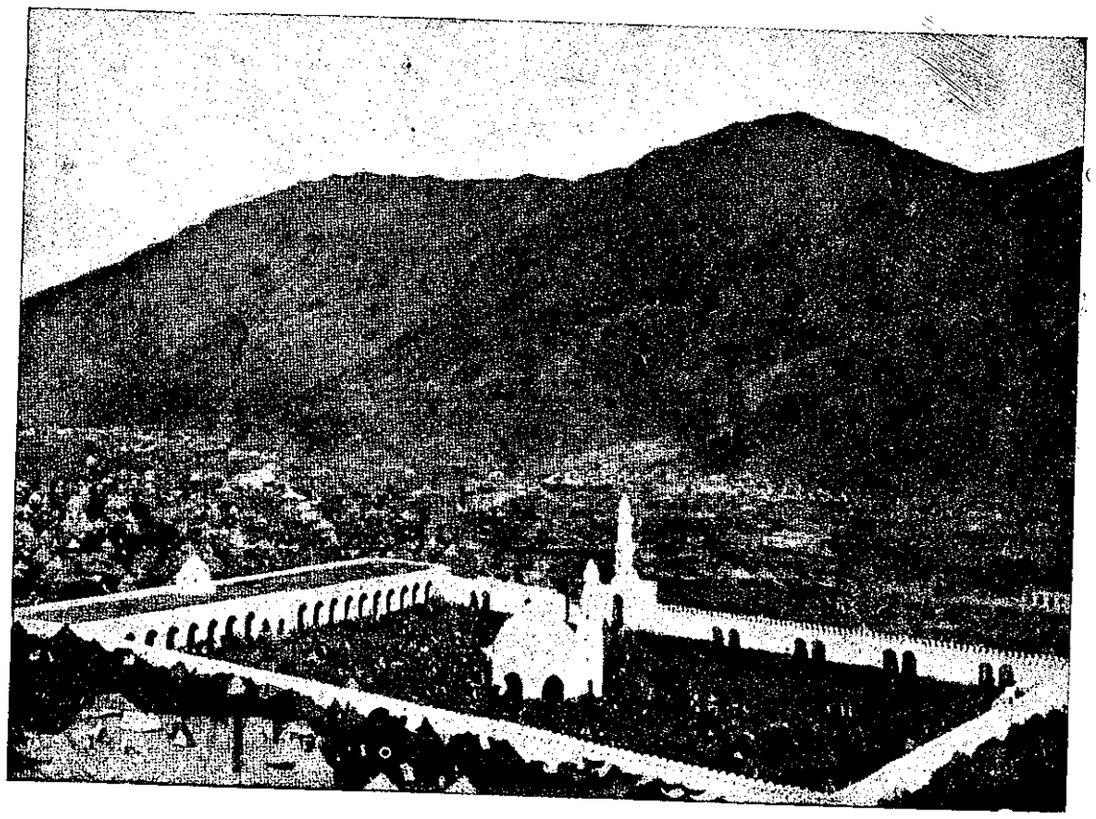

4. MİNÂ. Mescid al-Ḫayf.

Bundan başka olarak, hacc tarihinde hacılara yolu kapayan karmatîler, Mısır hukûmeti, korsanlar ve Vehhâbîler gibi, diğer bir takım kuvvetler de görülmüştür.

Suriye ve Mısır kafilelerinin, iki *maḥmal* ile birlikte, vusûlü Mekke ahâlisi için dâimâ mühim bir hâdise teşkil eder. Her ikisini de karşılamak için, ihtifâller tertip olunur; bu kafileler asıl şehrin dışarısında (bk. C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, Mekke plânı) kendilerine tâyin edilmiş olan mahallerde konaklarlar; mûtad üzere, bunlar hacca, zamanından ancak bir kaç gün evvel, vâsıl olurlar.

Beynelmilel sıhhiye meclisinin Cidde'de bir karantina istasyonu te'sis etmesinden beri, buradan geçen hacıların sayıları, oldukça sahîh olarak, bilinmektedir. Her hacı sözde sıhhî kontrol ve hakikatte ise, bu hususta tam bir ihmâlden başka bir şey olmayan muâmele için, bir mikdar para vermek mecbûriyetinde tutulduğundan, Cidde'ye gelen kimselerin sayısına son derece dikkat edilir. Bu sâyededir ki, birinci cihan harbinden evvel, hacı sayısının 36.000 ile 108.000 arasında dolaştığı ve vasatî olarak, 70.000 tuttuğu görülmüştür.

Hacıların çoğu hacc mevsimine doğru gelirler; lâkin içlerinden haylı mühim bir kısım, hacc senesinin ramazan ayını Mekke'de geçirmek için, daha önce gelir ki, bu hassaten büyük sevap sayılır. Hacc farîzasını ifâ ettikten sonra, ya dinî ilim tahsili için veya ömrünü mübârek beldede tamamlamak maksadı ile, Mekke'de yerleşip-kalan hacılar da vardır. 10 zilhicce bayramının cumaya rastgeleceği evvelden bilindiği yıllarda hacı adedi pek ziyâde artar (böyle olan hacca *al-ḥacc-al-akbar* denilir). Şi'îlerin de hacca iştirâk ettiklerini kaydetmek lâzımdır; lâkin seyyahlar 'Alî tarafdarlarının mübârek şehirde her vakit rahat ve huzûr bulmadıklarını nakletmekte kusur etmezler. Şi'îlerin haccılarına dâir dikkate şâyân mâlûmat bulmak için bk. Kazem Zadeh, *Relation d'un pèlerinage à la Mecque* (*Revue du Monde Musulman*, XIX, 1912 s. 144 v.dd., ayrıca kitap şeklinde de çıkmıştır).

b. Mekke'ye muvasalat. — Haccda ifâ edilecek olan menâsikin her hâli mukaddes addedildiğinden, şeriat hacıya, seyahate başlar-başlamaz, *iḥrâm* [b. bk.]'a girmesini tavsiye ederse de, bu ekser kimseler için çok sıkıntılı bir şey olduğundan, umûmiyetle ancak mubârek makamlara yaklaşıldığı zaman ihrâma girilir. Mekke'ye *muḥrim* (ihrâm giymiş) olarak girilir ve akabinde *'umra* [b. bk.] ifâ edilir. Hacıların hemen hepsi bu merâsimi ve diğer menâsiki bir rehberin (*şayḫ*, *dalîl*, *muṭavvif*) refâkatinde yerine getirirler. *Dalîl*, her vesile ile, icâp eden duâları okur ve yanındakiler de bunları tekrar ederler. Bu delîller, bundan başka, hacıların her türlü işlerine de bakarlar. Mahallin dilini ve âdetlerini bilmeyen hacılar, *dalîl*'siz ekseriyâ güçlük çekerler.

Kâbe etrafında yedi defa devredilip (*ṭavâf*, b. bk.), Şafâ ile Marva arasında yedi defa hızlı-hızlı gidip-gelindikten (*sa'y*, b. bk.) sonra, saç kestirilerek, asıl hacca başlayıncaya kadar, ihrâmdan çıkılabilir. Lâkin, eğer ihrâma hem *'umra*, hem de *ḥacc* (*ḳirân*) için girilmişse, haccdan evvel ihrâmdan çıkmak câiz değildir (bu ve mümâsil meseleler için bk. mad. İḤRÂM).

c. Haccın menâsiki. — Mûtâd üzere, zilheccenin 7. günü Mekke câmiinde bir vaaz verilir; bu vaazdan hacılar haccın usûl ve erkânını öğrenerek, bunları ifâya hazırlanırlar. O gün akşam üstü veya ertesi gün sabahleyin hacılar Mekke'den çıkarlar. Zilhiccenin 8. gününe *yavm al-tarviya* (sulama, su verme günü) denir; çünkü izaha göre, o gün sonraki günler için su tedârik etmek hacılarca âdettir. Şehrin dışarısında iki *maḥmal* birleşerek, ilerilemeğe başlarlar. Arkadan her soydan yaya, sedye üstünde, eşek ve deve sırtında alacalı bir insan dalgası mütemâdî bir itişme-kakışma hâlinde gelir. Minâ (şimdi umûmiyetle Munâ telâffuz edilir)'dan ve Muzdalifa (buna *Cam'* ve *al-Maş'ar al-Ḥarâm* da denilir)'den geçilerek, 'Arafât ovasına varılır; burada durmak (*vuḳûf*) lâzımdır. Burada halifenin mümessili tarafından bir sancak açılması âdet idi ki, şimdi bunun yerine *maḥmal*'ler kâim olmuştur [bk. AMÎR AL-ḤACC].

Ovayı dolduran kalabalığın tasvirinde zamanımızın seyyahları ile Arabistan'ın kadîm *sûḳ* (panayır)'larını tavsif eden eski müellifler arasında, ana hatlar bakımından, tevâfuk vardır. Her tarafa çadırlar ve barakalar kurulur (bk. C. Snouck Hurgronje, *Bilder aus Mekka* nr. 13—16, krş. 10—12); bunların içerilerinde bir çok satıcılar, çarşı ve pazarlarda olduğu gibi, mallarını teşhir ederler; hokkabazlar ve fakirler mârifetlerini göstererek, halkı eğlendirirler. Bir çok hacılar Rahmet dağına (*Cabal al-Raḥma*; bk. mad. 'ARAFÂT ve resimler) çıkarlar; muayyen olan yerlerde *şayḫ* (*dalîl*)'lerini tâkip ederek, onların okudukları duâları tekrar ederler ve her taraftan *labbayka* [b. bk.] nidâları işitilir. Akşama kadar vakit böyle geçer ve gece her taraf mükemmelen tenvir edilir. Sofu olan hacılar bütün gece duâlar okuyarak, sabahı ederler.

Asıl *vuḳûf* zilhiccenin 9. günü, zevâlden gurûba kadar olur. Bu zamanın hemen tamamı iki hutbe ile geçer ki, mûtad üzere bunlar mubârek beldenin kadısı tarafından okunur. Kadı

mubârek dağın üzerinde bulunan minbere kadar at ile gider; minbere çıkar ve bir kitaptan yüksek sesle hutbesini irâd eder. Heyecana gelen cemaat *labbayka* sadâları ile etrafı inletir. Güneş garpta dağların arkasında kaybolur-olmaz *ifāża* (yahut *daf'*, *nafr*) yâni Muzdalifa'ye doğru koşuş başlar. Ḥaram [b. bk.]'in sınırlarını teşkil eden 'Alamayn'den geçirilir; az sonra gece karanlığı bastırdığı için, meş'aleler yakılır; hava fişekleri atılır ve askerler de mütemâdiyen silâh boşaltırlar. İşte bu suretle ve nâdiren kazâsız olarak, Muzdalifa'ye varılır; burada hem *maġrib* (akşam) ve hem *'işā'* (yatsı) namazları kılınarak, sabahlanır. Mahallin câmii ışık ile donatılır. Zilhiccenin 10. günü *yavm al-naḥr* olduğu için, sabahleyin câminin yanında bir *vuḳūf* daha yapılır ve Mekke kadısı tekrar bir hutbe okur. Sabah namazı kılındıktan sonra, Minā'ya gidilir.

Diğer bütün vazifeler orada ifâ edilir. Her hacı, üç Camra'den Camrat al-'Aḳaba adı verilen birine yedi küçük taş atmakla mükelleftir. Daha Muzdalifa'de iken, bu maksatla küçük taşlar toplanır. Minā vâdisinin garp müntehâsında bulunan mezkûr Camra'ye doğru tehâcüm edilir (tasviri için bk. Kazem Zadeh *ayn. esr.*, s. 222). O gün için yalnız bu Camra'nin taşlanması şeriatin emri icâbıdır; öteki Camra'ler ertesi günlerde taşlanır. 10 zilhiccede hacılar tarafından ilkin şarktaki Camra (Camrat al-Ūlā, C. al-Ṣuġrā), sonra ortadaki (C. al-Vusṭā; bk. resim) ve nihâyet garptaki Camra (C. al-Suflā, C. al-Aḳṣā, C. al-'Aḳaba) her birine Muzdalifa'den getirdikleri taşlardan yedişer taş atmak suretiyle, taşlanır.

Akideye göre, bu taşlamanın hedefi şeytandır; şeytan o mahalde İbrāhīm peygambere görünmüş ve İbrāhīm de onu taşa tutarak, kaçırtmıştır. Taşlama bittikten sonra, *labbayka* sadâları kesilir ve bu suretle asıl hacc da tamamlanmış olur. Lâkin hacc ile alâkalı daha başka merâsim de vardır. Evvelâ o güne adını vermiş olan (*Yavm al-naḥr* = kurban kesme günü) kurban kesme merâsimi gelir. Ekserisi koyun ve keçi olmak üzere, binlerce kurbanlık hayvan bedevîler ve Minā tâcirleri tarafından getirilerek, satılır. Kurbanını bizzat kesmek istemeyen hacılar bu iş için bir vekil tâyin edebilirler. Minā'da şer'an tâyin edilmiş bir mezbaha bulunmamakla berâber, vâdinin garp müntehâsında 'Aḳaba yakınındaki kayalık, tercihan, mezbaha ittihaz edilmiştir (bk. Burckhardt, *Travels*, II, 59; Burton, *A Pilgrimage*, II, 240). Kurban etlerini fıkaraya dağıtmak sevap sayılır. O gün islâm âleminin her tarafında yapılan bu kurban kesimi (bk. mad. AL-'ĪD AL-KABĪR) sünnettir. Kurban kesilmediği takdirde, bunun kefâreti olarak, oruç tutulabilir.

Kurbanlar kesildikten sonra, hacıların başlarını traş etmeleri âdettir. Bunun için Minā'da sıra-sıra berber dükkânları vardır. Hacı gibi, berber de traş esnâsında, kıbleye dönmek v. b. gibi, bâzı muayyen kaidelere uyar. Bunu mütecâkip *iḥrām*'dan çıkılarak, alelâde kıyâfete ve hâle girilir (buna *iḥlāl* denilir); bununla berâber hacı her kese mübâh olan işlerin hepsini yapmağa henüz me'zûn değildir. Yukarıda sırası ile tasvir edilen şeyler: taşlama, kurban kesme ve baş traş ettirme şer'an sünnettir (*Minhāc*, I, 331). Lâkin şu cihete de dikkati çekmek gerektir ki, kurban kesmek için şer'an muayyen bir zaman yoktur; diğer iki fiil ise, zilhiccenin 10. günü olmak üzere, zamanla takyit edilmiştir.

Âdet olduğu üzere, o gün Mekke'ye dönülerek, bir *ṭavāf* ifâ edilir; bu vesile ile Kâbe'nin, yeni geçirilmiş olan örtüsü (*kisva*) ilk defa olarak görülür. Eğer Minā'da iken kıyâfet değiştirilmemişse, burada değiştirilerek, alelâde elbise giyilir. Mubârek zemzem suyundan içmek veya bunu üzerine serptirmek de âdettir; lâkin bu başka günlerde de olabilir.

Zilhiccenin 11. — 13. günlerine *ayyām al-taşrīḳ* (bu tâbirin izahı aşağıda gelecektir) denilir. „Yeme, içme ve zevk etme günleri" olarak tâyin edilen bu günler Minā'da geçirilir; her gün öğleden sonra üç Camra, her biri yedi küçük taşla, tekrar taşlanır. Ṣabīr tepesinin yamacında bir granit bloku üzerinde kurban kesmek âdeti de vardır (al-Batanūnī, *al-Riḥla*, s. 696; krş. Burckhardt, *Travels*, II, 65). Söylendiğine göre, İbrāhīm, oğlunu o yerde kurban etmeğe hazırlanmış imiş. Şeriat, zilhiccenin 12. gününden itibâren, Minā'dan ayrılmağa cevaz verir (krş. *Kur'an*, II, 199). Seyyahların naklettiklerinden anlaşıldığı gibi, umûmiyetle bu cevazdan istifâde edilerek, o gün Mekke'ye dönülür. Mekke'ye yakın bir mahalde Abū Lahab'in mezarı olduğu iddia edilen bir yeri taşlamak âdettir. Nihâyet bir de veda *'umra* (*'umrat al-vadā'*)'si ifâ edilir. Bu maksatla, Tan'īm denilen yere gidilerek, yeniden ihrâma girilir. Zamanımız seyyahlarının bâzıları Tan'īm'e *al-'Umra* adını da verirler. *Ṭavāf* ve *sa'y* ifâ edilince, hacc tamam olur. Bir kaç gün sonra kafileler Mekke'den kalkarak, Peygamberin kabrini ziyâret için, Medine'ye giderler.

Yukarıda söylenenlerden anlaşılmıştır ki, şeriat, hacc menâsikini muhtelif kısımlara ayırmaktadır. Lâkin şu da hatırda tutulmalıdır ki, muhtelif mezhepler, hemen her noktada birbirlerinden ayrılırlar Bu husûs al-Batanūnī'nin evvelce adı geçen eserinde (s. 178), bir levha hâlinde, güzelce icmâl edilmiştir.

II. İSLÂM HACCININ MENŞE'İ.

Peygamber hacc meselesi hakkında dâimâ aynı nokta-i nazarı muhafaza etmemiştir. Gençliğinde bir çok defalar hacc merâsimine iştirâk ettiği muhakkaktır. Nübüvvetinden sonra ilk zamanlarda hacc bayramına pek az ehemmiyet vermiştir. *Kur'an*'da ilk sûrelerde haccdan hiç bahsedilmez ve diğer hiç bir yerde de Peygamber câhiliye devrinden gelen bu âdete karşı hiç bir suretle vaziyet almamıştır. Eğer o merâsimde ap-açık surette müşrikçe fiiller bulunsa idi, Peygamber bu hususta susmazdı ve böyle olunca, elbette ondan bâzı hadîsler mahfuz kalacaktı ve biz de bunlar sâyesinde eski hacc âdetine, az-çok vâzıh bir surette, vâkıf olacaktık.

Peygambere hacca dâir vahiyler ancak Medine'de nâzil olmuştur. Buna muhtelif sebepler sâik olmuştur. Badr gazvesindeki parlak muvaffakiyet Mekke'yi fethetmek fikrini doğurmuştu. Böyle bir teşebbüsün hazırlığı ise, ancak sahâbîlerin buna hem dünyevî ve hem dinî bir meyil duymaları hâlinde, lâyıkı ile tahakkuk edebilirdi. Bir taraftan da Peygamber Medine'nin yahudi ahâlisi hakkındaki ümitlerinde inkisâra uğramıştı ve yahudilik ile olan nizâlar yahudiler ile dinî münâsebeti kesmeği ictinap edilemez hâle getirmişti. Yahudilik ile islâmın aslını teşkil ettiği iddia edilen İbrāhīm dini akîdesinin doğması, işte bu devre tesâdüf eder ve o zaman Kâbe de yavaş-yavaş, dinî hurmet hususunda, ön sırada yer tutmağa başladı; Kâbe'nin vahdâniyetçiliğin müessisi olan İbrāhīm tarafından, oğlu İsmā'īl ile birlikte, bina edilmiş ve bu sebepten „insanların toplanmasına mahsus bir mahal" olduğu söylendi. Orada icrâ edilen merâsimin Allahın bir emrine istinat ettiğine dâir âyet nâzil oldu (*Kur'an* II, 119 v.d.). Keza yine bu devirdedir ki, Kâbe *ḳibla* [b. bk.] ittihaz edildi (II, 136—145) ve hacc da, insanların Allaha karşı borçlu oldukları bir farîza addedildi (III, 91). Hicretin 2. yılında vaziyet böyle idi. Ancak 5. yılda Medine'nin mekkeliler tarafından neticesiz muhasarasından sonradır ki, Peygamber tasavvurlarını icrâya teşebbüs edebildi. İlk deneme Ḥudaybiya seferi ile yapıldı ki, bu hareketle Mekke'ye kadar varılmadı ise de, Kureyşîler ile yapılan bir muâhede sâyesinde, ertesi sene için bir *'umra* ümidi hâsıl oldu. Filvâki Peygamber 7. yılda Kâbe'de yukarıda târif edilen menâsiki ifâ etti; fakat ancak 8. yılda Mekke'nin fethinden sonradır ki, bu âyîne alenen iştirâk fırsatı zuhûr etti. Bununla berâber Peygamber o sene hacca iştirâk etmedi; 9. yılda kendi yerine, hacc kafilesi reisi sıfatı ile, Abū Bakr'ı Mekke'ye gönderdi. Bu zat yolda iken, 'Alī b. Abī Ṭālib, arkadan hareket ederek, onu geçti. Çünkü o arada *Barā'a* sûresi (IX, 1 v.dd.) nâzil olduğu için, 'Alī bunu müşrik hacılara okumağa me'mûr edilmişti; bu âyet artık o günden itibâren ancak Peygamber ile husûsî muâhedeler akdetmiş bulunanlar müstesnâ olmak üzere, müşriklerin hacc âyînini ifâ etmelerini yasak ediyordu.

Hicretin 10. yılında hacca Peygamber bizzat iştirâk etti. *Ḥaccat al-vadā'* denilen bu ziyâret ile alâkalı bir çok rivâyetler nakledilir. Peygamber tarafından icrâ edilen merâsime dâir verilen bu mâlûmat, daha sonraları yapılan merâsime, esâs itibârı ile, tevâfuk etmektedir. Lâkin bunda, hacc tarihî bakımından, asıl mühim olan Peygamberin bu vesile ile vaz'ettiği bâzı ahkâmdır. Seneye ay ilâvesi (*nasī'*) usûlünün ilgası suretiyle, yalnız on iki aydan ibâret olan mutlak kamerî senenin takvime esâs ittihaz edilmesi, bunların en mühimidir ki, bu keyfiyetten *Kur'an*'da da şu suretle bahsedilmektedir: — „Doğrusu, Allah indinde, gökleri ve yerleri yarattığı günkü Allah kitabında ayların sayısı on ikidir; bunlardan dördü, haram aylardır. Bu aylar zarfında kendi kendinize zulmetmeyiniz. En pâyedar ve en doğru âdet budur. Ammâ müşrikler sizinle kâffeten harbettikleri gibi, siz de onlara karşı kâffeten harbediniz. Biliniz ki, Allah doğrular ile berâberdir. Seneye (her üç senede bir) ay katmak küfrü arttırmaktan başka bir şey değildir; çünkü *nasī'* yapmak sûretiyle, onlar bir seneyi halâl ve ve diğerini harâm addederler" (*Kur'an*, IX, 36 v.d.). — Vedâ haccı vesilesi ile Peygamberin vaz'ettiği diğer ahkâm hakkında aş. bk.

III. İSLÂMDAN EVVEL HACC.

ḥ-c kökünün asıl mânası hakkında yapılan araştırmalar bir takım farz ve tahminlerden başka bir neticeye varmamıştır; mamafih bu farz ve tahminler doğru olabilir. Arap lûgatçileri buna „(bir yere) gitmek" mânasını verirler ki, garp dillerinde „ziyârete gitmek" tâbirine tekabül eder. Lâkin bu mâna, ibrânîcedeki fiilin mânası gibi, âşikâr surette tesmiye mâhiyetindedir. Hâlbuki gerek şimâl ve gerek cenûp sâmî dillerinde „devretmek, dolanmak" mânasına gelen חגג kökü ile karâbeti vardır. Fakat bu da bize büyük bir şey öğretmez; çünkü ilk devirlerdeki hacc merâsiminde dinî yürüyüşler yapılıp-yapılmadığına bile vâkıf değiliz. Filhakika biliyoruz ki, islâmdan evvelki devirde, zilkâde ayında iki panayır (*sūḳ*) kurulurdu: biri — 'Ukāẓ'da ve diğeri — Macanna'da. Bunlardan sonra, zilhiccenin ilk günlerinde Ẕu 'l-Macāz panayırı gelir ve oradan doğru 'Arafāt'a gidilirdi. Mekke'den

'Arafāt'a gitmek şeklinde olan islâm tarzının bir yenilik olması pek muhtemeldir. 'Arafāt'ta dinî geçit âyîni islâm dininde tamamiyle mechûl olduğu gibi, böyle bir şeyden bizim de mâlûmatımız yoktur.

'Arafāt'a hacca gitmek sırf mahallî bir husûsiyet değildir; mubârek sayılan yerlere ziyârete gitmek, sâmîlerce eski bir âdettir. *Tevrat*'ın en eski kısımlarında bile, bir farîzâ olarak, emredilmiştir. *Ḥurūc* kitabında: — „Beni tebcil için, yılda üç defa *ḥag* âyîni icrâ edeceksiniz" (XXIII, 14) ve „aranızdan bütün erkekler, yılda üç defa, Rab Yahova'nın yüzünü göreceklerdir" (XVII ve XXXIV, 23). Arabistan'da, şüphesiz, 'Arafāt'ta yapılan hacc merâsimine benzer âyinler icrâ edilen bir çok ziyâret yerleri var idi. Epiphanius tarafından zikredilen Aggathalbaeith ayı şimâlde bir mukaddes ziyâret yeri mevcut olduğunu düşündürebilir.

'Arafāt haccı zilhiccenin 9. günü ifâ edilir ve buna bir çok arap kabîleleri iştirâk ederlerdi. Bu ise, ancak memlekette sulh ve sükûn hüküm sürdüğü esnâda mümkün idi. Bunun içindir ki, birbiri ardından gelen zilhicce, zilkâde ve muharrem ayları yılın mubârek bir kısmı sayılır ve o aylarda kabîleler, aralarındaki nizâlara fâsıla vererek, mütâreke yaparlardı. Mukaddes topraklarda her kes silâhlarını bırakırdı.

Peygamber devrinde, mubârek ayların ilk bahara düştüğü muhakkak addolunabilir. Lâkin Wellhausen hacc zamanının, ilk devirlerde, son bahara düştüğünü, gâlip bir ihtimâl ile, isbat etmiştir. Eğer, muhtemel olduğu üzere, evvelce zikri geçen surette (her üç seneden birine) bir ay ilâvesi bu mevsimi sâbit tutmak maksadı ile yapılıyor idi ise, bilmediğimiz bir sebepten dolayı, gâyesini temin edememiştir. Eğer hacc bidâyette son baharda ifâ ediliyor idi ise, bunun ilk zamanlardaki mânasını anlamak için, şimâlî sâmî kavimlerin son bahar bayramları olan „çadır" bayramı (kefâret günü = kamış bayramı") hakkında mâlûmat edinmek en muvâfık yol olur; hususiyle „çadır" bayramına *Tevrat*'da bâzan kısaca *ḥag* adı verilmiş olması (msl. *Hâkimler*, XXI, 19; 1, *Mülûk*, VIII, 2, 65) da bu yolun isâbetini bir kat daha te'yit eder. Filhakika bir çok tevâfuk noktaları bulacağız (aş. bk.).

Hurma hasadının sonunda icrâ edilen hacc âyîni, her zaman, büyük panayırlar ile müterâfik idi. Peygamber'in muâsırları için, nitekim bugün de bir çok müslümanlar indinde, asıl mühim olan bu panayırlar idi. Çünkü o devrin insanları için, dinî âyînler mânalarını çoktan kaybetmiş bulunuyordu. Bu âyînler hakkında şöyle denilebilir: en mühim işlerden biri olan 'Arafāt ovasındaki *vuḳūf* („duraklama") 'tur. İslâmda *vuḳūf*'suz haccın hükmü yoktur. Bu keyfiyet islâmdan önceki telâkkinin bir bakiyesi olarak alınmadıkça, anlaşılamaz. Houtsma *vuḳūf*'u Banî İsrā'il'in Ṭūr Sinā'da konaklamalarına benzetir. İsrâilîler bu âyîne her türlü cinsî münâsebetlerden imsâk (*Ḫurūc*, XIX, 15) etmek ve libaslarını yıkamak (*Ḫurūc*, XIX, 10, 14) suretiyle hazırlanırlardı. Allahlarına tâzimlerini bu suretle arzederlerdi (מברכים, XI, XV). Müslümanlar da aynı suretle cinsî münâsebetlerden imsâk ederler, ihrâm giyerler ve mubârek bir dağın eteğinde ulûhiyat önünde dururlar (وقف = בון = durmak).

Ṭūr Sinā'da ulûhiyet, yıldırımlar ve şimşekler tanrısı olmak üzere, tecellî etmiştir. 'Arafāt'ın tanrısı hakkında hiç bir şey bilmiyoruz; lâkin orada, bir tanrı bulunmuş olması pek muhtemeldir. Vedâ haccı esnâsında Peygamber'in: — „'Arafāt'ın her tarafı durma yeridir (*mavḳif*); Muzdalife'nin her tarafı durma yeridir; Minā'nın her tarafı kurban kesme yeridir" — dediği rivâyet olunur. Snouck-Hurgronje bu sözü müşriklerin âyinlerini icrâ ettikleri muayyen yerlerin ehemmiyetlerini kaydetmeleri icâp ettiği mânasında tefsir eder. Muzdalifa ve Minā'da bulunan bu mukaddes yerler hakkında da mâlûmatımız vardır (aş. bk.).

Fakat 'Arafāt gününün oruç günü olup-olmadığı, doğru olarak, bilinmiyor. Hadîs rivâyetlerinde, Peygamber'in bu hususta ne fikirde olduğunun sahâbilerce mechûl bulunduğu bir çok defalar tasrih edilmiştir. Peygambere içecek verilmiş ve o da içmiş imiş. Hacc günlerinin riyâzatkârâne mâhiyeti *iḥrām*'ın icâp ettirdiği tahrimler ile teessüs etmiştir. Bu tahrimlerin yeme ve içmeğe de şâmil olduğu, Peygamber'in: — „*Taşrīḳ* günleri (zilhiccenin 11.—13. günleri) yemek, içmek ve zevketmek günleridir" — sözünden istidlâl ediliyor. Bunun için olacak ki, islâmın ilk zamanlarında riyâzâta meyyâl olanlar hacc zamanını tercih ederlerdi (krş. Goldziher, *Revue de l'Hist. des Religions*, XXXVII, 318, 320 v.dd.).

İslâmda *vuḳūf* zevâlden gurûba kadar sürer. Rivâyete göre, Peygamber, güneş batıp-kaybolmadıkça, 'Arafāt'tan ayrılmamağı emretmiştir; hâlbuki, önceleri daha güneş batmadan *ifāża*'ya başlamak âdet idi. Fakat Peygamber yalnız vakti değiştirmekle kalmamış, Muzdalifa'ya doğru koşmağı da men'ederek, yavaş-yavaş ilerilemeği emretliği için, bütün merâsimi ilgâ etmiştir. Kadîm âdetin ne kadar zinde kalmış olduğu ise, *ifāża*'nın, yukarıda geçmiş olan tasvirinden anlaşılır. Snouck-Hurgronje *ifāża*'da bir güneş âyîni mânası bulunduğunu farzeder; Houtsma ise, haccın aşağıda teşrih edilecek

mâhiyeti ile yaklaştırarak, ilk zamanlarda o merâsimin batmakta bulunan güneşi tâkip mâhiyetinde telâkki edildiğini söyler ve böylece Hurgronje'un fikrine sarih bir şekil verir.

Muzdalifa'nin ilâhı, fırtına tanrısı olan Ḳuzaḥ idi. Mukaddes tepeye de Ḳuzaḥ adı verilirdi ve bir âteş yakılırdı. İşte *vuḳūf* orada yapılırdı; bu duraklamanın da Ṭūr Sinā'da yapılan âyîn ile büyük bir benzerliği vardır; orada olduğu gibi, burada da yıldırım tanrısı âteş içinde tecelli eder. Bundan başka an'anevî âdet olan mümkün olduğu kadar çok gürültü yapmak ve tüfek atmak fiilleri, aslında, yıldırım darbelerini çekmek için tevessül edilen bir sihir ameliyesi farzolunabilir.

İslâmdan önceki zamanlarda Minā'ya doğru *ifāża*'ya güneş görünür-görünmez başlanırdı. Peygamber buna güneşin doğmasından evvel başlanmasını emretti; bu da güneş âyînini ortadan kaldırmak için yapılmış bir teşebbüstür. Eski zamanlarda bu *ifāża* esnâsında şu ilâhî söylenirmiş: *Aşrik Ṣabīr kaymā nuġīr*. Bu kelimeler hakkında verilen izah o kadar kat'î değildir; şöyle tercüme olunabilir: „Ṣabīr, sabah ışıklarının içine gir ki, biz de akına çıkalım". Minā'ya varılınca, gâliba, ilkin kurbanlar kesilirdi; zilhiccenin 10. gününe bugün bile *yavm al-ażāḥī* („sabah kurbanları günü") denilir; eskiden Ḥaram'a doğru gidilirken, kurban edilecek develere, bâzı alâmetler (*taḳlīd*) ile işâretler konulurdu; msl. boyunlarına iki pabuç (sandal) asılırdı. *İṣ'ār* denilen bir ameliyeden de bahsedilir ki, bu hörgücün bir tarafına bir yara açarak, kan akıtmak idi; yahut da hayvanın derisine yara'ar açılırdı. Hayvana husûsî bir örtü konulduğu da bir çok defalar söylenmiştir.

İbn Hişām'da bulunan bir delîle (nşr. Wüstenfeld, s. 76 v.d.) göre, taşlama âyîni ancak güneş nısfınnahardan geçtikten sonra başlarmış. Houtsma taşlamanın aslında, gâlip bir ihtimâl ile, güneşe musallat olan ifriti istihdâf ettiğine işâret eylemiştir. Bu fikir haccın menşe'inde son bahar gün dönümüne tesâdüf etmesi vâkıasında ehemmiyetli bir istinat noktası bulur. Muhakkaktır ki, dört mevsim başlarında bütün dünyada bu nevi âdetler cârî idi. Sıkıntılı devre yaz ile birlikte sona eren güneş ifritinin def'edilmesi, yıldırım tanrısının tebcîli ameliyesine pek güzel raptedilebilir; çünkü yıldırım feyz ve bereketi isticlâp eder; nasıl ki, ona yapılan yukarıda Muzdalifa bayramında görmüş olduğumuz hitap da böyledir. Bu fikirler silsilesi, yağmur yağması için yapılan bir sihir ameliyesi olmak üzere, *tarviya* („sulama") isminin izahına da uygun düşer; o ameliyenin bâki kalan bir izi zemzem suyu serpmekte görülür. Bu ikisi yine „çadır" bayramına (kefâret günü) da müşabehet arzeder: bir kayanın tepesinden 'Azazel için atılan teke, güneşe musallat olan bir nevi ifrit gibi telâkki edilmeğe müsâittir ve mukaddes Siluha kaynağı suyunu serpmek fiili de, yağmur yağdırmak için, bir sihir ameliyesi idi; nitekim „çadır" bayramı ile yağmur arasında mevcut olan münâsebet de zâten bâriz surette bellidir (*Zekeriyâ*, XIV, 17). Bundan başka „çadır" bayramında mâbedin tenvir edilmesini ve buna nazir olarak, 'Arafāt ve Muzdalifa'daki câmilerin tenvirini kaydetmek lâzımdır; bir de bu iki bayramda musikiye düşen rol de kaydolunmalıdır.

Van Vloten (*Feestbundel... aan Prof. M. J. de Goeje aangeboden*, 1891, s. 33 v.dd.) ile Chauvin (*Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 5. seri, IV, 272 v.dd.) taşlamayı büs-bütün başka bir surette izah etmeğe teşebbüs etmişlerdir. Bunların birincisi şeytanın taşlanması ve *Kur'an*'daki *al-şayṭān al-racīm* tâbiri ile 'Aḳaba yakınında yerleşmiş bir yılan arasında münâsebet bulmaktadır. İkincisi bunda bir „ziraat büyüsü" misâlini görüyor; ona göre, hacc toprağına taş atmaktan maksat, Mekke ahâlisini oraları tarla hâline getirmekten men'etmektir. Her iki nazariye, Houtsma tarafından, kâfi derecede cerhedilmiştir. Bundan başka krş. Doutté, *Magie et Religion*, s. 430 v.dd. Traş olma fiilinin delâleti için bk. mad. İHRĀM.

Taşrīḳ günlerinde bâzı hacılar kurban etlerini, dönüşte alıp götürmek için, güneşte kuruturlar. Bu âdet *taşrīḳ* kelimesine arap lûgatçileri tarafından verilen „et parçalarını güneşte kurutmak" mânasına uygun düşer. Fakat kelimenin aslındaki mânasının bu olduğu şüphelidir. Bu tâbirin muknî bir izahı henüz bulunmamıştır; bununla berâber krş. Th. W. Juynboll, *Über die Bedeutung des Wortes Taschrīḳ* (*Zeitschr. f. Assyr.*, XXVII, 1 v.dd.). Dozy'nin, *De Israëlieten te Mekka* adlı eserinde, *taşrīḳ* ve *tarviya* tâbirlerini, bütün hacc ile berâber, bir yahudi menşe'ine atfettiği dahi kaydolunmak gerektir. Lâkin onun tezi de Snouck Hurgronje tarafından (*Het Mekkaansche Feest*) kat'î surette reddedilmiş addolunabilir.

Bibliyografya: Bütün bahis için bk. C. Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest* (Leyden, 1880); islâma âit monografiler ve diğer kitapların bu bahis ile alâkalı bâbları; F. Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, tür. yer.

I. kısım için bk. C. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888), I; *Travels of Ali Bey* (London, 1816), II;

J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia* (London, 1829); R. F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah* (London, 1857), II; T. F. Keane, *Six Months in Meccah* (London, 1881); H. v. Maltzan, *Meine Wallfahrt nach Mekka* (Leipzig, 1865); C. Snouck Hurgronje, *Mekka* (Haag, 1888), tür. yer.; ayn. mll., *De hadjipolitiek der indische regeering* (*Onze Eeuw*, IX); ayn. mll., *Notes sur le mouvement du pèlerinage de la Mecque aux Indes Néerlandaises* (*Revue du Monde Musulman*, XV); J. Eisenberger, *Indïe en de bedevaart naar Mekka* (Leyden, 1928); Abdoel Patah, *De medische zijde van de bedevaart naar Mekke* (Leyden, 1935); Muḥammed Labīb al-Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥiǧāzïya*² (Kahire, 1329; faydalı ve dikkate değer bir kitaptır); Eldon Rutter, *The holy cities of Arabia* (London, 1928), II; Rif'at Paşa, *Mir'āt al-Ḥaramayn* (Kahire, 1344); İbn Cubayr, *Travels* (nşr. M. J. de Goeje); muhtelif fıkıh kitapları ve *Manāsik* denilen hacılar için tertip olunmuş hacc rehberi kitapları; şi'îlerde hacc hakkında bk. Kazem-zadeh (*Revue du Monde Musulman*, 1912,XIX, 144 v.dd.).

II. kısım için bk. siyer ve hadîs kitapları.

III. kısım için bk. R. Dozy, *De Israëlieten te Mekka* (almancası da vardır); J. Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 68 v.dd.; M. Th. Houtsma, *Het skopelisme en het steenwerpen te Mina* (*Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetenschappen*, Amsterdam, Afd. Letterkunde, IV. seri, VI. kısım, s. 185 v.dd.); H. Winckler, *Altorient. Forschungen*, 2. seri, II, 324—350; bunlardan başka v. Vloten ile Chauvin'in metinde zikredilen makâleleri; Gaudefroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke* (*Annales du Musée Guimet*, XXXIII, Paris, 1923); ayrıca bk. bütün fıkıh kitaplarının hacc bâbları. (A. J. Wensinck.)

ḤĀCC. AL-ḤĀCC. [Bk. ELḤÂCC.]

ḤĀCC, ḤĀCCĪ. [Bk. HACI.]

ḤACCĀC. [Bk. HACCÂC B. YUSUF.]

HACCÂC. ḤACCĀC B. YŪSUF (661—714), devlet adamıdır; hicretin 41. (661) yılında Ṭā'if'te doğmuştur. Ṣaḳafī kabîlesinden ve eshâbdan 'Urva b. Mas'ūd'un torunudur. Anası, Muġīra b. Şu'ba'den boşandıktan sonra, Yūsuf b. al-Ḥakam ile evlenmiştir. Hiciv mâhiyetinde sayılan bir rivâyete göre, Ḥaccāc'ın ilk tuttuğu iş itibarsız bir meslek olan çocuk lalalığıdır. Gençliğinin ilk zamanları ve siyâsî hayatının başlangıç devri, hasım vak'anüvisler tarafından, menfûr bir surette tahrif edilmiş olduğu için, pek az mâlûmdur. Arabistan'dan pek genç bir yaşta ayrılarak, istikbâlini 'Umayya tahtına geçmiş bulunan Marvān-oğullarının mukadderatına bağlamıştır. 'Abd al-Malik, Muṣ'ab b. al-Zubayr'e karşı, harbe girişince, genç Ḥaccāc halifenin dikkatini kendine çekmeğe muvaffak oldu. Irak'ta halifenin maiyetinde bulundu. Hukümdar onu Kûfe'den, Hicaz'ın tekrar fethi için, halifelik iddia eden 'Abd Allāh b. Zubayr üzerine gönderdi. Ḥaccāc ilkin Ṭā'if'te yerleşti. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Mekke'ye yürüdü ve Abū Ḳubays tepesinden mevkii döğmeğe girişti. Az zamanda şehri hukmü altına aldı. Kâbe'nin bulunduğu mahalleye tahassün eden İbn al-Zubayr, 7 aylık bir muhasaradan sonra, öldü. Cesedi darağacına asıldı (cemâziyelevvel 73 = teşrin I. 692). Ḥaccāc'ın azm ve kudreti sâyesinde, *camā'a*'nın siyâsî vahdeti imparatorluk içinde yeniden te'sis edilmiş oluyordu. Mükâfat olarak, yeni fethettiği yerin, sonra Medine'nin, daha sonra da Yemen'in ve Yamāma'nin idâresi uhdesine tevdî edildi. İlk himmeti muhasara esnâsında harap olmuş bulunan Kâbe'yi, İbn al-Zubayr'in yaptırdığı yeni binadan evvelki eb'adda olmak üzere, yeniden inşa ettirmek oldu.

Garbî Arabistan'da sulh ve sükûnun iâdesi için, Ḥaccāc'a iki sene kâfi geldi. Halife 'Abd al-Malik, kardeşi Bişr b. Marvān [b. bk.]'ın vefatı üzerine, Ḥaccāc'ı hâricîlerin sonu gelmez isyanları yüzünden idâresi bozulmuş olan Irak'a vâli gönderdi (kânun I. 694). Ḥaccāc'ın Kûfe'ye girişi tarihi ile Kûfe câmiinde tasmim ettiği icraata dâir irâd ettiği hutbe arap edebiyatında meşhûrdur. Serkeş yerli askerlerin kafaları kesileceği hakkında Basra'da tekrar edilen tehdit pek çok efradın Muhallab'in ordugâhına gelmesini intâc etti. Az sonra, bu kumandan hariciler üst-üste mağlûbiyetlere uğratacak bir kudrete sâhip oldu ve bu mağlûbiyetler içinde hâricîlerin başlıca reisleri öldü. Ḥaccāc, hâricî rüesâsından azimkârlığı ile efsânevî bir şöhret kazanmış bulunan Ṣabīb [b. bk.]'in hakkından gelmek husûsunda, Irak yerli askerinin korkaklığı yüzünden, âciz kalınca, Suriye askerlerinin müdâhalesini rica etmeğe mecbûr kaldı. Basra'ya gitmiş olan Ḥaccāc'ın yokluğundan istifâde eden Ṣabīb Kûfe üzerine yürüdü. Halifenin vâlisi Ṣabīb'den ancak bir iki saat evvel şehre varabildi ve onun merkeze yaklaşmasına, adım-adım savaşarak, mümânaat etti. Günlerce süren kanlı mücâdelelerden sonra, Irak süvârileri tarafından pek yakından sıkıştırılan düşman ric'ate mecbûr oldu. Ṣabīb, Ducayl'den geçerken, boğuldu. Aynı sene (77/78 = 696) Ḥaccāc, Muġīra b. Şu'ba'nin bir eyâlet vâlisi olan oğlu Muṭarrif'in isyanını bastırmağa da muvaffak oldu.

Bu tehlikeleri bertaraf ederek, tam rahat nefes almağa başlayacağı sırada, ansızın, geçmiş kıyamlardan kat-kat daha korkunç bir isyan patlak verdi. 'Irāḳ-ı 'Arab eşrâfının ihtirasları ile tahrik edilen bu kıyam, yalnız halifenin vâlisine karşı değil, daha ileri giderek, Emevî hânedanı aleyhine tevcih edilmiş ve hilâfet ülkesi içinde Suriye'nin imtiyazlı mevkiine karşı bir ayrılma teşebbüsü idi. Ṣabīb'in ezilmesinden sonra da memlekette kalmış olan suriyeli askerler Ḥaccāc'dan bol-bol ihsan ve ikrâm görüyorlardı. Siyâsî gayr-i memnûnlara *ḳurrā'* (*Kur'an*'ı usûlleri dâiresinde okuyanlar) da iltihak etti. Bu kin ve intikam zümrelerini bir araya toplamak için, ortaya Aş'aṯ b. Ḳays [b. bk.]'ın torunu 'Abd al-Raḥmān'ın şahsında bir reis çıktı. 'Abd al-Raḥmān, Ḥaccāc'ın Sicistān'a göndermiş olduğu 40.000 kişilik bir seferî kuvvetin başında olarak, halife vâlisine isyan etti. Yolundan geri dönerek, az zamanda 100.000 muhârip topladı ve kendisine karşı gönderilmiş olan kuvvetleri yenip, Kûfe ve Basra'yı zaptetti. Yine Suriye'ye mürâcaat etmek icâp etti. Basra varoşlarından birine tahassün eden Ḥaccāc âsîlerin hücûmlarına bir ay dayandı. 701 martının ilk günlerinde âsîleri kanlı bir bozguna uğratmağa muvaffak oldu ve bu başarıyı Dayr al-Camācim ve Maskin [b. bk.] zaferleri tamamladı. Bitkin bir hâle düşen Irak bu kudretli devlet adamına râm olmuştu; Ḥaccāc'ın şiddetli azmi isyan rûhunu kırmıştı.

Yorulmak bilmeyen vâli o vakit, Kûfe ile Basra yolunun ortasında, suriyeli işgâl ordularının bir nevi müstahkem karargâhı olmak üzere, yeni bir eyâlet merkezi te'sis etmeğe karar verdi. Bu merkez Vāsiṭ [b. bk.] şehridir. Ḥaccāc hicretin 78. yılından beri Horasan ile meşhûr Muhallab [b. bk.]'in fütûhatı sâyesinde haylı büyümüş olan, Horasan ve şark arap ülkelerinin idâresini Irak ile birleştirmişti. O zamana kadar yarı müstakil kalmış olan Arabistan'ın 'Omān havâlisini, kat'î olarak, imparatorluğa ilhak etti ve kumandanları Sind vâdisine de girdiler. Ḥaccāc bu hâricî genişlemeler ve Irak'ta sulh ve sükûnu te'min ederek, Valīd I.'in parlak saltanat devrini hazırladı. İstibdada meyline rağmen, Muhallab ve Muslim b. Ḳutayba gibi, değerli askerî ümerâya kuvvetle muzâheret etmiştir. Ḥaccāc yalnız islâhatçı değil, aynı zamanda yaratıcı bir devlet adamıdır. „Para işlerine, ölçülere, vergilere ve ziraatin teşvikine dâir mevzuâtı yeni bir devir açmıştır" (Wellhausen, s. 159). Ḥaccāc *Kur'an*'ı tahrif etmekle ithâm olunmuştur. Bu husustaki mesâisinin *Kur'an* metninin intikadî surette gözden geçirilmesine ve kıraat derslerinde kudsî metnin yanlış okutulmasının önüne geçmek için, harekeler konulmasına inhisar etmiş gibi görünmektedir. O zamana kadar Irak'ın resmî dâirelerinde bile kullanılmakta olan mahallî lehceler yerine, arapçayı ikâme etmek için, gayret göstermiştir. İsyanları bastırdıktan sonra, ilk endişesi„ 20 sene süren harplerin halkın refahına îras ettiği yaraları tedâvi etmek" (Wellhausen, s. 157) olmuştur. Yeni kanallar açılmış ve eskileri de tecdit ettirmiştir.

Ḥaccāc'ın Emevîlere karşı sadâkati hudutsuz idi; bununla berâber, Abbâsîler hizmetindeki vak'anüvislerin bahsettikleri kaba ve gülünç nümâyişler hayâl mahsûlüdür. Mervânîler de onun bu sadâkatine devamlı teveccüh ve itimatla mukabele etmişlerdir. Bunun içindir ki, Ḥaccāc'ı „'Abd al-Malik'in günahlarından biri" olarak sayarlar. Valīd I. devrinde Ḥaccāc'ın nufuzu arttıkça artmıştır. Çünkü Ḥaccāc, 'Abd al-Malik öldüğü vakit, bu genç şehzâdenin hilâfete namzetliğine, müteveffaya halef olması lâzım gelen amcası 'Abd al-'Azīz [b. bk.]'e karşı, şiddetle müzâharet etmiş idi. Valīd veziri ile istişâre etmeği severdi; Ḥaccāc vefat edince, tıpkı hânedandan biri ölmüş gibi, Valīd'i resmen tâziye ettiler. Bu kudretli vâlinin âilesi, Emevî hânedanına sıhrî râbıtalar ile de bağlı idi.

Ḥaccāc'ın belâgati meşhûr kalmıştır. Edebiyat ve muhâzarat kitaplarında bir çok nümûneleri mahfuzdur. Lisanın zarâfeti ve sâfiyeti husûslarında pek ileri gitmiştir. Din cihetine gelince, bunda da Ḥaccāc samimî bir müslüman olduğu intibaını verir. Bununla berâber, taşkın zümrelerin ifratlarına ve o devirlerde başlayan hadîslere ölçüsüz surette ehemmiyet atfetme hâline karşı muârız olduğu işitilirdi. „Sağlığında vicdanı müsterih olarak yaşadığı gibi, yine vicdan huzûru ile ölmüştür." (Wellhausen, s. 160). Adına izâfe edilen zâlim unvanına müstahak mıdır?. Cellâda teslim edilmiş olan 130.000 mağdurdan bahsedilir. Öldüğü zaman zındanlarında 50.000 erkek ve 30.000 kadın bulunuyormuş. Bu gibi muazzam rakamlar kendi kendilerini tekzip ederler. O siyâsî kargaşalık, bitmez tükenmez isyanlar devrinde, bunları bastırmak için, Ḥaccāc'ın şiddet hudûdunu aşmış olduğunu tasdik etmeğe salâhiyet verecek hiç bir şey yoktur. „İyi vatandaşlar için insanların en iyisi olduğu hâlde, serkeşler için amansız davranmıştır" (al-Ẕahabī). Fakat bu hâlde bile samimî bir itirâf, zarif bir nükte, „zekâsının enginliği ile zamanının insan kütlelerine hâkim olan" (al-Cāḥiẓ) bu yekpâre adâlet adamını yumuşatmağa, ekseriyâ, kâfi gelirdi. Lâkin diğer tarafdan da „müfrit cevvâliyeti kendisini en iyi yardımcı-

larına karşı hırçınlığa sevkederdi" (al-Mubarrad). Büyük serdâr Muhallab bunun tecrübesini geçirmiştir. Ḥaccāc, yekpâre seciyesinin sevki ile, bütün iktidarı kendi metîn ellerinde toplamağa kıskanç bir meyil gösterir ve bu hâlini her kesten evvel kendisi kabûl ve teslim ederdi. „Kırıcı ve bâzan katı yürekli göründüğü vardır; lâkin hiç bir vakit gaddâr olmamıştır. Hele âdî ve dar kafalı aslâ" (Wellhausen, s. 159). Ḥaccāc, Emevî vezirlerinden kendisi gibi bir Sakafî olan Irak'ta şanlı selefi Ziyād b. Abîhi ile çok defalar mukayese edilmiştir.

Müfrit bir faâliyet, hummalı bir asabiyet, keskin ve mütearriz bir belâgatin Ḥaccāc'a haylı zararı dokunmuştur. Onda Mu'āviya mektebinde yetişen devlet adamlarının gülümserlikleri ve hafifçe reybî tebessümleri eksik idi. İşte daha geniş bir musâmahanın önleyebileceği ihtilâtlar bundan doğuyordu.

Uzun bir siyâsî kargaşalık devrinden çıktıktan sonra, Ḥaccāc, halife vâlisi sıfatı ile, idâre ettiği geniş ülkenin maddî vazîyetinin ıslâhına koyulmuş ise de, âile mâtemleri ile, şuûrsuz bir muhalefetin haksızlıkları ile inkisâra uğramış olan karakteri ona mânevî yaraları tedâvi etmeği, rûhlara sükûn te'min etmek için, müessir bir surette çalışmağı unutturmuştu. Devlet menfaati kendisini meşhûr Muhallab'in oğlu Yazīd'e karşı şiddetle hareket etmeğe mecbûr etmişti; bu tedbir ona Yazīd'in hâmisi ve Valīd I.'in halefi olmağa namzet bulunan Sulaymān [b. bk.]'ın düşmanlığına mâl olmuştu. Ḥaccāc hukümdarı, kendi çocukları lehine olmak üzere, o kardeşi (Sulaymān'ı) verasetten çıkarmağa sevketmek hatâsını irtikâp etmişti. Bundan dolayı kendisinin Valīd'den evvel ölmesine duâ ederdi. 52 yaşını doldurduğu zaman, vaktinden evvel kocamıştı; meşakkatten, dagdagalı siyâsî hayatının husranlarından kırılmıştı. 95 senesi ramazanında (haziran 714) mide kanserinden vefat etti. Vāsiṭ'te gömüldü ve intikamcıların cesedine hakaret etmelerinin önüne geçilmek için, kabrinin yerini belli edecek hiç bir iz bırakılmadı. Hayatında hışmından korkulan bu celâdetli adâlet adamının ölümü muâsırlarının en âdil ve en hâkperestleri olan Muslim b. Ḳutayba ile Ḫālid al-Ḳasrī [b. bk.]'yi mükedder etmiştir. Ölümünden sonra devam edegelen kin ve husûmet Ḥaccāc'ın hayatında işgâl ettiği mevkiin ehemmiyetini te'yit eder. Mervânîlere sebatla muzâharet etmiş olması sebep tutularak, Ḥaccāc, Yazīd I. ile birlikte, müslüman oldukları hâlde ebedî surette cehennemde kalacaklarına hukmolunabilen bir kaç kişi arasında sayılmıştır. C. H. Becker „Ḥaccāc'a, velev uzaktan, her benzeyiş mânevî bir idam cezasına muâdildir" der. Bitaraf tarih Ḥaccāc'ı, Emevîler devrinin en meziyetli devlet adamları arasında, Ziyād b. Abîhi'nin yanına koyacaktır.

Bibliyografya: *Aġānī* VI, 26,28; VII, 174; VIII, 140; XI, 61, 111; XIII, 107; XVI, 89; XIX, 154 v.d.; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 186; İbn Rosteh, *A'lāḳ* (nşr. de Goeje), s. 216; Mubarrad; *Kāmil* (nşr. Wright), 155, 197—298, 215, 285 v.d., 290, 294, 323, 695—699; İbn Ḳutayba, *'Uyūn al-aḫbār* (nşr. Brockelmann), s. 26 v.d., 33, 123, 128, 206 v.d., 280, 284, 318, 378, 407; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), II, 578, 830, 844 v.d., 854 v.d., 863—865, 870—874, 911—917, 921—922, 942—947, 961—964, 975 v.d., 1003—1020, 1053—1087, 1111—1113, 1116—1122, 1125—1126, 1131—1132, 1139, 1254, 1264, 1268 v.d., 1272; Pseudo-Cāḥiz, *Maḥāsin* (nşr. van Vloten), s. 191, 231; Cāḥiz, *al-Bayān va 'l-tabyīn*, I, 43, 68, 222; Cāḥiz, *Tria opuscula* (nşr. van Vloten), s. 132; İbn 'Abd-rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd*[1], I, 94, 242; II, 122, 151, 187—191, 333; III, 7—26, 287, 292; Ya'ḳūbī, *Histoire* (nşr. Houtsma), II, 305, 326, 333, 339, 354; Mas'ūdī, *Prairies* (Paris), V, 276 v.d., 289—293, 300 v.d., 327 v.d., 330—v.d., 339, 343, 352, 354, 358—360, 363—367, 382 v.d., 389; VII, 217 v.d.; Mas'ūdī, *Tanbīh* (nşr. de Goeje), s. 318; Yāḳūt, *Mu'cam* (Mısır tab.), V, 240; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), IV[1], 117, 135 v.d.; V, 145,169; Dīnavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl*, s. 319—324; Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 143, 150, 155,159 v.d.; ayn. mll., *Religiös-politische Oppositionsparteien*, s. 47 v.d.; Nöldeke, *Geschichte des Ḳorans*[1], s. 263, 305—308; Dozy, *Histoires des Musulmans d'Espagne*, I, 170—174, 187 v.d., 200—212, 215 v.d.; von Kremer, *Culturgeschichte*, I, 172; van Vloten, *Rescher. sur la domination arabe*, s. 16 v.d.; J. Périer, *Vie d' al-Hadjāj Ibn Yoūsof al-Taqafi*; H. Lammens, *Le calife de Yazīd Ier*, s. 487. (H. LAMMENS.)

ḤĀCCÎ. [Bk. HACI.]

HÂCE. ḪᵛĀCA, yeni farsçada X. asırdan, beri „efendi, sâhip, kâtip, tüccar, muallim" gibi muhtelif mânalarda kullanılan, klâsik arapçaya ve şarkî arap lehcelerine de „efendi" manâsına *ḫuvvācā*, *ḫuvvāca*, *ḫavāca* şekillerinde geçen bu kelimenin müştak şekli olan *ḫᵛācagī* kelimesine, osmanlı türkçesinde, olduğu gibi, „tâcir" mânasında olarak, Sicilya vesikalarında da tesadüf ediliyor (M. Amari tarafından neşredilen vesikalar arasında, 2, 212). Kelime hindustânî ve Belûc dillerine de *ḫᵛāca* şeklinde girmiştir [bk. mad. ḪᵛĀCA ḪİŻR]. Bu kelime türkçenin muhtelif lehcelerinde „hoca" şeklinde ve aşağıyukarı farsçadaki aynı mânaları ifâde etmek üzere, asırlardan beri kullanılmaktadır. Garbî arap lehcelerine osmanlı hâkimiyeti devrinde aynı şekli ve mânaları muhâfaza ederek geçen bu kelimeye *Bin bir gece* hikâyeleri'nde de tesâdüf edilmesi, Mısır'daki türk Memlûkleri devrinin te'siri neticesi gibi telâkkî olunabilir (Dozy, *Suppl.*, I). Bu kelimenin romen, sırp, bulgar ve arnavut dillerine geçmiş olması Balkanlardaki osmanlı hâkimiyetinin, rus diline geçmiş olması ise, Altın-Ordu devletinin kuruluşundan sonraki türk te'sirinin neticesidir (Karl Lokosch, *Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1927).

Hângi farsça kökten geldiği mâlûm olmayan *ḫᵛāca* kelimesinin esâsen farsça mı olduğu, yoksa türkçe *ḳoca* (muhtelif türk lehcelerinde mevcut *ḳ* = *ḫ* tebâdülü ile *ḫoca*) kelimesinden alınarak *ḫᵛāca* şeklinde mi kullanıldığı tetkike muhtaç bir mes'eledir. Korkut Ata hikâyeleri, oğuz kabîleleri arasında yaşlı ve mûteber kimselere, h o c a, k o c a sıfatının verildiğini ve bu sıfatın şahıs isimlerinin sonuna ilâve edildiğini gösterdiği gibi (nşr. Kilisli Rifat, s. 113: msl. Bayındır Han'ın veziri Ḳażılıḳ Ḳoca; sonra v.b., s. 36, 38, 96, 123, 142 „Oruz Ḳoca, Kanlı Ḳoca") „Ak sakallu Oğuz Kocaları" ndan bahseden (s. 35) eski osmanlı vekayinâmelerinde de, ilk hukümdarların zamanında bu sıfatı taşıyan mühim şahsiyetlerin mevcûdiyetine şâhit olmaktayız: Akça Ḳoca ve Ḳızıl Ḳoca gibi (msl. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, bk. fihrist). Moğullar devrinde de moğul kabîleleri arasında yaşayan an'anelerden alınarak yazılan hânedan tarihlerindeki şecerelerde adı geçen an'anevî cedler arasında *ḳacu*, *ḫoca* ve *ḳoca* sıfatını taşıyanlara tesâdüf olunuyor (msl. Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* ve Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafarnāma* mukaddimesinde). İlk eseri rusçaya tercüme eden Berezin (tre. II, 152), *ḫᵛāca*'nin farsça bir müslüman unvanı olduğunu düşünerek, bunu „müslüman fantazisi mahsûlü" olarak telâkki etmiştir. Zeki Velidi Togan, daha Turfan'daki eski uygur yazmalarında tesâdüf edilen ve F. W. K. Müller'in de ifâdesine göre, eski bir çin lûgatinde de bulunan bu *ḫoca* kelimesinin mâhiyeti hakkında Berezin'in şüphesini yersiz bulmaktadır (*Moğullar, Cengiz ve türkler*, İstanbul, 1941, s. 22). Eğer Berezin, tercüme ettiği bu büyük eseri tamamı ile okumuş olsa idi, onun henüz yazma hâlinde bulunan *Tarih-i oğuz ve türkân ve hikâyât-ı cihângîrî* (Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 1654 ve 2935)'nin ilk kısmının başlarında Raşīd al-Dīn'in şu mütâleasına tesâdüf edecek idi: „türkçede ihtiyarlara *ḫᵛāca* (*ḫoca*, *ḳoca*) derler; *ḫᵛāca* lâfzı aslen türkçedir, farsça ve arapça değil".

Hakikaten gerek yukarıdan beri verdiğimiz mâlûmat, gerek türkçenin muhtelif lehceleri ile yazılmış edebî eserlerde bu kelimeye tesâdüf edilmesi, ayrıca bugünkü türk lehcelerinde de *ḳoca* ve *ḫoca* şekillerinde yaşaması, Raşīd al-Dīn'in mütâleasına hak verdirecek mâhiyettedir (Samoyloviç, *Altın-Ordu edebî dili, Türk dili*, Ankara, 1935, sayı 12, s. 43). Bütün bunlara ilâve olarak, Gök-Orda ve Ak-Orda hânedanları ile Çagatay hanları arasında *ḫᵛāca* unvanını taşıyan hukümdarların mevcûdiyeti de, bunun muahhar bir islâmî te'sire değil, fakat çok daha eski bir türk-moğul an'anesine dayandığını daha açık bir surette meydana koymaktadır. Ayrıca, Kara-Koyunluların ceddi olan Bayram Hoca'nın isminde rastladığımız *ḫoca* kelimesi de, yukarıki mütâleaları te'yit etmektedir (bu hukümdar isimleri ve zamanları hakkında bk. Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye*, 1927). Mamafih bütün bunlara rağmen, farsçadaki iştikakı mechûl *ḫoca* kelimesinin menşe'i mes'elesini henüz kat'î sûrette aydınlatılmış sayamayız. Bunun orta farsça, yâni pehlevîdeki *ḫutāy* (yeni farsçada, *ḫudā*) kelimesine tasgir edatı olan *-çe*'nin ilâvesi ile teşekkül ettiği hakkındaki mütâlea da (Malik al-Şu'arā Bahār, *Sabk-i şināsī vayā tārīḫ-i taṭavvur-i naṣr-i fārisī*, I, 183) kolayca kabûl edilebilecek bir nazariye değildir.

Henüz tetkike muhtac olan bu menşe' ve iştikak meselesini bir tarafa bırakarak, *ḫᵛāca* kelimesinin yeni farisîde asırlardan beri ne gibi mânalar ifâde ettiğini ve İran'da kurulan muhtelif islâm devletlerinin teşkilâtında, tarihî bir ıstılah olarak, nasıl kullanıldığını, edebî ve tarihî metinlerin şehâdetine dayanarak, kronolojik sûrette izaha çalışalım. Cl. Huart, bu kelime hakkında Leyden'de çıkan *İslâm ansiklopedisi*'ne yazdığı makalede, iptidâ Enverî, divanında (XII. asırda) buna tesâdüf edildiğini söylüyorsa da, biz daha Sâmânîler devrinin büyük şâiri Rūdakī'den başlayarak (Sa'id Nafisi, *Aḥvāl va aş'ār-i Rūdaki-i Samarḳandī*, II, 505, 509), Gazneliler devrinin ilk asrına mensûp, msl. Farruḫī, Minūçihrī gibi büyük şâirlerde ve müteâkip Selçuklu devri şâirlerinde bu tâbirin sık-sık kullanıldığını görüyoruz. Öyle anlaşılıyor ki, Sâmânîler zamanında devletin ileri gelen ricâli ve şehirler nufuzlu âyân ve eşrâfı hakkında kullanılan bu kelime, henüz resmî bir mâhiyet almamıştır. Gerçi Sa'id Nafîsî'nin 'Avfî'nin yazma *Cavāmi' al-ḥikāyāt*'ından naklettiği bir parçada, Sâmânîler devrinde vezire ve hattâ baş-hâcibe *ḫᵛāca-i calīl* unvanı verildiği görülmekte ise de (*ayn. esr.*, s. 436), 'Avfî'nin bu tafsilâtı naklettiği Narşaḫī'nin *Tārīḫ-i Buḫārā*

'sında bu unvanın *Şayḫ-i calîl* olduğu tasrih edilmekte ve baş-hâcip hakkında ise, sâdece *ḫusâm al-davla* lekabı kullanılmaktadır (nşr. Ch. Schefer, s. 114). Saray ve ordu hizmetinde bulunan türk emîrlerine vezirlere mahsus unvan ve lekaplar verilmediğini kat'î olarak bildiğimiz cihetle, 'Avfî 'nin ifâdesini kabûle imkân olmadığı meydandadır. Gardîzî gibi itimada lâyık tarihî kaynaklarda da Sâmânî vezirlerinde *ḫ*ᵛ*āca* unvanına tesâdüf etmiyoruz; msl. Nūḥ b. Naṣr 'ın cülûsunda (şâban, 331) vezârete getirilen Abu 'l-Faẓl Muḥammed b. Aḥmed al-Ḥâkim *ḥâkim-i calîl* unvanı ile şöhret kazanmıştı (bk. *Zayn al-aḫbār*, nşr. Muḥammed Nāẓim, Berlin, 1928, s. 32). Her hâlde Sâmânîlerin, Abbâsî halifeliğindeki teşrifat an'anelerine sâdık kalarak, vezirler hakkında *şayḫ*, *ṣāḥib* ve *ṣadr* gibi unvanları daha çok kullandıkları anlaşılıyor.

*Ḫ*ᵛ*āca* unvanı, bilhassa Gazneliler devrinde, büyük bir ehemmiyet kazanarak, divanın yâni sivil idârenin başında bulunan devlet ricâline tahsis edilmiştir. Gerek o devir şâirlerinin bu ricâl için yazdıkları kasîdelerden, gerek 'Utbî ve Bayhaḳî gibi muâsır tarihçilerin eserlerinden bunu kat'î olarak anlamak kabildir (Farruḫî divanı, nşr. 'Alî Âbân, s. 322, 323, 325, 333, 398, 402; Minūçihrî divanı, nşr. Kazimirski, s. 36, 53, 64, 65, 102, 125). Teşrifatta hükümdardan sonra devletin en büyük rüknü olan vezire, *ḫ*ᵛ*āca i buzurg* denilirdi ki, bu unvan yalnız ena münhasırdı (Farruḫî divanı, s. 333; *Târîḫ-i Bayhaḳî*, nşr. Sa'îd Nafîsî, I, 182, 352; *Çahâr maḳâla, GMS*, s. 191). Teşrifat kaidelerine göre, *şayḫ al-acall*, *ṣadr*, *ṣāḥib* ve daha sâir bu gibi tantanalı lekaplar ve unvanlar taşıyan gazneli vezirlerine hükümdarlar umûmiyetle *ḫ*ᵛ*āca* diye hitap ederlerdi.

Büyük Selçuklu imparatorluğu devrinde, Gaznevî devleti zamanına âit bu teşrifat usûllerinin tamamiyle tatbik edildiğini görüyoruz. Tuğrul Bey devrinden başlayarak, bütün Selçuklu vezirleri *ḫ*ᵛ*āca-i buzurg* ve sivil idârenin büyük adamları da *ḫ*ᵛ*āca* unvanını taşımışlardı. Bilhassa Malikşāh devrinde, imparatorluğun ihtişâmı ile mütenâsip olarak, unvan ve lekapların da daha mubalegalı bir hâl almasına, hattâ Niẓām al-Mulk 'ün de haklı olarak şikâyet ettiği vecihle, Gazneliler devrindeki sıkı kaidelerin ihmâl edilerek, unvan ve lekapların âdetâ iptizâle uğratılmasına rağmen, vezire ve merkezî divanın başlıca erkânı ile imparatorluğa tâbi devletlerin, Ḫvārizm gibi büyük vilâyetlerin ve muhtelif sâhalarda hükümrân olan Selçuklu prenslerinin divanlarında aynı vazifeleri gören büyük ricâle verilen bu unvan değişmedi. *Atabeg* gibi, kendisinden evvel ve sonra hiç bir vezire verilmeyen ve ancak büyük türk emîrlerine mahsus olan bir unvanı ve kitâbelerde tesbit edilmiş çok muhteşem bir takım unvanları taşıyan büyük vezir Niẓām al-Mulk 'e *ḫ*ᵛ*āca-i buzurg* ve sâdece *ḫ*ᵛ*āca* diye hitap ediliyordu. Yalnız vekayinâmelerde değil, doğrudan-doğruya kendisine takdim edilmiş olan kasîdelerde dahî bunu görmekteyiz (*Dîvân-i Lâmi'î-i Gurgânî*, nşr. Sa'îd Nafîsî, s. 131). *Ḫ*ᵛ*āca-i buzurg* unvanı yalnız imparatorluğun birinci adamı ve büyük sultanın vekil-i mutlakı olan vezire mahsus idi; diğer ricâle sâdece *ḫ*ᵛ*āca* unvanı veriliyordu (*Dîvân-i Mu'izzî*, nşr. 'Abbâs İḳbâl, s. 40, 53, 189, 205, 244; *Çahâr maḳâla*, s. 61, 63, 228). Niẓām al-Mulk 'ün ölümünden sonra, onun hatırası *ḫ*ᵛ*āca-i mâżî* diye tâziz olunmakta idi (*Dîvân-i Mu'izzî*, s. 246).

Niẓām al-Mulk, *Siyâsetnâme* 'sinde *ḫ*ᵛ*āca* ve *ḫ*ᵛ*ācagān* kelimelerini „devlet dâirelerinde çalışan me'mûrlar" yâni bürokrasi mensûpları ve onların ileri gelenleri mânasında kullanmakta ve bu sınıfı sanayi ve ticâret erbâbı (*mard-i bâzârî*) ile köy âyânından (*dihḳān*) ayırmaktadır; Alp Arslan 'ın ölümünden sonra, eski usûllerin bozulduğundan ve askerî sınıfa mensûp türklerin *ḫ*ᵛ*ācagān* 'a mahsus lekapları, *ḫ*ᵛ*ācagān* 'ın da askerî ricâle has unvanları kullandıklarından şikâyet eden Niẓām al-Mulk „vezir, tugrâî, mustavfî, âriz" gibi, büyük ricâl ile „Bagdad, Horasan, Irak, Hârizm amîdleri" müstesnâ olarak (bk. mad.), *ḫ*ᵛ*ācagān* zümresine mensup hiç kimsenin sonu *mulk* ile biten lekaplar almayarak, sâdece *ḫ*ᵛ*āca-i raşîd*, *ḫ*ᵛ*āca-i sa'îd*, *ḫ*ᵛ*āca-i kâmil* lekapları ile iktifâ etmesi lüzûmundan bahsediyor (nşr. Ḫalḫālî, s. 46, 107, 113, 115).

Büyük Selçuklu imparatorluğunun istitâleleri sayabileceğimiz muhtelif türk ve islâm devletlerinde olduğu gibi, Ḫvārizmşāhlar devletinde de büyük ricâl ve vezirlere *ḫ*ᵛ*āca* denildiğini, hükümdarın vezirlere bu suretle hitâp ettiğini, hattâ büyük vezire *ḫ*ᵛ*āca-i cihân* unvanı verildiğini görüyoruz (Nasavî, nşr. Houdas, metin, s. 101 v. dd.). Sonradan Hind devletlerinde de görülen bu unvanın [bk. mad. ḪvĀCA-I CİHĀN], Ḫvārizmşāhlar devletinin 'Alā' al-Dîn Muḥammed devrinde büyük bir imparatorluk mâhiyetini almasından sonra meydana çıktığı tahmin olunabilir. XIII. asırda İlhanlılar imparatorluğu İran 'da büyük Selçukluların idâre ve teşrifat an'anelerini geniş bir nisbette benimseyip, devam ettirdiği sırada, vezirlerin ve bürokrasinin başında bulunan büyük ricâlin *ḫ*ᵛ*āca-i buzurg* ve *ḫ*ᵛ*āca* unvanlarını almakta devam ettiklerini bütün tarihî ve edebî kaynaklardan öğrenmekteyiz (msl. Cuvaynî, Vaṣṣâf, Raşîd al-Dîn ve diğer vekayinâmeler). İlhanlıların inkırâzından sonra İran 'da teşekkül eden muhtelif devletlerde de bu vaziyet devam etmiş ve *ḫ*ᵛ*āca* tâbiri bilhassa bürokrasi erkânı tarafından kullanılmıştır. Kirman Ḳara-Hıtayları sülâlesinin müessisi Baraḳ Ḥâcib 'in oğlu *ḫ*ᵛ*āca* unvanını taşımakta idi. Nev'î şahsına münhasır garip bir cümhuriyet idâresi mâhiyetini taşıyan XIV. asır serbedârlar devletinde, hükümdarlardan bâzılarının *ḫ*ᵛ*āca* unvanını taşımaları, onların bürokratik menşe'den gelmiş olduklarının bir alâmetidir. Timurlular zamanında, Kara-Koyunlularda ve Ak-Koyunlularda da devam eden bu unvan (Ḫvândmîr, *Dustûr al-vuzarâ'*, nşr. Nafîsî, sâdece fihristteki isimlerin gözden geçirilmesi bile kâfidir), Safevilerin kuruluşundan sonra, İran 'da eski ehemmiyetini kaybetmiş ise de, Hindistan 'da ve Mâverâünnehr 'de devam etmiştir (Anadolu türkleri hakkında bk. mad. HOCA).

*Ḫ*ᵛ*āca* unvanının devlet teşkilâtında ve teşrifattaki ehemmiyetini gösteren bu kısa izahattan sonra, bu kelimenin daha Gazneliler zamanından beri geçirdiği semantik tekâmül hakkında da bir az mâlûmat verelim. Gazneliler ve Selçuklular devirlerine âit metinlerin ve bilhassa XII. asırda Sultan Sencer 'e karşı Horasan 'da vukua gelen oğuz isyanından bir az sonra yazılmış olan *Asrâr al-tavḫîd fî maḳâmât al-şayḫ Abî Sa'îd* (nşr. Jukovskiy, Petersburg, 1889) adlı menâkıb mecmuasının tetkikinden anlaşıldığına göre, *ḫ*ᵛ*āca* kelimesi „sâhip, efendi, tahsil görmüş adam" mânalarında kullanılıyor; şehir reislerine, kadılara, imamlara, hulâsa ictimâî mevki sâhibi olan adamlara ve devlet teşkilâtında vazifeli olanlara *ḫ*ᵛ*āca* deniliyordu; bunlar başlarına sarık sarıyorlar, cübbe giyiyorlar ve böylece kıyâfetleri itibâriyle de askerî zümrelerden v.b. halktan ayrılıyorlardı (bk. msl. s. 70. 150, 154 v. b.). Bunlar arasında san'at ve ticâret ile iştigâl ettikleri taşıdıkları unvanlardan anlaşılan bâzı kimselerin de mevcut olması, az-çok tahsil görmüş ve ictimaî bir mevki te'min etmiş olanlara da *ḫ*ᵛ*āca* denildiğini göstermektedir. Biz bunu, XI. asrın ikinci yarısında ve XII. asrın başlarında büyük bir şöhret kazanmış olan şâir Ḥakîm Sanā'î 'nin divanından da anlamaktayız (*Dîvân*, Tahran, 1320; msl. s. 140 261, 452, 501, 753). Mamafih *ḫ*ᵛ*ācagān* denilince, daha ziyâde „bürokrasiye mensûp olanlar" ifâde ediliyor; esnaf ve tüccar takımı için ise, *ḫ*ᵛ*āca-i bâzâr* tâbiri de kullanılıyordu ('Avfî, *Lubâb al-albâb*, II, 192). XII. asrın ikinci yarısında şöhret kazanan şâir Camâl al-Dîn İṣfahânî, şehirlerde ve hattâ köylerde az-çok servet ve ictimâî mevki sâhibi olanlara *ḫ*ᵛ*āca* unvanını vermekte ve onların aleyhinde bulunmaktadır (*Dîvân*, nşr. Adîb Nişâbûrî, s. 225, 226). Aynı *ḫ*ᵛ*āca* 'nin maiyetinde yetişmiş, ondan gerek maddî ve gerekse manevî istifâde etmiş olanlara bu kelimeye türkçe *-taş*, *-daş* lâhikasının eklenmesi ile teşekkül eden *ḫ*ᵛ*āca-tâş* deniliyordu (*ayn. esr.*, s. 167; *Lubâb al-albâb*, II, 167). Daha Sâmânîler zamanında gördüğümüz (msl. *ḫayl-tâş* gibi) bu cins mürekkep kelimelerden biri olan bu *ḫ*ᵛ*āca tâş* tâbirine, *ḫuşdâş*, *ḥucdâş* şekillerinde, Mısır Memlûklerinde de tesâdüf etmekteyiz.

Ḫvāca kelimesinin tasgir şekli olan ve küçük *ḫ*ᵛ*āca* küçücük *ḫ*ᵛ*āca* mânasına gelen *ḫ*ᵛ*ācakak* (*Asrâr al-tavḫîd*, s. 282), *ḫ*ᵛ*ācā* [b. bk.] şekillerini de kaydedelim. XIII. asır moğullarının müverrihi Vaṣṣâf, *ḫ*ᵛ*ācagān* ismi altında o devir bürokratlarını kasdederek onları şiddetle tenkit etmektedir (*Târîḫ-i Vaṣṣâf*, II, 363). XIV. asırda İran 'ın ictimaî tarihini aydınlatacak mâhiyette hiciv ve hezel eserleri yazmış olan 'Ubayd Zâkânî [b. bk.] de, *Dah faṣl* adlı târifat risâlesinde, devlet adamlarından, kadılardan, şeyhlerden bahsettikten sonra, eserinin beşinci faslını *ḫ*ᵛ*ācagān* 'a ve onların âdetlerine ayırmış (*Latâ'if-i 'Ubayd Zâkânî*, nşr. Ferté, İstanbul, 1303, s. 50) ve bunları şiddetle tenkit etmiştir. Yine bu asır şâirlerinden Avḥadî 'nin *Câm-i cam* mesnevîsinde, *ḫ*ᵛ*ācagî* kelimesi efendilik mânasında ve köleliğin zıddı olarak kullanılmış, ictimâî mevki ve servet sâhibi olanlara bu unvanın verildiği anlatılmıştır (nşr. *Armaġân*, s. 89, 90, 104, 185). Bu asırda ve XV. asra âit daha bir çok metinler ile te'yidi kabil olan bu mülâhazalar gösteriyor ki, *ḫ*ᵛ*āca* kelimesi daha Gazneliler zamanından başlayarak, türlü-türlü mânalar almış, Safevîler devrinde ise, sünnî mezhebindeki Anadolu ve Maverâünnehr muhitleri ile Hindistan 'da kıymet ve ehemmiyetini muhâfaza etmesine rağmen, İran 'da hadım ağalarına ve müslüman olmayan zengin tüccarlara mahsus bir unvan mâhiyetine düşmüş ve son zamanlarda ise, büsbütün ortadan kalkmıştır (*Dîvân-i Minūçihrî*, nşr. Kazimirski, s. 308; ayrıca Malik al-Şu'arâ Bahâr, *Sabk-i şinâsî vayâ târîḫ-i taṭavvur-i naṣr-i fârisî*, I, 184).

İslâm devletlerinin saray teşkilâtında eskiden beri mühim mevkileri olan hadımlara [b. bk.] yâni erkeklik kabiliyetleri cerrâhî bir ameliye ile yok edilmiş saray hizmetkârlarına, daha XII. asırdan beri *ḫ*ᵛ*āca-sarā* unvanı verildiğini biliyoruz (Narşaḫî, *Târîḫ-i Buḫârâ*, s. 7). Bu tâbirin daha sonraki asırlarda devam ettiği, İlhanlılar devrinde ve İran 'da ona halef olan muhtelif türk devletlerinde bu hadımlara *ḫ*ᵛ*āca* lekabı verildiği (msl. Celâyirliler devletinde

büyük nufuz kazanmış olan Ḫvāca Marcān gibi mâlûmdur (ʿAbbās al-ʿAzzāvī, *Tārīḫ al-ʿIrāḳ*, II, Bagdad, 1936, bk. fihrist). Dehli-türk sultanlığında da, *ḫvāca-sarā* tâbirinin kullanıldığını ve bunların başında bulunan hadım ağasının mühim bir mevkii olup, *malik* unvanını taşıdığını Baranī anlatıyor (Baranī, *Tārīḫ-i Fīrūzşāhī, Bibl. Indica*, s. 380). Anadolu Selçuklularının sarayında da hadımlar hakkında *ḫvāca* tâbirinin kullanıldığını İbn Bībī'den öğreniyoruz (mufassal nüsha, s. 178; *ḫvācagān-i sarāy*. — muhtasar nüsha, nşr. Houtsma, s. 70; bu metni Murad II. devrinde türkçeye çeviren Yazıcı Ali bu tâbiri „hadım" diye tercüme etmiştir; nşr. Houtsma, s. 158; muhtasar İbn Bībī'nin yeni türkçe tercümesinde bu ıstılahın mânasını anlamayan mütercimin bunu „saray erkânı" diye yanlış tercüme ettiğini görüyoruz: Nuri Genç Osman, *Anadolu Selçuklu devleti tarihi*, Ankara, 1941, s. 73). Safevî saraylarında XVI. — XVIII. asırlarda *ḫvāca-sarā*'ların mevcûdiyetini ve bunlara *ḫvāca* denildiğini bütün kaynaklar te'yit etmektedir (R. du Mans, *Estat de la Perse en 1660*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1890, s. 20. Minorski, *Tazkirat al-mulūk, GMNS*, 1943, XVI, 52, 56, 127). Hindistan'da, „sâhip, efendi" mânasına, hurmet tâbiri olan *ḫvāca* kelimesinden ayırmak için, hadım kölelere *ḫoca* denilmektedir (*Mecelle-i yâdigâr*, III, sayı 6/7, Tahran, 1917, s. 130).

Ḫvāca ve *ḫvācagān* tâbirleri, yukarıda zikrettiklerimizden başka, tarihî ıstılah olarak, şu mânaları da ifâde eder: 1. büyük türk sûfisi Ḫvāca Aḥmed Yasavī [bk. AḤMED YESEVÎ]'nin sülâlesinden gelenler *ḫvāca* unvanı taşıdıkları gibi, Yesevîlikten doğan Nakşbendîlik tarikatine de „tarīḳat-i ḫvācagān" derler ve bu tarikate mensûp büyük mürşidler, tarikatin müessisi Bahā' al-Dīn Nakşband'den başlayarak, umûmiyetle *ḫvāca* unvanını taşırlar. — 2. *Ḫvāca* veya *ḫoca* unvanı, Türkistan (Mâveraünnehr)'da Abū Bakr ve ʿOmar silsilesinden geldikleri kabûl olunanlar ile ʿAlī'nin Fāṭima'den olmayan çocuklarına mensûp olanlara verilir (Defrémery, *Mémoires d'histoire orientale*, 1854, s. 407; J. Malcolm, *Histoire de la Perse*, frns. trc., III, 348). XVII. asır sonunda yazılan *Taẕkira-i Naṣrābādī* (nşr. Vaḥīd Dastgardī, s. 67)'de Buhârâ'da seyyidlere *ḫvāca* denildiği hakkındaki kaydın bu şekilde anlaşılması icâp eder. Aḥmed Yasavī'nin doğduğu Sayram şehrinde, İmām Muḥammed Ḥanafī b. ʿAlī neslinden geldiklerini iddia eden zümreye, *ḫvāca urūġı* adı verilmektedir ki (Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 69), bu da yukarıki izahatı te'yit eder. Daha Şeybânîler devrinde, Buhârâ ve Semerkand gibi merkezlerde *ḫvāca* unvanını taşıyan mühim şahsiyetlere tesâdüf edilmektedir. Bunlar Nakşbendî tarikatine mensûp idiler ve silsilelerini Abū Bakr'e veya ʿAlī'ye kadar çıkarmakta idiler. Buhârâ ve Semerkand *naḳīb al-aşrāf* [b. bk.]'ları Şaybânîler devrinde umûmiyetle *ḫvāca* unvanını taşıyorlardı [bk. ÇAGATAY EDEBİYATI]. — 3. İsmâilîlerin şûbesine mensûp olup, bugün Hindistan'da yaşayan tâife de *ḫoca* [b. bk.] ismini taşımaktadır.

Bibliyografya: Kazimirski ile Cl. Huart'ın makale içinde adları geçen küçük ve çok sathî tetkikleri bir tarafa bırakılırsa, şimdiye kadar bu mevzua dâir hemen hiç bir şey yazılmamıştır, denilebilir. Bu makaleyi yazarken istifâde ettiğimiz bütün kaynaklar yerli-yerinde gösterilmiş olduğundan, burada onların tekrarına ihtiyâc görmüyoruz.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

HÂCE HIZIR. ḪVĀCA ḪİŻR (Hindistan'da ḪİZR da telâffuz edilir), *Kur'an*'da zikredilen mârûf bir velî [bk. ḪAŻİR]. Hindistan'da bir çok mıntakalarda bunun ile derelerin bir ilâhı veya kaynaklar ile akar suların bir cini kasdedilir. *Iskendernâme*'de âb-ı hayata hâkim olan velî gibi târif edilir. Bu isim Hindistan'da kabûl edilmiş olup, gerek hindû ve gerekse müslümanlarca takdis edilmektedir. Hindular buna bâzan Rāca Kidār demektedirler. Sind kıyılarında bu velî ekseriyâ nehir ile bir telâkki edilir ve bâzan yeşiller giyinmiş bir ihtiyar olarak tasvir edilir. Boğulmak tehlikesinden kurtulan bir insan hakkında „Ḫvāca Ḫiżr'ın elinden kurtulmuş" denilir (Temple, *Legends of the Pendjab*, I, 221). Sind üzerinde geçen bir muharebeye dâir belûc dilinde bir şiirde, bir geminin „Ḫvāca dalgaları üzerinde" yüzdüğünden ve „bizzat Ḫvāca'nın de bu harbi unutmayacağından" bahsedilmektedir (*Popular Poetry of the Baloches*, I, 74). Diğer bir şiirde de Ḫvāca Ḫiżr'ın adı, mukarrib melâikelerden biri gibi, Mikā'īl'in adı yerine geçmektedir. Başlıca türbesi Bakhar civarında, Sind adalarından birinin üzerinde kâindir; her iki dinin zâhidleri tarafından ziyâret edilir (*Sind Revisited*, II, 226). 1069 (1658)'da Bakhar'ın muhasarasına şâhit olan Manucci bu türbeden Coia Quitan adı ile bahsetmektedir. Burnes de bunu *Bokhara*'sında zikretmektedir.

Bu velînin bir balığın üzerine ata biner gibi bindiğine itikat edilir; bu Oudh hükümdarlarınca remiz olarak kabûl edilmiş ve sikkelerinin üzerine vurulmuştur. Bunun Vişnu balık tenâsühü ile de alâkalı olması mümkündür. Müslümanlar, bir erkek çocuğun ilk traşı münâsebeti ile, Ḫvāca Ḫiżr'a duâ ederler ve bu veşile ile küçük bir gemi suya indirilir; yağmur

mevsiminin sonunda da aynı şey tekrar'anır. — [Bk. bir de ḪAŻİR].

Bibliyografya: Crooke, *Popular Religion and Folklore of N. India* (London, 1896); Burton, *Sind Revisited* (London, 1877); Temple, *Legends of the Pandjab* (Bombay, I, 1884); Longworth Dames, *Popular Poetry of the Baloches* (London, 1907); W. Irvine, *Storia do Mogor* (Manucci), London, 1907; A. Burnes, *Travels into Bokhara* (London, 1834); J. Wise, *Muhammadans of Eastern Bengal* (*JAS Bengal*, 1894, LXIII, 3. kısım, 38 v.dd.). (M. LONGWORTH DAMES.)

HÂCEGÎ. [Bk. HÂCE.]

HÂCE-İ CİHAN. ḪVĀCA-İ CAHĀN, Hindistan'da kullanılan bir unvandır; bu unvanın verildiği en meşhûr şahsiyetler Maḥmūd Gāvan [b. bk.] ile Malik Sarvar [b. bk.] olmuştur.

HACERÜLESVED. [Bk. KAʿBA.]

HACERÜNNESR. ḤACAR AL-NASR („kartal kayası"), Rīf'te Gomāra'lar arâzisinde bir kale olup, 317 (929/930) yılında İbrāhīm b. Muḥammed Ḳāsim b. İdrīs II. tarafından inşa edilmiştir. Ḳāsim'ın Guennūn (Cannūn) ve Ḥannūn (al-Bakrī, nşr. de Slane, s. 129) lekabları ile tanınan iki oğlu burada yerleşmiştir. Mūsā b. al-ʿĀfiya İdrīsîleri Magrib'deki bütün mâlikânelerinden tardettikten sonra, İdrīs âilesinin buraya iltica etmiş bulunan bakiyesini de tamamiyle ortadan kaldırmak için, kaleyi muhasara etmeği kurmuştu. Lâkin Magrib'in belli-başlı rüesâsının itirazları, harekete geçmesine mâni oldu. Mūsā b. al-ʿĀfiya'nın mağlûbiyetinden sonra, Guennūn'un bir oğlu, payitahtı Ḥacar al-Nasr olmak üzere, Kurtube Emevî halifesinin himâyesi altında, bir nevi emâret te'sis etti. Endülüs islâm emîrleri ile Fâtımîler arasında huküm süren mücâdeleler Endülüs emîrlerinin İdrīsî emâretlerinin kâffesini ortadan kaldırmağa muvaffak olmaları ile nihâyete erdi. Ḥacar al-Nasr, Emevî kumandanı Ġālib tarafından zaptolunduğu bu devirden (369 = 975/976) itibâren, harâbiye yüz tutmuştur. Son hukümdar al-Ḥasan, esir edilerek, İspanya'ya götürüldü.

Bu kale, Sebte (Ceute) den üç gün mesâfede, sarp bir dağ tepesinde idi ve oraya ancak tek bir insanın geçebileceği dar bir yoldan gidilirdi. Etrafı münbit ve bahçelik yerler idi (İbn Ḥavḳal, nşr. de Goeje, s. 56; al-İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, nşr. Dozy ve de Goeje, metin s. 96).

Kalenin mevkii bugün, kat'î olarak, bilinmiyor. Alhucemas şehrinin bu kalenin yerinde ve onun devamı olduğu, hiç bir delîle müstenit olmayarak, serdedilmiştir (Beaumier). Mouliéras (*Le Maroc inconnu*, II, 390 d.v., not) tarafından toplanan, lâkin ciddî bir kontrola muhtac bulunan delîllere göre, bu kalenin harâbeleri hâlâ, „Hadjirat en Nasour" adı ile, Cnān Mecber (Cinān Macbar) havâlisinde al-Branes ile Dsoul (Tsoul) ve Şanhāca arasında kızılımsı manzaralı pek yüksek bir tepe üzerinde bulunması lâzımdır.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. bir de İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar* ve *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), tür. yer.; İbn Abī Zarʿ, *Ravż al-ḳırṭās*, tür. yer.; İbn İẓārī, *Bayān al-Muġrib*, tür. yer.; Else Reitemeyer, *Die Städtegründungen der Araber* (Leipzig, 1912), s. 192; Salmon, *Essai sur l'histoire politique du Nord-Marocain* (*Archives marocaines*, II), s. 6—12. (RENÉ BASSET.)

HACI. ḤĀCCĪ, ḤĀCC, muayyen zamanda Mekke'ye giderek, hacc farzını edâ etmiş olan müslümanlara verilen unvandır ve arapçada harf-i târif ile *al-ḥācc* şeklinde kitâbeler ile hâl tercümelerinde kullanılmıştır. Türklerde Kudüs'ü ziyâret eden hıristiyanlara da bu unvan verildiği vâki ise de, arap harfleri ile imlâsında *ḥ* yerine *h* ile yazılırdı.

HACI HALFA. [Bk. KÂTİB ÇELEBÎ.]

HACI HALİFE. [Bk. KÂTİB ÇELEBÎ.]

HACI KALFA. [Bk. KÂTİB ÇELEBÎ.]

HÂCÎ-GİRAY I. ḤĀCCĪ-GİRĀY I. (? — 1466), Kırım hanlığının kurucusu olup, Cuci'nin küçük oğlu Tokay-Timur soyundan inmektedir [bk. GİRAY]. Hâcî-Giray'ın ataları bir zamandan beri Kırım'da hâkimiyet kurmağa çalışıyorlardı. Dedesi Baş-Timur bir tarafında Toktamış'ın ve diğer tarafında kendisinin adı bulunan sikke bastırmıştı (tarihi: 797 = 1394/1395). Sonra Baş-Timur, Kırım'ı Edige Bey'e bırakmak mecbûriyetinde kalarak, orta Asya'ya, Timur'un yanına kaçtı. 1404'te Cuci ulusunun mümessilleri, onun tekrar Kıpçak'a dönmesine müsâade istediler (Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 342).

Baş-Timur'un iki oğlu, Hâcî-Giray'ın babası Gıyâseddin ile Devlet-Birdi, Kırım'da hâkimiyet için, rakiplerine karşı mücâdeleye devam ettiler. Devlet-Birdi, 830 (1426/1427)'da, Saray'da hâkim bulunan Ulug Muhammed Han'a karşı, Kırım'ı müstakil han sıfatı ile elinde tutuyor ve Mısır sultanına bir elçi hey'eti göndererek, onun ile dostluk ve ittifak münâsebetleri kurmağa çalışıyordu. Fakat Ulug Muhammed Han, 832'de Kırım'ı tekrar hâkimiyeti altına almış görünmektedir (ʿAynī, *ʿIḳd al-cumān*, bk. A. N. Kurat, *Yarlık ve bitikler*, s. 27 v.d.). Baş-Timur oğulları, babalarının Toktamış Han ile berâber yaptığı gibi, Kırım'dan her atılışlarında Litvanya büyük dukası-

nın yanına sığınıyorlardı. Leh kaynaklarına göre, burada Gıyâseddin'in bir oğlu doğmuştu ki, bunun Hâcî-Giray olduğu iddia edilmektedir (bk. Pulaski, *Stosunski z Mendli-Girajem*, Krakovi-Varşova, 1881, s. 65 v.d.). Buna karşı Kırım yerli rivâyetleri (bk. *al-Sab' al-sayyār*, s. 72; *Gulbun-i ḫānān*, s. 6), Hâcî-Giray'ın Gıyâseddin'in içinde büyüdüğü bir Giray kabîlesi arasında doğduğunu naklederler. Gerçekten itimat edilir bütün kaynaklar (bk. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, bahis 5, not 177) onun babasının Gıyâseddin olduğunda müttefiktirler. Sikkeleri üzerindeki „*al-Sulṭān Ḥācci Girāy b. Ġiyāṣ al-Dīn Ḫān*" ibâresi buna şüphe bırakmıyor. Babasının burada ve başka kaynaklarda (bk. Abülgâzî Bahadır Han, *Şecere-i türk*, s. 178) „h a n" sıfatı ile zikredilmesi dikkate değer. Hâcî-Giray'ın amcası Devlet-Birdi ile aynı şahıs sayılması, şimdiye kadar bir çok hatalara yol açmıştır.

Hâcî-Giray'ın hanlığa ne zaman geçmiş olduğu da bir meseledir; her hâlde bunu 1420 tarihine kadar götürmek doğru olmasa gerektir. Leh kaynaklarına (bu kaynaklarda Devlet-Gerey adı ile geçer) göre, Hâcî-Giray, Litvanya büyük dukası Witold'un yardımı ile, 1428'de Kırım'ı ele geçirmiştir. Fakat bu faraziye, Hâcî-Giray ile Devlet-Birdi (Leh kaynaklarındaki Devlet-Gerey bu olsa gerektir)'yi karıştırmaktan doğmuş olmalıdır. Arap müverrihi 'Aynî bu tarihlerde Kırım'a Devlet-Birdi'nin ve sonra Ulug Muhammed'in hâkim olduğunu söylüyor. Ceneviz kaynaklarında da bu tarihlerde Kırım'ı Hâcî-Devlet (?) Han'ın elinde tuttuğu ve Ulug Muhammed ile mücâdele ettiği kaydediliyor (bk. M. Kollu'dan naklen Abdullah-oğlu Hasan, *Azerbaycan yurt bilgisi* mecm., sayı, 10, 1932, s. 336). Kırım yerli rivâyetlerine gelince (*al-Sab' al-sayyār*, s. 69—73; *Umdat al-tavārīḫ*, s. 95 v.d.; Ötemiş Hâcî, *Tarih-i Dost Sultan*), bunlar, Hâcî-Giray'ın kardeşi Canay-Oğlan (*'Umdat al-tavārīḫ*'te: Cihan-Giray) ile birlikte, Seyid Ahmed Han ve Kongrat beyi Haydar tarafından tâkibâta uğratıldığını ve Don nehrinin ötesinde babalarının atalığı Devlet-Geldi Sofu'nun kabîlesine sığındığını (bu kabîle *al-Sab' al-sayyār*'da Giray adı ile geçer; *'Umdat al-tavārīḫ*, Hâcî-Giray'ın, anası tarafından, akraba bulunduğu كركرى çerkes kabîlesine gitmek üzere, yola çıktığını söyler); burada altı yıl kaldıktan sonra, Seyid Ahmed'in katli üzerine, Şırın kabîlesinin yardımı ile, tekrar hanlığı elde ettiğini naklederler. Kongratların, Ulug Muhammed'e isyan ederek, Don ve Dnepr nehirleri üzerinde Toktamış'ın torunu Seyid Ahmed'i han ilân etmeleri ise (bk. *'Umdat al-tavārīḫ*, s. 94 v.d.; krş. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 343), oldukça geçtir (1436; bu tarih için bk. Kurat, *ayn. esr.*, s. 28). Bütün bunlar Hâcî-Giray'ın Kırım'da hanlığı oldukça geç elde ettiğini ve buradan Ulug Muhammed Han'a ve 1436'dan sonra da Seyid Ahmed Han'a karşı mücâdele etmek mecbûriyetinde kaldığını anlatıyor (Müneccimbaşı, Hâcî-Giray'ı Kırım hanlığında Ulug Muhammed'in halefi sayıyor, II, 698). Hâcî-Giray'a âit elimizde en eski sikke 845 (1441/1442) tarihini taşımaktadır.

Hâcî-Giray Kırım'da atalarının hâkimiyetini, bilhassa kuvvetli Şırın kabîlesinin yardımı ile, elde etti. Altın-Ordu'da kuvvet ve hâkimiyetin temeli kabîlelerde idi. Toktamış Han'dan beri Tokay-Timur torunlarına tâbî bir çok kabîleler batıya, Kırım tarafına, göçtükleri gibi, Ulug Muhammed ve sonra Hâcî-Giray kabîleleri Kırım'a çekme siyâsetini şuurla tatbik ettiler (*al-Sab' al-sayyār*, s. 73). Hâcî-Giray, tabi'î bir istihkâm teşkil eden yarım adaya sığınarak, bu kabîleler ile Saray hanına ve diğer rakiplerine karşı muvaffakiyetle mücâdele etti. Özi nehri üzerinde Seyid Ahmed Han'a karşı ve Altın-Ordu birliğini korumağa çalışan Saray hanı Ahmed Han'a karşı (bu Ahmed Han'ın Timur-Kutluğ Han'ın torunu ve Küçük Muhammed Han'ın oğlu olduğu, 1477 tarihli bir yarlığından anlaşılmaktadır; bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, vesika 3). Moskof hâkimi ve Lehistan ile (1445) ve nihâyet Kefe cenevizlerine karşı Mehmed II. ile ittifaklar akdetti (1454). Hâcî-Giray müttefiklerine ciddî yardımlarda bulunarak, hanlığın siyâsî mevkiini yükseltti. 1453'te litvanyalı asîlzâdeler tarafından çıkarılan isyanın bastırılmasında Lehistan'a yardımda bulunduğu gibi, 1455'te de Olkoviç isyanında âsîlere yardıma gelen Seyid Ahmed Han'a karşı yürüdü ve onu çekilmeğe mecbûr etti. 1465'te Moskova'ya karşı büyük bir sefere girişen Altın-Ordu hanını, Don nehri üzerinde karşılayarak, dönmek zorunda bıraktı. Onun bu hareketleri Altın-Ordu hanlığının yıkılışını hızlandırdı.

Hâcî-Giray Kırım limanlarını ellerinde tutan cenevizlilere karşı âdetâ dâimî bir savaş hâlinde idi; bir aralık, Mangûp'taki rûm beyi ile, onların aleyhine birleşti. Ceneviz'in Carlo Lomellino idâresinde gönderdiği 6.000 kişilik bir kuvveti Solgat yolu üzerinde imha etti (haziran 1434). Bu muvaffakiyeti İtalya'da büyük bir akis uyandırdı. Topları ve donanması olmayan Hâcî-Giray, Kefe kalesine karşı teşebbüslerinin bir netice vermeyeceğini biliyordu. Ancak Mehmed II. İstanbul'u zaptedince, onunla münâsebete girdi. 1454 temmûzunda 50—60 gemiden mürekkep bir osmanlı donanması Kefe önünde demir atarken, Hâcî-Giray da, 6.000

atlı ile, kaleyi kara tarafından kuşattı. Cenevizlerin yılda padişaha 3.000 ve hana 1.200 altın harac vermeği teahhüt etmeleri üzerine, müttefikler çekildiler. Hâcî-Giray'ın Mehmed II. ile bu dostluk münâsebetlerini halefi Mengli-Giray bir mektubunda anmaktadır (bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.*, vesika 5). Mengli-Giray 1469 tarihli bu mektubunda Mehmed II.'e: — „Kefe sizin haracgüzârınız ise, bizim de konağımızdır" — diyordu. Hâcî-Giray'ın Kefe'ye karşı osmanlılar ile kurduğu sıkı münâsebetler, hanlığın geleceği bakımından, mühim gelişmelere başlangıç olmuştur.

Hâcî-Giray'ın düşmanca hareketlere devam etmesi üzerine, Cenevizler bir entrika ile (şüphesiz kabîle aristokrasisinden faydalanarak), onu tahtından uzaklaştırmağa muvaffak oldu (1456). Fakat yerine geçen oğlu Haydar Han babasının tahtında ancak bir kaç ay kalabildi. Hanlığı geri alan Hâcî-Giray bundan sonra, ölümüne kadar, Kefe cenevizleri ile iyi münâsebetler güttü (Heyd, *Hist. du Commerce du Levant*, Paris, 1936, II, 398). Hâcî-Giray'ın bu muvaffakiyetleri ile Kırım hanlığı doğu Avrupa ve Karadeniz siyâsetinde mühim rol sâhibi bir devlet hâline gelmişti. 1465'te papa Paulus II.'un, antakyalı Louis'yi Hâcî-Giray'ın nezdine göndererek, imparator Frederick III. idâresinde, osmanlılara karşı yapılacak haçlı seferine onun da iştirâkini istemesi dikkate değer bir hâldir. Hâcî-Giray cenevizler ile savaşlarına rağmen, umûmiyetle hıristiyanlara karşı müsâmahakâr bir han olarak tanınmıştı.

Son zamanlarda Topkapısarayı müzesi arşivinde Hâcî-Giray'a âit mühim bir tarhanlık yarlığı meydana çıkmıştır (A. N. Kurat, *ayn. esr.*, vesika 4). Bu yarlıg henüz esâslı bir tetkikten geçmemiştir. 1453'te ankaralı Mahmudoğlu hekim Yahya'ya verilen bu yarlıg bilhassa hanlığın teşkilâtı hakkında, mühim mâlûmat vermektedir (Mengli-Giray Han'ın 1467 tarihli tarhanlık yarlıgı için bk. *TM*, IV 99). Tamamiyle Altın-Ordu devlet an'anelerine göre kurulmuş olan müstakil Kırım hanlığının Hâcî-Giray devrinde merkezi, Kırk-Yir idi. Mezkûr yarlıgda Hâcî-Giray, „Kırk-Yir'de ve Kırım'da, Kefe'de, Kerç'te ve Taman'da ve Kaba da ve Kıpçak'ta tâ kim menüm hukmüm yetken yirde" diyerek, hâkim olduğu yerleri gösteriyor. Hanlığa mensûp türk kabîle kuvvetleri, yâni „ulug ulus", han soyundan „oğlanlar" ile beyler idâresinde bulunmaktadır. Memleket idâresi, Eminek, Şah-Merdân ve Halîl adında, üç umûmî vâli-kumandan arasında taksim edilmiştir. Onlara tâbî „daruga-beyleri" ile „yüzbeyleri" vardır. „Kırım tumanı"'nın başında bulunan Şırın'ların beyi ve Kırım kabîle aristokrasisinin başı Eminek en ileride gelmektedir. Dedesi Tekene'nin Hâcî-Giray'ın hanlığı elde etmesinde başlıca rolü oynadığını biliyoruz (*al-Sab' al-sayyār*, s. 71). Yarlıgdan anlaşıldığına göre, hanlığın idârî teşkilâtında ulemâ mühim bir yer tutmaktadır.

Kırım Hâcî-Giray devrinde, Lehistan da dâhil olarak, bütün doğu Avrupa'nın cenup memleketleri ile ticârî münâsebetlerde başlıca iskele rolünü muhafaza etmiş görünüyor. Yarım adanın cenup kıyılarındaki Ceneviz ticâret limanlarında, halk, han tarafından tâyin olunan me'mûrlara (*tudun*) tâbi bulunmakta ve hanın gümrükçüsü gümrük gelirini toplamakta idi (Heyd, *ayn. esr.*, II, 370). Kırımlıların, kara ticâreti ile olduğu kadar, deniz ticâreti ile de uğraştıkları hakkında Hâcî-Giray yarlığındaki kayıt dikkate değer. Bu ticâretin mevzuu yalnız şimâlin kürkleri, balığı, balmumu, uzak şarkın ipek ve baharatı değil idi; Kırım'dan İstanbul'a gönderilen hubûbat kesilince, bu şehirde kıtlık başlıyordu (Bratianu, *Recherhes sur le commerce génois dans la Mer Noire*, Paris 1929, s. 271). 1454'ten sonra Hâcî-Giray'ın kara yolu ile gelen eşyayı Ceneviz limanlarından çevirerek, Anadolu'ya Kerç ve Kalamita gibi limanlardan gönderttiği hakkındaki Ceneviz kaynakları tarafından verilen mâlûmat da dikkate değer (Heyd, *ayn. esr.*, II, 386 v.d.). Bu ticâret faâliyeti ile mütenâsip olarak, hanlığın geniş bir gümrük teşkilâtı olduğu anlaşılıyor.

Müstakil Kırım hanlığının kurucusu olan Hâcî-Giray, 1466 yazının sonlarına doğru öldü ve Bahçesaray'da, Salacık mevkiinde, ataları tarafından yaptırılmış olan türbeye gömüldü. Hâcî-Giray'a *melek* lekabı verilmişti. Ardında hanlık için birbirleri ile mücâdeleye giren bir çok evlât (*Şecere-i türk*'a göre, 8 ve Müneccim başı'ya göre, 12) bıraktı.

B i b l i y o g r a f y a: Makale içinde ve GİRAY maddesinde zikredilenlerden başka bk. Kolankowski, *Probleme Krymu w dziejach Yagiellonkskich* (Lwow, 1935); B. Spuler, *Die Goldene Horde* (Leipzig, 1943).

(HALİL İNALCIK.)

HÂCÎ-GİRAY II. ḤĀCCĪ-GİRAY II. (1648—1689), K ı r ı m h a n ı. Üzengisi-Uzun. Viyana bozgunundan sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa mağlûbiyetin mes'ûliyetini Murad-Giray Han'ın üzerine atarak, onu Budin'de azletmiş, fakat yerine Giraylardan han yapacak birisini bulamamıştı. Sultanlardan hiç biri, Murad-Giray yerine, hanlığı kabûl etmiyordu. Ancak aradan bir hafta geçtikten sonra, Hâcî-Giray teklifi kabûl etti (30 eylûl 1683).

Hâcî-Giray, Viyana önünde ordu bozguna uğradığı zaman, cesâretle ileri atılarak, san-

cak-ı şerîfi kurtarmakla şöhret kazanmıştı. Fakat onun hanlığı kabûl etmesi diğer sultanlar ve kabîle aristokrasisi üzerinde kötü te'sir bıraktı. Sultanlar ve Kırım aristokrasisi toplanarak, Hâcî-Giray'ı tanımamağa karar verdiler. Fakat bir müddet sonra, başta Şırınlar olmak üzere, Kırım kabîle aristokrasisi Murad-Giray'dan ayrılarak, Hâcî-Giray'ın etrafında toplandılar. Hâcî-Giray II. sadrâzamın emri ile, ordusundan bir kısmını *nūr al-dīn* 'Azamet-Giray kumandasında, Essek'te bırakarak, Kırım'a dönmek üzere, yola çıktı. Dönüşte Leh kıralı tarafından, Kunicky idâresinde, gönderilen ve Akkerman dolaylarına kadar ilerilemiş olan kazaklardan ve buğdanlılardan müteşekkil bir düşman ordusunu perişan ederek, mühim bir muvaffakiyet kazandı (1684 başları). Padişah, bu muvaffakiyetinden dolayı, kendisine bir hatt-ı şerîf ile hediyeler gönderdi.

Sadrâzam Kara Mustafa Paşa idam olunduktan sonra, Hâcî-Giray da mevkiini daha fazla koruyamadı. Zâten Kırım aristokrasisi onu sevmiyordu. Bunlar onun gayr-i meşrû hareketlerinden ve paraya düşkünlüğünden şikâyetçi idiler. Hususiyle eskiden beri „karaçı" beylerine âit olan yerlerden akar edinmesi beyleri kızdırmıştı. Son zaferini müjdelemek üzere, İstanbul'a gönderdiği veziri Bahadır Ağa da kendi aleyhinde bulundu. Hâcî-Giray, Murad-Giray'dan önce han olan Selim Giray'ın bir oğlu Devlet-Giray'ı *ḳalġay* ve başka bir oğlu 'Azamet-Giray'ı *nūr al-dīn* yapmak basîretsizliğinde bulunmuştu. Bunlar da, babaları Selim-Giray lehinde, el altından faâliyette bulunmaktan geri kalmadılar. Nihâyet bir gün Kırım kabîleleri, Ak-Kaya denilen yerde toplanarak, isyan bayrağını kaldırmakta gecikmediler. *Ḳalġay* Devlet-Giray ve vezir Bahadır Ağa toplantı yerine koştular. Hassa kuvvetleri, kapı-kulu ve sekbân askeri de onlar tarafından gizlice elde edilmiş olduğundan, Bağçesaray'a hücûm eden âsîler karşısında han bir şey yapamayacağını anladı ve kaçıp, Mangûp kalesine kapandı. Âsîler onu burada kuşattılar ve Bâbıâliye mektup yazarak, Hâcî-Giray'dan hoşnud olmadıklarını ve Selim-Giray'ı istediklerini bildirdiler. İstanbul'da, Kara Mustafa Paşa yerine, sadârete geçmiş olan İbrahim Paşa, selefinin bütün tarafdarları gibi, Hâcî Giray'ı da hanlıktan uzaklaştırmak için fırsat kolluyordu; padişah yanında âsîlerin dileklerini destekleyerek, Hâcî-Giray'ı azlettirdi (haziran 1684). Mangûp kalesine gönderilen bir kapıcı-başı mâzûl hanı alarak, Rodos'a götürdü. Hâcî-Giray burada 1689 haziranında, 41 yaşında, vefat etti.

Bibliyografya: *Mehmed Giray tarihi* (Viyana kütüp., H. O. nr. 1080): Sayid Muḥammed Riżā, *al-Sab' al-sayyār fī aḫbār al-mulūk al-tatār* (nşr. Kâzım Beg), Kazan, 1832; Halîm-Giray, *Gülbün-i hânân* (İstanbul, 1287) ve Silâhdar, *Tarih*, II; Râşid, *Tarih*, I; 'Abd al-Ġaffār Ḳirīmī, *'Umdat al-tavārīḫ* (*TOEM* zeyillerinde).

(HALİL İNALCIK.)

HÂCÎ PAŞA. ḤĀCCĪ PAŞA, CALĀL AL-DĪN ḤIŻR B. 'ALĪ (?— 1417?), türk hekimi. Aydınlı olduğu söylenirse de, *Şifā al-askām* adlı eserinde, adının Ḫiżr b. 'Alī al-Ḫaṭṭāb al-Ma'rūf bi-Ḥācci Bāşā Ḳonyavī ve diğer bir eserde ise, Calāl al-Dīn Ḫiżr b. Ḫvāca 'Alī al-Ḳonavī diye zikr edilmiş olmasına nazaran, kendisinin nisbesi ve belki de doğduğu yer Konya olduğu anlaşılmaktadır. Şark orta çağlarının Anadolu'da yetişmiş meşhûr bir türk hekimi olan bu zât, Şemseddîn Fenârî, şâir Ahmedî [b. bk.] ve meşhûr Simavna-kadısı oğlu Şeyḫ Badr al-Dīn ile berâber, tahsilini Mısır'da ikmâl ederken, Şeyḫ Muḥammed b. Maḥmūd Akmal al-Dīn Bābartī'den ve Manṭiḳī şöhreti ile tanınan Mubārak Şāh Malikī'den „'ulūm ālīya" tahsili esnâsında uğradığı ağır bir hastalık neticesinde, tahsil yolunu değiştirerek, kendini tıbba vermiştir. Bir rivâyete göre, 820 (1417)'de Birgi'de ve diğer bir rivâyete göre, 816 (1413)'da Kahire'de vefat eden bu meşhûr türk tabibi nihâyet Mısır'da Manṣūrīya — Ḳalā'ūn hastahanesine baş hekim tâyin olunmuştur (bk. *Şaḳā'iḳ*, s. 74). Bir müddet sonra memleketine avdet eden Hâcî Paşa Aydın beyi İsa b. Mehmed b. Aydın'a intisap ediyor; Ayasuluk'ta ve Birgi'de çalışıyor.

Hâcî Paşa'nın eserleri iki kısma ayrılır: 1. Bahis ve munâzara, tefsir ve tasavvufa dâir olanlardan Şams al-Dīn Muḥammed b. Aşraf Samarḳandī'nin *Risāla fī ādāb al-baḥṯ* isimindeki ve mantık, münazaraya âit eserine bir şerhi vardır. Tefsirden Bayżāvī (ölm. 1286)'nin *Tavāli' al-anvār*'ına şerhi (Selim Ağa kütüp., nr. 628) ve tasavvuftan al-Caylī (ölm. 1100)'nin *Lavāmi' al-anvār al-ḳulūb* isimindeki eserine şerhi (Selim Ağa kütüp., nr. 629) mevcuttur. — 2. Tıbba dâir eserlerinin başında, hiç şüphesiz, Aydın beyi Aydın-oğlu Fahreddin İsa Bey namına te'lif ettiği *Şifā' al-asḳām va davā' al-ālām* isminde arapça eseri gelir ki, 783 (1381)'te te'lif olunmuştur. Bu eserin kendi yazısı ile olan nüshası Topkapısarayı Ahmed III. kütüphânesinde (nr. 2070) mevcut olduğu gibi, gerek İstanbul'da ve gerek Mısır ve Hindistan'da da bir çok nüshaları vardır. Burada istifâde edilen nüsha İbrahim Paşa kütüphânesinin 933 numarasında kayıtlı olandır. Bir de Konya müzesi kütüphânesinde (nr. 6358) 800 tarihinde yazılmış bir nüsha vardır. Hâcî Paşa bu başlıca eserini Ayasuluk'ta yazmış, Calinos ve İbn Sînā tıbbı yolunda gitmiş, fakat kendi şahsî müşahedelerini de ilâve eylemiştir (Bâzı eserlerin üzerinde, Ḳāżī-i Ayāşūlūġ tâbiri mevcut olduğu için, kendisinin bir aralık Ayasuluk kadılığında bulunduğu zannedilmekte ise de, tarihlerde böyle bir kayıt yoktur. Ancak bu şehir o zamanlar İsa Bey'in ikinci hukûmet merkezi olduğundan, Hâcî Paşa orada da bir müddet yaşamıştır). Bu eserin en bâriz vasfını, ihtivâ ettiği mâlûmatın vâzıh ve kat'î ifâdeler ile verilmiş ve luzûmsuz tafsilâttan ictinap edilmiş olması teşkil eder; msl. zâtürriye bahsinde bu hastalığın klinik ârâzı pek güzel târif olunmuştur (bk. İbrahim Paşa kütüp., nr. 933, var. 270a). Kitap dört makale üzerine tertip edilmiş ve birinci makalede umûmî, nazarî ve amelî mâlûmat; ikinci makalede yiyecek ve içecek ler ile mürekkep ve basit ilâclar (bu bahis hemen aynen İbn Bayṭār'ın *al-Cāmi'*'inden alınmıştır); üçüncü makalede, baştan ayağa kadar, âzânın hastalıkları ve dördüncü makalede ise, bütün vücuda şâmil olan hastalıklardan bahsedilmiştir. Bu eserin başında Hâcî Paşa arap, hıristiyan ve mûsevî hükemadan istifâde ettiğini yazarken, Şeyḫ Camāl al-Dīn al-Şavbakī isminde bir zattan, „üstâdım" diye, büyük bir hurmetle bahseder.

Bundan başka Hâcî Paşa'nın arapça ve türkçe bir takım tıbbî eserleri daha vardır. Msl. *Kitāb al-ta'līm* (Turhan Vâlide kütüp., nr. 258) nâmı ile bir eseri daha mevcuddur ki, bunun başında İbn Sînā, Bukrat (Hippokrat), Calinos (Galenos) ve meşhûr *Mūcaz al-ḳānūn* müellifi 'Alā' al-Dīn 'Alī Abī al-Ḥazn al-Ḳuraşī'nin isimlerini zikrettiği gibi, „enfâs-ı îsavîye ve akdâm-ı mûsevîye" den ve zamanının hakîmlerinden istifâde ettiğini söyler. Kitap dikkatle tâkip olunursa, gerek taksimat ve gerek muhteviyat itibârı ile, kendi *Şifā*'sına pek benzediği anlaşılır. Sonuna, *Vaṣīya* unvanı ile, bir bahis ilâve olunmuştur ki, bunda hekimlerin kıyâfetinin intizâmından ve hastaya muamelelerinden ve san'atın icrâsı esnâsında riâyet edilmesi lâzım gelen bâzı ahlâkî husûsattan bahsettikten sonra, bu kitabı 771 senesinde Amīr al-Sa'īd al-Şahīd'in Şayḫūnīya medresesinde ikmâl ettiğini söyler. Yine aynı senede ve aynı yerde, *Kitāb al-farīża* ismi ile, bundan evvelki eserini daha ziyâde hulâsa ederek, diğer bir eser yazmıştır (Turhan Vâlide kütüp., nr. 258; bu nüshalar Hâcî Paşa'nın kendi el yazısı iledir).

Hâcî Paşa'nın arapça eserlerinden, *Kitāb al-sa'āda va 'l-iḳbāl murattab ālā arba'a aḳvāl* ismi ile, bir kitabına daha rastlıyoruz (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2536, Manisa kütüp., nr. 1788; bu nüsha 800'de yazılmıştır). Bu eserin bir ismi de *Kummī al-Calālī* olarak kütüphâne defterlerinde muhtelif nüshalar üzerine yazılmıştır (*kumm* arapçada „yen" mânasına olmak dolayısı ile, yen içinde saklanacak kadar küçük kitap mânasına olabilir; fakat bu izah ancak bir tahminden ibârettir; hattâ bâzı kütüphâneler bu kelimeye bir mâna veremediklerinden, *Kimyā-i Calālī* diye, kimya kitapları arasına koymuşlardır. Brockelmann bu kelimenin önüne bir istihfâm işâreti koymakla iktifa etmiştir). Soğuk, rutûbet ve kuruluğun sihhate te'siri ile başlayan bu kitap, nabız ve idrardan ve idrarın muhtelif hastalıklarda aldığı vasıflardan bahseder. Buhran kısmı İbn Sînā'nın *Ḳanūn*'undan iktibas olunmuş ve bundan sonra havanın ve yiyecek ve içeceklerin hassalarından, hacamat ve kan alma gibi, umûmî tedbirlerden ve diğer kısımlarda da, tıpkı *Şifā*'da olduğu gibi, hastalıklardan bahseder. Bu kitabın ehemmiyeti türkçeye tercüme olunarak, *Muntaḫāb al-şifā* adı ile bir te'lif vücuda getirilmiş olmasından ileri gelir (Üniversite kütüp., Yıldız, tıp, 877 ve 233'teki iki nüsha *Kitāb al-sa'āda*'nin aynen tercümesinden ibârettir). Garibi şudur ki, *Tashīl al-şifā* nâmı ile meşhûr olup, Hâcî Paşa tarafından türkçe yazılan eser de yine aynı arapça kitabın bir az farklı tercümesinden başka bir şey değildir (Üniversite kütüp., Yıldız tıp, nr. 344). *Kitāb-i ṭibb-i Aflāṭūn* adını taşıyan ve Kanunî Süleyman'ın emri ile yazılmış olan bir diğer eser (Üniversite kütüp., Yıldız, tıp, nr. 209), *Kitāb al-sa'āda*'nin fena bir tercüme ve hulâsasıdır; burada Eflâtûn ismi ile İbn Sînā kasdedilmektedir. *Tashīl al-şifā*'nın *Muntaḫāb al-şifā*'dan bir farkı varsa, o da nazarî ve güç kısımların bu ikinci eserde atlanmış olmasından ibârettir. Aslı olan *Kitāb al-sa'āda* yanında bu kitabın adı bile anılmağa değmeyeceğini söylemek lâzımdır. *Tashīl*'ın mukaddimesinde Hâcî Paşa'nın bu defa eserini, her kesin anlayabilmesi için, türkçe yazdığından dolayı itizar etmesi, o vakit ilim dilinin arapçaya ne kadar kuvvetle bağlanmış olduğunu göstermek itibarı ile, mühimdir (bk. Paris, Bibl. Nat., Blochet, *Cat.*, *manuscrits turcs* A. F. 169). Bu kayıt olmasa idi, bu ihmâlkâr tercümenin Hâcî Paşa tarafından değil, bir başkası tarafından yapılmış olduğuna zâhip olmak mümkündü. Hâcî Paşa'nın *Şifā*'sı ile *Kitāb al-ta'līm*'i bütün diğer eserleri için esâs teşkil etmiş ve bunlar hep onlardan ufak tefek tâdil ve ilâveler ile vücuda getirilmiştir.

Hâcî Paşa'nın Manisa kütüphânesinde *Kitāb al-musammā bi-uṣūl ḫams* adlı 40 sahifelik tıbba âit küçük bir risâlesi Dr. Süheyl Ünver'in bir notunda görülmüştür.

Bibliyografya: Bu makale Abdülhak Adnan Adıvar'ın *Osmanlı türklerinde ilim* adlı kitabından alınmıştır. Kaynaklar için bk. Hâcî Paşa'nın makalede zikrolunan eserleri ile *Şaḳā'iḳ-i Nu'mānīya* (İstanbul, 1269), I, 74. (T. H.)

HĀCİB. [Bk. HÂCİB.]

HÂCİB. ḤĀCİB, lûgat mânası eski ve yeni arap sözlüklerinde tafsilâtı ile kaydedilmiş olan bu kelime (*ḥacaba* „birinin bir yere girmesini men'etmek" ve bundan *ḥācib* „kapıcı„), daha Emevîler zamanından başlayarak, şark ve garptaki muhtelif islâm devletlerinde asırlarca kullanılmıştır. İptidâ hukümdar saraylarında, Osmanlı devletinin son yıllarına kadar devam eden tâbir ile, m â b e y i n c i mânasında kullanılan ve saray vazife ve unvanlarının sonradan devlet teşkilâtına esâs olması dolayısı ile, daha geniş mânalar alan bu kelimenin, tarihî bir ıstılah olarak, muhtelif zaman ve mekânlarda geçirdiği tekâmülü kısaca izâha çalışacağız.

Hâciplik yâni mâbeyincilik vazifesinin daha Sâsânîler zamanında mevcûdiyeti hakkında *Siyāsatnāma* (Tahran tab., s. 21)'de bulunan kayıtlar ile, yine bu devirde hâciplik vazifesinin ehemmiyeti hakkında İbn al-Balḫī'nin *Fārsnāma*'sindeki bâzı ifâdeler (*GMNS*, I, 92) ve bu ifâdeleri Ardaşīr b. Bābak'e isnât eden *Rāḥat al-ṣudūr* (s. 97) müellifinin beyânı, islâm müelliflerinin bu müessesenin menşe'ini Sâsânîler devrine çıkarmak istediklerini gösterir ki, esâs itibârı ile, yanlış sayılamaz. Müslümanlarda hâcipliğin nasıl başlayıp, tekâmül ettiği hakkında, İbn Ḫaldūn (*Muḳaddima-i İbn Ḫaldūn*, türk. trc., II, 75)'un tarihî şe'niyete uygun olmayan ve daha ziyâde nazarî bir mâhiyet taşıyan ifâdesi gibi, Ḳalḳaşandī (*Ṣubḥ al-a'şā*, III, 277)'nin de hâcipliğin Abū Bakr devrinden beri mevcut olduğu hakkındaki rivâyeti de ihtiyatla karşılanmak lâzımdır. Bu vazife ve unvanın, Bizans ve Sâsânî te'sirleri altında, Emevîler devrinde, saray hayatı başladıktan sonra, meydana çıktığı kolayca tahmin olunabilir. Bunun, bâzı rivâyetlere göre, Mu'âviya ve diğer bir rivâyete göre de, islâm imparatorluğuna âit bir takım müesseselerin ilk kuruluş zamanı olan 'Abd al-Malik b. Marvān zamanında başladığı hakkındaki ifâdelerden (*ayn. esr.*, IV, 19) hângisinin daha doğru olduğu hakkında kat'î bir şey söylenemezse de, son rivâyet daha itimada lâyıktır. Hâcipliğin Emevîler devrindeki ehemmiyeti hakkında sarîh mâlûmatımız olmamakla berâber, bu unvan ve vazifenin, gerek Endülüs Emevîlerinde ve gerek daha ilk zamanlardan başlayarak, A b b â s î i m p a r a t o r l u ğ u n d a mevcûdiyetini, kat'î olarak, biliyoruz. Halîfelerin en mahrem ve itimatlarını kazanmış adamları olan hâciplerin büyük bir şahsî nufuz elde ettikleri ve bunu zaman-zaman suiistimâl eyledikleri de mâlûmdur; ikinci Abbâsî halîfesi al-Manṣūr'un hâcibi Rabī' b. Yūnus, Ya'ḳūb b. Dāvūd'u vezir tâyin ettirmek için, 100.000 dinar rüşvet almıştı (*al-Faḫrī*, s. 166). A. Mez (bk. *Die Renaissance des Islāms*, Heidelberg, 1922; saray hakkındaki fasıl)'in halîfe al-Mu'taḍid (892—901) devrine âit olarak verdiği mâlûmata göre, onun zamanında sarayda 25 hâcip vardı ve bunların ekserisi babasının eski azadlı kölelerinden idi. Bunların maiyetinde hâcip vekilleri (*ḫulafā' al-ḥuccāb*) de vardı ki, sayıları 500 idi. Mamafih bu vekillere de umûmiyetle *ḥācib* denilmekte idi. Abbâsî sarayının debdebe ve ihtişâmı arttıkça, hâciplerin sayısı da çoğaldı; Muḳtadir billāh zamanında (908—932) sarayda 700 hâcip mevcuttu (*Ṣubḥ al-a'şā*, IV, 120). Bütün hâciplerin âmiri olmak üzere, *ḥācib al-ḥuccāb*'lık vazifesinin ihdâsı iptidâ 940'ta olmuştur (A. Mez, *göst. yer.*).

Abbâsîlerin inkırazına kadar devam eden hâciplik vazife ve unvanının, bu imparatorluğun fi'lî olarak parçalanması ile meydana çıkan muhtelif devletlerde de mevcûdiyetini görmekteyiz. Mısır'daki Tolunlular devleti saray ve idâre teşkilâtını Abbâsî devletinden iktibas ettiği için, bunların saraylarında da hâciplerin bulunması tabi'îdir; fakat tarihî vesikalarda yalnız Hārūn devrinde Sīmcūr adlı bir türkün *ḥācib kabîr* vazifesini gördüğü anlaşılıyor (İbn Sa'īd ve Abu l'-Maḥāsin'den naklen, Zeki Mohammed Hassan, *Les Tulunides*, Paris, 1933, 193 v.d.). Her hâlde Abbâsîlerde olduğu gibi, Tolunlularda da hâcipliğin bir saray vazifesi olmaktan ileri geçmediği ve bunların başında bulunan kimseler bâzan hukümdar nezdinde husûsî bir nufuz kazanmış olsalar bile, bu unvanın idâre teşkilâtı içinde büyük bir ehemmiyet alamadığı anlaşılıyor.

Hâlbuki Endülüs Emevîlerinde, bilhassa X. asırda, *ḥācib* kelimesinin, mâbeyinci mânasını tamamiyle bırakarak, şark islâm devletlerindeki vezire tekabül eden bir mâna aldığını, yâni mülkî idârenin başında bulunup, hukümdarın emri ile onun bütün salâhiyetlerini temsil eden yâni askerî idâreyi ve bütün eyâletler teşkilâtını da nufuzu altında bulunduran en büyük emîre *ḥācib* denildiğini görüyoruz; İbn Sa'īd'in verdiği mâlûmata göre, *ḥācib* icâp ettiği zaman hukümdarın nâipliği vazifesini de ifâ ediyordu.

Muhtelif idâre şûbelerinin başında birer vezir bulunup, bunlar ile hukümdar arasındaki teması te'min eden ve doğrudan-doğruya onun

ile münâsebette bulunan en büyük âmire *ḥācib* denildiğini söyleyen İbn Ḫaldūn'un ifâdesi de bunu te'yit ediyor. Bahsettiği bu teşkilâtın Endülüs Emevîlerinin inkırâzına kadar bu tarzda devam ettiğini söylemekle İbn Ḫaldūn'un büyük bir hatâya düştüğü muhakkaktır; lâkin X. asırda vaziyetin böyle olduğu, 'Arīb ve İbn Ḥayyān gibi, o devir vak'anüvislerinin ifâdeleriyle de te'yit edilmektedir. Emîr 'Abd Allāh bir aralık bu hâciplik vazifesini kaldırmış, lâkin halefi 'Abd al-Raḥmān III., cülûsunda bu mevkii yeniden te'sis etmişti. Onun 932'de yeniden hâciplik vazifesini kaldırmasından sonra, mevkii 30 sene kadar boş kalmış ve nihâyet Ḥakam II. 962'de bu mevkie Ca'far b. 'Abd al-Raḥmān'ı tâyin etmişti. Devletin bu en büyük mevkiinin böyle zaman-zaman boş bırakılmasının sebebi, bütün devlet nufuzunu şahsında toplayan bir adamın, saltanata küçük bir çocuk veya irâdesiz bir hukümdar geçtiği zaman, sülâle için tehlikeli olabilmesi ihtimalinden ileri geliyordu. 'Āmirîler devrinde daha büyük bir ehemmiyet kazanan *ḥācib* unvanı, Endülüs Emevî imparatorluğunun parçalanmasından sonra, eski an'aneyi muhafaza etmek isteyen küçük sülâlelere mensûp hukümdarlar tarafından da kullanıldı ki, onlar bu suretle kendilerine hukukî bakımdan nazarî bir meşrûiyet te'min etmek istiyorlardı (Levy-Provençal, *l'Espagne musulmane aux X.ième siècle*, Paris, 1932, s. 63—66).

M a g r i b i s l â m d e v l e t l e r i n d e, gerek Mısır'dan ve gerek Endülüs'ten gelen idârî an'anelerin te'siri altında, hâcip unvan ve vazifesinin mevcûdiyetini görüyoruz. İbn Faḍl Allāh 'Omarī'nin *Masālik al-abṣār*'ında bu hususta sâkit kalması bir az garip olmakla berâber, İbn Ḫaldūn çok yakından bildiği Banī Ḥafṣ sarayında hâciplik vazifesinin mâhiyetini izah etmektedir. Bu izahata göre, *ḥācib*—devletin en büyük me'mûrudur; vazife ve salâhiyeti, tıpkı Endülüs Emevîlerinde olduğu gibidir ve bu devletin son devirlerinde ona askerî salâhiyetler de verilmek suretiyle, nufuzu büs-bütün arttırılmıştır. Muvaḥḥidler devletinde de, devlet genişleyip-kuvvetlendikten sonra, hâciplik mevkii ihdâs edilmiş ve Abū Ya'ḳūb Yūsuf buraya kardeşini tâyin etmiştir. Al-Nāṣir zamanında aynı kimsenin hâcip ve vezir sıfatlarını taşıdığını görüyoruz (*Masālik al-abṣār*; I, *L' Afrique moins l'Egypte*, trc. Gaudefroy-Demombynes, Paris, 1927, s. 37—40).

Ḥācib unvanının ve hâciplik vazifesinin Emevîlerde, Abbâsîlerde ve garp islâm devletlerinde nasıl bir tekâmül seyri tâkip ettiğini bu suretle tesbit ettikten sonra, S â m â n î l e r d e n başlayarak, şark islâm devletlerinde ve müslüman-türk imparatorluklarında bu unvan ve vazifenin mâhiyetini izaha çalışalım. Bu husûsta Endülüs ve şimâlî Afrika devletleri ile Mısır ve Suriye Memlûk imparatorluğu hakkında mâlûmat veren İbn Ḫaldūn, Ḳalḳaşandī ve al-'Omarī gibi, kısmen nazarî mâhiyette olsa bile, çok kıymetli ve esâslı kaynaklara mâlik olmadığımız için, daha ziyâde muâsır vekayinâmelerden v.b. edebî menbâlardan toplayabildiğimiz mâlûmatın kısa bir terkîbini yapmak mecbûriyetindeyiz. Abbâsî imparatorluğundan ayrılarak, Mâverâünnehr ve Horasan'da ilk devamlı ve muntazam teşkilâtlı bir devlet mâhiyeti arzeden Sâmânîler [b. bk.] devleti, saray ve idâre teşkilatında hemen tamamiyle Abbâsî müesseselerini örnek almıştı. Bâzı mahallî an'anelerin ve hayatının sonlarına doğru da bâzı türk an'anelerinin te'siri altında kalmakla berâber, umûmiyetle Abbâsî müesseselerinin taklit ve iktibâsından ibâret olan Sâmânî müesseseleri, önce Gazneliler ve sonra da büyük Selçuklular teşkilâtının esâsını teşkil etmek bakımından, şark islâm dünyası için büyük bir tarihî ehemmiyet arzeder. Bilhassa vezir Abū 'Abd Allāh Muḥammed al-Cayḥānī zamanındaki tanzim ve tensik faâliyetlerinden sonra, saray ve idâre teşkilâtı sür'atli bir tekâmül göstermişti; bu sırada Buhârâ sarayında hâciplerin de bulunduğu ve bu ehemmiyetli saray vazifesinin, diğer saray me'mûriyetleri gibi, daha ziyâde hukümdarın kölelerine (o zamanki tâbiri ile *ġulām*) verildiği anlaşılıyor. Sâmânîler zamanında *ġulām* sisteminin çok mükemmel bir tarzda tanzim edilmiş olduğunu söyleyerek, bu hususta epeyce tafsilât veren Selçuklu veziri Niẓām al-Mulk'ün ifâdesine göre, gulâmlar, kudret ve kabiliyetleri derecelerine göre, muayyen mevkilerden geçtikten sonra, ne kadar kabiliyetli olursa olsun, ancak 8 senelik bir hizmeti müteâkip „otak-başılık" vazife ve unvanını kazanabilir ve sırası ile „ḫayl-başı" ve nihâyet *ḥācib* olurdu; saraydaki büyük me'mûriyetlere yahut vâlilik, kumandanlık gibi askerî ve idârî mühim vazifelere geçmek, ancak bundan sonra kabildi. Niẓām al-Mulk, bu sıkı yetiştirme usûlü sâyesinde, her hangi bir gûlâmın ne kadar kabiliyetli olursa olsun, 35 yaşından evvel emîrlik, yâni kumandanlık, vazifesine geçemediğini ve vâliliklere tâyin olunamadığını takdir ile anlatarak, o sıralarda bu güzel usûlün artık bozulmuş olduğundan şikâyet ediyor (*Siyāsatnāma*, Tahran tab., 27 ve 28. fasıllar; nşr. Schefer, 27. fasıl). Sâmânî ve bilhassa Gazneliler devri vekayinâmelerindeki kayıtlara tamamiyle uygun olan bu mâlûmata inanmamak için hiç bir sebep yoktur. Yine tarihî kayıtlardan istidlâl olunabildiğine göre,

ḥācib unvanı, bu teşkilâtın başında bulunan ve hükümdarın şahsî itimadını kazanmış olan büyük saray âmiri, yâni baş-hâcip ile hâciplik unvanını aldıktan sonra saray, ordu ve vilâyet teşkilâtında mühim vazifelere tâyin edilen kimseler tarafından taşınmakta idi. Msl. ʿAbd al-Malik b. Nūḥ devrinde Ḥācib Alp-Tigin, *ḥācib al-ḥuccāb*, yâni baş-hâcip vazifesini görmekle berâber, umûmiyetle *ḥācib* unvanını taşıyordu ve devlet idâresindeki nufuzu çok büyük idi. Hükümdar ona münfail olarak, merkezden uzaklaştırmak istediği zaman, en büyük me'mûriyet olan Horasan sipehsâlârlığını vermek mecbûriyetinde kalmış idi. Mülkî ve askerî büyük kudret ve selâhiyetlere sâhip olan bu vazife başında bulunanlar, merkezî idâreye âit meselelerde bile, hemen-hemen vezire yakın bir nufuza mâlik oluyorlardı (Gardīzī, *Zayn al-aḫbār*, s. 41 v.d.). Nūḥ b. Manṣūr zamanında Taş Ḥācib sipehsâlârlığa, yâni ordu baş-kumandanlığına tâyin edilerek, kendisine *ḥusām al-dav-la* unvanı verilmişti (*ayn. esr.*, s. 49). Sonradan idbâra uğrayarak, vazife ve unvanlarından mahrum edildiği zaman, sâdece *ḥācib* unvanını muhafaza etmesine müsâade edilmişti (Ch. Schefer tarafından neşredilen *Description topographique et historique de Boukhara*, Paris, 1892; bu metinler mecmuasında Maḥmūd Nigbī'nin Sâmânîlere âit eseri, s. 135). Gerek bu verilen mâlûmat ve gerek sâir tarihî kayıtlar, Sâmânîler devrinde baş-hâciplik vazifesinin ehemmiyet ve nufuzunu, onların gulâmlar ve bilhassa türk gulâmları arasından seçildiğini, kendilerine askerî ve idârî büyük vazife ve me'mûriyetler ve tantanalı unvanlar verildiğini, saraydaki vazifelerinden ayrılmış olsalar dahi *ḥācib* unvanını muhafaza ettiklerini açıkça anlatıyor. Mamafih vezirlik mevkii, devletin en büyük makamı olarak, dâimâ muhafaza edilmiş, gulâmlardan yetişen hâcipler yalnız umûmî vâlilik ve kumandanlık gibi vazifelere tâyin edilerek, merkezî idâredeki divanların yâni bürokrasinin dışında bırakılmışlar ve hiç bir zaman vezâret mevkiine geçememişlerdir.

Sâmânîlerin saray ve idâre müesseselerini alarak, tekâmül ettiren Gazneliler devletinde bu unvan ve vazifenin mâhiyeti hakkında, bilhassa Bayhaḳī gibi, kıymetli bir muasırın çok mühim müşâhedelerinden istifâde edebildiğimiz için, daha sarîh ve kat'î mâlûmata sâhip bulunuyoruz. Biz bu mâlûmatın Sâmânîlerin hiç olmazsa son devirlerine de teşmil olunabileceğini kuvvetle tahmin etmekteyiz. Gaznevî saraylarında, Sâmânîlerde olduğu gibi, gulâmlardan ve bilhassa türk gulâmlarından yetişen hâcipler bulunduğu muhakkaktır. Sultan Mas'ūd'un kasîdecisi Minūçihrī'nin, manzûmesinde „hâcibin hukümdar ile doğrudan-doğruya temas ettiğinin" ifâde olunması (nşr. Kazimirski, s. 45), kelimenin Abbâsîler ve Sâmânîler zamanındaki aynı mânayı muhafaza ettiğini gösterir. Hukümdar sarayından başka, hânedana mensûp prenslerin, vezirin, sipehsâlârın saraylarında da hâcipler, yâni mâbeyinciler, mevcut idi (*Tārīḫ-i Bayhaḳī*, nşr. Nafīsī, I, 153, 174, 295, 299); Gaznelilerin Ḫvārizm'de umûmî vâlileri makamında olan Ḫvārizmşâhlar'ın da hâcipleri vardı (*ayn. esr.*, Tahran tab., s. 673). *Siyāsatnāma*'nin Sâmânîler devrinde hâciplik müessesesi hakkında verdiği mâlûmatın Gazneliler devrine de teşmil edilebileceği, hâciplik unvanının tıpkı Sâmânîler zamanındaki usûle göre kazanıldığı, bu hâciplerin sonradan devletin idârî ve askerî mühim mevkilerine tâyin edilmekle berâber, yine *ḥācib* unvanını taşıdıkları, Bayhaḳī'nin ifâdelerinden anlaşılıyor. Gaznevî teşkilâtında, *ḫvāca-i buzurg* unvanını taşıyan vezirden sonra en büyük şahsiyet, *ḥācib-i buzurg* idi; idârenin ve bürokrasinin başında bulunan vezir, sivil idârenin büyük-küçük bütün me'mûrları gibi „âzâdegân, ahrârân" adı verilen hür insanlar arasından tecrübe ve hizmetleri ile ilim ve irfanı ile temâyüz ederek, o mevkie yükselirdi; halbuki bütün saray hizmetleri, kumandanlık ve vâlilik gibi mühim vazifeler, gulâmlardan ve bilhassa türk gulâmlarından yetişmiş ve hâciblik pâyesine yükselmiş insanlara mahsustu; bunlar arasında en mühim mevkii de *ḥācib-i buzurg* işgâl ederdi. Bütün hâcipler gibi siyah libâs, iki çatallı külâh (*kulāḥ-i dū şāḫ*) ve altın kemer taşıyan *ḥācib-i buzurg*, hukümdarın fermanı ile tâyin edilir, kendisine hil'at giydirilir, „kûs, bayrak" gibi emîrlik alâmetleri verilir, sâir hediyeler, köleler ve paralar verilirdi. *Ḥācib-i buzurg*, buna karşı teşekkürlerini ifâde etmek için, önce saraya giderek, tâzimâtını arzeder; sonra da divana gelerek, veziri ziyâret ederdi. Bundan sonra bütün saray ve divan erkânı onun sarayına giderek, tebriklerini arzederlerdi (Bayhaḳī, nşr. Nafīsī, s. 181; ayrıca bk. s. 51, 343). Hukümdarın hassa askerini teşkil eden saray gulâmlarının idâresi ve harp zamanında bunlara kumanda vazifesi „saray hâcibi" ya „saray gulâmları hâcibi" veya „hâcib-i sâlâr" adı verilen diğer bir hâcibe âit idi (*ayn. esr.*, Tahran tab., s. 144; 571, 610, 646). Mamafih sarayda hâciplik pâyesine erişmiş başka büyük me'mûrlar da bulunur. Gerek saraydaki mühim vazifelere ve gerek kumandanlık ve vâlilik gibi mevkilere bunlar tâyin edilirdi. Saraya mensûbiyet ve hukümdarın itimadına mazhariyet gibi, mühim bir mâna ifâde eden bu hâciplik unvanının, nâdir olarak, saray hizmetlerinden yetişmemiş bir takım kimselere de

tevcih olunduğunu biliyoruz. Mas'ūd I., *ḥācib-i buzurg* ʿAlī'yi taltif maksadı ile, kardeşine, (*ayn. esr.*, s. 51) ordusundaki fillere kumanda eden emîr Bu 'l-Naṣr (*ayn. esr.*, s. 343)'a, Ḫvārizmşāh Altun-Taş'a karşı yüksek teveccühünü ifâde için de, onun oğluna (*ayn. esr.*, s. 393, 397) hâciplik unvanı vermişti.

Büyük Selçuklu imparatorluğunda ve onun istitâleleri sayabileceğimiz sâir bir takım türk devletlerinde de mevcûdiyetini gördüğümüz bu hâciplik müessesesinin, doğrudan-doğruya Sâmânî-Gaznevî te'siri altında teşekkül ettiği muhakkaktır. Bayhaḳī'deki bir kayıt, daha bu saltanat kurulmadan evvel, Selçuklu reislerinden Dāvūd'un hâcibi olan bir türkmenin, 2.000 suvariden mürekkep kuvveti ile, Belh kapılarına kadar gelip, bâzı köyleri yağma ettiğini bildirmekte ise de (Tahran tab., s. 573), bu tâbiri burada sâdece kumandan mânasında almak icâp eder. Yoksa hâciplik teşkilâtı, ancak devlet kurulduktan sonra, Tuğrul Bey zamanında başlamıştır. Muâsır kaynaklarda, Tuğrul devrinden başlayarak, gerek büyük hâciplerin (*ḥācib kabīr*, *ḥācib-i buzurg*, *ḥācib al-ḥuccāb*) ve gerek sâir hâciplerin isimlerine rastlanmaktadır (bk. bilhassa *Rāḥat al-ṣudūr*). Yukarıda söylediğimiz gibi, Niẓām al-Mulk Selçuklular devrinde hâciplik hakkındaki eski kaidelerin artık bozulmuş olduğunu itiraf etmekle berâber, baş-hâciplik vazifesinin en büyük saray me'mûriyeti olduğunu ve saray teşkilâtında büyük ehemmiyeti olan ve kendisine, „kûs, alem ve nevbet" gibi, emâret alâmetleri verilen *amīr-i ḫaras*'in bile onun altında bulunduğunu anlatır (*Siyāsatnāma*, Tahran tab., 40. fasıl; burada, yanlış olarak, *caras* şeklinde yazılan kelime, Schefer neşrinde 39. fasılda doğru yazılmıştır). Tıpkı Gaznelilerde olduğu gibi, vezirden sonra devletin en büyük me'mûru olan baş-hâcip, türk gulâmlarından hâciplik mevkiine yükselmiş ve sonra, ya saray hizmetlerinde yahut hâricde emîrlik mertebesini kazanmış kimseler arasından seçilirdi. Hukümdarın en yakın adamı olan bu büyük hâcipler, teşrifât bakımından, vezirin dûnunda olmakla berâber, bunlardan bâzıları zaman-zaman istediklerini vezire yaptıracak derecede hususî bir nufuza sâhip olmuşlardır (al-Bondārī, nşr. Houtsma, s. 150). Muḥammed b. Malikşāh devrinde *amīr-i bār*'lıktan büyük hâcipliğe yükselen emîr ʿAlī, hukümdarın hastalığı esnâsında, bütün devlet işlerinin mutlak hâkimi olmuştu (*ayn. esr.*, s. 117 v.d.). Büyük hâciplere bâzan *ḥācib-i ḥāṣṣ* unvanı da verilmekte idi (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 331). Mamafih yine Gaznelilerde olduğu gibi, sarayda *ḥācib* unvanını taşıyan diğer büyük me'mûrlar bulunuyor ve bunlar daha büyük vazifelere tâyin edildikleri zaman dahi bu unvanı muhafaza ediyorlardı. İlk hukümdar Tuğrul Bey'in hâcibi olan ʿAbd al-Raḥmān İl-Bozan'ın *aġaçı* unvânını taşıması, bâzı müelliflerde bu türkçe kelimenin, *ḥācib* mukabili olarak, kullanıldığı zannını uyandırmıştır. Daha Sâmânîler zamanında, farsça ve arapça şiirleri ile meşhûr Abu 'l-Ḥasan ʿAlī b. İlyās al-Buḫārī'nin *aġaçı* lekabını taşıması, sonra Mas'ūd Ġaznavī'nin sarayında *ḫādim-i ḫāṣṣ aġaçı*'nın büyük me'mûrlar ile hukümdar arasında temâs vazifesini görmesi (Bayhaḳī, Tahran tab., s. 165, 603, 608), Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī'yi, haklı olarak, bu düşünceye sevketmiştir (*Lubab al-albāb*, I, hâşiyeler kısmında, s. 297 v.d.). Mamafih bunun Gazneliler sarayında gördüğümüz *ḫādim-i ḫāṣṣ*'lardan yâni hukümdarın husûsî hizmetinde bulunan vazifelilerden biri olduğu, hâciplerin bunlar ile karıştırılmaması icâp ettiği Bayhaḳī'den açıkça anlaşılmaktadır. Tuğrul devrinden sonra bu unvanı taşıyan hiç bir hâcibe tesâdüf edilmemesi, *ḥācib* kelimesinin bu kelimeyi unutturduğunu gösteriyor. *Dīvān luġāt al-turk*'te, hâcip mukabili olarak, *tayanġu* kelimesi mevcuttur ki, müslüman türk devletlerinde hiç rastlamadığımız bu unvana ancak Kara-Hıtaylarda ve onların Mâverâünnehr'deki hâkimiyetleri esnâsında tesâdüf ediyoruz [bk. mad. KARA-HITAYLAR]. *Rāḥat al-ṣudūr* nâşiri Muḥammed İḳbāl'in Selçuklular'daki *amīr-i bār*'ları hâcipler ile karıştırması (s. 491) tamamiyle yanlıştır. Hâcipliğin fevkinde olan bu vazifeye hâcipler terfian tâyin edilirlerdi; lâkin büyük hâciplik mevkii bundan ve buna mümâsil diğer saray emîrliklerinden çok daha yüksek idi.

Büyük Selçuklu imparatorluğu dağıldıktan sonra, onun geniş toprakları üstünde yer-yer istiklâllerini kazanan muhtelif türk devletlerinde, sâir Selçuklu müesseseleri gibi, hâciplik müessesesinin de devam ettiğini tarihî kaynaklardan anlıyoruz. Bu devletlerin en ehemmiyetlisi olup, moğul istilâsı karşısında yıkılmasından bir az evvel büyük bir imparatorluk mâhiyetini kazanmak istidadını gösteren Ḫvārizmşâhlar devletinde, Selçuklulardaki usûl ve kaideler devam etmekte, hâciplerden başka bir de *ḥācib kabīr* ve *ḥācib-i buzurg* bulunmakta idi; Töküş devrinde emîr Şihāb al-Dīn Mas'ūd'un bu vazifede bulunduğunu biliyoruz (*Cihān-guşāy-i Cuvaynī*, II, 23, 45). Gâlibâ bu baş-hâcibe, yahut ondan sonra gelen ikinci hâcibe *ḫaṣṣ-ḥācib* de denilmekte idi (*ayn. esr.*, s. 258). Daha Gazneliler ve Selçuklular devrinde pek çok kullanılan *ḥāṣṣ* tâbirinin Ḫvārizmşâhlar devrinde devamı pek tabiîdir. Kirman'da moğul himâyesi altında Kara-Hitaylar veya Kut-

lug-Hanlar devletini kuran Bārāḳ Ḥācib, Ḫvārizmşāh'lar sarayında hâciplik unvanını kazanmıştı. Müverrih Nasavī, Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh devrinde, Şaraf al-Mulk lekabı ile, vezirliğe tâyin edilen cendli Faḫr al-Dīn 'Alī'nin evvelce hâciplik vazifesinde bulunduğunu ve vezir olduktan sonra dahi hukümdar meclisinde onun karşısında yer alan hâcipler arasında durduğunu ve vezirlere mahsus teşrifât kaidelerinin onun hakkında tatbik edilmediğini söyler (*Sīrat al-sulṭān Calāl al-Dīn*, nşr. Houdas, s. 103 v.d.). Yine aynı müellif Calāl al-Dīn'in hâciplerinden Badr al-Dīn b. Inānç Ḫān'ın acem edebiyatına derin vukufundan hayretle bahseder (*ayn. esr.*, s. 187). Bu ifâdeler hâciplerin yetişme tarzı hakkındaki eski usûllerin artık terkedildiğini, onların yalnız saray gulâmları arasından yetiştirilmeyip, hâricden bâzı kimselere ve türk beylerinin çocuklarına da bu unvan ve vazifenin verildiğini, hattâ o zamana kadar hiç emsâli olmadığı hâlde, bunlar arasından vezir de tâyin edildiğini göstermektedir. Ḫvārizmşāhlar devletinde türk kabîle hayatına âit an'anelerin son Selçuklular devrinden daha kuvvetli ve daha canlı bulunmasına ve muhtelif idâre müesseselerinde, Selçuklu devrine nazaran, bir takım değişiklikler vücuda gelmesine rağmen, vezirlik devletin en yüksek makamı olmakta devam etmiştir.

Büyük Selçuklular teşkilâtını daha mütevâzî bir şekilde ve az-çok farklar ile devam ettiren bütün Selçuklu şûbelerinde olduğu gibi, Anadolu Selçuklularında da hâciplik müessesesinin mevcûdiyetini görüyoruz. Bu hususta hemen başlıca kaynak olan İbn Bībī'nin verdiği mâlûmat çok kifâyetsiz olduğu için, sarîh ve kat'î bir şey söylemeğe imkân yoktur (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 86 v.d.'da İbn Bībī'nin Eyyûbîler ve Ḫvārizmşāhlar sarayındaki hâciplere âit verdiği mâlûmatı, yanlışlıkla, Anadolu Selçuklularına isnat etmiş ve hâcipler ile perdedârları birbirine karıştırmıştır; hâlbuki Abbâsîler ve Gaznelilerde olduğu gibi, Selçuklularda da bunlar tamamiyle birbirinden ayrıdır). Anadolu Selçuklularında baş-hâciplere, eski an'aneye göre, *amīr* unvanı verildiği hâlde, unvanların iptizâle uğradığı sonraki zamanlarda, bunun yerine, *malik al-ḥuccāb* tâbiri kullanılmağa başlanmıştır (İbn Bībī, nşr. Houtsma, s. 286; mufassal nüshada da böyledir; bk. s. 620). Buna rağmen, baş-hâcipliğin msl. Gazneliler ve büyük Selçuklular devrindeki ehemmiyeti kalmamış, yâni vezaretten sonra devletin en büyük me'mûriyeti olmak mâhiyetini kaybetmiştir: Mu'īn al-Dīn Parvāna'nin *amīr al-ḥuccāb*'lıktan pervâneliğe terfi edilmesi bunun bâriz bir delîlidir (*ayn. esr.*, s. 288). Hâciplerin ve baş-hâciplerin bilhassa türk gulâmları arasından yetiştirilmesi ve idârî-askerî mühim vazifelerin ve büyük saray me'mûriyetlerinin bunlara inhisar ettirilmekle berâber, bürokrasiye yâni divan işlerine karıştırılmamaları husûsundaki eski an'ane, Anadolu Selçuklularında artık tatbik edilmiyordu. Sâmânîlerden başlayarak, Ḫvārizmşāhlara kadar devam eden ve *ġulām* (memlûk) sistemi ile, yâni devletin iç bünyesi ile, sıkı-sıkıya alâkalı olan bu müessese Anadolu Selçuklularında artık sona ermiş ve ne osmanlılarda ve ne de sâir Anadolu beyliklerinde devam etmemiştir. Bu müessesenin İran moğullarında da devam etmemesi, İlhanlı nufuzunun Anadolu'daki ehemmiyeti göz önüne alınırsa, bu hususta müessir olmuş denilebilir. Mamafih bunun en büyük âmilini, XIV. asırda kurulan Anadolu beyliklerinin iç bünyelerinin husûsiyetinde aramak daha doğrudur. Hâciplik unvanına, İlhanlılar'dan sonra, İran'da ve Mâverâünnehr'de kurulan muhtelif türk devletlerinde, Celâyirlilerde, Timurlularda, Kara ve Ak-Koyunlularda ve Safevîlerde de tesâdüf edilmemektedir.

Hâciplik müessesesinin islâm dünyasındaki tekâmülü hakkındaki bu umûmî izahatı tamamlamak için, Kara-Hanlılar devleti ile Dehli türk memlûk sultanlığındaki vaziyete de kısaca temâs edelim: tarihleri umûmiyetle çok karanlık olan şark Kara-Hanlılarında bu unvanın mevcûdiyetini, *Ḳutadġu bilig* sâhibi Yūsuf'un *ḫāṣṣ ḥācib* unvanını taşımasından anlıyoruz. Maḥmūd Kāşġarī'nin *ḥācib* mânasında zikrettiği *tayanġu* kelimesine ise, ancak XII. asırda Kara-Hitaylar devletinde rastgelmekteyiz ki, bunun şark Kara-Hanlılarından alınmış olması pek tabi'îdir. Gazneli ve Selçuklu te'siri altında kalan Semerkand Kara Hanlılarında ise, *ḥācib* unvan ve vazifesinin mevcûdiyetine kuvvetle hukmolunabilir. Dehli Memlûk sultanlığı hakkındaki tarihî kaynaklar bize bu husûsta oldukça sarih mâlûmat vermektedir. Gazneli — Selçuklu idâre teşkilâtını ve saray an'anelerini kuvvetle devam ettiren bu türk devleti, iç bünyesinin gulâm sistemine istinât etmesi dolayısı ile, hâciplik müessesesini ehemmiyetle muhafaza etmiştir. *Amīr ḥācib* veya *uluġ ḫāṣṣ ḥācib* unvanını taşıyan baş-hâciplerin sarayda ve umûmiyetle idârede büyük nufuzları vardı; teşrifatta yalnız vezir değil, nâip ve daha bâzı büyük ricâl de bunlara tekaddüm ediyordu; askerî veya idârî her hângi bir vazife ile merkezden uzaklaştıkları zaman, merkezde bir nâip bırakıyorlardı (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, s. 173, 187, 192, 302). Bu an'ane, Halaç sülâlesi zamanında da devam etti. Has-hâciplerin

taşıdıkları *amīr* unvanı da *malik* unvanına yükseltilmişti (Baranī, *Tārīḫ-i Fīrūzşāhī*, s. 241, 379). Tugluklar zamanında bu baş-hâciplere *sayyid al-ḥuccāb* dahi denilmekte idi (*ayn. esr.*, s. 424, 528). Dehli sarayında XIV. asır sonlarına kadar devam eden bu müessese hakkında İbn Baṭūṭa *Seyâḥatnâmesi* ve *Masālik al-abṣār* gibi kaynaklarda mühim mâlûmata tesâdüf olunur (ayrıca bk. İshwari Prazad, *A History of the Qaraunah Turks in India*, Allāhābād, 1936, s. 299—303).

Bu küçük hulâsayı tamamlamak için, hâciplik müessesesinin husûsî bir tekâmül gösterdiği Mısır — Suriye memlûk imparatorluğundaki vaziyeti de kısaca tesbit edeceğiz. Bu imparatorluk hakkında elde bulunan zengin tarihî kaynaklar sâyesinde, bu hususta oldukça geniş ve sarîh bilgiler edinmek kabil olmuştur. Selçuklu imparatorluğu istitâlelerinden biri olan Eyyûbîler devletinin vârisi sayabileceğimiz bu devlet, Fâtimî — Selçuklu an'anelerine dayanan Eyyûbî müesseselerini, kendi iç bünyesinin şartlarına ve dışarıdan gelen moğul te'sirlerine göre vücuda gelen değişiklikler ile, devam ettirmiştir. Eyyûbîlerden intikal eden hâciplik ve baş-hâciplik (*amīr ḥācib, ḥācib al-ḥuccāb, al-ḥācib al-kabīr*) vazifesi, bunlarda da memlûklere inhisar ettirilmiş ve askerî mâhiyetini dâimâ muhafaza etmiştir. Baybars (1260—1277) zamanında, merkezî idâredeki *nā'ib al-sulṭān*'ların vazifesini kolaylaştırmak ve daha doğrusu onların nufuzunu azaltmak için, emîrler v.b. ordu mensûpları arasındaki ihtilâfların halli vazifesi, nâibin emîr ve nezâreti altında, büyük hâcibe bırakılmıştı. Sonradan Kahire'deki nâiplik vazifesi kaldırıldığı zaman, baş-hâciplik mevkii daha büyük bir ehemmiyet kazandı ve eskisi gibi, nâibin değil, doğrudan-doğruya sultanın emri altına girerek, eskiden nâiplere âit olan bir takım salâhiyetler de ona intikal etti. Sultanın riyâset ettiği *dār al-ʿadl* ictimâlarında, ictimaa dâhil olan emîrlerin teşkil ettiği halkanın arkasında hâcipler, devâdârlar ile birlikte, ayakta dururlar, istidaları almak ve alâkalıları hukümdar huzûruna getirmek gibi, vazifeler görürlerdi (*Ṣubḥ al-aʿşā*, IV, 44; bu mâlûmatı *Masālik al-abṣār*'dan almıştır). *Masālik al-abṣār*, merkezde 5 hâcip bulunup, bunlardan ikisinin *ḥācib al-ḥuccāb* unvanını taşıdığını söylüyor. Mamafih bunların gerek sayıları, gerek vazifeleri, gerek teşrifattaki mevkileri zaman-zaman değişmiştir: 802—1399'da 8 hâcip vardı ki, bunların üçü yüzler emîrlerinden ve üçü de tablhâne emîrlerinden idi; XV. asır ortalarında mevcut 20 hâcipten ikincisi onlar emîrlerinden ve diğerleri sâdece cundîlerden olmak üzere, 20 hâcip bulunuyordu (Abu'l-Maḥāsin, II, 27). *Zubda kaşf al-mamālik* müellifi, binler emîri olan bir *ḥācib al-ḥuccāb*'dan sonra, tablhâne emîri olan ikinci bir hâcibin, on veya yirmiler emîri olan üçüncü bir hâcibin ve emîr sıfatını hâiz olmayan diğer on hâcibin mevcûdiyetinden bahsediyor (nşr. Ravaiss, s. 114 v.d.). Mamafih XIII.—XIV. asırlarda baş-hâcipliğin hâiz olduğu ehemmiyetin yavaş-yavaş azaldığı görülmektedir; bunlar, Sultan Mu'ayyad Şayḫ zamanında (815—824) 8. ve Barsbay zamanında (825—842) 12. dereceden sayılıyorlardı; Çaḳmaḳ zamanında (842—857) dereceleri 7.'ye yükselmiş ve bu vaziyet XVI. asır başlarında dahi devam etmiş ise de (İbn İyās, IV, 30), msl. Baybars zamanına nisbetle, bunun da bir ilerileme sayılamayacağı meydandadır.

Hâciplik müessesesi, yalnız merkez-i idârede değil, Şam, Haleb ve Trablus-Şam gibi, mühim niyâbetlerde ve Hama, Safed ve Gazze gibi, başlıca merkezlerde de mevcuttu. al-Nāṣir b. Ḳılāvūn zamanında Şam'da 3 hâcip vardı ki, biri *ḥācib al-ḥuccāb* unvanını taşımakta ve merkez divanından yazılan tahriratlarda kendisine *amīr ḥācib* diye hitap edilmekte idi. Binler emîri olan bu baş-hâcip, sultanın nâibi unvanını taşıyan umûmî vâliden sonra, en büyük me'mûr idi ve nâibin gaybûbetinde ona vekâlet ederdi. *Dār al-ʿadl*'i idâre eden, zâbıta işlerine bakan *ḥācib al-ḥuccāb*'ın maiyetindeki hâcibler — ki, sayıları 3—6 kadar olurdu — emîr unvanını hâizdiler. Haleb niyâbetinde de vaziyet hemen-hemen böyle olmakla berâber, sultan nâibinin bunlara karşı daha büyük salâhiyeti vardı; msl. hâciplerden bir kısmının tâyini ona âit idi. Trablus-Şam'da ise, *ḥācib al-ḥuccāb* tablhâne emîrlerinden, yâni kırk kişiye kumanda eden fırka emîrlerinden, olurdu. Hama'da ve diğer niyâbetlerde de vaziyet hemen-hemen böyle idi.

Hâciplik müessesesinin Mısır — Suriye memlûkler imparatorluğunda almış olduğu mâhiyetin en dikkate lâyık tarafı ve başlıca husûsiyeti, baş-hâciplerin kazâî bir salâhiyet kazanmaları ve *dār al-ʿadl*'in başına geçmek suretiyle tebârüz eden bu salâhiyetin, onlara en yüksek askerî ve idârî kazâ hâkimi sıfatını vermekle kalmayarak, sonradan her kesin müracaatına açık bir adlî kazâ mercei şekline sokmasıdır. İbn Ḫaldūn'un müphem surette temas ettiği bu mesele hakkında, Maḳrīzī'de oldukça geniş ve vâzıh mâlûmat vardır; askerler arasındaki ihtilâfları, dâvâları, onların iktâlarına âit husûslardan doğan şikâyetleri hall ve fasl etmekle vazifeli olan baş-hâcipler ve yardımcıları sonradan bütün adlî meselelere karışmağa başlamışlardı. Eskiden doğrudan-

doğruya kadılar tarafından, şer'î mahkemelerde halledilen alacak verecek dâvâları, karı koca ihtilâfları gibi hukuk-i şahsiye dâvâları, Maḳrîzî zamanında, hâcipler tarafından halledilmekte idi. Şer'î kaza yerine böylece örfî kazânın hâkim olması, müellifi çok müteessir etmiş olmalıdır ki, bu vaziyeti tenkit etmekte ve bu müdâhalenin yüksek dâvâ harcları almak gayretinden doğduğunu anlatmak istemektedir. Bir kısım hâciplerin resmen iktâ sâhibi olmayıp, sâdece bu dâva harcları ile geçinmeleri de dikkate şâyândır. Yine onun ifâdesine göre, kadılar, şer'î kazaya tâbi olması icâp eden hâdiselerde dahi, alâkalıların hâcip mahkemesine müracaatlarını men'e muktedir olamıyorlardı; hâlbuki hâciplik makamına bağlı nakipler, şer'î mahkemelere müracaat edenleri dahi, zorla bedenî ve nakdî ceza tehdidi altında, hâcip mahkemesine götürüyorlar, her işi örfî surette hallediyorlardı. Din âlimleri arasında büyük hoşnutsuzluk doğuran bu vaziyetin Malik al-Kāmil Şa'bān I. zamanında (1345/1346) başladığını söyleyen Maḳrîzî, bunun menşe'ini moğul te'sirine ve Cengiz yasasına atfederek, hâciplerin, yasa hukümlerine göre kararlar verdiklerini anlatmaktadır. Mısır memlûklerinde daha Baybars zamanından başlayan yeni moğul-türk te'sirinin bu çok bâriz tecellîsi ve hâciplik müessesesinin bu suretle aldığı yeni mâhiyet daha Quatremère'den başlayarak, müsteşriklerin dikkatini çekmiştir (Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, 1923, LVIII/LIX,).

Ḥācib unvanının daha Bagratlar sülâlesi zamanında (885–1045) ermeni prenslerinin sarayına girerek, eski *senegabed* unvanı yerine kaim olduğunu görüyoruz ki, bunda Abbâsî an'anelerinin te'siri pek açıktır. Kilikya Rupenler hânedanı zamanında lâtin te'siri altında terk olunan bu unvan, ermenilere *hecub* şeklinde geçmişti (V. Langlois, *Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens*, Venise, 1863, s. 41, 45; ayn. mll., *Constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie roupénienne*, Petersburg, 1860, s. 54).

Bibliyografya: *Ḥācib* unvanı ve hâciplik müessesesi hakkında şimdiye kadar bütün islâm devletlerine şâmil bir tetkik tecrübesi dahi yapılmamıştır. L. Provençal'in yukarıda adı geçen eserinde Endülüs Emevîlerine âit verdiği mâlûmat bir tarafa bırakılırsa, şimdiye kadar yapılan tetkikler, sâdece Mısır — Suriye memlûklerindeki hâciplik müessesesine âit gibidir ve bunların en iyisi de G. Demombynes'in yukarıda adı geçen eserindeki parçalardır. M. Sobernheim'in *İslâm ansiklopedisi*'nin Leyden tab'ındaki *ḥācib* makalesinde yalnız Memlûkler devrinden bahsedilmektedir. Bu tetkiklerde Memlûkler devrine âit kaynaklar ve diğer eski tetkikler uzun-uzun zikredildiği cihetle, makalemizde onları tekrarlamağı zâit gördük. Diğer islâm ve türk devletlerinde bu müessesenin tekâmülünden bahsedilirken doğrudan-doğruya istifâde edilen bütün kaynaklar zikredildiği için, burada ayrıca tekrârına lüzûm görülmedi.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

HACİEVAD. [Bk. HACİVAD.]

HÂCİP. [Bk. HÂCİB.]

HACİVAD. [Bk. KARAGÖZ.]

HACR. [Bk. VİLÂYE.]

ḤᵛĀCŪ KİRMĀNÎ. [Bk. HÂCÛY-İ KİRMÂNÎ.]

HÂCÛY-İ KİRMÂNÎ. ḤᵛĀCŪY-İ KİRMĀNÎ (1290—1352 veya 1360). KAMĀL AL-DİN (veya AFŻAL AL-DĪN) ABU 'L-'AṬĀ' MAḤMŪD B. 'ALİ B. MAḤMŪD AL-MURŞİDİ; Kirman'ın büyük âilelerinden birine mensûp olup, *Gul u navrūz* adlı mesnevîsinin sonundaki bir parçaya göre, 20 zilhicce 689 (1290)'da Kirman'da doğmuştur (Sa'id Nafisî, *Aḥvāl va muntaḫāb-i aš'ār Ḫᵛācūy-i Kirmānî*, Tahran, 1307 h.ş., s. 6 v. d.'da bu parça neşredilmiştir). Hâlbuki yine bu mesnevînin başka nüshalarından istifâde etmiş olan bâzı müelliflerin verdikleri tarihler bundan farklıdır. Msl. E. Browne'un İran edebiyatı tarihinde: 15 şevvâl 679; V. F. Buchner'in *İslâm ansiklopedisi*'ndeki makalesinde, 5 şevvâl 679. *Haftād* ve *haştād* kelimelerinin kolaylıkla birbirine karıştırılmasından ileri gelen bu on yıllık farkın izahı kabil olmakla berâber, şevvâl ile zilhiccenin ve 5 şevvâl ile 15 şevvâlin karıştırılmasına imkân yoktur. Bundan başka, yine o mesnevî parçasında şâirimizin pazartesi gecesi doğduğu ve doğum yılının, rûmî takvime göre, 1610, Yazdgird takvimine göre, 659 ve Calâlî takvimine göre, 212 yıllarına tekabül ettiği, bu sırada güneşin cedî ve zuhâlin de hamel burcunda bulunduğu tasrih edilmektedir. *Haft iḳlīm*'de isminin Muḥammed olduğu, *Safīna-i ḫōşgū*'da ve *Tazkira-i mayḫāna*'de ise, Afżal al-Dīn adını taşıdığı mukayyet ise de, kendisi, adı geçen mesnevîsinde, isminin Maḥmūd olduğunu ifâde etmektedir. Âilesi ve ilk tahsil yılları hakkında hiç bir mâlûmatımız olmayan şâirimizin taşıdığı *ḫᵛācū* mahlâsı, *ḫᵛāca* [b. bk.] kelimesinin tasgir şekli olup, belki de dostları ve yakınları tarafından kendisine verilmiş ve daha genç yaşında şiir yazmağa başlayan şâir tarafından kullanılmıştır (Kirmān ve Fārs'ta hâlâ kullanılan bu tasgir şekli hakkında bk. *Grundriss der iran. Philol.*, I, 2, 185; ayrıca *Maṣnavî*, nşr. Nicholson, I, 2169: *pīr* kelimesinin tasgir şekli olarak *pīrū*). Muhtelif eserlerindeki bâzı kayıtlardan anlaşıldığına göre, hayatının mühim bir kısmını uzun seyahatler ile geçirmiş; Şam'ı, Kudüs'ü, Hicaz ve Irak'ı gezdiği gibi, Bagdad ve Şiraz'da, Kāzarūn'da ve İran'ın muhtelif yerlerinde bulunmuştur. Kendisini himâye eden hükümdarlar ve devlet adamları hakkında, bir az aşağıda eserlerinden bahsederken, izahat vereceğiz. Lâkin bir çok manzûmelerinde sûfiyâne bir edâ mevcut olan şâirimizin hângi tarîkate mensûp olduğunu ve o devrin tanınmış sûfilerinden kimlerin te'siri altında kaldığını kısaca aydınlatalım. Davlatşāh, onun Şayḫ Rukn al-Dīn 'Alā' al-Davla Samnānī'nin Şūfiābād'daki tekkesine gelerek, mürid olduğunu ve yıllarca orada kalıp, hattâ şiirlerini cem'ettiğini kaydeder (*Taẕkirat al-şu'arā'*, nşr. E. Browne, s. 25). Şâirimizin, 23 recep 736 (1345)'da vefat eden ve tasavvufa âit muhtelif risâleleri bulunan (tafsilât için bk. Cāmī, *Nafaḥāt al-uns*; ayrıca *Tārīḫ-i guzīda*, 793/794; *Ḥabīb al-siyar*, III, cüz 1, s. 125) bu meşhûr şeyh ile münâsebetine dâir eserlerinde hiç bir kayıt bulunmadığına göre, rivâyetin doğruluğuna inanılamaz. Bunu körü-körüne nakleden muahhar tezkirecilerin, hattâ bu rivâyeti hayâlî bir şekilde genişleterek, „şeyhin emri ile Kirman'a dönen Ḫᵛācū'nun orada bir tekke te'sis edip, ömrünü orada dervîşler arasında geçirdiğini" yazan *Macma' al-fuṣaḥā* (bk. II, 15; yine ayn. mll., *Riyāż al-'ārifīn*, s. 72) müellifinin ifâdesine hiç bir kıymet verilemez.

Ḫᵛācū'nun eserlerinden kat'iyetle anlaşıldığına göre, *Şayḫ murşid* lekabı ile mârûf büyük sûfî Abū İsḥāḳ b. İbrāhīm Şahryār Kāzarūnī (352—426 = 963—1043) tarafından te'sis edilmiş olan Kāzarūniya (diğer isimleri ile İsḥāḳiya veya Murşidiya) tarîkatine mensûptur. Aşağıda muhtelif mesnevîlerinden bahsederken, bunu izah edeceğiz. Fakat onun doğrudan-doğruya intisap ettiği ve kendisinden mânevî feyz aldığı şahsiyet o devirde Murşidiya tarîkatinin en büyük mevkiinde bulunan şeyh Amīn al-Dīn Kāzarūnī, XIV. asrın ilk yarısında Fārs ve Kirmān sâhalarında büyük bir şöhret kazanan, hattâ Ḥāfiẓ Şīrāzī'nin meşhûr bir manzûmesinde *baḳīya-i abdāl* diye tavsif edilen *şayḫ al-islām* lekabı ile meşhûr Amīn al-Dīn Muḥammed b. Zayn al-Dīn 'Alī b. Mas'ūd b. Naṣr al-Dīn Muḥammed'dir; 693 (1294)'te ölen babası ulemâdan idi; fakat Amīn al-Dīn, Kāzarūn civarındaki Balyān kariyesindeki hânkahında büyük bir şöhret kazanan Kāzarūnī (Murşidī) halifelerinden amcası Aṣīl al-Dīn 'Abd Allāh b. Mas'ūd Balyānī'ye intisap edip, sûfîlik yoluna girmiş, Hicaz'a ve diğer islâm memleketlerine seyahat ederek, bir çok sûfîler ile mülâkat ettikten sonra, Kāzarūn'daki dergâhına yerleşmiştir. Amcasının 683 (1284)'te öldüğü düşünülürse, Amīn al-Dīn'in seyahatleri bu tarihten sonra olmak icâp eder. 693'te onun Kāzarūn'daki hânkahta yerleşmiş olduğu, oyıl ölen babasının oraya gömülmesinden anlaşılıyor. Müridi olan *Şīrāznāma* müellifinin ifâdesine göre, Çin hudutlarına ve İdil boylarına kadar, her tarafta onun müridlerine tesâdüf ediliyordu. İşte Ḫᵛācū'nun mürşidi, kendi ifâdesine göre, 745 (1344)'te Kāzarūn'da ölen büyük Kāzarūnî halîfesidir (tafsilât için bk. Abu 'l-'Abbās Aḥmed Zarkūb Şīrāzī, *Şīrāznāma*, nşr. Bahman Karīmī, Tahran, 1350, s. 140—148; Mu'īn al-Dīn Şīrāzī, *Taẕkira-i hazār mazār*, tre. 'Īsā b. Cunayd, Tahran, 1320, s. 55; Furşat Şīrāzī, *Āṣār-i 'acam*, s. 326; Ḳāsim Ġanī, *Tārīḫ-i 'aṣr-i Ḥāfiẓ*, Tahran, 1361, s. 11, 135. — Bu büyük sûfî ile Şāh Abū İsḥāḳ Şīrāzī'nin nedimi ve mukarrebi Ḫᵛāca Amīn al-Dīn Cahramī'yi biribirine karıştırmış olan müellifler — msl. Muḥammed Mu'īn, *Ḥāfiẓ-i şīrīn suḫan*, Tahran, 1319, s. 186 — tamamiyle yanılmışlardır).

Ḫᵛācū'nun ölüm yılı hakkında muhtelif şuarâ tezkirelerinde birbirine uymayan kayıtlara tesâdüf olunur. E. Browne ve ona ittibâ eden bir takım müellifler, vefat yılı olarak, 753 (1352) senesini kabûl ederler ise de, Sa'id Nafisî, bâzı mülâhazalar ile, 762 (1361) yılını tercih etmektedir. Şâirimizin Şiraz'da öldüğü ve Şiraz—İsfahan yolu üzerindeki „Tang-i Allāhu-Akbar" de (bâzı tezkirelerde — msl. Mavlavî Āġa Aḥmed, *Haft āsumān*, Kalküte, 1873, s. 77 — bu yerin „Tall-i Allāhu-Akbar" şeklinde yazılması doğru değildir; bk. E. G. Browne, *A History of Persian Literature* ... s. 291, not 3) gömüldüğü, iptidâ eserini 1176'da yazan *Ḫizāna-i āmira* müellifi tarafından, rivâyet edilmiş ve sonraki müellifler tarafından da tekrarlanmış ise de, bunun tarihî bir esâsa değil, sâdece mahallî bir rivâyete dayandığı ve bahsedilen yerde şâirimize âit bir mezar taşına tesâdüf edilmediği anlaşılıyor (Sa'id Nafisî, *ayn. esr.*, s. 28). Ḫᵛācū'nun Mucīr al-Dīn Abū Sa'īd 'Alī isminde bir oğlu olduğunu, 744'te yazdığı *Kamālnāma* adlı mesnevîsinin sonundaki nasîhat vâdisinde bir kaç beyitten istidlâl edebiliyoruz (*ayn. esr.*, s. 28).

Eserleri. Henüz genç iken şiir yazmağa başlayarak, büyük bir divan teşkil eden, türlü şekillerde manzûmeler ve ayrıca muhtelif mesnevîler vücuda getiren Ḫᵛācū'nun 20.000 beyitlik bir divanı olduğunu Davlatşāh söyler ise de, yine aynı müellifin ifâdesi, buradaki *dīvān* kelimesinin külliyat mânasında kullanıldığını ve bu yekûn içine şâirin dört mesnevîsini de aldığını anlatmaktadır. Onun İlhanlı vezirlerinden Tāc al-Dīn Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alī

'Irāḳī 'nin emri ile ve o devir şâirlerinden biri tarafından tertip edilmiş külliyatını gören Kâtib Çelebî 'nin ifâdesine göre, *Ṣanā'ī' al-kamāl* adını taşıyan bu külliyat 25.000 beyiti muhtevî olup, 5 kısma ayrılmıştır: 1. tevhîd ve naatler, mev'izalar, hikmetler, 2. medhiyeler, 3. tehniyeler, 4. muammâlar; ve 5. *Humā u Humāyūn* ve *Gul u navrūz* ile *Kamālnāma*, *Ravżat al-anvār* ve *Guharnāma* mesnevîleri. Hâlbuki *Ṣanā'ī' al-kamāl*, Ḫvācū 'nun külliyatına değil, sâdece divanına verilen isim olduğu için, Kâtib Çelebî 'nin bu hususta yanıldığı anlaşılıyor. Bundan başka, Tāc al-Dīn 'Irāḳī, doğrudan-doğruya İlhanlı devleti vezirlerinden değil, bu devlete tâbi bulunan Muẓaffarî vezirlerindendir (Ḫvāndmīr, *Dustūr al-vuzarā'*, Tahran, 1317, s. 246). Şâirimizin şimdiye kadar bilinen eserleri şunlardır:

1. *Dīvān*. Kâtib Çelebî 'nin kaydettiği gibi, *Ṣanā'ī' al-kamāl* adını taşıyan bu divan, XIV. asır divanları gibi, kasîdeler ve kıt'alar (tevhîd, naat, medhiye, hikemiyat v.b. mevzûlara âit), gazeller, terkîb ve tercî-i bendler, musammatlar, muammâlar, müstezâdlar ve rubâîlerden ibâret olup, 9.000 'e yakın beyitten mürekkeptir. Davlatşāh 'ın ifâdesini yanlış anlayarak, bu divanın 20.000 beyitten mürekkep olduğunu iddia eden bâzı müelliflere mukabil, Kâtib Çelebî *Dīvān-i Ḫvācū* 'nun 9.000 beyit olduğunu, doğru olarak, kayıd etmiştir. Divanda imamlar ve bilhassa 'Alî hakkında müteaddit medhiyelere tesâdüf olunduğu gibi, o devir hukümdarları ve bilhassa Şiraz hukümdarı emîr Şayḫ Abū İsḥāḳ, Muẓaffarilerden emîr Mubāriz al-Dīn Muḥammed, zamanın büyük ricâlinden Şams al-Dīn Ṣāyīn (746 'da harp meydanında maktûl düşen bu vezir hakkında bk. Ḫvāndmīr, *Dustūr al-vuzarā'*, s. 240—244; Ḫvācū, velinimetinin ölümüne tarih söylemiştir: Ḳāsim Ġanī, *Tārīḫ-i 'aṣr-i Ḥāfiẓ*, s. 89) ve Tāc al-Dīn Aḥmed 'Irāḳī hakkında kasîdelere de rastlanır. Ḫvācū, *Ṣanā'ī' al-kamāl* adı ile tertip ettiği divanının başındaki mensûr mukaddimeden anlaşıldığına göre, bunu şiir ve san'at hâmisi olan bu son zâta takdim etmiştir (Ḳāsim Ġanī, *ayn. esr.*, s. 84) ki, Kâtib Çelebî 'nin yukarıdaki ifâdesini buna göre tashih etmek icâp ediyor.

2. *Humā u Humāyūn*. Ḫvācū, ilk mesnevîsi olan bu manzûmeyi 732 'de Bagdad 'da tamamlamıştır. Dibâcesi, İlhanlı hukümdarı Sultan Abū Sa'īd Bahādur ve onun veziri Ḫvāca Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed b. Raşīd al-Dīn namına olan bu eser, o devir ricâlinden Abu 'l-Fatḥ Maǵd al-Dīn Maḥmūd 'un teşvikı ile yazılmıştır. Sonunda Tāc al-Dīn 'Irāḳī ile Şams al-Dīn Maḥmūd Ṣāyīn 'ın ve oğlu Rukn al-Dīn Mahdī 'nin de isimleri zikrolunur. Bundan anlaşıldığına göre, şâirimiz Sultan Abū Sa'īd 'in 735 'te ölümü ve vezirin 736 'da idamı üzerine, eserinin sonuna bâzı ilâveler yaparak, bu bahsedilen zâtlara takdim etmiştir ki, bu âdet şâirler arasında umûmîdir (bu ilim ve san'at hâmisi olan vezir hakkında bk. Ḫvāndmīr, *ayn. esr.*, s. 321—331). Şāh Ḫūşang 'in oğlu Humā ile Çin prensesi Humāyūn 'un aşk mâceralarını anlatan bu hikâye, *Şahnāma* ve *İskandarnāma* vezni ile yazılmıştır. Von Erdmann bunun 3203 beyitten mürekkep olduğunu söyler ise de, 1872 'de Lâhûr 'da ve daha sonra Bombay 'da basılan nüsha 4309 beyittir; 970 'te yazılmış kıymetli bir nüshanın 4407 beyit olduğunu Sa'īd Nafīsī söylemektedir.

3. *Gul u navrūz*. Ḫvācū 'nun 742 'de tamamladığı bu ikinci mesnevîsi, Niẓāmī 'nin *Ḫusrav u Şīrīn* 'i ile aynı vezinde yazılmış bir aşk hikâyesidir. Horasan şahı Fīrūz 'un oğlu Navrūz ile Rûm kayserînin kızı Gul 'ün aşk mâceralarını tasvir eder. Von Erdmann bunun 2615 beyit olduğunu söyler ise de, bizzat şâir, eserinin 5302 beyit olduğunu tasrih etmektedir. Eserin Tahran 'daki bir yazmasında 5117 beyit olduğunu Sa'īd Nafīsī bildirmektedir. Bâzılarınca şâirin en güzel mesnevîsi olan bu eserin dibâcesinde, yukarıda adı geçen Ḫvāca Tāc al-Dīn Aḥmed b. 'Irāḳī nin medhiyesi bulunduğu gibi, sonunda da Şayḫ Murşid Abū İsḥāḳ Kāzarūnī 'nin ve şâirin şeyhi Amīn al-Dīn Kāzarūnī 'nin isimleri geçmekte ve onlar ile alâkası anlaşılmaktadır.

4. *Ravżat al-anvār*. Ḫvācū 'nun 743 'te tamamladığı bu mesnevînin dibâcesi ve hâtimesi Şams al-Dīn Muḥammed Ṣāyīn namınadır. Niẓāmī 'nin *Maḫzan al-asrār* 'ı vezni ile yazılmış olan bu manzûme, mevzû itibârı ile de ona benzer. Mukaddime, tevhîd, naat, medhiye ve sebeb-i nazm-ı kitab gibi kısımları ihtiva eden dibâceden sonra, 20 makale içinde, sûfiyâne ve ahlâkî mevzûlara temas eden ve yer-yer hikâyeler ile süslenen bu eser, Ḫvācū ve eserleri hakkında küçük bir mukaddime ile, 1306 'da Tahran 'da basılmıştır. 2024 beyitten mürekkep olan bu matbû nüshanın son parçasının başındaki *Dar ḫātima-i kitāb va du'āy-i Şams al-Dīn Muḥammed Ṣāyīn* serlevhası, bâzı yazmalarda *Ḫātima-i kitāb dar ẕikr şayḫ al-islām Sa'īd amīn al-milla va 'l-dīn al-Kāzarūnī* şeklindedir ki, bu parçanın meâline daha uygundur. E. Browne 'un, bu kitabı Abū İsḥāḳ Kāzarūnī türbesinde tamamlanmış zannetmesi Şayḫ Amīn al-Dīn 'in şahsiyeti hakkında mâlûmâtı olmamasından, daha doğusu Erdmann 'ın mütâlealarını tenkitsiz bir şekilde tekrarlamasından ileri gelmektedir. Davlatşāh 'ın, yanlış olarak, *Ravżat al-azhār* ismi altında

zikrettiği eser, hiç şüphesiz, *Ravżat al-anvār* olacaktır.

5. *Kamālnāma*. 744 'te sona ermiş olan bu mesnevî, son taraflardaki bir kayıttan anlaşıldığına göre, iki ayda tamamlanmış olacaktır. Ḥakīm Sanā'ī 'nin *Ḥadīḳat al-ḥaḳīḳa* 'sı vezninde olan ve 12 bâb içinde, bir Tahran yazmasına nazaran, 1849 beyitten mürekkep olan bu manzûme, Sanā'ī 'nin *Siyar al-'ibād ilā al-ma'ād* 'ını hatırlatacak mâhiyette felsefî-tasavvufî bir eserdir. Mukaddimede şeyh mürşidden, yâni Abū İsḥāḳ Kāzarūnī 'den, hurmet ile bahsedilmekte ve hâtimede de emîr Şayḫ Abū İsḥāḳ zikredilmektedir.

6. *Guharnāma* veya *Gavharnāma*. Şâirimiz 746 'da tamamladığı bu mesnevînin ismini her iki şekilde de kaydetmekte ise de, *Guharnāma nihādam nām-i nāma* mısrası birinci şeklin tercihe şâyân olduğunu gösteriyor. Hezec bahrinden *mafā'īlun mafā'īlun fa'ūlun* vezni ile yazılmış olan bu mesnevî, şâirin ifâdesine göre, 1022 beyitten mürekkeptir. Dibâcesinde emîr Mubāriz al-Dīn Muḥammed Muẓaffar 'ın medhi geçen bu eser, onun veziri olup, meşhûr Niẓām al-Mulk [b. bk.] âilesine mensûp bulunan Bahā' al-Dīn Maḥmūd namına yazılmıştır ve 8 bâbda onun ecdadından, Niẓām al-Mulk 'ten başlamak suretiyle, ayrı-ayrı bahsolunmuştur: 1. Niẓām al-Mulk, 2. Ḥamīd al-Mulk Maḥmūd, 3. Ḳivām al-Mulk Mas'ūd, 4. Faḫr al-Dīn Aḥmed, 5. Zakī al-Dīn Maḥmūd, 6. 'Izz al-Dīn Yūsuf, 7. Bahā' al-Dīn Maḥmūd ve 8. Malikşāh 'ın Niẓām al-Mulk 'e vezâret vermesi ve onun menâkıbı. Niẓām al-Mulk 'ün ve âilesinin tarihî ehemmiyeti göz önüne alınırsa, bu büyük âilenin bir şûbesi hakkında bize yeni mâlûmat veren bu eserin kıymeti daha iyi anlaşılır. Mamafih doğrudan-doğruya Niẓām al-Mulk 'e âit mâlûmat, bu hususta elde bulunan zengin kaynakların yanında, hiç bir ehemmiyet arzetmemektedir.

7. *Sāmnāma*. Eski İran destanına âit olan bu mesnevînin Ḫvācū 'ya âit olup-olmadığı henüz kat'î olarak halledilmiş değildir. Şark kaynaklarından hiç birinde onun böyle bir eserinden bahsolunmuyor. India Office kütüphânesinde 1235 numarada bulunan bu eser hakkında iptidâ Spiegel mâlûmat vererek (*ZDMG*, III, 245—261), bunun Ḫvācū 'ya isnât edildiğini anlatmış ve J. Mohl de *Şahnāma* tercümesinin mukaddimesinde, müellifinin adı tasrih edilmeyen bâzı *Sāmnāma* nüshalarından bahsetmiştir. Rieu, British Museum farsça yazmalar kataloğunda, (II, 544), Ḫvācū 'nun ismi zikredilen iki *Sāmnāma* mesnevîsi hakkında mâlûmat vermektedir ki, bu nüshaların ikincisi 8000 beyittir. Gerek Londra 'daki birinci nüshanın, gerek Tahran 'da Millet meclisi kütüphânesindeki diğer bir yazma nüshanın mukaddimeleri, Ḫvācū 'nun *Humā u Humāyūn* mukaddimesi ile hemen-hemen tam bir mutâbakat arzetmektedir. Mesele henüz kat'î olarak halledilmemiş ise de, bu *Sāmnāma* 'nin, gerek üslûp, gerek nazım tekniği itibârı ile, çok zayıf ve kusurlu olması, onu şâirimize isnât etmemek için, epey kuvvetli bir sebeptir, sanırız.

8. *Mafātīḥ al-ḳulūb va maṣābīḥ al-ġuyūb*. Oudh kütüphânesinde 332 numarada mevcut olan ve 28 bâbda muhtelif dinî-sûfiyâne mevzûlardan bahseden böyle bir mesnevînin mevcut olduğunu Sprenger 'in kataloğundan (s. 471—473) öğreniyoruz. Mamafih şâirimizden bahseden şark kaynaklarında, onun böyle bir eserinden bahsolunmamaktadır.

9. Mensûr eserleri. Ḫvācū 'nun külliyâtını ihtivâ eden ve Tahran 'da husûsî bir kütüphânede bulunan bir nüshada şâirimizin iki mensûr risâlesine tesâdüf ettiğini Sa'īd Nafīsī söylemektedir (*ayn. esr.*, s. 66).

Şahsiyeti ve şöhreti. Ḫvācū 'nun eserleri ve hayatı hakkında bu kısa izahattan sonra, onun edebî şahsiyetini, te'sirini ve şöhret derecesini tesbite çalışabiliriz. Kasîde, gazel ve mesnevî gibi, muhtelif vâdilerde eserler vücuda getiren ve çok genç iken edebiyat hayatına atılan şâirimizin, Kirmān ve Fārs sâhalarında, az zamanda şöhret kazandığı anlaşılıyor. Kara-Koyunlu Mirza Cihanşah namına Aḥmed b. Ḥusayn Yazdī tarafından yazılmış *Tārīḫ-i cadīd* adlı ve Yezd şehrine âit husûsî bir tarihte, Muẓaffarilerden Muḥammed Muẓaffar tarafından Yezd 'de yaptırılmış olan bir hamam için, Ḫvācū 'nun bir tarih kasîdesi söylediği ve bunun 716 (1316) tarihine âit olduğu kaydedilir ki, bu rivâyet şâirimizin, daha 27 yaşında iken, mühim bir şöhret kazandığına delîldir (Sa'īd Nafīsī, *ayn. esr.*, s. 30—33). Muhtelif vâdilerde muvaffakiyetle kalem oynatan şâirimizin büyük bir ifâde kudretine ve selâsetli bir üslûba mâlik olduğu muhakkaktır. Nazım tekniğinin ve üslûpçuluğun bütün inceliklerine hâkim olan Ḫvācū 'nun çok cepheli edebî şahsiyetinde büyük seleflerin 'in te'sirini görmek zor değildir. Dinî, sûfiyâne ve ahlâkî mâhiyetteki manzûmelerinde Ḥakīm Sanā'ī 'nin ve Camāl al-Dīn 'Abd al-Razzāḳ İṣfahānī 'nin nufûzu görülür. Kasîdelerinde Raşīd Vaṭvāṭ, 'Abd al-Vāsi' Cabalī gibi, eski üstadlar ile berâber, Camāl İṣfahānī ve Mucīr Baylaḳānī gibi, Irak mektebi üstadlarının te'siri göze çarpar. Lugaz ve muammâ gibi san'atlara büyük bir yer vermesinde, devrin umûmî temâyülünü de hesaba katmak lâzımdır.

Ḫvācū 'nun daha çok olgunluk devirlerine âit olan mesnevîlerini, mevzûları bakımından,

ikiye ayırmak kabildir. Daha ziyâde aşk mâceralarını tasvir eden ve zaman itibarı ile diğerlerinden evvel yazılmış bulunan mesnevîlerinde, şâirimiz, hakkında büyük bir takdir ve hurmet beslediği Niẓāmī 'nin kuvvetli te'siri altında kalmış ve onun üslûp ve edâsını, tam bir muvaffakiyetle, taklit etmiştir. Sülûk âdâbından, dinî ve ahlâkî nasihatlerden ibâret olan ikinci kısım mesnevîlerine gelince, Mürşidîye tarîkatine intisâp ettikten ve dervîşlik rûhunu tamamiyle benimsedikten sonra yazmış olduğu bu eserlerde daha ziyâde Sanā'ī 'nin ve bir az da 'Aṭṭār 'ın nufuzu kolaylıkla hissedilir. Büyük bir temsil ve taklit kabiliyetine sâhip olan Ḫvācū 'nun, kasîdecilikte olduğu gibi, mesnevîcilikte de muvaffakiyet gösterdiği muhakkaktır.

Mamafih Ḫvācū 'nun iran şiirindeki husûsî mevkiini tâyin ve çok cepheli edebî şahsiyetinin en bâriz hüviyetini teşkil eden tarafı, gazelcilikteki husûsiyetidir. Aşk ve şarap mevzûlarını irfan ve hikmet ile mezcetmek yolunda büyük üstad Sa'dī Şīrāzī 'nin vücuda getirdiği inkılâbı, Ḫvācū tam bir muvaffakiyetle tâkip etmiş ve Ḥāfiẓ 'da kemâlini bulan bu vâdide, Sa'dī ile Ḥāfiẓ arasında, bir irtibat halkası teşkil etmek şerefini kazanmıştır. „Her kesin yanında söz üstadı Sa'dī 'dir, lâkin Ḥāfiẓ 'ın gazelleri Ḫvācū tarzını tutar, yâni onunkilere benzer" itirafında bulunan Ḥāfiẓ Şīrāzī 'nin bu mutâleası, edebiyat tarihi bakımından, tamamiyle doğrudur. Ḥāfiẓ 'ın o zamanlar tefâhur maksadı ile söylediği bu beyit, bugün Ḫvācū için en kuvvetli bir iftihar vesikasıdır. Hakikaten Ḥāfiẓ 'ın gazelleri Ḫvācū 'nun gazelleri ile karşılaştırıldığı zaman, onun Ḫvācū 'dan ne kadar mülhem olduğunu teslim etmemek, bilhassa Şiblī-i Nu'mānī, E. Browne ve Ḥāfiẓ divanının şu son yıllarda yeni bir tab'ını neşreden Ḥalḫālī 'nin mukayeselerinden sonra, imkânsızdır. Bunu Ḥāfiẓ için bir kusur sayarak, onunla Ḫvācū arasındaki münâsebetin şâkird ile üstad arasında değil, mürid ile mürşid arasında bir münâsebet mâhiyetinde bulunduğunu iddia edenlerin haksızlığı meydandadır; çünkü edebî tekâmülün zarûrî neticesi olan bu hâl, Ḫvācū için bir şeref teşkil etse bile, Ḥāfiẓ 'ın erişilmez mevkiini aslâ alçaltmaz (Sa'īd Nafīsī, *ayn. esr.*, s. 69—71; *Dīvān-i Ḥāfiẓ*, nşr. Ḥalḫālī, mukaddime; Muḥammed Mu'īn, *Ḥāfiẓ şīrīn suḫan*, s. 199—202).

Ḫvācū 'nun muâsırlarından olup, *Mūnis al-arvāḥ* adlı bir divan tertip etmiş olan Ḥaydar Şīrāzī, onun hakkında muhtelif hicviyeler yazmış ve şâirimizi Sa'dī 'den intihâllerde bulunmakla ithâm etmek istemiştir (Rieu, British Museum, farsça yazmalar kataloğu, II, 623). Bunun doğrudan-doğruya bir kıskançlık eseri olduğu meydandadır. Mamafih bütün bu hâdiseler, şâirimizin hayatında kazanmış olduğu şöhreti göstermektedir. Bu devirde hezl vâdisinde değerli eserler vücûda getirmiş olan Būsḥāḳ Şirāzī [b. bk.] 'nin *Dīvān-i aṭ'ama* 'sinde bâzı matlâlarını tehzîl ettiği şâirler arasında Ḫvācū 'nun da adı geçer (İstanbul, 1303, s. 19, 79). Niẓām al-Dīn Maḥmūd Ḳārī Yazdī 'nin XV. asrın son yarısında yazdığı *Dīvān-i alīsa* 'de de şâirimizden bahsolunur (İstanbul, 1303, s. 80, 138). Davlatşāh 'ın, onun hakkında *malik al-fużalā'* ve *naḫlband-i şu'arā* lekaplarını kullanması da (*Taẕkira*, s. 249, 515), şöhretinin XV. asırda kuvvetle devam ettiğini gösterir. Cāmī, *Bahāristān* 'ında, „lafzlarını süslemek ve ibârelerini güzelleştirmek husûsunda büyük bir itina gösterdiği için", Ḫvācū 'ya *naḫlband-i şu'arā* lekabı verildiğini söyler (düğünlerde, alaylarda, şi'îlerin tâziye merâsiminde *naḫl* 'ler taşımak âdeti, Türkiye 'de ve İran 'da çok eskidir. Bununla uğraşan esnafa *naḫlband* unvanı verilirdi. Kirman 'da ve Yezd şehrinde yakın zamanlara kadar devam eden bu san'at hakkında bk. 'Abd al-Ḥusayn Āyatī, *Tārīḫ-i Yazd*, 1317 ş., s. 244—247; Osmanlı ve İran minyatürlerinde bunu gösteren resimlere tesâdüf olunur). Buna başka bir delîl olmak üzere, emîr Ġiyāṯ al-Dīn 'Alī 'nin 843 'te Yezd'de yaptırdığı büyük bir binanın duvarlarına Ḫvācū 'nun bir tevhîd kasîdesini yazdırmış olduğunu zikredebiliriz (Abd al-Ḥusayn Āyatī, *ayn. esr.*, s. 200). Son bir mutâlea olarak, şunu da ilâve edelim ki, İran şiirinin tekâmülü tarihindeki mevkii itibârı ile, XIV. asır İran edebiyatından bahsedilirken, Ḫvācū 'yu ihmâl etmek aslâ kabil değildir.

Bibliyografya: Davlatşāh 'tan başlayarak, *Macma' al-fuṣaḥā* müellifine kadar, Ḫvācū hakkında tezkire ve terâcim müelliflerin 'n verdikleri mâlûmat, birbirinin tekrarından ibâret, sathî, tenkitsiz ve ekseriyetle yanlış olup, bunların mâhiyeti yukarıda gösterilmiştir. Ona âit ilk ciddî tetkik olarak, von Erdmann 'ın makalesi zikredilebilir (*ZDMG*, 1848, II, 205—215). Bundan sonra muhtelif yazmalar kataloglarında onun eserlerinden bahsedilmiştir ki, bunların en mühimleri makale içinde gösterilmiştir. — *Grundriss der iran. Philologie* (II, 284) 'de ve E. Browne, *A History of Persian Literature under Tartar Dominion* (s. 222—230) 'daki mâlûmat, aş.-yk. bunların hulâsasından ibârettir. Riżā-zāda Şafīḳ, *Tārīḫ-i adabiyāt-i Īrān* (2. tab., Tahran, 1315 ş., s. 142—144) 'da ve 'Abbās İḳbāl, *Tārīḫ-i muḫaṣṣal-i Īrān* (Tahran, 1312, s. 548) 'da verilen mâlûmat, bunların

tekrarından ibâret gibidir. Bu hususta en ciddî sayılabilecek tetkik, Sa'īd Nafīsī 'nin *Aḥvāl va muntaḫab-i aş'ār-i Ḫvācūy-i Kirmānī* (Tahran, 1307) adlı risâlesidir. Bunların hâricinde istifâde ettiğimiz eserler makale içinde gösterilmiştir. Tab'edildikleri yukarıda bildirilen *Humā u Humāyūn* ile *Ravżat al-anvār* 'dan başka, muntahap gazellerini ihtivâ eden *Muntaḫabāt-i aş'ār-i Ḫvācū* adlı bir risâle de 1307 'de Tahran 'da, Ḫāvar kütüphânesi tarafından, neşredilmiştir.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ḤADAS. AL-ḤADAS. [Bk. HADES.]

ḤADD. [Bk. HADD.]

HADD. ḤADD (A., cem. *ḥudūd*; hudût, sınır, tarif ve bâzan da mânia ve engel mânalarına gelir. Bu kelime muhtelif ilimlerde husûsî mânalar ile kullanılır.

Kur'an 'da dâimâ cemi hâlinde bulunur ve Allah tarafından tâyin edilmiş olan hududa, yâni şeriatin hükümlerine, emir ve nehiylerine delâlet eder; fıkhî hükümleri ihtivâ eden bir çok âyetlerin sonlarında bu mâna ile kullanılmıştır; msl. oruç farîzasını teblîg eden âyet (II, 183): — „İşte bunlar Allahın hudûdudur; öte tarafına geçmekten kendinizi korumak için, sakın bunlara yaklaşmayın" — cümleleri ile biter. Krş. boşanmağa dâir olan II, 229. ile 230. v.b. âyetler. Kazimirski (*Kur'an*, I, 283'e hâşiye) bu tâbirin Mūsa 'nın şeri'atı için kullanılan *sepes legis* („şeriatin çitleri") tâbirini hâtıra getirdiğini kaydeder.

İslâm şeriatının cezalara âit hukümlerinde *ḥadd* kelimesi şeriat tarafından tâyin ve tahdit edilen, tebdîli câiz olmayan bir ceza mânasına gelir ve Allaha âit hukuktan (*ḥaḳḳ Allāh*) addolunur [bk. mad. 'AẔĀB]. Bu cezalar şunlardır: 1. kadınla erkek arasında gayr-i meşrû münâsebet (*zinā'*, b. bk.) için taşlama — (*racm*) veya dayak; 2. iftira (*ḳaẕf*, b. bk.) için — dayak; 3. şarap ve ispirtolu içkiler (*ḫamr*) içenler için — kezâ dayak; 4. hırsızlık [bk. mad. SĀRIḲ] için — ellerin kesilmesi; haydutluk vak'alarında suçun hâline ve derecesine göre — muhtelif cezalar (bk. *Kur'an*, V, 37—38). — Zikredilen suçlar pek ağır sayılsalar bile, suçlu yine Allahın mağfiretini umabilir; çünkü işlemiş olduğu suç Allaha karşıdır. Eğer vak'ayı reddedebilirse veya aleyhindeki ithâmları defetmeğe muvaffak olursa, hâkimler onu tecrimde ısrar etmemek ve nefsini tebrie için, kendisine her türlü çâre göstermekle me'mûrdurlar. Daha mufassal mâlûmat için bk. Juynbol, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, s. 292 v.d.

Felsefede *ḥadd*, târif demektir; *Ta'rīfāt* 'a göre, *ḥadd*, efradı cem ve ağyârı men'eden şeydir. Târif yakın cins ile nev'a âit faslı gösterirse, tam olur; msl. insan akıllı bir hayvandır. Bir nevi târif daha vardır ki, bunda tarif edilecek nesne, birinin gâyesini ve diğerinin mebde'ini teşkil edecek surette, iki *ḥadd* arasına konur.

Muhtelif ilimlerin başlarında bulunan târiflere *ḥudūd* denilir; msl. Euklides hendesesinin baş tarafındaki târifler böyledir; mevzualara arapçada *muṣādarāt* (bk. *Codex Leidensis*, s. 399, l. *Euclidis elementa*, nşr. Besthorn ve Heiberg, 1893) ismi verilir.

Astronomide *ḥadd*, 12 burcun her birine âit sâhaların, 5 seyyâreden birine nisbet edilen, muayyen bir kısmına delâlet eder.

Mutasavvıflara göre, *ḥadd* ve hususiyle bunun mef'ûl şekli *maḥdūd*, Allahın hudûtsuzluğu karşısında, mahlûkun mahdûtluğuna delâlet eder; insan zaman ve mekân içinde mahdût ve mahsûrdur. (B. CARRA DE VAUX.)

HADENDOA, Afrika 'nın şimâl-i şarkîsinde hâmî ırkından bir kabîledir. Beca [b. bk.] zümresine mensûp olup, Bişārī, Ḥālanga ve Banī 'Āmir kabîleleri ile yakın akrabadırlar. Atbara nehri ile Kızıldeniz arasında yaşarlar ve cenûpta Eritrea ve Habeşistan hudutlarına kadar yayılırlar. Siyâsî bakımdan kabîle, hemen kâmilen, ingiliz-mısır Sudanı 'nın Kızıldeniz ve Kassala vilâyetlerine tâbidir.

Göçebe veya yarı göçebe olan bu kabîle deve sâhiplerinden veya kervan kılavuzlarından teşekkül eder. Umûmî karakterleri ve âdetleri itibârı ile, diğer Beca kabîlelerinden esâslı bir ayrılıkları yoktur. Tıpkı onlar gibi, bunlar da aralarında Beżavye dili ile konuşurlar. Asıllarının arap olduğu hakkındaki iddiaları kat'iyen esassızdır; lâkin muhtelif devirlerde araplar ile pek ziyâde karışmış oldukları da şüphesizdir. Asırlardan beri müslüman oldukları hâlde, islâmlıkları iptidâî mâhiyette bir Afrika islâmlığıdır ve ekseriyâ sathîdir. Bununla berâber, aralarında bâzı ulemâ vardır ki, mısırlılar ve hususiyle Hicaz ile olan münâsebetleri sâyesinde, islâmî ilimlere oldukça vâkıftırlar. Tarihte, şu son zamanlara gelinceye kadar, bu kabîlenin kendi başına hiç bir rolü olmamıştır. Türkler, Selim I. zamanından beri, Suākin 'i işgâl eylemiş oldukları hâlde, nufuzlarını içerilere kadar yaymamış görünmektedirler; böyle olmasa bile, her hâlde nufuzlarından orada da hiç bir eser kalmamıştır. Sudan *mahdī* 'si Muḥammed Aḥmed 'in kıyamı esnâsında, Hadendoa 'lar ingiliz ve Mısır askerlerine karşı açılan harplere ehemmiyetli surette iştirâk ederek, cesâretleri, atılganlıkları ve salâbetleri ile temâyüz ettiler. Fakat onların *mahdī* tarafdarlıkları pek o kadar dinî sâiklerden değil,

daha ziyâde meşhûr reisleri 'Osmān Digna ('Osmān Dikna) 'nın şahsî nufuzu sebebindendi. 'Osmān Digna, aslı itibârı ile yarı türk idi. Suakin ve Ṭōḳar 'ın ingiliz-mısır askerleri tarafından işgâlinden ve bilhassa halifenin mağlûbiyet ve vefatından sonra, Hadendoa 'lar yeni rejim ile yavaş-yavaş uzlaştılar ve bu idâre altında maddî refahları haylı arttı.

Bibliyografya: A. E. W. Budge, *The Egyptian Sūdān* (London, 1907); H. Almkvist, *Die Bischari Sprache Tū Beḍāwie in Nordost Afrika* (Upsala, 1881—1885); Watson, *Comparative vocabularies of the Languages spoken at Suakin* (London, 1888); W. Munzinger, *Ostafrikanische Studien* (Schaffhouse, 1864); L. Reinisch, *Die Beḍawye Sprache in Nordost Afrika* (*SBAK. Wien, phil.-hist. Klasse.*, 128 (Wien, 1893).

(S. HILLELSON.)

HADES. ḤADAS (A.), şer'an temiz (*ṭāhir*) olmama hâli. Fıkıh şer'an kirli olma hâlini, biri „küçük" ve diğeri „büyük" *ḥadaṯ* olmak üzere, ikiye ayırır. *Ḥadaṯ* hâlinde bulunan bir müslüman ancak şer'an tâyin edilmiş tarzlarda yıkanmak (*vażū* veya *ġusl*) suretiyle, ibâdet için lâzım olan temizliği iktisap edebilir (bk. madd. CENÂBET, GUSÛL ve ABDEST). *Muḥdiṯ* olana (yâni „küçük" *ḥadaṯ* hâlinde bulunana) namaz kılmak memnû olduğu gibi, Kâbe etrafında tavâf etmek ve mushafa dokunmak da memnûdur. Bundan başka, *muḥdiṯ* 'in namazı ve tavâfı, şer'an, hukümsüz ve değersizdir. „Büyük" *ḥadaṯ* hâli için de aynı kaideler cârîdir; lâkin buna diğer bâzı kaideler de inzimâm eder; krş. CENÂBET.

HADES. AL-ḤADAS veya AL-ḤADAṢ AL-ḤAMRĀ', araplar ile bizanslılar arasında vâki olan harplerde adı sık-sık geçen bir hudût mevkiidir. Yunanlılarca Ἄδατα ismi ile tanınan al-Ḥadaṯ 'in asıl mevkii hâlâ tâyin edilmemiştir; çünkü şehir (aş. bk.) bundan altı asır evvel tamamen harap olmuştur. Lâkin her hâlde bu şehrin Aksu üzerinde İnekli civarında aranması icâp edeceği şüphesizdir. Yāḳūt (IV, 838) 'un Nahr Ḥūrīṯ adı ile gösterdiği ırmak — bu Aksu 'dur ki, ona göre, menbaını al-Ḥadaṯ gölünden alır ve Ceyhan 'a dökülür. İbn Serapion, nehrin şimdi Göynük-Göl, Azaplı-Göl ve Baş-Göl adları verilen, bir çok küçük göllerden geçtiğini göstermek suretiyle, bu hususta daha tam mâlûmat verirse de, G. le Strange 'in işâret ettiği gibi, o da bu nehrin Nahr al-Ḳubāḳib (Melas) 'in bir kolu olduğunu iddia ederek, yanılmıştır. Ramsay, *A Sketch of the historical geography of Asia Minor*, s. 278 'de Adata, yanlışlıkla, Germanicia (Maraş) 'nın bir az şimâlinde gösterilmiştir. Daha 'Omar I. zamanında kale, İyāż b. Ġanm 'ın kumandasında, bir arap kıt'ası tarafından fethedilmiştir; 162 (779) 'de bizanslılar tarafından tahrip edilmiş; fakat aynı sene içinde, halîfe al-Mahdī 'nin emri ile, yeniden inşâ olunmuştur. Bunun üzerine, o halîfenin namını tebcil için, kaleye al-Muḥammadīya ve al-Mahdīya adları verilmiştir; lâkin bu isimler şehrin eski adının yerini tutamamıştır. Strateji bakımından, mevki araplar için pek çok ehemmiyetli idi; çünkü Halep 'ten Elbistan 'a giden büyük askerî yollara hâkim bluunuyordu. Diğer taraftan başka bir yol da, Maraş 'tan geçmek suretiyle, oraya varıyordu. Bu sebeptendir ki, Hārūn al-Raşīd, al-Ḥadaṯ 'e askerî garnizon yerleştirdi ve onu hudût eyâletlerinin (*al-ṯuġūr*) en mühimlerinden biri hâline koydu. Asıl kale al-Uḥaydab denilen bir tepe üzerinde kâindi; şehrin kendisi ise, Maraş büyüklüğünde idi. Fakat Basilius I. (882) ve Leon VI. (904) harplerinde pek ziyâde zayıf düştü. Hele 337 (948) 'de Bardas Phocas tarafından yaktırılınca, hâli daha fena oldu ve bu vak'a ahâliyi Sayf al-Davla [b. bk.] 'den imdat istemeğe sevketti. Bu zat istimdâda cevap vermekte tereddüt etmedi ve 343 (954) 'te şehrin civarında büyük bir zafer kazandı ve bunun üzerine şehri yeniden inşâ ettirdi. Lâkin inşaat ikmâl edilemedi; çünkü bizanslılar yeniden gâlip geldiler ve bu havâlide hâkimiyetlerini muhafaza ettiler. Ancak 545 (1150) 'tedir ki, Konya Selçuklu hukümdarı Mas'ūd şehri tekrar aldı; bu vaziyet Sīs ermenilerinden Haygum 'ün babası Konstantin zamanında orayı zaptetmelerine kadar devam etti. Bu da Baybars 'ın 671 (1278) 'de oraya bir askerî kıt'a göndermesini intâc etti; bu kıt'a şehri ve kaleyi zaptetti, yakaladığını öldürdü, her tarafı baştan-başa tahrip etti; o derecede ki, şehir o zamandan beri artık Göynük („yanık"; al-Maḳrīzī ve al-Dimaşḳī 'de görülen imlâ hatâları bu mâlûmata göre, tashih edilmelidir) adı ile yâdedilir oldu. Bu isim zamanımızda hâlâ devam eder ve vaktiyle Adata 'nın kâin olduğu ova ile göl için kullanılır.

Bibliyografya: *Bibliotheca geogr. arab.*, bk. fihrist; Yāḳūt, *Muʿcam* I, 514; II, 218 v.dd.; IV, 838; Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 189 v.dd.; Ṭabarī, İbn al-Aṯīr, bk. fihrist; G. le Strange, *Palestine under the Moslims*, s. 443; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliph.*, s. 121 v.dd.; Vasilev, *Vizantiya i arabi*, I, 79 not; İbn Faḍl Allāh (Quatremère, *Notices et extraits* XIII, 1838).

HADIM. [Bk. HÂDİM.]

HADIR. AL-ḤAŻR, Musul 'un cenûb-i garbîsinde, üç kısa günlük mesafede, çölde şimdi harâbe hâlinde bulunan eski Hatra, Ἄτρα şehridir; tafsilât için bk. bibliyografyada

z kredilen eserler. Bu şehirden burada bahsetmemizin sebebi, arap tarihçilerinin onun eski azameti ve çar-çabuk inhitâtı hakkında pek çok şeyler nakletmiş olmalarıdır. Yāḳūt (*Muʿcam*, II, 282) bu şehrin tamamiyle kesme taştan bina edilmiş olduğunu, altmış müstahkem burcu ve her iki burcun arasında 9 küçük burç bulunduğunu ve her büyük burcun yanında bir saray ile bir hamam mevcut olduğunu söyler. Sâsânîlerden Şāpūr I. (240—271) devrinde Sāṭirūn (Nöldeke 'ye göre, Sanatrukes) adında biri burada huküm sürüyordu. Araplar ona Żayzan adını verirler. Bu adam İran topraklarına akın ettiği için, Şāpūr kendisini payitahtında muhasara altına aldı; lâkin müstahkem hisarları zaptedemedi ve nihâyet kendisine âşık olan Zayzan 'ın kızının hiyâneti ve hisarları mahfuz tutan tılsımın sırrını ona bildirmesi sâyesinde, şehir Şāpūr 'un eline geçti. Şāpūr şehri baştan aşağı tahrip etti. Żayzan 'ın kızını, evlenmek üzere, berâberinde götürdü; lâkin az zamanda, bu kızın kendisine pek ziyâde muhabbet gösterdiği muhakkak olan babasına karşı yaptığı nankörlüğünden öyle iğrendi ki, onu vahşî bir atın kuyruğuna bağlattırarak, müthiş bir ölümle idam ettirdi. Firdavsī ile bâzı arap tarihçileri Hatra 'yı Şāpūr II. 'un tahrip ettiğini söylemekle hatâ etmişlerdir; çünkü bu şehrin daha 363 yılında harâbe hâlinde olduğu muhakkaktır.

Bibliyografya: W. Andrae, *Hatra. Nach Aufnahman der Assur-Expedition der Deutsch. Orient. Ges.*, (Leipzig, 1908); v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Pers. Golf*, II, 3 v.d. (bunda eski kaynaklar gösterilmiştir); Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 33 v.dd. (Ṭabarī, nşr. de Goeje I, 827 v.dd. 'na göre; diğer müelliflerin tavsiflerinden de sırası geldikçe bahsedilmiştir); Pauly-Wissowa, *Real-Enz.*, bk. mad.; Herzfeld, *ZDMG*, LXVIII.

HĀDÎ. [Bk. HÂDÎ.]

HĀDÎ. AL-HĀDĪ (A.), rehber; Allahın isimlerinden biridir. Şi'î mezhebinden olan emîrlerin, msl. Şan'ā' ve Ṣa'da imamlarının pek sevdikleri bir lekaptır. İlk defa Abbâsîlerden Mūsā [b. bk.] 'ya verilmiştir. Bu zâtın lekabının tam şekli şöyledir: *al-Hādī ila 'l-Ḥaḳḳ* („Allaha, doğru götüren").

HÂDÎ SEBZEVÂRÎ. HĀDĪ SABZAVĀRĪ (1797—1878), ḤĀCCĪ MULLĀ, iranlı filosof ve şâir. Ḥācci M hdī 'nin oğludur; 1212 (1797/1798) 'de doğmuştur. Ḥācci Mullā Ḥusayn 'in talebesidir. 12 yaşında iken, küçük bir eser te'lif etmiştir. Hocası ile birlikte Meşhed 'e giderek, orada 5 sene tahsil ve riyâzet ile meşgûl olmuştur. İsfahan 'da 7 sene Mullā 'Alī Nūrī 'nin derslerini tâkip etmiştir. Mekke 'ye giderek, hacc farîzasını ifâ etmiş ve Kirman yolu ile dönüp, Sabzavār 'da yerleşmiştir. Şöhreti sâyesinde, orada kısa bir zamanda bir çok talebe toplamıştır. Her biri iki saat olmak üzere, günde iki ders verirdi. 1295 (1878) 'te, ders vermekle meşgûlken, ansızın ölmüştür. Meşhed kapısı hâricindeki makberinin üstünde vezir-i âzamın emri ile, bir türbe inşâ edilmiştir. Türbesi ziyâretgâhtır. Mezhebine göre, kâinat — Allahın sudûru, tecellisi veya irtisâmıdır; bir aynadır ki — onda mâbûd kendisini temâşa eder; bir meydandır ki — orada onun sıfatları te'sirlerini icrâ eder; kâinat — nûrun menbaından sudûr eden parlak bir şuâdır. Bu şuâ, menbaından uzaklaşması nisbetinde, kesâfet peyda ederek, gittikçe koyulaşıp-kabalaşarak, maddî âlemi vücuda getirir. Hādī 'nin *ḳavs-i nuzūl* („iniş kavsi") dediği işte budur; insan rûhu, bu merdivenden, *kavs-i ṣuʿūd* („yükseliş kavsi") 'un muhtelif mertebelerinden geçerek, yukarı çıkmak kudretini hâizdir. Hādī, tenâsühu, her kesin kendi sıfatlarının şeklini aldığı *ʿālam-i miṯāl* 'de olmak üzere, kabûl ediyordu; Hādī, Mullā Ṣadra 'nın mezhebini devam ettirenlerin başı olmuştur. Fikirleri *Asrār al-ḥikma* unvanlı kitabında, mücmel surette, beyân edilmiştir. Zâten kendisi de *Asrār* mahlasını almış ve bu ad ile bir şiir divanı neşretmiştir ki, taşbasması olmak üzere, iki tabı mevcuttur (1299 ve 1300). British Museum 'da Hādī 'nin, kendi el yazısı ile, bir eseri vardır (bk. Rieu, *Supplem.*, s. 258, nr. 21).

Bibliyografya: Edw. G. Browne, *A year amongst the Persians*, s. 131—142; Comte de Gobineau, *Religions et Philosophies*[1], s. 99—101. (CL. HUART.)

HADÎCA. [Bk. HADÎCE.]

HADÎCE. ḤADĪCA, Peygamberin zevcesidir. Kureyşî 'Abd al-'Uzzā âilesinden Ḫuvaylid 'in kızı idi. Bütün rivâyetler Peygamberi tanıdığı ve onu hizmetine aldığı zaman, kendi hesabına ticâret işlerini idâre eden zengin bir dul kadın olduğu noktasında müttefiktir. İki kere evlenmiş ve bu izdivaçlardan çocukları olmuştu. Kocalarından biri Maḫzūm kabîlesinden ve diğeri Tamīm kabîlesinden Abū Hāla adında biri olup, asıl adı muhtelif şekillerde kaydedilmektedir. Bununla berâber, bâzıları bu Abū Hāla 'yi Peygamberin tarafdarları arasında göstermektedirler. Umûmiyetle bilindiğine göre, Ḫadīca 'nin babası evvelce ölmüştü; diğerlerine bakılırsa, daha hayatta olup, bu izdivaca muhâlefet etmiştir (krş. CAZĪMA). Rivâyetlerin çoğuna göre, Peygamberin o vakit 25, Ḫadīca 'nin de 40 yaşında olduğu anlaşılıyor. Arap kadınlarınının çabuk ihtiyarladığına dâir mâlûmat, Ḫadīca 'nin Peygamberden en

aşağı 5 çocuğu olduğuna bakılırsa [bk. MUḤAMMED], doğru olmasa gerektir. Zevcesinin serveti Peygamber için mücâdeleleri sırasında her hâlde kuvvetli bir mesnet olmuştur. Ḫadîca'nin büyük tüccarların hasmâne hareketleri neticesinde ağır zararlara uğraması ve rivâyete göre, hicretten 3 sene evvel vukua gelen ölümü, Peygamberin vaziyetini büs-bütün istikrarsız bir hâle koymuştu. Ḫadîca'nin kocası üzerindeki şahsî te'siri de ehemmiyetli olmuş gibi görünmektedir. Her hâlde rivâyetler, ilk vahiy sıralarındaki teheyyüc ve endîşe hâllerinde, Peygamberin zevcesinden gördüğü mânevî yardımı gâyet câzip bir şekilde tasvir etmektedir [bk. VAHİY]. Varaḳa b. Navfal [b.bk.]'in Ḫadîca ile kardeş çocuğu olması, şüphesiz, Peygamberin mücâdelelerinde yardımlarda bulunmasına yol açmıştır. Peygamberin mânevi hüviyeti ile çok sıkı bir râbıta arzeden cephesi dolayısı ile, Ḫadîca ile din âleminin diğer mühim kadın şahsiyetleri arasında bir efdâliyet meselesi bahis mevzuu olmuştur. Kelâm kitaplarının, üzerinde hassasiyetle durdukları bu mesele, Ḫadîca'ye, Fâṭima'den sonra, bir mevki vermek suretiyle hükme bağlanılmaktadır [bk. FÂṬİMA].

Bibliyografya: İbn Sa'd (nşr. Sachau), VIII, 7—11, I/1, 84 v.d., 130, 141; İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), s. 119—122, 153—156, 232—277, 1001; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 1127—1130, 1151, 1156 v.d., 1159, 1166, 1199, 1766; İbn Ḥacar, *al-İṣâba* (nşr. Sprenger), III, 1130; al-Azraḳî (nşr. Wüstenfeld), s. 463; Sprenger, *Das Leben des Moḥammad*, I, 194 v.dd.; Caetani, *Annali dell' Islām*, I, 138—144, 166—172, 221, 225, 207; Robertson Smith, *Kinship and Marriage in early Arabia*, s. 273 v.dd.; Lammens, *Fāṭima*, s. 12 v.dd. (FR. BUHL.)

ḤADİD. [Bk. HADÎD.]

HADÎD. AL-ḤADÎD (A.), demir. *al-ḥadîd* sûresine göre (LVII, 25), Allah, demiri insanlara kötülük veya fayda için dünyaya göndermiştir; çünkü ondan silâhlar ve âletler yapılır. Sâbi'îlerin itikadına göre, demir — Mirrih (Mars)'e mensûptur. Mâdenler arasında en sert ve en metin, âteşin te'sirine en çok dayanan, lâkin en kolay paslanan bir mâdendir. Hâmızlardan müteessir olur; filvâki tâze nar kabuğu ile muâmele edilince, demirden siyah bir mâyi hâsıl olur (acide tannique'in te'sirine uğrayan demirin müşâhedesi); sirke ile — kırmızı bir mâyi hâsıl eder ve milhler ile de — sarı bir mâyi verir. Antimon (*al-kuḥl*) demiri yakar; arsenik, parlaklık ve beyazlık verir. Ḳazvînî demiri üç nev'e ayırır: 1. *al-sābūrḳān* dediği tabi'î demir (bunun ile mikalı, mıknatıslı demir taşları ve diğer benzerleri gibi, koyu renkli demir filiz veya cevherleri kasdedilmiş olacaktır); 2. sun'î demir ki, yumuşak demir (fars. *narm-āhan*) veya dişi demir, yâni dövmeğe elverişli demir şeklinde görülür ve 3. sert demir veya erkek demir ki, bu da çeliktir (*fūlāz*). Lâkin al-Kindî'ye göre, *sābūrḳān* denilen demir ile erkek demir aynı mâhiyettedir ve her iki nev'e de tabi'î demir adı verilir; çelik ise, tabiî olmayan demire verilen isimdir. Bu tenâkuzlar burada tenvir edilemez. Çin demiri ile Hind demiri, bilhassa makbûldür. Demir ile demir pası sihirde ve tabâbette, muhtelif tarzlarda olarak, epeyce kullanılır.

Bibliyografya: Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld, I, 207; trc. Ethé, s. 424); Dimişḳî, *Cosmographie* (nşr. Mehren), s. 54; E. Wiedemann, *Beiträge zur Gesch. d. Naturw.*, XXIV, 114; İbn al-Bayṭār (bk. Leclerc, *Notices et extraits*, I, 422); *Steinbuch des Aristoteles* (nşr. Ruska), s. 180.

(J. RUSKA.)

ḤADÎD. ḤAŻÎŻ (A.), en alçak kısım; astronomide *ḥażîż*, Perigeum, yâni güneşin, ayın veya bir seyyârenin arza en yakın bulunduğu vaziyet demektir; mukabili olan nokta, yâni arzdan en uzak olan vaziyet, umûmiyetle fârisî *avc* (b. bk. türk. *evc* = Apogeum) tâbiri ile ifâde olunur ki, hinduca *ucca* (= yükseklik, en yüksek nokta) tâbirine tekâbül eder. Bunlar *ḫāric ʿan al-markaz* dâire üzerinde, yâni güneşin yahut ay ve seyyâreler için dış dâire merkezinin hareket ettiği dâireden, arzdan, sırası ile, en az uzak ve en çok uzak olan noktalardır, yâni *avc ḥażîż* hattı denilen hattın müntehâlarıdır. al-Barcandî, al-Çaġmînî v.b. gibi, muahhar hey'etçilerin te'liflerinde *ḥażîż* ve *avc*'in diğer bâzı tâlî taksimâtı da bulunur.

Bibliyografya: al-Ḳazvînî, *Cosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 17, 22; *Mafātīḥ al-ʿulūm* (nşr. Vloten), s. 221; *Dictionary of the Technical Terms...* (nşr. Sprenger), *ḥażîż* ve *avc* kelimeleri.

(H. SUTER.)

ḤĀDİM. [Bk. HÂDİM.]

HÂDİM. ḪĀDİM (A.), hizmetkâr; türkçede bu kelime ekseriyâ „hadım ağası" mânasında da kullanılır. Kelime müzekker ve müennes olarak, hür veya köle olan şahıslar hakkında istimâl edilir. Bu sonuncuları için bk. ʿABD. İsm-i cem şekli *ḫadam* ve cemi şekli ise, *ḫuddām*'dır. *Ḫādim al-ḥaramayn al-şarîfayn* („iki harem-i şerîfin hizmetkârı") tâbiri osmanlı sultanlarının unvanlarından biri idi (krş. Barthold, *Isl.*, IV, 1916, 379 v.dd.).

İslâm âleminde her zaman kölelerin yanında serbest hizmetkârlar da olmuştur. Anas b. Mâlik [b. bk.] gençliğinde Peygamberin hizmetine girmişti (Buḫārî, *Cihād*, bâb 74 v.d.) ve efendisini, kendisine aslâ sert bir lâkırdı söylemediği ve hattâ hiç bir zaman ne yaptığını sormadığı için, şükrânla yâdeder (Buḫārî, *Vaṣāyā*, bâb 25). Hizmetkârlar, bilhassa seyahatlerde çadır kurmak v.b. için kullanılır. Bunlara *farrāş* („yaygı serenler") adı verilir. Aynı tâbir meskenlerde yatak ve eşya ile meşgûl olanlar için de kullanılır (Lane, *The Thousand and one Nights*, London, 1859, II, 202, not 16).

Mısır'da, Lane zamanında, bir hizmetkârlar teşkilâtı vardı. Bun'ar kendilerine mahsus şeyhlerin emrinde olup, hizmetkâra ihtiyâcı bulunanlar onlara mürâcaat ederlerdi. Bu şeyhler, adamlarının fenalıklarından ve emniyeti sûistimâl etmelerinden mes'ûl olurlardı (Lane, *Manners and Customs*, Paisley ve London, 1899, s. 139). Ayrıca serbest hizmetçi kadınlar vardı. Bunlar kendilerine pek küçük bir gündelik verilerek, aşağı ev hizmetlerinde kullanılırdı (*ayn. esr.*, s. 147, 197). Erkek hizmetkârlardan bâzılarının sakallarını traş etmek âdeti vardı (s. 573).

Türk konaklarında isimlerinden sonra *ağa* diye çağırılan bu adamlar aşçı, bahçıvan ve kapıcı hizmeti görürlerdi. Hizmet esnâsında evin harem kısmından uzak durmaları icâp ederdi. Bu kısım ile münâsebetleri döner-dolap vâsıtası ile olurdu.

Konaklardaki hizmetçi kadınlar harem kısmında otururlardı ve şahsî hürriyetleri pek mahdût idi. Umûmiyetle fakir türk âilelerine mensûp bulunurlardı yahut eski köle ve hizmetkârların çocukları idiler. Bunlara *kalfa* (< *ḫalîfa*) veya *halayık* (< *ḫalāîḳ*) denilirdi. Erkek hizmetkârlara *uşaḳ* ve *hizmetkâr*, denilirdi. Genç hizmetçi kadınlar umûmiyetle rum veya ermenilerden ittihaz olunurdu.

Sultanın veyahut resmî dâirelerin hizmetindeki üniformalı hizmetkârlar muhtelif zümrelere taksim edilmişti (odacılar, kapıcılar ve sâzendeler) ve umûmiyetle *hademe* tâbiri ile gösterilirdi. Bunlar hakkında bk. bir de J. v. Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos* (Pest, 1822), II, 395 v.dd.

Bu kelime Magrib'in her tarafında kullanılmaz; Fas'ta esir veya âzâd edilmiş zenci kadın hakkında kullanılır; bu mânada, *ʿabd*'in müennesi gibi görünür. Bu sonuncu kelime ile köle veya âzâd edilmiş erkek zenciler kasdedilir. Bu hâl yeni iktisadî şartların te'siri ile, ictimâî hayatta, garpta olduğu şekilde, bir hizmetçiler sınıfının doğmadığı yerlerde görülür. Cezâyir'de bu sınıf meydana gelmeğe başlamaktadır. Fas'ta büyük âilelerin yanında kalabalık bir nevi mahmî zümresi bulunur. Bunlar, ictimâî menşe' itibârı ile, yüksekçe bir seviyededir; *aṣḥāb* ismi ile anılırlar (mfr. *ṣaḥab*). Efendinin refikleri, arkadaşları mânasına gelen bu tâbir, onların kadir ve itibârlarına delâlet eder. Umûmiyetle sâbit bir ücretleri yoktur; efendilerinin âtiyeleri ile yaşarlar. En küçük hizmetlerden en mühim emniyet ve itimada delâlet eden vazifelere kadar, bir çok hizmetlerde bulunurlar; msl. efendilerine, dışarı çıktığı zaman, refakat ederler, atı ile meşgûl olurlar, gece yolunu aydınlatırlar v. b. Yahut efendileri büyük bir *ḳā'id* veya bir tarîkatin şeyhi ise, himâyesine aldığı seyyahları, nufuzunun geçtiği sâha dâhilinde, gezdirmek vazifesini *aṣḥāb*'ından birisine verebilir ve böylece nufuzu tezâhür etmiş olur.

Zâviyelerde bu neviden hizmetkârlar ziyâretçiler ile meşgûl olan ve binaların muhafazasından mes'ûl bulunan bir sınıf mâhiyetini alır (bu zâviye hizmetkârlarının rolleri hakkında bk. msl. Depont ve Coppolani, *Les confréries religieuse musulmanes*, Cezayir, 1897; Doutté, *L'Islam algérien en l'an 1900*, Cezayir, 1900.)

Hadîsler arasında Peygamber'in hizmetkârlara karşı iyi muâmeleyi tavsiye eden muhtelif sözleri vardır; lâkin bunların köle mi, yoksa serbest hizmetkârlar mı o'duğunu anlamak dâimâ mümkün olmuyor; *ḫādim* efendisinin mallarından mes'ûldür (Buḫārî, *Vaṣāyā*, bâb 9); bununla berâber, efendisinin serveti üzerinden yapacağı sadakalardan âhirette kendisi de mükâfat görecektir (Buḫārî, *Zakāt*, bâb 25); insan hizmetkârlarını dâimâ affetmeğe mütemâyil olmalıdır (Tirmiẕî, *Birr*, bâb 32); onu ne döğmeli ve ne de şiddetle tekdir etmelidir (*ayn. esr.*, bâb 30, 31, 85); yemekleri hazırlayan hizmetkârın bunlardan hissesini almak hakkı vardır (Buḫārî, *Aṭ'ima*, bâb 55; Tirmiẕî, *Aṭ'ima*, bâb 44 v.b.). (A. J. WENSINCK.)

Ḫādim kelimesinin ifâde ettiği muhtelif mânalar arasında, „husûsî bir ameliye ile, erkeklikten mahrûm edilerek, saraylarda ve konaklarda türlü-türlü hususî ve mühim hizmetlerde kullanılan hizmetkâr" mânası da unutulmamak icâp eder. Osmanlı devletinin son günlerine kadar bunlara „hadım, hadım ağası" unvanı verilmekte, hattâ bu cerrâhî ameliyeye „hadım etmek" denilmekte idi. Arapça *ḫādim* kelimesinin *hadım* şekline girerek aldığı bu husûsî mâna, *ağa*, *hoca* ve *tavâşî* [bk. madd.] gibi, aynı mefhûmu ifâde eden kelimelerin mârûz kaldığı semantik tekâmülün bir neticesidir. Bu kelimelerin hiç biri esâsında bu mânayı — yâni arapça *ḫaṣî* kelimesinin ifâde ettiği „erkeklikten mahrum" mânasını — taşımadıkları hâlde, sonradan, tarihî bir tekâmül neticesi olarak, böyle bir mâna kazanmışlar ve bir ıstılah mâhiyetini

almışlardır. *Ḥādim* kelimesinin *ṭavāşî* yâni hadım edilmiş hizmetkârlar mânasında kullanılışına, iptidâ, gaznevî müverrihi Bayhaḳī'nin tarihinde sık-sık tesâdüf ediyoruz. Oradaki „harem-i sultanî hâdimleri" tâbiri, şüphe yok ki, saray tavâşîlerini ifâde etmektedir.

İslâm dininin tavâşîliği yalnız insanlar için değil, hattâ hayvanlar için bile men'etmesine rağmen (Māvardī, *al-Aḥkām al-sulṭānīya*, Mısır, 1909, s. 223; frns. trc. E. Fagnan, s. 552), bu âdetin islâm dünyasında bütün orta çağ boyunca nasıl yayılmış olduğu mâlûmdur. İslâmiyetin hâkim olduğu bütün sâhalarda, daha en eski çağlardan başlayarak, bu âdet mevcuttu. Çin imparatorluğu da dâhil olmak üzere, bütün eski şark imparatorluklarında, Roma'da, Bizans'ta ve İran'da saray hizmetlerinde tavâşîlerin kullanıldığını ve bunlar arasında en yüksek mevkilere hattâ hükümdalığa yükselen şahsiyetlere tesâdüf edildiğini biliyoruz. İşte bütün bu te'sirler altında ve bilhassa Sâsânî ve Bizans saraylarını takliden, iptidâ Emevî saraylarında tavâşîler kullanılmağa başladı. Mas'ūdī'deki bir kayıt, bunun başlangıcını Mu'āviya devrine kadar irecâ etmektedir (*Murūc al-ẕahab*, frns. trc., VIII, 148—150). Abbâsî devrinde bunların sayısı ve ehemmiyeti, bilhassa Amîn zamanından başlayarak, fevkalâde arttı. Halife al-Muḳtadir bi-'llāh'ın beyaz ve siyah 11.000 tavâşîsi mevcut idi (al-Faḫrī, nşr. Derenbourg, s. 352). Bir bizans sefâret heyetinin Bagdad'da kabûlü esnâsında 4.000 beyaz ve 3.000 siyah tavâşînin merâsimde mevcut olduğunu görüyoruz (*Ṣubḥ al-a'şā*, III, 272; bu hususta tafsilât için bk. A. Mez, *Die Renaissance des Islam*, fasıl 20). Siyah renkli tavâşîler bilhassa harem hizmetlerinde kullanılıyordu. Bunlardan bâzılarının liyâkat ve hizmetleri ile temayüz ederek, büyük mevkilere geçtikleri mâlûmdur. Mısır'daki Aḥşidîler sülâlesi zamanında büyük bir nufuz kazanarak, hattâ sonunda hükümdarlık mevkiine de geçen Kāfūr [b. bk.] bunlardan biridir. Endülüs Emevîlerinin saraylarında da tavâşîlerin mevcûdiyeti, hattâ Fransa'da Verdun şehrinde islav kölelerini hadım ederek, Endülüs'e sevkeden ve yahudi tâcirler tarafından idâre edilen ticârethanelerin bulunduğu mâlûmdur (L. Provençal, *l'Espagne musulmans au Xième siècle* 1932, s. 29, 58). Mısır'da Fâtımîler sarayında beyaz ve siyah tavâşîlerin mevcûdiyetini muhtelif tarihî kaynaklardan öğrendiğimiz gibi, (msl. *Ṣubḥ al-a'şā*, III, 481, V, 489), bu hususdaki müşâhedelerini anlatan İran şâiri Nāṣir Ḫusrav de bunları „üstadân, üstâdîn" namı altında zikretmektedir (*Safarnāma*, Berlin, 1341, 62, 66; bu tâbir ile *ḫvāca* tâbiri arasındaki münâsebet dikkate lâyıktır).

Saray âdet ve an'anelerinde Abbâsîleri taklit eden muhtelif islâm ve türk devletlerinde, tavâşîlerin mevcûdiyeti tarihî kaynaklardan anlaşılıyor. Sâmânî saraylarında bunları gördüğümüz gibi, Gazneliler devrinde de hükümdarların ve büyük ricâlin saraylarında bunların mevcûdiyetini müverrih Bayhaḳī'nin ifâdelerinden ve sâir tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Sultan Mas'ūd'un *āġāçî* unvanını taşıyan ve bu mühim vazifeyi gören tavâşîsi ile Ḫvārizmşāh Altuntaş'ın Şeker isimli tavâşîsi mâlûmdur. Umûmiyetle *ḫādim* diye zikredilen bu beyaz ve siyah tavâşîlerden siyah renklilerin daha ziyâde harem hizmetlerinde ve beyaz tavâşîlerin ise, hükümdarın husûsî hizmetlerinde kullanıldıkları anlaşılıyor. Saray teşkilâtlarında Sâmânî-Gaznevî an'anelerini devam ettiren büyük Selçuklularda ve onun istitâlelerinde aynı vaziyetin devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu devirde bunlar umûmî olarak *ḫādim* ismi altında zikrolunmakta idiler (al-Bundārī, nşr. Houtsma, s. 286). Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'nin meşhûr veziri Karakuş, bir tavâşî idi.

Mısır Memlûk sultanları devrinde, saraydaki tavâşîlerin reislerine *zimāmdār* unvanı veriliyordu. Sultanın harem işlerine, âilevî hususlara o nezâret ediyor, hâriçden alınacak şeyleri o alıyor ve hükümdar âilesine mensûp prensesler yahut âzâd edilmiş câriyelerin evlenmesi hususunda sultandan doğrudan-doğruya emr alıyordu. *Bāb al-sitāra* yâni perde kapısı hizmetinde bulunan bütün tavâşîler onun emri altında idiler (Quatremère, *Histoire des sultans Mamelouks*, I, 2. kısım, 65). Yalnız Memlûkler devrinde bunlara *ṭavāşî* [b. bk.] denildiğini görmekteyiz ki, bu tâbir XIV. — XV. asırlarda Anadolu'da da yayılmıştır. Sinop'ta, İsfendiyar b. Bayezid zamanına âit, 838 tarihli bir kitâbede ismi geçen Şihāb al-Dīn Şāhīn al-Mamlūk al-Ṭavāşī'nin, Âşık Paşa-zâde tarihinde Çandar-oğlu İsmâil Bey'in veziri olarak gösterilen Şihāb al-Dīn Ağa olduğu ve *ağa* unvanının da belki tavâşîliği dolayısı ile verildiği kuvvetle tahmin olunabilir.

Bütün orta çağ islâm ve türk devletlerinde az-çok farklar ile devam eden bu saray an'anesine osmanlıların da vâris olacağı pek tabi'îdir. Moğul istilâsından sonra, islâmlaşmış moğul devletlerinde, msl. İlhanlılarda ve onlara vâris olan sülâlelerde de devam eden bu an'anenin osmanlı sarayında, hiç olmazsa Bayezid I. devrinde, mevcûdiyeti muhakkaktır. XV. — XVI. asırlarda, imparatorluğun inkişâfı ile müterâfik olarak, saray teşkilâtının büyümesi, osmanlı sarayında beyaz ve siyah tavâşîlerin çoğalması ve bunların muntazam bir teşkilâta raptolunmasında tabiatiyle müessir olmuştur. Fakat

kökleri Abbâsî ve Selçuklu saraylarına kadar çıkan bu tavâşîlik müessesesinin Bizans sarayından alındığı hakkında, bir takım bizantinistler tarafından, ileri sürülen iddiaların (msl. E. Oberhummer, *Die Turken und das osman. Reich*, s. 55) hiç bir esâsa dayanmadığı ve osmanlılardaki *dârüssaâde ağalığı*'nın Bizans sarayındaki *archieunuchos*'luğun bir taklidi olmadığı, yukarıki izahlardan sonra, kolayca anlaşılabilir.

Bu arada şu noktayı da ehemmiyetle belirtmek mecbûriyetindeyiz ki, ne XV. ve hattâ ne de XVI. asırlarda, saraydaki tavâşîlerin devlet işleri üzerinde müessir olduklarına dâir, elimizde hiç bir kayıt yoktur. 982'de kapı-ağası Habeşî Mehmed Ağa, ilk defa, *dârüssaâde ağası* unvanını almış ve ayrıca Haremeyn vakıflarına nezâret vazifesi de uhdesine verilmişti. Saray kadınlarının elinde bir oyuncak olan Murad III. devrinde dârüssaâde ağalığının böyle bir ehemmiyet kazanması pek tabiîdir. İşte bu zamandan başlayarak, ikinci meşrutiyetin ilânına kadar, dârüssaâde ağalığının büyük bir kıymet ve nufuz kazandığını ve bu dârüssaâde ağaları arasında memleketin umûmî hayatında ekseriyetle meş'ûm büyük roller oynayan bir takım şahsiyetlerin yetiştiğini biliyoruz.

Bibliyografya: Umûmiyetle tavâşîlik meselesi ve onun muhtelif menşe'leri (dinî, askerî ve iktisâdî) hakkında mâlûmat almak için bk. R. Millant, *Les eunuques à travers les âges*, (Paris, 1508) ve umûmî ansiklopediler; orta çağda umûmî olarak köle ticâreti ve hadım edilmiş kölelerin nasıl tedârik edilip, nerelere satıldığı hakkında W. Heyd'in şu meşhûr eserinde mühim tafsilât vardır: *Histoire du Commerce du levant au Moyen-âge*, II (Paris, 1923); islâm ve türk saraylarında tavâşîler hakkında bk. Fuat Köprülü, *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar* (*THITM*, I, 1931, 208—211; burada osmanlı sarayındaki dârüssaâde ağalığı hakkındaki tarihî kaynaklar hakkında da tenkidî mâlûmat vardır). (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ḤĀDİRA. [Bk. HÂDİRE.]

HÂDİRE. AL-ḤĀDİRA (AL-ḤUVAYDİRA), Sa'laba (Ġaṭafān) kabîlesine mensûp, câhiliye devri şâirlerinden Ḳuṭba b. Avs'in lekabidir. Milâdın 600. yılı etrafında yaşamış görünüyor; Ḥassān b. Sābit onun bir kaç şiirini bilirdi. Kendisine bir defa tezyifkâr bir muamelede bulunmuş olan şâir Zabbān b. Sayyār al-Fazārī ile ara-sıra birbirlerini hicvederlerdi. İşte, gâlibâ, bu şâir bir şiirinde onun hâricî şeklini kurbağaya benzetmiş olması sebebinden, kendisine yukarıki lekap verilmiştir. Kabîlesinin Banī 'Āmir'e karşı açtığı bir harbe iştirâk etmiş olduğu da söylenir.

Pek az şiir söylemiş olması muhtemeldir; şiirlerinden pek azı elimizdedir. Kendisinin *muḳill* olduğu söylenir. Kasîdelerinden biri *Mufaḍḍalīyāt* (krş. nşr. Abū Bakr b. 'Umar Dāġistānī al-Madanī, Kahire, 1324, I, 10 v.dd.; nşr. Engelmann, s. 5 v.dd.)'a dercedilmiştir. Divanı lisaniyatçı Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. al-'Abbās al-Yazīdī (ölm. 310 = 922) tarafından toplanmış ve şerhedilmiştir.

Bibliyografya: *Aġānī*[1], III, 81—84; W. H. Engelmann, *Specimen literarium exhibens al-Hādirae Dīwānum* (Leyden, doktora tezi, 1858); Brockelmann, *GAL*, I, 26; *Suppl.*, I, 54. Bk. bir de *Cat. Cod. Arab.* (Leiden), I, 353 v.d.; *ZDMG*, LXVIII, 380, nr. 1597.

ḤADİS. [Bk. HADİS.]

HADİS. ḤADİS (A.) kelimesi aslında, umûmî olarak, dinî veya gayr-ı dinî mâhiyette, teblig veya rivâyet mânasına olup, sonradan husûsîleşerek, Peygamberin ve sahâbelerinin fiil ve kavillerine müteallik haber mânasını almıştır. İşte müslümanların dinî nakillerinin hepsine birden, bu ikinci mânada olarak, *ḥadīs* ve bununla alâkalı ilme de *'ilm al-ḥadīs* denilir.

1. Hadîsin muhtevâsı ve mâhiyeti. Daha müşriklik devirlerinde bile araplar (bk. I. Goldziher, *Muhamm. Studien*, I, 41, not 8) ataların sünnetini (*sunna*, aslında tâkip edilmesi âdet olan yol, yâni mûtad fiil ve hareket tarzı ve kadîm örf demektir) tâkip etmeği bir fazîlet addederlerdi. Lâkin islâmda sünnet artık eski müşrik cedlerin örf ve âdetlerine uyup gitmekten ibâret kalamazdı. İslâm cemâatinin yeni bir sünnete riâyet etmesi gerek idi. Her mü'min bundan sonra, bütün hâl ve harekâtında Peygamberin ve ashâbının hâl ve hareketlerini kendisi için örnek tutmakla mükellef idi ve işte bunun içindir ki, bu hususta mâlûmat toplamağa gayret sarfedildi.

İlkin Peygamberin sünneti hakkında sahâbeler en iyi nakil kaynağı oldular. Onlar Peygamberin sözlerini kendisinden işitmişler, fiil ve hareketlerini de kendi gözleri ile görmüşler idi. Sonraları, evvelâ, bu hususdaki mâlûmatı sahâbelerden almış olan *tābi'ūn* (yâni Peygamber'den sonraki ilk nesle mensûp olanlar)'un nakilleri ile bundan sonra da, müteâkip nesillerde, *tābi'ū 'l-tābi'īn* denilen, yâni Peygamber'den sonra ikinci nesle mensûp olup, *tābi'ūn* ile şahsan münâsebette bulunabilmiş olanların rivâyetleri ile iktifâ etmek mecburiyetinde kalındı ve bu tarz, böylece bir müddet, nesilden-nesile devam etti.

Hadîsler bir çok nesillerin devamınca şahsî nakiller şeklini muhafaza etti. Bunun için her tam

ḥadīṯ iki kısımdan teşekkül eder: birinci kısım — *ḥadīṯ*'in muhtevâsını sıra ile birbirine nakletmiş olan kimselerin adlarını ihtivâ eder ve bu kısma *isnād* (*sanad*) adı verilir ki, haberin sahîh ve sağlam olduğunu bildiren e s â s demektir. Hadîsi teblig eden A: — „ C'nin nakline müstenit olarak, B den işittim (yahut: „B bana teblig etti") "— der. Böylece son nâkil olan A'dan başlayarak, hadîsi ilk teblig edenin adına varıncaya kadar aradaki nâkillerin isimleri sırası ile sayılmak lâzımdır. İkinci kısım *matn* (metin), yâni nakledilen haberin asıl muhtevâsıdır. Tafsilât için bk. Goldziher, *ayn. esr.*, II, 6—8.

Eski cemaatte huküm sürmüş olan ilk devrin dinî fikir ve âdetleri, Peygamberin vefâtından sonra, zamanla değişikliklere uğramaktan masûn kalamadı. Yeni bir tekâmül devri açıldı. Kelâm âlimleri dinî vazifelere ve akâide müteallik meseleleri, zamanın yeni icaplarını göz önünde tutarak, daha geniş bir tarzda mutâlea etmeğe başladılar. Büyük fetihlerin neticesinde, islâm geniş bir sâhaya yayılıyordu. Fethedilen yerlerdeki kavimlerin yeni fikir ve müesseseleri ile diğer dinlerin o zamanki müslümanların hayat ve tefekkürleri üzerinde te'sirleri görüldü.

Bununla berâber islâmda, mü'minler için, Pemgamberin ve eski müslüman câmiasının sünnetinden başka hakikî bir düstur bulunamıyacağı hakkındaki mebde, sım-sıkı muhafaza edildi. Bu vaziyet, çok geçmeden, hadîslerin kasden tahrif edilmesine sâik oldu. Muhaddisler Peygamberin kavil ve fiillerini yeni zamanın düşüncelerine uygun şekle soktular ve bu suretle ortaya istihdâf edilen gâyeye uygun bir çok hadîsler çıkarıldı; bunlarda o zamanlar hângi türlü hareket ve ya tefekkür tarzı, şahsî olarak, uygun görülüyorsa, o, Peygamberin fiil veya kavli imiş gibi gösteriliyordu. Hıristiyan akîdelerinden, *İncil*'in ve apokrif kitapların fıkralarından, yahudi fikriyâtından, yunan feylesûflarının nazariyelerinden v. b. bâzı müslüman muhitlerinde rağbet bulan her şey hadîslerde, Peygamberin sözleri imiş gibi, yer buldu (Goldziher, *ayn. esr.*, II, 382 v.dd.; ayn. mll., *Neutestamentliche Elemente in der Traditionslitteratur des Islam, Oriens Christianus*, 1502, s. 390 v.dd.). Bu suretle, hiç bir vicdan endîşesine düşülmeden, *Kur'an*'da ancak kısaca işâret edilmiş bulunan kıssalar Peygamber ağzından tamamlandı. Bir takım yeni akîdeler, düsturlar v.b. hakkında hadîsler ortaya çıkarıldı. Peygambere izâfe edilen bu sözlerin pek çoğu *aḥkām* (şeriat hükümleri)'a, dinî vazifelere, *ḥalāl* ve *ḥarām*'a, şer'î tahârete, yiyecekler hakkındaki şer'î hükümlere, medenî ve cezâî hukuka, muâşeret ve âdâba, bunlardan başka akâide, âhirette mükâfat ve mücâzâta, cennet ve cehenneme, meleklere, hilkate, vahye, geçmiş peygamberlere ve hâsılı insan ile Allah arasındaki münâsebetlere taallûk eden her şeye dâirdir. Yine Peygambere izâfe edilen bir çok hadîsler vardır ki, bunlar terbiyetkâr vecîzeler ile ahlâka dâir tâlimatı ihtivâ eder.

Zaman geçtikçe Peygamberin kavil ve fiillerine dâir rivâyetler, sayı ve şümûl itibârı ile, mütemâdiyen çoğaldı. Peygamberin vefâtından sonraki ilk asırlara ve pek muhtelif sâhalara âit bir çok meseleler hakkında müslümanlar arasında büyük bir ictihad ihtilâfı huküm sürüyordu. Bu suretle her taraf kendi görüş tarzını, mümkün olduğu kadar, Peygamberin huküm ve kararlarına istinât ettirmeğe çalışıyordu. Kendi re'yini buna istinât ettirebilen, mutlak surette haklı oluyordu ve işte bu suretledir ki, Peygamberin sünnetine müteallik olarak, bir birini tamâmiyle nakzeden pek çok hadîsler vücuda geldi. Keza büyük fırka mücadelelerinde her iki tarafın da Peygamber ile ihticâc etmesi âdet idi (I. Goldziher, *Muhammed. Studien*, II, 88 v.dd.). Msl. Abbâsîlere devlet kuracaklarını, Peygamberin evvelden bildirmiş olduğu iddia olundu. Hâsılı ona, yalnız sonradan vukua gelen siyâsî vak'aların ve dinî hereketlerin nasıl cereyan edeceklerine dâir değil, hattâ büyük fetihlerin neticesinden başka bir şey olmayan yeni ictimâî hâdiseler (msl. ziynet ve debdebenin artması v.b.) hakkında da, bunları halk nazarında meşrû göstermek için, keşif ve kerâmet mâhiyetinde, gayıptan haberler verdiriliyordu. Bu kehânet hadîslerinin husûsî bir kısmı müslümanların ancak pek muahhar zamanlarda fethedecekleri ülkelerdeki muhtelif mevki ve memleketlerin ehemmiyet ve faydalarına dâir Peygambere izâfe edilen sözlerden teşekkül eder (I. Goldziher, *ayn. esr.*, II, 128 v.dd.).

Bunun içindir ki, Peygamberin sünneti hakkındaki hadîslerin bir kısmı hakikaten tarihî ve itimada lâyık haberler addolunamaz. Bunlar çok daha ziyâde Peygamberin vefatından sonraki ilk asırlarda idâre ve iktidarı ellerinde tutanların muhitleri içinde zuhûr ederek, o zamanlar Peygambere izâfe edilmiş olan bir takım fikirleri ifâde eder.

Şunu da, bir hakikat olarak, söylemek lâzımdır ki, hadîs uydurmak ve uydurma hadîs neşr etmek hurmetsizliğini müslümanlar takbîh ediyorlardı. Bununla berâber, bâzı hâllerde, Peygambere izâfe edilen, hususiyle, dinî ve ahlâkî düstur mâhiyetinde sözler için, esbâb-ı muhaffife kabûl edilirdi. Daha etraflı tafsilât için bk. I. Goldziher, *ayn. esr.*, II, 131 v.dd., 153 v.dd.; bir de ayn. mll., *ZDMG*, LXI, 860.

Hadîs, bütün islâm âleminde, *Kur'an*'dan sonra, hukmü en çok mer'î olan mevzûdur ve bundan dolayı Peygamberin sözlerinin yazı ile tesbit ve neşrine karşı, daha bidâyette, bâzı muhitlerde izhâr edilen muhâlefetler (krş. Goldziher, *Kämpfe um die Stellung des Ḥadîth im Islam, ZDMG*, LXI, 860 v. dd.) çar-çabuk bertaraf edilmiştir. Bâzı hâllerde, tıpkı *Kur'an*'da olduğu gibi, hadîste de, gerçekten „Allah kelâmı" mâhiyeti sezilir. Umûmiyetle „Allah der ki" cümlesi ile başlayan bu nevi hadîslere islâm âlimleri *al-ḥadīṯ al-ḳudsī* (veya bâzan *al-ilāhī*) ismini verirler; diğer hadîslere de, umûmiyetle, *al-ḥadīṯ al-nabawī* denilir (krş. *Catal. Cod. Or.*, IV, 98 ve Nöldeke-Schwally, *Gesch. des Qorāns*, 234 v.d.).

II. İslâmda hadîsleri intikad usûlleri. — Müslümanların telâkkisine göre, bir hadîsin sahîh ve mûteber olabilmesi için, *isnād*'ının, inkıtaa uğramayan bir silsile hâlinde, *siḳāt* (sözüne inanılır kimseler)'tan olması şarttır. *İsnād*'ların intikadî bir surette tetkiki için, islâm âlimleri en mûtenâ taharrîlere girişmişlerdir. Hadîsi nakledenlerin (*ricāl*) ne zaman ve nerede yaşamış olduklarını ve hângilerinin bir birleri ile münâsebette bulunduklarını anlamak için, onların yalnız isimlerinin ve hayatlarının öğrenilmesi ile iktifâ edilmez; aralarında *siḳāt*'tan olanların tâyini için, her birinin *ahl al-sunna va'l-camā'a* olup-olmadığı, hakikate muhabbeti bulunup-bulunmadığı ve metinleri tam bir sadâkat ile nakle ihtimâmı olup-olmadığı da inceden-inceye tetkik edilir. Hadîsin ara râvîlerinin bu suretle intikadına *al-carḥ va 'l-ta'dīl* („cerh ve tasdik") denilir (Goldziher, *ayn. esr.*, II, 143 v.d.). *Ma'rifat al-ricāl* (ricâli, yâni hadîs râvîlerini tanıma) bilgisi, hadîs ile meşgûl olan âlimler için, mutlaka lâzım addolunurdu. Bunun içindir ki, hadîslere âit bütün şerh kitapları, hadîs râvîleri hakkında az-çok mufassal mâlûmatı ihtivâ eder. Bundan başka bu mevzua dâir ayrıca kitaplar da vardır. *Ṭabaḳāt* adı verilen ve adedi çok olan bu eserler arasında, msl. İbn Sa'd (ölm. 230 — 844)'ın meşhûr *Ṭabaḳāt*'ı ile al-Ẕahabī (ölm. 748 = 1347)'nin *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ*'ı vardır (*ṭabaḳāt*, muhtelif âlimlerin, hadîs nakledenlerin ve diğer zâtların ayrı-ayrı tabaka (sınıf) içine konarak, tertip edilmiş tercüme-i hâlleri demektir; krş. O. Loth, *Ursprung und Bedeutung der Ṭabaḳāt* (*ZDMG*, XXIII, 593—614). Hadîs nakli bakımından „zayıf olanlar" hakkındaki eserler de bu kabîldendir; msl. al-Nasā'ī, *Kitāb al-ḍu'afā'* (Goldziher, *ayn. esr.*, II, 141 v.d.), İbn Ḥacar (ölm. 852 = 1448), *al-İṣāba fī tamyīz al-ṣaḥāba* ve İbn al-'Aṣīr (ölm. 630 = 1232), *Usd al-ġāba* ile sahâbîlerin tercüme-i hâllerine dâir diğer kitaplar.

Hadîsin ara râvîlerine ne dereceye kadar itimat edilebileceği hakkında büyük rey ihtilâfları zuhûr edebiliyordu. Bir tarafın fikrine göre, sözlerine mutlak sûrette inanılabilecek bir şahsiyet, bâzan diğerleri nazarında son derede „az emîn", hattâ daha ileri gidilerek, „yalancı" bile sayılabiliyordu. Hattâ bir çok sahâbelerin salâhiyetleri bile, bidâyette, herkes tarafından teslim edilmiş değildi. Msl. bilhassa Abū Hurayra'nin doğru sözlülüğü pek çok kimselerce kabûl edilmeyerek, şiddetli itirazlar ile karşılanmıştır. Huküm, ekseriyet ile, taraflardan her birinin kendi nokta-i nazarına göre değiştiği için, neticede çok defa şiddetli münâkaşalar zuhûr ediyordu. Bununla berâber, şu noktayı da gözden kaçırmamalıdır ki, bu münâkaşalarda dâvânın esâsını hadîsin muhtevâsı teşkil ediyordu. Hadîsin nâkillerinin doğru-söyleyip-söylemedikleri münâkaşa edilirken, hakikatte asıl mesele, hemen dâima, teblig ettikleri hadîslerin zihinleri karıştırıcı temâyülü idi. Binâenaleyh en sonda nazar-ı itibâra alınan cihet, hadîsin râvîleri değil, daha ziyâde onlar tarafından nakledilen haberin muhtevâsı idi.

Mamafih sonra'ları, II. ve III. asırlar zarfında, gerek ibâdet usûlü ve itikad esâsları, gerek devlet ve cemiyetin en mühim müesseseleri müstekar şekillerini iktisap edince, hadîs râvilerinden pek çoğunun sıdk-ı kelâmı ve naklettikleri hadislerin kıymeti üzerinde bir nevi rey ittifakı da husûle geldi. Muhtelif muhitlerde yüksek salâhiyetleri teslim edilmiş olan Mālik b. Anas ve al-Şāfi'ī ile diğer bâzı âlimlerin eserlerinde mezhebin, itikadın bütün mümeyyiz vasıfları daha o devirde tesbit olunmuş ve bu hususta en ziyâde Peygamberin nesilden nesle intikal eden hadîslerine istinât edilmişti. O vakit artık hiç kimse bu hadîslerin sıhhatlerini şüphe mevzuu etmek istemiyordu. Bu hadîsleri rivâyet etmiş olan Abū Hurayra gibi zâtlara yalancılık atfetmek de artık mümkün değildi. En büyük zaman tenâkuzlarını ihtivâ eden hadîsler bile umumca itimada lâyık görüldü. Yalnız çoktan beri ekseriyetin kat'î surette sahîh addettiği hadîsler ile te'lif edilmesi mümkün olmayanlar reddedildi. Fakat ekseriyâ, hiç olmazsa te'vil sureti ile, hadîsleri te'lif etmeğe imkân bulununca, bunları bile itimada şâyân görmek temâyülü mevcut idi. Zaman geçtikçe, münakaşa mevzuu olan noktalar yeni nesillerde artık hiç bir amelî alâka uyandırmaz oldu ve bu meseleler dolayısı ile aralarında en büyük tehâlüfler mevcut olan hadîslerin, ekseriyâ mâhirâne tefsir ve te'vil tarikı ile, birbirleri ile pek güzel te'lif edilebildiği görüldü. Böylece nihâyet bir hadîsi reddetmek, ancak iztirar hâlinde tevessül edilebilecek, en son tedbir ad-

dolundu (bk. Snouck Hurgronje, *ayn. esr.*) Bundan dolayı, aynı mevzua dâir ve birbirini nakzeden hadîsler, itimada şâyan imişler gibi, büyük hadîs mecmualarına yanyana dercolunmuştur ki, bu hadîsler, islâmın iç tekâmülünün seyrini tâkip için, tarihçilere baha biçilmez hazineler değerindedir.

Bununla berâber, bütün hadîsler, islâm âlimlerince dahi, aynı kıymette addedilmemiş ve her biri *isnād*'ının tamlığı ve râvîsinin lâyık bulunduğu itimad derecesine göre, bir takım teknik istılahlar ile tavsif edilerek, sınıflara ayrılmıştır.

III. Hadîslerin tasnifi: *a.* Evvelâ şu üç sınıf ayırt edilir: 1. *ṣaḥîḥ* (sağlam), bu, hadîsin *'illa* (illet)'si bulunmaması bakımından *isnād*'ı ve ammece makbûl olan hiç bir fikir ile tezat hâlinde olmaması bakımından da, meâli itibârı ile mutlak surette tam (mükemmel) olması demektir; 2. bir hadîs, gerek *isnād*'ının eksikliği sebebinden ve gerek râvîlerinin sıdk-ı kelâmları üzerinde tam bir rey ittifakı mevcut olmaması yüzünden, mutlak sûrette sahîh olmazsa, ona ancak *ḥasan* („güzel") denilir; 3. gerek, muhtevâsı bakımından ciddî tenkitlere mahal verebilen ve gerek râvîlerinden biri veya bir kaçı şüpheli sayılan ve yahut ehl-i sünnetten olmayan hadîsler ise, *ża'îf* sayılır.

b. Bundan başka, râvîlerinden birinin şahsî mülâhazaları Peygamberin sözleri arasına, metnin bu iki unsuru birbirinden kat'îyetle ayırt edilemeyecek surette karışmış olması yüzünden, bir haberin kıymeti kat'iyetini kaybetmiş olabilir; böyle hadîse *mudrac* adı verilir. — Bir hadîs tek bir kimse tarafından rivâyet edilmiş olur ve onun da salâhiyeti zayıf addedilirse, o hadîse *matrūk* („terk edilmiş") adı verilir. — Bir hadîs sarâhaten yalan addolunursa, ona da *mavżū'* („uydurma") denilir.

c. Hadîslerin hepsi Peygamberin fiil ve kavillerine taallûk etmez; hadîste sahâbelere ve tâbi'ûna dâir mâlûmat da bulunur. Bu itibarla bunları 3'e ayırmak lâzımdır: 1. *marfū'*, Peygamber hakkında bir haberi ihtivâ eden hadîse verilen isimdir; 2. *mavḳūf*, yalnız sahâbelerin fiil ve kavillerine âit olan hadîs demektir ve 3. *maḳṭū'*, bu da Peygamberden sonra, nihâyet birinci nesilden daha uzağa gitmeyen ve ancak *tābi'ūn*'un fiil ve kavillerine dâir olan hadîs demektir.

d. İsnād'ın mükemmeliyet derecesine göre de, hadîsler şu suretle tefrik edilir. Bir hadîs, hiç inkıtaa uğramayan bir silsile hâlinde, *siḳāt*'tan, râvîler vâsıtası ile, Peygamberin eshâbından birine izâfe ediliyorsa, bu hâdîse, umûmiyetle, *musnad* („mevsûk = sağlam") denilir; bundan başka olarak, râvîlerinin hepsine âit husûsî kayıtlar (msl. râvîlerden her birinin yemin ederek, naklettiğinin veya hepsinin birbirlerinin ellerini tutarak, nakletmiş oldukları nın da ayrıca tasrih edilmiş olması gibi) mevcut ise, böyle hadîs *musalsal* (birinci hâlde — *musalsal al-ḥalf* ve ikinci hâlde — *musalsal al-yad* denilir) adını alır. Krş. W. Ahlwardt, *Katal. der arab. HSS. de) Kgl. Bibliothek zu Berlin*, II, 267—273.

Eğer *isnād*'ı hakikaten tam olduğu hâlde, son râvî ile ilk râvî arasına giren mutavassıtlar pek az kimselerden ibâret olduğu için, pek kısa ise, böyle hadîse *'ālî* denilir. Bu hâl pek makbûl sayılır; çünkü vâkıaların ağızdan-ağıza intikâli sırasında araya hatâlar karışması imkânı bunda çok mahduttur. Muhaddislerin pek uzun ömür sürmüş olanları hakkında krş. Goldziher, *ayn. esr.*, II, 170—174.

Bir hadîs râvîleri, inkıtâsız tam bir silsile teşkil ederse, buna *muttaṣil* denilir; bunun tam aksi olan silsileye de (kelimenin umûmî mânası ile) *munḳaṭi'* denilir; lâkin umûmiyetle *munḳaṭi'* tâbirinden, husûsî bir mâna ile, *isnād*'ında ikinci nesilden (*tābi'ūn*) bir râvî eksik olan hadîs anlaşılmak lâzımdır. — *Mursal* Peygambere âit bir haberi ihtivâ eden ve *tābi'ūn*'dan biri tarafından rivâyet edilmiş, fakat hângi sahâbeden işitildiği zikredilmemiş hadîs demektir. Böyle hadîslere verilecek kıymet meselesi muhtelif tarzlarda halledilmiştir; Abū Ḥanîfa ve Mâlik b. Anas gibi imamlar bunlara müsbet kıymet vermek tarafdarı idiler; sonrakiler ise, menfi kıymet vermeğe tarafdar oldular (krş. hassaten *ZDMG*, XXIII, 595, not 3). — *İsnād*'ın her hângi bir yerinde iki veya daha ziyâde râvî eksik olursa (ve diğer bâzı âlimlere göre, eksikler, fasılasız olarak, birbirini tâkip ederse), hadîse *mu'żal* denilir. — *İsnād*'ı râvîler ancak *'an* harf-i cerri kullanmak suretiyle (msl. A *'an* B, yâni „B'den naklen A" ifâdesi ile) nakletmişlerse, bunların şahsen birbirleri ile münâsebette bulunmadıkları hâlde, nakledilen vâkıayı, sâdece, adları *isnād*'da zikredilmeyen kimselerden öğrenmiş olmaları mümkündür. Bu hâlde hadîs *mu'an'an* adını alır (tafsilât için bk. Goldziher, *Muhamm. Studien*, II, 248). — *Mubham* tâbiri de, *isnād*'ındaki râvîlerden birinin adı zikredilmeyerek, sâdece „bir adam" şeklinde gösterilmiş olan hadîs için kullanılır.

e. Hadîs, muhtelif *ṭuruḳ* („yollar", yâni, hadîsin muhtelif intişar silsilelerine)'a göre, şu takımlara ayrılır: 1. *mutavātir* — pek çok kimseler tarafından nakledilen ve zâten kadîmden beri her kesçe mâlûm olduğu hâlde, hiç kimsenin tenkidine mârûz kalmamış bulunan tebliğe delâlet eder; 2. *maşhūr* — *siḳāt*'tan olmak üzere, en az üç muhtelif râvî tarafından tebliğ edilmiş olan habere ve diğer bir tefsîre göre de, hakikatte, sonraları pek ziyâde intişâr etmiş olduğu hâlde, islâmın ilk zamanlarında yalnız tek bir kimse tarafından rivâyet edilmiş bulunan hadîse delâlet eder; 3. *'azīz* — en az iki kişi tarafından rivâyet edilerek, *mutavātir* veya *maşhūr* hadîsler mertebesinde intişâr etmemiş olan hadîs demektir; 4. *āhād* — yalnız tek bir kimse tarafından nakledilmiş olan hadîslerdir; 5. *ġarīb* — umûmiyetle, nâdir hadîsler için kullanılır; isnad bakımından da, *ġarīb muṭlaḳ* tâbirinden, ancak ikinci nesilde, *tābi'ūn*'dan tek bir kimse tarafından nakledilmiş mânası anlaşılmalıdır [krş. FARD ve ĠARĪB]; bir haber, sonraki nesiller içinde, yalnız bir tek muayyen kimse tarafından nakledilmiş ise, ona, „o kimseye nisbetle", *ġarīb* adı verilir (*ġarīb bi 'l-nisbati ilā şaḫṣin mu'ayyanin*). Keza metinde garîp ve yabancı tâbirler bulunan hadîse de, muhtevâsına nisbetle, *ġarīb* denilir.

Bu ıstılahları, bidâyette, islâm âlimlerinin hepsi aynı mânada telâkki etmiyorlardı. Msl. İmâm al-Şâfi'î'nin *maḳṭū'* ile *munḳaṭi'* arasında hiç bir fark gözetmediği, hassaten, söylenir. Sonraki eserlerde de bu ıstılahların târiflerinde tam bir rey mutâbakatı hâkim değildir. Tafsilât için bk. F. Risch, *Commentar des 'Izz al-Dīn Abū 'Abd Allāh über die Kunstausdrücke der Traditionswissenschaft nebst Erläuterungen* (Dissert., Leipzig, 1885); krş. Djurdjānī, *Kitāb al-ta'rīfāt* (nşr. G. Flügel) ve *A dictionary of the Technical Terms* (nşr. A. Sprenger). Hadîslerin muhtelif sınıflara ayrılması *'ilm al-rivāya* (yâni hadîs nakli ilmi) tahsili için umumî medhal olmak üzere, yazılmış eserlerde de bahis mevzuudur. Bu nevi eserler arasında hassaten şu üçü zikredilebilir: 1. İbn al-Ṣalāḥ (ölm. 643 = 1245), *'Ulūm al-ḥadīṯ*; Goldziher, *ayn. esr.*, II, 187 v.d.; Bockelmann, *GAL*, I, 359; 2. al-Navavī (ölm. 676 = 1277), *al-Taḳrīb va 'l-taysīr* (Kahire, 1307) ile al-Suyūṭī (ölm. 911 = 1505)'nin buna âit *Tadrīb al-rāvī* adlı eseri; 3. İbn Ḥacar (ölm. 852 = 1448)'in *Nuḫbat al-fikar* adlı eseri ile buna kendi tarafından yazılan şerh, N. Less ve diğer bâzıları tarafından, neşrolunmuştur (*Bibl. Indica*'nın 37 numarasındaki kitap, II. seri, Kalküte, 1862).

IV. Hadîs kitapları. Muhtelif zamanlarda, bir çok âlimler tarafından, hadîs kitapları vücuda getirilmiştir. Bu eserlerden bâzıları sonraki devirlerin müslümanları indinde âdetâ dinî bir kanun huküm ve itibârını kazânmıştır. Bununla berâber, hiç bir vakit, diğer hadîs kitaplarını bertaraf edecek kat'î mâhiyette resmî bir hadîs mecellesi tedvîn edilmemiştir. Bidâyette hadîsler, uzun zamanlar, mevzûlarına değil, râvîlerine göre (*'ala 'l-ricāl*) sıralanmıştır. Bu sûretle tertip edilen hadîs mecmuasında münderic bulunan tam isnadlı hadîslere izâfeten *musnad* adı verilmek âdet idi. Demek oluyor ki, bu, tek bir hadîsten alınarak, bütün mecmuaya verilen bir isimdir. Bu eserlerin en ehemmiyetlisi Aḥmed b. Ḥanbal (ölm. 241 = 855)'in *Musnad*'idir (tafsilât için bk. Goldziher, *Neue Materialien zur Litteratur des Überlieferungswesens bei den Muḥammedanern*, *ZDMG*, L, 465—506.

Sonraları, aynı tarzda, diğer *musnad*'ler de vücuda getirilmiştir. Bâzı âlimler büyük hadîs kitaplarındaki hadîsleri, msl. aranıp-bulunmalarında kolaylık olmak için, alfabe tertibine göre, sıraladılar; diğer bâzıları Mâlik b. Anas'in *Muvaṭṭā*'ı veya mümâsili eserler (msl. Abū Ḥanîfa ve al-Şâfi'î eserleri) gibi, tertip tarzları bakımından, hakikî bir hadîs mecmuası tarzında tertip edilmiş olmayan kitaplarda münderic hadîsleri husûsî bir mecmuada topladılar (bk. Goldziher, *Muhamm. Stud.*, II, 226 v.dd.).

Lâkin muahhar devrin hadîs kitaplarının hemen hepsinde umumiyetle hadîsler, mevzûlarına göre, sıralanmıştır. „Bâblara" ayrılmış olan (*'ala 'l-abvāb*) böyle kitaplara *muṣannaf* (tasnif edilmiş) denir. Bu *muṣannaf*'lerin altısı sünnî islâm âleminde, asırlardan beri, huccet huküm ve itibârını hâizdir; bunların hepsi III. asırda tasnif edilmiştir; bunlar aşağıdaki müelliflerin mecmualarıdır: 1. al-Buḫārī (ölm. 256 = 870), 2. Muslim (ölm. 261 = 875), 3. Abū Dāvūd (ölm. 275 = 888), 4. al-Tirmiẕī (ölm. 279 = 892), 5. al-Nasā'ī (ölm. 303 = 915) ve 6. İbn Māca (ölm. 273 = 886). Bu eserlere ekseriyâ kısaca „altı kitap" (*al-kutub al-sitta*) veya „altı *Ṣaḥīḥ*" (yâni „mûteber"; binâenaleyh mevsûk ve ihticaca sâlih) mecmua adı verilir. Denilebilir ki, bunlar asıl Allah kelâmı olan *Kur'an*'dan sonra, ikinci safta gelen mukaddes kitaplar sayılır. Hususiyle al-Buḫārī ile Muslim'in mecmuaları pek büyük bir hurmet ve itibâr görür. Huccet olmak bakımından, diğerlerinin fevkinde addedildikleri için, bunlar, „kii *ṣaḥīḥān*" (*al-ṣaḥīḥān*) unvanı ile mârûftur. Bu iki eser tamamiyle sahîh telâkki edilmesi lâzımgelen hadîsleri ihtivâ eder. Bununla berâber, bu husûsta al-Buḫārī'nin *şurūṭ* (yâni kitaba hadîs almak için kabûl ettiği şartlar)'u Muslim'in *şurūt*'unun dâimâ aynı değildi (Goldziher, *ayn. esr.*, II, 247 v.d.). Bundan başka, al-Buḫārī, kendi kitabına, *bāb* unvanı altında, ekseriyâ haylı tafsilâtlı mütâlealar ilâve etmiştir ki, Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inde böyle hiç bir şey yoktur. Zâten bu iki müellif hadîsleri, imkân bulununca, birbirinden ayrı *ṭuruḳ*'a isnad ederek, zikrederler ve bu iki kitap yalnız şeriat ahkâ-

mına ve „câiz ve memnû olan“ şeylere dâir hadîsleri değil, kezâ tarihe, ahlâka ve itikâda dâir bir çok hadîsleri de ihtivâ eder. Krş. Goldziher, *ayn. esr.*, II, 234—248.

Hâlbuki diğer dört müellifin eserleri hemen münhasıran *sunna*'lerden, yâni ahlâk ve âdetlerden bahseder. Bu sebeple umûmiyetle o eserler, toptan, dört kitap, *sunan* adı ile mârûftur. Bundan başka, bunlar yalnız *ṣaḥīḥ* sayılan hadîsleri değil, „güzel“ (*ḥasan*) sıfatı verilenleri ve umûmiyetle şeriat ahkâmının tedvîninde âlimlere merci olan bütün hadîsleri, hattâ *isnād*'ları tenkide uğrayabilecekleri bile ihtivâ eder. Müellifler kendileri tarafından zikredilmiş olan bir hadîsin reddi icâp edeceği mülâhazasına varırlarsa, o hadîs hakkında karileri ikâz etmeği itiyat etmişlerdir. Bk. Goldziher, *ayn. esr.*, II, 248 v.dd.

Bu altı kitabın islâm âleminde hâiz olduğu yüksek itibâr kolayca anlaşılır. Filvâki III. asırda muhit şerâiti hadîslerin derlenmesine müsâit bir hâle gelmiş idi. O zamanlar şeriat ahkâmına ve dinî itikatlara âit en mühim meseleler üzerinde bir mertebe fikir ve nazar ittifakı hâkimdi ve müslüman âlimlerinin büyük ekseriyetinde hadîslerin pek çoğunun kıymeti hakkında kat'î bir kanaat husûle gelmişti. İmdi itimâda şâyân oldukları teslim edilmiş olan bu hadîsleri artık derlemeğe teşebbüs edilebilirdi. Bunun içindir ki, al-Buḫārī ile diğer *Ṣaḥīḥ*'leri te'lif edenlerin meziyetleri, haksız olarak iddia edildiği gibi, yayılmış bulunan hadsiz hesapsız hadîslerden hângilerinin mevsûk ve hângilerinin uydurma olduğunu ilk defa tâyin etmelerinde değil, bundan çok daha ziyâde, o devirlerin sünnî muhitinde umûmiyetle mevsûk tanınmış olan hadîsleri derlemiş olmalarındadır; yoksa hadîs derleyenlerin şahsî hükümleri, o zamanlar bu hususta câri olan umûmî kanaat üzerinde artık pek o kadar müessir olamazdı (krş. Snouck Hurgronje, *göst. yer.*).

Hakikatte III. asırda diğer bâzı hadîs mecmuaları daha vücuda getirilmiştir; 'Abd Allāh al-Dārimī (ölm. 255 = 868)'nin *Sunan*'i gibi. Lâkin bu eserler zaman geçtikçe islâm âleminde altı *Ṣaḥīḥ*'ler derecesinde yüksek bir itibâr kazanamadılar. Zâten bu altı kitabın amme nezdinde hâiz olduğu yüksek itibâr bile yavaş-yavaş teessüs etmiştir; hususiyle İbn Māca'nin kitabına karşı, ihtivâ ettiği pek çok „zayıf“ hadîslerden dolayı, gösterilen ihtirazlar uzun zaman devam etti. Bundan başka „altı kitabın“ nâil olduğu büyük itibâra rağmen, onlarda münderic bulunan, hakikatte ise, sahîhliği her kesce teslim edilmemiş olan hadîsler pek âlâ, serbestçe, tenkit edilebiliyordu. Msl. 'Alī al-Dārakutnī (ölm. 385 = 995), al-Buḫārī ile Muslim'in kitaplarında zikredilmiş bulunan 200 hadîsin zayıf olduğunu ortaya çıkaran bir eser yazdı (krş. Goldziher, *ayn. esr.*, II, 257).

Daha sonraları bir çok âlimler yeni hadîs mecmuaları tertip ettiler. Lâkin bu muahhar hadîs derleyicilerin mesâisi, başlıca altı kitabın (aynı zamanda, bâzan diğer bir takım meşhûr hadîs mecmualarının da, msl. İbn Ḥanbal'in kitabının) muhtevâsından aldıklarını başka bir tarzda tertip ederek az-çok büyük hacimli kitaplar yazmağa münhasır kalmıştır. Bu muktatifler arasında, hassaten, Baġavī (ölm. 510 = 1116)'nin *Maṣābīḥ al-sunna* adlı kitabı vardır. Muhtevâsının zenginliği ve tertibinin kullanışlılığı sebebinden, bu eser müslümanlar arasında dâimâ itibâr görmüştür. Bu kitap eski hadîs mecmualarından iktitaf edilmiş hadîsleri ihtivâ etmekle berâber, isnadlarını göstermez. Bu mecmuanın VIII. asırda, Valī al-Dīn al-Tibrīzī tarafından, *Miškāt al-maṣābīḥ* (bu isim *Kur'an* XXIV, 35'ten iktibâs edilmiştir; umûmiyetle „kandiller hücresi“ diye tercüme olunur) adı ile te'lif edilmiş olan muaddel bir nüshası bilhassa mârûftur. Bundan sonraki devirde al-Suyūṭī (ölm. 911 = 1505)'nin, *Cam' al-cavāmi'* ve *al-Cami' al-ṣaġīr* adlı, iki büyük hadîs kitabı vücuda geldi. Al-Suyūṭī'nin başlıca maksadı mevcut hadîs kitapları muhtevâsının cem ve telfiki idi (tafsilât için bk. W. Ahlwardt, *Katalog. der arab. HSS. der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, II, 155 v.dd.). Diğer muktatifler ise, büyük hadîs kitaplarındaki hadîslerden muayyen bir takımı (msl. ahlâkî hadîsler) ve yahut mühim hadîslerin muayyen bir adedi üzerinde durmuşlardır. Bu suretle, diğerleri arasında, *Arba'īn* (kırk mühim hadîsi ihtivâ eden mecmualar) adlı bir çok kitaplar zuhûr etmiştir.

Hadîslerin mânası, bir çok cihetlerden, yeni islâm nesillerince anlaşılmadığından dolayı, bir çok âlimler hadîs kitapları üzerine şerhler yazmağa luzûm duydular. Eskiyerek, kullanılmaz olmuş kelime ve tâbirlerin izahı icâp ediyordu; her şeyden evvel, bir çok tenâkuzları bertaraf etmek veya mâhirâne izahlar (te'villerle) ile onları ehemmiyetsiz bir mâhiyete koymak lâzım idi. Bundan başka tefsircilerin pek çoğu, hadîslerden istihrâc edilen ahkâm ile muhtelif âlimlerin bunlar üzerine serd ve müdafaa ettikleri kanaatler arasındaki mübâyenetleri de münakaşa etmişlerdir. Mufassal hadîs şerhlerinden en mârûf olanların müellifleri şunlardır: İbn Ḥacar (ölm. 852=1448) ile al-Ḳasṭallānī (ölm. 932=1517), al-Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*'ini, ve al-Navavī (ölm. 676=1277), Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'ini şerh etmişlerdir (krş. C. Brockelmann, *GAL*, I, 156 v.dd. ve *Suppl.*, I, 255 v.dd.).

Şi'îler, hadîsler hakkında, kendi husûsî görüşlerine göre hüküm vermek ve bunların 'Alī'den veya tarafdarlarından sâdır olanlardan maadasını itimada lâyık saymamak itiyâdında idiler. Binâenaleyh onların da bu bâbda kendilerine mahsus kitapları mevcuttur; hepsinin başında olmak üzere, âtideki 5 kitabın onlar arasında büyük bir itibârı vardır: 1. Muḥammed b. Ya'ḳūb al-Kulīnī (ölm. 328 = 939), *al-Kāfī*; 2. Muḥammed b. 'Alī b. Bābūya al-Ḳummī (ölm. 381=991), *Man lā yaḥḍuruhu 'l-faḳīh*; 3. Muḥammed al-Ṭūsī (ölm. 459 = 1067), *Tahẓīb al-aḥkām* ile 4. (bunun hulâsası olan) *Istibṣār fīma 'ḫtalafa fihi 'l-aḫbār*; 5. 'Alī b. Ṭāhir al-Şarīf al-Murtażā (ölm. 436=1044) veya kardeşi Rāżī al-Dīn al-Baġdādī, *Nahc al-balāġa* ('Alī'ye atfedilen sözler). Krş. C. Brockelmann, *GAL*, I, 187, 404 v.d.; E. Sell, *The faith of Islām* (London, 1880, s. 69, not 2; Goldziher, *ayn. esr.*, II, 148, not 4; ayn. mll., *Beiträge zur Litteraturgeschichte der Shī'a, SSBAK. Wien*, Phil.-hist. Cl., LXXVIII (1874), s. 508.

V. Hadîslerin takriri. Dinî ilmin, bildiğini kendisi de başkasından şifâhî surette öğrenmiş olan bir muallimin takriri ile öğrenilebileceği hakkındaki umûmî müslüman kanaati (krş. C. Snouck Hurgronje, *ZDMG*, L, 145), husûsiyle hadîs ilmi için pek eskiden beri riâyet edilen bir kaidedir. Hadîsi „işitmek“ lâzımdı; hattâ bilgilerinin eminliği ile şöhret kazanmış hadîs hâmillerinin takrirlerini bizzat dinlemek için, uzun seyahatlere katlanmak bile âdet idi. Peygamber, muhtelif vesileler ile, *fī ṭalab al-'ilm* („ilim aramak maksadı ile“) seyahati Allahın rızasını kazandıracak bir amel olmak üzere, tavsiye etmiştir. Bu *ṭalab* seyahatleri ve bu usûlün ifrâta vardırılması (msl. bir takım mârûf âlimlerin hemen hemen meçhûl olan bâzı hadîsleri sâdece „kulakla duymak“ maksadı ile, pek uzak memleketlere gitmiş olmakla övünmeleri gibi) hakkında bk. Goldziher, *ayn. esr.*, II 175—193.

Hadîs dersleri muallim tarafından takrir edilirdi. Talebenin birinin bir nüshadan okuması ve diğerlerinin dinlemesi, okunan şey üzerine muallimin icâbında tashihler yapması ve izahat vermesi de bu hususta, ekseriyâ, tatbik edilen bir tedris tarzı idi. Bu tarzda dahi, okuyucudan işitilmiş olan hadisler için „N. N. (hoca) bana teblig etti“ (*ḥaddaṯanī* yahut *aḫbaranī* ve buna *ḳirā'atan 'alayhi*, „hadîs kendisine okutularak“ kelimesi ilâve edilirdi) denirdi. Bir hocanın idâresi altında bu tarzda okunan hadîsleri dinlemiş olan kimse de, onları başkalarına teblig edebilirdi ve bunun için ekseriyâ hocasından bir *içāẓa* (icâzet; hadîsleri yaymak için, ruhsat veya müsâade) alırdı. Mamafih hadîslerin takririnde kadîm usûle her vakit riâyet edilmezdi. Ekseriyâ yazılı metinlerin istinsah ve mukabelesine ehemmiyet verilerek, takrir usûlü büs-bütün terk olunur idi. Bu hâlde hadîsleri istinsah etmekle iktifâ edilerek, bunların neşri, mûtad olan *ḥaddaṯanī* (yâni „N. N. bana teblig etti“) formülü ile, gûya bu hadîsler doğrudan-doğruya hocanın ağzından işitilmiş gibi, yayınlanırdı. *İcāza* âdetinin tafsilâtı ve bunun islâm âleminde nasıl bozularak, mâhiyeti değiştiği hakkında bk. Goldziher, *ayn. esr.*, II, 188—193; A. Sprenger, *ZDMG*, X, 9 v.dd.; W. Ahlwardt, *Katal. der arab. HSS. der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, I, 54—95.

Hadîslerin yazılı tesbiti (*kitābat al-ḥadīṯ*), bidâyette, bâzı muhitlerde tamamiyle merdût görülürdü. Yalnız itimâda şâyân kimselerin hâfızalarında duran ve sözle nakledilen hadîslere inanılır ve ekseriyetle gayr-i tam vesikalardan kâfi bir sihhat ve mutâbakattan mahrûm olarak, istinsah edilen metinlere itibâr edilmezdi; krş. İbn 'Asākir'in tavsiyesi: — „Hadîs toplamak için, gayretle çalış ve metin tahrifi marazı ile mâlûl olmaması için, hadîsi yazılı vesîkalardan değil, insanların kendilerinden öğren“ (Goldziher, *ayn. esr.*, II, 200). Bununla berâber kâğıda ve kitaba mürâcaattan tamamiyle ictinâp etmiş olan âlimler, dâimâ müstesnâ olarak, gösterilirler ve hadîslerin yazı ile tesbit edilmesi, en eski devirde bile bir tamâmül hâlini almış gibi görünmektedir. O zamanlar bu tarzda yazı, sâdece hâfızaya destek gibi kullanılarak, hakikatte ilmin satırlarda değil, „kalplerde“ (*ṣuṭūr*'da değil, *ṣudūr*'da) hıfzedileceği tasavvur ediliyordu. Hadîslerin yazı ile tesbiti ve bu tarza karşı serdedilen tenkitler hakkında tafsilât için bk. Goldziher, *ayn. esr.*, II, 194—202; ayn. mll., *ZDMG.*, L, 475, 489; LXI, 862; A. Sprenger, *ayn. esr.*, X, I v.dd.; ayn. mll., *Journ. of the Asiat. Society of Bengal*, XXV, 303—329.

Bibliyografya: Metinde adı geçen eser ve tetkiklerden başka bk.: al-Bokhari *Les traditions islamiqes*, O. Houdas ve W. Marçais taraflarından tercüme edilmiş ve hâşiyeler ve indeks ilâve olunmuştur (*Public. de l'Ecole des langues orientales vivantes.*, 4. seri, VI v.d.), I—III, Paris, 1903—1908; F. Peltier, *Le livre des testaments du Çahîh d'el Bokhâri*, izah ve şerhleri ihtivâ eden tercümedir (Paris, 1909); ayn. mll., *Le livre des ventes da Çahîh d'El-Bokhâri*, izah ve şerhli tercüme (Paris, 1910); ayn. mll., *Le livre des ventes du Mouwattâ de Mâlik ben Anas* (izahlı tercüme, Cezayir, 1911); W. Marçais, *Le taqrîb de d'En-Nawawi*, hâşiyeli tercüme (*JA*, 9. seri,

XVI, 315 v.dd., 478 v.dd.; XVII, 101 v.dd., 193 v.dd., 524 v.dd.; XVIII, 61 v.dd. — ayrı nüsha hâlinde de tabedilmiştir: Paris, 1901); A. N. Matthews, *Mishcât ul-masābîh or a collection of the most authentic traditions regarding the actions and sayings of Muḥammed* (Kalküte, 1809—1810); Th. Nöldeke, *Zur tendenziösen Gestaltung der Urgeschichte des Islam's* (*ZDMG*, LII, 16—33); I. Goldziher, *Die Religion des Islam* (*Kultur der Gegenwart*, I. kısım, bölüm III, 1. nısıf, s. 99 v.dd.); ayn. mll., *Vorlesungen über den Islam* (Heidelberg, 1910) s. 40 v.dd.; A. J. Wensinck, *A Handbook of early Muhammadan tradition, alphabetically arranged* (Leyden, 1927); ayn. mll. *Concordance et indices de la tradition musulmane: les six livres, le musnad d'al-Dārimî, le muvaṭṭaʾ de Mālik, le musnad de Ahmad İbn Ḥanbal, avec le concours de nombreux orientalistes* (Leyden, 1933—1936), I; J. Fück, *Die Rolle des Traditionalismus im Islam* (*ZDMG*, 1939, 93, s. 1—32); bunlardan başka bk. Goldziher, *Muhamm. Stud.*, II, 6. Krş. bir de Ahmed Naim, *Tecrid* tercümesi, I, mukaddeme ve buradaki eserler. (TH. W. JUYNBOL.)

HADÎSA. [Bk. HADÎSE.]

HADÎSE. ḤADĪṢA (A.) = yeni şehir; bâzı şehirlerin adıdır.

1. Ḥadīṣat al-Mavṣil, Dicle'nin şark sâhilinde kâin bir şehirdir; büyük Zāb'ın Dicle ile birleştiği yerden bir fersah yukarıdadır. Harâbeleri Tell al-Ṣa'îr tepesinde görülür. Şehrin menşe'i hakkında muhtelif rivâyetler vardır. Hişām b. al-Kalbî (İbn al-Faḳîh, s. 129 ve al-Balāẕurî, Bulak, s. 340)'ye göre, Harşama b. 'Afraca Musul'u kendisine merkez yaptıktan sonra, 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb zamanında Ḥadīṣa'ye gelmiş ve orada bulduğu iki kiliseli köye bir mıkdar arap nufus yerleştirmiştir. Bu rivâyetin (bk. Yāḳūt, II, 222) gerçekliğini te'yit eden Ṭabarî (I, 2807) olup, ona nazaran, Valîd hicretin 24. yılında Ermeniye'den dönerken, Ḥadīṣa'de konaklamıştır. Hamza *ḥadīṣa* kelimesinin farsça *nōkard* kelimesinin tercümesi olduğunu iddia eder. Eğer şu'ûbîlik gayreti ile uydurulmuş değilse, Ḥadīṣa isminin en iyi izâhını yine al-Balāẕurî vermiş oluyor ki, iddiasına göre, Anbār-Fayrūzşābūr'un „yeni şehrinden" buraya nakledilen bir kısım halk yeni yurtlarına bu adı vermişler imiş. Hamza ile diğer bâzıları şehrin „te'sisini" son Emevî halifesi Marvān II. b. Muḥammed'e ve Bar Bahlūl ise, onun babası olan Muḥammed b. Marvān I.'a atfederlerse de, bu tevcihler o zatların orada bâzı binalar inşâ ettirmiş olmalarından ileri gelmiş olsa gerektir; lâkin buraya, Musul'dan „daha yeni" olmasından dolayı, „yeni şehir" ismi verildiği şeklindeki izahlar uydurulmuş şeylerdir (krş. Yāḳūt, II, 22, Hoffmann, *Syr. Akten pers. Märt.*, s. 178; E. Reitemeyer, *Städtegründungen der Araber*, s. 83). Buranın en parlak zamanı, Abbâsî devrinin başlangıcında, halife al-Hādî'nin ölüm hastalığından evvel orada ikâmet ettiği ve âsî kumandan Mūsā b. Boġa'nın, al-Muhtadî'nin hilâfetinde, burayı kendisine büyük karargâh yaptığı günlere rastgelir (Ṭabarî, III, 578, 1827). Ahâlisi hıristiyan kalmıştır. Mār Abrahām, patrik ve katolikos olunca kaya kadar, Ḥadīṣa metropolidi (837—850) idi (Budge, *Thomas of Margā*, II, 508; Assemani, *Bibl. Or.*, III, 1, s. 508, n. 1).

Şehir Dicle'nin tatlı meyil ile yükselen şark sâhili üzerinde, yarım dâire şeklinde, inşâ edilmiştir. Câmii nehrin yanında idi; câmi müstesnâ, evler kerpiçten yapılmıştı. 'Abd Allāh b. 'Omar al-Ḫaṭṭāb'ın kabri burada gösterilirse de, bunun yanlış olması ihtimâli gâliptir; çünkü o zat Medine'de vefat etmiştir (Muḳaddasî, s. 139; *Marāṣid*, s. 292). Ḥadīṣa'nin, Irak eyâletinden daha geniş olan Savād'ın şimâlî noktası olmak üzere, zikredildiği vâkidir (Yāḳūt, III, 174; al-Dimişḳî, s. 185). Diğer taraftan bu şehir, dâimâ, Bagdad — Musul büyük posta yolu üzerinde bir menzil olarak gösterilir ki, o yolun güzergâhı şöyledir:

Baġdād — Baradān	4 fersah
Baradān — 'Ukbarā (şimdi 'Ukbarā)	5 fersah
'Ukbarā — Bāḥamşā (şimdi Nahr Abū Ḥamşa)	3 fersah
Bāḥamşā — Ḳādisîya (şimdi Ḳādisîya)	7 fersah
Ḳādisîya — Surr man rā' (şimdi Sāmarrā)	3 fersah
Surr man rā' — Cabiltā (Takrît'in karşısında, şimdiki al-Kanā'is)	7 fersah
Cabiltā — Sūdaḳānîya	5 fersah
Sūdaḳānîya — Bārimmā (al-Fatḥa'nın yanında, hakikatte 6 fersah)	5 fersah
Bārimmā — Sinn (aşağı Zāb'ın Dicle'ye karıştığı yerde)	5 fersah
Sinn — Ḥadīṣa (yukarı Zāb'ın Dicle'ye karıştığı yerden 1 fersah yukarıda, hakikatte 16—18 fersah)	12 fersah
Ḥadīṣa — Banū Tamyān (?)	7 fersah
Banū Tamyān (?) — Mavṣil	7 fersah

Lâkin Ḥamd Allāh al-Mustavfî bu güzergâhı XIV. asırda verdiği hâlde, bu hususdaki eski mâlûmatı tekrarlamaktan başka bir şey yapmamıştır; bu mâlûmat ise, onun yaşadığı zamanda artık hakikate tetâbuk etmiyordu. Bu hâl Dicle'nin Sāmarrā ile Baġdad arasındaki şimdiki yatağını XIII. asır başlarından beri işgâl etmiş olmasının neticesidir. Ḥadīṣa ise, diğer bir çok mahaller gibi, daha o zamanlar bile ıssızdı. Moğul istilâsı şehrin harâbîsine sebep olmuştu.

II. Ḥadīṣat al-Furāt, buna Ḥadīṣat al-Nūra („kireçli yeni şehir") adı da verilir; 'Āna'nin cenûbunda, 34° 8′ şimâl arzı ve 42° 26′ şark tûlü (Greenw.) üzerinde kâin olup, 'Āna kazasının bir nâhiye merkezidir. Asıl şehir bir ada üzerindedir; garp sâhilinde, kervan konağından başka, bir şey yoktur. 1910'da, posta vapurlarına yol açmak için, nehrin kayalıkları ve diğer engelleri atılmış ise de, vapur işletilmediğinden, şehir pek ziyâde inhitâta uğramıştır; evvelce burada 400 ev, 2 câmi, 3 mescit, 2 buğday değirmeni ve bütün nâhiyedeki 6.000 hurma ağacından 1.500'ünü ihtivâ eden hurmalıklar vardı. Sulama işleri *nāʿūra* denilen ve nehrin kuvvetli çağlayan teşkil ettiği yerlere kurulmuş olan büyük su depoları ile yapılır. Fırat vâdisinin garp yamacında kavkaalı kalker ocakları vardır; bunlar Irak'ın müstakbel îmar işleri için, büyük ehemmiyeti hâizdir. Orada XI. — XIII. asırlardan kalma üç evliyâ türbesi vardır: şimâlden cenûba giderken: 1. Şeyḫ al-Ḥadîd, Muḥammed b. Mūsā al-Kāẓim, 2. Sayyid Aḥmed al-Rifā'î evlâdı ve 3. Nūḥ'un gemisine binenlerden biri olduğu rivâyet edilen Naem al-Dîn. Şehrin tarihine gelince, Yāḳūt (II, 223), Aḥmed b. Yaḥyā b. Cābir'e atfederek, buranın daha 'Omar'den evvel, 'Ammār b. Yāsir'in idâresi zamanında, alınmış olduğunu kaydeder. Şehrin ada üzerinde bir hisarı vardır ki, halife al-Ḳā'im zamanında bile hâlâ işe yarıyordu (*Marāṣid*, s. 292). Abū Sa'd al-Sam'ānî'ye göre, ahâlisi hıristiyan idi.

Mevkii eskiden Fırat tariki ile yapılan Bagdad — Halep seferinin normal menzillerinden biri idi. Bunun içindir ki, bu yol burada gösterilmeğe değer; hususiyle eski yol cedvellerinde menzillerinin bir çoğu zikredilmiş olduğu hâlde, şimdiki haritalarda bulunmaması da burada gösterilmesine ayrıca sebep teşkil eder.

Kendi seyahat not defterlerime göre, menzil mesâfeleri şöyledir:

Baġdād — Nukta	6 saat
Nukta — Fallūca	6 saat
Fallūca — Ḳal'at Rumādî	10 saat
Ḳal'at Rumādî — Hît	11 saat
Hît — Baġdādî	8½ saat
Baġdādî — Ḥadīṣa	8½ saat
Ḥadīṣa — Fuḥayma	6½ saat
Fuḥayma — 'Āna	7 saat
'Āna — Nuhîya	7½ saat
Nuhîya — al-Ḳā'im	9 saat
al Ḳā'im — Albu Kamāl (vilâyet hudûdu)	5½ saat
Albu Kamāl — Ṣāliḥîya	7 saat
Ṣāliḥîya — Mayādîn	10½ saat
Mayādîn — Dayr al-Zavr	9½ saat

(krş. h. 1314'te mülâzım Mustafa Ziya'nın idâresi altında Şam'da basılmış olan *Rahnāma-i Baġdād*).

Eski yol cedvellerinden elimize geçmiş olanlar, mevki adları ve menzil sıraları bakımından, kusurludur; lâkin de Goeje'nin neşrettiklerinde bunlar ekseriyâ tam bir mutâbakat ile nakledilmiştir.

ḤURDAẔBİH, s. 73 ve ḲUDĀMA s. 217:

Baġdād — Saylaḥîn	4 fersah
Saylaḥîn — Anbār	8 fersah
Anbār — al-Rabb	7 fersah
al-Rabb — Hît	12 fersah
Hît — Nāvūsa	7 fersah
Nāvūsa — Ālūsa	7 fersah
Ālūsa — Fuḥayma	6 fersah
Fuḥayma — Nuhîya (dikkat!)	12 fersah

MUḲADDASÎ:

Baġdād — Saylaḥîn	2 berîd
Saylaḥîn — Anbār	1 merhale
Anbār — al-Rabb	1 merhale
al-Rabb — Hît	2 merhale
Hît — Nā'ūsîya	1 merhale
Nā'ūsîya — 'Āna	1 merhale
'Āna — Ālūsa	1 merhale
Ālūsa — Fuḥayma	1 merhale
Fuḥayma — Ḥadīṣa	1 merhale
Ḥadīṣa — Nuhîya (dikkat!)	1 merhale

v.b.

Görülüyor ki, İbn Ḥurdaẕbih ile Ḳudāma'de Ḥadīṣa ve 'Āna menzilleri atlanmış ve Muḳaddasî'de ise, bu ikisi birbirinin yerine konmak suretiyle, karıştırılmıştır. Haritalarda gösterilmemiş veya yanlış adlar ile gösterilmiş olan Ālūsa ve Nāvūsa mevkileri hâlâ mevcuttur.

III. Ḥadīṣa, Şam Ġūṭa'sında bir köy olup, ikinci adı Crş veya Crs'tir (Yāḳūt, II, 225, *Marāṣid*, s. 292). (E. HERZFELD.)

HADRA. ḤAŻRA (A. „bulunuş, huzûr"), mutasavvıflarca, kelimenin mânası, mürâdifi olan *ḥużūr* kelimesinden de geniş olarak, „Allahın huzûrunda olmak" mânasına kullanılır. Bunun mukabili olan kelime, *ġayba* (b. bk.; „bulunmayış" yâni Allahtan başka hiç bir şeyde olmayış) kelimesidir. Allah ile bu türlü nisbeti ifâde için, bu iki tâbirden hângisinin tercih edileceği, yâni bunlardan hângisinin bu nisbeti kemâli ile ifâde edeceği meselesi için, bk. hassaten Nicholson, *Kaşf al-maḥcūb* (s. 248 v.dd.). İbn 'Arabî, kendi vahdet-i vücud sistemini kurarken, bu tâbirin delâletini, yeni-eflâtûncu silsilede vücûdun merhale veya mertebeleri olan „beş ilâhî *ḥażarāt*"'a da teşmil etmiştir [bk. mad. 'ABD AL-RAZZĀḲ ve ḲABARŪT]. Bu tâbir-

ler hakkında, Curcānī'nin *Taʿrīfāt* (Kahire, 1321, s. 6)'ında kısaca izahat vardır ki, Horten tarafından tercüme edilerek, *Theologie des Islam* adlı eserinde (s. 294 v.d.) neşredilmiştir. Aynı eserin 151. sahifesinde Horten bu tâbirin az mârûf olan mânalarından da bahsetmiştir. Bk. *Kitāb al-ṭavāsīn*, nşr. Massignon, s. 183; bunda Ibn al-ʿArabī'nin *Fusūs al-ḥikam*'i mercî gösterilmektedir; bk. bir de Hughes, *Dict. of Islam*, s. 169. Plotinus felsefî mezhebinin „sudûr" doktrinine islâm felsefe lisanında *mażhab al-ḥażarāt* denilir (İbn Ḥaldūn, *Muḳaddima*, nşr. Quatremère, III, 69; trc. de Slane, III, 100). — Dervîşler, her cuma yaptıkları âyine *ḥażra* adını verirler [bk. mad. ZİKR]. — *Ḥażra* („hazret") kelimesinin Allah, evliyâ, peygamberler ve umûmiyetle ulemâ hakkında, bir hürmet tâbiri olarak, kullanılması ise, alelâde bir lûgat mevzuu teşkil eder.

(D. B. MACDONALD.)

HADRAMÛT. ḤAŻRAMAVT (ârâmî dilinde Ḥażram isminin cemi şekli olup, cenubî Arabistan'ın himyerî yazılı kitâbelerinde görülür), şimdi Ḥaẓramūt telâffuz edilmektedir. Arabistan'da Yemen'in şarkında 47° ve 53° şark tûlü ve 15° ve 19° şimâl arz dâireleri arasında bir m e m l e k e t t i r. Cenûpta — deniz, cenûb-i şarkîde — Mahra memleketi, şimâl-i şarkî, şimâl ve şimâl-i garbîde — Arabistan büyük merkez çölü ve cenûb-i garbîde — ʿAvālik [b. bk.] ve Vāḥidī [b. bk.] memleketleri ile hudûtlanmıştır. Ḥaẓramavt adı, arap rivâyetlerine göre, Ḥaẓramavt b. Ḥimyar... b. Yaʿrub b. Ḳaḥṭān'dan gelmiştir (Ḥaşarmāveth, *Tekvîn*, X, 26'da adı geçen Yoḳtan'ın oğludur).

Eski zamanlarda Ḥaẓramavt günlük memleketi olarak meşhur (ilk defa m. ö. 280'de Theophrat'ta Ἀδραμύτα) ve şimdikinden daha büyük idi. Strabon'un Χατραμωτῖται (Χατραμῖται; Plinius'ta Atramitae) adı ile zikrettiği kabîle büyük cenûbî Arabistan kabîlelerinin en mühimlerinden biri idi; baş şehirleri Sabbata (Sabata) idi. Bir yunan efsânesine göre, günlük ağacının öldürücü kokusu varmış ve bu sebepten, o ağaçların yetiştiği vâdiye „ölüm diyârı" adı verilmiş imiş. Arap lûgatçileri de Ḥaẓramavt adı ile o memleketin gayr-i sihhî hâli arasında bir münâsebet görerek, bu ismi, halk etimolojisi ile, *ḥażr* („şehir, memleket") ve *mavt* („ölüm") kelimelerinden mürekkep diye izah ederler; lâkin o memleketin Ḥaẓramavt adını yeni zamanlarda almış olması vâkıası bir tarafta dursun, Ḥaẓramavt'ın iklimi dâimâ sihhî olarak tanınmıştır. Peygamberden evvelki devirde Ḥaẓramavt'ta Ṣadaf veya Ṣadif kabîlesi sâkin idi. Bu kabîleye, Peygamberin doğduğu zamanlarda, Baḥrayn'den hicret eden 30.000'den fazla nüfuslu Kinda [b. bk.] kabîlesi iltihak etmiştir; bunların en mühim kolu Tucīb'ler idi ki, Hamdānī'nin zamanında 1.500 kişi idiler. Peygamberin zamanında Ḥaẓramavt'ta *ʿabāhila* unvanlı emîrler hüküm sürmekte idi; Kinda emîri Ḳays b. Aşʿaṯ, Peygamber zamanında, islâmı kabûl etti; Peygamberin vefatından sonra, islâmdan ayrıldı ise de, pek çabuk mağlûp edildi.

Ḥaẓramavt dağlık bir memlekettir; ortasından büyük bir vâdi ile onun kollarını teşkil eden oldukça mühim diğer vâdîler geçer. Sâhil boylu-boyunca tepeleri ihtivâ eder. Bunlardan sonra yüksek bir dağ silsilesi gelir ki, en yüksek kısmı Cabal al-ʿArşa adındaki büyük yayladır. Şimâlde, büyük vâdiden sonra, ikinci bir dağ silsilesi başlayarak, büyük çöle kadar yayılır. Her iki dağ silsilesi de, esâs itibârı ile, kalkerlerden teşekkül etmiş olup, umûmiyetle çoraktır; ancak şurada-burada *ṣabr* (sarı-sabır) ağaççıkları ile dikenli çalılara ve söğütlere rastlanır.

Büyük vâdî garptan şarka ve sonra cenûba giderek, Sayḥūt balıkçı köyünün yanında denize kavuşur; bu köy Mahrī'ler kabîlesine tâbidir. Büyük vâdi üzerinde en garpta bulunan şehir Şabva'dır. Şabva'den sonra yol kumlu ve ıssız denecek derecede tenha bir mıntakadan geçerek, münferit bir dağdan al-Ḳāʿima'ye varır. Bu yolun al-Ḳāʿima istikametinde solunda — Cābiya (iyice mezrûdur) ve Sūr vâdileri ve sağında da — ʿIrma Duhr ve Raḥiya vâdileri vardır (bu sonuncunun üzerinde mühim bir şehir olan Sahva (Wrede'de: Ṣahva) bulunur; Wrede'nin zikrettiği Baḥr al-Ṣafī de bu vâdidedir ki, burada, o seyyahın müşâhadelerine göre, kum ortasına atılan her şey batarak, kaybolmaktadır; Duhr ve Raḥiya vâdilerinin cenûbunda ʿAvālik'ler arâzisi başlar). Al-Ḳāʿima'nin cenûb-i şarkîsinde Ḳaʿūṣa ve Haynin (Haynan, Niebuhr'da aynı adlı vâdi üzerinde Hähnem, Hamdānī'nin zamanında *ḥiṣn*'ı ve çarşısı olan Tucīb'ler ile meskûn büyük bir köy idi) şehirleri bulunur. Ḳaʿūṣa'nin cenûbunda asıl ve büyük vâdinin sağ tarafında (ʿAmd şehrinde Nīr ve Rayda Arżīn vâdilerinin birleşmesinden hâsıl olan) üç vâdi doğar: ʿAmd, Davʿan ve al-ʿAyn (buna Hamdānī ʿAbr ismini de verir). Bunların ehemmiyetlisi olan Davʿan (Hamdānī'nin zikrettiği Davʿan şehri [Batlamyus'ta Θαυάνη] çoktan beri mevcut değildir) vâdisinin Davʿan al-Ayman adında bir sağ (garp) Davʿan al-Aysar adında bir de sol (şark) kolu vardır; vâdinin şimâl tarafına, münferit Ḥacarēn dağına izâfetle, Ḥacarēn adı verilir; aynı ismi taşıyan şehir de o dağın yanındadır [bk. ḤACARĒN]. Bu vâdide kalabalık bir nüfus sâkindir. Vâdinin en mühim yerleri şunlardır: al-Ḥurayba (vâdinin en cenûbundaki şehir); Şif (Seyf, Wrede'de Ssayf), Bişa, Ḳaydūn (Niebuhr ve Wrede'de Ḳahdūn; Ḥaẓramavt evliyâsının en büyüğü ʿAmūd al-Dīn lekabi ile mârûf Aḥmed b. ʿĪsā'nın kabri buradadır); hükümdar kabirleri denilen mezarların bulunduğu Maşhad ʿAlī; ayrıca şu yerleri de zikredebiliriz: al-Ḳarrayn, ʿAvra, Hodūn, Halbūn, Rihāb ve Arsama. Garbî ʿAmd ile şarkî ʿAmd'in birleştiği mahalden bir az ötede ʿAndal (Hamdānī'nin zamanında Ṣadaf'ler ile meskûn mühim bir şehir idi), Ḳāra (Hamdānī'de Ḳāra al-Aşbā) ve Aclāniya (Hamdānī bunu büyük bir şehir olarak gösterir). ʿAmd vâdisi üzerinde mühim bir şehir olan Ḥavra [b. bk.] bulunur. Büyük vâdinin Haynin şehrinden kadîm ve hâlâ mühim Şibām [b. bk.] şehrine kadar olan kısmına *Vādī al-Kasr* (Hamdānī'de, bir tepe üzerine inşâ edilmiş olan bir şehrin adına izâfetle Vādī Kasr Ḳaşāḳis yahut Ḳuşāḳis adı da verilmiştir), Şibām'dan sonraki kısmına Vādī Bin Raşīd, yahut Vādī al-Aḥḳāf (Hamdānī'de bu şekildedir), buna kısaca al-Vādī (Ḥaẓramavt) veya Vādī Masīla denir. Ana vâdide Şibām'ın şarkına düşen en mühim şehirler şunlardır: al-Ġurfa, Tarīs (Niebuhr'da Tris, Wrede'de Teryse; Hamdānī zamanında büyük bir şehir), Say'ūn (şimdi bu en büyük şehirdir ve başlıca irfan merkezidir), pek kadîm bir şehir olan Maryama, Bōr, Tāriba (Niebuhr'da Tarbe, Wrede'de Tyārby), eski payitaht Tarīm [b. bk.]; ʿĪnāt (aynı adı taşıyan vâdi üzerinde ʿEināt [b. bk.]) ve al-Ḳasm. al-Ḳasm'den sonra, Vādī Barahūt [b. bk.] üzerinde, Hūd Peygamberin mezarının bulunduğu Ḳabr Hūd'a varılır. Ana vâdide Şibām'ın garbında mühim bir şehir olan al-Ḳatn'i de zikretmeliyiz. Ḥavra'den al-Ḳasm'e kadar vâdi kalabalık bir nüfus ile meskûndur ve hurmalıklar, bahçeler, tarlalar ve bir çok köyler ile kaplıdır; al-Ḳasm'den Ḳabr Hūd'a kadar olan kısmın nüfusu azdır; Ḳabr Hūd'dan Sayḥūt'a kadar olan kısım ise, pek az meskûndur. Büyük vâdinin iki yanındakikol vâdiler üzerinde bulunan şehirler de zikredilmelidir: (şimâlde) Vidyān Sarr (Ṣāliḥ'in kabri buradadır), al-Naʿām, al-Coʿayma (bu iki şehir Şibām'ın şarkında), Madar (Say'ūn'un şarkında), Şibbī (Şebī), ʿAydīd (Evliyâdan ʿAydīd'in kabri buradadır, bu son ikisi Tarīm'in garbındadır ve al-Ġabrā (Tarīm'in şarkında); cenupta iki mühim vâdi olan Bin ʿAlī (Şibām'ın şarkında) ile ʿAdim (Wrede'de Odim, Tarīm'den bir az ötede). Sâhilde iki büyük liman olan al-Makallā [b. bk.] ile al-Şiḥr [b. bk.]'den sonra en mühim kasabalar şunlardır: Borūm (Brūm, Berūm mühim bir limanı vardır, Sprenger'e göre Batlamyus'un zikrettiği Prionotus budur), Fūva (bir kaçı az-çok büyücek olmak üzere, 50 hânelidir), Ġayl Bavazīr (nefis tütünleri ile mârûftur); al-Ḥāmī, [b. bk.], al-Şirma, ve Ḳoşayʿar. Sâhildeki vâdilerden şunlar zikrolunabilir: Cirba, Ḥuvayra ve al-Maʿdī. Ana vâdi ile kolları yalnız yağmur mevsimlerinde dolup-taşar; başka zamanlar kurudur.

Ḥaẓramavt'ın d a ğ l a r ı arasında şunları sayabiliriz: Ḥuvayra (aynı ismi taşıyan vâdinin yanında), ʿAbd Allāh Ġarīb, al-Fiḳra, daha evvel adı geçen al-ʿArşa yaylası, Ṭamḥa (hepsi şimâlde, sâhile yakındır), Rayda al-Dayyin (ʿAmd ve Davʿan vâdilerinin cenûbunda), Hasyūn, al-Ġūz, Rayda al-Maʿāra (ʿAdim vâdisinin cenûbunda) Ṣuvayġira (Ḥiṣn al-Ḳāʿ buradadır, Bin ʿAlī vâdisinin cenûbunda), Cahlān, Ġumdān, al-Ġayvār (ʿAmd ve Davʿan vâdilerinin şimâlinde), Cibāl al-Abtar (Cābiya vâdisi ile Haynin vâdisi arasında), Cilda (Ḥiṣn ʿArḳūb buradadır), Cişma (her ikisi Sayʿūn'un cenûbundadır), Vaṭī (Tarīm'in şimâlinde), al-Munayḥāz (Tarīm'in cenûbunda), Ġayl Bin Nomayn (Ḳabr Hūd'un şimâl-i garbîsinde). Şimâlî dağ silsilesinin garbında büyük bir yayla yükselir: Rayda al-Ṣayʿar (kadîm bedevî kabîlesi olan Ṣayʿar'a izâfetle, bu ad verilmiştir; bu kabîle Ṣadaf'lerin bir koludur ki, Hamdānī zamanında bu ad güzel bir deve cinsine de alem olmuştu). Bu yaylanın Nacd (Nayyid, Nacd Āl Kaṯīr ve Nacd al-ʿAvāmir) veya Cibā yaylası ile irtibatı vardır. Her iki yayla şimâlde Arabistan'ın büyük merkez çölü ile hudutlanır. Bu dağlar üzerinde az-çok ehemmiyetli hiç bir meskûn yer yoktur.

Ḥaẓramavt'ın iklimi kuru ve sihhîdir; yazın pek sıcak ve kışın pek soğuktur; yüksek dağlarda yazın bile sular donar. Yağmur mevsimi teşrîn I.'den şubata kadardır. Lâkin bu mevsim içinde de dört defa yağmur yağdığı nâdirdir; bâzı seneler bir damla yağmur düşmez; sâhilde yağmur daha bolca yağar. Toprağının mahsûlleri şunlardır: hububat, *ẕura* (bir nevi mısır), *duḫn* (bir nevi darı), hurma, üzüm, incir, *nabaḳ* meyvası, çivit, susam ve tütün. Toprak, sun'î surette, arteziyen kuyuları ile sulanır. Evler tuğladandır, bâzıları *ḥiṣn* üslûbunda inşâ edilmiştir; 2—4 katlıdırlar ve mazgalları vardır. Bedevîler kerpiç kulübelerde veya mağaralarda yaşarlar. Ḥaẓramavt'ta çadır yoktur; burada Arabistan'ın başka bir yerinde bulunan kahvehâneler de bulunmaz.

Ḥaẓramavt'ta hâkim sınıf kabîlelerdir. *Muḳaddam* denilen kabîle reisleri müstahkem saraylarda ikamet ederler, küçük askerî garnizonları vardır. Ticaret ve sanayi ile meşgûl

olan şehirlerin hür halkı *muḳaddam*'lerin reâyasıdır, bunlar *muḳaddam*'lere gâyet ağır vergiler vermekle mükelleftirler. Ḥaẓramavt sâhillerinin en büyük hukümdarı al-Şiḥr hâkimidir, al-Makallā, Ġayl Bavazīr, al-Ḥacarēn, Ḥavra, al-Ḳatn ve Şibām şehirleri de ona tâbidir. Dâhilde en büyük *maḳaddam* — Say'ūn hâkimidir ki, *sulṭān* unvanını hâizdir ve Tarīm, Tarīs ve al-Ġurfa şehirleri kendisine tâbidir. Ḥaẓramavt'ta şu kabîleler sâkindir: I. Barayk, Şabva tarafındaki köylerde (buranın bir kısmı al-Şiḥr'e âittir) yaşarlar; irsen Şeyh unvanını hâizdirler; II. Āl 'Amr, 'Irma ve Duhr vâdilerinde yaşarlar; III. Bayt Kinda, bu bedevîler iki şûbedir: 1. Āl Ṣay'ar (Rayda al-Ṣay'ar ile etrâfındaki dağlarda), 2. Āl Maḥfūṣ (evvelce Hacarēn'de idiler, şimdi civardaki dağlara dağılmışlardır); IV. Āl al-Karab, Cābiya vâdisinde Rakbān etrafında yaşayan bedevîlerdir; V. al-Naḥd, Raḥiya vâdisinin aşağı kısmı ile Ḳa'uṣa ve Haynin'e varıncaya kadar, ana vâdide yaşarlar (on şûbedirler; bunlardan en mühimi Ḥukmān'lar olup, Ḳa'uṣa'de ikamet eden reisleri bütün kabîlenin *muḳaddam*'idir); VI. Āl Ballaṣ ve VII. Āl Ḥaydara (her iki kabîle Raḥiya vâdisinin yukarı taraflarında bulunurlar); VIII. al-Ca'da (kabîlenin hemen hepsi 'Amd vâdisinde yaşar); IX. Āl 'Amūd yahut Banū 'Īsā (Şayḫ Aḥmed b. 'Īsā veya 'Amūd al-Dīn'e izâfetle), bunlar da irsî olarak *şayḫ* unvanını hâizdirler, Dav'an vâdisinde ve Rayda al-Dayyin'de yaşarlar (22 şûbedirler; en mühim şûbe Āl Muṭahhar olup, reisi Bişa'de ikamet eder); X. al-Ẕayābina (mfr. Ẕaybānī) ve XI. Āl b. Sa'd (her iki kabîle Vādī 'Ayn'da ve etrafındaki dağlarda yaşar); XII. Āl Yāfi', sâhilde ve al-Ḥacarēn, Ḥavra, al-Ḳatn ve Şibām şehirlerinde yaşarlar; şûbeleri: 1. Āl Ṣobay (bunlar da 8 koldur); 2. Āl Lab'ūs (mfr. al-Bu'sī, 4 koldurlar); 3. Āl al-Müṣṭah (8 kola ayrılırlar; en mühim kol Ḳa'ṭa (mfr. al-Ḳa'ayṭī olup, reisi bütün kabîlenin başıdır); XIII. Saybān, büyük bir bedevî kabîlesidir; şûbeleri: 1. Saybān (Ḥuvayra dağının şimâl ve şimâl-i garbîsinde yaşarlar); 2. al-Akābira (müfr. al-Akbārī; adı geçen dağın cenûp ve cenûb-i garbîsinde); 3. al-'Avābiṣa (müfr. al-'Avbaṣānī; Dav'an vâdisinin cenûb-i şarkîsinde); 4. Āl Baḥsan (müfr. al-Baḥsanī; Vādī Cirba ile etrâfındaki dağlarda); XIV. al-Hamūm ('Abd Allāh Ġarīb, al-Fiḳra, al-'Arşa, ve Ṭamḥa dağlarında yaşayan bedevîlerdir); XV. al-Şanāfira (efsâneye göre, Ḥaẓramavt'ın ilk hukümdarı), Şanfarī al-Hamdānī'nin ahfâdı olan bu büyük kabîlenin şûbeleri şunlardır: 1. al-Kaşīr (Kaşīrī; Şibām ile Say'ūn arasında yaşarlar, bunlar da 5 büyük kol olup, Ḳoşay'ar etrafında yaşayan Āl 'Abd al-Vodūd bunlardan biridir); 2. al-'Avāmir (al-'Āmirī; ana vâdide Say'ūn ile Tarīm arasında ve şimâlindeki dağlarda); 3. Āl Cābir (Cilda ve Cigma dağlarında ve Bin 'Alī ve 'Adim vâdilerinde yaşayan bedevîlerdir; Şanāfira kabîlelerinin reisi Say'ūn sultanıdır); XVI. Āl Bācaray (Say'ūn'un şimâl-i garbîsinde Kaşīr'ler ile 'Avāmir'ler arasında yaşarlar); XVII. Banū Ṣanna (müfr. al-Ṣannī); şu şûbelere ayrılır: 1. Āl Tamīm (büyük vâdide al-Ḳasm ile Ḳabr Hūd arasında yaşarlar; reisleri al-Ḳasm'da oturur); 2. al-Manāhil (Minhālī; Vādī Masīla'de Ḳabr Hūd ile Sayḫūt arasında ve şark ve garbındaki dağlarda yaşarlar; reisleri 'Īnāt'ta oturur); 3. Āl al-Simāḥ (müfr. al-Simāḥī; Vādī 'Īnāt'ın şimâlindeki tepelerde yaşayan bir bedevî kabîlesidir).

Ḥaẓramat'ta *ḳabā'il* ile *ra'īya*'dan başka, cemiyetin ayrı bir sınıfını teşkil eden *sayyid*'ler vardır ki, memleketin dinî eşrâfı sayılırlar. Sayıları pek çok olan bu eşrâfın halk arasında itibârları *muḳaddam*'lerin hâiz olduğu itibârdan fazla ve pek yüksektir; halk bunların ellerini öper. *Sayyid*'ler son derece muhafazakâr olup, yeniliğin her nev'inden nefret ederler; *ḥabīb* unvanını taşıyan bu eşraf bir takım âilelere ayrılır, âilelerin irsî reislerine, bir şerâfet unvanı olmak üzere, *munṣib* denilir. *Sayyid*'lerin bir çoğu, evliyâ gibi, ihtiram görür ve bunlara her taraftan hediyeler yağar; yine bir çoğu da ilimleri ile büyük bir şöhret kazanmışlardır. *Sayyid*'ler silâh taşımazlar ve umûmiyetle vergi vermezler. Bunlar kendilerini Arabistan'ın en yüksek eşrâfı sayarlar. Kendilerinin yukarıda adı geçen Şayḫ Aḥmed b. 'Īsā'nın ahfâdı olduğunu söylerler ki, rivâyete göre, bu zat da Peygamberin torunu Ḥusayn'in yedinci batından torunudur. An'aneye göre, Aḥmed b. 'Īsā, 80 kişilik maiyeti ile, asırlarca evvel, Basra'dan Ḥaẓramavt'a gelmiştir; işte *sayyid*'lerin ecdâdı bu adamlardır.

Ḥaẓramavt'ın ahâlisi (*ḥaẓramī*, cem. *ḥaẓārima*) takriben 180.000—200.000 kadar tahmin edilebilir. Bunlardan 30 %'u şehirlerde veya köylerde oturmaktadır. Hepsi şâfi'î mezhebinde olup, akîdece eş'arîdirler. *Sayyid*'ler ile habeş ve somalı köleler istisnâ edilirse, geri kalan halk asıl cedlerinin ensârdan olduğunu, yâni kendilerinin Peygambere yardımda bulunmuş medineli arapların neslinden geldiklerini iddia eden, bir kaç âileye mensûp olup, cenûbî arap (Ḳaḥtānī) soyundandırlar ve şu sınıflara ayrılırlar: 1. 'Alī ile Peygamberin kızı Fāṭima'dan doğan Ḥusayn sülâlesinden *sayyid* (cem. *sāda*)'ler; başka memleketlerin seyyidlerinden ayrılmak için, kendilerine Āli bā 'Alavī adını vermişlerdir. X. asrın ilk yarısında Ḥaẓramavt'a gelmişler ve yerli ahâli üzerinde büyük mânevî bir nufuz icrâ eden dinî esâslara dayanarak, bir nevî aristokrasi ihdas etmişlerdir. Bunlar ekseriyâ irsî reislerin idâresi altında, büyükçe âile birlikleri vücuda getirmişlerdir. — 2. *Ḳabā'il* yâni kabîle halkı; fi'len hâkim sınıf bunlardır ve kabîle, tâli kabîle, kabîle kolları ve büyük âileler şeklinde guruplanırlar. Köylerde ve şehirlerde esnaf ile karışarak yahut reis (*muḳaddam*)'lerinin müstahkem kaleleri etrafında kurulan mesken guruplarında yaşarlar. Silâh taşırlar. — 3. Bedevîler, yâni yarı göçebe kabîle halkı; bunlar otlakların bulunduğu yerlere göre, yerleşirler; silâh taşırlar ve muvakkat barınaklarda yaşarlar (çadır kullanmazlar); reisleri vardır, fakat bunların şehirliler üzerinde hukmü yoktur. — 4. Şehirliler, tüccar, meslek erbâbı ve kendi hesaplarına veya başkalarının hesabına çalışan küçük san'at erbâbı bunlardandır; silâh taşımazlar. Mesleklere göre, cemiyetlere ayrılmışlardır; reisleri tarafından tarhedilen vergilerin en ağır yükünü bunlar taşırlar. — 5. Hizmetkârlar (*şibyān*), daha ziyâde ziraat ile iştigâl ederler. Kendilerini eski habeş kölelerin ahfâdı sayarlar ve büyük merkezler civarında otururlar; silâh taşıyamazlar. Bunlara bir mıkdar köle de ilâve edilebilir.

XVIII. asrın son senelerinde buradan Malay adalarına, bilhassa Cava ve Madura'ya doğru, ticâret ile uğraşan ve aralarında bir çok *sayyid*'ler de bulunan mühimce bir hicret hareketi başlamıştı. Bunun neticesi olarak XIX. asrın yazlarına doğru, oralarda yerli ahâli arasında iktisadî ve dinî te'siri olan ve ana vatan ile irtibatı muhâfaza eden bir çok ticârî koloniler meydana geldi. Ḥaydarābād (Dekkan) hukümdarı olan Niẓām'ın hizmetinde bulunan Ḥaẓramī gönüllülerden müteşekkil askeri bilhassa bu arada zikre değer. XX. asrın başından beri İtalya Ḥaẓramavt'tan, Somali için, asker istihdâm etmektedir. Bu sebeple Somali'de teşekkül etmiş bir kaç küçük Ḥaẓramavt köyü vardır. Muṣavva'da yerleşmiş ḥazramavtlı tüccarlar da vardır.

Siyâsî taksimat. Ḥaẓramavt'ın asırlardan beri siyâsî vahdeti yoktur (bâzan arâzilerinin dışında kalan bâzı serbest şehirlerde kendilerine dayanan) sultanlardan, hür kabîlelerden ve yine hukümranlığı mahallî *sayyid*'lerin elinde bulunan serbest şehirlerden meydana gelmiş karışık bir câmiadan ibârettir. Garptan şarka doğru uzanan sâhil boyunca şu sultanlıklar vardır: 1. Vādī Mayfa'a munsabının şarkında takriben bir saatlik mesâfede bulunan Rās al-Ġuṣayn'den Rās al-Raṭl'e kadar uzanan al-Vāḥidī sülâlesinin bir dalına mensûp olan Bā 'l-Ḥāf sultanlığı; 2. Rās al-Raṭl'den Vādī Mayfa'a (Ḥacr) munsabının şarkında bir saatlik mesâfeye kadar uzanan ve al-Vāḥidī sülâlesinin diğer bir dalına mensûp Bīr 'Alī sultanlığı; 3. 1867'den beri al-Ḳa'ayṭī sülâlesine âit olan ve Bīr 'Alī sultanlığından Vādī Masīla'ye kadar uzanan Ḥaẓramavt sultanlıklarının en büyüğü olan al-Şiḥr.

Aralarında Şibām ve Do'ān dâhil bir çok münferit iç şehirler de bunlara âittir. Sülâlenin kuruluşundan beri buranın sultanı Ḥaydarābād hukümdarının arap askerî kıt'asının fahrî reisi unvanını hâizdir. Bu üç sâhil sultanlıkları, ayrı-ayrı muâhedeler ile, Büyük Britanya'ya bağlı bulunmakta idiler (Bā 'l-Ḥaf, 1888 ve 1895'te, Bīr 'Alī 1888 ve 1896'da, al-Şiḥr ve al-Mukallā 1888'de). Bu muâhedeler mûcibince, sultanlar İngiltere'nin muvafakati olmadan, her hângi bir ecnebi devlet ile münâsebetlerde bulunmayacaklarını da ayrı-ayrı taahhüt etmişlerdi. Buna karşılık İngiltere de, muâhedelerde kayıt olmamakla berâber, onlara külliyetli mıktarda senelik tahsisat verir.

İç kısımdaki sultanlıklar şunlardır: 4. al-Vāḥidī sülâlesinin üçüncü bir koluna mensûp Vādī Mayfa'a vâdisinin başlangıcına kadar şâmil olan sultanlık; 5. Tarīm'i, al-Gurfa'yı ve Tarīs'i içine alan ve Āl Kaşīr sülâlesine âit olan Sayvūn sultanlığı; 6. Vādī Masīla'nin ortası boyunca uzanan ve baş şehri Ḳasm olan al-Tamīmī sülâlesine âit olan sultanlık; 7. Bu sonuncuya komşu olan küçücük Barhūt sultanlığı; 8. Āl Burayk'lere âit olan Şabva sultanlığı. Serbest 'Īnāt şehri de ayrıca dikkate değer bir yerdir.

[Cava adasındaki müterakki müstâmerelerde 1927'de başlamış olan miliyet-ve islâhat tarafdarı bir cereyan, *sayyid*'lerin asrın terakkilerine karşı duydukları nefreti yenmeğe, büyük sultanlardan islâhat elde etmeğe ve memleketin birliğini sağlayan harekete yardıma uğraşmaktadır. Al-Şiḥr ile Sayvūn sultanları mayıs — haziran 1932'de al-Mukallā'da, ileri gelenlerden mürekkep bir kongrenin toplanmasına fi'len rızâ göstermiş ve bu hareketi iyi karşılamışlardır].

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazīra*, s. 85, 1—89, 2, 128, 25—26, 134, 18—19, 177, 17, 188, 21—24, 203, 16 ve İndex; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 284—288; Maḳrīzī, *Über Ḥadramawt* (nşr. P. Berlin Noskowiyy, Bonn, 1866); C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 283—289; H. v. Maltzan, *Adolph von Wrede's Reise in Ḥadhramaut* (Braunschweig, 1873); K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 268—280, 284—292, 609—644; F. Wüsten-

feld, *Die Ṣufiten im XI. (XVII.) Jahrh.*, s. 142, 143, 144, 145, 147; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 84 v.d., 161—167, 189—190, 195, 197, 216, 246, 250, 272, 305—307; arapça *al-Cavā'ib* gazetesinin 18 rebiyülevvel 1299 (İstanbul, 8 şubat 1892) tarihli nüshasında Ḥaẓramavt hakkında bir makale vardır; M. J. de Goeje, *Hadhramawt, Revue coloniale internationale* mecmuasında (II, 1886), s. 101—124; Van den Berg, *Le Ḥadhramout et les colonies Arabes dans l'Archipel Indien* (Batavia, 1886); Leo Hirsch, *Reisen in Südarabien, Mahraland und Hadramūt* (Leiden, 1897); Th. Bent ve Mrs. Th. Bent, *South Arabia* (London, 1900), s. 70—226; C. Snouk Hurgronje, *Enkele zegswijzen en een raadsel der Ḥadhramieten* (*Feestbundel M. J. de Goeje*, Leiden 1891); *Linterdit séculier* (*rifgèh*) *en H'adhramôt* (*Revue africaine*, 1905, s. 92—99); ayn. mll., *Zur Dichtkunst der Bâ'Atwah in Ḥadhramôt* (*Orient. Stud., Th. Nöldeke ... gewidmet*, s. 97—107); ayn. mll., *Sa'ad es-Suwênî, ein seltsamer Walî in Ḥadhramôt* (*Zeitschr. f. Assyriol.*, XXVI, 221—239); ayn. mll., *Arabie en Oost-Indie* (Leiden, 1907, s. 19 v.d.; frns. trc. *Revue de l'Hist. des Rel.*, LVII, 1908, s. 74 v.d.); C. Landberg, *Etudes sur les dialectes de l'Arabie méridionale* (Leiden, 1901—1913); *Arabica*, III—V (Leide, 1805—1898), tür. yer.; W. Hein, *Ein Beitrag zur Statistik Südarabiens* (*Mitt. d. Geogr. Gesellsch.*, Wien, XLVI, 216—264); ayn. mll., *Mehri und Ḥaẓrami-Texte gesammelt im J. 1902 in Gischin* (tetkik ve nşr. D. H. Müller, *Südarabische Expedition*, IX; krş. bir de ḥaẓramî metinleri, VII); D. C. Phillot ve R. F. Azoo, *Some Arab Folk Tales from Ḥaẓramaut* (*Journ. and Proc. of the Asiat Soc. of Bengal*, II, 1906, s. 399 v.dd.); W. H. Valentine, *Modern Muhammedan Coins* London, 1910). Bibliyografya için bk. bir de Fr. Hommel, *Südarab. Chrestom.*, ve O. Weber, *Studien zur südarab. Altertumsk.*, III (*Mitt. der Vorderasiat. Gesellsch.*, 1907); *Encylopedia Italiana* (Milano, 1933), 302 v.d.

(J. SCHLEIFER.)

ḤADŪR. [Bk. HADÛR.]

HADÛR. ḤAŻŪR (ḤADŪR NABÎ [NEBBÎ] ŞU'AYB), cenûbî Arabistan'da bir dağ; Alhān'ın Sarāt gurubundan olup, Ṣan'ā [b. bk.]'nın garbında Vādî Sahām ile Vādî Surdud arasında Ḥarāz [b. bk.] dağlarının yanındadır. Ḥarāz dağlarından, Hamdānî zamanında Ṣulayḥ'ler (Banî Hamdān'ın bir şûbesi) ile meskûn Balad al-Aḫrūc (bugün Ḥayma, b. bk.) ile ayrılmıştı. Ḥażūr ismi, *Kur'an* (krş. VIII, 83 v.dd. ve XI, 85 v. dd.)'da zikri geçen ve Ḥażūr dağı üzerinde toplanmış olan kavmini dine dâvete gönderilmiş ve onlar tarafından orada katledilmiş olan Peygamber Şu'ayb b. Mahdam'ın cedlerinden Ḥażūr b. 'Adî b. Mālik'ten gelir.

Dağın yüksekliği 3.100 m. kadardır; arap an'anesine göre, Ḥażūr tufanda suların üstünde kalan üç dağın (diğer ikisi: Cabal Şahāra [Şuhāra] ile Ḥavlān'da Kanin [b. bk.]'dir) en yükseğidir. Ḥażūr dağının en yüksek tepesi Cabal Bayt Ḥavlān adı da verilen Cabal Ḳāhir olup, dâimâ (hususiyle kısırlıklarından kurtulacakları ümidi ile genç kadınlar tarafından) ziyâret edilen peygamber Şu'ayb'in kabri, câmi ile birlikte, bu tepenin üzerindedir. Ramazanın son gününde ve 'Arafāt gününde burada büyük şenlikler yapılır. Câminin bulunduğu terastan bütün Yemen muhteşem bir levha hâlinde görünür. Cabal Ḳāhir'in 600 m. garp — cenûb-i garbîsinde Cabal 'Izzān bulunur; onun cenûbunda da Żabaḥ, Manṣūra ve Żabyān (burada aynı isimdeki köy ile kadîm harâbeler vardır) dağları kâindir. Cabal Zā'la, Ḳāhir'in cenûbuna düşer.

Ḥażūr'un şarkında Ḳā'a Sahmān denilen geniş sâhada Metne (Niebuhr'da: Möttene), Sahmān (buna Mirriḥ de denilir), Bayt Mahdam, Bayt Radam, Dā'er, Mesyeb (Masyab), Bayt Ḳāhin köyleri vardır ki, bunlara şimdi Bilād al-Bustān adı verilmektedir. Metne'ye türkler Ḫān Sinān derler (deniz seviyesinden 2.600 m. yükseklikte olan bu yerde, Sinan Paşa tarafından inşâ edildiği söylenen büyük bir *semsere* mevcut olup, yolcular burada meccânen ikamet edebilirler).

Ḥażūr'un meskûn mahalleri arasında şunlar da sayılmak lâzımdır: al-Ḳarya, Rakb veya Rakab (Ḳarya'nın şimâlinde), Ca'lal (Ḥażūr'un şimâl-i garbîsinde), Sāda (Hicra) köyü olan Ẓuhār veya Zuhār (cenûp'ta). Dağlarda bir çok vâdîler vardır (başlıcaları: Vādî Dā'ūd ve Vādî Yāzil; bu ikincinin adı cenûbî Arabistan kitâbelerinde sık-sık geçer) ki, bunlar Ḥārid, Surdud ve Sahām adlı büyük vâdîlere iltihak ederler. Dağın vâdilerinde, muhtelif meyva ağaçlarından başka, nefis üzümler de yetişir; Ḥażūr'un çukur yerlerinde bilhassa *ẕura* (bir nevi darı), ondan sonra da arpa ve *burr* (bir nevi buğday) ekilir.

Ḥażūr Şu'ayb üzerinde hemen her kış kar eksik olmaz; bâzan metrelerce kar yağar ve günlerce yerde kalır; o derece ki, halk evlerinden çıkamaz.

Hamdānî'nin zamanında Miḫlāf Ḥażūr başlıca şu havâliyi ihtivâ ederdi; al-Ma'lal (bk. Müller, *Cazira*; Glaser'in bahsettiği Ca'lal yerine bu kelimeyi kullanır ve bunu cenûbî Arabistan kitâbelerindeki *m'lln* kelimesi ile bir tutar; Glaser'in bahsettiği Ca'lal, Vāżi' ve Ḥaḳl Sahmān ile asıl al-Ma'lal [al-Ca'lal])'den müteşekkildir; Ma'zin („Yemen'in iki bahçesi" sayılan Żahr ve Żila' ile Rī'ān veya Rari'ān'ı ihtivâ eder); Şamm (aşağı kısmı), Māẓiḥ, Şābiḥ, al-Aġyūm, Barayş, Masyab, al-Ṣayad. Imru'u 'l-Ḳays'ın şiirlerinden birinde zikrettiği Ḥażūr'un katı beyaz balı Arabistan'da meşhûrdur. Hamdānî'ye göre, Ḥażūr ahâlisi galat ve kötü bir arapça (himyerî lisanı) konuşurlardı.

Ḥażūr Şu'ayb'den başka olup, Ḥażūr al-Ṣayḥ adı verilen Banū Azd'in Ḥażūr'u ise, al-Maṣānî' (al-Maṣāna'a)'ın Sarāt silsilesinden büyük bir dağdır. Yüksekliği 2.950 m. kadardır.

Ḥażūr Şu'ayb ile Banū Azd'in Ḥażūr'u, zamanımızda, Glaser tarafından gezilerek, istikşâf edilmiştir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 289; III, 73, 202; IV, 437; Hamdānî, *Cazira*, s. 68, 16, 20, 22, 72, 1, 7—8, 82, 1, 4—5, 106, 9—23, 107, 10—11, 15—16, 109, 8, 125, 12, 24, 25, 126, 4, 14, 135, 10, 193, 6, 198, 21—24; K. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 233; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 721; E. Glaser, *Von Ḥodeida nach Ṣan'ā* (*Petermann's Mitteilungen*, XXXII B., 1886, s. 42—45 ve levha 1).

(J. SCHLEIFER.)

ḤĀF. [Bk. HÂF.]

HÂF. ḤĀF, Horasan'da bir şehirdir. Adının daha doğru şekli Ḥvāf'tır; ilk defa olarak, al-Muḳaddasî bunu Ḥavāf şeklinde kaydetmekte ve Nîsābūr'un bir nâhiyesi olarak göstermektedir. Müellif bu nâhiyeyi küçük, fakat külliyetli nar, üzüm ve kuru üzüm yetiştiren bir yer olarak tavsif eder. Bu zâta göre, Ḫāf'ın merkezi S(a)lūmak idi. Yāḳūt'a göre, bu mıntaka Herat'ın Būşenc'i ve Nîsābūr Zūzen'i ile hem-hudut idi; 3 şehri ve 200 köyü vardı. Şehirlerin adı Sancān, Sīrāvand ve Ḥarcird idi. Ḳazvînî, Ḥavāf'ın Nasā civarında olduğunu tahmin eder; ona göre, burası kalabalık bir halkın oturduğu büyük bir yer idi; bir çok köyleri, bahçeleri ve akar suları vardı. Sayyid al-Murtażā'nın Ḫāf şekli ile zikrettiği ve „acemler memleketinde bir köy" diye tavsif ettiği yer de bu olsa gerektir.

Bugünkü Ḫāf, Hari-Rūd'un bir kolu kenarında, Turşiz ile Kalay Nāżir arasında Nîsābūr'dan geçerek, Hazer denizinden Herāt'a giden cenûp yolu üzerindedir. Prellberg, Mac Gregor'a istinâden, nüfusunu 15.000 olarak tahmin etmektedir. Aynı müellif, Clerk'e istinâden, merkezi olan Ḫāf'ı, etrafı güzel bahçeler ile çevrilmiş, 500 evi muhtevî ve bir çok kaleleri olan bir belde şeklinde, tasvir etmektedir. Ḫāf deresi boyunca dört ingiliz mili uzunluğunda tarlalar ve köyler bulunur. Köyler arasında mühim olanları şunlardır: Nāṣirābād, (300 ev), Salama ve Sungun (400 ev). Bu sonuncusu Yāḳūt'un Sancān'ına tekabül ediyor ve Salama, al-Muḳaddasî'deki S(a)lūmak'in yeni şekli olabilir; daha eski bir devirde bu mıntakanın merkezi imiş. Ḥarcird, Yāḳūt'a göre, Būşenc civarında idi ve buna göre, Ḫāf nâhiyesinin şark kısmında kâin olması icâp eder ki, bugün burada, Kelay Nāżir kalesi hâricinde, hiç bir meskûn mahal kalmamıştır. Ḫāf nâhiyesindeki köylerin sayısı, Bunge tarafından, 26 olarak tahmin edilmektedir.

Bibliyografya: *BGA*, III, 300, 319; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 479; al-Ḳazvînî, *Āṣār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), s. 244; *Tāc al-'arūs*, VI. 106; Prellberg, *Persien eine historische Landschaft*, s. 33 v. d.; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 218; Blochmann, *Ā'in-i Akbarî*, I, 445.

(P. SCHWARZ.)

ḤAFA'. [Bk. ḲIRṬĀS.]

ḤAFĀCA. [Bk. HAFÂCE.]

HAFÂCE. ḤAFĀCA, 'Uḳayl'in Havāzin koluna bağlı bir şûbedir. Bu bedevîler islâmiyetin başlangıcında Arabistan yarım adasında sâkin diğer kabîlelerden daha uzun bir müddet kudretlerini muhâfaza etmişlerdir. Ensâb âlimleri, bu şûbenin ceddi olarak, Ḥafāca b. 'Amr b. 'Uḳayl'i göstermektedir. 11 kola ayrılmışlardı: Mu'āviya Ẕu 'l-Ḳarḥ, Ka'b Ẕu 'l-Nuvayra, al-Aḳra', Ka'b al-'Aṣġar, 'Āmir, Mālik, al-Hayṣam, al-Vāzi', 'Amr, Ḥazn ve Ḫālid. Bunlar islâmiyetten evvel Medine'nin cenûb-i şarkîsinde oturmakta idiler ve bir kaç köyleri vardı. Bunlar arasında Sarv Lubn ve Şarā'in adları bilinmektedir. Yüz sene sonra bunlar daha çok şarkta gösterilmektedir. O zaman Yamāma dâhilinde Ḥanîfa kabîlesi ile harp hâlinde idiler (*Aġānî*,[1] VII, 122). IV. asrın ilk yarısında Yamāma'deki karmatîlerin çıkardıkları kargaşalıklar yüzünden, bunların daha şimâlde Irak hudutlarına doğru çekilmek zorunda kalmış olmaları muhtemeldir. Bunlar bu mıntakada IV. asrın sonuna doğru, emîrleri Sumāl ile oğullarının riyâsetinde, Kûfe'de yerleşmiş ve hâkimiyeti ellerine almış bulunuyorlardı. Evvelâ akrabaları Banū Yuzîd (Wüstenfeld'in cedvellerinde kaydedildiği gibi, Bozid yahut başka yerlerde görülen Yazîd değil)'in müttefikleri olmuş olacaklardır. Banū Yuzîd, Musul ve civarı memleketlere kuvvetli bir surette yerleşmiş idi. Bununla berâber, aralarında anlaşma yok idi. 391 (1000) senesinde Ḳarvāş bun-

lara Kûfe'de saldırınca, memleketi terke mecbûr oldular ve Fırat boyunca, Suriye'ye doğru çekildiler. Burada bir sene kadar kaldıktan sonra, 'Abbâsî kumandanlarından Abû Ca'far al-Ḥaccâc tarafından, al-Madâ'in'i muhâsara eden Banû 'Uḳayl'e karşı imdâda dâvet edildiler. Böylece yine eski yerlerine dönmüş oldular ve muhtemelen Bagdad hukûmetinin kendilerine verdiği silâhlardan istifâde ederek, bir kaç sene sonra, 402 (1011)'de, bir hacc kafilesine taarruz ettiler. Vâḳisa'den çölün pek yakınında bulunan Kûfe'nin cenûb-i garbîsine kadar bütün kuyuları zaptetmiş bulunuyorlardı. Hacca gidenleri kuyularda karşılayarak, üzerlerine saldırıyorlar ve esir ediyorlardı. Bu muvaffakiyetlerden cesaret alarak, 'Uḳaylî'lerin elinde bulunan Fırat'ın sol sâhilindeki arâziyi istediler ve Sumâl'in oğulları Sulṭân, 'Ulvân ve Racab'in kumandası altında, al-Anbâr'a karşı yürüyerek, civardaki sâhayı baştan-başa talan ve şehri muhâsara ettiler. Bagdad'dan gönderilen ve 'Uḳaylî'lerden yardım gören bir ordu, bunları oradan püskürttü ve Sulṭân esir edildi ise de, Abu 'l-Ḥasan b. Mazyad al-Asadî'nin şefâati ile, bilâhare serbest bırakıldı. Henüz yeni bırakılmıştı ki, bir sene sonra, 403 (1012/1013)'te Bagdad'da, sultanın adamlarının kendi kumandasında ve Kûfe civarında memleketi yağma ettikleri haberi geldi. Bunlara karşı bir ordu gönderildi ve Abu 'l-Ḥasan İbn Mazyad'in de yardımı ile, al-Rummân deresine bir baskın yapıldı. Sulṭân düşmanlarının elinden kurtuldu ise de, kardeşi Muḥammed esir düştü; bu mağlûbiyetinin neticesinde, bir çok hacc yolcuları düştükleri esâretten 403'te kurtuldular. Bu sûretle her kesin öldüklerini zannettiği hacılar Bagdad'a avdet ettiler. Bu arada 'Uḳaylî emîri Ḳarvâş esir edilmiş ve tekrar bırakılmıştı. O da Sulṭân b. Sumâl ile birleşmeğe gayret eden Ḥafâca'ler ile el birliği yapmağa çalışıyordu. Lâkin irtibatlarını te'sis ederemez, Bagdad'dan gönderilen kuvvetlerin hücûmuna uğradılar ve bozgun hâlinde kaçmağa mecbûr kaldılar. Her ikisi de aff talebinde bulundular ve affedildiler. Bundan sonra bir kaç sene kadar nisbî bir sulh devresi geçti; lâkin 417 (1026)'de Dubays b. 'Alî b. Mazyad al-Asadî ve o zaman Ḥafâca'lerin reisi olan Abu 'l-Fityân Manî' b. Ḥassân ile, Savâd [b. bk.]'da Ḳarvâş'a âit olan malları yağma etmek üzere, sefere çıktılar. Bagdad kuvvetleri kendilerine yardım ediyordu. Ḳarvâş'ı hâkim olduğu Kûfa civarında muhâsara ettiler. Ḳarvâş şimâle doğru kaçtı ve Asad ile Ḥafâca kuvvetleri tarafından tâkip edildi; bunlar neticede al-Anbâr'ı zaptettiler; lâkin bu muvaffakiyetten sonra, iki kabîle yeniden dağıldı ve otlaklarına gittiler. O zaman Manî' b. Ḥassân, adamları ile berâber, Bagdad ile Kûfa arasında olup, Dubays b. Ṣadaḳa b. Mazyad'e âit bulunan al-Câmi'ayn şehrine doğru yürüdü ve civardaki havâliyi yağma etti; lâkin Dubays'in tâkibine uğrayarak, şimâle döndü ve al-Anbâr'a taarruz etti. Ahâli bir müddet müdâfaa etti. Fakat şehrin etrafında sûrlar bulunmadığı için, Ḥafâca'ler buraya girmeğe muvaffak oldular; her şeyi yaktılar ve yağma ettiler. Ḳarvâş'ın, Bagdad kuvvetlerinin de yardımını te'min ederek, kendilerini tardetmek üzere, geldiğini öğrenince, şehirden çıktılar ise de, az sonra tekrar gelerek, bir daha gayret ettiler. Nihâyet Ḳarvâş bunları buradan kovmağa muvaffak olunca, kışı orada geçirdi ve başka baskınlara mârûz kalmamak üzere, şehri koruyacak sûrlar inşâ ettirdi. O zaman Manî', Büveyhîlerden Abû Kâlicâr'ı metbû tanıdı ve cenûba Kûfe'ye hareket ederek, Abû Kâlicâr nâmına hutbe okuttu. Buna karşılık Fırat suları üzerinde kazâ salâhiyetini elde etti. Bunun neticesinde Dubays 420 (1029)'de Abû Kâlicâr'a tâbiiyet râbıtasını kesti. Asıl korktuğu Ḥafâca'lerin talanları idi. Bundan sonraki seneler zarfında Ḥafâca'ler bâzan bir tarafı ve bâzan öteki tarafı tuttular ve 425 (1033)'te, Dubays, kardeşi Ṣâbit aleyhine mücâdeleye girdiği zaman, birincisinin tarafına geçtiler; lâkin Ḥafâca reisleri arasında da mücâdeleler zuhûr etti ve bu arada 'Alî b. Ṣumâl öldürüldü. Yeğeni al-Ḥasan b. Abî 'l-Barakât kabîlenin reisi oldu. 428 (1036)'de Ḥâcib Bars Toğan Bagdad'da isyan edince, halifenin kumandanı al-Basâsîrî isyanı bastırmak üzere başka kabîleler ile berâber, Ḥafâca kabîlesini de kullandı. Neticede Bars Toğan idam edildi. Bundan sonraki bir kaç sene zarfında, Ḥafâca'ler hakkında bilgimiz yoktur; lâkin 446 (1054)'da Dubays'e âit olan topraklara al-Câmi'ayn'e karşı yeniden taarruza geçerek, burasını yağma ettiler. Al-Basâsîrî'nin Dubays'in yardımına gelmesi üzerine, Ḥafâca'ler çöle çekildiler ise de, tâkîbe uğradılar ve müstahkem mevkileri olan Ḥaffân muhâsara ve tahrip edildi. Yalnız kale, muhkem inşâ edilmiş olduğu için, kurtuldu. Aynı sene zarfında al-Basâsîrî, halifeye karşı isyan ettiği zaman, uzun bir muhâsaradan sonra, al-Anbâr'ı zaptetti. Ele geçirdiği esirlerin 100 kadarı Ḥafâca kabîlesine mensûp idi. Yeniden nisbî bir sulh devresi başladı; fakat 485 (1092)'te Bagdad'dan gelen hacc yolcuları Kûfe'den geçerken, Ḥafâca'lerin taarruzuna uğradılar. Bu haber Bagdad'a gelince, Ḥafâca'lere karşı kuvvet gönderildi. Ağır zâyiâta uğrayan Ḥafâca'ler, bu andan itibâren, büyük zarar îkâ edemeyecek hâle düştüler. Bir kaç sene sonra, 499 (1105)'da Ḥafâca'ler

ile 'Ubâda'li Ṭayyi' kabîlesi arasında, çalınmış bir kaç deve yüzünden, münâzaa çıktı. Bu sonuncuların tahminen 500 muhâribi olmasına karşılık, Ḥafâca'ler aynı mıkdarda adam çıkaramadılar; lâkin Asad'lerin reisi Ṣadaḳa b. Manṣûr [b. bk.]'un yardımı ile, gâlip geldiler. Fakat bu muvaffakiyet de kısa sürdü. Ertesi sene içinde, bu defa Ṣadaḳa'nın oğlu Badrân'dan yardım gören 'Ubâda kabîlesi Ḥafâca'leri kat'î bir hezîmete uğrattı ve otlaklarını terk ederek, şimâle Suriye'ye doğru çekilmeğe mecbûr etti. Bu andan itibâren 'Ubâda, Savâd civarındaki arâziyi işgâli altına almış oldu. 536 (1141/1142)'da Ḥafâca'ler yeniden Irak'a saldırdılar; lâkin kendilerine karşı gönderilen kuvvetler bunları kolaylıkla püskürttüler ve bir çoklarını da öldürdüler. Ḥafâca'lerin ne kadar zayıfladıklarını anlamak için, 556 (1161)'da mahrûm kaldıkları ve görünüşe göre, kendilerine vaad edilen hurma ve başka yiyecekleri istemek üzere, Hille ve Kûfe civarında toplandıklarına dikkat etmek kâfidir. Her iki şehrin vâlileri onların bu isteklerini reddettiler; Hille vâlisi Ḳayṣar, bunları tardetmek üzere, 250 asker gönderdi ve Kûfe vâlisi de aynı şeyi yaptı. Fırar hâlindeki Ḥafâca'leri, Fırat boyunca, Raḥbat al-Şâm'a kadar tâkip ettiler. Ḥafâca'ler daha ileri gidemeyerek, burada durdular. Vukua gelen muhârebede Hille vâlisi Ḳayṣar öldürüldü. Kûfe vâlisi Arġaş ise, Raḥba vâlisine ilticlâ etti. O zaman Ḥafâca'ler son raddeye geldikleri için harbe tutuşmağa mecbûr kalmış olduklarını söyleyerek, aff talep ettiler. İtizarları, kendilerine karşı yürümüş olan ve bunları çölde tâkipten hiç bir fâide hâsıl olmayacağını anlayan vezir İbn Hubayra tarafından, kabûl edildi. Ḥafâca'lerden, sonuncu defa olarak, 588 (1192) senesinde, 'Âmir kabîlesinin tehdidine mârûz kalan Basra şehrinin yardımına gelmeleri dolayısı ile, bahsedilir. Anlattığımız vak'alardan başka, Ḥafâca'lerin Balduin'in Haleb'e karşı felâketli seferinden sonra sığındığı Ṭibariya'yi 507 (1113) senesinde muhâsara eden arap kabîleleri arasında da bulunduklarını biliyoruz.

Ḳalḳaşandî'ye göre, Ḥafâca kabîlesinden bir kol aşağı Mısır'da yerleşmişti. Bu kabîlenin eski şâirleri arasında Laylâ al-Aḫyalîya'ye karşı aşkı ile ve bir akında ölümünden sonra, bu kadının kendisi hakkında, söylediği mersiyeler ile meşhûr olan Tavba b. al-Ḥumayyir vardır.

Bibliyografya: al-Nuvayrî, *Nihâyat al-arab* (Kahire, 1342), II, 340; al-Ḳalḳaşandî, *Nihâyat al-arab* (Bagdad, 1322), s. 207; Wüstenfeld, *Tabellen* ve *Register*; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, tür, yer.; Hilâl al-Ṣâbi' (nşr. Amedroz), Leyden, 1904, tür. yer.; İbn Ḫaldûn, *al-'İbar* (Kahire tab.), bilhassa IV. cild; bundan başka bütün V. (XI.) asır tarihçilerinin eserleri. (F. KRENKOW.)

ḤAFÂCÎ. [Bk. HAFÂCÎ.]

HAFÂCÎ. AL-ḤAFÂCÎ, AḤMED B. MUḤAMMED B. 'OMAR AL-ḤAFÂCÎ (1571—1659), ismi ŞİHÂB AL-DÎN AL-MİṢRÎ AL-ḤANAFÎ diye anılırdı. 979 (1571) senesine doğru Kahire civarında doğmuş ve ilk tahsilini, kendisinin de devrinin Sîbavayh'i diye tavsif ettiği dayısı Abû Bakr al-Şanavânî'den almıştır. Onun hocalığı altında hem hanefî ve hem şâfi'î fıkhını öğrendi; İbrâhîm al-'Alḳamî ile Peygamberin Ḳâżî 'Iyâż [b. bk.]'ın *al-Şifâ'* adlı siyerini tetkik etti ve bir de Dâ'ûd al-Başîr'in nezâreti altında tıp öğrendi. Daha sonra, babası ile birlikte, hacca gitti ve Mekke ile Medine âlimlerinin derslerinden istifâde etti. Haccdan döndükten sonra, ilk defa olarak, İstanbul'a geldi. Burada çok kıymetli hocalar ile temas etti. Bunların arasında İbn 'Abd al-Ġanî, Muṣṭafâ b. 'Arabî ve baham Dâ'ûd'u zikreder. Bu sonuncusu ile riyâziyat ve Oklidis hendesesini öğrendi; fakat asıl hocası Sa'd al-Dîn b. Ḥasan olmuştur. Hocaları öldükten sonra, İstanbul'da bilgi sâhibi âlim kalmadı. Bu esnâda tevecciih kazanmış olduğundan, Ḥafâcî Rumeli eyâleti kadılığına tâyin edilmişti. Daha sonra Murad IV. devrinde pâyece yükselerek, Üsküb ve nihâyet Selânik kadılıklarına nasbedildi. Mansıplar kendisinin çok zenginleşmesine sebep oldu. Nihâyet, kazasker olarak, Mısır'a gönderildi. Mamafih burada uzun müddet kalamadı; İstanbul'da aleyhine yapılan tezvirat neticesinde, azledildi. Bunun üzerine, İstanbul'a müteveccihen harekete karar verdi ve yolda, Şam ve Halep'ten geçerken oradaki âlimler ile görüştü. İstanbul'da ümitleri boşa çıktı ve teessürünü ifâde etmek üzere, *al-Maḳâmât al-rûmîya* isminde, edebî bir şikâyetnâme yazdı. Bu, işleri basitleştireceğine, şeyhülislâm Yaḥyâ b. Zakarîyâ'nın gazabını celbetmesine sebep oldu ve derhâl şehri terketmek emrini aldı. Fakat âlim sıfatı ile meziyetlerine hurmeten, kendisine Kahire kadılığı maaşı tahsis olundu. Kendisi ömrünün geri kalan kısmını tetebbua ve eserlerini te'life hasretmiş gibi görünmektedir. Kahire'de 12 ramazan 1069 (3 haziran 1659) salı günü ölmüştür.

Al-Ḥafâcî eserlerinin ekserisini kaleme aldığı tercüme-i hâlinde zikretmektedir. Bunlardan bir çoğu haylı büyüktür; hâlbuki kendisi, te'lifatının bir çoğunu hiç bir zaman cild hâlinde toplayamadığını söyler. En büyük eseri al-Bayżâvî'nin tefsirine yazdığı hâşiyedir. Buna *'Înâyat al-ḳâżî* işmini vermiştir. Eser Kahire'de, dört büyük cild hâlinde, basılmıştır. Bu

eserde aşağı-yukarı her kelimeyi izahtan ibâret olan sıkıntılı bir usûl tatbik edilmektedir. Hadîsler ile izahlar için, aynı mevzuu işlemiş olan bir çok müellifin ifâdelerinden nakillerde bulunur. İkinci eseri de Ḳāżī ʿİyāż'ın *Şifā'*'sına yazdığı *Nasîm al-riyāż* isimli şerhidir; bu eser de aynı usûlde kaleme alınmıştır. Kendisi bu eseri, yukarıda görüldüğü üzere, İbrāhîm al-ʿAlḳamī'den okumuştu. Burada da Peygamberin hayatına dâir bütün mâlûm şeyleri kaydederek, aynı hadîsleri nakleden muhtelif menbâları zikretmektedir. Bu eserlerinden hiç birinde kendisine mâl edilebilecek bir husûsiyet yoktur; çünkü mevzuu yeni bir şey getirmeğe müsâit değildi. Müelliften istenilen şey elindeki kitaplarda mevzua dâir bilumûm teferruâtı bir araya getirmesinden ibâret idi. Bu eser İstanbul'da 1267'de, dört cild olarak, basılmıştır. Hâl tercümesi mâhiyetinde iki eseri büs-bütün başka tarzda olup, bunlar: *Ḥabāya 'l-zavāyā fîmā fi 'l-ricāl min al-baḳāyā* ve *Rayḥānat al-alibbā' va nuzhat al-ḥayāt al-dunyā*'dır. Daha isimlerinden bu kitapların hângi üslûpta yazılmış oldukları anlaşılıyor. Saʿālibī'nin *Yatîma*'si ile İmâd al-Dīn'in *Ḫarîda*'sının fena te'sirleri her iki eserde de, mübâlegalı bir şekilde, görülmektedir. Bunlarda hâl tercümeleri yerine, dikkate değer her hângi bir mâlûmattan ârî, tumturaklı söz kalabalığı ile karşılaşılmaktadır. Ekseriyetle bahsi geçen şahsın sâdece müellifin yaşadığı sırada veya bir az evvel hayatta bulunmuş olduğu anlaşılabilmektedir. Lâkin eser memleketlere göre tasnif edilmiş olduğundan, şahısların nerede yaşadıkları hakkında mâlûmat elde etmek kabildir. Her iki eserde de serdedilen bilgi, hâl tercümeleri teferruatı için, tamâmen faydasızdır. Bununla berâber, devrin bir çok şiirleri de kaydedilmiştir ki, bundan, nazım san'atının o sırada ne kadar düşmüş olduğu hakkında bir fikir edinmek kabil olmaktadır. Birinci eserin yalnız yazma olarak mevcut olmasına mukabil, *Rayḥāna* Ḳahire'de üç defa basılmıştır (1273, 1294, 1306) ki, bu eserin Mısır'da takdir edildiğini gösterir. Bunun en mühim kısmı müellifin hâl tercümesi (nerede ve ne zaman doğduğunu kaydetmeyi de ihmâl etmiştir) ile İstanbul'daki âlimlerin aleyhine yazılmış olan *al-Maḳāmāt al-rūmîya*'dır. Bu hâl tercümesi, al-Muḥibbī'nin eserinde de anlatılan hayatının belli-başlı me'hazını teşkil eder. Ḫafâcī'nin *Ṭirāz al-macālis* ve *Şifā' al-ʿalîl* isimli kitapları daha kıymetlidir. Birincisi *amālî* neviden olup, 50 *maclis* üzere yazılmıştır. Müellif mukaddimesinde İbn al-Şacarī, İbn al-Ḥācib, al-Ḳālī ve hattâ Saʿlab'in bile mezkûr kitabı gördükleri takdirde, beğeneceklerini söyler. Asıl kıymeti, şimdi kaybolmuş yahut daha bulunamamış eski eserlerden bâzı kısımları ihtivâ etmesindedir. Al-Usnāndānī'nin *Kitāb al-maʿānī*'si, İbn Ḥazm'ın *Milal*'i, İbn al-Nadīm'in *Fihrist*'i veya al-Zubayr b. Bakkār'ın *Ansāb*'ı gibi eserlerden iktibaslarda bulunması, bu kitapların yazmalarının ne kadar nâdir olduğu düşünülürse, cidden dikkate değer. Hakikatte bu kitap muhtelif menbâlardan alınmış nâdir mâlûmatın bir araya getirilmesinden ibârettir. Anlaşıldığına göre, bunun iki neşri vardır: birincisi Kahire'de 1284'te basılmıştır ve diğeri, tarihsiz olup, Ṭanṭā'da tab'edilmiştir. *Şifā' al-ʿalîl fîmā fî kalām al-ʿarab min al-daḫîl* isminin de gösterdiği gibi, arap dilindeki yabancı kelimeler üzerinde bir incelemedir. Bu hususta müellif Cavālīḳī [b. bk.]'nin *Muʿarrab*'ine ve benzer eserlere baş vurmuştur. Kelimeleri sâdece zikr veya izah ile iktifâ etmemekte, fasîh arap dilindeki âdî hatâlar üzerinde de bir çok misâller vermektedir. al-Ḥarīrī'nin *Durrat al-ġavvāṣ*'ı üzerine yazdığı şerh de (1299'da İstanbul'da, *Durra* ile birlikte, basılmıştır) bu esere benzer. Bu eserde bir çok yerlerde al-Ḥarīrī'nin yanlışlarını düzeltmekte ve sık-sık fâideli mâlûmat ilâve etmektedir. Bu eseri ile *Ṭirāz*'ı belki de en iyi te'lifatıdır. *Dîvān*'ının bir yazması Kopenhag'da mevcuttur. Bütün eserleri tamâmen zamanının evsaflarını arzetmekte ve muâsırlarından da bekleyebileceğimiz şeyler hakkında sarîh bir fikir vermektedir.

Bibliyografya: al-Muḥibbī, *Ḫulāṣat al-āṯār*, I, 331—343; Brockelmann, *GAL*, II, 285; *Suppl.*, II, 396. (F. KRENKOW.)

HÂFIZ. AL-ḤĀFIẒ (A.), „koruyan ve esirgeyen“ mânasında, Allahın isimlerinden biridir [bk. ALLAH]. İnsan için kullanıldığı zaman, „*Kur'an*'ı ezber bilen“ mânasına gelir.

HÂFIZ. AL-ḤĀFIẒ (1074—1149), Fâtımî halifelerinin on birincisidir; asıl adı Abu 'l-Maymūn (al-Maymūn) ʿAbd al-Macîd idi. 467 (1074; tam tarihi kat'îyetle tâyin edilememiştir)'de ʿAskalān'da doğmuştur. Halife al-Mustanṣir'ın oğlu olan babası Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed, o sırada Mısır'ı kasıp-kavuran kıtlık (İbn al-Aṯīr, X, 468) sebebinden, oraya (ʿAskalān'a) gitmişti. Al-Ḥāfiẓ ancak yaşı haylı ilerledikten sonra, siyâsette faâl bir rol oynamağa başlamıştır. ʿAbd al-Macîd, al-Amîr [b. bk.]'in 524 (1130)'te erkek vâris bırakmadan, bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine, verâsete en yakın hak sâhibi sıfatı ile, *al-ḥāfiẓ li-dîn Allāh* lekabı ile, halife değil, hilâfet nâibi intihap olunduğu zaman, nisbeten yaşlı bir adamdı. O devirde hukûm süren şi'î telâkkisine göre, imamlık ancak babadan oğula intikal edebilirdi; al-Āmir'in dul kalan gebe zevcesi yakında doğuracak idi; al-Ḥāfiẓ işte bunun için nâip intihâp edilmişti; lâkin beklenen çocuk kız doğdu. Yeni nâip devlet işlerini henüz eline almıştı ki, al-Afżal [b. bk.]'in oğlu, Katîfât adı ile mârûf Abū ʿAli Aḥmed, ordunun yardımı ile isyan ederek, al-Ḥāfiẓ'ın tâyin etmiş olduğu veziri devirip, hukûmetin başına geçti; nâibi sarayında hapsetti ve verâsetin meşrû olup-olmamasına aldırmaksızın, beklenen imam adına hutbe okuttu ve sikke bastırdı. Aḥmed bir sene rakipsiz saltanat sürdü; lâkin sonunda ʿAbd al-Macîd, kendisini ortadan kaldırarak, halife sıfatı ile, tahta geçmeğe muvaffak oldu. Bunun ilk veziri Yānis adında bir ermeni idi, bu adam kısa bir zamanda hadden aşırı nufuz kazandığı için, üç ay sonra zehir ile öldürüldü. Halife ondan sonra devleti tek başına ve anlaşıldığına göre muvaffakiyetsizliğe uğramadan, idâre etti. Bu hâl oğulları Ḥasan ile Ḥaydara arasında çıkan mücâdelelere kadar sürdü; o mücâdeleler ise, halifenin kuvvetini kökünden sarstı. Cuyūşîya orduları Ḥasan tarafında ve Rayḥānîya kuvvetleri de kardeşinin arkasında idi. Şiddetli muharebelerden sonra Ḥaydara mağlûp oldu. Artık fi'len mutlak hâkim olan ve babasına karşı bile son derece hakaretle muâmele eden Ḥasan'ın bu ceberûtu, âkıbet kendisinin sukutunu intac etti ve al-Ḥāfiẓ, ordunun tazyikine boyun eğerek, onu bir hıristiyan tabibe zehirletmeğe mecbur oldu. Bunun üzerine ordunun ısrarı ile yeni vezirliğe hıristiyan ermeni Bahrām'ı tâyin etti. Lâkin o da hemşeri ve dindaşlarını aşırı derecede kayırdığı için, iki sene hizmetten sonra, azledildi. Bu azil ile Fâtımîler saltanatının son devirlerinde Badr al-Camālī'nin meydana çıkması ile başlamış olan „ermeni devri“ kapandı. Bahrām'ın halefi olan Rużvān da, çok geçmeden, al-Ḥāfiẓ ile arayı bozdu; çünkü Rużvān bütün iktidârı tamamiyle kendi eline geçirmeğe çalışıyordu; bundan başka mezhebi de sünnî olduğu için, imamlığı şüpheli görünüyordu. Rużvān bir taraftan da, halkın muhabbetini kazanmak için çarşı ve pazarlardaki vergileri kaldırarak, kendisini bir gelir kaynağından mahrûm bırakmış olduğundan al-Ḥāfiẓ'ın gazâbına uğradı. İşte böylece zuhûr eden yeni karışıklıklar arasında Rużvān da katledildi. Ertesi sene ihtiyar halife, memleket isyan ve igtişaş içinde iken, 75 yaşında şiddetli karın sancılarından vefat etti (cemâziyelâhır, 544 = teşrin I. 1149) (Yedi mâdenden yedi seyyârenin mürûr-i ulyâsında imâl edilmiş olan davulun vurulması onun ıztırabını tahfif edermiş). al-Ḥāfiẓ'ın saltanat devri, Fâtımî sülâlesinin artık sonu yaklaşmakta olduğunu, bütün alâmetleri ile gösterir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), fihrist; İbn Ḫallikān (Kahire, 1299), I, 389 v.d., trc. de Slane, II, 179 v.dd.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), III, 438 v.dd.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 357; II, 16 v.dd.; El-Kaïrouâni, *Hist. de l'Afrique* (trc. Pelissier ve Rémusat), s. 120; Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*, s. 300 v.dd.; St. Lane-Poole, *A History of Eggpt in the Middle Ages*, s. 166 v.dd. (E. GRAEFE.)

HÂFIZ. ḤĀFIẒ, ŞAMS AL-DĪN MUḤAMMED ŞĪRĀZĪ (?—1390), İranın en meşhûr gazel şâiridir. Bu şâirin hayatı hakkında pek az mâlûmatımız vardır. İran âlimlerinden Ḳāsim Ġanī (bk. bibliyografya) Ḥāfiẓ hakkında yazdığı büyük eserini hazırlarken (bk. I, 1b—sb), Ḥāfiẓ'ın muâsırı yahut vefatından az bir zaman sonra yazılıp, Ḥāfiẓ'dan bahis veyahut onun beyitlerini nakleden 21 eseri gözden geçirdiği hâlde, bunlarda şâirin tercüme-i hâline dâir pek az mâlzemeye tesâdüf etmiştir. Ḥāfiẓ hakkında en eski mâlûmat, rivâyete göre, muâsırı Gul-Andām (bu isim hakikatte sonradan uydurulmuştur) tarafından yazılmış çok musannâ mensûr bir mukaddimede bulunmaktadır (bu mukaddime Muḥammed Ḳazvīnī ile Ḳāsim Ġanī'nin *Dîvān-ı Ḥāfiẓ* basmasında, büyük bir itinâ ile, neşredilmiştir). Bu mukaddimeden şâirin *Kur'an* dersleri almış, Zamaḫşarī tefsiri ile Sakkākī'nin *Miftāḥ*'ı, Muṭarrizī'nin *Miṣbāḥ*'ı ve *Maṭālīʿ* (Urmavī'nin mantıka dâir olan *Maṭālīʿ al-anvār* adlı kitabı olacaktır) adlı nahiv kitabı ile meşgûl olmuş, arap şâirlerini okumuş ve ders şeriki mukaddime müellifinin Ḳivām al-Dīn ʿAbd Allāh medresesindeki tavsiyesine rağmen, Ḥāfiẓ eserlerini toplamağa vakit bulamamıştır. Şâirin mahlasından anlaşıldığı üzere, *Kur'an*'ı 14 türlü kıraat ile ezberlemiş bulunduğu, Zamaḫşarī'nin *Kaşşāf*'ını tetkik ettiği, muâsırı ʿAżud al-Dīn Îcī'nin te'lif ettiği *Mavāḳif* adlı meşhûr kelâm kitabını lâyıkı ile bildiği, yâni zamanının medrese tahsilini tamamlamış olduğu gazellerinden de anlaşılmaktadır (bk. Ḫalḫālī (Ḫ) nr. 56, Brockhaus (Br.) nr. 85; Ḫ. 464, Br. 518; Ḫ. 43, Br. 49; Ḫ. s. 268; Muḥammed Ḳazvīnī ve Ḳāsim Ġanī, s. 363).

Şucāʿ Şīrāzī tarafından 830 yılı civarında yazılan *Anîs al-nās* adlı kitapta Ḥāfiẓ'ın Timur ile mülâkatına dâir meşhûr hikâye, ilk defa olarak, nakledilmektedir. Timur 789'da, birinci defa olarak, Şiraz'ı fethettiği zaman, şehir halkını haraca bağlamış ve çoluk-çocuk sâhibi olan Ḥāfiẓ'a da bir mıkdar harac isâbet etmişti. Ḥāfiẓ bunu verecek vaziyette olmadığı için, Timur'a giderek, iflâsını arzetmiş ve Timur da: —

agar ān turk-i Şîrāzî ba-dast ārad dil-i mārā ba-ḫāl-i hindūyaş baḫşam Samarḳand u Buḫārārā

Mâşûkunun yüzündeki bene Semerkand ve Buhârâ'yı bağışlayan insan müflis olmaz" — deyince, Ḥâfiẓ: — „İşte bu yüzden iflâs ettik ya" — diye cevap vermiş ve Timur bu zarif cevap üzerine, Ḥâfiẓ'ı vergiden muâf tutmuştur. Bu hikâye uydurmaya benziyor ise de, tarih, akıl ve âdet bakımından büs-bütün muhâl sayılamayacağı gibi, haylı eski bir kaynakta da görülmektedir. ʿAlî b. al-Ḥusayn al-Vâʿiẓ al-Kāşifî'nin 937'de te'lif ettiği *Laṭā'if al-ṭavā'if* adlı eserinde bu mülâkata vesile olan adamın ismi de söyleniyor ki, bu zât al-Sayyid Zayn al-ʿÂbidîn Canâbudî'dir. Ḫvândmir, *Ḥabîb al-siyar*'inde şâir olan ve şiirden anlayan Şâh Şucāʿ'ın bir gün Ḥâfiẓ'ın gazellerindeki fikir irtibatsızlığını tenkit etmiş ve bunu da şâire söylemiş bulunduğunu nakl-ediyor. Bunun üzerine Ḥâfiẓ: — „Doğrudur; amma bununla berâber, şiirlerim dünyanın her tarafına yayılmıştır; hâlbuki diğer bâzı şâirlerin (Şâh Şucāʿ kasdedilmektedir) şiirleri Şiraz şehrinden öteye gidememiştir" — demiş. Bu cevaptan incinen Şâh Şucāʿ, Ḥâfiẓ'ın bir gazelinin maktaından (Ḥalḫālî, 456, Brockhaus, 525), Ḥâfiẓ'ın kıyâmete itikat etmediğini istidlâl etmiş ve bâzı fakihler de, şâiri tekfir için, bir fetvâ vermeğe hazırlanmış. O vakit şâir Zayn al-Dîn Abū Bakr Tāyabādî'nin tavsiyesi üzerine, bu mülhidâne beyiti gûyâ bir tersâ tarafından söylenmiş gibi göstermiştir (bk. Browne, s. 281). Ḥâfiẓ'ın ölüm tarihi, ilk olarak, Faṣîḥ al-Ḫvâfî'nin 845'ten bir az sonra yazdığı *al-Mucmal al-Faṣîḥî* adlı kitabında, 792 olarak, gösterilmektedir. İşte Ḫvândmîr'e kadar yazılan menbâlardan çıkan mâlûmat bu kadardır.

Divanı, şâirin şahsî hayatı hakkında pek az mâlûmat verir. Sūdî bir gazelin şerhinde (Ḥalḫālî 243, Brockhaus 227, Browne, s. 243, Sūdî, II, 170), o gazeli karısının ve başka bir gazelin şerhinde (Ḥ. 100, Br. 117, Sūdî, I, 298) bunu bir oğlunun vefatı hakkında söylemiş olduğunu iddia ediyor. *Târîḫ-i Firişta*'ye göre, Ḥâfiẓ'ın Şâh Nuʿmân adlı bir oğlu Hindistan'a hicret etmiş ve orada ölmüştür. Mamafih bu rivâyetler tahminden ibârettir. Divanda şâirin iki mâşûkunun ismi geçiyor. Birinin ismi Farruḫ (Ḥ. 99, Br. 114), diğerinin Aḥmed'dir ve iki muammâda gizlenmiştir (bk. türk. trc. Gölpınarlı s. 607 v.d.). Mamafih bu beyitler ısmarlama olarak da söylenmiş olabilir. Anlaşıldığına göre, Ḥâfiẓ Şiraz'dan hiç ayrılmamıştır. Bir kere Yezd'e gittiğine dâir olan rivâyet zayıftır. Bir hindli padişahın dâvetini kabûl ederek, Hürmüz'e kadar gittiği; fakat denizin fırtınalı olduğunu görünce, döndüğü haberi uydurmadır. Ḥâfiẓ'ın gençliği hakkında ancak pek muahhar bir kaynakta, ʿAbd al-Nabî Faḫr al-Zamân'ın 1036 (1626)'da yazdığı *Mayḫāna*'de, mâlûmat verilmektedir. Şâirin büyük babası İsfahan köylerinden Kūbân'dan Fars atabeyleri zamanında Şiraz'a gelmiş, babasının ismi Bahâʾ al-Dîn imiş ve Şiraz'da ticaret etmekle büyük bir servet edinmiş. Annesi Kāzarūn'lu imiş ve Kāzarūn kapısı civarındaki mahallede ikamet etmiş. Babanın vefatından sonra, üç oğlu (bunların en genci şâirimiz Şams al-Dîn Muḥammed'dir) birbirinden ayrılmış ve fakir bir hâle düşmüş. Anne küçük oğlunu bir komşuya tevdî etmiş; fakat bu komşu ahlâksız bir adam olduğundan, çocuk ondan ayrılıp, bir *ḫamîrgîr* (hamurkâr)'in yanında çalışarak, geçimini te'min etmiş. Boş zamanlarında bir mektebe devam ederek, bir taraftan *Kur'an*'ı hıfzetmiş ve diğer taraftan da az çok bir mâlûmat sâhibi olmuştur. Şiirden anlayan bir kumaş tâciri onu şiir söylemeğe teşvik etmiş, fakat ilk kalem tecrübeleri alay ile karşılanmıştır (bk. Ḥalḫālî ṭ—y). Baba Kūhî-i Şîrāzî (ölm. 404) türbesinde hazret-i ʿAlî, Ḥâfiẓ'a görünerek, ona cennet yemekleri ikrâm etmiş ve bundan dolayı kendisinin şiir istidadı inkişâf etmiştir. Bir gazelinde (Ḥ. 132, Br. 218) buna işâret edildiği iddia edilmektedir (bk. Gölpınarlı, mukaddime, s. 3). Burada karşımızda bir menkıbe inkişaf ediyor. Rizâ Ḳulî-Ḫân, *Macmaʿ al-fuṣaḥā*'da, Kūbân yerine Tüysirkân yazmaktadır.

Ḥâfiẓ'ın bir sûfî tarikatine mensûp olup-olmadığı hakkında kat'î bilgimiz yoktur. Buna dâir mâlûmat veren yegâne kaynak 1000 tarihinden az sonra ölmüş olan Sūdî'dir ki, o da „Hocanın menâkıbi" diye zikrettiği bizce mechûl bir kaynağa istinât etmektedir. Bir gazelinin (Ḥ. 133, Br. 139, Sūdî, I, 367) şerhinde Ḥâfiẓ'ın pîrinin Maḥmūd ʿAṭṭâr adlı bir zât olduğunu söylüyor. Bunun müridleri ile Ḥusayn Azraḳpūş ismindeki zâtın müridleri arasında mütemâdî kavgalar olurmuş. Başka bir gazelin (Ḥ. 234, Br. 172, Sūdî, II, 139) şerhinde o gazelde ismi geçen Azraḳpūş müridlerine sövmekten men'etmiş olan Pîr-i Gulrang'in adı geçen Maḥmūd ʿAṭṭâr ile aynı şahıs olduğunu söylüyor. Maḥmūd ʿAṭṭâr tarikati ʿAbd al-Salâm'dan Rūzbahân Baḳlî (ölm. 606 = 1209)'nin oğlu Faḫr al-Dîn Aḥmed'den ve Faḫr al-Dîn Aḥmed'in de babasından almış olduğunu zikrediyor. Diğer bir gazelin (Ḥ. 148, Br. 171, Sūdî, II, 36) şerhinde orada hânkahı bulunmadığı söylenen pîrin yine Maḥmūd ʿAṭṭâr olduğu, esâsen Maḥmūd'un hânkahı olmayıp, dükkânında ikamet ettiğini naklediyor. Bu mâlûmat başka kaynaklardan te'yit edilmeğe muhtacdır. Ḥâfiẓ'ın bâzı gazellerinde bir kaç sûfî şeyhinin isimleri geçmektedir; msl. 536'da vefat eden Aḥmed Cāmî ile (Ḥ. 6, Br. 4) şâirin şehir hâcegânından kendisine yegâne vefakâr olan adam diye bahsettiği Kamâl al-Dîn Abu 'l-Vafā (Ḥ. 110, Br. 116; şu kadar var ki, bu şahsın hakikaten bir sûfî şeyhi olduğu mâlûm değildir) bunlardandır; bir gazelinde (Ḥ. 126, Br. 134, Sūdî, I, 348) 834 (1430/1431)'te vefat eden Şâh Niʿmat Allâh Valî'nin bir beyitine telmih vardır (bk. Ḳāsim Ġanî, II, 330—333).

Ḥâfiẓ'ın divanı, kendisinin zamanındaki hükümdar ve vezirler ile olan münâsebetlerini anlamak için, zengin bir kaynaktır. Ḥâfiẓ medhiye şâiri olmamakla berâber (kendisine isnât edilen kasîdeler ve tarihli beyitlerin Ḥâfiẓ'a âit olup-olmadığı henüz belli değildir), gazellerinde bir takım memdûhlar zikreder ve Fars'ın VIII. (XIV.) asırdaki çok karışık tarihinde vukû bulan hâdiselere telmihlerde bulunur. Ḳāsim Ġanî (I, 47) bundan maada Ḥâfiẓ'ın bir çok yerlerde memdûhundan kendi mâşûku imiş gibi bahsettiğini kabûl ediyor. Eğer bu doğru ise, ilk nazarda göze çarpanlardan daha fazla telmihler bulunabilir. Ḥâfiẓ'ın zikrettiği memdûhlara ve telmih ettiği hâdiselere, mezkûr eserin birinci cildine istinât ederek, kısaca temas edeceğiz.

İlhanlılardan Muḥammed 738 (1337/1338)'de katledildikten sonra, İncülerden Şâh Masʿûd Fars'a gidip, Şiraz'ı istilâ eder. Fakat 740 (1339/1340)'ta Çūpânîlerden Pîr Ḥusayn, 718'den beri Yezd'de mustakillen hukûmet süren Muẓaffarîlerden Mubāriz al-Dîn'in yardımı ile, onu Şiraz'ı terke mecbûr eder. Şirazlılar, şehri Mubāriz al-Dîn'e teslim etmek için, başında kadı Macd al-Dîn İsmāʿîl bulunan bir hey'et gönderirler. Ḥâfiẓ, kadı Macd al-Dîn İsmāʿîl'i, Abū İsḥāḳ zamanında Şiraz'da yaşayan büyük adamları medh için yazdığı bir kıt'ada, zikrediyor (Ḥalḫālî, s. 268). Bu kadı, bir tarih beyitine göre, 756 (1355)'da ölmüştür (Ḥalḫālî, s. 267, Ḳāsim Ġanî, I, 75). Şâh Masʿûd'u Şiraz'dan kaçıran Pîr Ḥusayn, işlediği zulümden dolayı, aynı senede şirazlılar tarafından tardedilir ve Masʿûd tekrar Şiraz'a dönerse de, 741 (1340/1341)'de, ikinci defa olarak, Pîr Ḥusayn tarafından Şiraz'ı terk etmeğe mecbûr edilerek, Bagdad'a kaçar. 743 (1342/1343)'te Masʿûd'un kardeşi Abu İsḥāḳ, Çūpânîlerden Malik Aşraf ile birlikte, Pîr Ḥusayn'i İsfahan civarında mağlûp eder ve müttefiki olan Malik Aşraf'e hücûm edip, onu ortadan kaldırdıktan sonra, şehre girer. Fakat kardeşi Masʿûd Calâyirîlerden Şayḫ Ḥasan emri ile ve Çūpânîlerden Yağı-Bastı ile birlikte, Şiraz'a doğru hareket ettikleri vakit, şehri Masʿûd'a bırakır. Masʿûd ise, müttefiki Yağı-Bastı tarafından, 19 ramazan 743 (1343)'te Şiraz'ın meydanlarından birinde, kılıç ile öldürülür. Mezkûr Masʿûd'un ismi Ḥâfiẓ'ın bir kıt'asında geçer. Bu kıt'ada Ḥâfiẓ, Masʿûd'un adamları tarafından çalınan bir katırının âidesini, lâtife tarzında, istemektedir. Bu kıt'a Ḥâfiẓ'ın en eski şiirlerindendir ve 743 (1342/1343)'ten evvel nazmedilmiş olduğu âşikârdır (Ḥalhālî, s. 262). — Aynı sene Abū İsḥāḳ, Yağı-Bastı'yı mağlûp ederek, uzunca bir müddet şehri kendi hukmü altında tutar; hâkimiyet zamanı, Muzaffarîlerden Mubāriz al-Dîn'in elinden Yezd ve Kirman'ı almak için, beyhûde uğraşmalar ile geçmiştir. Bu teşebbüslerinde mağlûbiyetten mağlûbiyete uğramıştır. Ḥâfiẓ'a âit bir kasîde (Ḥalḫālî, zeyil, s. 2; Ḳāsim Ġanî, I, 96) bu zamana âit olsa gerektir. 753 (1352/1353) Mubāriz al-Dîn taarruza geçer ve 754 (1353)'te Şiraz'ı zapteder. Abū İsḥāḳ bu defa müdafaada pek az mertlik gösterir ve tedbir alacak yerde, zamanını işret ve gaflet ile geçirir. Nihâyet şehirden kaçarak, İsfahan'a gider ve orada 757 (1356) veya 758 (1357)'de tevkif edilir ve Şiraz'a götürülerek, öldürülür. Abū İsḥāḳ âlimleri ve şâirleri seven bir hukümdardı. Zamanında yaşayan büyük ilim adamlarını Ḥâfiẓ (yukarıda zikrettiğimiz kıt'ada) saymıştır. Ḥâfiẓ Abū İsḥāḳ'a güzel bir mersiye yazmıştır (Ḥ. s. 241; Br. s. 174). Başka gazellerinden bâzılarını da onun için söylemiş olması muhtemeldir (Ḥ. 240; Br, 178; Ḥ. s. 235; Br. 187; bk. Ḳāsim Ġanî, I, 132—137). Abū İsḥāḳ'ın vezirlerinden ʿİmâd al-Dîn Maḥmūd Kirmānî (Ḥ. 199; Br. 121; Ḳāsim Ġanî, I, 108) ve bilhassa 754 (1353) senesinde Şiraz'ın muhasarası esnâsında ölen Ḥâccî Ḳivâm al-Dîn Ḥasan, Ḥâfiẓ'ın memdûhlarındandır (Ḥ. 5, Br. 3; Ḥ. 312, Br. 412; Ḥ. 378, Br. 435, Ḥ. s. 267'deki kıt'a v.b. bk. Ḳāsim Ġanî I, 147—151). — Mubāriz al-Dîn'in hukûmeti çok sürmedi; oğlu Şâh Şucāʿ'ın emri ile, 19 ramazan 759 (1358)'da gözlerine mil çekildi ve bir kalede hapsedildi. Şâh Şucāʿ sonradan babası ile barışmak istedi ise de, babasının kendisi aleyhinde entrikalar çevirdiğini anladığından, onu tekrar hapsettirdi. Mubāriz al-Dîn 765 (1355)'te hapiste ölmüştür. Müverrihler Mubāriz al-Dîn'i büyük bir harp adamı; fakat zâlim, taş yürekli, hîlekâr ve kötü huylu bir insan olarak tasvir ederler. Şarap ve musiki gibi, dünya eğlencelerini hiç sevmeyen bu adam, aynı zamanda, koyu bir sofu imiş; iki defa tövbe etmiş, ifrat derecede ibâdet ile meşgûl olmuş, Şiraz'a tâarruzdan evvel, Peygamberin sakalından bir kıl

tedârik etmiş ve paralarına Kahire'deki gölge halife al-Mu'tażid'ın ismini bastırarak, sünnî hilâfet ile irtibat te'sisine çalışmış; fakat dindarlığı hunharlığına aslâ mâni olmamıştır. Çok defa, kendisi *Kur'an* okurken, huzûruna getirttiği idam mahkûmunu, *Kur'an* okumasını keserek, bizzat katleder ve sonra yine okumasına devam ederdi. İtirafına göre, takriben 800 kişiyi kendi eli ile öldürmüştür. Ağzı çok bozukmuş. Şiraz'daki meyhâneleri kapattığı için, oğlu ve Şiraz zarifleri tarafından kendisine *muḥtasib* lekabı takılmıştır. Ḥâfiẓ'ın bu adamı sevmediği şüphesizdir; çünkü „Muḥtasib" gidince, çok sevinmiştir (Ḫalḫālī, s. 262, kıt'a 281; Brockhaus, 327). Şâir bir gazelinde Şiraz'dan çıkmak, Bagdad veya Tebriz'e gitmek arzusunu izhâr eder (Ḥ. 29, Br. 57; bk. bir de Ḥ. 147, Br. 170; Ḥ. 123, Br. 133, Ḥ. 137, Br. 188; Ḥ. 220, Br. 185; Ḥ. 451, Br. 568; krş. Ḳâsim Ġanī, I, 164—166, 181—185). Mubâriz al-Dīn'e her zaman nefret veya istihzâ ile telmihte bulunduğu hâlde, Mubâriz al-Dīn'in gözlerine mil çekildiği zaman, katledilen veziri Burhân al-Dīn Abū Naṣr Fatḥ Allāh ile münâsebetleri iyi imiş gibi görünmektedir. Çünkü bir iki gazel ile onu medhetmektedir (Ḥ. 327, Br. 400; krş. Ḳâsim Ġanī, I, 158, 180 v.d.).

Babasından sonra, 759 veya 760'tan beri Fars'ta hukûmet süren Abu 'l-Favāris Şāh Şucā', bir kaç zâlimâne hareketine rağmen, Muẓaffariler sülâlesinin en büyük ve en iyi mümessilidir. 'Aẓud al-Dīn İcī'den ders okuyan, bir divanı bulunan ve umûmiyetle geniş bir kültüre sâhip olan Şāh Şucā', kardeşleri ile vukû bulan bitmez-tükenmez muhârebelerinde Muẓaffariler sülâlesinin ferdlerindeki sertlik ve inatçılığa mukabil, onlarda görülmeyen bir zekâ ve hilmi şahsında toplamıştır. Birinci veziri şehzâdeliği zamanında mürebbîsi olan Muḥammed b. 'Alī Ṣāḥib 'Iyār idi. Şāh Şucā' onu 764'te işkence altında öldürdü. Bu vezir, Ḥâfiẓ tarafından, bir kaç defa zikredilir (Ḥ. zeyil, s. 4, Ḥ. 178, Br. 212; bu gazelde memdûhundan mâşuku imiş gibi bahsedildiği çok açıktır. Ḥ. 174, Br. 168, diğerleri için bk. Ḳâsim Ġanī, I, 201—204). Şāh Şucā'ın diğer bir vezîri Calāl al-Dīn Tūrānşāh idi. Bu vezir efendisine, vefatına kadar, sâdık kalmıştır. Gerçi bir iftirâ yüzünden, muvakkaten hapsedildi ise de, mâsûmiyeti anlaşılarak, çar-çabuk serbest bırakıldı ve takriben 766'dan Şāh Şucā'ın 786 (1384/1385)'da vefatına kadar, vezirlikte kaldı. İsmi Ḥâfiẓ'ın bir çok gazellerinde geçer (Ḥ. 336, Br. 383, fakat Ḫalḫālī'nin yazmasında memdûhun ismini hâvî beyit yoktur. Ḥ. 357, Br. 366; Ḥ. 475, Br. 531; Ḥ. 468, Br. 513. Bu son iki gazelde, yine Ḫalḫālī yazmasında, memdûhun ismi bulunan beyit yoktur). Bu gazellerde bâzı tasavvufî fikirlere rastlanır. Belki vezîrin tasavvufî temâyüllerine uygun olarak yazılmıştır. Bir çok gazellerde memdûhtan *aṣaf-i 'ahd* ve ona benzer tâbirler ile bahsedilir. Bunlardan Tūrānşāh'ın murad edilmiş olması muhtemeldir (Ḥ. 41, Br. 92; Ḥ. 39, Br. 36, Ḥ. 283, Br. 319; Ḥ. 376, Br. 398; Ḥ. 291, Br. 325). Bir gazel (Ḥ. 8, Br. 7) vezirin hapisten serbest bırakılmasına işâret eder (krş. Ḳâsim Ġanī, I, 268—277). — Bu Tūrānşāh'ı Hürmüz sâhibi Tūrānşāh (747—779) ile karıştırmamalıdır. Ḥ. 353, Br. 419 gazel belki bu ikinci Tūrānşāh için yazılmıştır (bk. Ḳâsim Ġanī, I, 226; fakat Ḫalḫālī yazmasında yine memdûhu belirten beyit yoktur). Bir gazelinde Ḥâfiẓ, Hürmüz'e gitmek fikrini izhar etmiş gibi görünür (Ḥ. 364, Br. 436, Ḳâsim Ġanī, I, 226).

765'te Şāh Şucā', Uvays Calāyirī ile müttefik olan kardeşi Maḥmūd tarafından, Şiraz'dan çıkmağa mecbûr edilmiş; Kirman'da şehrin istirdâdına hazırlanırken, yeğeni Manṣūr kendisine iltihâk etmişti. Ḥâfiẓ, bir gazelinde buna işâret eder (Ḥ. 154, Br. 167, Ḳâsim Ġanī, 229). Bahis mevzûu gazel her hâlde Ḥâfiẓ'ın yalnız şahsî duygularını değil, babasının kötü huyunu tevârüs eden Maḥmūd ile Şiraz'ın efendisi imiş gibi bir tavır takınan Calāyirī Uvays'ten ve yaptıkları zulümden bıkan ve Şāh Şucā'ı geri çağırmak için, kendisine bir hey'et gönderen şirazlıların hissiyatını da ifâde eder. Şāh Şucā' Şiraz'dan iki sene kadar ayrı kaldı. Ḳâsim Ġanī yârin avdetine tahassür ifâde eden gazellerin büyük bir kısmının Şāh Şucā' hakkında söylendiğini ve *dēv-sīrat* rakibinden maksat, Şāh Maḥmūd olduğunu ileri sürüyor. Eğer bu doğru ise, Ḥâfiẓ'ın Şiraz'da umûmî siyâsî hayat ile, şimdiye kadar zannedildiğinden daha ziyâde, alâkalanmış olduğunu kabûl etmek lâzımdır (krş. msl. Ḥ. 165, Br. 247; Ḥ. 481, Br. 526; Ḥ. 458, Br. 537; Ḥ. 461, Br. 499; Ḥ. 189, Br. 261; Ḥ. 203, Br. 240; Ḥ. 391, Br. 466; bk. Ḳâsim Ġanī, I, 236—245). 776'da Şāh Şucā'ın iki büyük hasmı olan Sultan Uvays Calāyirī ile Maḥmūd öldüler. Ḥâfiẓ'ın Sultan Uvays için yazılmış bir gazeli var ise de, Şāh Şucā'ın da bu isimde bir oğlu olduğundan, şâirin hangisini kasdettiği belli değildir (Ḥ. 231, Br. 180, Ḳâsim Ġanī, 287).

784'te Sultan Aḥmed Calāyirī, kardeşi Ḥusayn'i öldürerek, Tebriz ve Bagdad'ı istilâ eder. Bu Sultan Aḥmed, Yıldırım Bayezid'in himâye ettiği ve onun yüzünden Timur'un gazabını celbettiği zâttır ki, Ankara fâciasına (804) sebebiyet vermekte hissesi vardır. Bu Aḥmed dahi Ḥâfiẓ'ın memdûhlarındandır (Ḥ. 430; Br. 497; Ḥ. 119, Br. 214; krş. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, *Ḥāfiẓ u Sulṭān Aḥmed Calāyirī, Yādgār* mecm. I, 1323 = 1945, nr. 1, s. 7—12). Bu gazellerin birisinde Ḥâfiẓ Bagdad'a gitmek istiyor gibi görünür. Belki bu gazel Şāh Şucā'ın 786'da vukû bulan vefatından sonraki karışık devirde yazılmıştır. Şāh Şucā'ın hukûmet devri Ḥâfiẓ'ın en parlak zamanı idi. Şâir olan ve şâirleri seven bu hükümdara, Ḥâfiẓ'ın ne kadar bağlı bulunduğu, takrîben 39 şiir parçası ile meydana çıkmaktadır. En mühimlerini Ḳâsim Ġanī, I, 355—363'te toplamıştır. Şāh Şucā' ölüm döşeğinde Şiraz'ı — oğlu Zayn al-'Ābidīn'e, Kirmān'ı — kardeşi Aḥmed'e, Yezd'i — çok vefasız olan yeğeni Yaḥyā'ya ve İsfahan'ı da — kardeşi Bayezid'e vermişti. Şāh Manṣūr, zaptettiği Şüşter'de hukûmet sürecek idi. Fakat bu meş'ûm sülâlenin âzâları bütün ahidleri bozup, yekdiğerine hiyânet ederek birbirlerine düşmek ve mülklerini birbirlerinden gasbetmeğe çalışmaktan başka bir şey düşünmemişlerdir. Yaḥyā, Manṣūr'un yardımı ile Şiraz'ı Zayn al-'Ābidīn'in elinden almağa teşebbüs etti ise de, sulh yapıldı ve Zayn al-'Ābidīn, şehir halkı tarafından, sevinçle karşılandığı Şiraz'a döndü. Ḥâfiẓ'ın bir gazelinin bu vak'aya işâret ettiği söylenir (Ḥ. 466, Br. 523; Ḳâsim Ġanī, I, 367). Yezd'de hukûmet süren Yaḥyā için, Ḥâfiẓ'ın bir kaç gazeli vardır. Fakat bu hükümdar ile ne gibi münâsebetlerde bulunduğunu bilmiyoruz (Ḥ. 307, Br. 366; Ḥ. 385, Br. 453; Ḥ. 429, Br. 384; Ḥ. 465, Br. 505; Ḥ. 2, Br. 2; krş. Ḳâsim Ġanī, I, 371—375). Vefâsız Muẓaffarilerin tarihî mukadderâtının hitâmına çok kalmamıştı. 789'da Timur, itaat talep eden elçisini Şiraz'da alıkoyan Zayn al-'Ābidīn'i Şiraz'dan tardederek, onun yerine Yaḥyā'yı Şiraz hâkimi nasbetti. Ḥâfiẓ'ın âdeti hilâfına, çok bedbin bir edâ ile yazılmış olan bir gazelinde Şāh Şucā'ın vefatından sonraki karışık devirde Timur'un bozuk dünyayı islâh edecek bir halâskâr olarak gelmesini temennî eder gibi görünüyor (Ḥ. 432, Br. 540). Timur istilâsının İsfahan ve Şiraz ahâlisinin başına ne kadar büyük bir belâ getireceğini tahmin etmiyordu. Timur iki ay Şiraz'da kaldı ve eğer meşhûr mülâkat vukû buldu ise, bu zamana rastlar. Timur şehirden çıkar-çıkmaz, Muẓaffariler yeniden hiyânet ederek, birbirine saldırdılar. Zayn al-'Ābidīn Şiraz'dan tard edildikten sonra, amcazâdesi Manṣūr'a iltica etmek için, Şüşter'e gitti; fakat Manṣūr tarafından, orada hapsedildi. Manṣūr Şiraz'a hareket eder; şirazlılar, Yaḥyā kinlerini uyandırdığı için, Manṣūr'un gelmesini müsâit karşılarlar. Yaḥyā da Yezd'e kaçar. Şirazlıların Manṣūr'u sevdikleri, Ḥâfiẓ'ın Manṣūr'un Şiraz'a gelmesini teş'it etmesinden ve başka gazellerinde de ondan sitâyişle bahsetmesinden anlaşılır (Ḥ. 185, Br. 277; Ḥ. 245, Br. 282; Ḥ. 370, Br. 380; Ḥ. 315, Br. 418, Ḥ. 405, Br. 456 ve *Sāḳīnāma*, bk. Ḳâsim Ġanī, I, 400—406). Manṣūr'un hukûmeti zamanında bu kardeşler arasında muhârebeler devam eder. Zayn al-'Ābidīn mahbus kaldığı kaleden kaçar, İsfahan'ı zapteder ve Şiraz'ı Manṣūr'un elinden almak için, Yaḥyā ile ittifâk eder. Manṣūr, Zayn al-'Ābidīn'i mağlûp ederek, Yaḥyā ile musâleha yapar. Bu musâlehaya Ḥâfiẓ'ın bir gazelinde belki işâret edilmiştir (Ḥ. 195, Br. 276; Ḳâsim Ġanī, I, 409—410 ve 416—418). 792'de Manṣūr — İsfahan'a karşı ve Kirman'da hukûm süren Sultan Aḥmed ve İsfahan'da bulunan Zayn al-'Ābidīn — Şiraz'a karşı birer sefer hazırlarlar. Kısa bir zaman için, sulh yapılır ve bu sulhe göre, Manṣūr Şiraz'ın bâzı mıntakalarını Şāh Şucā'ın torunu Abū İsḥāḳ'a ve Sultan Aḥmed'in oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed'e verecektir. Bu Ġiyāṯ al-Dīn ihtimal ki Ḥ. 202, Br. 158 gazelinde ismi geçen zattır ve Ḥâfiẓ'ın medhettiği son Muẓaffarī'dir. Çünkü aynı senede (792) gözlerini dünyaya ebediyen kapatır. 793'te Manṣūr İsfahan'ı zaptederek, Zayn al-'Ābidīn'in gözlerine mil çektirir. 795'te Timur ikinci defa Fars'a gelir; Manṣūr kahramanca muharebe ederek, bu harpte şehit düşer ve Timur aynı senede Muẓaffarīlerin bahtsız sülâlesini kökünden kazır ve hukûmetlerine nihâyet verir.

Ḥāfiẓ'ın şiiri. Ḥâfiẓ'ın gazelleri, kendisinden evvel yaşayan sayısız İran şâirlerinde olduğu gibi, aşkı ve şarap meclisini terennüm eder. Bunun için, bâzı gazellerinde kendisinden önceki veya muâsır şâirlerin beyitlerine benzer beyitler bulunması şaşılacak şey değildir. Bu gibi beyitler ve gazeller, Şiblī Nu'mānī'den naklen Browne (s. 294—298) ve Ḫalḫālī'nin *Dīvān-ı Ḥāfiẓ* neşrinin dibâcesinde toplanmıştır. Ḥâfiẓ bâzan doğrudan-doğruya başka şâirlerin bâzı beyitlerini de aynen kendi gazelleri içine almıştır (bk. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, *Baż taẓmīnhā-i Ḥāfiẓ, Yādgār*, 1, 1323 = 1945, nr. 5, s. 67—72, nr. 6, s. 62—71). Fakat bir çok mânalar, istiâreler ve şekiller müşterek olmasına rağmen, Ḥâfiẓ'ın en iyi gazelleri fikirlerin letâfeti, ibârenin îcâzı, yalnız kafiye ve vezne uymak için derlenmiş haşviyâtın bulunmayışı ve duyguların canlılığı bakımından, diğer şâirlerin şiirlerinden üstündür. Şāh Şucā' tarafından tenkit edilen bir husûsiyeti, yâni aynı gazelde mânada pek âhenklilik bulunmayışı, gazellerinin şöhretine halel getirmemiştir. Yukarıda söylediğimiz gibi, Ḥâfiẓ'ın bâzı gazellerini başka şâirlerin şiirlerinden ilham alarak yazmış olması mümkündür, Fakat bunlar-

dan, başka şâirlere âit olup, müstensihler tarafından divanın arasına sokulan beyitleri tefrik etmek lâzımdır. Bu ekleme beyitleri, en eski yazmalara müracaat ederek, divandan çıkarmak, filologların vazifesi olmalıdır. Bu gibi bir takım ilâveler Ḫalḫālī dibâcesinde gösterilmiştir (bk. s. k ḫ—k z).

Ḥâfiẓ'ın divanında, bilhassa vezir Türânşâh için nazmedilen gazellerde, bâzı tasavvufî fikirler bulunursa da, şiirinde açıkça beliren meşrep, rindlik meşrebidir. Yâni sûfilerin tâbirince, *ṭîb al-ḳalb*'i her şeye tercih eden hayat duygusuna sâhiptir ki, V. asrın ikinci yarısından beri bilhassa kalenderî dervîşleri tarafından inkişâf ettirilmiş ve hayat mefkûresi hâline getirilmiştir. Bu rindliğin husûsiyetleri, bir dereceye kadar şerîat ahkâmının ruhsatı cihetine gitmek veyahut onlara hiç riâyet etmemek ve şarap içerken, bu hâli bir nevi iftihar ile zikretmek ve sûfî tarikatlerine mukabil, sözde mürşîdi, *pîr-i muġān* olan bir rindler tarîkatini meydana getirmektir. Ḥâfiẓ'ın gazellerinde görülen bâzı rindlik nükteleri, msl. pîrin meseciden doğrudan-doğruya meyhâneye gitmesi, sûfiliğinden bıkan sûfînin hırkasını meyhânede rehin bırakması ve rindân tarikati merâsiminden bahsetmesi, şarapçıya *pîr-i muġān* ve sâkiye *murşîd* vazifesi verilmesi gibi şeylere, Farîd al-Dîn 'Aṭṭār'ın kalenderî çeşnili rubâ'î ve gazellerinde de sık-sık rastgelinmektedir. Fakat bu mânalar Ḥâfiẓ'da, derin bir rûh saflığı içinde, hayatı nikbinlik ve mütebessim bir çehre ile karşılaması sebebinden, daha ince ve mûtedil bir mâhiyet alır. Vatanı Şiraz'da görmüş geçirmiş olduğu müessif hâdiseler ile dolu devrin hiç öldüremediği bu derin nikbinlik onda dâimâ yeniden meydana çıkar ki, işte bu husûsiyeti ile o, yalnız iranlıların değil, İran edebiyatı muhiplerinin de gönlünü kazanmıştır. Ḥâfiẓ'ın gazellerini tasavvufî remizlerden ibâret imiş gibi şerhetmek tarzı (bunun en ileri giden mümessili 1244'te ölen mevlevî Muḥammed Vahbî Ḳonavî dir; *Dîvân-i Ḥâfiẓ* şerhi, İstanbul, 1288 ve 1289, II ve Wilberforce-Clark'ın ingl. tercümesinde de belirmiştir) bugün terk olunmuştur. Ḥâfiẓ'ın aşk gazellerinin, onun vefatından 200 sene sonra, remzî bir mâna ile telâkki edilmediğini, şâiri, mahbûpları ile birlikte, muhtelif sahnelerde temsil eden minyatürlü nüsha da isbat etmektedir (Paris, Bibl. Nat., Supplément persan, nr. 1309).

Lisān al-ġayb lekabı verilen Ḥâfiẓ'ın divanı uzun müddet fâlnâme olarak kullanılmıştı. Ḥâfiẓ divanından fâl açmak usûlü ve onunla alâkalı bâzı hikâyeler Muḥammed b. Muḥammed Dārābī'nin *Laṭā'if-i ġaybîya* adlı risâlesinden naklen Browne (III, s. 311—319)'da gösterilmiştir. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*'da (İstanbul, 1941, I, st. 783) Ḥâfiẓ'dan fâl bakma hakkında iki risâle gösterir. Birinin müellifi Muḥammed b. Muḥammed al-Haravî ve diğeri 980'den sonra ölen Ḥusayn Kaffavî'nindir. Gâyet garip hikâyeleri ihtivâ eden bu ikinci kitaptan bir nüsha Lâleli kütüphânesinde 1677'de mevcuttur.

Ḥâfiẓ'ın divanı, farsça anlayan şark memleketlerine, pek çabuk yayılmış ve ondan sonraki şiir üzerinde derin te'sirler icrâ etmiştir. Türk divan edebiyatında, Şeyhî ve Ahmed Paşa'dan itibâren, XVI. asır şâirlerine kadar bâriz bir te'siri olmuştur (bk. Dr. Ali Nihad Tarlan, *Şeyhî divanını tetkik*, İstanbul, 1934—1936 ve Gölpınarlı, önsöz, s. 17—27). Türkiye'de eskiden beri Ḥâfiẓ'ın divanı ciddî bir şekilde tetebbû ve tetkik edilmiştir. Bu gayretlerin semerelerinden biri divanının şerhlerinin en iyisi olup, 1000 yılından bir az sonra vefat eden bosnalı Sûdî'nin meşhûr şerhidir. İskenderiye ve Bulak'ta, üç cild olarak, 1250'de basılmıştır. Bu şerh bundan evvel yazılan ve Sûdî'nin alaylı tenkidine mârûz kalan Şem'î ile Sürûrî'nin şerhlerini unutturmuştur. Sûdî'nin büyük otoritesinden dolayıdır ki, divanın iki Avrupa basması, Brockhaus, *Die Lieder des Hafis mit dem Commentare des Sudi*, 3 cild (Sūdī'nin şerhi yalnız birinci cildde vardır) Leipzig, 1854—1860, Rosenzweig Schwannau, *Der Divan des grossen lyrischen Dichters Hafiz*, 3 cild, Wien, 1856—1864 tamâmen onun verdiği metne istinât ediyor. Ancak en yakın zamanda, Ḥâfiẓ'ın divanının hakikî metnini tesbit etmek için, eski yazmalara müracaat edilmiştir. Sayyid 'Abd al-Raḥīm Ḫalḫālī, Tahran (1306 = 1928)'da bastırdığı Ḥâfiẓ divanında 827'de yazılan bir yazmadan faydalanmıştır.

Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî ve Dr. Ḳāsım Ġanî bu basmanın yanlışlarını islâh edip, bir çok nüshalar ile karşılaştırdıktan sonra, bu divanı yeniden Tahran (1320 = 1942)'da, taş basması olarak, tab'ettirmişlerdir. Timurlulardan 813—817 senelerinde Fars'ta hukûmet sürmüş İskandar b. 'Omar Şayḫ'in emri ile yazılan ve binâenaleyh şimdiye kadar bilinen divanların en eskisi olan nüshalardan faydalanılarak, Türkiye'de yeni bir neşri hazırlanmaktadır. Eski basmaların bibliyografyası için bk. A. J. Arberry *Catalogue of the Library of the India Office*, II, VI. kısım: *Persian Books* (London, 1937), s. 109—115. Divanından türkçe bir tercümesi Abdülbâkî Gölpınarlı tarafından, mufassal bir mukaddime ile, hazırlanmış ve neşredilmiştir (*Ḥâfiẓ divanı*, İstanbul, 1944; Dünya edebiyatından tercümeler, Şark-islâm klâsikleri 4). Avrupa dillerinde yapılan en tanınmış tercümeler şunlardır: ingl. H. Wilberforce-Clarke (Kalküte, 1891); G. L. Bell (London, 1897 ve 1928), frns. Arthur Guy (Paris, 1927), alm. Rosenzweig-Schwannau (yk. bk.) ve bir kaç gazeli serbestçe, H. Ritter tarafından almancaya tercüme edilmiştir (*Nachdichtungen persischer Poesie*, Festschrift Georg Jacob, Leipzig, 1932, s. 226—233).

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. bir de Arberry'nin India Office'teki farsça basmaların katalogu. Ḥâfiẓ hakkında Avrupa'da yazılan en meşhûr tetkik E. G. Browne'un *A History of Persian Literature under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920, s. 271—319)'daki yazısıdır. Tezkirelerin verdiği mâlûmat Ḫalḫālī basması dibâcesinde görülür. Ḥâfiẓ hakkında eski kitâbiyâtı ve Ḥâfiẓ'ın ne zaman ve nasıl Avrupa'ya girdiği hakkında mufassal mâlûmat A. Krimskiy'nin yazdığı çok kıymetli bir kitabında bulunur (*Hafiz ta yogo pisni*, Kiev, 1924). Goethe'de Ḥâfiẓ hakkında bk. H. H. Schaeder, *Goethes Erlebnis des Ostens* ..., s. 105—122. Ḥâfiẓ gazellerinde tasvir edilen meyhâne hakkında bk. George Jacob, *Das Weinhaus nebst Zubehör nach den Gazelen des Ḥâfiẓ* (Carl Bezold, *Orientalische Studien*, Theodor Nöldeke zum 70. Geburtstage, s. 1055—1076). — Ḥâfiẓ hakkında yazılan en esaslı tetkik Ḳāsim Ġanî'nin, *Baḥṯ dar āṯār u afkār u aḥvāl-i Ḥâfiẓ* adlı eseridir; I. cild: *Târîḫ-i 'aṣr-i Ḥâfiẓ yā târîḫ-i Fārs u muẓāfāt u ayālāt-i mucāvira dar ḳarn-i haştum* (Tahran, 1321 = 1943), II. cild: *Târîḫ-i taṣavvuf dar islām u taṭavvurāt u taḥavvulāt-i muḫtalifa-i ān az ṣadr-i islām tā 'aṣr-i Ḥâfiẓ* (Tahran, 1322 = 1944); R. Lescot, *Essai d'une chronologie de l'oeuvre de Hafiz* (*Buletin d'études orientales*, IX, 1942-43, s. 57—100). (H. RITTER.)

HÂFIZ AHMED PAŞA. ḤĀFİẒ AḤMED PAŞA (1564?—1632) XVII. asır osmanlı sadrâzamlarındandır. Filibe'den neş'et ettiğini ve oralı bir müezzinin oğlu olduğunu bildiğimiz Hâfız Ahmed Paşa'nın doğum tarihi hakkında kat'î mâlûmatımız olmamakla berâber, ilk sadâreti münâsebeti ile Venedik balyosunun raporunda yaşının 60 olarak kaydedildiğini gözönünde tutarsak (J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc. Mehmed Atâ, İstanbul, 1333, VIII, 50, not 3), doğum tarihini, 971 (1564) olarak kabûl etmemiz pek yanlış olmaz. Hayatının ilk zamanları hakkında hemen hiç bir şey bilmediğimiz Hâfız Ahmed Paşa, takriben 15 yaşlarında iken, İstanbul'a gelmiş (Şahrî-zāda Mehmed Sa'îd, *Zubdat al-aḫbār al-muta'allika bi' l-biḥār*, Üniversite kütüp., TY, nr. 2548, var. 306b), güzel söz söylemesi ve şâir tabiatlı olması sâyesinde, Enderûn'da musâhipliğe kadar yükselmiş ve doğancıbaşı iken, 22 şevvâl 1016'da, Frenk Câfer Paşa yerine, kapudan-ı deryalığa getirilerek, Enderundan çıkmıştır (Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1283, II, 23). 1017 senesinde İskenderiye'den Mısır hazinesini getirirken, Rodos civarında donanmasından 3 kalyon ve 7—8 karamürsel venediklilerin eline geçmiş ve bu sene halk arasında „kalyonlar yılı" adı ile meşhûr olmuştu (Kara Çelebî-zâde, *Ravżat al-abrār*, Bulak, 1248, s. 512). Bâzı müellifler, msl. Kâtib Çelebî (*Tuḥfat al-kibār fi asfār al-biḥār*, İstanbul, 1329, s. 101), Hâfız Ahmed Paşa'nın bu hâdiseden dolayı vak'anın hemen akabinde azledildiğini kaydederler ise de, Ahmed Paşa'nın İstanbul'a döndükten sonra, 1017 zilkâdesini Tersâne-i âmirede, donanma işleri ile hummalı bir surette meşgûl olarak, geçirdiğini ve padişah Ahmed I.'in onun bu faâliyeti ile yakından alâkadar olduğunu (Abdülkâdir Efendi, *Topçular kâtibi tarihi*, Es'ad Efendi kütüp., TY, nr. 2151, var. 149a) göz önünde tutarsak, Kâtib Çelebî ve diğerlerinin hatâ ettiklerini kabûl etmek icâp eder. Nitekim Hâfız Ahmed Paşa'nın, 1018 iptidâsında Şam beylerbeyiliğine tâyin edilinceye kadar, kapudan-ı deryalığı muhafaza etmiş olması da, bizim mutâleamızı kuvvetlendirir mâhiyettedir. Mezkûr sene bidâyetinde Şam beylerbeyiliğine getirilen Hâfız Ahmed Paşa'ya, Şam'a giderken, gönderilen 25 muharrem 1018 tarihli bir fermanda, Akşehir'de bulunup, o zamana kadar te'dip olunamayan bâzı eşkiyanın tenkili emredildiği gibi (*Başvekâlet arşivi, mühimme defteri*, 78, s. 527), 27 muharrem tarihli ikinci bir ferman ile de Adana civarındaki Külek kalesine kapanarak, gelene-geçene büyük zararlar îka eden diğer bâzı isyan erbâbının tecziye edilmeleri istenmişti (*Başv. arş., mühim. defteri*, 78, s. 836). Hâfız Ahmed Paşa bu işleri arzu edildiği gibi neticelendirdikten sonra, 11 rebiyülâhırda Şam'a girdi (Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar fî a'yān al-ḳarn al-ḥādî 'aṣar*, Mısır, 1284, I, 381). Hâfız Ahmed Paşa'nın işi burada da sıkı tuttuğunu, bu arada Ḥavrān civarında şakavet ile meşgûl olan Yusuf-oğlu Reccâl ve Süleyman gibi şakîlerin haklarından geldiğini ve bu hizmetinin padişah tarafından takdir edildiğini biliyoruz (*Başv. arş., mühim. defteri*, 78, s. 247). 28 cemâziyelâhır 1019 tarihli bir ferman ile, o sırada İran üzerine sefer icrâ eden sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'ya, en kısa bir zamanda, iltihakı emredilince (*Başv. arş., mühim. defteri*, 79, s. 402), hemen yola çıkan Hâfız Ahmed Paşa Teş-

süy mevkiinde orduy-i humâyûna ulaşarak, ordunun sağında yer almıştı (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 157b). Orduy-i humâyûn ile Tebriz civarına kadar giden Hâfız Ahmed Paşa'nın, kışın yaklaşması dolayısı ile, seferin ertesi seneye bırakılması üzerine, geri döndüğü anlaşılıyor. Hâfız Ahmed Paşa'nın Şam beylerbeyiliği esnâsındaki icraatının en mühimmini Ma'an-oğlu Faḫr al-Dīn'e veya, daha umûmî bir tâbir ile, dürzîlere karşı kazandığı muvaffakiyet teşkil eder. 1022 senesinden beri isyan hâlinde bulunan Ma'an-oğlu üzerine, kendi askerinden başka, Haleb, Maraş, Adana ve Trablus Şam askerine de 1023 senesinde serdar tâyin edilen Hâfız Ahmed Paşa'ya, Zagarcıbaşı Hüseyin Ağa vâsıtası ile de, ayrıca 3.000 yeniçeri gönderilmişti (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 173b; krş. Naimâ, *ayn. esr.*, II, 120 v.d.; Kara Çelebî-zâde, *ayn. esr.*, s. 527). Hâfız Ahmed Paşa, 30.000 kişiye yakın bir kuvvet ile, Faḫr al-Dīn'in üzerine yürüdü. Oldukça uzun süren muhasara esnâsında çok sarp yerlerde bulunan kalelerden hiç birini ele geçirememekle berâber, aldığı ağır vergiler dolayısı ile Faḫr al-Dīn'e karşı ahâlide mevcut olan memnûniyetsizlikten istifâde eden Hâfız Ahmed Paşa Faḫr al-Dīn'in en yakın adamlarını dahi kendi tarafına celbe muvaffak olmuştur. Hâfız Ahmed Paşa dürzîlere karşı giriştiği mücâdeleye devam ederek, bir kısım dürzî topluluklarını inkıyad altına aldığı gibi, bir çoklarını da katletmiş ise de, Dayr al-Ḳamar'i zapta muvaffak olamamıştır. Hâfız Ahmed Paşa'nın, 1027 senesinde, Erzurum beylerbeyiliğine nakledilmesi (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 195a) dürzîlere karşı girişilen harekâtın neticelenmesine mâni olmuştur. Osman II., Hotin seferinden avdetinde, 1031 senesi başlarını Edirne'de geçirdiği sırada, Hâfız Ahmed Paşa'yı Diyarbekir beylerbeyiliğine getirerek, Kara-Kaş Mehmed Paşa'ya nâmzet olan hemşiresini de Hâfız Ahmed Paşa'ya tezvic etmişti (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 220b; krş. Hammer, *ayn. esr.*, VIII, 213, not 3). Padişah, yine aynı sene zarfında, Anadolu cihetinde sefere karar verince, Diyarbekir beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa'ya da alelacele İstanbul'a gelmesi ferman olunmuştu. Ahmed Paşa, 1031 (1622) ortalarında, Maltepeye gelerek, şehre dâhil olmak için iznin çıkmasını beklerken, „vak'a-i Osmaniye" vukua gelmiş ve vak'anın başlıca fâili sadrâzam Dâvud Paşa, her hâlde Hâfız Paşa'nın Maltepe'de bulunmasından kuşkulanmış olacak ki, bir kapıcıbaşı göndererek, onu İstanbul'dan uzaklaştırmıştı (Kara Çelebî-zâde, *ayn. esr.*, s. 549 v.d.). Hâfız Ahmed Paşa'nın Diyarbekir'e avdetini müteâkip, maktûl padişahın katillerinden intikam almak istediğini ve bu fikrini tatbik mevkiine koymak için, imkânlar aradığını görüyoruz. Onun sultan Osman ile yukarıda bahsettiğimiz sıhrî münâsebeti de göz önünde tutulunca, bu maksadının te'mini için, her türlü vâsıtaya baş vuracağını tahmin etmek gâyet kolaydır. Nitekim Hâfız Ahmed Paşa'nın yakın adamlarından olup, o sırada Diyarbekir defterdarı bulunan müverrih Peçevî [b. bk.]'nin Hâfız Ahmed Paşa'nın Abaza Mehmed Paşa ile, mezkûr maksadın te'mini için, gizliden-gizliye muhabere ettiğini kaydetmesi de onun gâyesini tahakkuk ettirmek için uğraştığını göstermektedir. Fakat Abaza Mehmed Paşa işin vechesini tamamen değiştirerek, hareketini hukûmete ve bütün hukûmet kuvvetlerine karşı tevcih ettiği zaman, Hâfız Ahmed Paşa bunun mâkul bir yol olmadığını ve iyi netice vermiyeceğini evvelden gördüğü içindir ki, ilk kararında sâbit kalmakla berâber, Abaza Mehmed Paşa'yı giriştiği harekette yalnız bırakmıştır. Nitekim Peçevî de Ahmed Paşa'nın gâyesinin münhasıran Üsküdar'a kadar gidip, maktûl padişahın katillerini talep etmek olduğunu tasrih eder (Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283, II, 391). Gerek Hâfız Paşa'nın hareketinden, gerek Peçevî'nin ifâdesinden anlaşılacağı vecihle, o velev meşrû bir sebebe bile dayansa, intikam almak ve suçluları teczîye cihetine gitmek ile hukûmete karşı isyan etmek arasındaki farkı hiç bir zaman nazardan uzak tutmamış, hattâ daha ileri giderek, hukûmete Abaza Mehmed Paşa'ya karşı müteyakkız davranmasını ihtardan da geri durmamıştır (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 224b). Hâfız Ahmed Paşa gibi kıymetli bir vezirin devleti epeyce bir zaman tehdit eden Abaza Mehmed Paşa üzerine gönderilmemesini, onun evvelce Abaza ile münâsebâtının hukûmetçe göz önünde tutularak, her ikisi arasında yeni bir anlaşmaya varmalarından korkulması neticesinde ittihaz edilen bir karar olarak da izah etmek mümkündür. Bütün ısrarlarına rağmen, Bağdad beylerbeyiliğinin kendisine verilmemesi üzerine, Bekir Subaşı'nın Bagdad'daki tegallübü [bk. mad. BAGDAD], 1032 (1623) senesinde, Bagdad beylerbeyiliğine tâyin edilen Süleyman Paşa'nın Bekir Subaşı tarafından şehre kabûl edilmemesi ile hâd bir şekil alınca, hukûmet Bagdad'a karşı kat'î harekâta geçmeğe karar vermiş ve bunun infâzına Diyarbekir beylerbeyisi Hâfız Ahmed Paşa me'mûr edilmiştir. Maraş, Sivas, Musul, Kerkük ve Kürdistan askerinden terekküp eden bir orduya serdar nasbolunan Hâfız Ahmed Paşa'ya, kapıcı-başı İdris Ağa vasıtası ile, Bagdad'ı Süleyman Paşa'ya zaptettirmesini bildiren bir hatt-ı humâyun ile kı-

lıç ve kaftan gönderilmişti. Bagdad ahvâline yakından vâkıf olan kimseler, ezcümle Peçevî İbrahim Efendi, Hâfız Ahmed Paşa'ya mevcut şartlar altında Bagdad'ı almağa kalkışmasının, ahâlisinin ekseriyeti kızılbaşlardan terekküp eden şehrin acem şahının eline geçmesinden başka bir netice vermiyeceğini söylemişlerdi. Gerçi Peçevî Hâfız Ahmed Paşa'nın, hiç bir söze kulak asmayarak Bagdad üzerine yürümekte ısrar suretiyle, kendi fikrini kabûl etmediğini yazarsa da (Peçevî, *ayn. esr.*, II, 393) diğer kaynaklar Hâfız Ahmed Paşa'nın, mezkûr İdris Ağa ile, İstanbul'a gönderdiği arzında Bagdad eyâletinin şimdilik Bekir Subaşı'ya tevcihini rica ettiği hâlde, ikinci bir ferman ile evvelki kararda ısrar olunduğunu kaydederler (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 40; ondan naklen Naimâ, *ayn. esr.*, II, 271). Diğer taraftan yine Peçevî'nin, Hâfız Ahmed Paşa'ya isnad ederek, kullandığı bir cümle de Ahmed Paşa'nın, her ne bahasına olursa-olsun, Bagdad üzerine yürümekte musir olmadığını gösterdiği gibi, Bagdad'ın, muvakkat bir zaman için de olsa, elden çıkmasında asıl mes'ûliyetin o zamanki sadrâzam Merre Hüseyin Paşa'ya düştüğünü te'yit eder mâhiyettedir. Aldığı ikinci ferman üzerine, Musul'a müteveccihen yola çıkan Hâfız Ahmed Paşa, emrine verilen kuvvetlerin toplanmasını te'min maksadı ile, 1032 senesi ramazan ve şevvâl aylarını Musul'da geçirdiği sırada, mevcut kuvvetinin me'mûr edildiği seferi başarmağa kâfi olmadığını ileri sürerek, bu seferden ferâgat edilmesi için, hukûmet nezdinde son bir teşebbüste daha bulunmuştu. Fakat kapı kethüdası Câfer Ağa'dan gelen mektuplardan, Bagdad üzerine yürümek istemeyişinin Bekir Subaşı'dan aldığı rüşvetlere mebni olduğu hususunda İstanbul'da dedi-kodular döndüğünü öğrenince, 19 zilkâdede Kerkük'e doğru yoluna devam etti (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 41; ondan naklen Naimâ, *ayn. esr.*, II, 272). Hâfız Paşa, acele etmeksizin, yoluna devam ederken, öncüleri Bagdad yakınlarına kadar sokulmuşlardı. Bekir Subaşı bu fırsattan faydalanarak, Hâfız Ahmed Paşa öncüleri ile harbe me'mûr ettiği Osman kethüda vâsıtası ile, mezkûr öncülere karşı bidâyette bâzı muvaffakiyetler de kazanmıştı. Hâfız Ahmed Paşa bu vaziyetten haberdar olunca, kısa zamanda öncülerine mülâkî olup, kuvvetlerini muhtelif dalgalar hâlinde ileri sürerek, hasmını yıprattığı gibi, kendisi de bir kısım kuvvetleri ile muharebenin en harâretli bir ânında işe müdâhale suretiyle, Osman kethüda kuvvetlerini kat'î bir mağlûbiyete uğratmış ve kızıl-başlara büyük zayiat verdirmişti (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 42; krş. Nazmî-zâde Murteza, *Gülşen-i hulefâ*, İstanbul, 1143, var. 70b). Hâfız Ahmed Paşa bu zaferden sonra, vakit geçirmeden, Bagdad'a yürüyerek, kazandığı muvaffakiyetten istifâde te'min edebilirken, bâzı kimselerin ordu üzerine iranlının geleceğini öne sürerek, muhalefetleri sekbânların da, para almadan, yerlerinden kalkmamaları neticesinde, 3—4 günlük bir te'hiri müteâkip, şehri Kuşlar kalesi tarafından muhasara etmek mülâhazası ile, Dicle'yi geçerek, İmam Musa mevkiinde yer aldı. Bekir Subaşı Bagdad'ın sıkı bir abluka altına alındığını görünce, hâlinden nevmid olup, Şâh 'Abbâs'tan yardım talebinde bulunarak, şehri teslim edeceğini vaad ettiği gibi, Hâfız Ahmed Paşa'ya gönderdiği elçisi ile de, Bagdad'ın kendisine verilmesi hakkındaki arzusunu tekrarlamıştı. Hâfız Ahmed Paşa şâhın ileri gelen kumandanlarından olan hanlar-hanı Ḳarçığay'ın, Bagdad'ı hemen terk etmediği takdirde, sulhun bozulacağı hususundaki sözlerine ehemmiyet vermemiş ise de, 'Abbâs'ın Bagdad'ı Bekir Subaşı'dan teslim almak için gönderdiği Hemedan vâlisi Ṣafî Ḳulî Ḫân'ın Bagdad'a yaklaştığını haber alınca, şehrin iranlılar eline geçmesini önlemek maksadı ile, ümerasının da fikrini aldıktan sonra, Bagdad eyâletine Bekir Subaşı'nın tâyin emrini yazıp, Bagdad'ı her türlü tehlikeden korumasını bir mektup ile Bekir Subaşı'dan rica etmişti (Nazmî-zâde Murteza, *ayn. esr.*, var. 71b). Bekir Su-başı, Hâfız Ahmed Paşa'ya gönderdiği cevabî teşekkür mektubunda, Bagdad'ın kendisine verilmesinden duyduğu derin memnûniyeti kayd ile, Hâfız Ahmed Paşa'nın Diyarbekir'e dönmesini hâssaten rica ediyordu. Hâfız Ahmed Paşa aldığı bu cevap üzerine, Bagdad'ın Bekir Subaşı tarafından müdâfaa edileceğine emin olarak, şimdilik en mâkul hareketin Bekir Subaşı'yı memnun etmek olduğuna kanaat getirerek, vakit geçirmeden, Musul'a müteveccihen, Bagdad'dan ayrılmıştır (Kara Çelebî-zâde Abdülaziz'in — *ayn. esr.*, s. 558 — bu ayrılışı Hâfız Ahmed Paşa'nın korkaklığına hamletmesinin hakikat ile hiç bir alâkası görünmüyor). Hâfız Ahmed Paşa, Bagdad'dan ayrıldıktan sonra da, şehrin mukadderatı ile yakından alâkadar olmuş ve İran kuvvetlerine karşı Bagdad'ı müessir bir şekilde müdafaa eden Bekir Subaşı'nın yardım taleplerini, imkân mertebesinde, yerine getirmeğe çalışarak, Musul'da bulunduğu sırada Bagdad'a zahîre yolladığı gibi, Bekir Subaşı'nın imdat taleplerini arttırması üzerine, Musul beylerbeyi Kör Hüseyin Paşa'yı Bagdad yardımına göndermekten de geri durmamış; bu arada kendisi de Mardin'e müteveccihen Musul'u terk etmişti. Kör Hüseyin Paşa'nın Karçığay Han'ın

tuzağına düşerek, Bagdad'a varmadan şehit edildiğini yolda öğrenen Hâfız Ahmed Paşa bu habere çok üzülmüştü. Bekir Subaşı ise, iranlılara karşı büyük bir şecaat gösterdiklerini, ve iranlıların bütün hücûmlarını defettiklerini, lâkin âcil yardıma ihtiyâcı olduğunu bildirerek, Hâfız Ahmed Paşa'dan bu yardımı te'min etmesini musırrâne istiyordu. Hâfız Ahmed Paşa, bilfiil yardım edecek kudrette bulunmadığı cihetle, keyfiyeti sadrâzam Kemânkeş Ali Paşa'ya arz ile, iki ay Mardin'de kalarak, gelecek cevaba intizar etmiş ise de, hiç bir ses çıkmamıştı. Mamafih her şeye rağmen, Bekir Subaşı Hâfız Paşa'nın tahmini vechi ile mukavemete devam ediyordu. Fakat Bekir Subaşı'nın oğlu Mehmed'in beklenmeyen ihâneti hem Bagdad'ın iranlıların eline geçmesine sebep olmuş [bk. mad. BAGDAD], hem de epeyce bir zamandan beri her türlü takviyeden mahrûm Hâfız Ahmed Paşa'nın kuvvetlerini, Bagdad'ın zaptı ile serbest kalan ve kazandıkları muvaffakiyet dolayısı ile, kuvve-i mâneviyeleri yerinde mühim İran birlikleri karşısında, çok müşkil vaziyette bırakmıştı. Bu hâlin tabi'î bir neticesi olarak, Kerkük ve Musul şâhın ileri gelen kumandanlarından Ḳāsim Ḫān'ın eline geçti. Ḳāsim Ḫān'ın, bununla da iktifa etmeyerek, Diyarbekir'de dahi müsâit zemin araması üzerine, Hâfız Ahmed Paşa, her ihtimâle karşı, Diyarbekir'de Dağ-kapısı'ndan Rûm-kapısı'na kadar imtidat eden küçük bir hisarın inşasını üç ayda tamamlatmıştı. Kış esnâsında vezir-i âzamdan aldığı emir gereğince, Hâfız Ahmed Paşa Musul tarafına teveccüh etmiş ve Küçük Ahmed Ağa (Paşa) vâsıtası ile, Musul'u Ḳāsim Ḫān'dan istirdat ettirmiş ve kendisi de, Mardin'e uğradıktan sonra, Diyarbekir'e avdet eylemişti. Bu suretle Hâfız Ahmed Paşa şarktaki kayıpları kısa bir zamanda telâfi etmiş, fakat Bagdad da elden gitmiş oluyordu.

Abaza Mehmed Paşa üzerine yaptığı muvaffakiyetli seferden sonra Tokat'ta istirahatè çekilen sadrâzam Çerkes Mehmed Paşa Bagdad harekâtına başlayamadan vefat edince (18 rebiyülâhır 1034), yeniçeri ağası Husrev Ağa (Paşa) ve başdefterdar Bâkî Paşa yeni serdar tâyin edilinceye kadar zaman geçeceğini, Diyarbekir beylerbeyisi Hâfız Ahmed Paşa'nın, Bagdad ahvâlini bilir bir vezir olması dolayısı ile, sadârete tâyininin çok yerinde olacağını İstanbul'a arzetmişlerdi. Bu teklif muvâfık görülerek, Hâfız Ahmed Paşa sadârete getirilmiş, serdarlık emri de, kapıcılar kethüdası ile, cemâziyelâhır sonlarında Diyarbekir'e gelmişti. Bunun üzerine Hâfız Ahmed Paşa 27 recepte Diyarbekir'den çıkarak, Çermik (*Fezleke*, Naimâ, Hammer, yanlış olarak, Çevlik diye kaydederler) sahrasına karargâhını kurmuş ve burada bir taraftan emrine verilen kuvvetlerin toplanmasını beklerken, diğer tarafdan da zahîre tedariki ile meşgûl olmuştu. Hâfız Ahmed Paşa sefer tedârikleri ile uğraşırken, ramazan sonlarına doğru gürcü hâkimlerinden Magrav'dan gelen mektupta gürcülerin iranlıları büyük kayıplara uğrattıkları, Gürcistan'a geldiği takdirde Karabağ, Gence ve Şirvan'ın derhâl kendisine itaat edecekleri kaydediliyordu. Bu mektubu getiren elçinin kabûlü esnâsında hâzır bulunan Peçevî, Hâfız Ahmed Paşa'dan bu fırsatı kaçırmamasını ısrar ile istemiş ise de, Hâfız Paşa Bagdad seferine me'mûr edildiğini, Gürcistan'a gidemeyeceğini söyleyerek, yalnız Batum beylerbeyisi Ömer Paşa'yı Gürcistan üzerine serdar tâyin etmekle ve bir mıkdar yeniçeri göndermekle iktifa etmiştir. Peçevî, böyle bir fırsatı kaçırdığından dolayı, Hâfız Ahmed Paşa'yı muahaze eder (*ayn. esr.*, II, 404 v.d.). Kâtib Çelebî Peçevî'nin fikrine iştirâk etmeyerek, Hâfız Ahmed Paşa'nın mezkûr sefere gitmemekle bir şey kaybetmediğini ve Gürcistan'da kazanılacak bir zaferin Bagdad zaptına müessir olamayacağı mutâleasında bulunur (*ayn. esr.*, II, 68 v.d.). Naimâ, hiç bir fikir serd etmeden, her iki görüşü de kaydeder (*ayn. esr.*, II, 348). Hâfız Ahmed Paşa, bir müddet daha Çermik sahrasında kaldıktan sonra, zilhicce başlarında oradan hareket ile (*Fezleke*, II, 75 ; Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, var. 236b hareket tarihini yanlış olarak 1035 saferi sonlarında gösterir), Musul'a varmış ve askere zahîre tevziini müteâkip, yoluna devam etmişti. 1035 muharreminde Kerkük'e gelen Hâfız Ahmed Paşa orada maiyeti erkânı ile yaptığı bir müşâverede toplarının az olduğunu, doğrudan-doğruya Bagdad'a yürümektense, evvelâ Derne ve Dertenk boğazını tutmağı ve sonra Bagdad üzerine dönmeği teklif etmiş, fakat o bu fikrini kabûl ettirememiş ve doğru Bagdad'a gitmeğe karar verilmişti. Bu karar mûcibince yola devam edilerek, 12 safer 1035 (13 teşrin II. 1625)'te Bagdad etrafında Metris'e girilmiş ve şehir Karanlık-kapı tarafından tazyika başlanmıştı. Askeri teşcî etmek için, Hâfız Ahmed Paşa Metris'te yatıp-kalkıyor ve hiç bir fedakârlıktan çekinmiyordu. İki ayda 52 yerden lağım yürütüldü ise de, mahsurlar hepsini vaktinde keşfetmişlerdi. Muhasaranın 72. günü patlayan bir lağımın açtığı gedikten içeri giren askerler de bagdadlıların yarığın arkasında aldıkları tedbirler neticesinde, tamamen mahvolmuşlardı. Bu sırada Şâh 'Abbâs'ın önce Zeynel Han vasıtası ile, sonra bizzat kendisinin Diyâle nehrini tutarak, Şat suyundan Osmanlı ordusuna zahire getiren keleklerin yolunu kesmeleri Hâfız Paşa kuvvetlerini güç vaziyette bırakmıştı. Maiyeti erkânı ile yaptığı bir toplantıda Hâfız Ahmed Paşa hâdis olan yeni vaziyeti izah etmiş, fakat her ne bahasına olursa olsun, muhasaraya devama karar verilmişti. Bundan sonra Hâfız Ahmed Paşa bir taraftan Bagdad'ı muhasara ederken, diğer tarafdan Şâh 'Abbâs ile de çarpışmak mecbûriyetinde kalmış ve Şahın 12 ramazanda yaptığı hücûm Osmanlı ordusuna büyük kayıplar verdirmişti. Bu muharebede Hâfız Ahmed Paşa, elinde ok ve yay olduğu hâlde, bütün kuvveti ile çalışmış, osmanlı ordusu ancak o sırada zuhûr eden toz sâyesinde, kat'î bir hezimetten kurtulmuştu. Sıcakların artması osmanlı ordusundaki hummâ vak'alarını hemen umûmî bir hâle getirmiş ise de, Hâfız Ahmed Paşa her şeye rağmen muhasaraya devam ediyor ve şahın elçisi Tohta Han ile, Bagdad'daki iranlılara dokunmamak gibi, bâzı tâvizler vererek Bagdad'ın osmanlılara terki hususunda hemen-hemen bir anlaşmaya varmış bulunuyordu. Lâkin tam bu esnâda askerin, hiç bir yiyeceği kalmadığından bahs ile, ayaklanması ve Hâfız Ahmed Paşa'yı bundan mes'ûl tutarak, İmam-ı âzâm kalesine hapse teşebbüs edecek kadar ileri gitmeleri ancak bâzı nufuzlu ihtiyarların tavassutu ile önlenmiş, Hâfız Ahmed Paşa da, askerin arzusuna mukavemet edemeyerek, Bagdad'ın teslimine ramak kaldığı bir sırada, muhasarayı ref'etmişti (8 şevvâl 1035 = =3 temmûz 1626). Bu vaziyetten son dakikada haberdar olan Şâh 'Abbâs, Hâfız Ahmed Paşa'nın elçisi Mustafa çavuşu yoldan çevirterek, giden askere şehrin teslim edilemeyeceğini bildirmişti. 9 aya yakın süren Bagdad muhasarasının böyle muvaffakiyetsizlik ile neticelenmesinde başlıca âmiller Hâfız Ahmed Paşa'nın nefsine güvenmesi ve hasmını küçümsemesi, buna mukabil maiyeti erkânının fikirlerine fazla ehemmiyet vererek, Derne ve Dertenk misalinde olduğu gibi, kendi mâkul fikirlerinden fedakârlıkta bulunması ise de, bütün mes'ûliyeti Hâfız Ahmet Paşa'ya yüklemek de doğru değildir. Çeşitli sebepler muhasaranın akîm kalmasında birbirine inzimam etmiştir. İkmâl yollarının hemen tamamiyle Şâh 'Abbâs kuvvetlerince kontrol altında bulundurulması, muhasaranın son aylarında, şiddetli sıcaklar yüzünden, ordunun büyük bir kısmının hummâya tutularak, sabır ve tahammülünün zaafa uğraması, Diyarbekir beylerbeyisi Murad Paşa ile Hâfız Paşa'nın aralarının açık olması bu çeşitli sebepler arasında sayılabilir. Mamafih bütün bunlara rağmen, tam sulh yolu ile Bagdad'ın teslim alınacağı bir sırada askerin dönmeğe kalkması Hâfız Ahmed Paşa'nın asıl talihsizliği olmuştur. Bagdad'dan ayrılmasını müteâkip geri çekilirken de Şâh 'Abbâs'ın hücumuna uğrayan Hâfız Ahmed Paşa çok gayr-i müsâit şartlar altında yaptığı muvaffakiyetli bir muharebeyi müteâkip, Musul'a gelerek, bir ay kadar orada kaldıktan sonra, son baharı Diyarbekir'de geçirmiş ve kışlamak üzere de Halep'e gitmiştir (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 239b). Hâfız Ahmed Paşa daha Halep'e gitmeden önce, padişahdan gelen bir hatt-ı humâyûnda, Bagdad seferinde çektiği meşakkatin kendisince bilindiği kaydolunduktan sonra, ya Diyarbekir yahut Halep'te gelecek sene Bagdad üzerine yapılacak sefer tedâriki ile meşgûl olması Hâfız Ahmed Paşa'dan istenilerek, en büyük gâyesinin Bagdad'ın fethi olduğu belirtiliyordu (Feridun Bey, *Münşaât*, İstanbul, 1275, II, 173 v. dd.). Bu hatt-ı humâyûndan padişahın Hâfız Ahmed Paşa'yı azletmek niyetinde olmadığı anlaşılıyor ise de, aradan bir kaç ay geçmeden, 12 rebiyülevvel 1036'da kaymakam Receb Paşa sarayında yapılan bir toplantıda Hâfız Ahmed Paşa'nın azline karar verilmişti. Sadâretten azledilen Hâfız Ahmed Paşa, 14 cemâziyelâhırda Halep'ten hareket ederek, recebde İstanbul'a gelmiş, padişahın hemşirelerinden Ayşe Sultan ile evlenerek, vezir-i sânî olmuştu. Hâfız Ahmed Paşa bir müddet ikinci vezirliği muhafaza ettikten sonra, 1038'de üçüncü vezirliğe tenzîl edilmiş ve 29 rebiyülevvel 1041'de Husrev Paşa'nın azli üzerine, ikinci defa sadârete getirilmiş idi.

Hâfız Ahmet Paşa'nın sadârete getirilmesini çekemeyen kaymakam Receb Paşa, muhitin bir ayaklanma için müsâit bulunmasını göz önünde tutarak, askerin mâzûl sadrâzam Husrev Paşa'ya olan sevgisinden de istifâde ile, Husrev Paşa tarafdarlarının 1041 recebinde At meydanında toplanmalarını ve Hâfız Ahmed Paşa v.b.'larının kendilerine teslimini istemelerini mümkün kılmıştı. Bayram Paşa'nın îkazına rağmen, Hâfız Ahmed Paşa divana gitmekte ısrar ederek, bâb-ı humâyûndan içeri girip, hastalar odası önüne geldiği zaman, zorbalar üzerine hücûm etmişler, adamları Hâfız Ahmed Paşa'yı, yaralı bir hâlde, güçle hastalar odasına sokabilmişlerdi. Hafız Ahmed Paşa padişahın huzûruna girip, mühr-i şerîfi sultan Murad'a teslim ile, vukua gelen vaziyeti anlatarak, saklanmak için, padişahtan müsâade almış ve Üsküdar'a geçmek üzere, Yalı-Köşkü'nden kayığa binmişti (Naimâ, *ayn. esr.*, III, 86 v.d. ; Peçevî, ve Kâtib Çelebî Hâfız Ahmed Paşa'nın o geceyi kendi sarayında geçirdiğini yazarlar ve Üsküdar'a geçmesinden hiç bahsetmezler). Hâfız Ahmed Paşa'nın saklanması için müsâade eden sultan Murad, vaziyetin vahâmet kesbettiğini görünce, Hâfız Ahmed Paşa'yı geri çağırtmıştı. Bir müddet padişah ile Bâbüssaâde'de

duran Hâfız Ahmed Paşa fitnenin yatışmayacağını, âsîlerin istekleri yerine getirilmediği takdirde, padişahı dahi hal'den çekinmeyeceklerini anlayınca, sultan Murad 'ı kurtarmak için, büyük bir cesâret ile ileri atıldı ve döğüşe-döğüşe öldü. Peçevî, Kâtib Çelebî ve Nev'î-zâde Atâî (*Zeyl-i şakayık*, İstanbul, 1268, II, 769), katil tarihini 19 receb salı günü vukû bulmuş olarak gösterirler. Naimâ, hâdiseyi gayet tafsilâtlı bir şekilde anlattığı hâlde, gün tasrih etmez. J. v. Hammer (*ayn. esr.*, IX, 140). Hâfız Ahmed Paşa 'nın katlini Naimâ 'dan naklen vermekle berâber, her hâlde istidlâl tariki ile olacak, katlini 18 receb olarak gösterir. Hâfız Ahmed Paşa, vasiyeti mûcibince, Üsküdar 'a gömülmüştür. Hâfız Ahmed Paşa dindar ve mağrûr bir kimse olup, tarihe dahi intikal eden hazır cevaplığı onun parlak zekâsına bir delîldir. Hâfız Ahmed Paşa büyük asker topluluklarını idârede kâfi derecede dirâyet göstermekle berâber, muhakkak ki, fedakâr ve cesûr bir insan idi. Hâfız mahlası ile şiirler yazdığını bildiğimiz Hâfız Ahmed Paşa 'nın, dağınık bir şekilde, muhtelif yerlerde rastlanan manzûmeleri (msl. bk. Nazmî-zâde Murteza, *ayn. esr.*, var. 71a) arasında, Bagdad seferi esnâsında, sultan Murad 'a gönderdiği manzûm şikâyetnâmesi epeyce meşhûrdur (Naimâ, *ayn. esr.*, II, 393). İlm-i arûza da vukufu olan Hâfız Ahmed Paşa 'nın Şam beylerbeyiliği esnâsında, arûz ilminde ikinci bir Halil diye tanınan Zayn al-Dīn 'i imtihan ettikten sonra, Şam medresesesine tâyin etmesi (Muḥibbī, *ayn. esr.*, I, 381) onun arûzdaki bilgisine kuvvetli bir delildir.

Osmanlı tarihinde Filibeli Hâfız Ahmed Paşa 'dan başka da Hâfız Ahmed Paşa namı ile mârûf bir çok kimseler bulunup, bunlar arasında en meşhûrları Hadım ve Köprülü-zâde Hâfız Ahmed Paşalardır. Bunlardan bilhassa Hadım Hâfız Ahmed Paşa, Filibeli Hâfız Ahmed Paşa ile, çok defa yekdiğerine karıştırılmaktadır. Fâtih yangınında yanan ve bugün dahi Filibeli Hâfız Ahmed Paşa 'ya izâfe edilen Karaman çarşısındaki câmi, medrese ve sebil gibi hayrât (Hüseyin Ayvansarayî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I, 87 v.d.; İzzet Kumbaracılar, *İstanbul sebilleri*, İstanbul, 1938, s. 21), zannımızca, Hadım Hâfız Ahmed Paşa 'ya âit olsa gerektir. Yine Flügel (Wien, 1865, I, 60) 'de Hâfız Ahmed Paşa kütüphânesinin defteri olarak gösterilen ve tercüme-i hâl kısmında verilen mâlûmatta her iki Hâfız Ahmed Paşa 'nın birbirine karıştırılmasından, kim olduğu iyice anlaşılamayan şahsın da Hadım Hâfız Ahmed Paşa olduğu, bugün Süleymaniye kütüphânesine mülhak olarak bulunan Hâfız Ahmed Paşa kitaplarının üzerindeki vakıf mührünün 1012 tarihini taşımasından, kolayca anlaşılmaktadır.

Bibliyografya: Hâfız Ahmed Paşa 'nın hâl tercümesi hakkında bâzılarını metinde de zikrett'ğimiz biyografya eserleri arasında nisbeten ihticaca sâlih olanları Muḥibbī ve Şehrî-zâde 'nin yukarıda adı geçen eserleridir. Atâ 'nın *Enderun tarihi* (İstanbul, II, 56 v.d.) Osman-zâde Tâib (*Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, İstanbul, 1271, s. 73 v.d.) 'in kötü bir kopyesidir. Râmiz Paşa-zâde Mehmed 'in *Kapudân-ı derya* (İstanbul, 1261) 'sı da bu cins eserler arasında gösterilebilir. — Tarihler. Hâfız Ahmed Paşa ile alâkalı vekayii yazan tarihler arasında, bir çok kıymetli mâlûmatı ihtivâ ettiği hâlde, şimdiye kadar üzerinde durulmamış olanı Abdülkadir Efendi 'nin yukarıda adı geçen eseridir. Naimâ, yukarıda da belirtmeğe çalıştığımız vecihle, umûmiyetle *Fezleke* 'yi aynen nakletmiştir. Peçevi 'nin yine metinde zikri geçen eserinde Hâfız Ahmed Paşa 'nın hayat ve şahsiyetine âit müşâhedelere müstenit bâzı mâlûmat bulunur ise de, Bagdad vekayii çok muhtasar yazılmıştır. Hasan Bey-zâde (*Tarih*, husûsî kütüphânemizdeki nüsha); Solakzâde (*Tarih*, İstanbul, 1297, s. 740, v.d, 750); Şeyhî, *Vakâyi'-i fużalâ* (Üniversite kütüp. TY, nr. 81, s. 74 v.dd.) ve Kara-Çelebî-zâde 'nin metinde zikrettiğimiz eserinde, Hâfız Ahmed Paşa hakkında, fazla bir bilgi yoktur. Mustafa Sâfî Efendi 'nin *Zubdat al-tavârîḫ* (Veliyüddin kütüp. nr. 2429) 'inde de Hâfız Ahmed Paşa 'ya âit mâlûmat var ise de, Anadolu 'da bulunduğu cihetle, bu eseri göremedik. Evliya Çelebî *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314, IV, 352, 361, 400, 403). Muahhar tarihler arasında Hammer 'in metinde zikredilen eseri daha ziyâde notları itibârı ile mühimdir. Hayrullah Efendi (*Tarih*, İstanbul, cüz 17) de bu arada kaydedilebilir. İskandar Munşî (*Târîḫ-i 'âlam-ârây-i 'Abbâsî*, III, 701 v.d., 727 v.d.); Rızâ Ḳulî Ḫân Hidâyat (*Ravżat al-ṣafâ-i Nâṣirî*, Tahran, 1270, IV) 'in Bagdad vekayii ile alâkalı kısımları, doğrudan-doğruya Hâfız Ahmed Paşa 'ya âit görünmese bile, Bagdad muharebeleri hakkında İran görüşünü göstermesi bakımından, kayda şâyândır. — Ecnebî eserler. Rycaut 'un *The History of the Turkish Empire* (London, 1680), s. 9 v.d., 33.; Clément Huart, *Histoire de Bagdad dans les temps moderns*, Paris, 1901, 52 v.dd., 59 aynen *Gülşen-i hulefâ* 'dan alınmıştır); Lammens, *La Syrie* (Beyrut, 1921), II, 76 v.d. — Edebî kaynaklar. Riyâzî, *Tezkire* (Üniversite kütüp., nr. 761, var. 44a); Belîg, *Tezkire* (Üniversite kütüp., nr. 1182, var. 15b); Nef'î, *Dîvân* (Bulak, 1252), s. 92—100; Azmî-zâde Hâletî, *Münşaât* (Üniversite kütüp., nr. 1916, var. 17a, 24b, 63a); Sarı Abdullah, *Dustûr al-inşâ'* (Üniversite kütüp. nr. 3110, var. 274a—277b; kapudân-ı deryalığı esnâsında Hâfız Ahmed Paşa 'ya gönderilen serdarlık berâtını ihtiva eder); Hayriye Aydınalp, *Filibeli Hâfız Ahmed Paşa* (Edebiyat fakültesi me'zûniyet tezi, 1946—47, nr. 398; terkibî bir değeri olmayan bu eserde bâzı arşiv vesikalarından istifâde edilmiş ise de, bu vesikalar da aynen kaydedilmemiştir).

(Orhan F. Köprülü.)

HÂFIZ EBRÛ. Ḥâfiẓ-i Abrū (?—1430), iranlı coğrafyacı ve tarihçi. Asıl adı Şihâb al-Dīn 'Abd Allāh b. Luṭf Allāh b. 'Abd al-Raşîd al-Ḫavâfî ('Abd al-Razzāḳ Samarḳandî 'nin yanlış ifâdesine istinâd eden Avrupa kataloglarında gösterildiği gibi, Nūr al-Dīn Luṭf Allāh b. 'Abd Allāh al-Haravî değil) idi. 'Abd al-Razzāḳ 'a göre, Herat 'ta doğmuş ve Hemedan 'da tahsil etmiştir. Kendi eserlerinden yalnız şunları öğreniyoruz ki, Ḥâfiẓ-i Abrū şatrançta üstadmış, Timur 'un asrayında bulunmuş ve bu hükümdar ile şahsî münâsebetleri varmış. Bu sâyede Timur 'un son harpleri ile vefatına ve belki Şāhruḫ 'un son harplerine dâir de bizzat görüp, şâhidi olduğu şeyleri yazabilmiştir. Ḥâfiẓ-i Abrū, 817 (1414/1415) 'de Şāhruḫ tarafından, o hükümdarın eline geçen (Balḫî-İṣṭaḫrî 'nin bir nüshası olması pek muhtemel) arapça bir yazmasını esâs tutarak, mücmel bir coğrafya kitabı yazmağa me'mûr edildi. Bu suretle yazılan ve hiç bir yerinde adı gösterilmemiş olan kitap, iki cilde ayrılmıştır. Birinci cild coğrafyaya âit bir medhalden başka (umûmiyetle garptan şarka doğru) Magrib 'ten Kirman 'a kadar muhtelif memleketlerin târiflerini ihtivâ eder; son iki bâbında, coğrafî tasvirlerden sonra, bahsi geçen memleketlerin, müellifin yaşadığı zamana kadar, siyâsî tarihlerine dâir toplanan mâlûmat da nakledilmiştir. Müellif eserinin ikinci cildinde Horasan ve Mâverâünnehr 'in tarih ve coğrafyasını daha mufassal yazmak istemiştir (yalnız Horasan 'dan bahseden bâb birinci cildin tamamından daha hacimlidir); lâkin bu cildin tam bir nüshası henüz bulunamamıştır (Oxford, Bodleiana, Codex Fraser 155, Mâverâünnehr coğrafyası ile sona erer; tarih kısmı eksiktir); diğer yazma nüshalar ise, yalnız Horasan 'a taalluk eden kısmı ihtivâ etmektedir. Kozmografyaya dâir medhal 820 (1417) 'de yazılmıştır. Birinci cilt 822 (1419) 'de tamam olmuş ve ikinci cildde te'lif tarihi, yukarıkinin ertesi sene olmak üzere, gösterilmiştir. Aynı hükümdarın emri ile, Ḥâfiẓ-i Abrū 'nun 820 (1417) 'de cihan tarihinin en mühim vukuâtını bir kitap içinde toplaması icâp etmiştir. Bu işi kolay tarafından tutmak için, farsça Ṭabarî tarihini, Raşîd al-Dīn 'in *Câmi' al-tavârîḫ* 'inin büyük bir kısmını ve Niẓâm al-Dīn al-Şāmî 'nin *Ẓafar-nâma* 'sini harfi harfine kopye ettirdi; bizzat Ḥâfiẓ-i Abrū ise, yalnız, kendi eseri olarak, *Câmi' al-tavârîḫ* (703 = 1304 'ten Timur 'un cülûsuna kadar) 'in ve *Ẓafar-nâma* (806—819 = 1403—1416 yılları vekayii) 'nin devamlarını yazdı. Bunun tam bir nüshası İstanbul (Damad İbrahim Paşa, kütüp., nr. 919) 'da mahfuzdur. 826 (1423) 'da, Ḥâfiẓ-i Abrū, emîr Bāysungur [b. bk.] için, dört cildlik bir cihan tarihi yazmağa başladı; ilk iki cild (islâmdan evvelki zamanlar tarihi, Peygamberin ve halifelerin tarihi) ile dördüncü cildin ikinci kısmı (830=1427 'ye kadar Şāhruḫ tarihi) zamanımıza kadar kalmıştır; eserin en mühim kısmı olduğu muhakkak olan sonuncu kısım, son derece mühmel surette yazılmış bir yazma hâlinde mevcuttur (Bodleiana, Elliot, 422); eserin kaybolan kısımlarından en çok iktibaslar nakletmiş olan zât 'Abd al-Razzāḳ [b. bk.] 'tır. Son zaman İran muharrirlerinden Muḥammed Ḥasan Ḫân *Zubdat al-tavârîḫ* 'in tam bir nüshasına mâlik olduğunu iddia etmiştir. Lâkin bu nüshanın bir daha bahsi işitilmemiştir. Ḥâfiẓ-i Abrū, 828 (1424/1425) 'de, Şāhruḫ 'un emri ile, *Câmi' al-tavârîḫ* 'in yeni bir nüshasını neşretti; bu eserin o zamanlar kaybolmuş sayılan kısmı yerine, *Zubdat al-tavârîḫ* 'in birinci kısmı konuldu. Yazmakta olduğu cihan tarihi, Ḥâfiẓ-i Abrū 'nun 3 şevvâl 833 (25 haziran 1430) 'te vefatı üzerine, inkıtaa uğradı. Ḥâfiẓ-i Abrū, iltikatçı sıfatı ile, eserlerinde, o zamandan beri kaybolmuş bulunan kitaplardan, pek çok mâlûmat toplamıştır; eserinin kendi zamanının vekayii ve ahvâli ile alâkalı kısımları ise, doğrudan-doğruya müşâhedeye müstenit olmaları hasebi ile, birinci derecede kıymetli bir kaynak teşkil eder. Krş. W. Barthold, *Ḥâfiẓ-i Abrū i ego soçineniya* (*al-Muẓaffariya*, Petersburg, 1897, s. 1. v.d.); krş. bir de *Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, XVIII, 0138 v.d.

(W. Barthold.)

HÂFIZ RAHMET HAN. Ḥâfiẓ Raḥmat Ḫân (1708—1774). XVII. asrın sonları ile XVIII. asrın başlarında Ganj vâdisindeki münbit memleketlere bir çok efgan kolonileri yerleştiler. Avrangzîb 'in vefatını ve hususiyle Nâdir Şâh 'ın istilâsını takibeden kargaşalık devrinde bu kolonilerin şecî ve taşkın halkı, kendi kabîle reislerinin idâresi altında olmak üzere, yavaş-yavaş bir takım devletler te'sis ettiler. Bunlara umûmiyetle Rohilla (daha doğ-

rusu Rōhēlā) adı verilirdi; Rōhēlā, garbî Pencāb dilinde, „ârızalı yer“ mânasında, *rōh* kelimesinden müştak bir sıfat olup, yüksek arâzi sâkinleri („dağlılar“) demektir. Ganj nehri ile Himalaya dağları arasındaki başlıca Birleşik eyâletlerin Bareilly bölgesini ihtivâ eden ülke Rōhilkhand adını almıştı. Lâkin bu yeni gelenler o arâzinin hudutlarından ötelere kadar yayılmışlardı. Reisleri arasında, hassaten, üç âile temâyüz etmiştir. Āōnla ve Bareilly'de — Barēç'ler, Farruḫābād'da — Bangaş'ler ve Bicnōr'da — Nacīb Ḫān âilesi ki, bunların Barēç'ler ile karâbeti vardı. Bunlardan belki en ehemmiyetlisi Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān Barēç olmuştur ki, Barēç'lerden Şāh ʿĀlam'in oğludur. Babasının mensûp olduğu âile, aslen Şōrāvak (şimdi Britanya Belûcistanı'na dâhildir)'tan gelerek, ilkin Sind (İndüs) üzerinde Çaç Hazāra'ye ve sonra da Hindistan'a yerleşmiştir. Şāh ʿĀlam'in Dā'ūd isminde bir kölesi (bâzılarına göre, oğlu) Katēhr (sonraları Rōhilkhand adını almıştır) ülkesinde yüksek bir mevki kazanmıştı. Buna oğlu (veya evlâtlığı) ʿAlī Muḥammed halef oldu ki, umûmiyetle zannedildiğine göre, aslen (doğuşunda) bir hindū Cāṭ idi. Şāh ʿĀlam, Dā'ūd'u tâkip ederek, yeni memlekete geldi ve Raḥmat Ḫān 1120 (1708)'de orada doğdu. Dört sene sonra, gâlibâ Farruḫsiyar'in saltanatı başlarında, Şāh ʿĀlam, Dā'ūd'un tahriki ile, öldürüldü. Çok geçmeden, bizzat Dā'ūd da katledildi. ʿAlī Muḥammed, yeni devletin gelişmesi için, çalışmakta devam etti ve isyan eden Bārhā seyyidleri aleyhine 1150 (1737)'de Cansath muhasarasındaki hizmetlerine karşılık olarak, *navvāb* unvanını aldı. Bunun üzerine Raḥmat Ḫān kendisine iltihak ederek, dirâyet ve cesâret ile, bilhassa, Nādir Şāh'ın istilâsından sonra, ʿAlī Muḥammed'in ülkesinin genişlemesinde büyük yararlık gösterdi. ʿAlī Muḥammed'in o sıralarda imparatorluk dâhilinde nufuzu en yüksek mertebeye çıkmış olan Avadh nevvâbı Safdar Cang ile arası çabuk açıldı ve 1155 (1746)'te mağlûp ve esir edilerek, Dehli'ye götürüldü. Lâkin Raḥmat Ḫān, payitahtta asker bulunmadığı bir anda, bütün kuvvetleri ile ilerileyerek, cesûr bir hamle ile, Dehli önüne vardı ve yalnız ʿAlī Muḥammed'i esâretten kurtarmakla kalmayarak, kendisini de Sirhind vâliliğine tâyin ettirdi ve bu suretle ertesi yıl, Aḥmed Şāh Durrānī Hindistan'ı istilâ ettiği vakit, kaybetmiş olduğu arâzisini geri alabilmesi mümkün oldu. Aḥmed Şāh 1161 (1748)'de, imparator sıfatı ile, Dehli tahtına cülûs edince, ʿAlī Muḥammed, Safdar Cang ile sulh akdetti ve Raḥmat Ḫān da bütün gayreti ile çalışarak, Safdar Cang'i devlet vezirliği makamına çıkardı. O sene içinde ʿAlī Muḥammed, Raḥmat Ḫān'ı oğullarına *ḥāfiẓ* yâni vasî ve amcazâdesi Dūndī Ḫān'ı orduya kumandan nasbedip, diğer hısımlarına da başka mühim mevkiler tevcih ettikten sonra, vefat etti. Büyük oğulları ʿAbd Allāh ile Fayẓ Allāh, Aḥmed Şāh Durrānī'nin yanında, rehine bulunuyorlardı; diğerleri ise, henüz reşîd olmadıklarından, Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān fi'len hukümdar vaziyetine geçmişti ve bütün ömrünce öyle kaldı. ʿAlī Muḥammed âilesinin saltanat iddialarını ancak lafzan teslim etti. Rōhilla devletlerini kendi ihtiraslarının önünde engel telâkki eden Safdar Cang tekrar harp açmakta gecikmedi. Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān'a karşı bizzat yaptığı taarruzda muvaffak olamayınca, Bangaş âilesinden Farruḫābād nevvâbı Ḳā'im Ḫān'ı, Katēhr *ṣūba*'sini mükâfat olarak vermek vâadi ile, Raḥmat Ḫān üzerine hücûma ikna etti. Fakat Ḳā'im Ḫān, Badā'ūn'da mağlûp ve maktûl düştü ve ülkesinin Ganj nehrinin şimâlindeki kısımlarını Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān kendi mülküne ilhak etti. Safdar Cang, hiç bir ahlâkî tereddüde kapılmaksızın, hemen eski müttefikinin âilesini soymağa koyuldu; Bangaş Paṭhān ile sıkı ittifak hâlinde bulunmakta olan Rōhilla reisleri, bu hâlden muğber olarak, harbe karıştılar. Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān ilkin bu harbe iştirâk etmek istememişti; lâkin ʿAlī Muḥammed'in oğlu Saʿd Allāh kumandasındaki bir kuvvet hezîmete uğrayınca, o da harbe girmeğe karar verdi. Kuvvetli Marāṭha ordusu ile Cāṭ'lar Safdar Cang'ın yanında idi; iki Paṭhān devletinin orduları bütün bu kuvvetlere karşı dayanamadılar. Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān, Āōnla ile Murādābād'ı kaybetti ve Himalaya eteklerinde Teray'da Lāldhang'e çekilmeğe mecbûr oldu. Lâkin Aḥmed Şāh Durrānī'nin ilerilemesi 1166 (1752)'da veziri sulh akdine mecbûr etti. Ḥāfiẓ Raḥmet Ḫān, Avadh hukümdarı sıfatı ile, ona zicye vermeğe ve Marāṭha'lara 50 *lek* (5 milyon) vermeğe râzı oldu. Aḥmed Şāh, ʿAlī Muḥammed'in kendi nezdinde bulunan oğullarının hukukunun tanınması ve ülkenin aralarında taksim edilmesi için, ısrar etti; fakat bu itilâflara uzun zaman riâyet edilmedi. Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān hâkimiyetini Pilibhīt (buna Ḥāfiẓābād adını verdi) şehrine de teşmil etti ve Bareilly ile birlikte, bu şehir kendisinin başlıca payitahtları oldu. Uğradığı mağlûbiyetlerden sonra, çar-çabuk eskisinden daha kuvvetli bir hâle geldi. Vezirlik mansıbını kaybetmiş olan hasmı Safdar Cang Avadh'daki memâlikine çekilmişti ve 1167 (1754)'de orada öldü. Oğlu Şucāʿ al-Davla bir ara Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān'ın müttefiki oldu ve her ikisi, birleşik kuvvetleri ile, yeni vezir Ġāzī al-Dīn tarafından, Bicnōr'da, kudretli Paṭhān hukümdarı Nacīb al-Davla üzerine saldırmağa tahrik edi-

len Marāṭha ordusuna karşı durdular. İmparator ʿĀlamgīr II.'in Ġāzī al-Dīn tarafından öldürülmesi üzerine, Durrānī hukümdarı tekrar Hindistan'a girerek, bütün müslüman hukümdarları, Marāṭha'ların gittikçe artan kudretlerine karşı, birleşmeğe dâvet etti. Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān, büyük bir kuvvetle, bu dâvete icâbet etti; oğlu ʿİnāyat Ḫān ile amcazâdesi Dūndī Ḫān Pānīpat muharebesine iştirâk ettiler (1174 = 1760). Buna mükâfat olarak, Durrānī hukümdarı Doāb'da Etāva ülkesini Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān'a verdi; lâkin henüz Marāṭha'ların elinde bulunan bu ülkeye sâhip olmak için, Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān orayı bizzat fethetmeğe mecbûr kaldı. Farruḫābād'ın Bangaş reislerine karşı Avadh taarruzları, çok geçmeden, tekrar başladı ve bu teşebbüste şimdi vezir bulunan Nacīb al-Davla, Şucāʿ al-Davla ile ittifak etti; lâkin Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān Farruḫābâd tarafını tutarak, teşebbüsü akamete uğrattı. Fakat ertesi yıl bizzat kendisi Şucāʿ ve bengâlli Ḳāsim Ḫān ile, ingilizlere karşı ittifak etti; Patna'ya yapılan taarruza ve Buxar (Baksar) harbine onlar ile birlikte girdi. Avadh nevvâbı mağlûp olunca, Bareilly'de Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān'a iltica etti; Kōrā'da ikinci defa mağlûp olunca da, ingilizler ile sulh akdetti; lâkin Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān'a ilişilmediği için, Marāṭha tehlikesinin devam etmesine rağmen, bir kaç sene daha saltanat sürdü. Memleketi iyi idâre etti ve hassaten transit rüsûmunu ilgâ etmiş olması sitayişle takdir olundu. Bununla berâber vaziyeti kararsızdı; zîrâ o devirde hiç bir muâhedeya ve ittifaka güvenilemezdi. 1184 (1771)'te Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān'a ve Farruḫābād devletine taarruz için, Nacīb al-Davla Marāṭha'lar ile birleşti ve bu vaziyet karşısında Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān son zamanlarda zaptetmiş olduğu Etāva'yi muhafaza etmeğe muvaffak olamadı. O sırada oğlu ʿİnāyat Ḫān kendisine karşı isyan etti; fakat çok geçmeden, öldü.

Amcazâdesi Dūndi Ḫān'ın vefatı Raḥmat Ḫān için, ağır bir darbe oldu; Nacīb al-Davla'nin vefatı ise, işleri büs-bütün bozdu; çünkü bunun oğlu Ẓābiṭa Ḫān, kendi nefsini kurtarmak için, çok kuvvetli bulunan Marāṭha'ların tarafına geçti. Bundan sonra cereyan eden vekayii anlamak için Marāṭha kudretinin ilka etmekte bulunduğu umûmî korku ve dehşeti tasavvur etmek gerektir. İngiliz şarkî Hindistan şirketi, şimâlî Hindistan'ın kâmilen bu kavmin hâkimiyeti altına geçmesine mâni olmak için, onların sonu gelmez akınlarına karşı koyacak bir müslüman devleti te'sis etmeği en muvafık tedbir addetti. Dehli devleti bunu yapamayacak hâle düşmüştü; nevvâb Şucā al-Davla'nin idâresi altında Avadh devleti o vazifeyi ifâ için lâzım olan kudreti ihraza en çok müstait yegâne devlet idi. Bu maksadın te'mini için, Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān, nevvâba, Marāṭha'lar aleyhinde kullanılmak üzere, 40 *lek* (4 milyon) rupya vermeği taahhüt etti. Bu ittifak ingiliz generalinin huzurunda yapıldı ve müttefiklerin müşterek gayretleri ile, Marāṭha'lar geri püskürtüldü. Lâkin Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān taahhüt ettiği meblagı vermeyince, arada çıkan ihtilâf çarpışmaya müncer oldu. İngilizler harpte Avadh ordusuna yardım ettiler. Rōhilla'lardan bâzıları reislerinin bu hareketini takbih ettiler; hususiyle ʿAlī Muḥammed'in oğlu Fayẓ Allāh Ḫān ile Dūndī Ḫān'ın oğulları harbe karışmadılar. Avadh ordusu ile Britanya kuvvetleri, Marāṭha'ları Etāva'den çıkardıktan sonra, Rōhilkhand'ı istilâ etti. Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān bunlar ile Mīrānpūr Katrā'da karşılaştı, lâkin muharebede mağlûp oldu ve maktûl düştü (1188 = 1774). Ülkesi, Rāmpūr hâric olarak, Avadh'a ilhak edildi. Rāmpūr Fayẓ Allāh Ḫān'a verildi ki, bu yer son zamanlara kadar onun ahfadı tarafından idâre edilmiştir

Eyâletin baştan-başa tahrip edildiği hakkında, o zamanlar umûmî vâli Warren Hastings'in muhâlifleri tarafından ortaya atılan rivâyetler tamâmen asılsızdır; hukûmetin değişmesinden halk kütleleri müteessir olmadı; Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān'ın oğlu Mustaʿcab Ḫān da, *Gulistān-i Raḥmat*'inde bu kabil ithamları te'yit eder bir şey yoktur. Bütün bu meseleler, Strachey tarafından, etraflıca tetkik edilmiştir.

Bibliyografya: Mustaʿcab Ḫān, *Gulistān-i Raḥmat* (trc. C. Elliot., *Life of Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān*, O. I. F., London, 1831); Saʿādat Yār Ḫān, *Gul-i Raḥmat* (trc. için bk. Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, London, 1877, VIII); Francklin, *Reign of Shah Aulum* (London, 1798); Mill ve Wilson, *Hist. of India* (London, 1858), 5. tab., III; Keene, *Fall of the Mogul Empire* (London, 1887); Nevill, *Gazetteer of Bareilly* (Allāhābād, 1911); *Imperial Gazetteer of India* (Kalküte, 1908; Provincial Series, United Provinces and Oudh., I); Strachey, *Hastings and the Rohilla War* (Oxford, 1892); Hamilton, *History of the Rohilla Afghans* (London, 1787).

(M. LONGWORTH DAMES.)

HÂFIZÂBÂD. ḤĀFİẒĀBĀD, Pencâb'ın Gucrānvāla bölgesinde 32° 4′ şimâl arzı ve 73° 41′ şark tûlünde kâin bir şehir. Ekber'in teveccüh ve muhabbetini kazanmış olan Ḥāfiẓ tarafından te'sis edilmiştir. *Āʾīn-i Akbarī*'de bir *maḥāl*'in idâre merkezi olarak zikredilir. Eskiden Ḥāfiẓābād *taḥṣīl*'i tamamiyle Gucrānvāla bölgesi içinde idi; şimdi ise, bir kısmı Chang bölgesindedir. Kurak yerleri şimdi Çi-

nāb'dan ayrılan kanal ile sulanır; bu nehrin boyunca uzayan sulak ve münbit bir mıntaka da vardır.

Bibliyografya: *Āîn-i Akbarî* (trc. Blochmann), Kalküte, 1873; *Imperial Gazetteer of India*, XIII.

(M. LONGWORTH DAMES.)

ḤᵛĀFÎ ḤĀN. [Bk. HÂFÎ HAN.]

HÂFÎ HAN. ḤᵛĀFÎ ḤĀN (1664?—1733?), MUḤAMMED HĀŞİM NİẒĀM AL-MULKÎ, müverrih olup, Ḥᵛāfî Ḥān unvanı kendisine Muḥammed Şāh tarafından verilmiştir. Bu unvan âilesinin, şarkî İran'da bir mıntaka olup, orada doğan mühim şahsiyetler ile meşhûr olan Ḥvāf ile münâsebetinden ileri gelir. Doğum yeri ve tarihi belli değildir. Lâkin Hindistan'da doğmuş olması ihtimâl dâhilindedir ve tarihinde bir fıkra (I, 739) 1664'e doğru doğmuş olması lâzım geldiğini göstermektedir. Bu fıkradan Şāh Cihān'ın veziri Sa'd Allāh'ın ölümünden 74 sene sonra kendisinin rüşd çağına (14?) ilâveten 52 yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir tâbir ile, 1728 (1066+74 = 1140)'de, islâm takvimine göre, 70 yaşında idi Babası Ḥvāca Mīr, Şāh Cihān'ın en küçük oğlu Murād Baḫş'ın şahsî hizmetinde bulunmakta idi. Ḥvāca Mīr, Samōgarh muharebesinde ağır yaralanmıştır. Muhtemel olarak, Bernier'nin arkadaşı Dānişmand gibi, hayata tüccar veya me'mûr olarak başlamış ve 1693/1694'te Bombay'a bu iki sıfattan biri ile gidip, orada bir ingiliz me'mûr ile karşılaşmıştır (II, 424 ve Elliot-Dowson, VII, 350). Bahādur Şāh Avrangzīb ve Muḥammed Şāh devirlerinde Dakhan ve Gucarāt'ta hizmetinde bulunmuş ve uzun müddet Surāt'ta kalmıştır. Keza Cihāngīr'e karşı müdafaa ettiği Aḥmedābād ile Sivei diyarında Rahurī'de yaşamıştır. Bahādur Şāh'ın saltanatının başlangıcında Çampānīr'de vâli bulunmakta idi (I, 77). Muhtemel olarak, Ḥaydarābād'da Āṣaf Cāh Niẓām al-Mulk (Niẓām al-Mulkī lekabı kendisine bundan dolayı verilmiştir)'ün hizmetinde iken, 1732/1733'e doğru ölmüştür. *Ma'āṣir al-umarā'* müellifi (kendisi gibi, Ḥaydarābād'da me'mûr bulunan) Şāh Navāz'ın samimî dostu idi (krş. nşr. *Bibliotheca Indica* ve Ḥvāfî Ḥān, II, 678).

Ḥvāfî Ḥān, Timur sülâlesinin Hindistan koluna dâir, *Muntaḫab al-lubāb* unvanlı bir tarih yazmıştır. Bu eser, üslûbu, munakkahiyeti ve bîtaraflığı dolayısı ile, bilhassa şarklılarca, pek beğenilen bir eserdir; lâkin garp zevkine göre pek tumturaklı bir ifâdesi vardır. Bununla berâber, Hindistan'ın mahallî tarihlerinin, belki Badā'ūnī'nin eseri müstesnâ, en dikkate değeridir ve çoktan beri tercüme edilmiş olması icâp ederdi. Turk b. Yāfiṯ ile başlayıp, tatar ve moğulların menşe'leri v.b. hakkında bilgi verdikten sonra, Babur'un ecdâdı Timur, 3. oğlu Mīrān Şāh ve bunun ahfadı hakkında kısa hâl tercümeleri vermektedir. Bundan sonra Agra ve Dehli hukümdarları gelmektedir. Bu tarih üzerinde oldukça tafsilâtla durduğu Babur ile başlamakta ve Muḥammed Şāh'ın 14 yaşına geldiği zamana kadar devam etmektedir. Babur Hindistan'ı 1526'da zaptetmişti ve Muḥammed Şāh'ın 14. yaşı 1732'ye tesâdüf etmektedir. Böylece bu tarih 200 seneyi aşan bir zamana şâmildir. Son 10 sene haylı muhtasar bir şekilde anlatılmıştır. Bu eserin en mühim kısımları, haklarında müellifin de büyük bir hayranlık beslediği Şāh Cihān ile Avrangzīb'e âit olanlarıdır. Bu eser *Bibliotheca Indica*'da, iki cild olarak, neşredilmiştir. Lâkin bu neşr tamam değildir; zirâ birinci kısım veya birinci cild noksandır. Vâkıa bu kısım pek nâdirdir ve belki de tamâmen muhafaza edilememiştir. British Museum'da yalnız bir parçası vardır. Müellif matbû nüshanın birinci cildinde (s. 49) o kısma müracaatı tavsiye etmektedir. Ḥvāfî Ḥān Hindistan'ın küçük müslüman hukümdar hânedanları hakkında da bir tarih yazmıştır. Lâkin Indica Office kütüphânesinde (Ethé, *Catal.*, nr. 407) bir yazma muhafaza edilmiş küçük bir parçası müstesnâ, tamamen kaybolmuştur. Bu sâdece Firişta'nin bir telhisinden ibâret olduğundan, pek ehemmiyeti hâiz değildir.

Ḥvāfî Ḥān tarihinin câzip tarafı, istidrad kabîlinden sözleri ile ekseriyetle kendi müşâhedelerini ve babası ile kardeşinden aldığı mâlûmatı hikâye ediş tarzındadır. Kendisi oldukça mutaassıp bir müslüman olup, Şāh Cihān ile Avrangzīb'e karşı pek tarafgirâne hareket etmektedir. Böylece küçük kardeşi Murād Baḫş'ı hiyânetkârâne bir surette tevkif ve idam ettiren Avrangzīb'in bu hareketini meskût geçmektedir. Tevkif, âmme menfaatine uygun olmakla berâber, mâhirâne bir manevra şeklinde gösterilmektedir. Açıkça anlaşılıyor ki, müellif de bundan dolayı utanç duymaktadır. Zirâ tafsilât vermekten sakınmaktadır. Murād Baḫş'ın kaçmak teşebbüsü ile muhakemesini ve idamını babasından dinlediği gibi anlatırken Avrangzīb'in mes'ûliyetini açıkça göstermekte ve babasının ölümünden dolayı, Murād'ı tâkipten istinkâf eden adamı mükâfatlandırarak, gösterdiği âlicenaplıktan dolayı medhetmektedir. Şāh Cihān'ın Ḫusrav ile tahtı etrafındaki rakiplerine karşı hareketinden pek kısaca bahsetmekte ve sefâhatleri hakkında hiç bir şey söylememektedir. Bununla berâber Abu 'l-Faẓl'dan daha dürüst davranmaktadır. Şīr Şāh ile Cihāngīr hakkında söyle-

ANSİKLOPEDİDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

A	ا	J	ژ	Ş	ش
A	آ	K	ك	T	ت
B	ب	Ḳ	ق	Ṭ	ط
C	ج	L	ل	U	اُ
Ç	چ	M	م	Ū	او
D	د	N	ن	V	و
F	ف	Ñ	ڭ	Y	ی
G	گ	O	اُ	Z	ز
Ġ	غ	O	او	Ż	ض
H	ه	P	پ	Ẓ	ظ
Ḥ	ح	R	ر	Ẕ	ذ
Ḫ	خ	S	س	ʿ	ع
İ	اِ	Ṣ	ص	ʾ	ء
İ	ی	Ṣ	ث		

dikleri pek doğrudur ve bu sonuncu vesile ile, Nūr Cihān hakkında çok dikkate değer bir hikâyesi vardır. Bu hikâyeyi 1695—1696'da, çocukluğunda Sūrat'te Nūr Cihān'ın babasına İran'dan Efganistan'a ve Hindistan'a kadar refakat eden bir ihtiyardan duyduğunu söylemektedir. Bununla berâber Ḫvāfī Ḫān da, Tacitus gibi, hükümdarlar ile bunların muharebeleri üzerinde lüzûmundan fazla durur görünmekle berâber, daha şâyân-ı dikkat olan hastalık salgınlarını kıtlıkları ve dâhilî idâre mevzûlarını da ihmâl etmemektedir.

Bibliyografya: Elliot ve Dowson, *History of India*, VII (Dowson tarafından Ḫvāfī Ḫān'ın ikinci cildinden yapılan çok geniş bir hulâsayı muhtevîdir); Lees, *Materials for the History of India* (Hertford, 1868), s. 57 v.dd. — Ḥâfî Ḫan'ın eserleri hakkında bk. bir de C. A. Storey, *Persian Litarature* (London, 1939), II, fasc. 3, s. 460—470. (H. BEVERIDGE.)

ḤAFÎF. [Bk. ḤAFÎF.]

ḤAFÎF. ḤAFÎF, arap arûzu bahirlerinin on birincisi olup, 3 *ʿarūż* ve 5 *żarb*'ı muhtevîdir.

I. *fāʿilātun mustafʿilun fāʿilātun*
fāʿilātun mustafʿilun fāʿilātun
fāʿilātun mustafʿilun fāʿilātun
fāʿilātun mustafʿilun fāʿilā
II. *fāʿilātun mustafʿilun fāʿilā*
fāʿilātun mustafʿilun fāʿilā
III. *fāʿilātun mustafʿilun*
fāʿilātun mustafʿilun
fāʿilātun mustafʿilun
fāʿilātun mustafʿil

Bütün kalıplar ikinci kısa hecelerini, evvelki kalıbın son sâkin harfi kalmak şartı ile yahut onun aksine, kaybederler. *Żarb* olarak kullanılan *fāʿilātun* kalıbı *taṣʿīṣ* yolu ile, ekseriyâ *faʿlātun* (= *mafʿūlun*) şekline intikal eder. Hafîf bahri İran ve türk edebiyatında, *maḫbūn-i maḥẕūf* ve *aṣlam* şeklinde, bilhassa mesnevîlerde çok kullanılır. Şekli şudur: *fā(fa)ʿilātun mafāʿilun faʿilun* (*faʿlun*). Sanāʾī'nin *Ḥadīḳa*'sı ve Niẓāmī'nin *Haft paykar*'ı ve nazîreleri bu bahirde nazmedilmiştir. Gazellerde nisbeten az rastgelinir. (MOH. BEN CHENEB.)

ḤĀFİẒ. [Bk. ḤÂFIZ.]

ḤÂFİZÜDDÎN. ḤĀFİẒ AL-DĪN, dinin koruyucusu; msl. al-Nasafī [b. bk.]'nin adında da görüldüğü gibi, fahr unvanıdır.

ḤÂFİZÜLMÜLK. [Bk. ḤÂFIZ RAHMET HAN.]

ḤAFRAK. [Bk. HAFREK.]

HAFREK. ḤAFRAK, Fārs eyâletinde bir bölge olup, Pulvar-Rūd ile Kurr'un birbirine karıştığı ovada kâindir. Bu havâliden yalnız Ḥamd Allāḥ al-Mustavfī (G. le Strange, s. 66 ve 113) bahseder; daha evvelki [illegible] coğrafyacıları, gâlibâ, burayı bilmiyorlardı. Bir ara, Ha-pir-ti adında, elâmlı bir kavmin isminden müştak olan Hapirak bölgesi, şimdiki Ḥafrak bölgesi ile bir tutulmuş idi. Her şeyden evvel, coğrafya bakımından, pek aykırı olan bu fikrin, V. Scheil tarafından Ha-pir-ti kelimesindeki *pir* işâretinin *ta-am* da okunabileceği ve elâmcada elâmlılara, Hapirti değil, Hatamti adı verilmesi lâzım geldiği isbat olunduktan sonra, tutar yeri kalmamıştır; krş. Scheil, *OLZ*, (1905) VIII, 203 ve 250 v.d.; *Délég. en Perse Mém.*, II, n. XCIII ve XCVII. (1911); Weissbach, *Keilinschr. d. Achaem, Vord. As. Bibl.* (1911), s. 143; *ZDMG*, LXVII (1913), 292 v.d.; Nöldeke, *Grundr. d. iran. Phil.*, II, 540. Ḥafrak, sık-sık zikri geçen ve şimdiki adı Ḥafr olan Ḥabr bölgesi ve aynı adı taşıyan şehir ile de bir değildir. Bu bölge, Ḥāccī Mīrzā Sayyid Ḥasan al-Şīrāzī tarafından tertip edilmiş olan haritada, Sarvistān'ın cenûbunda ve Fasā'nın garbındadır. Arapça Ḥabr ve şimdiki Ḥafr isminden istidlâl edilerek, bunun asıl adının Ḥapr olduğu farzedilebilir. Binâenaleyh, etimoloji bakımından, bu isim ile Ḥafrak arasında münâsebet bulunabilir. (E. HERZFELD.)

ḤAFS. ḤAFS B. SULAYMĀN. [Bk. ABŪ SALAMA.]

ḤAFṢ AL-FARD. [Bk. HAFSÛLFERD.]

ḤAFṢA. [Bk. HAFSA.]

HAFSA. ḤAFṢA, halife ʿOmar'in kızı ve Peygamberin zevcesi. İlkin kureyşî Ḫumays b. Ḥuẕāfa ile evlenmiş; kocası, çocuk bırakmadan, Badr muhârebesinden az sonra, Medine'de vefat etmişti. O sırada Ḥafṣa'nın 20 yaşlarında olması icâp eder. ʿOmar'in müzâheretini te'min etmek isteyen Peygamber, Uḥud „gününden" sonra, Ḥafṣa ile evlendi. Peygamber bir aralık Ḥafṣa'yı boşamış, lâkin sonradan dinî fazîletlerini, yâni namaz kılıp, oruç tutmasını, takdir ettiği için, Allahtan gelen emir üzerine, nikâhı yenilemiştir. Ḥafṣa, ʿĀʾişa ile aynı mertebede olarak, Peygamberin diğer zevcelerinden mümtaz mevkide idi ve bütün nufuzunu „üçlerin", yâni Peygambere Abū Bakr ve ʿOmar'in halef olmasına çalışan partinin, maksadı uğrunda kullanmıştı. Diğer zevceler gibi, Ḫaybar ganîmetlerinden o da hisse almış ve Peygamberin vefatından sonra, kendisine, *dīvān*'a kaydedilen ve takriben 10.000 dirhem mıkdarında olan, senelik bir tahsisat bağlanmıştır. Bununla berâber, Ḥafṣa, mütemâdî bir faâliyet hâlinde bulunan ʿĀʾişa'nin tam zıddı olmak üzere, babasının halifeliği zamanında bile, pek mütevâzi bir rol oynamıştır. Aẕruḥ [b. bk.]'ta hilâfet meselesinin hakeme tevdii vesilesi ile, Ḥafṣa nufuzdan mahrum bir adam olan, kardeşi ʿAbd Allāh'ı hilâfete namzet-

liğini koymağa teşvik ve ikna etmiştir. Ḥafṣa, ittifak ile söylendiğine göre, Marvān b. al-Ḥakam 'in vâliliği esnâsında hicretin 45. yılında, 60 yaşında iken, Medine 'de vefat etmiştir. Peygamberden çocuğu olmamıştır.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), III[1], 285 v.d.; VIII, 56—60; İbn Ḥacar, *İṣāba*, IV, 273 v.d.; H. Lammens, *Le triumvirat Abū Bakr, 'Omar et Abū 'Obaida* (*Mél. facul. orientale*, Beyrut, III, 120, ayrı bas.); İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 321, 1001; H. Lammens, *Fāṭima et les filles de Mahomet*, s. 15, 23, 46, 56, 86; İbn Ḥanbal, *Musnad*, VI, 283—288; Sprenger, *Das Leben des Muḥammed*[2], III, 74 v.dd.; Mehmed Zihnî, *Meşâhirünnisâ*. (H. LAMMENS.)

HAFSÎLER. ḤAFṢÎLER, şimâlî Afrika 'nın berberî hükümdar hânedanı olup, İfrîḳiya 'de 3 asırdan ziyâde (626—981 = 1228—1574) huküm sürmüştür. Bu isim, İbn Tūmart 'in ilk tilmizlerinden ve 'Abd al-Mu'min 'in en sâdık ümerâsından olan Hintāta 'lar reisi şeyh Abū Ḥafṣ 'Omar 'den gelir [bk. MUVAHHİDLER]. Bu zâtın ahfâdı o kadar yüksek bir itibârı hâizdir ki, İbn Ḫaldūn 'a göre, İspanya, Magrib ve İfrîḳiya eyâletlerinde, 'Abd al-Mu'min 'in ahfâdı ile münâvebe suretiyle, vâlilik ederlerdi. İşte bu suretledir ki, Abū Ḥafṣ 'ın oğlu Abū Muḥammed, halife al-Nāṣir tarafından, İfrîḳiya vâliliğine nasbedildi (603 = 1207). Abū Muḥammed, İbn Ġāniya [bk. MURÂBITLAR] üzerine büyük muvaffakiyetler kazanarak, kumandanlığını ölümüne (618 = 1221/1222) kadar muhafaza etti. Tunus 'ta bulunan Muvaḥḥid reisleri tarafından yerine intihap edilen oğlu Abū Zayd, evvelâ azil ve sonra vazifesine iâde edildi ve nihâyet oğullarından diğer ikisi, Abū Muḥammed 'Abd Allāh ve Abū Zakarīyā', halife al-'Ādil tarafından, birincisi İfrîḳiya ve ikincisi Gabes vâliliklerine tâyin olundu.

Bu zamana kadar Hafsîler Muvaḥḥidlerin hâkimiyetine mutavaat ediyorlardı. Abū Zakarīyā', bu hâkimiyetten kendisini kurtararak, müstakil bir hânedan kurdu. Halife al-Ma'mūn tarafından, kendisine biattan istinkâf etmiş olan kardeşinin yerine, İfrîḳiya vâliliğine tâyin edilince, Zakarīyā' Tunus 'ta yerleşti (1228). Çok geçmeden, taaddîlerini ve ehl-i sünnet akîdelerine muhâlif bid'atlerini bahâne ederek, halifenin adını hutbeden çıkarttı ve bizzat kendisi *amīr* unvanını aldı. Nihâyet 634 (1236/1237) 'te de hutbeyi kendi namına okuttu. Muvaffakiyetli seferler neticesinde, Ḳosanṭīna (Constantine) Bicāya (Bougie) ve Cezayir şehirlerini mülküne ithâl etti. İsyan etmiş olan Huvāra 'lar şiddetle tecziye ve Tlemsen zaptedildi (639 = 1242); Yaġmurāsen de cizyeye bağlandı. Marīniler ile Miknāsa ahâlisi dahi artık Trablus 'tan Septe (Ceuta) ve Tanca 'ya ve Akdeniz 'den Zāb ve Sicilmāsa 'ye kadar olan ülkeleri hâkimiyeti altında tutan Tunus emîrinin hukümranlığını tanıdılar. Hıristiyanların tehdidine mârûz kalan Balansiya (Valencia), Murcia, İşbiliye (Sevilla), Xeres ve Tarifa Tunus emîrinden imdad istediler ve ona tâbi oldular. 647 (1249) 'de Bōna 'de öldüğü zaman, müslüman Afrikası 'nın en kudretli emîri sıfatını, hakkı ile, kazanmış bulunuyordu.

Oğlu ve halefi Abū 'Abd Allāh al-Mustanṣir bi 'llāh 'ın devri (647—675 = 1249—1277) de daha az parlak olmadı. Amcazâdesi al-Liḥyānī 'nin, Riyāḥ, Davāvida v.b. araplarının isyanlarını muvaffakiyetle bastırarak, bütün orta Magrib 'de Ḥafṣī otoritesini idâmeye muvaffak oldu. Saint Louis ile Charles d'Anjou tarafından, 1270 'te Tunus 'a sevkedilen ordulara muvaffakiyetle mukavemet etti. Şöhreti pek uzaklara kadar yayıldı. Sarayında Marīnilerin ve Kānem hukümdarının elçileri ile birlikte, oraya iltica etmiş olup, Magrib 'e yapılan seferlere müslüman ümerânın yanında iştirâk eden hıristiyan prensler de görülüyordu. Abū Zakarīyā' *amīr* unvanı ile iktifa etmiş olduğu hâlde, al-Mustanṣir nihâyet *ḫalīfa* ve *amīr al-mu'minīn* unvanını aldı. Bagdad 'ı moğullar zaptedince (1258), al-Mustanṣir Mekke şerîfinden, kendisinin Abbâsî halifelerinin vârisi olduğunu bildiren bir berat getirtmişti.

Ḥafṣī devletinin kurulması İfrîḳiya 'ye yıllarca hakikî bir refah te'min etti ve Tunus şehri, yalnız siyâsî cihetten değil, ticâret ve irfan bakımından da bütün ülkenin merkezi oldu [bk. TUNUS]. Hânedanın ilk iki emîri orada bir çok binalar (saraylar, câmiler, zâviyeler, su kemerleri ve kütüphâneler) inşa ettirdiler. İslâm âleminin her tarafından, hususiyle Endülüs 'ten, oraya âlimler ve şâirler celbettiler. Hıristiyanlar ile dostâne münâsebetler idâme ettikleri için, avrupalıların Afrika ile olan ticâretlerine yeni bir hız verdiler. Sicilya kıralı Friedrich II. (1231) ile, marsilyalılar, pisalılar (1234) ve venedikliler ile muâhedeler akdolundu ve bunlar al-Mustanṣir devrinde yenilendi. 1270 haçlı seferi emîrlerin bu müsâadekâr vaziyetlerini bozmadı. al-Mustanṣir, kendisinin Ziri selefleri tarafından Sicilya kırallarına verilmekte olan cizyeyi vermeğe bile râzı oldu (Charles d'Anjou ile 1270 muâhedesi).

Bu parlak devirden sonra bir kargaşalık ve anarşi hengâmesi geldi. Al-Mustanṣir 'in halefi al-Vāṯiḳ, amcası Abū İsḥāḳ tarafından, hal'edildi (678 = 1279); bu da, tahtı gasbeden İbn Abū 'Amara tarafından, payitahttan teb'îd

ve Bicāya civarında idam edildi (692 = 1283). Çok geçmeden, Ḥafsī devleti de ikiye bölündü: biri Abū Ḥafṣ 'ın idâresinde kalan Tunus ve diğeri Abū Zakarīyā' 'nın te'sis ettiği Bicāya devleti (683 = 1284). İfrîḳiya ve orta Magrib arap kabîleleri ve Tlemsen 'in 'Abdalvādī 'lerinin de iştirâkleri ile 23 sene süren karışık ve neticesiz çarpışmalardan sonra, nihâyet sulh te'sis edilebildi. Tunus hukümdarı Abū 'Asīda Muḥammed b. al-Vāṯiḳ ile Bicāya sultanı Abū 'l-Baḳā' arasında akdedilen bir itilâf ile bu iki emîrden biri vefat edince, bütün ülkenin hayatta kalan diğerinin idâresi altına geçeceği hukme bağlandı. Abu 'l-Baḳā', bu suretle, Ḥafṣī birliğini, kendi lehine olmak üzere, yeniden kurabildi. Filhakika bu da kısa sürdü; çünkü 1311 'de Ḥafṣī emîrlerinden Abū Zakarīyā' b. al-Liḥyānī, Tunus 'u zaptederek, Abu 'l-Baḳā' 'yı idam ettirdi; diğer taraftan da saltanat iddiasında bulunanlardan Abū Yaḥyā, Bicāya 'de hukûmete geçti. Mamafih Abū Yaḥyā, 718 (1318) 'de Tunus 'u zaptederek, İfrîḳiya ile orta Magrib 'i, kendi hâkimiyeti altında, yeniden birleştirmeğe muvaffak oldu. Fakat onun vaziyeti de pek kararsız kaldı. 'Abdalvādī 'ler ile ittifak eden Ko'ūb 'lar ve diğer Sulamī kabîleler ve Tunus 'un eski sultanı Abū Dorba ile harp etmeğe mecbûr kalan Abū Yaḥyā, dört defa payitahtından tardedildi. Fakat Marīnilerin müzâhereti ile, bütün düşmanlarını yenmeğe muvaffak oldu ve Marīniler ile sıkı bir ittifak akdetti. Ḥafṣī emîrelerinden biri Fas sultanı al-Sa'īd 'in oğlu ile evlendi. Saltanat devrinin sonlarında Abū Yaḥyā İfrîḳiya 'de sulh ve âsâyişi iâde etmeğe muvaffak olmuştu. İğtişaşlardan istifâde ederek, müstakil emâretler hâlini almış olan Carīd kasabalarını itaat altına aldı ve her ne kadar Trablus ülkesini kaybetti ise de, hiç olmazsa, geçen asrın sonlarında hıristiyanların zaptettikleri Cerba 'yı istirdat edebildi [bk. madd. CERBA, BİLÂDÜLCERÎD].

Vefatı (747 = 1346) akabinde tekrar iğtişaşlar başladı. Meşrû vâris Abu 'l-'Abbās 'ın yerine, iktidarı gasbetmiş olan Abū Ḥafṣ tarafından Ḥafṣī emîrlerinin katl-i âm edilmesi Marīnilerin müdâhalesini intac etti. Sultan al-Ḥasan İfrîḳiya üzerine yürüdü; Ḳosanṭīna ve Bicāya 'yi, güçlük çekmeden, işgâl ettikten sonra, Abū Ḥafṣ 'ın bırakıp-kaçtığı Tunus 'a girdi (748 = 1347). Lâkin hemen ertesi sene, kıyam eden araplara Ḳayravān civarında mağlûp olan ve diğer taraftan da oğlu Abū 'Inān 'ın isyanı üzerine, kendi ülkesine dönmeğe mecbûr kalan Marīnī hukümdarı fethettiği yerleri muhafaza edemedi. Ḥafṣī emîrleri Bicāya, Bōna ve Ḳosanṭīna 'ye tekrar yerleştiler. Bunlardan biri, al-Faḍl, Tunus 'a girmeğe bile muvaffak oldu; fakat veziri İbn Tāfarāḳīn tarafından tertip edilen bir suikasta kurban gitti. Marīniler Ḥafṣī ülkesini bir defa daha istilâ etmeğe muvaffak oldular. Abū 'Inān Bicāya 'yi zaptetti (1353), sonra Ḳosanṭīna, Bōna ve Tunus 'u da aldı (758 = 1357). Lâkin bu harpleri bir tahrip ve talan vesilesinden başka bir şey addetmeyen arapların taşkınlıklarını bastırmağa kalkınca, ordusunun kendisinden ayrılıp gittiğini görerek, İfrîḳiya 'yi tahliye etmeğe mecbûr oldu. Ḥafṣîlerden Abū İsḥāḳ II., bundan istifâde ederek, Tunus 'a tekrar girdi.

Bununla berâber, devletin vaziyeti berbat bir hâlde devam ediyor ve anarşi sürüp gidiyordu. Üç emîr aynı zamanda, Abū İsḥāḳ II. — Tunus 'ta, Abū 'Abd Allāh — Bicāya 'de ve Abu 'l-'Abbās — Ḳosanṭīna 'de saltanat sürüyorlardı. Bu sonuncu emîr nihâyet iktidarı tamamiyle kendi eline alarak, ülkeye tek başına hâkim oldu (770 = 1368/1369). Bütün emâreti müddetince, sulh ve sükûnu iâdeye çalıştı. Arapların taşkınlıklarını durdurdu; Carīd, Gafsa ve Gabes şeyhlerini itaat altına girmeğe mecbûr etti. Ḥafṣī devletinin bu suretle yeniden tarsin edilmesine oğlu Abū Fāris 'Azīz 'in emâreti devresinde (796 — 837 = 1393—1434) de devam edildi. Bu emîr Magrib 'de büyük bir nufûz ve kudret kazandı. Bu suretle Tlemsen 'de, evvelâ sultan 'Abd al-Malik 'e karşı taht dâvâsına kalkışan Abū 'Abd Allāh lehine ve sonra da bizzat 'Abd al-Malik lehine müdâhalede bulundu. Bu emîrin vefatından sonra, Tlemsen 'i zaptederek, tahta Tunus 'u metbû tanıyan bir Zayyānī emîrini oturttu (1431). Cedlerinin an'anasine riâyet eden Abū Fāris de, onlar gibi, münevver, san'at ve ilim dostu bir emîr oldu. Ḳayravānī, onun himmeti ile vücuda getirilmiş olan her neviden binaların (câmiler, zâviyeler, mektepler, kütüphâneler, hastahâneler) adlarını uzun bir liste hâlinde verir.

Halefleri olan Abū 'Omar 'Oṯmān (834—893 = 1434—1488), Abū Zakarīyā' Yaḥyā (893—899 = 1488—1494), Abū 'Abd Allāh Muḥammed (899—932 = 1494—1526) hep münevver, lâkin gevşek emîrler idi; zamanlarında Ḥafṣī devleti tekrar inhitâta uğradı. XV. asrın sonunda Ḳosanṭīna, Bōna, Bicāya yeniden birer müstakil devlet olmuşlardı. Trablus, Gabes ve Carīd kasabaları birer cümhûriyet şekline girmişlerdi; dâhildeki arap kabîleleri Tunus sultanlarına itaatten istinkâf ediyorlardı.

Bütün bu devre imtidadınca, Ḥafṣī hukümdarları hıristiyanlara karşı seleflerinin ittihaz ettikleri siyâseti aynen tatbik ettiler. Cenevizler ve pisalılar ile XIII. asırda aktedilmiş olan ticâret muâhedesi XIV. asırda yenilendi; Aragon, Mayorka, Montpellier, Venedik ve Floransa ile

yeni ticâret muâhedeleri yapıldı. Tunus, Bōna, Bicāya, Sfax, Gabes ve Cerba'da o şehirlerin „funduḳ" (han)'ları vardı; hıristiyan tâcirler mallarını bunlara depo ederlerdi. Bununla berâber, bir taraftan hıristiyanların (Cerba'nın işgâli, Mahdīya'ye taarruz v.b. gibi) irtikâp ettikleri tecâvüzler ve diğer taraftan, XIV. asrın son senelerinden itibâren Afrika sâhillerinde genişleyen korsanlık hareketleri, ticârî münâsebetleri gittikçe daha güç bir hâle getiriyordu. Ḥafṣî ülkesinin limanları korsanların dâimî melce'leri hâlini aldı. Bu yüzden Ḥafṣî ülkesinin Afrika sâhillerinin en mühim noktalarına yerleşmeği tasarlayan ispanyolların mukabelelerine mârûz kaldı.

Lâkin türkler ispanyollardan daha evvel hareket ettiler. Daha 1534'te, Barbaros Hayreddin [b. bk.], kardeşleri Abū 'Abd Allāh Muḥammed'in halefi Mūlāy Ḥasan tarafından öldürülürken, kurtulabilmiş olan bir Ḥafṣî emîrin dâveti üzerine, gelip, Tunus'u zaptetti. Mamafih Mūlāy Ḥasan, 1535'te Tunus'u zapteden Charles Quint'in müzâhereti sâyesinde, tekrar ülkesine girdi ise de, İspanya'ya cizye vermeğe mecbûr oldu. Zâten Tunus'ta da, ancak La Goulette'de bulunan ispanyol garnizonunun himâyesi ile, tutunabildi. Tunus ile Bizerta arasında dar bir şerid gibi uzayan arâzi hâricindeki bütün Tunus toprakları hukmünden çıkmıştı. Nihâyet oğlu Aḥmed Sulṭān tarafından tahttan indirilerek, gözlerine mil çekildi (1542). Bu hukümdar 1569 senesine kadar huküm sürdü; o yıl Oluç 'Alī, ispanyolların türklere karşı hareket üssü olarak kullanmalarının önüne geçmek için, Tunus'u zaptetti. Don Juan (d'Austriche)'ın muvaffakiyetli seferi üzerine, Ḥafṣîler, son olarak, bir defa daha iktidarı ellerine aldılar (1573). Fakat hemen ertesi sene Sinan Paşa Tunus ile La Goulette'i iştirdat etti (981 = 1574). Ḥafṣî hânedanının son mümessili olan Mūlāy Muḥammed, esir edilerek, İstanbul'a götürüldü ve türkler de, kat'î olarak, Tunus'a yerleştiler.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Berbères* (trc. de Slane), II ve III; al-Zarkaşī, *Tārīḫ al-dawlatayn al-Muwaḥḥidiya wa 'l-Ḥafṣīya* (Tunus, 1289; frns. trc. Fagnan, *Chronique des Almohades et des Hafcides*, Constantine, 1895); Ḳayravānī (İbn Abī Dīnār), *al-Mu'nis fī aḫbār Ifrīḳīya wa Tūnis* (Tunus, 1283; frns. trc. Pellissier ve Rémusat, *Exploration scientifique de l'Algérie, sciences historiques et géographiques*, VII, Paris, 1845); Ticānī, *Riḥla*... (trc. A. Rousseau, *JA*, 1853/1854); İbn Ḳunfūḏ, *Farésiade, ou commencement de la dynastie des Beni Haffs*; arap. metin ve trc. Cherbonneau, *JA*, ağustos-eylûl, 1852); Rousseau, *Annales tunisiennes* (Algier, 1864), I. devir; De Mas Latrie, *Relations et commerce de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1886), tür. yer.; Faure-Biguet, *Histoire de l'Afrique septentrionale sous la domination musulmane* (Paris), bâb X—XIII; Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, II, fasıl, 11—24; III, fasıl, 1, 3, 7; bibliyografya için bk. bir de madd. CEZÂYİR, BİCÂYE, ḲOSANṬĪNA ve TUNUS. (G. YVER.)

HAFSÛLFERD. ḤAFṢ AL-FARD, ABŪ 'AMR yahut ABŪ YAḤYĀ, arap kelâm âlimlerinden. *Fihrist* (s. 180)'e göre, aslen mısırlı olup, Basra'ya gitmiş ve orada mûtezile kelâmcılarından Abū Hużayl [b. bk.]'in yanında talebelik etmiştir. Başka bir nakle göre ise (bk. Murtaḍā, *Itḥāf al-sāda*, II, 47), ilkin kadı Abū Yūsuf'un yanında tahsil ettikten sonra, mûtezileye iltihak etmiş oluyor. Ḥafṣ'ın İmām al-Şāfi'ī ile de haylı münâkaşaları olmuştur; bu imam, gerek kendisi ve gerek kelâmı hakkında, iyi bir lisan kullanmadığı gibi, adını zikrederken de, *Fard* yerine (her kesten ayrılarak, kendi başına kalmış mânasında) *Munfarid* tâbirini kullanır. Lâkin söylendiğine göre, bu da, kendisinden sonra al-Aş'arī'nin yaptığı gibi, bilâhare (insanların fiillerinin müsebbibi Allah olduğunu kabûl eden) ehl-i sünnet mezhebine rücû ederek, *ḫalḳ al-aʿmāl* akîdesini tervic etmiştir. *Fihrist* (Şahristānī de böyle diyor) Ḥafṣ'ı, Naccār ile birlikte, *mucabbira* (mutlak cebriye tarafdarları) arasında sayar ve altı eserini zikreder ki, bunlardan biri mûtezileye ve diğeri hıristiyanlara karşı yazılmıştır. Krş. Horten, *Die philos. Systeme der spek. Theologen* (s. 499 ve bu eserde gösterilen bibliyografya). (H. BAUER.)

ḤĀ'İK. [Bk. HÂ'İK.]

HÂ'İK. ḤĀ'İK, mustatil şeklinde bir kumaş parçasıdır ki, takriben 10 arşın boyunda ve 3 arşın eninde olup, şimâlî Afrika'da erkek ve kadınlar tarafından, giyecek gibi, kullanılır. Doutté'ye göre, 1. *ḥā'ik* bir kaç türlüdür: 1. erkeklere mahsus olanı yündendir ve doğrudan-doğruya çıplak vücûda sarılır veya asıl elbise gibi kullanılır; buna ekseriyâ, *ḥā'ik* yerine, *ksā* adı verilir; 2. üst *ḥā'ik*'i ipek ile yün ipliğindendir; şehirliler asıl elbiselerinin üstüne giyerler ki, bu daha ziyâde bir zarâfet alâmeti olur; buna da ekseriyâ *ksā* denilir; 3. *izār* denilen yine mustatil şeklinde dikişsiz kumaş parçası olup, alelâde bez veya pamuk dokumasındandır; şimâlî Afrika'da kabîle kadınlarının umûmiyetle büründükleri bir örtüdür...; 4. hassaten şehirli kadınların ev hâricinde „asıl elbiselerinin üstüne giydikleri *ḥā'ik*...". *Ḥā'ik* şimâlî Afrika'da ya erkekler

tarafından kısa argaçlı, veya kadınlar tarafından uzun argaçlı el tezgâhlarında dokunur. Lyon mensûcat fabrikalarında ipek ve yünden, husûsî olarak şimâlî Afrika için dokunan *ḥā'ik*'ler pek makbûldür. Bunlar başka hiç bir yerde, hattâ Lyon'da bile, satılmaz.

Erkeklerin *ḥā'ik*'inin nasıl giyildiğini görmek için, bk. Doutté, *Merrâkech* (Paris, 1905, I, 255—259 ve resimler) ve şehirli kadınlar için de A. Bel ve P. Ricard, *Le travail de la laine à Tlemcen* (Cezâyir, 1931, s. 107 v.d. ve resimler).

Doutté'nin *Merrâkech* (s. 248—252)'inde *ḥā'ik* hakkında iyi bir tetkiki vardır. *Ḥā'ik*'in yerli çulhalar tarafından dokunuşu için A. Bel ve P. Ricard'ın eserine (s. 109 v.d., tür. yer.) ve ayrıca *Archives marocaines* (XV, cüz 1)'e mürâcaat edilmeli ve bunlara Doutté'nin notlarındaki mükemmel bibliyografya ilâve olunmalıdır. (ALFRED BEL.)

ḤĀ'İR veya **ḤAYR.** [Bk. HÂ'İR veya HAYR.]

HÂ'İR veya **HAYR.** ḤĀ'İR veya ḤAYR, aslında mahal veya mevzî mânasına gelen bir isimdir; msl. ibrânî peygamberlerin kabirlerini ihtivâ eden mukaddes Hebron (Ḥabrūn yahut Ḥabrā) bölgesi (Yāḳūt, II, 195'te yanlış olarak, Ḥabr şeklinde gösterilmiştir; Muḳaddasī, s. 172, 10); keza Kerbelâ'da Ḥusayn'e tahsis edilmiş olan yer (Yāḳūt, II, 188; *Marāṣid*, s. 282; Ṭabarī, III, 752). Ṭabarī'deki fıkra tarih bakımından da ehemmiyetlidir; çünkü Kerbelâ âyîninin, halife al-Mahdī'nin annesi Umm Mūsā tarafından te'sis edilen vakıflardan tahsisatlı muvazzaf imamlar ile, daha o zamanlarda bile yapılmakta olduğuna şehâdet etmektedir. Sāmarrā'nın büyük bir mahallesine de Ḥayr adı verilirdi; burası orta şehrin arka kısmını tamamiyle kaplayan ve aslında Mu'taṣim'ın büyük hayvanat bahçesinin bir kısmını teşkil etmiş olan arâziyi ihtivâ ediyordu. Hayvanat bahçesinin, Ḥā'ir al-Ḥayr şeklinde, tekerrürlü garip bir adı vardı (krş. Ṭabarī ve Yā'ḳūbī, *tür. yer.*; Yāḳūt, bk. mad. *ḫayr*). Ḥayr, Muḥammed b. Şākir'in *'Uyūn al-ṭavārīḫ* (Sauvaire, *JA*, 1896, s. 377)'inde bir bahçe adı olarak da geçer ki, bu Mu'āviya'nin sır kâtibi Sarḥūn b. Manṣūr al-Rūmī'ye âit olan Ḥayr Sarḥūn bahçesidir. Şam'ın Kaysān kapısında kâin olan bu hadîkaya sonraları *Bustān al-Ḳiṭṭ* („kediler bahçesi") adı verilmiştir. Basra'da bir Ḥā'ir al-Ḥaccāc vardı ve bunun kuru olduğu iddiası, bu kelimeye, yanlış olarak, „havuz" mânası verilmesinden ileri gelmiştir (Azharī'ye atfen, Yāḳūt, II, 188 ve *Marāṣid*, s. 282). Yamāma'de Ḥā'ir Malham yanında bir „araplar günü" vardır. (Yāḳūt ve *Marāṣid*, göst. yer.). Bir de Muḳaddasī, Sur (Tyre) limanına Ḥayr adını verir (s. 164 cod. C.); Ṭabarī (I, 745)'ye göre de, Buḫtnaṣṣar Ḥīra'de, oradaki arap tâcirleri için pazar yeri olmak üzere, bir *ḫayr* inşa ettirmiştir.

Yukarıda bahsi geçen misâllerden belli olduğu gibi, bu kelimenin mânası „etrafı çevrilmiş sâha, harîm" olup, al-Ḥīra'nin asıl mânasına benzemektedir. Bu hâle göre, *ḫayr*'ın başka bir dilden alınmış bir kelime olması da mümkündür. Böyle başka dilden gelme kelimelerde olduğu gibi, *ḫayr* kelimesinin müfredi iki şekillidir ve cemi de *ḥīrān*, *ḥūrān* ve *ḥuvār* şekillerini almaktadır. Lûgat âlimleri bu kelimenin mânasını „bahçe, ağıl" olarak gösterirler. Asma'ī'ye kadar ircâ edilen bir etimolojiye göre, bu kelime „ortası çukur, çevresi yüksek yer" mânasınadır (Yāḳūt, II, 188'de *ḫurūf* oku: *curūf*). Gerek bu etimoloji ve gerek bu kelimeyi öyle yerlerde görülen suyun hareketi (*yataḫayyar*) ile izâha kalkışan veya bir çok şekilleri olan *ḫōr* kelimesine bağlamak isteyen diğer etimolojiler yanlış sayılmalıdır (krş. Lane, Freytag, bir de de Goeje'nin Balāẕurī lûgatçesi ile *Bibl. geogr. arab.*, II).

(E. HERZFELD.)

ḤAKAM. [Bk. HAKEM.]

ḤĀḲĀN. [Bk. HAKAN.]

ḤĀḲĀN. [Bk. FETH-ALİ ŞAH.]

HAKAN. [Bk. KAGAN.]

HÂḲÂNÎ. ḤĀḲĀNĪ, AFŻAL AL-DĪN İBRĀHĪM BADĪL B. 'ALĪ ŞIRVĀNĪ (1126?—1199?), iran şâirlerinin kasîde vâdisinde büyüklerindendir. Hemen bütün tezkireciler adını İbrāhīm olarak gösterirler. Hakikaten bâzı şiirlerinde bunu îmâ eden beyitlere de tesâdüf olunur ise de (bk. *Dīvān*, nşr. 'Abd al-Rasūlī, s. 425, beyit 11; 602, beyit 8) burada bulunan İbrāhīm adı mecâzen kullanılmış gibi görünmektedir. Başka bir şiirinde ise (bk. *Dīvān*, s. 602, beyit 11), babasının kendisine Badīl adını vermiş olduğunu açıkça söylemektedir. Babasına gelince, Ḥāḳānī onun için yazdığı şiirlerin birinde (bk. *Dīvān*, s. 371 v.d.; s. 645; *Tuḥfat al-'Irāḳayn*, Üniversite kütüp., fars. yazma nr. 380, var. 93b) adının 'Alī ve san'atının dülgerlik olduğunu söyler; bilhassa tabut yaptığını da tasrih eder. *Tuḥfat al-'Irāḳayn* adlı mesnevîsinin sonunda, akrabalarını sayar; dedesi 'Oṣmān — çulha idi. Bir amcası Kāfī al-Dīn 'Omar b. 'Oṣmān tabip idi (bk. *Dīvān*, s. 86; *Tuḥfat al-'Irāḳayn*, ayn. yazma, 95a v.d.). Annesi ise, hıristiyan idi ve kaçırılarak müslüman edilmiş olup, san'atı aşçılık idi. Ḥāḳānī'nin sözüne göre, çok temiz kalpli ve dürüst îtikatlı bir kadın idi (bk. *Tuḥfat al-'Irāḳayn*, 94a v.d.).

Ḥāḳānī'nin doğum yılı hakkında eski menbâlarda hiç bir kayıt yoktur. Bir şiirinde (*Dī-*

vān, s. 611): — „Zaman Sanā'ī 'nin devrini kapayınca, gökler benim gibi bir şâir doğurdu" — der; Sanā'ī 'nin 545 (1150) 'te öldüğü tahakkuk ettiğine göre (bk. Raḥmat 'Alī Ḥabīb Allāh, *Aḥvāl u āṯār-i Ḥakīm Sanā'ī*, Kâbil, 1936 'dan naklen, *JA* (1939), 231, s. 144 v.dd.), onun takrîben bu yıllarda kemâle ermiş olduğu ve 520 (1126) 'de doğmuş olduğu neticesine varılabilir (krş. Badī' al-Zamān Bişrōya-i Ḫorāsānī, *Suḫan u saḫanvarān*, II, 145; burada başka deliller de zikredilmiştir). Farz ve tahmine dayanan bu delîller yanında, kat'î bir delîl de mevcuttur ki, şimdiye kadar nazar-ı dikkati celbetmemiştir: Ḫāḳānī, 551 (1156) yılında Irak 'a gidip, Sultan Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed 'in ordugâhına vardığı zaman, Nāṣir al-Dīn İbrāhīm 'in öldüğünü duymuş (*Dīvān*, s. 425, beyit 14, 15) ve ona yazdığı mersiyede: — „Otuz yıl sonra Ḫāḳānī şunu anladı: fakirlik sultanlıktır ..." — demiştir. Bu senede takrîben 30 yaşında olan şâirin 521 (1127) yılı civârında doğmuş olması icâp eder. Doğum yeri olarak, Khanikov (*Mémoire sur Khâcâni, poète persan du XIIième siècle*, 1. *Études sur la vie et le caractère de Khâcânî*, *JA*, 1864, s. 145) ve ondan naklen bir çok muahhar eserler Gence 'yi göstermektedirler.

Gulistān-i İram 'deki bir kayda göre (bk. Muḥammed 'Alī Tarbiyat, *Dānişmandān-i Āẕarbaycān*, Tahran, 1314, s. 130), Şirvan 'ın merkezi olan Şamāḫī 'nin şimâlinde bulunan Malhamlū kariyesinde doğmuştur. Bu kayıt Şirvan 'da doğduğunu söyleyen Ḫāḳānī 'nin sözlerini tavzih edebilirse de (bk. *Tuḥfat al-'Irāḳayn*, 15a), bunun ne gibi bir esâsa dayandığını bilmiyoruz.

Şirvan 'da alelâde bir esnaf âilesinde dünyaya gelen Ḫāḳānī, zamanın zulmü ve zarûret yüzünden, kendi hâline bırakılmıştır (*Tuḥfat al-'Irāḳayn*, 96a). Ḫāḳānī ilk çocukluk devrini geçirince, güzel konuştuğunu gören tabip amcası onu yanına aldı ve tahsili ile bizzat meşgûl oldu. Ona arapça öğretti ve daha sonra arap dilinin en mûtena eserlerini okuttu. Ḫāḳānī, bu ilk hazırlığı müteâkip, diğer ilimlere geçmiş ve tefsir, hikmet, tıp, hey'et v.b. okumuştur (*ayn. esr.*, 96b). Aynı zamanda Sayyid Şaraf al-Dīn Muḥammed b. Muṭahhar al-'Alavī 'den hadîs de okudu (*ayn. esr.*, 98a).

Ḫāḳānī 'nin sonraki hayatını ve şiirlerini anlamak bakımından mühim olan bir meselenin de tetkik lâzımdır: isminden ve babasının isminden ('Omar ve 'Oṯmān) hakikî bir sünnî olduğu anlaşılan hocası (amcası), tabi'î olarak, ona sünnî akîdelerini aşılayacak ve onu hakikî bir sünnî olarak yetiştirecektir. „Şi'î-tarāş„ diye meşhûr olan Ḳāżī Nūr Allāh Şuştarī 'nin iddialarına rağmen (bk. *Macālis al-mu'minīn*, Tahran, 1248, 12. meclis), onun eserlerinde şi'î olduğunu belirtecek hiç bir delîl gösterilemez. Ḫāḳānī 'nin muâsırı olan Niẓāmī-i Gancavī 'nin de koyu sünnî olması, bu mıntakanın son zamanlara kadar sünnî kalması da, onun esâsen sünnî bir muhitte yetişmiş olduğunu gösterir.

Ḫāḳānī, uzun müddet devam eden bu tahsil devresinde, şiir yazmağa başladı ve Ḥaḳāyiḳī mahlasını aldı. Onun ilk mevzûları, intisap ettiği bir emîr veya hukümdar bulunmadığından ve sünnî olduğundan, gazel ve naatlar olsa gerektir (krş. *Tuḥfat al-'Irāḳayn*, 97a). Daha sonraki parlak naatları ile Ḥassān al-'acam lekabına hak kazanan Ḫāḳānī, âilesinin seviyesine rağmen, kendisine şiirden anlayan küçük bir muhit te'min etmişti (Bunlar için bk. *ayn. esr.*, 99b v. dd.).

Ḫāḳānī henüz pek genç iken, şâir Abu 'l-'Alā Gancavī (ölm. 554 = 1159; bk. *Davlatşāh*, s. 70 v.d.; *Āteşkada*, s. 54) Şirvan 'a geldi. Ḫāḳānī bir müddet ona çıraklık ederek, şiir san'atında ilerilemeğe çalıştı. Abu 'l-'Alā ilk zamanlarda ona tam bir hocalık etmiş görünüyor; onu Şirvānşāh Abu 'l-Muẓaffar Ḫāḳān-i Akbar Minūçihr b. Farīdūn 'a takdim ettiği gibi hukümdarın lekabına izâfet ile, Ḫāḳānī mahlasını kullanmak müsâadesini aldı. Memleketinde hemşehrileri tarafından *durūgar-pusar* („dülger oğlu") diye çağırılan şâire, mal ve şöhret te'min etti. Üstelik diğer talebesi şâir Falakī 'nin almağa niyetlendiği kızını ona verdi (bk. Ḥamd Allāh Mustavfī Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda*, s. 827 v.d.; Abu 'l-'Alā 'nın Ḫāḳānī 'ye karşı yazdığı hiciv için bk. Davlatşāh, *Taẕkira*, s. 70). Böylece çırağına iyilik eden bu şâir hakkında Ḫāḳānī 'nin acı ve şiddetli hicviyelerini gören eski menbâlar ve sonraki müellifler Ḫāḳānī 'nin nankörlük ettiğini söylemekte müttefiktirler. Fakat hakikî vaziyet hiç de onların zannettikleri gibi değildir. Bir dereceye kadar şöhret kazanmış, yuvasını kurmuş, genç ve san'atının kıymetini müdrik olan Ḫāḳānī, Şirvan sarayında kabiliyetinin ümit ettirebileceği şeyleri elde edemiyor; hattâ âilesini geçindirecek bir gelir vâsıtası, bir me'mûriyet bulamıyordu. Bu sırada yazıldığı muhakkak olan iki şiir bu bakımdan mühim kayıtları ihtivâ eder; babasına hitâben yazılmış, dört matlâlı, parlak bir medhiye olan birincisinde (bk. *Dīvān*, s. 371 v.dd.) yiyeceğini ve giyeceğini onun (babasının) te'min ettiğini söyler. Gâliba babası şâirliğinden bir şey kazanamadığını görünce, onun dülgerlik etmesini istemişti. Ḫāḳānī de: — „Eğer o kendisine testere çekmemi düşünüyorsa, doğru düşünce — onun düşüncesidir; emir onun emridir" (*ayn. esr.*, s. 374, beyit 19) — diye, zâhiren buna itaat eder

görünüp, babasını fikrinden caydırmağa çalışır. Sonra üstadı Abu 'l-'Alā 'yı o vakitler sünnî bir muhitte en büyük leke sayılan bâtınîlik ile itham etmek için, „damganlı köpek" diye tavsif ederek, onun „cevherlerini" (güzel mazmûnlarını) çalmasından şikâyet eder (*ayn. esr.*, s. 375, beyit 9). Babası hakkında bir hicviye olan ikinci şiirde ise (*Dīvān*, s. 640), onun huysuzluğundan ağır kelimeler ile şikâyet etmesine rağmen: — „O benim rızkım için, tanrının nâibidir; ey rabbim, sen onu felâketlerden koru" — der. Bu hâdiselerden epey sonra, 552 (1158) 'de kaleme aldığı *Tuḥfat al-'Irāḳayn* 'de bile ekmek ve elbisesini babasının te'min ettiğini, âilesine onun baktığını, hattâ kendisini sıkıntıda gördüğü zaman, eşyasını bile sattığını ... yazar (bk. *ayn. esr.*, 93b v.d.). Onun bu hâle düşmesinde hocası ve üstadı Abu 'l-'Alā 'nın dahli vardı. *Tuḥfat al-'Irāḳayn* (103b v.d. ve bilhassa 104b) 'de onu Ḥasan Ṣabbāḥ 'ın taraftarlarından imiş gibi gösterdikten sonra: — „Muḥammed 'e hakîm diyen, bak, Ḫāḳānī 'ye ne isim veriyor; Tanrı elçisi fâcirdir, diyor; 'Alī oğluna (kendisine) ne desin?" — diyerek, onun kendisi hakkında çok ağır iftiralarda bulunduğunu anlatıyor. Esâsen küçük bir eyâletten ibâret olan Şirvan böyle dedi-kodulara tahammül edemezdi. Arkadaşı Falakī Şirvānī (ölm. 577 = 1181 veya 587 = 1191) de, muhtelif ithâmlar yüzünden, hapsedilmişti; hattâ idamı ihtimâl dâhilinde idi (bk. *Suḫan u saḫanvarān*, II; 293 v.d.). Ḫāḳānī bu dar muhitte, hocasının ithâmları ve entrikaları yüzünden, terakkî değil, bir geçim vâsıtası bile bulamadı; üstelik kendisine felâketler hazırlandığını sezdi (krş. *Dīvān*, s. 42, beyit 2: 551 = 1156 'da ölen Nāṣir al-Dīn İbrāhīm 'e yazdığı mersiye) ve tabiî olarak, hocası ve üstadına karşı şiddetli hicivler yazmaktan kendini men'edemedi.

Bu devirde şiirin esâs şeklinin kasîde ve esâs mevzuunun da medih olması, kendi muhitinde muvaffak olamayan Ḫāḳānī 'yi, ister-istemez, civarındaki veya daha uzaklardaki başka memdûhlara teveccüh ettirecekti. Görünüşe göre, ilk teşebbüsü en yakın yere yaptı. Ḫalḫāl ve Azerbaycan hâkimi olup, 541 (1146) 'de öldürülen meşhûr Selçuklu kumandanı 'Abd al-Raḥmān Toğan-Yürek 'in oğlu Rukn al-Dīn Muḥammed için yazılmış olan bir kasîde (bk. *Dīvān*, s. 176 v.dd.) bu ilk teşebbüsün mahsûlü olmalıdır. Bu şahıs hakkında bilgimiz çok azdır (bk. İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, XI, 76, 87, 178; 556 h. vak'aları arasında; 'İmād al-Dīn Iṣfahānī, *Zubdat al-nuṣra*, nşr. Houtsma, s. 293); fakat Ḫāḳānī, onun babasının tahtına oturduğundan bahsettiğine göre, bu şiir 541 (1146) 'de veya müteâkip senede yazılmış ve gönderilmiştir. Ḫāḳānī, gâlibâ, bu teşebbüsten mühim bir şey elde edemedi; çünkü divanında bu kasîde hâric, onun hakkında küçük bir kıt'adan başka (bk. *Dīvān*, s. 604 v.d.), bir şiiri yoktur.

İkinci teşebbüsü, daha uzak, fakat yine ikinci derecede bir merkeze yaptı. Henüz 24 yaşında iken, yânî takriben 544 (1149) 'te 'Alā' al-Dīn Atsız b. Muḥammed Ḫvārizmşāh (522—551 = 1128—1156) 'a bir kasîde gönderdi (bk. *Dīvān*, s. 195 v.dd. ve bilhassa s. 199, beyit 2). Bu şiire mukabil, Atsız 'ın münşîsi ve saray şâiri olan Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ (ölm. 573 = 1178; b. bk.) 'tan güzel bir medhiye aldı ve ona cevap vermekte gecikmedi (*Dīvān*, s. 30 v.d.); fakat eline yine bir şey geçmedi. Daha sonra gidip-gelen şiirlerden hâdiselerin tarz-ı cereyanı şöyle tasavvur olunabilir: Ḫāḳānī, Vaṭvāṭ 'ın tavassutu ile, Atsız 'ın yanında bir mevki, bir me'mûriyet elde etmek istedi; bu mümkün olmayınca ve Vaṭvāṭ 'ın kendisine yardım etmediği kanaatini hâsıl edince, ona bed-duâ etti. Vaṭvāṭ buna soğuk kanlılıkla ve hüsn-i niyetle cevap vermiş olmalıdır. Çünkü Ḫāḳānī başka bir şiirinde (*Dīvān*, s. 659), bu cevaptan mahcûbiyetini ve onu bir daha hicvetmiyeceğini anlatır. Bununla berâber, Ḫvārizm 'e gidip-gelenlerin naklettikleri sözler üzerine, ona çok ağır iki hicviye yazdı (bk. *Dīvān*, s. 632, 673 ve krş. 'Abbās İḳbāl, *Ḥadā'iḳ al-siḥr fī daḳā'iḳ al-şi'r*, mukaddime, s. 33 v.dd.). Ḫvārizmşāhlar sarayının büyük ve nufuzlu şâiri ile arası açılan Ḫāḳānī, oraya gitmek ümidini kaybetti.

Tam bu hâdiseler olurken, 25 yaşında, yânî takriben 545 (1160) 'te ilk hâmisi ve hocası olan amcası Kāfī al-Dīn 'Omar b. 'Oṯmān öldü (bk. *Tuḥfat al-'Irāḳayn*, 97a). Bir kaç mersiye ile ağladığı bu hâdise (bk. *Dīvān*, s. 57, 86, 321, 369, 455), onun her şeyi terketmek, insanlardan uzaklaşmak arzu ve emelini uyandırdı. Ḫāḳānī hayatının muhtelif devirlerinde tekerrür eden bu niyetini hiç bir zaman, kat'î olarak, tatbik edememiş görünüyor. Bu defa da böyle oldu. Ḫvārizm yolları kendisine kapanmıştı; amcasının ölümü dünyanın değersizliğini isbat etmişti. Bunlar ile berâber, şâirliğini takdir edecek ve hulyalarını hakîkat yapacak kimse yok değildi, vardı ve o da büyük Selçuklu hukümdarı Sultan Sencer idi. Ḫāḳānī, kabiliyetine ilk inandığı gün, onun sarayını tahayyül etmiş olmalıdır; fakat onun etrafında çok büyük şâirler vardı; kendisi gibi bir gencin onlar arasında tutunabilmesi pek az muhtemeldi. Buna rağmen, Horasan 'a, Sultan Sencer 'in sarayına, gitmeğe teşebbüs etti. Bu de-

fa bir şâire değil, bir âlime, meşhûr vâiz Muḥy al-Dīn Muḥammed b. Yaḥyā (bk. Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'iya al-kubrā*, Kahire, 1324, VI, 197 v.d.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, Kahire, 1299, I, 589; İbn al-Aṯīr, XI, 120 ve 133; Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, nşr. M. İḳbāl, London, 1921, *GMNS*, 2. 181 v.d.)'ya mürâcaat etti. Ondan aldığı müsbet cevap üzerine, Horasan'a gitmek için, yola çıktı. Tâkip ettiği yolu tamamiyle bilmiyoruz; fakat bu hususta söylediği bir şiirde (bk. *Dīvān*, s. 413): — „Veba evi olan Rey'de niye oturuyorum; inşallah Horasan'a giderim. Bülbülüm, hâristanı ne yapayım; inşallah gülistana giderim" — diyor ve Ṭūs yolu ile, oraya varmağı düşünüyor. Fakat Şirvānşāh'ın teşebbüsü üzerine, Rey hâkimi Ḫāḳānī'nin gitmesine müsâade etmedi (bk. *Dīvān*, s. 148 v.dd.). İster-istemez Rey'de kalan şâir hastalandı (*Dīvān*, s. 454 v.d.) ve Sultan Sencer'in 548 (1163)'de oğuzlar ile muharebe edip, bütün islâm âleminde derin akisler uyandıran mağlûbiyet ve esâretini (bk. Mehmed Köymen, *Büyük Selçuklular imparatorluğunda oğuz isyânı*, *Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, Ankara, 1947, V, sayı 2, s. 158 v.dd.), „adı Horasan olan o vefa kâbesinin, fil gibi hâdiselerin ayağı altında çiğnenmesini" (bk. *Dīvān*, s. 157, beyit 13) orada öğrendi. Az bir müddet sonra da, Muḥammed b. Yaḥyā'nın, öldürüldüğünü işitti (h. 549 veya 550). Onun için yazdığı iki uzun mersiye (bk. *Dīvān* s. 156, 241) ile iki kıt'a (*Dīvān*, s. 627,), aynı zamanda ümitlerinin kırılmasını bütün acılığı ile ifâde eder: — „Horasan taraflarına gitmek için kat'î olan kararını boz; çünkü o taraflarda emn-ü emân kalmadı. Sefer sözlerini bırak; çünkü zaman, tâlihin gibi, değişmelere namzet oldu. Hapishâneye benzeyen Şirvan'da gönlünün derdi ile bağdaş; çünkü o dert kıyâmet günü yolunun azığı oldu... Devlet kuyusundan su çekmeği umma; çünkü kovalar parçalandı, kuyunun ipleri çürüdü" (*Dīvān*, s. 157, beyit 14 v.dd.).

Ḫāḳānī, me'yûs bir hâlde, memleketine döndü. İlk memdûhu Ḫāḳān-i Akbar Minūçihr Bāḳillān seddini yaptırıyordu (550 = 1155). O bu fırsattan istifâde edip, ona iki kasîde yolladı (*Dīvān*, s. 25 v.dd., 45 v.dd.); fakat iyi bir kabûl görmedi. Esâsen o sene, memleketi için, sevinçli bir yıl değildi; her tarafta şiddetli bir kıtlık baş göstermişti. Bu yüzden o, bu defa da Irak Selçuklularının sarayına gitmek üzere, yola çıktı. Mekke'ye kadar uzayan bu seyahatinin hâtıralarını, İran edebiyatının ilk manzûm seyahatnâmesi olan *Tuḥfat al-'Irāḳayn* adlı eserinde mufassalan anlatmaktadır.

Ḫāḳānī Irak'a giderken, oranın siyâsî vaziyeti, böyle bir seyahat için, hiç de müsâit değildi (bk. İbn al-Aṯīr, XI, 135 v. dd.; 'İmâd al-Dīn İṣfahānī, *Zubdat al-nuṣra*, nşr. Houtsma, s. 234 v.dd.; trc. Kıvâmüddin Burslan, TTK neşriyatı, seri II, nr. 4, s. 212 v.dd.; Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 259 v.dd.). Ḫāḳānī, buna rağmen, yola çıkmıştı. Yolda tesâdüf ettiği emîrlere de medhiyeler söylüyordu. Bunlardan birincisi Kızıl Arslan için söylenmiştir (bk. *Dīvān*, s. 281 v.dd.; burada s. 284, beyit 14, 550 = 1155 senesi açıkça zikredilmiştir; krş. *Suḥan u suḫanvarān*, II, 244, not 1). Ümid ettiğini bulamayan Ḫāḳānī İsfahan'a gitti. Orada vezir Camāl al-Dīn Muḥammed b. 'Alī al-Cavād al-İṣfahānī (ölm. 559 = 1164; bk. İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, II, 95 v.d.; İbn al-Aṯīr, XI, 202 v.d.)'yi gördü (*Tuḥfat al-'Irāḳayn*, 14b v. dd.). Ḫāḳānī'nin bizzat söylediğine göre, bu vezir ona kemâle ermemiş olduğunu söyleyip, dönmesini tavsiye etti. Ḫāḳānī uzun bir yoldan geldiğini ve memleketinde kıtlık olduğunu anlattı. Bunun üzerine, vezir ona yüzüğünü verdi ve zahîre tedârik etmesini söyledi (*Tuḥfat al-'Irāḳayn*, 17b). Ḫāḳānī, ister-istemez, o yüzük ile memleketine döndü. Fakat, yine orada kalmadı; bu defa Bagdad'a gelmek üzere, yola çıktı. Irak Selçuklularından Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed b. Maḥmūd (548—555 = 1153—1160) için yazılmış ve onu oğuzlardan intikam almağa teşvik eden kasîdesini her hâlde bu defa yazmış olmalıdır (bk. *Dīvān*, s. 264). Fakat Sultan *laşkar-gāh*'ta idi (bk. *Tuḥfat al-'Irāḳayn*, 34b v.d.) ve belki Bagdad seferine hazırlanıyordu. Bundan dolayı tâlihsiz şâir, oradan ayrılıp, Hemedan'a geldi ve Bagdad'a geçti.

Vezir Camāl al-Dīn İṣfahānī halifeye Ḫāḳānī'den bahsetmişti. Halife onu arattı ve Ḫāḳānī halifenin eşiğini öpmek saâdetine erdi (bk. *Dīvān*, s. 377 v.dd. bilhassa s. 382, beyit, 16; *Dīvān*, s. 225, beyit 20 v.d.). Bu halife ona kâtiplik (*dabīrī*) teklif etti ise de (bk. *Dīvān*, s. 638 v.d.; krş. *Suḥan u suḫanvarān*, II, 328, not 3), bilmediğimiz sebepler ile, Ḫāḳānī bunu kabûl etmedi; şaraptan ve diğer günahlarından tövbe ederek (bk. *Dīvān*, s. 565), bir kafileye katılıp, Kûfe üzerinden, hacca gitti.

Ḫāḳānī'nin Peygamberin mezarının başında duydukları, *Tuḥfat al-'Irāḳayn*'in en parlak sahifelerini teşkil eder. O pek erken inkişâf etmiş olan kabiliyetini çekemeyen muhitini ve oradan kurtulmak istediği zaman karşılaştığı tâlihsizlikleri hatırladı. O zaman hâdiselere çarpa çarpa kendi üzerine kıvrılmağa başlamış olan rûhunda yeni ve geniş mânevî ufuklar

belirdi; „iki parça ekmek için, alçakların attıkları taşlardan dişleri kırılmıştı; fakat Peygamber sâyesinde, akıl dişleri çıktı". Artık hırsın su ve havasından, nefsin kıtlık ve vebâsından kurtuldu. Geçim endişesi ile şimşek ve serâplar yaratan, yalan sözler bulan şâirliği vardı; fakat şimdi ağzı alevli âteşler ile yıkanmıştı, artık onun medhinden veyahut onun ümmetini koruyanların medhinden başka bir şey söylemeyecekti (bk. *Tuḥfat al-'Irāḳayn*, 70b v.dd.). O bu sözünde de duramayacaktı; fakat bu heyecanla yazdığı naatı Mekke'nin ileri gelenleri altın ile yazmışlardı (bk. *Dīvān*, s. 220 v.dd.); o kadar güzeldi.

Ḫāḳānī haccını tamamladıktan sonra, Şam yolu ile, Musul'a geldi. Orada eski hâmisi Camāl al-Dīn İṣfahānī'yi gördü ve bu hâmisi kendisine 1000 altın verdi (bk. *Dīvān*, s, 360, beyit 5 ve krş. s. 580 v.dd.). Musul'dan sonra tekrar Bagdad'a geldi ve orada *Tuḥfat al-'Irāḳayn*'i yazmağa karar verdi. Bagdad üç ay kadar devam eden şiddetli bir muhasaradan yeni kurtulmuştu (bu muhasaraya 20 rebiyülevvel 552 = 1 mayıs 1157'de nihâyet verilmişti ve asıl hacılar kafilesi bu muhasara sırasında gelmişlerdi; bk. *Zubdat al-nuṣra*, trc. Kıvâmüddin Burslan, s. 229; fakat Ḫāḳānī yolda bir az gecikmiş olacaktır). Gâliba bu yüzden kimse Ḫāḳānī'yi aramadı ve her büyük şehirdeki gibi, menfaatine düşkün olan halk, yeni bir mânevî tasfiyeden çıkmış olan şâirde çok fena intibâ bıraktı (bk. *Dīvān*, s. 683, 691 ve tür. yer.). Ḫāḳānī oradan İsfahan'a gitti. Bu şehirde de iyi bir kabûl görmedi; çünkü Mucīr-i Baylaḳānī onun ağızından, şehir için, bir hicviye yazmıştı (bk. *Dīvān*, s. 360, not 5). Ḫāḳānī, *Ṣifahān* redifli uzun bir kasîdede (bk. *Dīvān*, s. 358 v.dd.), böyle bir şey yapmadığını anlatarak, Mucīr'i şiddetle hicvetti ve memleketine döndü.

Ḫāḳānī bu defa yine memleketinde kalamadı. Bir yıl önce, Mekke'de „Kâbe gibi âsûde gönüllü" olan şâir (bk. *Dīvān*, s. 190, beyit 2), her hâlde *Tuḥfa*'deki hicivleri duymuş olan Abu 'l-'Alā'nın ve diğer düşmanlarının te'siri ile, sükûnetini kaybetti ve Mekke'de tanıdığı Derbend meliki Sayf al-Dīn Arslan'ın yanına gitti. Ona sunduğu kasîdede (*Dīvān*, s. 187—195) Sencer'in ölümünden bahsettiğine ve Sencer 14 rebiyülevvel 552 (26 nisan 1157)'de öldüğüne göre, bu yılın sonlarında Derbend'e varmıştır. Onun Derbend'deki hayatı hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Sayf al-Dīn Arslan hakkında, Şirvan'dan şikâyeti de ihtivâ eden arapça bir kasîdesi daha var ise de (bk. *Dīvān*, s. 940 v.dd.), bu da ilk gittiği sırada söylenmiş olmalıdır. Nihâyet kendisinden evvel oraya gitmiş olan ve kendisini kıskanan kimselerin, belki eski düşmanı Mucīr al-Dīn Baylaḳānī (krş. *Suḥan u suḫanvarān*, II, 259, not v.d.)'nin te'siri ile, umduğunu bulamadı; — „Şirvan'da cömertliğin rengi yok ise de, Bāb al-Bāb (Derbend)'da kokusu da yoktur" (*Dīvān*, s. 611) — diyerek, geri döndü.

Ḫāḳānī memleketine döner-dönmez, ramazan bayramı münâsebeti ile, Minūçihr'e yine bir kasîde takdim etti (bk. *Dīvān*, s. 226, 553 = 1158). Bunun da neticesi belli değildir ve bu zamandan sonra şâirin hayatı karanlıklaşmaktadır. Ancak arada fark edilen şu bir kaç vâkıayı kaydetmek lâzımdır: Abu 'l-'Alā' 554 (1159)'te ölmüştür. Bundan sonra Ḫāḳānī kolayca hukümdarın sarayına girmiştir. Hakikaten o artık hukümdarın âilesi efradı arasına karışmış gibidir ve yıllık 30.000 dirhem tutan bir tahsisatı vardır (bk. *Dīvān*, s. 526, st. 14). İster hukümdarın yanında olsun ister olmasın, ona uzun fahriyeler ihtivâ eden kasîdelerini takdim etmekten geri durmayordu (bk. *Dīvān*, s. 232, 337, 341, 387, 395, 634 v.b.). Bu arada civar emîr ve sultanlara da kasîdeler yolluyor, onlardan da câizeler alıyordu. Muẓaffer al-Dīn Kızıl Arslan 'Oṯmān b. İl-Deñiz için yazdığı ve divanının en parlak ve en muhteşem sahifelerini teşkil eden kasîdelerin bir kısmı bu devirde yazılmış olmalıdır. Bunlardan biri ile Sultan Arslan b. Tuğrul (556—573 = 1161—1177)'a takdim edilmiş terkib-i bend (bk. *Dīvān*, s. 119 v.dd. ve 557 v. dd.), 558 (1163)'de, ilk Abhaz seferi sırasında yazılmıştır (bk. Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 287 v.d.; İbn al-Aṯīr, XI, 188 v.d.).

Tâlihi açılmış olan şâirin canını sıkacak küçük hâdiseler de eksik olmuyordu. Bunlardan yalnız ikisini kaydetmek lâzımdır: bir defa Minūçihr'den sonra tahta çıkan Aḫistān onu tahkir etmişti (bk. *Dīvān*, s. 603 v.d.); bir defa da o kadar iyiliğini gördüğü vezir Camāl al-Dīn İsfahānī'nin ölümünü duymuştu (bk. *Dīvān*, s. 644 v.d.).

Bir müddet sonra, gâliba 563—565 (1168—1170) yıllarından az bir zaman evvel (bk. *Dīvān*, s. 407 v.dd.), Minūçihr öldü ve Ḫāḳānī, her şeye rağmen, onun için en müessir mersiyelerinden birini (bk. *Dīvān*, s. 538 v.d.) yazdı. Az bir müddet sonra da, yeni hukümdar Aḫistān b. Minūçihr'e bir terkîb-i bend takdim ederek onu medih ve tesliye etti (bk. *Dīvān*, s. 519 v. dd.). Bu şiirin umûmî edası, yeni hukümdarın şâire pek iyi bir kabûl göstermediği intibaını veriyor (bk. *Dīvān*, s. 524, st. 16 v. dd.); hattâ hukümdar, ona verilen 30.000 dirhem yıllık ile, 30'dan fazla mızraklı asker te'min edilebileceğini söylemiştir (s. 526, st.

14). Belki yukarıda bahsedilen hâdisenin de te'siri ile, bu hükümdar Ḫāḳānī'ye karşı iyi hareket etmedi; ona verilen maaş kesildi, iktâ ile berâtı elinden alındı ve şâir iki üç yıl gelirsiz kaldı (bk. Dīvān, s. 77, beyit 3/4). Ḫāḳānī, Minūçihr'in son günlerinde tanıdığı zevcesi ve Aḫistān'ın annesi Şaffat al-Dīn'e şikâyette bulunarak, hükümdardan hiç bir ihsan görmediği için, vazifesini terkedeceğini ve onun dergâhında yer bulamadığından, müsâade istediğini bildirdi (*Dīvān*, s. 73 v. dd.). Bu mürâcaattan ne netice çıktığını iyi bilmiyorsak da, Ḫāḳānī'nin bir müddet daha hükümdarın yanında kaldığı, onun medhindeki kasîdelerden bir kısmının bu zamanlarda kaleme alındığı düşünülebilir (msl. *Dīvān*, s. 33 v.dd.).

Ḫāḳānī'yi, bir müddet sonra, mahbus görmekteyiz. Bu hapsin sebebi hakkında menbâlarda muhtelif rivâyetler vardır (bk. Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād va aḫbār al-ʿibād*, nşr. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1848, s. 404; Davlatşāh, *Taẕkira* s. 79; uzun bir makalede bu meseleyi bütün teferruatı ile tetkik eden Minorsky de Davlatşāh ile aynı kanaattedir; bk. *Khāqānī and Andronicus Comnenus*, *BSOS*, XI, 1943—1946, s. 551 v. dd., bilhassa 561). Fakat *Dīvān*'daki şiirlere göre, hâdisenin sebepleri başkadır. Ḫāḳānī mahbus olduğu sırada 7 şiir söylemiştir (bk. *Dīvān*, s. 19, 71, 109, 272, 327, 581, 601; s. 244'te bulunan şiir, başlığında görüldüğü gibi, bir hapsiye farzedilmiş ise de, hapis ile hiç alâkası yoktur (krş. Minorsky, s. 551, not 3). Bunlardan başka, hapis ile alâkadar olarak, vezir Abū Naṣr Niẓām al-Mulk'e hitâben yazılmış *Savgand-nāma* (yemin şiiri) vardır (*Dīvān*, s. 49—57). Ḫāḳānī bu yemin şiirinde bir takım „nâkillerin—müzevvirlerin" hükümdara, kendisinin itaati terkeylediğini söylediklerinden bahsediyor ve bir az ileride: — „Ben hiç bir yere kaçacak değilim" (*Dīvān*. s. 57, beyit 8) — diyor. Hapiste söylediği başka bir şiirde (*Dīvān*, s. 109), kendini dilsiz bir kuş ve aç gözlü bir karıncaya benzeterek, hapsedilmesine şaşıyor ve: — „Bir kuşun çengi nasıl bir orduyu harekete getirir; bir karınca nasıl ceng eder?" — diyor. Bu beyitlerin açıkca delâlet ettiği gibi, Ḫāḳānī isyan ile ithâm edilmiş ve kaçıp, başka bir memdûhuna sığınmaması için, hapse atılmıştı.

Ḫāḳānī, başına gelecek felâketi sezmiş gibidir; atabey Kızıl Arslan'a yolladığı bir terkîb-i bend (*Dīvān*, s. 494 v. dd.) bununla çok alâkadar görünüyor. Fakat bu mürâcaatı te'sirini göstermedi ve o, tâlihinin bir müddet için gülmesinden sonra, hayatının en büyük felâketine uğradı: ayağında dağlar kadar ağır zencirler vardı, kirpiklerinden kanlı yaşlar akıyordu. Ḫāḳānī 7 ay bu hâlde kaldı (Davlatşāh, *Taẕkira*, s. 79). Bu sırada Bizans prenslerinden Andronicus Comnenus, Şirvan'a gelmişti (teferruatı için bk. Minosrky, *göst. yer.*). Ḫāḳānī bütün zekâsını kullanarak yazdığı iki kasîde ile (*Dīvān*, s. 19 ve 272), afvı için Şirvānşāh nezdinde tavassutta bulunmasını rica etti. Gâliba bu şefaat sâyesinde, 569 (1173—1174) senesinde serbest bırakıldı.

Ḫāḳānī, hapisten sonra, Aḫistān'a takdim ettiği terkîb-i bendin bir kıt'asında kendi hâlini çok güzel tasvir etmiştir (*Dīvān*, s. 485 v. dd.; bu şiir 569'da söylenmiştir; çünkü 582'de vukua gelecek olan ve is'âm ülkelerinde heyecanla beklenilen 7 seyyârenin mizan burcunda toplanmalarına 13 yıl kaldığını söyler; bk. s. 494, beyit 13): âlem kendisi için zulüm yağmurunun okları ile doludur... başına gelene râzı olmuştur, başını düşmanlarının kılıçlarına uzatmış ve kapısını dostlarının yüzüne kapamıştır. Aynı zamanda kendisini böyle sindirenlerin kim olduğunu biliyor; aynı tevekkül ve isyanla: — „İnsanlar ağzımı mühürlediler" — diyor (*Dīvān*, s. 488 v.d.). Aḫistān'ın, bu şiir üzerine, nasıl bir tavır aldığını bilmiyoruz. Esâsen bu yukarıda tavsif edilen rûh hâleti içinde bulunan Ḫāḳānī için o kadar mühim olamazdı. Ḫākānī'nin düşündüğü tek şey vardı: hacca gitmek, düşman ve hâsidler ile çevrili muhitten kurtulup, mânevî lekelerden temizlenmek, Kâbe'de veya Peygamberin mezarı başında, muhtac olduğu mânevî tesellîyi bulmak. Hakîkaten daha hapiste Andronicus Comnenus'a yazdığı kasîdede: — „Âlemin şâhından Beyt-i mukaddesi ziyâret etmem için, müsâade iste" (*Dīvān*, s. 25) — demişti. Hapisten çıkınca, belki terkib-i bendini takdimden sonra, Aḫistān'dan hacc için müsâade istedi. Fakat hükümdar o sene izin vermedi (*Dīvān*, s. 251, beyit 4); hâlbuki o hacca gitse idi, 30 yıllık farzları Kâbe'nin yanında kaza edecek idi. Şimdi buna muvaffak olamamıştı ve o bu iztırap ile iniliyordu (bk. *Dīvān*, s. 247 v.d.). Bu tunç hisar içindeki hâli, İsfendiyâr'ın hâline benziyordu; şu kadar var ki, onun yaptığı yedi büyük savaşı, kendisi her hafta yedi defa yalnız başına tekrar ediyordu. Gönlü toprağın karanlık mağarasında ölmüştü. Bununla berâber, bâzan yüksek ve parlak hulyâlara da kapılıyordu. Aynı şiirde: — „Beni, eshâb-ı kehf gibi, hem uyur, hem uyanık bil; birden bire uykudan uyanmam mümkündür" — diyor (*Dīvān*, s. 250, st. 15). Fakat kendisi de buna inanmıyor, hâlini, kamıştan at yapan ve onu caka ile süren çocuğa benzetiyordu. O bilhassa kendini lekelenmiş telâkki ediyordu; kendi tâbiri ile, zâhirinde cenâbetlik ve bâtınında ise, hayz vardı ve bunlardan gusül etmek lâzım idi; fakat ömrünün bu akşam vaktinde, tövbe denizini nerede bulacaktı? (*Dīvān*, s. 251, beyit 1). Bu iztırap ve azap ile bir yıl geçiren şâir, Minūçihr'in kızı, Aḫistān'ın kız kardeşi 'İṣmat al-Dīn'e bir kasîde yazdı ve kardeşinden, hacca gitmesi için, kendisine müsâade almasını rica etti (*Dīvān*, s. 289, v. dd.; bilhassa s. 291, son beyit ve 293, beyit 12). Hükümdarın annesi Şaffat al-Dīn'e de baş vurdu (bk. *Dīvān*, s. 152 v. dd.) ve bu yıl hacca gitmek istediğini bildirdi. Her hâlde onların yardımı ile, o sene, yâni 570 (1175)'te (krş. *Suḫan u suḫanvarān*, II, s. 334, not 1.), izin alarak, yola çıktı. Yaza tesâdüf eden ve oldukça sıkıntılı geçen bu seyahatinin Bagdad'dan Mekke'ye kadar olan kısmını, Mekke'de yazılmış olan bir kasîdede mufassalan tasvir etmiştir (*Dīvān*, s. 94 v. dd.). Burada Ḫāḳānī'yi adım adım tâkip edecek değiliz; yalnız bu defa Madā'in'den geçtiğini ve memleketimizde çok meşhûr olan Madā'in harâbeleri hakkındaki şiirini (*Dīvān*, s. 362 ve krş. aşağıda eserleri) yazdığını kaydetmek lâzımdır. Bu hacc seyahati Ḫāḳānī'ye umduğu sükûneti te'min etmemiş olmalıdır. Memleketinde âilesi vardı, onları terkedemezdi; oraya döndüğü takdirde ne yapacağını, hükümdarın kendisini nasıl karşılayacağını bilmiyordu ve bundan endişe ediyordu. Bundan dolayı, o sene haccda bulunan (bk. *Dīvān*, 415 v. dd. ve 411 v.d.) 'İṣmat al-Dīn'e mürâcaat etti.

Ḫāḳānī gâlibâ ondan müsbet ve kat'î bir cevap alamamıştı. Bu yüzden memleketine dönemedi ve çok muhtemel olarak, Bagdad'da kaldı. Burada bizzat Aḫistān'ın eli ile yazılmış bir mektup aldı. Bunun üzerine memleketine dönen şâir, hükümdara bir kasîde (*ayn. esr.*, s. 440 v. dd.), sonra bir terkîb-i bend sundu (*ayn. esr.*, s. 462 v. dd.). Bu son şiirde, hükümdara vaadlerini hatırlatıp, divanda bir vazife istedi (*ayn. esr.*, s. 461, beyit, 10,13). Aḫistān sözünde durarak, ona bir vazife vermiş olmalıdır. Fakat kader Ḫāḳānī'ye yar olmayacaktı. Az sonra 571 (1176) senesinde, 20 yaşına gelmiş olan oğlu Raşīd al-Dīn öldü (*ayn. esr.*, s. 158 v. dd., 163 v. dd., 552 v. dd. mersiyeler). Henüz mâtem elbisesini çıkarmamıştı ki, şeyhi ve üstâdı olan, Oğuz isyanından kaçıp, Tebriz'e gelmiş ve yerleşmiş bulunan 'Umdat al-Dīn Muḥammed b. As'ad al-Ṭūsī al-Nīsāburī'nin ölüm haberini aldı (ölm. rebiyülevvel 571 = eylûl 1175; bk. İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān*, Kahire, 1299, I, 596 ve *Dīvān*, s. 303 v. dd.)

Gerek menbâlardan, gerekse divanından, Ḫāḳānī'nin hayatının bundan sonraki kısmı için, ancak müteferrik bilgiler çıkmaktadır; Kızıl Arslan için yazılmış bir şiiri (*ayn. esr.*, s. 281 v. dd.) 6 sene sonra meşhûr kıran hâdisesinin vukua geleceğini bildirdiğinden, 576 (1180)'da yazılmıştır (s. 284, son beyit). Bu şiirdeki ifâde ve edâ onun bu senelerde tamamiyle me'yûs olduğunu gösteriyor. Her şeye karşı duyduğu usanç yüzünden, bir kaç defa memleketini terk etmiş, hükümdarın isteği ve belki ricası üzerine, geri dönmüş olmalıdır. Bir defasında da Gence'ye gitti. Orada İran edebiyatının en büyük mesnevî üstâdı olan Niẓāmī'yi gördü. İki ihtiyar hayatlarının sonunu düşündüler; Niẓāmī, Ḫāḳānī hakkındaki mersiyesinin bir beyitine göre, kendisine Ḫāḳānī'nin mersiye söyleyeceğini zannediyordu. Burada Ḫāḳānī'nin eski hastalığı, Rey'de yakalanmış olduğu sıtma nüksetti (*Dīvān*, s. 776). Gâliba Aḫistān'ın çocukları olan Fariburz ile Al-Çiçek Hatun'un ölümleri üzerine, mersiye söylemesi için, Şirvan'a çağırıldı. Memleketine döndü ve onlara, kendi acılarının da ifâdesi olan bir mersiye söyledi (*Dīvān*, s. 543 v. dd.).

Ḫāḳānī, hükümdarın arzusuna rağmen, memleketinde kalmak istemiyordu; yine Horasan'a gitmek arzusuna kapılmıştı. Bu kadar uzun bir fâsıladan sonra şâirde baş gösteren bu arzu Ḫvārizmşāhların büyük şâiri Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ'ın ölümü (573 = 1178) ile alâkadar olmalıdır. Sultan Sencer'in ölümünden sonra, Horasan tamamiyle Ḫvārizmşāhlara geçmişti; binâenaleyh buraya gitmek, Ḫvārizm sarayına gitmekti. Hâlbuki Vaṭvāṭ sağ iken bu mümkün değildi. Vaṭvāṭ'ın ölüm haberini duyunca, bir müddet için unuttuğu hulyâları yeniden canlandı ve Ḫvārizmşāh'ın dabîri (münşîsi) olan *al-Tavassul ila 'l-tarassul* müellifi Bahā' al-Dīn Muḥammed b. Mu'ayyad Baġdādī (*al-Tavassul*, nşr. Aḥmed Bahmangār, Tahran, 1315, h.ş., mukaddime, s. 21; 'Avfī, *Lubāb*, I, 139 v.d.)'ye bir kasîde yollayarak (bk. *Dīvān*, s. 269 v. dd.), onu Ḫvārizmşāh'a ulaştırmasını rica etti (*Dīvān*, s. 271, beyit 7). Bahā' al-Dīn Muḥammed, tabi'î, bunu dabîri bulunduğu Tökiş b. İl-Arslan (568—596 = 1173—1200)'a ulaştıracaktı. Anlaşılan bundan bir netice çıkmadı; çünkü divanında bu hükümdarın medhi için söylenmiş yalnız bir kıt'aya tesâdüf ediliyor (s. 675). Bununla berâber, Ḫāḳānī bu ümitten vazgeçmedi. Kendisini Şirvan'a bağlayan yegâne bağ olan zevcesi ile vedalaştı. Bu vedaı tasvir eden ve zevcesinin ölümünden sonra yazılmış olan bir parçaya göre (bk. *Dīvān*, s. 311 v.d.; bu şiir mersiye olarak gösterilmiş ise de, değildir), o bu seyahati istiyordu; fakat bundan büyük bir saâdet ümit etmiyordu. Bu hâl ile Şirvan'dan Tebriz'e gitti veya kaçtı. Orada da Horasan'a gitmek arzusunu ifâde eden şiirini yazdı

(*ayn. esr.*, s. 297 v.dd.) —: „Yolcuyum, imkânın maksadını Horasan'da bulacağım; susuzum, ihsan pınarını Horasan'da bulacağım" — diye başlayan bu şiirde, Horasan için vatanını terkettiğini, bu defa, evvelce kendisine uğursuz gelmiş olan Rey yolu ile değil de, Taberistan yolu ile gideceğini ve seyyârelerin mizan burcunda kıranlarına iki yıl kaldığını (bk.; *Dīvān*, s. 300, beyit 13) söyler. Buna nazaran bu şiirin 580 (1184)'de yazıldığı anlaşılıyor.

Ḫāḳānī Horasan'a gidemedi ve Tebriz'de kaldı. Onun bu ikameti sırasında yazmış olduğu muhakkak addedilebilecek ve hepsi zamandan şikâyet ile dolu bir çok şiirler vardır (bk. *Dīvān*, s. 65 v.dd., 84 v.dd., v.b.). Bunlardan biri (*Dīvān*, s. 255 v.dd.) kendisini memleketine çağıran Şirvānşāh Aḫistān'a cevaptır. Baştan-başa bir yeis ifâdesi olan bu şiirde hâlini şöyle tasvir eder: rûhunda binlerce ukde vardı, dostları bunları çözmüyordu. Ümit edecek bir şey kalmamıştı. Orada Ḫāḳān-i Kabīr (Aḫistān'ın lekabıdır)'den aldığı bol maaş var; fakat onu ne yapacak?. Yalnız orada bir yardım adamı, zevcesi var; fakat onu da Tanrıya emânet etmişti.

Böylece hukümdarın teklifini kabûl etmeyen Ḫāḳānī, bir daha Şirvan'a dönmedi. Onun bu devirde başka bir hukümdara şiir takdim ettiğini bilmiyoruz. Yalnız 'Aṭā' Malik Cuvaynī'nin kaydettiğine göre (bk. *Tārīḫ-i cihāngušāy*, nşr. Muḥammed Ḳazvīnī, *GMS*, XVI, III, London-Leiden, 1936, s. 38 v.d.), Ḫvārizmşāh Tökiş 592 (1196) yılında İsfahan'ı zaptettiği zaman, Ḫāḳānī onun için küçük bir kıt'a yazmıştır. Her hâlde yine bu sırada, Tebriz'de, zevcesinin ölüm haberini, çok geç olarak, aldı (bk. *Dīvān*, s. 781). O şâirin yâri değildi, ömrünün yâdigârı idi; sır ortağı, dert ortağı idi. O gitmiş ve derdi kendisine bırakmıştı (*ayn. esr.*, s. 808). Onun için tam sekiz mersiye yazdı (*Dīvān*, s. 312, 704, 775, 781, 795, 808, 860); fakat birbirinden daha dokunaklı olan bu şiirlerin gösterdiği gibi, derdini bir türlü avutamadı.

Ḫāḳānī, böyle iztıraplar ile dolu olan son günlerini Tebriz'de tamamladı. Onun hayatında son tesbit edilen tarih 592 (1196) olduğundan, 595 (1199) senesi pek muhtemel bir ölüm tarihi olarak kabûl edilebilir. Tebriz'de sonraları *Maḳabarat al-šu'arā* diye şöhret kazanan Surḫāb mezarlığına defnolundu. Khanikof 1855'te, Rusya'nın Tebriz konsolosu bulunduğu zaman, Ḫāḳānī'nin mezarının yerini bilen iki ihtiyar görmüştü. 1856'da, onların gösterdiği yerde hafriyat yaptırmış ise de, mezar taşını bulamamıştır (bk. ayn. makale, *JA*, 1864, s. 190 v.d.).

Eserleri. Ḫāḳānī, *Dīvān*'ının bir çok yerlerinde hem nesri, hem de nazmı ile övünüyor (msl. *Dīvān*, s. 209, beyit 11). Bugün onun nesrinden elimizde ancak mahdut sayıda mektuplar ile *Tuḥfat al-'Irāḳeyn*'in mukaddimesi kalmıştır. Mektupların bir kısmı *Armaġān* mecmuasında (XII, 81 v.d.; bir mektup; XVI, 611 v.dd.; bir mektup) neşredilmiştir. Bâzı külliyat nüshalarında nâdiren tesâdüf edilen yazmaları için bk. H. Ethé, *Catal.*, I, 479 ve E. Blochet, *Catal.*, III, 43.

1. *Tuḥfat al-'Irāḳayn*. Ḫāḳānī'nin Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Hacc ve Şam seyahatlerinden bahseden küçük bir mesnevî olup, farsça ilk manzûm seyahatnâme sayılabilir. 552 (1157)'de, 40 gün içinde yazılmıştır (bk. ayn. yazma., 108a). Bu mesnevî, cömertliği ile meşhûr olan vezir Camāl al-Dīn Muḥammed b. 'Alī al-İṣfahānī'ye ithaf edilmiştir (yk. bk.).

Her biri güneşe hitap ile başlayan 6 makaleden mürekkep olan bu mesnevînin en iyi tab'ı Agra, 1855 tab'ı olmalıdır (bk. Khanikov, *ayn. makale*, s. 194 v. dd.). Diğer tab'ılar, Luknov, 1876, ve Lâhûr, 1867 (muhtasar).

Şerhleri. *a.* Şayḫ 'Abd al-Salām'ın 1057 (1647)'de yazdığı *Şarḥ-i Tuḥfat al-'Irāḳayn*;

b. Ġulām Muḥammed adlı birinin şerhi;

c. Mavlavī 'Abd al-Bārī'nin şerhi (orduca, Luknov, 1930).

2. *Dīvān*, Ḫāḳānī'nin 17.700 beyit tutan (bk. *Dīvān*, ön söz, s. XI) kasîde, terci', kıt'a, gazel ve rubâîleri ile arapça şiirlerini muhtevîdir; şark yazmalarını ihtivâ eden hemen her kütüphânede bir veya bir kaç nüshasına tesâdüf olunur. Bunların en eskisi, Fâtih 3810 yazması olup, 702 h.'de istinsah edilmiştir. Bu nüshaların hepsi, gerek tertip, gerekse ihtivâ ettikleri şiirlerin mıkdarı bakımından, birbirinden çok ayrıdırlar.

Ḫāḳānī'nin divanı iki defa basılmıştır: *a. Kulliyāt-i Ḫāḳānī* (Nevalkişor, 1294 taş basması, 2 cild). *b. Dīvān Ḥassān al-'Acam Afżal al-Dīn Ibrāhīm b. 'Alī Ḫāḳānī-i Şirvānī, bataṣḥīḥ va taḥşiya va ta'liḳāt 'Alī 'Abd al-Rasūlī*, Tahran 1316, h. ş. Bu divan Ḫāḳānī'nin bütün kasîdelerini, terci'lerini, kıt'a, gazel ve rubâîlerini ihtivâ eder ve bu şiirlerin hepsi, kendi aralarında, alfabe sırasına konulmuştur. Sonunda da (s. 945—979) şahıs ve yer adları fihristi bulunmaktadır. Bir çok kusurlarına rağmen, Ḫāḳānī divanının bir dereceye kadar okunabilecek yegâne basması budur.

Ḫāḳānī divanınından yapı'mış müntehabâtlar: *İntiḫāb-i kulliyāt-i Ḫāḳānī* (nşr. Muḥammed Ḥasan, Luknov, 1925, 64 s.); *Ḳaṣā'id-i Ḫāḳānī* (nşr. Sayyid 'Abd al-Vāsi' Ca'farī, Allahābād, 1926, taş basması, 50 s.); *İntiḫāb-i Ḳaṣā'id-i Ḫāḳānī* (nşr. Sayfī, Luknov, 1931, orduca notlar ile); rubâîler: Saleman, *Çetverostişya Ḫāḳānī* (Petersburg, 1875). Bilhassa İran mecmualarında sık-sık tesâdüf edilen müteferrik kasîde veya kıt'aları buraya kaydetmeğe lüzûm ve imkân yok ise de, bir zamanlar memleketimizde oldukça alâka uyandırmış olan bir kasîdesinden bahsetmek lâzımdır ki, bu da Ḫāḳānī'nin Madā'in kasrını tasvir eden kasîdesidir. Ḫāḳānī ikinci defa hacca giderken Madā'in'den geçti (yk. bk.), orada gördüğü muazzam harâbeler, ona, insanın fânîliğine, her türlü ikbâl ve servetin boşluğuna, ibret verici bir delîl gibi göründü ve şâir bu hislerini terennüm etti. Bu şiir, gerek memleketimizde ve gerek İran'da, eski İran medeniyetine karşı bir hayranlık şeklinde telâkki edilmiş ve bu gâye ile mektep kitaplarına sokulmuştur. Hüseyin Dâniş bunu tesdis ederek, Rıza Tevfik'in bir mukaddimesi ile, neşretmiştir. Sonra bâzı ilâveler ile Berlin'de basıldı: *Aiwān-i Medâin. Un poème de Khâgânî adapté et augmenté par quelques poètes contemporains* (Berlin, 1343 = 1925; *Iranschāhr*, nr. 5). Burada bir de hapishânede İzz al-Davla (Andronicus Comnenus) için yazdığı kasîdeyi kaydetmek lâzımdır. Bunun metni evvelâ Khanikov tarafından neşir ve fransızcaya tercüme edilmiş olduğu gibi (*JA*, VI. série, 1865, s. 303, 321), Minorsky tarafından da ingilizce tercüme ve şerh edilmiştir (*ayn. esr.*, s. 567—578).

Şerhleri (tam liste V. Minorsky tarafından verilmiştir, bk. *ayn. esr.*, s. 550 v.d.): 1. Ḥasan Dihlavī (bk. Tarbiyat, *Dānişmandān-i Āẕarbaycān*, s. 109). 2. Şayḫ Āẕarī, *Cavāhir al-asrār*'ında Ḫāḳānī'nin hapiste Andronicus Comnenus'a hitâben yazdığı kasîdeyi şerhetmiştir (Davlatşāh, *Taẕkira*, s. 79). 3. Cāmī, *Şarḥ-i ḳasā'id-i Ḫāḳānī* (bk. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 550, nr. 2). 4. Muḥammed b. Dāvūd b. Muḥammed Şādiyābādī (X. = XVI. asır) 44 kasîdeyi şerh etmiştir (bk. Ethé, *Catal. Bodl.*, I, 483; Rieu, *Catal.* II, s. 561; Blochet, *Catal.*, III, 47 v.b.). 5. 'Alavī-i Lāhicī'nin şerhi (XI. = XVII. asır; bk. Rieu, *Catal.*, II, 562 ve W. Pertsch, *Verzeichnis*, s. 770 v.d.). 6. Ġinā'ī, 'Abd al-Vahāb b. Maḥmūd al-Ḥasanī al-Ḥusaynī al-Ma'mūrī (XI. = XVII. asır), *Muḥabbatnāma* (bk. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften*, I, 509). 7. Ḳabūl Muḥammed, *Faraḥ-fazā* (XIX. asır; bk. A. Sprenger, *Catal.*, s. 463). 8. Rizā-Ḳulī Ḫān Hidāyat, *Miftāḥ al-kunūz* (bâzı müşkül beyitlerin şerhi; bk. Ch. Rieu, *Supplement*, s. 151, nr. 221 v.d.). 9. Aḥmed Ḥusayn Şavkat, *Ḥall-i ḳasā'id-i Ḫāḳānī* (orduca şerhler, Meerut, 1911/1912, taş basma, 2 cild).

Tahran'da Sipahsālār kütüphânesinde bir tek yazması bulunan *Ḫatm al-ġarā'ib* adlı, küçük, 644 beyitlik bir mesnevî de Ḫāḳānī'ye isnat olunmakta ise de (bk. Ż. Ḥadā'iḳ İbn Yūsuf Şirāzī, *Fihrist kutupḫāna-i Madrasa-i 'Ālī-i Sipahsālār*, Tahran, 1318, h.ş., II, 502 v.dd.), bu isnâd bir müstensih yanlışından ileri gelmiş olup, bu eserin Ḫāḳānī'ye âit olması imkânsızdır.

Edebî husûsiyetleri ve te'sirleri. İran tezkirelerinin hepsi Ḫāḳānī'yi birinci derecede şâirlerden addetmekte müttefiktirler. Hattâ 'Avfī'nin dâhil bulunduğu bâzı iranlılar, güzel üslûbun Ḫāḳānī ile nihâyete erdiği, ondan sonra kimsenin beyân tezgâhında öyle şiir kumaşları dokumamış olduğu iddiasında bulunmuşlardır (*Lubāb*, II, 221). Meşhûr Ḫvāndmīr de, kasîdede çağdaşlarının hepsinden üstün olduğunun her kesçe kabûl edildiğini bildirir. Bâzıları onun yeni bir tarz icat ettiği ve tarzında yegâne kaldığı kanaatindedirler (Zakarīyā al-Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād*, s. 404; *Ātaşkada*, s. 39). Davlatşāh, Aṣīr al-Dīn ve Anvarī ile Ḫāḳānī'yi mukayese ederken: — „Bunların ayrı-ayrı üslûpları, tarzları vardır (*Taẕkira*, s. 125) — diyerek, onun hakikaten yeni bir tarz ve üslûp sâhibi olduğunu kaydediyor. Fakat kimse onun kendisine mahsus olan üslûbunun hususiyetlerini o kadar tavzih etmiyor. Yalnız Ḥamd Allāh Mustavfī Ḫāḳānī'nin şiirlerinin „tumturaklı" olduğunu kaydeder (*Tārīḫ-i guzīda*, s. 818). *Ātaşkada* müellifi de „yüksek mâna" ve „hoş lafızları" olduğunu söyler.

Ḫāḳānī'nin üslûbunun hususiyetleri şöylece tahlil olunabilir: Ḫāḳānī'nin erken yaşında başlayan ciddî ve esaslı tahsil ile elde ettiği bilgiler, her an temasta bulunduğu eşya kadar, şuurunda hâzır bulunuyordu. Hacca giderken içki ve kadına tövbe etmiş olması ve mühim bir vazifesi bulunmaması dolayısı ile, kendisini bu şuur hâlinden kurtaracak hâricî bir sebep mevcût değildi. Bundan dolayı onun şiirine mevzû olan âlem, yalnız ihsasları ile mevcût olan hâricî âlem olmayıp, aynı zamanda hey'et, riyâziye, sarf, nahiv, tıp v.b. ilimlerden aldığı gâyet geniş bilgiler ile karışık olan bir âlem idi. O zamanki bâzı şâirlerde aynı şekilde birer âlem görülürse de, hiç birisi bu iki âlemi mezceetmede Ḫāḳānī derecesine erişmiş değildir. Bunun neticesi olarâk, şâir bugün için çok güçlükle hatıra gelebilecek eşya veya hâdiseler arasında münâsebet görür, teşbihler yapar, istiâre ve mecâzlar bulur; aynı zamanda bunlar ile lafzî san'atler de yapar. Msl. dünyadan şikâyet için yazdığı en samîmî şiirlerinden birinde iki — üç viran evinden bahsederken; —

„Onların hepsini iki — üç gam manastırı bil" dedikten sonra, hemen — „üç manastır = *se dayr* ve „gam bil = *ġam dān*" münâsebeti ile „onlar ne Sadîr'dir (al-Nu'mān b. al-Munẕir'in Bahrām Gūr için yaptırdığı köşk), ne Ġamdān (Yemen'deki fevkalâde binalardan biri), ne yapayım?" — der. Bir çok yerlerde, bunlar ile iktifâ etmez; şiirlerine bildiği ilimlerden topladığı çok garip ıstılâhları doldurur, üstelik onlar ile de lafzî ve mânevî san'atler yapar. Buna hıristiyan muhitinin her an hatırlattığı, gerek islâmî eserlerden, gerekse ihtidâ etmiş olan annesinden öğrenmiş olduğu hıristiyan unsurları katmak lâzımdır. Bu hususta bir fikir verebilmek için, divanında yalnız 'İsâ adının aş.-yk. 200, Maryam'in adının 55 defa geçtiğini kaydetmek kâfidir. Öyle görünüyor ki, Ḫāḳānî bu tasannûları her hangi bir cehd sarfetmeden yapıyordu. Gençliğinde yazdığı *Tuḥfat al-'Irāḳayn*'de, Çulha dedesinden bahsederken, birden bire san'atı ile onun mesleği arasında bir münâsebet görüp, şöyle der: — „Feleğin çevresinin pamuk tarlası gibi olduğu her akşam, her tarafta o pamuklardan bana iplikler eğirilerek, rûhumun imâlâthânesine getirilir; gönlümde ezel çırağının eli masura gibidir, vücudu ipliklerdendir ve ben Ḫiżr ile Mūsā'ya döşek yapmak için, mâna kumaşını dokurum" (89b). Böylece, derin bir muhayyilenin mûtaları ve geniş bilginin karışması ile yazılan şiirleri her kesin anlaması mümkün değildi. Bundan dolayı Cāmî: — „Onun şiirin ötesinde öyle bir tavrı vardır ki, şiir onun yanında belirsiz kalır" (*Nafaḥāt*, trc. Lāmi'î, s. 675) — demektedir. Davlatşāh, eserine nümûne olarak alacağı bir şiiri: — „Müşkül, güç ve şerhe muhtac" (*Taẕkira*, s. 79) — diye tavsif etmektedir. Hattâ şark dil ve kültürlerine vukufunda şüphe olmayan Ziya Paşa: — „Çok nükteleri açılmamıştır — Çok sözleri anlaşılmamıştır" (*Ḫarābāt*, İstanbul, 1292, I, mukaddime, s. 22) — demektedir. Şunu da hemen kaydetmek lâzımdır ki, Ḫāḳānî'nin geniş muhayyilesi, hâricî âlemin ihsasları ile hâfızasında mevcût olan mûtaları karıştırırken, her zaman yukarıda görülen misâllerde olduğu gibi, sun'î ve uzak münâsebetler bulmaz; ekseriyâ daha tabi'î, ilk okunduğu zaman birden bire kavranmamakla berâber, tekrar edildikçe daha derinden duyulan ve hakîkaten derin bir hassasiyetin mahsulü olan parlak şiirler ile teşbih ve mecazlar divanında daha fazla yer işgâl eder.

Ḫāḳānî'nin mevzûları medhiye, fahriye, dünyanın zemmi, hikmet, mersiye ve bir az da aşktır. Medhiye, dünyanın zemmi ve ona çok bağlı olan hikmet şiirleri — gen'iş muhayyilesine serbest hareket imkânları veren sâhalardır. O zaman Ḫāḳānî, kendisinin haklı olarak övündüğü gibi, bu sâhadaki İran şâirlerinin hepsinden üstün görünmektedir. Bu bakımdan, her ne kadar Sanā'î'ye benzetilmek istenilirse de ve bizzat Ḫāḳānî kendisini Sanā'î'nin yerini tutmuş sayarsa da (*Dīvān*, s. 611), onu sun'îlik ve tasvirler bakımından, daha ziyâde 'Unṣurî ile mukayese etmek yerinde olur. Ḫāḳānî yalnız hikmetli şiirlerinde Sanā'î'ye benzetilebilir. Mersiyelerine gelince, Khanikov'un çok haklı olarak işâret ettiği gibi (*ayn. esr.*, s. 185), iztırap şâire, bugün bâzen ukalâlık gibi görünen, derin bilgilerini unutturur; o, samîmî, hassas, kaderin her türlü musîbetlerini tatmış, bâzen inleyen, bâzen öğüt veren bir insan olarak karşımıza çıkar. Aşk mevzûları ise, divanında pek büyük bir yer işgâl etmez; bu mevzua en çok Aḥistān için yazdığı kasîde ve terkîb-i bendler ile gazellerde tesâdüf olunur. Âilesine karşı olan sevgisi, hiç bir zaman elde edemediği dostluk ve vefakârlık, çocuklarına karşı şefkati, mutaassıp bir dindar ve koyu bir sünnî olan Ḫāḳānî'nin hayatında en mühim yeri tuttuğundan, onun serbest aşk mâceralarına atılmasına o kadar imkân olmadığı görülür. Onda, en yüksek gâyeye varmamış olmakla berâber, oldukça derin bir tasavvuf temâyülü vardır. Fakat bu tasavvufta Allahın bir güzel (*maḥbūb*) şeklinde tecellîsi fikrine tesâdüf edemiyoruz. Bunların neticesi olarak, o ya tamamiyle fikrî bir aşkı (msl. bk. *Dīvān*, s. 103) veya hakikî olması çok şüpheli olan küçük, şuh aşk mâceralarını (bk. *Dīvān*, s. 46, 465, 487 v.dd.) hikâye, yahut bir güzelin tasviri ile iktifâ eder.

Ḫāḳānî'nin şiirlerinin, şekil bakımından, belli-başlı hususiyetleri şunlardır: kasîdelerinde kısa vezinleri uzunlardan daha çok kullanmıştır. Bundan dolayı en çok fikrî kaldığı zamanlarda bile, bir çok şiirlerinde diğer kasîde şâirlerinde görülmeyen bir hareket ve canlılık vardır. Uzun kasîdelerinde, bu canlılığı devam ettirmek için, sık-sık matlâ değiştirir. Bu hususta bir fikir edinmek için, bir kasîdesinin şemasını görelim (*Dīvān*, s. 45 v.dd.): kasîdelerinin çoğunda olduğu gibi, sabahı tasvir etmekle başladığı bu şiirde, o anda beklenebilecek bütün mehâretini gösterip, girizgâha gelerek, memdûhun adını söyledikten sonra, hemen matla'ı tazeler ve bir sabah vaktinde sevgilisi ile mâceralarını anlatır; yine tam girizgâhta yeni matla'a geçer... Bu sâyede onun kasîdeleri, can sıkıp, bezginlik vermeden, istediği kadar uzayabilmektedir ve hemen hepsi mûtaddan çok daha uzundur. Ḫāḳānî medhiyelerde terkîb-i bend şeklini de kullanmıştır. Aslında daha ziyâde uzun mersiyelere, hikmetli şiirlere mahsus olan ve medhiyelerde o kadar kullanılmayan bu şekil, onun tecdîd-i matlâ ihtivâ eden kasîdelerine çok benzemektedir: serbest kafiyeli olan beyit ekseriyâ bir kasîdenin girizgâh beyitini hatırlatır; yâni şâir her bendde bir mevzûdan bahsederken, bu serbest beyitlerde memdûhunun adını zikreder veya ona bir telmihte bulunur; son bend veya bendler, memdûhun medhine tahsis olunur. Ḫāḳānî büyük bir san'at şuuru ile kullandığı, tâbir câiz ise, bu tâbiyeyi nâdiren bizzat kendisi bozmaktadır. O *taṣrī*' ve gâyet uzun redif meraklısıdır; çok uzun bir şiirde bunlar ile berâber mâna ve şekil tenâsübünü bozmamak mümkün değildir. Bundan dolayı onun beyitleri, bâzen mâna ve bâzen de kelime bakımından, eksik kalmaktadır (bk. *Suḥan u suḫanvarān*, II, 304, not). Fakat şâir bu güçlükleri yenip, kasîdenin sonuna geldi mi, derecesine erişilmez iktidarını okuyucuya, ister-istemez, kabûl ettirmiş bulunur.

Gazellerde ise (bk. *Dīvān*, s. 693—892), yalnız gazele mahsus mevzûlar değil, onunla hiç alâkası olmayan mersiyelere bile tesâdüf olunur. Bununla berâber, şekil bakımından, bugünkü gazel [b. bk.] târifine uygun ve pek çok mıktarda gazel nümûnelerine tesâdüf ederiz. Bu itibarla İran edebiyatında, ilk defa olarak, gazele son şeklini vermek şerefi Ḫāḳānî'ye âittir.

Ḫāḳānî, kendi san'atı hakkında, gâyet yüksek bir kanaate sâhiptir ve kendini İran edebiyatının en büyük şâiri sayar. Ḫvārizmşāh Tökiş'e yolladığı bir şiirde: — „Bugün şâir çok ise de bu tâifenin öncüsü benim" (*Dīvān*, s. 272, st. 3) — diyor. Bir başka yerde: — „Cihanda, sâhir şâir benim, şâirler benim ağacımdan meyva toplarlar" (Dīvān, s. 345, beyit 10) veya: „Söz iklimi için benden iyi padişah yoktur; yer yüzünde şâirlerin hukümdarlığı bana teslim olundu" — der ve hattâ üstünlüğünü eski büyük şâirler karşısında da iddiadan geri durmaz: — „Kabiliyetli şâir benim, mânalar sofrası bana âittir; 'Unṣurî ile Rūdakî sofranın kırıntılarını yerler" (*Dīvān*, s. 681, st. 9 ve krş., s. 680, 648 v.d. ve tür. yer). San'atı hakkında böyle bir kanaat taşıyan Ḫāḳānî, şiirlerini, bir çok defalar *manṭiḳ al-ṭayr* („kuş dili") diye tavsif eder (msl. bk. *Dīvān*, s. 452, beyit 2). Tabi'î böyle bir dili her kes anlayamaz; bunun için Süleyman olmak lâzımdır. Nitekim bir yerde (*ayn.esr.*, s. 490): — „Kuşların dilini anlayacak bir Süleyman kalmadı", bir başka yerde de, memdûhunu öğerken — „kuşların dilini anlar" (*ayn. esr.*, s. 47, beyit 2) — diyor. Mavlānā her ne kadar bu *manṭiḳ al-ṭayr*'ı, muhtevâsı bakımından, bir aks-i sadâdan ibâret saymış ise de (bk. *Maṣnavî*, nşr. R. A. Nicholson, I, 459; VII, 368; *GMNS*, IV, 1, 7 ve V. Minorsky, *ayn. esr*, s. 553, not 1), bizzat kendisi onun fevkalâde te'siri altında kalmış görünmektedir. Onun bir çok gazellerinin edâsı Ḫāḳānî'nin nesip ve gazellerinden alınmış görünüyor. (msl. *Dīvān*, s. 477'de başlayan terkîb-i bendin 6. bendinin de edâsı tamamiyle Mavlānā'yı hatırlatır). Diğer taraftan bâzı şiirlerinde tesâdüf edilen rindâne ve şuh edâ (msl. bk. *Dīvān*, s. 443 v.d.) Ḥāfiẓ'ı hatırlatır.

Ḫāḳānî'nin şiirleri, daha hayatında başlayarak, bütün islâm ülkelerinde büyük bir şöhret kazanmıştı. Henüz 24 yaşında iken, şiirinin Ḫvārizm'de Vaṭvāṭ'ın takdirini kazandığı görülmüştü. Davlatşāh'ın bir kaydı doğru ise (bk. *Taẕkira*, s. 80), Aṣīr al-Dīn Aḫsikatī, Ḫāḳānî ile müşâare etmek için, Fergana'dan Şirvan'a gelmek üzere, yola çıkmış ve yolda Irak Selçuklularından Sultan Arslan'ın (556—573 = 1161—1178) himâyesini kazanmıştı. Bu vak'a şâirimizin henüz olgunluk çağlarına geldiği sıralarda, şöhretinin islâm âleminin en şark hudutlarına kadar yayıldığını isbat eder. 'Avfî'nin de, onun şöhretinin „sabâ rüzgârından" daha sür'atle yayılmış olduğunu söylemesi, bundan dolayıdır (*Lubāb*, II, 221). Ḫāḳānî'nin bu şöhreti ve onunla berâber te'siri, asırlar boyunca, hiç eksilmeden, devam etmiştir. Gerek İran ve gerekse türk edebiyatlarında son zamanlara kadar devam eden bu te'sirin bütün safhalarını burada anlatmağa imkân yoktur; Ḫāḳānî'nin *Baḥr al-abrār* adlı şiniyesine (*Dīvān*, s. 214 v.dd.; burada adı *Mirāt al-ṣafā*), emîr Ḫusrav Dihlavî (ölm. 725 h.; *Mirāt al-ṣafā*), Cāmî (ölm. h. 898; *Cilā' al-ḳalb* veya *Cilā' al-rūḥ*), 'Alî Şîr Navā'î (ölm. 1501; *Nasā'im al-Hudā*, bk. *Muḥākamat al-luġatayn*, frsç. trc. Turhan Gence'î, Tahran 1327 h. ş., s. 30), Fużūlî (ölm. 970; *Anīs al-ḳalb*), Żamīrī (ölm. 990; *Firdavs al-riżā*), 'Orfî (ölm. 999; *'Ummān al-cavāhir*), Naf'î (ölm. 1044; *Tuḥfat al-'uṣṣāḳ*) ve nihâyet Yenişehirli Avni (ölm. 1301)'nin nazîreler yazmış olduğunu söylemek, bu hususta kâfi bir fikir verebilir (bk. *Dānişmandān-i Āẕarbaycān*, s. 131; Süleyman Câfer Erkılıç, *Anīs al-ḳalb*, İstanbul, 1944, mukaddime, s. 6).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Aḥmed Amîn Rāzî, *Haft iḳlīm* (Üniversite kütüp., FY. nr. 230, var. 458 v. dd.); Riżā-Ḳulī Ḫān Hidāyat, *Riyāż al-'ārifīn* (Tahran, 1316), s. 317 v.d.; Cāmî, *Bahāristān* (İstanbul, 1285), s. 85; Ḥusayn Dāniş, *Ḫāḳānî* (*İranşahr*, yıl 3, 1293 h. ş, sayı 11); Tarbiyat, *Macalla-i Gancīna-i funūn*, 1341, sayı 2; Tarbiyat, *Macalla-i Mihr* (*Maṣnavî u maṣnavî-gūyān*), yıl 5, sayı 7 ve mâlûm iran edebiyatı tarihleri ile farsça yazmalar katalogları.

(AHMED ATEŞ.)

HÂKÂNÎ. ḤĀḲĀNÎ, MEHMED BEY (? — 1606), türk şâiri. Bütün kaynaklar onu istanbullu olarak gösterir. Doğduğu tarih belli olmadığı gibi, babasının kim olduğuna dâir de ihtilâf vardır. Şâirin muâsırı olup, ölümüne tarih söyleyen tezkire sâhibi Fâizî „Ayas Paşa-zâde" — dediği gibi, Kâtib Çelebî de, *Kaşf al-ẓunūn*'un *Dīvān-i Ḥāḳānī* maddesinde, onu Ayas Paşa-zâde olarak gösteriyor; fakat *Ḥilya*'sinden bahsederken, Ḥāḳānī Muḥammed b. 'Abd al-Calîl" diye kaydediyor (bu kayıt *Kaşf al-ẓunūn*'un yalnız son tab'ında vardır). Riyāżî *Taẕkira*'sinin bâzı nüshalarında: — „Vezir-i âzam Ayas Paşa'nın ferzendidir" — denildiği hâlde, bâzılarında „vezir-i âzam Ayas Paşa'nın ahfadından" olarak gösterilmiştir. Rıza tezkiresinde „merhûm Ayas Paşa'nın ahfâdından Mehmed Ağa" denilmektedir. Nâcî'nin *Osmanlı şâirleri*'nde „Güzelce Rüstem Paşa'nın kerime-zâdesi olup, sadrâzam Ayaz Paşa'nın akrabasından" olduğu kaydediliyor ve müteâkiben neşrettiği *Mecmua-i muallim* (s. 177)'inde ise bu hususta bir şey söylemiyor. *Sicill-i osmanî*, Güzelce Rüstem Paşa'dan bahsederken, bu paşa için „Ayas Paşa'nın damadı müstaid bir zât idi; kerime-zâdesi, 1015'te vefat eden *Ḥilya-i Ḥāḳānī* müellifi Mehmed Bey'dir" demektedir. *Ḥadīḳat al-cavāmi'*, Edirnekapı'daki Mihr-i Mâh câmiinden bahsederken, „mektebinin penceresi önünde, açıkta, *Ḥilya* sâhibi Hâkânî Mehmed Bey medfundur ki, Güzelce Rüstem Paşa'nın kerime-zâdesi ve sadrâzam Ayas Paşa'nın akrabasındandır" kaydını ilâve ediyor. Nâcî ile Süreyya Bey'in bu kayda tâbi olduklarını tahmin ediyorum. Ali Emîrî Efendi kendi kitapları arasında bulunan Hâkânî divanının baş tarafına yazdığı mülâhazada, „gerek *Ḥadīḳat al-cavāmi'*'de, gerek Muallim Nâcî Efendi'nin eserinde Hâkânî için Güzelce Rüstem Paşa'nın kerime-zâdesi olarak gösteriliyor ki, müşârünileyh Ayas Paşa, Güzelce Rüstem Paşa'nın damadı olduğu bâzı tevârihte muharrer olduğu cihetle, anların şu ifâdesi de Hâkânî merhûmun Ayas Paşa merhûmun mahdûmu olduğunu isbât ediyor" iddiasını ileri sürüyorsa da, bu kaydı hângi tarih kitaplarında gördüğünü tasrih etmiyor. Emîrî merhûm *Sicill-i osmanî*'den bahsetmemekle berâber, bu ciheti oradan aldığını tahmin etmekteyim. Yalnız bir nokta var: *Sicill-i osmanî*, Güzelce Rüstem Paşa'yı Ayas Paşa'nın damadı olarak gösterdiği hâlde, Emîrî bunun aksini ileri sürüyor ki, bir dalgınlık eseri olması ihtimâli vardır.

Hâkânî'nin hayatı hakkında çok bir şey bilmiyoruz. Yalnız Riyāżî: — „Müteferrika iken sancak beyi olup, bâdehu divan-i humâyun-ı sultânîde muhasebeci olmuştu" — diyor ki, onun me'mûriyet hayatına dâir bildiğimiz bundan ibârettir. Bir de şâirin gençliğinde bir aşk mâcerası geçirdiğini ve sonra hacca gittiğini *Miftāḥ-i futūḥāt* adlı uzun mesnevîsinden öğrendiğimiz gibi, Muallim Nâcî'nin bir mecmuadan naklettiği fıkraya göre, *Ḥilya* nâmındaki eserini ikmâl ettiği 1007 (1598) yılı esnâsında düşkünce bir ihtiyar olduğunu öğreniyoruz.

Hâkânî 1015 (1606)'te İstanbulda ölmüştür. Mezarı Edirnekapı'da Mihr-i Mâh câmii hazîresindedir. *Ḥadīḳat al-cavāmi'* kabir taşında yazı olmadığını tasrih ediyor. Muallim Nâcî ise, yeşile boyanmış taşının üstünde câhilâne bir ibârenin mahkûk bulunduğunu söylüyor ki, bu suretle o kitâbenin sonradan kazdırılmış olduğu anlaşılıyor.

Eserleri. Hâkânî'nin elimizde üç eseri vardır. Bunların en meşhûru *Ḥilya*'sidir. Sultan Abdülmecid, tab'hâne-i âmiredeki tâ'lik hurûfâtın yeniden dökülmesini emretmişti. Hâkânî'nin *Ḥilya*'si bu yeni harfler ile, ilk defa olmak üzere, 1264 (1848)'te orada basılmıştır. *Ḥilya*, Peygamberin şekil ve şemâilini tasvir etmek üzere, başından sonuna kadar *fa'ilātun fa'ilātun fa'ilun* vezni ile yazılmış uzun bir mesnevîdir. Didaktik sâhadan aslâ ayrılmayan bu manzûme, yüksek bir edebî kıymeti hâiz olmamakla berâber, sırf mevzuun kudsiyeti sebebi ile, bir zamanlar büyük bir şöhret almıştır. Şâir eserinin sonunda *Olmadan bin yedi tarihi tamâm — bu risâlemde tamâm oldu kelâm* diyor.

Hâkânî'nin *Dīvān*'ı basılı değildir. Yazma nüshalarına bâzı kütüphânelerde, msl. Millet kütüp. Emîrî kısmı ve Üniversite kütüp. (nr. 2043) tesâdüf edilir. Bu, gazellerden müteşekkil bir divandır. Emîrî nüshasında, 1090 beyitten mürekkep, 216 gazel vardır. Bu gazeller zararsız olup, selâset ve sâdeliği hâizdir.

Miftāḥ-i futūḥāt, manzûm bir *ḥadīṣ-i arba'în* şerhi mesâbesinde olup, basılmış değildir. Hâkânî'nin bu eseri de, divanı gibi, mechûl kalmıştır. Yazma nüshaları bâzı kütüphânelerimizde (msl. Üniversite kütüp., nr. 279 ve Millet kütüp.) mevcuttur. Emîrî kitapları arasındaki eski bir nüshasının başında, kırmızı mürekkep ile, *hāẕā kitāb tarcama-i ḥadīṣ-i arba'în min ta'lif-i laṭīf-i Ḥāḳānī Beg b. Ayāz Paşa* kaydı görülüyor ki, Hâkânî'yi Ayas Paşa-zâde olarak gösteren kaynakların iddiasını bu da te'yit ediyor demektir. *Miftāḥ-i futūḥāt*, başından sonuna kadar, *mufta'ilun mufta'ilun fā'ilun* vezni ile yazılmış uzun bir mesnevîdir. Hâkânî bu eserine 1011'de başlamış ve 1012 (1603)'de bitirmiştir. *Miftāḥ-i futūḥāt* Çığala-zâde Sinan Paşa'ya ithâf olunmuştur ve *Sergüzeşt-i sâhib-i*

te'lif faslında başından geçen bir aşk mâcerasını anlatırken, hacca da gitmiş olduğunu ifâde ediyor.

Ḥilya'yi Ziya Paşa'nın „mûcize" telâkki etmesine ve Nâcî'nin de eserin mevzuundaki kudsiyetten nâşî, sâhibini acemin *Ḥāḳānī*'sine üstün göstermesine rağmen, *Ḥilya*'si, nâzımına husûsî bir mevki verecek yüksek edebî mahsûllerden sayılamaz.

Bibliyografya: Riyāżî, *Riyāż al-şu'arā'* (Üniversite kütüp., nr. 761 ve 4098); Fā'izî, *Zubdat al-aş'ār* (Üniversite kütüp., nr. 1646 ve 3283); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1941, *Dīvān-i Ḥāḳānī* ve *Ḥilya* maddeleri); Rıza, *Tezkire*, s. 33; Muallim Nâcî, *Mecmua-i muallim*, s. 177; ayn. mll., *Osmanlı şâirleri*, s. 51; A. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, III, 193—198; Ali Cânib Yöntem, *Hakânî Mehmed Bey* (*Edebiyat fakül. türk dili ve edebiyatı dergisi*, II, sayı 1/2). (ALİ CÂNİB YÖNTEM.)

HAKÂRÎ. ḤAKKĀRÎ, şimdiki yazılışı Hakâri; şarkî Anadolu'nun İran ve Irak'a komşu olan cenûb-i şarkî köşesinde bir memleket ve şimdi vilâyet olan idârî bir bölgedir. Şarkî Anadolu'nun, vasatî irtifaı bakımından, en yüksek ve en ârızalı parçası olan Hakâri, bu bölgeyi Elcezire ovalarından ayıran dağların (şarkî Toroslar yâhut cenûb-i şarkî Toroslar) en geniş kısmına tekabül eder. Hakâri'nin hudutlarını, kat'î olarak, tesbit etmek güçtür. Tabi'î coğrafya bakımından, cenûb-i Şarkî Torosların yüksek ve geniş kısmı aş.-yk. Siirt — Bitlis hattının şarkında, Van gölünün hemen cenûp kıyısından başlar ve şarkta, Türkiye ile İran arasında bir kaç asırdan beri esâs itibârı ile değişmemiş olan hudûda kadar devam eder. Yüksek sâbanın cenûp hudûdu da şimdiki Türkiye — Irak hudut çizgisine az-çok uymaktadır. Bu hudutlar içinde kalan arâzide her bir dağ kütlesinin irtifaı hemen dâimâ 3.000 m.'yi aşar; hattâ orta kısımlarında 4.000 m.'yi bulur ve geçer. Buna mukabil yukarıda çizdiğimiz hudutların dışında bu irtifâlar tamâmiyle istisnaîdir. İdârî hudutlar dağlık sâhayı gelişi-güzel keser. Hakâri adını taşıyan idârî bölge (evvelce sancak, şimdi vilâyet), bu sâhanın ancak cenûp yarısına inhisar eder ve geri kalan kısımlar şimâlde — Van ile Bitlis ve garpta — Siirt vilâyetlerine taşar. Buna mukabil Türkiye'nin coğrafî bölgeler taksimatında Hakâri bölümü yukarıda gösterilen tabi'î hudutlara az-çok intibak etmektedir (bk. *Birinci coğrafya kongresi*, Ankara, 1941).

Hakâri dağları, hepsi de, Dicle'nin tâbilerinden olan bir takım ırmak ve çaylar ile kesilmiştir. Bunların en ehemmiyetlisi Türkiye — İran hudûdu dağlarının garp mâilesinden doğarak, cenup — cenûb-i garbîye doğru inip, Çölemerik önünden geçen Büyük Zâb (Zāb 'Ulyā), ikincisi, bunun garbında, Bayt al-Şabāb'dan geçen Hâbur [b. bk.] çayı, üçüncüsü de Şatak ve Pervari'den geçerek, Siirt aşağılarında Dicle'ye katılan Bohtan [b. bk.] suyudur. Bu vâdiler ve bunların tâbileri tarafından birbirinden ayrılmış olan dağ kütleleri arasında en azametlisi, Çölemerik'in cenûb-i şarkîsindeki Cilo (mahallî telâffuzu, bir aşîret adı olan Ceylo) dağı kütlesidir. Oswald'in mubâlega ile 5.320 m. irtifaında gösterdiği bu dağın Reşko adlı zirvesi, Türkiye istikşâf haritalarında 4.168 m. yüksekliğinde işâret edilmiştir ki, yanar dağ lâvlarının yığılması ile teşekkül etmiş olan Ağrı (Ararat) ve Sübhan dağları bir tarafa bırakılacak olursa, Türkiye hudutları içinde zeminin en fazla yükselmiş bulunduğu nokta burası olmak lâzım gelir. Bu dağa nazaran cenûb-i şarkîde bulunan mârûf Sat dağı kütlesine gelince, yukarıda adı geçen haritalarda ismi kaydedilmemekle berâber, oradaki dağların irtifaının 3.811 m.'ye kadar çıktığı görülmektedir. Yine istikşâf haritalarına göre, İran hudûdu yakınında Mor-Dağ 3.810 ve Çölemerik şimâlinde Kara-Dağ 3.630 m. irtifaındadır. Bütün bu zirveler ve irtifa bakımından bunlara yakın olan daha bir çokları, umûmiyetle yüksek düzlükler manzarası ile göze çarpar. Fakat bu düzlükler, aralarına girmiş bulunan derin vâdilerin uçurumlu yamaçlarındaki sarplık ile tam bir tezat teşkil eder ve yukarıda zikredilen ırmaklarla bunların kolları, yüzlerce metrelik, hemen-hemen şâkulî yamaçlar arasında, bâzan 1.000—1.500 m.'den derin boğazlarda, akarlar. Msl. Çölemerik önünde Zâb vâdisinin zemini, 1.500 m. irtifaına varamadığı hâlde, bunun yanı-başında Sünbül dağı 3.700 m.'yi aşar. Bununla berâber, Hakâri'de çukur ovalar da yok değildir. Bunların en ehemmiyetlisi, büyük Zâb'ın sağ tâbilerinden Nehil çayı etrafında, uzunluğu 40 km.'ye yaklaşan, genişliği 15 km.'yi bulan ve zemini 2.000 m.'ye yakın bir yükseklikte bulunan Gevar ovasıdır.

Hakâri, son devirlere kadar, pek az tanınmış bir memleket vasfını muhâfaza etmiştir. Topografyasının ana çizgileri ancak birinci cihan harbi yıllarında türk haritacıları tarafından meydana konmuş ve bu bakımdan elde edilen mâlûmat, 1 : 200.000 mikyaslı istikşâf haritaları üzerinde tesbit edilmiştir. Daha yakın devirlerde Hakâri dağları, coğrafî, jeolojik, hattâ turistik bakımlardan ziyâret edilmiş, en yakın jeoloji seyahatleri, bilhassa memleketin cenûb-i garbî kısımlarında, petrol araştırmaları gâyesi ile, yapılmıştır. Elde edilen neticelere göre, Ha-

kâri dağlarının yüksek kısımları billûrlu şistlerin, mermerleşmiş kireç taşlarının, sert kum taşlarının teşkil ettiği eski arâziden mürekkep olup, bunların cenûbunda ikinci zamanın sonlarına (tebeşir devri) ve üçüncü zamanın başlarına (eosen devri) âit kireçli-killi-kumlu ve az-çok kıvrılmış arâzi tabakaları yer almaktadır. Yeni jeoloji araştırmaları Hakâri dağlarındaki arâzi bünyesinin hiç değilse bâzı bölgelerde, mütecânis olmayıp, birbiri üstüne pul-pul yaslanmış parçalardan mürekkep olduğunu meydana koymuştur. Bundan başka, bilhassa H. Bobek'in tetkikleri, Cilo ve Sat dağı gibi yüksek sâhalarda dördüncü zaman cümûdiyelerinin gâyet tâze itikâl izlerini belirtmiş, ayrıca bu dağlarda bir takım cümûdiyelerin mevcûdiyeti tesbit olunmuştur. H. Bobek, bu cümûdiyelerden en uzun olanını 2.5 km. olarak tesbit etmişti. 1948 senesi yazında, Hakâri dağlarında bir tetkik seyahati yapmış olan Dr. Sırrı Erinç, doğu Reşko (Suppedurek, veya Geliaşin) cümûdiyesinin uzunluğunu 4 km. olarak kaydediyor ve buradaki cümûdiyelerden birinin takriben 2.750 m.'ye kadar inmekte olduğunu bildiriyor.

Bu yüksek dağlar, komşu sâhalara nisbetle, çok bol yağışlara mârûz bulunmaktadır. Kurak bir yazdan sonra başlayan yağış mevsimi ilk bahar ortalarına kadar devam etmekte ve kışın yağan karların kalın örtüsü yamaçlarda aylarca kalmakta, hattâ yüksek zirvelerden hiç kalkmamaktadır. Yağışların bolluğu yüzünden, karın uzun müddet yeri örttüğü yüksek irtifâlar dışında rastlanması icâp eden ormanlar, bilhassa meşe ağaçları, asırlarca süren tahribat yüzünden, pek azalmışlardır. Hakâri'nin yüksek sâhaları kışın tamâmiyle hayattan mahrûm bulunmakla berâber, yaz mevsiminde sürülerin yayıldığı geniş otlaklar hâlindedir. Buna mukabil, derin vâdilerin zemininde yazlar pek sıcak geçer; buralarda, sudan faydalanmak şartı ile, her türlü ziraat yapılabileceği gibi, çeşitli meyve, ceviz, söğüt ve kavak ağaçlarına, hattâ üzüm bağlarına da rastlanır. Bununla berâber memleketin fevkalâde ârızalı olması, her mevsimde istifâde edilebilecek araba yolları inşasına engel olmakta ve bu yüzden ticâret imkânları ortadan kalkmaktadır. Derin vâdilerin sellere ve çığlara mârûz dar zemini, umûmiyetle her hângi bir yolun geçmesine el-verişli değildir. Yamaçları tâkip eden ve dağları yüksek geçitlerden aşan patikalar, senenin büyük bir kısmında sekiz dokuz ay kadar, kar yüzünden, geçilmez olur. Katır Hakâri dağlarının başlıca nakil vâsıtasıdır. Son yıllarda, bâzı yollar üzerinde, yazın husûsî tertibatlı otomobiller ile seyahat edilebilmektedir

Memleketin haşin tabiatının ve buna inzimam etmek üzere, asırlarca devam etmiş âsâyişsizliğin neticesi olarak, Hakâri'de nüfus çok seyrektir. Hakâri vilâyetinin 15.505 km. murabbaı arâzisi üzerinde yaşayan nüfus, 1945 sayımına göre, ancak 35.124 idi ki, buna göre, km. murabbaına ancak 2,3 kişi düşüyor demektir. Eğer vilâyet değil de, tekmil dağlık bölge alınacak olursa, takrîben 25.000 km.² sâha üzerinde yaşayan nüfus 90.000 olarak tesbit edilebilir ki, bu da km.² başına vasatî 3,9 nüfus kesâfeti ifâde eder. Bu seyrek nüfus, geniş bir dağlık sâhada, iskâna elverişli mahdut noktalara serpilmiş dağınık köylerde yaşar. İstatistik yıllığındaki kayda göre, Hakâri vilâyetinde muhtarlık teşkil eden 110 köy var ise de, gerçekte bir ad altında toplanmış iskân yerleri çok defa düz damlı bir kaç kulübeden mürekkep ve birbirlerinden az çok uzakta, küçük kümelerden ibârettir. Bunlar akar su boylarında yahut yamaçlar üzerindeki düzlüklerde kurulmuşlardır. Muhtemel olarak ilk çağdan kalma patikalar ve çoban yolları üzerinde, yamaçların görünüşte erişilmez sarp yerlerine tünemiş hisar ve kilise harâbelerine rastlanır. Dağ köyleri de zâten birer kartal yuvasını andırır; bu köylerin çoğu birinci cihan harbi sırasında sâkinleri tarafından terk edilmiş, sonradan tekrar buralara dönen halk, artık yol yakınlarına ve ovalara yerleştiği için, şimdi eski dağ köylerinin hemen hepsi harâbe yığınları hâlindedir. Dağların yüksek kısımlarında ancak yazın göçebelerin kıldan çadırlarına (*kodan*) rastlanır ve bu çadırların meydana getirdiği topluluklara *zoma* adı verilir. Hakâri'de şehir denecek bir iskân yeri yoktur; vilâyet merkezi olan Çölemerik (b. bk.; bugün bu ad yerine Hakâri ismi kullanılıyor), 5—600 nüfuslu bir mahalleye uzak bir iki köyün nüfusu da ilâve edilmek şartı ile, ancak 2.145 nüfusludur (1945 sayımı). Hakâri'deki diğer merkezler de birer köy eb'âdını geçmezler.

Hakâri, nüfusu dağlık tabiatın icâp ettirdiği müşterek hayat tarzına ve cengâverlik, yağmacılık, hâricî bir kuvvete boyun eğmezlik gibi vasıflara sâhip olmakla berâber, bu nüfusun, menşe' bakımından, çok muhtelif olması muhtemeldir. Uzun tarih devirleri boyunca, burası bir çok kavimlere melce' olmuş, bunlar zamanla kısmen kendi aralarında kaynaşmış ve kısmen de dağların tabi'î bölmeleri ile birbirlerinden ayrılan küçük zümreler teşkil etmişlerdir. Halk içinde, bilhassa vâdi tabanlarında yâhut taraçalar hâlinde tesviye edilmiş yamaçlarda, sulamaya dayanan itinâlı bahçe ziraati ve diğer müsâit yerlerde tarla ekimi ile geçinen sâbit unsurlar ile her yaz bir kısmı Irak

'tan veya İran'dan gelen göçebeler, birbirlerine ekseriyetle zıt iki hayat tarzını asırlardan beri temsil etmektedirler. XIX. asır sonlarında Hakâri nüfusunu 300.000 olarak gösteren kaynakların verdikleri mû'talar her hâlde mubâlegalı olsa gerektir. Bu nüfusun ekseriyetini kürtler teşkil ediyordu. Ermeniler ve patrikleri evvelce Koçanis'te oturan ve bir kısmı yarı müstakil yaşayan nastûrîler, birinci cihan harbi sırasında, İran ve Irak'a hicret etmişlerdir. Yeni hudutlar üzerinden göçebelerin geçmesine müsâade edilmediği için, Hakâri dağlarına artık Irak ve İran'dan yazın göçebe çobanlar gelememektedir.

Memleketin adı vaktiyle Van gölü cenûbunda, kısmen İran'a doğru uzanan sâhalara yerleşmiş Hakkārî kabîlesinin isminden çıkmıştır ki, İbn Ḥavḳal bu kabîleden bahseder ve arap coğrafya ve tarihlerinde buraya Hakkāriya tesmiye olunur. Hakkârîler uzun zaman fi'len müstakil yaşamışlardır. Meşhûr Musul atabeyi Zengī bunları itaat altına almaya teşebbüs etmiş, müteaddit kalelerini zaptederek, bunlardan birisine 'Imādiya ('Amādiya) ismini vermişti. Daha sonra Hakâri beyleri, Van muhâsarası sırasında (787 = 1385), Timur'a inkıyad etmişlerdir. XVI. asırda, Safevîleri müteâkip, osmanlı hâkimiyeti altına giren Hakâri ülkesi yine fi'len muhtâriyetini muhâfaza etmiştir. Osmanlı idâresi altında Hakâri, Van eyâleti sancakları arasında zikredilmekle berâber, ekseriyetle bu eyâlete tâbi bir hukûmet sayılmakta idi. XIX. asır ortalarında Osmanlı devleti, şarkî Anadolu'nun bir çok yerlerinde olduğu gibi, buraya da asker göndererek, fi'lî hâkimiyet te'sisine gayret etmiş ve Hakâri'de mülkî teşkilât kurulmuştur. Bir aralık, Van ile berâber, Erzurum eyâletine bağlanan Hakâri, 1876'da vilâyet hâline konulmuş, 1888'de Van vilâyetine, bir sancak olarak, bağlanmıştır. XIX. asır sonlarında Hakâri sancağı, şimdi Van'a tâbi Baş-Kale ve Saray kazâlarını ve Musul'a tâbi Amâdiye [bk. 'Imādiya] kazâsını da içine alıyordu. Birinci cihan harbi sırasında, daha 1914 son baharında, İran Azerbaycan'ı üzerinden rus tecâvüzüne uğrayan Hakâri'nin büyük kısmı 1915 ilk baharında istilâya uğramış ve 1918 baharında istirdat edilebilmiştir. Türkiye cümhûriyeti mülkî teşkilâtında bir aralık vilâyet hâline konulan ve sonra Van'a ilhâk edilen Hakâri, 1935 senesinden beri yeniden vilâyet şeklinde idâre edilmektedir ve bu vilâyetin Çölemerik (Hakâri), Yüksek-Ova (Gevar), Beytüşşebâb (Elki) ve Şemdinli (Şemdinan) kazaları vardır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 978; *Cihānnumā*, s. 419; Şaraf al-Dīn Bitlisī, *Şaraf-nāma*, II, 2. kısım; A. Grant, *The Nestorians or the Lost tribes* (London, 1841); W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor* (London, 1843), II; F. B. Lynch, *Armenia. Travels and Studies*, II, 1901; F. R. Maunsell, *Central Kurdistan* (*GJ*, XVIII, 1901); A. Dickson, *Journ. in Kurdistan* (*GJ*, XXXV, 1910); Graf von Westarp, *Routenaufname in Armenien* (*Pet. Mitt.*, 1913, II, 297); W. Bachmann, *Bericht zur Routenkarte vom Mossul nach Wan* (*Pet. Mitt.*, 1914, I, 21—25); Masson, *Central Kurdistan*, (*GJ*, LIV, 1919); Gorek de Kerboran, *Les Nestoriens* (*Asie française*, 1922); B. Nikitine, *Le Système routier du Kurdistan* (*La Géographie*, LXIII, 1935, s. 363); H. Bobek, *Forschungen im zentralkurdischen Hochgebirge zwischen Wan- und Urmie-See* (*Pet. Mitt.*, 84, 1938, s. 152—162, 215—228); ayn. mll., *Die gegenwärtige und eiszeitliche Vergletscherung im zentralkurdischen Hochgebirge* (*Zeitschr. f. Gletscherkunde*, XXVII, 1940, 50—87); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 729 v.d.; R. Blanchard, *Asie occidentale* (*Géographie Universelle*, VIII, s. 110 v.d.); *Ḳāmūs al-a'lām*, III, s. 1967; ayrıca bk. BUHTAN ve ÇÖLEMERİK. (BESİM DARKOT.)

HAKEM. AL-ḤAKAM, İspanya Emevîlerinden ikisinin adı.

1. AL-ḤAKAM I. B. HİŞĀM (?—822), Kurtube'nin Emevîlerinin üçüncüsü (180—206 = 796—822) olup, fakîhlerin metâlibine ve onların hususiyle reisleri olan Yaḥyā b. Yaḥyā'nın tahrîki ile ayaklanan halka karşı 20 seneye yakın bir zaman mücâdele etmiştir. Kurtube (189 = 805) ve Merida (190 = 806)'da ilk kıyamlar çabukça bastırılıp, istiklâl dâvasına kalkmış olan müstahkem Ṭulayṭula (Toledo) mevkii de, mühtedî vâli 'Amrūs'un hîlesi ile, itaat altına alındıktan (191 = 807) sonra, 198 ramazanında (mayıs 814; İbn 'Iẓārī ve İbn Ḫaldūn'a göre, 202 = 817'de; krş. Dozy, *Musulmans d'Espagne*, II, 353 v.d.), Kurtube'de çok daha tehlikeli olmak üzere, ikinci bir umûmî kıyam zuhûr etti ve şehrin cenûp varoşunun, al-Ḥakam tarafından, tamâmiyle tahribi (kendisine, bu hâdise sebebinden, *al-Rabaḍī* „varoşlu" lekabı verilmiştir), ahâlisinin pek büyük bir kısmının katli ve geri kalanların (60.000 kadar) da İspanya'dan tehciri ile sonaerdi. Tehcir edilenler kısmen Mısır'da, sonraları Girit [bk. madd. GİRİT ve ABŪ ḤAFṢ 'OMAR]'te ve kısmen de Fas [b. bk.]'ta tavattun ettiler. Ṭulayṭula'da çıkan son bir isyanı da al-Ḥakam, şehrin bir mahallesini tahrip ederek, bastırdı (199 = 814 son baharı). Bütün bu iç kargaşalıklar, tabi'î olarak, al-Ḥakam'ın dış düşmanlarının işine yaradı. Asturia ve

Galicia kıralı Alfonso II. ülkesini cenûba doğru mütemâdiyen genişletti; müttefiki ve o zamanlar Aquitania kıral nâibi olan „Pieux“ (muttakî) lekabı ile mârûf Louis de al-Hakam I. 'den Barcelona'yı zaptetti (185 = 801).

Bibliyografya: İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-Muġrib*, II, 70—82 (trc. Fagnan, II, 109—130); Maḳḳarī, I, 219—222, bk. fihrist ve medhal, s. XXXIV; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (Bulak), IV, 126 v.dd.; E. Fagnan, *Ibn el-Athir: Annales du Maghreb et de l'Espagne*, I, 154—179; Dozy, *Musulmans d'Espagne*, II, 58—86, 97; ayn. mll., *Recherches*³, I, 136—139, 212; Müller, *Islam*, II, 461 v.d., 466—473.

2. AL-ḤAKAM II. B. 'ABD AL-RAḤMĀN III. (? —976), AL-MUSTANṢİR Bİ'LLĀH („Allahtan yardım bekleyen“) lekabını almıştır, Emevîlerin dokuzuncusu olup, Kurtube'nin ikinci halifesidir (350—366 = 961—976), Castilla-Leon kıralı Sancho I. ve Navarra kıralı Garcia'ya karşı muvaffakiyetle harp ederek, 355 (966)'te kendisini devamlı bir sulhu kabûle mecbûr eylemiştir. Aynı sene al-Ḥakam'in donanması, Lizbon civarında bir müslüman kara ordusunu hemenhemen imhâ etmiş olan Normanları (*Macūs*), Rio de Silves üzerinde mağlûp ederek, geri sürmüş ve istilâlarının önüne geçmiştir. Fâtımîlerden al-Mu'izz ile müttefiki Tanca İdrîsîlerine karşı açtığı harp, Fâtımî vâlisi Bulukkîn'in Septe (Ceuta)'ye neticesiz taarruzundan sonra (360 = 971), al-Ḥakam'in amiralı 'Abd Allāh b. Riyāḥîn tarafından Tanca'nın fethi (361 = 972) ve kumandanı Ġālib b. 'Abd al-Raḥmān tarafından da şehirdeki İdrîsîlerin esir edilip, Kurtube'ye gönderilmesi (363 = 974) ile sona erdi. Harp muvaffakiyetlerinden ziyâde, sulh muvaffakıyetlerini emel edinen al-Ḥakam II. san'atin, ilmin ve maarifin gayretli ve cömert bir hâmisi olduğu gibi, bizzat kendisi de, gâliba, islâm hukümdarlarının en âlimidir. Zengin bir kütüphâne (aş.-yk. 400.000 cild) te'sis ederek Kurtube medresesini Magrib'te islâm ilminin en mühim merkezi mertebesine yükseltti; bu medresede bilhassa riyâziyât, hey'et ve tıp büyük inkişâfa erdi. Bu zâtın îmar ve ümran faâliyetleri için bk. KURTUBE. Ḥakam II. 'in vefatı (3 safer 366 = teşrin I. 976) ile İspanya Emevî devletinin inhitâtı başlamıştır.

Bibliyografya: İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-Muġrib*, I, 236; II, 248 v.d., 274—276 (trc. Fagnan, I, 331; II, 384—418, 427—429); İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 144 v.dd. (trc. de Slane, *Hist. des Berbères*, II, 149—152; III, 215 v.d.); Maḳḳarī, I, 247—257, bk. fihrist ve medhal, s. XXXVII; Dozy, *Musulm. d'Espagne*, III, 95—135, 188; ayn. mll., *Recherches*³, II, 286—299, 434—436; Müller, *Islam*, I, 618, 621—622; II, 528—529, 534—536, 540—546, 548 v.d. (M. SCHMITZ.)

HAKEM. ḤAKAM B. SA'D AL-'AŞİRA, cenûbî Arabistan kabîlelerinden. Bu kabîle halkı Tihāma'de Abū Arîş civarında Ḫāşid (Ḥacūr, bk. HÂŞİD) ve Ḥavlān [b. bk.] kabîlesine komşu olarak yaşıyorlardı. Balad Ḥakam denilen arâzileri 5 günde geçilecek uzunlukta olup, aşağıdaki mevkiler bu arâzi dâhilinde idi: al-Sā'id, al-Saḳîḳatān (yahut Saḳîḳatayn, Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 104'teki Saḳîfatān şeklinin bir tertip yanlışı olması muhtemeldir), al-Ḫaṣūf (her üçü de Vādî Ḥulab veya Ḥilab üzerindedir), al-'Adāya, al-Hacar ve al-Maḥārif köyleri gurubu (Zā'ira ve Şāya vâdileri ile sulanırlar) ve adları geçen vâdilerden başka olarak, Ḥaraż, Ḥayrān, Cadlān, Cuḥfān, Żamad veya Żamid, Cazān, al-Ḥayd, Ta'şar, Līya ve Şabya vâdileri ki, hemen hepsi Ḫāşid ve Ḥavlānların arâzilerinden gelir. Ḥakam arâzisinin merkezi (umûmiyetle Madīna Ḥakam adı verilen) al-Ḫaṣūf idi; Balad'in sâhil şehri, al-Hamdānî zamanında, Şaraca idi. Sprenger Ḥakam'i Batlamyus'un 'Ακμη πόλις dediği şehir ile bir sayar. Hukümdarları 'Abd al-Cadd (Cidd veya Cudd) ahfâdındandır. Bu sebepten bu kabîleye Āl (veya Banū) 'Abd al-Cadd (Cidd) adı da verilir.

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazīra*, fihrist; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 450; III, 104, 874; F. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, 7, 13 ve *Register*, s. 197; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 44 v.d. (§ 45), 247 (§ 379), 254 (§ 384). (J. SCHLEIFER.)

HAKEM. AL-ḤAKAM (A.), hâkim, hakem; Allah'ın isimlerinden biridir.

ḤAḲÎḲA. [Bk. HAKİKAT.]

HAKİKAT. ḤAḲÎḲA (cem. ḤAḲĀ'İḲ). *a.* „Hakîkat, gerçeklik, şe'nîlik“ mânasında mücerret bir isimdir; msl. gerçekliği (aslı) olmayan şey için, *lā ḥaḳîḳa lahu* denilir; sonra „bir şeyin hakikati“ denildiği zaman, bundan o şeyin gerçekten varlığını tâyin eden (bunu *huvîya* „hüviyet“ ve *māhîya* „mâhiyet“ mefhûmlarından ayrı tutmalıdır) yahut geniş bir ifâde ile, o şeyi diğer şeylerden ayırt eden şey mânası anlaşılır; bu makamda *zātîya* tâbiri de kullanılır.

b. Bir şeyin hakikaten mevcûd olması mânasına da gelir; msl. bu kelimeyi fiil hâlinde kullanarak, *ḥaḳḳa 'l-şay'* denilince, „o şey hakikaten mevcuttur“ demek olur. İşte bu sebeptendir ki, Allahın hakikî zâtını bilen sûfilere *ahl al-ḥaḳîḳa* ve buna mukabil ehl-i sünnetten olan müteşerrilere ise, *ahl al-ḥaḳḳ* denilerek, bu ikisi birbirinden tefrik edilir; *al-ḥaḳîḳa*, sûfî tarîkatlerinde varılabilecek merhalelerin

en sonudur (W. H. T. Gairdner, *The way of a Moh. mystic*, s. 19 ve 23). Keza *ḥaḳîḳat al-ḥaḳā'iḳ*, bütün şe'niyeteri kucaklayan bir hakikat olmak itibarı ile, Allah demektir; bu makamda *ḥażrat al-cam'* ve *ḥażrat al-vucūd* tâbirleri de kullanılır [bk. mad. HADRA]. Sûfîler „Allahın hakikati“ ile „hakk“ arasında fark görürler; onlarca „hakikat“ Allahın sıfatlarına ve *ḥaḳḳ* ise, *zāt*'ına delâlet eder (*Dict. of techn. terms*, s. 333 v.d.). İbn 'Arabî'den sâdır olmakla berâber, ondan sonraki bütün islâm tarîkatlerinde de esâs tutulan (bk. İbn 'Arabî, *Fuṣūṣ al-ḥikam*, Kahire, 1309, 'Abd al-Razzāḳ al-Ḳāşānî [b. bk.]'nin şerhi ile, tür. yer. ve Curcānî, s. 62) aşağıdaki târiflerin bu tefrik ile irtibatı âşikârdır. Allahın isimlerinin *ḥaḳā'iḳ*'ı, onun zâtının şahıslandırılması olup, dünyadaki şeyler ile olan münâsebetleridir; *şifāt* adı da verilen ve adedleri sonsuz olan bu şahıslandırmalar yüzünden, aslî vahdet dağılır. *al-Ḥaḳîḳa al-Muḥammadîya* tâbirinde dahi bu isim (yâni Muḥammed) ile şahıslandırmaların ilkinde olmak üzere, kasdedilen yine zât-i ilâhîdir (*al-ism al-a'ẓam* tâbirinde de böyledir; *Fuṣūṣ*, s. 428,4).

c. Ḥaḳîḳa tâbiri, mecazın zıddı olmak üzere, bir kelime veya tâbirin asıl, hakikî mânası ile kullanıldığına delâlet eder. Lâkin bir mecaz, pek sık kullanılması sebebinden, her kesce mâlûm ve mârûf hâle gelince, ona *ḥaḳîḳa 'urfîya* dahi denilir (Mehren, *Rhetorik*, s. 31, 78). Krş. bir de ḤAḲḲ.

Bibliyografya: Curcānî, *Ta'rîfāt* (Kahire, 1321), s. 6 v.d.; *Dict. of techn. terms*, s. 330 v.d.; Rāġib, *Mufradāt*, s. 125; Lane, *Lexicon*, s. 609; Horten, *Thelologie des Islam*, s. 152 v.d., 295 v.d.; Nicholson, *Kashf al-maḥjūb*, fihrist; Ḳuşayrî, *Risāla* ('Arūsî ve Zakarîyā'nın şerhleri ile), II, 92 v.dd. (D. B. MACDONALD.)

ḤAKÎM. [Bk. HAKÎM.]

HÂKİM. ḤĀKİM (cem. ḤUKAMĀ'), arapçada „hekim“ mânasına olup, kelimenin kökünün asıl mânası „akıllı, becerikli“ demektir; krş. *ḥ k m* kökünün ibrânî ve hassaten ârâmî mânası. Bu ilk mânadan hem *ḥakîm*, hem de (hâkim ve vâli demek olan) *ḥākim* kelimeleri çıkmıştır (krş. fransızca *sage-femme* „ebe“ ve *sage-homme* „hukuk-şinas“). Arapçada „doktor“ mânasında kullanılan *ṭabîb* (cem. *aṭibbā'*) kelimesinin kökü *ṭ b b* de „akıllı olmak, anlamak“ demektir ki, hassaten habeş dilinde bu mâna ile kullanılır. Eski devirlerde, hususiyle edebî lisanda, *ṭabîb* tâbiri daha çok kullanılırdı; yeni devirlerde halk dilinde ise, *ḥakîm* kelimesi tercih edilmekte ve bâzan bu iki tâbir arasında ince bir fark gözetilmektedir: *ḥakîm* „tıp doktoru“ mânasında ve *ṭabîb* ise, sâdece „hekim“ mânasında kullanılmaktadır. Umûmî olan *ḥakîm* tâbirinden başka, mutahassıslar için de ayrı-ayrı isimler vardır: *al-carrāḥ* („yaraları tedâvî eden, cerrah„) ve *al-kaḥḥāl* („göz hekimi“) gibi; zamanımızda bu maksadı ifâde için, *ḥakîm* kelimesi ile yapılan terkipler kullanılmaktadır: *ḥakîm al-'uyūn* („göz hekimi“), *ḥakîm al-asnān* („diş hekimi“) gibi. *Târîḫ al-ḥukamā'* („hekimlerin tarihi“) tıp tarihine dâir bir çok eserlerin unvanıdır ki, en mârûfu İbn al-Ḳıftî [b. bk.] tarafından te'lif edilmiş olandır; bu kitap J. Lippert tarafından neşredilmiştir (Leipzig, 1903). [Türkçede bu kelime, biri edebî dilde kullanılan *hakîm*, diğeri, bundan bozma olarak, halk dilinde yer tutan *hekim* olmak üzere, iki şekil almıştır; birincisi „hikmet ve felsefe ile meşgûl olan kimse“ ve ikincisi umûmiyetle „tabip“ mânasında kullanılır]. (E. MITTWOCH.)

HÂKİM. [Bk. HÂKİM.]

HÂKİM. ḤĀKİM, hukûm veren = hâkim, idâre ve inzibat me'mûru.

HAKİM ATA. ḤAKİM ATA (? — 1186), asıl adı Sulaymān ve nisbesi Bākirġānî olup, Sulaymān Ata veya Ḥakîm Ḥvāca isimleri ile de mârûftur. Manzûmelerinde kendisi Sulaymān, Ḳul-Sulaymān, Sulaymān Bāḳirġānî, Ḥakîm, Ḥakîm Sulaymān, Ḥakîm Ḥvāca ve Ḥakîm Ḥvāca Sulaymān isimlerini kullanmıştır. Ḥakîm Ata, Aḥmed Yasavî (ölm. 1167)'nin talebe ve mürîdlerinden olup, aynı zamanda onun üçüncü ve türkler arasında en tanınmış halifesidir. Eserleri Türkistan'da (bk. *Raşaḥāt*, trc. s. 15—16; F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* s. 193) ve bilhassa son zamanlara kadar şimâl türkleri arasında çok yayılmış olan bu sûfî-şâirin hâl tercümesi ve şahsiyeti hakkında, bir takım efsâneden başka, mâlûmatımız yoktur. Ḥakîm Ata'nın Aḥmed Yasavî'nin ölüm yılı olan 562 (1166/1167)'de ölmüş olduğu rivâyet edilirse de, *Ḥazîna al-aṣfiyā* (I, 534)'daki şu tarih kıt'asına göre, 582 (1186)'de vefat etmiş olmalıdır:

Çū payvast bā-aḥkam al-ḥākimīn
Ḥakîm-i cihān ahl-i ḥikmat Ḥakîm
ba-sālaş bi-ḫᵛān āftāb-i zamān
va gar ham bi-dān ahl-i ḥikmat Ḥakîm

Ḥakîm Ata'nın efsâneler ile dolu hâl tercümesini ihtivâ eden ve müellifi mechûl *Ḥakîm Ata kitabı* (47 sahifelik bir risâle olup, ilk defa 1846 yılında Kazan'da basılmıştır)'nda verilen mâlûmata göre, Aḥmed Yasavî, Sulaymān'ın mektebe gidip-gelirken, *Kur'an*'ı, diğer çocuklar gibi, boynuna asmayıp, başının üstünde taşıdığını görerek, onun bu âdetini beğeniyor ve çocuğun babası ile üstâdının müsâa-

delerini alarak, tahsili ile meşgûl olmağa başlıyor. Sulaymān 15 yaşına kadar Aḥmed Yasavī'nin yanında *Kur'an* tahsil ediyor ve onun mürîdi oluyor. Bir gün Aḥmed Yasavī talebelerini ormana odun toplamağa gönderiyor. Dönüşte yağmur bütün odunları ıslatmış olduğundan, talebelerden hiç birinin odunu ateş almıyor. Yalnız elbisesini çıkarıp, odunları örtmüş olan Sulaymān'ın odunları yanıyor. Yasavī, bu hakîmâne hareketinden dolayı, kendisine Ḥakîm lekabını veriyor ve ağzına üflemek suretiyle, ona feyiz nûrunu ilka ediyor. Sulaymān bundan sonra hikmetler söylemeğe başlıyor. Kısa bir zamanda kemâl derecesini bulan Sulaymān şeyhinden icâzet alıyor ve üstâdının tavsiyesi üzerine, bir deveye binerek, hayvanın başını boş bırakıyor. Deve bir müddet Türkistan'ın cenûbuna doğru ileriliyor ve nihâyet Binavā mahallinin arkasında duruyor. Bütün zorlamalara rağmen, deve yerinden ayrılmıyor ve ancak bağırmakla iktifâ ediyor. Bundan dolayı devenin konduğu yere Bāḳirġān („bağıran") adı verilmiştir. Burası Bugra Han'ın otlağı imiş; çobanlar Sulaymān'ı koğmak istiyorlar; fakat etraftaki ağaçların dalları birden bire taraf-taraf uzanıp, yolları kapatarak, onların bu işine mâni oluyor. Çobanlar bu „kerâmeti" Bugra Han'a haber veriyorlar ve Bugra Han Sulaymān'ın Aḥmed Yasavī'nin mürîdi olduğunu öğrenince, onu yerinde bırakıyor ve ona 'Anbar adlı kızını nikâhlayarak, kendisine damad ediniyor ve kendisi de mürîdi oluyor. Sulaymān'ın etrâfında toplananların çoğalması ile, nihâyet Bāḳirġān şehri vücûde geliyor.

Eserde Sulaymān'ın „'Amūd" deryâsını geçtiği söyleniyor ki, bunun 'Amū (= Amu)-Daryā olduğu ve dolayısı ile Ḫvārizm dâhilinde bulunduğu düşünülebilir. Barthold bu Bāḳirġān şehrinin Muḳaddasī (bk. nşr. de Goeje, s. 343, 10)'de zikredilen Bāḳirġān olmayıp, ondan daha şimâlde, şimdiki Kongrat'ın bir az aşağısında bulunan bir şehir olup, Ḥakîm Ata'nın kabrinin de hâlâ orada bir ziyâretgâh olduğunu yazmaktadır. Ḥakîm Ata'nın başka bir menkıbesinde şehrin adının Apaḳ (*ap-aḳ*, „bembeyaz") Ḳurġan (kale)'dan bozma olduğu söylendiği gibi, Katanov bunun Türkistan'daki Baḳa-Ḳurġan olması ihtimâlini ileri sürmüştür. Bir de Hocend'de Sır-Derya'ya Hoca-Bakırġan adında bir ırmak karışır ki, bunun kenarında da, adının delâlet ettiği gibi, bir velînin makamı bulunmaktadır.

Ḥakîm Ata'nın 'Anbar anadan üç oğlu oluyor ve bunlar da, babaları gibi, velîlerden addediliyorlar. Küçük oğlu Ḥubbî Ḫvāca, „kerâmet" sâhibi olup, bilhassa yaşlı kadınlar tarafından takdis edilmektedir. Bu Ḥubbî Ḫvāca'nin hayatı hakkında da *Ḥakîm Ata kitabı*'ndaki mâlûmatı nakleden ve *Ḥikāya-i Ḥubbî Ḫvāca* adını taşıyan bir risâle mevcûttur.

Ḥakîm Ata halk arasında, şeyhi Aḥmed Yasavî kadar, meşhûr değildir; o şimâl türkleri arasında kerâmet sâhibi bir velî olmaktan ziyâde, halkın dinî hislerine tercüman olan ve canlı tasvirleri ve gönüllere hitap eden eserleri ile tanınmış bir şahsiyettir. Edebiyat sâhasında Aḥmed Yasavî'nin ilk ve en mârûf muâkibi olan Sulaymān'ın eserleri, gerek bunlarda hâkim olan rûh ve gerek vezin ve şekil bakımlarından da *Dīvān-i Ḥikmat*'e çok yakındır. Kendisi tasavvufta ve san'atta ayrı bir şahsiyet göstermekten ziyâde, Aḥmed Yasavî'nin şahsiyetine intibâ etmiştir (bk. F. Köprülü, *ayn. esr.*, s. 193—195). Halk arasında çok yayılmış ve eski mekteplerde çok okunmuş ve istinsah edilmiş olan üç eser kendisine isnâd edilmektedir:

1. *Baḳirġan kitabı*. Yazma hâlinde her yerde tesâdüf edilen ve ilk defa 1846'da Kazan'da basılmış olan bu eser birbirlerine yakın mevzû ve tarzda yazılmış ve Sulaymān'dan başka, daha 14 müellife âit 124 manzûme ile 8 manzûm hikâyeyi ihtivâ eden bir mecmuadır. Manzûmeler Sulaymān (44 tâne), Şams al-Dīn (21), İḳānī (19), 'Ubaydī (13), Aḥmed Yasavī (12), Şarīf (4), Ḥudādād (4) ve birer manzûme de Şuhūdī, Ġazālī, Şayḫī, Faḳīrī, Ḳāsim ve Ġarībī'ye âittir. Bu mecmuanın sonundaki, hacimleri bakımından, birbirinden farklı olan manzûm hikâyelerin üçü (Peygamber ve Fāṭima'nin ölümü. v.b.) — Şams al-Dīn'e, ikisi (mi'râc ve İbrāhīm'in İsmā'īl'i kurban etmesi) — Sulaymān'a, biri (Peygamberin oğlunun ölümü) — 'Ubayd Allāh (= 'Ubaydī?)'a ve biri de, imzası bulunmamakla berâber, Sulaymān'a âit olması muhtemel olan *Yarım alma kitabı* ile nihâyet 11 sahifelik bir hikâye de (Canādil kalesinin kurtuluşuna âit) Ḥaṭā'ī tarafından yazılmıştır.

2. *Āḫir-zamān kitabı*. Dörtlüklerin son mısrâlarından alınarak, halk arasında *Taḳī 'acab kitabı* diye şöhret alan *hazac* bahrinde yazılmış olan bu eser, küçük ölçüde 16 sahifelik bir risâle hâlinde, ilk defa 1847'de Kazan'da basılmıştır. Kıyâmet gününün alâmetleri ve kısaca tasvirinden ibâret olan bu eserde, kıyâmet günü hakkında müslümanlar arasında yayılmış itikatlar esâs alınmış olmakla berâber, ayrı vak'aların tasvirinde şâirin oldukça zengin bir hayâle sâhip olduğu görülmektedir. Burada Peygamberin, ümmetinin günahlarını affettirmek için, durmadan didinmesi ve nihâyet Allahtan müslümanlara cenneti te'min ettikten sonra, rahatlanması canlı renkler ile ifâde edilmiştir (rus misyoneri papas E. A. Malov tarafından eserin hıristiyan nokta-i nazarından tenkidi için bk. *Okonçanie mira, İzv. obşç arḫeol. istor. i etnogr. pri Kazansk. univ.*, 1897, XIV, 1).

XIX. asırda şimâl türklerinin bir takım „hoca" ve „uleması" arasında bu eserin lehinde ve aleyhinde olmak üzere, gürültülü bir hareket meydana gelmişti. Eserdeki hurâfâtın îmana her hângi bir zarar îka edebileceği endişesinden doğan bu hareket, bilhassa vukuu beklenilen hâdiselerin kat'î tarihler ile tesbit edilmiş olmasından (msl. 'Īsā'nın 900'de gökten inmesi ve 915 'teYe'cûc'un çıkması) ileri gelmiştir.

3. *Ḥażrat-i Maryam kitabı*. Küçük hacimde 8 sahifeden ibâret olan bu eser, *madīd* bahrinde yazılmış olup, ilk defa 1878'de Kazan'da basılmıştır. Bu eser hakkında bir araştırma yapmış olan S. M. Matveev (*Muḥammedanskiy rasskaz o sv. Deve Marii, İzv. obşç arḫeol. istor. i etnogr. pri Kazansk. univ.*, 1895, XIII, 1.) bu eserin orta Asya'da cehriye dervişlerinin meclislerinde, Aḥmed Yasavī'nin hikmetleri gibi, koro hâlinde okunduğunu yazmaktadır. Mevzuu 'Īsā'nın anası Meryem'in vefatı hakkında olup, şâir tarafından güzel bir destan şekline konulmuştur. Bu hikâye Rabġūzī'de de mevcût olup, Katanov bunun bir başka şeklini şarkî Türkistan'da Turfan şehrindeki türkler ağızından kaydetmiştir.

Sulaymān Bāḳirġānī'ye nisbet edilen eserler hakkındaki bu mâlûmat, daha çok bunların şimâl türkleri arasında yayılmış nüshalarına âittir. Zannedildiğine göre, bunların eski yazmaları zamanımıza kadar gelmemiştir. Mamafih bu hususta kat'î bir hüküm vermeden önce, orta Asya kütüphânelerinin bir tetkikten geçirilmesi şarttır. Kazan nüshalarının mektep ve medrese talebeleri tarafından çok istinsah edilmiş olmalarından dolayı, bu eserlerin diline bir çok yenilikler katılmıştır ki, bunlara bakarak, şimdilik, eski şekilleri hakkında her hângi bir fikir ileri sürmek doğru olmayacaktır. Diğer bir çok eserlerde de misallerine bol-bol tesâdüf ettiğimiz gibi, halkın anlaması ve istifâdesi endişesi ile yapılmış olan bu nüshalarda eserin aslına sadâkati aramak doğru değildir. Türk dilinin tarihî inkişâfı bakımından, çok mühim olan bu eserlerin ilk nüshalarını tesbit ve bunların zamanla ne gibi değişikliklere uğramış olduğunu tâkip etmek, üzerinde durulmağa değer bir mesele teşkil ettiğini de ayrıca kaydetmek lâzımdır.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk, bilhassa Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918; mühim kaynaklar burada gösterilmiştir); A. Rahim ve U. Aziz, *Tatar edebiyatı tarihi* (Kazan, 1922—1924), I, 2, s. 95—119; W. Barthold, *Enzyklopaedie des Islām*, II, s. 239 mad. ḤAKİM ATA.

(R. Raḥmetī Arat.)

HÂKİM Bİ-EMRİLLÂH. AL-ḤĀKİM Bİ-AMRİ'LLĀH, altıncı Fâtımî halifesi; cülûsundan evvelki adı Abū 'Alī al-Manṣūr idi. Bu muâmmâengiz hukümdarın şahsiyeti hakkında nisbeten vâzıh bir fikir edinebilmek için, hayatını, birbirinden sarahaten farklı, 3 devreye ayırmak lâzımdır: 1. vesâyet altında bulunduğu ilk devre ki, henüz 11 yaşında iken tahta cülûsundan Barcavān'ın katline (390 = 1000) kadar sürer; 2. bu katil vak'asından, ulûhiyetinin ilân edildiği 408 (1017) senesine kadar olan müddet ve 3. bu tarih ile kendisinin 411 (1021) senesinde kaybolması arasında geçen zaman da üçüncü devre sayılmak icâp eder.

1. 386—390 (996—1000). al-'Azīz'in Bilbīs'te vefat ettiği gün yegâne oğlu al-Manṣūr (23 rebiyülevvel 375 = 13 ağustos 985'te bir hıristiyan anadan doğmuştur)'a halife sıfatı ile, bi'at edildi ve kendisine „al-Ḥākim bi Amri'llāh" unvanı verildi. Ölen hukümdarın vasiyeti gereğince, vasîliğe tevâşî köle Barcavān tâyin edildi ise de, Barcavān, Ḥākim tarafından kendisine, *vāsiṭa* rütbesi ile birlikte, *amīn al-davla* unvanı tevcih edilmiş olan ordu baş-kumandanı Maġribī İbn 'Ammār'a nufûzunu tanıtamadı. Kumandanın asker arasında, kendi kabîlesi olan Kitāma'ye mensûp olanları himâye etmesi vahîm hoşnutsuzluklara sebep oldu. Nihâyet türk askerleri, silâh arkadaşları olan berberîlerin tecâvüzlerine şiddetle mukabele ederek, onları mağlûp ettiler ve bu yüzden İbn 'Ammār'ın sukutuna sebep oldular; kumandan evvelâ affedildi ise de, çok geçmeden öldürülerek, ortadan kaldırıldı. Ondan sonra Barcavān mutlak bir hüküm ve nufûz sâhibi oldu; lâkin kendisini gurura kaptırdı, hukûmet idâresini gevşetti ve muazzam serveti ile kayıtsızca bir zevk ve sefâ âlemine daldı. Vasâyeti altında bulunan genç hukümdarın tahsil ve terbiyesi ile meşgûl olmadıktan başka, taktığı bir takım gülünç lekaplar ile onu fena hâlde rencîde etti. Lâkin genç hukümdarın asıl karakterini ancak iş işten geçtikten sonra öğrendi; 390 (1000)'da Ḥākim vasîsini ortadan kaldırdı ve bu kanlı vak'adan gazaba gelerek, ayaklanmış olan halktan, onun âciz bir çocuk olduğunu öne sürerek, muzâharet ricâsında bulundu ise de, çok geçmeden, artık kimsenin himâyesine ihtiyacı olmayan müthiş bir karakter istiklâline sâhip olduğunu, icraatı ile, isbât etti.

2. 390—408 (1000—1017). Halifenin Barcavân'ın ölümünden pek az sonra açığa vuran karakteri, bütün tavır ve hareketlerinde beliren görülmemiş din taassubu göz önüne alınırsa, belki daha kolay anlaşılabilir; halife bir taraftan umûmiyetle islâmiyetin bâzı emirlerini, son derece dar bir anlayış ile, harfi harfine tatbik ettirirken, diğer taraftan da, henüz baştan-başa en ziyâde sünnî akîdelere bağlı olan ahâli arasında, şi'î-ismâilî mezhebinin yayılmasını teşvik ediyordu. Kendisinin bütün tavır ve hâlinde en ziyâde göze çarpan bu husûsiyet, garip şahsiyetinde günden-güne kayıtsız-şartsız bir kudret duygusu ile hudutsuz bir keyfî hareket temâyülü yüzünden, büs-bütün girift bir mâhiyet almış ve mizâcındaki gaddârlık da buna şiddetle karışmıştır. Yukarıda sayılan temâyüllerden birincisini, 399 (1008—1009)'da neşrettiği (içkiler ile bâzı yiyeceklerin men'ine ve kadınlara dâir nizamlar gibi) fermanlar izah eder ki, bunlardan bâzıları, sarâhaten, sünnîler aleyhine tevcih edilmiştir; aynı zamanda *ahl al-kitāb*'a karşı kıyâfetlerinin tâyini, ibâdethânelerinin tahribi gibi, insafsızca ve şiddetli tazyıklar da bunlar meyanındadır. Bununla berâber, bir taraftan da hıristiyanların en yüksek makamları gittikçe daha ziyâde işgâl etmekte devamları, onların kabiliyetlerinden müstağni kalınmak mümkün olmadığına delâlet etmektedir. Yaptırdığı Râşida ve al-Maks câmileri ile 395 cemâziyelâhırında (1005 mart) açılan *Dār al-'ilm* (*Dār al-ḥikma*) adlı büyük Medrese binaları al-Ḥâkim'in şi'îlik gayretinin mahsûlleridir. Bundan başka „Ḥâkim câmii" de (inşasına al-'Azîz tarafından başlanmıştır) 393 (1002) veya 401 (1010)'de tamamlanmıştır. — Lâkin halife dâimâ istibdat ve zulüm temâyülleri göstermiş ve böyle hareketlerinin en büyük kurbanları devletin başlıca erkânı olmuştur. O devirde bunlardan eceli ile ölen yok gibidir. Bu zulüm ve itisâf idâresinin tehlikeleri, İspanya Emevîlerinden olup, Abū Rakva adı ile tanınan emîrin isyanı ile, çok geçmeden, kendisini gösterdi. Bu emîr Mısır ve hattâ payitahtı şiddetle tehdit etti ve bu harekete Ḥâkim'in itisâfları yüzünden mağdur düşmüş olan Banī Ḳurra ve Zanāta kabîleleri ve daha sonra da Kitāma'ler yardım ettiler. Nihâyet cesûr al-Faẓl bu tehlikeli düşmanı, haylı müşkilât ile, mağlûp edebildi (396 = 1006). Gâlibâ bu hâdiselerin, bir de senelerden beri mahsulâtta görülen bereketsizliğin te'siri ile olacak ki, halife sünnîlere karşı mülâyim hareket edip, kendileri ile uzlaşmaya mecbûr kaldı; hakikaten bu hususta o kadar ileri gitti ki, münhasıran ismâilî mezhebi ile alâkalı ibâdetleri ilgâ ederek, sarâhaten sünnîliğe geçti. Ḥâkim'in bu devre kadar olan hareketlerinin sâiklerini tahmin edebiliyoruz. Lâkin bundan sonrası için buna imkân bulamıyoruz. Çünkü halife, mütemâdiyen değişen fermanları ile, kâh ismâilîliğe, kâh sünnîliğe temâyül göstermiştir. Yalnız hıristiyan ve yahudilere karşı olan i'tisâflar ile, hângi mezhepten olursa-olsun, iktidar mevkiinde bulunan devlet erkânına karşı olan zâlimâne muamele, hiç değişmeden, devam etmiştir.

3. 408—411 (1017—1021). Her hâlde al-Aḫram, Ḥamza al-Zūzanī [b. bk.] ve bâtınî dâîlerinden Darazī [b. bk.]'nin te'sirleri altında, halife nihâyet ismâilî mezhebi hafî akâidinin son icaplarına nefsini kaptırarak, 408 (1017)'de, ulûhiyetini ilân ettirmeğe râzı oldu. Ḥâkim'in rûhî hâleti göz önüne alınırsa, bu hareketi insanda hayret uyandırmaz; şu cihet de hatırlanmalıdır ki, kendisinden evvel gerek babası ve gerek dedesi bu kadar ileri gitmemekle berâber, tabiat fevkinde kuvvetlere sâhip olduklarını iddia etmişlerdi (de Sacy, *Druzes*, s. CCCXCVII ve Wüstenfeld, *Fatimiden-Chalifen*, s. 160). — Halife, nihâyet, ismâilî [b. bk.] mezhebi akâidinin esaslarına tamâmiyle uygun olarak ve bunların te'siri altında, dinî meselelere karşı en büyük müsâmahakârlık gösterdi; bunlara âit cezâî hükümleri ilga etti ve ondan sonra hıristiyanlar ile yahudiler rahat nefes almağa başladılar (Kauffmann'ın *ZDMG*, LI, 442 v.dd.'da neşredilmiş olan yahudi hikâyesi karakteristiktir). Diğer taraftan yeni mezhep vâizlerinin açıktan-açığa neşrettikleri ilhad akîdelerine karşı müslüman ahâli kıyam ederek, Darazī'nin hükümdarın sarayında saklanmış olduğunu bildikleri için, sarayı muhasara altına aldılar. Lâkin Ḥâkim, Darazī'yi Lübnan'a kaçırtmağa çâre buldu ve bu adam orada dürzî mezhebini te'sis etti ki, sâlikleri şimdi hâlâ Ḥâkim'in Allahın bir tecessüdü olduğuna inanırlar ve onun tekrar dünyaya gelmesini beklerler [bk. DÜRZÎLER]. — Halife, kıyamın ilk baş gösterdiği Fusṭāṭ şehrine karşı, zenci askerleri ile, müthiş bir intikam hareketine geçmekte tereddüt etmedi. Bir tarafta türk ve berberî askerleri, diğer tarafta zenci alayları arasında çok kanlı bir muharebe başlamış ve payitahtta iğtişaş arttıkça artmış idi ki, tam bu sırada, 27 şavvâl 411 (= 23 şubat 1021) gecesi, halife esrârengiz bir surette ortadan kayboldu ve bu hâdise payitahtın kurtulmasını te'min etti. Halifenin, kız kardeşi Sitt al-Mulk'ün teşvîkı ile, katledilmiş olduğu hakkında, ekseriyâ ortaya sürülen tahmin kâfî derecede kanaat verici bir esâsa dayanmıyor (bk. de Sacy, *Druzes*, I, s. CCCXVI, v.dd.); diğer taraftan karakterinin inkişâf seyri göz önüne alınırsa, A. Müller (I, 693)'in bu husustaki faraziyesi iḥtimal hâricinde görülmez; bu faraziyeye göre, Ḥâkim, fikirlerini Mısır'da neşretmenin imkânsızlığını iyice anladığı için, bir tarafa çekilip, kendisini gizlemiştir.

Ḥâkim'in ulûhiyetini ilân etmiş olması, bu zâtın, kendine göre büyüklüğü olan şahsiyeti hakkında islâm tarihçilerinin dürüst bir huküm vermeleri imkânını daha baştan selbetmiştir; nasıl ki, hüküm vermekte isticâl eden hıristiyan müellifler de bu hukümdarın şahsında bir mecnûn ve kana susamış bir zâlim görmektedirler. Bu tarihçiler ve müellifler, halifenin garip siması etrafında bir alay budalaca menkıbeler toplamışlardır ki, bunlar ayrı-ayrı inceden-inceye tetkik ve tahkik edilmeğe muhtac şeylerdir. Avrupalı tarihçilerin çoğu da bu görüşlerin te'siri altında kalmıştır; yalnız Dozy ile onun yolunda yürüyen A. Müller, Ḥâkim'in karakteri hakkında doğru bir huküm vermeğe gayret etmişlerdir. Bu karakter, taassup derecesinde bir din vecdi ile hakikî şark istibdadını mezceetmiş olmakla berâber, bir idealizmden mahrum değildi. Ḥâkim aleyhlerinde söylenmedik söz bırakılmamış olan nizamlarından bir çoğunu, tebeası arasındaki ahlâksızlıkları ortadan kaldırmak maksadı ile, vaz'etmişti; bizzat kendisi, temiz ve lekesiz şahsî ahlâkı ve her türlü debdebeden uzak yaşayışı ile, tebeasına bir imtisâl nümûnesi olmuştu. Hattâ saltanatının ikinci devresinde bile, mütemâdiyen ısdar ettiği fermanlar ile dualarda adının en sâde bir şekilde zikredilmesini emrederek, o zamana kadar mûtad olan tâzim ve tekrimleri men'eylemiş olduğunu görüyoruz. Cömertliği hiç bir tarafça inkâr edilmemiştir; msl. Nil sularının alçaldığı senelerde tebeasının arasına girerek, her birinin dileklerini ayrı-ayrı dinlediğini ve kıtlık felâketinin önüne geçmek için, bütün gayretini sarfettiğini tasvir eden menkıbeler bize kadar gelmiştir. Bununla berâber, şurası da inkâr edilemez ki, yalnız şahsî ve tek taraflı görüşüne istinat eden idâresi, büs-bütün keyif ve heveslerine tâbi kaldığı cihetle, hususiyle saltanatının son yıllarında, memleket için, umûmiyet itibarı ile, felâketten başka bir şey getirmemiştir.

Ḥâkim devrinde Mısır hâricinde cereyan eden siyâsî hâdiselerin bu hukümdarın şahsı ile pek alâkası bulunmadığı cihetle, bunlar için bk. mad. FÂTIMÎLER.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (trc. de Slane), III, 449 v.dd.; Bar Hebraeus, *Chronicon* (nşr. Bruns), s. 211 v.dd.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 277, 282 v.dd., 341 v.d.; de Sacy, *Exposé sur la religion des Druzes*, s. 278 v.dd. (bütün şark menbâlarına dâir tafsilâtlı mâlûmatı ihtivâ eder); El-K'aïrouâni, *Histoire de l'Afrique* (trc. Pellissier ve Rémusat), s. 116 v.d.; al-Kindī, *The Governors and Judges of Egypt* (nşr. Guest), tür. yer.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 66; IV, 269; Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*, s. 164 v.dd.; Dozy, *Essai sur l'histoire de l'Islamisme* (trc. Chauvin), s. 283 v. dd.; Steinschneider, *Polemische und apologetische Litteratur*, s. 184, 195 v.d.; A. Müller, *Geschichte des Islam im Morgen- und Abendlande*, I, 629 v.dd.; D. Kaufmann, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens aus jüdischen Quellen* (*ZDMG*, LI, 442 v.dd.); St. Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, s. 123 v.dd. (E. GRAEFE.)

ḤAḲḲ. [Bk. HAKK.]

HAKK. ḤAḲḲ. *ḥ ḳ ḳ* kökünün asıl mânası, arapçada müphem bir hâl almıştır; lâkin ibrânîde buna tekabül eden kökle mukayese edilmek suretiyle, bu asla erilebilir; ibrânîde bu kök „bir şeyin üzerine veya içine hakketmek, oymak" ve bundan tevsîan „tâyin, tesbit, emir, taknîn etmek" mânalarını verir (Brown-Driver-Briggs, *Hebrew Lexicon*, s. 349 v.d.; Gesenius-Buhl, *Hebr. und aram. Handwörterbuch*, 15. tab., s. 251). Binâenaleyh arapçada ilk fikir olan „devam ve sebât" (*subūt*) mânalarını ele alarak, „mutâbakat, muvâfakat" (*muṭābaḳa*, *muvāfaḳa*) mânaları ile alâkadar olmayacağız; esâsen bu mânalar tâlidir ve belâgatçilerin (*ahl al-ma'ānī*) icâdıdır (Curcānī, *Ta'rīfāt*, s. 61 v. dd., Kahire, 1821). Yerli lûgat kitaplarını tâkip eden Lane (bk. mad., s. 605 v. dd.) bu cihetleri birbirine karıştırmıştır. İmdi *al-ḥaḳḳ* „sâbit, dâim, şe'nî, gerçek olan şey" demektir ve *Kur'an* tefsirlerinde dâimâ *al-ṯābit* kelimesi ile târif ve izah edilir. Msl. Bayżāvī, Allah mânasına olan *al-ḥaḳḳ*'ı *al-ṯābitu rubūbīyatuhu* („ulûhiyeti sâbit olan", *Kur'an*, X, 33; Bayżavī, nşr. Fleischer, I, 414, st. 8); keza *al-ṯābitu ilāhīyatuhu* böylece („tanrılığı sâbit olan") târifleri ile, izah eder; Allahın bâtıl, yalan olan uydurma mâbûtlardan ayrılığı belirtilir (*Kur'an*, XXXIX, 29; Bayżāvī, II, 116, st. 10 v.dd.); *Kur'an* (XX. 115)'da, O (*al-Malik al-Ḥaḳḳ*, yâni Allah) zâtı ve sıfatları ile *ṯābit*'tir (Bayżāvī, I, 607, 5); bundan başka, *Kur'an*'ın (XXII, 6) tefsirinde Bayżāvī „O (yâni Allah) kendi zâtı ile *ṯābit* olduğu içindir ki, eşya onun varlığı yüzünden, hakîkat hâlini almıştır" (*bihi taḥaḳḳaḳ al-aşyā'*) der. Bu âyeti Rāzī (*Mafātiḥ*, VI, s. 144, 3; tab. 1308): — „O (hep Allah mânasında) *al-mavcūd al-ṯābit* („sâbit varlıktır")" — diye izah eder. *Ṣaḥāḥ* [b. bk.] *ḥaḳḳ*'ı, *bāṭil*'ın zıddı olarak, târif etmekle iktifâ eder ki, kelime *Kur'an*'da ve diğer yerlerde hep bu suretle kullanılır. Labīd'in meşhûr (Hubert, *Diwan des Lebîd*,

XLI, mısra 9) *Alā kullu şay'in māḫala-'llāhᵃ bāṭilu* („Hakikatte, Allah'tan başka, her şey bâtıldır") mısraında görüldüğü gibi islâmdan evvelki devirde kelimenin istimâli böyledir. *Bāṭil* kelimesi sâmîlerin düşünce tarzında ibrânîlerin „hiçlik, adem, gerçek olmama" mefhûmları ile de münâsebetlidir ve emin, gerçek ve muhakkak mefhûmlarının zıddıdır. İşte bunun için, arapçada *bāṭil* kelimesi *ḥaḳḳ* kelimesinin zıddıdır ve *al-ḥaḳḳ* tâbiri Allah için en münâsip bir isimdir; nitekim Yahova için de *ne'emān* („emin, muhakkak") tâbiri kullanılır (krş. *Kur'an*, LIX, 23'te, Allah için, *al-mū'min* isminin kullanılması). Allah bizâtihî ve bizzarûre vardır (Bayżāvî, *Kur'an*, XXII. 61. âyetinin tefsiri, I, s. 638, 15); diğer mevcutların varlığı ise, Allah'ın varlığına tâbîdir (Bayżāvî, *Kur'an*, XXII, 6. âyetin tefsiri). Binâenaleyh Allah'ın isimlerinden (*asmā'*; bk. mad. ALLAH) olmak üzere, *ḥaḳḳ* kelimesinin en yakın karşılığı „gerçek olan" veya „gerçeklik"'tir. Şarklı müelliflerin hepsi *ḥaḳḳ* ile *ṣidḳ* (zıddı: *kiẕb*) kelimelerini, itina ile, birbirinden ayırırlar ve *ṣidḳ* tâbirinin, ancak bir hükümde kullanıldığı zaman, *ḥaḳḳ* tâbirine mürâdif olduğu kaidesini vaz'ederler; msl. hakîkaten „vâkî"olan bir hâdise, böyle olduğu için, *ḥaḳḳ*'tır; lâkin buna dâir olan hüküm veya bunu bildiren ifâde *ṣidḳ*'tır. Her ne kadar burada bu maksatla *ḥaḳḳ* tâbiri de kullanılabilir ise de, Allah'ın isimlerinden biri olarak kullanıldığı zaman *al-ḥaḳḳ* tâbiri, ekseriyâ, *ḫāliḳ* (yaratıcı) mânası ile tefsir olunur. Bu keyfiyetin yegâne mesnedi bu tâbirin, görünüşe bakılırsa, hemen dâimâ, *al-ḫalḳ* („halk") kelimesi ile zıd ve mukabil olarak, birlikte kullanılması olacaktır; msl. *İtḥāf al-sāda*, X, 556, 20: *al-sinat al-ḫalḳ aḳlām al-ḥaḳḳ* („halkın sesi — Hakkın sesidir = vox populi vox dei") cümlesi vardır. Mamafih Massignon'un serdettiği diğer bir izahı için bk. *Kitāb al-Ṭavāsīn*, s. 174.

Yukarıda anlatılan ve mutlak olarak Allah için, muştak olarak da mahlûkları için „varlık" ve „gerçeklik" mukabilinde kullanılan „hakikat", bir de „şe'niyet" mânalarından başka olmak üzere, *ḥaḳḳ* kelimesi (türkçede umûmiyetle kullandığımız) „hakk" ve „vecîbe" mânalarında da kullanılır; bu mâna bu kelimenin asıl kökündeki „taknîn etme, emretme" mânalarına râcîdir; msl. *ḥaḳḳᵘⁿ lî* („hakkımdır, istihkakımdır") ve *ḥaḳḳᵘⁿ ʿalayya* („üzerime vecîbedir, boynuma borçtur"). İşte *ḥaḳḳ ādamī*, *ḥaḳḳ al-nās*'tan tefrik edilen *ḥaḳḳ Allāh* („Allah'ın hakkı") tâbiri bu mânadadır ki, hiç bir insanın hukukuna bir zararı olmadığı hâlde, Allaha karşı işlenmiş olan suçların cezası makamındadır (bk. Juynboll, *Handbuch des islam. Ges.*, s. 292 ve fihrist).

Bir de tıpkı *al-ḥaḳīḳa* gibi, sûfînin tarîkat yolunda, *maʿrifa* (mârifet)'yi geçerek, en son varacağı merhaledir; *ḥaḳḳ al-yaḳīn* denilen bu merhaleye, mahlûk, gözle görmüş gibi (istiğrak yolu ile), tahkik (*ʿayn al-yaḳīn*) ve ilimle tahkik (*ʿayn al-ʿilm* değil, *ʿilm al-yaḳīn* = kat'î kanaat ile, kat'î bilgi ile) mertebelerinden geçerek, *ḥaḳḳ* içinde *fanā'* bulma (*fanā' fi'l-ḥaḳḳ*) hâline girince, vâsıl olur. Bu bahis için bk. Nicholson, *Kaşf al-Maḥjūb*, s. 381 v.d., Ḳuşayrī, *Risāla*, ʿArūsī ve Zakariyā'nın şerhleri ile, II, s. 99 v.dd. ve Curcānī, *göst. yer.* Bu tâbir *Kur'an*'ın LVI. sûresinin 95. âyetinden gelir.

Sûfîler indinde *ḥuḳūḳ al-nafs* tâbiri „hayatın muhafazası ve devâmı için zarûrî olan şeyler" mânasında kullanılır ki, zıddı *ḥuẓūẓ*'dur ve nefsin özlediği, lâkin mevcûdiyeti için zarûrî olmayan şeyler demektir (*Dict. of techn. terms*, s. 311, 330 ve 417, 10 v.dd.).

Bibliyografya: Makalede zikredilmiş olan eserlerden başka bk. *Dict. of techn. terms*, s. 329 v.dd.; Nicholson, *Kaşf al-Maḥjūb*, fihrist; Massignon, *Kitāb al-Ṭavāsīn*, fihrist; Rāġib, *Mufradāt*, s. 124 v.dd.; Horten, *Theologie des Islam*, s. 152 v.dd., 295 v.dd. (D. B. MACDONALD.)

HAKKÂRÎ. [Bk. HEKKÂRÎ.]

HAKKI PAŞA. [Bk. İBRAHİM HAKKI PAŞA.]

ḤÂL. [Bk. HÂL.]

ḤÂL. [Bk. HÂL.]

HÂL. ḤĀL ve *ḥāla* (hâlet; cem. *aḥvāl* ve *ḥālāt*), bu tâbir, umûmiyetle, „şimdi olan, geçmekte olan ve değişmekte olan" mânalarındadır. Gramerdeki mânası için bk. Wright³, II, s. 112 v.dd.; *Mufaṣṣal* (nşr. Broch²), s. 27 v.dd.; *Alfiya* (nşr. Dieterici), s. 170 v.dd.; Fleischer, *Kleine Schriften*, I, fihrist. — Belâgatte (*ʿilm al-maʿānī*) bahsedilen vaziyet veya mevzû mânasındadır, belâgatin gayesi de „vaziyetin icâbına (hâlin iktizâsına) göre" (*muḳtaża 'l-ḥāl* bk. Ḳazvīnī, *Talḫīs*, mukaddime; Mehren, *Rhetorik*, s. 3, 47, 12), merâmın ifâdesine yarayacak tâbirin tâyini için yol göstermektir. Bu târif için krş. *lisān al-ḥāl* („vaziyetin kendiliğinden ifşâ ettiği mâna"). Felsefede „nefsin" gelipgeçici olan „hâletlerine" (rûhî hâletlere) delâlet eder. Bunlar rûhta yerleşip, dâimîleşmiş ise, *malakāt* (melekeler) adını alır (*Dict. of techn. terms*, s. 1257; Curcānī, *Taʿrīfāt*, s. 127). — Kelâm ilminde *ḥāl*, bu telâkkiyi kabûl edenler nazarında, bir mevcûda taallûk eden sıfattır; lâkin kend'si ne mevcuttur ve ne gayr-ı mevcuttur. İmdi eşya dört türlüdür: *aʿyān*, gayr-ı *aʿyān*, hâller ve nisbetler (*iʿtibārāt*; krş. Fażalī, *Kifāyat al-ʿavāmm*, Baycūrī şerhi, s. 59,

Kahire, 1315 ve Macdonald, *Muslim Theology...*, s. 159 v.d., 201 v.d., 241 v.d.). Demek oluyor ki, *aḥvāl* (hâller) külliyat nev'indendir ve cins ile faslı ihtivâ eder; böyle *aḥvāl* Allahın zâtında da mevcut olup, „bilici olmak" (*ʿālimīya*) ve „kadir olmak" (*ḳādirīya*) v. b. sıfatlarıdır (İbn Ḫaldūn, *Prolog.*, nşr. Quatremère, III, 114; trc. de Slane, III, 157 v.d.). *Ṣifāt* (sıfatlar)'ın zıddı olmak üzere, *aḥvāl* nazariyesi hakkında etraflı mâlûmat almak için bk. Horten, *ZDMG*, LXIII. 308 v.dd., *Philos. Systeme*, s. 412 v.dd. ve tür. yer. — *Uṣūl* ilminde *ḥāl* tâbiri „kanûnî hâl" (*istiṣḥāb*, krş. Juynboll, *Handbuch des islam. Gesetzes*, s. 53 v.d.; Goldziher, *Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morg.*, 1887, I, 228 v. dd.) mânasındadır ve bir şahsın kanûnî hâlinin, aksini isbât eden bir delîl bulunmadıkça, değişmediği kabûl olunur (*Dict. of techn. terms*, s. 809). — Tıpta üç *ḥāl* ayırt edilir: sıhhat, hastalık ve ikisi arası bir hâl; bu bahse âit uzun bir skolastik münâkaşa için bk. *Dict. of techn. terms*, s. 813 v.d. mad. *ṣiḥḥa*. — Tasavvufta *ḥāl*, doğrudan-doğruya ve Allahın lûtfu ile bir an için insanda doğan şevk, hüzün, keder v.b. gibi, bir rûhî hâlettir ki, cehd ve gayret ile kazanılamaz. *Nafs*'in kuvvetleri galebe ettiği takdirde bu *ḥāl* zâil olur ise de, hemen akabinde onun yerine başka bir *ḥāl* kaim olabilir. Curcānī (*Taʿrīfāt*, s. 56)'ye göre, bu *ḥāl*, zâhiren, ona mârûz kalan mürîdin cehdi ile, devam edebilir ve bu suretle onun mülkü (*milk*) olur ki, buna *maḳām* adı verilir. Fakat alelâde insan cehdi ile erilen makamlar, mahza Allahın lûtufları olan *aḥvāl*'den, kat'î bir surette, ayırt edilir. *Aḥvāl*, lâhutta huzûr (*tamkīn*) gâyesine erişmek için, mürîdin geçmesi gereken merhalelerdir. Niyet ve amel ile erilen bu merhaleler için muayyen menâsik vardır; krş. Nicholson, *Kaşf*, s. 180, 370. *Aḥvāl*'in devam imkânı hakkında (*ayn. esr.*, s. 181) haylı ihtilâf vardır. *Ḥāl*'den tefrik edilmesi icâp eden diğer bir tâbir de *vaḳt* (vakit)'tir. *Vaḳt*, hâl dediğimiz zamanın „şimdiki" ânıdır ki, Allah ile veya Allahtan uzak olarak geçirilebilir; işte sûfînin asıl meşgûl olacağı şey budur; bu, durmadan yenileşen „şimdiki" ânın te'siri altında devam eden dinî tecrübesidir; *ḥāl* ise, doğrudan-doğruya Allahtan gelir ve „rûhun bedene girmesi" gibi, „şimdiki" âne girer (bk. Nicholson, *Kaşf*, s. 367 v.d.; Ḳuşayrī, *Risāla*, II, 21 v. dd.).

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen me'hazlardan başka bk. bir de *Dict. of techn. terms*, s. 359 v. dd.; Nicholson, *Kaşf*, fihrist; Horten, *Theologie des Islam*, s. 156, 298; Macdonald, *Emotional Religion in Islam* (*urnal Joof Royal As. Sos.*, 1901/1902, tür. yer.); E. Blochet, *L'Esotérisme musulman*, s. 181 v.dd.; Macdonald, *Religious Attitude*, s. 182, 188 v. dd. (D. B. MACDONALD.)

ḤÂL. ḤĀL (A.), day. Arapların eski pederşâhî âile hukukuna göre, *ḫāl*, bilfiil, kız kardeşin oğlunun âile erkânı arasında sayılmazdı. Bununla berâber, halk nazarında bu oğulun babaya veya baba tarafının âilesi erkânına verilen mevkie müsâvî bir yer işgâl ederdi. Umûmiyetle baba tarafı âile efradı ile ana tarafının erkânına karşı mücâdele etmekten veya baba tarafından birisinin ölümünün dayı, tarafından birinin intikamını almaktan vazgeçmek hakikaten güç bir mesele idi. Umûmiyetle *ḫāl*'in asâletine büyük ehemmiyet verilirdi. Çünkü yeğenlerin dayılarının seciyesinin bütün şerefli ve şerefsiz taraflarına tevârüs ettiklerine dâir bir kanaat vardı.

Eski arap âile hukukuna dayanan islâm hukuku yalnız baba tarafından akrabalığı nazar-ı itibâra almakla berâber (IV, 27. âyete müstenîden), dayının kız kardeşinin kızı ile evlenmesini, çok yakın bir akrabalığı ileri sürerek, men'etmektedir.

Daha umûmî bir surette ana tarafından ced mânası da olan *ḫāl* ilk sâmî karâbet adları arasında mevcut görünmemektedir.

Bibliyografya: J. G. Wetzstein, *Z. f. Ethnologie*, XII, 244 v.dd.; G. A. Wilken, *Het matriarchaat bij de oude Arabieren* (Amsterdam, 1884), s. 31 v.dd. (*Ind. Gids*, 1884, I, 116 v.dd.; *Verspr. Geschriften*, II, 1 v.dd.); W. R. Smith, *Kinship and marriage in early Arabia* (Cambridge, 1885), s. 42, 58, 158, 165, 290 (krş. Th. Nöldeke, *ZDMG*, 1886, XL, 172,); J. Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern* (*Nachrichten d. Gött. Gesellsch. der. Wissensch.*, 1893, nr. 11, s. 476—478). (TH. W. JUYNBOLL.)

ḤALʿA. [Bk. ḤİLʿA.]

ḤALAB. [Bk. HALEB.]

ḤALABÎ. [Bk. HALEBÎ.]

ḤALAC. [Bk. HALAÇ.]

HALACÎ. ḤALACÎ veya ḤALCÎ, bir türk kabîlesinin adı olan Ḥalaç [b. bk.] kelimesinin sıfat şeklidir. Bu kabîle, kat'î olarak tesbit edilemeyen bir tarihte, Türkistan'dan hicret edip, garbî Efganistan'da yerleşmiştir. Bu memlekette uzun oturmalarının neticesi olarak, XIII. asrın sonundan itibâren, Fîrūz Ḥalacî'nin Dehli tahtına çıktığı zaman, Ḥalacîler efganlı telâkkî edilmiştir. Bu kabîle efradı, devlet adamı ve asker olarak, büyük bir şöhret kazanmışlardı; bir çokları eski Gazne ve Gūr hükümdarlarının hizmetinde bulunmuşlar ve daha sonraları Hindistan'da en yüksek mevkilere çıkmışlardır. Meselâ Bengâle fâtihi Muḥammed

b. Baḫtyār, yukarıda bahsi geçen ve 1290'dan 1320'ye kadar Dehli'de saltanat süren hânedanın kurucusu Fīrūz ile bunun büyük kardeşi Nāṣir al-Dīn'in torunlarından olup, Mālva'de Ḫalacî sülâlesini (1436—1531) kuran Maḥmūd da bunlardandır. Bahlūl'ün te'sis ettiği bir sülâle olan ve Dehli'de 1451'den 1526'ya kadar saltanat sürmüş olan Lodîler de bir Ḫalacî âilesi idi.

H. C. Raverty israr ile, fakat pek de haklı olmayarak, Ġılzaylar ile Ḫalacîlerin aynı olduklarını reddetmiştir. Bu noktayı kat'î surette tesbit etmek mümkün olmamakla berâber, Ġılzaylar da kendilerinin türk aslından olduklarını iddia etmekte ve bugün Ḫalacîlere tesâdüf etmemiz icâp eden bir mıntakada yaşamaktadırlar; efganlılar arasında ismin bozulmuş olmasını tabi'î telâkki etmek gerektir ve zâten Ġılzaylar ile Ḫalacîler aynı kabîle değil iseler, sonuncuların ne olduklarının tesbiti güç olur; zîrâ hiç bir tarafta bunların izleri kalmamıştır ve buna mukabil hiç bir yerde de imhâ edildiklerine dâir bir kayda tesâdüf edilememiştir.

Bibliyografya: Minhāc-i Sirāc, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. H. C. Raverty), London, 1873—1881; Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (trc. B. Dhé, Bibl. Ind. Series, A. S. B.); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832).

(T. W. Haig.)

HALACÎ. ḪALACÎ, ḪALCÎ veya ḪILCÎ, Dehli'de saltanat süren hânedanlardan biri olup, Efganistan'ın Ġılzay yahut Ġılcay kabîlesinden Calāl al-Dīn Fīrūz [bk. FÎRÛZ -ŞAH HALACÎ] tarafından te'sis edilmiştir. Bu kabîle kendisini türk menşe'inden saymakla berâber, Efganistan'da çok kalmış bulunduğundan, efgan olarak telâkki edilirdi. Calāl al-Dīn Fīrūz 13 haziran 1290'da Kīlūġārī'de tahta çıkmış, yeğeni ve damadı 'Alā' al-Dīn Muḥammed tarafından, 19 temmûz 1296'da katledilmiştir. 'Alā' al-Dīn 3 teşrin I. 1296'da Dehli'de tahta çıkmış, Calāl al-Dīn Fīrūz'un, birisi Multān vâlisi Arkalī Ḫān ve diğeri de Rukn al-Dīn İbrāhīm unvanı ile, Dehli'de hukümdar ilân edilen Ḳadr Ḫān olmak üzere, iki oğlunu esir etmiştir. 'Alā' al-Dīn amcasının iki oğlunun gözlerine mil çektirdikten ve annelerini hapse attırdıktan sonra, amcasını terk ederek, ona iltihâk eden emîrleri idam ettirdi ve mallarını müsâdere etti. Gucarāt, Ranthambor ve Çitor'u ilhâk ve Dekhan'a gözdesi, bir hâdim olup, Malik Nā'ib unvanını taşıyan Kāfūr Hazārdīnārī'nin kumandasında, bir sıra seferler tertip ederek, Varangal ve Dvāravatipūra kırallıklarını da ülkesine ilâve etti. Saltanatının başlangıcında vukua gelen 5 isyan şiddetle bastırıldı ve iftirak temâyüllerinin önüne geçmek üzere, şiddetli kanunlar ısdar edildi. 'Alā' al-Dīn kendisini peygamber ilân etmek ve yeni bir din çıkarmak niyetinden vazgeçirildi. Saltanatı esnâsında en meşhûr emirnâmeleri, zarûrî ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını tesbit edenlerdir ve en fena icraatı da, kendisine sadâkatlerinden şüphe ettiği, islâmiyeti kabûl etmiş 20 veya 30.000 moğulu katlettirmesi olmuştur. 'Alā' al-Dīn'in 2 kânun I. 1316'da vukua gelen ölümünden sonra, veliahd Ḫiżr Ḫān'ı bertaraf eden hâdim Malik Nā'ib, 'Alā' al-Dīn'in en küçük oğlu 5—6 yaşlarında Şihāb al-Dīn 'Omar'ı tahta çıkardı ve ikinci oğlu Ḳuṭb al-Dīn Mubārak'ın gözlerini kör etmeğe teşebbüs etti. Lâkin şehzâde Malik Nā'ib'in adamlarını elde etti ve bunları efendilerini öldürmeğe iknâ etti. Ondan sonra, Ḳuṭb al-Dīn Mubārak, evvelâ nâip olarak, iktidarı ele aldı ve 1 nisan 1316'da küçük kardeşinin gözlerini kör ettirip, hapse attırdıktan sonra, tahta çıktı. Yeni hukümdar babasının bütün şiddetli kanunlarını ilgâ suretiyle, muvakkat bir şöhret kazandı ise de, sefâhetleri halkın muhabbetini nefrete çevirdi. Babası gibi, o da gayr-i tabi'î bir zillete kendisini vermekte ve garbî Hindistan'ın aşağı kastlarından birisine mensûp bulunan Ḫusrav Ḫān isminde alçak tıynette bir gözdesinin te'siri altında bulunmakta idi. Gucarāt'ta patlak veren bir isyan bastırıldı ve 1318'de Ḳuṭb al-Dīn, Devagīrī üzerine yürüyerek, Rāmakandra'nın damadı Harpāl Deva'yı idam ve Muhammed adında birisini Devagīrī vâlisi tâyin etti. Dönüşünde hukümdar üç kardeşi Ḫiżr Ḫān, Şādī Ḫān ve Şihāb al-Dīn 'Omar'ı öldürttü ve yüz kızartıcı sefâhetleri ile, bütün saray erkânını tenfir ettikten sonra, kendisini al-Vāṯiḳ bi-'llāh unvanı ile, Allahın vekili ve en yüksek dinî reis ilân etti.

Dekhan'dan haklı bir hiyânet ithâmı ile çağırılan Ḫusrav Ḫān kısa bir zamanda yeniden hukümdarın emniyetini kazandı ve 14 nisan 1320'de sarayın içinde onu katlettirerek, Nāṣir al-Dīn Ḫusrav adı altında, tahta çıktı. Kısa süren saltanatı kendi kastından olanlara imtiyazlar vermesi ve Dehli'de hindûluğun yeniden fâik bir vaziyet kazanmasına teşebbüs ile geçmiştir. Lâkin Malik Faḫr al-Dīn Cannā merkezden Multān'a kaçtı ve bu eyâletin vâlisi olan babası Ġāzī Malik'i, islâm dininin hâkimiyetini yeniden te'sis etmek üzere, Dehli üzerine yürümeğe iknâ etti. Ḫusrav buna karşı yürüdü ise de, İndarpat'ta maġlûp oldu. Esir düşerek, idam edildi. Ertesi günü, 6 eylûl 1320'de Ġāzī Malik, Ġiyāṯ al-Dīn Tuġluḳ Şāh unvanı ile, hukümdar ilân edildi. [Bk. bir de mādd. ALÂEDDİN HALAÇÎ ve FÎRÛZ-ŞAH HALAÇÎ;

sonuncu maddede Halaçlılar hânedanının tam bir şeceresi vardır].

Bibliyografya: Żiyā' al-Dīn Barani, *Tārīḫ-i Fīrūz Şāhī* (Bibliotheca Indica Series); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, taş-basm., 1832).

(T. W. Haig.)

HALACÎ. ḪALACÎ, ḪALCÎ veya ḪILCÎ, Mālva'da saltanat süren bir hânedan olup, 1436'da Maḥmūd Ḫalacî tarafından te'sis edilmiştir. Kendisi Dehli [b. bk.] Ḫalacîlerinin mensûp oldukları kabîledendir. Gûrî [b. bk.] hânedanının kurucusu olan Dilāvar Ḫān, yeğeni Malik Muġīṯ ile berâber, Mālva'ya gelmişti ve Dilāvar Ḫān'ın torunu Ġaznīn Ḫān (Muḥammed Şāh) tahttan indirilip de, Maḥmūd babası Malik Muġīṯ'e saltanatı teklif edince, o da bunu oğluna bırakmıştı. Maḥmūd'un uzun süren saltanatı başlangıcında Gucarāt hukümdarı Aḥmed I.'in ve Çitor *rānā*'sının tahrik ve yardımları ile, evvelki hânedanın lehine isyanlar ile geçti. Bu isyanlar bastırıldıktan sonra, Gucarāt, Çitor, Ḫāndeş, Ḫerla, Dekhan, Dehli ve Cavnpûr'a karşı, hemen dâimî surette, harplere tutuştu ve Dekhan seferi müstesnâ, umûmiyetle gâlip geldi. 30 mayıs 1469'da öldü. Yerine geçen büyük oğlu Ġiyāṯ al-Dīn gabî bir hukümdar olup, bilhassa harem idâresi ile meşgûl oldu. Bunun için teferruatlı nizamnâmeler hazırladı ve memleketin idâresini vezirine ve nihâyet kendisine baş-vezir tâyin ettiği oğlu Nāṣir al-Dīn'e bıraktı. Saltanatın son seneleri oğlu Nāṣir al-Dīn ile, bunun küçük kardeşi ve iki şehzâdenin de annesi Rānī Ḫurşīd'in de himâye ettiği 'Alā' al-Dīn arasındaki mücâdeleler ile geçmiştir. Sulhu te'min etmekten âciz bulunan hukümdar, sırası ile, iki fırkanın te'siri altına giriyordu. Nihâyet 1500 senesi son baharında Nāṣir al-Dīn Māndū'yu zaptetti; kardeşini öldürdü; annesini hapse attı ve tacı ele geçirdi. Bir kaç ay sonra Ġiyāṯ al-Dīn, oğlu tarafından tertip edildiği şüphesini bırakan bir zehirleme neticesinde, öldü. Nāṣir al-Dīn cengâverlik meziyetlerini, bilhassa emîrlerinin kendi şiddeti yüzünden patlak veren isyanlarını bastırmakta ve Çitor'un Rāyamal Simha *rānā*'sına karşı çarpışmasında gösterdi. Son seneleri sefâheti ve bilhassa sâdık bendelerinin kurban oldukları zulümler ile, bir mâtem havası içinde geçti. Veliahd olarak, büyük oğlu Şāḥib Ḫān'ı ber-taraf edip, ikinci oğlu Şihāb al-Dīn'i tâyin etmiştir. Lâkin Şihāb al-Dīn baş kaldırarak, babasının gazabına uğradı ve kaçtı. Bu suretle Nāṣir al-Dīn'in ölümünden sonra (2 mayıs 1511), yerine üçüncü oğlu, Maḥmūd II. unvanı ile, tahta geçti. Maḥmūd çılgınlık derecesinde bir cesârete sâhip idi. Lâkin diğer faziletlerden nasîbi yoktu. Siyâsî dirâyet ve idârî ehliyetten tamâmiyle mahrûm idi. Evvelâ liyâkatsiz gözdelerini yükseltmek suretiyle, ümerâsının sadâkatini kaybetti. Bunlardan bir tânesi, menkûbiyetinin intikamını almak üzere, Maḥmūd'un büyük kardeşi Şāḥib Ḫān'ı, Muḥammed Şāh ismi ile, hukümdar ilân etti. Bir fırkanın mahmisi olan Muḥammed, ismen ve inkıtâlı bir surette, 1510 ile 1515 arasında saltanat sürdü ve para bastırdı; ikinci oğlu Şihāb al-Dīn'in taraftarları da isyan ve reislerini hukümdar ilân ettiler. O öldükten sonra da oğlunu, Hūşang II. unvanı ile, hukümdarlığa geçirdiler. Maḥmūd II., bu rakipleri bertaraf ettikten sonra, baş-vezirliğe kadar yükselmiş ve 40.000 atlı kuvvete sâhip bir rācpūt olan Mednī Rāya'nin elinde bir âlet menzilesinde kaldı. Maḥmūd bu çok haysiyet kırıcı vaziyetten kurtulmak için, çırpındı ise de, bütün gayretlerinin neticesi rācpūtları Çitor *rānā*'sı Sangrama Simha'nın kucağına atmaktan ibâret kaldı. Komşu müslüman devletlerinin bir ittifak tehdidi olmasa idi, belki de Mālva bir rācpūt devleti hâline gelecek idi. 1517'de Maḥmūd II. rācpūtlara karşı, Gucarāt hukümdarı Muẓaffar II.'in yardımını rica etmek mecbûriyetinde kaldı. Yeniden tacını elde etmekle berâber, Gucarātların tâbii gibi, huküm sürdü. Maḥmūd II., tahta yeniden çıktıktan sonra, Gucarātların askerî yardımları ile Çitor'a harp açtı ise de, *rānā* Sangrama Simha (Babur'da Rānā Sangā) tarafından tam bir hezîmete uğratıldı. Bu sonuncusu, siyâsî sebeplerden dolayı ve insânî bir duygu sâikası ile, tahtını ona iâde etti. Sangrama'nın oğlu Ralānsē'ye karşı nankörlüğü, Muẓaffar II.'in oğlu Bahādur II. babasının tahtına çıktığı vakıt, bunun bir rakibini budalaca teşviki yüzünden, gazabına uğradığı Bahādur Şāh, Mālva'yı istilâ ve Māndū'yu zaptederek, Maḥmūd'u hapsetti. Maḥmūd, bir firar teşebbüsünden şüphelenen muhâfızları tarafından, 12 nisan 1531'de öldürüldü. Ḫalcî sülâlesi bu suretle Maḥmūd II. ile sona erdi ve Mālva bir müddet bir Gucarāt eyâleti olarak kaldı.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, taş-basma, 1832); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (Bibliotheca Indica series); 'Alī Samnānī, *Ẓafar al-vālihi bi Muẓaffar va Ālih* (arapça Gucarāt tarihi), nşr. Sir E. Denison Ross (Indian Texts Series).

(T. W. Haig.)

HALAÇ. ḪALAC (veya Ḳalaç), eski bir türk kabîlesinin adıdır. X. asırdan beri islâm kaynaklarında ismi geçen bu kabîle hakkındaki tetkikleri güçleştiren başlıca sebep, eski yazma metinlerde, çok defa noktasız olarak,

حلج şeklinde yazılan bu kelime ile, yine eski bir türk kabîlesinin adı olan Karluk kelimesinin arap alfabesi ile yazılmış şekli olan Ḫalluḫ (خلخ) kelimesi arasındaki benzeyiştir. Kaynaklarda tesâdüf olunan ve bâzan harekeli ve şeddeli olarak da yazılan خلخ ،خلخ ،خلج ve خلخ gibi şekillerin bu iki mühim türk kabîlesinden hângisini ifâde ettiğini isâbetle tâyin için, tarihî ve coğrâfî mülâhazaları dâimâ göz önünde bulundurmak icâp ettiği hâlde, şimdiye kadar bu mesele ile meşgûl olanların buna kâfi derecede riâyet etmemeleri bir takım yanlışlıklara sebep olmuştur.

1. Millî menkıbelere göre. Muhtelif kabîle adlarının halk etimolojisi ile izahını ihtivâ eden jenealojik türk menkıbelerinde Halaç (Ḳalaç) adına tesâdüf ediliyor. Maḥmūd Kāşġarī, oğuzlara türkmen [bk. madd.] denilmesinin sebebini izah için, zikrettiği bir menkıbede şu mâlûmatı vermektedir: İskender istilâsı karşısında türk hakanı Şu, ordusu ile berâber, şarka doğru çekildiği zaman, bütün tebeası da onu tâkip etmiş; yalnız 22 kişi ve bunların âileleri, yük hayvanı bulamadıkları için, yaya gitmek veya kalmak husûsunda tereddüde düşmüşler; bu sırada, âileleri ile berâber, iki kişi daha gelmiş. Bu 24 kişi aralarında meşveret etmişler; gelenler İskender'in, ordusu ile, geçip gideceğini ve kendilerinin pek âlâ burada kalabileceklerini söylemişler; diğerleri de bunlara: — „Kal, aç" — diye cevap vermişler; bundan dolayı bu iki adamın âilelerinden türeyenlere „Ḳalaç" denilmiş. İskender gelip, bunları ve hayvanlarındaki türk damgalarını görünce, farsça „türke benziyorlar" mânasına „türk mânend" demiş ve türkmen adı bundan kalmış. Maḥmūd Kāşġarī'nin verdiği mâlûmata göre, onun 22 kabîle olarak gösterdiği oğuzların dedeleri, işte bu 22 kişidir. Bu türkmenler esâsen 24 kabîle oldukları hâlde, Ḳalaç (Ḫalac) ismini alan bu iki kabîle diğerlerinden ayrıldıkları için, 22 kalmışlar. Bu menkıbeden istidlâl edilebilecek en mühim netice, Maḥmūd'un Ḫalaçları oğuzlar ile çok yakın akraba sayması ve fakat daha XI. asırda bile bunları birbirinden ayrılmış göstermesidir ki, bir az aşağıda izah edeceğimiz gibi, tarihî vâkıalara tamâmiyle uygundur. Muhtelif türk şûbelerinin coğrâfî sâhaları ve lehce husûsiyetleri hakkında yer-yer mâlûmat veren Maḥmūd Kāşġarī'nin Halaçlardan hemen hiç bahsetmemesi de, onların XI. asırda artık çoktan beri diğer oğuz ve türk şûbelerinden ayrılmış olduklarına bir delîldir. Türk kabîlelerine âit mâlûmatı ve bir takım menkıbeleri ihtivâ eden Gardîzî [b. bk.]'nin *Zayn al-aḫbār*'ındaki *Maʿārif-i turkān* bahsinde Halaçların adı geçmez (Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler hakkındaki kısmı 1928'de Berlin'de Muḥammed Nāẓim tarafından neşredilen bu mühim eserin W. Barthold ve Geza Kuun tarafından neşredilen *Maʿārif-i turkān* kısmı, eski coğrâfî eserlerden ve bilhassa nüshası şimdiye kadar ele geçmeyen Cayhānī'nin *Masālik va mamālik*'inden istifâde edilerek, vücûda getirilmiştir). Bundan 80 sene kadar sonra yazılmış olan (520=1126), müellifi mechûl *Mucmal al-tavārīḫ va 'l-ḳiṣaṣ*'ta da Halaçlardan bahsolunmaz (nşr. Malik al-şuʿarā' Bahār, Tahran, 1318 h.ş.).

Halaç (Ḳalaç) kabîle adının etimolojisi hakkında Maḥmūd Kāşġarī'nin verdiği mâlûmâta hemen-hemen muvâzî sayabileceğimiz bâzı rivâyetlere oğuzların efsânevî ceddi Oğuz Han hakkındaki meşhûr destanda da tesâdüf ediliyor. Uygur alfabesi ile yazılı bir şekli iptidâ Radloff ve sonra da Bang—Rahmetî tarafından neşrolunan (bu sonuncunun türk. trc. için bk. *Oğuz Kagan destanı*, İstanbul, 1936) bu destana göre, Oğuz ordusu ile yürürken, yolda duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirden büyük bir eve tesâdüf eder; bu kapısı kapalı evi açmak üzere, maiyetinden birini bırakarak, ona: — „Kal, aç" — emrini verir. Yine bu destanın az-çok değişik ve islâmî bir şeklini tesbit eden vezir Raşîd al-Dīn'in *Cāmiʿ al-tavārīḫ* (XIV. asır başlarında)'i ile ondan iktibaslarda bulunan muahhar eserlerde (msl. Yazıcı-zâde Ali'nin *Selçuknâme*'sinde, Abu 'l-Ġāzī Bahādur Ḫān'ın *Şecere-i türk*'ünde) ise, bu ismin etimolojisi başka suretle izah olunmaktadır; Oğuz Han İsfahan seferinden döndüğü sırada, yeni doğuran zevcesine gıda te'mini için, geride kalan ve orduya sonradan katılan bir adama kızarak, ona: — „Kal, aç"— demiş. Oğuz Han destanının uygur alfabesi ile yazılmış şekli ile Raşîd al-Dīn'deki islâmî şekil arasındaki başlıca fark, ilkinde „Ḳanġlı, Ḳıpçaḳ, Ḳarluḳ, Ḳalaç ve Uygur" isimlerinin iştikakı ile alâkalı menkıbelerden bahsolunduğu hâlde, ikinci şekilde bunlara ilâve olarak, „Ağaçeriler"'den de bahsedilmesidir. Dikkate şâyân olan diğer bir nokta da, Raşîd al-Dīn rivâyetinde Ḳalaç isminin Oğuz Han'ın İsfahan seferinden, Ḳarluḳ isminin de Gûr ve Garşistan seferinden dönüşünde verilmiş olmasıdır. Bu kitabın te'lifi sıralarında, aşağıda göstereceğimiz gibi, Fars sâhasında Halaçların; Gûr ve Garşistan'da da Karluklar [b. bk.]'ın mevcûdiyeti her hâlde bu hususta müessir olmuştur, denilebilir.

XVII. asırda yazdığı *Şecere-i türk*'ünde esâs itibarı ile Raşîd al-Dīn'deki şekli iktibâs eden Abu 'l-Ġāzī Bahādur Ḫān [b. bk.], Halaçlar hakkındaki parçaya küçük bir ilâve yaptığı gibi, türkmen an'anelerine âit olarak (1071=1660/1661'de) vücûda getirdiği *Şecere-i terâkime*'de bunu tekrarlamış ve buna Hindistan'daki Halaç hukümdarları hakkında bâzı şeyler ilâve etmiştir. Ġaffārī ve Müneccimbaşı gibi, acem ve türk müverrihlerinin, emîr Ḫusrav Dihlavī'nin *Miftāḥ al-futūḥ* adlı eserine dayanarak [bk. madd.], verdikleri mâlûmata uygun bir surette Hindistan'daki Halaçları Bengâle fâtihi Muḥammed Baḫtyār (1202—1205) ile başlatan ve bu hâkimiyetin 54 sene sürdüğünü kaydeden Abu 'l-Ġāzī, öyle görünüyor ki, Ġaffārī'den istifâde etmiş, fakat Dehli ve Mālva'daki Halaç sülâlelerinden habersiz kalmıştır (Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, 1927, s. 465; Baḫtyār ve halefleri hakkında bk. *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, s. 146—164). Fakat XVII. asırda Halaçların Mâverâünnehr'de bulunup, Aymaklara iltihâk ettikleri, Horasan ve İran'da da çagatay kabîlelerine katıldıkları hakkındaki ifâdesi ehemmiyetsiz değildir (*Tumanskiy tercümesi*, s. 21—24; bu tercüme tamâmiyle itimada şâyân olmamakla berâber, beş — on sene evvel neşredilen fotokopi çok fena bir nüshaya dayandığından, istifâde edilecek mâhiyette sayılamaz). *Şecere-i türk*'ün Desmaison tarafından yapılan tenkitsiz ve bozuk tab'ında ve onun tercümesinde, Halaçların Horasan ve Irak'ta mevcûdiyetlerinden bahsolunarak, çagatay kabîlelerine katıldıkları hiç zikrolunmayor ki, buradaki Irak'ın İran olacağı kolayca tahmin olunabilir.

II. Tarihî kaynaklara göre. Daha ilk islâm coğrafyacılarının eserlerinde v.b. bâzı islâmî kaynaklarda, eski bir türk kabîlesi olarak, Halaç ismine rastlanır. Abū ʿAbd Allāh Muḥammed al-Ḫvārizmī, X. asrın ikinci yarısında yazdığı *Mafātīḥ al-ʿulūm*'unda, Hayāṭila — yâni Eftalitler — 'den bahsederken, „Tuharistan'daki Halaç ve Kencine'lerin bunların bakiyelerinden olduğunu" kaydeder (nşr. van Vloten, 1895, s. 119 v.d.). İṣṭaḫrī, yine o asrın ilk yarısına âit olan eserinde, bugünkü Efganistan'ın cenûbunda Hindistan ile Sicistan arasında, Halaçların eskiden beri yaşamakta olduğunu ve bunların, şekil ve şemâil, kıyâfet ve lisan bakımlarından, türk olduklarını söyler (İbn Ḥavḳal aynı mâlûmatı tekrar eder: s. 302, nşr. de Goeje, s. 254). Z. V. Togan, İṣṭaḫrī'nin farsça bir tercümesine istinâden „Ḳuhistān vilâyetinde Ṭabasīn, Ḳāyin ve Nīşāpūr şehirleri arasındaki çöllerde, Kürt, Halaç v.b. koyun besleyen kavimlerin yaşadığını" zikrederse de (*Umumî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, I, 169), bunun mütercim tarafından, kendi devrindeki vaziyet göz önünde tutularak, yapılmış bir ilâve olması hiç de uzak bir ihtimâl değildir. İbn Ḫurdaẕbeh (s. 28, 31)'in Halaçlar hakkında verdiği mâlûmat Halaçların Ceyhun nehrinin garp tarafında yaşadıklarını gösterebilir. Nitekim X. asrın ilk kısmına âit diğer bir kaynakta oğuzlar ile — yâni bir kısım oğuzlar ile — خرلخ'ların Garş, Büst ve Sicistan'da bulundukları zikredilir ki (Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab*, III, 254), bunların Karluklar ve yahut Kalaçlar olduğu meydandadır [bk. mad. KARLUK]. X. asır sonlarında yazılan *Ḥudūd al-ʿālam* adlı coğrâfî eserde, Gazne ve havâlisinde, Belh, Tuharistan, Büst ve Güzkânân'da zengin koyun sürülerine mâlik bir çok Halaç aşîretlerinin yaşadıkları zikredilir (Barthold'un mukaddimesi ile neşredilen fotokopi, Leningrad, 1930, 22^b; bu nüshadan alınarak, Tahran'da Sayyid Calāl Ṭahrānī tarafından yapılan tabı, s. 64). Metinde خلج şeklinde yazılan bu ismin, Halaç olarak kabûl edilmesi lâzımdır ki, Minorsky de tercümesinde pek haklı olarak aynı surette hareket etmiştir (bk. BİBLİYOGRAFYA).

Her ne olursa-olsun, bütün bunlardan şu neticeyi çıkarmak mümkündür ki, Halaçların mühim bir kütlesi, X. asırdan çok daha evvel, Ceyhun nehrinin garbına ve cenûbuna geçerek, bugünkü İran'ın şark ve Efganistan'ın cenûp kısımlarında yaşamışlardır. Z. V. Togan'ın, Gardîzî'deki bir kayda dayanarak, bunların Sâmânîler zamanında Merv civarında yaşadıklarını söylemesi, metnin sarâhati karşısında kabûl olunamaz (*ayn. esr.*, s. 69); çünkü Gardîzî'de sâdece Merv civarındaki büyük bir köy adı olarak حرلخ kelimesine tesâdüf olunmakta ve buraya mensûp bir İran dehkanının Yazdgird âilesine mensûbiyeti zikredilmektedir (*Zayn al-aḫbār*, s. 27). Mamafih Sâsânîlerin son zamanlarında onlar ile münâsebette bulunan türkler arasında ve Eftalitler siyâsî hey'eti içinde bilhassa Halaçların mevcûdiyeti muhakkaktır. Bunu göz önünde tutan Marquart VI. asra âit süryânî ve Bizans kaynaklarında adı geçen Ḫvls ve Ḫaliataiların Ḫolas yâni Ḫolaclar olduğunu iddia etmekte ve bâzı yazmalarda Halac isminin harekeli olarak Holac şeklinde gösterilmesini ileri sürerek, bu kabîle adının eski şeklini Ḫolac gibi kabûl etmek istemektedir (bk. Marquart, *Ērānşahr*, Berlin, 1901, s. 251 v.d.; ayn. mll., *Festschrift Sachau*, s. 258, not 1; ayn. mll., *Festschrift Hirth*, s. 298, not 5). Burada Eftalitler devleti içinde türk unsurları bulunup-bulunmadığı ve Halaçların da bu siyâsî hey'ete dâhil olup-olmadıkları hakkında tafsilâta girişmemekle berâber, Marquart tarafından ileri sürülen bu faraziyenin büs-bütün esâssız ve hayâlî olmadığını da belirtmek isteriz (ayrıca bk. Fuad Köprülü, *Türk halk edebiyatı ansiklopedisi*, mad. ABDAL).

İslâm orduları İran içlerine ve şimâlî Hindistan'a doğru ilerledikçe, daha Emeyîler zamanından

başlayarak, Halaç türkleri ile karşılaştılar. Emevî hukümdarı Marvân zamanında Sîstân vâliliğine tâyin edilen ʿAbd al-ʿAzîz b. ʿAbd Allâh, Büst ve Kâbil'in yerli hukümdarına karşı yaptığı seferde (64 = 683/684), onun ordusunda türklere tesâdüf etmişti (*Târîḫ-i Sîstân*, nşr. Malik al-Şuʿarâ' Bahâr, Tahran, 1314 h.ş., s. 105 v.d.). Bu hukümdarın Abbâsîler devrinde onların Sîstân vâlisine, harâc olarak, develer ve türk çadırları gönderdiğini biliyoruz (Balâẕurî, *Futûḥ al-Buldân*, Mısır, s. 408; *Târîḫ-i Sîstân*, s. 144). Hârûn al-Raşîd zamanında onun Sîstân âmiri ʿOsmân'ın gönderdiği bir kuvvet, Ruḫḫad (*Ruḫḫac*)'da toplanan türkler ile harp ederek, onları mağlûp etmişti (*ayn. esr.*, s. 152). Bundan 7 sene sonra, Yazîd b. Carîr'in vâliliği esnâsında islâm ordusu Ruḫḫad'da tekrar türkler ile harp ederek, zafer kazanmıştı (*ayn. esr.*, s. 154). 256 (870)'da Saffârîler müessisi Yaʿḳûb'un yine bu sâhalarda Kâbil yerli hukümdarına karşı bir seferinde, Ruḫḫad'dan Sîstân'a dönerken yolda bir çok Halaçları ve türkleri öldürerek, sürülerini zaptettiğini biliyoruz (*ayn. esr.*, s. 214). Yaʿḳûb'un kendilerine karşı zafer kazandığı türklerin Halaçlar olduğunu gösteren bu kayıt, İbn al-Aşîr'in de onun Halaçlara karşı zaferinden bahsetmesi ile (VII, 171) tamâmiyle teeyyüt etmekte ve hicretin ilk asrından beri islâm ordularının bu sâhada karşılaştıkları türklerin başlıca Halaçlar olduğunu anlatarak, yukarıdaki izahâtımızı kuvvetlendirmektedir. Yaʿḳûb'un kölesi olup, sonradan Saffârîlere ihânet eden Sübkerî (kelimenin okunuş tarzı şüphelidir) Halaçlardan idi.

Cenûbî Efganistan'daki bu türk-halaçlara Sâmânîler zamanında da tesâdüf ediyoruz. Cürcân'daki Ferigûnlar âilesinin askerî kuvvetleri arasında Halaçlar bulunduğu gibi, Büst'te de oradaki türklerin yânî Halaçların reisi olarak, Kara-Tigin, Baytuz ve Toġan gibi şahsiyetler de mâlûmdur (*Târîḫ-i Sîstân*, Gardîzî, ʿUtbî ve İbn al-Aşîr gibi kaynaklarda). Nizâm al-Mulk'ün ifâdesine göre, Alp Tigin'in Horasan spehsâlârlığı esnâsında ona vergi veren Halaç ve Türkmenlerin cenûbî Efganistan Halaçları mı, yoksa Horasan'daki diğer bir Halaç zümresi mi olduğu hakkında kat'î bir şey söylemek kabil değildir (*Siyâsatnâma*, nşr. Ḫalḫâlî, Tahran, 1310 h.ş., 28. bab, s. 76; nşr. Schefer, bâb 27, s. 96. — Schefer kitabın fransızca tercümesinde bu Halaçları arap sanmaktadır). Maḥmûd Ġaznavî'nin babası Sebüktegin (yahut son zamanlarda ileri sürülen şekli ile Sübektegin: Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 145) daha İsḥâḳ b. Alp-Tigin zamanında onların bir isyanını bastırmış (Şabankâraʾî, *Macmaʿ al-ansâb*'dan naklen, *Macalla-i mihr*, III, nr. 7, s. 678), Gazne'de idâreyi eline aldıktan sonra da, Halaçlar onun idâresine geçmişler ve orduda mühim bir unsur olmuşlardı. 385 (995)'te onun ve oğlu Maḥmûd'un Sâmânî emîrlerine karşı mücâdelelerinde, Gazneliler ordusuna katılmak için, Halaç türklerine de haber gönderdiklerini biliyoruz (Gardîzî, *Zayn al-aḫbâr*, s. 56'da zikredilen خلج türkleri, nâşirin tahmin ettiği gibi, خلخ yânî Karluklar değil, خلج Halaçlardır; nitekim bu hâdiseyi hikâye eden müverrih Bayhaḳî de ordudaki hindlilerden ve Halaçlardan bahseder. *Târîḫ-i Bayhaḳî*, nşr. Saʿîd Nafîsî, I, 337). ʿUtbî, ilk Hindistan fütûhatından sonra, cenûbî Efganistan sahrâlarında yaşayan Efgan ve Halaçların Gazneliler ordusunun iki mühim unsurunu teşkil ettiğini yazar (bk. trc. Carbâdḳânî, s. 42 v.d.). Maḥmûd Ġaznavî'nin İlek Han ve Kadır Han'a karşı harplerinde Gazne havâlisindeki Halaçlardan asker topladığını (*ayn. esr.*, s. 294) ve Gazneliler ordusunun türk, halaç, hind, efgan ve oğuz unsurlarından olduğunu (*ayn. esr.*, s. 297; ʿUtbî'nin asıl arapça metninin matbû nüshasında (II, 78), Guz yerine, Gazne yazarsa da bunun yanlışlık olduğu tahmin olunabilir) biliyoruz. Sultan Masʿûd Selçuklulara karşı muvaffakiyetsizliklere uğradığı sıralarda, Halaçlar da isyan etmişlerdi; sultan 19 muharrem 432'de Bû ʿAlî Kotvâl'i Gazne'den bir ordu ile gönderip, bu meseleyi kolayca halle muvaffak oldu (*Târîḫ-i Bayhaḳî*, Tahran, taş-basma, s. 656, 660; bu son yerde خلج = Hâlac yerine, yanlışlıkla خلخ = Balḫ yazılmıştır). Bu askerin rebiyülevvel başlarında Gazne'ye dönmesi, isyanın kolaylıkla ve gâliba sulhan bastırıldığını ve Halaçların da Gazne'ye pek uzak olmayan yerlerde yaşadıklarını anlatmaktadır.

Gazneliler devrinde Hindistan seferlerine iştirâk ederek, orada iktâlar (askerî timarlar) elde edip, mühim kütleler hâlinde yerleşen Halaçlar sonradan Gûrlular sülâlesine mensûp sultanların hizmetine girdiler. Sultan Sancar'ın Gûrlu hukümdarı ʿAlâʾ al-Dîn'i esir etmesi ile biten harpte, ʿAlâʾ al-Dîn'in ordusunda Halaçların bulunduğunu bildiğimiz gibi (*Ṭabaḳât-i Nâṣirî*, s. 60), XII. asrın sonlarında tahta çıkan Gûr hukümdarlarının Halaçlara ve büyük Halaç emîrlerine istinât ettikleri de mâlûmdur (*ayn. esr.*, s. 89, 94); bunlar bilhassa Germsîr sâhasında büyük bir nufûz ve kuvvete sâhip idiler. Bengâle fâtihi Baḫtyâr Ḫalâcî ile halefleri, bu Germsîr Halaç beylerinden olduklarından, yanlarında mühim Halaç kuvvetleri toplanmıştı (*ayn. esr.*, s. 146 v.d). Gûrluların inkırâzından ve Dehli-türk sultanlığının kuruluşundan sonra bile, Bengâle'de Halaçların ehemmiyeti azalmamıştı; 616'da burada Bilge Melik Halacî'nin isyan hareketi, ertesi yıl bastırılabilmişti (*ayn. esr.*, s. 174, 237). Mamafih Dehli-türk sultanlığı zamanında halaç meliklerinin — yânî büyük emîrlerinin — nufûz ve ehemmiyeti dâimâ artmış, devletin büyük mevkileri ellerine geçmiştir (*ayn. esr.*, s. 280, 321). Daha Ḳuṭb al-Dîn Aybeg (bk. mad. AYBEG) Gûrlu sultanlarına tâbi iken, Hindistan'daki ordusunda, türkler, gûrlular, horasanlılar, hindliler ile birlikte, Halaçlar da mevcût idi. Onun muâsır müverrihi Faḫr al-Dîn Mubârakşâh'ın ordudaki unsurlar arasında bunları ayrıca sayması, ehemmiyetlerine bir delîl sayılabilir (*Târîḫ-i Faḫr al-Dîn Mubârakşâh*, nşr. Denison Ross, London, 1927, s. 32 v.d.). Cengiz istilâsı, cenûbî Efganistan'da kalan Halaçların da Hindistan'a geçmeleri husûsunda şüphesiz büyük bir âmil olmuştur. Fîrûzşâh Ḫalacî [b. bk.] ile başlayıp, ʿAlâʾ al-Dîn Ḫalacî [b. bk.] ile son haddine yükselen Halaçlar devri, pek uzun sürmemekle berâber, Dehli sultanlığının parlak bir safhasıdır; bir asır kadar süren Mâlva'daki Halaçlar sülâlesi de (1436—1531) unutulmamalıdır. Mamafih Dehli tahtına Halaçların geçmesi, diğer türk emîrleri ve umûmiyetle halk arasında büyük infiâllere sebep olmuştu (Baranî, *Târîḫ-i Fîrûzşâhî*, s. 172, 173). Halaç emîrleri arasında, *bilge* ve *yuġruş* gibi, islâmiyetten evvelki devirlere âit türk unvanlarının muhâfaza edilmiş olması çok dikkate şâyândır (bu *yuġruş* unvanı hakkında bk. Fuad Köprülü, *Zur Kenntniss der altürkischen Titulatur, Körösi Csoma Archivum*, 1938, s. 337—341. — Bu makalenin türkçesi için bk. *Türk hukuk ve iktisat mecmuası*, II); Hindistan sâhasındaki Halaçlar hakkındaki bu izahattan sonra Efganistan'da kalan Halaçlar hakkındaki bilgilerimizi hulâsa edelim: Gûrlular devleti Ḫvârizmşâh Muḥammed tarafından yıkılarak, Ḫvârizmşâhlar imparatorluğuna katıldıktan sonra, Halaçlar da onun hâkimiyeti altına girdiler. Malik Nâṣir al-Dîn Ḳabâca zamanında, 1217'de Ḫvârizmşâhlara tâbi bir Halaç kuvveti, Melik Han Halaç kumandasında olarak, Sind'e girmiş ise de, Nâṣir al-Dîn onları mağlûp ve kumandanlarını da katletmiştir (*Ṭabaḳât-i Nâṣirî*, s. 143). Muḥammed Ḫvârizmşâh'ın, moğullara karşı koymak için, topladığı kuvvetler arasında Halaçların da mevcûdiyetini, Semerkand'daki kıt'alar arasında türk, gûrlu, tâcik ve karluklardan başka, Halaçların da bulunduğunu söyleyen Cuzcânî'nin ifâdesinden öğreniyoruz (*ayn. esr.*, s. 340). Moğullar Merv şehrini zaptettikleri zaman, orada da Gaznevî Halaçları yânî Gazne havâlisinde yaşayan Halaçlar ile Eftalitler bulunuyordu (*Cuvâynî, Cihânguşâ*, I, 132). İlk moğul muzafferiyetlerini ve Sultan Muḥammed'in firârını tâkip eden buhranlı zamanlarda, Horasan ve Mâverâünnehr'den kaçıp gelen Halaç ve Türkmenler, Peşâver'de Malik Sayf al-Dîn Uġraḳ maiyetinde toplanmışlardı. Ḫvârizmşâhların Gazne'deki vâli ve kumandanı ve Kanklı kabîlesinin reisi Amîn Malîk de, ordusu ile birlikte, Hindistan'a doğru çekilmişti. Sultan Calâl al-Dîn Ḫvârizmşâh bu sırada Gazne'ye gelince, sâir gûrlu emîrler gibi, onlar da Gazne'ye geldiler. İşte Calâl al-Dîn, başına toplanan bu kuvvet ile, 1221'de Parvân'da moğul ordusunu mağlûp etti. Kanklı reisi sağ kola ve Halaç reisi de sol kola kumanda ediyordu ve harbin kazanılmasında başlıca âmil Halaçlar olmuştu. Fakat ganîmet olarak alınan bir at yüzünden, bu iki kumandan arasında bir ihtilâf çıktı ve haksız yere tecâvüze uğrayan Sayf al-Dîn Uġraḳ, o gece askerini alarak, Calâl al-Dîn ordusundan ayrıldı; onunla berâber diğer melikler de „halaç, gûr ve türkmenlerden" mürekkep maiyetleri ile çekilip, Peşâver'e gittiler. Lâkin 5—6 bin hânelik bir Halaç aşîretinin reisi olan Nûḥ Cândâr ile Sayf al-Dîn Uġraḳ arasındaki eski bir münâferetten dolayı, bunlar arasında kanlı bir mücâdele oldu. Bu sırada bir moğul kuvvetinin de hücûmuna uğrayan bu Halaçlar, Parvân zaferini tâkip eden iki üç ay içinde, tamâmiyle imhâ edildiler (Nasavî, *Sîra al-Sulṭân Calâl al-Dîn*, arapça metin, s. 80—84; trc. Houdas, s. 134—140; *Ṭabaḳât-i Nâṣirî*, s. 349; mamafih bu hususta en etraflı mâlûmat için bk. Cuvaynî, *Cihânguşâ*, II, 135—139 ve 192—198). Nasavî'nin, yanlış olarak, Bagrak şeklinde yazmakla berâber, Halaçlardan olduğunu kaydettiği (İbn al-Aşîr de bunu te'yit eder; XII, 259) Sayf al-Dîn Uġraḳ, her hâlde Halaçların bir kabîlesi olan Uġraḳlardan olmalıdır; Barthold'un Agrâk (*Turkestan*, ingl. trc., s. 440) ve Minorsky'nin Igrak (bibliyografyada adı geçen Halaçlara âit makalesi, s. 132) şekillerinde tesbit ettikleri bu Yuġraḳ veya Uġraḳ kabîlesinin cengâver bir kabîle olduğu, Cuzcânî ve Cuvaynî'nin ifâdelerinden anlaşılıyor. Maḥmûd Kâşġarî'nin „Ḳara-Yıġaç sâkinlerinden bir türk tâifesi" diye gösterdiği (*Dîvân luġât al-turk*, I, 108) bu kabîlenin XII. asırda Halaç kabîleleri arasında bulunduğu anlaşılıyor (bk. bir de *Târîḫ-i Faḫr al-Dîn Mubârakşâh*, G. Clauson tarafından yapılan kabîleler cetveli, XIV; Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 143, 147, 148, 161).

Halaçların cenûbî Efganistan ve Hindistan'daki tarihî faâliyetlerini bu suretle belirttikten sonra, şimdi de Horasan ve İran'a gelen diğer Halaç zümreleri hakkında elde edebildiğimiz dağınık mâlûmatı tesbite çalışalım. İbn al-Aşîr 396—397 (1005—1006)'de İlek Han'ın Horasan'a

yürüyüşünü anlatırken, Merv civarındaki Halaç ve Oğuzların Maḥmūd Ġaznavī'ye tarafdarlık ettiklerini söyler (İbn al-Aṯīr'den naklen Kisrav-i Tabrīzī, *Şahryārān-i gumnām*, Tahran, 1308, II, 59). Bunların her hâlde Sâmânîler zamanında buralarda bulunmuş oldukları tahmin olunabilir. Büyük Selçuklular zamanında 577 (1181)'de Fars hâkimi atabey Muḥammed'in Kirman'a Turan Şāh üzerine hareketinde atabey Zengī'nin onun maiyetine verdiği ordunun kumandanı Tāc al-Dīn, Halaçlardan idi (Muḥammed b. İbrāhīm, *Tārīḫ-i Salcuḳiyān-i Kirmān*, nşr. Houtsma, s. 101). Mamafih bu adamın aslen Halaçlara mensûp bir saray kölesi mi, yoksa o havâlide yaşayan bir Halaç kabîlesinin reisi mi olduğunu kestirmek kabil değildir. Daha Abbâsîler zamanında, türk kölelerden müteşekkil askerî kıt'alar arasında, Halaçlara ve onlardan yetişmiş emîrlere tesâdüf olunduğu mâlûmdur; mamafih İbn al-Aṯīr'in yukarıki kaydı gibi, bâzı nâdir kayıtlar bir tarafa bırakılırsa, şimdilik, Gazneliler ve hattâ Selçuklular zamanında Horasan ve İran içlerinde Halaçların yerleştiğine dâir sarih tarihî vesîkalar yok gibidir. Dikkate şâyân olan diğer bir nokta, Gaznelilerin ve Selçukluların ordularında türk kölelerinden mürekkep hassa kuvvetleri arasında Halaçların bulunduğuna âit hemen hiç bir kayda tesâdüf edilmemesidir; hâlbuki tarihî ve bilhassa edebî kaynaklar sâyesinde, bu hususta oldukça sarih mâlûmatımız vardır (Fuad Köprülü, *Gazneli saray ve ordularındaki türk kölelerinin etnik menşe'leri*, *Belleten*, 1944, sayı 31, s. 444—452; ayrıca bk. ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşe'i meseleleri*, *Belleten*, 1943, sayı 28). İşte bütün bunlara dayanarak, cenûbî Efganistan ve şimâlî Hindistan'da olduğu gibi, İran sâhasında da Halaçların göçebe kabîle heyetleri hâlinde yaşadıklarını ve kendi reislerinin maiyetinde husûsî kıt'alar hâlinde, tâbi oldukları devletin ordularında hizmet ettiklerini söyleyebiliriz ki, yukarıda verdiğimiz izahat da bunu te'yit eder.

Tarihî kaynakların XI.—XIII. asırlarda bir kısım Halaçların İran'a yerleşip-yerleşmedikleri hakkındaki bu sükûtuna rağmen, aşağıda göstereceğimiz gibi, gerek yer adları tetkikleri ve gerek XIV. asırdan başlayarak, tesâdüf ettiğimiz kayıtlar, bâzı Halaç zümrelerinin orta ve garbî İran'a, şimâlî Azerbaycan (Arrān)'a ve hattâ Anadolu'ya gelip, yerleştiklerini, kât'î olarak, göstermektedir. Umûmiyetle türk kabîlelerinin XI. asırdan başlayarak, XIV. asra kadar garba doğru göçme ve yerleşme hareketlerini bu devirlerin umûmî tarihî şartları içinde tetkik edince, bu Halaç zümrelerinin daha ilk Selçuklular devrinde Anadolu'ya geldiklerini kabûl edebiliriz. Bugün İran'da gördüğümüz Halaç bakiyeleri ise, moğul istilâsının doğurduğu muhâceret hareketlerinin bir neticesi olarak, cenûbî Efganistan ve Horasan'dan gelmiş olsa gerektir. Msl. 706 (1306/1307)'da İlhanlı kumandanı emîr Bucay'ın Herat muhâsarasında, şehri muhâfaza eden kuvvetler arasında gürlular ve sencerîler ile berâber, Halaçları gördüğümüz gibi, Bucay'ın maiyetine gelen ve iktâları Merv, Saraḫs ve Bādġīs civarlarında bulunan *malik* unvanlı büyük kabîle reislerinin de, daha Gazneliler ve Selçuklular devrinde oralarda yaşayan Türkmen ve Halaç reisleri olduğu kuvvetle tahmin olunabilir (*Rawżat al-ṣafā*, V, 182). 717 (1317)'de şehzâde Yasavur'un Sultan Abū Sa'īd'e karşı isyanında, sultana sâdık kalan Herat meliki Ġiyāṯ al-Dīn Kert'in ordusunda da Halaçlar bulunuyordu (Ḥāfiẓ Abrū, *Ẕayl-i Cāmī' al-tavārīḫ-i Raşīdī*, nşr. Bayānī, Tahran, 1317, s. 107). 777 (1375)'de, sultan Ḥusayn b. Uvays Calāyirī devrinde, maiyetinde kuvvetli bir askerî kıt'a bulunan emîr Ahmed Halaç da, bu esnâda garbî İran'a hicret etmiş bir Halaç kabîlesinin reisi idi (*ayn. esr.*, V, 235). Bunların Timur devrinde Sava, Ḳumm ve Kāşān havâlisinde yaşadığını bildiğimiz Halaçlar olması kuvvetle muhtemeldir (Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafarnāma*, II, 573). XIV. asrın ilk yarısında Şiraz'da büyük bir şöhret kazanmış olan 'Ubayd Zākānī (ölm. 772 = 1370)'nin, kürtler ve türkmenler ile berâber, Halaçları „çöllerde ve dağlarda yaşayan insan şeklinde vahşî hayvanlar" olarak tasvir etmesi (H. Ferté, *Laṭā'if-i 'Ubayd-i Zākānī*, İstanbul, 1302, s. 51), bunların iptidâî bir göçebe hayatı sürmelerinden ve cengâverliklerinden dolayıdır ve bu Halaçlar, hiç şüphesiz, Sāva, Ḳumm ve Kāşān civarındaki Halaçlardır (Zākānī'nin bunlar hakkındaki telâkkîsinin İran'da hâlâ devam ettiğini, „eşek dilini Halaç anlar" mânasında, bir darb-ı meselin mevcûdiyeti göstermektedir; Dihḫudā, *Amṯāl u ḥikam*, II, 892).

1636—1638'de İran'a seyahat ederek, çok mühim bir de seyahatnâme yazmış olan Olearius, Mogan'daki türk aşiretleri arasında Halaçların da bulunduğu zikreder (bk. frns. trc., Paris, 1656, s. 448). Bunlar, büyük bir ihtimâl ile, bu bahsettiğimiz Sāva havâlisi Halaçlarından ayrılıp, Mogan'a gelmiş bir Halaç zümresi olsa gerektir. Fakat bunlar hakkında, ne daha evvelki ve ne de daha sonraki kaynaklarda, hiç bir mâlûmata tesâdüf etmiyoruz. Yalnız XVIII. asrın ikinci yarısında, 1161 (1748)'de, „Halaç cemâati sergerdeleri"nden (Abu 'l-Ḥasan Gulistāna, *Muʿmal al-tavārīḫ pas az Nādir*, nşr. Oskar Mann, Leiden, 1896, s. 46; bu neşir tamam değildir ve nşr. Mudarris Raẓavī, s. 37) ve 1198'de de „Sāva'deki Halaç illeri"nden (Mīrzā Muḥammed Ṣādiḳ, *Tārīḫ-i gītī-guşā*, nşr. Sa'īd Nafīsī, Tahran, 1317, s. 263) bahsolunmaktadır ki, bu suretle XIV. asırdan beri bunların Sāva ve havâlisinde yaşamakta devam ettikleri anlaşılıyor.

III. Bugünkü İran Halaçları. Bugün İran'da toplu bir hâlde Ḳumm eyâletinde, Ḳumm şehrinin cenûb-i garbîsinde, yaşayan ve hâlâ türkçe konuşan Halaçlar, idârî bakımdan, 77 kariyeye ayrılmış olup, nüfusları 17.500'dür; bu eyâletin altı bölüğünden birini teşkil eden bu sâhaya Halacistan derler. Eskiden beri büyük Kaşḳā'ī [b. bk.] ilinin bir parçasını teşkil eden bu Halaçlar hakkında son yıllarda çıkan İran coğrafya kitaplarında bir az mâlûmat vardır (Sulṭān Aḥmed, *Coġrafyā-i Īrān*, s. 222; Mas'ūd Kayhān, *Coġrafyā-i mufaṣṣal-i Īrān*, I, 135; II, 83, 386, 394—396). *Fārsnāma-i Nāṣirī*'de Fars eyâletinde yaşayan muhtelif illerden bahsolunurken, bu Halaçların reisleri hakkında da mâlûmat verilmektedir. Buna göre bundan bir buçuk asır kadar evvel, Halaçlar iki ayrı âilenin idâresi altında bulunuyor imiş; birinci zümrenin reisleri, sırası ile, Ḥācī 'Alī Ḳulī Beg, Mūsā Beg, Ḥācī İsmā'īl Beg velī ikinci zümrenin reisleri ise, Mahdī Beg, Mīrzā Ḳāsim Ḫān (ölm. 1280 = 1863), Ḥācī 'Abbās Ḳulī Ḫān, Muḥammed Ca'far Ḫān, Muḥammed Hādī Ḫān'dır (Ḥasan Fasā'ī, *Farsnāma-i Nāṣirī*, 1313, I, 284; II, 244 v.d., 331). Bu hususta Abbot (*JRGS*, XXV, 2) ve H. Schindler (*Eastern persian Irak*, 1896, 129) ve en sonra da V. Minorsky (bibliyografya kısmında adı geçen makalesinde), etraflı mâlûmat vermişlerse de *Fārsnāma-i Nāṣirī*'den istifâde etmemişlerdir. Zayn al-'Ābidīn Şirvānī (*Bustān al-sayāḥa*, Tahran, 1215, s. 273) Halaçların Fars, Irak (Irak-ı Acem), Horasan, Kâbil ve Turan (orta Asya)'da yaşadıklarını, ekseriyetin şi'î ve bir kısmının da hanefî olduğunu söyleyerek, menşe'lerine dâir, Raşīd al-Dīn ve Abu 'l-Ġāzī'den naklen, bir az mâlûmat verir.

IV. Diger Halaç bakiyeleri. Uzun asırlar asnâsında türlü mâceralar geçiren sâir bir çok türk kabîleleri gibi, Halaçlar da muhtelif zümrelere bölünerek, kâh yabancı muhitlerde kesif yerli halk arasında erimişler ve ana dillerini unutarak, temessül etmişler, kâh oturdukları yerlere isimlerini vererek, kabîle hâtıralarını ve adlarını unutmuşlar, bâzan daha kuvvetli ve kalabalık kabîle heyetleri içine, isimlerini muhâfaza ederek, katılmışlardır. Özbek [b. bk.] heyeti içindeki Galaçi (Halacı, Halaç)'ler ile (G. Jarring, *On the distribution of Turk tribes in Afganistan*, Lund, 1939, s. 53) Hazer ötesi türkmenleri arasındaki Afşarlara [b. bk.] katılmış olan Halaçları (Tumanskiy, *Ot Kaspiyskago morya*, Petersburg, 1896, s. 120), bu dağılıp-parçalanma hâdisesine bir misâl olarak, zikredebiliriz.

V. Halaç yer adları. Bugün türklerin yaşadıkları sâhalarda hâlâ tesâdüf olunan Halaç isimli köyler, sâir türk kabîle adlarını taşıyan köyler gibi, zamanını kat'î surette tesbit kabil olmayan bir devirde, buralara Halaçların iskân edilmiş olduğunu göstermek bakımından, çok ehemmiyetlidir. Urmiye gölü civarında Halaç adını taşıyan bâzı köylerin mevcûdiyetini biliyoruz ki, Brugsch vaktiyle buralarda topladığı bir takım lisânî mâlzeme ile şimâlî Suriye Abdallarına âit bâzı kelimeler arasında mukayeseler yapmağa kalkışmış, hattâ von le Coq da buna dayanarak, Halaç isminin „Azerbaycan'da çingenelere verilen *ḳaracı* kelimesinden bozulmuş olması ihtimâlini" ileri sürmüştü (hiç bir esâsa dayanmayan bu iddianın tenkidi için bk. Fuad Köprülü, *Türk halk edebiyatı ansiklopedisi*, s. 45). Şimâlî Azerbaycan'ın Gök-Çay, Cevad ve Zengezûr kazalarında Halaç Halac, Kalaç, Halaç-Hanisli adlarını taşıyan 5 köy vardır (Bk. Mehmed Hasan Baharlı, *Azerbaycan*, Bâkû, 1921, s. 62).

Anadolu'da Halaç, Halaçlar ve Halaçlı adını taşıyan 16 köy vardır ve bunlar Antalya (Finike kazası), Afyon, Niğde (Bor kazası), Kütahya (Uşak kazası), Bolu (Gerede kazası), Balıkesir (Edremit kazası), Aydın (Çine kazası), Kastamonu, Çankırı, Zonguldak (Ereğli kazası), Yozgat, Ankara (Haymana kazası), Tokat (Reşâdiye kazası), Giresun (Tirebolu kazası), Kırşehir (Çiçek-Dağı kazası), İstanbul (Çatalca kazası)'dadır (bk. *Köylerimiz*, İstanbul, 1932). 1132'de Hamid sancağı mutasarrıfına yazılan bir hukümde Halaçlu kariyesinin adı geçmektedir (Ahmed Refik, *Anadolu'da türk aşiretleri*, s. 130). Bu son vesîka, bu yer adlarının eskiden beri mevcût olduğunu göstermek bakımından, mühimdir. Msl. Afşar gibi, büyük Oğuz şûbelerinin adını taşıyan köyler ile mukayese edilince, Halaçların Anadolu'ya daha mahdut mıkdarda geldikleri anlaşılıyor ise de, bu 16 köyün 16 vilâyete dağılmış olması dikkate değer mâhiyettedir. Çatalca civarındaki köyün belki de Timur istilâsından sonra buraya geçen bir Halaç zümresi tarafından kurulmuş olduğu düşünülebilir. Fakat umûmiyetle bu Halaçların moğulların Anadolu'da hâkimiyetlerinden evvel gelmiş olduklarını kabûl edebiliriz. Bütün bu köy adlarının Ḳalaç değil, Ḥala çadını taşımaları, bu son şeklin daha doğru olduğunu ve Ḳalaç şeklinin *ḳal + aç*

iştikakını uyduran müellifler tarafından tercih edildiğini göstermektedir. Kırım'da tesâdüf olunan Ḳalaç adlı bir köyün (Akçokraklı, *Kırım damgaları*, 1926, s. 7) bu son şekli taşıması, eğer bu tesbit tarzında bir yanlışlık yok ise, dikkate şâyândır ve belki de kelime başlarında *ḫ* sesini' 'ye tebdil eden Kırım şivesinin bu husûsiyetinden ileri gelmiştir.

VI. Halaçlar ve Gılzaylar. Efganistan'da bugün bir Efgan kabîlesi olarak Tarnak nehrinin yukarı vâdilerinde yaşayan ve tamâmiyle peştû dili ile konuşan Gılzay (Galzay, Gılzey)'lar ile Halaçların etnik münâsebeti meselesi eskiden beri çok âlimleri işgâl etmiştir. Halaçların bu sâhada daha eftalitler zamanından beri yaşadığını göz önünde tutan bâzı âlimler *ḫālāç* kelimesinin *ḫilac* ve *ḫilc* şekillerinde telâffuz olunarak, Hindistan'daki Halaç sülâle isminin, mahallî telâffuza göre, Ḫilcî şekline girdiğini ve *ġılzay* kelimesinin de *ḫilç+zay* yâni Kalaç-zâdeler, Halaç-oğulları mânasına geldiğini ileri sürmüşlerdir. H. G. Raverty ve Longworth Dames bu mütâleayı şiddetle reddediyorlar. Bu ikincisi, Gılzayların mühim nisbette türk kanı taşıdıklarını kabûl etmekle berâber, yine bu fikre muhâlif kalıyor. Hâlbuki T. W. Haig'in haklı mütâleası vechile, bir taraftan Gılzayların türk aslından oldukları an'anesini muhâfaza etmeleri, diğer taraftan Halaçların eski tarihî yurtlarında şimdi bunların yaşaması ve nihâyet Halaç türk isminin Gılzay şeklinde efganlaşmış olmasının, lisânî bakımdan, kolaylıkla kabûl edilebilecek bir mâhiyet arzetmesi, bu faraziyeyi tamâmiyle kuvvetlendirmektedir. Eğer bu nokta-i nazar kabûl edilmeyecek olursa, XIV. asırda dahi bu sâhalarda yaşadıklarını bildiğimiz Halaçların, (bunların başka bir sâhaya muhâceretlerine veya bir katl-i âma uğradıklarına dâir elde hiç bir mâlûmat bulunmamasına göre) nasıl ortadan kaybolduklarını tam bir muammâ hâlini alır [bk. madd. EFGANİSTAN, GILZEY]. Ancak bu hususta şunu da ilâve edelim ki, T. W. Haig'in „Efganistan'da uzun asırlarca yaşayan Halaçların, XIII. asır sonlarından başlayarak, efganlı bir kavim gibi telâkki olunduğu" iddiası tamâmiyle yanlıştır ve tarihî vesîkaların şehâdeti bunun tam zıddını göstermektedir. Eski vekayinâmelerde Halaçlar ile diğer türklerin — türkmen ve oğuzların — ayırt edilmesi, Halaçların efganlı telâkki edilmesinden değil, birbirinden ayrı birer ictimâî-siyâsî uzviyet olan muhtelif türk kabîlelerini kendi husûsî adları ile zikretmek ihtiyâcından ileri gelmiştir. Yukarıda Halaçların tarihi hakkında verdiğimiz izahat ile Gılzayların ancak son asırlarda bu isim altında meydana çıktıkları düşünülürse, mesele daha kolay anlaşılabilir. Eserini 1200—1220 (m. s.) yıllarında yazan Muḥammed b. Nacîb Bakrân'ın Halaçlar hakkında verdiği müphem mâlûmat, gerek muâsır ve gerek muahhar kaynakların verdikleri mâlûmat ile te'lif edilebilmek için, uzun te'villere ve tashihe muhtacdır (*Ḥudūd al-ʿālam*, trc. V. Minorsky, s. 348).

Hindistan'daki Halaç sülâlelerinden bahseden İschwari Prasad, V. Smith'in bunları efganlı addetmesini doğru bulmamakla berâber, Elliot (III, 135)'un Żiyā' al-Dīn Baranī'nin metnini lâyıkı ile anlamayarak, Fīrūzşāh Ḫalacī'yi türk saymamasındaki büyük hatâyı tebârüz ettiremiş ve Halaçların„ hâlis türk aslından sayılamayacaklarını" iddia etmiştir (bk. *L'Ind du XVIème siècle*, Paris, 1930, s. 215 v.d.). *Ṭabaḳāt-i Akbarī* ve *Tārīḫ-i Firişta* gibi, çok muahhar iltikat eserlerinin kıymetsiz mâlûmatı dışında, Halaçlar hakkında hiç bir bilgisi olmayan bu müellifin bu hususdaki şüpheli mütâlealarına ehemmiyet atfedilemeyeceği pek tabi'îdir.

Bibliyografya: Halaçların ilk devirleri hakkında Marquart tarafından yapılan ve makale içinde zikredilen tetkikler bir tarafa bırakılırsa, V. Minorsky'nin 1940'ta neşrettiği *The Turkish Dialect of the Khalaj* (*BEOS*, X, 2. kısım, s. 417—437) adlı güzel makalenin neşrine kadar, bu hususta umûmî bir tetkik yapılmış değildir. Bu son tetkik, müellifin İran Halaçları arasında topladığı bâzı dil mâlzemesinin neşri mâhiyetinde olmakla berâber, mevzua âit o zamana kadar yapılan tetkiklerden istifâde edilmiş ve ayrıca elde edilen yeni mâlzemeden de faydalanılmıştır. Müellif burada 1937'de neşrettiği *Ḥudūd al-ʿālam* (*GMNS*, XI) tercüme ve şerhinde Halaçlara âit verdiği mâlûmatı mühim nisbette zenginleştirmiştir. Barthold'un *EI*'ın Avrupa tab'ında neşredilen HALAÇ ve TÜRK maddelerinde, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927, s. 90)'inde, Türkmen tarihinde (rus. *Turkmeniya* mecmuasında, Leningrad, 1929, s. 8 v.d.) ve daha sâir bâzı eserlerde bu hususta verdiği mâlûmat çok sathî ve basittir. Reinaud'nun *Mémoire sur l'Inde* (s. 245)'de verdiği mâlûmâtın hiç bir kıymeti olmadığı gibi, E. Blochet'nin *İbn Abi 'l-fażā'il* (nşr. ve trc. I, 6)'deki izahatı da baştan-başa indî ve mânasızdır. Yukarıki makale mevcût tetkiklerin bir hulâsasından ibâret olmayıp, mevzua âit bir takım yanlış ve eksik noktaları tamamlayıcı mâhiyette olduğundan, kolayca kontrole imkân vermek için, bütün kaynaklar yerli-yerinde gösterilmiştir.

(M. Fuad Köprülü.)

ḪALAF b. ʿABD AL-MALİK. [Bk. İBN BAŞKUVAL.]

ḪALĀL. [Bk. HALÂL.]

HALÂL. ḪALĀL (a.), şer'an câiz olan; *ḥarām* [b. bk.]'ın zıddı.

ḪALAT. [Bk. HÂLET.]

ḪALCÎ. [Bk. HALAÇ.]

HALEB. ḪALAB (türkçe ve arapça eserlerde bir de ḪALAB AL-ŞAHBĀ' „beyaz Haleb", frns. ALEP, alm., ingl. ve ital. ALEPPO), Suriye'nin, Şam'dan sonra, en mühim şehridir. 38° 68′ 5″ şark tûlü ve 40° 12′ şimâl arzı arasında ve denizden 390 m. yükseklikte bulunan bu şehir, Suriye iç yaylasının şimâl-i garbî ucunda ve Torosların son tâlî sırtlarından çıkan Ḳuvayḳ (ortalama su verimi sâniyede 2—3 m³.) ırmağının kenarında kâindir. Etrafı tebeşirli bir ova ile çevrilmiştir. İklimi yarı-çöl tipindedir; suhûnet değişiklikleri arasında büyük farklar (kışın ortalama 5°—17°; yazın ortalama 20°—30°) göstermesi, yağmurlarının azlığı ve intizamsızlığı (yıllık ortalama 40—50 güne dağılmış olarak, 420 mm.) ile husûsiyet gösteren sert, fakat sağlam bir havası vardır.

Bu çorak memleketin başlıca gelir kaynakları buğday ve pamuk ziraati ve koyunculuktur; diğer taraftan da Haleb'in civar semtlerinde su kenarında bostanlar ve asırlardan beri bu şehrin hakikî bir husûsiyeti olarak yetiştirilen şam-fıstığı (*Pistacia vera, L.*) ağaçları vardır. Bu yerli mahsûller, Haleb ile komşu bölgeler arasında, bütün devirlerde, ticârî mübâdelelere olduğu kadar, şehirde de dokumacılık ve sabunculuk gibi, bugün hâlâ faâliyette bulunan sanâyî kollarının inkişâfına imkân vermiştir. Bundan başka Haleb, Şāmiya bozkırlarından koyun ile al-Cabbūl gölünden soda ve tuz getiren göçebe arapların da pazar yeridir.

Bir merkez olarak, Haleb'in ehemmiyeti islâmiyetten çok daha önceki devirlerden başlar: buranın dünyanın en eski şehirlerinden biri olduğunu ve bugün mâmûr ve meskûn olan yerlerden hiç birinin de onun kadar mâzisi ile öğünemeyeceğini söylersek, mübâlega etmiş olmayız.

Haleb, bugüne kadar taşıdığı ad ile (hitit. Ḫalap, Mısır dilinde Ḫrb, akad. Ḫallaba, Ḫalman ve Ḫalvan), tarih sahnesine ilk defa XX. (m. ö.) asırda çıkmış olup, bu kadar eski bir devirden daha önce de hâiz bulunduğu husûsî şartlardan dolayı, ardında çok uzun bir mâzi bırakmış olduğu red ve inkâr olunamaz. Öyle görülüyor ki, önce burada, tarih öncesinin karanlıkları arasında, tamâmiyle köy husûsiyetleri taşıyan bir teşekkül meydana gelmiş ve bu köy az zamanda mevkiinin nisbeten daha el-verişli oluşu ve bilhassa bugün hâlâ üstünde şehrin hisarının bulunduğu kayalık tepe sâyesinde, civarındaki diğer kasabalar üzerinde hâkimiyetini te'sis etmiştir. İşte bütün şimâlî Suriye'de pek kuvvetli bir müdâfaa mevzii olan ve kolayca tahkim edilebilen bu hisar sâyesindedir ki, buraların hâkimleri komşularına üstünlüklerini tanıtmışlar ve hattâ XX. (m. ö.) asra doğru Anadolu hititleri ile münâsebete girmiş olan büyük kırallığı kurabilmişlerdir.

İki devletin münâsebetleri ilkin dostça olmuştu; fakat XIX. (m. ö.) asırda şimâlî Suriye'nin istilâsına girişen hitit kıralı Mursil „Ḫalap şehrini tahrip etti ve Ḫalap esirleri ile hazînelerini Ḫattuşa şehrine götürdü". Bunun ardından Mitanilerin hukmü altına giren (1650 m. ö.) Haleb, 1430'a doğru tekrar Hititlerin eline geçti ve onlar tarafından burada Anadolu kırallığı ile aynı zamanda yıkılması mukadder olan bir prenslik kuruldu. O zamanlarda şimâlî Suriye'ye yerleşen ârâmîler, civarında te'sis ettikleri yeni mevkiler uğruna, Haleb'i ihmâl etmiş gibi görünmektedirler; âsûrîlerin ve iranlıların hâkimiyetleri zamanında da bu şehir sükûta gömülü olarak kalmıştır. Bu geçici sönüklük, Hitit kırallığının sukutu sıralarında vâki olan ve şehri zırâî bir kasaba hâline sokan nüfus dağılmasının neticesi gibi görünmektedir.

Haleb, İskender'in fütûhâtı ve Selefkî kırallı ğının kurulması (301—281 m. ö.) sâyesinde, yeniden kalkındı. Şehri eline geçiren Seleucus Nicator, Haleb'in bulunduğu yerde, Beroia (Βέροια) ismi ile, bir Makedonya kolonisi kurdu. Sokakları düz bir çizgi hâlinde uzanmakta ve kâim bir zâviye teşkil edecek şekilde, birbirini kat'etmekte olan bu yeni şehirde dört cephesi birer murabbâ teşkil eden bir tabya ile 11 km. mesâfede, Ḫaylān kaynaklarından su getirmek üzere de, bir su yolu inşa olunmuştu. Selefkî kırallığının mukadderâtı üzerinde dikkate değer hiç bir rol oynamamış olmakla berâber, bu koloninin kuruluşu, buranın tarihinde kat'î bir dönüm noktası teşkil etmiştir; Haleb'e yalnız kaybetmiş olduğu şehir karakterini yeniden kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda şehrin islâmların eline geçtikten sonraki şeklinin ana-çatısını vücûda getirmiş olup, bunun bâzı husûsî vasıfları zamanımıza kadar bâkî kalmıştır.

64 (m. ö.)'te kurulan Roma'nın Suriye eyâletinin içine alınan Haleb, yeni sâhipleri sâyesinde, uzun bir sulha ve âbidevî çarşılara (agora ve sütûnlu cadde) kavuştu. Şehirde daha ilk zamanlarda bir hıristiyan cemâati teşekkül etti; bundan başka, Bizans devri boyunca, burada oldukça canlı bir iktisâdî faâliyet görül-

müş olmasının sebebi de, şehre bir çok yahudilerin yerleşmesine atfolunabilir sanılmaktadır. Kale dışında Tanūḫ adındaki arap kabîlesinden kervancıların yerleştiği bir varoş kuruldu; bundan dolayıdır ki, buranın adı al-Ḥāżir'dır. Fakat Kayḫusrav I.'in bizzat idâre ettiği İran istilâsı (m. s. 540), Haleb için, çok ağır bir darbe olmuştur; halk iç-kalede tahassun ederek, mukavemet gösterdi ise de, şehir baştan-başa harâp oldu. Justinian şehrin müdâfaa mevzilerini tâmir ettirip, güzel bir katedral yaptırttı. Fakat Antakya'nın harâp oluşu ve dâimî İran istilâsı tehditleri şehrin tamâmiyle kalkınmasına engel oluyordu.

16 (636) yılında, Ḫālid b. Valīd kumandasındaki arap orduları Haleb'in önünde görünmüşlerdir: varoştaki araplar derhâl ve şehir ahâlisinin geri kalan kısmı da, çok geçmeden, teslim oldular. Abū 'Ubayda ahâlinin, cizye vermek şartı ile, hayatlarını te'minat altına alan, kalelerin muhâfazasını, evlerinin ve kiliselerinin kendilerine bırakılmasını taahhüt eden bir ahidnâme imzaladı. Yine bu ahidnâme gereğince, şehrin ilk câmii ana cadde üzerinde kuruldu; bu câmi sütûnlu caddenin başındaki büyük tâka sâdece açık cephelere duvar örülmek suretiyle, kapalı bir bina şekli verilerek, vücûda getirilmiştir.

Önce Ḥimṣ ve sonra da Ḳinnasrīn *cund* (ordu karargâhı)'üne tâbi olan Haleb, Emevî halifeleri zamanında bâzı eyâlet vâlilerinin şehir civarına yerleşmiş olmalarına rağmen, hiç bir idârî ve siyâsî rol oynamamıştır; müslüman fütûhatı Haleb'in hayatında çok yavaş bir değişikliğe sebep oldu; geçmişteki bütün anlaşmamazlıklarını devam ettiren kalabalık bir hıristiyan cemâati yine mevcût olduğu hâlde, müslümanlar ancak bir asır kadar zaman geçtikten sonra, çoğaldılar ve âbidevî bir câmi vücûda getirdiler. Eski agoranın üzerinde zamanımıza kadar en mühim ibâdet yeri olarak kalan bu binayı yaptıranın al-Valīd I. [b. bk.] veya kardeşi Sulaymān [b. bk.]'dan hângisi olduğu, açık olarak, bilinmiyor.

Abbâsî halifelerinin zamanı, bütün Suriye gibi, Haleb'in de sönüklük devridir. Haleb bu devirde her türlü idârî ve siyâsî değerden maḥrûm bir taşra kasabası hâlinde kalmıştır. Aḥmed İbn Tolun'un hâkimiyetine geçen, sonra tekrar halife tarafından geri alınan ve 290 (902/903)'de karmatîler tarafından muhâsara edilen Haleb, 325 (936/937)'ten itibâren, Muḥammed al-İḫšīd'e tâbi oldu ve bu hukümdar buraya arap Kilâb kabîlesinin reisini vâli tâyin ederek, bu kabîleye mensûp bedevîlerin şimâlî Suriye'ye akın etmesine ve sonradan şehir için bir çok esef verici neticelerin doğmasına sebep oldu. Haleb, uzun müddet, İbn Rā'iḳ [b. bk.] ile İḫšīdîler arasında ihtilâf mevzuu olduktan sonra, 333 (944)'te, meşhûr Ḥamdānī Sayf al-Davla tarafından, kat'î surette, zaptedildi ve kendisi de burada yerleşti.

İşte böylece, islâmiyetin doğuşundan beri ilk defâ olarak, bir devlet merkezi ve bir hukümdar payitahtı olan Haleb, Sayf al-Davla'nın bizanslılara karşı giriştiği harplerde kazandığı askerî zaferler ve şehrin sûrları dışında yaptırdığı sarayın bir ilim ve edebiyat merkezi hâline gelmesi dolayısı ile, bu Ḥamdānī hukümdarına karşı duyulagelmekte olan hayranlıktan hissedar oldu. al-Mutanabbī [b. bk.], Abū Firās al-Ḥamdānī [b. bk.], al-Va'vā' [b. bk.], İbn Nubāta [b. bk.], İbn Ḫālavayh [b. bk.], İbn Cinnī [b. bk.] ve bunlardan daha az meşhûr diğer şahsiyetler, Sayf al-Davla'nın sarayına o devirde eşi olmayan bir parlaklık vermişlerdi. Buna mukabil, idâre tarzı iktisâdî faâliyetlerin ilerilemesine pek el-verişli olmamış gibi görünmektedir. Üstelik bir de 351 (962) kışı esnâsında Nikephoros Phokas ansızın Haleb'in kapılarında göründü ve ehemmiyetli muhâsara hareketlerinden sonra, şiddetli bir hücûm ile, şehri zaptetti. Bir hafta kadar kasdî yağma ve tahriplerden sonra, ahâliyi kısmen kılıçtan geçirip ve kısmen esir ederek, Haleb'i ıssız bir harâbe hâlinde bırakıp, gitti.

Bu felâketten sonra Haleb uzun müddet belini doğrultamadı. Sayf al-Davla'nın, Haleb'i terkederek, Meyyâfârikin [b. bk.]'e geçmesi üzerine, metrûk kalan şehir, onun ölümünden sonra, oğlu Sa'd al-Davla Abu 'l-Ma'ālī Şarīf'in eline geçti. Bununla şehrin, müslümanlar tarafından fethinden beri, en karanlık devri başladı. Zimamdarların ihtirasları, komşu emîrlerin hırsları, birbiri ardından gelen Bizans istilâları, bedevî yağmaları ve kendilerine Irak yolunu açacak bir yeri ele geçirmek için, Mısır'daki Fâtımîlerin bir kaç kere tekrarladıkları teşebbüsler Haleb'i yarım asır süren bir kargaşalık ve i'tisâf içine sokmuştu (teferruat için bk. mad. HAMDÂNÎLER). Şehrin 406 (1015)'da Fâtımîler tarafından zaptedilişi, vâlilerin isyanları ve merkezî idârenin zaafı yüzünden, duruma hiç bir ferahlık getirmiş olmadı ve nihâyet bu idâre de öyle bir acz içine yuvarlandı ki, Suriye'deki bedevî kabîleleri 414 (1022)'de memleketi paylaşmağa karar verdiler. Böylece Haleb Kilâbların reisi Ṣāliḥ İbn Mirdās'ın eline geçti ve bunun neslinden olan Mirdāsîler şehri, 50 yıldan bir az fazla bir müddet, Kahire halifelerinin tamâmiyle lâfzî hâkimiyetleri altında, muhâfaza ettiler. Bizzat Ṣāliḥ bir aralık, Fâtımîleri Filistin'e sürecek kadar, kuvvetlenmişti; fakat mülkünün oğulları arasında bölüşülmesi neticesi olarak, fâsılasız dâhilî harpler sürüp gitti. Bu yüzden, şehir karışıklığa ve sefâlete uğradı ve zaman-zaman rakiplerden biri tarafından yardıma çağırılan bizanslılar ile Fâtımîler hânedan ihtilâflarına mütemâdiyen müdâhale ettiler. İşte bu suretledir ki, 457 (1065)'de Mirdāsîlerden Raşīd al-Davla Maḥmūd, bizanslılar tarafından verilen para ile tutulmuş türk askerleri sâyesinde, Haleb'i amcasının elinden aldı.

Böylece türkler Mirdāsîler zamanında Suriye'ye girmeğe başladılar. Bunlar, muhtelif vesileler ile, Mirdāsî prenslerinin hizmetlerinde kullandıkları münferit çeteler hâlinde, buraya girmişlerse de, ganîmet peşinde bütün bölgeyi baştan-başa dolaşmaktan çekinmiyorlardı. V. (XI.) asrın sonuna doğru Haleb türk hukümdar hânedanlarının tâbiiyetine giriyordu.

462'den itibâren Maḥmūd, siyâsî hâdiselerin tazyiki altında, ahâlinin Hamdânîlerin zamanından beri şi'î-imamîye tarîkatine sülûk etmiş olan büyük ekseriyetinin muhâlefetine rağmen, Abbâsî halifesi al-Ḳā'im ile birlikte, Selçuklu sultanı Alp-Arslan adına da hutbe okutmağa başlamıştı. Sultanın şehrin sûrları önündeki askerî bir gösterisine (463 = 1071) rağmen, Haleb'in Selçuklu imparatorluğuna bu bağlılığı tamâmiyle nazarî kalmıştı. Bir kaç yıl sonra, iki Mirdāsî arasındaki kavgayı fırsat bilerek, Malikşah kardeşi Tutuş'u Haleb üzerine gönderdi: kendisi ile birleşmiş olan Kilâb arapları ve 'Uḳaylîlerin reisi Muslim İbn Ḳurayş, muhâsaraya uğrayan hukümdar ile gizlice müzâkereye giriştiklerinden, Tutuş, daha ileriki yıllarda taarruzlarını tekrarlamak üzere, muhâsarayı ref'etti. Mirdāsîlerin sonuncusu olan Abu 'l-Fażā'il Sābiḳ, Tutuş'a karşı koyamayacağını anlayarak, yerini Muslim İbn Ḳurayş'e bıraktı (472 = 1079). Bu muvakkat bir hâl şeklinden başka bir şey olamazdı; amma zâten değişme hâlinde bulunan bir dünya içinde, bu devrin siyâsî şartları istikrarlı bir vaziyetin derhâl meydana gelmesine elverişli değildi. Haleb'in mukadderâtının taayyün edebilmesi için, yarım asır kadar bir zaman geçmesi lâzım geldi.

Muslim İbn Ḳurayş'in, Süleyman Kutulmış ile, yaptığı bir muhârebe esnâsında 478 (1085)'de ölmesi üzerine, Tutuş, bizzat haleblilerin dâveti ile, Süleyman'ın şehir üzerindeki emellerine bir sed çekmek için, Şam'dan koşup geldi; fakat o da Melikşah'ın karşısında çekilmek zorunda kaldı; Melikşah, Haleb'e vâli olarak, Ḳasīm al-Davla Aksungur [b. bk.]'u tâyin etmişti; bunun iyi idâresi sâyesinde, şehir halkı bir müddet rahat yüzü gördü. Haleb'in bu suretle büyük Selçuklu imparatorluğuna bağlanması, Melikşah'ın ölümünden doğan siyâsî karışıklık dolayısı ile, bir ihtilâf mevzuu oldu. Tutuş Aksungur'u mağlûp etti ve öldürttü; kendisini Berkyaruk'un haklarının müdâfiî gibi gösterdi ve böylece Haleb'e hâkim oldu; bunun 488 (1095)'de ölmesi üzerine, şehir oğlu Riżvān'ın eline geçti ve 507 (1113)'de yerine geçen öz oğlu Tāc al-Davla Alp-Arslan'ın bir yıl sonra öldürülmesi üzerine, yerine henüz çocuk olan kardeşi Sultanşah geldi ve büyük babasının kölelerinden Lu'lu' al-Yaḥyā da nâip tâyin olundu. Bu küçük Selçuklu hânedanı sâdece mahallî bir ehemmiyeti hâiz idi. Arâzisinin küçüklüğü ve bunca harpler, karışıklıklar ve ağır vergiler yüzünden fakir düşmesi, Şam'daki Selçuklu hânedanı ile rekabeti, ahâli arasındaki şi'î unsurların mukavemeti, bunlara katılan ve hoş tutulmalarını zarûrî kılacak derecede kalabalık ve kuvvetli olan İsmâilîler yüzünden, bu devletin otoritesi dâimâ kararsız kalmıştır. Komşuları gibi, Haleb hukümdarları da şimâlî Suriye'deki seferlerini muvaffakiyetle geliştiren haçlılara karşı duracak kuvvette değillerdi; hattâ bunlar gelip, şehre hücûm ederek (493 = 1100; 497 = 1103), onu vergi vermeğe râzı ettiler. Lu'lu' 'nün öldürülmesi, uzun zamandır devam ede gelen bu siyâsî buhranı bir kat daha keskinleştirdi. Artuk-oğullarından Mardin hâkimi İl-Gâzī nâip olarak seçilmişti. Fakat kendisinin uzakta oluşu, şehrin uğradığı harâbî ve hânenanın dâhilî ihtilâfları, ona müessir bir surette hareket etmek imkânını vermiyordu. 517 (1123)'den itibâren Belek [b. bk.], kendi menfaatine olarak, amca oğullarını Mardin'den uzaklaştırdı ve Sultanşah'ı azletti; fakat ertesi yıl, haçlıların gelip, şehrin civarındaki câmilere tecâvüz etmelerine mâni olamadan, öldü. Metrûk bırakılan ve Sulṭān-Şāh ile Dubays İbn Ṣadaḳa [b. bk.]'nın müttefiki olan haçlılar tarafından, yeniden muhâsara edilen şehir ancak hukûmeti ve siyâsî işlerin idâresini eline alan kadı Abu 'l-Ḥasan Muḥammed İbn al-Ḫaşşāb'ın kudret ve sadâkati sâyesinde kurtulabildi; ahâli ile de anlaşarak, Musul atabeyi Aksungur al-Bursuḳī'yi yardıma çağıran o olmuştur. Atabeyin halefleri de Haleb'i muhâfaza ederek, vaziyeti düzeltmişlerdir.

Al-Bursuḳī'nin öldürülmesi üzerine karışık geçen bir kaç yıldan sonra, sultan Haleb'i, 523 (1129)'te zaferler ile neticelenen seferleri ile, kısa bir zamanda haçlı tehdidinden kurtarmış olan meşhûr atabey 'İmād al-Dīn Zengī [b. bk.]'ye tevdî etti. Bundan sonra oğlu Nūr al-Dīn Maḥmūd [b. bk.] yalnız babasının fütûhatına devam etmekle kalmadı, şehri içinde bulunduğu düşkünlükten kurtararak, kalkındırdı. Tedbirli ve âdil bir idâresi olan Nūr al-Dīn ahâliye hukûmet nufûzunu saydırdı; sûrları, kaleyi, büyük câmii, pazar yerlerini yeniden inşa

ve su yollarını tâmir ettirdi. Bilhassa sünnîliği ihyâ etme yolundaki gayretlerini destekleyecek olan ilk medreseler onun sâyesinde kuruldu. Her ne kadar 516 (1122)'da Artuk-oğullarından Sulaymān b. ʿAbd al-Cabbār tarafından bu vâdide bir teşebbüs yapılmış ise de, şi'îlerin muhâlefetine uğramış ve yapılmakta olan medrese binası, bunlar tarafından, yıkılmıştı. Nūr al-Dīn en az 6 medrese te'sis etmiştir. Haçlıların yaptıklarına bir mukabele olmak üzere, kadı İbn al-Ḫaşşāb tarafından câmiye tahvil edilen eski Bizans katedralinde açılmış olan Ḥallāviya medresesi ile müslümanların Haleb'e girdikleri zaman te'sis ettikleri ilk mescidin yerinde kurulan Şuʿaybiya medresesi bunlar arasındadır. Nūr al-Dīn bu medreselerdeki tedrisatı Irak'tan ve Elcezîre'den getirttiği hanefî ve şafi'î ulemâya tevdî etti; bunların başlıcaları şunlardır: Raẓī al-Dīn al-Saraḫsī, ʿAlāʾ al-Dīn al-Kāsānī, Ḥusām al-Dīn al-Rāzī, Şaraf al-Dīn İbn Abī ʿUṣrūn (bu şahsiyetler hakkında fazla mâlûmat almak için bk. C. Brockelmann, *GAL*, I, 374 v.d., *Suppl.*, I, 649, 971). Emîrleri de Nūr al-Dīn'in izinden yürüdüler. Medreselere muvâzî olarak, sûfîler için, zâviyeler de açılmıştı. Bu şekilde girişilmiş olan sünnîlik hareketi gittikçe kuvvetlenmekte idi. Atabeyin bir hastalığı esnâsında, kardeşi Amīr-i Amīrān'ın el altından iştirâki ile, şi'îler tarafından 552 (1157)'de vukua getirilen bir ayaklanmanın bozgun ile neticelenmesi de, türk hükümdarlarının bu yoldaki faâliyetlerinin te'sirini göstermekte gecikmediğini isbât etmektedir. Nūr al-Dīn aynı zamanda Haleb'de bir hastahâne ile, bir *dār al-ʿadl* (mahkeme) yaptırtmıştı.

Nūr al-Dīn'in ölümünden sonra, oğlu al-Malik al-Ṣāliḥ İsmāʿīl'in gençliği, Ṣalāḥ al-Dīn'in hırsını Haleb üzerine çevirmekte gecikmedi. Ṣalāḥ al-Dīn Şam'a hâkim olduktan sonra, Haleb kapılarına dayandı; fakat, Zengī sülâlesine kuvvetle bağlı olan ahâli ile hukûmet kuvvetleri, karşı koymak ve hattâ İsmâilîleri imdatlarına çağırmak suretiyle, onu muhâsarayı kaldırmağa mecbûr ettiler. Ancak 8 sene sonra, İsmāʿīl'in ölümü üzerine, onun kendilerinden aldığı arâziyi istirdat edebilmiş olmalarından dolayı, pek memnûn olan Musul Zengīlerinin kendisine terketmeleri üzerinedir ki, Salāḥ al-Dīn Haleb'i ele geçirebilmiştir (579 = 1183). Ṣalāḥ al-Dīn şehri oğlu Ġāzī'ye verdi. O da burayı, önce vâli sıfatı ile, sonra da al-Malik al-Ẓāhir [bk. mad. ZÂHİR] adı ile hukûmdar olarak, idâre etti ve nufûzunu bütün şimâlî Suriye'ye yayarak, *sulṭān* unvanını alan ilk Ayyūbī oldu. Bu hânedan, al-Malik al-ʿĀdil [b. bk.]'in taleplerine karşı koyacak kadar kuvvetli olduğu gibi, ona karşı Meyyâfârikîn'in Ayyūbī devleti ve Konya Selçukluları ile ittifak sâyesinde kendisine müzâheret de te'min etmişti. Bizzat Ġāzī, karısı Żāʾifa Ḫātūn ve Ġāzī'nin ölümü üzerine, nâip ilân edilmiş olan kölesi Tuğrul dikkate değer siyâsî vasıflara sâhip olduklarını göstermişler ve Haleb'i, al-Malik al-ʿĀdil hânedanı menfaatine olarak, başka yerlerden uzaklaştırılmış olan Ṣalāḥ al-Dīn hânedanının elinde tutmakla kalmamışlar, aynı zamanda burayı tek başına Mısır ülkesine tefevvuk eden kuvvetli ve müreffeh bir devletin de payitahtı yapmışlardır (XIII. asır ortasında hazine geliri 8.000.000 dirheme yakın idi). Bunların zamanı, orta çağda Haleb'in ikbâlin en yüksek mertebesine erdiği devirdir. Şehir, türk sipâhîlerinin ikametine mahsûs yeni mahalleler ile genişletilmiş, hukümdar sarayının orada bulunması sanayiin inkişâfını arttırmış, ticâret anlaşmaları (1207, 1225, 1229 ve 1254) ile burada dâimî bir ticâret merkezi açmalarına müsâade edilen venedikliler ile yapılan alış-veriş ile zenginleşmişti; bundan başka kaleleri, yeni tekniğe göre, yeniden yapılmış ve baştan-başa yeniden inşa edilen iç hisarı orta çağ askerî mimarîsinin en güzel eserlerinden biri olmuştu; bu arada lağım mecrâları tâmir edilmiş ve şehrin her tarafına uzatılmıştı; pazar yerleri de genişletilen Haleb, böylece şark müslüman şehirlerinin en canlısı ve en güzellerinden biri oldu. Bir taraftan da medreseler (Ġāzī'nin yaptırdığı Ẓāhirîya medresesi, Żāʾifa Ḫātūn'un Madrasat al-Firdavs'i) ve sûfîler için zâviyeler (Yūsuf II. tarafından Farāfrā'da inşa ettirilen hankah) yükselmekte idi. Mantıkî ve ağır başlı bir mimârî eseri olan bu binalar, o devir için, pek dikkate şâyân bir fikir hayatı merkezi hâline gelmişti; buna Şihāb al-Dīn Suhravardī [b. bk.], Kamāl al-Dīn İbn al-ʿAdīm [b. bk.], ʿİzz al-Dīn İbn Şaddād [b. bk.], İbn Ṣalāḥ al-Şahrazūrī (Brockelmann, *GAL*, I, 358) ve ʿAlī al-Haravī (*ayn. esr.*, s. 478) gibi, isimler şehâdet etmektedir.

Yusuf II.'un saltanat devri [bk. AL-MALİK AL-NĀṢİR] hânedanın hem ikbâl, hem de sukut devridir. Şam emîrleri tarafından hukümdar olarak tanınan bu sultan orta Suriye'yi ilhâk etti ve bundan dolayı da, Mısır kölemenleri ile silâhlı bir çarpışmaya girişti; bu mücâdele ancak Bagdad halifesinin müdâhalesi ile sona erdirildi. Fakat diğer taraftan, evvelce iki defa kendisini Ḫʷārizm akıncılarına karşı müdâfaa etmek zorunda kalmış olan Haleb, Hulagu kuvvetleri tarafından, hücûma uğradı ve sultanı ile ahalisinin bir kısmı tarafından terkedilen şehir 24 kânun II. 1260'ta hücûm ile zaptolunarak, vahşîcesine bir savlet ile, baştan-başa yakılıp-yıkıldı; moğulların eline esir düşen Yūsuf II. da öldürüldü.

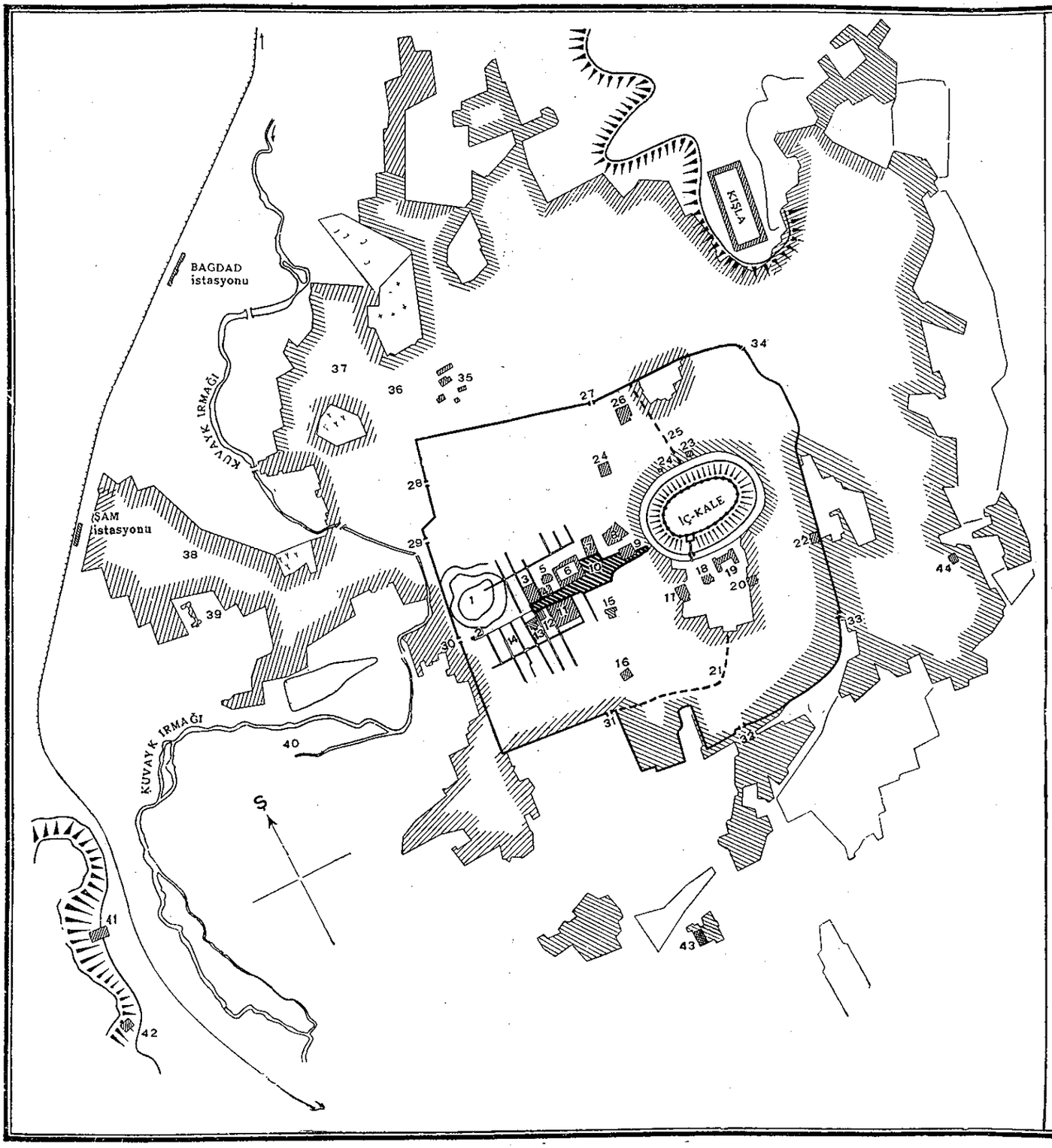

HALEB

1. Şehrin ilk kurulduğu yer
2. Şehrin ilk mescidi; Şu'aybiya medresesi
3. Abrak hanı
4. Tütün hanları
5. Ḥallāviya medresesi (eski katedral)
6. Büyük câmi
7. Özdemir hanı
8. Vezir hanı
9. Ḫayr Bey hanı
10. Çarşı
11. Gümrük hanı
12. Aḥmediya medresesi
13. Behrām Paşa câmii
14. Şehrin eski devirden kalma sokakları
15. Meḥmed Paşa câmii
16. Mengli-Boğa câmii
17. Ḫusrev Paşa câmii
18. Ẓāhiriya medresesi
19. Saray
20. Aḳ-Boğa câmii
21. Eski kalenin şark duvarının yeri
22. Altun-Boğa câmii
23. Belediye dâiresi
24. Nesimî'nin mezârı
25. Eski kalenin şark duvarının yeri
26. 'Oṡmān Paşa medresesi
27. Bāb al-Naṣr
28. Bāb al-Farac
29. Bāb al-Cinān
30. Bāb Anṭākiya
31. Bāb Ḳinnasrīn
32. Bāb al-Maḳām
33. Bāb Nayrab
34. Bāb al-Ḳanāt
35. Kiliseler
36. al-Talāl
37. 'Aziziya
38. Camîliya
39. Lise
40. Sayf al-Davla sarayının yeri
41. Maşhad-i Ḥusayn
42. Maşhad-i Muḥsin
43. al-Firdavs medresesi
44. Ağacıḳ câmii

'Ayn Cālūt muharebesinin akabinde kölemenlerin eline, sonra yine moğullara, ikinci defa tekrar kölemenlere geçen Haleb, osmanlılar tarafından zaptedilinceye kadar, onların elinde kaldı. Osmanlılar, bu şehri eyâletler arasında, Şam'dan sonra, en büyük merkez yaptılar; hemen-hemen eski Eyyûbî ülkesinin arâzisini ihtivâ eden şehir ehemmiyetini, imparatorluğun cenûp hudûdunu koruyan coğrâfî mevkiine borçlu idi. Bununla berâber şehir, 1260'ta uğradığı felâketten sonra, ağır-ağır kalkınabildi; moğulların tekrar dönüp, hücûm etmeleri korkusu yüzünden, yarım asır hemen-hemen bom-boş kaldı. Kalesinin eski hâline getirilebilmesi için, 32 ve yıkılmış olan istihkâmlarının ihyâsı için de, 130 yıl geçmesi lâzım gelmişti. Emniyet teessüs ettikten sonra da, vâlilerin isyanları şehirde yeniden eski faâliyetin canlanmasına imkân vermiyordu. 1348'deki büyük tâ'ûnun ve ardından da Timur'un tahribâtı Haleb'i meflûc bir hâle getirmişti.

Fakat IX. (XV.) asırdan itibâren, Kilikya'daki ermeni kırallığının yıkılışı ve Avrupa ile İran arasındaki ticârî münâsebetlerde mutavassıt rolü oynayan Karadeniz'deki Ceneviz ticâret merkezleri, Haleb'e kısa bir zamanda refah te'min eden büyük bir iktisâdî ehemmiyet kazandırmıştı. Venediklilere, italyan mâmûlâtı kumaşlar mukabilinde, Gīlān ipeği satan kervanların buluşma noktası hâline de geldiğinden, şehir birden-bire fevkalâde bir inkişâfa mazhar oldu ve topografyası değişti. Bir taraftan çarşıları büyüyor ve buralara şehrin en göze çarpan ve tipik binaları olan hanlar yapılıyor (Abrak, Özdemir, Hayr Bey hanları), diğer taraftan da, kervan yolları boyunca, kalabalık mahalleler kuruluyordu. Bunlar binaların bulunduğu sâhayı iki misline çıkardığı için, sûrlar ve şehrin cephesi değişmişti. Bu mahallelerde minâreli câmiler (Altun-Boğa, Ak-Boğa ve Mengli-Boğa câmileri) ile gerek itikadları ve gerek amelleri o zamanlar pek yaygın olan sûfîlere mahsus zâviyeler vardı [bk. mad. NASĪMĪ]. Bu mahallelerden birine mârûnî hıristiyanlar ve bilhassa avrupalı tâcirlere simsarlık ve tercümanlık eden ermeniler yerleşmişti.

Marc Dābiḳ galebesinden sonra, muhârebesiz olarak, Osmanlıların eline düşen Haleb, kölemenlerdeki *niyāba*'ye tekabül etmek üzere, bir vilâyet merkezi olmuştu ve vâlileri *mīr-i mīrān* rütbesini hâiz idi. Osmanlıların buradaki idâreleri için, başka yerlerde olduğundan, daha fena veya daha iyi denilemez. Bununla berâber, şehir XVII. asrın başlangıcından itibâren, 1008 (1600)'de mahallî bir yeniçeri teşkilâtı kurulması yüzünden, birbiri ardınca bir çok karışıklıklara mârûz kaldı; ayak takımı arasından devşirilen bu adamlar, şerifler ile nufûz mücâdelesine girmişlerdi; bu iki imtiyazlı zümre arasında doğarak, tâ yeniçeri ocağının 1825'te ilga edilmesine kadar devam eden bu rekabet, bitmez-tükenmez isyanlara, silâhlı çarpışmalar ve katl-i âmlara sebep olmuştu. Bu iki fırka ancak 1235 (1819)'te vâli Hurşid Paşa'nın şehre, mevcût sulara ilâve olarak, yeniden içme suyu getirttiğini öne sürerek, aldığı vergiyi ağır bulmak husûsunda birleşmişlerdi. Bunlar bütün ahâliyi de peşlerine takarak, ayaklandırdılarsa da, Haleb'i muhâsara eden üç paşaya, dört aydan fazla karşı koyamadılar.

Bu devrenin devamı müddetince, vergi talepleri ne olursa-olsun (991 = 1583—1584'deki hazine geliri asıl şehir için, 3.503.063 ve köyler ile birlikte 17.697.897 akçe), Haleb, son kölemenler zamanında kazandığı ticârî ehemmiyeti muhâfaza etmekten başka, bu el-verişli durumu sâyesinde, bütün şarkın belli-başlı-pazarı hâline gelmişti. Garp devletleri ile imzalanan „capitulationlar" üzerine, şehirde yeni ticâret merkezleri açıldı. 955 (1548)'te konsolosluklarını ve başlıca ticâret müesseselerini Haleb'e nakletmiş olan venediklilerden sonra, sıra ile fransızlar (1562), ingilizler (1583) ve hollandalılar (1613) konsolosluklar ile ticâret evleri açtılar. Bunlar arasında, bütün XVII. asır boyunca, şiddetli bir rekabet huküm sürmüştü. Bir taraftan İzmir'in çabuk inkişâfı ve diğer taraftan türklerin İran'a karşı açtıkları harpler sebebinden, ticârî münâsebette bulunduğu bölgelerden ayrılması, Haleb'i ikinci plâna atmış ve üstelik ingilizler ile hollandalıların Rusya'yı ve Basra körfezini İran'ın ticâret mahreci hâline getirmeleri yüzünden, şehir bir kat daha zarara uğramış olmakla berâber, Haleb dünya ölçüsünde ehemmiyetli bir yer olmakta devam ediyordu. İskenderun ve Trablus yolu ile Avrupa'dan mâmûl emtia (kumaş, cam, mâdenî eşya, kimyevî maddeler, kâğıt v.b) ithâl ederek, bunları şarkî Anadolu'ya ve İran'a sevkediyor, kendi sanâyî mahsûlleri (ipekli, pamuklu kumaşlar)ile hinterlandından gelen ham maddeleri (boya ve ilâc imâlinde kullanılan maddeler, pamuk ve mazı) ihrâc ediyordu. 1775'te bu ticâretin toptan yıllık değeri 900.000 lira idi. Bu tarihten itibâren bu mıkdar gittikçe düştü; bu da Haleb'de fi'lî bir inhisar vücûda getirmiş olan Fransa'nın endüstrisinde ve deniz nakliyatında beliren yavaşlama yüzünden olduğu kadar, idâredeki bozukluklardan ve 1822'de büyük bir kısmını harap eden zelzeleden sonra, şehrin ehemmiyetini kaybetmesinin neticesi idi. Bundan başka dünya iktisâdiyâtında gittikçe daha büyük bir yer tutmağa başlamış olan yeni Asya ve Amerika memleket-

leri de şark memleketlerine eskiden hâiz oldukları itibârı kaybettirmekte idi. 1841—1846 arasındaki devrede Haleb'in yıllık ticâreti 100.000 liraya bile çıkmayordu.

Bu kesîf ticâret faâliyetinin tabi'î neticesi olarak, şehrin yontma taş ile ve bir çoğu yeniden inşa edilmiş olan çarşıları genişlemişti. Bundan başka vâliler, yabancı tâcirlerin ikameti için, hanlar yaptırttılar. Haleb'deki bu osmanlı hanları, şehrin husûsiyet taşıyan en bakımlı âbidelerindendir. Bunların içinde ticârete tahsis edilmiş olan diğer binalara bitişik olup, hepsi bir bütün teşkil edenler de vardır (Dukagin-zâde Mehmed Paşa vakfı, 963 = 1555: büyük bir câmi, 3 han, *Ḳayṣarīya*, (ikametgâh dükkân ve imâlâthâneleri ihtiva eden binalar grubu ve 4 çarşıdan mürekkep olup, 3 hektarlık bir arâzi kaplar; İbrahim Han-zâde Mehmed Paşa vakfı, 982 = 1574: gümrük hanını ve içinde 344 dükkân bulunan iki çarşıyı ihtivâ etmekte olup, heyet-i umûmiyesi ile 8.000 m². bir sâha işgâl eder). An'anevî mimarîye uygun olan diğer basit binalar da ehemmiyetçe evvelkinden aşağı değildir (Vezir hanı, Kurt Bey hanı). İşte osmanlı devrindeki bu inşaât faâliyeti sâyesinde, bugün Haleb bütün islâm dünyasında en güzel çarşılara sâhip bulunmaktadır. Aynı devirde İstanbul câmilerinde kullanılan inşa tarzı tatbik edilmek suretiyle bina edilen câmilerde de aynı anlayış genişliği, aynı vesâit zenginliği ve icrâda aynı inşa mükemmeliyeti görülmektedir (Husrev Paşa ve Behrâm Paşa câmileri ile Ahmediye, Şâbâniye ve Osman Paşa medreseleri).

Ticârî faâliyetin artması ve civar köylerin fakirleşmesi neticesi olarak, şehre bir köylü akını olmuş ve küçük san'at erbâbının (dokumacı v.b.) yerleştiği yeni mahalleler meydana gelmişti; bunlar şehrin kapladığı sâhayı hemen -hemen bugün işgâl ettiği sâhaya yaklaştırdılar. XVIII. asrın sonlarında, Haleb'de 14.000 ev var idi ki, bu o devir için mühimce bir rakam idi.

Şehre avrupalı tâcirlerin yerleşmesi, bunların her zamanki aracılarının işine yaramıştı; bunlar yahudiler ile bilhassa hıristiyanlar idi. Konsolosluklarda tercümanlık etmek suretiyle, bâzı imtiyazlar da elde ediyorlar idi. Avrupa'dan gelen misyonerlerin te'siri altında, aralarında katolik olanlar çok idi (1709'da 4.000 katolik vardı. XIX. asrın ortasında da katolik olmayan 2.638 nüfusa karşı, 14.478 katolik bulunuyordu). Bunların gittikçe genişleyen mahallelerinde şehrin en güzel binalarından olan ikametgâhlar yapılmış ve hattâ buraları bir fikir merkezi hâline gelmişti (krş. FARḤĀT CARMĀNŪS). Bir çok bakımlardan, türk hâkimiyetinin ilk devri (XVI.—XVIII. asır) bu suretle Haleb'in tarihinde en parlak safhayı teşkil eder.

1831'den 1839'a kadar süren ve muvakkaten Haleb'i türk idâresinden çıkarmış olan Mısır işgâli [bk. mad. İBRAHİM PAŞA] halka yükletilen ağır vergiler ve mâlî mükellefiyetler yüzünden, pek ağır gelmiş ise de, başka yerlerde olduğu gibi, burada da şehrin tarihinde yeni bir sahife açılmasına sebep olmuştu. Eşrâfın 1266/1267 (1850)'de osmanlı vâlisine karşı tertip ettikleri ayaklanma, yıkılmaya mahkûm bir ictimâî nizamın son gösterişi olarak telâkkî edilebilir. Bütün XIX. asrın ikinci yarısında, garbın te'siri ile, Haleb'in ictimâî (mektepler, gazeteler), idârî (yeni kanunlar) ve iktisâdî (memlekete domates, petrol ve makineler idhâli) hayatında derin değişmeler olmuştur. Şehrin dışında plânı garp örneklerine göre çizilmiş eski yeni mahallelere ('Azīzīya, Camīlīya, al-Talāl) ahâli arasından bilhassa en çok garplılaşmış unsurlar toplanmıştı (hıristiyanlar ve yahudiler). Haleb, demir yolu ile, Ḥamā ve Şam'a (1906), İstanbul ve Bagdad'a (1912) bağlandıktan sonra, demir yol istasyonlarına yakın olan bu yeni mahalleler bir kat daha inkişâf etti; bugün de şehrin ağırlık merkezi buralara doğru kaymaktadır.

1914—1918 harbi sonunda Suriye'ye ilhâk edilen Haleb, her ne kadar idârî bir ehemmiyet kazanmış ise de, yeni siyâsî ve gümrük hudutları ile, o zamana kadar ticârî münâsebetlerde bulunduğu Anadolu, yukarı Mezopotamya ve Irak gibi memleketlerden ayrıldığı için, ağır bir iktisâdî buhrana uğradı. Bir *muḥāfaẓa* (vilâyet) merkezi olan ve mükemmel bir idâre cihâzına ve bir çok mekteplere sâhip bulunan Haleb, bugün yalnız ticâret yeri değil, aynı zamanda bir sanâyi şehri (iplik, dokuma işleri) ve Şam'dan sonra en mühim bir siyâsî ve fikrî merkezdir. 300.000'e yaklaşan nüfusu ile Şam'dan daha kalabalık olan Haleb'in istikbâli, mâzisi kadar, parlak görünmektedir.

Bibliyografya: J. Sauvaget, *Alep: Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIXème siècle* (*Bibliothèque archéologique et historique*, XXXVI, Paris, 1914); burada hulâsa edilmiş olan bu kitapta, metodik bir bibliyografya ile birlikte, me'hazlar hakkında notlar vardır. (J. SAUVAGET.)

HALEBÎ. AL-ḤALABĪ, İBRĀHĪM B. MUḤAMMED (1459—1549), arap fakihi. Ḥanefî mezhebine göre, *furūʿ* hakkında, Türkiye'de pek ziyâde revâcı olan ve müteaddit şerhleri bulunan *Multaḳa 'l-abḥur* müellifidir. Bu eser,

Şeyhî zâde'nin şerhleri ile, İstanbul'da 1241 ve 1310'da ve al-Ḥaṣkafī'nin şerhleri ile, yine İstanbul'da, 1258, 1287 ve 1310 senelerinde basılmıştır (frns. trc. Sauvaire, Marsilya 1882, türk. trc., Ḥamīdī Rāġib, Bulak, 1254, İstanbul 1269; krş. Ḥaccī Ḫalīfa, VI, 102 v.dd.). Halep ahâlisinden olan al-Ḥalabī evvelâ bu şehirde ve Kahire'de tahsil ettikten sonra, İstanbul'a gelmiş ve burada vâiz ve müderrislik vazifelerini îfâ ederek, 956 (1549)'da 90 yaşında ölmüştür. Yukarıda adı geçen kitabından başka te'lifleri de vardır; adları için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 432; *Suppl.*, II, 642 v.d.

HALEBÎ. AL-ḤALABĪ, NŪR AL-DĪN B. BURHĀN AL-DĪN ʿALĪ B. İBRĀHĪM B. AḤMED B. ʿALĪ B. ʿOMAR AL-ḲĀHIRĪ AL-ŠĀFIʿĪ (1567—1634), arap muharrirlerinden olup, 975 (1567)'te Kahire'de doğmuştur; orada Madrasa al-Ṣalāḥīya'de müderrislik etmiş ve 30 şâban 1044 (17 şubat 1634)'te ölmüştür. Pek çok olan eserleri arasında en meşhûru Peygamberin hayatına dâir, *Insān al-ʿuyūn fī sīrat al-amīn al-Maʾmūn* unvanlı kitabıdır ki, umûmiyetle *al-Sīra al-Ḥalabiya* ismi ile mârûftur. Bu kitap, Şams al-Dīn al-Ṣāliḥī al-Ṣa'mī (ölm. 942 = 1536)'nin *al-Sīra al-Ṣaʾmīya*'si esâs tutularak, buna bir çok ilâveler yapılmak sureti ile, vücûda getirilmiş olup, 1043 (1633)'te ikmâl edilmiştir, Kahire'de 1280, 1304 ve 1308'de basılmıştır (türk. trc. Bulak, 1251). Bundan başka, bir de sûfîliğe dâir bir te'lif olan *al-Naṣīḥa al-ʿalavīya fī bayān ḥusn ṭarīḳat al-sāda al-aḥmadiya* unvanlı bir kitabı da mahfûz kalmıştır; bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der arab. Hss. der Kgl. Bibl. zu Berlin*, nr. 10104, bir de *ʿIḳd al-marcān fimā yataʿallaḳ bi'l-cānn*; bu son eser Şiblī (bk. Nöldeke, *ZDMG*, LXV, 155)'nin eserinden Suyūṭī tarafından (bunu Nöldeke, *ZDMG*, LXIV, 439 v.dd.'da tahlil etmiştir) yapılan telhis esâs tutularak, vücûda getirilmiştir; bk. *Fihrist al-kutub al-ʿarabīya al-maḥfūẓa fī 'l-kutubḫāna al-ḫadīwīya*, VI, 157; VII, 302, Bibl. de M. le Baron S. de Sacy, Paris, 1842, III, yazma, s. 5, nr. 31, 2. Al-Ḥalabī'nin, dâima ellerde dolaşan bâzı mühim kitaplar üzerine yazdığı hâşiyelerden ancak biri mahfûz kalabilmiştir ki, Navavī'nin *Minhāc al-Ṭālibīn*'ine Zakarīyā al-Anṣārī tarafından kaleme alınmış olan şerh üzerine yazılmış hâşiyesidir; bk. de Slane, *Cat. des Mss. ar. de la Bibl. Nationale*, 1015/1016 (Muḥibbī, III, 123, 8'de bu kitap yerine *Ḥāşiya ʿalā Manhac al-ḳāżī Zakarīyā* adlı bir kitaptan bahsedilir).

Bibliyografya: Muḥibbī, *Ḫulāṣat al-aṯar*, III, 122 v.dd.; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber d. Araber*, nr. 560; Brockelmann, *GAL.*, II, 307; *Suppl.*, II, 418. (C. BROCKELMANN.)

HALEF. [ḪALAF.]

HÂLET EFENDÎ. ḤĀLAT EFENDİ (SAYYİD MUḤAMMED SAʿĪD; 1760—1823), Mahmud II. devrinin devlet adamı. Şeyhülislâm Şerif Efendi'nin dâiresinden yetişmiş olan kuzattan Kırîmî Hüseyin Efendi'nin oğludur. Kendisi de o dâirede hizmet ederken, okuyup-yazmağa da gayret eden babası gibi, o da kadılık tarîkına girdi. Şerif Efendi'nin vefatında bir müddet Ataullah Efendi'nin yanında kalıp, sonraları ondan ayrılarak, rikâb-ı humâyun reisi bulunan Mehmed Râşid Efendi'ye, mühürdar yamaklığı ile, hizmet etti. Aynı zamanda geceleri Râşid Efendi'nin meclisinde tarih okumak ve bâzı gazellerini tanzîr etmek suretiyle, bu zâtın teveccüh ve itibârını kazanarak, dâiresinde temeyyüz etti (bk. *Safînat al-ruʾasā'*, İstanbul, 1269, s. 157). Bir müddet sonra buradan ayrılarak, Rumeli vâlisi Ebûbekir Sâmi Paşa dâiresine intisâp etmek maksadı ile, manastıra gitti ise de, orada iltifat göremeyince, Ohrili mîr-i mîrân Aḥmed Paşa dâiresinde hizmete başladı. Ancak burada da uzun müddet kalamayan Hâlet Efendi, Yenişehir Fener nâibine kethudâ oldu ve bir müddet sonra da İstanbul'a gelerek, Galata mevlevîhânesi şeyhi meşhûr şâir Gâlib Dede [b. bk.]'ye intisâp etti. Hâlet Efendi, kalemlere devam etmemiş ve usûlü ile ders görmemiş olmasına rağmen, gâyet zeki ve anlayışlı bir zât olduğundan, kendi kendine çalışarak, imlâ ve kitâbeti öğrenip, güzel şiirler yazmağa başlamıştır. Kendisi gâyet düzgün konuşmakla tanınmış ve bu vasfı ile kendini Gâlib Dede'ye de sevdirmişti.

Bir müddet sonra kendisinin zahîre nâzırı Râsih Mustafa Efendi ile Kasab-başı Hacı Mehmed Ağa'nın kitâbet hizmetlerinde bulunduğunu görüyoruz. Onun bu son zâtı müteâkip, yine kâtipliğini deruhte ettiği deryâ tercümanı Kallimaki zamanında, Fenerli rumlar ile ülfet peydâ ettiğine de şâhit olmaktayız. Kendisinin, rikâb-i humâyun kethüdâsı Mustafa Reşid Efendi sâyesinde ve onun tavassutu ile, beylik kesedârı maiyetinde istihdam olunmak üzere, *ḫvācagān* zümresine alındığını biliyoruz. Daha sonra, baş-muhâsip pâyesi ile, Paris elçisi tâyin edilen Hâlet Efendi (4 ramazan 1217 = 24 kânun 1802), birinci konsül Bonapart'a takdim edeceği itimatnâmesini hazırlayarak, 20 temmûz 1803'te elçilik erkânı ve Fransa'nın İstanbul maslahatgüzarının kâtiplerinden birinin kılavuzluğu ile, Avrupa'ya hareket etmiştir (bk. Enver Ziya Karal, *Hâlet Efendi'nin Paris büyük elçiliği*, İstanbul, 1939). 22 eylûl 1803'te Paris'e vâsıl olan Hâlet Efendi, orada iken, Talleyrand ile de görüşmüş ve 11 eylûl 1086'da Fransa imparatorunun nâmesi ile geri dönmüştür.

Paris'ten avdetini müteâkip (1222 = 1807), divân-i humâyûn beylikçisi ve iki ay sonra da, Safî Efendi yerine, rikâb-ı humâyûn reisi olan Hâlet Efendi, ingilizler ile gizli muhâberesi olduğuna dâir, Fransa elçisi Sebastiani'nin ihbârı üzerine azl ile, Kütahya'ya nefyolundu. Bir sene müddetle menfâda kalan Hâlet Efendi, İstanbul'a gelir-gelmez, isyan hâlleri gösteren Süleyman Paşa'nın idamı ve yerine Said Bey'in vezirlik ile Bagdad vâlisi nasbedilmesine me'mûr olarak, Bagdad'a gönderildi. Bu vazifede, başlangıçta muvaffak-olamadı ise de, Musul'a avdetinde Abdülcelil-zâde ile Baban sancağı mutasarrıfı Abdürrahman Paşa'nın yardımları ile, Bagdad vâlisi Süleyman Paşa [b.bk.]'yı idam ve yerine kethüdâsı Abdullah Ağa'yı nasbederek, 1225 (1810) senesi sonlarında İstanbul'a avdet etti (Süleyman Paşa ile olan bu mücâdelesi hakkında bk. *Davḥat al-vuzarā*, Bagdad, 1246, s. 261 v.dd.). Bu hizmeti mukabilinde de münhal bulunan rikâb-ı humâyûn kethüdâlığı ile taltif olundu (1226 = 1811).

Fenerli rûmların bâzılarına kâtiplik yapmış bulunan Hâlet Efendi'nin, onlara tarafdar olarak, devlet aleyhine bâzı yolsuz hareketlerde bulunduğunu, bilhassa voyvoda tâyini ve divân-i humâyûn tercümanlığı gibi, bâzı me'mûriyetleri kendi dâiresi gedikleri içine alıp, Fenerlilerden istediğini azlettiğini görüyoruz; msl. kendisinin adamı olan Kallimaki Bey-zâde Sarı Bey demekle mârûf olan İskerlet Bey Eflâk voyvodalığına intihâp olunmuştu (bk. Cevdet, *Tarih* XI, 178, zeyil 23). Bunlardan hâsıl ettiği serveti ise, yeniçerilere dağıtarak, kendi ikbâlini te'mine çalışırdı. Bunu endişe ile karşılayan devlet, voyvodalıkları Fenerlilerin içinden dört âileye tahsis ederek, bu âilelerden olmayan Fenerlileri voyvoda olmak selâhiyetinden mahrûm bırakan bir ferman çıkartmağa mecbûr kaldı (Cevdet, *Tarih*, XI, 153). Hâlet Efendi, yeniçerilerin hâliyle kalmalarına taraftar olduğundan, Mahmud II.'un, onların yerine, nizam askeri ihdâsı fikirlerine dâimâ muârız bulundu. Vakit kazanmak üzere, dâimâ „te'dîb-i mütegallibe" tâbiri ile, etrafta bir vak'a ihdâs ederek, padişahı iğfâl etti. Mahmud II., esâsen yeniçerilerin te'dîbi ile yeni bir asker tertibi emelinde olduğundan, Hâlet Efendi'nin bu hâllerinden şüphelendi. Cânib Efendi'nin muhâlefetine rağmen, Hâlet Efendi'nin telkini ile Tepedelenli Ali Paşa [b.bk.]'nın katli ve bunu müteâkip vukua gelen rûm ihtilâlinin devleti çok müşkül bir duruma soktuğu ve bunun da müsebbibi Hâlet Efendi olduğu, Mahmud II. tarafından da bilindiği hâlde, bir müddet izâlesi te'hir edildi.

Her şeyin kendi aleyhine döndüğünü hisseden ve sadrâzam Sâlih Paşa'nın kendisinin idamını pâdişahtan istizan ettiğini duyan Hâlet Efendi, bütün bu işlerde esâslı bir rol oynadığına inandığı rakibi bu sadrâzamı azlettirerek, Balıkhâne'ye göndertti. Hattâ Sâlih Paşa'nın „Balıkhâne'de evvelâ Hâlet Efendi'yi idam ve sonradan istizan etmeli imiş" dediği kuvvetli bir rivâyettir. Fakat bu son hareketi kendi nekbetini hazırladı. Evvelâ Bursa'ya ve sonra Konya'ya nefyedildi (1238 = 1823).

Hâlet Efendi'ye tarafdar bâzı zevât, bilhassa mevlevîliğe mensûp bâzı kimseler, onu kurtarmak teşebbüsünde bulunmuşlardır. Nitekim en yakın dostu bulunan Galata kadısı Keçecizâde İzzet Molla, bu gibi zevâtın başında gelenlerdendir. İzzet Molla *Mihnet-keşân*'ında, *Yedim Hâlet'in nân-ı ihsânını — Çalıştım halâs etmeğe cânını* mısrâları ile, bunu anlatmaktadır (bk. s. 9). Ancak rakipleri, bilhassa Hüsnî Bey, Mahmud II.'u onun izâlesine iknâ ettirdiklerinden, hassa hasekilerinden Mehmed Ârif Ağa bu işe me'mur edilerek, arkasından gönderildi. Konya'da Çelebî Efendi dâiresinde ikamet eden Hâlet Efendi'nin bu ikameti sırasında gelen Ârif Ağa, onu kılıç kaytanı ile boğarak, başını bedeninden ayırdı (1823). Cesedi Konya'da ve kesik başı da, intisâbı dolayısı ile, Galata mevlevîhânesinde defnolundu ise de, sonra oradan nakledilerek, Yahyâ Efendi türbesi hâricinde gömüldü. Ancak 18 sene sonra, tekrar verilen bir irâde ile, Hâlet Efendi'nin başı buradan çıkarılarak, eski yerine konulmuş, Keçeci-zâde İzzet Molla'nın *Hâlet Said Efendi pîrana hemdem olsun* mısrâı, tarih düşürülerek, kabir taşına hakkedilmiştir (bk. *Safînat al-ru'asā'*, *ẕayl al-ẕayl*, s. 160; Üniversite kütüphanesinde bulunan bir nüshasında, zamanında yaşayan bir zât tarafından yazılan hâşiye).

Asrının çok dikkate şâyân bir sîmâsı olan Hâlet Efendi, son derecede garazkâr olup, menfaatine dokunanları, re'yine muhâlefet edenleri ve bilhassa makamına rakip olacakları bir türlü affedemezdi. Kendisi saltanat makamını nufûzuna râm etmek yolunu tutmuştu. Bunun için de yeniçeri ocağını bir istinatgâh olarak seçmiş, ocağın ileri gelenlerini hediyeler dağıtarak ve bir kısmına da mukannen bahşişler vererek, elde etmeğe çalışmıştı. Mahmud II.'un askere yeni bir nizam vermek teşebbüsüne dâimâ muhâlif kalmış, saltanat makamını, yeniçerilerin isyanı tehdidi ile, korkutmak yolunu bulmuştu. Bunun hâricinde, mevlevî tarîkatine mensûp bir şâir olarak, dâiresini asrının en parlak bir encümen-i dânişi hâline koymuştu. Bir çok âlim ve şâirler ile tarîkat

mensûpları, hemen her akşam konağında toplanarak, bir çok ilmî ve edebî meseleler üzerine münâkaşa ederlerdi. Bâzı mûsikî üstadlarının da bu meclislere devam ettikleri görülmektedir. Bu meclislerde zeki ve natuk bir zât olarak tanınan Hâlet Efendi, devrin şâirlerini himâye eder ve onlar ile münâkaşa etmekten zevk alırdı. Galata kadısı bulunan Keçeci-zâde İzzet Molla da Hâlet Efendinin en yakın dostlarından bulunuyordu. *Mihnet-keşân*'ında ona olan intisâbını anlatan İzzet Molla (bk. s. 9), onun ölümü ile nasıl nekbete uğrayıp, Keşân'a nefyedildiğini zikreder (s. 10).

Hâlet Efendi'nin ölümüne müteessir olan Mahmud II., Galata Mevlevîhânesine giderek, onun mezar taşı önünde, Hâlet Efendi'nin nufûzu ile postnişîni olan Kudretullah Dede'ye: — „Şeyhim, şu bizim Hâlet'e ne dersin?" — sözü üzerine Dede'nin: — „Efendim, o da bir hâlet idi, geçti!" — cevabını verdiği meşhûrdur. Hâlet Efendi mevlevî tarîkatine sâdık kalarak, Galata Mevlevîhânesi dâhilinde bir sebil ile bir kütüphâne inşa ettirmiş idi (bu kütüphânenin kitapları bugün Süleymâniye kütüphânesinde, ayrı bir kısımda, bulunmaktadır; bk. *Defter-i kütüphâne-i Hâlet Efendi*, İstanbul, 1312). Bir çok kasîdelerinden, bilhassa intisap ettiği kimseleri medhetmek için yazdığı kasîdelerden mürekkep divanı ile *Ẓinat al-macālis* namındaki manzûmelerini ihtivâ eden eseri matbû olup, 1258 (1842)'de basılmıştır.

Bibliyografya: Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 54 v.dd.; *Safînat al-ru'asā'* (Zeyli, ve zeylin zeyli ile; İstanbul, 1269), s. 157—161; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), II, 102; *Davḥat al-vuzarā'* (nşr. Muḥammed Bāḳir al-Tiflîsî), s. 63—261; Enver Ziya Karal, *Hâlet Efendi'nin Paris büyük elçiliği (1802—1806)*, İstanbul, 1939; Keçeci-zâde İzzet Molla, *Mihnet-keşân* (İstanbul, 1269), s. 9 v.d.; Şânî-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1290), I, 249; Cevdet, *Tarih*, VIII, s. 315 v.d.; IX, 145, 371; X, 210; XI, 5 v.d., 152, 191; XII, 65; Abdurrahman Şeref, *Tarih müsâhabeleri* (İstanbul, 1323), s. 27—38; Cl. Huart, *Histoire de Bagdad* (Paris, 1901), s. 166—170; Başvekâlet arşivi, hâriciye dosyası, nr. 962, 973 ve 1351; *Arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1940), II, 184.

(M. ŞİHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

HÂLETÎ, ḤĀLATÎ, 'AZMÎ-ZĀDA MUṢṬAFA, (1570—1631), XVII. asrın türk şâirlerinin meşhûrlarından ve mütetebbî âlimlerinden biridir. İstanbul'da doğmuştur. Babası XVI. asır âlim ve şâirlerinden olup, 1582'de ölen Pîr Muḥammed Azmî Efendi'dir. Nev'î-zâde Atâ'î'nin ifâdesine göre, Azmî Efendi'nin *Makārim al-aḫlāḳ* adlı kitabı o devirlerde „meşhûr-i âfâk" imiş. Hâletî, babasının mesleğini tâkip ederek, medrese tahsili gördü; Hoca Sa'd al-Dîn Efendi'den mülâzemet ru'ûsu aldı; 21 yaşında müderris oldu. Emsâline nisbetle, çabuk terakkî eden Hâletî'yi 1600'de Süleymaniye müderrisi görüyoruz. İlk kadılığı 1602'de Şamda'dır. O aralık Şam'da bulunan meşhûr şâir Rūḥî Baġdādî, Hâletî'nin me'mûriyeti dolayısı ile, bir tarih kıt'ası kaleme almıştır ki, şâir burada kadının „sâhib kelâm" lığından, manzûmelerinin gönüllerde yer tuttuğundan, aynı zamanda adâletinin, fazîletinin mahşere kadar onu yâd ettireceğinden ve sohbetinin canlar bağışladığından bahseder. Hâletî 1604'te Kahire'ye nakledildi. Mısır emîrül'ümerâsı Ḥâcî İbrâhîm Paşa, asker isyanı neticesinde, şehit düşünce, Hâletî kaymakamlığı eline aldı. Fakat âsâyişi te'min edemediği için, azledilerek, açıkta kaldı. Nihâyet 1606'da Bursa kadısı oldu. Fakat burada da tâlihsizlik yüz gösterdi; Kalender-oğlu şehri muhasara ve şehre girerek, her tarafı yağma etti (1607). Hâletî bu hengâmede kadılıktan ayrıldı ve bir yıl sonra, arpalık olarak, kendisine Ahyolu kazası verildi ve ancak 1611'de Edirne kadılığını alabildi. Tâlih burada da kendini gösterdi. Tanımadığı bir kadıya, gaflet ile, hakaret etti. Aleyhdarları derhâl harekete geçtiler. Dört aylık kısa bir hizmetten sonra, tekrar Şam'a nakledildi. *Ḫulāṣat al-aṯar*'in verdiği mâlûmata göre, Hâletî'nin Ahmed isminde yetişmiş bir oğlu bu aralık vefat etti. Çok necip ve dirâyetli bir genç olan Ahmed'e memleket şâirleri mersiyeler söylemişlerdir. Filvâki Hâletî divanında da „Bir ferzend-i dilbendimiz vefat ettiktē, hem mersiye, hem hasb-i hâlimiz olmuştur" serlevhası ile müteessirâne yazılmış bir manzûmeye tesâdüf edilmektedir. Şâir, 1613'te bu vazifeden ayrıldı; bir yıl sonra İstanbul kadısı oldu; fakat iki ay geçmeden, azledildi. Dört yıla yakın bir zaman açıkta kaldı. Bu aralık Osman II. tahta geçmişti. Şâir bu hükümdara, mesnevî şeklinde, manzûm bir arz-i hâl takdim etti. Bu manzûmesinde hayatından bahseder, ilim ve hüneri ile akranının hasedini kazandığını ve tezvîre uğradığını acı-acı anlatır. Bilmünâsebe, ecdâdından bâzısının kalem, bâzısının kılıç sâhibi olduklarını söyler. Padişahın cülûsundan 5 ay sonra, ikinci defa olarak, Mısır kadılığına tâyin edildiğini görüyoruz ki, tâyininde, bu acıklı manzûmenin te'siri olduğu tahmin edilebilir (1618). Bir yıl geçmeden, buradan da ayrıldı. Nihâyet Murad IV.'ın cülûsundan bir ay sonra Anadolu kazaskerliğine geçirildi (1623). Yine divanında bu hükümdara da sunulmuş ikinci bir manzûm arz-i hâline tesâdüf edilmek-

tedir. Bunda da tâlihinden şikâyet etmekte, ilim ve edebiyat âlemindeki yüksek mevkiine rağmen, hasûtlarının kurbanı olmaktan kurtulamadığını anlatmaktadır. Bir yıl geçmeden, Anadolu kazaskerliğinden de ayrılarak, Rusçuk arpalığı ile iktifâya mecbûr oldu. Nihâyet 1627 'de Rumeli kazaskerliğine geçirildi ve 1628'de Silistire arpalığı ile tekaüt edildi. 26 şâban 1040 (1631) 'ta vefat etti ve Sofular'da, evinin karşısında, tâmir ettirdiği mektebin bahçesine gömüldü. Divanı ba;tan-başa hayatta uğradığı sademeleri ve bunlardan hâsıl olan şikâyetleri ihtivâ eder. Şâkirdlerinden *Ḥadâ'iḳ al-ḥaḳā'iḳ* sâhibi Nev'î-zâde Atâ'î Hâletî'nin: — „İlim ve hünerimizin zararından başka eserini görmedik" — diye, bedbin ve nevmid tavırlar gösterdiğini anlatır.

Hâletî'nin yaşadığı XVII. asır, divan edebiyatının zengin devirlerinden biridir. Bu devir esnâsında, başta Nef'î olmak üzere, Yahya Efendi, Bahâî Efendi, Nâilî, Fehim, Neşatî ve Tıflî gibi, değerli ve üstad şâirler yetişmiştir. Hâletî de bu aradadır ve devrin daha başında şöhretini yapmıştır. Hâletî'nin edebî eserleri *Divan*'ı ve *Sâkînâme*'si ile rubâîlerinden ibâret olup, bir de münşaatı vardır; hepsi gayr-i matbûdur. Riyâzî'nin ifâdesine göre, divanını Mehmed III. namına tertip etmiştir. Divanında Mehmed III'e, Eğri seferinden avdeti münâsebeti ile, bir kasîdesi mevcût olmakla berâber, tâ başta Ahmed I.'e sunulan bir kasîde de vardır. Kasîde ve gazelleri, muâsırlarının bu nevideki eserlerine nazaran, şâire bir fâikiyet te'min edecek kudrette değildir. Fakat kısmen divan nüshalarında da mevcût olmakla berâber, eski kütüphânelerimizin bâzılarında ayrı bir risâle hâlinde bulunan rubâîleri, ona âzamî şöhret te'min etmiştir. XVII. asırdan itibâren şiir mecmualarında yer-yer Hâletî'nin rubâîlerine tesâdüf edilir. Kendisi bir kıt'asında rubâî yazmaktaki mahâretini öğdüğü gibi, Nedîm de bir kasîdesinde münâsebet getirerek: — „Hâletî evc-i rubâîde uçar anka gibi" — demiştir. Gibb şâir hakkında bilhassa Muallim Nâcî'nin mutâlealarını naklettikten sonra, rubâîleri bahsine geçerek, bunları Ḫayyâm'ınkiler ile mukayese ediyor ve Hâletî'nin Ḫayyâm'ın orijinalitesine ve derinliğine mâlik olmadığı mutâleasında bulunuyor. Hakikaten ifâde ettiği duygu ve düşünce bakımından, emsâlsiz bir yenilik arzeden acem şâirinin rubâîleri ile bizim şâirimizin rubâîleri arasında esâsen mukayeseye imkân verecek bir münâsebet ve benzeyiş yoktur. Çünkü Ḫayyâm kendi hadsine tâbî serâzâd bir dâhîdir. İşte Hayyâm'a beynelmilel şöhret te'min eden onun bu hususiyetidir. Hâlbuki Hâletî islâmî tasavvuf telâkkilerini, türk şâirleri içinde başka hemen-hemen hiç bir kimsenin muvaffak olamadığı bir mahâretle, rubâîler ile ifâdeye muktedir olmuştur. İşte ona millî muhit içinde şöhret te'min eden „üstâd-ı rubâî" unvanını verdiren bu kudretidir. Bâzı mecmualarda onun eserlerine işâret edilirken, „Hayyâm-ı Rûm" tâbirinin kullanılışı, Hâletî'nin Ḫayyâm'ı taklit ettiğine değil, onun da Ḫayyâm gibi rubâîleri ile şöhret kazandığına delâlet eder. Bilvesile kaydedelim ki, divanındaki kasîde ve gazellerinde hayatın darbelerinden son derece şikâyetçi olan şâir, rubâîlerinde tamâmen dervîş-meşrep, mütevekkil görünür. Hâletî'nin *Sâkînâme*'sine gelince, Gibb'in dediğine göre, 515 ve bizim saydığımıza göre, 520 beyitten teşekkül eden bu uzun manzûme *Şahnâma* vezni ile kaleme alınmıştır. Bir iftitahtan sonra, 15 *maḳāla*'ye ayrılmıştır ve *ḫatm-i kalām ba-munācāt-i bārī* ile biter. Baştan-başa sûfiyâne vecd ve aşkı hikâye eden bu uzun manzûmesinde şâir, emsâlinde olduğu gibi, sâkîye iltifat eder, zâhide çatar, „bâde-i tasavvufu" tavsif eder, tasavvûf bâdesi ile neşve bulan arkadaşlar arasında sadakat ve vefâ lüzûmunu anlatır ve fırsatın kaçırılmamasını tavsiye eder.

Münşaat nüshalarına eski kütüphânelerimizin bâzılarında tesâdüf edilir. Münşaatı, hem kendi hayatı, hem yaşadığı asrın vukuatı itibârı ile, mürâcaata lâyıktır.

Yukarıda söylendiği gibi, Hâletî aynı zamanda devrinin ileri gelen âlimlerindendi. Kendisinden istifâde eden, adını *ustāz-i mufaḫḫam* diye anan Nev'î-zâde Atâî, çağdaşları arasında Hâletî derecesinde kitap tetebbû etmiş adam olmadığını anlatarak, öldüğü zaman kalemi ile tashih görmüş ve tahşiye edilmiş 3—4 bin cild kitap bıraktığını bildiriyor. Kâtib Çelebî, Kınalı-zâde Ali Efendi müstesnâ, XVI. asırda bu kuvvette âlim olmadığını ileri sürmektedir. Muallim Nâcî de *uṣūl*'den İbn Malak'e ve *fiḳh*'tan *Durar*'e yazmış olduğu hâşiyelerin gâyet muhakkikane kaleme alındığını söylemektedir. Hâletî'nin bunlardan başka *Muġnī al-labīb*'e şerhi, *Hidāya* ve *Misbāḥ* şerhlerine tâlikatı vardır. Babasının fârisîden, manzûm olarak, tercümeye başlayıp, 1000 beyit kadarını yazdığı *Mihr u muştarī* unvanlı eserini ikmâle çalışmış ve buna 500 beyit kadar ilâve edebilmiştir.

Bibliyografya: Atâî, *Ḥadā'iḳ al-ḥaḳā'iḳ*, s. 739; Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar fī a'yān al-ḳarn al-ḥādī 'aṣar*, IV, 390—392; Riyāżî, *Riyāż āl-şu'arā'* (Üniversite kütüp., nr. 4099 ve 761); Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 135; Rıza, *Tezkire*, s. 26; Naimâ, *Tarih*, III, 73; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*; Muallim Nâcî, *Mecmua-i Muallim*, s. 229.

(ALİ CÂNİB YÖNTEM.)

ḤALF, ḤALĪF. [Bk. ḤİLF.]

ḤALḪA. [Bk. HALHA.]

HALHA. ḤALḪA, bir gölün ve bu gölden Moğulistan ve Mançurya arasındaki hudutta Buyir-Nor gölüne akan bir nehrin adıdır. Ḫalḫa nehri daha XIII. asırda „Moğollar'ın gizli tarihi"nde zikredilir (*Trudı ross. duḫovnoy missii v Pekine*, IV, Petersburg, 1886, 90, 91, 102 ve 118); Raşīd al-Dīn (nşr. Berezin, *Trudı vost. otd. russ. arḫ. obşç.*, XIII, Petersburg, 1868; farsça metin, s. 216, XV, ve 1889, farsça metin, s. 3—4)'de Ḳalā. XVI. asırdan itibâren Moğulistan'ın şimâl-i şark kısmına (Mançurya'nın garp hudûdundan Kobdo bölgesinin şark hudûdu ve rus hudûdundan Gobi çölüne kadar olan kısım) ve bu mıntakanın halkına da Ḫalḫa adı verilir. Ssanang Ssetzen (*Geschichte der Ost-Mongolen*, nşr. I. J. Schmidt, Petersburg, 1829, s. 191 ve 197) 12 Ḫalḫa kabîlesinden bahs etmekte, bunlardan 5'ini orta ve 7'sini uzak olarak ayırmaktadır (*göst. yer.*, s. 205 ve bir de s. 191 ve 285). Geresen (tam isim ve unvanı: Geresentse Calayr Ḫun Tayci) bütün Ḫalḫa reislerinin bir ceddi olarak telâkkî edilir. Kendisi bütün Moğulistan'ın son hukümdârı olan Dayan Ḫān (ölm. 1543)'ın torunu idi. Şeceresi için bk. A. Pozdneev, *Mongoliya i mongoli* (Petersburg, 1896), I, 472. Bu sülâlenin muhtelif kollarından Ḫalḫa'ların ismen ayrıldığı dört *aymaḳ* teşekkül eder (çoktan beri Mançu imparatorları reisin her nevi iktidârını elinden almış bulunuyorlar). Bunlar, şarktan garbe doğru, Tsetsen-Ḫān, Tuştetu-Ḫān, Sayın-Noyon (1725'ten beri) ve Tsasaktu-Ḫān *aymaḳ*'larıdır. Diğer bir tasnif daha vardır (buna, 1691'de imparator K'ang-hsi tarafından Ḫalḫa'ların itaati altına alınması vesilesi ile, moğulca Dolon-Nor kitâbesinde rastlanır; A. Pozdneev; *ayn. esr.*, Petersburg, 1899, II, 291 v.dd.): Geresen'in 7 oğlu varmış; bu sebepten halk da 7 kısma (*ḫoşun*, arapça yazılışı *ḫoşūn*) ayrılmış; bu tasnif ile 7 „uzak kabîleler" arasında bir münâsebet olup-olmadığı bilinmemektedir. Aş.-yk. 1585'ten itibâren Ḫalḫa'lar buddhizme sülûk etmişlerdir; o sırada hukümdârları Geresen'in torunlarından Abatay-Ḫān idi ki, buna Ssanang Ssetsen (s. 253)'de Abtay Ġalsaġo Tayci adı verilmektedir.

(W. BARTHOLD.)

ḤALḪĀL. [Bk. HALHAL.]

HALHAL. ḤALḪĀL, cenûbî Azerbaycan'da Erdebil'in cenûbunda, Miyâniç'in şarkında ve Gilân hudûdunda, 37°—38° şimâl arzı ile 48°—49° şark tûlleri arasında, Kızıl-Özen ırmağı ile kollarının suladığı münbit ve mâdence zengin bir arâzi dâhilinde merkezi Hiroâbâd (Hirâbâbâd) olan ve muhtelif türk boy ve uruğları ile meskûn bulunan bir vilâyetin adıdır (krş. Mas'ūd Kayhān, *Coġrāfyā-i mufaṣṣal-i Īrān*, II, 168). 617 (1220/1221)'de buralardan geçmiş olan Yāḳūt Ḥamavī (bk. *Mu'cam al- buldān*, III, 454)'de mühim bir şehrin ve bölgenin ve Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (bk. *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 82)'de ise, bir köyün adı olarak zikredilmektedir.

Gerek Ḫalḫāl kelimesinin asıl mânası, gerekse şehrin kuruluş tarihi hakkında bugüne kadar esâslı bir tetkik neşredilmemiştir. Yāḳūt Ḥamavī kelimeyi, kadınların ayak bileğine takılan bilezik mânasında, *ḫalāḫil*'in müfredi olarak almaktadır (*göst. yer.*) Zeki Velidi Togan, şimâlî Azerbaycan'ın garp cihetlerinde aynı adı taşıyan bir kaleden bahsederken, *ḫalḫal*'ın türk ve moğullarda kale mânasında kullanılan *ḳalġan* kelimesinden gelebileceği ihtimâlini ileri sürmektedir (krş. *İA*, II, 97). Bâkûhanlı 'Abbās Ḳulī Aġa (krş. *Gulistān-i İram*) tarafından dahi şimâlî Azerbaycan'da bir kale olarak zikredilen bu Ḫalḫāl türkçe isimli bir çok mahal ve mevkileri ihtivâ eden Albanya (Agvanya, şimâlî Azerbaycan)'nın II.—V. asırlarda kışlık pâyitahtını teşkil ediyor (krş. M. Kagankatvatsi, *İstoriya Agvan*, s. 363 ve Marquart, *Ērānşahr*, s. 116) ve Albanya'nın yine türkler ile meskûn bulunduğu kuvvetle tahmin edilen Uti'ler eyâletinde, Gürcistan hudûduna yakın bir yerde, bulunuyordu (krş. Klaproth, *Tableux historiques de l'Asie*, s. 234, 260; İnostrantsev, *Ḫunnı i Ḫıungnu*, 1925, s. 68, 137). Bakiyeleri aynı bölgede bugün de Udi (Udin) adı altında mevcût olan ve araplar devrinde, Bâbek [b. bk.]'e yardım etmeleri dolayısı ile, kendilerinden bahsedilen bu Uti'ler, arap te'lifâtında, Uz, Uzz ve Uvāzin adı ile zikredilirler. O zaman bunların, türklerde görüldüğü gibi, *tarḫan*'ları da vardı (krş. Ṭabarī, III, 1179, 1193; İbn Faḳīh, s. 293; Balāzurī, s. 203). Argun Han devrinde bir türk aşîreti olarak görülen (krş. Raşīd al-Dīn, *Cami' al-tavārīḫ*, Topkapısarayı kütüp., nr. 1518, 258a) bu Uz'ları yine İlhanlılar devrinde Ḫalḫal'ın cenûbunda, Ḳazvīn'e kadar yayılmış görüyoruz.

Diğer taraftan bu Uti'leri, Haldeya-Urartu devrinde Gökçe-Göl ile Arpa-Çay arasında, müstakil bir devlet olan Etiuni'ler vâsıtası ile, Hittit'lere bağlayan ve bütün Albanya'yı Hittit medeniyeti üzerine kurulmuş telâkki eden bir nazariye de vardır (krş. Meşçaninov, *Azerbaycan'ı tetkik ve tetebbû cemiyetinin ahbârı*, Bâkû, 1926, sayı 1, s. 8—15). Buna göre, eski Hittit dilinde „köşe, köşe taşı ve duvar" mânasına gelen *halhaltūmari* (krş. Edgar H. Sturtevant, *Eti dili sözlüğü*, türk. trc., s. 29) ile

Ḥalḫal arasındaki tam benzerlik üzerinde cidden durulması icâp eder. Azerî türkçesinde „çok benekli ve pek alacalı“ mânalarına gelen *ḫalḫāl*'ın Azerbaycan'ın garp bölgesinde aynı zamanda „ağıl ve çit“ mânasını ifâde etmesi de, bu benzerliği daha ziyâde kuvvetlendirmektedir. Albanya dâhilindeki bir çok coğrâfî mevki adlarının yalnız türkçe ile izah edilebilmesi (krş. *İA*, II, 97 v.dd.; VII. asır ermeni coğrafyası, Patkanyan'ın hâşiye ve şerhleri) ve *l*'nin *ġ*'ya ve *b*'nin *v*'ye tahavvülü suretiyle, ermenicede *aġvān* şeklini alan *alban* kelimesinin, bir çok tefsirleri arasında, eski ermenicedeki (veya albanca) mânası ile bugünkü Yakut türklerinin dilindeki mânasının aynı olması (*aġvān* ile *alban*'ın „şirin ve lâtif“ mânasına geldiği hakkında bk. Kagankatvatsi, s. 5 ve Patkanyan'ın hâşiye ve şerhleri; E. Pekarskiy, *Yakut sözlüğü*, s. 19) bu sâhaya şimâlden geldikleri eski süryânî, ermeni, lâtin ve yunan müelliflerince kabûl edilmiş olan türk unsuru ile daha önce küçük Asya'dan gelen Hittit unsurunun kaynaşmış olmaları ihtimâlini kuvvetlendirmektedir. Her hâlde cenûbî Azerbaycan'daki Ḥalḫāl ile şimâlî Azerbaycan'daki Ḥalḫāl arasında bir münâsebet mevcût bulunduğu ve bugünkü Ḥalḫāl'ın Albanya'dan gelenler tarafından kurulmuş olduğu kabûl edilebilir. Bu ülke VII. (m. ö.) asrın ortalarına doğru Saka, Bulgar, Barslı ve diğerlerinin istilâsına mârûz kalmıştı. Daha sonraları Hun ve Hazar akınları karşısında Albanlar, Kür ile Kafkasya dağları arasındaki yurtlarını bırakarak, Kür'ün cenûbunda Arran'a çekilmişlerdi. VII. (m. s.) asırda, merkezleri Partav (Barẓa'a) olmak üzere, Albanları burada buluyoruz. Fakat aynı asırda araplar geldikleri zaman, Azerbaycan ile beraber, bütün Kafkasya „Hazarlar memleketi“ adını taşıyordu (krş. Ṭabarî, I, 884). Uti (Udî = Uẕ)'lerin İlhanlılar devrinde Ḳazvîn civarına kadar yayılmasından da anlaşıldığına göre, Albanlar, Hazar akınları karşısında, Araṣ ırmağını dahi aşarak, Ḥalḫal'ı bugünkü yerinde yeniden kurmuşlardır. Esâsen araplara tekaddüm eden yıllarda şimâlî Azerbaycan'dan Ḥalḫāl bölgesine türklerin, külliyetli olarak, muhâceret ve iskânı devam ediyordu. Daha 466'da, Hunların hâkim zümresini teşkil eden bir kavim sıfatı ile, Bizans kaynaklarında adı geçen Agaçerilerin mühim bir kısmı Ḥalḫāl'ın bir fersah mesâfesindeki Fîrûzâbâd (Şahrām-i Fîrûz)'da iskân edilmişlerdi. Ṭabarî (I, 891)'nin bu bölgeye yerleştirildiklerini kaydettiği Yazar ve Sol türklerinin de bu Ağaçeriler olduğu kabûl edilmektedir. Bir Sâsânî kitâbesinde Ak-Katlan şeklinde okunan adın da bunlara âit olması muhtemeldir (krş. A. Zeki Velidi *Azerbaycan etnografyasına dâir, Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1933, yıl 2, sayı 14, s. 50).

558'de (m. s.), Derbend tarîkı ile, Azerbaycan'a geçen Sabir (Savir, Savar, Suvar) türklerinin mühim bir kısmı 575'te Kür ırmağını aşarak, cenûbî Azerbaycan'a yayılmış ve Ḥalḫāl bölgesinde yerleşmişlerdi. Bunları Sâsânî ordularında da görüyoruz. Emevî ve Abbâsîler devrinde burada Beylik ve Taş gibi, meskûn mahaller ve civar bölgelerde, Burak ve Timur-Göl gibi, türkçe isimli şehir ve kaleler vardı. Bu devirde buradaki türkler civar ülkelerin bile siyâsî mukadderâtına hukmedecek kuvvette bulunuyorlardı; Selçuklular devrinde buranın hâkim zümresine *maşāyiḫ al-turk* denilmekte idi (Zeki Velidi, *ayn. esr.*, s. 50—53). İbn al-Aṯîr (X, 234, XI, 47 v.d.)'e göre, burada oturan türk emîrleri Ḥalḫal'a ve Azerbaycan'ın bir kısmına sâhip olup, Selçuklu devletinin hâkimi kesilmişlerdi. Selçuklulardan Sultan Berkyaruk kendi emîrlerinden Taġayrek (bâzı metinlerde طغايرك)'e Ḥalḫāl'ı, timar olarak, verdi. (bk. *İA*. I, 52). Sultan Mas'ûd tarafından *ḥācib-i kabir* tâyin edilmiş olan Taġayrek'in oğlu 'Abd al-Raḥmān Ḥalḫāl'a dayanarak, bütün Azerbaycan ile Arrān'ın idârsini uhdesine almıştı. Moğullar daha efsânevî devirlerde Azerbaycan'a geldikleri kabûl edilen Ḳaçar türklerini toplu bir hâlde Ḥalḫāl'da bulmuşlardı. Alamut bâtınîlerine karşı yapılan harplerde Hulagu Han bu türklerin yardımına mürâcaat etmişti. Sonraları İran'da hâkim olan Ḳaçarlardan bir kısmının Esterâbâd taraflarında yerleşmesi, bu suretle vâki olmuştur. Ḥalḫāl Ḳaçarlarının mühim bir kısmı moğulların Suriye seferlerine de iştirâk etmiş ve oradan Timur ve Kara-Koyunlular zamanında yeniden Azerbaycan'a getirilerek, Erivan ve Gence bölgesinde yerleştirilmişlerdi. İlhanlılar devrinde yazılan eserlerde Ḥalḫāl bölgesinin hâkim zümresi yine Ağaçeri türkleri olarak anılmaktadır ki, bunlar ile Ḳaçarların aynı olduğu kanaati hâkimdir. Bu devirde Ḥalḫāl'ın dağ ve ormanlarında Oğuz, Kıpçak ve Uygur boylarının kalabalık hâlde yaşamakta oldukları da tesbit edilmiştir (Zeki Velidî, *ayn. esr.*, s. 50, 56). Ḥamd Allāh Ḳazvînî (*göst. yer.*), ilk önce Fîrûzâbâd'da, onun sukutundan sonra da Ḥalḫāl'da oturan bu vilâyet hâkimlerinin Ağaçeri olduklarını tasrih eder. İlhanlıların sonlarına doğru Ḥalḫāl bir köy hâline gelmiş bulunuyordu. Fakat bir vilâyet olarak, adını zamanımıza kadar muhâfaza eden Ḥalḫāl'ın İlhanlılar devrinde daha çok türkleştiği şüphesizdir. Vilâyetin bugün 5 sancağından birini teşkil eden Şahrūd bölüğünde yüze yakın türk-moğul köyü kurulmuştu. Hanların çok sevdikleri yaylaklardan Sokurluk ile Konkur-Ulan da Ḥalḫāl bölgesinde idi. Meşhûr Sultaniye şehri bu civarda kurulmuştu. Ḥalḫāl vilâyetini iki defa kat'eden Kızıl-Özen ırmağının yukarı kısmı moğulca „Ḥulan-Mören“ adını almıştı. Burada aynı adı taşıyan meşhûr bir yaylağa sonraları Olcaytu-Buynuk adı verilmişti. Vilâyet sancaklarından Ḫūriş-i Rustam'de 2.000 hâneden ibâret bir türk topluluğu iskân edilmişti. Bu bölüğün merkezini teşkil eden bugünkü Heşcîn, Ḥamd Allāh Ḳazvînî'de adı geçen ve Fîrûzâbâd'ın sonraki adı olduğu ve Ağaçeri beylerinden ibâret hâkimlerin makarrı bulunduğu tasrih edilen Miscin olsa gerektir. Erdebil bölgesindeki „Mişkin ili“ ile münâsebeti kabûl edilen Miscin'in moğullardan daha evvel, yine türkler tarafından, kurulduğu anlaşılıyor. Umûmiyetle moğullar ve onlar ile birlikte gelen muhtelif türk boyları, kendilerinden daha evvel gelip-yerleşmiş olan türkler ile karışık oturuyorlardı. Ḥalḫāl vilâyetinin Kāġid Kunān sancağının (merkezi Akkend) aynı adı taşıyan kasabası, önce moğullar tarafından tahrip ve sonra türk ve moğullar tarafından iskân ve imâr edilerek, Moguliye adını almıştı. Yine Ḥamd Allāh Ḳazvînî tarafından Ḥalḫāl vilâyetinin nâhiyelerinden biri olarak gösterilen Secesrūd'da türk ve moğul muhâcirleri iskân edilmişti. Ẓahîr al-Dîn Mar'aşî, İlhanlılar devletinin sukutunu tâkip eden karga-alıklardan bahsederken, Ḥalḫāl'ın cenûba doğru devamını teşkil eden bölgelerde muhtelif türk boy ve topluluklarının yerleşip, oturduklarını kaydeder (krş, Zeki Velidi, *ayn. esr.*, sayı 18, s. 249 ve tür. yer.; *Nuzhat al-ḳulūb*; Mişkin için bk. mad. ERDEBİL).

1307'de moğullar Gîlân'ın istilâsına giriştikleri zaman, Ḥalḫāl dört hareket üssünden birini tekil etmişti.

Bugünkü Ḥalḫāl vilâyeti, ahâlisi türklerden ibâret 300'den ziyâde meskûn mahalli ihtivâ eden beş sancağa ayrılmıştır. Ahâli ziraat ve ticâret ile iştigâl eder. Burada buğday, arpa, tütün, uzüm v. b. hubûbat yetişmektedir; bölge taş kömür, bakır ve kurşun gibi mâdenlerce de zengindir. Mâdenler henüz işletilmemekte ise de, ahâli, iptidaî usûller ile, kendi ihtiyaclarını karşılayacak mıkdarda, mâden kömürü istihsâl etmektedir. İçlerinde hayvan beslemekle geçinen yarı göçebeleri de vardır. Tarihte bir çok kumandanlar ve devlet adamları çıkarmış olan Ḥalḫal, bir çok ilim adamı, edip, mütefekkir ve şâirlerin de vatanı olmuştur. Türkçe *Ṣa'labîya* şâiri Muḥammed Bâḳir Ḥalḫālî bunlardan biri olup, bütün Azerbaycan'da meşhûrdur.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (Mısır, 1906), III, 454; Ḥamd Allāh Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulūb* (Bombay, 1894); İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1308), III, 2053; Mas'ûd Kayhân, *Coğrâfyâ-i mufaṣṣal-i Îrân* (Tahran, 1311), II, 168; III, 40—42, 156 v. d., 229, 440, 441; Bâkûhanlı 'Abbâs Ḳulî Ağa, *Gulistân-i İram* (Bâkû, 1926); *İstoriya Agvan Moyseya Kagankatvatsi, Pisatelya X. veka* (Patkanyan'ın ermeniceden rusçaya tercümesi, hâşiye ve şerhleri ile), Petersburg, 1861; Edgar H. Sturtevant, *Eti dili sözlüğü* (müellifin 1936'da basılan *A Hittite glossary*'si ile 1939'da neşredilen zeylinin Münîre Çelebî tarafından tercümesi), İstanbul, 1946; *Armyanskaya geografiya VII. veka po r. ḥ. pripisiv. M. Ḫorenskomu* (metin, harita, Patkanyan'ın ermeniceden rusçaya tercümesi ve hâşiyeleri ile), Petersburg, 1877; Eduard Pekazskiy, *Yakut dili sözlüğü* (T. D. K. neşri), İstanbul, 1942, s. 19; ayn. mll., *Kratkiy russko-yakutskiy slovar* (Yakutsk, 1905), s. 38, 45; W. Barthold, *İstoriko-geograficeskiy obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 157; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 185; *İslâm ansiklopedisi*, mad. TAROM (Leyden tab.); Maḥammed 'Alî Tarbiyat, *Dānişmandān-i Āẕarbāycān* (Tahran, 1314). (MİRZA BALA.)

HALI. ḲĀLİ (*ḳalı, ḥalı, ġalı*) tâbiri, Yāḳūt'a göre, büyük halıların dokunduğu Ḳālîḳalā (Erzurum)'dan geldiği için, bu şehre nisbetle halılara da bu alem olmuştur. Bununla müterâdif bir çok isimler daha var ise de, bunlar sâbit bir esâsa dayanan sarîh mânalı birer ıstılah mâhiyetini hâiz değildir; öyle ki, bu tâbirlerden biri digeri ile izah olunur. Bir çok hâllerde kullanılan tâbirden hângi tarzda imâl olmuş bir halı kasdedildiği anlaşılamaz. Worrel'in târifine göre, *bisāṭ* ve *zūliya* isimleri — büyük halı, *ṭinfasa* — ilmikli halı, *zarbîya* — yollu ve çok renkli halı ve büyük bir ihtimâl ile de, pek ince düğümlü halı mânasına gelir; *maḥfūra* (Yāḳūt bunun, *zūliya* ile birlikte, eski *ḳaṭîfa*'nin yerini aldığını söyler) — hakikî kabartma veya kabartma taklidi halıya, *saccāda* (seccâde) — namaz halısına, *ḫumra* — küçük kıt'ada namaz halısına ve *namaṭ* — bilhassa başka halıların üstüne örtülen halıya delâlet eder. Serilmiş bir şey olmak üzere, *farş, firāş* ve *farşa* kelimeleri de halı mânasına gelir. *Ḳaṭîfa* ve *ḳarṭafa* — ilmikli dokuma'lardır (W. H. Worrel, *On certain Arabic Terms for „Rug“*, *Ars Islamica*, 1934, I, 219—222; II, 1935, s. 65—68). *Zîlū, cācim* (cicim), *naḥ, palās* ve *gilîm* (kilim) farsça tâbirlerdir; *gilîm* ismi, hassaten dokunarak vücûda getirilmiş çeşit için kullanılır.

Halılar hakkında bir fikir edinmek için, düz satıhlı dokuma halılar ile ilmikli halıları birbirinden ayırmak lâzımdır. İlmikli halılar, yün veya ipek ipliklerini 1, 2 veya daha ziyâde argaç ipliğinin etrafında ilmiklemek suretiyle yapılır ki, bu da halıya bir kürk manzarasını verir. En eski değilse bile, en çok revâcda olan ilmikli halı tekniği, bir yün ipliğinin iki argaç ipliği etrafına sarılmasından ibârettir. Bu usûl iki tarzda tatbik olunabilir: biri — bilhassa en ziyâde İran'da (Senna = Sine ilmiği) ve diğeri de — Anadolu (Gördes ilmiği) 'da revâc bulmuştur (aş. bk.; halı tekniği hakkında krş. C. E. C. Tattersall, *Notes on Carpet Knotting and Weaving*, London, Victoria and Albert Museum, 1927). Halılar hakkında, san'at değeri bakımından, huküm vermek istenilirse, şu cihet göz önünde tutulmalıdır ki, halılar ayrı-ayrı ictimâî zümreler için ve bundan dolayı da başka-başka ihtiyacları karşılamak üzere imâl edilmiştir. Umûmî bir tasnif ile 4 grup vardır: 1. hükümdarlar için yapılan halılar, 2. devlet ricâli ile zenginler için veya hârice gönderilip, satılmak için yapılan halılar, 3. şehir ve köy halkı ile göçebeler için yapılan halılar ve 4. modern halı endüstrisi mâmûlâtı.

Bugün muhâfaza edilmekte olan büyük mıkdarda halılar ancak XVI. asırdan itibâren toplanmağa başlamıştır (umûmî kolleksiyonların en mühimleri şunlardır: Victoria and Albert Museum, Londra; Museum für Kunst und Gewerbe, Viyana; Staatliche Museen, Berlin; Musée des Arts Décoratifs, Paris; Metropolitan Museum of Art, New-York; bunlar kadar ehemmiyetli olmayan kolleksiyonlar München, Lyon, Milano, Krakovi, İstanbul, Budapeşte, Boston, Philadelphia, Washington — bilhassa Freer Galerie — Détroit müzelerinde, Ḳumm, Erdebil ve Meşhed câmilerinde bulunmaktadır). Üzerinde imza ve tarih bulunan halılar çok nâdirdir. Fakat Avrupa'da yapılan tablolarda XIV. asırdan sonra taht tezyinâtı, masa örtüsü, pencere saçağı, perde v.b. şeklinde görülen halı resimlerinden bunların tarihlerini tâyin etmek mümkün olmaktadır. Buna mukabil, muhtelif halı çeşitlerinin imâlât merkezlerini tâyin etmek daha güçtür. Şark kaynakları ve avrupalı seyyahlar, fırsat düştükçe, bâzı muayyen yerlerde halı imâl edilmekte olduğunu söylerler ise de, çok kere, yapılan halıların renginden bahsetmedikleri gibi, şekillerinden de bahsetmezler. Halı san'atının sönmeğe yüz tutması, halıcılık merkezi olarak gösterilen yerlerde eski halıların bulunmayışı, muayyen bir ahâli zümresinin yer değiştirmesi, halı dokuyan san'atkârların hukümdarlar tarafından kaldırılarak, başka bir mahalle yerleştirilmeleri yüzünden ve şarkta halı dokunan yerlerin tâyini husûsunda bir ip ucu elde etmenin güçlüğünden dolayı, bu mevzûda eski devirlere âit olup da, zamanımıza kadar mahfûz kalmış olan mâlzemeden aydınlatıcı bir fikir elde edip-edilmeyeceğinin düşünülmesi gerektir.

Daha 1400 (m. ö.) yılı civarında Mısır'da dokuma halılara rastladığımız hâlde, Aurel Stein tarafından, şarkî Türkistan (Lou-Lan, Niya ve Tun-Huang)'da bulunan ve şark islâm âleminin gerçekten karakteristik bir mahsûlü sayılabilecek olan ilmikli halı parçaları ancak milâdın ilk yıllarına âit bulunmaktadır. Üzerindeki ziynet unsurları bugün dahi vâzıh olarak seçilebilen ilmikli ilk büyük halı parçası Antinoë (Mısır) menşe'li olup, VI. (m. ö.) asra âit bulunmaktadır (Metropolitan Museum, New-York). Ortasında hendesî bir şekil ve kenarlarında bir asma dalı motifi bulunan bu halı, mozayik şeklinde bir kaldırım taklit edilerek yapılmıştır. Dokunuşu kopt dokuma san'atında çok kullanılan (düğümleme) tekniğinden gelişmiş olup, muahhar devirlerdeki Senna (Sine) ilmiğine benzer. O zaman Mısır Bizans imparatorluğunun bir vilâyeti idi ve bundan dolayı imparatorluğun diğer bölgelerinde de aynı şekilde ilmikli halı imâl edilmiş olması çok muhtemeldir; bâzı eserlerde rastlanan kayıtlar bu suretle tefsir edilmekte ise de, şimdiye kadar bu çeşit halılardan elimize hiç bir parça geçmemiştir. Aynı mütâlea islâmdan önceki İran için de ileri sürülebilir. Sâsânîlerin en meşhûr halısı olan *Bahār-i Ḫusrav* ile arapların 637'de Madâ'in (Ktesiphon)'i yağma ettikleri sırada, ganîmet olarak, ele geçirdikleri altın sırmalı dîba üzerine kıymetli taşlar ile vücûda getirilmiş olan halı, ilmikli halılar nev'inden olmayıp, işleme halılardan idi. XVII. asırda yaşamış bir ingiliz seyyahı olan T. Herbert'in de söylediği gibi, bu halının hâtırası asırlar boyunca yaşamış ve muhakkak ki, halı resimleri yapan san'atkârların muhayyilesi üzerinde iz bırakmıştır. Ṭāḳ-i Bustān'daki Sâsânî kabartmalarında ve bir gümüş tas üzerinde görülen halı şekilleri, Herzfeld'e göre, ilmikli halı olarak kabûl olunabilir. Sâsânî devrine âit bir kaç dokunmuş halı parçası zamanımıza kadar gelmiştir (Ermitaj = Hermitage, Leningrad ve Mrs. Moore kolleksiyonu, New-York). Sâsânî devrinin sonunda yahut islâm devrinin başlangıcında Ḥīra'de yapılmış olan ve üzerinde kadeh, fil, at, deve, arslan ve kuş resimleri bulunan halıların mevcûdiyetinden, ancak kitaplardaki tafsilât sâyesinde bir fikir edinmiş bulunuyoruz. İbn Rusta'ye göre, bu halıdaki resimler al-Nuʿmānīya'de taklit edilmiştir. Tarih sırası bakımından, hemen bunun ardından gelen vesika, Le Coq tarafından, Kızıl (şarkî Türkistan)'da bulunan ve VIII.—IX. asra âit olan bir halı parçasıdır. Bu halıda yün iplikleri bir tek argaç ipliği etrafına sarılmıştır ki, bu tekniğe İspanya'da XIV.—XVI. asırlarda yapılmış olan halılarda rastlıyoruz. 1200'e doğru Quedlinburg'da aynı teknik ile yapılmış olan bir ilmikli halı intikal merhalesini teşkil etmektedir. Masʿūdī'ye göre, Abbâsî saraylarında üzerinde eski hukümdarların resimleri ile farsça yazılar bulunan halılar vardı. *Çahār maḳāla*'den öğrendiğimize göre, Abbâsî halıları, Sâsânî halılarındaki gibi, altın sırma ile işlenmiş ve mücevherler ile süslenmişti.

Daha sonraki asırlarda muhtelif memleketlerde, türlü tarzda beliren bir tekâmül görüyoruz.

Mısır. Fusṭāṭ'ta yapılan hafriyattan üzerinde Fâtımî devrine atfedilebilecek kûfî yazılar bulunan parçalar çıkarılmıştır (Kahire, arap müzesi ve Myers kolleksiyonu, Washington). Yaʿḳūbī, Ermeniye halıları ile aynı olup, iplikleri (Usyūṭ *ḳirmiz*'ı ile boyanmış) halılardan ve Maḳrīzī de görünüşte Fâtımî saraylarında bulunan ve ışığın gelişine göre, renk değiştiren *ḳalamūnī* (bukalemûn gibi) halılardan bahseder. XVI. asırda Mısır halıları o kadar şöhret almıştı ki, Murad III. 1585'te İstanbul'a Mısır'dan 11 halı ilmikçisi ile bir hayli yün getirtti. XV. asırda yaşamış olan italyan seyyahı Barbaro, Tebriz'de Mısır halıları gördüğünü söyler; de Thévenot da 1665'te Kahire'de hâlâ çok güzel halılar dokunduğunu, bunların İstanbul'a ve Avrupa'ya ihrâc edildiğini ve bu halılara „türk halısı“ adı verildiğini anlatır. Evliya Çelebî de Mısır halılarını zikretmektedir. Sarre, evvelce „Şam halısı“ adı verilen ve kölemen saraylarının döşeme taşı tezyinâtının taklidi gibi görünen bu grubu XVI. ve XVII. asırlarda yapılan Kahire halılarına yaklaştırmaktadır. Bu halılarda ortada sekiz-köşeli bir hendesî şekil ile bunun etrafında küçük, çok köşeli hendesî şekiller vardır; bunlarda tercihan parlak kırmızı, mâvî veya yeşile çalan sarı bir yün iplik kullanılmıştır. Bu tip halılar ilk defa XV. asrın sonundaki italyan tabloları ile, daha sonra XVI. asır ortalarına doğru yapılan tablolarda görülmeğe başlanmıştır. Bu gruptan olan en meşhûr halı asırlarca eski Avusturya imparatorluk âilesinin elinde bulunuyordu; şimdi Viyana müzesindedir. İstanbul'da Yeni-Câmi'in demir-baş defterinde (1674 yılına âit), üzerinde cemâat ile namaz kılmağa mahsûs olan ve en büyüğü 132, en küçüğü de 10 mihrâbı ihtivâ eden halılardan bahsedilmektedir.

Anadolu ve Kafkasya. Birinci grubu Emeviler devrinden beri, bütün dünyaca değer verilen ve fevkalâde kıymetli olarak anılan Ermeniye halılarının teşkil ettiği düşünülebilir. Bu halılar (tezyinât hâric) bu mevkii, Saʿālibī'ye göre, Mısır yününden sonra en makbûl sayılan ince yünlerine ve *ḳirmiz* denilen husûsî kırmızı renklerine borçludur. Marco Polo, kasaba ve köylerde san'at ve ticâret ile meşgûl olan ermeni ve rumların dünyanın en ince ve en güzel halılarını yaptıklarını söylemekle, mühim bir huküm vermiş bulunmaktadır. Venedikli seyyah bunların bulunduğu en mühim şehirlerin Konya, Sıvas ve Kayseri olduğunu söyler. Bundan başka, X. asırdaki Dvīn (Dabīl)'a'ıları ile birlikte, XII. ve XIII. asırlardaki Van ve Ḳālīḳalā (Erzurum) halılarının da adı geçer. Yāḳūt *ḳālī* ve Ḳālīḳalā tâbirlerini birbirine bağlamakta ve Evliya Çelebî'de XVII. asırda burada yapılan bir çeşit halıdan bahsedilmektedir. İbn Baṭṭūṭa çok uzaklara ihrâc edilen Aksaray halılarını övmekte ve Ḳazvīnī ise, Tiflis'ten, bir halı şehri olarak, bahsetmektedir.

Bilhassa mühim olan bir nokta da, pek eski olan bu halı an'anesi göz önünde tutulursa, şarkta başka yerlerde bulunanlardan daha eski ve daha çok halının Anadolu'da elimize geçmiş olmasıdır. Konya'da Alâeddin ve Beyşehir'de Eşref-Oğlu câmilerinde, Martin, M. Ağaoğlu ve Riefstahl'in keşfettikleri çok eski halılar, doğrudan-doğruya Selçuklu devrinden kalmış olmamakla berâber, buna yakın asırlara âit bulunmaktadır. Üzerlerinde bir takım sâde hendesî resimler olduğundan, bu halılar her hâlde Marco Polo'nun hayran olduğu Sıvas ve Amasya'daki ekseriyâ halı tezyinâtı karakteri taşıyan san'atkârâne taş kabartmaları andıran halılar değildi.

Orta çağa âit ikinci bir grup olarak da XIII. asrın sonundan XV. asra kadar yapılmış italyan tablolarında görülen bir tip halı zikredilebilir. Bu halıların üzerinde hayvan resimleri vardır; önce kuşlar, sonra dört ayaklılar ve nihâyet yan-yana, döşeme taşları gibi, sıralanmış murabbâlar içinde hayvan grupları gelmektedir. Bu şekillerin tekâmülü neticesi olarak, sâhalar küçülmüş ve zemin üzerinde dekoratif motifler olarak kalmış, buna karşılık çevrenin ehemmiyeti artmıştır. Bu gruptan zamanımıza kadar muhâfaza edilmiş olan ilk orijinal halı, Ming sülâlesinin stilize bir tarzda ejderha ile ankanın boğuşmasını tasvir eden armalarını hâvî bir parçadır. Bunun tarihi, Domenico di Bartolo'nun Siena'da yaptığı bir freske bu halının resmi alınmış olması sâyesinde, 1440—1444 olarak tesbit edilebilmektedir. Halı zeminini murabbâlara taksim etmek fikrinin mozayık bir çini döşemeyi taklitten doğduğu (bk. Metropolitan Museum, kopt

tarzı halı parçası) söylenebilir yahut bunlar dâireler içinde hayvan resimlerini ihtivâ eden ilmiksiz Bizans halı örneklerinin bir istihâlesinden ibâret olup, bu dâireler, ilmikli halılarda, murabbâ şeklini almış olabilir. Bunların şarkî Anadolu'da ve hattâ daha ziyâde Kafkasya'da yapıldıkları tahmin olunmaktadır.

Eski hayvanlı-halılar, zemini baklava biçimi dört köşelilere bölünmüş ve çin tarzında son derecede stilize hayvanlar veya hayvan grupları ile (çok kere msl. ejderha ile ankanın boğuşması gibi) süslenmiş bir halı grubu şeklinde devam etmiş gibi görünmektedir. Böyle değilse bile, eski hayvanlı-halılar, bu grubun mevcûdiyetini icâp ettiren şartları hazırlamıştır. Daha sonraki örneklerde, hayvan yerine, çiçek şekilleri görülmektedir. Bir halı, Gōhar'deki ermenice kitâbeye göre, ermeni takvimi ile 1149 (1699—1700)'da imâl edilmiş oluyor; ikinci bir halıda da ermeni halıcılarının işi göze çarpmaktadır; çünkü bu halının (Staatliche Museen, Berlin) üzerinde ermeni yazısı taklidi bulunmaktadır. Bu halılardan üçüncü bir örnek de (her hâlde bir kürt kopyası olacak), Ḥasan Bey adını ve 1101 (1689) tarihini taşımaktadır (Myers kolleksiyonu, Washington). Halıya dâir kitaplarda ejderhalı-halı adı ile zikredilen tip, doğu Anadolu'da yahut Kafkasya'da ermeniler tarafından yapılmış olmalıdır. Her hâlde bu grubun daha sonraki örnekleri Kafkasya'da yapılmıştır.

İlk hayvanlı-halılar ile muâsır olan ve bunlar gibi, garp ressamlarının tablolarında tasvir edilen üçüncü bir halı grubunda da müstatil bir zemin üzerinde hendesî bir şekil görülmektedir. Buna benzeyen tezyinâtı örneklerine XV. asırdan beri rastlanan ve sonraları Bergama'da yapılmış olan bir halı çeşidinde bulduğumuza göre, daha önce yapılmış olanların da aynı merkezde işlenmiş olduklarını tahmin edebiliriz. Bunlara garpta ekseriyâ „büyük örnekli Holbein halıları" denilmektedir. Bu isim ekseriyâ bir yıldız ve haç kombinezonu gösteren ve XV. asrın ortaları ile XVI. asrın sonları arasında yapılmış olduğu tahmin olunan başka bir gruba da verilmektedir („küçük örnekli Holbein halıları"). Türkmen halıları ile bir çok benzeyiş noktaları bulunan bu sonuncu grubun Herat mektebi minyatürlerinde (XV. asrın sonu) rastlanan halılar ile bâzı münâsebetleri vardır.

Üzerinde dâimâ kırmızı zemin üzerine köşeli ve donuk sarı renkte bir arabesk desen bulunmasından dolayı, „arabeskli Anadolu halıları" denilen bir kategori daha vardır ki, XVI. asrın başı ile XVII. asrın sonu arasındaki zamana âit bulunmaktadır.

Diğer mühim bir gruba âit halılarda da canlı ve parlak renkler ile (bilhassa kırmızı, açık ve koyu mâvî) yapılmış büyük yıldız veya büyük madalyon dizileri vardır; bu halının kompozisyon plânında ve teferruâtında acem te'siri görülür. Bu halılar ile XVII. ve XVIII. asırlarda başlıca halı istihsâl merkezlerinden biri olan 'Uşāḳ (Uşak) halıları arasında bir yakınlık bulunmuştur (İstanbul'da Yeni-Câmi'in 1674 tarihli demir-baş defterindeki türk halıları 'Uşāḳ adı ile gösterilmiştir). Yıldızlı iki 'Uşaḳ halısı (asılları veya ingilizler tarafından yapılmış kopyaları) Montagu âilesinin arması ile 1584 tarihini ve bir üçüncüsü de 1585 tarihini taşımaktadır (Duke of Buccleuch kolleksiyonu). XVI. asırdan XVII. asrın sonuna kadar, resimlerde yıldız ve madalyon şekilleri görülür. XVII. asırdan itibâren 'Uşāḳ halılarına, ihrâcat limanına nisbetle, İzmir halısı adı verilmiştir. 'Uşāḳ grubuna üzerinde bir hizâda mihrâp şekli bulunan daha küçük halılar da dâhil edilir ki, bunlar aş.-yk. XVI. asrın ortasından itibâren, bir asır müddetince imâl olunmuştur. Tamâmiyle bu çift mihraplı halılara benzeyen daha yeni bir kategori daha vardır ki, bunun tarihini, tablolara nazaran, XVII. asrın başı ile XVIII. asrın ortası olarak tesbit etmek mümkün olmaktadır; daha sâde bir uslûp taşıyan bu gruba, bir çok nümûneleri Transilvanya'da ele geçtiği için, „Erdel halıları" adı verilir. XVII. asra âit diğer iki gruptaki halılar üzerinde de nebat motiflerinin bozulmasından doğmuş olan ve çift kuşa benzeyen bir şekil ile çift kurdeleler üstünde üç yuvarlaktan ibâret bir terkip vardır (aş. bk.).

İ r a n. XV. asrın sonuna kadar İran halıları hakkındaki bütün bilgimiz arap coğrafyacılarının bunlara dâir verdikleri kısa mâlûmattan ibâret idi; XIV. asırdan itibâren yapılan acem minyatürlerindeki halı resimleri bize yardımcı olmakta ve nihâyet XV. asrın sonundan beri de avrupalı seyyahların seyahatnâmelerinde bunlar hakkında verilen mâlûmata sâhip bulunmaktayız. 718 ve 719 yıllarında Māymarġ ile Buhârâ'dan Çin'e halı ihrâc edilmiştir. Narşaḫī X. asırda Buhârâ'da halı imâlâthâneleri bulunduğunu söyler. IX. asırdan itibâren Mâzenderan, bilhassa Āmul, asırlar boyunca, birinci plânda sayılır; X. asırdan beri bilinen ve uzun bir zaman durumlarını muhâfaza eden diğer halı merkezleri de Ḫūzistān (Başinnā, Tustar), Fars (Dārābcird, Fasā, Furc ve bilhassa Cahram, Ġundicān) ve Ḳūhistān (Nāṣir-i Ḫusrav bu bölgede Tūn'da 400 halı dokuma tezgâhı bulunduğuna işâret eder)'dır. XVI. asırda İran'da halı san'atının ne kadar ileri gittiğine dâir *Āʾīn-i Akbarī*'de çok dikkate değer bir işâret vardır. Buna göre, o

sırada Hindistan'da yeniden kurulan halı san'atının maḥsûllerine rağmen, Hindistan'a Cavşaḳān'dan Ḫūzistān, Kirmān ve Sabzavār'dan halı idhâline devam edilmiştir. XVI. asırda diğer istihsâl merkezleri Tebriz ile Kāşān idi. 1567'de Selim II.'e verilen bir İran sefâretnâmesinden anlaşıldığına göre, Hemedan ile Derġezin — ipek halıların ve Dārābcird — dokuma halıların merkezi idi. XVII. asırda ise, İsfahan başta gelmektedir; Safevîlerin payitahtı olması dolayısı ile, saray imâlâthâneleri buraya yerleştirilmişti. Olearius (aş.-yk. 1635) Herat halılarını, en güzel İran halıları olarak, medheder. Bununla berâber, bu halıların yanında, Cavşaḳān, Kāşān, Kirmān ve Sīstān halıları da mühim bir yer tutmaktadır. XVII. asra âit bir halının (Kunstgewerbe-Mus., Leipzig) üzerindeki yazının türk hattı karakteri taşıması, nihâyet Azerbaycan'da da halı yapıldığını göstermektedir.

Minyatürlerdeki en eski halı resimlerinde (basit çizgi hâlindeki resimler bir tarafa bırakılırsa), iç sâhada düğümlü bir desen ile bir araya getirilmiş olan yıldızlar ve çok köşeli şekiller görülür. Bu desen, bir çok renkli, sâhalara bölünmüştür; çevrede de değişik kûfî hattı ile yapılmış tezyinât vardır. Bu üslûp XV. asrın sonunda ortadan kalkmış ve yerini, bir madalyon göbek ile, bir seri madalyon ile birlikte, bölmeler, arabesk ve çiçek motiflerini hâvî, diğer bir üslûp almıştır. Safevîlerin iktidârı ele almaları ile birlikte, İran halı san'atı da en yüksek noktasına varır. Bu devir hemen-hemen XVII. asrın ortasına kadar devam etmiş, hâlbuki 1700'ü tâkip eden devir halı san'atının muahhar-klâsik devri addedilmiştir. Safevî devrinde meydana gelen ve İran halıcılığının şöhretini ebedîleştiren bu gelişme, hükümdarların saraylarında büyük ölçüde halı imâlâthâneleri te'sis edecek kadar, bu işe ehemmiyet vermiş olmalarından ileri gelmiştir. O derece ki, bu imâlâthânelerde yapılan halıları, elçileri vâsıtası ile, Avrupa'daki dost hükümdarlara hediye gönderecek kadar kıymetli telâkki etmekte idiler. Hattâ Şāh Ṭahmāsp'ın kendi eli ile halı örnekleri çizdiği bilinmektedir.

Büyük sayıda elimize geçmiş bulunan halıları gruplara ayırma işi bunlardaki resimlerin mevzûlarına göre yapılmalıdır; çünkü muayyen istihsâl merkezlerine âit olarak, pek az halı grubu bulunmaktadır. Bundan dolayı halılardan bahseden eserlerde mevzuu aynı olan halılar, üslûp farkına göre, ayrı merkezlerde yapıldığı isbât edilmiş olmakla berâber, msl. madalyonlu, av sahnesi tasvir eden, hayvanlı, saksılı ve bahçeli gibi isimler taşımaktadır.

Bu devire (aynı zamanda san'at bakımından, bu devire bağlı olan daha evvelki devire) âit halılarda esâs mevzû çiçek, asma ve ağaç tasvirleri olup, bunlar XVI. asır başlarında, şimâl-i garbî İran'ın „madalyonlu" denilen madalyon göbekli halılarında olduğu gibi, kabaca stilize edilmiş bir şekilde görüldüğü hâlde saksılı halılarda veya daha geniş bir tasnife göre, „Herat halılarında", muhteşem bir tertip dâhilinde, bütün bir bahçe, ağaçlıklar ile av sahnelerini ihtivâ edecek kadar gelişmiş ve hayvan resimlerinden de bol-bol istifâde edilmiştir. Şāh Ṭahmāsp devrinde, devrin mümtaz ressamlarına, karton üzerine halı resimleri sipâriş edilmişti. Bu ressamlar, bunlara ve bilhassa „av sahnelerini gösteren halılara" insan ve cin tasvirleri de soktular. Bununla berâber, hakikî mânası ile, tasvir motifleri nâdirdir; bundan dolayı Şīrīn'i hamamda yıkanırken gösteren yahut Leylâ'nın Mecnûn'u ziyâretini tasvir eden (Musée des Arts Décoratifs, Paris) veya insan sûretleri ile dolu bir bahçe köşkü resmi ihtivâ eden (Budapeşte, Hatvany kolleksiyonundaki bir parça üzerinde) halılar birer istisnâ teşkil eder. Klâsik devirde ejderha ile ankanın boğuşması, *kilin* ve her şeyden önce muhtelif bulut şeritleri (*çi*) gibi, çin motiflerinin bol mıkdarda kullanıldığı görülmektedir. Yazı tezyinâtı ikinci derecede bir ehemmiyeti hâiz olup, daha ziyâde kenârların farsça mısrâlar ile çerçevelenmesinden ibârettir. Üzerinde âyetler yazılmış bulunan halılar çok nâdirdir.

XVII. asra âit olup, ipek ilmikli ve altın veya gümüş sırma işlemeli bir halı grubu az-çok Avrupa zevkine uydurulmuş gibi görünmektedir. Çünkü bunlardan bâzı parçaların hikâyesinden öğrendiğimize göre, bu halılar, şahlar tarafından, Avrupa saraylarına hediye olarak gönderilmek veya yabancı memleketlere ihrâc edilmek üzere, yaptırılmıştı. Bu gruptaki halılara umûmiyetle „Leh halıları" denir; çünkü bu çeşit halılar ilk defâ bâzı lehliler elinde görülmüş ve yanlış olarak, XVIII. asırda Lehistan'da Slucz'da mevcût bir dibag fabrikası dolayısı ile, o memlekete izâfe edilmiştir. XVII. asıra âit, üzerinde Avrupa kılığında insanlar ve gemi tasvirleri bulunan çok nâdir „portekiz halılarında" da başka tarzda bir Avrupa te'siri görülmektedir.

Nihâyet XVII. asırda büyük bir san'at kıymeti taşıyan dokuma halılar yapılmıştır. Bunlardan bâzılarında eski ilmikli halılar serbestçe taklit edilmiş ve bâzıları da orijinal tezyinât örneklerine göre yapılmıştır. Tarihî bakımdan, üç halı çok dikkate şâyândır. Bunların üzerinde bir az değişik olan Lehistan'ın Wasa hânedanının armaları vardır (Residenz-Mus., München; Prinz Rupprecht von Bayern kolleksiyonu; Kelekian, Paris). İran'da imâl edilmiş

gibi görünen bu halılar sonradan Palatinat elektörü olan prens Philipp Wilhelm ile evlenen Lehistan prensesi ve Sigismund III.'ün kızı Anna Katharina Konstanze'nin cihazı arasında bulunmakta idi. Bunlardan birinin üzerinde bulunan *pādişāh* kelimesinin gösterdiği gibi (Staatliche Museen, Berlin), bunlar saray imâlâthânesinde yapılmıştır. Erdebil'de bir câmide bulunan üç halıdan da anlaşıldığı gibi, saray imâlâthânesinde İran'ın kendisi için de halı yapıldığı görülmektedir.

Klâsik devreye âit muhtelif halılarda imza ve tarih vardır: 1. Erdebil'de Safevî türbelerindeki madalyonlu halılar, 946 (1539)'da, Maksūd Kāşānī tarafından yapılmış yâhut sipâriş edilmiştir (Victoria and Albert Museum ve Duveen Brothers, London); 2. Ġiyās al-Dīn Cāmī tarafından 949 (1542) veya 929 (1522)'da yapılmış olan büyük bir av sahnesini tasvir eden halı (Poldi-Pezzoli müzesi, Milano); 3. üstad Mu'min b. Ḳuṭb al-Dīn Māhānī tarafından, 1067 (1656)'de yapılan (saksılı-halının değişik şekillerinden) bir „çiçekli halı„ (Sarajevo müzesi); 4. Ḳumm'da Şāh'Abbās II. türbesindeki çiçek ve ağaç tezyinatlı ipek halılar arasında bulunan ve 1082 (1671)'de Ni'mat Allāh Cavşakānī tarafından yapılan halı.

Hindistan. Abu 'l-Faẓl al-'Allāmī, *Ā'in-i Akbarī* adlı eserinde, Ekber'in muhtelif şehirlere bilhassa Agra, Fethpûr ve Lâhûr'a halı ilmikçileri yerleştirdiğini ve bunların çok gelişen bir endüstri yarattığını, bununla berâber İran'da halı idhâlinin durmadığını söyler. Londra'da Girdlers, Company'ye âit olan nebâtî tezyinâtlı bir halı, bu müessesenin kayıtlarına nazaran, Lâhûr'da imâl edilerek, 1634'te teslim edilmiş bir Lâhûr halısıdır. Herat halıları Hindistan halıları üzerinde büyük bir te'sir icrâ etmiştir. Bunlardaki şekiller, pek az değişiklikler ile, tatbik olunmuştur. İran üslûbundaki bu halılar ile tezat teşkil eden ve daha serbest bir kompozisyon ile olduğu kadar, daha natüralist bir tarzda yapılmış olan ve üzerinde hayvan (bilhassa hindû mitolojisine âit acâip hayvanlar) resimleri, sonra av sahneleri ve hemen-hemen heykelvârî bir şekilde bina ve insan tasvirleri bulunan başka halılar da vardır. Cenûbî İran ile şimâlî Hindistan'da çok gelişmiş olan kadife sanâyii, şüphesiz ki, başlıca vasfı örnek ölçülerine tıpa-tıp uygun olan bir dokuma üslûbunun doğmasına çok yardım etmiştir; bu üslûp, bir Hindistan halı grubunun başlıca vasfını teşkil eder. Bâzı halılarda tenâzursuzluk ve bâzılarında ise, tenâzura fevkalâde riâyet, bir çeşit kırmızıya gösterilen meyil, muayyen gruplarda, zemini canlandırmak için, tâlî motiflerin (saz ve asma resimleri) bulunmayışı ve bâzı acâip nebat motifleri, Hindistan halılarını, aralarındaki sıhriyet bağlarına rağmen, İran halılarından ayıran kompozisyon ile tezyinâtın bâzı ana hatlarını teşkil etmektedir.

Endülüs. Yāḳūt, Alş'te halı imâl edilmiş olduğunu nakleder. Elimize geçen eski İspanya halısı XIV. asra âittir; bu halı Sarre'nin bildirdiğine göre, nev'inin tek nümûnesi olup, üzerinde *Tevrat* sandukaları tasvirleri bulunmasından dolayı, bir havra halısı olduğuna hukmedilmektedir. Daha sonraki gruplarda garp izleri görülür. Bütün bir seri teşkil eden çok uzun halıların, üzerlerindeki arma resimlerine bakarak, XV. asra âit olduğunu anlamak mümkündür. XV. asrın sonu ile XVI. asra âit olan diğer bir grupta da „büyük örnekli Holbein halılarının" taklit edildiği görülmektedir. Bunlardaki resimler garp zevkine uydurulmuş bulunmaktadır. Üçüncü bir gurupta zamanın ispanyol ipekli kumaşları az çok sadakatla taklit edilmiş olduğu hâlde, diğerleri türk, şarkî İran ve başka şark halılarının taklididir.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bibliyografya için bk. R. M. Riefstahl, *A short Bibliography for the Student of Oriental and Western hand-knotted Rugs and Carpets* (New-York, 1926); K. Erdmann (Sarre-Trenkwald, *Alt Orientalische Teppiche*, Wien-Leipzig, II, 1929); ayn. mll. (*A Survey of Persian Art*, bibliyografya cildi).—XV.—XVIII. asır halıları hakkında el kitapları: J. Lessing, *Orientalische Teppiche* (Berlin, 1891); A. Riegl, *Altorientalische Teppiche* (Leipzig, 1891); F. R. Martin, *A History of Oriental Carpets before 1800* (Viyana, 1908); F. Sarre, *Altorientalische Teppiche* (Leipzig, 1908); W. Bode ve E. Kühnel, *Vorderasiatische Knüpfteppiche aus älterer Zeit*[3] (Leipzig, 1922; ingl. trc. R. M. Riefstahl, New-York, 1922); A. F. Kendrick ve C. E. C. Tattersall, *Handwoven Carpets, Oriental and European* (London, 1922); F. Sarre ve H. Trenkwald, *Altorientalische Teppiche* (Leipzig-Wien, 1926—1929; ingl. trc. A. F. Kendrick, *Old Oriental Carpets*, Wien-Leipzig, 1926—1929; en meşhûr halıların resimlerini ihtivâ eden mühim yeni eserdir). — Modern halılar için el kitapları: W. Grote-Hasenbalg, *Der Orientteppich, seine Geschichte und seine Kultur* (Berlin, 1922); R. Neugebauer ve S. Troll, *Handbuch der orientalischen Teppichkunde* (Leipzig, 1930). — Koleksiyonlar: A. F. Kendrick ve C. E. C. Tattersall, *Guide to the collection of carpets* (*Victoria and Albert Museum*[3] (London, 1931); K. Erdmann, *Orientteppiche* (*Islamische Abteilung d. Staatlichen Museen*, Berlin, 1935); A. Riegl, *Ältere orientalische Teppiche aus dem Besitz des Allerhöchsten Kaiserhauses* (*Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen*, Viyana 1892, XIII, 267 v. dd.); J. K. Mumford, *The Yerkes Collection of Oriental Carpets* (London, 1910); G. Migeon, *La collection Kelekian, étoffes et tapis ...* (Paris, 1908); J. Breck—F. Morris, *The James F. Ballard Collection of Oriental Rugs* (New-York, 1923); H. Jacoby, *Eine Sammlung orientalischer Teppiche* (Berlin, 1923). — Halı sergileri: F. Sarre ve F. R. Martin, *Ausstellung von Meisterwerken muhammedanischer Kunst in München 1910* (München, 1922) I,; W. R. Valentiner, *Catalogue of a Loan Exhibition of early Oriental Rugs* (*Metropolitan Museum of Art*, New-York, 1910); A. U. Pope, *Catalogue of a Loan Exhibition of early Oriental Carpets* (*Arts Club of Chicago*, Şikago, 1926); M. S. Dimand, *A Guide to an Exhibition of Oriental Rugs and Textiles* (*Metropolitan Museum of Art*, New-York, 1935). — Muhtelif kitaplar: J. Lessing, *Altorientalische Teppiche nach Bildern und Originalen des XV. bis XVI. Jahrhunderts* (Berlin, 1877; ingl. nşr. London, 1879; frns. nşr. Paris, 1879); A. Sakisian, *L'Inventaire des tapis de la Mosquée Yéni-Djami de Stamboul* (*Syria*, 1931, XII, 368—373; H. Uhlemann, *Geographie des Orientteppichs* (Leipzig, 1930). — Husûsî tetkikler: *a.* Eski halılar: Sir Aurel Stein, *Serindia* (Oxford, 1921), *tür. yer.* ve levhalar 37, 38; ayn. ml., *Innermost Asia* (Oxford, 1928), *tür. yer.* ve levhalar 44, 87; P. Ackerman, *A Sasanian Tapestry* (*Bull. of the Am. Institute for Pers. Art*, New-York, 1935, IV, 2—4); M. S. Dimand, *An early cut-pile Rug from Egypt* (*Metropolitan Museum Studies*, 1933, IV, 151—162); R. M. Riefstahl, *Ein Knüpfteppich spätantiker Tradition aus Ägypten im Metropolitan Museum zu New-York* (*Mitt. d. Deutsches Ärchäol. Inst., Römische Abteilung*, 1933, XLVIII, 127—152; F. Sarre-F. Falkenberg, *Ein frühes Knüpfteppichfragment aus Chinesisch-Turkestan* (*Berliner Museen*, 1921, s. 110—114); *b.* Mısır: Ali Baghat Bey ve A. Gabriel, *Fouilles d'Al-Foustât* (Kahire, 1921), levha 31; F. Sarre, *Die ägyptische Herkunft der sogenannten Damaskus-Teppiche* (*Zeitschrift für Bildende Kunst*, 1921, XXXII, 75 v. dd.); Sarre, *Die ägyptischen Teppiche* (*Jahrbuch der Asiatischen Kunst*, 1924, I, 19 v. dd.; *c.* Küçük Asya ve Kafkasya: F. Sarre, *Seldschukische Kleinkunst*, section: *Knüpfteppiche* (Leipzig, 1909); F. Sarre, *Mittelalterliche Knüpfteppiche kleinasiatischer und spanischer Herkunft* (*Kunst und Kunsthandwerk*, 1907, X, 503 v. dd.); R. M. Riefstahl, *Primitive Rugs of the „Konya" type in the Mosque of Beyshehir* (*Art Bulletin*, 1931, XIII, 177—220); K. Erdmann, *Orientalische Tierteppiche auf Bildern des XIV. und XV. Jahrhunderts* (*Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen*, 1929, L, 261—298); A. U. Pope, *The Myth of the Armenian Dragon Carpets* (*Jahrbuch der Asiatischen Kunst*, 1925, II, 147 v. dd.); A. Sakisian, *Les tapis à dragons et leur origine arménienne* (*Syria*, 1928, IX, 238—256); A. Sakisian, *Les tapis arméniens du XVème au XIXème siècle* (*Revue de l'Art Ancien et Moderne*, temmûz 1933, LXIV, 21—36); K. Erdmann, *Later Caucasian Dragon Carpets* (*Apollo*, 1935, XXII, 21—25); E. Schmutzler, *Altorientalische Teppiche in Siebenbürgen* (Leipzig, 1933); R. M. Riefstahl, *Turkish „Bird" Rugs and Their Design* (*Art Bulletin*, 1925, VII, 91 v.dd.); *d.* İran: J. Karabacek, *Die persische Nadelmalerei Susandschird* (Leipzig, 1881); A. U. Pope, *History of Persian Carpets* (*A Survey of Persian Art*); ayn. mll., *Datierte Seidenteppiche im Mausoleum zu Kum in Persien* (*Kunstchronik*, 1926, XXXV, 311 v.dd.); A. U. Pope, *Un tappeto persiano del 1521 nel Maseo Poldi-Pezzoli* (*Dedalo*, 1927, s. 82 v.dd.); K. Erdmann, *Tappeti Persiani* (*Dedalo*, 1932, XII, 707—738); M. S. Dimand, *Loan Exhibition of Rugs of the So-Called Polish Type in the Metropolitan Museum* (New-York, 1930); V. Slomann, *The coronation carpet of the King of Denmark* (*Bull. of the Am. Institute for Pers. Art*, 1934, nr. 7, s. 13—18); F. Sarre, *Zwei Hauptwerke persischer Teppichkunst* (*Pantheon*, 1931, VII, 24—31); ayn. ml., *A „Portuguese" Carpet from Knole* (*Burlington Magazine*, 1931, LVIII, 214—219); K. Erdmann, *Persische Wirkteppiche der Safawidenzeit* (*Pantheon*, 1932, X, 227—231); *e.* Hindistan: T. H. Hendley, *Asian Carpets, xvith and xviith Century Designs, From the Jaypur Palaces* (London, 1905); A. F. Kendrick, *The Girdlers' Carpet* (*Art Workers Quarterly*, 1904, III, 97—99); *f.* İspanya: W. G. Thomson, *Hispano-Mauresque Carpets* (*Burlington Magazine*, 1910, XVIII, 100 v.dd.); A. F. Kendrick, *Spanish Pile Carpets* (*Old Furniture*, 1927, II, 33—42); E. Kühnel, *Maurische Kunst*

(Berlin, 1924), levha 152—155 : F. Sarre ve E. Fleming, *A fourteenth century Spanish Synagogue Carpet* (*Burlington Magazine*, 1930, LVI, 89—95) ; F. Sarre, *Some Fifteenth Century Spanish Carpets* (*Burlington Magazine*, 1911, XX, 46 v.dd.) ; A. van de Put, *Some Fifteenth Century Spanish Carpets* (*Burlington Magazine*, 1911, XIX, 344) ; ayn. mll., *A Fifteenth Century Spanish Carpet* (*Burlington Magazine*, 1924, XLV, 119 v.dd.) ; E. Kühnel, *Maurische Teppiche aus Alcaraz* (*Pantheon*, 1930, VI, 416—420) ; *g.* Diğer memleketler : P. Ricard, *Tapis de Rabat, Hespéris* (*Archives Berbères et Bulletin de l'Institut des Hautes Études Marocaines*, 1923, III, 125 v. dd.) ; P. Ricard, *Corpus des tapis marocains, Tapis de Rabat* (Paris, 1923) ; A. Bogoloubov, *Tapis de l'Asie centrale* (Petersburg, 1908).

(R. ETTINGHAUSEN.)

Türk veya Anadolu halıları. Halıcılık dokuma san'atının mühim bir koludur. Halı denilince ilk hatıra gelen, el ile dokunan Türkiye, İran, Çin, Hindistan, Türkistan, Buhârâ, Belûcistan ve Efganistan gibi, şark halılarıdır. Bunların arasında, kendisine has vasıfları ile, tamâmen müstakil türk halıcılığının pek mühim ve mûtenâ bir yeri vardır. Bununla berâber teessüf ile kaydetmek lâzımdır ki, san'at tarihinde ayrıca bir şöhret ve mevki kazanmış olan türk halısının cins, evsâf, meziyet ve kusurlarının esâslı surette tetkikine dayanan türkçe bir kitap veya me'haz mevcût değildir. Bu yazıda muhtelif klâsik türk halı cins ve nevilerini, emsâlinin bir çoğuna nisbetle, esâslı ve ilmî bir surette tetkik etmiş olan Walter A. Hawley'nin 1925 senesinde te'lif ettiği *Oriental Rugs* (Dodd, Mead Company, New York) adlı eserden, iktibas sureti ile, istifâde edilmiştir. Güzel san'atların başka şûbelerinde olduğu gibi, halıcılıkta da, ticâret ve sırf san'at ile husûsî zevk olmak üzere, iki âmil göz önünde tutulmalıdır. Bu yazıda türk halıcılık san'atına dünya çapında bir şöhret te'min eden ve hakikî san'at kıymeti olan klâsik eserler mütâlea edilecektir. Çünkü ticâret maksadı ile dokunan halılar, arz ve talep kaidesine göre, yabancıların zevk ve ihtiyâcını karşılamak için, istenilen renk, ölçü ve resimlerde ve ekseriyâ sipâriş suretiyle dokunan parçalardır ki, bunlar, esâs millî san'at vasıfları yavaş-yavaş zâil olarak, ticârî bir mâhiyet aldığından, san'at bakımından, büyük bir alâka uyandırmaz.

Anadolu'da dokunan bütün halılara türk halısı denir. Fakat İskenderun körfezinden Trabzon'a kadar ve Fırat nehrinin kolları ile Anadolu yaylasını birbirinden ayıran dağ silsilelerini tâkip ederek, küçük bir inhirâf ile çizilecek bir hattın şark ve garbında dokunan halıları iki sınıf itibâr etmek daha umûmî ve tabi'î bir tasnif şekli olur. Yine türk halısı vasfında olmakla berâber, Suriye veya daha cenûbî mıntakalarda dokunan mahdût mıkdarda halıları istisnâ edersek, çizdiğimiz bu hattın şarkına düşen kısımlarda dokunan halıları, gösterdikleri evsâf ve yakınlık dolayısı ile, İran sınıfına dâhil etmek belki de daha doğru olur. Umûmiyetle türk halısı diye nâm ve şöhret kazanan klâsik türk halıları bu hattın garbına düşen ve büyük bir kısmı Ege mıntakası ile civar vilâyetlerde dokunan halılardır. Bunları da „Anadolu halıları" nâmı altında, büyük bir sınıfa ayırarak, tetkik etmek daha doğru olur ve bu yazının esâs mevzuunu da bu sınıf teşkil etmektedir.

Başka san'at eserlerinde olduğu gibi, halıyı tetkik eden mütahassıs da, onun hakikî kıymetini ve hângi cins ve sınıfa mensûp olduğunu tâyin için, bir çok noktaları göz önünde tutar. Bir halının tetkikinde dikkat edilecek noktaların başlıcaları şu şekilde sıralanabilir :

a. Renk. XIX. asrın sonlarına kadar, yâni sentetik anilin boyaları ortaya çıkmadan, türk halıcılığına en büyük şöhretini te'min eden husûsiyet, bunlarda münhasıran sâbit ve has nebâtî boyalar kullanılmış olması keyfiyetidir. Bu boyaların en iyi tarzda ihzârı ve hassaten kırmız böceklerinden elde edilen ve türk halısının belki de esâs rengi olan zengin ve koyu al rengi te'min eden kırmız boyasının kullanılmasıdır. Türk halılarını diğer bütün şark halılarından ayıran esâs vasıf da renkleridir. Anadolu halılarının renkleri, umûmiyet itibârı ile, orta Asya, Hindistan veya İran halılarından daha parlaktır. Çünkü bunlarda kırmızılar, mâviler, lâcivertler ve sarılar soldurulmamıştır. Türk halılarındaki renk ve parlaklık, Çin ile başlıca Kafkasya v.b. halı çeşitlerinde görülmemektedir. Mâvî ve patlıcan rengi ile kanarya sarısına ise, az tesâdüf edilmektedir. Bundan başka İran halılarında görülen o kademe-kademe soluk renkler türk halılarında pek bulunmaz. Kafkasya halılarında, sert renk kombinezonlarının tesirini gidermek için, mandal çengelleri kullanılmasına mukabil, türk halılarında renkler, parça-parça ve zıt olarak, yanyana konulur.

b. Resim veya desen. Türk halılarını diğer şark halılarından tefrik eden başka bir vasıf da resim veya desenleridir. Türk halıları, İran halılarında olduğu gibi, dâirevî ve münhanî şekillerde değil, esâs itibarı ile Kafkasya halılarında olduğu gibi, hendesî ve kırık hatlardan,

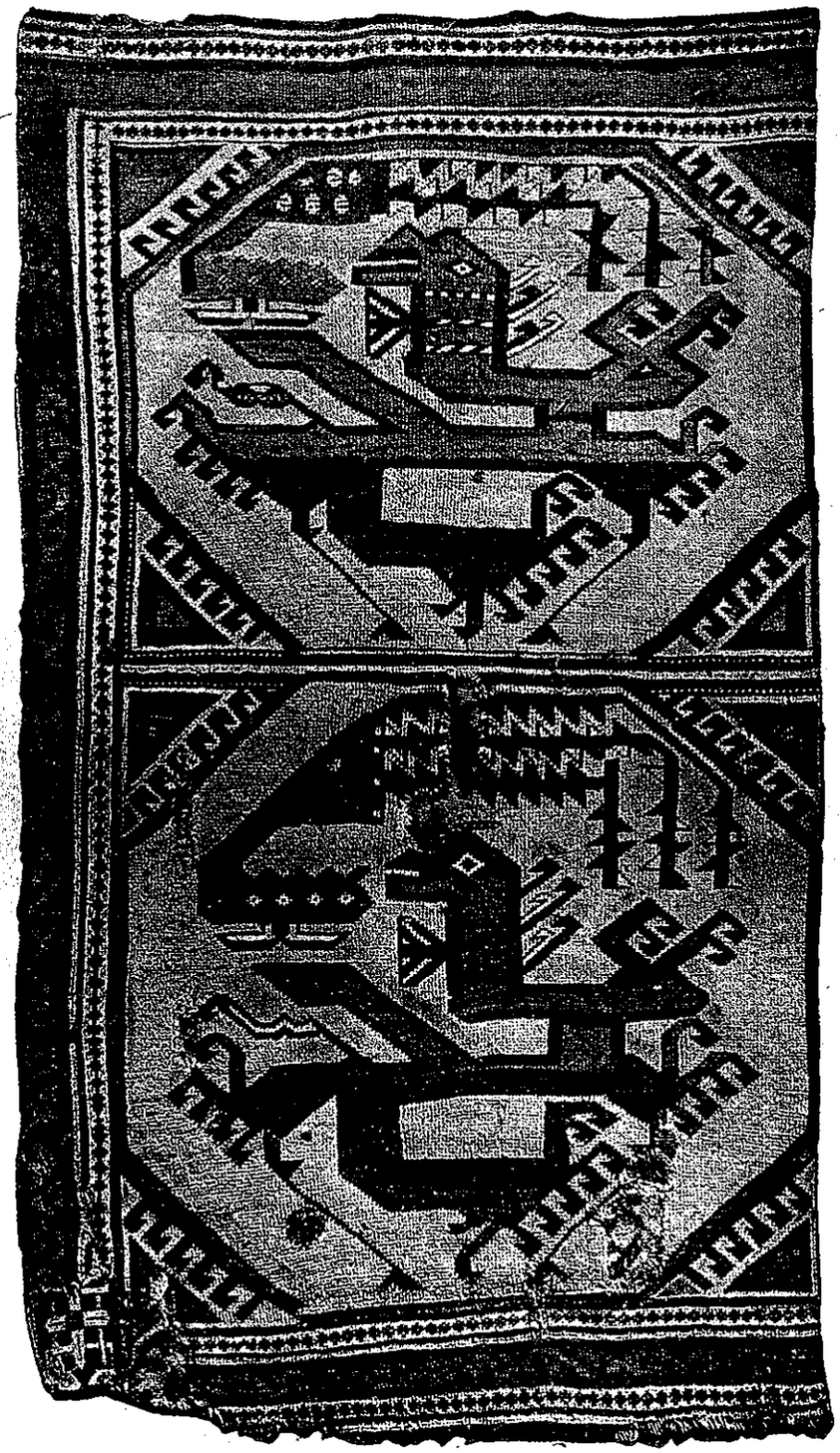

1. Anadolu (veya Kafkasya) halısı (parça).
Ejderha ile ankanın boğuşmasını tasvir eder Tarih: XV. asrın başları (1440'tan önce)
Berlin, Staaliche Museen (Islam Abteilung).

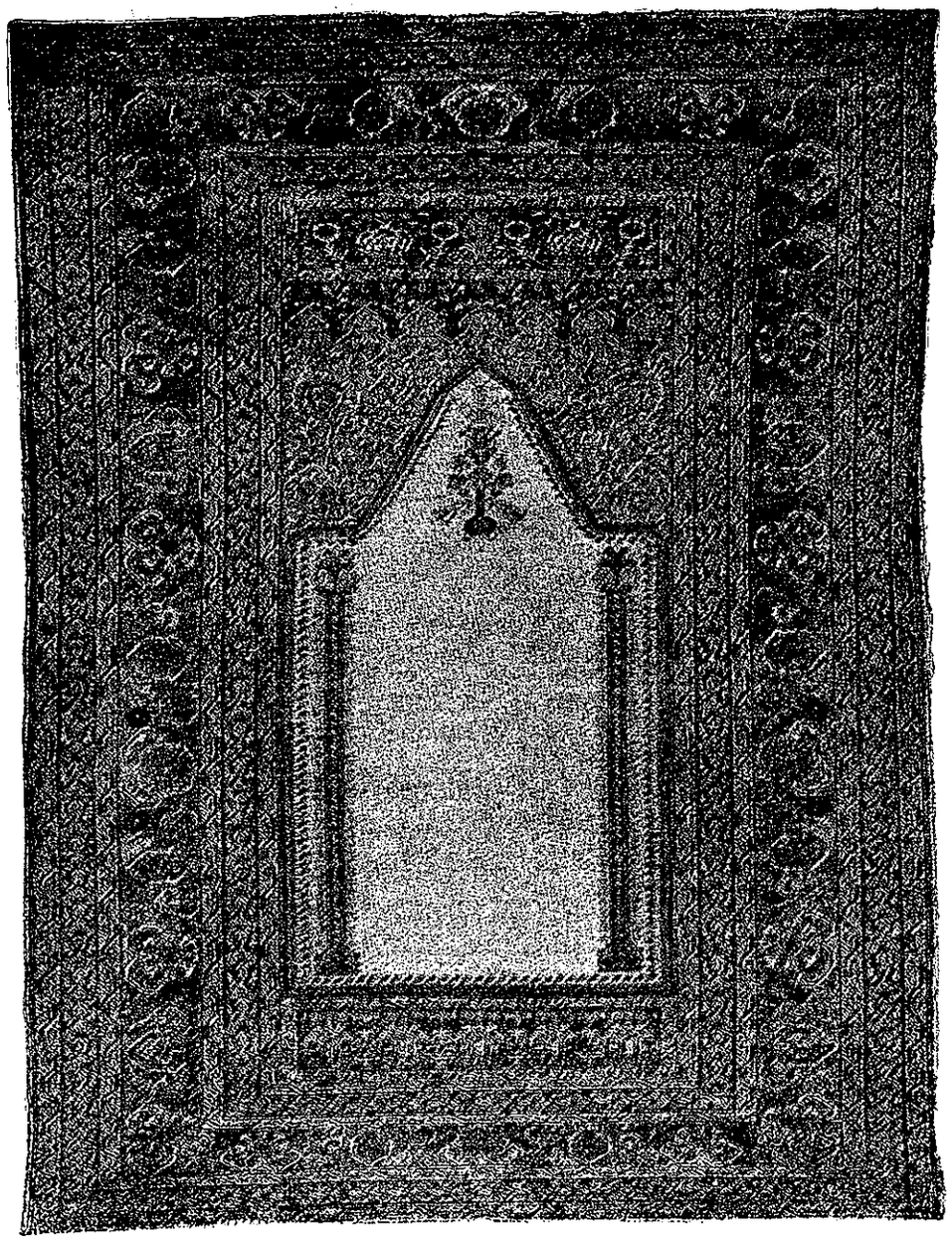

2. Gördes seccâdesi.

Benzerlerinin en güzel bir nümûnesidir.

Tarih : XVI asır.

(Renkli resmi için bk. Walter A Hawley, *Oriental Rugs*, New-York, 1925, levha V).

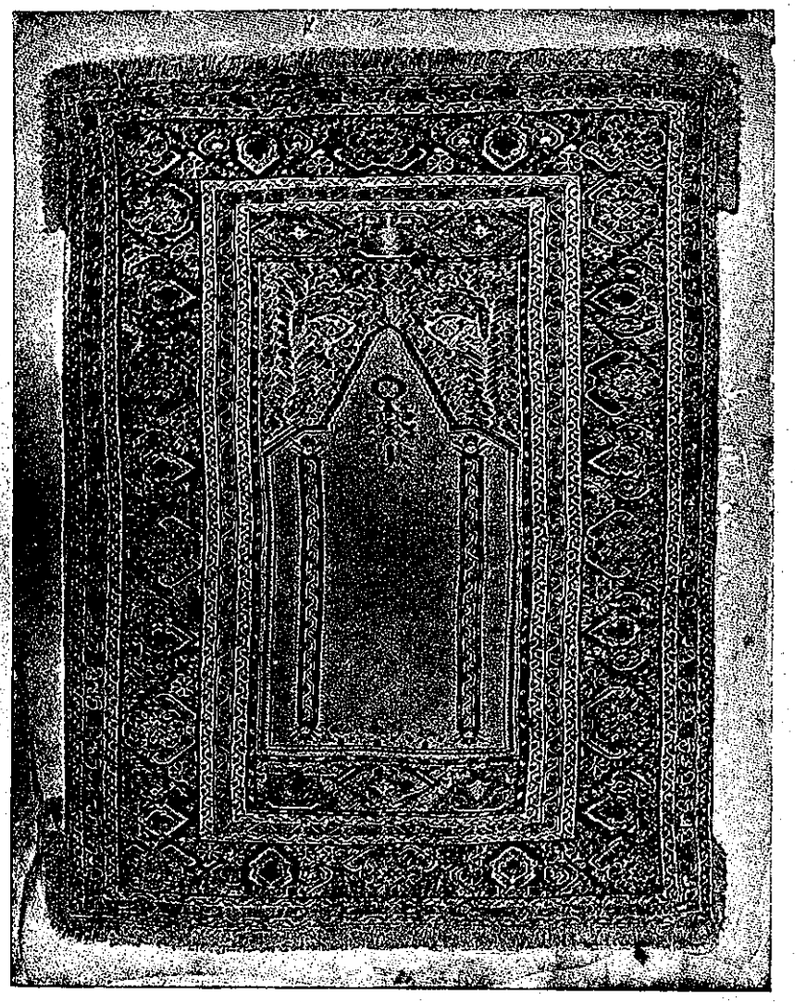

3. Gördes seccâdesi.

Tarih : XVIII asır.

Büyüklük: 120×1,80; düğüm: 100 cm²'da aş.-yk. 1400.

Sâhibi : Held (Berlin).

(Renkli resmi için bk. W. Grote Hasenbalg, *Der Orientteppich*, Berlin, 1922, II, Tafel 10).

4. Lâdik seccâdesi.

Gördes veya Kula halısı diye de anılır; büyüklük: umûmiyetle 1—1,4 m. X 1,4—2m., düğüm: 100 cm²da 1000—1400; esâs renkler: kırmızı, yeşil, sarı, fil-dişi ve mâvî.
(Renkli resmi için bk. R, Neugebauer ve J. Orendi, *Handb. d. orient Teppichkunde,* Leipzig, 909, Tafel III).

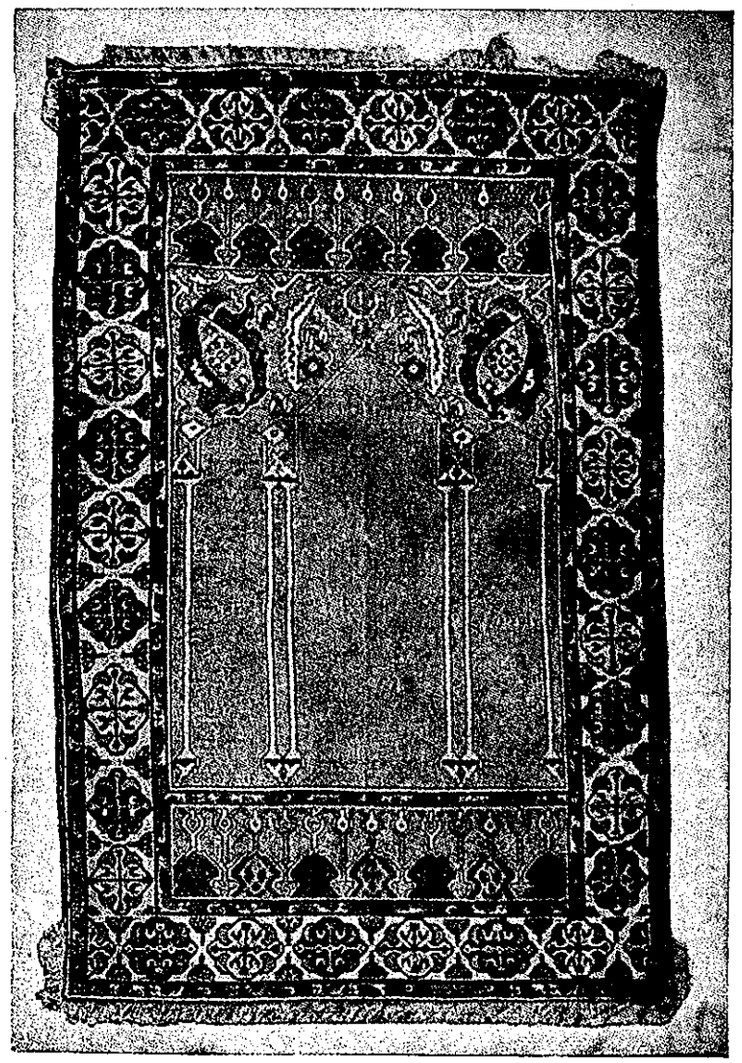

5. Kula seccâdesi (Sütünlu Lâdik).

Büyüklüğü: aş-yk. 1,20×1,8; düğüm: 300 cm²'da aş-yk. 1300.
(Renkli resmi için bk. W. Grote-Hasenbalg, *Der Orientteppich,* Berlin, 1922, II. Tafel 12).

6. Uşak halısı.

XV. veya XVI. asır.

(Renkli resmi için bk. Walter A. Hawley, *Oriental Rugs,* New-york, 1925, levha II ve K. Dirik, *Türk halıcılığı,* İstanbul, 1938, s. 76—77).

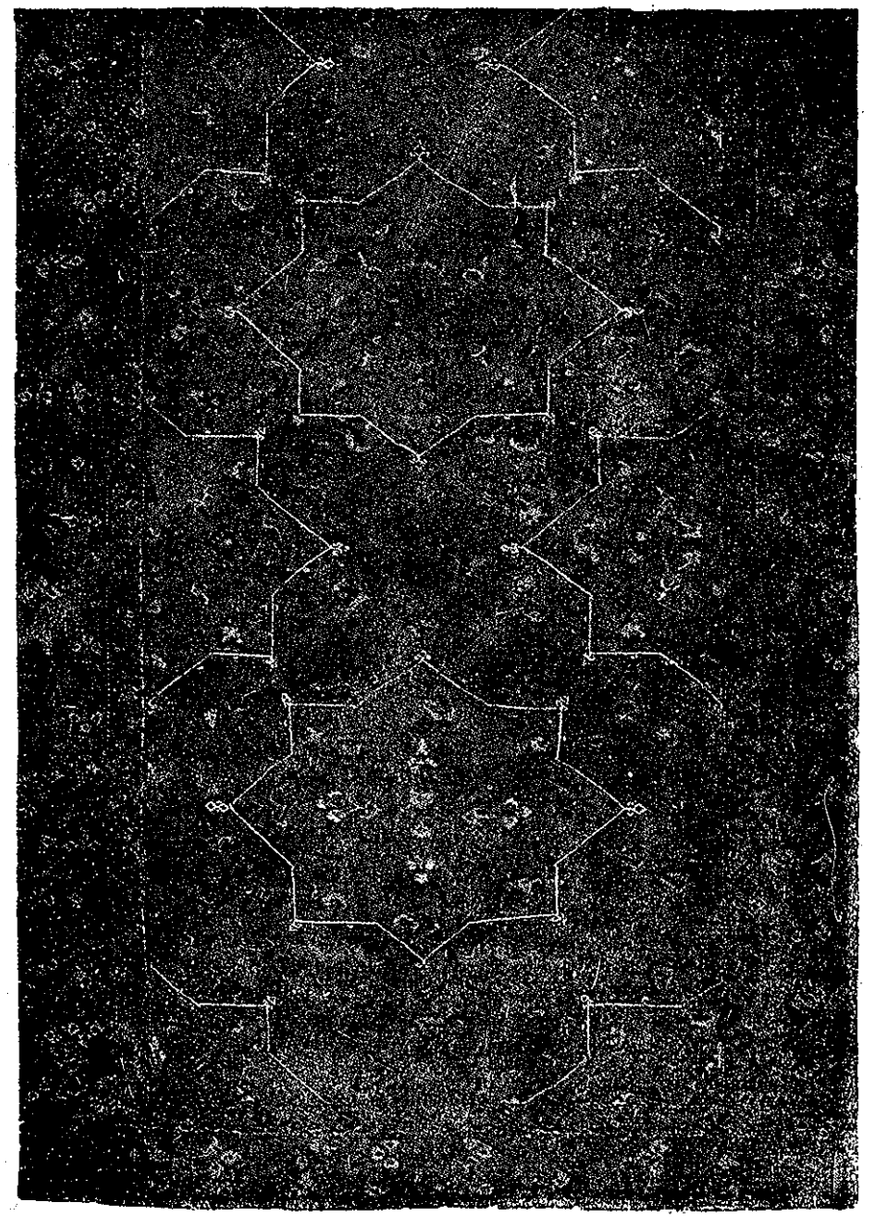

7. Uşak halısı.

Tarih: 1600—1625.

Büyüklük: 2X4 m; düğüm: 100 cm.²'da 2000.

C. Meyer-Müller kolleksiyonu (Zürich)

(Renkli resmi için bk. C. Meyer-Pünter, *Der Orient-Teppich,* 1917, s 74).

8. Bergama seccâdesi.
Sâhibi: Hulett C. Martin.
(Renkli resmi için bk. Walter A. Hawley, *Oriental Rugs,* New-York, 1925, levha ve IV
K. Dirik, *Türk halıcılığı,* İstanbul, 1938, s. 70—71)

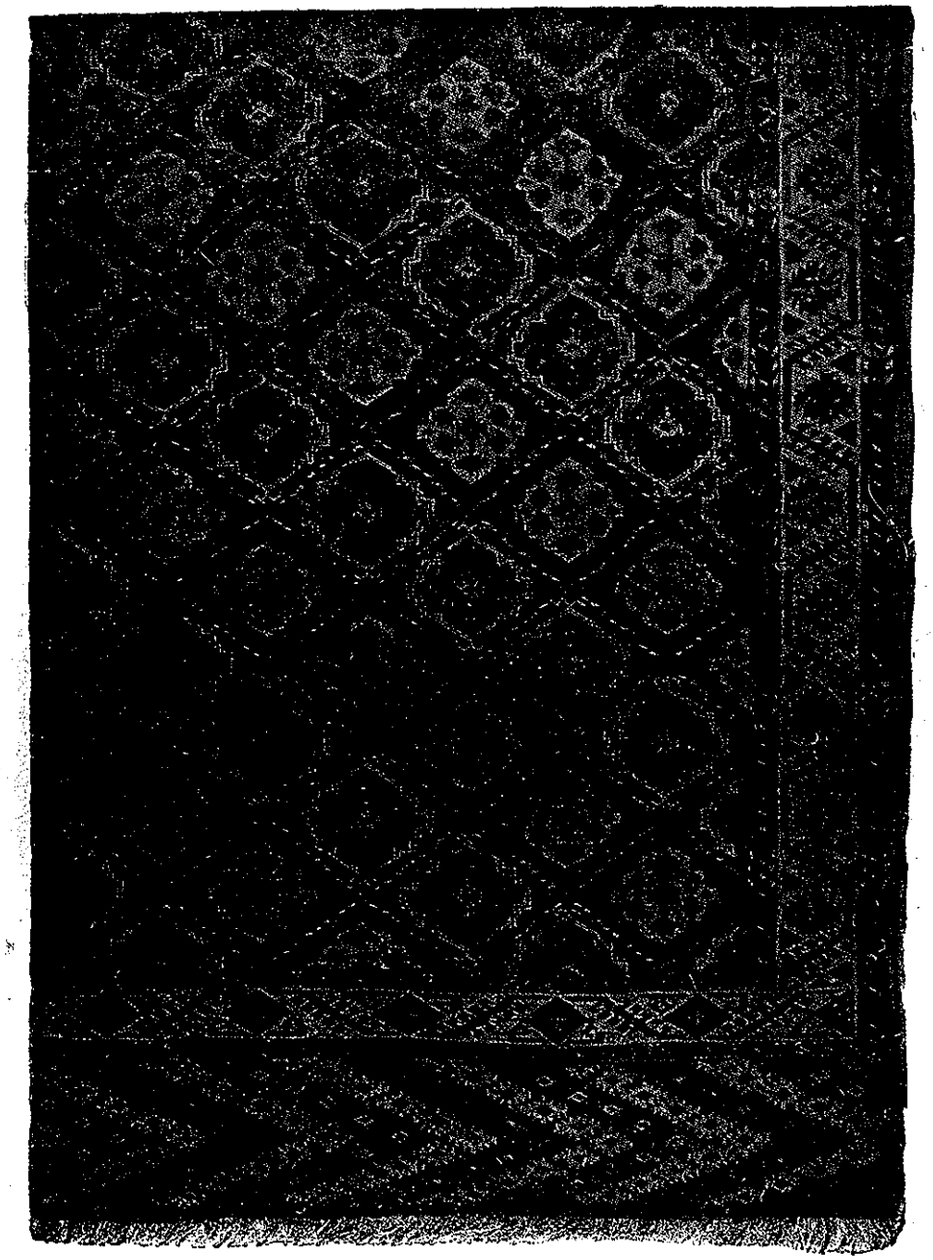

9. Türkmen (Yamut) halısı.
Tarih: XVIII. asrın ortası.
Büyüklük: 2,38×4,15 m.; düğüm: 100 m.²'da 2100.
C. Mayer-Müller koleksiyonu (Zürich).
(Renkli resmi için bk C. Meyer-Pünter, *Der Orient Teppich,* 1917, s. 57).

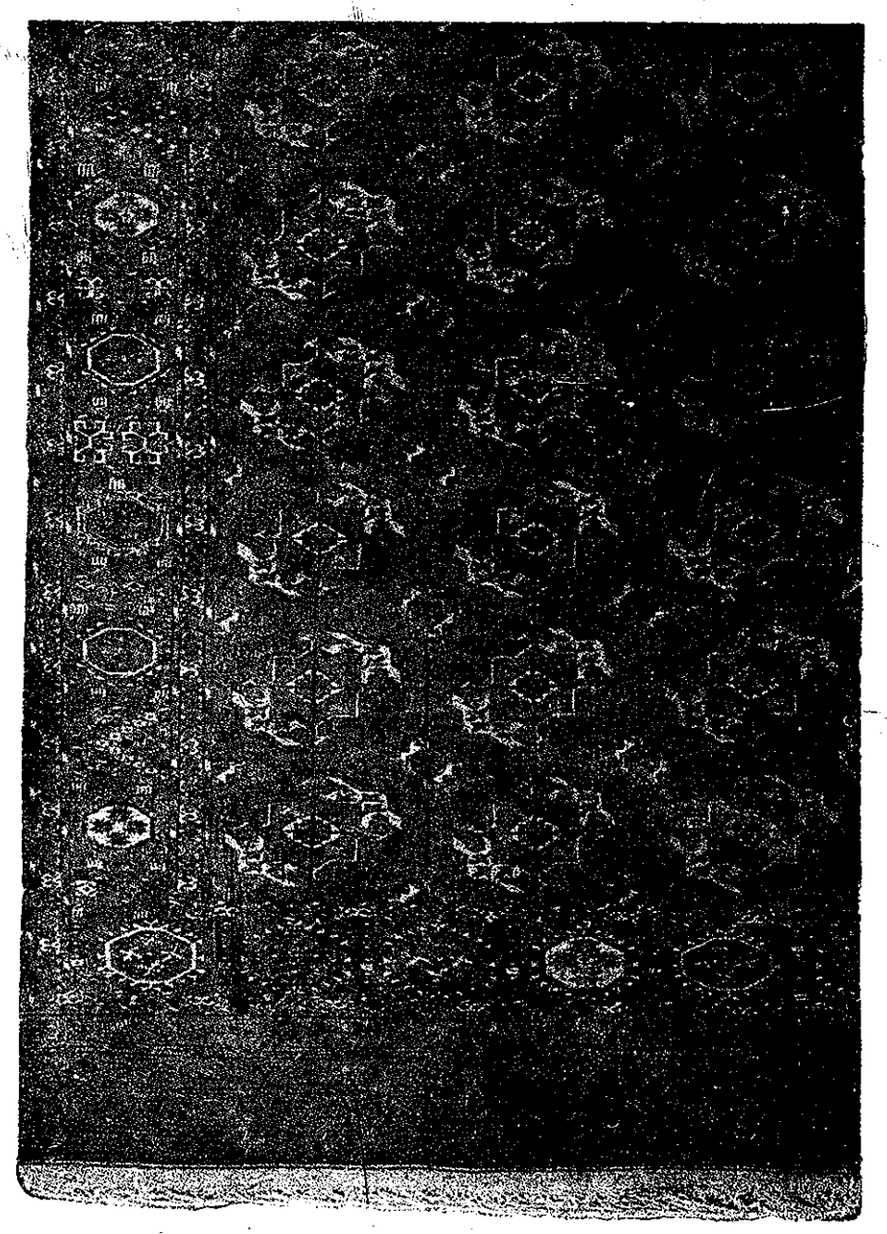

10. Buhârâ halısı.
Tarih: XIX. asrın ortası.
Büyüklük: 1,93×2,96 m, düğüm: 100 cm²'da 1800.
C. Mayer-Müller koleksiyonu (Zürich).
(Renkli resmi için bk. C. Meyer-Pünter, *Der Orient-Teppich*, 1917, s. 59).

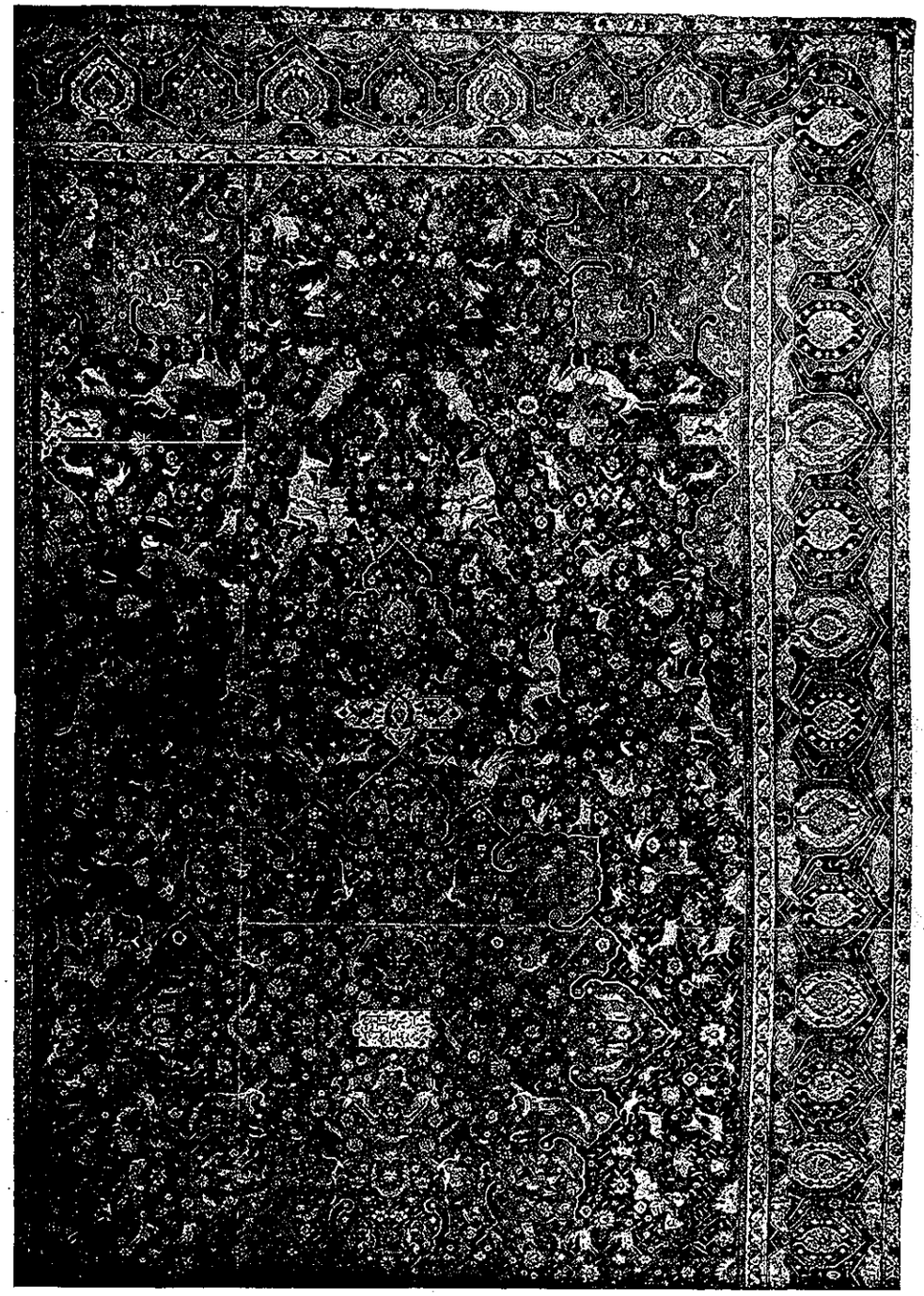

11. İran halısı.
Av sahnesi tasvir eder.
Ğiyāṯ al-Dīn Cāmī tarafından, 949 (1542) veya 929 (1522)'da yapılmıştır.
Milâno, Poldi-Pezzoli müzesi (*A. Survey of Persian Art*).

12. İran halısı (ipek).
Kum'da Şah ʿAbbâs türbesinde bulunmaktadır. Niʿmat Allah tarafından, 1082 (1672)'de yapılmıştır.
(*A. Survey of Persian Art*).

mandal çengelleri ile svastikanın türlü biçimde, lerinden, köşeli yıldızlardan müteşekkildir; çiçek motifleri de, İran halılarında olduğu gibi, birbirlerine girift ve sarmaş-dolaş değil, bir hat üzerinde muntazam surette serpilmiş aynı çiçeklerin tekerrüründen teşekkül eder. Çin halılarında görülen yalnız bir köşede bâriz surette iri kabartma çiçek veya hayvan resimleri veya Hindistan halılarındaki tabiʿîliğe giden çiçek şekilleri türk halılarında aslâ bulunmaz. Yine başka grup halılarda görülen, kuş, geyik, arslan, at v. b. gibi, hayvan veya insan resimlerine, belki de dinî yasak sebebinden, Anadolu halılarında tesâdüf edilmemektedir. Bir de İran halılarının mühim mümeyyiz ve klâsik vasfı olan heratî „balık" ve İran ile Hindistan halılarına has armûdî şekil, bir—iki örnek müstesnâ, türk halılarında hiç görülmemektedir. Yine bütün Kafkas ve bâzı İran halılarında uf.k bir çerçeve motifi olarak kullanılan karşılıklı üç yapraklı şekle, Anadolu halılarında, daha evvelki zamanlarda tesâdüf edilmekle berâber, son iki asırda nâdir rastlanmaktadır. Anadolu halılarında kullanılan başka çiçek motiflerinden, neviler tetkik edilirken, ayrıca bahsedilecektir. Fakat hiç şüphe yok ki, türk halılarında en klâsik ve bütün dünyaca bir **türk motifi** olarak tanınan şekil de, namaz seccâdelerinde görülen iki veya daha çok sütûnlar arasındaki mihrâp resmi ile bunun muhtelif şekilleridir; bu mihrâbın ortasında da yine klâsik ve anʿanevî kandil ile mihrâp kemerinin üstünde, hak ve doğruluk remzi olarak, gök yüzünü temsil eden ve ekseriyâ mâvi renkli iki köşe mevcût olup, çok defa bunlar da çiçek serpintileri ile tezyin edilmiştir.

c. **İlmik veya düğüm.** Dünyada dokunan bütün halılarda iki türlü ilmik veya düğüm kullanılır. Bunlardan biri—**Gördes** veya **türk** ve diğeri—**Sine** veya **İran ilmiği** diye tanınmaktadır. **Gördes ilmiği** atkı ipliği, iki ucu birden, yan-yana iki boyluk ipliğinin ardlarından dolaşarak, önlerinden çıkmak üzere, ilmiklenir (bk. şekil 1) ve bu suretle iplik ne kadar sıkı çekilirse, ilmik de o kadar sıkı olur. Bunun **sağ, sol** ve **mütenâzır ilmik** olmak üzere, üç türlü bağlanma şekli vardır. Bütün türk, hemen-hemen bütün Kafkasya ve bir çok İran ve bâzı Hindistan halılarında Gördes ilmiği kullanılır.

Türkmen, Çin ve bir çok İran ve bâzı Hindistan halılarında kullanılan **Sine ilmiği** ise, ismini bir İran şehri olan Sine (Senna)'den alır. Bu ilmik atkı ipliğinin yan-yana iki boyluk ipliğinden, münâvebe ile, bir sağdan ve bir soldan olmak üzere, birinin ardından aşırılarak, öne alınıp, diğerinin önünden geçirildikten sonra, tekrar arda geçirilip, ilmiklenmesi suretiyle yapılır (bk. şekil 2) ve bu ilmik ipliğinin uçları boyluk ipliklerinin sağ veya solunda bulunmalarına göre, **sağ** veya **sol ilmik** ismini alır.

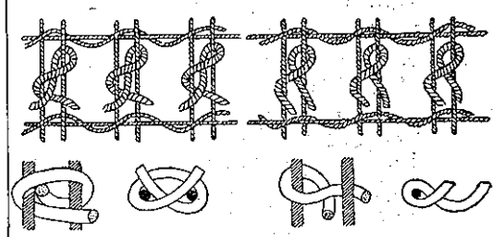

1. Gördes ilmiği 2. Sine (Senna) ilmiği

d. **Halının kumaşlık derecesi.** Sık veya gevşek dokunmasına bağlıdır. Bu da her milletin kendi vâhid-i kıyâsisi msl. centimetre veya parmak murabbaına isâbet eden ufkî ve amûdî düğümlerin sayılması ile taayyün eder; tabiʿî her murabbaa isâbet eden düğüm adedi ne kadar çok olursa, halı da o nisbette kumaş olur.

e. **Boyluk ve atkı iplikleri.** Boyluk ve atkı ipliklerinin maddesi, yâni yün, pamuk veya ipekten oluşu da, halının cinsini tâyinde büyük bir rol oynar. Bütün klâsik türk halılarında, gerek boyluk ve gerek atkı, yün ipliğindendir. Hemen bütün Kafkasya halılarının da boyluk ve atkıları yünden olur; İran halılarının büyük bir kısmında ise, boyluk, ve atkı pamuktandır.

f. **Kenar ve başlar.** Bir halının kenar ve başlarının işlenme ve bitirilme şekilleri de o halının cinsini tâyine yardım eder. Türk halılarının pek çoğunun her iki başında saçaklar ile asıl halı kısmı arasında dar veya genişce bir renkli kilim dokuması bulunur. Bâzan kenarlarda da, dar bir kilimden sonra, iki üç iplik kalınlığında, bir sarma veya kaytan işlenir.

g. **Ölçü.** Halı cinsinin tâyininde ölçünün de teʾsiri vardır; msl. bâzı yerlerde yalnız namâzî, bâzı yerlerde hem namâzî, hem seccâde, bâzılarında ise, Hereke, Fesâne veya Uşak halılarında olduğu gibi, hem bu tipte olanlar, hem de pek büyük boylarda taban halıları dokunur.

Yukarıda bahsi geçen noktaların tetkiki ile, anlayan bir göz, bir halının hângi sınıfa veya cinse mensûp olduğunu ve dolayısı ile de kıymetini tâyin ve takdir edebilir. Fakat bunlardan yalnız bir veya ikisi ile iktifâ eden acemî bir meraklı ise, çok defa hukmünde aldanabilir. Msl. bugün imâl edilen İsparta ve Kayseri halılarında klâsik İran, Kafkas ve Buhârâ resimleri dokunmakta olduğu için, yalnız desene göre huküm veren İsparta'da dokunmuş bir halıyı,

kendi fikrince, Buhârâ halısı veya Şirvan resminde dokunmuş ince bir Kayseri nebâtîsini ise, Kafkasya halısı zannedebilir. Klâsik türk halılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bergama. Anilin boyalarının henüz bilinmediği zamanlardan çok evvel hâlis ve saf boyalar ile dokunmuş Bergama halılarının bir çok iyi nümûnelerini bugün elde etmek mümkündür. Hattâ Gördes ve Uşak halılarının hilâfına, bugün dokunan Bergama halıları eskiden dokunanlar ile kıyas kabûl edecek nefâsette değil ise de, yine bugünkü Bergama halıları Anadolu'da dokunmakta olan en güzel ve nefis halılardandır. Bütün eski Bergama halıları havlarının uzunluğu yumuşak ve parlak yününün tabi'î revnak ve cilâsı, zengin renkleri ile, bir san'at bediası denilecek derecede, cins ve nefis parçalardır. Bir müdekkik ilk bakışta muhtelif derecelerde ve bir—iki „fil-dişi" beyaz çizgi veya parçasının daha bâriz şekilde meydana koyduğu koyu mâvi ve koyu kırmızı renklerin câzibesine kapılarak, halının ikinci derecede kalan resim ve modelini tetkik etmezse, hükmünde aldanır. Dokuma tekniğinin yüksekliği ve resimlerinin güzelliği ile berâber, dokuyucunun büyük bir titizlik ile intihap ettiği yün, çözgü ve atkısının temellerini hazırlamak için verdiği emek ve boyamada gösterdiği ince kabiliyet sâyesindedir ki, bu parçalar aynı devrin eski Kirman halıları derecesinde yüksek bir itibâra mazhar olmaktadır.

Bergamalar, diğer Anadolu halılarından, iki noktadan, farklıdır. Bunlar boyca hemen-hemen dört köşe gibidirler; bunların namâzî boyları gâyet az dokunmuştur ve bunlar da, başka cinslerde olduğu gibi, dâimâ aynı şekli muhafaza etmezler. Namâzî olmayan seccâdeler ise, çeşit-çeşit resim ve modellerde olur; fakat umûmiyetle halının ortasında bir madalyon veya göbek bulunur. Göbek çok defa altı köşelidir; alt ve üst kenarları çentiklenmiş veya mandal çengelleri ile çerçevelenmiştir. İran halılarında tesâdüf edilmeyen bir husûsiyet de, madalyonun etrafını saran sâhanın hemen dâimâ, büyük bir dikkat ve titizlik ile, merkezle tam bir tenâzur ve âhenk te'min edecek sûrette, küçük şekiller ile bezenmiş olmasıdır. Sekiz köşeli yıldızlar ve başka hendesî resimler kullanılmakla berâber, bâzan kendi cinslerinin evsâfını bile kaybettirecek çiçekli motifler de kullanılır. Bunların başlıcaları nar ve Rodos sünbülüdür; fakat sünbül hiç bir zaman, Kula halılarında olduğu gibi, zarif bir şekilde yahut lâtif renklerde değildir ve bâzan çiçeğe bile benzememektedir. Lâdik halılarındakileri andıran nar resm ise, kenar çerçevelerin ortasındaki geniş çerçevede görülmektedir.

Hiç bir halının dokumasında, Bergama halılarında olduğu kadar, nazarlık işâretleri görülmez. Dokuyucu, halısını dokurken, ânî olarak gelen bir ziyâretçinin nazarı değmemesi için, yumağının bir parçasını feda ederek, koparıp, baştaki kilimin bir tarafına diker; aynı şekilde ikinci bir ziyâret olursa, başka renkte bir yün yumağından yine bir parça koparır ve evvelkinin üzerine diker ve bunu da kâfi görmezse, bunların her birine birer düğme diker. Ege sâhillerinden toplanmış küçük deniz hayvanı kabuklarının da düğme yerine kullanıldığı olur. Bâzı halıların orta veya baş tarafında sallanan yünden püsküller de, nazarlık olmak üzere, takılmıştır. Bunlar Bergama halılarının teşhisinde dikkat edilecek noktalardır.

Cins evsâfı. Renkler umûmiyetle kırmızı ve mâvidir. Bir az sarı, beyaz ve yeşil de bulunabilir. Düğüm — gördestir. Düğüm adedi beher parmakta, ufkî olarak, 5—9 ve amûdî 7—11 olup, beher parmak murabbaına 35—99 düğüm düşer. Düğüm sıraları gâyet sıkı tefelendiğinden, boyluk iplikleri arkada gizli kalmaktadır. Boyluk ipliği — yün ve atkı — kırmızıya boyanmış ince yün. Her iki sıra düğümler arasından 2—6 kadar atkı ipliği geçirilir. Kenar çerçeveler ise, 1—4 kadar ve ekseriyâ 3'tür. Her iki başlarda da 10—15 cm. uzunluğunda bir kilimden sonra, saçaklar gelir. Kumaşlık — oldukça sıkı, mûtad uzunluk 3—7 ayak ve mûtad genişlik — uzunluğun dörtte üçü veya onda dokuzudur.

2. Gördes. Bir—iki asır evvel Gördes'te dokunan halılar yalnız Anadolu'nun başka yerlerinde dokunan halıların fevkinde olmakla kalmayıp, aynı zaman zarfında İran'da dokunan en yüksek nefâsette halılara bile rekabet edecek derecededir; hattâ bâzılarına göre, İran halılarından daha yüksek bir kıymeti bile hâizdirler. Fakat dokuma tekniği, renk ve resim zarâfeti bakımlarından, Gördes halılarından ancak bir kaçı bir asır daha evvel Ṭahmāsp ve Şāh 'Abbās'ın yetiştirmiş olduğu ustaların yarattığı hârikalar ile bir tutulabilirler.

Son zamanlarda Gördes mıntakasında dokunan halılar eskilerden, dokuma, renk ve model cihetinden, hiç bir alâka ve dikkati çekmeyecek derecede, daha silik ve sönüktür; tıpkı öldükten sonra, kendi muhitinde ve bütün dünyaca hayırlı bir insan olarak tanınmış bir babanın aynı ismi taşıyan hayırsız ve yerini tutamayan evlâdı gibi.

Yüz — yüz elli sene evveline kadar dokunan gördeslerden daha eski olanları ancak kolleksiyonculara veya müzelerde bulunur. Burada hatırlatmak isteriz ki, İstanbul'da Agop Efendi nâmında bir usta Gördes taklidi halılar dokuyup, satmıştır. Eski Gördes halılarının dokunma tarihini tesbit için, renk ve resim ile birlikte, halının kumaşlık derecesi ve modeli mühim âmillerdir. Msl. bir asırdan daha yeni olan parçalardaki zemin renklerinin kırmızısı pembe ve hattâ çiğ bir kırmızıdır. En eski parçaların kırmızısı ise, zengin ve koyudur. Aynı şekilde daha eski parçalardaki mâviler, lâcivertler, yeşiller, sarılar ve hattâ nâdiren görülmekte olan fil-dişi veya krem renkli halıların zemin renkleri dâimâ daha canlı ve olgundur. Yine aynı şekilde eski parçaların resimlerinde daha çok çalışma ve daha çok san'atkârâne zekâ sarfedildiği de âşikârdır; bununla berâber en eski parçalardan bâzılarında resimler, daha sonra dokunmuş parçalara nazaran, az tezyinatlıdır. Bu, umûmiyet itibarı ile, model hakkında da vâriddir; en iyi neviler 100 ile 150 senelik halılarda görülmekle berâber, çok eski parçalarda kadîm zaman şekillerine bir yakınlık görülmektedir.

Gördes namâzîlerini diğer namâzîlerden tefrik eden bir nokta da, bir veya iki sütûn arasında (bu sütûnlar sâir namâzîlerde hemenhemen bulunmaz) duran muhteşem mihrâp ile, baş aşağı bir „v" harfine yahut arapça sekiz „٨" rakamına benzeyen ve düz bir hat hâlinde değil, ince bir testere ağızına veya balık dişlerine mümâsil bir şekilde tersim edilmiş mihrâp kemeri veya başlığıdır. Klâsik kandil ile kemer başının üstündeki semâyı temsil eden kısım ise, çok defa girift ve dolambaçlı resimler ile süslenmiştir. İranlıların *ḥāşiya* dedikleri bordür yâni çerçeveler, çok defa ortadaki geniş olmak üzere, 3 ve bâzan da 6'dır.

İstanbul piyasasında, esâs olarak, üç türlü klâsik gördes tanınmaktadır; biri — Basra'dan getirilmiş ustaların Gördes'te dokudukları ve Basra gördesi adı ile anılan en eski ve kıymetli parçalardır. Bulunursa, bunların bugünkü piyasa kıymetinin 8—10.000 lira arasında olduğu söylenmektedir. İkincisi de — yukarıda târif ettiğimiz 150 senelik parçalardır ki, bunlar da kızıl gördes diye tanınmaktadırlar. Üçüncüsü — kendirli nâmı ile meşhûrdur. Bunları birbirinden ve taklitlerinden ayırt edebilecek pek az mütehassıs vardır.

Cins evsâfı. Renkler, esâs itibârı ile, kırmızı, mâvi, sarı, fil-dişi veya krem renginde beyaz. İlmik — Gördes; ufkî düğüm adedi — 7—12 ve amûdî — 8—16 yâni beher parmak murabbaında 56—192 düğüm. Düğümler sıkıca tefelendiğinden, boyluk iplikleri arkada gizlenmiş ve atkı ise, kısmen saklanmıştır. Çözgü — yün yahut pamuk ve pek az parçada ham ipek. Atkı — yün yahut pamuk. Her iki düğüm sırası arasından bir tel atkı geçer. Hav — yün ve bâzan pamuk olup, temâsa gâyet sert gelecek şekilde, dipten kesilmiştir. Halının kenar çerçeve adedi 3—6 ve bâzan da 9. Kenârlar — 2—3 iplik kalınlığında bir sarmadır yahut nâdiren bir ipek kenar ilâve edilmiştir. İki başta dar bir kilim ve boyluk saçakları vardır. Bir kaç parçada köşelerde ipek saçaklar da bulunur. Dokunuş — sıkı. Dokunuş arkada gâyet ince, fakat hafifçe kaba. Umûmî uzunluk — 5—7 ayak ve genişlik — uzunluğun üçte ikisi veya dörtte üçü.

3. Kula. Gördes'e yakınlığı ve karşılıklı evlenmeler neticesi olarak, aynı yaşama şerâiti içinde olduklarından, halılarında da birbirine benzerlik vardır. Bilhassa eski halılarda öyle bir benzerlik vardır ki, en tecrübeli mütehassıslar bile, bâzan bunları tefrikten âciz kalır. Kulalarda kenâr çerçeveler o kadar mufassal işlenmiş olmadığı gibi, mihrâp kemer veya başlığı da pek yüksek değildir. Zeminde ise, ekseriyâ mûtad tertip ile işlenmiş çiçek resimleri vardır. Gördeste olduğu gibi, bunlarda seccâde boyu yoktur. Bunların en hoşa giden tarafı ortalarının renk ve resimleridir; fakat asıl husûsiyetleri hemen dâimâ bir çok şeritler hâlinde bulunan kenar çerçeveleridir. Bir çok halılarda olduğu gibi, orta geniş çerçeve yerine, kulalarda hepsi birbirine muvâzi ve hepsi 2,5 cm. eninde, içerileri küçük çiçek resimleri ile sıralanmış beşten ona kadar çerçeve veya şeritler bulunmaktadır. Bu incecik şeritler Kula halılarının başlıca mümeyyiz vasfıdır ve bâzı Gördes dokuyucuları tarafından da kopya edilmiştir.

Renk itibarı ile, zemin kırmızısı daha yumuşaktır; bâzan da sarımtrak renklerde olurlar ki, bilenler bunu kayısı veya altın rengi diye târif ederler; nâdiren mâvi ve az mıkdarda beyaza tesâdüf edilmektedir.

Cins evsâfı. Esâs renk — kırmızı, kahvemsi sarı ve mâvî, az mıkdarda yeşil, koyu kahve, sarı ve beyaz. Düğüm — Gördes; adedi — ufkî 5—10 ve amûdî 7—12. Boyluk — yün ve atkı — yün, sarı boyalı. İki sıra arasında bir tel atkı. Hav — yün. Kenâr — 6—10 çerçeve. Kenâr bitirilmesi — 2—4 iplik kalınlığında bir sarma. İki başlar — renkli kilim ve boyluk saçağı. Dokuma — gevşek. Uzunluk — 5—7 ayak; genişlik — uzunluğun beşte üç veya beşte dördü.

4. Uşak, XV. ve XVI. asırlarda Avrupa katedrallerini ve kıralların tahtlarını süslemek için kullanılan halıları ile meşhûrdur. Şehrin inhitâtı devrinde bu san'at da, eski altın devrini geçirerek, gerilemiş; fakat sonraları şehrin nüfusu tekrar artarak, dokumacılık da yeniden ilerileyince, son zamanlarda Anadolu'nun tezgâh adedi en çok şehirlerinden biri olmuştur. Burada dokumacılık münhasıran kadın ve kızlar tarafından

yapılır. Tezgâhlar da evlerdedir. Fakat son zamanlarda Avrupa'ya ve Amerika'ya ihrâcât yapanların verdikleri yün ve resimler ile çalışmaktadırlar.

Bu şehrin dokuduğu çeşitli cinsler arasında büyük farklar vardır. Bâzıları İran resimlerini kopya ettiklerinden bu çeşit Uşak halılarına „türk kirmanı" ismi verilmiştir; bâzılarında daha ince bir işçilik vardır; en eski ve kaba dokunmuş parçalar „yaprak" diye tanınmıştır. Bunlar hemen umûmiyetle kuvvetli kırmızı ile koyu yeşil veya mâvi renklerin, yanyana ve birbirleri ile tezat teşkil edecek şekilde, bulunmaları ile tanınır. Aynı renklerde boyanan boyluk ve atkı gevşek ve ekseriyâ aşağı yündendir. Bunların ekserisi çok büyük boylarda ve evlerde kullanılamayacak derecede ağır olduklarından, câmilerde ve büyük salonlarda kullanılır.

Kanunî Süleyman'ın XVI. asırda İran'ın şimâl-i şarkîsini fethetmesi üzerine, oradan getirilen san'atkârlara dokuttuğu, bugünkü uşakların ceddi sayılan ve desen itibarı ile az farklı, renk bakımından, hiç farksız pek dikkate şâyân bâzı parçalar olmasa idi, Uşak halısı, san'at bakımından, pek alâka uyandırmayacaktı. Fakat Kanunî Süleyman'ın dokutmuş olduğu ve bâzılarının eski resim üstadlarının tablolarına bile geçmiş nümûneleri ile bugün dokunmakta olan parçalar karşılaştırılacak olursa, halı dokuma san'atındaki inhitâtın ne kadar büyük olduğu anlaşılır. Bir zaman zemininde göze çarpan o güzel, gâyet ince ve âhenkli desenler yerine, şimdi daha az hoşa gidecek kaba çizgiler ve daha az intizam ile işlenmiş iri yıldızlar ve elmas resimleri görülmektedir. Son zamanlarda dokunan halılarda esâs resmi zenginleştiren yardımcı ve ikinci derecede olan nârin ç'çek ve zarif arabesk motifler kaldırılmıştır. Hulâsa, bugün dokunan parçalar san'at eseri olarak, az takdir edilmekle berâber, dayanıklılık, havlarının derinliği ve renklerinin zenginliği cihetinden, iyi bir mefrûşat unsuru telâkki edilebilirler.

Cins evsâfı. Renk — esâs olarak, kırmızı, mâvî ve yeşil. Düğüm — gördes; adedi — ufkî 4—8 ve amûdî 4—9. İlmikler sıkı tefelenmemiştir. Boyluk — yün ve atkı — yün; ekseriyâ kırmızı renge boyanmış, orta kalınlıkta kaba yün. Atkı ipliği, iki sıra düğümler arasından iki defa geçer. Kenâr çerçeveleri — ekseriyâ 3; başlar — çok defa kilim ve saçak. Kumaş — gâyet gevşek.

5. Melez. Desen ve renkte husûsiyet arzeder. Bâzan kenâr çerçevesi çok dar ve bütün zemini üzerinde, pek muntazam şekilde, hendesî ve yarı çiçeğe benzer motifler ile süslü, muvâzî şeritlerden ibâret eski bir parçaya tesâdüf edilebilir. Fakat umûmî bir kaide olarak, zeminler kenâr çerçevelerden daha geniş olmadıktan başka, ekseriyâ bitişik kenâr çerçevelerden daha dardır. Halının orta yerinde ekseriyâ başka halılarda olduğundan farklı ve çin tezyinâtını andıran, fakat çiçek ve ağaç şekillerinden alınmış olan şekiller vardır. Bundan başka zeminin bitişiğindeki karşılıklı kenâr çerçevelerinde, muntazam ve tertipli bir şekilde, dar kenâr çerçevesinden sarkan baş parmak biçiminde şekiller vardır. Bunların her birisi bu cinsin mümeyyiz vasıflarındandır.

Müteaddit kenâr çerçevelerinden en ortadaki umûmiyetle mütebâki çerçeveler genişliğinde olup, Lâdik halılarına pek benzer. Çok defa aralarında ince dallar üzerinde çiçekler ve yapraklar sıralanmış bir sıra hurma dalları bulunur; bâzan da, hurma yaprağı yerine, sekiz köşeli yıldız veya sâir hendesî resimler bulunur. Tâli çerçeveler Kafkas sınıfını andırır şekildedir ve hemen dâimâ üçüncü derecede dar bir çerçevede de dalgalı bir hat veya karşılıklı birer testere ağzı şekli bulunur.

Melez namâzîlerinin de kendilerine mahsus husûsiyetleri vardır. Cinsi tâyin eden nümûne parçalarda mihrâbı çizen hatlar, mihrâp başlığından, dar zeminin kenarları ile birleşmek üzere, 45 derecelik bir zâviye yaparlar, sonra zeminin ortasına doğru kıvrılırlar ve tekrar kenarlara avdet ederler. Bu suretle zeminin her iki tarafında ve mihrâbın kaidesinde iki adet müsâvî kenârlı müselles vücûda ge'ir ve bu müsselleslerin de yukarı kenârları ile birleşmelerinden nâtamam bir elmas şekli meydana çıkar. Mihrâbın kenârları ile zemin ve merkezî resimler, umûmiyetle, küçük hendesî yahut çiçek resimleri ile süslenmiştir.

Cins evsâfı. Renk—esâs olarak, kırmızı, az mıkdarda mâvi, sarı, beyaz. Düğüm — Gördes. Düğüm adedi — ufkî 5—8 ve amûdî 6—11. Düğüm sıraları çok sıkı tefelenmemiştir. Boyluk — yün ve atkı — mâvi veya kırmızıya boyanmış ince yün. Düğüm sıraları arasından bir atkı ipliği ekseriyâ dört defa geçer. Hav — yün. Mûtad uzunluk—4,5—6 ayak ve genişlik—uzunluğun beşte üç yahut dörtte üçü.

6. Lâdik. Bir zamanlar Lâdik'te Anadolu'nun şaheserleri arasında tanınmış halılar dokunmuştur. Bu halıların pek azı kalmıştır ve kalanların da bâzı yerleri ekseriyâ fena hâlde yırtılmıştır; bununla berâber, bir asırdan fazla bir zamanın te'siri ile yumuşamış ve solmuş öyle tatlı ve baygın renkleri ve duruşları vardır ki, bunlar, desenlerinin güzelliği bakımından, Gördes halıları ile rekabet etmektedirler. Kenârları — üç çerçevelidir.

Halının zemini, namâzîlerde kenârlarının ancak yarısı boyundadır; mihrâp başlarının üstündeki ve kenâr çerçevelerinin altındaki semâyı temsil eden koyu mâvî renkteki yer, çok defa, karşılıklı iki testere ağzı resimler ile süslüdür. Buna tekabül eden alt kısımda da, ekseriyâ dizi hâlinde ve akasya yapraklarına benzer şekilde karşılıklı nârin ve zarîf, dizi-dizi yaprakcıklar vardır. Bu da lâdikleri sâir namâzîlerden tefrik eden bir husûsiyettir. Üç çerçeveden ortada bulunan ve geniş olandaki Rodos sünbülleri ve nar resimleri ile iki dar kenâr çerçevelerdeki birbirine bitişik „s" şekilleri de bu cinsin tefrik edici vasıflarındandır.

Cins evsâfı. Renkler — esâs itibarı ile, kırmızı, mâvi ve sarı olup, yeşil ve kahve renkleri de az mıkdarda bulunur. Düğüm — gördes. Düğüm adedi — ufkî 9—12 ve amûdî 10—13. Boyluk — yün ve atkı — kırmızıya boyanmış yün. Kenâr çerçeveler — 3—5. Kumaşlık — oldukça sıkı. Mûtad uzunluk — 4 1/2—7 ayak ve genişlik — uzunluğun beşte üçü veya üçte ikisi.

Yukarıda bahsedilen halı cinslerinden başka, Konya, Kırşehir, Sıvas, Bandırma, Mucur, Karaman, Kayseri, Yürük, Hereke ve Feshâne gibi, daha bir çok halı cinslerinin de, mâlzeme tedâriki ile, inceden-inceye tetkiki icâp etmektedir. Bilhassa Topkapısarayı müzesindeki, türk güzel san'atının birer âbidesi hâlinde yaşayan namâzî ve seccâdeler ile, yine İstanbul'da Evkaf müzesinde mevcût ve Selçuklu devirlerine kadar gittiği rivâyet edilen, kıymet biçilmez muhtelif halılar üzerinde mütehassıs ve salâhiyettar bir hey'et tarafından, uzun mesâî ve zaman sarfedilerek, yapılacak etraflıca bir tetkik ile, halıcılık hakkında şimdiye kadar bilinmeyen bir çok nokta ve hakikatlerin meydana çıkacağı ve türk halıcılığına yeni ufuklar açacak mâhiyette neticeler elde edileceği muhakkaktır.

(MEHMED ALİ MEHMEDOĞLU.)

HALÎ. [Bk. HALÎ.]

HALÎ. ḤALÎ (HALY, ḤHALY), Arabistan'da bir Şehirdir. Konfude'nin cenûbunda Hicaz ile Yemen hudûdunda ve Vâdî 'Aşr üzerinde kâin olup, Marsâ Ḥalî adında küçük bir limanı ile Ra's Ḥalî denilen bir burnu vardır (bu burun, Niebuhr'a göre, 18° 36' şimâl arzı üzerindedir). 1331'de Yemen'e giderken, burayı ziyâret etmiş olan İbn Baṭûṭa, şehre Ḥalî b. Ya'ḳûb adını vererek, onu işlek bir liman olmak üzere zikrediyor ve güzel binaları ile muhteşem bir câmii olduğunu söylüyor. O zaman şehirde hukûm süren sultan Kinâna [b. bk.] sülâlesinden kudretli bir şâir, hem de arap misafirperverliğinin müşahhas timsâli olan bir zât imiş. Niebuhr zamanında ise, şehir Mekke şerîfine tâbi olup, şerîfin orada bir *ḥiṣn* (kale)'ı ve askerleri vardı. 1805 veya 1806'da, şehir ile birlikte, Cidde'ye kadar bütün sâhili Vahhâbîler [b. bk.] şerîfin elinden aldılar. Civardaki dağlı 'Asîr [b. bk.] kabîleleri tarafından bir sene evvel buradan tardedilmiş olan Muḥammed 'Alî'nin Mısır askerleri 1815'te şehri tekrar zaptettiler; aynı sene orada ikameti esnâsında Burckhardt Mekke şerîfinin gümrük me'mûrlarının yeniden işe başladıklarını görmüştür. 1824 ve 1825'te Mısır askerleri, 'Asîr kabîlelerine karşı yaptıkları hareket sırasında, Ḥalî şehrinden geçmişlerdir. 1834'te 'Asîr'e karşı Mısır hukûmeti tarafından yapılan harekette, Ḥalî şehri, Ahmed Paşa kumandasındaki askerler tarafından, baştan-başa yakılmıştır.

Bibliyografya: İbn Baṭûṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), II, 163—165; K. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 375; K. Ritter, *Die Erdkunde*, XII, 185—187, 208, 234; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 52 (§ 52), 251 (§ 382). (J. SCHLEIFER.)

ḤALÎ. [Bk. HÂLÎ.]

HÂLÎ. ḤÂLÎ, SAYYİD ALṬÂF ḤUSAYN ANṢÂRÎ, ordu dilinde yazan şâirlerin mühimlerindendir. Pânipat'ta doğmuştur. Gençliğinde şâir Ġâlib [b. bk.]'den ders görmüştür; 40 yaşında iken, Sayyid Aḥmed Ḫân [b. bk.]'ın te'siri altında kalarak, bu zâtın teşvikı üzerine, *Madd u cazr-i islâm* unvanı ile, müseddesler (altı mısrâdan mürekkep kıt'alar) yazmış ve eseri, ilk defa olarak, 1296 (1879)'da basılmıştır. Hindistan müslümanları arasında inkılâpçılık idealinin zübdesi olan bu şiir, şâirin çağdaşlarının fikir ve hareket tarzları üzerinde, büyük bir te'sir icrâ etmiştir; bir çok defalar basılmış ve son tab'larına ilâve edilen kısımlar ile, şiir hayli büyümüştür. Ḥâlî, 1893'te neşrettiği divanının mensûr mukaddimesinde, umûmiyetle şiirin mâhiyetinden ve ordu dili de dâhil olarak, muhtelif lisanlarda şiir san'atının husûsiyetlerinden bahseder. Mensûr yazıları arasında şunları zikretmek lâzımdır: *Ḥayât-i Sa'dî* (1886), *Yâdgâr-i Ġâlib* (1897) ve Sayyid Aḥmed Ḫân'ın hayatı hakkında yazdığı *Ḥoyât-i câvîd* (1901).

Bibliyografya: 'Abdul Qadir, *The New School of Urdu Literature* (Lâhûr, 1898), 17 v.dd.; G. E. Ward, *The Quatrains of Hali* (ingl. tercümesi ile birlikte), Oxford, 1904.

ḤÂLİD. [Bk. HÂLİD.]

HÂLİD. ḤÂLİD B. 'ABD ALLÂH AL-ḲASRÎ (?—743), Irak vâlisi. Ḫâlid'in mensûp bulunduğu Ḳasr âilesi Bacîla [b. bk.] kabîlesinin bir kolu idi; anası hıristiyan idi. 89 (707/708) veya 91 (709/710)'de, halife al-Valid ta-

rafından, Mekke vâlisi tâyin edildi; Al-Walīd hayatta kaldığı müddetce, bu mevkii muhafaza etti. Lâkin Sulaymān'ın cülûsunda (96 = 715) azledilerek, inzivâya çekildi. Şevvâl 105 (mart 724)'te, Hişām tarafından, 'Omar b. Hubayra'nin yerine, vâli tâyin edilerek, bütün Irak idâresi uhdesine tevdî olundu. Ḫālid, Vāsiṭ'ı merkez ittihaz etti. Kendisini al-Ḥaccāc yetiştirmiş idi; onun kadar sert olmamakla berâber, azimkâr ve metin idi. Düşüncelerini serbestçe halifeye söylemekten çekinmez idi ve Hişām, oğlu Maslama'yi, yeğeni al-Walīd yerine, veliahd olarak göstermeğe kalkınca, Ḫālid bu teşebbüse şiddetle muhâlefet etti. Harp meydanlarında şeref kazanmağı isteyecek yerde, kendisini sulh işlerine verdi ve eyâletinin iktisâdî inkişâfını te'min etmeğe çalıştı. İdâresinin devâm ettiği uzun seneler zarfında Irak'ta umûmiyetle sulh ve sükûn huküm sürdü. Bilhassa ziraatın inkişâfına itinâ etti; bataklıklar kurutuldu ve geniş mikyasta bâkir sâhalar ekilmeğe yarar bir hâle getirildi. Devletin refahına hizmet eden bu faâliyetlerini şahsî menfaatleri ile de te'lif etmesini bildi ve zamanla büyük mikyasta servet topladı; lâkin bu yüzden halkın hased ve şikâyetine mârûz kaldı. Başka hâdiseler de Ḫālid'in, liyâkatine rağmen, halkın teveccühünü kaybetmesine sebep oldu. Selefi 'Omar b. Hubayra Ḳaysī fırkasının kuvvetli taraftarlarından biri olmuş idi. Ḫālid, bunun yerine tâyin edilir-edilmez, Kaysīlere 'Omar'i hak ettiği bir mevkiden kovan bir yabancı gibi göründü; böylece daha ilk zamanlardan itibâren, fena bir intibâ uyandırdı ve bütün tarafsızlığına rağmen, bu hâl kendisinin de Ḳaysīlerden uzaklaşarak, Yamanīler'e yaklaşmasına sebep oldu. Diğer din ve mezheplere mensûp olanlara karşı gösterdiği müsâmaha yüzünden, dine karşı alâkasızlık ithâmına da uğradı. Bilhassa anasına muhabbeti sevki ile, Kūfa'de bir kilise inşa ettirdiği gibi, başka taraflarda yahudilere havra inşasına da müsâade etti ve devlet hizmetinde zerdüşt dinine sâlik me'mûrlar kullanılmasında mahzûr görmedi. Ḫālid zamanında isyanlar nisbeten az olmuştur. Bâzı şi'îler tarafından Kūfa, 119 (737)'de, al-Muġīra b. Sa'īd'in riyâseti altında, bir isyan hazırlandı ise de, zamanında keşfedilerek, alenen yakıldılar. Aynı sene Bahlūl b. Bişr isminde bir *ḫārijī*, Musul civârında, Ḫālid'e karşı bir isyan çıkartmak teşebbüsüne girişti ve üzerine gönderilen kuvvetleri iki kere kaçmağa icbâr etti; fakat o da nihâyet mağlûp edildi. Aynı devirde Kūfa mıntakasında Vazīr al-Saḫtiyānī isminde birisi baş kaldırdı; önüne geleni öldürmeğe ve her şeyi yakmağa koyuldu. Ele geçince, talâkati ve *Kur'an*'a vukûfu sâyesinde, Ḫālid'i yumuşattı; o kadar ki, Ḫālid onu affedecek oldu. Lâkin halife amân vermedi, derhâl idâm ettirdi. Yine aynı sene ḫāricīlerden al-Ṣaḥārī b. Ṣabīb, kendi etrafında adamlar toplayarak, Diele üzerinde Cabbul mıntakasında âsâyişi ihlâl etti; lâkin az bir zamanda mağlûp edilerek, taraftarları ile berâber, idâm olundu.

Zamanla Hişām Ḫālid'in düşmanlarına mukavemet edemez oldu; nihâyet 120 (738)'de onu azil ederek, yerine uzun zaman Yemen vâliliğinde bulunmuş olan Yūsuf b. 'Omar al-Ṯaḳafī'yi tâyin etti. Bu yeni vâli Kūfa'ye Cemâziyelevvelde (nisan—mayıs, 738) geldi. Ḫālid tevkif edilerek, Vāsiṭ'tan al-Ḥīra'ye sevkedildi. Burada, âilesi efradı ile, on sekiz ay kadar hapiste kaldı ve aynı zamanda ihtilâs ithamlarına karşı kendisini müdafaaya mecbûr oldu. Şevvâl 121 (eylûl—teşrin I. 739)'de serbest bırakılınca, halifenin yanına gitmek istedi ise de, men'edildi. Ertesi sene Şam'da yerleşti. Orada da Yūsuf kendisini rahat bırakmadı. Bununla beraber, Hişām'ın saltanatının son senelerinde, serbestçe yaşadı. Lâkin bunun yerine geçen al-Walīd tarafından, yeniden hapse atıldı ve büyük bir meblâğ mukabilinde, kanına susamış olan düşmanı Yūsuf'a satıldı; Yūsuf da onu Kūfa'ye götürerek, işkence ile öldürttü. Ḫālid muharrem 126 (teşrin I. ve II., 743)'da öldü ve al-Ḥīra'de gömüldü. Başka rivâyetlere göre, zilkâde 125'te ölmüştür.

Bibliyografya: al-Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 277, 286 v. d., 290 v. d., 364, 428, 442, 444, 469; al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 340 v. d., 347, 351—353, 376 v. d., 379 v. d., 383 v. d., 387 v. d., 390 v. d., 397, 400; al-Ṭabarī, II, bk. fihrist; al-Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), V, 399 v.d., 410—414; *al-Aġānī*, tür. yer; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IV, 337, 424, 438 v.d., 457—461, 467; V, 54 v. dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 212 (trc. de Slane, I, 484 v. dd.); İbn Ḫaldūn, III, 65 v. d., 96 v. dd.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 620—625, 655 v. d., 663—666; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (3. tab.), s. 395—397, 404, 412 v. d., 460; Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 203—210, 223 v. d.

(K. V. Zetterstéen.)

HÂLİD. ḪĀLİD B. AL-WALĪD B. AL-MUĠĪRA AL-MAḪZŪMĪ (? — 642), Peygamberin devrinde yaşamış bir kumandandır. Uḥud gazvesinde Ḫālid mekkelilerin sağ kanadını idâre ediyordu ve zamanında müdâhale ederek, Peygamberin düşmanlarının savaşı kazanmasına sebep oldu. Böylece bilâhare müslümanlara da bir çok muvaffakiyetler te'min edecek olan

emsâlsiz askerî ehliyet ve kabiliyetini ilk defa göstermiş oldu. Ḫālid 8. (629) senenin başında 'Amr b. al-'Āṣ müslüman olduğu zaman, bizanslılara karşı felâketli sefere iştirâk etti ve Mu'ta felâketinden sonra, mağlûp islâm kuvvetlerini güçlükle Medine'ye götürdü. Buna mükâfat olarak, Peygamberden „Allahın kılıcı" fahrî unvanını aldı ve aynı sene müslümanların Mekke'ye girişine iştirâk etti. Şehrin teslîminden sonra kendisinin, Peygamberin emri üzerine, al-'Uzzā'nın mâbedini tahrip ettiği rivâyet edilir. Kısa bir müddet sonra, Banī Cażīma [b. bk.]'ye elçi olarak gönderildi ve ertesi senenin receb ayında (teşrin I. ve teşrin II. 630), Dūmat al-Candal (krş. Cavf al-Sirḥān) hıristiyan emîri Ukaydir'e karşı sefere gitti. 10. sene başlangıcında (631 yazı) Peygamber onu, Banī 'l-Ḥāriṯ'i islâmiyete dâvet etmek üzere, Nacrān'a gönderdi. Ḫālid, hiç kan dökmeksizin, bu vazifeyi başardı. Ertesi sene Abū Bakr onu Ṭulayḥa b. Ḫuvaylid'e karşı gönderdi; Ḫālid onu Buzāḫa [bk. mad. ESED]'da mağlûp etti; ondan sonra civarda yerleşmiş bulunan Banī Tamīm'e döndü. Bir kol Mālik b. Nuvayra'nin kumandası altında, diğerlerinden ayrılmıştı. Bunların hepsi mutâvaat ettikleri için, Mālik de silâhlarını terketti; bununla berâber, esir edilerek, öldürüldü. Bundan sonra Ḫālid onun karısı ile evlendi. Bu hâdiselere müteallik şikâyetler halifeye aksedince, Ḫālid'in, ortada bir anlaşmazlık olduğunu ileri sürerek, özür dilediği rivâyet edilir. Esirlere elbise dağıtmak niyeti ile askerlere *adfi'ū asrākum* („esirlerinize giyecek veriniz") demiş iken, bedevîler bu sözü „esirlerinizi defediniz" mânasında anlamışlar imiş. Her hâlde Abū Bakr kendisini tekdir ile iktifâ etti ve 'Omar'in şiddetli itirazlarına rağmen, azletmedi. Az bir müddet sonra, Ḫālid yalancı peygamber Musaylima'ye karşı sefere çıktı. Onu da al-Yamāma hudûdunda, 'Aḳrabā'da mağlûp etti ve öldürttü. Taraftarları boyun eğdiler (12 = 633). Müteâkiben Ḫālid iranlılara karşı gönderildi. 12 rebiyülevvel (mayıs — haziran 633) yahut da iki ay daha sonra, al-Ḥīra'yi zaptetti. Ondan sonra bütün Fırat havâlisine hâkim oldu. Nihâyet, rivâyete göre, bizanslılar Fırat nehrini aştılar ve al-Firāż'da mağlûp edildiler (12 zilkâde = kânun II. 634). Ertesi senenin muharrem ayında (mart — nisan 634) yahut başkalarına göre, rebiyülâhırda (haziran), Ḫālid sefere hazırlanarak, Suriye'ye müteveccihen hareket etti. Cemâziyelevvel veya cemâziyelâhırda (634 yazı) bizanslılar Acnādayn'de kat'î bir mâğlûbiyete uğradılar ve Şam'a doğru ric'at ettiler. Ḫālid tarafından yeniden mağlûp edilerek, bu şehrin içinde muhâsara altına alındılar. 14 recebde (ağustos — eylûl 635) Şam teslim olmak zorunda kaldı. Aynı tarihte Ḫālid baş kumandanlıktan azledildi ve yerine Abū 'Ubayda b. al-Carrāḥ [b. bk.] tâyin edildi. Bununla berâber, Ḫālid Suriye'deki askerî harekâta iştirâke devam etti. Yarmūk savaşında (12. receb 15 = 20 ağustos 636) atlı kuvvetlere kumanda etti ve müslümanların zaferine çok yardımı dokundu. Kısa bir müddet zarfında Ḥimṣ yeniden alındı. Sonra Ḫālid Ḳinnasrīn'e karşı yürüdü ve Mīnās'ın kumandasında bir Bizans ordusunu yendikten sonra, şehir teslim olmağa mecbûr kaldı. Ḫālid orada yerleşti. Bir müddet Suriye'nin bir kısmının vâliliğinde bulundu ise de, sonradan azledildi. 21 (641/642)'de Ḥimṣ veya Medine'de öldü. A. Müller (bk. *Der Islam*, I, 257) Ḫālid'i, haklı olarak, şu surette tavsif etmektedir: — „O kumandanlık dehâları aynı zamanda rûh hayatlarının bütününü teşkil eden insanlardandır; o da, Nopoleon gibi, harpten başka hiç bir şey tanımamış ve tanımak da istememiştir."

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 273 v. dd.; Wāḳidī, *al-Maġāzī* (Wellhausen), s. 77 v. dd.; İbn Sa'd, IV, II, 1 v. d.; İbn Ḳutayba, *al-Ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 136; Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 38 v. dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 48—180; Ṭabarī, I, tür. yer. (Gloss., s. CCXLI); Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), I, 216—222; IV, 211; al-Aġānī, fihrist; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), II, tür. yer.; *Usd al-ġāba* II, 101—104; İbn Ḥacar, *al-İṣāba*, I, nr. 2190; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 18 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 124, 145, 150 v. dd., 165, 177 v. dd., 226—237, 250—257; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (3. tab.), s. 17 v. dd.; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums* (2. tab.), s. 36 v. dd.; ayn. mll., *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 9 v. dd., 37—65; Caetani, *Annali dell' Islām*, I—IV, bk. fihrist; Huart, *Histoire des Arabes*, I, 30 v. dd.

(K. V. Zetterstéen.)

HÂLİD ZİYA. MEḤMED ḪĀLİD ŻİYĀ' AL-DĪN 'UŞĀḲĪ-ZĀDE (UŞAKLIGİL; 1865—1945), türk romancısı ve hikâyecisi. 1865 yılında İstanbul'da Eyyûb'da doğdu. Aslen Uşak'ta, Helvacı-zâdeler lekabı ile anılan ve helvacılıktan maada, halı ticâreti ile de meşgûl olan ve sonradan Uşakî-zâde adını alıp, İzmir'de yerleşen birâileye mensûptur. Avrupa sergilerine iştirâk edecek kadar işlerini genişleten Uşakî-zâdeler İstanbul'da da bir şûbe açarak, bu şûbenin idâresini Hâlid Ziya'nın babası Hacı Halîl Efendi'ye tevdî etmişlerdi. Hacı Halîl Efendi

ticâretle uğraşmakla berâber, mizac itibârı ile, „bir fikir ve his adamı“ idi. Farsça biliyor, Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī ile Ḥāfiẓ Şīrāzī 'yi zevkle okuyordu. Bu zengin ve kültürlü âilenin içinde doğan ve üç kardeşin en küçüğü olan Hâlid Ziya, ilkin bir mahalle mektebine verildi. Bu mektepte „belki bir sene, belki bir az daha az“ kaldı ve okuyup-yazmayı burada öğrendi. Daha sonra akraba çocuklarının da okuduğu Fâtih askerî rüşdiyesine devama başladı. Kendisi, *Kırk yıl* isimli hâtırâtında, daha bu yaşta iken, okumaya meraklı olduğunu, *Âşık Garib, Kerem ile Aslı* ve *Leylâ ile Mecnûn* 'dan başlayarak, büyük kardeşinin kütüphânesinde bulunan eserleri, ezcümle *Bin bir gece* ile bunun nazîresi *Alf al-nihār* 'ı okuduğunu yazıyor. Hâlid Ziya 'nın edebî kabiliyetinin uyanma ve gelişmesinde, babası ile muntazaman devam ettiği Gedik-Paşa tiyatrosunun da büyük te'siri olmuştur. Bu te'sir ile küçük Hâlid türkçe bütün te'lif ve tercüme piyesleri okudu. Abdülaziz 'in hall'i (1876) ve türk-rus harbinin (1878) İstanbul hayatında sebep olduğu karışıklık üzerine, işleri bozulan Hacı Halîl Efendi, âilesi ile birlikte, İzmir 'e göç etti. Muhitinde çok saygı gören, evi vilâyet münevverlerinin toplanma yeri olan büyük babası, „Papağan Hâlid“ lekabını taktığı Hâlid Ziya 'yı İzmir 'de rüşdiye mektebine verdi. Bir taraftan da fransızca öğrenmesi için, şehrin tanınmış avukatlarından Auguste de Jaba 'nın idârehânesine devam etti. Fransızcayı öğrenir-öğrenmez, Ponson de Terrail 'in *Les Nuits de la maison dorée* adlı eserini tercümeye başlayan Hâlid Ziya, dedesinde büyük ümitler uyandırdı ve daha çok ilerilemesi için, avusturyalı katolik râhiplerin idâre ettiği Mechitariste mektebine verildi. Bu sıralarda türkçe neşriyatı okumuş bulunan genç Hâlid Ziya o zamanlar çok okunan fransız gençlik ve mâcera romanları ile tefrika eserlerini aslından tanımağa başladı: Jules Verne, Pierre Zacco, Eugène Sue, Paul Féval ve Frédéric Soulié 'nin eserleri gibi. Alexandre Dumas 'dan *La Reine Margot* 'yu ve Scribe 'in bir eserini *Mâceray-i aşk* adı ile tercüme etti. Bunları bastırmak için, İstanbul 'a gönderdi ise de, „encümen-i teftiş ve muâyene“ tab'ına ruhsat vermedi. Manzûm bir hâile tercüme etmek hevesine kapılarak, Racine 'in *La Thébaide* 'ini, mensûr olarak, türkçeye çevirdi. İlk yazıları İstanbul 'da neşrolunan *Hazîne-i evrak* adlı mecmuada çıktı. Bunlar Louis Figuier 'nin *Tableaux de la Nature* adlı 10 büyük cildlik eserinden kısaltılarak, toplanılmış fennî makaleler idi; bundan başka *Uyku nedir?* adlı bir yazısı vilâyet gazetesinde basıldı. Muallim Nâcî tarafından bir „müşâare meşheri“ hâline getirilen *Tercümân-ı hakikat* gazetesine gönderdiği *Aşkımın mezarı* başlıklı mensûresi o gazetede, istihzâlı bir mütâlea ile, neşrolundu. Hâlid Ziya Mechitariste mektebinden çıkarken, kendilerinden çok faydalandığı hocalarından Pierre Vasel 'den klâsikler ile romantiklerin ve Raymond Péré 'den ise, natüratistlerin en mühim eserlerini ihtivâ eden birer liste alarak, bu eserleri tamâmen okuduğunu söyler. O zamanlar İzmir 'de italyan ve fransız kumpanyalarının verdikleri opera ve operet temsillerinin dâimî müdâvimlerinden biri de Hâlid Ziya idi. Bir taraftan da İzmir 'in gayr-i müslim âileleri ile yakından dostluk te'sis eden genç muharrir cemiyet hayatına girmişti. Bu yabancı muhitler ile sıkı temâsı, Hâlid Ziya 'nın eserlerinin mühim bir kısmında oldukça bâriz akisler bırakmıştır. 1884 yılı martında, arkadaşlarından Bıçakçı-zâde Hakkı ve Tevfik Nevzâd ile berâber, *Nevrûz* ismi ile, bir mecmua çıkardılar. Bu mecmuada Tevfik Nevzâd şiir yazıyor, Bıçakçı-zâde arap ve acem edebiyatlarından tercümeler yapıyor ve Hâlid Ziya da *Tuvalet masası* başlığı altında yazdığı bir seri makaleleri ile, tuvalet eşyası hakkında mâlûmat veriyordu. Bu arada Georges Ohnet 'nin *Demirhâne müdürü* isimli romanını tercüme ve tefrika etti; vecîzeler bile yazdı. *Nevrûz* 'un 3. sayısında çıkan *Genç kız* adlı yazısı onun bütün eserlerinin en bâriz ve hâkim karakteri olan san'atkârâne nesrin ilk örneğini teşkil eder. Recâî-zâde Ekrem nesir ile de şiir yazılabileceği fikrini ortaya atmış ve garplı şâirler, mensûr olarak, tercüme edilmeğe başlanmıştı. Hattâ bizzat Recâî-zâde Ekrem de mensûr şiirler yazıyordu. Bu te'sirler altında, o sıralarda türk edebiyatında, Ahmed Midhat Efendi 'nin babayânî üslûbuna tamâmiyle zıt, bir san'atkârâne nesir modası almış-yürümüştü. Hâlid Ziya 'nın hayran olduğu ve taklit ettiği Mustafa Reşid, mensûreleri ile büyük bir şöhret kazanmıştı. Böyle bir cereyan içinde yazı hayatına atılan Hâlid Ziya, bilâhare Goncourt kardeşler ile Gustave Flaubert ve Paul Bourget 'nin eserlerini de tanıyınca, üslûbunu san'atkârâne nesirler yolunda geliştirdi.

Babasının ticârethânesinde çalışan ve *Nevrûz* 'da yazı neşreden genç muharrir, daha geniş bir istikbâl aramak üzere, İstanbul 'a gelerek, iş bulmak için matbuat ile temâs etti. Kitapçı Arakel ile, *Garptan şarka seyyâle-i edebiye: Fransız tarih ve nümûne-i edebiyatı* adlı bir kitap için, mukavele yaptı. Paul Albert, Nisard, Sainte Beuve ve Vapereau gibi müelliflerin eserlerinden faydalanılarak yazılan ve türk dilinde fransız edebiyatına dâir ilk kitap olan bu eser, Ebüzziya matbaasında basıldı (1885).

İstanbul 'daki temâsları Hâlid Ziya 'da hayâl inkisârı uyandırdığı için, İzmir 'e döndü. Osmanlı bankasında muhâsip, rüşdiyede muallim ve daha sonra İzmir idâdisine girerek, orada fransızca ve türk edebiyatı muallimi olarak çalıştı. 1886 yılında, yine Tevfik Nevzâd ve Şerif isimli bir başka arkadaşı ile birlikte, *Hizmet* gazetesini çıkardı. Hâlid Ziya, ilk büyük edebî faaliyetini bu gazetede göstermiştir. İlk sene *Sefile* adlı romanını tefrika ettirdi. Bilâhare *Hizmet* 'in *Küçük kitaplar* serisi içinde de neşrolunan (1889) *Mensûr şiirler* 'i, her nüshada iki tâne olmak üzere, ilkin bu gazetede çıkmıştı. Yukarıda bahsettiğimiz san'atkârâne nesir cereyanının nümûnelerinden olan bu eser, o zaman için adında görülen tezat dolayısı ile, dikkati celbetti ve hattâ bâzı muhitlerde gürültü uyandırdı. Recâî-zâde ile genç muharrir arasında başlayan muhâbere, *Servet-i fünûn* zümresinin teşekkülüne müessir olmuştur. *Sefile* 'yi, kitap hâlinde neşri için, İstanbul 'a gönderdi ise de, „şeâir-i islâmiyeye mugayireti hasebi ile“ neşri kat'îyen câiz görülmedi. Bundan sonra Hâlid Ziya yine *Hizmet* 'te neşrettiği *Bir izdivacın tarih-i muâşakası* ile *Bir muhtıranın son yaprakları* adlı hikâyelerini ve ikinci romanı olan *Nemîde* ve *Dayda* ile *Deli* adlı küçük romanlarını yazdı. Bunlardan *Nemîde, Hizmet* 'te tefrika edildi. Diğer iki eserini neşirden korkan muharrir sonradan bunların müsveddelerinin de yandığını söylüyor. Hâlid Ziya *Hizmet* 'te, hikâye ve temâşâya dâir, seri hâlinde makaleler de neşrediyordu. Bunları *Hikâye* ve *Temâşâ* adları altında kitap hâlinde topladı. Bunlardan, hikâyeye dâir bir mukaddimeden sonra, hikâyenin tarihî tekâmülünü anlatan „hayâliyûn“ (romantikler) ve „hakikiyûn“ (realistler) hakkında, zamanına göre, esâslı mâlûmatı ihtivâ eden birincisi İstanbul 'da basılmış (1889), *Temâşâ* ise kaybolmuştur. O sıralarda annesinin ölümünden duyduğu acı ve o devirlerde pek revâcda olan ölüm edebiyatının te'siri ile, *Mezardan sesler* 'i ve üçüncü büyük romanı olan *Bir ölünün defteri* 'ni yazdı. *Hizmet* 'te tefrika edildikten sonra, 1893 'te İstanbul 'da basılan bu son romanını muharrir „üslûbunun istikrar noktası“ addediyor (bk. *Kırk yıl*, II, 103). Bundan sonra *Bunu idi* ve *Heyhât* isimli küçük romanlarını yazdı. Birincisi, — İstanbul 'da kitap hâlinde neşrolundu; ikincisi — *Hizmet* 'te tefrika edildikten sonra, kitap hâlinde çıktı ise de, formaların gönderilmiş olduğu mücellidhânede bir yangında kâmilen yandı. Hâlid Ziya *Hizmet* 'te edebiyat ile alâkası olmayan yazılar da neşrediyordu. Bunlardan bir kısmını *Küçük kitaplar* serisinde bastırdı: *Haml ve vaz'i haml, Mebhasü 'l-kıhf* (1886), *Bukalemûn-i kimya, İlm-i sîmâ* (1890) ve *Kanûn ve fenn-i vilâde* (1893) bunlar arasındadır.

Hâlid Ziya 1889 Paris umûmî sergisine gitti ve seyahat intibâlarını İstanbul 'da Filip Efendi-'nin çıkardığı *Vakit* gazetesi ile *Hizmet* 'te neşretti ki, yıllarca sonra bu intibâlarından *Şâdân 'ın hikâyeleri* ve daha başka eserleri için de faydalanacaktır. Avrupa dönüşünden sonra, İzmir 'de yazdığı romanlarının sonuncusu ve en kuvvetlisi olan *Ferdî ve şürekâsı* 'nı *Hizmet* 'te tefrika etti. Yine *Hizmet* için, kendi tâbiri ile, „fikir cihânını ihâta edecek umûmî bir tarih-i edebiyat“ te'lifine başladı. Böyle bir teşebbüs türk edebiyatında o zamana kadar görülmemiş bir şey idi. Bu çalışmanın neticesi olarak, Hâlid Ziya, ibrânî, hind, rus ve iskandinav edebiyatlarını, ilk defa olarak, türklere tanıttı. Bundan sonra, XIX. asrın son yarısında şöhret kazanan küçük hikâye muharrirlerinden ikişer hikâye tercüme etti. Bunlardan bir kısmı ilkin *Hizmet* 'te neşrolunduktan sonra, hepsi 4 cild olarak, *Nâkil* adı ile, Ebüzziya matbaasında basıldı (1892).

Şöhreti gittikçe artan muharririn osmanlı bankasındaki mevkii de yükselmiş ve müdüriyet baş kâtibi olmuştu. Bir aralık vilâyet mesâlih-i ecnebiye baş kitabetinde de bulundu. Bu sıralarda, tütün rejisi idâre-i merkeziyesi tercüme ve muhâberat-i Türkiye kalemi müdürlüğü için aldığı bir teklifi kabûl ederek, İstanbul 'a geldi. Bu suretle Hâlid Ziya 'nın yazı hayatında ikinci büyük merhale başladı (1891).

Hâlid Ziya İstanbul 'a geldiği zaman, türk edebiyatı yeni bir şekillenişe hâzır bir vaziyette idi. Hâmid — Ekrem — Sezâî grubunun hissî romantizminin te'siri altında kalan ve garplı kaynaklar ile daha yakından temâs imkânını bulan bir nesil ortaya çıkmıştır. Bunlar 50 kadar mecmuada, dağınık olarak, eser neşrediyorlardı. Hâlid Ziya 'nın İstanbul 'a gelmesinden iki sene sonra, bu dağınık kuvvetler iki kutup etrafında tekâsüf ettiler. Tanzimatın başından beri her nesilde kendisini gösteren eski-yeni çarpışması, başka bir şekil altında, tekrar başladı. O zamana kadar yazıları ile birbirlerini uzaktan tanıyan ve aralarında fikrî ve hissî yakınlık hisseden Tevfik Fikret, Cenâb Şihabeddin, Mehmed Rauf, Hüseyin Câhid, Ali Ekrem, Hâlid Ziya ve daha başkaları, Recâî-zâde Ekrem 'in bir teşvikı ile, Ahmed İhsan 'ın *Servet-i fünûn* mecmuasında toplandılar. Bu suretle edebiyat tarihimizde „Servet-i fünûn edebiyatı“ veya „Edebiyat-ı cedîde“ adı verilen yeni bir edebî hareket veya mektep vücûda geldi.

Hâlid Ziya 1894 mayısından 1895 martına kadar, *Servet-i fünûn* mecmuasında tefrika

edilen *Mâi ve siyah* adlı romanı ile bu hareket-e hem iştirâk etti, hem de onu şekillendirdi. Kahramanı olan şâir Ahmed Cemil'i, arkadaşlarının müşterek hayat ve edebiyat telâkkilerine timsâl olmak üzere, ortaya çıkardı. *Servet-i fünûn*'cuların edebî beyannâmesi yoktur; fakat *Mâi ve siyah* romanı, bütünü ile, edebî bir beyannâme sayılabilir. Arada te'lif ve tercüme küçük hikâyeler de neşreden Hâlid Ziya 1896'da yine *Servet-i fünûn*'da *Aşk-ı memnû* adlı büyük romanını tefrika ettirdi. *İkdam* ve *Sabah* gazetelerinde, *Servet-i fünûn, Musavver fen ve edeb* mecmualarında çıkan küçük hikâyelerini *Bir şi'r-i hayâl* (1897), *Solgun demet* (1898) ve *Bir yazın tarihi* (1900) adlı kitapları içinde toplayan muharrir, 1901'de *Servet-i fünûn*'da *Kırık hayatlar* isimli romanını tefrika ettirirken, Hüseyin Câhid'in tercüme ettiği bir makale yüzünden, mecmua kapatıldı. Bunun üzerine ikinci meşrûtiyetin ilânına kadar susan muharrir, 1908'den sonra, *Sabah* ve *Tanin* gazetelerinde, *Resimli kitap, Mehâsin, Musavver muhit* ve *Servet-i fünûn* mecmualarında edebî faâliyetine tekrar başladı. *Sabah* gazetesinde son romanı olan *Nesl-i ahîr*'i tefrika ettirdi. Bu sıralarda, ittihad ve terakki fırkasının tavsiyesi ile, Mehmed V. (Reşad)'e baş kâtip tâyin olundu. 1911'de âyân âzası seçilmesi üzerine, bu me'mûriyetinden ayrılmak mecbûriyetinde kaldı. 1912—1914 yılları arasında Dârülfünunda edebiyat-ı garbîye ve hikmet-i bedâyî dersleri okuttu. *Yunan edebiyatı* (1912) ve *Latin edebiyatı* (1912) adlı eserlerini bu sıralarda bastırdı. 1916'da Almanya'ya seyahat etti; *Tanin* gazetesinde bu seyahatin intibâlarını neşretti. Devir değişmiş ve yeni bir edebiyatçı nesil ortaya çıkmıştı. Millî edebiyat cereyânı taraftarları *Servet-i fünûn*'cuları şiddetle tenkit ediyorlardı. Yeşilköy'deki köşküne çekilen Hâlid Ziya, uzun müddet, matbuat hayatına seyirci kaldı. Cümhûriyetin ilânından sonra bâzı eski eserlerini yeniden bastıran ve bunlara ehemmiyetsiz bir iki yeni kitap da ilâve eden Hâlid Ziya, 1936 yılında *Vakit* gazetesinde tefrika edilen *Kırk yıl* adlı eseri ile artık yalnız hâtıralarını nakleden bir muharrir oldu. Beş cild olarak toplanan *Kırk yıl*'ı, mâbeyn kâtipliği zamanındaki hâtıralarını ihtivâ eden *Saray ve ötesi* (1942) ile, intihar eden çok sevdiği oğluna âit hâtıralarını anlatan *Bir acı hikâye* (1942) tâkip etti. Bir taraftan da büyük romanlarını, lisanını sâdeleştirerek, bastırıyordu. Hâlid Ziya, bu meşgûliyetleri içinde, 1945 martında vefat etti.

Gazete ve mecmualarda kalmış yazılarından maada, kitap hâlinde 50'ye yakın eser bırakmış olan Hâlid Ziya, ayrı bir değer taşıyan tercümeleri, edebiyat tarihleri ve hâtıraları bir yana bırakılırsa, bilhassa roman ve hikâyeleri ile, türk edebiyatı tarihinde çok mühim bir yer işgâl eder. Ondan önce türk romancılığına hâkim olan Ahmed Midhat Efendi'nin ve onun izinden gidenlerin vak'a ve mâceraya dayanan ve faydacılık gâyesini güden, alelâde bir üslûp ile yazılmış, sağlam bir teknikten mahrûm eserleri idi. Hâlid Ziya bu basit ve kaba romancılığa son verdi. Kahramanlarının ihtiras ve duygularını tahlîl etmeği, onları muhitleri içinde göstermeği esâs gâye bilerek, san'atkârâne bir üslûp ile türk dilinde hakikî garplı romanı o yarattı. Duyguların inkişâflarını, bütün inceliklerine dikkat ederek, tahlîl, ressâm gözü ile görülerek yapılmış dekor, eşya ve tabiat tasvirleri, bugün için bize haylı sun'î gelen san'atkârâne bir üslûp ve mâlzemesini büyük bir ustalık ile kullanmanın neticesi olan sağlam bir teknik Hâlid Ziya'nın romanlarının başlıca husûsiyetini teşkil eder. Zengin bir âile içinde doğan ve dâimâ zengin muhitlerinde bulunmuş olan Hâlid Ziya eserlerinde umûmiyetle maddî şartların tazyikını duymayan ve sâdece aşk için yaşayan insanların hayatını anlatır. Aynı erkeğin iki kadın tarafından veya aksine aynı kadının iki erkek tarafından sevilmesi ve bu vaziyetten doğan rûhî buhran'ar, Hâlid Ziya'nın en çok sevdiği ve işlediği mevzûlardır. Onun bu hususta klâsik fransız romanı an'anesine bağlı kaldığı görülmekte ise de, Hâlid Ziya'nın en faâl devrinde Türkiye'de her türlü neşriyatı sım-sıkı ve hemen dâimâ engelleyici bir sansür altında tutan, en basit memleket ve cemiyet meselelerinin bile matbuatta münâkaşa edilmesini kat'îyen yasak eden, memleket dâhilinde şehirden şehire seyahati bile kayıtlara bağlayan, hemen -hemen her kesi kendi zümresi ve hattâ âilesi muhiti içinde kalmağa mecbûr eyleyen son derece şiddetli bir istibdat idâresinin hüküm sürdüğü de unutulmamak lâzımdır; bundan dolayıdır ki, Hâlid Ziya'nın eserlerinde türk cemiyetinin derin ve köklü meselelerine hemen-hemen hiç rastlanmaz.

Mamafih Hâlid Ziya'nın hikâyeleri, romanlarına nazaran, hayatı daha geniş ve çeşitli safhaları ile aksettirir. Bunlardan bir kısmı muharririn gençlik devrine âit şahsî hâtıra ve müşâhedelerinden yücûda gelmiştir. *Bir şi'r-i hayâl*'de bir kaç hikâyenin kahramanı olan Şâdân umûmiyetle aşk ve çapkınlık mevzûları üzerinde durur. Ahmed Cemil tipinde insanların ince ve romantik duygularını anlatan hikâyelerin yanında, hakikî hayatı tasvir edenler de vardır ki, bugünün zevkine en yakın olanlar bunlardır. Köylü tiplerini mevzû alan *Bir hikâye-i sevdâ, Ali'nin arabası, Sadaka-i gi-*

rân, maddî sıkıntılar içinde kıvranan bir veznedarın hayatını tasvir eden *Veznedar muâvini*, muharririn İzmir'de tanıdığı hakikî tipleri bahis mevzûu eden *Altın nine, Mahalleye mevkuf, Keklik İsmâil, Dilhoş dadı*, zavallı, sakat ve fakir çocukların küçük saâdet veya bedbahtlıklarını hikâye eden *Çolak Mes'ud, Kar yağarken* ve *Koca baş* Hâlid Ziya'nın en dikkate değer hikâyeleri arasındadır. Hâlid Ziya'nın roman ve hikâyelerinde işâret edilmeden geçilemeyecek mühim bir nokta da bunların insanı yeni ve derin bir görüş ile aydınlatmaktan ziyâde, basit bir psikolojiye dayanarak, bütün kuvvetini üslûptan alması, içten çok dışla ve mânadan çok kelime ile hoşa gitmek istemesidir ki, edebiyat tarihimizde mühim bir merhale teşkil etmesine rağmen, bu husûsiyet bugünkü roman anlayışımıza göre, onların değerini azaltmaktadır.

Eserler. Metinde zikredilenlerden başka, *Hesap oyunları* (İzmir, 1304); *İlm-i nücûm*; *Tuhfe-i letâif* (İzmir, 1308); *Fransa edebiyatından nümûne ve tarih, medhal* (İstanbul, 1303); *Alman tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1330); *Fransız tarih-i Edebîti* (İstanbul, 1331); *İspanya tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1331); *Kâbûs* (piyes; İstanbul, 1334); *Kenârda kalmış* (İstanbul, 1342); *Sepette bulunmuş* (İstanbul, 1920); *Fâre* (piyes; İstanbul, 1926); *Onu beklerken* (İstanbul, 1935, 1940); *İhtiyar dost* (1937); *San'ata dâir* (2 cild; İstanbul, 1938); *Kadın pençesi* (İstanbul, 1939).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Hüseyin Câhid, *Kavgalarım* (İstanbul, 1326); Şihâbeddin Süleyman, *Tarih-i edebiyât-ı osmaniye* (İstanbul, 1328), s. 359; Râif Necdet, *Hayât-ı edebiye* (İstanbul, 1909); İbrahim Necmî, *Tarih-i edebiyât dersleri* (İstanbul, 1338), II, 304; Mustafa Nihad Özön, *Son asır türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1941), s. 233—244; İsmâil Habib, *Tanzimattan beri* (İstanbul, 1944), I, 265—271; Ziya Somar, *Yakın çağların fikir ve edebiyat tarihimizde İzmir* (İzmir, 1944), I. (MEHMED KAPLAN.)

HÂLİDÂT. [Bk. HÂLİDÂT.]

HÂLİDÂT. AL-ḤĀLİDĀT, tam şekli ile, AL-CAZĀ'İR AL-ḤĀLİDĀT her hâlde (her hâlde < *ḫuld* „ebedî adalar") olup, bunlara astronomlar Cazā'ir al-Sa'āda („saâdet adaları") ismini verir. Bu, arapların Batlamyust ercümesinden öğrendikleri, yunanca Μακάρων νῆσοι'ın tercümesidir. Al-Bakrī lâtince Fortunatae insulae ismini de *forṭūnātaṣ* şekli altında kaydetmektedir. Bunlar Kanarya adalarıdır. Bīrūnī ile İdrīsī 6 ve al-Maḳḳarī 7 adadan bahseder. al-Maḳḳarī bunlardan ikisinin ismini Masfahān ve Laġūs olarak veriyor; bunlardan birincisi, Dozy ve de Goeje'ye göre, bugünkü Tenerifa'ya ve ikincisi ise, pek muhtemel olarak, büyük Kanarya adasına karşılık oluyor. Bīrūnī'ye göre, sâhilden mesafeleri vasatî 200 fersahtır (1100 km.'den fazla); halbuki al-Maḳḳarī'ye göre, bunlar açık havada Salā'dan görülebilmektedir.

Bakrī'ye göre, bu isim adanın mebzûl nebatâtından gelir: „Fundalıklar ile ormanlarda her cinsten çok nefis meyvalar, ağaçlarını dikmek ve bakımına hiç hacet kalmaksızın, yetişir. Toprağında ot yerine hubûbat ve diken yerine kıymetli bahârat biter". Gerek Masfahān ve gerek Laġūs'ta yontulmuş taştan sütûn şeklinde yüksek bir bina (*ṣanam*) vardı. İrtifaı 100 aune (1,188 m.) olup, zirvesinde eli ile açık denizi gösteren tunçtan bir heykel vardı. Masfahān'da bu kırmızı sütûn yuvarlak bir dağın üzerinde yükselmekte idi ve Laġūs sütûnunun da üzerine tırmanılamazdı. Burada gemileri yolculuklarını garp istikametinde devam ettirmeğe dâvet eden işâretler görülürdü (al-Maḳḳarī 7 adanın da buna benzer heykelleri olduğunu söylüyor; ona göre, bunlar insan şeklinde putlar (*aṣnām*) idi. Kendisi Cazā'ir al-Sa'ādāt'ı C. al-Ḫālidāt'dan tefrik etmekte ve bu sonuncuların C. al-Sa'ādāt'ın şimâlinde bulunduğunu ve bunlardan birincisinin Britanya olduğunu söylemektedir. Bu adalara müteallik efsânelerden şunlar zikredilebilir. Batlamyus ve onu tâkip eden arap coğrafyacıları bu adalardan birinin tûl dâiresini tûl derecelerinin başlangıç noktası olarak aldığı için (krş. Ferro'nun tûl dâiresine göre, avrupalıların eski hesapları), adalarda bir astronom âilesi yaşamış olduğu zannedilmiştir (al-Maḳḳarī'ye göre, „hıristiyan sihirbazları" C. al-Sa'ādāt'tan gelmişlerdi. Kendisi bu yer ile Britanya'yı aynı telâkki ettiği için muhakkak kelt râhiplerini kasdetmektedir). Ẕu 'l-Ḳarnayn [b. bk.] yâni Büyük İskender Ḫālidāt'a kadar gitmiş imiş. Masfahān sütûnunun mimarı olarak, himyerî As'ad Abū Karib gösterilmektedir ki, buna da Ẕu 'l-Ḳarnayn lekabı verilmektedir. Laġūs sütûnunun mimarı ise efsânevî zamanlarda yaşamış Tubba' ẕu 'l-marāṣid isminde cenûplu bir arap imiş; mezarının bu adada renkli camdan ve mermerden yapılmış bir mâbedin içinde bulunduğu rivâyet edilir. *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* kitabı müellifinin de Laġūs adasının „müthiş hayvanları" hakkında verdiği ve İdrīsī'nin tekrarlamaktan çekindiği mâlûmat, şüphesiz, Ḳazvīnī'nin, Abū Ḥāmid al-Andalusī'ye müsteniden, garp denizinin tasvirinde verdiği mâlûmatın aynı olsa gerektir. Burada da Macma' al-Turab adında bir adanın üzerinde yükselen bir sütûnun tasviri vardır.

Eğer *ʿandam* („ejderha kanı“) Dracaena Draco'dan geliyor ise, Kanarya adaları ile araplar arasında ilk çağlardan itibâren (bilvâsıta) ticârî münâsetler tasavvur etmek icâp eder; lâkin bunun diğer bir Hindistan nebatından gelmesi akla daha yakın görünmektedir.

Bibliyografya: al-İdrīsī, *Ṣifat al-Maġrib* (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 2, 28; al-Bakrī (nşr. de Slane; Algier, 1911), s. 109; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 69 v. d.; al-Ḳazvīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), s. 124; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (nşr. Dozy), I, 104; al-Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris), I, 184; P. Schwarz, *Escorialstudien*, I, 69; A. J. Wensinck, *The Ocean in the Literature of the Western Semites* (*Verh. Ak. Amst.*, XIX, nr. 2), s. 27 v. d. (P. SCHWARZ.)

Arap gemicileri Kanarya adalarına erişmişler midir?. Burasını hedef tutan deniz seferleri hakkında kat'î mâlûmata sâhip olmamakla berâber, bunu reddetmek de ihtiyatsızlık olur. Johann von Béthencourt XV. asrın başlangıcında bu adalara geldiği zaman, burada Guanche'lar ile karşılaşmıştır ki, bu kavimin dili ve görünüşe göre, âdetleri de karadaki berberîler ile bir çok müşterek noktalar göstermekte idi. Şu hâlde pek eski zamanlardan itibâren Kanarya adaları ile Afrika sâhilleri arasında deniz yolundan münâsebet te'sis edilmiş olduğu muhakkaktır. Juby burnu ile pek açık havada karadan görülen Fuerteventura adası arasında ancak 100 km. bir mesâfe vardır ve rüzgârlar ile su cereyanlarının tetkiki de, irkâp noktalarını şimâlî Afrika'nın adalara en yakın mahallerinde değil, daha şimâlde aramak şartı ile, sâhil ile adalar arasında seyir ve seferin pek güç olmadığını göstermektedir. Berberîlerin bu mıntakada eskiden ticârî faâliyet gösterdiklerini, bugün dahi mevcût olan bâzı zayıf alâmetlerden, istidlâl etmek mümkündür. Nitekim ilk müdekkiklerin topladığı Guanche dili kelimeleri arasında, berberî lisanından değil, sâmî menşe'den sözler bulunmaktadır. Bilhassa iki şekilde, biri berberî lisanında ve diğeri vâzıhan arapçada mevcût olan sayı isimleri dikkate değer. Bu takdirde, bunların finikeliler tarafından getirilmiş sâmî kelimeler olduğu bahismevzuu olamaz. Çünkü karşı kıt'ada Şlūḥ lehcelerinde hâlen kullanılmakta bulunan berberîce karşılıkları da Finike lisanındaki sayı isimlerinden gelmiş gibi görünmektedir. Diğertaraftan karanlık Okyanus adaları hakkında bize en çok mâlûmât veren eski coğrafyacı İdrīsī kendi zamanında kimsenin sâhilleri gözden kaybedecek kadar uzaklaşmağı göze almadığını te'min etmekle berâber, bu Okyanus'un adalarına yapılan seferlerin hâtırasını da muhafaza eder gibi davranmaktadır; msl. Yūsuf b. Tāşfīn'in amiralının tasarladığı seferden, tâcirlerin eskiden Lāka (?) adasından, Magrib sultanlarına satılmak üzere, sarı sabır (*Aloes*) ağacı almağa gitmek gâyesi ile yaptıkları seferlerden ve bilhassa Lizbon'dan kalkıp da (s. 184 v.d.), 11 gün şarka doğru ve bunu müteâkip cenûba doğru seyahat ettikten sonra, meskûn bir adaya gelerek, bir arap tercümanı ile karşılaşan ve nihâyet bu adanın hukümdarının yardımı ile, Afrika kıt'asına ayak basan sergüzeştçilerden bahsetmektedir. Eski coğrafyacılardan öğrendiğimize göre, IX.— XII. asırlarda Afrika'nın Atlantik sâhillerinde gemicilik pek inkişâf göstermişti.

Şu hâlde islâm fütûhatının ilk asırlarında arap gemicilerinin, tabi'î berberî gemicilerinin ardından, Kanarya adaları ile ârızî veya dâimî temas hâlinde olup-olmadıkları sorulabilir. Bu münâsebetler, hâtıralarını eski coğrafyacıların tesbit ettiği arap deniz ticâretinin ve berberîlerin sâhil seferlerinin inhitâtı üzerine, kısa sürmüş; fakat hâtırası arap coğrafyacılarının eserlerinde bâkî kalmıştır.

Bibliyografya: Yukarıda gösterilenlerden başka bk. bir de Guanche'taki arapça kelimeler ve bilhassa Sabin Berthelot ve Barker Webb, *Histoire naturelle des îles Canaries* (Paris, 1842), I; J. Abercromby, *Canarian Speech* (*Harw. Afr. Stud.*, I, Cambridge, 1917); Kanarya adaları ile Afrika tepesi arasındaki denize müteallik münâsebetler için bk. R. Montagne, *Les marins indigènes de la zône française du Maroc* (*Hespéris*, 1923). (HENRI BASSET.)

ḤALİFA. [Bk. HALİFE.]

ḪALİFE. ḪALĪFA (A.), „halef, nâip“, Peygamberin halefi ve kendisinden sonra, yerine kaim olmak (*ḫalīfat rasūl Allāh*) itibarı ile, islâm câmiasının en yüksek reisinin yâni *imām* [b. bk.]'ının unvanı.

I. Bu tâbire, müfred ve cemi (*ḫalāʾif, ḫulafāʾ*) olarak, *Kur'an*'da sık sık rastlanır. Cemi şeklinde cedlerinin (seleflerinin) nâil bulundukları nîmetlerden müstefit olan şahıslar hakkında kullanılarak, bunlardan „halefler“ diye bahsedilir (msl. VI, 165; XXIV, 54; XXVII 63'te âdil olanlar ve iyilik edenler ve VII, 67, 72'de puta tapan ʿĀd ve Ṣamūd kabîleleri). Müfred şekilde, kendisinden evvel arzda yaşamakta olan meleklerin halefi ve yâhut Allahın nâibi olarak, Ādam (II, 28) ve kezâ Dāvūd (XXVIII, 25) hakkında kullanılmıştır: — „Yâ Dāvūd, seni mülkte halife kıldık; insanlar arasında hakkâniyet ile hukmet: sakın kendini heva ve hevese kaptırma; zîra bunlar seni

Allah yolundan ayartırlar“. Bu âyetlerin hiç birinde bu kelimenin Peygamber'in halefinin unvanı olması gerektiğine dâir sarih bir işâret yoktur. Müslüman tarihçiler, hemen umûmiyetle, bu tâbirin, ilk defa olarak, Abū Bakr tarafından bu mânada kullanılmış olduğunu yazarlarsa da, onun bu unvanı almış olduğu haylı şüphelidir (Caetani, *Annali dell' Islām*, H. 11. asır, § 63, nr. 1). Fakat ʿOmar zamanından beri *amīr al-muʾminīn* [b. bk.] tâbiri kullanılmış ve ilk halifeler umûmiyetle bu unvan ile anılmıştır. *Ḫalīfat rasūl Allāh* unvanı, Peygamber ile sona erdiğine itikat edilen resâlet vazifesi müstesnâ olmak üzere, onun bütün salâhiyet ve faâliyetlerinin deruhte edilmesini tazammun eder. *Ḫalīfat Allāh* unvanı daha cür'etkârâne bir mâhiyet arzeder ve iddia edildiğine göre, Abū Bakr tarafından şiddetle itiraza uğramıştır; fakat 35 (h.) senesinden itibâren, Ḥassān b. Ṯābit tarafından, halife ʿOṯmān hakkında yazılan bir mersiyede kullanılmış (nşr. H. Hirschfeld, nr. XX, beyit 9) ve Abbâsîler ile onlardan sonraki hukümdarlar zamanında istimâli umûmileşmiştir (Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 61).

Bununla berâber, islâm tarihinde *ḫalīfa* unvanı yalnız bu derece yüksek makam sâhiplerine münhasır kalmamıştır. Hicretin daha ilk asrından itibâren, Aphrodito papirüslerinde ἀποχρισιάριος yâni devlet merkezinde oturan ve mahallî mâliye me'mûrlarının tahsil edilen vergi paralarını kendisine tevdi ettikleri me'mûr hakkında da bu unvanın kullanıldığı görülür (*Greek Papyri of the British Museum*, IV, XXV, 35; C. H. Becker, *Islamstudien*, I, 257). Bu tâbir şahıs adı olarak da sık-sık kullanılmıştır (bk. Ṭabarī, *Fihrist*, nşr. de Goeje). Tarîkatlerde, bilhassa Ḳādirīya tarîkatinde, halife tarîkat şeyhinin mahdut bâzı salâhiyetler ile, murahhası olup, hankahtan uzak yerlerde onu temsil eder. Tīcānīya'ler arasında halife, tarîkat kurucusunun rûhânî kuvvetinin (*baraka*) vârisi olup, *şayḫ* unvanı yalnız kurucuya verilir. (O. Depont ve X. Coppolani, *Les Confréries religieuses musulmanes*, s. 194 v.d., Algier, 1897; L. Rinn, *Marabouts et Khouan*, s. 78, Algier, 1884).

Mahdī hareketlerinde, *ḫalīfa* — Mahdī'nin halefi demektir; Mīr Dilāvar'in Mahdavī [b. bk.] tarîkatinin kurucusu Sayyid Muḥammed Mahdī (ölm. 910 = 1504/1505)'nin halifesi olması, bundan dolayıdır; ʿAbd Allāh Sudan *mahdī*'si Muḥammed Aḥmed'in halifesi olduğu gibi Ġulām Aḥmed Ḳādiyānī [bk. mad. AHMEDİYE]'nin oğlu ve halefi de, mürîdleri tarafından, bu unvan ile yâd edilmektedir. Daha az ehemmiyetli şahıslara da bu unvan verilmiştir; msl. Babur'un sarayında bütün kadın hizmetçilere nezâret eden kadına da *ḫalīfa* denilirdi (Gul-Badan Begim, *Humāyūn-nāma*, trc. A. S. Beveridge, s. 136). Son çağlarda Türkiye'de Bâbıâlî kalem kâtiplerine de bu unvan verilirdi (C. M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*², VII, 271). [Kâtib Çelebî'nin garplılarca mârûf olan Ḥacī Ḫalīfa (kalfa) ismindeki *ḫalīfa* unvanı, kendisinin vaktiyle devlet kalemlerinde halifelik etmiş olmasından dolayı verilmiştir]. Eski mahalle mektebi hocasının yardımcısına, hurmet alâmeti olarak, verilen *kalfa* ismi de bundan bozmadır. Fas'ta şehir vâli muâvinlerine *ḫālīfa* denilir (B. Meakin, *The Moorish Empire*, s. 224 ve umûmî surette her hângi bir me'mûrun veya kaidin muâvini. Keza Fas'ın ispanyol himâyesi altındaki kısmında sultanın nâibine de bu unvan verilir). Bugün Hindistan'da bir terzi, berber, eskrim hocası ve aşçı gibi, en ehemmiyetsiz küçük san'at sâhipleri hakkında da kullanılır (H. A. Rose, *Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab*, Lahore, 1911, II, 490). Togo'da ve garbî Afrika'nın civar mıntakalarında *alfa* (= *ḫalīfa*) müslüman hocaya, hattâ umûmiyetle müslümanlara delâlet eder (*Die Welt des Islams*, II, 200). [Türkiye'de *kalfa* tâbiri bugün bâzı san'atlarda çırak ile usta arasında orta bir ehliyet mertebesine delâlet etmek üzere, bir de hassaten, amelî olarak, çıraklıktan yetişmiş yapı ustaları hakkında kullanılmaktadır].

Bibliyografya: Adları geçen eserlerden başka bk. Goldziher, *Du sens propre des expressions Ombre de Dieu, pour désigner les chefs dans l'Islam* (*RHR*, XXXV, 1897); D. S. Margoliouth, *The sense of the title Khalifah* (*A volume of Oriental Studies presented to Edward G. Browne*, s. 322—328).

II. Hilâfetin yâhut halifenin başında bulunduğu siyâsî müessesenin tarihi ile hilâfete müteallik nazariyelerin biribirinden ayrı olarak mütâleası mümkün olduğu ve tarih sırası ile birincisi diğerine tekaddüm ettiği cihetle, evvelâ hilâfetin tarihini ele alacağız.

1. Tarih. İlk haleflerin Roma imparatorluğunun Suriye ve Mısır gibi vilâyetlerini ve İran şahlarının ülkelerini fethederek kazandıkları muazzam servet ve kudret ile eriştikleri azamet mertebesi hâiz oldukları mütevâzi unvana yeni bir haysiyet ve ehemmiyet verdirdi. Bu suretle arap fütuhâtı daha son hadlerine varmazdan evvel, halife dünyanın en zengin ve şevketli hukümdarlarından biri oldu. *Amīr al-muʾminīn* [b. bk.] sıfatı ile, bu fâtih orduların mutlak surette başı idi ve sikkelerinde

kendisine bu unvanı izâfe ederdi; *imâm* [b. bk.] sıfatı ile, ibâdetlerde başa geçer ve câmide *ḫuṭba* [b. bk.] irâd ederdi. Halife olarak da tebeasından dinin kurucusuna (= Peygambere) gösterilmiş olan hurmete yakın bir saygı beklerdi. ʿAlī b. Abī Ṭālib'in hilâfeti esnâsında zuhûr eden dâhilî harp dolayısı ile, halifenin hâiz olacağı vasıf ve şartlara dâir rakip nazariyeler siyâsî ve mezhebî birer doktrin şeklini aldı. Emevîler [b. bk.] devrinde, bu hükümdarların çoğu namazda cemâate imâmet itiyâdına devam etmekle berâber, hilâfet vazifelerinin dinî cihetlerine fazla alâka gösterilmemişti; zîra ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzīz [b. bk.] müstesnâ olmak üzere, bu hükümdarlar dinî mülâhaza ve meselelere pek ehemmiyet vermemiş görünmektedir. İslâm akaidinin esâsları ve şeriatin [b. bk.] usûle raptı meselelerine bilhassa Medine'de çalışılmış ve Şam halifesi tarafından az alâka gösterilmiştir. ʿAlī neslinin islâm âlemi üzerinde hukümranlık hakkı dâvâsı yüzünden, zuhûr eden şî'a [b. bk.] fırkası, bir kaç batın boyunca, siyâsî bir muvaffakiyet kazanmıştır. Abbâsîler [b. bk.] bir taraftan ʿAlī sülâlesinin dâvalarına yardım bahânesi ve diğer taraftan gösterdikleri din gayreti ile, iktidarı elde ettiler. Hilâfet Bagdad'da yeni bir mâhiyet kesbetti. Halife ulemânın cömert bir hâmisi olduğu gibi, islâm dininin hâmisi sıfatı ile de uhdesine düşen vazifeye ehemmiyet verdi. Halifenin teşvikı ile Bagdad, akaide ve fıkha müteallik hareketler bakımından, Medine'nin yerine geçerek, belli-başlı mezhepler son şekillerini orada aldılar [bk. mad. FIKIH]. Artık halife, müslümanlar nazarında Emevî hukümdarlarının çoğu gibi, sâdece dünyevî bir emîr olarak kalmamış, pek itinalı saray teşrifat ve merâsimi sâyesinde, mehâbetini büs-bütün arttırmıştır. Emevîler devrinde, bilhassa ilk zamanlarda, halk halife ile kolayca temâs ederdi. Muʿāviya [b. bk.] islâmdan evvelki devirde arap resimlerinin teklifsiz ve serbest hâl ve tavurlarını, hemen tamâmiyle, muhâfaza etmişti. Diğer arap reislerine, makamının onlardan pek yüksek olduğunu ihsâs etmekle berâber, eş gibi muâmele ederdi. Fakat yeni payitahtta İran hukümdarlarının an'aneleri ihyâ edildi. Abbâsî halifesi etrafında muhâfızları ve yanında yalın kılıç ile cellâdı bulunduğu hâlde, azamet ve haşmetle tahtına kuruldu. Aynı zamanda Peygamberin hırkasını giyerek, makamının dinî mânasına daha büyük bir ehemmiyet verdirdi ve Peygamber ile akrabalığı resmî vesikalar ile kasîdeciler ve saray dalkavuklarının yâverleri ile te'yit edildi.

IX. asırdan itibâren, *vazīr* [b. bk.]'in mütemâdiyen artan salâhiyeti ve hukûmet dâirelerinin [bk. mad. DİVAN] sayılarının ve faâliyetlerinin devamlı inkişâfı neticesinde, halifenin idâre üzerinde doğrudan-doğruya murakabesi zayıfladı. Yine o sıralarda, mülkün parçalanması ve muhtelif vilâyetlerde bir takım müstakil emîrliklerin zuhûru neticesinde, halifenin siyâsî hukmü azala-azala nihâyet Bagdad'ın sûrlarını aşamayacak bir hâle geldi. Bu inhitat ile müterâdif olarak, *imâm* [b. bk.] ve dinin hârisi sıfatı ile gayret göstermesi gerektiği için, mülhidlere ve gayr-i müslimlere yapılan tâkip ve tazyıklar arttırıldı. 946 senesine doğru halifenin elinde fi'len hiç bir kudret kalmamış idi ve Bagdad'da makamından indirilip, gözlerine mil çekildikten sonra, iâneye muhtac hâle düşürülmüş üç sâbık halife görülebiliyordu. Bu devirden 1055'e kadar zamanın halifesi, evvelâ Büveyhîler [b. bk.]'in, sonra Selçuklular [b. bk.]'ın elinde kukla gibi kalmıştı. Fakat siyâsî nufûzdan tamâmiyle mahrûm olmasına rağmen, eskiden cedlerinin işgâl etmiş bulundukları büyük makam unutulamıyor ve âciz halife, nazariyeciler tarafından, islâm âleminde bilcümle salâhiyet ve iktidarın kaynağı telâkki ediliyordu. Bundan dolayıdır ki, fi'len müstakil vâliler ve hukümdarlar kendisinden unvan ve menşûr istiyorlardı. Meselâ Gazneli Maḥmūd [b. bk.] 997'de Sâmânîlere bi'atten vazgeçince, halifeden *yamīn al-davla* ve *amīn al-milla* unvanları ile istiklâlinin tasdikını istihsâl etti ve tahmînen bir asır sonra murâbıt hânedanının kurucusu Yūsuf b. Tāşfīn, halife Muḳtadī'den *amīr al-muslimīn* unvanını aldı. 1175'te Ṣalāḥ al-Dīn [b. bk.] Mısır ve Suriye hukümdarlığını uhdesine aldığı vakit, halife Mustaẓī' kendisine menşûr ve hil'atler gönderdi. Aynı suretle Yemen'de Rasūlī [b. bk.] hânedanının kurucusu Nūr al-Dīn ʿOmar halifeden, *sulṭān* unvanı ile birlikte, kendisine halifenin nâipliğini tevcih eden bir menşûr istedi. al-Mustanṣir 1235'te istenilen vesikayı, husûsî bir me'mûr ile, gönderdi. Aynı halife 1229'da şimâlî Hindistan türk hukümdarı İltutmış [b. bk.]'ın *sulṭān* unvanı ile mülkünün tasdikine dâir talebini tervic etti ve daha sonra gelen Dehli hukümdarları, Bagdad'ın son halifesi Mustaʿṣim'ın adını bu bedbaht halifenin moğullar tarafından öldürülmesinden sonra, 30 seneden fazla bir müddet daha sikkelerine darbetmekte devam ettiler.

Bagdad halifesinin bu suretle her türlü iktidar ve salâhiyetlerin meşrû kaynağı telâkki edilmesine karşı, iki rakip hilâfet daha te'sis edilmiştir. 928'de Endülüs'te, ʿAbd al-Raḥmān III. *ḫalīfa* unvanını takınmış ve bütün halefleri de aynı unvanı kullanmışlardır. Bu Endülüs Emevîleri, Şam'da hukûm süren selefleri gibi, sünnî idiler. Fakat kurucularının 909'da

Mahdīya'de *ḫalīfa* unvanını takındığı Mısır Fâtımîleri şi'î idiler ve hânedanlarının 1171'de Ṣalāḥ al-Dīn tarafından ortadan kaldırılmasına kadar, Bagdad Abbâsîlerinin tehlikeli rakipleri olmuşlardır.

1258'de Hulagu'nun [b. bk.] Bagdad'ı zaptederken öldürdüğü halife Mustaʿṣim'ın vârisi kalmadı. Bu hâl islâm tarihinde emsâlsiz bir felâket oldu; islâm âleminin cuma hutbesinde adı okunacak nazarî bir başı kalmamıştı. Abbâsî hânedanının, Bagdad katl-i âmından kurtulabilen iki ferdi, birbirini müteâkip, Mısır sultanı Baybars [b. bk.]'a iltiçâ ettiler. Mustaʿṣim'ın amcası olan birincisi, Baybars tarafından Kahire'ye dâvet edilerek, 1261'de büyük merâsim ile hilâfet makamına geçirildi. Rivâyet edildiğine göre, Baybars, Abbâsî hânedanını Bagdad tahtına iâde etmek maksadı ile ve büyük bir ordu alarak, Kahire'den hareket etmiş; fakat Şam'a vardıktan sonra, halifeye ancak küçük bir kuvvet ayırmış ve bu kuvvet çölü geçerken, moğullar tarafından perişan edildiğinden, ondan sonra halifenin bir daha nâm ve nişânı işitilmemiştir. İkinci Abbâsî mültecîsi, 1262'de Kahire'ye gelerek, aynı suretle halife ilân edilmiş; fakat Bagdad'ı geri almak tecrübesine bir daha girişilmemiş ve halife, hakkında her türlü zâhirî hurmet eserleri gösterilmekle berâber, hakikatte Kahire'de esir mevkiinde kalmıştır. Ahfâdı, iki buçuk asırdan fazla bir müddet, birbiri ardınca, hukümdarlığa zâhirî bir meşrûiyet süsü vermekte fayda bulan Mısır sultanının lûtuf ve in'âmı ile, bu silik rolü oynamakta devam elmişlerdir. Her yeni sultan halifeye bey'at ettikten sonra, onun tarafından büyük merâsim ile makamına oturtulurdu; fakat bu halifelerden hiç biri, rakip siyâsî hiziplerin oyuncağı olarak, 1412'de 6 ay kadar kendisine *sulṭān* unvanı verilmiş olan Mustaʿṣim istisnâ edilmek şartı ile, hukûmette en küçük bir vazife bile görmemiş ve siyâsî bir kudret sâhibi olmamıştır. Maḳrīzī [b. bk.]'nin naklettiğine göre, halife vaktini devlet erkânı ve eşrâf arasında dâvet edildiği ziyâfet ve eğlence âlemlerinde veya bunlara karşı yaptığı teşekkür ziyâretleri ile geçirirdi (*al-Sulūk*, kısm. trc. için bk. nşr. E. Blochet, *Histoire d'Egypte*, s. 76).

Mısır hâricinde islâm âleminin büyük bir kısmının Mısır'da bir Abbâsî halifesinin mevcûdiyetinden haberleri bile yok idi. XIII. asırdan beri Magrib'de bir başka sünnî halife mevcût olduktan başka, islâm memleketlerinin şark cihetinde zaman-zaman Selçuklu, Timurlu, Türkmen, Özbek ve Osmanlı bir çok hukümdarlar da bu unvanı takınmışlardır.

Fakat bir kaç müstakil hukümdar, tebealarının kendilerine itâatını dinî bir vecîbe mâhiyetinde göstermek emeli ile, halifeden mevkilerinin menşûr ile tasdikini ve unvanlar tevcihini istediler; msl. cenûbî İran'da Muzafferî hânedanı (1313—1384)'nın ilk iki hukümdarı: Muḥammed b. Tuğluḳ (1325—1351) ve Dehli tahtında halefi Firūz Şāh (1351—1388) ve hattâ rivâyete göre, Bayezid I. [b. bk.] bile, *sulṭān* unvanının resmen tevcihi için, 1394'te Kahire'deki Abbâsî halifesine mürâcaat etmiştir (bk. J. v. Hammer, *Gesch. d. Osman. Reiches*², I, 195); fakat bu rivâyetin doğruluğundan şüphe edilmiştir; zîra Edirne, Filibe v.b. fethinden sonra babası Murad I. hakkında *ḫalīfa* kelimesini ihtivâ eden ihtiram tâbirleri kullanmış (Farīdūn, I, 93, 22) ve gerek osmanlı sultanları, gerek çağdaş müslüman hukümdarlar hilâfet iddiasında bulunmuşlar ve bu iddiaların yalnız tebeaları tarafından değil, muharebe ettikleri başka memleketler hukümdarları tarafından da kabûl edildiği görülmüştür. Halifenin Ḳurayş kabîlesine mensûp olması şartı nazar-i itibâra alınmıyor ve tutulan yol, bu devrin siyâsî haberleşmelerinde sık-sık tekrar edilen „Seni mülkte halife tâyin ettik" (XXXVIII, 25) ve buna benzer başka (msl. VI, 165; XXV, 37) âyetler ile te'yit ediliyordu. Bu suretle Selim I, [b. bk.] kânun II. 1517'de Kahire'ye muzafferâne girerek, Abbâsî hilâfetini nihâyete erdirip, son mümessili Mutavakkil'i İstanbul'a götürdüğü zaman, bir buçuk asırdan beri bu osmanlı hukümdarının cedlerine ve kendisine *ḫalīfa* unvanı verilmesine alışmış bulunuyordu. [Mısır'ın fethini müteâkip, Kahire'de tutulan bir rûznâmeden (*Haydar Çelebî ruznâmesi, Brit. Mus.*) Selim I. Kahire ulemâsını toplayıp, saltanatının meşrûiyeti için, makam-ı hilâfetten icâzet talebi lâzım olup-olmadığını sormuş ve ulemânın böyle bir muâmeleye lüzûm olmadığını söylemeleri üzerine, kendisinin bu husûsta halife ile aslâ temâs etmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Mamafih Mısır'ın fethinden sonra, Mekke ve Medine'nin anahtarlarını ve emânât-i mukaddeseyi Mekke şerîfinin, oğlu vâsıtası ile, Kahire'ye göndermiş olduğu bilinmesine nazaran, Selim I.'in hilâfeti Mısır'da deruhde ettiğine dâir dönen rivâyet bundan ileri gelmiş olsa gerektir. Hilâfetin Selim I.'e devir ve teslimi gibi bir vak'a ise, ne mezkûr rûznâmede ve ne de diğer fetihnâmelerde zikredilmediğine göre, asılsız ve esâssız bir rivâyetten ibâret olması muhakkak sayılabilir]. Mutavakkil'in hilâfeti resmen Selim'e devrettiği efsânesi garpta, ilk olarak, 1788'de Constantine Mouradgea d'Ohsson (*Tableau général de l'Empire Othoman*, Paris, 1788—1824, I, 269 v.d.)'da neşredilmiştir. Mısır fethinden bahseden muâsır kaynakların hiç birinde böyle

bir hilâfetin devir ve tevdii zikredilmez. Selim I.'in vefâtından sonra Mutavakkil Mısır'a dönmek müsâadesini almış ve 1543'te ölümüne kadar, *ḫalīfa* unvanını muhâfaza etmiştir. Bundan sonraki iki asırda ülkelerinin genişliği ve kudretlerinin büyüklüğü bakımından, hilâfet unvanına mevki ve şeref verebilecek (bu unvanın bir takım ehemmiyetsiz hükümdarlar tarafından da takınılmış olmasından sarf-ı nazar) iki müslüman hükümdar vardı: Osmanlı sultanı ve Hind-türk hükümdarı. XVIII. asırda Hind-türk imparatorluğunun sukutundan sonra osmanlı sultanı, hiç şüphesiz, islâm âleminin en büyük simâsı kalmıştır. Fakat onun mevkii de mütecâviz şimâl komşusu tarafından tehdit edilmekte idi ve Rusya ile 1768—1874 muharebesinden sonra, Karadeniz'in şimâlindeki yerleri terketmeğe ve Kırım hanlığının istiklâlini kabûle mecbûr kaldı. Katerina II. Osmanlı ülkesinde ortodoks hıristiyanların himâyesi hakkını istediği vakit, 1774'te küçük Kaynarca musâlehasını müzâkere eden osmanlı murahhasları da bu muâhedeye, *ḫalīfa* unvanına istinâden, sultanın tâbiyetinden çıkan türk ve müslümanlar üzerinde, dinî huküm ve nufûzuna dâir, bir bend koydurdular. Bu devirden beri hıristiyan Avrupa halifenin, tıpkı papanın katoliklerin dinî reisleri olduğu gibi, Osmanlı sultanının tebeası olsun-olmasın, bütün müslümanların rûhânî reisi olduğuna dâir yanlış bir telâkkiye kapılmıştır. Hıristiyan Avrupa'da yayılan bu fikrin Türkiye'de bile te'siri görülmüştür. Bilhassa Abdülhamid II. (1876—1909) halife sıfatı ile hâiz bulunduğu mevkie ehemmiyet vermiş ve saltanatının başlangıcında ilân edilen Kanun-i esâsîde bu cihet te'yit edilerek, „Zât-i hazret-i padişâhî hasbe 'l-hilâfe dîn-i islâmın hâmîsi" (*Kanun-i esâsî*, 1876, mad. 4) — kaydı konulmuştur. Abdülhamid, halife sıfatı ile şahsına hurmet ve merbûtiyet te'min etmek için, islâm âleminin muhtelif cihetlerine husûsî adamlar yollamış gibi görünmektedir ve bu gayretleri bir dereceye kadar semere vermiştir. Zîra akılları başlarında müslümanlar (bilhassa Avrupa devletlerinin islâm âlemi işlerine gittikçe artan müdâhalelerinden endişe edenler) medenî âlemde az-çok mevki sâhibi yegâne müstakil islâm devletinin Türkiye olduğunu takdir ediyorlardı. Fakat Abdülhamid II. idâresinin müstebit ve mürtecî mâhiyeti ve ahrârâne meşrûtî bir idâre yolundaki hareketleri zâlimâne bir surette tenkil etmesi, kendi tebeasının bile en münevverlerini aleyhine kaldırmış ve 1909'da tahtından indirildiği vakit, Türkiye işleri islâmî fikirlere pek meyli olmayan ve ilâhî vahye müstenid olduğunu iddia eden bir mutlak idârenin modern meşrûtî hukûmet usûlleri ile te'lif edilmesi mümkün olmayacağını takdir eden bir zümrenin eline geçmiştir. Bu suretle Türkiye teşrin II. 1922'de sultanlığı ilgâ ederek, halifeyi her türlü siyâsî kudretten mahrûm bırakmış ve 29 teşrin I. 1923'te cümhuriyeti ilân ve mart 1924'te hilâfeti de ilgâ etmiştir.

[Türkiye'de 3 mart 1924'te Büyük Millet Meclisinin bir celsesinde, 3 saat 20 dakikalık bir ietimâdan sonra, hilâfetin ilgâsına ve halifenin mensûp olduğu Osmanlı hânedanı âzasının, sultanların ve damadların, hânedandan olmayan çocuklarının da memleketten ihrâcına ve bir sene zarfında gayr-i menkul mallarının tasfiyesine dâir bir kanun kabûl edilmiştir (bk. *Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıt cerîdesi*, VII, 29—78). Bu kanunun meclise sevki ve kabûlüne tekaddüm eden günlerde cümhur reisi Gâzî Mustafa Kemâl Paşa (sonradan Atatürk) 1924 kânun II. iptidâsında, İzmir'de tertip edilmiş bir ordu harp oyununda ve baş-vekil İsmet Paşa ve erkân-ı harbiye-i umûmiye reisi Fevzi Paşa, diğer bütün ordu, kolordu ve fırka kumandanları ile görüştüğü sırada, halifenin halk ve ecnebiler ile yaptığı temâslarda ve tantanalı resm-i kabûller ve gezintiler ile bir nevî saltanat propogandası yaptığını söylemiş ve kendisinin hilâfetin ne dînen ve ne siyâseten hiç bir mâna ve hikmeti olmadığına kail olduğunu ve ilgâsı lâzım geldiğini ileri sürmüştür; mevcût zevât bu ilgâ fikrini tasvip etmişlerdir (bk. Gâzî Mustafa Kemâl, *Nutuk*, Ankara, 1927, s. 511—515). Ordu kumandanları ile konuşup, bu kararı alan reis-i cühmur Ankara'ya dönünce, meclisin beşinci mesaî senesinin açılması münâsebeti ile (1 mart 1924) verdiği nutkunda „tedrisâtın tevhîdi" ve „diyânet-i islâmiyenin bir vâsıta-i siyâset mevkiinden tenzih ve i'lâsı" gibi, üstü kapalı ifâdeler ile, bu fikri ortaya atmış ve filhakika 3 mart 1924'te meclisteki hilâfetin ilgâsı ve hânedân-ı Osmanînin Türkiye hâricine çıkarılması hakkında 50 imzayı hâvî bir takrir ile müzâkere açılmıştır. Bu müzâkere esnâsında söylenen nutuklar içinde, hilâfetin doğrudan-doğruya ilgâsı yerine, hilâfetin Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyet-i mâneviyesinde mündemictir" diyerek, halifeyi iskat ile iktifâ etmek teklif edilmiş ise de, din âlimleri ve fıkıh mütehassısları olan meb'usların hilâfetin ilgâsını müdafaa eden kuvvetli sözleri, bu cümleden olarak, hilâfetin lüzûmuna dâir *Kur'an*'da hiç bir âyet olmadığına ve Peygamberin hilâfeti tamâmen ümmetine terk ettiğine ve „hilâfet-i hakikiye" ve „hilâfet-i sûriye" adı ile iki nevî hilâfet olup, hilâfet-i hakikiyenin şerâiti şimdi mevcût olmadığı ve hâlbuki şimdiki hilâfetin hilâfet-i sûriye olup, cebir ve tegallüp ile zapt olunan bir nevî hukümdarlık olduğuna dâir, İzmir meb'ûsu ve usûl-i fıkıh müderrisi Seyyid Bey'in verdiği uzun bir nutuktan sonra (bk. *Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıt cerîdesi*, VII, 44—70), baş-vekil İsmet Paşa tarafından hilâfetin ilgâsının Türkiye cümhuriyeti hukûmetinin dâhilî ve hâricî siyâseti üzerinde hiç bir fena te'siri olmayacağına dâir verilen muknî bir nutku müteâkip, kanun kabûl edilmiş ve halife iskat olunarak, gerek kendisi ve gerek Osmanlı hânedanının âzası, memleketten ihrâc olunmuştur].

Buraya kadar yalnız islâm tarihinde en ehemmiyetli rolü oynamış bulunan sünnî hilâfetten bahsedilmiştir. Endülüs ve Mağrib'deki diğer iki sünnî halife ancak mahallî bir ehemmiyeti hâiz olup, islâm âleminin başka taraflarında hiç bir nufûza sâhip olmamıştır. Cava'nın bâzı hukümdarları tarafından takınılan *ḫalīfa* unvanı da ancak kendi tebealarınca kabûl edilmiştir.

Şi'îler (*şī'a*) tarafından, 'Alî evlâdına kuvvetli ve müstakil bir mevki te'min etmek maksadı ile, zaman-zaman girişilen teşebbüsler pek az muvaffak olmuştur. Yalnız Mısır Fâtımî [b. bk.] hilâfeti bir dereceye kadar ehemmiyet kazanmış olan yegâne hilâfettir. İran'da 1502'de saltanatı ele almış olan Safevî [b. bk.] hânedanı, ancak „mektûm" imam akîdesinin bu memleketteki şi'î mezhebinde esâslı bir surette yerleşmesinden haylı zaman sonra, şi'îliği devletin resmî dini mevkiine koymağa muvaffak olmuştur.

Bibliyografya: Hilâfet tarihinin kaynaklarının tam olarak zikredilmesi için, islâm devri tarihine dâir yazıların büyük bir kısmını tekrar etmek icâp eder. Arapça kaynaklar için krş. F. Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke* ve C. Brockelmann, *GAL*. En ehemmiyetli kaynaklar arasında aşağıdakiler zikredilebilir: Ṭabarī, *Tārīḫ al-rusūl va 'l-mulūk* (*Annales*); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil fi 'l-tārīḫ* (*Chronicon*); al-Suyūṭī, *Tārīḫ al-ḫulafā'* ve *Ḥusn al-muḥāżara*; al-Maḳrīzī, *al-Sulūk li-ma'rifat duval al-mulūk* (Quatremère tarafından, *Histoire des Sultans Mamlouks*'ta kısmen tercüme edilmiştir); al-Makkarī, *Nafḥ al-ṭīb*; *Chroniken der Stadt Mekka* (nşr. F. Wüstenfeld); Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ*; Ahmed Feridûn Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn*; Muṣṭafā Ṣabrī al-Tūḳādī, *al-Nakīr 'alā munkiri 'l-ni'mati mina 'l-dīni va 'l-ḫilāfati va 'l-umma* (Beyrut, 1924). Avrupalı müellifler için bk. Caetani, *Annali dell' Islām* (Milano, 1905 v. dd.); G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, 5 cild (1846—1862); A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Andenbal*; (1885, 1887); W. Muir, *The Caliphated* J. v. Hammer, *Gesch. des Osman. Reiches*; A. de la Jonquière, *Hist. de l'Empire ottoman*² (Paris, 1914); C. A. Nallino, *La fine del cosi detto Califfato ottomano* (*Oriente moderno*, IV, 137 v. dd.); R. Hartmann, *Wesen und Ende des osmanischen Chalifats* (Leipzig, 1924); H. Ritter, *Die Abschaffung des Kalifats* (*Archiv für Politik und Geschichte*, II, 343 v. dd.; Berlin, 1924).

2. Siyâsî nazariye. Yukarıda söylendiği gibi, hilâfet nazariyesi bilhassa islâm tarihi başlangıcındaki ahvâlden doğmuş ve bu doktrine, tarihte amelî tatbik mahalli bulamayan, nazarî mâhiyette, bir çok şekiller verilmiştir. Al-Şahrastānī (nşr. Cureton, s. 12) islâm tarihinin her devrinde hiç bir dinî akîdenin bunun kadar ihtilâfa sebep olmadığını ve kan döktürmediğini söyler.

a. Sünnî doktrin ilk ifâdesini halifenin iki esaslı vasfını tebârüz ettiren hadîste bulmuştur. Bunlardan birine göre, halifenin Ḳurayş kabîlesinden olması lâzımdır (*Kanz al-'ummāl*, III, nr. 2983, VI, nr. 3452, 3469) ve diğerine göre de, ona mutlak surette itaat gerektir. Zîra her kim ona isyan ederse, Allaha isyan etmiş olur (*ayn. esr.*, III, nr. 2580, 2999, 3008). Halifenin mutlak hukmüne itâatin bir dinî vecîbe olduğu fikri, ona daha ilk zamanlarda izâfe edilen Allahın halifesi ve yer yüzünde Allahın gölgesi unvanları ile müslümanlara telkin edilmiştir. Hilâfet doktrininin umûmî surette kabûl edilmiş olan ilk sistemli nazariyesi, Māvardī'nin *al-Aḥkām al-sulṭānīya* (nşr. R. Enger, Bonn, 1853; Kahire, 1298, 1327; trc. E. Fagnan, Cezâyir, 1915)'sinde görülür. Māvardī halifenin hâiz bulunması lâzımgelen vasıfları şu suretle ifâde etmiştir: Ḳurayş kabîlesinden, erkek, reşîd, iyi ahlâklı, bedenî ve aklî kusurdan sâlim, fıkha bihakkın vâkıf, idâre işlerine muktedir ve islâm mülkünün hudutlarını muhafazaya (*sadd-i suğūr*) muktedir olması gerektir. Hilâfetin, birbirini müteâkip, Emevî ve Abbâsî, iki âilede irsî bir hâle gelmiş olmasına rağmen, Māvardī intihap esâsında ısrar eder ve bu intihâp doktrinini Mu'āviya (661—680; b. bk.) saltanatından beri hemen bütün halifelerin haleflerini tâyin etmiş bulunmaları vâkıası ile te'lifte güçlük çeker. İntihâp şartı, farazî bir mâhiyette olarak, evvelâ saray erkânının ve sonra huzûrunda yeni halifenin ilân edildiği meclisin *bay'a* [b. bk.] etmeleri merâsimi ile korunmuştur. Halifenin vazifeleri, Māvardī tarafından, şöyle târif edilir: dînî müdafaa ve muhâfaza etmek, şer'î dâvalarda huküm vermek, islâm mülkünü ko-

rumak, suçluları cezalandırmak, hudûdu muhâfaza için, asker bulundurmak, islâmı kabûl etmeyenlere ve yahut islâm hukmüne mutâvaat etmeyenlere karşı *cihâd* [b. bk.] açmak, vergi tarh ve tahsili teşkilâtını kurmak, maaşları vermek, beytülmâli idâre etmek, ehliyetli me'mûrlar tâyin etmek ve nihâyet hukûmet işlerinin teferruâtına bizzat nezâret etmek. Takrîben üç asır sonra İbn Ḫaldûn [b. bk.], 1375 ve 1379 arasında yazılan *Muḳaddima* (fasıl 25—28; trc. de Slane I, 384—468) 'sinde bu mes'eleyi, daha nâfiz bir görüş ile, ele almıştır. Tarihî vak'aları tetkik ederek, islâm âlemine riyâsetin arapların elinden çıkması ile, ortada hilâfetten eser kalmadığı neticesine varmıştır. Müessesenin menşe'i ve maksadı hüsûsundaki mütâleaları, Māvardī 'nin fikirlerine mutâbakat eder. Halife Peygamberin nâibi ve şeriatin hâmîsidir. Vazifeleri dini himâye ve dünyayı idâre etmektir. Ḳurayş 'ten olması ve Māvardī 'nin saydığı sıfatları hâiz bulunması şarttır. Fakat islâm âleminde, nazariye yerine, kuvvetin kaim olduğunu açıkça göz önüne alarak, bu vaziyete göre, bir nazariye kuran fakîhler de vardır. Bu zümreden müellifler arasında, misâl olarak, bilhassa Badr al-Dīn İbn Camā'a (ölm. 733 = 1333) 'yı zikredilebilir; bu müellif, *Taḥrîr al-aḥkām fî tadbîr millat al-islām* (*Die arab .... Hss. der K. K. Hofbibl. zu Wien*, nr. 1830) 'da, imâmım makamını intihap yolu ile veya kuvvetle işgâl edebileceğini söyler; bu son takdirde, makamı silâh kuvveti ile zapteden imâma, bu gasıp fiili, âmme menfaati ve islâm birliğinin muhâfazası mülâhazaları ile, meşrû sayılarak, bey'at etmek lâzım geldiği mütâleasında bulunur (var. 7 v.d.). Başka bir fakîhler zümresi de islâm tarihi boyunca zuhûra gelen bu ileri-geri tahavvülleri şeriate uydurmak gayretlerini bir tarafa bırakarak, doktrinlerini hilâfetin ancak 30 sene, yânî 'Alī 'nin vefatına kadar, devam edeceğine dâir hadîse (*Kanz*, III, nr. 3152) istinat ettirdiler. Al-Nasafī (ölm. 537 = 1142; b. bk.) de bu mütâleada idi. (bk. *al-'Aḳā'id*, nşr. Cureton, London, 1843, s. 4). Büyük bir türk fıkıh âlimi ve *Multaḳa 'l-abḥur* müellifi İbrāhīm Ḥalabī (ölm. 1549) de bu fikre iştirâk etmiştir; eseri osmanlı fıkhının mesnedlerinden sayılır.

b. Şî'î fakîhler imâmet doktrinini imânın başlıca şartları arasına sokmuşlardır; meşrûiyet hüsûsunda ısrar etmişler ve hilâfetin bütün Kureyşîlere değil, münhasıran 'Alī sülâlesine âit olduğunu iddia etmişlerdir. Zaydīya [b. bk.] mez hebi müstesnâ olmak üzere, bunlar intihâp doktrinini reddederek, 'Alī 'yi doğrudan-doğruya Peygamberin kendisine halife (*vaṣî*) tâyin eylemiş olduğunu ve 'Alī 'nin evlâd ve ahfâdının onun vasıflarına vâris olduklarını ve Allah tarafından bu yüksek makamın onlara takdir edilmiş bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Peygamber tarafından 'Alī 'ye bir sır tevdî edilmiş, o da bunu oğluna söylemiş ve bu suretle nesilden nesle intikal etmiştir. Her imâm kendisini beşeriyet seviyesinden yüksek tutan insan-üstü vasıflara mâliktir; mü'minleri, yanılmaz bir hikmet ile, sevk ve idâre eder; onun kararları kat'î ve nihâîdir. Bâzılarına göre, 'Alī 'nin bu üstünlüğü cevherindeki bir farktan ileri gelmekte idi; zîra Âdam 'in yaradılışından beri ilâhî bir nûr her nesilde mütemâyiz birine geçmiş ve 'Alī 'de mevcût bulunan nûr ona halef olan her imâma da intikal etmiştir. Şî'î doktrininden bir çok mezhepler zuhûr etmiştir [bk. madd. 'İṢNĀ 'AŞARĪYA, İSMĀ'ĪLĪYA, SAB'İYA, ZAYDĪYA]. (Bibliyografya: al-Şahrastānī, *Kitāb al-milal wa 'l-niḥal*, s. 108 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, trc. de Slane, *Prolégomènes*, I, 400 v.dd.).

c. Şî'î doktrininin aksine olarak, hâricîler [b. bk.] halife veya imâm makamını hiç bir kabîle veya âileye hasretmedikten başka, her hângi bir müslümanın, hattâ arap olmasa yahut köle bile olsa, halife intihap edilebileceğini iddia etmişlerdir. Daha ileri giderek ve başka müslümanlardan ayrılarak, bir imâm mevcût olmasının dinî bir vecîbe olmadığını ve hiç bir imâm mevcût olmadığı hâlde, her hângi bir zamanda islâm cemâatinin dinî farîzalarını ifâ edebileceklerini ve tamâmiyle meşrû bir hukûmet şekline sâhip olabileceklerini de iddia etmişlerdir. Ahvâlin icâbı ile bir imâm bulunması muvâfık veya elzem görüldüğü takdirde, bir imâm intihap edilebileceği ve her hângi bir sebeple maksada muvâfık olmadığı görülürse, o imâmın hal' veya katlolunabileceği mütâleasında bulunmuşlardır (al-Şahrastānī, *ayn. esr.*, I, 85 v.dd.).

Bütün bu siyâsî nazariyeler, şu veya bu şekilde, bir fiilî teşkilâtta tatbik sâhası bulmuşlardır. Fakat bir takım hilâfet doktrinleri daha kurulmuştur; msl. mu'tezile mütefekkirleri tarafından tervic edilen dâhilî harp devirlerinde, imâm makamına kimse getirilmeyip, imâmın ancak sulh devrelerinde intihap edilmesi v.b. mütâleası gibi ki, hiç bir vakit nazariyat sâhasından dışarı çıkmamıştır. — Kezâ bu nazariyelere göre, hiç bir kimse, islâm cemâatinin reylerinin ittifakı olmaksızın, imâm olamaz (al-Şahrastānī, *ayn. esr.*, s. 51; Goldziher, *Hellenistischer Einfluss auf mu'tazilitische Chalifats-Theorien, Der Islam*, VI, 173—177).

Bibliyografya: Ḥadîs. al-Suyūṭī 'nin *Kanz al-'ummal* (Haydarâbâd, 1312—1314) 'inde tetkik edilebilir. İslâm kaynakları: Māvardī (yk. bk.); 'Aẓud al-Dīn al-Îcî, *al-Mavāḳif fî 'ilm al-kalām* (İstanbul, 1239); İbn Ḥazm, *Kitāb al-faṣl fi 'l-milal va 'l-ahvā' va 'l-niḥal* (Kahire, 1320); IV, 87 v. dd.; al-Şahrastānī, *Kitāb al-milal va 'l-niḥal*, (nşr. W. Cureton; London, 1842—1846); İbn Ḫaldūn, *al-Muḳaddima* (nşr. Quatremère; trc. Mac Guckin de Slane; Paris, 1862—1868); 'Abd al-Azîz Şavîş, *al-Ḫilāfat al-islāmîya* (Berlin, 1915); Mirza Cevad Han Kasi, *Das Kalifat nach islamischem Staatsrecht* (*Die Welt des Islams*, 1918, V, 189 v.dd.,); Abu 'l-Kalām, *Ḫilāfat va Cazîrat-i 'Arab* (Kalküta, 1920); 'Alī 'Abd al-Rāziḳ, *al-İslām va uṣūl al-ḥukm* (Kahire, 1925); Muḥammed Raşîd Rizā, *al-Ḫilāfa* (Kahire, 1923). Avrupalı müellifler: A. von Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* (Leipzig, 1868) ve *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Viyana, 1875—1877); J. W. Redhouse, *A Vindication of the Ottoman Sultan's title of „Caliph" shewing the antiquity, validity, and universal acceptance* (London, 1877); Martin Hartmann, *Die islamische Verfassung und Verwaltung* (*Die Kultur der Gegenwart*, kısm. II, fasıl II, 1); C. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, III, IV; C. H. Becker, *Islamstudien*, I; I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 55 v.dd.; W. Barthold, *Khalif i sultan* (*Mir Islama*, I, 203 v.dd., 345 v. dd., Petersburg, 1912; *Der Islam*, 1915, VI, 350 v.dd. 'da kısmen tercüme edilmiş); J. Greenfield, *Kalifat und Imamat* (*Blätter für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre*, 1915 XI); Th. W. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (Leiden, 1910); C. A. Nallino, *Appunti sulla natura del „Califfato" in genere e sul presunto „Califfato Ottomano"* (Roma, 1917); L. Massignon, *Introduction à l'étude des revendications islamiques* (*R M M*, XXXIX, 1 v.dd.); B. Schrieke, *De crisis van het chalifaat* (*Indische Post*, 15, 22, 29 mart 1924, Batavia); T. W. Arnold, *The Califate* (London, 1924); D. Santillana, *Il concetto di Califfato e di sovranità nel diritto musulmano* (*Oriente Moderno*, 1924, IV, 339 v. dd.); C. Snouck Hurgronje, *Islam and Turkish Nationalism* (*Foreign Affairs*, New-York, 1924; III, nr. 1, s. 61 v.dd.); *Etudes sur la notion islamique de souveraineté* (*R M M*, LIX 1925); *Oriente Moderno* (Roma, 1922—1923).

(T. W. ARNOLD.)

HALİFE ŞAH MUHAMMED. ḤALĪFA ŞĀH MUḤAMMED, *Cāmi' al-ḳavānīn* veya *İnşā'-i Ḫalīfa* unvanlı farsça bir münşaât müellifidir. Bunları Ḳannūc 'da talebe iken yazmış ve dostlarının isteği ile, 1085 (1674/1675) 'te bir araya getirmişti; bu mecmua Hindistan 'da pek takdir edilmekte olup, bir çok defalar basılmıştır.

Bibliyografya: Rieu, *Cat. of Pers. Mss. in the British Museum*, I, 414.

ḤALĪL. [Bk. ḤALĪL.]

ḤALĪL. AL-ḤAL.L. (eski Hebron; „Allahın dostu" (θεοφιλής) Abraham [bk. İBRĀHĪM] 'dan bu ismi almıştır), Filistin 'in cenûbunda bir şehrin ismi olup, Ḥabrūn, Ḥabrā yahut Mascid İbrāhīm adları ile de anılır. Cabal Naṣra (? okunuşu şüpheli) dağının tepeleri arasında pek münbit ve bilhassa meyvalarının çokluğu ile meşhûr bir vâdide kâindi. Çok taammüm etmiş bir rivâyete göre, Peygamber Ḥabrūn 'un dört mahallesini islâmiyeti kabûl etmiş olan yağ ve kandil tâciri Tamīm b. Avs al-Dārī ile ahfâdına, vakıf olarak, vermişti. Bu mahalleler Ḥabrūn, al-Marṭūm (Yāḳūt, II, 194 'te yazılışı böyledir; Nāṣir Ḫusrav, *Safarnāma*, nşr. Kaviani, 1923, s. 46, 14, diğer şekilleri: Marṭlūn, Marṭūn; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā'*, Kahire, XIII, s. 120, 6, al-Ruṭūm) ve Bayt 'Aynūn (yânî Αἰνών, İncil, Yoḥannā, III, 23 aş., daha çok Ḥibret Bēt 'Ēnūn) ve Bayt İbrāhīm 'dir. Câmii devamlı bir surette kandiller ile aydınlatma âdeti Tamīm al-Dārī 'ye atfedilir (Clermont-Ganneau, *Rec. d'arch. orient.*, VIII, 216—220). Bugün dahi al-Ḫalīl, Tamīmîlerin vakfı olarak kabûl edilir. Fakat Peygamberin gûyâ Nu'aym b. Avs al-Dārī 'ye göndermiş olduğu mektup, Tamīmîlerin iddialarına müeyyede işini gören ve sonradan tertip edilen, sahte bir vesîkadır (Caetani, *Annali Dell 'Islām*, II/1, 289, 9. a. H. § 69).

Şehrin, hicretin ilk senelerine âit, tarihi hakkında ancak pek fakir garp kaynaklarına sâhip bulunuyoruz. Bunlardan en mühimi hıristiyan keşişlerinin 1119/1120 'de mezar mağaralarını araştırmalarını tafsilâtı ile hikâye edenidir (nşr. Riant, *Recueil des hist. des croiś.*, hist. occid., V, s. 302—316). Bu zâta göre (s. 309), yahudiler müstevlî araplara Beytülmukaddes 'in bizanslılar tarafından örülmüş olan kapısını göstermişler ve buna karşılık al-Ḫalīl 'de rahatça oturmak ve „Abramium" 'un medhalinin karşısında bir havra yaptırmak müsâadesini elde etmişlerdi. Mascid İbrāhīm üzerinde Bizans kilisesinin ne zaman inşa edildiği, kat'î olarak, tesbit edilemiyor; câmi hakkında ilk mâlûmat X. asırda İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal 'da bulunuyor. Le Strange (*Palest.*, s. 309) ve Vincent (*Hébron*, s. 160) 'da hatâlı olarak gösterildiği gibi, VIII. asırda değil, al-Ḫalīl 'in en eski teferruatlı tasvîrini yapan al-Muḳaddasī 'ye göre, İbrāhīm 'in

mezarı islâm devrinde (Mucîr al-Dîn, trc. Sauvaire, s. 11'e göre, Emevîler devrinden itibâren) yapılmış bir kubbe ile örtülü idi. İsḥâḳ'ın mezarı binanın bir dam ile örtülü kısmında (*muġaṭṭā*), Yaʿḳūb'unki ise, bunun karşı tarafında idi. Müellif bundan başka, ilk defa olarak, en uzak memleketlerin mütedeyyin hükümdarları tarafından teberrûlar ile Tamîmîlerin ziyaretçilere imâretlerde gösterdikleri misafirperverlik ve verdikleri zeytin yağı ve merciməkten bahsetmekte ve dinî sebeplerden dolayı, bundan vaz geçilmesinin daha muvâfık olacağını da ileri sürmektedir. Magribî fakîh faslı al-ʿAbdarî (ölm. 737 = 1336), *ʿadas ḫalîlî* ismi verilen bu mercimeklerin yenilmesine daha kuvvetle itiraz ve İbrâhîm'in mezarının hakikî yeri belli olmadığı için, câmiin önünde değil, içinde ibâdet edilmesini tavsiye etmektedir; al-Ḫalîl'deki „resm-i geçit marşına" karşı (bilhassa geçit resimlerinde kullanılan „mızıka takımı" nın *ḫalîliyya* ismini alması bu sebeptendir) pek şiddetle itiraz ederek, bunun Beytülmukaddes'te her gün görülebilen rakslara refâkat etmesini takbih etmektedir (Goldziher, *ZDPV*, 1894, XVI, 115—120; krş. bir de Schreiner, *ZDMG*, LIII, 51 v.dd.).

Haçlı seferlerinin başlamasından yarım asır evvel, 1047'de Nâṣir Ḫusrav o sırada Ḥaram'in şimâl tarafına doğru yayılan şehri ziyâret etmiştir. Seyâhatnâmesinde mâbedin etraflı bir tasvirini yapmaktadır. Ona göre, şimâl-(şark) duvarı ortasında bir kapının açılması ancak Fâtimîlerden halife al-Mahdî (918) zamanında olmuştur. Şu hâlde, o zamana kadar Ḥaram'e girilemez idi. Mâbedin, *Tevrat*'ta mezkûr eski peygamberlerin türbelerini ihtivâ eden örtülü kısmı (*maḳṣūra*), zengin tezyinât ve bir çok mihraplar ile, o sırada süslenmiştir.

al-Ḫalîl haçlılar tarafından alındıktan sonra, Godefroy de Bouillon 1100'de Hebron senyörlüğünü Gérard d'Avesnes (ölm. 1102)'e tevcih etti. Bunun halefleri Hugo de Rebèque, Rohardus (Rorgius), Galterius Mahomet ve nihâyet Balduin olmuştur. Bu sonuncusunun zamanında, 1119'da, eski peygamberlerin mezarları keşfedilmiştir. Gerek kendisi ve gerek halefleri Hebron'da sâdece birer şato sâhipleri olup, evvelâ Kudüs kıralına tâbi olmuşlar ve daha sonra al-Karak senyörünü metbû tanımışlardır. 1168'de Hebron bir piskoposluk olmuştur (Vincent, *Hébron*, s. 164).

Kudüs ve al-Ḫalîl'i 567 (1171/1172)'de ziyâret etmiş olan heratlı ʿAlî, Beytüllahm'de, 13 yaşında iken, babası ile berâber eski peygamberlerin mağaradaki mezarlarını ziyâret etmiş olan hıristiyan bir şövalyeye rastgeldiğini hikâye eder. Bu mezarlar daha sonra kıral Bardavîl (Balduin II.)'in emri üzerine, Cufrî b. Cure (Georges'un oğlu Godefroy) isminde bir şövalye tarafından, tâmir edilmişlerdi. Belki de yine kıral Balduin II.'in emri ile, Ḥaram'in etrafındaki duvar yapılmış ve *maḳṣūra*'nin eski düz damı yerine, meyilli damlar ile örtülü bir sıra kemer inşa edilmişti (Vincent, *Hébron*, s. 166).

Ḥaṭṭîn muharebesinden sonra, al-Ḫalîl arapların eline düştü. Mucîr al-Dîn'in pek de hakikate aykırı görünmeyen bir kaydına göre (Bulak, s. 56 aş.; trc. Sauvaire, s. 16; krş. Vincent, *ayn. esr.*, s. 242—250), mihrap cihetinde bulunan ve bugün hâlâ okunabilen kûfî kitâbesine nazaran, evvelâ Fâtımîlerden halife al-Mustanṣir tarafından, 484 (1091/1092)'te ʿAsḳalân'da, al-Ḥusayn b. ʿAlî'nin meşhedine vakfedilmiş olan minber, Ṣalâḥ al-Dîn tarafından al-Ḫalîl'e getirilerek, Ḥaram'e yerleştirilmişti (bu, şüphesiz ʿAsḳalân duvarlarının yıkılmasından sonra, 588 = 1192 vukû bulmuştur; van Berchem, *Festschrift Eduard Sachau gewidmet*, Berlin 1915, s. 298—310; Vincent, *Hébron*, s. 219—250). Ṣalâḥ al-Dîn'in ölümünden sonra, al-Ḫalîl al-Karak emîri al-Nâṣir Dâ'ûd'un hissesine düştü. Burası 1244'te, diğer şehirler ile berâber, sultan al-Ṣâliḥ Ayyûb tarafından zaptedildi ise de, ertesi sene yeniden, ḫvârizmlilerin yardımı ile, al-Nâṣir tarafından işgâl edildi.

Bu devirden Ḥaram'in iki mufassal tasviri kalmıştır. Birincisi — Abu'l Fidâ' ʿİṣḥâḳ al-Ḫalîlî'ninkisi olup, 1351'de yazılan târifi Suyûṭî (1470) ve Mucîr al-Dîn (1496) tarafından istinsah edilmiştir. İkincisi — al-Ḫalîl'i 1355'te ziyâret etmiş olan İbn Baṭṭûṭa'nınkisidir. Bu müellif, evvelce İdrîsî'nin de yaptığı gibi (*ZDPV*, VIII, 127), kendi memleketlisi al-ʿAbdarî ve başkalarının şüpheli olarak gösterdikleri eski peygamberler mezarlarının bu mahalde tesbitinin doğru olduğu fikrini müdafaa etmektedir. Hebronlu İsḥâḳ, mutavassıt bir çok kaynakların yardımı ile, İbrâhîm câmiinde vazifesi bulunan Muḥammed b. Bakrân al-Ḫaṭîb (320 = 932'ye doğru) ismindeki biri tarafından yapılan ve daha kısa olarak, ʿAlî Haravî'de de bulunan bir tasviri nakletmektedir. Buna göre, mâbede evkaf tahsis edenlerden biri olan Abū Bakr al-Uskāfî, izhar ettiği arzu üzerine, nasıl mezar mağaralarına götürüldüğünü anlatır; bu suretle kendisi 72 basamak inmişti. Bu hikâyenin teferruâtı, açıkça muhayyile mahsûlü görünüyor. Hâlâ orada mevcût bulunan yunanca kitâbenin halepli âlim bir şahıs tarafından yapılan acâip „tercümesi" de bize Muḥammed b. Bakrân tarafından nakledilmiştir (Mader, *Altchristl. Basiliken* s. 135, not, 3; Vincent, *ayn. esr.*, s. 160 v.d.).

Moğullar şehri 1260'ta almışlarsa da, aynı sene zarfında Baybars tarafından tardedilmişlerdir. Bu zât, sultan sıfatı ile, al-Ḫalîl'i mayıs 1266'da ziyâret etmiştir. O vakit hıristiyanlar ile yahudilere Ḥaram'e girmek katʿîyen men'edildi (Röhricht, *Gesch. d. Königr. Jerusalem*, s. 929). Baybars'ın emri ile, 1267'de câmi ve 1268'de de şehir yeniden inşa edildi (Maḳrîzî, trc. Quatremère, II, 48, 51). Lâkin bunların, Ḥaram'de yapılmış, ehemmiyetten ârî bâzı mühim mimarî tâdilâttan ibâret kalmış olması da muhtemeldir (Vincent, *ayn. esr.*, s. 190). Ḳalâ'ûn (1279—1290) da, al-Ḫalîl'deki kitâbelerinden öğrendiğimize göre, Ḥaram'in muhtelif kısımlarında duvarları kaplatmış ve tezyinât yaptırmıştır.

Mucir al-Dîn'de de, Ḥaram'de muahhar zamanlarda yapılan değişiklikler ve süslemeler hakkında mâlûmat buluyoruz. Suriye vâlisi Abu 'l-Fidâ''nın muâsırı Tengiz 733 (1331/1332)'te mescidin dört iç cephesini mermer ile kaplatmıştı (van Berchem, *ZDPV*, 1896, XIX, 111 v d.). Sultan Barḳuḳ zamanında Kudüs ve al-Ḫalîl vâlisi ve iki mâbedin de muhâfızı Şihâb al-Dîn Aḥmed al-Yaġmūrî'nin emri ile, daha büyük tâdilât yapılmıştır. 796 (1394)'da kadınlar câmiinde mâlikîler için yeni bir mihrap yapılmış ve eski Bizans kilisesinin garp duvarında, hemen İbrâhîm'in mezarının gerisinde, bir kapı ve bunun gibi Ḥaram'in garp duvarı („Sulaymân duvarı") üzerinde de, Yüsuf'un Maḳām'ının yanında bir kapı daha açılmıştı. Bu Beytülmukaddes, Sultan Nâṣir Ḥasan (1347—1361) tarafından, orta çağlar kalesinin (muahharen medrese) yanında inşa edilmişti; bunun kapısı „hadımlar çeşmesi" (ʿAyn al-ṭavâşî)'nin karşısında idi. al-Yaġmūrî, Maḳām'ın üzerinde, Ḥaram'in içindeki mezarların üstündekilere benzer bir kubbe inşa ettirmişti. Daha evvelden sultan Muḥammed al-Nâṣir (1293—1341) zamanında emîr Sancar al-Cā'ûlî, Cabal Caʿâbira'nin kayalık temelleri üzerinde, Ḥaram'in şark duvarına yaslanmış ve kendi ismine izâfeten Cā'ûlîya ismini alan câmii inşa ettirmişti (718—720 = 1318—1320). Memlûk sultanlarından al-Malik al-Aşraf İnâl (859=1454) ile al-Ẓâhir Hoşḳadam, Ḥaram ile Cā'ûlîya câmiine vakıflar bırakmışlardır.

Mucîr al-Dîn eserini yazdığı 901 (1496) senesinden sonra, al-Ḫalîl ile Ḥaram'indeki inşaat tarihine dâir bir şey bilmiyoruz. Mezkûr inşaat, şüphesiz, bu devirde ikmâl edilmiş bulunuyordu. Türk hâkimiyeti altında geçen 400 senelik (1517—1917) zamana âit, garplı seyyahların verdiği mâlûmattan ve 1008 (1599/1600)'den 1313 (1895/1896; bu sonuncusu Abdülhamid'indir; Vincent, *ayn. esr.*, s. 206, resim 79)'e kadar, ancak bir kaç kitâbeden başka, bir bilgimiz yoktur.

Bugünkü al-Ḫalîl'de 7 mahalle vardır: Ḥâret el-şēḫ (yahut Şēḫ ʿAlî Bakkā), Ḥ. Bāb el-zāviye, Ḥ. el-Ḳazzāzîn, el-ʿAḳḳābî, Ḥ. el-Ḥaram, Ḥ. el-Muṣārika ve Ḥ. el-Ḳîṭūn. Şehir Vâdi 'l-Ḫalîl içinde, cenûb-i garbîde, eskiden kadîm şehrin yükseldiği el-Rumayde tepesi ile Żahr Abu 'l Rummān tepesi ve şimâl-i şarkîde Cabal Caʿâbira arasında uzanmaktadır. Ahâlisi 1922'de 17.000'e bâlig olmakta idi; bunlardan 1500'ü yahudi idi. Al-Ḫalîl'in binaları arasında Ḥaram en mühimidir. Halkın taassubu yüzünden, pek az avrupalı bunun içini, sathî bir surette, gezebilmiştir. Ancak 26 kânun II.—2 şubat 1920 haftası zarfında (ingiliz Richmond'un hazırlığından sonra) fransız arkeologu L. H. Vincent ile ingiliz E. J. H. Mackay tarafından, etraflı arkeoloji tetkikleri yapılmış ve binaların umumî heyetinin plânı çıkarılabilmiştir. Eski bir rivâyete göre, Ḥaram'in altında bulunan eski peygamberlerin mezarları henüz araştırılamamıştır.

Bibliyografya: *BGA*, I, 57, II, 113, III, 172; Nâṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma* (nşr. Schefer), s. 53—58 = nşr. Kaviani, s. 46—49 (Berlin 1923); al-İdrîsî (*ZDPV*, VIII, metin s. 9, trc. s. 127); ʿAlî Haravî (trc. Schefer; *Archives de l'Orient Latin*, I, 606 v.d. ve Yāḳūt, II, 468); Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 343, 349, 371; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), X, 384; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 194; Ṣafî al-Dîn, *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. Juynboll), I, 284; İbn Baṭṭûṭa (Paris tab.), I, 114 v.dd.; al-Suyûṭî (İsḥâḳ al-Ḫalîlî 'ye göre; Le Strange, (*JRAS*, seri XIX, s. 289 v.d.); Ḫalîl al-Ẓāhirî, *Zubdat kaşf al-mamālik* (nşr. Ravaisse), s. 24, trc. v. R. Hartmann, s. 33 v.d.; al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-aʿşā*, IV, 103; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie ...*, s. 62; Mucîr al-Dîn, *Kitāb al-uns al-calîl bi-târîḫ al-Ḳuds va 'l-Ḫalîl* (Bulak, 1283; trc. Sauvaire, *Histoire de Jérusalem et d'Hébron*, Paris, 1876); G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 309—327; Quatremère, *Hist. des Sultans Mamlouks*, I/II, 239—252; Bargès, *Hébron et le tombeau du patriarche Abraham* (Paris, 1863); Riant, *Archives de l'Or. Latin*, (1884), II, 411—421 (bk. s. 412, 5; 1807—1882 seneleri arasında Ḥaram'i ziyâret eden şahısları kaydeder); Conder (*Quarterly Statement of the PEF*, 1882) s. 197—214; ayn. mll., *Survey of Western Palestine, Memoirs*, III, 333—346; Mader, *Altchristliche Basiliken ...* (*Studien zur Gesch. und Kultur des Altertums*, 1918, VIII, levha 5/6), s. 120—136; başlıca eser: L. H. Vincent ve E. J. H. Mackay, *Hébron, le*

Ḥaram el-Khalîl, sépulture des Patriarches (Paris, 1923), resimli (levha I—XXVIII).

(E. HONIGMANN.)

HALÎL. AL-ḤALÎL. Abū ʿABD AL-RAḤMĀN (veya: ʿABD ALLĀH) AL-ḤALÎL B. AḤMED B. ʿAMR B. TAMÎM AL-FARĀHÎDÎ AL-AZDÎ (711?—786?), arap dilci ve gramercisi olup, aslen ʿOmānlıdır. 170—175 (780—791) seneleri arasında, Basra'da 75 yaşında ölmüştür.

Ayyūb al-Saḫtiyānî, ʿĀṣim al-Aḥvāl, al-ʿAvvām b. Ḥavşab ve başkalarından hadîs ve dil tahsil etmiştir. Hocası Ayyūb'un tavsiyesi üzerine, ebâdî mezhebini terk ederek, sünnîliğe sülûk etti; çok zâhid ve âbid olup, fakirâne bir hayat geçirmiştir. Her yıl ya hacca veya cihâda giderdi. Tilmizleri arasında şunlar zikredilebilir: Sîbavayh, al-Aṣmaʿî, al-Naḍr b. Şumayl, al-Layṯ b. al-Muẓaffar b. Naṣr v. b.

Bütün hâl tercümecileri arap arûzu kaidelerini kendisinin keşfettiğinde ittifak etmektedir ve yapılan bütün diğer teşebbüslere rağmen, bugün hâlâ bu sistem hâkim kalmaktadır. Bununla berâber, bu mevzua müteallik olmak üzere, eserlerinden ancak bir çok te'lifâtta tekrarlanan misâl mâhiyetinde beyitler kalmıştır.

Yine ilk arapça lûgat olan *Kitāb al-ʿayn*'ın müellifi de al-Ḫalîl'dir. Gâlibâ sanskrit dili gramercilerinin boğaz seslerinden başlayıp, dudak seslerine doğru giden alfabe sırasını tatbik etmiştir: *ʿayn, ḥā', hā', ḫā', ġayn, ḳāf, kāf, cîm, şîn, ṣād, żād, sîn, rā', ṭā', dāl, tā', ẓā', ẕāl, şā', zāy, lām, mîm, fā', nūn, vāv, alif* (*hamza*) ve *yā'*. *Kitāb al-ʿayn* müellifinin al-Ḫalîl olmayıp, talebesi al-Layṯ olduğu da iddia edilmiştir; başkaları da, al-Naḍr'ın, üstâdının çizdiği plân mûcibince, bunu te'lif veya ikmâl ettiğini ileri sürmektedirler. Bu iddiaları, al-Ḫalîl'in şöhretini düşürmeğe mâtûf teşebbüsler olarak, kabûl edebiliriz. Her ne olursa-olsun, bu lûgatın yalnız 1. cildi bize kadar gelmiş olup, P. Anastase tarafından neşredilmiştir (Bagdad, 1914). Endülüslü lûgat âlimi Abū Bakr al-Zubaydî hepsini ihtisar edip, ona *Muḫtaṣar* (Berlin, *Verz.*, nr. 6950—6952; Madrid, Bibl., Nac., nr. 5 ve Bibl. de la Junta, nr. 35 ve 49; İstanbul, Köprülü kütüp., nr. 1574; Derenbourg, *Les manuscrits arabes de l'Escurial*, nr. 569, 570, 571) adını vermiştir.

Al-Ḫalîl'e atfedilen daha başka eserler de zamanımıza kadar intikal etmiş ise de, bunların, hiç olmazsa bugünki şekilleri ile, mevsuk olup-olmadıkları şüphelidir: 1. *Kit. fî Maʿna 'l-ḥurūf* (Leiden, nr. 840, 2; *Cat. Cod. Arab.*, I, 81; Berlin nr. 7015—7016). —2. *Kit. şarḥ ṣarf al-Ḫalîl* (Fragm., Berlin, nr. 6909). —3. *Kit. fîhi cumlat ālāt al-iʿrāb* (Ayasofya kütüp. nr. 4456). —4. fiilin tasrifi hakkında bir parça (Bodl., I, nr. 1067, 4).

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel), I, 42; İbn Ḳutayba, *Kit. al-Maʿārif* (Kahire, 1300), s. 183; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 172; al-Samʿānî, *Ansāb* (*GMS*, XX; Leiden, 1912), 421b; al-Navavî, *Taḥzîb al-taḥzîb* (Haydarâbâd, 1325), III, nr. 312; al-Suyūṭî, *Buġyat al-vuʿāt* (Kahire, 1326), s. 243; ayn. mll., *al-Muzhir* (Bulak, 1282), I, 38; al-Ḫazrecî, *Ḫulaṣāt taḥzîb al-kamāl* (Kahire, 1322), s. 91; al-Anbārî, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 54; al-Dalacî, *al-Falāka va 'l-maflūkūn* (Kahire, 1322), s. 69; İbn Ḫaldūn, *al-Muḳaddima* (trc. de Slane), III, 314; İbn Taġrîbirdî, *Nucūm*, bk. fihrist; Freytag, *Darstellung der arab. Verskunst* (Bonn, 1830), s. 17, 31, 34; Flügel, *Die gramm. Schulen der Araber* (Leipzig, 1862), s. 37 v. dd.; Goldziher, *Abhandl. z. arab. Philologie* (Leiden, 1896), I, 139; Brockelmann, *GAL*, I, 100; *Suppl.*, I, 159 v. d.; Huart, *Litt. arabe*, s. 138.

(MOH. BEN CHENEB.)

HALÎL. ḪALÎL B. İSḤĀḲ B. MŪSĀ B. ŞUʿAYB, ABU 'L-MAVĀDDA, ŻIYĀ' AL-DÎN (?—1365?), mısırlı büyük bir mâlikî fakîhidir. (İbn) al-Cundî ismi ile tanınmış olup, kendisine Cezâyir'de umûmiyetle Sîdî Ḫalîl ismi verilmektedir. Kahire'de 13 rebiyülevvel 776 (22 ağustos, 1374) ve bâzılarına göre 767 veya 769'da ölmüştür.

ʿAbd al-Hādî, al-Raşîdî ve bilhassa ʿAbd Allāh al-Manūfî'den ders görmüştür. Babası hanefî olmakla beraber, al-Manūfî'nin tavsiyesi ile, mâlikî mezhebini ihtiyar etmiştir. Bu sonuncusunun 749 (1348)'da ölümü ile, Ḫalîl kendisini hocalığa vakfetmiş ve Şayḫūnîya medresesinde müderrislikte bulunmuştur.

„Muzaffer muhâfızlar" kıt'asında da hizmet görerek, bu sıfatla 767 (1365—1366)'de İskenderiye'nin hıristiyanlardan alınmasına iştirâk etti.

Daha sonraları inzivâya çekilerek, kendisini ibâdete ve tetkiklere vakfetti. Mekke'ye hacca gitti ve bir müddet Medine'de kaldı.

Fıkıh bakımından Ḫalîl, yolunda gittiği İbn al-Ḥācib gibi, Mısır ve Mağribî temâyüllerinin mâlikî mezhebinde karışması ile husûle gelen ve bir az da şâfiʿî mezhebinin te'siri altında kalan fıkhı temsil eder. İbhâma kaçan muhtasarlığına rağmen, *Muḫtaṣar*'ı bugün hâlâ Cezayir'de en çok okunan fıkıh el kitabıdır; Paris'te 1855'te basılmış ve 1883'e kadar bir çok baskıları yapılmıştır; 1900'de, G. Delphin tarafından, yeni bir tab'ı neşredilmiştir. E. Fagnan, 1883 tab'ını esâs olarak almak üzere, 1889'da Cezâyir'de *Concordances du Manuel de Droit*'yı çıkarmıştır. Dr. Perron bunun, gerek metin ve gerek hâşiyelerini mezc sureti ile, bunun tam bir tercümesini, *Précis de jurispr. musulm. ou Principes de législ. musulm. civile et relig. selon le rite malékite* (Paris, 1848—1854) unvanı ile, neşretmiştir. O zamandan beri bir çok kısmî tercümeler çıkmıştır: Sautayra et Cherbonneau, *Du Statut personnel et des successions* (Paris, 1873/1874); Seignette, *Code musulman par Khalil, rite malékite. — Statut réel* (Constantine, 1878); Fagnan, *Le Djihad ou Guerre Sainte* (Algier, 1908); ayn. mll., *Mariage et répudiation, trad. avec comment.* (Algier, 1909). — Ḫalîl b. İsḥāḳ'ın eserleri arasında şunlar zikredilir: 1. *al-Tavżîḥ*, İbn al-Ḥācib'in *Muḫtaṣar*'ının şerhidir (Algier, Bibl. Nat., nr. 1077—1084); 2. *Kit. al-Manāsik* (Brit. Mus., Cat., nr. 259, II; Bibl. Khéd., *Fihr.*, III, 184); 3. *Manāḳib al-Şayḫ ʿAbd Allāh al-Manūfî* (hocasının hâl tercümesidir; Bibl. Khéd., *Fihr.*, V, 159) ve 4. *Żabṭ al-muvaccahāt va-taʿrîfuhā* (Bibl. Khéd., *Fihr.*, VII, 278).

Bibliyografya: al-Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire, 1321), I, 217; al-Maḳḳarî, *Analectes*, II, 120; İbn Farḥūn, *al-Dîbāc* (Fas, 1316), s. 117; Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 95 (bk. bir de 1. *Muḫtaṣar*, Paris neşrinin başında; frns. trc. Fagnan, *Mariage et répudiation*'un giriş kısm.; 2. İbn Maryam, *al-Bustān* (Algier, 1325), s. 96 ve Provenzali, *al-Bustān* tercümesi (Algier, 1910), s. 104; 3. Vincent tercümesi, *Etudes sur la loi musulm.* (Paris, 1842), s. 46; ayn. mll., *Kifāya* (Cezâyir medresesi el yazm.), 44b; Morand, *Le droit musulm. algér.* (*rite malékite*). *Ses Origines* (Algier, 1913); Brockelmann, *Gesch. der arab. Litt.*, II, 83 ve bilhassa *Suppl.*, II, 96 v. dd.; Huart, *Litt. arabe*, s. 340; Moh. Ben Cheneb, *Etude sur les pers. ment. dans l'idjāza du Cheikh ʿAbd el-Qādir al-Fāsî* (Paris, 1907, nr. 293).

(MOH. BEN CHENEB.)

HALÎL. ḪALÎL AL-MALİK AL-AŞRAF ṢALĀḤ AL-DÎN (?—1293), Sultan Ḳalā'ūn'un ikinci oğlu; rivâyete göre, büyük kardeşini zehirlemişti. Bir taraftan bu zan altında kaldığından ve diğer taraftan ahlâksız ve dine riâyetsiz bir hayat sürdüğünden (lûtîlik ve ramazanda şarap içmekle itham edilirdi), Ḳalā'ūn kendisini veliahd tâyin eden emirnâmeyi imzalamak kararını verememiştir. Buna rağmen, tahta vâris telâkki edilmiş ve 689 (1290)'da Ḳalā'ūn'un ölümü üzerine, sultan ilân olunmuştur. İlk icrââtı babasının yüksek saray erkânı arasında kendisi ile arası açık bulunanları uzaklaştırmak, cezalara çarptırmak ve mühim mevkilere kendi gözdelerini yerleştirmek olmuştur. Lâkin dış siyâsette babasının gâyesi haçlıların Suriye'de imhâsından ibâret olan yolunu tâkip etmiş ve Akkâ'nın muhâsarası plânını yeniden ele almıştır. İtinalı hazırlıklardan sonra, şehre karşı o kadar üstün bir kuvvetle yürüdü ki, kahramanca bir müdâfaaya ve Kıbrıs'tan deniz yolu ile gelen yardımlara rağmen, Akkâ uzun müddet dayanamadı. Evvelâ şehir zaptedildi; müteâkiben şövalyelerin, şehrin içinde birer kule vazifesini gören müstahkem burçları alındı. Erkekler öldürüldü ve kadınlar ile çocukları Mısır'a götürüldü. Fakat sonra kadınların Kıbrıs'a gitmelerine müsâade edildi. Haçlıların elinde kalan diğer şehirler de zikre değer bir mukavemet göstermediler. Şaydâ, Sūr, ʿAṣlîş, Hayfa ve Beyrut düştü. Yalnız bu sonuncusu teslim oldu ve böylece, diğerleri gibi, tahrip edilmekten kurtuldu. Hiçret etmeyen hıristiyanlar cizye vermeğe mecbûr tutuldular. Bir ay kadar Şam'da şenlikler yapıldı ve sultanın ismi Suriye'nin ebedî kurtarıcısı olarak, tes'id ve ilân edildi. Ḫalîl daha sonraları Iraktaki moğullara karşı bir sefer tertip etti ise de, bunların Ḳal'at al-Rūm müstahkem mevkilerini işgâl ile iktifâ etti. Kendisini tehdit altında hisseden Ermenistan hukümdarı, sulhu sağlamak endişesi ile, bir çok şehirleri ona terketti. Ḫalîl ayrıca babasının Suriye şehirlerinin tahkimi ve inkişâfı hakkındaki tasarılarını tatbik etti; Haleb, Baalbek ve Şam kaleleri ile Trablus'un büyük câmiinde onun adını, bunların bânisi olarak, görüyoruz.

Kendi tarzında mutaassıp idi; msl. Şam'daki hıristiyan devlet me'mûrlarının islâmiyeti kabûl etmesini istemiştir; reddedenler 1.000 dinar kadar cezaya çarptırıldılar. Sürdüğü fena hayat ve zulümleri dolayısı ile, etrafındakiler tarafından, nefret edilirdi. Msl. atabeyi Baydarâ gibi, en yüksek devlet me'mûrlarına da hakaretle muamele ederdi. Bu yüzden yüksek me'mûrlar kendisine tahammül edemez oldular ve 693 (1293)'te bir suikasd tertip ederek, yukarı Mısır'da yapılan bir avdan istifâde ile, Ḫalîl'i öldürdüler. Bu kabiliyetli ve faâl hukümdar böylece yalnız 4 sene tahtta huküm sürebildi. Ölümünden sonra, yalnız iki kızı kaldığında, taht küçük kardeşi Muḥammed [b. bk.]'e geçti.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV, 174—190; Quatremère, *Histoire des Sultans mamlouks*; M. Reinaud, *Extraits des historiens arabes* (Paris, 1829), s. 569—576; İbn Taġrîberdî, al-Manhal al-ṣāfî, Ms. ar., Wien Mixt. (Paris, 1829), 329b, I, 317a).

(M. SOBERNHEIM.)

HÂLÎL BEY, Sûfî, Musullu. [Bk. BAYSUNGUR (AK-KOYUNLU).]

HALÎL BEY. [Bk. DULKADIRLILAR.]

HALÎL EFENDİ-ZÂDE. Ḫalîl Efendi-zâde Meḥmed Sa'îd Efendî (?—1755), Sultan Mahmud I. (1730—1754) devri ulemâsındandır. İki defa Anadolu kazaskerliğinde bulunmuş olan Birgili Halîl Efendi'nin oğlu idi. Evvelâ babasının yanında okumuş ve ondan sonra tahsilini tamamlayarak me'mûriyet hayatına 1135 (1722/1723)'te, Yenişehir mollası olarak, başlamıştır. Ulemâ merâtip silsilesini sırası i'le aşarak, en yüksek mevkie erişmiştir. 1162 (1749)'de şeyhülislâm tâyin edilmiş, lâkin 10 ay sonra, haşinliği ve dik kafalılığı yüzünden, azledilerek, Bursa'ya sürülmüştür. Bu şehirde 1168 (1754/1755)'de ölmüş ve Emîr Sultan civarında defnedilmiştir.

Kendisi mâlûmatlı, kalemine sâhip ve vazifesinin bütün icâbâtını yerine getirmeğe muktedir telâkki edilirdi. Bir tefsirden maada, 'Ayni (ölm. 762) tarihinin bir kısmını tercüme etmiştir. Oğulları ve torunları arasında bir çok fıkıh âlimleri vardır.

Bibliyografya: A. Rif'at Efendi, *Davḥat al-maşâ'iḫ* (İstanbul, ts., taş basma, s. 97); Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1308), III, 2056; Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), III, 28. (T. H. Menzel.)

HALÎL PAŞA. Ḫalîl Paşa, üç türk sadrâzamının ismidir.

1. Halîl Paşa, Çandarlı, Murad II. devri sadrâzamlarından [bk. ÇANDARLI].

2. Halîl Paşa, Kayserîlî (1560?—1629), Ahmed I. ve Murad IV. devri sadrâzamlarından olup, Kayseri civarında Zeytun veya Rusvan köyünde doğmuş bir ermenidir (*Sicill-i Osmânî*, II, 286'da, Maraş'tan geldiğine dâir, verilen mâlûmat yanlıştır). Doğum tarihi bilinmiyor; fakat 1560 yılı etrafında doğmuş olması muhtemeldir. Sarayda iç-oğlanı olarak yetiştirildikten sonra, doğancılar bölüğüne girip, „doğancı-başı" olmuş ve 1596'da Macaristan seferinde Mehmed III.'in maiyetinde bu sıfat ile bulunmuştur. 1016 (1607)'da yeniçeri-ağası olmuş ve Anadolu isyanına karşı, sadrâzam Murad Paşa'nın kumandasında yapılan seferde, yararlık göstermiştir. Ertesi sene, Hâfız Ahmed Paşa [b. bk.]'ya halef olarak, „kapudan-paşa" tâyin edilmiş ve bu vazifesinde son derece muvaffak olarak, bir çok Malta ve Floransa gemileri zaptetmiştir. Bilhassa 1018 (1609)'de Maltalılara karşı Kıbrıs civarında cereyan eden bir muharebede türklerin „Kara Cehennem" („Kızıl-Kalyon") adını verdikleri büyük ve meşhûr bir kalyonu ele geçirmiştir. Bu muvaffakiyet üzerine, kendisine vezirlik tevcih edildi. 1020—1022 (1611—1613) senelerinde „kapudan" vazifesini, onun yerine, Öküz Mehmed Paşa ifâ etti; fakat bunun Mısır gemilerini İstanbul'a getirirken, yolda ispanyollar tarafından bozguna uğratılması üzerine, Halîl Paşa, ikinci defa olarak, „kapudan-paşa" tâyin edildi. 1023 (1614)'te büyük bir sefere çıktı; evvelâ Malta'ya, sonra Trablusgarp'a gitti ve burada idâreyi gasben ele geçirmiş bulunan Safar Dā'î ismindeki âsîyi yakalayıp, idam ettirdi. Kapudan-paşalığı sırasında İspanya'ya karşı Felemenk ve Fas ile bir ittifak kurmağa çalışarak, büyük bir siyâsî faâliyet gösterdi. Bu gâye uğuruna Felemenk'i Bâbıâlî ile münâsebete girişmeğe teşvik etti ve 1612'de İstanbul'a gelen ilk Felemenk sefiri Haga'yı himâyesi altına aldı. Bundan sonra da, bir ittifak yapılmamış olmasına rağmen, Felemenk menfaatlerine karşı dâimâ müsâit davrandı.

1026 senesi muharreminde (kânun II. 1617), İran'a karşı açılan muharebeyi kaybeden Öküz Mehmed Paşa'nın yerine ve vekili Etmekçi-zâde'yi hayâl sukutuna uğratarak, sadrâzam tâyin olundu. Aynı senenin şubat ayında, ulemâ tarafından haraca tâbi tutulmak istenilen hıristiyan elçileri himâye ederek, geniş bir görüş sâhibi olduğunu gösterdi. Yine aynı sene içerisinde Avusturya elçisi kont Czernin, müzâkerelerin kesilmesi üzerine, İstanbul'dan gitti; ramazan ayında (eylûl) Busa'da Lehistan ile sulh mukaddemâtı imzâlandı. Mamafih Halîl Paşa Venedik, Felemenk, Fransa ve İngiltere ile iyi münâsebâtta bulunmağa ve cezayirli korsanları yatıştırmağa daha çok ehemmiyet vermiş gibi görünmektedir. Ahmed I.'in ölümünden sonra (23 zilkâde 1026 = 22 teşrin II. 1617), Mustafa I.'nın tahta çıkması ve üç ay sonra Osman II.'ın onun yerine geçmesi (1 rebiyülevvel 1027 = 26 şubat 1618) sırasında Halîl Paşa mühim bir rol oynamamıştır. 1618 senesi başlangıcında İran'a karşı gönderilen ordunun kumandasını üzerine almıştı. Türk ordusunun öncüleri Sarâv ovasında bozguna uğradı; fakat Halîl Paşa, Erdebil üzerine yürüyerek, şâha aynı ovada, eski muâhede şartları ile, bir muâhede imzalatmağa muvaffak oldu (6 şevvâl 1027 = 26 eylûl 1618). Payitahta avdetinde sadrâzamlıktan azledildi ve hattâ müridlerinden bulunduğu üsküdarlı Şeyh Mahmud'un yanına ilticâ etmek mecbûriyetinde kaldı (1 safer 1028 = 18 kânun II. 1619). Sultan Osman, Ahmed'in ölümünden sonra kendisinin tahta çıkmasına yardım etmediğinden dolayı, Halîl Paşa'ya kızgındı; fakat Şeyh Mahmud'un tavassutu sâyesinde, eski sadrâzam, üçüncü defa olarak, kapudan-paşalığa getirildi. 1621 senesinde vukû bulan 6 aylık bir inkıtâ hâric tutulursa, bu vazifeyi muvaffakiyetle başarmıştır. 1622 senesinin mayıs ayında Osman II., yeniçeriler tarafından, katledildi ve Mustafa, ikinci defa olarak, tahta çıktı. Yeniçerilerin ve ele-başılarının bu vekayii tâkip eden tethiş hareketleri esnâsında, Halîl onlara temâyül göstermeyerek, Vâlide Sultan tarafından teklif edilen sadâreti üç defâ reddetti (5 şubat 1623). İki ay evvel Halîl Paşa, kendilerinin düşmanı olan Abaza Paşa [b. bk.]'yı himâye etti diye, yeniçerilerin hasmâne nümâyişlerine mârûz kalmıştı. Mamafih büyük bir nüfûz muhâfaza ediyordu ve 1622 senesi kânun I. ayında lehliler aleyhindeki karışıklıklarda Lehistan sefirini himâye etti. Fakat Mere Hüseyin Paşa sadrâzam olduktan sonra, kapudan-paşalıktan azledildi ve 1623 senesi nisanında, bir çoklarının ve bilhassa sipâhîlerin itirazına rağmen, Malkara'ya sürüldü.

Osman'ın intikamını almak bahânesi ile, Erzurum'da hukûmete karşı isyan eden Abaza Paşa, Halîl'in eski bir mahmîsi idi. Kapudan-Paşalığı sırasında ona bir kalyonun kumandanlığını vermiş ve sadrâzamlığı zamanında da onu Maraş vâlisi tâyin etmiş idi; mamafih Abaza Paşa'nın isyanı Halîl'in nasihatleri hilâfına vukû bulmuştu. Mustafa'nın hal'inden (4 zilkâde 1032 = 30 ağustos 1623) ve Murad IV.'ın tahta çıkmasından üç sene sonra, Abaza'nın isyanı hâlâ devam ettiğinden, ulemânın hâzır bulunduğu büyük bir mecliste, Halîl Paşa'ya, Hâfız Ahmed Paşa [b. bk.]'nın yerine, ikinci defa sadrâzamlık teklif edildi (kânun I. 1626); onun eski mahmîsini yola getireceği ümit ediliyordu. Halîl Paşa üç gün sonra Boğaz'ı geçerek, eski dostu Şeyh Mahmud'u ziyâret etti ve 1627 senesi mart ayında Haleb'e vardı. Temmûzda ordu Diyarbekir önüne geldi ve iranlıların tehdidi altında bulunan Ahıska'ya bir kuvvet göndermek ile, işe başlandı. Halîl Paşa Abaza'yı mutâvaat ve bu sefere iştirâk ettirmeğe çalıştı. Fakat Abaza, bir tuzaktan korkarak, bu teklifi reddetti ve ilkin mülâyim bir tavır takındığı hâlde, Erzurum'da yeniçerileri imhâ etti. Halîl Paşa onun aleyhine harekete mecbûr kaldı ve eylûlde Erzurum'u muhâsaraya başladı. Fakat 70 gün sonra, teşrin II.'de, gâyet şiddetli bir kış başladı. Kar ve soğuk yüzünden büyük kayıplara uğrayan ordu, ric'at ederek, Tokat'a çekilmek zorunda kaldı. Bu seferin neticesinde azledilen Halîl Paşa İstanbul'a avdet ederek, vezir mevkiini muhâfaza etmiş (1 şâban 1037 = 6 nisan 1628) ise de, ertesi sene ölmüştür (1039 = 1629).

Gerek türk ve gerek avrupalı müellifler Halîl Paşa'yı, itidâlinden ve adâletperverliğinden dolayı, takdir ederler. Hemen-hemen hepsi katledilen o devrin diğer devlet adamlarına nisbetle, kendisinin yüksek bir şahsiyet sâhibi olduğu görülmektedir. Onu müttekî bir adam olarak tavsif ederler ki, Üsküdarlı Şeyh Mahmud ile olan dostluğu da buna delîl sayılır. İstanbul'da Fâtih Mehmed câmii civarında bir câmi yaptırmıştır (bk. Ḥâfiẓ Ḥusayn al-Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I, 97). Halîl Paşa'nın, *Tarih-i Halîl Paşa* yahut *Gazânâme-i Halîl Paşa* unvanı ile, kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen bir hâl tercümesi vardır. Hammer'in istifâde ettiği yazması Viyana'da saray kütüphânesinde bulunmaktadır (Flügel, *Die Arab., Pers. und Türk. Handschriften der K. K. Hofbibliothek in Wien*, II, 253, 254).

Bibliyografya: Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1147), I, 278, 313 v.d., 324 v. dd., 333, 364, 444, 453; Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), II, 343, 368 v.d., 408 v.d.; Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr* (İstanbul, 1141), var. 46 v.d., 49; Müneccimbaşı, *Ṣaḥâ'if al-aḫbâr* (İstanbul, 1275), III, 677; Osmanzâde, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271), s. 62; J. v. Hammer, *Gesch. des Osm. Reiches* (Peşte, 1827—1835), IV ve V (bk. fihrist); *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel*, topl. K. Heeringa ('s Gravenhage, 1910), bk. fihrist.

3. Halîl Paşa, Arnavut (1655—1733), Ahmed III. devri sadrâzamlarından olup, 1655'e doğru Elbasan'da doğmuş bir arnavuttur. Ağabeyisi Sinan Ağa'nın bostancı-başı bulunduğu bostancılar-bölüğüne girdi. Bir müddet Bagdad'da hizmet ettikten sonra, „haseki" olarak, tekrar İstanbul'a döndü ve 1123 (1711)'te bostancı-başı oldu. Muharrem 1128 (kânun II. 1716)'de Avusturya'ya karşı harp hazırlıkları yapılırken, Erzurum beylerbeyisi tâyin olundu ve tahkim etmek üzere, Niş şehrine gönderildi. Altı ay sonra Diyarbekir beylerbeyisi oldu ve şâban (temmûz 1716) ayında, sadrâzam Damad Ali Paşa [b. bk.] Belgrad'a girdiği zaman, bu şehre vâli tâyin edildi. Damad Ali Paşa Peterwardein muhârebesinde şehit olduktan sonra (5 ağustos 1716), pâdişah Halîl Paşa'yı sadrâzam ve aynı zamanda pek çok sevdiği müstakbel sadrâzamı Damad İbrahim [b. bk.]'i de „kaymakam" tâyin etti. Fakat bu zât Halîl Paşa'dan daha büyük bir nufûza sâhip idi. Temeşvar kaybedildikten sonra (13 teşrin II.), ordu, askerin ayaklanmasından korkularak, Edirne'ye getirildi. Harbe ertesi sene devam olundu ve Halîl Paşa, Eugène de Savoie'nın idâresi altında türkleri bekleyen Avusturya ordusunun bulunduğu Belgrad'a doğru yürüdü. Belgrad muhârebesinde (16 ağustos 1717) Halîl Paşa'nın ordusu perişan oldu; bu daha ziyâde kendisinin ve müşâvirlerinin kabiliyet-

sizliklerinden ileri geldi. Belgrad avusturyalılar tarafından işgâl edildi ve türkler Niş'e çekildiler. Halîl Paşa teşrin I. 1717'de azledildi ve iki sene gizlenmeğe mecbûr kaldı; sonra sultan tarafından affedildi. Kendisi 1133—1140 (1721—1727) senelerinde kadar, Midilli'de menfâda kaldıktan sonra, birbirini müteâkip, Yunanistan'ın ve Girit'in muhtelif şehirlerinde kumandanlıkta bulunmuş ve 1136 (1733)'da vefat etmiştir. Halîl Paşa'nın halîm ve mütekit bir zât olduğunu söylerler; fakat büyük şöhret sâhibi olmadığından, Belgrad muhârebesine dâir yazan avrupalı tarihçiler onun adını bile kaydetmezler.

Bibliyografya: Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), IV, 264, 282 v.d., 352 v.d., 362 v. d.; Dilâver-zâde Ömer Efendi, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* zeyli (İstanbul, 1271), s. 24—26; *Sicill-i osmânî*, II, 292; J. v. Hammer, *Gesch. d. Osman. Reiches* (Peşte, 1831), VII, 210—220. (J. H. KRAMERS.)

HALÎL SULTAN. ḤALÎL SULṬĀN (1384—1411), Timur sülâlesinden bir hükümdar olup, Timur'un torunu Mîrânşâh ile Altın-Ordu hanı Özbeg'in hafîdesi Süyün-Beg Ḫānzāda'nin oğludur. 786 (1384)'da doğmuş, 16 receb 814 çarşanba (4 teşrin II. 1411) günü ölmüştür. Semerkand'da 807—812 (1405—1409) arasında huküm sürmüştür. Yetiştirilmesi, Timur'un en yaşlı karısı Sarāy Mulk Hanım'ın uhdesine verilmiştir. Kendisinin Timur'un Hindistan seferinde (1399), henüz 15 yaşında iken, temâyüz ettiği rivâyet edilir; aynı zamanda yanlış olarak, „yedi sene" ismini alan (hakikatte bu 802—807 = 1399—1404 arasında olmuştur) garp seferine de iştirâk etmiştir. 1402'de, Timur ona şarkta „Türkistan hudûdunda", baş-kumandanlık vazifesini tevcih etmiştir. 1404'te aşağı tabakadan Şād Mulk isminde bir kadın ile alelacele evlenmesi yüzünden, büyük babasının gazabına uğramış, lâkin afva mazhar olmuş ve aynı sene, Çin seferinin hazırlıkları sırasında, Taşkend'de ve civarında seferî vaziyete geçen sağ cenâhın kumandanlığına tâyin edilmiştir. Timur'un 18 şubat 1405'te vukua gelen ölümünden sonra, ordu kendisini hükümdar ilân etmiş ve 16 ramazan 807 (18 mart 1405)'de Semerkand'a girmiştir. Aslında *ḫan* unvanı, eski veliahd olup, Timur'dan evvel vefat etmiş bulunan Muḥammed Sultan'ın oğlu ve Timur'un torunu henüz bâlig olmayan Muḥammed Cihāngīr'e verilmiş idi. Ḫalīl Sulṭān 1409 senesine kadar Semerkand'da tutunabilmiş, fakat hukmü Mâverâünnehr'in hâricinde hiç bir tarafta tanınmamıştı. Bu sâhanın şimâlinde, Sır-Derya üzerinde, âsî kumandanlar ile dâimî mücâdelelerde bulunmak mecbûriyetinde kalmıştır. Ḫvārizm'i receb 808 (kânun I. 1405—kânun II. 1406) sıralarında zapteden Altın-Ordu kuvvetleri, akınlarını Buhârâ'ya kadar ilerilettiler. Ḫalīl Sulṭān düşmanlarına karşı verdiği meydan muhârebelerinde umûmiyetle gâlip geliyordu. Hattâ Şāḫruḫ'un nihâî galebesi de, askerî muvaffakiyetlerden ziyâde, entrika ve mâhirâne siyâset neticesi olmuştur (buna reisleri Muḥammed Pārsā olan Buhârâ ulemâları ile yaptığı müzâkereler de dâhildir). 1409 ilk baharında Şāḫruḫ'un kuvvetleri Bādġīs'te ve Ḫalīl Sulṭān'ınkiler ise, Şahr-i Sabz (Kaş)'de harbe hazır oldukları zaman, şimâlde emîr Ḫudāydād'ın kumandası altında, bir isyan baş gösterdi. Ḫalīl Sulṭān ordusunu terk ederek, Ḫudāydād'a saldırmağa mecbûr kaldı; lâkin berâberinde ancak 4.000 kişi götürebildi. 13 zilkâde 811 (30 mart 1409)'de, Ḫudāydād tarafından, Semerkand'ın şimâlinde esir edilerek, bu şehre götürüldü; daha sonra Fergana'ya nakledildi ve arkasında kalan karısına Şāḫruḫ tarafından gâyet fena muamele edildi; nihâyet Otrar'a gitti ve emîr Şayḫ Nūr al-Dīn'in tavassutu ile, Şāḫruḫ ile bir muâhede akdederek, Mâverâünnehr üzerindeki hâkimiyet hakkından ferâgat etti; buna karşılık Rey şehrini alarak, orada ölünceye kadar kaldı. Karısı da kendisine iâde edildi. O da, kocası öldükten sonra, intihar etti. Çağdaşları tarafından, türlü romantik ilâveler ile süslenen bu vak'a dolayısı ile, Ḫalīl Sulṭān, A. Müller (*Der Islam im Morgen- und Abendland*, Berlin, 1887, II, 315; Ḫalīl Sulṭān burada, yanlış olarak, 'Omar Şayḫ'in oğlu gibi gösterilir) tarafından, „duygulu çoban" sözleri ile tavsif edilmektedir. Şüphe götürmez askerî kabiliyetlere sâhip bu genç şehzâdeye bu sıfatın güçlük ile uyduğu bedihîdir. Karısına olan bağlılığı ve bütün düşmanlarına, hattâ kendisine hiyânet edenlere karşı gösterdiği âlicenaplık, aynı hânedandan diğer şahısların mizacları ve zamanının âdetleri bakımından, bâriz bir tezat teşkil eder.

Bibliyografya: Krş. W. Barthold, *Ulug Beg i ego vremya* (Petrograd, 1918), fihrist (ekseriyeti yazma olan kaynaklar da burada gösterilmektedir).

(W. BARTHOLD.)

ḤALĪLĪ. [Bk. ḤALÎLÎ.]

HALÎLÎ. ḤALĪLĪ (?—1485), Fâtih Mehmed II. devrinde yaşamış ve *Firḳat-nāma* adlı mesnevîsi ile meşhûr olmuş bir türk şâiridir. Nerede doğduğu ve âilesi hakkında kat'î bir şey bilmiyoruz. Bâzı kaynaklarda Diyarbekir'den ve bâzılarında ise, „diyâr-ı şarktan", Mehmed II. devrinde İznik'e geldiği kaydedilir; şâirimizin, hâl tercümesine de yer verdiği meşhûr mesnevîsinde, İznik'e „acem mülkünden" geldiğini söylemekle iktifâ etmesi, bu noktaları karanlık bırakmaktadır.

Kendi ifâdesine göre, gençliğinde câmi ve medreselere devam ile fıkıh v. b. ilimleri tahsil eden Halîlî, ḫuzûrunu ilimde tasavvuf yolunu tutmakta buldu. Bilgisini arttırmak için, bir arkadaşının teşvikı ile, yaşadığı devrin ilmî ve edebî merkezlerinden biri sayılan İznik'e geldi. Hayatının geri kalan kısmını, İstanbul'da bulunduğu bir yıl hâric, İznik'te te'sis ettiği tekkenin şeyhi olarak geçirmiş ve 890 (1485)'da burada vefat etmiştir.

Çağdaşlarından şeyh Ẓarīfī'nin, bir beytinde, vukuf sâhibi ve olgun bir mürşid diye medhettiği (Ali Emîrî, *Tezkire-i şu'arâ-i Âmid*, s. 280) Halîlî'nin şiirleri tetkik edilince, Seyyid Nesimî'nin te'sirinde kaldığı göze çarpar; Nesimî'nin şiirleri ile aynı kafiyede şiirlerin mevcûdiyeti, nazîre değil, bir tesâdüf eseri kabûl olunsa bile, onun bir gazelinin kafiye ve redîflerini aynen ve hattâ sırası ile tekrarlayarak yazdığı şiir (*ayn. esr.*, s. 289), bu temâyülünün şu'urlu olduğunu anlatır. Esâsen yetiştiği muhit bakımından da azerî sâhasına yabancı sayılamayan Halîlî'nin kendinden önceki devrin bu büyük şâirinin te'sirinde kalması pek tabi'îdir. Bununla berâber, o yalnız tasavvufî şiirler yazmakla kalmamış, çağdaşlarının çoğu gibi, baştan-başa tasavvufî, hikemî ve âşıkane gazellerinin yanında, her beyitinde bir başka fikri işleyerek, mevzû birliğinden uzak manzûmeler de kaleme almıştır. San'atlı kafiye kullanmakta mâhir olup (bk. Latîfî, *Tezkire*, s. 147), arapça-türkçe mülemmâlar da yazmıştır. Bir gazelinin maktâ beyitinde divan tertip ettiğini söyleyen şâirimizin en güzel şiirlerini terci' ve terkib-i bendleri ile murabbâları teşkil eder; fakat şöhretini, bunlardan ziyâde, pek sâde ve samîmî bir ifâde ile yazdığı *Firḳat-nāma* adlı mesnevîsi sâyesindekazanmıştır. Bu mesnevînin adını, Kınalızâde Hasan Çelebî'den başka, bütün tezkireciler *Firāḳ-nāma* diye kaydetmişlerdir; Âşık Çelebî ise, halk arasında *Dīvān-i Ḫalīlī* diye meşhûr olduğunu söylüyor (*Dīvān-i Ḫalīlī ve Firḳat-nāma*, yazma; W. Pertsch, *Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, VI, 370, nr. 377; bu nüsha British Museum'daki *Firḳat-nāma*'den farklıdır). Berlin umûmî kütüphânesinde bulunan ve şâirin yaşadığı devre âit 890 (1485) tarihli yazma nüshanın gerek mukaddime ve gerek son kısmında, eser adının *Firḳat-nāma* şeklinde zikri, bu kelimenin, ebced hesabı ile, eserin tamamlandığı 876 (1471/1472) yılını karşılaması, tezkirecilerin bu meselede yanıldığını ortaya koyar. *Firḳat-nāma*'sinde, yukarıda kısaca naklettiğimiz hâl tercümesine de yer veren Halîlî, hayatını şöyle hikâye etmiştir: memleketinden, „acem mülkünden," bir arkadaşı ile birlikte, geldiği İznik önceleri onu pek memnûn eder; fakat günün birinde pazarda dolaşırken, bir dükkânda oturan güzel bir gence rastlayınca, her şey alt-üst olur. Şâir bu ıztırabına yol açan gözleri ve kalbi ile uzun münâkaşalara girişir; neticede gözün ileri sürdüğü kuvvetli delîller karşısında, kalp suçu üzerine alır. Şâir, bu ıztıraplı hâlden kurtulmak için, türlü çârelere baş vurur. Ümitleri tahakkuk etmeyince, tesellîsini İznik'ten uzaklaşmakta bulacağını umar ve İstanbul'a gider; fakat sevgilisinden aşkının samîmîliğine inandığını bildiren bir mektup alınca, yine İznik'e döner. Kendisini şefkatle karşılayan bu genç, az sonra gözden kayboluverir ve bir çok mesnevîlerde görüldüğü gibi, göz yaşlarına, rüzgâra hitap yolu ile, içini döken şâire, sahrada, bir ışık hâlinde, kendini gösterir. İşte eser böylece, bu iç aydınlanması ile biter.

Mafā'īlun, mafā'īlun, fa'ūlun vezninde yazılan, şeklin ve veznin verdiği monotonluğu önlemek için, araya başka vezinde gazeller de ilâve edilen bu mesnevînin bilhassa son kısımları tasavvufî bir edâ ile yazıldığını açıkça gösterir; buna rağmen, Halîlî'den bahsedenlerin çoğu, onu mutasavvıf bir şâir gösterenler bile (msl. Sehî, *Tezkire*, s. 65), *Firḳat-nāma*'yi, şâirin hakikî hayatının, kendi cinsinden birine karşı duyduğu aşkının hikâyesi olarak, kabûl ederler. Bu hukmü verenlerin *Firḳat-nāma*'yi görmedikleri veya onun hayatını, XVI. asır osmanlı şâirlerinden olup, halk arasında bu türlü mâcerâları ağızdan-ağıza dolaşan ve hattâ hasûdlarının nifâkı yüzünden ve hicâbından memleketini terke mecbûr kalarak, Hicaz'a gittiği rivâyet edilen Ḫalīlī-i Zardır (Sarı Halîlî)'in hâl tercümesi ile karıştırdıkları kuvvetli bir ihtimâldir. Diğer taraftan Murad II. devri osmanlı şâirlerinden iznikli Hümâmî'nin, Halîl Paşa adına, farsçadan türkçeye çevirdiği 30 aşk mektubundan ibâret *Sī-nāma* isimli mesnevîsine, mevzû ve tertibinden dolayı, *Firāḳ-nāma* veya *Firḳat-nāma* denilmesi (Sehî, s. 58 ve Latîfî, s. 367), Halîlî'nin *Firḳat-nāma*'sinin, mevzû cihetinden, bu yanlış tefsire yol açtığını sanıyoruz.

Devrinin, Ahmed Paşa, Şeyhî ve Necâtî gibi, ön plânda gelen bir şâiri olmamakla berâber, çağdaşları arasında oldukça mühim bir yer tutan Halîlî, meşhûr âzerî şâiri Ḥabîbî üzerinde az-çok müessirdir ve *Cāmi' al-naẓā'ir*'de de Ḥabîbî'nin bâzı gazelleri, Halîlî'ye nazîre olarak gösterilmiştir (M. Fuad Köprülü, *İslâm ansiklopedisi*, mad. ÂZERÎ; Edebiyat fakültesi mec., 1932, III, sayı 5). Bu te'sir, Fuzûlî'de

de hissedilir; hattâ Fuzûlî ile Halîlî'de müşterek bâzı mısrâlara da rastlıyoruz (krş. *Tezkire-i şu'arâ-i Âmid*, s. 283, 289). XVI. asırda şeyh Aḥmed Ḥayālī ve XVIII. asırda Cāmi'ī-i Āmidī ve Ḥafīd mahlasını kullanan İbrahim Paşa tarafından da şiirleri tanzîr edilmiştir. Yaşadığı devrin edebî hareketleri ile yakından alâkadar olmuş, Veliyüddin-oğlu Ahmed Paşa, Edirneli Ḥafī ve Yaḳīnī, Sarıca Kemâl, Melîhî v. b. bir çok şâirler gibi, o da Mehmed II.'in meşhûr şarkısına nazîre yazmağı ihmâl etmemiştir (bk. *ayn. esr.*, s. 235, 281, 304, 417). Mehdî, Safî, Sirozlu Sa'dî, Melîhî ve Ḥākī gibi, edebî şahsiyetler ile müşâarelerde bulunan Halîlî'nin, ölümünden sonra tertip olunan şiir mecmualarında bir çok manzûmelerine yer verilmesi de, şöhretini ve kayda değer bir şâir olduğunu göstermeğe kâfîdir.

Bibliyografya: Halîlî'ye dâir en eski mâlûmata Sehî tezkiresinde (İstanbul, 1325, s. 64) rastlarız; bu bilgi, şâirin mutasavvıf olduğu hakkındaki hüküm kaldırılarak, Latîfî (*Tezkire*, İstanbul, 1314, s. 147) tarafından aynen tekrarlanmıştır. Bâzı tezkirecilerin, en basit şâirlerden bahsettikleri hâlde, Halîlî'ye yer vermemelerinin sebebi, hayatının başkaları ile karıştırılması olsa gerektir (krş. Sâlim ve Fatîn tezkireleri, Süreyya Bey, *Sicill-i osmânî*). *Şaḳā'iḳ* (İstanbul, 1269, II, 324) tercümesinde Bayezid ve Selim I. devrinde yaşayan germiyanlı Halîlî'den bahsedilirken, bunun bizim Halîlî ile karıştırılmaması lâzım geldiği kaydının konulması ve mukayeseler yapılarak anlatılması mânalıdır.

Gibb (*A history of Ottoman Poetry*, II, 379—383), Halîlî'nin hayatına dâir, tezkirelerden naklen, bilgi vermiş ve *Firḳat-nāma*'nin Berlin yazmasına dayanarak, güzel bir tahlîlini yapmış; fakat yanlış olarak, tasavvufî olmadığı neticesine varmıştır; *Firḳat-nāma* adının, ebced hesâbı ile, eserin yazıldığı tarihi işâret ettiğini kaydına rağmen, bu tarihi 866 (1461/1462) göstermiştir. Th. Menzel, *Enzykl. d. Islām*'da bu mâlûmatı, yanlışları ile, tekrarlamıştır. Halîlî hakkında en doğru ve mufassal bilgiye Ali Emîrî'nin eserinde rastlarız (*Tezkire-i şu'arâ-i Âmid*, İstanbul, 1328, 277, 291); Bursalı Tâhir Bey tarafından, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul 1333, II, 159)'nde hulâsa edilen bu yazısında Ali Emîrî, şâirin iki gazelini, bir terci'-i bend ve mülemmâını, *Firḳat-nāma*'sinden bir kaç parçayı, *Cāmi' al-naẓā'ir*'den naklen 50'ye yakın gazelinin matlaını neşir ile bunlardan 26'sını bizzat tanzîr etmiştir.

Halîlî'nin şiirleri basılmamıştır. Bunlar için, yukarıda adı geçen tezkirelerden başka bk. bir de Hacı Kemâl, *Cāmi' al-naẓā'ir* (918 = 1512/1513; yegâne yazma Bayezid umûmî kütüp., nr. 5782); Edirneli Nazmî, *Macma' al-naẓā'ir* (Nûruosmaniye kütüp., nr. 4222; krş. Fuad Köprülü, *Millî edebiyat cereyânının ilk mübeşşirleri*, İstanbul, 1928, s. 61 v.d.); Pervâne b. Abdullah, *Macmā'at al-naẓā'ir* (968 = 1560/1561; yegâne yazma Topkapı sarayı, Bagdad-Köşkü kütüp., nr. 406); Peşteli Ḥişālī, *Maṭālī' al-naẓā'ir* (yegâne yazma Nuruosmaniye kütüp., nr. 4252/4253); *Cāmi' al-naẓā'ir* (Üniversite kütüp., Rıza Paşa yazmaları, nr. 1547); E. Blochet, *Catal. d. Mss. turcs*, (1932/1933, nr. 387, 1212, 1214); Rieu, *Catal. of The turkish Mss.*, 210a; Fuad Köprülü, *Divan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 117, şâirimizin adına kayıtlı bu şiirlerin başında bâzan Halîlî-i Şarkî, Halîlî-i Âmidî veya Halîlî kaydı vardır; bu bakımdan bunların bizim Halîlî'ye âit olup-olmadığı hakkında şüphe edilebilir; nitekim onun şiirlerini Sarı Halîlî'nin şiirleri ile karıştıranlar da yok değildir (krş. Ziya Paşa, *Harâbât*, İstanbul, 1292, II, 75; Recâî-zâde Ahmed Cevdet, *Navādir al-āṯār* (Bulak, s. 50); *Osmanlı müellifleri*, II, 162; fakat bu isimdeki diğer şâirlerin kayda değer bir şahsiyet olmaması, bu şiirlerin bizim Halîlî'ye âit olabileceği kanaatini kuvvetlendirmektedir.

(FEVZİYE ABDULLAH.)

HALÎLÜRRAHMAN. ḤALĪL AL-RAḤMĀN, Halîl (b. bk.) şehrinin türkler arasındaki adıdır.

ḤALÎM. (Bk. HALÎM.)

HALÎM. AL-ḤALĪM (A.), halîm, Allah'ın adlarından biridir; bk. mad. ALLAH.

ḤALÎMA. (Bk. HALÎME.)

HALÎME. ḤALĪMA, BANŪ SA'D B. BAKR kabîlesinden bir kadın olup, an'aneye göre, Peygamber'in süt-ninesidir. Ḥalīma, bir kıtlık senesinde, kabîlesinden diğer bâzı kadınlarla birlikte, Mekke'ye, emzirecek çocuk aramağa, gelmiş idi; nihâyet yetim olan Muḥammed'i bularak, süt oğlu olmak üzere, yanına aldı ve bu sebepten âilesi en büyük saâdete erdi. Muḥammed Ḥalīma'nin evinde iken, yanına iki melek gelerek, onun göğsünü açıp, içinden siyah bir kan pıhtısı çıkarmışlar. Peygamber'in gazvelerine dâir sonradan nakledilen rivâyetlerde, kendisinin Banū Sa'd ile süt-kardeşliği olduğuna dâir geçen telmihler, sonradan uydurulmuş bir hikâyeden başka bir şey değildir. Hikâyenin kendisinden de anlaşıldığı gibi, bu rivâyet, her hakikî peygamberin, hayatında bir defa bile olsa, çobanlık etmiş olması icâp ettiği fikrine dayanmaktadır. Çocukları bedevî kabîleler içine gönder-

mek âdetinden, bâzı yerlerde, bahsedilmektedir (Ṭabarī, I, 851, krş. şerîf âileleri hakkındaki bahis ve Burckhardt, *Reisen in Syrien*, s. 344 v. d.); lâkin bu âdetin yalnız zenginler ve eşrâf arasında cârî olduğu muhakkaktır. Başka bir an'aneye göre (Ṭabarī, I, 1154 v.d., 1157), diğer bir zamanda vâki olan göğsün temizlenmesi hâlinin ise, *Kur'an*'ın 94. sûresinin 1. âyetine verilmiş maddî bir şekilden başka bir şey olmadığı âşikârdır (krş. R. Basset, *La Bordah*, s. 74—80).

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 103—107, 856; Wellhausen, *Wāḳidī*, 350, 364; İbn Sa'd (nşr. Sachau), I, 1, 69—71, Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 969—972, 1143; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 286 v.dd.; Sprenger, *Muhammed*, I, 119, 163 v. dd.; Caetani, *Annali dell' Islām*, I, 154—155.

(FR. BUHL.)

HALÎME. ḤALĪMA, Ġassān emîri al-Ḥārīṯ b. Cabala'nin fevkalâde güzelliği ile mârûf kızının adıdır. İşte, câhiliye devri araplarının *ayyām al-'arab* [b. bk.] adını verdikleri en meşhûr harp günlerinden biri olan *Yavm Ḥalīma*, bu kadının adına izâfetle yahut *Marc Ḥalīma* denilen çayırlığının adına izâfetle, bu ismi almıştır. Ḥalīma muhârebesi, yukarıda adı geçen emîrin kumandası altında, Ġassānîler ile al-Munẕir b. Mā' al-Samā' kumandasındaki Laḫmîler arasında vâkî olmuştur. Muhârebenin sebebi ve seyir tarzı mevcût muhtelif rivâyetlerde başka-başka gösterilmiştir. Hikâye olunduğuna göre, iki tarafın savaşmaları öyle müthiş olmuş ki, yerden kalkan toz kasırgaları güneşi kaplamış ve gün ortasında yıldızlar görünmüş. *Mā yavm Ḥalīma bisirr* („Ḥalīma günü bir sır değildir") meşhûr bir meseledir ki, her kesçe mâlûm olan ve gizli kapaklı bir tarafı olmayan şey hakkında söylenir.

Bibliyografya: al-Maydānī, *Macma' al-amṯāl* (Kahire, 1284), II, 189, 334; krş. Freytag, *Arabum proverbia*, II, 611, III, 583; İbn al-Aṯīr, *Chronik* (nşr. Tornberg), I, 400—404; Mittwoch, *Proelia Arabum paganorum* (Berlin, 1899), s. 22.

(E. MITTWOCH.)

HALḲ. (Bk. HALK.)

HALK. ḤALḲ (A.), *Kur'an* (II, 159; XL, 59; LXVII, 3)'da Allahın, yalnız başlangıçta yoktan var edişine değil, kezâ âlemin ve âdemin tekevvününe ve umûmiyetle mevcût bulunan ve tahaddüs eden her şeye şâmil olan yaratıcı faâliyeti bu tâbir ile ifâde edilir. Bu mânada istimâlinde ekseriyâ *ḫalaḳa* („yarattı") ve *ḫalaḳnā* („biz yarattık") fi'il şekilleri kullanılır.

Kur'an (LIX, 24)'da Allahın isimleri arasında *al-Ḫāliḳ* (VI, 102 v. b.), *al-Ḫallāḳ* (XV, 86; XXXVI, 81), *al-Bārī'* (LIX, 24 hâricinde, yalnız II, 51'de) ve *al-Muṣavvir* adları zikr edilir. Buna ilâveten *Ḫāliḳ*'a her şeye kadir (kadîr) her şeyi bilir, alîm v. b. gibi sıfatlar da izâfe edilir. Bunların mânaları umûmiyetle sarîhtir; müphem olanlar (krş. H. Grimme, *Mohammed*, II, 44, 47), Allahın *bi'l-Ḥaḳḳ* (XVI, 3; XXXIX, 2—7; XLIV, 39; XLVI, 2) veya *al-Ḥaḳḳ* (XXII, 5 v. d.) olarak yarattığını kaydeden tâbirlerdir. *Kur'an*'da gnostik mezhebine dayanan nazariyâtın muhâkemeleri mevcûdiyetini farzetmek câiz ise, şu da unutulmamalıdır ki, mârifette müşahhas veya âfâkî hakikat daha yüksek bir şe'niyet ile birleşir (krş. Johanna *İncil*'i, XIV, 6; bk. S. v. d. Bergh, *Die Epitome der Metaphysik des Averroes*, s. 218 v. d.).

Hakikatte Allah her şeyin hâlikıdır (VI, 101 v.d., v.b.); istediğini halkeder (XXXVI, 82 v. b.); lâkin *Kur'an*'ın asıl bütün teferrüâtı ile tasvir ettiği insanın yaradılışıdır. İnsan evvelâ tozdan, balçıktan veya kilden, sonra da meni damlalarından, pıhtılaşmış kandan v. b. yaratılır (XV, 15 v. dd.; XXII, 5; XXIII, 12 v.dd., v. b.). Bir de kıyâmet gününde ölülerin tekrar diriltilmesi vardır ki, bu da ilk yaratıştan daha ziyâde hayret verici bir yeni yaratış değildir (II, 26 v. b.). İnsan yaratılışının ehemmiyeti Peygambere (XCVI, 1; bu âyet, umûmî kanaata göre, ilk vahydir) „her şeyi ve insanı tehassür etmiş kandan yaratmış olan" Allah nâmına söze başlaması (okumağa başlaması) emrinde görülür ve yer yüzünde her şey (II, 27 v. b.) ve bilhassa hayvanlar (XVI, 5) insan için yaratılmıştır. Aynı şey hilkat vetîresinde de görülür: aşağıdan yukarıya doğru müteveccihtir. Dünya altı günde yaratılmıştır. Daha sarîh olarak, evvelâ dünya iki günde, dünyanın üzerinde bulunan her şey müteâkip iki günde ve yedi gök âlemi kalan iki günde yaratılmıştır. Allah, ancak bir tâbir-i mahsûs mâhiyetinde olarak, „semâvâtın ve arzın hâlikı" diye anılır (VI, 101 v.b.) ve bir sır olarak (XL, 59), semâvâtın ve arzın yaratılışının insanın yaratılışından daha büyük olduğunu, yâni mûtat îzaha göre, arz ile semâvâtın mutlak yokluktan, hâlbuki insanın tozdan v. b. yaratıldığı bildirilir.

Bütün bunlara göre, Allahtan başka hâlik yoktur; o birdir (XIII, 17 v. b.; XXIII, 14, bunu cerh etmez), çocukları olmamıştır; o yalnız hiç birisi kendisinin küfvü olmayan eşya ve mevcûdâtı halk etmiştir (CXII). Lâkin Allahın insana vücûd verdikten sonra, ona rûhundan nefhettiğini bildiren (XV, 29; XXXVIII, 72) fıkralar, hâlik ile mahlûk arasındaki farkı daha az keskin gösterir.

Her şeyden evvel hilkat keyfiyeti, insan için, Allahın kudretinin bir nişânesidir. Yâhut yaratılan şeyler, insana faydalı olduğu nisbette, Allahın iyiliğinin bir nişânesidir. Semâvâtın âhengine (LXVII, 3) ve insan sûretinin güzelliğine (LXIV, 3) dâir âyetler nâdirdir. Nihâyet Allahın bütün eşyayı bir kadere (LIV, 49—30; acebâ *ḳadar* burada *amr*'in mürâdifi midir?) göre, yaratmış olduğunu, gökleri ve arzı „muayyen bir zaman için" (XLVI, 2), yâni şüphesiz kıyâmet gününe kadar yarattığını kaydetmek gerektir.

Eski rivâyetlerde bunlara pek az ilâveler vardır (Wensinck'in bana lûtfen vermiş olduğu mâlûmata göre). Hilkattan evvel Allah bulutta idi (al-Tirmiẕī, *Tafsīr*, XI, bâb 1) ve karanlıkta halk etmiştir (ayn. mll., *Īmān*, bâb 18; krş. XXXIX, 8). Hilkatten evvel bir *kitāb* yazmıştır (al-Buḫārī, *Tavḥīd*, bâb 55) ve ilk yaratılan şey *ḳalam* („kalem") olmuştur (al-Tirmiẕī, *Ḳadar*, bâb 17). Allah insanı kendi sûretine göre halketmiştir (Muslim, *Birr*, hadîs 115; krş. *Kur'an*, LXIV, 3; LXXXII, 8).

Daha muahhar rivâyetlerde, hilkat vetîresi, Allahın arşı, her şeyin esâsındaki su v. b. ve Allahın tecellîsi veya sudûru hakkında yunandan ve şarktan gelen fikirler ile mezcedilmiş bulunmaktadır: Ekseriyetle bir hadîs-i kudsîde yeni-eflâtûnî olan şu sözler tekrarlanmaktadır: — „Gizli bir hazîne idim; lâkin bilinmek istiyordum; bunun için, dünyayı yarattım". Şu hâlde bilgi (*'ilm*) yâhut akıl (*'aḳl*) yarattığı ilk şey olmuştur.

Nasıl ki, *Kur'an*'da Allahın dünyadan ve insanlardan üstünlüğü vâzıhan görülüyor ise, bunun gibi sünnî islâm akâidinde de Hâlik ile mahlûk arasındaki mesâfeye dâimâ ısrar ile işâret edilmektedir. Umûmiyetle bu dünyanın fânî mâhiyetinden, ezelî bir hâlik fikri istidlâl edilmektedir. Allahın hudûtsuz kudretine mukabil, tabiatindeki illîyet (krş. *Atomic Theory*, Hastings, *Enc. of Religions and Ethics*) ile insanın fi'illerindeki hürriyet, tamâmen inkâr edilmese bile, imkân nisbetinde asgarî hadde indirilmiştir. İlk Ceberîlerden olan Cahm [b. bk.] Allahı sâdece, her şeye kâdir hâlik diye tavsif etmek tarafdarı idi. İbn Ḥazm (*Kitāb l-Faṣl*, I, 39; II, 161/162) Allahın yalnız ezelî, bir, hakikî ve hâlik (*al-avval, al-vāḥid, al-ḫaḳḳ, al-ḫāliḳ*) olduğunun isbat edilebileceğini, çünkü ancak bu sıfatlar ile, mutlak olarak, bu dünyadan ayrıldığını ileri sürmekte idi.

Lâkin bilhassa hıristiyan akaid sistemi ile felsefî mülâhazaların te'siri altında mûtezilece, mutasavvıflarca ve feylezoflarca, tezada karşı şüpheler uyandı. Mûtezile hilkatte, Allahın küllî kudretinden ve irâdesinden ziyâde, hikmeti üzerinde durdu. Onların mesleklerine göre, Allah ancak hayırı halk eder ve insan kendi hareketlerinin müvellididir. Naẓẓām, Allahın ancak hayrı yaratabileceğini ve yaratmasının tefekkürden ibâret olduğunu, yâni hakikî mânada bir irâde fi'ili olmadığını ileri sürdü. Abu 'l-Ḥuẕayl ve Mu'ammar gibi diğerlerine göre, Allahın irâdesi, hâlik ile mahlûk âlem arasında, mutavassıt bir cevherden ibâret idi. Al-Câḥiẓ, Allahın yaratılmış olan dünyayı yok edemeyeceğini tâlim etmektedir (Philon ve diğerleri gibi eflâtûnî bir muhâkeme ile).

Dünyanın ve insan fi'illerinin bu suretle takdirine karşı tasavvûf, dünyevî her şeye, fakat yalnız mevcûdât âlemine münhasır olarak, kıymet vermez gibi görünmekte, bu dünyayı ancak mânevî hayatı geliştirerek, Allah gibi yaratıcı bir kudret duygusuna kadar götüren bir mertebeler silsilesi (merdiven) gibi telâkkî etmektedir (krş. L. Massignon, *La Passion d'al-Ḥallâj*, s. 513 v.d.).

Feylesoflar arasında iki cereyan göze çarpar: 1. bilhassa Eflâtûn'a meyleden eski cereyan; msl. İḫvān al-Ṣafā'ya göre, maddî (cismânî) dünyanın yaradılışından evvel bir sıra mânevî mevcûdiyetler sudûr etmiştir; 2. daha ziyâde Aristo'ya dayanan cereyana göre de (bilhassa İbn Sînā ve İbn Ruşd), evvelâ ilâhî cevherden akıl (*'aḳl*) sâdır olduktan sonra, rûhânî ve maddî âlemler derecederece, fakat başlangıçsız ve birbirine muvâzi olarak, tekevvün eder. Her iki cereyanda da Allah ancak te'siri, muhtelif mutavassıtlar ile, bu dünyaya erişen ilk illet olarak kabûl edilmektedir.

Bu fikir cereyanları karşısında sünnî islâmlığın aldığı vaziyet, zaman ile pek muhtelif istikametlerde inkişâf göstermiştir. Mûtezilenin *ḫalḳ al-afʿāl* mesleği ancak tâdil edilmiş bir şekilde kabûl edilebilir idi; insana *ḫalḳ* yerine bir *kasb* (Aşʿarîya) veya bir *iḫtiyār* (Mâturîdîya) izâfe edilmiştir. Felsefî mâhiyette başlangıçsız dünya faraziyesi kat'îyet ile reddedilmiş, lâkin buna bağlı olan eflâk nazariyesi kabûl edilerek, yıldız rûhlarının gök melekleri şeklinde tefsir edildiği görülüyor. Ancak dâimâ Allahtan başka *ḫālik* tanımayan tasavvuf ile kolayca anlaşılabilirdi. Mutasavvıfların nazarında, insanın Allahın sûretine göre yaratılmış olması ve ona ilâhî rûhun nefhedilmesi keyfiyeti, maddî dünyanın yaratılmasından ve insan fi'illerinden (krş. ḲAẒĀ ve ḲADAR) daha mühim idi (krş. Massignon, *ayn. esr.*, s. 599 v.dd.)

Şu hâlde sünnî akîde, felsefeye ve mû'tezileye muhâlif olarak ve kısmen tasavvuf ile müttehiden, bilhassa Aşʿarî mektebinde büyük

bir muvaffakıyet ile inkişâf etmiştir. Bu mezhebin akîdesine göre, Allah ezelî olarak her şeye kâdirdir; murad eder ise, dilediği şeyi, istediği vakit yaratabilir; lâkin yaratmağa muhtâc değildir. Maddî âlemi yarattığı vakit bunun, zaman ve mekân dâhilinde, hudûtlarını da tâyin eder ve dünyayı her an yeniden halkeder. Allah, hilkat kelâmı ve bilhassa *Kur'an*'daki vahy kelâmı bakımından, ezelî mütekellim olarak kabûl edilir. Şu hâlde mûtezile mesleğinin tecellîsine aykırı olarak, kelâmın ezelîliği tâlim edilmekle berâber, yaratma faâliyeti husûsunda Allaha ezelî hâlik sıfatını izâfe etmekte tereddüt edilmiştir. Bu suretle cismânî (maddî) hususlara taalluk eden *ṣifāt al-fiʿl* (*ḫalḳ razḳ* v.b.), fi'il sıfatları zâtının ezelî sıfatlarından ayırt edilmektedir. Bu noktada Mâturîdî'nin sistemi, Aşʿarî mektebinin görüşünden ayrılır. Çünkü *takvīn*'i, yaratıcı faâliyeti, ilâhî cevherin ezelî bir sıfatı olarak, kabûl eder. Bu suretle Mâturîdî feylesoflara yaklaşmış oluyor. Çünkü bunlara göre, esersiz müessir olmayınca, Allah, ilk illet sıfatı ile, dünyayı ezelî surette yaratmakla, hakikatte, zâtı ve faâliyeti de aynı suretle değişmez olan ezelî bir hâliktir. Bâzı feylesoflar ve şüphesiz bir çok mutasavvıflar böyle bir görüşün ortaya çıkardığı güçlükleri „ezelî hâlik"ın, halkediciliğini izhar etmezden evvel, Allahta gizli kaldığını ileri sürmek sureti ile, bertaraf etmek istemişlerdir (krş. Massignon, *ayn. esr.*, s. 657).

Sünnî-eş'arî akîdeler ile irfânî-tasavvufî faraziyelerin te'lifi Ġazzālī'de görülür. Bir taraftan dünyanın cismânî (maddî) yaratılışını, Allahın hür bir fi'ili olarak, açıkça kabûl eder. Ezelî ve aynı zamanda hür bir karar ile, sırf lûtuf ve kereminden, dünyayı yaratmıştır ve onu kıyâmet gününe kadar yaratmaktadır ve insan ancak *kasb*'e mazhar olduğuna göre, onun fi'illerinin fâili de Allahtır. Lâkin diğer taraftan, Ġazzālī, mutasavvıfların tavassut nazariyelerini kabûle meyyâldir. Bu suretle Allah ile insanın arasındaki münâsebetler artık sâdece hâlik ve mahlûk arasındaki münâsebetlerden ibâret değildir. Dünya (msl. *al-Maẓnūn al-ṣaġīr*'de, XVII, 87 vesilesi ile; krş. VII, 72), *ʿālam al-ḫalḳ*, yâni mekân dâhilinde yer tutan maddî âlem ile *ʿālam al-amr* yâni mekân işgâl etmeyen melekler ve insan rûhları âlemi olarak, ikiye ayrılır (Bunlardan birincisi *İḥyā'*, IV, 20 v.dd.'da *ʿālam al-mulk va 'l-ṣahāda*, ikincisi *ʿālam al-ġayr va 'l-malakūt* ismini alır). Rûhlar âlemine mensûp olması sıfatı ile (*al-Maẓnūn al-ṣaġīr*, Allah veya *Raḥmān*'ın, Âdem'i kendi sûretine göre, yaratması rivâyeti), insan, zâtı, sıfatları ve fi'illeri bakımından, Allah ile benzerlikler gösterir. İnsan irâdesi kendi vücûdu *ʿālam al-ṣaġīr* (küçük âlem) dâhilinde, hâlikın *ʿālam al-kabīr* (büyük âlem)'daki fâaliyeti gibi hareket eder. Yukarıda mahsûs âlem ve fevkelmahsûs âlem şeklinde yapılan ikinci taksimden başka, Ġazzālī üçüzlü bir taksim de yapmaktadır (*al-Durra al-fāḫira*, s. 2 v.dd.; krş. V, 20 v. b.; bu âyette Allaha âit bulunan „gök, yer mülklerinden ve bunların arasında bulunandan" bahsedilmektedir): *ʿālam dunyavī* (= *al-mulk*), *ʿālam malakūtī* ve *ʿālam cabarūtī* [krş. CABARÛT]. Bu suretle insan, irfâniyenin semâvî merâtibindeki meşhûr vücûd (= cisim), rûh, akıl üçlü manzûmesine tekabül eden üç âleme de mensûp görünmektedir ve *mulk, malakūt, cabarūt*, St. Paulus, Col. I, 16'daki κυριότητες, ἀρχαί ve ἐξουσίαι ile kıyas edilebilir. Ġazzālī'ye göre, Allah ile karâbeti olan insan aklı yalnız maddî âlemden, melekler ve cinlerin rûh âleminden değil, hattâ en yüksek meleklerin (*al-malāʾikatu al-muḳarrabīn*) rûhlar âleminden de daha fazla yaşayacaktır.

Ḥuccat al-islām unvanı ile salâhiyeti müsellem bulunan Ġazzālī'nin mütâleasına rağmen, bu fikrin inkişâfı henüz nihâyet bulmamıştır. Buna karşı İbn Ruşd (*Tahāfut al-tahāfut*) de dünyanın başlangıçsızlığı nazariyesini ileri sürmüştür; bir çok akâid âlimleri (605 = 1209'te ölen al-Rāzī'den itibâren) aristocular denilen idrâkçiler yolunu tâkip etmişlerdir. İbn al-ʿArabî gibi, müfrit mutasavvıflar da ilk mutlak vücûdda *al-ḫaḳḳ* (yaratıcı) ile *al-ḫalḳ* (yaratılan) arasındaki farkı ortadan kaldırmışlardır (krş. AL-İNSĀN AL-KĀMİL).

Bibliyografya: Bu mevzua dâir toplu bir eser yoktur; metinde gösterilenlerden başka bk. bir de M. Worms, *Die Lehre von der Anfangslosigkeit der Welt bei den mittelalterlichen arabischen Philosophen des Orients und ihre Bekämpfung durch die arabischen Theologen* (*Beitr. z. Gesch. d. Philos. des M A*, nşr. Baeumker ve Hertling, III, 4, Münster, 1900); A. Rohner, *Das Schöpfungsproblem bei Moses Maimonides, Albertus Magnus und Thomas von Aquin* (*ayn. esr.*, XI, 5, Münster, 1913); Tj. de Boer, *Die Widersprüche der Philosophie nach al-Gazzālī und ihr Ausgleich durch Ibn Rošd* (Strassburg, 1894); ayn. mll., *De Wijsbegeerte in den Islam* (*Volksuniversiteitsbibliotheek*, XI, Haarlem, 1921); bk. bir de mad. ALLĀH ve ŞİFA. (Tj. DE BOER.)

ḤALLĀC. [Bk. ḤALLÂC.]

ḤALLÂC. AL-ḤALLĀC (*ḫallāc al-asrār*), ABU 'L-MUĠĪS AL-ḤUSAYN B. MANṢŪR AL-BAYŻĀVĪ (857—922), tasavvufa dâir eserler müellifi olup, türklerin islâm dinini kabûlle-

rinde te'siri görülen dinî ve ictimâî bir hareketin başıdır (farsçada olduğu gibi, türkçede de Manṣūr adı ile mârûftur).

244 (857) yılına doğru, Sîbavayh'in vatanı al-Bayżā (Fars eyâleti dâhilinde) civarında al-Ṭūr'da doğmuştur; bunun da, Sîbavayh gibi, Balḥārişlerin azadlılarından biri olması muhtemeldir. Büyük babası Maḥammā adında bir zerdüştîdir; sonraları buna, eshâbdan Abū Ayyūb'un (ana tarafından ?) neslinden sayılarak, Anṣārî denilmiştir. Ḥallâc Vāsiṭ'ta, Tustar'de ve siyâhî kölelerin Zenc isyânı sebebinden karışıklığa uğrayan Basra'da arap şehir muhiti içinde yetişti ve Basra'da Banî Mucāşi' (Tamîm kabîlesinden)'nin azadlılarından mûteber bir âileye mensûp Umm al-Ḥusayn Karnaba'iya ile evlendi. Pek genç yaşında sûfîlerden Sahl Tustarî (Sâlimiye fırkasının müessisidir) ile 'Amr Makkî (Cidde kadısı iken, ölmüştür)'nin yanlarında kendisini tasavvufa verdi; pek sıkı ve şiddetli bir riyâzet ve itikâf hayatına kapandı ki, bu hayat tarzı, bir müddet sonra, vaaz ve irşâd seyahatleri ile, fâsılalara uğramıştır. Üç defa Mekke'ye hacca gitti (Kudüs'e de gitmiştir) ve bu arada, sûfîlik hırkasından tecerrüd ederek, Ahvāz'da, İşfahān'da, Ḳumm'da ve Horasan eyâletinde (Ṭālaḳān) halka muhabbetullahı vaaz etmeğe koyuldu; sonra asker kıyâfetine girerek ve kürt ile türk neslinden büyük askerî rüesâdan muhakkak surette muâvenet görerek, islâm serhadlerindeki rıbatlara, hattâ daha uzaklara, Keşmir'deki put-perest hindûları ve Mā Ṣīn'deki türkleri müslüman etmek için, Hoten ve Turfan'a kadar, gönüllü bir mücâhid gibi, gitti.

Üçüncü haccı sırasında, 288 (900)'de, 'Arafāt'ta vakfede iken, kendisinin tezlîl edilmesini ve nefsine azâp olunmasını halktan alenen talep etti. Halife Mu'tażid'in ölümünden evvel, Bagdad'a giderek, şehir sokak ve pazarlarında şerîat ahkâmına göre, haccda kesilen hayvanlar misillû kurban edilerek, bütün müslümanlar uğruna fedâ-i cânı istemek gibi, garip bir arzuyu bağıra-bağıra izhar etmek için, orada yerleşti. al-Manṣūr câmiinin içinde cemâate hitap ederek: — „Allah benim kanımı sizlere helâl etti, beni katlettiniz; beni öldürmek müslümanlara farz olmuştur; imdi hakikî bir din mücâhidi gibi, hareket edin; beni katlederek, Allah yolunun hakikî mücâhidleri olun ki, ben de şehid olarak öleyim" — diye bağırdı (*Aḫbār al-Ḥallāc*, nşr. Massignon — Kraus, 1936, nr. 50); başka bir çün de: — „*Ana 'l-Ḥaḳḳ*" („Hakk benim") — diye bağırmıştı; bu feryadı bir ihtilâl ve keşif sayhası, *Kur'an*'daki *ṣayḥa bi 'l-Ḥaḳḳ* (L, 42)'ın maâdî bir tecellîsi gibi, meşhûr oldu.

Hayatını feda etmek bahasına olan cemiyetten (halktan) bu cür'etkârâne siyâset talebi, onu bir taraftan zâhiriye kadısı İbn Dāvūd'un, şi'î Banî Navbaḫt hizbinin ve mûtezile kelâm âlimi Abū 'Alî Cubbā'î'nin şedit düşmanlıklarına mârûz kıldığı hâlde, diğer taraftan da kendisine (şâfi'î kadısı İbn Surayc gibi) müdâfiler, hattâ devlet me'mûrları, askerî rüesâ arasından Ḥusayn b. Ḥamdān ve hukûmete karşı hanbelî kıyâmının mürettibi İbn al-Mu'tazz (296 = 908) gibi tarafdarlar kazandırdı. Hanbelî kıyâmı muvaffak olamadığı için, Ḥallâc Ahvāz'a kadar tâkip ve nihâyet 301 (913)'de Sūs'ta tevkif edildi; kadı İbn Surayc'in reyi ve Ḥallâc'ın eski hâmisi vüzerâdan Ḥamd Ḳunnā'î'nin şefaati ile, vezir 'Alî b. 'Îsā Ḳunnā'î Ḥallâc'ın, siyâset meydanında üç defa teşhir edildikten sonra, hapse konulmasını kâfî gördü. Hapiste kaldığı sekiz sene zarfında, Ḥallâc'ın dinî nufûzu Bagdad'da mütemâdiyen büyüdü ve hilâfet makamına mahsus olmak üzere, Peygamberin risâleti hakkındaki *Ṭā sīn al-sirāc* (Fayyāż — ölm. 288 — 'ın *'aynīya 'ulyā'īya* tezini reddeden *Muḥammedīya şiddīḳīya* tezi)'ını ve İblîs'in vazifesi hakkındaki (vezir Ḥāmid'in dostu şi'î Şalmaġānî'nin ikilik esâsına dayanan tezini reddetmek için) *Ṭā sīn al-azal*'ini yazmağa mecbûr oldu.

Sonradan mâliye tahsildarı olan eski sûfî Avārîcî tarafından, *ra'īs al-kurrā'* İbn Mucāhid'e düzme kerâmetler gösteren bir sahtekâr diye ihbâr olunan Ḥallâc mahkemeye verildi ve *ilhām* akîdesi hakkındaki sözleri, Allah aşkı uğruna kurban nazariyesi ve „beden kâbesinin tahribi" şeklindeki remzî ifâdesi harfiyen tefsir edilmek suretiyle, mahkûm edildi; bundan karmatîlerin Hicaz'daki isyanları neticesinde, Kâbe'nin gerçekten tahribi ve haccın ilgâsı mânası çıkarıldı. Diğer taraftan vezir Ḥāmid ile baş-kumandan Mu'nis (Rey'in ziyândan beri) Ḥallâc taraftarlarını teslim etmekten imtinâ eden Horasan Sâmânîleri ile münâsebeti kesmek ve Bagdad'da buğday muhtekirlerine karşı ayaklanmış olan hanbelî halk kıyâmını bastırmak husûsunda anlaşmış bulundukları için, Ḥallâc hakkındaki hukmü tâ'cil ettirdiler. Baş-mâbeyinci Naṣr'ın ve kendi anası Şaġab'ın şefâatlerine rağmen, halife Muḳtadir, vezir Ḥāmid tarafından, mâlikî kadısı Abū 'Omar Ḥammādî'den alınan katil fetvâsını tasdik etti. Ḥallâc kamçılanmak, vücûdu parça-paça edilmek, dar ağacına asılarak, teşhir olunmak, kafası kesilmek ve yakılmak suretiyle, idam edildi (24 zilkâde 309 = 26 mart 922). İdam hukmü icrâ edilirken, büyük bir halk kütlesi: — „Allâhu ekber" — diye bağırıyor ve şühûd yâni muvazzaf şâhitler hukmü

imzâlamış olan 84 kişi namına — „Onun idamı — islâmın selâmetidir, kanı bizim boynumuza olsun" — diyorlardı. Ertesi seneden itibâren Kahire şühûdunun reisi olan İbn al-Ḥaddād (ölm. 344) Bagdad'da İbn Surayc'in tilmizleri (vaḳf Da'laç) nezdinde Ḥallâc'ın idamından bir gün evvel takrir etmiş olduğu bir nevi „mânevî" vasiyetnâmesinin pek güzel olan metnini ele geçirdi.

Ḥallâc'dan, mevsûk olarak, 6 mektup (ikisi onun uğuruna kendisini öldürtmüş olan İbn 'Aṭā'ya ve biri Şākir b. Aḥmed'e hitap etmektedir), tasavvufa dâir 350 kadar vecîze (Rūzbahān Baḳlî ve Sulamî mecmuaları zeyli), vaazlarına dâir 74 hulâsa (*Aḫbār al-Ḥallāc*, yk. bk.), 80 parça manzûme (*Journal Asiatique*, Paris, 1931, ayrı baskı), 2 mensûr mecmua, 290 senesinden evvele âit 27 *rivāyāt* (Fars eyâletinde yazılmıştır?) ve 11 *Ṭavāsīn* (Paris, 1912) kalmıştır.

Ḥallâc için bir çok makamlar vücûda getirilmiştir; Bagdad'da *maṣlib* („asıldığı yer")'i üzerinde (h. 437 ile 581 arasında); Musul'da, Lāliş (yezidîlerin Şayḫ 'Adî'si)'te; Muḥammed Bandar (Madras yanında)'de. Bektaşî âyînlerine pek eski şekilde bir Ḥallâc fütüvvesi (yiğitlik) âyîni karışmıştır ki, buna *dār-i Manṣūr* („Ḥallâc'ın dar ağacı") adı verilir; yezidîler Ḥallâc'ı, İblîs'in bir hâdimi olmak üzere, som bakırdan bir tavus (sancak) şeklinde sûretlendirirler. Mevleviler musikî âletlerinden birine, onun adına izâfet ile, *nāy-i Manṣūr* ismini vermişlerdir. Bihzâd Ḥallâc'ın başından geçenleri Herat'ta, bir seri minyatür ile, tasvir etmiştir.

Ḥallâc'a âit islâmî menkulâtın isnâd silsileleri neşredilmiştir. Bu isnadlar çağdaş olan 117 şâhitten başlar ki, bunların 26'sı kendisinin hasmıdır; bu rakam, Bagdad'da eserleri tâ 656 (1258) senesine kadar memnû olup, tekfir cezâsına uğramış bir şahsa âidiyeti bakımından, dikkate değer derecede yüksektir.

Ḥallâc'a hasım olan nakiller şunlara âittir: zâhiriye fakîhleri, İbn Dāvūd, İbn Ḥazm, Kahire Kāmilîya darülhadîsinin müessisi İbn Diḥya Kalbî. — Bu dârülhadîste sonraları Ḳuṭb Ḳasṭallānî derslerinde Ḥallâc'ı islâmda yunan felsefesinin ilk sâlikî diye tavsif edecektir ki, bu nazariyeyi İbn Taymiya de kabûl ve te'yit etmiştir. Bunlardan sonra, *ḳurrā'* (*Kur'an* okuyucular, İbn Mucāhid'den Ẕahabî'ye kadar), mûtezile gramer âlimleri (Ma'arrî, A. Y. Ḳazvînî), aş'ariya kelâmcılarından bâzıları (Bāḳillānî, A. I. İs'arā'inî, Cuvaynî); bunlar „deccâlî", bu mel'ûnu idam ettirmiş olan mâlikî kadısının gayzına vâris olanlardır. Şi'îlere gelince, bunların bir

i'a râfızîsi" addedilen Ḥallâc hakkındaki muannidâne gayızları Büveyhîler devrinde Tanūḫî gibi müelliflerin yazıları ile devam etmiş ve Bagdad'da Mufîd ve Ṭūsî'nin yazıları da kürt ve türk askerî âsîlerinin *futuvva*'lerini ibtâl etmiştir; bu âsiler ḥallâcların şiddīḳîya (Abū Bakr'e bağlılık) esâsına sarılarak, Büveyhîleri devirmek istiyorlardı.

Ḥallâc'a taraftar olan nakiller şunlara âittir: İbn Surayc'in (ki Ḥallâc'ı mahkûm etmekten istinkâf etmiştir) *tavaḳḳuf* (ne lehte ve ne aleyhte huküm vermek) fetvâsına tarafdar olan bir kısım şâfi'îler; hanbelîlerden A. T. 'Uşşārî, İbn 'Aḳîl (bu tarafdarlığından dolayı, 465'te tâkibata uğradı) ile İbn Muḳarrab (ölm. 563), Bagdad sûfîleri arasında Ḥallâc'ın dostu Şiblî'nin gizli tilzimleri, husûsiyle Zavzanî ribatındakiler ve bunlar vâsıtası ile, tarîkatin muahhar müridleri (zikr ḥallâcî; Ṭāvūsî, 'Ucaymî, Sanūsî); aş'arîya kelâmcılarından Ḳuşayrî, Ġazzālî ve Faḫr Rāzî; feylesoflardan Tavḥîdî, Suhravardî Ḥalabî, Nāṣir Ṭūsî (şi'îdir), İbn Sab'în ve Şuṣtarî (lehce şâiri). Naṣrābāzî, İbn Abi 'l-Ḫayr, Yūsuf Hamaẕānî ve Ḥakîm Sanā'î'nin mensûp olduğu Horasan mutasavvıfları kolu acem şiirinde Manṣūr'un „edebî kudsiyet" mertebesine yükselmesine himmet ettiler ve Farîd 'Aṭṭār'ın eseri Ḥallâc'ın şânını her bakımdan îlâ eden hakikî bir âbide oldu (krş. *REI*, 1946, 117—144). İşte bu eser vasıtası ile dir ki, türk kavmi, Türkistan'da islâmî mukaddeerâtı ile uyuşup-kaynaşırken, Ḥallâc menkıbesini öğrendi ve bu menkıbe ona, Yasavî, Yunus Emre, Nasîmî ve husûsiyle Lāmi'î, Muridî (ve Aḥmedî) ve Niyāzî Mişrî taraflarından terennüm edilen ideal bir güzellik ve kudsiyet örneği verdi (krş. *REI*, 1946, s. 67—195). Şu nokta dikkate şâyândır ki, Abbâsî halifelerinin makarrı olan Bagdad'da Selçuklu türk saltanatının taht kurması şâfi'î fakîhleri içinde yegâne vezir hem de Ḥallâcî fırkasına mensûp vezir olan İbn al-Muslima (ölm. 450 = 1058) tarafından tasavvur edilerek, hakikat sâhasına çıkarılmıştır; tıpkı papanın elçisi Mayence baş piskoposu Boniface'ın Fransa'da Carolingiens hânedanının ilk hukümdarına tac giydirmesi gibi.

Ḥallâc'ın siması, râfızîler hakkında kitap yazanlar tarafından, birbirini tutmaz şekillerde tagyîr edilmiştir: onu şerîat ve kanun tanımazlık (*iskāṭ al-vaṣā'iṭ*), *ḥulūl*-tarafdarlığı, vahdâniyecilik ('*ayn al-cam'*, *vaḥdat al-vucūd*) ile ithâm edenler vardır. — Mutasavvıf şâirler ise, Ḥallâc hakkında „keşif cengelistanının arslanı", „cihâd-i mukaddeste Allah tarafından öldürülen mücâhid", „okunu isâbet ettirinceye kadar Allaha tevcih etmekten fârig olmayan tîr-endâz" demişlerdir. XIII.

asırdan itibâren Ḥallâc'ın şöhreti islâm âleminin hudutlarından aşmış olduğunu gösteren delîller vardır; onun vecîzelerini ihtivâ eden ibrânîce muhtelif yazmalar mevcûttur; moğul hukümdarlarının saraylarında Nâṣir Ṭūsī, Kişī, vezîr Raşîd al-Dīn, Nikpāy, Samnānī hep Ḥallâc'a hayrandırlar. Avrupalı müsteşrikler arasında Tholuck — Ḥallâc'ı ittiratsız ve her kesten başka, v. Kremer — vahdet-i vücûdcu ve Kazanski ise — bir sinir hastası addeder. Ḥallâc hakkında verilecek hukmün isâbetli olabilmesi için, bunun risâle ve vecîzelerinden ziyâde, mektuplarına istinâd edilmesi gerektir; çağdaşı olan müverrihler, Ṭabarī, Ḫuṭabī ve Mas'ūdī kendisi hakkında pek ihtiyâtlı bir lisan kullanmışlardır; hilâfet makamının resmî evrâkı içinde, 322 (934) yılına âit bir metin parçasından başka, Ḥallâc'a dâir bir şey yoktur; nitekim muhâkemesi esnâsında isticvâbına âit elimizde bulunan mâlûmât da Sābit İbn Sinān (Zancī'nin anlattıkları), Tanūḫī (İbn 'Ayyāş'ın anlattıkları) ve İbn Diḥya (ḳelâma dâir müellifi mechûl bir te'lif) tarihlerindeki parça-parça hulâsalardan ibârettir. Geriye Ḥallâc'ın üslûbu, bed-duâ ve inkisarlı cedelindeki nizâm, cepheden hücûm eden âhenkli ve vecîz cümleleri (*Ṭavāsîn*, II, 5—7; V, 35—39; XI, 22—26) kalıyor ki, bunlardan zâhir olan da bir tek aşka vakfedilmiş bir rûhî tevettür hâletidir.

Bibliyografya: L. Massignon, *Nouvelle bibliographie hallâgienne* (*Goldziher Memorial Volume*, Budafok, 1948, s. 252—279; burada *La Passion d'al-Hallâj*, Paris, 1922'deki bibliyografya ikmâl edilmiştir); L. Massignon, *Etude sur les „isnâd" dans la tradition musulmane hallagienne* (*Mélanges F. Grat*, Paris, 1946, I, 385—420). — Arapça kaynaklar için bk. Ḫaṭīb, *Tārīḫ Baġdād* (Kahire, 1931), VIII, 112—141; Rūzbahān Baḳlī, *Mantiḳ al-asrār* (yazma nüsha, L. Massignon, husûsî kütüp. ve Meşhed'te bulunmaktadır); 'Abd al-Raḥmān Badavī, *Şaḫṣiyāt ḳaliḳa fi 'l-islām* (Kahire, 1946), s. 59—91.

(LOUIS MASSIGNON.)

ḤALVA, ḤALVATĪ. [Bk. TASAVVUF.]

ḤAMĀ. [Bk. HAMÂ.]

HAMÂ. ḤAMĀ (Ḥamāt veya Epiphania da denilirdi), Suriyede Âsî nehri (Nahr al-'Āṣī, Orontes) üzerinde bir şehirdir. Şehrin büyük bir kısmı (bk. plân) nehrin sol tarafında kâindir ve bâzı yerlerinde 'Āṣī'nin vasatî seviyesinden 40 m. kadar yüksektir. Üç köprü şehrin iki kısmını birbirine bağlar. Orta zamanlardaki hisardan eser kalmamıştır; yalnız, enkaz yığınlarından teşekkül etmiş bir tepe hisarın vaktiyle bulunduğu yeri gösterir. Hisarın taşlarının Bagdad'dan gelmiş olan 'Abd al-Ḳādir al-Gīlānī âilesi sarayının yapılması için kullanılmış olduğu söylenir; bu sarayda, 'Aẓm âilesinin sarayında olduğu gibi, ağaç işleri ile tezyin edilmiş iki güzel *ḳā'a* (yaz sıcaklarında rahatça oturulmak için, tertiplenmiş oda) vardır. Bahçe ve tarlalar, çağıltıları garip bir rehâvet te'siri yapan su dolapları (*nā'ūra*) ve arıklar ile, 'Āṣī nehrinden alınan su ile sulanır. Bu su dolapları Antakya'da da vardır (Haçlılar devrinden itibâren, bu örneklere göre, Almanya'da da bu su dolapları yapılmıştır; cenûbî Almanya'nın Bayreuth şehri civarında, bunlar bugün bile kullanılmaktadır). Abū 'l-Fidā' zamanında 32 dolap var iken, son zamanlarda bunların mevcûdu 9 kadardı. Ḥamā'nın, birinci cihan harbinden evvel, 6.000 kadarı hıristiyan olmak üzere, takrîben 51.000 kadar nüfûsu var idi. [1943 kânun I.'unda bu nüfus 71.391'e bâliğ olmuştur]. Şehir, demir yolu ile, Haleb'e ve Şam'a, Ḥimṣ üzerinden de Trablus ve Beyrut'a bağlıdır. Ḥamā ile Antakya arasında, Cisr al-Şuġr'dan geçen bir araba yolu var idi. [Son yıllarda kara yolları çoğaltılmış ve mükemmel hâle konmuştur]. Ḥamā'nın müstakbel inkişâf imkânları için bk. Martin Hartmann, *Reisebriefe aus Syrien* (Berlin, 1913), s. 50—57.

Tarih. Ḥamā eski zamanlarda Hititler tarafından işgâl edilmiştir; burası Hitit kitâbeleri bulunmuş olan sâhaların en cenûbî noktasıdır. Ḥamā kıralı Irḥuleni, Şam kıralı Hazaël ile birleşerek, 854 ve 849 (m. ö.) senelerinde Salmanassar II.'a karşı açılan harplere iştirâk etmiştir; 738'de kıral Eni-El, Tiglat Pilesar'a cizye veriyordu. 720'de isyana kalkışan kıral İlu-Bidu, Sargon tarafından, tenkîl edilerek, şehir Âsûr imparatorluğu ülkesine ilhâk olundu. *Tevrat*'ta Ḥamā'ya „büyük" sıfatı verilir ve şehrin adı burada sık-sık geçer. Ellenistik devirde Antiochus IV. Epiphanes şehre Epihania adını verdi. Hicretin 16. yılında (o zamanlar burası Ḥimṣ gibi değildi; ehemmiyetsiz bir kasaba idi) müslümanlar Ḥamā'yı, ahalisi tarafından teslim edilmek sureti ile, aldılar; şehir, IV. asra kadar, Ḥimṣ *cund* (askerî bölge)'üne bağlı olarak idâre edildi. Ḥamdānī Sayf al-Davla zamanında (323—356; b. bk.) saltanat merkezi bulunan Haleb bölgesine ilhâk edilerek, 507'de Riżvān'ın vefatına kadar, böylece kaldı. Bundan sonra, Şam emîri atabey Tuġ-Tigin [b. bk.] tarafından alınmış gibi görünüyor. Selçuk ümerâsından Bursuḳ Ḥamā'yı Tuġ-Tigin'den zaptedince, şehir Ḥimṣ vâlisi Ḫirḫān b. Ḳarācā'nın hukmü altına girdi ve o da burayı kardeşi Şihāb al-Dīn Maḥmūd'a terketti. Bu zâtın idâresi zamanında, 511 senesinde, bir ay-tutulmasından istifâde eden

frenkler, Ḥamā'nın varoşlarına kadar sokuldular ise de, asıl şehri alamadan, geri çekilmeğe mecbûr oldular. Maḥmūd 518'de vefat edince, Tuġ-Tigin hemen asker göndererek, şehri zaptetti. Bu da 522'de öldüğü zaman, oğlu Böri [b. bk.] kendisine halef oldu. Böri 524'te, Zengī ile bir ittifak akdederek, kendisine yardım için, Ḥamā vâlisi olan oğlu Sevinç'i gönderdi. Zengī bu zâtı, ihânet ile hapsettirerek, Ḫirḫān ile birlikte, Ḥamā'ya girdi ve şehri, bir mukavele ile, ona terketti; lâkin çok geçmeden, onu da tevkif ettirip, Ḥamā'yı kendisi aldı. Şehir kısa bir müddet için, bir defa daha bunun elinden alındı. Böri'nin oğlu İsmā'īl 527'de Ḥamā'yı zaptederek, 529'a kadar elinde tutabildi. Sonra Zengī tekrar işgâl etti ve buraya kuvvetli bir askerî birlik yerleştirdi. Daha sonra Nūr al-Dīn'in ve oğlu İsmā'īl'in hukmü altına girerek, 572'de Ṣalaḥ al-Dīn tarafından zaptedilinceye kadar, öylece kaldı. İki sene sonra Ṣalāḥ al-Dīn Ḥamā'yı yeğeni al-Malik al-Muẓaffar'e, timar olarak, verdi; bunun ahfâdı şehre hâkim kaldılar ve Eyyûbî hukümdarları ile hoş geçinme siyâsetini tâkip ettiler. Acizleri sebebinden, Hulagu'ya karşı açılan harbe girmekten çekindiler ve bu hanın mağlûp edilmesinden sonra, Memlûk sultanlarını kendilerine metbû tanımağa mecbûr oldular. al-Malik al-Muẓaffar'in son halefi vâris bırakmadığı için, sülâlesi 698'de inkıraz etti; son sultanın yeğeni meşhûr Abu 'l-Fidā' İsmā'īl [b. bk.]'dir; bu zât sultan Muḥammed al-Nāṣir'in açtığı seferlere iştirâk etti ve samîmî bir muhabbetle ona merbût kaldı. Al-Nāṣir de ona Ḥamā timarını, *sulṭān* pâye ve unvanı ile, tevcih etti. Abu 'l-Fidā' devrinde şehir büyük bir refaha erdi. Bu zâtın türbesi Ḥamā'da hâlâ bâkîdir (bk. Graf Mülinen, *ZDMG*, 1908, s. 657—660). Oğlu al-Malik al-Afżal Muḥammed, kabiliyetsizliği yüzünden, sultanı kızdırdığı için, nihâyet Şam'a nefyedildi. Bunun ölümünden (742) sonra, Ḥamā Memlûk sultanlarının ümerâsı tarafından idâre edildi. Trablus, Ḥamā'yı geçerek, ondan daha mühim bir şehir oldu ve takrîben 750'den sonra ise, Ḥamā ikinci derecede bir idâre merkezi sayıldı. Osmanlı saltanatı devrinde, Ḥamā ilk zamanlarda eyâlet şeklinde idâre edilmişti. [Sonraları Şam ve bir aralık Trablus — Şam eyâletine bağlanmış, nihâyet Suriye vilâyetinin bir sancağı olmuştur. Gerek fransız mandası altında, gerek 1944 senesi başından beri istiklâline kavuşmuş olan Suriye cümhûriyeti idâresinde Hamâ bir sancak merkezi hâlini muhâfaza etmiştir].

Büyük câmî (Herzfeld'e göre). — Eski bir hıristiyan basilikasından bakiye olan harem kısmının şekli, mârûf ve m'tad şekillerden başkadır: muhtelif genişlikte üç sahn vardır ve 8 sütûn üzerinde haç biçiminde sıralanmış 5 kubbe ile örtülüdür. Garp duvarı, görünüşe bakılırsa, kilisenin narthex duvarı olsa gerektir. Cenûp dûvarı ise, hıristiyanlıktan evvelki devirden kalmadır. Bu hâle göre, Şam'daki gibi, bu da bir mâbed-kilise-câmi olup, paganlık devrine âit bir mâbed evvelâ kiliseye tebdil edilmiş ve sonra bu kilise de câmi hâline sokulmuştur. Şark tarafında, binadan ayrı olarak, üzerinde kûfî bir kitâbe bulunan mustatil maktâlı eski bir minâre vardır ki, muhtemel olarak, V. asırdan kalmadır.

Güzel avlunun etrafı kemerli revâklar ile ihâta edilmiştir; haremin önünde iki mihraplı bir seki de vardır; bir havuzu ve ayrı bir mihrâbı olan ikinci bir seki de şimâl revâkının içindedir; bir de 8 antika sütûn üzerinde duran bir hazne vardır. Şark revâkında bir türbe ile bir namaz yeri vardır ki, pencereleri Memlûkler devrinden kalma som bronzdandır. Garp revâkından bir dehlizden geçilerek, al-Malik al-Muẓaffar III. Maḥmūd (683—698)'un türbesine gidilir; bu türbede ağaç oymalı muhteşem sandukalar vardır. Hâricde, şimâl revâkının ortasında, ikinci bir minâre yükselir; kitâbesine ve şekline nazaran, Memlûkler devrinde inşa edilmiş olmalıdır. — Ḥamā minâresinin bir husûsiyeti, pek âşikâr bir surette, câmide kendi sini göstermektedir: duvarların yüzleri, siyah bazalt ile beyaz kalkeri münâsip bir tertipte kullanmak sureti ile, vücûda getirilen ve seyredenler üzerinde mozaik renklerine benzer bir te'sir hâsıl eden resimler ile tezyin edilmiştir.

Câmi' al-Nūrī. — 'Āṣī nehrinin sol sâhilinde meyilli bir zeminde yüksek temeller üzerine inşa edilmiştir. Nūr al-Dīn'in eseri olan bina, birbiri ardına yapılmış olan bir çok tâdillere rağmen, eski inşaâtın mühim kısımlarını bugün hâlâ ihtivâ etmektedir: husûsiyle uzunlama şekilli harem (fakat bunun kemerleri daha muahhar bir devre âittir), şark revâkının başka-başka şekillerde olan üç kubbesi, şark ve şimâl dılılarının temel yapıları ile câminin şimâl cihetteki dış duvarı. Minârenin beyaz ve siyah kesme taş ile yapılmış olan alt kısmının da eski olması muhtemeldir. Câmide, Nūr al-Dīn devrinden kalma ahşap bir minberin güzel bakiyesi ile, al-Malik al-Muẓaffar Taḳī al-Dīn (626—642) devrinden müzeyyen mermer sütûnlar ile zengin bir surette süslü bir mihrap ve bir de şark tarafındaki bir tetümmede mermer sütûnlu bir mihrâp vardır; bu mihrâp sütûnlarının başlıklarında Abu 'l-Fidā'nın bir kitâbesi mevcûttur.

Bibliyografya: Bk. bir de mad. HALEB. Ḥamā'nın pek çok olan kitâbelerin-

den bâzıları, van Berchem tarafından, Freih. v. Oppenheim'in *Syrische ... Inschriften* (bk. mad. HALAB; s. 22—34) adlı eserinde tetkik edilmiştir. Bk. bir de Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, s. 57 v.d.

(M. SOBERNHEIM.)

ḤAMĀ'İL. [Bk. HAMÂ'İL.]

HAMÂ'İL. ḤAMĀ'İL, m u s k a. İslâm memleketlerinde muska taşımak halk arasında âdet gibidir. Buna şimâlî Afrika'da *ḥurz*, şarkî Arabistan'da *ḥamāya* yahut *ḥāfiẓ*, *'ūẓa* yahut *ma'āẓa*, Türkiye'de *nuskha* (muska) yahut *ḥamā'il* denilir. Bunlar ekseriyâ küçük bir kese, bir madalyon veya para-kesesi içine konularak, boyuna asılır veya kola takılır yahut sarığa bağlanır. Zenginler muskalıkları altın veya gümüşten yaptırırlar. Arap memleketlerinde çocuklara doğumlarının 40. günü muska takılır. Bunlar gâyet kaba şeyler olabilir. Meselâ sâdece bir midye kabuğu veya kemik parçası bir meşin zarf içinde sol koltuk altına konulur (bk. V. Emily Ruete, *Mémoires d'une princesse arabe*, 1905, s. 64). Genç bedevî kızlarının çok sevdikleri bir muskaları (*ḥurz*) vardır ki, 7 cm. boyunda, 4 veya 5 cm. eninde, içinde duâlar yazılı küçük bir kitaptır; bunu, altın veya gümüş bir kutu içine koyarak, bir broş gibi takarlar.

Muskalarda yazılı olan duâlar, işâretler veya resimlerin muhtelif menşe'leri olup, bunların tetkiki haylı güçtür. Bu husûslarda Allahın isimleri (*al-asmā' al-ḥusnā'*),melek isimleri, efsânevî şahısların isimleri, *Kur'an* sûreleri, nücûm işâretleri, remzî harfler, remil murabbâları, insan veya hayvan resimleri görülür [bk. mad. CEDVEL].

İslâm an'anesine göre, Allahın 99 ismi vardır ki, bunlar hakikatte, *kabîr*, *'alîm*, *raḥîm* v.b. gibi, Allahın sıfatlarıdır [bk. mad. ALLĀH]. Bu isimleri aynen kullanmak mümkün olduğu gibi, bunları teşkil eden harflerin adedî kıymetlerine göre, cedveller vücûda getirmek de mümkündür. Bunlardan başka olarak, Allahın bahs ve târif olunmayan bir ismi daha var ise de, bu isim insanların meçhûlü olup, yalnız peygamberler ile evliyâlar bilir.

Meleklerin de bir çok isimleri vardır. En meşhûrları Mīkā'īl, Cabrā'īl, 'Azrā'īl ve İsrāfīl isminde 4 büyük melektir ki, isimlerine bir çok muskalarda tesâdüf edilir. Bunlardan başka daha bir çok melekler mevcût olup, isimleri *'ilm al-malā'ik* kitaplarında sayılmıştır. Arapçada, bu kabîlden olarak, Anżrūn veya Andahriuş gibi hayâlî müelliflere isnat edilen bir çok kitaplar vardır ki, menşe'i gnostiklerin devir telâkkîsine varan bir akîdeyi ihtivâ eder. Seyyâreleri idâre eden melekler olduğu gibi, ayları ve haftanın günlerini idâre eden melekler de vardır. Her gün için, 7 melek ismi mevcûttur. Bunların telâffuzu kulağa garip gelen isimleri çok defa çifttir: Ṭalīḥ ve Līḥ, Ḳaytar ve Maytar, Ḳinṭaş ve Yākinṭaş gibi. Bu isimler *Kitab-i mukaddes*'te görülen Gog ve Magog ile arap an'anesinin Yācūc ve Mācūc'u gibi, atıf terkibi şeklindedirler. Sihirde pek mühim bir yeri olup, kâh Müşteri, kâh Utârid seyyâresini idâre eden bir melek vardır ki, bu da arapların Mīkā'īl ile karıştırmış gibi göründükleri Meṭaṭron'dur. Bu melek cifr kitaplarında adı geçen yüksek şahsiyetlerden biridir. Bunu Zohar'da âdetâ yaratıcı bir ilâh gibi görürüz (krş. Renan, *Vie de Jésus*, s. 247, not 4; *Les Apôtres*, s. 270; Schwab, *Vocabulaire de l'Angélogie*, s. 170). — *Kur'an*'da adları geçen ve husûsî bir tarihleri olan iki melek daha vardır ki, bunların isimleri de tılsımlarda yer alır: Hārūt ve Mārūt [b. bk.]. Bunlar insanların aczi ile istihzâ ettikleri, onların başından geçenleri kendileri de denemek istedikleri için, yer yüzüne inmişlerdir. Meleklerden başka, bâzı efsânevî varlıklardan da istiâne edilir. Mağara yârânı (*aṣḥāb al-kahf*) bunların en meşhûrlarıdır [bk. mad. ESHÂBÜLKEHF].

Muskalarda en çok kullanılan *Kur'an* sûreleri CXIII. ve CXIV.: — „Ben fecrin rabbine ... sığınırım, de" ve „Ben insanların rabbine ... insanların melikine sığınırım..., de" — meâlinde olan kısa sûrelerdir. Bu iki sûreye *al-Mu'awwiżżatāni* „(iki) koruyanlar" denilir. Birincisinde „düğümlere üfüren kadınların" yaptıkları büyülerden bahsolunmaktadır. Bu sûrenin, hassaten cismânî marazlara karşı, te'sirli olduğuna inanılır; diğeri ise, rûhî illetlere karşı pek müessirdir. Bu iki sûreden başka, *Yā-sīn*, *Āyat al-kursī* (sûre II, 256), *Fātiḥa* ile *Āyat al-'arş* (sûre IX, 130) da hamâ'illerde en çok kullanılan sûrelerdir. Diğer bir çok sûreler bâzı husûsî hâller için kullanılırlar.

Nücûma âit işâretler, seyyâre ile 12 burca âit işâretler de mârûftur ve pek tabi'î olarak, muskalarda bunlar da yer alır. Bu muskalarda hurûfî akîdesi ile münâsebeti olan garip harf şekilleri de vardır. Çok defalar bu işâretlerin ibrânî ve kûfî harflerinden bozma şekiller olduğu anlaşılmıştır. İbn al-Vaḫşîya'nin *Kitāb şavḳ al-mustahām* isimli eserinde bu neviden bir çok elifbâlar vardır. Bâzan ibrânî harflerinin arkalarında küçük dâire veya halkalar yahut tezyinât görülür. Bu tezyinâta „küçük ay" veya „tâc" denilir. *Sefer yeṣīrā*'ya göre, her harfin bir tâcı bulunmak icâp eder (*Sepher Yetsira*, trc. Mayer Lambert, s. 114).

Muhtelif tarzlarda kümeler teşkil edecek surette noktalar ile yapılan remil şekilleri de bâzan muskalarda kullanılır. Arapçada *'ilm al-ramal*, kum üzerine çizilen şekillerden mâna çıkarmak bilgisi demektir. Kum üzerine, çizilmiş dört çizgi boyunca, muntazam noktalar konulur; sonra bunlardan bâzıları rastgele silinir; geriye kalanlar ile, amûdî sütûnları ikişer-ikişer birleştirmek sureti ile, bir takım şekiller vücûda getirilir. Şekillerin husûsî isimleri ve muhtelif mânaları vardır. Bunlar muska ve tılsımlarda kullanılır. Tafsilât için bk. mad. RAMAL.

Muskalarda murabbâlara [bk. mad. VAFḲ, VİFḲ] da çok defa rastgelinir. Bunların 9'dan 16'ya kadar hâneleri vardır. Çok defa bu hânelerin ilk 9 ve 16 rakamlarına bir o kadar daha ilâve edilir ve bu suretle şekil daha âlimâne bir manzara alır. Bu takdirde birden başlanılacağına 9'dan başlanılır ve 16 adedi 1'den 16'ya kadar alınacağı yerde, 9'dan 24'e kadar alınır. Bâzı defalar murabbâlar, rakamlar ile doldurulacak yerde, harfler ile doldurulur. Msl. bunlara Allah isminin 4 harfi, *allh*, yerleri dört defa muhtelif sıralarda değiştirilmek suretiyle, konulur. Bu muska murabbâları meselesi üzerinde arapların çok meşgûl oldukları anlaşılıyor, zîra *İḫvān al-ṣafā* risâlelerinde bunların dokuz sütûnlu murabbâlara kadar bildikleri görülmektedir.

Bu meselenin umûmî surette güzel bir hâl şekli al-Būnī (*Şarḥ ism Allāh al-a'ẓam*, Kahire, ts.)'de bulunur; fakat farsca târifleri ihtivâ ettiği için, müellifin kendisine âit değildir (krş. tarafımdan ilim tarihi kongresine (mayıs—eylûl, 1933) bu mevzua dâir yapılmış olan teblig).

Muskalarda insan ve hayvan resimleri şimâlî Afrika'da az görülür; fakat şarkta İran san'atının te'siri altında tertip edilmiş muskalarda veya efsûnlu eşyada daha çoktur. Sihirli hassaları olduğu iddia edilen aynalarda, taslarda ve mühürlerde ekseriyâ bu gibi tezyinât görülmektedir. Resimler ya melek yahut hayvan resimleridir. Bâzan insan başlı kartallar veya burcları gösteren resimlere tesâdüf edilir. Reinaud kuyudan bir şey çekmekte olan bir insan resmini ihtivâ eden bir muska görmüştür. Bu tılsımın bilhassa defîneler keşfettirmek hassası varmış. Herklots, *On the Customs of the Musulmans of India* (s. 339 v.dd.)'da buna dâir bir çok misâller vardır.

İslâm âleminde insan eli pek taammüm etmiş bir remizdir. Bunları, gümüşten veya altından kesilmiş veya madalyonlar üzerine hakkedilmiş olarak, pek çok taşırlar. Bunun kötü gözden (göze gelmek, nazar değmek) korumak hassası vardır. Buna avam arasında „Fāṭima anamızın eli" denilir. Şi'îler eldeki beş parmağa beş büyük zâtın (Muḥammed, 'Alī, Fāṭima, Ḥasan ve Ḥusayn) remzi mânasını verirler.

Velhâsıl *Kur'an* sûreleri müstesnâ olarak, bu muhtelif motiflerin esâsı ekseriyâ gnostik ve talmudî menşe'lere kadar gider. Arap an'aneleri muskaların icadını Âdam'e atfeder; hattâ bunun ona vahyedilmiş olduğunu söyler. *Abrégé des Merveilles* (trc. Carra de Vaux, s. 142) isimli esere göre, Âdam'in çocuğu 'Anāḳ, Havvā'nın cinlerin kuvvetinden istifâde etmek için, kullandığı tılsımı, uykuda iken, çalmış; fakat bunu fena bir yolda kullanmıştır. Müslümanlar nazarında Sulaymān tabiat üstü kuvvetlere hâkimdi. Bu zâtın yüzüğü Talmud hikâyeleri ile arap rivâyetlerinde meşhûrdur. Bin bir gece hikâyelerinden balıkçı hikâyesindeki peri Sulaymān'ın mühürü ile kapatılmış bir kapta saklı bulunurmuş. Bugün bu isim ile (Mühr-i Süleyman), müslümanlar ve mûsevîler tarafından taşınılan muska altı köşeli bir yıldızdır. *Abrégé des Merveilles*'e göre, berberîler de sihir ilminde pek mâhir imişler ve tılsımlarını Nil'e atmak suretiyle, Mısır'ın başına bir çok felâketler getirmişler imiş.

Arap lisanında tılsım ilmine dâir bir çok eserler vardır. Bu vâdide en meşhûr müellifler İspanya'ya *İḫvān al-ṣafā*'nın risâlelerini getirmiş olan Maslama al-Macrītī (ölm. 1007) ile *K. al-filāḥa al-nabaṭiya* adlı bir eser yazmış olan kalpazan İbn al-Vaḥşîya ve al-Būnī [b. bk.]'dir. Paris'te Millî kütüphânede bulunan bir kaç muska, yanlış olarak, büyük sûfî al-Ġazzālī'ye isnat olunmaktadır.

İslâm kelâmı, sihiri reddetmekle berâber, muska taşınmasına cevaz verir. Bu muskalar ekseriyâ muhtelif tarikatlere mensûp dervişler tarafından yazılmakta olup, doğrudan-doğruya onları yazan dervişlerin elinden alındığı takdirde ancak bir faydası olacağı söylenir.

B i b l i y o g r a f y a: Reinaud, *Monumens arabes, persanes et turcs du Cabinet du Duc de Blacas* (Paris, 1828), 2 cild; E. Doutté, *Magie et religion dans l' Afrique du Nord* (Alger, 1909); Ismael Hamet, *Les Amulettes en Algérie* (*Bulletin des Séances de la Société philologique*'de basılmış bir makale, 1905); *Magasin pittoresque* (tılsımlar hakkında bir iktibas), 1872, s. 64 ve 272; Depont ve Coppolani, *Confréries religieuses*, s. 140; Abdes Selam b. Şu'ayb, *Notes sur les amulettes chez les indigènes algériens* (Tlemcen, 1905); Desparmeh, *Enseignement de l'arabe dialectal*² (Alger, 1913), 1. kısım, s. 40 v.d.; sihirli murabbâlar hakkında bk. Paul Tannery, *Le Traité nâmuel de Moschopoulus sur les Carrés magiques* (rumca metin ve tercümesi, Paris, 1886); cifir ile alâkalı alfabeler hakkında bk. Gottheil (*JA*, 1907); büyü ve afsûn yapmak husûsunda bk. Carra de Vaux (*JA*, 1907).

(B. CARRA DE VAUX.)

HAMAL. [Bk. HAMEL.]

HAMAL. [Bk. HAMMAL.]

HAMĀM. [Bk. HAMÂM.]

HAMÂM. AL-ḤAMĀM (A.), güvercin, bilhassa yabani güvercin. Güvercinliklerde oturan ve insana alışık güvercinler ile yabani güvercinler birbirlerinden ayrılırlar. Güvercin en zeki kuşlardan biridir. Çünkü pek uzaklardan yuvasının yolunu bulur. İstikametini tâyin için, evvelâ helezonlar çevirerek, minâreye çıkan bir adam gibi, yükselir ve vatanının istikametini bulunca oraya döner ve dos-doğru, az zaman içinde, yerine varır. Yalnız görme sâhasını örten bulutlar ile yırtıcı kuşlar ona yolunu şaşırtabilirler.

Musannā b. Zuhayr'e göre, erkek ile kadın arasında hiç bir aşk delîli yoktur ki, güvercinlerde bulunmasın. Erkek güvercin kuluçka yatmanın ne demek olduğunu bilir ve dişisi kuluçka olunca, zaman-zaman gelip, nöbetle yumurtalar üzerinde yatmak vazifesini görür. Yuvalarını da birlikte yaparlar; evvelâ vücutlarına göre, bir kovuk yapıp, sonra bunu saman ve yapraklar ile döşerler. Çiftleştikten 14 gün sonra, dişi güvercin, biri erkek biri dişi, iki yumurta yapar. Yavruların beslenmesi bilhassa erkeğin işidir. Küçük yavrular pek az zamanda kartallar ile şâhinleri öğrenirler ve bir şâhin görünce, korkularından ölürler. Güvercinlerin en fena düşmanı zerdovadır; bu hayvan bir güvercinliğe girince, orada yüz güvercin olsa, bir tânesini sağ bırakmaz.

Allah Peygamber'in gizlenmiş olduğu mağaraya iki güvercin gönderdi ve bugün mübârek Mekke bölgesindeki güvercinler o iki güvercinin yavrularıdır. „Mekke güvecinlerinden daha emin" ve „Mekke güvercinlerinden daha ehlî" tâbirleri darb-ı mesel olmuştur. Güvercinlerin seyyah güvercin olarak ve güvercin avlarında, güvercin tutmak için kullanıldıkları mâlûmdur. Hārūn al-Raşīd pek ziyâde güvercin meraklısı imiş. Güvercinler tabâbette pek çok kullanılır.

Bibliyografya: *İḫvān al-ṣafā* (Bombay), II, 133; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 410; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Kahire), I, 215; İbn al-Baytār (bk. Leclerc, *Notices et Extraits*, I, 457); G. Jacob, *Studien in arab. Geographen*, II, 104. (J. RUSKA.)

HAMAM. ḤAMMĀM (aslında „ısıtan", ar. *ḥamma* „ısıtmak", ibrân. *ḥāmam* „sıcak olmak"); bir taraftan islâmiyette vücut temizliğinin bütün ibâdetlerin birinci şartını teşkil eden dinî bir vecîbe olması ve diğer taraftan islâm dininin Arabistan dışında ilk önce Roma ve Bizans medeniyetlerinin te'siri altında kalan Suriye'de yayılıp-yerleşmiş bulunması sebeplerinden dolayı, müslüman memleketlerinde ve husûsiyle imparatorluk devrinde, şarkî Roma topraklarına tamâmiyle vâris olan Türkiye'de hamamlara dâima ayrı bir ehemmiyet verilmiştir. Anadolu'da eski devirlerden beri tabi'î sıcak su kaynaklarından istifâde edilerek, vücûda getirilmiş ve türkçede üstü açık olanlara — ılıca ve örtülü olanlara — kaplıca adı verilmiş olan yıkanma yerlerine de bâzan hamam denilmekle berâber, bu isim, türkçede daha ziyâde sun'î ısıtma sistemi ile ısıtılan yıkanmaya mahsus binalar hakkında kullanılmaktadır. İptidâî olmakla berâber, ilk hamam örneklerine Mısır'da Tell al-'Amārnah ve Anadolu'da Zincirli kazılarında bulunan saray ve evlerde rastlanmıştır. IV. (m. ö.) asırda Yunanistan'da oldukça ilerilemiş ve birer bedenî terbiye ve tedâvî müessesesi hâlini almış hamamlar vardı. İmparatorluk devrinden önce, Roma'da halka mahsus hamamlar te'sis edildiğine dâir mâlûmat yoktur. Milâttan bir asır önce, C. Sergius Orata adlı romalı tarafından icat edilen sıcak hava ile merkezî ısıtma sisteminin, umûmî ve husûsî hamamların gelişip-umûmîleşmesinde büyük rolü olduğu şüphesizdir. İmparatorluk devrinde muazzam ve muhteşem hamamlar inşa edilmiştir. Başlıcaları Caracalla, Titus, Diocletianus ve Constantinus hamamlarıdır. Romalılar bu binaların halka mahsus olanlarına *balneum* (çarşı hamamı) derlerdi.

Bizans yolu ile gelen ve şark hamamlarının ilk örnekleri olan Roma hamamlarının önünde *palaestra* veya *atrium* adı verilen ortası açık ve etrafı revaklı avlular bulunurdu. Hamamın asıl giriş yeri, bu revâklı kısımda idi. Bu avlulardan *palaestra*'lar oyun ve güreşler için ve *atrium*'lar ise, bekleme yeri olmak üzere yapılmıştı. Hamamın cümle kapısından *apoditerium* (soyunma yeri)'a girilirdi. Roma hamamlarının apoditeriumları bir köşede hizmet odası, duvar kenarlarında soyunma sıraları bulunan büyük bir salondan ibâret idi. Bu salondan *frigidarium* veya *baptisterium* adı verilen soğuk su banyo dâiresi ile mukabilindeki *tepidarium* yâni ılıklığa geçilirdi. *Frigidarium* kısmı, ekseriyetle, üstü açık, etrafında heykeller, husûsî banyo hücreleri ve ortasında büyük yüzme havuzu bulunan bir mahal idi. Burada yüzme sporları ve türlü müsâbakalar yapıldığı gibi, soğuk su ile yıkanmak isteyenler de bu havuza girerlerdi (1938 yılında Ankara'da Çankırı kapısında yapılan bir kazıda, oldukça muazzam *frigidarium*'lu bir Roma hamamı bulunmuş ve Türk Tarih Kurumu mutahassısları tarafından, bir kaç yıllık bir çalışma ile bu mühim eser tamâmiyle meydana çıkarılmıştır). *Frigidarium* kısmında yıkanmak istemeyenler *tepidarium*'dan hamamın *caldarium* (sıcaklık)'una geçerler; oradaki sıralarda oturarak, terler ve mevcût banyo teknelerine girerek, yıkanırlardı. *Caldarium*'un duvarları içine yerleştirilmiş künklerden ve döşeme altındaki boşluklardan sıcak duman ve alev geçirilirdi. Tuğla ayaklar üstüne oturtulan döşeme taşlarının altındaki boşluklar ve duvarların içindeki kanallar, *hypocaustum* denilen külhan ile birleştirilmişti. Üstüne su haznesi inşa edilmiş olan külhanda yakılan odunların harâreti ile, hem su, hem de *caldarium* ve *tepidarium*'un döşemeleri ile duvarları ısınırdı. Ancak ictimâî ihtiyaçların artması hamamların genişletilmesini zarûrî kılmış olduğu için, artık bir tek ısıtma merkezi kifâyet etmediğinden, hamam planları, müteaddit külhanlar ve bunları besleyecek gizli servis yolları ve yer altı galerileri ile, karışık bir hâl almıştı. Bu servis yollarının hamamın içi ile irtibatı yok idi. Hizmet galerilerine ayrı kapılardan girilir ve bunlar odunluklar ile nihâyetlenirdi. Roma hamamının külhanında esirler ve köleler hizmet ederdi. Böyle geniş bir plan üzerine kurulan hamamın romalının günlük hayatında büyük rolü var idi. Zengin sınıfından olan romalılar, yıkanmaktan ziyâde, eğlenmek, dinlenmek ve hattâ dostları ile konuşmak üzere hamama gittikleri zaman, orada saatlerce kalır, spor yapar, müsâbakalar seyreder ve türlü eğlenceler ile vakit geçirirlerdi. Bizanslılar çağında da hamam bu mevkiini kaybetmemiş, tarihî İstanbul'un meşhûr Constantinus, Arkadius ve Zeuxippus hamamları gibi, büyük mimarî eserler vücûda getirilmiştir.

İslâm dünyası Bizans medeniyeti ile karşılaştığı zaman, dinin emrettiği temizlik ile alâkası bulunan hamamların ehemmiyeti daha çok artmış ve VIII. asırda yaşayan Emevî hukümdarları tarafından Suriye'de pek çok yeni hamam inşa ettirilmiştir. Sercilla, Ḳuṣayr-'Amrā, Ruḥayba'de Ḳubbat al-Kabīr ve Assarah'ta yapılan ilk müslüman hamamları tetkik edilirse, bunların hâlâ Suriye mimarî geleneklerini muhâfaza ettikleri, hattâ süsleme ve teknik bakımından, Bizans'taki örneklerine benzedikleri görülür. Bu hamamların soyunma mahalleri *basilika* tipindedir ve ısınma tertiplerinde de bir yenilik yoktur. Bunlar ile türk hamamları arasında bir mukayese yapıldığı takdirde, gerek inşa, gerek plan kuruluşları bakımından, mühim ayrılıklar göze çarpar. Türk san'atının yayıldığı bölgelerden Mısır, İran, Suriye, Anadolu ve Rumeli'de bulunan hamamların, ayrılıklarına rağmen, bir menşe'den zuhûr ettikleri bedîhîdir.

Modern hamamların ısıtılmasında sıcak su ile buhar veya sıcak hava kullanılmaktadır. „Alaturka hamam" adı ile anılan tertipte bu iki ısınma sisteminin birleştirilmiş olduğu görülür. Türk hamamı, külhanında yanan odunun duman, alev ve harâreti ile alttan ve duvarlarından ısınır. Bu sıcaklığa bir pencere ile hamamın içine bağlanmış olan su haznesi ve musluklardan intişâr eden su buharı da inzimâm eder.

Hamamlar kullanış ve maksat itibarı ile, husûsî ve umûmî olmak üzere, iki sınıfa ayrıldıkları gibi erkek ve kadınlar için ayrı hamamlar da vardır. Fakat çok defa aynı hamam muayyen günlerde erkeklere veya kadınlara tahsis edilerek, kullanılır. Kalabalık mahallerde bir ısınma merkezinden faydalanarak, erkekler ve kadınlar için, ayrı-ayrı iki hamam inşa edilirdi.

Husûsî hamamlar, ev, konak ve saraylarda, umûmî hamamların küçük bir örneği hâlinde, inşa edilmiştir. Ev hamamları bir veya bir kaç odacıktan mürekkeptir. Bu cins hamamlarda, lüzûm görülmediği için, soyunma mahalleri ve bâzan da ılıklıklar hazfedilmiştir. Konak veya saray hamamları, ekseriyâ bir giriş ile sıcaklıktan veya tek halvetten ve külhan kısmı ise, tuğla kanallar ile techiz edilmiş basit bir ocak ve su haznesinden mürekkeptir. Bu cins hamamlara, Topkapı sarayının harem kısmında ve tarihî konaklardakiler birer misal teşkil eder.

Umûmî hamamlar inşa edildikleri arsanın husûsiyetine uygun bir plânda yapılmıştır. Çifte hamamlarda binanın erkeklere mahsus kısmında, monumantal giriş kısmı esâs caddeye nâzırdır. Kadınlar kısmının kapısı, ya mukabil arka taraftadır veya içerisi görülemeyecek bir tertipte yapılmıştır (şekil: 1 a).

Hamamın kapısından çok defa üstü kubbe ile örtülü geniş bir taşlığa (A) girilir. Cümle kapısının hemen yanında hamamcının oturmasına mahsus bir mahal ile müşterilerin bıraktıkları emânetlerin saklandığı dolaplar (b) bulunur. Bu taşlığa soğukluk, soyunma mahalli ve son asırda camekânlar ile bölünerek, husûsî kabineler inşa edildiği için, „camekân" (ar. *maslaḥ*) denilir. Soğukluğun etrafı yüksekçe bir kaç basamak ile çıkılan kârgir sekiler ile çevrilmiştir. Bu sekilere türkler sofa, araplar *maṣṭaba* adını verirler (c). Sekilerin altı papuç koymağa mahsus güzel kemerli oyuklar ile bezenmiştir. Bu sâyede taş sekilerin kitlevî te'siri azaltılmıştır. Soğukluk kubbesinin ortasında bir aydınlık feneri ve tam altında da bir havuz ve fıskiye (d) bulunur. Taşlığın kenarlarını çerçeveleyen sedlerin üstüne hasır, kilim ve halılar serilir. Müşteriler burada soyunur, giyinir ve istirahat ederler. Türkiye'nin muhtelif yerlerinde bulunan hamamların soğuklukları mu-

rabbâ, mustatil, sekiz ve daha çok dılılı plânlarda ise de, umûmiyetle üstleri kubbe veya çatılar ile örtülmüştür. Direkler ile bezenmiş ve eyvânlara bölünmüş olanları da vardır. Mısır ve şimâlî Afrika gibi, sıcak bölgelerdeki hamamlarda bu soyunma yerlerinin Roma çağı *atrium*'larını hatırlatacak tarzda inşa edildikleri müşâhade edilmektedir. Taşlığın bâzan esâs mihverinde, çok defa bir kenarında bulunan, içeriye ve dışarıya doğru açılabilen çifte ahşap kanatlı kapısından hamamın ılıklığına (B) girilir. Bu kapının üstündeki şemsiye şeklinde kârgir başmak, hamamın içinden dışarıya vuracak buharı, buğu yapmadan çekip, hârice atmak için inşa edilmiştir. Bir kenarda büyük bir ocak nişini veya davlunbazını andıran tandır ise, ıslak peştemalları kurutmağa yarar. Yine bir köşede görülen mükellef kahve ocağı, sıcaktan çıkan müşterinin yorgunluğunu gidermek için, cezveler sürülmüş, hazır vaziyettedir. Hamamın ılıklık kısmında, dinlenmek ve kurulanmak için, mermer sedler ile helâ (e) ve temizlik hücreleri (f) bulunmaktadır. Mûsevî ahâlisi çok olan mahalle ve şehirlerdeki hamamlarda kârgir büyük bir su teknesi bulundurulmak âdet olup, ekseriyetle ılıklığa bitişik bir halvet buna tahsis edilmiştir. Mûsevîler yıkandıktan sonra, müslümanların guslü mukabilinde bu tekneye girip-çıkarlar. Çok defa galeriye benzeyen, uzunlama inşa edilmiş ılıklığın dar ve kemerli kapısından hamamın en sıcak kısmına (C) geçilir. Burası sıcak olduğu kadar rutûbetlidir. Türklerin sıcaklık dedikleri bu mahalle araplar *bayt al-ḥarāra* derler. Sıcaklık yeri her hamamda başka-başkadır. Fakat burası merkezî bir kubbe veya tonoz etrafında toplanan eyvan (g) ile halvetlerden (h) müteşekkil olduğu cihetle ilk Selçuk hamamlarından beri, az-çok birbirine benzer plânda inşa edilmiştir. Merkezî kubbenin altına, plân şekline göre, dört köşe, mustatil veya çok dılılı şekilde göbek-taşı adı verilen bir sed yerleştirilmiştir. Mısır hamamlarında göbek-taşının merkezine fıskıye konulması usûldendir. Türk hamamlarında, fıskıyenin yerine, hendesî bezemeli mozayik bir kaplama yapılması tercih edilmiştir. Ilıca ve kaplıcalarda göbek-taşının yerini arslan ağızlarından akan şifalı suların doldurduğu havuzlar işgâl eder. Kenarları kademeli olarak inşa edilen bu havuzlara yavaş-yavaş, vücut alıştırılarak, girilir. Kaplıca ve ılıcaların hamamlardan farkı büyük değildir. Yalnız ısıtma tertibatı yoktur. Hamam sıcaklıklarının türlü şekillerde yapıldığını kaydetmiştik. Bu kısımların plân nisbetine ve teşekkül tarzlarına göre, halvetler ve aralarındaki nişlerin adedi, şekil ve derinlikleri değişir. Mimarî tarihimizdeki üslûplara göre, muhtelif husûsiyetler gösteren hamamlarımızın plân taazzuvunda tekâmül ve gerilemeler göze çarpmaktadır. Sıcaklık denilen kısımda yıkanmağa tahsis edilen yerlere **halvet** ve **eyvân** derler. Halvetler — kapıları peştemal ile örtülen, küçük, husûsî hücrelerdir. Rahat yıkanmak isteyenler bu halvetleri tercih ederler. Eyvan ise — önü açık olan, halvetler arasında türlü kemerli veya tonozlu niş şeklinde, döşemesi hamam zemininden bir iki kademe yüksek mahallere denilir. Gerek halvet, gerek eyvanlarda yıkananın oturması için 15—20 cm. yükseklikte bir sed yapılmış, sıcak ve soğuk akar su muslukları bulunan kurnalar yerleştirilmiştir. Arap memleketlerinde ve arap kültürünün nufûz sâhalarında bulunan hamamlarda kurnalı halvetler nâdir görülür. Mısır ve şimâlî Afrika ahâlisi *al-miġṭas* denilen havuzlu mahalde yıkandıktan sonra, *al-ḥalva* veya *al-ḥanafiya* adı verilen halvetlerde sabunlanıp, temiz su dökünerek, gusül ederler. Bu cins hamamlarda *al-miġṭas* adı ile anılan havuzlar, biri çok sıcak ve diğeri ılık su ile doldurulmak üzere, çift olarak inşa edilmiştir. Başkasının değmiş olduğu su kirlenmiş sayıldığı için, kaplıcalar müstesnâ, türk hamamlarında bu tertip havuzlar yoktur.

Hamamların soğukluk kısımlarında, dışarıdan ışık almak üzere, muntazam kat ve kafa pencereleri açılmıştır. Yıkanmağa mahsus mahallerin ışıkları ise, kubbe ve tonozlarda açılan tepe pencereleri ve deliklerinden alınmaktadır. Bu delikler, hamamın mimarî üslûbuna göre, dılılı şekilde veya yıldız biçiminde olduğu gibi, barok ve rokoko devirlerinde i'vicaclı, nervürlü, dantel şebekelere benzemişlerdir. Tepe delikleri, ışığın girmesine müsâade eden, fakat havâî te'sirlerin içeri sızmasına imkân vermeyen cam fânûslar ile kapatılmıştır.

Türk hamamları, içeriden en hurda teferruâtına kadar, onu inşa eden san'atkârın ince zevkinin eseri sayılabilir. Heykeltraşlık derecesine ulaşan fevkalâde san'atlı klâsik istalâktitli, barok, rokoko veya ampir kurna ve ayna taşları, üslûba göre değişen kapı kemerleri, sütûn başlıkları, mozayik şeklinde renkli mermerler ile işlenmiş döşemeler, eyvân ve sedlerin kenarlarını ihâta eden mermer şebekeli korkuluklar, gece yakılan kandil ve çıraların yerleştirildiği çırağlar, havuz ve fıskıyeler, kubbeleri tutan köşe tromp ve pandantiflerin her biri ayrı tetkik mevzuudur. Bunlara devre göre tahavvül eden halı, kilim, nalın, seki örtüleri ve ahşap aksam gibi eşyayı da ilâve etmek lâzımdır.

Hamamların yapılışları ve te'sisatı en dikkate değer cepheleridir. Türk hamamında akar te-

miz su ile yıkanmak âdet olduğu cihetle, sıcak ve soğuk su haznelerinden kurnalara kadar su nakleden mükemmel tertibat vücûda getirilmiştir. Bu te'sisat büyük mecrâlarda toprak künkler ile, ince kanallarda kurşun borular ile te'min edilmiştir. Arap ülkelerindeki hamamlarda su tevziâtı, daha basit şekilde, damın üstünden yapılmış olup, gerek *miġṭas*'lar, gerek havuz ve kurnalar, kubbe kasnakları seviyesinden akıtılan sular ile doldurulur. Türk hamamlarında ısıtma sisteminin, romalılar çağından beri, daha ziyâde tekemmül ettirilerek kullanıldığı mâlûmdur. Sıcaklık, halvet ve ılıklıkların döşemeleri altındaki duman ve alev kanallarına cehennemlik diyoruz (şekil: 2, 3, 4—7). Bu cehennemliklerde dolaşarak soğuyan dumanları dışarı atmak için, duvarların iç cidarlarına sıva altına yerleştirilmiş olan künklere tütkeklik adı verilir. Tütkeklik kelimesi halk arasında, galat olarak, tüfeklik şeklinde kullanılmaktadır. Bu tütkekliklerin aynı zamanda hamam duvarlarının ısınmasında faydası ve rolü vardır.

Hamamın ısıtılması için âteş yakılan ocağa külhan denir (şekil: 2). Külhan ortalama 1,8—3,5 m. arasında değişen kuturda ve fırına benzeyen dâire şeklinde inşa edilmiş ve üstüne dökme bakırdan bir kazan konulmuştur. Kazanın derinliği fazla değil ise de, âteş ile temâsının çoğaltılması için, tabanı mümkün olduğu kadar kubbelendirilmiştir. Külhanın iç döşemesi, ağzına doğru meyillidir ve seviyesi hamamın döşeme irtifaından daha aşağıda bulunmaktadır. Ocağın yan duvarlarına hamamın cehennemlik adı verilen döşeme-altı kanallarına kadar uzanan şâkulî yarıklar açılmış ve ot-taşı denilen âteşe mukavim bir taş ile kaplanmıştır. Külhanın hârice bacası yoktur. Ancak ocak kapısı açılınca, geri tepecek dumanları emmek ve ahşap çatılı hizmet mahallinden dışarı atabilmek üzere, kapağın üstüne tâlî bir baca ilâve edilmiştir. Suyun ısıtılmasına yarayan bakır kazan, mustatil şeklinde ve tonozlar ile örtülü olan su hazînesine bağlıdır. Burası bitişik soğuk su mahzeninden bir az yüksek konulmuştur. Bu yüzden sıcak ve soğuk sular arasında devamlı bir cereyan vukû bulur ve hazînedeki suyun her tarafta aynı sıcaklıkta olması te'min edilir.

Türk hamamlarının çoğunun dış görünüşü sâde ve mütevâzî olduğundan, diğer âbideler gibi, dikkati çekmezler. Çünkü hamam inşa eden türk mimarları, binanın dış te'sirinden ziyâde, iç tenâsübünü ve vazifesini göz önünde tutmuşlardır. Buna rağmen İstanbul'da Ayasofya hamamı adı ile anılan Haseki Sultan hamamında olduğu gibi, iç mimarînin dışarıya kütleviteye ve ihtişâm şeklinde in'ikâs ettiği de vâkidir (şekil, 7, 8). Mimar Sinan adı geçen hamamın yalnız vazifesine ve maksada yararlığına önem vermiş, dış duvarları moloz taş ile, fazla itinaya lüzûm bile görmeden, inşa ettirmiştir. Bu alâkasızlığa diğer bütün hamamlarımızda da tesâdüf ediyoruz. Yalnız büyük hamamların kubbeleri kurşunludur. Daha basit binaların çatıları, nisbeten ucuz olarak, taş ile kaplandığı gibi, çok defa kiremit ve sıva ile de örtülmüştür.

Türk hamamları plân ve kitle bakımından, 1. âbidevî kütleli ve mütenâzır plânlı ve 2. taazzuv edememiş veya mütenâzır olmayan plânlı olmak üzere, iki sınıfa ayrılır. Çifte hamamların çoğu birinci sınıfa dâhil edilebilir. Ancak mimarîmizde tam ve riyâzî tenâzurdan hoşlanmayan san'atçılarımız tek veya çift mihver üzerine tanzim ettikleri mütenâzır plânlarında az-çok farklı elemanların kompozisyonlarını yapmağa çalışmışlardır. Âbidevî bir kütleye ve iki mukabil mihvere göre çizilen plânlara Lâleli Kızlar-Ağası ve Ayasofya hamamları örnek olarak gösterilebilir. Zeyrek'teki Çinili (Barbaros Hayreddin), Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa, Bursa'daki Bitpazarı ve İzmit'teki Orhan Gâzî hamamları da tek mihver ile tenâzurun örnekleridir (şekil: 5, 7, 8, 9, 10, 11).

Mütenâzır olmayan plânlara, Süleymaniye'deki Dökmeciler ile Cerrahpaşa hamamı, Bursa'da Çakır hamamlarındaki gibi, gayr-i muntazam arsalarda inşa edilmiş binalarda rastlıyoruz (şekil: 1). Klâsik devrin tipik bir hamamını kıstas olarak ele alırsak, gözden geçirdiğimiz plânlardaki noksanları daha iyi tebârüz ettirmiş oluruz.

Osmanlı-türk mimarîsinin ilk hamam binalarından biri olan İzmit'teki Orhan Gâzî hamamı XIV. ve XV. asırların ilk câmilerinde olduğu gibi, basit bir plâna göre, aynı boydaki kubbelerin sıralanması ile vücûda gelmiştir. Bu hamam ahşap çatı ile örtülmüş murabbâ plânlı bir soyunma yeri ile mustatil bir sıcaklık ve iki halvetten ibârettir. Bu plânda ılıklığın mevcût olmadığını görüyoruz. Daha sonra yine aynı hukümdar tarafından inşa ettirilen Gebze'deki Menzilhâne hamamında ılıklık bölümü dar ve kötü bir geçitten farksız ölçüdedir. Bursa, Edirne ve hattâ İstanbul'un fethini müteâkip inşa edilen hamamlardaki sıcaklık kısımları iki halvetten, iki halvet ve üç eyvana doğru bir tekâmül gösterir. Klâsik çağda artık dört eyvanlı ve dört halvetli renaissancevârî bir plânda gâyesini bulduktan sonra, çokdılılı, dâireye yakın bir mudallâa kadar temâdi eden sıcaklıklar kemer kavislerinin hünerleri ile şekilden-şekile girer. Bu arada ılıklık kısmı merkez teşkil eden bir kubbenin etra-

fına sıralanmış kubbe ve tonozların örttüğü ferâh ve muntazam bir galeri hâlini almıştır.

Bu hamam plânlarını en mühim unsur olan sıcaklığın teşekkül tarzına göre, 1. murabbâ, 2. mustatil, 3. T şekli, 4. yonca yaprağı veya yıldızvârî, 5. çapraz şekli, 6. çok dılılı, dâirevî veya *a.* tek, *b.* çift, *c.* dört ve *d.* çok halvetli olmak üzere, sınıflara ayırabiliriz. Hulâsa XVI. asırda yaşayan san'atkârlarımız, mimarîmizin diğer şûbelerinde olduğu gibi, hamam mevzuunda da en dikkate değer misâlleri ibdâ etmişlerdir. En mükemmel hamam kompozisyonunu bu asırda görüyoruz. Müteâkip asırlarda inşa edilen hamamlar bize başka örnekler vermiş olmakla berâber, bir yenilik getirmiş değildir. XVIII. asırdan sonra zâten çok nâdir inşa edilen hamamlar da plân merkeziyetini kaybeder. Bu tarihten itibâren, rokoko, barok ve ampir şekillerin kıvrımları ile bezeli mermer sütûnlar ve kaplamalar ile örtülü murabbâ ve mustatil hücrelerin sıralanmasından teşekkül eden saray ve konak hamamlarında artık eski iç ihtişâm ve güzellik mevcût değildir.

Türkiye'yi ve islâm memleketlerini gezen seyyahlar ve bilhassa XVII. asırda yaşamış olan Evliya Çelebî İstanbul hamamlarından sitâyiş ile bahsederler. Bunların rivâyetine göre, bu büyük şehirde her sınıf halka mahsus hamamlar varmış. Evliya Çelebî kendi zamanında 302 çarşı ve 14.536 husûsî saray ve konak hamamı bulunduğunu kaydeder. Yalnız bir şehirde 14.838 adet hamam bulunması türklerin temizliğe verdikleri ehemmiyetin neticesidir. İşte bu alâkadan dolayı, mimarlık tarihleri türklerin inşa ettikleri hamamlara mühim bir yer ayırmaktadırlar.

Bibliyografya: J. Franz Pascha, *Die Baukunst des Islam* (Darmstadt, 1887); H. Saladin, *Manuel d'Art Musulman*, I. *L'Architecture* (Paris, 1907); Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1907); Karl Klinghard, *Türkische Bäder* (Stuttgart, 1927); Heinrich Glück, *Die Bäder Konstantinopels* (Wien, 1921); Edmond Pauty, *Les Hamams du Caire* (Kahire, 1933); G. Marçais, *Manuel d'Art Musulman. L'Architecture* (Paris, 1926), I; De Vogue, *Syrie Centrale. Architecture civile et religieuse*; Cagnot ve V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine* (Paris, 1916—1920); Daremberg ve Saglio, *Dictionnaire des antiquité grecques et romaines* (Paris, 1873); P. Coste, *Monuments modernes de la Perse*; H. *Wilde*, *Brussa* (Berlin, 1909); Süheyl Ünver, *Selçuk tabâbeti* (Ankara, 1940); ayn. mll., *İstanbul Yedinci Tepe hamamlarına dâir bâzı notlar* (*Vakıflar dergisi*, II, Ankara, 1942,); Celâl Es'ad Arseven, *L'Art turc* (İstanbul, 1939); ayn. mll., *San'at ansiklopedisi* (İstanbul, 1947), VII. fasikül. (Ali Sâim Ülgen.)

HĀMĀN. [Bk. HÂMÂN.]

HÂMÂN. HĀMĀN, *Esther* kitabında, mûsevî düşmanı olarak gösterilen İran veziri olup, *Kur'an* (XL, 25)'a göre, Fir'avun'un divanında Ḳārūn (Ḳoraḥ) ile birlikte zikredilir ve başvezir vazifesini görür idi. Bu iki vezir, yakında Mūsā'nın doğacağını haber aldıkları için, bütün erkek çocukların öldürülüp, yalnız kızların hayatta bırakılmasını tavsiye etmişler. Mūsā Allahın resûlü olarak ortaya çıkınca, onu yalancılıkla itham ettiler. Fir'avun ona: — „Yā Hāmān bana bir kule yaptır ki, onunla göğün yollarına erişeyim de Mūsā'nın Allahının yanına çıkayım" (XL, 38 v.d.) — demiştir. Hāmān'ın bu devirde gösterilmesi, zaman ve mekân bakımından, Ahd-i atîk'deki Esther hikâyesine uymamakta olup, *Kur'an*'da bu kabîlden ayrılıkların bir çok misâllerine rastlanır. Filhakika *Talmud* (*Sanh.*, s. 106) ve *Midraş* (*Hurûc R.* 18), Bileam ile Eyyub ve Yethro'nun Fir'avun büyük divanı âzası sıfatı ile Mūsā'nın öldürülmesini tavsiye ettiklerini kaydeylemekle, böyle bir tarih aykırılığı göstermiştir. *Midraş* başka bir yerde Hāmān ile Ḳoraḥ'ın dünyanın en zengin adamları olduklarını kaydetmektedir. *Kur'an*'ın zikredilen âyetinin (XL, 25 ve XXVIII, 38) tefsiri dikkate değer. Bu tefsirde Hāmān'ın yaptırmağa teşebbüs ettiği kule hakkında: — „Elli bin mimar yedi sene kulenin inşası ile uğraştılar ve kule fevkalâde yüksekliğe erişince, Cibrîl onu yıktı" — denilmektedir. Doğrusu söylenmek lâzım gelirse, ne *Kur'an*'da, ne tefsirlerinde ve ne de arap müverrihlerinin eserlerinin hiç birinde *Esther* kitabında bahsedilen Hāmān'ın hakikî rolünün ne olduğuna dâir bir tek kelime bulunmayışı gariptir. Her hâlde Hāmān'ın tarihi Arabistan'da tamâmiyle mechûl olmasa gerektir. Hāmān isminin bir çok yerlerde tekrar edilmesi de, bu ciheti, itiraz götürmeyecek bir surette, belirtmektedir.

Bibliyografya: Zamaḫşarî ile Bayżāvî'nin bu âyet hakkındaki tefsirleri; Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1213), s. 110 v.d.; Kisā'î, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*, s. 212—214. (J. Eisenberg.)

ḤAMĀSA. [Bk. HAMÂSE.]

HAMÂSE. ḤAMĀSA (A.), yiğitlik. Harplerde gösterilen şecâati tebcil için yazılan şiirler, eski arap şiirinin büyük bir kısmını teşkil ettiği için, antolojilerde pek mûtenâ bir yer tutar ve eski şiir mecmualarında ilk kısım bu nevi şiirlere ahsis edilirdi. Bundan dolayıdır ki, Abū Tammām ile al-Buḥturī [b. bk.]'nin antolojilerine kısaca *Kitāb al-ḥamāsa* adı verilmektedir.

HAMĀVAND. [Bk. HAMÂVEND.]

HAMÂVEND. ḤAMĀVAND, kötü şöhretli bir kürt aşîreti olup, geçen asrın ikinci yarısında Musul'un cenûbunda Dicle sâhilleri bunların yağmacılıklarına sahne olmuştur. Bu aşîret Cuinet (*La Turquie d'Asie*, II, 768)'ye göre, buralara cenûbî İrandan hicret etmiştir. Curzon (*Persia*, I, 557)'a göre ise, bu aşîret Kirmānşāh'ta sâkin bulunan kürtlerin küçük bir kısmıdır. Türkler, ancak bir kaç seferden sonra, bunları itaat altına alabilmiştir.

Bibliyografya: Bk. bir de Cholet, *Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, s. 298 v. dd.

ḤAMAVÎ. [Bk. HAMEVÎ.]

ḤAMAZĀN. [Bk. HEMEDÂN.]

ḤAMD. [Bk. HAMD.]

ḤAMD. ḤAMD (A.), medih ve senâ etmek [bk. mad. ḤAMDALA.]

ḤAMD ALLĀH. [Bk. HAMDULLAH.]

ḤAMDALA. [Bk. HAMDELE.]

ḤAMDĀN. [Bk. HEMDÂN.]

ḤAMDÂN. [Bk. HAMDÂN.]

ḤAMDÂN KARMAT. ḤAMDĀN ḲARMAṬ B. AL-AŠ'AŠ, ismâilî dâîsi ve karmatî mezhebinin kurucusudur. Kūfa havâlisi köylülerinden idi. Lekabı *Karmīṣā* oralarda konuşulan ârâmî lehcesinde „kırmızı" veya „alev gözlü adam" mânasına olsa gerektir (Ṭabarî, *Annales*, III, 2125). Ḥamdān Ḳarmaṭ, 'Abd Allāh b. Maymūn'un dâîsi olan Ḥusayn al-Ahvāzī'nin irşâdı ile ismâilî mezhebine girdi ve onun vefatı üzerine, dâî sıfatı ile, kendisine halef oldu. Mezhebin Horasan'daki merkezi ve 'Askar-Mukram'de oturan imamları ile temasta bulunmağa müsâit olan Bagdad civarında Kalvāzā'da yerleşti (261 = 875). Kūfa'de, kendisine makam olmak üzere, *Dār al-hicra* („iltică yeri") adı ile, bir konak inşa etti. Burası tarafdarlarının toplanma merkezi olup, etrafa yapacakları akınlara buradan çıkarlardı (277 = 890). Ḥamdān Ḳarmaṭ son derece zekî, gâyet becerikli, istediği kimselere hulûl edebilen, pek muktedir ve çok harîs bir adam idi. 'Abd Allāh'ın vefatında, oğlu Aḥmed'in imamlığını tanımayarak, İmām Muḥammed b. İsmā'îl'e sâdık kaldı. Suriye'ye gitti ve çok geçmeden, ortadan kayboldu; mezhebin mukaddes kitaplarının müellifi olan kayın-birâderi 'Abdān da az zaman sonra, Aḥmed'in tarafdarlarından Zikravayh tarafından, katledildi. Ḳarmaṭ, para tedâriki için, gittikçe ağırlaşan vergiler ihdâs etmişti. Evvelâ her baş için, *fiṭr* namı ile, bir gümüş para, sonra *hicra* namı ile, bir altın para alıyordu. Daha sonra bunun yerine *bulġa* denilen yedi altınlık vergi kâim oldu. Nihâyet işi daha ileri vardırarak, *ulfa*, yâni kadında ve malda iştirâk mükellefiyetini ihdâs etti.

Bibliyografya: Bk. mad. ḲARMAṬ. (Cl. Huart.)

HAMDĀNÎ. [Bk. HEMDÂNÎ.]

HAMDÂNÎLER. BANĪ ḤAMDĀN, Musul, Haleb ve civarında hüküm sürmüş olan bir hânedandır Bu hânedan adını büyük Tağlib kabîlesine mensûp Ḥamdān b. Ḥamdūn'dan almıştır. Şeceresi için bk. Wüstenfeld, *Tabellen*, 32 ve Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye*, s. 155. Ḥamdān'ı 272 (885) senesinden itibâren, hâricîlerden Hārūn ile sıkı bir ittifak hâlinde ve bir kaç sene sonra da Mardin kalesine sâhip olarak görüyoruz. Bundan sonra, 281 (894)'de halife al-Mu'tażid bu şehrin üzerine yürüdüğü vakit, Ḥamdān'ı orada bulamadı; zîra o, oğlu Ḥusayn [b. bk.]'i bırakarak, kaçmıştı. Ḥusayn halîfeye Dayr al-Za'farān kalesinin kapılarını açtı ve az sonra Ḥamdān da halifenin eline düştü. Krş. İbn al-Mu'tazz (bk. Lang, *Mu'tadid als Prinz und Regent, ZDMG*, XLI, 243). Hārūn mutâvaat etmediği müddetçe, halife Ḥamdān'ı Bagdad'da, esir olarak, tuttu; fakat 283 (896)'te Ḥusayn Hārūn'u mağlûp edecek, zarar vermeyecek hâle getirince, Ḥamdān affedildi; oğulları ve bilhassa Ḥusayn büyük lûtuflara nâil oldular. Bu hâdise Hamdânîlerin yükselmesine bir başlangıç teşkil etti. Ḥusayn Ḳarmaṭîlere karşı muhârebelerde temeyyüz etti, fakat al-Muḳtadir'in hilâfetinde, ona karşı tâlihsiz şâir 'Abd Allāh b. al-Mu'tazz'in tarafını iltizâm etmiş olduğu için, kaçmağa mecbûr oldu. Mamafih kardeşi İbrāhīm'in tavassutu sâyesinde, halifenin affına mazhar ve bir nâip vâsıtası ile idâre ettirdiği Ḳum ve Ḳāşān vâliliğine tâyin olundu. Daha sonra, 303 (915)'te, bir kere daha halife ile arası açıldı ve 306 (918/919)'da, esirlikte vefat etti.

Ḥusayn'in kardeşleri Abu 'l-'Ulā Sa'îd, İbrāhīm, Dāvūd ve Abu 'l-Haycā 'Abd Allāh [b. bk.], dirâyetsiz bir şahıs olan al-Muḳtadir'in zâhirî hilâfeti esnâsında, aynı siyâseti tâkip ettiler. İşgâl ettikleri vâlilik makamlarında istediklerini yapıyorlar, bâzan halife ile araları açılıyor, bâzan da tekrar ona karşı zâhiren mutâvaat göstererek, mevkilerini muhâfaza ediyorlar yahut ehemmiyetleri daha az olmayan me'mûriyetler alıyorlardı. İçlerinde en ziyâde temeyyüz eden muhârip Abu 'l-Haycā oldu. Bu zât 293 (905) senesinde Musul vâliliğine tâyin edilerek, 308 (920)'den itibâren, buranın idâresini oğlu Ḥasan'a bırakmış olmakla berâber, pek kısa fâsılalar ile, vefatına kadar (317 = 929) bu mühim şehrin vâlisi kaldı. Bilâhare Nāṣir al-Davla [b. bk.] unvanını alan Ḥasan bu şehirde, 358 (968)'de vukua gelen vefatına kadar, kalmağa ve Diyār Rabī'a ile Diyār Mużar'a kadar nufûz ve iktidarını yaymağa muvaffak oldu. Ondan sonra Musul'da, al-Ga-

żanfar [b. bk.] lekabı ile, daha ziyâde mârûf olan oğlu Abū Taġlib Faḍl Allāh hukūm sürdü; lâkin muhtelif Büveyhîler arasında meydana gelen kavgaya karıştığı ve mağlûp olduğu için, Irak'ı terke mecbûr kaldı; az zaman sonra (369 = 979), Suriye'de vefat etti. Bununla Ḥamdānîlerin Musul'daki hâkimiyetleri sona ermiş gibi görünüyordu; çünkü al-Ġażanfar ile kardeşleri Abū Ṭāhir İbrāhīm ve Abū 'Abd Allāh al-Ḥusayn Büveyhîlerin hizmetine girdiler. Lâkin Şaraf al-Davla'nın vefatından sonra, 379 (989)'da Bahā' al-Davla'den Musul'a dönmek iznini aldılar ve her ne kadar Büveyh emîri siyâsî hatâsını derhâl anladı ise de, ahâlinin yardımı ile, şehri zaptetmeğe muvaffak oldular. Fakat hâkimiyetleri uzun sürmedi; zîra kürtler ve 'Uḳaylîler ile muhârebeye mecbûr kaldılar ve bu savaşlar esnâsında Abū Ṭāhir, oğulları ile birlikte, Muḥammed b. al-Musayyib'in eline esir düştü ve 380 (991)'de öldürüldü. Bundan az evvel Abū 'Abd Allāh, Marvānîlerden Abū 'Alī tarafından, esir edilmişti; ancak Fâtımî halifesi al-'Azīz'in şefâati sâyesinde serbest bırakılarak, hâmîsi tarafından Suriye'ye gönderildi. Son defa kendisinden 386 (996)'da, Sur (Tyrus) şehrini yağma etmesi dolayısı ile, bahsedilmektedir; lâkin evlâtları daha uzun müddet Fâtımîler nezdindeki yüksek mevkilerini, 465 (1072/1073) senesinde bunların sonuncuları olan Nāṣir al-Davla Abū 'Alī ile birâderi Faḫr al-'Arab'ın aleyhlerinde bir gizli ittifakın kurbanı oldukları zamana kadar, muhâfaza ettiler.

Lâkin Hamdânîler yalnız Musul ve Irak'ta hukūm sürmeyip, 333 (944)'ten itibâren hâkimiyetlerini Haleb'e ve şimâlî Suriye'ye kadar tevsî etmişlerdi. Ḥasan'ın kardeşi 'Alī (sonraları daha çok Sayf al-Davla [b. bk.] adı ile şöhret kazanmıştır) bu sene Haleb ve Ḥimṣ şehirlerini Mısır İḫşīdîlerinin elinden aldı. Şüphesiz, Mısırlıların şimâlî Suriye'yi Kāfūr'un saltanatı zamanında tamâmen onun tasarrufuna terketmelerine kadar, daha bir kaç sene geçti. Fakat Sayf al-Davla asıl şöhretini hıristiyan bizanslılara karşı yaptığı harplere borçludur. Daha 333'ten evvel Bizans topraklarına akınlar yapmıştı; lâkin hıristiyanlara karşı harp etmeği, ancak Haleb'de sağlam bir surette yerleştikten sonra, kendine başlıca meşgale edinmiştir. Sayf al-Davla maddesinde tafsilâtlı bir surette anlatılacağı üzere, bu muhârebelerin kâh muvaffakiyet, kâh muvaffakiyetsizlikler ile dolu olduğunu söylemek icâp eder. Yalnız Hamdânî âilesinden bir diğer zâtın, Sayf al-Davla'nın amca-zâdesi meşhûr şâir Abū Firās [b. bk.]'ın, bu muhârebelerde temeyyüz etmiş olduğunu da hatırlatalım. Arap edebiyatını ve ilimlerini teşvik yolunda göstermiş olduğu hizmeti de, Sayf al-Davla için, harpteki muvaffakiyetlerinden daha az şerefli değildir; bu hususta aşağıda mâlûmat verilecektir. Kendisi 356 (967) senesinde vefat etmiştir.

Kendinden sonra kalan yegâne oğlu Abu 'l-Ma'ālī Şarīf (bilâhare Bagdad halifesinden Sa'd al-Davla fahrî lekabını almıştır). Karġūyā ve diğer reisler tarafından, halef tanınmış ve babasını Mayyâfârıḳîn'de âile kabristanına defnettikten sonra, bey'at merâsimi için, Haleb'e gitmiştir. Bundan sonra, babasının amcazâdesi ve silâh arkadaşı olup, Ḥimṣ'ın timar ve zeâmet sâhibi olan ve ahâli tarafından şikâyet edilen Abū Firās üzerine yürüdü. Sadād'da vukua gelen çarpışmada Abū Firās öldürüldü ve Ḥimṣ, Sa'd al-Davla tarafından, zaptedildi. Bizanslılar ile ilk ihtilâflar saltanatının ikinci senesinde vukua geldi. Bizans askerleri Haleb'i gâfil avlamağa çalıştılar; bunlara karşı giden Karġūyā esir düştü ise de, yeniden kaçmağa muvaffak oldu. Az zaman sonra imparator Nikephoros, büyük bir ordu ile gelerek, Haleb ile Ḥimṣ arasındaki bütün şehirleri aldı ve Laṭṭakīye ile Cebele'yi zaptetti; 358 senesi iptidâlarında Antakya'yı muhâsara etti ve Baġrās'ı işgâl ederek, Bizans ordusuna bir istinat noktası yaptı. İmparator İstanbul'a döndü ve Petras Phokas (arap. Torbasī yahut Atrabasī denilmektedir ki, bunun τραπεζίτος 'tan iştikak ettirilmiş olması muhtemeldir)'ı Irak'ta zaptedilen mevkilerin kumandanlığında ve Michael Burtzes'i Baġrās kumandanlığında bıraktı. Sa'd al-Davla, anasının yanına gitmek üzere, Bālis'ten geçerek, Mayyâfârıḳîn'e gitti; çünkü Karġūyā Haleb'de bizzat hukūm sürmek istediği ve Bakcūr'u da nâip şerîki tâyin ettiği için, onun Haleb'e dönmesine müsâade etmemişti. Sa'd al-Davla, kendisine sâdık kalmış olan ordusu ile, Haleb'i muhâsaraya gitti; Sa'd al-Davla ile Torbasī'yi imdâdına çağırmış olan Karġūyā kuvvetleri arasında müfreze muhârebeleri oldu. Torbasī Haleb yolunu alırken, Michail Burtzes de, Antakya'da ihtilâflar çıkmış olduğundan, hıristiyanların çağırması üzerine, o tarafa gitti. Bir kuleyi işgâl etmeğe uğraştığı sırada, esir olmak tehlikesine mâruz kalmış olduğu için, Torbasī'yi çağırdı ve onun yardımı ile 358 senesi sonunda Antakya'yı zaptetti. Şehir 477 senesine kadar bizanslıların elinde kaldı. Bu muvaffakiyetten sonra, Torbasī Haleb üzerine yürüdü; şehri muhâsara eden Sa'd'ın elinden kurtararak, kendisi muhâsara etti. Karġūyā ile bizanslılar arasında 359 senesi başlangıcında bir muâhede yapıldı ve imparator, metbû olarak, tanındı; Haleb'e tâbî olan şehirlerin ehemmiyetli bir vergi vermeleri

tekarrür etti. Bu mühim muâhedenâme, şehir ve yerlerin bir listesinden başka, esirlerin mübâdelesi, mültecî kölelere karşı yapılacak muâmele, din tebdîli, kervanların ve bunları muhâfaza eden kuvvetlerin şehirlere girmek hakları v.b. hakkında tafsilâtlı hukümler ihtivâ ediyordu. Bu sırada Sa'd Ma'arrat al-Nu'mān'a yerleşmişti ve bu muâhedeyi kabûlden imtinâ ediyordu. Onu icbâr etmek için, bizanslılar Ḥimṣ'ı tahrip ettiler; fakat Sa'd imdat almıştı. Ḥimṣ'ı yeniden inşa etti ve Haleb'de adının hutbede okunmasını kabûl ettirdi. Johann Tzimiskes'in akın ve yağmalarına rağmen, umûmî vaziyette hiç bir değişiklik husûle gelmemiş gibi görünmektedir (mevcût mâlûmatın tenâkuzundan dolayı, bu hususta sarîh bir fikir edinmek imkânı yoktur); ancak Tzimiskes'in Suriye'den çekilmesi üzerine, 364 senesinin sonlarına doğru, harîs Bakcūr, idâreyi tamâmiyle eline almak için, Karġūyā'yı hapis ettirdi. İsmen metbû olan Sa'd, bu şiddet hareketini kabûl etmeyerek, Haleb üzerine yürüdü. Bakcūr'un talep ve istimdâdlarına rağmen, bizanslılar yardıma gelmediklerinden, Haleb şehri 365'te Hamdânîler eline düştü. Hisar iki sene dayandı; Bakcūr'un 367 (977)'de, askerî ile birlikte, hisarı terk etmesine müsâade edildi ve kendisine Ḥimṣ, timar olarak, verildi. Aynı sene içinde Sa'd 'Abbāsī halifesinden başka, fi'len Bagdad'da hukümdâr olan Büveyh sultanını da, metbû olarak, tanıdı ve imparatora vermekte olduğu yıllık vergiyi göndermekten vaz geçti. Bizanslılar bir müddet buna müsâmaha ettiler. Fakat Domesticus Bardas Phocas, Anadolu âsîlerini mağlûp ederek, serbest kalınca, 371'de Haleb üzerine yürüdü. Sa'd metbûluk ve vergi muâhedesini tekrarlamağa râzı oldu ve 373 senesi iptidâsında Bakcūr Haleb'i almak husûsundaki eski projesini, Fâtımî halife al-'Azīz'in yardımı ile, tatbike kalkışınca, Sa'd, vâki olan ricâsı üzerine, derhâl Bardas Phocas'tan imdad aldı; zîra bu kumandan Haleb'i Fâtımîlere karşı bir kale gibi telâkkî ediyordu. Bardas Phocas, Bakcūr'u çekilmeğe mecbûr etti ve onu son istinad noktasından mahrûm etmek için, Ḥimṣ'ı da elinden aldı. Bakcūr Şam vâliliği ile Fâtımî halifesinin hizmetine girerek, kendisine sığınacak bir yer buldu (Ḥimṣ'ı aldıktan sonra Bardas Phocas'ın kuvvetli bir ordu ile Haleb önünde göründüğüne dâir olan Kamāl al-Dīn'in iddiası bu seferin 375 senesi seferi ile karıştırılmış olmasından ileri gelmiştir). Belki de Sa'd'ı vergisini vermediğinden dolayı cezâlandırmak için, Bardas Phocas evvelâ 375'te Killis'i almış ve sonra Apamea (ar. Afamiya yahut Famiya)'yı muhâsara etmiştir. Sa'd ordusu ile o kadar uzaklara gitmeğe cesâret edemediği için, Bardas Phocas'ı harekâtta bulunduğu yerden uzaklaştırmağa karar verdi ve bu maksatla Karġūyā'yı Ḳal'at Sim'ān manastırını tahrip ve içindeki râhipleri, harp esiri sıfatı ile, köle pazarına götürmeğe me'mûr etti. Bu hareket Bizans âleminde bir hiddet tufanı kopardı. Bardas Phocas derhâl Apamea muhâsarasını bırakarak, Haleb üzerine yürüdü. Sa'd hiç bir mukavemet gösteremedi; teslim olmağa mecbûr oldu ve ancak bütün birikmiş olan vergileri vermek şartı ile, 376'da sulhu istihsâle muvaffak oldu. Bardas Phocas ona karşı çok mülâyim hareket etti; çünkü Bulgarlara karşı harp için, serbest kalmak isteyordu. Sa'd, 381 (991) tarihine kadar, 5 yıl sulhten istifâde etti ve bu tarihte, Fâtımî halifesi ile aralarında vukua gelen bir ihtilâftan sonra, Raḳḳa'da kendi hâlinde oturmakta olan Bakcūr, Fâtımî vâlisinin muâvenetine güvenerek, bir kere daha Haleb üzerine yürüdü. Sa'd ile kumandanı Lu'lu', bir Bizans kuvvetinin yardımı ile, Bakcūr'u Nā'ūra'da mağlûp ve orada idam ettiler. Az zaman sonra, 381'de Sa'd sancılara tutuldu. İyileşir-iyileşmez bir zafer alayı ile Haleb'e girdi; lâkin kendisini lüzûmu kadar korumamış olması yüzünden, o gece vefat etti. Oğlu Sa'īd al-Davla, sonradan kızı ile evlendiği Lu'lu'ün vesâyeti altında, babasına halef oldu. Zamanı Bancūtigīn (Bengü-Tigin)'in sevk ve idâre ettiği Fâtımî orduları ile, harp içinde geçti; düşmanlarını Bizanslıların yardımı ile püskürttü. Uzun muhâsaralara karşı koymağa mecbûr kaldı. 384 senesinde fazla sıkışınca, imparator Basilius'tan imdâdına gelmesini istirhâm etti. İmparator, bulgarlar ile harp etmekte olmasına rağmen, inanılmaz bir sür'at ve 17.000 asker ile, Haleb önüne yetişti. Oraya gelmesi düşmanları püskürtmeğe kifâyet etti. Her ne kadar Sa'īd kendişine mukavemet edecek hâlde değil idi ise de, imparator ittifakına sâdık kaldı ve Haleb'i işgâl etmedi. Sa'īd de 392 (1002) senesinde vukua gelen vefatına kadar, ittifak muâhedesi ahkâmına riâyet etti. Gerek kendisi ve gerek karısı, iktidarı eline almağa tamah eden kayın-babası Lu'lu' tarafından, zehirlendi. Lu'lu' önce Sa'īd'in oğulları namına hukūm sürdü; lâkin iki sene sonra onları, bütün Hamdânîleri, harem halkı ile birlikte, Kahire'ye gönderdi ve nâip şerîki olarak, kendi oğlu Manṣūr'u aldı. Yaşı ilerilemiş bir hâlde vefat edince, 399 (1008)'da oğlu Manṣūr, Fâtımî halifesi al-Ḥākim tarafından, hutbede adı zikredilirken verilen Murtaża'l-Davla unvanı ile, babasına halef oldu (*JA*, IX, 160). Binâenaleyh Manṣūr her ne kadar sonradan al-Ḥākim ile bozuşmuş ise de, yine Fâtımî hâkimiyetinin Haleb'de

başlangıcını bu tarihten itibâr etmek lâzımdır. Sa'îd'in bir birâderi, Kilâbîlerin yardımı ile, kendisine karşı isyan etti ise de, Manşûr Kilâbîleri para ve vaadler ile elde ettiğinden, âsî mağlûp oldu ve bizanslılara kaçtı. Manşûr, verdiği sözlerinin infâzını isteyen Kilâbîlerden kurtulmak için, bunların reislerini bir ziyâfete dâvet ederek, hepsini yakalattı. Bunlardan çoğu, yarı aç bir hâlde, sihhate muzır zındanlarda öldüler; içlerinden yalnız bir tânesi, Şâliḥ b. Mirdâs, kaçmağa muvaffak oldu ve sonra bedevîlerin başına geçerek, Manşûr'a hücûm ve onu kendisi için müsâit bir muâhede imzâlamaya mecbûr etti. Lâkin Manşûr bu muâhede ahkâmına dahi riâyet etmedi ve bu yüzden Haleb'de her kesin menfûru oldu. Fâtiḥ kalesi kumandanı da Manşûr'un dâvasını müdâfaa'dan vazgeçti ve Şâliḥ'in şehre girdiğine, bir hîle ile, onu inandırdı. Mansûr, korkusundan, bizanslıların ordugâhına kaçtı. Haleb'in bundan sonraki vaziyeti için bk. mad. HALEB.

Bibliyografya: Hamdânîlerin tarihine âit menbâlar için bk. Freytag, *Geschichte der Ḥamdaniden* (*ZDMG*, X, 190 v. dd., XI, 1, v. dd.); Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 2141 v. dd.; Arîb, *Tabari continuatus*, s. 8 v. dd.; İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), VIII ve IX; M. Wickerhauser, *Wegweiser zum Verständniss der türk. Sprache*, s. 11 v. dd.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 490 v. dd.; Müller, *Der Islam*, I, 562 v. dd.; Huart, *Histoire des Arabes*, I, 328 v. dd. Krş. bir de mad. HALEB, EBÜLHEYCÂ, GAZANFER, NÂŞİR AL-DAVLA ve SAYF AL-DAVLA.

(M. SOBERNHEIM.)

HAMDELE. AL-ḤAMDALA, *al-ḥamdu lillāh* (*-u, -i* ve *-a* şeklinde harekelenmesi için bk. *Lisān*, IV, 133, 7 v. dd.) yerine kullanılan mârûf bir tâbir olup, „hamd (bütün mânası ile) Allaha mahsustur" demektir. Çünkü senâ edilmeğe lâyık her şey Allahtan gelir ve ona rücû eder. *Ḥamd*, senâ edilenin irâdesine tâbi olan bir şey için edilen şükür mânasında olduğu takdirde, *ẕamm*'in zıddıdır ve bu bakımdan delâlet sâhası daha geniş olan *madḥ*'ten farklıdır. Binâenaleyh *ḥamd* tâbiri *şukr* („minnettarlık"; zıddı *kufrān*)'den de, bu hissin ifâdesi demek olmakla berâber, farklıdır. Ekseriyâ „medih" kelimesi ile tercüme edilmesine rağmen, *sanā'* kelimesi, tam mânası ile, „takdir" demek olup, „hurmet" mânasında olduğu gibi, zemm mânasında da kullanılabilir (türkçede bu mânada kullanılmaz). Şekline göre, cümle *iḫbārî* veya *ḫabarî* (yânî bir huküm) olabilir; fakat mânaya göre, *inşā'î*'dir; zîra burada söz söyleyenin kasdi o dakikada Allaha hamd ve senâ etmektir (bk. Muḥammed 'Abdū, *Tafsîr al-Fātiḥa*, Kahire, 1323, s. 28; Baycūrî, *Ḥāşiya 'ala Kifāyat al-'avāmm li 'l-Faẓẓālî*, Kahire, 1315, s. 3 v. dd.). Lane (Lexicon, s. 638) „Praise be" diye tercüme ediyor ve orada bir duâ değil, kuvvetli bir tasdik edâsı buluyor (bk. bir de *ZDMG*, XX, 187). Belki *inşā'* mânası, Palmer'in *Kur'an* tercümesinde yaptığı gibi, bir nidâ işâreti ile ifâde olunabilir. Bu terkip *lahu 'l-ḥamd* gibi ve ona müşâbih bir çok terkipleri saymadan, *Kur'an*'da 24 yerde tekerrür ettiğinden, gâyet tabiî olarak, müslümanların pek alışık oldukları bir şeydir. Her şey Allahtan gelir; binâenaleyh her gelen şey için, iyi olsun fena olsun, Allaha hamd etmek lâzımdır. Mamafih *ḥamdala* fiili, islâmiyetten daha evvel kullanıldığı anlaşılan *basmala*'den muahhardır. *Ḥamdala* ne *Ṣaḥāḥ*'ta ve ne de *Lisān*'da görülmemektedir, hâlbuki *basmala* her ikisinde de vardır. *Lisān*'da *basmala*'yi Omar b. Abî Rabî'a'nın bir beyitinde görüyoruz (Schwarz, *Dîvān*, nr. 413, II, 241; tafsilât için bk. *Tāc* [b. bk.]). *Miṣbāḥ* (hicretin 784. senesinde tamamlanmıştır)'ta *ḥamdala* bulunmakla berâber, yalnız *basmala* bahsinde geçmektedir. Buna mukabil *Ḳāmūs*'ta mevcûttur; zîra husûsî bir kelime olarak tanınmakta gecikmemiştir. Her kesin zühd ve takvâ hissine göre, sık-sık kullanılmasından başka, bu kelime *ṣalāt* ve *tasbîḥ*'in muayyen bir kısmıdır. *Tasbîḥ*'te 33 defa tekrar edilir. Fazla olarak, *Fātiḥa*'nın yedi *maṣānî*'sinden biri olduğundan, bizzat *Fātiḥa* gibi, gerek tasavvufta ve gerek havâs ilminde, çok kullanılmaktadır. Msl. bu terkip rifâî tarîkatinin yedi vakfesinden birincisini teşkil eder (W. H. T. Gairdner, *Way of a Mohammedan Mystic*, s. 12, 23). Sünnî an'anesine göre bile *Fātiḥa*'nın i'cazkâr bir mânası vardır (krş. Buḫārî, *Kitāb al-tafsîr*, *Bāb fātiḥat al-kitāb*; sivri sinek sokmalarına karşı *Fātiḥa*'yı *ruḳya* olarak kullanan adamın hikâyesi ve bunu Peygamberin tasvip etmiş olması). Bunun havâs ehli arasında daha sonraları geniş mikyasta kullanıldığı hakkında bk. al-Būnî, *Şams al-ma'ārif*, X. fasıl ve mısırlı modern havâsçı Aḥmed al-Zarḳāvî, *Mafātiḥ al-ġayb*, s. 175. Lâkin *ḥamdala*, havâs ilminde, *basmala* kadar, yalnız başına kullanılmış görünmüyor. Buna mukabil bu terkip başlama tâbiri olarak kullanılması temâyülünü çok eskiden bir hadîsten almıştır. Peygamber: — „Allaha hamd ve senâ ile başlanılmayan her iş sakat olur" — demiş imiş [bk. mad. BESMELE]. Bu suretle *ḥamdala* her yazının mukaddimesinde lâzım olan 3 kısımdan biri olmuştur. Fakat *basmala*'nin aksine olarak, bu terkibin sonraları istimâl edilmeğe başlanılmış olduğunun delîli, bunun İbn Hişām'ın *Sîra*'sının başında, *Kitāb al-aġānî*'de yahut *Fihrist*'in başında bulunmamasıdır. Bu terkibin istimâl sureti ve

bundan çıkan an'aneler için bk. Sayyid Murtażā, *İḥyā* şerhi, I, 53 v.dd. ve bu nidânın te'min ettiği husûsî faydalar için bk. *ayn. esr.*, V, 13 v.dd. (*kitāb al-aẕkār*).

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen kaynaklardan başka bk. bir de Bayżāvî (nşr. Fleischer), I, 5, 26 v.dd.; Ṭabarî, *Tafsîr*, I, 45 v.dd.; Râzî, *Mafātîḥ* (Kahire, 1307), I, 115 v.dd.

(D. B. MACDONALD.)

HAMDÎ. [Bk. HAMDÎ.]

HAMDÎ. ḤAMDÎ, MUḤAMMED ḤAMD ALLĀH (1449—1503). XV. asrın ikinci yarısında bilhassa mesnevîcilikte şöhret kazanan Mehmed Hamdullah meşhûr sûfî Ak-Şemseddin [b. bk.]'in en küçük oğlu olup, XVI. asırda bu sûfînin ve âilesinin menâkibini yazan emîr Hüseyin Enîsî'nin ifâdesine göre, 853'te Göynük'te doğmuştur. Bu menâkibde, babasının ölümü esnâsında 12 yaşında olduğu kaydediliyorsa da, yine aynı eserde Ak-Şemseddin'in ölümü 863 (1459) rebiyülâhırının sonu olarak gösterildiğine göre, bu sırada 10 yaşında olması icâp eder. Onun doğum tarihini doğru kaydeden Evliya Çelebî'nin şârimiz hakkında naklettiği şeyler (daha doğumundan evvel babasının şâir ve âlim olacağını keşf ve tebşîr etmesi, çocukluğunda aklî bir hastalığa tutulup, babasının tâlimi ile Ayasofya câmiinde, Top-Kandil altında, yedi kere namaz kılarak, muayyen bir duâyı üçer defa okuyup, yedişer tâne siyah üzüm yedikten sonra, büyük bir mânevî ve fikrî inkişaf göstermesi ve o Top-Kandil altında *Yusuf ve Zelîha* nazmına başlaması, 8 yaşında divan sâhibi olması) sâdece bir efsâneden ibârettir (bk. *Seyahatnâme* I, 135 ve 337). Hamdî'nin Ayasofya câmii ile alâkası hakkındaki bu rivâyetlerin, XV. asır şâirlerinden olup, bu câmide muarriflik vazifesinde bulunan diğer bir Hamdî ile karıştırılmasından ileri geldiği tahmin edilebilir.

Babasının ölümünden sonra Hamdullah'ın müşkül bir vaziyette kaldığı ve büyük kardeşlerinden hiç bir şefkat ve himâye görmediği, *Yusuf ve Zelîha*'sındaki bâzı samîmî şikâyetlerinden anlaşılıyor (Fâik Reşad, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye*, İstanbul, 1913, s. 213'te bu parça zikredilmiştir). Mamafih bütün bu müşkül şartlar altında onun ciddî bir tahsil gördüğü, kuvvetli bir edebî kültür sâhibi olduğu, hattâ hey'et, nücûm ve mûsikî gibi sâhalarda da oldukça geniş mâlûmat edindiği muhakktır. Bir aralık Bursa'da, Çelebî Sultan Mehmed medresesinde, müderrislik eden ve meşhûr âlim Molla Hayâlî ile ilmî mübâhaselerde bulunan şâirimizin, her nedense bu mesleği terk ederek, Göynük'e çekildiğini görüyoruz. Enîsî'nin *Menâkıb-i Ak-Şemseddin*'ine göre, bunun sebebi, Bursa'da gördüğü bir rüyâdır: artık zâhir ilimlerini bırakarak, Kayseriye'de kendi eski halifelerinden şeyh İbrahim Tennûrî'den el almasını babası rüyâsında ona tavsiye etmiş ve Hamdî de buna ittibâ ederek, Şeyh İbrahim'e mürîd olduktan sonra, Göynük'e çekilmiştir. Yine aynı eserde verilen mâlûmata göre, Hamdî'nin 896'da Mehmed ve Zeyneddin adlı iki oğlu dünyaya gelmiş ve bunlardan Zeyneddin, Göynük ve havâlisinde şeyh sıfatı ile, oldukça geniş bir şöhret kazanarak, 977 (1570)'de vefat etmiştir.

Hamdî'nin tedris hayatını bırakarak, Göynük'te âdetâ münzevî bir hâlde yaşamasını yalnız bir rüyâ ile izaha elbette imkân yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, ne hukümdardan, ne de devlet ricâlinden himâye ve teşvik göremeyen şâir, rûhî bir infiâl ile, Göynük'e çekilmiştir. *Yusuf ve Zelîha*'sını, iptidâ bir dibâce ile Bayezid II.'e takdim ettiği hâlde, umduğu mükâfata nâil olamayınca, eserinden bu dibâceyi çıkararak, zamanının takdirsizliğinden şikâyet yollu bâzı parçalar ilâve ettiğini, şâir Zâtî'den naklen Latîfî tasrih etmektedir. *Leylâ ve Mecnun*'unda da zamanının şiir ve san'ata karşı alâkasızlığından acı-acı şikâyet ederek, eğer Nizâmî *Ḫamsa*'sini ve Firdavsî, *Şāhnāma*'sini bu devirde yazmış olsalardı, kimsenin bunlara bir para vermeyeceğini söylemekte ve „Rûm diyârının istihkak erbâbını mahrûm etmek husûsundaki âdetinin eskiden beri mevcût olup-olmadığını" sormaktadır. Şâirimiz bu yoldaki şikâyetlerini ayrıca *Kıyâfetnâme*'sinin sonunda da tekrarlamaktadır. Hasan Çelebî, büyük babası Mîrî Efendi'ye atfen, babasının bir rivâyetini nakletmektedir ki, bundan Hamdî'nin hiç bir geliri olmadığı ve *Yusuf ve Zelîha*'sını yazıp, satmak suretiyle geçindiği anlaşılıyor. Babasının ölümü ile başlayan talihsizlik, öyle görünüyor ki, şâirimizi hayatının sonuna kadar tâkip etmiştir. Kabri Göynük'te, babasının mezarı yanında bulunan Hamdî'nin ölüm yılı hakkında muhtelif kaynaklarda birbirinden farklı rivâyetler vardır: Latîfî, Riyâzî, *Şaḳā'ik*, Necâtî'nin ölüm yılı olan 914 (1508)'te öldüğünü söylerler; Enîsî menâkıbi ile Kafzâde tezkiresinde ise, 909 (1503)'da öldüğü kaydedilir ki, Kâtib Çelebî de bunu kabûl etmiştir. Gibb, Riyâzî tezkiresinde, ölüm yılı olarak, 900 yılının gösterildiğini zikrederek, *Leylâ ve Mecnûn*'unu 905'te bitirmiş olmasına göre, bunun kabil olamayacağını ifâde eder ki, bunun bir nüsha yanlışlığı olduğu anlaşılıyor; çünkü bizim mürâcaat ettiğimiz nüshalarda ölüm yılı olarak, 914 (1508) tarihi veriliyor. Biz Ak-Şemseddin âilesi hakkında, en mevsûk kaynak olan Enîsî menâkıbindeki 909 (1503) tarihini kabûl etmenin daha doğru olduğu fikrindeyiz.

Eserleri. Hamdî'yi, XV. asır osmanlı şâirleri arasında en velûd olanlardan biri saymak icâp eder. Evliya Çelebî'nin ona „yüz yetmiş pâre eser" atfetmesi, müthiş bir mübâlega mahsûlü olmakla berâber, bâzı tezkirecilerin onu *ḫamsa*, yâni beş mesnevî, sâhibi saymaları yanlış değildir. Bu mesnevîlerin ve divanının dışında, onun *Macâlis al-tafâsîr* adlı tefsire müteallik iki cildlik eseri ile, tasavvufa ve fıkha âit diğer iki eserinden daha bahsedilirse de (Enîsî manâkıbinde), bunların daha o zaman bile şöhret kazanamadığı anlaşılıyor. Bu bakımdan, Hamdî'nin şöhretini te'min eden bilhassa şu manzûm eserleridir:

1. *Yusuf ve Zeliha.* Büyük İran şâiri Cāmî'nin 888'de ikmâl ettiği bu isimdeki meşhûr mesnevîsinin İran'da ve Türkiye'de büyük rağbet kazandığı bir sırada, Hamdî'nin de bu te'sir altında yazdığı ve 897'de tamamladığı bu mesnevî, gerek zamanında ve gerek XVI. asırda umûmî rağbete mazhar olarak, onun şöhretini te'minde başlıca âmil olmuştur. Şâirimizden bahseden bütün tezkireciler ve terâcüm müellifleri bu hususta müttefiktirler. İçlerinde itinâ ile yazılmış ve minyatürler ile süslenmiş nüshaları da mevcût olmak üzere, pek çok nüshalarına tesâdüf olunması buna bir delîldir. Hamdî'den sonra bu mevzua dâir bir mesnevî yazmış olan Kemâl Paşa-zâde'nin: — „Eğer Hamdî'nin mesnevîsini evvelce görmüş olsa idim, bu mevzua el sürmezdim" — demek suretiyle takdirini izhâr ettiğini söyleyen Riyâzî'nin bu ifâdesi, her hâlde büyük bir şüphe ile karşılanmak icâp eder. Çünkü Âşık Çelebî ve Hasan Çelebî tezkirelerinde, Kemâl Paşa-zâde'nin bu eseri her vesîle ile tenkit ettiği ve bunda tasavvur olunan âhenk ve selâseti sâdece *fa'ilātun mafā'ilun fa'lun* vezni ile yazılmasına isnat eylediği zikrolunur, Hasan Çelebî'nin „insafsızca verilmiş bir huküm" telâkkî ettiği bu mütâleanın basit bir rekabet hissine dayandığı meydandadır. Buna göre, Riyâzî'deki ifâdenin doğru addedilemeyeceği kendiliğinden meydana çıkmaktadır.

Cāmî'nin *Yūsuf u Zulayḫa*'sı *mafā'ilun mafā'ilun fa'ūlun* vezni ile yazıldığı hâlde, Hamdî, zamanının zevkine daha uygun olarak, mesnevîsini başka bir vezin ile yazmıştır. Gibb, şâirimizin, ilk kısımda Firdavsî'nin *Yūsuf u Zulayḫa*'sından, ikinci kısımda ise, bir takım ilâveler ile, Cāmî'den mülhem olduğunu söylemekte ve bu eseri, Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'u meydana çıkıncaya kadar, türk mesnevîciliğinin en mühim eseri ve ilk inkişâf merhalesi saymaktadır. Bu ifâdeyi iki noktadan tashih etmek lâzımdır: son zamanlara kadar Firdavsî'ye isnât olunan *Yūsuf u Zulayḫa* manzûmesinin ona âit olamayacağı, oldukça kuvvetli delîllere dayanılarak Müctebâ Minovi tarafından ileri sürülmüştür (*Rūzigār-i nav*, Londra, V, sayı 3, s. 16—37); sonra osmanlı mesnevîciliğinin menşe' ve inkişâfı hakkında sağlâm bilgilere sâhip olmayan Gibb'in Hamdî'nin bu mesnevîsi hakkındaki mütâleası da tam yerinde değildir (bk. Köprülü-zâde M. Fuad, *Encyc. de l'Islām*, mad. TÜRKS, s. 988 v. dd.). Hamdî bu mesnevîsinde Cāmî'yi tâkip ederek, bu meşhûr hikâyeyi başlıca islâm tefsircilerinin rivâyetlerine uygun bir şekilde yazmıştır.

Bu hikâyenin esâsını teşkil eden motifin çok umûmî olduğunu ve dünyanın her tarafındaki efsâneler ve masallarda buna tesâdüf edildiğini A. Christensen (*Les Kayanides*, Kobenhavn, 1932, s. 111), haklı olarak söylediği gibi, iran edebiyatında da bu mevzuun iptidâ Mu'ayyad Balḫī ve sonra da Baḫtiyārī-i Ahvāzî tarafından yazılarak, Hâtif İṣfahānî ve Āzar gibi muahhar şâirlere kadar, başlıca bir mesnevî mevzuu olarak, kullanıldığını biliyoruz (bk. *Ḥazārī-i Firdavsî*, Tahran, s. 103). Şâir Mu'izzî, Sultan Sencer'in annesi Tāc al-Dīn Ḫātūn hakkındaki bir kasîdesinde, bu hikâyenin ne kadar mârûf olduğunu anlatır (*Dīvān-i amīr al-Mu'izzī*, nşr. 'Abbās İḳbāl, Tahran, 1318 ş., s. 8). Türk edebiyatında, daha osmanlı devrinden evvel yazılmağa başlanmış olan *Yusuf ve Zelîha* kıssaları hakkında mâlûmatımız olduğu gibi (Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, 1928, s. 276), XIV. asır Altın-Ordu şâirlerinden kırımlı Abdülmecid'in *Münis al-'uşşāḳ* adlı bir *Yusuf ve Zelîha* mesnevîsi yazdığından [bk. mad. ÇAGATAY EDEBİYATI] ve âzerî şâiri erzurumlu Darîr'in bu mevzua âit eserinden de haberdârız (bk. mad. ÂZERÎ EDEBİYATI. — Umûmiyetle *Yusuf ve Zelîha* mevzuu hakkında daha geniş mâlûmat almak için bk. İslâm ansiklopedisi Leyden tab., mad. YŪSUF. Buradaki bibliyografyaya ilâve olarak: D. Sidersky, *Les origines des legendes musulmanes dans le Coran et dans les vies des prophètes*, Paris, 1933, s. 55—68; *Edebiyat fakültesi türk dili ve edebiyatı dergisi*, III, sayı 1/2, s. 211—230'da farsça ve türkçe *Yusuf ve Zelîha*'lar hakkında verilen mâlûmat çok karışık ve tashihe muhtacdır). Her hâlde Hamdî'nin *Yusuf ve Zelîha*'sı, gerek lisan ve üslûp, gerek nazım tekniği bakımlarından, o zamana kadar bu mevzua âit yazılmış türkçe mesnevîlerin en güzelidir ve şâirimizin mesnevîleri arasında en muvaffakiyetlisidir.

2. *Leylâ ve Mecnûn.* Şâirimizin 905'te ikmâl ettiği bu mesnevî, yine Cāmî'nin aynı mevzua âit mesnevîsinin te'siri altında yazılmıştır. Yalnız Hamdî, diğer mesnevîsinde oldu-

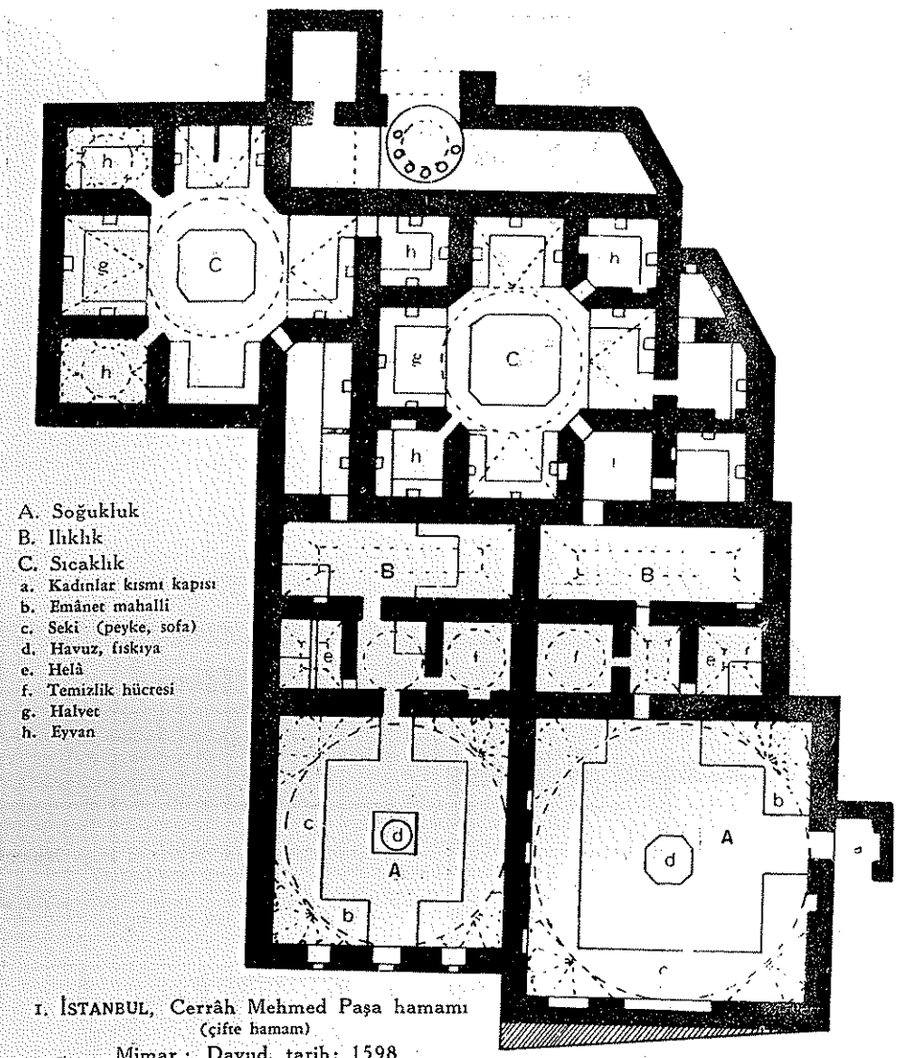

1. İSTANBUL, Cerrâh Mehmed Paşa hamamı
(çifte hamam)
Mimar: Davud, tarih: 1598
(S. Ünver, *Vakıflar dergisi*, II)

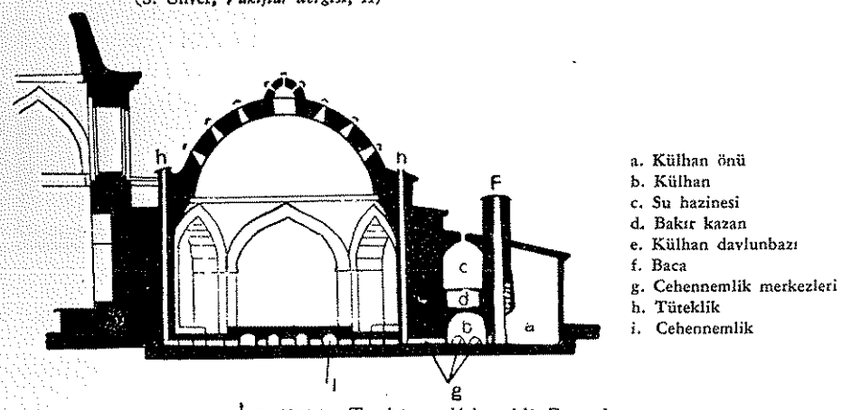

2. İSTANBUL, Tophâne, Kılıç Ali Paşa hamamı
Mimar: Koca Sinan, tarih: 1580
(Ali Sâim Ülgen, *Arkitekt mecm.*, 1941, VII)

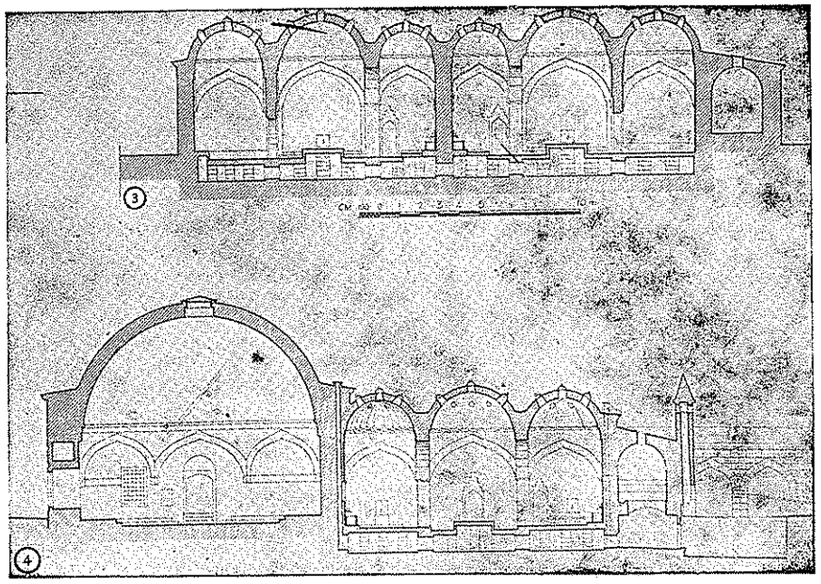

3 ve 4. ANKARA, Cenâbî Ahmed Paşa hamamı
(bugün mevcût değildir)
Mimar : Koca Sinan, tarih: XVI. asrın ortası
(çizen: Ali Sâim Ülgen)

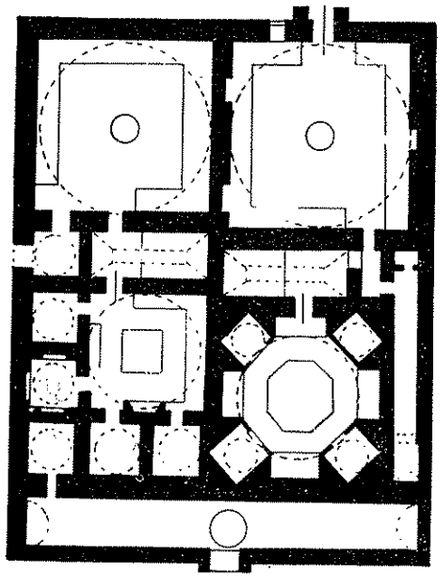

6. SAPANCA, Rüstem Paşa hamamı
Mimar : Koca Sinan, tarih: XVI. asrın ortası
(çizen: Ali Sâim Ülgen)

5. EDİRNE, Sokullu Mehmed Paşa hamamı
(Üç şerefeli çifte hamam)
Mimar : Koca Sinan, tarih: XVI. asrın sonu
(çizen: Ali Sâim Ülgen)

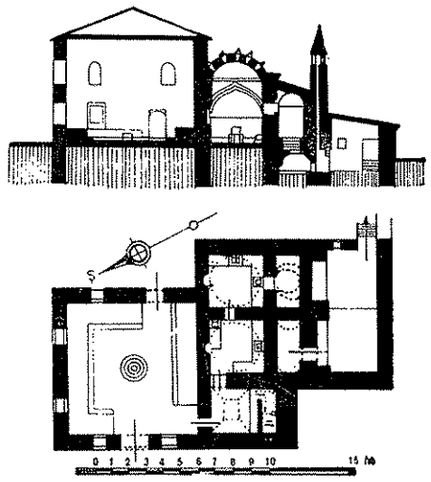

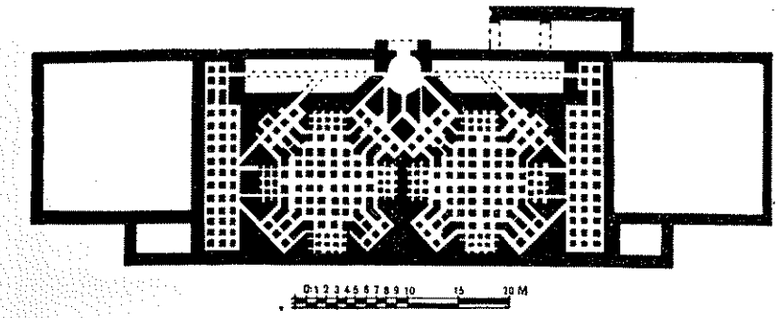

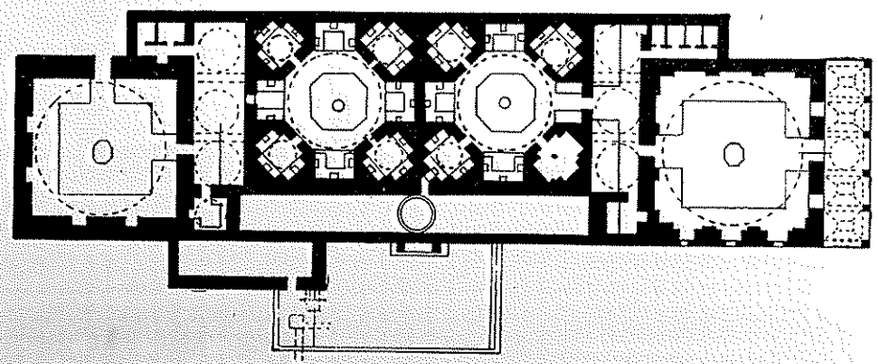

7 ve 8. İSTANBUL, Sultanahmed, Haseki Hurrem Sultan hamamı
(çifte. hamam)
Mimar : Koca Sinan, tarih: XVI. asrın ortası
(çizen: Ali Sâim Ülgen)

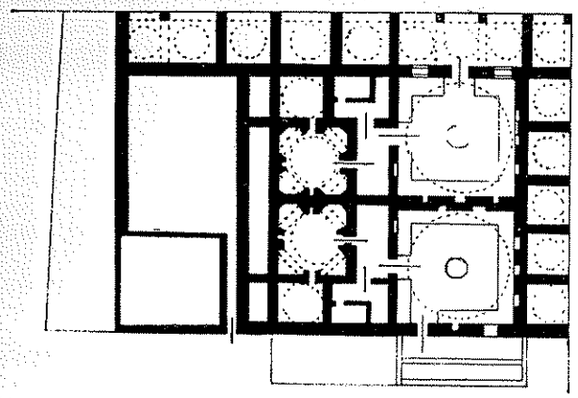

9. LÜLEBURGAZ, Sokullu Mehmed Paşa hamamı
(çifte hamam)
Mimar : Koca Sinan, tarih: XVI. asrın son yarısı
(çizen: Ali Sâim Ülgen)

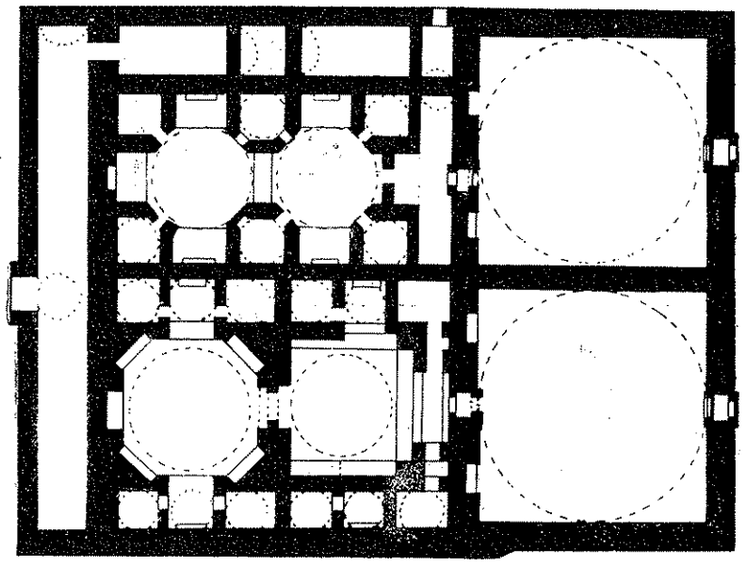

10. İSTANBUL, Fâtih Sultan Mehmed hamamı
(çifte hamam : bugün mevcût değildir)
Mimar : Atik Sinâneddin Yusuf, tarih: 1473
(A. Süheyl arşivi)

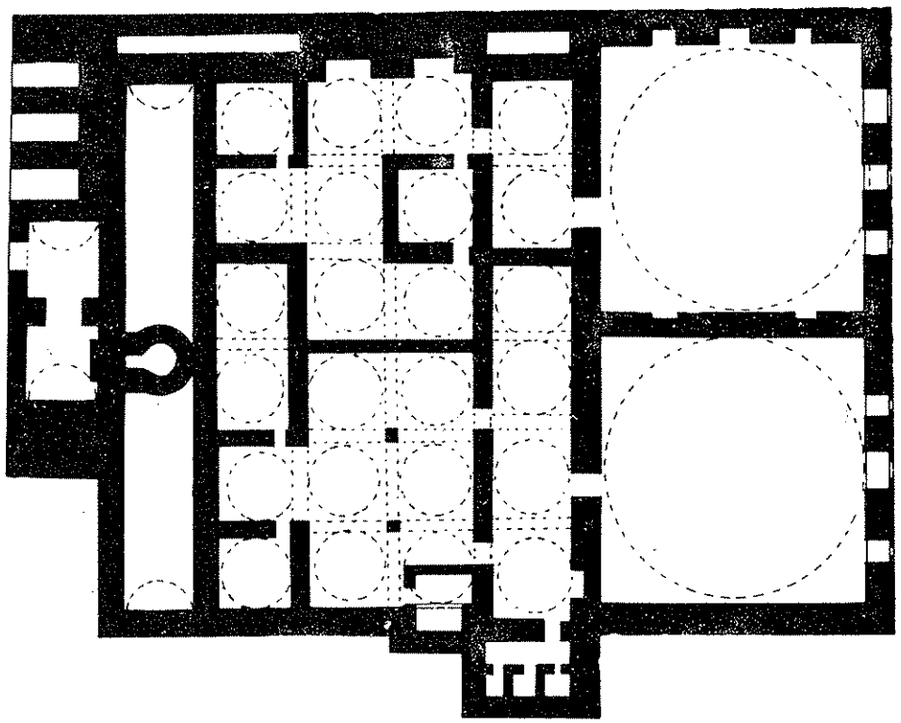

11. İSTANBUL, Haseki Hurrem Sultan hamamı
(çifte hamam : bugün mevcût değildir)
Mimar : Koca Sinan, tarih: XVI. asır
(çizen : Zühdî)

ğu gibi, bunda da vezni değiştirmiş ve Câmî 'nin *mafʿūlu mafāʿilun faʿūlun* veznini kullanmasına mukabil, eserini *mafāʿīlun mafāʿīlun faʿūlun* vezni ile yazmıştır. Mamafih bu eserin hiç bir zaman *Yusuf ve Zelîha* ile mukayese edilebilecek bir rağbet kazanmadığını ilâve edelim. Bu mesnevîyi osmanlı edebiyatında bu mevzua dâir yazılan mesnevîlerin ilki sayan Gibb 'in bu hususta tamâmiyle yanıldığı meydandadır (yukarıda bahsettiğimiz *Osmanlı edebiyatı* makalemizde, bu hususta kâfi mâlûmat vardır).

3. *Tuḥfat al-ʿuşşāḳ*. Mevzuu itibâriyle Hamdî 'nin en orijinal mesnevîsi sayılabilecek olan bu küçük aşk hikâyesi, *mafāʿīlun mafāʿīlun faʿūlun* vezni ile yazılmıştır. Hangi tarihte tanzim edildiğini bilmediğimiz bu mesnevînin hulâsası da, bundan evvelki mesnevîler gibi, Gibb tarafından neşredilmiştir. *Leylâ ve Mecnun* kadar bile şöhret kazanamayan bu eserin ismi, Enîsî menâkıbinde *Münis al-ʿuşşāḳ* tarzında kaydolunmuş ise de, diğer kaynaklara ve eldeki nüshalara göre, bunun yanlışlığı meydandadır ve *Kaşf al-ẓunūn* 'da da doğru şekli ile kaydolunmuştur. Hamdî 'den sonra *Tuḥfat al-ʿuşşāḳ* ismi altında muhtelif osmanlı şâirleri tarafından yazılan eserlere yine orada tesâdüf olunur.

4. *Kıyâfetnâme*. Hamdî 'nin *faʿilâtun mafāʿilun faʿlun* vezni ile yazdığı bu mesnevînin hangi tarihte vücûda getirildiği musarrah değildir. Küçük bir başlangıçtan sonra hemen mevzua giren bu eserinde, şâir muhtelif uzuvları birer-birer ele alarak, onların görünüşlerine göre, ne gibi ahlâkî husûsiyetler ifâde ettiğini anlatır. Şark edebiyatlarında ve bilhassa edebiyatımızda bu mevzua dâir yazılmış muhtelif eserler arasında, Hamdî 'nin *Kıyafetnâme* 'si mevzuu itibârı ile halk arasında oldukça geniş bir rağbete mazhar olmuştur. Mamafih edebî kıymet bakımından, bütün bu cins eserler gibi, hiç bir ehemmiyeti hâiz değildir.

5. *Mevlid*. Bâzı kaynaklarda sâdece *Mavlid al-Nabî* adı ile zikrolunan bu eserin ismini Âşık Çelebî ve Kâtib Çelebî *Mavlid al-cismānî va mavrid al-rūḥānî* diye kaydederler. Gördüğümüz Hasan Çelebî nüshalarında bu eser *Mavlid-i cismānî va mavlid-i rūḥānî* diye zikredilmekte ise de, bunun bir istinsah hatâsı olduğu tahmin olunabilir. Süleyman Çelebî [b. bk.] 'nin meşhûr eserinden sonra osmanlı edebiyatında âdetâ husûsî bir edebî nevî mâhiyetinde inkişâf eden ve asırlarca muhtelif mahsûller veren mevlidcilikte şâirimizin muvaffakiyet gösteremediği ve eserinin halk arasında rağbet kazanamadığı muhakkaktır.

6. *Ahmediye* veya *Muhammediye*. Yazıcıoğlu 'nun meşhûr *Muhammediye* 'sine nazîre olarak yazıldığı eski kaynaklarda zikrolunan bu eserin ismi Enîsî menâkıbinde ve Beyânî tezkiresinde *Ahmediye* olarak, *Şaḳāʾik* tercümesi ile *Kaşf al-ẓunūn* 'da ise, *Muhammediye* olarak zikredilmektedir. Bu eserin de halk arasında bir şöhret kazanamadığı anlaşılıyor.

7. *Dîvân*. XVI. asır tezkirecilerinin Hamdî 'nin mürettep bir divanı olduğundan sarahat ile bahsetmemelerini göz önüne alan Gibb ve ona istinât eden Th. Menzel, onun sâir bir çok şâirler gibi, divan tertip etmediğini ve yalnız bir gazeliyât mecmuası vücûda getirdiğini söylerler. Hâlbukî Enîsî menâkıbinde „kasîde ve gazellerinin hurûf üzere tedvîn edildiğinden" yâni mürettep divanı olduğundan bahsolunur. Hakikaten Süleymâniye kütüphânesinde, Es'ad Efendi kitapları arasında, 2626 numarada, Hamdî divanının bir nüshasına tesâdüf olunmaktadır. 2 münâcaat, 6 naat, bâzıları farsça olmak üzere, 182 gazel, 18 kıt'a, 1 tarih ve 3 beyiti ihtivâ eden bu nüsha, 990 'da istinsah edilmiştir. Göynük 'te Ak-Şemseddin mescidi vâizi Hüseyin b. Seyyid Muhammed tarafından istinsah edilmiş olan bu nüshanın müstensihi, bunu şâirin el yazısından kopya edilmiş bir nüshadan yazdığını söylemektedir ki, bu kayıt, Enîsî menâkıbindeki ifâdeyi te'yit eylemektedir. Millet kütüphânesinde, Ali Emîrî kitapları arasında (manzûm eserler, nr. 120) mukayyet diğer bir divan nüshası ise, tevhîd, münâcaat, naat, kasîde ve gazellerden mürekkep, 134 manzûmeyi ihtivâ etmektedir (*Türkçe yazma divanlar kataloğu*, İstanbul, 1947, I, 75, v.d.). Mamafih Hacı Kemâl, Nazmî, Pervâne Bey ve Hisâlî taraflarından tertip edilmiş muhtelif nazîre mecmualarında şâirimizin şiirlerine tesâdüf edildiği gibi, XV.—XVI. asırlara âit mecmualarda da Hamdî 'nin eserlerine rastlanmaktadır. Yalnız XV. asrın son veya XVI. asrın ilk yarısında Hamdî mahlasını taşıyan muhtelif şâirler mevcût olduğundan (msl. Latîfî tezkiresinde adı geçen Kastamonulu Hamdî gibi), şâirimize âit olanları ayırabilmek için, bunları sıkı bir tenkide tâbi tutmak zarûreti dâimâ göz önünde bulundurulmalıdır. Mamafih bilhassa XVI. asırdan sonraki mecmualarda artık Hamdî 'nin eserlerine tesâdüf olunmaması şâirimizin, XVII. asırdan itibâren, artık tamâmiyle unutulduğunun bir delîlidir.

Hayatı ve eserleri hakkında verdiğimiz bu mâlûmattan sonra, Hamdî 'nin edebî şahsiyeti, şöhreti ve te'siri hakkında vardığımız neticeleri hulâsa edelim: âilesi, içinde yetiştiği mânevî muhit ve devrinin umûmî şartları göz önünde tutulunca, şâirimizin fikrî ve edebî şahsiyetini ve onun teşekkülündeki muhtelif âmilleri anlamak çok kolaylaşır. Ak-Şemseddin 'in oğlu

olması ve dervişler muhitinde yetişmesi, onun sûfiyâne temâyüllerini inkişâf ettirmiş olmakla berâber, gördüğü tahsil ve almış olduğu edebî terbiye, onun tasavvuf propagandası maksadı ile kuru ve didaktik manzûmeler yazan bir dervîş hüviyetini almasına mâni olmuştur. Hakikî bir san'atkâr kabiliyetine mâlik olan Hamdî, Ahmed Paşa'dan Zâtî'ye kadar, XV. asrın ikinci yarısında hâkim olan edebî telâkkîlere ve umûmî zevke tâbî olmuş ve bütün bu devirde edebiyatımız üzerinde müessir olan Cāmî te'sirinden kendisini kurtaramamıştır. Sâir tezkireciler ile birlikte bu te'siri çok haklı olaolarak tesbit eden Âşık Çelebî, onun Cāmî'ye mektuplar gönderdiğini de bir rivâyet şeklinde nakletmekte ise de, şimdiye kadar bu mektuplardan hiç birine tesâdüf olunamamıştır (Enîsî menâkıbinde de bu münâsebete âit bâzı menkıbeler mevcûttur). *Yusuf ve Zelîha* ve *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîleri ile *Tuḥfat al-ʿuşşāḳ* işte bu te'sirin mahsûlleridir. Bunlardaki dinî ve tasavvufî unsurlar Cāmî'nin mümâsil eserlerindeki unsurlardan daha fazla değildir ve şâirimiz bu eserlerini vücûda getirirken, bir derviş rûhu ile değil, daha ziyâda bir san'atkâr heyecan ve itinâsı ile hareket etmiştir. Sarayın ve devlet ricâlinin himâyesine mazhar olmaması ve esâsen uzun olmayan hayatının bir çok yıllarını hüsrân ve sefâlet içinde ve küçük bir kasaba muhitinde geçirmesi, Hamdî'yi, Süleyman Çelebî ve Yazıcı-oğlu gibi, halkın rağbetini kazanacak dinî mevzular üzerinde çalışmağa sevketmiş olmalıdır. Yoksa kendi san'at kudretine karşı büyük bir itimat besleyen ve muhtelif vesîleler ile bunu izhâr eden şâir, mesnevî vâdisinde daha başka mahsûller de verebilirdi.

Gazellerinin rağbet kazandığını söylemekte Âşık Çelebî ve Hasan Çelebî müttefiktirler. Latîfî, Fâtih devri sonlarında ölen Kastamonulu Hamdî adlı bir şâirden bahsederken — „şiir ile meşhûr olan Hamdî-i kadîm budur, şeyh-zâde Hamdî Çelebî mesnevîgûdur“ — diyerek, aynı fikirde olduğunu gösterir. Lâkin onun mesnevîcilikteki kudretini ve bilhassa *Yusuf ve Zelîha*'sının „o zamana kadar bu mevzua dâir yazılanların en mükemmeli“ olduğunu söylemekte bütün tezkireciler ittifak etmektedirler. Mamafih onun mesnevîcilikteki bu şöhreti de, XVI. asırdan sonra yavaş-yavaş unutulmuştur.

Bibliyografya: Makale içinde gösterilenlerden başka bk. bir de Sehî (matbû), Latîfî (matbû), Âşık Çelebî, Hasan Çelebî, Riyâzî, Kafzâde Fâizî tezkireleri (bu yazma tezkirelerin husûsî kütüphânemizdeki nüshaları), Beyânî tezkiresi (Üniversite kütüp., nr. 2568); *Şaḳāʾik tercümesi* (İstanbul, 1299), I, 250 v.d.; Emîr Hüseyin Enîsî, *Menâkıb-i Ak-Şemseddîn* (husûsî kütüphânemizdeki nüsha); Kâtip Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*; Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevāmiʿ*; Süreyya, *Sicill-i Osmânî*; Nâcî, *Esâmî*; Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri* gibi eserlerde Hamdî hakkında verilen mâlûmat, çok sathî ve ekseriyetle yanlıştır; J. v. Hammer, *Geschichte der osman. Dichtkunst*, I, 151—156, 179 (çok ehemmiyetsizdir); Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, II'deki biyografya da çok sathî ve yanlış mütâlealar ile doludur; ancak burada *Yusuf ve Zelîha*, *Leylâ ve Mecnûn*, ve *Tuḥfat al-ʿuşşāḳ* mesnevîleri hakkındaki geniş hulâsalardan istifâde olunabilir.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ. ḤAMD ALLĀH MUSTAVFÎ. ḤAMD ALLĀH B. ABÎ BAKR B. AḤMED B. NAṢR AL-MUSTAVFÎ AL-ḲAZVĪNÎ (1281—1350), İran coğrafya ve tarih âlimi olup, Ḳazvîn'in eski bir şi'î âilesine mensûptur. Bu âilenin tarihine âit mâlûmât Ḥamd Allāh'ı kendi eserlerinde verilmiştir. Büyük ceddi Ḥurr b. Yazîd al-Riyāḥî Kerbelâ vak'asında Ḥusayn'in maiyetinde bulunmuş (bk. *Tārīḫ-i guzîda*, nşr. Browne, s. 259 v.d.), bunun ahfâdından Abū Manṣūr al-Kūfî, halife Mu'taṣim tarafından, Ḳazvîn'e vâli tâyin edilmiş ve bu âile efrâdı, bu zâtın lekabına nisbetle, „Faḫr al-Davla sülâlesi“ ismi ile şöhret bularak, bâzı fâsılalar ile, Gazneli Maḥmūd'un zamanına kadar, yerli bir sülâle sıfatı ile, bu şehri idâre etmiştir (*ayn. esr.*, s. 839—842, 848). Ḥamd Allāh'ın büyük ceddi olan Naṣr, moğulların hizmetine girerek, Irak vilâyetinin *mustavfî* (mâliye tahsildarı)'si derecesine yükselmiş ve aynı me'mûriyetlerde bulunan ahfâdı ondan sonra Mustavfî lekabı ile mârûf olmuştur. Ḥamd Allāh, İlhanlı veziri büyük Raşîd al-Dîn tarafından, Ḳazvîn, Abhar, Ṭārim ve Zencān müstevfîliğine tâyin edilmiştir. Akrabasından Faḫr al-Dîn Aḥmed Ḳazvînî de, bir aralık, Ḳazvîn vâlisi olmuştur. Ḥamd Allāh 750 (1350)'de vefat etmiştir. Eserlerinden *Ẓafar-nāma*'yi 720 (1320)'de te'lîfe başlarken, 40 yaşında olduğunu zikrettiğine göre, 1281 yılı civarında doğmuş, yâni takriben 70 sene yaşamıştır.

Ḥamd Allāh'ın başlıca eserleri tarihe âit *Ẓafar-nāma* ile *Tārīḫ-i guzîda* ve coğrafyaya âit *Nuzhat al-ḳulūb*'dur. Her üç eser bize kadar gelmiştir. Ḥamd Allāh tarih ve coğrafya ilimlerinde vezir Raşîd al-Dîn'in yanında çalışarak, inkişâf etmiştir. Kardeşi Zayn al-Dîn Mustavfî de Raşîd al-Dîn'in yanında „divân-ı nezâret nâibi“ olmuştu. Tarih ile iştigâlinde Raşîd al-Dîn'den mülhem olduğunu *Tārīḫ-i guzîda* mukaddimesinde (s. 4) minnettarlıkla

zikreder. Bu vezirin vefatını müteâkip, oğlu vezir Ġiyās al-Dîn Muḥammed'e tekarrüp etmiş, onun te'siri ile, 1320'de *Ẓafar-nāma*'sini yazmağa başlamış ve *Tārīḫ-i guzîda*'sini de bu Ġiyās al-Dîn'e ithâf etmiştir.

Ḥamd Allāh manzûm bir tarih olan *Ẓafar-nāma*'nin üzerinde, arada *Tārīḫ-i guzîda* için çalışması da dâhil olmak üzere, 15 yıl uğraşmış ve eserini 735 (1334/1335)'te tamamlamıştır. Müellif bu eseri Firdavsî *Şāhnāma*'sinin, yâni İran ve komşu ülkeleri tarihinin, Sâsânîlerden sonraki islâmî devirde kendi çağına kadar devamı olarak, aynı *mutaḳārib* vezninde kaleme almış ve *Şāhnāma* 60.000 beyitten ibâret olduğu hâlde, Ḥamd Allāh'ın eseri 75.000 beyit tutmaktadır. Bu eserin bir nüshası British Museum (Or. 2833)'da olup, Rieu (*Suppl. Persian*, s. 172—175) tarafından mufassalan tavsif edilmiştir; diğer, bir nüshası da İstanbul'da Fâtih kütüphânesinde bulunmaktadır. Ḥamd Allāh, *Tārīḫ-i guzîda*'nin mukaddimesinde (s. 5), *Ẓafar-nāma*'yi müslümanlık gayreti ile girişilmiş bir eser olarak göstermekte ve: — „Peygamberin doğumundan zamanımıza kadar geçen vekayii muhtevî, manzûm bir tarihî eser yazmak istedim“ — demektedir. 734 (1334) vekayii ile sona erdirilen bu eserin itmâm tarihini, hicrî 735, iskenderî 1644 ve yezdigerdî 702 olmak üzere, 3 şekilde kaydetmiş ve eserin 75.000 beyitten mürekkep olduğunu da, *Suḫan şud bahar şad dah andar hazār — Ba haftād u panc āmad anrā şumār* beyiti ile, tesbit etmiştir. *Şāhnāma*'nin karşılığı olan *Ẓafar-nāma* ismi, İlhanlıları müslümanlığı kabûl eylemeleri ile islâmiyetin tam zafer kazanmış olmasına telmihtir. *Ẓafar-nāma* her biri müstakil bir eser şeklinde olan 3 kısımdan mürekkeptir. İlk kısmı islâm tarihidir ki, *Ḳism al-islāmīya min kitāb Ẓafar-nāma*, kısa olarak, *Ḳism-i islāmî* yahut *Tārīḫ-i ʿarab* unvanını taşır; bunda Peygamberin, dört büyük halifenin, Emevî ve Abbâsî halifelerinin hayatı tasvir edilmiştir ve 25.000 beyiti hâvîdir. İkinci kısma *Ḳism al-aḥkām* veya kısaca *Aḥkām* yahut *Tārīḫ-i ʿacam* unvanı verilmiş olup, İran'da islâm devrinde hükümranlık eden sülâlelerden (Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Gûrîler, Deylemîler, İran Selçukluları, Rûm Selçukluları, Ḫvārizmşâhlar, İsmailîler, Salgur ata-beyleri, Kirman Kara-Hıtayları) sıra ile bahseder; 20.000 beyitten mürekkeptir. Üçüncü kısmına *Ḳism al-sulṭānî* yahut *Tārīḫ-i moġūl* adı verilir; türk ve moğulların menşe' tarihinden, Oğuz Han'dan, Cengiz'in ecdâdından, kendisinden, oğullarından, dört ulustan ve İlhanlıların tarihinden bahseden bu kısım 30.000 beyitten müteşekkildir. Eser *Şāhnāma* tarzında yazıldığından, me'haz gösterilmemiş olmakla berâber, tamâmiyle şe'nî bir tarihtir. Vak'alara destânî şekil vermek için, uydurma ilâveler yapılmamıştır. Bâzı yerlerde kendisine şifâhî rivâyetlerde bulunanların isimleri de zikredilmiştir; büyük babası Naṣr Mustavfî'nin ilk moğullara âit rivâyetleri bu cümledendir. Türk tarihinin en mühim kaynaklarından olan bu eser, henüz neşredilmedikten başka, tetkik bile olunmamıştır.

Ḥamd Allāh'ın ikinci eseri olan *Tārīḫ-i guzîda* Raşîd al-Dîn'in *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'inin cihan tarihi kısmı da dâhil olmak üzere, bir hulâsası olarak, kaleme alınmıştır. E. Browne (*Tārīḫ-i guzîda*, mukaddime, s. XIII v.d.) bunu, her iki eseri karşılaştırarak, tesbit etmiştir. Mamafih Ḥamd Allāh bu eserine bizzat kendisi tarafından toplanmış mâlûmatı da derc etmiştir. Altı bâba taksim ettiği eser şu kısımları ihtivâ etmektedir: 1. Peygamberler ve feylesoflar tarihi, 2. eski İran, 3. Peygamber ve halifeler, 4. islâm devrindeki İran ve Turan sülâleleri ile moğullar tarihi, 5. ulemâ ve şâirlerin hâl tercümeleri ve 6. Ḳazvîn şehrinin tarih ve topografyası olup, Ḥamd Allāh'ın kendi orijinal toplamalarından mürekkeptir. Raşîd al-Dîn'inkilerden başka, istifâde ettiği eserlerin bir kısmını eserin mukaddimesinde saymıştır; bunlar arasında Ẓahîr al-Dîn Nişâbūrî'nin *Tārīḫ-i Salçūḳ*'u ve Ḳażî Rukn al-Dîn Cuvaynî'nin *Macmaʿ ansāb al-maslak*'i gibi, bize vâsıl olmayan eserler de vardır. Umûmî tarih ile türk ve moğul tarihinin güzel ve iddiasız bir hulâsası olan *Tārīḫ-i guzîda* farsça bilinen islâm ülkelerinde pek mârûftur; Avrupa'da olduğu gibi, Türkiye, İran, Hindistan ve Türkistan'da bu eserin bir çok yazmaları vardır. Böyle olduğu hâlde, ingiliz müsteşriki E. Browne bu eserin harekeli ve görünüşü mükemmel, fakat çok hatâlı bir nüshasını Gibb serisinde (XIV), faksimile olarak, neşretmiş ve münderecâtının ingilizce hulâsası ile bu nüshanın has isimler fihristini de, ayrı bir cild hâlinde, çıkarmıştır. Aynı zât *Tārīḫ-i guzîda*'nin şâirler ve ulemâya âit bâbını *JRAS* (1900)'de, hulâsaten ingilizce tercümesi ile, neşretmiştir.

Coğrafyaya dâir olan *Nuzhat al-ḳulūb* 740 (1340) senesinde tamamlanmış olmalıdır Bu eser kosmografya hakkında bir medhalden başka, tarih-i tabiî, antropoloji ve coğrafyaya dâir üç makaleye ayrılmıştır. Sonunda *ʿacāʾib-i maḫlūḳāt*'a dâir bir hâtimesi vardır. Bu da, diğer orta çağ coğrafya eserleri gibi, müellifin zamanından önce yazılan eserlerden (Balḫî'nin *Ṣuvar al-aḳālîm*'i, İbn Ḥurdazbeh ve İṣṭaḫrî'nin *Masālik va mamālik* kitapları, Yāḳūt Ḥamavî v.b.) alınmış bir derleme mâhiyetinde ise de, kendi zamanındaki İlhanlı İran

'ın coğrâfî ve iktisâdî hayatına dâir, şarkta nâdir görülen bir itinâ ile toplanmış orijinal mâlûmâtı ihtivâ etmektedir. Balḫī 'nin *Ṣuvar al-aḳālīm* adlı eserini ele almış ise de, ismini tasrih etmediği hâlde, Raşîd al-Dīn 'in eseri olan *Ṣuvar al-aḳālīm* 'i de, zannımca, elinde bulundurmuştur. Zencān şehri ahâlisi hakkında *Ṣuvar al-aḳālīm* 'den naklettikleri (nşr. G. le Strange, s. 62) Raşîd al-Dīn 'in bu eserinden alınmış olsa gerektir. Her hâlde Ḥamd Allāh 'ın bu eserinde İlhanlıların mâliyesi, vilâyet, kaza ve nâhiyeleri, onlara tâbi köylerin adedi, yollar ve mesâfeler ile menzillerin tavsifi kâmilen İlhanlı resmî dâirelerin vesîkalarından alınmıştır. İlhanlı büdcesinin ayrı-ayrı şehir ve vilâyetlere taksim şekli, 1335 senesinin *cāmi' al-ḥisāb* yâni baş büdce defterinden alınmış olduğunu kendisi tasrih etmiştir. Sâsânîlerin mâliyesi hakkında verdiği mâlûmât İbn Ḫurdaẕbeh 'den alındığı hâlde, Selçuklular devrine âit kayıtlar *Risāla-i Malikşāhī dar vaṣf-i diyārī*, *Risālat al-Sancarīya fi 'l-kātibāt al-unṣurīya* gibi, bize vâsıl olmayan eserlerden alınmıştır. Ḥamd Allāh 'ın böyle iktisâdî meselelere karşı alâkası pek mühim ve verdiği mâlûmat çok kıymetli ise de, kendisi insanların eski zamanlarda daha mes'ût ve müreffeh olduğu kanaatinde bulunduğundan, İran 'ın İlhanlılar devrinden önce çok daha zengin, Selçuklular ve Abbâsîler devrine nisbeten, Sâsânîler devrinde daha müreffeh olduğunu zannetmiş ve eline geçen mâlûmâtı, o esâsa göre, te'lif etmiştir; msl. gümüş dirhem ve dinar hesaplarını altın telâkki ederek, zamanımızda E. Blochet gibi, bâzı âlimlerin yanlış nazariyeler serdetmesine sebep olmuştur (bk. *Introduction à l'histoire des Mongols*, s. 135; buna karşı Barthold, *Persidskaya nadpis na stene Aniyskoy meçeti*, s. 16, 20; *Mir Islama*, 1912, s. 57—107 ve *İran, istoriçeskiy obzor*, Taşkend, 1926, s. 28). Mamafih Ḥamd Allāh 'ın kendi zamanındaki İran 'ın ve Anadolu 'nun mâlî vaziyetine dâir verdiği mâlûmat, Gordlevskiy 'nin tereddüdüne rağmen, şüphesiz mevsûktur; bunlar İlhanlı büdcesine dâir yeni keşifler ile teeyyüt etmiştir (bk. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 295—298, 461—463; *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 3, 32). Ḥamd Allāh 'ın İran 'ın iktisâdî hayatına dâir verdiği mâlûmatın ehemmiyeti, İ. Petruşevskiy ve A. Ali-zâde tarafından Azerbaycan 'ın iktisâdî tarihine dâir, son senelerde neşrolunan tetkiklerde de ehemmiyetle tebârüz ettirilmiştir. *Nuzhat al-ḳulūb* 'da İran ve komşu ülkelerinin ahâli, örf, âdet ve hattâ leheelerine dâir de kıymetli mâlûmât bulunmaktadır. O cümleden, İran 'daki moğulların dilinden alınan bâzı hayvan ve nebat isimleri N. Poppe ve P. Pelliot v.b. 'nın ön Asya 'ya gelen moğulların diline dâir yaptıkları tetkikata esâs olmuştur. *Nuzhat al-ḳulūb* kısa, toplu ve itimada şâyân bir eser olduğundan, Ḥamd Allāh 'tan sonra gelen şarklı müellifler tarafından, çok istifâde edilmiş, osmanlı müelliflerinden Kâtib Çelebî, Âşık Çelebî, Evliya Çelebî v.b. bu eserden, ismini tasrih ederek veya etmeksizin, pek çok nakillerde bulunmuşlar ve bu nakiller bir çokları tarafından, bu müelliflerin kendi zamlarına âit kayıtlar telâkkî olunmuştur. Evliya Çelebî 'de Azerbaycan ve Kafkasya kavimlerinin dillerine ve orada gûyâ kendi zamanında dahi yaşamış olan moğulcaya dâir kayıtlar kâmilen Ḥamd Allāh 'tan alınmıştır. Buna aldanan Barthold Dağıstan Kaytaklarının, XVII. asırda bile, moğulca konuştuklarını zannetmiştir. Avrupa ve şark kütüphânelerinde müteaddit nüshaları bulunan *Nuzhat al-ḳulūb*, Mirza Mehdî Şirâzî tarafından, Bombay (1898) 'da, tenkitsiz olarak, taş-basması ile neşredilmiştir. Sonra G. le Strange kitabın coğrafyaya âit kısmının farsça metnini ve ingilizce tercümesini 1915, 1919 (*GMS*, XXIII, 1, 2) 'da ve hayvanâta âit kısmını J. Stephenson (*The Zoological section of the Nuzhat al-qulub of Hamdullah Qazvini, Oriental Translation Fund*, XXX) 1928 'de neşretmişlerdir. Bu mühim eserin tam bir tenkidî neşri hâlâ yapılmamıştır.

Bibliyografya: C. A. Storey, *Persian Literature* (London, 1935), II, 81—84; E. Browne, *History of Persian literature under Tartar Dominion*, s. 87 v.d.; W. Borthold, *Mir Islama* (Petersburg, 1912), I, 57—107; A. Alizâde, *Vidı zemelnoy sobstvennosti i nalogovaya sistema İlḫanov v Azerbaycane, İzvestiya Azerbaycanskago filiala Akademii Nauk* (Bâkû, 1942); İ. Petruşevskiy, *Hamdullah Kazvini, kak istoçnik po sotsialno-ekonomiçeskoy istorii Vostoçnago Zakavkazya* (*Bulletin de l'Académie des Sciences de Leningrad, Classe des sciences humanitaire*, 1937, nr. 4, s. 887 v.d.); ayn. mll.; *O prikreplenii krestiyan k zemle v İrane v epoḫu mongolskago vladiçestva* (*Voprosı istorii*, 1947, nr. 4, s. 59—70); N. Poppe, *Mongolkiya nazvanya jivotnıḫ v trudaḫ Hamdullah Kazvini* (*Zapiski kollegii vostokovedov*, Leningrad, 1925, s. 195 v.d.); P. Pelliot, *Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhat al-ḳulūb* (*BSOS*, 1931, VI, 555 v.d.). (ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

HAMEL. AL-ḤAMAL (A.), kuzu, koç; 12 burcdan birincisinin adıdır, yunan. κριός. Bu burca asıl şekli vüeûda getiren 13 yıldız ile bu şeklin dışında kalan 5 yıldız dâhildir. Koç o suretle temsil edilmiştir ki, vücûdu garba teveccüh edip, başı arkaya çevrilmiştir. Boynuzun 2 parlak yıldızı (β ve γ) *al-Ṣaraṭān* („iki alâmet") adını taşımaktadırlar; zîra bunlar iki itidâl noktasına işâret sayılmaktadır. Şekil hâricinde kalan parlak yıldıza (α) *al-Nāṭiḥ* („tos vuran") ismi verilir. Bâzı defa bu yıldıza, α ve β ile birleştirilerek, *al-Aṣrāṭ* („alâmetler") adı verilir. Kuyrukta bulunan ε ve δ yıldızları, butta bulunan 3 ϱ yıldızı ile dılıları müsâvî bir müselles teşkil eder ve bunlara koçun *al-buṭayn* („küçük karın") 'ı adı verilir. *al-Ṣaraṭān* ve *al-Buṭayn*, aynı zamanda, ayın ilk iki menzilinin isimleridir.

Bibliyografya: Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 35, 42; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung der Sternnamen*, s. 132. (J. RUSKA.)

HAMEVÎ. ḤAMAVÎ, SA'D AL-DĪN MUḤAMMED B. AL-MU'AYYAD B. ḤAMMŪYA (?—1252), Horasan 'da 650 (1252) 'de vefat eden mârûf arap mutasavvıfıdır. *'Ulūm al-ḥaḳā'iḳ* unvanlı kitabı, Kurdî tarafından, Kahire 'de 1328 'de basılan *Macmū'at al-rasā'il* (s. 494 *lāhūt* ve *nāsūt* nazariyesi) 'de neşredilmiştir. Krş. Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (nşr. Lees), s. 492 v.dd. (LOUIS MASSIGNON.)

HĀMÎ. [Bk. HÂMÎ.]

HÂMÎ. ḤĀMÎ, Hadramût sâhilinde bir mahaldir. Şihr [b. bk.] 'den aş.-yk. 25 km. şimâl-i şarkîde, Ra's Şerma 'nın yanında, gâyet güzel ve pek münbit bir mıntakadır. Makalla ve Şihr gibi, Ḥāmî de Şibām [b. bk.] Ḳa'ayṭilerine âittir. İsminin de delâlet ettiği vecihle, burada (kükürtlü) ılıcalar vardır. Bunlar kaynar su harâretindedir. Bu küçük şehrin evleri balçıktan olup, alçaktır; şehrin ortasında ve sâhilde iki mühim *ḥiṣn* (hisar) vardır. Ahâlinin büyük bir kısmı balıkçıdır. Haines 1839 'da bunların sayısının 500 'e bâlig olduğunu kaydetmiştir. Şehrin arkasında gâyet sık hurmalıklar ve bereketli mısır-buğdayı tarlaları vardır.

Bibliyografya: Captain S. B. Haines, *Memoir to accompany a chart of the south coast of Arabia ...* (*Journal of the London Royal Geogr. Society*, 1839, IX, 153); K. Ritter, *Die Erdkunde*, XII, 635, 639; Van den Berg, *Le Hadhramout* (Batavia, 1886), s. 11; Leo Hirsch, *Reisen in Südarabien, Mahraland Hadramūt* (Leiden, 1897), s. 11, 37 v.d.; Th. Bent ve Mrs. Th. Bent, *South Arabia* (London, 1900), s. 210 v.d. (J. SCHLEIFER.)

HAMÎD. [Bk. HAMÎD-OĞULLARI.]

HÂMÎD. [Bk. HÂMÎD.]

HÂMÎD. [Bk. ABDÜLHAK HÂMÎD.]

HÂMÎD. ḤĀMÎD B. AL-'ABBĀS ABŪ MUḤAMMED (837—923), al-Muvaffaḳ 'tan al-Muḳtadir 'e kadar 'Abbāsî halifelerinin en kuvvetli mâliye me'mûrlarından biri olup, hiciv şâiri İbn Bassām 'a göre, eskiden saka ve nar satıcısı imiş. 273 (886) 'ten itibâren Vâsiṭ ve 287 (900) 'den itibâren de Fars şehirlerinin ve Basra 'nın *ḫarāc* ve arâzi vergilerinin (*ziyā'*) tahsilini uhdesinde bulundurmuştur. 306 (918) 'da vezir olarak, yaşının çok ilerilemiş olması hasebi ile, 'Alî b. al-Carrāḥ 'ı kendisine nâip tâyin etmiştir. Mâlî siyâseti Bagdad 'da isyanlara sebebiyet vermiş ve ḳarmaṭîler ile sûfîlere (al-Ḥallāc 'ın idamı) ve bilhassa imâmiya (İmām İbn Rūḥ 'un vekilinin hepsi) fırkalarına karşı gösterdiği şiddet, düşmesini tâcil etmiştir. Yeni vezir İbn al-Furāt 'ın oğlundan gördüğü hakaret ve eziyetlerden bîzar olarak, Vâsiṭ 'a avdet ile orada, muhtemel olarak, zehirlenmek suretiyle ölmüştür.

Bibliyografya: Hilāl al-Ṣābī, *Historical remains* (nşr. Amedroz) mukaddime, s. 18, nr. 1. (LOUIS MASSIGNON.)

HAMÎDÎ. [Bk. HAMÎDÎ.]

HAMÎDÎ. ḤAMÎDÎ, ḤAMÎD AL-DĪN ABŪ BAKR 'OMAR B. MAḤMŪD BALḪĪ (?—1164), İran şâiri olup, *maḳāma* 'ler te'lif etmiş ve 559 (1164) 'da ölmüştür. Kısmen *munāẓarāt* olarak telâkki edilmesi icâp eden *maḳāma* 'lerini 551 (1156) 'de, arap seleflerinden al-Hamaẕānī ve al-Ḥarīrī 'leri örnek tutarak, te'lif etmiştir. Bunlar 23 yahut 24 tânedir. 1268 (1852) 'de Cavnpūr 'da, 1879 'da Luknow 'da ve 1290 (1873) 'da Tahran 'da basılmışlardır.

Bibliyografya: Ethé, *Grundriss der iran. Philologie*, II, 228; Browne, *A Literary History of Persia*, II, 346 v.dd.; Rieu, *Cat. of Pers. Mss. Brit. Mus.*, s. 747.

HAMÎD-OĞULLARI. Eğridir, Ulu-Borlu, Yalvaç, Âsî-Kara-Ağaç, Keçi-Borlu, Isparta ve Burdur taraflarına, yâni göller havzasına, Antalya havâlisi ile Akdeniz sâhiline kadar inerek, bir beylik kurmuş olan Hamîd-oğulları, Anadolu Selçukluları tarafından, Bizans hudûduna yerleştirilmiş, belki de, Teke aşîretinin bir kısmı olan türkmenlerden idi. Bu beyliği kurmuş olan Feleküddin Dündâr Bey yeni beyliğe büyük babası Hamîd (ihtimâl aşîret de bu isimle anılmakta idi) Bey 'in adını vermiştir.

Dündâr Bey 'den evvel, babası İlyas Bey, Anadolu Selçuklularının uç beylerinden olarak, bu taraflarda bulunmuş ve oğlu Dündâr Bey, hiç bir huküm ve nufûzu kalmayan Anadolu Selçuklularının son senelerinde (700 = 1300 'den sonra), göller havzasında bir beylik kurmuş ve ilk defa Ulu-Borlu 'yu ve daha sonra Eğridir 'i kendisine merkez yapmıştır. Dündâr

Bey bu ikinci beylik merkezini (Selçuklular zamanında da mâmûr iken, sonradan ihmâl edilmiş idi) imâr ederek, oraya kendi lekabından dolayı, Felekâbâd adını vermiştir. Hamîd-oğulları beyliği daha sonra Göne'ye doğru yayılıp, Göl-Hisar, Korkut-İli (İstanos) ve Antalya'ya kadar inmiştir; Antalya tarafları Dündâr'ın birâderi Yunus Bey'de bulunmuş ve bu suretle Hamîd-oğulları beyliği Eğridir ve Antalya şûbelerine ayrılmıştır.

Dündâr Bey, XIV. asır başlarından itibâren, çeyrek asır hâkim bir rol oynayarak, bir kısım Anadolu beylerine karşı bir üstünlük elde etmişti. *Masâlik al-abṣār*'ın yazdığına göre, Dündâr'ın, 15.000'i atlı ve 15.000'i yaya olmak üzere, 30.000 kadar kuvveti ve meşhûr beldelerinden başka, 15 kadar da müstahkem kalesi var imiş.

Anadolu beylerinin İlhanlılara olan bağlılığını te'min için, 1314'te mühim bir kuvvetle Anadolu'ya gelmiş olan beylerbeyi Emîr Çoban'a itaat edenler arasında Dündâr Bey de bulunmuş ve hattâ hükümdâr Ulcaytu Hudâbende adına Eğridir'de para bastırmış ve bu suretle İlhanlılara karşı zâhiren itaatli bir vaziyet almıştır. Daha sonra Anadolu'da İlhanlıların umûmî vâlisi olan Emîr Çoban'ın oğlu Demirtaş müstakil Anadolu beylerini yavaş-yavaş ortadan kaldırmağa başlamış ve bu arada Dündâr Bey'in üzerine de yürüyerek, onu Antalya'ya kaçırıp, peşini tâkip ile ele geçirdikten sonra, öldürüp, memleketlerini kendi idâresi altına alarak, Antalya'yı da amcası Dündâr Bey'i kendisine teslim etmiş olan Yunus Bey oğlu Mahmud'a vermiştir (1324).

HAMÎD-OĞULLARININ ŞECERESİ

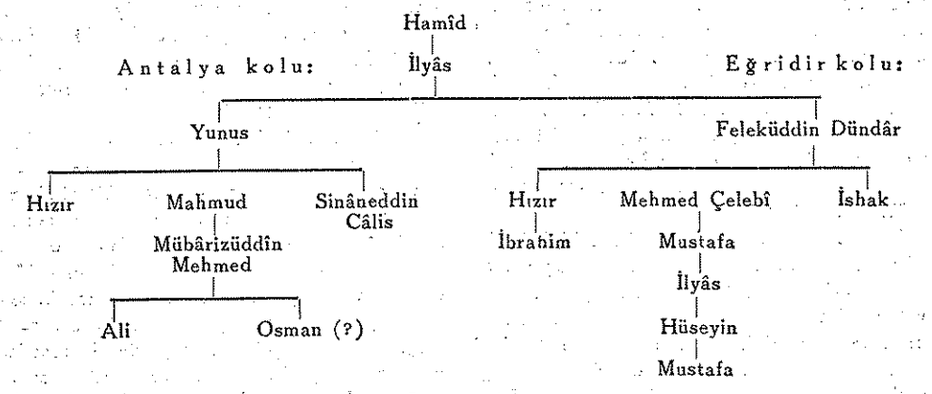

Timurtaş'ın, İlhanlı hükümdarı Abū Sa'îd'e isyan ederek, Mısır'a gidip, Memlûk devletine iltiCâsı üzerine, Dündâr'ın oğlu Hızır Bey meydana çıkarak, babasının bir kısım yerlerini elde etmiş ve daha sonra Dündâr'ın Mısır'da bulunan diğer oğlu İshak Çelebî Anadolu'ya geçerek, idâreyi ele almış (1328) ve bundan başka Timurtaş tarafından memleketleri işgâl edilmiş olan Eşref-oğulları (Beyşehir ve havâlisine sâhip idiler) arâzisinden de bâzı yerleri ilhâk ile, hudûdunu genişletmiştir.

İbn Baṭṭūṭa (trc. Şerif Paşa, I, 317)'nın Eğridir sultanı dediği Nacm al-Dîn İshak Çelebî zamanında, birâderi Mehmed Bey de Göl-Hisar (Burdur vilâyeti dâhilinde) beyi bulunuyordu. İshak Çelebî 745 (1344)'ten evvel vefat edip, Burdur kitâbesine göre, yerine birâderi Mehmed Bey'in oğlu Muzafferüddin Mustafa Bey geçmiştir. Eğridir'deki 759 (1358) tarihli Dede-Sultan kitâbesi Muzafferüddin Mustafa Bey'in oğlu Husâmüddin İlyas Bey adına olduğuna göre, Mustafa Bey bu tarihten evvel ölmüş olmalıdır. İlyas Bey'in şevvâl 767 (haziran 1366) tarihinde Memlûk sultanı ile mektuplaştığı görülüyor (Kalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿṣā*). İlyas Bey komşusu olan Karamanoğulları ile çok uğraşmış ve bir aralık memleketin bir çok yerini kaybetmiş ise de, Germeyanoğullarının yardımı ile, vaziyetini düzeltmiştir.

İlyas Bey 1375'ten evvel vefat edip, yerine oğlu Kemâleddin Hüseyin Bey geçmiştir. Kemâleddin Hüseyin Bey, Osmanlı hükümdârı sultan Murad I.'ın isteği üzerine, memleketin en güzel parçalarını (Yalvac, Kara-Ağaç, Beyşehir, Seydişehir ve Akşehir) 80.000 altın mukabilinde Osmanlılara satmağa icbâr edilmiş ve istemeyerek, satmıştır. Sultan Murad I. Kosova harbine giderken, Anadolu beylerinden yardımcı kuvvet istemiş ve Hüseyin Bey de, oğlu Mustafa Bey emrinde, bir mıkdar asker göndermiştir. Hüseyin Bey 1391'de vefat edince, memleketi Osmanlılar ile Karamanlılara geçmiş ve oğlu Mustafa Bey Osmanlı devleti hizmetine girmiştir.

770 (1368) tarihli Afyon-Karahisar'ın Şuhûd nâhiyesinin Kubbeli-Mescid kitâbesine göre,

bu taraflarda Hamîd-oğulları âilesinden Hızır Beyoğlu Mu'izüddin İbrahim Bey adında birinin hâkim bulunduğu görülüyor ise de, bunun müstakil mi, yoksa Eğridir tâbii mi olduğu bilinemiyor. Hamîd-oğullarından Eğridir şûbesinin elindeki Isparta ve havâlisine son devirlere kadar Hamîd sancağı, Antalya ve etrafına da Teke sancağı denilmiş ve buraları eski eyâlet teşkilâtında Anadolu beylerbeyiliğine ve vilâyet teşkilâtında da Konya vilâyetine bağlanmış idi.

Hamîd-oğullarının Antalya ve Korkut-İli şûbelerine gelince, 1206 tarihinde, Anadolu Selçuklularının rûmlardan aldıkları Antalya, bunların dâhilî mücâdeleleri zamanında, yerli rûmların içeriden yardımları ile, Kıbrıs kıralının eline geçmiş ise de, 1213'te 'İzz al-Dîn Kaykāvus I. zamanında tekrar alınmış ve buralara Teke türkmenlerinden bir kısmı yerleştirilmiştir. Hamîd-oğullarından Dündâr Bey veya babası İlyas Bey XIII. asır sonlarında veya XIV. asır başında Antalya'yı işgâl etmiştir. Burada Hamîd-oğullarından ilk olarak Dündâr Bey'in birâderi Yunus b. İlyâs ve Korkut-İli'nde de bunun oğlu Sinâneddin Câlis'i görüyoruz. Yunus Bey'in XIV. asır başlarında ölmesi üzerine, yerine oğlu Mahmud geçmiş ve bunun zamanında Timurtaş, Eğridir Hamîd beyliğini işgâl ile, Antalya'ya kaçan Dündâr'ı yakalayıp, öldürmüş ve Mahmud Bey de Timurtaş'a itâat etmiştir (1324). Timurtaş'ın Memlûklere ilticâsını müteâkip, Mahmud da Antalya'da tutunamayarak, Mısır'a kaçmış ve orada, sultanın huzûrunda, Dündâr'ın oğlu İshak Bey ile yaptığı bir münâkaşadan sonra, hapsedilmiştir (*İḳd al-cumān*, 728 senesi vukuâtı arasında).

Mahmud'dan sonra Antalya beyliğinde birâderi Hızır b. Yunus'u görmekteyiz. Takrîben 730 (1330) ile 735 (1335) seneleri arasında, Antalya'ya gelmiş olan İbn Baṭṭūṭa buranın sultanı Hızır b. Yunus'un hasta bulunduğunu yazmaktadır. Hızır Bey'in hangi tarihte öldüğü ve yerine kimin geçtiği bilinmiyor. *İcāba al-sāʾil ilā maʿrifat al-rasāʾil* isimli bir münşâat mecmuasında (Paris millî kütüp., arap. yazm., nr. 4437 ve Mükrimin Halil Yınanç'ın kütüphânesinde bu eserden alınmış notlar), Hızır'dan sonra Korkut-İli'nde bulunmuş olan oğlu Sinâneddin, ondan sonra Dadı Bey'in ve daha sonra da yukarıda adı geçen Mahmud Bey'in oğlu Mübârizüddin Mehmed Bey'in Antalya hükümdarı oldukları görülüyor; fakat bunlardan ilk üçünün zamanı vak'alarını bilmiyoruz. Yalnız „Zincirkıran" lekabı ile de mârûf olan Mübârizüddin Mehmed Bey zamanında ve 1361 ağustosunda Kıbrıs kıralı Petro, denizden hücûm ile, Antalya'yı zaptetmiş ve şimâle (ihtimâl ki, Korkut-ili'ne) çekilen Mehmed Bey, 12 seneye yakın mücâdeleden sonra, 1373'te Antalya'yı geri almağa muvaffak olup, bunun şükrânesi olarak, aynı sene mayısında (774 zilkâde) Antalya'da kale içinde Yivli câmi denilen, Selçuklulardan kalma Sultan 'Alā' al-Dîn Kayḳubād'a âit câmiyi teCdîden tâmir ve ihyâ eylemiştir.

Mübârizüddin Mehmed Bey'in, Antalya'daki Zincirkıran türbesi kitâbesine göre, 780 (1378)'den sonra vefat ettiği anlaşılıyor. Daha sonra, burada Osman Bey adında bir emîr görüyoruz. Hamîd-oğullarından olan Osman Bey'in Mehmed Bey'in oğlu olması ihtimâl dâhilindedir. Anadolu beyliklerini ortadan kaldıran Yıldırım Bayezid 1392'de Antalya'yı da alarak, bu beyliğe son vermiş ve 1402'de Ankara muhârebesinden sonra, Osman Bey Antalya hâric olarak, diğer yerlerini elde etmiş ve Antalya osmanlıların elinde kalmıştır.

Yalnız başına Antalya'yı Osmanlılardan alamayacağını anlayan Osman Bey, Karaman-oğlu Mehmed Bey'in yardımını istemiş, bunu haber alan Osmanlıların Antalya beyi Fîrûz oğlu Hamza Bey, iki taraf kuvvetlerinin birleşmesinden evvel, Osman Bey'in merkezi olan Korkut-İli'ne ansızın bir baskın yaparak, hasta bulunup, kaçamayan Osman Bey'i öldürmüş ve Antalya'yı muhâsara eden Karaman-oğlu Mehmed Bey de, kaleden atılan bir gülle parçasının isâbeti ile, maktûl düşmüştür (1423). Bu suretle Antalya işgâlden kurtulduğu gibi, Hamîd-oğullarının elinde kalmış olan Korkut-İli ve havâlisi de osmanlıların eline geçmiştir.

Masālik al-abṣār sâhibi Şihâb al-Dîn al-'Omarī, XIV. asır ortalarında Antalya beylerinin 8.000 atlı kuvveti olduğunu yazmaktadır. Bunların, mevkileri itibârı ile, gemileri olması da tabiî'dir. Bu beyliğin arâzisi küçük ise de, Antalya limanının bilhassa XIV. asrın ilk yarısındaki ticârî mevkii sebebi ile, mühim menfaat te'min ettiğine şüphe yoktur; halı, kilim, kitre-zamkı, bogası denilen astarlık dokuma ve pamuklu şey buradaki göller havzası ile Antalya havâlisinin başlıca ihrâc edilen metâlarından idi.

Dündâr Bey'in kölesi Zekeriya isminde birinin Teke Karahisarı'nda küçük bir beylik kurduğu görülüyor. Gerek Eğridir ve gerek Antalya Hamîd-oğullarının sikkeleri şimdiye kadar elde edilmemiştir. Antalya Hamîd Beyleri kendilerine *amīr al-savāḥil* ve *sulṭān al-savāḥil* unvanını vermişler ve bunu kitâbelerine hakkettirmişlerdir.

Bibliyografya: İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri* (Ankara, 1937); ayn. mll., *Kitâbeler* (*z.* kısım 1929); Ahmed Tevhid, *Antalya kitâbelerine dâir* (*TTEM*, sene

14); Ali, *Teke emâreti* (*TTEM*, sene 14); *Hamîd-oğulları* (Mehmed Ârif, *TOEM*, sene 3, s. 938); *Türk tarih, arkeologya ve etnografya dergisi* (1933, nr. 1); *İcâbat al-sā'il ilā ma'rifat al-rasā'il* (Paris, Bibl. Nat., arap. yazm., nr. 4437); *Masālik al-abṣār* (nşr. Taeschner); İbn Baṭṭūṭa, *Seyahatnâme* (trc. Şerif Paşa); Müneccim-başı, *Câmi' al-duval* (İstanbul umûmî kütüp. yazma).

(İ. H. UZUNÇARŞILI.)

ḤĀ-MÎM. [Bk. HÂ-MÎM.]

HÂ-MÎM. ḤĀ-MÎM B. MANN ALLĀH B. ḤARĪZ B. 'AMR (?—931?), aslen Rîf'te berberîlerin Banî Zervâl kabîlesinden olup, al-Muftarî (yalancı) lekabı ile anılır. Ġomâralar arasında, ibâdet noktasından değil ise de, akaid noktasından islâmiyetten doğmuş gibi görünen yeni bir din kurmağa kalkışmıştır. Bu teşebbüs hicrî 313 ile 325 seneleri arasında vukû buldu. Beş vakit namazdan yalnız sabah ve akşam namazlarını muhâfaza etti; ramazan orucunu kaldırarak, yerine ramazan ayının son 3 (yahut 10) gününde, şevvâlin iki gününde ve bir de her hafta çarşamba sabahı ile perşembe günü orucunu koydu. Bu kanuna riâyet etmemenin cezâsı 6 öküz vermek idi. Hacca, abdesti ve gusûlü kaldırdı; domuz eti yemesini mübah saydı; fakat boğazı kesilmemiş balık etinin ve her hângi bir hayvanın başı ile kuşların yumurtalarının yenilmesini yasak etti. Bugün bile Tuâreg berberî kabîlelerinden Tipasa civarındaki Şenûalar tavuk yumurtası yemekten ictinap ederler. Müslüman tarihçilerinin „Kur'an" ismini verdikleri bir kitap yazdı. Halası Tanguît (nüshalarda Talyah ve Taba'ih) ile kız kardeşi Dacū tâbilerinin ibâdetlerinde, kâhine olarak, zikredilirler idi. Bir çok kişileri dînine soktu ve Masmūdalar ile yaptığı bir muhârebede, 319 (931) ve bir rivâyete göre de, 329 (941)'da Tanca civarında öldü.

Bibliyografya: al-Bakrî, *Kitāb al-masālik* (metin), s. 100/101; İbn Abî Zar', *Ravż al-ḳirṭās* (nşr. Tornberg), I, 62/63; *Kitāb al-istibṣār* (nşr. Kremer), Wien, 1852, s. 80; İbn 'Iẓārî, *Kitāb al-bayān* (nşr. Dozy), I, 198; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, VI, 216; al-Nuvayrî (de Slane, *Histoire des Berbères*) (zeyl, II, 492—493); Fournel, *Les Berbers*, II, 156; R. Basset, *Recherches sur la religion des Berbères* (Paris, 1910), 47/48; Kremer, *Gesch. der herrsch. Ideen des Islam*, 383; Goldziher, *ZDMG*, XLI, 55.

(RENÉ BASSET.)

ḤAMMĀD. [Bk. HAMMÂD.]

HAMMÂD. ḤAMMĀD (?—1028), berberî hükümdarı olup, Ḥammādîler sülâlesinin kurucusudur. Ḥammād, Fâtımî halifesi al-Mu'izz namına, Magrib'de vâlilik eden Şanhāca kabîlesinden Bulukkīn [b. bk.]'in oğullarından biridir. Bulukkīn'in halefi olan birâderi al-Manṣūr 377 (987—988)'de kendisine al-Aşīr [b. bk.] kumandanlığını verdi. Bir çok seneler Ḥammād, Şanhāca dâvasına sâdıkane hizmet etti. Birâderi İttüveft ile müttehiden merkezî Magrib'i istilâ etmiş olan Zenâtalar ile harp etti. 391 (1000/1001)'de Zîrî emîrlerinden Māksin, Zāvî ve Halal'in isyanlarını bastırdı ve kendilerini Şenva'da muhâsara ederek, itâate mecbûr etti. Âsîlerin müttefikleri Zenâtaların muhâsara ettikleri al-Aşīr'i kurtardı (395=1004/1005) ve bütün merkezî Magrib'de Şanhāca'nin hâkimiyetini iâde etti ve bir istilâ karşısında sığınacak bir yeri olmak için, 398 (1007/1008)'de, gâyet emniyetli bir mevkide al-Ḳal'a [bk. madd. CEZAYİR ve ḲAL'A.] şehrini inşa etti; fakat az zaman sonra, al-Manṣūr'un halefi Bādîs kendisinden Ticîs ve Constantine (Ḳosanṭîna) vâliliklerini almak istediğinden, Ḥammād ona karşı isyan ederek, Abbâsîlerin metbûiyetine girdi. Bādîs, âsîye karşı yürüyerek, kendisini al-Ḳal'a'da tahassuna mecbûr etti; fakat bu müstahkem mevkii zaptedemeden, öldü (406=1016). Ḥammād ile Bādîs'in oğlu ve halefi al-Mu'izz arasında harp devam etti ve Ḥammād'ın oğlu al-Ḳā'id'in hasmı ile müzâkere ederek, kararlaştırılan bir muâhede ile, harp sona erdi (408=1017/1018). Zîrî devleti ülkesi parçalandı. Ḥammād Mîla, Tobna, Zāb ve Aşīr şehirlerini ve merkezî Magrib'de zaptedebileceği bütün yerleri elde etmeğe muvaffak oldu. İbn Ḫaldūn: — „Bu andan itibâren iki rakip silâhlarını bıraktılar ve imparatorluğu aralarında paylaştıktan sonra, karşılıklı sıhriyet peydâ ettiler ve bu suretle Şanhāca sülâlesi iki kola ayrıldı; al-Manṣūr âilesi Kayravân'da ve Ḥammād âilesi de al-Ḳal'a'da yerleştiler" — demektedir. Ḥammād 419 (1028)'da al-Ḳal'a'da öldü.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), II, 16 v.dd., 43; İbn 'Iẓārî, *al-Bayān al-Muġrib*, I, 258 v.d., 261; Fournel, *Les Berbers*, II; Müller, *Islam*, II, 619,621 v.d.; krş. bir de BĀDÎS ve ABŪ MENNĀD, bibliyografya. (G. YVER.)

ḤAMMĀDA. [Bk. HAMMÂDE.]

HAMMÂDE. ḤAMMĀDA, Sahrâ'da yer yüksekliklerinin bir nevine verilen isimdir. Ḥammāda (Sahrâ Atlas'ında *gada* ve berberîcede *tasili* de denilir); E. F. Gautier (*Sahara Algérien*, fasıl 1)'nin tâbirince „yaylada çöllerin aldığı şekildir". Bunlar ufkî yahut gâyet hafif dalgalı geniş sâhalar olup, bâzı defalar, fakat nâdir olarak, yarıklar ile

kesilmişlerdir. Bunların kenarları ekseriyâ *bāṭen* veya *cebel* denilen, oldukça bâriz maktâlar ile kesilmiş uzun yarlardan müteşekkildir. Satıhları nebâtî topraktan ve nebatlardan ârî olup, bâzan düz taşlar ile ve bâzan üzerinde insanların ve hayvanların yürümelerini çok güçleştiren küçük parçalara bölünmüş çatlak taşlar ile örtülüdür. Bu çatlaklar hararetin birdenbire değişmesinden ileri gelir. Ḥammāda'ler Sahrâ'da seyr ve seferi durduran az-çok geçilmez mânialardır. Binâenaleyh kervanlar, Ḥammāda'lerden geçmekten ise, etraflarından dolaşırlar. En ehemmiyetli Ḥammāda'ler şunlardır: Tavdeni'nin garbında — al-Harişa *ḥammāda*'si, şarkî Erg'in cenûbunda — Tinghert *ḥammāda*'si, Trablusgarp'ın cenûbunda — Murzūḳ *ḥammāda*'si ve bilhassa Ḥammāda 'l-Ḥamrā'dır ki, 200 km. genişliğinde, 600 km. uzunluğunda ve 5—600 m. yüksekliğindedir.

Bibliyografya: Bk. mad. ṢAḤRĀ, bibliyografya. (G. YVER.)

HAMMÂDÎLER. BANÎ ḤAMMĀD, merkezî Magrib berberî hânedanıdır. 405 (1014) senesinde Ḥammād b. Bulukkīn [bk. HAMMÂD] tarafından kurulmuş ve 547 (1152)'de Muvahhidler tarafından iskat edilmiştir. Bu hânedan, garpta kendisini tehdit eden Zenâtalara, merkezî Magrib'in eski sâhipleri olan Zirîlere ve nihâyet XI. asrın (m. s.) ikinci yarısından itibâren, Hilâlî araplarına karşı mütemâdiyen harp etmeğe mecbûr kalmıştır. Ḥammād'ın halefi al-Ḳā'id (419—446=1028—1054/1055) al-Mu'izz b. Zîrî b. 'Aṭiya'nin oğlu Ḥammāma'ye galebe ederek, Ḳal'a'yı muhâsara eden Ḳayravān hukümdarı al-Mu'izz'i bir mütâreke imzâlamağa icbâr etmiş (432=1040) ve Zîrîlere karşı istiklâlini te'yit etmiş olmak için, al-Mu'izz Fâtımî halifesinin metbûiyetini reddeder-etmez, hutbelerde mezkûr halifenin ismini okutmağa başlamıştır. Az zaman sonra Hilâlîlerin istilâsı Zîrî kudretini yıktığından (443=1051), Magrib'de Ḥammādî hâkimiyeti istikrar buldu. Bulukkīn b. Muḥammed, Biskra [b. bk.]'da Banî Rommān'ın isyanını bastırdıktan sonra, garba doğru yürüyerek, Fas şehrini zapt ve buranın eşrâfını, rehine alıp, götürdü. Bu seferden avdetinde, kız kardeşi Tamîrt'i öldürtmüş olan amca-zâdesi al-Nāşir tarafından, katledildi.

Al-Nāşir b. 'Alennās (454—481 = 1062—1088/1089) ve bunun halefi al-Manṣūr'un saltanatları Ḥammādîlerin en parlak devridir. Cezayir, Milyāna, Ḥamza, Nigāus ve Ḳosanṭîna (Constantine)'ya sâhip olan al-Nāşir bu şehirlere oğullarını veya kardeşlerini vâli tâyin etmiş ve şarka doğru yayılmak için, arap kabîleleri arasında çıkan nizâlardan istifâde etmiştir. Muvakkaten Kastilya, Ḳayravān, Sūs, Sfaks ve Tunus ahâlisi tarafından, hukümdar olarak tanındı; lâkin Sbeytla civârında mağlûp olarak (457=1064), Zāb ve Ḥodna'nın al-Mustanṣir b. Ḥazrūn'un emri altındaki Hilâlîler ile, müttefikleri Trablusgarp Mağrāva'ları tarafından yağma edildiğini gördü. Mamafih galebe yine kendinde kaldı; Zāb geri alındı ve Ḥammādîlerin ordusu Sahrâ'da Vargla'ya kadar ilerilediği. Bu muvaffakiyetler al-Nāşir'i Magrib'in en kuvvetli hukümdarı mertebesine çıkardı. Tebeasının ticâret ile zengin olmaları emeli ile, kendisinin te'sis etmiş bulunduğu Bicāya [b. bk.] şehrine italyan tâcirleri celbetmeğe çalıştı. Bōna piskoposu olan Servandus vâsıtası ile, papa Grégoire VII. ile de mektuplaşmak suretiyle münâsebâtta bulundu.

Al-Nāşir'in halefi al-Manṣūr, hukûmet merkezini arapların akınlarına çok mârûz olan al-Ḳal'a'dan Bicāya şehrine nakletti (483=1090/1091). Ḥammādî emîrlerinin Zirîlere teslim etmiş oldukları Bōna ve Ḳosanṭîna şehirlerini istirdât etti; Bicāya civârındaki kabîleleri itâat altına aldı ve bilhassa memleketini Murâbıtlara karşı müdâfaa ile uğraştı. 474 (1081/1082) senesinden beri Tlemsen şehrine yerleşmiş olan Murâbıtlar, o zamana kadar Ḥammādî ülkesinin garp hudûtlarını müdâfaa eden Banî Vamennū'yu elde ederek, orta Magrib'i tehdit ediyorlardı. Al-Manṣūr, para ile hizmetine aldığı Hilâlî çeteleri ile, bir kaç defa onlara karşı yürüdü. Murâbıt kumandanı İbn Tinamert'in Cebel Tessala'da mağlûp olması ve 496 (1102/1103)'da Tlemsen'in zaptı Murâbıtların ilerilemesine mâni oldu. Nihâyet bir kaç yerde isyanlar çıkarmış olan berberîler üzerine yapılan seferler ile, memleketin nizâm ve intizâmı iâde edildi.

Bununla berâber Ḥammādîlerin kudreti inhitata başlamakta gecikmedi. Vâkıa 498—515 (1105—1121)'te al-'Azîz donanması ile Cerba'yı zapt ve Ḥodna'yı istilâ etmiş olan arapları tardetti; lâkin bu muvaffakiyetler çok sürmedi. Al-'Azîz'in halefi Yaḥyā kendini tamâmiyle ava ve kadınlara kaptırarak, memleketin günden-güne güçleşen vaziyetini idâre etmek iktidarını gösteremedi. 1136'da cenovalılar Bicāya şehrini yağma ettiler. Berberîler ayaklanmağa başladılar; araplar yıkıcı talanlarına devam ediyorlardı; nihâyet Muvâhhidler orta Magrib'i istilâ ettiler. 'Abd al-Mu'min'in yaklaşması üzerine, Cezayir vâlisi bulunan Ḥammādî emîri al-Ḳā'id, müdâfaa etmeğe bile uğraşmadan, şehri terketti. Sultanın diğer birâderi Seba, Bicāya civarında, mağlûp oldu. Bizzat Yaḥyā pâyitahtını terketti ve 'Abd al-Mu'min [b. bk.], harp etmeden, şehri işgâl etti; al-Ḳal'a müstev-

lîler tarafından zapt ve baştan-aşağı tahrip edildi. Evvelâ Bōna 'ye ve sonra Ḳosanṭīna şehrine çekilmiş olan Yaḥyā bu son mevkii müdâfaaya bile kalkışmadı ve gâliplere teslim oldu (547 = 1152). Fas 'a gönderilerek, bir müddet Merâkeş 'te alakonulduktan sonra, Sale şehrine gönderildi ve orada 558 (1163) senesinde vefat etti.

ḤAMMÂDÎ HUKÜMDARLARI.

Ḥammād b. Bulukkīn, 405—419 (1014—1028)
al-Ḳā'id, Ḥammād 'ın oğlu, 419—446 (1028—1054/1055)
Muḥsin, al-Ḳā'id 'in oğlu, 446
Bulukkīn b. Muḥammed, 447—454 (1056/1057—1062)
al-Nāṣir b. 'Alennās, 454—481 (1062—1088/1089)
al-Manṣūr, al-Nāṣir 'in oğlu, 481—498 (1088/1089—1104/1105)
Bādīs, al-Manṣūr 'un oğlu, 498
al-'Azīz, al-Manṣūr 'un oğlu, 498—515 (1105—1121)
Yaḥyā, al-'Azīz 'in oğlu, 515—547 (1122—1152)

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères* (trc. de Slane, II, 43 v.dd.; İbn al-Aṯīr, *Kāmil al-tavārīḫ* ve İbn Ḫaldūn 'a zeyil, V); Fournel, *Les Berbères* (Paris, 1875), II; E. Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, I, fasıl 13; II, fasıl 2—7; İbn al-'İẕārī, *al-Bayān al-Muġrib*, I, 264, 287, 308—310 (trc. Fagnan, I, 375, 411, 445—450); E. Fagnan, *Ibn al-Athir: Annales du Maghreb et de l'Espagne* (Cezayir, 1898), s. 402, 454, 471—479, 572 v.dd., 604; Müller, *Islam*, II, 621 v.d., 629—631, 649. (G. YVER.)

HAMMÂDÜRRÂVİYE. ḤAMMĀD AL-RĀVİYA (694?—773?), eski arap şiirini rivâyet ettiğinden dolayı, al-Rāviya lekabını almıştır. Ḥammād 75 (694/695; İbn Ḫallikān 'a göre, 95) senesinde Kūfa 'de doğmuştur Muhtelif isimler (Hurmuz, Maysara, Sābūr) verilen ve künyesi Abū Laylā olan babası muhârebede esir alınmış bir deylemî idi. Ḥammād 'ın şiiresinden de bu aslı anlaşılırdı.

İslâmdan evvel ve sonraki zamanların şiirlerini ve harp günlerini (*ayyām al-'arab*) ve bedevîlerin lehcelerini çok iyi bilmesinden dolayı, şöhret kazanmıştır. Elifbâ harfleri ile kafiyelendirmek suretiyle, ezber olarak, her harf için câhiliye devri şâirlerinin eserlerinden 100 uzun kasîde okuyabildiğini ve şiirlerden hângisinin daha eski ve hângisinin daha yeni olduğunu derhâl tâyin edebildiğini bile söylerler. Şâirler ve şiirler hakkında mutâleasına ve fikrine büyük ehemmiyet verilirdi. İntihâlleri ve iktibasları, hemen dâimâ, tâyin edebilirdi. Mamafih kendisi de pek dürüst hareket etmeyerek, eski eserlerden rivâyetlerinde, zâtî mevhibelerinden istifâde ederek, kendinin bâzı şiirlerini de eski şiirler arasına karıştırmıştır. Bu hareketi, al-Mufaḍḍal al-Ḍabbī tarafından, meydana çıkarılmış ve rivâyete göre, al-Mahdī kendisini sorguya çekmiştir (*Aġānī*[1], V, 172, 16 v.dd.).

Nöldeke 'nin isbat ettiği vecihle, *Mu'allaḳāt* [b. bk.] 'ın toplanması Ḥammād 'ın meziyeti sâyesindedir.

Ḥammād al-Rāviya araplar arasında meşhûr üç Ḥammād (diğerleri Ḥammād 'Acrad ve Ḥammād b. al-Zibriḳān) 'dan biri olup, aralarındaki sıkı dostluk dolayısı ile, dâimâ birleşirler, meclisler akdederler, şiirler okurlardı ve üçü de *zandaḳa* (zındıklık) ile ithâm edilmişlerdi. Dostları arasında şâir Muṭī' b. İyās ile şâir Yaḥyā b. Ziyād da var idi.

Halife Yazīd II 'in teveccühünü kazanmış idi; Hişām 'dan korkardı; mamafih onun da kendisini bir defâ sarayına çağırtarak, büyük atiye verdiği söylenir. Ancak bu hikâye bir tarih uymazlığı ve Valīd II. 'e âit bir hikâyeye benzemesi dolayısı ile, şüpheli bir mâhiyet arzediyor. Bilhassa bu son halife, hoş vakit geçirmek için, Ḥammād 'a sık-sık şiirler inşad ettirmiştir. Ḥammād 'Abbāsîlerden iyi bir şey beklemezdi. O da al-Manṣūr zamanında, „hayatlarını kazanmak için", Bagdad 'ı terke mecbûr kalan şâirler arasında bulunmuş ve Kūfa 'ye gitmiştir. Mamafih halifenin kendisini bir gün Basra 'dan Bagdad 'a çağırttığını söylerler. Fakat Ḥammād, dostu Muṭī' 'ın iltimâsı üzerine, al-Manṣūr 'un oğlu Ca'far 'in huzûruna çıkarıldığı vakit, inşad ettiği bir şiir halifenin vâhimesine dokunması üzerine, halife şâire pek fena muâmele etmiştir.

Ḥammād 'ın ölüm tarihi eserlerde farklı olarak kaydedilmektedir: İbn Ḫallikān: 155, *Fihrist*: 156 ve yahut al-Mahdī 'nin saltanatı zamanı yâni 158 (veya daha sonra); *Aġānī* (III, 80) 'de hattâ halife al-Raşīd devrine mensûp olarak gösterilmektedir.

Bibliyografya: İbn Ḳuṭayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 169, 268; *Kitāb al-şi'r va 'l-şu'arā'* (nşr. de Goeje), s. 157, 6, 482 v. d., 490; *Fihrist*, s. 91 v. d.; *Aġānī*[1], V, 164—175 v. b.; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd* (Kahire, 1316), III, 96; *Fragm. Hist. Arab.* (nşr. de Goeje), I, 126 v. dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 204 (trc. de Slane), I, 470 v. dd.; *Ḥizānat al-adab*, IV, 128 v. d.; Nöldeke, *Beiträge zur Kenntniss der Poesie der alten Araber*, s. XX v. d. ve *Encycl. Brit.*[11], XVIII, 633[b]; Brockelmann, *GAL*, I, 18, 63 ve *Suppl.*, I, 34, 98.

(C. VAN ARENDONK.)

ḤAMMÂL. [Bk. ḤAMMÂL.]

ḤAMMÂL. ḤAMMÂL (< arap. *ḥamala* „taşımak"), bir şeyi bir yerden diğer bir yere taşıyarak götüren şahıs, h a m a l. Münâkale yolları henüz iptidâî bir hâlde bulunan memleketlerde, ticârî eşya yüklerinin hazırlanması ve taşınması husûsunda hamal kullanılması zarûrîdir. Bundan dolayı islâm memleketlerinde bunların pek çok işleri vardır. Başka memleketlerde arabalar veya yük hayvanları ile taşınan ağır eşyaların da bu memleketlerde, bâzı defalar, hamallar tarafından taşındıkları görülür. Hamalın pek iptidâî olan iş âleti kalınca bir ip olup, bunu taşıyacağı şeyin üstüne sararak, sırtında tutar; hamalların esnaf cemiyeti hâlinde teşkilâtı bulunan memleketlerde, meselâ İstanbul 'da, meşin kaplı ve içerileri otla doldurulmuş arkalıkları vardır. Bu, hamalların çengellerinin yerini tutar ve taşınacak yükler bunların üzerlerine yerleştirilir. Yük bir kişinin taşıyabileceğinden fazla ağır olunca, iki veya daha fazla hamal bir sırık alırlar ve taşınacak sandık veya eşya balyasını, ipler ile sırığın altına bağlayarak, götürürler. Hamallar yüklü oldukları vakit, kalabalık arasından halka çarpa-çarpa ve arapça *O'a rāsak* (*ẕahrak*, „başını veya arkanı gözet") ve türkçede „dokunmasın" yahut „varda" (< italyan. *guarda*) veya „varda destûr" diye seslenerek, yürürler. Eskiden Beyoğlu 'nda frenk kadınları, on sekizinci asırda Avrupa 'da kullanılan sedyelere benzeyen sedyeler ile kendilerini taşıtırlar ve bu işi de hamallar görürlerdi. (CL. HUART.)

ḤAMMÂM. [Bk. ḤAMAM.]

ḤAMMÛD. [Bk. ḤAMMÛD.]

ḤAMMÛDÎLER. BANÎ ḤAMMŪD, Pey gamberin sülâlesinden Ḥammūd b. Ma b. Aḥmed b. 'Alī b. 'Ubayd Allāh b. 'Oma Idrīs b. 'Abd Allāh b. al-Ḥasan b. 'Alī b. Abī Ṭālib 'in iki oğlunun ahfâdıdırlar ki, Fas 'ta İdrīsî saltanatını (172—375 = 788—985) kurmuş olan İdrīs b. 'Abd Allāh [b. bk.] vâsıtası ile, hânedana karâbet kazanmışlardır. Kurtube Emevîlerinin sukutuna tekaddüm eden büyük dâhilî harbin karışıklıkları arasında büyük kardeş al-Ḳāsim — Algeziras [b. bk.] vâliliğini ve harîs bir adam olan küçük kardeşi 'Alī — Ṭanca ve Septe vâliliğini elde ettiler. 'Alī, Malaga 'yı zaptettikten sonra, Emevî halifesi âciz Sulaymān al-Musta'īn 'i iskat ederek (407 = 1016), kendini Kurtube halifesi ilân etti. 'Alī 'nin katlinden sonra, yeğeni Yaḥyā b. 'Alī tarafından 412/413 (1021/1022) tardedilen ve 413/414 (1022/1023) 'te hilâfeti yeniden işgâl ve aynı zamanda 1018—1021 ile 1022—1025 'te Malaga hükümdarı olan büyük birâderi al-Ḳāsim (408 = 1018) da aynı suretle hareket etti. 'Alī 'nin evlâdları (8 tâne) Malaga 'da, burasının Gırnata 'daki berberî emîri Bādīs [b. bk.] tarafından zaptına (1025—1057) kadar, tutundular. Hâlbuki Algeziras al-Ḳāsim 'ın oğlu Muḥammed al-Mahdī (431—440 = 1039—1048) ve torunu al-Ḳāşim al-Vāşiḳ (440—450 = 1048—1058) 'ın hâkimiyetleri altında kaldı ve bu tarihte İşbiliye 'deki 'Abbādîler [b. bk.] 'in eline düştü. 'Alī 'nin oğlu Yaḥyā daha bir müddet, 416—427 (1025—1035) 'de, Malaga 'da hüküm sürdü. Halifeleri şunlardır: İdrīs I. al-Muta'ayyad 427—431 (1035—1039), Ḥasan al-Mustanṣir 431—434 (1039—1042), İdris II. al-'Alī 434—438 (1042—1046), Muḥammed I. al-Mahdī 438—444 (1046—1052), İdrīs III. al-Muvaffaḳ 444—445 (1052—1053) ve tekrar İdrīs II. 445 (1053). Nihâyet Ḥammūdîlerin sonuncusu olarak: Muḥammed II. al-Musta'lī 446—449 (1054—1057).

Yarı-yarıya berberîleşmiş olan Ḥammūdîlerin ilk devri inkıraz hâlinde bulunan Kurtube halifeliğinin son parlak zamanına isâbet ettiği gibi, bir asır sonra da Palermo 'da, Sicilya kıralı normandiyalı Roger II. 'in resmî coğrafyacısı olan çok iyi, fakat zayıf Malaga emîri İdrīs II. 'in torununun oğlu al-Şarīf al-İdrīsī [b. bk.] 'nin şöhreti, gölgelere gömülmekte olan bu âileyi ilim ziyâsı ile hâlelendirmiştir.

Bibliyografya: Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, 312 v.dd. ve bundan Guillen Robles, *Málaga musulmana* (Malaga, 1880), s. 58—124; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 188 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, IV, 152—155 ve bundan Bustānī, *Dā'irat al-ma'ārif*, VII, 229 v.d.; Abdolwáhid al-Marrékoshí, *The History of the Almohades*, s. 40 v. dd.; Codera, *Tratado de numismática arábigo-española* (Madrid, 1879), s. 113—130; De la Rada y Delgado, *Catálogo de monedas arábig-españolas* (Madrid, 1892), s. 74—78; Antonio Vives y Escudero, *Monedas de las dinastías arábigo-españolas* (Madrid, 1893), s. 98—107; Nützel, *Catalog der orientalischen Münzen* (Berlin, 1902), II, 66—82; Codera, *Estudios críticos de historia árabe española* (= *Colección de estudios árabes*, VII, 301—322: Hamudíes de Málaga y Algeciras, noticias tomadas de Abenhazam).

(C. F. SEYBOLD.)

ḤAMR. [Bk. ḤAMR.]

ḤAMR. ḤAMR (A.), ş a r a p. *Ḫamr* kelimesi eski arap şiirinde haylı kullanılmış bulunmakla berâber, bunun ârâmî dilinden alınmış olması çok muhtemeldir. İbrânîce *yayn* arapçada (*vayn*) „kara üzüm" mânasına gelir. Bu mesele, I. Guidi, *Della sede primitiva dei popoli semitici* (*Memorie della R. Acad. dei*

Lincei, 3. seri, III, 603 v.dd.)'de etraflı bir surette tetkik edilmiştir.

Arabistan ve Suriye çölü, Filistin'in ve Mezopotamya'nın aksine, bağcılığa elverişli değildir; bununla berâber bâzı istisnâlar da vardır. Bunlar arasında al-Ṭā'if (bk. H. Lammens, *Ṭāif*, s. 35 v. dd., *MFOB*, VIII, 146 v. dd.), Şibām ve Yemen'in bâzı tarafları zikredilebilir. Medine (aş. bk.)'de dahi olması muhtemel olan bir âdî neviden, şaraptan bahsolunursa da, bunun, mûtad olduğu gibi, Suriye ve Irak'tan idhâl edilen şarap olması muhtemeldir. Eski arap şiirinde şarap ticâreti bilhassa yahudilerin ve hıristiyanların işi gibi gösterilmektedir; bunlar çadırlarını (*ḫānūt*, ârâmîceden alınmış bir kelimedir) bedevîlerin arasına kurar ve üzerine bir alâmet asarlardı. Bunların içinde, ekseriyâ çadır sâhiplerine mensûp muganniyeler ile içki âlemleri yapılırdı. Şarap küplerde yahut ağızları sicim ile boğulan tulumlarda bulundurulurdu.

Peygamber zamanında mekkeliler ile medineliler, fırsat buldukça, şarap içmek itiyadında idiler; bu suretle, sarhoşluk yüzünden, sık-sık rezâletler çıkar ve bir taraftan da ikinci bir iptilâya daha düşülür ve kumar oynanırdı ki, her ikisini islâm dini harâm etmiştir. Peygamberin amcası Ḥamza b. 'Abd al-Muṭṭalib'in, sarhoş olarak, 'Alī'nin develerine (kılıç ile) hücûm edip, onları sakatladığı rivâyet edilir (Buḫārī, *Ṣarb*, bâb 13; *Ḫums*, bâb 1; Muslim, *Aşriba*, hadîs 1, 2; *Maġāzī*, bâb 12; Abū Dā'ūd, *Ḫarāc*, bâb 19). *Kur'an* tefsirlerinde de sahâbelerin nasıl içki âlemleri yaptıkları ve bu yüzden namazda hatâ işledikleri naklolunur (bk. Ṭabarī, *Tafsīr*, sûre XIV, 44; Muslim, *Faḍā'il al-ṣaḥāba*, hadîs 44; krş. 45; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 185 v.d.).

İslâmda ilkin şarabın tahrîmine dâir bir hüküm yok idi. Hattâ XVI. sûrenin 69. âyetinde Allahın insanlara ihsan ettiği ni'metler arasında: — „Hurma ağacının meyvalarından ve üzümden sekir veren bir içki ve iyi bir gıda istihsâl edersiniz" — diye şarap da sayılmaktadır. Fakat sarhoşluğun yukarıda zikredilen neticeleri belirmesi üzerine, vaziyet değişmiştir. Şarap aleyhinde ilk vahy II. sûrenin 216. âyetinde görülür: — „Şarap ve kumar (*maysir*) hakkında fikrini soracaklardır. Bunların her ikisinin de büyük günah olduğunu ve insanlara bâzı faydaları var ise de, günâhlarının faydalarından ziyâde olduğunu söyle". Mamafih bu vahy tahrîm (harâm kılma) telâkkî edilmemiştir. Fakat halkın itiyâdını değiştirmemesi yüzünden, ibâdet esnâsında intizâmın ihlâl edilmesi devam ettiği için, yeni bir âyet nâzil olmuştur; IV, 46: — „Ey Allaha imân edenler, sarhoş olduğunuz vakit, ne söylediğinizi bilinceye kadar, namaza yaklaşmayınız...". Fakat bu âyet de umûmî bir tahrîm mâhiyetinde görülmemiş ve nihâyet V. sûre, 92. âyet ile, şarap kat'î surette harâm kılınmıştır: — „Ey Allaha imân edenler, şarap ve kumar ve dikili-taşlar ve fal okları (atmak), hiç şüphesiz, şeytan işi ve murdar şeylerdir; bunlardan sakınınız ki, felâh bulasınız".

Şaraba dâir nâzil olan âyetlerin bu sırası hadîs âlimleri ve *Kur'an* tefsircileri tarafından kabûl edilmiştir (bk. Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, II, 351 v.d.; Ṭabarī, *Tafsīr*, V, 58, IV, 46.)

Bununla berâber, islâm şaraba karşı menfî bir vaziyet alan yegâne muvahhid din olmadığı cihetle, şarabın tahrîmi meselesi daha geniş bir bakımdan da tetkik edilebilir. Hep bilindiği gibi, *Tevrat* (*A'dāt*, VI, 3 v.d.)'a göre, kendilerini Yahve'ye nezretmiş olan erkek ve kadınların, tıpkı âyîn için cemâat çadırına girecek olanlar gibi (*Lev.*, X, 9), şaraptan ve sarhoş eden içkilerden ictinâp etmeleri gerek idi. Diodorus Siculus (XIX, bâb 94, § 3)'a göre, nabatîler de şaraptan ictinâp ederler idi ve bir kitâbede, ilâhlarından birine „şarap içmeyen iyi tanrı" diye hitap edilmektedir. Aynı sûretle hıristiyan keşişlerinin bir çoğu şaraptan ictinâp etmişlerdir. Bunların hepsi şaraba ve müskirâta şeytânî bir mâhiyet atfeden pek eski Sâmî îtikadlardan ileri gelmektedir. İslâm tarafından tahrîm edilen mûsikî ve bilhassa ġınâ hakkında da aynı mülâhaza vâriddir. Yukarıda zikredilen sebepler ile birlikte, bunların da şarabın tahrîmine sâik olmuş bulunması muhtemeldir.

Kur'an'ın şarâbı tahrîm etmesi meselesi, din âlimleri tarafından, inceden-inceye tetkik edilmiştir. Bütün mezhepler, şi'a da dâhil olarak, şarabın *ḥarām* olduğunu beyân ve ticâretini men'eder. Bu hususta şâfi'îlerin fikrini anlamak için bk. al-Navavī, *Minhāc* (nşr. v. d. Berg), III, 241; hanefîler için bk. *Fātāvā 'Ālamgīrī* (Kalküte, 1835), IV, 604 v. dd.; mâlikîler için bk: Zurḳānī'nin *Muvaṭṭa'* hâşiyesi (Kahire, 1280), IV, 26; şi'îler için bk. *Şarā'i' al-islām* (Kalküte, 1839), s. 404. Şarap içmek büyük günahlar (*kabā'ir*)'dan sayılır.

Bu hususa dâir bir haylı h a d î s vardır. Şarap bütün fenâlıkların anahtarıdır (Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, V, 238; İbn Māca, *Aşriba*, bâb 1). Bu dünyada şarap içip de nedâmet getirmeyen âhirette şarap içmeyecektir (Buḫārī, *Aşriba*, bâb 1 Muslim, *Aşriba*, hadîs 73, 76—78 v.b.). Şarabı içene, satana ve başkalarını şarap içmeğe teşvik edene lânet olsun (Abū Dā'ūd, *Aşriba*, bâb 2; İbn Māca, *Aşriba*, bâb 6; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 316; II, 25, 69, 71, 97, 128 v.b.). Kasden bir yudum şarap içen kırk gün kıyâmet gününde irin içecektir (Ṭayālisī, nr. 1134). Şarap içenin namazını Allah kabûl etmez (Nasā'ī, *Aşriba*, bâb, 43; Dārimī, *Aşriba*, bâb 3) ve şarap ile îmân bir araya gelmez (Buḫārī, *Aşriba*, bâb 1; Nasā'ī, *Aşriba*, bâb 42, 44). İlâc olarak bile kullanılmaması tavsiye olunur (Muslim, *Aşriba*, hadîs 12; Aḥmed b. Ḥanbal, IV, 311, 317 iki defâ). Sirke yapmak için, şarap kullanmak memnûdur (Tirmiẕī, *Buyū'*, bâb 59.; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 119, 260 iki defâ). Fakat zaman git-gide daha fenâ olacak ve şaraba mübâh diyen insanlar zuhûr edecek (Buḫārī, *Aşriba*, bâb 6; Nasā'ī, *Aşriba*, bâb 41 v. b.) ve bu suretle son günler („âhır zaman") nesli tarafından içilecektir (Buḫārī, *Aşriba*, bâb 1; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 176, 202, 213 v.d.).

Şarabın tahrîmi umûmiyetle kabûl adilmiş olmakla berâber, bu yüzden mezhepler arasında hadîslerde tarihî bir mâhiyette in'ikâsları görülen bir takım ihtilâflara yol açmıştır. Münâkaşalar şu noktadan çıkmıştır: şarap nedir?. Rivâyete göre, şarap içilmesi kat'î surette tahrîm edilince, Medine halkı bu kıymetli içkiden ellerinde bulunanın hepsini sokaklara dökmüşler imiş (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 132 v. d.; III, 26, 189 v. d., 217, 260 mükerrer; IV, 335 v. d.). İbn 'Omar ise, bilâkis tahrîm âyeti nâzil olduğu zaman, Medine'de hiç şarap bulunmadığını söyler (Buḫārī, *Aşriba*, bâb 2). Anas b. Mālik (*ayn. esr.*) o devirde Medine'de üzüm şarabı bulunmadığını, halkın iki cins hurmadan (*busr* ve *tamr*) yapılan bir şarap içtiklerini beyân eder. Başka bir hadîste (*ayn. esr.*, bâb 3), *faḍīḫ* ve *zahv* (diğer iki cins hurma) şarabından bahsedilmiştir. 'Omar'in, meseleyi faslet-mek için, bir *ḫuṭba* irâd ettiği söylenir. Oğlu 'Abd Allāh'ın rivâyetine göre, şarap *Kur'an* ile tahrîm edilmiştir. Şarap, beş türlü şeyden, üzümden, hurmadan, baldan, buğdaydan ve arpadan yapılır. Şarap aklı ihlâl eder (*va'l-ḫamr mā ḫāmara 'l-'aḳl*; Buḫārī, *Aşriba*, bâb 2). Üzümden başka bir usûl ile yapılan şarabın harâm olup-olmadığı meselesi muallakta kalmıştır. Msl. bu kabîlden bir nevî şurup vardı. 'Omar Suriye'yi ziyâret ettiği zaman, ahâli memleketin ağır ve sıhhate zararlı havasından şikâyet ederek, ancak içkinin kendilerini kurtarabileceğini söylediler. Bunun üzerine, 'Omar bal içmelerine müsââde etti ise de, balın kendilerini iyi edemiyeceği cevabını verdiler. Bu sırada Suriye yerlilerinden biri 'Omar'e sordu: — „Size bu içkiden bir az veremez miyiz; sarhoş edecek bir hassası yoktur". 'Omar: — „Pek iyi" — dedi. Derhâl içkiyi, üçte ikisi buhar olup, ancak biri kalıncaya kadar kaynattıktan sonra, getirdiler; 'Omar parmağını batırıp, yaladı ve bu deve *ṭilā'* (yâni deve derilerine sürülen zift nev'inden)'sı gibi bir *ṭilā'*" — dedi ve içmelerine müsâade etti" (Mālik, *Aşriba*, bâb 14). Bununla berâber, aynı kitabın birinci faslına göre, 'Omar *ṭilā'* ile sarhoş olan bir adamı cezâlandırmıştır. Üzümü sâdece sıkarak, çıkarılan şıra — şarap sayılır. Ṭārik b. Suvayd al-Ḥaẓramī Peygambere sormuştur: — „Memleketimizde bağlar var, üzümlerini sıkarak, çıkardığımız şırayı içebilir miyiz?". — Peygamber üç defa tekrarlayarak: — „Hayır" — dedi ve Ṭārik hastalara şıra verilip-verilmeyeceğini sorunca da: — „Bu bir ilâc değil, belki bir hastalıktır" — cevabını verdi (Aḥmed b. Ḥanbal, V, 292 v. d.). Peygamber yalnız şarap içenlere ve satanlara değil, şırasını içmek üzere, üzümü sıkanlara ve sıktıranlara da lânet etmiştir (İbn Māca, *Aşriba*, bâb 6).

Diğer ehemmiyetli bir mesele de a l k o l hakkında zuhûr etmiştir: alkollü içkiler şarap gibi mi telâkki edilmelidir?. Hanefîler müstesnâ olmak üzere, bütün mezhepler bu suale müsbet cevap vermişlerdir. Şarap hakkındaki tahrîmi, tâkip ettiği gâye dolayısı ile, bunlara da teşmil etmişlerdir. Bir çok müesseselerin menşe' tarihleri için en iyi kaynak olan hadîs bu meselenin en ziyâde münâkaşaya sebep olanlardan biri olduğunu göstermektedir. Mûteber mecmualarda sık-sık rastlanan mezkûr hadîs (ehemmiyetli tafsilâtı ihtivâ ettiği için, Muslim'in *Īmān*'ındaki 26 hadîsi ele alıyorum): — „'Abd al-Ḳays kabîlesinden bâzıları Peygambere giderek: — Yâ Resûlullâh, biz Rabī'a kabîlesindeniz; sizinle aramızda Muzar kâfirleri oturuyorlar; bundan dolayı size ancak harâm (mukaddes) ayda mülâkî olabiliyoruz. Riâyet ettiğimiz takdirde, bize cenneti açacak şeyle-nedir; bize söyle de kabîle halkımıza tebliğ edelim. Peygamber cevâben: — „Dört şeyi emîr ve dört şeyi nehiy ederim: Allaha şerîk koşmaksızın ancak ona hizmet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, bütün ramazan ayında oruç tutmak ve ganîmetin 1/5'ini teslim etmek. Dört şeyi de nehiy ederim: *dubbā'*, *ḥantam*, *muzaffat* ve *naḳīr*".— „Yâ Resûlullâh, *naḳīr* nedir?". — diye sordular. — „Oyulmuş bir hurma ağacı kütüğüdür; içine ufak hurmalar konulup, üstüne su doldurulur ve tamâmiyle tahammür ettikten sonra, içilir; neticesi de insanın amca-oğluna kılıç çalmasıdır" — diye cevap verdi. — Bu adamlar içinde târif edilen surette kılıç darbesi yemiş bir adam var idi: — „Bunu utancımdan Resûlullâh'ın önünde saklamıştım" — dedi. — „Yâ Resûlullâh, o hâlde nasıl bir kaptan içelim?" — diye sordu. — „Ağzına zift sürülmüş tulumdan" — dedi. — „Yâ Resûlullâh, bizim memleketimizde fâre doludur, bir tek

tulum bile muhâfaza edilemez" — dediler. O vakit Peygamber şu cevabı verdi: — „Fâreler yese bile, fâreler yese bile, fâreler yese bile".

Bu hadîs, umûmiyetle, sahîh olarak kabûl edilmemiştir. Rivâyet edildiğine göre, *anṣār* yahut başkaları meşrûbâtı tahammür etmekten korumak için, lâzım olan tulumları bulmakta güçlük çektiklerinden şikâyet ettiler. Bunun üzerine, tahrîm emrinin kısmen yahut tamâmen kaldırılmış olduğu iddia edilir (Buḫārī, *Aṣriba*, bâb 8; Muslim, *Aṣriba*, hadîs 63—66 v.b.). Bu hadîsin bâzı rivâyetlerinde sarhoşluk veren tahammür etmiş bütün içkilerin harâm kılındıkları kaydına rastlanır. Yalnız şu kaideyi ihtivâ eden sayısız hadîsler vardır: sarhoşluk verebilecek bütün içkiler, ne kadar az mıkdarda olursa-olsun, harâmdır (*kullu muskirin ḥarāmun kaṣīruhu va ḳalīluhu*) ve bu kaide bir çok fıkıh kitaplarında münderiçdir (Buḫārī, *Maġāzī*, bâb 60; Muslim, *Aṣriba*, hadîs 67—75; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 145; II, 16 iki defâ, III, 38; IV, 87; V, 25 v.d.; VI, 36 v.b.). Tahammür etmiş içkileri tahrîme dâir hadîslerden aşağıdakiler zikrolunabilir: *nebîẕ* yapmakta kullanılmak üzere, üzüm satmak memnû yahut *maḳdūḥ*'tur (Nasā'ī, *Aṣriba*, bâb 51, 52). Sarhoşluk verebilecek bir hâle gelmeleri için, muhtelif nevîden meyvalara karıştırmak memnûdur. Bu hadîse sık-sık rastlanır; bk., msl. Buḫārī, *Aṣriba*, bâb 11; Muslim, hadîs 16—29; Nasā'ī, *Aṣriba*, bâb 4—17; İbn Sa'd, VIII, 360; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 276; II, 46; VI, 242, 292. Fakat bu nevîlerden her biri, tahammür etmemiş bir içki hazırlamak için, ayrı-ayrı kullanılabilir (Muslim, *Aṣriba*, hadîs 81—83; Nasā'ī, *Aṣriba*, bâb 14—18 v.b.).

Kolaylıkla takdir edileceği üzere, bu meselede güçlük iki hususdan ileri gelmektedir. Halk her nevî hurmadan, üzümden ve başka meyvalardan bir takım içkiler hazırlamak itiyadında idiler; bu içkiler ancak uzun müddet muhâfaza edildikleri, tahammür ettikleri ve kezâ muhtemel olarak, bir takım husûsî usûller ile hazırlandıkları takdirde, sarhoş edici bir mâhiyet kesbetmekte idiler. Bunlardan müsâade edilenler ile tahrîm edilenler arasındaki hudût ne idi?. Müteaddit hadîs mecmuaları, Peygamberin zevceleri tarafından hazırlanan ve Peygamber tarafından içilen içkiler arasında *nebîẕ*'i de zikretmeğe kadar varırlar (Muslim, *Aṣriba*, hadîs 79—89; Aḥmed, I, 232 v.d., 240, 287, 320 v.d., 336, 355, 369, 372; II, 34, 35; III, 304, 307, 313 v.d., 326, 379, 384 v.b.). Abū Dā'ūd (*Aṣriba*, bâb 10) ve İbn Māca (*Aṣriba*, bâb 12) bu bahsi tenvîr edecek mâhiyette bir hadîs kaydetmişlerdir. İbn Māca'nın kaydettiği hadîsi tercüme ediyorum: Ā'işa: — „Resûlullâh için, bir tulumda *nebîẕ* hazırlardık. Bir avuç hurma veya üzüm alıp, tuluma atar ve üstüne su doldururduk; bu suretle sabahleyin hazırladığımız *nebîẕ*'i akşam içerdi, akşam hazırladığımızı da sabahleyin içerdi" — dedi. Aynı bâbda münderiç diğer bir hadîste İbn Abbās Peygamberin, hattâ üç günlük *nebîẕ* içtiğini de söyler; fakat o vakit geri kalanı atılırmış.

Fakat bu mâlûmâta rağmen, fakîhlerin ekseriyeti *nebîẕ*'in mübâh olduğuna kanaat getirmemiştir. Dört mezhepten üçü ve şî'îler *nebîẕ* içilmesini nehyettiler. Hanefî mezhebi, bilâkis, iticâl ile, ilâc gibi ve sâir suretle içilmesini câiz görür.

Muhtelif mezheplere mensûp fakîhlerin mütâlealarını burada tetkike girişmek bahsi uzatır; zâten de lüzumsuz gibidir; zîra başlıca ihtilâflar yalnız *nebîẕ* hakkındadır. Aşağıdaki telhîs *Fatāvā 'Ālamgīrī* (VI, 604 v.dd.; krş. Ṣa'ranī, *Mīzān*, Kahire, 1279, s. 192 v.d.)'ye istinâden, yazılmıştır.

İcmā''a göre, tahammür etmemiş her hângi bir tatlı içki içilebilir.

İcmā''a göre, şarap ve her türlü *sakar* (içki) harâmdır. Şarap istimâli husûsunda altı hâl karşısında bulunulabilir: ne mıkdarda olursa-olsun, şarap içmek yahut istimâl etmek harâmdır; bunu kabûl etmemek küfürdür. Şarabı satın almak, satmak ve ikrâm etmek küfürdür. Şarabı bozana veya imhâ edene hiç bir mes'ûliyet terettüp etmez. Şarabın bir mal olup-olmadığı kat'î bir hukme bağlanmamıştır. Şarap, kan ve idrar gibi, necis bir maddedir. Ondan ne mıkdar olursa-olsun, içen cezâya müstahaktır. Üzümden yapılan türlü-türlü müstahzarât (*bāẕiḳ*, *munaṣṣaf* v.b.) fakîhlerin ekseriyetine ('*āmma*) göre, harâmdır.

Fakîhlerin ekseriyetine göre, *ṭılā'* (yk. bk.) yahut *muṣallaṣ* ve hurmadan yapılan *nebîẕ*, yukarıda zikredilen tahdidât ile, mübahtır. Kaynatılarak, 2/3'si tabahhur etmiş olan şıra hakkında da hukûm böyledir. Bu noktada Peygamberin mütâleası [bk. mad. AL-ŞAYBĀNĪ] başka türlüdür.

Şarap içenin cezâlandırılması husûsunda, hadîse göre, Peygamber ve Abū Bakr hurma veya sandal dalı ile kırk kere vurulması mütâlea sında imişler (Buḫārī, *Ḥudūd*, bâb 2—4; Muslim, *Ḥudūd*, hadîs 35—37). 'Omar'in hilâfeti zamanında Ḫālid b. al-Walīd ona halkın harâm içkiler kullandıklarını haber vermiş. Bunun üzerine 'Omar sahâbeler ile müşâvere etmiş, onlar da *Kur'an*'da *muḥṣanāt* (ismetli kadınlar)'ı, dört şâhit ile isbâta muktedir olmaksızın, *zinā'* ile ithâm edenlerin seksen darbe ile cezâlandırılması emredildiğine (XXIV. 4) bakarak, şarap içenlerin de o suretle cezâlandırılmaları mütâleasında bulunmuşlar.

Bâzı hadîslere göre, şarap îtiyâdı, Peygamberin emri ile, ölüm ile cezâlandırılırmış (Abū Dā'ūd, *Ḥudūd*, bâb 36; İbn Māca, *Ḥudūd*, bâb 17; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 136, 166, 191; IV, 93 v.b.). Mamafih bâzı muhaddislerce bu gibi hâllerde ölüm cezâsının Peygamberin sünnetine uygun olmadığı ilâve edilmektedir (Aḥmed b. Ḥanbal, I, 125, 130; krş. al-Ṭayālisī, nr. 183).

Muhtelif mezhepler 'Omar'in hukmünü kabûl etmişlerdir; şarap içmek suçu 80 darbe ile cezâlandırılır. Eğer suçlu esir ise, *Kur'an*'da kadın esirin *zinā'* cezâsı hür kadının *zinā'* cezâsının yarısı kadar tâyin edilmiş bulunduğuna göre (IV, 30), ancak 40 darbe ile tecziye edilir. Bununla berâber şâfi'îler, Peygamberin ve Abū Bakr'in zamanlarında olduğu gibi, suçlunun hür veyâ esir olduğuna göre 40 yahut 20 darbe ile tecziyesini kabûl etmişlerdir (bk. Zurḳānī, IV, 42; Navavī, Muslim şerḥi, IV, 156).

Şarabın ve içkilerin tahrîmi (dört mezhepten üçüne göre) islâm âlemini temyiz eden sıfatlardan biri olmak itibârî ile, neticelerine ne kadar ehemmiyet verilse yeridir. Şiirlerde görüldüğü üzere, harâma riâyet etmeyenlerin çokluğunun büyük bir ehemmiyeti yoktur. İslâmdan evvelki şiirde de eksik olmayan şarap medhiyesi islâm şâirlerinin de rağbet ettikleri bir mevzû teşkil etmiştir (krş. İbn al-Mu'tazz, Abū Nuwās v.b. sâkinâmeleri) ve halifelerin saraylarında tertip edilen âlemlerde şarap, sanki hiç tahrîm edilmemiş gibi, içilirdi (bk. msl. *Bin bir gece*, tür. yer.). Halk bile dâima ve her yerde millî içkileri olan türlü-türlü hurma şaraplarından vazgeçememişlerdir. Halife 'Omar b. 'Abd al-'Azīz, bu âdeti kaldırmak için, bir emirnâme neşretmeğe lüzûm görmüştür (bk. v. Kremer, *Culturgeschichtliche Streifzüge*, Leipzig, 1873, s. 68 v.d.).

Şarabın tasavvuf edebiyatında, istiğrâkın remizlerinden biri olarak, husûsî bir mevkii vardır. Bu bakımdan mutasavvıflar, hıristiyan olan veya olmayan selefleri gibi, bir dil kullanmışlardır. Daha iskenderiyeli Philo'dan itibâren istiğrak sarhoşluğa (mestliğe) teşbih edilmiştir (bilhassa bk. *De Vita Contemplativa*). *Ibāḥiyya* (mubâh görenler) arasında bu sözler, (sürdükleri) hayatın bir mâkesi olmuş olabilir. Fakat tasavvuf erbâbı hakkında umûmî surette, böyle denemez; onlar bilâkis rûhu tasfiye eden riyâzet içinde hayatlarını geçirmeğe meyyâldirler. Ḥāfiẓ'ın mey ve aşk gazellerine gelince, bunların mecâzî bir mâhiyette olup-olmadıkları henüz halledilmemiş bir noktadır.

Bibliyografya: Freytag, *Einleitung in das Studium der arabischen Sprache* (Bonn, 1861), s. 272 v.d.; G. Jacob, *Studien in vorislamischen Dichtern*, III, 2. tab. (Berlin, 1897), s. 96 v.dd.; A. v. Kremer, *Culturgeschichte des Orients* (Viyana, 1875—1877), I, 149; II, 204 v.dd.; A. Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922), fihrist; I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 19—33; ayn. mll. (*ZDMG*, 1887, XII, 40, 95 v.d.); ayn. mll., *Muh. Recht in Theorie und Wirklichkeit* (*Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss.*, 1889, VIII, 408); A. Schaade, *Islâm und Alkohol* (*Vossischen Zeitung*, nr. 454, 7 eylûl, 913, *Sonntagsbeilage*, nr. 36,); Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, I, 182 v.d., 199, not 1, 3; Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, umûmî fihrist, mad. *Wijn*; Th. W. Juynboll, *Handbuch des isl. Gesetzes*, s. 178 v. dd., 304; felemenkçe 3. tab., s. 172 v.d., 308. (A. J. WENSINCK.)

ḤAMRÎN. [Bk. ḤAMRÎN.]

ḤAMRÎN. ḤAMRÎN, Yāḳūt (III, 7)'ta Ḥumrîn, eski Bārimmā [b. bk.], alçak tepeli (200—300 m.) bir dağ silsilesi. Bu silsile 800 km. uzunluğunda olup, hemen-hemen Ḥażır hizâsından başlayarak, Elcezîre ovalarını, Irak ovalarından ve cenûpta Ḫūzistān ovalarını Şaṭṭ al-'Arab ovalarından ayırır ve İran yaylasının cenûp hudûdunu teşkil eden dağlar ile birleşir. Tamâmiyle mütecânis olan bu hayreti mûcip derecede uzun dağ kütlesi bedevîler ve fellâhlarca pek mâlûm olup, garip tasvirlere sebep olmaktadır; msl. Yāḳūt bu dağdan, „dünyayı kuşatan dağ" olarak, bahseder. Yāḳūt'tan başka, bu dağ silsilesinin yeni adı 758 (1357) senesinde Bagdad'da Madrasa al-Marcāniya vakfiyesi kaydında da zikredilmiştir (krş. L. Massignon, *Mission en Mésopotamie*, *Institut Français d'Arch. Orient.*, Kahire, 1912, s. 16, 28). Ṣafā al-Dīn 'Īsā al-Ḳādirī al-Naḳşbandī al-Bandanīcī'nin 1077 (1666) senesinde yazılmış ve basılmamış olan *Cāmi' al-anvār fī manāḳib al-aḫyār* (I, 60) adlı türkçe eserinde, Ḥamrîn üzerinde meşhûr bir ziyâret mahalli olarak, Mācid al-Kurdī (ölm. 567 = 1171/1172)'nin türbesinden bahsediliyor ise de, bunun yeri henüz tesbit edilememiştir. (E. HERZFELD.)

ḤAMSA. [Bk. ḤAMSE.]

ḤAMSE. ḤAMS(A) (A.), beş adedinin adıdır. Elin beş parmağından gelen ve islâm akîdelerinin bâzılarında (islâmın beş şartı, beş dinî farîza, günde beş vakit namaz) rastlanan bu sayıda sihirli bir hassa vardır. Parmakları gerili ve açık olarak uzatılan el kem nazardan koruyan bir remizdir. Şimâlî Afrika'da, gerek müslümanların ve gerek yahudilerin kapılarında, parmakları aralanmış el resimleri sık-sık görülür. Bu şekilde, yerlilerce *ḫams*, *ḫums* ve avrupalılarca „Fatma'nın elleri" adı verilen altın ve

gümüş muskalar yapılır. Haftanın beşinci günü olan perşembe, nazar değmesine karşı yapılan büyülere müsâit sayılır ve bu gibi te'sirleri izâle husûsunda, meşhûr evliyâ türbeleri o gün ziyâret ediliir.

Bibliyografya: E. Douté, *Magie et religion dans l'Afrique du Nord*, s. 183, 326; Lefébure, *La Main de Fatma* (*Bulletin de la Société de géographie d'Alger*, 1907, 4. kısım, s. 411—417); P. Eudel, *Orfèvrerie algérienne et tunisienne*, s. 253; Cezayir umûmî vâliliği, *Catalogue descriptif illustré d'ouvrages d'or et d'argent*, şekil 47, 48, 79, 156; Vassel (*R. T.*, mayıs, 1905, s. 550; mayıs, 1906, s. 220); Tuchman, *Fascination* (*Mélusine*, 1897, VII, 58).

(Cl. Huart.)

HAMSE. ḤAMSA, fars ve türk edebiyatında beş mesnevîyi ihtivâ eden mecmualara verilen isimdir. Hamselerin en meşhûrları şunlardır: Niẓāmī'nin *Panc ganc* („beş hazîne") adı ile mârûf olan hamsesi ki, şu mesnevîleri ihtivâ eder: *Maḫzan al-asrār* (559 = 1164), *Ḫusrav u Şîrîn* (576 = 1180), *Laylī u Macnūn* (584 = 1188), *Haft paykar* (593 = 1197), *İskandar-nāma* (597 = 1201); Amīr Ḫusrav Dihlavī'nin *Maṭlaʿ al-anvār* (698 = 1299), *Şîrîn u Ḫusrav*, *Macnūn u Laylī* (aynı tarih), *Āyīna-i Skandarī* (699 = 1300), *Haşt-Bahişt* (701 = 1302); Ḥʷāeüy-i Kirmānī'nin *Ravżat al-anvār* (744 = 1343'te tamamlanmış), *Humāy u Humāyūn*, *Kamāl-nāma*, *Gul u navrūz*, *Cavharnāma*; Kātibī'nin hamsesi noksan kalmıştır, bugün bundan 838 (1434)'e doğru yazılmış olan *Gulşan-i abrār* ve *Laylī u Macnūn* mevcûttur; Cāmī'nin *Haft avrang*'in bir kısmı olan *hamsesi*, şu mesnevîlerden mürekkeptir: *Tuḥfat al-aḥrār* (886 = 1481), *Subḥat al-abrār*, *Yūsuf u Zulayḫā* (888 = 1483), *Laylī u Macnūn* (889 = 1484), *Ḫirad-nāma-i Skandarī*; Hātifī'nin tamamlanmamış olması muhtemel hamsesinden şu mesnevîler mevcûttur: *Laylī u Macnūn*, *Haft-manẓar*, *Şîrîn u Ḫusrav*, *Timūr-nāma* (917 = 1510 ile 927 = 1521 arasında); Fayżī'nin *Markaz-i advār*, *Sulaymān u Bilḳīs*, *Nal-daman*, *Haft kişvar* ve *Akbar-nāma* (1003 = 1595, tamamlanmamıştır) mesnevîlerini ihtivâ eden hamsesi; Ḥasan b. Sayyid Fatḥ Allāh'ın, Peygamber ile ilk dört halifenin şanını tebcîl eden bir hamsesi vardır (1038 = 1628—1039 = 1630 arasında yazılmıştır). Molla Ṭuġrā'-i Maşhadī'nin *Ḫamsa-i nāḳişa*'sı Golkonda sarayında bulunan beş şahsın hicvidir; bu müellif Avrangzīb saltanatının ilk zamanlarında ölmüştür (1069 = 1659).

Türk edebiyatında da bu neviden bir çok eser vardır: Ak-Şemseddin'in oğlu Hamdî mahlaslı Hamdullah Çelebî (ölm. 914 = 1509)'nin *Yusuf ve Zelîha*, *Leylâ ve Mecnûn*, *Mavlid al-Nabî*, *Tuḥfat al-ʿuşşāḳ*, *Muhammediya*; Dukagin-zâde Yahya Bey (983 = 1576)'in *Şâh ve gedâ*, *Yusuf ve Zelîha*, *Kitâb-i uşûl*, *Gencîne-i râz*, *Gülşen-i envâr*; Bâkî'nin muâsırı Behiştî (ölm. 979 = 1572)'nin *Vâmık ve Azrâ*, *Yusuf ve Zelîha*, *Hüsn ve Nigâr*, *Süheyl ve Nevbahar*, *Leylâ ve Macnûn*; Nev'î-zâde Atâ'î diye meşhûr olan Sinan b. Süleyman (ölm. 1044 = 1634)'ın *Suḥbat al-abkār*, *Haft-ḫʷān*, *Nafḥat al-azhār*, *Sāḳī-nāma* (hakikatte yalnız 4 mesnevî ihtivâ ettiği ve 5. mesnevînin de *Dîvān*'ı olduğu son zamanlara kadar zannedilmekte idi; bunun *Dîvān* olmayıp, *Ḥilyat al-afkār* isimli bir mesnevî olduğu anlaşılmıştır. İstanbul, Üniversite kütüp., türkçe yazma, nr. 4013'de kayıtlı *Haft-ḫʷān* nüshasının sonu; bk. Agâh Sırrı Levend, *Atayî'nin Hilye-tül-efkâr'ı*, Ankara 1948); Sehî tezkiresinde edirneli Revânî (ölm. 950 = 1524)'nin *Ḫamsa-i rūmī*'si zikrediliyor ise de, şâirin böyle bir eser te'lif etmemiş olduğu kuvvetle söylenebilir. Bir de Nargisî'nin hamsesi (mensûr) vardır.

Mīr ʿAlī Şîr Navāʾī de şark türkçesi ile yazılmış beş manzûm eserini *Ḫamsa* ismi altında toplamış (*Catalogue Ouaritch*, 1916, s. 23; E. Blochet, *JA*, XI. seri, VIII, 1916, s. 400) ve Cāmī'nin beş kısımdan mürekkep olan tercüme-i hâline de *Ḫamsat al-mutaḥayyirīn* adını vermiştir (Belin, *JA*, 5. seri, XVII, 1861, s. 303).

Bibliyografya: Ch. Rieu, *Catalogue of Persian Mss. Brit. Mus.*, s. 504, 611, 615, 620, 637, 645, 652, 671, 680; E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, 145; II, 8.

(Cl. Huart.)

HAMSE. ḤAMSA (Vilāyāt-i Ḫamsa'nin kısaltılmış şekli) „beş vilâyet", biri cenûbî Azerbaycan'da ve diğeri İran'ın Fars eyâletinde olmak üzere, muhtelif türk boyları ile meskûn iki idârî bölgenin adıdır.

Daha X. asırda Fars eyâletinde, yerleşik ahâliye mahsus 5 vilâyete mukabil, göçebe ahâli için de 5 bölge tahsis edilmiş ve buna *Vilâyāt-i Ḫamsa* denilmiştir. İşgâl ettikleri sâha ve hudûtları muayyen ve sâbit olmayan bu vilâyetlerde yaşayan göçebelere o zaman *zumm* deniliyordu. Kürtçe olduğu tahmin edilen bu *zumm* tâbiri, türk unsuru kuvvetlendikten sonra, *il* sözü ile değiştirilerek, Fars'ta türk ve arap kabîlelerine „Hamse illeri" mânasında, *ilât-i Ḫamsa* denildi (krş. W. Barthold, *Istoriko-geogr. obzor Irana*, s. 111 v.d.). Azerbaycan

'daki Hamse'nin de aynı surette teşekkül etmiş olduğu şüphesizdir. Mamafih „beş il, beş boy, beş uruğ" mânalarını da ifâde etmesi muhtemel olan *ḫamsa* tâbiri ile V. asırda bu bölgede yerleşmiş olan ilk türklerden Beş-Oğur veya Beş-Uygur isimleri arasındaki benzerlik de dikkati çekmektedir (Krş. A. Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 143, 160—163).

I. Azerbaycan Hamse'si şarktan ve cenûptan — Ḳazvīn ve Hemedan eyâletleri, garptan — Afşar ve Gerrus sancakları, şimâl-i garbîden — Azerbaycan ve şimâlden — Gîlān eyâletleri ile hudûtlanmış olup, idâre merkezi Zencān (Zengān) şehridir. Vilâyet Kızıl-Özen ırmağı, Zencān-Çay, Ebher-Çay, İc-Çay ve bunlara karışan diğer bir çok çaylar üzerindeki ovalar ile sık orman ve otlakları hâvî Kaflan-Dağ, Ak-Dağ, Karavul-Dağ, Engûrân-Dağ, Tarum-Dağ, Afşar-Dağ, Secas, Gerrûs ve başka dağ silsile ve gruplarını içine aldığından, en eski zamanlardan beri muhtelif türk boylarının yaylak ve kışlak hayatına çok müsâit bir sâha teşkil etmiştir. İdâre bakımından Azerbaycan eyâleti hâricinde bırakılmakla berâber, coğrafya, etnografya, dil ve kültür, iktisâdî hayat ve tarihî mukadderât bakımlarından, tâ Medya devrinden beri, Azerbaycan ile ayrılmaz bir küll teşkil etmiş olan Hamse vilâyeti, Sâsânîler devrinde ve onları tâkip eden araplar zamanında, Derbend'den Hemedan'a kadar uzanan Azerbaycan (Tabari, bk. Zotenberg, *Chronique de Tabari*, Paris, 1871, III, 494)'ın en cenûp bölgesini teşkil etmiş ve araplardan sonra başlayan türklerin hâkimiyetleri devrinde, cenûbî Azerbaycan'ın yaylak olmasına mukabil, şimâlî Azerbaycan ile birlikte, bilhassa bir kışlak rolünü oynamıştır (krş. *İA*, İstanbul, 1942, II, 92).

Abâli bakımından Azerbaycan Hamse'si kâmilen türklerden ibârettir. Ahâlinin esâs kütlesini, Erdebil ve Halhal [bk. madd.] da olduğu gibi, Şahseven [b. bk.] adı altında birleşen türkler teşkil eder. İkiye ayrılan bu Şahsevenlerin en mühim kolu Afşar [b. bk.]lardan ibârettir. Zirâat ile meşgûl ve toprağa yerleşmiş olan bu türklerden başka, Hamse vilâyetinde, toprağa yerleşmiş olmakla berâber, ayrı kabile ad ve teşkilâtını muhâfaza etmekte devam eden Usanlu, Mukaddem, Bayat, İnanlu, Hudâbendelu, Çekni, Yılmaç, Tırpaḫlu (Torpaḫlu = Topraklu) ve başka türk toplulukları da vardır. Toprağa yerleşmek neticesinde boy, uruğ ve oymak teşkilâtını tamâmiyle unutmuş olanların adlarına meskûn ve gayr-i meskûn mevki adlarında yer-yer rastlamak da mümkündür.

Sâsânîler devrinde Kafkasya dağlarını aşıp, şimâlî ve cenûbî Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde kısmen iskân edilen, kısmen de o yerleri işgâl ederek, yerleşen Ak-Hun ve Kaçarların da dâhil bulunduğu Ağaçeriler ile Sabır (Subar, Sub-er, Savir, Savar, Suvar) türklerini, V.—VI. asırlarda bu bölgelere gelmiş, hattâ bunlardan bilhassa Sabırları Ḳazvīn hudûdunda Deylemlilere karşı, muhâfız olarak, görüyoruz. Tarum ile Ḳazvīn arasında bulunan Semiran (Simran, Semiren) kalesinden daha X. asırda „Âl-i Kenger" yahut „İbn Suvār" (Kengerliler, Suvar-oğulları) sülâlesi neş'et etmiş idi. Bizans kaynaklarının kendilerinden Peçeneklerin bir kabîlesi sıfatı ile bahsettikleri, fakat Azerbaycan'a çok daha evvel gelmiş olduklarına şüphe olmayan bu Kenger (Keng-Er)ler Türkistan Kengerlerinin bir kolu idiler. Bunlar daha I. asırda Türkistan'a hâkim olan ve ekseriyeti Sır-Derya havzasında yaşayan büyük bir türk ulusudur (çin kaynaklarında Keng-ki, Keng; hind kaynaklarında Kangka, Orhun kitâbelerinde As kavmi ile birlikte Kenger-As adı ile zikredilirler; iran destanlarında Efrâsyâb'ın pâyitahtı olarak gösterilen Kang-Diz bunlara atfolunur; krş. A. Zeki Velidi, *Azerbaycan etnografyasına dâir*, *Azerb. yurt bilgisi*, II, sayı 14, 15).

Sâsânîler devrinde Ṭabarī (I, 884)'ye göre, Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte, „Hazarlar ülkesi" adını almış olan şimâlî Azerbaycan'ı türklerden boşaltmağa ve hiç olmazsa, türkleri azaltmağa çalışan Nūşirvān, an'anevî İran siyâsetini tatbik ederek, şiddetle tehcir ve temsil siyâsetine girişmiş idi. Bu maksatla türkler cenûba göçürülüyor ve yerlerine fars unsûru iskân ediliyordu. Bu türklerin mühim bir kısmı, bilhassa Hamse taraflarında yerleştiriliyordu. Bunlar arasında, Ṭabarī (I, 595 v.d.)'deki kayda göre, Yazar ve Sûl (Sol) türklerinden başka, Bulgar ve Belencer türkleri de var idi. Gök-türklerin ordusuna mensûp olup, Sâsânîler ile harpte mağlûp olunca, bunlardan 10.000 kadar âile Azerbaycan'a yerleştirilmiş idi.

Hamse ve havâlisinde, Sâsânîlerin sukutundan sonra, arap hâkimiyeti devrinde de türk unsuru artmıştır. Türkistan'dan, İran tarîkı ile, Türkmen-Oğuz unsuru, cenûbî İran ile berâber, Hemedan, Ḳazvīn ve Hamse havâlisine geldikleri gibi, Abbâsî halifelerinin hizmetinde bulunan türk emîrleri de, türklerden mürekkep orduları ile, buralara gelip yerleşiyorlardı. Bu emîrlerden biri olan Mubârak al-Turkī Ḳazvīn'in iç kalesini yaptırmış ve ona kendi adını vermiş idi (krş. İbn Faḳīh, s. 282). İbn Faḳīh (146b)'in Meşhed nüshasındaki sarâhate göre, bu emîr kendi kabîlesini de Ḳazvīn etrafında yerleştirmiş idi; İbn al-Aṯīr (Mısır tab., 1301, IX, 157—163)'deki tafsi-

lâta göre, Gaznelilerden Sultan Mahmud ve onun oğulları zamanında, Türkistan ve Horasan taraflarından kalkan ve Selçukluların öncüleri sayılan Oğuz türkleri, büyük bir kalabalık hâlinde, Irak-ı Acem, Rey, İsfahan, Hemedan, Deylem ve bütün Azerbaycan'ı istilâ etmiş ve mühim bir kısım buralarda yerleşip, kalmışlardır. Bu devirde, arapların hâkimiyeti zamanında, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'den gelen ticâret yolları, Hamse'nin merkezini teşkil eden Zencān'da birleşiyordu. Ḳazvīn'den Zencān'a giden yol Ebher üzerinden geçerdi. Zencān'dan sonra, Miyâniç'ten itibâren, bu yolun bir kolu Erdebil'e ve oradan da Şirvan, Arrān ve Gürcistan'a ve diğeri de Tebriz ve Meraga'ya giderdi.

Selçuklular devrinde Rey, Ḳazvīn, Hemedan, Cebel ile Deylem taraflarında ve Bagdad'dan Azerbaycan'a giden yol üzerinde türkçe ad taşıyan ve türkler ile meskûn müteaddid şehir, kasaba ve kale inşa edilmiş olması, bu mıntakada türk nüfûsunun arttığını göstermektedir (krş. Zeki Velidi, *Azerb. yurt bilgisi*, II, sayı 15, s. 103 v.d.). Selçukluların sonlarına doğru Hamse bölgesinin (Ḳazvīn, Hemedan, Deylem, Gîlân, Talkan ve Azerbaycan ile birlikte) Tuğrul'a isâbet ettiğini görüyoruz (Ṣadr al-Dīn al-Ḥusaynī, *Aḫbār-i davlat-i Salçūḳiya*, s. 63—65; Bundārī, s. 134 v.d.). 527 (1132/1133)'de, Zencān başta olmak üzere, bu bölgenin sâhibi emîr Sunḳur idi (Ṣadr al-Dīn al-Ḥusaynī, s. 72—76). Bu devirde Selçukluların dâhilî harplerine sahne olan Hamse, atabeylerin hâkimiyeti zamanında, türkmen beyleri tarafından idâre ediliyordu. Selçuklu vezîrlerden zencanlı Muẓaffer b. Sayyidî burada ve bu devirde yetişmiş olan devlet adamlarından idi (*ayn. esr.*, s. 77 v.d., 118, 123, 128, 134). Moğul fütûhatına yakın bir zamanda Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh [b. bk.] devrinde, Azerbaycan'a cenûptan gelen Oğuz türklerinin akını daha ziyâde artmıştır. Horasan ve Irak oğuzları, bütün kabîle ve malları ile, Azerbaycan'a dolmuşlardı. Moğullar devrinde bilhassa bu bölgede türk kesâfeti son derece artmış bulunuyordu. Hamse bu devirde yeni iskân bölgelerinden en mühimini teşkil etmiş idi. Ebher'den 9 ve Zencān'dan 5 fersah mesâfede, bu iki Hamse şehri arasında, İlhanlılar devrinde ve sonraları pâyitaht hâlini alan Sulṭānīya [b. bk.] şehri kurulmuştur. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (nşr. Schefer, 235ª—245ᵇ)'ye göre, bu şehir bütün ana yolların birleştiği bir mahal hâlini almış idi. Buradan cenûba giden yol — Hemedan tarîkı ile, Bağdad'a ve oradan da Mekke'ye, şarka giden yol — Ḳazvīn ve Horasan'a, şimâle giden yol — Zencān ve Erdebil tarîkı ile, Arrān, Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan'a, garba giden yol — Zencān, Tebriz ve oradan da Anadolu'ya ve cenûb-i şark yolu ise — Sâve tarîkı ile, Ḳumm, İsfahan, Şiraz ve Basra körfezi limanlarına ulaşırdı.

İlhanlılar devrinde Hamse bölgesinde, Sulṭānīya'nin şimâlinde, 35 kadar türk köyü kurulmuştur. Moġūlīya ismi ile kurulan yeni şehir de burada idi. Bu şehrin etrafında kurulan türk ve moğul köyleri XIV. asırda zirâat ile meşgûl idiler. Sulṭānīya'nin 5 fersah şarkında eskiden Ḳuhud adını taşıyan köyün yerinde Sayın-Kala şehri meydana geldi (krş. Ḳazvīnī, s. 187). 1291'de Argun'un defnedildiği Sulṭānīya'nin cenûbundaki Secas dağları bölgesinde ve İç-Çay vilâyetinde yüze yakın türk ve moğul köyü inşa edildi. İç-Çay ırmağı da türkçe Suğurluḳ adını aldı; bu ad aynı zamanda bu havâlide hanların çok sevdiği bir yaylağın adıdır ki, Taht-ı Süleyman da burada bulunur. Sulṭānīya'nin kurulduğu yere de Kongur-Öleñ adı verilmişti. Bu ve bundan başka bu civardaki Köy-Buldaḳ ve Yüz-Yıġaç kışlak ve kasabaları da İlhanlılar tarihlerinde çok zikredilen yerlerdir. Ḳazvīn civarında, evvelce 40 köyden ibâret bulunan Paşkil sancağı da, Ḳazvīnī (s. 67)'ye göre, „zamanın inkılâbı" sâyesinde „moğul" köyleri oldu. Selçuklulardan sonra tamâmiyle türk ve moğullar tarafından iskân edilen orta Safīd-rūd türkçe Kızıl-Özeñ adını aldı. Ḳazvīn'in garbında Aḳ-Ḫvāca (Ḳazvīnī, s. 173) kasabası kuruldu. Bu civardaki Kurh-rūd, Türkân-Mören adını almıştır. Ulcaytu-Buynuk kasabası da Kızıl Özeñ üzerinde kurulmuş idi. XVIII. asrın sonlarında Kaçarların İran'da hâkimiyeti ellerine almaları, Rusya'nın Kafkasya'da yerleşmeğe ve buradan sıcak denizlere doğru yayılmağa çalıştığı zamanlara tesâdüf eder; Rusya ve onun Gürcistan'dan ibâret peykine karşı kendilerini müdâfaa etmek mecbûriyetinde kalan Kaçarlar, Hamse ve havâlisinin askerî iktisâdiyat ve harekât bakımından ehemmiyetini takdirde gecikmediler. Kafkasya'ya giden Naḫçivan—Erivan, Karadağ—Karabağ ve Erdebil—Mugan gibi üç ana yol, gerilerde Hamse vilâyetinde birleşiyordu. Üstelik burası, ordunun techizi için, hayvan beslemeğe ve ordunun toplanmasına müsâit olan yegâne yer idi.

1813 Gülistan muâhedesi ile şimâlî Azerbaycan hanlıklarının Rusya hâkimiyetine geçmesi ve Rusya'nın daha cenûplara doğru yayılmak için bahâneler araması üzerine, Feth-Ali Şah Kaçar, 1826—1828 savaşlarına hazırlanırken, bu bölgeye fevkalâde ehemmiyet vermiş idi. Feth-Ali Şah Sulṭānīya'yi, Sulṭānābād adı altında, yeniden ihyâya karar verdi; burada bir yazlık saray ve bir de kale inşa etti. 1826 savaşı

başlarken, 'Abbās Mirza Ḳaçar [b. bk.] 65.000 kişilik ordusunu burada toplamış idi. 1828'de imzâlanan ve İran'ın mağlûbiyetini tesbit eden Türkmen-Çay [b. bk.] muâhedesi ile, İran hukûmeti Hamse bölgesinde bütün faâliyetlerine nihâyet vermek mecbûriyetinde kaldı.

Bugünkü Hamse vilâyeti 830 kadar meskûn mahalli ihtivâ etmekte ve Zencān, Zencān-Çay, Ebher-Çay, İç-Çay, Engûrân, Tarumat ve Hudabendelu olmak üzere, *bölük* ve *bölükât* adı verilen 7 sancağa ayrılmaktadır. Vilâyetin merkezi olan Zencān 20.000 kadar nüfûsu ihtivâ edip, yine Hemedan tarîkı ile Irak-ı Arap'tan ve Ḳazvīn tarîki ile Irak-ı Acem ve Farsistan'dan Azerbaycan'a giden tarihî yol üzerinde bir kavuşak noktasıdır. Azerbaycan'ı İran'a bağlayan Tebriz—Ḳazvīn demir yolu da buradan geçer. 1850'de, katl-i âma mârûz kalan Bahâîler (Bâbîler) burada şiddetle mukavemet göstermiş ve hukûmet kuvvetleri ile uzun müddet savaşmışlardı.

Hamse, ikinci cihan harbinden sonra, Tebriz'de kurulan muhtar Azerbaycan hukûmeti ile Tahran hukûmeti arasında ihtilâf mevzuunu teşkil etmiştir. Tebriz hukûmeti Hamse'yi, Ḳazvīn ve Hemedan'a kadar, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir kısmı telâkkî ederek, ilhâk etmiş ve burasını müdâfaaya karar vermiş idi.

II. Fars Hamse'si, orta İran'da, resmî idârî taksimâta göre, Fars eyâletinin 8 vilâyetinden birini teşkil edip, eyâletin şark kısmında, Yezd ile Kirman hudûdundadır. Nazarî olarak, Fars eyâletine tâbî, fakat eyâlet merkezi olan Şiraz'dan çok uzak olması dolayısı ile, fi'len daha ziyâde müstakil bir hâlde, çok eski bir istatistiğe göre, 427 meskûn mahalli ve 250—300.000 nüfûsu ihtivâ etmekte ve 14 bölüğe (sancağa) ayrılmaktadır. Vilâyet ahâlisinin esâsını, dördü türk ve biri de kısmen türkleşmiş araptan ibâret olan 5 *ilāt* teşkil eder. Türk olanların çoğu, Fars eyâletinin diğer bir çok vilâyetlerinde çokluk hâlinde yaşayan Ḳaşḳay [b. bk.] türklerinin bir kolundan ibârettir. Bunlar vaktiyle göçebe bir hayat sürmekte iken, 1295'ten beri, toprağa yerleşip, „zirâat ile iştigâl eden" mânasında *tahta kapu* hâline gelmişlerdir. Her il bir çok tirelere ayrılmıştır. Başlıca illeri şunlardır: İnanlu (5.000 hâne), Baharlu (8.000 hâne) ve Nefer (3500 hâne).

Bibliyografya: Mas'ūd Kayhān, *Coğrāfyāy-i mufaṣṣal-i Īrān* (Tahran, 1310/1311), I, 135; II, 78—90, 214, 241,375—378, 386, 394—396; III, 39—43, 86—92, 183, 286; W. Barthold, *Istoriko-geograficeskiy obzor Irana* (Petersbug, 1903), s. 101—113, 138—142 ve tür. yer.; A. Zeki Velidi Togan, *Azerbaycan* (*İslâm ansiklopedisi*, II, 91—118); Bundārī, *İran ve Horasan Selçukluları tarihi* (türk. trc. Kıvâmüddin Burslan, TTK neşri, İstanbul, 1943); Ṣadr al-Dīn Ḥusaynī, *Aḫbār-i davlat-i Salçūḳiya* (trc. Necatî Lugal, TTK neşri, İstanbul, 1943); R. Ker-Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia and ancient Babylonia* (London, 1821); Ömer Hâlis, *1827/1828 rus—iran harbi* (İstanbul, 1932), s. 5; M. S. İvanov, *Babidskie vosstaniya v İrane (1848—1852)*, Moskova-Leningrad, 1939; bk. bir de madd. ERDEBİL, HALHAL, TARUM ve bu maddelerde gösterilen bibliyografya. (MİRZA BALA.)

HĀMŪN. [Bk. HÂMÛN.]

HÂMÛN. HĀMŪN (F.), İran'ın şarkında, Efganistan ve Belûcistan'da, bâzan büyük göller hâlini alacak derecede genişleyen ve yüksek İran yaylasını işgâl eden tuzlu bataklıklara verilen isimdir. Bunların en ehemmiyetlisi Sīstān'daki Hāmūn'dur. Bunun şimâl tarafındaki havzası dâimî bir göl teşkil eder ve büyük yağmurlar mevsiminde cenûba doğru taşar ve suların seviyesi müstesnâ bir surette yükseldiği takdirde, daha derin olan Gōd-i Zirah çukur mevkiini de doldurur. Bu suretle cenûpta Sīstān'ı sarıp, hemen-hemen Helmand nehrine kadar ulaşan büyük bir göl vücût bulur. Bu tuğyan, vasatî olarak, on senede bir defa husûle gelir. Hāmūn üzerinde Kūh-i Ḫvāca kalesi bulunan tepeyi tamâmiyle sarar ve burası muvakkaten bir ada hâlini alır. Helmand, Ḫaşrūd, Farāhrūd ve Harūd-rūd ırmakları bu Hāmūn'a dökülürler. Diğer ehemmiyetli Hāmūn'lar İran Belûcistanı'nda Cāz-Moriān ve Belûcistan'da Maşkēl'dir.

Bibliyografya: Ferrier, *Caravan journeys* (London, 1857); Bellew, *From the Indus to the Tigris* (London, 1875); Holdich, *The Indian Borderland* (London, 1901); Mac-Mahon, *Survey and exploration in Sīstān* (*Geogr. Journ.*, XXXIII); Molesworth Sykes, *Fourth journey in Persia* (*Geogr. Journ.*, XIX.). (M. LONGWORTH DAMES.)

HAMZA. [Bk. HEMZE.]

ḤAMZA. [Bk. HAMZA.]

ḤAMZA. ḤAMZA, 'Abd al-Muṭṭalib'in oğlu ve Peygamberin amcasıdır; künyesi Abū Ya'lā veya Abū 'Umāra olup, annesi Hāla bint Vuhayb'dir. Kendisinin aynı zamanda Peygamberin süt kardeşi olduğunu da rivâyet ederler. Bu zâtın al-Ficār muhârebesinde bulunduğunu söyleyenler var ise de, *Kitāb al-aġānī* müellifine göre, bu iddia uydurmadır. İptidâ Hâşimîlerin doğmakta olan islâmiyete karşı gösterdikleri düşmanlığa Ḥamza da iştirâk etmiştir. Sonra Abū Cahl [b. bk.]'in muhâsamada fazla ileriye gitmiş olmasına isyan ile, ilk

vahy gelişinin ikinci yahut altıncı senesi Peygambere iltihâk etmiştir. Medine'ye hicret ettiği zaman, Peygamber Ḥamza ile Zayd b. Ḥāriṯa arasında kardeşlik (*muʾāḫāt*) te'sis etti. Ḥamza cesûr bir muhârip olduğundan, şecâati dolayısı ile, kendisine „Allâhın ve resûlünün arslanı" lekabı verilmiş ve bu lekab da pek çabuk şiire intikal etmiştir. Peygamber kendisini, bir mıkdar kuvvet ile, bir Kureyşî kervanını tevkife göndererek, istihdâma başlamıştır. Cenkçi şöhreti, bilhassa, en büyük başarılarını ʿAlî ile paylaştığı Badr gazâsı ile başlar. Medine'de yahudi Banî Ḳaynuḳāʿ'nın muhâsarasında da bulunmuştur. Ḥamza'nın icraâtı fevkalâde kahramanlıklar gösterdiği Uḥud muhârebesinde sonuna ermiştir. Zenci Vaḥşî, kendisini gizleyerek, attığı bir mızrak darbesi ile Ḥamza'yı yaralamış ve onun göğsünü yararak, henüz çarpmakta bulunan kalbini Muʿāviya'nın anası Hind'e götürmüş ve o da bu kalbi ısırmıştır. Umayya aleyhinde böyle bir vak'a hikâye edilir ise de, haylı zayıf bir rivâyettir. Ḥamza'nın Peygamberden bir yaş büyük olduğu söylenir. Ḥamza'nın evlâdından hiç birinin nesli kalmamıştır (krş. bir de mad. BADR ve UḤUD).

Bibliyografya: İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), III[1], 3—11; İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġāba* (Mısır, 1385), II, 46 v.d.,; İbn Ḥacar, *İṣāba* (Mısır tab.) I, 353/354; Ḥamza hakkındaki rivâyetler için bk. Zurḳānî, *Şarḥ al-mavāhib* (Mısır, 1325), I, 255 v. dd, 390, II, 32 v.d., 47 v.d.; H. Lammens, *Fāṭima et les filles de Mahomet*, 23, 25, 30, 45 v.d., 138; bn Hişām, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), 69, 120, 184, 232, 322, 344, 419, 433, 442, 485, 516, 563, 657; İbn Ḳays al-Ruḳayyāt, *Dîvān* (nşr. Rhodokanakis), XXXIV, 20; *Aġānî*, IV, 25; XIV, 15, 22; XIX, 81/82; Sprenger, *Das Leben des Mohammed*[2], II, 69, 81, 88; III, 100, 120, 172, 180; H. Lammens, *L'âge de Mahomet et la chronologie de la Sîra* (*JA*, 1911[1], 209—250). (H. LAMMENS.)

HAMZA. ḤAMZA B. ʿALÎ B. AḤMED, dürzîlerin dinî akâidinin kurucusu ve bunların mukaddes kitaplarına geçen müteaddit eserlerin müellifidir. Hayatına dâir, muhakkak olarak, pek az şey bilinmektedir. Al-Nuvayrî'ye göre, İran'da Zavzan (Zūzan) ahâlisinden ve keçeci (*labbād*) amelesinden imiş. Hikâye edildiğine göre, akîdesini 410 (1019)'da neşre başlamış imiş; lâkin bizzat Ḥamza'nın verdiği mâlûmata göre, bu hâdise iki sene daha evvel, 408 (1017)'de, dürzîler tarafından ulûhiyetin Fâtımî halifesi al-Ḥākim bi-Amr Allāh'ın şahsında tecellî etmesi tarihi olarak kabûl edilen yılda vukû bulmuştur ki, dürzî tarihinin başlangıcı sayılır [bk. mad. DÜRZÎLER]. Kendisinin ne vakit Mısır'a gelmiş olduğu, kat'î olarak, mâlûm değildir; belki 405 (1014/1015) yahut 406 (1015/1016)'da gelmiştir. Lâkin akîdesini Kahire câmilerinden birinde alenen izah ettiği vakit bir patırtı kopmuş ve halife tarafından himâye edilerek, bir müddet gizlenmiştir. Ortadan kaybolduktan sonra, ne olduğu mâlûm değildir (411 = 1020). Dürzî mezhebinde pek büyük bir rolü olup, *ḳāʾim al-zamān* yahut *ʿaḳl kull*'ün son tecellîsi olarak telâkkî edilmektedir. Al-Makîn ve diğer müelliflere göre, Ḥamza ekseriyâ *al-hādî* yâni *hādi 'l-mustacibîn* (tâkip edenlerin, Allahın dâvetine icâbet edenlerin rehberi) diye anılmaktadır.

Bibliyografya: De Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, mukaddime, s. 387 v. dd., metin I, 98 v. dd., II, 2 v. dd.; Blochet, *Le Messianisme*, s. 94 v. dd.

HAMZA. ḤAMZA, SİLÂHDÂR ḤAMZA MÂHİR PAŞA (1727—1768), XVIII. asrın ikinci yarısında yaşamış sadrâzamlardandır; Develi-Karahisar zenginlerinden Mehmed Ağa'nın oğlu olup, 1140 (1727)'ta orada doğmuş ve 15 yaşlarında İstanbul'a gelerek, 1156 (1743)'da osmanlı sarayının helva-hâne şâkirdliğine girmiştir. Bu helva-hâne enderûn kilerci-başılığına bağlı olduğundan, küçük Hamza, gösterdiği kabiliyet üzerine, bir sene sonra enderûn kiler koğuşuna alınıp, burada tahsil görmüş ve sonra has-odaya terfî ettirilmiştir. Hamza, burada derece-derece yükselerek, peşkir-ağalığına kadar çıkmış ve bu hizmette iken, 1171 (1757)'de Mustafa III.'nın hükümdar olması üzerine, gazaba uğrayarak saraydan çıkarılan Silâhdar İbrahim Bey'in yerine, enderûn kanununa muhâlif olduğu hâlde (çünkü arada çuhadar ile rikâbdar vardı), silâhdarlığa getirilmiştir. Bunun başlıca sebebi Mustafa III. kafes hayatında iken Hamza Ağa'nın ona karşı hurmetkâr bulunup, intisâp etmiş olması idi (Vâsıf, *Tarih*, I, 97). Bundan başka Hamza Ağa, tahsil ve ahlâk itibarı ile de, kendisini sevdirmiş idi. Mustafa III., Hamza hakkında muhabbetini te'yit için, ona henüz bir yaşında bulunan kızı Hibetullah Sultan'ı nişanladı ve Hamza Ağa'yı 1172 şevvâlinde (1759 haziran), vezirlik ile, Mora vâliliğine tâyin etti ve bütün vezâret levâzımı ve masrafları pâdişah tarafından verildi. Hamza Paşa 1761 tevcihâtında Rumeli vâliliğine getirildi ve 1762'de Özi vâlisi oldu. Aynı sene içinde nişanlısı olan Hibetullah Sultan öldü. 1177 (1764) tevcihâtında Niğbolu sancağı ve Vidin muhâfızlığına tâyin olunan Hamza Paşa 1765'te buradan Hotin muhâfızlığına naklolundu; fakat bu nakil kendisinin itirazını mûcip olduğundan ve Vâsıf (s. 270)'ın kaydettiği gibi, „bâzı evza' ve etvârı rızây-i tâcidârî" olduğu için, azledilip, vezirliği alınarak, Dimetoka kasabasında ikamete me'mûr kılındı ise de, aynı senede affolunarak, Selânik sancağına tâyin olundu (1765).

Silâhdar Hamza Paşa 1766 (1179 şevvâl)'da Mısır vâliliğine gönderildi. Hamza Paşa'nın vâliliği zamanı kölemen beylerinin birbirleri ile uğraştıkları ve hukûmetin emrine pek kulak asmadıkları bir devir idi; bunlar her sene İstanbul'a Haremeyn'e gönderilmesi icâp eden mürettebâtı vermek istemeyorlardı. Bu sırada Şeyhülbeled Bulut-Kapan Ali Bey ile Keşkeş Hüseyin Bey arasındaki mücâdelede Hamza Paşa, Hüseyin Bey tarafını tutarak, Ali Bey'i Mısır'dan çıkartmış idi. Bu hâdiseler sebebi ile, Ali Bey tarafdarlarının Hamza Paşa'yı öldürmek üzere, hücûmları şuûruna halel vermiş ve maiyeti olan ağaları bu hâli saklayarak, bir müddet işleri kendileri idâre etmek istemişlerse de, nihâyet vâkî şikâyet üzerine, Hamza Paşa Haleb'e naklolunarak, yerine Râkım Mehmed Paşa Mısır vâlisi olmuştur.

Silâhdar Hamza Paşa 1768 (1181 şevvâl)'de Aydın muhassili ve az sonra da Anadolu vâlisi tâyin edildi. Evvelden beri ruslara karşı bir harp açmak isteyen Mustafa III., Koca Râgıp Paşa sadâretinde, rusların Lehistan'a girdikleri ve Prusya kıralı ile çarpıştıkları sırada, ruslar ile sulhu bozmak arzu etti ise de, Koca Râgıp Paşa bunu önlemeğe muvaffak olmuş idi. Ruslar ile mutlak surette uğraşmak arzusunu yenemeyen pâdişah, rusların Lehistan'a girerek, leh işlerine müdâhale etmelerini ve bundan başka lehlilerin hukûmete mürâcaatlarını öne sürerek, harp için ısrar etti. Sadrâzam Muhsin-zâde Mehmed Paşa, harbi kabûl etmek tarafdarı görünmekle berâber, hudût kalelerini tahkim ile, muhâfız ve erzâkın arttırılmasını ve uzun seneler muhârebelerin terki sebebiyle, askeri hazırlamak lâzım geleceğini ileri sürdüğünden, bu mütâleası kabûl edilmeyerek, *Murî' al-tavārîḫ*'e göre, Nişancı Mehmed Emin Paşa (Yağlıkçı-zâde) ile şeyhülislâm olmak isteyen Pîrîzâde Osman Molla ve vezir kethüdâsı Hamâmî-zâde Ömer Efendinin tahrikleri ile, Muhsinzâde azlolunarak, Anadolu vâlisi Silâhdar Hamza Paşa, sadrâzam olmak üzere, İstanbul'a dâvet olunmuştur (23 rebiyülevvel 1182 = ağustos 1768). Muhsin-zâde'nin malı müsâdere edilmemiş; fakat kendisi Bozca-Ada'da ikamete me'mûr edilmiş idi.

Sarayda pâdişahın riyâsetinde akdedilen mecliste rusların vaziyeti ve Lehistan işlerine müdâhaleleri görüşüldü. Bu görüşmede ruslara Lehistan'ı tahliye ile Lehistan işlerine müdâhale etmemelerinin teklifi ve kabûl ettikleri takdirde, İngiltere, Danimarka ve Prusya'yı kefil vermesi kararlaştırıldı. Rusya bu teklifleri kabûl etmediği takdirde, harp ilân edilecek idi. Bu kararı müteâkip sadrâzam Hamza Paşa rus kapu-kethüdâsı Abreşkov'u Bâbıâliye dâvet ile kararı teblig etti ise de, kapu-kethüdâsı salâhiyeti mahdût olduğundan bahis ile, istizân için, iki ay mühlet istedi. Bundan kendisinin vakit kazanmak istediği mânası çıkarıldı. Rus kapu-kethüdâsı 26 seneden beri İstanbul'da oturup, burada çoluk-çocuk sâhibi olduğunu ve rusların türklere karşı bir harekete geçmeleri ihtimâli olmadığını te'min eylemek istedi ise de, harp tarafdarlarının heyecânı karşısında, dinletemedi; bunun üzerine Abreşkov, on nefer maiyeti ile, Yedikule'de tevkif edilip, Rusya'ya harp ilân olundu ve 26 cemâziyelevvel 1182 (8 teşrin I. 1768)'de tuğlar çıkarıldı.

Silâhdar Hamza Paşa sadâret makamında 28 gün kaldı. Sadâretinin daha ilk gününde, pâdişahın huzûrundan çıkışında, avuç-avuç altın saçması dikkati çekmiş ve iş başında da âciz ve şaşkın bir hâl alarak, zâten bozuk olan şuûru büs-bütün muhtel olduğundan, derhâl değiştirilmesi münâsip görülüp, yerine Nişancı Yağlıkçı-zâde Emin Paşa tâyin edilerek, Hamza Paşa Gelibolu'da ikamete me'mûr edilmiş (20 teşrin I.) ve 3 gün sonra da kendisine Hanya sancağı verilmiştir. Fakat henüz hareket etmeden, hastalığı artarak, Gelibolu'da vefat etmiştir (Vâsıf, I, 322). *Sicill-i osmânî*'de cemâziyelâhır 1183'te Hanya'da vefat ettiği hakkındaki mâlûmat yanlış olduğu gibi, *Ḥadîḳat al-vuzarā'* ve ondan naklen *Enderûn tarihi*'nin gösterdikleri 1175 muharrem tarihi de doğru değildir. Mordtmann, azledildiği ay içinde Gelibolu'da vefatını yazmaktadır ki, Vâsıf'ın kaydını te'yit eder.

Hamza Paşa'nın mahlası Mâhir olup, ilim sâhibi, kalemi kuvvetli ve idâresi iyi ise de, Mısır'daki hâdiseden sonra aklen hasta olması sadârette çalışmasına mâni olmuştur. Vefatında 41 yaşında idi.

Bibliyografya: Vâsıf, *Tarih*, I; *Ḥadîḳat al-vuzarā'* (Ahmed Câvid zeyli), *Enderûn tarihi*, II; Şamʿdânî-zâda, *Murî' al-tavārîḫ*; J. v. Hammer, XVI.

(İ. HAKKI UZUNÇARŞILI.)

HAMZA HÂMİD PAŞA. ḤAMZA ḤÂMİD PAŞA (1700—1770), Osmanlı sadrâzamlarından; orta derecede iktidar sâhibi bir devlet adamı olup, Tevkî'î (Nişancı) Hamza Paşa adı ile meşhûrdur. Babası Develi-Karahisar'dan Yusuf (bk. *Tuḥfat al-ḫaṭṭāṭîn*) veya Ahmed (bk. *Ḥadîḳa* zeyli) adında bir tâcirdir. Kendisi İstanbul'da Çatal-Çeşme sem-

tinde doğmuş ve sadâret mektûbî kaleminde yetişmiştir. Reisülküttâb Süleyman Efendi'ye intisâp ederek, ona dâmâd olmuş ve daha sonra Râgıb Efendi (Koca Râgıb Paşa)'nin mektupçuluğuna ve yine onun himâyesi ile, 1143 (1731)'te mektûbî kalemi baş-halifeliğine getirilmiştir. Hamza Efendi bu me'mûriyette 10 sene kadar kalmıştır. Râgıb Efendi reisülküttâb olunca, Hamza Efendi'yi mektupçuluğa tâyin ettirmiştir (1153 = 1741).

Hamza Efendi 1169 (1755) teşrin I.'de reisülküttâb ve bu vazifesi daha iki aya bile varmadan, sadrâzam kethüdâsı olmuş, 6 ay sonra (1756 haziran) azledilmiş; 1171 şâbanda (1758 nisan), Râgıb Paşa'nın sadâretinde, tekrar kethüdâlığa getirilmiştir. Bir sene sonra, bu makamdan ayrılan Hamza Efendi şevvâl 1173 (mayıs 1760)'te büyük rûznâmeci, 2 ay sonra çavuş-başı ve 1174 (1761)'te üçüncü defa ketkudâ olmuştur. Bir sene sonraki tevcihâtta, Râgıb Paşa'nın tevecc'ühüne rağmen, vazifesinden ayrılmasına zarûret hâsıl olmuş ise de, sadrâzam, himâye ettiği Hamza Efendi'nin teessürünü gidermek için, onu yanına dâvet ile tesellî etmiş, kendisine samur kürk giydirmiş, nişancılık vermiş ve 1176 (1762)'da, vezirlik ile, Selânik sancağını tevcih ettirmiş; fakat Selânik'e göndertmeyip, divanda bıraktırtmıştır (Vâsıf, I, 202, 217).

Hamza Paşa'nın vezir olmasından bir müddet sonra, sadrâzam Koca Râgıb Paşa hastalandığından, Hamza Paşa ona vekâlet etti ve ramazan 1176 (8 mart 1763)'da, Râgıb Paşa'nın vefatı üzerine, sadrâzam tâyin edildi.

Hamza Paşa tab'an vesveseli ve müteredd'it olup, bir hatâya düşmemek için, her işte lüzûmundan fazla ihtiyatlı davrandığı için, devlet işlerinin halledilmeyip, çoğalması sebebi ile, tâyininden 7 ay sonra, (24 rebiyülâhır 1177 = teşrin II. 1763; *Takvîm al-tavârîḫ* zeyline göre, bir gün evvel) azlolundu ise de, malı müsâdere edilmedikten başka, borcuna yardım olmak üzere, kendisine bir mıkdar da para verildikten sonra (Vâsıf, I, 229), Kandiye (Girid) vâliliğine gönderildi.

Hamza Hâmid Paşa bundan sonra, 1181 (1768) tevcihâtında, Hanya muhâfızı ve 1182 (1769)'de ikinci defa Girid vâlisi ve Râkım Mehmed Paşa'nın çekilmesi üzerine, 1183 rebiyülevvelinde (temmûz 1769) Cidde ve Habeş vâliliğine tâyin edilmiş ve aynı senenin zilhicce (nisan 1770) ayında hacc esnâsında Arafat'ta vefat edip, Mekke'de „Garipler mezarlığına" defnolunmuştur. *Safînat al-ru'asâ*'nın, vefatı hakkında, gösterdiği 1182 tarihi ile (Hamza Paşa bu tarihte daha Kandiye vâlisi bulunuyordu, bk Vâsıf, I, 309). *Ḥadîḳat al-cavâmi'*'deki Resmu'da vefat ettiği hakkındaki kayıt yanlıştır.

Müstakîm-Zâde *Tuḥfat al-ḫaṭṭāṭîn*'de Hamza Hâmid Paşa'nın yazısı güzel olduğundan sitâyişle bahsederken, sülüs ve nesîhi hattât Yusuf Efendi'den ve divanî yazıyı da Sinek Ahmed Efendi'den meşketmiş bulunduğunu zikretmektedir. *Safînat al-ru'asâ*'nın kaydına göre, vefatında yaşı 70'e yakın imiş. Beşiktaş'ta Sormagir mescidini müceddeden yaptırmıştır (*Ḥadîḳat al-cavâmi'*. II, 102).

Hamza Hâmid Paşa Râgıb Paşa'nın siyâsî fikirlerine göre yetiştirilmiş muktedir bir devlet adamı ise de, vehimli ve karârında müteredd'it ve işleri teferrûâtına kadar düşünüp, bir neticeye vardıramamasından dolayı, hukûmet reisliğinde muvaffak olamamış, fakat mes'ûl bir devlet adamının yardımcısı olarak kaldığı müddetçe, faydalı olmuştur. Kendisini Râgıb Paşa'nın himâye etmesi bundan dolayıdır. Koca Râgıb Paşa sadâretinde Prusya ile başlayan münâsebetler ilerilemiş ve Friederich II.'in, tedâfüî ve tecâvüzî ittifak yapmak üzere, 1762'de İstanbul'a yolladığı kont Rexin, şeyhülislâm tarafından ittifakın meşrûiyetine dâir verilen fetvâya rağmen, bir netice elde edemeden, geri dönmüştür. Bunula berâber yeni sadrâzam giridli Resmî Ahmed Efendi'yi, elçi olarak, Berlin'e yollamıştır (1763).

Bibliyografya: Vâsıf, *Tarih*, I; *Ḥadîḳat al-vuzarâ*'; *Safînat al-ru'asâ*'; *Ḥadîḳat al-cavâmi'*; *Sicill-i osmânî*; Şam'dânîzâde, *Murî*' *al-tavârîḫ*; ayn. mll., *Takvîm al-tavârîḫ* (zeyil, 1169—1181 sencleri); J. v. Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XVI, 76—165; Müstakîm-zâde, *Tuḥfat al-ḫaṭṭāṭîn*. (İ. HAKKI UZUNÇARŞILI.)

HAMZA HARRÂNÎ. ḤAMZA AL-ḤARRĀNÎ, Şam'da 'Alî ahfâdından meşhûr bir âile olup, bu şehirde asırlarca *naḳîb al-aşrâf* vazifesini görmüştür; bundan dolayı bu âile ekseriyâ sâdece *Bayt al-naḳîb* diye anılır. Muḥibbî nin *Ḫulāṣat al-aṯar* (II, 105)'inde âilenin XI. (XVII.) asra kadar tam bir şeceresi verilmektedir. Daha 330 (941/942) senesinde bu âileden biri, İsmâ'îl b. Ḥusayn al-Natîf, *naḳîb* olmuş ve bu vazîfe son zamanlara kadar babadan oğula intikal edegelmiştir. Âileden bir kaç zât, Muḥibbî (II, 105 v. dd., IV, 124 v. dd.)'de görüldüğü üzere, ilim ve edebiyattaki behreleri ile temeyyüz etmişlerdir. Bu âile erkânının son zamanlarda en meşhûrlarından biri 1236 (1821)'da Şam'da doğmuş ve sonradan Suriye müftülüğüne tâyin edilmiş olan Maḥmûd Ḥamza'dır ki, bu zât 1860'ta doğduğu şehirde vukua gelen katl-i âmda tecâvüze mârûz kalan hırıstiyanların korunması için, takdire değer bir surette, çalışmıştır. Çoğu fıkha dâir müteaddit eserler yazmıştır ve kendisine âit olmak üzere, 35 eser zikredilmektedir; bunlardan bâzıları basılmıştır. Aynı zamanda meşhûr bir hattât idi; boş zamanlarında *Fâtiḥa* sûresini bir pirinç tânesine ve Bedr muhârebesinde şehid olanların isimlerini bir mühür yüzük üzerine yazmak ile meşgûl olurdu. 1305 (1887)'te vefat etmiştir.

Bibliyografya: C. Ẓaydân, *Maşâhîr al-şarḳ*, II, 165 v. dd.; Brockelmann, *GAL* ve *Suppl.*, II, 392.

HAMZA İSFAHÂNÎ. ḤAMZA AL-İŞFAHĀNÎ (893—970), filolog ve tarihçi olup, tam adı Abū 'Abd Allāh Ḥamza b. al-Ḥasan al-İşfahānî'dir; 280 (893) yılında İran'da İşfahân şehrinde doğmuştur. Bir kaç tetkik seyahati müstesnâ olmak üzere, ömrünü doğduğu yerde geçirmiş ve 360 (970)'ta vefat etmiştir. Filhakika seyahatlerinde zamanın en meşhûr râvîleri ile görüşmüş ise de, kendisinin asıl çalışma ve tetkik sâhası filoloji ve tarih imleri olmuştur. Avrupa'da oldukça erken mârûf olan eseri (*Hamzae Ispahanensis Annalium libri*, X, nşr. I. M. E. Gottwaldt, I. arap. metin, II. lâtince trc., Petrop.-Lipsiae, 1844—1848) kendisinin hemen dâimâ tarihçi olarak tanınmasını mûcip olmuştur. Mamafih yazdığı eserlerin büyük kısmı filolojiye ve lûgatçiliğe âittir. Müellifi olduğunu isbatı mümkün olan 12 eserden 3'ü elimize geçmiştir. Yukarıdaki eserinden başka, bir de *Kitāb al-amṯāl 'alā af'āl* (mukayeseli hukümler şeklinde darb-ı meseller kitabı; msl. Ḥâtim'den daha cömerd; Münich'te *Codex Aumer*, 642'de mahfûzdur) ve Abū Nuvâs'ın bizzat İsfahānî'nin neşrettiği divanı (Berlin yazm., Ahlwardt, nr. 7531 ve Kahire IV, 239'da 3 tâne eksik yazma nüsha.

Ḥamza'nın eserlerinde kendi şahsiyeti kuvvetle hissedilir. Aslen iranlı olduğundan, kolaylıkla takdir edileceği üzere, bilhassa İran'a dâir mevzûlar ile meşgûl olması bu müellifin mümeyyiz bir sıfatını teşkil eder. Gerek tarih vegerek dile âit eserlerinde böyle hareket ederek, tercîhen farsçadan arapçaya geçen kelimeler ve orta farsçanın (pehlevî) iştikakları ile meşgûl olmuştur. Bundan başka bütün eserlerinde kendisini ekseriyâ çok keskin târizlere sevkeden intikat meyilleri görülür. Fakat tenkidleri münhasıran araplara tevcih edilmemiştir. Ḥamza bir dil milliyetçisi (*şu'ûbiya*) ve araplığa karşı dil ilminde bir aksi hareket mümessili telâkkî edilmemelidir. Eserleri çabucak sevilmiş ve istinsah edilmiştir. Bilhassa al-Maydānî *Macma' al-amṯāl*'inin her faslının ikinci kısmında Ḥamza'nın mukayeseli darb-ı meseller mecmuasını hemen aynen kelime-kelime nakletmiştir.

Bibliyografya: Goldziher, *Muham. Studien*, I, 209—213; Brockelmann, *GAL*, I, 145; ve *Suppl.*, I, 221; Mittwoch, *Die literarische Tätigkeit Ḥamza al-Iṣbahānî's* (*MSOS*, 1909, kısım II, s. 109—169); ayn. mll., *Altarabische Amulette und Beschwörungen* (Ḥamza al-İşbahānî'ye göre; *Zeitschr. f. Assyr.*, 1911, XXVI, 270 v. dd.); ayn. mll., *Abergläubische Vorstellungen und Bräuche der alten Araber* (Ḥamza al-İşbahānî'ye istinâden; *MSOS*, 1913, kısım II). (E. MITTWOCH.)

ḤĀN. [Bk. HAN.]

HAN. [Bk. KAGAN.]

ḤĀN CAHĀN. [Bk. HÂN CİHÂN.]

HÂN CİHÂN LÛDÎ. ḤĀN CAHĀN LŌDÎ (?—1632), imparator Cihângîr [b. bk.]'in „oğlum (*farzand*)" diye çağırdığı bir efganlı gözdesidir. Asıl ismi Pîr Ḥān olup, Davlat Ḥān'ın oğlu ve Babur Hindistan'a girdiği zaman Pencâb hâkimi olan Davlat Ḥān Lōdî'nin ahfâdıdır. Pîr Ḥān'ın ilk unvanı *ṣalābat ḫān* idi, sonraları *ḫān cihān* olmuştur. Cihângîr öldüğü zaman, fenâ bir tavır takınmış ve Şâh Cihân'ı tanımamak hatâsını irtikâp etmiştir; hattâ el yazısı ile gönderdiği mektuba cevap bile vermemiş ve Dekken'in Balâġât'ını Niẓâm al-Mulk'e satmıştır. Bunun neticesinde, yerine Mahâbat Ḫān geçmiştir. Başka bir me'mûriyete nasbedilmesine ve saraya gelmesine rağmen, artık gözdelikten çıkmış, tevkif edileceğinden korkmağa başladığından, âilesi ve adamları ile berâber, Agra'dan kaçmıştır. Tâkip edilerek, Çambal'de hücûma uğramış ve adamlarından bir çoğu öldürülmüştür. Dekken'e doğru kaçmağa devam etmiş ve nihâyet merkezî Hindistan'da Şâh Cihân'ın saltanatının dördüncü senesinde öldürülerek, başı bu hukümdâra gönderilmiştir.

Bibliyografya: *Târîḫ-i Ḫān Cahān Lōdî*; Cahângîr, *Mémoirs* (trc. A. Rogers ve H. Beveridge), I, 87 v. dd.; Elliot-Dowson, *Hist. of India*, V, 67, VI, VII; *Â'în-i Akbarî* (trc. Blochmann), s. 502; *Bādşāhnāma*, I (Elliot-Dowson, VII, 20); Ḫvāfî Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb*.

(H. BEVERIDGE.)

ḤĀN ḤĀNĀN. [Bk. HÂN HÂNÂN.]

HÂN HÂNÂN. ḤĀN ḤĀNĀN, „hanlar hanı"; Dehli hukümdarları tarafından, en yüksek me'mûrlarına verilen unvandır. Türkçe *beylerbeyi* unvanına mukabil idi. Bu unvan Babur zamanında kullanılırdı ve Davlat Ḫān'ın oğlu Dilâvar Ḫān'a verilmiş idi. En meşhûr *ḫān ḫānān*'lar Ekber'in vezirleri, Bayrâm ile oğlu 'Abd al-Raḥîm olmuştur. Diğer benzer unvanlar için bk. *ḫān davrān* („devrin hanı") ve *ḫān cihān* („dünyanın hanı").

ḤĀNA. [Bk. HÂNE.]

ḤANAFĪYA. [Bk. HANEFİYE.]

HANBALIK. ḤAN-BALIḲ, h a n ş e h r i. 1264'te moğul imparatorluğu pâyitahtının şimâlî Çin'de Peking'e nakledilmesi üzerine, bu şehir türk, moğul ve diğer garp kavimlerince, XIII. ve XIV. asırlarda, bu isimle mârûf olmuştur. Marco Polo ve diğer muâsır avrupalılar bu ismi Cambaluc şeklinde yazmışlardır. Pe-king („şimâl pâyitahtı") çin kaynaklarında daha 222 (m. ö.)'den beri ki, X. asırda Khitan (Kidan)ların ve onların halefleri olan Kinlerin zamanında ise, Yen-king ve Chung-Tu isimleri ile adlandırılmış idi. Moğul fütûhatı esnâsında bu şehre Çungdu ve Hanbalık ismi veriliyordu. Kubılay Kagan eski Chung-Tu'nun yanında 1267'de kaganın ordası ve hukûmet mümessilleri için tahsis edilen bir yeni şehir kurdu ve buna da Yeni-Hanbalık yahut, çince olarak, Ta-Tu („büyük saray") denildi. Moğullar bu Yeni-Hanbalık'a, çince ismi ile, Tadu veya Taydu da derlerdi ki, bugün Peking'in şimâl-i garbî kısmında avrupalılarca „Tartar City" adı verilen yerdir. Yule'ün *Marco Polo*'ya yazdığı hâşiyelerinde (1929 tab'ı, I. 304—308, 362—378) ve E. Bretschneider (*Peking*, s. 32 v.d.) bu şehri tavsif etmişlerdir. Marco Polo'nun muâsırı olan Odoric, Chung-tu'yu — Yen-king ve Ta-tu'yu da — Cambalıc ismi ile zikretmiştir. Ona göre, Ta-tu'nun dört tarafında, her birinde üçerden, 12 kapısı var idi; şimdiki „Tatar şehrinin" Ye-hu kanalı şimâlindeki kısmı Ming sûlâlesi zamanından beri harâbe hâlinde olduğundan, cenûpta üç ye diğerlerinde ikişer olmak üzere, 9 kapısı bulunuyor. Raşîd al-Dîn (nşr. Blochet, s. 454—466) eski ve yeni Hanbalık şehirleri ile oradan denize kadar uzanıp, Khinsa (Hang-chau-fu)'ya gitmek üzere, Kubılay tarafından te'sis edilen „imparator kanalı" ve ona muvâzî olarak inşa edilen büyük şoseyi, Ta-tu'nun 50 fersah şimâlinde şimdiki Shang-tu mevkiinde bulunan ve o zaman „Kurgu Balgasun" ismini taşıyan yazlık hükümdar sarayını ve ona giden yolları mufassalan tavsif etmiştir. İbn Baṭṭûṭa da Khinsa'dan Hanbalık'a imparator kanalından gittiğini hikâye etmiştir. Raşîd al-Dîn, *Târîḫ-i Ġazânî* (*Cāmiʿ al-tavārîḫ*'in türk ve moğul tarihine âit cildi)'nin Ġazan Han'a takdim ettiği „asıl nüshasında" (her hâlde moğulca olarak takdim ettiğini söylediği nüshada) Hanbalık, Ta-tu'daki sarayların resimlerini vermiş ise de, Paris nüshalarında bu resimlerin tayyedildildiği kaydedilmiştir (nşr. Blochet, s. 457). Yeni Hanbalık, müstatil şeklinde olmak üzere, caddeleri düz ve tam plânlı olarak inşa edilmiş idi; bu plân bugün dahi kısmen muhâfaza edilmiştir. Bu yeni şehrin hukümdar sarayı bulunan kısmındaki binâlardan bâzıları kısmen zamanımıza kadar muhâfaza edildiği hâlde, bâzıları harâbe hâlinde bulunmaktadır. Bâzılarında tarihî kayıtlar da vardır (Yule, I, 378). Kubılay Kagan burada biri çinli âlimler ve diğeri müslüman âlimler tarafından idâre edilen iki rasathâne yaptırmış idi. Bunu Marco Polo da tavsîf etmiştir. Bu rasathânelerden bâzı âletler de zamanımıza kadar kalmıştır (bk. Yule, I, 446 v.d. ve Wylie, *The Mongol astronomical instruments at Peking*, *Travaux du Congrès International des Orientalistes*, Petersburg, 1897).

Hanbalık'ta moğullar devrinde müslüman ve türklerin nufûzu çok büyük olmuştur. Hârizmli Maḥmûd Yalavaç b. Muḥammed, şimâlî Çin'in umûmî vâlisi sıfatı ile, Hanbalık'ta yaşadı (Raşîd al-Dîn, nşr. Blochet, s. 85, 309). Taşkent'in cenûbundaki Benâket (Şahruhiye) şehrinden neş'et eden Aḥmed Fanâkatî de, 1282'de katline kadar, uzun zaman Hanbalık'ta kaganın baş vezîri oldu (Yule, *Marco Polo*, I, 415—422). Hanbalık'ın şimâlinde, yazlık saraya giden yolun üzerinde, Semerkand'dan getirilen müslüman muhâcirlerin yerleştirildiğinden dolayı, Semerkand ismini taşıyan bir kasaba bulunuyordu. Bunlar burada Semerkand usûlünde zengin bağ ve bahçeler vücûda getirmişlerdi. Hanbalık'ın garbında Sarı-Irmak üzerinde ve bugünkü Feuchen istasyonu yanındaki demir yolu köprüsünün (La-ku-Kiao) bulunduğu yerdeki moğul zamanına âit taş köprü de, Marco Polo tarafından, her hâlde o zaman mârûf olan farsça ismi ile, Pul-i Sengîn adı altında zikredilmiştir. İbn Baṭṭûṭa Hanbalık'ın şimâlindeki bir dağa Kuh-i Buzene denilmekte olduğunu zikretmiştir ki, yine farsçadır. Aynı seyyâh Hanbalık'ta büyük nufûz ve itibâr sâhibi olan Şayḫ Burhân al-Dîn Sagırçı'dan bahsederken, onun Hindistan müslüman hukümdarı tarafından dâvet edildiği hâlde, Hanbalık'ı tercih ederek, burada kaldığını zikreder. Bu zât da, nisbesine göre, Semerkand şimâlindeki Sagırçı kasabasından neş'et etmiş bir âlim olmalıdır.

Raşîd al-Dîn, Cengiz'in 1212'deki Çin fütûhatından bahsederden, Çungdu (Peking) şehrine moğullar tarafından daha evvel Hanbalık ismi verildiğini kaydetmektedir (*Cāmiʿ al-tavārîḫ*, nşr. Berezin, III, fars., s. 22, rusça trc., s. 34). Bu kayıt Cengiz'in mensûp olduğu Bürçegin âilesinin daha uygurlar ile ihtilâttan önce, türkçe ıstılahlar kullandığı, bunların iki dilli olduğu hakkındaki fikri te'yit eder. Zâten Cengiz garbî Türkistan'ı fethettiği sırada Bamiyan'a, türkçe ve moğulca olarak, Mobalık ismini verdiği gibi, Zarnûḳ şehrine, hâlis türkçe olarak, Ḳutluġ-Balıġ ismini vermiş idi (Raşîd al-Dîn, nşr. Berezin, III, metin 80, trc. 52). Yeni Hanbalık'ın ortasındaki kagan sarayına türkçe Karşı denildiği gibi (Raşîd al-Dîn, nşr. Blochet, s. 457) Ta-tu'nun hey'et-i mecmuasına da, yine türkçe olarak, Ordu denilmiştir (*göst. yer.*). Hanbalık'ın şimâlinde kaganın av sâhalarına da türkçe *ḳuruḳ* ve burada gezmek müsâadesini hâiz olan me'mûrlara da, türkçe olarak, *ilçi* ve *turalıḳ* denilmiştir (Raşîd al-Dîn, nşr. Blochet, s. 462 v.d.). Çin'de moğul hâkimiyeti 1368'de sona erdikten sonra da, moğullar Hanbalık'a âit hâtiraları destanlarında yaşatmışlardır. Sanang-Seçen, son moğul kaganı Togan-Timur'un, bu şehri özleyerek, söylemiş olduğu rivâyet edilen moğulca şiir parçalarını nakletmiştir (Yule, *Marco Polo*, I, 305). Peking'e Timur ve oğulları zamanında da, türkçe ismi ile, Hanbalık denilmiş (bk. Şaraf al-Dîn Yazdî, *Ẓafar-nāma*, Kalküte, II, 219) ve Şâhruh tarafından, 1420—1421'de Çin'e gönderilen elçiliğin raporunda da Peking'den, Hanbalık ismi ile, bahsedilmiştir (ʿAbd al-Razzāḳ Samarḳandî, *Maṭlaʿ al-saʿdayn*, nşr. Muḥammed Şâfî', Lâhûr, 1941, s. 510 v.d.). Cambaluc ismi XIV. ve XV. asırlarda avrupalılar tarafından kullanılmakta devam etmiştir (bk. I. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la litterature et la cartographie de l'Occident*, Göteberg, 1906, s. 105).

(ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

HANBELİLER. AḤMED B. ḤANBAL [b. bk.]'in mezhebine mensûp olanlara verilen isimdir.

HANDAḲ. [Bk. HANDAK.]

HANDAK. ḤANDAḲ (A.), h e n d e k, ç u k u r. Bu kelimenin izahı için bk. A. Siddiqi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klassischen Arabisch* (Göttingen, 1919), s. 73. Çok eskiden, bu kelime şimâlî Mezopotamya'da süryânîce konuşan halkın diline geçmiştir; artık *Book of the Himyarites* (VI. asrın birinci yarısı; nşr. Moberg, s. 30, 14)'de de *ḳandaḳ* şeklinde tesâdüf edilir. Şu hâlde bu kelime belki de ârâmî dilinden arapçaya geçmiştir. Fakat an'ane bu kelimenin arapçada ilk kullanılışını Salmân al-Fârisî [b. bk.]'ye atfetmektedir. Bu rivâyete göre, Salmân 6 (627) yılında Peygambere, Medine'yi muhâsara edenlere karşı şehri korumak üzere, o zamana kadar Arabistan'da bilinmeyen, fakat İran'da taammüm etmiş bir müdâfaa vâsıtası olarak, hendek kazılmasını tavsiye etmiş idi.

Medine muhâsarasının bu safhası o zamandan beri *ḫandaḳ* veya *aḥzāb* („müttefikler") tâbirlerine bağlanmıştır. *Sîra* ile diğer muhtelif tarih kitapları hendeğin uzunluğu ile şehrin hângi cihetini müdâfaa etmek üzere kazıldığı hakkında muhtelif mâlûmat vermektedir. Lâkin çarşı meydanından ve Salʿ adındaki tepeden başlayarak, bilhassa şimâl ve şimâl-i şarkîye ve kısmen de cenûba doğru uzandığı tahmin edilebilir.

Hendeğin kazılması keyfiyeti rivâyetlerde sık-sık zikredilir; zîra bizzat Peygamber de kazılmasına iştirâk etmiştir (Buḫārî, *Cihād*, bâb 33, 34, 161; Muslim, *Cihād*, hadîs 125—130 v.b.). Peygamberin büyük bir kayayı parçaladığı ve buradan sıçrayan kıvılcımların dünyanın muhtelif kısımlarında ışıldadığı rivâyet edilir (İbn Saʿd, III/1, 59 v.d.). Kendisi ve arkadaşları tarafından, çalışırken söylenen *racaz* vezninde bir çok şiirler muhâfaza edilmiştir ki, bunların arasında *anṣār* ve *muhācirūn* hakkındaki meşhûr *duʿā*' da vardır. Daha etraflı tafsilât için bk. madd. MADÎNA, MUḤAMMED.

Al-Ḫandaḳ bir çok mahallerin adı olarak da kullanılmıştır; bk. Balâzurî, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 85; Yâḳût, *Muʿcam*.

Bibliyografya: Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, III, 207 v.dd.; Grimme, *Mohammed* (Münster, 1892), I, 106 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām*, § 21 — 43; A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (Leiden, 1908), s. 26 v. dd.

(A. J. WENSINCK.)

ḤVĀNDAMĪR. [Bk. HÂNDMÎR.]

HANDASA. [Bk. HENDESE.]

HÂNDEŞ. [Bk. HÂNDEŞ.]

HÂNDEŞ. ḤÂNDEŞ, H i n d i s t a n ' d a b i r m ı n t a k a olup, şimâlde — Narbadā, şarkta — Berâr eyâleti, cenûpta — Acanta dağları ve garpta — Gucarât ile çevrilmiştir. 1382'de Rācā Aḥmed veya *malik rācā* unvanını taşıyan Aḥmed Fārūḳî'nin eline geçince, Ḫândeş müstakil bir devlet olmuştur. Kendisi Bahrâm Ḫân Māzandarānî'nin Dekkenli Muḥammed Bahmanî I.'ye karşı isyanına iştirâk ettiğinden dolayı kaçmağa mecbûr kalmış ve Ḫândeş'e gelip, yerleşmiş idi. Böylece bu mıntaka, ismini bu zât ile haleflerinden almıştır. Bunlar uzun müddet hukümdar unvanlarından ictinâp ederek, *ḫān* unvanı ile iktifâ etmişler ve mülkleri de „ḫânlar memleketi" olarak yâdedilmiştir. Kuvvetli komşular ile çevrili bulunan bu memleket, tamâmen müstakil olacak kadar büyük değil idi. Hukümdarları böylece evvelâ Mâlva'yı ve daha sonra Gucarât'ı, bir dereceye kadar, metbû tanımışlar idi. Lâkin bunların karşılıklı kıskançlıkları sâyesinde, bunlar arasında eriyip-gitmekten kurtulmuş idi. Fārūḳî hanlarının on birincisi olan Mîrân Muḥammed I., Gucarât'ta hukûm süren hânedânın yakın akrabâsı olup, 1537'de bu devletin tahtına dâvet edilmiş idi; lâkin bu yeni mevkii almak üzere, gittiği Aḥmedâbâd yolunda ölmüş idi. Ḫândeş'teki

halefleri bu tevcihten cesâret alarak, *şâh* unvanını kullanmağa başladılar.

Memleketin idârî merkezi Burhânpûr idi; lâkin tehlike vukuunda Asîr kalesi hükümdarlara emniyetli bir melce' teşkil ediyordu. Asîr 1601'de, Ekber tarafından, bu hânedanın on yedincisi ve sonuncusu olan Bahâdur Şâh'tan alınmış idi ve şehzâde Dâniyâl, Ḫândeş'i de ihtivâ eden Dekken'in kıral nâibi olarak tâyin edildiği zaman, babası onun şerefine bu mıntakaya, keyfî olarak, Dândeş ismini verdi ki, bu isim, hiç bir vakit eskisinin yerine geçmemesine ve şimdi tamâmen unutulmuş olmasına rağmen, türk-hind imparatorluğu devam ettiği müddetçe, resmî kayıtlarda muhâfaza edilmiştir.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳâsim Firişta, *Gulşan-i İbrâhîmî* (Bombay, 1832); *An Arabic History of Gujarat* (nşr. E. Denison Ross, Indian Texts Series), London, 1910, 1921; T. W. Haig, *The Fārūqī Dynasty of Khândesh* (*Indian Antiquary*), Bombay, 1918. (T. W. HAIG.)

ḤVĀNDMÎR. [Bk. HÂNDMÎR.]

HÂNDMÎR. ḤVĀNDMÎR, ĠIYĀŞ AL-DÎN (1475—1535), son Timurlular devri İran müverrihlerindendir. Aslen şirazlı seyyidlerdendir. Semerkand hükümdârı Sultan Maḥmûd Mirza'nın vezir (doğrusu kâtip, nüvisende-i tâcik)'lerinden olan babası Ḫvâca Humâm al-Dîn b. Ḫvâca Camâl al-Dîn b. Ḫvâca Burhân al-Dîn Muḥammed Mîrḫvând'ın kızı ile evli olduğu için, Ḫvârdmîr ana tarafından Mîrḫvând'ın torunu idi. Ġiyâş al-Dîn 1475'te Herat'ta doğmuş ve büyük babası Mîrḫvând'ın yanında ve 'Alî Şîr Navâ'î'nin ihtimâmlı himâyesi altında, terbiye görmüş, Ḥusayn Bayḳara ve 'Alî Şîr devrinin genç edip ve âlimlerinden biri olmuştur. Büyük babası Timurlular tarihi ile cihan tarihini 'Alî Şîr Navâ'î'nin kütüphânesinde ve onun nezâreti altında yazdığı gibi, genç Ḫvândmîr de bu kütüphânede çalışmıştır. Ḥusayn Bayḳara'nın halefi olan oğlu Badî' al-Zamân Mirza'nın zamanında Ḫvândmîr bu hukümdârın maiyetinde bulunmuş ve 1502 yılında bu mirza tarafından Kandahâr vâlisi Şahbek Argun'a bu zâtı, özbeklere karşı kendisi ile ittifaka dâvet için, elçi sıfatı ile gönderilmek istemişti. Fakat Ḫvândmîr Kandahâr'a gidinceye kadar, özbekler Herat'ı muhâsara altına aldıklarından, Herat ahâlisi tarafından, kendisi o zaman şehir polis müdürü olan yeğeni 'Oṣmân ile birlikte, müzâkerede bulunmak üzere, özbek hanı Şaybek'in karargâhına gönderildi. Özbekler zamanında Ḫvândmîr hep Herat'ta kaldı. Bu şehir 1510 yılında Safevî orduları tarafından işgâl edilince, Ḫvândmîr onlara yaklaşmağa çalıştı ise de, pek muvaffak olamadığı için, siyâsetten çekilerek, Herat'ın şarkında Garçistan'ın Peşt köyünde münzeviyâne yaşayıp, 'Alî Şîr zamanında yazdığı eserleri tamamlamakla meşgûl oldu.

Bedî' al-Zamân Mirza Safevîlere ilticâ ettikten sonra, oğlu Muḥammed Zamân Mirza, Babur'un yardımı ile, Balh'i özbeklerden geri almağa kalkışınca, Horasan'da Safevîler hâkimiyeti felâketlerinden kurtulmak isteyen Ḫvândmîr de ona iltihâk etmiş idi. Muâsırı olan heratlı Zayn al-Dîn Maḥmûd Vâṣifî, nüshaları Leningrad şarkiyat enstitüsünde bulunan *Badâ'i' al-vaḳâ'i'* adlı eserinde, Ḫvândmîr'in Herat'tan bu ilk defa ayrılmasını, Horasan'ın fikir hayatında o zaman geçirilen buhranlı anların acıklı safhası olarak tavsif etmiştir. 918 (1512)'de Ḫvândmîr, mârûf fakîhlerden Şams al-Dîn Muḥammed Kuhistânî, henüz 28 yaşında olan Zayn al-Dîn Vâṣifî ve daha bir çok âlim ve şâirler, eski Timurlular zamanındaki ictihâd ve fikir serbestîsini tamâmiyle kaldıran mutaassıp şi'îlik hâkimiyetinden bîzar olarak, vatanlarını terkedip, Mâverâünnehr ve Hindistan'a gitmeğe karar verdiler ve bir kervan teşkil ederek, Herat'tan ayrıldılar Andḫûy'a gelince, Ḫvândmîr, bir çok arkadaşları ile, kervandan ayrılarak, Hindistan tarafına (her hâlde Muḥammed Zamân Mirza'nın yanına) gitti; Vâṣifî, Şams al-Dîn Muḥammed Kuhistânî ve diğerleri, Amu-Derya'yı geçerek, Buhârâ yolunu tuttular (bk. *Trudy otdela vostoka gosudarstvennago ermitaja*, 1940, II, 217). Muḥammed Zamân Mirza teşebbüslerinde muvaffak olamayınca, Ḫvândmîr tekrar Peşt köyüne dönmüş ve oradan Herat'a gidip, Safevîlerin Horasan vâlisi Durmuş Han'ın himâyesine mazhar olmuştur. Sünnî âlimleri gibi, Ḫvândmîr de şi'î Safevîler tarafından tatmin edilmediğinden 1527'de Herat'ı bırakıp, tekrar Kandahâr yolunu tutmuş ve o sıralarda Hindistan fütûhatı ile meşgûl olan Babur'a sokulmuştur. Ḫvândmîr'in gelmesi Babur için de memnûniyet verici bir hâdise oldu. Babur Ḫvândmîr'i ve Bayḳara zamanının mârûf san'atkârlarından muammâcı Şihâb al-Dîn ile mûsikişinas Mirza İbrâhîm Ḳanûnî'yi 4 muharrem 935 (19 eylûl 1528)'te Agra'da sevinçle karşıladığını hâtıratında kaydeder (bk. türk. trc., s. 386). Hâtıratının diğer bir yerinde (s. 428) Babur, aynı senenin ramazan bayramında (19 haziran 1529) da Ḫvândmîr ile Molla Şihâb'ı ve Herat'ın büyüklerinden Şayḫ Zayn al-Dîn Ḫvâfî'nin torunu Şayḫ Zayn Ṣadr'ı, *Şeyh ü Molla Şihâb u Hândmîr—gelin üç—üç, iki—iki u bir—bir* beyti ile meclisine çağırdığını yazmaktadır. Aynı sene Babur'un Bengâle seferinde Ḫvândmîr de berâber bulundu (*Ḥabîb al-siyar*, III, 4. kısım, s. 84).

Babur'un vefatından sonra, Ḫvândmîr Humâyûn Mirza'nın yanında kaldı ve onun imâr işlerini medhederek, *Ḳânûn-i Humâyûnî* adlı eserini yazdı ki, bir nüshası Londra'da British Museum'dadır. Humâyûn 1534—1535'te yaptığı Gucarât seferinde Ḫvândmîr'i de berâberinde almıştır. Ḫvândmîr'in hâl tercümesine âit mâlûmatı bir araya toplamış olan Muḥammed Ḳâsim Astarâbâdî, *Târîḫ-i Firişta*'sinde keydettiğine göre, Ḫvândmîr, Humâyûn'un bu seferinden döndükten sonra, 942 (1535) yılında vefat etmiş ve Dehli'de Şayḫ Niẓâm al-Dîn ve Amîr Ḫusrav Dihlavî türbeleri yanında defnedilmiştir.

Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar*'inin mukaddimesinde zikredildiği gibi, şu eserleri yazmıştır: 1. *Ḫulâṣat al-aḫbâr fî bayân aḥvâl al-aḫyâr*, 2. *Muntaḫab-i târîḫ-i Vaṣṣâf*, 3. *Makârim al-aḫlâḳ*, 4. *Ma'âṣir al-mulûk* ve 5. *Dustûr al-vuzarâ'*.

Nüshası British Museum (Or. 3643)'da bulunan *Ma'âṣir al-mulûk* 108 varaktan ibâret olup, devlet idâresinden, sülâle adları sırası ile saydığı büyük pâdişahların hikmetli sözlerinden bahseden bir eserdir. Rieu (*Supplements to the Catalogue of Persian Manuscripts of the British Museum*, s. 18 v.d.) bunu Ḫvândmîr'in ilk eseri saymaktadır.

İstanbul kütüphânelerinde nüshasına bugüne kadar rastlanmayan *Ḫulâṣat al-aḫbâr* ise, Ḫvândmîr'in 905 (1499—1500)'te te'lif edip, 'Alî Şîr Navâ'î'ye ithâf ettiği bir umûmî cihan tarihi hulâsasıdır. Müellif 'Alî Şîr Navâ'î'nin kendisine genç ve istikbâli parlak bir âlim diye iltifat gösterip, kendi kütüphânesinde çalışarak, tarihe âit eserler yazmağa me'mûr ettiğini bu kitabının mukaddimesinde zikreder. Eserin sonunda Herat şehrinin topografyasına âit çok kıymetli mâlûmat ekli bulunmaktadır ki, A. Belenitszki, Herat'ın XIV.—XV. asırlar topografyasına âit *Alişir Navoy, Sbornik statey* (Leningrad, 1946)'deki tetkikinde (s. 184—202) bundan istifâde etmiştir.

Yine kütüphânelerde nüshaları bulunan *Dustûr al-vuzarâ'* kitabı *Baburnâme*'nin sonunda (türk. trc., s. 436), *Dustûr al-anvâr* ismi ile, zikredilmiştir. *Makârim al-aḫlâḳ*'ı 'Alî Şîr Navâ'î'nin hayatına âit olup, British Museum'da bulunan yegâne nüshası rusçaya tercüme edilerek, M. A. Salye tarafından, 1940 yılında Taşkend'de neşredilmiştir.

Ḫvândmîr'in en mühim ve onu büyük ve itimada şâyân bir tarihçi olarak ilim âlemine tanıtan eseri *Ḥabîb al-siyar fî aḫbâr-i afrâd al-başar* unvanlı umûmî tarihidir. Her biri dörder cüz'den üç cild olarak kaleme alınan bu eser, taş basması ile, 1271 (1855)'de Tahran'da (sahifeleri numarasız) basılmış ve 1273 (1857)'te daha büyük bir dikkat ile, Bombay vâlisi Lord J. Elphinston'un himâyesi ve bir küçük ingilizce mukaddime ile, Âġa Muḥammed Hâşim Kâşânî tarafından neşredilmiştir. Kitabın üçüncü ve son cildi evvelki iki cildin ikisi kadar hacımlı olup, Cengiz'den sonraki türk, moğul ve Timurlular tarihine ve eserin 4. cüz'ü de Şâh İsmâ'îl ile ilk Safevîler tarihine tahsis edilmiştir. Ḫvândmîr bu eserini, Şâh İsmâ'îl'in vefatı senesine kadar olan vak'alar ile, 1223/1224 yılında bitirmiş ise de, ona Hindistan'a gittikten sonra da bâzı ilâveler yapmıştır. Kitabının son Timurlular devrinden evvelki devirlere âit kısmı büyük babası Mîrḫvând'ın eserinden, Raşîd al-Dîn ve Ḥâfiẓ Abrû'dan Timur'a ve oğullarına âit kısımları, ekserisi bizce mâlûm olan Timurlular hakkında yazılan tarihlerden alınmış ise de, Timurluların son devrine ve Safevîlerin tarihine âit kısmı tamâmiyle orijinaldir. Kitabının tedvinî mâhiyette olan ilk cildlerinde de Ḫvândmîr bâzan bize vâsıl olmayan eserlerden istifâde etmiştir. Bununla berâber, Timurlu hukümdarlarının ve Şâh İsmâ'îl'in vefat tarihlerinin sonuna, bu hukümdarlar zamanında yaşayan âlim, edip, şeyh, vezir ve san'atkârlara âit verdiği hâl tercümeleri büyük bir kıymet arzetmektedir.

Ḫvândmîr'in eserleri, onların mevcût nüshaları ve bunlardan istifâde ederek, garpta yapılan neşriyât için bk. Rieu, *Catal. of Persian Manuscripts of the British Museum*, I, 96—98 ve Storey, *Persian Literature* (London, 1927), I, 101—109. (ZEKÎ VELİDİ TOGAN.)

HANDŪS. [Bk. HANDÛS.]

HANDÛS. ḤANDŪS (pirinç yahut fena gümüş) V. asırdan VIII. asra kadar Mağrib'de kullanılan ayârı düşük ufak para. Muvaḥḥidlerin dört-köşeli gümüş paralarının haylı kötü bir taklidi olup, uzun müddet pek rağbet görmüş ve sonraları, bir çok hıristiyan prensleri tarafından, *monetae militarenses*, *Millarès* ismi ile bastırılmakta devam edilmiştir. Elimize geçen *ḫandûsiya*'ler fena gümüşten yapılmış ve intizamsız surette kesilmiş 1/2—1 gr. kadar ağırlıkta ufak paralardır. Bunlarda ekseriyâ ne hukümdar ismi, ne tarih ve ne de kesildiği yer gösterilmiştir. Yalnız dinî bir hikmet bulunur (msl. *Kur'an*, XL, 47 bâzı değişiklikler ile). Bunlar hiç şüphe yoktur ki, Zîrî, Ḥafṣî, Marînî ve şimâlî Afrika'nın diğer hukümdarları ile aynı devrin küçük Endülüs hukümdarlarından intikal etmiştir. Bu paralar, Akdeniz'in garp havzasında küçük ticârette geçen akçe olarak, ehemmiyet kesbetmiş ve bu yüzden İspanya ve cenûbî Fransa darphânelerince taklit edilmiştir.

Bibliyografya: *Al-Bayân* (nşr. Dozy, I, 265; trc. E. Fagnan, I, 376); De Slane,

Histoire des Berbères, II, 354; H. Sauvaire, *Matériaux* v.b., I, 152; Longpérier, *Oeuvres*, V, 320; H. Lavoix, *Catalogue des Monnaies musulmanes, Espagne et Afrique*, mukaddime s. XXXVI ve 292; Dozy, *Supplément*, I, 331.

(E. v. ZAMBAUR.)

HÂNE. ḤĀNA (F.), ev (*ḫan* „kazmak" < *kan-dan*), bundan mahal ve şatranç tahtasının bir hânesi; *kitāb-ḫāna, kutub-ḫāna, mihter-ḫāna* („askerî muzika"), *ṭabl-ḫāna* (Memlûk sultanları devrinde Mısır'da „davulcu takımı"), *ṭop-ḫāna* („top döküm yeri") ve *āb-dest-ḫāna* („su yolu") gibi, bir çok tâbirlerde kullanılmaktadır. İngiliz-hindû karışık kelimelerinde de görülür; msl. *gymḫāna* („spor ictimâi", *gym* burada *gymnastics*'den kısaltılmıştır). Bk. bir de *ḫāna* yerine *ḫan* („ev, gemi anbarı"), *bād-ḫan* („fırtına, bora, serinlik"), *kal-ḫan* ve *kal-ḫān* („külhan") v.b.

HANEFÎLER. ḤANAFÎYA, ismini İmâm Abū Ḥanîfa [b. bk.]'den alan mezhebe mensûp olanlar. Abū Ḥanîfa'nin en değerli tilmizleri Abū Yūsuf Ya'ḳūb (ölm. 182 = 795) ile Muḥammed b. al-Ḥasan al-Şaybānî (ölm. 189 = 805)'dir. Bunların birincisinden kalan eser *Kitāb al-ḫarāc* (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 171 ve *Suppl.*, I. 288) olup, vergilerden ve devlet hukukuna dâir meselelerden bahseden bir te'liftir; ikincisine âit olan eserler, mezhebin ana kitaplarından sayılan ve üzerine bir çok şerhler yazılmış bulunan *Kitāb al-aṣl* veya *al-Mabsūṭ* ile *al-Cāmi' al-ṣaġīr* ve *al-Cāmi' al-ḳabīr* (Brockelmann, *GAL*, I, 171 v. d. ve *Suppl.*, I, 288 v. d.)'dir. Bu iki tilmiz mezhebin esâslarının teşekkülünde bizzat Abū Ḥanîfa'den daha ziyâde müessir olmuşlardır. Hanefî mezhebi Irak'ta vücût bulmuş ve Abbâsîler devrinde devletin başlıca fıkıh mezhebi olmuştur. Mezhep bilhassa şarka doğru yayılarak, Horasan ve Mâverâünnehr'de en büyük inkişâfına ermiştir. Bir çok meşhûr hanefî fakîhleri hep bu memleketlere mensûptur. V. (XI.) asırdan moğullar devrine gelinceye kadar, Buhârâ'da İbn Māza âilesinden gelen hanefî reisleri, verâset tarîkı ile ve *ṣadr* unvanı altında, şehrin siyâsî idâresine de hâkim olmuşlardır. Horasan'da III. (IX.) asırdan itibâren, hanefîler oradaki sulama te'sisatı üzerinde bir hak sâhibi olmuşlardır (krş. Gardīzī, *Zayn al-aḫbār*, s. 8). Magrib'de dahi hanefîler, V. (XI.) asra kadar, mâlikîler ile birlikte, bulunuyorlardı. Sicilya'da ise, hâkim durumda idiler (Muḳaddasī, s. 236 v. d., 238, 14). Abbâsî hilâfetinin zevâli ile hanefîlik inhitâta başladığı hâlde, Osmanlı devletinin kurulması üzerine, mezhep yeniden hayâtiyet kazandı. Osmanlı saltanatı devrinde ahâlinin başka mezhebe mensûp oldukları yerlere dahi İstanbul'dan dâimâ hanefî mezhebine sâlik hâkimler gönderiliyordu ve bu hâlin neticesi olarak, eski Osmanlı devletinin idâresi altında bulunan yerlerde, msl. mâlikî fıkhının cârî olduğu Tunus'ta olduğu gibi, Mısır'da da bugün hanefîlik resmen tanınmış bir mezheptir. Bundan başka bugün orta Asya (Efganistan, Türkistan, Buhârâ, Semerkand)'da da hanefî mezhebi hâkim durumdadır. [Son asırlarda islâm kavim ve milletlerinde hanefîlik durumu şöyledir: Türkiye ve Balkan türkleri, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Acara, Yunanistan, Lehistan, Bulgaristan ve Romanya müslümanları hep hanefîdirler. Azerbaycan ve Dağıstan türkleri ile Kafkasya'daki çerkeslerin mühim bir kısmı ve şimâlî Kafkasya türklerinin hemen hepsi hanefî mezhebindedirler. Hazer'in ötesinde türkmenlerde, garbî ve şarkî Türkistan'da hanefiler ekseriyet teşkil ederler. Çin, Mançurya ve Japonya müslümanlarının hepsi de hanefîdir. Hind ve Siyam müslümanlarında da hanefîlik ekseriyettedir. Kazan, İrtiş, Sibirya, Kırgız ve Kazakistan türklerinin hepsi de ötedenberi hanefîdirler. Hicaz araplarının bir kısmında, Yemen'in Aden havâlisinde hanefîlik vardır. Mısır'da hânedanın ve yüksek sınıfının mezhebi hanefîdir. Irak'ta hanefîlik başta gelir. Şam ve Suriye müslümanlarının mühim bir kısmı da hanefîdirler. Filistin'de de hanefîlik yok değildir. Cezayir ve Tunus'ta hanefîlik hânedanın mezhebidir ve halkta da bu mezhebe uyanlar yok değildir. Zamanımızda mezhepler daha ziyâde ibâdetlere inhisar etmekte, teşri' işleri ümmetin icmâına tekabül eden millet meclislerine âit bulunmaktadır. H. S. Ş.].

Mezhebin eski fakîhlerinin en mühimleri şunlardır: al-Ḫaṣṣāf (ölm. 261 = 874; hânefîler arasında revâcda olan ve şer'î hîlelerden (*ḥiyal*) bahseden kitabı ile hassaten meşhûr olmuştur; krş. *Kaşf al-ẓunūn* ve Schacht, *Die arab. ḥiyal-Literatur, Islam*, 1926, XV, 211—232), al-Ṭaḥāvī (ölm. 321 = 933), al-Ḥākim (ölm. 334 = 945/946), Abu 'l-Layṯ al-Samaḳandī (ölm. 375 = 985/986) ve bilhassa al-Ḳudūrī (ölm. 428 = 1036; *al-Muḫtaṣar* adlı eseri, daha sonraki müellifler için, bir mürâcaat kitabı olmuştur). Bunlardan sonra al-Şaybānî'nin *Mabsūṭ* üzerine Ḥākim'in yazdığı şerhin îzahını ve bu arada bulunan müstakil fikirleri de muhtevî ihâtalı bir eser olan *al-Mabsūṭ*'un müellifi Şams al-A'imma al-Saraḫsī (ölm. 483 = 1090) ile son derece sistemli bir te'lif olan *Badā'i' al-ṣanā'i'* kitabının müellifi al-Kāsānī (ölm. 587 = 1191) gelmektedir. Daha sonra yetişen genç müellifler bu eski müelliflerin eserlerini geride bırakan yeni te'lifler ve şerhler vücûda getirmişlerdir. Bunların en mühimlerinden biri al-Marġīnānī (ölm. 593 = 1197)'nin *al-Hidāya* (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, Brockelmann, *GAL*, I, 376 ve *Suppl.*, I, 644 v.d.)'si olup, bunun al-Sıġnāḳī (te'lifi 700 = 1300), *Nihāya*; al-Bābartī (ölm. 786 = 1384), *'Ināya* ve al-Kurlānī (VIII. = XIV. asır), *Kifāya* adlı şerhleri vardır. *Hidāya*'nin Maḥmūd b. Ṣadr al-Şarī'a al-Avval (VII. = XIII. asır) tarafından yazılmış, *Viḳāya* adında, bir şerhi vardır ki, bu da Ṣadr al-Şarī'a al-Ṣānī (747 = 1346) tarafından, *Nuḳāya* unvanı altında yazılan bir kitap ile, şerhedilmiştir. *Nuḳāya*, al-Kūhistānī (ölm. 950 = 1543) tarafından, *Cāmi' al-rumūz* unvanı altında, te'lif edilen bir kitapta şerhedilmiştir. Muahhar müelliflere âit mühim eserlerin ikincisi al-Nasafī (ölm. 710 = 1310)'nin *Kanz al-daḳā'iḳ*'ı olup, yine aynı müellif tarafından, *Vāfī* unvanı altında, şerhedilmiştir. Hanefî fıkhına dâir en mühim şerhler şunlardır: *a.* al-Zayla'ī (ölm. 743 = 1342/1343), *Tabyīn al-ḥaḳā'iḳ*; *b.* al-'Aynī (ölm. 855 = 1451), *Ramz al-ḥaḳā'iḳ*; *c.* Mollā Miskīn al-Haravī, *Tabyīn al-ḥaḳā'iḳ* (te'lifi 811 = 1408/1409); *d.* al-Ṭa'ī (ölm. 1192 = 1778), *Tavfīḳ al-raḥmān* ve *e.* en mühimi: İbn Nucaym (ölm. 970 = 1562/1563), *al-Baḥr al-rā'iḳ*. — Osmanlı ülkesinde yazılan en mühim eserler Mollā Ḫusrav (ölm. 885 = 1480) tarafından te'lif edilen *Durar al-ḥukkām* ile bunun Vānḳūlī (ölm. 1000 = 1591) tarafından vücûda getirilen şerhi olup, daha bir çok şerhleri vardır; bundan başka al-Ḥalabī (ölm. 956 = 1549)'nin *Multaḳā al-abḥur* (bk. Brockelmann, *GAL*, II, 432 ve *Suppl.*, II, 642)'u ile bunun Şayḫ-zāde (ölm. 1078 = 1667) tarafından vücûda getirilen *Majma' al-anhur* adlı şerhi ve Timur-Taşī (ölm. 1004 = 1595) tarafından te'lif olunan *Tanvīr al-abṣār* ile al-Ḥaskafī (ölm. 1088 = 1677)'nin *al-Durr al-muḫtār*'ına yazılan şerh ve bir de İbn 'Ābidīn (ölm. 1252 = 1836) tarafından yazılan büyük şerh de mühim eserlerdendir. Nihâyet tanzimât devrinde, Ahmed Cevdet Paşa'nın riyâseti altında, husûsî bir komisyon tarafından, bir kanunnâme olmak üzere, tedvîn edilen *Mecelle* (frns. trc. Young külliyatı içinde neşredilen *Corps de droit ottoman*, Oxford, 1906, VI, 169 v. dd.) ile *Durar al-ḥukkām*'ın Ali Haydar tarafından vücûda getirilen türkçe şerhi (1330 = 1912'de neşredilmiştir). Kezâ 1875'te Mısır adliye nâzırı Muḥammed Ḳadrī Paşa tarafından, ahkâm-ı şahsiyeye âit olarak, tedvîn edilen *al-Aḥkām al-şar'iyya fī 'l-aḥvāl al-şaḫṣiyya* unvanlı kanun mecellesi (frns., italyan. ve ingl. tercümeleri vardır. İngl. trc. W. Sterry ve N. Abcarius tarafından, Sudan hukûmeti için, *Code of Moh. Personel Law* ismi altında neşredilmiştir; London, 1914) zikredilmelidir; fakat bunların her ikisi de, hakikî mâna ile, bir „kanunnâme" olmayıp, hâkimlerin ahkâm-ı şer'iyeyi kolaylıkla kavramaları için vücûda getirilmiş rehber mâhiyetinde birer te'liften ibârettir (ahkâm-ı şer'iyenin kanun şeklinde tedvînî meselesi hakkında krş. Snouck Hurgronje, *Versspr. Geschriften*, IV/II, 260 v.dd.).

En mühim fetvâ mecmuaları şunlardır: Burhān al-Dīn İbn Māza (ölm. aş.-yk. 570 = 1174), *Ẕaḫīrat al-burhāniya*; Ḳāżī-Ḫān (ölm. 592 = 1196), *al-Ḫānīya*; Sirāc al-Dīn al-Sacāvandī (VI. = XII. asır sonları), *al-Sirāciya*; İbn 'Alā' al-Dīn (ölm. 800 = 1397), *al-Tātār-Ḫānīya*; al-Bazzāzī (ölm. 827 = 1424), *al-Bazzāziya*; İbn Nucaym (ölm. 970 = 1563), *al-Zayniya*; şeyhülislâm Ebussu'ûd (ölm. 982 = 1574)'un fetvâları; Ḥāmid Efendi al-Ḳonavī (ölm. 985 = 1577), *al-Ḥāmidīya*; Ḫayr al-Dīn al-Fārūḳī (ölm. 1081 = 1670), *al-Ḫayrīya* ve şeyhülislâm al-Anḳaravī (ölm. 1098 = 1687) ile şeyhülislâm 'Alī Efendi (ölm. 1103 = 1691/1692)'nin fetvâları; bir de türk-hind imparatoru Avrangzīb 'Ālamgīr (1069 — 1118 = 1659—1707) tarafından cem'ettirilen *al-Fatāvā al-'Ālamgīrīya*. Usûl-i fıkha dâir meşhûr eserler şunlardır: al-Pazdavī (ölm. 482 = 1089), *Kanz al-vuṣūl*; al-Nasafī (ölm. 710 = 1310), *Manār al-anvār*; al-Maḥbūbī (ölm. 747 = 1346), *Tavżīḥ* ve bunun şâfi'î al-Taftāzānī (ölm. 792 = 1398) tarafından yazılan *Talvīḥ* unvanlı şerhi. Bir de İbn al-Humām (ölm. 861 = 1457), *Taḥrīr* ile bunun İbn Amīr al-Ḥācc (ölm. 879 = 1474) tarafından yazılan *Taḳrīr* adlı şerhi.

Hanefî mezhebi, büyük ehemmiyetine rağmen, Avrupa'da pek az alâka uyandırmıştır. Garpta bu mezhebe dâir yazılan eserler için bk. L. Blasi, *Istituzioni di diritto musulmano* (Città di Castello, 1914) ve en yeni te'lifler olan G. Bergsträsser, *Grundzüge des islamischen Rechts* (J. Schacht'ın ilmî nezâreti altında neşredilmiştir; Berlin, 1935; her iki müellif de ibâdet bahislerini kitaba almamışlardır). Eskiden Türkiye'de fi'len cârî olan ahkâm-ı fıkhiye hakkında Mouradgea d'Ohsson'un *Tableau de l'Empire Othoman* (Paris, 1787—1820) adlı eserinde mâlûmat vardır. Hindistan'da adliye teşkilâtı için vücûda getirilmiş olup, adlî hukümlerde bir merci' gibi telâkkî edilmekte olan eserler arasında da şunlar sayılmalıdır: N. B. E. Baillie, *A digest of Moohummadan Law* (London, 1865), 2. tab., 1887; 'Abd al-Raḥmān, *Institutes of musulman Law* (Kalküte, 1907); A. C. Gosha, *The principles of Anglo-Moh. Law* (Kalküte, 1917); Ameer Ali, *Mahommedan Law* (4/5. tab., 2 cild, Kalküte, 1911—1929) ve R. K. Wilson, *Anglo-Muh. Law*, (6. tab., London, 1930).

Bibliyografya: Hanefiliğin intişârı için bk. İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (Kahire, 1327), s. 500 (trc. de Slane, *NE*, XXI/1, 10); A. Mez, *Renaissance des Islam* (Heidelberg, 1922), s. 202—206; Aḥmed Taymūr, *Naẓra tārīḫiya fī ḥudūṣ al-maẕāhib al-arbaʿa* (Kahire, 1344), s. 8 v.dd.

HANEFİYE. ḤANAFİYA, nakli kabil musluklu su kabı; bir sehpâ üzerine konulup, abdest almak için kullanılır. Ḥanafîler ya akar su ile veyahut en aşağı 10 zirâ genişliğinde ve 10 zirâ derinliğinde bir yerde duran su ile, bu dinî vazifeyi yapmak mecbûriyetinde bulundukları için, bu kabın ismi *ḥanafî* kelimesinden iştikak ettirilmiştir. *Ḥanafî*'ler ekseriyâ kalaylanmış bakırdan yapılmıştır; kullanılan su da bir bakır leğen içine dökülür. Türklerin de aynı tarzda çeşmeleri olup, bu çeşmeler üzerleri hakkedilmiş tezinâtlı mermerden mâmûldür ve bunlara *musluḳ* denilir. Bunlardan hamamlara da konulur. Haznenin esâslı kısmı musluğu olduğu için, *ḥanafîya* kelimesi aynı zamanda *musluk* mânasına da kullanılmıştır.

Bibliyografya: E. W. Lane, *Modern Egyptians*, I, 98 (resimli); II, 42, 45.

(Cl. Huart.)

ḤĀNFŪ. [Bk. ḤÂNFÛ.]

ḤÂNFÛ. ḤĀNFŪ, III. (IX.) ve IV. (X.) asırda Çin'in büyük limanı ve garbî Asya kavimleri ile deniz ticâreti merkezi olan şehrin arapça ismidir. Bugün umûmiyetle zannedildiğine göre, bu şehir = Kanton'dur (krş. mad. ÇİN, III, 403). Diğer taraftan Ḥānfū'nun, Kanton olmayıp, Marco Polo (trc. Jule-Cordier, II, s. 189 ve not, s. 199) tarafından zikredilen ve hayli şimâlde Hang-chou-fu'nun limanı olan Gampu yahut Ganfu olduğu (bk. J. Klaproth, *JA*, V, 1824, s. 40; I. Hallberg, *L'Extrrême Orient...*, Göteberg, 1906, s. 213) ileri sürülmüş idi. Bu fikre karşılık, bu devre dâir çin tarihlerinde Kanton'un en ehemmiyetli liman ve yabancı memleketler ile ticâret merkezi olarak kaydedilmesi zikredilebilir: milâdî 758'de Kanton, arap ve iranlı korsanlar tarafından, yağma edilmiştir (krş. msl. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 173). Bu hâdise araplar tarafından zikredilmemektedir. Arap kaynaklarında (Abū Zayd al-Sīrāfī; bk. Reinaud, *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine*, Paris, 1845, II, metin s. 63; G. Ferrand, *Voyage du marchand arabe Sulayman en Inde et en Chine*, Paris, 1922, s. 75—77; Masʿūdī *Murūc*, I, 303; İbn al-Aṯīr, VII, 221) Ḥānfū'nun, çin âsîlerinden Huang-ch'ao tarafından, 264 (877—878)'de, tahrip edildiği ve o vakit büyük mıkdarda (120.000 veya 200.000) islâm, hıristiyan, mûsevî ve zerdüştînin öldürüldüğü kaydedilmektedir. Çin vekayinâmelerine göre, Kanton 879'da Huang-ch'ao tarafından alınmış idi. Bu münâsebet ile de, hâricî ticâret bakımından, bu şehrin ehemmiyeti zikredilmektedir (P. Pelliot, *T'oung Pao*, 1923, s. 410). Ḥānfū'nun mevkiini tâyin bakımından (Çin'in en cenûbunda kâin Lūḳīn, şimdiki Hanoy limanından deniz yolu ile — 4 ve kara yolu ile — 20 günlük mesâfede), İbn Ḫordāẕbeh (*BGA*, VI, metin, s. 69)'in kaydı, F. Hirth ve W. W. Rockhill (*Chao Fu-kua*, Petersburg, 1911, s. 22; al-İdrīsī'ye de istinât edilmekte)'in işâret ettikleri gibi, ancak Kanton'a âit olabilir. Ḥānfū (çince Kuang (chou)-fu) okunuşu, hâlen yazmalarda sık-sık *f* yerine *ḳ*'ya tesâdüf edilmesine ve hattâ de Goeje (*BGA, göst. yer.*)'nin dahî (Hong-Kong yerine) Ḥānḳū okunma tarzını ihtiyar etmesine rağmen, daha doğru telakkî edilmektedir. Arap müelliflerine göre, şehir hukûmete günde 50.000 dinar vâridat getirmekte idi (vasatî 40.000 ingiliz lirası; Reinaud, *ayn. esr.*, metin, s. 41; G. Ferrand, *ayn. esr.*, s. 58). Yabancı bir gemi gelince, imparator, en iyi emtiayı seçmek üzere, hadımlar gönderir idi (*ayn. esr.*, metin, s. 73 v.d.); pâyitaht olan Ḫumdān (Si-ngan-fu) ile Ḥānfū arasındaki yol iki ayda kat'edilir idi (*ayn. esr.*, s. 77 ve 103). Hukümdâr (*malik*), yânî Ḥānfū vâlisi *dīfū* (*ayn. esr.*, s. 38; Reinaud'ya göre, not 81, II, 27 çince *çi-fu* yerine; bk. bir de mad. ÇİN) unvanını taşır idi.

(W. Barthold.)

HĀNÎ. [Bk. HÂNÎ.]

HÂNÎ. HĀNÎ B. ʿURVA, ʿUbayd Allāh b. Ziyād'ın vâliliğinin ilk zamanlarında Kūfa'de Banī Murād'ın başlıca reislerinden biri idi. ʿAlî âilesinin sâdık tarafdarlarından olup, *ḳurrā*'dan sayılmaktadır. Ḥusayn b. ʿAlī'nin amcası oğlu ve Kūfa'de gizli murahhası bulunan Muslim b. ʿAḳīl, yeni vâli ʿUbayd Allāh b. Ziyād'ın Kūfa'ye geldiğini haber alınca, ilk saklandığı Muḫtār'ın evini bırakarak, Hānī b. ʿUrva nin evine sığındı ve Hānī de zâbıtaca aranılan bu mürteciyi, istemeyerek, kabûl etti. Mesele ʿUbayd Allāh'a haber verildiğinden, Murâdîlerin reisi yakalandı ve biriki gün sonra Kūfa'de Muslim b. ʿAḳīl ile birlikte, asıldı.

Bibliyografya: *Aġānī*, XIII, 37; XIV, 98; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), II, 229, 266 v. d.; Dīnavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl* (nşr. Guirgass), s. 247 v. d.; H. Lammens, *Le califat de Yazīd Ier*, s. 144, 145; burada başlıca kaynaklar gösterilmiştir.

(H. Lammens.)

ḤĀN-İ CAHĀN. [Bk. HÂN-İ CİHÂN.]

HÂN-İ CİHÂN MAKBÛL HÂN. ḤĀN-İ CAHĀN MAḲBŪL ḤĀN (?—1369), menşe'i itibârı ile, Kunnū veya Kattū isminde bir hindû olup, Muḥammed b. Tuġluḳ [b. bk.]'un hizmetine girerek, müslüman olmuştur. Kendisine *ḳavām al-mulk* unvanı verilerek, Multān vâlisi tâyin edilmiştir; daha sonraları *nāʾib vazīr* olmuş ve idârî ehliyeti ile temâyüz etmiştir. Fīrūz Şāh Tuġluḳ [b. bk.] tahta çıktığı zaman, *vazīr* mertebesine yükselmiş ve 770 (1368/1369)'teki ölümüne kadar, 18 sene Fīrūz Şāh'ın itimadını muhâfaza etmiştir.

Bibliyografya: Şams-i Sirāc ʿAfīf, *Tārīḫ-i Fīrūzşāhī* (Bibl. Ind., Calcutta, 1888—1891), s. 62 v.dd., 211 v.dd., 394 v.dd.

HANÎ'AN. [Bk. HENÎ'EN.]

ḤANÎF. [Bk. HANÎF.]

HANÎF. ḤANÎF (a.; cem. *ḥunafāʾ*), *Kur'an* (msl. X, 105, XXII, 32, XXX, 29, XCVIII, 4 v.b.)'da sık-sık hakikî ve sâf din sâliklerine alem olarak kullanılmıştır. *Ḥanîf* bilhassa İbrāhīm peygamberi Allaha sâf ve temiz bir tarzda ibâdet etmenin mümessili olarak kullanılmıştır. Umûmiyetle kendisi III, 89; VI, 79, 162; X, 105, XVI, 121—124; XXII, 32'de olduğu gibi, puta tapanların muârızı olarak gösterilir; lâkin kelimenin aynı zamanda bir iki yerde İbrāhīm peygamberi, ne hıristiyan, ne de yahudi olmayan bir şahıs olarak tasvir ettiği de görülüyor. Meselâ II, ve 129'da „Onlar (*ahl al-kitāb*): — yahudi veya nasrânî ol, böylece hidâyet bulursun — diyorlar; sen de ki: — ben ancak *ḥanîf* olarak, İbrāhīm'in dinine tâbiim, o müşriklerden değil idi" ve III, 60: „İbrāhīm yahudi veya nasrânî değil idi; o müşriklerden olmayıp, *ḥanîf* bir müslüman idi" — âyetlerinde olduğu gibi. *Ḥanîf* ve *muslim* kelimelerinin burada sâdece yan-yana gelmesi, kelimenin husûsî bir din mânasını taşımadığını ifâdeye kâfîdir. Bu cihet XXII, 32'deki *ḥunafāʾu li-llāhi* ibâresinden de vâzıh olarak anlaşılmaktadır. Binâenaleyh *Kur'an*'da, Sprenger tarafından, dinî bir fırka olarak hassaten üzerinde durulan hanifizmin mevcûdiyetini te'yit eder delîl mevcût değildir. *Kur'an*'da bu kelime ile kasdedilen mânayı anlamak bakımından, XXX, 29. âyetin husûsî bir ehemmiyeti vardır. Bu âyette: — „Yüzünü, *ḥanîf* olarak, dine ve Allahın insanları ona göre yarattığı fıtrat'ına çevir; Allahın yaratma kudretine değişiklik ârız olmaz" (krş. bir de VI, 79; X, 105) — denilmektedir. Bundan vâzıh bir surette anlaşılıyor ki, kelime sonradan zuhûr eden bâzı husûslara, bir taraftan şirke ve diğer taraftan da kitap ehli olanların kısmen tahrîf edilmiş dinlerine zıt olan bir dine delâlet etmektedir. İrâd edilen âyetlerin nüzûl tarihlerine gelince, bunların ekseriyetinin Medîne'de nâil oldukları söylenebilirse de VI, 79, X, 105 ve XCVIII, 4 âyetlerinin Mekke'de mi, yoksa Medine'de mi nâzil olduklarını söylemek müşküldür. Mamafih âyetlerin nâil olduğu yerlerin sonradan karıştırılmış bulunmasının muhtemel olduğunu göz önünde tutmak lâzımdır.

Ḥanîf kelimesinin islâm âleminde sonraki kullanılış tarzı, *Kur'an*'daki lisânî istimâline göredir. *Ḥanîfîya* (nâdir olarak *ḥanafîya*) İbrāhīm peygamberin dinini ifâde eder (msl. İbn Hişām, s. 143, 8, 147, 4, 822, 1). Peygamber İbrāhīm peygamberin sâf dinini tecdîd ettiğinden dolayı, *ḥanîf* ekseriyetle *muslim* mânasına kullanılmaktadır (msl. İbn Hişām, s. 982, 18, 995, 11; krş. bir de s. 871, 5). Burada *ḥanîf* doğrudan-doğruya „sâf, hakikî" dine delâlet eder. Kelime Farazdaḳ'ın hicvî beyitinde de aynı mânada kullanılmıştır (*Naḳāʾiż*, I, 378, 11). Mamafih beyitin diğer bir rivâyetinde kelime değişmektedir.

Muhtelif hadîslerde Peygamberin tâlim ettiği dini, koyu zühd ile dolu hareketlerin zıddına olarak, *al-ḥanîfîya al-samḥāʾ* („semâhatlı hanîfiye") diye tavsif ettiği görülüyor (msl. İbn Saʿd, I, 1, 128, 12; III, I, 287, 28). *Taḥannuf* fi'li bâzan put-perestlik devrindeki hakikî ibâdeti ifâde ettiği gibi (Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 156), bâzan da „müslüman olmak" ile tamâmen müterâdiftir (*Kāmil*, s. 526, 8; Carīr'in manzûmesi; *Lisān al-ʿarab*, X, 404, 17). *Taḥannuṯ* fi'li de bunun gibidir. Hirschfeld ile Lyall ve daha evvel E. Deutsch bu fi'li ibrânîce *teḥinnōth* kelimesinden iştikak ettirmek istemişler ise de, kelime daha ziyâde *taḥannuf* kelimesinden gelmedir (krş. Nöldeke, *Neue Beiträge zur semit. Sprachwissenschaft*, s. 72). Zîra bu sonraki kelime İbn Hişām (s. 152, 2) ve Ṭabarī (I, 1149, 12)'de *tabarrur* kelimesi ile izah edilmektedir ki, bu da riyâzette bulunmak mânasına geldiği gibi, müslüman olmağı da ifâde etmektedir (Ṭabarī, I, 2827, 12).

Ḥanîf'in aslî din mânasına kullanıldığı görülen yukarıdaki ibâreye (*Kur'an*, XXX, 29) sonraki arap müelliflerinde rastlanmaktadır. Msl. *Kāmil* (s. 244, 3)'de: *ḥanîf ʿala 'l-fiṭra* veya Diyarbakrī (II, 177)'de: Eğer „*ʿalā fiṭrati 'l-lāhi* ölürsem" cümleleri görülmektedir. Kelimenin, bâzı müellifler tarafından, sonraki müstakil dinlere tekaddüm eden putperestlikten gelme sâf ve aslî dini ifâde eden kullanılışı bu cümlelerdeki mâna ile alâkalı ise de, mefhûmun, göze çarpacak derecede, tâdil edildiği âşikârdır. Nitekim Yaʿḳūbī Saul ile Dāvūd'a karşı harp eden filistinlileri *ḥunafāʾ* ismi ile

anmakta ve bunların yıldızlara taptıklarını ilâve etmektedir. Bilhassa Mas'ūdī, *Tanbīh*'te bu kelimeyi *ṣābi'ūn* [b. bk.]'un aynı olarak kullanmakta ve bu isim ile İran ve Roma imparatorluğunun henüz zerdüştîliği ve hıristiyanlığı kabûl etmemiş olan ahâlisini kasdetmektedir. Ona göre, dinî inkişâf sâhasındaki bu hareket ilk *ḥanīfīya*'nin sâf *ḥanīfa* dininden sudûru olarak, temâyüz eder. Mas'ūdī aynı zamanda bu kelimenin süryânî *ḥanīfu* kelimesinin arapçalaştırılmış şekli olduğunu da kaydeder ki, bu münâsebetle süryânî *ḥanfe* kelimesinin de hassaten *sâbî*'ler mânasında kullanıldığını (msl. Barhebraeus, *Chronic.*, s, 176) hatırda tutmak lâzımdır.

Eğer *ḥanīf* kelimesinin aslı ve ilk kullanılışları araştırılmak istenirse ilk önce kelimenin *Kur'an* hâricindeki mânalarını ihtivâ etmeleri muhtemel olan ibârelere baş vurmalıdır. Fakat bu ibârelerin çoğu sihhatlerinin şüpheli olması veya mânalarının mühtelif tefsirlere yol açacak derecede sarîh olması dolayısı ile, maalesef büyük güçlükler arzetmektedir. Bu yüzden âlimler çok farklı neticelere varmışlardır; msl. Wellhausen bu gibi yazılardan *ḥanīf* kelimesinin bir hıristiyan zâhidi mânasına geldiğini istihrâc etmiştir; I. de Goeje bu kelimenin „puta tapan" demek olduğunu söylemiş, D. S. Margoliouth ise kelimeye her yerde „müslüman" mânası verilmesinin en muvâfık tarz olacağını düşünmüştür. Kelimeye verilen bu son mânanın, en ziyâde, hicrî I. asra âit olup, sık-sık iktibâs edilen bir şiir (Yāḳūt, II, 51; *Kitāb al-aġānī*, XVI, 45 v. b.) gibi kullanılmış olduğu şüphesizdir. Burada *ḥanīf* kelimesi, hıristiyan râhibi ile yahudi hahamından tefrik edilmektedir. Diğer taraftan Bisṭām isminde bekrî bir hıristiyanın ölümünü anlatan ve şimâlî Arabistan'da cereyan eden bir hikâyede bu kelimenin bu mânaya gelip-gelmediğini sahîh bir surette anlamak mümkün değildir (*Kāmil*, s. 131, 4; *Naḳā'iż*, nşr. Bevan, I, 314). Burada, Bisṭām kardeşinin geri dönmek istediğini görünce: — „Eğer geri gelirsen bir *ḥanīf* olurum — diye bağırdı" denilmektedir. Filhakika Mubarrad Peygamberin o sırada dâvete başladığını söyleyerek, *ḥanīf* kelimesine müslüman mânası vermekte ise de, kelime müşrik Nöldeke yahut mürted diye tercüme edildiği takdirde, mânası daha ziyâde kuvvet kesbeder. Ṣaḫr'ın şiirinde (*Ḥuzayl*, Kosegarten, XVIII, 11) şarap içmekte olan hıristiyanlar bir *ḥanīf*'in etrafında gürültü ettikleri anlatılmaktadır. Şârihlerden birine göre, bu bir müslümandır. Lâkin burada aynı zamanda şarap içmekten çekinen bir zâhid de kasdedilmiş olabilir. *Lisān al-'arab* (XIII, 206)'da Ẕū Rumma'nin bir beyitinde kullanılan ve hıristiyanların aksine, ibâdet esnâsında yüzünü garba çeviren *ḥanīf* de aynı mânayı taşımaktaktadır (krş. şerh). *Lisān al-'arab* (VI, 133)'da bir *ḥanīf*'in ibâdet için inşâ ettiği bir yere işâret eden bir Ḫuẕaylī şiiri, kelimenin mânasını ifâde bakımından, sönüktür. Diğer taraftan yukarıda söylenildiği şekilde ibâdette bulunmağa delâlet eden *taḥannuf* kemesinin yer aldığı şiirlere daha büyük bir değer verilebilir. Bunlardan biri Nacd'de Havāzin'in kolundan olan Cirān al-'Avd ismindeki putperest şâirin şiiridir (krş. *Lisān al-'arab*, X, 404; krş. *Ḫizānat*, IV, 198). Burada ibâdetlerini (*ṣalāt*) icrâ eden bir *al-'ābid al-mutaḥannif* zikredilmektedir ki, bununla bir arap zâhidinin kasdedildiği muhakkaktır. Carīr de bir şiirinde (*Naḳā'iż*, II, 595, 18) hıristiyanların *taḥannuf* eden zâtın (*yataḥannafu*) dini ile olan ittifakları gibi, âr ile ittifak eden kabîleyi zikrederken böyle bir zâhid tasavvur etmiş olmalıdır. Bu hususta ancak Peygamberin muâsırlarına âit bâzı şiirler, eğer bunlar bir dereceye kadar bu zâtlara âit iseler, bizi bir az daha ileri götürebilir. Fakat maalesef bunların da sihhatini kabûl etmek mümkün değildir. Bu vaziyet bilhassa Peygamberin muârızı olan Avsī kabî'esinden olan Abū Ḳays b. al-Aslat'in söylediği iddia edilen şiirlere tatbik olunabilir. Şâir bu yüzden bir *dīn ḥanīf* te'sisine dâvet eder (İbn Hişām, s. 180, 2) ve bu sâf dini hıristiyan yahudi dinine karşı koyar (*ayn. esr.*, s. 293). Umayya b. Abi 'l-Ṣalt'ın kıyâmette hakikî din olarak tezâhür edecek yegâne dinin *dīn al-ḥanīfiya* olduğuna dâir olan manzûmesi de (bk. Schulthess, *Beiträge zur Assyriologie*, VIII, 3, 72, 129) sıhhat itibârı ile pek muhakkak değildir. Mamafih bu şiirlerden vazgeçilse bile, yukarıda zikredilen beyitler hakikat olarak telâkkî edilmesi lâzım gelen noktayı göstermeğe kâfîdir ki, bu da Peygamberin bu kelimeyi eski kullanışlarına göre mânalandırdığı ve *ḥanīf* kelimesinin, kendisinden evvel de hıristiyanlık dininin nufûzu altında kalmış olmakla berâber, gerek hıristiyanlığı ve gerek mûsevîliği red ile, daha sâde ve daha iptidâî bir dine intisâp etmeği arzu edenlere işâret için, kullanılmakta bulunmuş olduğudur. Fakat böyle bir hareketin tarihî seyri o kadar müphem ve karanlıktır ki, mevcût mâlzeme ile, bu husûsları aydınlatmak mümkün değildir. Bunun, yeni müelliflerin farzettikleri gibi, cenûbî Arabistan'daki dinî hareketler ile münâsebettar olması mümkün olmakla berâber, kat'î değildir. Zîra iktibâs edilen şiirlerin en ziyâde itimada şâyân olanları şimâlî Arabistan'a âittir.

Kelimenin etimolojisine gelince, yukarıda da görüldüğü üzere, Mas'ūdī bunu ârâmî lisanından alınma bir kelime olarak kabûl ediyor. Bu fikrin son zamanlarda haylı tarafdarı vardır. Bunlar bu kelimeyi ken'ânî-ârâmî *ḥanef* („iki yüzlü, Allaha inanmaz, puta tapar, bid'at ehli") kelimesinden iştikak ettiriyorlar. Eğer Bisṭām'ın yukarıdaki hikâyede kelimenin „bid'at ehli" mânasını tesbit etmek mümkün olsa idi, bu telâkkî tarzı esâslı bir surette teeyyüt etmiş olacaktı. Bu takdirde kelime „bid'at ehli" mânasına gelen yabancı bir kelime olurdu ve Arabistan'da bu kelime ile işâret edilenler de bu kelimeyi daha muvâfık bir mânada kabûl etmiş olurlardı. Her halde kelimenin ârâmî lisanından iştikakını kabûl etmek lâzımdır; zîra H. Winckler'in esâs olarak almak istediği ve buna tekabül eden habeşçe kelime yalnız edebiyatta tesâdüf edilen yabancı bir isimdir. Filhakika Schulthess, haklı olarak, ârâmî lisanının *ḥanef*, *ḥanfā* kelimesinin arapça *ḥanīf* olamayacağını kaydetmektedir ki, bu da bu kelimenin inkişâfında başka bir şeklin mevcûdiyetini farzetmek icâp ettiğini göstermektedir; bu faraziye ârâmîcenin mandeî lehcesindeki şekli ile de teeyyüt etmektedir; krş. Mas'ūdī'nin zikrettiği Süryânî lisanındaki mücerret *ḥanīfū*. Bundan maada, icâp ettiği takdirde, arapça „çekilmek, ayrılmak" mânasına gelen *ḥanafa*'den „araya tefrika sokucu" mânasını çıkarabiliriz ki, bu da kelimeye aynı mânada bir inkişâf verebilir. Cenûbî Arabistan'a âit yeni metinlerin bu kelimenin mâna ve tarihini aydınlatabileceğini ihtimâl dışında tutmamak lâzımdır.

Bibliyografya: *Lisān al-'arab*, X, 402—405; Ya'ḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), I, 51 v.d.; Mas'ūdī, *Bibliotheca geogr. arabicorum* (nşr. de Goeje), VIII, 6, 4, 90 v.d., 122 v.d., 136 (bk. mad. fihrist); Sprenger, *Leben Muhammeds*, I, 46 v. dd.; Kuenen, *Volksreligion u. Weltreligion*, XX, 301—307; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*, 2. tab., s. 238 v. dd.; Nöldeke, *ZDMG*, XLI, 721, *Neue Beiträge z. semit. Sprachwissensch.*, s. 30; Hirschfeld, *New researches into the composition and exegesis of the Qoran*, s. 19, 26; H. Winckler, *Arabisch-Semitisch-Orientalisch*, s. 79; H. Grimme, *Mohammed*, I, 13; II, 59 v.d.; D. S. Margoliouth (*JRAS*, 1903, s. 467—493); Lyall (*ayn. esr.*, s. 771—781); Schulthess, *Orient. Studien* (*Festschrift Nöldeke*), I, 86—88, *Beiträge zur Assyriologie*, VIII, 3, 5. (Fr. Buhl.)

HANÎFA. [Bk. HANÎFE.]

HANÎFE. ḤANÎFA B. LUCAYM, BAKR B. VĀ'IL [b. bk.] **kabîlesinin mühim bir kolu.** Arabistan'ın şimâlinde olan bu kabîlenin 'Icl [b. bk.]'ler ile karâbetleri vardır. Câhiliye devrinde kısmen putperest ve kısmen hıristiyan idiler. Putperestler tereyağı ile bal-

dan çörek şeklinde yapılmış bir puta taparlardı ve kıtlık zamanlarında bu putu yerlerdi.

Bu kabîle Yamāma'de yerleşmiş olup, burada Ḥacr isminde müstahkem bir şehir kurmuşlardır ki, sonraları burası onların merkezi olmuştur. Bunlar Vādi 'l-'Irż ile başlıca şu yerlere sâhip idiler; al-'Avḳa ('Adī şûbesi), Fayşān ('Āmir şûbesi), al-Kirs (Vādī 'l-'Irż'ın aşağı yatağında olup, 'Adī şûbesine âittir), Ḫiżrima (bir çok köyleri olan büyük bir şehir olup, 'Icl ile berâber Suḥaymler ve 'Āmirler ile meskûndur), Ḳurrān (Suḥaym Şûbesi), al-Manṣif ('Āmirlere âit müstahkem şehir), Tala' b. 'Aṭā ('Āmirler ile meskûn), al-Ṣaḳb (bk. Hamdānī, *Cazīra* (s. 141, 7; fakat s. 162, 25: al-Naḳb; bu iki ismin aynı olması ve farkın matbaa veya müstensih hatâsından ileri gelmiş bulunması mümkündür. Burası 'Ādī aşîretine âit idi). Tu'ām (Azdler ile 'Abd al-Ḳaysler tarafından müştereken meskûn), Ubāż (burada Ḫālid b. al-Walīd ile Musaylama arasında bir muhârebe olmuştur) ve 'Uṣāl. Numayr b. Ka'b madenlerinin bulunduğu Işān'da da Ḥanīfalerin bir kısmı oturmakta idi.

Tarih. Basūs harbinin son senelerinde [bk. mad. BAKR B. VĀ'IL] Ḥanīfaler Bakrlerden ayrıldılar ve bunların düşmanları olan Taġiblere iltihâk ederek, birlikte harp ettiler. Taġibler gibi, Ḥanifaler de iranlıların tâbii olan Ḫira Laḫmîler [b. bk.]'inin metbûiyetini kabûl ettiler. Ḥanīfaler Bakrler ile iranlılar arasında yapılan meşhûr Ẕū-Ḳār muhârebesine iştirâk etmediler [bk. BAKR B. VĀ'IL].

Ḥanīfalerin reisi Havda b. 'Alī Ḥacr'de oturuyordu. Irak'tan Yemen'e giden kervanlara refâkat ederek, bunları yolda mârûz kalabilecekleri hücûmlardan muhafâza etmekle mükellef idi. Böyle bir vesîle ile, bir defa Dahnā'da Tamīmlerin baskınına uğradı. Esâsen Ḥanīfalerin Tamīmler ile daha başka ihtilâfları da olmuş idi. 'Amrler Habā'a muhârebesinden (Ẕubyānlar ile) sonra Yamāma'de Ḥanīfalerin yanına hicret ettikleri vakit, bunların reisi Ḳatāda b. Maslama ile kavga ederek, Tamīmlerin bir kolu olan Sa'd b. Zayd Manātların yanına gittiler ve orada kendilerine bir sığınacak yer buldular. Sitār muhârebesinde Tamīmlerden Ḳays b. 'Āṣim Ḳatāda'yi öldürdü. Tamīmler ile yapılan muhârebelerden Ḫuṣayba (Yamāma yakınında) ve al-Żahr muhârebelerini zikretmek gerektir.

6 (628) senesinde muharrem ayında Ḥanīfalerin reisi Mekke'ye mubârek makamları ziyârete (*'umra*) giderken, 30 müslüman tarafından yakalanarak, esir edildi ise de, islâmiyeti kabûl edince, serbest bırakıldı. Ḥanīfaler üzerindeki nufûzu sâyesinde, Peygamberin mem-

nûniyetini kazanmak için, uzun müddet zahîrelerini dâimâ Yamâma 'den almağı âdet edinmiş olan Mekke Kureyşîlerine zahîre verilmesine mâni oldular. „Elçiler (*vafd*) senesi" denilen senede (9 = 631) Ḥanîfaler de, Musaylama ismi verilen Hārūn b. Ḥabîb 'in riyâseti altında, Peygamberin huzûruna gittiler. Musaylama daha sonra Peygambere rakip oldu ve Peygamberin arkadaşı ve müstakbel halefi olduğunu iddia etti. Peygamberin *al-kaẕẕāb* („yalancı, müzevvir") namını verdiği Musaylama 11 (633) senesinde diğer iki yalancı peygamber olan Asvad al-Ansî ve Ṭulayḥa ile aynı zamanda ortaya çıkınca, Ḥanîfalerin büyük bir kısmı, Peygamberin Medine 'de Musaylama hakkında arkadaşı ve müstakbel halefi olduğunu söylediğini bizzat işittiğini iddia eden reisleri Raccāl b. Unfūa 'nin teşvîkı ile, Musaylama 'ye iltihâk ettiler. Bunlar Abū Bakr zamanında da Musaylama 'ye sâdık kaldılar. Buna karşı giden 'Ikrima b. Abî Cahl mağlûp oldu. Şuraḥbil b. Ḥaşana 'nin bir hücûmu da Ḥanîfaler tarafından püskürtüldü. O zaman Musaylama kuvvetlerini Ḥacr civarında 'Akrabā 'da topladı ve burada Ḫālid b. al-Valîd kumandasındaki müslümanlar ile vukû bulan meşhûr muhârebe Ḥanîfalerin tam bir hezîmetleri ile neticelendi. Her iki reis, Muḥakkam b. Ṭufayl ve Raccāl b. Unfūa, maktûl düştü ve Musaylama öldürüldü. Ḥanîfalerden o gün 10—20.000 (?) kişinin öldüğü söylenmektedir. Bunun üzerine Ḫālid b. Valîd Ḥacr şehrini muhâsara etmeğe kalkınca, Ḥanîfaler Mucā' 'nın tavassutu sâyesinde, islâmiyeti kabûl ederek, itâat ettiler ve menkul mallarını teslim eylediler; bu mallar müslüman mücâhitleri arasında taksim edildi.

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazîra* (nşr. D. H. Müller), s. 139, 5—8, 12 v.d., 141, 3 v.d., 7, 16, 161, 24—162, 1, 4, 7—9, 25—26, 163, 3 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam* I, 116, 887; II, 117, 447, 955; III, 582, 643, 753; IV, 669, 782; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1205, 1737—1739, 1929—1957 ve fihrist mad.; İbn Hişām, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), 945 v.d.; *Aġānî*, IV, 135; XI, 152 v.d.; XII, 144, 149 ve fihrist, yk. bk.; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 106, 149, 387, 602; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der arab. Stämme and Familien*, levha B 16; ayn. mll., *Register*, s. 204; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, I, 102; II, 178, 270, 372, 378, 404—408, 459, 573; III, 152 v.d., 289, 310 v.d., 346, 371—378; W. Muir, *The life of Mahomet*, I, 223; II, 303 (not.); IV, 217, 246 v.d.; ayn. mll., *Annals of the early Caliphate*, s. 38—46; Principe L. Caetani, *Annali dell' Islam*, VI, 335—337, 451—453, 635—644, 723—762.

(J. SCHLEIFER.)

ḤĀNIḲÎN. [Bk. ḤĀNIḲÎN.]

ḤÂNİḲÎN. ḤĀNİḲÎN, Irak 'ta Bagdad — Kirmanşah yolu üzerinde, İran hudûdu yakınında, Diyāla 'nin tâbii Ḫolvān-Çay üzerinde bir kasaba. [XX. asrın ilk yıllarında burası, Anadolu — Bağdad demir-yolunun İran hudûduna uzatılacak bir kolu ile rusların İran 'da kurmağı tasarladıkları demir-yolları şebekesinin iltisak noktası olarak, bahsedilmiştir. Daha sonra Ḥānikîn 'in adı Irak petrol şirketi tarafından işletilen petrol kaynakları vesîlesi ile, çok geçmiştir]. al-Ḥîra emîri Nu'mān V. 'ın, metbuu Sâsânî hukümdârı Ḫusrav II. tarafından, Ḥānikîn 'de ölünceye kadar mahbûs tutulduğuna dâir rivâyetten, o devirde burada bir kale bulunduğu anlaşılmaktadır. Ḥānikîn köprüsü de Sâsânîler zamanından kalmış olsa gerektir. Bu köprü dere vâdisi üzerine müteaddid kemerler ile tuğla ve alçıdan yapılmıştır Kemerlerin sayısının 24 ve her birinin genişliğinin 20 zirâ olduğu mervîdir. İbn al-Faḳîh 'te bir „Ḥānikîn günü" 'nden bahsedildiğine göre, müslümanlar tarafından fethinde burada bir muhârebe vukû bulmuş olsa gerektir. Arab hâkimiyeti devrinde Ḥānikîn, Bagdad 'ın azamet ve parlaklığı yanında, küçük bir kasaba ve Bagdad—Horasan yolu üzerinde alelâde bir konak yeri idi. Mis'ar tarafından verilen malûmâta göre, Ḥānikîn 'de bir neft kaynağı devlete büyük irâd temin ediyor idi. Muaḥḥaren 219 (834) 'da bastırılan bir kıyamlarından sonra, Zuṭṭlar aşağı Mezopotamya 'dan Ḥānikîn civarında bir mıntakaya nakledilmişlerdir.

Bibliyografya: al-Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), I, 245, II, 576; al-Balāẕurî, (nşr. de Goeje), s. 376; İbn al-Faḳîh (*B G A*, V, 172); al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 1028; III, 1168; İbn Rosteh (*B G A*, VII, 164); *Kitāb al-Aġānî*, II, 31, VIII, 186; al-Muḳaddasî (*B G A*, III, 121); al-Bakrî (nşr. Wüstenfild), s. 320; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II. 393 v.d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 61 v.d., 80.

(P. SCHWARZ.)

ḤANSÂ'. [Bk. ḤANSÂ.]

ḤANSÂ. ḤANSĀ', Arapların en büyük kadın şâiri olarak şöhret almıştır; asıl adı Tumāżir idi. Aralarından bir çok şâirler ve bu arada meşhûr Zuhayr b. Abî Salmā yetişmiş olan Sulaym kabîlesinden 'Amr b. al-Şarîd 'in kızı idi. Babasının büyük şöhret ve servet sâhibi olduğu pek muhtemel görülmektedir; zîra al-Marzūḳî, *Kitāb al-azmina* (tab. Haydarâbâd, II, 168 v.d.) 'de, oğulları Mu'āviya ve Ṣaḫr ile berâber,

35. fil senesinde 'Ukāẕ panayırını ziyâret ettiği ve Yaṯrib *miḥlāf* 'ında al-Vaḥîda 'de kâin bir arâziyi, şâir Camîl 'in büyük babası Ma'mar b. al-Ḥāriṯ 'e satmış olduğu kaydedilmiştir ve al-Aṣma'î de bu vesîle ile tanzim edilmiş olan vesîkanın, halife Hārūn al-Raşîd devrinde, hâlâ Ma'mar 'ın ahfâdı nezdinde mahfûz bulunduğunu söyler. Bu vesîka doğru olduğu takdirde (ki, kanaatim, o merkezde değildir), al-Ḥansā' 'nın kardeşlerinin hicretten 15 yıl evvel, yâni m. 607 senesinde, babalarının işlerine iştirâk edecek bir yaşta bulunmaları icâp eder; fakat fil senesinin, İslâm kaynaklarının gösterdikleri tarihten haylı daha eski olması muhtemeldir.

Ḥansā' 'nın hâl tercümesini yazanların onun hayatında kaydettikleri en eski vak'a 9 (631) yılında öldürülen yaşlı Durayd b. al-Şimma tarafından yapılmış olan izdivâc teklifidir. Bu adam ile al-Ḥansā' 'nın kardeşi Mu'āviya arasında sıkı dostluk var idi ve birbirlerine, hângisi daha evvel ölürse, hayatta kalanın, bir mersiye ile, öleni yâdetmesini vaad etmişler idi. al-Ḥansā' o vakit pek genç bir kız idi ve izdivâc teklifinin kardeşi vâsıtası ile yapılmış olmasından, o tarihte babasının ölmüş bulunduğu istidlâl edilebilir. O devirde bir genç kızın böyle bir teklif hakkında fikir beyân etmesine müsâade olunması dikkate şayandır ve Durayd 'i gördükten sonra, teklifi reddeden al-Ḥansā' onun ile ve kabîlesi ile istihzâ yolunda bir şiir söylemiş ve hattâ evvelce de Badr âilesinden ve başka bir vesîle ile adı duyulmayan diğer birisi tarafından da böyle bir teklif yapılmış olduğunu bilvesile ilâve etmiştir. Bundan sonra kendi kabîlesi Sulaym 'den 'Abd al-'Uzzā (yahut İbn Ḳutayba 'ye göre, Ravāḥa b. 'Abd al-'Uzzā) ile evlenmiş ve bu izdivâcdan doğan oğlu Abū Ṣacara 'Abd Allāh, Peygamber 'in vefatından sonra zuhûr eden irtidad hareketinde, ehemmiyetli bir rol oynamış ve 'Omar 'in hilâfetine kadar, Medine 'ye gelememiştir. Bu 'Abd al-'Uzzā, muhtemel olarak, çok yaşamamış ve al-Ḥansā' kendi kabîlesinden Mirdās b. Abî 'Āmir adında biri ile evlenmiş ve bundan Zayd, Mu'āviya ve 'Amr adlarında üç oğlu ile, büyük bir ihtimâl ile, evlâdlarının en küçüğü olan 'Amra adında bir kızı olmuştur.

Bildiğimiz vukuat tarihlerine bakarak, al-Ḥansā' 'nın ne vakit doğduğuna dâir, hattâ takribî bir hesap yapmak haylı güç bir meseledir; fakat oğlu Abū Ṣacara 'nin 13 (634) yılında *ridda* [b. bk.] hareketinde ehemmiyetli bir rol oynamış ve aş.-yk. 30 yaşlarında bulunması muhtemel olduğuna göre, bundan al-Ḥansā' 'nın da o sırada 40 ile 50 arasında ve belki bir az daha yaşlı bulunduğunu istidlâl edebiliriz. Peygamberin şâirlerinden al-'Abbās b. Mirdās, şüphesiz, al-Ḥansā' 'nın oğlu değil idi ve Mirdās 'ın daha eski bir izdivâcından olmuş olsa gerektir. Müteşebbis bir adam olan Mirdās 'ın, bir kaç arkadaşı ile, bir kaynak civârındaki bataklık bir arâzide zirâat yapmak istemiş ve burada sâkin bulunan ecinniler tarafından yavaş-yavaş öldürülmüş olduğu rivâyet edilirse de, o, çok muhtemel olarak, yakalandığı sıtmadan ölmüş olmalıdır.

Bununla beraber, al-Ḥansā' 'nın hayatında en ehemmiyetli vak'a, iki kardeşini, Mu'āviya ve Ṣaḫr 'i, kaybetmesidir. Mu'āviya, araplarda âdet olduğu üzere, 18 arkadaşı ile berâber, Murra kabîlesi üzerine akına gitmiş idi. 'Ukāẕ panayırında bu kabîleden bir adam Hāşim b. Ḥarmala ile kavga etmiş ve muvaffakiyetsiz bir teşebbüsten sonra, Murralerin arâzisine girmiş, fakat burada Hāşim 'in kardeşi Durayd tarafından öldürülmüş idi. Kardeşinin intikamını almak vazifesi uhdesine düşen Ṣaḫr, Durayd 'i öldürmeğe muvaffak olmuş ve savaşta aldığı yarası yavaş-yavaş iyileşmekte iken, Sulaym kabîlesine mensûp başka bir şahıs Durayd 'in kardeşi Hāşim 'i de öldürmüş idi. Kardeşinin kanının bu suretle iki katlı intikamı alınmış bulunması ile kanaat etmeyen Ṣaḫr, nihâyet Murraler ile müttefik Asad kabîlesine mensûp Faḳ'aslardan bir adam tarafından, ağır surette yaralanıncaya kadar, bu kabîleye karşı akınlarına devam etti. Uzun müddet çadırında ve anlaşıldığını göre, karısına bir yük olarak sürüklendikten sonra, nihâyet öldü. Hep bu vak'alar islâmın kuvvetlenmesinden evvel cereyan etmiş, fakat al-Ḥansā' yeni dinin nihâî zaferini görünceye kadar yaşamıştır; kendisinin Peygamber 'e şiirlerini okuduğu ve beğenildiği rivâyet edilmektedir. 'Omar 'in hilâfetinde, 4 oğlu ile berâber, Ḳādisîya muhârebesine iştirâk etmiş ve oğullarının hepsi de burada şehit düşmüştür. Rivâyete göre, kardeşleri ve Ṣaḫr hakkında izhâr edegeldiği müfrit keder ve mâtemden dolayı, gerek halife 'Omar ve gerek 'Ā'işa tarafından takbîh edilmiştir. İslâmın ne al-Ḥansā' ve ne de şiirleri üzerinde hakikî bir te'siri olmamıştır.

İyi bir tesâdüf sevki ile, mersiyelerinden bir haylısının yazmaları mahfûz kalmıştır ve Cheikho 'nun gayreti sâyesinde, tam denilebilecek bir divânı elimizde bulunuyor. Bu divanda toplanan manzûmeler arasında, tabi'î, mersiye şâiresi olarak, pek büyük bir şöhret kazanmış olan al-Ḥansā' 'ya isnât edilmiş parçalar da vardır; fakat isnadlarına göre, pek eskiden kendi kabîlesine mensûp adamlar tarafından toplanmış oldukları anlaşılan bir çok şiirlerin de onun eserleri olduğunda şüphe yoktur. Bunlarda *cāhilîya* devrinin hakikî duygularının ifâde edilmiş bulunması dikkate değer,

Uhrevî hayattan bahis yoktur; yalnız öldürülmüş olanların kanı intikam ister ve onların merdâne hasletlerini sayıp, senâ ederek, bu kayıpların telâfî edilemeyeceğini söyler.

Gerek hâl tercümesi ve gerek şiirlerinin meziyetleri, Cheikho, Gabrieli ve Rhodokanakis tarafından, etraflı bir surette tetkik ve tenkit edilmiş bulunduğundan, hayatı ve eseri hakkında bu müelliflerden oldukça tam ve etraflı mâlûmat edinebiliriz. Al-Ḫansā' 'nın mersiyeye bir takım yenilikler sokup-sokmamış olduğunu tesbit etmek haylı güç bir meseledir. Fakat kendisinden sonra bir çok mersiyecilerin ve bu arada kendi kızı 'Amra 'nin ondan mülhem oldukları muhakkak gibidir. Eğer şiirlerini çağdaşlarının (burada yalnız Mutammim ve Abū Ẕu'ayb 'i zikretmek isterim) şiirleri ile mukayese ederek, onun eserlerinde diğerlerinin bütün şâirâne güzelliklerinin bulunmadığını, fakat buna mukabil, daha çok samîmî bir kedere tercüman olduğunu teslim etmemiz icâp eder. Bundan başka, aynı düşüncelerin ve fikirlerin tekrarlanmasında yek-nasaklık vardır.

B i b l i y o g r a f y a: Nöldeke, *Beiträge zur Kenntnis der altarab. Poesie* (Hannover, 1864); *Dīvān* (nşr. Cheikho), Beyrut, 1889; *Commantaire sur le Dīwān d'al-Khansā'* (nşr. Cheikho), Beyrut, 1895; Gabrieli, *I tempi, la vita e il canzoniere della poetessa al-Ḫansā'* (Florenz, 1899); N. Rhodokanakis, *al-Ḫansā' und ihre Trauerlieder* (*S. B. Ak., Wien*, 1904); Coppier, *Le Dīwān d' al-Khansā'*, (Beyrut, 1889); al-Cumaḥī, *Ṭabaḳāt*, s. 48 ve 51; *Kitāb al-Aġānī*, XIII, 136 v. dd.; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje) I, 1905 v.dd.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-Şi'r* (nşr. de Goeje), s. 197 v. dd.; bunlardan başka, *Ḥamāsa* ve *Kitāb al-Aġānī* 'den itibâren, eski arap şiirinden bahseden hemen bütün eserlerde al-Ḫansā' 'dan parçalara ve notlara rastlanır ve Cheikho tarafından *Dīvān* 'ın neşrinden evvel şark şiirine dâir bir çok Avrupa antolojilerinde al-Ḫansā' 'nın bâzı münferid şiirlerinin tercümeleri vardır.

(F. KRENKOW.)

HANSA yahut **HINSA.** ḪANSĀ yahut ḪİNSĀ, Ç i n ' d e moğulların devirdiği Sung pâyitahtı olan b i r ş e h i r, çince adı eskiden King sheu, şimdi Hang-chou-fū [bk. mad. ÇİN] 'dur. Raşīd al-Dīn (nşr. Blochet, s. 489) 'de Ḫīnksāy, Vaṣṣāf 'ta Ḫinzāy (taş basm., Bombay, 1869, s. 21 v.d.: Ḫitrāy), Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange, s. 10, 7 ve 261, 10) 'da Ḫinsāy, İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery-Sanguinetti, IV, 284 v. dd.) tarafından Ḫansā şeklinde harekelenmiş ve meşhûr şâire [bk. mad. ḪANSĀ'] 'nin adı ile alâkalı olarak, gösterilmiştir. Moğul devrinde adı sık-sık geçer ve o zaman dünyanın büyük ticârî şehirlerinden biri olarak kaydedilir. Orada haylı mıkdarda (40.000 kadar) müslüman bulunduğunda islâm ve hiristiyan kaynakları müttefiktirler.

B i b l i y o g r a f y a: İslâm kaynakları için bk. Quatremère, *Histoire des Mongols de la Perse par Raschid-eldin*, s. LXXXVII v.dd. ve Ch. Schefer, *Centenaire de l'Ecole des Langues Orientales vivantes*, s. 19 v.d., 23 v.d.; hıristiyan kaynakları için bk. I. Hallberg, *L'Extrême Orient...* (Göteborg, 1906), s. 425 v.dd. Krş. bilhassa Marco Polo (nşr. Yule Cordier), II, 185—215 („Quinsay" 'ın etraflı tasviri). Hang-chou-fū şehrinde ecnebî kolonisi kakkında bk. Hirth ve Rockhill, *Chao Fu-kua* (Petersburg, 1911), s. 16.

(W. BARTHOLD.)

HANSALĪYA. [Bk. HENSELİYE.]

HÂNSÎ. [Bk. HÂNSÎ.]

HÂNSÎ. HĀNSĪ, P e n c â b ' ı n Ḥ i ṣ ā r k a z a s ı n d a e s k i b i r ş e h i r, 29° 7' şimâl arzı ve 75° 58' şark tûlünde, nüfûsu 16.523 (1901) kişi olup, aynı ismi taşıyan *taḥṣīl* 'in merkezidir. Bu mıntaka kısmen sulanmış olup, kısmen kumsal ve çoraktır ve umûmî nüfûsu 128.783 kişidir.

Hānsī şehri belki Kuşānlar tarafından te'sis edilmiş idi; lâkin elimizdeki en eski tarihî malûmat Tomara-rācpūtlarını şehrin sâhipleri olarak göstermektedir. Gazneli Mas'ūd I. tarafından zaptedilmeden evvel (427 = 1036), bu şehir Çavhānların elinde bulunuyordu. Şehir tekrar bunlar tarafından alındığı zaman, ehemmiyet kazanmış ve 588 (1192) senesinde Ġūrī hukümdârı Mu'izz al-Dīn tarafından zaptedildiği zamana kadar, ehemmiyetini muhâfaza etmiştir. Ḥiṣār [bk. mad. ḤİṢĀR FĪRŪZA] yapılıncaya kadar, Hānsī, Savālakh ismi altında mârûf olan mıntakanın merkezi olmuştur. Şehir, George Thomas 'ın burasını umûmî karargâh yaptığı güne (1798) kadar, mühim hiç bir tarihî rol oynamamıştır. Bu general, 1801 'de Perron kumandasındaki Sindia ordusu tarafından mağlûp edilinceye kadar, geniş bir bölgede hukûm sürdü ve Hānsī 'de para bastırdı. 1803—1857 senelerinde Hānsī bir ingiliz askerî mevkii oldu. Şehrin Mas'ūd tarafından ilk zaptı Şahīdganc câmiinde mukayyettir.

B i b l i y o g r a f y a: *Imp. Gaz. of India, Pandjāb*, I, 243; Fraser, *Military Memoir of Colonel Skinner* (London, 1851).

(M. LONGWORTH DAMES.)

ḪĀNZĀDE BĒGAM. [Bk. HANZÂDE BEGİM.]

HANZÂDE BEGİM. ḪĀNZĀDĀ BEGİM, i k i t ü r k p r e n s e s i n i n a d ı d ı r.

1. T i m u r ' u n g e l i n i olup, Timur tarafından çok takdir edilmiştir, Mīrān Şāh 'ın karısı idi. Kocası cinnet getirdiği vakit Tebriz 'den Semerkand 'a gitmiş ve Hindistan 'dan dönen kayın babasına Mīrān Şāh 'ın vaziyeti hakkında mâlûmat vermiştir. Clavigo ve Şaraf al-Dīn Yazdī taraflarından zikredilmiştir (bk. Davlat Şāh, nşr. Browne, s. 440).

2. B a b u r 'un ana, baba bir ve beş yaş büyük a b l a s ı i d i. Semerkand 'da kardeşi ile birlikte bulunmuş ve rivâyete göre, Şıbanī (bk. Muḥammed Ṣāliḥ, *Şaybānī-nāma*, nşr. Vambéry) 'ye âşık olmuştur. Şıbanī 'nin elinden yakasını kurtarıp, Semerkand 'dan kaçabilmek için, Babur bu izdivâca râzı olmak zorunda kaldı. Şıbanī, Ḫānzāda Begim 'i almak için, halasını boşadı; fakat sonradan, kardeşinin tarafını tuttuğundan şüphelenerek, onu da boşadı. Ondan Ḫānān Şāh adında bir oğlu olmuş ve Belh vâlisi iken, genç yaşında vefat etmiştir. Şıbanī 'den ayrıldıktan sonra, Şayh Hādī adında bir Sayyid ile evlenmiş ise de, gerek o, gerek Şıbanī Merv muhârebesinde maktûl düşmüşler ve Şāh İsmā'īl tarafından Babur 'a gönderilen Ḫānzāda Begim, sonradan Mahdī ile evlenmiş (bk. *Ḥabīb al-siyar*. II, 372, Muḥammed Zamān 'a göre) ve 1545 'te Efganistan 'da ölmüştür. Kardeşinin torunu Ekber, anası İran 'a gittiği vakit, Ḫānzāda Begim 'e tevdî edilmişti. Dikkate değer bir şahsiyet olduğu ve büyük hurmet gördüğü anlaşılmaktadır. Ekber 'in Babur 'a benzeyişinden pek hoşlanırdı (bk. Gulbadan, ingl. trc. *Memoirs of Humāyūn*, s. 37).

(H. BEVERIDGE.)

ḤANẒALA. [Bk. HANZALE.]

HANZALE. ḤANẒALA B. MĀLİK, Ma'add grubuna mensûp bir a r a p k a b î l e s i. Bu kabîlenin şeceresi Ḥanẓala b. Mālik b. Zayd Manāt b. Tamīm 'dir. Barācim (şâir Farazdaḳ bunlara mensûptur), Dārim ve Yarbū' 'lar Ḥanẓala 'nin mühim kollarıdır. Şâir 'Alḳama b. 'Abada kendisinin Ḥanẓala kabîlesinden olduğunu söyler.

Bu kabîle halkı Yamāma ve Ḥimā Żarīya 'den pek uzakta olmayan Curād ve Marrūt isminde iki kum tepesi arasında oturmakta idiler. al-Şammān (bir çok kuyular, sarnıçlar ve su arıklarını hâvîdir), al-Raḳmatān köyleri ile al-Ġumaym ve al-'Irḳ vâdileri, Ḥabī (Wüstenfeld, *Register*, s. 203 'te, yanlışlıkla olacak, Cabī şekli de kaydedilmiştir) ve al-Lavāhiz çayları ile Kurfa dağı bunlara âit idi.

T a r i h. Ḥanẓala kabîlesi *Ayyām al-'arab* 'da mühim bir yer işgâl eder. İkinci Uvāra günü denilen (Baḥrayn'in yanında Dahnā 'da) harpte Laḥmīlerin melîki 'Amr b. Hind, Dārim şûbesinden 100 ḥanẓalaliyi diri-diri gömdürmüştür; zîra Dārimlerin reisi Zurāra b. 'Udas 'e tevdî edilmiş olan birâderi, bu reisin damadı olan Suvayd b. Rabī'a tarafından öldürülmüştür. 'Amr 'in *al-muḥarriḳ* („yakıcı") lekabı bu hâdiseden ileri gelmektedir). 'Āmir b. Ṣa'ṣa'aların reisi Ḫālid b. Ca'far Ḥāriṯ b. Ẓālim tarafından öldürüldüğü zaman, Zurāra 'nin oğlu Ḥācib katili himâye ettiği için, 'Āmirler, Ḫālid 'in kardeşlerinden al-Aḥvaṣ kumandasında, Ḥanẓalalerin üzerine yürüdüler. Raḥraḥān 'da Ḥanẓalalerin bir kervanına baskın yaparak, kadınları ile Ḥācib 'in birâderi Ma'bad 'i esir ve develerini gasbettiler. Bu hâdise 'Āmirler ile Tamīmler arasında büyük bir çarpışmaya sebep oldu. Bakr b. Vā'il [b. bk.] ler ile kindî emîri al-Ḥāriṯ b. 'Amr al-Maḳṣūr 'un oğulları Şuraḥbil ve Salama kumandasındaki Tağlibler arasında (Dahnā 'da) „birinci Kulāb günü" denilen muhârebede, Ḥanẓalaler evvelâ Bakrler tarafında idiler ve bilâhare onları terkederek, kaçtılar. Sonradan Vusayṭ (Dahnā 'da Tamān arâzisinde) 'ta Bakr b. Vā'illerin bir şûbesi Lavāhizler, kardeşleri Ẕuhl ve 'İcller ile birlikte, Ḥanẓalalere baskın yaparak, bir çok esir ve mal iğtinam ettiler. Bir taraftan Balḥāriṯ [b. bk.], Hamdān, Ḳużā'a v. b., diğer taraftan Tamīmler arasında vukua gelen ve „ikinci Kulāb günü" ismi verilen muhârebede Ḥanẓalaler Tamīmlerin saflarında bulundular.

Halife Abū Bakr zamanında Irak Tağlibleri yanında yetişmiş olan ve gerek bunların, gerek İyādlar ile Ḳużā'aların arasında bir çok tarafdar bulmuş olan kadın peygamber Sacāḥ ortaya çıkınca, Ḥanẓalaler ve bilhassa Yarbū'-'lar da ona iltihâk ettiler. Lâkin Abū Bakr 'in onlara karşı gönderdiği Ḫālid 'e inkıyâda mecbûr oldular ve harâc verdiler.

B i b l i y o g r a f y a: Hamdānī, *Cazīra* (nşr. Müller), s. 138, 10—15, 148, 9, 11, 153, 18, 165, 14, 170, 18, 179, 6, 182, 14; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 261, 348, 401, 801; III, 182, 384, 417, 651, 785, 818; IV, 260, 744; *Aġānī*, XI, 65; XIX, 5, 129 ve fihrist mad.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'hist. des Arabes avant l'islamisme*, II, 120—124, 297—298, 460—472, 580—592, 603; III, 354, 364, 366; F. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, II, levha 12 ve *Register*, s. 203.

(J. SHLEIFER.)

HANZALE. ḤANẒALA B. ṢAFVĀN B. ZUHAYR AL-KALBĪ, 102 (720/721) senesinde, halife Yazīd II. tarafından, İfrīḳīya 'ye gönderilmiş olan kardeşi Bişr b. Safvān 'ın yerine, M ı s ı r v â l i l i ğ i n e tâyin edildi. Yazīd 'in emri ile heykelleri kırdırdı ve resimleri sildirdi. Mısır 'ı 3 sene (şevvâl 102— şevvâl 105) idâre ettikten sonra, Hişām tarafından azledildi. Yeni vâli 'Abd al-Raḥmān b. Ḫālid 'in iktidarsız-

lığı bu vilâyeti yeniden yunanlılar tarafından geri alınmak tehlikesine koyduğu için, Hişām onu yine Mısır'a göndermeğe mecbûr kaldı (7 şâban 118 = 20 ağustos 736). Burasını 5 sene ve 8 aylık bir müddet idâre etmiş iken, Maġrib'in ḫāricī berberîlerinin ayaklanarak, Vādī Sebū kıyılarında bir arap ordusunu tamâmiyle imhâ ve vâli Kulṯūm'u öldürmeleri ile, garpta arap hâkimiyeti ağır bir tehlikeye uğradı. Ḥanẓala İfrīḳiya'yi istilâ ile Ḳayravān üzerine yürümekte olan berberîleri püskürtmek için, tam vaktinde yetişti. Evvelâ al-Ḳarn'de 'Okāşa kumandasındaki düşman askerlerini mağlûp ve kumandanlarını esir ederek, idam ettirdi; sonra al-Aṣrām'da 'Abd al-Vāḥid b. Yazīd kumandasında ikinci bir düşman ordusunu mağlûp etti ve kumandanları da muhârebede maktûl düştü (cemâziyelâhır 124 = nisan — mayıs 742). Emevîlerin sukutunu mûcip olan kargaşalıkların garpta da te'siri oldu. 'Uḳba b. Nāfi' hafîdlerinden 'Abd al-Raḥmān b. Ḥabīb isminde İspanya'dan gelme bir gâsıp hakimiyeti ele geçirdi. Ḥanẓala, dinî mülâhazalar ile, hiç mukavemet göstermeden, cemâziyelevvel 127 = şubat — mart 745 (bir rivâyete göre, 129 = şubat 747)'te Ḳayravān'ı terk ile, İfrīḳiya'ye lânet ederek, şarka döndü.

Bibliyografya: İbn 'Iẕārī, *Histoire de l'Afrique*, I, 45—48; Abu 'l-Maḥāsin, *Annales*, I, 277 v. dd., 312 v. dd.; İbn 'Abd al-Ḥakam, *History of the conquest of Spain* (nşr. Jones), Göttingen, 1898, s. 23—24; Ṭabarī, II, 1871; İbn Vāżiḥ al-Ya'ḳūbī, *Historiae*, II, 382; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (Kahire, 1312), V, 124, 147; İbn Ḫaldūn, *Histoire de l'Afrique et de la Sicile* (nşr. Desvergers), Paris, 1841, metin s. 13—14, trc. s. 38—41; ayn. mll., *Kitāb al-'ibar*, VI, 111; ayn. mll., *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), I, 217—219; al-Nuvayrī, *Histoire des Berbères*, I, zeyil, s. 362—365; İbn Abī Dīnār, *Mu'nis* (Tunis, 1286), s. 40; Fournel, *Les Berbers*, I, 273, not 19, s. 297—302, 322 v.d.

(RENÉ BASSET.)

ḤARĀC. [Bk. HARÂC.]

HARÂC. ḤARĀC, lûgat mânası „yerin hâsılâtından veya işçi olarak çalıştırılan kölelerin ve çocukların emeğinden elde edilen şey" olup, sonraları, toprak mülkiyetinden dolayı, devletçe ferdlerden alınan resme itlak olunmuştur. Şer'î lisanda gayr-i müslim tebeadan alınan resimleri ifâde eder ki, bu resimler iki türlüdür: — 1. *ḫarāc-i ru'ūs* (buna *cizya* de denilir), adam başından alınan muayyen bir vergi olup, şahsî vergi mâhiyetindedir; reşîd ve vücûdu sağlam erkeklere tarh olunur ve mükellefin islâmiyeti kabûlü hâlinde, kendiliğinden sâkit olur. — 2. *ḫarāc-i arāżī*, devlet için, topraktan alınan vergi veya hâsılâtından alınan hissedir; mükellefin islâmiyeti kabûlü hâlinde, sâkit olmaz. Bunun da şu kısımları vardır: — *a. ḫarāc-i muḳāsama*, arâzinin hâsılâtından, yerin tahammülüne göre, öşürden nısfa kadar alınmak üzere, tâyin olunan şeydir. Bölüşmek mânasını ifâde eden *muḳāsama* tâbiri, yerin inbat kabiliyetine göre, hâsılâttan onda bir, beşte bir, dörtte bir, üçte bir ve nihâyet ikide bir hisse almak suretiyle, bir paylaşma durumu husûle getiren tarzdaki arâzi vergisi için, ıstılah olarak, kullanılmıştır. Bu hisse, işâret edildiği gibi, hâsılâtın yarısını geçemez. — *b. Ḫarāc-i muvaẓẓaf*, zirâate elverişli arâzide, yerin tahammülüne göre, maktû olarak, dönüm ve cerib gibi mıkdarlar üzerine tarh olunan para veya diğer mislî şeylerdir. *Muvaẓẓaf*, muayyen demektir; yânî mükellef bu tâyin olunan şeyi her sene ödemekle vazifelendirilmiştir. *Muḳāsama* harâcına bağlı olan yerde vergi hâsılâta taallûk ettiğinden dolayı, sene içinde zirâat tekerrür ederse, o da tekerrür eder. Zirâate muktedir iken ekmeyen çiftçiden, ortada hâsılât olmadığı için, bir şey istenemez ve toprak mülk olduğundan dolayı, „arz-ı memleket" 'teki tâtil hukmü yânî bir müddet ekmeyen çiftçiden toprağı bedelsiz almak kaidesi de cereyan etmez. *Muvaẓẓaf* harâca bağlı olan yerde vergi zimmete taalluk ettiğinden dolayı, sene içinde zirâat tekerrür etse bile, vergi tekerrür etmez; çiftçi, mâliki bulunduğu bu toprakta zirâatte bulunmasa bile, vergiyi öder.

Ḫarāc adlı vergiye tâbi bulunan yerlere *arāżī-i ḫarāciya* denilir ve *mamlūka*'nin bir nev'ini teşkil eder.

Arâzide nev'iyeti tesbit eden âmil, fetihte tâbi tutulduğu muâmeledir. Arâzi nev'iyetinde kaideten *„lā-yataġayyar*'lik" kabûl edildiği için, bir nev'iyetten diğer nev'iyete intikal ancak istisnâen mümkün olabilir. İslâmiyetin intişârı sırasında bu muâmelenin şu tarzda cereyan ettiği görülmektedir: fetih yolu ile elde edilen topraklar, *arż-i 'arab* ve *arż-i 'arab* dışı olarak, ikiye ayrılmıştır.

Arż-i 'arab denilen yerlerde büyük nehirler ve çaylar akmadığından, zirâat ile uğraşanlar su ihtiyaclarını çöldeki kuyular ve yağmur birikintileri ile tatmin ederler; bu yüzden bir çok zorlukları yenmek zarûretinde kalırlar. Türlü güçlükler ile elde edilen hâsılâta devletin, hisse almak suretiyle, iştirâki çiftçiye ağır geleceğinden, paylaşma vergisinin en az mıkdarı olan onda-biri, vergi olarak değil, muhtaclara yardım mâhiyetinde, zekâta mülhak ve zekâttaki hukümlere tâbî, âdetâ zenginlerin nâmî mallarından fakirlere âit iştirâk hissesi olarak, alınır ve bu onda-birin tezyîdine veya maktû şekle tahvîline cevaz gösterilmediğinden, bu kabîl topraklara *'uşrîya* denilir ki, mülk toprakların bir nev'ini de bunlar teşkil eder. İşte *arż-i 'arab* denilen kısım, su tedârikindeki şu güçlükler sebebi ile, tamâmen *'uşrîya*'dır. *Arż-i 'arab*'ın hudûdu, öşür ve harâc hakkında hukümler ihtivâ eden fıkıh kitaplarında muayyendir. Tihāma, Ḥicāz, Mekke, Yemen, Ṭa'if, 'Umān ve Baḥrayn bu hudût içindedir.

Arż-i 'arab dışı telâkkî olunan yerlerin, akan nehirlerden zirâat husûsunda kolaylık ile istifâde mümkün bulunduğu cihetle, nev'iyetlerini tâyinde şu usûle riâyet olunmuştur: — *a.* Sulhan alınan yerler. Bunlar, sulh muâhedesi hukümlerine tâbî bulunmalarından dolayı, sulamalarında güçlük olsa bile, ellerinde bırakılan sâhipleri bu hukümler ilcâsı ile harâc vermek durumundadırlar; arâzi de *ḫarāciya* îtibar olunmuştur. — *b.* Harben alınan yerler. Bunlarda mûahede olmadığı için, hukûmetin halk arasında adâleti ve müsavâtı te'min husûsundaki esâslı vazifesi göz önünde tutulmuş ve şu usûl kabûl edilmiştir: bu yerler *'uşr* suyundan, yânî yağmur birikintilerinden, kuyu ve pınar sularından istifâde suretiyle, zirâat olunuyorsa, bunların *'uşrîya* nev'iyeti kendiliğinden, yânî hukûmetçe ilâna mahal kalmaksızın, taayyün eder.

Harâc suyundan, msl. Dicle ve Fırat gibi, *arż-i 'arab* dışında akan büyük nehirlerden sulanabilmek kabiliyetini arzediyorsa, yerlerin nev'iyeti hukûmetin kararına tâbi tutulur. Çünkü sulanması kolay olan yerleri *'uşrîya* veya *ḫarāciya* olarak ilân etmek salâhiyetini hukûmet hukuken hâizdir. Fethi müteâkip hukûmetçe böyle bir ilân yapılmamış ise, bu topraklar mukadderâtının fi'len ne yolda tanzim edilmiş bulunduğuna bakılır. Çünkü devletin, elde edilen toprakları askerlere taksim veya sâhipleri elinde ibka veya başka yerlerden getirilen halka tevzî veya yalnız beşte-biri değil, toprağın bütününü devlet için muhâfaza salâhiyeti vardır. Bunlardan ihtiyar olunan şık, devletin gizli kalan kararı için, zâhirî bir delîl olarak kabûl edilir ve toprağın nev'iyeti, bu delîle göre, tesbit olunur. Şu telâkkî fıkhın mâlûm olan esâslı kaidesine, yânî „bir şeyin umûr-i bâtınede delîli, ol şey makamına kaim olur"; diğer tâbir ile „hakikate ittilâ-ı mutaassır olan umûr-i bâtınede delîl-i zâhirîsi ile hukmolunur" esâsına dayanır. Binâenaleyh topraklar askerlere, yânî fetih için çalışan ve kanlarını bu uğurda akıtmak fedakârlığına katlanan gânimlere, taksim veya başka mahallerden getirilen müslim halka tevzî olunmuş ise, öşürde ibâdet mâhiyeti de mündemic bulunduğu için, bu topraklar *'uşrîya* addolunur. Gayr-i müslim sekene yedinde bırakılmış veya başka yerden gayr-i müslim halk getirilerek, o yerlerde yerleştirilmiş ise, gayr-i müslimler için, müslümanların tâbî tutuldukları namaz, oruç, zekât ve hacc gibi, ibâdet mükellefiyeti bulunmadığı ve büyük nehirlerden sulama imkânı bakımından, zirâatte güçlüklerle uğraşmak durumu da mevcût olmadığı cihetle, bunlar *ḫarāciya* îtibâr edilir.

Bâzı fıkıh kitapları ile *Ḳāmūs* ve emsâli eserlerde *arāżī-i 'uşrîya*'nin üç nevî olarak istikrâsında ileri sürülen ve nev'iyeti tâyinde dinin âmil olduğunu işrâb eden mütâlealar, işâret olunan telâkkîler neticesi görülen fi'lî hâle dayanmakta, *'uşrîya* ve *ḫarāciya* nev'iyetini tâyinde hakikî âmil olan *arż-i 'arab* veya *arż-i 'arab* dışı olmak keyfiyeti, toprağı sulama kabiliyeti, nev'iyeti ilânda devletin salâhiyeti ve ilân bulunmayan hâdiselerde zâhirî delîlin tahkimi husûsları meskût kalmaktadır. Bu kitaplar yalnız *arāżī-i 'uşrîya* namı ile tesâdüf olunan nev'ileri tesbit ile iktifâ etmişlerdir. Bu nev'iler de şunlardır: 1. fetihten evvel, kandi arzuları ile, islâm dinine girenlerin ellerinde bırakılanlar; 2. fetih üzerine gânimlere tevzî ve temlîk olunanlar ve 3. başka yerden naklolunan müslim halka temlîk olunanlar.

Arāżī-i 'uşrîya'yi bu yolda istikrâ, toprağın *'uşrîya* veya *ḫarāciya* îtibâr olunmasında, kıstasın sulamaktaki güçlük ve kolaylık meselesi değil, din meselesi olduğunu göstermez. Eğer kıstas din olsa idi, gayr-i menkûl el değiştirdikçe yeni sâhiplerin dinine göre, nev'iyetin de değişmesi ve harben alınan arâzinin *'uşrîya* veya *ḫarāciya* olarak ilânından evvel, fakat fetihten sonra sâhiplerinin islâmiyeti kabûl etmeleri üzerine, devlet salâhiyetinin zevâle uğraması ve *'uşrîya* olarak ilândan sonra, gayr-i müslim sekene elinde bırakılan topraklardan *'uşrîya* nev'iyetinin zâil olması icâp ederdi. Hâlbuki fıkıh kitaplarında bu hâdiselere âit hukümler şu icapların hilâfını göstermektedir.

Ḫarāc ile *'uşr* arasında, tatbik olunan hukümler bakımından, başlıca şu farklar vardır:

a. Mâhiyeti bakımından öşür, zenginlerin vermekle mükellef tutuldukları bir iştirâk hissesidir; harâc ise, bir vergi olup mülkiyeti devlete âittir.

b. 'Uşr — bayt al-ṣadaḳa'da ve *ḫarāc* ise — *bayt al-māl*'de muhâfaza olunur. (Hicretin ikinci yılından îtibâren, vâridâtın üç kaynağa inhisar ettiği görülür: 1. *zakāt*, 2. *ġanā'im* ve 3. *cizya* ki, halkı tecâvüzden siyânet bedeli olarak alınır. Bunlardan zekât — *bayt al-ṣadaḳa*'ya ve diğerleri ise, *bayt al-māl*'e konulur. *Zakāt* — zengin müslimlerden toplanır;

ġanā'im — muhârebelerde ele geçirilir ve *cizya* — müslüman diyârında devletin himâyesine giren mûsevî ve hıristiyanlardan alınır. Mebâdîde *bayt al-ṣadaḳa* ve *bayt al-māl* mefhûmları nazarî bir mâhiyet arzeder. Sonra teşkilâtımsı durumlar görülür ve Emevîler devrinde, *ḫarāc* ve *cizya* işlerine bakmak üzere, *dīvān al-ḫarāc* adını taşıyan teşkilâta rastlanır. *Zakāt* ve *'uşr* için merkezde kurulan divanın vilâyet ve şehirlerde şûbeleri vardır. Her şehirde „sadaka mütevellîsi" o şehrin zenginlerinden cibâyet ettiği zekât ve öşrü, o şehirdeki masrafına tahsis eder).

c. 'Uşr, şer'an muayyen sınıflardan maadasına verilemez iken, *ḫarāc*, âmme ihtiyâcı nazara alınarak ve maslâhat gözetilerek, devletçe münâsip görülen şeyler için sarfolunur. (Bu muayyen sınıflar *Kur'an* (IX, 58)'da sayılmıştır ve sekiz sınıftır. Binâenaleyh her sene zekât ve öşrün tutarı sekiz pay olarak, bunlar arasında taksim olunmak lâzım gelir. Sınıflar şunlardır: — 1. Fakirler, yâni geliri ihtiyâcından az kimseler. Bunlardan her birine verilecek mıkdar, sadaka mütevellîsi tarafından, fakirin hâline ve ihtiyâcına göre, takdir olunur ve adam başına 200 dirhemi geçemez. — 2. Miskinler, yâni fakirden daha düşkün ve fakri belli kimseler. Bâzı fakîhlere göre, hıristiyan ve mûsevî fakirler ancak bunlar arasında yer alabilir. — 3. Zekât ve öşrü tahsil ve tevzî işinde me'mûr olarak çalışanlar; bunlara verilecek mıkdar sekizde-bir nisbeti geçemez ve bu paya başka paylardan ilâve yapılamaz. Hâlbuki bu kısımdan bir şey artarsa, diğer paylara ilâve olunur. — 4. Kalpleri te'lif olunanlar. Tefsir kitaplarında bunlar üç nevî olarak gösterilmiştir: — *a.* müslümanları mazarratlarından korumak maksadı ile, kendilerine bu paydan hisse verilenler; — *b.* müslümanlığa ısınabilmelerini te'min sadedinde yardıma mazhar olanlar; — *c.* kavimlerini islâmiyete teşvîk etmeleri için, gönülleri yapılanlar. Bu nevî ve mensûpları hep müslim kimselerdir. Bu kabîl maksatlar ile gayr-i müslimlere verilecek paralar bu paydan değil, ganâim veya fey'den verilir. — 5. Satın alınarak, azâd edilmeleri sağlanacak esirler. — 6. Borçlular. Ödemede acze düşen borçlular bu sâyede borçlarından kurtulmuş ve alacaklılar da genişlemiş olurlar. — 7. Allah yolunda cihadda bulunmağa kendilerini hasredenler. Bunlara tedâriki taraflarından mümkün olmayan cihad levâzım ve mühimmâtı verilir. — 8. Yol masraflarını tedârikten âciz yüz-üstü kalan yolcular).

d. 'Uşr maktû olarak tâyin olunamazken, *ḫarāc* tâyin olunabilir.

e. 'Uşr onda-birden fazla alınamazken, *ḫarāc* alınabilir.

f. 'Uşr devletçe affolunamazken, *ḫarāc* affolunabilir. (Devletçe öşrün affı veya bir cihete tahsisi hâlinde, şu hukümler tatbik edilirdi: aff-i enfüsî hüsn-i niyete müstenit ise, yâni af hakkının bulunmadığı bilinmeksizin, af cihetine gidilmiş ise, *bayt al-māl*'dan *bayt al-ṣadaḳa*'ya af yüzünden eksilen kısmı tazmîn icâp etmezdi; fakat sû-i niyetle yâni vukûfa rağmen kasden af cihetî iltizâm olunmuş ise, bakılırdı; affa mazhar olan kimse fakir ise, öşür müstahakını bulduğundan, ayrıca tazmîne mahal kalmazdı; zengin ise, affolunan mıkdar harâc *bayt al-māl*'inden sadaka *bayt al-māl*'ine ödenirdi).

g. 'Uşr, fey'e dâhil olmaz; *ḫarāc* ise, fey'e dâhil olur ve binnetice öşür fey' erbâbına ve fey' malları da öşür erbâbına verilemez; çünkü fey' ve ganîmet malları islâmiyet uğrunda cihadda bulunanlara münhasırdır. Kendilerine öşür tevzî olunanlarda bu vasıf aranmaktadır. Mücâhidlerin tedârikine muktedir olamadıkları harp âlât ve edevâtının öşrün masrafına dâhil bulunması ile, bu telâkkî arasında tezat yoktur. Çünkü âlât ve mühimmâtı tedârikte doğrudan-doğruya şahsa temlîk durumu husûle gelmemektedir.

Fıkıh kitaplarında Basra, Bagdad ve Kûfa arâzisi *ḫarāciya* olarak gösterilmekte ve şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin bir fetvâsında da Şam ve Haleb arâzisinin *ḫarāciya* olduğu beyân edilmektedir. Bu fetvâda Rumeli ile Anadolu arâzisinin emîriye (*arż-i mamlaka*) olduğuna dâir sarâhat vardır. *Ḫarāc-i arāżî* adını taşıyan vergi, vergi nevîlerinin en eskisidir. Kadîm devirlerde de, topraktan dolayı, bu yolda vergiler alınagelmiştir. O devirlerde toprağın mâliki hukümdar telâkkî olunduğu cihetle, intifâ eden halkın elde ettiği hâsılâttan mâlike bir hisse vermesi pek mâkul ve mantıkî görülüyor ve işte harâcı bu hisse teşkil ediyordu.

İslâmiyette bahsi geçen muhayyerliğin devlet lehine istimâli neticesi olarak alakonulan arâzînin mülkiyet hakkı hukümdâra âit, değil devlet hukmî şahsiyetine muzaftır. Pâdişahın bu topraklar üzerinde tasarrufta bulunması, toprakların mâliki olmasından değil, devleti büyük nisbette temsil etmesindendir. Zâten tasarrufunun maslahata uygunlukla takyîdi de bundan dolayıdır. Eğer pâdişah, toprakların şahsen mâliki olsa idi, bu toprakları bir hayır cihetine vakfetmek yolundaki tasarrufu ile, sahîh bir vakfın vücud bulması iktizâ ederdi. Hâlbuki pâdişahın bu yoldaki vakfı, fıkıh hukümlerine göre, gayr-i sahîh, yâni tahsis ve *iḥyā* kabîlinden bir vakıftır. Binâenaleyh devletçe bu tahsislere âit vakfiyelerde yazılı

şartların değiştirilmesi, hattâ tahsisin külliyen ilgâsı dâimâ mümkündür.

(EBÜL'ULÂ MARDİN.)

ḤĀRAK. [Bk. HÂREK.]

ḤARAKA. [Bk. HAREKE.]

ḤARAM. [Bk. HEREM.]

ḤARAM. [Bk. HAREM.]

ḤARĀM. [Bk. HARÂM.]

HARÂM. ḤARĀM (A.), şer'an câiz olmayan; *ḥalāl*'in zıddıdır. Kelimenin *ḥarāmî*, *ḥarāmzāda* v.b. şekillerinde mâna bakımından inkişâfı için bk. lûgat kitapları.

HARAR, şarkî Afrika'da mühim bir ticâret merkezi olup, Afrika islâm tarihinde büyük rol oynamıştır.

Harar bugün Habeşistan'a dâhil olup, aynı ismi taşıyan vilâyetin idâre merkezidir. 42° 24′ 36″ şark tûlü dâiresinde (Greenw.) ve 9° 23′ şimâl arzındadır. Şehrin mesâhası 50 hektar kadar olup, aş.-yk. 50.000 nüfûsu vardır; bunun takrîben üçte biri asıl Hararlı ve geriye kalan somali, galla, habeştir; bunlara bir mıkdar da hindli, suriyeli, ermeni ve yunanı da ilâve etmek lâzımdır. Bütün şehir bir duvar ile çevrilmiş olup, beş küçük kapısı vardır; bu kapıların eskiden yerli dilinde adları var idi; msl. Aksüm-bar („Aksüm kapısı"), şimâle, Habeşistan'a giden kervanlar buradan hareket ettikleri için, bu isim verilmiştir; lâkin mısırlılar devrinden beri bunların isimleri arapçadır; msl. Bāb al-Futūḥ, Bāb al-Naṣr v.b. gibi. Şehirde bir keç câmi ve mektep vardır; 1887'de burasının habeşler tarafından zaptından beri, habeş mimârisi tarzında, müdevver bir kilise de mevcuttur. Büyük câmileri Şēḫ Abādir ile 'Omar al-Dīn câmileridir. Şēḫ Abādir Harar'ın mânevî hâmîsidir; rivâyete göre, kendisi çok eskiden, hattâ habeşlerin ilk defa burada yerleşmelerinden evvel, tahmînen 1000 senelerinde islâmiyeti burada yaymış ve civar putperestlerine islâm dîni hakkında va'z ve irşâdda bulunmuştur. 'Omar al-Dīn (bu isim, ana lisanları arapça olmayan insanlar tarafından, Şams al-Dīn, Sa'd al-Dīn, Camāl al-Dīn gibi isimlere benzetilerek yapılmıştır) ise, XVI. asırda fâtih Aḥmed Grāñ zamanında Harar emîri idi. Harar, şarkî Afrika'da islâm merkezi olmak itibârı ile, Arabistan ve Mısır ile münâsebette bulunmakta ve puta tapan gallalar arasında islâmiyetin yayılmasına yardım etmektedir. Bu dinî ehemmiyet ve faâliyet, hıristiyan olan habeşlerin gelmesinden itibâren bir az azalmış ise de, Harar ahâlisi mutaassıp olarak tanınmaktadırlar.

Gâyet münbit bir ovada, şehri koruyan bir dağın eteğinde ve mûtedil bir iklime mâlik bulunan Harar, zengin Galla memleketleri ile, bütün cenûbî Habeşistan'ın ticâret merkezi oldu. Gâyet iyi cinsten kahvesi dolayısı ile, burası bilhassa meşhûrdur. Bundan başka burada mebzûl mıkdarda muz, dura, *vars* ve *ḳāt* da yetişmektedir. *Vars* boyacılıkta kullanılan *Eriosema erythrocarpon* nebâtıdır. *Ḳāt* yaprakları ve sapları çok usâreli olan bir nebat tır; *Celastrus edulis* denilen bu usâre Harar ve civârında gâyet rağbet gören, afyon gibi, uyutucu bir maddedir. Zaman-zaman dinî sebepler ile, emîrlerin bu nebâtın istimâline mânî oldukları söylenmektedir; hattâ Maḳrīzī *Kitāb al-ilmām bi-aḫbār man bi-arż al-Ḥabaṣa min mulūk al-islām*, Kahire, 1895, bk. mad.) bu nebâtın âsâbı tehyîc eden te'sirâtından bahseder. Ancak Harar'ın ticâreti de son zamanlarda azalmıştır; zîra Addis Abeba'yı Cibuti'ye bağlayan demir yolu Dire Dava'da şehrin şimâlinden geçmektedir.

Harar ahâlisinin tenleri siyaha bakan esmer renktedir; lâkin Somali kanı galebe ettikçe, bu renk parlak siyaha yaklaşmaktadır. Habeş kırallarının eski fetihleri dolayısı ile, amhara dili (*amārēññā ḳuāṅḳuā*) buralara girmiş ve ahâlisinin islâmiyeti kabûlünden çok zaman sonra da muhâfaza edilmiştir. Bu dil bugün de burada konuşulmaktadır; lâkin dâimâ somali ve galla dillerinden ve bilhassa arapçadan git-gide daha fazla kelimeler almıştır. Son zamanlarda şimdiki Habeşistan'ın resmî ve ticârî dili olan Şoa-amhara dili de buraya girmiştir.

Habeş imparatorluğunun kudreti cenûba, cenûb-i şarkîye ve cenûb-i garbîye doğru yayılarak, Somali sâhillerine kadar genişlediği zamanlarda, Harar da Habeş hâkimiyetine girdi. Lâkin bu devre hakkında itimada şâyân vesîkalar mevcût değildir. Harar'da amhara dilinin konuşulması ve Maḳrīzī'nin buralarda habeş ve arap lisanları konuşulduğunu kaydetmesi, vaktiyle buralarda habeşlerin huküm sürdüklerini göstermektedir. Bu hâkimiyetin XI., XII. ve XIII. asırlara âit olması muhtemeldir; zîra XIV. asırda islâmiyet garba doğru ilerilemeğe başlamış ve çok defa mukavemetle karşılaşmış olmasına rağmen, gittikçe kuvvetlenmiş ve nihâyet bir müddet bütün Habeşistan'ı nüfûzu altına almıştır (XVI. asır). Harar hakkında en eski bilgimiz menkıbede görülen Şēḫ Abādir'in şahsından ibârettir. Hakikatte Harar ismi, ilk defa olarak, Habeşistan kıralı 'Amda Şeyon (1314—1344)'a dâir bir habeş tarihinde görülmektedir. Orada Harar vâlilerinin bir çok diğer vâliler ile Habeşistan'ın hıristiyan kıralı aleyhine ittifak ettiklerinden bahsolunmaktadır (Perruchon, *Histoire des guerres d'Amda Ṣyôn*, Paris, 1890, s. 52 ve 150). O zaman Harar Zayla emirliğine dâhil idi ve Harar mahallî tarihinde Zay-

la'da oturan emîrler de Harar emîrleri arasında sayılmaktadır. Bu tarihlerde ismi zikredilen birinci emîr 1150 tarihlerine doğru hüküm sürmüş olması muhtemel bulunan 'Omar Valaşma'dır. 1457'de Harar, filhakika çok değişmiş bir isim ile, Fra Mauro'nun haritasında görülmektedir. 1521'de emîr Abū Bakr hukûmet makarrını Zayla'dan Harar'a nakletti; buna türklerin ilerileyişi ve Selim I. devrinde Yemen ile Gardafuy burnuna kadar, Afrika'nın bütün şark sâhillerini istilâ etmeleri ve tabiatı ile portekizliler ile harbe girişip, Zayla'a kadar ilerilemeleri sebep olmuştur. Bu sırada başka bir adam zuhûr ederek, bütün iktidârı eline almıştır. Bu da Grāñ („solak") lekabı verilen Aḥmed'dir; bu lekab kendisine belki hıristiyan habeşler tarafından verilmiştir. 1505 senesine doğru doğmuş olan bu adamın aslı hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Emîrin ordusunda suvâri olarak hizmet etmiş, fakat ona karşı isyan etmiştir. Bir kaç zaferden sonra istiklâl kazanmış ve somalileri de ordusuna girmeğe icbâr etmiştir. Kendisinin istikbâlde büyük bir adam olacağını arı sürüsü mûcizesi ile anlamış imiş; hâtırası hâlâ Habeşistan'da, halk arasında devam etmektedir. Aḥmed fi'len Harar hükümdarı oldu; lâkin *amîr* veyahut *sulṭān* unvanlarını almayarak, *imām* unvanı ile iktifâ etmiş olduğu anlaşılmaktadır. 1526'dan itibâren Habeşistan'a hücûmdan geri durmadı ve bütün memleketi emri altına aldı; manastırları, kiliseleri ve yazma eserleri yaktı; kiliselerin hazînelerini yağma etti ve kadınlar ile çocukları esir olarak götürdü. O vakit bir çok hıristiyanlar islâm olmak mecbûriyetinde kaldılar; o derecede ki sonradan habeş kilisesinde, bunlardan tekrar eski dinlerine dönmek isteyenlerin vaftiz edilmesi için, husûsî bir âyin te'sis edildi. Aḥmed 1543'te, Christoph da Gama'nın kumandasındaki portekizlilerin muâvenet ettikleri habeşlere karşı harp ederken, öldü. 1550—1551 senesinde, Harar, habeş kumandanı Fānū'el tarafından, yakılıp yıkıldı. 1540—1559 senelerinde imparator Claudius, ekseriyâ gâlip olarak, müslüman reislerine karşı, harp etti; bu muhârebeler, eski amhara dilinde imparator için yazılmış olan bir şarkıda, öğülmektedir. Lâkin imparator Claudius da, o zaman Harar emîri olan Nūr ile yaptığı bir muhârebede öldü. Fakat gallalar civardaki arâziyi istilâ ve Harar'a doğru yürüdükleri için, Nūr habeşler aleyhinde başka bir şey yapamadı. Emîrin kudreti bu suretle yavaş-yavaş Harar'a münhasır kaldı ve bir vakitler gâyet kuvvetli olan Zayla'-Harar devleti, iki şehre münhasır, küçük bir emîrlik hâlini aldı. Bu vaziyet 1875 senesine kadar devam etti. Bu tarihte Raûf Paşa, Mısır hukûmeti hesabına, Zayla'dan Harar üzerine yürüdü; aynı zamanda da emîr Ḥasan şimâlde Habeşistan'a karşı harekete geçti ve Munzinger Paşa da Tacura'dan ilerileydi. Ḥasan ve Munzinger seferleri muvaffak olamadı; lâkin Rauf Paşa Zayla' ve Harar'ı aldı ve oralarını teşkilâtlandırmağa başladı. Emîr Muḥammed 'Abd al-Şakūr'a maaş tahsis edildi; lâkin 1876'da öldürüldü. Rauf Paşa'nın Harar'da, Mısır'a karşı, istiklâl elde etmesinden korkan Gordon Paşa 1878'de onu geri çağırdı. Bunu müteâkip bir kaç paşa daha memleketi idâre ettikten sonra, 1884'te burasının tahliyesine karar verildi. 1885'te Riżvān Paşa Harar'ı emîr 'Abd Allāh'a teslim etti. Fakat bu sırada Şoa cihetinden Menilek II. yaklaşıyordu. Harar'ın garbında vukua gelen Tşalanko muhârebesinde, 26 kânun II. 1887'de 'Abd Allāh mağlûp oldu. Menilek II. ile İtalya kıralı arasında, Harar'ın zaptı münâsebeti ile, teâtî edilen muhâberât, Guidi tarafından (*Documenti Amariña*, Roma, 1891, s. 295 v.dd.), neşredilmiştir. Harar tekrar 600—700 sene evvel oradan koğulmuş bulunan hıristiyan habeşlerin ellerine geçti. Oraya, vâli olarak, çok muktedir, zekî, azim sâhibi ve tahsil görmüş bir zât olan Ras Makonnen tâyin edildi. Bu zât 1906'da öldü ve kendisine Harar sûrlarının dışında kiliseye benzeyen bir mezar inşa edildi.

Bibliyografya: Basset, *Études sur l'histoire de l'Éthiopie* (Paris, 1882); Paulitschke, *Harar* (Leipzig, 1888); Robecchi Brichetti, *Nell' Harar* (Milano, 1896); Basset, *Histoire de la Conquête de l'Abyssinie* (Paris, 1897); Littmann, *Die Heldentaten des Dom Christoph da Gama* (Berlin, 1907); ayn. mll., *Die altamharischen Kaiserlieder* (Strassburg, 1914); R. Basset, *Chronologie des rois de Harar* (*JA*, 1914, bibliyografya); Hararī dili hakkında bk. Praetorius (*ZDMG*, XXIII, 433—492); Paulitschke, *Beiträge zur Ethnographie und Anthropologie der Somal, Galla u. Harari* (Leipzig, 1886); Mondon-Vidailhet, *La langue Harari et les dialectes éthiopiens de Gouraghé* (Paris, 1902).

(LITTMANN.)

HARAVÎ. [Bk. HEREVÎ.]

HARĀZ. [Bk. HARAZ.]

HARÂZ. ḤARĀZ (HARAS, HARRAS, HARRĀZ), cenûbî Arabistan'da Sarāt Alhān grubundan bir yüksek dağ silsilesi olup, Ṣan'ā [b. bk.]'nın garbında, Vādī Sahām ile Vādī Surdud arasında ve Ḥażūr Şu'ayb [b. bk.]'ın yanındadır. Bu silsile volkan menşe'li ve kat-kat taraçalar şeklinde yığılmış kayalardan müteşekkil olup, 2.600 m.'den daha yüksektir.

Ḥarāz silsilesine aşağıdaki dağlar dâhildir: Lahāb (Cebel Meb'ar, Cebel Mezerre, Cebel Şukruf ve Cebel Lakama), Havzan cenûbî Arabistan kitâbelerindeki Cebel Ḳārad ve Kāhil), Şibām, Masār ve buna bağlı olan Sa'fān dağları. Ḥarāz'da kâin yerler arasında aşağıdakileri zikretmek icâp eder: büyük bir şehir olan Manāḫa (Şibām'ın cenûb-i şarkîsinde olup, 3.000 nüfusu vardır ve Ḥarāz kaymakamının makarrıdır; Ḥayma [b. bk.] ve Ḥarāz'ın cenûb-i şarkîsinde bulunan Cebel 'Aniz), 'Attāra (Masār ile Havzan arasında olup, Yām [Nacrān] *dā'ī*'si eskiden burada otururdu), büyük bir köy olan Masār (aynı isimdeki dağ üzerinde), Ḥumayd, Mitvaḥ (her ikisi de Ṣa'fān üzerinden), Şibām (aynı isimdeki dağ üzerinde), Lakama (Şibām'ın şimâlinde), Mavza (Manāḫa'dan 3 saatlık yolda), Usil (Masār'ın yanında ve Usil dağı üzerinde), Birār (Brār Usil yakınında), Emḳa veya Ḳuṣayba (Havzan üzerinde), Ḥarāz'ın eteğinde Ḥucayla şehri vardır. Vâdîlerden şunlar zikredilebilir: Ḥār, İdrūb (her ikisi de Ṣa'fān'ın garbında ve Banū 'Arrāf arâzisinde) ve Ḥicān vâdisi (Birār mevkiinin yanında). Dağda çok mıkdarda kahve ağaçları dikilmiş olup, gâyet iyi bir cins kahve vermektedir. Ḥarāz'ın meyvaları (kayısı, şeftâli, küçük bir cins armut, bir kaç cins üzüm ve ceviz) gâyet meşhûrdur. Ḥarāz ahâlisi kısmen şâfi'î ve kısmen de ismâilîdir.

Ḥarāz şu kısımlara bölünmüştür: 1. Banū Arrāf (Ṣa'fān üzerinde), 2. asıl Ṣa'fān, 3. Masār, 4. al-Maġāriba (Masār'ın şimâlinde), 5. Banū İsmā'īl (Masār'ın şimâl-i garbîsinde), 6. Ḥaşabān (Surdud'ün tâlî vâdisi olan Vādī Dayān üzerinde), 7. Havzan, 8. Lahāb, 9. Sulūs (Lahāb yanında), 10. Ya'ābir (Manāḫa'nın cenûbunda), 11. Muḳātil (Sulūs bitişiğinde) ve 12. al-'Uḳmur (Manāḫa'nın cenûb-i şarkîsinde)

Ḥarāz, 1763 senesine kadar, ismen Ṣan'ā imamına tâbi idi; mezkûr sene içinde, yeni teessüs eden Nacrān Maḳramī (Yām) leri tarafından, imamın elinden alındı. 1872'de Yām *dā'ī*'si Aḥmed al-Şibāmī'ye âit 'Attāra'deki müstaḥkem mevkiin türkler tarafından yıkılması üzerine, Yāmlar, türkler ile sulh yaparak, Nacrān'daki arâzilerine çekildiler.

al-Hamdānī zamanında Ḥarāz *miḫlāf*'ı aşağıdaki 7 kısmı ihtivâ ediyordu; Havzan, Karār (cenûbî Arabistan kitâbelerinde ברר; Glaser: Kurār, Yāḳūt: Kirār; iyi bir öküz cinsi ile mârûftur), Ṣa'fān (Yāḳūt: Ṣa'ḳān, matbaa yanlışı), Masār (kale, kuyular ve sulama te'sisâtını hâvî), Lahāb, Mucayyih (Yāḳūt: Macnaḥ) ve Şibām (bir kale ve büyük bir câmisi vardır). Bütün bu kısımlar için kullanılan umûmî isim Ḥarāz ve Havzan idi; Ḥarāz al-Mustaḥriza veya sâdece Ḥarāz da deniliyordu (bk. *Cazīra*, s. 105, str. 9—11'de 7 adedini tamamlamak için, Ḥarāz al-Mustaḥriza ile Havzan bir arada sayılmak gerektir; *Cazīra*, s. 68, str. 17—19'da Şibām ile Ṣa'fān yoktur; lâkin buna mukabil Ḥarāz ile Ḥarāz al-Mustaḥriza ayrı-ayrı iki kısım olarak zikredilmiştir). Bu memleket çok münbit olup, hubûbâtı, balı ve susamı mebzûl idi. Ḥarāz'a âit yerler arasında al-Hamdānī bir de şunları zikreder: al-Taym, al-İdrūb, 'Acab, al-Aḥaṣṣ, al-Ẓanabāt, al-'Āriża, al-Ma'ṣūr, Şavlāna (müstaḥkem mevki). Ḥarāz'ın pazar yeri al-Mavza idi. Bu dağ silsilesinin sâkinleri olarak, al-Hamdānī, Ḥarāzlar ile Havzanleri gösteriyor ve bunları iki himyerî âile olarak kaydediyor; Ḥarāz'da bir de Hamdānlardan Ḥanātila Lu'f ve Naşḳlar da oturuyorlardı. Ḥarāz ahâlisinin dili iyi bir arapça ile fenâ bir arapça arasında idi.

Ḥarāz son zamanlarda Eduard Glaser tarafından ziyâret ve tetkik edilmiştir.

Bibliyografya: al-Hamdānī, *Cazīra*, s. 68, 17—19, 72, 1, 9, 103, 26, 105, 9—25, 125, 9, 23, 126, 4, 10, 14, 17, 135, 7 — 9, 193, 2; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 229; III, 73, 202, 249; IV, 437, 535; Kay, *Yaman* (London, 1892), s. 18, 19, 145, 175 (trc.); K. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 249 v. d; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 833, 912, 913, 914, 1009, 1010; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 248 (§ 380), 251 (§ 382); E. Glaser, *Von Ḥodeida nach Ṣan'ā* (*A. Petermanns Mitteilungen*, XXXII B. [1886]), s. 6—10, 33—37, 45 ve levha I.

(J. SCHLEIFER.)

ḤARB. [Bk. HARB.]

HARB. ḤARB, Hicaz'da Mekke ile Medine arasında, aslen Yemenli olan kuvvetli bir arap kabîlesidir. Bu kabîle 2 büyük kola ayrılır: Banū Sālem ve Moṣrūḥ. Bilhassa aşağıdaki aşîretler Banū Sālem'e dâhildir: al-Ḥamda, al-Ṣubḥ, 'Amr, Mu'ara, Velad Selīm, Tamīm (mârûf olan büyük kabîle ile karıştırılmamalıdır), Muzayna, al-Ḥvāzim (Avāzim, Hāzim), Sa'dīn (Saadīn, müfr. Saadanī); Moṣrūḥ'a dâhil aşîretler şunlardır: Sa'dī (Sa'adī), Laḥabba, Bişr, al-Ḥumrān, 'Alī, al-Cahm, Banū Ḥasseyn ve Banū 'Amr.

Banū Sālem'e âit mahaller (Medine ve Yanbu' arasında ve büyük Vādī Ferrā [Ferra'a olacaktır]'da Doughty'ye göre, bilhassa şunlardır: Cedeyda, Umm Şeyyān (Deyyān), Kayf, Dār al-Hamra, al-Kissa, al-Ḥorma, al-Vāsiṭa, al-Hassāniye, al-Ṣafra (büyük hurmalıkları ve büyük bir pazarı vardır; başlıca mahsûlü olan ve burada pek ucuz satılan hurmadan başka, civar dağlardan gelen nefis bal

ve Badr'den başka, Arabistan'ın hiç bir yerinde sâf olarak bulunmayan Mekke pelesengi satılır), al-ʿAlī, Cedid, Beddur (Badr?), Medsūs, Şāsa (Sveyḳa); **M o ṣ r ū ḥ 'a â i t m a h a l l e r i n b a ş l ı c a l a r ı ş u n l a r d ı r**: al-Ḥereyby (Mekke civarında), Kleys, Rābuḳ, al-Sverḳīya. Ḥarblerin bir kısmı da büyük Vādī al-Ḥumż (al-Ḥamż, Vādī Rumma yanında), küçük Lis̱ limanı ve Cebel Figgera (Fiḳḳera, Medine ile Yanbuʿ, Banū Sālem'e âittir)'de ikamet ederler.

Hakikî eşkiyâ olan ve Mekke — Medine yolunu suriyeli hacılar için, emniyetsiz ve çok tehlikeli bir hâle koyan Ḥarbler, islâmiyet zamanında, Yemen (Ḥāşid [b. bk.]'lerden Vādiʿa aşîretinin bir küçük kolu da bu ismi taşımaktadır)'den Hicaz'a gelmişlerdir. Geçen asrın başlangıcında Vahhâbîler [b. bk.], ancak gâyet çetin savaşlardan sonra, bunları itaat altına almağa muvaffak oldular. Palgrave'ın 1862'de, Necd'de ikameti esnâsında, Şammar emîri Ṭelāl b. Raşīd bizzat Ḥarblere karşı bir sefer açtı ve bunları kısmen itaat altına aldı. Palgrave Şammar emîrine itaat eden Ḥarblerin mıkdarını 14.000 ve Doughty ise, 2.000 kişi olarak göstermektedir.

al-Ḥamdānī, *Cazīra*'sinde, Ḥarbleri, Ḥaybar ile Medine arasında ve Mekke civarında, Balī [b. bk.] ve Cuhayna [b. bk.]'lerin komşuları olarak zikreder.

B i b l i y o g r a f y a: Hamdānī, *Cazīra*, s. 82, 20, 110, 12, 120, 20, 130, 15—16; Burckhardt, *Travels*, s. 306, 406, 423; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 153, 154, 207, 1030; XIII, 144, 146, 196, 452, 453, 469, 480; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 153 (§ 225); W. Palgrave, *Une année de voyage dans l'Arabie centrale* (frns. trc., Paris, 1866, I, 197—199, 208; II, 144); ayn. mll., *Reise in Arabien* (alm. trc., Leipzig, 1867, I, 130 v.d., 158 v.d., 170, 179 v.d.; II, 42, 66); Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888), I, 125, 128, 144, 235; II, 20, 21, 24, 85, 114, 174, 308, 309, 461, 478, 511, 512 v.d.

(J. SCHLEIFER.)

ḤARBA. [Bk. HARBE.]

ḤARBĀ. [Bk. HARBÂ.]

HARBÂ. ḤARBĀ (*alif* yahut *yā* ile), bugün Cisr Ḥarba denilen ve **D u c a y l k a z a s ı n d a**, Balad hurmalıklarının 1/2 fersah kadar garbında, Dicle'nin eski yatağı olan Şuṭayṭ'ın garp sâhilinde 34° şimâl arzında bulunan **h a r â b e l e r d i r**.

Gerek isim ve gerek mevki islâmiyetten evvelki zamanlardan gelmedir. Yāḳūt (I, 187)'a göre buranın daha eski bir ismi Uḫnūnīya imiş ki, bir Bâbil ismine benziyor. Sâsânî idâresi Sūristān (yahut Dil-i Ērānşahr, daha sonra Savād al-ʿIrāḳ)'ın şimâl hudûdunu Ṭassūc Maskin (bugün Tell Masçin)'de kâin bu Ḥarbā mevkii ve şarkta, karşı tarafta, Ṭassūc Buzurgşāpūr'da kâin ʿAls̱ (yahut ʿİls̱, bugün ʿAls̱) mevkiinden itibâren başlatır idi. Şimâl hudûdu Āsūr vilâyetine ulaşırdı. Bu hudûtlar islâm devrinin başlarında ve Abbâsîler devrine kadar (msl. ʿOmar b. al-Ḫaṭṭāb tarafından memleketin mesâhası yapıldığı zamana kadar; krş. Ḫurdaẕbeh, s. 14; Yaʿḳūbī, s. 104; Masʿūdī, *Tanbīh*, s. 38; Yāḳūt, III, 174) muhâfaza edilmiştir. Bu mevki hakkında eski bir kayıt (bk. Ṭabarī, II, 916) hâricîlerin reisi Şabīb'in Ḥaccāc'a karşı yürürken, Dicle'yi Ḥarbā civarında geçtiği 76 tarihine âittir (*ḥarbā* ve *ḥarb* kelimeleri bir hikâye ve bir tevriyeye zemin olmuştur). Ḥarbā'da her tarafa gönderilen ağır pamuklu kumaş dokuma sanâyii ilerilemiş bir hâlde idi (Yāḳūt, II, 235 ve *Marāṣid*, s. 295). Bugünkü harâbeler sâhasında çanak-çömlek parçalarının mebzûlen görülmesi burada çömlekçilik san'atının da inkişâf etmiş olduğunu göstermektedir. Bu parçalar ekseriyâ XII.— XIII. asra âit olup, Raḳḳa işi denilen nev'in aynıdır.

al-Mustanṣir billāh'ın saltanatı devrinin ilk zamanlarında Dicle'nin mecrâsını değiştirmesi ve nehrin Ḥarbā'nın bir az yukarısında yatağını bırakarak, Ḳātūl Abu 'l-Cund'ün açtığı kanala, yâni şimdiki yatağına girmesi üzerine, halife artık susuz kalmış olan memleketi yeniden iska için, büyük su te'sisâtı yaptırmağa başlamıştır. Tamâmiyle onun eserinin bakiyesi olduğuna şüphe olmayan şimdiki Ducayl kanalından başka, Ḥarbā'nın yukarısında (nehrin menbâ tarafında) vücûda getirdiği al-Mustanṣir kanalının harâbeleri ve Ḥarbā yanında, mevkiin bugün Cisr Ḥarba tesmiye edilmesine sebep olan, muazzam köprü bu imâr teşebbüslerine şehâdet etmektedir. Daha evvelce J. F. Jones tarafından fotografı alınıp, *Selections from the Records of the Bombay Government* (1857, XLIII)'te neşredilen köprünün ben de bir az daha teferruâtlı fotoğrafını aldım. Köprü tuğlalar ile sağlâm bir surette inşâ edilmiş olup, dört kemer ile 55 m. uzunluğunda ve 12 m. genişliğindedir. Köprünün iki tarafındaki 100 m'den fazla uzunlukta olan kitâbeden, köprünün 629 (1232) senesinde yapıldığı anlaşılmakta ve bu kitâbe, ihtivâ ettiği mufassal elkâb ve sıfatlar ile sünnîlik bakımından küfr addedilebilecek derecede garip medhiyelerden dolayı, bilhassa dikkate şâyândır. Harâbeler sâhasının başlıca husûsiyeti, pek uzaklardan göze çarpan Şayḫ yahut Sayyid Saʿd adında birinin kabri üzerindeki kubbedir.

(E. HERZFELD.)

HARBE. ḤARBA (A.; cem. *ḥirāb*), **k ı s a m ı z r a k**. Arap lugatçilerine göre, *ḥarba*, *rumḥ*'tan daha küçük ve *ʿanaza* [b. bk.]'den daha büyüktür. Dinî mesâsimlerde *ʿanaza* ile aynı vazifeyi görür; nitekim bâzı hadîslerde bir *ʿanaza* ve bâzan da bir *ḥarba*'nin Peygamber zamanında *sutra* [b. bk.] gibi kullanılmış olduğu görülür (krş. hadîslere dâir muhtelif mecmularda *Sutrat al muṣallī* faslı). Namaz kılarken bir *sutra* dikilmesi, iptidâlarda bir tahaffuz kasdı ile olduğu farzolunmuştur; bir takım rivâyetlere göre, Peygamberin, ihtiyacını defetmek için çıktığı zaman, arkasında bir *ʿanaza* götürülmesi bu rivâyete uymaktadır (Buḫārī, *Kitāb al-vużūʾ*, bâb 17; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, Navavī'nin tefsiri ile birlikte, Kahire, 1283, I, 337); zîra insanların tam bu iş yapıldığı sırada şeytânî te'sirlere en ziyâde mârûz kaldığı zannedilir. *Ḥarba*'nin dinî ehemmiyeti hakkında, yukarıdaki eserlerden başka, bk. bir de Rhodokanakis, *Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morg.*, XXV, 75 v. dd.

ʿAnaza maddesinde *ḫaṭīb* tarafından, *ʿanaza* istimâlinden bahsedilmiş idi. Hatîbin bir mızrak kullandığı da görülmüştür; msl. Seleb adasında (krş. Adriani ve Kruyt, *De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes*, I, 329 v. d.) böyledir.

Ḥarba kumandanın, kabîle reisinin v. b. alâmetidir. Firʿavn askerlerinin kumandanı Hāmān'ın elinde bir *ḥarba* tuttuğu söylenir (S̱aʿlabī, *Ḳiṣaṣ*, 1290, s. 172). Ṭabarī (nşr. de Goeje, I, 1214, 18, 1215, 19)'de Usayd b. Ḥużayr'in, Banī ʿAbd al-Aşhal'in reisi sıfatı ile göründüğü vakit, eline *ḥarba*'yi aldığı ve Saʿd b. Muʿāẕ onun yerine geçince, *ḥarba*'yi onun elinden aldığı hikâye edilmektedir. Lane (*Manners and Customs*, Paisley ve London, 1899, s. 443) Kahire'de *amīr al-ḥacc* [b. bk.]'ın çadırının önünde, belki de me'mûriyetinin alâmeti olarak, yere uzun bir mızrak dikildiğini söylemektedir.

Peygamberin Habeşistan'dan, hediye olarak, *ḥarba* yahut *ʿanaza* almış olduğu rivâyeti, habeş dinî âyînlerinde bugün dahi böyle asâların kullanıldığı düşünülürse, doğru olabilir (bk. Bent, *The Sacred city of the Ethiopians*, s. 50, 54, 56).

B i b l i y o g r a f y a: Metinde zikredilenlerden başka krş. bir de mad. ʿANAZA, ve Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber*.

(A. J. WENSINCK.)

HĀRCA. [Bk. HÂRCE.]

HÂRCE. ḪĀRCA, **L i b y a ç ö l ü n d e c e n û p v â h a g r u p l a r ı n d a n b i r i**: *al-Vāḥāt al-ḫār(i)ca* tâbiri kadîm yunanlı müelliflerinin Ὄασις ἡ ἔξωτ(ερ)ω ifâdesini hatırlatmaktadır; *vāḥ* kelimesi koptça 'ın arap harfleri ile yazılmış şeklidir; Ḫārca vâhası, şimâlden cenûba 150 km. kadar boyunda ve ortalama 20 km. genişliğinde büyük bir vâdidir. Yakın zamana kadar Ḫārca'ye Esne yahut Farşūṭ'tan gidilirdi. Son mevkîden yolculuk, deve ile, 4 gün sürerdi. Şimdi dar hatlı bir demir yolu (160 km.) Farşūṭ'u büyük vâhanın bugünkü idâre merkezi olan Ḫārca kasabasına bağlamaktadır. 1910'da vâhanın 7.000 kadar nüfûsu var idi. Başlıca mahalleri, idâre merkezinden başka, Bārīs, Būlāḳ ve Canāḥ'tır. Bu mıntakanın başlıca ticâret metâı hurmadır. Bu mıntakada aş.-yk. 70.000 kadar hurma ağacı vardır ki, Mısır'ın en iyi hurması buralardan elde edilir. Ekilen sâha 1.800 hektar kadar ise de, son senelerde ziraât sâhasını genişletmek için, arteziyen kuyuları kazılmıştır.

Vâhalar hakkında arap muharrirlerden sarîh mâlûmat edinmek bir az güçtür [bk. BAḤRĪYA, DĀḪLE, FARĀFRA]. Bu müelliflerden hiç biri oraya gitmemiştir ve verdikleri isimler, mâlûmatı aldıkları kimselere göre, tehâlüf eder. Bununla berâber Libya çölü vâhalarını **k ü ç ü k** (= Baḥrīya), **i ç** (= Dāḫle) ve **d ı ş** (= Ḫārca) olarak ayıran eski an'anenin hâlâ devam ettiği anlaşılıyor. Al-Maḳrīzī bunlara dâir müphem mâlûmat vermekte, iç vâhalar hakkında da dış vâhalar hakkındaki umûmî mâlûmatı hemen-hemen aynen tekrarlamaktadır. Bütün coğrafyacıların işâret ettikleri nokta vâhaların, umûmî surette, pek münbit olduğudur. Yaʿḳūbī bilhassa Ḫārca'de akar su ile sulanan ve hurma ağaçlarından başka, üzüm ve pirinç yetişen arâziyi zikreder. İbn Duḳmāḳ'ın haylı uzun, mevki adları ile dolu ve karışık metninden ancak burada büyük bir refâh mevcût olduğu anlaşılmaktadır. Al-Bakrī birbirinden ayrı iki iç vâhadan bahsetmiştir; Maḳrīzī de, ancak Ṣalāḥ al-Dīn devrine âit resmî bir vesîkadan bahsederken, *al vāḥayn al-ḫāricayn* tâbirini kullanır. Hakikatte Ḫārca vâhaları iki ayrı gruba tefrik edilebilir.

Emevîler ve Abbâsîler devrinde vâhaların idâre teşkilâtına dâir bilgimiz eksiktir: bir *kūra*'nin adı Abşāya (bugünkü Menşa'a, kadîm Ptolemais-Psoï) ve al-Vāḥāt'tır. 339 (950)'da nubyalıların talan ettikleri vâhanın Ḫārca vâhası olması pek muhtemeldir. Abū Ṣāliḥ'de, Fâtımî devrinin sonlarında, fakat Baḥrīya'ye dâir mâlûmat verilirken, bir *vāli 'l-vāḥāt* tâbiri geçer. Memlûkler devrinde, İbn Fażl Allāh'a göre, başlangıçta burada sultan namına idâreyi elinde tutan bir me'mûr yok idi. Ḳalḳaşandī de bu hususta fazla bir şey söylemez. Vâhaların hepsi mukâtaa (*iḳṭāʿ*) sureti ile me'mûrlara verilir; onlar da istedikleri gibi idâre ettirirlerdi. Sonraları vâhaların irâdı sultanın husûsî hazînesine tahsis olunmuştur.

Ḥārca vâhası, bilhassa burada bulunan kadîm mâbedler, Brugsch tarafından, *Reise nach der grossen Oasen al-Khargeh* (Leipzig, 1878)'de tavsif edilmiştir. Survey-Department of Egypt mıntakanın topografik ve jeolojik tetkikini hâvî bir fasikül neşretmiştir (Ball, *Kharga Oasis*).

Bibliyografya: al-Bakrī, *Ṣifat al-Maġrib* (nşr. de Slane), Cezayir, 1911, s. 15; ayn. mll., *Description de l'Afrique* (trc. de Slane), 2. tab, s. 38; Abū Ṣāliḥ, *Churches* (nşr. Evetts), var. 93; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā* (Kahire, 1331—1338), III, 393 v.d.; İbn al-Cīʾān, *Kitāb al tuḥfa* (Kahire, 1898), s. 173; al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (nşr. Wiet), fihrist, I, 372; II, 208; III, 363; IV, 351; Isambert, *Itinéraire de l'orient, Égypte*, s. 517 v.d.; *Guide Joanne*, s. 616 v.d.; Bädeker, *Ägypten*⁷, s. 364—366; J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte*, s. 219—225 (burada bir çok kaynaklar gösterilmiştir). (G. WIET.)

HÂREK. ḤĀRAK, Basra körfezinde, kadîm coğrafyacıların Aracia adını verdikleri bir ada. Arap devrinde, İran'ın Ardeşīr Ḫurra vilâyetine bağlı idi ve al-Balḫī tarafından henüz öyle gösterilmektedir. al-Masʿūdī, daha ziyâde, kara cihetinden karşısında bulunan Cannāba'ye bağlı gibi gösterir. Gemiler için, Basra'dan Hindistan ve ʿOmān yolu üzerinde ehemmiyetli bir uğrak yeri idi. İbn Ḫurdāẕbeh'de de bunun bir tavsîfi vardır. Ona göre, Ḥārak Basra'dan 50 fersah mesâfede ve bir fersah murabbaı mesâhada hubûbat, üzüm ve hurma mahsûlleri alınan mezrû bir yer idi. Daha XVIII. asır sonunda, yer altında ve kısmen kayalar içinde oyulmuş su kanalları Niebuhr'un dikkatini celbetmiş idi. Büyük bir câmii bulunduğuna dâir al-İṣṭaḫrī'nin kaydından, nüfûsunun çokluğu ve müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Yāḳūt zamanında adada ʿAlī evlâdından birinin mezârı olduğu söylenilen bir ziyâret mahalli de var imiş. Ḥārak'te inci çıkarılmasından sık-sık bahsedilir; burada inci çıkarılan istiridye yatakları çok derindir; bu sebeple derlenen incinin azlığından dolayı, arasıra şikâyet edilirse de, bâzan da gâyet kıymetli inciler bulunduğu söylenmektedir.

Ada XVIII. asırda, bir müddet, Felemenk şarkî Hindistan şirketinin eline düştü; Baron von Kniphausen adında biri, şirket hesâbına, bir takım tahkimât ve bunların duvarları arkasında bir fabrika inşa etti. Sonraları bu imâlâthâne büyüyerek, araplar ve iranlılar ile meskûn bir şehir vücûda geldi. Anlaşıldığına göre, işgâl masrafının çokluğundan dolayı, 1765 sonlarında, şirket adayı terketmiştir.

Bibliyografya: *BGA*, I, 32, 106, 107; II, 183; VI, 61; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 387; Thévenot, *Suite du Voyage au Levant* (Paris, 1674), II, 336 v.d.; Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien* (Hamburg, 1837), II, 202; ayn. mll., *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 321; Tomaschek, *Nearch's Küstenfahrt* (*S. B. Ak. Wien*, cild 121); P. Schwarz, *Iran im Mittelalter* (Leipzig, 1896—1924), II, 82, 85—87; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 261. (P. SCHWARZ.)

HAREKE. ḤARAKA (A.), hareket; gramerde ıstılah olarak, ünlülerin yahut daha doğrusu ünlülerden sonra gelen bir ünsüz harfin telâffuz edilmesine delâlet eder (zıddı: *sukūn*). Arap gramercileri nazarında, hep ünsüzlerden ibâret olan arap yazısı esâs olduğundan, ünlüler ancak ünsüzlerin muayyen bir surette tâdili gibi tasavvur edilmiştir. Ünsüz bir harften sonra ünlü bir harf geldiği takdirde, bu ünsüz harfe *mutaḥarrik* (harekeli), aksi hâlde de *sākin* (harekesiz) denir. Bu tâbir, kuvvetli bir ihtimâl ile sürekli seslerin (*s*, *l* v.b.), uzuvların nisbî bir hareketsizliğine rağmen, uzatılabilmelerinin müşâhedesinden ileri gelmiştir; o surette ki, bu gibi hâl lerde ünlü bir harfin ünsüz bir harfi tâkip etmesi, hakikatte bir hareket gibi görünmektedir. Krş. A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre*, s. 24 v.dd. (H. BAUER.)

HAREM. ḤARAM (A.), yasak kılınmış, mukaddes olan şey; bundan dolayıdır ki, Mekke ile Medine (ekseriyâ birlikte *al-Ḥaramān*)'nin mübârek topraklarına delâlet etmek üzere, kullanılır. Bu tâbir aynı zamanda yabancıların girmesi yasak olan ev dâiresine ve bu dâirede (*ḥaram*) ikamet eden kadınlara da delâlet eder ki, bu mefhûm da *ḥarīm* kelimesi ile müterâdiftir.

ḤARF. [Bk. HARF.]

HARF. ḤARF (A.), bir şeyin sivri yanı, kenarı yahut köşesi demek olup, bundan dolayı 1. bir hece yahut kelimeyi tamamlayan bir harf; msl. *ḥurūf al-madd* (*alif*, *vāv*, *yā* v.b.); 2. gramer ıstılahı olarak, ister bir harften ve ister, bir kaç harften teşekkül ve taksimâta göre kelâmın üç kısmından birine delâlet eder; 3. „*Kur'an* 7 harf (*aḥruf*) üzerine nâzil olmuştur" hadîsinde bu tâbir (krş. Nöldeke-Schwally, *Gesch. des Korans*, s. 48 v.dd), evvelâ zannedildiği gibi, arap lehceleri demek olmayıp, *ḳirāʾāt* („okuma") terzi demektir; 4. Tasavvufta *ḥarf*, hakikatin bize hitap dili veya vâsıtası diye târif edilir ve *al-ḥurūf al-ʿāliyāt*, msl. hurma çekirdeğinde mündemiç hurma ağacı gibi, bilkuvve mevcût bulunan şe'niyetlerin alâmetleridir ve 5. cifirde *ʿilm al-ḥarf* (*ḥurūf*) harflerin cifir murabbâları v.b. şeklinde sıralanmasıdır.

Bibliyografya: Zamaḫşarī, *Mufaṣṣal*, bk. fihrist: Curcānī, *Taʿrīfāt* (nşr. Flügel), s. 90, 293; Lees', *Dict. of techn. terms*, I, 318 v.d.; Freytag, *Darstellung der arab. Verskunst*, s. 310; gramer târihi olarak *ḥarf* kelimesi için bk. J. Weiss, *Die arab. Nationalgrammatik und die Lateiner* (*ZDMG*, LXIV, 349—382). (T. H. WEIR.)

ḤARFÛŞ. [Bk. HARFÛŞ.]

HARFÛŞ. ḤARFÛŞ, Baalbek emîrleri âilesi olup, Metâvila [b. bk.] akîdelerine sâlik idiler ve osmanlı hâkimiyeti zamanında, tanzimat fermanı (1839) ile başlayan islâhat hareketlerine kadar, bu şehirde idâreyi ellerinde tutmuşlardır. Ḥarfûşların nasıl ve ne vakit iktidar mevkiine geldikleri henüz anlaşılmamıştır. Yalnız Faḫr al-Dīn zamanında Baalbek'te yaşamış bulunan emîr Mūsā b. ʿAlī ile emîr Yūnus haklarında sarîh mâlûmat vardır. Krş. al-Muḥibbī, *Ḫulāṣat al-aṯar*, IV, 432; Wüstenfeld, *Fachr ed-din der Drusenfürst und seine Zeitgenossen*, s. 79 v.dd.; Ṭannūs b. Yūsuf, *Aḫbār al-aʿyān fī Cabal Libnān*, s. 253 v.dd.; Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Pers. Golf*, I, 46. Krş. bir de mad. BAALBEK, bibliyografya.

HARGÛŞÎ. [Bk. HARGÛŞÎ.]

HARGÛŞÎ. AL-ḤARGŪŞĪ, ABŪ SAʿĪD (veya SAʿD) ʿABD AL-MALIK B. MUḤAMMED B. İBRĀHĪM B. ʿOSMĀN (?—1016), olup, Nīşāpūr'un Ḥargūş semtinde doğmuştur; isminin arapçalaştırılmış şekli al-Ḥarkūşī'dir. 393 (1002)'te hacc maksadı ile seyahate çıkarak, Bagdad'a ve sonra Mekke'ye gidip, bir müddet orada kaldı. Sonra yine Nīşāpūr'a döndü ve 406 (1015) veya 407 (1016)'de orada öldü. Hastahâne v. b. gibi hayır müesseseleri kurmakla komşularının hürmetini kazanmıştır. Kendisine 3 eser atfedilmektedir (Brockelmann, *GAL*, I, 200; *Suppl.*, I, 361): 1. *Şaraf al-Muṣṭafā* (*al-nabī*, *al-nubuvva* veya *Dalāʾil al-nubuvva*), Peygamberin hâl tercümesinden bahseden, daha doğrusu Peygamberin hayatına âit hadîsleri, tasnifli olarak, bir araya toplayan 8 cildlik bir te'liftir; bu eser, Maḥmūd b. Muḥammed al-Rāvandī tarafından, farsçaya tercüme edilmiştir (Storey, *Persian Literature*, s. 175 v.d.). — 2. *Kitāb al-Bişāra va'l-niẕāra fi taʿbīr al-ruʾyā*, zâhidâne bir te'liftir. — 3. *Taḥẕīb al-asrār*, eserlerinin en ehemmiyetlisi olup, sûfîlik mesleğinin sistemli bir surette 70 fasılda târif ve tavsîfini ihtivâ eder; eserin yegâne nüshası yazma hâlinde bize kadar gelmiştir (Berlin, nr. 2819). Bu kitap doğrudan-doğruya Ḥargūşī'nin kendi eseri olmayıp, Azerbaycan vâlisine karşı isyan açan ve 439 (1047)'da ölen Abū ʿAbd Allāh al-Şīrāzī adında korkunç bir şarlatanın şifâhî telkinlerinden vücûda getirilmiştir. Bundan ve diğer sebeplerden dolayı, bu te'lifin kıymeti pek yüksek değildir ve başka bir yerde (krş. *BSOS*, 1938), de kaydettiğim gibi, eser tamâmiyle orijinal olmayıp, bir kısmı Abū Naṣr al-Sarrāc'ın *Kitāb al-lumaʿ* adlı te'lifinden iktibâs edilmiştir. Buna rağmen, sûfîlik tarihi hakkında başka yerlerde bulunmayan mâlzemeyi ihtivâ ettiği cihetle, bu kitabı büs-bütün ehemmiyetsiz addetmek de doğru değildir. (A. J. ARBERRY.)

ḤARĪB. [Bk. HARÎB.]

HARÎB. ḤARĪB, cenûbî Arabistan'da bir bölge olup, Maʿrib [b. bk.]'in şarkında ve buradan iki günlük kadar bir mesâfededir. Burasının Roma kumandanı Aelius Gallus'un Yemen seferinden çekilerek, sâhile doğru rie'ata başladığı ve Plinius'un Caripeta ismini verdiği yer olması muhtemeldir. Eski Arabistan'ın yüksek kültür merkezlerinden biri olan Ḥarîb büyük bir vâdinin, Vādī ʿAyn'ın, mecrâsı üzerinde olup, bu vâdiye sol cihetinde küçük Vādī Muḳbal ve Vādī Ablaḥ ulaşmaktadır. Vādī ʿAyn'ın iki fersah kadar ilerisinde Mablaḳa tepeleri yükselir ve bu tepelere, kayalar oyularak yapılmış 4 m. kadar derinlik ve 15 m. kadar genişlikte kademelerden müteşekkil, sun'î bir yoldan (rivâyete göre, bu yolu Bārġāl isminde biri açmış imiş) gidilir. Yolun nihâyetinde cenûbî Arabistan yazısı ile büyük bir kitâbe vardır. Vādī ʿAyn ile Vādī Ablaḥ'ın birleştiği mahalde, münferit bir tepe hâlinde, Ḳarān dağı (aş.-yk. 350 m. yükseklikte) vardır ki, üzerinde cenûbî Arabistan kitâbelerinde adları geçen Banī ʿAbd oturmaktadır; Bu dağ üzerinde evliyâdan ve Peygamberin bir çağdaşı olan Uvays al-Murādī al-Ḳaranī'nin kabri bulunmakta olup, pek uzaklardan ziyâretine gelinmektedir. Vādī Ablaḥ'tan büyük bir ova içinde bulunan Ḳattabānların eski pâyitahtları olan Timnaʿ (burası Plinius'taki Thamma yahut Thumna olup, cenûbî Arabistan kitâbelerinde *tmn*ʿ'dır)'a varılır. Ovanın al-Ḳabasa ve al-Ṣibr kabîlelerine âit olan al-Cufra kısmı muazzam harâbeler ile dolu olup, al-Muşaynaʿa denilen bu harâbelerin ortasında, üzerlerinde bir çok kitâbeler bulunan duvarları hâlâ ayakta duran büyük bir bina yüksekmektedir.

Ḥarîb'in idâre merkezi, Vādī ʿAyn ile Vādī Muḳbal arasında bulunan Darb Āl ʿAlī'dir. Buranın ahâlisinin büyük kısmı şerifler (Peygamber neslinden gelenler)'dendir. Bunlar 750 kadar olup (bundan başka kadınlar ve esirler

de vardır), 4 âileye ayrılmaktadırlar. Bu âilelerin en ehemmiyetlisi Āl ʿAlī b. Ṭālib'dir ki, Ḥarīb'in emîri dâimâ bu âileden seçilir; Darb'de ikamet eder ve memleketin bütün ahâlisi tarafından son derece hurmet görür. Āl ʿAlī b. Ṭālib âilesinin bu şehirde Ḥişn al-Cavhar ismi verilen eski bir müstahkem kasırları vardır. Darb'de, şeriflerden başka, *ḳirvān* (cem. *ḳaravī*) adı verilen küçük esnaflar, işçiler ve san'at erbâbı oturur. Darb Āl ʿAlī'den yarım saat kadar bir mesâfede küçük Darb Bū Ṭuhēf (Ṭuhayf) şehri vardır. Burası Āl Abī Ṭuhēf kabîlelerine âit olup (bk. Snouck Hurgronje, *Rev. Africaine*, 1905, s. 92 v. d.), bunlar Hilāl [b. bk.]'lerin neslinden olduklarını iddia ederler. Şehir Āl Abī Ṭuhēf'in 250 kadar tebeası ile meskûn olup, Āl Abī Ṭuhēf'in kendileri şehrin etrafında çadırlarda otururlar. Oradan bir saat mesâfede Ḥacar Ḥarīb ismi verilen, kadîm harâbeler ile kaplı, bir sâha vardır. Vādī ʿAyn üzerindeki (sağ sâhil) meskûn yerler arasında aşağıdaki mahalleri de saymak icâp eder: Banī ʿAbd şûbelerinden Āl ʿAmr ve Āl Masʿūd ve reâyâsının oturdukları Darb Āl ʿAmr (Cebel Ḳarn üzerinde) mahalli; burada Ḥişn Ḥabbā ve Ḥişn Ḥierāna isminde dörder katlı iki eski müstahkem bina vardır (bunların ikincisi Ḥarīb emîrine âit olup, âşâr vergisini vermeyenleri buraya hapsetmektedir). Bundan başka, Āl Ġuṣaym'in oturdukları al-Sāḥa köyü vardır ki, burada yapılan ve Arabistan'ın her tarafında satılan asma kilitler (*ḳufl ġuṣaymī*) dolayısı ile, Āl Ġuṣaym Arabistan'da büyük bir şöhret kazanmıştır.

Zikredilmesi gereken yerlerden biri de Vādī ʿAyn üstünde ve Ḳarn ʿUbayd tepesinin eteğinde kâin Hacar Ḥinū şehri harâbeleridir ki, bunların ortasında, medhali hâlâ ayakta duran ve üzerinde kitâbeler bulunan bir bina yükselmektedir. Bu harâbelere, rivâyete göre, vaktiyle buralarda huküm sürmüş olan al-Zerēr b. Saʿaḳ isminde birine atfen, Ḥinū al-Zerēr (Zarīr) dahi denilmektedir. Belki burası, cenûbî Arabistan kitâbelerindeki müstahkem şehir *zrrn*'dir. Bir rivâyete göre, bu şehirde sâbiʾî-himyerîlerin reâyâsı olan *ḥaddād* ("demirci") 'lar oturmakta imişler.

Al-Hamdānī (*Cazīra*) Ḥarīb'i zikretmekte ve Cebel Ḳarn'i Maʾrib [b. bk.], Ḥarīb, Bayḥān [b. bk.] ve bir de Radmān'a âit olarak göstermektedir; burasının sâkinleri olarak, iyi bir arapça konuşan Murād, Rabīʿ, Ḥalaf ve ʿUzr kabîlelerini zikreder. Bunlardan Murād kabîlesi şimdi Ḥarīb'in hudûtlarında ve Rabīʿler ise, Ḥarīb ile Bayḥān al-Ḳaṣāb'da oturmaktadırlar; Ḥalaflerden de Ṭīn al-Ḥalīf arâzisinde izler bulunmaktadır. Burada Ḥayd al-Ḥalīf isminde münferit bir dağ da vardır.

Bundan başka al-Hamdānī, Hamdânîlerin tasarrufu altında bir Nihm Ḥarīb'inden dahi bahseder ki, burası Raʾrāʾ'lar Ḥarīb'i olsa gerektir. Maʾrib ile Ṣanʿā arasında ve Ṣirvāḥ'ın yanında bir Vādī Ḥarīb bulunmaktadır. Kitâbelerde Ḥarīb Ḥaẓramūt ismi ile geçmektedir.

Bibliyografya: al-Hamdānī, *Cazīra* (nşr. Müller), s. 80, 11, 81, 4, 95, 6, 103, 6, 109, 4, 110, 3, 134, 20; E. Glaser, *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Maʾrib* (*Mitteil. der Vorderas. Ges.*, Berlin, 1897, s. 32, 44, 54, 58); ayn. mll., *Die Abessinier* (München, 1895), s. 112, 113, 115; Comte de Landberg, *Arabica* (Leiden, 1898), V, 81—119.

(J. SCHLEIFER.)

HÂRİCÎLER. AL-ḤAVĀRİC (mfr. *ḫāricī*), **islâmiyetin en eski fırkalarından birinin mensûpları.** Bunların ehemmiyetleri bilhassa itikat bahsinde, hilâfet nazariyesi ile alâkadar meselelerin tedvininde ve mağfirete îman yolu ile mi, yoksa ameller vâsıtası ile mi erişilebileceği mevzuunda kendisini gösterir. Siyâsî tarih bakımından, rolleri, bilhassa ʿAlī'nin hilâfetinin son iki senesinde ve Emevîler devrinde, bir çok eyâletler ellerine düşünce, fâsılasız isyanları ile, islâm devletinin şark kısımlarının âsâyişini bozmak ve evvelâ Muʿāviya'nin ʿAlī'ye ve sonra Abbâsîlerin Emevîlere karşı zaferlerini, istemeyerek, kolaylaştırmak olmuştur.

I. **Hâricî hareketinin başlangıcı.** Mezhep ayrılığına sebep olan hâdise, Muʿāviya'nin, Ṣiffīn muhârebesi (safer 37 = temmûz 657; krş. mad. ʿALĪ B. ABĪ ṬĀLİB) esnâsında, ʿAlī'ye yaptığı bir tekliften doğmuştur ki, buna göre, harbe sebebiyet vermiş olan ʿOs̱mān'ın katli meselesinden mütevellit ihtilâfı, *„Kur'an* ahkâmına göre" halletmek üzere, iki hakem tâyin edilecekti. ʿAlī ordusunun ekseriyeti, ister harp yorgunluğundan olsun, ister *ḳurrāʾ*'nın *Kur'an* hukmünün, kendilerinin ʿOs̱mān'a karşı açtıkları, onun katline kadar giden kanlı cidâlin haklılığını göstereceği ümidi ile olsun, bu teklifi memnûniyetle kabûl ederken, ekseriyeti Tamīm kabîlesinden olan muhâriplerin bir kısmı, Allahın kelâmı fevkinde bir beşerî mahkemenin kurulmasına şiddetle muhâlefet etti. Onlar „hukmün yalnız Allaha âit" (*lā ḥukma illā li 'llāh*) olduğunu söyleyerek, orduya terk ettiler ve Kûfe [b. bk.]'den pek uzak olmayan Ḥarūrāʾ kasabasına çekilerek, hiç tanınmamış bir mücâhidi, ʿAbd Allāh b. Vahb al-Rāsibī [b. bk.]'yi, kendilerine reis seçtiler. Bu ilk iftirakçılar kendilerine *al-ḥarūrīya* yahut *al-muḥakkima* (yukarıdaki ibâreyi şiâr edinenler; krş. *RSO*, VIII, 789, not 1) ismini verdiler ki, bu isimler, ekseriyâ daha sonraki hâricîlere de teşmil edilmiştir. Bu küçük zümre, birbirini tâkip eden bozgunlarda, bilhassa *ḳurrāʾ*'nın intizârına tamâmen zıt olarak neticelenen hakem kararı üzerine (tahminen 37. yılının ramazan veya şevvâli = 658 şubat-mart), gittikçe büyüdü: içlerinde *ḳurrāʾ*'nın da bulunduğu ʿAlī tarafdarlarının bir kısmı, İbn Vahb'in karargâhına iltihâk etmek üzere (mütâreke esnâsında ordunun geri çekildiği), Kūfa'den gizlice çıktı (*ḫaraca*). İbn Vahb o arada Dicle'nin sol kenarında, Fars yollarının birleştiği Cūḫā memleketinde (ileride hilâfetin merkezi olacak olan) küçük Bagdad kasabasının bulunduğu köprü başında, karargâhını kurmuş bulunuyordu. Âsîlerin karargâhı al-Nahravān kanalı boyunca uzuyordu. Hâricîlere bu ismin verilmesi, onlara daha sonraları, belki de haylı zaman geçtikten sonra, **mü'minler cemâatinden çıkmış** olduklarına delâlet eden husûsî bir sıfat gibi kullanılmış olmasından ziyâde, yukarıda bahsedilen Kūfa'den çıkış vak'asından dolayıdır. İlk hâricîlerin (haleflerine kadar yayılmış olan ve kendilerinin de bu isimleri kullandıkları zannedilen) diğer bir adı da *al-şurāt* (mfr. *şārī*) **satanlar** yâni **Allah uğruna canlarını satanlardır** (bu telâkkî o zamana âit bir çok manzûmelerde görülür).

Hâricîlerin müthiş taassubu, müfrit hükümleri ve şiddet hareketleri ile, derhâl kendini gösterdi: ʿAlī'nin hilâfet üzerindeki iddialarının hukümsüz olduğunu ilân ettikleri gibi, ʿOs̱mān'ın hareketini de takbîh eyleyerek, katlinden dolayı intikam almak fikrini de külliyen reddettiler; hattâ daha ileri giderek, kendi nokta-i nazarlarını kabûl etmeyenlerin, ʿOs̱mān ile berâber ʿAlī'yi inkâr etmeyenlerin, kâfir ve katilleri vâcip olduğunu ilân ettiler. Hemen sonra, kadınlar da dâhil, bir çok kimseleri öldürdüler. Hâricî ordusunun ehemmiyeti, din nazarında ırkların müsâvatı prensibini öne sürmelerinden dolayı, arap olmayan kavimler ile diğer mutaassıp ve serkeş unsurların da kendilerine iltihâkı üzerine, gittikçe arttı. Muʿāviya ordusu ile karşılaştıkları zaman, o vakte kadar gerisinde bir harbe tutulmaktan çekindiği için, âsîleri korumak yolunu tutmuş olan ʿAlī, sulh mukaddemâtının inkıtaa uğraması üzerine, gittikçe büyüyen bu tehlikeye müdâhale etmeğe mecbûr oldu: hâricîlerin karargâhına hücûm etti ve onları İbn Vahb ile bir çok tarafdarlarının telef olduğu müthiş bir hezîmete uğrattı (Nahravān muhârebesi, 9 safer 38 = 17 temmûz 658). Fakat zafer ʿAlī'ye pahalıya mâl oldu; isyan söndürülemediği gibi, bu mücâdele 39—40 senelerinde küçük mahallî kıyamlar hâlinde devam ettikten başka, kendisi de Nahravān muhârebesinde âzâsının mühim bir kısmını kaybeden âileden bir kadının kocası olan ʿAbd al-Raḥmān b. Mulcam al-Murādī [bk. mad. ʿALĪ] isimli bir hâricî tarafından öldürüldü. Hâricîlerin, ʿAlī, Muʿāviya ve Mısır vâlisi ʿAmr b. al-ʿĀṣ'ı aynı zamanda öldürmek için, ahdetmiş oldukları ve bir plan hazırladıkları hakkındaki rivâyetin sonradan uydurulmuş olduğu hemen hemen muhakkaktır.

Arap müverrihlerinin hâricî hareketinin menşe'i hakkındaki yazıları karışık ve mütenâkız olup, bunlarda hâricî hareketi ile hakem meselesi arasındaki hakikî münâsebetlerin göz önünde bulundurulmamış olduğu kaydedilmelidir; diğer taraftan da hâricî hareketinin asıl mâhiyeti ile hakikî tarihi de muayyen dağildir. Yukarıda verilen yeni tarih şekli bu makalenin müellifine âit olup [bk. BİBLİYOGRAFYA], Wellhausen'ın fikrine (Lammens ile Caetani de aynı fikri kabûl etmişlerdir) karşı ortaya konmuştur ki, o fikre göre, hâricîlerin isyanı ile hakem meselesi birbirinden tamâmen müstakil vak'alar telâkkî olunmakta ve Nahravān muhârebesi bile hakemlerin hukmünden evvel vukû bulmuş addedilmektedir.

II. **Hâricîlerin Emevîler devrindeki harpleri.** ʿAlī'nin zayıf ve kararsız hâkimiyeti yerine geçen Muʿāviya'nin âkilâne ve azimli idâresi hâricîlerin yaptıkları tahrikâtın taşmasına mâni oldu; fakat o da şi'îlerin infiâl ve ihtiraslarını söndüremediği gibi, hâricî tahrikâtını da ortadan kaldıramadı. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Muʿāviya'nin 20 senelik idâresi (40—60 = 660—680) müddetince, Basra'da olduğu kadar, Kûfe'de de isyanlar çıkmış, fakat bunlar sür'atle bastırıldığı için, yalnız hâricî şehitleri sayısının artmasına yaramış idi. Şehitlere yapılan merâsim ile onların intikamını almak emeli hâricî hareketinin husûsiyetlerini teşkil eder. Bilhassa Basra'da Ziyād b. Abīhi ile oğlu ʿUbayd Allāh'ın vâlilikleri zamanında, isyanların ve tenkillerin pek fazla olduğu görülür. En mühimi Mirdās b. Udayya al-Tamīmī Abū Bilāl [b. bk.] tarafından çıkarılmış olan bu isyanlar, hâricîler için yeni bir hareket tarzı tâyin etti: artık onların akınları çete harpleri şeklini almış idi ve muvaffakiyetlerini bilhassa âdetâ efsânevî olan süvârilerinin (bâzı atlarının isimleri atçılığa âit arap eserlerinde görülür) sür'atine borçlu olmuşlardır; bu süvâriler ansızın toplanıyor, şurada burada dolaşıyor, müdâfaasız şehirleri basıyor ve hukûmet kuvvetlerinin tâkiplerinden sür'atle savaşarak, kurtuluyorlardı. Hâricîlerin toplanma merkezleri Basra [b. bk.] civarındaki Baṭāʾiḥ bataklık sâhası veya hareket üsleri ve mağlûp oldukları takdirde oradan

çar-çabuk İran'ın dağlık kısımlarına kaçabilecekleri, Dicle'nin sol kenarındaki Cūḫā idi.

Yazīd I.'in ölümünden sonra zuhûr eden dâhilî harp yüzünden doğan umûmî kargaşalık esnâsında, hâricî hareketi büs-bütün şümûl ve ehemmiyet kazandı ve hilâfet dâvacısı 'Abd Allāh b. Zubayr [b. bk.]'in eline geçirmeğe başladığı yerlerdeki hâkimiyetinin kararsız bir hâle düşmesine, her şeyden ziyâde, bu keyfiyet yardım etti. İbn al-Zubayr'in sukutundan sonra, Emevî vâlileri, gâliplerin olduğu kadar, mağlûpların da düşmanı olan bu pervâsız âsîler ile mücâdele ettiler. İşte bu devirdir ki, hâricîler arasında yarı siyâsî ve yarı dinî tâlî fırkalar ayrılmağa başlar; fakat menşe'eleri tamâmiyle vâzıh değildir; çünkü, bunları Yazīd'in ölümü üzerine, Basra'da hep birden zuhûr etmiş gibi gösteren menkulâtta, vak'aların hakikî tevâlîsinin değişmiş olması ihtimâli vardır. Ne olursa-olsun, artık imparatorluğun bütün şark taraflarında (Suriye dâimâ onlardan masûn kalmış ve Afrika da onları ancak Abbâsîler devrinde tanımıştır) şiddetli hâricî isyanları ile karşılaşıldığı görülmektedir. İsyanların başında *Azāriḳa* (ezrakîler; bk. EZRAKÎLER), *Abāżiya* veya *İbāżiya* [bk. madd.] ve *Ṣufriya* [b. bk.] fırkalarına isimlerini veren şahsiyetler bulunuyordu. Bu hareketlerin içinde, islâm devletinin birliği için en tehlikelisi, azgın ve uzlaşma bilmez mâhiyeti bakımından en müthişi, hiç şüphesiz, Nāfi' b. al-Azraḳ [b. bk.] isyânı idi; bu isyan hâricîlere Kirman, Fars ve diğer şark eyâletlerinin hâkimiyetini muvakkaten te'min ederek, Basra ve ona tâbî arâzinin emniyeti için, dâimâ bir tehlike teşkil ediyordu ve bu tehlike, evvelâ al-Muhallab b. Abī Ṣufra, sonra al-Ḥaccāc b. Yūsuf tarafından, Nāfi' b. al-Azraḳ'ın mağlûbiyeti ve hem onun, hem de en mühim reislerinden biri olan Ḳaṭarī b. al-Fucā'a [b. bk.]'nin ölümleri ile neticelenen ve senelerce süren gayretten sonra (78 yahut 79 = 698 yahut 699) ancak bertaraf edilebilmiş idi. İsmini, kurucusu değil, fakat en meşhûr reisi olan Şabīb b. Yazīd al-Şaybānī (76—77 = 696—697)'den alan, hareket noktası Mardin ile Nusaybin arasındaki yukarı Dicle mıntakalarında bulunan ve Kūfa'yi zapt ve tahrip gâyesini güden isyan daha az mühim ve bilhassa daha az geniş, daha az devamlı, fakat Ezrakîlerinki kadar da muannidâne olmuş idi. Şabīb'in tarafdarları, bir kaç yüz kadar süvâriden müteşekkil, küçük fırkalar hâlinde ilerileyerek ve ekseriyâ yanlarına gayr-i memnûnlardan ka'abalık çeteler toplayarak, bütün Irak'a dehşet salmışlardı; bunlar Ḥaccāc'ın askerlerini bir çok defa yendikten sonra, ancak Suriye'den getirilen seçkin bir fırkanın müdâhalesi ile, tenkîl edilebildiler. Şabīb, Kirman dağlarına kaçmağa uğraşırken, Ducayl'de boğularak öldü. Halefleri Yazīd II. ile Hişām'ın vâlilerini az-çok iz'âc edebildiler ise de, hiç bir zaman ciddî bir tehlike teşkil eylemediler.

Hâricîlerin diğer faâliyet sâhası da, İbn al-Zubayr'in vâliliği devrinde, 65 (684/685) ve 72 (691/692) seneleri arasında, Arabistan oldu; reisleri Abū Ṭālūt, Nacda b. 'Āmir ve Abū Fudayk, bir-biri arkasından Yamāma, Ḥaẓramavt ve Yemen ile Ṭā'if şehrini zaptettiler; dinî bir endişe ile, yalnız mübârek şehirlerin fethinden çekindiler. Bunlar da ancak Ḥaccāc'ın müdâhalesi ile imhâ edildiler; fakat yarım adanın şark kısmında başka hareketlerin tohumlarını bıraktılar.

Ḥaccāc'ın azmi sâyesinde hâricîliğin tamâmiyle tenkîl edilmiş olduğu görülüyor. Onların mağlûbiyetine kuvvetle yardım eden diğer bir sebep daha vardır: âsîlerin taassubu ve müsâmahasızlığı. Dinî nizâlar hâricî saflarını bozmakla neticelenmiş ve bâzan da reislerin içinde en cessûrlarının, her hângi bir hâdisede prensiplerinden mutlak surette inhirâf etmemek esâsına riâyetsizlik töhmeti ile, azline bile sebep olmuş idi. Diğer bir zaaf sebebi de, bilhassa Ḳaṭarī b. al-Fucā'a'nin ölümünden sonra, Ezrakî bakiyesinde görülen arap unsuru ile mevâlî arasındaki ezelî zıddiyettir ki, bunun da meş'ûm neticeler doğurduğunu kabûl etmek icâp eder. Fakat son Emevîler zamanında, merkezî hukûmetin islâh kabûl etmez fesâdı esnâsında, hâricîler tekrar baş kaldırdılar ve bu sefer küçük çeteler ile değil, büyük kütleler ile faâliyete geçtiler. Bu devirdeki ayaklanmaların en bârizi o'an, al-Żaḥḥāḳ b. Ḳays al-Şaybānī [b. bk.]'nin Elcezîre ve Irak'ta *ṭālib al-ḥaḳḳ* lekaplı 'Abd Allāh b. Yaḥyā ile Abū Ḥamza'nın Arabistan (bunda Medine bile işgâl edilmiş idi)'daki isyanları tenkîl edilmek sure'iyle sona ermiş ise de, bunların doğurduğu kargaşalığın Emevî kudretinin şark istinatgâhını sarstığı ve Abbâsî hareketinin devletin tâ kalbine kadar çok kolaylıkla girmesine imkân açtığı da bir hakikattir.

Abbâsî halifeleri devrinde hâricî hareketi Irak'ta ve civarındaki mıntakalarda söndürülmüş addolunabilir. Hemen bastırılmış olan bir kaç mevziî isyan hâric, hâricîler artık hiç bir ciddî tehlike teşkil etmiyorlar, ancak hayatiyeti kalmamış bir dinî fırka olarak tutunabiliyorlardı. Aksine olarak, şarkî Arabistan'da, şimâlî Afrika'da ve hattâ daha sonraları Afrika'nın şark sâhilinde, hâricîlerin esâs kollarından biri olan İbāżiya (Abāżiya), mühim siyâsî bir rol oynadı ve bu rolün zevâlinden sonra bile, dinî rol oynamakta devam etti. Bunlar bugün

dahi kendilerine hâs akîdeleri, âyinleri ve fıkhı ile yaşamaktadırlar [bk. mad. EBÂDÎLER.].

III. **Hâricîlerin siyâsî-dinî nazariyeleri:** Hâricîler, görüldüğü gibi, hiç bir zaman askerî ve siyâsî hareket sâhasında hakikî birliğe sâhip olamadıkları gibi, yekpâre bir akaid sistemi de vücûda getirememişlerdir. Bunlar, tetkik edildiği zaman, bâzı müstakil tâlî fırkaların (*milal* risâleleri, aslî ve tâlî fırkaların sayısını 20 kadar gösteriyor) husûsî tezâhürleri olarak görülmektedir ki, bunların bir kısmı kelâm mekteplerini olduğu kadar, mâşerî mâhiyette siyâsî hareketleri de temsil ettikleri hâlde, diğerleri fırkanın nazariyecileri arasındaki şahsî fikir ihtilâflarını ifâde etmekle iktifâ ederler. Hepsinde müşterek bir nokta vardır ki, o da islâmiyetteki bütün mezhep ihtilâflarının hareket noktası olan **hilâfet meselesine** taallûk etmektedir. Bu noktada hâricîler şi'îlerin meşrûiyeti dâvasına ve *murci'a* [b. bk.] akîdesine muhâlefet ederler. Onlar bir taraftan, Wellhausen'ın isâbetli olarak „non-conformismus" tâbiri ile ifâde ettiği, doğru yoldan çıkan imâmı, sırf bundan dolayı gayr-i meşrû ve mahlû ilân etmek mecbûriyetini (hâricîler 'Alī'nin tahkimi kabûlünden sonra, kendileri tarafından terkedilmesini, bu esâsa dayanarak, meşrû sayıyorlardı) kabûl ediyorlar; diğer taraftan da, ahlâkça ve dince kusursuz, tam bir ehliyeti hâiz her mü'min, cemâatin dileği ile, en yüksek imâmlık mertebesine çıkabilir ve „siyâh bir esir bile imâm olabilir" dâvâsını güdüyorlardı. İşte bu sebepledir ki, reisleri diğer şartları hâiz olmakla berâber hiç biri doğuştan Kureyşî olmadığı hâlde, kendileri tarafından *amīr al-mu'minīn* tanınmış idi. Binnetice kendilerininkinken başka, meşrû halife olarak, yalnız Abū Bakr ile 'Omar (onlar bu son zâtı bilhassa tebcîl ederlerdi)'i kabûl ediyorlardı; 'Oṡmān, hilâfetinin ilk 6 senesinde ve 'Alī de Ṣiffīn muhârebesine kadar, meşrû halife addediliyordu.

Hâricîliğin **diğer bir esâs noktasını** da yalnız îman yolu ile ve amelsiz olarak mağfirete erişilebileceği akîdesinin mutlak surette reddi teşkil eder. Ahlâkî taassuplarını, „büyük günah" işleyen her hângi bir kimseyi *murtadd* addederek, ona mü'min ismini vermekten çekinmeğe kadar ileri götürüyorlardı; Ezrakîlerin temsil ettiği sağ cenâhları, bu şekilde kâfir olan bir insanın tekrar îmâna gelemeyeceğini ve irtidadından dolayı, hem kendisinin hem de karıları ile çocuklarının katli icâp ettiğini iddia ediyorlardı. Hâricî olmayan bütün müslümanlar mürted addolunuyordu. İşte bu *istiṡrāż* (dinî katl) prensibidir ki, daha nazariye hâline konmadan evvel ve hâricî hareketinin başlangıcından itibâren tatbik edilmiş bulunuyordu ve ezrakî harpleri sırasında tam bir surette tatbikine geçilmişti. Bu hunhâr prensip, hâricîlerin gayr-i müslimlere gösterdikleri müsâmaha zihniyeti ile, mantıksız olmamakla berâber, garip bir tezat teşkil eder; bu fırkanın bâzı kolları, kelime-i şehâdeti, „... Muḥammed Allahın, bize değil, araplara gönderdiği resûldür" şekline koyarak, söyleyen yahudi ve hıristiyanları müslümanlar ile müsâvî telâkkî etmek derecesine kadar ileri gitmişlerdi. Araplar ile *mavālī*'nin müsâviliği temâyülü (hilâfet meselesinin vaz'ında belirmiş idi), hâricîlik nazariyecilerinden biri olan Yazīd b. Abī Anīsa (*yazīdiya*'nin kurucusu) tarafından o kadar ileri götürülmüş ki, o, Allahın yeni bir *Kur'an*'ı iranlıların içinden bir peygambere vahyedeceğini ve o peygamberin, kendileri için, yahudilik, hıristiyanlık ve islâmiyet mertebesinde ilâhî olup, *Kur'an*'da zikredilen Şābi'ün dininden başka bir şey olmayan yeni bir din kuracağını iddia ediyordu.

Hâricîliğin devlet ve îmân telâkkîsini tebârüz ettiren tasfiyecilik ahlâkî prensiplerinde de kendini gösterir: ibâdetlerin makbûl olması için, beden temizliğinin zarûrî bir mütemmimi olmak üzere, kalp temizliğini elzem görür; hattâ fırkanın kollarından biri XII. sûreyi (*Yūsuf* sûresi), Allah kelâmı denilmeğe lâyık olmayacak derecede, dünyevî ve hafif muhtevâsı sebebi ile, *Kur'an*'dan çıkarmağa kadar gider. Diğer taraftan, zânîlere verilen cezâlardan taşlamayı hâric tutmak suretiyle, ehl-i sünnetten daha az şiddet gösterir gibi görünür ise de, bu keyfiyet sâdece, bu husûstaki meşhûr âyetleri *Kur'an* (krş. Nöldeke-Schwally, *Gesch. d. Qorans*, I, 248—252)'ın ilk metnine 'Omar tarafından ilâve edilmiş addetmelerinden dolayı, mevsûkiyetini tanımadıklarından ileri gelmektedir.

Esâs prensipler ve bâzı husûsî hâller dışında olarak, hâricîlerin itikat ve şeri'at sistemleri, hey'et-i mecmuası ile bize ancak ebâdîler vâsıtası ile mâlûm oluyor; bunların bugüne kadar devam etmesi dinî an'anelerinin tam bir surette muhâfazasını te'min etmiştir. Ebâdîler (diğer taraftan *ṣufrîya* gibi) nisbeten mûtedil bir temâyülü temsil ederler; bugünkü mezhepleri, itikat bakımından olduğu kadar, fıkıh bakımından da, bir dereceye kadar, diğer müslüman mezheplerin te'siri altında kalmıştır. Son zamanlarda ebâdîye ve mûtezile akîdeleri arasında çok sıkı münâsebetler meydana çıkarılmıştır (C. A. Nallino, *RSO*, VII, 455—460); mûtezile mensûpları, hiç olmazsa bâzı noktalarda, hâricîlikten müteessir olmuş farzedilebilir. Wellhausen'ın işâret ettiği gibi, hâricîliğin, ister doğrudan doğruya, ister îmân meselesi üzerindeki fikir-

lere verdiği hız ile olsun, müslüman kelâmının inkişâfında çok mühim bir hissesi olduğu şüphesiz görülmektedir.

Hâricilik başlangıcında bize tamâmiyle bir halk hareketi olarak görünmesine rağmen, onu fikrî mâhiyetten mahrûm addetmekten çekinmek lâzımdır. Aksine olarak, nazariyelerinin cezrîliği sâyesinde, mümâsil nazariyelerin hemen-hemen her memlekette ve her zaman yaptıkları gibi, bir çok münevver zekâlar üzerine câzip bir te'sir icrâ etmiştir. Bilhassa ilk Abbâsîler devrinde, muhitin incelmiş ve şüpheci medeniyetinin te'siri altında ve aynı zamanda ona muhâlif olarak, bir çok âlim ve ediplerin hâricîliğe âit fikirleri taşıdıkları iddia edilebilir; fakat bu hâl onların yüksek cemiyetlere devamlarına ve sarayın lûtuflarından istifâdelerine mâni olmazdı. Bu „mahrem" hâricîler içinde en tanınmışı, meşhûr lisâniyatçı Abū 'Ubayda Ma'mar b. al-Muṯannā'dır ki, onun hiç olmazsa lafzî olan taassubu hakkında oldukça dokunaklı bir fıkra nakledilir (İbn Ḫallikān, 1310, I, 107; burada zikredilen şiir al-Murtażā'nın *Amālī*, III, 88 v. d. göre, tashih edilmelidir). Hâricîlerde şiir ve hitâbet de ilerilemiş idi; bu hâl reislerinin çoğunun, bilhassa ilk zamanlarda, Kūfa ve Basra askerî karargâhlarının bedevî unsurlarından gelmiş olmaları keyfiyeti ile oldukça iyi izah edilebilir. Hâricî reislerinin söyledikleri hutbeleri (*ḫuṭāb*) ihtivâ eden risâleler vücûda getirilmiştir ki, bunlardan bize kadar gelenler, hâricîlik fikirleri hakkında mükemmel mâlûmat verdikleri gibi, hitâbetlerinin de hayli yüksek olduğu hakkında bir fikir vermektedirler. Hâricî şiirlerinden (bunlar husûsî divanlarda toplanmıştır), bilhassa aynı zamanda hâricî fıkhının kurucularından biri olan 'Imrān b. Ḥiṭṭān (II, 507 v. d.)'dan bir çok parçalar bugün mevcûttur. Hâricî hatîp; şâir ve fakihlerinin uzun bir listesi Cāḥiz (*Bayān*, Kahire, 1313, I, 131—133; II, 126 v. d.) tarafından tanzim edilmiştir.

Hâricî harpleri başlangıçtan itibâren, arap tarihlerinde ve tamamı bize kadar gelememiş olan bir çok eserlerde anlatılmıştır. Bununla berâber, Abū Miḫnaf, Abū 'Ubayda ve al-Madā'inī gibi müelliflere âit olan mühim eserlerin esâs muhtevâlarını aşağıda zikredilen tarih kaynaklarındaki iktibaslardan öğreniyoruz.

Bibliyografya: I. ve II için bk. al-Mubarrad, *al-Kāmil* (nşr. Wright), tür. yer (bu eserde bu mevzua dâir dağınık bir hâlde, pek çok mâlûmat bulunur; trc. O. Rescher, *Die Kharidschitenkapitel aus dem Kāmil*, Stuttgart, 1922); Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 3341 v. dd.; II, tür. yer; Balāẕurī, *Ansāb al-aṣrāf* (*RSO*, VI, 488—497; hulâsa ve 'Alī'nin halifeliği devrine âit metin nümûneleri düzeltmeler, *ayn esr.*, s. 925); ayn. mll. (nşr. Ahlwardt), s. 78—96, 125—151 ('Abd al-Malik'in halifeliği devrine dâir), Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), IV—VI, tür. yer.; L. Caetani, *Annali dell' Islām*, IX, 541—556; X, 76—151, 168—195 ve tür. yer. (bu makalenin müellifi tarafından tercüme edilmiştir; 'Alī'nin hilâfeti devrine âit tarihî metinler ve hadîs kitapları v. b. risâlelerinden alınmış hâricîler ile alâkalı diğer mâlzeme); ayn. mll, *Chronographia Islamica*, I; R. E. Brünnow, *Die Charidschiten unter den ersten Omayyaden* (Leiden, 1884); J. Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*, I. *Die Chavârig* (*Abh. G W Gött.*, Neue Folge, V, 2, 1901); H. Lammens, *Le caliphat de Mo'âvia Ier* (*MFOB*, s. 125—140); G. Levi Della Vida (*RSO*, 1913, VI, 474—488).

II. al-Şahrastānī, *al-Milal va 'l-niḥal* (nşr. Cureton), s. 85—103 (trc. Haarbrücker, *Religionspartheien und Plilosophen-Schulen*, s. 128—156); İbn Ḥazm, *al-Faṣl fi 'l-milal* (Kahire, 1320), IV, 188—192; 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdādī, *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ* (Kahire, 1328, bu neşirde hatâlar vardır), s. 54—92 ve 263—265 (noksan trc. K. Ch. Seelye, *Moslem schisms and sects ... Columbia University Oriental Series*, XV, New-York, 1919, 1. kısım, s. 74—115); I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam* (2. tab., Heidelberg, 1925), s. 191—196 (1. tab, s. 204—208; frns. trc. F. Arin, s. 159—164).

III. M. Th. Houtsma, *De strijd over het Dogma in den Islam tot op el-Ash'ari* (Leiden, 1875); I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam* (Heidelberg, 1910), fihrist; Şerefeddin, *İslâmda ilk fikrî hareketler ve dinî mezhepler: Havâric* (Darülfünun, İlâhiyat Fakültesi mecmuası (1930), sayı 14, s. 4—16); Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. İsmā'il al-Aş'arī, *Maḳālāt al-islāmiyīn* (nşr. H. Ritter), İstanbul, 1929—1933; bk. bir de *Bibliotheca Islamica*, I, fihrist. (G. LEVI DELLA VIDA.)

ḤĀRİD. [Bk. HÂRİD.]

HÂRİD. AL-ḤĀRİD yahut ĠAYL AL-ḤĀRİD, cenûbî Arabistan'da Cavf'te bir vâdinin ve Arabistan'ın bütün yıl kurumayan bir kaç akar suyundan birinin adıdır. J. Halévy'ye göre, nehir, Şira' civarında Bilād Arḥab'da, bâzıları sıcak ve içlerinde mâden milhleri bulunan bir çok kaynaklardan doğarak, başlangıçta iki taraflı tepeler arasında bir düzlükten cereyan eder. Menbaından 200 m. kadar sonra haylı genişler ve bu kısımda çok miktarda balık bulunur. Bu balıkları Ṣan'ā' şehrine gönderip, ticâret yapan Şira' halkı için, nehrin iktisâdî ehemmiyeti büyüktür. Bundan başka nehir, Cavf vâhalarını da sular. Sular büyük bendlerde toplanarak, muhâfaza edilir ve kurak mevsimde cedveller ile tarlalara sevkolunur. Cavf'in mebzûl nebatları Ḥārid sâyesinde yetişir ve çok ehemmiyetli olan bu sulama tertibâtı bulunmasa idi, Cavf havâlisi yeşilliğini güç muhâfaza ederdi. E. Glaser'e göre, Ḥārid'de ancak Bayt Ciḥaylī'den sonra su olmalıdır; bu mevki Bilād Arḥab'ın en şimâlî noktasındadır. Ḥārid bütün Ṣan'ā', Ḥavlān ve Sanḥān mıntakasını sular ve şarkî Sarāt'ın en ehemmiyetli akar suyudur. Ẕū Ḥusayn arâzisinde, mıntakanın ikinci büyük vâdisi olan Vādī Hirrān'a ulaşır ve ondan sonra bütün Cavf içinden akıp gider. Yerlilerin J. Halévy'ye anlattıklarına göre, Ḥārid Beled Hamdān'ın etrafını dolaştıktan sonra, kumlar içinde kaybolmakta ve ancak Ḥaẓramavt'ta tekrar meydana çıkmaktadır ki, bu hâl yalnız Ḥārid'e mahsûs olmayıp, Arabistan'ın başka nehirlerinde de görülmektedir.

Bibliyografya: al-Hamdānī, *Ṣifa Cazīrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 81—83; 109 v.d., 169; J. Halévy, *Voyage au Nedjrân* (*Bulletin de la Société de Géographie*, VI. seri, 1873, VI, 36, 259, 582—584); E. Glaser, *Geographische Forschungen im Jemen, 1883*, var. 26r, 123v (yazma); ayn. mll., *Meine Reise durch Arḥab un Hâschid* (*Peterm. Mitteil.*, 1884, XXX, 172 v.d.); ayn. mll., *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 55; W. B. Harris, *A Journey through the Yemen* (London, 1893), s. 314; W. Bury, *Arabia Infelix or the Turks in Yamen* (London, 1915), s. 7, 21, 70, 72. (ADOLF GROHMANN.)

ḤARİḲ. [Bk. HARİK.]

HARİK. AL-ḤARİḲ (AL-HARYḲ), Necd'de bir bölge olup, Yamāma'nın cenûbunda büyük çölün (Dahnā) yanındadır. Bu çok sıcak mıntakada, Palgrave'a göre, 60—70 mil (95—112 km.) uzunluğunda bir dağ silsilesi vardır. Memleketin idâre merkezi Ḥūta'dır. İbrāhīm Paşa, Vahhâbîlere karşı harpte, Dar'iya [b. bk.]'nin zaptından sonra, Ḥarīḳ'ı itaat altına aldı. Vahhâbîler Necd'i ve Hicâz'ı geri aldıktan sonra, gerek Ḥarīḳ'ta ve gerek bununla hemhudût olan Yamāma'de emîr 'Abd Allāh b. Sa'ūd'a karşı isyan çıktı. 'Abd Allāh bir ordu ile Ḥarīḳ üzerine yürüdü, isyanı kanlı bir surette bastırdı; bütün memleketi yağma etti ve harâca kesti. Ḥūta şehri hemen tamâmiyle yakıldı ve çocuklar ile kadınlar kılıçtan geçirildi; evvelce 10.000 kadar tahmin edilen erkek nüfûstan yalnız 130 kişi kalmış olduğu iddia edilmektedir. Palgrave 1863 senesi için, Riyāż [b. bk.] hukûmetinin kayıtlarına göre, Ḥarīḳ'ın muhârip sayısını 3.000 kişi kadar gösterir. Ona göre, burada bulunan 16 mahallin nüfûsu 45.000 tahmin edilmekte ise de, bu mıkdar mubâlegalı görünmektedir. Çünkü F. Mengin, 1823'te Muḥammed 'Alī tarafından yapılan seferin raporlarında, silâh taşıyabilecek 3.000 kişiden başka (kadın, çocuk ve ihtiyarlar dâhil) nüfusu 9.000 olarak göstermiştir. Hâlbuki, W. Schimper, Vahhâbîlerden aldığı mâlûmata göre, 1836'da buranın nüfûsunu 15.000 tahmin etmiştir.

Bibliyografya: K. Ritter, *Erdkunde*, XIII, 518, 522, 523; W. Palgrave, *Une année de voyage dans l'Arabie centrale* (frns. trc., Paris, 1866), II, 110, 152, 153, 179; ayn. mll., *Reise in Arabien* (alm. trc., Leipzig, 1867), I, 257; II, 36, 37, 60, 66, 67, 97. (J. SCHLEIFER.)

ḤARİM. [Bk. HARİM.]

HARİM. ḤARİM (A.), yasak yer; bilhassa kadınlar dâiresi ve dolayısı ile burada oturan kadınlar (*harem*) için kullanılır. Sâhibinin muvafakati olmaksızın, işletilmekten men'edilen arâziye de *ḥarīm* denilir; Bağdad'da şehrin ayrı semtlerini ihtivâ eden *Ḥarīm dār al-Ḫilāfa* ve *Ḥarīm al-Ṭāhirī* gibi.

ḤĀRİM. [Bk. HÂRİM.]

HÂRİM. ḤĀRİM, haçlı muhârebeleri zamanında sık-sık adı geçen (Castrum Harene yahut Hareneh) bir kale olup, Antakya'nın 33 km. şarkında, bir kaza merkezidir (Cuinet'ye göre, nüfûsu 1636). Haçlılar, Antakya'nın muhâsarası esnâsında (491 = 1098), burayı zaptederek, hisarını yeniden inşa ettiler. 559 (1163)'da Nūr al-Dīn'in bu civarda hıristiyanlara karşı kazandığı büyük bir zafer neticesinde, Ḥārim tekrar müslümanların eline geçti. Hıristiyanlar bir kaç defa burayı geri almağa uğraştılar ise de, neticede kale yine müslümanların elinde kaldı. 630 (1232)'da Eyyûbîlerden al-'Azīz burada, sun'î bir tepe üzerine, harâbeleri hâlâ duran müstahkem bir kale yaptırmıştır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 184; Ali Cevâd, *Mamâlik-i osman., tarih, coğrafya ...*, s. 317; Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1643 v.d.; v. Kremer, *Beiträge zur Geogr. des nördl. Syr.*, s. 35; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 211; G. le Strange, *Palestina under the Muslims*, s. 449.

ḤARİRÎ. [Bk. HARİRÎ.]

HARİRÎ. ḤARİRÎ (1054—1122). ABŪ MUḤAMMED AL-ḲĀSİM B. 'ALĪ B. MUḤAMMED B. AL-ḤARİRÎ, gramerci ve muharrir. Basra civarında Maşān'da doğdu (446 = 1054) ve orada yetişti; Basra'da dahi tahsil etti;

bununla berâber, mevsûk menbâlalarda al-Faḍl b. Muḥammed al-Ḳaṣabānī 'nin kendisinin hocası olarak gösterilmesi bir yanlışlık eseri olmalıdır; zîra al-Faḍl b. Muḥammed al-Ḳaṣabānī 444 (1052) senesinde vefat etmiştir. Ḥarīrī Basra 'da sarayda *ṣāḥib al-ḫabar* (istihbârât âmiri) vazifesini görmüştür (krş. Ṭabarī, III, 1260, 13). Ahfâdı 556 'da, Basra 'yı ziyâret etmiş olan 'Imād al-Dīn Iṣfahānī zamanında, hâlâ bu mansıbı işgâl etmekte idiler. Ḥarīrī 'nin evi Banū Ḥarām mahallesinde olup, resmî makamı ise, Maşān 'da idi. Bagdad 'ı bir kaç defa ziyâret etmiştir ki, bunlardan biri 504 senesinde vâkî olmuştur. Hacca gitmiş olması pek muhtemeldir; başka seyahatlerinden bahsedildiği görülmemektedir. Vazifesi onu pâyitahtta bulunan bir çok yüksek zevât ile temâsa getirmiştir.

En meşhûr eseri *Maḳāmāt* olup, Sarūclu Abū Zayd adında birinin al-Ḥāriṯ b. Hammām tarafından nakledilen mâceralarından mürekkep ve Badī' al-Zamān al-Ḥamaẕānī 'nin *Maḳāmāt* 'ı tarzında yazılmış 50 hikâyeden müteşekkil bir mecmuadır. Tarihçi İbn al-Dubaysī Abū Zayd 'in al-Muṭahhar b. Sallām adında, hakikî bir şahsiyet olup, Ḥarīrī 'nin kendisine şiirler de yazmış olduğunu iddia etmekte ise de, bu iddianın diğer meşhûr hikâyecilerin isimleri etrafında toplanan uydurma masallar kabîlinden olduğu muhakkaktır. Al-Ḥarīrī, kendisi ile muhâberede bulunmuş olan bir dostu Hibat Allāh b. Ṣā'id b. al-Tilmīẕ 'e göre, *Maḳāmāt* 'ına 495 senesinde başlamış ve 504 senesinde bitirmiştir. İlk tarih doğru gibi görünüyor; zîra 490 'da Sarūc 'un frenkler tarafından zaptından eserde bahsolunmaktadır; lâkin son tarih hakikî zamanından evvel gösterilmiştir; eğer İbn al-Aṯīr 'in, 503 'te Asadī Dubays 'in genç bir çocuk olduğu iddiası doğru ise, bu ikinci tarih yanlıştır; zîra *Maḳāmāt* 'da Dubays meşhûr bir adam olarak gösterilmektedir. Bu hikâyelerin kimin teşvîkı ile yazılmış olduğu hakkında da muhtelif fikirler vardır. Bu husûsta Mustarşid 'in vezirleri Abū 'Alī b. Ṣadaḳa (512=1118) ile Anūşirvan b. Ḫālid [b. bk.] 'in isimleri zikrolunmaktadır.

Maḳāmāt, daha müellifinin hayatında, meşhûr olmuş idi; eserin istinsâhı için 700 kişiye icâzet vermiş olması ile iftihâr eder; bâzılarının (msl. Ziyā' al-Dīn b. al-Aṯīr ve *Faḫrî* müellifi) zemmetmeğe uğraşmalarına rağmen, eser halkın rağbetini muhâfaza etmiştir. Eski şârihlerden Şamīm al-Ḥillī (ölm. 601 = 1204), Yāḳūt 'a, Ḥarīrī 'nin fevkalâde yüksek meziyetini isbât etmek için yaratıldığını söylemiş ve bizzat kendisinin arap edebiyatının diğer büyük mahsûllerine fâik eserler vücûda getirmiş olmasına rağmen, *Maḳāmāt* derecesinde bir şey yazamamış olduğunu ilâve etmiştir. Eseri, ibdâ bakımından, Hamaẕānī 'nin eserinden haylı geri kalmakla berâber, arap lisanına tasarruf, üslûp kıvraklığı ve şâirlik kabiliyeti itibârı ile, Ḥarīrī ona çok fâiktır. Bu hikâyeler yalnız islâm câmiasında makbûl kalmayıp, yahudiler ve hıristiyanlar tarafından da çok rağbet görmüş, ibrânî, süryânî ve daha sonra türk dillerine tercüme edilmiş ve bu lisanlarda benzerleri yazılmıştır. *Maḳāmāt* 'ın bâzı parçaları XVIII. asırda, Schultens ve Reiske tarafından, lâtinceye de tercüme edilmiştir. Bu eser 1822 'de de Sacy tarafından, neşredilmiştir (eserin ikinci tab'ı Reinaud ve J. Derenbourg tarafından gözden geçirildikten sonra, 1847—1853 'te, 2 cild hâlinde Paris 'te neşrolunmuştur). Bundan başka, eserin bir çok şark ve Avrupa neşirleri de meydana getirilmiştir; muhtelif Avrupa lisanlarına tercümeleri de basılmıştır; msl. Rückert tarafından almanca bir tercümesi (*Die Verwandlungen des Abu Said von Serug*, 1826, v. b.) ile Chenery ve Steingass tarafından ingilizce bir tercümesi de vardır (London, 1898).

Al-Ḥarīrī 'nin mektuplarından 'Imād al-Dīn tarafından bir müntehâbat mecmuası yapılarak, bu müellifin *Ḫarīda* adlı eserinde dercedilmiş olduğu gibi, diğer bir takım seçme mektupları da Yāḳūt tarafından yazılan hâl tercümesine ilâve olunmuştur (*Mu'cam al-udabā*, VI). Bir mektubunda bütün kelimelerde *şīn* ve diğerinde *sīn* harfi bulunduğu cihetle *şīnīya* ve *sīnīya* denilen iki mektubu da Arnold 'un *Chrestomathie* 'sinde neşredilmiştir Yāḳūt tarafından muhâfaza edilmiş bulunan mektuplarının bir kısmını yukarıda adı geçen İbn al-Tilmīẕ 'in teşvîkı ile yazmış olduğu *Mulḥat al-i'rāb* adlı manzûm bir gramere dâirdir.

Durrat al-ġawwāṣ ismindeki eseri de muhtelif tâbirlerin yanlış istimâlleri hakkında tenkidî mütâleaları ihtivâ etmektedir; bu kitaptan bir parça de Sacy tarafından, *Anthologie Grammaticale* 'de neşredilmiştir. Eser tam olarak bilâhare basılmıştır (nşr. Thorbecke, Leipzig, 1871). Eser Şihāb al-Dīn al-Ḫafācī 'nin müellifin bir çok mütâlealarını cerheden bir şerhi ile birlikte, İstanbul 'da tab'edilmiştir (1299).

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam al-udabā*, VI, 179—184; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), III, 490—494; Brockelmann, *Arab. Litt.*, I, 276 v. d.; *Suppl.*, I, 486.

(D. S. MARGOLIOUTH.)

ḤARÎRİYA. [Bk. ḤARİRİYE.]

ḤARÎRİYE. ḤARİRİYA, Şam mıntakasında Rifā'īya tarîkatinin bir kolu olup, 645 (1247) 'te Buṣrā (Ḥavrān) 'da vefat eden 'Alī b. Abi 'l-Ḥasan al-Ḥarīrī al-Marvarī tarafından kurulmuştur; bu tarîkate mensûp şâir

Naṣr al-Dīn b. İsrā'īl tarafından yazılan bir kasîdede ifâde edilmiş olan müfrit vahdet-i vücût telâkkîsini İbn Taymīya, son derece mühim bir fetvâ ile, tel'în etmiştir (bk. İbn 'Urva, *Tafsīr al-kavākib al-darārī* mecm., XXVI, nr. 2, Şam yazması, *Tafsīr*, nr. 151). Krş. bir de al-Fārūsī (ölm. 694 = 1294); Abu 'l-Hudā, *Ḳilādat al-cavāhir* (İstanbul, 1302), s. 326.

(LOUIS MASSIGNON.)

ḤĀRİS. [Bk. ḤÂRİS.]

ḤÂRİS. CABAL AL-ḤĀRİS. [Bk. AĞRI DAĞI.]

ḤÂRİS. AL-ḤĀRİS B. KA'B, umûmiyetle Balḥāriṯ, Yemen grubundan bir arap kabîlesi olup, şeceresi şudur: al-Ḥāriṯ b. Ka'b b. 'Amr b. 'Ulā b. Cald b. Maẕḥic (Mālik).

Bu kabîle mensûpları Nacrān [b. bk.] arâzisinde oturuyorlardı ve Hamdānların komşuları idiler. Kendilerine âit olan başlıca mahallerden: al-'Arṣ, al-'Āz, Baṭn al-Ẓahāb, Dsu 'l-Marrūṯ, al-Furuṭ (cem. Afrāṭ, Nacrān ile Cavf arasında), Ḥadūra (Ḥadūrā). 'Iyāna, al-Ḥaṣāṣa (Hicâz ile Tihāma arasında), Ḳurrā, Saḥbal, Şam'ar, Sūḥān yahut Savḥān, Mīnān yahut Maynān, Şaṭṭ Ziyād (Ziyād aşîretine âittir); vâdilerden: al-'Avhal al-a'lā ve al-'Avhal al-asfal, al-Nuẓārāt, Ṣacr; sular: Aynā, al-Başrā, Zi'b, al-Cafr, al-Harār Ḥimā, Yadamāt, al-Kavkab, Ḥaṭma (Ḥiṭma, kumlar ortasında bir kuyu), Ḥulayḳā, al-Malaḥāt, Māva, Şis'ā, al-Ṣalīla (Dā'ir aşîretine âit) ve dağlardan: Tuḫtum zikredilebilir. Balhārislerden bâzı gruplar Ḥaẓramavt 'ta Rayda 'l-Şay'ar 'da 'Anslar ve Ḥavlānların yaşadıkları Radā' şehrinde ve Bakillere âit al-Ṣama' ve Ḥadaḳān mevkilerinde ve Şam civarında al-Falaca 'de otururlardı.

Câhiliye zamanında Balḥārislerin bir kısmı Yaġūṯ putuna taparlardı ve diğer bir kısmı da hıristiyan idiler. Balḥāriṯ eşrâfından 'Abd al-Madān b. al-Dayyān'ar, Dayr Nacrān yahut Nacrān kâbesi ismini verdikleri büyük bir kilise yaptırdılar (bâzılarına göre, bu kilise 300 deriden yapılmış bir çadır imiş).

Tarih. Badr muhârebesi günü (hicretin 2. senesi ramazanının 17. veya 19. günü) al-Razm civarında Balḥārişler ile Yaġūṯ putunun kendilerine âit olduğunu iddia eden Murādlar arasında (Nacrān 'ın cenûbunda ve Murādlara âit arâzide) bir muhârebe oldu. Hamdānlar ile birleşmiş olan Balḥārişler Murādları büyük bir mağlûbiyete uğrattılar ve Yaġūṯ Balḥārişlerde kaldı. „İkinci Kulāb günü" ismi verilen muhârebede (Dahnā) Balḥārişler (Nu'mān b. Cassās kumandası altında), Ribāb Tamīmleri ve Sa'd b. Zayd-Manāt kabîleleri (Ḳays b. 'Āṣim kumandasında) ile harbettiler. Balḥārişler ile birlikte, Hamdān, Kinda, Ḳudā'a ve daha başka kabîleler de bulunmakta ve kuvvetleri 4 gruba ayrılmış 8.000 kişiye bâlig olmakta idi. Bu grupların dördü de Yazīd isminde olan 4 kumandanın idâresinde olup, 'Abd Yaġūṯ b. Ṣalāt da hepsinin baş-kumandanı bulunuyordu. Bu harpte Balḥārişler yenildiler; ayrı grupların kumandanları öldü ve 'Abd Yaġūṯ yaralandı. Balḥārişlerin muhârebeleri arasında Davslere karşı yaptıkları ve yine kendilerinin mağlûbiyeti ile sona eren Ḥiżra (Tihāma 'de) muhârebesi ile Baṭn al-Ẓahāb gününü de kaydetmelidir.

Bir çok defalar aralarında münâzaalar çıkmış olan Azdler, Ma'rib seddinin yıkılması üzerine, 'Amr b. 'Āmir Muzaykiyā' 'nın idâresinde olarak, Yemen 'i terk ettikten sonra, Balḥārişleri Nacrān 'ın sâhibi olarak buluyoruz. Peygamberin şöhreti Arabistan 'a yayılınca hıristiyan Balḥārişler Medine 'de Peygambere (8 = 630 senesine doğru) bir elçi hey'eti gönderdiler. Bu hey'etin büyük kısmı kilise adamlarından teşekkül ediyordu ve piskopos Abu 'l-Ḥāriṯa de hey'ete dâhil idi. Medine civarında Peygamber ile buluşacaklardı. Orada iki taraf, aralarında yapılacak *mubāhala* veya *li'ān* (karşılıklı lânet okuma) neticesini kabûl edeceklerdi; fakat Peygamberin Allahın resûlü olduğuna kanaat getirdikleri ve neticede mağlûbiyetten korktukları için, bu kararın bozulmasını Peygamberden istediler. Peygamber, büyükçe bir vergi vermeleri şartı ile, bu teklifi kabûl etti. Hicretin 10. (632) senesi rebiülevvelinde Peygamber, Balḥārişleri islâmiyeti kabûle icbâr için, Ḫālid b. al-Valīd kumandasında, 400 muhârip gönderdi. Putperestler ve muhtemel olarak hıristiyanların bir kısmı islâmı kabûl ettiler ve Ḫālid, onlara *Kur'an* 'ı ve dinî ahkâmı öğretmek üzere, aralarında kaldı. Az zaman sonra, Ḫālid bir Balḥāriṯ hey'eti ile birlikte avdet etti (bu hey'et arasında hıristiyan 'Abd al-Madān âilesinden iki âza da var idi). Peygamber bu hey'et âzasından her birine 400 dirhem hediye etti ve hey'et âzasından Ḳays b. al-Ḥusayn 'i Balḥārişlere emîr tâyin eyledi. 11. (633) senesinde, halk arasında al-Asvad al-Ansī diye anılan sahte peygamber Ayhab b. Ka'b ortaya çıkınca, onun adamları tarafından elde edilen Balḥārişler kendisine iltihâk ettiler ve Nacrān vâlisini ('Amr b. Ḥazm) kovdular ve al-Asvad şehre, gâlip sıfatı ile, girdi. Abū Bakr zamanında müslüman olanlar islâmiyete sâdık kaldılar ve hıristiyanlar da muâhedeyi yenilediler.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, fihrist; Hamdānī, *Cazīra*, s. 55, 8—10, 67, 14—15, 81, 1—3, 6—9, 83, 9—10, 85, 12, 91, 24, 93, 6—8, 15—17, 97, 1—2, 102, 13—14, 109, 21—22, 116, 19—117, 20, 125, 9, 130, 7—8, 136, 3, 169, 7—8, 189,

2—7, 201, 15; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1724—1727 ve fihrist; *Aġānī*, X, 82; XIV, 26; XV, 73 ve fihrist; İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 958—960; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 68; F. Wüstenfeld, *Geneolog. Tabellen*, 1. kısım, levha 8, 16; ayn. mll., *Register*, s. 210; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, I, 123 v.d., 159, 202, 209; II, 582—591; III, 275—277; 312, 346, 391; W. Muir, *The life of Mahomet*, I, 227 v.d.; IV, 224 v.d.; O. Blau, *Arabien im sechsten Jahrhundert* (*ZDMG*, XXIII, 562). (J. SCHLEIFER.)

HĀRİṢA. [Bk. HÂRİSE.]

HÂRİSE. ḤĀRİṢA B. BADR (623—686), Banī Ġudāna'nın Tamīm soyundandır, Ziyād b. Abīhi'nin dostu ve kumandanı idi. Hicret sıralarında doğmuş olsa gerektir. Evvelâ kadın peygamber Sacāḥ [b. bk.]'a iltihâk etmiş olduğu rivâyet olunur. Cemel gününde ʿAlī'ye karşı harbe iştirâk etmiş iken, sonra ʿAlī tarafına geçmiştir. Sonradan Irak vâlisi olan Ziyād ile dostluğu daha evvel idi. Bilhassa eski arap tarihini iyi bilirdi ve kendisi de cesûr idi. Ḥārişa meclislerde, zekâ ve dirâyeti kadar, sohbetinin letâfeti ile de temâyüz etmiştir. Bu kadar meziyetlerin şahsında birleşmesi kendisine *dāhīya* unvanını kazandırmış olmakla berâber, içkiye düşkünlüğü hoş görülmezdi. Nufûz sâhibi Ziyād'ın dostluğu, onun Kureyş kabilesi defterinde kaydını te'min etmiş ve bu temâyüz sâyesinde, maaşı hatırı sayılır derecede yükselmiş idi. Ziyād'ın oğlu ve halefi ʿUbayd Allāh Ḥārişa'ye karşı soğuk davrandı. Yazīd I.'in ölümünden sonra, zuhûr eden siyâsî kargaşalıklar esnâsında, Ḥārişa hâricîlere karşı, kâh gâlip ve kâh mağlûp olarak, harbetmiş ve mağlûbiyetleri de en ziyâde basralı askerlerin intizamsızlıklarından ileri gelmiştir. Bu harp esnâsında, hicretin 66. senesinde suda boğularak, ölmüştür. Valīd I.'in hilâfetine kadar yaşadığını kaydeden bir kaynak var ise de, bu mâlumat yanlıştır.

Bibliyografya: İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 160; *Aġānī*, VI, 4/5; XVIII, 166, bilhassa XXI, 20—44; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 322; II, 25, 78, 449, 580—582, 585; H. Lammens, *Ziād ibn Abīhi*, s. 120 v. d. (*Rivista degli Studi orientali*, IV; burada diğer kaynaklar gösterilmiştir). (H. LAMMENS.)

ḤVĀRİZM. [Bk. HÂRİZM.]

HÂRİZM. ḤVĀRİZM, Amu-Derya'nın aşağı mecrâsının her iki tarafında bulunan ülkenin ve bu ülkede, XIII. asra kadar, dilini muhâfaza ederek, yaşamış olan bir şarkî İran kavminin ismidir. Amu-Derya deltası, orta Asya'nın milâddan sonraki ve bilhassa islâm devirlerindeki hayatında olduğu gibi, milâddan önceki kültür hayatında da ön Asya'da Mezopotamya'nın ve Afrika'da Nil deltasının rolüne benzer bir rol oynamıştır. J. Marquart *Avesta*'da zikredilen ve efsânevî İran vatanı olan Airyanemvaecō'nun Ḫvārizm'de aranması icâp ettiğini söylemiş ise de (*Ērānşahr*, s. 155), bu fikrin yanlışlığını daha önce Nöldeke (*ZDMG*, LVI, 435 v.d.) izah etmişti. Zâten Ḫvārizmlilerin kendi rivâyetlerine göre, onlar buranın asıl yerli ahâlisi olmayıp, önce Amu-Derya'nın Özboy yatağı üzerinden Hazer denizine munsap olduğu yerdeki Balḫan dağları mıntakasında yerleşmiş, sonradan şimdiki Ḫvārizm ülkesi ne gelmişlerdir (bk. İbn al-Aṯīr, IX, 267 ve Muḳaddasī, *BGA*, III, 301). Buna göre, Ḫvārizmliler „şark pâdişahı" (yahut Bīrūnī, *al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 35, str. 8: „türk pâdişahı") 'nın memleketinde askerî hizmette bulunurlarken, onun gazabına uğrayıp, bu vatanlarından 100 fersah mesâfede olan aşağı Amu-Derya'da Kāt (yahut Kāṯ) mıntakasına getirilerek, yerleştirilmişlerdir. Kendileri 400 erkek imişler; pâdişah da onları, 400 türk kızı vererek, evlendirmiş ve bu yüzden bunlar bir halita unsur teşkil etmişler, yâni kendileri bir irânî kavim olduğu hâlde, yaratılış ve karakter itibârı ile türke benzemişlerdir. Balḫan dağları mıntakası ile Kāt (Ḫvārizm) arası filhakika 100 fersah kadar olduğundan ve bu rivâyette de 400 ḫvārizmlinin „şark pâdişahı" na âit hücrâ bir ülkede, doğuda yerleştirildikleri söylendiğinden, ḫvārizmlilerin ilk vatanının Balḫan dağları mıntakası olduğuna dâir İbn al-Aṯīr'de naklolunan rivâyetin Muḳaddasī'deki eski Ḫvārizm rivâyetinin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Ḫvārizmliler, bu ülkeye Selevk tarihinden 980 yıl evvel, yâni 1292 (m. ö.) yılında gelmiş olduklarına ve Ḫvārizm'de medeniyetin bu tarihte başlamış olduğuna dâir rivâyetler naklet-mişlerdir. Gerçi Th. Nöldeke (*SB Ak. Wien*, phil. histor. Kl., 1873, LXXIII, s. 485—489) ve Barthold (*ZVO*, XXI, 273) bu takvimin Bīrūnī'nin „ilmî hesaplara" dayandırılan uydurması olduğu fikrini ileri sürmüşlerse de, bu fikirleri Bīrūnī'de Ḫvārizm takviminin efsânevî İran kahramanı Siyāvūş'a nisbetle 1200 (m. ö.) yılına âit bir tarih mebde'inden 92 yıl önce başlandığına dâir kaydına dayandırıldığından, kabûle şâyân değildir. Her hâlde bu millî Ḫvārizm takvimi İran'ın efsânevî Siyāvūş tarihinden 92 yıl önce başlamış ve Selevk takviminden evvelki devirler için kullanılmış ve sonraki devirler için ise, gâlibâ, ya'nız Selevk takvimi istimâl olunmuştur. Her hâlde ḫvārizmliler kendilerini aşağı Amu-Derya'da Selevk takviminden 980 yıl önce başlayan bir kültür hayatının âmili olarak tanımışlardır ve bu husûs, orta Asya tarihinde küçümsenmesi ve „ilmî uydurma" olduğu zannı ile ehemmiyet verilmemesi câiz olmayan bir hâdisedir.

Ḫvārizm ve ḫvārizmlilere âit ilk tarihî kayda Herodot (III, 117)'ta tesâdüf olunur. Buna göre, onlar Akes (Ἄκης, lâtince eserlerde, msl. Amianus Marcelinus, XXIII, 6, 57 'de: *Ox* = çin. *Güy-şüy* = ḫvārizm. *Oḫs* = türk. *Öğüz*) yâni Amu-Derya nehri üzerinde vâkî bir ovada, daha Ahamenîlerin Türkistan'ı işgâlinden evvelki zamanda, Hyrkan, Parth, Sarang ve Thamanlara komşu olarak yaşayan bir kavim idi. Asya'da ḫvārizmlilerin ve zikri geçen 4 kavmin ülkelerine bitişik ve her tarafı dağlar ile çevrili bir ova var idi. Bu ova Ahamenîlerden önce ḫvārizmlilere âit idi. Komşu dağlardan çıkarak akan büyük Akes bu beş kavme âit yerleri sulardı ve onlar bu nehirden alınan beş kanaldan istifâde ederlerdi. Memleket Ahamenîlerin idâresine geçtikten sonra, onlar bu kanallara kapılar (yâni barajlar) kurup, bunlardan istifâdeyi kontrolları altına aldılar. Su yolları kapalı olunca, öteki ova da su altında kaldığı gibi, bu kanallar üzerinde yaşayan beş kavim de, tarlalarına su te'min etmek için, iranlılara muhtac kaldılar. Herodot'un bu rivâyetinde dağlar arasında gösterilen bu geniş ova ḫvārizmlilere âit olmakla berâber, ḫvārizmliler tarafından işgâl edilen ülkeye komşu olan ayrı bir sâha olarak gösterilmiştir. Albert Herrmann (*Alte Geographie des unteren Oxus-Gebietes*, s. 31), bu Akes'i Harirūd nehri diye izah etmiş ise de, Barthold (*Istoriko-geografiçeskiy obzor Irana*, s. 61) bu dağların şimdiki cenûbî Türkmenistan dağları, ovanın da bu dağların şimâl tarafları olacağı ve bunların bir zamanlar eski Ḫvārizm'e tâbi bulunduğu fikrini ileri sürmüştür. Fakat aşağı Amu-Derya'da bu nehrin ovadaki yataklarının şu veya bu şekli almasında âmil olan Dahān-i Şīr (Düldül-Atlağan) geçidi ve Sultan Üveys dağları ve Çıh irtifâları da, araplar zamanında Cibāl-i Ḫvārizm („Ḫvārizm dağları") tesmiye olunduğu gibi, Herodot'un bu rivâyetinde de, cenûbî Türkistan'daki dağlar ile berâber, „Ḫvārizm dağları" da „büyük ovayı" ihâta eden dağlar cümlesinden sayılmış ve Amu-Derya [b. bk.]'nın „Kelif Özboyu" 'ndan ibâret eski yatağı gibi, „Ḫvārizm Özboyu" 'nun da bu Akes 'in kol'arını teşkil ettiği bir zaman tasvir edilmiş olabilir. Her hâlde bu rivâyet Ahamenî istilâsından evvel ḫvārizmlilerin zikri geçen dört komşu kavim üzerinde hâkim vaziyette olduğunu ve nehirlerden kanallar açarak, sulama usûlü ile zirâat yaptıklarını göstermesi bakımından mühimdir.

Ahamenîler devrinde ḫvārizmlîler, bunlara tâbî kavimler meyânında, İran kitâbelerinde, Herodot v. b. menbâlarda zikredilirler. Herodot'un selefi olan Hekataios'un Parthların şarkında oturan bir kavim olarak anlattığı ḫvārizmlilere âit ülkenin ova ve dağlardan ibâret bulunduğunu, burada her türlü çalıların yetiştiğini, baş-kentlerinin Horasmia (Χοραμίη) olduğunu zikreder. *Ḫvārizm* kelimesi, baş-kent ismi olarak, XIII. asra kadar hep Kāt şehrine itlak olunmuştur ki, harâbeleri sağ Ḫvārizm'de şimdiki Şeyh Abbâs Veli kasabası yanında bulunmaktadır. Ḫvārizmliler son Ahamenîler devrinde, her hâlde daha İskender gelmeden önce, İrana tâbî olmaktan kurtulmuşlar ve bu tarihten sonra hiç bir vakit yeniden İran'a tâbî olmamışlardır. (Ḥasan Taḳī-zāda, *Gāhşumārī dar Īrān -i ḳadīm*, s. 142).

Büyük İskender'in fütûhatına âit kayıtlarda, Pharasman isminde bir Ḫvarizm kıralı (Arriyan, *Anabasis*, IV, 15, 4—5) ve Pharataphern isminde bir ḫvarizmli elçi (Quintus Curtius, VIII, 1, 8) zikredilmiştir. İskender, Baktra (Balh)'da iken, bu kıral, maiyetinde 1500 asker olduğu hâlde, gelerek, İskender'e itâat ve dostluk arzetmiş ve ülkesinin Karadeniz sâhillerindeki Kolch ve Amazonlar ülkeleri sınırlarına kadar uzanmakta olduğunu, İskender Karadeniz sâhillerindeki kavimleri itâati altına almak isterse, kendisinin ona kılavuzluk ederek, ordusunun yiyeceğini te'min edeceğini söylemiş idi. İskender bu defâ şimâl yolunu tâkip etmeyeceğini anlatmış, fakat Ḫvārizm kıralı ile bir dostluk ve askerî andlaşma akdetmiştir.

Bīrūnī, *Taḥdīd nihāyāt al-amāḳin* adlı eserinde naklettiği eski Ḫvārizm tarihine âit rivâyetlerinde, Ḫvārizm ülkesinin teşekkülü, medeniyetin, sulama ile zirâatın ve şehirler binâsının şimdiki Amu-Derya'nın şarkındaki Sağ Ḫvārizm'de inkişâf etmiş olduğunu anlatmıştır (bk. mad. AMU-DERYA, 423 v.d.). Hekataios'un Ḫvārizm'in pâyitahtı olarak „Ḫvārizm" yâni Kāt şehrini zikretmesi buna uygundur. Batlamyus da ḫvārizmlilerin Oxus'un şarkında yaşadıklarını kaydetmiştir. 138—126 (m. ö.) yıllarında Türkistan'da seyahat yapmış olan Çin generali Çian-Kien'den alındığı anlaşılan çin kayıtlarında, Güy-şüy (Amu-Derya) üzerinde binlerce *li* (=1/2 km.) uzaklığındaki yerlere, bu nehir üzerinden ve kara yolları ile, gidip, ticâret yapmakla meşgûl olan bir kavmin yaşadığı ve burada beş K'ang-ku, (Mâverâünnehr) vilâyetinden birisi olan Yue-gien vilâyet ve şehrinin bulunduğu zikredilir (Hyacinth-Biçurin, *Sobranie svedenii o narodaḫ obitavşiḫ v Sredney Azii*, III, 1—10, 58, 246; Barthold, *Svedenia ob Aralskom more*, s. 19—25). Bu Yue-gien Amu-Derya

'nın garbında bulunan sol Ḫvārizm 'in merkezi olan Gürgenç (arap. Curcānīya, türk. Ürgenç = şimdi Köhne-Ürgenç) şehri olarak kabûl olunmaktadır. Yâni sol Ḫvārizm 'de kültürün II. (m. ö.) asırda çoktan başlamış ve sağ Ḫvārizm 'deki Kāt 'ın karşılığı olan Gürgenç 'in daha o zaman teşekkül etmiş olduğu bu kayıttan anlaşılıyor. VII. (m. ö.) asra ve Sakaların cihan hâkimiyeti devrine âit olduğu anlaşılan (bk. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 36, 160, 403) iran destanlarında da burası, merkez şehri olarak, zikredilmektedir. Çinlilerin Tang sülâlesi devrinde ise, Ḫvārizm şimâlde Ge-sa (Oğuz) kavmi ile komşu olan Holisimi ülkesi olarak anılmış ve bu ḫvārizmlilerin, büyük arabalar kullanarak, muhtelif ülkelere gidip, ticâret yaptıkları kaydedilmiştir (Hyacinth, *ayn. esr.*, III, 246; Barthold, *Svedenia ob Aralskom more*, s. 19—25).

Bīrūnī islâmiyetten evvelki Ḫvārizm hükümdarlarına âit Ḫvārizm rivâyetlerini nakletmiştir (*al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 35 v.d.). Buna nazaran, sülâlenin ceddi, Āfrīġ isminde birisi olup bunun oğlu Kāt ve Fīr (yahut Fīl) isimleri ile mârûf olan Ḫvārizm şehrini, Selevk takvimi ile, 616 (m. 304) 'da binâ etmiştir. Buna göre, Āfrīġ III. asırda yaşamış bir hükümdardır. Bīrūnī 'nin sözünden bu âlimin bunları Ahamenîler ile bir asıldan gelmiş olduğunu zannettiği anlaşılabiliyorsa da, İskender 'in muâsırı olan Pharasmanes ile Āfrīġ 'ın aynı nesilden geldiğini gösteren hiç bir kayıt yoktur. Marquart (*Festschrift für Eduard Sachau*, s. 255) ise, İran 'ın efsânevî Siyāvuş 'unun ismini hatırlatan Şavuş (Çavuş) ismini kullandıkları görülen diğer K'ang-ku (Mâverâünnehr) hukümdarları gibi, Ḫvārizm hukümdarlarının da Ak-Hunlardan neş'et ettiğini ileri sürmüştür. Son yıllarda eski Ḫvārizm şehirleri harâbelerinde yapılan hafriyat esnâsında bulunan eski Ḫvārizm sikkeleri arasında birinin üzerindeki yazı rus âlimi S. Tolstov tarafından, *Ş'vşpr MR'MLK pr'r Ḫzrn* („Hazarların muttakî pâdişahı Şāvuşper") şeklinde okunmuştur (bk. S. Tolstov, *Monetı şaḥov drevnego Ḫorezma, Vestnik drevney istorii*, 1938, nr. 4, s. 120; *Sovetskaya etnografya*, 1946, nr. 2, s. 102—106). Çok cür'etkâr görülen bu kırâate göre, bu Şavuşper Bīrūnī 'nin naklettiği Āfrīġ-oğulları sülâlesinde görülen Şāvuşfer olacaktır. S. Tolstov Bīrūnī 'de Şāvuşfer 'in oğlu ve halefi olarak gösterilen Türksbase (kitabın British Museum nüshasında Türkistâne) ismini de Türkistanate okumuş ve bunun Bizans kaynaklarında görülen Türkistanata ismi ile bir olacağını, bunun Hazar ve Ḫvārizm ülkelerini idâre eden bir hukümdar olduğunu, kendisinin türk hukümdarları ile aynı menşe'den geldiğini ileri sürmüş ve Hazar hakanı Yūsuf 'un mektubunda kendisine tâbî şehirlerden biri olarak gösterilen Grgan 'ın da sol Ḫvārizm 'in merkezi Gürgenç olacağını iddia etmiştir. Arapların Hazarlar ile olan ilk muhârebeleri esnâsında Hazar ordularının baş-kumanda-ı As-Tarḫan isminde bir hârizmli olduğu mâlûm idi (Ṭabarī, *Annales*, III, 378; Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, II, 446; J. Marquart, *Ungarische Jahrb.*, IV, 271). İskender 'in muâsırı olan Ḫvārizm kıralı Pharasmanes bütün Hazer denizi ile şimâlî Kafkasya 'nın kendisine tâbî olduğunu zannettiği gibi, VI. ve VII. asırlardaki Ḫvārizm kırallarının da, belki de Hazar ülkesi üzerinde siyâsî nufûz te'sis etmek için, kendilerini, Hazar hakanları gibi, türk hakanları neslinden gösterdikleri yahut Hazar hakanlarının nufûzu altında bulundukları kabûl edilebilir bir iddiadır. Her hâlde Ḫvārizm devlet teşkilâtında da, Hazar ve Gök-Türk hakanlıklarında olduğu gibi, „çifte kıralık" (bk. Z. V. Togan, *İbn Faḍlān*, s. 271 v. d.) usûlü hâkim olmuştur. Bīrūnī (*al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 36) 'de *şāhīyat* ve *vilāyat* kelimeleri ile ifâde edilen bu husûsiyeti S. Tolstov da tesbit etmiştir (*Sov. etnogr.*, 1946, nr. 2, s. 102—106).

Āfrīġ-oğulları neslinden gelen Ḫvārizmşāhlar. Milâdî 717 'de ülkeyi araplar fethedince, bunlar tarafından, vilâyet 'den mahrûm edilerek, yalnız şâhlık unvanını hâiz olmak üzere, ḫvārizmşāh bırakılan İskeçmük, 13. batında, büyük ceddi Āfrīġ 'a ulaşır. Bunların şeceresinin doğruluğu İskeçmük 'ten sonra ḫvārizmşāh olan Şāvuşfer 'in isminin Çin tarihlerinde de görülmesi ile sâbit olmaktadır. Tang sülâlesi tarihine göre, bu Şāvuşfer (çin yazısı ile Şao-şe-fen) 751 yılında, yâni çinliler garbî Türkistan 'da Talas ve Taşkent 'e kadar ilerileyip, araplar ile yaptıkları savaşta mağlûp oldukları sene, Çin 'e elçi göndermiş idi (bk. E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux*, s. 145). Bu sülâleden, islâm devrinde hukümranlık eden Ḫvārizmşāhlardan biri sıfatı ile, Bīrūnī 'de zikredilen Muḥammed b. 'Irāḳ 'ı Abbâsî halifesinin elçilik kâtibi İbn Faḍlān, 921/922 kışında, Ḫvārizm üzerinden İdil Bulgarlarına giderken görmüş ve onunla konuştuklarını anlatmıştır. Kāt 'ta oturan bu Ḫvārizmşāh Sâmân-oğullarına tâbî olmuş ise de, bu ülkeden geçerek, türk diyârına girmek için müsâade verip-vermemek hakkının kendisine âit olduğunu anlatmış, yalnız elçiliğin Bulgar 'a seyahati ve Ḫvārizm emîrinin de buna müzâhereti *amīr al-mu'minīn* (al-Muḳtadir bi 'llāh) 'in kat'î emri olduğunu söyleyip, onun mektubu gösterilince, Muḥammed b. 'Irāḳ da elçilere yol-

larına devâm etmek müsâadesini vermiş idi. Bunu müteâkip hey'et Ḫvārizm (Kāt) 'den, nehir yolu ile, Cürcâniye 'ye gitmiş ve havalar ısınıncaya kadar, bu şehirde kalıp, 3 mart 922 'de bozkırlara doğru hareket etmiştir. Halife al-Muḳtadir bi 'llāh Horasan umûmî vâlisi Naṣr b. Aḥmed Sāmānī 'ye kendisinin Ḫvārizm 'deki vâlisine (yâni Muḥammed b. 'Irāḳ 'a) elçiliğe dokunmamak hakkında, bir de „Türk kapısı" kumandanına da elçiliğe, Bulgar 'a giderken, refakat edecek muhâfız kıt'a terfik etmek hakkında mektuplar vermek husûslarını emrederek, mektup yazmış idi (*İbn Faḍlān*, s. 4). İbn Faḍlān diğer bir yerde (§ 17) bu „Türk kapısının" Cürcâniye 'nin garbında bir günlük mesâfede Oğuzlar ülkesine götüren yolun başında (*Ḥudūd al-'ālam* ise, Gürgenc = Cürcâniye 'nin kendisine „Türk kapısı" adını vermektedir) bulunan Zamcān ribâtı olduğunu söylemektedir. Bu Zamcān 'da Sâmânî emîrine tâbî kuvvetli hudût muhâfız kıt'aları olduğu anlaşılıyor. İbn Faḍlān 'ın kısaca anlattığına göre, hudût muhâfaza kumandanı halifelik tarafından elçiliğe verilmesi istenilen refâkat kıt'asını vermiş ve bu askerler Yayık (Ural) vilâyetinde elçiliği ve ticâret kervânını Başkırtların taarruzundan korumuştur (*İbn Faḍlān*, § 37). Fakat Zamcān 'da „Türk kapısı" muhâfızı olan kumandanın elçiliğin işlerine müdâhale ettiğine yahut Ḫvārizmşāh 'ın Ḫvārizm ülkesindeki idâresinden ayrı bir idâre kurmuş olduğuna dâir, İbn Faḍlān 'da hiç bir işâret yoktur. Her hâlde Cürcâniye şehri Muḥammed b. 'Irāḳ 'a tâbî bulunuyordu. Ḫvārizm 'in merkez mıntakasında, Kāt 'tan Cürcâniye 'ye giden nehir yolunda, Hazārasp 'ten 17 ve Cürcâniye 'den 14 fersah mesâfede kâin olan (bk. Z. V. Togan, *İbn Faḍlān*, s. 108; Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 177; Yāḳūt, mad. *Arsaḫuşmīten*) ve şimdiki Kılıç-Niyâz-Bay ve Taşhavuz civarında bulunduğu anlaşılan Artaḫuşmīten kasabası Abbâsî halifesinin vezîrlerinden İbn al-Furāt 'ın mâlikânesi imiş; o da bu *ẓay'a* 'sını Faẓl b. Mūsā isminde bir hıristiyan vekil vâsıtası ile idâre etmiş; kendisi azlolunup, emlâki müsâdere edildikten sonra, halife tarafından bu *ẓay'a* 'nın idâresi Aḥmed b. Mūsā al-Ḫvārizmī isminde yeni bir vekile devredilmiş; halife Muḳtadir bi 'llāh İdil Bulgarları ülkesinde yaptıracağı kalelerin inşa masrafları ile Bulgar 'daki müslüman ulemâsının maaşlarının ve bundan başka Bulgar hânına halifeden, hediye olarak, 4.000 dinar kadar bir meblâğın da Artaḫuşmīten vâridâtından verilmesini emretmiş, fakat İbn al-Furāt 'ın vekili bu meblağları vermeği, desîse ile, geciktirmiş, hattâ bu hıristiyanın kendi yerine tâyin edilmiş olan yeni vekilin arap elçileri Ḫvārizm 'de iken, buraya gelmemesi için, Naṣr b. Aḥmed 'in uyanık olmasına rağmen, Horasan tarafındaki hukûmet me'mûrları vâsıtası ile tertibât almış ve muvaffak olmuş olduğunu da İbn Faḍlān (§ 1, 4, 5, 48) 'dan öğreniyoruz. Bu kayıtlar Ḫvārizm 'deki Artaḫuşmīten şehir, belki de vilâyetinin vâridâtının, Abbâsî halifesinin dış siyâsetinde büyük rol oynayacak kadar, zengin olduğunu ve onun her hâlde ḫvārizmli bir hıristiyan olan müdürünün Bagdad hukûmetine kafa tutacak kadar kudretli olduğunu göstermektedir. Artaḫuşmīten 'i ziyâret etmiş olan Yāḳūt, bu şehri ön Asya 'daki Nuṣaybīn şehri ile mukayese etmekte, fakat bu Ḫvārizm şehrinin, Nuṣaybīn 'e nisbetle, daha mâmûr ve ahâlisinin daha çok olduğunu kaydetmektedir. İbn Faḍlān 'ın bu kayıtları, Abbâsî halifeleri devrinde eski Āfrīġ-oğulları sülâlesine mensûp olanlar, vâli sıfatı ile ve Cürcâniye 'deki hudût muhâfızları da asker sıfatı ile, Buhârâ 'daki Sâmân-oğullarına tâbî oldukları hâlde, tekmil Ḫvārizm ülkesinin iç idâresinin Ḫvārizmşāh 'ın elinde kaldığını, İbn al-Furāt 'ın ḫvārizmli hıristiyan vekilinin hukûmet içinde hukûmet sürdüğünü göstermesi bakımından, çok mühimdir.

Ma'mūn-oğulları. Çok geçmeden, vaziyet değişmiştir. Sâmân-oğulları bozkır ile ticârette ehemmiyeti gittikçe artmakta olan Cürcâniye 'nin idâresini bizzat kendilerine tâbî ayrı bir vâliye tevcih etmişler ve bu vâliler de vilâyeti, irsî bir sülâle sıfatı ile, idâre etmişlerdir. Mâlûm olan ilk vâli Abū 'l-'Abbās Ma'mūn b. Muḥammed isminde bir zât olduğundan, bu sülâleye Ma'mūniler denilmektedir. Bunların Baranlı türk uruğundan neş'et etmiş olmaları muhtemeldir (bk. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 58, 59, 181, 416, 440). Mevcût sikkelerine ve tarihî kayıtlara göre, Ma'mūn b. Muḥammed 385—387 (995—997), oğlu Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Ma'mūn 387—406 (997—1015), bunun birâderi Abu 'l-'Abbās Ma'mūn b. Ma'mūn 406—409 (1015—1017), 'Alī 'nin oğlu Abu 'l-Ḥāriṯ Muḥammed b. 'Alī 409 (1017) senelerinde hukûm sürmüşlerdir (A. Markov, *Zapiski numismat. otdel. russkin arḫeolog. obşç.*, I, 80). Ma'mūn b. Muḥammed merkezi Cürcâniye (Gürgenç) olan „sol Ḫvārizm" 'i idâre ediyordu; az sonra „sağ Ḫvārizm" 'i idâre eden Āfrīġ-oğlu Ḫvārizmşāhlar ile çarpışmağa başla 'ı. Ḫvārizm 'i Muḥammed b. 'Irāḳ 'ın torunu 'Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Aḥmed idâre ediyordu. Âlim ve edipleri himâye eden bu iki hukümdar arasında 385 (995) senesinde başlayan savaşlardan Bīrūnī „Ḫvārizm 'in iki büyüğünün doğurduğu teşvişler" diye teessüfle bahseder ki,

kinden farklı yapmak maksadı ile, iki taraftan kum torbaları asarak, bastırır ve genişletirlermiş. Böylece kafa tasları türklerinkinden farklı bir şekil almıştır (Muḳadddasī, s. 285 v. d., Yāḳūt, mad. *Ḫvārizm*; S. Volin, *Materyalı po istorii türkmen i türkmenii*, I, 1939, s. 186 'da, Muḳaddasī 'deki bu kafa şeklinin değiştirilmesine âit kısmı izah etmiştir). Bunun neticesi olsa gerektir ki, ḫvārizmliler araplara çok garip görünmüş ve şâir Laḫḫām da onlar hakkında: — „Ḫvārizmliler âdem cinsinden değil, behâim cinsindendir; onların çizmeleri ve başları gibi bir şeyi bu dünyada gördün mü? Eğer büyük babamız Âdem onları kendi evlâdı sayıyorsa, o hâlde biz Âdem evlâdı değiliz demektir„ — demiştir (Yāḳūt). Her hâlde ḫvārizmliler, türkler gibi, uzun saçlı idiler; araplar gelince, tahkir maksadı ile, bunların prenslerinin saçlarını kestirmişlerdir (Ṭabarī, II, 1525). Bundan başka devlet teşkilâtları da türklerinkinin aynı, yâni çifte kırallık şekli idi. Ḫvārizmlilerin kıyâfetlerinde bilhassa uzun tüyleri dışarıya konulan geniş kalpaklar ve kalın çizmeler göze çarpıyordu. Diğer şarkî İran kavimlerinde olduğu gibi, ḫvārizmlilerde de mahbûp dostluk revâcda idi ve ḳomşu türkler onların bu âdetlerinden nefret ederlerdi (*İbn Fadlān*, § 27). Ḫvārizm ahâlisi her devirde fikir hürriyetinin âşıkı kalmış, câmilerinde kelâm mes'elelerine dâir serbest münâkaşalar yapmaktan hoşlanmış (Zakariyā Ḳazvīnī, *Āṣār al-bilād*, nşr. Wüstenfeld, s. 253) ve en liberal fikirlere karşı gösterdikleri müsâmaha ile, Yāḳūt Ḥamavī ve Faḫr al-Rāzī gibi, âlimleri hayrette bırakmıştır. Bu cihetten bu memlekette hakikî mânası ile, mûtezile mezhebi intişâr etmiş ve bu mezhebe mensûp büyük fakîh ve müfessirler ile kelâm âlimleri yetişmiştir (Maḥmūd Zamaḫşarī ve onun talebelerinden Muvaffaḳ Ḫaṭīb Ḫvārizmī ve Muṭarrizī gibi âlimler için bk. *Der Islam*, III, 220). İbn Fażlān 'ın ziyâreti esnâsında burada, Abbâsî halifelerine tâbi diğer islâm ülkelerinden farklı olarak, Emevîler zamanındaki an'ane yaşıyor ve her namazdan sonra 'Alī tel'în ediliyordu (*İbn Fadlān*, § 12). Ḫvārizm 'de hıristiyanlar da serbestîden faydalanırlardı; aralarından devlet ve idâre işlerine iştirâk ettirilenler de var idi. İslâm mezheplerinden bidâyette şâfi'î mezhebi yayılmış ise de, sonradan hanefilik gâlip gelmiş, şâfi'î mezhebi (XIII. asırda) ancak Hive taraflarında kalmıştı. Ḫvārizmlilerin en bâriz ve kayda şâyân vasfı, şark milletlerinde pek görülmeyen dikkat, işte sebat ve vukuf, usûl ve disiplin sevgisidir (bk. *ZDMG*, XC, 30).

Ḫ v ā r i z m d i l i. Ḫvārizmlilerin daha XI. asırda, kendi aralarında mektuplaşmada kullanılan bir yazı diline sâhip oldukları Abu 'l-Fażl al-Bayhaḳī (*Tārīḫ*, nşr. Morley, s. 842) 'nin bir kaydından anlaşılmaktadır. Arap coğrafyacıları (İṣṭaḫrī, s. 304; Muḳaddasī, s. 335) Ḫvārizm dilini, başka kavimlerce anlaşılmaz bir dil olarak, kaydederler. İbn Fażlān (§ 11), ḫvārizmlilerin lisan ve simâlarının çirkin olduğunu, bunlardan Kerdeliye (Kerder) kasabası ahâlisinin dilinin ise, kurbağaların vak-vaklarına benzediğini söylemektedir. Bâzı eserlerde Ḫvārizm dilinden münferit kelimelere tesâdüf edilmekte idi (msl. Muḳaddasī 'de: *ḫvār* „et", *rezm* „odun"; Yāḳūt 'ta: *nūz kat* „yeni kasaba"; S̱am'ānī 'de: *enbījek* „dış"; İbn Fażlān 'da: *pekend* „ekmek", *ṭāzça* „dirhem"; Bīrūnī 'de ay ve bayram isimleri, yine onun *Camāhir* ve *Ṣaydana* adlı eserlerinde Ḫvārizm dilinde bâzı mâden ve nebat adları görülür). Gerçi Bīrūnī bunları „fars ağacının dallarından biri" olan bir kavim diye târif etmişti; dillerinin eski İran dilleri ile akraba olduğu da âşikâr idi; bununla beraber, bu münferit kelimelere bakarak, bu dilin kuruluşu ve mâhiyeti hakkında kesin hüküm vermek kâbil olmayordu. W. Barthold (*İstoriya oroşenya Turkestana*, s. 77) şarkî Türkistan hafriyâtında meydana çıkan âryânî dil vesîkalarından birinin ḫvārizmce olabileceğini söylemiş idi. Sonraları bu dile âit 500 'den fazla ayrı cümle ve kelime, arapça ve farsça karşılıkları ile birlikte, Zamaḫşarī 'nin *Muḳaddimat al-adab* adlı eserinde ve XII.—XIII. asırlarda yaşayan ḫvārizmli fakîhlerden 'Alā' Tarcumānī ve Muḫtār al Zāhidī 'nin fıkha dâir eserlerinin Türkiye kütüphânelerinde mevcût nüshalarında ve Camāl al-Dīn al-'İmādī al-Kardarī 'nin fıkıh kitaplarında görülen bu nevî ḫvārizmce cümleleri izah etmek maksadı ile, bu dilin Ḫvārizm 'de artık unutulduğu XIV. asırda te'lif ettiği ayrı risâlesinin yine İstanbul kütüphânelerinde bulunan nüshalarında keşfedilmiştir (bk. Z. V. Togan, *Chwarezmische Sätze in einem arabischen Fiqhwerke*, *Islamica*, 1927, III, 190—213; ayn. mll., *Über die Sprache und Kultur der alten Chwarezmier* ve W. Henning, *Über die Sprache der Chwarezmier*, *ZDMG*, 1936, XC; *Berichte der VIII. Deutschen Orientalistentag zu Bonn*, s. 27—33). Bu keşifler neticesinde Ḫvārizm dilinin şarkî İran dillerinden biri olduğu, Avesta, Soġd, Yağnūb ve Oset dilleri ile münâsebeti meydana çıkmıştır. Arap harfleri ile yazılırken, Ḫvārizm dilinin sesleri arap alfabesine ayrı harfler ilâvesi ile, msl. ج ve چ yanında ڃ; د ve ذ yanında ڌ. ve ر ve ز yanında ڒ., س ve ش yanında ڛ ve ف ve ق yanında ڤ harfleri bulunmaktadır. W. Henning bunlardan ڃ ve ڛ harfleri ile Oset dilindeki iki sese muâdil iki Ḫvārizm sesinin, diğer harfler ile de soğdca ile

müşterek seslerin ifâde edildiği fikrindedir. Türkçeye de geçen ḫvārizmce *aḫşām* kelimesini yazarken, kullanılan ڛ harfi *ḫş* 'ye tekabül etmektedir. Zamir şekillerinden birinci şahıs *as* (Gen. *mana*), soğdcadaki *arzu* (Akk. *ma*) 'ya ve Avesta 'daki şekillerine benzetmekte ve şahıs mülkiyet lâhikalarında (f. *piş-em*, *pīş-et*, *pīş-eş* yerine) *māpiş*, *vāpiş* ve *hīpiş* şekilleri görülmektedir. Fiil şekillerinden *kām* edâtı ilâvesi ile yapılan gelecek zaman soğdca ile müşterek olduğu hâlde, praes., praes. konj. ve imperfekt şekillerinde 3. şahıs cem. *r* ile (msl. „vermek" mânasındaki *hipr* 'den *hiβrir*, *hiβrar* ve *hāβrar*) Avesta ve Saka dili ismi verilen eski Hoten ve Yağnūb dili ile müşterek olduğu hâlde, bu husûslarda soğdcadan ve Oset dilinden ayrılmaktadır. Misâl olarak bir cümle: *kimi hibribkām ī zirnī nī diβac ēv īş ḫarc nikkām pāhi ispanī ḫinămkām* „eğer sen bana bu altını verirsen, ben senden (senin hesabına) bir iş (mangır) bile sarfetmem, ben bu altın ile demir satın alırım".

Dil vesîkaları arasında kültür ıstılahları da vardır. Bu eserler yazıldığı devirde (XIII. asrın başında) Ḫvārizm 'de „ihtiyarlar için mektepler" de mevcût idi ve bunlara ḫvārizmce *pāzir mūjikānç* denilirdi. Aynı dil vesîkalarından Ḫvārizm 'in eski sikke sistemi (*īş*, *ṭāzça*, *zirnī*) ve ölçüleri (*miṣḳāl*, *dirham*, *suḫ*, *ġūr* ve *ġār*; bk. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, I, 426 v.d.) de zikredilir; bunlar hakkında Kātib al-Ḫvārizmī, Bīrūnī, Zamaḫşarī, Muṭarrizī v.b. 'da mâlûmat vardır. Bunların XII.—XIII. asır fıkıh kitaplarında zikredilmesi bu sikke ve ölçülerin bu eserlerin yazıldığı devirde, eskisi gibi, kullanıldığını göstermektedir.

E s k i Ḫ v ā r i z m 'd e ş e h i r h a y a t ı. İslâmdan önceki şehirlerden ancak Kāt, Gurgānc, Hazārasp, Kerder ve Ḫāmcard mâlûm olup, hafriyatta meydana çıkan şehirler hep bugünkü harâbelerinin taşıdığı isimler ile tesmiye edilmektedirler. Bīrūnī, *Taḥdīd nihāyāt al-amākin* 'inde şimdiki sol Ḫvārizm 'de kültür hayatı başlamadan önce, Ḫvārizm ülkesindeki medenî hayatın Amu-Derya 'nın şarkında sağ Hvārizm 'e münhasır kaldığını, o zamanki ismi ile Şeytan-Bendi (Sakr al-Şayṭān, aynı zamanda ḫvārizmce *dīv fitna* = دیو فتنه; krş. *pitnek* ismi; bâzı nüshalarda ابوقشه şeklinde yazılmıştır; İran destânındaki ismi ile Famm al-asad, Dahān-i şīr), şimdiki türkçe ismi ile Düldül-Atlağan boğazı yanından şark istikametinde Fārāb (Muḳaddasī 'de: Fārāb-sar) 'a doğru akan Faḫmī yatağı üzerinde 300 kadar şehir ve kasaba kurulmuş olduğunu ve bunların harâbelerinin kendi zamanında mevcût olduğunu zikretmiştir [bk. mad. AMU-DERYA, s. 422]. Ben bu kanalın yahut yatağın bugünkü Güldürsün-Kala, Taman-Kala ve Ayaz-Kala harâbeleri mıntakasında olacağını tahmin etmiştim (s. 424). Rus ilim akademisi tarafından, eski Hvārizm kültür bakiyelerini araştırmak için, bir hey'et ile gönderilen S. Tolstov 'un bu sâhada yaptığı araştırmalar neticesinde, bu fikir teeyyüt etmiş ve çok mühim neticeler elde edilmiştir. Bu zât 1937 yılında yaptığı hafriyat ile, sağ Ḫvārizm 'de Berküt-Kala mıntakasında, V.—VIII. asırlara âit 60 kadar müstahkem kale ve şato enkazı keşfetmiş, bir çok Ḫvārizm sikkeleri bulmuştur; Güldürsün-Kala ve Kuvad-Kala kalelerinin X.—XII. asırlara âit olduğu Narıncan-Baba harâbelerinde 712 (1311/1312) yılına âit Muḥammed b. Mūsā b. Dāvūd Abū 'Abd Allāh isminde birinin mezar taşı keşfedilmiştir (*Vestnik drevney istorii*, 1938, nr. 1/2; *Sovetskaya arḫeologiya*, 1940, VI, 168—189). S. Tolstov 'un 1938 yılında, özbeklerden Gulâm-oğlu, Ali-zâde ve Mamlı-oğlu ile birlikte, yaptığı ikinci seferinde Berküt-Kala sâhasında II. (m. ö.) binin sonu ve I. bin senelerine ircâ edilerek, cesûrâne tarihlendirilen keramik ve tunçtan eserler bulmuştur. Kelte-Münar mevkiinde bulunan ve en çok balıkçılık kültürünü gösteren eserler de 1100 (m. ö.) yıllarına âit olarak tarihlendirilmiştir. Canbas-Kala mevkiinde bulunan eski Ḫvārizm 'in V.—IV. (m. ö.) asırlara âit müstahkem kalelerinin enkazı arasında 100 'den fazla heykelcikler bulunmuş ve burasının kültürüne, kâşifi Tolstov tarafından, „Ḫvārizm helenizmi" ismi verilmiştir. Aynı kültüre Ayaz-Kala 'da da rastlanmış ve burada Küşan hukümdarı Kanişka 'ya âit bakır paralar bulunmakla, bu kültürün milâdî I. asra âit olduğu anlaşılmıştır. Duman (yahut Taman)-Kala 'da da islâmiyetten evvelki zamana âit sikkeler bulunmuştur; Güldürsün-Kala ve Berküt-Kala civarında Gulâm-oğlu tarafından yapılan hafriyat bu iki harâbenin yerinde bulunan eski kalelerin aynı „büyük kanal" üzerinde olduğunu göstermiş ve burada Āfrīġlar devrine (VII.—VIII. asırlar) âit 96 kadar şato harâbesi keşfedilmiştir. Her hâlde Bīrūnī 'nin bahsettiği Faḫmī yatağı bu „büyük kanaldan" ibâret olacaktır. Burada Teşik-Kala harâbelerinin şimâl-i şarkîsinde 36 numaralı şatoda Āfrīġların Şāvuşfer adına sikke ve alçıdan kemik sandukası bulunmuş ve ölülerin ev içinde defnolunduğu anlaşılmıştır (S. Tolstov, *Horezmskaya ekspeditsiya 1939. goda*, *Kraktiye soobşçenya instituta istorii materyalnoy kulturi Akademii Nauk*, 1940, IV, 70—79). 1939 seferinde sol Ḫvārizm 'de Cermen-Yab kanalı üzerinde yapılan hafriyat ve bulunan eserler buralarının Helen ve Küşan devirlerinde

mâmûr bir sâha olduğunu ve kanallar ile iska edilen yerlerin bugünkü Taşhavuz'un 250 km. cenûb-i garbına kadar uzandığını, keşif ve tetkik olunan 35 şatonun ancak beşi (o cümleden Kabriz-Kala, Toprak-Kala ve Koş-Kala)'nin antik devre ve diğerlerinin ise, Âfriğlar ve islâm devrine âit olduğunu göstermiştir. Bununla medeniyetin önce sağ Ḫvārizm'de ve sonra da sol Ḫvārizm'in yukarılarında inkişâf ettiğine dâir, Bīrūnī tarafından, verilen mâlûmâtın doğruluğu tahakkuk ediyor. Bütün bu tetkikat eski Ḫvārizm'in bâzı yerlerde iki katlı olduğu anlaşılan binâ tiplerini, san'at ve iktisâdî hayat şartlarını aydınlatmaktadır.

S. Tolstov ile Gulâm-oğlu 1946'da da eski Ḫvārizm tetkiklerine devam etmişler ve Toprak-Kala harâbelerinde 2.000 m.² işgâl eden 28 odalı bir kasr keşfetmişlerdir. Bunun duvarlarında, orta Asya kültür tarihi bakımından, son derece ehemmiyetli resimler ve alçıdan mâmûl heykelcikler bulunmuştur. Çīn'ın cenûbunda X. asra âit kale enkazı, bilhassa Puljay-Kala isminde, X.—XII. asılara âit hudût kalesinde kıymetli eserler elde edilmiştir. Bir taraftan Sır-Derya kenarlarında yapılan tetkiklerde Ḫvārizm'inki ile aynı tipte bir medeniyetin daha V (m. ö.) asırdan başlayıp, aşağı Sır-Derya sâhasında dahi inkişâf etmiş olduğunu göstermiştir (*Voprosı istorii*, 1947, nr. 5, s. 162 v.dd.). Neticeleri hakkında şimdilik ancak kâşifin pek umûmî mâhiyette mutâlealarını okuduğumuz bu tetkikler sâyesinde, aşağı Amu-Derya'da milâddan önceki devirlerde yaşayan medeniyetin II. bin (m. ö.)'in başlangıcına kadar çıktığı tahakkuk ederse, eski Ḫvārizm takviminin tarihî bir esâsa dayandığı da gerçekleşmiş bulunacaktır.

Arapların geldiği zamana âit kayıtlarda pek az şehir ismi geçiyorsa da, sonraki kaynaklar'da Ḫvārizm'deki şehir hayatı hakkında bol mâlûmat bulunmaktadır. X. asır arap coğrafya âlimleri sağ ve sol Ḫvārizm sâhalarında pek çok şehir ve kasaba zikrederler ki, bunları W. Barthold (*Turkestan down to the Mongol Invasion*, s. 142—155 ve *İstoriya oraşenya Turkestana*, s. 77—102) ile G. le Strange (*The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 446—459) toplamış ve şehirlerin yerlerini de kısmen tâyin etmişlerdir.

Resmî devlet merkezi Kāt olduğu hâlde, Cürcâniye'nin ticâret ve bâzan da müstakil emâret merkezi olmasından dolayı, arap coğrafyacıları Amul (Amu-Derya'yı tâkip ederek)'dan, Gürgân (Amu-Derya'nın eski mecrâsı Özboy'u tâkip ederek)'dan ve Merv'den oraya giden yolları ve menzilleri göstermişlerdir. Bu müelliflere göre, Ḫvārizm'e giden yolda Amul (Çârcûy)'dan 5 günde Ṭāhirīya (şimdi Kitmençi, belki Dâye-Hatun)'ye gelinirmiş ve Ḫvārizm burada baş'armış. Buradan Darğan (2 gün; şimdiki Darğan-Ata), Ciğerbend (7 fersah), Divfitne (= Dahān-i Şīr, 5 fersah; bugün Düldül-Atlağan), Sadvaru (4 fersah, bugün Sadvar), Ribāṭ-i Ḥasan, Nabadğīn ve Hazārasp (10 fersah), Kerderān-ḫas (3 fersah), Hiyva (yahut Hayvak, 5 fersah), Vedāk, Artaḫuşmīten (1 merhale), Deskaḫanḫas (1 merhale), Uzarmend (4 fersah), Rūzvand (2 fersah) ve Zamaḫşar (1 merhale, şimdi Uzmukşur) şehir yahut kasabalarından geçerek, Zamaḫşar'den 1 merhalede bulunan Cürcâniye'ye gelinirdi. Diğer yol da Hazārasp'ten Dih-i Azraḳ (10 fersah), Artaḫuşmīten (7 fersah), Andarastān (6 fersah), Nūzvar (2 fersah) üzerinden Cürcâniye (6 fersah)'ye geliyordu. Nesā yanındaki Efrāve (şimdi Kızıl Arvat)'den Cürcâniye'ye giden yolda araları birer merhale olan Ribāṭ-i Ca'far, Ribāṭ-i Abī Sahl, Bi'r al-Ḥākim, Ribāṭ-i Miyānşāh, Ribāṭ-i Mahdī, Ribāṭ-i Bahān ve Ardkīva istasyonları sayılır; Ardkīva'den Cürcâniye de bir merhale idi. Sağ Ḫvārizm'de Buhârâ'dan Kāt'a ve oradan Cürcâniye'ye yahut Aral gölü sâhiline yakın Kerder'e giden yollar mühim idi. Buhârâ'dan, çöl yolu ile, 4 fersahta olan Amze'den araları birer merhale olarak Taş ribatı, Şurūḫ, Ḳum, Ṭoğan, Cigerbend ribatı, Ḥasan ribatı ve Nabadğīn'den geçerek, „dar yere" yâni Dahān-i Şīr (Düldül-Atlagan)'e gelir. Buradan 3 fersahta Gavḫore (Gāvḫvāra) kanalı başlıyordu. Selçuklular, Horasan'a geçmeden evvel, bir müddet bunun köylerinde yaşamışlardı. Bu kanalı tâkiben 5 fersah gittikten sonra, buradan sağa Girye (yahut Gizne) kanalı ayrılırdı; bunun üzerinde de bir çok nâhiyeler var idi. Gavḫore'nin başından 6 fersah mesâfede Ġarabḫaşne şehri bulunmakta idi; burada Gavḫore şark istikametinde akar, yolcular Ġarabḫaşne yanında Gavḫore'den ayrılan Ḫarkerūr adlı büyük kanalı 6 fersah tâkip ettikten sonra, Kāt şehrine gelirlerdi. Kāt ile Cürcâniye arası, Amu-Derya üzerinden, İbn Faḍlan'a göre, 50 fersahlık yol idi; Cürcâniye'ye 2 merhale mesâfede nehrin şarkında Barḳān kasabası var idi ki, meşhûr edip Abū Bakr al-Ḫvārizmī buradan neş'et etmiştir. Kāt ile Cürcâniye arası karadan 20 fersahlık yol idi. Kara yolunu tâkip edenler Kāt'tan bir günde Artaḫuşmīten'e, oradan bir günde Nūzvar (yahut Buran)'a ve oradan da bir günde Cürcâniye'ye gelirlerdi. Kāt'tan Amu-Derya deltasına giderken, 2 merhalede Darcās kasabasına, oradan 1 merhalede (her hâlde şimdiki Kıpçak ve Nüküz arasında vâki) Kerder şehrine, oradan 2 günde, şimdi Burlıtav civarında bulunduğu anlaşılan, Berâtigin şehrine, oradan da Amu-Derya'nın esâs mecrâsının sağ tarafında bulunan Medminiye şehrine gelinirdi. Kerder ve Berâtigin mühim merkezler idi. Kerder ahâlisi 110 (723)'da Türk hakanının yahut Oğuzların yardımına dayanarak, araplara karşı isyan etmiş idi. Araplar kerderlilerin bu teşebbüsünü akamete uğratmış olmalarını, Horasan'ın merkezi Merv'in fethine muâdil, bir başarı saymışlar ve şâir 'Arfaca al-Dārimī:

— „Biz (araplar) Merv ahâlisinin ve diğerlerinin hakkından gelebildik; Kerder ahâlisi (ile berâber bulunan) türkleri de oralardan kovabildik" — demiştir (Ṭabarī, II, 1525). Yāḳūt'a göre, bunların diline ḫvārizmce ve ne de türkçe idi. Kerder'e tâbî bir çok köyler var idi; ahâli zengin idi ve „kendilerine sâhip", irâdeli, seciyeli ve şecâatli insanlar idi. Kerder'e tâbî Berâtigin kasabası oğuzlar ile yapılan ticâretin merkezi idi (*TM*, II, 341). Bu kasabadan Cürcâniye'ye giderken, harâbesi şimdiki Hocayli yanında olan Mazdahḳān şehrine gelinirdi. Muḳaddasī (s. 343) sağ Ḫvārizm'de bir de „Dar yer" 'den araları birer merhale olan Ribāṭ-i Māş, Ribāṭ-i Sanda, Bağırḳān (Bakırğan) ve Surahan istasyonları üzerinden Kāt'a, oradan Ḫās (1 merhale), Nuzkāt (4 fersah), Vayḫān (1 merhale) ve Nubāğ (1 merhale) üzerinden Mazdahḳān (2 merhale)'a gelinirdi.

Kara-Ḳum tarafından Cürcâniye'den Üstyurt'a giderken, iki günlük mesâfede, Gīt kasabası var idi ki, İbn Faḍlān da orada bulunmuştur. Bu Gīt, Cürcâniye ve Berâtigin, oğuzlar ile yapılan ticâret için, birer merkez sayılıyordu. Burasının da nâhiyeleri var idi.

XV. asırda Ḫvārizm devleti, kuvvetli göçebe oğuz v. b. türklere karşı müdâfaa mecbûriyetinde olduğundan, dar bir yere sıkışmıştı; özbekler zamanında olduğu gibi, geniş sâhaya yayılmış değil idi. Hazārasp ile Kāt arası ancak bir merhale yol idi. Hive ile Kāt arası 8 fersah idi. Arada (Hive'den 5 fersahta) Safardīz kasabası var idi.

Bütün bu sâhaya büyük k a n a l l a r yayılmıştı: 1. Hazārasp (Gavḫore'nin yarısı kadar); 2. bunun bir kısmında daha geniş olan Kerderān ḫās; 3. bundan aşağıda ve daha büyük olan Hive; 4. bundan 2 fersahta başlayan ve Gavḫore'den büyük olan Medrā; 5. bundan bir mil (2 km.) mesâfede başlayan ve Kāt'ten 2 fersah mesâfede olan Vedāk kanalı; 6. büyük Vedāk ile birleştikten sonra, Cürcâniye'nin cenûbundan garba geçen büyük Buva; 7. Buva'dan sonra, asıl Ceyhûn gelir ve Cürcâniye'nin 1 fersah şarkından, Mazdahḳān'ın 2 fersah garbından geçerek, Aral gölüne munsap olurdu; 8. Kāt'ten 4 fersahta (aş.-yk. 28 km.) Ceyhûn'un sağında Amu-Derya'nın bugünkü yatağı olan Kerder kanalı var idi. Hazārasp'ten buraya kadar, bu kanallar aş.-yk. 80 km. bir sâhayı sulardı. Kayıklar işleyen bu kanallar ülkenin esâs muvâsala yolları idi.

Buranın şatolarına araplar *ḳal'a* ismini vermişlerdir. Memleketin mâmûrluğunu tasvir eden Muḳaddasī (s. 388) yalnız Mazdahḳān etrafında 12.000 kale, yâni kalın ve yüksek duvarlar ile çevrilmiş müstahkem çiftlikler bulunduğunu söylerken, her hâlde mübâlega etmiştir. Fakat yalnız Artaḫuşmīten ve civarının vâridatı İdil Bulgar kırallığının masraflarına tahsis edilecek kadar bir yekûn teşkil ettiğinden, X. asırda Ḫvārizm ülkesinin zenginliğine dâir verilen mâlûmatta hakikatin büyük bir hissesi bulunduğuna inanılabilir.

Ḫvārizm'in arap coğrafya eserlerinde zikredilen ticâret maddeleri bu ticâretin daha X. asırda en çok transit mâhiyetinde olduğunu gösterir. Muḳaddasī (s. 325)'ye göre Ḫvārizm ticâret maddelerinde sincap, hermin, her türlü tilki derileri, mum, elbise, balık dişi, balık tutkalı, *kīymuḫt* (meşin) derileri, bal, av kuşları, kılıçlar, zırhlar, süslü kutular yapmakta kullanılan halenç ağacı safhaları, saklab (slav ve cermen) köleleri, koyun ve sığırlar, Bulgar'dan gelmektedir. Kılıçlar, Bulgar yolu ile, Skandinavya'dan, balık dişi ve tutkalı da yine Bulgar yolu ile, şimâl denizinden gelen mallar idi. *Kīymuḫt* ise, bilhassa bulgar metâı idi. Bu cihetten Ḫvārizm'e İdil bulgar tüccârları, hattâ Bīrūnī'nin şimâl kavimlerine, rus ve Skandinavya kılıçlarına âit naklettiği rivâyetlerden (*ZDMG*, XC, 37—51), onun bu ülkelerin etnografya ve folk'oruna âit mâlûmatı Ḫvārizm'e kadar gelmiş olan rus-varyag tüccarlarından almış olduğu anlaşılıyor. İbn Faḍlān'ın mensûp olduğu sefâret hey'eti Bulgar'a Cürcâniye'de tertip edilen 5.000 kişiden ibâret bir büyük ticâret kervanı ile birlikte yaptı (*İbn Faḍlān*, § 29). Ḫvārizmlilerin şimâl kavimleri ile ticâretlerinin ehemmiyetini belirtmek için, yalnız bu rakam kâfidir. İbn Faḍlān (§§ 25—27) oğuzlar arasında ticâret ile meşgûl olan ḫvārizmli tüccarların bozkır ahâlisi ile temas ve dostluk münâsebetlerini güzel anlatmıştır. Aynı zamanda ḫvārizmli tüccarlar, islâm memleketleri ile olduğu gibi, Hindistan ile de ticârî münâsebette bulunuyorlardı. Bundan dolayı Ḫvārizm'in büyük ölçüleri (*suḥ* ve *ğūr*) Hindistan ölçüleri ile bir idi (bk. Bīrūnī, *Taḥḳīḳ mā li 'l-hind*, s. 79).

Ḫvārizm'in kendi mahsûllerinden ihrâc malı olarak, Muḳaddasī ve 'Abd al-Malik al-Ṯa'ālibī (*Laṭā'if al-ma'ārif*, nşr. P. de Jong, s. 129, 142), pamuk yağı, halı, yorgan, kumaşlar, peçe,

süslü elbiseler ve Ḫvārizm peyniri ile balığı zikrederler. Bir de mâdenî kutularda Bagdad'a kadar gönderilen Ḫvārizm kavunları mârûf idi. Bunlar halife Ma'mūn ve Vāṡiḳ zamanlarında pek makbûl sayılırdı.

Ḫvārizm'in türkleşme devri. 1017 temmûzunda gazneli Maḥmūd'un Ḫvārizm'i işgâl etmesi tehlikesi belirince, Ḫvārizmşāh Abu 'l-'Abbās Ma'mūn âlim müşâviri Bīrūnīyi çağırarak, onun ile yalnız başına kalıp, ne yapmak icâp ettiğini istişâre etmiş, Bīrūnī ona: — „Hanlar (yâni Karahanlılar) ile birleşin; bunlar Özgend yanında çarpışıyorlar, sen aralarını bul; onlar sana minnetdar olurlar; onların dostluğunu kazanmakla, memleketi Maḥmūd'un istilâsından kurtarırsın" — demiştir (Bayhaḳī, *Tārīḫ*, s. 844). Maḥmūd memleketi işgâl etti ve idâresini emîrlerinden Altın-Taş'a verdi; bunun vefatından sonra, oğlu Hārūn idâreyi eline aldı; 24 sene sonra (1041'de) idâre Kıpçak ve Kañlı uruğlarından gelen emîrlerin eline geçti. Böylece Ḫvārizm'de karahanlılarınkinden farklı, oğuzca ile bağdaşmış bir Kañglı-Kıpçak dili ve kültürü yerleşti.

Altın-Taş'ın oğlu Hārūn, Cend hâkimi Baraulı Şāh Malik tarafından, bertaraf edildi ise de, bu da, az sonra, Selçuklu Çağrı Bey tarafından, Ḫvārizm'den atıldı. Selçuklular devrinde Ḫvārizm bunların vâlileri tarafından idâre edildi. Bunlar arasında Melikşah'ın „tastdarı" olan Enūştigin ile Ekinçi b. Koçkar mârûfturlar. Bu iki zât ülkenin türkleşmesi tarihinde de mühim yer tutmuş'ardır. Muahhar büyük Ḫvārizmşāhların ceddi olan Enūştigin'in *ġrçe* (غرچه) lekabını غرجه okuyan Raşīd al-Dīn, onu oğuzlardan saymış ise de, isminin *enûşe* (*nûşe*, *nûç*) ve *tigin* gibi Tiyanşan sâhası türkleri arasında kullanılan iki kelimeden mürekkep olduğuna ve torunlarının maiyetlerinin hiç de Oğuz olmadığına bakılırsa, o da oğuz olmasa gerektir. Enūştigin'in torunları hep Yemek ve Kañlı gibi Kıpçak ve „Yuġur" zümreleri ile çevrilmişti. Bunların diline dâir Şams b. Ḳays tarafından yazılan lugat kitabında da bu dil „Kañlı dili" tesmiye edildiğinden (bk. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı*, İstanbul, 1934, s. 155—161), Ḫvārizm'de Enūştigin oğulları devrini „Kañlı Ḫvārizmşāhları devri" diye anıyoruz. Enūştigin'in lekabını *garçe* okutan rivâyetlere (bk. Barthold, *Turkestan*, s. 323) rağmen, bu kelimenin *gurçe* (küçük Gūr = Uġur) olması da mümkündür; nitekim bu Ḫvārizmşāhlar zamanında Kıpçak zümresine mensûp türklere „Yugur oğulları" (*Yuġur zādagān*) da denilmiş'ir (bk. Barthold, *ayn. esr.*, s. 370). Enūştigin'in halefi olan Ekinçi b. Koçkar da Kıpçak ve Yuġur zümresinden olan Kun türklerinden neş'et etmiştir (bk. *Sharaf al-zamân Tâhir Marvazî on Cina, Turks and India*, nşr. V. Minorsky, London, 1942, s. 30, 98—102). Kañlı, Kun ve Koman, etnik menşe' bakımından, hemen farksız olan zümrelerin isimleridir. Enūştigin'in oğlu Muḥammed (Ḳuṭb al-Dīn) vâli oldu. Bunun oğlu Atsız, sultan Sencer'in oğuzlar elinde esir kalıp, Selçuklular hâkimiyetinin zaafa uğramış olmasından istifâde ederek, Ḫvārizm'i kendi keyfine idâre etmeğe başlamıştı. 1157'de Sencer vefat edince, alenen istiklâl ilân edip, şarkta Karahıtaylar'a dayanan bir „Kañlı-ḫvārizmşāhları" sülâlesini kurdu. Atsız'ın oğlu Tekeş ve torunu 'Alā' al-Dīn Muḥammed zamanında Ḫvārizm her tarafı Kıpçak beyleri tarafından idâre olunan bir ülke hâlini almıştı. 1220'de ülke Cengiz'in oğulları tarafından işgâl edilip, moğul devletinin dört ulusundan Cuci ulusuna ilhâk edildi. Fakat 1256'da Hulagu İran'ı işgâl edip, İlhanlı devletini kuruncaya kadar, Horasan ve İran işleri ekseriyâ Ḫvārizm'de oturan vâliler tarafından idâre edildi. Sonraki ulus taksimâtında şimâlî ve garbî Ḫvārizm — Cuci ulusuna ve Hive ile Kāt, yâni sağ Ḫvārizm — Çagatay ulusuna bağlandı. Cuci-oğulları Ḫvārizm'in idâresini Koñgrat uruğu beylerine verdiler. Bundan başka burada Uygur, Nüküz, Hıtay, Mañgıt ve Bilgüvüt gibi uruğlar yerleşti. Ḫvārizm Cuci ulusunda islâmiyetin yayılmasında başlıca rolü oynamıştır. Özbek Han'ı müslüman yapan zât, Seyyid Ata ve onun emîrlerini islâmiyete sokan da Faḫr al-Dīn Ḫvārizmī adlı bir tüccardır. Özbek Han'ın Koñgratlardan olan annesi Bayalın müslüman idi; Toktagu zamanında Ḫvārizm'de bunun birâderi Beydemir vâli idi. Bundan sonra sırası ile Kutluk-Temür (1321—1336), Koñgrat beylerinden Nagaday (yahut Nangıday) Noyan, oğulları Hüseyin (1155—1381) ve Yusuf Sûfî; Timur zamanında, Nüküz uruğundan Musaka, Şāhruḫ zamanında, Bilgüvüt uruğundan emîr Şāh Malik (1414—1426), oğlu İbrāhīm (1426—1430) ve bunun oğlu Nūr Sa'īd (1467'ye kadar) umûmî vâlilik ettiler. Hângi uruğa mensûp olduğu mâlûm olmayan Emîr Kutluk-Temür, Özbek Han'ın beylerbeyi ve damadı idi; 'Abd Allāh Kāşānī ondan, bir şehzâde olarak, bahseder (*Tārīḫ-i Ulcaytu*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3271, var. 37ᵇ — 38ᵃ). Bu zât, Ḫvārizm vâlisi sıfatı ile, Altın-Ordu ile İlhanlılar arasında cereyan eden hâdiselerde büyük rol oynamış ve kendisinin 1336 başında vefatı, Özbek Han'ın İlhanlılara karşı açtığı seferinin akîm kalmasına sebep olmuştur (Ḥāfiẓ Abrū, *Zayl-i cāmi' al-tavārīḫ*, Tahran, s. 135, 137). İbn Baṭūṭa ondan ve eserleri zamanımıza kadar gelen zevcesi Türebek Ḫatun'dan, mâiyetlerindeki güzî-

de âlimlerden sitâyişle bahsetmiştir. Nüshası Kâbil Millî kütüp. (yazma eserler, nr. 11)'de bulunan vesîkalar mecmuası *Faṣl al-ḫitāb* (144ᵇ — 145ᵃ)'da Şihāb al-Dīn telkip olunan Kutluk-Temür'ün Ürgenç'teki binâ ettirdiği câmiler, „dünyada misli görülmemiş medresesi", dârüşşifâsı, dârülhuffâzı, dârülhadîsi, rıbatları, kanal ve köprülerini yaşatmak için tahsîs ettiği vakıfları sayılmıştır. Bu vesîka Altın-Ordu devrinde Ürgenç'in imârının vüs'ati hakkında da bir fikir vermektedir. Halefi olan Nagaday Noyan'ın Ḫvārizmdeki müsbet faâliyeti ve adâleti, muahhar Hive Koñgrat emîrleri tarihinde, cedd-i âlâları sıfatı ile, çok zikredilir. Onun meşhûr Seyyid Ata ile samimî sohbetleri, bu şeyhin emri ile, „köhne Kāt"i, yâni Ḫvārizm'in pâyitahtını, hukûmet merkezi yaptığı ve bu sûretle Bakırğan'da yaşayan şeyhin huzûruna her vakit gidebildiği, kendisinin bu eski Kāt'te evliyâdan Şayḫ 'Abbās Valī'nin mezarı yanında defnedildiği, menkıbevî mâhiyette, anlatılır. Ak-Hüseyin, Berdibek Han'ın 1355'te vefatını müteâkip, Ḫvārizm ordusu ile Altın-Ordu işlerine karıştığından, „Nangıday-oğlu Ak Hüseyin Bek" ismi ile (Ötemiş Hacı, *Tārīḫ-i Dōst Sulṭān*, husûsî kütüp., yazma, 35ᵃ; Ḥacī 'Abd al-Ġaffār al-Ḳrīmī, *'Umdat al-tavārīḫ*, s. 44) ve Timur'un 1381 Ḫvārizm seferine âit kayıtlarında „Nigaday Koñgrat-oğlu Hüseyin Sûfî" ismi ile (Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāma*, I, 232, 241), kezâ halef ve birâderleri olan Yusuf-Sûfî ile Ak-Sûfî ve aşağı Özboy'da bu sonuncunun adını taşıyan Ak-Sûfî kalesi zikredilmektedir. Bu kayıtlardan türk tasavvuf tarihinde mühim yer tutan Bakırğan kasabasının eski Kāt yanında bir yer olduğu ve X. asır arap coğrafyacısı Muḳaddasī tarafından Kāt yukarısında 2 merhalede zikredilen Bağırḳan ile, yine Kāt yanında olduğunu son Hive hanları tarihlerinden öğrendiğimiz Bakırğan-Ata'nın aynı yer olduğunda (bk. Barthold, *Turkestan*, s. 150) şüphe bırakmamaktadır. Diğer taraftan Ak-Sûfî kalesi de Ḫvārizm'i idâre eden Koñgrat beylerinin Özboy'u imâr eylediklerini gösteren delîllerin birini teşkil eder. Timur zamanında yıkılmış, fakat sonra kısmen tâmir edilmiş olan Ürgenç Şāhruḫ zamanında, emîr Şāh Malik tarafından, imâr edilmiştir. O zamanki Ḫvārizm'in orta Asya ticâretinde tuttuğu mühim mevkî 'Alī b. Muḥammed al-Ḳumī (*Şams al-siyāḳ*, Ayasofya kütüp., nr. 3986)'nin Şāhruḫ zamanı Timurlu devleti büdcesine dâir eserinin Ḫvārizm'e ayrılan faslında rakamlar ile belirtilmiştir. Burada (132ᵇ) Ḫvārizm'in dış ticâret maddeleri, bunlardan alınan „tamga" vergisinden bahsedilmiştir. Bu arada „rus ketenleri, çin atlası, çin kemhası" gibi emtia da zikredilmektedir. Ḫvārizm ile Saray arasındaki ticâret muâmelesi (842, muharrem 1) anılmıştır. Kendisi âlim ve tarih meraklısı bir zât olan emîr Şāh Malik, oğlu İbrāhīm ve bunun şâir olan oğlu Nūr Sa'īd Bey Ḫvārizm kültür hayatını devam ettirdiler. Nūr Sa'īd Bey'in bâzı farsça şiirleri ile bunun oğlu şâir Mīr Ṣāliḥ Bey'in türkçe manzûm eseri bize kadar gelmiştir. 'Alī Şīr Navā'īnin Çârcûy'dan Azak'a kadar uzanan ülke'leri idâre ettiğini kaydettiği Nūr Sa'īd Bey 1460'ta, Nūr-Ata'da otararak, Mâverâünnehr işlerine karıştı (Barthold, *Ulug Beg und seine Zeit*, s. 214). 1467'de Ḫvārizm için, Nūr Sa'īd Bey ile çekişen Herat hukümdarı Ḥusayn Bayḳara tarafından Şāhruḫ'un beylerbeyi Fīrūz Şāh'ın oğlu emîr 'Abd al-Ḥālik Fīrūz Şāh ve şâirler meyânında sayılan Çagatay emîrlerinden Sultan Ḥusayn Ḫatmī Ḫvārizm'i idâre ettiler. Fakat 1460'tan sonra bunlar ancak cenûbî ve şarkî Ḫvārizm'i ellerinde bulundurdular. Şimâlî ve garbî Ḫvārizm Cuci ulusu hanları ve Koñgrat beyleri idâresinde kaldı. Zikri geçen senede bunlardan Özboy'da Vezir şehrini merkez yapıp, Muṣṭafa Han ile birâderi Pīr Budaḳ Sultan ve yanlarında Koñgrat beyi Muḥammed Sûfî oğlu 'Oşmān Sûfî aşağı Ḫvārizm'i idâre ediyorlardı. Bu Muṣṭafā, ismi bir sikkede Ġiyāṡ al-Dīn oğlu Muṣṭafa diye yazılan han olsa gerektir ki, Ġiyāṡ al-Dīn Şadibek Han'ın oğlu olmalıdır. Nūr Sa'īd Bey'in tekmil Ḫvārizm'i idâresi 1460'ta sona ermiş olduğu, bundan sonra onun cenûbî Ḫvārizm ile Çârcûy ve Adak tarafları, yâni Karakum ve Özboy ile iktifâ ettiği anlaşılıyor. Buna rağmen özbeklerden Şaybak Han'ın Ḫvārizm'i 1486'da bir defa ve 1502'de nihâî olarak işgâl edip, ülkeyi bozkır uruğları idâresine aldığı güne kadar, Ḫvārizm'de kültür hayatı devam etmiştir. Her hâlde türkler idâresindeki Ḫvārizm, orta Asya'nın bir medeniyet merkezi olmuş ve beş asır kadar (1017—1500) bu hâlini muhâfaza etmiştir.

Bu devrin en büyük hâdisesi memleketin, tam olarak, türkleşmesi olmuştur. Ḫvārizmliler kendilerine iranlı ve türkten mürekkep bir kavim nazarı ile baktıklarından, bu netice mukadderdi. Milâddan evvelki zamanlardan beri bir taraftan Peçenek, diğer taraftan Oğuz ve diğer türk kavimleri ile çevrilmiş idiler [bk. madd. ALAN ve AMU-DERYA]. Ḫvārizm'in efsânevî Afrāsyāb'ın Peşeng ismindeki oğlunun idâresi altında bulunduğuna dâir rivâyetteki (Firdavsī, *Şāhnāma*, nrş. Vullers, III, 1144) bu Peşeng ismi Peçenek veya Peçenk olsa gerektir. Zâten bu ülkenin garbındaki Sarıkamış'ın en eski ismi Peçenek türkçesince

„Hız teñizi“ olduğunu Bîrûnî'nin naklettiği rivâyetlerden öğreniyoruz. İbn Faẓlân Cürcâniye'de ḫvârizmlerden öğrendiği *ḳlavuz* kelimesini قلاوس şeklinde yazmıştır. X. asır arap coğrafyacılarında zikredilen coğrafî isimlerden Berâtigin, Küçag, Bağırḳan (Bakırğan), Barkan, Cagıroguz (bk. *Materyalı po istorii Turkmen*, I, 180, 200)'un türkçe olduğu görülüyor. Az sonra bir ḫvârizmli büyük fakîhin mensûp olduğu Temir-Taş köyünün bir Ḫvârizm köyü olduğu kaydediliyor. Bugün Aral civarındaki Kazaklar arasında bir Kerderî uruğu bulunduğuna bakılırsa, kerderler bir türk yahut türk ve ḫvârizmli halitası olsa gerektir. Yâḳût (IV, 257) türk pâdişahı Afrâsyâb'ın hazînelerinin Kerder'de gömülmüş olduğuna dâir rivâyetler nakleder.

Maḥmûd Kâşğarî Ḫvârizm'de „yerleşmiş“, yâni medenî türk uruğu olarak, Küçet uruğunu zikreder (I, 298). Bu uruğ Cuğraḳ uruğu (Bayhaḳî, s. 398) yahut Cuğraḳ ve Kıpçak uruğları ile birlikte, Ḫvârizm türkleri (Bayhaḳî, s. 91, 394, 396) ve Ma'mûn-oğulları zamanında ordunun temelini teşkil eden siyâsî zümreler olarak zikredilir. Küçetlerin Munçuḳ isminde reislerinden de bahsedilmektedir (*ayn. esr.*, s. 859; *Mater. po istor. Turkmen*, I, 234). Cuğraḳ, şarkî Türkistan'da yaşayan uruğ olarak, VIII.—XI. asra âit kayıtlarda zikredilen Uğraḳ yahut Yuğraḫ uruğu olsa gerektir. Alp-Arslan'ın 1065 senesinde yaptığı Ḫvârizm seferinde, burada, kendisine karşı koyan yerli türk unsurları olarak, Ḳıfşat (Ḳıfçaḳ) ve Cāzığ (her hâlde Yazığ-er, Yazger)'ların isimleri zikredilmektedir. Kañlı Ḫvârizmşâhları zamanında Ḫvârizm bir Kıpçak-Kañlı ülkesi şeklini aldı. Ülkenin moğullar tarafından işgâlinden 30 sene sonra seyahat eden Plano Karpini „Bisermin“ yâni ḫvârizmlilerin dilini bir „Koman dili“ diye anmıştır. Muḫtâr al-Zâhidî'nin fıkıh kitaplarında ḫvârizmlilerin türkçe de konuştuklarını gösteren („eğer bir ḫvârizmli, türkçe olarak, derse,,) kelime yahut cümleler nakledilmiştir. S. Valin (*Zapiski instituta vostokovedenya*, VII, 87) bundan ḫvârizmlilerin, Muḫtâr al-Zâhidî'nin zamanında, yâni XIII. asrın ilk yarısında, ḫvârizmce ve türkçe olmak üzere, iki dilde konuşan bir kavim olduğu neticesine varmıştır. Fakat bu iki dillilik daha önce yer tutmuş görünüyor. Daha X. asırda Bakırğan, Şura-Han ve Bar-Kan adlı kasabaları bulunan sağ Ḫvârizm'de Kañlı ḫvârizmşâhları zamanı vekâyiinde görülen „Karasu“ (Barthold, *Turkestan*, s. 349), sol Ḫvârizm'de de „Suburni“ (her hâlde „su burnu“; bk. *ayn. esr.*, s. 337), „Temir-Taş“ ('Abd al-Ḥayy al-Luḳnavî, *al-Fawā'id al-bahîya*, Mısır, 1324, s. 15) ve „Gürlen“ (krş. Ḥamd Allāh Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 214: Özboy'da „Gürledi“) gibi, türkçe coğrafî isimler geçer. Ḫvârizm türklerinden Abbâsî halifeleri ordusuna mensûp bâzı zevât mühim vazifelerde bulunmuştur. Bunlardan Basra Vâlisi sü-başı al-Ḥâcib al-Ḫvârizmî al-Turk başta gelmektedir. İlk Selçuklu beylerinden Suriye'nin fâtihi Atsız (yahut Aḳsıs) b. İnāḳ al-Ḫvârizmî de bir ḫvârizmli türk idi. Ḫvârizmli büyük âlim Bîrûnî'nin de, menşe' itibârı ile, türk olduğu görülmektedir. (bk. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, I, 86—90, 420 v. d.). Ülkenin türkleşmesinin ilerilemesi neticesinde, menşe'i türk olan ḫvârizmli âlimlerin sayısı çoğaldı. Eserlerinden yahut türkçe isimlerinden ve nisbelerinden türk oldukları anlaşılan yahut türk oldukları başkalarınca tasrîh edilen âlimlerden Maḥmûd Zimaḫşarî (tefsir ve lugat âlimi), 'Alî b. Muḥammed b. Arslan al-Ḫvârizmî ile birâderi büyük Ḫvârizm tarihi müellifi Muḥammed b. Muḥammed b. Arslan al-Ḫvârizmî (Yâḳût, *Irşād*, V, 410 v. dd.), Muḥammed b. Bayçul al-Ḫvârizmî (fakîh), Aḥmed b. İsmā'îl Ẓahîr al-Dîn al-Temirtāşî al-Ḫvârizmî (fakîh), Calāl al-Dîn al-Gurlānî al-Ḫvârizmî (fakîh), Balhan türklerinden Rukn al-Dîn Abulḫānî al-Ḫvârizmî (Muḫtār al-Zāhidî'nin üstâdı), Badr al-Dîn Maḥmûd b. Ḥasan al-Şahrkandî al-Ḫvârizmî (Muḫtār al-Zāhidî'nin talebesi, fakîh), Muḥammed b. Aḥmed 'Abd al-Karîm al-Türkistānî al-Ḫvârizmî (fakîh) ve oğlu Muḥammed b. Muḥammed Şams al-A'imma (büyük fakîh), Muḥammed Ḳivām al-Dîn al-Kātî al-Ḫvârizmî (fakîh; eserlerinde türk örf ve âdetlerine dâir kayıtlar vardır), Yūsuf al-Sakkākî al-Ḫvârizmî (fıkıh ve lûgat âlimi; mûtezileden olup, hanların imamıdır), Manşûr b. Aḥmed al-Ḳā'ānî al-Ḫvârizmî (fakîh), Sulaymān Bakırğānî (şeyh), Pehlivan Ata (şeyh), Sayyid Ata ve Şeyḫ Şaraf (şeyh) zikredilmelidir. Burada zikri geçen fakîhlerden bâzıları Sır-Derya havzasında Cend'de Aḥmed b. Şams al-Dîn al-Candî ve oğlu Dānişmand Muḥammed, emîr Kātib al-İḳānî (galat olararak, İtḳānî diye mârûftur; bk. Brockelmann, *GAL*, I, 372) ve Ḥusām al-Dîn Ḥusayn al-Şığnāḳî (Brockelmann, *GAL*, II, 79) gibi âlimlerin nezdinde tahsil etmişler; ḫvârizmli türk şeyhlerinden Sulaymān Bakırğānî, Sayyid Ata ve Şeyḫ Şaraf Sır-Derya havzasında yaşamış olan Aḥmed Yasavî'nin ve halifelerinin yanında yetişmişlerdir. Bilhassa moğullar devrinde aşağı Sır-Derya ile Ḫvârizm, kültür itibârı ile, bir küll teşkil ediyordu.

Moğullar zamanında bu türkleşme daha kat'î bir şekil aldı. Zikri geçen Muḫtār al-Zāhidî'nin XII. asrın ilk yarısında ve 'Alā' Ṭarcumānî al-

Ḫvârizmî'nin daha önce yazdıkları fıkha âit eserlerinde ḫvârizmce olarak yazılan cümleleri XIV. asrın ilk yarısında Camāl al-Dîn al-'Imādî al-Kardarî, bu cümleler artık kimsece anlaşılmaz olduğu için, eski ḫvârizmcelerin yanında yazılan arapça yahut farsça tercümelerini bir araya getirerek, ayrı bir eser yazmak mecbûriyetinde kalmıştır. XIV. asırda Ḫvârizm'de yetişen âlimler artık kâmilen türktür. Kerder'den bir çok büyük âlimler yetişmiş (bk. *TM*, II, 340), bunların bir çoğu Cuci ulusundaki türk ve moğul uruğlarında ve şehirlerinde, kadı, imam, hâfız ve şâir sıfatı ile, faâliyette bulunmuşlardır. Bunlardan Tāc al-Dîn al-Kardarî Orhan Gazi zamanında ve Ḥâfiẓ al-Dîn Muḥammed al-Bazzāz al-Barātigini al-Kardarî Murad I. zamanında Bursa'ya gelerek, yerleşmişlerdir. Ḫvârizmî ve Kardarî mahlaslı türk şâirleri 'Alî Şîr Navā'î v. b. çagatay şâirlerinin üstâdı olmuşlardır. İstanbul, Konya ve Kütahya'daki bir çok yazma dînî ve edebî eserlerin ḫvârizmliler tarafından yazılmış ve Cuci ulusu vâsıtası ile, Türkiye'ye gelmiş olduğu, üzerindeki kayıtlardan, anlaşılmaktadır. Bir kerderli tarafından te'lif olunup, 1360'ta diğer bir ḫvârizmli türk tarafından istinsah olunan türkçe *Nahc al-farādis* nüshası da Yeni-câmi'de bulunmaktadır (*TM*, II, 332 v. d.) Ḫvârizm türkleştikten sonra orada, tıbba âit Camāl al-Dîn 'Abd Allāh b. Muḥammed b. 'Abd al-Razzāḳ al-Ḫvârizmî tarafından, 719 (1319)'da te'lif olunan eser Lâleli kütüp. (nr. 1625), riyâziyâta âit Muḥammed b. Muḥammed b. 'Omar al-Çağmînî al-Ḫvârizmî (ölm. 1344) tarafından yazılan ve müteaddit âlimler tarafından şerh edilen eserin nüshaları İstanbul'da ve bu zâtın eserine yine ḫvârizmli Kamāl al-Dîn al-Turkmānî (ölm. 1357) tarafından Canibek Han nâmına yazılan bir şerh de Londra'da British Museum (nr. 13422)'da bulunmaktadır. Timur ve oğulları zamanında eski Ḫvârizm kültür an'anelerini salâhiyetle yaşatan Nu'mān al-Ḫvârizmî ve oğlu 'Abd al-Cabbār al-Ḫvârizmî, Aḥmed al-Ḥâfiẓ al-Ḫvârizmî ve Kamāl al-Dîn Ḥusayn al-Ḫvârizmî'nin zikredilmesi icâp eder. Mûtezileden olan Kamāl al-Dîn Ḥusayn, bâzı hür fikirlerinden dolayı, Herat'a Şāhruḫ'un huzûruna çağırılarak, isticvâp edilmiş ise de, ictihâdına hürmetle tekrar memleketine gönderilmiştir. Bu zâtın emîr Şāh Malik ve oğulları ve 1430'da bir kaç ay Ḫvârizm'i işgâli altında bulunduran özbeklerin hanı Abu 'l-Ḫayr nâmına farsça ve türkçe yazdığı eserleri bize kadar gelmiştir. Ḫvârizm türkleri Timurlular zamanında mûsikî ve mimaride de üstad sayılmışlardır. 'Alî Şîr Navā'î, *Farhād va Şîrîn*'inde ḫvârizmlilerin mûsikideki mahâretini dünyaca tanınmış bir keyfiyet gibi zikreder. 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandî de Timur'un Keş'teki Aksaray sarayının, ḫvârizmli ustalar tarafından, 1379'da yapıldığını zikretmiştir (bk. Barthold, *Ulug Beg und seine Zeit*, s. 35). Bununla Timur devrinin muazzam ve mümtaz eserlerinin bu cihangirin İran seferlerinden, yâni iranlı ustalar getirilmeden, Türkistan'ın yerli, bilhassa ḫvârizmli ustalar tarafından yapıldığı sâbit olmaktadır. Eski Cürcâniye (Köhne-Ürgenç)'de, bilhassa moğullar zamanına âit olmak üzere, sağlam kalan binâlar (bunların arasında zikri geçen Türebek Hatun'un türbesi v.b.), 1928, 1929 ve 1934 senelerinde tetkik olunmuş (A. Jakubovskiy ve M. Voyevodov'un tetkikatı) ve bu san'atı yine moğullar devrinde İdil sâhasında Saray ve Bulgar mimârisi üzerine olan te'sirleri de tesbit edilmiştir.

Ḫvârizm'in gerileme devri. Bütün orta Asya ve islâm şarkında olduğu gibi, Ḫvârizm'de de XVI.—XIX. asırlar tam bir gerileme devridir. Yükseliş devirleri beynelmilel ticâretin inkişâfına bağlı olan Ḫvârizm'de bu gerileme, diğer islâm ülkelerine nisbetle, daha bâriz ve daha şiddetli bir şekil almıştır. Ülke 1502'de Buhârâ özbeklerinin hanı Şaybek Han'ın idâresine geçince, Koñgrat beyleri onlar ile anlaştılar. 1511 yılında garbî Sibirya özbek Şıbanlı hanlarından Yâdigâr Han'ın oğullarından İlbars Han Ḫvârizm'i işgâl etmiş ve 1740 yılında Nādir Şāh tarafından indirilen bir darbe ile sona erecek olan „Yâdigâr Şıbanlıları“ sülâlesini kurmuştur. Bunların devrinde ülkeye pek çok özbek uruğları gelip-yerleşti. Hanların dayandığı uruğlar (bk. Z. V. Togan, *İbn Fadlān*, s. 155—158), an'aneye göre dört olmak üzere, Koñgrat, Mañgıt, Nayman ve Kıpçak yahut Uygur, Kañlı, Kıyat ve Nüküz birliği şeklinde idi. Ḫvarizm'in yerli türk ve türkleşmiş ḫvârizmli ahâlisine toptan „sart“ adı verilmiş ve bunlar devlet idâresine karıştırılmamıştır. Bu sülâlenin 230 yıl süren hâkimiyeti devrinde ülke kâh Buhârâ özbeklerinin (1538 yılında 'Ubayd Allāh Han ve 1593—1598'de 'Abd Allāh Han) istilâsına, kâh kalmukların tecâvüzüne mârûz kalmış ise de, zikre değer başka bir harp olmamış ve buna mukabil hanlar, sık-sık Safevî İran'a ve ara-sıra da Buhârâ'ya yaptıkları akınlar ile, kendi hayâtiyetlerini göstermişlerdir. Arada Dost Muḥammed Sultan (1546—1558; b. bk.), Abu 'l-Ġāzî Han (1643—1663; b. bk.) ve oğlu Enûşe Han (1663—1687) gibi, ilim seven ve eserler yazan bâzı kimseler yetişmiş ise de, ülke iktisâdı n gittikçe çökmüş, ilim ve fikir hayatı sür'atle gerilemiş, komşu ülkeler ile olan münâsebetler de kesilmiştir. Bu gerilemede zikri geçen umûmî âmil-

den başka, husûsî bir âmilin te'siri de vardır ki, o da Ḫvārizm'in bütün mukadderâtı üzerinde müessir olan büyük bir hâdise yâni Amu-Derya'nın 1576 yılı etrafında mecrâsını değiştirip, Hazer denizi yerine Aral gölüne dökülmesidir [bk. AMU-DERYA, I, 422]. Bu zaman orta Asya'da seyahat etmiş olan Osmanlı müellifi Seyfî Çelebî bu hâdiseyi, Ḫvārizm ahâlisine Allah tarafından gönderilen umûmî bir felâket olarak, kaydetmiştir (bk. Z. V. Togan, *Türkistan tarihi*, İstanbul, 1947, I, 178). Hâdise ülkenin iktisâdî hayatını alt-üst etmiştir. Bütün orta Asya'da te'sirini gösteren kara ticâretinin durması, ticâret ile yaşayan Ḫvārizm'de kendini şiddetle hissettirdi (*ayn. esr.*, s. 117—122, 186, 188). Bu husûs 1535 sırasında Buhârâ'dan gelerek, Ḫvārizm'den geçen osmanlı bahriyelisi Seydî Reis tarafından da kaydedilmiştir. 1557'de Ḫvārizm'i ziyâret eden ingiliz A. Jenkinson Ürgenç'te ancak 4 parça kumaş satabilmiş, para ile ticâret yerine, mal değiştirme usûlüne dönülmüş, yâni şark ve Çin ile olan eski ticâretin tamâmiyle sönmüş olduğunu görmüştür (*ayn. esr.*, 183, 186). XVII. asırda başlayan Kalmuk istilâsı bozkırların bütün ticâretini bozmuştu. Memleket maddî ve manevî bir fakirliğe düştü. Abu 'l-Ġāzī Han türk ve Ḫvārizm tarihine dâir eserini yazarken, her memlekette tarihi pâdişahlar başkalarına yazdırdıkları hâlde, Ḫvārizm'de ilmin tam sukutu yüzünden bu vazifenin pâdişahın kendisi tarafından yapılması zarûreti hâsıl olduğunu kaydetmiştir. Eski şehirli ahâli askerliği unutmuş, siyâsetten çekilmiş ve siyâsî nufûz ile servet özbek kabîle reisleri elinde temerküz etmiş idi (*ayn. esr.*, s. 147—149). Bunlar yeni köy ve kasabalar binâ ederek, özbekleri buralara yerleştirdiler. Özboy kuruyunca, Ürgenç terk edildi; Arap Mehmed Han (1603—1613) Hive'yi pâyitaht yaptı. Amu-Derya eski Kāt'tan da uzaklaştı. 1645'ten az sonra Ürgenç ve Kāt şehirleri, Hive'nin şimâl-i şarkîsinde, „yeni Ürgenç" ve „yeni Kāt" adı ile tekrar kuruldu. Hanlar memleketi Koñgrat, Mañgıt ve Uygur beyleri arasındaki ihtilâflara dayanarak, idâre ediyorlardı. 1717'de Yādigār-oğullarından Şīr-Ġāzī, rus çarı Petro'nun Hive'yi işgâl maksadı ile Bekoviç idâresinde gönderdiği 750 kişilik kuvveti imhâ etmiş idi. Hive tarihçileri (Munis Mirab ve Babacan Mañgıt) bu hâdiseyi ülke tarihinde görülmeyen bir kahramanlık olarak kaydetmişlerdir. İlim ve edebiyatı çok himâye eden bu Şīr-Ġāzī Han 1728 yılında katledilince, Koñgrat beyleri Yādigār-oğullarını han tanımak an'anesini bırakıp, Kazak hanlarından Bahadır Han'ı, sonra bunun babası Kayıp Han'ı bozkırdan getirip, han ilân ettiler ise de, Yādigār-oğullarına sâdık kalan diğer uruğlar aynı yılda Abu 'l-Ġāzī Han'ın ahfâdından Ḫvārizm'den ayrılıp, boz-kır uruğları arasında yaşadığı anlaşılan İlbars Han'ı getirip, hanlığa geçirdiler (Babacan Mañgıt, *Tārīḫ-i Ḫvārizm-şāhīya*, Berlin nüshası, Acc. Ms. Or., 1927, nr. 144, 86a. İlbars Han'ın cedleri İlbars Han b. Şāhniyāz Han b. Cuci Sulṭān b. Ḥācī Muḥammed II. b. Enûşe Han b. Abu 'l-Ġāzī Han şeklinde sayılmış ve bunların hanlık devirleri de kısaca anlatılmıştır. 1732 yılında Hive'ye gidip, Üst-Yurt'ta Şam mevkiinde soyulup, geri dönen rus mümessili Herzenberg'in kazanlı Seyid Batır vâsıtası ile aldığı mâlûmatta İlbars Han, Kazak hanlarından zikri geçen Bahâdır Han'ın akrabâsı olarak, gösterilmiştir; *Journal von der Reise aus Astrachan nach Chiwah*, Petersburg, 1902, s. 57). Bu han, Nādir Şāh Hindistan seferinde iken, Meşhed ve Nişapur'a kadar girip, Horasan'ı yağma etmiş ve 12.000 kadar esir getirmiş idi. Nādir Şāh Ḫvārizm'in Ḫānḳāh şehrini işgâl edip, Hive'yi topa tuttu ve İlbars Han ile baş vezîri (mihter) olan Koñgrat İşmehmed Bey'i, diğer 20 bey ile birlikte, yakalayıp, 14. x. 1740'ta idam ettirdi (L. Luckhart, *Nādir Şāh*, London, 1938, s. 192 ve Babacan Mañgıt) Nādir Şāh Mañgıt beylerinin başı olan Ḫuraz Bey'i tuttu; bunlar da Ḫvārizm tahtına son Buhârâ hanı Abu 'l-Fayż Han'ın akrabasından Veli Mehmed Han'ın oğlu Ṭāhir Han'ı, sonra İlbars Han'ın oğlu Abu 'l-Ġāzī II.'yi geçirdiler. 1746'da Ḫuraz Bey zikri geçen Kazak hanı Bahādır Han'ın o senelerde Nādir Şāh'ın nezdinde bulunan oğlu Ġayib Han'ı, Nādir Şāh'dan isteyerek, Hive'ye getirip, hanlığa geçirdi. 1735 yılında başkırtların kıyam hareketine de karışmış olan bu Ġayip Han faâl bir zât idi. O beyler ihtilâfına ve Mañgıt tegallübüne son vermek maksadı ile, Ḫuraz Bey ile 60 kadar Mañgıt beyini öldürdü ve 1765'te Ḫvārizm'in karışık vaziyetini beğenmeyip, maiyetinde bulunan babası ihtiyar Bahâdır Han ile birlikte, Ḫvārizm'i terk etti ve kendi yerine kardeşi Karabay Han'ı bıraktı ise de, Mañgıtlar bunu da koğup, Yādigār cengizlilerinden zikri geçen Şīr-Ġāzī Han'ın kardeşi Mehmed Rahim Sultan'ın oğlu Temir-Ġāzī Han'ı hanlığa getirdiler (Bu Temir-Ġāzī'nin Yādigār Şıbanlıları neslinden olduğu Babacan Mañgıt'ın tarihinde mufassalan anlatılmıştır. Bunun ile Ḫvārizm'de Yādigār Şıbanlıları hâkimiyetinin 1694 yılında sona erdiği hakkında Lane-Pool, Howorth, Barthold v. b. eserlerine geçen mutâleaların yanlışlığı sâbit olmaktadır). Fakat Temir-Ġāzī de 25 nisan 1762'de Mañgıt beylerini öldürüp, koñgratlardan Mehmed Emin İnak'ı baş-vezîr yaptı. Bir sene sonra Mehmed Emin İnak, Temir-Ġāzī'yi öldürüp, kendi evlâdının 158 sene fâsılasız devam eden hâkimiyetini te'sis etti. Başta Mehmed Emin İnak da hep hanlar değiştirdi. 1762—1804 yılları arasında bâzısı Kazak yahut Kara-Kalpak ve bâzıları da Yādigār Cengizlilerinden olmak üzere, 12 han tahta geçirildi. Koñgrat beylerinin tahakkümünü diğer uruğlar, bilhassa Uygur ve Mañgıt uruğları, kabûl etmediklerinden, Mehmed Emin İnak Özbek uruğ başlarından müteşekkil „divanı" dağıtıp, kendi keyfine göre, sart'tan vezîr nasbetti ve ordusuna acem esirlerini aldı. 1767 yılında vebâ çıktı ve Ḫvārizm ahâlisi çok kırıldı. Ḫvārizm'in gerilemesine ve nüfûsun azalmasına sebep olan bu felâketli günlerde, pâyitaht olan Hive'de, 40 fakir âileden başka, kimse kalmadı; diğerleri Buhârâ ve Aral tarafına kaçtı. 1770'te türkmenlerin Yomut uruğu Hive'ye taarruz edip, vebâdan sonra geri dönmüş olan ahâliyi kestiler. Özbekler bu felâketleri, Koñgrat beyi Mehmed Emin İnak'ın eski hanlık an'anesini bırakıp, „sart" 'tan vezîr tâyin ederek, memleketi onların eli ile idâre etmek yolunu tutmasından doğan uğursuzluğa hamlettiler. Sartların bâzı âdetlerini Özbekler bir şeâmet alâmeti sayıyorlardı. Babacan Mañgıt, bu vebâ ve türkmen katl-i âm ve yağması dolayısı ile, „Mehmed Emin İnak ancak kendi akrabâlarına yer ve mevkîler verir, hep sartlar ile iş yapardı. Gûya bir sart hâkimiyeti zamanı gelmiş idi. Tanrı tebâreke ve taâla kudret-i kâmilesini etvârları kabîh ve şeni' olan şartlar vâsıtası ile icrâ etmek istemediği için, memlekete Yomutları musallat etti ve Mehmed Emin İnak devletin başına tekrar bir han getirmek ve özbek beylerine mürâcaat etmek mecbûriyetinde kaldı" demiştir (*Tavārīḫ-i Ḫvārizmşāhīya*, 188b — 189a). Mehmed Emin'in torunu İl-Tüzer Beğ (1804—1806) Abu 'l-Ġāzī b. Yādigār'ı 17 kasım 1804'te hanlıktan iskat edip, kendisini han ilân etti. Bu ise, Ḫvārizm tarihinde yepyeni bir hâdise idi. Çünkü Ḫvārizm türk uruğları Cengiz neslinden olmayan hiç kimseyi han tanımazlar ve bey neslinin hanlık dâvâsına kalkmasını meş'ûm sayarlardı. Hattâ beylerin mensûp olduğu Koñgrat uruğu dahi buna râzı olmadı. İl-Tüzer aldırış etmedi. Özbek uruğ reislerini devlet idâresinden tamâmiyle uzaklaştırıp, sartlara ve mühim bir kısmı esirlerden müteşekkil muhâfızlara dayanan, tam bir şahsî diktatörlük usûlü te'sis etti. İl-Tüzer'in halefi olan birâderi Mehmed Rahim Han (1806—1825) uruğ reislerinin gönlünü bulmak siyâsetini tuttu; bunun devrinde Aral gölü civarında kendi başlarına hanlık kurmuş olan Kara-Kalpakların ülkesi de Hive'ye ilhâk edilerek, ülkenin eski birliği tekrar iâde edildi. Merv vilâyeti türkmenleri de 1822'de, Buhârâ'dan ayrılıp, Hive'ye tâbi oldular. Bunun zamanında 1819'da, kaptan N. Muravyev idâresinde, bir rus hey'eti Hive'yi ziyâret etti. Bunun seyahat raporu 1823'te Paris'te fransızca olarak neşredilmekle, avrupalılar orta çağdan beri işittikleri Ḫvārizm memleketi hakkında, ilk defa olarak, bir avrupalı tarafından toplanan yeni malûmat elde ettiler. Bu hey'eti iyi karşılayan Mehmed Rahim Han Rusya ile münâsebet te'sis etti. Halefi ve oğlu Allah Kulı Han (1825—1842) zamanında Sır-Derya munsabında bâzı istihkâmlar vücûda getirildi ve şimdiki Rusya-Efganistan sınırında Küşk yanındaki Ḳal'a-i Mavr Hive'ye bağlanıp, artık „Hive hanlığı" ismi ile tanınan Ḫvārizm, Kañglı ḫvārizmşāhları zamanından beri görmediği bir şekilde, genişlemiş oldu. Allah Kulı Han eski Ürgenç'i ihyâ etti. 1939'da ingiliz mümessili J. Abbott İngiltere-Hive siyâsî münâsebetini resmî bir yola koydu. 1841'de Nikiferov ve 1842'de Danilevskiy ile tabiatçı Basiner Hive'yi ziyâret edip, önce Muravyev tarafından toplanan mâlûmatı genişlettiler ve bu mâlûmata dayanarak, 1845'te Berlin'de Ḫvārizm'in haritası tertip edilip, neşredildi. Allah Kulı Han halefi olan oğlu Mehmed Emin Han II. (1846—1855) da Hive'de iskân ve imâr işlerini ileriletti. Bir çok yeni kanallar açıldı, medrese ve câmiler binâ olundu. Bunun oğlu Mehmed Rahim Han II. (1864—1910) devrinde Ḫvārizm Rusya istilâsına mârûz kaldı (1873). Tam mağlûbiyete uğratılan han sağ Ḫvārizm'i ruslara bırakıp, kendisi Rusya'ya tâbî olmak ve ancak sol Ḫvārizm'i idâre etmek üzere, bir sulh akdetti. Oğlu İsfendiyar (Esfendiyar) Han (1910—1918) türkmenler ile anlaşamadığı için, onların reisi Han Cüneyd tarafından öldürülüp, yerine oğlu Abdullah hanlığa geçirildi. Bu sırada rus ihtilâli başlamıştı. Sovyet idaresi kurulunca hanlık kaldırıldı. Abdullah Han Moskova'ya götürülerek, orada açlıktan öldürüldü. Sovyetler bir „Ḫvārizm halk cümhuriyeti" kurdular. Bu işte Pelvaniyaz Hacı'nın rehberlik ettiği „genç hivelileri" idâreye geçirdiler. Fakat 1924'te sovyetler bu „Ḫvārizm cümhuriyeti"'ne de son verip, eski Ḫvārizm'i Türkmenistan, Özbekistan ve Kara-Kalpakistan arasında taksim ettiler. 1926 sayımına göre, Ḫvārizm'in nüfûsu 725.815 olup, bundan 314.850 Özbekistan'a, 286.501 Kara-Kalpakistan'a ve 124.461 de Türkmenistan'a ayrılmıştır.

Ḫvārizm son dört asır içinde büyük bâdireler geçirmiş olmasına rağmen, kendi eski kültür an'anelerini epey muhâfaza etmiştir. Eski Ḫvārizm'de 48 ve 96'ya bölünen ve diğer islâm ülkelerinden küçük olan gümüş tenke (= 4 altın kuruş) eski *„tazça"*nın, 20 *tenke* karşılığı

olan küçük *tıla* (= 80 altın kuruş) eski *zirni* 'nin yerini tutuyordu. Türkistan'ın diğer yerlerinde ve Buhârâ'da kullanılan ve ruslara da geçen 16,389 kiloluk ölçünün karşılığı olarak, eski Ḫvārizm ölçülerinin ağırlığını yeni bir taksîmat ile muhâfaza eden 19,656 kiloluk *batman* kullanıldı ki, onardan „on ser", „ser" (sarı) ve *ağrı* (*ara*)'lara bölünüyordu (R. Klimpert, *Lexicon der Münzen*, s. 380; Mehmed Emin, *Asyâ-i vustâya seyahat*, s. 294). Bu batmanın 1/10'i Pegolotti'nin 1335'te kaydettiği Saray *men*'inin ve *sir* (0, 491 gr.)'i de eski sümerlilerin „küçük darik" (0,491 gr.; bk. *Seminarium Kondakovianum*, Prag, 1927, I, 271 v. d.)'inin aynıdır. Ḫvārizmlilerin an'ane severliğini ve dikkatini takdir için, yalnız bu husûsun tesbiti kâfi gelir. Eski ḫvārizmliler, memleketlerinin bir husûsiyeti olarak, „gümüş bize girer, fakat dışarıya çıkmaz" derlerdi (Muḳaddasī, s. 286). 1819 yılında Hive'de bulunan N. Muravyev (*Voyage en Turcomanie et à Khiva*, Paris, 1823, s. 317): — „Burada ecnebî paraları kendi şekillerini muhâfaza edemiyor. Çünkü han onların pazarda geçmesine derhâl mâni oluyor ve bu paraları yerli sikkeye çevirtiyor" — demektedir. Devlet idâresinde „çifte kırallık", 4 uruğ ve 4 vezîr (*mihter, kuş-beyi, mahrem* ve *divan-beyi*) usûlü hâkim idi. Mekteplerde çocuklar bile muallimi h a n yerinde tutup, dâvâyı ona bildirmeden, kendi aralarından seçtikleri k a d ı ile halletmeği vecîbe biliyorlardı.

Çifte kırallıkta „nâip" (*ınak* yahut *atalık*) bir uruğ reisi olduğu hâlde, asıl hukümdarın hanlar neslinden olması icâp ettiği fikri, hanlığın 1804 yılında ortadan kaldırılmasına rağmen, Koñgrat beyleri diğer uruğlarca gâsıp sayılmıştır. Koñgratların resmî tarihçileri olan Mûnis Mîrâb ile Âgehî Koñgrat sülâlesini gûya Cengiz'den beri Ḫvārizm'i idâre eden hanlar gibi göstermek ve XVIII. asırdaki Cengiz neslinden gelen hanları gölgede bırakmak istemişlerse de, Mañgıt uruğuna mensûp Babacan'ın 1864'te yazdığı *Tavārīḫ-i Ḫvārizmşāhīya*'sinde, hakikî hukümdarlar sıfatı ile, ancak Cengizliler gösterilmiş ve Koñgrat beylerinden „Mehmed Emin İnak'ın evlâdı" sıfatı ile bahsedilmiş ve onların tegallübünün halkta uyandırdığı akisler tebârüz ettirilmiştir.

Yâdigâr-oğulları devrinde birleşen devlet idâre cihâzı Koñgratlar zamanında da muhâfaza edildi. Ayrı uruğların başında *ınak, atalık, beg*, su işlerine bakan *mīrāb* ve askerî işlere bakan *daruġa* ve iç işlere bakan *aġa*'lar hâkim idi. Bozkırdan gelip yerleşen özbekler „sart" dedikleri eski ahâliye, kültür itibârı ile, tamâmen temessül ettiler. Orada aynı Ḫvārizm „kalpağı" ile „ton" denilen bir nevî pardesü, işlemeli kürk ve çizme giyilirdi. Eski Ḫvārizm nevrûzu, Buhârâ ve İran nevrûzundan üç hafta evvel yapılmak üzere, devam etti. Yalnız Allah Kulı Han bunu 1827'de değiştirip, „Nevrūz i şāhī" adı ile İran nevrûzunu kabûl etti. Ahâli, zekâ itibârı ile, dâima komşularına fâik idi. Bütün geçirilen bâdirelere rağmen, ilim hayatı ve fikir hürriyeti sönmedi. Son hanlardan Öreñ (1678 — 1694), Şîr-Ġāzī, İlbars ve Temir-Ġāzī şiir ve san'atı himâye ettiler. Öreñ Han'ın maiyetinden Mavlānā Vafā'ī iyi bir nakkaş idi. Son Hive hanı Mehmed Rahim II. de şâir idi. Fīrūz mahlası ile yazdığı türkçe şiirleri bir divan teşkil ediyordu; memleketindeki şâirlerden 30 kadarının şiirlerini de, kalın bir cild hâlinde, neşretmiştir; 1865 yılında açtırdığı matbaayı Vambéry görmüştür (*WZKM*, VI, 270). Oğlu İsfendiyâr Töre ve vezîri İslâm Hoca rusça öğrenmişlerdi. Türkçe ve rusça gazete okurlardı. N. Muravyev Hive'ye geldiği zaman (1819), eski Muḥammed b. Mūsa al-Ḫvārizmī, Abū Naṣr b. 'Irāḳ ve Bīrūnī'nin memleketinde artık riyâziyat bilgisi tamâmiyle ortadan kalktığını görmüş ve Hive'de âşârî hesabın hiç bilinmediğini, fakat münevverlerin, efsâne karışık olmakla berâber, tarihe çok meraklı olduklarını kaydetmiştir (*Voyage*, s. 389). Az sonra Mehmed Rahim II. İstanbul'dan topçu, hey'etşinas ve riyaziyeci getirtmiş idi. 1877'de kendisini Hive'de ziyâret eden osmanlı seyyahı Mehmed Emin ile riyâzî ilimler, makina ve telgraf mes'elelerini konuşmuş, Hive'yi ziyâret eden H. Vambéry ile ingiliz F. Burnaby'nin eserlerini okumuş olduğunu anlatmış; birâderi Seyyid Aḥmed Töre ise, osmanlı seyyahı ile konuşmalarında hep cebir ve hey'et mes'elelerinden bahsetmiştir. Eski Ḫvārizm'de olduğu gibi, XIX. asrın sonlarında Ḫvārizmde taassup yok idi; bu husûsta Hive, komşu Buhârâ'dan büs-bütün farklı idi. Rus istilâsından az evvel, ülke tarihine dâir, zikri geçen Mûnis Mîrâb ile yeğeni Muhammed Rıza Âgehî tarafından vücûda getirilen büyük eserlerin bir nüshası, Mehmed Rahim II. tarafından, hediye olarak, İstanbul'a gönderilmiş idi (Üniver. kütüp., TY, nr. 82). Bu eserlerde, o devirde Buhârâ ve Hokand'da vücûda getirilen bu nevî tarihî eserlerden farklı olarak, geniş ihâta, ciddiyet, doğruluk, iktisat ve kültür mes'elelerine karşı alâka görülmektedir. Bu eserlerde hanların imâr ve inşa işleri, muntazam olarak, kaydedilmiş ve halk tabakalarının ictimâî hayatlarına dâir mâlûmat verilmiştir. Zâten Abu 'l-Ġāzī Han'ın, fransızca tercümesi sâyesinde, avrupalılara daha 1726 'da mâlûm olan *Şecere-i türk* de Ḫvārizm'in

sâdelik, doğruluk ve şe'niyetçiliğini tebârüz ettirmiş bulunuyordu.

B i b l i y o g r a f y a: Eski devir için bk. E. Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khwarizm* (*SB. Akad. Wien*, 1873, LXXIII, 471—555; LXXIV, 285—330); K. İnostrantsev, *O domusulmanskoy kulture ḫivinskago oazisa* (*Journal ministerstva narodn. prosveşçeniya*, 1911, nr. 2, ksm. 2, s. 284—314); W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion* (London, 1928), s. 142—153; N. Veselevskiy, *Oçerk istoriko-geografiçeskiḫ svedenii o ḫivinskom ḫantsve* (Petersburg, 1877); W. Barthold, *K istorii oroşeniya Turkestana* (Petersburg, 1914), s. 77—102. — Son Hive hanları devri için bk. H. Howorth, *History of the Mongols*, II, 2.; M. N. Muravyev, *Voyage en Turcomanie et à Khiva fait en 1819 et 1820* (Paris, 1823); J. Abbott, *Narrative of a Journey from Herat to Khiva and Mangyshlak* (London, 1840 ve 3. tab., London, 1884); Danilevskiy, *Opısanie ḫivinskago ḫanstva* (*Zapiski imper. russk. geogr. obşç.* 1851, V, 62—139); Basiner, *Naturwissenschaftliche Reise nach Chiva* (1848); I. A. Mac Gahan, *Compaigning on the Oxus and the Fall of Khiva* (1876; bu eserin, bâzı ihtisar ve ilâveler ile, türk. trc. için bk. *Hive seyahatnâmesi ve tarihi*, 1292); Friedrick Burnaby, *A Ride to Khiva* (London, 1876); Ali Suâvî, *Ḫiva fī muḥarram sana 1290* (Paris, 1873; frns. olarak, bâzı ihtisar ve ilâveler ile, *Le Khiva en mars 1873*, Paris, 1873; müellif arap kaynakları, Abū 'l-Ġāzī Han, Muravyev ve Abbott seyahâtnâmelerinden istifâde etmiş ve Amu-Derya'nın Hazer denizine XIII.—XVI. asırlarda munsap olduğu mes'elesi ile de meşgûl olmuş ve iki harita eklemiştir); Mehmed Emin, *İstanbul'dan Asyâ-i vüstâya seyahat* (İstanbul, 1295). — Y e r l i k a y n a k l a r: Şîr Muhammed Mûnis Mîrâb, *Firdavs-i iḳbāl* (1806'da İl-Tüzer için yazılmıştır; Koñgrat sülâlesi kuruluşundan 1740'a kadar); Muhammed Rızâ Âgehî (her hanın devri için ayrı olmak üzere, 5 kitap şeklinde yazılmıştır: 1. *Riyāż al-davla*, Allah Kulı Han devri; 2. *Zubdat al-tavārīḫ*, Raḥīm Kulı Han devri; 3. *Cāmi' al-vuḳūʿāt al-sulṭānīya*, Mehmed Emin Han devri; yazması Leningrad Akademisi şark enstitüsü kütüp. N. E. 6'da bulunmaktadır; 4. *Gulşan-i davla*, Seyyid Mehmed Han devri, 1856—1865; yazma nüshası aynı enstitü kütüp.'de: B, 1891, 562'dedir; 5. *Şāhid al-iḳbāl*, Seyyid Mehmed Raḥīm Han devri, 1872'ye kadar; yazma nüshası aynı enstitü kütüp. C, 572'dedir). İstanbul Üniversite kütüp., TY, nr. 82'de bulunan, 1737 sahifeden ibâret „Hive tarihi", Mûnis'in *Firdavs-i iḳbāl*'inden maada, Âgehî'nin eserlerini, ihtivâ etmektedir. Leningrad akademisi tarafından, 1938—1939 senelerinde, bir çok âlimlerin iştirâki ile neşrolunan iki cildlik *Materyalı po istorii türkmen i türkmenii* külliyâtında da Ḫvārizm tarihine dâir şark kaynaklarının verdiği mâlûmat rusça olarak, nakil ve izah edilmiştir (1. cildinde XV. asrın sonuna kadarki devrin tarihine dâir arap ve fars kaynaklarının kayıtları; 2. cildinde XVI. — XIX. asırların eserleri; o cümleden s. 355 —638'de Mûnis ve Âgehî'nin isimleri zikredilen bu eserlerden alınan parçalar bulunmaktadır). Âgehî'nin muâsırı olan Babacan b. Hudayberdi Mañgıt'ın 1280 zilkâdesi sonunda (1864 mayısı başında) tamamladığı *Tavārīḫ-i Ḫvārizmşāhiya* (diğer ismi *Maʿārif al-nasab*) adlı 400 sahifelik eseri Berlin devlet kütüp., Acc. mss. or., 1927, 144 numarada mahfûzdur. — Ḫvārizm san'at tarihi için bk. A. Jakubovskiy, *Razvalini Urgença* (Leningrad, 1930); M. Voyevodov, *Summary Report of Khvarizm Expedition* (*Bulletin of American Oranian Art and Archaeology*, 1938, V, nr. 3, s. 235—244).

(Zekî Velîdî Togan.)

HÂRİZMÎ. AL-ḪvĀRİZMÎ, ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. AḤMED B. YŪSUF (mamafih Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, Bulak, 1270, I, 258'de al-Balḫī ismini de vermektedir; bu zâtın lekabı al-Kātib olarak zaptedilmiştir) IV. (X.) asrın ikinci yarısında yaşamıştır. Bir eski islâm ansiklopedisi olan *Mafātīḥ al-ʿulūm* (nşr. G. van Vloten, Leiden, 1895) onun kaleminden çıkmıştır. Bu eser, zamanının islâm ilmi ve kültürünü ihtivâ etmek itibârı ile, ne İbn al-Nadīm'in *Fihrist*'inden ve ne de İḫvān al-ṣafā'nın meşhûr *Rasā'il al-İḫvān al-ṣafā*'sından geri bir eserdir. Kendisi Nîşâpûr'da Sâmân-oğullarından Nūḥ II. (366—387 = 976—997)'un sarayına mensûp idi ve bu eserini hukümdarın vezîri Abu 'l-Ḥasan 'Ubayd Allāh b. Abi 'l-'Utbī'ye ithâf etmiştir. Bir nisbesinin de al-Balḫī olmasına nazaran, bu zâtın Belh'te doğmuş bir türk olması ihtimâli yok değildir. Kitabından anlaşıldığına göre, idârî bir me'mûriyeti var idi. Horasan'da ikameti dolayısı ile, bilhassa şark ahvâlini iyi biliyordu. Şarkta pek ziyâde takdir edilen kitabı, bir çok mevzûlardan münakkah bir surette bahsettiği için, pek kıymetlidir. Hakikatte bu eser ilmî tâbirlerin tasnif edilmiş bir kamusudur. İlimler y e r l i ve e c n e b î diye ikiye taksim edilerek, e c n e b î ilimler sınıfına yunan, süryânî, iran ve hind eserleri ve y e r l i ilimler sınıfına da fıkıh, ke-

lâm, sarf ve nahiv, usûl-i kitâbet (idâre ilmi), arûz, şiir ve tarih dâhil edilmiş, felsefe, mantık, tıp, hesap, hendese, astronomi, mûsikî, mekanik ve kimya da ecnebî ilimlerden sayılmıştır.

Matematik v. b. mevzûlarda Ḫvārizmī'nin yunan kaynaklarından Euklides, Nikomachus, Heron, Philon v. b.'nın eserlerinin tercümelerinden istifâde ettiği muhakkaktır. Kaynaklarını, ekseri şark müelliflerinde olduğu gibi, pek nâdir olarak kaydeder.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 244; *Suppl.*, I, 434 v.d.; ikinci makaledeki kısımlardan tıp, E. Seidel tarafından, *Die Medizin im Kitāb mafātīḥ al-ʿulūm* (*SBPMS Erlg.*, 1915, LXVII, 1—79)'da, tetkik edilmiştir; bir de E. Wiedemann, *Beiträge VI, Zur Mechanik u. Technik bei den Arabern* (*SB PMS Erlg.*, 1906, XXXVIII, 1—56); *Beiträge X, Zur Technik bei den Arabern* (1906), XXXVIII, 307—357; *Beiträge XIV, Über die Geometrie u. Arithmetik nach dem Mafātīḥ al-ʿulūm* (1908), XL, 1—64; *Beiträge XVIII, Astronomische Instrumente* (1909), XLI, 33—35; *Beiträge XXII, Stücke aus den Mafātīḥ al-ʿulūm* (1910), XLII, 303—322; *Beiträge XXIV, Zur Chemie bei den Arabern* (1911), XLIII, 72—113; *Beiträge XXVII, Geographische Stellen aus den Mafātīḥ al-ʿulūm* (1912), XLIV, 37—40; *Beiträge XLVII, Über die Astronomie nach den Mafātīḥ al-ʿulūm* (1915), XLVII, 214—242; *Beiträge LVII, Definitionen verschiedener Wissenschaften und über diese verfasste Werke* (1918/1919), L, 1—2; *Beiträge LXVI, Zur Geschichte der Musik* (1922/1923), LIV, 7—22. (E. WIEDEMANN.)

[Bu makale tahrir hey'eti tarafından tâdil ve tevsî edilmiştir].

HÂRİZMÎ. AL-ḪVĀRİZMİ, ABŪ ʿABD ALLĀH MUḤAMMED B. MŪSĀ AL-ḪVĀRİZMÎ (?—850?), şarkta IX. asrın riyâziyât, astronomi ve coğrafya âlimlerinden biridir. İsmi şark ve garbın riyâziyât semâlarında uzun müddet şimşek gibi çakmış olan bu meşhûr riyâziyecinin hâl tercümesine dâir, ne yazık ki, çok değil, az bir şey bile bilmiyoruz. Meselâ Ṭabarī tarihinde (III, cüz 5, s. 1364) bu âlimin ismi sonuna bir de al-Macūsī ve Ḳuṭrubullī nisbeleri de ilâve edilerek, kendisinin evvelâ bir mecûsî (zerdüştî) âileden olduğu ve sonra da Bagdad yakınında ve Dicle nehrinin garbında belki sâdece oturduğu mevkiin nisbesi tebârüz ettirilmiştir. Sağlam olarak, ne doğum ve ne de ölüm tarihi bilinmiyen bu âlimin hâl tercümesindeki karışıklıkların, eksikliklerin bir sebebi de, muâsırı olan Banī Mūsā kardeşlerden Muḥammed b. Mūsā b. Şākir [b. bk.] ile karıştırılması olmuştur. Her hâlde kat'iyetle bildiğimiz bir nokta var ise, kendisi halife Ma'mūn zamanında yaşamış ve onun kütüphânesinde hâfız-ı kütüplük etmiştir. Küçük risâlelerin ihtivâ ettiği mühim eserlerini o zaman vücûda getirmiştir. Vefat tarihi bile, her riyâziyât tarihçisine göre, değişir; msl. H. Suter'e göre, 835—844 seneleri arasında ve C. A. Nallino'ya göre ise, 847 senesinden sonradır. Doğum yerine gelince, bunu meşhûr nisbesinin delâlet ettiği Ḫvārizm'den alarak, Bagdad civarına nakletmek çok müşküldür. Çünkü kendisinin Bagdad'da çalışmakta olduğu mâlûm olmasına nazaran, ikametgâh nisbesi olarak, al-Ḳuṭrubullī sıfatını almış olması akla daha yakındır. Bu hâlde Ḫvārizmī'nin, Ḫvārizm'in, yânî şimdiki Hive bölgesinin, bir köşesinde dünyaya gelmiş olduğunu kabûl etmek daha doğru olacaktır.

Ḫvārizmī'nin riyâziyedeki şöhreti XVI. asırda Avrupa'yı o kadar sarmıştır ki, o devrin meşhûr riyâziyecisi Gerolamo Cardano (J. Cardan) dünyanın 12 en büyük mütefekkiri arasında Ḫvārizmī'yi de sayıyordu (*De Subtilitate*, Lyon, 1581, XVI, 568—571). Garpta bu kadar meşhûr olan Ḫvārizmī'nin ismi türlü şekillere sokulmuştur; evvelâ latincede Alkhorismi (bundan *algorisme*) ve sonradan fransızcada Augrisme veya Augrime ve oradan ingilizceye geçerek, msl. Chaucer'in eserinde, Augrim şeklini almıştır. Onun hâl tercümesine kat'iyetle dercolunabilecek bir cihet daha var ise, o da kendisinin, her hâlde Efganistan yolu ile, Hindistan'a gittiği ve yahut Efganistan'da hind riyâziyesi ile temâsa geldiği noktasıdır. Bu seyahat, bâzı kaynaklara göre, Ma'mūn tarafından Efganistan'a gönderilen bir hey'et arasında vukûa gelmiştir. Seyahatten 830 senesinde Bagdad'a dönen Ḫvārizmī artık orada halife Ma'mūn'un kütüphânesinde (belki de Bayt al-Ḥikma'de) kitap te'lifi ile meşgûl olmuştur. Te'yidi kabil olmayan bir rivâyete göre de, Bagdad'da Şamāsiya ve Şam'da Ḳāsiūn'da rasat yapan hey'ete de dâhil olmuştur. Halife Ma'mūn tarafından, arzın tûl dâiresinin bir derecelik kavsini ölçmek için, Sincār ovasına gönderilen hey'etin âzası arasında bulunduğu da bâzı kaynaklarda görülürse de, bu hey'ette Muḥammed b. Mūsā nâmında üç astronomun sayılmakta olmasına nazaran, bu karışıklık içinde, bizim Ḫvārizmī'nin hey'ette bulunupbulunmadığını kat'iyetle tâyin bir az güçtür.

Ḫvārizmī'nin hayatında, yine Ṭabarī tarihine (*göst. yer.*) istinâden, bildiğimiz bir vak'a da, hasta bulunan halife al-Vāṯiḳ'ın ölüm döşeğine celbolunup, hastalığın neticesi hakkında

kehânetine mürâcaat olunan müneccimlerden birinin de kendisi olduğu ve Ḫvārizmī de, diğerleri ile berâber, al-Vāṯiḳ'ın daha 50 sene yaşayacağını söylediği, fakat hastanın 10 gün sonra (232=847) vefat ettiği keyfiyetidir. Ḫvārizmī'nin eserlerine geçmeden evvel, kendisinin yaşadığı asrı, ilim tarihi noktasından, mutâlea edersek, bu asırda şarkta — Bagdad'da, garpta — Charlemagne imparatorluğunda, Bizans'ta ve cenûbî Hindistan'da ve Japonya'da olmak üzere, beş rönesans başlangıcını ayırt edebiliriz. Bunlardan en mühimi Bagdad'da islâm âlemindeki rönesans hareketidir ve bu tamâmen halife Ma'mūn ve Ḫvārizmī zamanına tesâdüf eder ki, bu harekette âmil olanların en mühimlerinden biri Ḫvārizmī olduğu, şimdi eserlerinin mutâleası ile, anlaşılacaktır.

Eserleri. Ḫvārizmī'nin eserlerinin listesi İbn al-Nadīm'in *Fihrist*'inde ve İbn al-Ḳiftī'nin *Iḫbār al-ʿulamāʾ bi-aḫbār al-ḥukamāʾ* adlı hâl tercümeleri kitabında, İbn Ḫaldūn'da ve nihâyet bunlardan naklen, Kâtib Çelebî'nin *Kaşf al-ẓunūn*'unda mevcûttur. Bu eserlerden ismini bütün dünyada bir ilme vermiş olduğu şimdiye kadar kabûl edilen en mühim eser *Ḥisāb al-cabr va 'l-muḳābala*'dır. Bu *al-Cabr va 'l-muḳābala* isminin tercümesinde avrupalı müellifler haylı zahmet çekmişlerdir. *Cabr* arapçada bir kırık kemiği yerine koymak yânî düzeltmek mânasınadır. Her ne olursa-olsun, *al-Cabr va 'l-muḳābala* uzun müddet garpta, lâtincede aynı şekilde kullanılmış ve sonradan *algebre* = *algebra* şeklini almıştır. XIV. veya XV. asırlarda, ilk defa İtalya'da *al-muḳābala* kısmı atılarak, yalnız *algebra* şekli kabûl olunmuştur. Bu eseri Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (II, 1407)'da *Kitāb al-cabr va 'l-muḳābala* diye kayıt ve başlangıcını da ilâve ediyor. Buna göre kitabı Kâtib Çelebî'nin görmüş olması lâzım gelirse de, geçen asra kadar kitabın arapça asıl nüshası gaip gibi telâkkî edilmiştir. Nihâyet Oxford'daki Bodliana kütüphânesinin kataloğu yapılırken, bu yazma keşfedilmiştir. Bu keşfe gelinceye kadar, Avrupa kütüphânelerinde müellifi Banī Mūsā kardeşler gibi gösterilen *Verba filiorum moysi filii schaker, mahumeti, hameti, hassan* adı ile, lâtince tercümesi bulunmuş ve nihâyet Paris'te *Bibl. Nat.*'de *Liber Mahumeti filii moysi alchorismi de algebra et almuchabala* adlı diğer bir nüshada eser, bir taraftan Ḫvārizmī'nin isminden müştak bir kelime ile unvanlandırıldığı hâlde, aynı zamanda yine İbn Mūsā kardeşlerden Muḥammed'e atfolunuyordu. Nihâyet asıl tek nüsha Oxford'da keşfolununca, 1831 senesinde müsteşrik Rosen bu nüshanın arapça metnini, fena bir ingilizce tercümesi ile berâber, Londra'da tab'ettirmiştir (bk. J. Ruska, *Zur ältesten arabischen Algebra und Rechenkunst, SBAk, Heid.*, phil. Kl., 1917, s. 1—125). Diğer iki latince tercümeden biri ve iyisi Libri'nin *Hist. des Science mathem. en Italie* (Paris, 1938, I, 253—297)'de neşrolunan Gerardo di Ceremona'ya ve diğeri de ingiliz orta çağlar âlimlerinden Robert of Chester'e âittir. Âhiren L. Ch. Karpinski tarafından, uzun bir medhal ve notlar ile, 1915'de New-York'ta neşrolunan Robert Chester'in bu tercümesinin eski nüshasının üzerinde İspanya'da kâin Segovia şehrinin ismi ve 1145 tarihi yazılıdır. Bu tarihe aynı zamanda Avrupa'da cebrin doğum tarihi nazarı ile de bakmak mümkündür.

Bu mühim kitap hakkında *Āṯār-ı bāḳiya* müellifi Sâlih Zeki Bey o kadar heyecanlı gözükmüyor. Bil'akis eserin bâzı mesâha usûllerini, cedveller açmak ve meselelerinin hesaplarını göstermek üzere, umûma mahsûs bir eser olduğunu söylüyor (bk. Sâlih Zeki, *Āṯār-i bāḳiya*, II, 250 v. d.). Vâkıa eserde cebir ve mukabe usûl ve kaidelerinden sonra, mesâha ve mesâha yanlışlarından ve farâ'izden bahsedilmekte ise de, her hâlde şarkta ve garpta birinci defa olarak, cebir üzerine yazılmış kitap olması ve ismini bugünkü ilme vermiş bulunması itibârı ile, çok ehemmiyetlidir. Bu kitapta Ḫvārizmī *ẓurūb sitta* (= altı misâl) dediği birinci ve ikinci dereceden muâdelelerin isbatsız hall sûretini göstermiştir. Bu muâdeleler şunlardır: $bx^2 = ax$; $bx^2 = a$; $bx = a$; $x^2 + ax = b$; $x^2 + b = ax$; $x^2 = b + ax$. Fakat bunlardan ilk üç tip muâdele, ikinci derece muâdele sayılamaz. Bunlarda cezir murabbaı alınınca, muâdele birinci derece muâdele şekline düşer [bk. mad. CEBİR]. Bu eserin cebirden ilk yazılmış kitap olduğu, ondan sonra yazılan ve onu ikmâl eden kitaplarda söylenilmekte olup, bu meyanda msl. Abū Kāmil Şucāʿ b. Aslam'in *Kitāb al-vaṣāyā bi 'l-cabr va 'l-muḳābala*'sinde, Ḫvārizmī'nin kitabını şerh ve izah ederken, onun tekaddümünü kabûl ettiğini sarâhaten beyân etmektedir (bk. Kâtib Çelebî, *göst. yer.*). Diğer taraftan riyâziyât tarihçisi amerikalı Salomon Gandz'ın cebrin Ḫvārizmī'den evvel bâbilliler ve israîlîler tarafından yazıldığına dâir *The sources of al-Khovarismī's Algebra* adlı bir makalesi vardır (bk. *Osiris*, 1935, s. 263). Bu zât daha sonra yine aynı *Osiris* mecmuasında (III, 405—557, 1938), *The origine and devolopement of the quadratic equations in Babylonian, Greek and early Arabic algebra* adlı uzun bir makalesinde, esâsen âsûrî bir tâbir olan *gabru*'dan gelmiş saydığı *cabr* kelimesinin alem olduğu ilmin meydana gelmesinde en büyük hisseyi bâbillilere vermektedir. Her hâlde

Bâbil cebri eski ve an'anevî usûlleri ihtivâ eder ki, bu usûller Euklides ile Diophantos'un yazılarında daha ziyâde tekemmül ettirilmiş ise de, bildiğimize göre, burada bahis mevzuu olan muâdeleler ve meseleler, daha ziyâde, cebrin hendeseye tâbi olduğunu göstermektedir. Hâlbukî Irak ve İran'da da cebrin yeni usûlleri olduğu, Ḫvārizmī'nin bu yeni usûller mektebine mensûp bulunduğu ve yazdığı eseri ile cebri hendeseye tâbî olmaktan kurtararak, klâsik bir hâle koymuş ve kendisinden sonraki ilim dünyası üzerinde büyük te'sirler icrâ etmiş olduğu muhakkaktır.

Bu eseri, Ḫvārizmī'den sonra, Abū Kāmil Şucā' b. Aslam, *Kamāl al-cabr* ve *Kitāb al-vaṣāyā va'l-cabr va'l-muḳābala* isimli diğer iki cebir kitabı ile, izah ve tevsî etmiş ve bu eserlerden de al-Karḫī ve sonra italyalı Leonardo di Pisa çok istifâde etmişlerdir. Eserin şârihleri arasında Sinān b. Fatḥ ve 'Abd Allah Şaydanānī ve Abu'l-Vafā bulunmaktadır. Ḫvārizmī'nin bu cebir kitabının bir bâbı da, arâzi mesâhasına âit, hendese mâlûmatını ihtivâ etmektedir. Son senelere kadar bu hendese mâlûmatının Ḫvārizmī'ye âit orijinal mâlûmat olduğu zannedilmekte iken, *Mishnat ha middot* isimli ibrânîce, mesâhaya âit eserdeki hendese mâlûmatı nazar-ı dikkati celbetmiş, evvelâ bu eserin Ḫvārizmī'nin cebir kitabının hendese kısmından alındığı zannedilmiş ise de, sonra 1932 senesinde Berlin'de, bir medhal ile berâber, bu ibrânîce eserin hem arapça, hem ibrânîce metinleri neşrolunduğu gibi, Salomon Gandz bu ibrânîce eserin tahmînen 150 senesinde, yâni Mishnah denilen mûsevî kanunlarının toplanması tarihinde, mevcût olduğunu söyleyerek, Ḫvārizmī'nin bu mâlûmatı, Suriye'de ve Filistin'de arâzi ölçmek için kullanıldığı sırada, oradan Gundişāpūr mahfillerine intikal ederken, elde etmiş olmasını, binâenaleyh Ḫvārizmī'nin eserinin orijinal olmadığını iddia etmektedir (bk. Salomon Gandz, *Mishnat ha middot, the first Hebrew Geometry of about 150 c. e., and the Geometry representing the Arabic Version of Mishnat ha middot*, Berlin, 1932).

Hesâba âit eseri. Ḫvārizmī'nin hesab-i hindîye âit olarak, arapça nüshası henüz bulunamamış olan eserine Sâlih Zeki Bey *Āṣār-ı bāḳiya*'de *Kitāb al-muḫtaṣar fi 'l-ḥisāb al-hindī* ismini veriyorsa da, arapça bibliyografyalarda adı zikredilmeyen ve kendisi elde bulunmayan bu eserin tam ismini nasıl elde ettiğini söylemiyor. Bu eser hakkında bütün mâlûmatımızı Cambridge üniversitesi kütüphânesinde *Algoritmi de numero indorum* adlı lâtince bir tercümesine borçluyuz. Bu tercüme 1857 senesinde, prens Baldassare Boncompagni tarafından, *Trattati d'arithmetica*'da ve bu eser üzerine XII. asrın meşhûr mütercimlerinden Johanes Hispalensis tarafından, arapçası yine mâlûm olmayan bir eserden tercüme olunan *Liber alghorismi de practica arismetrice* adlı şerh, yine aynı mecmuada, neşrolunmuştur. Bu eser Ḫvārizmī'nin hesap kitabını daha berrâk ve vâzıh bir hâle koymuştur. Asıl Ḫvārizmī'nin eserinin mütercimi meşhûr ingiliz âlimi ve müsteşriki Adelard of Bath olduğu zannolunmaktadır. Şimdi Ḫvārizmī'nin bu eserinin bütün riyâziyât âleminde bugünkü vaz'î terkim usûlüne, yâni onar-onar sayıp, yazmak ve her dokuzdan sonra rakamın sağına bir sıfır koyarak, diğer bir onlar hânesi vücûda getirmek usûlüne — ki hesapta bütün ameliyeleri ne dereceye kadar kolaylaştırdığı mâlûmdur — kendi isminden gelen *algorisme* isminin verilmesi ile sâbittir. Bu usûle hind usûl-i terkimi ve rakamlara da hind ve sonraları arap rakamları denilmiştir. Hattâ bir zamanlar Avrupa'da bizim âmâl-i erbaa dediğimiz dört ameliyeye bile *algorisme* ismi verildiği gibi, hâlâ şimdi cebirde bir seri muâdelelerden diğer seri muâdelelere intikal etmek usûlüne bu isim veriliyor. Bu terkim usûlünü kabûl etmeyerek, eski usûlde kalan riyâziyecilere, Abacus'dan alınarak, *abaciste* ismi verildiği gibi vaz'î usûlü kabûl edenlere de, Algorisme yâni Ḫvārizmī'nin isminden alınarak, *algoriste* adı verilmiştir. Hattâ Ḫvārizmī'nin latince mütercimi Adelard of Bath evvelâ *abaciste* iken, sonradan *algoriste* olanların birincilerindendir. (Son zamanlarda hind rakamlarının tarihi ve bunların bu şekilleri ile, Hindistan'dan gelmediği, yunan harflerinin değişmiş şekli olduğuna dâir iddia için bk. Abdülhak Adnan-Adıvar, *Rakamların tarihi, İstanbûl Teknik üniversitesi mecmuası*, 1945, yeni seri, III, sayı 1, s. 35—43. Memleketimizde dil ve tarih inkılâbı adı altında vücûda getirilen hareketler esnâsında, Ḫvārizmī'nin isminden gelen *algorisme* kelimesi yerine, *logarithme* kelimesinin bu büyük riyâziyecinin isminden geldiği etimoloji kaidelerine tamâmen muhâlif bir şekilde ve indî bir surette iddia edilmiş ve bu yanlış mukaddimeye istinâden *logarithme*'nin de Ḫvārizmī tarafından keşfedildiği neticesi çıkarılarak, mahz-ı hatâ olan bu iddialar mükâfata da mazhar olmuştur). Adelard of Bath tarafından lâtinceye tercüme edilen Ḫvārizmī'nin bu eserinde mûsikîye âit de bir bahis bulunmaktadır.

Adelard of Bath ve Johannes Hispalensis tercümelerinden başka bir de Ḫvārizmī'nin eserlerine benzeyen latince *Liber Ysagogarum Alchorismi in artem astronomicam a magister A. compositus* adlı bir eserin (bunun da müellifi yine üstâd Adelard of Bath olduğu zannedilmektedir) ilk üç bâbında hesap meselelerinden bahsolunur. Bu eser 1889 senesinde *Zeitschr. f. Mathem. u. Physik* (XXXIV)'te neşrolunmuştur. Kitabın ilk üç kısmı hesaba âit ise de, diğer kısımları astronomi ve dolayısı ile müsellesât hatlarından bahsetmekte olduğu için, eser hesap ve astronomi hudût sâhası üzerinde sayılabilir.

Astronomi eserleri. Ḫvārizmī'nin, astronomiye dâir, zamanında meşhûr olmuş ve sonra uğradığı itirazlara karşı Bīrūnī tarafından iki risâle ile müdâfaa edilmiş olan zîcleri vardır. Bu zîcleri Ḫvārizmī halife Manṣūr zamanında Muḥammed b. İbrāhīm al-Fizārī tarafından, hindceden *al-Sindhind* (= *Siddhanta*) nâmı ile naklolunan zîcleri tâdil sureti ile ve bâzan da Batlamyus'un o sıralarda, Ṣābit b. Ḳurra tarafından, arapçaya tercüme edilen al-Macastī'sinden istifâde ederek, vücûda getirmiştir. Hattâ riyâziye tarihçisi Suter'e göre, Ḫvārizmī'nin *Fī-zīc* adını koyduğu bu eseri doğrudan-doğruya *al-Sindhind*'in iki kitap şeklinde iki türlü neşridir (bk. İbn al-Ḳiftī, *Kitāb al-zīc al-avval*, *Kitāb al-zīc al-sānī*). Bu eser yalnız zîcler yâni cedvellerden ibâret olmayıp, başındaki uzun bir medhalde astronomiye âit nazarî mâlûmat verilmiştir. Eser sonradan, madridli Maslama al-Macrīṭī tarafından, Endülüs'te yeni baştan tevsî ve tahrir edilmiştir (bk. İbn Abī Uṣaybi'a, II, 39).

Garpta eserin latince tercümelerinin daha ziyâde son eserden yapıldığı muhakkaktır. Tercümelerin biri yine Adelard of Bath ve diğeri, gâlibâ daha sonra, dalmaçyalı Hermann tarafından yapılmıştır. Ḫvārizmī'nin zîcleri üzerine Bīrūnī tarafından yazılan şerhlerden birinin, Rabbi ben Erza tarafından, ibrânîceye yapılan tercümesi mâlûmdur.

Bu eserde dikkate şâyân olan noktalardan biri de müsellesât hatlarını gösteren cedvellerdir. Bu cedvellerde, *sinus* mukabili olarak, mütemâdiyen *cayb* kelimesi geçmektedir. Hâlbuki bundan sonra Ṣābit b. Ḳurra tarafından yazılan eserde bu kelimeye nâdiren tesâdüf edildiği için, bu *cayb*'in Ḫvārizmī'nin eserine sonradan Maslama tarafından sokulmuş olması mümkündür (bk. Nallino, *al-Battani opus*, I, 154). Bu müsellesât cedvelleri, A. Björnbo tarafından, danimarkalı riyâziyât tarihi âlimi G. Zeuthen'in şerefine çıkarılan eserde neşrolunmuştur (bu cedveller için bk. *Tafeln des Muhammed Ibn Mûsâ in der Bearbeitung des Maslama Ibn Ahmed al-Madjritî und der lateinischen Übersetzung des Athelard von Bath auf Grund der Vorarbeiten von A Björnbo und R. Besthorn, herausgegeben und commentiert von H. Suter*; *Memoires de l'Acad. des Sciences de Danemark*, Copenhage, 1914, III). İşte bu müsellesât hatları arasında mümâs hatları Masalma'nin ilâvesi olsa bile, *cayb*'in ilk defa Ḫvārizmī'de kullanıldığını kabûl eden ilim tarihçileri vardır (bk. Aldo Mieli, *La Science Arabe*, s. 85). Zîclerin te'lifi dolayısı ile, Yāḳūt arzın hacminden bahsederken, Ḫvārizmī'ye *Ṣāḥib al-zīc* ismini veriyorsa da, bu âlimin zîclerinde arzın hacminin tâyinine dâir bir bahis yoktur.

Bu eserlerden başka, Ḫvārizmī'nin usturlâp üzerine, biri usturlâbın kullanılmasına dâir, *Kitāb al-'amal bi'l-asṭurlāb* ve diğeri usturlâbın yapılmasına dâir, *Kitāb 'amal al-asṭurlāb* adlı, iki eserinden İbn al-Ḳiftī ve İbn al-Nadīm bahsederlerse de, bunların arapça asılları olmadığı gibi, latince tercümeleri yoktur. Yalnız şu kadar ki, al-Farġānī'nin *Fī ṣan'at al-asṭurlāb bi 'l-handasa* (Berlin kütüphânesi, nr. 5790)'nin usturlâp ile bir çok astronomi meselelerinin halli bahsine „Muḥammed b. Mūsā al-Ḫvārizmī diyor ki" sözleri ile başlaması Ḫvārizmī'nin böyle eserleri olduğunu göstermektedir.

Ḫvārizmī'nin, astronomiden başka, astroloji ile de iştigâl ettiği rivâyet olunur. Ḥamza al-İṣfahānī, *Tavārīḫ*... adlı eserinde (Gottwaldt, VII, metin s. 153 v. d.), meşhûr astrolog Abū Ma'şar'den naklen, Ḫvārizmī'nin, âlem-şümûl nufûz ve te'sirinin sebebini izah için, Peygamberin hângi burc altında doğduğunu araştırdığını yazıyor.

Bu eserlerden başka, Ḫvārizmī'nin, Ma'mūn'un teklifi üzerine, diğer âlimler ile berâber, yer ile göğün haritalarını hâvî bir atlasın tertibine iştirâk ettiğini ve bu atlasa bir de *Kitāb Ṣūrat al-arż* (bk. Strassburg kütüphânesi kataloğu) yahut Abu 'l-Vafā'nın zikrettiği gibi, *Kitāb Rasm al-rub' al-ma'mūr* adı ile bir eseri ilâve ettiğini biliyoruz. Nallino'ya göre, haritalarda, Batlamyus coğrafyasından alınmış olmakla berâber, Ḫvārizmī'nin şahsî mesâisi de görülmektedir. Nallino bu eserin bir italyanca tercümesini neşrettiği gibi, Batlamyus'un eseri ile de mukayese etmiştir. Mžik kitabın Afrika'ya âit kısmını tercüme ve şerh etmiş ve Ḫvārizmī'nin verdiği mâlûmata istinât ederek, bir de harita tersim eylemiştir (bk. *Mitt. d. k. k. Geogr. Gesellsch. in Wien*, 1915 XXXVIII, 152 v. dd.; *Denkschr. Ak. Wien*, Philos. Klasse, 1916, LIX, nr. 4) ve *Neue Bausteine zur Geschichte der arabisch. Geographie, Geogr. Zeitschr.*, 1918, XXIV, s. 7781). Ḫvārizmī bu eserde, Nil nehrinin menbaını anlatırken, Cabal al-Ḳamar (= Lunae mons)'den on nehir çıktığını, bunların beşer

-beşer iki göle munsap olduklarını ve bu göllerden de bir nehrin çıkıp, şimâle doğru akarak, diğer bir göle munsap olduğunu ve Nil'in ne garbî Afrika'dan ve ne de cennetten çıkmayıp, bu gölden çıktığını göstermektedir ki, bu nazariyeye ilim tarihinde Batlamyus-Ḫvārizmî nazariyesi ismi verilmektedir.

Ḫvārizmî, astronomi ve coğrafyaya âit eserlerinde, şimdi Hindistan'ın Gwalior eyâletinde kâin olup, eski zamanlarda Mālva devletinin merkezi olan Ujjain (ar. 'Ārin) şehrinden geçen tûl dâiresini nısfünnehâr mebdei olarak almıştır. Ḫvārizmî'nin bu eserlerden başka, *Kitāb al-Ruḫāma* isimli ve basîtelerden bâhis bir eseri ile *Tārīḫ* adlı diğer bir eseri olduğunu her iki arap bibliografı da zikrediyorlarsa da, bunlar henüz ele geçmemiştir.

Bibliyografya: Metinde zikrolunanlardan başka bk. Ṭabarī, *Tārīḫ* (*Kitāb aḫbār al-rusul va 'l-mulūk*) tür. yer.; İbn al-Nadīm, *al-Fihrist*; İbn al-Ḳıftī, *Iḫbār al-'ulamā' bi aḫbār al-ḥukamā'*; Kâtip Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*; Sâlih Zeki, *Āṯār-i bāḳiya*, II, 65—67 ve 247—253; H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke*; M. Cantor, *Vorles. zur Geschichte der Math.*; G. Sarton, *Introduction to the history of Science* (Baltimore, 1927—1948), I, 563, 549, 630, 668; II, 4, 8, 15, 114, 116, 125 v. d., 129, 167, 176, 208 v. d.; III, 738, 1158; Aldo Mieli, *La Science Arabe*, intr., 9, 14 v. d., 21, 37, 42, 44, 53, 57.

(Abdülhak Adnan-Adıvar.)

HÂRİZMÎ. al-Ḫvārizmī, Abū Bakr (935—993), arap edîbi. Meşhûr bir mektuplar mecmuası olan *Rasā'il*'in müellifidir. 323 (935)'te doğmuş ve 383 (993)'te ölmüştür (İbn al-Aṯīr'e göre, ölm. 393 = 1002). Hayatı hakkında elimizde, kaynak olarak, yalnız Ṯa'ālibī, *Yatīma* (Kahire, 1934; IV, 182—226 ve I, 10), Sam'ānī, *Ansāb* (366b, mad. Ṭabarḫazī) ve İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Bulak, 1275, I, 746 v.dd.) bulunmaktadır. Bu kaynakların verdiği mâlûmat mektuplar mecmuası ile bir az tamamlanmış oluyor; fakat mecmuada hiç bir tarih bulunmaması ve mektuplardan her birinin yazılmasının sebeplerine ancak müphem surette imâ edilmiş olması, bunların tarihî kıymetini azalttığı için, bu mecmuadan sarîh bir mâlûmat çıkarılamamaktadır.

Abū Bakr'in babası ḫvārizmli ve annesi taberistanlı olup, meşhûr tarihçi Ṭabarī'nin kız kardeşi idi. Bundan dolayıdır ki, Abū Bakr ismine al-Ṭabarḫazī nisbesini de ilâve etmiştir. Tahsil maksadı ile, genç yaşta Ḫvārizm'den ayrılmış ve bir daha oraya dönmemiştir. Babasından Ḫvārizm'de zengin arâzi kalmış idi; fakat bunların büyük bir kısmı, kendisinin gaybûbeti esnâsında, başkalarının eline geçmiştir. Abū Bakr, Ḫvārizmşāh'a gönderdiği bir mektupta (*Rasā'il*, Bulak, 1279, s. 179 v.d.), bu hâlden şikâyet eder. Kendisinin daha sonraları da Ḫvārizm'de dostları var idi; bunlardan biri olan *ṣāḥib al-cayş* Abū Sa'īd Aḥmed b. Sabīb, Büveyhî emîri Mu'ayyid al-Davla'nın 373'te vefatı üzerine, bu zâtın halefi olan Faḫr al-Davla nezdine elçi gönderilmiştir (Abū Şuca' al-Rūẕrāvarī, *Ẕayl tacārib al-umam*, nşr. Amedroz, 1916, s. 98; krş. *Rasā'il*, s. 71, 95, 180) ve diğeri Ḫvārizmşāhların vezîrlerinden ismi belli olmayan, biri olup, anlaşıldığına göre, bir aralık gözden düşmüştür (*Rasā'il*, s. 27, 98, 135, 137). Abū Bakr, tahsil için, ilkin Bagdad'a gitmiş ve sonra Suriye'de, yâni Haleb'de Sayf al-Davla'nın bir çok şâirler ve nahviyûnun yaşadıkları sarayında irfânını yükseltmeğe muvaffak olmuştur. Bundan sonra tekrar şarka dönerek, Buhârâ'da Sâmânî vezîri Abū 'Alī al-Bal'amī'nin nezdine gitmiş, fakat umduğuna nâil olamadığı için, oradan da ayrılmıştır (krş. *Rasā'il*, s. 29, 92). Sonra Nīşāpūr'a gitmiş ve oranın meşhûr nişāpūrlu emîr Mikālī âilesinin reisi Abū Naṣr Aḥmed b. 'Alī ve şehrin Kaṯīr b. Aḥmed gibi, diğer eşrâfı ile dostluk münâsebetleri te'sis etmiştir. Yazdığı bir hicviye yüzünden, Nīşāpūr vâlisi Ṭāhir b. Muḥammed'in gazabına uğramış ve bundan dolayı, uzun müddet hapiste yatmıştır (hapiste yazdığı kasîde için bk. *Yatīma*, IV, 193 v.d.). Hapisten kurtulması üzerine, Taberistan'a gitmiş ve orada da umduğuna nâil olmadığından, yine Nīşāpūr'a dönmüştür. Evvelâ Büveyhî Faḫr al-Davla'nın vezîri meşhûr Ṣāḥib İbn 'Abbād'dan hakikî bir himâye gördüğü için, bu zâtın cömertliğini ve diğer yüksek meziyetlerini mektuplarında (msl. Abū Muḥammed al-'Alavī'ye yazdığı mektuplarda, s. 99 ve 168), son derece sitâyiş ile, anlatmıştır. Abū Bakr, gerek bu zâttan ve gerek Şiraz'da 'Aẕud al-Davla'dan aldığı hediyeler sâyesinde, Nīşāpūr'a dönerek, orada büyük arâzi satın aldı. Bununla berâber Ṣāḥib İbn 'Abbād hakkında da hicviyeler yazdığından, öldüğü zaman, Ṣāḥib onu nankör olarak tavsif etmiştir. Nīşāpūr o zamanlar Sâmânîlerin hâkimiyeti ve bunlara mensûp olan Horasan vâlilerinin idâresi altında bulunuyordu. Abū Bakr Büveyhîlerden pek büyük iyilik görmüş olduğu için, bu hükümdar âilesine taassupla bağlı bulunuyordu ve bundan dolayı „Horasan sultanı" (her hâlde Muḥammed b. İbrāhīm al-Sīmcūrī olmalı) ve Sâmânîlerin vezîri Abu 'l-Ḥasan al-'Utbī haklarında küfür ve hakaretler ihtivâ eden hicviyeler yazmak gafletinde bulundu. Bunun neticesi olarak, tevkifine, mallarının müsâderesine ve dilinin kesilmesine hukmedildi. Abū Bakr hapishânenin ihmâlkâr muhâfızını iğfâl ederek, oradan çıkıp, Curcān'a gitti. Bu hâdiselerden mektuplarında bir çok defa bahseder (*Rasā'il*, s. 91, 94 v.d.). Rey (*Rasā'il*, s. 9, 121)'e ve Buhârâ (*Rasā'il*, s. 42)'ya ne zaman kaçtığı ve Herat seyahatinin (*Rasā'il*, s. 103 v.d.) tarihi iyice belli değildir. 'Utbī'nin katlinden sonra, yerine geçen vezîr Abu 'l-Ḥusayn al-Muzanī, Abū Bakr'in hayranlarından olduğu için, kendisine büyük iltifatta bulunmuş ve Nīşāpūr'da müsâdere edilmiş olan mallarını ona iâde ettirmiştir. Abū Bakr, *maḳāma* şeklinin mûcidi olan genç rakibi, Badī' al-Zamān al-Hamaẕānī, Abū Bakr'in şahsî bir hasmı tarafından tertip edilen bir edebî müsâbakada kendisini mağlûp edinceye kadar, Nīşāpūr'da huzûr içinde yaşamıştır. Bu müsâbaka hakkında Bayhaḳī'nin *Vişāḥ al-dumya*'si ile Yāḳūt'un *Irşād al-arīb* (nşr. Margoliouth, I, 100—106)'inde mufassal mâlûmat verilmektedir. Bu mağlûbiyetten büyük bir ye'se düşen Abū Bakr aynı sene içinde vefat etmiştir.

Abū Bakr şöhretini, *Yatīma*'de toplanmış bulunan şiirlerinden ziyâde, pek kıymetli olan mektuplarında gördüğümüz muhteşem edebî şekle borçludur. Bu mektuplar, daha kendisi hayatta iken, başkaları tarafından istiâre edilir veya sûretleri istenir idi (*Rasā'il*, s. 39, 101, 124, 162, 173). Mektuplar akıcı, zarif ve sık-sık câliyete kaçan bir üslûp ile yazılmıştır. Bununla berâber, garip kelimeler kullanmaktan çekindiği gibi, bedî san'atlarına da lüzûmundan fazla yer vermemiştir. İslâmın ilk asrında hutbe ve vaazlarda husûsî bir itibâr gören, bilhassa hâricîlerce çok kullanılmış olan secî, hicretin IV. asrında, mektup üslûbuna da girmeğe başlamış ve Abū Bakr bu üslûbun en eski ve en mühim mümessillerinden biri olmuştur.

Abū Bakr'in mektupları baştan-başa husûsî bir karakteri hâizdir. Kendisi, hiç bir zaman, msl. sır kâtibi gibi, bir vazifede bulunmamış olduğu için, siyâsî hayattan uzak kalmıştır. Bundan dolayı mektuplarında, zamanının siyâset veya harp işlerine dâir telmih veya işârete rastgelinmez. Yalnız Nīşāpūr'daki şi'îlere yazdığı mektup, bu hususta âşikâr bir istisnâ teşkil etmektedir. Bunda şi'îlerin, Büveyhî tarafını tutmalarından dolayı, Muḥammed b. İbrāhīm (b. Sīmcūr) tarafından tâkibâta uğratılmış olduklarından bahseder. Abū Bakr asıl vekayie o kadar ehemmiyet vermeyerek, bütün tarihî vukufunu, gerek şi'îlerin ve gerek 'Alī taraftarlarının, 'Osmān'dan Abbâsî halifelerine kadar, mârûz kaldıkları tâkibattan bahsetmeğe hasretmiş ve bu münâsebet ile pek çok isim zikretmiştir (*Rasā'il*, s. 125 v.dd.). Bundan dolayıdır ki, Emevî hânedânı hakkındaki hükümleri de, Abbâsî hânedânı hakkındaki hükümleri gibi, garazkârânedir. Mektuplar mecmuasının diğer kısımları, tebrikler (msl. s. 26, 44, 70), tâziyeler (msl. 15, 18, 58), hasta dostlara sağlık temennîleri (msl. s. 53, 104, 110, 153), kendisine kasîdeler gönderen talebelere verdiği cevaplar (msl. s. 37, 48, 119) ve emsâli yazılardan teşekkül eder. Sırf dostluk münâsebetlerine dâir olan mektuplar (*iḫvānīyāt*), kendisine tasannûkârâne mektûp göndermiş olanlara verdiği tasannûkârâne cevaplardan teşekkül etmektedir. Çok defa bunlara arap tarihinden ve edebiyat tarihinden aldığı isimleri üstâdâne bir şekilde sokuşturarak, kendini övmeğe vesîleler hazırlar. Mektuplarını yazmak için araştırma ve tetebbûlarda bulunduğu, bunlardan birinde açıkça belirmektedir (*Rasā'il*, s. 45). Edebî vukûf ile yazılan böyle fahriyeler için, Abū Bakr'in kendisinin edebî san'atı hakkında tezyifkâr sözler söylemiş olan tâlihsiz şâir Badīhī'yi hiciv sağnağına uğratan uzun manzûme parlak bir misâldir (*Rasā'il*, s. 184, 192). Nihâyet bir çok mektuplarda da kendisinin mâlî işlerini anlatmış, vergilerin ağırlığından, tahsildarlardan şikâyetlerde bulunmuş, mal ve mülkünün ziyâından bahsetmiştir (msl. s. 15, 23, 63, 77, 86 v.d., 107). Münferit vak'alar hakkında yazdıklarından, serlevhaları müphem olduğu için, sarîh bir fikir edinmek mümkün olmuyor. Böyle olmakla berâber, mektuplar tarih ve hâl tercümesine dâir vesîkalar olmaktan ziyâde, edebî birer örnek olmaları bakımından, değerlidir. Veliyüddîn kütüp. 2640 numarada kayıtlı yazmanın Abū Bakr'in *maḳāma*'lerini dahi ihtivâ ettiği zannedilmektedir. Eğer böyle ise, bu edebî nev'i ilk defa meydana çıkaran, Badi al-Zamān değil, Abū Bakr olmak icâp eder.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de Brockelmann, *GAL*, I, 92/93; *Suppl.*, I, 150; Zakī Mubārak, *La Prose Arabe au IVe siècle de l'Hégire* (Paris, 1931), s. 150—152, 156—170; *Lettera satirica seguita de altre lettere di A. B. al-Khw. somo poeta arabo* (trad. e comm. per cura di Cost. Daher), Genova, 1902; yazma ve basmalar için bk. Brockelmann. *Rasā'il*'in harekelenmiş bir yazması İstanbul'da Üniversite kütüp., A 3684 numarada bulunmaktadır.

(H. Ritter.)

HÂRİZMŞÂH. Ḫvārizmşāh, Ḫvārizm [b. bk.] hükümdârının unvanı olup, bu unvan arap fütûhatı zamanında bile mevcût bulunuyordu (krş. msl. Ṭabarī, II, 1237 v. d.). Son sülâlenin kurucusu olan İl-Tüzer Han

(1804—1806) sikkelerinde kendisini „Ḫᵛārizmşāhların vârisi“ (*vāriṣ-i ḫᵛārizmşāhān*) olarak göstermek istemiş olmakla berâber ('Abd al-Karīm Buḫārī, nşr. Schefer, s. 80), bu unvan islâm devrinde de bu ülkenin bir çok hâkim ve beyleri tarafından kullanılmıştır. Bu, islâmdan önceki bir devre âit olan bir unvanın son zamanlara kadar kıymetini muhâfaza ettiğini gösteren yegâne misâl olsa gerektir. İslâmdan önceki Ḫᵛārizmşāhların menşe' ve sıralarını gösteren tek kaynak Bīrūnī'nin *al-Āṯār al-bāḳiya*'sidir. Bu eserde (krş. Sachau, s. 35) bu sülâlenin ceddi olarak, efsânevî Kay-Ḫusrav gösterilmektedir; kendisi gûyâ bu memleketin İskender'den yâni Selevkî takviminden önce 980 yılında (m. ö. 1292) vâkî olan ilk iskânından 92 yıl sonra, hâkimiyeti eline almıştır. Ayrı hukümdarların adları ve bunların şeceredeki sıraları hakkında verilen mâlûmat İskender takviminin 616 (m. s. 304) yılından 385 (995)'te sülâlenin sona ermesine kadar olan zamanı ihtivâ etmektedir. Bunlardan Şāvaşfer (babası Ḳutayba b. Muslim'in çağdaşı idi), 751'de Çin'e bir elçi hey'eti göndermiş olan (E. Chavannes, *Documents sur les Toukiue occid.*, s. 145) ve çinlilerce Şao-şe-fen adı ile zikredilen hukümdar ile, şüphesiz, aynı zât olmalıdır; fakat İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg VIII, 310) tarafından 332 (943/944)'de zikredilen Ḫᵛārizmşāh 'Abd Allāh b. Aşkām'ın adı Bīrūnī'nin şeceresinde geçmemektedir. Bu sülâlenin sonuncu hukümdârı Abū 'Abd Allāh Muḥammed'in babası Ḫᵛārizmşāh Aḥmed b. Muḥammed'in 348 (959/960) ve 366 (976/977) yıllarına âit sikkeleri mevcûttur (bk. A. Markov, *Inventarnıy katalog musulm. monet imp. Ermitaja*, s. 295 ve 975).

Merkezi Gurgānc[b. bk.]şehri olan Ḫᵛārizm'in şimâl kısmı, siyâsî bakımdan, Ḫᵛārizmşāhlar devletinden ayrı bulunuyordu. Bu vaziyet arap coğrafyacılarınca kaydedilmediğinden, Yāḳūt'ta da ihmâl edilmiş ve bundan dolayı İbn Faḍlān [b. bk.]'da buna dâir verilmiş olan mâlûmat da kendisi tarafından anlaşılmamıştır (Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 484 ve Rosen, *Zap.*, XV, 59). Gurgānc emîri 'Abu 'l-'Abbās Ma'mūn b. Muḥammed Ḫᵛārizm'in cenûp kısmını fethetmiş, Ḫᵛārizmşāh unvanını kendisine ve âilesine geçirmiş (385 = 995) ve böylece kendisi **ikinci Ḫᵛārizmşāhlar sülâlesinin** kurucusu olmuştur. Ma'mūn 387 (997) senesinde ölmüş ve yerine, sırası ile, oğulları Abu 'l-Ḥasan 'Alī ve Abu 'l-'Abbās Ma'mūn II. geçmişlerdir. Eski Gurgānc[b. bk.]'te 401 (1010/1011) senesine âit bir binâ kitâbesi bu sonuncuya âit olup, burada kendisi *ḫᵛārizmşāh* olarak zikredilmektedir. Ma'mūn ile Maḥmūd Ġaznavī[b. bk.] arasında cereyân eden müzâkereler ve Ma'mūn II.'un kendi askerleri tarafından öldürülmesi (çarşamba, şevvâl ortası, 407 = 20 mart 1017) hakkında krş. W. Barthold, *Turkestan...*, II, 289 v. dd., Bayhaḳī, nşr. Morley, s. 838 v. dd. istinâden). Ma'mūn'un yerine, onun genç yaşta olan yeğeni Abu 'l-Ḥāriṯ Muḥammed b. 'Alī geçirilmiş ise de, artık safer 408 (1017)'de Ḫᵛārizm Maḥmūd'un devletine ilhâk edilmiş ve ikinci Ḫᵛārizmşāhlar sülâlesi sona ermiştir. Bununla berâber *ḫᵛārizmşāh* unvanı Maḥmūd tarafından Ḫᵛārizm vâliliğine tâyin edilen emîr Altın-Taş'a geçmiş ve böylece kısa süren (1041 yılına kadar) bir **üçüncü Ḫᵛārizmşāhlar sülâlesi** teessüs etmiştir. Altın-Taş ve onun iki oğlu hakkında bk. mad. ALTIN-TAŞ. Altın-Taş'ın ölümünden (1032) sonra, *ḫᵛārizmşāh* unvanı Sultan Mas'ūd b. Maḥmūd'un oğlu Sa'īd'e verilmiş ve Hārūn b. Altın-Taş, Sa'īd'in nâibi (*ḫalīfat al-dār*) sıfatı ile, memleketi idâre edecek olmuş ise de (bk. Bayhaḳī, s. 439), Hārūn, aynı tarihçi tarafından, eserinin başka bir yerinde (s. 439) *ḫᵛārizmşāh* unvanı ile zikredilmektedir.

V. (XI.) asrın sonlarına doğru *ḫᵛārizmşāh* unvanı ile zikredilen bir Ḫᵛārizm vâlisi daha vardır ki, bu da İkinçi b. Ḳoçḳar'dır (krş. W. Barthold, *Turkestan*, II, 346; J. Marquart, *Abh. G. W. Gött.*, Neue Folge, XIII, nr. 1, s. 48 v. d.). Aynı unvan 490 (1097) yıllarında, bunun halefi ve buradaki sülâleler arasında en parlağı olan **dördüncü Ḫᵛārizmşāhlar sülâlesinin** müessisi Muḥammed b. Anūş-Tigin'e verilmiştir (İbn al-Aṯīr, X, 181 v. d.; Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān-guşā*, nşr. Mīrzā Muḥ., II, 3). Bu âilenin hâkimiyet te'sisi hakkında bk. mad. ATSIZ. Tekeş (1172—1200) ve Muḥammed (1200—1220) devrinde, İran ve orta Asya'nın ilhâkı ile, bu sülâle artık *ḫᵛārizmşāh* unvanı kâfi gelmeyecek derecede, büyük bir iktidara sâhip olmuştur; Tekeş sikkelerinde kendisini *sulṭān b. ḫᵛārizmşāh* ve Muḥammed ise, *sulṭān b. sulṭān* olarak göstermektedirler; fakat Muḥammed kendi memleketi hâricinde, eskisi gibi, Ḫᵛārizmşāh olarak zikredilmektedir; krş. msl. Yāḳūt, *Mu'cam* I, 249, 21 (burada verilen şecerede yanlışlar vardır) ve III, 234, 13. Muḥammed'in Cengiz Han ile olan münâsebeti ve bu yüzden devletinin yıkılması hakkında bk. mad. CENGİZ HAN. Calāl al-Dīn ve bu âilenin tamâmen ortadan kalkması (628 = 1231) için krş. mad. CALÂL AL-DĪN.

Moğul hâkimiyeti devrinde Ḫᵛārizm vâlilerinin *ḫᵛārizmşāh* unvanını taşımamış oldukları anlaşıldığı gibi, istiklâlini 762 veya 765 (1360/1361 veya 1363/1364; krş. *Bull. de l'Acd.*, Leningrad, 1924, s. 212) yılında ilân etmiş olan Şūfī âilesinden gelen beyler de bu unvanı kullanmamışlardır. Bu âilenin hâkimiyeti ancak kısa bir müddet (Ḫᵛārizm'in Timur tarafından 781 = 1379 yılında zaptına kadar) sürmüştür; mamafih daha sonra da bu âileye mensûp bir çok şahıslar Ḫᵛārizm vâliliğinde bulunmuşlardır; bunlar arasında Çın Şūfī (bunun zamanında 911 = 1505'te Ḫᵛārizm ülkesi özbekler tarafından zaptedilmiştir) ve Ḥaydar Rāzī[b. bk.]'den sonra, kısa bir müddet (aş.-yk. 917 = 1511 yıllarının sonlarında) Ḫᵛārizm'de hâkim bulunan Şarīf Şūfī (bk. W. Barthold, *Svedeniya ob Aralskom more*, s. 89; alm. nşr. *Nachrichten über den Aral-See..*, s. 58'de bununla ilgili notlar çıkarılmıştır) bulunmaktadır. Fakat 815 (1413) sonundan 829 (1426)'da ölümüne kadar, Sultan Şāhruḫ b. Timur'un Ḫᵛārizm vâlisi bulunan emîr Şāh Malik, *Mucmil-i Faṣīḥī* (yazması eskiden şark dilleri enstitüsünde iken — krş. *Collections scientifiques..*, III, 111 v. dd.— şimdi Asya müzesinde bulunmaktadır; 737)'de *ḫᵛārizmşāh* unvanı zikredilmektedir. Ḫᵛārizmşāh olarak, yerine oğlu Nāṣir al-Dīn Sulṭān İbrāhīm geçmiş ise de, kendisi artık 834 (1431)'te, Abu 'l-Ḫayr [b. bk.] özbekleri tarafından, pâyitahtından koğulmuştur.

Vesîkalarda ve edebî eserlerde Hive'nin özbek hâkimlerine de bâzan *ḫᵛārizmşāh* unvanı verildiği görülmektedir; fakat kendilerinin böyle bir iddiada bulunmamış oldukları anlaşılıyor. Abu 'l-Ġāzī [b. bk.]'de *ḫᵛārizmşāh* unvanı yalnız moğullar tarafından imhâ edilmiş olan sülâleye izâfe edilmektedir (nşr. Desmaisons, s. 137); bunlar hâricinde eserinde Ḫᵛārizmşāh ancak kardeşlerinden birinin adı olarak geçmektedir (s. 277). Abu 'l-Ġāzī (1663—1687)'nin oğlu ve halefi olan Anūşa, Meşhed şehrinin zaptından sonra, *şāh* unvanını benimsemiş, fakat buna „Ḫᵛārizm“ sözü ilâve edilmemiştir.

Bibliyografya: Mirkhond, *Histoire des sultans du Kharezm* (nşr. Defrémery), Paris, 1842; Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihānguşā*, II (*GMS*, XVI/II); W. Barthold, *Turkestan...*, 3. fasıl. (W. BARTHOLD.)

HÂRİZMŞÂHLAR. ḪᵛĀRİZMŞĀHLAR, V. = XI. asır sonlarında büyük Selçuklu imparatorluğu ricâlinden Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed b. Anūş-Tigin'in, eski an'aneye göre, *ḫᵛārizmşāh* unvanı ile, Ḫᵛārizm vâliliğine tâyini ile başlayan ve oğlu Atsız devrinde âdetâ yarı müstakil bir devlet mâhiyetini alarak, bilhassa Sultan Sancar'ın ölümünden sonra (552 = 1157), İl-Arslan (1156—1172) ve Tökiş (1172—1200) zamanlarında kuvvetlenip, inkişâf eden ve nihâyet 'Ala' al-Dīn Muḥammed (1200—1220) devrinde büyük imparatorluk mâhiyetini almış, iken, moğul istilâsı ile inkırâz bulan türk sülâlesinin adıdır. İslâmiyetten evvel ve sonra Ḫᵛārizm'de bu unvanı taşıyan muhtelif sülâlelere tesâdüf edilmekle berâber, Ḫᵛārizm'in büyük bir imparatorluk merkezi olması, tarihte ilk ve son olarak, ancak Anūş-Tigin çocukları zamanında olduğu için, şark ve garp tarihçileri arasında, Ḫᵛārizmşāhlar tâbiri bilhassa bu türk devletine ad olmuştur.

İran Selçuklularının son hukümdarı Tuğrul'un, Tökiş ile mücâdelesinde mağlûp olarak, 590 (1194)'da ölmesinden, Ḫᵛārizmşāhların metbûu vaziyetinde bulunan Kara-Hıtaylar [b. bk.] nufûzunun, 1210'da Talas civarındaki muhârebede mağlûbiyetleri neticesinde, kırılmasından, şiddetli mücâdelelerden sonra, Gurlular [b. bk.] devletine son verilerek, Hindistan dışında onlara tâbî geniş mıntakaların Ḫᵛārizmşāhlar eline geçmesinden, Mâzenderân ile Kirman'ın da imparatorluğa katılmasından sonra, 'Alā' al-Dīn Ḫᵛārizmşāh artık kendisini büyük Selçuklu sultanlarının vârisi saymakta haklı idi. Debdebeli unvanlarına *Sencer* ve *İskender* lekaplarını da ilâve etmek suretiyle, yalnız Selçuklu imparatorluğunun vârisi yâni islâm dünyasının sultanı değil, cihan imparatorluğunun da namzedi olmak iddiasında bulunan 'Alā' al-Dīn Muḥammed, bir taraftan Bağdad'daki Abbâsî halifesini emri altına almak istiyor ve diğer taraftan da, Kara-Hıtayların vârisi sıfatı ile, islâm hudûtları dışındaki şark sâhalarına da hâkimiyetini yaymak hulyasını besliyordu.

Ḫᵛārizmşāhlar devletinin Tökiş devrinin sonlarında başlayan bu sür'atli inkişâfını münhasıran Ḫᵛārizm'in ticârî mevkiinin ehemmiyetinde ve bu ticârî ehemmiyetin artmasında arayan Barthold'un bu izah tarzı ne kadar kifâyetsiz ise, bu devletin moğul darbeleri önünde sür'atle yıkılışını da, R. Grousset'nin zannettiği gibi, devlet teşkilâtından mahrûm olmasına isnât etmek de o kadar yanlıştır. Mâhiyetleri şimdiye kadar lâyıkı ile anlaşılamamış olan bu sür'atli inkişâf ve sukut hâdiselerinin türlü-türlü âmillerini anlayabilmek için, yalnız askerî ve siyâsî hâdiselerin teselsülünü göz önünde tutan hâricî bir izah aslâ kifâyet etmez; devletin iç bünyesini ve karakterini bilmek, ictimâî sınıf ve zümrelerin ve kabîle teşekküllerinin kuvvet derecelerini ve münâsebet şekillerini anlamak, dinî ve fikrî cereyanlar ile iktisâdî ve ictimâî şartları gözden kaçırmamak icâp eder. İmparatorluğun muhtelif sâhalarında birbirinden farklı şekillerde tecellî eden bu dâhilî âmilleri ve onların muahassalası olan siyâsî ve askerî hâdiselerin tekâmül seyrini, hudût dışı memleketler ile olan yakın alâka ve münâsebetleri de göz önünde tutarak,

nakil ve izaha çalışalım ve böylece orta çağ islâm-türk tarihinde Ḫvārizmşâhlar devletinin rolünü tebârüz ettirelim.

A. Siyâsî tekâmül.

Ḫvārizmşâhlar sülâlesinin ceddi Anūş-Tigin (veya Nūş-Tigin), Garca adlı Garcistanlı bir türk kölesidir. Büyük Selçuklu emîrlerinden Bilge-Tigin tarafından Garcistan'da satın alınarak, saray hizmetine giren, zekâve dirâyeti sâyesinde, en mühim saray vazîfelerinden biri olan *ṭaşt-dār*'lık mevkiine kadar yükselen bu kölenin oğuzların Begdili şûbesine mensûp olduğunu Raşîd al-Dîn'den öğreniyoruz. Bu sıralarda *ṭaşt-dār*'lık tahsisâtı Ḫvārizm vâridâtından verildiği cihetle, Anūş-Tigin aynı zamanda Ḫvārizm şihneliği sıfatını da hâiz bulunuyor ve kendisi merkezden ayrılamadığı cihetle, burasını nâipleri vâsıtası ile idâre ediyordu. *Yamîn al-Dîn* lekabını taşıyan Anūş-Tigin'in müteaddit çocukları olup, bunların Merv'de tahsil gördüklerini biliyorsak da, bunlardan yalnız en büyükleri olan Ḳuṭb al-Dîn Muḥammed'i tanıyoruz. Sultan Berkyaruk devrinde, Horasan idâresi o devrin en nufûzlu emîrlerinden Dād-Beg, Ḥabaşî b. Altun-Tak uhdesinde bulunduğu sırada, Selçuklular nâmına Ḫvārizm'i idâre eden ve Ḫvārizmşâh lekabını taşıyan İlkinci b. Koçkar (şimdiye kadar yanlış okunan bu ismin doğrusu budur; tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşe'i meseleleri*, *Beleleten*, sayı 28, s. 263 v. d.)'ın 1097 (veya 1098)'de ölümünü müteâkip, Ḳuṭb al-Dîn Muḥammed, *ḫvārizmşâh* lekabı ile, bu vazîfeye tâyin edilmiş ve bu tâyin Sultan Sancar tarafından da tasdik olunmuştu. İlkinci'nin oğlu Tuğrul-Tigin Muḥammed tarafından Ḫvārizm'de çıkarılan isyânı Sancar'in yardımı ile bastıran ve 1127 (yahut 1128)'de ölümüne kadar bu vazîfede kalan Ḳuṭb al-Dîn Muḥammed'i, Ḫvārizmşâhlar sülâlesinin hakikî müessisi sayabiliriz.

I. Ḳuṭb al-Dîn Muḥammed. Selçukluların umûmî vâlisi sıfatı ile, Ḫvārizm'i 30 yıl idâre eden Ḳuṭb al-Dîn, mükemmel bir idâreci ve zekî bir siyâset adamı olarak, âdil bir idâre kurmuş, halkı hoşnut etmiş ve bilhassa ulemâ sınıfının müzâheretini kazanmıştır. Selçuklu sultanlarına ve bilhassa Sancar'e karşı dürüst ve sâdıkâne bir hareket hattı tâkip etmekle berâber, Ḫvārizm'deki mevkiini mütemâdî surette kuvvetlendirmeğe, nufûz ve kudretini çoğaltmağa çalışmış ve muvaffak da olmuştur. Sancar'in sarayına bir yıl kendisi, ertesi yıl da büyük oğlu Atsız gelerek, Ḫvārizm'in maktû yıllık vergisini, sâir mûtad hediyeler ile birlikte, takdim ederler ve buna karşı da hukümdarın iltifâtına ve hediyelerine nâil olurlardı. Ḳuṭb al-Dîn müstakil bir hukümdar olmamakla berâber, sülâlesinin gelecekteki faâliyetine sağlam bir zemin hazırlamış, maddî ve mânevî kuvvet kaynakları vücûda getirmiştir. Onun mâhir ve sağlam idâresi altında Ḫvārizm'in maddî ve mânevî büyük bir inkişâf gösterdiği ve Selçuklu imparatorluğuna tâbi geniş ülkeler ile ticârî münâsebetlerini arttırmak suretiyle, büyük menfaatler elde ettiği muhakkaktır. Nâmına yazılmış bâzı eserlerde kendisine *pādişāh*, *ḳuṭb al-dunyā va 'l-dîn*, *abu 'l-fatḥ*, *mu'în amîr al-mu'minîn* gibi lekaplar verilmesi, kudret ve nufûzunun gittikçe arttığını göstermektedir. Emîr Mu'izzî'nin ona takdim etmiş olduğu bir kasîde, Camâl al-Dîn lekabını taşıdığını ve Sancar devrinde büyük bir itibar kazandığını anlatıyor (*Dîvān-i Amîr Mu'izzî*, nşr. 'Abbās İḳbāl, s. 295—298).

II. Atsız. Ḳuṭb al-Dîn ölünce, yerine büyük oğlu Kızıl-Arslan Atsız Ḫvārizmşâh tâyin olundu. 492 (1099)'de doğmuş ve iyi bir tahsil görmüş olan Atsız, Sultan Sancar'in şahsî tevecciihünü kazanmış olduğu için, devrin siyâsî ve idârî an'anelerine uygun olarak, sultanın menşûru ile bu mevkie getirilmiş idi. Kuvvetli bir edebî kültür sâhibi olan ve zaman-zaman şiir de söyleyen Atsız ('Avfî, *Lubāb al-albāb*, I, 35—38)'ın, daha babasının sağlığında Sancar sarayında mühim bir mevkî kazandığı, sevgi ve hürmet topladığı, emîr Mu'izzî'nin bu sıralarda ona takdim ettiği bir kasîdeden anlaşılıyor (*Dîvān-i Amîr Mu'izzî*, s. 434 v.dd.). Bu kasîdede ona verilen *bahā' al-dîn* ve *'alā' al-dîn* gibi lekapların resmî bir mâhiyet taşıdığı, kendisine ithâf edilen bâzı eserlerin dibâcelerinden anlaşıldığı gibi, sâir kaynaklar ile de teeyyüt etmektedir. *Abū muẓaffar*, *ḥusām amîr al-mu'minîn* gibi lekapları da bulunan Atsız, Ḫvārizm hudûdundaki kâfir türkler ile harp ettiği için, *ġāzî* sıfatını da kazanmış idi.

Atsız, ilk zamanlarda metbûuna karşı tam bir sadâkat ile hareket ederek, Sancar'in muhtelif seferlerine iştirâk etti. Bununla berâber, kendi nufûz ve kudretini arttırmak için, Cend ve Mañgışlak gibi, askerî bakımdan çok mühim merkezleri zaptettiği gibi, Seyhun ötesindeki sâhalara ilerileyerek, siyâsî nufûzunu oralarda da te'sise çalıştı. Daha Sancar ile berâber Gazne seferine iştirâk ettiği sırada hukümdarın kendisine karşı soğuk ve şüpheli davrandığını gören ve bunu Merv sarayındaki rakiplerinin tahriklerine atfeden Atsız'ın, daha o zamandan metbûuna karşı sadâkatinin sarsıldığını Cuvaynî (şüphesiz, Bayhaḳî'ye istinâden) zımnî olarak, ifâde etmektedir; fakat bunu Atsız tarafdarlarının. Ḫvārizmşâh'ı mâzûr göstermek için ileri attıkları bir tefsir tarzı olarak telâkkî etmek daha doğrudur. Atsız'ın, metbûunun müsâadesini almadan, giriştiği Cend ve Mañgışlak fütûhatı Sancar'i kızdırdı; kendisine tâbi olan ve islâm dini uğrunda kâfirler ile cihâd eden bu sâha müslümanlarının kanlarının döktüğü için, Atsız'ı takbîh ve tekdîr etti. Atsız, bu fırsattan istifâde ederek, istiklâlini ilân etti. Selçuklu me'mûrlarını haps ve mallarını müsâdere ettiği gibi, Horasan yollarını da kapattı. Bu sırada Belh'te bulunan Sancar, topladığı kuvvetli bir ordu ile, Ḫvārizm üzerine yürüdü (1138). Atsız kendi kuvvetlerini Hazārasp kalesi civarında toplayarak, civar arâziyi su altında bırakmak suretiyle, Sancar ordusunu kumlu çöllerden dolaşmağa mecbûr etti. 15 teşrin II.'de vukûa gelen harpte mühim bir kısmı putperest türklerden ibâret olan Atsız ordusu ağır bir mağlûbiyete uğradı; 10.000'den fazla zâyiat ve bir çok esir verdi. Esirler arasında bulunan Atsız'ın oğlu Atlığ hemen öldürüldü. Atsız'ın kaçamayan kuvvetleri affedilerek, sultan ordusuna katıldılar. Sancar Ḫvārizm'in idâresini hemşîre-zâdesi Sulaymān b. Muḥammed'e vererek, o devir an'anelerine göre, vezîr, atabey ve ḥâcib gibi, me'mûrlardan mürekkep bir divan kurduktan sonra, 1139'da Merv'e döndü.

Ḫvārizm'de uzun yıllardan beri teessüs etmiş olan nizâmın böyle askerî bir zafer ile birden bire değişmesi, halkı memnûn etmedi. Yeni kurulan askerî idârenin fenâ hareketleri de vaziyeti büs-bütün buhranlı bir hâle getiriyordu. Sarsılmaz bir irâdeye mâlik olan Atsız'ın faâliyetleri de buna katılınca, Sulaymān ve adamları Ḫvārizm'i terke mecbûr oldular ve Atsız tekrar hâkimiyetini buldu. 1140'ta Buhârâ'ya karşı yaptığı bir seferi muvaffakiyetle neticelendirmesine rağmen, mayıs 1141'de Atsız'ın tekrar Sancar'i, metbû olarak, tanımak zorunda kaldığını görüyoruz. Lâkin bu vaziyet çok sürmedi; eylûl 1141'de Sancar'in Kara-Ḥıtaylara karşı Katavan'da uğradığı ağır mağlûbiyet üzerine, Atsız, bir kaç ay evvelki sadâkat yeminini bozarak, istiklâlini ilân etti ve Selçuklu nufûzunun sarsılmasından âzamî istifâde etmek üzere, sür'atle Horasan'a yürüyerek, Sancar'ın pâyitahtı olan Merv'i zapt ve 1142 ilk baharında, Horasan'ın mühim merkezlerinden biri olan Nişāpūr'u elde ederek, kendi nâmına hutbe okuttu. Lâkin bu vaziyet çok sürmemiş ve Horasan'da hâkimiyetini tekrar te'sise muvaffak olan Sancar'in karşısında Atsız sür'atle buralardan çekilmek zorunda kalmış, hattâ sultanın 538 (1143/1144)'de Ḫvārizm'e karşı giriştiği muvaffakiyetli sefer neticesinde, tekrar Selçukluların metbûluğunu tanımağa ve Merv'de ele geçirdiği hazîneleri iâdeye mecbûr olmuştur.

Kara-Ḥıtaylar nufûzunun Mâverâünnehr'de kendisini kuvvetle hissettirmesinden sonra, şarktan gelen büyük tehlikeden masûn kalmak ve Horasan üzerindeki emellerini emniyetle tâkip edebilmek için, onlara her yıl 30.000 dinar altın vermeği taahhüt eden Atsız, tekrar isyân için bir fırsat kollamakta idi. Bunu haber alan Sancar, vaziyeti daha yakından tetkik için, meşhûr şâir Edib Sâbir'i sefâretle Ḫvārizm'e yolladı. Atsız'ın, Sancar'i öldürtmek üzere, Merv'e iki fedâî yollamak hazırlığında bulunduğunu öğrenen şâir, meseleyi sür'atle Sancar'e bildirdi ve hattâ fedâîlerin resimlerini de gönderdi. Sancar bu suretle tehlikeden kurtuldu ise de, zavallı şâir yakalanarak, Ceyhun nehrine atıldı. Sancar 542 (teşrin II. 1147)'de Ḫvārizmşâh'a karşı üçüncü bir sefere girişerek, iki aylık bir muhâsaradan sonra, Hazārasp kalesini zapt etti ve pâyitaht olan Gurgānc önüne geldi. Ḫvārizmşâh'ın ricâsı üzerine, kaynaklarda Zāhid-i Āhūpūş lekabı ile zikredilen ve ilk osmanlı devrindeki Geyikli-Baba'nın prototipi olan bir münzevî dervîş, kan dökülmemesi için, tavassut etti. Sancar'in bunu kabûl için koyduğu şart mûcibince, Atsız bizzat gelerek, metbûuna karşı sadâkatini izhar edecekti. Muharrem 543 (mayıs-haziran 1148)'te vukûa gelen karşılaşmada, Atsız, taâmül mûcibince, atından inip, metbûunun karşısında toprağı öpecek yerde, hayvanın üstünde bir selâm vermekle iktifâ ederek, çekilip gitti. Sancar de bununla iktifâ ederek, onu mevkiinde ipka ve Merv'e avdet etti.

Horasan üzerindeki emellerini, bir zaman için olsun, bir tarafa bırakmak zarûretini anlayan Atsız, bütün gayreti ile Seyhun kıyıları ile civar sâhalarda nufûzunu kuvvetlendirmeğe çalıştı. 1152'de putperest Kıpçakların merkezi Sığnak şehrine karşı hazırlanan hücûm ile Cend'in zaptı ve şehzâde İl-Arslan'ın buranın vâliliğine tâyini bunu göstermektedir. Fakat bu sıralarda Horasan'da zuhûr eden Oğuz isyanı ve Sancar'in âsîlere esir düşerek, 3 yıl onların elinde esir kalması (1153—1156), Atsız'a Horasan işlerine fi'lî surette karışmak imkânını verdi. Fakat o bu sefer „metbûuna isyan etmiş bir fırsat kollayıcı" vaziyetine düşmekten ise, meşrû sultanın haklarını korumağa çalışan sâdık bir tâbi rolünde meydana çıkmağı daha doğru ve emellerinin tahakkuku için, daha faydalı buldu. Horasan'ın muhtelif merkezlerini ve bilhassa Merv ve Nişāpūr'u mühim tahribâta ve yağmaya uğratan âsî Oğuzların Sancar imparatorluğunda yarattıkları anarşiden istifâde ederek, mühim bir askerî mevkî olan Āmul (bugünkü Çârcûy) kalesini elde etmek teşebbüsünde muvaffak olamayan Atsız, bir

taraftan putperest Kıpçaklara karşı askerî hareketlerde bulunurken, kardeşi Inal-Tigin kumandasındaki bir kuvvet de 1153/1154 senelerinde Bayhaḳ (bugünkü Sebzvar) civarının yağması ile meşgûl oluyordu.

Sancar ordusundan ve emîrlerinden bâzıları, Mâverâünnehr hukümdarı ve Sancar'in hemşîre-zâdesi Maḥmûd'un etrafında toplanmışlardı. Maḥmûd, vaziyete bir çâre bulmak üzere, Atsız ile muhâbereye girişti. Oğlu İl-Arslan'ı yanına alarak, Maḥmûd ile ve Selçuklu emîrleri ile müzâkere için, Horasan'a doğru hareket eden Atsız, Nasâ'da Muḥmûd Han'ın sefirine mülâkî oldu ve Sancar'in esâretten kurtulduğu haberini aldı. Bunun üzerine sultana bir tebriknâme yazarak, emirlerine intizâr ettiğini bildirdiği gibi, Maḥmûd Han'a ve bâzı büyük emîrlere de mektuplar gönderdi. Oradan Ḥabûşân (moğullar devrindeki Kuçan) şehrine gelerek, Maḥmûd'a mülâkî olan Atsız, âsî oğuz beylerine bir mektup yollayarak, Sancar'in merhametine sığınarak, af diledikleri takdirde, kendisinin ve Maḥmûd Han ile Ġūr ve Sicistân emîrlerinin bu husûsta hukümdar nezdinde şefâatte bulunabileceklerini bildirdi. Lâkin bütün bu teşebbüslerden hiç bir netice alamadan, bir az sonra bu şehirde 59 yaşında vefat etti (30 temmûz 1156).

III. İl-Arslan. Daha babasının hayatında veliahd olan Abu 'l-Fatḥ İl-Arslan, onun ölümü üzerine, sür'atle Ḫvārizm'e dönmek ve resmen tahta geçerek, işleri tanzim etmek zorunda kaldı. Ḫvārizm'de bulunan amcaları Inal-Tigin ile Yūsuf'u, ve kardeşleri Ḫıtay Han ile Sulaymān Şāh'ı öldürttükten sonra, 3 receb 551 (22 ağustos 1156)'de, rakipsiz olarak, ḫvārizmşāhlık tahtına oturdu; bu hâdiselerin ordu arasında yaratacağı fena akisleri önlemek maksadı ile, askerlerin iktâlarını ve maaşlarını arttırmağı ihmâl etmeyen İl-Arslan'ın ḫvārizmşāhlığı, o yılın ramazanında Merv'e gelen Sultan Sancar tarafından gönderilen ferman ile de te'yit olundu. Lâkin ertesi sene Sancar'in ölümü Horasan ve umûmiyetle şarkî İran sâhalarında Selçuklu hâkimiyetinin yıkılmasına sebep olmuş ve bu vaziyet İl-Arslan'ı şarkî İran'ın en kudretli hukümdarı mevkiine çıkarmıştır. Sancar'in vârisi sıfatı ile Merv'de bir kısım Selçuklu kuvvetlerinin başında bulunan yeğeni Maḥmūd Han, esâsen bir Kara-Hanlı prensi olmak itibârı ile, dayısının büyük mânevî nufûzuna sâhip olamazdı; Oğuz isyanının yarattığı derin anarşi henüz devam ediyordu; Sancar'e tâbi mahallî hânedanlar, oğuz reisleri, büyük Selçuklu emîrleri nufûz mıntakalarını genişletmeğe çalışıyorlardı. Irak'taki Selçuklu sultanı Ġiyās al-Dīn Muḥammed b. Maḥmūd, nufûzunu Horasan'a kadar teşmil edecek kudretten mahrûm idi. İşte İl-Arslan, bu vaziyetten istifâde ederek, Sancar'in ölümü münâsebeti ile Ḫvārizm'de 3 gün mâtem tutulmasını emretmekle berâber, tam müstakil bir hukümdar gibi, harekete başladı ve Selçuklu sarayları ile muhâberelerinde de bunu açıkça gösterdi. Ḫvārizmşāhlar, artık Sancar zamanında olduğu gibi, sultanın bendesi değil, fakat sâdece dostu idiler ve eski tâbiiyet râbıtalarından artık hiç bir şey kalmamıştı. Atsız'ın bütün ömrü boyunca varmağa çalıştığı gâye, artık kat'î surette tahakkuk etmiş bulunuyordu.

İl-Arslan'ın saltanatı, şarkî İran'da birbirleri ile çarpışan eski Selçuklu emîrlerinin mücâdelelerine zaman-zaman kendi menfaatine müdâhaleler ile, Semerkand Kara-Hanlı hukümdarlarının Karluk kabîlesi reisleri ile yaptıkları dâhilî kavgalarda bir hakem rolü oynamakla, Kara-Hıtayların doğrudan-doğruya veya dolayısı ile yapmak istedikleri istilâ ve müdâhale hareketlerini önlemekle geçti. İl-Arslan bundan başka Irak Selçuklu sultanı ile dâimî surette dostça münâsebetler idâmesine, Bagdad halifesi ile sultan arasındaki ihtilâflarda da bir aracı rolü oynamağa çalıştı. Bagdad'a gönderdiği mektuplarda, halifenin sultana müzâhereti lüzûmundan ve ancak sultanın Mâverâünnehr'i Kara-Hıtayların elinden kurtarabileceğinden bahsediyordu. Fakat Irak Selçuklularının burada her hângi müessir bir askerî müdâhalelerine fi'len imkân yoktu; Ḫvārizmşāh, onlara karşı gösterdiği hürmet ve bağlılık sâyesinde, daha ziyâde, Horasan halkı ve büyük Selçuklu emîrleri arasında mânevî bir sevgi kazanmağa çalışıyordu. Kara-Hıtaylara vergi vermek mecbûriyetinden bir türlü kurtulamayan İl-Arslan, bütün gayretlerine rağmen, Mâverâünnehr işlerinde her hângi bir muvaffakiyet elde edemediği gibi, Horasan'da da Oğuzlara ve Selçuklu emîrlerine karşı da müessir bir şey yapamamıştır. Nīşāpūr'u kendine pâyitaht ittihaz ederek, Ṭūs, Bisṭām, Dāmġān taraflarını da ele geçirdikten sonra, Horasan'da Irak Selçuklularının vekili sıfatını takınan ve hutbeyi onların nâmına okutan Mu'yyad Ay-Aba'ya karşı giriştiği mücâdelede, İl-Arslan yalnız Dihistan'ı ele geçirebilmiştir. Kendilerine verilecek verginin zamanında ödenmemesinden dolayı, Kara-Hıtaylar tarafından, Ḫvārizm'e karşı yapılan askerî hareket ve Ḫvārizm pîşdar kuvvetinin mağlûbiyeti (1171—1172), İl-Arslan devrinin son ehemmiyetli hâdisesidir. Ḫvārizmliler, her zaman olduğu gibi, bu defa da istilâ sâhalarını su altında bırakmak usûlüne mürâcaat etmişler ve hastalanarak pâyitahta dönen İl-Arslan orada ölmüştür (1172).

IV. Sulṭān Şāh (1172). İl-Arslan öldüğü zaman, küçük oğlu ve veliahdı Calāl al-Dīn Sulṭān Şāh, annesi Melike Terken (umûmiyetle okunduğu gibi Türkân değil) ile berâber, Ḫvārizm'de bulunuyordu. Veliahd olmak itibârı ile Ḫvārizmşāhlık tahtına oturdu; fakat Cend'de vâli bulunan büyük kardeşi Tökiş, Ḫvārizm'e gelmesi husûsunda, kardeşinden aldığı emre itâat etmedi ve kendisine karşı askerî bir kuvvet gönderdiğini haber alınca, Kara-Hıtaylara iltică ederek, onlardan askerî yardım istedi. Ḫvārizm işlerine her vesîle ile müdâhale etmeğe fırsat arayan ve kendilerini Ḫvārizmşāhların metbûu sayan Kara-Hıtaylar bu talebi kabûl ettiler. Çok kuvvetli bir Kara-Hıtay ordusunun yardımı ile, Tökiş'in Ḫvārizm'e yürüdüğünü haber alan Sulṭān Şāh ve annesi, mukavemetin faydasızlığına hukmederek, tarafdarları ve hazîneleri ile birlikte, Ḫvārizm'i terk ettiler ve o sırada Horasan'ın en kuvvetli emîri ve Irak Selçuklularının nâibi mâhiyetinde bulunan Malik Mu'ayyad Ay-Aba'nın yanına geldiler. Maksatları, Kara-Hıtaylara istinât eden Tökiş'e karşı Malik Mu'ayyad'in kuvvetinden istifâde ederek, tekrar ḫvārizmşāhlığı ele geçirmek idi. Lâkin Sulṭān Şāh, mâceralar ile dolu hayâtında bir türlü bu maksadına nâil olamamış, sâdece, Ḫvārizmşāhlar devletinin inkişâfını dâhilî mücâdeleler ile geciktirmek gibi, menfî bir rol oynamıştır. Tökiş gibi çok kuvvetli bir şahsiyet karşısında, Sulṭān Şāh'ın muvaffak olmasına imkân yok idi.

V. Tökiş (1172—1200). Kardeşinin firârı üzerine, kolayca Ḫvārizm tahtına geçen Alā' al-Dīn Tökiş, Ḫvārizmşāhlar sülâlesinin belki en büyük şahsiyetidir; bu devletin büyük bir imparatorluk şeklinde inkişâfında başlıca âmil olmuş ve oğlu 'Alā' al-Dīn Muḥammed devrinin ilk büyük muvaffakiyetlerini de bizzat kendisi hazırlamıştır (umûmiyetle Tekeş, Takaş şeklinde okunan ve Barthold tarafından türkçe telâffuzunun Takeş şeklinde olduğu iddia edilen bu ismin doğrusu, bizim yazdığımız şekilde, yâni Tökiş veya Töküş'tür. Tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Uran kabîlesi*, *Belleten*, 1943, sayı 26, s. 232).

Tökiş daha saltanatının ilk zamanlarından başlayarak, bir çok müşküller ile karşılaşmış idi. Sulṭān Şāh ve annesi, Ḫvārizm halkının ve ordunun kendilerine tarafdar olduklarını ve Horasan askerinin yardımı ile Tökiş'i mağlûp edebileceklerini iddia ederek, Malik Mu'ayyad'in müdâhalesini te'min ettiler. Ḫvārizm üzerinde kolayca bir nufûz te'sis ederek, bu sâyede Horasan'daki mevkiini de kuvvetlendireceğini ümit eden bu Selçuklu emîri, Sulṭān Şāh'ı ve annesini de yanına alarak, büyükçe bir ordu ile, Ḫvārizm'e yürüdü. Tökiş Ḫvārizm'e 20 fersah mesâfede bulunan Subarlı kasabasında düşmanı bekliyordu. Bundan haberdar olmayan Malik Mu'ayyad ise, askerini kısım-kısım çölden geçirerek, sonradan toplu bir hâlde Ḫvārizm'e yürümek isteyordu. Malik Mu'ayyad'in kumandası altındaki ilk kısım Subarlı'ya gelir-gelmez, Tökiş ordusu tarafından gâfil avlanarak, perîşan edildiler; esir düşen Malik Mu'ayyad katledildi (1174). Sulṭān Şāh ve annesi bu mağlûbiyet üzerine Dihistan'a kaçtılarsa da, arkalarından yetişen Ḫvārizmşāh Dihistan'ı zapt ve Terken Hatun'u ele geçirip, öldürmeğe muvaffak oldu. Bu felâketten kurtulabilen Sulṭān Şāh, önce Nīşāpūr'a kaçarak Malik Mu'ayyad'in oğlu Toġan Şāh'ın yardımını te'mine çalıştı; buna muvaffak olamayınca, kardeşine karşı mücâdelede kendisine yardım edebilecek kudrette bulunan Ġūr sultanı Ġiyās al-Dīn'e ilticâ etti [bk. mad. GÛRLULAR].

Ḫvārizmşāh'ın Kara-Hıtaylar ile dostluğu uzun sürmedi. Tökiş'i kendilerine tâbi bir hukümdar addeden Kara-Hıtayların, muayyen vergi ve hediyeleri almak üzere gönderdikleri sefirin gurûru ve tamahkârlığı Ḫvārizmşāh'ı o kadar hiddetlendirdi ki, an'aneye uygun olmamakla berâber, onu öldürttü. Mamafih bu emri verirken, Tökiş'in, Kara-Hıtaylar ile mücâdeleyi göze alacak kadar kendisini kuvvetli hissettiği de kolayca tahmin olunabilir. Bu vaziyeti öğrenen Sulṭān Şāh, derhâl Kara-Hıtaylar ile birleşerek, kuvvetli bir Kara-Hıtay ordusu ile Ḫvārizm'e yürüdü. Arâziyi Ceyhun suları altında bırakmak suretiyle düşmanın hareketini müşkülleştiren Tökiş, pâyitahtta büyük müdâfaa tertibâtı hazırladı. Halkın ve ordunun Sulṭān Şāh'ı iltizâm ederek, Tökiş'i firar zorunda bırakacaklarını ümit eden Kara-Hıtaylar, Ḫvārizmşāh'ın vaziyete hâkim olduğunu anlayınca, uzun ve neticesi karanlık bir harbi göze almaktansa, geri çekilmeği daha münâsip gördüler. Yalnız Sulṭān Şāh'ın ricâsı üzerine, maiyetine askerî bir kuvvet vererek, onun bu sâyede Merv, Serahs ve Tus şehirlerinde ve havâlisinde küçük bir emâret kurmasına yardım ettiler. İptidâ oğuz reislerinden Malik Dīnār'ı, sonra da Toġan Şāh'ı 1182'de mağlûp eden Sulṭān Şāh'ın bu muvaffakiyetleri, Malik Dīnār'ın ve Oğuzların Kirman'da yerleşmelerini mûcip olduğu gibi, Malik Mu'ayyad Ay-Aba'nın merkezi Nişāpūr olmak üzere kurduğu beyliği de zayıf düşürerek, Ḫvārizmşāhların nufûzu altına sokmuş, Gûrlular ile kendisi arasında müzmin ihtilâflar çıkarmış, hulâsa Horasan'da bir çok karışıklıklara ve mücâdelelere sebep olmuştur. Zaman-zaman kardeşi Tökiş ile dostça geçinen, fırsat bul-

dukça şiddetli mücâdelelerden geri durmayan Sulṭān Şāh, 1193'te ölümüne kadar, Nīşāpūr'u elde etmek için yaptığı teşebbüslerde muvaffak olamamış ve Horasan'ın bu mühim merkezi 1187'de Tökiş'in eline geçmiştir. Tökiş Irak seferinde bulunduğu bir sırada, ânî bir hücûm ile, Ḫᵛārizm'i ele geçirme teşebbüsünde bulunacak kadar cür'etkâr olan Sulṭān Şāh, kendisine âit Serahs kalesinin, kumandanın ihâneti ile, kardeşine teslim edildiği haberini aldıktan bir az sonra, pâyitahtı olan Merv'de öldü ve ona tâbi olan memleketler ile ordusu ve hazînesi Tökiş'e intikal etti. Ḫᵛārizmşāh Merv vâliliğine oğlu Ḳuṭb al-Dīn (sonraki lekabı ile 'Alā' al-Dīn) Muḥammed'i tâyin etmek istemiş ise de, Nīşāpūr vâlisi olan büyük oğlu Nāṣir al-Dīn Malikşāh zengin av sâhalarına mâlik olan Merv vâliliğine geçmek arzusunu izhar ettiğinden, Sulṭān Şāh'a halef oldu ve Ḳuṭb al-Dīn Nīşāpūr vâliliğine tâyin edildi.

Kardeşinin gâilesinden bu suretle kurtulup, Horasan'da kuvvetle yerleşen ve nufûzunu bütün şarkî İran memleketlerinde hissettiren Tökiş, artık garbî İran işlerine te'sirli bir şekilde karışabilmek imkânını elde etmiş idi. Abbâsî halifesi Nāṣir ile Selçuklu sultanı Tuğrul II. arasındaki ihtilâflar ve sultan ile büyük emîr Kutlug İnanç arasındaki husûmet, Tökiş'e çok iyi bir vesîle hazırladı. Rey civarında vukûa gelen muhârebede Selçuklu ordusu kat'î bir hezîmete uğratılarak, Tuğrul katledildi; kafası, zafer nişânesi olarak, Bagdad'a gönderildiği gibi, başsız cesedi de Rey çarşısında asılıp, teşhir edildi (1194). Hemedan ile berâber, Irak-ı Acem'de Selçuklulara âit bir takım mühim kaleler de kolaylık ile zaptolundu. Büyük Selçuklu sultanlığı böyle hazin bir şekilde nihâyet bulduktan sonra, Tökiş artık kendisini Selçukluların vârisi, yânî *sulṭān* addetmeğe hak kazanmış oluyordu. Hakikaten, onun bu muvaffakiyetten sonra bastırdığı sikkelerde *sulṭān* unvanını kullanmağa başladığını görüyoruz. İran'daki muhtelif yerli hânedanları, atabeyleri, hattâ bir zamandan beri Gûrlu hükümdarlarını bile tâbi bir prens addederek resmî muhâberelerinde onlara karşı babalık sıfatını takınan Tökiş, bu suretle Sancar zamanından sonra, ilk olarak, bütün İran'ı Ḫᵛārizmşāhlar tahtı etrafında birleştirmeğe, azçok nazarî bir mâhiyette de olsa, muvaffak olmuş demekti ki, bunu fi'lî surette tahakkuk ettirmek oğlu 'Alā' al-Dīn Muḥammed'e nasip olmuştur.

Mamafih Ḫᵛārizmşāhlar hâkimiyetinin garbî İran'da teessüsü kolay olmadı ve Tökiş, ölümüne kadar, Irak işleri ile uğraşmak zorunda kaldı. Ḫᵛārizmşāh'ın bir kısım Irak memleketlerini doğrudan-doğruya kendi idâresine bırakacağını ümit eden halife al-Nāṣir li-dīni 'llāh bu ümidinin boşa çıktığını ve Tökiş'in kendisini, tıpkı büyük Selçuklu sultanları gibi, sâdece „rûhânî reis" addetmek istediğini görünce, ḫᵛārizmlilere karşı mücâdeleye başladı ise de, ordusu mağlûp oldu. Ḫᵛārizmşāh, İsfahan'ı Kutlug İnanç'a ve Rey idâresini de oğlu Yūnus Han'a vererek, büyük emîrlerinden Mayacuk'u oğluna atabey tâyin etti ve kendisi Ḫᵛārizm'e döndü. Bu sırada halife ordusunun Irak'a yaptığı bir taarruz kolayca püskürtüldü. Yūnus Han'ın, sıhhî sebepler ile Rey'den ayrılarak, idârenin doğrudan-doğruya Mayacuk'un eline geçmesinden sonra, Bagdad ordusunun Irak'a taarruzu haberi karşısında, Rey'e yardıma gelen Kutlug İnanç, Mayacuk tarafından, düşmanlar ile iş birliği ettiği isnâdı ile, katledilerek, kellesi Ḫᵛārizm'e gönderildi. Vaziyeti islâh için, 592 (1196)'de üçüncü defa Irak'a gelen Tökiş Bagdad ordusunu mağlûp etti. Hemedan'ı kendisine ilticâ etmiş olan atabey Özbek'e ve İsfahan'ı da torunu Erbuz'a verdi. Bu sırada büyük oğlu Malikşāh'ın ölümü üzerine Nīşāpūr'da çıkmak istidâdını gösteren bâzı karışıklıkları da düzelttikten sonra, Seyhun hudûtlarında bâzı ehemmiyetli hâdiselerin zuhûru üzerine, Ḫᵛārizm'e döndü. Bu hâdiseleri muvaffakiyetle bastıran Tökiş 1198'de tekrar Horasan'a gelerek, isyan niyetleri artık iyice meydana çıkmış olan Mayacuk'u ve tarafdarlarını te'dip etti. Irak halkına karşı büyük zulümlerde bulunmuş olan Mayacuk'un katli, halk arasında büyük memnunluk uyandırdı. Bu sırada Seyhun hudûtlarından muvaffakiyet haberleri alındığı gibi, halifeden gelen bir sefâret hey'eti de Irak, Horasan ve Türkistan sâhalarının hâkimiyetini tasdik eden saltanat menşûrunu getirdi. Umûmî vaziyetten memnûn olan Tökiş, İsmâilîler elindeki bâzı kaleleri zaptettikten sonra, Ḫᵛārizm'e döndü ve orada öldü (596 = 1200).

Tökiş'in Kara-Hıtaylar ile münâsebetine dâir eldeki kaynakların verdiği mâlûmat çok az ve karışıktır. Msl. ḫᵛārizmlilerin Buhârâ'yı Kara-Hıtaylardan zaptettiklerine dâir İbn al-Aṯīr'in 594 (1198) vak'aları arasında anlattığı hikâye sâir kaynaklarda mevcût olmadığı gibi, 576—579 yıllarına âit bâzı resmî vesîkalar, pek az süren ve neticesiz kalan bu muvaffakiyetin daha evvelki yıllara âit olduğunu göstermektedir. Tıpkı bunun gibi, Uran kabîlesine mensûp bâzı Kıpçak reisleri ile Tökiş arasındaki mücâdelelere âit rivâyetler de kaynaklarda tam bir vuzûh ile ifâde edilememiştir (tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Uran kabilesi*, *Belleten*, 1943, sayı 26). Fakat bütün

bunlara rağmen, Ḫᵛārizmşāhlar devletinin Tökiş devrindeki siyâsî inkişâfı, umûmî hatları ile, pek iyi tebârüz etmektedir. Seyhun yukarısında yaşayan Kanglı-Kıpçak kabîlelerini, gerek Kara-Hıtaylara karşı ve gerek Horasan fütûhatı için, siyâsî ve askerî bir kuvvet olarak, kullanmak isteyen Tökiş, onlar ile âilevî râbıtalar te'sis etmiş ve devlet idâresinde onların reislerine mühim mevkiler vermişti. Aşağıda, Ḫᵛārizmşāhlar devri ictimâî tarihinden ve devlet müesseselerinden bahsederken, anlatacağımız gibi, 'Alā' al-Dīn Muḥammed devrindeki parlak zaferlerin esâsı nasıl Tökiş devrinde hazırlanmış ise, imparatorluğun zaafını ve inhilâlini intâc eden dâhilî âmillerin köklerini de yine bu devirde aramak icâp eder.

VI. 'Alā' al-Dīn Muḥammed. Turşiz muhâsarası ile meşgûl olduğu sırada, babasının ölüm döşeğinde bulunduğunu haber alan 'Alā' al-Dīn (evvelce lekabı Ḳuṭb al-Dīn iken, cülûsundan sonra bu lekap 'Alā' al-Dīn'e çevrilmiştir) Muḥammed, yüz bin dinar mukabilinde, derhâl muhâsarayı bırakarak, Ḫᵛārizm'e koştu ve babasının ölümünden 31 gün sonra, 'Alā' al-Dīn unvanı ile, tahta geçti. Büyük kardeşi Malikşāh'ın 1197'de ölümünden beri veliahd olan 'Alā' al-Dīn Muḥammed, iptidâ Gûr sultanları Şihāb al-Dīn ve Ġiyāṯ al-Dīn ile mücâdele zorunda kaldı. Vaziyetten istifâde ederek, Merv ve Ṭūs şehirlerini zaptettikten sonra, Nīşāpūr'u da kolayca ele geçiren Gûr sultanları Tāc al-Dīn 'Alī Şāh b. Tökiş'i, sâir bâzı şehzâdeler ve emîrler ile birlikte, esir ederek, Gûr'a gönderdiler; daha babasının ölümünden beri istiklâl emelleri besleyen Hindū Ḫān b. Malikşāh'ı, 'Alā' al-Dīn'e karşı ellerinde bir vâsıta olarak kullanmak üzere ve tabi'î kendilerine tâbi olmak şartı ile, Merv ve Saraḫs vilâyetlerinin idâresine me'mûr ettiler. Nīşāpūr'da mühim bir askerî kuvvet bırakarak, Curcān ve Bisṭām'a kadar, muhtelif Horasan merkezlerine şihneler gönderen Gûrlular Horasan'ı Ḫᵛārizmşāhların elinden almak istiyorlardı. Sür'atle Nīşāpūr'a yürüyen 'Alā' al-Dīn, Gûrluları memleketlerine gitmekte serbest bırakmak şartı ile, teslim aldıktan ve hisarlarını yıktırdıktan sonra, Merv ve Saraḫs'ı da zaptetti; Hindū Ḫān hâmîlerinin yanına kaçmağa mecbûr oldu. Ḫᵛārizm'e dönen 'Alā' al-Dīn, ertesi yıl Herat muhârebesine teşebbüs etti ise de, Sultan Şihāb al-Dīn Ġūrī'nin kendisine karşı yürüdüğünü haber alınca, Merv — Saraḫs yolu ile, Ḫᵛārizm'e avdete karar verdi. Saraḫs'ta, bâzı Horasan şehirlerinin kendilerine bırakılması şartı ile, sulha râzı olacaklarını bildiren Gûrlu sefirlerine red cevabı vererek, Ḫᵛārizm'e çekilen 'Alā' al-Dīn'in ordusunu tâkiben, Gûrlu ordusu Ṭūs'a geldi. Halk üzerine çok ağır mâlî külfetler yükletilmesi, Gûrlular aleyhine büyük bir nefret uyandırdı. Bu esnâda kardeşi Ġiyāṯ al-Dīn'in ölüm haberini alan Şihāb al-Dīn geri döndü. Bu sıralarda Merv'deki Gûrlu vâlisinin, küçük bir Ḫᵛārizm kuvvetine mağlûp olması ve katledilmesi üzerine, 'Alā' al-Dīn Muḥammed, Ġiyāṯ al-Dīn'in ölümünden sonra, Gûrlu hânedanı arasında başlayan mücâdelelerden istifâde maksadı ile, Herat'ı zaptetmek istedi. Lâkin muhâsara müsbet bir netice vermeyince, Bādġīs havâlisini yağma ederek, Merv'e geldi (1204). Fakat Şihāb al-Dīn'in çok kuvvetli bir ordu ile doğrudan-doğruya Ḫᵛārizm'e yürüdüğünü haber alınca, çöl yolundan, sür'atle, Ḫᵛārizm'e döndü; bir taraftan Ürgenç halkını umûmî müdâfaaya dâvet ettiği gibi, diğer taraftan da Horasan'a ve civara haberler göndererek, az zamanda 70.000 kişilik bir kuvvet topladı. Ayrıca Kara-Hıtaylardan da yardım istedi. Ḫᵛārizmlilerin, mûtad müdâfaa usûllerine riâyet ederek, o havâliyi sular altında bırakmalarına rağmen, Gûrlular, 40 günlük bir teahhur ile, geldiler ve Kara-Su'da Ḫᵛārizm ordusunu mağlûp ve pâyitahtı muhâsara ettiler. Ceyhun'un iki kıyısında iki ordu karşılıklı mevzî almışlardı. Sultan Şihāb al-Dīn, filler v.b. her türlü vâsıtalar ile mücehhez olan büyük ordusunu karşıya geçirmek üzere, geçit aranmasını emretti. Lâkin bu sırada, Semerkand Kara-Hanlılarından sultan 'Oṯmān'ın kuvvetleri ile birlikte, Kara-Hıtay ordusunun gelmesi, Gûrluları, ağırlıklarını yakarak, sür'atle geri çekilmek zorunda bıraktı. Onları tâkip eden 'Alā' al-Dīn, Hazārasp'te Gûrluların sağ kolunu hezîmete uğratarak, esirler ve ganîmetler aldıktan sonra, Ürgenç'e döndü. Tâkibe devâm eden Kara-Hıtaylar, Andḫōd önünde Şihāb al-Dīn'in ordusunu çevirerek, iki gün devam eden şiddetli bir mücâdelede bu orduyu perîşan ettiler. Zorlukla şehrin kalesine sığınabilen Şihāb al-Dīn ve bir avuç maiyeti, Semerkand sultanı 'Oṯmān'ın tavassutu ile, büyük tazminat mukabilinde, esâretten kurtulup, Gazne'ye dönebildiler. 4 sene buhranlı safhalar arzeden Horasan hâkimiyeti mücâdelesi, bu suretle Gûrlular aleyhine ve Ḫᵛārizmşāhlar lehine halledilmiş oluyordu. Gûrlular yalnız Herat'a hâkim bulunmakta idiler. Bu neticenin elde edilmesinde Kara-Hıtayların büyük rolü olmuştur. Kuvvetler muvâzenesinin Kara-Hıtaylar lehine daha fazla inkişâfı ihtimâli 'Alā' al-Dīn'i korkutmuş olmalıdır ki, Gûrlu sultanının Gazne'ye avdetinden bir az sonra, eski dostluk münâsebetlerini tekrar kurmak üzere, saray erkânından birini Şihāb al-Dīn'in yanına yolladı. İslâm mücâhi-

di sıfatı ile, Hindistan'da parlak zaferler kazanmış olan bu gâzî hukümdar, kâfir Kara-Hıtaylardan intikam almağı ilk hedef saydığından, 'Alā' al-Dīn'in tekliflerini iyi karşıladı. Bundan bir az sonra, 1205'te Belh vâlisi Tāc al-Dīn Zangī'nin Ḫvārizmşāhlar ülkesine yaptığı bir hücûm, onun mağlûbiyet ve esâreti ile neticelenmiş ise de, bunun münferit ve şahsî bir hareket olduğu ve Şihāb al-Dīn'in kendisine yardım etmediği görülüyor. Onun yerine Belh vâliliğine tâyin edilen 'İmād al-Dīn 'Omar, yine o yıl içinde, hukümdarın emri ile, Kara-Hıtayların elinde bulunan kuvvetli Termiz kalesini zaptetti. Fakat Şihāb al-Dīn'in bu sırada Hindistan seferine başlaması bu hareketi durdurdu. Bu seferin Gûrlu ordusunu maddî ve mânevî yeni vâsıtalarla techîz etmek maksadı ile yapıldığı anlaşılıyor. Çünkü Şihāb al-Dīn, Hindistan'dan döner-dönmez, Kara-Hıtaylara karşı girişilecek büyük mücâdelenin hazırlıklarına başladı. Lâkin tam bu sırada, kendisinin ya bir hindli yahut bir bâtınî tarafından, katledilmesi, bütün bu teşebbüslere son verdi (1206). Birbirine çok zayıf bağlar ile merbût ve tamâmiyle feodal mâhiyette bulunan Gûrlular imparatorluğu, ancak Şihāb al-Dīn'in mânevî nufûzu ve kahraman şahsiyeti sâyesinde, sun'î ve zâhirî bir birlik manzarası gösteriyordu; onun ölümü ile imparatorluk derhâl parçalandı; birbirine rakip ayrı-ayrı siyâsî teşekküller meydana çıktı; bunların başında türk memlûklerinden yetişmiş vâli ve kumandanlar ile Gûrlu ricâli ve hânedana mensûp prensler bulunuyordu. Daha Şihāb al-Dīn zamanında bile imparatorluğun sıklet merkezini teşkil eden Hindistan sâhaları müstakil bir hüviyet aldıktan sonra, onun dışında kalan ve birbirine rakip emîrler ve prenslerin idâresinde bulunan diğer sâhaların, Ḫvārizmşāhlar ve Kara-Hıtaylar gibi, iki büyük siyâsî kuvvet karşısında müstakil yaşamalarına imkân kalmamış idi (tafsilât için bk. mad. GÛRLULAR).

Gûrlular saltanatının bu inhilâli karşısında ve 'Alā' al-Dīn'in alâkasız kalmasına imkân yoktu. Fīrūzkūh [b. bk.]'ta tahta çıkan Maḥmūd b. Ġiyāṯ al-Dīn'in aczi ve irâdesizliği belli idi. Herat vâlisi Ḥusayn Ḫarmīl'in, kaleyi teslim etmek maksadı ile kendisine yaptığı mürâcaatı üzerine 'Alā' al-Dīn hemen Nīşāpūr'a emirler göndererek, Horasan ordusunu Herat'ı teslim almağa me'mûr etti. Maḥmūd'a tarafdar olan bâzı emîrlerin mukavemeti kolaylıkla kırıldı ve Herat vâliliği Ḥusayn'e verildi. Ordusunun başında Belh üzerine yürüyen 'Alā' al-Dīn, kuvvetli bir mukavemetten sonra, kaleyi teslim aldı; Termiz kalesi de, Kara-Hıtaylara tâbi olan Semerkand sultanı vâsıtası ile, onlara verildi. Bu muvaffakiyetleri müteâkip, Herat'a gelen ve parlak merâsim ile karşılanan 'Alā' al-Dīn, sultan Maḥmūd'u, Fīrūzkūh hukümdarı olarak, tanıdığını teblig eden bir menşûru, hediyeler ile birlikte, gönderdi; şu kadar ki, hutbe ve sikkede, metbû sıfatı ile, kendi ismi zikrolunacaktı. Herat ve havâlisinin idâresini Ḥusayn Ḫarmīl'e bırakarak, buna mukabil 250.000 altın kıymetinde iktâlar tahsis eden Ḫvārizmşāh, bu parlak muvaffakiyetlerden sonra, Ḫvārizm'e döndü (603=1207),

'Alā' al-Dīn'in bundan sonra karşısında bulunan başlıca siyâsî ve askerî kudret, mâverâünnehr Kara-Hanlılarını da hâkimiyetleri altında bulunduran Kara-Hıtaylar idi. Ḫvārizmşāhların âdetâ metbûu mâhiyetinde bulunan ve onlardan her yıl vergi alan bu devletin nufûzunu kırmak ve Mâverâünnehr'i onlardan kurtarmak, islâm dünyasının en kuvvetli hukümdarı olan 'Alā' al-Dīn için, en büyük gâye idi. Gûrlulara karşı kazandığı kat'î muvaffakiyetten sonra, 'Alā' al-Dīn 1207'de Mâverâünnehr'e karşı giriştiği sefer ile, bu büyük harekete başlamış oldu. İslâm tarihlerinin bu hususiaki şüpheli ve birbirine zıd rivâyetlerini kontrol etmek ve kat'î bir kronoloji vermek imkânsız gibidir. Fakat hâdiselerin umûmî seyrini göz önünde tutarak, istidlâllerde bulunmak ve böylece bu meseleyi umûmî hatları ile aydınlatabilmek kabildir. Mâverâünnehr seferi, Kara-Hıtayların mağlûbiyeti ve Buhârâ'nın zaptı ile neticelendi; bu zaferden sonra, mağrûr hukümdarın eski lekaplarına ilâve olarak, İskender-i Sânî ve Sancar lekaplarını da aldığını görüyoruz ki, bu onun hem cihangirlik iddiasında bulunduğunu, hem de kendisini büyük Selçukluların vârisi ve islâm dünyasının sultanı addettiğini gösterir. Mamafih bu sefer esnâsında 'Alā' al-Dīn'in Kara-Hıtaylara esir düştüğü ve öldüğü hakkında kuvvetli bir rivâyetin bütün Horasan'da yayıldığını ve bunun neticesi olarak, Herat'ta ve Nīşāpūr'da iki mühim isyan hareketinin baş gösterdiğini biliyoruz. Esâret haberi yayılınca, hutbe ve sikkeyi Gûrlu sultanının adına okutmağa başlayan Ḥusayn Ḫarmīl, 'Alā' al-Dīn'in Ḫvārizm'e döndüğünü duyar-duymaz, hareketine nâdim olarak, tekrar Ḫvārizmşāhların tâbiiyetini kabûl etmiş ise de, hukümdarın emri ile öldürülmüş ve Herat ile havâlisi sultan tarafından kolaylıkla ele geçirilmiştir (1208). Yine bu yıl, sultanın annesi Terken Hatun'un akrabâsından Nīşāpūr vâlisi Gezlik Han'ın isyanı da bastırılmış ve Ḫvārizm'e kaçarak, Terken Hatun'un tavsiyesi ile, Sultan Tökiş'in türbesine sığınan Gezlik orada öldürülmüş ve kafası Horasan'da bulunan hukümdara gönderilmiştir.

Bu sıralarda Kara-Hıtayların şark hudûtlarında, istikbâl için, büyük ve kat'î neticeler doğuracak bir takım hâdiseler cereyân etmekte idi. Cengiz tarafından Moğulistan'dan çıkmağa icbâr edilen bir takım göçebe kabîleler, Kara-Hıtaylar sâhasına sığındılar ki, bunların en mühimi, 1208'de İrtiş sâhilinde, moğullar tarafından, kat'î bir hezîmete uğratılan Küçlük kumandasındaki Naymanlar idi. Yine bu sıralarda uygur hukümdarının Kara-Hıtay tâbiiyetinden çıkarak, Cengiz ile birleştiğini görüyoruz. İşte bu gibi hâdiseler ile büsbütün sarsılmağa yüz tutmuş olan Kara-Hıtay devleti, Küçlük'ün hâkimiyeti elde etmesinden sonra da, hir türlü kendini toplayamamış ve 1212'de Semerkand'ın 'Alā' al-Dīn tarafından zaptı ve damadı sultan 'Oṯmān'ın katli, Mâverâünnehr'de Ḫvārizmşāhlar hâkimiyetinin kat'î surette yerleşmesini intâc etmiştir. Semerkand'da büyük bir câmi ve saray yaptırarak, Kara-Hanlıların bu eski ve mühim merkezini âdetâ kendisine ikinci bir pâyitaht ittihaz eden 'Alā' al-Dīn, artık nufûz ve kudretini şarka doğru genişletmek imkânını da elde etmiş ve yeni emeller beslemeğe hak kazanmış oluyordu. Fakat hakikatte Küçlük'ün şarkî Türkistan müslümanlarına karşı yaptığı mezâlimi durduramadığı gibi, onun Mâverâünnehr'in şimâl vilâyetlerine yapacağı her hângi bir taarruzu önlemek maksadı ile, 1214 senesine kadar yazları Semerkand'da bulunmak mecbûriyetini hissetti. İspicâb, Şaş, Fergana ve Kâsân vilâyetleri müslüman halkının cenûb-î garbîye hicret etmelerini emreden 'Alā' al-Dīn, bu suretle Seyhun ötesindeki sâhaları Küçlük'e karşı müessir surette müdâfaadan âciz bulunduğunu göstermiş oluyordu. Mamafih onun Kırgız çöllerindeki göçebe Kıpçaklara karşı yaptığı seferlerin daha muvaffakiyetli neticeler verdiği ve Sıgnak'ın ilhâk olunduğu (1215) muhtelif kaynaklardan anlaşılıyor.

Ḫvārizmşāhların nufûz ve kudreti Efganistan ve İran sâhalarında mütemâdî bir surette artmakta idi. 1215'te Gazne ve havâlîsi de 'Alā' al-Dīn'in hâkimiyeti altına düşerek, büyük oğlu Calāl al-Dīn'in idâresine verdikten sonra, Gûrluların Hindistan dışındaki bütün toprakları onlara intikal etmiş demekti. İslâm dünyasında onunla boy ölçüşebilecek hiç bir hukümdar yoktu. Fakat buna rağmen, Bagdad Abbâsî halifesi al-Nāṣir (1180—1225)'ı kendi maddî nufûzu altına almak ve ilk büyük Selçuklu sultanları zamanında olduğu gibi, halifeyi sâdece bir rûhânî reis şekline sokmak için sarfettiği gayretler müsbet bir şekilde neticelenememiştir. Kendi taleplerini Abbâsî halifesine kabûl ettirmek için, Bagdad'a elçi göndermiş ve halife de buna karşılık meşhûr Şihāb al-Dīn Suhravardī'yi sefâretle Ḫvārizm'e yollamış ise de, bunlardan bir netice çıkmamış ve aradaki gerginlik daha çok artmış idi.

Maddî ve mânevî nufûzunu arttırmak için, her vâsıtaya mürâcaatı meşrû gören ismâ'ilî fedâileri vâsıtası ile, kendisine zararlı görünen bir takım büyük şahsiyetleri ve bu arada Mekke emîri ile Ḫvārizmşāh'ın Bagdad'daki vekilini öldürten ve kendisi de esâsen şi'î temâyülleri besleyen halife al-Nāṣir'ın bu gibi hareketleri, bilhassa sünnî âlimleri arasında, hiç de hoş görülmüyordu. Hele Gazne'nin zaptı esnâsında ele geçen bir takım resmî vesîkalar sâyesinde, al-Nāṣir'ın Gûrlu sultanlarını kendi aleyhine gizliden-gizliye tahrik etmiş olduğunu öğrenmesi, 'Alā' al-Dīn'i büs-bütün hiddetlendirmişti. Bunun üzerine bu türlü hareketlerde bulunan bir imâmın hilâfet makamında bulunamayacağına, sultanın onu iskat edebileceğine ve esâsen hilâfet makamının hazret-i 'Alī çocuklarına âit olup, bu hakkın Abbâsîler tarafından gasbedilmiş bulunduğuna dâir, ulemâdan fetvâ alan 'Alā' al-Dīn al-Nāṣir'ın ismini hutbelerden kaldırdı ve onun yerine, Sayyid 'Alā' Tirmiẕī isminde, meşhûr bir seyyidin halifeliğini ilân etti. Ḫvārizmşāh bu suretle Bagdad'a karşı girişeceği askerî bir hareketin meşrûiyet delîllerini elde etmiş oluyordu.

'Alā' al-Dīn'in 1217'de İran'a yaptığı sefer Irak'ta, Fars atabeyi Sa'd b. Zangī'nin ve Azerbaycan atabeyi Özbek'in mağlûbiyet ve itâatleri ile neticelenen, mühim muvaffakiyetler te'min etti. Lâkin Hemedan'dan Asadābād yolu ile Bagdad'da karşı gönderdiği ordu, kışın şiddeti yüzünden, büyük zâyiâta ve kürtlerin hücûmlarına uğrayarak, perîşan oldu ve ordunun pek küçük bir kısmı geri dönebildi. Şark hudutlarındaki umûmî vaziyetin arzettiği tehlike dolayısı ile, sür'atle Horasan'a dönmek zorunda olan 'Alā' al-Dīn, bu muvaffakiyetsizliğin acı neticelerini gördü; çünkü bütün müslümanlar bunu Allah tarafından verilmiş bir cezâ olarak telâkkî ediyorlardı. Mamafih mağrûr ve inatçı hukümdar, halife al-Nāṣir'a karşı beslediği husûmetten vaz geçmemiş, 1218'de Nīşāpūr'a gelir-gelmez, hutbede onun adının okunmasını men'etmiştir ki, bu emir Merv, Belh, Buhârâ ve Sarahs'ta da tatbik olunmuştur. Semerkand ile Herat'ta hutbede bir değişiklik yapılmaması, bu husûstaki mahallî an'anenin çok kuvvetli olmasından ileri geldiği gibi, aynı hâlin Ḫvārizm'de de devamı, bilhassa Terken Hatun ile onun nufûzu altında bulunan türk hanlarının ve ulemâ sınıfının mukavemetlerinden dolayıdır. Sultan ile anası arasındaki si-

yâsî nufûz mücâdelesi bunda da kendisini göstermiştir. 'Alā' al-Dīn 'in 1216 'da, annesinin şeyhi ve bir rivâyete göre, sevgilisi olan genç ve mârûf sûfî Macd al-Dīn Baġdādī [b. bk.] 'yi, bir hiddet buhranı esnâsında verdiği bir emir ile, öldürtmesinden beri, bu ana-oğul rekabeti muhtelif hâdiseler ile tezâhür etmekte ve devletin iç bünyesini sarsmakta idi. 1218 'de Nīşāpūr 'da iken, kudretsizliğini ve irtikâbını vesîle ederek, vezîrlikten azlettiği Niẓām al-Mulk 'ü, annesinin tazyiki karşısında, sonra tekrar aynı mevkie getirmesi, idâredeki bu ikiliğin en bâriz misâllerinden biridir.

Ḫᵛārizmşāhlar imparatorluğu, iç bünyesinin bütün zaaflarına rağmen, hâricî manzarası itibârî ile, bu kadar haşmetli ve kuvvetli göründüğü bu sıralarda, onun hayatına son verecek ve yalnız müslüman şarkın değil, bütün dünyanın tarihî mukadderâtı üzerinde derin izler bırakacak siyâsî ve askerî yeni bir kuvvet, onun şark hudûtlarında belirmekte idi ki, bu Cengiz 'in demir eli ile kurulan yeni moğul devletidir. Daha 1215—1216 Kıpçak seferi esnâsında, tesâdüf eseri olarak, moğullar ile ilk defa karşılaşan 'Alā' al-Dīn, onların harp kabiliyetlerini denemek imkânını bulmuştu. Cengiz 'in zaferleri ve bu yeni devletin kudret derecesi hakkında mâlûmat edinmek için, onun yanına bir sefâret hey'eti gönderen Ḫᵛārizmşāh 'a karşılık olmak üzere, moğul hukümdarı da ona bir hey'et gönderdi. 1218 'de Mâverâünnehr 'de 'Alā' al-Dīn tarafından kabûl edilen bu hey'et, Cengiz 'in kendisi ile dostluk ve ticâret münâsebetleri kurmak istediğini ifâde etti; bu suretle yapılan muâhede mûcibince karşılıklı sulh ve ticâret münâsebetleri kurulmuş oldu. Bu muâhedeye dayanarak ve daha doğru görünen diğer bir rivâyete göre, sefâret hey'etini hemen tâkiben Ḫᵛārizmşāhlar ülkesine gelen 450—500 kişilik bir ticâret kervanı, hudût şehri olan ve Terken Hatun 'un akrabâsından— gâlibâ birâderinin oğlu — Inalcuk 'un vâli bulunduğu Otrar 'da, câsusluk töhmeti ile, tevkif ve bütün malları müsâdere olunduktan sonra, tâcirler ve kervancılar da öldürüldüler. Nasılsa kaçıp kurtulabilen bir kişi, vaziyeti Cengiz 'e bildirdi. Cengiz Ḫᵛārizmşāh 'a bir hey'et göndererek, Gayır Han lekabını taşıyan bu Inalcuk 'un teslimini ve malların tazminini istedi. 'Alā' al-Dīn bu talebi de hakaretle reddedince, Cengiz Ḫᵛārizmşāhlara karşı harbe girişmeğe mecbûr kaldı.

Yalnız Ḫᵛārizmşāhlar imparatorluğunun ânî ve korkunç bir şekilde yıkılması ile de kalmayarak, şark islâm dünyasında yüz binlerce müslümanın ölümüne, bir çok şehirlerin yanıp-yıkılmasına sebep olan ve daha bir çok tarihî neticeler doğuran bu harpte 'Alā' al-Dīn 'in mes'ûliyeti çok büyüktür. Onun gurûru, dar düşüncesi ve tamahkârlığı bunda başlıca âmil olmuştur. Annesinin ve onun akrabâsı olan türk hanlarının tamâmiyle müslümanlardan mürekkep bu ticâret kervanına karşı yapılan muâmelede ve Cengiz 'in son taleplerinin reddi husûsunda müessir olmaları, onun mes'ûliyetini azaltamaz. Eğer bu Otrar hâdisesi olmasa idi, henüz Küçlük 'e karşı mücâdelesini bitirmemiş, Çin ve Tangut hareketlerini neticelendirmemiş olan moğulların, dışından çok azametli görünen Ḫᵛārizmşāhlar imparatorluğuna hücûm etmeleri beklenemezdi. Bunu te'yit eden en büyük delîl, harbe girişmek zorunda kalan Cengiz 'in, harekete kalkışmadan evvel, uzun hazırlıklarda bulunması ve 1219 yazını İrtiş nehri kenarında geçirerek, bütün kuvvetlerini topladıktan sonra harekete girişmesidir (1220).

Cengiz, bir an evvel Küçlük gâilesinden kurtulmak için, büyük kumandanlarından Cebe 'yi bir ordu ile Kâşgar üzerine yolladı. Küçlük 'ü mağlûp ve firâra mecbûr eden Cebe, şarkî Türkistan müslümanlarının kurtarıcısı gibi telâkkî edildi. Çünkü müslümanlar Naymanların hâkimiyeti altında ibâdetlerini icrâdan bile men'edilmişlerdi. Küçlük Bedahşan hudûtlarında yakalanıp, öldürüldükten sonra, Naymanlar da her tarafta tâkip ve imhâ edildiler (1219). Moğulların bu sür'atli muvaffakiyeti, Küçlük 'e karşı yıllarca neticesiz ve muvaffakiyetsiz mücâdelelerde bulunan 'Alā' al-Dīn 'i derin endîşelere sevkettiği gibi, şarkî Türkistan müslümanlarını dinî hürriyetlerine kavuşturması bakımından, islâm umûmî efkârında moğullar lehinde bir te'sir uyandırmaktan hâlî kalmadı.

Cengiz 'in Ḫᵛārizmşāhlara karşı hazırladığı ordu, islâm tarihçilerinin mübâlegalı rakamlarına rağmen, 150—200.000 'den fazla değil idi. 'Alā' al-Dīn 'in elinde ise, şüphesiz, bundan daha fazla bir kuvvet bulunuyordu. İntizam ve inzibat bakımından, moğul ordusu, Ḫᵛārizmşāh 'ınki ile mukayese edilmeyecek kadar, mükemmel idi. Fakat bu tefevvuk bilhassa umûmî plan ve sevk ve idâre husûsunda kendisini göstermiştir. Daha son moğul sefâret hey'eti gelmeden evvel, 'Alā' al-Dīn 'in kurduğu büyük bir harp meclisinde, moğul ordusunu Seyhun kıyısında karşılamak husûsunda ileri sürülen teklifi 'Alā' al-Dīn beğenmemiş ve onlar ile Mâverâünnehr 'de harp fikrini iltizâm etmişti. Kuvvetlerini büyük şehir ve kalelere dağıtarak parçalayan Ḫᵛārizmşāh, garip bir endîşe ile, bu kuvvetlerden her hângi birinin başında bulunmağa da cesâret edemeyerek, onları ayrı-ayrı kumandanların emrinde bıraktı ve kendisi Horasan 'a geçti. Daha ziyâde annesinin nufûzu altında bulunan türk kumandanlarının sadâkatine güvenmemesi de, bunda bir âmil olmuştur. Düşmanın vaziyeti, zaafı ve müdâfaa planı hakkında doğru ve muntazam mâlûmat alan Cengiz, kuvvetini muhtelif parçalara ayırarak, Mâverâünnehr 'in müstahkem mevkilerini birer-birer ele geçirdi. Mukavemet gösteren mevkiler korkunç bir katl-i âma uğratılıyordu. Bu suretle muhtelif küçük şehirlerden başka, Buhârâ ve Semerkand gibi, büyük kaleler de, az-çok mukavemetten sonra, zaptedildiler. Mâverâünnehr 'in şimâl-i garbîsindeki Otrar, Sıgnak, Barchığ-Kend, Cend, Benâket ve Hocend gibi şehirler de aynı âkıbete uğradılar. Türk kumandanlarının ve Ḫᵛārizm müdâfaa kuvvetlerinin yer-yer büyük kahramanlıklar göstermelerine rağmen, netice dâimâ aynı kaldı.

Mâverâünnehr 'in en kuvvetli müdâfaa merkezi olan Semerkand 'ın zaptından sonra, Cengiz ordusunu tekrar muhtelif parçalara ayırarak, imparatorluğa tâbi muhtelif vilâyetlerin zaptına me'mûr etti. Belh 'te bulunan 'Alā' al-Dīn, Irak 'a, oğlu Rukn al-Dīn 'in yanına, gitmek ve moğulların tâkibâtından kurtulmak niyeti ile, oradan Ṭūs 'a kaçtı. Fakat moğullar, her tarafta zaferler kazanarak, sür'atle ilerliyorlardı. Nīşāpūr ve Bisṭām yolu ile Rey 'e gelerek, Hemedan civârında Farrazin kalesinde, 30.000 kişilik bir ordu ile, kendini bekleyen Rukn al-Dīn 'e mülâkî oldu. Kuvve-i mâneviyesi tamâmiyle bozulmuş olan şaşkın hukümdar ciddî ve mâkûl bir karar verebilmek kudretini kaybetmişti. Rey 'e kadar ilerileyen moğul kuvvetlerinin kendisini şiddetle tâkip etmeleri, vehm ve telâşını büs-bütün arttırıyordu. Devletâbâd civarındaki muhârebede kendisini zorla moğulların elinden kurtaran 'Alā' al-Dīn, Mâzenderân yolu ile, Ābiskūn 'da küçük bir adaya iltică etti ve bir az sonra hastalanarak, öldü (şevvâl 617 = 1220). 'Alā' al-Dīn, ölümünden bir az evvel, Mâzenderân 'da İlal kalesine iltică etmiş olan annesi Terken Hatun ile bir kısım âilesi efrâdının, moğullar tarafından, esir edildiği haberini de almışıdi.

VII. Calāl al-Dīn Mengübirdi. 'Alā' al-Dīn, daha moğul istilâsından evvel, annesi Terken Hatun 'un ve onun nufûzu altındaki türk kumandanlarının tazyiki ile, küçük oğlu Uzlug 'u, Abu 'l-Muẓaffar Ḳuṭb al-Dīn lekabı ile, veliahd nasbetmişti. Çünkü Uzlug 'un annesi Terken Hatun ile aynı kabîleden idi ve Terken Hatun, Calāl al-Dīn 'e karşı, büyük bir nefret besliyordu. Lâkin 'Alā' al-Dīn, Ābiskūn 'da ölümünden bir az evvel, Calāl al-Dīn 'i veliahd tâyin ederek, orada hazır bulunan diğer iki şehzâdeye de ağabeylerine tâbi olmalarını emretti. Babalarının ölümünü müteâkip, henüz moğulların eline düşmemiş olan Ḫᵛārizm 'e dönen Calāl al-Dīn kendi veliahdlığını tanımak istemeyen bâzı nufûzlu türk kumandanlarının sûikasd niyetlerini ve moğulların da yaklaştıklarını haber alınca, kendisine sâdık bir avuç insan ile, Horasan 'a kaçtı. Bir az sonra diğer iki kardeşi, yâni Uzlug Şah ve Ak-Şah da Horasan 'a geldiler. Ḫᵛārizm 'de toplanmış olan 90.000 kişilki ve hemen umûmiyetle Kanglı-Kıpçak türklerinden mürekkep olan müdâfaa kuvveti, Humar-Tigin adlı bir kumandanın sultanlığını ilân ederek, müdâfaaya hazırlandı. O devrin en kalabalık ve mâmûr şehirlerinden olan Ḫᵛārizmşāhlar pâyitahtı (Ḥażrat-i Ḫᵛārizm, Ürgenç, Gurgānc, Curcānīya), dört aylık uzun bir müdâfaadan sonra, moğulların eline düştü (safer 618 = 1221).

Ḫᵛārizmşāhların bu son tâlihsiz hukümdarının mâceralar ile dolu hayatı, zaman-zaman büyük kahramanlık safhaları arzeden muvaffakiyetleri ve şahsiyeti hakkında burada bir şey söyleyecek değiliz [bk. mad. CALĀL AL-DĪN ḪᵛĀRİZMŞĀH]. Esâsen onun saltanatını, Ḫᵛārizmşāhlar devletinin tabi'î bir devamı olarak telâkkî etmek bile müşküldür; o imparatorluğun enkazından koparabildiği ve kurtarabildiği unsurlar ile, müstesnâ şahsiyetine dayanarak, muvakkat bir mâhiyette de olsa, yer-yer ve zaman-zaman askerî ve siyâsî teşekküller vücûda getirmiş ve moğul kudretine mukavemet ederek, garba doğru yayılan bu istilâ selini geciktirmeğe muvaffak olmuştur. Bu itibarla asıl Ḫᵛārizmşāhlar imparatorluğunun tarihî hayatı, Calāl al-Dīn ile sona ermiş sayılabilir. Moğul istilâsı karşısında, muazzam Ḫᵛārizmşāhlar saltanatının bu kadar çabuk yıkılıp-gitmesinin sebeplerini, imparatorluğun dâhilî bünyesinden ve ictimâî tarihinden bahsederken, bütün hakikî âmilleri ile göstermek ve izah etmek kabil olacaktır.

B. DEVLET MÜESSESELERİ.

I. Devletin bünyesi ve karakteri. Ḫᵛārizmşāhlar imparatorluğunun müesseselerini anlamak için, bu devletin bünyesi ve karakteri hakkında sarîh fikirlere sâhip olmak lâzımdır. Umûmiyetle orta çağ müslüman-türk devletlerinin siyâsî ve askerî tarihleri hakkında şimdiye kadar şarkta ve garpta yapılan tetkiklerin basit birer vekayinâme seviyesinin üstüne çıkamaması, hattâ ara-sıra onların siyâsî müesseselerine dâir yapılan tecrübelerin de tarihî tekâmülü izaha yarayacak bir mâhiyet arzedememesi, bünye ve karakter itibârı ile birbi-

rinden çok farklı hüvviyetlere mâlik olan bu devletletler arasındaki bünye ve karakter ayrılıklarını anlamamaktan ileri gelmektedir. Orta çağ müslüman-türk devletleri arasında, muayyen sebeplerden doğan bir çok hakikî veya zâhirî benzeyişlere ve aynı ismi taşıyan bir takım müesseselere tesâdüf olunur; bilhassa aynı coğrâfî sâhalarda kurulan, hâkimiyetin bir sülâleden diğer sülâleye geçmesi suretiyle birbirini tâkip eden devletlerde buna daha çok rastlanır. Fakat bütün bu taklit ve iktibasların yarattığı benzeyişlere rağmen, müesseseler tarihinde en ehemmiyetli nokta, farkları ve değişmeleri tesbit etmektir ki, bunun için en evvel göz önüne alınması icâp eden şart, devletin bünye ve karakteridir. Aynı coğrâfî sâha üzerinde, cemiyetin ictimaî ve iktisâdî bünyesi bâriz bir değişiklik arzetmediği hâlde, birbirini tâkiben hukümrân olan iki devlet, eğer birbirinden ayrı bünye ve karakterlere mâlik iseler, hattâ aynı isimler altında bile birbirinden farkı müesseselere mâlik olabilirler.

İşte bu umûmî mülâhazalardan sonra, Ḫvârizmşâhlar müesseselerinin izahına girişmeden evvel, bu imparatorluğun bünye ve karakterini anlamağa çalışalım. Yukarıda bu devletin menşe'i ve siyâsî tekâmülü izah edilirken, tebârüz ettirildiği vecihle, Ḫvârizmşâhlar devletinin ilk çekirdeğini, büyük Selçukluların muhtar bir eyâleti olan Ḫvârizm'de uzun yıllar vâlilikte bulunan bir türk âilesi kurmuştur. Ḫvârizm'in bilhassa coğrâfî vaziyeti itibârı ile, asırlarca yarı mahallî hânedanlar tarafından idâre edilmesi, Gazneliler ve Selçuklular hâkimiyetine geçtikten sonra da âdetâ muhtar bir eyâlet şeklinde idâresini zarûrî kılacak bir takım an'aneler yaratmıştı: buraya tâyin edilen vâlilelerin *ḫvârimşâh* unvanını taşımaları, yarı müstakil hukümdarlara mahsûs bir takım haklara ve imtiyazlara mâlik olmaları, mahallî bir ihtiyac idi. İslâm dünyasının bir taraftan uzak şark ile ve bundan daha ehemmiyetli olarak bozkırlardaki göçebeler ve kısmen Rusya ve Baltık memleketleri ile ticârette mühim rolü olan Ḫvârizm halkı, cesûr, müteşebbis ve zengin bir halk idi; ziraatini, büyük sulama te'sisatı ile, ileri bir hâle getirmişti. Bozkırlarda henüz islâm dinini kabûl etmemiş kesif türk göçebe kabîlelerine karşı islâm âleminin bir kısım hudutlarını korumak vazifesi de ḫvârizmlilere düşerdi. Ürgenç gibi büyük merkezlerde ticârî faâliyetin yarattığı oldukça geniş ve canlı şehir hayatı, göçebelere karşı bir müdâfaa hattı olarak kurulmuş ribatlarda (b. bk.; ayrıca Fuad Köprülü, *Vakıflar dergisi*, II, 267—278) devam eden cihad an'anesi, ḫvârizmlilerde bir nevi mahallî vatanperverlik yaratmıştı. İşte, Selçuklu imparatorları nâmına Ḫvârizm'i uzun müddet yarı müstakil bir hidiv sıfatı ile sadâkatle idâre eden Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed'den sonra, oğlu Atsız, bir taraftan bu mahallî vaziyetten ve diğer taraftan da Sultan Sancar'in zaafından istifâde ederek, bu muhtar eyâleti tâbi bir devlet şekline sokmuştur. Tökiş devrinin zaferleri ve bilhassa Selçukluların inkırâzı neticesinde, büyük bir müstakil devlet şeklinde inkişâf eden Ḫvârizmşâhlar devleti, 'Alā' al-Dīn'in Gûrluları ve Kara-Hanlıları ortadan kaldırması ve Kara-Hıtayları ezmesi ile, o devrin en büyük islâm imparatorluğu hâline gelmiştir. Muhtar bir eyâletten tâbi bir devlet vaziyetine gelinceye kadar uzun mücâdeleler yapan, nihâyet Horasan, İran ve Irak'ta Selçuklulara vâris olduktan sonra, sür'atle genişleyerek, bir imparatorluğa inkılap eden Ḫvârizmşâhlar devleti, moğullar karşısında ânî olarak yıkıldığı zaman, sür'atli fütûhatını henüz lâyıkı ile hazmedememiş, imparatorluğun parçaları arasında kuvvetli bağlar kuramamış, halk arasında hânedana karşı bağlılık ve meşrûiyet hisleri henüz yerleşememişti. Horasan ve İran'da Selçuklulara, Gûrlular sâhasında eski sultanlara, Mâverâünnehr'de Kara-Hanlılara karşı mânevî sevgi ve bağlılık devam ediyor, Ḫvârizmşâhlar henüz bir gâsıp gibi telâkkî olunuyordu. Askerî muvaffakiyetler neticesinde kurulan bu yeni hâkimiyet ve onun sert ve zâlim idâresi, mâziye karşı derin bir hasret uyandırmıştı. Bu yeni fütûhat sâhalarında eski devlet müesseseleri, tabiatiyle bozulmuş ve sarsılmış bir hâlde, devam etmekte idi. Buraları devlete mânen bağlamak, idâre müesseselerini yeniden tanzim etmek için, uzunca bir sulh ve sükûn devresine ihtiyâc var idi; hâlbuki moğul istilâsı buna zaman ve imkân bırakmadı

Bu kısa izahat, Ḫvârizmşâhlar devletinin bünye ve karakterini ve Ḫvârizmşâhlar müesseselerinin menşe' ve tekâmülünü, umûmî çizgileri ile anlatmağa kâfidir. Ḫvârizm'de, daha Gazneliler hattâ Sâmânîler devrinden beri devam edip, Selçuklular zamanında son şeklini alan mahallî devlet müesseseleri, Ḫvârizmşâhlar müesseselerinin esâsını teşkil etmiştir; muhtar bir eyâletten önce tâbi, sonra müstakil bir devlet şekline doğru giden siyâsî tekâmül, aynı suretle, müesseselerin inkişâfını mûcip olmuş ve gerek saray hayat ve teşkilâtında ve gerek merkez-i idârede bilhassa Sancar devrindeki büyük Selçuklu teşkilâtı başlıca örnek olarak alınmıştır. Elimizdeki vesîkalar, Tökiş devrinden başlayarak sonuna kadar, Ḫvârizmşâhlar müesseselerinin tekâmülünü göstermektedir. Fakat bunlardan mühim bir kısmının Atsız devrinde de hemen-hemen aynı şekilde mevcût olduğunu söylemek mümkündür. Her hâlde

müesseseler tarihi bakımından, Ḫvârizmşâhları büyük Selçukluların, tabi'î bâzı farklar ile, bir devamı gibi saymak yanlış olmaz. Bu farkları, hattâ bu devletin siyâsî tarihini daha iyi anlatabilmek için, bu iki devletin bünye ve karakterleri arasındaki şu büyük farkı da tebârüz ettirelim: bir kabîle hareketinden doğan ve askerî kuvvetini göçebe kabîlelerden alan büyük Selçuklu imparatorluğu, gulâm-memlûk sisteminin geniş nisbette tatbiki, kabîlelere karşı çok mahâretli bir iskân ve tehcir siyâsetinin tâkibi, devlet merkezlerinin daha ziyâde yerleşik halk ile meskûn sâhalardaki büyük şehirlerde kurulması sâyesinde, bu tribal mâhiyetinden yavaş-yavaş kurtulduğu hâlde, kuruluşu itibârı ile aslâ böyle bir mâhiyet taşımasına imkân olmayan Ḫvârizmşâhlar devleti, coğrâfî vaziyeti başta olarak, sâir türlü âmiller sebebi ile, bilhassa Tökiş devrinden başlayarak, göçebe türk kabîlelerinin kuvvetine dayanmak zorunda kalmış ve tribal an'anelerin şiddetli te'siri altına düşmüştür ki, bu hâl, hem bir taraftan onun sür'atle bir imparatorluk şeklini almasında bir âmil olmuş ve diğer taraftan da devlet müesseselerinin muntazam işlemesine şiddetle mâni olmak suretiyle, yıkılışının başlıca sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

II. Orta çağ devletlerinin müşterek karakterleri. Orta çağ müslüman-türk devletleri arasındaki bu bünye ve karakter farklarına rağmen, onların bir takım müşterek ve umûmî karakterleri de vardır ki, bunların dâimâ göz önünde tutulması, yalnız müesseseler tarihini değil, umûmiyetle tarihî tekâmülü anlamak bakımından da çok ehemmiyetlidir. Kısmen Bizans ve daha ziyâde Sâsânî medeniyeti unsurlarının arap ve islâm unsurları ile ve sâir bâzı tâlî unsurlar ile kaynaşmasından hâsıl olan ve Abbâsîlerin ilk asırlarında tam hüvviyeti ile tecellî eden islâmî devlet tipi, orta çağda şark-islâm dünyasında kurulan bütün devletlere örnek olmuştur. İptidâ Abbâsî imparatorluğunun bir parçasını teşkil ederken, türlü sebepler ile ondan ayrılarak, müstakil devletler şeklinde inkişâf eden sâhalarda, Abbâsî müesseselerinin ilk kadroyu teşkil etmesi pek tabi'î idi. Abbâsîlerin bir eyâleti olan Mâverâünnehr ve Horasan'da iptidâ bu kadroya dayanarak, Sâsânîler devrinde kemâlini bulan devlet müesseseleri, Gazneliler, Mâverâünnehr Kara-Hanlıları, Selçuklular ve Ḫvârizmşâhlar devirlerinde de, bir takım zarûrî değişiklikler ile, devam etmiştir. Fakat yalnız siyâsî ve idârî müesseselerde değil, daha geniş olarak, orta çağ şark-islâm dünyasının ictimaî ve iktisâdî bünyesinde de, muhtelif coğrâfî sâhaların mahallî husûsiyetlerine rağmen, bir takım müşterek karakterler de mevcûttur ki, işte bu vaziyet, bu sâhalarda kurulan müslüman-türk devletlerinin de aynı surette bir takım müşterek karakterler taşımasını intâc etmiştir.

Orta çağ müslüman-türk devleti, daha ziyâde cemiyetin sathında kalan mahdut bir kadrodur. Hukümdar ve sülâlesi başta olmak üzere, devlet hazînesinden faydalanan mahdut ve imtiyazlı bir zümre müstesnâ olarak, bütün halk, yalnız vergi vermekle mükellef raiyedir. Hudûdları muhâfaza etmek ve âsâyişi korumakla mükellef olan devlete, ücretli askerlerden ve toprağa bağlı, yâni muayyen bir arâzi parçasının vergisini almağa salâhiyetli, sipâhîlerden teşekkül eder. İdarî, malî ve adlî işler ile uğraşan teşkilâtta hizmet eden mahdut sayıda bir me'mûr zümresi vardır ki, bunlar bir nevî „bürokratik aristokrasi“ teşkil ederler; çünkü büyük küçük bütün bu me'mûriyetler, geniş nisbette, bir „irsîlik“ arzeder. Askerî kumandanlıklar müstesnâ olmak üzere, hemen bütün sivil me'mûriyetler, bir hânedanın yerine diğer bir hânedan geçtiği, yâni bir devlet yıkılıp, yerine diğer bir devlet kurulduğu zaman dahi, aynı adamların ve âilelerin elinde kalır. Bir sülâlenin hâkimiyeti devrinde tatbik edilen kanunlar, onun sukutundan sonra da, büyük nisbette devam eder; halkın devlet ile münâsebetlerini tanzim eden mâlî kanunların, hattâ arâzi kanunlarının, muhtelif devletler zamanında, pek az değişikliklere uğradığını görürüz. İdârî ve mâlî adem-i merkeziyet, tam mânası ile mevcûttur: vergiler muhtelif eyâletlerde, hattâ bâzı büyük şehirlerde, birbirinden çok farklıdır ve tamâmiyle eski an'anelere dayanır; husûsî idâre şekilleri ve şehre mahsus bâzı imtiyâzlar mevcûttur; tamâmiyle irsî mâhiyette ve büyük nufûza sâhip şehir reisleri, kadılar, büyük ulemâ ve seyyid âileleri, büyük şeyhler, zengin tâcirler, bu büyük merkezlerde, husûsî bir aristokrasi teşkil ederler ve halk ile devlet arasında bir mutavassıt rolünü oynarlar. Köylerde de aynı rolü oynayan zengin ve nufûzlu dihkan âileleri mevcûttur. Muhtelif eyâletler, âdeta yarı müstakil ve merkeze karşı muayyen vazifeler ile mükellef mahallî hânedanlar tarafından idâre olunur. Mahallî hânedanlara ve büyük âilelere karşı, siyâsî bir zarûret olmadıkça, himâyekâr bir vaziyet almak, onların an'aneye müstenit imtiyazlarına dokunmamak, orta çağ islâm devletlerinin umûmî bir prensibidir. Nâfia, maârif ve ictimaî yardım vazifeleri vakıf müesseseleri ile idâre edildiği için, pek az istisnâ ile, bunların idâmesine ve yeni vakıflar te'sisine riâyet olunur. İşte bütün bu izahlardan kolayca anlaşılır ki, orta çağ müslüman-türk devletleri, çok muhâfazakâr ve ta-

mâmiyle satıhta bir siyâsî kadrodan ibârettir. Bir devletin yıkılıp, yerine diğerinin kurulması, çok defa bir sülâle değişmesinden, bir isim değişmesinden ibâret kalır ve eski siyâsî kadro, yâni müesseseler dahi kısmen devam eder. Sâdece hutbede ve sikkelerde, bayrak, çetr, resmî renk, şiâr, tuğra ve tevkî gibi sülâleye âit senbolik şeylerde vukûa gelen bir değişikliğin, cemiyetin ictimâî ve iktisâdî bünyesinde hemen hiç bir değişiklik yapamayacağı ise meydandadır. Büyük kabîle hareketlerinin ve göçebe istilâlarının neticesi olarak kurulan (msl. Selçuklu ve Moğul imparatorlukları) devletlerin bu hususta bir istisnâ teşkil ettikleri muhakkaktır; fakat buna rağmen, onların tarihini tetkik ederken de, yukarıda arzettiğimiz esâsları dâimâ göz önünde bu'undurmalıdır.

III. Hükümdar ve hükümdar âilesi. Ḫwārizmşāhlarda hâkimiyet telâkkisi, hükümdar ile hükümdar âilesi arasındaki münâsebetler, verâset meselesi, saray teşkilâtı, teşrîfat usûlleri, lekaplar ve unvanlar, hemen umûmiyetle, büyük Selçuklu imparatorluğundan intikal etmiştir. Muhtar bir eyâletten tâbi bir devlet ve nihâyet kudretli bir imparatorluk şekline kadar giden siyâsî tekâmül ile muvâzî olarak, saray teşkilâtı, teşrîfat usûlleri, lekaplar ve unvanlar da daha tantanalı, daha azametli bir şekil almış ve Irak Selçuklularının inkırazından sonra, Tökiş ve bilhassa 'Alā' al-Dīn Muḥammed zamanında, Malikşāh ve Sancar devirlerinin an'eneleri, hattâ daha mubâlegalı bir şekilde, ihyâ edilmiştir: *İskender-i sânî* ve *Sancar* lekaplarını almış olan 'Alā' al-Dīn, tuğrasına *ẓillu 'llāh fi 'l-'arż*'ı da ilâve ettirmişti. Daha Atsız'dan başlayarak, tahta geçen şehzâdelerin umûmiyetle 'Alā' al-Dīn lekabını aldıklarını görüyoruz. İlk zamanlarda *ḫwārizmşāh*, *malik* ve daha sonra *şāhanşāh* unvanını taşıyan hukümdarlar, nihâyet büyük Selçuklu imparatorlarının taşıdıkları *sulṭān*, *sulṭān-i a'ẓam* ve bunun türkçe muâdili olan *uluġ sulṭān* unvanını kullanmışlardır. Hukümdarlardan hepsinin ayrı-ayrı tevkîleri ve tuğraları [bk. madd.] var idi. Hâkimiyet timsâli olan bayrak ve çetrde ve merâsim elbiselerinde, büyük Selçuklularda olduğu gibi, siyah renk kullanılıyordu ve bu renk münhasıran sultan idi. Şehzâdelere ve büyük emîrlere verilen bayrak ve çetrler başka renklerde idi. Saray âdetleri, merâsim ve teşrîfat usûlleri, hemen aynı ile, Sancar devrindeki Selçuklu an'anelerinden alınmıştı: 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in sarayındaki askerî muzika günde 5 nöbet çalıyordu ki, buna *navbat-i ẓu 'l-ḳarnayn* veya *navbat-i sancarī* adı veriliyordu. Şehzâdeler ve bâzı büyük riḳâl de, günde 3 nöbeti geçmemek şartı ile, daha mütevâzî bir askerî muzikaya sâhip olabiliyorlardı. Büyük Selçuklulardaki bütün saray me'mûriyetlerine, muhtelif hizmetlere mahsûs hâcip, çavuş ve çomaktar sınıflarına Ḫwārizmşāhlar sarayında da aynı ile tesâdüf olunur: hâcib-i hâs, taştdâr, silâhdar, câmedâr, emîr-i âlem, emîr-i âhûr, emîr-i şikâr, devatdâr, çaşnîgîr v. b. gibi. Bunlara, 'Alā' al-Dīn Muḥammed devrinde *amîr* ve *ḫān* unvanlarının üstünde olarak, *malik* unvanı ve bun mahsus bir takım hak ve imtiyazlar verildiğini görüyoruz. Bunların taşımağa me'zûn oldukları husûsî bayraklarının üstünde vazifeleri ile alâkalı alâmetler bulunuyordu: devatdârın alâmeti — divit, silâhdârın — yay, taştdârın — ibrik, câmedârın — bohça, emîr-i âhûrun — nal ve çavuşun — sarı çetr idi. Umûmiyetle hukümdarın en itimat ettiği köleler arasından seçilmiş olan bu nufûzlu saray ricâlinden her birinin maiyetinde mühim askerî kuvvetler bulunnyordu ve bu kuvvetler doğrudan-doğruya hukümdarın hassa ordusunu teşkil ediyordu. Dinî ve an'anevî bayramlarda (nevrûz, mihrgân v. b. gibi), sefirlerin kabûlünde, askeri teftiş ve geçit resimlerinde, imparatorluğun azametini göstermek için, bütün gayret sarfedilirdi; bu hâl bilhassa 'Alā' al-Dīn Muḥammed devrinde en son derecesine varmış idi. Hânedana mensûp prensler, hâkimiyetlerine son verilmiş hukümdar sülâlelerinin şehzâdeleri, tâbi devletlere ve yarı müstakil hânedanlara mensûp olup, rehine sıfatı ile, pâyitahtta bulundurulan büyük şahsiyetler, bu gibi merâsimde, hukümdarın husûsî hizmetkârları sıfatı ile, hazır bulunuyorlardı. Hukümdarın divan müzâkerelerini kafes arkasından dinlemesi ve ramazanda huzûr dersleri tertip olunması gibi, Osmanlılar devrinde de devamını gördüğümüz bir takım saray âdetleri Ḫwārizmşāhlar sarayında mevcût idi.

Ḫwārizmşāhlarda satanat verâseti meselesinin kat'î bir kaideye tâbî olmaması, daha ilk zamanlardan, bu sülâleye mensûp prensler arasında çok mücâdelelere yol açmış zamanzaman devletin hayatını tehlikeye koyacak, hiç olmazsa kuvvetlenip, genişlemesine engel olacak, ağır şartlar yaratmıştır. Ekseriyetle hukümdar daha hayatta iken, büyük oğlunu veliahd olarak tâyin eder ve diğer şehzâdeler ile büyük devlet ricâline bunu tasdik ettirerek, itâat yemini alırdı. Lâkin nâdir olmakla berâber, bunun aksi de olurdu. 'Alā' al-Dīn Muḥammed, büyük oğlu Calāl al-Dīn'in yerine, annesinin ve akrabâsı olan büyük kabîle reislerinin tazyiki altında, yine o kabîleye mensûp bir kadından doğan küçük oğlunu veliahd

ilân etmiş ancak ölümünden bir az evvel kılıcını kendi eli ile kuşatmak suretiyle, Calāl al-Dīn'i veliahd yapmış idi. Veliahdler, ekseriyetle, en mühim eyâlet olan Horasan vâliliğine tâyin edilirlerdi. Fakat bütün şehzâdelerin, daha küçük yaştan her hângi bir eyâletin idâresine me'mûr edilmeleri âdet idi. Şehzâdeye hem niyâbet etmek, hem de tahsil ve terbiyesine nezâret eylemek üzere, devletin en büyük ve sarayca en mûtemed askerî ricâlinden bir türk kumandanı, onun atabeyliğine [b. bk.] tâyin olunurdu. Hemen umûmiyetle emekdar saray kölelerinden olan bu kumandan, fi'len bütün nufûzu elinde toplardı. Merkezdeki saray ve divan teşkilâtına mümâsil, fakat daha küçük kadrolu bir teşkilât, şehzâdenin emrinde çalışırdı; lâkin bunun başına getirilen büyük me'mûrların tâyini merkeze âit olduğu gibi, yine merkeze bağlı istihbârât teşkilâtı olup-bitenleri bildirmek vazifesi ile mükellef idi. Merkezî idârenin hâkimiyetini ve kontrolünü te'min maksadı ile alınan bu itiyat tedbirlerine rağmen, umûmî vaziyet fırsat verdiği takdirde, muhteris şehzâdelerin veya atabeylerinin isyan hareketlerine kalkıştıkları ve bilhassa hukümdarlar öldüğü zaman, bu hareketlerinin daha çok vukua geldiği görülürdü. Ḫwārizmşāhlar tarihinde amca, kardeş ve yeğen katli gibi hâdiselere sık-sık tesâdüf olunmasının sebebi budur. Ḫwārizm'de Kanglı-Kıpçak kabîlelerininin, askerî kuvvet olarak, büyük bir istinatgâh vazifesini gördüğü ve onların başındaki büyük reislerin nufûzu çoğaldığı sıralarda, hukümdarların bu kabîle aristokrasisine mensûp kadınlar ile evlendikleri mâlûmdur. 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in annesi Terken Hatun'un asıl Ḫwārizm sâhasının ve pâyitah'ın idâresinde ve veliahd ilân ettirdiği Uzlug Şah'a verilen Horasan ve Mâzenderâd'da oğlundan daha büyük bir nufûza mâlik olması, eski türk devlet an'anelerinin bir devamı olarak, Kanglı-Kıpçak kabîleleri arasında yaşayan „*ḫatun*'un yüksek hâkimiyete iştirâki" prensibine de dayanmakta idi. Onun maiyetinde de husûsî bir divan teşkilâtı bulunuyordu. Büyük Selçuklular devrinde hukümdar zevce ve annelerinin husûsî divan'ları olduğunu biliyorsa da, bu teşkilâtın onlara tahsis edilen vâridatın tahsili ve idâresi ile vazifeli olup, devletin umûmî siyâsetinde rolleri bulunmadığı mâlûmdur. Hâlbuki askerî aristokrasiye dayanan Terken Hatun, mütahakkim ve muhteris mizacının te'siri ile, oğluna rakip ve çok defa ona hâkim bir kuvvet olarak her şeye müdâhale etmekte idi ki, imparatorluğun iç bünyesini çok çürütmekte ve ânî yıkılışını hazırlamakta bu rekabetin büyük bir âmil olduğu muhakkaktır.

IV. İdâre teşkilâtı. Selçuklulara tâbî muhtar bir eyâletin tedricen büyük bir imparatorluk mâhiyetini alması, Ḫwārizmşāhlar idâre teşkilâtının sağlam esâslara dayandığını açıkça göstermektedir. Eğer bu devlet iyi kurulmuş idâre müesseselerine, muntazam işleyen bir bürokrasiye mâlik olmasa idi ve bâzı garp tarihçilerinin iddiaları gibi, „sağlam bir devlet teşkilâtından mahrûm" olsa idi, türlü menfî âmillere rağmen, bir asırda bu kuvvetli inkişâfı gösteremezdi. Tarihî teşekkülü itibârı ile Selçuklu müesseselerini aynen alarak, siyâsî tekâmülü ile muvâzî surette onları da inkişâf ettiren Ḫwārizmşāhların daha Atsız zamanında muntazam idâre teşkilâtına mâlik oldukları muhakkaktır. Eldeki vesîkalar, Tökiş devrinden başlayarak, bize idârî müesseseler hakkında tam bir fikir verebilecek mâhiyettedir. Bunlara istinâden emniyetle söylenebilir ki, büyük Selçukluların idâre teşkilâtı bâzı küçük ve tabi'î farklar ile, Ḫwārizmşāhlar devrinde de devam etmiştir. Selçuklulardaki bütün idârî ıstılahların, me'mûriyet isimlerinin, devlet dâireleri an'anelerinin Ḫwārizmşāhlarda da hemen aynı ile mevcût olması bunun delîlidir. Tökiş ve bilhassa 'Alā' al-Dīn devirlerinde, mahallî muhtâriyetlere ve mahallî hânedanlara son verilerek, o devir telâkkîlerinin müsâadesi nisbetinde, merkeziyetçilik usûlünün tatbikına kalkışılması, bir az cür'etli ve siyâsî bakımdan, mahzurlu olmakla berâber, devlet telâkkîsinin ve merkeziyetçi imparatorluk anlayışının terakkîsini göstermek bakımından, çok mânalıdır. Fakat bir taraftan imparatorluğun çok sür'atle büyümesi, diğer tarafdan da Kanglı-Kıpçak reislerinin, bilhassa Tökiş devrinde başlayarak, devletin başlıca askerî istinatgâhları sıfatı ile, sivil idâreyi hiçe saymaları ve nihâyet bunlara dayanan Terken Hatun'un 'Alā' al-Dīn'e karşı tâkip ettiği rekabet ve husûmet siyaseti, idâre makinesinin bozulmasına, nufûzunu kaybetmesine sebep olmuş, zulüm ve suistimâl altında inleyen halk Ḫwārizmşāhlar sülâlesine karşı derin bir nefret ve infiâl beslemeğe hak kazanmıştır. Esâsen son yarım asırda sık-sık tekerrür eden dâhilî isyanlar, hâricî harpler, yağma ve istilâlar, huzûr ve refahı bozmuş, halkı ağır mâlî külfetler altında bırakmış idi. Bütün bu şartlar altında idâre teşkilâtının 'Alā' al-Dīn devrinde arzettiği ihtilâf manzarasına hayret etmemek lâzımdır. Sâdece yeni ilhak edilen sâhalarda değil, Ḫwārizm sâhasında da göze çarpan bu manzara, teşkilât yokluğundan değil, eski idârî müesseselerin bozulmasından ve bu umûmî şartlar altında yeni sâhalarda muntazam teşkilât kurmağa imkân bulunmamasından ileri geliyordu.

Merkezî idârenin başında, Selçuklularda olduğu gibi, vezîr bulunuyordu. Hükümdarın vekili sıfatı ile bütün devlet işlerini idâre eden vezir, eğer *niẓām al-mulk* lekabını taşıyorsa, hukümdarın yanında oturmak ve berâber yemek yemek gibi imtiyazlara mâlik idi; vezâret mührü onda bulunur, me'mûriyetin alâmeti olarak, altın divit taşırdı ki, bütün bunlar Selçuklular devrinden kalan an'anelerdir. Bütün timarlardan hattâ sultana mahsus olan hâsslardan öşür alan vezîrin maiyetinde, muhtelif divanlar bulunurdu. Muhtelif idâre şûbeleri mâhiyetinde olan bu divanların (divan-ı tuğra, divan-ı inşâ, divan-ı arz, divan-ı istîfâ, divan-ı işrâf v.b.) vazife ve salâhiyetleri, büyük Selçuklulardakinden farksız gibi idi. Şehzâde vezîrleri ile bâzı mühim vilâyetlerde bulunan ve merkezden tâyin edilen vezîrler de kendi sâhalarında aynı vazife ile mükellef idiler. Merkezî idârede, vezîrden sonra, bir de divan reisi var idi. Muhtelif divanların başındaki büyük me'mûrların, biribirine nazaran, teşrîfat dereceleri muayyen idi. Msl. büyük Selçuklular devrinde divan-ı tuğra başındaki tuğrâ'înin derecesi daha yüksek sayıldığı hâlde, Ḫvārizmşâhlar devrinde divan-ı inşa başındaki zât ona tekaddüm ediyordu. Şehzâdelerin ve tâbî devletlerin merkezî idâre nezdinde mümessilleri bulunduğu gibi, muhtar eyâletlerde ve tâbî devletlerde de Ḫvārizmşāh'ın birer vekili bulunuyordu: bu vekiller merkezî idâreye âit vergileri tahsil ettikleri gibi, mahallî idârece verilen idâm hukümlerini geri bıraktıracak kadar, büyük bir nufûza sâhip idiler. 'Alā' al-Dīn Muḥammed bir aralık vazife ve salâhiyetini 6 kişilik bir hey'ete vermek gibi, mühim bir idârî değişiklik yapmağa kalkıştı ise de, bu usûl hiç de iyi bir netice vermedi ve tekrar eski usûle dönmek zarûreti hâsıl oldu Calāl al-Dīn zamanında da bir kısım salâhiyet ve imtiyazlarından mahrûm edilen vezîrlere tesâdüf ediyoruz. Ḫvārizmşâhlar sülâlesine mensûp hnkümdarlar, umûmiyetle yüksek kültür sâhibi insanlar olduğu için, devlet idâresini fi'lî bir surette ellerinde bulundurmağı tercih ediyorlardı; bilhassa 'Alā' al-Dīn Muḥammed, kısmen annesi ile kendi arasındaki rekabetin de te'siri ile, bu husûsta çok titiz davranıyordu. İşte bundan dolayı bu sülâle zamanında, msl. Selçuklular devr'ndeki Niẓām al-Mulk gibi, mevkiini uzun müddet muhâfaza etmiş nufûzlu vezîrlere tesâdüf edilemiyor.

Ḫvārizmşāhların son devirlerinde, Selçuklular zamanında olduğu gibi, divan-ı istîfâ tarafından idâre olunan mâlî işlerin bozuk gittiği göze çarpmaktadır. Selçuklular devrindeki vergi sistemi, umûmiyet itibârı ile, devam etmekle berâber, Gûrlular ve Kara-Ḫanlılardan zaptolunan yerlerde, eski mahallî an'anelere riâyet olunmakta idi. Muhtar eyâletlerden ve tâbî emâretlerden de, muâhedeler ile tâyin edilen ve ekseriyetle umûmî vâridâtın 1/3'ine tekabül eden maktû vergiler alınıyordu. Fakat fevkalâde hâllerde, salgın ve müsâdere gibi usûllere mürâcaat edilerek, halk üzerine çok ağır mâlî külfetler yükleniyor ve bunlar da soyguncu me'mûrlar elinde kalarak, hazînenin ihtiyâcını karşılamıyordu. Moğul istilâsına tekaddüm eden yıllarda bunun türlü misâllerine tesâdüf olunmaktadır.

Ḫvārizmşāhlar devletinin, dışından bakıldığı takdirde, azametli bir imparatorluk manzarası arzeden son devirlerindeki idâre makinesinin hakikî vaziyetini şu suretle hulâsa edebiliriz: parlak unvanlara ve merâsim günlerinin debdebeli ve haşmetli manzarasına rağmen, idâre teşkilâtı bütün nufûz ve intizâmını kaybetmiş, sivil idâre askerî aristokrasinin, yâni büyük kabîle reislerinin, nufûz ve tahakkümü altına düşerek, işlemeyecek bir hâle gelmiş, teşrîfat ve merâsim husûslarında bile saray hizmetlerinde bulunan ve *malik* (prens) unvanına ve prenslere mahsus imtiyazlara mâlik olan saray adamları divan mensûpları ile mukayese edilemeyecek bir ehemmiyet kazanmış idi. Bu vaziyette imparatorluğun bel kemiği vazifesini görecek hakikî bir teşkilâtın ve sağlam devlet müesseselerinin mevcûdiyeti elbette bahis mevzuu olamaz. Bu teşkilât, daha moğul istilâsından evvel, mânen yıkılmış idi.

V. Askerî teşkilât. Ḫvārizmşāhların askerî teşkilâtı da, idâre teşkilâtı gibi, esâs itibârı ile büyük Selçuklulardan alınmıştır. Daha Atsız zamanında oldukça mühim ve muntazam bir kuvvet teşkil eden Ḫvārizmşāhlar ordusu, Tökiş'in son zamanlarında, orta şarkın en büyük askerî kuvveti mâhiyetini almış ve 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in büyük fütûhatı, babasının hazırladığı bu kuvvet sâyesinde te'min edilmiştir. Orduya âit bütün idârî işlere, Gazneliler ve Selçuklular devrinde olduğu gibi, merkezî divanın mühim bir şûbesi olan *dīvān-i 'arż* bakardı ve bunun başında da *amīr-i 'ariż* unvanını taşıyan bir âmir bulunurdu. Ancak hukümdara âit olan emlâk ve arâzinin idâresi doğrudan-doğruya *dīvān-i ḫāṣṣ*'a âit idi. Devlet hazînesiden tahsisât alan bütün askerlerin defterleri bu divanda tutulurdu. Selçuklular devrinde olduğu gibi, Ḫvārizmşāhlarda da askerî iktâ sistemi mevcût idi. Orduda vazife gören her kes, en büyüğünden en küçüğüne kadar, muayyen kıymette iktâlara sâhip idiler; yâni devlet muayyen toprak parçalarından aldığı vergi hissesini, göreceği askerî hizmet mukabilinde, ordu defterlerinde kayıtlı bulunan hizmet erbâbına terkediyordu. Büyük, küçük bütün kumandanlar ve askerî vâliler de zengin iktâlara sâhip idiler. Büyük iktâlar, hukümdarların teveccüh ve iltifatlarına göre, azalıp-çoğalırdı. Fakat askerlere mahsûs küçük iktâlar, hem sâbit, hem de irsî mâhiyette idi. Bu timar sâhipleri, dâvet vukûunda âmirlerinin maiyetinde toplanmak üzere, dâimâ emre müheyyâ bulunurlar ve sefer bittikten sonra, tekrar yerlerine dönerlerdi. Yeni bir memleket Ḫvārizmşāhların doğrudan doğruya idâresine geçtiği zaman, oradaki toprakların vâridâtı derhâl iktâlara ayrılır, vazife erbâbına taksim olunur ve *dīvān-i 'arż* defterlerinde tesbit edilirdi. Tökiş Irak Selçuklularının hâkimiyetine son verdiği zaman, onlar tarafından şer'î vazifeler erbâbına ayrılmış olan toprak vâridâtını ve vakıf hisselerini de, orta çağ islâm devletlerinin an'anelerine aykırı olarak, yeni iktâlara ayrılmak için, *dīvān-i 'arż* emrine vermişti. Selçukluların mîrasından bir parça koparmak isteyen Abbâsî halifesinin talebine karşı, Tökiş'in, Ḫvārizmşāhlar ordusunda 170.000 iktâ sâhibi olduğunu ileri sürerek, bu talebi reddetmesi ve hattâ halifeden Hûzistan'ı da istemesi, bu ordunun kemiyetini göstermek bakımından, dikkate şâyândır. Bu sayı Malikşāh devrindeki Selçuklu ordusundaki iktâ sâhiplerinin yarısından az olmakla berâber, Gûrlulara ve Mâverâünnehr Kara-Ḫanlılarına âit memleketlerin ilhâkından sonra, Ḫvārizmşāhlar ordusunun, sayı bakımından, mühim nisbette arttığı muhakkaktır.

İktâ sâhiplerinden teşekkül eden büyük süvâri kuvveti geniş imparatorluk memleketlerinin her tarafına dağılmış bir hâlde bulunuyordu. Buna mukabil, doğrudan-doğruya hukümdarların emri altında bulunan bir hassa ordusu, pâyitahtta ve yakın sâhalarda, dâimâ emre hazır idi. Para ile veya harplerde alınmış kölelerden mürekkep olup, merkezdeki büyük saray ricâlinin emri altında bu'unan bu kuvvetten başka ve bundan daha mühim olarak, Kanglı-Kıpçak kabîle reislerinin emrindeki ücretli türk kıt'aları da hassa ordusunun başlıca unsurunu teşkil ediyordu. Daha evvelki devirler hakkında elimizde sarîh bir vesîka bulunmamakla berâber, Tökiş zamanından itibâren bu kabîle kuvvetlerinin orduda çok mühim bir unsur olduğu ve devletin genişlemesini intâc eden askerî zaferlerde bunların büyük bir rol oynadıkları muhakkaktır. Geniş türk bozkırları ile dâmî temâs ve münâsebetlerde bulunmak dolayısı ile, Ḫvārizm'in siyâsî tarihinde muhtelif türk kabîlelerinin, devletin askerî kıt'aları sıfatı ile, oynadığı rol, daha Gazneliler zamanından başlayarak, oldukça mâlûmdur (XI. asırda Ḫvārizm'de Gaznelilerin askerî kıt'aları olarak gördüğümüz Kücat ve Cugrak kabîlelerinin rolleri hakkında bk. Fuad Köprülü, *Kayı kabîleleri hakkında yeni notlar*, *Belleten*, 1944, sayı 31, s. 435—444). Ḫvārizmşāhlar devleti de, uzun müddet, bozkırlardaki bu türk göçebeleri ile ciddî mücâdelelerde bulunmak zorunda kalmış, kabîle reisleri arasındaki rekabetlerden kendi hesâbına faydalanmış ve nihâyet âile râbıtaları da te'sis etmek suretiyle, onların mühim bir kısmını islâmlaştırmağa ve kendi askerî hizmetine almağa muvaffak olmuştur (bk. Fuad Köprülü, *Uran kabîlesi*, *Belleten*, 1943, sayı 26, s. 227—243). Mamafih kendi reislerinin emri altında ve kabîle an'anelerine tamâmiyle bağlı olarak hareket eden bu kabîle kuvvetlerinin zaman-zaman devlet için büyük bir zaaf sebebi olduğu, sulh zamanında idârî nizâmı, harp esnâsında da askerî inzibâtı ihlâl ederek, bozgunlara sebebiyet verdiği mâlûmdur. Gûrlu devletinin yıkılmasından sonra, Ḫvārizmşāhlar hizmetine geçen bir kısım Gûr ve Halaç [bk. madd.] kabîleleri de, aynı suretle, devlet mefhûmuna tamâmiyle yabancı kalmışlar ve karşılıklı rekâbetleri yüzünden, moğullar ile harplerde, faydaları nisbetinde, zararlar da vermişlerdir.

Ḫvārizmşāhlar ordusu yalnız bu hassa kuvvetinden mürekkep değil idi. Muhtelif eyâlet merkezlerinde, şehzâdelerin veya askerî vâlilerin emrinde mühim kuvvetler bulunduğu gibi, hudût mıntakalarında, yollar üzerinde, müdâfaa bakımından ehemmiyetli ve elverişli yerlerde bulunan kalelerde de muhâfız kıt'alar var idi. Vâliler ve kale kumandanları, umûmiyetle, saray hizmetlerinden yetişmiş türk askerî ricâli arasından ve son zamanlarda da büyük kabîle reislerinden seçiliyordu. Bu zengin ve nufûzlu ricâlin maiyetlerinde doğrudan-doğruya şahıslarına bağlı ve ekseriyetle kölelerden mürekkep husûsî kuvvetler bulunuyordu; kabîle reisleri ise, muhâfazasına me'mûr oldukları yerlere giderken, kabîlelerine mensûp mühim bir kuvveti de berâber götürüyorlardı. İktâ sâhiplerinden teşekkül eden mahallî kıt'alar, bunların emri altında idiler. Mamafih ihtiyâc görüldüğü zaman, bunların dışında, halktan ücretli asker toplandığı da oluyordu ki, *ḥaşar* nâmı verilen bu muvakkat gönüllü kuvvet daha ziyâde şehir ve kalelerin müdâfaasında kullanılmakta idi; buna mukabil *ḥaşam* ve *mutacannida* denilen dâimî askerî kıt'alar ordunun esâs kuvvetini teşkil etmekte idi. Şark hudûtlarındaki kâfir Kara-Hıtaylara veya henüz müslüman olmamış türk kabîlelerine karşı yapılan seferlere, gönüllü olarak, gâzî ve mücâhidler ile dervîşler de iştirâk ediyordu. Mahallî hâ-

nedanlar idâresindeki muhtar eyâletler yahut tâbî devletler, ahidnâmelerdeki hükümlere göre, imparatorluk ordusuna muayyen sayıda kuvvetler göndermek mecbûriyetinde idiler ve bunların bütün masrafları kendilerine âit idi. Başlarına siyâh külâhlar giyen ve daha ziyâde süvârî kuvvetlerinden mürekkep olan Ḫʷārizmşāhlar ordusu, o devrin en mükemmel silâhlarına, müstahkem mevkilerin zaptına mahsus her türlü teknik vâsıtalara mâlik idi. Hükümdarın ve büyük ricâlin, at yetiştirmeğe mahsus muazzam haraları, hayvan sürüleri, zahîre depoları ve büyük askerî yollarda menzil teşkilâtı var idi. Hudût kumandanları düşman harekâtı ve hazırlıkları hakkında mâlûmat toplayarak, merkeze bildirmek vazifesi ile mükellef idiler.

VI. Adlî teşkilât. Ḫʷārizmşāhlar devlet'nin adlî teşkilâtı, bütün orta çağ müslüman türk devletlerinde olduğu gibi, şer'î kazâ ile örfî kazânın birbirinden ayrılması esâsına dayanır. Doğrudan-doğruya halk arasındaki dâimî münâsebetlerden doğan dâvâların v.b. muâmelelerin merce'i şer'î mahkemelerdir; evlenme ve boşanma işleri, nafaka ve mîras dâvâları, her türlü tasarruf ihtilâfları, alacak dâvâları, şerîat mahkemelerine göre, bu mahkemelerde görülür. Kazâ hakkı şer'an hukümdara âit olduğu için, kadıların azli ve nasbı da onun tarafından yapılmak icâp eder. Tökiş devrine âit bâzı resmî vesîkalardan anlaşıldığına göre, devletin şer'î kazâ ile mükellef bütün teşkilâtı, pâyitahttaki kazâ divanı tarafından idâre edilir ve bunun başında, doğrudan-doğruya hukümdarın fermanı ile tâyin edilen ve *aḳża 'l-ḳużāt* unvanını taşıyan bir âlim bulunur. Onun bu vazifeye tâyin ettiği Sayf al-Milla va 'l-Dīn Ḫalaf Makkī 'ye bu hususta verilen fermanda, hukümdarın onu âdetâ babası makamında addettiği ifâde edilmek suretiyle, hakkında büyük bir iltifat gösterilmiştir. Artık bu vazifeyi ifâ edemeyecek kadar ihtiyarladığını ileri sürerek, affını ricâ eden bu zâtın yerine, oğlu Ṣadr al-Davla va 'l-Dīn Muḥammed, yine hukümdarın fermanı ile tâyin olunmuştur. Hem pâyitahtın en büyük kadısı, hem de devletin bütün kazâ işlerinin âmiri bulunan *aḳża 'l-ḳużāt*, kendi mahkemesinde kazâ vazifesini gördüğü gibi, bütün memleketteki kadıların nasb ve azli ve teftişi onlar tarafından verilen ve itirâza uğrayan hukümlerin tetkiki, hattâ kendi verdiği bir kararın yanlışlığını anladığı takdirde, onu tashih salâhiyeti de kendisine âit idi. Gâiplerin emvâline nezâret, terekelerin hıfzı, henüz reşid olmayan çocuklara intikal eden mîras hisselerinin siyâneti, mescit ve medrese gibi, dinî müesseseler v. b. hayrâta âit vakıfların mürâkabesi, umûmiyetle kadılara âittir. Borç meselesinde yahut yalancı şâhitlikten dolayı, kadı tarafından verilen hapis kararlarının infâzı, hukûmetin alâkalı me'mûrlarına verilmiştir. Kadıların maiyetinde nâip, kâtip ve vekil gibi, vazifeliler bulunur ki, kararları yazmak, sicillerde hıfzetmek gibi işler bunlara âittir. Görülen her işten, devletçe tâyin edilmiş bir târifeye göre, muayyen bir harç alınırdı. Bütün kadı mahkemelerinde, verilen hukümleri ve muâmelâtı ihtivâ eden muntazam siciller bulunurdu. *Aḳża 'l-ḳużāt* idâresindeki kazâ divanının vakıf sâhiplerine bakmak üzere, müfettiş ve muhâsipler gibi, yardımcılara da muhtâc olduğu düşünülürse, oldukça geniş bir teşkilâta mâlik bulunduğu anlaşılır.

Şer'î kazâ ile meşgûl olan bu kadı mahkemelerinin dışında, şer'î ahkâmdan ziyâde, örf ve kanuna isnâd eden, vazife ve salâhiyetleri ayrılmış olan sâir bir takım kazâî mahiyette müesseseler adlî teşkilâtı tamamlıyordu: âsâyiş ve inzibatı bozanları, devlet emrine itâat etmeyenleri yakalayıp cezâlandırmak, idâre âmirlerinin ve onlara bağlı teşkilâtın vazifesi idi [bk. madd. HİSBE ve ŞURTA]. Orduya mensûp olanların şer'î kazâya âit işlerini görmek için, kazaskerler, yâni ordu kadıları, mevcût idi; fakat askerler tarafından irtikâp olunan cürümleri cezâlandırmak, askerî âmirlerin salâhiyeti cümlesindendir Saray mensûplarının cürümleri de yine kendi âmirleri tarafından cezâlandırılırdı. Sivil veya askerî büyük mevki sâhipleri aleyhinde vâki olacak şikâyetlerin tetkiki yahut bunlar tarafından devlete karşı işlenen suçların muhâkemesi için, orta çağ islâm devletlerindeki mezâlim divanı [bk. mad. MEZÂLİM] mâhiyetinde, bir yüksek mahkeme mevcût idi ki, buna hukümdar riyâset ederdi. 'Alā' al-Dīn Muḥammed devrinde, annesi Terken Hatun 'un bu vazifeyi gördüğünü İbn Ḫaldūn (*Tarih*, V, 111) kaydetmektedir. İslâmiyetten evvelki bâzı türk devletlerinde mevcûdiyetini bildiğimiz bu an'anenin Ḫʷārizmşāhların son devrindeki bu tecellîsini, türk kabîlelerinin bu sırada sâhip oldukları büyük nufûza ve eski kabîle an'anelerinin devlet idâresindeki te'sirine atfetmek icâp eder. Müverrih Nasavī, Calāl al-Dīn devrinde, türklerin يرلق adını verdikleri bir divan-ı mezâlim bulunduğunu ve Ḫʷārizmşāhlar teşrifâtında *amīr* ve *malik* unvanlarının üstünde bulunan *ḫan* unvanını hâiz bir zâtın bu divan başında olduğunu kaydetmektedir. Bu ismin ne dereceye kadar doğru olduğu ve nasıl okunması icâp ettiği kat'î surette bilinmemekle berâber, İbn Ḫaldūn 'un bahsettiği müessese ile bunun aynı şey olduğu meydandadır ve bilhassa türk kabîlelerine mensûp kumandanların suçları hakkında, kabîle örflerine göre, karar vermekle mükellef bir mahkeme olduğu emniyetle söylenebilir.

Şi'î ve İsmaîlîler ile meskûn mahdût sâhalar istisnâ edilecek olursa, imparatorluk memleketlerindeki bütün kadı mahkemelerinde ahâlinin, sâhip bulundukları mezhep itibârı ile, en ziyâde hanefî ve kısmen şâfi'î fıkıhları erkânına göre hareket edilmekte idi. Büyük Selçuklu hukümdarı Malikşāh devrinde, halkı en çok alâkadar eden bâzı meseleler ve bilhassa tasarruf dâvaları hakkında kadılar arasındaki ictihad farklarını kaldırmak maksadı ile çıkarılmış olan bâzı kanunların Ḫʷārizmşāhlar devrinde de tatbik olunduğu, hemen hemen kat'îyetle, iddia olunabilir; İran 'da moğul istilâsının doğurduğu uzun bir anarşi devresinden sonra, Gazan Han zamanında Malikşāh kanunlarının yeniden mer'iyete geçirilmiş olması, bu mutâleanın en büyük delilidir. Mamafih Ḫʷārizmşāhların ilk zamanlarında muntazam bir tarzda işleyen ve halkı memnun bırakan bir adlî teşkilâtın, devlet teşkilâtının umûmiyetle bozulduğu son devirlerde artık lâyıkı ile işleyemez bir hâle geldiği anlaşılıyor.

C. İCTİMÂÎ VE FİKRÎ HAYAT.

I. İctimâî sınıflar ve zümreler. Yukarıda orta çağ müslüman-türk devletlerinin bünye ve karakterlerinden bahsederken, devlet hazînesinden istifâde eden zümreler dışında, bütün halkın *ra'īya* (cem. *ra'āyā*) addedildiğini ve bunların sâdece verilen emirlere riâyetle ve vergi vermekle mükellef olduklarını söylemiştik. O devirlerde yazılmış bütün ahlâk ve siyâset kitaplarında, hattâ bâzı resmî vesîkalarda ve vekayinâmelerde, ra'iyyet hakkında beslenen telâkkîler açıkça izah edilmektedir. İslâm dininin „bütün müslümanlar arasında hukuk müsâvâtı" prensibine tamâmen aykırı olmakla berâber, tarihî ve ictimâî zarûretlerden doğan bu telâkkîlere göre, ra'iyyet, din hukümlerine riâyet ve ûlülemre (yâni devlet otoritesine ve onu temsil edenlere) körü-körüne itâatle mükelleftir; hazîne menfaatini ihlâl edeceği cihetle, hukümdarlar arasındaki mücâdelelere, fi'lî olarak, iştirâkleri dahi câiz değildir. Ancak kâfirlere karşı cihâd ilân edildiği zaman yahut hudût mıntakalarında yaşadıkları takdirde, gönüllü olarak, harplere iştirâk edebilirler. Devletçe resmen meşrûiyeti tanınmış mezhepler ve tarikatler dışındaki dinî zümrelere girmek ve o türlü akîdeler beslemek, nizâm ve âsâyişi bozmak ve verilen emirlere karşı gelmek en ağır bir suçtur. Buna mukabil hukümdar, tıpkı bir çoban gibi, ra'iyyet sürüsünün can, mal ve ırzını korumakla mükelleftir. Tökiş 'in bâzı fermanlarında, türk ve tâcik bütün reâyâya karşı adâletle muâmele edilmesi, çiftçilerin menfaatlerinin korunması ve kanuna aykırı fazla vergiler alınmaması hakkında emirler mevcûttur ki, bundan, böyle aykırı hâllere sık-sık tesâdüf edildiği neticesi de çıkarılabilir.

Devlet hazînesinden faydalanmayarak, bilâkis ona vergi vermekle mükellef olan insanların hepsini birden ifâde eden reâyâ mefhûmunu, sâdece idârî bir mefhûm olarak kabûl etmek lâzımdır. Çünkü, siyâsî hukuk bakımından birbirinden farksız olan bu çok geniş kitle içinde, iktisâdî ve ictimâî bakımlardan, çok farklı sınıflar mevcûttur. Büyük şehirlerde ve kasabalarda, yalnız imparatorluk memleketleri ile değil, dış memleketler ile de büyük mikyasta iş yapan zengin ve nufûzlu bir tâcirler sınıfı var idi; devlet ricâlinden hattâ hânedan mensûplarından bir çoğu paralarını, işletmek için, bunlara veriyorlardı. Çok debdebeli bir hayat sürmelerine ve şerîkleri sâyesinde büyük bir nufûza mâlik bulunmalarına rağmen, teşrifâtta bunların bir mevkii yok idi. Orta ve küçük mikyasta ticâret yapan diğer tâcirler, muhtelif san'at şûbelerine sermâye yatırmış zengin veya orta halli esnaf, küçük dükkâncılar, emekleri ile geçinen kalabalık san'at erbâbı, ayrı-ayrı loncalar hâlinde teşkilâtlanmışlardı. Kadıların ve muhtesiplerin nezâret ve murâkabesi altında bulunmakla berâber, bunların bir takım hukukî imtiyazları ve kemiyetleri bakımından da ictimâî, hattâ siyâsî ehemmiyetleri var idi. Bayramlarda, zafer şenliklerinde, hukümdarların cülûsundan bütün çarşı ve pazarlar donatılır, her tarafta zafer takları kurulurdu. Büyük ve zengin merkezlerde çarşılar el-seriyâ üstü örtülü sokaklar hâlinde devam eder, her sokak muayyen esnâfa tahsis edilirdi. Büyük şehirlerde, fakirlerden, işsizlerden ve serserîlerden mürekkep kalabalık zümrelere de tesâdüf edilirdi ki, şehir zâbıtasının dâimî nezâreti altında bulunmalarına rağmen, kendi aralarında husûsî teşkilât vücûda getiren bu zümreler, fırsat buldukça mühim karışıklıklar çıkarmaktan geri durmazlardı (mamafih, ânî hücûmlar karşısında bunlardan ücretli asker sıfatı ile istifâde olunduğu da vâki idi). XII. asırda Herat 'ta bu zümrelere *runūd* (= rindler), Tûs v. b. Horasan şehirlerinde *'ayyārān* adları verilmekte idi; orta çağda orta şarkın büyük islâm merkezlerindeki bu zümrelere *saṭṭārān*, *fityān*, *ġāziyān* gibi isimler verildiği de mâlûmdur. Şehir halkı eğer muhtelif mezheplere mensûp iseler, ayrı-ayrı mahallelerde otururlar, zaman-zaman kanlı mücâdelelere bile girişirlerdi. Fakat dışarıdan gelen yağmacılara karşı, menfaat birliğinin yarattığı bir mahallî asabiyet ve teşânüt mevcût idi.

Şehir hayatının bu nisbî inkişâfına rağmen, halkın en kesif sınıfını çiftçiler teşkil etmekte idi. Köylerde yaşayan bu çiftçilerin hukukî ve iktisâdî vaziyetleri, muhtelif coğrâfî mıntakalara göre, mühim değişiklikler arzediyordu. Mamafih bu değişiklikler aynı mıntakada yaşayan köylüler arasında da mevcût idi. Umûmiyet itibârı ile kökleri mâziye dayanan feodal bir hayatın devam ettiği Ḫvārizm ve İran sâhalarında, büyük Selçuklu hâkimiyetinin doğurduğu kabîle muhâceret ve iskânları ve askerî iktâlar usûlünün tatbiki muvaffakiyetle neticelendikten sonra, yeni imparatorluğun kurduğu nizâm ve emniyet, köylünün hayat şartlarını oldukça düzeltmişti. Bu devirde gerek devletin, gerek iktâ sâhiplerinin, sulama işlerinin tanzîmi ve ziraat için yeni sermâyeler tahsisi suretiyle, köy iktisâdının inkişâfına himmet ettikleri görülüyor. Sancar'ın son devirlerindeki muvaffakıyetsiz harpler ve bilhassa Oğuz isyânı, Horasan şehirleri kadar köylülerini de ağır zararlara uğrattığı için, Ḫvārizmşâhlar hâkimiyetine geçtiği sırada bu sâha artık eski zenginliğini kaybetmiş bulunuyordu. Köylüler arasında topraktan mahrûm gündelikçiler ve yarıcılar ile berâber, hukukî vaziyetleri itibârı ile âdeta *sarf*'leri hatırlatan küçük toprak sâhipleri büyük ekseriyeti teşkil ediyordu; bunların dışında, âdetâ müstahkem bir kule mâhiyetindeki ikametgâhlarında oturan ve geniş topraklar ile berâber kuvvetli işletme sermâyesine de mâlik olan *dihḳān*'lar sınıfı, bir nevî toprak aristokrasisi teşkil ediyordu. İktisâdî hayatı, civar toprakların zirâî istihsâline bağlı olan küçük kasabalarda veya onun civarındaki mâlikânelerinde oturan bu zengin çiftçiler arasında, devlet hizmetinden çekilmiş me'mûrlara, ihtiyar askerlere de tesâdüf ediliyordu. Mamafih bunlar da artık reâyâ mefhûmu içine girmiş bulunuyorlardı.

Bütün bu ictimâî sınıfların dışında, bir devlet idâresini dâimâ işgâl eden diğer bir unsur daha vardır ki, o da göçebe kabîlelerdir. Esâsen geçim vâsıtalarını hayvancılık teşkil eden bu kabîlelerin otlak ihtiyaclarını karşılayacak muayyen yaylak ve kışlaklar te'min etmek ve mevsim göçleri esnâsında yol üstündeki yerleşik halkı, yâni köy ve kasabaları, onların tecâvüzlerinden korumak lâzımdır. Kabîlelerin devlete karşı hukûkî vaziyetleri vergilerin mâhiyet ve mıkdarı da birbirinden farklıdır: Selçuklular devrinde türkmen kabîlelerinin, Ḫvārizmşâhlarda Kanglı-Kıpçak kabîlelerinin, moğullar zamanında moğul kabîlelerinin, hükümdar âilesi ile karâbetleri dolayısı ile, bir nevî imtiyazları vardır; ordunun bir cüz'ünü teşkil etmek ve askerî vazîfe ile mükellef olmak dolayısı ile, bir takım vergi muâfiyetlerinden istifâde ettikleri gibi, askerî kıt'a olarak da kabîle reislerinin emri altında hizmet ederler. Büyük kabîle reisleri, doğrudan-doğruya hükümdarın şahsına bağlı oldukları için, idâre makinesinin onlar ile münâsebetleri çok mahduttur ve bu kabîleler âdetâ onun otoritesi dışında yaşarlar. Hükümdar âilesi ile karâbetleri olmakla berâber, devletin askerî kıt'aları mâhiyetinde vazife gören Yazırlar ve Halaçlar gibi, bâzı türkmen ve türk kabîlelerinin de Ḫvārizmşâhlar devrinde Kanglı-Kıpçaklara mahsus imtiyazlara mâlik oldukları görülüyor. Mamafih, askerî vazifeleri olmayan sâir kabîleler, hukukî bakımdan, reâyâ denilen kitle içine dâhil bulunuyorlardı.

II. Dinî hayat; mezhep ve tarîkatler. Müslüman şarkın orta çağ tarihini tetkik ederken, tıpkı garp orta çağında olduğu gibi, o devir cemiyetinin hayatında âdetâ ilk plânda gelen dinî âmilleri dâimâ göz önünde tutmak icâp eder. Bu bakımdan, Ḫvārizmşâhlar devrinin ictimâî ve siyâsî tarihini anlayabilmek için, dinî hayatın başlıca tezâhürlerini, mezhep mücâdelelerini, tarîkatlerin nufûz derecesini, umûmî hatları ile de olsa, tenvir ve izaha ihtiyâc vardır. Umûmî olarak, Ḫvārizmşâhlar devrinin dinî tarihi Selçuklular devri dinî tarihinin tabi'î bir devamı gibi telâkkî olunabilir. Fâtımî hilâfetinin kuruluşundan sonra, onların sünnî mezhebindeki Abbâsî halifelerine karşı İran ve Efganistan sâhalarında giriştikleri propoganda, ilk Selçuklular devrinde son haddini bulmuş ve Ḥasan Ṣabbāḥ'ın kurduğu İsmâilî teşkilâtı, Selçuklu imparatorlarının bütün gayretlerine rağmen, her tarafa yayılmış idi. Başlıca merkezi Alamut olmak üzere, muayyen sâhalarda yer-yer kurulan müstahkem kalelere istinât eden ve her tarafta gizli-gizli işleyen bu teşkilât, tedhiş usûlleri ile umûmî bir yılgınlık yaratmış idi. Abbâsî halifelerini şi'î mezhebindeki Büveyhîlerin tahakkümünden kurtardıktan sonra, geniş impartorluklarında sünnîliğin zaferini te'min eden Selçuklu hükümdarları, türlü âmillerin te'siri altında, ismâilîbâtınî cereyânını temizlemeğe muvaffak olamadıkları gibi, muayyen sâhalarda eskiden beri devam edip gelen şi'îliği de ortadan kaldıramadılar. Mamafih kendilerinden evvel Sâmânîlerin ve Gaznelilerin tâkip ettikleri sünnîlik siyâsetini daha büyük bir azimle devam ettiren Selçuklular zamanında, sünnîliğin ve hanefîliğin imparatorluk memleketlerinde, resmî ve hâkim mezhep sıfatı ile, muzaffer olduğu muhakkaktır. Hanefîlikten sonra, imparatorlukta yayılmış olan en mühim mezhep şâfi'îlik idi. Selçuklular devrinde imparatorluğun her tarafında kurulan hanefî ve şâfi'î medreseleri,

sünnîliğe düşman ve devletçe tâkibâta mârûz diğer mezhep ve zümrelere karşı mücâdele edecek unsurları yetiştirmekte idi. Şi'îlik Kum, Kâşân, Sebzvâr, Türşîz, Rey ve Ferahan gibi, mahdut sâhalarda ve Kûhistan gibi, bâzı mıntakalarda hâkim idi; Fars'ta bâtınîlerin *sab'îya* şûbesine mensûp olanlara, Kûh-i Geylûye'de bir takım mülhidlere tesâdüf olunduğu gibi, İsfahan ve Nīşāpūr gibi büyük şehirlerde de, az sayıda olmakla berâber, şi'îlere rastlanıyordu. Mamafih mezhep mücâdeleleri hanefîler ile şâfi'îler arasında da çok şiddetli idi: İsfahan ve Nīşāpūr gibi büyük merkezlerde vukûa gelen mezhep kavgalarında bir çok kimselerin ölüp-yaralandığını, medreselerin, kütüphânelerin v. b. binâların yakıldığını görüyoruz. Bilhassa avam arasında çok şiddetli olan bu münâferet, geniş düşünceli sûfîler tarafından, tenkit edilmekle berâber, msl. Aṣīr al-Dīn Aḫsikatī gibi, bâzı şâirler arasında da mevcût idi. Selçukluların ehl-i sünnet akîdelerine aykırı düşünceler besleyenleri şiddetle tâkibâta uğratmaları sebebi ile, feylesoflara ve dehrîlere artık tesâdüf edilmediğini, o devrin mutaassıp bir müellifi iftiharla söylemektedir. 'Ayn al-Ḳużāt Hamadānī'nin âkıbeti, Sancar devrinde Nīşāpūr reisi Şihāb al-İslām'ın nişâpûrlu bir şi'î vâizini öldürtmesi gibi hâdiseler, XII. asırda şi'î âlimlerinin Selçuklu hâkimiyeti sâhalarından muhâceretlerine sebep olmuş idi.

Kuruluşundan yıkılışına kadar Selçukluların dinî siyâsetini tâkip eden Ḫvārizmşâhlar devleti Horasan ve Irak'a hâkim olduğu zaman, vaziyet işte bu merkezde idi. Ḫvārizm sâhasına gelince, sünnîliğin eskiden beri hâkim olduğu bu sâhada din âlimleri arasında kelâm ilminin en rasyonalist bir mektebi (mezhebi) olan mûtezile XI. asırda büyük bir inkişâf göstermiş ve moğul istilâsından sonra dahi devam etmiştir. Ḫvārizm âlimleri arasında dinî münâzaraların taassup hislerinden tamâmiyle âzâde ve objektif bir tarzda cereyân ettiğini, muâsır şâhidlerin ifâdelerinden öğreniyoruz. XI.—XII. asırlarda Horasan'ın büyük ilim merkezlerinde kerrâmîler, mû'tezilîler ve eş'arîler gibi, kelâm mektepleri mensûpları arasındaki mücâdeleler Ḫvārizm'de de mevcût idi; fakat bunlar, çok mahdut bir mütefekkir zümresi içinde kalarak, umûmî nizâmı bozacak ve siyâsî tahrik vâsıtası olacak bir mâhiyet almadıkça, devlet müdâhalesine lüzûm görülmüyordu. Ḫvārizmşâhlar, hanefîlik ve şâfi'îlik gibi, iki büyük sünnî mezhebinin himâyesini dinî siyâsetlerine esâs yaptılar; şi'îler ve ismâililîler gibi, siyâsî gâyeler tâkip eden zümrelerin imhâsı için var kuvvetleri ile çalıştılar. Tökiş'in Rey'deki şâfi'îlerin reisi imam Ṣadr al-Dīn Muḥammed b. al-Vazzān'a karşı büyük teveccüh göstermesi, tanınmış şâfi'î fakîhlerinden Şihāb al-Dīn al-Ḥīvaḳī'nin 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in en nufûzlu müşâvirlerinden olması buna delîldir. Mamafih bütün bu hareketlerde siyâsî menfaatlerin birinci derecede âmil olduğu unutulmamalıdır: Tökiş Kum, Rey ve Âve seyyidlerinin (alevîlerin) nakîbi olan 'İzz al-Dīn Yaḥyā'yı öldürtmekte tereddüt etmemişti. Hâlbuki 'Alā' al-Dīn Muḥammed, Abbâsî halifesi al-Nāṣir li-dīn Allāh'ın yerine, Tirmiz seyyidlerinden birini halife ilân eylemişti. Seyyidler, Selçuklular ve daha evvelki sülâleler devrinde olduğu gibi, bütün imparatorluk memleketlerinde imtiyâzlı bir sınıf teşkil etmekte idiler. Onlar başta olmak üzere, müderrisler, vâizler, müzekkirler, imam ve hatîpler, medrese talebesi umûmî efkâr üzerinde çok müessir bir „din adamları şebekesi" vücûda getiriyorlardı ki, sünnîliğin başlıca istinatgâhları bunlardı. Buhârâ'da daha Kara-Hanlılar devrinde büyük bir nufûz ve servet kazanarak, çok mühim siyâsî roller oynayan ve âile reislerine *ṣadr-i cihān* unvanı verilen Āl Burhān kendi servetleri ile binlerce talebeyi medreselerde besleyip, okutmakta idiler. Bu mikyasta olmamakla berâber, diğer büyük şehirlerde de bu gibi eski ve nufûzlu ulemâ âileleri, halk üzerinde büyük nufûza mâlik idiler; ve şehir reisliği, kadılık ve şeyhülislâmlık gibi, mühim vazifeler bunların elinde bulunuyordu. İşte 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in Abbâsî halifesi al-Nāṣir aleyhindeki siyâsetinin muvaffak olamamasında umûmî efkârın nâzımı vaziyetinde bulunan bu din adamları şebekesinin büyük te'siri olmuştur. 'Alā' al-Dīn Muḥammed, halife al-Nāṣir aleyhine, Irak seferine gideceği esnâda, Buhârâ sadr-ı cihanı Burhān al-Dīn Muḥammed'i, iki oğlu ve kardeşi ile birlikte, Ḫvārizm'e getirmeği ihtiyâta uygun bulmuş ve bu hareketinin Buhârâ hanefîlerini kendi aleyhine çevireceğini nazar-i itibâra almamış idi. Terken Hatun, moğul hücûmu korkusu ile, Ḫvārizm'den kaçarken, bunları nehre attırmak suretiyle öldürtmüş ise de, bu âilenin moğul istilâsından sonra da Buhârâ'da aynı mevkii muhâfaza ettiği ve Ulcaytu devrinde bunlardan birinin hacca gittiği mâlûmdur.

Ḫvārizmşâhların teşekkül ve inkişâf devri olan XII. asırda, şer'î hizmetler ile mükellef olan bu din adamları zümresinin dışında, tamâmiyle rûhânî mâhiyette, yeni bir ictimâî unsûr, artık iyice teşkilâtlanmış bir surette, meydana çıkmış ve bütün islâm âleminde faâliyete başlamış bulunuyordu. Sonraki asırlarda tarihî rolü gittikçe artan bu yeni kuvvet, büyük sûfîlerin teşkil ettikleri tarîkatlerdir. Irak ve Horasan'da daha XI. asırda kuvvetle kendini gösteren tarî-

katler, XII. asırda cemiyet içinde maddî ve mânevî büyük bir rol oynamağa başladı. Eski sûfîler *şavma'a*, *buḳ'a* ve *zāviya* adları verilen inzivagâhlarında, etraflarına mahdut bir zümre toplayarak, münferit ve münzevî yaşarlardı. Sonraları mühim merkezlerde büyük hânkahlar kurarak, oralarda dervişleri ile berâber toplu bir hayat geçiren büyük ve nufûzlu sûfîler umûmî hayat üzerinde müessir olmağa başladılar; mescit, hamam, kütüphâne, mutfak ve mesken gibi müştemilâtı da bulunan bu hânkahlarda, onu te'sis eden büyük sûfî ölünce, yerine halifesi geçiyor ve onun türbesini de ihtivâ eden bu hânkah, teşkilâtın merkezi ve mukaddes yeri mâhiyetini alıyordu. Çünkü onun halifeleri başka sâhalara dağılarak, oralarda da yeni tekkeler kuruyorlardı. Bu müşterek hayatın neticesi olarak, tarîkatin âdâb ve erkânı, kaideleri, muayyen renk ve şekillerde elbise ve külâhları, kendilerine mahsûs sâir alâmetleri tanzim ediliyordu. İşte Herat'ta — 'Abd Allāh Anṣārī'nin, Mihana'de — Abū Sa'īd Abu 'l-Ḫayr'ın, Cām'da — şeyh Aḥmed Cāmī'nin ve Kāzarūn'da — Abū İsḥāḳ Kāzarūnī'nin hânkahları bu suretle teessüs etmiş ve asırlarca birer ziyâretgâh olmuş idi. Bu hânkahlardan bâzıları sonradan, yine aynı menşe'den gelmekle berâber, yeni bir isim altında şöhret kazanan tarikatlere mâl edilmiş ise de, msl. Kāzarūnīya (diğer isimleri Murşidīya veya İsḥaḳīya) tarîkati asırlarca Suriye'de, Anadolu'da, şimâlî Hindistan'da, Türkiye'de İran ve Irak'ta devam etmiştir. Buna mukabil, bâzı teşekküllerin sâdece mahallî kaldığını ve az zamanda dağılıp, unutulduğunu biliyoruz. XI. asırda Merv ve Nasā şehirlerinde ehemmiyet kazanmış olan seyyârîlerin XII. asırda artık ehemmiyetleri kalmamış idi. Büyük sûfîlerin kalabalık meclislerine kadınların da, kapalı olarak, iştirâk ettikleri oluyordu. Sûfîlere karşı aleyhdar olanlar, bilhassa kadılar ve müderrisler gibi, din adamları idi. Lâkin en şiddetli rekabet, muhtelif sûfîlere veya tarîkatlere mensûp olanlar arasında göze çarpıyordu. Kerâmetleri dilden-dile dolaşan büyük sûfîler, etraflarında muhtelif ictimaî sınıflara mensûp yüzlerce, hattâ binlerce mürîd toplayabiliyorlardı. Muhtelif sâhalarda yayılıp, teşkilâtlanmağa muvaffak olan tarîkatler ise, tabiatiyle daha geniş bir nufûz mıntakasına sâhip bulunmakta idiler. Hükümdarların ve büyük ricâlin her hângi bir sûfîye veya her hângi bir tarîkate intisâp etmesi ise, bu nufûzu büs-bütün kuvvetlendiriyordu.

Ḫvārizmşāhlar imparatorluğunun muhtelif sâhalarında, yukarıda adı geçen büyük pîrlerin veya mensûplarının, yahut sâir büyük sûfîlere nisbet iddia eden bir takım şeyhlerin hânkahlarına, yalnız büyük şehirlerde ve kasabalarda değil, hattâ köylerde bile tesâdüf olunuyordu. XII. asrın ikinci yarısında, ḳalandarīya [b. bk.] tarikatine mensûp dilenci ve serserî dervîş zümreleri orta şarkın her tarafında göze çarpmakta idi. Bu asrın sonlarına doğru, Ḫvārizm'de meşhûr şeyh Nacm al-Dīn Kubrā (540—618)'nın büyük bir nufûz kazandığını görüyoruz. Uzun seyahatler ederek, devrin bir çok tanınmış sûfîlerinden istifâde ettikten sonra hânkahını kuran ve Macd al-Dīn Baġdādī başta olmak üzere, Sa'd al-Dīn Ḥamūyī, Sayf al-Dīn Bāharzī, Raẓī al-Dīn 'Alī Lala, Nacm al-Dīn Rāzī, 'Aṭṭār, Bahā' al-Dīn Valad [bk. mad.] gibi, bir çok halifeler yetiştiren bu ḫvārizmli sûfî, kübreviye veya zehebiye tarîkatinin müessisi ve bir çok sûfiyâne eserlerin müellifi sıfatı ile de şöhret kazanmıştır. Mürîdleri ile berâber, moğullara karşı cenk ederken, şehit düşen bu sûfî hakkında, sonradan, çagatayca ve farsça menâkıp mecmuaları da yazılmıştır. Tökiş ve 'Alā' al-Dīn Muḥammed devirlerinde pâyitahtın bâriz şahsiyetlerinden biri olan ve Terken Hatun ile büyük ricâlin de hürmetini kazanan, Nacm al-Dīn Kubrā, çok sevdiği halifesi Macd al-Dīn Baġdādī'nin 'Alā' al-Dīn tarafından bir hiddet buhrânı esnâsında öldürülmesi üzerine, hükümdara karşı münfail bir vaziyet almış ve bunu açıkça izhârdan çekinmemiştir. Mağrur hükümdarın buna karşı bir şey yapamaması, Terken Hatun ve tarafdarlarından başka, umûmî efkârın da şeyh ile berâber olduğunu anlatmaktadır. Mamafih XII. asırda, Seyhun ötesi bozkırlarında yaşayan türk göçebelerinin islâmlaşmasında ve bunlar arasında bir türk tarîkatinin kurulmasında, en büyük rolü oynayan Aḥmed Yasavī [b. bk.] oldu. O devir kaynaklarında kendisinden bahsedilmemekle berâber onun ve dervîşlerinin Ḫvārizm'de ve bozkırlardaki derin te'sirleri asırlarca devam etmiş, nakşbendîlik ve bektaşîlik gibi, büyük tarikatlerin teşekkülünde âmil olmak suretiyle, bu te'sir bütün türk sâhalarında kendini göstermiştir. Türkçeyi tarîkat dili olarak kabûl etmek suretiyle, türk tasavvuf edebiyatının kurulmasında da başlıca âmil olan Aḥmed Yasavī'nin ve Yasavī dervîşlerinin, Seyhun havzasındaki islâmlaşma hareketinde, daha XII. asırdan başlayarak, büyük bir rol oynadıkları ve bunun XIII.—XVI. asırlarda devam ettiği kuvvetle söylenebilir.

Oldukça tahsil görmüş, münevver insanlar olan Ḫvārizmşāhlar, XII. asrın sâir müslüman hükümdarları gibi, sûfîlere ve tarîkatlere karşı dost ve hâmî vaziyeti almaktan geri durmadılar. Bu devletin menfaati icâbı idi. Atsız'ın, Sultan Sancar ile kendi arasındaki mücâdelede, Zāhid-i Āhū-Pūş lekabı ile meşhûr bir dervîşin

tavassutuna mürâcaat etmesi bunun bir delîlidir. Mamafih Selçuklu imparatorları gibi, Ḫvārizmşāhlar da tarîkat teşkilâtını devletin murâkabesi altında bulundurmak siyâsetini tâkip ettiler. Terken Hatun'un himâye ettiği şeyh Macd al-Dīn Baġdādī'nin *şayḫ al-şuyūḫ* unvanını taşıması, Ḫvārizmşāhlar devletinin *aḳża 'l-ḳużāt*'lık müessesesine muvâzî bir teşkilât kurmak istediğini anlatmakta ise de, hem himâye hem de murâkabe vazifelerini görecek böyle bir müessesenin kurulduğuna dâir elimizde hiç bir vesîka yoktur. 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in câhil ve mürâî şeyhlere inanarak, onları din âlimlerine tercih ettiği, hattâ büyük âlim Faḫr-i Rāzī'nin, hükümdarı ikaz maksadı ile, avamdan iki kişiyi şeyh kıyâfetine sokarak, hükümdarı kandırdıktan sonra, işi açıkladığı hakkında, XII. asır müverrihi Vaṣṣāf'ta mevcût bir kayıt, 'Alā' al-Dīn'in mizâcı ve devrin icapları göz önüne alınınca, aslâ itimada lâyık sayılamaz. Hulâsa son Ḫvārizmşāhların ve bilhassa 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in, büyük Selçuklu imparatorları gibi, „islâm dünyasının sultanı" olmak yolundaki gayretleri hiç bir müsbet netice vermemiş ve kendilerine islâm umûmî efkârında, son Gûrlu sultanları kadar olsun, sevgi ve itimad telkin edememiştir.

III. İlim ve san'at hayatı. Ḫvārizmşāhlar devrinin, ilim ve san'at inkişâfı bakımından, bir gerileme veya duraklama devri olduğu söylenemez. Büyük Selçuklular devrinde imparatorluğun mühim medenî ve siyâsî merkezlerinde görülen fikrî ve edebî faâliyet, Oğuz isyanının Horasan şehirlerinde yaptığı tahribât ve o sâhalarda yarattığı anarşi geçtikten sonra, tekrâr başladı. Sancar'ın ölümü ile Irak Selçuklularının ortadan kaldırılması arasında geçen zaman zarfındaki mütemâdî mücâdelelerin Gûrlular, Ḫvārizmşāhlar ve Kara-Hıtaylar arasındaki rekâbetlerin Horasan ve Ḫvārizm'de maddî zararlara sebep olduğu muhakkaktır; fakat buna rağmen, XII. asrın ilk yarısındaki fikrî ve edebî faâliyet, asrın ikinci yarısında da devam etmiş ve bilhassa Ḫvārizmşāhların pâyitahtı olan Gürgenç, maddî bakımdan, büyük bir inkişâf gösterdiği gibi, ilim ve san'at merkezi olmak itibârı ile de, Horasan'ın büyük şehirleri ile rekâbet edecek bir seviyeye yükselmiştir. Gûrlular zamanında Gazne'nin, fikrî bir merkez olmak bakımından, eski ehemmiyetini kaybetmesine mukabil, bir taraftan Dehli ve diğer taraftan Fîrûzkûh bu mâhiyeti kazanmağa çalıştılar; lâkin Fîrûzkûh'un tamâmiyle sun'î olan inkişâfı pek az sürmüş; buna mukabil Dehli, memlûk sultanlarının himmeti ile, büyük bir islâm medenî merkezi hâline gelmiştir. Moğul istilâsından bir az evvel, Herat, Belh, Merv ve Nīşāpūr gibi, başlıca Horasan merkezleri hakkında, o devir müelliflerinin müşâhedelerine dayanarak, verilen mâlûmat, Oğuz isyanı tahribâtının çoktanberi telâfî edilmiş olduğunu göstermektedir.

Sultan Sancar'ın pâyitahtı olmak dolayısı ile, onun uzun saltanatı esnâsında büyük bir inkişâf gösteren Marv al-Şāhcān moğul istilâsından evvel de zengin, mâmûr ve kalabalık bir şehir idi. Moğul istilâsından bir az evvel burasını terkeden Yāḳūt Ḥamavī'nin ifâdesine göre, bu şehirde 10 büyük vakıf kütüphâne mevcût idi; büyük câmide, Sancar ricâlinden 'İzz al-Dīn Zancānī tarafından te'sis edilen al-Ḫizānat al-'Azīzīya'de 12.000 cilde yakın kitap var idi; yine aynı câmide al-Ḫizānat al-Kamālīya adlı bir kütüphâne daha bulunuyordu. Bunlardan başka, 494 (1101)'te ölen Şaraf al-Mulk Mustavfī Abū Sa'īd Muḥammad b. Manṣūr'un hanefilere mahsûs medresesi ile meşhûr Niẓām al-Mulk'ün Niẓāmīya medresesindeki kütüphâneler ile Samʿānī hânedanına âit diğer iki kütüphâne, 'Amīdīya ile Ḫātūnīya medreseleri kütüphâneleri, Żamīrīya ve Macd al-Mulk kütüphâneleri. Bu kütüphânelerden kolaylıkla istifâde ettiğini ve eserini ancak bu sâyede vücûda getirebildiğini itirâf eden Yāḳūt, gerek nüshaların çokluğu, gerek ehemmiyet ve kıymeti itibârı ile, dünyanın hiç bir şehrinin Merv ile boy ölçüşemeyeceğini söylüyor. Bütün bu izahât Merv'in Ḫvārizmşāhların hâkimiyeti altında da büyük bir fikrî ve medenî merkez olduğunu açıkça göstermektedir. Mamafih daha Sâmânîler devrinden beri Horasan'ın en büyük merkezi olmak imtiyâzını taşıyan Nīşāpūr, bu mâhiyetini Ḫvārizmşahlar devrinde de muhâfaza etmekte idi. İşlek ticâret yolları üzerinde mühim bir ticâret ve sanâyî merkezi olan bu şehir, Oğuz isyanında ağır tahribâta uğramakla berâber, az zamanda tekrar kalkındı ve burasını kendilerine merkez yapan Ay-Aba hânedanı zamanında, siyâsî merkez olmak itibârı ile, yeniden Horasan'ın en mâmûr, kalabalık ve zengin şehri olmakta devam etti. Yalnız şehir bu defa eski şehrin garbındaki Şādyāḫ ismini taşıyan mahalde kurularak, asıl inkişâfını burada göstermiştir ki, burası Tâhirîler zamanındaki ehemmiyetini sonradan kaybetmiş ve Selçuklular devrinde de ordu mensûplarının seferler esnâsında Nīşāpūr halkının evlerini işgâl etmemeleri için, askerî bir menzil mâhiyetini almış idi. Ḫvārizmşāhları metbû olarak tanıyan ve onlardan bâzı iktâlar da alan Toğan Şah zamanında Nīşāpūr ilim ve san'at adamlarının onun sarayı etrafında toplandıkları parlak bir medeniyet merkezi olmuş, eski

binâlar tâmir edilmiş, yeni-yeni medreseler, hânkahlar ve saraylar ile süslenmiştir. Niẓâm al-Mulk'ün buradaki Niẓâmîya medresesinden başka, Ḫâtûniya ve İnanç medreseleri gibi, büyük medreseler Sancar'ın annesi Tâc al-Dîn Hatun tarafından te'sis edilmiş bir çok hayır ve ilim müesseseleri Toġan Şah'ın XV. asırda hâlâ harâbesine tesâdüf edilen Nigâristan kasrı, Alp-Arslan kasrı ve mescid câmi şehrin başlıca binâlarından idi. Selçuklu devri ricâline ve şehrin büyük ve zengin âilelerine âit vakıflar mebzûl idi. Oğuz tahribâtının neticelerine şâhid olduğunu söyleyen Yâḳût Ḥamavî'nin bu şehri şehirlerin en zengini ve en kalabalığı göstermesi, 'Avfî'nin buradaki âlim ve san'atkârlardan uzun-uzun bahsetmesi, Nîşâpûr'un ehemmiyetini izaha kâfîdir. Horasan ve Irak'ın diğer büyük merkezlerinde de ilim ve san'at hayatının Selçuklular devrindeki tabi'î mecrâsını tâkip ettiği, yâni Ḫᵛârizmşâhlar hâkimiyetinin her hângi bir değişikliğe sebep olmadığını, anlatmak için, fazla izahâta lüzûm yoktur.

Ḫᵛârizmşâhların bu husûstaki en büyük rolü, Ürgenc'in XII. asır esnâsında mütemâdî büyüyüp, zenginleşmesinde ve kuvvetli bir devletin pâyitahtı sıfatı ile, Horasan'ın büyük şehirleri ile rekâbet edecek bir ilim ve san'at merkezi hâline gelmesinde kendini gösterdi. Coğrâfî mevkii itibârı ile, esâsen mühim bir ticâret merkezi olan bu şehir, Atsız zamanından başlayarak, bilhassa Tökiş ve 'Alâ' al-Dîn devirlerinde, devrin belli-başlı âlim ve san'atkârlarını cezbeden parlak bir ilim ve san'at muhiti oldu. Hukümdarlar ve şehzâdeler, hemen umûmiyetle iyi tahsil görmüş ve edebî kültür sâhibi insanlar oldukları cihetle, etraflarına âlimleri ve şâirleri topluyorlar, onları himâye ediyorlardı; aralarında şiir ve mûsiki ile uğraşanlar, güzel yazı yazanlar da var idi. Atsız Ürgenc'i Sancar'ın pâyitahtı olan Merv ile rekâbet edebilecek bir ilim merkezi hâline koymak için, 536 (1141/1142)'daki Horasan seferlerinden dönüşte bir takım meşhûr âlimleri buraya getirmişti: kadı Abu 'l-Faḍl Kirmânî (457—544 = 1065—1150), vâiz Abû Manṣûr 'Abbâdî (ölm. 547 = 1152), kadı Ḥusayn Arsâbandî (ölm. 548 = 1153), feylesof Abû Muḥammed Ḫaraḳî (ölm. 540 = 1146) gibi. Ḫᵛârizmli meşhûr tabip ve müellif Sayyid İsmâ'îl Curcânî'nin 531 (1137)'de ölümü üzerine, Atsız Bagdad'a meşhûr tabip Abu 'l-Barakât'a bir adam yollayarak, şâkirdlerinden birini Ḫᵛârizm'e yollamasını ricâ etmiş idi. Horasan'dan getirilen âlimler, Sancar ile Atsız arasında sulh akdedilince, tekrâr yerlerine dönmüşler ise de, kendi arzuları ile gelenler ve ḫᵛârizmli büyük âlim ve edipler de çok idi. Sancar'ın ölümünden ve bilhassa devletin bir imparatorluk şeklinde inkişâfından sonra, bu muhâceret büsbütün kuvvetlenmişti. Ḫᵛârizmşâhların inşâ-divanının başında dâimâ devrin en tanınmış münşîleri bulunuyordu; Tökiş devrinde bu vazifede bulunan Bahâ' al-Dîn Muḥammed b. Mu'ayyad al-Baġdâdî XII. asrın en tanınmış münşîlerinden idi. Faḫr-i Ḫᵛârizm lekabını taşıyan Zamaḫşarî (467—538 = 1074 — 1144), şâir ve münşî Raşîd Vaṭvâṭ (ölm. 573 = 1178), Faḫr al-Dîn Râzî, Şihâb al-Dîn Ḫîvaḳî, kadı Şams al-Dîn Muḥammed al-Zâbî ve daha bir çok tanınmış âlim ve şâirler, Ḫᵛârizm'de yaşamışlardır. 'Avfî'nin buradaki ilim ve san'at adamlarının çokluğunu gökteki yıldızlara benzetmesi, moğul istilâsından evvelki yıllardaki medenî inkişâfın yüksekliğini göstermeğe kâfîdir. Her tarafta medreseler, kütüphâneler, hânkahlar, hastahâne ve eczahâneler mevcût idi; son devirlerde 596 (1200)'da ismailîler tarafından öldürülen vezîr Niẓâm al-Mulk, burada bir Niẓâmîya medresesi vücûda getirmişti. Zengin vakıflara mâlik olan bu ilim müesseselerinin başına, hukümdarların fermanı ile, en tanınmış âlimler tâyin ediliyordu. Hukümdarların büyük iltifatlarına mazhar olan şöhretli âlimler, büyük servet ve ihtişâm içinde yaşamakta ve büyük nufûza mâlik bulunmakta idiler. Faḫr-i Râzî ve Şihâb al-Dîn Ḫîvaḳî gibi âlimlere takdim edilen kasîdeler bunu açıkça gösteriyor. Bu sonuncu âlim Ḫᵛârizm'deki kütüphânesi hakkında Nasavî'nin verdiği mâlûmat, sonra müverrih İbn İsfandiyâr'ın şehirde kitap ticâreti ile meşgûl sahaflara mahsûs bir çarşı bulunduğundan bahsetmesi, pâyitahtın nasıl bir ilim ve san'at merkezi olduğunu te'yit eden delîllerdir.

Ḫᵛârizmşâhlar devrinde, ilim ve din lisanı olmak haysiyeti ile, arapçanın eski, ehemmiyetini muhâfaza ettiği görülüyor. Fakat yalnız din ve ilim adamları değil, geniş bir edebî kültür sâhibi olanlar da mutlaka arap dil ve edebiyatına, kuvvetli bir surette, vâkıf bulunuyorlar, hattâ çok defa her iki dili de muvaffakiyetle kullanıyorlardı. XII. asırda farsçanın, muhtelif ilim şûbelerine âit eserler yazmak husûsunda, git-gide daha fazla kullanılması, ana dilleri türkçe veya farsça olan orta sınıf münevverler arasında bu gibi eserlerin daha kolay anlaşılmasından ileri geliyordu. Mamafih eserlerinin bütün islâm dünyasında ve arap memleketlerinde yayılmasını isteyen âlimler arapça yazmağı tercih ediyorlar, hattâ mahallî icaplara göre, farsça yazmak zorunda kaldıkları kitaplarını arapçaya da çeviriyorlardı. Bu asırda bir çok arap kelimelerinin eski farsça kelimelerin yerine kaim olması, arapçaya hâs bir

takım üslûp husûsiyetlerinin farsçaya geçmesi hep bu iki dilli müelliflerin te'siri ile olmuştur. Yaşadıkları muhit itibârı ile arapçadan çok fazla farsça bilen Ḫᵛârizmşâhlar, kendi emirleri ile yazılan eserlerin bu dil ile vücûda getirilmesini istemekte idiler. Aynı suretle devleletin resmî lisanı olarak da divan işlerinde farsça kullanılıyor ve fermanlar hep bu dil ile yazılıyordu. 'Alâ' al-Dîn Muḥammed devrinde Ḫᵛârizmşâhlar tarihine âit yazılan manzûm ve mensûr iki eserin de (bk. bibliyografya) farsça yazılması, bu hânedan devrinde acemceye verilen ehemmiyeti göstermektedir. Arap ve acem dillerini aynı muvaffakiyet ve sühûlet ile kullanan münşî ve müverrih Muḥammed Nasavî'nin son hukümdar Calâl al-Dîn'in tarihini arapça yazması, onun menkibelerini bütün islâm âlemine duyurmak maksadından ileri gelmişti ve esâsen bu sırada Ḫᵛârizmşâhlar devleti de artık tarihe karışmış bulunuyordu. Farsçanın, devlet dili ve ilmî dil olarak, Ḫᵛârizmşâhlar devrinde arapçaya karşı kazandığı bu galebe, XIII. asırda daha kuvvetlenmiş, vaktiyle arapça yazılmış bir takım ilmî ve tarihî eserler yeniden farsçaça tercüme edilmeğe başlanmıştır. Acem şiirinin tekâmülü bakımından, bu asır içinde artık eski Horasan mektebine mahsûs edebî an'anelerin değiştiği Irak, Arrân ve Fars sâhalarında yetişen büyük şâirlerin te'siri altında, Irak mektebinin teessüse başladığı göze çarpar. Hulâsâ ilim sâhasında olduğu gibi, şiir ve edebiyatta da Selçuklular devrindeki inkişâfın Ḫᵛârizmşâhlar devrinde yine eski tabi'î mecrâsını tâkip ettiği söylenebilir.

IV. Türk dili ve edebiyatı. Bir türk-oğuz sülâlesi olan Ḫᵛârizmşâhlar devrinde, bozkırlardan gelen yeni göçebe unsurların Ḫᵛârizm ve Horasan sâhalarında eskiden beri mevcût türk unsurunu kuvvetlendirdiği ve bunlardan bir kısmının göçebelikten yerleşik hayata geçerek, köylerde ve şehirlerde yaşamağa başladıkları, tarihî vesîkalardan ve yer adlarının tetkikinden anlaşılıyor. Bilhassa XII. asrın ikinci yarısında Kanglı-Kıpçakların, askerî kıt'alar olarak, devlet hayatında daha müessir bir rol oynamaları ve hukümdar âilesi ile yüksek türk kabîle aristokrasisi arasında sıhriyetler teessüs etmesi, Ḫᵛârizmşâhlar devletine son devirlerinde âdetâ bir kabîle devleti mâhiyeti vermiş ve bunun neticesi olarak da umûmî ve husûsî hayatta türk an'aneleri yeniden canlanmış idi. Calâl al-Dîn'in ordusunda paganizm devrinden kalma eski yadacılık merâsiminin icrâsı (bk. Fuad Köprülü, *Eski türklerde dinî-sihrî bir an'ane: yağmur taşı*, Edebiyat fakültesi mecm., 1925, IV, 1—11; frns. trc. *Actes du congres international d'histoire des religions tenu à Paris en 1923*, II), eski türk unvanlarının resmî teşrifât elkabı arasında kullanılması, prens ve prenseslere türk adları verilmesi ve bunların verilişinde yine eski türk an'anelerine uyulması, kabîle teşkilâtında mahsus sağ ve sol taksimâtın ordu teşkilâtında muhâfaza edilmesi ve kumandanları harbe dâvet için, kendilerine kırmızı oklar gönderilmesi, bunun delîlleridir. Bu kabîle an'anelerinden bir çoğuna Ḫᵛârizmşâhlardan evvelki ve sonraki muhtelif türk devletlerinde tesâdüf edildiği mâlûm olmakla berâber, bu Ḫᵛârizmşâhlar devrinde bunların mevcûdiyetindeki ehemmiyeti azaltamaz.

Gerek bu hâdiseler ve gerek türk dili ve edebiyatının XI. asırdan beri islâm medeniyeti çevresinde tâkip ettiği inkişâf göz önüne alınırsa, bu inkişâfın Ḫᵛârizmşâhlar devrinde de tabi'î mecrâsında yürüyeceği kolaylıkla tahmin olunabilir. Fakat türkçenin, Gazneliler ve Selçuklularda olduğu gibi, saray ve ordu lisanı olarak kullanıldığı Ḫᵛârizmşâhlar devrinde yazı ve edebiyat dili sıfatı ile gösterdiği inkişâf ve kazandığı ehemmiyet, vesîkaların eksikliği yüzünden, henüz lâyıkı ile aydınlanamamıştır. Kara-Hanlılar sâhasında XII. asırda vücûda gelen *Hibat al-ḥaḳâyiḳ*, lisânî ve edebî husûsiyetler bakımından, türk edebiyatının Kâşgar devrine âit olduğu için (tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 45—113), onu bir tarafa bıraksak bile, Aḥmed Yasavî ile muakkiplerinin XII. asırda yarattıkları türk tasavvuf edebiyatını, doğrudan-doğruya Ḫᵛârizmşâhlar devrinin mahsûlü olarak telâkkî etmek icâp eder. Türk göçebeleri ve köylüleri arasında dervîşlik propogandası gâyesini tâkip ettiği cihetle, büyük nisbette türk halk şiiri an'anelerine bağlı kalan bu edebiyatın dışında, Ḫᵛârizm ve ona civar Horasan sâhalarındaki şehir ve kasabalarda, klâsik acem şiiri örneklerine göre, türkçe şiirler yazıldığı, arapça ve farsçadan mensûr tercümeler yapıldığı ve bu cereyânın moğul istilâsından sonra de devam ederek, Azerbaycan, Arrân ve Anadolu sâhaları üzerinde de müessir olduğu tahmin olunabilir. Türk dilinin Ḫᵛârizmşâhlar zamanındaki ehemmiyetini gösteren diğer bir delîl de, Muḥammed b. Ḳays adlı bir müellifin Calâl al-Dîn Ḫᵛârizmşâh'a takdim ettiği *Tibyân luġât al-turkî 'alâ lisân al-ḳanġlî* adlı mühim eserdir ki, bugün elde bulunmayan ve mevcûdiyeti XIV. asır müellifi İbn Muhannâ'nın bir kaydından anlaşılmakla berâber, gerek ismi ve mâhiyeti, gerek müellifinin hüvviyeti son zamanlara kadar mechûl kalan bu eserin bir kanglı-fars lugati olup, gramer mâlûmatından başka, tarihî ve etnolojik bâzı bilgileri de ihtivâ ettiği ve *al-Mu'*

cam fī maʿāyir aṣʿār al-ʿacam adlı meşhûr eserin müellifi tarafından vücûda getirildiğini daha 1927'de meydana çıkarmış idik (Fuad Köprülü, *ayn. esr.*, s. 155—162).

D. ANADOLU VE SURİYE'DE ḪVĀRİZMLİLER.

Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh [b. bk.]'ın şarkî Anadolu havâlisindeki hareketleri ve nihâyet Konya Selçuklu sultanı 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. ordusu karşısındaki ağır hezîmeti (28 ramazan 627 = 10 ağustos 1230), Erzincan ve Erzurum sâhalarının Selçuklu hâkimiyeti altına girmesine sebep olmuş, Diyarbekir havâlisinde de, Mardin müstesnâ olarak, Eyyûbîlerin hâkimiyetini kuvvetlendirmişti. Ertesi yıl (628 = 1231), Calāl al-Dīn'in ölümünden sonra, bu tehlikeli rakip karşısında ittifak ihtiyâcını duyan Eyyûbîler ve Anadolu Selçukluları arasında şiddetli bir rekabet ve mücâdele devrinin açılması tabi'î idi. İşte Calāl al-Dīn'in ölümü ile başsız kalan oldukça kalabalık bir takım Kanglı-Kıpçak kabîleleri, bu iki devletten birinin askerî hizmetine girerek, kendilerine iktâ edilecek topraklarda yaşayacaklar ve ancak bu suretle moğul tehdidinden kurtulabileceklerdi. O devir islâm vekayinâmelerinde ḫvārizmliler diye zikredilen bu kabîleler, çoluk-çocukları ile birlikte, moğullardan kaçarak, Calāl al-Dīn'in maiyetinde toplanmış ve onun hareketlerine iştirâk etmiş mühim bir askerî kuvvet idi. Büyük kabîle reislerinin emri altında bulunan bu ḫvārizmliler, sultanın ölümünden sonra, reislerden Kırhan'ı kendilerine baş seçmişlerdi. İşte Calāl al-Dīn'in ölümünü müteâkip, Elcezîre taraflarını Eyyûbîlerin elinden alarak, topraklarını şarka doğru genişletmek siyâsetini tâkibe başlayan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād, 1233'te eski müttefiki al-Malik al-Aşraf'e âit olan Ahlat'ı zaptettikten sonra, ser-eşker, yâni ordu kumandanı, sıfatı ile, o havâlinin muhâfazasına me'mûr edilen Sinān al-Dīn Ḳaymaz vâsıtası ile, ḫvārizmlileri de kendi hizmetine aldı. Sinān al-Dīn, o sıralarda Ḫvārizm reislerinin Ṭaṭvān'a geldiklerini haber alınca, kendi vilâyetini bu çapulcu kabîlelerin şerrinden kurtarmak için, bunların devlet hizmetine alınmalarını, her bakımdan, faydalı bulmuş ve Ṣāḥib Żiyā' al-Dīn ile ḫvārizmli emîrler arasında Ahlat'ta yapılan bir anlaşma ile, Erzurum vilâyeti bunlara iktâ edilmişti. Ahlat'tan Erzurum'a doğru harekete geçen ḫārizmliler Ṭuġtāb havâlisinde bulundukları sırada, ansızın küçük bir moğul müfrezesinin baskınına uğrayarak, ağır zâyiat verdiler ve dağıldılar. 4.000 ḫvārizmlinin 700 moğul karşısındaki bu hezîmetini gören Ṣāḥib Żiyā' al-Dīn, her tarafa adamlar göndererek, ḫvārizmlileri topladı; fakat bu mıntakada kalmalarının bir faydası olmayacağını düşünerek, Kayseri'ye getirdi. Orada sultan 'Alā' al-Dīn'in iltifatlarına mazhar olan bu emîrlerden Kırhan'a — Erzincan, Berke Han'a — Amasya, Güçlü Han'a — Lârende ve Yaġan-Doğdu (fil mânasına gelen *yaġan* hakkında bk. P. Pelliot, *Les Formes Turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhat 'l-ḳulūb*, *BSOS*, 3, 1931, VI, 563) Han'a — Niğde iktâ olarak verildi. Bu suretle ḫvārizmliler Anadolu'nun muhtelif yerlerine dağıtılmış oluyorlardı.

Selçukluların bu genişleme siyâseti ve Ahlat'ın zaptı, Eyyûbîleri harekete getirdi. Mısır sultanı al-Malik al-Kāmil, muhtelif mıntakalardaki bütün Eyyûbî hukümdarlarının da iştirâki ile, Maraş şimâlinden Anadolu'yu istilâya kalktı. Elde mevcût kuvvetle emîr Kamāl al-Dīn Kāmyār'ı Toros geçitlerinin tahkimi için yollayan Kayḳubād I., Kırhan ve diğer ḫvārizmli emîrler de maiyetinde olduğu hâlde, kuvvetli bir ordu ile arkadan yetişti. Geçitleri geçemeyen Eyyûbî ordusu çekilmek zorunda kaldı. Ḥişn Manṣūr ve Diyarbekir'e doğru çekilen Eyyûbî ordusu, Harput'tan gelen Artuklu kuvveti ile takviye edildi ise de, karargâhını Malatya'da kuran Kayḳubād'ın gönderdiği kuvvetler tarafından mağlûp edilerek, Harput kalesine sığınmak zorunda kaldı. Harput muhâsarasına Kayḳubād ordusun da iştirâki üzerine, Eyyûbî ordusu serbestçe çıkıp gitmek şartı ile, kale teslim edi di (631 = 1234). Bir kaç ay sonra Kamāl al-Dīn Kāmyār kumandasındaki Selçuklu ordusu Serûc, Urfa, Siverek, Harrân ve Rakka'yı zaptetmiş ise de, ordunun dönüşünü müteâkip, buraları tekrâr, al-Malik al-Kāmil tarafından, geri alındı (1235). Ḫvārizmlilerin bu harekete iştirâkleri hakkında mâlûmatımız yoktur; fakat onu tâkip eden Diyârbekir muhâsarasında Kırhan ile diğer ḫvārizmli emîrlerin de bulunduğunu ve bunların Sincār'a kadar bütün o sâhalarda büyük tahribât ve mezâlim yaptıklarını biliyoruz (633 = 1236). Bu muhâsaranın neticesiz kalmasından ve Harrân havâlisinin Eyyûbîler eline geçmesinden hiddetlenen Kayḳubād I., yeni bir sefer için, ordusunu Kayseri'de topladı; Kırhan'ı Sivas vâliliğine tahvil ederek, Erzincan'ın idâresini oğlu Ġiyāṣ al-Dīn'e verdi ve diğer oğlu 'İzz al-Dīn Kılıç-Arslan'ı veliahd tâyin etti. Fakat bir az sonra, zehirlenerek öldü (şevvâl 634 = 1237).

Ġiyāṣ al-Dīn Kayḫusrav II.'in, babasının vasiyetine mugâyir olarak, tahta çıkması, ḫvārizmlilerin mukadderâtı üzerinde meş'um bir te'sir yaptı; diğer bir çok büyük emîrler gibi, Kırhan'ın da 'İzz al-Dīn'e, veliahd olarak, sadâkat yemini etmiş olmasını vesîle ittihaz eden

Sa'd al-Dīn Köpek'in tezvirâtı ile ḫvārizmlilerin bu en büyük emîri tevkif edilerek, Zamandū kalesine gönderildi ve pek az sonra hastalanıp, öldüğü haberi yayıldı. Bu vaziyeti gören diğer ḫvārizmli emîrler, kendileri de aynı âkıbete uğramamak için, iktâlarını bırakarak, bütün kavim ve kabîleleri ile birlikte, sür'atle Anadolu'dan çıkmak üzere, harekete geçtiler. Geniş mikyasta katil ve yağmalar ile birlikte yapılan bu ânî ve sür'atli göç, her tarafta büyük bir heyecan uyandırdı. Ġiyās al-Dīn, onları geri dönmeğe iknâ için, ordu kumandanı Kamāl al-Dīn Kāmyār'ı Malatya'ya gönderdi. Bu sırada ḫvārizmliler Arapkir yolundan Fırat'ı geçmişlerdi. Kendilerine karşı çıkan Selçuklu emîrlerine, yollarını kesmemelerini ve hiçret kararlarının kat'î olduğunu bildirdilerse de, anlatamadılar. Vukûa gelen muhârebe Selçuklu kuvvetlerinin inhizâmı ile neticelendi. Aldıkları mühim ganîmetler ile Ayntab'a gelen ḫvārizmliler, Elcezîre hukümdarı al-Malik al-Ṣāliḥ'in hizmetine girerek, sonra da kendilerine iktâ edilen Harrân, Urfa, Serûc ve Rakka mıntakalarında (buralara Diyâr Mudar denilir) yerleştiler ve 1237—1246 yılları arasında al-Malik al-Ṣāliḥ'in yardımcı kuvveti sıfatı ile Elcezîre-Suriye siyâsetinde mühim rol oynadılar.

Fırat ötesinde yerleşmiş olan bu ḫvārizmli emîrlerin başında o zaman Diyar Mudar'ın en mühim askerî mevkii ve en kuvvetli kalesi olan Harrân kalesinde oturan Muḥammed Berke Han b. Davlatşāh bulunuyordu. al-Malik al-Ṣāliḥ hemşîrelerinden birini ona tezvîc etmişti. Sâir başlıca kalelerde de diğer emîrler hâkim idiler. Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh'ın meşhûr münşîsi Muḥammed Nasavī (İbn Bībī'deki şekli ile: Şihāb al-Dīn Zaydarī) Berke Han'ın vezîri idi. Bâzı Anadolu kervanlarının bu mıntakada ḫvārizmlilerin tecâvüzüne uğraması üzerine, sultan onlar ile eski dostluğu olan Macd al-Dīn Tarcumān'ı husûsî surette yollayarak, türlü vaadler ile, kendilerini Anadolu'ya dâvet etti. Ḫvārizmliler sultanı hâlâ metbû olarak tanıdıklarını, eğer sultan bunları, iktâ suretiyle, kendilerine verdiğini bildiren menşûr gönderirse, minnetle kabûl edeceklerini hutbe ve sikkede onun adını zikreyleyeceklerini, sultanın tebeasına ve topraklarına aslâ tecâvüzde bulunmayacaklarını te'min etmekle berâber, geri dönmek teklifini kabûl etmediler. Fakat aradan bir müddet geçince, eski çapulculuklarına tekrâr başladılar. 637'deki babaîler isyânında âsîlerin ḫvārizmlileri de buna iştirâke dâvet etmeleri, onların bu vaziyetini anlatabilir. Haleb ve Ḥimṣ Eyyûbîleri ile dâimî muhâsamâtta bulunan ḫvārizmlilerin, onların müttefiki olan Kayḫusrav II.'e karşı dostluk göstereceklerini tabi'î idi. 637 (1240)'de Haleb'den bir askerî kuvvetin Selçuklulara yardıma gelmesini fırsat bilen ḫvārizmliler, Haleb ordusunu ağır bir hezîmete uğrattılarsa da, bir müddet sonra Ḥimṣ'tan ve Anadolu'dan gelen kuvvetler Ra's al-'Ayn'de bir mağlûbiyete uğrayarak, Diyâr Mudar'dan çekilmeğe ve kısmen Bagdad halifesine ilticâya mecbûr oldular. Harrân kalesi, Berke Han'ın nâibi münşî Nasavī tarafından, Haleb hukümdarına teslim edildi. Selçuklular da buna mukabil Siverek'i ve Diyârbekir'i zaptettiler (1241). Bagdad'a gelen ḫvārizmliler, Berke Han ile Güçlü Han'ın maiyetinde idiler. Bu sırada Yaġan-Tayşı'nın Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh'ın hemşîresinden olan oğlu maiyetinde, ḫvārizmlilerden ve Kirman türklerinden mürekkep bir kuvvet Şiraz'dan Bagdad'a gelerek, onları takviye etti. Meyyâfârikîn hukümdarı Şihāb al-Dīn Ġāzī, ḫvārizmliler ile birleşerek, Selçuklular ile suriyelilerin müttefik kuvvetlerine karşı Meyyâfârikîn'i müdâfaa etmek istedi ise de, mağlûp oldu. Ḫvārizmliler ondan ayrılıp, çekildiler. Kayḫusrav II. babasının uzun müddet gerçekleştirmeğe çalıştığı Elcezîre hâkimiyetini elde etmek üzere bulunuyordu. Lâkin bu sırada Bayhu kumandasındaki moğul ordusu Erzurum'u zapt ve tahrip ettikten sonra, Mogan'a dönmüş idi (639 = 1241). Kayḫusrav II. bu büyük tehlike karşısında, moğullara karşı yardımlarından istifâde etmek ümidi ile, düşmanları ile uyuşmak zorunda kaldı; Ahlat'ı Malik Ġāzī ve Harput'u da ḫvārizmlilere terk suretiyle, sulhü te'min etti ve 641 muharrem (1243 haziran)'de Köse-Dağı mağlûbiyeti ile neticelenecek harp hazırlıklarına başladı. Ḫvārizmliler 640—643 (1242—1246)'te, türkmenler ile berâber, tekrâr Haleb'e hücûm ettilerse de, Hama, Ḥimṣ, Sincār ve Musûl kuvvetleri karşısında çok ağır bir hezîmete daha uğradılar.

Çok zor bir vaziyete düşen ve moğul tehlikesi karşısında büs-bütün şaşıran ḫvārizmliler, bu sırada eski metbûları al-Malik al-Ṣāliḥ'in dâvetini aldılar. 1240'ta Mısır tahtına geçen al-Malik al-Ṣāliḥ, Suriye'yi diğer Eyyûbî prenslerinden zaptedebilmek için, onların muâvenetine muhtâc idi. Bu dâvete büyük bir sevinçle icâbet eden ḫvārizmliler 1244 baharında yolları üstündeki mâmûreleri tahrip ve yağma ederek, Fırat'ı geçtikten sonra, Suriye'de aynı usûlü tatbik ederek, ilerilediler ve Kudüs'ü frenklerin elinden aldılar. Suriye prensleri bu hücûma mukavemet için, Filistin'i vermek bahânesine frenklerin yardımını ve Ḥimṣ hukümdarının ittifakını te'min etmiştiler. Şimâlden ḫvārizmlilerin ve cenûptan, al-Malik al-Ṣāliḥ'in ilerileyişi karşısında, müttefikler bu iki kuvvetin birleşmesine meydan vermeden, Gazze'de ḫvārizmliler ile

harbe tutuştularsa da, müthiş bir hezîmete uğradılar. Bütün suvâri kuvvetleri imhâ edilen frenkler Filistin'i kaybettiler (1244). Sonradan yetişen Mısır kuvvetleri de, muzafferâne ileriliediler; ve Şam 1245'te al-Malik al-Ṣāliḥ'in eline düştü. Fakat Şam'ın yağma edilmesine müsâade edilmediğinden ve kendilerine iktâ olarak yalnız Filistin'in bir kısmı bırakıldığından dolayı, ḫᵛārizmliler ile mısırlıların arasında müthiş bir münâferet huküm sürmeğe başladı. Artık muhtâc olmadığı bu tehlikeli mevkiden kurtulmak için, onların eski düşmanı olan Ḥimṣ hukümdarının yardımına mürâcaat eden al-Malik al-Ṣāliḥ, maksadına muvaffak oldu; türlü mâcerâlardan sonra ḫᵛārizmlilerin büyük bir kısmı Ḥimṣ civarında imhâ edilmiş ve sağ kalan döküntüler ise, 1246 yazında artık askerî bir kuvvet olmaktan çıkmış idi.

Artık bundan sonra hiç bir tarihî rolleri kalmayan bu ḫᵛārizmlilerin adına islâm vekayinâmelerinde pek nâdir tesâdüf edilir. Msl. Batu Han'ın himâyesi ile Selçuklu vezîrliğine yükselen Ṣāḥib Şams al-Dīn maiyetinde Suriye'den gelmiş bir takım Ḫᵛārizmlilerin bulunduğunu İbn Bībī kaydeder; Berke Han'ın bir kızının Baybars ile evlendiği, oğullarından Ḥusām al-Dīn Berke Han'ın da onun kızını aldığı gibi, bu âile efrâdına âit haberlere Mısır kaynaklarında rastgelinir (Berke Han ve çocukları hakkında bk. Van Berchem, *CIA, Jerusalem*, Kahire, 1922, s. 185 v. d.). Mamafih bütün bu münferit hâdiseler, artık bunların tarihî bir rolleri kalmadığını göstermektedir. Esâsen ḫᵛārizmlilerin Suriye'ye girdikleri esnâda, çocuklar ve kadınlar müstesnâ olarak, 10.000 muhâripten fazla bulunmadıkları göz önüne alınırsa, bir çok harplerden sonra sayılarının esâsen çok azalmış olduğunu ve bu bakiyenin de son hezîmette büyük nisbette imhâ edildiği kolayca tahmin olunabilir.

Kayḳubād I.'ın hizmetine girmelerinden başlayarak, 1245 Ḥimṣ hezîmetine kadar geçirdikleri serserî harp ve çapul hayatı, ḫᵛārizmlilerin, kemiyet bakımından, gittikçe zayıf düşmelerini ve nihâyet tarih sâhasından silinmelerini intâc etmiştir. Anadolu'dan kaçış hareketine muhtelif sebepler ile iştirâk edemeyerek, kalan bâzı küçük aşîretler ise, *ḫurzūmlū* ismi altında yaşamağa devam etmişler ve nihâyet Ḫurzūm ismi ile köyler kurarak, yerleşmişlerdir. Sinop vilâyetinde bu ismi taşıyan bir köy istisnâ edilirse bu isimde diğer 8 köye Manisa vilâyeti dâhilinde tesâdüf edilmesi dikkate lâyıktır. İbn Bībī tarihinde bir defa ismi geçtiği hâlde, sonradan kendisine nerede iktâ verildiği tasrih edilmeyen Saruhan adlı emîrin ismi ile XIV. asırda Saruhan beyliğine bu ismi veren emîrin adı arasındaki münâsebet ve ḫurzūmlū köylerinin başlıca bu imâret sâhasında mevcûdiyeti sâdece tesâdüfe atfolunamaz ve Saruhan maiyetinde bu garbî mıntakalarda yaşayan ḫᵛārizmlilerin muhâceret hareketine iştirâk edemeyerek, buralarda kaldıkları tahmin edilebilir. Urfa vilâyetinde yine Ḫᵛārizm ismi ile alâkalı 3 ve Malatya'da bir köy vardır ki, bunların Suriye'den kaçıp, buralara gelen ḫᵛārizmliler tarafından kurulmuş olması muhtemeldir.

Bibliyografya: Şimdiye kadar müstakil bir tetkik mevzuu olarak ele alınmayan ve Barthold'ün aşağıda zikredilecek tetkiki müstesnâ, kısmî tetkiklere de mevzû teşkil etmeyen Ḫᵛārizmşāhların tarihi hakkındaki bu küçük hulâsada metin içinde me'haz göstermekten çekindik. Siyâsî ve askerî tarih kısmında, bir dereceye kadar, Barthold'ün çalışmalarından istifâde edilmekle berâber, hemen umûmiyetle türlü-türlü kaynaklara dayanarak, yapılan şahsî tetkiklerimizin hulâsasını ihtivâ eden bu yazıda, istisnâî mâhiyette bâzı mahdût kayıtlar bir tarafa bırakılacak olursa, daha fazla bibliyografik mâlûmat vermeğe, me'haz göstermeğe ve vardığımız neticelerin mûcip sebeplerini îzâha imkân yok idi. Bunu bir dereceye kadar telâfî etmek için, muhtelif mâhiyette ana kaynakları, muahhar iltikat eserlerini, mahdût bir takım tetkikleri, metodik ve tenkidî bir şekilde ve kıymet derecelerini tebârüz ettirerek, göstereceğiz.

a. Vekayinâmeler. Muhtelif islâm sülâlelerinden her hângi birine veya bir hukümdara âit vekayinâmelere islâm edebiyatında mebzûl surette tesâdüf olunmasına rağmen, Ḫᵛārizmşāhlara âit bu gibi eserlere ancak 'Alā' al-Dīn Muḥammed ve Calāl al-Dīn devirlerinde rastlanması, bir az garip görünmekle berâber, kolayca izah edilebilir: mütemâdî surette iç ve dış harpler ile meşgûl olan Ḫᵛārizmşāhlar, sülâlelerinin böyle bir tarihini yazdırmağı düşünecek zaman bulamamışlardır. 'Alā' al-Dīn Muḥammed devrinde Macd al-Dīn Muḥammed Pāyīzī Nasavī, onun zaferleri hakkında, *Şāhanşāhnāma* adlı, farsca manzûm bir tarih yazıyordu (600 = 1203/1204'te onunla Nasā'da görüşen 'Avfī bundan bahsetmektedir; bk *Lubāb al-albāb*, II, 345). Yine aynı müellifin verdiği mâlûmata göre, kendisinin çok iyi tanıdığı Sayyid Ṣadr al-Dīn Nīşāpūrī de, *Tārīḫ-i Ḫᵛārizmşāhī* adlı arapça mensûr bir tarih yazmış idi; ara-sıra farsça şiirler söylemekle berâber, çok güzel ve san'atlı arapça şiirler yazan bu zât, Nīşāpūr'da istifa-divanının başında bulunurken, bu vazifeye oğlu'in münşîsi meşhûr Muḥammed al-Nasavī'nin *Sīrat al-Sulṭān Calāl al-Dīn* adlı meşhûr eseridir ki, arapça metni ve fransızca tercümesi 1891—1895'te, Houdas tarafından *Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti* ismi ile, neşrolunmuştur. Bu eserin, yine aynı asra âit farsça bir tercümesinin kendisinde bulunduğunu söyleyen Mükrimin Halil Yınanç [bk. mad. CALĀL AL-DĪN ḪᵛĀRIZMŞĀH], maalesef bu nüshaya âit hiç bir mâlûmat vermemektedir; yalnız arapça nüshanın yanlışlıklarla dolu olduğunu söyleyen M. H. Yınanç'a mukabil, bu husûstaki salâhiyeti umûmiyetle mâlûm olan Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, bil'akis çok mükemmel ve sıhhatli olduğunu ifâde etmektedir. Merhûm Necib Âsım'ın türkçe eksik ve yanlış matbû bir tercümesi var ise de, zikre şâyân değildir. Muḥammed 'Alī Nāṣiḥ tarafından yazılan ve 1324'te Tahran'da basılan farsça tercümesini göremedik. Hâdiselere iştirâk etmiş büyük şahsiyetlerin rivâyetine ve doğrudan-doğruya içinde yaşadığı hâdiseler hakkında mâlûmat ve mülâhazâtına istinat eden Nasavī'nin bu eseri, kuru bir vekayinâme değil, canlı bir hâtırât mâhiyetinde olduğu için, büyük bir kıymeti hâizdir. Aynī'nin *'Iḳd al-cumān*'ı gibi, umûmî ve mufassal islâm tarihlerinde ondan çok geniş nakillerde bulunulmuştur. Muḥammed al-Nasavī'nin *Nafṣat al-maṣdūr* adlı farsça küçük bir risâlesi daha vardır ki, Riżā Ḳulī Ḫān Hidāyat'in küçük bir mukaddimesi ile, 1307 şemsî-hicrîde Tahran'da, taş-basması olarak, neşredilmiştir. Müellifin büyük eserinden 7 yıl evvel yazmış olduğu bu küçük risâle, Calāl al-Dīn Ḫᵛārizmşāh'ın kısa bir tarihidir. Gerek tabıda ve gerek mukaddimede mevcût fâhiş hatâlar, esere ve müellife âit kıymetli mâlûmat ve mukayeseler ile birlikte, Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī tarafından, husûsî bir risâle şeklinde, neşredilmiştir (*Maḳāla-i tārīḫī u intiḳādī dar bāb-i nusḫa-i Nafṣat al-maṣdūr*, Tahran 1308). Irak'ta yazılmış islâm vekayinâmeleri ile (İbn al-Sā'ī, İbn al-Fuvaṭī) Suriye ve Mısır'da yazılmış mufassal islâm tarihlerinde (Zahabī, 'Aynī, Maḳrīzī, İbn Taġriberdī), Hindistan islâm muhitinde yazılmış *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* gibi eserlerde de, Ḫᵛārizmşāhlara âit mühim mâlûmat vardır ki, bunlar daha ziyâde o eserlerin yazıldığı muhitler ile Ḫᵛārizmşāhlar arasındaki münâsebetlere dâirdir (msl. *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*'nin Ḫᵛārizmşāhlara âit faslından ziyâde, bunların Gûrlular ile münâsebetlerine dâir olan kısımlar ehemmiyetlidir). Bir vekayinâme mâhiyetinde olmanu tâyin ettirerek, çekilmiş ve tarihini yazmakla uğraşmış idi; 'Avfī bu eserin, üslûp bakımından, 'Utbī'nin *Tārīḫ al-Yamīnī*'sine fâik olduğunu iddia etmektedir (*ayn. esr.*, I, 142—144). Yazık ki, bu iki eser de bugün meydanda bulunmuyor ve onlardan istifâde etmiş hiç bir müellifimiz de mâlûm değildir. 'Avfī'nin *Cavāmi' al-ḥikāyāt*'ında adı geçen *Tārīḫ-i Ḫᵛārizmşāh* adlı eserin bu ikinci eser olup-olmadığı hakkında, şimdilik bir şey söyleyemeyeceğiz. — Ḫᵛārizmşāhlar tarihine âit en mühim kaynak olarak, şimdilik, meşhûr Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳī [b. bk.]'nin *Maşārib al-tacārib va ġavārib al-ġarā'ib*'ini kabûl etmek icâp ediyor. *Tārīḫ al-Yamīnī*'ye zeyil olarak yazılan ve 410—560 yılları arasındaki bütün vekâyii hikâye eden bu eser, Ḫᵛārizmşāhlar sülâlesinin bu yıla kadar olan tarihini de ihtivâ etmektedir. Bu eserin aslı elde bulunmamakla berâber, ondan istifâde eden müellifler yok değildir: İbn al-Aṯīr, meşhûr umûmî tarihinde, ondan geniş mikyasta faydalanmıştır (*al-Kāmil*, Mısır, XI; 568 yılı vekâyii; İbn Abī Uṣaybi'a, *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'*, I, 72; Yāḳūt, *Mu'cam al-udabā'*, tür. yer.). Mamafih bu eserden en geniş nisbette istifâde eden Cuvaynī (*Tārīḫ-i cihānguşā*, II)'dir. 560'tan sonraki vak'aları ilâve etmek suretiyle, Ḫᵛārizmşāhların umûmî tarihini ihtivâ eden bu sonuncu eser, şimdilik, başlıca kaynak sayılabilir. Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda*'sinde Bayhaḳī'nin bu eserini me'hazları sırasında sayar ise de, Cuvaynī'den faydalanan bu müellifin *Maşārib al-tacārib*'i görüp-görmediği hakkında kat'î bir şey söylenemez. Yāḳūt (*ayn. esr.*, V, 410—412)'un büyük bir Ḫᵛārizm tarihi müellifi olarak gösterdiği Muḥammed b. Muḥammed b. Arslan al-Ḫᵛārizmī hakkındaki mâlûmatı Bayhaḳī'nin eserinden aldığı tahmin olunabilirse de, ne bunun ve ne de yine aynı müellifin zikrettiği diğer iki mufassal Ḫᵛārizm tarihinin (*Tārīḫ-i Bayhaḳī*, nşr. Aḥmed Bahmanyār, Tahran, s. 21) Ḫᵛārizmşāhlar devrine âit mâlûmatı ihtivâ edip-etmediği mâlûmumuz değildir. Cuvaynī'den sonra, Vaṣṣāf tarihinde, *Cāmi' al-tavārīḫ*'te, *Tārīḫ-i guzīda*'de ve daha sâir bu gibi islâm tarihlerinde (*Niẓām al-tavārīḫ, Tārīḫ-i Nikabī, Macma' al-ansāb-i Şabānkāra'ī, Ravżat al-ṣafā, Ḥabīb al-siyar, Lub al-tavārīḫ* v.b. gibi) verilen mâlûmat, hemen umûmiyetle Cuvaynī'den doğrudan-doğruya veya bilvâsıta yapılmış hulâsalardır. *Tārīḫ-i cihānguşā*'dan sonra Ḫᵛārizmşāhlar tarihine âit en mühim kaynak, Calāl al-Dīn

makla berâber, Abbâsî halifesinin 'Alā' al-Dīn Muḥammed 'e sefâretle gönderdiği Suhravardī 'nin *al-Risāla al-ʿāṣimiya* adlı Ḫvārizm sefaretnâmesi de mühim tarihî kaynaktır; bâzı islâm tarihçileri tarafından zikredilip hattâ nakillerde bulunulan bu eserin aslı meydanda yoktur.

Doğrudan-doğruya Ḫvārizmşâhların siyâsî ve askerî tarihlerine âit vekayinâmelerin bu eksikliği karşısında, onlar ile münâsebetlerde bulunan diger devletlere âit vekayinâmelerden faydalanarak, kronolojideki eksiklik ve yanlışlıkları bu sâyede ikmâl ve tashih etmek lâzımdır. Msl. Selçuklulara âit tarihlerden (Houtsma 'nın neşrettiği metinler, Rāvandī 'nin *Rāḥat al-ṣudūr* 'u, Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhīm 'in Ẓahīr Nīşābūrī *Salçuknāma* 'sine yazdığı zeyil — *Macalla-i muhr*, Tahran, II, sayı 3 — ve daha buna mümâsil basma ve yazma eserler gibi), ḫvārizmliler ile alâkası olan coğrâfî sâhalara âit mahallî vekayinâmelerde (msl. Bayhaḳī 'nin *Tārīḫ-i Bayhaḳ* 'ı, İbn İsfandiyār 'ın *Tārīḫ-i Ṭabaristān* 'ı ve daha sâir bu gibi eserler) bu husûsta mühim mâlûmâta tesâdüf edilir.

b. Diger edebî kaynaklar. Ḫvārizmşâhlar tarihini aydınlatabilmek için, vekayinâmelerin dışında, her türlü edebî kaynaklardan istifâde etmek şarttır. Msl. bu devre âit resmî vesîkaların asıllarını bulmak imkânsızlığı karşısında, Ḫvārizm divanına mensûp meşhûr münşîlerin inşa risâlelerinden yahut onlar ile münâsebette bulunan devletler hizmetindeki meşhûr kâtiplerin mecmualarındaki suretlerden istifâde edilebilir. İptidâ Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion* adlı eserinde, bâzı bu gibi resmî vesîkalardan faydalanmış ve kitabının rusça aslına ilâve ettiği bir zeyilde, sâir bir takım mühim metinler ile berâber, bunları da neşretmişti. Msl. Sancar devrinin meşhûr münşîsi Muntacib al-Dīn Badīʿ Atabeg al-Cuvaynī 'nin — nüshaları Leningrad ve Kahire 'de bulunan — *ʿAtabat al-kataba* 'sinde Atsız devrine âit mühim vesîkalar olduğu gibi, *Tabaḳāt-i Nāṣirī* 'de Tökiş ile Muʿizz al-Dīn Ġūrī arasındaki ahidnâmenin sureti mevcûttur; İbn Bībī 'nin Anadolu Selçukluları hakkındaki meşhûr tarihinde de Kayḳubād I. ile Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh arasındaki bâzı mektup suretleri vardır. Ḫvārizmşâhların inşa divanının başında bulunan meşhûr Raşīd Vaṭvāṭ [b. bk.] 'ın kısmen matbû, kısmen de yazma münşaat mecmualarının tarihî ehemmiyeti çok büyüktür (onun son zamanlarda meydana çıkan ve Atsız devrine âit mühim vesîkaları ihtivâ eden *Abkār al-afkār* 'ı hakkında bk. *Macalla-i yādigār*, Tahran, IV, sayı 1/2). Tökiş 'in münşîsi Bahāʾ al-Dīn Muḥammed b. Muʾayyad b. Baġdādī 'nin *Kitāb al-tavassul ilā 'l-tarassul* (nşr. Aḥmed Bahmanyār, Tahran, 1315) 'ü de, yalnız siyâsî tarih değil, müesseseler tarihi bakımından da fevkalâde kıymetlidir. Bu devir şâirlerinden ve divan mensûplarından Şāhfūr Nīşābūrī 'nin istifa işlerine, elkâp ve inşaya âit risâleleri (Davlatşāh, *Taẕkira*, nşr. Brown, s. 137) meydana çıkacak olursa, tarihî bakımdan, büyük bir ehemmiyet arzedecektir.

Bunların dışında, XII. asırda yetişen İran şâirlerinin divanlarından ve bilhassa Ḫvārizmşâhlar sarayına mensûp şâirlerin eserlerinden de faydalanmak lâzımdır; isimler, unvanlar ve lekaplar husûsunda olduğu gibi, bir takım devlet ricâlinin şahsiyetlerini öğrenmek, hattâ bâzı askerî muvaffakiyetler veya tarihî hâdiseler hakkında mâlûmat edinmek husûslarında da bunlardan istifâde olunabilir. Bir misâl olarak, Tökiş ve Mengübirdi isimlerinin bu şekilde okunması icâp ettiğini ancak muâsır şâirlerin kasîdeleri sâyesinde tesbit edebildiğimizi söyleyelim. Divanlar ve mesnevîler gibi manzûm eserlerden başka, *Çahār maḳāla, al-Muʿcam fī maʿāyīr aṣʿār al-ʿacam* (müderris Raẕavī tarafından, 1314 'te Tahran 'da neşredilen ikinci basım, *GMS* neşrinden daha mükemmeldir) ve *Lubāb al-albāb* gibi, edebî eserler de ihmâl edilmemek lâzımdır. Bilhassa bu sonuncu, XII. asrın ikinci yarısında Ḫvārizmşāhlar imparatorluğu memleketlerinde yaşayan edebiyat ve siyâset adamları ve fikrî muhit hakkında, birinci derece mühim bir kaynaktır. Ayrıca hukümdarlara ve büyük ricâle takdim edilmiş ilmî eserler (msl., Faḫr al-Dīn Rāzī 'nin *Ḥadāyīḳ al-anvār fī ḥaḳāyiḳ al-asrār* 'ında, 591 yılına kadar Ḫvārizm tarihi hakkında mâlûmat vârdır: Bahār, *Sabk-i Şināsī*, Tahran, II, 396), Nacm al-Dīn Dāya 'nin *Mirṣād al-ʿibādī* kabilinden, ahlâkî ve tasavvufî kitaplar, evliyâ menkibenâmeleri, fikrî ve ictimâî tarih bakımlarından, çok mühim birer kaynaktır. Yāḳūt 'un *Muʿcam al-buldān* 'ı ile yazması Paris 'te bulunan ve Ḫvārizm 'e âit parçaları Barthold tarafından neşredilen Muḥammed b. Nacīb Bakrān 'ın *Cihānnāma* 'si gibi, coğrâfî eserlerden, Ḫvārizmşâhlar devrindeki âlimler hakkında mâlûmatı muhtevî olan Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳī 'nin *Tatimma ṣivān al-ḥikma* 'sinden, muhtelif mezhepler ricâline mahsus *ṭabaḳat* kitaplarından ve Ḫvāndmīr 'in *Dustūr al-vuzarā* 'sı gibi umûmî eserlerden de faydalanılmalıdır.

c. Kitâbeler ve sikkeler. Diğer islâm sülâlelerine nisbetle, Ḫvārizmşāhlara âit kitâbeler çok mahduttur. Yalnız bina kitâbeleri husûsunda değil, nakli kâbil eşyâ üzerindeki kitâbeler bakımından da, bu yoksulluk kendini göstermektedir. Bu husûsta mâlûmat almak için, Kahire fransız enstitüsü tarafından neşrine devam edilen *Repértoire chronologique d'Epigraphie arabe* adlı esere mürâcaat olunmalıdır. Meskûkât husûsunda da muhtelif Avrupa müzeleri meskûkât kataloglarına ve rus hâriciye nezâreti şark dilleri enstitüsü tarafından 8 cildlik *Collections scientifiques* (Petersburg, 1877—1897) adlı esere mürâcaat edilebilir (ayrıca bk. Halîl Edhem, *İslâmî nümismatik için bir bibliyografya tecrübesi*, Ankara, 1933; L. A. Mayer, *Bibliographie of moslem numismatics, India exepted*, London, 1939).

d. Jenealoji, XIII. asırdan beri yazılmış islâm tarihlerinde, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* ve *Niẓām al-tavārīḫ* 'ten başlayarak, verilen mâlûmat çok nâkıstır. Ḫvārizmşâhlar âilesi hakkında en etraflı mâlûmatı ihtivâ eden Cuvaynī tarihinin bu mâlûmatını, eserin nâşiri Mirzā Muḥammed Ḳazvīnī bir cedvel şeklinde tertip etmiştir ki, kendisinden evvel Justi (*Irani Vamenbuch*) ve Lane-Poole (*The Muham. Dynasties*, 1894) 'tarafından yapılan şecerelerden çok mükemmeldir. Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye* (1927) 'de bundan habersiz kalarak, Lane-Pool 'ün şeceresini aynı ile iktibâs etmiştir. E. de Zambaur 'un yine aynı senede çıkan *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'Histoire de l'Islam* adlı eserindeki şecerede dahi bundan istifâde olunmamıştır. Hepsi eksik ve hatâlı olan bu şecerelerde Ḫvārizmşāhlar âilesine mensûp ancak 28 şahsiyet tesbit edilebildiği hâlde, husûsî tetkiklerimiz neticesinde hazırladığımız şecerede bu yekûn 50 'yi geçmiştir. Bu husûsta hazırlamış olduğumuz tetkik yakında T. T. K. *Belleten* 'inde de intişâr edecektir.

e. Tetkikler. İslâm tarihine âit umûmî mâhiyette epigrafya, nümismetik ve jenealojik eserler bir tarafa bırakılırsa, doğrudan-doğruya Ḫvārizmşāhlar tarihine âit bir monografiye tesâdüf edilemez. Müsteşrikler ve tarihçiler, şimdiye kadar bunu müstakil bir mevzû olarak değil, daha ziyâde islâm dünyasının moğul hâkimiyetine geçmesi gibi, muazzam bir tarihî hâdisenin başlangıcı olarak ve o görüş zâviyesinden tetkik etmişlerdir. Moğul tarihinin d'Ohsson ve Howorth gibi müverrihleri hep böyle hareket etmişler, Nasavī 'nin Calāl al-Dīn devrine âit meşhûr eserinin tercüme ve neşrinde bile bu düşünce hâkim olmuştur. Ḫvārizmşāhlar tarihine âit yapılan ilk ciddî tetkik olarak, W. Barthold 'ün 1900 'de rusça ve 1928 'de ingilizce tercümesi neşredilen *Turkestan down to the Mongol invasion* (*GMNS*, V) adlı eserinin Kara-Hıtaylar ve Ḫvārizmşāhlara âit üçüncü bâbını (s. 323—380) zikredebiliriz. Cuvaynī ve İbn al-Aṯīr tarihleri ile *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* 'den, Yāfiʿī 'nin *Mirʾāt al-canān* 'ından, *Çahār maḳāla* ve *Lubāb al-albāb* gibi, bâzı edebî kaynaklardan ve nihâyet o devre âit münşaat mecmualarındaki bâzı mahdût vesîkalardan, coğrâfî ve biyografik bâzı eserlerden istifâde etmiş olan Barthold 'ün bu tetkiki, Calāl al-Dīn 'in mâcerâlı saltanatı müstesnâ olarak, Ḫvārizmşāhlar tarihi hakkında bugüne kadar yapılmış ilk ve son tetkik sayılabilir. Fakat daha ziyâde siyâsî ve askerî hâdiselere ehemmiyet veren, devletin dayandığı ictimâî bünye ve siyâsî müesseseler hakkında çok sathî ve umûmî bâzı mülâhazalardan fazla bir şey ihtivâ etmeyen bu hulâsada da Ḫvārizmşāhlar tarihinin, müstakil bir mevzû olarak, ele alınmadığı görülüyor. Mamafih bu eserin yarım asır evvel yazıldığı ve bu müddet zarfında mevzû ile uzaktan veya yakından alâkalı bir çok metinlerin ve tetkiklerin meydana çıktığı düşünülürse, büyük tarihçinin bu tetkikini daha fazla tenkitte haklı olmadığımız meydana çıkar. Barthold 'ün 1927 'de çıkan *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (sonradan almanca ve fransızca tercümeleri de çıkmıştır) adlı eserinde de, Ḫvārizmşāhlar tarihi hakkında, bâzı yeni ve doğru görüşler mevcût olmakla berâber, ilk eserdeki vuzuhsuzluk ve kifâyetsizlik burada da kendini gösterir. Bütün bunlara rağmen, birinci cihan harbinden sonra Avrupa 'da neşredilen umûmî tarih serilerinde ve nihâyet René Grousset 'nin *l'Empire des Steppes* (Paris, 1939) adlı eserinde Ḫvārizmşāhlar hakkında verilen mâlûmat, umûmiyetle Barthold 'ün yarım asır evvelki kitabına ve yine onun *EI* 'de bu mevzûa âit neşrettiği muhtelif küçük maddelere [bk. ḪVĀRİZM, ḪVĀRİZMŞĀH, ATSIZ, ḲUṬB AL-DĪN MUḤAMMED, TAKAŞ, GURGANC v.b.] dayanır.

Bunların dışında, şu son 50 seneden beri Ḫvārizmşāhlar tarihine âit bâzı meseleler hakkında yapılan mahdut tetkikleri de zikredelim: Mirzā Muḥammed Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i cihānguşā* (II) 'daki bâzı ehemmiyetli hâşiyeler ile Mengübirdi ismi hakkında, bu cildin sonuna ilâve edilen ve maalesef doğru bir neticeye varmayan uzun bir tetkik ve

silsilenâme. — Fuad Köprülü, *Ḫvārizmşāhlar tarihine âit* (*TM*, I, 1925, s. 251—254; burada 'Alā' al-Dīn Muḥammed 'in oğullarından Gur-Sançtı 'nin taşıdığı bu isim hakkında izâhat verilerek, Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī 'nin „halli imkânsız bir muammâ" addettiği bu mesele aydınlatılmıştır). — A. I. Jakoubovski, *Les Ruines d'Ourgentch* (*Mémoires de l'Académie de l'Histoire et de culture matérille*, Leningrad, 1930, VI, fasc. II; daha ziyâde moğullar devrine âit âbidelerin harâbelerinde ve bu bu devir iktisâdî hayatından bahseden bu eserde, X. asırdaki eski Ürgenc = Gürgenc 'in mevkii hakkında, Barthold 'ün eski mutâleası tashih edilmekte ve bunun bugünkü harâbelerin cenûp kısmına düştüğü ve Ceyhun 'un eski mecrâsının sol sâhilinde bir takım mahalleler bulunmakla berâber, şehrin asıl merkezinin sağ sâhilinde olduğu ileri sürülmektedir). — H. Mosse, *Lettres d'un Sultan du Kharezm* (*Comp. rendus de l'Acad. d.insc. et belles-lettres*, 1941, s. 307—320). (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

HARKARN. [Bk. HERKERN.]

ḤARLUḤ. [Bk. KARLUK.]

ḤARM. [Bk. HARM.]

HARM. ḤARM, arûz ıstılahı olup, manzûm bir parçanın birinci beyitinin ilk (pek nâdir olarak, ikinci) mısraının başlangıcındaki *vatad macmūʿ* [bk. ʿARŪŻ]'un ilk harekeli sessiz harfinin hazfine bu ad verilir. Binâenaleyh *ṭavîl, mutaḳārib, hazac, mużārīʿ* ve *vāfir* bahirlerinde *faʿūlun, mafāʿīlun* ve *mufāʿalatun* tef'ilelerinde tesâdüf edilir. Bâzı arûzcular, ezcümle al-Suhaylī ve İbn Vāşil *kāmil* bahrinin *sabab ṣaḳīl* [bk. ʿARŪŻ]'inde kullanılabileceğini söylerler. Başkaları *racaz, sarīʿ* ve *munsariḥ* bahirlerinde *mustafʿilun* tef'ilesinin *ḫabn* ile, yâni *s*'nin hazfi ile, *mutafʿilun* şeklini almış olması şartı ile, *ḫarm* tatbikine cevaz verirler; zîra *mutafʿilun* = *mafāʿilun* tef'ilesi *vatad macmūʿ* ile başlayan bir tef'iledir. *Ḫarm*'in istimâli husûsunda, muahhar şâirler arasında ihtilâf vardır.

Ḫarm'e, *faʿūlun*'e tatbik edilince, *ṣalm* denilir; *ḳabż* ile berâber kullanılınca, *ṣarm* denilir: *ʿūlun* (*fiʿlun*) ve *ʿūlu* (= *fiʿlu*). *Ḫarm*'e, *mafāʿīlun* tef'ilesinde, *ḳabż* ile berâber kullanıldığı zaman, *ṣatr* denilir: *fāʿīlun*; *kaff* ile berâber kullanılırsa, *ḫarb* denilir: *fāʿīlu* (*mafʿūlu*). *Ḫarm*'e, *mufāʿalatun*'e tatbik edilirse, *ʿażb* denilir: *fāʿalatun* (= *fāʿilatun*); *ʿaṣb* ile berâber kullanılırsa, *ḳaṣm* denilir: *fāʿaltun* (= *mafʿūlun*), *aḳl* ile berâber kullanılırsa, *camam* denilir: *fāʿatun* (= *fāʿilun*) ve *naḳṣ* ile berâber kullanılırsa, *ʿaḳṣ* denilir: *fāʿaltu* (= *mafūlu*). Umûmiyetle, *ṭavîl* ve *mutaḳārib* bahirleri müstesnâ olmak üzere, *ḫarm* pek az kullanılır. (MOH. BEN CHENEB.)

ḤARPŪT. [Bk. HARPUT.]

HARPUT. ḤARPŪT, şarkî Anadolu 'da Murad ırmağı vâdisinin aşağı kısmına açılan Ulu-Ova 'nın şimâl kenarındaki Elâziz [b. bk.] kasabasının 5 km. şimâlinde, ovaya hâkim bir yamaç üzerinde, 48° 43′ şimâl arzı ve 39° 15′ şark tûlünde ve deniz seviyesinden 1280 m. irtifâda kurulmuş eski bir şehirdir.

Harput 'un kadîm tarihi mâlûm değil ise de, Anadolu 'nun bir çok sehirleri gibi, buranın eski bir iskân mevkiini istihlâf etmiş olması mümkündür. Her ne olursa-olsun, VIII. (m. ö.) asırda, Urartu-Hitit câmialarının hudûd sâhasında bulunan, Âsûrîlerin ve sonra İran devletinin hukmü altına giren büyük devletlerin inhitâtı sırasında, sık-sık mahallî sergerdelerin nufûzu altında kalan bu bölge, Diocletianus zamanından beri, Roma imparatorluğuna mülhak Armenia topraklarından sayılıyordu ve Justinianus devrinde 4. Armenia eyâletine bağlanmış idi. Hübschmann burayı Anzitene diyarı olarak teşhis etmek istemiştir ki, ermenicede Handzit' şeklinde kaydedilen bu isim arap kaynaklarında (Yāḳūt, *Muʿcam*, IV, 993) Hinzīṭ olarak geçmektedir. Ritter Harput 'u, kadîm Sophene eyâletinin merkezi Καρκαθιοχέρτα (bunun Ἀρκαθιοχέρθα olması icâp eder; *ZDMG*, XXXI, 499) addetmiş ve bilâhare Lehmann-Haupt da bu telâkkîyi muhtemel görmüştür (*Armenien*, s. 513). Bu ihtimâller bir tarafa bırakılacak olursa, Harput 'un Ammianus Marcellinus (XIX, 6, 1)'ta iranlılar tarafından zaptedildiği yazılmış bulunan „Ziata castellum" olduğu muhakkaktır. Bu Ziata kalesine arapçada Ḥiṣn Ziyād denilmektedir (Yāḳūt, II, 276) ki, bu hâlde Ziata isminin mârûf arap ism-i hasına benzetilmiş olduğu ve *castellum*'un da kale mânasına gelen *ḥiṣn* kelimesi ile tercüme edildiği anlaşılır. Yukarıda geçen ismin süryânîcede Ziyāṭ (Land, *Anecd. Syr.* II, 614) ve Ḥiṣnā dē Zāid (Barhebraeus) şekilleri de vardır. Ḥiṣn Ziyād ismi yakın asırlara kadar pâyidâr olmuştur. Al-Dimaşḳī (nşr. Mehren, s. 190) bu ismin yalnız hisara verildiğini ve şehre ise, Ḥartabird denildiğini söyler. Evliya Çelebî ise, Âl-i Osman defterhânesinde buranın „Ḥasan Ziyād ülkesi" diye yazılı olduğunu kaydeder. Eski ermenicesi Ḥarberd (veya Karberd) olan Harput adına gelince, bu kelimenin son hecesi (*berd*) hisar mânasını taşımakta ve baş hecesi kat'îyetle mânalandırılmamakla berâber, taş (kaya) demek olduğu tahmin edilmekte ve Harput adının „taş-kale" mânasına geldiği ileri sürülmektedir. Orta çağ fransız kronikçileri (Guillaume de Tyr) kaleyi

Quart-Pierre v. b. şekillerde zikrederler. Şehrin adı arapçaya Ḥartabirt olarak geçmiş (Yāḳūt, II, 417) ve bu lisanda Harput bâzan *Ḫayr al-buyūt* şeklinde vasıflandırılmıştır. Ermenice halk diline K'arp'ut' olarak geçmiş olan bu ad, daha XI. asırda Bizans müellifi Cedrenus (nşr. Bekker, II, 419, 13)'ta Χάρπότς şekli ile kaydolunmaktadır. Harput adı zamanla diğerlerininin yerine kaim olmuştur. Bununla berâber XVI. asır başlarında tesbit edilmiş olan Harput livası kanunnâmesinde, eski adın ikinci hecesindeki *r* harfinin bâkî kaldığı görülüyor (Ḥarpurt veya Ḥarpurd; bu hususta bk. Ömer Lûtfi Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esâsları*, I, 165). İslâm kaynaklarında Harput adının menşe'ini izah için ileri sürülen halk iştikakları hakkında bk. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* III, 216.

Harput bölgesi, Diyârbekir [b. bk.]'den sonra, islâmiyetin huküm ve nufûzu altına erkenden girmiş olmakla berâber, şehrin, hicretin ilk üç asrı zarfındaki hâli hakkında mâlûmatımız yoktur. Harput 'un bu asırda Armeniye-Bizans hudûdu üzerinde elden-ele geçmiş olması muhtemeldir. 367 (977/978)'de, ʿAżud al-Davla tarafından, Elcezîre 'den kovulmuş Ḥamdānî Abū Taġlib 'in Bizans 'a haraççüzâr kayın-birâderinden yardım görerek, Ḥiṣn Ziyād 'da tutunmuş olduğunu İbn al-Aṯīr (VII, 516; bir de Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 25) yazar. VI. (XII.) asır başlarında Ḥiṣn Ziyād 'ın Muḥammed b. Çubuḳ al-Turkmānī adlı birinin hukmünde olduğu İbn al-Aṯīr (X, 296)'de geçer. Fakat çok geçmeden (515), buranın Artuk-oğullarından Belek b. Bahrām b. Artuḳ elinde ve onun makarrı olduğu anlaşılıyor. 516 (1122) senesinde Urfa (Edesse) kontu Jocelin de Courtenay, esir sıfatı ile, buraya getirilip, hapsedilmiş ve ertesi sene Kudüs kıralı Baudoin I. de bunlara katılmıştır. Bir kaç ay sonra (İbn al-Aṯīr'e göre, rebiyülevvel 517 = mayıs 1123) esirler, Harput 'un yerli ermenilerin yardımı ile ve Belek 'in yokluğundan istifâde ederek, hisarı ele geçirdiler. Belek vak'ayı haber alıp, yetişince, Jocelin kaçmağa muvaffak oldu ise de, Belek hisarı tekrar ele geçirdi (Kamāl al-Dīn'e göre, 23 receb 517 = 16 eylûl 1123) ve Baudoin 'i yeniden esir etti. Belek 'ten sonra Ḥartabirt 'e Artuk-oğullarının Ḥiṣn Kayfā kolunun hâkim olduğu anlaşılıyor: Faḫr al-Dīn Ḳara-Arslan 'a âit 561 (1165/1166) tarihli bir kitâbe, ulu câminin avlusunda bulunmuştur (van Berchem, *Abh. G. W. Gött.*, N. F. IX, nr. 3, s. 142 v. d.). Bu zâtın oğlu Nūreddīn 'in vefatından sonra (581 = 1185/1186), kardeşi İmād al-Dīn Abū Bakr 631 (1232) senesine kadar burada huküm sürecek olan Ḥartabirt Artuk-oğulları hânedanını te'sis etti. Bu hânedan bu müddet zarfında Eyyûbilerin ve daha sonra Anadolu Selçuklularının tâbiiyetini kabûl etmiş bulunuyor; kendi toprakları ile Selçuklular arasındaki hudûd, Malatya dânişmendlilerinin zevâlinden sonra, Fırat 'tan geçiyordu. Bu sırada Ḥartabirt muvakkaten Ḫvārizm sultanı tarafından zaptedilmiş (*Cihānguşāy*, II, 18 'e göre, 625 'te), daha sonra, 1230 'da, Âmid 'i zaptetmiş bulunan mogulların, muvakkaten, eline geçmiş ve nihâyet 631 (1233)'de Anadolu Selçuklu hukümdarı 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. tarafından fethedilmiştir (bk. Houtsma, *Recueil de textes rel. à l'hist. des Seldj.*, IV, 7. kısım, 194).

Selçuklu devletinin yıkılmasını tâkip eden karışık devrede Harput 'un tarihini teferruâtı ile öğrenmek kabil olmuyor. XIV. asır ortalarında bir aralık buranın Eretnalılar ile Dulkadıroğulları arasında mücâdele mevzuu olduğu ve bu sonunculardan Halîl Bey tarafından muhâsara ve zaptedildiği, bunun üzerine mısırlıların telâşa düşüp, şehri 767 (1366)'de muhâsara ettikleri, Harput 'un bunlar ile Halîl Bey (daha sonra kardeşi Süli Bey) arasında elden-ele geçtiği biliniyor. XIV. asır sonunda şehrin Sıvas hukümdarı Ḳāżī Burhān al-Dīn 'in eline düştüğü ve Saʿd al-Dīn 'e göre, bu zâtın 800 (1397) senesine doğru Ak-Koyunlu Kara Osman 'a karşı mukavemeti sırasında buraya sığındığı anlaşılıyor. Evliya Çelebî Timur 'un Harput 'u ancak Anadolu seferinden dönüşte ele geçirebildiğini kaydediyor. Timur 'dan sonra Harput yine ekseriyetle Dulkadırlıların hukmünde bulunuyor ve Melik Arslan (Arslan Bey) zamanında Ak-Koyunlu hukümdarı Uzun Hasan Harput 'u zaptediyor (1465) ki, venedikli Iosafa Barbaro bu sırada şehri ziyâret etmiştir (*Viag.*, var. 108 v.d.). Harput 913 (1507)'te Safevî hukümdarı Şāh İsmāʿīl tarafından zaptedilmiş, fakat az zaman sonra osmanlı hukümdarı Selim I. 'in vezîri Bıyıklı Mehmed Paşa 'nın Diyarbekir 'i fethetmesini müteâkip (921 = 1515), Harput da osmanlı mülküne katılmıştır. Bu husûsa dâir Maʿmūra al-ʿAzīz vilâyeti sâlnâmesinde (sene 1312, s. 198) yazılı mâlûmata bakılırsa, Harput, Diyarbekir 'i fethe gönderilen ordunun yolu üzerinde bulunduğundan, evvelâ Karaman vâlisi Husrev Paşa maiyetinde bulunan Hasan Bey tarafından muhâsara edilmiş ve tevâbii ele geçirilerek, kalenin fethi ertesi baharda, Kemah hâkimi Karaçın-zâde Ahmed Bey 'in yardımı ile, üç gün muhâsaradan sonra, müyesser olmuştur (921). Osmanlı hâkimiyeti altında Harput, Diyârbekir eyâletine tâbî, bir sancak hâlinde teşkilâtlan-

dırılmış idi. Yukarıda adı geçen Harput sancağı kanunnâmesi esâslarının, metinde Hasan Pâdişah diye zikrolunan Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kanunlarından iktibâs edilmiş bulunduğu anlaşılıyor (Ömer Lûtfi Barkan, *ayn. esr.*, s. 130). Diyarbekir eyâletinin tahmînen 1530 tarihli defterinde (Başvekâlet arşivi, nr. 998) Harput'un 14 müslüman ve 4 ermeni mahallesinde 964 ev bulunduğu yazılıdır. Harput şehri hâssı arasında tamga, bâc-ı ubûr, kiriş-hâne, mum-hâne ve dabbâg-hâne mukataası 127.367 ve boya-hâne mukataası 58.000, darb-hâne mukataası 60.000 akçe olarak gösterilmektedir. Seyyah Evliya Çelebî'nin ziyâreti sırasında (1059/1060) Harput'un hisarı içinde 1000 kadar toprak örtülü ev ve eski bir câmi var idi ve iki kapılı olan dış kale tâmire muhtâc bulunuyordu. Çarşısında bulunan dükkânların sayısı 600 idi. Harput'un, müteaddit medreseler ile berâber, 50 mektebi var idi; bununla berâber, geçen asırlar zarfında Harput'un mevki şartlarının elverişsizliği kendini hissettirmiş, ekseriyetle mahallî sergerdeler olan sancak beyleri XIX. asır başına doğru tepe üzerinde, yolları kışın kar ile kapanan, suları kâfî olmayan, mahrûkat ve iâşe maddelerinin nakillerinde müşkülât görülen Harput'u terkederek, ova köylerine inerlerdi. 1834'te şark eyâletlerinde islâhata me'mûr edilen Reşid Mehmed Paşa, Mezraa'yı eyâlet merkezi ittihaz eylemiş, daha sonra Ma'mûrat al-'Azîz tesmiye edilen sancak veya vilâyetin merkezi, kat'î olarak, Harput'tan ayrılmıştır (bu husûsta bk. mad. ELÂZIZ).

Geçen asır seyyahlarının Harput'un nüfûsu hakkında verdikleri mâlûmat oldukça mütenâkızdır. Brant'a göre, 1835'te bu nüfûs, ekseriyetini müslümanlar (türk ve kürt) teşkil eden ve mühimce bir ermeni ekalliyeti bulunmak üzere, 9.000 kadar idi. On sene kadar sonra Hommaire de Hell'in zikrettiği ev sayısı (3.000 türk ve 350 ermeni evi), evvelkinden bir az daha fazla nüfûsa tekabül ediyor demektir. Tozer, asrın ikinci yarısında, bu nüfûsu 25.000 olarak kaydeder. Bâzı kaynaklarda zikredildiği gibi, Harput nüfûsunun, XIX. asır sonlarına doğru, 42.000'e varmış bulunması her hâlde mubâlegalı görünür. V. Cuinet bu nüfûsu, aynı devre zarfında, 20.000 olarak gösterir (12.600 müslüman, beş bin küsûr ermeni). *Ḳāmūs al-a'lām*, şehirde 2670 ev, 843 dükkân, 10 câmi, 10 medrese, 8 kütüphâne, 8 kilise, 12 han ve 90 hamam bulunduğunu kaydeder. Bu asrın ikinci yarısında ve XX. asrın başında Harput, bilhassa ermeniler arasında protestanlığı yaymağa çalışan bir amerikan misyonunun merkezi olmuş ve 1876'da burada bir de kolej açılmıştı. Harput öteden beri saraçlık ve dokumacılık (bilhassa ipekli kumaşlar) bakımından faâl idi ve şehir, sulama sâyesinde, çok münbit olan Ulu-Ova'nın çeşitli toprak mahsûllerinden faydalanıyordu. Birinci cihan harbi sırasında (1916/1917), şehrin ermeni nüfûsu başka yerlere nakledilince, müslümanların çoğu da, Mazraa kasabasının inkişâfı ile, harap olmağa yüz tutmuş olan Harput'u terk ederek, ovaya indiler. Son yıllarda Harput'un geniş harâbe yığınları içinde, hâlâ meskûn ev sayısı 70'i geçmiyordu. 1945 sayımında, civar bağların halkı ile berâber, 2.095 nüfûsu bulunduğu kaydedilen Harput şimdi, Elâzığ vilâyetinin merkez kazasına bağlı, bir nâhiyenin merkezidir.

Harput'un eski eserlerinden de bugün pek az iz kalmıştır. Bunlardan H. de Hell, Sandreczki, van Berchem ve Lehmann-Haupt bunlardan, kısa olarak, bahsederler. Bugüne kadar kalmış olan harâp bir hisar ile biri osmanlı fethinden evvelki devre âit olan iki câmi bakiyesi son yıllarda Gabriel tarafından etraflı bir surette tetkik edilmiştir. Ovaya hâkim kayalar üzerine yerleşmiş bulunan hisar yüksek duvarlar ile dört ve daha fazla köşeli burcları ihtivâ eder. İnşaâtın yaşını tesbite hizmet edebilecek bir kitâbe veya tezyinât mevcût olmamakla berâber, temelin çok eski bir devre âit bulunduğu ve üst kısımların muhtelif zamanlarda tâmir ve tâdil edilmiş olduğu söylenebilir. A. Gabriel'e göre, XII. asırda hisar fazla muhkem değil idi; 1123'te Belek kıral Baudoin'i muhâsara ettiği sırada hisarın altında bir lağım açtırmış ve bunun neticesinde büyük bir burç yıkılmıştır (Grousset, *Hist. des Crois.*, I, 589 v.d.). Bir tek kapılı ve içi harâbe yığınları ile kaplı bulunan hisarda bugün mevcût yegâne kitâbe, şimâl cephesi üzerinde bir burcun tâmirini kaydeylemektedir (766 = 1364).

Harput'un bugüne kadar muhâfaza edilen başlıca âbidesi Ulu câmidir. Takriben 30×40 metrelik bir müstatil üzerine yerleşmiş bulunan bu binânın yapısı basit ve ziynetsizdir. Duvarları kısmen tuğla ve kısmen taştan olup, damı toprak ile örtülüdür. Avlusunda dört köşe bir havuz bulunur. Binâ muhtelif devirlerde tâmir görmüş ise de, ilk şekli pek değişmemiş olacaktır. Artuk-oğullarından Kara-Arslan'ın eseri olan câmiin kitâbesi 561 (1165/1166) tarihini taşımaktadır. Şâkulden fazlaca inhirâf etmiş olan minârenin kapısı sokağa açılır. XII. asra âit olan minâre tamâmiyle tuğladan yapılmış idi. Bugünkü yapı, az yüksek üstüvânî bir gövde ile, bunun üstünde osmanlı câmilerinin minâreleri gibi, kurşun ile kaplı sivri bir külâhtan ibârettir.

Şehrin esâs meydanında bulunan Sârâ Hatun câmii, dıl'ı 21 m. murabbaı plânlı bir binâ olup, ortasında dört sütûn üzerine oturtulmuş bir kubbesi vardır. Bu sağlam, fakat tezyinâtsız eser, aslında uzun Hasan'ın annesi Sârâ Hâtun'a izâfe edilmekle berâber, bugünkü şekli XVII. asırdan geriye gitmese gerektir. Bu câmi, halk arasında, Sârâ Hatun veya Uzun Hasan-oğulları câmii olarak da tanınır. Selçuklu devrine âit Alaca câmi ve Arap-Baba mescidi (inşa tarihi 613) şimdi harâbe hâlindedir. Hommaire de Hell'in bir asır evvel „bütün arap masallarında tasvir edilen şark şehirlerinin hakikî tipi" diye vasıflandırdığı Harput'ta bugün kalan evlerin hemen hepsi haraptır. Adı geçen seyyahın medhettiği taştan kapılara nazaran, A. Gabriel dövme demirden tezyinâtlı tahta pencere kepeneklerini daha dikkate şâyân sayar.

Cenûp yamacına, Harput şehrinin yerleşmiş olduğu dağ kütlesinin şimâl tarafında, şehre bir kaç km. mesâfede, kireçli kayalar içinde açılmış müteaddit mağaralar bulunur ki, bunlardan biri, şüphesiz şiddetli bir tabahhurun sebep olduğu soğuma neticesinde, yaz mevsiminde buz hâsıl etmektedir. Evliya Çelebî'nin de kaydetmiş olduğu bu mağara bugün de şöhretini muhâfaza etmekte ve halk tarafından ziyâret edilmektedir.

Bibliyografya: İbn Serapion (nşr. G. le Strange, *JRAS*, 1895, s. 11, 54, 57); *BGA* (İbn Ḫurdāẕbeh, İbn Ḥavḳal, Maḳdisī, İbn al-Faḳīh), fihrist; al-İdrīsī (nşr. Jaubert), II, 328; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 116 v. d.; J. Saint Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* (Paris, 1818), s. 91, 95; II, 260; H. Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen* (*Indogermanische Forschungen*, XVI, 1904), s. 300, 381, 432, 439; K. Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, X, 78, 809 v. d.; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, 1314, III, 216—220; Kâtib Çelebî, *Cihânnumâ*, s. 439; J. Brant, *Notes of a Journey* ... (*JRGS*, London, 1840, X, 374 v. d); Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse* (1846—1848) (Paris, 1854), 2. kısım, I, 422 v. d; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei in den Jahren 1835—1836*, bk. fihrist; C. Sandredzki, *Reisen nach Musul und durch Kurdistan* ... (Stuttgart, 1857), I; J. G. Taylor, *Journal of a tour in Armenia* ... (*JRGS*, London, 1868, XXXVIII, s. 281—361; Élisée Reclus, *Nouvelle géographie Universelle* (Paris, 1884), IX, 371; D. Butyka, *Das ehemalige vilayet Derssim* (*Mitt. d. k. k. geogr. Ges.*, Wien, 1892, XXXV, 99—126; 184—210); ayn. mll., *Meine Reise von Kharput nach Diarbekir* (1881) (*Deutsche Rundschau für Geogr.*, Wien, 1893, XV, 151—160, 214—222); H. Tozer, *Turkisch Armenia and Eastern Asia Minor* (London, 1881), s. 215; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 315 v. d.; H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies* (London, 1901), II, tür. yer.; C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910), I, 473 v. d.; A. Gabriel, *Voyages archéologique dans la Turquie orientale* (Publ. de l'Institut français d'Archéologie de Stamboul), Paris, 1940, s. 257 v. d., Levha XCI, XCII; *Ḳāmūs al-a'lām*, III, 2032; Sa'id Paşa, *Mir'āt al-'ibar*, s. 191 v. d.; E. Banse, *Die Türkei* (Berlin, 1915), s. 227.

(BESİM DARKOT.)

ḤARRA. [Bk. HARRE.]

ḤARRĀN. [Bk. HARRÂN.]

HARRÂN. ḤARRĀN, Türkiye'nin Urfa vilâyeti içinde kadîm bir şehirdir. İbrâhîm peygamber ile Laban'ın vatanları olmakla tanınmış olup, bilhassa sâbi'îlerin ve sâbi'îliğin başlıca merkezi olmakla meşhûr idi. Yunanlılar bu şehre Χαῤῥάν, romalılar Carrhae, âbâ-i kinisâiyeden bâzıları Hellenopolis („putperest şehri") ve müslümanlar da Harrân yahut Arrân ismini vermişlerdir. Chwolsohn, şehrin uzun tarihini, biblik, yunan, Roma, hıristiyan ve islâm devirleri olmak üzere, 5 devre ayırmaktadır. Çivi yazısı kitâbelerde görülen Ḫarrānu (yâni „yol") ismi buranın, ticâret merkezi olarak, ehemmiyetini belirtmektedir. Mamafih bu şehir başlıca şöhretini ay tanrısı Sin mâbedine medyûndur ve mâbed muhtelif âsûr kıralları tarafından tezyin edilmiştir. Keldânî hâkimiyetinin nihâyete ermesi ve İran hâkimiyetinin teessüsü ile şehrin vaziyetinde hiç bir değişiklik olmamıştır; lâkin İskender'in seferinden sonra, bir çok makedonyalı muhâcirler şimâlî Irak'a gelmişler ve ondan sonra burası Mygdonia adını almış ve Ḥarrān'da tapılan mâbûdlara yunanca isimler verilmiştir. Hâlbuki Roma hâkimiyeti burada zayıf izler bırakmış ve buna mukabil, şark medeniyeti garplı fâtihler üzerinde müessir olmuştur. Hıristiyanlık devrinin başlangıcına doğru şimâlî Irak ahâlisi bir taraftan yunanlılar ve makedonyalılar, diğer taraftan da ermeniler ve araplar ile karışık bir hâlde idi. Hudût şehri olması dolayısı ile, Ḥarrān imparatorlardan yumuşak ve mülâyim muâmele gördü; ancak hıristiyanlık devlet dini olduktan sonradır ki, merkezi Ḥarrān olan eski dinin söndürülmesine çalışılmıştır. Mamafih bu husûsta çok ileriye gidilmedi, zî-

ra diğer yerlerde olduğu gibi, Ḥarrān'da da halkın geçinebilmesi için, eski dine âit mâbedin kalması lâzım idi. Yine bunun içindir ki, kilise erkânı Ḥarrān'dan dâimâ bir putperest şehri olarak bahsederler. Buraya piskoposlar tâyin edilmiş olmasına rağmen, hattâ buraları halifeler ülkesinin bir vilâyeti olduktan sonra bile, şehir putperest merkezi olarak kalmıştır. Daha VI. asrın iptidâlarında burada başlarında bir piskopos ile monophysit akîdesini tutan bir hıristiyan cemâatinin bulunmasını şehrin ticârî münâsebetleri ile izah etmek mümkündür; mamafih şehir ahâlisinin büyük bir kısmı putperest kalmıştır.

Ḥarrān, Diyār Mużar'ın idâre merkezi iken, 639'da 'Iyāż b. Ġanm'a teslim oldu. Burası Emevî halifelerinin sonuncusu olan Marvān II. (744—750)'ın tercîhan oturduğu yer idi. Abbâsîlerden imâm İbrāhîm de, burada esir edilerek, öldürülmüştür. Evvelleri bura ahâlisine dinlerini icrâ etmek serbestîsi verilmiş olmalıdır. Lâkin Hārūn al-Raşîd devrinde gâyet şiddetli bir tazyik başlamış ve bunlar da tâkibattan kurtulmak için, me'mûrları rüşvet ile yumuşatmak çârelerine baş vurmuşlardır. 830'da al-Ma'mūn ahâliyi, ya müslüman olmak veya müsâadeye mazhar olan diğer dinlerden birini kabûl etmek ile imhâ olunmak şıkları arasında, muhayyer bırakmış, ahâli de sâbi'î olduklarını ilân ederek, imhâ olunmaktan kurtulmuşlardır. X. asrın sonlarına doğru, al-Mūḳaddasī Ḥarrān'ı, kesme taşlardan yapılmış güzel kalesi ile şirin bir şehir olarak, tasvir ediyor. 1184'te İbn Cubayr tarafından ziyâret edildiği zaman, Ḥarrān Ṣalāḥ al-Dīn'in hâkimiyeti altında bulunuyordu ve ahâlisi de yabancılara karşı misâfirperverlikleri ile iştihâr etmişlerdi. Bunun aksine olarak, Abu 'l-Fidā' (ölm. 1332) zamanında şehir inhitat hâlinde bulunuyordu.

Ḥarrān yalnız putperest mâbedi ile değil, *ḳubbayt* denilen bir nevi konservesi ve orada konuşulan süryânî dilinin saflığı ile de meşhûr idi. Chesney ovada mebzûl mısır, tütün ve pamuk yetiştiğinden bahsetmektedir; fakat bu memleketin şöhretini te'min eden nesiller boyunca, burada yetişmiş olan feylesof ve âlimlerdir. Bunların en meşhûrları Ṣābit b. Ḳurra ile oğulları ve torunları, bir de astronomi âlimi al-Baṭṭānī [b. bk.]'dir.

[Ḥarrān 922 (1516)'de, Selim I. devrinde, osmanlı mülküne ilhak edildi. Fakat daha o sıralarda kadîm şehir hemen-hemen harâbe hâlinde idi. Evliyâ Çelebî, buranın bedevî araplar tarafından tahrip edilerek, nüfûsunun başka yerlere hicret ettiğini, ancak kârgir câmi, han ve hamamlar ile harâbhâneler içinde arapların kışladıklarını, fakat kalesinin gûya üstad mimar elinden henüz çıkmış gibi olduğunu söyler. Ḥarrān, Rakka eyâleti (şimdi Urfa vilâyeti) dâhilinde ekseriyetle kaza (bâzan da nâhiye) şeklinde idâre olunmuş ise de, kaza merkezi çok defa başka bir yerde bulunuyordu. Nitekim XIX. asrın son yıllarında Ḥarrān kazasının merkezi Akça-Kale (Tell al-Abyaż)'nin cenûb-i garbîsinde (şimdi Türkiye hudûdlarının dışında) Tell al-'Arūs mevkiinde bulunuyordu. Son senelerde Ḥarrān kazası (1.952 km². arazi, 1945'te 17.644 nüfus) Akça-Kale adını almış ve merkezi Bagdad demir yolu üzerinde bir istasyon olan Akçe-Kale'ye nakledilerek, Ḥarrān buraya, bir nâhiye olarak, bağlanmıştır. Şimdiki Ḥarrān külâh şeklinde kerpiç kulübeler ile kara bazalttan yapılmış eski binâ harâbelerinden ibâret ve 1945 sayımına göre, 748 nüfuslu bir köy hâlindedir. BESİM DARKOT].

Bibliyografya: Chwolsohn, *Die Ssabier and der Ssabismus*, I, fasıl X; İbn Cubayr (nşr. de Goeje), s. 244 v.dd.; Chesney, *Expedition to Euphrates and Tigris*, I, 112 v.dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 103; Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, s. 417 v.dd. (haritalar); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 444; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* s. 161; *Haleb vilâyeti salnâmesi*; Vital Cuinet, *La turquie d'Asie*, II, 263. (T. H. WEIR.)

HARRAR. [Bk. HARAR.]

ḤARRĀZ. [Bk. HARRÂZ.]

ḤARRÂZ. ḤARRĀZ, ABŪ SA'ĪD AḤMED B. 'ĪSĀ, (?—899) eski sûfîlerden biri olup, *fanā' va baḳā'* nazariyesinin kurucusudur. 286 (899)'da Kahire'de menfâda ölmüştür. *Kitāb al-ṣidḳ* (Şehîd Alî Paşa kütüp., nr. 1374) adlı eseri zamanımıza kadar kalmıştır.

Bibliyografya: al-Ḳuşayrī, *Risāla* (nşr. Anṣārī), I, 68; II, 126; Hucvīrī, *Kaşf* (trc. Nicholson), s. 143, 241; al-Ġazzālī, *İḥyā'* (Kahire, 1312), IV, 346; İbn al-'Arabī, *al-Futūḥāt al-makkiya* (Kahire, 1269) I, 217, IV, 442; Cāmī, *Nafaḥāt* (nşr. Lees), s. 69, 81; al-Ṣa'rāvī, *Ṭabaḳāt* (Kahire, 1305), I, 94 v. dd.; L. Massignon, *Lexique Technique* (Paris, 1922), s, 270—273; Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 354.

(L. MASSIGNON.)

HARRE. ḤARRA, bazalt çölü, „yanmış gibi siyah, parça-parça taşlar ile örtülü sâha". Yer-altı volkanlarının dalgalı çöllere üstüste yaptıkları lâv tabakalarından teşekkül eden bu *ḥarra*'lere bilhassa Ḥavrān'ın şarkında tesâdüf edilir ve buradan Medine'ye kadar uzar. Samhūdī, *Ḫulāṣat al-vafā' bi-aḫbār dār al-Muṣṭafā* (Mekke, 1316, s. 38) unvanlı eserinde Medine'de 1 cemâziyelâhır 654 (26 haziran 1256)'te başlayıp, bir kaç gün süren şiddetli zelzeleyi mufassal sûrette tasvir etmiştir (krş. bir de Wüstenfeld, *Geschichte von Madyna*). Tevrat'ın *Ermiya* kitabında (XVII, 6) geçen „berriyenin yanmış yeri" tâbiri ile, Wetzstein'in farzettiği gibi, böyle korkunç çöller kasdedilmiş olması muhtemeldir. Yāḳūt (*Mu'cam*, II, 247 v. dd.) buna benzer tam 29 *ḥarra*'yi isimleri ile kaydederek, bunlar hakkında mâlûmat verir (krş. *ZDMG*, XXII, 365 v. dd.); bunlar arasında Medine civarındaki Ḥarra Vāḳim, 63 (683)'te Emevîlerin medinelilere karşı elde ettikleri gâlibiyet dolayısı ile, tarihî bir şöhret kazanmıştır. Üzerinde *ḥarra*'ler bulunan bütün arâzinin, isim cedveli ile birlikte, doğru bir haritası A. Stübel'in *Diret it-tulūl* ve Ḥavrān'da, 1882'de yaptığı seyâhatin hâtırası ile berâber, *Zeitschr. d. Deutsch. Palästinavereins*, XII'de neşredilmiştir. Aynı müellif, v. Oppenheim (*Vom Mittelmeer zum pers. Golf*, I, 90, not 5)'in eserine istinâden, *Die Vulkanberge von Ecuador*'da bu taş örtülü çöllerin muhtemel menşe'leri hakkında mâlûmat verdiği gibi, bizzat v. Oppenheim, *Petermanns Geogr. Mitteil.*, 1896 (*Zur Routenkarte meiner Reise von Damaskus nach Bardād in dem Jahre 1893*)'da bundan bahsetmektedir. Bibliyografya için krş. bilhassa v. Oppenheim, *ayn. esr.*, I, 89 v. dd.

HARRÛBA. [Bk. HARRÛBE.]

HARRÛBE. ḤARRŪBA (keçi boynuzu, *Ceratonia Siliqua L.* çekirdeği) *ḳīrāṭ* ile müterâdiftir. I. ve II. (VII.—VIII.) asırlarda Mısır cam vezinlerinde bakır paranın ağırlığını gösteren bu tâbire sık-sık rastlanır (msl. 25, 30 yahut 35 *ḥarrūba* ağırlığında *fals* „akçe" v. b.). İyi muhâfaza edilmiş cam vezinler *ḥarrūba*'yi, vasatî olarak, 0,196 gram (3 habbe) yâni bir altın *ḳīrāṭ*'tan bir az fazla göstermektedir. Bu kelime Tunus'ta, son zamanlara kadar, bir bakır sikkenin adı olarak, kullanılmıştır. Daha fazla tafsilât için bk. mad. ḲĪRĀṬ. (E. v. ZAMBAUR.)

ḤĀRṢÎNÎ. [Bk. HÂRSÎNÎ.]

HÂRSÎNÎ. ḤĀRṢÎNÎ (= ḤĀRÇÎNÎ.), kozmografyacı v. b. müelliflerden bir çoğu tarafından, mârûf altı mâdenden (altın, gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalay) sonra, yedinci olarak, kaydedilen mâdendir. Elkimyacılar buna *'uṭārid* (civa) adını verirlerdi. Al-Bīrūnī [b. bk.] ve meşhûr hekim ve kimyacı al-Rāzī tarafından verilen mâlûmattan anlaşıldığına göre, araplar bu mâdenin asıl kendisini bilmezlerdi; bütün bildikleri belki nihâyet bununla imâl edilmiş eşyadan ibâret idi; arapça kitaplarda bu madde ile yapılmış sert ok uçları, zıpkınlar, ayna ve çan gibi şeylerden bahsedilirse de, verilen mâlûmat gâlibâ bunlar hakkında işitilen şeyleri nakilden ibâret olsa gerektir. Mâdeniyat âlimi al-Ġaffārī *ḥārṣînî*'yi hacer-i semâvî diye anlatır. W. Hommel (*Zeitschr. f. angewandte Chemie*, 1912, XXV, 100)'e göre, *ḥārṣînî* her hâlde zannedildiği gibi çinko (tutya) olmayıp, sert bir kurşun, yâni kurşun ile çok mıkdarda antimuan ve az mıkdarlarda arsenik, bakır, demir ve kalaydan mürekkep bir halitadır. Bu halita, *ḥārṣînî*'ye atfedilen fizik vasıfları hâizdir; fakat araplar ona bir takım hârikulâde (şifâ verici) vasıflar daha isnâd ederler. *Ā'īn-i Akbarī* (alm. trc. Blochmann, I, 40)'de *āhenṣînî* ile müterâdif gibi kaydedilmiştir (krş. *Sitz.-Ber. der Physik. Medizin. Soc. in Erlangen*, XXXVII, 1905, XLIII, 1911; E. Wiedemann, *Beiträge z. Gesch. der Naturwiss.*, V, 403, XXIV, 80, 86 v. dd.; bu makalelerde bibliyografya ve bu maddeye âit yazmalardan alınmış daha başka mâlûmat da vardır).

Bibliyografya: W. Hommel, *Über indisches und chinesisches Zink* (*Zeitschr. für angewandte Chemie*, 1912, XXV, 100); E. Wiedemann, *Beiträge*, V, *Auszüge aus arabischen Enzyklopaedien* (*SBPMS Erlg.*, 1905, XXXVII, 388); ayn. mll., *Beiträge*, XXIV, *Zur Chemie bei den Arabern*, *ayn. esr.*, 1911, XLIII, 86; bu makalelerde bibliyografyaya dâir mâlûmat verilmiştir.

(E. WIEDEMANN.)

HARŞANA. [Bk. ELBİSTAN.]

ḤARTABÎRT. [Bk. HARPUT.]

HARṬŪM. [Bk. HARTUM.]

HARTUM. ḤARṬŪM (A.), „fil hortumu" (iki nehir arasındaki kara dilinin şeklinden dolayı), Sudan'ın 15 müdüriyetinin idâre ve ticâret merkezi olup, Mısır hükümdarının muvafakati ile, ingiliz hukûmeti tarafından tâyin edilen umûmî vâli burada ikamet eder. Ḥarṭūm Mâvî-Nil'in Beyaz-Nil'e karıştığı yerden 1,5 km. kadar cenûpta ve Mâvî-Nil'in sol yâni garp kenarında kâindir; nehir boyunca 3 km. uzayan cephesi vardır; Akdeniz seviyesinden 381 m. yükseklikte, 15° 36′ şimâl arzı ve 32° 32′ şark tûlü üzerindedir. Kızıldeniz sâhilinde Port-Sudan'a demir yolu ile 695 km. ve Kahire'ye demir ve nehir yolları ile 2164 km. mesâfededir.

Takrîben 640 m. genişlikte bulunan nehrin karşı sâhilinde (gemi yanaşmasına inşa ve tâmirine mahsus) doklar, sivil hapishâne ve asker kışlaları ile, 16.000 nüfûslu şimâlî Ḥarṭūm vardır. Suların aktığı istikamette 2,5 km. kadar uzakta ve asıl Nil nehrinin sol kenarında, 60.000 nüfûslu Omdurmān şehri bulunmaktadır.

Sudan'ın 1819'da Mısır vâlisi Muḥammed 'Alī Paşa tarafından zaptından evvel Ḫarṭūm, şimâlden Sennār'a giden başlıca yol üzerinde, yerliler ile meskûn küçük bir köy idi. Bu yol Ḫarṭūm'un 161 km. şimâlinde Şendī'den Nil boyunda ayrılarak, çölün ortasından doğruca Soba'ya varır ve oradan Mâvî-Nil'in sağ (şark) kenârı boyunca cenûba bükülür.

Başlıca iki nehir yolunun birleştikleri noktada bulunan Ḫarṭūm, bu mevkiinden dolayı, mısırlılar tarafından hareket üssü olarak seçilmiştir. 1823'te idâre merkezi olmuş ise de, tuğla ile inşaata ancak 1839'da başlanmıştır. İdârî ve ticârî faâliyet merkezi olması dolayısı ile, bir esir pazarı hâline de gelmiştir.

Sir Samuel Baker, Nil kaynaklarını keşfetmek maksadı ile, 1862'de Ḫarṭūm'dan hareket etmiş ve 1870'te, Avrupa büyük devletlerinin Mısır hukûmetini tazyiki üzerine, esir ticâretini durdurmak ve cenûp taraflarını siyâsî ve iktisâdî faâliyete açmak üzere, tekrar harekete geçmiştir. Hatt-ı istivâ vilâyetleri vâlisi tâyin edilen general Gordon da şubat 1874'te buraya gelmiş, fakat teşrin I. 1876'da me'mûriyetinden ayrılmıştır. 1877 şubatında, Sudan umûmî vâlisi sıfatı ile, hiç istemeyerek, tekrar buraya dönmüş ise de, idârede islâhat yapamamaktan me'yûs olarak, kânun I. 1879'da istifâ etmiştir. Mahdī kıyâmı zuhûr ettiği vakit, Gordon şubat 1884'te, umûmî vâli olarak, bir kere daha buraya avdet ile, dervîşlere karşı şehrin müdâfaasına fi'len iştirâk ederek, 26 kânun II. 1885'te umûmî vâlilik konağının merdivenleri üzerinde öldürülmüştür. Ancak iki gün sonra yetişen ingiliz imdad kuvveti iş-işten geçtiğini görerek, geri dönmüştür.

Omdurmān'da hukûmet kuran dervişler tarafından, idâre merkezi olarak, terkedilen Ḫarṭūm 2 eylûl 1898'de dervîş kuvvetlerinin general Kitchener kumandası altındaki ingiliz—mısır kuvvetleri tarafından hezîmete uğratılması üzerine, tekrar işgâl olunmuştur [Burada ingiliz—mısır kuvvetleri tâbiri doğru değildir. Mısır ordusu vâkıa resmen Mısır hizmetine girmiş bulunan serdar Kitchener Paşa'nın kumandası altında idi; fakat gerek *paşa*, gerek orduda *bey* unvanları ile anılan yüksek ingiliz zâbitleri b şlarında fes ile hizmet etmişlerdi. Muhârebe kaybedilse idi, Mısır mağlûp olacaktı; muvaffak olunca, İngiltere galebe etti ve hidivin imzâ etmeğe mecbûr kaldığı 1899 muâhedesi ile İngiliz-Sudan idâresi vücûda geldi]. Sudan'ın istirdâdını müteâkip, derhâl şehrin yeniden kurulmasına başlanmış ve eskisinin yerine, üç katlı yeni bir vâli konağı inşa edilmiştir.

Ḫarṭūm Lord Kitchener tarafından şehrin müstakil inkişâfı ve askerî icâplar düşünülerek, çizilen bir plân üzerine, yeniden inşa edilmiştir. Eskiden muhâsara esnâsında kullanılmış bulunan toprak istihkâmlar boyunca, fâsılalar ile, yerli asker için, kışlalar yapılmıştır. İngiliz garnizonunun kışlaları şehrin şark ucunda Mâvî-Nil boyunca ve şimâlden Ḫarṭūm'a gelen demir yolunun geçtiği köprünün bitişiğindedir. Bu demir yolu, Mâvî-Nil boyunca 273 km. kadar cenûba devam ettikten sonra, garba dönerek, Beyaz-Nil üzerinden aşıp, zamk ağaçları arasından Kordofan içerilerine girer.

Ḫarṭūm'un, nehir boyunca, 3 km. kadar imtidâd eden ve boydan-boya sıralanan hurma ağaçları ile bu düm-düz ve ağaçsız arâzide mevkî belirtmeğe yarar bir alâmet gibi görünen sâhil ciheti, pek az istisnâlar ile, resmî dâirelere ve ikametgâhlara tahsis edilmiştir. Feyezan zamanında 9 m. kadar yükselen ve gâyet hızlı akan nehrin taşmasına ve sâhili aşındırmasına mâni olmak üzere, kıyı boyunca haylı uzun bir dolma duvar vücûda getirilmiştir. Bu bir nevî rıhtım boyunca, ağaçlar ile gölgelenen umûmî bir yol ve bu yolun öbür tarafında gâyet iyi bakılan bahçeler, bunların ötesinde de bankalar, ticâret şirketlerinin büroları, mağazalar, yerli çarşı ve meskenler vardır; daha ötede, belediyenin inşaat nizamlarının pek sıkı tutulmadığı yerlerde, avrupalıların ve yüksek sınıftan yerlilerin oturdukları nisbeten ucuz evler yapılmıştır. En fakir yerliler, şehrin çevresinde yapılmış ve kısmen onların arâzilerine tecâvüz etmiş bulunan kışlaların hâricindeki köylerde otururlar. Mısır'dan teberrû edilen paralar ile yerli taştan inşa edilen güzel bir câmi kânun I. 1901'de, hidiv 'Abbās Ḥilmī tarafından, küşâd edilmiştir. Anglikan katedrali kânun II. 1912'de, Londra piskoposu tarafından, dinî âyin ile açılmıştır. Rum, kopt, katolik (Avusturya misyonerlerinin) kiliseleri ile Amerikan misyonerlerinin bir kilisesi ve daha başka mâbedler vardır. Lord Kitchener tarafından toplanan paralar ile inşa ve idâre edilen Gordon kollejinde yerliler esâslı bir surette islâm fıkhını tahsil ettikleri gibi, kolleje mülhak olarak, hoca yetiştirmeğe mahsûs bir mektep ile san'at öğretmeğe mahsûs atölyelerden başka, hukûmet tarafından açılmış bir ilk mektep ve muhtelif misyoner mektepleri mevcûttur. Sudan'ın her tarafından mürâcaat eden hastalara tıbbî ve cerrâhî tedâvî te'min eden ve ahâli arasında pek iyi bir şöhret kazanmış olan mükemmel bir hastahâne ve küçük bir hayvanat bahçesi vardır. Şehirde 1906'dan beri elektrik ve 1909'dan beri iyi su te'min eden te'sisler mevcût olduğu gibi, buharlı tramvaylar inşasını deruhte eden (1925) bir ingiliz şirketi Omdurmān'da da bir köprü kurmuştur.

Ḫarṭūm'un takrîben 23.000 kadar olan nüfûsu karışıktır. En kalabalık yabancı gruplar ingiliz ve yunan tebeasıdır. Şimâlden hicret eden mısırlılar ve suriyeliler var ise de, nüfûsun ekseriyeti Sudan yerlileri, şimâl bölgeleri arapları ve cenûp zencilerinden mürekkeptir.

Bibliyografya: Lord Edward Gleichen, *The Anglo-Egyptian Sudan* (London, 1904); E. A. Wallis Budge, *The Egyptian Sudan* (London, 1907), II, fas. XIV, XIX; *The Sudan Almanac* (Hartum, 1925); Baedeker, *Ägypten*[7], s. 407—411. (P. R. PHIPPS.)

HARŪD. [Bk. HERÛD.]

HĀRŪN. [Bk. HÂRÛN.]

HÂRÛN. HĀRŪN B. 'İMRĀN, *Tevrat*'ın Aaron diye zikrettiği zâttır. Fir'avn'ın erkek çocukların öldürülmesi hakkındaki emri kaldırmış olduğu sırada, Mūsā'dan 3 sene evvel, doğmuştur (Sa'labī, s. 100; Ṭabarī, I, 448). Mūsā, Allah tarafından, Bani İsrā'īl'in Mısır'dan çıkması için, Fir'avn'dan izin almağa me'mûr edildiği zaman, kendi soyundan birinin kendisine arkadaş verilmesini istedi (*Kur'an* XX, 30—34). Fir'avn'un meclisinde âza olan Hārūn (al-Kisā'ī, s. 211 ve *Tevrat, Hurûc*) bu işe me'mûr edildi ve hitâbetteki kudretinden dolayı, Mūsā'nın sözcüsü oldu (XXVIII, 34—35). Altın buzağı heykelinin yapılmasında en büyük hisse ona düşer (VII, 134—136; XX, 90—95 ve *Hurûc*, 33, 1—7). Talmud (*Sanhedrin*, 77)'a göre, isrâilîlerin kendisini öldürmelerinden korktuğu için, böyle hareket etmiştir. Fakat başka rivâyetlere göre, isrâilîler Hārūn'a pek merbût imişler. Nitekim, al-Kisā'ī (s. 238), Sa'labī (s. 146) ve Ṭabarī (1, 502)'de, hemen hemen birbirinin aynı olan hikâyelerde şunu söylemektedirler: „Mūsā ve Hārūn bir gün içinden nûr fışkıran bir mağara görerek, oraya girdiler ve o mağarada bir altın taht buldular. Tahtın üzerinde „ölçüsü kime uyarsa, ona mahsûstur" cümlesi yazılı bir kitâbe var idi. Mūsā için çok küçük gibi göründüğünden, tahta Hārūn oturdu ve o anda *malak al-mavt* zuhûr ederek, onun rûhunu aldı. Hārūn 127 yaşında idi. Mūsā isrâilîlerin yanına döndüğü vakit, kendisine Hārūn'un nerede olduğunu sordular. Mūsā: — „Öldü" — cevabını verdi. — „Onu sen öldürdün" — dediler; o anda Hārūn'u taşıyan melekler göründüler ve — „Mūsā'yı böyle bir cinâyet ile ithâm etmeyiniz" — dediler. İkinci bir rivâyete göre (Sa'labī, *ayn. esr.*; Ṭabarī, I, 505) de, Mūsā isrâilîleri Hārūn'un mezarına götürmüş, onu diriltmiş ve o da eceli ile öldüğünü tasdik etmiştir. Bu arap hikâyesi Midrasch *Jelamdenu*; *Yalḳuṭ*, 764, *Aboth de R. Nathan*, 32, *Pirke de R. El.*, 12 taraflarından nakledilmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales*, I, 448, 473—493, 502; Sa'labī, *'Arā'is al-macālis fī ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1312), s. 100, 123—125, 146; al-Kisā'ī, *Kitāb Bad'ḫalḳ al-dunyā va ḳiṣaṣ al-anbiyā'*, s. 222 v. dd. ve 238; Eisenberg, *Moses in der arabischen Legende* (1910), s. 48. (J. EISENBERG.)

HĀRŪN AL-RAŞĪD. [Bk. HÂRÛNÜRREŞİD.]

HĀRŪNİYA. [Bk. HÂRÛNİYE.]

HÂRÛNİYE. AL-HĀRŪNİYA. 1. Irak'ta Calûlâ civarında kadîm bir şehir olup, Yâḳūt burada taşları kurşun ile kenetlenmiş eski bir köprü bulunduğundan bahseder.

2. İslâm diyârı ile Bizans Anadolu'su arasında hudût kalelerinden (*sugūr*) biri olup, Maraş ile Anazarba ('Ayn Zarba) arasında, Maraş'a bir günlük mesâfede, dağlık bir sâhada bulunuyordu. 183 (799)'te Hārūn al-Raşīd tarafından kurulmuş olan bu müstahkem şehre halifenin adı verilmiştir. Bizanslılar 348 (959/960)'de kaleyi tahrip ederek, 1500 müslümanı esir ettiler. Buna rağmen, bir kaç sene sonra Hârûniye'den geçen İbn Havḳal'e bakılırsa, o sırada burasının hâlâ mâmûr bir yer olması icâp eder. Hârûniye, Hamdânîlerden Haleb emîri Sayf al-Davla (ölm. 356 = 967) tarafından, tekrar inşa edilmiştir. Sonraları haçlılar tarafından zaptedildi ve küçük Ermenistan kırallığına ilhâk olundu. Müteâkip asırlarda Hârûniye ehemmiyetini kaybetti ve belli olmayan sebepler ile harâp oldu. *İslâm ansiklopedisi*'nin Leiden tab'ında bu müstahkem şehrin mevkiinin mâlûm olmadığı zikredilir. Filhakika XIX. ve XX. asırlarda Adana ovasının şark kısmında ve Amanos dağlarında dolaşmış seyyahların buradan geçmemiş oldukları, Hârûniye adının R. Kiepert haritalarında da kaydedilmemiş bulunmasından, anlaşılıyor. Bugünkü Hârûniye, Amanos dağlarının garp yamaçlarında, Ceyhan nehrinin, bu dağlar arasından çıktıktan sonra, aldığı Sabun suyu vâdisine yakın bir yerde, tepelik bir sâhada yer alan bir köy (1945'te nüfûsu 665), Adana (Seyhan) vilâyetinin Bahçe kazasına bağlı bir nâhiye merkezi olup, Adana-Malatya demiryolunun Yarbaşı istasyonuna 10 km.'lik bir bir yol ile bağlıdır ve burada bir köy enstitüsü bulunmaktadır. Hârûniye'nin 20 km. garbında ve Ceyhan nehrinin karşı yakasında Karatepe'de, 1946 senesi yazında, İstanbul üniversitesi profesörlerinden H. Bossert ve arkadaşları tarafından (bk. *Karatepe. Yeni bir Eti harâbesi*; ilk rapor, İstanbul, 1946 ve *Karatepe. Kadirli ve dolayları*; ikinci rapor, İstanbul, 1947), zengin bir Hitit şehrinin yeri bulunmuş ve ilk kazıları yapılmıştır.

Bibliyografya: G. le Starange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 62, 128 v. d. (T. H. WEIR.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

HÂRÛNÜRREŞİD. HĀRŪN AL-RAŞĪD (766—809), Abbâsî halifelerinin en meşhûrudur. Rey'de zilhicce 145 (mart 763) ve yahut daha doğruya benzeyen bir rivâyete göre, muharrem 149 (şubat 766)'da doğmuştur. Babası halife Muḥammed al-Mahdī olup, anası Ḫayzurān isminde bir câriye idi. 159 (775/776) senesinde Mahdī bu câriyeyi azâd etmiş ve aynı sene içinde nikâh ile almıştır. Hārūn rebiülevvel 170 (eylûl 786) senesinde tahta çıkınca, Yaḥyā b. Ḫālid al-Barmakī'yi vezîr tâyin ederek, ona hudûtsuz bir salâhiyet verdi. Barmakī, görünüşe nazaran, 17 sene, iki oğlu al-Faḍl ve Ca'far ile berâber, bu kudretli imparatorluğun fi'len hukümdarı olmuştur. Bundan dolayıdır ki, muharrem 187 (kânun II. 803) felâketi [bk. madd. BERMEKİLER ve CA'FAR] beklenilmedik bir hâdise olmuştur. 176 (792/793)'da Yaḥyā b. 'Abd Allāh isminde bir alevî, Deylem'de isyan bayrağını kaldırdı ve etrafına bir çok tarafdar topladı. Bunun üzerine, halife ona karşı, al-Faḍl b. Yaḥyā kumandasında, büyük bir ordu göndermeğe karar verdi. al-Faḍl âsî ile müzâkereye girişip, kendisine bir çok hediyeler verdiği ve Hārūn da affetmeği vaad ettiği için, Yaḥyā teslim oldu. Fakat, buna rağmen, Bagdad'a gelince, Hārūn tarafından hapse attırıldı. Aynı zamanda Suriye'de şimâl arapları ile yemenliler arasında şiddetli bir savaş huküm sürüyordu. Ancak 180 (796/797) senesinde Ca'far b. Yaḥyā buralarda sükûnu iâde edebildi. Daha 178 (794/795)'de mısırlılar, vâli İsḥāḳ b. Sulaymān'a karşı, kıyam etmişlerdi; lâkin Hārūn onlara karşı değerli kumandanı Harşama b. A'yān'ı gönderince, âsîler çabucak itâat altına alındı. Ḳayravān'da karışıklıklar baş gösterdi. Gerçi Harşama burayı da muvakkaten teskin etti; fakat onun avdetinden sonra, 181 (797/798)'de bu serkeş ahâli tekrar ayaklandı. Vâli İbrāhīm b. al-Aġlab âsâyişi iâde etti; lâkin bir az sonra müstakil imiş gibi davranmağa başladı. Hārūn 184 (800)'te, senevî bir vergi mukabilinde, memleketi, irsî timar olarak, kendisine terke mecbûr oldu. Seleflerinden bir çokları gibi, Hārūn da bizanslılara karşı çetin muhârebelerde bulunmağa mecbûr oldu. Daha saltanatının iptidâsında, hudût şehirlerini tahkim ettirdi ve hemen her sene vâlileri düşman arâzisine akınlar yaptılar; fakat devamlı menfaat te'min edemediler. 181 (797/798)'de halife bizzat sefere gitti ise de, çok geçmeden, geri döndü. Bir sene sonra yine harp patladı; lâkin İstanbul'da zuhûra gelen karışıklıklar yüzünden, imparatoriçe İrene sulh akdine ve vergi vermeğe mecbûr kaldı. Bu sulh ancak 186 (802)'da imparator Nikephoros'un tahta çıkmasına kadar devam etti; bu imparator halifeye müstehziyâne bir mektup göndererek, te'diye edilmiş olan verginin iâdesini istedi. Hārūn derhâl sefere çıktı ve imparatoru yeni bir vergi vermeğe icbâr etti. Fakat imparator muâhedelere ehemmiyet vermedikten başka, harbe de devam etti. 190 (806)'da Hārūn Heraklea (Ereğli)'yı aldı ve imparatoru yalnız yeni bir vergi daha vermeğe değil, buna ilâve olarak, şahsı ve âilesi için, bir nevî başvergisi vermeğe de icbâr etti; mamafih müteâkip sene Yazīd b. Maḥlad bizanslılar tarafından mağlûp edildi ve onun yerine gelen Harşama'nın gayretleri de hiç bir muvaffakiyete eremedi. Bu suretle senelerden beri devam eden bu mücâdele hemen-hemen neticesiz kaldı. Buna karşılık, garp tarihçileri Hārūn'un büyük Karl (Charlemagne) ile iyi münâsebetlerde bulunduğunu ve iki hukümdarın karşılıklı elçilik hey'etleri gönderdiklerini yazmaktadırlar. Fakat arap menbâlarında bu husûsta hiç bir kayıt bulunmadığı için, bu rivâyetler pek şüpheli görülmektedir (bu hususta krş. Schmidt, *Karl der Grosse und Harun al-Raschid*, *Der Islam*, III, 409—411,; Barthold, *ayn. mec.*, IV, 333 v.d. ve oradaki bibliyografya ve Vasiliev, *Vizantiyskiy vremmennik*, 1913, XX'teki mütâleası ile R. Basset, *La revue de l'Histoire des religions*, 1914, 2).

Horasan vâlisi 'Alī b. 'Īsā, aşırı vergiler tarh etmesi yüzünden, bütün halkın nefretini kazanmış idi. Şikâyetlerin çoğalması üzerine, halife 189 (805)'da bizzat Rey'e kadar gitti; fakat 'Alī'nin sözlerine kapılarak, onun me'mûriyetini yeniden te'yit etti. Aynı tarihte Semerkand'da Rāfi' b. Layṯ isyan etti ve 'Alī b. 'Īsā ona karşı harekete geçti. Lâkin bu adamın hadsiz hırs ve tama'ından şikâyetler günden-güne şiddetlendiği için, Hārūn Horasan vâliliğine Harşama'yi tâyin etmek icâp ettiğini anladı; ancak şimdi Rāfi' bütün Mâverâünnehr arâzisine hâkim bulunuyordu ve vaziyet de günden-güne güçleştiği için, halife bizzat sefere gitmeğe karar verdi ve öncü olarak, oğlu al-Ma'mūn'u Merv'e gönderdi. Kendisi, Ṭūs şehrine varınca, hastalandı ve en çok tercih edilen rivâyete göre, 3 cemâziyelâhır 193 (24 mart 809)'te vefat etti. Oğlu al-Amīn'e tahtı te'min etmek için, Hārūn daha çok evvelden tedbirler almış idi; lâkin bunların pek şeâmetli oldukları sonra meydana çıktı [bk. mad. AL-AMĪN].

Hārūn san'at ve ilme çok alâka gösterdi; gâyet parlak olan sarayında her zümreden

âlimler toplanırdı. Bâzı tek-tük istibdâd tezâhürlerine rağmen, Hārūn'un Abbâsî halifelerinin en iyilerinden addedilmesi lâzım geldiği şüphesizdir. Ancak Abbâsî imparatorluğunun zevâle yüz tutması da Hārūn'un zamanında başlamıştır; fakat menkıbe ve rivâyetlerde Hārūn al-Raşīd dâimâ şark kudret ve azametinin hakikî timsâli olarak gösterilmektedir. Nâm ve şöhreti, *Bin bir gece* hikâyeleri vâsıtası ile, şarkta ve garpta yayılmış bulunmaktadır.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, tür. yer; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), bk. fihrist; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 491—524; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), II, 42 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, III, 217 v.dd.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 126—172; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 478 v.dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall*, 3d tab., s. 477—488; Palmer, *Haroun Alraschid of Bagdad*; Lindberg, *Hârûn Arraschîd och hans närmaste samtida*; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid caliphate*, tür. yer.; Huart, *Histoire des arabes*, I, 292—298; Bouvat, *Les Barmecides d'après les historiens arabes et persans*. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

HARŪRĀ'. [Bk. HARÛRÂ.]

HARÛRÂ. ḤARŪRĀ', ḤARAWRĀ, Kūfa civarında bir yerin adıdır. Burada 'Alī'ye karşı alenen isyan edenler ile, sonra Nahravān'da vukûa gelen kanlı muhârebede hâricîler, üç—beş kişi kalıncaya kadar, imhâ edilmişlerdir. İlk hâricîlere *ḥarūriya* ismi de bu münâsebetle verilmiştir [bk. mad. HÂRİCÎLER].

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 246; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 3341 v. dd.; diğer arap tarihçileri için bk. Brünnow, *Die Charidschiten*, s. 16 v. dd.; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien*, s. 4 v. dd.; al-Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 86 v. d. v. b.

HĀRŪT VE MĀRŪT. [Bk. HÂRÛT VE MÂRÛT.]

HÂRÛT VE MÂRÛT. HĀRŪT VE MĀRŪT, *Kur'an*, II, 96'da aşağıdaki sözlerde zikri geçen iki melek: „... ve Süleyman küfre sapmadı; Bâbil'de iki meleğe, Hārūt ile Mārūt'a, bildirilmiş olan şeyler ile insanlara sihri öğreten şeytanlar küfre saptılar; fakat melekler: — bizler bir fitneyiz (imtihan vâsıtasıyız) küfre sapmaktan sakın" — demeden, kimseye bir şey öğretmediler. İşte bu suretle insanlar bunlardan karı ile koca arasına ayrılık sokmanın yolunu öğrendiler...". Bu âyete muhtelif hikâyeler de bağlı olup, bunlar şöylece hulâsa edilebilir: Gökteki melekler insanların kabahatli çocuklarını tetkik ettikleri zaman, Allah huzûrunda bunlara karşı hissettikleri istihfâfı izhâr ettiler. Lâkin Allah şöyle cevap verdi: — „Sizler de aynı vaziyette olsa idiniz, daha iyi hareket etmezdiniz". Melekler bu hukmü kabûl etmediler ve tecrübe için yer-yüzüne melek gönderilmesine izin aldılar. Bunun için Hārūt ile Mārūt seçildi ve kendilerine putlara tapmak, zinâ etmek, insan öldürmek ve içki içmek gibi, büyük günahlardan ictinâp etmeleri emrolundu. Fakat gâyet güzel bir kadın gördükleri vakit, derhal ona meclûp oldular ve günah işlerken, suç üstünde yakalanınca, üzerlerine gelen adamı öldürdüler. O vakit Allah meleklerin nazarlarını yer-yüzüne, kardeşlerinin üzerine çevirdi; onlar da: — „Hakikaten doğru söylemişsin" — dediler. İki suçluya cezâlarını bu dünyada mı, yoksa öbür dünyada mı çekmek istediklerini sordular. Birinci teklifi kabûl ettikleri için, Bâbil'de hapsedildiler ve o zamandanberi orada en elîm azaplar içinde yaşamaktadırlar.

A. Geiger bu hikâyeleri hulâsaten bir yahudi Midraş'ında bulmuştur; lâkin buna ilâve olarak, bu hikâyenin bir çok noktalarına İncil (Petrus'un 2. risâlesi, 2, 4, ep. *Jude*, 6)'de 6. fasılda tesâdüf olunduğu söylenebilir. Aşağıdaki nakiller bunu açıkça belirtmektedir: bir islâm rivâyetine göre, „bu hâdise insanların üredikleri ve günâh işledikleri zaman vukua gelmiş olsa gerektir". *Tekvîn*'de de, yine bu hâllerden dolayı, Allah oğulları yere inmişlerdir. Onlar da kadınlar ile cinsî münâsebetlerde bulunmuşlardır. Midraş'taki iki meleğin isimleri Şamḥazay ve 'Azael'dir. Bu isimlere, değişik bir şekilde, Henock kitabında da tesâdüf olunmaktadır. Ṯa'labī bu hususta şöyle diyor: yer-yüzüne 3 melek indi, Hārūt yahut 'Azā, Mārūt yahut 'Azābā ve 'Azriyā'īl. Bu sonuncu, daha ilk günde, yer-yüzündeki hevâ ve heves câzibelerine karşı çok zayıf olduğunu hissederek, ricâsı üzerine, tekrar semâya kabûl edildi. Bir rivâyete göre, Hārūt ve Mārūt her günün sonunda tekrar gök yüzüne su'ûd ederler imiş; lâkin günâh işleyince, kanatlarına felc gelmiş. Bu nevîden bir hâl de *Schatzhöhle* („hazîne mağarası") kitabında (nşr. Bezold, s. 68 v.d.) da görülmektedir; burada Set'in çocukları, işledikleri günâhtan, artık mukaddes dağa çıkamaz olurlar. Felce uğrayan meleklerin muâsırları İdrīs'ten, Allah indinde kendileri için şefâatte bulunmasını niyâz ettikleri ve bunun üzerine, yukarıda anlatılan iki cezâdan birini tercih etmelerine müsâade olunduğu da rivâyet edilir. Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld, I, 61)'ye göre, Hārūt ile Mārūt daha Âdam'in sağlığında insanları böyle istihfâf etmişler imiş. Kadına gelince, buna Zuhra, Anāhīd (Bāhind) ve Bīduḫt isimleri verilmektedir; Midraş'taki

adı İstehar olup, diğer yahudi masallarında da Na'ma (zarif, edâlı) 'dir ki, bütün bunlar Venüs'ü telmih etmektedirler. Bâzılarına göre, bu kadın alelâde bir kadın imiş ve insanlar arasında adâlet icrâsına me'mûr edilmiş olan Hârût ile Mârût'a kocası ile aralarındaki bir ihtilâfı arzetmeğe gelmiş imiş. Her ikisi de onu kandırmağa teşebbüs edince, kadın onlardan, Allahın emrine mugâyir olarak, kendisine göğe çıkıp-inmek için kullandıkları sihirli kelimeyi öğretmelerini istemiş (Midraş'ta bu kelimenin Allahın ismi olduğu mukayyettir). Kadın, öğrendiği bu kelimeden istifâde ederek, göğe çıkınca, Allah ona bu kelimeyi unutturmuş ve kendisini bir yıldız hâline sokmuştur. Hârût ile Mârût ise, Bâbil'de kalarak, sihir ilmini tâlim etmişler (krş. Henock, fasıl 8, 8, 9, 7). Bu iki meleğin Demâvand'de bir kuyuda mahbus tutuldukları da hikâye edilir. Çektikleri azaplar pek canlı tasvirler ile anlatılmaktadır. Henock kitabında (fasıl 14, 5, 69, 28) ve Yöbeler (Jubile, 5, 6)'de yere düşmüş melekler hakkında anlatıldığı gibi, bunlar da zincire vurulmuşlar (krş. Baruch'un süryânîce Apokalypse, nşr. Ceriani, s. 152, col. a, sonunda = fasıl 56, 13). Ağızlarının önünde, erişemeyecekleri surette, su da bulunmaktadır (Tantalus işkencesi). Bundan sonra, sihir ve efsûn ile yanlarına kadar gidebilmiş olan bâzı müslümanlardan da bahsolunmaktadır. Mahbuslar Peygamber'in zuhûrunu duydukları zaman, artık çektikleri cefaların sonu yaklaşmış olduğu için, memnûn olmuşlar imiş.

Wüstenfeld'in *Orient und Occident* (I, 329)'te tercüme ettiği efsânevî bir Mısır tarihinde, Hârût ve Mârût'un Mısır kıralı 'Aryāḳ zamanında yaşadıkları söylenmektedir.

Bu iki adın sihirde istimâli hakkında bk. Doutté, *Magie et Religion*, s. 391.

Farsçada Hârût „sihirbaz" mânasını almıştır.

Bibliyografya: *Kur'an*, II, 96'ya âit tefsirler; al-Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (1282), s. 52 v. dd.; Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen* ?[2], s. 104—106; Grünbaum (*ZDMG*, XXXI, 224 v. dd.); de Lagarde, *Gesammelte Abhandlungen*, s. 14 v. dd.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Fleischer), s. 232; E. W. Lane, *The 1001 Nights*, fasıl III, not 14; Littmann (*Festschrift f. Andreas*, 1916). (A. J. WENSINCK.)

ḤASĀ, HASSA. [Bk. AHSÂ.]

ḤAṢ'AM [Bk. HAS'AM]

HAS'AM. ḤAṢ'AM, (bu kelime her ne kadar Avrupa'da neşredilen bâzı arapça metinlerde, yanlış olarak, *ġayr al-munṣarif* gibi gösterilmiş ise de, *munṣarif*'tir) bir arap kabîlesi. Bunlar, hiç olmazsa VI. asırdan itibâren, Yemen'den Mekke'ye giden kervan yolu boyunda ve al-Ṭā'if ile al-Nacrān arasındaki dağlık mıntakada ikamet ediyorlardı. Tarih yazanlarca kabûl edilen ve kabîlelerin muhâceretlerini onların nesep silsilesine bağlayan nazariyeye göre, Ma'add-oğulları dağıldıkları vakit, bu kabîle al-Sarāt [b. bk.] dağlarında sâkin imiş. Ma'rib su bendinin patlaması üzerine, cenûbî Arabistan kabîlelerinin muhâceretleri sırasında, Azdler tarafından, tarihî zamanlarda işgâl ettikleri yerlere sürülmüşler imiş (Bakrī, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, s. 28, 38, 41 v. d. = Wüstenfeld, *Die Wohnsitze u. Wanderungen d. ar. Stämme, Abh. G. W. Gött.*, XIV, 39, 53, 58 = *Mufażżalīyāt*, nşr. Lyall, s. 113 v. d., İbn al-Kalbī'ye göre; Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 464; II, 326 v. d.; Wüstenfeld, *Register z. d. genealog. Tabellen*, s. 130 v. d.). Bu nazariyeye göre, Ḫaṯ'amlar (her yerde onların kardeşleri gibi zikredilen Bacīlaler [b. bk.] gibi), nesepleri Ḫaṯ'am b. Anmār b. Nizār olmak dolayısı ile, ismâilî kabîlelerden idiler (İbn Hişām, *Sīra*, nşr. Wüstenfeld, s. 49, 15—50, 2; İbn Ḳuṭayba, *Ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 50, 18; [sahte] Balhī, nşr. Huart, IV, 110 v. d.; bu kaynakların hepsi bu görüşü „Muzar ensâbcılarına" atfederler). Fakat başka bir nazariye Ḫaṯ'am lekabı ile anılan Aftal b. Anmar b. İrāş 'Amr b. al-Ġavṯ (bu sonuncu Azdī kabîlelerin de ceddidir) yahut daha basit bir surette, Ḫaṯ'am b. 'Amr b. al-Ġavṯ (İbn al-Kalbī, *Camharat al-ansāb*, Escorial yazm., var. 44r, 119v, İbn Durayd, *İştiḳāḳ*, nşr. Wüstenfeld, s. 302, 1 v. d.'da onu tâkip eder. İbn Ḳuṭayba, s. 50, 19 v. d.; İbn Hişām, s. 50, 3—5; *Aġānī*, XV, 151; Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, 9, 13; Hamdānī, *Cazīrat al-'arab*, nşr. Müller, s. 116, 11'de şu münferit nesebi verir: Ḫaṯ'am b. Rabī'a b. 'Āmir [? ?] ve İbn Ḳutayba, s. 50,16 Anmār'ı Saba'in oğlu gibi gösterir; krş. Reiske, *Primae lineae*, s. 133) nesebi ile bu kabileyi Saba'in bir koluna bağlar. Bu mütenâkız mâlûmat Ḫaṯ'amların da, diğer bir çok kabîleler gibi, bir ırk birliğini temsil etmeyip, daha ziyâde muhtelif menşe'lerden gelen batınların birleşmelerinden teşekkül etmiş olduğunu göstermektedir. Adlarının iştikakı da buna delâlet eder gibi görünmektedir. *Taḫaṯ'ama* (bir ittifak ahdi münâsebeti ile) „birinin kendi vücûduna kan sürmesi" mânasına gelir (bu âdet hakkında krş. J. Pedersen, *Der Eid bei den Semiten*, s. 21 v. d., ve zikrettiği müellifler). Ḫaṯ'am'ı bir dağ veya deve adı farzeden diğer iştikaklar nazar-ı itibâra alınmağa değmez (İbn al-Kalbī, var. 120r = İbn Durayd, s. 302, 2-3,304, 6 aş.; *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 72, 375; *Lisān*, XV, 56). Her hâlde, Ḫaṯ'amları dâimâ ya seferler münâsebeti ile yapılan ittifaklarda

(msl. *Aġānī*, IX, 17; XII, 47 v. d.; XVIII, 35 v. d. v. b.) yahut irtidâtlar (*ridda*; Ṭabarī, *Tārīḫ*; nşr. de Goeje, I, 1985 v. d.) esnâsında cenûp kabîleleri ile birleşmiş yahut daha sonraları Basra ve Kūfa askerî karargâhlarında yerleştirilmiş kabîleler arasında görmekteyiz (Ṭabarī, I, 2495, 3174; II, 122; fakat II, 1382, 1—5'te onları bütün şimâl kabîleleri, Kinâna, Ḳays 'Aylan, Muzayna ve hattâ Ḳurayş kabîleleri ile birlikte, *ahl al-'āliya* umûmî unvanı altında bulmaktayız. O zamanlar (101 = 720) mülkî icâplar ırk prensibine takaddüm etmiş gibi görünmektedir). Başlıca batınları Şahrān, Nāhiş ve Aklub idi. Bu sonuncular, cenûbî Arabistan ensâp kayıtlarına göre bile başka bir menşe' (Aklub b. Rabī'a b. Nizār)'den olup, kabîleye sonradan girmişler idi (krş. al-Bakrī, s. 53, ar. 54, 9).

Arabistan yarım adası tarihinin pek eski devrinde Ḫaṯ'amlar hakkında sahîh bilgimiz yoktur (Blau, *ZDMG*, XXII, 658; XXIII, 561, not 6'da Uranios ve Plinius'taki Ἀτραμῖται Adramitae ile bağlamak ve bunları Ḥażramavt'taki Χατραμωτῖται'den ayırmağı ileri sürmesi isbat ve müdâfaa edilemeyecek mâhiyettedir). VI. asırdan itibâren bunları, muhtelif menşe'lerden başka kabîleler ile berâber, Bīşa, Turaba, Curaş ve Tabāla bölgelerinde sâkin buluyoruz; bu son bölge Ẕu 'l-Ḫalaṣa (bunun hakkında bk. Wellhausen, Reste, 2. tab., s. 45—48) ilâhına tapanların merkezi idi; Ḫaṯ'amlar da, Bacīla, Davs, Bāhila v. b. gibi, aynı puta tapıyorlardı (Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 791; II, 461, 703; IV, 62, 567 [*Aġānī*, XI, 152, 578, 17 v. d.]; burada Ḫaṯ'amların komşuları olan kabîleler hakkında ve I. asrın sonunda Bīşa arâzisinin bir kısmının Umayya ve Hāşimī âilelerine tahsisine dâir haylı mâlûmat vardır; Hamdānī, 135 v. d.; İbn al-Kalbī, *Kitāb al-aṣnām*, 34 v. d.)

Ḫaṯ'amların karışmış oldukları bir çok gazvelerin (krş. *Aġānī*, VII, 119; XII, 47, 51 v. d.; XIV, 25; XVIII, 35 v. d.; *Naḳā'iż*, nşr. Bevan, s. 46; Yāḳūt, II, 735, 16; IV, 56,16 v. d.; Hamdānī, 170, 21) en meşhûru Fayf al-Rīḥ muhârebesidir ki, Mażḥiclerin büyük bir kısmı ile müttefik bulunan reisleri Anas b. Mudrik (yahut Mudrika), 'Āmir b. al-Ṭufayl [b. bk.] idâresinde bulunan Banū 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a'yı mağlûp etmiş ve 'Āmir'in de bir gözü bu vak'ada kör olmuştur (*Naḳā'iż*, s. 469—472; İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, I, 474; *'Iḳd*, 1923, III, 102 v.d., 'Āmir'in divanı, nşr. Lyall, medhal, s. 82 v.d., nr. X, XI [*Mufażżalīyāt*, nr. CVI], XII, XIX, XXV, XXVII, zeyil nr. 1, 19). Şâir olarak da meşhûr olan Anas b. Mudrik, Ḫaṯ'amların Banū Cuşam (*Aġānī*, IX, 17) aleyhine savaşları ve haydût şâir Sulayk b. Sulaka (*Ḥamāsa*, s. 415 v.d.; *Aġānī*, XVIII, 137 v.d.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ṣi'r*, nşr. de Goeje, s. 217)'yi öldürdüğü savaş gibi, daha başka savaşların da kahramanıdır. İslâmın zuhûrundan sonra yıllarca yaşamış olan Anas'in hâl tercümesine dâir notlar bu maddeyi yazan tarafından Caetani'nin *Annali dell' Islām*, (X, 499 v.d.)'inda bir araya toplanmıştır (sene 40, § 347).

İşgâl ettikleri arâzinin vaziyetinden dolayı, Ḫaṯ'amlar habeşlilerin Mekke aleyhine seferlerinde bir rol oynamak mecbûriyetinde kalmışlardır. Abraha'nin ileri hareketine karşı gelmeğe teşebbüs etmişlerse de, mağlûp olmuşlar ve düşman askerine Ṭā'if'e kadar yol göstermeğe mecbûr kalmışlardır (bk. Nöldeke, *Gesch. der. Perser u. Araber*, s. 206—217). İslâmın yayılışına karşı, başlangıçta, alâka göstermemişlerdir (Ṭabarī, I, 1079 v. d.). Ḫaṯ'amîlerin Peygamber ile ilk münâsebetleri, şüphesiz hasmâne idi (Vāḳidī, trc. Wellhausen, s. 387; al-Ṭabarī, I, 1730 v. d.). Fakat nihâyet Peygambere bir elçi hey'eti göndererek, islâmiyeti kabûl etmişler ve Peygamberden, islâmdan evvelki kan dâvâlarının ilgâ edildiğine dâir, bir nâme almışlardır (İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, I, 2, 34, 78; Caetani, *Annali dell' Islām*, II, 330, sene 10, § 28; krş. bir de § 23, s. 326 v. d.). Peygamberin vefatından sonra, ancak bir kısmı irtidat etmiştir (*Annali*, II, 573 v. d.; 581, 585, sene 11, §§ 87—88, 98,104). 'Abd-Allāh b. Carīr al-Bacalī tarafından, Ẕu 'l-Ḫalaṣa sanemine âit mâbedin tahribi, bu fesât ocağı etrafında toplanmış bulunan diğer kabîleler ile berâber, onların da mukavemetini kırmış olsa gerektir (Ṭabarī, I, 1985 v. dd.). Fütûhât harpleri esnâsında onları Suriye (İbn 'Asākir, *Annali*, III, 588, sene 15, § 66a, kezâ krş. Ṭabarī, I, 3287, 11, 3408, 8—17) ve bir de Irak ordusunda (Ṭabarī, 2188, 11 v. d.) buluyoruz ve evvelce gördüğümüz gibi, bunlar Basra ve Kūfa'de askerî mevkilerde yerleştirilmiş olan kabîleler arasında idiler.

Ḫaṯ'am kadınlarından bir çoğu Kureyşîlere varmışlardır. Bunlardan biri islâm tarihinde oldukça ehemmiyetli bir rol oynadı. Asmā' bint 'Umays islâmı en evvel kabûl eden kadınlardan biridir ve ilk müslümanlar ile berâber Habeşistan'a hicret etmiştir. Birbirini müteâkip Ca'far b. Abī Ṭālib, Abū Bakr ve 'Alī ile evlenmiş ve hadîs rivâyetinde husûsî bir mevki almıştır (İbn Sa'd, VIII, 205—209 ve krş. *Annali dell' Islām*, X, 231—236, sene 38 §§ 269—292). Kız kardeşi Salmā' Ḥamza b. 'Abd al-Muṭṭalib'in karısı idi (*Annali*, *göst. yer*, 285; İbn Sa'd, VIII, 209). Anas b. Mudrik'in kızlarından Asmā' Ḫālid b. al-Valīd'in karısı idi (İbn Ḥacar, *Iṣāba*, Kahire, VIII, 6, nr. 39; *Annali*, IX, sene 37, § 412, X, 499).

Ḫaṣ'am kabîlesine mensûp şâirlerin sayısı azdır. En meşhûru I. (VII.) asrın sonunda veya II. asrın başlarında yaşamış ve sadakatsizlik eden karısından kanlı bir intikam almak ile şöhret kazanmış olan İbn al-Dumayna (*Aġānī*, XV, 151—157; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r*, s. 458 v. d., v. b.)'dir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de İbn al-Kalbī, *Camharat al-ansāb* (yazm., var. 124ᵛ—127ʳ); İbn Durayd, *İştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 304—306 ve *'İḳd*, 1293, II, 78 v. dd.

(G. Levi Della Vida.)

ḤASAN. [Bk. HASAN.]

ḤASAN. [Bk. HASEN.]

HASAN. AL-ḤASAN B. 'ABD ALLĀH. [Bk. NĀṢIR AL-DAVLA.]

HASAN. AL-ḤASAN B. ABİ 'L-ḤASAN AL-BAṢRĪ. [Bk. HASAN BASRÎ.]

HASAN. AL-ḤASAN B. 'ALĪ. [Bk. AL-'ASKARĪ, İBN MĀKŪLĀ, NIẒĀM AL-MULK, AL-UṬRUŞ.]

HASAN. AL-ḤASAN B. 'ALĪ (?—1168), Mahdîya'nın son Zîrî hükümdarı (515—543 = 1121/1122—1148/1149). Babası 'Alî'nin vefatında henüz çocuk olan al-Ḥasan hukûmet işlerini azadlı kölelerinin eline bırakmağa mecbûr oldu. Bunlar Sicilya Normanlarının taarruzlarına karşı koymak zorunda kaldılar. Filhakika 1122 senesinde amiral Georges d'Antioche, Cossira (Pantellaria) adası ile Dimas burunu hisarını zapt ve Mahdîya'yi muhâsara etti, fakat kendisine pek çok adam kaybına mâl olan muhârebelerden sonra gemilerine dönmeğe mecbûr kaldı. 1135'te hıristiyan donanması Zîrî pâyitahtının önünde tekrar göründü, lâkin bu defaki gelişi, Ḥammādiler tarafından karadan ve denizden hücûma uğramış ve Roger II.'yi imdâda çağırmış olan al-Ḥasan'a yardım için idi. İslâm hukümdârı hıristiyan hukümdarının yardımını, onun bütün İfrîḳîya sâhili reislerine nufûzunu cebren kabûl ettirmesine müsâade eylemek ve bizzat kendi ülkesinin gümrük vâridâtını ona bırakmak sureti ile ödedi. Amiral Georges d'Antioche'un Mahdîya önünde ikinci bir bahrî nümâyişi (536 = 1141/1142) al-Ḥasan'ı Roger II.'in bütün şartlarını kabûl ve onu kendisi için bir nevî metbû tanımağa mecbûr etti. Bu zillet de Zîrî hukümdarlarını kurtaramadı. Al-Ḥasan tarafından, bizzat ahâlinin talebi üzerine, mülkünden mahrûm edilen Gabes emîri Yūsuf b. Camā'nın oğullarının hukukunu muhâfaza bahânesi ile, Roger II., Georges d'Antioche'u Mahdîya'ye hücûm etmeğe me'mûr etti. Hukümdârı ve ahâlisinin bir kısmı tarafından terkedilen bu şehri, hıristiyanlar 543 (1148/1149) sonunda, silâh kullanmadan, işġâl ettiler. Bir kaç seneden beri İfrîḳîya'nin diğer tarafları Zîrî hâkimiyetinden çıkmış olduğu için, mülkünden mahrûm kalan al-Ḥasan, ilkin Riyāḥlara, sonra Bōna (Bone) şehrine ve nihâyet Bicāya (Bougie)'ye sığındı ve buranın emîri tarafından Cezayir'de hapsedildi ve şehrin Muvaḥḥidlerin eline düşmesine kadar (547 = 1152/1153), orada kaldı. Mutâvaat ettiği 'Abd al-Mu'min kendisine iyi muâmele ederek, Mahdîya'nin hıristiyanlardan istirdâdını müteâkip, 555 (1160)'te al-Ḥasan'ı bu şehre vâli tâyin etti. Sonradan 'Abd al-Mu'min'in oğlu Yūsuf tarafından Fas'a alındı ve Temesnā vilâyetinde Abar Zellū'da, 563 (1167/1168) yılında, vefat etti.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Berbères* (trc. de Slane), II, 26 v. dd.; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), X. ve XI. (de Slane'da *göst. yer.*, II, zeyil V.); al-Ticānī, *Riḥla* (trc. A. Rousseau, *JA*, 1852/1853); Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, VI.; Pellissier, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Algérie* (Paris, 1844), s. 179—183.

(G. Yver.)

HASAN. AL-ḤASAN B. 'ALĪ B. ABİ 'L-ḤUSAYN AL-KALBĪ (?—965), Fâtımî halifesi al-Manṣūr tarafından 948 (336 yahut 337 iptidâsı)'de Sicilya'daki karışıklıkları bastırmak için gönderilen arap serdârı olup, bu vazifesinde muvaffak olmuştur. Zilhicce 340 (mayıs 952)'ta Calabria'da hıristiyanlara karşı büyük bir zafer kazanmış ve bunun üzerine Bizans imparatoru Constantine VII. mütâreke yaparak Calabria'da islâm dininin serbestliğine müsâade vermiştir. Bunu müteâkip al-Ḥusayn Reggio'ya çekilmiş ve orada büyük bir câmi yaptırmıştır. Bu sırada al-Manṣūr vefat ettiğinden al-Ḥasan, yerine oğlu Abu 'l-Ḥusayn Aḥmed'i Sicilya'da bırakarak, Afrika'ya gitti. Al-Ḥasan, al-Manṣūr'un halefi al-Mu'izz tarafından Sicilya vâliliğinde ipkâ edildiğinden, vefatına (354 = 965) kadar bu vazifede kaldı. Âkılâne ve metin idâresi sâyesinde Banū Abu 'l-Ḥusayn'in hâkimiyeti Sicilya'da sağlam bir surette yerleşti.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII. 354 v. dd., 371 (trc., Amari, *Bibliotheca arabo-sicula*, I, 419 v.dd.); Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, II. 244 v. dd.; Müller, *Der Islam* ..., II, 617 v. d.; Vasilev, *Vizantia i arabi*, II, 303 v.dd.

HASAN. AL-ḤASAN B. 'ALĪ B. ABİ ṬĀLİB (625—669), Peygamber'in kızı Fāṭima ile 'Alî b. Abî Ṭālib'in büyük oğlu. Doğum tarihi (h. 3. veya 4. senesi), ebeveyninin henüz kat'îyetle taayyün etmemiş olan evlenmeleri tarihine bağlıdır. İbn Hişām'a göre, büyük babası Peygamber Hasan'ı çok severdi. Fāṭima'nin zamansız ölümünden sonra, Ḥasan babası ve kardeşleri ile pek iyi anlaşamamıştır. Yüz kadar izdivacda bulunduğu söylenmektedir. Bu cihetle kendisine *miṭlāḳ* („boşayıcı") lekabı verilmiş idi. Ḥasan Ṣiffîn muhârebesinde bulundu ise de, harekâta hiç karışmadı; babasının hayatında âmme işlerine hiç alâka göstermedi.

'Alî'nin katlinden sonra, Ḥasan Irak'ta halife ilân edildi. Tarafdarları onu suriyelilere karşı yeniden harbe başlamağa icbâr etmek istiyorlardı. Bunların istekleri, daha o zaman Mu'âviya ile anlaşmağa meyyâl olan bu zâtın hesaplarını bozuyordu. Bu hâller kendisi ile ırâklılar arasında anlaşamamazlıklara sebep oldu. Irâklılar lafzen hukümdarları olan Ḥasan'ı fena hâlde kırdılar. Bu dakikadan itibâren Ḥasan münhasıran Emevîler ile anlaşmağı düşünmeğe başladı. Mu'âviya hilâfetten çekilmesi bedelinin tâyinini kendisine bıraktı. Kardeşi Ḥusayn için iki milyon dirhem tahsisâttan başka, kendisi için de beş milyon ve kayd-ı hayat şartı ile, İran'ın bir kazâsının vâridâtını istedi. Irâklılar sonradan bu son şartın icrâsına muhâlefet edeceklerdir. Her istediği şey kendisine verildi. Ḥasan Irak'ı terk ederek, Medine'ye çekildi.

Mu'âviya, devletin huzûrunu ihlâl etmemek şartı ile, Ḥasan'ın bütün masraflarını vermeği kabûl etti; fakat daha evvel Azruḥ [b. bk.]'ta yapılan bir toplantıda, Ḥasan'ı hilâfetten alenen ferâgat etmeğe mecbûr etmiş idi. Bu dakikadan itibâren, Ḥasan'ın atâletini görerek, emniyet kazanmış olan Mu'âviya'nin artık ondan korkusu kalmamıştı. Esâsen 'Alî âilesi arasında nifak huküm sürmekte idi. Ḥasan Ḥusayn ile fena geçiniyordu ve her ikisi de İbn al-Ḥanafîya [b. bk.] ve 'Alî'nin diğer çocuklarına karşı birleştiler.

Ḥasan Medine'de geçirdiği hayatın hızlandırdığı muhtemel görünen istiskadan vefat etti. Bu âkıbetin mes'ûliyetini Mu'âviya'ye yüklemek istediler. Yalnız şi'î müellifler ile 'Alî âilesine tarafgîrâne teveccüh gösteren müellifler alenen bu ağır ithâmda bulunmuşlardır. Bu ithâm ile, Ṣiffîn mâcerâsına müdâhale ettiği için, şi'îlerin nefret ettikleri Aş'aṯ b. Ḳays [b. bk.] âilesini de lekelemek mümkün oluyordu. Mu'âviya lüzûmsuz cinâyet işleyecek bir adam değil idi. Zâten Ḥasan kendisini hiç zarar vermez bir hâle koymuştu; ömrünün uzaması ve arkası gelmez para talepleri dolayısı ile, yalnız Emevîye hazînesine pahalıya oturuyordu. Bu hâl, Ḥasan'ın ölüm haberini duyduğu zaman, Mu'âviya'nin geniş bir nefes alarak, memnûniyetini izhâr etmiş olmasından pek iyi anlaşılır. Bu ölüm hâdisesi hicretin 49. senesinde vukûa gelmiş olsa gerektir. Ḥasan'ın 45 yaşında olduğu tahmin olunabilir. Bu ölüm üzerine kardeşi Ḥusayn 'Alî âilesinin reisi oldu. Bu partinin bundan sonraki tarihinde, umûmî surette, Ḥasan'ın bir çok ahfâdının, daha müteşebbis olan Ḥusaynîler karşısında, geri çekilmeğe mecbûr kaldıkları görülür.

Bibliyografya: İbn Ḥacar, *İṣāba* (Mısır tab.), I, s. 328—331; *Aġānī*, XI, 56 v.d.; XV, 47; Ya'ḳūbī, *Hist.* (nşr. Houtsma), II, 254—256; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), II, 1—10; Dînavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl* (nşr. Guirgass), s. 153, 154, 163, 194, 209; bunlardan başka bk. Lammens, *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo'āwiya Ier*, 127, 140—154, 443; ayn. mll., *Fāṭima et les filles de Mahomet*, s. 41, 49, 53, 87—93, 95, 96, 97, 107, 111, 113, 116, 125, 126, 128; ayn. mll., *Le berceau de l'islam*; *l'Arabie occidentale à la veille de l'hégire*, I, 98. (H. Lammens.)

HASAN. AL-ḤASAN B. ḤĀNİ'. [Bk. EBÛ NUVÂS.]

HASAN. AL-ḤASAN B. AL-ḤAṢĪB, ABŪ BAKR, mühim bir arap müneccimi. Aslen iranlı olup, hıristiyan orta çağında astroloji eserlerinde ismi, bâzan, Albubather diye geçer. Hicretin III. asrı ortalarında yaşamış olacaktır; zîra Aḥmed b. Abî Ṭāhir Ṭayfūr (ölm. 280 = 893), *Kitāb Baġdād*'ında ondan, kendisinin muâsırı gibi, bahsetmektedir. Eserlerinden biri Padualı Kanonikus Salio (?) adında biri tarafından 1218'de lâtinceye tercüme edilmiş olan ve *„Dixit Albubather magni Alchasili Alcharsi filius"* ibâresi ile başlayan bir *Liber de nativitatibus* olup, 1492 ve 1501 senelerinde Venedik'te, 1540'ta Nürnberg'de basılmıştır. İbâredeki son iki kelimenin Alchasibi Alfarsi'den muharref olması muhtemeldir; filhakika bir München yazmasında kitapta Alchasibi kelimesi bulunmaktadır. Arap biyografларının bahsettikleri eserlerden hângisinin bu matbû esere tekabûl ettiği henüz tâyin edilmemiştir. Escurial (Casiri, nr. 935 ve 973)'de bulunan ve biri 'Azrā al-Ḥaṣîbî adında birine, diğeri İbn al-Ḥaṣîb al-Kūfî'ye atfolunan *Fi 'l-mavālid* unvanlı iki kitap, belki, bu müneccimin eseridir; fakat bunlardan birinin Abraham b. 'Ezrā'nın eseri olması da muhtemeldir.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel) I, 276; İbn al-Ḳıftī (nşr. Lippert), s. 165; *Kitāb Baġdād* (nşr. Keller), ar. metin, s. 192; Steinschneider, *Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen* ... (*Sitzungsber. der K. Akad. der Wissensch. in Wien*, phil.-hist. Klasse, c. 149, nr. 4, s. 75); Suter, *Abhandlgn. z. Geschichte d. math. Wissensch.*, X, 32; XIV, 162. (H. Suter.)

HASAN. AL-ḤASAN B. MAḤLAD. [Bk. MAḤLAD.]

HASAN. AL-ḤASAN B. MUḤAMMED. [Bk. AL-MUHALLABĪ.]

HASAN. AL-ḤASAN, MŪLĀY ABŪ ʿALĪ AL-ḤASAN B. MUḤAMMED (?—1894), Fâs sultanı. Hâlâ saltanat süren Sicilmāsa'li Ḥasanī [b. bk.] şerîfler sülâlesinin (bunlara Filālī ve yahut ʿAlavî şerîfler dahi denilir), 14. hukümdârıdır.

Mūlāy al-Ḥasan, 18 receb 1290 (12 eylûl 1873)'da vefat eden babası Muḥammed b. ʿAbd al-Raḥmān'ın yerine, o zaman pâyitaht olan Merrâkeş'te, sarayın başlıca erkânı tarafından, sultan ilân edildi. Sultanlığı ilân edilir-edilmez, her tarafta isyanlar baş gösterdi. Şimâlî Fas'ın pâyitahtı olan Fas şehrinde vâli olan Ḥâcc Muḥammed al-Madanī Bennis'i koğdular; Azemmūr halkı vâlileri Aḥmed b. Faracī'yi öldürdü; sultanın amcası Mūlāy ʿAbd al-Kabīr b. ʿAbd al-Raḥmān, Banū Mḳild, Ayt Yūsi ve Ayt Ayyāş berberîlerinin müzâhereti ile, saltanatın kendisine âit olduğunu iddia ve Miknāsa şehri ile havâlisini işgâl etti. O zaman Mūlāy al-Ḥasan, ülkesi içinde muhtelif yerlerin ahâlisini itâat altına almak için, uzun süren bir sıra seferlere girişti. Evvelâ Azemmūr üzerine yürüdü, karışıklıkları bastırdı, ahâliden ağır para cezâsı aldı, Şavîya'yi geçti, askıda kalmış vergileri topladı; şimâlî Fas'ın başlıca üç şehrinden biri olan Rabaṭ'a gitti; şehir ahâlisi onu, şenlikler yaparak, karşıladı. Mühim dinî şahsiyetleri ve âlimleri ziyâret etti, kendilerine hediyeler verdi; umûmî kütüphâneler ile medreselerin islâhı için, tahsisat bağladı. Bu suretle ecdâdının mensûp bulundukları şerîfler zümresinden ulemâ tabakası ile tahsil görmüş orta sınıf halka dayanmaktan ibâret olan siyâsetinin vechesini izhâr etti.

Bu sırada amcası ʿAbd al-Kabīr'in aralarında bulunduğu Ayt Yūsiler bastırılarak, ʿAbd al-Kabīr kendisine teslim edildi. Sultan, bundan sonra, aşağı Sbū ovalarındaki Banū Ḥasan araplarının isyânını bastırdı ve İdrīs I.'in Zarhūn dağı üzerindeki türbesini ziyâret etti. Fas hukümdarlarından hiç biri, sefere çıkarken, husûsiyle şerîflerin idâresi altında bulunan büyük zâviyelerdeki evliyâ türbelerini, onun kadar, ziyâret etmemiştir. Dinî gayretini gösteren bu makam ziyâretleri, mutaassıp halk nazarında da mânevî nufûzunu yükseltip, te'yid etmekle berâber, kendisine kabîleler arasında da barış yolunda tavassutçular ve muhbirler te'min ediyordu. Mūlāy al-Ḥasan'ın şimâldeki seferlerine, Sīdī ʿAbd al-Salām b. Mşīş (1306 = 1888)'in kabrini ziyâret ile, Tadla ve yukarı Atlas seferlerine Bu 'l-Caʿd (1307 = 1889) Murâbıtlarını ve Tafilelt seferlerine ise, ecdâdının kabirlerini ziyâret ile (1310 = 1892) başladığını göreceğiz.

Lâkin itâate yanaşmayan ve ölçüsüz tarh edilmiş vergileri vermek istemeyen ahâliye söz geçirmenin en büyük âmili, hemen dâimâ, kuvvet idi. Vergilerin tahsilini te'min etmek ve kabîleleri el altında bulundurmak için, Mūlāy al-Ḥasan'ın babası sultan Muḥammed, Avrupa örneklerine göre, bir ordu kurmağa çalışmış idi. Fransa (1844'te Isly seferi)'ya İspanya (1860'ta Tetuan harbi)'ya karşı harpleri *cîş* [b. bk.] teşkilâtının askerî kudretinin kifâyetsizliğini göstermiş ve kendisini bu tedbirleri almağa sevketmiş idi. Mūlāy al-Ḥasan babasının gayretlerinden istifâde etti ve askerlerin tâlim ve terbiyesini ingiliz, fransız ve italyan askerî hey'etlerine tevdî etmek sureti ile, bu teşebbüsleri genişletti; bir de silâh fabrikası kurdurdu. *ʿAsker* teşkilâtı, yeni *cîş* ile birlikte, dâimî bir hâle gelmiş olan isyanları bastırmağa ve vergileri tahsîle imkân verdi. Saltanatının devâmı müddetinde, sultan, ordusu ve *maḥalla*'sini ülkesi içinde gezdirdi durdu. 21 sene süren saltanatı esnâsında, bâzıları uzun olmak üzere 30'dan fazla sefer yaptı. Bu seferlerinde askeri bir yerde karargâh kuruyor ve bir çok başlar kestikten sonra, muayyen olan vergileri tamâmiyle tahsîl edinceye kadar, memleketi yiyordu. Bu usûl, askerin orada bulunduğu müddetçe iâşesini te'min etmek mecbûriyetinde kalan kabîle ve şehirler halkını muhârebelerden ziyâde korkutuyordu.

Bununla berâber, bâzı defalar sultanın askerleri muvaffak olamıyorlardı. Bilhassa 1305 (1887) senesinde amcası Mūlāy Sġūr kumandasındaki ordusu yukarı Atlas'ta, murâbıt ʿAlī b. al-Makkī Mahaūş ile berberîler tarafından, hezîmete uğratıldı. Bu murâbıt sultanın amcasını kendi eli ile öldürdü.

Banū Snassen'e karşı yaptığı sefer (1291/1292 = 1874/1875) ile Rīf'te ispanyol seferleri ve ingilizlerin Juby burnunda yerleşmeleri (1305 = 1887) sultanı Fransa ve diğer Avrupa devletleri ile münâsebete giriştirdi. Kendisine, hepsi Fas'ta sınâî ve ticârî imtiyazlar ele geçirmek emeli ile, bir çok sefâret hey'etleri gönderildi. Ecdâdının en meşhûrlarının siyâsetini ele alarak ve hıristiyanlar ile ticâretin şer'an câiz olduğu hakkında resmî fakîhlerin alenen re'yini te'min ettikten sonra, 1304 (1886) tarihinde ticârete açık limanların sayısını çoğalttı ve bu limanlarda gümrük teşkilâtı vücûda getirdi. Bu suretle, vergi tahsil için kabîleler üzerine yapılan seferlerin te'min ettiği hâsılâttan daha sağlam ve daha istikrarlı bir vâridat kaynağı elde etmiş oldu.

Azmi ve zekâsı ile Fas hukümdarlarının en temâyüz etmişlerinden biri olan bu sultan, seciyesinin bir çok cihetleri ile, hanedânının kurucusu olan büyük Mūlāy İsmāʿīl'i hatırlatmaktadır. Bu da, onun gibi, büyük bir yapıcı olmuştur. Fas'ta, müslüman müelliflerin bildirdiklerine göre, İşbilīya (Sevilla)'deki saray (Alcazar = *al-Ḳaṣr*) örneğinde bir saray yaptırdı; yollar, köprüler v. b. inşa ettirdi; islâmî bilgilerin gelişmesi için, elinden geldiği kadar çalıştı.

Fakat ecnebilere sınâî imtiyazlar vermek istemedi; onların bu vesîle ile nufûzlarını Fas'ın içerilerine kadar genişletmelerinden çekindi. Salâhiyet ve hukukunun muhâfazasına son derece itinâ göstermiş ve bütün teşkilât ve ıslahâtı, hattâ ecnebî eller ile vücûda getirilenleri bile, *maḥzen* [b. bk.] nâmına yaptırmıştır. Bunun için, yapılan şeyler, neticeleri bakımından, o işlerin başında bulunanlar kadar, muvakkat oldu.

Mūlāy al-Ḥasan 3 zilhicce 1311 (9 haziran 1894) perşembe günü, yukarı Atlas berberîlerine karşı giriştiği seferden dönüşünde, vefat etti. Yerine oğlu sultan ʿAbd al-ʿAzīz geçti.

Bibliyografya: al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (Kahire, 1312), IV, 235 v. dd.; Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui* (Paris, 1905), tür. yer. (A. COUR.)

HASAN. AL-ḤASAN B. AL-ṢABBĀḤ, garpta Haşşâşîn'den muharref olarak Assassin (Ḥaşîşîler) unvanı ile mârûf olan fırkanın kurucusu. *Sarguẕaşt-i sayyidnā*'dan iktibâs edilmiş olan *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'e ve *Tārīḫ-i guzīda* ile Mīrḫvānd'a göre, tercüme sâhibinin asıl şeceresi şöyle olmalıdır: al-Ḥasan b. ʿAlī b. Muḥammed b. Caʿfar b. al-Ḥusayn b. al-Ṣabbah al-Ḥimyarī. Filhakika al-Ḥasan kendisinin eski himyerî neslinden olduğunu iddia ederdi; fakat Mīrḫvānd, Nizām al-Mulk'ün bir ifâdesine atfen, Tûs ahâlisinin bu iddiayı reddettiklerini ve tercüme sâhibinin ecdâdı için, Tûs eyâleti köylülerinden olduğunu söylediklerini kaydetmektedir. Bundan başka, Ḥasan da babasının Kūfa'den ayrılarak, Ḳum'a gidip, orada yerleşmiş olduğunu te'yit etmiş imiş ve bundan dolayı, İbn al-Aṯīr de onun adını sâdece, Rāzī yâni Rey ahâlisinden diye kaydeylemiştir. Hângi tarihte doğduğunu bilmiyoruz. Ḥasan daha gençliğinde, Fāṭimī propagandasına kendisini kaptırmış idi. O zamanlar İran'da *dāʿī aʿẓam* İbn ʿAṭṭāş idi; bu zât Ḥasan'ı 464 (1072) tarihinde Kahire'ye, Fāṭimī halifesi al-Mustanṣir'in yanına, yolladı. Ḥasan, evvelâ İran, Irak ve Suriye'yi dolaştıktan sonra 471 (1072)'de, Kahire'ye varmış imiş (İbn al-Aṯīr, IX, 304'te 479 senesinde gittiğini söylüyor). İhtiyar hukümdâra kimin halef olacağı meselesinin müzâkeresinde Ḥasan Nizār tarafını tuttu, hâlbuki başkaları al-Mustanṣir'in diğer bir oğlunu tercih ediyorlardı ki, bu zât, babasının vefâtından sonra, al-Musta'lī nâmı ile, Mısır halifeleri tahtını işgâl etmiştir. Bundan sonra, Ḥasan şarka döndü ve muhtelif yerlerde Nizār için, faâl surette propaganda yaptı. Nihâyet 483 (1090/1091)'te, dağlarda, müstahkem bir kale olan Alamūt [b. bk.]'u ele geçirdi; fakat *Sarguẕaşt-i sayyidnā* (ve *Tarīḫ-i guzīda*)'nın bu husûsta anlattıkları masal kabîlindendir. İbn al-Aṯīr (X,216)'e göre, alevî olan vâlinin itimadını kazandıktan sonra, adamları vâsıtası ile onu yakalattırarak, Dāmġān'a göndermiştir. Başka tarzlarda olmakla berâber, diğer kaleler de aynı âkıbete uğratıldı. Bu işlerin İbn ʿAṭṭāş'ın emri ile yapılmış olması muhtemeldir. Bu zâtın kendisi gibi, İbn ʿAṭṭāş adı ile anılan oğlu Isfahan civarında Şāhdiz kalesinde oturmakta idi. Bu İbn ʿAṭṭāş hayatta olduğu müddetçe, Ḥasan — Selçuklu vezîri Nizām al-Mulk onun Mısır dāʿîleri ile sık-sık görüşmelerinden dolayı, kendisinden çoktan beri şüphelenmekte ise de — pek ortaya çıkmadı. Bu iki adamın çok erkenden münâsebette bulunduklarına ve bir üçüncünün, ʿOmar Ḫayyām'ın da onlara iltihâk ettiğine dâir olan mâlûm hikâye, Raşīd al-Dīn tarafından da kabûl ve kaydedilmiş olmakla berâber, Browne'un ispat ettiği gibi, bir masaldan ibârettir (krş. *Recueil de textes rel. à l'histoire des Seldjoucides*, II, mukaddime, 14, not). Bu çok korkunç hasmın kendilerine zarar vermesini önlemek için, Ḥaşîşîler, ileride çok kullanacakları bir çâreye, katle, tevessül ettiler: bu kurbanlar kâfilesinin başı olan Nizām al-Mulk 485 (1092)'te öldürüldü. Ḥaşşāşîn'in gizli bir fırka hâlinde teşkilâtlanması da bu sıralarda olsa gerektir. Bu cemiyetin gâye ve vâsıtaları hakkında bk. ḤAŞŞĀŞĪN. Yine o madde de ahvâl ve şerâitin kendilerine müsâit olduğunu ve ancak Berkiyaruk'un ölümünden sonra, Sultan Muḥammed'in ḥaşîşîlerin her kese karşı kullandıkları tethiş siyâsetine nihâyet vermeği ciddiyetle düşündüğü de görülecektir. 500 (1107) senesinde, Şāhdiz kalesi alınarak, İbn ʿAṭṭāş idam edildikten sonra, diğer eşkiyâ yataklarına ve nihâyet Alamūt kalesine sıra geldi. Lâkin buranın muhâsarası esnâsında Muḥammed öldü (511 = 1118), bunun üzerine askerleri kaçtılar ve İbn ʿAṭṭāş'ın ölümünden sonra, fırkanın resmen büyük reisi olan Ḥasan kurtuldu. Bundan yedi sene sonra (518 = 1124) Ḥasan da öldü. Yerine daha sağlığında kendisine halef olmasını te'min ettiği Kayā Buzurg Ummīd Rūdbārī geçti.

Ḥasan Ḥaşîşîler fırkasının kurucusu gibi telâkkî olunur ise de, bundan, hayattaki başlıca gâyesinin, bir takım katil emirleri vererek, şahsî kudretini takviye etmekten ibâret olduğuna hukmedilmemelidir; hattâ bu menfûr vâsıtayı

kendisinin tavsiye ettiği ve kullandığı da sâbit değildir. Ḥaṣṣāṣîn maddesinde görüleceği vecihle, katle tevessül Ḥasan 'ın zuhûrundan çok daha evvel fırkanın başlarından bâzıları tarafından, dinî bir vazife olarak, vaz' ve te'sis olunmuş ve ezcümle İsfahan 'da büyük mikyasta tatbik edilmiştir. Diğer eserler arasında bk. bir de İbn al-Aṯīr, X, 214; Ḥasan 'ın ehemmiyeti daha ziyâde Alamût kalesinde Ḥaṣīṣîler için sağlam bir istinat noktası kurmuş olmasındadır; o surette ki, ölümünden sonra da bu kudret orada bir müddet tutunmuştur. Bundan başka Ḥasan 'ın te'lifleri de vardır; farsça bir kaç eser de vücûda getirmiştir. Maalesef bu eserlerin cümlesi Alamût kalesinin moğullar tarafından zaptı sırasında yok edilmiştir. Şahrastānī ile diğer müelliflerin bu eserlerden naklettikleri kısımlarda pek mârûf şi'î nazariyelerinden fazla bir şey görülmemektedir. Nitekim akîdesini alenen söylemediği husûsuna müellifler tarafından hassatan işâret olunması da şi'îliğin *taḳiyya* düstûru ile mutâbakat etmektedir. Diğer şi'îlerden farkı ise, al-Mustanṣir 'ın oğlu Nizār 'ı, hattâ al-Musta'lī tarafından 488 (1095) 'de hapsedilmiş olmasına rağmen, imam olarak kabûl etmesidir. Sahîh mâlûmat eksikliği yüzünden, al-Ḥasan 'ın fırkanın gizli cemiyet mâhiyetinde teşkilindeki rolünün ehemmiyeti hakkında mâlûmatımız yoktur. Fırkasının mensûpları tarafından, hakkında *sayyidnā* (efendimiz) tâbirinin kullanılması Ḥasan 'ın onlar indinde pek büyük bir hürmete mazhar olduğuna delâlet etmektedir.

Bibliyografya: Ḥaṣṣāṣîn maddesinde görülecek eserlerden başka bk. bir de al-Şahrastānī, *Milal* (nşr. Cureton), s. 150 v.dd.; Schefer, *Siasset namèh, Suppl.*, s. 48 v.dd.; Müller, *Der Islam*, II, 97 v.dd.; Blochet, *Le Messianisme dans l'hétérodoxie musulm.*, s. 105 v.dd.; Browne, *A Literary Historiy of Persia*, I, 201 v.dd.; Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihān-guşā*, III (*GMS*, old. Ser., XVI, 3), s. 186 v. dd.

HASAN. AL-ḤASAN B. SAHL B. 'ABD ALLĀH AL-SARAḪSĪ (?—850), Ma'mūn 'un vâlisi. Kardeşi al-Faḍl b. Sahl gibi, al-Ḥasan da aslen mecûsî idi; sonradan ikisi de müslüman oldular. 196 (811/812) senesinde Ma'mūn al-Faḍl 'ı hudûtsuz denilebilecek salâhiyet ile, şark vilâyetlerinin idâresine me'mûr etti ve al-Ḥasan 'ı da mâliye vezîrliğine nasbeyledi. Amīn 'in katlinden (198 = 813) sonra, bizzat halife Merv 'de kaldığı esnâda, al-Ḥasan, birâderinin nufûzu sâyesinde, Arabistan ve Irak vâliliğine tâyin edildi. Fakat al-Ḥasan, aslen iranlı olduğundan, arap ahâlinin muhabbetini kazanamadı ve az zaman sonra karışıklıklar çıktı. 199 (815) yılında Kūfa 'de Abu 'l-Sarāyā adında bir serserî zuhûr etti ve 'Alī sülâlesinden İbn Ṭabāṭabā ile birleşerek, onu hilâfet iddiasında bulunmağa tahrik etti. Hukûmet askerleri mağlûp oldular ise de, İbn Ṭabāṭabā birdenbire öldüğü için, al-Ḥasan tecrübeli bir kumandan olan Harşama b. A'yan 'a mürâcaat etti; Harşama, Abu 'l-Sarāyā 'yı Kūfa 'de muhâsara etti. Bu adam kaçarak, kendini kurtarmağa çalışırken, yakalandı ve rebiyülevvel 200 (teşrin I. 815) 'de başı kesildi. Fakat az sonra, Bagdad milisleri isyan ettiler. Gerçi üç günlük bir çarpışmadan sonra, teslim oldularsa da, zilkâde 200 (haziran 816) 'de, Harşama 'nin katlinden sonra, Bagdad vâlisi Muḥammed b. Abī Ḫālid âsîlere iltihâk ederek, Vāsiṭ 'ta bulunmakta olan al-Ḥasan üzerine yürüdü. Muḥammed püskürtüldü ve çok geçmeden, aldığı yaralardan, öldü. Fakat bu hâdiseler arasında, halife al-Mahdī 'nin oğlu al-Manṣūr Bagdad 'da, Ḥasan b. Sahl 'in yerine, Ma'mūn 'un nâibi olarak tanındı. Mamafih bunun askerleri, Ḥumayd al-Ṭūsī tarafından, mağlûp edildi ve tarafdarları şehrin en aşağı tabaka halkından olduğu ve tabi'î olarak türlü taşkınlıklara başladıkları için, aklı başında olan halk al-Ḥasan 'a iltihâk etti ve ayak takımının hâkimiyetine nihâyet verdi. Lâkin sükûn çok sürmedi. Ramazan 201 (mart 817) 'de Ma'mūn 'Alī hânedânından al-Riżā' denilen 'Alī b. Mūsā 'yı tahta vâris ilân edince, Bagdad 'da yine bir kıyam vukûa geldi ve al-Mahdī 'nin diğer bir oğlû İbrāhīm, halife ilân edildi. Receb 202 (şubat 218) 'de âsîler Vāsiṭ 'ta al-Ḥasan 'a hücûm ettiler; lâkin mağlûp olarak, Bagdad 'a çekildiler. Birâderi al-Faḍl 'ın katlinden sonra, şâban 202 (şubat 818) 'de al-Ḥasan bir akıl hastalığına tutuldu. Fakat iyileşerek ramazan 210 (825/826) 'da kızı Būrān 'ı Ma'mūn 'a tezvîc etti. Al-Ḥasan şâirlere ve âlimlere karşı cömerdliği ile pek meşhûr idi. 1 zilhicce 235 (16 haziran 850) yahut 236 'da Sarakhs 'ta vefat etti.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VI, 134—322; VII, 35; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, III, 241 v. dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 539—594; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), II, 100 v. dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 176 (trc. de Slane, I, 408 v. d.); Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 140, 184, 200 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 502 v. dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall*, 3. tab., 498 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

HASAN. AL-ḤASAN B. USTĀẒ HORMUZ ABŪ 'ALĪ (963—1011), Abū Ca'far Ustāẕ Hormuz [b. bk.] 'ün oğlu olup, Şamṣām al-Davla zamanında, daha babası hayatta iken, Dayla amordusu kumandanı olmuş idi. Ṣamṣām al-Davla 'nin 388 (998) 'de katlinden sonra, al-Ḥasan Büveyh-oğullarından Bahā' al-Davla 'nin hizmetine girdi. Onun tarafından kendisine *'amīd al-cuyūş* unvânı teveccüh edilerek, 390 (1000) senesinde Ḫūzistān vâliliğine tâyin edildi. Daha sonra hukümdar nâibi olarak, Irak 'a gönderildi. Al-Ḥasan orada selefi Abū Ca'far Ḥaccāc 'a bataklıklı mıntakada isyan etmiş olan Abu 'l-'Abbās b. Vāṣil [bk. BAṬĪḤA], Badr b. Ḥasanvayh [b. bk.] 'e ve sâirlerine karşı bir çok harplere girişmeğe mecbûr kaldı. 401 (1010/1011) senesinde, 49 yaşında olduğu hâlde, babasından evvel, Bagdad 'da vefat etti ve Ḳurayşîler kabristanına defnolundu. Mârûf şâir al-Şarīf al-Raḍī ona bir mersiye yazmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, (nşr. Tornberg), IX, 67 v. dd.

HASAN. AL-ḤASAN B. YŪSUF B. 'ALĪ B. AL-MUṬAHHAR AL-ḤILLĪ AL-ŞĪ'Ī CAMĀL AL-DĪN ABU 'L-MANṢŪR (1250—1326), 'ALLĀMA lekabı ile mârûftur; 648 (1250) senesinde Hille 'de doğmuştur; şi'a arasında zamanının en büyük fıkıh âlimi idi. Bir defa sultan Ġiyās al-Dīn Ulcaytu Ḫudābanda Muḥammed (703—716 = 1304—1316) 'in sarayında yapılan bir münâkaşada sünnîlere karşı şi'ayı, tam bir muvaffakiyet ile, temsil etti; delîlleri sultan üzerinde o kadar büyük bir te'sir yapmış idi ki, bir çok noktalarda şi'îlerin akîdesini kabûl etti. al-Ḥasan 726 (1326) 'da Hille 'de vefat etti ve cenâzesi Meşhed 'e götürülerek, orada defnolundu.

Muḥammed b. al-Ḥasan al-Ḥurr al-'Āmulī 'nin *Amal al-āmil* unvanlı eserinde (s. 40), bu âlime atfen saydığı eserler 67 'den aşağı olmayıp, biz bunlar arasından aşağıdaki eserleri zikredeceğiz: 1. *Kaşf al-yaḳīn fī faḍā'il amīr al-mu'minīn*, 'Alī b. Abī Ṭālib 'in faziletlerine dâir kısa bir eser; 2. *Minhāc al-ṣalāḥ fī 'ḫtiṣār al-miṣbāḥ*, dinî vecîbelere ve bilhassa ibâdetlere müteallik olup, Abū Muḥammed b. al-Ḥasan b. 'Alī al-Ṭūsī (ölm. 460 = 1068) 'nin *Miṣbāḥ al-mutahaccid* ismindeki eserinin bir hulâsasıdır; 3. *Minhāc al-karāma fī ma'rifat al-imāma*, imâmet hakkında şi'îlik akîdesinin müdâfaasına dâirdir; 4. *Minhāc al-yaḳīn fī uṣūl al-dīn*, şi'a mezhebinin esâs akîdelerine dâir etraflı bir tetkik; 5. *Ma'āric al-fahm*, bu eser bizzat kendisinin yazmış olduğu *Naẓm al-barāhīn* adlı eserin şerhidir; 6. *Nahc al-ḥaḳḳ wa kaşf al-ṣidḳ*, sünnî fıkıh usûlü akîdelerinin cerh ve ibtâline dâirdir; 7. *Naẓm al-barāhīn fī uṣūl al-dīn*, kelâma dâirdir ve 8. *Taẕkir. t al-fuḳahā'*, şi'î fıkhına dâir, üç cildlik bir eserdir,

Bibliyografya: *Muntaha 'l-maḳāl fī asmā' al-ricāl*, s. 105; *Amal al-āmil*, s. 40; *Ravżāt al-cannāt fī aḥvāl al-'ulamā' va 'l-sādāt*, s. 171; Brockelmann, *GAL*, II, 164; *Suppl.*, II, 206 v. dd.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

HASAN. AL-ḤASAN B. ZAYD B. ḤASAN (?—783), 'Alī 'nin torununun oğludur. Kendisini tâat ve ibâdete vermiş; babası ve büyük babası gibi, her türlü siyâsî emellerden uzak kalarak, Abbâsî hilâfeti ile hoş geçinmiştir. Kızı halife Abu 'l-'Abbās ile evlenmiştir. Kendisi de halifenin sarayında yaşamış ve fazla olarak, 'Alī evlâdından olan akrabâsından ve onların tarafdarlarından işittiklerini halife al-Manṣūr 'a fırsat düştükçe, nakletmiştir. 150 (767) senesinde al-Manṣūr onu Medine 'ye vâli tâyin etti; lâkin 155 (772) 'te, halifenin hoşnutsuzluğunu celbettiği için, azl ve tevkif edildi; malları müsâdere olundu. Fakat veliahd al-Mahdī kendisini himâye ile, al-Manṣūr 'un vefatından sonra, kaybettiği bütün mallarını iâde etti. 167 (783) 'de hacca giderken, al-Ḥâcir 'de vefat ederek, orada defnedildi.

Bibliyografya: *Annales* (nşr. de Goeje), III, 144, 149, 258, 358 v.d., 377, 400 453 v.d. ve (bâzı farklar ile) 2518; Ya'ḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), II, 456; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), V, 420, 454; VI, 4, 21 v.d., 53. (FR. BUHL.)

HASAN. AL-ḤASAN B. ZAYD B. MUḤAMMED B. AL-ḤASAN (?—884), 'Alī sülâlesinden olup, Taberistan 'da bir hânedan kurmuştur. Ṭāhirîlerin burada gâyet şiddetli ve zâlimâne idâresi o derecede memnûniyetsizliği mûcip oluyordu ki, bâzı kimseler, bu havâlide hukûm süren alevîlik zihniyeti te'siri altında, iktidar mevkiine geçirmek için, mezkûr âileden birini aradılar ve yine 'Alī sülâlesinden birinin tavsiyesi ile, Rey 'de bulunan al-Ḥasan 'a mürâcaat ettiler. Bu intihap gâyet iyi netice verdi; zîra al-Ḥasan 'Alī sülâlesinde nâdir görülen bir azim ve sebat sâhibi idi. Taberistan halkının bir kısmı ile deylemli reislerin bâzıları tarafından hukümdar ilân edildi. al-Ḥasan Ṭāhirī ordularını mağlûp etti ve Āmul ve Sāriya şehirleri ile, bir muvaffakiyetsizlikten sonra da Rey şehrini zaptetti. Al-Ḥasan dâimî surette muhtelif taraflardan gelen hücûmlara karşı kendini müdâfaaya mecbûr olmuş ve bir çok kere memleketten tardedilmiş ise de, her defasında kendisine dost olan Deylem 'de bir melce' bulmuş ve oradan tekrar Taberistan 'a girmiştir. Bir ara tâlih kendisine yâver oldu ve 257 (871) senesinde Curcān 'ı ve 259 (873) 'da Ḳūmis şehrini aldı. Bu sene içinde kendisine karşı tehlikeli bir

düşman olan Ṣaffārī („bakırcı") Yaʿḳūb [b. bk.] ortaya çıktı. Al-Ḥasan bu adama *al-sandān* („örs") diye nükteli bir lekap takmış idi. Yaʿḳūb halifeden âsî alevîyi cezâlandırmak vazifesini almış idi ve al-Ḥasan kendisine sığınan Sicistanlı ʿAbd Allāh'ı teslim etmek istemediği için, kolayca bir harp vesîlesi de bulunmuş idi. Al-Ḥasan o kadar kuvvetli bir düşman ile çarpışacak kudrette değil idi; yeniden Deylem'e çekildi; bu vaziyetten kendisini, mezkûr mıntakada pek tehlikeli olan şiddetli yağmurlar kurtardı; bu yağmurlar yüzünden, Yaʿḳūb çok müşkül vaziyette kaldı ve memleketten, ancak bir çok zâyiat vererek, kaçabildi. Al-Ḥasan Taberistan'a tekrar döndü ve bir müddet rahatsız edilmedi; lâkin 226 (880)'da ḫucustanlı Aḥmed b. ʿAbd Allāh Curcān'ı istilâ ve bir kısmını zaptetti. Al-Ḥasan bu mıntakada müstevlîye karşı harbederken, ʿAlī neslinden başka biri, kendisini hukümdar ilân etmek arzusu ile, al-Ḥasan'ın yaralandığını yahut öldürüldüğünü ilân etti; lâkin al-Ḥasan'ın avdetinde mağlûp oldu ve öldürüldü. Al-Ḥasan 270 (884)'te, memleketine sâhip olarak, vefat etti ve kendisinden sonra âilesi 316 (928) senesine kadar Taberistan'da hukûm sürdü. Kendisi şahsan hakikaten dindardı; şiir ile meşgûl olduğu gibi, fıkha da vâkıf idi.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), III, 1523—1533, 1583—1586, 1698, 1737 v.d., 1840, 1873, 1880, 1883—1885, 1940, 2104; *Fragmenta historicorum arabicorum* (nşr. de Goeje), s. 570—574; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), VII, 85—88, 109, 138, 166, 171 v.d., 177, 180, 183—185, 199, 208, 233, 286; Masʿūdī, *Les prairies d'or* (nşr. de Meynard), VII, 342 v.dd.; VIII, 353; İbn İsfandiyār, *History of Tabaristan* (trc. Browne), s. 162 v.dd.; Aug. Müller, *Der Islam*, I, 542, 545; II, 27—32; Th. Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, s. 194—197. (FR. BUHL.)

ḤASAN ABDĀL. [Bk. HASAN EBDÂL.]

ḤASAN AĞA. ḤASAN AĞA (1491—1549), Cezayir'de Ḫayr al-Dīn'in bir çok işlerde kullandığı vekil ve kaymakamı. Aslen sardunyalı olan Ḥasan, Barbaros Ḫayr al-Dīn tarafından esir edilerek, harem ağaları arasına alınmış idi. Az zaman içinde efendisinin itimadını kazandı ve kâhyalığına tâyin edildi; hattâ Ḫayr al-Dīn [b. bk.] Tunus seferine giderken, Cezayir'in idâresini Ḥasan'a tevdî etti ve 1536'da İstanbul'a dâvet edildiği zaman da, yerine yine onu bıraktı. Ḥasan bu vazifeyi pek iyi yaptı. Haëdo eserinde halâ, bugün bile kendisini tanımış olanlardan çoğunun; — „Hiç bir paşa onun kadar adâlet ve hakkaniyet göstermemiştir" — dediklerini yazmaktadır.

Karl V.'ın Cezayir'e karşı seferi (1541) Ḥasan'ın idâresi zamanında olmuştur. Haëdo'nun söylediğine göre, Ḥasan pek büyük bir cesâret ile hareket etmiş ve imparatorun ordusunun mağlûbiyetinde bizzat âmil olmuştur. Muâsır tarihçilerin mesâisi ise, bunun aksine olarak, Ḥasan'ın iki yüzlü hareketlerini meydana çıkarmıştır. Ḥasan, Oran vâlisi Comte d'Alcaudète'in tekliflerine kapılmış ve ancak rüesâdan bâzılarının mukavemeti üzerine şehri Karl V.'a teslim edememiş gibi görünmektedir. Her ne olursa olsun, ispanyol seferi hezîmetinden sonra, Ḥasan hıristiyanlar ile şüpheli hareketlerde bulunmuş olan Kūko kıralının üzerine yürüyerek, onu vergi vermeğe ve rehîne olarak, oğlunu teslim etmeğe icbâr etmiştir (1542). Haëdo'ya göre, Ḥasan Tlemsen emîrini Oran ispanyollarına karşı korumak için, garba doğru bir sefer yapmış ise de, bu seferin vukûu muhakkak değildir. Az zaman sonra Ḥasan, menkûp olarak, çekilmiş ve 1549 senesinde, 58 yaşında olduğu hâlde, nisyan içinde ölmüştür. Bāb al-Vēd yanında kâhyasının yaptırdığı bir *ḳubba*'de defnolunmuştur. Buradaki kitâbe Cezayir müzesinde mahfûzdur (G. Colin, *Corpus des Inscription arabes et turques de l'Algérie, département d'Alger*, Alger, 1900, nr. 202).

Bibliyografya: Berbrugger, *Négociations entre d'Alcaudète et Ḥasan Agha* (*Revue Africaine*, 1865), s. 379; Cat, *De Caroli V in Africa rebus gestis*; Devoulx, *El-Hadj Pacha* (*Revue Africaine*, 1864); Haëdo, *Histoire des rois d'Alger*, III. fasıl (trc. Grammont, *Revue Africaine*, 1880); P. Ruff, *La domination espagnole à Oran sous le gouvernement du comte d'Alcaudète* (Paris, 1900; *Publications de l'Ecole des Lettres d'Alger*, XXXIII, fasıl VI ve VII); bk. bir de mad. CEZAYİR. (G. YVER.)

HASAN BABA. ḤASAN BABA (?—1683), Cezayir *dayı*'sı (1682—1683) olup, ekseriyâ Baba Ḥasan denilir. Evvelâ reis yahut korsan kaptanı olan Hasan Baba, ağalar idâresini devirerek, dayılar idâresini meydana getiren 1671 ihtilâline faâl bir surette iştirâk etti. İlk olarak *dayı* makamına geçirilen al-Ḥācc Muḥammed'in dâmadı sıfatı ile, hakikatte kayın babası nâmına, bütün nufûzu o ele aldı. Harîs, vehhâm ve merhametsiz olduğundan, pek çok düşman kazandı; lâkin bütün isyan teşebbüslerini şiddetle bastırdı. 1680'de Murād Bey'in oğulları arasındaki rekabet yüzünden zuhûra gelen karışıklıkları bastırmak bahânesi ile, Tunus işlerine karıştı ve sonra 1681'de garpta Mūlāy İsmāʿīl'in ordusu ile muhârebe etti. 1682'de amiral Duquesne kumandasında bir fransız donanmasının gönderildiğini duyunca, Ḥācc Muḥammed'in Trablusgarp'a ilticâsı üzerine, Hasan Baba iktidar mevkiine geçti. Cezayir'in ilk bombardımanı (20 ağustos — 12 eylûl 1682) esnâsında, şehri tedhiş ile tuttu ve açıkça veya kapalı bir surette, düşmanla anlaşmadan bahsedenleri, hiç acımadan, idam ettirdi. Ertesi sene, Duquesne tekrar şehrin önünde gözüktü; *dayı*, bir kaç gün bombardımandan sonra (26—29 haziran), amiral ile müzâkereye muvafakat etti ve rehîne olarak, reislerin başı olan al-Ḥācc Ḥusayn (Mezzo Morto) verildi ve hıristiyan esirleri iâde olundu. Bununla beraber, fransızlara verilecek tazminat meselesinde anlaşma hâsıl olmadı. Mezzo Morto, müzâkereleri hızlandırmak bahânesi ile, karaya çıkmağa müsâade aldı ve karaya çıkar-çıkmaz, reisleri toplayarak, Cenina'yi bastı, Hasan Baba'yı öldürttü ve *dayı* ilân edildi (22 temmûz, 1683).

Bibliyografya: De Grammont, *Histoire d'Alger*, XVII; krş. mad. CEZAYİR.

(G. YVER.)

HASAN BASRÎ. AL-ḤASAN B. ABĪ 'L-ḤASAN AL-BAṢRĪ (642—728), hicretin ilk asrında yaşamış olan yüksek şahsiyetlerden. Babası, islâm fütûhatı esnâsında esir edilerek, Maysān'dan Medine'ye götürülmüş idi. Orada meşhûr Zayd b. Ṯābit [b. bk.]'in azadlıları arasına girerek, Umm Salama [b. bk.] azadlılarından Ḫayra adında bir kadın ile evlenmiş ve bu izdivacdan, 21 (642)'de Medine'de al-Ḥasan dünyâya gelmiştir. Ḥasan Vādi 'l-Ḳurā'da yetişti ve oradan Basra'ya gitti; Basra'da kuvvetli seciyesi, zühd ve takvâsı, ilmi ve belâgati ile büyük bir şöhret kazandı. İbn Sīrīn ve al-Şaʿbī gibi temâyüz etmiş zâtlar, Yazīd'in hilâfete vârisliği mes'elesinde fikirlerini açığa vurmağa cesâret edemedikleri hâlde, al-Ḥasan bunu muvafık görmediğini açıkça söylemekten çekinmedi. ʿAbd al-Malik'e yazdığı risâlesinde aynı lisan serbestliğini muhâfaza ettiği için, al-Şahrastānī gibi, sonradan gelen müellifler bunda *ḳadarīya* akîdesine temâyül gibi bir mâna sezdiklerinden, bunu Vāṣil b. ʿAṭāʾ [b. bk.]'ya isnât etmeği tercih ederlerdi. Hâlbuki Ḥasan al-Baṣrī'nin asıl kendisinin „kaderî" olduğunda şüphe yoktur. Şu kadar var ki, kelâmî ihtilâflarda cephe alacak bir şahsiyet değil idi. Onun nazarında asıl mühim olan şey insanın yaptıklarından tamâmen mes'ûl olması ve bundan dolayı âkıbetten korkarak, günahtan son derecede sakınmasının gerektiğidir. Meşhûr ve gâyet belîg vaazlarında halkı dâimâ günahlardan tahzir ediyor ve gönüllerine Allah korkusu telkin eyliyordu (*taṣdīd al-maʿāṣī*). Murcīʾa fırkası, mü'min için îmânın kâfi olduğunu söylemek suretiyle, „büyük günahları" irtikâp eden fâsikin de mü'min sayılacağını kabûl etmiş oluyordu. Ḥasan bunu aslâ kabûl etmez; onun nazarında ağızla iman getiren, fakat günah irtikâp eden fâsik — „münâfıktır". Bu noktada mûtezile Ḥasan'dan ayrılmaktadır. Onlarca fâsik — *manzila bayn al-manzilatayn* yerini işgâl eder. Ḥasan'ın kaderîliği kabûl edildikten sonra, ʿAbd al-Malik'e yazdığı (Ritter tarafından neşredilen) meşhûr risâlenin kendisine âit olduğunu kabûl etmek mümkün olur. Bu risâle kaderî fırkasının bize kadar gelen yegâne orijinal vesîkasıdır. Siyâsette Ḥasan Başri, Emevîlerin ve Ḥaccāc b. Yūsuf'un bâzı tedbirlerine alenen takbih etmekle berâber, hukûmete karşı isyanı, kılıç ile, *taġyīr munkar* etmeği doğru bulmadığından, İbn al-Aşʿas'ın isyan hareketine iştirâk etmemiştir. Onun nazarında, âhiretten korkan mü'min için, bu dünyânın siyâsî işleri ehemmiyetsizdir. Ehl-i sünnet akîdesindeki „zâlim bir insanın arkasında namaz kılmak câizdir" kaidesinin menşe'i belki Ḥasan'ın bu doktrinine kadar gider.

Ḥasan Başrī'den bir çok hadîsler rivâyet edilmesine rağmen, kendisi isnad tekniğine ehemmiyet vermezdi. Hadîs, onun için, başlıca vaaz vâsıtası idi. Vaazları, belâgatinden dolayı, çok meşhûrdur ve basralılar tarafından toplanmıştır. Ḥasan'ın zühd ve tekvâsı sonraları tasavvufun inkişâfı üzerine sürekli bir te'sir icrâ etti ve bilhassa Basra mutasavvıfları onu kendilerinin şeyhi addederlerdi. Kendisi bir de, hem sünnîler hem mûtezile tarafından, bir imam gibi zikredilmektedir. Mûtezilenin onu kendilerinden addetmelerinin sebebi, yalnız ʿAmr b. ʿUbayd ve Vāṣil b. ʿAṭāʾ gibi mezhebî akîdelerinin ilk mümessillerinin al-Ḥasan'ın şâkirdlerinden bulunması olmayıp, bizzat kendisinin de, onlar gibi, „kaderîlik" fikrine mütemâyil bulunması idi. Vāṣil b. ʿAṭāʾ'nın sonradan kendisinden ayrılmış olması, bu vaziyet üzerinde hiç bir değişiklik husûle getirmemiştir. Ḥasan'ın „uhuvveti" meşhûr olduğu için, fütüvvet birlikleri dahi onu imam sayarlar. Bu suretle hemen bütün tarîkatler, menşe' itibârı ile, al-Ḥasan'a ulaşmaktadır. Umûmî bir hürmete mazhar olan bu zât 1 receb 110 (10 teşrin I. 728)'da vefat edince, bütün Basra halkının cenâzesini tâkip etmiş olmasına hayret edilmemelidir.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 183; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), nr. 155; Aḥmed b. Yaḥyā, *al-Muʿtazilah* (nşr. Arnold), s. 12 v.dd.; Şahrastānī, *Milal* (nşr. Cureton), s. 32; al-Ḥucvīrī (trc. Nicholson,

Gib. Mem., XVII, s. 86 v.dd.); Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr, *Tazkirat al-avliyâ'* (nşr. Nicholson), I, 24 v.dd.; v. Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islam*, s. 22 v.d., 56 v.d.; Horten, *Die philosophischen Systeme...*, s. 120 v.d.; L. Massignon, *Essai sur les Orijines du Lexique technique de la Mystique musulmane*, s. 153—175; H. H. Schaeder, *Der Islam*, s. 14, 42 v.d.; H. Ritter, *Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit*, I (*Der Islam*, s. 21, 1—83).

[Bu makale H. RITTER tarafından ikmâl edilmiştir].

HASAN BÜZÜRG. ḤASAN BUZURG (ḤASAN KABÎR), TÂC AL-DUNYÂ VA 'L-DÎN B. ḤUSAYN GURGÂN B. AḲBUḲA B. İLKÂN NOYAN (? — 1356), ekseriyâ Şayḫ Ḥasan diye anılır; Bagdad 'da, Abū Sa'îd [b. bk.]'in vefatından sonra, Celâyir hânedanını kurmuştur. Daha bu hükümdarın hayatında yüksek bir mevki işgâl ediyordu, zîra annesi Argun [b. bk.]'un kızı idi. Bu sâyede 732 (1332) tarihinde, belki haksız olarak, Abū Sa'îd'in hayatına kasdetmek ile ithâm edildiği vakit, hakkında verilen idam cezâsı Kamâḫ'a sürülme cezâsına çevrilerek, hayatı bağışlandı. Ertesi sene Anadolu vâliliğine tâyin olundu. 736 (1335) senesinde Abū Sa'îd'in vefatından sonra, verâseti hakkında rekabetler baş gösterdi. Yeni han intihap edilen Arpa Han Hulagu ahfâdından Mūsā isminde bir diğerine bi'at etmiş olan Bagdad vâlisi 'Alî Pâdşâh ile mücâdelesinde tâc ve hayatını kaybetti. Mūsā'ya karşı da Şayḫ Ḥasan ayaklanarak, Muḥammed isminde bir diğerini, tahta namzet olarak, ileri sürdü. İki muhâsım Ala-Tag'ta 14 zilhicce 736 (24 haziran 1336)'da Kara-Dere civarında karşılaştılar. Bu muhârebede Şayḫ Ḥasan gâlip geldi ve Tebriz'i pâyitaht yaptı; Mūsā da Bagdad'a çekildi. Fakat mesele yalnız Ḥasan ile Mūsā arasında bir rekabetten ibâret olmayıp, moğulların Celâyir ve Oyrat kabileleri arasında bir rekabet meselesi olduğundan, Horasan emîrleri yeni han olarak, Toġa-Timur'u intihap ettiler ve Mūsā da ona bi'at etti. Lâkin Marâġa civarında bir muhârebede Şayḫ Ḥasan onları mağlûp etti (737 = 1337); Mūsā esir alındı ve öldürüldü. Mamafih az zaman sonra, Şayḫ Ḥasan, Ḥasan Küçük [b. bk.] isminde, yeni bir rakip ile daha karşılaştı ki, yapılan muhârebede gâlip geldi ve Şayḫ Ḥasan'ın bi'at ettiği hanı, Muḥammed'i ele geçirerek, öldürttü. Şayḫ Ḥasan tam vaktinde kaçıp, Tebriz'e sığınarak, canını kurtardı ve rakibi ile bir tavsiye sureti bulmağa muvaffak oldu. Mamafih bir yandan da Toġa-Timur'a bi'at ile, kendine yeni bir istinat noktası te'min etmeği düşünüyordu. Lâkin Toġa-Timur pek emin görünmediğinden, Şayḫ Ḥasan başka bir kukla kırala, Abaḳa'nın oğlu Şâh Cihân Timur'a döndü ve ona bi'at ettikten sonra, 740 (1339—1340)'te Bagdad'a giderek, orada yerleşti; Şâh Cihân heyûlâsını da ortadan kaldırdı ve 757 (1356)'de vefatına kadar orada, müstakil olarak, hüküm sürdü. Bundan sonra da yapmak mecbûriyetinde kaldığı muhârebeleri burada tafsilâtı ile anlatmak mümkün değildir. Mevkiini muhâfazaya muvaffak olduğunu ve 'Alî sülâlesine karşı muhabbet göstererek, Necef'teki makamı yeniden imâr ve ihyâ ettiğini kaydetmek kifâyet eder. Oğlu Uvays [b. bk.] kendisine halef oldu.

Bibliyografya: Mîrḫvând, *Ravżat al-ṣafâ'* (Luknov, 1891), II, 181 v. dd.; Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar*, III, 1, 130 v. dd.; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 714 v. dd.; Cl. Huart, *Histoire de Bagdad*, s. 10 v. dd.; Markov, *Katalog celairidskih monet*.

HASAN ÇELEBÎ. [Bk. KINALI-ZÂDE.]

HASAN DİHLEVÎ. ḤASAN DİHLAVİ, AMÎR NACM AL-DÎN (1253—1327), Hindistan'ın Sa'dî'si (Baranî, s. 360) unvanı ile de anılır; bu zât 651 (1253)'de, babası 'Alâ'-i Sancarî adı ile mâruf olan 'Alâ al-Dîn Sîstânî'nin yerleşmiş olduğu Delhi (Dehli) şehrinde doğmuştur. Dostu şâir Amîr Ḫusrav ile birlikte, Giyâṣ al-Dîn Balaban [b. bk.]'ın oğlu Muḥammed Sulṭân'ın hizmetine girerek, beş sene Multân şehrinde kaldı. Sonra Sulṭân 'Alâ' al-Dîn Ḫalacî (695—715)'nin saray şâiri oldu. Kasîdelerinin büyük bir kısmı onun medhiyesidir. Elli beş yaşında iken, Niẓâm al-Dîn Avliyâ' [b. bk.]'nın mürîdi oldu ve onun nâmına bir mesnevî kaleme aldı. Aynı zamanda 717'den 722'ye kadar bu velînin sözlerini günü-gününe kaydederek, bunlardan *Favâ'id al-fu'âd* (Rieu, s. 972) unvanı ile bir eser vücûda getirdi. 714 (1314) senesinde, on bin beyit ihtivâ ettiği söylenen divanını bitirdi; bir kaç mensûr eser (msl. *Siyar al-avliyâ'* gibi) yazmış ise de, bunlar kaybolmuş olacaktır. Muḥammed b. Tuġluḳ pâyitahtını Delhi'den Davlatâbâd'a nakledince, Ḥasan'ın da yeni pâyitahta gittiği ve orada 727 (1327) senesinde öldüğü söylenir; mamafih vefat senesi olarak bir kaç tarih gösterilmektedir.

Bibliyografya: Żiyâ' al-Dîn Baranî, *Târîḫ-i Fîrûzşâhî* (*Bibl. Ind.*), s. 67, 359 v.d.; Badâ'ûnî, *Muntaḫab al-tavârîḫ* (*Bibl. Ind.*), s. 201; Câmî, *Nafaḥât al-uns* (nşr. Nassau Lees), s. 711 v. d.; Davlatşâh, *Tazkira al-şu'arâ'* (nşr. E. G. Browne), bk. fihrist; Rieu, *Cat. Pers. MSS. Brit. Mus.*, s. 618; Abd al-Muḳtadir, *Cat. Pers., MSS. Bankipore*, I, 196 v. d.

HASAN EBDÂL. ḤASAN ABDĀL, Pencâb'da (yakın zamana kadar Râval Pindî'nin bir kısmını teşkil eden) Atak kazasında küçük bir şehir. Civarda bulunan vâsî harâbeler ve Budda dinine âit izlerden Cunningham, Taxila'nın yerini bulduğuna zâhip olmuş ise de yeni keşiflerden Taxila'nın daha şarkta ve Kālā Sarāy yanında olması hakikate daha yakın görünmektedir. Lâkin çinli seyyah Hüen-Tsang'ın, VII. (XIII.) asırda ziyâret ettiği mukaddes kaynak, hiç şüphe yok ki, Ḥasan Abdāl kaynağıdır; burası şimdi, Ḳandahār evliyâsından Bābā Valî'ye tahsis edilmiştir ve avlanması yasak olan balıklar ile doludur. Hüen-Tsang'a göre, bu kaynak Taxila'nın 70 *li* şimâl-i garbîsindedir. Gerek sikhlerin ve gerek müslümanların, kaynak civarında, Panca Sāḥib ismi verilen bir mübârek makamları vardır; bu ismin verilmesine sebep, orada bir taş üzerinde Guru Nānak'in parmaklarının (*panca*) izinin görülmesi imiş. Ekber zamanından beri türk-hind imparatorları Kaşmîr'e seyahat ettikçe, burada durmağı âdet etmişlerdi. Burada Avrangzîb'in kızı Lāla-Ruḫ'un merkadi olduğu rivâyet edilen ve etrafı serviler ile çevrili bir mezar vardır. Ekber her hâlde bu yolu tâkip etmiştir ve bildiğimize göre, Cihāngîr Ḥasan Abdāl'a geldikten sonra, Kalāmîr'e dönmüş ve Bhimbar'dan geçerek, Kaşmîr'e gitmiştir. Bernier'nin hâtıratında sonraki imparatorların Bhimbar ve Pîr-Pancāl'dan geçen yolu tercih ettikleri görülmektedir. Ḥasan Abdāl'da bir de mezar vardır ki, rivâyete göre bu, Ekber'in kızı ve ingiliz şâiri Moore'un bir sahnesi Ḥasan Abdāl'da geçen meşhûr manzûmesinin kahramanı Lāla-Ruḫ'un mezarıdır. Elphistone, Moorcroft, Burnes ve Hügel'in seyahatnâmelerinde şehrin tasvirleri vardır. *Archaeological Survey of India*'da Cunningham'ın da kısa bir tasviri bulunmaktadır. Ḥasan Abdāl ismi muhakkak surette, Elphistone'un farzettiği gibi, şimdi Bābā Valî denilen velînin hakikî ismi olacaktır; ancak Cunningham bundan şüphe ediyor ve Bābā Valî'nin Ḳandahārlı bir velî olduğunu ve Ḥasan Abdāl [bk. mad. ABDĀL]'ın Gücarli biri olup, kabrinin dağın eteğinde bulunduğunu söylüyor. Bābā Ḥasan Abdāl hakkında *Târîḫ-i Ma'şûmî*'deki kayıt kendisinin Sabzavār'ın yerlilerinden olduğunu ve Timur'un oğlu Şāh-Ruḫ'a Hindistan'da refakat ettiğini, orada vefat ederek, Ḳandahār'da defnedildiğini ve kabrinin bir ziyâretgâh olduğunu söylüyor. Bu tarihî eserin müellifi olan Mîr Ma'şûm, Ekber'in saltanatı sıralarında yaşamış ve Bābā Ḥasan Abdāl neslinden olduğunu iddia etmiştir. Şehrin adı, Ekber'in zamanından beri, Ḥasan Abdāl idi; zîra *Â'în-i Akbarî* (trc. Blochmann, s. 446)'de Şams al-Dîn'in orada kendisi için bir makber inşa ettirdiği ve Ḥâkim Abu 'l-Fatḥ'in, Ekber'in emri ile, oraya defnedildiği ve Ekber'in de Kaşmîr'den dönüşünde bu kabri ziyâret ettiği mukayyettir.

Bibliyografya: Blochmann, *Trans. of Â'în-i Akbarî* (Kalküte, 1873); *Târîḫ-i Ma'şûmî* (Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, London, 1867) I; Elphinstone, *Caubul*, I v.dd. (London, 1839); Moorcoft, *Travels...* (London, 1841); v. Hügel, *Kachmir und das Reich der Sikh* (4 cild, Stuttgart, 1840—1842; ingl. trc. *Travels in Kaşmîr...*, London, 1845); Burnes, *Bokhara* (London, 1843), I; Cunningham, *Archaeological Survey of India* (Simla, 1871), II; Price, *Trans. of Memoirs of Cahangir* (London, 1829), s. 137.

(M. LONGWORTH DAMES.)

HASAN KÜÇÜK. ḤASAN KÜÇÜK (?—1355), muâsırı ve hasmı olan Şayḫ Ḥasan [bk. mad. HASAN BÜZÜRG]'dan Küçük lekabı ile ayırt edilir; bu zât Timur-Taş b. Çoban [b. bk.]'ın oğlu olup, babasının sukutundan sonra, Abū Sa'îd'in 736 (1335)'da vefatı üzerine, tahta verâset meselesinin uyandırdığı rekabetlerin kendisine büyük bir rol oynamak fırsatını verdiği güne kadar, Anadolu'da saklandı. Babasının Mısır'da öldürülmeyip, bil'akis esâretten kaçarak, bir çok zamanlar şurada-burada dolaştıktan sonra, Anadolu'ya dönmüş olduğunu işâ'a etti ve bir türk kölesini, babası imiş gibi, ortaya çıkardı. Vaktiyle kudret sâhibi olan Çoban âilesi erkânı derhâl bu sahte Timur-Taş'ın etrafına toplandı ve aynı zamanda Celâyirî Şayḫ Ḥasan'ın idâresinden memnûn olmayan Oyrat moğulları da ona iltihâk ettiler. Bu suretle Şayḫ Ḥasan'a karşı harbederek, onu 738 (1338)'de Nahcivan civarında yenecek kadar kuvvetlendi. Fakat bu galebeden sonra, az kalsın, yaptığı hîlelerin kurbanı oluyordu. Zîra düzmece babası onu öldürtmeğe kalkıştı. Ḥasan tâlihinin yardımı ile kaçıp kurtularak, Çoban ve Arpa Han'dan dul kalmış olan ilhan Ulcaytu'nun kızı Satıbeg'in yanına sığındı ve onu han olarak tanıdı. Hâlbuki diğer taraftan Şayḫ Ḥasan ile anlaşarak, düzmece Timur-Taş'ı ortadan kaldırttı. Bundan sonra Şayḫ Ḥasan Toġa-Timur'a bi'at ettiği vakit, Ḥasan Küçük de Toġa-Timur nezdinde entrikaya başladı ve onu Satı-Beg ile evlendirmeği vaad etti. Toġa-Timur tuzağa düştü ve bizzat Ḥasan tarafından ihânete uğrayarak, derhâl Horasan'a çekilmekten başka çâre bulamadı. Lâkin Şayḫ Ḥasan, çok geçmeden, bir kıral heyûlâsı olarak Şâh Cihân Timur'u bulunca, Ḥasan Küçük de onu taklit etmenin muvafık olacağını

düşünerek, Hulagu sülâlesinden Sulaymān Han 'a bi'at etti ve onu Satı-Beg ile evlendirdi. Bundan sonra, Şayḫ Ḥasan ve Toġa-Timur ile mücâdeleye atıldı; fakat muvaffak olamadı. 27 receb 744 (15 kânun I. 1343)'te, Bagdad 'a karşı yaptığı bir sefer esnâsında, kendi karısı 'İzzat Malik tarafından, öldürüldü. Bunun üzerine onun rolü kardeşleri Aşraf ve Yaġı-Bastı 'ya intikal etti; lâkin az zaman sonra, bunların aralarında ihtilâf çıktı. Aşraf kardeşini öldürttü ve kader sevki ile bir kaza eceline kurban gidinceye kadar (756 = 1355), yalnız başına huküm sürdü. Krş. bir de mad. ḪASAN BÜZÜRG.

HASAN PAŞA. ḪASAN PAŞA (?—1570), Cezayir beylerbeyi. Ḥasan Ḥayr al-Dīn [b. bk.]'in faslı bir zevcesinden olan oğludur. Babası Bâbıâliye inhâ ederek, onu Cezayir paşalığına tâyin ettirmiş (1544) ve Cezayir 'in garp tarafında çok zayıflamış olan türk nufûzunu takviyeye me'mûr etmiş idi. Ḥasan, Tlemsen mıntakasındaki ispanyollara karşı, 1546'da bir sefer açtı; lâkin tam Arbal civarında hıristiyan kuvvetleri ile karşılaştığı sırada, babası öldüğü için, Cezayir 'e avdete mecbûr kaldı. Babasının yerine beylerbeyi tâyin olundu ve akabinde garba doğru yeni bir sefer açtı; bu defa Tlemsen 'i işgâl etmiş olan faslılara karşı yürüdü (1151). Ḥasan Corso kumandasındaki yeniçeriler ve Banī 'Abbās (Labes) sultanı kumandasındaki kabîlilerden teşekkül eden bir ordu ile, faslıları yendi ve Mulūya 'ya kadar tâkip ederek, Tlemsen 'i tekrar ele geçirdi (1552). Ḥasan diğer taraftan Cezayir 'de büyük inşâat ile meşgûl oluyordu; kaleleri çoğaltttı, Kudyat al-Ṣābūn üzerine Mūlāy Ḥasan kalesini yaptırdı. Umûmî hamamlar ve yeniçeriler için bir hastahâne bina ettirdi; lâkin fransız siyâsetine karşı husûmet gösterdiği için, Bâbıâli, yerine Ṣalāḥ Ra'īs 'i tâyin ederek (1552—1596), onu İstanbul 'a çağırdı.

1557 'de tekrar Afrika 'ya döndü. Ṣalāḥ Ra'īs 'in vefatını tâkip eden karışıklıklar, bilhassa Ḥasan Corso 'nun isyanı ve Paşa Tekelerli 'nin katli üzerine, pâdişah Ḥasan 'ı tekrar Cezayir 'e beylerbeyi göndermeğe mecbûr oldu. Bu karışıklıklardan istifâde ederek, Şarīf Muḥammed al-Mahdī yeniden Tlemsen mıntakasını istilâ ve bu şehri işgâl etti. *Ḳā'id* Ṣaffa 'nin emri altında bir türk muhâfaza kuvveti tarafından müdâfaa edilen Meşvar bu istilâdan masûn kaldı. Ḥasan Cezayir 'de intizâmı iâde ettikten sonra, faslılar üzerine yürüdü ve kendisinin yaklaştığını gören faslılar Tlemsen 'i tahliye ettiler. Türkler onları Fas şehrinin duvarlarına kadar tâkip ile, orada kanlı bir hezîmete uğrattılar; lâkin beylerbeyi, Oran ispanyolları tarafından yolunun kesilmesinden korktuğu için, avdetini tesrî etti (1557). Ertesi sene ispanyollar Mostaġanem 'i muhâsara ettiklerinden Ḥasan bu şehrin yardımına koştu ve 26 ağustos 1558 'de ispanyolları püskürttü. Hıristiyanlar Oran 'a kapandılar ve artık türkler için bir tehlike olmaktan çıktılar.

Bu cihetten müsterih olan Ḥasan, Kabîliye memleketini itâat altına almağı tasarladı. Yeniçerilerin itâatsizliğinden korunmak için, ispanyol dönmelerinden yeni bir askerî kuvvet vücûda getirdi; Kūko sultanının kızını almak suretiyle, kabîlî zümrelerinden bir kısmının yardımını te'min ettikten sonra, Banī 'Abbās reisi Aḥmed b. al-Ḳāẓī üzerine yürüdü ve Banī 'Abbās kalesi yanında onlar ile çarpıştı. Aḥmed mağlûp ve maktûl oldu. Kardeşi Mokrani mücâdeleye devam etti ise de, nihâyet türklere harâc vermeği kabûle mecbûr oldu (1559).

Şarīf 'in hareketleri ve ispanyolların denizde hazırlıklarından dolayı, Ḥasan Kabîliye memleketinin fethini tamamlamaktan vazgeçti ve bu rakiplerden kurtulmağa karar verdi. Bu sırada Duc de Medina Coeli 'nin donanması Carba önlerinde, Piyâle Paşa tarafından, tahrip edildiğinden (15 mart 1561), beylerbeyi bütün gayretini faslılara karşı çevirdi ve harekete geçeceği sırada kabîlîlerden asker teşkilâtı yapılmasından memnûn kalmayan yeniçeriler beylerbeyini yakalayarak, zincire vurup, İstanbul 'a gönderdiler.

Ḥasan kendisine karşı yapılan ithâmlardan, Bâbıâli nezdinde kolaylıkla berâet etti ve üçüncü defa olarak, Cezayir 'e döndü. Oraya daha önce pâdişah tarafından gönderilen bir me'mûr intizâmı iâde ve beylerbeyinin kurbanı olduğu isyanın müşevviki olan Aġa Ḥasan 'ı idam ettirmiş idi. İspanyollar ile hesabı temizlemeğe azmetmiş olan Ḥasan Oran ile Mars al-Kabīr 'i zapta teşebbüs ederek, 30.000 kişilik bir ordu ile bu iki mevkii ve donanması ile de sâhilleri muhâsara etti (nisan 1563). Bizzat beylerbeyinin iştirâk ettiği iki ay süren faydasız hareketlerden sonra, oralara gelen bir ispanyol donanması türkleri çekilmeğe mecbûr etti. Ḥasan teşebbüsünü tekrara vakit bulamadı; çünkü az zaman sonra Cezayir kadırgalılarını türkler tarafından muhâsara edilmiş olan Malta önüne götürmeğe mecbûr oldu. Orada gemilerinin bir kısmını kaybetti; lâkin gösterdiği yararlıklar takdir edilerek, kapudan-paşalığa tâyin olundu (1567). 1570 'te İstanbul 'da öldü ve Beşiktaş iskelesi civarında, babası Hayreddin 'in yanına, defnedildi.

Bibliyografya: Haëdo, *Epitome de los reyes de Argel*, VI. fasıl, frns. trc. de Grammont (*Rev. Africaine*, 1880); A. Cour, *L'Etablissement des dynasties des Chérifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de la régence d'Alger* (Paris, 1904 = *Publications de l'Ecole des Lettres d'Alger*, XXIX); Charrière, *Négociations de la France dans le Levant* (Paris, 1848—1860), I; Diego de Torres, *Histoire des Chérifs, trad. du duc d'Angoulême* (Paris, 1650); De Grammont, *Histoire d'Alger*, s. 73—77, 86—103; E. Ruff, *La domination espagnole à Oran sous le gouvernemet du comte d'Alcandète*, Paris, 1900 = *Publications de l'Ecole des Lettres d'Alger*, XXIII, IV.—XIV. fasıl; krş. mad. CEZAYİR. (G. YVER.)

HASAN PAŞA. ḪASAN PAŞA, CEZAYİRLİ, ĠĀZĪ, XVIII. asrın son yarısında fevkalâde cesâret, cevvâliyeti ve üzerine aldığı vazifeleri muvaffakiyetle başarması ile tanınmış osmanlı vezîrlerindendir; bıyıklarının büyük ve iri olmasından dolayı, kendisine Pala-Bıyık lekabı verilmiş ise de, sonradan aldığı Cezayirli ve Gazi lekap ve unvanları evvelkini unutturmuştur. Hasan Paşa pek küçük yaşta İran hudûdunda esir edilerek, Hacı Osman (*Ḥadīḳat al-vuzarā'* ve *Sicill-i osmanī*'de: Hâcı Mehmed; o tarihlerde yazılmış bir rûznâmede ve Cevdet tarihinde ise, Hacı Osman) adında tekirdağlı bir tüccar tarafından satın alınıp, kendi çocukları ile berâber, büyütülmüştür. Hasan Paşa çocukluğundan beri pek-gözlü, haşarı ve didişken olup, kızdığı zaman efendisinin çocuklarını bile döğmekten çekinmediği için, Hacı Osman Ağa bunu başından defetmek istemiş ise de, zevcesi, evlâdları yerinde olduğunu ileri sürerek, muvafakat etmemişti; fakat Hasan, 17—18 yaşına geldiği zaman, Tekirdağı 'ndaki memleket delikanlıları ile de dövüşmeğe başlayınca, Hacı Osman Ağa bunu azad ederek, kendisine sermâye verip, ticâret için, gemiler ile bâzı yerlere göndermek suretiyle, bir müddet Tekirdağı 'ndan ayırmıştır. Hasan 25 yaşına gelince, 1152 (1738)'de ve Avusturya-Rusya seferinin devam ettiği sırada, yeniçeri ocağının 25. bölüğüne kaydedilerek, Belgrad muhâsarasında büyük cesâret göstermiş ve harpten sonra yine Tekirdağı 'na dönmüştür ve bu sırada belki efendisi Hacı Osman 'ın kızı ile evlenmiştir.

Hasan bir müddet sonra, yiğitlerinin şöhretini duyduğu Cezayir 'e gitmek üzere, bir gemiye binmiş, giderken bindiği gemi bir ecnebî gemisine rampa ettiğinden, yataganını sıyıran Hasan bu gemiye atlayıp, mürettebât ile döğüştüğü sırada, iki gemi birbirlerinden ayrılmış, yabancı gemisinde tek başına kalan Hasan mürettebâttan bir kısmını öldürüp, bir kısmını anbara kapattıktan sonra, tesâdüf ettiği bir Cezayir gemisini tâkip ederek, Cezayir 'e gelmiştir; Hasan 'ın göstermiş olduğu bu büyük cesâret, Cezayir *dayı*'sı tarafından, fevkalâde takdir olunarak, âdetleri üzere, zaptettiği gemi kendisine bırakıldıktan başka, bir de kahvehâne verilmiştir. Sonraları nufûz ve şöhreti artarak, bir aralık Tlemsen sancak beyliğini elde etmiş ise de, bu şöhreti kendisine, başta Cezayir beylerbeyi olduğu hâlde, bir takım rakipler çıkarmıştır. Beylerbeyi ile aralarındaki münâferet yüzünden öldürüleceğini anlayan Hasan, evvelâ İspanya 'ya kaçarak, kıral Carlos IV. tarafından iyi kabûl görmüş ve o vâsıta ile Napoli 'ye geçip, kıralın müzâhereti ve onun İstanbul 'daki elçisinin tavassutu ile, İstanbul 'a gelmiştir; fakat Cezayir beylerbeyi, Hasan 'ın peşini bırakmayarak, Tlemsen hazînesinden para alıp kaçtığını İstanbul 'a bildirmiş olduğundan, Hasan Bey İstanbul 'a geldikten sonra, tevkif edilerek, malları müsâdere olunmuş ise de, hakkında söylenen şeylerin iftirâ olduğu tahakkuk eylediğinden, malları geri verildikten başka, osmanlı donanmasına alınarak, Şehbâz-ı Bahrî kalyonu kaptanlığına tâyin olunmuştur (ramazan 1174 = nisan 1761).

Hasan Bey 1176 (1762)'da büyük deniz kumandanlıklarından olan *riyâle* rütbesi ile, Berîd-i Zafer kalyonu süvârisi (Başvekâlet arşivi, Cevdet tasnifi, Bahriye vesîkaları, nr. 7127) ve şevvâl 1179 (mart 1766)'da *patrona* rütbesi ile Neheng-i Bahrî, Peleng-i Bahrî ve Ukab-ı Bahrî kalyonlarında bulunup (Cevdet tasnifi, Bahriye, nr. 11083, 12035, 12370), bunu müteâkip, 1181 (1767)'den sonra da *kapudâne-i humâyûn* rütbesi ile *kapudan paşa*'dan sonra gelen en büyük amirallîğe getirilmiştir. Hasan Bey bu vazifede iken, türkler ile ruslar arasında 1182 (1768) seferi açılmıştır.

Karada osmanlı kuvvetlerini mağlûp etmiş olan ruslar, Rumeli ve Adalar 'daki hıristiyan teb'ayı ayaklandırmak için, Akdeniz 'e geçmeği kararlaştırarak, Aleksey Orlof kumandasında Baltık donanmasını bu tarafa sevketmişler ve ingilizlerin büyük müzâheretini gören rus donanmasına mütehassıs ingiliz amiral ve zâbitleri de iltihâk etmişlerdir ki, bunlar arasında osmanlı tarihlerinde adı geçen amiral Elphinstone da var idi. Akdeniz 'e gelen rus donanması ilk defa Rodos derya-beyi Câfer Kaptan kumandasındaki osmanlı donanması ile çarpışmış, gâlip ve mağlûp belli olmamış ve osmanlı donanması Sakız adası tarafına çekilmiştir. Bundan sonra Ege sâhiline yakın Koyun adaları etrafında yapılmış olan ikinci muhârebe, Cezayirli Hasan Bey 'in kalyonu ile rus amiral-

lerinden Spiridov'un kalyonu arasında cereyân etmiştir. Spiridov'un kalyonu Hasan Bey'in kalyonu üzerine gelirken, türk *kapudâne*'sinden atılan bir gülle düşman kalyonunun dümenini parçalamış ve kalyon, akıntı ile, Hasan Bey'in kalyonunun üzerine düşmüştür. Düşman kalyonunun pek yakına geldiğini gören Hasan Bey bir kaç çarmıh halatını kestirmiş ve her ipe salıncak gibi iki—üç türk askeri yapışıp, kendisi başta olduğu hâlde, 30 kişi rus kalyonuna atlamıştır. Bu heyecanlı çarpışma esnâsında, gemi çanaklığına kaçan ruslardan biri tarafından atılan bir kurşun ile, Hasan Bey yaralanmış ise de, bunu göstermemiş ve bir müddet daha çarpıştıktan sonra, kendi kalyonuna geçmiştir. Hasan Bey'in bu ânî baskınından bâzı rus askerleri telâş ile kendi cephâneliklerini âteşlemişler ve bu âteş osmanlı kalyonuna da sirâyet ederek, her iki kalyon birden yanmağa başlamıştır. Bunun üzerine Hasan Bey yatağanını ağzına alarak, bir kısım askeri ile berâber, kendisini denize atıp, eline geçirdiği bir tahta parçası ile sâhile doğru yüzmeğe başlamış ve sahilden gönderilen bir kayık ile kurtarılmıştır.

Bu çarpışmadan sonra, iki taraf harbe son verip, osmanlı donanması akşam karanlığından istifâde ile, darlığı sebebinden manevra yapmağa müsâit olmayan Çeşme limanına girmiş ve bunu fırsat bilen düşman kumandanı, ingiliz amiralinin tavsiyesi üzerine, âteş gemileri sevketmek ve yağlı neft ve kumbara atmak suretiyle, osmanlı donanmasını yakmıştır (6/7 temmûz 1770 = 14 rebiülevvel 1184). Yaralı olarak sâhile çıkan Hasan Bey, aldığı emir üzerine, doğru Çanakkale boğazına gelerek, vaziyeti hukûmete bildirmiştir. Kapudân-ı deryalıktan azlolunan Hüsâmeddin Paşa'nın yerine iki tuğ (beylerbeyilik) ile Câfer Kaptan tâyin edilip, Hasan Bey'e de beylerbeyilik ile kapudânelik verilmiştir.

Ruslar, Çeşme'deki muvaffakiyetlerinden sonra, 10 temmûz 1770 (17 rebiülevvel)'te Limni adasına asker çıkarıp, işgâl ile adanın batısındaki kalesini muhâsara altına almışlardı; bu haber Çanakkale'de duyulunca, Hasan Paşa, Limni adasının düşmesinin fecî âkıbetler doğuracağını takdir ettiğinden, bu nâzik durumu Seddülbahr muhâfızı sâbık vezîr-i âzam Moldovancı Ali Paşa'ya anlatarak, tehlikeyi İstanbul'a duyurmuştur. Bunun üzerine Çanakkale halkından ve kalyonculardan tedârik edilecek 3.000 kişilik bir kuvvet ile, adanın yardımına gidilmesi emrolunmuş ise de, bu kadar kuvvet tedârik edilememiş ve Hasan Paşa ancak 800 kişilik bir fedâî kafilesinin başına geçerek, Seddülbahr'e gelmiştir.

Limni kalesinin muhâsarası iki aydan beri devam edip, yardımdan ümidini kesen muhâfızların cemâziyelâhır 1184 (5 teşrin I. 1770)'te, kaleyi teslim etmek üzere, ruslar ile bir anlaşma yapmış olduklarını haber alan Hasan Paşa, tedârik ettiği kayık mevcûdu ve sâir vâsıtalar ile, gece yarısı hareket ederek, Limni'nin şimâl limanlarından Yüzbaş mevkiine askerini çıkartmış ve aradaki uzun mesâfeyi sür'atle kat'ederek, kale düşmeden evvel yetişip, şiddetli bir baskın ile, rusları gemilerine kaçırmış ve 7 kadar topu zaptetmiştir (28 cemâziyelâhır 1184 = 18 teşrin I. 1770). Baron de Tott hâtırâtında, Hasan Bey'in bu hareketini bir çılgınlık sayarak, bunun yapılmamasını hukûmete tavsiye etmiş; fakat sonradan Hasan Paşa'nın başarısını duyunca, hayrete düşmüş olduğunu kaydediyor. Hasan Paşa bu muvaffakiyetten sonra Limni'nin cenûbunda Mondros limanında bulunan düşmanı baskın ile ve zâyiat verdirerek, tardettikten başka, Maydos limanına saklanmış olan düşmanı da bertaraf ederek, boğaz etrafını temizleyip, Çanakkale'ye dönmüştür. Bu hizmetine karşılık olarak, kendisine *ġāzî* unvanı ve altın çelenk verildikten başka, azlolunan Cafer Paşa'nın yerine, vezîrlikle *kapudân-ı derya*'lığa tâyin edilmiş ve boğaz seraskerliği de uhdesine verilmiş idi (receb 1184 = teşrin II. 1770).

Hasan Paşa, 1187 (1773) tarihine kadar, hem kaptanlıkta ve hem de Boğaz seraskerliğinde kaldı. Bu sırada Mustafa III.'nın ölümü Abdülhamid I.'in cülûsunu müteâkip, kaptan-paşalıktan azlolunmuş, hazîneden 75.000 kuruş yardım ve Anadolu vâliliği ile Rusçuk seraskerliğine tâyin edilerek, Boğaz'dan doğruca o tarafa gönderilmiştir (ramazan 1187 = kânun I. 1773). Hasan Paşa, cemâziyelevvel 1188 (temmûz 1774)'de akdedilen Kaynarca muâhedesinden sonra, ikinci defa *kapudân-ı derya*'lığa getirilmiş, bu hizmette 15 sene kalmış ve pâdişah üzerindeki te'siri ile vezîr-i âzamları gölgede bırakarak, saltanat atabeyi olmuştur. Donanmayı yeniden vücûda getiren Hasan Paşa Akdeniz'de faâliyete başlamıştır. Rus harbinin devamı, ordunun mağlûp ve donanmanın mahvolması Osmanlı devletinin iç durumunu epeyce sarstığından, bilhassa Suriye ve Mısır'da, devletten ayrılmak için, faâliyetler baş göstermişti. Muâhedenin akdinden sonra, 1189 (1775)'da Hasan Paşa Akkâ'ya giderek, devlete karşı isyan ile sâhilleri ele geçirip, Suriye'yi nufûzu altına almağa çalışan Şeyh Tâhir Ömer'i mağlûp etmiş ve kendisini Şam'a kadar tâkip ederek, başını kesmek suretiyle bu mühim gâileyi bertaraf etmiştir (1190 = 1776). Daha sonra Mora yarım adasındaki reâyâya tegallüp eden

ve vâlileri tanımayan arnavutların oradaki vaziyeti hukûmet için büyük bir gâile teşkil etmiş olduğundan, buranın ıslâhı, âsâyişin te'mini Hasan Paşa'ya bırakılmıştı. Hasan Paşa, Trapoliçe'de kazandığı kat'î gâlibiyet ile, Mora işini yoluna koymuş ve bu suretle Mora eyâleti, muhassılık olarak, kendisine verilmiştir (receb 1193 = ağustos 1779).

Osmanlı devleti 1182 (1768) seferinden beri Mısır'a bakamadığından, orada da çerkes beyleri, fransızlardan da teşvik görerek, ayrılmak sevdâsı ile, faâliyete geçmişlerdi. Bunların başında İbrahim ve Murad Bey'ler bulunuyordu. Buranın da ıslâhı ile devlete bağlanmasına Hasan Paşa me'mûr edildi. Hasan Paşa şâban 1200 (haziran 1786)'de İskenderiye'ye çıktı. Bir buçuk seneye yakın bir zaman Mısır'da kalarak, İbrahim ve Murad Bey'leri tekrar-tekrar mağlûp edip, vaziyeti düzeltmeğe muvaffak oldu. Fakat Rusya ve Avusturya muhârebesinin zuhûru üzerine, âsî beyleri ortadan kaldırmağa muvaffak olamadan, acele İstanbul'a dâvet edildiğinden, mükerreren mürâcaatları üzerine, İbrahim ve Murad Bey'leri affederek, avdet etti (zilhicce 1201 = teşrin I. 1787).

1201 (1787)'deki Rusya ve Avusturya muhârebesinde vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem Koca Yusuf Paşa Avusturya cephesine hareket etmiş, rus cephesine karadan Şâhin Ali Paşa ve denizden de Hasan Paşa me'mûr olmuş idi. Rusların Özi (Oçakof)'yi muhâsara ettikleri sırada, Hasan Paşa, deniz tarafından kaleye yardım için, hafif donanmayı ileri sürdü ise de, suların sığ olması ve aynı zamanda rusların aldıkları tertibât üzerine, bir iş de göremedikten başka, mühim mıkdarda zâyiat verdi. Yalnız osmanlı donanmasının muvaffakiyetsizliği üzerine, Sivastopol limanından çıkarak, osmanlı donanması üzerine gelmekte olan rus donanmasını karşılayan Hasan Paşa Yılan-Adası muhârebesi denilen deniz savaşında rusları mağlûp etti (zilkâde 1202 = ağustos 1788). Hasan Paşa rus donanmasını Sivastopol'a kadar tâkip etti ise de, ince donanma, Özi önünde ağır zâyiat verdiğinden, limana giremedi. Özi'nin bir müddet sonra düşmesi, halkça umûmî teessürü mûcip olduğu gibi, Hasan Paşa'nın da itibârını kırdı; İstanbul'da aleyhdarları tarafından dedi-kodular çıkardılar; kaptanlıktan atılması hakkında görüşmeler başladı. Bu hususta Hasan Paşa'nın kapı-kethüdâlığından yetişerek, cephede bulunan vezîr-i âzam Koca Yusuf Paşa'nın mutâleası soruldu. Vezîr-i âzam buna yanaşmadı. Böylece bir kaç defa mektup gidip-geldi. Bu sırada Özi kalesinin sukutunun verdiği keder ile kendisine nüzûl isâbet etmiş olan Abdülhamid I. vefat ederek, yerine yeğeni Selim III. hükümdar olduğundan, Hasan Paşa'nın bütün nufûzu kırıldı. Genç hükümdar 24 receb 1203 (nisan 1789)'te sadâret kaymakamı Sâlih Paşa'ya göndermiş olduğu bir hatt-ı hümâyûn ile, Gâzî Hasan Paşa'yı Anadolu vâliliği ile İsmail seraskerliğine tâyin ettiğini ve yerine *kapudâne-i hümâyûn* kaptanı giritli Hüseyin Paşa'yı tâyin eylediğini bildirmiş olduğundan, Hasan Paşa o tarafa gitti. Selim III., kendisinin daha evvel saltanata geçmesi için, vezîr-i âzam Halîl Hamîd Paşa tarafından yapılan tertibâtı öğrenerek, Abdülhamid'e haber vermek suretiyle, işin bastırılmasına sebep olduğundan dolayı, Hasan Paşa'ya kin besliyordu; hükümdar olur olmaz, ilk darbeyi vurdu ise de, hizmetlerini göz önüne alarak, daha ileri gitmedi.

İsmail seraskeri Hasan Paşa, İsmail önünde rusları mağlûp ettiği gibi, kaleyi de muhâsaradan kurtardığı için, bir iş göremeyen Kethüdâ (Cenâze) Hasan Paşa'nın azli üzerine, vezîr-i âzam tâyin edildi (rebiülevvel 1204 = teşrin II. 1789). Hasan Paşa, pâdişahın kini sebebinden öldürüleceğinden korktuğu sırada, mühr-i humâyûnun, baş-çuhadar Küçük Hüseyin Ağa ile, kendisine gönderilmesinden dolayı, fevkalâde sevinerek, Küçük Hüseyin Ağa (daha sonra kapudân-ı derya olan meşhûr Küçük Hüseyin Paşa)'ya senede 40 kîse akçe gelir getiren bir mâlikâne ile bir mücevherli hançer ve 1000 altın vermiştir.

Vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem Cezayirli Gâzî Hasan Paşa İsmail'den ordu merkezi olan Şumnu karargâhına gelir-gelmez, iptidâ Akkerman kalesinin düşmesine sebep olan Tayfur Paşa ile diğer kayıtsızlıkları görülenleri ve bu arada sadâret kethüdâsı Süleyman Râşid Efendi ile sadâret mektupçusu Emir Efendi (orduda kendisinin kapı-kethüdâsı olup, paşası aleyhinde bâzı boş-boğazlıkta bulunmuştu)'yi idam ettirerek, gevşemiş olan inzibâtı bu suretle takviye etmiştir.

Hasan Paşa'nın sadâreti üç buçuk ay sürmüştür. Kendisi Şumnu'da pek soğuk bir havada, kıyâfet tebdili ile, dışarı çıkıp, dolaşmış ve avdetinde hastalanarak, 14 receb 1204 (30 mart 1790)'te vefat etmiş ve Şumnu'da yaptırmış olduğu bektâşi tekkesine defnedilmiştir. Ölümünün sadrâzam kethüdâsı ile mektupçunun katillerinden müteessir olan pâdişah tarafından tertip edilmiş bir zehirleme neticesinde vukûa geldiği rivâyeti var ise de (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 29), kendi kethüdâsı tarafından gönderilen arîzada, soğuk alarak, hastalandığı beyân edilmektedir.

Hasan Paşa cesâreti, enerjisi ve ince zekâsı ile kendi kendisini yetiştirmiş, ikbâl ve ser-

vetin en yükseğine kadar çıkmıştır. Sertliğe gelmez, kendisine yumuşaklıkla iş gördürülürdü. Pâdişaha karşı dahi olsa, sözünü ve kanaatini açık söyler, eğilip-bükülmezdi. Osmanlı donanması mahvolmuş iken, Kapudan Paşa olurolmaz, az zamanda donanmayı yeniden vücûda getirmiş idi. Öteden beri derli-toplu oturacak bir yerleri olmamasından dolayı, Kasımpaşa ve Galata'daki bekâr odalarında yatarak, türlütürlü edepsizliklere cür'et eden kalyoncuları, bütün masrafları kendisinden olmak üzere, 1198 (1784)'te tersâne meydanında bir kalyoncu kışlası yaptırmak suretiyle, bunları zapt ve rapt altına almış ve şiddetli icraâtı ile tersâne halkını ve deniz ümerâsını sindirmiştir. Kışla hâlâ durmaktadır.

Abdülhamid I.'in hatt-ı hümâyûnlarında görüldüğü üzere, bu pâdişah, Hasan Paşa'nın hizmetlerini takdir ederek, hem sevmiş ve hem de kendisinden çekinmiştir. Bilhassa Halîl Hamîd Paşa'nın azl ve idâmı ile hal'edilmekten kurtulan Abdülhamid, kendisini kurtaran Hasan Paşa'ya karşı minnetdar kalmış, Hasan Paşa da kendi adamı olan Koca Yusuf Paşa'yı vezîr-i âzam yaptırmak suretiyle, Abdülhamid'i iyice avucunun içine almıştır. Hattâ Hasan Paşa ile bir görüşme esnâsında, pâdişah kendisi ile Yusuf Paşa'nın azledilmeyeceklerini te'min eylemiştir. Abdülhamid'in Hasan Paşa'dan çekindiğine dâir müteaddit vesîkalar vardır. Hattâ tersâneye âit bir me'mûr tâyininden dolayı, Hasan Paşa'nın gücenmesinden çekinen pâdişah, „Vech ve lâyıkı ne ise, öyle edesin; paşâ-i mumâileyh infiâl eder mi bilmem" sözleri ile vezîr-i âzamın telhîsine bu hususdaki tereddüdünü yazmış ve bunun üzerine vezîr-i âzam „bu kulları, kapudan paşa kulları şevketli efendimizin abd-i memlûkleriyiz; kul velînimetine infiâl-etmek cürm-i kabîh ve hatây-i azîmdir" sözleri ile mukabele ederek, Abdülhamid'in tereddüdünü izâle eylemiştir (Başvekâlet arşivi, Emîrî tasnifi, Abdülhamid I. vesîkaları, nr. 1145).

Hasan Paşa 1201 (1787) rus seferine aleyhdâr olduğundan (Zinkeisen, VI, 341 ve ondan naklen Iorga, türk. trc. Bekir Sıdkı, V, 29'da rusları sevmeyen Hasan Paşa'nın, bir harp açmak için, durmadan çalıştığını yazıyor ise de, doğru değildir) Mısır'dan döner-dönmez ve zamansız harp açmasından dolayı vezîr-i âzam Koca Yusuf Paşa'yı şiddetle muâheze etmiş ve bu emr-i vâki karşısında, pâdişahın emri ile, harp iânesi olarak, 12.000 kîse akçelik altın vermiştir ki, bugünkü kâğıt para hesâbına göre, 5.000.000 türk lirasından fazladır.

Hasan Paşa'nın gayret ve faâliyeti, ecnebî devletler tarafından da tâkip ve takdir olunmakta idi. Henüz veliahd bulunan Selim III. tarafından verilen bir nâme ile, gizlice Fransa kıralı Louis XVI.'ye gönderilmiş olan Sultanzâde İshak Bey Paris'ten Selim'e göndermiş olduğu arîzasında: — „Bir gün hukümdarlık nasip olursa, Hasan Paşa kulunuzu din düşmanları karşısında rezîl etmeyiniz; zîrâ cümle Frengistan'da bu adamın ismi pek büyüktür ve şimdi Mısır'da eylediği işleri cümle devletler pesend eylediler; gerçi kendisini ricâl ve kibârımız sevmezler, lâkin vallâhi devlet-i âliyyenin bir sâdık kölesidir, tatlı dil ile her işe kullanılır" — demektedir (*Selim III.'in veliahd iken Fransa kıralı Louis XVI. ile muhâberesi, Belleten*, sayı 5/6, sene 1928). Hasan Paşa'nın efendisi Hacı Osman Ağa'nın kızı Emine Hanım'dan Habîbe adında bir kızı olmuş ise de, bu kendisinden evvel vefat etmiş (1202 = 1788) ve başka bir evlâdı olmamıştır. Kasımpaşa'daki konağı ile Öküz limanındaki (Üsküdar ile Kuzguncuk arasında) yalısı zevcesinin üzerinde olduğundan, bunlar ona bırakılarak, diğer para ve eşyâsı tamâmen hazîneye alınmıştır. Fakat bunların yekûnu 4.000 kese açke bile tutmadığı için, serveti dillerde destan olan Hasan Paşa'nın bu kadar az bir malı çıkması her kesi hayrete düşürmüştür. O devirde yazılmış olan bir rûznâme bu hususta şu mutâleayı serd ederek, „... 16 sene kaptanlığı ve hem hünkâr babalığı (atabey) olup ve senede 1000 kese akçeden mütecâviz mâlikânesi olmağla bu mıkdar az para çıkması her kesi istigrâba düşürdü" dedikten sonra, kaptan paşalıktan azlolunup, sefere me'mûr edildiği zaman, çok para sarfeylediğini kayd ile servetinin bundan dolayı azalmış olduğunu kaydeylemektedir ki, Hasan Paşa'nın hazînedârı Süleyman Ağa'nın hukûmete verdiği hesap da aynı mutâleayı te'yit ediyor (vezîr-i âzam Şerîf Hasan Paşa'nın İstanbul'a göndermiş olduğu arîzasından; bk. *TM*, VII/VIII, 39). Buna göre, Hasan Paşa'nın bütün eşyâ, mücevherât ve parası Kasımpaşa'da bulunan konağındaki taş mahzende imiş. Bâzı vesîkalardan Hasan Paşa'nın muktesit olduğu anlaşılmaktadır.

Hasan Paşa'nın tersânedeki kalyoncu kışlası ile câmiinden başka, 4 saat yerden su getirtmiş olduğu Midilli adasında müteaddit çeşmeleri ile Vize taraflarında câmi, hamam ve 3 çeşmesi ile Limni, Sakız, İstanköy ve Rodos adalarında da çeşmeleri var idi. Kapudan-paşalığı zamanında tersânede küçük mikyasta mühendishâne açılmış ise de, bu husûsta vezîr-i âzam Halîl Hamîd Paşa'nın ön-ayak olduğu görülüyor (bk. *Sadrâzam Halil Hamid Paşa, TM*, 1926, V, 5).

Hasan Paşa küçükten büyüttüğü bir arslanı dâimâ yanında gezdirir ve seferlerine de götürürdü. Tâlik hat ile hakkedilmiş olan mührü *mā ra'āhu 'l-mu'minūna ḥasanan fahuva 'inda 'llāhi ḥasan* âyet-i kerîmesini hâvî idi. Bütün vesîkaların tetkiki neticesinde, Gâzî Hasan Paşa'nın devlete sâdık, hizmeti büyük, icraâtında şedit, dürüst, açık sözlü, cesûr, gayret ve azim sâhibi idârî işlerde kafası işleyen, ilerisini gören fedakâr bir vezîr olduğu görülüyor. Ölümünde yaşı 80'e yakın idi.

Bibliyografya: *Ḥadîḳat al-vuzarā'*; Şam'dānī-zāda, *Gazavât-ı Cezâyirli Gâzî Hasan Paşa* (Es'ad Efendi kütüp.); Vâsıf, *Maḥāsin al-āṯār*; Cevdet, *Tarih*; *Ḥadîḳat al-cevāmi'*; Abdülhamid I. devrine âit rûznâme (yazma, husûsî kütüp.); *Sicill-i osmânî*; J. v. Hammer, *Hist. d. l'empire ottoman*, XVI; *Mektûbî-i sadâret defteri* (Başvekâlet arşivi, nr. 3); İ. H. Uzunçarşılı, *Sadrâzam Halil Hamîd Paşa* (*TM*, sayı 5); ayn. mll., *Selim III.'in Louis XVI. ile muhâberesi* (*Belleten*, 1938, 5/6); ayn. mll., *Cezâyirli Gâzî Hasan Paşa'ya dâir* (*TM*, 1942, sayı 7/8); F. Kurdoğlu, *1768—1774 türk-rus harbinde Akdeniz harekâtı ve Cezâyirli Gâzî Hasan Paşa* (*Deniz* mecm., sayı 366, 1942, ilâve); Süleyman Penâh Efendi, *Mora ihtilâli tarihçesi* (*Tarih vesikaları dergisi*, sayı 7); Süleyman Nutkî, *Muhârebât-ı bahriye-i osmâniye* (İstanbul, 1307); Zinkeisen, *Gesch. d. Osman. Reiches in Europa* (Gotha, 1859), VI; Iorga, *Osmanlı tarihi* (trc. Bekir Sıdkı Baykal), V, 1948. (İ. H. Uzunçarşılı.)

HASAN PAŞA. ḤASAN PAŞA, AL-SAYYİD (1679?—1748), takrîben 1090 tarihlerinde Şarkî-Karahisar sancağına bağlı İskefsir kazasının Kabalı köyünde dünyaya gelmiştir (Kaynaklar, İdrin'in Kabalı köyüne yakın olmasından dolayı, kendisini İdrinli olarak gösterirler. Kabalı köyü, bugünkü mülkî taksimâta nazaran, Tokad vilâyetinin Reşâdiye kazasına bağlıdır). Hasan Paşa Çardaklı-zâdelerden Mehmed Abdullah Ağa'nın oğludur. O genç yaşında İstanbul'a gelerek, yeniçeri ocağına intisap ile, 1130 (1718)'da çorbacılığa terfî ettirilmiş, 1146 şevvâlinin sonlarında kul-kethüdâlığına getirilmiştir (Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, nr. 140, s. 13). Hasan Ağa kul-kethüdâlığı esnâsında bilhassa şarkta hizmet etmiş, iki seneye yakın bir zaman bu vazifede bulunduktan sonra, 1148 cemâziyelevvelinin ortalarında azil ve memleketi olan İskefsir'de ikamete me'mûr edilmiştir (bu hüküm için bk. Başvek. arş., ahkâm-ı müh. deft., nr. 141, s. 45). Hasan Ağa bir seneden fazla memleketinde ikamet ettikten sonra, 1149 şâbanı bidâyetinde, 32. bölük kethüdâlığı ile cebeciler üzerine ağa-vekili tâyin olununca (Başvek. arş., müh. deft., nr. 142, s. 156), İstanbul'a gelmiştir. Aradan bir müddet geçtikten sonra, kul-kethüdâsı İbrahim Ağa'nın azli üzerine, 1150 zilkâdesi iptidâlarında, Hasan Ağa'nın ikinci defa olarak kul-kethüdâlığına getirildiğini görüyoruz (Başv. arş., müh. deft., nr. 145, s. 22). Hasan Ağa, kul-kethüdâsı sıfatı ile, bir müddet Belgrad'da serasker iken Mehmed Paşa'nın maiyetinde bulunmuş, yeniçeri ağası Abdullah Paşa'nın vefatı üzerine, rebiülâhır 1151'de yeniçeri-ağası olmuştur (Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, 127a). Hasan Ağa, bu vazifesi esnâsında ruslar ile yapılan Azov ve Krozka muhârebelerinde gösterdiği şecâat ile temâyüz ettiği gibi (J. v. Hammer, *Histoire de l'empire ottoman*, Paris, 1837, XVI, 178), osmanlı ordusunun inhizâma yüz tuttuğu bir sırada, yeniçerileri iki günde Tuna'nın karşı sâhiline geçirerek, Ada-Kale'nin fethini de mümkün kılmıştı (Subhî, *ayn. esr.*, 131a). Bu hizmetlerine mükâfât olarak, kendisine, yeniçeri-ağalığı uhdesinde kalmak üzere, 1152 (1739) senesinde vezâret rütbesi verildiğini görüyoruz. Hasan Paşa uzun müddet bu mevkiini muhâfaza ettikten sonra, sadrâzam Hakim-oğlu Ali Paşa'nın azli üzerine, 4 şâban 1156 (1743)'da sadârete getirilmiş (Subhî, *ayn. esr.*, 232b) ve İran ile olan muhârebeye devam etmek üzere, 30 gün zarfında hazırlığını yaparak, Üsküdar'a geçmesi emrolunmuştur. Yeni sadrâzam bir taraftan sefer hazırlıklarına devam ederken, diğer taraftan da Diyarbekir saraskerine yardım kasdı ile, bir mıkdar yeniçeri ve cebeci-ortasını hemen yola çıkarmıştı. Hasan Paşa'nın sadâretine tekaddüm eden günlerde Kerkük kalesini zaptetmiş olan Nâdir Şâh Musul kalesini de kuşatmış, fakat türk askerinin kahramanlığı karşısında büyük zâyiat vererek, muhâsarayı ref'etmek mecbûriyetinde kalmıştı. Bu hâdise Hasan Paşa'nın sadâretinin ilk günlerine tesâdüf ettiğinden, onun uğuruna atfolunmuş idi. Meselenin bu şekilde halli üzerine, yeni sadrâzamın sefere çıkmasından sarf-ı nazar edilmiştir. Hasan Paşa'nın sadâreti esnâsında, memleket meseleleri ile çok yakından alâkadar olarak, 1158 senesi ortalarında Arnavutluk'a kadar uzanan bir tetkik seyahatinde bulunduğunu, bu seyahate âit masraf defterinden öğreniyoruz (Başvek. arş., Cevdet tasnifi, dâhiliye, nr. 13740). Hasan Paşa üç sene kadar sadâret makamını muhâfaza ettikten sonra, 1159 recebi sonlarında azlolunarak, Rodos'a nefyedilmiştir (Başvek. arş., müh. deft., nr. 152, s. 257; krş. 'İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, 65a) İstanbul ahâlisinin çektiği yiyecek sıkıntısını gideremesi ve bu husûsta gevşek davranması

Hasan Paşa'nın azlinin zâhirî sebebi olarak kabûl edilebilirse de (İzzî, *ayn. esr.*, 66a), hakikî sebep mechûl kalmıştır. Hasan Paşa'dan sonra sadârete getirilen Tiryâki Mehmed Paşa'nın mâzûl sadrâzamın âilesi efrâdına karşı amansız bir mücâdeleye giriştiğini de burada kaydetmek lâzımdır (msl. bk. Başvek. arş., ahkâm deft., nr. 152, s. 267). Hasan Paşa 7 ay kadar menfâsı bulunan Rodos adasında kaldıktan sonra, 1160 rebiülevveli ortalarında azledilerek, İç-El vâliliğine tâyin olunmuştur (Başvek. arş., müh. deft., nr. 153, s. 10). 7 ay kadar burada kalan Hasan Paşa 1160 zilkâdesi ortalarında Diyarbekir vâliliğine nakledilmiş ve vakit geçirmeksizin vazifesi başına hareket etmesi kendisine bildirilmiş idi (Başvek. arş., müh. deft., nr. 153, s. 163). Hasan Paşa'nın vefat tarihini kat'î olarak tesbit edememekle berâber, kendisine gönderilen en son hukmün 1161 (1748) zilhiccesi ortalarında yazıldığını (Başvek. arş., müh. deft., nr. 153, s. 357), aynı sene zilhiccesinin sonlarında ise, Diyarbekir eyâletinin vezîr Yahya Paşa'ya ihsân edildiğini (Başvek. arş., müh. deft., nr. 153, s. 364) nazar-ı itibâra alınarak, arada geçen müddeti Hasan Paşa'nın Diyarbekir'de vefat tarihi olarak kabûl edebiliriz. Mamafih onun kendisine yazılan son hukmün taşıdığı tarihten az evvel vefat etmiş olması da imkânsız değildir. Hasan Paşa Diyarbekir'de Dağ-Kapısı kurbünde Cino-Başı denilen mahaldeki kabristana defnedilmiş olup, 1342 tarihine kadar mevcût bulunan mezar taşı Diyarbekir şâirlerinden Abdülgafûr Lebîb tarafından Hasan Paşa'nın vefatı için söylenilen ve sülüs ile yazılan altı beyiti ihtivâ ediyordu. Bu kabristan hâlen tarla hâline getirilmiştir. Kaynaklar Hasan Paşa'nın halîm, selîm ve dindar bir zat olduğunu müttefikan kaydederler. Onun ümmî bir kimse olmasına rağmen, sadâretinin ve bilhassa yeniçeri-ağalığının uzun müddet devam etmesi yeniçeri-ağalığı esnâsında, ufak bir hâdise müstesnâ, esaslı denilebilecek bir fesâdın çıkmaması, kendisinin zekâsına büyük bir delîl teşkil eder. Hasmı ve halefi Tiryâki Mehmed Paşa'nın bütün araştırmalarına rağmen, kendisi aleyhinde kullanılabilecek hiç bir delil bulamamıştır.

Onun İstanbul'da Vezneciler'de, eski Zeyneb Hanım konağı karşısında, toplu bir hâlde yaptırdığı sebil, çeşme ve dükkânlar ile bunların üst katında yer alan câmi, medrese ve mektebi bu gün oldukça iyi bir hâlde bulunduğu gibi, [1] Belgrad'da da, câmi, mektep ve medrese yaptırdığını biliyoruz (Hasan Paşa'nın 1 şevvâl 1158 tarihli vakfiyesi için bk. İstanbul evkaf başmüdürlüğü, *Mülhaka*, Hasan Paşa dosyası). Bu vakfiyede kayıt olmamakla berâber, Hasan Paşa'nın Koska'da bir hanı (Başvek. arş., ahkâm deft., nr. 152, s. 137), Zeyrek'te Voynuk Şucâ mescidi karşısında bir çeşmesi (İbrahim Hilmî Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943, s. 174), Şehzâdebaşı'nda Derûnî Mehmed Efendi türbesinin mukabil köşesinde diğer bir çeşmesi mevcûttur (*ayn. esr.*, s. 296). Hasan Paşa'nın İstanbul ve Belgrad'daki hayrâtı hâricinde, memleketi olan Kabalı köyünde de bir câmi ve bir mektep yaptırdığı mâlûmdur (Başvek. arş., Kâmil Kepeci tasnifi, Divan-ı humâyûn kısmı, husûsî nr. 280, umûmî nr. 559). Onun bu hayrâtını yaşatmak için İstanbul, Belgrad ve Kabalı köyünde, mütevellîleri bugün dahi mevcût olan gâyet zengin vakıflar meydana getirdiğini kaydetmeden geçmeyelim.

Hasan Paşa'nın nesli, kısmen erkek, kısmen kadın tarafından, zamanımıza kadar devam etmekte olduğu gibi, Hasan Paşa'nın kardeşi Hüseyin Bey'in nesli de, erkek tarafından olmak üzere, bugüne kadar gelmektedir. Hasan Paşa'nın oğlu Mehmed Said Bey (ölm. 1778) İstanbul kadılığına kadar yükselmiş ve arapça bir çok eserler meydana getirmiştir (msl. Üniversite kütüp., A.Y. nr. 4937). Mehmed Said Bey'in oğlu Hüseyin Bey ve torunu Mehmed Feyzi Bey de ilmiye sınıfına mensûp idiler. Mehmed Feyzi Bey'den sonra, âile kadın tarafından yürümüş olup, bu koldan Ayşe, Hûriye ve kızı Fatma Gündüz Hanım hâlâ hayattadırlar. Hasan Paşa âilesinin diğer kolları Mehmed Said Bey'den gelen kol kadar mühim değildir. Mamafih Hasan Paşa'nın kızı, Şerif Esmâ Hanım'dan yürüyen koldan da Zâhide Hanım'ın berhayat olduğunu zikredelim. Hasan Paşa'nın evlâd ve ahfâdından İstanbul'da vefat edenlerden büyük bir kısmı Bayezid'de Takvimhâne caddesinde kapudan-ı deryâ İbrahim Paşa hazînesinde, bir kısmı Rumeli-Hisarı mezarlığında, başka bir kısmı Anadolu-Hisarı mezarlığında medfûndur. Mehmed Said Bey ise, Göksu'daki çeşmenin sofasında gömülüdür (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, II, 100).

Bibliyografya: Başlıca kaynaklar metinde gösterilmiştir; bunlara ilâve olarak, bk. bir de Başvek. arş., Ali Emîrî tasnifi, nr. 6036, tarih 1151; Başvek. arş., müh. deft., nr. 153, s. 216; Başvek. arş., Cevdet tasnifi, hâriciye, nr. 6956; Subhî, *ayn. esr.*, var. 13c[b], 146a, 151a, 154a, 161b; Dilâver-zâde Ömer, *Ḥadîḳat al-vuzarâ' zeyli*, s. 71; Hammer, *ayn. esr.*, XVI, tür. yer.; Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, I, 89; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 152; Vandal, *Le Pacha Bonneval* (Paris 1885), s. 52 v. dd.; İbrahim Hilmî, *İstanbul çeşmeleri*, I, 176.

(CELÂL ATASOY.)

[1] 25 yıldan yâni te'sisinden beri bulunduğu Üniversite kapısı sağ yanındaki köşkten çıkarılan Türkiyat enstitüsü bu medreseye nakledilmekle, *İslâm ansiklopedisi* nin' tahrir hey'eti de burada çalışmaktadır. (A.A.A.).

HASAN PAŞA. ḤASAN PAŞA, SOKULLU-ZÂDE, VEZÎR-ZÂDE (?—1602), türk devlet adamı. Sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın büyük oğludur. Babasının sadâretinde sancak beyliklerinde bulundu. İlk vazifesini 969 (1561)'da Bosna sancak beyliğinde tesbit edebiliyoruz (krş. Saffet Başagiç, *Kratka uputa u proślost Bosne i Hercegonine*, Sarajevo, 1900, s. 178). 973 (1570)'ten itibâren bu livâda 3 sene kaldı. Burada daha sonra da sancak beyliği yaptı (krş. *Bosna sâlnâmesi*, 1283, 1. defa, s. 42; 1293, 11. defa, s. 19). 980 (24 ramazan = 27 şubat 1573)'de, ilk baharda sefere çıkacak donanmaya tüfenkçi ve piyâde hazırlaması emrini aldığı zaman, Diyarbekir beylerbeyiliğinde idi (Başvekâlet arşivi, Mühimme defteri, nr. 21, s. 62). Ertesi seneler (981 ve 982) bu vazifede kaldı (muhtelif meseleler hakkında divanın kendisine yolladığı hukümler için bk. Mühimme defteri, nr. 25, s. 10, 14, 15, 18, 292). 984 (25 receb = 18 teşrin I. 1576)'te, Rakka'da Bellice nâhiyesi hâslarını ve bu civarda 80 köyü yağmalayan *'urbân*'ı te'dip için verilen bir emirde kendisinden sâbık Diyârbekir beylerbeyi Hasan diye bahsedilmesinden, onun bu vazifeden ayrıldığını anlayor ve Erzurum beylerbeyiliğine tâyin edilmiş olduğunu görüyoruz (Mühimme defteri, nr. 28, s. 175). Çok geçmeden Şam'a tâyin edildi. Filhakika 15 cemâziyelevvel 985 (31 temmûz 1577)'te ona, beylerbeyiliği tevcih olunan Şam'a acele gitmesi, yeni Erzurum beylerbeyiliğine tâyin edilen Behram Paşa'nın gelmesine kadar, işleri idâre edip, kalenin inşasına başlayacak mûtemed birisini başbuğ bırakması bildirildi (Mühimme defteri, nr. 31, s. 132). Onun bu vazifeye gönderilmesi, her hâlde, dürzî şeyh ve reislerinin bu sırada çıkardıkları isyan ile alâkadar idi. Çünkü kendisine daha 27 recebde (10 teşrin I. 1577) gönderilen bir hukümde, 2.000'den fazla tüfenkli dürzî eşkiyâsının reisleri Ma'n-oğlu ve Şihâb-oğlu idâresinde, havâss-ı hümâyûn köylerini basıp, katil ve gârette bulundukları bildirilmiş, dürzîleri itâate dâvet ederek, serîan mücrimlerin ve âsîlerin hakkından gelmesi emrolunmuştu (Mühimme defteri, nr. 31, s. 361). Diğer taraftan babası vezîr-i âzam Mehmed Paşa'nın Şam'da geniş evkafı bulunmasının ve mütevellî ile kâtiplerin muhâsebesini teftişe onun me'mûr edilmek istenmesinin de, Hasan Paşa'nın müteaddit defalar Şam beylerbeyiliğine tâyin olunmasında bir rol oynadığı düşünülebilir (bu husustaki hukümler için bk. Mühimme defteri, nr. 31, s. 255; nr. 65, 12 zilkâde 997 = 22 eylûl 1589, s. 41). Ertesi sene iranlılar ile harp başladığı sırada, Şam askeri ile Erzurum muhâfazasına gitmesi lâzım geldiği (20 şâban 986 = 22 ekim 1578) Safed sancak-beyi Ömer Bey'i, Şam eşrâfından bâzılarını, 300 kadar zaim, sipâhî ve kâfi mıkdarda yeniçeri ile hareket etmesi, Şam muhâfazasına sâbık Tamşvar beylerbeyi Câfer Paşa'nın tâyin olunduğu alâkadarlara bildirilmiş ise de (Mühimme defteri, nr. 32, s. 243 v. d.), sonra Şam'ın muhâfazası da mühim olduğu düşünülerek ve Mısır'dan yazılıp gelecek kuvvetlere intizâren, bundan muvakkaten vazgeçildi ve hareketi ilk bahara te'hir edildi (10 ramazan ve 9 şevvâl 986 = 10 teşrin II. ve 9 kânûn I. 1578 tarihli hukümler için bk. Mühimme defteri, nr. 32, 258, s. 249). Muharrem 987 (mart 1579)'de Hasan Paşa, aldığı yeni emre uyarak, Şam muhâfazasına Adana sancak-beyi İbrahim Bey'i bıraktı ve yanına Assâf beyini ve aşîreti halkından bir mıkdar kuvvet alarak, şark seferine çıktı (17 ve 22 zilkâde 986 = 15 ve 20 kânûn II. 1579 ve 3 muharrem 987 = 2 mart 1572 tarihli hukümler için bk. Mühimme defteri, nr. 32, s. 270, 281, 333). Erzurum'da diğer vâliler, ezcümle Anadolu beylerbeyi Câfer Paşa, Basra'dan ayrılmış olan Rıdvan ve Lahsâ beylerbeyiliğinden mâzûl İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa'lar ile buluşarak, serdar Lala Mustafa Paşa'nın emrine girdi. Ordu Kars'a geldiği vakit (2 cemâziyelevvel 987 = 27 temmûz 1579) bu kalenin binâsına ve mühimmâtının tedârikine başlanmıştı. Bu hususta vazife alanlar arasında Şam beylerbeyi Hasan Paşa da, eyâleti kuvvetleri ile, yedi buredan birincisini inşaya me'mûr edildi (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısm, Üniversite kütüp. T.Y. 5959, var. 531). Kale bir ay içinde yapıldı. Bu sırada, İmam Kulı Han'ın 4 aydanberi muhâsara ettiği Tiflis kalesi serdardan zahîre ve yardım istiyordu. Lala Mustafa Paşa, evvelâ Maraş beylerbeyi Mustafa Paşa ile bir mıkdar zahîre ve yardım gönderdi. Sonra Diyârbekir beylerbeyi Behrâm Paşa ve diğer bâzı ümerânın, kürt askerinin bu vazifeyi başaramayacağı ve müstakil bir serdar olmazsa, bu güç işin ifâ edilemeyeceği yolundaki ifâdeleri üzerine, Hasan Paşa ikinci mürettep bir kıt'anın başına getirildi. Bu defa Tiflis beylerbeyiliğine tâyin edilen ve Beyzâde lekabı ile meşhûr Ahmed Paşa pişdar ve Rıdvan Paşa dündar olduğu hâlde, 16 gün içinde Tiflis'e zahîre ve mühimmât götürüp, döndü. Âlî, bu münâsebetle, Hasan Paşa'nın bu vazifeye me'mûr olmadan önce, babası Sokullu Mehmed Paşa'dan aldığı mektupta, Tiflis'e

zahîre gönderilmesinin ona havâle edileceğini ve bu itibarla iyice hazırlanarak, ihtiyatla hareketi tavsiye ettiğini kendisine bildirdiğini bir garîbe olarak kaydeder (*ayn. esr.*, var. 537). Hasan Paşa bundan sonra da şark seferlerinde başarılı vazifeler gördü. Koca Sinan Paşa'nın serdarlığı esnâsında 988 (1580)'de, ordu Çermik'ten hareket ederken, yapılan geçit resminde, o da Şam vâlisi olarak, alay gösterdi (Âlî, *ayn. esr.*, var. 542). Ertesi sene (26 receb 989 = 26 ağustos 1581), Erzurum tarafı emniyette olup, kendisine ihtiyâc bulunmadığı cihetle, Şam'a avdeti Erzurum beylerbeyi Rıdvan Paşa tarafından teklif edilince, beylerbeyiliği askerî ile Şam'a dönmesi ve zuhûr eden eşkiyânın tenkiline ve hacılara müteallik işlere bakması bildirildi (Mühimme defteri, nr. 46, s. 22). Mamafih Ferhad Paşa'nın serdarlığı esnâsında (991 = 1583) ona yine ihtiyâc hâsıl olduğu, Revan'ın fethinde ve kalesinin inşâsında, Şam beylerbeyi sıfatı ile, vazife aldığı, Diyarbekir beylerbeyi Mehmed Paşa ile birlikte, Ağrı-Dağı'na kadar uzayan bir akın neticesinde, Kara-Veli denilen ve zaman-zaman ordunun ağırlıklarına hücûmu görülen şakîyi ele geçirdiği görülmektedir (Âlî, *ayn. esr.*, var. 564). Daha sonra, Gûri kalesi fetholunduğu sırada, gürcü ümerâsından olup, islâmı kabûl ettikten sonra, Nazar Paşa adını alan Kazak Han'in itâatini te'mine ve orduya celbe muvaffak oldu. Onun beylerbeyilikle taltifini sağladı. Bu kale alınarak, levâzım ve tedârikâtı görüldüğü esnâda ise, yine Erzurum beylerbeyi olarak, yanında Sıvas beylerbeyi Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa ve Karaman beylerbeyi bulunduğu hâlde, Gûri'den 3 menzil mesâfeye kadar yerlere akınlarda bulundu ve 5.000'den fazla „ulus hânesini" sürüp getirdi (Âlî, *ayn. esr.*, var. 568). Hasan Paşa'nın ertesi sene Şam'a dönmediğini (şâban 992 = ağustos 1584'te eski Şam beylerbeyisi olarak zikredilir; bk. Mühimme defteri, nr. 54, s. 249) ve Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın, vefatından önce, bu vazifeye Husrev Paşa'yı tâyin ettiğini biliyoruz (Âlî, *ayn. esr.*, var. 574). Öyle görünüyor ki, bundan sonra da uzun müddet Erzurum beylerbeyi vazifesi ile şark harekâtında bulunmuştur. 995 (1587)'te Erzurum'da, 997 (1584)'de Tebriz'de zikredilen Hasan Paşa, her hâlde, o olacaktır (bk. Mühimme defteri, nr. 62, s. 86 ve nr. 65, s. 43). Mamafih 998 (1590)'den evvel bir defa daha Şam beylerbeyiliğinde bulunduğu anlaşılmakta ve bu tarihte divân-ı humâyûna Şam ve Haleb mıntakalarını alâkadar eden bir çok haberler verdiği görülmektedir (Mühimme defteri, nr. 65, s. 100, 138, 183, 230). İranlılar ile yapılan anlaşmayı (1590) müteâkip, diğer bir çok ümerâ gibi, onun da imparatorluğun batı eyâletlerinde vazife aldığını düşünebiliriz. 999 (1591)'da onu Tamşvar beylerbeyiliğinde (Mühimme defteri, nr. 68, s. 60), 1001 (1593)'de, Osmanlı-Avusturya harplerine tekaddüm eden aylarda ise, vezîrlik ile, Budin beylerbeyiliğine tâyin edilmiş görüyoruz. Avusturya ile dâimî ihtilâflar mevcût olduğu için, bu serhad eyâletinde kendisinden mühim vazifeler beklenmekte idi. Daha sene başında (24 rebiülâhır 1001 = 28 kânun II. 1593) vezîr Hasan Paşa ya, Viyana hukûmetinin iki senelik haracı göndermediği ve esirleri salıvermediği cihetle, 40 gün zarfında barış hukümlerini yerine getirmesi için, nâme-i hümâyûn yazıldığı bildirilmiş ve kendisinin de temâsa geçerek, alacağı cevabı bildirmesi, ayrıca Budin ve Belgrad kalelerinde mevcût top ve barut hakkında mâlûmat vermesi emrolunmuştu (Mühimme defteri, nr. 70, s. 253). Bu sebeple o, Budin'e vâsıl olup (15 nisan), beylerbeyilerin ikamet ettikleri Tuna sâhilindeki saraya yerleşince, ilk işi, Viyana'da arşidük Matthias'a Budin'e muvâsalatı ve hukûmeti eline aldığını, birikmiş harac ve hediyeleri beklediğini, vazifesine başlarbaşlamaz serhad beylerinden bir çok şikâyetler gelmekte olduğunu bildirmek, barışa tarafdar ve sâdık bulunduğunu te'min etmek oldu (Takáts Sandor, *A Török hodoltsag karaliol*, s. 278 v. dd.). Fakat Viyana bu işi mütemâdiyen geciktiriyor, Hasan Paşa'nın yeni teşebbüslerine sebep oluyordu. Bu arada onun, arşidük Matthias'tan başka, nufûzlu müşâvir Ungnad David (Szekfü, *Magyar történet*, Budapest, 1939, III, 356) ve Palffy Miklós gibi, Avusturya ve Macar büyüklerine de macarca mektuplar yazdığı, Bosna hâdiselerinden sonra, harbin artık kaçınılmaz olduğunu görerek, onlara, yalancılıklarından ve sözlerinde durmadıklarından dolayı, sitemler yaptığı görülmektedir (Takáts Sandor, *ayn. esr.*, s, 283). Hasan Paşa'nın selefi zamanında, Budin'in irâdı kul mevâcibine yetişmediği, Tamşvar'dan gelen 30 yük akçe de sarfedildiği hâlde, açığı kapatmadığı, bu sebepten halka, kılıç akçesi ve zahîre bedeli adı ile, vergiler konulduğu görülerek, eyâletin yeni baştan tahriri kararlaştırılmış ve bu işe başlanmıştı. Sokullu-zâde bu tahriri tamamlayarak, defterlerini İstanbul'a gönderdi ve yeni bir vergi esâsına göre hareket edilmesini sağladı (11 cemâziyelâhır ve 16 receb 1001 tarihli hukümler için bk. Mühimme defteri, nr. 70, s. 241 ve nr. 71, s. 169). Harp başlayınca, Hasan Paşa, eyâleti askeri ile, Mohaç'ta sadrâzam ve serdar Koca Sinan Paşa'ya mülâkî oldu (muharrem 1002 = teşrin I. 1593). Veszprem kalesini 3 gün içinde hücûm ile aldı ve Palota'nın zaptında bulundu. Bu muvaffakiyetlerden sonra, serdar Belgrad'a kışlağa çekilince, arşidük Matthias, Nádasdy, Palffy ve Hardegg gibi, macar beyleri idâresinde Székesfehérvár (İstolni Belgrad)'ı muhâsara etmişti. Bunun üzerine Hasan Paşa, Budin'e bağlı 5 sancak askeri ve Budin muhâfazasındaki kuvvetler ile bu kalenin yardımına koşmuş ise de, ihtiyar ve tecrübeli Koca Hüsâm Ağa'nın tavsiyesi hilâfına ve bâzı hudût beylerinin ihtiyatsız hareketi neticesinde, vukû bulan çarpışmada, bozguna ve ağır zâyiâta uğradı (safer 1002 = teşrin II. 1593). Mamafih o en son dakikaya ve yaralanıncaya kadar savaş sâhasında kalmış, hattâ macar asîlzâdesi Janos Tapolcsányi ile münferit bir düelloyu bile kabûl etmiş, sonra güçlükle kurtulabilmişti (Peçevî, II, 137 v.dd.; Naimâ, I, 85; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 17 v.dd.). Düşman bu muvaffakiyeti müteâkip, Fülek Szecseny ile Nograd kalelerini almış ve Estergon ile Hatvan'ı muhâsara etmişti. Hasan Paşa, Nograt'ı teslim ederek, Budin'e gelen serhad beylerinden Karaferyeli Mehmed Bey'i, zâhiren kaleyi verdiği, hakikatte, İstolni Belgrad mağlûbiyetinin müsebbiplerinden bulunduğu için, idam ettirdikten ve Belgrad'daki sadrâzama mahsûr kaleler ahvâlini bildiren haberler gönderdikten sonra, ilk baharda (8 şâban 1002 = 29 nisan 1584) Rumeli beylerbeyi Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa ile birlikte, Hatvan'ın imdâdına gitti. Fakat bu defa da Rumeli beylerbeyinin gayretsizliği ve zamanında, yardım etmeyerek, kaçması neticesinde, muvaffakiyet elde edilemedi. Sokullu-zâde, yaralı olarak, Budin'e döndü (Peçevî, s. 142 v. dd.). Sadrâzam, yeni kuvvetler ile, Belgrad'dan hareket ederek, Budin civarında orduyu toplayınca, Tata ve Yanık kalelerine karşı harekât kararlaştırıldı ve 4 şevvâlde (23 haziran) Tata sahrâsına varan orduda Hasan Paşa öncü bulunuyordu. Papa alındıktan sonra, Yanık (Györ, Raab) muhâsarası esnâsında (10 zilhicce = 27 ağustos 1594), serdar oğlu ile Hasan Paşa'nın mansıblarını değiştirdi ve bu suretle Rumeli beylerbeyi vazifesini deruhte eden Sokullu-zâde, selefinin yapamadığı işi kısa bir zamanda başardı ve hisar kapısını kapattı ki, bu münâsebetle Naimâ (I, 95): — „Her iş ehline tefviz olunmak fâidesi zuhûr etti" — der. Bir ay sonra bu kale teslim oldu ise de (tafsilât için bk. Âlî, *ayn. esr.*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3409, var. 413 v.d.), müteâkiben muhâsara edilen Komarom muhâfızları, evvelce vâki vaadleri hilâfına, kaleyi vermekten istinkâf ettiler. Bu husûsta Âlî, Hasan-Beyzâde ve Topçular-kâtibi Abdülkadir, kale kumandanının: — „Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa'yı gönderin, kaleyi verelim" — dediğini, serdarın ise: — „Ya bana veyahut oğluma versinler, nâm gayrin olmasın" (Âlî, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3409, var. 416; Hasan-Beyzâde, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3106, var. 492) — diyerek, kabûl etmediğini kaydederlerse de, Peçevî ve Kâtib Çelebî bunu reddetmekte ve bu türlü mütâleaların hudût ve asker ahvâline vâkıf olmamaktan ileri geldiğini söylemektedirler (Peçevî, I, 155; *Fezleke*, I, 40; Naimâ, I, 99). Mamafih sadrâzam, ya Hasan Paşa'nın muvaffakiyetini ve prestijini çekemediği veya oğlunu kayırmak istediği için, Rumeli eyâletini de oğlu Mehmed Paşa uhdesine verdi ve Sokullu-zâde'yi o sırada aşağı Tuna bölgesinde isyan hâlinde ve tecâvüz hareketlerinde bulunan Eflâk voyvodası Mihai Viteazul'e karşı, Vidin muhâfazasına gönderdi (krş. Selânikî, *Tarih*, basılmamış kısımlar, Üniversite kütüp., TY, nr. 6027, var. 125) ki, onun, kısa bir zaman sonra, pâdişahın ölümü ile, Mehmed III.'in saltanata geçtiği ve Ferhad Paşa'yı sedârete getirdiği esnâda, tekrar eski vazifesine iâde edildiğini görüyoruz (cemâziyelâhır 1003 = kânûn II. 1595; Peçevî, I, 165; Naimâ, I, 116). Sadrâzam Ferhad Paşa Rusçuk'a vâsıl olduğu vakit (şevvâl 1003 sonları = temmûz 1595 başları), köprü kurulması için lâzım gelen hazırlıklar bitmiş ve inşasına da başlanmış idi. Zilkâde iptidâlarında (15 temmûz) Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa da, Eflâk ve onlar ile müttefik olan macarların müştereken yaptıkları bir akında, onlardan aldığı 500 kadar esir ve bir haylı baş ve ganîmet ile gelerek (bu ganîmetler kısmen İstanbul'a gönderilmişti; bunlardan Selânikî'nin muvâsalatını bizzat gördüğünü bildirdiği „altı kıt'a güzîde top" arasında 1592'de, Albert Almasi tarafından, dökülmüş olan Zsigmond Batthory'nin büyük topu da bulunuyordu ki, bu her hâlde, hâlâ İstanbul askerî müzesinde teşhir edilenler meyânındadır; krş. *HD*, XII, 207) orduya iltihâk etti ve alaylar gösterdi (Naimâ, s. 122). Hâlbuki bu sırada İstanbul'da Ferhad Paşa aleyhine çevrilen entrikalar muvaffak olmuş ve sadâret tekrar Sinan Paşa'ya verilmişti. Hasan Paşa'ya 29 şevvâl tarihi ile gönderilen bir huküm, bu tebeddülü günü ile haber vermekte, serdârın acele sefere çıkmak üzere bulunduğunu bildirmekte ve Rumeli beylerbeyinden gemiler, mühimmât ile sefer ahvâli sorulmakta ve her şeyi açıkça bildirmesi emrolunmakta idi (Mühimme defteri, nr. 73, s. 263). Bir ay sonra ona, Budin serhaddinde fazla kuvvete ihtiyâc bulunması iktizâ ettiği için, Rumeli askeri ile o tarafa gitmesi husûsunda, yeni bir emir gönderildiği görülü-

yorsa da (zilhicce 1003; Mühimme defteri, nr. 73, s. 401), Hasan Paşa'nın bu sırada Eflâk hudûduna vâsıl olan yeni sadrâzama mülâkî olduğunu ve yine ordunun öncüsü olarak, 18 zilhiccede (24 ağustos) Bükreş derbendini (Bükreş ile Yer-Göği arasında, Calugareni mevkiinde) geçtiğini ve akıncılar ile o havâliden bir çok esir, zahîre ve hayvanat getirdiğini, bu suretle serdârın Bükreş'e girmesini te'min ettiğini biliyoruz (Naimâ, I, 137; *HD*, III, 1, 488; Venedik elçisinin 15 eylûl tarihli mektubu). Eflâk harekâtı esnâsında sadrâzam ile Hasan Paşa arasında ihtilâf belirdi. Koca Sinan Paşa'nın bütün Eflâk'ı tahrip etmek istemesine karşı, Sokollu-zâde pâdişahın, tahripten ziyâde, memleketin işgâli ve fayda te'mini için, muhâfaza edilmesi fikrinde olduğunu iddia etti (*HD*, III, 2, 170). Hasan Paşa, Bükreş ve Tergovişte hisarlarının inşasında bulundu ve Mihal'in hücûmu karşısında ordunun ric'at ve hezîmeti esnâsında da bâzı zâyiâtın önüne geçti (Peçevî, s. 172). Mağlûbiyeti müteâkip, Hasan Paşa'nın, bir İstanbul raporuna bakılırsa, pâdişaha sadrâzam aleyhinde bir arîza takdim ettiği ve bunda, Sinan Paşa'nın iktidarsızlığını, hazîne ve mühimmâtı düşmana kaptırdığını bildirdiği anlaşılmaktadır (*HD*, XII, 186). Sokullu-zâde, bundan sonra da, Lala Mehmed Paşa ve sonra Sinan Paşa'nın 5. sadâretleri esnâsında, Tuna yalıları muhâfazasında, Razgrad'da kaldı (Selânikî, *ayn. esr.*, var. 229; *HD*, XII, 269, 296). İbrahim Paşa sadârete geçtiği sırada, onun Mihal'in ve diğer bâzı Eflâk boyarlarının mahzarları ve mektuplarını İstanbul'a gönderdiği görülmektedir. Buradan Belgrad'a geçti ve bu esnâda da Erdel beyi Bathory'yi elde etmeğe çalıştı; ağustos 1596'da aralarında mektup teâti edildi ve Rumeli beylerbeyi ona babasının zamanında âilesinin tâkip ettiği siyâseti tekrar ele almasını ve Süleyman I. devrindeki Erdel'in Bâbıâliye karşı sadâkat ve merbûtiyetini yeniden te'sis etmesini bildirdi (mektubun italyanca ve latinceleri için bk. *HD*, III, 2, 208 ve XII, 274 v.d.). Fakat bu teşebbüsün hiç bir neticesi görülmedi. Eğri seferine, yine Rumeli beylerbeyi sıfatı ile, iştirâk etti; pâdişah ordu ile Segedin'e vâsıl olduğu vakit (muharrem 1005 = ağustos 1596), üstün vasıfları ile diğer eyâlet kuvvetlerinden bâriz surette ayrı'an Rumeli askeri ile i tihâk etti. Kale döğmeğe mahsus topları Vidin'den Tuna gemileri ile Segedin'e kadar berâberinde getiren Hasan Paşa'nın muvâsalatı orduda büyük bir ümit uyandırdı (Naimâ, I, 142 v.d.). Eğri kalesinin muhâsarasında ehemmiyetli hizmetler gördü ve 18 saferde (11 teşrin I.) kaleye girenlerin başında bulundu. Haçova meydan muhârebesinde Rumeli kuvvetlerinin başında ve Tamşvar beylerbeyi ile birlikte, sağ cenahta Schwarzenburg ve Teuffenbach'a karşı savaştı. 5 rebiülevvelde (27 teşrin I.) cereyân eden muhârebenin ikinci gününde Avusturya ordusu otağ-ı hümâyûn üzerine hücûm edip, pâdişahın yakınına vâsıl oldukları vakit, Hasan Paşa'ya, imdâda yetişmesi için, çavuş gönderilmiş ve o da sağ koldan ordu-i hümâyûn üzerine gelen düşmanın arkasında taarruz etmiş ise de, düşman tüfenk-endâzlarının şiddetli atışı karşısında, zaferden me'yûs olarak, firâra kalkışan askerini tevkife muvaffak olamamıştı (Naimâ, I, 157; *Fezleke*, I, 89). Zafer kazanıldıktan sonra, pâdişah ordu ile avdet ederken, yeni sadrâzam Cigala-zâde Sinan Paşa'nın tensîbi ile, dördüncü vezîrliğe getirilen Sokullu-zâde Belgrad'da, serdar olarak, bırakıldı (rebiülâhır 1005 = kânun I. 1596) ise de, çok geçmeden, sadâretin tekrar İbrahim Paşa'ya tevcihinde, onun azlinde berâber bulunması töhmeti ile, bu vazifeden azledildi ve yerine Satırcı Mehmed Paşa serdar oldu. Kendisi tekrar Vidin muhâfızlığına gönderildi (Naimâ, I, 167). Ertesi sene (1006 = 1597) Estergon ve Vâc taraflarındaki harekâta iştirâk etti.

Hasan Paşa 1598 nisanında Bagdad beylerbeyiliğine tâyin olundu. Bu sırada Basra taraflarında Seyyid Mübârek isminde biri isyan etmiş, Basra ve Lahsâ eyâletlerinde bir çok kasaba ve köyleri basmış idi. Bagdad ile birlikte Şehr-i Zor ve bu havâlideki ümerâ ve askere serdar olan Hasan Paşa, bu meselenin iranlılar ile bir ihtilâta sebebiyet vermemesi için çalıştı (Kâtib Çelebî, s. 106; Naimâ, I, 86). 1009 (1601) senesine kadar bu vazifede kalan Sokollu-zâde, Bagdad'ın imârına gayret sarfetti. Nazmî-zâde (ölm. 1134)'nin zamanında mevcût olan ve Hasan Paşa câmii denilen büyük câmiin etrafındaki revâkı yaptırdı; aynı zamanda, 40—50.000 kuruş sarfı ile, gümüşten bir taht imâl ve üzerine ham gümüşten yapraklı ve meyvalı ağaç'ar vaz'ı ile tezyin ettirerek, „kâh-ı behişt" tesmiye eylemişti (Nazmî-zâde, *Gülşen-i hulefâ*, 1143, var. 66; Üniversite kütüp., TY, 2636, var. 198; Hasan-Beyzâde, *Tarih*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3106, var. 245; „ravza-i cennet"). 15 şevvâl 1009 (15 nisan 1601), aynı zamanda dinî bir karakter taşıyan (krş. Babinger, *ZDMG*, LXXVI, 143; J. M. Kramers, *EI*, II, 815) Kara-Yazıcı isyanını bastırmağa me'mûr edildi. Kendisinin bu vazifeyi deruhde etmesine kadar, Haleb'den mâzûl olan Hacı İbrahim Paşa vekâlet etmiş ve serdarı beklemeden, Kayseri civarında yaptığı muhârebede Kara-Yazıcı'ya mağlûp olmuş ve güçlükle Kayseri kalesine kapanmıştı. Bu haber, kuvvetlerini toplamakta ve yeni vazifesine hareket etmek üzere, Diyarbekir yakınında bulunan Hasan Paşa'ya gelince, derhâl eşkiyâ üzerine yürümüş ve 12 safer 1010 (12 ağustos 1601)'da Elbistan yaylasında Sepedlü mevkiinde vukû bulan muhârebede Kara-Yazıcı kuvvetlerini ağır bir hezîmete uğratarak, Canik dağlarına firâra mecbûr etmişti. Kendisi de, onları tâkip ile, Tokad'a geldi (Kâtib Çelebî, I, 174; Naimâ, s. 282). Sokullu-zâde İlyas Paşa'ya Sivas beylerbeyiliğini verdi (22 safer 1010 = 22 ağustos 1601 tarihli bir arz için bk. Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi, nr. 3152). Maiyetindeki kuvvetlerin eksirisinin süvârî olup, dağlara tahassün eden eşkiyâya karşı muvaffakiyetle harp yapabilmek için, piyâde ve tüfenk-endâza ihtiyâcı olduğunu İstanbul'a bildirdi ki, bu münâsebetle, Aydın sancak beyine ve kadılara bu livadan, Hasan Paşa'ya yardım için, 700 tüfenk-endâz ihrâcı hakkında bir ferman gönderildiğini görüyoruz (şâban 1010 = şubat 1602; aynı tasnif, nr. 3037). Bu esnâda Kara-Yazıcı ölmüş ise de, kardeşi Deli-Hasan eşkiyânın başına geçmiş, Şahverdi, Yular-Kısdı v. b. bâzı eşkiyâ ile birleşerek, Hasan Paşa'nın Diyarbekir'den gelen ağırlığını yağmaya gitmişti. Bunu ele geçirdikten sonra, doğruca Tokad'a gelip, serdarı tazyika başladılar. Hasan Paşa, kâfi derecede kuvvet toplayamadığı için, kaleye tahassün etti ve eşkiyâ da şehri zaptederek, Hasan Paşa'nın „cennet bağı" tesmiye eylediği bahçeyi talan ile kaleyi kuşattı. Bir ay kadar muhâsaradan sonra, kaleden çıkan birisinin Hasan Paşa'nın her sabah kapı önünde tahta perde ile çevrilmiş bir yerde oturduğunu haber vermesi üzerine, bir gün onu şehit etmeğe muvaffak oldular (şevvâl 1010 = nisan 1602; Hasan-Beyzâde, *ayn. esr.*, var. 595; Kâtib Çelebî, s. 175; Naimâ, s. 283 v. d.)

Hasan Paşa yakışıklıklı, gösterişli, „şâhâne hadem ve mülûkâne haşeme" düşkün idi. Peçevî, bulunduğu eyâlette, pâdişah gibi, cuma selâmlığına çıktığı için, babası tarafından, şikâyet edildiği bahânesi ile, azlinin arzedildiğini, fakat pâdişâhın: — „Yok azlolunmasun, amma ol değme yabukları kaldursun" dediğini nakleder (I, 29; Nazmî-zâde, *göst. yer.*; Takáts Sandor, *ayn. esr.*, s. 275). Sukullu-zâde'nin mağrûr ve kendini beğenmişliği de mârûf idi. İltifâtını kazanan adamları kendisine hazînedar yaptığını ve kendisininkine benzer elbise ve at vererek, alay selâmında yanında bulundurduğunu da yine Peçevî haber vermektedir. Bununla berâber, Nazmî-zâde'nin ve te'yit ettiği gibi, „çelebîlik" ve şecâat ile mevsûf idi ve „serhadluda bir ferd bahadırlığın ve kılıcın inkâr" etmemişti (*Gülşen-i hulefâ*; Peçevî, s. 30).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi: Sokullu Mehmed Paşa'nın diğer çocuk ve torunlarından bahseden bir vesîka (980 = 1572, nr. 570), Budin muhâfazasında olan Hasan Paşa'ya fermanlar (muharrem 1001 = kasım 1592, nr. 1995; rebiülevvel 1002 = kânun I. 1593, nr. 1997), Budin beylerbeyi Sokullu Mehmed Paşa-zâde Hasan Paşa mührü ile yazılı arîza (1 muharrem 1002 = 27 eylûl 1593, nr. 2027) ve Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa'ya fermanlar (safer 1003 = teşrin I., 1594, nr. 2088; ayn. tarih, nr. 2089). E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti al-Senato* (Firenze, 1840), 3. seri, s. 320 (1573'te Marcantonio Barbaro'nun sadrâzama verdiği mâlûmat hakkında) ve s. 364 (aynı senede Andrea Badoaro'nun söyledikleri). Ahmed Refik (*Sokullu*, İstanbul, 1924) ve Abdürrahman Şeref (*Sokullu Mehmed Paşa'nın evâil-i ahvâli ve âilesi hakkında bâzı mâlûmat*, *TOEM*, s. 5) Sokullu-zâde Hasan Paşa hakkında fazla mâlûmat vermezler. Kara-Yazıcı isyanındaki rolü hakkında bk. Tveritimova, *Türkiye'de Kara-Yazıcı ve Deli-Hasan isyânı* (trk. trc. TTK neşri); Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Romanilor* (= *HD*, Bucureşti, 1887); J. v. Hammer, *GOR*, II², 2, 489, 585 v. d., 600, 614, 616, 619, 639, 651 v. d., *tür. yer.*; türk. trc. VII ve VII, *tür. yer.*; Iorga, *GOR*, III, 295, 300, 311, 316, 322 v. d., 425. Hasan Paşa'nın 7 kânun II. 1597'de Bathory Zsigmond'a gönderdiği diğer bir mektubun macarca ve rumence tercümeleri için bk. Andrei Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei si Tarii Romaneşti* (Bucureşti, 1932), V, 52—56. Budin beylerbeyiliği hakkında bk. Gevay, *Versuch eines chronologischen Verzetichnisses der türkishen Statthalter von Ofen* (*Der österreichische Geschichtsforscher*, nşr. Josef Chmel, Wien, 1841, II, 56—90). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

HASAN PAŞA. ḤASAN PAŞA, ŞARÎF (? —1791), türk kumandan ve devlet adamı (Vâṣif'a göre, ÇALABÎ-ZÂDA AL-SAYYİD ḤASAN). 1769—1774 rus muhârebesinde Rusçuk, Silistre ve Yergüy (Giurgevo) askerlerine kumandanlık eden Rusçuk âyânı Çalabî al-Hâcc Sulaymân Aġa'nın oğludur (Vâṣif, *Târîḫ*, II, 63). Bizzat kendisi de 1769'da Kırımgiray Han'ın Rusya'da yaptığı ve Baron Tott'un hâtıralarındaki (II, 131—201) etraflı tafsilât ile meşhûr olan akına bir alay gönüllü (*serden-geçti*) ile iştirâk etmiştir. Aynı muhârebe esnâsında, sadrâzam Muhsin-zâde'ye yaptığı mâlî muâvenete mükâfat olarak, *kapıcı*

-*başı* rütbesi ile taltif ve bilâhare (23 cemâziyelâhır, 1187 = 11 ağustos 1773) vezâret rütbesi ile, Rusçuk kumandanlığına tâyin olunmuştur. Sulhun akdinden sonra (1774), menkûp olarak, rütbesi alınmış ve senelerce Filibe ve Selânik'te sürgün kalmıştır. 1201 senesi nihâyetinde (1787 son baharı) tekrar ruslara karşı muhârebe başlayınca, Tuna üzerinde bir kaç kumandanlığa tâyin edilmiş ve Cezayirli Hasan Paşa'nın vefatında, onun yerine, sadr-âzam ve serdâr-ı ekrem olmuştur (1 şâban 1204 = 16 nisan 1790). Birâderi Seyyid Mehmed, rusların müttefikleri olan avusturyalılara Yergüy'de parlak bir galebe çalarken (8 haziran 1790), kendisi ruslara karşı olan hareketlerinde büyük bir tâlihsizliğe uğramış 3 ay içinde ruslar Kilia, Tulça, İsakça ve İsmâ'îl kalelerini almışlardır. Bu mağlûbiyetler, ve kendi fikrine göre hareket etmesi yüzünden ve bir de verdiği raporlardaki açık ve tok sözleri ile üzerine şüpheyi dâvet etmiş olduğundan, sultanın emri ile, tevkif ve 9 cemâziyelâhır 1205 (12/13 şubat 1791 gecesi)'de Şumnu (Şumla)'daki kışlık karargâhında idam edilmiştir.

Bibliyografya: *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (Ahmed Câvid zeyli), s. 42 v.d.; *Sicill-i osmânî*, II, 160 (biyografi notları); Vâṣıf, *Târîḫ*, II, tür. yer.; Cevdet, *Tarih*, IV, 352—447; Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, VI, 768, 796—814.

(J. H. MORDTMANN.)

HASAN PAŞA. ḤASAN PAŞA, YEMENLİ (?—1607), Yemen vâlisi. 25 sene kadar bu vâlilikte kaldığı için, çok defa „Yemenli" diye anılan bu zât aslen arnavut olup, Ḥusayn adında birinin oğludur. Uzun yıllar İstanbul'da bostancı-başı vazîfesini görmekte iken, Murad III. tarafından, cemâziyelevvel 988 (haziran 1580)'de, büyük bir kısmı zeydî imamı Muṭahhar sülâlesinin eline geçmiş olan Yemen vilâyetinde Bâbıâlînin huküm ve nufûzunu iâde için, Yemen'e gönderildi. 5 sene zarfında, gerek kuvvet ve gerek hîle ile, âsî şerifleri itâat altına almağa ve zaptetmiş bulundukları müstahkem mevkileri istirdâda muvaffak oldu. Bu kıyamların tekerrürüne mâni olmak için, 1585'te Muṭahhar âilesi âzasının ileri gelenlerini İstanbul'a gönderdi ve bunlar orada ölünceye kadar mevkuf tutuldular. Hasan Paşa ertesi yıllarda, bir kaç küçük kaleden başka, Yâfi' arâzisini işgâl etmiş ve 1591'de tekmil vilâyet sükûna kavuşmuştu. 6 sene sonra, zeydîler, başlarında *mahdî* al-Ḳâsim b. Muḥammed olduğu hâlde, yeniden ayaklanarak, Kavkabān ile Ṣulā'yı zaptettiler ve ancak kanlı çarpışmalardan sonra, 1598'de buralardan tardedildiler. Mamafih reisleri Ḳâsim senelerce Şahārā'da tutunabildi. 1012 receb nihâyetinde (1604 senesi iptidâsı) Ḥasan Paşa, talebi üzerine, İstanbul'a alındı. Safer nihâyetinde (1605 temmûz ortaları) Mısır vâlisi tâyin edildi ve 1016 muharrem nihâyetine (mayıs 1607 sonu) kadar, bu me'mûriyette kaldı. Mısır'dan avdetinden az zaman sonra, 9 yahut 16 receb 1016 (teşrin II. iptidâsı)'da İstanbul'da vefat etti.

Bibliyografya: Selânikî, *Tarih*, s. 214, 222, 223; Na'îmâ, *Târîḫ*, I, 122, 197, 249; Kâtib Çelebî, *Takvîm*, s. 220; *Sicill-i Osmânî*, II, 128; Hasan Paşa'nın Yemen'deki seferleri için bk. Rutgers, *Historia Jemanae sub Hasano Paşa* (Lugd. Bat., 1838); Aḥmed Rāşid, *Târîḫ-i Yaman va Ṣan'ā*, I, 153—187; Wüstenfeld, *Jemen im XI.* (*XVII.*) *Jahrhundert*, s. 35—41.

(J. H. MORDTMANN.)

HASAN PAŞA. ḤASAN PAŞA, YEMİŞÇİ (? — 1603), XVII. asır osmanlı sadr-âzamlarından olup, hângi tarihte ve nerede doğduğu mechûl kalmakla berâber, menbâlar onun Arnavutluk'tan neş'et ettiğini söylemekte müttefiktirler. O evvelâ zülüflü-baltacılar ocağına dâhil olmuş ve bilâhare çâşnîgîr-başılığına getirilmişti. 14 receb 988 (1580)'de ise, Yemişçi Hasan Ağa'nın kapıcılar-kethüdâsı sıfatı ile, sadâret mührünü teslim etmek üzere, yeni sadrâzam Koca Sinan Paşa'nın İran serhaddinde bulunan karargâhına vâsıl olduğunu görüyoruz (Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283, II, 65; krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez teşkilâtı*, Ankara, 1948, s. 182, not 1). Yemişçi Hasan Ağa'nın kapıcılar-kethüdâlığı, görünüşe nazaran, pek uzun sürmemiş ise de, 996 (1588) senesi ortalarında onu, ikinci bir defa daha, aynı vazifede buluyoruz (Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 253). Kendisi bir müddet bu mevkide bulunduktan sonra, 997 (1589) senesinde kapıcı-başılığa getirilmiştir. Onun bu yeni vazifesinde ne kadar kaldığı mâlûm olmamakla berâber, 999 (1591)'da henüz mevkiini muhâfaza ettiği görülüyor (Selânikî, *ayn. esr.*, s. 288). Sadr-âzam Sinan Paşa'nın 1002 senesinde Macaristan'da yaptığı harekât esnâsında, orduda bulunan Yemişçi Hasan Ağa, Tata kalesinin zaptı günü (3 şevvâl 1002) yeniçeri-ağası Mehmed Ağa (Lala Mehmed Paşa)'nın azli üzerine, yeniçeri-ağalığına getirilmişti (Peçevî, *ayn. esr.*, II, 145; krş. Selânikî, *ayn. esr.*, Veliyüddin kütüp., TY, nr. 2368, 83b). Yaz aylarını müteâkip, Sinan Paşa Belgrad'da kışlayınca, Yemişçi Hasan Ağa, âdet mûcibince, kışı İstanbul'da geçirmeğe me'mûr edilmişti (Selânikî, *ayn. esr.*, 86b v. d.). Naimâ (I, 123) sadrâzam Ferhad Paşa'nın 17 şâban 1003'te Eflâk seferine çıkarken, yeniçeri-ağası Yemişçi Ḥasan

Ağa'nın İstanbul'da kaldığını yazarsa da, mezkûr sene recebinin ortalarında yeniçeri-ağalığından azlolunduğuna (Selânikî, *ayn. esr.*, 93a) göre, Naimâ'nın yanıldığını kabûl etmek icâp eder. 1004 şevvâli sonlarında vezâretle Şirvan vilâyetine tâyin edilen Yemişçi Hasan Paşa mezkûr sene zilhiccesinin iptidâsında, mûtad merâsimden sonra, yeni me'mûriyeti başına hareket etmişti (Selânikî, *ayn. esr.*, 120a). Şirvan vâliliği epeyce hareketli geçen Yemişçi Hasan Paşa 1006 şevvâli ortalarında, uzun müddettir Kulzum (Hazer) denizi kıyılarında, kızıl-başların da yardımı ile, tahkimât yapmakta olan ruslara hücûm ederek, onlara büyük zâyiat verdirmiş ve ileri gelen reislerini İstanbul'a göndermişti (Selânikî, *ayn. esr.*, 171b). Onun Şirvan'dan ne zaman ve hângi şartlar altında ayrıldığı mechûl olmakla berâber, 1008 (1600)'de yine gözde bulunduğu (Selânikî, *ayn. esr.*, 221b), kendisine bâzı haslar tâyin edilmesinden, istidlâl olunabilir. Yemişçi Hasan Paşa 5 rebiülevvel 1009'da, 13 sene gibi kısa bir zamanda, kıymetinin dörtte birine inmiş olan parayı yarı-yarıya düzeltmeğe muvaffak olarak, floriyi 220 akçeden 120'ye ve kuruşu 80'e indirmişti (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1286, I, 142 ve buradan naklen Naimâ, *ayn. esr.*, I, 250). Bundan sonra Yemişçi Hasan Paşa'nın sür'atle terfî ettirilerek, aynı sene şâbanı başında, Hadım Hâfız Ahmed Paşa yerine, sadâret-kaymakamlığına tâyin olunduğunu görüyoruz (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 143; Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar*, Mısır, 1284, II, 72; krş. bir de Naimâ, I, 247). Macaristan'da askerî harekât ile meşgûl bulunan sadrâzam İbrahim Paşa'nın vefatı üzerine, kaymakam Yemişçi Hasan Paşa 21 muharrem 1010'da sadârete getirilerek, hemen Macaristan'a hareketi emrolunmuş ve bunu te'min için de merhûm sadrâzamın Belgrad'daki bütün levâzımı kendisine hibe edildiği gibi, İbrahim Paşa'nın nikâhlısı Ayşe Sultan da ona nâmzet kılınmıştı (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 147). Yeni sadrâzam her ne kadar sefer mevsiminin geçmek üzere bulunduğunu ileri sürerek, şimdilik esâsen o tarafta olan Lala Mehmed Paşa'nın serdarlığı ile iktifâ edilmesini ve asıl seferin ertesi seneye bırakılmasını istemiş ise de, pâdişah (Mehmed III.), şeyhülislâm Sun'ullâh Efendi'nin telkini ile, vakit geçirmeksizin hareket etmesini kendisine bildirmişti. Hasan-Beyzâde [b. bk.], Sun'ullâh Efendi'nin bu meselede büyük bir hatâ işlediğini kayd ile Hasan Paşa'nın söylediği yapıldığı takdirde düşmanın İstolni Belgrad'ı almak şöyle dursun, belki Estergon'un dahi tarafımızdan zaptının mümkün olabileceği mütâleasında bulunuyor ki (Hasan-Beyzâde, *Tarih*, husûsî kütüp., 29a), kanaatimizce bu görüşünde kısmen haklıdır. Bu suretle ister-istemez sefere çıkmak zorunda kalan Hasan Paşa başlıca makamlarda geniş ölçüde değişiklikler yapmadan ve bu arada Sun'ullâh Efendi'yi azlettirmeden, İstanbul'dan ayrılmamıştı. Yemişçi Hasan Paşa 9 safer 1010'da İstanbul'dan merasim ile çıkıp, iki gün sonra Belgrad'a müteveccihen hareket ederek, seri bir yürüyüş ile, rebiülevvelin 8. günü selefi İbrahim Paşa'nın Belgrad karşısında, Zemûn sahrâsında bulunan otağına dâhil olmuş ve 10—15 gün zarfında orada son hazırlıklarını görmüş idi (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 148; Hasan-Beyzâde, *ayn. esr.*, 29b; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 236'da Yemişçi'nin Belgrad'a 20 günde geldiğini kaydederlerse de, doğru değildir). Sadrâzam henüz Zemûn sahrâsında bulunduğu bir sırada düşmanın İstolni Belgrad'ı aldığını ve Kanije'nin arşidük Ferdinand tarafından muhâsara edildiğini öğrenince, vaziyeti maiyeti erkânı ile müzâkereden sonra, iki âteş arasında kalmamak için, evvelâ İstolni Belgrad'a ve bilâhare Kanije'ye gidilmesine karar verilmişti (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 150; krş. Abdülkadir Efendi, *Topçular kâtibi tarihi*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, 70b). Hasan Paşa rebiülâhır başında Belgrad'dan hareket ile, aynı ayın 11'inde Cankurtaran'a gelmiş ve rebiülâhır ortalarında İstolni Belgrad (Stuhlweissenburg) kalesi önüne vâsıl olarak (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 71a; Kâtib Çelebî, *göst. yer.*'de bu tarihleri epeyce farklı bir şekilde kaydederse de, bu seferde hazır bulunan Peçevî'nin gün tasrih etmediğine göre, mezkûr muhârebede orduda bulunan Abdülkadir Efendi'nin verdiği tarihleri kabûl etmek daha doğru olur), vakit geçirmeksizin, kalenin hemen önünde mevzie girmiş bulunan düşmana hücûm etmiş ise de, gerek o gün ve gerek müteâkip günlerdeki taarruzlar tam bir akamet ile neticelenince (Peçevî, *ayn. esr.*, II, 237 v.d.), İstolni Belgrad'ın istirdâdından o sene için vaz geçmeğe mecbûr olmuş idi. Kanije müdâfii Tiryâkî Hasan Paşa [b. bk.] ise, Karapençe vâsıtası ile gönderdiği mektuplarda, serdardan yardım talebinde bulunarak, hiç olmazsa Sigetvar'a kadar gelmesini rica ediyordu (Naimâ, *ayn. esr.*, I, 264). Yemişçi Hasan Paşa, bâzı kimselerin mevsimin geçtiği şeklindeki itirazlarına rağmen, yalnız kendi adamları ile de olsa, Kanije'ye yardıma gitmeği göze alarak, Sigetvar'a gelmiş, fakat askerin şiddetli muhâlefeti ve işi otağını taşlayacak kadar ileri götürmeleri üzerine, 12 cemâziyelevvelde geri dönmek zarûretinde kalmış idi. Tiryâkî Hasan Paşa ise, iki buçuk ay kadar devam eden kahramanca ve kurnazca bir müdâfaadan sonra, arşidükün, şid-

detli soğuklar yüzünden, uyuşuk bir hâle gelen kuvvetlerine hücûm ile, kat'î bir zafer kazanmağa muvaffak olmuştu. Sadrâzam henüz Şikloş'ta iken aldığı muzafferiyet haberini, vakit geçirmeden, İstanbul'a bildirmiş ve bir müddet daha orada kalıp, Tiryâkî Hasan Paşa ile mülâkat ettikten sonra, 24 cemâziyelevvelde Belgrad'a gelmişti (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 73ª). Yemişçi Hasan Paşa'nın kışı Belgrad'da geçirdiği sırada, yeniçeri-ağası Ali Ağa'yı, kendisine nâmzet kılındığını evvelce kaydettiğimiz Ayşe Sultan ile nikâh merâsimini icrâ için, vekil tâyin ederek, İstanbul'a gönderdiğini (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 171) ve 12 şevvâlde nikâhının kıyıldığını görüyoruz. 1011 muharremi içinde, girişeceği yeni seferin hazırlıklarını ikmâl eden sadrâzam, seferin ilk günü İstolni Belgrad'a müteveccihen yola çıkarak, 34 gün süren bir muhâsaradan sonra, Lala Mehmed Paşa [b. bk.]'nın gayreti sâyesinde, rebiülevvel ortalarında İstolni Belgrad'ın istirdâdına muvaffak olmuş idi (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 75ª v. dd.; diğer kaynaklar ve bu arada Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I. 178 v.d. ve ondan naklen Naimâ, *ayn. esr.*, I, 297 v.d.; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, türk. trc. Mehmed Atâ, İstanbul, 1333, VIII, 16'da İstolni Belgrad'ın muhâsara ve fetih tarihlerini çok farklı olarak gösterirler). Yemişçi Hasan Paşa, daha 1010 kışını Belgrad'da geçirdiği sırada, Erdel beylerinden Székely Mózes, avusturyalıların Erdel'i bir Avusturya vilâyeti gibi idâre etmelerinden münfail olarak, sadrâzama ilticâ ile, onu Erdel'in fethine teşvik ve bu hususta bâzı kolaylıklar da göstermişti [bk. mad. ERDEL]. Yemişçi Hasan Paşa, İstolni Belgrad'ın fethini müteâkip, Erdel'e gitmek için, rebiülevvel sonlarında oradan hareket ile Budin'e gelmiş, bir müddet Gürz İlyas (Gellért) tepesi eteğinde kaldıktan sonra, 5 rebiülâhırda Peşte sahrâsına geçmişti (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 77ª). Sadrâzam, kısa bir tevakkufu müteâkip, Erdel'e gitmek isteyince, bir çok kimseler buna mâni olmağa çalışmışlar, hattâ Budin beylerbeyi Kadı-zâde Ali Paşa, düşmanın büyük bir kuvvet ile Budin'e hücûm için fırsat kolladığını ve bu vaziyette Budin'den ayrılmasının büyük bir hatâ olacağını musirrâne bir şekilde söylemiş ise de, onu kararından caydırmağa muvaffak olamamıştı (Peçevî, *ayn. esr.*, II, 245 v.d.). Erdel fethi niyeti ile yola çıkan Yemişçi Hasan Paşa, Tisa (Teiss) nehrini Szolnok mevkiinde kurdurduğu köprüden geçerek, Szarvas palangasına dâhil olmuş, konakçılarının Gula (Gyula) kalesine vardıkları bir sırada, Budin'den feryatçılar gelerek, Budin'in muhâsara edildiğini haber vermişlerdi. Yemişçi Hasan Paşa, bunun üzerine, Rumeli askerlerini Budin kalesine ve bâzı kuvvetlerini de Peşte'ye yardıma gönderdiği gibi, kendisi de geldiği yoldan geri dönmüş, fakat Tisa suyunu geçerken, ağırlıklarından büyük bir kısmı sulara gömülmüştü. Kısa bir zamanda Peşte sahrâsına vâsıl olan Hasan Paşa, Tuna sâhillerinde kurdurduğu toplar ile, Peşte'yi ve Kızlar adasındaki köprüleri âteş altına almış ise de, zâten sıkıntı içinde olan Budin sadrâzam ordusunu beslemekten âciz kaldığından, orduda tam bir kıtlık baş göstermişti (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 77ᵇ; krş. Peçevî, *ayn. esr.*, II, 247 v.d.) Bu sebepten Budin beylerbeyi Kadı-zâde Ali Paşa ve Hâbil Efendi sadrâzamdan, yalnız Rumeli beylerbeyi Lala Mehmed Paşa'yı bırakarak, ordusunu geri çekmesini ricâ etmişlerdi [bk. mad. BUDİN]. Bu teklifi müsâit karşıladığı anlaşılan Yemişçi Hasan Paşa, kışı Belgrad'da geçirmek üzere, yola çıkmış ve 1011 cemâziyelevveli içinde Varadin'e vusûl ile 10 gün kadar orada kalmıştı. Sadrâzam Zemûn sahrâsına geldiği sırada Kırım hanı Gâzî Giray [bk. mad. GÂZÎ GİRAY II.]'ın ordusu ile buluşmuş ve birlikte Belgrad'a gelmişlerdi. Yemişçi Hasan Paşa Belgrad'da askerin mevâciplerini verdiği gibi, bilcümle kalelerin zahîrelerini ikmâlden sonra, İstanbul'da işlerin iyi gitmemesi üzerine, kışın geçmesini beklemeden, yanında pek az bir kuvvet bulunduğu hâlde, şâbanda İstanbul'a hareket etmişti. Sadrâzamın Belgrad'dan İstanbula gelişi esnâsında yanında bulunan müverrih Hasan-Beyzâde [b. bk.] geçtikleri menzilleri ve yolda çektikleri müşkilâtı, gâyet canlı ve tafsilâtlı bir şekilde, anlatırsa da, gün tasrih etmez (Hasan-Beyzâde, *ayn. esr.*, 30ᵇ v.d.). Yol esnâsında birbiri arkasına gelen mektuplarda bir an evvel İstanbul'a gelmesi bildirilen Hasan Paşa, Filibe'den sonra, yoluna daha sür'atle devam etmişti. Silivri'ye geldiği sırada kapı-kethüdâsı Yemenli Hüseyin Ağa ile Sarı Ali Yemişçi Hasan Paşa'ya mülâkî olarak, o gece Büyük-Çekmece'de konaklamamasını, pâdişahın o gece için Silivri kapısının açık bırakılmasını emrettiğini, ertesi güne kalırsa, zorbaların, yolunu keserek, kendisini ve adamlarını öldüreceklerini, binâenaleyh gece zarfında İstanbul'a duhûlü lâzım geldiğini ona, bildirdiler. Sadrâzam vaziyetin vehâmetini anlayınca, şâbanın 25. gecesi dördüncü saatte sûrdan içeri girerek, bir saat sonra Atmeydanı'nda bulunan sarayına (İbrahim Paşa sarayı) dâhil olmuş ve vusûlünü pâdişaha bildirmişti (Kâtîp Çelebî, *ayn. esr.*, I, 186; Naimâ, *ayn. esr.*, I, 310). Sadrâzam o geceyi önce kaymakam Güzelce Mahmud Paşa'nın,

sonra da kazaskerlerin ziyâretleri ile geçirmişti. Bu suretle Güzelce Mahmud Paşa bir taraftan Yemişçi Hasan Paşa'ya karşı zâhirî bir dostluk gösterirken, diğer taraftan da ertesi gün, zorbaların Hasan Paşa'nın katli için fetvâ aldıklarını, istekleri yerine getirilmediği takdirde, bunların büyük bir fesad çıkaracaklarını pâdişaha telhis etmiş ve bahis mevzuu olan fetvâyı da berâber göndermişti. Öte yandan bunu haber alan sadrâzam da aynı gün, Hasan-Beyzâde vâsıtası ile, pâdişaha yazdırdığı bir tezkerede Mahmud Paşa'nın, fesad çıkarmak için, 30.000 flori dağıttığını, hemen harakete geçilmediği takdirde, büyük bir fesadın meydana geleceğini, bu sebepten Mahmud Paşa'nın hemen hakkından gelinmesi icâp ettiğini kayıttan sonra, sadâret kaymakamının sipâhilere dayanmasına mukabil, yeniçerilerin de kendi elinde olduğunu belirtiyordu. Mehmed III., sadrâzamın isteklerini mâkûl görerek, Mahmud Paşa'nın telhisini reddedince, o da zorbaları Hasan Paşa aleyhine ayaklandırmıştı. Zorbalar, sadrâzamı öldürmek maksadı ile, Atmeydanı'nda olan sarayı önüne gelmişlerse de, sarayın muhkem ve akşamın yakın olmasından dolayı, o gün bir netice alamayacaklarını anlayarak, işi ertesi güne bırakmışlardı. Sadrâzam ise, geceleyin, yanında iki adam olduğu hâlde, gizlice sarayının Kule kapısından çıkıp, Ağa kapısına gitmişti. Sadrâzam, Ağa kapısında Hasan-Beyzâde'ye yazdığı telhisinde, eşkiyâyı himâye eden şeyhülislâm Sun'ullâh Efendi'nin azli ile, yerine Anadolu kazaskeri Ebülmeyâmin Mustafa Efendi'nin getirilmesini pâdişahtan talep ettiği gibi, pâdişaha sâdık olanların ertesi sabah Süleymâniye hareminde toplanmaları için de, muhtelif yerlere buyurultular göndermişti. Ertesi sabah (26 şâban) yeniçeriler ve ulemâ, Süleymâniye hareminde toplanırlarken, sipâhîler de Atmeydanı'nda Arslan-Hâne önünde mevki almışlardı. Yemişçi Hasan Paşa bölük ağalarını Atmeydanı'na göndererek, sipâhîlerin zorbaları teslim etmelerini talep etmiş ise de, sipâhîler buna râzı olmamışlardı. Lâkin bu esnâda Mehmed III. Mustafa Efendi'yi şeyhülislâmlığa getirince, Yemişçi Hasan Paşa bundan gâyet iyi istifâde etmesini bilmiş, şehrin kapılarını kapatarak, âsilerin cemiyetini dağıtmağa muvaffak olmuş idi. Bu sırada Sun'ullâh Efendi ve Mahmud Paşa saklanmak mecbûriyetinde kalmışlar, yeniçeri-ağası Ferhad Ağa Darbhâne civarındaki Kurşunlu-Han'ı basarak, buradaki sipâhîlerin mallarını yağma ile kendilerini katletmişti. Yemişçi Hasan Paşa, o geceyi de Ağa kapısında geçirerek, ertesi gün, şeyhülislâm ve kazaskerler yanında olduğu hâlde, pâdişahın huzûruna dâhil olmuş ve bir müddet müşâvereden sonra, Atmeydanı'ndaki sarayına gelmişti. Aynı gün ikindiden sonra, isyanın ele-başlarından olan Poyraz Osman ve Öküz Mahmud'un ele geçirilmesi ile, mesele kapanmış ise de, yeniçeri ile sipâhî arasındaki zıddiyet pek kolay-kolay giderilemez bir hâl almıştı. Yemişçi Hasan Paşa'nın, bu gâileyi bertaraf etmesine mağrur olarak, sebepsiz yere bir takım katil ve azillere kalkışması, en yakın dostlarını dahi darıltmaktan çekinmemesi ve nihâyet bâzı sınıflar için, yeni vergiler ihdâsı, kendisine karşı umûmî bir teneffürü mûcip olmuş idi. Şeyhülislâm Mustafa Efendi, Râziye Hatun-zâde Mustafa Paşa, yeniçeri-ağası Kasım Ağa, dârüsseâde-ağası Abdürrezak Ağa ise, padişah üzerinde işleyerek, Yemişçi Hasan Paşa'nın sukutunu hazırlamağa çalışıyorlardı. Bu gurup, maksatlarına varabilmek için, hiç bir şeyi ihmâl etmeyip, pâdişaha sadrâzamın yeniçeriler ile anlaştığını, geri istediği takdirde, mührü vermeyeceğinin muhakkak bulunduğunu söyledikleri gibi, sadrâzamın pâdişaha mülâkî olmasına da imkân vermediler. Muhit böylece Yemişçi Hasan Paşa aleyhine meşbû bir hâle geldikten sonra, Kasım Ağa pâdişahtan, sadrâzamı imtihan makamında, mührü geri almasını istedi. Yemişçi Hasan Paşa mührü teslim etmekle berâber, ocak-ağalarına haber göndererek, yeniçerilerin kendisi lehinde nümâyişte bulunmalarını, hattâ ağalarının hapsini te'min etmiş ise de, bu Kasım Ağa'nın pâdişah nezdindeki iddiasını ispattan başka bir şeye yaramamıştı. Nitekim bir kaç gün geçmeden, yeniçerilerin Hasan Paşa üzerindeki ısrarlarından vazgeçerek, sadrâzam kim olursa olsun dediklerini ve Yemişçi Hasan Paşa'nın da bu arada ele geçirilerek, Sütlüce bahçesinde (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 201; Naimâ, *ayn. esr.*, I, 337; bu katlin Handan Ağa bahçesinde olduğunu kaydederler) katlolunduğunu görüyoruz (Muhammed b. Muhammed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār*, İstanbul, 1276, s. 216; Müneccimbaşı, *Tarih*, İstanbul, 1285, III, 612; Hasan Paşa'nın 28 rebiülâhır 1012'de azil, 10 cemâziyelevvelde katlolunduğunu kaydederler; diğer kaynaklar gün tasrih etmezler). Katline اول حسناته موته (1012 = 1603) tarih düşürülen Hasan Paşa Üsküdar'da medfûndur. Tarihte hak ettiğinden çok daha fazla fena bir nâm bırakan Yemişçi Hasan Paşa, kendisini tanıyanların kaydettikleri gibi, gözü pek, lâkin fevkalâde inatçı bir kimse idi. Fazla gurûru ve dostunu-düşmanını tefrik edememesi onun hayâtına mal olmuştur.

Bibliyografya: Yemişçi Hasan Paşa'nın hâl tercümesi hakkında bk. Muhibbî, *Ḫulāṣat al-aṣar*, II, 72 v. d.; Nev'î-zâde Atâ'î, *Zeyl-i Şakayık* (İstanbul, 1268), s. 477—480,

483; Abdürrahman Hıbrî, *Defter-i ahbâr* (Üniversite kütüp., nr. 2631, 77a); 'Osmânzâda Ṭā'ib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), s. 50 v. d.; Atâ, *Enderûn tarihi* (İstanbul), II. 132 v. d.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 126 v. d. ve başka biyografya eserlerinde verilen mâlûmat ehemmiyeti hâiz olmadığı gibi, bir çok bakımlardan da hatâlıdır.

Tarihler. Yemişçi Hasan Paşa ile alâkalı vekayii yazan tarihler arasında Selânikî 'nin metinde zikredilen eseri, Paşa'nın 1008 senesine kadar geçen hayatı hakkında, birinci derecede bir kaynaktır. Abdülkadir Efendi 'nin metinde adı geçen tarihi ise, İstolni Belgrad ve Erdel seferleri hakkında mühim mâlûmatı ihtivâ eder. Peçevî ve Hasan-Beyzâde 'nin yine metinde zikrettiğimiz eserlerinde Yemişçi Hasan Paşa hakkındaki kayıtları, her iki müellifin onu yakından tanımaları itibârı ile, mühim olduğu gibi Hasan-Beyzâde tarihinin Hasan Paşa 'nın Avusturya seferinden dönüşünden ölümüne kadar geçen devre zarfındaki kısımları, Kâtib Çelebî, Naimâ ve Solak-zâde (*Tarih*, İstanbul, 1297, s. 668 v. dd.) 'nin yegâne kaynağı olması bakımından da, husûsî bir ehemmiyeti hâizdir. Muṣṭafā Ṣāfî Efendi 'nin *Zubdat al-tavārīḫ* (Veliyüddin kütüp., nr. 2428) 'inde de Yemişçi Hasan Paşa 'ya âit mâlûmat var ise de, Anadolu 'da bulunduğundan, istifâde edilememiştir. Kâtib Çelebî, *Taḳvîm al-tavārīḫ* (İstanbul, 1146, s. 177), Muḥammed b. Muḥammed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va'l-aḫbār* (207 v. dd., 211, 213); Kara Çelebî-zâde, *Ravżat al-abrār* (Bulak, 1248, s. 488, 490 v. d., 494 v. d.); Müneccimbaşı, *Tarih* (III, 606 v. dd.; 611 v. d.) ve Hayrullah Efendi, *Tarih* (İstanbul, cüz 14, s. 102, 104 v. dd.) gibi tarihlerde ve Kâtib Çelebî 'nin *Cihannümâ* (basılmamış kısım, husûsî kütüp., 114b) 'sında Yemişçi Hasan Paşa hakkında verilen bilgi mühim değildir. Bk. bir de Azmî-zâde Hâletî, *Divan* (Üniversite kütüp., nr. 160, 6a v.d.

Ecnebî eserler. Chalcondyle, Artus Thomas, *L 'Hist. de la décadence de l'Empire Grec et l'establissement de Celuy des Turcs Continuation* (Paris, 1662), 858 v. d. (Bilhassa İstolni Belgrad 'ın türkler tarafından zaptı hakkında epeyce mâlûmat vardır); J. v. Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi* (türk. trc. Atâ), VIII, 28, not 2 ve tezyilâtta s. 277 'de Hasan Paşa 'nın mektuplarından bahsedilen kısımlar hâric, mühim mâlûmatı ihtivâ etmez. Salaberry, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1817), II, 160, 162 v. dd.; Ch. de Coeckelberghe de Dutzele, *Histoire de l'Empire d'Autriche* (Wienne, 1847—1851), V, 296, 298; A. Lefaivre *Les Magyars pendant la domination Ottomane en Hongrie* (Paris, 1902), I, 251 v. d.; N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1910), III, 335 v. d.; ayn. mll., *Histoire des Roumains* (Bucarest, 1940), V, 459 gibi eserlerde de ya İstolni Belgrad 'ın muhâsarası münâsebeti ile yahut da Székely Mózes 'ten bahsedilirken, Yemişçi Hasan Paşa hakkında verilen mâlûmat ehemmiyetli sayılamaz. (ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

HASANAK. [Bk. HASENEK.]

HASAN-BEYZÂDE. HASAN-BEYZĀDA (? — 1636 ?), asıl ismi AHMED olup, XVII. asrın tanınmış osmanlı müverrihlerinden ve devlet adamlarındandır; reisülküttâp Küçük Hasan Bey 'in oğludur. Kendi isminden ziyâde, künyesi ile iştihâr eden Hasan-Beyzâde 'nin nerede ve hângi tarihte doğduğu mâlûm değil ise de, bugün elde bulunan yazma bir mecmuadan anlaşıldığına göre, bu zât muntazam bir medrese tahsilinden sonra, mülâzemet almış ve akrânı arasında temâyüz etmiştir. Fakat âilesinin kalabalık ve gelirinin az bulunması yüzünden, mesleğini değiştirerek, ilmiye tarikından babasının mesleği olan „küttâb" tarikına geçmiştir (Mecmua, yazma, Câvid Baysun husûsî kütüp.). Yine bu mecmuadaki bir kayda nazaran, Hasan-Beyzâde 'nin divan-ı humâyûn kâtipliğine girmesi, Dal Mehmed Efendi 'nin birinci reisülküttâplığı esnâsında, yâni 998—999 (1590—1591) seneleri arasındadır. 1004 senesi sonlarında Mehmed III. Eğri seferine çıkmak üzere iken, Hasan-Beyzâde 'yi ordu-yı hümâyûnda tezkireci (belki ikinci tezkireci) olarak görüyoruz (Abdülkadir Efendi, *Topçular kâtibi tarihi*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, 37a). Bizzat Hasan-Beyzâde de Eğri seferi esnâsında hazır bulunduğunu, Mehmed Paşa-zâde Hasan Paşa ve Feth Giray 'a tezkireler yazdığını, Mehmed III. 'in İstanbul 'a dönmek arzusunu, buna karşı sadrâzamın (İbrahim Paşa) hayretini ve kendisine yazdırdığı telhisi tafsilâtı ile kaydeder (Hasan-Beyzâde, *Tarih*, husûsî kütüp., 19b v.d.; Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 156 v.d. 'da bu vak'aları aynen Hasan-Beyzâde 'den aldığı hâlde, onun ismini tasrih etmemekten başka, tezkireleri reisülküttâbın kaleme aldığını da yazar. Halbuki ne Hasan-Beyzâde tarihinde, ne de başka bir yerde, müellifimizin bu esnâda reisülküttâp olduğuna dâir, en ufak bir emâre dahi mevcût değildir). 1006 sonları ve 1007 senesi başlarında, serdar Satırcı Mehmed Paşa 'nın Macaristan harekâtı sırasında, maiyetinde hizmet eden Hasan-Beyzâde, İstanbul 'a avdetinde, 3. defa olarak, sadâret mevkiini işgâl eden İbrahim Paşa 'nın tezkireciliğinde bulunmuştur (Hasan-Beyzâde, *ayn. esr.*, 25a ve bundan naklen Naimâ, *ayn. esr.*, I, 214). Mamafih Hasan-Beyzâde 'nin, İstanbul 'da ancak 3 ay kadar kaldıktan sonra, 1007 şevvâli sonlarında sadrâzam ve serdar İbrahim Paşa ile birlekte, Uyvar seferine gittiğini görüyoruz (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 56a). Bu sefere tezkireci sıfatı ile iştirâk eden Hasan-Beyzâde, 1008 muharremi başlarında, baş-tezkireci Hamza (Yaycı-zâde) Efendi reisülküttâp olunca, onun yerine tâyin edilmişti (Abdülkadir Efendi, *ayn. esr.*, 60a). Sadrâzam İbrahim Paşa 'nın Kanije seferi esnâsında (1009) baş tezkirecilik mevkiini işgâl eden Hasan-Beyzâde 'nin, ordunun Eszék 'e geldiği sıralarda reisülküttâp Yaycı-zâde Hamza Efendi 'nin, Mihal 'in elçisi Dimo ile berâber, İstanbul 'a gönderilmesi üzerine, bir müddet için, ihtimâl ki vekâleten, reisülküttâplık vazifesini de gördüğü anlaşılıyor (Hasan-Beyzâde, *ayn. esr.*, 27a). Muahhar eserlerde (Ahmed Resmî, *Sefînetü'r rüesâ*, İstanbul, 1269, 26 v.d.; buradan naklen Cemâleddin, *Ayîne-i zurefâ*, İstanbul, 21 v.d. ve *Sicill-i osmânî* IV, 795) Hasan-Beyzâde 'nin bilfiil reisülküttâp olarak gösterilmesi, kanaatimizce, yanlıştır. Zîra gerek mecmuada, gerek Hasan-Beyzâde tarihinde müellifimizin bilfiil reisülküttâp olduğuna delâlet edebilecek her hângi bir kayda rastlanmamaktadır.

Hasan-Beyzâde, vefatına kadar (9 muharrem 1010), İbrahim Paşa 'nın maiyetinde bulunduğu gibi, sadrâzamın ölümünü müteâkip, kısa bir müddet de Lala Mehmed Paşa 'nın yanında çalışmış idi (Hasan-Beyzâde, *ayn. esr.*, 28b v. d.). Daha sonra sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa [b. bk.] 'nın maiyetinde vazife gören Hasan-Beyzâde, 1011 senesi sonlarına doğru, sadrâzam ile birlikte, İstanbul 'a gelmiş idi (Hasan-Beyzâde, *ayn. esr.*, 31a v.d.). Hasan-Beyzâde 'nin 1013 (1605) senesine kadar baş tezkirecilikte kaldığını tesbit ediyorsak da, bu tarih ile 1018 arasında onun hângi me'mûriyetlerde bulunduğunu bilemiyoruz. Bu zâtın hayatında bizce mechûl kalan oldukça uzun bir devreden sonra, kendisini Anadolu defterdarı olarak buluyoruz (Naimâ, *ayn. esr.*, II, 71). Hasan-Beyzâde 'nin bu tarihten sonraki me'mûriyetleri sırası ile mâlûmumuz olmamakla berâber, yukarıda adı geçen mecmua sâyesinde onun daha sonraları iki defa Tuna ve bir defa Haleb defterdarlığında, Kefe ve Karaman beylerbeyiliklerinde bulunduğunu anlayoruz. Diğer taraftan Hasan-Beyzâde 'nin *Uṣūl al-ḥikam fî niẓām al-'ālam* isimli eserinin (Bayezid, İnkılâp kütüp., orta boy, 49) sonundaki manzûm hasb-ı hâlinden de, yine tarihlerini kat'î olarak kestiremediğimiz zamanlarda kendisinin bir Eflâk seferine (1023 'te İskender ve Ketenci Ömer Paşa 'nın Eflâk vak'aları olarak tahmin edilebilir) iştirak ettiğini, Kıl-Burun kalesi (1026?) ile Kefe sûrunu tâmir ettirdiğini ve Varna 'da bulunduğu bir sırada rus kazaklarının hücûmunu püskürttüğünü öğreniyoruz. Yukarıda zikrettiğimiz yazma mecmuadaki müteaddit vesîkalar ile Hasan-Beyzâde tarihinin bir nüshasının üzerinde bulunan „Karaman eyâletinden mütekait olup, mükerreren Tuna defterdarı olan Hasan-Beyzâde Ahmed Paşa te'lifidir" kaydı, Hasan-Beyzâde 'nin tarih kitaplarına geçmemiş olan me'mûriyetlerinin, hiç olmazsa, bir kısmını te'yit etmektedir. Hasan-Beyzâde 'nin bulunduğu me'mûriyetleri düşünürsek, ona aynı zamanda Ahmed Paşa da denilmesini tabi'î karşılamamız lâzım gelir. Şurasını da kaydetmek lâzımdır ki, daha ziyâde mâliye hizmetlerinde bulunan bu zât epeyce uzun mâzûliyet devirleri geçirmiş ve devrin ricâline müteaddit defalar hâlinden şikâyet eder mâhiyette, arîzalar ve hattâ eserler (*Uṣūl al-ḥikam*, böyle bir vesîle ile, Güzelce Ali Paşa nâmına yazılmıştır) kaleme almıştır. Hasan-Beyzâde 'nin idbârına ekseriyâ baş-defterdar Bâkî Paşa 'nın sebep olduğu da muhakkak gibidir. Onun, Bâkî Paşa 'nın vefatına dâir mâlûmat verirken, kullandığı kelimeler ve düşürdüğü tarih buna kuvvetli bir delîldir. Kezâ adı geçen münşaatta da, Bâkî Paşa ile olan münâferetine dâir, bir takım kayıtlar mevcûttur.

Hasan-Beyzâde 'nin ölüm tarihi de, kat'î olarak, belli değildir. Bursalı Tahir (*Osmanlı müellifleri*, III, 46), hiç bir esâsa dayanmaksızın, bunu 1035 olarak gösterir. J. H. Mordtmann *EI* 'de müverrihimiz hakkındaki makalesinde, Kâtib Çelebî 'nin *Kaşf al-ẓunūn* 'una istinâd ederek, Hasan-Beyzâde 'nin vefat tarihini 1046 olarak kabûl eder. Hasan-Beyzâde tarihinde, „Merre Hüseyin Paşa vak'asından„ bahsolunurken, rastladığımız „hâliyen vezîr ve kaymakam olan Bayram Paşa, ol asırda yeniçeri-kethüdâsı idi" şeklindeki (*Tarih*, 44b) kaydı ise, Hasan-Beyzâde 'nin, hem hayatını, hem de tarihini ne zaman yazdığını, kısmen olsun, aydınlatabilecek mâhiyettedir. Çünkü 1032 senesinde yeniçeri-kethüdâsı olan Bayram Ağa (Paşa) 'nın sadâret kaymakamlığı 1044—1046 arasındadır. Binâenaleyh Hasan-Beyzâde 'nin, yukarıda naklolunan ifâdeyi kullanabilmesi için, eserinin bu kısmını olsun, 1044 'ten evvel ve 1046 (7 ramazan) 'dan sonra yazmamış bulunması icâp eder. Bundan dolayı Hasan-Beyzâde 'nin, hiç olmazsa, 1044 senesinde hayatta olduğunu kabûl etmek lâzım gelmektedir ki, bunu Kâtib

Çelebî'nin verdiği tarih ile karşılaştırdığımız zaman, iki kaydın birbirini itmâm ettiğini görürüz. Mamafih bu husûsta daha kat'î bir şey söyleyebilmek için, elde mevcût Hasan-Beyzâde tarihi nüshalarında yukarıda zikrettiğimiz kaydın bulunup-bulunmadığını tesbit etmek lâzımdır. Tâhir Bey'in naklettiği bir rivâyette (yk. bk.) Hasan-Beyzâde'nin İstanbul'da eski Gümüş-Suyu kabristanında medfûn bulunduğu kaydolunmaktadır. Bâzan Hamdi ve bâzan Ahmed mahlası ile manzûmeler yazan ve zamanına göre, orta derecede bir şâir sayılabilecek olan Hasan-Beyzâde'nin, görebildiğimiz şiirlerine nazaran, fikirlerini iyi ifâde ettiği ve veznе iyi hâkim bulunduğu, ancak lirik şiirlerde pek muvaffak olamadığı anlaşılıyor. Onun şiirlerine, yukarıda zikrettiğimiz yazma mecmuadan ve *Uṣûl al-ḥikam*'deki manzûm hasb-i hâlinden başka, bir de Hişâlî'nin *Matâlî' al-naẓâ'ir* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 4252-53)'inde olmak üzere, şimdilik üç yerde rastlanmaktadır.

Eserleri: 1. *Tarih.* Hasan-Beyzâde asıl şöhretini bu eserine borçludur. Onun *Tavârîḫ-i âl-i 'Oṣmân* adını da taşıyan ve daha ziyâde *Hasan-Beyzâde tarihi* nâmı ile mâruf olan eseri iki kısımdan mürekkeptir. Bu eserin birinci kısmı Kanûnî Süleyman'a kadar olan vak'aları muhtevî olup, Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâc al-tavârîḫ*'inin telhisi suretiyle meydana getirilmiştir ki, bu kısmın orijinal bir tarafı yoktur. Tarihinin ikinci kısmında ise, Hasan-Beyzâde, *Tâc al-tavârîḫ*'i tezyil ederek, Kanûnî Süleyman'dan Murad IV. devrine kadar geçen vekayii yazmıştır. Mamafih kanaatimizce bu tezyili de iki kısma ayırmak icâp eder. Kanûnî Süleyman, Selim II., Murad III. devirlerini yazarken, müverrihimizin ne gibi kaynaklardan istifâde ettiği mechûl olduğundan tarihinin bu kısmının kıymeti bizce henüz meydana çıkmış değildir. Yalnız bahis mevzûu olan tarihin Murad III. devrine âit kısımlarında, Hasan-Beyzâde'nin babasından naklen verdiği mâlûmatın kaynak olabilecek mâhiyette bulunduğunu söyleyebiliriz. Fakat Hasan-Beyzâde tarihinin asıl orijinal kısımları Mehmed III. devrinden itibâren olan yerleridir. Zîra Hasan-Beyzâde, bu tarihten itibâren, onun hayatından bahsederken belirttiğimiz gibi, bir çok vak'aların içinde bulunmuş ve eserinde doğrudan-doğruya müşâhedelerini yazmıştır ki, bunun ne kadar mühim olduğunu kayda dahi lüzûm yoktur. Nitekim Hasan-Beyzâde tarihinin ehemmiyeti, Peçevî'den itibâren, Kâtib Çelebî ve bilhassa Naimâ gibi, başlıca müverrihlerimizin dikkat nazarını celbetmiş ve bunlar, şimdiye kadar zannolunduğundan çok daha fazla, Hasan-Beyzâde tarihinden geniş ölçüde faydalanmışlardır. Bunlardan Peçevî, görünüşe nazaran, tarihini Hasan-Beyzâde'den hemen bir az sonra yazdığı ve kendisi de bir çok vakayiin içinde bulunduğu hâlde, hem Hasan-Beyzâde tarihini kaynak olarak kullanmış, hem de bizzat Hasan-Beyzâde'yi iyi bir tarihçi olarak, zikretmekten çekinmemiştir (Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283, II, 155). Bununla berâber Peçevî'nin bâzı defalar fazla uzun yazmasından dolayı, Hasan-Beyzâde'yi muâheze ettiği gibi (*ayn. esr.*, II, 210), bâzan da açıktan açığa tenkid ile, Hasan-Beyzâde'nin verdiği mâlûmatı kabûl etmediği de görülüyor (*ayn. esr.*, II, 238) ki, bu meselede J. v. Hammer'in de Peçevî'yi haklı bulduğunu burada kaydetmeliyiz (bk. *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc. Atâ, VIII, s. 9, not 1). Kâtib Çelebî, eserini hem Hasan-Beyzâde, hem de Peçevî'den sonra yazdığı için, Hasan-Beyzâde tarihini doğrudan-doğruya tenkitten kaçınmış, ancak bâzan Peçevî'nin fikirlerine iştirâk ile iktifâ eylemiştir (*Fezleke*, I, 150 v.d.). Kâtib Çelebî'nin asıl üzerinde durduğu nokta Hasan-Beyzâde tarihinde vak'aların tafsilâtı ile yazılması keyfiyetidir (*ayn. esr.*, I, 200). Naimâ ise, Hasan-Beyzâde tarihinden, Peçevî ve Kâtib Çelebî'ye nazaran, çok daha fazla istifâde etmiş olup, bir çok yerlerde bunu açıkça kaydettiği hâlde (msl. bk. Naimâ, *Tarih*, I, 68, 101, 216, 243, 373, 387; II, 25, 143), bâzı yerlerde de kullandığı ifâde tarzı ile, Hasan-Beyzâde'nin ifâ ettiği işleri kendi tarafından yapılmış gibi gösteren garip bir vaziyet husûle getirmiştir ki (Naimâ, *ayn. esr.*, I, 309, 311 v.d., 320, 323), kanaatimizce bunu Naimâ'nın dikkatsizliğine vermek daha doğru olur. Naimâ, Peçevî ve Kâtib Çelebî gibi, Hasan-Beyzâde'yi tenkid cihetine gitmemiş, ancak pek mahdût yerlerde, Hasan-Beyzâde'nin vekayii uzun yazdığını (Naimâ, *ayn. esr.*, II, 293) kaydetmeği kâfi bulmuştur. Solak-zâde'nin Hasan-Beyzâde tarihinden istifâdesi ise, yukarıda zikrettiğimiz müverrihlerinkinden büs-bütün farklıdır. Zîra Solak-zâde Hasan-Beyzâde tarihinden, her hangi bir müverrih gibi, faydalanmakla kalmamış, Hasan-Beyzâde'nin eserini hemen-hemen kendisine mâl etmeğe çalışmıştır. Filhakika Solak-zâde'nin hiç bir yerde Hasan-Beyzâde'nin ismini zikretmemesi ve Hasan-Beyzâde'nin babasını, kendi babası (Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1298, s. 610) ve onun me'mûriyetlerini kendi me'muriyetleri (Solak-zâde, *ayn. esr.*, 631, 635, 659, 661) gibi göstermekten çekinmemesi, alelâde bir dikkatsizliğin hudûdlarını çok aşmış ve işe bir intihâl manzarası vermiştir. Bundan başka Solak-zâde'nin, müverrihimizin kendi hayatından bahsederken, verdiği bir takım mühim izahatı tayetmesi de dikkati çekmektedir (Hasan-Beyzâde, *ayn. esr.*, 31b; krş. Solak-zâde, *ayn. esr.*, s. 670). Mamafih Hasan-Beyzâde tarihinden, gerek isim tasrih ederek, gerek böyle bir tasriha lüzûm görülmeden, yapılan nakiller hâricinde, müellifi belli olmayan bâzı tarihlerde de istifâde edildiğini burada söylemeliyiz. Umûmiyetle bilindiğine göre, 1032 (1623) senesine kadar olan vak'aları ihtivâ eden Hasan-Beyzâde tarihinin Avrupa, Mısır ve kısmen İstanbul'da bulunan nüshaları husûsunda F. Babinger (*GOW*, Leipzig, 1927, s. 174)'de mücmel mâlûmat bulunduğu gibi, *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları* (İstanbul, 1944, I, 116 v.dd.)'nda da Hasan-Beyzâde tarihinin bir çok nüshaları tavsif edilmektedir. Hasan-Beyzâde tarihinin kataloglara girmemiş olan diğer belli-başlı nüshaları da Topkapı-sarayı kütüp., Hazîne, nr. 1585, Emânet hazînesi, nr. 1434, Bagdad köşkü, nr, 207; Arkeoloji müzesi kütüp., nr. 481 ve nr. 234'te bulunduğu gibi, yine bu eserin iyi bir nüshası Ankara'da Tarih Kurumu kütüphânesinde (nr. 517) mevcûttur. Bütün bu Hasan-Beyzâde nüshaları arasında 1032 senesinden sonraki vekayii ihtivâ eden yalnız üç nüsha vardır. Bunlardan T.T.K. nüshası 1039 senesine kadar olan vak'aları ve Viyana nüshası (nr. 1049; bk. Flügel, II, 257) ise, 1045'e kadarki vakayii ihtivâ ettiği gibi, iyi bir tesâdüf eseri olarak, husûsî kütüphânemizdeki Hasan-Beyzâde tarihi de, 1045 senesine kadar geçen hâdisâtı muhtevî olup, bunun sonu (16 receb 1045) Solak-zâde tarihinin 763'üncü sahifesinin ortalarına tesâdüf etmektedir ki, Solak-zâde'nin Hasan-Beyzâde'den ne şekilde istifâde ettiği düşünülürse, Hasan-Beyzâde'nin eserini şimdiye kadar bilindiğinin aksine olarak, 1045 senesine kadar devam ettirdiğini tahmin, her hâlde, pek yanlış olmaz.

2. *Kanije fetihnâmeleri.* Mezkûr mecmuada biri nâtamam olmak üzere, 3 *Kanije fetihnâmesi* vardır ki, yakın zamana kadar yalnız ismi bilinen ve Kanije'nin İbrahim Paşa tarafından fethine dâir kıymetli mâlûmatı hâvî bulunan bu fetihnâmelerden henüz istifâde edilmemiştir.

3. *Uṣûl al-ḥikam fi niẓâm al-'âlam.* Bir nevî siyâsetnâme mâhiyetinde olan ve İbn Ḫatîb Ḳâsim'ın *Ravżat al-aḫyâr*'ından (insana lâzım olan kısımlar) hülâsa edilen bu eser, bir mukaddime, dört asıl ve bir hâtime üzere tertip edilmiştir. Bu eserin asıl kıymeti Hasan-Beyzâde'nin tercüme-i hâlini aydınlatabilecek manzum bir hasb-i hâli ihtivâ etmesindedir.

4. *Mecmua.* Yukarıda Hasan-Beyzâde'nin hayatından bahsederken, bir haylı istifâde ettiğimiz bu yazma mecmua, Hasan-Beyzâde'nin henüz hayatta bulunduğu bir sırada, yakınlarından biri tarafından toplanmış olup, müellifimizin yirmi kadar münşaatını hâvî bulunmaktadır. Yine bu mecmuada müellifimizin kaleminden çıkmış bir vakfiye ile Hasan-Beyzâde'nin kendi eli ile yazılmış bâzı fıkralar bulunduğunu da bu arada zikretmek icâp eder.

(ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

ḤASANÎ. [Bk. HASENÎ.]

ḤASANVAYH. [Bk. HASANVEYH.]

ḤASANVEYH. ḤASANVAYH (ḤASANŪYA) B. AL-ḤUSAYN AL-BARZĪKĀNĪ, kürt beyi ve tahmînen yarım asır devam eden ve kendi adını taşıyan bir hânedanın kurucusu. Kabîlesinde, onun yanında, nufûz ve kudretleri ile dikkati celbeden diğer iki reisi, Vandâd ve Ġânim isminde iki kardeşi de zikretmek gerektir. 349 (960/961)'de Vandâd öldüğü vakit, halefi ve oğlu 'Abd al-Vahhâb arâzisini Ḥasanvayh'e terk etmeğe mecbûr kaldı. O zamandan itibâren Ḥasanvayh'in nufûzu gittikçe arttı. Hâkimiyeti cenûb-i şarkî Anadolu'nun büyük bir kısmına şâmil olduktan başka, Dînavar, Hemedan ve Nehâvend şehirlerine kadar uzuyordu. Kervanları büyük vergiler vermeğe icbâr etmesine ve akınları ile yolları tehlikeli bir hâle koymasına rağmen, Rukn al-Davla kendisini serbest bırakıyordu; zîra Ḥasanvayh horasanlılara karşı mücâdelelerinde deylemlilere yardım ediyordu. Mamafih Rukn al-Davla nihâyet muharrem 359 (teşrin II. — kânun I. 969)'da ona karşı, vezîri İbn al-'Amîd kumandasında, bir ordu göndermeğe mecbûr oldu. Lâkin ordu kumandanı yolda öldüğünden, oğlu Ḥasanvayh ile anlaşmak zorunda kaldı. Ḥasanvayh'in ölümünden (369=979/980) sonra oğlu Badr, Büveyhîlerden 'Ażud al-Davla tarafından, Kürdistan vâlisi olarak tanındı. 405 (1014/1015) senesinde Badr katledildi ve kendisine halef olan, lâkin aynı sene içinde Büveyhîlerden Şams al-Davla tarafından mağlûp edilerek, hapse atılan hafîdi Ẓâhir (Ṭâhir) b. Hilâl ile Ḥasanvayh hânedanı söndü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), VIII, 445 v.d., 518—521; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, IV, 445, 454, 512 v.dd.; Lane-Pool, *The Mohammadan Dynasties*, s. 138; H. Ethem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 185. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

HASEKİ. ḤĀṢṢAKĪ (ḤĀṢṢAGĪ), hükümdarların hizmetlerine tahsis edilmiş şahıs ve zümrelere verilen isimdir. Haseki tâbir edilen sınıf Memlûkler ile Osmanlılarda var idi. Memlûk sultanlarının *al-ca-mā'at al-ḫāṣṣakiyya* denilen ve sultanın birinci derecedeki kölelerinden teşkil edilmiş olan hasekileri var idi; hükümdar her nerede bulunursa

-bulunsun, hasekiler dâimâ efendileri ile berâber bulunurlar idi. Bunlar emîrliğe namzet olup, mahmil-i şerîf çıkışında ve saray nakillerinde hizmet ederlerdi. Hasekilerin adedi bir zaman 20 iken, XIV. asrın ilk yarısında 40, sonra 400 ve daha sonraları ise, 1000'e kadar çıkmış ve hattâ bu mıkdarı geçmiştir. Hasekiler, maaşlarından başka, sultandan hediye de alırlar ve diğer memlûklerden farklı olarak, sırmalı elbise giyer ve kılıç taşırlardı; bunların içinde devâdâr (devâtdâr; b. bk.) sâki-i hâs, hazînedâr, silâhdâr-ı hâs, nöbet reisi ve başmakdâr gibi, hukümdara yakın olanlar da var idi ki, vazifeleri itibârı ile, osmanlı sarayındaki hâs oda gılmanlarına benzerlerdi (bk. *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, 1940, s. 370).

Osmanlı devletinde ise, harem-i humâyûn kadınlarından, bostancılardan ve yeniçeri ortalarından olmak üzere, 3 kısım haseki var idi:

1. Haseki, pâdişahtan çocuğu olsun-olmasın, hukümdarın firâşına kabûl edilen kadınlara verilen unvanlardan biri olup, *hunkâr hasekisi* de denilirdi. Bu hasekilerin içinden çocuğu olanlara *haseki sultan* ismi verilir ve erkek çocuk doğuranların başına taç giydirilirdi. Sultan Ahmed II. (1691—1695)'in Râbia adındaki baş-câriyesi İbrahim ve Selim isimlerinde iki erkek çocuk doğurmuş olduğundan, başına taç giydirilerek, *haseki sultan* ilân edilmiş ve kendisine usûlen başmaklık hâs tâyin edilmiş idi (II, 685). Hasekiler içinde en mümtazları *kadın efendi* unvanını alırlardı.

Vefat eden pâdişahın kadınları yeni saraydan eski saraya nakledilirler, içlerinden çocuğu olmayanlar yahut çocuğu olup da ölenler, yeni hukümdarın emri ile, bâzan kocaya verilirlerdi. Sultan İbrahim'in yedi câriyesinden birisi Şah Sultan olup, *Telli-haseki* unvanı ile meşhûrdur. Kanunî Süleyman'ın zevcesi Hurrem Sultan'ın 945 (1538) tarihinde inşa olunan câmii „Haseki Sultan câmii" adı ile mârûftur ve kendisinin İstanbul'da meşhûr bir de hastahânesi vardır.

2. Bostancı ocağı efrâdı arasında *haseki* ismi ile anılan ve XVIII. asrın ikinci yarısında mevcûtları 300'ü bulan, küçük bostancı zâbiti rütbesinde, *bostancı hasekileri* denilen bir sınıf var idi; bunların resmî elbiseleri kırmızı çuhadan olup, bellerinde gaddâre denilen gümüşlü bıçakları ve ellerinde âsâları bulunurdu. Yaka ve kemerleri ile asıl bostancılardan ayırt edilirlerdi; bostancılardan yeni *haseki* olacak birine âsâ verileceği zaman, kendi kışlalarında ve bostancılar muvâcehesinde merâsim yapılarak, asâsı verilir ve yeni *haseki* olan kimse de, kendi eli ile, bir kurban keserdi. Bostancı hasekilerinden 60 kadarı pâdişahın bir yere gidişinde maiyetinde bulunurlardı. Yeni pâdişahın vâlidesinin eski saraydan yeni saraya naklinde bostancı hasekileri muhâfızlık ederlerdi. Paşa kapısı ile saray arasında, telhisçilikte hizmet etmek üzere, Bâbıâlide sadrâzamın yanında dâimî surette bir *bostancı hasekisi* (vezîr kara-kulağı) bulunurdu. Pâdişah denizden bir yere giderken veya deniz gezintisi yaparken, saltanat kayığının baş tarafında *haseki -ağa* bulunur ve kayığın dümenini de bostancı -başı kullanırdı. Pâdişah tarafından taşraya gizli bir hizmet çıktığı vakit, bostancı-başıya verilen emir üzerine, bostancı-hasekilerinden münâsipleri vilâyetlere yollanırlardı.

1138 (1725)'de bostancı-hasekilerinin mevcûdu 80'i, haseki ve 20'si mülâzim olmak üzere, 300'den 100'e indirilmiş ise de, sonradan yine artmış idi. XIX. asrın ilk yarısında tebdîl hasekileri ile berâber, atlı ve yaya olarak, haseki mevcûdu 100'den az fazla idi. Hasekilerin âmirine *baş-haseki-ağa* denilip, bundan sonra sırası ile kireççi-başı, balık-emîni ve şarap-emîni gelirdi.

Hasekiler alaylarda (merâsimde) başlarına iki karış kadar mahrûtî külâh, arkalarına kırmızı çuhadan dolama giyerler ve bellerine gaddâre denilen hançer sokarlardı. Merâsimden hâric zamanlarda ise, başlarında *barata* denilen kırmızı külâhları var idi (*barata* mukavva üzerine kırmızı çuha yapıştırılıp dikilmiş bir serpuş olup, bunun diğer bir adı da *katmerli barata* idi).

Bostancı hasekilerin içlerinden 12'si tebdîl hasekisi olup, pâdişahın merâsim ile veya kıyâfet tebdîli ile bir yere gidişinde, bunlar da berâberinde bulunurlardı. Hâsekilerden hapis ve terbiye olunacak hasekiyi bostancı-ocağı erkânından *kuşçu* denilen zâbit cezâlandırırdı. Bostancı hasekileri 1244 (1829)'te lağvolunup, ihtiyarlar tekaüde sevkedilmişler ve gençleri de, solak ve peykler ile berâber, *rikâb-i hümâyûn* hademesi olarak, tâlim ve terbiye görmüşlerdir.

3. Yeniçeri ocağı hasekileri, yeniçeri ocağının cemâat ortalarından 14., 49., 66. ve 67. ortalara haseki-ortaları denilirdi. Bu 4 ortadan her birinin kumandanı ayrı-ayrı olup, bu orta efrâdı yeniçerilerin *ağa* unvanını hâiz itibarlılarından idiler. Fâtih Sultan Mehmed zamanında ihdâs edilmiş olan hasekiler pâdişah ile berâber avda bulunurlar ve av köpeği beslerlerdi. Pâdişahın dışarı çıkışlarında 4 haseki kumandanından ikisi pâdişahın atının sağında ve diğer ikisi solunda giderdi. Bu dört orta haseki kumandanından en kıdemlisine *baş-haseki* denilip, terfî ederse, turnacı-başılığına geçerdi. Haseki bölükleri, yaya ve atlı olarak, iki sınıf idi.

4. Bu yukarıda saydığımız hasekilerden başka, eski saray baltacılarına mensûp olan bir *haseki-başı* var ise de, bu haremeyn denilen Mekke ve Medine vakıflarından gelen vâridatı tahsil ve kayda me'mûr olup, diğer hasekiler ile bir münasebeti yok idi.

Bibliyografya: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (TTK, 1945); ayn. mll., *Kapı kulu ocakları* (TTK, 1943), I; D'Ohsson, *Tabl. général de l'Empire Othoman* (Paris, 1824), VII, 29, 32, 63, 65; Âlî, *Kunh al-aḫbār*; *Enderûn tarihi*, I ve III, Ḥusayn Ayvânsarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281), s. 101.

(İ. H. UZUNÇARŞILI.)

HASEN. ḤASAN (A.), güzel, iyi; hadîs ilminde bir ıstılahtır; bk. mad. ḤADÎŠ, III, *a*. Krş. bir de Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 106.

HASENEK. ḤASANAK, ABŪ 'ALÎ ḤASAN B. MUḤAMMED B. 'ABBĀS, umûmiyetle Hasanak adı ile mârûf olup, Maḥmûd Ġaznavî'nin üçüncü vezîri idi. Daha genç yaşında iken, sultanın hizmetine girmiş ve yavaş-yavaş Horasan vâliliğine kadar yükselmiştir. Ḥasanak 414 (1023)'te Mekke'ye hacca gitmiş ve dönüşte Kahire'den geçerek, orada kendisine, Fâtımî halifesi Ẓâhir tarafından, bir hil'at (*ḫil'a*) verilmiştir. Bundan muğber olan Abbâsî halifesi al-Ḳâdir bi'llāh Ḥasanak'i bir karmatî [bk. mad. KARMAT] olmakla ithâm etmiş ve Sultan Maḥmûd'a idam olunmasını emreylemiştir. Mamafih sultan halifeyi teskine muvaffak olmuş ve Bagdad'a gönderilen mâhut hil'at alenen yakılmıştır. Sultan 415 (1024)'te Ḥasanak'i, Aḥmed b. Hasan al-Maymandî'nin yerine, vezîr tâyin etmiştir. Ḥasanak sultan nezdinde büyük nufûz sahibi olmuş, fakat onun oğlu Mas'ûd Ḥasanak'i o derece muğber etmiştir ki, bu şehzâde, cülûsundan sonra, onu muhakeme altına aldırarak, karmatî olduğuna dâir eski ithâm ile mahkûm ve idam ettirmiştir.

Bibliyografya: *Kitāb al-yamînî* (Lâhûr tab.), s. 329—333; Bayhaḳî, *Târîḫ-i Mas'ûdî* (nşr. Morley), s. 207—220; *Âṯār al-vuzarā'* (India Office, yazma 88a/89b).

(M. NAZIM.)

HASENÎ. ḤASANÎ (cem. HASANÎYŪN), 'Alî ile Peygamberin kızı Fâtima'nın oğlu Ḥasan'ın neslinden gelen alevî [b. bk.] şerîflere verilen isimdir. 'Alî ile Fâtima'nın diğer oğulları Ḥusayn neslinden gelenler için bk. ḤUSAYNÎ.

Mamafih Fas'ta Ḥasanî unvanı Muḥammed al-Nafs al-Zakîya neslinden olan ve Fas'ta hukümrân bulunan şerîfleri, amcazâdeleri olan İdrîsîler [b. bk.]'den tefrik için, bilhassa bu şerîflere verilmektedir. Vaktiyle Fas'ın bilhassa cenûp taraflarına yayılmış olan bu şerîfler, Afrika'nın şimâl-i garbîsinde çok büyük bir tarihî rol oynamışlardır. Bunların neden dolayı bu memlekette yerleştikleri ve yerleşme tarihi mâlûm değildir. Rivâyet edildiğine göre, bunlar Marînî hâkimiyetinin başlangıcından itibâren buraya gelmişler imiş. Büyük Atlas'ın cenûbunda Tafilelt mıntakasında bulunan Sicilmâsa ahâlisinden bâzı dindar müslümanlar hacca gidip, Mekke'den dönerlerken, Medine'nin garbında Arabistan sâhilinden Yanbu'da tevakkuf ettikleri sırada al-Ḥasan isminde bir şerîf ile dost olmuşlar; onun ile münâsebetlerinde elde ettikleri mânevî faydaları ve onun tavassutunun te'min ettiği rûhânî nîmetleri takdir ettiklerinden, bu zâtı, kendileri ile birlikte gelerek, memleketlerinde yerleşmeğe iknâ etmişler. Bu zâta *al-dāḫil* (soyu ile bir memlekete giren) unvanı verilmiştir. Müttakî müslümanların tahminleri tahakkuk etmiş ve al-Ḥasan ile oğulları yeni memleketleri için, bir hayır ve bereket kaynağı olmuşlardır.

Aynı zamanda Vâdî Drâ'a ahâlisi hurma ağaçlarının kurumağa yüz tuttuklarını ve meyvalarının kemâle ermediklerini ye'is ile görüyorlardı. Onlara: — „Siz de memleketinize, Sicilmâsaliler gibi, bir şerîf getirerek, aranızda yerleştirirseniz, mahsûlleriniz şüphesiz onlarınkiler kadar iyi olur" — derler. Vâdi Drâ'a halkı bu nasihati tutarak Yanbu'dan al-Ḥasan al-Dāḫil'in amca-zâdesi olan şerîf Mülāy Zîdân b. Aḥmed'i getirirler. al-Ḥasan ahfâdı evvelâ Tafilelt dâhilinde yayıldı ve alevî şerîfler tabakasını vücûda getirdi. Bunlara verilen *'alavî* unvanı, cedleri olan 'Alî al-Marrākuşî'den dolayıdır. Zîdân'ın ahfâdı Vâdî Drâ'a'da yerleşti ve Sa'dî sultanlarının ecdâdı oldu. Bu sultanlara bu lekabın verilmesine sebep Zîdân'ın oğullarının Banî Sa'd b. Abî Bakr gurubuna iltihâk etmiş olmalarından dolayıdır.

Şimâlî Fas'taki İdrîsî şerîflerinden daha az cevvâl olmadıkları için, Sicilmâsa şerîfleri yahut Banî Sa'd çok defalar Marînî sultanları ile mücâdele hâlinde bulunmuşlardır; fakat hukûmetin merkezî kuvvetinden uzakta ve yukarı Atlas dağlarının teşkil ettikleri büyük seddin arkasında bulundukları için, gerek istiklâl kazanmak ve gerek nufûzlarını tevsî etmek için, kolaylıkla teşkilât yapabilmişlerdir. Sağlam bir surette yerleşmiş olan arap guruplarına istinat eden ve muhtelif menşe'lerden şerîflerin ellerinde bulunan dinî fırkalardan yardım gören Sa'diler, Fas'ın berberî hânedanını devirmişler ve tahmînen 100 sene (1555—1664) kadar, bu memleketin mukadderâtına hâkim olmuşlardır. Bunların siyâsî karışıklıklar arasında

FAS ḤASANÎ ŞERÎFLERİNİN ŞECERESİ

'Abd Allāh al-Kāmil b. al-Ḥasan b. 'Alī b. Abī Ṭālib

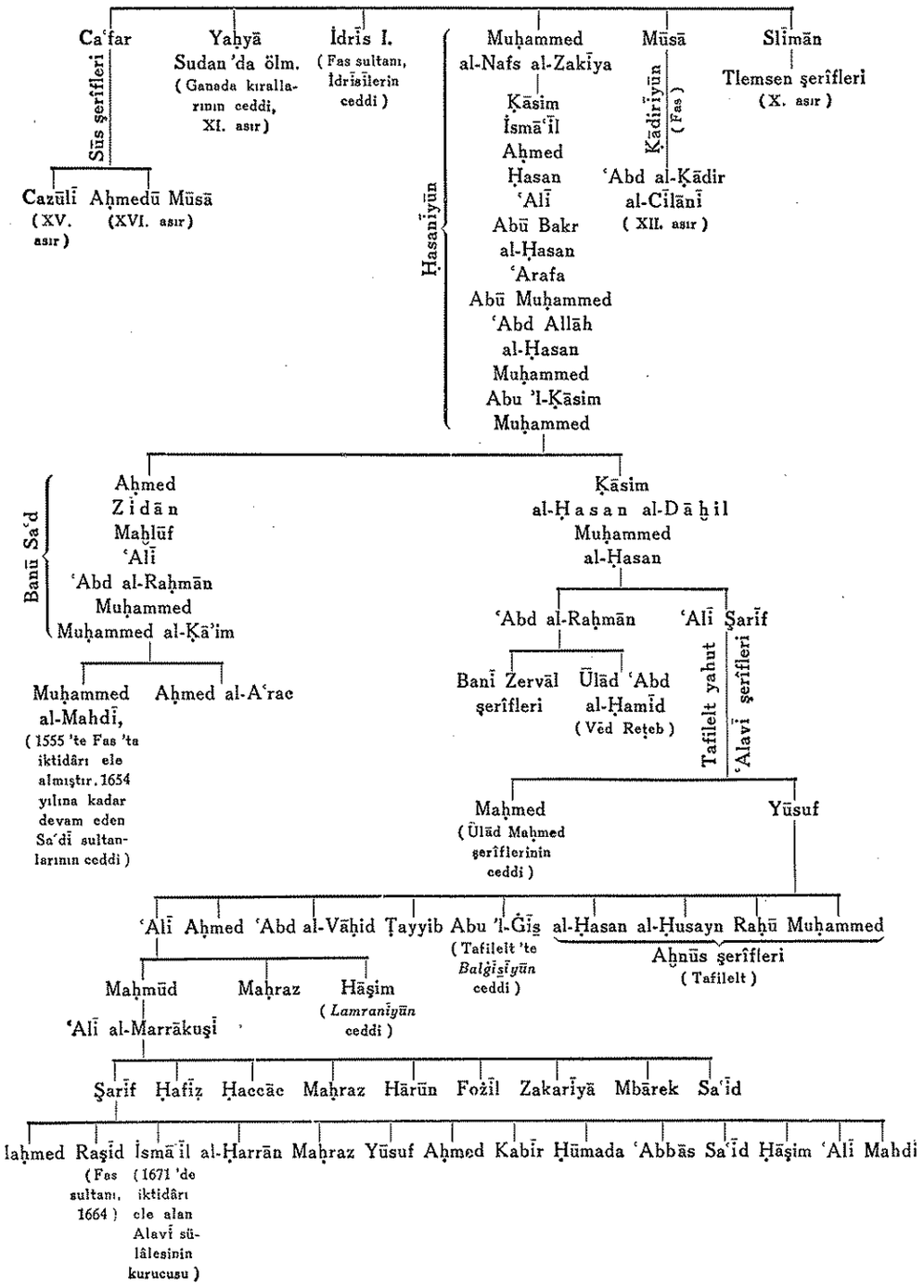

ortadan kalkmalarından 7 sene sonra, 1671 senesine doğru, Mülāy İsmā'īl Fas şerîfleri hânedanının hakikî bânisi olmuştur.

Bibliyografya: al-Ḳādirī, *al-Durr al-sanī* (Fas, 1309), tür. yer.; İdrīs b. Aḥmed, *al-Durar al-bahīya* (Fas, 1309), tür. yer.; Muḥammed al-Dilā'ī, *Naticat al-ṭaḥaḳḳuḳ* (Fas, 1309), tür. yer.; İbn al-Ḳāżī, *Cazvat al-iḳtibās* (Fas, ts.), s. 125; al-Kattānī, *Salvat al-anfās* (Fas), I, 218, II; al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (Kahire, 1312), III, 3 v.dd.; IV, 4 v.dd.; Cour, *Etablissement des Dynasties des Chérifs* (Paris, 1904), tür. yer.; Massignon, *Le Maroc* (Cezayir, 1906), s. 169. (A. COUR.)

HAŞĪBĪ. [Bk. HASÎBÎ.]

HASÎBÎ. AL-ḤAŞĪBĪ, ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. 'UBAYD ALLĀH B. AḤMED B. ḤAŞĪB, Abbâsî vezîri. Ramazan 313 (teşrin II. 925)'te Abu 'l-Ḳāsim al-Ḥāḳānī [bk. mad. İBN ḤĀḲĀN]'nin azlinden sonra, o sırada halife al-Muḳtadir'in anasının kâtibi bulunmakta olan al-Ḥaşībī vezîr tâyin olunmuştur. Fakat resmî vazifelerini ihmâl etmesi ve cebren para toplaması yüzünden, umûmiyetle halkın nefretini kazandığı için, zâbıta reisi Mu'nis'in ihbâr ve tavsiyesi üzerine, zilkâde 314 (kânun II. 927)'te azil ve yerine 'Alī b. 'Īsā [bk. mad. İBN AL-CARRĀḤ] tâyin edilmiş ve pâyitahta gelmesine kadar, 'Ubayd Allāh b. Muḥammed al-Kalvāẕī onun kaymakamı vazifesini görmüştür. 318 (930/931)'de diğer vezîri İbn Maḫlad [b. bk.] al-Ḥaşībī'yi Fars ve Kirman vâlisi nasbetmiştir.

Zilhicce 321 (kânun I. 933)'de Muḥammed b. 'Ubayd Allāh'a halef olan ve halife al-Ḳāhir'in hal'ine kadar mevkiinde kalan başka bir vezîrin adı da al-Ḥaşībī'dir. Mamafih İbn al-Aşīr (VIII, 195) ve İbn Ḫaldūn (III, 394) tarafından adı Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. 'Ubayd Allāh b. Sulaymān al-Ḥaşībī şeklinde kaydedilmiştir. Al-Ḥaşībī 328 (940)'de ölmüştür.

Bibliyografya: 'Arīb (nşr. de Goeje), s. 80, 109, 126—129, 150; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), VIII 116 v.dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 367 v.d.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, III, 374; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 557.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ḤĀSİK. [Bk. HÂSİK.]

HÂSİK. ḤĀSİK (HASEK), Mahra [b. bk.]'da bir şehir. Mirbāṭ [b. bk.]'ın şarkında 17° 21′ şimâl arzı ve 55° 23′ şark tûlünde, yüksek Nūs (Lūs) dağının eteğindedir. Burası *Periplus Maris Erythraei*'de: Ἀσίκων. Şehrin önünde „Otlu koy" (Cūn al-Ḥaşīş) denilen Ḥāsik koyu (Ra's Ḥāsik) bulunmaktadır; bu koya karşısında bulunan iki ada dolayısı ile, Kurya ve Murya (İdrīsī'de Ḥaryān ve Maryān) koyu dahi denilir. İdrīsī Hāsik'in, Mirbāṭ şarkında 4 günlük mesâfede, balıkçılık ile geçinen kalabalık nüfuslu müstahkem küçük bir şehir olduğunu söyler. İbn Baṭṭūṭa 'Omān'a seyahati esnâsında burada karaya çıkmış ve şehrin evlerinin balık kemiklerinden yapılmış ve damlarının deve derisi ile örtülmüş olduğunu görmüştür. İbn Baṭṭūṭa ve İdrīsī zamanlarında Ḥāsik, daha cenûpta bulunan Soḳoṭra [b. bk.] adası ile, büyük bir ticâret yapmakta idi. Mahra'da yetişen günlük ağacı, bu şehir vâsıtası ile, ticârete sevkolunurdu. Şimdi şehir tamâmiyle sukut etmiştir ve Sūḳ Ḥāsik ismi ile anılmakta ve Korah (yahut Ḳorah)'lar ve günlük diyârının sâir kabîleleri ile meskûndur.

Ḥāsik'in karşısında, Miles'e göre, sâhilden 30 km. kadar mesâfede, yedi Zenobia adalar (*Perplus Maris Erythrae*'de: ἑπτὰ νῆσοι, αἱ Ζηνοβίου λεγόμεναι) denilen cenûp sâhili araplarının, Mahra'da çok hürmet edilen bir âileye izâfetle, Cazā'ir İbn Ḫalfān ve İdrīsī'nin Ḥaryān ve Maryān adını verdiği takım adaları vardır. Bu adaların en ziyâde garpta ve sâhile yakın bulunanına Ḥāsikī yahut Ḥāsikīya ismi verilir (1558'de burayı ziyâret eden portekizliler bu adaya Hezquiye ismini vermişlerdir). Adaların en şarkında bulunan Ḳiblīya adası gibi, bu ada da bir çok sivri ve ekseriyâ kırmızı renkte ve çizgili granit tepeleri ile mestûr olup, pelikan (kaşıkçı kuşu) v. b. dalgıç kuşlar ile doludur. 1836'da bu adaları ziyâret eden ingiliz Hulton yalnız bir adada, Hallanīya adasında, insan oturduğunu ve burada da balık ile geçinen 23 fakir adam bulunduğunu görmüştür. Bunların dillerini Soḳoṭra adası lisanına benzetmiştir. Oturdukları kulübeler, harçsız olarak, taştan yapılmış olup, üzerleri balık kemikleri ve bir nevî deniz yosunu ile örtülmüştür. Bunlar sâhilde Ḥāsik ile Ra's al-Ḥadd arasında oturan, Bayt Canaba yahut Banī Canaba (Cenabi = *Periplus* Ζηνοβιος) kabîlesinden imişler. Gûyâ bir kaç asır evvel bunların ecdâdı, komşuları ile kavgaları dolayısı ile, Ḥāsik ve Mirbāṭ'tan koğuldukları için, oraya gelip yerleşmişler. Batlamyus ve Plinius bu adaların ahâlisine Ἀσκῖται yahut *Ascitae* adlarını vermektedirler ki, bu isim eskilerin ἀσκός („tulum") kelimesinden iştikak ettirmek istemelerine rağmen, âşikâr bir surette Ḥāsik kelimesine bağlıdır.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazīra* (nşr. Müller), s. 52, 1; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), II, 214 v. d.; Hulton, *Account of the Curya Murya Isles near the south-eastern coast of Arabia*

(*Journal of the London Royal Geogr. Soc.*, 1841, XI, 156—164); K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 264, 305, 306, 311, 312, 335—347, 656 v. d.; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 95, 98—99, 313 v. d.

(J. SCHLEIFER.)

HASSA. [Bk. ḤASĀ.]

ḤASSĀN. [Bk. HASSÂN.]

HASSÂN. ḤASSĀN B. MĀLIK, Banī Kalb 'in reisi Baḥdal b. Unayf [b. bk.]'in torunu ve halife Yazīd I.'in dayısı. Âilesinin ve kuvvetli Kalb kabîlesinin itibârı Mu'āviya ve Yazīd'in saltanatları zamanında kendisine Filistin ve Ürdün vâliliklerini te'min etti. Evvelce Ṣiffīn muhârebesinde Suriye ordusu saflarında temâyüz etmiş idi. Hilâfeti ele almak için Şam'a gelen genç Yazīd'e o refâkat etti. Hukümdar olan yeğeni nezdindeki nufûzunu hiç kaybetmedi. Bu hukümdarın genç yaşında vefatı ve küçük yeğeni Mu'āviya II.'nin de bunu müteâkip ölmesi sıralarında, umûmiyetle Baḥdal diye anılan bu zât, kendisinin te'siri sâyesinde Emevîlerin dâvâsına sâdık kalmış yegâne askerî kuvvet olan Ürdün ordusuna kumanda ediyordu. Banī Kalb'in reisi, halife Yazīd'in kendi vesâyetine tevdî edilmiş olan küçük çocuklarının menfaatlerini gözetmek ve hâdisatı yakından tâkip etmek üzere, Şam'a yaklaştı ve halifenin çocukları ile birlikte, Cābiya'de yerleşti. Oradan bir takım mâhirâne manevralar ile, Emevîye partisine ihânet etmek isteyen Żaḥḥāk b. Ḳays [b. bk.]'in hareketini meydana çıkardı. Bu hâdiselere dâir İbn Sa'd tarafından nakledilen bir rivâyet, bu siyâsî muvaffakiyetin şerefini, Fr. Buhl'ün isbat ettiği vecihle, haklı olarak, Ziyād'ın oğlu 'Ubayd Allāh'a mâl etmektedir.

Bu zât Marvān b. al-Ḥakam'i boş olan tahta nâmzetliğini koymağa iknâ etti. Ḥassān yeğeninin oğlu Ḫālid b. Yazīd'in nâmzetliğini müdâfaa ettiği için, Emevîler ve tarafdarları Cābiya [b. bk.]'de İbn Baḥdal'in yanında toplanmağa mecbûr oldular. Orada Banī Kalb reisinin riyâseti altında bir meclis kuruldu.

40 gün müzâkereden sonra, Marvān b. al-Ḥakam halife ilân edildi. Ona bi'at etmezden evvel, İbn Baḥdal genç Ḫālid'in Marvān'a hilâfette vâris olmasını, kendi kabîlesi için ehemmiyetli imtiyazlar kabûl edilmesini ve nihâyet kendi âilesi için de Süfyânîler zamanında müstefid olduğu husûsî imtiyazların idâmesini şart koştu. Bundan sonra artık onun nufûzu inhitâta yüz tutmuştur. Ölmezden evvel, Marvān onu 'Abd al-Mālik'in tahta vâris olmasını kabûle icbâr etmiş olacaktır. 'Amr al-Aşdaḳ'ın isyânında Ḥassān, 'Abd al-Malik tarafını iltizâm ile, bu âsînin katli sırasında Emevîlerin arasında bulunuyordu. Bu hâdiseden sonra, bir aralık Emevî hânedanının mukadderâtına VII. asrın son yarısında hâkim olan bu Banī Kalb reisinden bahsolunduğu işitilmemiştir. Ne doğum, ne de ölüm tarihi mâlûmdur.

Bibliyografya: Dīnavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl* (nşr. Guirgass), s. 184; Ya'ḳūbī, *Hist.* (nşr. Houtsma), II, 301, 304, 306; *Aġānī*, XVIII, 111; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), II, 468—470, 472, 474, 476, 478, 483, 576, 577, 588, 785, 787; *Zeitschr. f. Assyriol.*, XXVII, 50—64; H. Lammens, *Etudes sur le règne du. calife omaiyade Mo'āwia Ier*, s. 287; ayn. mll., *Le calife de Yazīd Ier*, s. 109. (H. LAMMENS.)

HASSÂN. ḤASSĀN B. AL-NU'MĀN AL-ĠASSĀNĪ (620—700), İfrīḳiya vâlisi. Zuhayr'in dinî sebeplere atfedilen, fakat bunlarla izah edilemeyen ayrılışı, mağlûbiyeti ve Barḳa'da vefatından sonra, İfrīḳiya vâlisiz kaldı; zîra halife 'Abd al-Malik İbn Zubayr'e karşı mücâdele ile meşgûl idi. Bu savaş bitince, Hassān, oralarını teskin etmek daha doğrusu yeniden fethetmek üzere, İfrīḳiya'ye gönderildi. O vakit henüz bizanslıların elinde bulunan Kartaca şehrine hücûm etti. Şehir hüeûm ile alındı; lâkin ahâlinin bir kısmı Sicilya'ya kaçmağa muvaffak oldu. Kartaca'nın düşmesi İstanbul'da büyük heyecanı mûcip oldu. İmparator Leontios bir donanma hazırladı; saray erkânından Johannes'in kumandasına verilen bu donanma 697'de şehrin önüne geldi. Ḥassān buna mukabele edemedi, zîra bir az evvel, Vādī Nīnī kıyılarında arapların Kāhina [b. bk.] ismini verdikleri kadın yalancı-peygamberin tahrik ettiği ve bizanslıların müttefiki olan berberîlere mağlûp olmuş idi. Kendisi ile birlikte bu hezîmetten kurtulabilmiş olan pek az sayıda askeri Gabes'e kadar, böğürlerinde düşman kılıcı olduğu hâlde, kaçmağa mecbûr olmuş ve ancak Barḳa'da durabilmiş idi. Orada halifenin kendisine gönderdiği imdat kuvvetlerini bekledi. 698'de karadan ve denizden muhâsara edilen Kartaca tekrar müslümanların eline geçti ve Johonnes de, donanmasının döküntüleri ile, şarka döndü. Ḥassān İfrīḳiya'de bizanslıların işgâl ettikleri bütün kaleleri geri aldıktan sonra, Kāhina'ye karşı yürüdü. Her zaman olduğu gibi, berberîler muvaffakiyetlerinden sonra birleşik kalmamışlardır. İhânetin de yardımı ile, Kāhina mağlûp edildi ve Avrās'ta, sonradan onun ismi ile adlandırılmış olan bir kuyunun yanında (başkalarına göre, Tabarka ovasında) öldürüldü. O vakit Ḥassān itâat altına alınmış bulunan bütün memlekette haracı tesbit etmeğe başladı. Bu iş ile meşgûl olduğu sırada, birden-bire, Mısır vâlisi 'Abd al-'Azīz tarafından, azlolunarak, şahsen kazanmış olduğu emvâli müsâdere edildi. Ḥassān 80 yaşında vefat etti (699/700). Berberîlere ve Kartaca'ya karşı seferlerinin tarihleri İbn al-'İẕārī zamanında bile pek muhakkak değil idi. Burada Diehl'in verdiği tarihler tâkip edilmiştir.

Bibliyografya: al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 229; İbn 'İẕarī, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne*, I, 18—24; al-Bakrī, *Description de l'Afrique septentrionale* (Cezayir, 1897), arapça metin s. 7 v. d., trc. de Slane (Paris, 1899), s. 20—23; al-Tīcānī, *Voyage dans la régence Tunis* (trc. Rousseau), Paris, 1893, s. 63—69; al-Nuvayrī, *Histoire des Berbères* (trc. I. zeyil, I, 338—343); İbn Ḫaldūn, *Histoire de l'Afrique et de la Sicile* (trc. ve nşr. Desvergers), Paris, 1841, metin s. 5 v. d., trc. s. 24—28; ayn. mll., *Kitāb al-'İbar* (Bulak tab.), VI, 109; ayn. mll., *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), I, 213—219; İbn Abī Dīnār, *Mūnis* (Tunus, 1286), s. 17 v. d.; Mouley Aḥmed, *Riḥla* (Fas, 2 c.), I, 47—52 (frns. trc. Berbrugger, *Voyages dans le Sud de l'Algérie* (Paris, 1846) s. 232—234); Fournel, *Les Berbers*, I, 207—224; A. Müller, *Der Islam*, 420—422; Diehl, *L'Afrique byzantine* (Paris, 1896), s. 581—586 ve burada zikredilen bizans menbâları; Audollent, *Carthage romaine* (Paris, 1901), s. 138—141.

(RENÉ BASSET.)

HASSÂN. ḤASSĀN B. ṢĀBİT B. AL-MUNẔİR B. AL-NACCĀR AL-ANṢĀRĪ (AL-ḪAZRACĪ, aş.-yk. 563—682), Peygamberin şâiri olup, onu düşmanlarının hücûmlarına karşı şiirleri ile müdâfaa etmesi dolayısı ile, bütün müslümanlar arasında fevkalâde bir şöhret ve hürmete mazhardır. Meşhûr dilci Abū 'Ubayda'nin sözüne inanmak lâzım gelirse, araplar arasındaki umûmî bir kanâate göre, bütün yerleşmiş arapların en büyük şâiridir. Ḥassān ismi, *ḥsn* kökünden iştikak ettirenlere göre, *fa'āl* vezninde olup, münsariftir; *ḥsn* kökünden çıkaranlara göre ise, *fa'lān* vezninde olduğundan, gayr-i münsariftir ki, şiirlerinde de bu şekildedir; bk. msl. *Dīvān*, s. 204, str. 1),

Doğum tarihi, kendisinden nakledilen bir rivâyete göre, Peygamberin doğumundan 7—8 sene evvel olmak lâzım gelir (bk. *Aġānī*, nşr. al-Dār, IV, 135 v. d.; krş. Ṭabarī, nşr. de Goeje, III, 2350; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r va 'l-şu'arā'*, nşr. de Goeje, s. 170 ve bibliyografya). Çünkü kendisi henüz 7—8 yaşlarında küçük bir çocuk iken, bir gün Yaṯrib (Medine)'de bir yahudinin beklenmekte olan hak peygamberinin doğduğunu haber verdiğini duymuş idi. Peygamberin aş.-yk. 570 yılında doğduğu kabûl edilirse, kendisi 562 veya 563'te doğmuş olmalıdır. Babası Ṣābit şâir olup, kabîlesinin reislerinden biri idi. Dedesi al-Munẕir ise, Yaṯrib'de oturan Avs ve Ḫazrac kabîleleri arasında vukûa gelen Sumayḥa vak'asında hakemlik yapmış idi (al-Cumahī, *Ṭabaḳāt*, nşr. J. Hell, s. 52); yâni baba tarafından Ḫazraclerin en ileri gelenlerindendi. Hattâ soyu, bu taraftan, bir kaç batın sonra, Suriye'de Ġassāniler devletini kurmuş olan Āl Cafna'ye bağlanmaktadır. Anne tarafına gelince, o da baba tarafından daha az asîl değil idi; çünkü annesi al-Furay'a Ḫālid b. Ḳays (veya Ḥubayş)... b. al-Ḫazrac'in kızı idi.

Ḥassān'ın câhiliye devrindeki hayâtını, muntazam olarak, tâkip etmek mümkün değildir; bâzı şiirlerinde ve gâlibâ onlara istinat eden hikâyelerden, hayatının ancak bir kaç safhasını tesbit etmek kabildir: Yaṯrib'de bulunan ve akrabâ olan Avs ile Ḫazrac kabîleleri, diğerleri gibi, birbirleri ile mütemâdiyen mücâdele hâlinde bulunuyorlardı. Ḥassān b. Ṣābit bu mücâdelelerde, kabîlesinin müdâfaasını şiirleri ile üzerine almış görünüyor. Bu mücâdeleler arasında Ḥassān'ın iştirâk ettiği en eski vak'a Yavm al-Rabī' olmalıdır. Meşhûr şâir Ḳays b. al-Ḫaṯīm Avs kabîlesinden olduğu için, Ḥassān ile onun arasında bir takım hicviyeler teâti edilmiş idi (bk. *Dīvān Ḥassān*, al-Barḳūḳī'nin şerhleri ile, Kahire, 1929, s. 127, 283). Bu sırada Ḥassān kendi hicviyeleri ile iktifâ etmemiş, al-Ḫansā'yı da onu hicv etmeğe teşvik etmiş (*Aġānī*, nşr. al-Dār, III, 11 v. dd.), fakat onu râzı edememişti. Ḥassān'ın bu şiirlerinden birinde, Ḳays'in kız kardeşi Laylā'yı zikretmesine mukabil, Ḳays, onun zevcesi olup, yanında Avs kabîlesini medhetmeğe cesâret ettiği için, boşadığı 'Amra bint al-Ṣāmit'i zikrediyordu (*Dīvān*, s. 32 v. d., 203 v. dd.; *Aġānī*, III, 15 v. dd.).

Avs ile Ḫazrac arasındaki bu küçük çarpışmalar Peygamberin hicretine (622) kadar devam etti. Bundan az bir zaman evvel (aş.-yk. 617), Avslerin galebesi ile neticelenen Yavm Bu'āṯ (veya Buġāṯ)'a dâir de Ḥassān'ın bir şiiri vardır (*Dīvān*, s. 278).

Ḥassān b. Ṣābit'in bu devirde bütün hayâtı yalnız Yaṯrib (Medine)'de geçmiyordu; o bir sene memleketinde kalır ve ertesi sene Ġassānilerin sarayına giderdi. Ona bütün hayatınca yazdığı şiirlerin en güzellerini ilham eden ve hâtırasını hayâtının sonuna kadar muhâfaza edeceği mes'ût zamanlar yaşatan bu âileye mensûp hukümdarlardan al-Ḥāriṯ b. Abī Şamir (*Dīvān*, s. 181 ve belki 29), 'Amr b. al-Ḥāriṯ al-Ġassānī (*Dīvān*, s. 305) ve Cabala b. Ayham (*Dīvān*, s. 414, 387) adlarını saymak lâzımdır. Ḥassān bunlara yaptığı ziyâretlerinden

birinde, ʿAmr b. al-Ḥāriṯ'in yanında, al-Nābiġa ve ʿAbḳama ile karşılaşmış idi. Kendi soyundan olduğu için, onların yanında şiir okuyup, maheûp olmaktan korkan hukümdâra, okuduğu parlak şiirler ile, bu korkusunun yersiz olduğunu ispat etmiş, ondan bol câizeler almıştır (krş. *Aġānī*, Bulak tab., XIV, 2). Yine bu ziyâretlerinden biri esnâsında, Aʿşā Bakr b. Vāʾil ile birlikte, Şam'da, bir meyhâneye girmişti. Bir az içildikten sonra, uykuya daldı; uyanınca, Aʿşā'nın meyhâneciye, kendisinin hesaptan kaçındığını söylediğini duyması üzerine, yine uyur gibi yaptı; bir müddet sonra Aʿşā uyuyunca, kalkıp, bütün şarapları satın aldı ve yere döktü; Aʿşā şarabın ıslaklığı ile uyanınca, sözünü Ḥassān'ın duyduğunu anladı ve özür diledi (*Dīvān*, s. 144 v. d.; *Aġānī*, nşr. al-Dār, IV, 167 v. d.). Ḥassān, Ḥira'deki Laḫmī hukümdarlarından al-Nuʿmān III. al-Munẕir (580—602)'in yanına gitmiş ve al-Nābiġa'nın Ġassānīlerden avdetine kadar, orada kalmıştır (*Aġānī*[3], XI, 27 v.dd. ve krş. *Aġānī*[1], XIV, 9 v.d.).

Ḥassān, aynı zamanlarda, ʿUkāẓ panayırına da gider ve oradaki şiir müsâbakalarına iştirâk ederdi. Bunların bir tânesi meşhûr al-Nābiġa al-Ẕubyānī'nin hakemliği altında cereyân etmiştir. Bu müsâbakada Aʿşā birinciliği ve al-Ḫansāʾ ikinciliği almıştı. Ḥassān bunlardan sonraya kalınca, hakemlik eden al-Nābiġa'ya karşı kendisinden de üstün bir şâir olduğunu ifâde etmiştir. (bk. İbn Ḳutayba, *Kitāb al-šiʿr va 'l-šuʿarāʾ*, s. 197 v.d.; krş. *Aġānī*[3], IX, 339 v. dd.; bk. bir de Ḳudāma, *Naḳd al-šiʿr*, İstanbul, 1302, s. 18).

Ḥassān b. Ṯābit'in böyle oldukça harâretli geçen câhiliye devri hayâtının ne suretle sona erdiğini bilmiyoruz. Çünkü ondan bahseden hiç bir menbâ, eski müslümanlardan olduğunu söylemesine rağmen, Ḥassān'ın yeni dini ne şekilde, ne gibi sâikler ile ve ne zaman kabûl ettiğini yazmıyor. Her hâlde Ḥira devletinin hemen tamâmiyle inkırâzı (602), Suriye'nin iranlılar tarafından istilâ edilerek (613—615), Ġassānīler devletinin ortadan kaldırılması ve görünüşe göre, ancak alelâde kuvvetli bir kabile hâline düşmesi gibi hâdiseler üzerine, istinatgâhsız kalmış olan şâir, diğer medineliler gibi mukadderâtını, parlak bir istikbal vaad eden Peygambere bağlamağı düşünmüş ve en geç onun Yaṯrib (Medine)'e hicretini müteâkip takriben 60 yaşında, islâmiyeti kabûl etmiş olmalıdır. Müslüman olduktan sonra yazdığı iddia edilen ve hicretten evvel ikinci ʿAḳaba'dan sonra (622), Mekke'de Peygembere biʿat etmiş olan yaṯribliler arasından seçilen 12 nakîbden Saʿd b. ʿUbāda'nın müdâfaası için yazılmış olan şiirde (*Dīvān*, s. 191) hakikaten bir müslüman müdâfaa edilmekte ise de, şâirin müslüman olduğunu gösterecek hiç bir emmâre yoktur.

Ḥassān'ın bundan sonraki hayâtı tamâmiyle Peygamberin yanında geçti. Onu medhetmek için pek çok şiirler yazdığı gibi (*Dīvān*, s. 78, 81, 319), fahriyelerinde tanrının elçisini himâye etmekle öğünüyor (*Dīvān*, s. 323, 328, 372 v.b.). Fakat fevkalâde korkak olduğu için, Peygamberin veya adamlarının yaptığı hiç bir sefere, hiç bir muhârebeye iştirâk etmiş değildir. Hattâ Handek muhârebesinde kadın ve çocuklar ile berâber, kendi hisarında kalmış idi (bk. *Aġānī*[3], IV, 165 v. dd.; Ṭabarī, I, 1479 v. dd.). Bununla berâber, şâir olarak, Peygambere ve islâmiyete hizmeti, bir az ileride verilecek izahattan anlaşılacağı gibi, fevkalâde mühimdir.

Kureyşîlerden ʿAbd Allāh b. al-Zibaʿra, Abū Sufyān b. al-Ḥāriṯ, ʿAmr b. al-ʿĀṣ gibileri Peygamberi hicvediyorlardı. Ona karşı evvelâ ʿAlī'nin cevap vermesi düşünüldü ise de, Peygamber ona müsâade etmedi. Sonra Ḥassān cevap vermeğe tâlip oldu. Peygamber yine tereddüt ediyordu. Çünkü hicvedilecek şahısların hepsi kendisinin yakın veya uzak akrabâları idi. Ḥassān ona, kendisini, yağdan kıl çeker gibi, onlardan ayıracağını söyledi. Peygamber, buna rağmen, Abū Bakr ile konuşup, hicvedeceği kimselerin neseplerini öğrenmesini, kimleri ve ne suretle hicvedeceğini sormasını emretti. Ḥassān bunları öğrendikten sonra, kureyşîleri hicv etmeğe başladı. Ḥassān'ın şiirleri, belki ümit edildiğinden fazla, teʾsir hâsıl etmiştir.

Hicretten sonra hemen başlayan gazâlar, Ḥassān'a, bir çok şiir, hicviye, fahriye, hicviye cevabı olmak üzere, mevzûlar ilham etti. Msl. Bedr muhârebesi (mart 624) ile ona iştirâk edenler hakkında 7'den fazla şiiri bize kadar gelmiştir (*Dīvān*, s. 44, 47, 263, 229, 293, 361, 385 v.b.). Yahudi Kaʿb b. al-Aşraf'in Mekke'ye gidip, Bedr'de ölen kureyşîler üzerine söylediği şiirin uyandırdığı teʾsire karşılık olmak üzere, Peygamber Ḥassān'a bir şiir yazmasını ve onu misafir edenleri hicvetmesini emretti. Ḥassān'ın şiirleri (*Dīvān*, s. 273) o kadar teʾsirli oldu ki, hiç kimse Kaʿb'ı evinde misâfir etmeğe cesâret edemedi. Uḥud muhârebesinde (mart 625), pek çok hicviyeler ve hicviye cevapları (*Dīvān*, s. 62, 257, 291, 301, 302, 376; krş. Ṭabarī, I, 1401, 1413 ve bilhassa 1416 v.d.) ile Ḥamza'nın öldürülmesi dolayısı ile bir mersiye (*Dīvān*, s. 329) söyledi. Diğer bütün mühim vak'alar için de divanında bir veya birkaç şiire tesâdüf olunmaktadır. Bundan az bir müddet sonra Muraysiʿ seferinden dönüşürken (628'de) islâm tarihinde *İfk* adı ile mâruf ve Peygamberin zevcesi ʿĀʾişa ile Ṣafvān b. Muʿaṭṭal'in gayr-i meşrû münâsebette bulunmakla ithâmından ibâret olan hâdise vukûa geldi. Ḥaşşān b. Ṯābit bu ithâmı açıktan-açığa söylemiş olan dört kişiden biri idi (bk. Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, Bulak, 1313, V, 116 v. dd.; Ṭabarī, I, 1525 v.d. ve bibliyografya: XXIV. sûre (*al-Nūr*)'nin 11. âyeti) nâzil olup, ʿĀʾişa'nın suçsuz olduğu meydana çıkınca, bâzı rivâyetlere göre, Ḥassān'a da hadd-i, şerʿî, yâni kırbaç cezâsı verilmiş idi (*Dīvān*, s. 323 v.d.; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, İstanbul, 1332, VII, 165). Ḥassān, ʿĀʾişa'nın medhi için yazdığı bir şiir ile onun teveccühünü, hem de hayâtının sonuna kadar, kazandı ise de, hâdise bununla kapanmadı. Ṣafvān b. Muaṭṭal — bu hususdaki muhtelif rivâyetlerin tenkid ve muhâkemesinden elde edilebilecek kanaate göre — bu hâdiseyi unutmadı; Ḥassān'ın umûmî mâhiyette yazdığı bir fahriyeyi (*Dīvān*, s. 104 v.d.; krş. *Aġānī*[3], IV, 157 v.d.; Ṭabarī, I, 1528) kendi üzerine alıp, hicvedildiğini iddia ederek, ona taarruz etti ve onu arkasından, kılıç ile, ağır bir şekilde, yaraladı. Bunun üzerine Ṣafvān elleri bağlanıp, Peygambere götürüldü. Ḥassān Peygamberin isteği üzerine intikam hakkını ona bıraktı; o da, Mısır'dan Muḳavḳis'ın gönderdiği ve birini kendisinin almış olduğu iki câriyeden, Māriya ile Sīrīn'den, Ḥassān'ın oğlu ʿAbd al-Raḥmān'ı doğurmuş olan ikincisini Ḥassān'a verdi; bundan başka Bayraḥā mâlikânesini ona bağışlayarak gönlünü aldı.

Ḥassān'ın en mühim muvaffakiyetlerinden biri de, şüphesiz müslümanların elindeki esirlerini kurtarmağa gelmiş olan Banī Tamīmlerin sefâret heyʾetine karşı (9=630) islâmiyetin yüzünü ağartması ve onların islâmiyeti kabûl etmelerinde âmil olmasıdır. Çünkü bu heyʾet, aynı zamanda Peygamber ile boy ölçüşmek için, hatîp ve şâirleri ile birlikte gelmişlerdi ve hatîplerden sonra Zibriḳān b. Badr kalkıp, kabîlesinin medhinde bir şiir okuyunca, Peygamber Ḥassān'ı çağırtmış ve onlara cevap vermesini söylemiş idi. Ḥassān „Fihr — kureyşîler — in, ileri gelenleri ile kardeşleri — medineli ensâr — halka tâkip edilen bir yol göstermişlerdir." diye başlayan kasîdesini okudu (*Dīvān*, s. 248 v.dd.). Sonunda tamîmliler mağlûbiyete razı olduktan başka islâmiyeti de kabûl ettiler (*Aġānī*[3], IV, 146 v.dd.; Ṭabarī, I, 1713 v.d.).

Peygamberin ölümünden sonra, artık ihtiyarlamış olan Ḥassān b. Ṯābit hakkındaki kayıtlar da azalmaktadır. Bütün Arabistan'ı kaplayan dinden dönüş (ridde) hareketi ve onun kanlı bir surette bastırılması Ḥassān'a çok bir şey ifâde etmemiş görünüyor. Ancak bunlar arasında Abū Bakr'in hilâfetini kabûl etmek istemeyenlere karşı söylenmiş küçük bir kıtʿasını biliyoruz (*Dīvān*, s. 209 v.d.; Abū Bakr için medhiye, *ayn. esr.*, s. 299, Peygamberin hayâtında söylenmiştir). ʿOmar'in halifeliği sırasında (13—23 = 634—644) artık gözleri kör olmuş olmalıdır. Fakat bundan büyük bir teessür duymamış olacak ki, bu münâsebetle söylediği iki beyitte (*Dīvān*, s. 165), gözlerinden nûrun alınmasına mukabil, kalbi ile dilinde nûr bulunduğunu, en küçük bir teessür alâmeti göstermeden, anlatıyor. Büyük arap fütûhatının başladığı o zaman, Arabistan'da edebiyatın hemen tamâmiyle denecek kadar gözden düştüğü bir devirdir; halkın rûhu bu fütûhatın heyecânı ile dolu idi. Dürüst ve sert karakterli ʿOmar şâirlerin boş sözlerine o kadar ehemmiyet vermiyordu. Ḥassan, bu vaziyette tabiî olarak, eski ehemmiyetini kaybetmiştir. ʿOmar, bir gün onu Peygamberin mescidinde şiir okurken görmüş ve oradan koğmak istemiş idi. Ḥassān, „burada, senden daha hayırlı olan kimse (yâni Peygamber) bulunurken ben şiir okumuştum" cevabını verince, ʿOmar susup oradan uzaklaşmıştır (Muslim, *Ṣaḥīḥ*, ayn. nşr., VII, 162 v.d.; *Aġānī*[3], IV, 143 v.d.).

Yine bu sırada Zubayr b. al-ʿAvām [b. bk.], onun eshâb arasında şiir okuduğunu ve kimsenin ona ehemmiyet vermediğini görmüştür ki, bu da, yukarıda tasvir edilen umûmî ahvâl ile izah edilmelidir (*Aġānī*[3], IV, 144 v dd.); hattâ bâzı rivâyetlere göre, islâmiyet kalplere iyice yerleşince, onun *İfk* hâdisesine karışmış olması ve aleyhinde âyet bulunması (XXIV. 11) yüzünden, bâzıları onu lânetli sayıyorlardı; ancak eski ve mühim eshâbın, bilhassa bizzat ʿĀʾişa'nin onun lehindeki şâhadetleri ve onun Peygamber'e yaptığı hizmetleri anlatmaları, bir dereceye kadar itibârını muhâfaza etirebiliyordu (krş. Muslim, *Ṣaḥīḥ*, VII, 163 *Aġānī*[3], IV, 145 v.d., 163 v.dd.). Eski dostlarından olup, müslüman olduğu hâlde bir izzet-i nefis meselesi yüzünden islâmiyeti terkederek, İstanbul'a kaçan Ġassānī hukümdarı Cabala b. Ayham onu unutmayordu. Bil'akis gâliba, Bizans saraylarında, Ḥassan'ın kendisi âilesi ve memleketi hakkında yazmış olduğ şiirleri okuyarak kendi kendini tesellî ediyordu. ʿOmar'in Bizans'a gönderdiği elçi il konuşurken, Ḥassān'ın bu şiirlerini tekrar etti ve ona 500 dinar ile 5 ipek elbise yolladı. Ḥassān'ı ölmüş bulduğu takdirde, elbiseleri mezarına örtmesini, para ile deve alıp mezarında kurban etmesini tenbih etti (*Aġānī*[1], XIV, 4 v.dd.; bu hâdisenin Muʿāviya'nin halifeliği zamanında cereyân ettiği de söylenir).

Ḥassān'ın ismi, 'Oṡmān'ın hilâfeti (23—35 = 644—656) nin ṡon zamanlarında zikredilmektedir. O vakit kendisi, 'Ā'işa ile berâber, 'Oṡmān'ın tarafını tutup, onun idâresinden memnûn olmayanlara karşı cephe almıştı (bk. Ṭabarī, I, 2937, 2971). 'Oṡmān öldürülünce, yaşının pek çok ilerilemiş olmasına rağmen, ona, diğer halifeler için söylediklerinden fazla, mersiye söyledi (*Dīvān*, s. 22, 101, 102, 183, 409, 411; Ṭabarī, I, 3060 v.dd.). 'Alī halife olduğu vakit, ona bi'at etmemiş çok mahdût ensârdan biri Ḥassān idi (Ṭabarī, I, 3070) ve Medine'yi bırakarak Şam'a Mu'āviya'nin yanına gitti (*ayn. esr.*, I, 3250). Burada çok uzun bir müddet kalmadan tekrar Medine'ye döndü. Çünkü bir rivâyete göre, Ṣiffīn vak'asını Medine'de daha evvelden haber vermiştir (*Aġānī*³, IV, 153). Bununla beraber Mu'āviya, gâliba sırf onun tarafdarlığını maddeten mükâfatlandırmak için, Bayraḥā kasrı ile bir bahçesini çok yüksek bir fiyata satın aldı (*Aġānī*³, IV, 156). Artık 120 yaşına yaklaşmış olan şâir, tuttuğu fırkanın galebesini görmekten mutmain olarak, son günlerini geçirdi ve Mu'āviya'nin halifeliği (41—60 = 661—680) nin son zamanlarında öldü (Ṭabarī, III, 2350).

E s e r i. Ḥassān b. Ṯābit'in yazdığı şiirler bir divan hâlinde toplanmış bulunmaktadır. Yazmaları için bk. *GAL*², I, 32; *Suppl.*, I, 68. Bu divanın ne suretle toplandığı kat'î olarak belli değildir. Ancak eski yazmaların bir çoklarının üzerindeki kayıtlara göre, ilk defa olarak Basra mektebine mensûp büyük arap dilcisi Abū Ca'far Muḥammed b. Ḥabīb (ölm. 245 = 860; *GAL*, II, 105; *Suppl.*, I, 165) tarafından toplanmış, oradan Abū Sa'īd al-Ḥasan b. al-Ḥusayn al-Sukkarī (ölm. 275 = 888; *GAL*², I, 108; *Suppl.*, I, 168) tarafından rivâyet edilmiştir. Bir çok nüshalarda râvî olarak bâzı büyük arap dilcilerinin adları görülürse de, bunlar hep bu iki şahıstan sonradır ve rivâyetleri, al-Sukkarī vâsıtası ile Muḥammed b. Ḥabīb'e dayanmaktadır. Muḥammed b. Ḥabīb'in ise, diğer şâirler için olduğu gibi, Ḥassān b. Ṯābit'in şiirlerini tesbit ederken, bâzı nâdir yazılı rivâyetler ile, daha ziyâde şifâhî rivâyetlere dayandığı muhakkaktır. Onun böylece topladığı şiirlerin hepsinin vusûku bir dereceye kadar şüpheli olabilir. Çünkü Ḥassān, ekseriyâ kureyşîleri hicvetmiş idi. Onların müslüman olup da yeni din ve devlette mühim vazifeler alınca, eski kusur ve kabahatlerini unutturmağa çalışmış olmaları ve canlı vesîkalar olan şiirleri tahrif etmeğe yahut ortadan kaldırmağa veya Ḥassān'ın divanına kendisinin söylemediği bir çok parçalar ilâve etmeğe çalışmaları kolayca anlaşılabilir. Hakikaten, arap şâirlerinin hayatları hakkında en eski eserlerden birini yazmış olan Muḥammed b. Sallām al-Cumaḥī (ölm. 231 = 845; *GAL*², *Suppl.*, I, 165) Ḥassān'ın söylememiş olduğu bir çok şiirlerin ona isnât edildiğini açıkça söyler (bk. *Ṭabaḳāt al-ṣu'arā'*, nşr. J. Hell, London, 1916, s. 52). Böylece meydana gelen bu divanın bugünkü hâli ile tam olmaması icâp eder. Zîra Ḥassān'ın hayâtının oldukça faal ve verimli devri olan ilk 60 yılından pek az şiirleri muhâfaza etmektedir. Bununla berâber, bugün elimizde bulunan divana hemen tamâmiyle itimat etmek kabildir. Bu divan şimdiye kadar bir çok defalar basılmıştır: Tunus 1281, Bombay, 1281, Lâhûr, 1295 (şerhli); Leiden, 1910 (*GMS*, XIII; H. Hirschfeld), Kahire, 1347 = 1929 ('Abd al-Raḥmān al-Barḳūḳī'nin şerhleri ile). Bütün bunlara rağmen divanın mevcût yazmalara istinât eden ciddî tenkitli bir neşri henüz yapılmış sayılamaz.

Ḥassān b. Ṯābit'in şiirlerinin edebî değerine gelince, bütün arap müellifleri onun câhiliye devrinde yazdığı şiirlerin çok güzel olduğunda ittifâk etmişlerdir. Hattâ kendisi, bu devrin şehirlerde yaşayan şâirlerinin en büyüğü sayılmakta idi. İslâmiyet devrindeki şiirlerinin ise, Peygamber tarafından beğenildiği ve takdir edildiği yukarıda hayatı anlatılırken söylenmişti. Peygamber bir sefer esnâsında bu şiirleri kendisine okutmuş, dikkatle dinledikten sonra, „bu onlar — düşmanlar — için okların saplanmasından daha te'sirlidir." demiştir. Bir defasında da „Sen Allah ve resûlünü müdâfaa ettikçe, Rūḥ al-ḳudus seni te'yit edecektir." dediği 'Ā'işa tarafından rivâyet edilmiştir (Muslim, *Ṣaḥīḥ*, ayn. nşr., VII, 164 v. d.; *Aġānī*³, IV, 143). Bütün rivâyetler Peygamber'in Ḥassān'ı diğer iki şâiri olan 'Abd Allāh bir Ravāḥa ile Ka'b b. Mālik'e tercih ettiğinde müttefiktirler. Bir sahâbe de, onun hicivlerine karşı, Peygamberin himâyesini ricâ etmişti (*Aġānī*³, IV, 154). Bununla berâber, iki asır sonra gelen arap dilcileri ve edipleri, Ḥassān'ın bu devirde söylediği şiirleri kıymetsiz buluyorlardı. Hattâ meşhûr al-Aṣma'ī, „şiir, yolu kötülük olan uğursuz ve faydasız bir insana benzer, iyiliğe girdi mi, zayıf düşer. İşte Ḥassān, Câhiliyenin en ileri gelen şâirlerinden biri idi; İslâmiyet gelince, şiirinin (kuvveti) düştü" diyordu. (İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ṣi'r*, ayn. nşr., s. 95; al-Marzubānī, *al-Muvaṣṣaḥ*, s. 62). Öyle görünüyor ki, Aṣma'ī ve başkaları bu hükümleri verirlerken, daha ziyâde Ḥassan'a isnât edilen şiirlere bakmışlardır. Çünkü al-Cumaḥī bile, böyle zayıf şiirlerin Ḥassān'ın olamayacağını söylemektedir (*Ṭabaḳāt*, ayn. nşr., s. 52). Hakikaten onun dīvanında islâmiyetten sonra söylenmiş

pek çok güzel şiirlere tesâdüf olunmaktadır (msl. bk. *Dīvān*, s. 248, 383). Bunlarda, şüphesiz diğer câhiliye şâirleri gibi dikkatli, garip, fakat tabiî teşbih ve mecazlar, derin hisler bulamayız. Lakin onun sâde, akıcı ve vâzıh bir ifâdesi vardır; fikirlerini açıkça söyler ve kuvvetini bu açıklıktan alır. Bir de İslâmiyetten sonra yaşının çok ilerilemiş olduğunu, eski kudretini tabiî olarak kaybetmiş bulunduğunu nazar-ı itibâra almak lâzımdır. Ne olursa olsun, Ḥassān'ın şiirleri, zamanında umûmiyetle şiirlerden beklenilen vazifeyi — düşmanları hicvetmek, düşman hicivlerine karşı kabîleyi korumak ve kabîlenin şan ve şerefini öğmek vazifesini — fazlası ile yapmış idi. Onlara üstün bir meziyeti daha vardı: islâm dinini kuran Peygamber müdâfaa edilmiş ve düşmanları da hicvolunmuş idi.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de İbn Sa'd, *Kitāb al-ṭabaḳāt al-kabīr*, fihrist; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstī'āb fī ma'rifat al-aṣḥāb* (Haydarâbâd, 1318), I, 128 v. dd.; 'Izz al-Dīn İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba fī ma'rifat al-ṣaḥāba* (Kahire, 1285), II, 4 v. dd.; İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Kitāb al-iṣāba fī tamyīz al-ṣaḥāba* (Kalküte, 1855), I, 667 v. dd.; İbn 'Asākir, *al-Tārīḫ al-kabīr* (Şam, 1332), IV, 125 v. dd.; İbn Hişām, *Sīra* (*nşr.* Wüstenfeld), bk. fihrist; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; al-Marzibānī, *al-Muvaṣṣaḥ fī ma'āḫiẕ al-'ulamā' 'alā al-ṣu'arā'* (Kahire, 1343), s. 60 v. dd.; Suyūṭī, *Şarḥ şawāhid al-muġnī* (Kahire, 1322), s. 114 v. dd.; 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḫizānat al-adab* (Kahire, 1348—1351), I, 211; IV, 296 v. dd.; Brockelman, *GAL*², I, 31 v.d.; *Suppl.*, I, 67 v.d.; L. Caetani, *İslâm tarihi* (trc. H. Cahit (Yalçın), İstanbul, 1925, IV, 10, 158, 159 v. dd., 163 v.d., 165; V, 204, 207 v. dd.; VI, 153 v. dd.; IX, 203 v.d. (diğer tarihî kaynaklar burada gösterilmiştir); C. A. Nallino, *La Letteratura araba* (ital. trc. M. Nallino), Roma, 1948 (*Publ. dell Istituto per Oriente*), s. 34 v.d., 44 v.d. (Ahmed Ateş.)

ḤASSĀKĪ. [Bk. HASEKĪ.]

ḤAŞABĀT. [Bk. HAŞEBÂT.]

ḤAŞABĪYA. [Bk. HAŞEBİYE.]

ḤAŞEBÂT. AL-ḤAŞABĀT (mfr. *al-ḥaṣaba*), Basra körfezinde 'Abbādān civarındaki d e n i z f e n e r l e r i n e v e r i l e n ad. al-Ḥvārizmī (*Mafātīḥ al-'ulūm*, nşr. v. Vloten, s. 124) tarafından, „denize kakılmış ve geceleri üzerlerinde ışıklar yakılan direkler" şeklinde târif edilir. Nāṣir Ḫusrav (*Safar-nāma*, nşr. Schefer, metin s. 90, trc. s. 246)'e göre, tik ağacından dört uzun direk denize kakılıp, su üstünde kalan ve 20 m. kadar yükselen kısımların üstüne küçük bir bekçi odası yapılmak sureti ile vücûda getirilmişlerdir. Bekçi geceleri etrafı camlar ile rüzgârdan korunan ışıkları yakar. Bunlar gemilere kılavuzluk ettiği gibi, korsanları haber vermeğe de yarar. Bu nevî fenerlerin bulundukları mahaller *Bibl. Geogr. Arab.*, IV, s. 225 ve E. Wiedemann (*Arch. f. Gesch. d. Naturwissensch. u. d. Technik*, II, (1909), 151—154)'da gösterilmiştir; bk. bir de A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, 1922 s. 479. (E. Wiedemann.)

HAŞEBİYE. ḤAŞABİYA, „sopalılar"; aslında sopa (*ḥaṣab*, müfr. *ḥaṣaba*) ile müsellâh Kūfa mevâlîsi [bk. mad. MAVLĀ] hakkında kullanılan bir hakaret tâbiridir. Bunlar al-Muḫtār [b. bk.]'ın tarafdarlarının başlıca kısmını teşkil eden bir zümre olup, onun kumandanlarının, msl. İbrāhīm b. Malik al-Aṣtar'in, emri altında harbe iştirâk etmişlerdir (İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 300; İbn Rosta, *al-A'lāḳ al-nafīsa*, *BGA*, VII, 218; Ṭabarī, *Tārīḫ*, nşr. de Goeje, II, 684, 16, 1798, 4 v.d.; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, Paris, 1861—1877, V, 226, 8, 227, 7 v.dd.; ayn. mll., *al-Tanbīh*, *BGA*, VIII, 313, 4 v.dd.; Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī, *al-Bad' va 'l-tārīḫ*, nşr. Huart, V, 133, 10—12; İbn Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, IV, 207, 11; Macd al-Dīn İbn al-Aṯīr, *al-Nihāya fī ġarīb al-ḥadīṯ*, Kahire, 1311, I, 294 aş.; *L.'A.*, I, 340, 10 v.dd.; *T.'A.*, I, 234, 25 v.dd.).

al-Muḫtār'ın emri ile Mekke üzerine yürüyerek, 'Abd Allāh b. Zubayr [b. bk.] tarafından hapsedilmiş bulunan Muḥammed b. al-Ḥanafīya [b. bk.]'yi kurtarmış olan kuvvetlere *ḥaṣabīya* denilir (Ṭabarī, *ayn. esr.*, II, 693, 4 v.dd.; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, nşr. Sachau, V, 74, 16 v.dd.; krş. 76, 5; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, IV, 206 v.d.). Görünüşe göre, kendileri de sopalarına *kāfir-kūbāt* („kâfirlere mahsûs sopa") adını veriyorlardı (Ṭabarī, *ayn. esr.*, II, 694, 15; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, IV, 207, 7 not). Sonradan Abū Muslim [b. bk.]'in tarafdarlarında da bu gibi silâhlara rastlanır (al-Dīnavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl*, nşr. Rosen, s. 359, 20 v. dd.; *Aġānī*, IV, 93, 21; krş. G. van Vloten, *Recherches ...*, *Verh. K. Ak. Amst.*, Afd. Letterk., I, nr. 3, 1894, s. 67) ve 251 (865)'de Bagdad dâhilî harbinde ayak takımına bunlar dağıtılmış idi (Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 1586, 13, 1587, 4, 1589, 7; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, VII, 99, 5); al-Cāḥiẓ (*Ṣalāṯ rasā'il*, nşr. van Vloten-de Goeje, s. 11, 3) *kāfirkūbāt*'tan, türklerin silâhı olarak, bahseder.

İbn al-Aṯīr (IV, 207, 13) tarihinde İbn al-Ḥanafīya'yi kurtaranların, haremde kılıç kul-

lanmaktan ictinâp için, sopa ile müsellâh olduklarına dâir kayıt gibi, *ḥaṣalîya* adının, İbn al-Ḥanafîya'yi ve onunla berâber mahbus bulunanları yakmak tehdidi ile, İbn al-Zubayr tarafından, hapishânenin yanına yığdırılmış olan odunlardan geldiğine dâir rivâyet de doğru olmasa gerektir.

'Abd Allāh b. 'Omar tarafından rivâyet edilen ve *ḥaṣabîya*'den bir imamın arkasında namaz kılınması maddesi zikrolunan hadîsteki *ḥaṣabîya* tâbirinden üstünde Zayd b. 'Alî [b. bk.]'nin idâm olunduğu ve halkın hürmetle muhâfaza ettiği direk veya ağaç kütüğünün (*ḥaṣaba*) kasdedildiği yolundaki tefsir de, Macd al-Dîn İbn al-Aṯîr (*göst. yer.*)'in dikkatini celbetmesine rağmen, tarih sırası itibârı ile, doğru olmasına imkân bulunmayan bir iddiadır.

İbn Ḥazm tarafından ileri sürülen bir mutâleaya göre (*al-Faṣl fi 'l-milal wa 'l-ahwā' wa 'l-niḥal*, Leiden yazm., 480b v.d., 138b aş.; krş. I. Friedlaender, *The Heterodoxies of the Shiites according to Ibn Ḥazm*, New Haven, 1909, I, 63, not 1), *ḥaṣabîya*'nın beklenilen Mahdî zuhûr edip, onun tarafından kullanılmasına kadar, demir silâh kullanılması câiz değildir.

Ḥaṣabîya tarafından toplanmağa dâvet için *yā la-ġa'rāt al-Ḥusayn* („Hüseyin'in intikamına"; msl. Ṭabarî, *ayn. esr.*, II, 694, 14) nidâsının kullanılması, pek muhtemeldir ki, arap harfleri ile yazıldığı vakit bu ada pek ziyâde benzeyen *al-ḥusaynîya* kelimesinin bu adın yerini almasına sebep olmuştur; bununla berâber birinci adın İbn 'Abd Rabbihi'nin *al-'Iḳd al-farîd* (Kahire, 1317, I, 190, 17 v. d.)'i ve İbn Badrūn'un *Şarḥ Ḳaṣîdat İbn Abdūn* (nşr. Dozy, s. 187, 12—14) gibi eserlerde kullanıldığı görülmektedir.

Ḥaṣabîya adı, ikinci bir unvan olarak, Kaysānîya [b. bk.] fırkasına ve daha sonra bunların arasında zuhûr eden ric'at (*rac'a*; b. bk.) ve tenâsuh [b. bk.] akîdeleri sâliklerine de verilmiştir. Bu akîdeleri temsil eden şâir Kuṯayyir [b. bk.] *ḥaṣabî* unvanı ile anılır ve rivâyete göre, şâir Ḥindif al-Asadî (*al-Aġānî*, VIII, 33, 16, 50—24, 34, 20; XI, 47, 22 v. d., burada *Ḥandaḳ* adı *Ḥindif* okunmak gerektir) delâleti ile *ḥaṣabîya* tarafına celbolunmuştur.

Muḥammed b. Aḥmed al-Ḫvārizmî (*Mafātîḥ al-'ulūm*, nşr. van Vloten, s. 29, 5 v. d.)'ye göre, Zaydîya [b. bk.]'den, Ṣurḥāb al-Ṭabarî adında birine nisbetle, Ṣurḥābîya tesmiye edilen bir zümreye *al-ḥaṣabîya* adı verilirdi. Hakkında başka hiç bir mâlûmat bulunmayan bu adam, belki, Ḥasan b. Zayd [b. bk.] zamanında Taberistan'da bir rol oynamış bulunan Ṣurḥāb'dır (krş. İbn İsfandiyār, ingl. trc. E. G. Browne, *GMS*, Leiden-London, 1905, II, fihrist). Bunlara silâhlarından dolayı mı, yoksa aralarında yerleşen Kaysānî akîdelerden dolayı mı *ḥaṣabîya* adı verildiği belli değildir. Aynı kayıt Abu 'l-Ma'ālî (*Bayān al-adyān*, bk. Ch. Schefer, *Chrestomathie Persane*, I (*PELOV*, 2. seri, VII, Paris, 1883), s. 157, 18 v. d.)'de tesâdüf edilir ki, burada, *Ṣ-rḥāt* yerine, *Ṣurḥāb* okunmak gerektir.

Al-Layṯ (İbn al-Muẓaffar olması muhtemel)'e atfen kaydedildiğine göre, Cahmîya [bk. mad. CAHM B. ṢAFVĀN] fırkasından Allahın tekellüm etmediğini ve *Kur'an*'ın mahlûk olduğunu iddia eden bir zümreye de *al-ḥaṣabîya* adı verilirdi (*Lisan al-'arab* I, 343, 9; *Tāc al-'arūz*, I, 234, 25).

Bibliyografya: Yukarıda adı geçen eserlerden başka bk. bir de al-Sam'ānî, *al-Ansāb* (*GMS*, Leiden-London, 1912, XX, 199b); Ṭabarî, *Tārîḫ* (nşr. de Goeje, lûgatçe *ḥ-ṣ-b* ve *k-f-r* bahislerinde; *BGA*, IV, lûgatçe, s. 278); H. D. van Gelder, *Moḥtar de valsche profeet* (Diss., Leiden, 1888), s. 71—73; Wellhausen, *Die religiö-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (*Abh. GW Gött.*, phil.-hist. Kl., N. F., V, nr. 3, Berlin, 1901), s. 80; H. Banning, *Muḥammad ibn al-Ḥanafîja* (Diss., Erlangen, 1909), s. 46 v. d.; Isr. Friedlaender, *The Heterodoxies of the Shiites according to Ibn Ḥazm* (*JAOS*, XXVIII, XXIX), II, 93—95.

(C. VAN ARENDONK.)

ḤĀŞİD ve BAKÎL. [Bk. HÂŞİD ve BEKÎL.]

ḤÂŞİD ve BEKÎL. ḤĀŞİD ve BAKÎL, cenûbî Arabistan'da büyük bir kabîleler birliği. Bugünkü cenûp araplarına göre, bunların şeceresi şöyledir: Ḥāşid al-Aṣġar b. Cuşam b. Navf b. Ḥāşid al-Akbar b. Cuşam b. Hamdān. Bakîl onlarca Ḥāşid al-Akbar'in oğlu gibi telâkkî olunmaktadır. Niebuhr'un Balad al-Ḳabā'il (kabîleler diyârı) ismini verdiği arâzileri Ṣan'ā' [b. bk.] civarında olup, şarkta Ma'rib [b. bk.] ve Nacrān [b. bk.]'a ve şimâlde Ṣa'da [b. bk.]'nin şarkında çöle ulaşıncaya kadar uzanır. 22.000 silâhlı çıkaran Ḥāşidler başlıca 3 guruba ayrılmaktadırlar: al-Ḥārif (*sulṯ* „üçte bir" ismini verdikleri Cubar, Kalbîyîn ve al-Ṣayad adlı tâlî kısımları ile), Banî Ṣuraym (Ḥāriflerin şimâlinde *tsî'a* „dokuzda bir" ismini verdikleri ve aralarında Ḥamrlar da bulunan dokuz tâlî kısımları ile) ve al-'Usaymāt (Niebuhr'da Ussemed; evvelki grubun şimâlinde Ṣa'da'den evvel üç günlük yola kadar uzanır; aralarında 'Usaymāt al-Vatālar da dâhil olmak üzere, üç tâlî kısma ayrılırlar). Şimdi Balad Ḥamdān (Ṣan'ā'nın şimâlinde) ve Sanḥān (Ṣan'ā'nın cenûb-i garbîsinde) dahi Ḥāşidlerden sayılmaktadır.

Ḥāşidlerin arâzisi, daha başka yerler ile berâber, aşağıda zikredilen yerleri ihtivâ eder. Ḳā'a Şams, Ḳā'a Ḥays (kadîm bir su sarnıcı ve bir himyerî mezarlığı ile), Ḳā'a al-Bavn (Vādî Hirrān'ın bâzı kısımları), Cabal Ẕî Bîn (Niebuhr'da: Debin), aynı isimdeki vâdi (Vādî Şuvāba, Hirrān'ın ikinci derecede bir vâdisi) ile birlikte, Ḫūt, Araḳet (Şayad dâhilinde), Ḥamr (kadîm bir himyerî şehri olup, Hamdānî'ye göre, As'ad Tubba''ın doğduğu yerdir) mevkileri ve Tafār harâbeleri (Vādî Şuvāba'nin şimâl sâhili üzerinde olup, bir câmii ve bir velî kabri vardır). Bavn civarında, Cabal Tanlin (Hamdānî, *İklîl*: Salîn) yanında meşhûr Nā'iṭ (cenûbî Arabistan kitâbelerinde Na'at; eskiden aralarında Ẕū La'va dahi bulunan 20 müstahkem kasr ile) harâbeleri vardır ki, Hamdānî tarafından, görduğü harâbelerin en muazzamı olarak tavsif edilir. Bu Tanlin dağının şimâl tepesinde (bir çok kitâbeler ile) bir kadîm himyerî türbesi ve bugün dahi Ḥāşidlerin adaklarda bulundukları evliyâdan Ḫālid'in merkadi vardır.

Ḥāşidlerin bütün cenûbî Arabistan'da fena bir şöhretleri olduğu hâlde, bunların arâzilerini ziyâret etmiş olan Edouard Glaser, aksine olarak, açık yürekli ve hayırhah adamlar olduklarını söylüyor. Bakîllerin hilâfına olarak, Ḥāşidlerde oldukça bâriz bir kabîle asabiyeti vardır ve bunların arasında bugün bir Neşvān'ın şiirlerinden hiç aşağı olmayan şiirler yazan şâirler bulunmaktadır.

Bakîller Ḥāşidlere âit arâzinin şark tarafında otururlar ve aşağıdaki kabîleleri ihtivâ ederler: Bal-Ḥāriṯ [b. bk.], Bilād al-Bustān (Ḥażūr Şu'ayb ve Hamdān [bk. ḤAŻŪR] ile Hamdān arasında) Ḫavlān [b. bk.], Cabr, Arḥab (Bal-Ḥāriṯlerin şimâlinde), Nihm (Nehm, Arḥab'in şarkında), Ayāl Ṣorēḥ (Ṣurayḥ, Arḥab'ın garbında), al-Cavf [b. bk.], Navf, Ẕū Muḥammed (Niebuhr'da: Dōm Muḥammed), Ẕū Ḥusayn, Sufyān, Murhiba (Merhebe, bu son iki kabîle Arḥab'ın şimâlindedir), Vādi'a (Niebuhr'da Vāda'a, Vadey; Nacrān'ın şimâlinde), Hamdān (Ṣan'ā yanındaki Hamdān'dan başkadır), Ayāl Sālim, Vā'ila, 'Amālisa ve Ahl Ammār (bunların Vādî Dovāsir kabîleleri arasında zikredilen Āl Ammār olduğuna şüphe yoktur). Ṣan'ā dahi vaktiyle Bakîllere âit gibi gösterilmekte idi. Bakîller icâbında 80.000 silâhlı kuvvet çıkarabilirler.

Yukarıda zikredilen kabîleler arasında, 1885'te arâzilerini ziyâret ve tetkik etmiş olan Glaser tarafından Arḥab hakkında muâsır zamanlara âit daha etraflı ve sahîh mâlûmat verilmiştir. Burası küçük bir arâzi ise de, eski âbideler husûsunda zengindir. Cenûpta Balḥarîşler, şarkta Nihmler, şimâlde Sufyānlar, Murhibaler ve Ḥāşidler (al-Ḥarif, Cubar ve Şayad tâlî kolları) ve garpta Ayāl Ṣorēḥ ve Hamdānlar ile mahdûttur. Başlıca iki gruba ayrılır: Zuhayr (beş tâlî kısım ile) ve Ẕaybān (Niebuhr'da Deyfān) ile Ḥisān (Ahl Manṣūr ve Ḥakamlerin de dâhil oldukları yedi tâlî kısım). Zuhayrlerin arâzisi aşağıdaki mevkileri ihtivâ eder: Cirbet, Şassarîm, Zabbād (ekseriyâ cenûbî Arabistan kitâbelerinde zikredilen himyerî harâbeleri ile), Şirvāḥ (Ma'rib [b. bk.] civarındaki Şirvāḥ'tan ayrı; bir çok harâbeler bulunur; ehemmiyetli ahvâlde Arḥablar, bu arâzi üzerinde Ḥacar Arḥab denilen taşın yanında toplanıp, müzâkere ederler), Ḥubba (Żurb denilen bazalt tepesinin yanında bulunan al-Medînetēn ve Ḥiṣn Sanad harâbeleri ile berâber), meşhûr Madar köyü (Şirvāḥ'ın cenûp tarafında), Şirā', Żarafāt, Bayt Marrān, Şākir, Bavsan ve Racav. Meşhûr İtva (Etva) ve Riyām harâbeleri Ẕaybān arâzisindedir; Ḥisān'da büyük Hizam (aynı ismi taşıyan kabîle ile) köyü vardır. Arḥab arâzisinde vâdi olarak büyük Vādî Ḥārid zikredilmelidir. Arḥab yaylası volkanik mâhiyettedir. Memleketin garp tarafında, Hamdān ve Ayāl Ṣorēḥ arâzisinde olduğu gibi, sivri bazalt tepeleri vardır.

Ḥāşid ve Bakîllerin, vaktiyle münbit ve bereketli olan arâzisi gibi, Arḥab arâzisi de fakir ve çoraktır. Memleketin alçak kısımlarında az mıkdarda hubûbat (buğday ve arpa) bulunur; yüksek kısımlarda *ẕura* denilen bir nevî darı yetişir. Buraların eskiden gâyet güzel olan bağları çoktan beri tamâmiyle harâp olmuştur. Hamdānî zamanında Arḥab gâyet iyi bir kocabaş hayvan cinsi ile meşhûr idi.

Ḥāşid ve Bakîller *Zaydî* mezhebindendirler ve ekseriyet itibârı ile müstakildirler (bunlardan yalnız Balḥāriş, Bilād al-Bustān, Ḫavlān ve Ayāl Ṣorēḥ türk hâkimiyetini kabûl etmişlerdi). Memleketlerinin gittikçe fakirleşmesi yüzünden, Ḥāşidler ile Bakîllerin büyük bir kısmı yerlerini terke mecbûr kalmışlardır. Nitekim Cebel Burā' (Ḳuhrîya [b. bk.]'nin cenûbunda) Ḥāşidler ve Ta'izz [b. bk.] mıntakasında Ẕū Muḥammedler bulunmaktadır. Bâzan civardaki emîrlerin hizmetlerine girmektedirler (Ṣan'ā imamı ve Mekke şerîfi gibi). Bir de Hindistan'da da, aylıklı işçi olarak, pek rağbet görmektedirler.

Glaser'in 1885'te Ṣan'ā'da bulunduğu sırada, Bakîller ile Ḥāşidler arasında şiddetli bir savaş var idi. İhtilâfa, Bakîl (Sufyān) kabîlesinin Ḥāşid kabîlesi arasından iki kadını esir etmiş olmaları sebep olmuş idi. Bu vak'a üzerine Ḥāşidler Ḫayvān köylerinde Sufyānlardan

pek çok adam öldürmüşlerdi. O zaman ihtilâfı San'ā vâlisi 'İzzet Paşa halletti ve bilvesîle bu kabîleler üzerinde büyük bir nufûz kazandı.

Hamdānī (*Cazīra*) Ḥāşidler ile Bakīller hakkında geniş mâlûmat vermektedir. Onların yukarıda sayılan kabîlelerinden bir çoklarını zikreder. Bu kabîleler onun zamanında da bugünkü yerlerini işgâl ediyorlardı; Balad Hamdān [b. bk.] denilen yerde oturuyorlardı. Burası, şark tarafı Bakīllere ve garp tarafı Ḥāşidlere âit olmak üzere, iki kısma ayrılıyor idi; lâkin Bakīllere âit olan kısımda Ḥāşidler de oturdukları gibi, bunlara âit olan kısımda da Bakīller de oturuyorlardı.

Hamdānī zamanında Ḥāşidlere âit arâzi aşağıdaki yerleri de ihtivâ etmekte idi: Ruḥāba (bilhassa Vādi'alar tarafından meskûn), büyük al-Bavn ovası (Bakīller ile müşterek olarak, Rayda [Talfum kasrı ile], Ḥamuda, 'Aşar, al-Ġayl, Ḳā'a, Urhuḳ ve Żibra mevkileri ile; bu son mevkî al-Ḥāriflerin Ḥāṭiblerine âit idi), İtva ve Riyām harâbeleri, Ukāniṭ (Bakīller ile müşterek, büyük şehir), Madar harâbeleri (Madr, Bakīller ve Yāmlar ile müşterek), Aşāfit (buranın ismi câhiliye devrinde Durnā idi; hamdānlı şâir A'şā hurma mahsûlü zamanında burada oturmağı âdet edinmiş idi), Balad al-Ṣayad (al-Ḥaşab, Ẓū Bīn, Yanā'a yahut Yunā'a ile berâber), al-Ḥārif (putperestlik devrinden kalma Hamal yahut Himil pazarı ve 'Aşumān ve al-Ḥufr yahut al-Ḥufar mevkîleri ile), Balad Vādi'a (Sanām, Humdān), Hind ve Hunayda, Balad Ḥayvān (Ḥāşidlerin en büyük arâzisi olup, şark tarafı Bakīller ile meskûn idi), Ḥamir, Lā'a (Ḥāşidlerin cenûbundaki arâzilerinin başlangıcı olup [Vādī Lā'a ile Vādī Surdud arasında], Aknāf dağı ve Aḫzum veya Aḫzam dağı ile Tays, Nużār, Şāhiẓ ve al-Bāḳir mevkilerini, Ṭamām ve al-'Arīḳa pazarlarını ihtivâ eder), Balad Ḥacūr (40.000 nüfuslu ve Tihāma, Mekke ve bütün Hamdānlardan 20.000 kişinin toplandığı büyük bir pazar olan al-Curayb, Suḥayb, Ḥayrān ve Cadlān mevkîleri ile), 'Uẓar Ṣa'b, Hinvam (hurmalıkları ve balı mebzûl gâyet münbit bir arâzi, 5.000 muhârip çıkaran cesûr ve necip al-Aḥnūm kabîlesi ile meskûn idi), müstahkem 'Ayşān ve Şuhāra yahut Şahāra dağları (burada Sa'vān denilen kıymetli beyaż damarlı siyah bir taş bulunur), Ḥacca ve Mavtak dağları ile büyük Şaraf sıra dağları (aşağı kısmı), al-Kalābic ve Bārā pazarları (ikisi de Cabarlere âittir), Ṣāfir, al-Fāḳi'a ve Ḳuṭāba mevkileri.

Bakīllerin arâzisi bilhassa aşağıdaki yerleri ihtivâ ediyordu: al-Ṣama', Ḥadaḳān (ikisi de Ṣan'ā Raḥba'sinin garbındadırlar), Maṭira 'Uẓar (Ḥārid'e ulaşan bir çok vâdileri ve ekili pek çok tarlaları ve bağları vardır), Cabal Ẕaybān (şarabı bol olup, cesûr ve asîl Ẕaybān b. 'Alīyān grubu ile meskûndur), Ḥarīb al-Rażrāż (gümüş mâdenleri vardır; Nihm, Murhiba, Balḥāriṣ ve yukarı Ḥavlān arasında hudût teşkil ediyordu), vâdi Maḥṣam (Murhiba ve Nihmler ile meskûn), yukarı Cavf (Ḥārid'in aynı ismi taşıyan ikinci derecede vâdileri üzerinde Ṣuvāba, Hirrān mevkileri ile Ṣavlān ve Sufyān b. Arḥablara âit olan Cabal Varvar [pazarı] mevkileri ile birlikte), al-Sabī' ve Ḥayvān ile Ṣa'da arasındaki mevkiler (ezcümle al-Ḥadnīya, 'İyān, Birkān yahut Barkān mevkileri), Balad Şākir b. Bakīl (büyük Barat dağı [iklimi gâyet sıhhî, mezrûatı bol olup, her hâlde Niebuhr'un Duhhme yahut Dōm Mūsā ismini verdiği ve cesâretleri dolayısı ile, „Hamdān Kureyşîleri" lekabı verilen Duhma aşîreti ile meskûn] ile Cadira, Ṭulāḥ (Tulā') mevkilerini ihtivâ etmekte olup, bu Balad'in Ġā'iṭ, Cavf ve Nacrān'a doğru meyilli vâdilerinde bir çok yabânî merkepler var idi) ve al-Ḥażan (Vā'ila b. Şākirler ile meskûn) mevkii. Bakīllerin pazarları yukarıda ismi geçen Varvar ile Ġuraḳ ve Rayda (Ḥāşid arâzisinde) mevkileri idi.

Ḥāşidler ile Bakīllerin arâzisinde, Yāḳūt'a göre, yalnız yerliler tarafından bilinen ve başka bir yerde bulunmayan gâyet zehirli bir nebat yetişmektedir. Mısırlılar pelesenk çıkardıkları bâzı nebatları nasıl itinâ ile muhâfaza ederlerse, Ḥāşidler ile Bakīller de bu nebâtı öylece muhâfaza ederler. Banī Nacāḥ'tan bir kaç emîr, bu nebat ile zehirlenerek, ölmüştür.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazīra*, 66, 2—25, 68. 22—69, 20, 81, 4—9, 107, 18, 109, 16—113, 22, 124, 21—23, 135, 12—23, 154, 16, 167, 24, 169, 2—7, 193, 26—195, 2, 200, 10—15, 201, 11—12, 202, 19—22, 244, 6—24; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 706 v.d.; IV, 438; Kay, *Yaman* (London, 1892), s. 107, 175 (tercüme); K. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 181, 258—266, 280; Bruckhardt, *Travels in Arabia* (London, 1829), I, 446; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 714 v.d., 735, 954 v.d., 1009; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 158 v.d., 179 v.d., 305; E. Glaser, *Meine Reise durch Arḥab und Hāschid* (*A. Petermanns Mitteilungen*, 1884, XXX, 170—183, 204— 213 ve XXXII, 1886, levha 1).

(J. SCHLEIFER.)

HĀŞİM. [Bk. HÂŞİM.]

HÂŞİM. HĀŞİM B. 'ABD MANĀF, Hâşimîlerin ilk ceddidir. Peygamberin bu âileye mensûp olduğu rivâyeti bir kaç eski şiir ile te'eyyüt etmektedir; msl. A'şā (İbn Hişām, s. 256, 1) Peygamberi Hāşim oğlu diye yâdeder (krş. bir de *ayn. esr.* s. 633, 18, 799, 13). Lâkin

rivâyette olduğu gibi, Hāşim'in hakikaten 'Abd al-Muṭṭalib'in babası ve Peygamberin büyük babası olması hiç bir suretle sâbit değildir; zîra aynı eserde (s. 536, 14) Banī Hāşim ile Banī Muṭṭalib arasındaki münâsebetten bahsetmesi veya Ḥassān b. Sābit (*Kāmil*, s. 141 v. d.)'in Mekke âilelerini birer-birer sayması bu fikri tamâmiyle te'yit edecek mâhiyette değildir. Her hâlde arapların Hāşim hakkında bütün anlattıkları efsâneden ibâret olmalıdır. Söylendiğine göre, hacılara su tedâriki işine o bakmış ve Bizans imparatoru ile Nacāşī tarafından bile hurmet gösterilmiş bir tüccar imiş; mekkelilerin senelik iki kervanlarını o ihdâs etmiş imiş. İsmi de kendisine bir kıtlık esnâsında aç olanlara ekmek doğradığı (*haşama*) için, verilmiştir. Zevcesi Salmā bint. 'Amr al-Naccār'dan Ḥazracī âilesinden imiş; fakat bu, Peygamber ile karâbet iddiasında bulunmak için, Medine halkı tarafından ileri sürülmüş olabilir [krş. mad. ĀMİNA ve 'ABD AL-MUṬṬALİB]. Rivâyete göre, Hāşim Ġazza [b. bk.]'de ölmüş ve orada defnedilmiştir.

Bibliyografya: İbn Hişām, s. 68 v. d., 87; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1082—1084, 1088—1091; İbn Sa'd (nşr. Sachau), I, 1, 43—47; Caussin de Perçeval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 256 v. d.; Wüstenfeld (*ZDMG*, VII, 28—31); L. Caetani, *Annali dell'Islām*, I, 109 v. d. (FR. BUHL.)

HÂŞİMİLER. HAVĀŞİM, Mekke şerîflerinden ve Ḥasanîlerden Abū Hāşim Muḥammed neslinden olup, Mekke'de 455 (1063) senesinden 597 (1201) senesine kadar huküm sürmüş olan Mekke şerîflerine verilen isimdir. Bu şerîfler şunlardır: Abū Hāşim Muḥammed (487 = 1094'e kadar), oğlu Abū Fulayta Ḳāsim (517 yahut 518 = 1124'e kadar), Fulayta b. Ḳāsim (527 = 1132'ye kadar), Hāşim b. Fulayta (549 = 1154 ve diğer mâlûmata göre, 551 = 1156'ya kadar), Ḳāsim b. Hāşim (556 = 1161'e kadar), 'Īsā b. Fulayta (570 = 1174/1175'e kadar); bu son şerîfin oğulları Muksir, Dāvūd ve Manṣūr b. Dāvūd verâset için çekiştiler ve bu âile kavgası esnâsında Ḳatāda [b. bk.] isminde bir Hasanî Mekke şehrini zaptetti ve şerîflik bunun evlâtlarına geçti. Bu Hâşimîlerden hiç biri hakkında söylenecek ehemmiyetli bir şey yoktur. İptidâları hutbelerde Abbâsî veya Fâtımî halifelerden hangisinin isminin zikredileceği husûsundaki kaypak hareketleri bir kaç defa, Mekke ahâlisi için, ağır hüsrânlara sebep oldu. Daha ziyâde tafsilât için bk. Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Mekka*, s. 222 v. dd.) ile Snouck-Hurgronje, *Mekka* (I, 62 v. dd.); bu eserde mahallî tarih kaynakları gösterilmiştir.

HAŞİR. ḤAŞR (A.), toplanma; bilhassa bütün ölülerin dirilip-kalkacağı gün (*yavm al-ḥaşr*) ve *Kur'an*'da LIX. sûrenin ismi. Krş. ḲİYĀMA.

HAŞİŞ. [Bk. HAŞİŞ.]

HAŞİŞ. ḤAŞİŞ, esrâr; „hind" kenevirinden istihsâl edilen ve bilhassa müslüman kavimler arasında pek ziyâde kullanılan (uyuşturucu) bir maddenin adıdır. Keneviri (*Cannabis sativa L.*) pek eski zamanlardan beri mısırlılar, hindliler ve yunanlılarca mâlûm idi. Uyuşturucu bir madde olarak, ilk defa Herodot (IV, 75) tarafından, İskitler arasında kullanılışı anlatılırken, kaydedilmiştir; İskitler kenevir tohumlarını sıcak su içine atarak, buğusunu teneffüs etmek sureti ile neş'eleniyorlarmış. Bir de Plinius'un Baktriyalılar tarafından şaraba katılarak içildiğini ve aşırı derecede güldürücü bir te'sir husûle getirdiğini anlattığı *gelotophyllis* (XXIV, 164)'in bugün dahi Hazer denizi ve Aral gölü etrafındaki yerlerde, yabani olarak, yetişen kenevirin aynı olması muhtemeldir. Kenevirin ilk ve asıl yurdu orta Asya olsa gerektir. Dioskurides (III, 148 v.d.) tarla kenevirini (κάνναβις ἥμερος) bir ilâc olarak kaydetmekte ve aşırı istimâlinin tenâsül kudretini izâle ederek, akamete sebep olacağını söylemektedir. Tıbbî eserler yazmış olan arap ve arabın gayrı bütün müslüman müellifler Dioskurides'in söylediklerini tekrarlamakla iktifâ etmişler ve kenevire, bilhassa tohumuna, yunan-süryânî aslından gelme *ḳinnab* veya farsçadan arapçalaştırılmış *şāh-dānac* (şah tohumu) adını vermişlerdir. Mısır'da yetişen *Cannabis indica* (*ḳinnab hindī*)'nın sarhoş edici hassasını ilk defa anlatan hekim İbn al-Bayṭar [b. bk.] olup, VII. (XIII.) asra mensûptur. İbn al-Bayṭar bu nebâtın Mısır bahçelerinde yetiştirilerek, adına *al-ḥaşīşa* („ot") denildiğini kaydediyor. Seyyâh dervîşler (*fuḳarā'*) haşîşe pek düşkün imişler ve bunu uzun müddet kullananlar deli olurlarmış. Haşiş kenevir nebâtının yapraklarından mâcun ve hap şekillerinde hazırlanırdı. İbn al-Baytār haşişin tütün içer gibi kullanıldığından bahsetmiyorsa da, bu suretle istimâli şarkta, tütün içme âdetinden daha önce, yayılmıştır. XIV. asırda Maḳrīzī [b. bk.] *haşīşat al-fuḳarā'* istimâlinin Mısırda ve bilhassa Kahire'nin varoşlarında sâkin aşağı tabakadan halk arasında pek ziyâde yayılmış bulunduğunu te'yit eder. Suriye, Anadolu ve Irak'ta, ağızdan almak sureti ile, çok haşiş kullanılırdı. İran'da da asırlarca evvel haşiş istimâl olunduğundan bahsedilmiştir. Tarihçiler İsmā'īlīlerin [b. bk.], III. (IX.) asırdan itibâren, bu iptilâlarını anlatmaktadırlar. İsmā'īlīlerden gizli bir cemiyetin, siyâ-

sî maksatlar ile adam öldürmek üzere hazırladıkları fedâîlerin, hayatları bahasına olsa bile, öldürme azimlerini kuvvetlendirmek için, haşîşten istifâde ettiği ve V. (XI.) asırdan itibâren, haçlılar vâsıtası ile, mâlûm olmuş ve o cemiyet efrâdına (avam arapçası ile) *ḥaşîşîyūn*'dan galat olarak, frenk dillerinde *assassino* [b.bk.] adı verilmiştir. Bir taraftan Maḳrīzī, İran kaynaklarına atfen, haşiş istimâlinin şarkî İran'a VI. (XII.) asırda Ḥaydar adında ismā'īlī bir dervîş tarafından sokulmuş olduğunu kaydederse de, başka bir kaynağa göre, bu sarhoş edici maddenin istimâli, daha islâm devrinden evvel, Ḫusrav Parvēz zamanında, Hindistan'dan İran, Irak ve hattâ Yemen'e sokulmuştur. Filhakika bu kenevir müstahzarının sarhoş edici te'siri hindlilerce pek eski çağlardan beri bilindiği âşikâr olduğuna göre, ikinci ihtimâl akla daha yakındır. Bundan başka Maḳrīzī kendi zamanında geçmiş olan bir vak'ayı nakleder. Emîr Sūdūn al-Şayḫūnī 780 (1378)'e doğru Mısır'da aşağı tabaka halk arasında haşîş düşkünlüğünü, gâyet şiddetli cezâlar ile, önlemek istemiş, fakat diğer taraftan 795 (1393)'e doğru Timur'un önünden kaçan Bagdad eşrâfı tarafından sokulan haşiş istimâli âdeti Şam ve Kahire halkının en mümtaz sınıfları arasında o kadar yayılmış ki, *ḥaşîşî* sıfatı artık hakaret tâbiri olmaktan çıkmış ve ahlâk bozukluğu sür'atle yayılıp-gelişmiştir. Bilhassa iranlı bir ismā'īlī haşiş, bal ve münebbih baharlar ile hazırlayarak, *'uḳda* adını verdiği mâcunları en yüksek sınıflara mensûp zevâta satıyormuş. Tabip şâir İbn Dāniyāl tarafından tertip edilmiş olup, Jacob tarafından neşredilen bir hayâl oyunundan istidlâl edileceğine göre, bu devirde haşiş Mısır'da sudanlılar tarafından yapılan darı bozası (*mizr* yahut *būza*) ile berâber, hattâ bu içkinin sarhoş edici te'sirini arttırmak için, ona katılarak kullanılırmış. O zamandan beri şarkta seyahat eden pek çok avrupalılar muhtelif mıntakalarda haşîşin nasıl kullanıldığını târif ve hattâ kendileri de bunu tecrübe etmişlerdir. Burada haşîş istimâli mes'elesinden salâhiyetle bahsetmiş olan bir kaç hekimi zikredeceğiz. İlk olarak, 1581'den 1584'e kadar, Venedik konsoloshânesi hekimi sıfatı ile, Kahire'de ikamet etmiş olan Prospero Alpino „assis" ve onun ot ve mâcun hâlinde yahut boza içinde yaptığı te'sir hakkında iyice mâlûmat vermiştir. Müptelâlarının günlerce kendilerinden geçmiş bir hâlde kaldıklarını („in ecstasi diu manentes") bizzat görmüştür. Hindistan'da ilk olarak, portekizli Garcia da Orta (1563) „bangue" (*bhang* < skr. *bhanga* nebâtını, müskir te'sirleri ile berâber, târif etmiş ve ispanyol Christoval Acosta 1578'de nebâtın bir resmini çizmiştir. Uyuşturucu maddeler dervîşler ve fakirler arasında pek ziyâde kullanılıyordu; fakat eşrâf ve hattâ hukümdarlar tarafından istimâli de nâdir değil idi. Hind dilindeki adı iranlılar tarafından, *bang* şeklinde, bütün uyuşturucu maddelere ve bu arada bence otuna teşmîl olunmuş idi [bk. mad. BANC]. Daha XVII. asırda cenûbî İran'da alman hekim ve tabiiyecisi Engelbert Kämpfer, 1685'e doğru, hind kenevirinin, erkek ve dişi nebatların yapısı bakımından, „bir yumurtanın başka bir yumurtaya benzemesi gibi", Avrupa kenevirinin aynı olduğunu meydana çıkarmıştır. Hattâ gâyet sıcak Bandar 'Abbās mıntakasından getirdiği uyuşturucu te'sirli kenevir tohumlarını İsfahan'ın en yüksek ve en soğuk mıntakasına ekmiş ve bunlardan uyuşturucu te'sirden mahrûm bir kenevir yetiştiğini görmüştür. Bu vak'a daha yeni tecrübeler ile de teeyyüd etmiştir. *Cannabis indica* (hind keneviri), *Cannabis sativa L.*'nin sıcak memleketlerde aldığı fiziolojik bir şekilden başka bir şey değildir. Yalnız dişi nebatlarda reçine ifrâz eden kıllar ve binâenaleyh reçine mıkdarı daha çoktur. Bu reçinenin içinde haşişin müessir cevherini teşkil eden sarımtrak yeşil bir şibh-i kalevî *Cannabinin* (L. Siebold ve Bradbury, 1881) ile koyu kahve rengi reçinemsi *Cannabinol* (H. F. Smith, 1891) bulunmakta olup, hâssaten bu ikincisi çok müessirdir. Haşîş kullananlar üzerinde, diğer sekir verici zehirlerde olduğu gibi, aşırı derecede güldüren bir keyif devresini müteakip, bu zehrin asıl husûsiyetini gösteren sayıklama ve hezeyanlar ile müterâfik gaşy ve (bilhassa *bang* otu ile karışık olunca) bir azgınlık ve şiddet nöbeti husûle getirir. Esrârkeş bundan sonra da her kesçe mâlûm olmadığı anlaşılan şehvânî bir teyakkuz hâlini müteâkip, bâhî rüyâlarla geçen bir uyuşma uykusuna dalar. İntizam ve itidâl ile kullanılan haşîş uzviyet üzerine zararlı te'sir yapmıyor gibi görünmektedir. Mısır'da *ḥaşşāş* denilen haşîş tiryâkisi, bâzı şarklı muhitlerde nükteli, fakat ekseriyâ müstehcen söz söyleyen hoş-sohbet bir arkadaş sıfatı ile, çok itibâr görür. Fakat çok mıkdarda ve mütemâdiyen kullanılırsa, zamanla bedenî ve rûhî bir düşkünlük, uyuşukluk (bilhassa dervîşlerde müşâhede edilen) katalepsi husûle gelir ve aklî melekeler hemen tamâmiyle söner. Mısır'da tımarhânelere girenlerin 30 % kadarını haşiş tiryâkilerinin teşkil ettiği tahmin ediliyordu (Moreau). Mısır'da hind kenevirinin ekilmesinin ve memlekete sokulmasının yasak edilmesinden sonra (1868) ve bu tedbirin ingiliz polisi tarafından sıkı bir suretle tatbik (1884) edilmesinden beri, bu nisbet 8 %'e düşmüştür ve bugün daha azdır. Bununla berâber, hâlâ bu gün Mısır'ın taşra şehirlerinde ve köylerinde, esrârkeşlik yüzünden, insanlıktan çıkmış türlü-türlü „istiğrâk hâlinde mübârek adamlara" ve „meczûp" diye halk tarafından hürmet gösterilen dervîş ve şeyhlere tesâdüf olunmaktadır. Mısır hudût zâbıtası teşkilâtı. senelerden beri, bir taraftan deniz yolu ile Balkan memleketlerinden, diğer cihetten kara yolu ile ve uçsuz-bucaksız çöllerden geçilerek, Arabistan'dan ve Trablusgarp'tan yapılan esrâr kaçakçılığına karşı şiddetle uğraşmaktadır. Fakat bütün bu tedbirlere rağmen, bu meş'ûm zehir memlekete girmekte ve Maḳrīzī zamanında olduğu gibi, mâcûn (*manzūl*) ve bâzan da sekir verici te'sirini arttırmak için, beng otu (*Hyoscyamus muticus, sēkarān*) tohumları yahut tatula (*tātūra, Datura stramonium*) ile karışık mâcûnlar hâlinde, gizli olarak, kullanılmaktadır. Bu suretle elde edilen kuvvetli uyutucu te'sirden kötü insanlar bâzan, cinâyet maksatları için, istifâde etmektedirler. Fakat XVII. asrın başlangıcından beri esrâr, en ziyâde, nargilede tömbeki ile karışık olarak, çekilmektedir. Son zamanlarda esrâr istimâlinin — fakat onun yerine afyon, eroin ve kokain gibi, daha muzir maddeler kullanılmak sureti ile — azalmakta olduğu müşâhede edilmiştir. İran'da ve Hindistan'da esrarlı müstahzarâtın sayısı daha çoktur. 60 sene kadar evvel felemenkli doktor Schlimmer kenevirin yapraklarını ve henüz açmış dişi çiçeklerini üstü pürtüklü sert bir kumaşa sürerek, reçinesini çıkarmak usûlünü târif etmiştir. Reçinenin en makbûl kısmına *ḥaşîş* yahut *asrār* denilir ve kumaş üzerinde kalan daha az makbûl kısmına da *çars* adı verilir. Başka müellifler tarafından da kenevirin yaprakları (f. *barg-i bang*, a. *varaḳ al-ḥayāl*) pişirilerek hazırlanan hamura *sabza* („yeşil ot") denildiği kaydedilmektedir. Bu yapraklar hekimlikte ilâc gibi kullanılan ve *bangāb* denilen bir usâre de husûle getirir. Çiçekleri tere-yağında yahut bâdem yağında pişirilerek, kenevir yağı (*roğan-i bang*) çıkarılırdı ki, çok şiddetli bir uyuşturucu madde idi. Hindistan'da yapraklardan yapılmış mâcûnlar, *bhang* yahut *sidhi* adı ile, dişi nebâtın çiçeklerinden yapılan kahve renkli mâcûn topakları *ganca* (Hindistan ingilizcesinde *gunja*, ticâret dilinde *guaza*) adı ile, nebâtın tüyleri ile karışık reçine *çars* (Hindistan ingilizcesinde *şurrus*) adı ile satılır. Şimâlî Afrika'da haşiş, aşağı halk tabakaları tarafından, *kif* adı ile, nargilede içilir ve yüksek tabakalar tarafından türlü mâcûnlar hâlinde kullanılır. Haşîş arap ve Haussa tâcirleri tarafından Sudan ve hattâ cenûbî Afrika zencileri arasına sokulmuş ve bâzı mıntakalarda istimâli pek ziyâde yayılmıştır. [Türkçede *ḥaşîş* yerine *esrâr* ve bâzan argo bir tâbir olan *keyf* kelimeleri kullanılır; esrâr düşkünlerine de *esrâr-keş* denilir].

Bibliyografya: İbn al-Bayṭār, *Cāmi' al-mufradāt* (Kahire, 1291), IV, 39; L. Leclerc, *Traite des simples par Ibn al-Beithar* (Paris, 1883), III, 119; De Sacy, *Mémoire sur la dynastie des Assassins* (Paris, 1809); De Sacy, *Chrestomathie arabe* (Paris, 1826), I, 210 v.dd.; G. Jacob, *Geschichte des Schattentheaters*² (Hannover, 1925), s. 63; Prosper Alpinus, *De medicina Aegyptiorum* (Venedik, 1591), s. 120 v.d.; Garcia da Orta, *Coloquios dos simples e drogas* (Goa, 1563), kolleksiyon VIII; Christoval Acosta, *Trata de las drogas y medicianas* (Burgos, 1578); Engelb Kämpfer, *Amoenitatum exoticarum...* (Lemberg, 1712), I; A. Tschirch, *Handbuch der Pharmakognosie* (Leipzig, 1910), I, 1042 v. dd.; M. Meyerhof *Der Hanf als Genussmittel der Orientalen* (*Österr. Monatsschr. f. d. Orient*, 1917, cüz 6—12); Moreau, *Du Hachich et d'aliénation mentale* (Tours, 1845); Millant, *L'opium et le hachich* (*La Géographie*, 1912, XXVI, 132 v. dd.); J. E. Polak, *Persien* (Leipzig, 1865), II, 244 v. dd.; J. L. Schlimmer, *Terminologie médico-pharmaceutique ... persane* (Tahran, 1874), s. 101 v. dd.; Flückiger ve Hanbury, *Pharmacographia* (London, 1874), s. 491 v. dd.; Dymock ..., *Pharmacographia Indica* (Kalküte, 1893), VI, s. 318 v. dd.; Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson*² (London 1903), s. 59; I. Löw, *Die Flora der Juden* (Wien-Leipzig, 1928), I, 225 v. dd.; Renaud ve Colin, *Tuḥfat al-aḥbāb* (Paris, 1934), s. 189. (MAX MEYERHOF.)

HAŞİV. ḤAŞV (A.), „tıkıp-doldurma, ve şilte yastıkların içine doldurulan şey, dolma içi" demektir. Bundan genişlemek suretiyle, kelimenin sonradan aldığı mânalar şunlardır: 1. „orta" harf; msl. „elifi orta (*ḥaşvun*) oldu"; 2. Sībavayh'te *ṣila* cümlesi mânasındadır (*Mufaṣṣal*, nşr. Broch, s. 57); 3. nahivde asıl cümle ile mânen münâsebeti bulunduğu hâlde, onun hiç bir kısmı ile nahvî râbıtası olmayan bir cümleye denilir ki, bu mânada *i'tirāż*'ın mürâdifidir (Ḥarīrī, *Maḳāmāt*, nşr. de Sacy, s. 85 v.d.); 4. lüzûmsuz ve fazla kelime veya ibâre; msl. *sudā' al-ra's* („başın baş ağrısı"). Meşkûkiyeti bertaraf eden *ta'kīd* bundan tamâmiyle başkadır (Ḥarīrī, *ayn. esr.*) ve 5. *'arūż* ilminde, bir mısraın ilk ve son tef'ilesi arasındaki kısım (Freytag, *Darstellung der arabischen Verskunst*, s. 119, 346, 527). Dört defa tekrarlanan *mafā'īlun*'den mürekkep bir mısraın *ḥaşv*'i olabilir.

Bibliyografya: Sprenger ve Lees, *Dictionary of Technical Terms*, I, 395 v.d.; Curcānī, *Taʿrīfāt* (nşr. Flügel), s. 31 v.d.

(T. H. WEIR.)

ḤĀŞİYA. [Bk. HÂŞİYE.]

HÂŞİYE. ḤĀŞİYA, *ḥaşv* [b. bk.] kelimesi (ikinci, üçüncü ve dördüncü mânalarında) ile müterâdiftir. *Ḥāşiya*, bundan başka, bir sahifenin yanındaki boşluğu ve bu boşluğa yazılan hâmişi ve nihâyet bir metnin şerhinin şerhini [bk. mad. ŞARḤ] ifâde eder. Şerh — bütün metnin ve hâşiye ise — metnin ancak bâzı kısımlarını ihtivâ eder; mamafih asıl metinden daha uzun da olabilir. *Ḥāşiya*'nın başka mânaları için bk. Lane, *Lexicon*; Dozy, *Supplément*.

HAŞMET. ḤAŞMAT (?—1768), XVIII. asırda yaşamış, nükteleri ve hicivleri ile şöhret kazanmış bir türk şâiridir. Asıl adı Mehmed olup, İstanbul'da doğmuştur. Babası kazasker Abbâs Efendi'dir. Haşmet medresede okuduğu sırada, şeyhülislâm Kara Halîl-zâde Yahya Said Efendi'ye takdim ettiği gazel ve kasîdeler ile, kendini şâir olarak tanıtmıştır. Müderrislikte *şaḥn*'a kadar yükselmiş iken, 1175 (1761)'te yazmış olduğu bâzı hicivler yüzünden, Bursa'ya nefyedildi ve oradan Rodos'a naklolundu. 1182 (1768)'de Rodos'ta vefat etti. Haşmet'in ölümünü, hiss-i kablelvukû ile, uzaktan sezdiğini iddia eden tezkireci Râmiz „gitti Haşmet" tarihini düşürüyorsa da, onun İzmir'de öldüğünü söylemesi doğru değildir. Haşmet bir aralık Koca Râgıb Paşa'ya intisap etmiştir. Onunla ve Fıtnat Hanım ile olan mülâtafeleri eski edebiyat meraklılarının hâfızalarında hâlâ yaşamaktadır. Derbeder bir insan olan Haşmet'in divanını, Bursa'da sürgün bulunduğu esnâda, Said İmâm-zâde derlemiştir. Bu divan Haşmet'in bütün şiirlerini ihtivâ etmez. Said İmâm-zâde divanın başına yazdığı kısa bir tercüme-i hâlde Haşmet'in kılıç kullanmak ve ok atmakta da mâhir olduğunu, hattâ Bursa'da Abdal-Murad'da yapılan bir müsâbaka'da, tüfenk ile, 3.000 hatveden ziyâde mesâfede, arka-arkaya üç defa nişana isâbet ettirerek, birinci geldiğini, kezâ yüz beş kat ve insan belinden kalın keçeyi „darbe-i vâhidede iki şık" ettiğini, o zaman ancak yetmiş kat keçe kesilebildiğinden, bunun hârikulâde bir muvaffakiyet olduğunu kaydeder.

Haşmet'in Said İmâm-zâde tarafından toplanan divanı 3.000 beyiti ihtivâ eder. Rıza Paşa kütüphânesi (nr. 442) ile Hâlis Efendi kütüphânesinde (nr. 4004) bulunan nüshalarda manzûm 40 hadîs tercümesi 19 beyitli arapça târif-i esmâ ve husnâ, 80 beyitli arapça manzûme-i esmâ-i nebî, 41 beyitli arapça kasîde-i münferice, 20 beyitli arapça İmâm Buşîrî'nin *Ḳaṣīda lāmiya* tahmîsi, biri Mustafa III. ve ikisi Mahmud I.'u medheden 17 kasîde, iki terkîb-i bend, 5 tesdîs, 12 tahmîs, 256 gazel, 2 lûgaz, 12 muammâ, 20 kıt'a ve 24 beyit vardır. Haşmet, yukarıda adları zikredilen pâdişahlardan başka, Râgıb Paşa, Hâkim Paşa-zâde Ali Paşa, Abdullah Paşa, Mustafa Paşa, Çelebî-zâde Âsım Efendi, Şıkk-ı evvel defterdarı Hilmî Paşa, şeyhülislâm Feyzî Efendi-zâde Mustafa Efendi ve şeyhülislâm Es'ad Efendi'ye kasîdeler yazmıştır. Bunlardan çoğu Nef'î'ye nazîredir. Haşmet'in gazelleri de orijinal olmayıp, Nef'î, Râgıb Paşa, Nâbî, Nüzhet, Münîf, Vehbî, Neylî, Kaf-zâde Fâizî, Râsih ve Said Paşa'ya nazîre olarak, kaleme alınmışlardır. Babasının ölümü üzerine yazarak, Râgıb Paşa'ya takdim ettiği terkîb-i bend, sâde ve samîmî bir edâ taşır.

Haşmet'in divanında başka, *İntisāb al-mulūk veya Ḥvābnāma*, *Sûr-nâme* ve *Şehâdet-nâme* adlı üç eseri daha vardır. 1. *İntisāb al-mulūk veya Ḥvābnāma* (Üniver. kütüp., yazma, nr. 1183, 2897) Mustafa III.'yı medh için yazılmış mensûr bir eserdir. Şâir, pâdişah cülûs ettiği gece, bir rüyâ görür. Rüyâsında bütün dünyâ hukümdarları, yeni sultanın hizmetinde çalışmak için, Haşmet'e mürâcaat ederler. Rus — kürkçü-başı, ingiliz — barutçu-başı, felemenkli — bahçıvan-başı, fransız — çuha-başı v. b. olmak ister. — 2. *Sûr-nâme* (Üniver. kütüp., yazma, nr. 1940), Haşmet'in eserleri içinde dikkate en lâyık olanıdır. 1243 tarihinden 1271 tarihine kadar Sultan Mahmud ile Sultan Osman'ın çocukları olmamıştır. „Sülâle-i silsile-i osmaniyenin adem-i zuhûru tahdîş-i dimâğ-ı âkibet endişân, belki teşvîş-i dil-i âlemiyân" olduğundan, 1271 yılında Mustafa III.'nın Hibetullâh adı verilen çocuğunun dünyaya gelmesi büyük bir sevince sebep olmuştur. 1272 yılı receb ayında bu doğumu tes'it için yapılan büyük sûr, bir çok şâirler gibi, Haşmet'i de kitap yazmağa sevketmiştir. Haşmet *Sûr-nâme*'sinde bu sûrlar münâsebeti ile yapılan eğlenceleri, canlı levhalar hâlinde, tasvir ediyor. Bu eğlenceler esnâsında temsilî bâzı oyunların da gösterilmiş olması, sahne tarihi bakımından, dikkate şâyândır. — 3. *Şehâdet-nâme*, kelime-i şehâdetin maddî ve mânevî te'sirlerini anlatan küçük bir risâledir. Mehmed Said İmam-zâde, Haşmet'in *Senedüşşu'arâ* adlı şâirlerden bahseden bir eseri daha olduğunu *Dürreteyn* adlı „elfâz-i mürekkebe-i arabiyeyi câmî" bir lugat yazmakta bulunduğunu kaydediyorsa da, bunlara tesâdüf edilmemiştir.

Haşmet divanında hiç bir hicviye yoktur. Üniversite kütüphânesindeki yazmalar arasında 3240 numaralı mecmuada Haşmet'e âit bir kaç

hicviyeye rastlanıyor. Bunlar o devrin iç yüzünü aydınlatmak bakımından, istifâdeye şâyân iseler de, edebî hiç bir değer taşımayan pek müstehcen manzûmelerdir. Haşmet'in bâzı lâtîfeleri *Meşâhirünnisâ* ile Mehmed Tevfik'in *Hazîne-i letâif*'inde kayıtlıdır. Bunlarda da edebe mugâyir telmihler vardır.

Bibliyografya: Râmiz, *Tezkire* (Üniver. kütüp., TY, 91); M. Nâcî, *Esâmî* (1308), s. 121; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (1311), II, 233; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (1333), II; J. v. Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*, II, 322; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, IV, 140—150; Rieu, *Catalogue*, s. 204.

(MEHMED KAPLAN.)

ḤAŞR. [Bk. HAŞİR.]

HAŞŞÂŞÎN. ḤAŞŞĀŞÎN, Suriye'nin ve diğer müslüman memleketlerinin dağlık yerlerinde oturan ve düşmanlarını katil yolu ile ifnâ eden ismāʿīlīlere verilen unvandır. Arapçada *ḥaşşāşîn* kelimesi *ḥaşşāş*'ın cemidir ve *ḥaşîş* kullananlar demektir. *Ḥaşîş* (esrâr) kenevirden (*Cannabis indica*) çıkan bir maddedir ki, bunu şarkta bâtınîlere bağlı ismāʿīliya ile kalandariya dervîşlerinin, vecd hâline gelmek için, bâzan istimâl etmek âdetleri idi. *Ḥaşîşiyūnun* (mfr. *ḥaşîşî* „haşîş kullanan") reisleri tarafından mühim bir vazifeyi ifâya, msl. bir katle me'mûr edilen ve *fidāʾī* [b. bk.] tesmiye edilen kimselere, her hizmete âmâde, mutî âletler hâline gelmeleri için, esrâr çektirildiği iddia olunuyordu. İbn Ḫaldūn umûmiyetle *ḥaşîşiyūn*'a *fidāʾī* kelimesinden müştak *fidāviya* adını da verir; fakat şark kaynakları ekseriyetle bunları ya *ismāʿīlī* ve yahut da *malāḥida* (mülhidler) ve *nizārī* diye adlandırır.

Ḥaşîşiyūnun, bir kolunu teşkil ettikleri ismāʿīlîler ile müştereken sâhip bulundukları umûmî prensipler için bk. mad. ISMĀʿĪLÎ. Ḥaşîşiyūnun kendilerine has karakterlerini teşkil eden şey ise, onların diğer ismāʿīlîlerin mezheplerinden farklı bir mezhebe sâhip olmalarından ziyâde, gizli bir cemiyet hâlindeki siyâsî teşkilâtıdır. Bu cemiyetin âzaları dinî reislere körükörüne itâate mecbûr idiler. Düşmanlardan kurtulmak için, katil usûlüne mürâcaat etmek âdeti yeni değildir. Mensûpları *ḫannāḳ* („boğucu") olarak adlanan Abū Manṣūr al-ʿİclî ve ve Muġīra b. Saʿîd vaktiyle aynı usûlü kullanmışlar ve siyâsî cinâyeti, takdire değer bir dinî hareket gibi, tebcîl etmişlerdi. Ḥaşîşiyūn akîdesinin aşağıda tetkik olunacak ismāʿīlî eserlerinde mevcût olmayan noktaları, çok nâkıs bir şekilde, mâlûmumuzdur. Zîra bunların, yalnız biri bize kadar gelmiş olan (adını bildiğimiz bu tek eser *sar guẕaşt-i sayyidnā* efendimizin, yâni Ḥasan b. Ṣabbāḥ'ın mâcerası; bk. mad. ḤASAN B. ṢABBĀḤ) kitaplarının hepsi moğul istilâsında mahvolmuştur. Ancak son senelerde W. İvanow tarafından ismāʿīlîlere âit bâzı yazılar bulunmuş ve neşrolunmuştur (Krş. W. Ivanov, *A Guide te Ismaili Literature*, London, 1933). Şimdiye kadar bildiğimiz şundan ibârettir: bu gizli cemiyetin kurucusu Ḥasan b. Ṣabbāḥ, Mısır'da ikameti esnâsında (1078—1080), Fâtımî hânedanının başına geçmek iddiasında bulunan Nizār b. al-Mustanṣir'ın dâvâsını haklı görenler tarafını tuttu; yukarıda görüldüğü vecihle cemiyetin âzâlarının *nizārî* adını taşımaları da bundan ileri gelir. Mâlûmdur ki, al-Mustanṣir'ın ölümünden sonra, oğlu Nizār değil, daha küçük bir oğlu, al-Mustaʿlî adı ile, Fâtımîler tarafından, imam ilân edildi. Bununla berâber ḥaşîşiyūn Nizār'ın iddialarına müzâheret etmekte devam ettiler. Bu müzâharet Ḥasan b. Ṣabbāḥ'ın, yine Ḥasan adında (Ḥasan b. Muḥammed) bir halefi kendisini Nizār'ın evlâdından olduğunu ilân edip, imâmlık makamını talep ettiği güne kadar devam etti; bu Ḥasan b. Muḥammed, gâyelerine erişmek için, 559 (1164)'da cemiyetin bütün mensûplarını büyük bir ictimâa (buna *ʿīd al-ḳiyāma* „kıyamet bayramı" adını verdiler) çağırdı; bu ictimâda sâdece kendi imamlığını tasdik ettirmekle kalmadı, aynı zamanda resmen islâm şeriatinin ilgâsını ilân etmeğe de muvaffak oldu. Üçüncü bir Ḥasan (Ḥasan Calāl al-Dīn)'ın zamanında yeni bir değişiklik vukua geldi; bu Ḥasan 607 (1210)'da babasının yerine geçince, islâmiyetin emirlerine avdet ile, Abbâsî halifesine itâat arzeyledi ve anasını Mekke'ye hacca gönderdi. Bundan dolayı o *nav-musulmān* („yeni müslüman") adını taşır. Bu üçüncü Ḥasan'ın halifeleri zamanında ḥaşîşiyūn arasında hakikî mâhiyeti tam ve sahîh olarak mâlûmumuz olmayan fikir ayrılıkları ve fırka mücâdeleleri zuhûr etti ve çok geçmeden, bu teşkilâtın siyâsî kudreti, moğullar tarafından, ifnâ edildi. Ḥaşîşiyūn bu tarihten sonra artık büyük bir teşkilât hâlinde mevcût değildir ve bu felâketten sonra sağ ve mezhebin akîdelerine sâdık kalanlar da, diğer ismāʿīlîler arasında, eriyip gittiler.

Ḥaşîşiyūnun tarihi, bir dağ üstünde kâin Alamût [b. bk.] kalesinin 483 (1090/1091) tarihinde, Ḥasan b. Ṣabbāḥ tarafından, zaptı ile başlar. Ḥasan b. Ṣabbāḥ ikametgâhını buraya nakil ile çıkılması ve zaptedilmesi gâyet güç olan bu yeri propagandasının merkezi ittihâz etti. Bu propagandanın ilk neticeleri olarak, Ḥasan'ın adamları İran'ın bütün dağlık mıntakalarında bir çok kaleleri zaptettiler ve en

tehlikeli düşmanlarından, katil vâsıtası ile, kurtuldular. Bunların ilk kurbanlarından biri büyük Selçuklu vezîri Nizām al-Mülk oldu (485 = 1092). Sultan Malikşāh'ın ölümü ve onun tahtını paylaşamayan saltanat dâvâcılarının kavgaları, haçlıların islâm arâzisinde görünmesi gibi vak'alar müslüman âleminde ḥaşīşīyūnun muvaffakiyetlerine yardım etmekten başka işe yaramayan bir kargaşalık uyandırmakta gecikmedi. Bunun neticesi olarak, bir kaç sene içinde onların kudret ve şevketleri pek ziyâde arttı. Fakat Selçuklu sultanı Muḥammed I. tahta çıkınca, ḥaşīşīyūn ile mücâdele husûsunda büyük gayret sarfeyledi. Malikşāh tarafından Şāh-Diz tesmiye olunan ve İsfahan civarında kâin Dizkūh kalesi, o sırada İbn 'Aṭṭāş adında ve şâkirdleri arasında Ḥasan b. Ṣabbāḥ da bulunmuş olan mühim ve mûteber bir ḥaşīşī reisinin elinde bulunuyordu. Bu kale, kahramanca bir mukavemetten sonra, zaptedildi (500 = 1107). Bu vak'a hakkında bk. İbn al-Ḳalānisī'deki resmî rapor (nşr. Amedroz, s. 152 v. d.). Bunun üzerine, türk emîri Anūş-Tigin Şīrgīr bunlara karşı seferlerin idâresi ile tavzîf edildi ve bir çok muzaffariyetler kazandıktan sonra, bizzat Alamūt kalesini zaptetmek üzere idi ki, Muḥammed (511 = 1118)'in ölümü onu muhâsarayı kaldırmağa mecbûr etti. Ḥasan bu tehlike geçtikten sonra, 7 sene kadar yaşadı; 518 (= 1124)'de öldü ve ḥaşīşīyūnun idâresini Kayā Buzurg Ummīd Rūdbārī'ye bırakmış ve bu da işlerin idâresini, mîras olarak, evlâtlarına terkeylemiştir. Alamūt hâkimlerinin listesi aşağıdadır:

Ḥasan b. Ṣabbāḥ	483—518 (1090—1124)
Buzurg Ummīd Rūdbārī	518—532 (1124—1138)
Muḥammed b. Buzurg Ummīd	532—557 (1138—1162)
Ḥasan b. Muḥammed	557—561 (1162—1166)
Nūr al-Dīn Muḥammed	561—607 (1166—1210)
Calāl al-Dīn Ḥasan b. Muḥammed	607—618 (1210—1220)
'Alā' al-Dīn Muḥammed	618—653 (1220—1255)
Rukn al-Dīn b. Muḥammed	653—654 (1255—1256)

Bu hâkimlerin saltanatı esnâsında ḥaşīşīyūn müteaddit defalar ağır tazyiklere ve tâkiplere mârûz kaldılar. Bununla berâber ne halifeler ve ne de Selçuklu hukümdarları bunların kuvvetlerini kırmağa ve sığındıkları yerleri tahrip etmeğe muvaffak oldular. En amansız düşmanlarından mahâretle, katil vâsıtası ile, kurtulmasını ve propogandalarını mâhir bir surette yapmasını biliyorlardı. Bilhassa Suriye'de devamlı bir surette yerleşmeğe muvaffak oldular; burada Haleb Selçuklu hâkimi Riżvān bunların yardımından istifâde etti. Zâhiren kuyumculuk san'atı ile meşgûl olan ve bundan dolayı al-Ṣā'iġ lekabını alan Abū Ṭāhir adında biri Suriye'ye, dâî olarak, gönderildi ve bilhassa Haleb'de bir çok tarafdarlar kazandı. 499 (1105/1106)'da Apamea (Fāmīya) kumandanını ihânetle itlâf etmeğe muvaffak oldu. Fakat bizzat şehrin hâkimi kalmak ümidi tahakkuk etmedi, zîra haçlılar şehri zaptetmekte gecikmediler. 507 (1113)'de Riżvān'ın ölümünden sonra, Haleb'de ḥaşīşīyūnun kanlı bir şekilde tâkip ve imhâsı, bir kaç sene sonra Bahrām adında İran'dan gönderilmiş diğer bir dâînin yeniden bir çok taraftar toplamağa kalkışmasına, hattâ Bāniyās şehrini zaptetmesine (520 = 1126) mâni olamadı; mamafih bu şehir 3 sene sonra haçlılara teslim oldu. Ḥaşīşīyūn çok defa hıristiyanlar ile dostâne münâsebetler te'sis ettiler ve siyâsî vaziyetlerden, kendi hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için, mâhirâne istifâde etmesini bildiler. 535 (1140/1141)'te Ḥişn al-Maşyād (Masyāf) adındaki dağ kalesini ve şimâlî Suriye'nin Kahf, Ḳadmus, 'Ullayḳa, al-Ḥavābī v. b. gibi kalelerini zaptettiler. Bu Suriye ḥaşīşīyūnunun reisleri umûmiyetle *şayḫ al-cabal* (bu unvanı hıristiyanlar „le Vieux de la Montagne" şeklinde tercüme etmişlerdir) adı ile adlanıyordu. Binâenaleyh bâzan iddia edildiği gibi, bu unvan altında bütün ḥaşīşīyūnun yüksek reisi, iranlı hâkim anlaşılmamalıdır. Bu suriyeli reislerin en mârûflarından biri Raşīd al-Dīn Sinān [b. bk.]'dır.

Asya'nın siyâsî vaziyetini çok derin bir surette değiştiren moğulların meydana çıkışları ḥaşīşīyūnun da ortadan kalkmasını intâc etti. Son hâkim Rukn al-Dīn henüz iş başına geçmişti ki, Hulagu ordusunu Alamūt üzerine yürüttü. Mukavemet imkânsızdı. Rukn al-Dīn teslim olmak mecbûriyetinde kaldı (654 = 1256). Kendisini büyük hana gönderdiler; fakat yolda öldürüldü. Ḥaşīşīyūn tarafından işgâl edilen kaleler zaptolundu ve bir kısmı yer ile bir edildi. Suriye dağlarında kâin kaleler, msl. Maşyād, 658 (1260)'de bir müddet için, moğulların hâkimiyetine geçtiler; bununla berâber bu mıntakalarda ḥaşīşīyūna son darbeyi indirmek ancak Memlûkler sultanı Baybars'a nasîp olmuştur (671 = 1272). Bu tarihten itibâren bu korkunç mezhebin siyâsî kudreti sona ermiş oldu. Bununla berâber nuṣayrīlerin oturdukları sâhalardaki dağlar, ḥaşīşīyūnun neslinden gelen ismā'īlīlerin melce'i olarak, uzun zaman kaldı ve hâlâ da öyledir; bunların döküntülerine İran'da ve Hindistan'da da rastlanır [bk. mad. İSMĀ'ĪLĪYA]. Bu *ḥaşīşīyūn* kelimesi'nin fransızca „katil" mânasına gelen *anasin* kelimesinin aslı olduğunu fransızcanın büyük lûgatleri zikretmektedir.

Bibliyografya: Ḥaşīşīyūnun tarihi İbn al-Aṣīr, İbn Ḫaldūn, Abū'l-Fidā v. b. umûmî tarihlerde bulunur. Bundan başka bk. Mīrḫond (ḥaşīşīyūna tahsis edilen fasıl; bu fasıl *Notices et Extraits*, IX, 194 v. d.'da ve *JA*, 1848'de tercüme edilmiş olan *Tārīḫ-i guzīda*'de ayrıca neşrolunmuştur); De Sacy, *Mémoires sur la dynastie des Assassins*; Quatremère, *Notices historiques sur les Ismailiens* (*Mines de l'Orient*, IV); J. von Hammer, *Geschichte der Assassinen aus morgenländischen Quellen* (frns. trc. Hellert, Paris, 1833); Defrémery, *Nouvelles recherches sur les Ismaéliens* (*JA*, 4. seri, XIII, 5. seri, II, III, V, VIII, XV); St. Guyard, *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaélis* (*Notices et Extraits*, XII[a]); ayn. mll., *Un grand-maître des Assassins de Syrie* (*JA*, 1877, 7. seri, IX, 324—489); van Berchem, *Epigraphie des Assassins de Syrie* (*ayn. esr.*, 1897); Browne, *Aes literary History of Persia*, II, 193 v. dd.

ḤAŞV. [Bk. HAŞİV.]

ḤAŞVİYA. [Bk. ḤAŞVİYE.]

ḤAŞVİYE. ḤAŞVİYA, bir de *ḥaşavīya* yahut *Ahl al-ḥaşv*, kaba bir mücessime telâkkîsi ifâde eden hadîsleri, hiç bir tetkik ve tenkide tâbi tutmaksızın, hattâ diğer hadîslere tercih ederek, sahîh hadîs addedip, harfiyyen tefsir eden hadîs eshâbı (*aṣḥāb al-ḥadīṯ*; b. bk.) hakkında kullanılan ve hakaret ifâde eden bir tâbirdir. Ne kerrâmîlere ve ne de *taşbīh* meselesinde aynı görüşe sâhip olan şi'ilere mensûp olmadıkları hâlde, bu husûsta kötü bir şöhret kazanmış olan bâzı kimselerin isimleri al-Şahrastānī (nşr. Cureton, s. 77)'de sayılmaktadır. Sâlimîler (krş. Goldziher, *ZDMG*, LXI, 79) de bu zümreye giriyorlardı. Lâkin mûtezile *ḥaşvīya* sıfatını bütün *aṣḥāb al-ḥadīṯ*'e vermekte idiler; zîra bunlar asıl *ḥaşvīya* derecesinde irfansızlığa düşmeden ve ekseriyâ meselenin „nasıl olur" tarafı üzerinde durmadan (*bilā kayfa*), Allaha insan şekil ve sûreti izâfe eden tâbirleri tecvîz ediyorlardı.

Bibliyografya: van Vloten, *Actes du IIe congrès international des Orientalistes*, 3. seksiyon, s. 99 v.dd.; M. Th. Houtsma (*Zeitschr. für Assyriologie*, XXVI, 196 v.dd. burada aynı zamanda daha geniş bibliyografya verilmiştir); bir de Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilaḥāt al-funūn*.

HAT. ḤAṬṬ, cem. *ḥuṭūṭ* (şâir al-'Accāc tarafından, *aḥṭāṭ* şekli de kullanılmıştır), aslında toprağa uzunlamasına kazılmış dar ve düm-düz bir hendek yahut bir değnek veya parmak ile kum üstüne çekilmiş bir çizgi mânasına gelirdi. Bu kelime, ekseriyâ, uzun ve dar şeklinden dolayı, „mezar kazmak" mânasında da kullanılır. Sonraları sokak veya yolları ile bir iskân yerini (*ḫiṭṭa*) belirtmek mânasında kullanılmıştır. Nihâyet bir kâğıt yahut tirşe üzerine çekilen bir çizgi veya bir satır yazı mânasını almıştır.

Bu son mâna, gâlibâ, bu kelimenin ilk kullanılışından, bir falcının (*ḫāzī*) kum üzerine çizip, kendisinden sorulan şey hakkında müsbet veya menfî mâna çıkardığı çizgilerden gelmiştir. Bu maksat ile falcı, bir şerîki ile berâber, kum üstüne, adetlerini hatırda tutmağa imkân bırakmayacak bir sür'atle, bir takım çizgiler çizerdi. Sonra çizgileri yavaş-yavaş ve ikişer—ikişer siler ve bu sırada şerîki: — „Ey 'Iyān'ın iki oğlu, çabuk bize haber ver" — diye mırıldanırdı. Eğer sonunda iki çizgi kalırsa, muvaffakiyet muhakkak sayılırdı; bir çizgi kalması, işin olmayacağına delâlet ederdi. Böyle kehânet islâm şerîatince tahrîm edilmiş ise de, başka bir fal tarzı uzun zaman bâkî kalmıştır ve belki hâlâ kullanılmaktadır. Bu *ḫaṭṭ* usûlü ile fala bakan falcı, kuma yalnız üç çizgi çizdikten sonra, avucuna bir mıkdar arpa yahut hurma çekirdeği alıp, çizgilerin üstüne atardı ve bunların çizgilerin üstüne düşme şekillerine göre, bir işin olup-olmayacağını haber verirdi (krş. İbn al-Aṣīr, *Nihāya*, I, 303; *Lisān*, IX, 157 v.d.).

Daha sonra *ḫaṭṭ*, başlıca arap yazısının gelişmesi ve muhtelif nevîleri ile „el yazısına" delâlet etmiştir. İmru' al-Ḳays'in şu beytinde bu mânada kullanılmış buluruz (nşr. Ahlwardt, 63, V, 1): „Yemen hurma yaprağına yazılmış mezâmirin yazısı gibi". Aynı suretle 'Abd Allāh b. 'Anama (*Mufażżalīyāt*, nşr. Lyall, 114, V, 5) —: „Yazarken, tıpkı mürekkebin hokkadan akışı gibi" — der. Muahhar şâirlerde *ḫaṭṭ* kelimesine daha sık rastlanır ve müslüman şâir al-Şammāḫ (Kahire tab., s. 26, 7)'ın beyti bunu gösterir: — „Taymā'da olduğu gibi, bir haham ibrânîceyi sağ eli ile yazar ve (tirşeye) bir yandan diğer yana düz çizgiler çizer". Bu beyitten, yalnız arap yazısına değil, her türlü yazıya *ḫaṭṭ* denildiği açıkça anlaşılmaktadır.

Modern dilde *ḫaṭṭ*, basılmış eserlerin aksine, el yazısı ile istinsâh edilen kitaplar hakkında kullanılır. Arap yazısının gelişmesi tarihi başka bir maddenin mevzuunu teşkil ettiği için, burada tafsîle hâcet yoktur [bk. mad. ARABİSTAN]. Kâtipler harfleri husûsî bir kaide altında yazmak san'atını geliştirdikleri gibi, rûhları dâvet ederek, soran falcılar da, harflerin bâzı tertiplerine bir takım hâsiyetler atfetmek suretiyle, bir falcılık san'atı kurmuşlardır (krş.

Taşköprü-zâde, Ḥaydarābād tab., I, 75—80; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā*, III, 2—171 v.b.; yazının mefrûz sırrı mânasının tefsiri hakkında bilhassa bk. hurûfîlerin eserleri). Bk. bir de HATT-I HÜMÂYÛN.

Bibliyografya: İbn Durustavayh, *Kitāb al-kuttāb* (Beyrut, 1921) ve kâtipler verilecek tâlimâta dâir bir çok eserler.

(F. KRENKOW.)

ḤAṬĀ'. [Bk. HATÂ].

HATÂ. ḤAṬĀ', *ḫaṭā'*, *ḫaṭ'*, insanın düşünmekte (sözde) ve amelî bir işte yaptığı yanlış hareket, sehiv, dikkatsizlikten yapılan sehiv, hedefe erişememeyiş; bu son mânada yanlış ve hattâ amden yapılan günah ve insanın hatâlı hareketinden ileri gelen hatâlar da dâhildir.

1. İlmî ıstılah olarak, *ḫaṭā'* taammütsüz bir fiildir. Bu istimâl IV. sûrenin 92. âyetinden alınmıştır [bk. mad. ḲATL]. *Ḫaṭa'*, daha tam ve daha kat'î olarak, şer'a muhâlif fakat *ʿamd* olmayan bir fiil diye târif olunabilir; yalnız fiilin kendisi kasdedilmiş olsa bile. İhmâlin derecesinin hukukî nokta-i nazardan mütâleası, burada nazar-ı dikkate alınmamıştır. Mûtezile, bu *ḫaṭā'*'dan dolayı, hiç bir kimsenin Allah tarafından cezâlandırılmayacağını, çünkü cezânın ancak amden vukûa getirilen fiiller için düşünüleceğini iddia eder. Buna mukabil ehl-i sünnet *ḫaṭā'*'nın günah (*iṯm*) olmadığını, fakat ihmâlcilik bir nevî taammüt olup, onun neticesi olan *ḫaṭā'*'nın ise, cezâya müstahak olabileceğini tâlim ederler. Fakat Cenâb-ı Hak, lûtuf ve kereminden dolayı, âhirette bu cezâyı affeder. Böylece *ḫaṭā'*, bu dünyada cezâ tâyini esnâsında, muhaffif ve ekseriyâ cezâyı kaldırıcı bir hâl ve keyfiyet (*şubha*) addolunur. Bu *ḫaṭā'*, *ḥadd* ile cezâlandırılamaz. Fakat bu surette Allahın bütün hukuku sâkit olmaz. Msl. Mekke'nin hareminde (harem-i şerîf) bir hayvan öldüren insan, isterse, amden, isterse taammütsüz (hatâen), öldürsün, şer'î kefâreti yerine getirmekle mükelleftir. Yalnız Dâvūd al-Ẓāhirī burada *ḫaṭā'*'nın bir özür olduğunu kabûl eder. Bu fikrin nihâyet islâmdan evvelki düşünüşler ile alâkadar sayılabileceği şüphesizdir. Çünkü Allah, harem-i şerîfteki hayvan ve nebat üzerinde husûsî bir mülkiyet hakkına mâliktir. Böylece *ḫaṭā'* ile munzam bir zarar ve ziyân vâki olunca dahi tam bir mes'ûliyet tahakkuk eder. Yalnız *ḳiṣāṣ* [b. bk.]'ta bir husûsî vaziyet hâsıl olur. *Ḳiṣāṣ*'ın tatbiki *ḫaṭā'* hâlinde câiz değildir; yalnız diyet te'diye olunur ve kefâret verilir. Bu bâbda fazla tafsilât için bk. mad. ḲATL (burada *ḫaṭā'*'nın envâi zikrolunmuştur). Bu tafsilâttan anlaşılıyor ki, kelimenin bu ıstılah mânasında istimâli kasidde hatâ (*ḫaṭā' fi 'l-ḳaṣd*) yahut hedefe erişememek, muvaffakiyetsizlik (*ḫaṭā' fi 'l-fiʿl*) mânalarına göredir.

2. *Ḫaṭā'*, mantıkta, *ṣavāb* mukabili, bir ilmî ıstılah olarak kullanılır. Bu mânada *bāṭıl* (boş şey; mukabili *ḥaḳḳ*) ile aynı mânadadır. Usûl-i fıkıhtan bahseden eserlerde *muctahid muṭlaḳ*'ın hatâ edip-etmeyeceği bahis mevzuu olur [bk. mad. İCTİHĀD]. Ehl-i sünnet nazarında icmâ ile müctehidin hatâ edebileceği ve fikirlerde ihtilâf vukûunda, hakkında bir hadîs getirilebilen taraf doğru telâkkî olunabileceği kabûl olunur. Hâlbuki mûtezile her *muctahid*'in haklı olduğunu ve hattâ meşhûr ehl-i sünnet ulemâsının, msl. Abū Yūsuf Muḥammed b. al-Ḥasan al-Şaybānī, İbn Suraye, al-Muzanī, al-Aşʿarī, talebesi al-Bāḳillānī ve al-Ġazzālī'nin bu fikri kabûl ettiklerini söylerler. Abū Ḥanīfa daha orta bir yol ihtiyar etmiştir; bu yola göre, ehl-i sünnet fikirlerinin mümessili olanlar Allahın her ictihâd muvâcehesinde muayyen bir takdire vardığına ve *muctahid*'in savâba varmasının veya hatâya düşmesinin ictihâdın Allahın irâde ve takdirine tevâfuk edip-etmemesi ile tezâhür edeceğine inanırlar. Mûtezilenin mümessilleri ise, ya *muctahid*'lerin ve onların mukallidlerinin [bk. mad. TAḲLİD] hareketlerini Allahın takdirine tevfik ettiklerini kabûl ederler yahut bu suretle *muctahid*'lerin birbirinden farklı kararlarının makbûl olacağı ve kısmen de bir kararı diğerinden daha ziyâde makbûl tutarak, Allahın bu gibi hâllerde hiç bir irâde ve takdire varmadığını ve eğer varmış ise, onu gâyet kat'î olarak izhar ve beyân etmiş olacağını teslim ederler. Bu suretle *muctahid*'in verdiği karardan ayrılan rey ve mutâlealar, esas itibârı ile, yâni ictihad olarak (*ibtidāʾan*, *ictihādan*), doğru sayılır. Çünkü *muctahid* bütün kuvvetiyle karâra vâsıl olmağa çalışmış ve fakat ictihâdın neticesini (*intihāʾan*, *ḥukmʿan*) düşünmemiştir. Mûtezilenin bu şekil görüşüne yakından temâs eden ehl-i sünnet görüşünün mümessilleri de bu farkı yapmışlardır. Yalnız bu tefrik usûl-i fıkıhtan çıkan şer'î mes'elelerde (*fi 'l-şarʿīyāt*) ve bilhassa bu usûl-i fıkıhta sarîh ve kat'î kararlar bulunmayan hâllerde yapılır. Fakat böyle bir karar olduğu hâlde, *muctahid* tarafından nazar-ı dikkate alınmazsa, elbette *muctahid* hatâ eder. Usûl-*i* dinde yâni kelâm ve bilhassa akliyâtta böyle ihtilâf hâlinde, icmâ ile yalnız bir nokta-i nazar makbûl olur. Yalnız mûtezileden Abu 'l-Ḥasan ʿAbd ʿAllāh al-ʿAnbarī ve Cāḥiẓ'in temsil ettiği bir fırka iddia eder ki, kelâmdan dahi her *muctahid* (bu kelime burada bir mes'elenin halli için, bütün ceh

dini kullanan mânasında alınmıştır), (al-ʿAnbarī'ye göre, müslüman olarak, tavsif edildiği müddetçe ve Cāḥiẓ'e göre, alelıtlak rey beyân etmek hakkına mâliktir. Fakat mûtezîle nezdinde *ḫaṭā'*'nın diğer mânaları da işe karışır. Şöyle ki, onlara göre, haklı olmak, kendisine düşen vazifeyi tamâmen ifâ etmiş olmak, demektir. Ancak bir çok muhtelif nokta-i nazarların aynı zamanda yalnız mantık noktasından doğru olabileceği aslâ iddia edilmemiştir. Hatâ eden *muctahid* hatâsından dolayı, cezâ görmez ve dinî bir hatâya (*żalāl*) düşmüş sayılmaz; belki mâzûr tutulur. Eğer şer'î kaideler koymak için, hakikatın bütün cehdini sarfetmiş ise, kendisinden beklenen her şeyi yapmış olduğu için, sevâba bile nâil olur. Şi'îler mûtezilerinin fikrini kabûl ve tâkip ederek, kendi *muctahid*'lerini hatâ etmez sayarlar.

Bibliyografya: Lane, *Ar.-Engl. Lexicon*, II, 761; ıstılah olarak kullanılması için bk. *Dictionary of the Technical Terms used in the Sciences of the Musulmans* (*Bibliotheca Indica*, old series), I, 401 v. d.; Curcānī, *Taʿrīfāt* (nşr. G. Flügel), s. 104 v. d.; daha ziyâde tafsilât için bk. UṢŪL'e dâir eserler ve fıkıh kitapları. Krş. bir de mad. ḲATL.

(J. SCHACHT.)

HATÂ'Î. [Bk. ŞĀH İSMĀʿĪL.]

ḤAṬAK. [Bk. HATEK.]

ḤATAM. [Bk. HÂTEM.]

HATEK. ḤAṬAK, efganların Karlānī koluna mensûp ve Hindistan'ın şimâl-i garbî hudûdunda ve civar mahallerde yaşayan bir paṭhān kabîlesidir. Bu kabîlenin menşe'i hakkında çok ihtilâf vardır [bk. mad. EFGANİSTAN]. İslâmın ilk zamanlarında Sulaymān dağlarında ve bu dağlar ile Sind nehri arasındaki ovaların şimâl kısımlarında oturuyorlardı. Ḥataklerin tarihi, türk-hind imparatoru Avrangzīb devrinde, kabîlenin reisi bulunan meşhûr Ḫuşḥāl Ḫān [b. bk.] tarafından, yazılmıştır. Başlıca şehirleri Akora, Şāhbāzgarḥ, Kālabāġ ve Makhad'dır. Cengâver bir kavim olup, asırlarca birbirleri ve komşuları ile savaşmışlardır. Faâl, işgüzar ve iyi çiftçi oldukları gibi, ticâret ile de meşgûl olurlar ve çok seyahat ederler. Ḥataklerin hepsi sünnî olup, dilleri peşto dilinin garp lehcesidir.

Bibliyografya: Bk. mad. KÖHĀT.

(R. B. WHITEHEAD.)

HÂTEM. ḤĀTAM, *ḫātim* (A.; F. *muhr*), damga, mühür, mühür yüzüğü, hem basılmış mühre (*ḫatm* de denilir), hem de mührün kendisine delâlet eder. Bu kelime yalnız üzerlerine, tersine ve çukur olarak, yazı hakkedilmiş asıl mühürler değil, üzerlerine dinî yahut uğur getirici sanılan yazılar hakkedilerek, mühür gibi kullanılan başka şeyler hakkında da kullanılır. Muska mâhiyetinde olan ve üzerlerinde şahıs adı bulunmadığı için, asıl mühürlerden pek kolay tefrik edilen bu sonuncular için bk. mad. TILSIM. Zâten üzerlerine yazı hakkedilmiş her hângi bir nesneye de arapçada *ḫātam* denilebilir. Burada yalnız, kelimenin asıl ve mahdud mânâsı ile, mühürler ile meşgûl olacağız. Nöldeke (*Mändäische Grammatik*, s. 112)'ye göre, *ḫātam* kelimesi arâmîceden gelmedir; Fraenkel (*Aram. Fremdwörter*, s. 252) de bu mütâleada olup, balçıktan yapılmış mühür demek olan *ḳarḳas* isminin de başka dilden alınmış bir kelime olduğu fikrindedir.

Mühür yüzüğünün şarkta oynadığı rol, Lane (*Modern Egyptians*, 5. tab., 1860, s. 31; alm. trc. Zenker, *Sitten u. Gebräuche der heutigen Egypter*, I, 27)'den aşağıya nakledilen fıkradan daha güzel bir surette tasvir edilemez. Lane, müslüman bir mısırlının kıyâfetini tasvir ederken, şöyle der:

„Sağ elinin serçe parmağında (sol elin bir parmağına da takmak câizdir), umûmiyetle, gümüşten ve üzerine yüzük sâhibinin adı hakkedilmiş kırmızı akik veya başka bir taştan bir kaşı bulunan yüzük. İsimden sonra, alelâde, *ʿabduhu* („Allahın kulu" yahut „Allaha tapan") ve ekseriyâ bu zâtın Allaha tevekkül ve itimadını ifâde eden başka kelime v. b. bulunur. Peygamber altın kullanılmasını tasvip etmediğinden, müslümanların pek azı altın yüzük takar; fakat kadınların bu kıymetli mâdenden türlü ziynetleri (yüzük, bilezik v. b.) vardır. Mühür yüzüğü mektupları ve başka yazıları mühürlemeğe yarar ve mühür basma imzâdan daha mûteber sayılır. Bunun için, parmak ucu ile mührün üzerine bir az mürekkep sürülür, mühürleyecek adam başka bir parmağını dili ile ıslatır ve sonra mühür basılacak yere hafifçe sürerek, orayı nemlendirip mührü basar. Hemen her kesin, hattâ, kudreti yetersiz hizmetçilerin bile, mühür yüzüğü vardır".

Şarkta pek eski zamanlardanberi mühür kullanılmakta olup, okuma-yazmanın yayılması garpta olduğu gibi, mühür yerine imzâ atma usûlünü yerleştirememiştir. Mühür şarkta imzâ yerini tutar ve hattâ imzâyı bile ancak mühür tevsîk eder. Mühür bir malın masûniyetini te'min için de kullanılır ve bu suretle kilit ile anahtar yerini tutar. Eşya bir paket yapılıp, dikkatle bağlanır ve bağların düğümü, mal sâhibinin mührü ile, mühürlenir; bu usûl, mührün taklit edilmesi mümkün olmaması dolayısı ile, Chardin'e göre, garp usûlünden daha emindir. Mühür eşyânın kimin olduğunu göstermek için de (msl. kitaplara ve cildlere) basılır ve bu takdirde garpta kullanılan armaların yerini tu-

tar. Birinin mührünü başka birine tevdî etmesi, ona vekâlet vermiş olduğuna delâlet eder. Bu âdetlerin şarkta pek eskidenberi câri olduğunu gösteren bir çok delîller vardır. Msl. Fir'avun, tıpkı Osmanlı pâdişahlarının mühürlerini sadrâzama tevdî etmeleri gibi, mührünü, iktidar alâmeti olarak, Yûsuf'a verir (*Tekvin*, XLI, 42). Yezâbîl (*Mülûk* I., XXI, 8) Ahab nâmına yazdığı bir mektuba, doğruluğunu te'yit için, onun mührünü basar. *Ester* ve *Danyâl* kitaplarında da İran krallarının mühürlerine izâfe edilen kudret hakkında misâller vardır. Herodot (I, 195) her bâbillinin üzerinde bir mühür bulunduğunu söyler ve Mezopotamya'nın en eski devirlerinden kalma ve umûmiyetle üstüvânî şekilde, pek çok mührün bugüne kadar muhâfaza edilmiş bulunması, bu mâlûmatı te'yit etmektedir. Hâlâ bugün, Sâsânî devrinden kalma, yüzük taşı olarak kullanılmak üzere, düz yahut boyuna asılmak için, delikli bir çok mühürler mevcûttur. Cenûbî Arabistan'da da Himyerîlerden bir çok mühür nümûneleri kalmıştır.

İslâmdan evvelki devirden kalma arap mührü mâlûm değildir. En eski arap mühürleri Mısır'da mevcût papiruslar üstünde görülmekte ve fetihten bir az sonraya âit bulunmaktadır. Peygamber zamanında Mekke'de ancak on yedi kişinin yazı bildiğine dâir rivâyeti doğru saysak da saymasak da, her hâlde bu ehemmiyetli ticâret merkezinde, şarkın başka taraflarında olduğu gibi, mühür istimâlinin mûtad olduğunu kabûl etmemiz icâp eder. Hadîslerde Peygamberin *ḫātam*'ine dâir mâlûmat mevcûttur. Buḫārī, *Ṣaḥīḥ* (Bulak, 1926), IV (*Libās*), s. 48'de Peygamberin bizanslılara mektup yazmak istediği, ona, mühür olmazsa, Mektubu okumayacaklarını söyledikleri, onun da *Muḥammed rasūl Allāh* yazılı bir gümüş mühür yaptırdığı anlatılmaktadır. Mas'ūdī'ye göre, Peygamber mühür yüzüğünü h. 7 senesinin muharreminde kullanmağa başlamıştır. Peygamber'in eskiden bir altın *ḫātam* taşıdığı, fakat altın yüzükleri, ipeklileri ve dibâyı yasak ettikten sonra, o mührü terkettiği de rivâyet edilir (Buḫārī, *göst. yer*). Altın yüzük yasağı kadınlara şâmil değil idi; msl. 'A'işa altın yüzük takmıştır (*göst. yer*). Peygamber mührünü sağ eline takardı ve helâya gittiği vakit, çıkarmağı âdet edinmişti (al-Tirmizī, *Ṣaḥīḥ*, Bulak 1242, I, *Libās*, s. 324). Yüzüğün hângi ele ve hângi parmağa takılması lâzım geldiği hakkında, fikirlerde ihtilâf vardır; bu husûsta muayyen bir kaide yoktur. Muahhar rivâyetlere göre, Peygamber, mühür yüzüğü için, gümüşten başka mâdenleri tasvip etmezdi. Bakır yüzükten müşriklik sezildiğini, demir yüzüğün de ebedî cehennem azâbına mahkûm olanların alâmeti olduğunu söylediği rivâyet edilir. Altın yüzükten duyduğu nefret kelimeler ile ifâde edilmeyecek derecede idi. Böyle bir yüzük takan bir adam ile karşılaşınca, ona kaşlarını hışımla çatarak bakmış ve bir köpek ve yahut kâfirle karşılaşmış gibi, başını ondan çevirmiştir. Peygamberin mührü elden ele geçmiş ve şahsî mühürleri dahi bulunan halefleri tarafından, nihâyet 'Oṣmān'ın onu Arîs'te bir kuyuya yahut Zemzem kuyusuna yahut da, başka rivâyetlere göre, Musul civarında Dicle nehrine düşürüp kaybetmesine kadar, kullanılmıştır. Peygamberin yasağına umûmiyetle riâyet edilmiştir; en kıymetli mâdenlerden yapılmış, yahut yasak edilmemiş bulunan çok yüksek kıymetli taşlar takılmış mühür yüzüklerine, ender olarak, rastlanır.

Mâlûm bulunan en eski müslüman mührü Mısır fâtihi ve vâlisi 'Amr b. al-'Āṣ'ın, üzerinde bir boğa resmi bulunan mührüdür (Rainer, *Führer* v.b., nr. 556). Bunun mahallî bir te'sir neticesi mi olduğu yahut islâmdan evvel araplar arasında bir hayvan temsilinin âdete aykırı bir şey olmadığından mı ileri geldiği hakkında, kat'î bir şey söylemek mümkün değildir. Bu devirden kalma ve üzerlerinde hayvan resmi bulunan başka mühürler de mâlûm ise de, canlı mahlûk resmi hakkındaki memnû'iyet, çok geçmeden, mühürlere de tatbik edildiğinden, Mısır'da h. 88 yılına kadar, vâli Kurra b. Şarîk'in bir kurt temsil eden bir mühür kullandığı görülmekle berâber (Rainer, *Führer*, nr. 593), daha ilk zamanlardan kalma müslüman tipinde mühürlere tesâdüf edilmektedir. Abū Hā'im b. Yaḥyā (nr. 572) ve hazîne reisi Rāşid b. Ḫālid'in *al-mutavakkil 'ala'llah*" (nr. 577) mühürleri bu cümledendir ve sonraları için, âdetâ örnek olmuşlardır. Mısır'dan gelen dikkate şayan bir mühür de, vergi tahsildarı Nācid b. Muslim'in üzerinde arapça ve yunanca yazılar ile adı bulunan mührüdür (nr. 589). X. asırda Suriye'de ve Anadolu'da dahi iki dilde hakkedilmiş mühürler bulunmuştur (krş. Schlumberger, *göst. yer.* ve Halîl Edhem, *göst. yer.*). Yine orada, Bizans te'siri neticesi olarak, iki yüzü baskılı kurşun mühürler (*bullae*) bulmaktayız. Bunların en ziyâde dikkate şâyân olanı Kâkûye sülâlesinden 'Alā' al-Davla'nın h. 430 tarihli baskısıdır ki, yüz tarafı bir süvâri temsil etmektedir (Halîl Edhem, nr. 30). Aynı mıntakadan dikkate şâyân başka bir mühür de Hamdānîlerden Muḥammed b. Sa'd al-Davla Abu 'l-Ma'ālī Şarîf'in mührüdür ki, yüz tarafında St. Theodore'un göğüsten yukarı bir tasviri ve yunan harfleri ile adı vardır (*ayn. esr.*, nr. 31).

Bu eski baskılar için kullanılan maddeler sonraları kullanılanların aynı, bir nevî balçık (*ḫarḫas*) veya kurşundur ve orta çağda garpta yapıldığı gibi, bağlar ile, vesîkaya raptedilmiştir. Mühürler vesîkanın üstüne basıldıkları vakit, bu işe mahsûs katı bir mürekkep kullanılır ve basılmazdan evvel, kâğıt bir az ıslatılır. İklimin müsâit bulunduğu yerlerde, kırmızı bal mumu da kullanılır. Orta çağ Avrupa'sında olduğu gibi, şarkta da, pek husûsî vesîleler ile, kıymetli mâdenlerden, gümüşten ve hattâ altından bağlama mühür (*bullae*) örnekleri kaydedilmiştir (Reinaud, *ayn. esr.*, I, s. 112).

Charles White (*göst. yer.*) türkler arasında mühür istimâlinden ve İstanbul hakkâk esnâfı hey'etinden uzun-uzadıya bahseder. Bunlar Kapalı-Çarşı yanında „hakkâklar çarşısı" denilen bir sokakta toplu bir hâlde bulunurlar; umûmiyetle kıymetli taşlar tüccârı yahudi olduğu hâlde, bunlar müslümandırlar ve oldukça tahsil görmüş kimseler olup, türk, arap ve fars dillerine âşinâ idiler. Bâzıları kûfî yazıları da okuyabilirdi. Bunların san'atlarını öğrenmeleri hayli uzun sürerdi. Çıraklar, iyi bir tahsilden sonra, en iyi hattâtlardan meşk alırlar ve bir usta hakkâkın yanında yedi sene çalışırlardı. Çıraklık müddeti bitince, kalfa olurlar ve esnâf hey'eti tarafından, elli âza olarak tahdid edilmiş bulunan hey'ete, usta olarak, kabûl edilip, kendi başlarına bir iş tutuncaya kadar, o sıfatla çalışırlardı. San'atlarını, kalıp-akçe kalıbı yapmak gibi, kanuna aykırı bir yolda kullanmaları ihtimâline karşı, dükkânları polis tarafından muntazaman teftiş edilirdi. Bir mührün taklit edilmesininin önüne geçmek için, o kadar dikkat edilirdi ki, esnâfın, aynı adama, birbirinin tamâmiyle aynı iki mühür hakketmesi yasak idi. Bir mühür kaybolduğu zaman, hîlekâr eline düşmüş ise, suiistimâlin farkına varılmak için, yeni mührün tarihinde yahut süslerinde hafif değişiklikler yapılırdı.

İstanbul hakkâkları san'atlarının başlangıcını halife 'Oṣmān'ın devrine kadar çıkarırlar ve ilk hakkâkın Muḥammed al-Ḥicāzī adında biri olduğunu ve 'Oṣmān ile 'Alī'ye, adlarına *'abd Allāh* kelimesinin ilâvesi ile, mühürler hakketmiş bulunduğunu hikâye ederler; yüzükler gümüşten ve yazı hakkedilen taşları kan taşından imiş.

White tarafından pâdişahların ve Osmanlı devleti erkânının mühürlerine dâir verilen mâlûmat d'Ohsson'dan alınmıştır. Pâdişahın, muhtelif büyüklükte, üç mührü var idi ve hepsi altına takılmış zümrütten idi ve üzerlerine tuğra [b. bk.] ve dinî bir ibâre hakkedilmiş idi. Birincisi, pâdişahın dâimâ üzerinde taşıdığı küçük bir mühürdür ki, onu, icâbında basılmak üzere, kâtibine verirdi. İkincisi bir az büyük olup, hareme âit işlerde kullanılmak üzere, harem hazînedârına tevdî olunurdu. Hind-türk imparatoru Ekber'in de, hareme âit vesîkalarda kullanılmak üzere, husûsî bir mührü var idi. — Üçüncüsü Devletin resmî mührü olup, sadrâzama tevdî olunur ve gece-gündüz onun koynunda muhâfaza edildiği farzedilirdi. Devlet dâirelerinden her birinin reisinin de, vazifesine müteallik vesîkalarda kullanılmak üzere, şahsî bir mührü var idi.

Yüksek zâtların mühür yüzüğü takmaları mûtat değildir. Devlet erkânının mûtemed bir mühürdarları var idi ki, mührü bir kese içinde ve iç ceplerinde taşırlar ve icâbında çıkarıp, basılmak üzere, mürekkep sürerek yahut mühür mumu ile basılacak ise, kuru olarak, hazırlarlardı. Orta sınıftan halk mühürlerini iç ceplerinde yahut boyunlarında asılı olarak taşırlardı. Mühür imzâ yerini tutar, fakat ehemmiyetli vesîkalarda o da elzemdir. Pâdişaha gelince, hângi mührünü kullanacağı ve imzâ bulunupbulunmayacağı, kâğıdın büyüklüğü veya küçüklüğü gibi noktalar vesîkanın ehemmiyeti derecesine bağlı idi.

İran şâhının kullandığı mühürlere dâir Chardin tarafından verilen mâlûmat, az-çok buna benzer. Şâhın üç mühürdar-başısı vardır; fakat bunların vazifeleri mühür basmaktan ibârettir; mühürler sarayda şâhın kendi mührü ile mühürlü bir kasada hıfzedilir. Vesîkalar, mûtad üzere, cuma günü mühürlenir. Mühürdar mührü ve kâğıdı hazırlar ve umûmî surette bu işle bizzat meşgûl olmayan şâhın bir işâreti üzerine, basar. Askerî, sivil ve hâricî işler için, üç büyük ve saray hesapları v.b. için de, ayrıca küçük mühür kullanılır. Üç büyük mührün ortasında aynı cümle vardır: *bandah şāh vilāyat Sulaymān ast 1080*. Küçük mühürlerde, *vilāyat* yerine, *dīn* vardır. Büyük mühürlerden birinin çevresinde bir kıt'a ve diğerinde on iki imamın adları vardır. Bir hukümdar ölünce, onun adı silinip, yerine halefinin adı hakkedilir. Umûmî surette mühürlerin istimâli bahsinde Chardin, boyunda takılı olarak taşındıkları ve ancak hamamda çıkarıldıkları için, çalınmalarının çok güç olduğuna dikkati celbeder; bir de yüzüğe takılmış mühür taşı olarak da taşınırlar. Mühür taklidi, Avrupa'daki imzâ taklidine nisbetle, daha nâdirdir. Mühür hakkâkları bir matkap (*miṣkāb*) ve zımparalı küçük bir çark kullanırlar.

Abu 'l-Faẓl, *Ā'īn-i Akbarī*'de şâhın, hükûmetin üç şûbesinde kullanılan mühürlerine husûsî bir fasıl tahsis eder. „Her kese, işleri için, bir mühür lâzımdır" — (burada, XVIII. ve XIX, asırlarda Hindistan'da ingiliz me'mûrlarının

farsça yazı ile adları hakkedilmiş bir mühre luzûm görmüş olduklarını kaydedebiliriz).

Saltanatının başlangıcında Ekber'in *rik'a* yazı ile, kendi adı ve Timur'a kadar cedlerinin adları hakkedilmiş bir mührü var idi; sonraları *nasta'lîḳ* yazı ile yalnız kendi adı hakkedilmiş bir mühür kullanmıştır. Birinci mühür evvelâ yabancı hukümdarlara yazılan mektuplarda ve (*uzuk* diye mârûf olan) ikinci mühür dâhilî işlerde kullanılmış ise de, zamanla bu usûle riâyet edilmez olmuştur. Adliye işlerinde kullanılan ikinci bir mühür mâîn (*mihrâbî*) şeklinde olup, şâhın adının etrafında adâletin senâsına dâir beyitleri muhtevî idi. Başka işler için *Allâhu akbar, calla calâluhu* yazılı küçük dört-köşe bir mühür kullanılırdı. Evvelce kaydettiğimiz gibi, harem için husûsî bir mühür var idi.

İslâmî menkıbelerde geçen büyük şahsiyetlerin de, tabi'î, mühürleri var idi. Sulaymân b. Dâ'ûd'un mührü bilhassa meşhûrdur ve mûcizeli başarılarının hikâyelerinde ehemmiyetli bir rol oynar; ecini tâifesi ondan pek ziyâde korkardı. İran'ın Solon'u olan Camşîd, Sa'dî'ye göre, ilk olarak, sol elinde mühür yüzüğü taşımıştır. Firdavsî de Şâpûr II.'un rûmların elinde esâretten firârı hikâyesinde, hukümdarın avdetini büyük mûbede, mührünün bir baskısını yollayarak, bildirdiğini söyler.

Tarihî devirlere gelince, elimizde, bütün eski halifelerin mühürlerindeki yazılara dâir mâlûmat vardır (msl. Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbîh*'te her halife bahsinde; bk. bir de Hammer-Purgstall ve Murr); eski halifelerden bir çoğunun mühürlerinin basılmış sûretleri muhâfaza edilmiştir (krş. Halîl Edhem, *ayn. esr.*). Timur'un mühründe kendi husûsî işâreti, bir müselles içine yerleştirilmiş üç küçük dâire ve *rasti rusti* ibâresi var idi; bunun bir baskısı Bibl. Nationale'de el'an mevcûttur (de Sacy, *ayn. esr.*). Joinville, Şeyḫ Cibâl tarafından St. Louis'ye takdim edilen hediyeler arasında, onun „gâyet saf altundan" bir yüzük üstüne hakkedilmiş bir mührü bulunduğunu kaydeder. Osmanlı pâdişahlarının ve büyük devlet erkânının mühürlerinin nümûnelerini Hammer-Purgstall vermiştir (*göst. yer.*). Bunlardan en çok dikkate şâyân olanı Mustafa II.'nın mührüdür ki, onu taşıyan sadrâzam Elmas Mehmed Paşa Zenta muhârebesi (1697) meydanında şehit düşmüştür ve avusturyalılar, bu zafer ganîmetinin hâtırasını yâd vesîlesi ile, bir madalya bastırmışlardır.

Türkiye'de pâdişah mühürlerinin bir şekli de t u ğ r a [b. bk.]'dır. Rivâyete göre, tuğra el baskısı şeklini taklit eder; zîra Orhan, imzâ yerine, elini kırmızı mürekkebe batırıp, basar imiş. Timur'un da bu imzâ şeklini kullanmış olduğu söylenirse de, bildiğimiz üzere, o hukümdar ümmî değil idi. Tuğra istimâli bizzat Peygambere kadar çıkarılır.

Müslümanlar mühürlerinde basit ibâreler ile iktifâ etmek husûsunda Peygamberin misâline uymuşlardır. Mühürde bâzan yalnız isim bulunur ve bâzan dinî veya ekseriyâ mahviyeti ifâde eden kısa bir ibâre de bulunur. Eğer mühür sâhibinin adı *Kur'an*'da adları geçenlerden birinin adı ise, ekseriyâ onu imâ eden bir ibâre bulunur. İsim sâde bir şekilde yazılır ve mühür metinlerinde, mûtad olan sâdeliğe riâyet edilerek, unvanlar zikrolunmaz. Hikemiyât v.b. mâhiyette yazı misâlleri için bk. Reinaud ve Hammer-Purgstall. Daha muahhar bir devirde, İran'da ve Hindistan'da, mühür yazılarına bir çok şeyler ilâve edilmeğe başlanmıştır. XVIII. asrın sonlarında hind-türk imparatorları sarayının küçük bir me'mûrunun ekseriyâ bir kaç satır şatafatlı cümleyi ihtivâ eden mührü ile Osmanlı imparatorluğunda beş defa sadrâzamlık etmiş olan büyük Sinan Paşa'nın mühründeki, „Yâ Rabbi, gafûr ve rahîmsin, Sinan b. Ali kuluna rahmet et" meâlinde, mütevâzi cümle garip bir tezât teşkil etmektedir.

Yüzükler için en çok kullanılan maddeler gümüş ve bakırdır; eğer bunlara üzerine mühür hakkedilmiş bir taş takılmış ise, bu da, kırmızı akik, şep-çırağ, lâ'l taşı, âdî akik ve necef gibi, az kıymetli taşlardandır; firûze kullanıldığı da vardır ve bu taş, altın kakmalı yazılar ile muska şeklinde yontulmuştur. Mühür yüzük kaşına kazılmamış ise, mühre sap takılarak, bir kesecikte saklanır. Bâzan bir bağ ile boyuna asılabilmek için, mühür taşına bir delik açılır. Arap mühürlerinin türlü-türlü şekilleri vardır; en çok görüleni beyzî ise de, dört, altı ve sekiz köşeliler de bulunur. Pek büyük kıt'ada mühürler müstesnâ olmak üzere, dâire şekli nâdirdir.

Mühür hakki san'atının ve hattâtlığın en parlak devirleri XVI. ve XVII. asırlardır; XVIII. asırda bu san'at inhitâta uğramış ve XX. asrın başlarında yavaş-yavaş sönmüştür. Bir kaç meşhûr hakkâkın adları mahfûz kalmıştır. Timur'un sarayında Altun, bu san'atın büyük bir üstâdı olarak tanınmış idi. Ekber'in sarayında her birinin bir şûbede ihtisâsı olan dört hakkâkın adını Abu 'l-Faẓl, zikreder.

[Son devirde İstanbul'da hakkâklık san'atının en meşhûr sîmâsı Yümni Efendi idi. Hakkâklar kethüdâsı (kâhyası) olan Ziya Efendi bu zât kadar san'atkâr değil idi. Hüsnü, Dânâ ve Fehmi efendilerin de dâhil oldukları bu san'at halkasının hâlâ hayatta bulunan mümessili Fehmi Efendi'nin tilmizi Rauf Efendi'dir].

Magrib'de, bugün *ḫâtam* (halk dilinde *ḫâtem*), yalnız mühür yüzüğüne değil, her hângi bir yüzüğe de delâlet eder. Mühre ise, ister yüzüğe, ister bir sapa takılmış bulunsun, *ṭâba'* denilir. Mahzen *banîḳa* (dâire)'larından ve yahut kabîlelerin *ḳâ'id*'leri tarafından yazılan resmî muharrerâta yağlı siyah yahut mor mürekkep ile *ṭâba'* basılarak, tevsîk edilir. Adliye evrâkında nâdiren kullanılır. Noter ve kadıların karmakarışık imzâları onun yerini tutar. Sa'dî ve 'Alavî hânedanlarının saltanat mühürlerinden ekserisinin baskıları muhâfaza edilmiştir. Şekilleri ekseriyâ müdevver ve bâzan beyzîdir. Nehlil, *Lettres chérifiennes*, Paris, 1916 ve H. de Castries, *Sources inédites de l'histoire du Maroc*, Paris, 1905 v.d.'da sûretleri görülebilir. Sultanlar, umûmiyetle, biri büyük ve diğeri küçük, iki mühür kullanırlardı ve onları basmak işini vezîr veya *ḥâcib* (mâbeyinci)'e bırakırlardı. İslâm devrinde, İspanya'da da böyle olmuş olsa gerektir. Emevî halifeleri ve *mulûk al-ṭavâ'if* vak'anüvisleri, ekseriyâ, hukümdarın eşkâlini târif ve unvanlarını zikrettikden sonra, mührünün metnini de kaydederler.

Bibliyografya: Adrian Reland, *Dissertatio de Gemmis Arabicis* (*Dissert. Misc.*, Utrecht, 1728, III, 233—251); C. G. von Murr, *Drey Abhandlungen von der Geschichte der Araber* (Nürnberg, 1770), s. 85-102; Hammer-Purgstall, *Abhandlung. über die Siegel der Araber, Perser und Türken* (Viyana, 1849); J. Reinaud, *Monuments Arabes, Persans et Turcs* (Paris, 1828), I, 1—130; II, 1—276; D. H. Müller, *Südarabische Alterthümer* (Viyana, 1899), s. 52—57, levha XIII; de Sacy (*Mémoires de l'Acad. des Inscr.*, Paris, 1822, VI, 516—519); A. J. Wensinck, *A Handbook of Early Muhammadan Tradition* (Leiden, 1925; bk. mad. Seals); Halîl Edhem, *Catalogue des Sceaux en plomb arabes, arabo-byzantins et Ottomans*, İstanbul, 1924 (türkçe); Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman* (Paris, 1790), II, 1 v.dd., 143; III, 32; G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire Byzantin* (Paris, 1844), s. 73—76; Papyrus Erzherzog Rainer, *Führer durch die Ausstellung* (Viyana, 1894), Arabische Abteilung, tür. yer.; E. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*[5] (London, 1860), s. 31; Charles White, *Three Years in Constantinople* (London, 1845), III, 147—158; J. Chardin, *Voyages en Perse* (Paris, 1811), IV, 143; V, 451—463; Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbîh* (nşr. de Goeje ve trc. Carra de Vaux), Paris, 1897; Abu 'l-Faẓl, *Â'în-i Akbarî* (trc. H. Blochmann, *Bibl. Ind.*, Kalküta, 1873, I, 45, 52, 263 v.d.).

(J. Allan.)

HÂTEM TÂ'Î. [Bk. HÂTİM TÂ'Î.]

ḤAṬÎ'A. [Bk. HATÎ'E.]

ḤAṬÎB. [Bk. HATÎB.]

HATÎB. ḤAṬÎB (A.), cem. *ḫuṭabâ'*, eski araplar arasında, kabîile sözcüsüne verilen ad idi. Ekseriyâ *şâ'ir* ve *ḫaṭîb* sözleri birbirleri ile tedâî eder. (İbn Hişâm, *Sîra*, nşr. Wüstenfeld, s. 934, 1 aş., 938, 5 aş., Yâḳût, nşr. Wüstenfeld, IV, 484, 11 v. d.) ve *kâhin* ve *sayyid* gibi, *ḫaṭîb* de, kabîlenin başlarından sayılırdı. Vazifesinin mâhiyeti ve ehemmiyeti bilhassa Câḥiẓ (*Kitâb al-bayân va 'l-tabyîn*, Kahire, 1332, I—III) tarafından târif ve tavzîh edilmiştir. *Ḫaṭîb* ile, *şâ'ir* arasındaki fark pek tâyin edilmemiş ise de *şâ'ir*'in şiir (nazım) şeklini kullanması, *ḫaṭîb*'in de nesir, fakat secî ile söz söylemesi bu ikisini birbirinden ayırır (krş. Câḥiz, *ayn. esr.*, I, 159); *ḫaṭîb* nutuklarına *ammâ ba'du* ile başlar (Ḥarîrî, nşr. de Sacy, 1822, s. 42). Câḥiz'e göre, aynı zamanda şâir de olan hatîb pek az idi (I, 27); câhiliye devrinde şâir, hatîpten ziyâde, takdir edilirken, yavaş-yavaş şâirler çoğalarak, san'atları da inhitâta uğrayıp, kendileri dilenci menzilesine düşünce, *ḫaṭîb*'in itibârı artmıştır (I, 136; III 227). *Ḫaṭîb* ile *ḳâṣṣ* (kıssacı) yine *ḫaṭîb* ile *aṣḥâb al-aḫbâr va'l-âṣâr* (Câḥiz, I, 167 v. d.) arasında bir yakınlık vardır; bâzan aynı âilede irsen intikal eder. Hatîpler ayrı bir sınıf veya cemâat teşkil etmezler; bunlar, sâdece sözcü olmak kabiliyetini hâiz kimselerdir. Hatîpler, *Sîra*'de kaydedildiği gibi, yalnız bir *vafd* (sefâret hey'eti)'in başında, kabîle mümessili olarak, müzâkerelerde görülmekle kalmazlar (krş. Goldziher, *Abhandlung zur arab. Philol.*, I, 20); muhâsım kabîleler arasındaki övünme (*mufâḫara*) yarışlarına da, şâirler gibi, önderlik ederler. Hatîp kabîlesinin parlak başarılarını ve necîp vasıflarını ballandıra-ballandıra belâgat ile medhedecek ve kezâ hasımlarının zayıf taraflarını ortaya çıkarabilecek kabiliyette olmalıdır. Bunun için dili *faṣîḥ* ve îfâdesi *belîġ* [bk. mad. BALÂĞA] olmak gerektir; hasımlarına bu suretle gâlip gelir (krş. *The Muffażżaliyât*, nşr. Lyall, XCI, 22 v. d.; XCVI, 9; al-Ḳuṭâmî, nşr. J. Barth, XIV, 20; İbn Ḳâys al-Ruḳayyât, nşr. Rhodokanakis, *SB Ak. Wien*, 1902, XLIV, 19; *Kâmil*, nşr. Wright, s. 20, 15 v. d.). Kötü *ḫaṭîb* hicviyelerde şöyle tasvir edilir: fena telâffuz eder, iki tarafa döner-durur, kekeler, öksürür, sakalını karıştırır; parmaklarını birbirine geçirerek, sıkılganlık alâmeti gösterir (*Ḥamâsa*, nşr. Freytag, s. 650, beyit 5; *Kâmil*, nşr. Wright, s. 20, 7, 9 v. d.). Eski

arap hatîbinin târifini tamamlayan vasıflardan biri de, onun savaşlara iştirâk eden mücâhidler arasında sayılmasıdır (al-Ḳuṭāmī, *ayn. esr.*; Cāḥiẓ, I, 134, 8 v. d., 172, 11); hattâ yiğit muhârip yerine, sâdece *ḫaṭīb* kelimesi kullanılabilir (Cāḥiẓ, I, 129). Hatîp vazifesini ifâ ederken, alâmet olarak, tıpkı yemin edenler gibi, elinde harbe, asâ veya yay (*al-maḫāṣir*) bulundurur ve ekseriyâ bununla yere vurur (krş. al-Ḳuṭāmī, XXVII, 6; Labīd, *Dīvān*, nşr. Ḫālidī, s. 7, 15, s. 27, 9, 45, s. 45; Cāḥiẓ, I, 197 v. d., III, 3 v. dd., 61 v. dd.).

İslâmın ilk günlerinde hatîp eski hürriyetinin büyük bir kısmını muhâfaza ediyordu. Mekke'nin fethinden sonra, „Peygamber bir hatîp gibi gelerek" (İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, s. 823, 3 aşağıdan itibâren), halka hitâben kudret ve salâhiyetini teblîğ eden bir nutuk irâd etti. Bununla berâber islâm devrinden itibâren, *ḫuṭba* müslümanlara hitâp eden bir nutuk (hitâbe) şeklini alarak, düşmanlara karşı mücâdele mâhiyetini kaybetti. İslâm hatîplerinin faâliyetlerinde artık *mufāḫara*'ye yer yok idi. Fakat reisin bizzat söz alıp, hatîp sıfatı ile, minberden yalnız dinî mev'izalar ile iktifâ etmeyerek, emîrler de vermesi, kararlar alması, siyâsî işler ve umûmiyetle cemâati ilgilendiren mes'elelere dâir mutâlea beyân etmesi, kadîm arap hatîbinin mâhiyetine olduğu kadar eski islâm rûhuna da uygundur. İlk dört halife ve Emevîler devrinde böyle idi (krş. Cāḥiẓ, I, 190); onların vilâyetlere gönderdikleri vâliler de yine böyle, *ḫuṭabā'* gibi, hareket ederlerdi (krş. msl. al-Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 318; Cāḥiẓ, I, 179). Bunların şehirlere tâyin ettikleri âmirler de „*minbar* ve *namāz*" (hutbe ve imâmet) vazîfeleri ile mükellef idiler (Ṭabarī, nşr. de Goeje, II, 929, 11 v. d.). Hutbelerinde hasımlara târizler ve tel'inlerde bulunurlardı (msl. bk. 'Alī bir de Ṭalḥa ve Zubayr aleyhindeki lânetlemeler; krş. Cāḥiẓ, I, 165 yk.). Bu suretle *ḫaṭīb*, hâlâ, *imām* ile müterâdif idi; hâricîlerden (*ḫavāric*) bir şâir der ki: „Minberlerde (bu dünyanın minberlerinde) Ṣaḳīf'ten bir *ḫaṭīb* bulundukça, toprağımızda sulh olmayacaktır" (Cāḥiẓ, III, 135). Hatîbin hutbe esnâsında sağ elinde asâ veya harbe tutması âdeti (iranlıların istihzâlarını mûcip olmuştur; bk. Cāḥiẓ, III, 3 v. dd.) eski arap hatîplerinden kalma bir mîrastır. Hutbe ile namaz arasında mevcût sıkı râbıta islâmda hatîbe bilhassa dinî bir mâhiyet izâfe ediyordu. İlk nesiller arasındaki çarpışmalar bittikten sonra, bu mâhiyeti başka husûsiyetlerini gölgede bırakmış ve daha Hārūn al-Raşīd zamanından itibâren, Abbâsîler devrinde halife, hutbe irâdı vazifesini kadılara bırakarak, kendisi dinlemekle iktifâ etmiştir (Cāḥiẓ, I, 161, ortada). Fakat büyük câmilerde imâmlık ve hatîplik edenler, nazarî olarak, halifenin mümessilleridir (krş. İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, Kahire, 1322, s. 173 aş.). Mısır Fâtımî halifeleri ramazanda üç defa ve büyük bayramlarda (bir perde arkasından) bizzat hutbe irâd ederlerdi (İbn al-Taġrībirdī, nşr. Juynboll, II, 482—486; nşr. Popper, s. 331 v.dd.; al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, Kahire, 1334, II, 322, 327, 329). Bu sırada en yüksek devlet erkânı minberin basamaklarında dururlardı (*ayn. esr.*, s. 327, 329). Hâlbuki bunun aksine olarak, bir mıntakanın reisi (*ra'īs*), hatîp hutbe irâd ettiği sırada, minberin iç tarafında dururdu. Esâsında, hatîbin büyük itibârına delâlet eden bu âdet, sonradan, mutaassıp ahlak ulemâsı tarafından, tenkit edilmiştir (İbn al-Ḥacc, *Kitāb al-madḫal*, Kahire, 1320, II, 74). Her tarafa husûsî hatîpler tâyin edilirdi. Fâtımîlerin ilk zamanlarında Kahire'de 3 hatîp ('Amr-, İbn Ṭūlūn- ve al-Azhar câmileri için) var idi (krş. Maḳrīzī, *ayn. esr.*, II, 348, 6) bu umûmî surette kadılardan birinin fahrî vazifesi idi (krş. *ayn. esr.*, s. 224, 8 aş.). *'Īd al-ġadīr* [bk. ĠADĪR AL-ḤUMM]'de hutbe, Kahire'de Cāmi' Ḥusayn'de hazırlanan 9 basamaklı bir minberden, husûsî bir hatîp tarafından, okunurdu; namazda da baş-kadı imamlık ederdi. Hatîbe, bundan dolayı, bir ipek hil'at ile 30 yahut 50 dinar verilirdi (Maḳrīzī, *ayn. esr.*, II, 224 v.d.). Başka vesîleler ile de hatîbe hil'atler verilirdi (*ayn. esr.*, II, 387 aş.). Hatîp, imam sıfatı, ile cuma namazını kıldırır ve vaaz ederdi. Abū Ḥanīfa'ye ve Mālik'in (naklettiği) bir hadîse göre, bu âdetten ayrılmak için, husûsî sebepler olmadıkça, bu vazifeyi (imamlığı) onun ifâ etmesi gerekti. Beş vakit namazlarını ise, başka imamlar kıldırırlardı (al-Māvardī, *al-Aḥkām al-sulṭānīya*, nşr. Enger, s. 181, 3 aş.). Şāfi'ī ve Mālik'e göre, buna imkân bulunmayan şehirler müstesnâ olmak üzere, her şehirde hutbe ile cuma namazı yalnız bir câmide kılınmalıdır. Abū Ḥanīfa'de ise, böyle bir şart yoktur. Bundan dolayı, Fâtımîler devrinden sonra Ṣalāḥ al-Dīn Kahire'de şâfi'î mezhebinden bir baş-kadı tâyin ettiği için, hutbe yalnız Ḥākim câmiinde okunur idi; Baybars tarafından hanefî bir kadı tâyin edildikten sonra, bu hâl değişmiştir (Maḳrīzī, *ayn. esr.*, IV, 53). Diğer cihetten, Abū Ḥanīfa, hatîbin imamlığı ile cuma namazı kılınmasına ancak hükümdarın ve yahut da onun vâlisinin bizzat ikamet ettiği bir büyük şehirde (*miṣr*) müsâade eder. Diğer mezhepler, bu bakımdan, daha az sıkıdırlar. Mamafih diğer mezheplerde de, cuma namazının imâm-hatîbi, nazarî olarak, „en yüksek imamın" nâibidir. İcâbında, sarîh surette tâyin edilerek, müteaddit imamlar seçilebilir. Māvardī (s. 172)'ye göre, sultan büyük câmilerin imamlarını intihap eder. Bu şekil, onların mümessil sıfatını hâiz olmaları nazariyesine mutâbıktır. Fakat memlûk sultanlarının ülkelerinde, Ḳalḳaşandī (*Ṣubḥ al-a'ṣā*, Kahire, IV, 39)'ye göre, her câmiin hatîbi var idi; sultan ancak büyük câmiler ile meşgûl olurdu. Büyük câmilerde hatîp vazifesi büyük bir ehemmiyeti hâiz idi. İbn 'Abd al-Ẓāhir'in dediğine göre, Kahire kalesindeki büyük câmiin hatîpliğini şâfi'î baş kadısı bizzat ifâ ederdi (krş. Ravaisse, *Zoubdāt kachf el-mamâlik*, 1894, s. 92) ve Kudüs şehrinin istirdâdından sonra, Ṣalāḥ al-Dīn tarafından, al-Aḳsā mescidi baş-hatîbliğine kadı Muḥyi 'l-Dīn Abu 'l-Ma'ālī seçildiği zaman, bu tâyin gıpta edilen büyük bir şeref telâkkî edilmiş idi (Şihāb al-Dīn, *Kitāb al-ravżatayn fī aḫbār al-davlatayn*, Kahire, 1288, II, 108 v.d.). Memlûkler devrinde hatîbin nasbını te'yit eden vesîka onun yüksek itibârına delâlet eder (krş. Ḳalḳaşandī, *ayn. esr.*, II, 222—225; al-'Umarī, *Kitāb al-ta'rīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-şarīf*, Kahire, 1312, s. 126 v.d.). İslâmı kabûl edenlerin ihtidâlarını, bu makama bildirmeleri usûldendir (İbn al-Ḥacc, *Kitāb al-madḫal* s. 76); halk hatîbin cübbesine „teberrüken" (*li 'l-tabarruk*) temâs ederler (al-Ṣa'rānī, *Kitāb al-mīzān*, I, 169). Māvardī (s. 185)'ye göre, hatîbin, tercîhan, siyah esvap giymesi gerektir; Ġazzālī'ye göre ise, siyah bid'attir; beyaz elbise giymesi lâzımdır (*Iḥyā'*, Kahire, 1322, I, 131, 10 v.d. aş.). Resmî alâmetleri *al-'ūdāni* („ağaçtan mâmûl iki şey"), yânî minber ve asâ yahut da ağaçtan bir kılıçtır; fıkıh kitaplarına göre, hutbe esnâsında hatîbin bunu elinde tutması gerektir. al-Azhar câmiası hakkındaki 1911 kanununun 59. maddesi mûcibince, küllîyenin üç şûbesinden ikincisinde tahsilini bitirenler hatîp olabilirler. Azhar câmiinde yalnız bir hatîp vardır (Zayyāti, *Tārīḫ al-Azhar*, Kahire, 1320, s. 207); buna mukabil 1909'da, Medine'de Mascid al-Nabavī'de ise, nâipleri hesaba katılmayarak, 46 ve Medine'de 122 hatîp var idi; bunlar, bâzı vakıflardan istifâde ederlerdi ve vazifeleri de, umûmiyet itibârı ile, irsî idi (Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥicāzīya*, 2. tab., Kahire, 1329, s. 101, 242). Resmî hatîpten başka olarak, kendi başına vaaz ve nasîhat eden *vā'iẓ*'ler de var idi (krş. A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, 1922, s. 318 v.dd.).

[İslâm halifeliğini hâiz olan Osmanlı imparatorluğunda da cuma hatîplerinin, câmi imamlarından ayrı, husûsî bir mevkii var idi. Vâkıa bu hatîplerin söyledikleri arapça hutbelerden halkın en büyük ekseriyeti bir şey anlamaz ve hutbeler de ekseriyâ ezberlenmiş, basma-kalıp sözlerden ibâret idi ise de, ancak her hafta hutbenin ortasında zikrolunan hadîsin değiştirilmesi mutâd idi. Pâdişah tarafından ferman ile tâyin olunan büyük câmilerin hatîpleri ve bilhassa fethen alınan şehirlerdeki büyük câmilerin hatîpleri yeşil cübbe giyerler ve sarığın üzerine sırma tel takarlardı. Bunların ellerinde bir kınlı kılıç olduğu hâlde minbere çıkmaları mûtad idi. Kılıcı minberin basamağına bırakan hatîp hutbeyi bitirdikten sonra, inerken onu tekrar alıp, öyle inerdi. Cuma namazlarının dâimâ hatîpler tarafından kıldırılması mûtad idi. Hatîplerin yeşil cübbesi ve telli sarığı, cümhuriyeti müteâkip, değiştiği gibi, vaaz ve nasîhat kabîlinden hutbeler de her kesin anlayacağı türkçeye çevrilmiştir].

Bibliyografya: I. Goldziher, *Der Chatîb bei den alten Arabern* (*WZKM*, 1892, VI, 97—102); C. Snouck Hurgronje, *Islam und Phonograph* (*Tijdschr. Bat. Gen.*, 1900, XLII, 401—404 = *Verspreide Geschriften*, 1923, II, 426 v. dd.); C. H. Becker, *Die Kanzel im Kultus des alten Islam* (*Nöldeke-Festschrift*, I, 331—351 = *Islamstudien*, 1924, I, 450—471); ayn. mll., *Zur Gesch. d. islamischen Kultus* (*Isl.*, 1912, III, 374—399 = *Islamstudien*, I, 472—500); T. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes* (1910), s. 87—89; E. W. Lane, *Manners and customs of the modern Egyptians* (Every Man's Library), s. 84; fıkıh kitaplarında *ṣalāt al-cum'a* fasılları ve al-Ṣa'rānī, *Kitāb al-mīzān* (Kahire, 1329), I, 164—171; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1321), II, 128 v. dd.; A. Fischer'in lûgatlara dâir toplamalarından istifâde edilmiştir.

(JOHS. PEDERSEN.)

HATÎB BAGDÂDÎ. AL-ḪAṬĪB AL-BAĠDĀDĪ (1002—1071). ABŪ BAKR AḤMED B. 'ALĪ B. ṮĀBİT, AL-ḪAṬĪB AL-BAĠDĀDĪ unvanı ile mârûf olup, 24 cemâziyelâhır 392 (1002)'de Bagdad'dan aşağı Dicle'nin garp kenarında büyük bir köy olan Darzicān'da doğmuştur. Bir hatîbin oğludur. Tahsiline pek erken başlamış ve gençliğini „hadîs aramak" için, seyahat ile geçirmiştir. Basra, Nīşāpūr, İsfahan, Hemedan ve Dimeşk'i ziyâret etmiştir. Nihâyet Bagdad'a dönmüş ve orada hatîplik ettiği için, sonraları al-Ḫaṭīb al-Baġdādī unvanı ile tanınmıştır. Hadîs ilmindeki derin bilgisi yeni yerleştiği yerde kendisine büyük bir şöhret ve nufûz kazandırmıştır. Hâl tercümesini yazanlardan biri, vâizlerin ve hadîs hocalarının, topladıkları hadîsleri vaaz ve derslerinde zikretmeden evvel, onun re'yine arzettiklerini söylemek-

tedir. Diğer cihetten al-Ḫaṭîb'in o sırada Bagdad'da haylı kalabalık ve nufûzlu olan hanbelîlerin husûmetinden çok çekmiş olduğu anlaşılmaktadır. Evvelâ hanbelî mezhebinde iken, sonradan Şâfi'î mezhebini ihtiyar etmesi, kelâmda Aş'arî görüşlerine sım-sıkı bağlılığı sebebinden, kendisine akâid meselelerinde her türlü cür'etkârâne görüşlerin hasmı olan Aḥmed Ḥanbal tilmizlerinin husûmet ve kinini celbetmiştir. Bununla berâber, hanbelîlerin muhâlefetine rağmen, halife al-Ḳâ'im ve vezîr İbn al-Muslima'nın himâyeleri sâyesinde, al-Manṣûr câmiinde hadîs takriri (*imlâ'*) açmağa muvaffak olmuştur. Anlaşıldığına göre, kendisine gösterilen husûmetten pek ziyâde muğber olan al-Ḫaṭîb derslerinde ve yazılarında Aḥmed b. Ḥanbal ve hanbelîler hakkında târizkârâne imâlardan ve hattâ onlara açıktan-açığa hücûmdan geri durmamıştır. Bundan dolayı, sonraki nesiller tarafından, fıkıh ve akâidde *ta'aṣṣub* ile ithâm edilmiş, meslek ve kanâati aleyhinde yazılar yazılmıştır (krş. *Kaşf al-ẓunūn*, III, 632). — al-Basâsîrî'nin muvaffakiyetli isyânı üzerine, vezîr İbn al-Muslima düşünce, al-Ḫaṭîb Şam'a kaçmıştır. Orada, Fâtımî vâlinin emri ile, tevkif olunmuş ise de, bir kolayını bularak, hemen Sûr ve Haleb'e kaçmak suretiyle, idamdan kurtulmuştur. Selçuklular tarafından intizam iâde edildikten sonra, Bagdad'a dönen „şarkın hâfızı" al-Ḫaṭîb, bir sene sonra, „garbın hâfızı" İbn 'Abd al-Barr ile aynı yıl içinde, 7 zilhicce 463 (1071) pazartesi günü orada vefat etmiş ve kalabalık bir halk tarafından cenâzesi teşyî edilerek, pek ziyâde hürmet edilen Bişr al-Ḥâfî'nin türbesi yanına gömülmüştür.

al-Ḫaṭîb, hâl tercümesini yazanların kaydettiklerine göre, yüz kadar büyük eser bırakmıştır. Bunların hemen cümlesi „hadîs ilmine" dâir idi. Eserlerinin en meşhûru *Târîḫ Baġdâd* unvanlı, Bagdad'da yaşamış olan hadîs âlimlerinin tezkireleridir. Hâl tercümelerinin başındaki, Bagdad'ın coğrafya ve topografyası ile tarihine dâir medhal, G. Salmon tarafından, hulâsa edilerek, kısmen neşredilmiş ve *Introduction topographique à l'histoire de Baghdâdh* (arap. metin, s. 1—94) unvanı ile fransızcaya tercüme olunmuştur; G. le Strange (*A Greek embassy to Baġdâd in 917*, *JRAS*, 1897, s. 35—45) bundan istifâde etmiştir (bir parçası da *al-Manār*, 1910, XIII, 285—291'de neşrolunmuştur); metin, tam olarak 14 cild hâlinde 1931'de Kahire'de basılmıştır. *Kifāya fī ma'rifat uṣūl 'İlm al-rivāya* ile *Taḳyîd al-'ilm*'ini de zikretmek gerektir; Bunların Ahlwardt tarafından yapılan tahlîli için bk. *Verzeichniss der arab. Handschriften der Königl. Bibliothek zu Berlin*, II, 1039 ve 1035. İbn al-Cavzî, *Mir'āt al-zamān*'dan iktibâs edilerek, Salmon tarafından yapılan (s. 8—10), al-Ḫaṭîb'in başka eserlerinin cedveli, aşağıdaki düzeltmeler göz önünde tutulmak suretiyle, kullanılabilir: nr. 2: *al-Cāmi' li-aḫlāḳ al-rāvī va 'l-sāmi'* (*li-aḫlāf* değil); nr. 4: *al-Muttafiḳ va 'l-muftariḳ* (*va 'l-mu'tarif* değil); nr. 10: *al-Faḳîh va 'l-mutafaḳḳih* (*va 'l-mutafaḳḳiha* değil); nr. 20: *Man ḥadaṯa fanasiya* (*fanasa* değil); nr. 26: *al-Tafṣîl li-mubham al-marāsîl* (*al-Tafżîl* değil; mürsel hadîslere dâir bir eser); nr. 32: *al-İcāza li 'l-ma'dūm vā 'l-machūl* (*al-icāda* değil; gelmiş ve geleceklere verilen *icāza*'ye dâir); nr. 33: *al-Buḫalā'* (*al-Naclā* değil; krş. Rieu, *Supplement of the Catalogue of Arab. mss. in the British Museum*, nr. 1132; krş. van Vloten, *Livre des Avares d'al-Djāḥiẓ*, medhal) ve *al-Asmā' al-mutavāṭi'a* (mantıkta *asmā' muşakkika*'nin zıddı); nr. 41: *al-Müżih* ve *al-Ḳunūt* ayrı iki eserdir (*al-müżih va 'l-ḳunūt* değil).

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 329; *Suppl.*, I, 562 v.d.; Salmon, *L'Introduction topographique à l'histoire de Bagdâdh d'Aboû Bakr Aḥmad İbn Thâbit al-Khaṭîb al-Bagdâdhî* (Paris, 1904); Goldziher, *Muham. Studien*, II, 154, 183, 184; al-Ḫaṭîb'in hâl tercümeleri: İbn Ḫallikān, nr. 33; *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ*, XIV, 14; bir de İbn al-Cavzî, *Mir'āt al-zamān*'da daha fazla mâlûmat vardır.

(W. MARÇAIS.)

HATÎ'E. ḪAṬÎ'A (cem. *ḫaṭîāyā* ve *ḫaṭî'āt*), günâh, *ẕanb* ile müterâdiftir. *ḫ-ṭ-'* kökü „sürçmek" (ibrânîce: Emsâl-i Süleyman, XIX, 2) ve „yanılmak" (msl. *aḫṭa'a* oku hedefe isâbet etmeyen okçu hakkında kullanılır) mânalarına gelir; bk. mad. ḪAṬÂ'. Ḫaṭî'a „kasden işlenmiş günah" diye târif edilir; *ḫiṭ'* (bk. *Kur'an*, XVII, 33) sâdece „günah" demektir, *iṯm* ise, büyük günahlar hakkında kullanılır. Bu mâna ayrılıkları, ancak islâm devrine âit olsa gerektir. Müşrik arapların *ḫaṭî'a* tâbirini bildikleri bile şüphelidir. Bunun Ḳays b. al-Ruḳayyāt'ın *Dîvān* (nşr. Rhodokanakis, s. 129, nr. 18, mısra 3)'ında „kusûr" ve „nakîse" mânasında kullanıldığı görülür (F. Krenkow tarafından verilen mâlûmata istinâden). *Kur'an*'da günah mefhûmu, etraflı bir surette, târif edilmemiştir. Bununla berâber, günahların ukubet ve aflarına dâir âyetlere sık-sık rastlanır. *al-Raḥmān al-raḥîm* olan Allah, resûllerinin tebliğleri ile, insanları günahlarının affını dilemeğe dâvet eder (XIV, 11; XLVI, 30; LXXI, 4, 6). Büyük günahlardan ve ahlâka muğâyir hareketlerden ictinâp edeni (LIII, 33) afv ve onun tevbesini kabûl eder (XL, 2); o affedenler in en merhametlisidir (VII, 154); bütün günahları toptan (*cam'an*, XXXIX, 54) affeder.

Kur'an'da mağfiret umûmiyetle böyle tebârüz ettirilmiş ve tafsilâtta daha ileri gidilmiştir. Mûsâ: — „Yâ Rabbi, nefsime zulmettim (*ẓalamtu nafsî*), beni affet" — deyince, Allah onu affediyor (XXVIII, 15; krş. bir de XXXVIII, 24 [Dâ'ûd] v. b.). Fakat müşrik veya kâfir olarak ölenin Allahın mağfiretinden nasîbi olmayacaktır (IV, 51, 136; XLVII, 36); bununla berâber, temerrüd edilmediği takdirde *kufr* [b. bk.] de affolunur (VIII, 39). Fakat günah ile „kuşatılmış" olan sonuna kadar Cehennemde kalır (II, 75).

Bu mûtedil bir görüştür; umûmiyet itibârı ile, bu mes'elede yahudilik ve katolikliğin telâkkîlerine uyar. Fakat unutulmamalıdır ki, Allah fâil-i mutlaktır: „istediğini affeder ve istediğini cezâlandırır" (III, 124).

Kur'an'daki bu mülâyim görüş, müslümanların umûmî telâkkîsi hâline gelmiştir; bununla berâber günah telâkkîsi ile küçük ve büyük günahların ayırt edilmesi ve bir de mücâzâtları husûsu islâmın ilk zamanlarında ciddî ihtilâflara mevzû teşkil etmiştir.

Küçük günahlar (*ṣaġā'ir*) ile büyük günahlar (*kabā'ir*)ın tefrîki, *Kur'an*'ın *kabā'ir* tâbiri kullanılmış bulunan XLII. sûrenin 35. âyetinden istidlâl olunabilir. „Yedi büyük günahtan (*mūbiḳāt*) ictinâp ediniz" hadîsinde görülen yedi büyük günah telâkkîsinden anlaşılacağı üzere, hıristiyan akîdeleri bu husûsta şüphesiz, müessir olmuştur. Bunların neler olduğu sorulduğu zaman: Peygamber: — „Şirk, sihir (büyü); şer'î bir sebep mevcût olmaksızın, insan öldürmek, yetimlerin mallarını gasbetmek, murâbaha, düşman önünde muhârebeden kaçmak ve *muḥṣanāt* (ismet ehli kadınlar)'ın aciz ve saflığını sûiistimâl etmek" — diye cevap verir (Muslim, *Îmān*, trc. s. 144; al-Buḫārî, *Vaṣāyā*, bâb 23). Büyük günahların başka türlü sayıldıkları da vardır; akîde ve ahlak bahislerinde zikredilen hadîste sayılanlardan daha büyük günahlar bulunduğu kanaati ileri sürülmüştür. Navavî tefsirinde (I, 170), Abû Muḥammed b. 'Abd al-Salâm'dan, şu meâlde bir fıkra nakleder: her kim bir günahın büyük günahlardan mı yahut küçük günahlardan mı olduğunu anlamak isterse, onun mâhiyetini büyük günahların mâhiyetleri ile mukayese etmelidir. Eğer büyük günahların en küçüğünden daha büyük değilse, küçük günahlardandır; aksi takdirde, büyük günahlardandır. Msl. Allahı istihfâf eden ve *Kur'an*'ı çamura atan, şerîatte öyle tavsif edilmemiş olmakla berâber, en büyük günahlardan birini işlemiş olur. Aynı suretle bir adam arkadaşı tarafından iffetine tecâvüz edilmesi için, bir kadını zorla tutarsa yahut arkadaşı tarafından öldürülebilmesi için, başka bir adamı zaptederse, böyle bir hareket, büyük günahlardan sayılan yetim malını gasbetmekten daha büyük bir günah telâkkî edilmek gerektir. Navavî, tefsirinin aynı kısmında, küçük ve büyük günahları tefrik mes'elesinde görülen derin ihtilâflardan bahsederken, İbn 'Abbâs'ın sözünü nakleder: — „Allahın men'ettiği her hângi bir şey devamlı surette yapılırsa, bir büyük günah işlenmiş olur". Başka akaid âlimleri de: — „Allahın azameti gözönünde tutulacak olursa, şer'a mugâyir olarak işlenen her fiil, büyük bir günahtır" — demişlerdir. Bununla berâber, kelâm âlimlerinin ekseriyeti günahları, küçük ve büyük olarak, ayırt etmekte müttefiktirler. Bir az evvel zikredilen nokta-i nazarın doğruluğunu teslim etmekle berâber, hadd-i zâtında günahlar arasında dereceler bulunduğunu kabûl ederler. Bu suretle beş vakit namaz ile orucu, haccı v. b. ifâ etmemekten mütevellit ve kefâreti mümkün olan günahlar, şerîat nazarında, küçük günah sayılır. Fakat küçük günahlar büyüklerinden nasıl tefrik edilir?. Bu suâle bir çok cevaplar verilmiştir. Bir bakıma göre, Cehennem, Allahın gazabı, lânet yahut mücâzât ile alâkalı olarak zikredilmiş bulunan her günah, büyük günahlardandır. Başka bir bakıma göre, korku veya çekinme alâmeti gösterilmeksizin yahut âkıbeti düşünülmeden irtikâp edilen her günahın büyük sayılması gerektir; fakat dil sürçmesi ile veya ihtirasların zaptında gevşeklik ile işlenen günahlar, küçüklerden sayılabilir. Bu gibi mütenâkız târifler Abu 'l-Ḥasan al-Vâḥidî'yi, şerîat tarafından büyük sayılan bir takım günahlar, küçük olarak tavsif edilen diğer günahlar ve bu suretle vasıflandırılmamış daha başka günahların da bulunduğunu söylemeğe sevketmiştir. Bu hâlde insanın, en büyüklerden birini irtikâp edivermiş olmamak için, bütün günahlardan kaçınması ihtiyata muvafık olur. Ulemâya göre, küçük günahları işlemekte isrâr etmek, onları büyük günahlara kalbeder. Navavî, 'Omar ve İbn 'Abbâs'a atfedilen şu hukmü zikretmeğe kadar gider: „Mağfireti istenilen hiç bir günah, büyük değildir; irtikâbda temerrüd edilen hiç bir günah, küçük değildir".

Büyük ve küçük günahlara ve bunların mağfiretine dâir ehl-i sünnet mezheplerin görüşlerini temsil eder gibi telâkkî edilebilecek bu reye hâricîler [b. bk.] ve mûtezile [b. bk.] gibi, tamâmiyle mütehâlif temâyüllerde bulunan mezhepler iştirâk etmemişlerdir. Bu iki mezhep de büyük günahların mücâzâtının ebedî olaca-

ğına kâildirler. Bu görüş, iman ile amelin münâsebeti mes'elesi ile alâkadardır. Ehl-i sünnet, hiç olmazsa nazarî olarak, îmanın kıymet ve ehemmiyeti üzerinde durdukları hâlde, bu mezhepler, bir kimsenin mü'min olup olmadığını anlamak için, amellerin miyâr tutulmasına ehemmiyet verirler. Bu bakımdan başlıca muhâlifler *murci'î* [b. bk.]'lerdir. Ehl-i sünnet mezheplerinin müslümanlar ve kâfirler arasına çizdiği hudût, ağır günahlar işlemiş müslümanları ebedî Cehennem azâbına mahkûm sayan mûtezile ve hâricîler tarafından, daha şiddetli bir rey ile, tâdil edilmiştir. İki taraf arasında geçmiş olan harâretli ihtilâfların akisleri *Kur'an* tefsirlerinde hâlâ göze çarpmaktadır. Bayżâvî II. sûrenin 75. âyetini (yk. bk.) şöyle tefsir eder: burada bahis mevzuu olan „ihâta" ancak kâfirlere râcî olabilir; binâenaleyh büyük günahlar işlemiş olanlar, bu sûrenin hukmü içine girmezler.

Kur'an XXXIX, 55: „Allah bütün günahları toptan affeder" ve II, 284: „İstediğini affeder ve istediğine mücâzât eder" gibi âyetler, mücâzâtın bir zarûret olmadığını ve büyük günahların affolunduğunu isbât eder (Faḫr al-Dîn Râzî, *Mafâtîḥ al-ġayb*, II, 82). Bayżâvî (bk. bir de Faḫr al-Dîn Râzî, V, 455): — „Mağfiret için, *tavba* [b. bk.]'nin zarûrî olduğu doğru değildir; yalnız *şirk* [b. bk.] takdirinde, elzemdir" — demektedir. Mamafih Faḫr al-Dîn Râzî, bu ifâdenin kat'iyeti ile berâber, XXXIX, 54. âyetin tefsirine: — „Günahları belki tamâmiyle affeder ve belki cehennemde bir müddet mücâzâttan sonra affeder" — mutâleasını ilâve eylemeği ihmâl etmez.

Mûtedil mûtezileden olan al-Zimaḫşarî bu görüşlere itiraz eder; „İstediğini affeder" (III, 124) sözünü tefsir ederken, der ki: — „Ancak tövbe edenleri ve nedâmet getirenleri affetmeğe meyyâldir" ve âyetin İbn 'Abbâs tarafından, mûtezilenin tahammülünü tüketecek surette, „istediğinin büyük günahlarını affeder, istediğinin küçük günahlarını cezâlandırır" tefsirini şiddetle tenkit eder.

Büyük günahların affına dâir, ehl-i sünnet görüşünü te'yit eden, hadîs de vardır. Peygamber demiştir ki —: „Cebrâil bana gelerek, şu te'minât ile, kalbimi ferahlandırdı: ümmetinden Allahın birliğine îmân ederek ölen herkes Cennete girecektir. — Ben: — „Hattâ çalmış veya zinâ etmiş olsa bile mi?" — dedim. — „Çalmış ve zinâ etmiş olsa bile" — dedi (Muslim, *Îmân*, trc., s. 153). Navavî bu hadîsi tefsir ederken —: „Bu, büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedî mücâzât görmeyeceklerine ve eğer oraya girmişler ise, çıkarılacaklarına ve nihâyet Cennete girerek, ebedîyen orada kalacaklarına dâir olan ehl-i sünnet re'yinin isâbetine bir burhandır" — demektedir. Hep bunlar, şefâate [bk. mad. ŞEFÂAT] dâir olan ve Peygamberin büyük günah işleyenlere dahî şefâat edeceğini ve onun şefâati sâyesinde hepsinin cehennemden kurtulacaklarını te'yit eden hadîsler dolayısı ile, etraflı bir surette, tetkik edilmiştir.

Her türlü sâlih ameller sâyesinde günahların affedileceğine dâir pek çok hadîsler vardır. Bunların bâzıları, „büyük günahlar müstesnâ" şartı ile mukayyettir; bu kayıt, sâlih amellerin her türlü küçük günahları tâviz (ve mağfireti te'min) edeceğine, hâlbuki büyük günahlar için *istiġfâr* ve *şirk* için *tavba* [b. bk.] elzem bulunduğu hakkında ehl-i sünnetin umûmî re'yini (yk. bk.) temsîl eder. Bu re'ye göre, en büyük günah Allaha şerîk koşmaktır; en hafif günahlar *ḥadîṯ al-nafs* denilenler, yânî kuvveden fi'le çıkmayan kötü düşüncelerdir; hattâ kıyâmet gününde bu düşüncelerin aslâ hesaba katılmayacakları bile söylenir. Bu fikir şu hadîste ifâde edilmiştir: „Allah, ümmetimin düşüncelerini, ifâde yahut icrâ edilmedikçe, muâḫaze etmez" (Muslim, *ayn. esr.*, trc. s. 201—208). Başka şekillerde de rastlanan bu hadîs islâmda, ehl-i sünnet mezhepleri tarafından, günaha karşı alınan müfrit *ḳadar* [b. bk.] akîdesine karşı muvâzene kuran mülâyim görüş lehinde yeni bir delildir. İslâm akâidi niyet [b. bk.] husûsunda sıkı ve şiddetli hareket ettiği cihetle, zikrettiğimiz bu hadîs ve izhâr edilen temâyül o nisbette dikkate şâyândır. Diğer cihetten, kötü düşüncelerden titizce ictinâp hâli pek ziyâde senâ edilmektedir. Bir gün Peygamberin eshâbı ona: — „İçimize öyle fena düşünceler geliyor ki, onları ifâde etmekten ihtirâz ediyoruz" — dediler. O: — „Hakikaten öyle fikirler geliyor mu?" — dedi. — „Evet" — diye cevap verdiler. O vakit onlara: — „Bu ihtirâz hâlis îmandır" — dedi (Muslim, *ayn. esr.*, trc. s. 209). Bu bahiste şu hadîs de zikrolunabilir. „Anas dedi ki: hakikaten, öyle şeyler yapıyorsunuz ki, gözünüzde bir kıl kadar ehemmiyeti yok; hâlbuki Peygamber zamanında biz onları büyük günahlardan sayıyorduk" (Buḫârî, *Riḳâḳ*, bab 32). Nihâyet hâricîler ve mûtezile tarafından büyük günahlara karşı alınan vaziyete doğru bir adım telakkî edilebilecek bir hadîsi de zikretmemiz gerektir: „Zinâ eden mü'min değildir veya şarap içen de böyledir" (Muslim, *Îmân*, trc. s. 100; krş. 101—105; krş. bir de Buḫârî, *Ḥudûd*, bâb 1, 6, 20 v.b.). Navavî şerhinde „mü'min değildir" sözünün imanın büs-bütün yokluğuna değil, kısmen eksikliğine delâlet ettiğini isbâta çalışır ve şirk müstesnâ, zinâ, sirkat, katil ve büyük sayılan başka bir günah irtikâp edenlerin bu sebepten dolayı, kâfir olmadıklarının icmâ ile sâbit bulunduğunu söyler; böyleleri sâdece îmanları nâkıs mü'minlerdir. Nedâmet getirirlerse, cezâları ilgâ edilir ve eğer büyük günahlar işleyerek ölürlerse, Allah haklarında, istediği gibi, muâmele eder: isterse affeder ve derhâl cennete sokar; isterse, mücâzât eder ve cehenneme atar. — Bu gibi ve buna muhâlif görüşlerden ortaya îmânın artabileceği yahut eksilebileceği mes'elesi çıkmıştır.

Ahlâka ve tasavvufa dâir eserlerde günahların daha sistemli ve etraflı bir tasnifini bulmaktayız; krş. Abū Ṭālib al-Makkî, *Ḳūt al-ḳulūb*, I, 85 v.d.; Ġazzālî, *İḥyā'*, IV, 1. kitap (nedâmet hakkında). Abū Ṭālib dört nevî günah tefrik eder; Ġazzālî bu tasnifi ondan almıştır. *Rabbūbîya* adı verilen birinci nevîden olanlar: ceberût, nahvet, tefâhur, kibir, medh edilmeğe düşkünlük iptilâsı, hayat sevgisi, ihtiras ve tegallüp; *şayṭānîya* denilen ikinciler: hased, hîlekârlık; *bahîmîya* denilen üçüncüler: tamâ, hırs, gazab ve şehvî hırslar; *sabu'îya* denilen ve yırtıcı hayvanlara hâs sayılan dördüncüler: tehevvür, döğüşme ve öldürme.

Ġazzālî küçük ve büyük günahlar arasında amelî bir fark kabûl etmeyenlerin fikrine iştirâk etmez. Büyük günahların dört ile on bir arasında ihtilâf eden sayılarını kaydederek, Abū Ṭālib al-Makkî'nin şu mutâleasını zikreyler: „17 büyük günah vardır; bunlardan dördü kalptedir: şirk, günah işlemekte temerrüd, Allahın rahmetinden ümidi kesmek ve onun mücâzât kudretinden korkmamak; dördü dildedir: yalan şehâdet, *muḥṣan* (yk. bk.)'ı iğfâl, yalan yere yemin ve sihir; üçü karındadır: şarap ve içki içmek, yetimin mâlını gasbetmek (yemek) ve murâbaha: ikisi tenâsül uzuvları günâhıdır: zinâ ve livâta; ikisi el günahıdır: öldürme ve çalma; biri ayak günâhıdır: muhârebeden kaçma; biri bütün vücûdun günâhıdır: ana ve babaya itâatsizlik.

Tasavvuf ehli, bu tasniflere rağmen, günahı daha umûmî bir bakımdan mutâlea ederler. İnsan, insan olmak itibârı ile, bir günahkârdır. Allahın büyüklüğünü ve kendisinin küçüklüğünü idrâk edip, öğrenmesi gerektir. Zîra rûh paslanmış ve bozulmuş bir ayna gibidir. Ulvî âlemi aksettirebilmesi için, silinmesi ve cilâlanması lâzımdır. Bu endişe mutasavvıfın hayatına hâkimdir ve msl. işlenen günahları keşfetmek ve gelecekte onlardan ictinâp etmek çârelerini bulmak arzusundan her gün nefis muhâsebesi itiyadı doğmuştur (*İḥyā'*, IV, VIII fas.; krş. Asin Palacios, *La Mystique d 'al-Ghazzâlî*, *MFOB*, VII, 90 v. d.). Mutasavvıfların mahzûn tavırları, bu günahkârlık duygusundan ileri gelmektedir ve ölümden sonra Allahın huzûruna çıkmak korkusundan doğan bir çok vecîzeler meydana gelmiştir (krş. R. Hartmann, *Al-Ḳaschairî's Darstellung des Sûfitums*, s. 11 v. d.).

Mutasavvıfların günah hakkında görüşlerinden inhirâf eden iki görüşü, *ibâḥîya* ve *malâmatîya*'nin görüşlerini de kaydetmek gerektir. Birinciler, mutasavvıfların kalb tasfiye düstûrunun aksini iltizâm ederek, hakikî tasavvuf hayatı sürenin üzerinde kanun (şerîat) ve ahlâk engellerinin hukmü kalmaması lâzım geldiğini iddia ederler. Daha fazla tafsilât için bk. md. TASAVVUF. *Malâmatîya* yolunu tutanlar ise, tasavvuf ehlinin insanların takdir ve senâsını celbedecek her şeyden ictinâb etmeleri lâzım geldiği bakımından, hareket ederler. Binâenaleyh kendilerini umûmun takbîh ve istihkarına mârûz bırakan fiillerden çekinmezler. Bundan dolayıdır ki, onlarca fena temâyüllerine kapılmanın neticeleri olmayan bu fiillerin, takbîha uğramağı bililtizam aramamakla berâber, günaha benzeyen zâhirî mâhiyetlerini gidermek için, hiç bir şey yapmazlar.

(A. J. WENSINCK.)

HÂTİF. [Bk. HÂTİF.]

HÂTİF. HÂTİF (A.), **kuvvetli sert ve tiz bir ses ile teblig veya dâvet eden kimse.** Kelimenin aslı da yayın ihtizâzı, güvercinin kukulaması, rüzgârın uğuldaması ve gök gürlemesi mânalarında kullanılır. Bu istimâl tarzları hakkında krş. *Lisân*, XI, 259. Fırtına bulutu mânasına *hatūf* kelimesine gelince, bu yalnız *Asās al-balāġa*'de bulunup, zamanımız arapçasında „devamlı yağmur" demek olan *hattafî* kelimesi ile ilgilidir (Socin, *Diwan aus Centralarabien*, I, 188, 11). Dar mânada bu kelime, söyleyeni görünmediği hâlde zuhûr ederek, esrârengiz bir haber veren bir îkaz veya dâvet ifâde eden yahut şiir ilhâm eyleyen **ses** mânasına gelir. Bu son mâna ile farsçada, msl. Niẓâmî'de, çok kullanılır (krş. W. Bacher, *Niẓâmî's Leben und Werke* s. 11, not 12 ve 41, not 5). Bu ses ölüm haberleri de verir (*Aġānî*, XXI, 126, 2); bir kâhin âilesi dolayısı ile bu sesten bahsedilir (*Aġānî*, XV, 76, 28). Bu ses ile, yılan şeklinde bir cin olan *şucā'* minnetdarlığını beyân eder (*Aġānî*, XIV, 86, 2). Cinler umûmiyetle bu tarzda tezâhür ederler. Fakat kulak ile işitilen *hātif*'e mukabil bir de *ṭā'if* yahut *ṭā'if al-ḫayāl* vardır ki, bu gözle görülebilir ve şeytânî bir tezâhür sayılır (*Aġānî*, VII, 131, son satır ve Lane, *Lexicon*, s. 1905c/ 1906a). Mamafih *Aġānî* (XIII, 65, 10)'de, sesi işitildiği hâlde, kendisi görülmeyen bir *ṭā'if*'ten

de bahsolunmaktadır. *Aġānī* (VII, 131)'de bir *hātif*'in Buġayna'ye Camīl'in öldüğünü nasıl haber verdiği tafsilâtla anlatılır ki, psikoloji bakımından, dikkate şâyândır. Gerçek olsun veya olmasın, bu sem'î birsamın Gurney ve Myer'in *Phantasms of the Living* adlı eserinde benzerini bulmak (krş. *Encycl. Brit.*, 2. tab., XII, 862) ve bunu onların faraziyelerine muvafık surette izah etmek mümkündür. Fakat eski arapçada, *hātif* yerine, umûmiyetle büs-bütün başka kelimeler (*munādī, ṣā'iḥ, dā'ī*) kullanılırdı. İbrânîcedeki *baṣ ḳōl* mefhûmuna pek ziyâde yakınlık arzettiği hâlde (*Jewish. Encycl.*, II, 588 v. dd.'da krş. *Bat ḳōl*), *hātif* kelimesi tamâmen bunu ifâdeye mahsûs bir isim olmayıp, diğer tâbirler arasında tavsifî mâhiyette mâna ifâde eden bir kelimedir. Goldziher (*Abh. zur Ar. Philol.*, I, 210 v. dd.) çok işitilen *hamhām*'ı yâni cinlerin mânasız seslerini, nâdir zuhûr eden ve mânalı olan bu eselerden tefrik ediyor. Aynı muretle Wellhausen (*Reste arab. Heidentums*, s. 139, not) *hātif* kelimesini, şehir medeniyetinin te'siri ile, sonradan gelişmiş yeni bir mefhûm telâkkî ediyor. *Hātif*'in daha sonraları, şüpheci (reybî) bir telâkkî ile yapılan aklî izahı için bk. Mas'ūdī, *Murūc*, III, 323 v. dd. Lâkin bu telâkkî az tarafdar bulmuştur ve muahhar devirde, husûsiyle dinî te'lifâtta, *hātif* ismi müphem mâhiyetini kaybederek, gittikçe daha muayyen bir mâna almış ve daha çok kullanılır olmuştur. Evliyânın hayat ve menkıbelerine dâir rivâyetlerde bu nevîden hâdiselerin hikâyesine o kadar çok tesâdüf edilir ki, bunlardan ayrıca misâllar zikretmeğe hâcet kalmıyor. Peygamberin resûllük vazifesi de, bir çok defalar, *hātif*'ler ile te'yit olunmuştur ve Sprenger (*Leben des Muḥammed*, III, 57)'e göre, bu husûsta *havātif al-cānn* nâmı altında, en azı iki kitap mevcût olup, bunlardan biri Abū Bakr al-Ḫarā'iṭī'nin, diğeri İbn Abī Dunyā (ölm. 281)'nındır. Bu son müellif hakkında bk. Kâtib Çelebî ve Brockelmann (*GAL*, I, 154; *Fihrist*, s. 185) ondan bahsederken, bu kitabı zikretmiyor. Sihirde de bâzı efsûnlar yapılarak, istenilen yerde böyle sesler husûle getirilebilir. Buna *irsāl al-havātif* denilir ve yapılan efsûnda isimleri söylenen kimseler kendilerine gönderilen haberi işitirler (Aḥmed al-Zarḳāvī, *Mafātīḥ*, s. 175, 198). *Hātif* ile mürâdif olarak, farsça ve türkçede arapça-farsça bir terkip olan *hātif-i cān* („içten gelen haber") tâbiri de vardır (Gibb, *Hist. of Ottoman poetry*, I, 513). Kelimenin orta çağlarda „münâdî" mânasında kullanılışı hakkında bk. lugat kitapları.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Goldziher, *Abh. zur arab. Philol.*, I, 212; Wellhausen, *Reste*, s. 139; bk. bir de Sprenger, *Leben*, I, 216.

(D. B. MACDONALD.)

HÂTİF. HĀTİF, SAYYİD AḤMED HĀTİF, iranlı bir şâir. Aslen isfahanlı olup, 1198 (1784)'de ölmüştür. Yazmış olduğu meşhûr bir *terci-i bend* Schlechta-Wssehrd tarafından *ZDMG* (V, 80 v.dd.)'da tercüme edilmiştir. Gazelleri ile de tanınmaktadır. Bu gazellerden bâzı nümûneler Bland, *Century of Persian Ghazals* (s. 38 v.dd.)'de bulunmaktadır. Divanının yazma nüshaları nâdirdir; bunlardan biri, Bodleian Library'de bulunmaktadır. Krş. Ethé, *Catal.*, nr. 1188.

Bibliyografya: Defrémery, *Journ. Asiat.*, 5. seri, VII, 130 v.dd.; Ethé, *Grundr. der iranischen Philologie*, II, 313 v.d.

HÂTİFÎ. HĀTİFĪ, 'ABD ALLĀH (?—1521), iranlı bir şâir. Cāmī [b. bk.]'nin hemşîresinin oğlu olup, Herat muzâfâtından Cām kazasında Ḫarcird'de doğmuş ve 927 (1521)'de ölmüştür. Timur'un fütûhatı hakkında yazmış olduğu *Ẓafar-nāma* de denilen *Tīmūr-nāma* isimli destânı 1869'da Lucknow'da taş-basması ile neşrolunmuştur. Hātifī 5 büyük manzûmeden müteşekkil bir *Ḫamsa* yazmağı tasarlamış ise de, bu fikrini kuvveden fi'le çıkaramamıştır. Bu *Ḫamsa*'nin aksâmından olmak üzere, bir *Laylā u Macnūn* ile Sir W. Jones tarafından neşredilip (Kalküte, 1788), 1279'da Lucknow'da taşbasması ile neşrolunan *Haft manẓar* isminde bir eseri vardır. Horasan fethinden avdetinde, Şâh İsmā'īl kendisini ziyâret etmiştir (917 = 1511) ve bu vesîle ile bir manzûme yazmağa dâvet edildi ise de, ancak 1000 beyit yazabildi ve Safevîlerin *Şāh-nāma*'si olacak olan bu eser tamamlanmamış olarak kaldı.

Bibliyografya: Luṭf 'Alī Beg, *Āteşkede*, s. 65; Riżā-Ḳulī Ḫān, *Macmā' al-fuṣaḥā'*, II; Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, III, 3, 346; Bāber, *Mémoires*, s. 227 (trc. Pavet de Courteille, I, 409); Hammer, *Redekünste Persiens*, s. 355; Ouseley, *Notices*, s. 143; Rieu, *Catal. Persian Mss.*, s. 652; Ethé, *Grundriss d. iran. Philologie*, II, 237, 239, 246—248, 579, 586 v. d. (CL. HUART.)

ḤATĪM. [Bk. HATÎM.]

HATÎM. [Bk. KÂBE.]

ḤĀTİM. [Bk. ḤĀTAM.]

HATİM. ḤATM (A.) yahut ḤATMA, *Kur'an*'ın başından sonuna kadar tilâvetine (hatim indirmek) delâlet eden bir ıstılâh. „Üzerine mühür hakkedilmiş yüzük" mânasında yabancı asıllı *ḫātam* kelimesinden müştak *ḫatama* „bitirmek, tamamlamak" mânasında bir fiildir (Fränkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, s. 252); filhakika mühür bir vesîkanın sonuna basılırdı. *Kur'an*'ın baştan sona kadar husûsiyle az zamanda, msl. rivâyet edildiği üzere, Ubayy b. Ka'b'ın yaptığı gibi (İbn Sa'd, III/II, 60, 23; krş. 'Oṯmān hakkında *ayn. esr.*, III/I, 53, 3) 8 gecede tilâveti pek sevaplı bir iştir. Rivâyete göre, Sulaymān al-A'maş (bk. Lane, mad.), kâh 'Oṯmān'ın, kâh İbn Mas'ūd'un cem'ettirdiği *Kur'an* ile hatim indirirdi. Ölenler için hatim indirilmek lâzım idi (krş. msl. *Bin bir gece*'de tüccâr Ayyūb ve oğluna dâir hikâye). [Hâlâ Türkiye'de ölenin defnedildiği günün akşamı vefatın vâki olduğu odada müteaddit hâfızlar tarafından, müştereken bir hatim indirilir ve buna devr-i hatim denilir.] Mısır'da hatim, misâfirleri i'zâz için, okunurdu. Bugün Mekke'de bir oğlan çocuk hatim indirince, *iḳlāba* denilen bir cemiyet tertip edilir (çocuk hatminin yarısından yahut üçte birinden sonra yapılan toplantıya *iṣrāfa* denilir). Türkiye'de de çocuk ilk hatim ikmâl edince, merâsim ile hatim duâsı yapılırdı. Cenûbî Arabistan'da *Kur'an*'ı, ilk defa olarak, hatm edene bir *ḫatām* (mühür yüzüğü) hediye edilir.

Bibliyografya: Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 146, 272; Landberg, *Arabica*, V, 126 v. dd.; Lane, *Arabian Nights*, I, 382; *Ḫatm al-Buḫārī* hakkında bk. Goldziher, *Isl.*, (1915), IV, 214. (FR. BUHL.)

HĀTİM AL-ṬĀ'Î. [Bk. HÂTİM TÂ'Î.]

ḤĀTİM TÂ'Î. ḤĀTİM AL-ṬĀ'Î B. 'ABD ALLĀH B. Sa'd, islâmdan evvel cömertliği ile meşhûr olan bir şâir ve asîlzâde. VI. asrın son yarısından VII. asrın başlarına kadar yaşamıştır. Şâirlerden al-Nābiġa, Bişr b. Abī Ḫāzim, 'Abīd b. al-Abraṣ'ın muâsırıdır. *Murāva* [b. bk.] fazîletlerinin yüksek mertebesine ermişti. Bilhassa misâfir-severlikte ve cömertlikte, kendi ihtiyaclarını düşünmeyecek kadar, ileri giderdi. Kendisini aşırı israflara kadar götüren bu meyil daha genç yaşında belirmişti. Babasını pek erken kaybetmiş olan Ḥātim, bu israfı yüzünden, yanında yaşadığı büyük babası tarafından terkedildi. Menkıbelerde islâmiyetten evvelki arap tipinin ideal bir nümûnesi olarak tasvir edilmektedir (şahsı ve Ḥīra melikleri ile münâsebetleri hakkında daha fazla mâlûmat için bk. Schulthess, *göst. yer.*).

Cömertliği darb-ı mesel hâlini almıştır: birinin cömertliği övülürken, *acvad min Ḥātim* („Ḥātim'den daha cömert") denilirdi ve kendisi de al-Cavād yahut al-Acvad lekabı ile anılırdı. Ölümünden sonra dahi mezarına gidip, misâfirperverliğine sığınanları barındırmakta olduğu hikâye edilmiştir (krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, I, 234). Bu mezar, pek muhtemel olarak, Vādī Ḥā'il (Mas'ūdī; Yāḳūt, I, 880'e göre, *Baḳḳa* yerine, *Tunġa* ve *al-Ḥābil* yerine, *Ḥā'il* okumak lâzımdır) kenârında Tunġa'da bir dağ ('Uvāriż, Yāḳūt, III, 740) üzerinde bulunuyor idi ki, Ḥātim'in ömrünü de orada geçirmiş olduğu hikâye edilir. Mezarın sağında ve solunda, her iki tarafta, dörder tâne taştan yüz tasviri var imiş. Bunlar Mas'ūdī'ye göre (*Divān*, nr. XIV ve Lane, *The Thousand and one Nights*, new ed., II, 295 v. d.), saçları dağınık genç kız yüzleri olup, mezarın üzerinde *bākiya* (ağlayıcı kadın) timsâlleri imişler. Mezarın yanında Ḥātim'in misâfirlerini ağırlamak için kullandığı kazanların bakiyeleri de gösteriliyormuş. Palgrave (*Narrative*, I, 224 v.d., frns. trc. E. Jonveaux, Paris, 1866, I, 199)'a göre, o havâlide mezarın yeri hâlâ biliniyor imiş (krş. R. Basset, *Notes sur les Mille et une Nuits*, III, *Revue des Traditions populaires*, 1897, s. 146—152).

Ḥātim'in şiirlerinin ekserisi hodkâmlıktan ictinâbın ve cömertliğin medhine dâirdir. Bugünkü şekli ile, kendisinin olmayan bir çok şiirleri de ihtivâ eden divanının aslında daha büyük olması muhtemeldir (*Fihrist*, s. 132, *paen.*, aş.-yk. 200 var.). Ḥātim, bu hüvviyeti ile, edebiyatta çok taammüm etmiş bir tip hâline gelmiştir. İran'da pek sevilen bir hikâyenin *Ḳiṣṣa-i Ḥātim Ṭā'ī* [bir de *Ḳiṣṣa-i haft sayr* (*su'āl*)*-i Ḥātim Ṭā'ī*]'nin kahramanı oldu. Bu hikâye, D. Forbes tarafından, Londra'da 1830 (Orient. Transl. Fund)'da Kalküte baskılarından (nşr. G. J. Atkinson, 1818 ve 1827) haylı farklı bir metne göre (bk. Forbes, *ayn. esr.* mukaddime), tercüme edilmiştir. *Haft inṣāf-i Ḥātim Ṭā'ī* isminde bir eser bunun zeylini teşkil etmektedir; krş. bir de *Siyāḥa-i Ḥātim* (Bombay, 1310, 1313 ve 1320). Ḥātim'in hayatını ve yaptıklarını, daha kısa bir surette, tasvir eden bir eser de Ḥusayn Vā'iẓ Kāşifī (ölm. 910 = 1504/1505)'nin *Ḳiṣaṣ u āṯār-i Ḥātim Ṭā'ī* yahut *Risāla-i Ḥātimīye* (nşr. Schefer, *Chrest. Persane*, I, 173 v. dd. unvanlı eseridir. Bu hikâye, *Dāstān-i Ḥātim Ṭā'ī* (İstanbul, 1272) unvanı ile, türkçeye de nakledilmiştir. Şimâl türkçesine nakledilmiş bir sureti de 1876'da Kazan'da basılmıştır. *Ḳiṣṣa-i Ḥātim*'lerin hindustânî lisanına tercümesinin. *Arā'iş-i mahfil* unvanı ile, muhtelif baskıları J. F. Blumhardt tarafından, *Catal.... India Office* (II, 2), *Hindustani Books* (s. 135 v. d.)'ta kaydedilmiştir (krş. Garcin de Tassy, *Hist. de la Litt. hindouie et Hindoustanie*, I, 552 v.d.). Bu hikâyenin hindû ve hindustânî lehcelerinde kaleme alınması hakkında bk. Garcin de Tassy, *ayn. esr.*, I, 497, III, 148. Bu hikâye malay diline de nakledilmiştir; bunun üç faslı

basılmış (hângi yazmasından alındığı işâret edilmemiştir) ve P. P. Roorda van Eysinga tarafından, Hollanda lisanına tercüme edilerek (*Tjěritěra dari pada sěorang bĕrnama Hatim Tayi*), kendi eseri *Maleischen Nederduitsch Woordenboek* (Batavia, 1825)'in zeyli *Uittreksels uit Maleische Geschiedenissen* (s. 5—18)'de basılmıştır. Holanda lisanına terc. (*De Oosterling*, 1835, I, 352 v. dd.) *Tāc al-Salāṭīn* veya *Makota sĕgala radja radja*'dan alınmıştır (nşr. ve trc. P. P. Roorda van Eysinga, *De Kroon aller Konigen van Bochârie van Djôhor*, Batavia, 1827; frns. trc., A. Marre *Makôta Râdja Râdja ou la couronne des rois*, Paris, 1878, s. 328—342; metnin farklı nüshalarının basmaları, Batavia, 1864, krş. Brandes, *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, XXXVIII, 271; *Tāc al-Salāṭīn* için krş. Ph. S. van Ronkel, *ayn. esr.*, XLI, 55 v. dd.); krş. J. J. de Hollander tarafından *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal en letterkunde* (6. tab., Breda, 1893, s. 183—194)'de başlar, metin 1036 (1626/1627)'da Atjèh'te telif olunan *Bustān al-Salāṭīn*'de bulunmaktadır (krş. H. H. Juynboll, *Cat. van de Maleische ... Handschr. der Leidsche Univ. Bibl.*, s. 218, nr. 218; Ph. S. van Ronkel, *Cat. der Maleische Handschr. ... van het Bataviaasch Genootschap Verhandel. van het Bat. Genootschap*, Bd. 57, nr. 53—56). Bu malay dilinde yazılmış olan hikâyenin Paris'te *Bibl. Nat*'da bir yazması mevcûttur (A. Cabaton, *Catal. somm. des Mss ... indopolynésiens*, s. 227, nr. 61, II).

Bibliyografya: *Der Diwân des arabischen Dichters Ḥâtim Ṭej* (nşr., trc. ve not Dr. Fr. Schulthess; krş. Barth, *Zur Kritik und Erklärung des Diwans Ḥâtim Tejjs*, (*ZDMG*, LII, 34 v. dd.) ve bunun mukaddimesindeki bibliyografya; *Kitāb šu'arā' al-naṣrānīya* (nşr. Cheikho), I, 98—134; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ši'r va 'l-šu'arā'* (nşr. de Goeje), s. 123—130; al-Mas'ūdī (Paris tab.), III, 327—331; *Aġānī*[1], XVI, 96 v. dd.; Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), *göst. yer.* ve I, 312, 790; Brockelmann, *GAL*, I, 26 v. d.; *Suppl.*, I, 55; farscası için krş. R. Basset, *Bibliogr. des Auteurs arabes* (Extrait des *Ann. Universit. de l'Algérie*, 1913, s. 2); H. Ethé, *Catal. Pers. MSS. India Office*, nr. 780—783; Browne, *A Catal. of the Pers. MSS ..., Cambridge*, nr. 319, 333, s. 399, 420—422; *Grundr. der iran. Philol.*, II, 319 v.d. (C. VAN ARENDONK.)

ḤATM. [Bk. HATİM.]

ḤAṬṬ. [Bk. HAT.]

ḤAṬṬ. [Bk. HATT.]

HATT. AL-ḤAṬṬ, Basra körfezinde bir sâhil mıntakası. Vüs'ati hakkında arap coğrafyacıları arasında ihtilâf vardır. Yāḳūt'un eserinde, al-Ḳaṭīf, al-'Uḳayr ve Ḳaṭar'ın zikredilmelerinden anlaşıldığı üzere, bu adı Baḥrayn ve 'Omān sâhiline hasrettiği hâlde, al-Bakrī bu adın bir taraftan 'Omān ve Basra ve diğer taraftan Kāẓima ve al-Şihr arasında, bütün sâhile şâmil olduğunu sarâhaten söyler. Bu ihtilâf Baḥrayn ve Omān kelimeleri medlûllerinin zamanla genişlemiş olan şumûllerinden ileri gelmiş olsa gerektir. Her hâlde al-Ḥaṭṭ'ı mıntakalardan birine yahut diğerine bağlayan müellifler vardır. Bu suretle, Aḥmed b. Muḥammed al-Haravī'ye göre, al-Ḥaṭṭ kelimesi 'Omān'a âit mevkilerin toptan bir adından başka bir şey değildir; İbn al-Anbārī ise, bunun al-Baḥrayn sâhilinden ibâret olduğu fikrindedir. Hadd-i zâtında, medlûlü umûmî bir mâhiyet arzeden bir kelime hakkında bu geniş telâkkîlere mukabil, al-Ḥaṭṭ'ın sâhilde, 'Abd al-Ḳays kabîlesine âit, muayyen bir mahal olduğuna dâir bir fikir de vardır. A. Sprenger, al-Balāẓorī ve daha başkaları tarafından te'yit edilen bu fikri kabûl ve al-Ḥaṭṭ'ı Baḥrayn körfezinde aramak lâzım geldiğini ilâve eder. Her hâlde bu mahal, oraya Hindistan'dan getirilerek, bedevîlere satılan meşhûr *ḫaṭṭī* mızraklarının satıldığı yer olarak mârûf idi. al-Ḥaṭṭ eski bir isim gibi görünmektedir. Bunun, A. Sprenger tarafından teklif edildiği gibi, Plinius (*Nat. Hist.*, VI, 28, 147)'taki „regio Attene" ve „Chateni" ler ve Batlamyus'taki „Atta vicus" ile aynı olduğu doğru ise, islâm devrinden haylı eski zamanlara kadar giden bir isim olması icâp eder.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 453 v. d.; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1852, I, 358; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, I, 314; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 92, 116, 118 v. d., 130 v.d., 135; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 227 v. d., 251, 260, 263; M. J. de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides* (*Mémoires d'histoire et de géographie orientales*, Leiden, 1903), III, 18, 86 v. dd.; E. W. Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig, 1886), s. 217 v. d.; G. Jacob, *Altarabisches Beduinenleben* (Berlin, 1897), s. 134, 149. (ADOLF GROHMANN.)

ḤAṬṬĀBİYA. [Bk. HATTÂBİYE.]

HATTÂBİYE. ḤAṬṬĀBİYA, şi'îlerin müfritlerinden (*ġulāt*) sayılan bir mezhebin adı. Bu ad, ulûhiyetin imam Ca'far al-Ṣādiḳ (83—148 = 702—765)'a ve ondan sonra kendisine hulûl ettiğini iddia eyleyen Abu 'l-Ḫaṭṭāb Muḥammed b. Abī Zaynab al-Asadī al-Aḥda'dan gelir. Bu zât Kūfa'de bâzı muvaffakiyetler kazanmış ise de, 147 (764/765)'ye kadar orada bir kaç sene vâlilik etmiş olan 'Īsā b. Mūsā'nın hücûmuna uğramıştır. Tarafdarlarını taşlar, kargılar ve bıçaklar ile techiz ederek, bu silâhların kılıçlara ve mızraklara gâlip geleceğini te'min etmiş ise de, bu vaadi boşa çıkmıştır; 70 tarafdarı öldürülmüş, kendisi de Fırat sâhilinde Dār al-Rizḳ'ta ele geçirilerek, kazıklandıktan sonra, cesedi yakılmış ve kafası Bagdad'a gönderilmiştir. Bu felâket mezhebi ortadan kaldırmamıştır; bâzıları ne Abu 'l-Ḫaṭṭāb'ın ve ne de tarafdarlarının öldürülmediğini ve bu görünüşün aldatıcı olduğunu iddia etmişlerdir. En iyi mâlûmatı bulunan müellifler 300 (913)'de bu mezhep tarafdarlarının sayısını 100.000 kadar tahmin ediyorlardı; bunlar Kūfa *savād*'ında ve Yemen'de sâkin olup, kudret ve nufûzdan mahrûm idiler. İbn Ḳutayba'nın bir az daha eski olan *Ma'ārif*'i ile al-Muṭahhar b. al-Ṭāhir'in ondan 50 sene kadar daha muahhar olan eserinde akîdelerine kısaca telmih edilmektedir; fakat görünüşe bakılırsa, tarihçilerin dikkatini çekecek hiç bir şey yapmamışlardır. Abu 'l-Ḫaṭṭāb'ın ölümünden sonra, mezhebine sâlik olanların imamlığı Muḥammed b. İsmā'īl b. Ca'far al-Ṣādiḳ'a naklettikleri söylenir; bu takdirde ismâilîlerden sayılmaları icâp eder.

Akîdelerine dâir pek az mâlûmat vardır ve bunun da ihtiyatla telâkkî edilmesi lâzımdır. Peygamberin, Ġadīr [bk. mad. ĠADĪR AL-ḤUMM] gününde, uhdesindeki risâlet vazifesini 'Alī'ye devrettiğine kail bulundukları iddia edilmektedir. Görünüşe nazaran, Abu 'l-Ḫaṭṭāb da Ca'far tarafından kendisine böyle bir devir yapıldığını iddia etmiştir. Fakat sünnî ve şi'î müellifler Ca'far'in, Abu 'l-Ḫaṭṭāb tarafından, kendisi hakkında ileri sürülen iddiayı reddettiğ'ni kat'iyetle beyân etmektedirler. Abu 'Ḫaṭṭāb'ın ona karşı vaziyetinin, al-Muḫtār b. Abī 'Ubayd'in İbn al-Ḥanafīya'ye karşı vaziyetine benzediği anlaşılmaktadır.

Diğer akîdeleri arasında mevsûkiyeti en çok sâbit olanı, muârızlara karşı merhametsizce hareketi tavsiye etmiş olmasıdır. Erkek, kadın ve çocuk bütün muârızlar öldürülmektedir. Delîlleri Azārika delîllerinin aynı idi. Muârızlar hakkında yalancı şehâdet meşrû idi. Al-Muṭahhar, bundan dolayı, bu mezhep sâliklerinin şehâdetlerinin mahkemelerde kabûl edilmediğini kaydeder.

Râfızîlere dâ'ir yazan sonraki müelliflerin bu mezhep hakkındaki bilgileri çok daha fazladır. al-Muṭahhar'a göre, Bāziġīya ayrı bir mezhep teşkil eder; Şahrastānī'ye göre ise, bunlar Ḫaṭṭābīya'nin bir koludur. Aynı müellif, diğer bir kol olarak, 'Umayrīya'den bahseder ki, bunlar 'Abd al-Ḳāhir'in eserinde Canāḥīya'nin bir kolu gibi gösterilmektedir. Şahrastānī Mu'ammarīya'yi de Ḫaṭṭābīya'nin bir şûbesi telâkkî ederse de, İbn Ḥazm onları müstakil olarak gösterir. Maḳrīzī devrinde şûbelerin sayısı 50'ye varıyordu ve Abu 'l-Ḫaṭṭāb'ın babasının künyesi, muhtemel olarak Zaynab isminin yanlış okunmaları yüzünden, Abū Ṣavr yahut Abū Yazīd gibi, muhtelif şekillerde gösteriliyordu. Bu mezhep, bütün ahlâkî düstûrlar ile birlikte, islâmın bütün ibâdetlerini reddetmekle ithâm olunur. Onlara isnâd edilen akîdeler arasında tenâsûh da görülmektedir. Bu mezhep yazılmış vesîkalar bırakmamış olduğundan, şimdilik, bu iddiaların sıhhatini tahkik etmek müşküldür.

Bibliyografya: Abū Muḥammed al-Ḥasan b. Mūsā al-Navbaḫtī, *Kitāb fihi maẓāhib firaḳ ahl al-imāma* (A. G. Ellis Esq.'e âit yazma); I, Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites* (*JAOS*, XXVIII ve XXIX; İbn Ḥazm, *Fiṣal*, V, 187 v. dd., trc. ve hâşiyeler ile); Şahrastānī (trc. Haarbrücker), I, 206; 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdādī, *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ*, s. 242; al-Kaşşī, *Ma'rifat aḫbār al-riǰāl* (Bombay, 1317), s. 187 (istifâde edebilecek derecede emin değil); Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 352; 'Aẓud al-Dīn al-Īcī, *Mavāḳif* (nşr. Sörensen), s. 345.

(D. S. MARGOLIOUTH.)

HATT-I HÜMÂYÛN. ḤAṬṬ-İ HUMĀYŪN, pâdişahların, her hangi bir iş için, bizzat yazdıkları yazılar; buna *hatt-ı şerîf* de denilirdi. Osmanlı pâdişahları, Murad III. zamanına (1574—1595) kadar, vezîr veya kazaskerlerin huzûra kabûl olundukları arz günlerinde, vezîr-i âzamlar tarafından kendilerine arzedilen meseleler hakkında, „olsun" veya „olmasın" diye, şifâhen mutâlealarını söylerler; vezîr-i âzamlar bunu kâğıtlara işâret ederek, icâp eden muâmeleyi yaparlardı. Kendilerine yazılı olarak takdim edilen bâzı mühim tevcih ve tâyin muâmelelerine âit kâğıtların üst kenârına mutâlealarını, kendi elleri ile „olsun" veya „kanun üzere verile" diye, kısaca yazıp, „takriri" iâde ederlerdi.

Murad III. hükümdar olduktan sonra, vezîr-i âzamlara itimat etmeyerek, emirlerini bizzat hatt-ı hümâyûn ile vermeğe başlayınca, pâdişah nâmına divandan yazılan tuğralı fermanların ehemmiyeti azaldığı cihetle, bunlara itimat edilmeyip, mutlaka hatt-ı hümâyûn istenir olduğundan, bu hâl divan-ı hümâyûnun da ehemmiyetini azaltarak, devlet işlerinin te'hirine sebep olmuş idi; Murad'dan sonra gelen

pâdişahlar zamanında hatt-ı hümâyûn iptizâlinin (bunda bâzı pâdişahların genç ve çocuk denecek yaşta hukümdar olmalarının veya dimâen mâlûl bulunmalarının da te'siri vardır) bir dereceye kadar önüne geçmiş ve bilhassa Köprülü'lerin otoriteleri bu tehlikeli usûlü ortadan kaldırarak, hatt-ı hümâyûn usûlünü mâkul bir şekle sokmuştur.

Osmanlı pâdişahlarının hatt-ı hümâyûnları 4 türlü olurdu: 1. tevcihâtı tamâmen pâdişaha âit olan enderûn-ı hümâyûn nakil ve tâyinleri ile *çıkma* denilen (bk. *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, T. T. K., 1945) enderûndan dışarı hizmete çıkarılmalar hakkındaki yazılar; 2. her hangi bir mesele hakkında vezîr-i âzamların *telhis* veya *takrir* denilen arzlarının üzerine bizzat pâdişah tarafından yazılan mutâlea; 3. *beyâz üzerine* yâni re'sen hukümdarın her hangi bir mesele hakkında doğrudan-doğruya vezîr-i âzama emir vermesi veya ondan mutâlea istemesi; 4. mühim bir iş hakkında divan-ı hümâyûndan çıkan tuğralı fermanın üstüne, o iş kendisine tevdî edilen zâtı teşvik ve teşcî yollu, yine pâdişahın kendi tarafından yazılan *hatt-ı hümâyûn* olup, bu sonuncusuna hatt-ı hümâyûn ile *müveşşah*, yâni pâdişahın el yazısı ile bezenmiş ferman denilirdi (bk. *Saray teşkilâtı*, s. 282 ve *TM*, VI, 228, 234). Bu hatt-ı hümâyûnlu fermanlar en makbûl fermanlardan olduğu için, kendisine gönderilen zât hakkında büyük iltifâtı tazammun ettiği gibi vezîrler arasında istirkabı da mûcip olurdu; msl. 1768 rus seferinde Sâliha Sultan ın zevci olan Hotin seraskeri Mehmed Paşa muvaffakiyetsizliğinden dolayı azlolunarak, yerine ordudan çıkan ferman ile (çünkü vezîr-i âzam harp zamanında, hiç sormadan, her istediğini azl ve tâyine tamâmen salâhiyetdardır) Moldovancı Ali Paşa tâyin olunmuş ise de, Mehmed Paşa bu fermana itâat etmeyerek: — „Ben hatt-ı hümayûn ile mansûp seraskerim; Moldovancı yalnız ferman ile olmağla, beni nâsih olamaz“ — sözleri ile azlini kabûl etmemek istemişti (*Murî' al-tavârîḫ*, 1184 vekayii sonlarına doğru). Yine bunun gibi, Selim III. zamanında Rumeli'deki dağlı eşkiyâsı üzerine me'mûr edilen Hakkı Mehmed Paşa, hasmı olan Güreü Osman Paşa'ya karşı, kendisini hatt-ı hümâyûnlu ferman ile işe me'mûr edildiğini söylemek suretiyle, tefevvukunu göstermek istemişti (*Vezir Hakkı Mehmed Paşa*, *TM*, 1939, VI).

XVIII. asrın ikinci yarısından itibâren kendilerine arzedilen meseleler hakkında hukümdarların hatt-ı hümâyûn ile vermiş oldukları emirler ehemmiyet kazanmış idi. Mes'ûliyetten korkan vezîr-i âzamlar, teferruâta kadar, her şeyi pâdişahtan sorarak, hatt-ı hümâyûn ile emir almağı usûl ittihaz etmişlerdi; bu asırda bizzat devlet işlerini tâkip eden ve hatt-ı hümâyûnu en çok olan osmanlı hukümdarı Abdülhamid I.'dir.

Pâdişahların hatt-ı hümâyûnları tâlik, tâlik kırması, nesih ve bâzan rik'a ile yazıldığı hâlde, Mahmud II.'dan itibâren, münhasıran rik'a ile yazılması âdet olmuş ve bu osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmişti. Kanûnî Sultan Süleyman ile oğlu Selim II.'in yazıları tâlik kırması olup, birbirine benzemektedir. Murad III.'ın yazısı fena ise de, okunaklı olup, oğlu Mehmed III.'in tâlik kırması yazısı hem güzel ve hem de işlektir. Ahmed I., İbrahim ve Mehmed IV.'in yazıları zor okunacak derecede fena olup, Osman II. ile Murad IV.'inkiler ise, fena olmakla berâber, okunaklıdır. Mustafa I.'nın yazısı görülmemiştir. Süleyman II. ile kardeşi Ahmed II.'in yazıları güzel ve açık nesih ile olup, Mustafa II.'ninki de, nesih ile rik'a arasında, işlek bir kalem ile yazılmıştır.

Hatt-ı hümâyûnları en güzel olan osmanlı pâdişahı Ahmed III. olup, her çeşit yazıyı yazmakta mahâreti var idi. Meşhûr hattât Hâfız Osman'dan yazı meşketmişti. Mahmud I. ile kardeşi Osman III.'ın yazıları nesih ve Mustafa III.'nın ise, işlek ve güzel tâlik kırmasıdır; Abdülhamid I.'in yazısı iyi olmayıp, nesih ile rik'a arasında ve Selim III.'in hattı ise, babasınınki gibi, tâlik kırmasıdır. Mustafa IV.'nın yazısı babası Abdülhamid I.'in yazısına benzerse de, ondan daha iricedir. Mahmud II.'in yazısı orta derecede rik'a, Abdülmecid'inki güzel rik'a ve Abdülaziz'in yazıları ise, işlek ve okunaklıdır. Murad V. ile kardeşi Abdülhamid II., Mehmed Reşad ve Mehmed Vahîdeddin'in hatt-ı hümâyûnları işlek ve okunaklı rik'a olup, bunlardan Murad V. ile Vahîdeddin'in yazıları, diğer kardeşlerinin yazılarından, daha güzeldir.

Telhis veya *takrir*, *ferman* veyahut re'sen *hatt-ı hümâyûn* yazılması usûlü 1248 (1832) senesinden itibâren kaldırılmıştır. Bundan sonra sadrâzam tarafından pâdişaha arz ve takdim edilen evrâkı baş-kâtip hukümdara okuyarak, şifâhî irâdesini alır ve gereğinin yapılması Bâbıâliye yazılırdı; pâdişah tarafından re'sen olan irâdelerde yine bu suretle, baş kâtip tarafından, bir tezkire ile, sadrâzama bildirilirdi. Her ne kadar bu kaideye muhâlif olarak, sadrâzamların *tezkire-i sâmiye* denilen arz tezkirelerinin üstüne bâzı hatt-ı hümâyûnlar yazılmış ise de, bu, kaideyi bozmayacak kadar, nâdir idi.

Bundan başka, bizzat pâdişahın yazısı olmayıp, fakat devlette yapılacak esâslı işlâhâta dâir pâdişahın emir ve irâdesi ile neşr ve ilân olunan fermana da *hatt-ı hümâyûn* denilmiştir; msl. XIX. asır ortalarındaki ıslâhât dolayısı ile 25 şâban 1255 ve 3 kasım 1839'da ilân olunan *Gülhâne hatt-ı hümâyûn*'u bu kabildendir. Bundan başka 1272 (1856) ıslâhât fermanına da *hatt-ı hümâyûn* denilmiştir.

Sadrâzamlar azledildikleri zaman, yerine gelen yeni sadrâzama hitâben yazılarak, Bâbıâliye gönderilen ve devlet işleri hakkında bir dikretif mâhiyetinde olan hatt-ı hümâyûnlar da vardır. Bu hatt-ı hümâyûnlar, çok zaman, pâdişahların kendi yazıları ile olur ve yazı mâlûm olduğundan, altına imzâ konulmazdı. Eğer pâdişah bu hatt-ı hümâyûnu bizzat yazmamış ise, o zaman, hattın kendi irâdesi ile yazıldığını bildirmek için, altına kendi imzâsını koyardı. Tanzimattan evvel yeni sadrâzama gönderilen sadâret hatt-ı hümâyûnu tâyininden 3 gün sonra gönderilmek âdet iken, bu tarihten sonra hatt-ı hümâyûnun sadâret alayı ile birlikte, bâş-kâtip tarafından Bâbıâlîye getirilmesi teâmül olmuştur.

Tanzimâtın ilânına kadar, enderûn tâyinlerine âit hatt-ı humâyûnlar müstesnâ, diğer hukûmet işlerine taallûk eden hatt-ı hümâyûnlar reisülküttâba teslim edilir ve her aya âit olanı bir torbaya konulup, üzeri mühürlenirdi; sonra hepsi bir sandığa yerleştirilerek, o da mühürlenir ve işi bitmiş olanlar Bâbıâli civarındaki kârgir mahzende saklanırdı.

Bibliyografya: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı padişahlarının hatt-ı hümâyûnları* (TTK, basılmak üzere); ayn. mll., *Saray teşkilâtı* (1945); Âlî, *Kunh al-aḫbār* (basılmamış II. cild, husûsî kütüp., var. 234); Peçevî, *Tarih*, II, 7; *Başbakanlık arşivi* (sand. 9, hat nr. 285); Şam'dānī-zāda, *Murî' al-tavārîḫ*; *Tuğra ve pençeler* (*Belleten* sayı 17/18). (İ. H. UZUNÇARŞILI.)

HATT-İ HUMĀYŪN. [Bk. HATT-I HÜMÂYÛN.]

HATṬÎN. [Bk. HATTÎN.]

HATTÎN yahut **HITTÎN.** ḤAṬṬİN yahut ḤİṬṬİN, Talmud Kefar'da Ḥaṭṭiye'de, Taberiye'nin menbâ tarafında ve garbında bir köy olup, cenûp kenârı dim-dik yükselen kireç kayalarından bir sırt ile mahdût, münbit bir ovada kâindir. Bu sırt garpta ve şarkta Ḳurūn Ḥaṭṭīn ismi verilen bir yüksek tepe ile nihâyetlenir. Menşe'i karanlıktır; lâkin XII. asırda te'yit edilen bir rivâyete göre, Peygambere Şu'ayb (Jethro)'in mezarı buradadır; âhiren tekrâr yapılıp, her sene dürzîler tarafından ziyâret edilen küçük mâbed garp sırtının kayalık bir vâdisinde ve bir tepe üzerindedir. Bu kayalık tepenin cenûb-i şarkîsinde bulunan ârızalı yaylada, 5 temmûz 1187'de, yapılan bir muhârebede Ṣalāḥ al-Dīn, hıristiyanlara karşı, büyük bir zafer kazanmış ve Haçlı kuvvetlerini imhâ etmiştir. Sıcak ve susuzluktan ıztırap içinde kıvranan frenk askerleri kısmen kılıçtan geçirilip, kısmen kaçırılınca, ordunun döküntüleri şarktaki tepeye çekilmişler ve bir çok muhârip şimâl tarafındaki uçurumdan aşağı atılmıştır. Bu hâdisenin hâtırasını yaşatma için, muzaffar Ṣalāḥ al-Dīn'in dağın tepesine yaptırdığı küçük bir mescide Ḳubbat al-Naṣr adı verilmiştir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), II, 291 v.dd.; Dimaşḳī, *Cosmographie* (nşr. Mehren) s. 21, 2; R. Hartmann, *Khalil al-Ẓāhirī*, s. 48; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 450 v.d.; İbn Athiri, *Chronicon* (nşr. Tornberg), XI, 352—355; Wilken, *Geschichte der Kreuzzüge*, III, 2, 275 v.dd.; Robinson, *Palästina*, III, 483—496; Guérin, *Galilée*, I, 193; Frei, *Zeitschr. d. Deutsch. Pal.-Vereins*, IX, 142 v.dd. (FR. BUHL.)

ḤAṬṬ-İ ŞARĪF. [Bk. HATT-I HÜMÂYÛN.]

HATUN. [Bk. KAĞAN.]

HAUSA. [Bk. HAVSA.]

ḤAVĀLA. [Bk. HAVÂLE.]

HAVÂLE. ḤAVĀLA (A.), lugat mânası „değişme“ olup, islâm hukukunda borcun bir şahıstan başka bir şahsa devri demektir. *Ḥavāla* bir borçlunun bir borçluyu, borcunu başka birinin takabbül etmesi ile, o borçtan kurtaran bir akittir (N. Seignette, *Code musulman par Khalîl*, s. 173). Borcun bu suretle devri bahis mevzuu hukukî akdin esâsını teşkil eder.

Ḥavāla kelimesi sonradan bu borç devrini tevsîk eden varakaya delâlet ettiği cihetle, *ḥavāla-nāma* çek ve bedeli üçüncü bir şahıs tarafından tesviye olunacak sened, poliçe ve resmî bir vezneden ödenecek meblâg için te'diye emri mânalarını da almıştır.

Bibliyografya: *Mecelle-i ahkâm-ı adliye*, *kitāb al-ḥavāla*; N. de Tornauw, *Droit musulman* (trc. Eschbach), s. 176; N. de Tornauw, *Das muslimische Recht aus den Quellen dasgestellt* (Leipzig, 1855, s. 139 v.dd.; A. Querry, *Droit musulman* (şi'î), I, 480. (CL. HUART.)

ḤAVĀRÎ. [Bk. HAVÂRÎ.]

HAVÂRÎ. ḤAVĀRÎ, kelimesi arapçaya habeşçeden geçmiştir; habeşçesi *ḥavāryā* olup, aynı mânayı hâizdir (bk. Nöldeke, *Beiträge zur sem. Sprachwissenschaft*, s. 48). „Beyaz elbise giyen“ v. b. mânalarına getirilen arapça iştikak şekilleri yanlıştır. İslâmın en eski hâdimlerine yabancı, fakat „ehl-i kitap“ arasında

revâcda olan bâzı lekaplar vermek an'ane icâbındandır; Abū Bakr'e *al-Ṣiddīḳ*, 'Omar'e *al-Fārūḳ*, al-Zubayr İbn al-'Avvām'a *al-Ḥavārī* denilmesi gibi.

Diğer taraftan ism-i cemi şeklinde, *al-ḥavāriyūn* tâbiri de vardır ki, ikinci 'Aḳaba'den sonra Peygamber veya orada hazır bulunanlar tarafından, medinelilere nakîp tâyin edilen 12 kişiye delâlet eder: — „Onlar memleketleri halkının kefili olacaklardır, nitekim *ḥavāriyūn* 'Īsā b. Maryam'in kefilleri idiler ve ben (Muḥammed) de ümmetimin kefiliyim". — Bu ikinci 'Aḳaba rivâyetinde hıristiyanlığın te'siri müşâhede edilmektedir. Hâzır bulunanların 70 yahut 72 kişi olarak gösterilmesinin İncil'de zikredilen 70 yahut 72 *ḥavārī* fıkrası ile müşâbeheti âşikârdır (Lukas, X, 1, 17).

Bu 12 *ḥavārī*'den 9'unun Ḥazrac ve 3'ünün Avsler'den olduğu söylenir. İsimleri şunlardır: Sa'd b. 'Ubāda, As'ad b. Zurāra, Sa'd b. al-Rabī', Sa'd b. Abī Ḥaysama, Munẕir b. 'Amr, 'Abd Allāh b. Ravāḥa, al-Barā' b. Ma'rūr, Abu 'l-Haysam b. al-Tayyihān, Usayd b. Ḥużayr, 'Abd Allāh b. 'Amr, 'Ubāda b. al-Ṣāmit, Rāfi' b. Mālik.

Mamafih başka bir rivâye göre de, *ḥavāriyūn* münhasıran Kureyşîlerden olup, şunlardır: Abū Bakr, 'Omar, 'Oṣman, 'Alī, Ḥamza, Ca'far, Abū 'Ubayda b. al-Carrāḥ, 'Oṣmān b. Maẓ'ūn, 'Abd al-Raḥmān b. 'Avf, Sa'd b. Abī Vaḳḳās, Ṭalḥa b. 'Ubayd Allāh, al-Zubayr b. al-'Avvām (krş. *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*, Kahire, 1290, s. 344). Burada da *anṣār* [b.bk.] ile *muhācirīn* [b. bk.] arasındaki rekabetin bu rivâyet üzerinde ne kadar müessir olduğu görülmektedir.

12 *ḥavārī*'ye âit olan bu rivâyetin, diğer bir çok rivâyetler gibi, *Kur'an*'ın bir sûresinden istihrâc edilmiş bulunması da muhtemeldir. Bu sûrede (*Kur'an*, III, 45, LXI, 14): — „'Īsā, Allah (yolunda) benim *anṣār*'ım kimlerdir?" — der ve *ḥavāriyūn* da cevap verirler: — „Allahın *anṣār*'ı olan bizleriz" — v.b.

'Īsā'nın tilmizleri hakkında bâzı islâm müelliflerinde görülen mâlûmât, ekseriyetle, *İncil* tefsirlerinden alınmadır. Krş. madd. 'ĪSĀ ve ḤĀ'ĪDA. (A. J. WENSINCK.)

ḤAVARNAḲ. [Bk. HAVERNAK.]

ḤAVĀṢÎ. [Bk. HAVÂṢÎ.]

HAVÂŞÎ. [Bk. HÂŞİYE.]

HAVÂŞİM. [Bk. HÂŞİMİLER.]

HAVĀZİN. [Bk. HEVÂZİN.]

HAVERNAK. ḤAVARNAḲ, Irak'ta, Naǧaf [b. bk.]'in bir mil şarkında kâin bir mevkî. Evvelâ İyād kabîlesinin oturduğu burada laḫmî reisi Nu'mān (m. 418) tarafından, metbûu Sâsânî hukümdarı için, bir saray yaptırılmıştır. Parvîz orada Ẕū Ḳār mağlûbiyetini haber almış idi. Saray büyütülerek, ilk Abbâsî halifeleri tarafından kullanılmıştır. XIV. asırda harâbe hâlinde idi. İslâmdan evvelki arap şâirleri tarafından Ḥavarnaḳ, civarındaki Sadîr (belki Uḫayżir; b. bk.) hisarı ile berâber, „dünyanın 30 acâibinden" biri olarak sıksık zikredilir. Ḥavarnaḳ, gûya onu inşa etmiş ve Nu'mān tarafından idam ettirilmiş bulunan yunanlı mimarın ismine telmih suretiyle kullanılan „cazā' Sinimmār" tâbiri dolayısı ile de meşhûrdur. Ḥavarnaḳ adı, gerçi İbn Cinnī tarafından arapça *ḫirniḳ*'a ve Nöldeke tarafından „çardak, ağaçlık" mânasında hahamların kullandığı ibrânîce bir kelimeye bağlanırsa da, aslının irânî olduğu anlaşılıyor (Andreas'a göre, *hu-varna* „güzel mesken" yahut Vullers'e göre, *ḫavarnah* „ziyâfet yeri".

Bibliyografya: R. Basset, *Les Alixares de Grenade et le Château de Khaouarnaq* (*Revue Africaine*, 1906, nr. 260, s. 22 v. d.d.); L. Massignon, *Mission en Mésopotamie* (*MIFAO*, 1910, XXVIII, 36 v. d. ve levha 37); XXXI, 1912, s. 136; B. Meissner, *Eine Reise von Babylon nach den Ruinen von Ḥīra und Ḥuarnaq* (*Sendschriften der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 1901, nr. 2, s. 19). (LOUIS MASSIGNON.)

ḤĀVÎ. [Bk. HÂVÎ.]

ḤĀVÎ. ḤĀVÎ, yılan afsuncusu veya seyyâr mutatabbib (<*ḥayya* „yılan") cem. *ḥuvāt* (Lane'de böyledir) veya çok defa *ḥāvîyūn*, Mısır'da bâzı kıpt kabîleleri mensûplarının [bk. NÛRÎ] böyle bir san'atları vardır. Ekseriyâ fellâhlar, bilhassa muhtelif cild hastalıklarına (*karfa*) veya ekzemalara (*ḳūba*) yakalandıkları zaman onlara baş vururlar. Bu mutatabbiblerin umûmî olarak yaptıkları şey, içinde zeytin yağı ile yumurta akı bulunan bir bardağın üzerine, anlaşılmaz kelimeler söylemek ve içine tükürmekten ibârettir. Sonra bu halita merhem olarak kullanılır. Rifā'iya sa'danîya gibi bâzı dervîş tarikatleri mensûpları da, yine böyle, yılan afsuncuları ve engerek yılanı teşhir edenler gibi, Nil vâdisi halk tabâbetinde az-çok rol oynarlar. Onlara mürâcaat edilmesinin sebebi, halk arasında cilt hastalıklarının menşe'inin uzviyete engerek yılanı zehirinin girmesi olduğuna inanılması ve bu şahısların zehirin tevlid ettiği intanı te'sirsiz bırakacak bir kudrete sâhip olduklarını iddia etmeleridir.

Bibliyografya: 'Abd al-Raḥmān İsmā'īl, *Ṭibb al-rukka* (Kahire, 1310—1312) I, 80 v.d.; II, 31 (ingl. trc. J. Walker, *Folk-Medicine in Modern Egypt*) London, 1932; *MW*, 1933, s. 289. (W. WALKER.)

ḤAVÎZA. [Bk. HAVÎZE.]

HAVÎZE. ḤAVÎZA, eskiden Ḥuvayza (*ḫūz* kelimesinin tasgiri), Diclenin şarkındaki bataklık mıntaka (*Ḥōr al-a'ẓam*)'da bir şehir olup, sıhhate gayet muzır bir mevkîdir. Daha araplar zamanında, gerek şehrin, gerek nabatî olan ahâlisinin, Yāḳūt'un zikrettiği vecihle, Abu 'l-Vafā' Zād b. Ḥūdkām'ın bâzı *Kur'an* tâbirlerini şerh ve tefsir suretiyle her ikisi hakkında çizdiği korkunç levhadan da anlaşılacağı üzere, pek fena şöhretleri var idi. Eski arap coğrafyacıları Ḥavîza'yi zikretmiyorlar; Yāḳūt'un naklettiğine göre, burada ilk bina yapan, 386 (996)'da ölen Dubays b. 'Afīf al-Asadī'dir; hâlbuki Ḥamd Allāh Mustavfī şehrin inşasını Şāpūr Ẕu 'l-Aktāf'a atfetmektedir. Bu müellife göre, burası VIII. asırda Hûzistan'ın en mâmûr şehirlerinden biri idi. Hâlâ bugün Ḥavîza, sâbiî'lerin mandeî fırkasının merkezlerinden biridir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 371 v.d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 241.

ḤAVLĀN. [Bk. HAVLÂN.]

HAVLÂN. ḤAVLĀN. 1. Bir cenûbî Arabistan kabîlesinin adı. Cenûbî Arabistan'ın kadîm kitâbelerinde bile (Glaser, 1076, 18—19 ve Hal., 585, 11 v.d.) bu kabîlenin adı geçer (Ḥvln; Glaser 119, 5 kitâbesinde bu kabîlenin arâzisinden 'Rṣ Ḥvln) bahsedilir ve Glaser, 204, 3'te bu isimde bir klân mukayyettir. Bütün bu kayıtlardan Ḥavlān kabîlesinin, milâttan önceki bir yıl içinde dahi, hiç olmazsa kısmen, el'an Ṣan'ā' ile Mārib arasında ikamet etmekte bulunduğu, al-Hamdānī tarafından Ḥavlān al-'āliya adı verilen ve Ẕī Curra ile berâber Yemen'in başlıca zahîre ambarlarından birini teşkil edip, bilhassa *durra*, arpa ve buğday gibi hubûbâtı mebzûlen yetiştiren mıntakada yerleşmiş bulunduğunu isâbetle istintâc edebiliriz. Ḥavlān kabîlesi bugün, 80.000 kadar muhârip silâhlandırabilen Bakīl büyük kabîlesine dâhildir. Seyyah Eduard Glaser 1885—1886'da bu kabîlenin arâzisini istikşâf etmiştir. Arap ensâbcıları Ḥavlān b. 'Amr b. Mālik b. al-Ḥāriṯ b. Murra b. Udad b. Zayd b. 'Amr b. Ġarib b. Zayd b. Kahlān b. Saba'den geldiğini kaydederler. Bâzıları da cedlerinin Ḥavlān b. 'Amr b. al-Ḥāf b. Ḳużā'a olduğunu ve onun ceddine nisbetle Ḥavlān Ḳużā'a diye de anıldıklarını söylerler. Bununla berâber, Ḥavlān al-'Āliya ile Ḥavlān Ḳużā'a arasındaki fark, nesep bakımından ziyâde, ikamet mıntakasından ileri gelmektedir; zîra birinciler dahi, hiç olmazsa Naşvān'ın dediğine göre, Ḳużā'a'ya bağlıdırlar. Sonradan husûle gelen 'ark, bütün Ḥavlān kabîlesi aslında Mārib ve Şirvāḥ'ta sâkin iken zamanla bir kısmının, Ṣan'ā'nın şarkında yüksek dağlık arâziye hicret ederek, Ḥavlān al-'āliya adını almalarından ileri gelmitşir. Kabîlenin bakiyesi Mārib'de kalmış ve ancak daha muahhar bir tarihte, bu gün hâlâ ḥavlānların şimâlî arâzilerinin en ehemmiyetli şehri olan Ṣa'da mıntakasına bir hicret daha vukû bulmuştur. C. Niebuhr zamanında dahi bu kabîlenin, şimdi olduğu gibi, müstakil şeyhler idâresinde iki bölgesi var idi. Niebuhr'a göre, Ḥalī limanından 4 günlük mesâfede Ṣan'ā' — Mekke yolunun ortasında kâin bulunan ve Ed. Glaser'a göre, Ṣa'da'nin garp ve şimâl-i garbîsine imtidâd eden bu sonuncusu Zaydī mezhebindedir. Hamdānī'nin, yalnız dağlık yerlerde fasih arapça söylendiğine, aşağı taraflarda ve al-Ḳadd'de ise, karışık bir lehce kullanıldığına dâir rivâyeti dikkate şâyândır. Ḥavlān adı bu arâzide iki coğrâfî noktaya da alem olmuştur. Bunlardan biri Cebel Tuḥlā'dan görülebilen Ḥavlān zirvesi ('*Urr Ḥavlān*) ve diğeri Cebel Ḥażūr'un *Bayt Ḥavlān* adı verilen tepesidir. Bu iki dağ Ṣa'da'nin civarında ve Ṣan'ā' istikametinde bulunduklarına göre, ḥavlānların arâzilerinin vaktiyle şimdikinden çok daha vâsi bulunduğu anlaşılmaktadır. Niebuhr tarafından Ṣa'da civarındaki Ḥavlān'da yalnız 'Aḳabat al-Muslim, Heydân (Haydān) ed dâhhr ve Suk ed sjumma (Sūḳ al-Cum'a) mevkîleri zikredilmektedir. Ḳufā'a civarında vaktiyle Banī Ma'mar b. Zurāra b. Ḥavlān'a âit bulunmuş olan altın mâdeni, şüphesiz daha başka mülâhazalar ile berâber, A. Sprenger'i Ḥavlān ile *Tevrat*'taki Ḥavīla arasında bir râbıta te'sis etmeğe sevketmiştir. Zâten Niebuhr da evvelce bu mütâleada bulunmuş idi. Niebuhr, Ṣan'ā' civarındaki Ḥavlān'da Beyt Roedsje (Bayt Rāciḥ), Tanaejm (Tan'īm), Beyt el Kibsi (Bayt al-Kibsī), Beyt el-Naum, Seyjân (Seyān), Suradsje (Zuraca) ve Berres (Barrāş) mevkîlerini zikretmektedir. 10. yılın şâban ayında (teşrin II. 631) Ḥavlān elçileri Medine'de Peygamberi ziyâret ederek, islâmı kabûl ettiklerini bildirdiler. İslâm akaidi, bizzat Peygamber tarafından, kendilerine tâlim edildi. 'Amm Anas adındaki putlarını tahrip edeceklerini vaad ettiler ve bunun üzerine, bermûtad, 12½ *ounce* (1 *ounce* = aş.-yk. 30 gr) gümüş hediyeyi a'arak, yerlerine döndüler. Bunlar Peygamberin vefatından sonra, evvelâ umûmî irtidat hareketine katılmışlar ise de, halife Abū Bakr tarafından üzerlerine gönderilen Ya'la b. Munya kumandasındaki kuvvet tarafından, 11 (632)'de islâma rücûları te'min edilmiştir. Siyâsî bakımdan, Medine ile münâsebetleri Yemen'in diğer kabîlelerinden daha yakın ve sıkı idi ki, bu da, muhtemel olarak, Ṣan'ā'nın iranlı vâlileri ile

münâsebetlerinden ileri geliyordu. Ḳays b. ʿAbd Yaġūṯ b. Makşūh 'un idâresi altında ayaklanan arapların Şanʿā' 'dan tardettikleri Cuşayş ve Fayrūz adında ileri gelen iki iranlıyı himâye ve Medine 'den imdad gelinceye kadar, aralarında muhâfaza ettiler. Ḥavlān kabîlesi âzası, h. 13. yahut 14. senesinde, Yemen 'in mutâvaatından ve arâzilerinin islâma tamâmiyle açılmasından sonra, Mısır 'ın fethine iştirâk eden cenûp arapları arasında mühim rol oynamışlar ve o memlekette yerleşmişlerdir. Ehemmiyetli mevkilerde ḥavlānlılara sık-sık rastlandığı gibi, eski Kahire (al-Fusṭāṭ) 'de bir mahalleye de vermiş oldukları isimleri mezar taşlarında ve papiruslarda nâdir de ğildir.

2. Ḥavlān Şam (Dimaşḳ) civarında bir köyün adı. Peygamberin en mütemâyiz eshâbından ʿAbd al-Raḥmān b. Mişkam Abū Muslim al-Ḥavlānī orada medfûndur.

Bibliyografya: 1. için bk. İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 31, 32); Yaʿḳūbī, *Kitāb al-buldān* (*BGA*, VII, 320); Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-ʿArab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 107, 113—115, 125, 136, 192; ayn. mll., *İklīl*, (Cod. Berol. Glaser 22, s. 2); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 499; IV, 147; *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1852, I, 375; ʿAẓīmmudīn Aḥmed, *Die auf, Südarabien bezüglichen Angaben Nasvān's im Šams al-ʿUlūm* (*GMS*, XXIV, Leiden, 1916), s. 35, 61, 76; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 182, 270, 280 v. d.; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, 712, 819, 843; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 51, 54 v.d. 58, 249, 286 v.d.; ayn. mll., *Das Leben und die Lehre des Moḥammad* (Berlin, 1869), III, 457 v.d.; E. Glaser, *Meine Reise durch Arḥab und Hâschid* (*Petermanns Mitth.*, 1884, XXX, 171); ayn. mll., *Über meine Reisen in Arabien* (*Mitth. d. Geogr. Ges. in Wien*, 1887, XXX, 23); ayn. mll., *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 37, 72, 101; ayn, mll., *Sammlung Eduard Glaser*, I, *E. Glaser's Reise nach Mârib* (nşr. D. H. v. Müller ve N. Rhodokanakis, Wien, 1913, s. 55, 125, not 1); M. Hartmann, *Des islamische Orient, Berichte und Forschungen*, II, *Die arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 245, 360 v. dd.; C. H. Becker, *Beitr. zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam* (Strassburg, 1903), II, 123, 124; L. Caetani, *Annali dell' Islām* (Milano, 1907), II, 320 v. d, 604, 669, not g, 800, not 8; J. v. Karabaceḳ, *Zur orientalischen Altertumskunde*, V (*SBAk. Wien*, 1915, CLXXVIII/5, s. 4, not 1).

2. için bk. Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 499; *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (Leiden, 1852), I, 375; ʿAẓīmuddīn Aḥmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naśwān's im Šams al-ʿUlūm*, s. 76.

(Adolf Grohmann.)

ḤAVRA. [Bk. HAVRE.]

ḤAVRĀN. [Bk. HAVRÂN.]

HAVRÂN. ḤAVRĀN (*Tevrat* 'ta *Horn* çivi yazılı kitâbelerde Ḥavrānu, Josephus 'ta Αὐρανῖτις v.b. cenûbî Suriye 'de, Şarī'a vâdisinin şarkında, hudûtları kat'î şekilde tâyin edilemeyen bir bölgedir. Ḥavrān 'ın esâs nüvesi Cabal-i Ḥavrān (eski Asalmanos) adı verilen dağ kütlesi (âzamî irtifâı 1.830 m.) olmakla berâber, bu isim adı geçen dağlar etrafında az-çok geniş sâhalara, ezcümle garpta — al-Nuḳra ovasına ve Cavlān (Gaulanitis) 'a, cenûpta — al-Balḳā ve Aclūn (Gilead) 'a ve çöle (al-Hammād) kadar uzanan arâziye de teşmil edilir ve bu suretle, Ḥavrān 'ın sâhası Lût gölünün şimâl-i şarkîsinden Şam 'ın garbındaki Cabal al-Şayḫ (Ḥermon) eteklerine kadar genişler. Bununla berâber Osmanlı imparatorluğunun dağılmasından sonra, geniş mânası ile, Ḥavrān sâhasında siyâsî vahdet zâil olmuş, memleketin cenûb-i garp kısmı, Der'āt 'tan itibâren, ingiliz nufûzu altında Mâverâ-Ürdün bölgesine (şimdiki Şarkülürdün kırallığı) verilmiş, Cabal Ḥavrān ile berâber, geri kalan ve esâs kısmı Fransa nufûzu altındaki Suriye 'ye bırakılmış idi. Fransa tarafından Suriye 'de idârî teşkilât kurulurken, eski Ḥavrān sancağının Suriye 'de kalan topraklara, Cabal-Drūz ismi altında muhtar bir devlet şekli verilmişti. Bu son isim memleketin bugünkü sâkinlerinin adından doğmuştur. Ḥavrān, volkanik bir memleket olup, toprakları, hubûbat zirâatine yetecek kadar yağmurlardan faydalanan sâhalarda pek verimlidir: bu bakımdan Ḥavrān 'ın garbındaki ovalar Suriye 'nin hubûbat anbarı telâkkî edilir. Buna mukabil, Cabal 'in şimâl ve şimâl-i şarkîsinde uzanan Trachon al-Lecā, tam bir çöl hâlindedir.

Tarih. Ḥavrān, tarihî hâtırât itibârı ile, çok zengindir. Lâkin bunlar kadîm zamanlara yahut Roma-Bizans devrine âit olduklarından, burada etraflı bir surette bahse lüzûm yoktur. Gassânîler [b. bk.] maddesinde, daha arap fethinden evvel, burada bizanslıların himâyesi altında bir arap devleti bulunduğu söylenmişti. Buranın pâyitahtı telâkkî edilen Boṣrā, islâmın aldığı (634) ilk şehir olmuştur ve *cund* [b. bk.] 'lerin teşkilinden sonra, Ḥavrān Dimeşk *cund* 'üne bağlandı ve sonradan bu askerî taksimât kalkarak, mülkî idâre altında, Şam vilâyetine inkılâp etmesine rağmen, bu merbûtiyet dâimâ bâkî kaldı. Bundan dolayı Ḥavrān tarihi Suriye tarihi ile karışır. Bir aralık, haçlı seferlerinde müslümanlar, Filistin 'den buraya hicret ile, hıristiyanlara mukavemet etmeğe muvaffak oldukları sırada, burası büyük bir ehemmiyet kazandı. Kudüs kırallığının düşmesinden sonra, bu muhâcirler eski yerlerine döndüler ve Ḥavrān ahâlisi seyrekleşti ve ʿUrbān al-Cabal ismi verilen arap kabîlelerinden ibâret kaldı.

XVIII. asırda Lübnan dürzîleri yeniden Ḥavrān 'a gelerek, yerleşmeğe başladılar. Bu hareket, Şihābîlerin hasımları olan Yamanîlere galebeleri (1711) üzerine, mağlûpların Ḥavrān 'a hicret etmeleri neticesinde vukûa gelmiştir. Bu muhâcirlerin başında Suvaydā 'da yerleşen Ḥamdān âilesi var idi. Göçler durmadan devam etti; 1860 'ta Lübnan 'daki mârûnî kıyâmının tenkili sırasında çok genişledi. Dürzîler Ḥavrān 'da, geldikleri yerin aksine olarak, tamâmiyle müstakil yaşıyorlar ve vergi vermiyorlardı. Bunlar, yerleştikleri arâzinin münbit olması sâyesinde, az zamanda büyük bir refâha eriştiler. Nufûzlu dürzî âileleri arasında birinci sırayı işgâl eden Ḥamdān âilesi sönünce, yerlerini Aṭraş 'lar aldı. Nihâyet Bâbıâlî, bunları itâat altına almak için, asker göndermeğe karar verdi (1852) ise de, o sırada Kırım harbinin çıkması, bu askerin geri çağırılmasını icâbettirdi. Daha sonra, Midhat Paşa [b. bk.] dürziler ile, muslihâne bir surette, anlaşmağa çalıştı ve şeyhlerinden birini, Suvaydā 'da oturmak üzere, kaymakam tâyin etti; bu zât Ḥavrān sancağını, türk usûlü üzere, teşkilâtlandırmağa muvaffak oldu. Osmanlı hukûmetinin müzâheretinden faydalanan şeyhler bu vaziyetten memnun görünüyorlardı; fakat bunların kötü idaresinden hoşlanmayan köylüler sık-sık isyan ettiler ve memleket yeniden karıştı. Hattâ 1895 'te dürzîler Nuḳra 'de, al-Ḥarāk köyünün müslüman ahâlisini muhâsara ederek, teslim olmağa zorladılar ve câmilerini tahrip ettiler. Bâbıâlî bir defa daha işe müdâhaleye mecbûr oldu ve kanlı çarpışmalar vukûa geldi, fakat bütün bunlar ile memleket uzun zaman kat'î surette sükûn bulmadı; nihâyet ʿAbd Allāh Paşa tarafından alınan sıkı tedbirler dürzîlerin mukavemetini kırdı ve osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında, memlekette oldukça mülâyim bir vaziyet te'sis edilmiş oldu. Ḥavrān sancağı teşrin I. 1918 başlarında, ingiliz kuvvetleri tarafından, işgâl edildi. Ertesi sene Suriye fransız mandasına terk olunarak, Ḥavrān bölgesinin bu memlekete kalan kısmı, Cabal-Drūz adı altında, muhtâriyeti hâiz bir idâre hâlinde, taşkilâtlandırıldı (7.000 km². arâzi, 50.000 kadar nüfus). Memleketin idâre merkezi, eski Ḥavrān sancağının son zamanlarında olduğu gibi, Suvaydā idi. Bununla berâber, dürzîler Fransa hâkimiyetine karşı, evvelce türklere karşı olduğundan daha sert bir şekilde mukavemet ettiler. Bu mukavemet 1925 temmûzunda Suvaydā 'daki fransız garnizonunun abluka altına alınması ve bunun imdâdına koşan bir kuvveti tuzağa düşürülerek, kılıçtan geçirilmesi ile, hâd bir şekle girdi. Alelacele gönderilen kuvvetler general Gamelin 'in kumandasında, 23 eylûl 1925 'te Suvaydā garnizonunu kurtarabildi ise de, Cabal-Drūz 'un sükûna kavuşması ancak ertesi yaz mevsiminde mümkün oldu. İkinci cihan harbinde Suriye istiklâline kavuşunca, ḥavrānlılar harp sırasındaki ingiliz işgâlini sükûnla karşıladılar ve harpten sonra kurulan Şam hukûmetine, bu hukûmet üzerinde kuvvetli olarak te'sis etmek istedikleri bir nufûz mukabilinde, müzâharet etmek yolunu tuttular.

Bibliyografya: Eski arap bibliyografyası G. le Strange, *Palestine under the Muslims* (s. 32—34) 'de zikredilmiştir. Ali Cevad, *Memâlik-i osmâniye* (coğrafya lugati) s. 350 v. d.; İbn Faḍl Allāh, *al-Taʿrīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-şarīf* (Kahire, 1312), s. 177 v. d.; Ritter, *Erdkunde*, XV; Porter, *Five years in Damasc*, II, 1 v. dd.; Burton ve Drake, *Unexplore Syria*, I, 132 v. dd; Wetzstein, *Reiseber. über den Haurân und die Trachonen* (*Zeitschr. des Deutsch. Palästina-Vereins*, XII, XX, XXI); Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Pers. Golf*, I, 87 v. dd.; Buhl, *Geographie des alt. Paläst.*, bk. fihrist; Baedeker, *Palästina und Syrien*.

[Bu makale Besim Darkot tarafından tashîh ve itmâm edilmiştir].

HAVRE. [Bk. ZİYĀB, ZİĒBİ.]

HAVRE. ḤAVRA (Ḥōra), Hadramût 'ta bir şehir olup, Hacarēn [b. bk.] 'in şimâl-i şarkîsinde, aynı isimdeki dağın üzerindedir. Vādī Ḥōra şehrin içinden geçer ve ilkin büyük Vādī ʿAyn [bk. mad. HADRAMÛT] 'a muvâzî olarak aktıktan sonra, daha aşağıda onunla birleşir. Şehrin yukarı nihâyetinde 7 katlı, her köşesinde bir burç bulunan ve şehre hâkim vaziyette bir kale vardır. Şehrin sâhipleri olan Şibām [b. bk.] Ḳuʿayṭīleri tarafından tâyin edilmiş bir hâkim bu kalede oturur. Ḥavra 'de küçük bir pazar ile iki câmi vardır. Şehrin etrâfı bahçeler, hubûbat, çivit ve tütün ekilen tarlalar ile çevrilmiştir. Sokakları dar ve pistir. L. Hirsch buranın nüfûsunu 2.000 kadar tahmin etmektedir. Von Wrede nüfus mıkdarını 8.000 gösterirse de, bu kıymetli sey-

yahın bütün zikrettiği rakamlar gibi, bu da mübâlegalıdır.

Bibliyografya: H. Fr. v. Maltzan, *Adolph v. Wrede's Reise in Hadhramaut*, s. 235; Van den Berg, *Hadramūt*, s. 13; Leo Hirsch, *Reisen in Südarabien, Mahraland und Hadramūt*, s. 179, 183; Th. Bent and Mrs. Th. Bent, *Southern Arabia*, s. 210 v. d.

(J. SCHLEIFER.)

HAVṢA. [Bk. HAVSA.]

HAVSA. ḤAVṢA, Sudan'da bir zencî kavim. Bu kavim şimâlde — Sahrâ, şarkta — Bornu, garpta — Niger'in dirseği ve cenûpta — Gine (Guinea) körfezi sâhilindeki memleketler (Togo, Dahomey, Benin, Kamerun) ile mahdût bulunan mıntakayı işgâl eder. Afrika kavimlerinin en mühimlerinden olup, nüfusu Robinson'a göre, 15.000.000 kadardır.

Havsalar, beden yapıları bakımından, diğer zencî kavimlerden, bâriz bir surette farklıdırlar. Umûmiyetle boyları uzun, elleri, ayakları küçük, endâmları mütenâsip ve simâları zekî ifâdelidir. Hareketleri çevik, intikalleri serîdir; oyuna ve harbe düşkündürler. Bedenî kabiliyetlerinden ve cesâretlerinden dolayı, gâyet iyi asker olmaktadırlar. Nigeria'da ingilizler, Togo ve Kamerun'da eskiden almanlar ve birinci cihan harbi sonundan beri de fransızlar, polis me'mûrlukları için, bunları seçmektedirler.

Havsalar zirâat, sınâat ve ticâret ile geçinirler. Âdî çapa ile ekilen ve hayvan gübresi ile islâh edilen topraklarında pirinç, darı ve bilhassa kendilerinin işledikleri pamuk yetişir. Haylı gelişmiş olan san'atları nisbeten müterakkî bir medeniyet seviyesine ermiş olduklarını belirtmektedir. Dokumacılık san'atı bilhassa ilerilemiştir. Kadınlar tarafından eğirilen pamuk iplikleri türlü renklerde boyanarak, bunlardan dokunan ensiz ve uzun bezler ile çeşit-çeşit giyecek (tobe, gömlek, pantalon ve bornuz) imâl olunur. Güzelliği ile meşhûr olan bu kumaşlar bütün Sudan'a ihrâc olunur. Sepetçilik, dericilik, kunduracılık ve saraçlık da müterakkî olduğu gibi, kuyumculuk ve mâdenî tezyinât ve ev eşyâsı imâlâtı da haylı ilerilemiştir. Bütün bu işlerde Havsalar haylı inkişâf etmiş bir san'at kabiliyeti göstermektedirler.

Havsalar, aynı zamanda, uyanık ve müteşebbis tüccardırlar. Şehirlerinin ve bilhassa Kano'nun çok işlek pazarları vardır. Her sene kervanları 3 ayda Sahrâ'yı geçerek, Sudan mâmûllerini, kumaş, deri, fil dişi ve deve kuşu tüylerini Trablusgarb'a götürürler ve oradan Avrupa emtiası alarak, memleketlerine dönerler. Başka kafileler de yukarı Mısır ve Kızıldeniz sâhillerine giderler. Mekke'ye muntazaman giden hacı kafileleri de Havsalara kârlı işler yapmak fırsatını verir. Vaktiyle büyük mıkdarda esir ticâreti de yaparlardı; lâkin Avrupa müdâhalesi bu ticâretlerini kesada uğratmıştır. 2—3.000 kişilik havsa tüccar kolonileri, yalnız Sudan'ın başlıca mevkîlerinde değil, Ġadâmes, Ġāt, Trablusgarp, Tunus, Kahire, Massaua ve Atlantik sâhilindeki şehirlerin çoğunda (Lagos, Akra, Freetown v.b.) yerleşmiş bulunmaktadır.

Bugün Havsaların dini islâmiyettir. XV. asırda buralara girmiş olan islâmiyet, XIX. asırda bu mıntakayı istilâ eden Fulbelerin mağlûpları zorlamaları neticesi olarak, pek ziyâde yayılmıştır. Yalnız ormanlık ve dağlık mahallerdeki ahâli iptidâî putperestliklerini muhâfaza etmişlerdir. Mamafih din husûsunda, Havsalar garip bir gevşeklik göstemektedirler. Robinson'a göre, yalnız Sokotō ile Kano şehirlerinde câmi vardır. Aynı müellif, büyük şehirlerde ahâlinin yalnız ismen müslüman olduğunu ve geriye kalan kısmın muayyen bir dine sâhip olmadığını yazmaktadır. Fulbelerin devirdikleri putlar ortadan kalkmış ise de, eski bâtıl itikatlar hâlâ yaşamaktadır. Meselâ uğurlu ve uğursuz günlere inanmak, hastaları muska ile tedâvî etmek gibi; bilhassa Mekke'den gelen ve te'siri muhakkak muskalar yazmak kudretini hâiz olduklarına inanılan hacılar bu âdeti istimâr ve idâme etmektedirler. Bununla berâber, din ahkâmına aykırı olan bu âdetlere rağmen, Havsalar putperest ahâli arasında islâmiyeti yaymağa çalışmaktan geri kalmamaktadırlar.

Dinleri ile birlikte, Sudan'da ve hattâ Sahrâ'nın bâzı kısımlarında umûmî bir ticâret ve iş dili hâlini almış olan lisanlarını da etrafa yaymaktadırlar. Schön tarafından ilk nümûneleri Avrupa âlimlerine tanıtıldığından beri, bu lisanın mâhiyeti ve hattâ lisanların tasnifindeki yeri pek çok münâkaşalara yol açmıştır. Bir kısım lisan âlimleri (Miller, Lepsius) bu dilin berberî lisanı ile olan bâzı morfoloji benzerliği dolayısı ile, hâmî diller sırasına konulmasını teklif etmişlerdir. M. Delafosse'un, M. Lippert tarafından da iştirâk edilen mütâleasına göre, „Havsa lisanı gövdelerinin pek büyük kısmı ve kelimelerin hep vokaller ile nihâyetlenmesi husûsiyetlerinden dolayı, menşe'i itibârı ile, bir zencî dilidir". Bu zencî dili grâmerce hâmî diller âilesinin derin te'siri altında kalmış ve onlardan bir haylı gövde ve kök istiâre etmiştir. Bu lisan üzerinde sâmî dillerin te'siri hiç derecesinde olup, her hâlde müslümanlar arasında konuşulan her hângi bir lisan üzerindeki te'sirinden fazla olmadığı gibi, ancak Avrupa lisanlarının sâhil ahâlisi lehceleri üzerindeki te'sirine (yeni şeylere delâlet etmek üzere, alınan yabancı kelimeler) muâdildir. Edebiyatları avrupalıların toplayıp neşrettikleri bir kaç vekayinâme ve masallar ile halk şarkılarından ibârettir.

Tarih. Havsaların menşe'i hakkında muayyen mâlûmat yoktur. Barth bunları, sâdece bir faraziye olarak, Herodot'taki Atarantlar addediyor. İyice anlaşılan yalnız bir şey vardır ki, o da bu ahâlinin eskiden, şimdi bulundukları yerlerden daha şimâlde bir mıntakada, Damergū tarafında ve Air vâhalarında yaşamış olduklarıdır. Hilâlî istilâsı, şimâlî Afrika berberîleri tarafından sürülen Tuâregleri bu havâliye getirmiştir. Bu iki halk gurubu bir müddet anlaşarak, bir arada yaşamışlar ve bunların kaynaşmasından doğan melez nesillerden bugün Tuâreglerin hukümleri altında köle olarak yaşayan kabîleler vücûda gelmiştir. Sonraları artan ihtiyâclara vâhalar yetişmemeğe başlayınca, Havsalar cenûba doğru inmişler ve bir kaç devlet kurmuşlardır ki, belki bunların en eskisi Biram devletidir. Filhakika Barth'ın naklettiği efsânevî bir şecereye göre, Biram Havsaların cedleri telâkkî olunmaktadır. Biram'ın ahfâdı olan Gober, Kano, Rano, Kastena, Segzeg (Zaria)'lar aynı isimler ile anılan kırallıklar kurmuşlardır ve bunlara 7 meşrû Havsalar (*Havsa bokoi*) adı verilmektedir. Nüfuslarına bir çok yabancı unsur karışmış olan diğer devletlere (Yoruba, Nūpe, Guari, Yauri, Bautschi, Sanfara ve Kebi) de piç Havsalar denilmiştir (*Havsa banya bokoi*). Bu muhtelif devletler birbirlerinden, ülkelerinin büyüklüğü itibârı ile, ayrılmakta idiler. En eskileri olan Biram ve Rano ülkelerinin genişliği devlet merkezlerinin çevresinden pek uzaklara varmıyordu; diğerleri ise, haylı genişlemişlerdi. Gober ve daha sonraları Katsena, Kano ve Zaria sultanları büyük arâziler zaptettiler ve 2000 süvâri, 10.000 piyâdeden müteşekkil ordular vücûda getirdiler.

Bir Havsa devleti olarak Gober hakkında en eski mâlûmata İbn Baṭṭūṭa'da tesâdüf olunmaktadır. Bu seyyâhın Sudan'ı ziyâret ettiği sıralarda (1353), Havsalar henüz putperest idiler. Her ne kadar bâzı rivâyetler buraya islâmiyetin girmesini halife 'Omar tarafından gönderilen dâ'îlere atfetmekte ise de, hakikatte, islâmiyet buralara XIV. asırda, daha evvel islâmiyeti kabûl etmiş olan orta Niger ve Bornū havâlisinden gelen tâcirler tarafından, sokulmuştur. Bunların propogandaları, belki, Tuât'ta bulunan meşhûr murâbıt Muḥammed b. 'Abd al-Ḳādir al-Maġīlī'nin mev'izaları ile takviye edilmiştir. Her hâlde XV. asrın sonundan itibâren Kano ve Katsena başlıca fikir ve tahsil merkezleri olmuştur. Cenna ve Timbuktu murâbıtlarının bir çoğu, Mekke'den hacc dönüşünde, buralarda kalıyorlar ve yerli genç talebelere akaid ve mâlikî fıkhı dersleri veriyorlardı. Havsalarda müslümanlık tamâmiyle kökleşmiş değildir; hattâ XVIII. asırda Gober ahâlisi, bir aralık, tekrar putperestliğe dönmüşlerdi.

Muhtelif Havsa devletleri tarihi hakkında mâlûmatımız pek azdır. Görünüşe nazaran, mâddî refâhları, komşuları ile ve bilhassa Songâilar ve Bornūlular ile yapmağa mecbûr kaldıkları çetin muhârebelere rağmen, göze çarpacak kadar yüksek kalmıştır. Fas tarafından zaptedilmesi üzerine, Gao'nun iktisâdî ehemmiyetine Katsena vâris oldu ve Barth'a göre, nüfusu 100.000'i aşmış idi. Kano bütün Sudan'ın en mühim pazarı olup, bu mevkiini şimdiye kadar muhâfaza etmiştir.

Havsa diyârının siyâsî teşkilâtı, XIX. asrın iptidâsında, derin bir değişikliğe uğradı. O zamana kadar muhtelif devletler müstakil ve birbirlerinden ayrı kalmışlardı. 1802'den itibâren hepsi Fulbe [bk. mad. PUL] murâbıtı 'Oṣmāndan Fodio tarafından kurulan vâsî bir bir imparatorluk içine alındılar. 15 senede bütün Havsa diyârı fetholundu; mahallî sultanlar tahtlarından indirilerek, yerlerine 'Oṣmān tarafından pâyitaht olarak inşa edilen Sokoto'da huküm süren sultana tâbî vâliler tâyin edildi. Oṣmān'ın vefatında imparatorluk, pâyitahtları Sokoto ve Gando olmak üzere, iki sultanlığa ayrıldı ve muhtelif vilâyetler iki hukümdar arasında paylaşıldı. Bir taraftan da gâliplerin bir kısmı, mağlûpların içinde erimiş ve onlara temessül eylemiştir. Şehirlere yerleşen Fulbeler ile Havsalar karıştılar ve onlar ile temâs ede-ede yavaş-yavaş dillerini ve kendi medeniyetlerini kaybettiler. Fethin vüs'ati, Havsaların teşebbüs ve cür'et vasıflarını inkişâf ettirdi. Hudûtlarını her taraftan aştılar ve islâm dini ile birlikte, kendi dillerini de komşu mıntakalara soktular. Bu suretle Togo, Adamava ve Kamerun'da yerleşmiş bir çok Haysalar bulunmaktadır. Nihâyet XIX. asrın son rub'unda memleketin serveti hakkında seyyahlardan mâlûmat alan avrupalılar, buraları hâkimiyetleri altına almağa çalıştılar. Fransızlar ile ingi zler aşağı Niger mıntakası ile Havsa diyârına girebilmek için, birbirleri ile uğraştılar. Neticede galebe ingilizlerde kaldı; 5 ağustos 1890'da yapılıp, 12 temmûz 1893 ve 14 hazi ran 1898, 15 teşrin II. 1893 ahidleri ile tamamlanan ingiliz-fransız muâhedesi ve 15 teşrin II. 1893 tarihli ingiliz-alman itilâfı Havsa diyârını hemen tamâmiyle ingiliz nufûz mıntakasına bıraktı.

Bibliyografya: Barth, *Reisen und Entdeckungen*; ayn. mll., *Sammlung und Bearbeitung central-afrikanischer Vocabu-*

larien (Gotha, 1862); M. Delafosse, *Manuel de langue haoussa* (Paris, 1901); Leroux, *Essai de dictionnaire de la langue haoussa*, (Alger, 1886); Lippert, *Haussa-Märchen*, Berlin 1905 = *MSOS*, VIII.; ayn. mll., *Über die Stellung der Haussasprache unter den afrikanischen Sprachen* (Berlin, *MSOS*, 1906, IX); ayn. mll., *Über die Bedeutung der Haussanation für unsere Togound Camerun Kolonie* (Berlin, *MSOS*, 1907, X); Lippert ve Mischlich, *Beiträge zur Geschichte der Haussastaaten* (Berlin, *MSOS*, 1903, VI,); A. Mischlich, *Über Sitten und Gebräuche im Haussa* (Berlin, *MSOS*, 1907, 1908, 1909, X, XI ve XII); Mokler Ferrymann, *Up the Niger* (London, 1896); Marquart, *Die Beninsammlung* (Leiden, 1913), bk. fihrist; Monteil, *De Saint Louis à Tripoli par le Tachad* (Paris, 1894); Robinson, *Hausaland* (London, 1896); ayn. mll., *Nigeria* (London, 1900); ayn. mll. ve Brooks, *Dictionary of Hausa language* (London, 1896); ayn. mll. ve Burdon, *Hausa grammar* (London, 1905); R. Prietz, *Haussa Sprichwörter und Haussa Lieder* (Kirchhain, 1904); Mischlich, *Wörterbuch der Hausasprache* (Berlin, 1904), I; Landeroin ve Tilho, *Grammaire et contes haoussas* (Paris, 1909); ayn. mll., *Dictionnaire haoussa* (Paris, 1910); Edgar, *Litafina Tatsuni oyi na hausa* (Belfast, 1911), 2 cild; Schön, *Dictionary of the Hausa langage* (London, 1896), 2 cild; Staudinger, *Im Herzen der Haussa Länder* (Leipzig, 1891); Schön, *Magana hausa* (London, 1885); ayn. mll., *Hausa Grammar* (London, 1862); ayn. mll., *Hausa Reading Book* (London, 1877); Miller, *Hausa notes* (London, 1901); Seidel, *Die Haussasprache* (Heidelberg, 1906); Merrick, *Hausa Proverbs* (London, 1905); Westermann, *Die Sprache der Haussa* (Berlin, 1911); Mischlich, *Lehrbuch der Haussa-Sprache* (Berlin, 1911), 2. cild; Fletcher, *Hausa Sayings and Folklore* (Oxford, 1912); Marré, *Die Sprache der Hausa* (Viyana); Brooks, *Batū na abūbuan Hausa* (London, 1903); Harris, *Hausa Stories*, Weston s. m. s. d.; Charlois, *A haussa Reading Book* (Oxford, 1908); Tremearne, *Hausa Superstitions* (London, 1913); Rattray, *Hausa Folklore, Customs, Proverbs* (Oxford, 1913), 2 cild. (G. YVER.)

HAVŞABÎ. [Bk. HAVŞEBÎ.]

HAVŞEBÎ. HAVŞABÎ (cem. *Havāṣib*), cenûbî Arabistan'da bir kabîle olup, hâlis himyerî aslındandır. Arâzisi 44°, 45′ ve 45°, 5′ şark tûlü (Greenw.) ile 13°, 11′ ve 13°, 30′ şimâl arzı arasında olup, cenûpta — Laḥc (Laḥec [b. bk.]), garpta — Ṣubayḥī (Ṣobēḥī [b. bk.]) ve Hocrīyā [b. bk.] arâzileri, şimâlde — Ca'da [b. bk.] arâzisi ve şarkta — aşağı Yâfi' ile sınırlanır. İklimi sıcak, toprağı münbittir. Mahsûlleri: buğday, kahve ve pamuktur. Dağ olarak, şarkta, Cabal Şi'ab (aş.-yk. 6000 m. yükseklikte)'ı zikretmelidir. Nūra ve Bonna (Banna) vâdileri memleketi şark ve garpta tahdit etmektedir. Pâyitahtı ve sultanın oturduğu yer bir kaç kale ile bir sürü taş kulübelerden müteşekkil olan Raha'dır. Sultan ingilizlerden senevî bir tahsisât alır ve harp hâlinde 1.500 asker çıkarmağa mecburdur. Mezhepleri şâfi'îdir ve ekserisi hayvan yetiştirirler. Komşuları ile dâimâ kavga hâlindedirler. 1870'te Yâfi'îler ile ve 1871'de Ṣubayḥîler ile harp ettiler. Nüfusları 12.000 ile 15.000 arasındadır. Hamdānî bunları Cabal Şabir (Ṣabr) sâkinleri olarak göstermektedir.

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazīra*, s. 78, 7, 99, 19; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 367; Ritter, *Erdkunde*, XII, 676; H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien*, s. 350—352. (J. SCHLEIFER.)

HAVṬA. [Bk. HAVTA.]

HAVTA. AL-ḤAVṬA (HŌTA), cenûbî Arabistan'da bir bölge ve bir şehir ismi olup, yukarı Vāḥidîler [b. bk.] arâzisinde, 'Amaḳīn vâdisi üzerindedir. Şehrin nüfûsu 1000'den ziyâde olup, ahâlisinin çoğu Muḥammed b. 'Omar âilesi meşâyihindendirler; bu zât 'Abd al-Ḳādir al-Cīlānī (VI. asırda yaşamıştır) neslinden olduğunu iddia etmektedir. Şehirde her biri birer kasrı andıran 100 kadar ev, bir büyük ve yedi küçük câmi, büyük bir çarşı, bir çok dokuma tezgâhları ve oldukça mühim pamuk sanâyii vardır. al-Ḥavṭa serbest ve müslüman bir şehir olup, vergiye tâbî değildir. 'Înāt (ʿAynat; b. bk.)'tan sonra, cenûbî Arabistan'da mücrimlerin iltică ettikleri en mühim yerdir. al-Ḥavṭa'nın büyük câmi yanında medfûn olan velîsi fakîh 'Alī b. Muḥammed'dir. Bu zât 'Înāt'taki meşhûr Şayh Bū Bakr b. Sālim'in muâsırıdır. Bu şehri bizzat fakîh 'Alī'nin, ilticâgâh olarak, te'sis etmiş ve hudûtlarını çizmiş olduğu rivâyet edilir. Hudût taşları (*mad'ā*, cem. *madā'ī*) hâlâ dikili durmaktadır. Al-Ḥavṭa, *mavlā*'sının doğum yıldönümünü tebcîl için, „beşinci son bahar yıldızının" görünmesinden ve şimâl-i şark muson rüzgârlarının başlamasından 3 gün sonra (pazartesi, salı, çarşanba), şehirde büyük bir panayır kurulur ve buna pek uzak yerlerden, Ḥarib [b. bk.]'den, 'Omān v. b.'dan pek çok kimseler gelir. Al-Ḥavṭa civarı pek münbittir. Şehrin üst tarafındaki büyükçe dağda pek çok dağ keçisi avlanır.

Bibliyografya: H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien*, s. 230; Landberg, *Arabica*, V, 189—192, 205 v.d. (J. SCHLEIFER.)

HAVVĀ. [HAVVÂ.]

HAVVÂ. ḤAVVĀ, Ādam'in zevcesi olup, Ādam cennette uykuda iken, sol taraf kaburgasından alınan bir kemikten yaratılmış ve bu ameliyeden Ādam hiç acı duymamıştır; böyle olmasa idi, hiç bir erkeğin karısına karşı muhabbeti olmazdı (al-Ṯa'labī, s. 18; al-Kisā'ī, s. 31). Ādam karısına, canlı bir vücûttan yaratıldığı için, Ḥavvā adını vermiştir (*ayn. esr.*; Ṭabarī, I, 109; İbn al-Aṯīr, I, 24; krş. *Tekvîn*, 2, 23). Ādam topraktan ve Ḥavvā kemikten yaradıldıkları için, erkek, yaşı arttıkça güzelleştiği hâlde, kadın yaşlandıkça çirkinleşir (al-Ṯa'labī, *ayn. esr.*, *Kitâb-ı Mukaddes*, *Tesniye*, 6, *Tekvîn*, 14, 17). *Zalla*'de suçun büyüğü Ḥavvā'ya âittir. (*Ḳur'an*, VII, 20), zîra, İblis'e uyarak şer ağacının meyvasını o yemiştir. Bir rivâyete göre, Ḥavvā kocasına evvelâ şarap vermiş ve sonra memnû meyvayı sunmuştur ve bu suretle *zalla*'nin sebebi kendisi olmuştur (Ṯa'labī ve *Tekvîn*). Bunun için, şarap bütün fenâlıkların kaynağı sayılmaktadır. Başka bir rivâyete göre de, bu memnû meyvenin yenmesi bütün insanlığı ebedî bir mâteme garketmiştir (Ṯa'labī ve Midraş, *ayn. esr.*'e göre). Aralarında hayz, gebelik, doğum sancıları v.b. bulunan 10 cezâ Ḥavvā kızlarına büyük analarının zellesini hatırlatmaktadır. Ḥavvā, teselli olarak, her dinine bağlı ve kocasına sâdık kadının, öldürücü ıztıraplar veren doğum sancılarına mukabil behemmahâl cennete gideceği beşâretini almıştır. Eğer doğurma esnâsında ölürse, şehit mertebesine erişip, cennette kocası ile buluşur. Ādam ile Ḥavvā'nın Allah, Cabrā'īl v.b. meleklerin huzûru ile akdedilen nikâhları arap ve yahudi menbâlarında hemenhemen aynı tâbirler ile anlatılır (*Baba B.* 75, *Sanh.* 8, *Erubin* 11, *Gen. R.* 11, 17, *Levit. R.* 20, *Koheleth R.* 8 ve Ḳisā'ī, s. 35). Cennetten çıkarıldıktan sonra, karı koca Mekke'ye giderek, hacc menâsikini ifâ etmişlerdir. Ḥavvā ilk hayzını orada gördü. O zaman Ādam ayağını yere vurdu ve o yerden zemzem fışkırdı; Ḥavvā da bu su ile gusletti. Ḥavvā Ādam'den 2 sene sonra öldü ve onun yanına gömüldü.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales*, I, 109 v.dd.; İbn al-Aṯīr, I, 24—26; Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1312), s. 18—29; Kisā'ī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*, s. 30—78; Grünbaum, *Beiträge*, s. 64 v.dd.; Weil, *Bibl. Legenden* ..., s. 17—30. (J. EISENBERG.)

HAVVÂ. AL-ḤAVVĀ (A.), yılan teshir eden. Ophiuchos burcunun adıdır. Bk. mad. AL-ḤAYYA.

HAVŻ. [Bk. HAVZ.]

HAVZ. ḤAVŻ, kıyâmet gününde Peygamberin ümmeti ile yanında buluşacağı havuz. — Teferruâtında haylı değişiklikleri ihtivâ eden bu Ḥavż tasavvuru *Kur'an*'da değil, hadîslerde geçmektedir. Bu hadîslerin en mühimleri şunlardır:

Bir hadîste, Peygamber: — „Ben Havż'a gidenlerin önünde gideninizim (*faraṭ*)" — demektedir. Ümmeti kıyâmet gününde, en başta hayatın zevklerini tatmamış olan fakirler olmak üzere, bu Ḥavz'un yanında ona kavuşacaktır. Bu temsil ile cennete kabûl meselesi bahis mevzuu ediliyor; Peygamber, eshâbı için, Allaha şefâatte bulunur; fakat kendisine: — „Senin ölümünden sonra, onların neler işlediklerini bilmezsin; bâzıları tamâmiyle dinden döndüler" — denilir (Buḫārī, *Canā'iz*, bâb 73; *Musāḳāt*, bâb 10; *Riḳāḳ*, bâb 58; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 132; al-Ṭayālisī, nr. 995).

Ḥavż'un tasviri, göz önüne tekvinî topografyayı getirmektedir: Bu'udları Carbā' ile Azruḥ (muhtelif rivâyetlerde görülen başka şekilleri: Ayla-Ṣan'ā'; 'Aden-'Umān; al-Madīna-Ṣan'ā') arasındaki mesâfeye müsâvî olup, koğaları yıldızlar gibi sayısızdır. Ḥavz'u dolduran sular, süt gibi beyaz ve bal gibi tatlı olup, cennetin, biri altın ve diğeri gümüş, iki kaynağından doğmaktadır. Bâzı hadîsler, cennetteki Kavṯar [b. bk.] ırmağı ile bu Ḥavż arasında bir münâsebet kurmakta iseler de, bu Kavṯar cennette bulunan bir ırmağın ismi olmak vasfını sonraları kazanmış olduğundan, o hadîsler de muahhar rivâyetlerdir. Peygamberin Havż üzerindeki kürsüsü tasavvuru da cennet (cennetin bir bahçesi) topografyasına âittir. *Tevrat*'tan alınmış teferruât da oldukça çoktur; msl. Havż'un sularından içenlerin bir daha susamayacakları hakkında pek mârûf hadîs gibi (krş. Joh., IV, 14).

Âhiretteki mevkiler arasında, Ḥavż'a muayyen bir yer göstermek pek de mümkün değildir. Sahîh bir hadîse göre (Tirmizī, *Ḳiyāma*, bâb, 9; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 178), Peygamber şöyle demiştir: Kendisi Ṣirāṭ'ın yanında bulunmuyorsa, onu Mīzān'ın yanında yahut Ḥavż'un yanında aramalıdır. *Fiḳh Akbar*, II.'de gösterilen akîdeye göre, Havż, Mīzān'ın hemen arkasında bulunmaktadır (madde 21). — Ne Ġazzālī, *al-Durra al-fāḫira*'de ve ne de *Kitāb aḥvāl al-ḳiyāma* müellifi Ḥavż'u zikreder. *Iḥyā'*'da, şefâat ile cennet ve cehennem tasvirleri arasına sıkıştırılmıştır; onunla da ve bunlarla da hiç bir münâsebeti yoktur. — Ḥavż'un bâzan cennet ile bâzan da kıyâmet gününün suâl ve cevâbı ile münâsebetli gösterilmesinden doğan ikilik, iki Ḥavż'un mevcût olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır.

Bibliyografya: Sahîh hadîs mecmualarında zikri için bk. Wensinck, *Handbook of Early Muḥammadan Tradition*, mad. *Basin*; Ṭabarî, *Tafsîr*, XXX, 176 v.dd.; Wensinck, *The Muslim Creed*, fihrist, mad. *Basin*; al-Ġazzālî, *Iḥyā' 'Ulūm al-dīn* (Kahire, 1302), IV, 478.

(A. J. WENSINCK.)

ḤAYĀL. [Bk. ḤAYĀL.]

HAYÂL. ḤAYĀL, MÎR MUḤAMMED TAḲÎ (? — 1760), Gucarât'ta kâin aḥmadābādlı olup, *Būstān-i ḫayāl* unvanlı bir masal mecmuasının müellifidir. Hâmisi olan Navvâb Raşîd Han'ın talebi üzerine yahut bir el yazmasına göre, Ca'far 'Alî Han (Bengâle nevvâbı 1757—1761 ve 1763—1765)'ın oğulları Nevvâb Raşîd Han ve Navvâb Muḥammed İsḥâḳ Han için, 1742 ve 1756 seneleri arasında farsça nesir ile yazılmış olan bu mecmua 15 cildden mürekkeptir. Kısmen tarihî efsânelerden, kısmen hayâlî peri masallarından ibâret olan bu eserin muhtevâsı hakkında bk. Ethé, *Catal. of Persian Mss. of the Bodleian Library*, nr. 480. Ḥayāl 1173 (1759/1760)'te ölmüştür.

Bibliyografya: Ethé, *Grundriss d. iran. Philologie*, II, 342.

HAYÂL. ḤAYĀL-İ ẒİLL. [Bk. KARAGÖZ.]

HAYÂLÎ. ḤAYĀLÎ (?—1557), Süleyman I. devrinin meşhûr bir türk şâiri olup, ismi Mehmed ve lekabı Bekâr Memi'dir. Şâir Usûlî gibi, Rumeli'de küçük bir kasaba olan Vardar-Yenicesi'ndendir. Hayâlî, Şeyh Gâlib gibi, vaktinden evvel yetişmiş ve şâirlik kâbiliyeti pek erken inkişâf etmiştir. Daha çocuk iken, Hayderî dervişi Baba Ali Mest'in hizmetine giren Hayâlî, bu zât vâsıtası ile, tasavvufu benimsemiş idi. Bu akîde onun bir çok şiirlerinde iz bırakmıştır. Pîrinin seyahatleri esnâsında İstanbul'a gelen Hayâlî, salâhiyetli şahsiyetlerin müdâhaleleri ile, bu dervîşin nufûzundan kurtarıldı.

Şâirlik kabiliyeti dolayısı ile, çok geçmeden, defterdar İskender Çelebî'nin ve sonra da sadrâzam Frenk İbrahim Paşa'nın teveccühünü kazanmış olan şâir bu son zât tarafından Sultan Süleyman etrafındaki şâirler dâiresine sokulmuştur. Pâdişahın teveccüh ve itimâd gösterdiği Hayâlî, bir osmanlı şâirinin ulaşacağı son mertebe olan nedîmliğe kadar yükseldi. Hâmîlerinin idâmından sonra (İskender Çelebî 1535'te Bagdad'da asılmış ve İbrahim Paşa ise, 1536'da sarayda boğdurulmuştur), evvelce itibarda olan şâir nedîmlerin nûfuzlarının düşmesi üzerine, Hayâlî çok kötü günler geçirdi. Vaktiyle mazhar olduğu hediyeleri ve diğer iltifat nişânelerini bir daha göremedi. Nihâyet pâdişah tarafından kendisine, *bey* unvanı ile birlikte, bir sancak verildi ve 964 (1556/1557)'te Edirne'de öldü.

Hayatında, bir Hayderî dervîşi sıfatı ile, kalenderâne tavâzû ve samimiyet sâhibi olan ve sevimli bir dost karakteri arzeden Hayâlî, devrinin kuvvetli şâirlerinden biridir. Muâsırlarından hiç biri ona, şâirâne tabiat ve selâset bakımından, tefevvuk edememiştir. Hayâlî yalnız *gazel* ve *kasîde* yazmıştır. Dünya metâına olduğu kadar, şiirlerinin âkıbetine karşı da lâkayıt kalan Hayâlî kuvvetli ve tasavvufî şiirlerinin divan hâline getirilmesini de bir başkasına bıraktı. Bu vazifeyi şâirin oğlu Ömer Bey (ölm. 1010) başarmıştır. Divanı, Ali Nihad Tarlan tarafından, neşredilmiştir (*Hayâlî Bey dîvânı*, İstanbul üniversitesi yayınlarından, nr. 3, 1945).

Bibliyografya: Latîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 149; Sehî, *Tezkire* (İstanbul, 1325), s. 126; Muallim Nâcî, *Mecmua* (İstanbul, 1305), nr. 36, s. 141; ayn. mll., *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 137; Fâik, *Eslâf*, nr. 23, *Hazîne-i fünûn* (İstanbul, 1311), I, 147; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 160 (Tâhir Bey Hayâlî'yi Selim I. devrindeki Hayâlî ile karıştırarak, bunları aynı şahıs zannetmekte ve sonraki şâirin *Leylâ ve Mecnûn*'un şâirimize isnâd etmektedir); Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, III, 2071; Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), II, 313; Flügel, *Katl. der... türk. Handschriften in Wien* (1865), I, 649 (şâir ve hattât İbrahim Çelebî'nin eli ile olan bir yazma Londra'da Royal As. Soc. kütüphânesindedir); E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, III, 58; J. v. Hammer, *GOR*², II, 332.

(TH. MENZEL.)

ḤAYBAR. [Bk. HAYBER.]

HAYBER. ḤAYBAR, Medine'den Suriye'ye giden yol üzerinde kâin, Medine'den 150 km. mesâfede bir vâha. Teşrin II. 1877'den mart 1878'e kadar orada ikamet etmiş olan Ch. Doughty, burayı lava (*ḥarra*) mıntakası kenarında, sulak ve hepsi bir büyük vâdiye ulaşan, hurma yaprakları şeklinde bir vâdiler gurubu diye târif ediyor. Bu vâdiler, altında bir kum taşı tabakası bulunan siyah lava tabakasının içine derin bir surette gömülmüştür; alt tabaka, satha kadar yükseldiği yerlerde, yanık ve soluk bir manzara arzeder. Vâha deniz seviyesinden 2800 m. yüksekliktedir. Nüfusu, Doughty tarafından, 1.000 kadar tahmin edilmiştir. Vâhanın çukur yerleri bataklık nebatları ile kaplıdır; sularında hafif kükürt milhi lezzeti vardır ve kaynaklar taşlaşmış milh tabakaları ile çevrelenmiştir. Bir çok hurma ağaçları bulunmasına rağmen

arâzinin manzarası sevimsizdir ve geniş geniş sâhaların hiç işlenmeden kalmış olduğu göze çapmaktadır. Etrâfa hâkim olan ve Doughty'nin kitabında (s. 104) resmi bulunan al-Ḥiṣn tepesi, başka yerden sürüklenip gelmiş bir kaya gibi, Vādî Zaydîya'den yükselen büyük bir bazalt kitlesidir. Şimdiki iskân sâhası bu yüksekliğin cenûp kenarındadır. Etrafı duvar ile çevrilmiş ve tahkim edilmiş olan platformun boyu —60 m., eni— 18 m. kadardır. Zemin, kısmen, eski kerpiç binâların çöküp, enkazlarının kayanın ârızalı sathına yerleşmesinden husûle gelmiş kalın bir toprak tabakasıdır. Kazıldığı zaman ortaya çanak çömlek kırıkları, cam parçaları, yumurta kabukları ve at gübreleri çıkmaktadır. Tuğla ile inşa edilmiş ve alt kısımları taştan bir duvar ile çevrilmiş iki ehrâmın içinde üstü kapalı bir kaynak muhâfız kuvvetin su ihtiyâcını te'min ediyordu.

Yâḳût'a göre, Ḫaybar, orada ikâmet eden yahudilerin lehcesinde „hisar" demektir. Sahl b. Muḥammed al-Kātib'e göre, bu ad, oraya ilk olarak yerleşmiş olan Ḫaybar b. Kāniya Mahlā'îl'den gelmiştir. Eski arap coğrafyacılarının naklettiklerine göre, eski Ḫaybar, zengin hurmalıklar ve bereketli ekin tarlaları bulunan gâyet münbit bir mıntakada kâin ve 7 hisardan mürekkep idi: Ḥiṣn Nā'im, Ḥiṣn Abi 'l-Ḥuḳayḳ, Ḥiṣn al-Ṣiḳḳ, Ḥiṣn al-Nataḥ, Ḥiṣn al-Sulālim, Ḥiṣn Vaṭîḥ ve Ḥiṣn al-Katība. Bakrî, bunlardan başka, sonraları Peygamber'in tasarrufuna geçen hurma ve başka meyva ağaçlarının bulunduğu Ḥiṣn Vaṭîḥ ile Ḫaybarin en ehemmiyetli hisarı olan ve 'Alî b. Abî Ṭālib tarafından zaptolunan Ḥiṣn al-Ḳamūṣ'i zikreder; bu son hisarın aşağı kısmında fetihten sonra 'Îsā b. Mūsā tarafından Peygamber'in (al-Manzila dahi denilen) câmii inşa edilmiştir. Al-Ṣiḳḳ hisarındaki kaynağa al-Ḥamma denilirdi ki, buna Peygamber tarafından Ḳismat al-Malā'ika (meleklerin payı) adı verilmiştir. Suyunun tevzî taksimâtındaki husûsiyet dolayısı ile, pek ziyâde hayret ve takdiri mûcip olurdu. Suyunun 2/3'si bir cedvelden ve 1/3'i başka bir cedvelden akardı. Bu cedveller aynı istikâmeti tâkip ederlerdi. Kaynağa 3 küçük tahta parçası yahut 3 hurma atıldığı vakit, bunlardan ikisi suyun iki sülüsünün geçtiği cedvele ve üçüncüsü diğer cedvele giderdi. Hiç bir kimse, bu cedvelden, kaynak suyunun 1/3'inden fazlasını akıtamazdı ve şâyet 2/3'sinin aktığı cedvele girip, diğer cedvele fazla su sevketmeğe kalkışırsa, cereyâna mukavemet edemez ve sular yine geçip akar, ikinci cedvele fazla su gelmezdi.

Ḫaybar'e dâir en eski kayıt al-Leca'de, milâdî 568 tarihli, iki dil ile yazılmış olan Ḥarrān kitâbesidir ki, E. Littmann tarafından doğru bir surette tefsir edilmiştir (*RSO*, 1911/1912, IV, 193 v. dd.: *Osservazioni sulle inscrizioni di Ḥarrân e di Zebed*). Kitâbede „Ḫaybar seferinden bir yıl sonra 463 senesi" (yâni Boṣra yılı) yazılıdır. İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld, 313)'e göre, bu sefer 528'den 569/570'e kadar huküm sürmüş olan al-Ḥāriṯ b. Abî Şamir (al-Ḥāriṯ b. Cabala) zamanında vukû bulmuştur. Hâlbuki kitâbe bu vak'anın tarihi olarak 567 senesini tesbit etmektedir. Ḫaybar'in ve yahudi ahâlisinin tarihi bakımından, 7 (628) başlangıcında Peygamber tarafından açılmış olan seferin daha ziyâde ehemmiyeti vardır; Peygamber, muhtemel olarak, Ḥudaybiya muâhedesinin bıraktığı fenâ te'siri izâle etmek ve mü'minlere, elden kaçırdıkları ganîmete karşılık zengin bir ta'viz sağlamak üzere, o tarihte takriben 1600 kişi ile, Ḫaybar üzerine yürümüştür. Yahudiler Peygamberin bu hücûmunu bekliyorlardı, fakat aralarında birlik yok idi. Bundan başka, ahâli mıntakanın tek bir noktasında yerleşmiş kesif bir kütle teşkil etmiyordu; mücâvir vâdilerde, zengin hurmalıklar ve ekin tarlaları ortasında, müstahkem evlerden mürekkep küçük guruplar hâlinde yaşıyorlardı. Bu grupların ayrı-ayrı adları var idi. Vâdi, al-Nataḥ, al-Ṣiḳḳ ve al-Katība denilen üç kısma ayrılmış idi. Ḫaybarliler için, sevkülceyş bakımından, esâsen müsâit bulunmayan bu vaziyet, müttefikleri olan Ġaṭafânlıların kendilerini terk etmeleri ve Ḫaybar'de bulunan 4.000 mevcûtlu yardım kuvvetinin kendi yerlerine çekilmeleri üzerine, büsbütün vehâmet kesbetti. Bu iftirak Peygamberi tamâmiyle serbest bıraktı. Ḫaybar'e, gece yürüyüşü ile, yaklaşıldı ve sabahleyin Ḫaybarliler, kendilerini çöl kenarında *ḥarra*'nin arkasında ordugâh kurmuş olan islâm askeri ile karşı-karşıya buldular. Bütün Ḫaybar arâzisini fethetmek için, Peygamber'in bir buçuk ay kadar uğraşması, her müstahkem evin, her müstahkem mevkiin muhâsara edilmesi ve ekseriyâ ağır döğüşmelerden sonra, hücûm ile zaptedilmesi lâzım geldi. Peygamber bir haftadan ziyâde mukavemet gösteren al-Nataḥ kalesinden başladı ve böyle muannidâne bir mukavemetin intikamını almak için, hisarın civârındaki seçme hurma ağaçlarının kesilmesini emretti; 400 kadarı kesildikten sonra, Abū Bakr'in âkilâne tedbiri ile tahribât durduruldu. Bundan sonra, al-Ṣiḳḳ'a hücûm edildi. Müslümanların ilk muvaffakiyetleri üzerine, burada mukavemet kuvveti gevşemişti. Al-Nataḥ, nihayet müslümanların eline düşmüş idi; burada ellerine geçen harp âletlerinin kullanılışı da bir yahudi tarafından kendilerine öğretildiğinden, yahudilerin mukavemeti haylı zayıfladı ve diğer

müstahkem mevkîler daha çabuk zaptolundu. Mukavemetin son mesnedi olan al-Katība, hemen-hemen hiç mukavemet göstermeksizin, müslümanların eline düştü. Yahudilerin bütün malları zaptolunarak, eskiden kendi mülkleri olan arâzide, karıları ve çocukları ile berâber, ancak rençber gibi çalışmalarına müsâade edildi. Mahsûlün yarısının Peygambere verilmesi şart koşuldu. Bu vergi usûlü, halife 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb tarafından, yahudilerin Arabistan'dan tardedilmelerine kadar devam etti. Vâkıa sonradan yahudiler kısmen Ḫaybar'e döndüler. Tudelalı Benjamin 1173'te Ḫaybar'de 1150 nüfustan mürekkep kapalı bir yahudi cemâatinin yaşamakta olduğunu söylemektedir. Fakat bu mâlûmata pek itimat edilemez. XIX. asrın başlangıcında Ḫaybar'i ziyâret eden Burckhardt, vaktiyle orada yerleşmiş olan yahudi cemâati nin tamâmiyle kaybolduğunu görmüştür.

Bibliyografya: İṣṭaḫrī, *BGA*, I, 21; Ḥavḳal, *BGA*, II, 28; al-Muḳaddasī, *BGA*, III, 83; al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller) Leiden, 1884—1891, s. 124, 130; Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 331—333; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 503—505; *Marāsid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, I, 376 v.d.; Noël Dervergers, *Arabie* (*l'Univers Histoire et description de tous les peuples, Asie*, V, s. 177—180); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 153, 204; L. Caetani, *Annali dell' Islām*, II/1, 8—33; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (London, 1923), II, 75, 92, 103—105, 199, 211 (aynı eserde Ḫaybar manzûmeleri için bk. s. 95, 104). (ADOLF GROHMANN.)

HAYBER-GEÇİDİ. ḪAYBAR geçidi, Efganistan ile Hindistan arasında Kâbil'den Peşâver'e giden şimâl yolu üzerindedir. Asıl geçit, Dakka'dan Camrūd'a kadar, takriben 53 km. uzunluğunda olup, merkezi 34° 6′ şimâl arzında ve 71° 5′ şark tûlündedir. En yüksek noktası olan Landī Kotab deniz seviyesinden 1030 m. yükseklîktedir.

Büyük İskender, çok muhtemel olarak, ordusunun Hephaestion ve Perdikkas kumandasındaki kısmını Ḫaybar geçidinden göndermiş ve kendisi Kâbil nehrinin şimâl kenârını tâkip ederek, Kūnar vâdisini Bācavr ile Savād arasından ve Gazneli Maḥmūd ise, geçitten yalnız bir defa, Peşâver vâdisinde Caypāl üzerine yürümek için, geçmiştir. Emîr Timur, 1398'de Hindistan'ı istilâ etmek ve 1399'da geri dönmek için, bu yolu tâkip etmiştir.

Babur 1525'te Hindistan'ı bu geçitten istilâ etmiş ve Humāyūn, menfâdan dönüşünde, Kâbil'i zaptettikten sonra, buradan geçmiştir. Ekber ve halefleri Pencâb ile Kâbil arasında hep bu yolu kullanmışlar ve ilk olarak, Humāyūn tarafından tahkim edilen Calālābād'a, Ekber'e izâfetle, bu ad verilmiştir. Geçit, şimdi olduğu gibi, türk hukümdarları devrinde de, yabancı müdâhalesine karşı pek kıskanç olan ve hiç rahat durmayan Afridī kabîlesi tarafından tutuluyordu. Ekber devrinde pek mutaassıp râfızî bir mezhep olan Ravşanīya [b. bk.]'nin bu mıntakaya sokulması ve Afridîler ile Yūsufzayl ve diğer kabîlelerin buna iltihakları üzerine, yabancı düşmanlığı bir kat daha artmıştır. 1586'da Kâbil hukümdarı ve Ekber Şah'ın küçük kardeşi Mirza Muḥammed Amīn'in vefatı üzerine, şah nâmına şehri tesellüm etmek için, Kâbil üzerine yürüyen Rācā Mān Sing geçidi pek büyük güçlüklerle zorlamak mecbûriyetinde kalmış ve Ravşanīya'nin izâlesi haylı kan dökülmesine ve paraya mal olmuştur. Kabîleler, 1672'de Kâbil vâlisi Muḥammed Amīn Han Avrangzībī'ye bu geçitte saldırarak, 40.000 mevcûtlu ordusunu imhâ, kadınları ve çocukları esir ve şahın hazînesi ile fillerini zaptetmişlerdir.

Nādir Şāh, Hindistan türk devletinin Kâbil *ṣūbadār*'ı Nāṣir Ḫān'a hücûm etmek için, bu geçitten ilerilerken, kabîlelerin mukavemetine uğramış, fakat süvârisini Bāzār'dan geçirerek, Nāṣir Ḫān'ı gâfil avlayıp, Camrūd yakınında, mağlûp etmiştir. Aḥmed Şāh Durrānī ve Şāh Zamān, Pencâb'ı istilâ ettikleri zaman, bir kaç kere bu geçitten istifâde etmişlerdir.

İngilizler, ilk defa olarak, 1839'da Şāh Şucā'ı Efganistan tahtına iclâs etmek maksadı ile ve o zamandan beri, bâzan ağır kayıplara uğrayarak, bir kaç defa bu geçitten geçmişlerdir.

İngilizler ile Ya'ḳūb Ḫān arasında akdedilen Gandamak (1879) muâhedesi ile, bu geçidin kontrolü ingilizlere bırakılmıştır. İngilizler bu kontrolü, emri altına ingiliz zâbitinin kumandasında Afrīdîlerden mürekkep Ḫaybar Rifles (Hayber silâhendâzları) unvanlı bir milis kuvveti bulunan, tecrübeli bir siyâsî me'mûr ikamesi suretiyle icrâ etmişlerdir.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje); Mirḫvānd, *Rawżat al-Ṣafā'*; Minhāc-i Sirāc al-Cūzcānī, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. H. G. Raverty); Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafarnāma*; Ẓahīr al-Dīn Muḥammed Bābur, *Bāburnāma* (nşr. A.S. Beveridge, *GMS*, I), fihrist; Abu 'l-Faẓl, *Akbar-nāma*; Cahāngīr, *Tūzuk-i Cahāngīrī* (trc. A. Rogers, nşr. H. Beveridge), London, 1909, fihrist; 'Abd al-Ḥamīd Lāhōrī, *Bādṣāhnāma*; Ḫāfī Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb* (nşr. Mawlawī Kabīr al-Dīn Aḥmed ve T. W. Haig, *Bibl. Ind. Series*); N. Manucci, *Storia do Mogor* (trc. W. Irvine); *Imperial Gazetteer of India*; *The Cambridge History of India*, I. (T. W. HAIG.)

ḪAYDAR. [Bk. HAYDAR.]

ḪAYDAR. ḪAYDAR, arslanın arapça adlarından biri olup, bu ad kendisine ensesinin kalınlığı ve iki ön pençesinin kuvveti dolayısı ile verilmiştir (*Lisān al-'arab*, V, 246). 'Alī'nin annesi (Fāṭima bint Asad) oğluna ilkin kendi babasının adı olan Asad („arslan") adını vermişti. Lâkin Abū Ṭālib seyahatten dönünce, bu adı 'Alī ile değiştirdi. Kendisine izâfe edilen şiirlerde 'Alī *Ḫaydara* mahlasını kullanmıştır; fakat İbn Mukarram bunun arûz icâbı olduğunu söyler; bununla berâber, 'Alī'nin vefatı münâsebeti ile nazmettiği bir şiirde, onun kâtili ile aynı kabîleden olan Mayyās al-Murādī, Ḥaydar adını te'yit etmiştir (Ṭabarī, *Annales*, I, 3466, 14). (CL. HUART.)

HAYDAR. ḪAYDAR, ŞAYḪ ḪAYDAR (?—1488), İsmā'īl Ṣafavī'nin babası. Şayḫ Cunayd Ardabīlī ile Uzun Ḥasan'ın kız kardeşi Ḫadīca Begim'in oğludur. Şirvan sultanı Ḫalīl ile harp ederken (860 = 1456'dan az sonra), bir ok ile vurulmuş olan babasının ölümü üzerine, mürîdleri kendisini onun halefi olarak tanıdılar. Dayısı Uzun Ḥasan, onu 'Ālam Şāh lekabı ile mârûf olan kızı Ḫalīma Begim ile evlendirdi ki, bu kadın Sulṭān 'Alī ile Sayyid İbrāhīm ve Şāh İsmā'īl'in annesidir. Uzun Ḥasan ölünce, Ḥaydar, Gürcistan'a akın bahânesi ile ve hakikatte ise, Şirvan'dan intikam almak için, mürîdlerini topladı. Bu memleketin hukümdarı Farruḫ Yasār, damadı Ya'ḳūb Bey'in yardımı ile, mukavemet etti; Ḥaydar askerlerinin başında maktûl düştü (898 = 1488). Şayḫ Ḥaydar başına 12 dilimli kızıl bir külâh giyerdi ki, bunu bir rüyâsında kendisine 'Alī'nin görünmesi sebebi ile kabûl etmiş (bu külâha *tāc-i ḥaydarī* adı verilmesi bundandır) ve mürîdlerine de böyle külâhlar giymelerini emretmişti. İşte Şafavī devrinde iranlılara türklerin „kızıl-baş" adı vermeleri bundan ileri gelmiştir. Bu menkıbenin, „kızıl-baş" adını hürmete lâyık bir menşe'e bağlamak maksadı ile, baştan-başa uydurma bir şey olması da muhtemeldir (Nöldeke).

Bibliyografya: Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, III, 4. kısım, s. 12, 16; E. Denison Ross, *Early years of Šāh Ismā'īl* (*JRAS*, 1886, s. 253); Johannes Rota Physicus, *Vita, costumi e statura de' Sofi* (Venedik, ts.), s. 1; Caterino Zeno, *Commentarii del Viaggio in Persia* (Venedig, 1557); Müneccim-başı, *Tarih*, III, 181; Schefer, *Chrestomathie persane*, II, 76. (CL. HUART.)

HAYDAR. ḪAYDAR B. 'ALĪ ḪUSAYNĪ RĀZĪ, iranlı tarihçi (1584?—?). 1020 (1611/1612)'de başlanıp, 1028 (1618/1619)'de, müellif 35 yaşında iken, ikmâl edilmiş olan *Tārīḫ-i Ḥaydarī* bunun eseridir. Krş. Pertsch, *Verzeichniss* ..., Berlin, nr. 418 (s. 408 v.d.); Ch. Rieu, *Supplement to the Persian Catalogue*, s. 20 v.d. Müellif eserine kendisi hiç bir isim vermemiş ve onu hiç bir hukümdara da ithâf etmemiştir; gerek bu vâkıa ve gerek bu suretle hareket etmeğe neden lüzûm gördüğü hakkında kitabın mukaddimesinde müellifin verdiği izâhat, Pertsch'in işâret ettiği gibi, „bir şarklıda dikkate şâyân bir istiklâl rûhuna" delâlet eder. Vekayiin tarihlerinin sırası ile değil, coğrâfî münâsebetler gözetilmek suretiyle tertibe konulmuş olması da kitabın bir husûsiyetidir. Eser 5 bâba bölünmüş ve her biri muayyen bir mıntakaya tahsis olunmuştur: 1. arap âlemi, 2. İran âlemi, 3. orta ve şarkî Asya, 4. garp ve 5. Hindistan; takvimî sıraya yalnız her bâbın münderecâtında riâyet edilmiştir. „Peygamberler, halifeler ve sultanlardan" bahseden ilk cildi „feylesoflar, âlimler ve şâirler" hakkında olan ikinci bir cild tâkip edecekti. Rieu'nun, içinde hiç bir orijinal mâlûmat bulunmadığı için, mûteber tarih kitaplarından geniş bir surette yapılmış iltikatlardan mürekkep faydalı bir eserden başka bir şey sayılamayacağı hakkındaki ifâdesi hakikate tamâmiyle uygun değildir; bahisler ekseriyâ müellifin kendi zamanına kadar gelmekte ve binâenaleyh hiç bir yazılı kaynaktan alınmasına imkân olmayan haylı mâlûmatı ihtivâ etmektedir. Eserin mukaddimesi, Wilken tarafından, evvelce nşr-edilmişti (*Mirchondi Historia Gasnevidarum*. s. XII v.d.). XVI. asır sonlarında, mechûl bir müellif tarafından, yazılmış olan *Macma' al-tavārīḫ* adlı bir eserin üç faslı, bunları *Tārīḫ-i Narşaḫī* (s. 230 v.d.)'ye zeyil olarak neşreden Ch. Schefer'in dediği gibi, hakikatte *Tārīḫ-i Ḥaydarī*'den iktibâs edilmiştir. Ch. Schefer bu yazma hakkında etraflı tafsilât vermemiştir; bunun içindir ki, bu kitabın Blochet tarafından zikredilen (*Catalogue de la collection ... formé par Ch. Schefer*, s. nr. 69, 1330/1331) iki *Macmū' al-Tavārīḫ* (!)'ten biri olup-olmadığı bilinmeyor; bu iki kitabın „Şāh Ṭahmasp'a kadar moğulların" (!) tarihini ihtivâ etmesi icâp eder. Schefer'in bahsettiği kitabın Biritish Museum'daki yazmasının aynı olup-olmadığı da mâlûm değildir; ilk sâhibi tarafından *Macma' al-tavārīḫ* unvanı verilmiş olan bu yazmada da müellif ismi yoktur. Krş. bir de Elliot, *History of India*, VI, 574; W. Barthold, *Turkestan*, II, 37 v.d.

(W. BARTHOLD.)

ḪAYDAR. ḪAYDAR 'ALĪ ḪĀN BAHĀDUR. [Bk. BAHADIR HAN.]

HAYDAR MİRZA. ḤAYDAR MİRZĀ (1499 — 1551), bir türk tarihçi olup, *Tārīḫ-i Raşīdī*'nin müellifidir. 905 (1499/1500)'te doğmuş, 958 (1551)'de ölmüştür. Mensûp olduğu sülâle hakkında krş. mad. DUĞLAT; ana cihetinden Çagataylılardan Yūnus Han'ın torunu ve Babur'un dayı-zâdesi idi. Hayatı hakkında bildiklerimizin çoğu yazdığı eserlerden toplanmıştır. Babur eserinde (nşr. Beveridge, s. 11) Ḥaydar Mirza için bir kaç satır tahsis etmiştir; Hindistan tarihçileri Abu'l-Faẓl ile Firişta kendisinin son seneleri hakkında bir az mâlûmat verirler. Asıl adı Muḥammed Ḥaydar olup, bizzat kendisinin söylediği gibi, Mirzā Ḥaydar ismi ile mârûf idi; Babur ise, ona Ḥaydar Mirzā adını verir.

Babasının katlinden (914=1508) sonra, Ḥaydar Mirza Buhârâ'dan, Bedahşan tarikı ile, Kâbil'e kaçmağa mecbûr oldu ve oraya 915 (1509)'te vardı. Kâbil'de Babur tarafından bir evlâd gibi kabûl edilerek, özbekler üzerine yapılan ve zafer ile biten seferlere ve Buhârâ ile Semerkand'ın tekrâr fethine iştirâk etti. Lâkin 918 (1512) yılında veli-nimetini terk ederek, Fergana'ya, moğul hükümdarı Sa'īd Han nezdine varıp, ondan Gurgān („dâmâd„) unvanını aldı ve kendisi ile birlikte, Kâşgar ve Yârkend'e gitti. Sa'īd Han tarafından tekrâr kurulan moğul devletinde Ḥaydar Mirza pek mühim bir mevkî sâhibi oldu; hanın emri ile Bedahşan, Kâfiristan, Ladak ve Tibet gibi, uzak ülkelere bir çok seferlerde bulundu. 939 (1533)'da hanın vefatı üzerine, tahta Duğlat âilesine hiç dost olmayan 'Abd al-Raşīd geçince, Ḥaydar Mirza memleketi terke mecbûr olarak, Timurlular tarafına geçti; hâlbuki daha pek yakında, 936 (1529/1530)'da, onlara karşı Bedahşan'da harp etmişti. 948 (1541)'de Keşmir'i fethetmeğe ve orada kendi başına fi'len mustakil bir hukûmet kurmağa muvaffak oldu; mamafih sikkelerini ilkin yeni hukümdar Nāzuk Şāh ve sonraları da imparator Humāyūn adına kestirdi. Yerlilerin bir kıyâmı sırasında, 958 (1551)'de katledildi.

Ḥaydar eserini Keşmir'de hukûmet sürdüğü zamanlarda te'lif ve kitabın adını eski hukümdarı 'Abd al-Raşīd'in ismine izâfe etmiştir. Kitabın müellifin sergüzeştinden ve zamanındaki vakayiden bahseden ikinci kısmı, 948—950 (1541—1544) yıllarında olmak üzere, daha evvel ve Tuğluk Timur'un 748 (1347/1348)'de tahta geçmesinden itibâren, Çagatay hânedanının tarihinden bahseden birinci kısım ise, daha sonra (951—953 = 1544—1547) yazılmıştır. Babur'un kabûl ettiği gibi, müellif mükemmel bir edebî tahsil görmüştür; nitekim bu cihet eserinden de belli olmaktadır. Kitabı, yalnız Ḥaydar'ın kendi hemşehrileri arasında (şark türkçesine iki defa tercüme edilmiştir) değil, başka memleketlerde (Hindistan, Türkistan ve İran) de büyük bir itibâr kazanmıştır; sonraları gelen coğrafya ve tarih müellifleri, X. (XVI.) asır vekayiinden bahsederlerken, bu eseri me'haz tutmuşlardır. Gerek tarihî tahkiyeler, gerek bunlara eklenen (muhtelif vilâyetlerin ve şehirlerin tavsifi gibi) coğrâfî kısımlar müellifin zamanındaki ahvâlin pek güzel bir tasvirini ihtivâ etmektedir. Rusya'da, bilhassa Velyaminov-Zernov (*İzsledovaniye o kasimovskiḫ tsaryaḫ i tsareviçaḫ* II, 130 v. d.) ve Salemann (*Mélanges Asiatiques*, IX, 321 v. d.) tarafından, bu kitabın bir çok kısımları geniş surette aynen neşredilmiştir. N. Elias tarafından da iyi bir neşri vücûda getirilmiştir (*The Tārīḫ-i Raşīdī of Mirzā Muḥammed Ḥaydar Duğlāt*, an English version edited by N. Elias, the translation by E. Denison Ross, London, 1895; bu nşr. hakkında bk. W. Barthold, *Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, X, 215 v.d.). Eserin metninin tam bir neşri henüz yapılmamıştır. Krş. bir de Elliot, *History of India*, V, 127 v. d. (W. BARTHOLD)

[Ḥaydar Mirza *Tārīḫ-i Raşīdī*'sini farsça yazmış olmakla berâber, bu eseri daha kendisinin bizzat türkçeleştirmiş olduğu çagatayca nüshalarının bâzılarından anlaşılmaktadır. Haydar Mirza'nın bundan başka çagatay türkçesi ile, manzûm olarak, kaleme aldığı *Cihānnāma* adlı eseri vardır ki, bir hind hikâyesinin tamâmiyle Türkistan türkleri muhitine uydurularak yapılan serbest adaptasyonundan ibârettir. 125 sahife tutan bu eserin yegâne nüshası Prusya devlet kütüphânesinde (Ms. Or. Oct., 1704) bulunmaktadır. Müellifin çok istidâdlı bir türk şâiri olduğunu gösteren bu eserinin hâtimesi 1533 kânun II. ayında ikmâl edilmiş ise de, sevdiği Kâşgar hukümdarı Sa'īd Han ile birlikte, 1528 kışında çok fena şartlar altında Tibet ve Bedahşan seferlerinde bulunurken, karlar arasında Bedahşan'ın Ḳal'a-i Ẓafar kalesinde kapanıp kaldığı zaman, kaleme alınmıştır. Eserin uzun mukaddimesinde Ḥaydar Mirza Sa'īd Han'dan ve bu sefer mâcerâsından bahsettiği gibi, türk hayatından, bilhassa avcılıktan, bâzı levhalar da vermiş ve avcılığa dâir bâzı orta Asya türk ıstılâhlarını kullanmıştır (bk. Zeki Velidi Togan, *Ein türkisches Werk Haydar Mirza Dughlat*, *BSOS*, VIII, 985—989. Z. V. TOGAN].

ḤAYDARĀBĀD. [Bk. HAYDARÂBÂD.]

HAYDARÂBÂD. ḤAYDARĀBĀD, son zamanlarda Dakhan'da Niẓām ülkesinin pâyitahtı idi; Golkonda'da Ḳuṭb-Şāhī hânedanının 5. hukümdarı olan Muḥammed Ḳulī Ḳuṭb-Şāh tarafından, 1590'da te'sis edilmişti. Ḳuṭb-Şāh şehre, ilkin pek sevdiği zevcesi hindû Bhāgmatī'ye izâfetle, Bhāgnagar adını vermişti; lâkin sonra bu zaafından nâdim olarak, şehrin adını Ḥaydarābād'a, Ḥaydar yânī Alī şehrine, tahvil etmiştir. 1591'de ülkeye pâyitaht ittihaz edilen şehir, Ḳuṭb-Şāhī hânedanının 1687'de inkırazına kadar, bu hâlini muhâfaza etti. Ondan sonra Hindistan-türk imparatorluğunda bir *şūba* (vilâyet) merkezi olan Ḥaydarābād 1724'te Çın Ḳılıç Han (Āṣāf Cāh, Niẓām al-Mulk)'ın eline geçmiştir. Bu zât Berar'da Şakarḫelża'da Mubāriz Ḫān'ı maġlûp edip, bu şehrin adını Fatḥelża'ya değiştirdikten sonra, kendisini Dakhan'da nâip ilân etmiş ve Dehli ile irtibâtı bilkuvve keserek, müstakil bir devlet kurmuştur. Ḥaydarābād'ın başlıca binâları şunlardır: vaktiyle medrese olarak inşa edildiği hâlde, sonradan polis merkez dâiresi ittihaz edilen büyük Çār-Minār binâsı, Muḥammed Ḳulī tarafından inşa edilen Cāmi'-mascid, bir de Çār-Kamān çarşısı ile Ḳuṭb-Şāhī hânedanının altıncı hukümdarı Muḥammed tarafından temeli atıldığı hâlde, yarım kalan ve 1687'de şehri zapteden Avrangzīb tarafından tamamlanan muhteşem Makka-mascid ve bir de ordu dili ile tedris eden 'Osmāniya üniversitesi.

[Hindistan, 15 ağustos 1948'de istiklâlini elde ettikten sonra, mahallî hukümdarların Hindistan ile müstakbel münâsebetlerini tâyin etmekte en ziyâde Ḥaydarābād meselesinde müşkülâta uğradı. Niẓām evvelâ Ḥaydarābād'ı, Hindistan'dan ayrı, müstakil bir devlet şeklinde kurmak fikrini ileri sürdü. Hindistan ise, buna tamâmen muhâlefet ederek, Ḥaydarābād'ı diğer bütün mahrâcelikler gibi, Hindistan'ın ayrılmaz bir parçası addettiğini beyân etti. Aralarında bir „bekleme anlaşması" akdedilecek ve buna göre, Ḥaydarābād'ın da diğer mahallî hukümdarlıklar gibi, münâkale, müdâfaa ve hâriciye işleri Hindistan'ın idâresinde bulunacak idi. Diğer bütün meselelerde ise, otonomiye sâhip olacak idi.

Bu arada aslen şimâlî hindistanlı olan Sayyid Ḳāsim Raẓavī adında bir zâtın liderliği altında meydana gelen „rizâkārlar" adı verilen yarı askerî, yarı sivil bir komite faâliyete geçerek, Ḥaydarābād'ın dâhilinde ve Hindistan'ın arâzisine tecâvüzlere başlayarak, bir çok yağmalar yaptı ve karışıklıklar çıkardı. Bunları bastırmağa ve emniyeti korumak maksadı ile, Hindistan Niẓām'dan askerî kuvvetlerini Ḥaydarābād'a dâvet etmesini istedi. Bu teklif netice vermeyip, rizâkârların da tecâvüzleri devam edince, 15 ağustos 1947'de Hindistan, „emniyet hareketi" nâmı altında, bir çok noktadan askerî kuvvetleri göndererek, Ḥaydarābād'ı işgâl ve askerî bir vâli tâyin etti. Rizâkārlar dağıtıldı. Ḥaydarābād'ın müstakbel mukadderâtını tâyin etmek üzere toplanacak meclis-i müessesân için intihabât senenin sonuna kadar bitmiş olacak, Hindistan'ın diğer bölgelerinde tatbik edilen demokratik esâslar üzerine toplanacak olan bu meclis Ḥaydarābād'ın mukadderâtını ve Hindistan ile müstakbel münâsebetlerini tâyin edecektir. Şimdilik Niẓām, sâdece Ḥaydarābād'ın reisi unvanını muhâfaza etmektedir. ABDÜLVEHÂB TARZÎ].

Bibliyografya: Major T. W. Haig, *Gistoric Landmarks of the Deccan*; *Imperial Gazetteer of India Provincial Series Gaydarābād State* (Kalküte, 1909).

(T. W. HAIG.)

HAYDÂRÂBÂD. ḤAYDARĀBĀD (Sindh), Sindh eyâletinde (Pâkistan) bir şehrin ve idârî bölgenin adı. Bölge 24° 13′ ile 27° 14′ şimâl arzı ve 67° 52′ ile 69° 22′ şark tûlü arasında kâindir. Satıh mesâhası 21.536 km.² ve nüfusu 989.030'dur. Bu nüfusun 75 %'i müslüman olup, hassaten Belûclar ile Rāepūt ve Cat aslından olan sindhîlerden teşekkül eder. Bunların başlıca kabîleleri Sammā ile Somrālardır. Bir çok müslümanlar asıllarının arap olduğunu iddia ederler. Hemen bütün hindû ahâli şehirlerde toplanmıştır. Belûcların büyük bir kısmı temessül etmiş ve ekseriyetle asıl dillerini unutmuşlardır. Bölgenin garp sınırını Sindh nehri teşkil eder; şark tarafı kurak Thar ve Pārkar havâlisine kadar uzanır; cenûpta Kaçh Rann (bataklık)'ı bulunur. Toprak çoraktır, yalnız Sindh nehri civarı Yamrāo ve Naşrat kanalları ile sulanır.

Ḥaydarābād şehri son zamanlarda te'sis edilmiştir. Hindistan-türk imparatorları devrinde Sindh *şūba*'sinin merkezi Thatta idi. Ḥaydarābād XVIII. asrın ortalarında, Ġulām Şāh Kalhōra tarafından, kurulmuştur; bu zâtın vefatı akabinde, Kalhōraların yerine Tālpur Belûcları geçmiş ve bunların emîrleri Ḥaydarābād'ı kendilerine pâyitaht ittihaz etmişler ve Mīānī (1843) muhârebesinden sonra, Sindh ülkesi ingiliz Hindistanı'na ilhak edilinceye kadar, burada hukûm sürmüşlerdir. İlhaktan sonra, merkez Karaçi limanına nakledildiği için, Ḥaydarābād hukûmet merkezi iken kazanmış olduğu ehemmiyeti kaybetmiştir.

Bibliyografya: Postans, *Personal Observations on Sind* (London 1845); Massy, *Conquest of Scinde* (London, 1845); Massy, *Chiefs and families of note in the Panjab* (Allahâbâd, 1890), s. 619; Th. F. Burton, *Sind Revisited* (London, 1877).

(M. LONGWORTH DAMES.)

ḤAYFĀ. [Bk. HAYFA.]

HAYFA. Ḥayfā, şimâlî Filistin'de, Akdeniz sâhilinde bir şehir olup, Kermel dağı eteğinde kurulmuştur. Bu isim *Tevrât*'ta geçmez; ilk defa olarak Eusebius'ta Ἡφα, *Talmud*'da Ḥayfa şeklinde görülür. Filistin'in araplar tarafından fethinden sonra, Akkâ burayı gölgede bırakmış ve Hayfa mühim bir rol oynamamıştır. Bu sebeple ancak XI. asır ortalarında Nâṣir Ḫusrav tarafından kısaca tavsif edilerek, bir çok hurmalıkları ile şehir halkının inşâ ettikleri büyük kayıklardan bahsolunduğunu görüyoruz. Hayfa 1100'de haçlılar tarafından zaptedilince, İdrîsî'nin söylediklerinden anlaşıldığına göre, Ṭabarîya'nin iskelesi ve gemiler için iyi bir demirleme yeri olarak, az-çok bir ehemmiyet kazanmış idi. 1177'de Ṣalâḥ al-Dîn Hayfa'yı istirdât etti. [Limanı tedricen kum ile dolmak suretiyle Akkâ ehemmiyetini kaybederken, bilhassa XIX. asrın ikinci yarısından itibâren, Hayfa inkişâfa başlamış, Hicaz demir yolunu Akdeniz sâhillerine bağlayan Der'ā — Hayfa hattının inşası üzerine ehemmiyeti daha da artmıştır. Osmanlı devletinin son devirlerinde Hayfa, Beyrut vilâyetinin Akkâ sancağına bağlı bir kaza merkezi idi ve nüfusu 1916'ya doğru 7—10.000 arasında tahmin olunuyordu (3/5'ü müslüman, geri kalanı katolik ve bir kaç yüz rum ve yahudi). 1869'dan itibâren Würtenberg'den gelen alman muhâcirleri, şehir civarına yerleşerek ayrı bir mahalle inşa etmişlerdi. Yahudi muhâcirlerin gelmesi çok daha yakın bir devirde olmuştur. Hayfa, birinci cihan harbinin sonunda (6 teşrin I. 1918) ingiliz kuvvetleri tarafından, işgâl edilerek, Filistin idâresine bağlanmış, Musul petrol havzasını Akdeniz sâhillerine bağlayan iki petrol borusundan (pipe-lines) birinin ağzı buraya getirilmiş ve Hayfa'da petrol tasfiyehâneleri kurulmuştur. Bu sâyede Hayfa'nın nüfusu da sür'atle artarak, 1944'te 129.000'e varmıştır. 1947'de ingilizlerin Filistin'i tahliye etmeleri üzerine, Hayfa İsrâ'îl kuvvetleri tarafından işgâl edilmiştir].

Bibliyografya: Eusebius, *Onomastica sacra* (Lagarde), s. 267, 270; Neubauer, *Géographie du Talmud*, s. 197; *Bibliotheca geogr. arab.* (nşr. de Goeje), VII, 329; Yāḳūt, (nşr. Wüstenfeld), II, 381; İdrîsî, *Zeitschr. des deutschen Pal.-Vereins*, VIII, 129; G. le Strange, *Palestine under the Muslims*, s. 446; Robinson, *Palästina*, 431 III, 431; *Neuere bibl. Forschungen*, s. 129; Guérin, *Samarie*, II, 251 v. dd.; *Zeitschr. des deutschen Pal.-Vereins*, XIII, 175 v. dd.; XXXI, 19 v. dd. (FR. BUHL.)

ḤĀYİL. [Bk. HÂYİL.]

HÂYİL. Ḥāyil (AL-HĀYEL, HAYL, HĀEYL), Çebel Şammer [b. bk.] diyârının idâre merkezi. Garbî Nacd'de Sâhila al-Ḥammaşîya denilen uzun bir ovanın ortasında, birbirine muvâzî uzanan Aca' (M'nîf) ve Salmā (Fittî) dağları arasında ve deniz seviyesinden tahminen 1.500 m. yüksekliktedir. Mekke'ye giden İran hacılarının başlıca konak mahallerinden biri olan şehir 6 m. yüksekliğinde bir sûr, müdevver ve murabbâ satıhlı burclar ile çevrilmiştir. Şehir 11 mahalleye ayrılmış olup, bir büyük câmii, iki kulesi olan heybetli bir müstahkem kasrı ve bir çok mağaza ve dükkânları ihtivâ eden büyük bir çarşısı vardır. Bu çarşıda gıdâ maddelerinden (pirinç, un, bahârât, kahve v.b.) başka, kumaşlar, elbiseler, silâhlar, âlât ve edevât (kazma, kürek) ve mâdenler (demir, kalay ve kurşun külçeleri) bulunur. Şehrin büyük bahçeleri ve gezecek yerleri vardır. Kumaşlar — Manchester ve Bombay'dan, elbiseler — Cavf [b. bk.]'den ve Bagdad'dan, âlât ve edevât ile mâdenler — Avrupa'dan ithâl olunur. Ḥāyil'in ticâreti ehemmiyetli ise de sanâyî (en ziyâde kadınların elinde olan işleme ve dikiş sanâyii) son derece az inkişâf etmiştir. Şehirde pek az küçük san'at erbâbı (demirciler, mâdenî eşyâ yapanlar, doğramacılar) vardır. Evler iyi yapılmıştır ve ekserisi tek katlıdır; sokaklar temizdir. Şehrin dışında bir çok bahçeler ve hurmalıklar ile şehrin eşrâfına yahut Şammar emîrleri ile âilesi erkânına âit münferit köşkler vardır. Şehrin nüfusu, Palgrave'e göre, 20.000—30.000 arasında ve Doughty'ye göre ise, yalnız 3.000 kadardır.

Ḥāyil'in civar kasabası Sveifly (Suvaifle)'dir. 1867 senesine doğru ilkin kıtlık, ondan sonra zuhûr eden bir vebâ salgını yüzünden, iki ay içinde, burada 200 kişi ölmüştür. Doughty'nin orada bulunduğu sırada evler hemen-hemen boş ve hurmalıklar da tamâmiyle metrûk bir hâlde imiş. Ḥāyil'in ikinci civar kasabası olan Vāsiṭ'ta, Doughty orada iken, bu hastalık yüzünden, ıssız ve evleri harap bir hâlde imiş. Uzun müddet sulanmadıkları için, hurma ağaçları kurumuşlar ve ölmek üzere imişler. Bu hastalık yüzünden, asıl Ḥāyil şehrinde de 7—800 kişi ölmüş imiş. Vebâdan sonra da şehre bir mühlik intânî hastalık gelmiş ve iki sene şiddetle huküm sürmüştür. Vāsiṭ'ın arkasında Ḥāyil kabristanı vardır; mezar taşları bedevî mezarları gibi, her türlü ziynetten ârî olup, yalnız ölünün ismini ihtivâ eder. Mezarlık ile şehir arasında Şammar bedevîlerinin küçük bir konak yerleri mevcût olup, bunlardan bâzılarının emîr âilesi ile karâbetleri vardır ve aşîret yalnız ilk baharda burada oturur.

Geçen asrın iptidâsında Ḥāyil emîrliği Bayt Alî elinde idi, 1820 senesine doğru büyük Ça-

'âfir kabîlesinin zengin ve asîl reisi 'Abd Allâh b. Raşîd akrabâlarının çokluğu ve nufûzları sâyesinde iktidârı ele geçirmeğe kalkıştı ve aralarında çıkan çarpışmada 'Abd Allāh mağlûp olduğu için, memleketi terketmeğe mecbûr kaldı; lâkin 40 sene kadar sonra, Ḥaṣā [b. bk.] vilâyetinin fethini kendisine borçlu olan vahâbî emîri Feyṣal (Fayṣūl)'in müzâhereti ile, Ḥāyil'e avdet etti ve vahâbî emîr tarafından sebkat eden hizmetlerine mükâfeten irsî olarak, Cabal Şammar vâliliğine tâyin edildi. Bayt 'Alî şehirden tardedildi ve hemen cümlesi, 'Abd Allah'ın büyük kardeşi olup, „Kurd" lekabı ile anılan 'Ubayd ('Abeyd) tarafından öldürüldü. 'Abd Allāh müstahkem büyük kasrı tâmir ettirdi. 20 sene huküm sürüp, 1864'te vefat eden oğlu ve halefi Ṭelāl zamanında, Ḥāyil büyük refâha kavuştu. Ṭelāl şehrin istihkâmlarını mükemmelleştirdi; büyük câmii ve çarşıyı yaptırdı, şehrin bahçelerini güzelleştirdi, ticâret ve sanayii inkişâf ettirmek için, Basra'dan Vāsiṭ'tan ve Arabistan'ın başka şehirlerinden tüccârlar ve Medine ile Yemen'den san'atkârlar getirtti. Arabistan'ın diğer şehirleri ve İran ile ticâret münâsebetleri kurdurdu. Doughty'nin Ḥāyil'de bulunduğu sırada, Nacd'in o vakitler en zengin at sâhibi olan Muḥammed b. Raşîd (Doughty bu zâtın atlarının kıymetini 250.000 ingiliz lirası tahmin ediyor) *amîr* idi.

Hamdānî, Ḥimā (Żarîya)'da bir vâdi Ḥāyil'den bahsediyor ki, burası bu maddede bahsedilen şehir olabilir. Yāḳūt'a göre, Ḥāyil Ṭayy kabîlesinin iki dağı (yâni Aca' ve Salmā) arasında bir vâdidir; bir çoklarına göre, Yamâma ile Bilâd Bâhila arasında ve başkalarına göre de, doğrudan-doğruya Yamâma'de Ḳuşayrler yahut Numayrler ve Tamîmlerin bir kısmı olan Banî Himmān (Hammān) taraflarından meskûn büyük bir arâzidir. Sprenger buranın Batlamyus'un Ἀρρηκώμη ismini verdiği şehir olduğuna kaildir.

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazîra*, s. 145, 22, 148, 7, 19, 24, 182, 14, 15; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 191; K. Ritter, *Erdkunde*, XIII, 343, 352, 353, 468; Corancez, *Histoire des Wahabis* (Paris, 1810), s. 118, 214; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 171; W. Palgrave, *Reise in Arabien* (alm. tab., Leipzig 1867), I, 79—86, 91—100, 117—126, 142—164; ayn. mll., *Une année de voyage dans l'Arabie centrale* (frns. tab., Paris, 1866), I, 97—190; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888), I, 593—613, 614—619; II, 1—4, 5 v.d., 7 v.d., 9 ve fihrist; J. Euting, *Tagebuch einer Reise im Inner-Arabien*, I, 173—240. (J. SCHLEIFER.)

ḤAYMA AL-ḤĀRİCİYA. [Bk. HAYMELHÂRİCİYE.]

HAYMELHÂRİCİYE. ḤAYMA AL-ḤĀRİCİYA („dış-Ḥayma", Niebuhr'da Heime al-Asfal „aşağı-Ḥayma"), cenûbî Arabistan'da Ḥarāz [b. bk.] ile Ḥażūr Ṣu'ayb [b. bk.] arasında, Ḫucra adı da verilen bir bölge. Manāḫa [b. bk.] kazasının bir *izzle* (küçük bölge)'si olup, Bav'ān (Niebuhr'daki Yoān olması muhtemeldir; deniz seviyesinden 2.570 m. yükseklikte olup, pazarı vardır)'dan Bayt al-Mahdî'ye kadar yayılır. Merkezi Mefḥaḳ (Niebuhr'da Möfhak, bir *ḥiṣn*'ı vardır)'tır. Mefḥaḳ'ın şimâlinde Cabal Manār (deniz seviyesinden 2.610 m. yüksek) yakınında, Ḥażūr ile irtibâtı olan Ḳarn al-Va'l („geyik boynuzu"; benzetme yolu ile bu ad verilmiştir, en yüksek geçit yeri 2.756 m.) dağının bir kolu üzerinde, Sūḳ al-Ḥamîs kâindir. Bav'ān ile Sūḳ al-Ḥamîs arasında (Vādî Sahām'ın kollarından) Vādî 'Abd al-Ḥaḳḳ üzerinde Ḳumlān köy ve hisarı bulunur. Ḥayma'deki yerlerden şunları da zikredebiliriz: 'İcz al-Caḥādib, 'Alasān ve Ruḥamîya (bu son ikisi şimdi harâbe hâlindedir). Ḥayma'de kahve ve buğday zirâati pek azdır. Niebuhr'un seyahati zamanlarında Ḥayma'de bir çok bağlar var imiş.

Yanā' ve 'Urr ('Orr) mevkîlerini ihtivâ eden *Ḥayma al-Dāḫilîya* („iç-Ḥayma", Niebuhr'da Heime al-A'lā „yukarı Ḥayma"), Ḥayma al-Ḥāricîya'ye merbuttur.

Ḥayma al-Ḥāricîya, Hamdānî'deki Balad al-Aḫrūc'a tekabül eder ki, bu bölge Sarāt Alhān'ın bir kısmı idi ve Vādî Sahām yakınında Hażūr ile Havzan (Ḥarāz) arasında bulunuyordu. Aḫrūc adını Aḫrūc b. al-Ġavṣ b. Sa'd'dan almış idi. Balad, hamdânların bir kolu olup, hâlâ Ḳumlān'da yaşamakta bulunan, Şulayḥlar ile meskûn idi. Ẕāt Cirdān (E. Glaser, bunun Mefḥaḳ ile aynı olduğu mütâleasındadır) bunların arâzisinin ortalarına düşerdi. Hamdānî, Ẕāt Cirdān'dan başka, yukarıda adları geçen al-Caḥādib, 'Alasān ve Yanā' mevkîlerinden (son ikisini aşağı Ḥażūr bölgesinde gösterir) de bahsetmektedir. Balad al-Aḫrūc ahâlisinin dilleri fasîh arapça ile halk dili arasında mutavassıt bir hâlde idi.

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazîra*, s. 68, 17, 72, 1, 9, 106, 12—18, 135, 7 v.d.; K. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 250 v.d.; E. Glaser, *Von Ḥodeida nach San'ā* (*A. Petermanns Mitteilungen*, XXXII, 1886, s. 38 v.d., 41 ve levha 1). (J. SCHLEIFER.)

ḤAYR ALLĀH. [Bk. HAYRULLAH.]

ḤAYR AL-DĪN. [Bk. HAYREDDİN.]

ḤAYRÂBÂD. [Bk. HAYRÂBÂD.]

HAYRÂBÂD. ḤAYRĀBĀD, Hindistan'da Birleşik eyâletlerde, Sītāpūr bölgesinde bir

şehir. Eskiden ehemmiyetli bir mevkî olup, XI. asırda Ḫayra adında bir Pāsī tarafından kurulmuş olduğu söylenir. Bununla berâber, aynı mevkîde bulunan daha eski bir şehre, müslümanlar tarafından, bu adın verilmiş olması daha muhtemel olup, bunun da eski bir mübârek mahal olan Masaçhatra olduğu tesbit edilmiştir. Burada bir kaç mâbed ile bâzıları Ekber zamanından kalma câmiler var ise de hiç biri dikkate şâyân değildir. Şehrin 1869 'dan beri bir belediyesi vardır. Sītāpūr 'un ehemmiyeti artması yüzünden, ticâreti mutazarrır olmuştur, bununla berâber her gün açık bir pazarı vardır ve küçük bir pamuklu basma san'ati hâlâ yaşamaktadır.

Ekber zamanında Ḫayrābād *sarkar* 'inde 22 *maḥall* yahut *pargana* var idi ise de bunların çoğu şimdi Khri ve Hardoi kazalarında kalmıştır. Ḫayrābād *pargana* 'si, Gond ve Zarayan nehirleri arasındaki arâzinin cenûp kısmını ihtivâ eder. Şimâlde — Hargram, şarkta — Lakarpūr ve Bisvan, garpta — Sītāpūr ve Ramkot, cenûpta — Maçhrehta ve Pirnagar ile mahduttur. Bu *pargana* 'nin bütün cenûp yarısı tabiatı icâbı suları mecrâ bulan mürtefî bir parça olup, müsâit mevsimlerde iyi buğday yetiştirir. Sītāpūr 'dan Ḫayrābād 'a ve buradan Bisvan 'a giden yolun şimâlinde arâzi munhat ve toprak sert olup, bir çok feyezanlara ve sel basmalarına mârûzdur. Bundan dolayı zirâat, umûmiyetle, fakirdir; tarlalarda çalışanların çoğu rençber sınıfındandır; koca-baş hayvanlar soysuzlaşmıştır. Çiftlik sâhiplerinin çoğu ağır borç altındadır ve sulama te'sisi tamâmen mefkuttur

Bibliyografya: H. R. Nevill, *District Gazetteers of the United Provinces of Agra and Oudh*, XL, 125 v. d.; Hunter, *Imperial Gazetteer*, XV, 207.

(M. Hidayet Hosayn.)

HAYREDDİN. Ḫayr al-Dīn, Bayezid II. devrinin (1481—1512) tanınmış türk mimarı. Türk tarih müellifleri her vakıf müessisinden, manzûm tarih düşüren her şâirden ve her hattâttan sitâyişle bahsettikleri hâlde, mimârî şâheserler vücûda getirmiş olanların isimlerini nâdiren zikrederler ve bunların hâl tercümeleri hakkında ise, hemen hiç mâlûmat vermezler; onların bu âdetleri yüzündendir ki, mimar Ḫayr al-Dīn 'in yaptığı işler bir mechûliyet örtüsü altında kalmıştır. Bununla berâber kendisinin tarihî bir şahsiyet olduğu muhakkaktır. Ḫayr al-Dīn 'in mimar üstad Murad 'ın oğlu olduğu rivâyet edilir. En büyük eseri İstanbul 'da (1501 ile 1507 arasında inşa edilmiş olan) Bayezid câmii olup, metîn bir mimârî eserdir (bu câmi hakkında bk. Evliya Çelebî, İstanbul, 1314, I, 142; *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1279, II, 211; J. v. Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, Peşte, 1822, I, 402; Skarlatos Byzantios, *Konstantinopolis*, Atina, 1890, I, 421).

Ḫayr al-Dīn 'in ehemmiyeti hakkında türkler arasında revâcda olan umûmî telâkkîye göre, bu zât osmanlı mimârîsinin asıl müessisi sayılır ve osmanlı mimarlarının en büyüğü ve dünya mimarlarının en büyüklerinden biri olan Sinan müstesnâ olmak üzere, kendisinden evvelki (İlyās b. 'Alī, Meḥmed al-Maʿcūn, Mūsā v.b.) ve sonraki (Ḳāsim, Kamāl al-Dīn) mimarlardan hiç birinin ona yaklaşamadığına inanılır; Bayezid câmii de bu hukmü te'yit etmektedir.

Binânın asıl kubbesinin iki yarım kubbeye istinat ettirilmesinde, gerçi Ayasofya örnek tutulmuş ise de, bunda diğer bir telâkkî de hâkim olmuş ve eserde daha ileri bir inkişâf vücûda getirilmiştir. Câmiin inşası hakkında, efsânevî mâhiyette, bâzı rivâyetler de vardır.

Ḫayr al-Dīn 'in kendi ismini taşıyan bir küçük câmii de vardır ki, Bayezid 'de, Parmak-Kapı 'da sadrâzam Sinan Paşa türbesine yakın bir mevkîdedir. Mimarın kabri de bu türbenin karşısındadır.

Aḥmed 'Aṭā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1291, I, 76) 'inde, Bayezid II. devrindeki bütün inşaat faâliyetini, yânî İstanbul ve civarı ile Bursa, Edirne ve Amasya 'daki câmiler, muhtelif medreseler, imâretler, hanlar, hamam ve çeşmelerden başka, Edirne, Osmancık, Geyve ve Saruhan 'daki taşköprüleri ona isnat eder.

Bibliyografya: Ḥāfiẓ Ḥusayn, *Ḥadīḳat al-cavāmiʿ* (İstanbul, 1281), I, 13, 200; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 314; Sāʿī, *Taẕkirat al-bunyān* (İstanbul, 1315), s. 5; Surlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1912), s. 64, 76; E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker* (Berlin, 1915), s. 133; Babinger, *Quellen zur osmanischen Künstlergschichte* (*Jahrbuch der Asiatischen Kunst*, Leipzig, 1924, s. 34).

(Th. Menzel.)

HAYREDDİN. [Bk. BARBAROS HAYREDDİN.]

HAYREDDİN PAŞA. [Bk. ÇANDARLI.]

HAYREDDİN PAŞA. Ḫayr al-Dīn Paşa (1819—1889), Abdülhamid II. devrinin bir devlet adamı. Aslen çerkes ise de, Tunus'ta yetişmiş ve hâiz olduğu meziyetler sâyesinde, o diyarda mühim mevkîlerde bulunmuştur. Son vazifesi „baş müdürlük" idi. Bütün gayretini hassaten Tunus 'un Türkiye ile irtibâtını kuvvetlendirmeğe sarfetmiş ve bu hizmeti Sultan Abdülaziz tarafından verilen bir fermanda tebârüz ettirilmiştir. Hayreddin Paşa, Tunus beyi Sâdık Paşa ile aralarında çıkan bir ihtilâf üzerine, Tunus 'tan ayrılarak, Paris 'e gitti. Abdülhamid II. 1294 (1877) 'te

kendisini İstanbul 'a getirerek, evvelâ mâlî ıslâhat komisyonuna reis ve sonra şurây-i devlete reis nasbetti. Türkiye 'nin mağlûbiyeti ile neticelenen türk-rus harbi sonundaki müşkül devrede sadrâzam oldu (1295 = 1878). Abdülhamid 'in cülûsundan beri gelen sadrâzamların sekizincisi idi.

Hayreddin Paşa liberal bir adam idi. O sırada açılan islâhat devresinde, bilhassa adliye teşkilâtında büyük değişiklikler vücûda getirdi; sadrâzamı sâdece sarayın irâdelerini icrâ ile mükellef bir vâsıta addetmeğe meyleyleyen Abdülhamid 'e karşı sadâret makamını, mümkün olduğu kadar, tahkim etmeğe çalıştı. Sadsâzam için vükelâ meclisine riyâset etmekten fazla bir hak tanımak istemeyen ulemânın muhâlefeti ile karşılaştı. Ancak 8 ay kalabildiği sadâret makamından azledildi. 1307 (1889) 'da aş.-yk. 70 yaşında iken, İstanbul 'da vefat ederek, Eyûbsultan 'da defnolundu. Kendisine güvenen, cesûr, temkinli ve liberal bir vezîr olarak tanınmıştır. Arapça yazdığı *Aḳvām al-masālik fī maʿrifat aḥvāl al-mamālik* (İstanbul, 1293) adlı eserinin türkçe (İstanbul, 1296) ve fransızca (*Reformes nécessaires aux Etats musulmans*, Paris, 1875) tercümeleri vardır.

Bibliyografya: Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1308), III, 2073; Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1308), II, 317; Osman Nûrî, *Abdülhamid sânî devr-i saltanatı* (İstanbul, 1327), II, 598; Sax, *Machtverfall der Türkei* (Wien, 1908), s. 481; Abdürrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri* (İstanbul, 1924). (Th. Menzel.)

HAYRPŪR. [Bk. HAYRPŪR.]

HAYRPŪR. Ḫayrpūr, Sind mıntakasında, 26° 10′—27° 46′ şimâl arzı ve 68° 20′—70° 14′ şark tûlü dâireleri arasında bir devlet. Sind 'de huküm süren Kalhora hânedanının 1783 'te sukutuna ve bir belûc reisinin, Mīr Fatḥ 'Alī Ḫān Tālpur 'un, Sind hukümdarı olarak, yerleşmesine kadar, bu devletin ayrıca bir tarihi yoktur. 'Alī Ḫān 'dan sonra, yeğeni Mīr Suhrāb Ḫān Tālpur âilesinin Ḫayrpūr kolunu te'sis etmiştir. Mülkü, başlangıçta, Ḫayrpūr şehri ve civarından ibâret idi; fakat fetihler ve entrikalar ile, şimâlde — Sabzalkot ve Keşmir, şarkta — Caysalmer çölü ve garpta — Kaççh Gandāva hudûdına kadar sâhasını genişletmiştir. 1813 etrafında, Kâbil 'de Bārakzay hânedanının yerleşmesi ile alâkalı karışıklıklar sırasında, *mīr* 'ler, o zamana kadar Efganistan hukümdarlarına vermekte oldukları vergiyi te'diyeden imtinâ ederek, fi'len istiklâl kesbetmiş iseler de, 1811 'de babası Suhrāb 'ın yerine geçen Rustam ile kardeşi 'Alī Murād arasındaki kıskançlıktan ileri gelen buhran İngiltere 'nin müdâhalesini dâvet etmiştir. 1832 'de İngiltere hukûmeti bu devleti, siyâsî bir varlık olarak tanımış, fakat buna karşılık Sind nehrini ve Sind yollarını kullanmak hakkını iktisâp etmiştir. *Mīr* 'ler birinci Efganistan harbinde ingiliz askerlerinin kendi topraklarından geçmelerine, istemeye-istemeye, müsâade etmişler ise de, Ḫayrpūr hukümdarı 'Alī Murād ingiliz siyâsetini destekleyerek, Miānī ve Daba muhârebelerinden sonra devletinin siyâsî mevcûdiyetini muhâfaza etmiştir.

Bibliyografya: E. A. Langley, *Narrative of a Residence at the Court of Meer Ali Moorad* (London, 1860); *Sind Gazetteer*, 1876; *Imperial Gazetteer of India*, 1904—1909. (T. W. Haig.)

HAYRULLAH EFENDİ. Ḫayr Allāh Efendi (?—1866), mârûf türk tarihçisi ve devlet adamı. 160 seneden ziyâde, fâsılasız olarak, pâdişahlara hizmet etmiş olan bir âileye mensûp olup, İstanbul 'da doğmuş tur. Üç defa *sar-i aṭibbā*' olan ve 1269 'dan sonra da *raʾīs al-ʿulamā*' unvanını ihrâz eden ulemâdan meşhûr tabip Abdülhak Efendi (ölm. 1270 = 1853/1854) 'nin oğludur. Babasının tavsiyesi üzerine ilkin ilmiye mesleğine intisap ederek, 1258 'de İzmir mollası oldu. Sonra kendisini tabiat ilimlerine, tabâbete ve maârif teşkilâtına verdi. 1265 'te maârif ve zirâat meclislerine âzâ ve encümen-i dânişe de ikinci reis tâyin edildi; bir çok ilmî teşkilâta reislik ettiği gibi, ilk önce mekâtib-i umûmiye nezâretinde ve sonra yeni kurulan mâarif nezâretinde de yüksek vazifelerde bulundu. 1281 (1864) 'de, büyük elçi sıfatı ile, Tahran 'a gidinceye kadar, uzun müddet tıbbiye mektebini idâre eylemiştir. Tahran 'da 1283 (1866) 'te ansızın vefat etti.

Hayrullah Efendi 'nin iki oğlu olmuştur: Tanzimât devri edebiyatında Türkiye 'nin en büyük şâiri Abdülhak Hâmid ile onun büyük birâderi Abdülhâlik Nasûhî; her ikisi de diplomasi mesleğine mensûp idi.

Hayrullah Efendi tarihe, coğrafyaya, tabâbete, tabiat ilimlerine ve zirâate dâir bir çok kitaplar yazmıştır; bunlardan tabâbete, tabiat ilimlerine ve zirâate dâir olanlar tercüme suretiyle vücûda getirilmiştir. Kitaplarının bir kısmı basılmıştır. *Masāʾil-i ḥikma*, *Bayt-i dihḳānī* ve *Avrupa seyahatnâmesi* bu meyandadır. Fakat en mühim te'lifleri tarihe dâir olanlardır. *Vaḳāyiʿ-i Mişrīya* adlı eserinden başka olarak, geniş bir plâna göre yazmağa giriştiği *Devlet-i aliye-i osmâniye tarihi* kendisinin en büyük eseri olup, resmî müverrih Ahmed Cevdet [b. bk.] 'in 1774 'ten 1826 'ya kadar vekayii ihtivâ eden 12 cildlik mükemmel tarihi ile hemen aynı zamanda neşredilmiştir.

Hayrullah Efendi bütün türk tarihini ihâta eden bir te'lif vücûda getirmek istemişti. Vak'anüvislerin tuttukları yalnız türk vekayiine ve kaynaklarına dayanma usûlünün mâkûsu bir usûl ile osmanlı tarihini umûmî tarih kadrosu içine yerleştirmeği deneyen ilk türk müverrihi olan Hayrullah Efendi yazdığı *Tarih-i umûmî* ile bu teşebbüsünde kısmen muvaffak olmuştur. Eserinde, Hammer'in Osmanlı tarihinden başka, hemen münhasıran fransız kaynaklarından istifâde eylemiş olduğu, yabancı isimlerin fransızcalarına göre, türkçeye geçirilmiş olmalarından belirmektedir. Bundan başka, o zamana kadar istifâde edilmemiş olan türkçe kaynaklardan da faydalanmıştır. Eserin bir cildi medhal ile Osmanlı devletinin Osman I.'dan evvelki ile zamanlarının tarihine hasredilmiştir. Bundan sonraki kısımlar, her pâdişah için ayrı bir cild olmak üzere, tasnif edilmiştir. Ayrıca aynı devirdeki müslüman ve hıristiyan hukümdarların tarihlerine de umûmî bir nazar atfolunmuştur. Mevzû vekayinâmelerdeki tarzda değil, tarihî bir te'lif şeklinde tetkik ve teşrih edilmiştir. Kendisinden önceki tarih müelliflerinin belâgat iptilâlarına nisbetle Hayrullah Efendi'nin üslûbu sâde ve açıktır, anlaşılması kolaydır. Eseri, bîtaraflığı, gayr-i müslim milletlerin medeniyet, örf ve âdetlerine karşı taassupkâr husûmetten âzâdeliği itibârı ile de, seleflerinin yazdıkları tarih kitaplarından tamâmiyle farklıdır.

Tarihinin intişâr eden kısmı 15 cild (1271—1281 = 1854—1864) olup, Osman I.'dan Ahmed I. devrine kadar (1603—1617) olan vekayii ihtivâ eder; ölümü te'lifini tamamlamasına mâni olmuştur. Divân-i ahkâm-ı adliye müfettişi Ali Şevki yarıya kadar çıkmış olan eseri bitirmeğe girişmiş ise de, ancak İbrahim (1639—1648) devrine kadar gelebilen üç (16—18) cildi (1289—1292 = 1872—1875)'de neşredebilmiştir.

Bibliyografya: Hayrullah Efendi *Tarih*, I, 2; XVI, 3; Ahmed Rifat, *Ravżat al-ʿazîzîya* (taş basma, İstanbul, 1282), s. 181 ve 205; Cemâleddin, *Osmanlı tarihi ve müverrihleri* (İstanbul, 1314), s. 125; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, III, 2274; Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 319; Hammer-Purgstall, *Bericht über die zu Konstantinopel im Druck erscheinende Geschichte des Osmanischen Reiches von Chairullah Efendi* (*SB Ak. Wien*, phil. hist., XII, 533); O. von Schlechta-Wssehrd, *Ausführl, Bericht über die in Konstantinopel erschienenen orientalischen Werke* (*SB Ak. Wien*, XIV, 77, nr. 299; XVII, 160, nr. 308; XX, 461, nr. 309; XXVI, 344, nr. 319). (Th MENZEL.)

ḤAYS. [Bk. HAYS.]

HAYS. ḤAYS (HES, HĒS), cenûbî Arabistan'da bir şehir olup, Cabal Ra's'in eteğinde bir vâdinin ağızında ve Zabîd [b. bk.]'in 5 mil kadar cenûb-i şarkîsindedir. Şehir 1842'de, kerpiç ve taştan 500 ev ile 250 arı kovanı biçiminde toprak kulübeden, içinde 300 muhâfız asker bulunan eski bir hisardan, içlerinden biri büyük olup, daha o zaman bile harâbe hâlinde olan 21 câmiden, 10 kahvehâne ve handan, bir çok kahve dibekhânesi ile bütün Yemen'in toprak evânî ihtiyâcını te'min eden müteaddit çömlekçi tezgâhından, bir kaç boyahâne ile çivit imalâthânesinden müteşekkil idi. Kendisine tâbî bulunan 12 köyün tahminen 1000'e yakın olan erkek nüfusu ile berâber, silâh taşıyabilecek erkek nüfus adedi 3.000'e bâlig oluyordu. Muntazam surette her hafta kurulan bir pazarı vardır. Şehir dağlık havâliden (Yemen'in Cibâl kısmından), yânî Cabal Ra's'ten, Beled ʿAns'ten, bâzan Taʿizz [b. bk.] ve Ṣanʿā [b. bk.]'dan nakledilen kahve mahsûlünün geçtiği yol üzerinde bulunduğu için, husûsî bir ehemmiyeti hâiz idi. Sokaklar dar ve pis idi. Etrafında hurmalıklar, çivit ve susam tarlaları var idi.

Ḥays daha Hamdānî zamanında bile mâlûm bulunan eski bir şehirdir. Hamdānî, Aşʿarların bir kolu olan Rakbleri buranın ahâlisi olarak gösterir. Vādî al-Milḥ de Aşʿarlara âit idi. Bu vâdi, Ḥays dağının tepelerinden biri olan Ḳanā yanında, Vādî al-Naḫla ile birleşir; bunun içindir ki, bu şehre Ḥays al-Ḳanā adı da verilir. İki vâdi böylece birleştikten sonra, denize doğru iner.

Niebuhr'un Yemen'de bulunduğu sıralarda Ḥays ehemmiyetsiz bir yer idi; Moḫā [b. bk.] ve Zabîd bölgeleri ile hem-hudût olan Avṣāb (Osab) al-Asfal („aşağı Avṣāb") bölgesine tâbî idi; o zamanlarda bile şehrin başlıca sanʿatı çömlekçilik idi. Niebuhr, Ḥays civarında Debās adında bir dağdan bahseder. Şehir, kendisine Bisbal al-Cibāl („dağların biberi") lekabı verilmiş olan cessur ve faâl şeyh Ḥusayn (Ḥasan) b. Yaḥyā'nın makarrı olunca, ehemmiyet kazandı. Bu zâtı, Mısır orduları Yemen'den çekilirken, mısırlı Muḥammed ʿAlî, kendisinin nâibi olmak üzere ve Abū ʿArîş büyük şerîfi unvanı ile, Tihāma vâliliğine tâyin etmiştir. Fransız nebâtât âlimi Paul Emile Botta, 1836/1837'de Cabal Ṣabr'da tetkiklerde bulunurken, bu şeyhten pek çok dostluk ve müzâheret görmüş idi. 3 ay müddetle şeyh bu âlime, hem Ḥays'te, hem de bu şehrin bir buçuk gün cenûb-i şarkîsinde bulunan Maamara (Maʿmara) hisarında, büyük misâfirperverlik göstermiştir. Fransız deniz yüzbaşısı Passama 1842'de Ḥays'i ziyâret etmiştir.

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazîra*, s. 53, 26, 71, 9, 75, 1, 13, 16, 100, 22, 103, 7 v.d., 119, 16; Yāḳūt, *Muʿcam* II, 380; K. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 224; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 749, 756, 757, 758 v.d., 799—802, 809; Manzoni, *El Yemen* (Roma, 1884); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 66, 310. (J. SCHLEIFER.)

ḤAYṢA BAYṢA. [Bk. HAYSA BEYSA.]

HAYSA BEYSA. ḤAYṢA BAYṢA (?—1179), arap şâiri Şihâb al-Dîn Abu 'l-Favâris Saʿd b. Muḥammed b. Saʿd b. al-Ṣayfî al-Tamîmî'nin lekabı. Bu zât Akṣam b. Ṣayfî'nin ahfâdından olduğunu iddia ederdi (krş. *Usd al-ġāba*, Kahire, 1288, I, 112 v.d.). Söylendiğine göre, bir halk kalabalığının büyük teheyyücünü ifâde etmek için, Hayṣa Bayṣa tâbirini (krş. *Lisān*, VIII, 275 ve aş. 285 v.d.; Grünert, *Verhandlungen des VII. intern. Orient. Congresses*, Wien, 1888, Sem. Sect., s. 202 v.d.) kullanmış olması sebebinden bu adı almıştır. Doğum tarihini, gâliba, kendisi de bilmiyordu; *Ḫarîdat al-ḳaṣr* (70ª, 2)'da bir hâşiyeye göre, 520 (1126)'de inkişâf devrinde (*fî rayʿān ʿumrihi*) idi. Rey'de şâfiʿî kadısı Muḥammed b. ʿAbd al-Karîm al-Vazzān (krş. Subkî, *Ṭabaḳāt al-şāfiʿîya*, IV, 77 v.d.)'dan fıkıh tahsil etmiştir; lâkin aynı zamanda duyduğu temâyül sebebi ile, edebiyat ile de meşgûl olarak, edâsındaki zarâfet sâyesinde, şâir ve üslûpkâr sıfatı ile, büyük bir şöhret kazanmıştır. Şiirde olduğu gibi, bedevî lehcelerinde de salâhiyetini tanıtmış ve dâimâ edebî arapça konuşmayı itiyat etmiştir. Bedevî kıyâfetinde gezmekten de hoşlanırdı; bu hâli muârızlarından birinin kendisi aleyhinde tertip ettiği bir hicve mevzû teşkil etmiştir. Hicivleri ile meşhûr olan şâir İbn al-Ḳaṭṭān (477/8—558) ile bir çok münâzaraları olmuş ve ikisi de birbirini hicvetmişlerdir. Kendisine Ḥayṣa Bayṣa lekabını takan bu şâirdir. Hâmîleri arasında vezîr Şaraf al-Dîn ʿAlî b. Ṭarrād al-Zaynabî (halife al-Mustarşid ve al-Muḳtafî devrinde) bilhassa zikredilmek icâp eder. ʿİmād al-Dîn al-İṣbahānî, *Ḫarîdat al-ḳaṣr*'ında Hayṣa Bayṣa'nın şiirlerinden alınmış bir çok parçalar nakleder. Tasvirî mâhiyette bâzı şiirlerinden başka, halifelere (al-Mustarşid, 512—599 = 1118—1135, al-Mustaẓî, 566—575 = 1170—1180), Selçuk sultanlarına (msl. Maḥmūd b. Muḥammed b. Malikşāh, 511—525 = 1117—1131, Masʿūd b. Muḥammed b. Malikşāh, 527—547 = 1133—1152), vezîrlere, hâssaten yukarıda zikri geçen al-Zaynabî'ye ve diğer yüksek zâtlara ḫitâben, pek çok kaṣîdeler yazmıştır; krş. mad. GÂZÎ SAYF AL-DÎN (IV, 733) mersiyelerinden bâzı parçalar ile mektuplarından nümûneler de al-İṣbahānî'nin eserinde bulunur.

Berlin yazması (Ahlwardt, *Verzeichnis*, nr. 8628, 3) şâirin halifeye yazdığı 7 kısa niyâzname ile halifenin cevâbını ihtivâ etmektedir.

Ḥayṣa Bayṣa 6 şâban 574 (17 kânûn II. 1179)'te Bagdad'da ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 257, 724, 780, 817 (trc. de Slane, I, 559 v. dd.; III, 337, 583 v. dd.; IV, 119 v. d.); al-Kutubî, *Favāt al-vafayāt* (Bulak, 1283), II, 392 v. dd.; ʿİmād al-Dîn al-İṣbahānî, *Ḫarîdat al-ḳaṣr*, Leiden yazması, 22ª Gol. (*Cat. Cod. Orient.*, II, 208 v. dd.), 44ᵇ—75ª (s. 77—138); Houtsma, *Recueil de Textes relatifs à l'Histoire des Seldjoucides*, II, 175, 212; İbn Abî Uṣaybiʿa (nşr. A. Müller), I, 283 v. d.; İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), XI, 91, 106, 218, 300; İbn al-Tiḳṭaḳā (nşr. Ahlwardt), s. 355.

(C. VAN ARENDONK.)

ḤAYYA. [Bk. HAYYE.]

ḤAYYÂN. [Bk. HAYYÂN.]

HAYYÂN. ḤAYYÂN B. ḪALAF. [Bk. İBN HAYYÂN.]

ḤAYYÂT. [Bk. HAYYÂT.]

HAYYÂT. AL-ḤAYYĀṬ, YAḤYĀ B. ĠĀLİB, ABŪ ʿALÎ (?—844?), bir arap münecimi olup, MĀŞĀLLĀH'ın tilmizidir. Orta çağ hıristiyan müellifleri tarafından, al-Bohali adı ile, sık-sık zikredilir. Doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmiyor ise de, 210 ve 230 (825—844) yılları arasında öldüğü, bir dereceye kadar, doğru addedilebilir. Eserlerinden başlıca astroloji meselelerine v. b. dâir *Kitāb sirr al-ʿamal* (Berlin) ile *Kitāb al-mavālid* (Oxford ve Kahire) zamanımıza kadar muhâfaza edilmiştir. Bu ikinci kitap 1136'da, Tivolili Plato ve 1153'te Joh. Hispalensis tarafından olmak üzere, ayrı-ayrı iki defa lâtinceye tercüme edilmiştir. İkinci tercüme 1546'da, *Albohali Arabis astrologi antiquissimi ac clarissimi de iudiciis nativitatum liber unus antehac non editus. Cum privilegio D. Ioanni Shonero concesso* ismi ile, Nürnberg'de basılmıştır. Yazma nüshalarda, Albohali yerine, Albohali Alghihac, Alboali Alchait, Albenahait v. b. şekillerine de tesâdüf edilmektedir.

Bibliyografya: *al-Fihrist*, s. 276; Steinschneider (*Biblioth. mathem.*, 2. kısım, 4 cild, 1890), s. 69 v. d.); Wüstenfeld, *Die Übersetzgn. arabischer Werke in das Latein. seit dem 11. Jahrh.*, 1877, s. 41 v. d.; H. Suter (*Abhandl. z. Gesch. der mathem. Wissench.*, X, 9 v.d.). (H. ŞUTER.)

HAYYE. AL-ḤAYYA (A.), yılan. Eski islâm te'lifâtında yılan hakkında verilen mâlûmata göre, Allah yılanı dünyaya gönderince, bu hayvan Sicistân toprağında yere düştü; bunun içindir ki, hâlâ yılan en çok orada bulunur. Eğer oradaki yılanların çoğunu *'irbadd* denilen büyük bir yılan yemese idi, o diyarda insan yaşayamazdı.

'Acā'ib al-maḫlūḳāt'a göre, yılanın efsânevî bir çok nevîleri ve her nev'in evsâfı vardır. En meşhûruna *al-aṣala* veya *al-ṣill* adı verilmiştir; bu yılan son derece büyüktür. Rivâyete göre bir bakışı ile insanı öldürebilirmiş. Damîrî'nin *al-mukallala* („taclı") ve Ḳazvînî'nin *al-malik* adını verdiği nevi yılanların en mühliki olup, başında küçük bir tacı vardır. Bu yılan üzerinden sürünüp-geçtiği her şeyi yakar; ona yakın yerlerde hiç bir nebat yetişmez; izinin üstünde uçan kuşlar düşüp-ölürler ve önünden geçip de sağ kalabilen hiç bir hayvan yoktur. Islığı bir ok menzili içinde bulunan her canlıyı öldürür; bakışı da öldürücüdür; soktuğu mahlûk o anda ölür. Diğer cins yılanlar hakkında da buna benzer şeyler söylenir. Yine bu efsânevî mâlûmata göre, yılanlar 1000 sene yaşarlar; derilerini her sene değiştirirler. Kaburgalarının (1) her biri için 30 tâne olmak üzere, yumurta yumurtlarlar, lâkin bu yumurtalara karıncalar üşüşerek, çoğunu imhâ ettikleri için, ancak pek azından yılan hâsıl olur. Yılan yumurtaları sivrice şekilde, kirli yeşil, siyah ve beyaz renkte yahut beneklidir. Yumurtalar çatlayıp, yavrular çıkıncaya kadar, dişi onların yanından ayrılmaz; erkek de mütemâdiyen dişinin etrafında dolaşır. Yılanların dilleri çatallıdır ve bundan dolayıdır ki, bir çokları yılanı iki dilli sanırlar Yılanlar avlarını, çiğnemeden, yutarlar; yuttukları mahlûkun kemiklerini kırmak için, bir ağacın gövdesine sım-sıkı dolanırlar; bu suretle midelerinde bulunan mahlûkun kemikleri kırılıp, ezilir. Yılan aslâ ölmüş hayvan yemez; yiyecek bir şey bulamazsa, hava ile yaşar. Bilhassa zayıf düştüğü ihtiyarlık devresinde pek uzun müddet yiyeceksiz kalabilir. Su istemez; lâkin bir defa da içmeğe başladı mı, o kadar çok içer ki, zehirlenir ve ekseriyâ ölür. Yılanlar süte son derece düşkündür. Yılanın gözü, başında bir çivi gibi sâbittir, kımıldamaz; çıkarılırsa, yeniden hâsıl olur; zehir dişleri çekilirse, 3 günde tekrâr çıkar; kuyruğu koparılınca da böyle olur. Gözü kör olunca veya topraktan kör olarak çıkınca, gözlerini rezene (*rāziyāna*) denilen nebâta sürer, bu suretle görme kabiliyetini tekrâr kazanır. Âteş yılanları ezebeder; fakat çıplak insan vücûdu, ürkütüp kaçırır. Yılanların gövdeleri son derece kuvvetlidir; bunun içindir ki, tutunacak pençeleri veya ayakları olmadığı hâlde, yılanı deliğinden kimse çekip çıkaramaz.

Cāḥiẓ'e göre, zehirlilikleri bakımından yılanlar 3 guruba ayrılır. Birinci guruptan olanların sokmalarına karşı hiç bir ilâç ve çâre yoktur; ikinci guruptaki yılanların zehirlerine karşı koyacak panzehirler ve ilâçlar vardır; üçüncü guruptakiler ise, saldıkları dehşetle öldürürler; bunların hücûmuna uğrayanlar o kadar korkarlar ki, vücûtlarının mesâmeleri, bu korku yüzünden, açılır ve zehir bu mesâmelerden nufûz ederek, te'sirini yapar. Yılanlara karşı, tabi'î, bir çok muska ve hamâiller de vardır. Yılan öldüren, bir kâfir öldürmüş kadar, sevâba erer. Yılanların hepsi saldırgan değildir; bir çokları yalnız kızdırıldıkları veya üzerlerine basıldığı zaman sokar ve bir takımı da zararsızdır. Tabâbette yılanın türlü-türlü istimâlleri vardır.

Yılanlar halk edebiyatında bâtıl itikatlarda büyük rol oynarlar; çünkü cinler umûmiyetle en çok yılan şeklinde görünürler.

al-Ḥavvā („yılan oynatan") yunan. Ὀφιοῦχος tâbirinin arapçası olup, oynattığı yılana da *al-ḥayya* denilir.

Bibliyografya: Ḳazvînî, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 432; Damîrî, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Kahire), I, 230; A. v. Kremer, *Culturgesch. des Orients*, I, 256. [Bibliyografyadan anlaşıldığı üzere, bu maddede verilen mâlûmat tamâmen eski şark eserlerinden aynen alınmış, kâmilen hurâfeye müstenit mâlûmattır. Ancak şark eserlerinde bu hurâfelere temâs eden yazılara tesâdüf edileceğinden, bu madde aynen nakledilmiştir]. (J. RUSKA.)

ḤAYŻ. [Bk. HAYZ.]

HAYZ. ḤAYŻ (A.), kadınların „ay-başı" âdetleri. Daha Peygamberden evvel de kadınlar *ḥayż* hâlinde (*ḥā'iż*, buna âit diğer tâbirler için bk. Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*, s. 170, not 6) bulundukları zaman, bayram ve kurban âyînlerine iştirâk edemezlerdi. *Ḥayż* hâlinde olan kadın, şerîat ahkâmına göre, gayr-i tâhirdir; ne namaz kılabilir, ne tavâf edebilir ve ne oruç tutabilir; mushafa el süremeyeceği gibi, câmiye de ayak basamaz. Krş. Juynboll, *Handbuch des islam. Gesetzes*, s. 174 v. d. Tâhir olabilmek için, *ḥayż* zamanının sonunda *ġusl* [b. bk.] etmesi lâzımdır. *Kur'an* (II, 222)'a göre, erkekler *ḥayż* hâlinde bulunan kadınlar ile zevcî münâsebette bulunmaktan memnûdurlar; mamafih yahudi şerîatinde emredildiği gibi (*Lavilâlar*, XV, 19 v. dd.), *ḥayż* hâlindeki kadınların 7 gün ayrı bir yerde kalmaları icâp etmez.

HAZAC. [Bk. HEZEC.]

HAZĀRA. [Bk. HEZÂRE.]

HAZĀRASP. [Bk. HEZÂRESP.]

HAZARLAR. 1. Adı ve menşe'leri. İdil nehri sâhilleri ile Kırım adasında VI.—X. asırlarda kuvvetli bir devlet kurmuş olan bir kavimdir. Kendilerinden Hazar dili nümûnesi denilebilecek bir yazılı eser kalmamış yahut henüz bulunamamış olduğundan, menşe'leri hakkında son zamanlara kadar garip fikirler ileri sürülmüştür (bk. msl. A. Baschmakoff, *Une solution nouvelle du problème de Chazares, Mercure de France*, 1931). Mamafih Hazarlardan kalan münferit kelimeler, tâbirler, kavmî husûsiyetleri ile âdetlerine dâir arap, yahudi ve Bizans kaynaklarının şehâdetleri bir araya getirilerek yapılan son tetkikler (bk. Zajaczkowski, *Etudes sur le problème des Chazares = Ze studiow nad zagadnieniem Chazarskim*; *Mémoires de la Comission Orientaliste de l'Académie Polonaise*, nr. 36, Krakow, 1947) bunların türk olduğunda ve türklerin bugün Çuvaş lehcesinin temsil ettiği *LiR* lehce zümresine mensûp bulunduğunda şüpheye mahal bırakmamaktadır. Dillerinin Çuvaş dili olacağı hakkında daha önce E. Kunik ve W. Barthold tarafından öne sürülen fikirler Bîrûnî'de umûmî türkçe (*ŞaZ* türkçesi) ile Çuvaşça (*LiR* türkçesi) arasında orta bir şekil arzeden bir *LiR* türkçesi olduğunu mezar taşlarından öğrendiğimiz Bulgar ve Suvar şiveleri hakkında „bunların dili türkçe ile hazarca arasında bir şivedir" şeklindeki kayıt ile Constantinus Porphyrogenetus'ta Hazar dili hakkında görülen ve aynı mânaya gelen kayıtlar arasında muahharen yapılan mukayese ile de te'yit edilmektedir (Z. V. Togan, *Ibn Faḍlān's Reisbericht*, s. 200). 1929—1936 yıllarında Hazarların Sarkil şehri harâbelerinde yapılan hafriyât esnâsında bulunan kafa taslarını bir araya getirerek, Hazarların antropolijisine âit ortaya atılan fikirler (V. V. Ginzburg, *Antropologiçeskie dannıe po etnogenezu Hazar, Sovetskaya etnografya*, 1946, nr. 2, s. 81—86), bu şehirde yaşayan ahâlinin Hazar olmaktan ziyâde, bir halita olduğu mâlûm olduğundan, kıymeti hâiz değildir. Hazarların hüyük hakanı Yüsuf'un mektubunda Hazar câmiasını teşkil eden 10 uruğ içinde hakan sülâlesinin mensûp olduğu Uyur (yâni Uygur) kabîlesinden başka, Türk yahut Türgiş olarak kabûl olunan bir kabîle ve 7. olarak Hazar, 9. olarak Bulgar ve 10. olarak Sabir uruğlarıdır ki, bu 10 kabîlenin dışında Burtas, Vnndır, Bezne (Peçne = Peçenek) ve Çeremişler ile birlikte, bir de ayrıca Suvar kavmi zikredildiğinden, Hazar devletinde hâkim unsurun Uygur ve Türk zümresine mensûp olduğu, Hazarlar ile Sabirlerin bu 10 hâkim kabîle zümresinden olmakla berâber, sülâlenin mensûp bulunduğu Uygur ve Türklerden ayrı iki kabîle olarak sayıldığı, isimleri Savir, yâni Sabirlerinkine benzeyen Suvar (Maḥmūd Kāşġarî'nin yazdığı şekle göre, Suvarin)'ların ise, bu 10 kabîle zümresine dâhil olmadığı anlaşılmaktadır. Mas'ūdî (*Tanbih*, s. 83)'ye göre, Hazar ismi türkçe Sibir (yahut Sebir) tesmiye olunan bir kavmin iranlılar tarafından kullanılan ismidir. Bu kaydı Hazar devletini idâre eden câmianın iranlılarda bu câmiayı teşkil eden kabîlelerden Hazarların ismi ile ve türklerde ise, Sabirlerin ismi ile adlandırıldığı meâlinde anlamak gerektir. İṣṭaḫrî Hazarların Ak-Hazar ve Kara-Hazar diye iki sınıfa ayrıldığını zikreder; fakat Kara-Hazar ismini türkçe olarak zikrettiği hâlde, Ak-Hazar ismini ancak arapça tercümesi ile kaydetmiştir. Bundan dolayıdır ki, Agaçeri isminin Ak-Hazar'dan geleceği hakkındaki nazariye İṣṭaḫrî'nin ifâdesi ile isbat edilemiyor. Bununla berâber „beyaz kale" manâsındaki hazarca Sarkil kelimesini izah ederken, daha A. Kunik (*Zapiski akademii nauk*, 1874, XXIV, 136) Hazarlarda *ak* karşılığının çuvaşçadaki *şüre*, *şarı* yahut *sarı* olduğunu iddia etmiştir. Bu cihetten Hazarların menşe'inin slav dilinde Ak-Ugur (Ugrı beliye) denilen Sarağurlardan geldiğine dâir J. Moravcsik (*Ungarische Jahrbücher, 1930*, X, 87) tarafından ve Hazarların milâdî 468'de Kafkasya'da birlikte harekette bulunan Akatzier (Ağaçeri, Ak-Kaçar) ve Saragur (Sarı-Uygur)'ların birleşmesinden doğan bir kavim olduğu, bizanslı Theophanes'te, bunların Barsıllara gelmeleri dolayısı ile, Hazar (Χάξαροι) ismi altında zikredildikleri hakkında K. Zeus (*Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Göttingen, 1837, s. 714 v.d.) tarafından ileri sürülen nazariyeler yerinde görülmektedir. Hazar hakanlarına her vakit kız veren Barsıl (Barç-il yahut Barç-ol) uruğu, Hazar câmiasını teşkil eden 10 uruğun beşincisi olarak, Bisal yahut Birsal okunan bir şekilde, hakan Yūsuf'un mektubunda, zikredilmiştir. Süryânî müellifi Zaḫarius Rhetor'un milâdî 555'te verdiği şimâlî Kafkasya Hun uruğları listesinde yunan menbâlarında (Priskos'ta) ismi Αὐάγχιρά yazılan kabîlenin yerinde süryânî harfleri ile Kazr (Kazar) kabîlesi zikredildiğinden (bk. J. Marquart, *Streifzüge*, s. 356), Agaçeri isminin aslı ne olursa-olsun, bunların Hazarlar olduğu kat'îyetle ileri sürülmektedir (N. Pegulevskaya, *Siriyskiye istoçniki po istorii SSSR*, Leningrad, 1941, s. 83). Hazar kelimesinin aslı tâyin edilememiştir. Şarkî Avrupa'da ve garbî Türkistan'ın Aral mıntakasında pek eski ol-

duğunda şüphe olmayan bu ismin Çin kaynaklarında yazılan şekli Ko-sa ve Ka-sat okunmaktadır ve kelimenin kökünün *kazak* kelimesinde görülen *kaz* olduğu ileri sürülmektedir (bk. A. Zajacskowski, *ayn. esr.*, s. 26 v.d.).

II. Siyâsî hayatları. Hazar devletinin, garbî Hun devleti enkazı üzerinde, 468'de mevcûdiyet gösteren Akatzirler, Saragurların ve Sabir Hunları ismi ile mârûf kütlelerin tortusu olduğu bir faraziye ise, bu devletin 558'de artık kurulmuş olduğu (bk. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* s. 46) ve büyük Gök-Türk devletinin garbî kolu şeklini kesbederek hız aldığı, Hazar hakan sülâlesinin Gök-Türkler ile bir asıldan geldiği, kendilerine bu münâsebetle Hazar isminin bir mürâdifi gibi, Türk de denildiği (bk. Z. V. Togan *ayn. esr.*, s. 267—271; A. Zajacskowski, *ayn. esr.*, s. 24, 25, 97) tarihî bir hakikattir. Anüşirvân zamanında (531—578) Sâsânî İran Hazarlar ile harp, sulh ve sıhriyet yolu ile münâsebetlerde bulunmuştur; Sâsânî hükümdarı nezdinde Rûm (Bizans), Hindistan ve Türkistan „tercümanları" ile birlikte, „Hazarların tercümanı" da var idi (Ṭabarî, Balʿamî, Fâtih kütüp., yazma, nr. 4285, 142b).

Şimâlî Kafkasya'da yaşayan bu „Hunlar", yâni Sabir Hunları, daha Gök-Türklerden önce, din ve medeniyet ile ilgilenmiş görünüyorlar. Bunların bir kısmı 507/508'de, Arrân patriği Kardust'un teşvikı ile, hıristiyanlığı kabûl etmişti. Buna âit haberde bu Hunların dilinde hıristiyan ibâdet kitapları te'lif olunduğu da zikredilmiştir (J. Marquart, *Streifzüge*, s. 191) ve bunların da Sabir Hunları olduğu anlaşılmaktadır (bk. N. Pegulevskaya, s. 87). Dağıstan'daki yahudi kolonilerinin bu Sabir-Hazarlar arasında kendi dinlerini yaydıkları da sâbittir (Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 313 v.d.; A. Toynbee, *A. Study of History*, II, 408—412). Arap istilâsı devirlerinde Hazarlar arasında islâmiyet yayıldı. IX. asrın başında mûsevîlik devletin resmî mâhiyetini alıncaya kadar, Hazarlar bilhassa hıristiyanlık ile mûsevîlik arasında sallandılar. Sülâle Gök-Türklerin bir kolu olduğu için, Hazarların Sâsânîler ile münâsebeti daha ziyâde hasmâne ve bizanslılar ile ise, dostâne olmuştur. 627'de İran-Bizans savaşında Hazarlar Bizans'ın müttefiki idiler. Anüşirvân zamanında Derbend'e kadar ilerileyen Sâsânî nufûzu bu savaşlar neticesinde kırılarak, Hazarlar Aras'a kadar bütün şimâlî Azerbaycan'ı ele geçirdiler. Esâs merkezleri Dağıstan'da Koysu üzerinde bugün Anderay denilen mevkîde bulunduğu anlaşılan Belencer şehrinde olduğu hâlde (bk. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 298 v.d.), cenûbî Kafkasya idâre merkezleri Kabale (eski Arrân merkezi Kavalak; harâbesi şimdi Nuha vilâyetinde Çuhur-Kabala köyü yanında bulunur; bk. *Azerbaycan yurt bilgisi*, I, 127 v.d.) şehri idi. Balāzurī (s. 194) bu şehri, ilk arap istilâ seferleri dolayısı ile, „Hazar şehri" olarak zikreder. Bir de birisi Muġān'da, diğer Bakû ile Şaberân arasında (bk. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 298, 313; A. Kokovtsev'e göre, Koma nehrinde) ikisi de Varaṣan isminde iki şehirleri var idi. Hâlbuki Bakû'nun şimâlinde Şaberân şehri de Sabir yahut Sabarların ismini taşıyan bir şehir idi (W. Tomaschek, *Die Goten in Tauren*, s. 11). Ağaçeri ve Sabirler daha V. asırdan beri cenûbî Kafkasya ve Azerbaycan havâlisini ele geçirdikleri için [bk. mad. AZERBAYCAN], kendilerine halef olan Hazarlara VII. asırda buralarda kuvvetli bir idâre kurmak müşkül olmamıştır. Fakat Arrân hıristiyanları bu temâslar neticesinde evvelce Sabirler üzerinde te'sis ettikleri dinî nufûzu Hazarlar üzerinde arttırmışlar ve Arrân metropoliti İsrāʾīl (677—703) hazarlar arasında muvaffakiyetle hıristiyanlık neşretmiştir. Varaṣan şehrinde yaşayan Hunların, yâni Hazarların hıristiyanlığı kabûlleri dolayısı ile, onların eski şamânî dinleri hakkında da bâzı mâlûmat verilmiştir. Bu mâlûmata göre, Hazarlar büyük ilâhlarına Tengri Han diyorlarmış (Manandian, *Beiträge zur albanischen Geschichte*, Leipzig, 1897, s. 30, 39). Hazarların cenûbî Kafkasya ve Azerbaycan'da hâkimiyeti ve aralarında hıristiyanlığın yayılması VIII. asır başında genişleyen arap istilâsı ile sona ermiştir.

Araplar, Azerbaycan'ın işgâlini tamamladıktan sonra, 721—723'te Hazarların ülkelerine saldırdılar ve merkezleri olan Belencer'i işgâl ettiler (Ṭabarī, II, s. 1453, 1462). Hazar hakanı İdil nehri munsabında bulunan ve ismi arap kaynaklarında al-Bayżā („ak-kale") şeklinde geçen şehrė taşındı (İbn al-Aṯīr, V, 117). Diğer ismi Etil yahut Atil (bk. A. Zajacskowski, *ayn, esr.*, s. 44—47) olan bu şehrin araplar tarafından „akkale (yahut şehir) tesmiye olunmasının sebebini türkçe isimlerinden birinin de, Zajacskowski'nin tâyinine göre (s. 43, 48—49), „Sarıgşın" olmasıdır. Bu isim, „Sarıg-sın" ise, *sarı*, zikri geçen Sarkil'de olduğu gibi, „ak" demek olup, *sın* da „kabir" ve „şehir" mânasına geldiğinden, „ak kale" yahut „ak kabir" demektir (ben *Ibn Fadlan*, s. 193'te bu ismin „Bargasın" okunabileceğini zannetmiştim). Sonra Emevî orduları 731'de Sulaymān b. Hāşim'in idâresinde ve 732'de Ermeniye umûmî vâlisi (sonradan halife) olan Marvān b. Muḥammad'in kumandasında (bu son defasında 40.000 kadar asker ile) yine Belencer'e kadar giderek, tahribât yaptılar ve Derbend (Bāb al-Abvāb)'e arap muhâfız kuvvetleri yerleştirdiler. Marvān Hazar hakanını, Etil şehrine kadar gidip, ezmek karârını vermişti ve o 737 senesinde 150.000 kişilik muazzam bir ordu ile, Etil'e doğru büyük, fakat tehlikeli bir sefer yaptı. Bu sefere âit mufassal mâlûmat İbn Aʿṯam al-Kūfī'nin yegâne nüshası Topkapısarayında (Ahmed III. kısmı, nr. 2956) bulunan *Futūḥ* kitabının ikinci cildinde (193b—194b) bulunmaktadır. Bu habere göre, Marvān b. Muḥammed Kür nehri üzerindeki Kasak (şimdiki Kazaḫ) şehrinden, Hazarların Dağıstan'daki ikinci büyük şehri olan Semender (şimdi Terek nehrindeki Kızlar; bk. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 298 v. d.) hedef olmak üzere, ordusunun bir kısmı, Derbend yolu ile, fakat büyük bir kısmı bizzat kendi idâresinde, Daryal geçidi yolu ile, hareket edip, Hazarlara ansızın saldırdı. Hazarlar burada karşı koyamadılar. Marvān da, onların hiç beklemedikleri bir şekilde, bütün ordusu ile, Etil (al-Bayżā) şehrine doğru yürüdü ve hakanı orada muhâsara etti. Hakan Şaḳāliba (yâni İdil) nehrinin ötesine çekilerek, Hazar Tarhan ismindeki baş-kumandanı idâresinde, hepsi „tarhan" çocuklarından, yâni aristokrasiden mürekkep, 40.000 kadar seçkin kuvvetini, İdil'i aşmalarını önlemek için, araplara karşı koydu. Marvān buralardaki Şaḳāliba'den (her hâlde hakana yardıma gelen Bulgarlardan) ve Hazarlardan 20.000 âileyi esir edip, Derbend tarafına gönderdi ve Kavṣar b. al-Asvad al-ʿAnbarī'nin idâresinde ordusunun en seçkin fertlerinden 40.000 kişilik bir kuvveti tulumlar üzerinde nehrin şarkına geçirerek, ânî bir hücûm yaptırmağa ve Hazar Tarhan'ın kuvvetlerini perişan etmeğe, hattâ Tarhan'ın kendisini ele geçirerek, öldürmeğe muvaffak oldu. Bu savaşlarda Hazarlar 10.000 kadar ölü ve 7.000 kadar esir verdiler. Hazar hakanı arap hâkimiyetini ve islâmiyeti kabûl ederek, sulh akdetmek mecbûriyetinde kaldı. Marvān hakana Etil'e dönmeğe müsâade etti ve maiyetinden Nūḥ b. Ṣābit al-Asadī ile ʿAbd al-Raḥmān al-Ḥulānī isminde iki fakîhi Hazarlara islâm dinini öğretmeğe me'mûr ederek, hakanın yanına verdi. (İbn Aʿṯam al-Kūfī, metin tercüme ve izahları için bk. Z. V. Togan, *Ibn Fadlān*, s. 295—306). Bizans'a karşı seferlerinde de şecâat ve kiyâsetinin gösteren Marvān'ın Terek ile İdil arasındaki bozkırlardan bu kadar kalabalık bir orduyu sevk ile, bir kısmını İdil'in şarkına bile geçirip, Emevîler tarihinde emsâli nâdir görülen bu seferi böyle kat'îyetle yapabilmesi, kendisinin evvelce 732'de Belencer'e kadar yaptığı seferde vaziyeti iyi öğrenmiş olması ile izah edilebilir. Marvān daha önce Sulaymān b. Hāşim'in seferinde de beraber bulunmuş ve Hazar ülkesi vaziyetini yakından öğrenmek fısatını bulmuş idi (Marquart, *Streifzüge*, s. 456 v. d.). Marvān bu büyük seferinde Şaḳāliba (yâni Bulgarlar ve onlara tâbî kavimler)'den aldığı 20.000 esiri ve diğer esirleri hazar-arap hudûdu olan Derbend'in cenûbuna geçirerek, Samur köprüsü ile Şaberân arasına yerleştirdi (Balāzurī, s. 207). Hazar hakanının islâmiyeti kabûlü geçici bir siyâsî tedbirden ibâret kalmış ise de, maiyetine verilen iki zâttan ʿAbd al-Raḥmān al-Ḥulānī'nin, Bulgarlara ilk defa müslümanlığı öğreten sahâbelerden biri sıfatı ile, eski Bulgar rivâyetlerinde ismi geçen ʿAbd al-Raḥmān b. Zubayr ile aynı şahsiyet olması pek mümkündür; demek oluyor ki, Marvān'ın burada islâmiyeti yaymak yolundaki gayreti neticesiz kalmamıştır (Z. V. Togan, *Ibn Fadlān*, s. 307 v. d.).

Hazarlar cenûpta araplardan ağır darbe yedikleri hâlde, şarkî Avrupa'da ve bizans sınırlarındaki nufûz sâhalarında VII. ve VIII. asırlarda aleyhlerinde bir değişiklik olmadı. Bil'akis Kırım ve Azak taraflarında nufûzları daha ziyâde arttı. Kırım Gotları daha VII. asırda Hazarlar'a tâbî idiler. Hakan tarafından tâyin olunan vâlilerden Fanagur'un ismi 710 yılı vakayiinde geçmektedir. Bu vâlilere, bütün Gök-Türk devletinde ve Hazar devletinin diğer yerlerinde olduğu gibi, Kırım'da da *tudun* yahut *tuyun* denilmiştir. Gotlar kendi şehirlerinde muhtâriyete mâlik idiler. Hazarlar bu muhtâriyeti yavaş-yavaş ortadan kaldırdılar ve 787'de Gotların cenûbî Kırım'daki kaleleri olan Doros'u işgâl ederek, Kırım'da Gotların hâkimiyetine son verdiler (F. Brun, *Çerno-morskie Goti, Zapiski akademii nauk*, 1874, XXIV, s. 25 v. d.). 835'te Hazarlar Don nehri üzerinde Sarkil kalesini binâ ederek, bozkır kavimlerine karşı tedbirler aldılar. Ukrayna merkezi olan Kiyev (diğer ismi Sambaray ve Miñ Kirmen) Hazar hakanına tâbî üç birâder (her hâlde üç kabîle) Kıy, Şek ve Ḫori (Ḫoriv) tarafından te'sis edilmişti (*Povest vremennıḫ let*, nşr. A. Şaḫmatov, 1916, s. 21). Kıy (cem. Ḳıyat), Çek (Çekli) ve Ḫurı (Yakutların ismi olmak üzere, Ḳurı ve Ḫurı) türk uruğ isimleridir.

Komşu devletlerden bizanslar ile araplar da Hazar hakanları ile sıhrî münâsebet te'sisine ehemmiyet vermişlerdir. Daha 702'de Bizans imparatoru Justinianus II. Hazarlara iltiçâ edince, hakanın hemşiresi ile evlenmişti. İmparator Konstantin V. de 731'de bir Ḫazar prensesi ile evlendi; bu prensesten doğan oğlu ve halefi Leo IV. (775—780)'ya, bundan dolayı, „Hazar Leon" deniliyordu. Araplardan da Abbâsî halifesi Manṣūr zamanında Ermeniye vâ-

lisi olan Yazīd b. Usayd al-Sulamī bir Hazar prensesi ile evlenmiş ve bundan bir oğlu olmuştur. Hārūn al-Raşīd zamanında Bermekîlerden Faḍl b. Yaḥyā da 798'de bir Hazar prensesi ile evlendi (Ṭabarī, III, 647). Fakat bu izdivacları araplara uğurlu olmadı. Her iki hatunun vefatı zehirlenme ile izah edilerek, Hazarlara iki defa islâm ülkelerine taarruz eylemek fırsatını verdi. Yazīd'in karısının ölümü dolayısı ile (764/765), 100.000 kadar Hazar ordusu, ḫvārizmli Ast-Tarhan isminde bir kumandanın idâresinde, Ermeniye ve Azerbaycan'a girdi (Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, 257 v. d.) ve müslüman vilâyetlerinden 100.000 kadar esir alıp, götürdüler (Mas'ūdī, *Murūc*, II, 6—8 ve İbn al-Cavzī).

Önce de hıristiyanlık ile mûsevîlik arasında sallanan Hazar hakanı ile maiyeti, Hārūn al-Raşīd'in halifeliği zamanında (786—809), mûsevîliği resmen kabûl ettiler (Mas'ūdī, *Murūc*, II, 8). Mûsevî olmakla berâber, hakan ve maiyeti dinî taassup eseri göstermedikten başka, müslüman tüccarları himâye etti. Pâyitahtı Etil'de gerek müslüman, gerek hıristiyan câmiaları, Hazarlara ve yahudilere nisbeten, ekseriyet teşkil ediyorlardı. X. asırda burada 10.000'den fazla müslümanın 30 câmii ve bir ulu câmii var idi. Müslümanların ayrı kadıları vardı, Mas'ūdī'ye göre, memlekette yedi baş-kadı vardı ki, bunlardan ikisi müslümanların, ikisi Hazarların, ikisi hıristiyanların ve biri de Ṣaḳāliba (Mas'ūdī'de: Slav ve Cermenler) ile rusların (Normanlar) ve kitâbî olmayan diğer milletlerin işini görürdü. Müslüman kadılar — *Kur'an*'a, Hazarlar — *Tevrat*'a, hıristiyanlar — *İncil*'e ve kitâbî olmayan da — kendi âdetlerine göre, hukmederlerdi (Mas'ūdī, *Murūc*, II, 11). Zamanımızda Nūḥ'un gemisini Ağrı dağında arayan hıristiyan âlimler gibi, IX. asırda müslüman âlimleri de Ya'cūc ve Ma'cūc seddini Hazarlar memleketinde aradılar. Hazar hukûmeti buna müsâade etti. Halife al-Vāsiḳ bi-'llāh (842—847) tarafından bu maksat ile Hazarlar ülkesine gönderilen büyük riyâziyeci Muḥammed b. Mūsā al-Ḫvārizmī ve Sallām al-Tarcumān, Hazar hakanı nâibi Tarhan'ın himâyesi ile, bu tetkikatı yaptılar. Sallām bu memlekette böyle bir seddin bulunmadığını, bunu daha uzakta Tiyan-Şan tarafında Ezgişler memleketinde aramak gerektiğini Hazar memleketinde öğrendi. Mamafih Hazar hakanı bâzan, yahudilik gayreti güderek, islâmlara karşı vaziyet almıştır. X. asır başlarında Abbâsî devletinde karmatîler ihtilâli hazırlanırken, memleket dışında Bizans, Türk ve Hazarlardan yardım bekleniyordu. Bunu karmatîlerin reisi Abū Ṭāhir Sulaymān al-Cannābī (914—943) bir şiirinde açıkça söylemişti. Halife al-Muḳtadir bi-'llāh Hazar hakanına tâbî, fakat müslüman olan orta idil Bulgar *ilteber*'inin kendisini Hazarların zulmünden korumak için, kale binâ etmek hakkındaki ricâsını kabûl ederek, bir hey'et gönderdi. Bu memlekette islâm propogandası yapmak ve kaleler binâ etmek için, tahsisât ayırdı (Z. V. Togan, *Ibn Faḍlān*, XX—XXVI). Kaleler inşa olundu. Hazar ülkesinin arkasında halifeliğin aldığı bu stratejik tedbirler yine Hazarlara tâbî olan Üst-Yurt ve şimdiki Ural vilâyetinde oturan Oğuzlara da teşmil edilmişti. Hazar hakanı bu tedbirlerin mânasını elbette anlıyordu. Endülüs'te yahudi havralarının yıktırılmasına karşı, hakan 922'de Etil'deki müslüman büyük câmiinin minâresini yıktırmış ve müezzini öldürtmüştü (*İbn Faḍlān*, s. 102 v. d.). Bu hareket al-Muḳtadir bi-'llāh'ın elçi hey'ti Bulgar'da bulunduğu sırada yapılmıştır.

Hazar hakanı hıristiyan Bizansın yahudiliğe karşı aldığı tedbirlerini de karşılıksız bırakmadı. İmparator Lecapenus zamanındaki (919—944) takibât neticesinde, yahudiler Hazar memleketine sığındılar (Mas'ūdī, *Murūc*, II, 8). Bundan dolayı Hazar-Bizans münâsebeti bozuldu. Fusṭāṭ'ta filistinliler havrasında keşf olunan ve X. asra âit bir mûsevî hazarın mektubunda, Hazar hakanı Hārūn II. ile oğlu ve halefi Yūsuf'un Bizans imparatoru Romanus'un yahudileri tâkip etmesi ve Hazarlar aleyhine o zamanlar Kiyef'i almış olan rusları kışkırtmasına karşı, muvaffakiyetle mukavemet ettiğinden bahseder (J. Brutskus, *Pismo hazarskago yevreya ot X. veka*, Berlin, 1924, s. 10 v.d.). Mamafih hakan kendi memleketinde mûsevîliğin neşri yolunda fazla gayret sarfetmedi ve hıristiyanlık ile islâmiyetin mütemâdiyen yayılmasına müsâmahakâr davrandı. Slavların azizi Kyril'in teşvikı ile, Hazarların büyük bir kısmı (851—863 senelerinde) hıristiyanlığı kabûl etti (Marquart, *Streifzüge*, s. 13, 22). Umûmiyetle Bizans sınırlarında ve Kırım'daki Hazarlar hıristiyan oluyorlar ve Dağıstan ile aşağı İdil'de ise, muslümanlığa geçiyorlardı. Bulgar *ilteber*'inin 920'de orada İdil'de kaleler inşasını istiyerek, Bagdad'a gönderdiği elçisi 'Abd Allāh b. Baştuvā al-Ḫazarī isminde bir müslüman hazar idi. 965 senesinde norman-ruslar, Sviatoslav idâresinde, Hazar ülkesini tahrip edince, Ḫvārizmşāh'a sığınmak ve ondan yardım istemek mecbûriyetinde kalan hakanın kendisi de müslümanlığı kabûl etmeğe söz vermişti (İbn al-Aşīr, VIII, 418; İbn Miskavayh, nşr. Margoliouth, II, 209; Barthold, *Orta Asya tarihi hakkında dersler*). Sviatoslav'ın halefi olan Vladimir (980—1015), hıristiyanlığı kabûl etmeden önce, muhtelif din mensûpları ile konuştuğunda,

müslüman ve hıristiyan din bilginleri ile birlikte, Hazarlardan mûsevî dini bilginlerini çağırmış idi. Fakat bu tarihlerden sonra aşağı İdil'de, bir mûsevî-türk devleti sıfatı ile, Hazar devleti yaşayamadı.

III. Hazar devletinin sukutu. Aşağı İdil'de Hazar hakanlığı, bir taraftan ruslardan ve diğer taraftan gayr-i müslim ve müslim Oğuzlar (Selçuklular) ile Kıpçaklar tarafından yediği darbeler neticesinde, çöktü. Normanruslar bidâyette Ḫazarlara tâbî bir millet idiler. Reislerine hakan dedikleri gibi, Skandinavya'daki vatanlarından getirdikleri *thjun* tâbirini de kullanıyorlardı (bk. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 255). Bir kısım ruslar Hazar pâyitahtı Etil'in Ḫazarān kısmında yaşarlar ve Hazarlara ücret ile askerlik ederlerdi (Mas'ūdī, *Murūc*, II, 9). İbn Ḥavḳal — „Rusların ticâret merkezi dâimâ Ḫazarān'da bulunur, Hazarlar onların getirdiklerinden onda bir alırlar" — demektedir. Bir kısım rusların şimâlî Kafkasya'da Hazarlara tâbî koloniler kurdukları bâzı kayıtlardan anlaşılmaktadır (bk. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 213 ve *Völkerschaften des Chazarenreiches*, s. 54—59). Fakat ruslar, Hazarlara karşı, git-gide tehlikeli bir unsur kesildiler. 866'da Rürik neslinden bir rus knyazı Askold Kiyef'i Hazarların elinden aldı. Volga üzerinde dolaşan norman rus kayıkçıları Hazer denizine inerek, İran sâhillerini yağma ederlerdi. 925'te yaptıkları bir akını Hazar hakanının müsâadesi olmadan yapmışlar ve dönüşlerinde Hazarlar tarafından kesilmişlerdi (Mas'ūdī, *Murūc*, II, 18; Marquart, *Streifzüge*, s. 330). Fakat 944'te Azerbaycan'ın Barẕa'a şehrine kadar ilerileyip, yaptıkları tahripkâr akınlarına karşı Hazar hakanı hiç bir tedbir almadı. Nihâyet Kiyef'teki Rürik knyazlarından Svyatoslav 965 senesinde, bâzı Bulgar şehirleri ile birlikte, Hazar baş-kendi Etil'i, Dağıstan'daki Hazar şehirlerini ve Ten (Don)'deki Sarkil'i, hulâsâ Hazar devletine âit bütün şehirleri yıkıp-yaktı. Hâdiseden 3 sene sonra, Hazer denizi kenârındaki şehirlerde ve Cürcan'da bulunarak, mâlûmat toplayan İbn Ḥavḳal'in anlattığına göre, Hazarların Terek havzasındaki Semender şehri bağlar ve meyva bahçeleri ile çok mâmûr bir şehir olup, ahâlisi müslüman ve hakanın maiyetine mensûp sınıflar (sipâhî zümreleri) ve mecûsîler (*vaşanīyūn*) idi. Ruslar bu şehri, bir tek ağaç ve bağ kütüğü bırakmadan, tahrip etmişler ve şehirde ne kadar câmi, havra ve kilise var ise, yıkmışlardır; ahâli de kâmilen Derbend'e hicret etmiştir. İbn Ḥavḳal (Topkapı sarayı kütüp., nr. 3346) ilâveten diyor ki: — „Ben 358 (968)'de Cürcan'da iken öğrendiğime göre, bu şehrin toprağı o kadar mahsûldâr ve ahâlisi o kadar çalışkan imiş ki, aradan ancak 3 sene geçtiği hâlde (demek hâdise 355 = 965'te olmuştur), şehir tamâmiyle eski hâline gelmiştir. İşte İdil nehri üzerinde yaşayan Hazar, Bulgar ve Burtas kavimlerinin başına bu belâlar gelmiştir. Ruslar oraları böyle istilâ etmişler ve Etil şehrinin ahâlisi Bāb al-Abvāb (Derbend) yanındaki bir adaya gelip, tahassun eylemişlerdir; diğer kısımları Siyāh-Kōh adasına (Mangışlak) sığınmışlar ve orada dehşet içinde yaşamaktadırlar. Sonradan işittim ki, Şirvānşāh Muḥammed b. Aḥmed al-Azdī onları (yâni Bāb al-Abvāb yanındaki adaya sığınanları) uğurlayıp, yanlarına kendi askerlerini katarak, memleketlerine dönmek imkânını vermiş ve onlar da Etil ve Hazarān'a dönmüşlerdir. Her hâlde şimdi Bulgar, Burtas ve Hazarlardan (aşağı İdil'de), küçük bir bakiyeden başka, bir şey kalmamıştır".

Bu hâdise aşağı İdil'de büyük değişiklik vücûde getirdi. Orta İdil'deki Bulgar ve Suvar ahâlisi aşağı İdil'de yerleştiler. Bu hâdiseden sonra aşağı İdil'de bir Saksın, diğer ismi ile Suvar [b. bk.] şehri vücûda gelmiştir. Bu şehrin, 1134'te ziyâret eden Abū Ḥāmid al-Andalūsī'nin ifâdesinden (nşr. G. Ferrand, s. 115—117), İdil'in 70 koldan ibâret deltasının başlangıcında, İdil'den çıkan ayrı bir nehir kenârında (yâni Ak-Tübe'de) ve orta İdil'deki Bulgar şehrinden 40 günlük mesâfede, Vaṣṣāf'a göre de Batu-Sarayı yerinde (yâni bugünkü Seletrinnıy Gorodok'ta) bulunduğu tahakkuk etmektedir. Ruslar arasında bundan sonra „aşağı Bulgarlar" denilen Bulgarlar zikredildiği gibi, bu devirde Ḫvārizm'de yazılan fıkha âit kitaplarda da Hazer denizi'nin bu sırada „Bulgar denizi" (*al-Baḥr al-Bulġārī*) tesmiye edildiği görülüyor. Mamafih Bulgar şehri, eskiden bulunduğu gibi, orta İdil'deki yerinde kalmıştır. Zakariyā al-Ḳazvīnī (bk. *Āṯār al-bilād*, nşr. Wüstenfeld, s. 402 v.d.)'nin, ihtimâl Abū Ḥāmid al-Andalūsī'den aldığı (bk. J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 56) mâlûmata dayanan ifâdesine göre, Saksın'da Oğuzların 40 tâifesi yaşıyordu. Fakat eserini aynı senelerde (1166) yazan Aḥmed al-Ṭūsī'ye göre, Saksın her vakit Kıpçakların tecâvüzlerine mârûz kalıyordu. Bu son müellif Saksın'ın yanında daha bir kaç şehir ve kasaba zikreder.

Bu zamanlarda artık aşağı İdil'de bir Hazar hakanlığı yok idi. 1030 senesinde Şeddâdîlerden Faḍlūn'un Hazar ülkesine sefer icrâ ettiği kaydedilmiş ise de (İbn al-Aşīr, IX, 279; Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 56), buradaki الجزر kelimesinin الجرز yâni gürcüden galat olduğu anlaşılmaktadır (bk. Kisravī Tabrīzī, *Şahriyārān-i gumnām* III, 16).

Hazarlar, küçük bir devlet hâlinde, bundan sonra da Azak ve Kırım taraflarında ikamette devâm etmişlerdir. Burada Taman yarım-adasında Hazarların Taman-Tarhan (rus. Temutrakan), diğer ismi ile Samkirç, şehri var idi. Bu şehri zikri geçen Vladimir'in oğlu Mstislav'ın kumandasındaki ruslar 1016'da, Bizans imparatoru Bazil II.'in yardımı ile, Hazarların elinden aldılar. Buradaki Hazarların hukümdarına *arḫon* deniliyordu ve ismi yunan kilise tarihinde Georgios Tzulos şeklinde yazılmıştır (*Patrologia Graecae*, CXXII). İsmine bakılırsa, bu son Hazar hukümdarı hıristiyan idi. Mstislav bundan sonra „Temutrakan knyazı" oldu. O, 1022'de ordusuna aldığı Hazarların yardımı ile, Kiyef'teki birâderi Yaroslav'a karşı harp etti. Hazarlar, Temutrakan knyazlığının komşusu sıfatı ile, 1083'te de zikrediliyorlar. Rus vekayinâmesi *Povest vremennıḫ let*'te 1095 senelerinde Hazarlardan artık rus knyazlarına tâbî bir kavim olarak bahsedilmektedir. Kırım'daki mûsevî Karayimlerin eski mûsevî Hazarların bakiyesi olup-olmadığı meselesi hâlâ açık kalmaktadır. Onların daha XI. asırda türkçe *Tevrat*'ları var idi (A. Zajacskowski, s. 62 v.d.). Ancak bunun dili, Hazar türkçesi gibi, *LiR* türkçesi değil, sâdece bir Kıpçak lehçesidir.

Aşağı İdil ve Terek'teki Hazarlar da, Oğuz ve Kıpçak istilâsı neticesinde, ortadan kalktılar. Abū Ḥâmid al-Andalūsī'nin Saksın'da Oğuzlardan 40 tâifenin oturduğunu söylemesi ve Aḥmed Ṭūsī'nin burasının Yemek ve Kıpçakların tazyiki altında bulunduğuna dâir kaydı, aslen Bulgar ve Suvarlara âit olan bu şehirlerde hâkimiyetin Oğuzlar ile Kıpçakların elinde bulunduğunu gösterebilir. Selçuklular idâresindeki müslüman Oğuzların bu Hazer ülkesine karşı alâkası da bundan dolayı olsa gerektir. Alp-Arslan, 1066 senesinde, Ḫvārizm üzerinden Cazıg ve Kafşit türklerini Hazer denizi ile Aral gölü arasındaki mıntakada tâkip etti. Bu sefere âit kayıtlarda (Sibt İbn al-Cavzī ve Mīrḫvānd), Alp-Arslan'ın bu seferi dolayısı ile, 3.000 Hazar âilesinin Derbend'i geçerek, Selçuklulara bey'at ettikleri zikredilmiştir. Diğer taraftan kaybolan *Tārīḫ al-bāb va 'l-abvāb*'ın Müneccimbaşı tarafından görülüp, bize naklolunan parçalarında, sultan Malikşāh'ın 1076'da Sav-Tigin idâresinde Arrān ve şarkî Kafkasya taraflarında yaptırdığı icraâttan bahsederken, Hazarların bakiyesi olan zümrelerin, Şirvan tarafına gelerek, Selçuklulara tabaiyet ettikleri ve Sav-Tigin'in bunları burada Ḳaḥṭān isminde bir kasaba vücûda getirerek, yerleştirdiği zikredilmiştir (bk. Z. V. Togan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, s. 189 v. d., 441). Eserini aynı yıllarda (1077) ikmâl eden Maḥmūd Kāşğarī Hazar ismini ancak haritasının Derbend noktasında, belki başka bir kaynaktan alarak, *Darband Ḫazarān* şeklinde yazmış ise de, kitabında zamanımızda yaşayan bütün türk ve onlara akrabâ kavimleri zikrettiği hâlde, Hazarlardan bahsetmemiştir. Hazarlar ülkesinde ancak Saksın yahut Suvar isimli bir şehirden ve Suvarin tüccâr türklerinden bahseder. Suvarinlerin dillerinden bâzı kelimeleri ve bir cümleyi nakleder (bk. Z. V. Togan, *Ibn Faḍlān*, s. 203—208 ve *Giriş*, s. 121). Böylece XI.—XII. asırlarda aşağı İdil'de, Oğuzlar, Yemek ve Kıpçaklar ile birlikte, şehir ahâlisi sıfatı ile, bu Suvarinler yaşamıştır. Şehirleri 1229'da Sübidey idâresindeki moğul ordusu tarafından istilâ edilmiş ve 1237'de Batu geldikten sonra, yerine Saray şehri kurulmuştur. Rum Selçuk emîri Hüsâmeddin Çoban'ın 1221'de Kırım seferinde harp ettiği kavim ve şehirlerden behsedilirken, Sogdak, Rus, Saksın ve Kıfçak isimleri geçer (bk. Z. V. Togan, *Giriş*, s. 194, 441; *Muḫtaṣar Tārīḫ-i İbn Bībī*, nşr. Houtsma, s. 130). Burada rus ismi ile — Temutrakan (Taman) rusu kasdedildiği gibi, Saksın ismi ile de — aşağı İdil'de belki Azak'a kadar nufûzunu yürüten Saksın, Suvar (Suvarin) kasdedilmiş olacaktır. Bu seferde Hazar kelimesi, Kırım ve Azak taraflarının umûmî ismi olarak, kullanılmıştır. Selçuklu sultanı Sancar 542 (1147)'de Ḫvārizmşāh Atsız'a karşı sefer icrâ ettiğinde, Atsız ona: — „Ḫvārizm'e gelirsen, Saksın'a giderim; Tanrının dünyası geniştir" — diye bir şiir yazmıştır (Mīrḫvānd, *Ravżat al-ṣafā*, Bombay, IV, 107). Moğulların ilk gelişleri sırasında, Hazer denizi şimâlinde ancak Kıpçak, Saksın ve Bulgar memleketleri zikredilmektedir (Cuvaynī, *Cihānguşā*, I, 150).

XI. asrın ilk yarısında Bīrūnī ancak Bulgar şehri yakınındaki Saksın-Suvar'ı kaydettiği hâlde, bu asrın son yarısında Maḥmūd Kāşğarī Suvarın'ı Hazarların yerini tutan bir kavmin ismi olarak zikretmiştir. Abū Ḥamīd al-Andalūsī'den öğrenilen aşağı Saksın'ın yerinde Altın-Ordu'nun pâyitahtı olan Saray şehrinin meydana geldiğini, Vaṣṣāf'tan başka, Abu 'l-Fidā' da kaydetmiştir.

Bu kayıtlar Hazar devletinin bir istihâlesi demek olan aşağı Saksın'ın bir buçuk, hattâ iki asra yakın bir zaman, bir siyâsî ve medenî varlık olarak, yaşamış ve aşağı İdil'de moğulların bu Hazar-Suvar şehir hayatını benimseyerek, inkişâf ettirmiş olduğunu göstermektedir. Abū Ḥamīd (s. 116)'in, Saksın'da bir müslüman kunduracı ile konuşmasına dâir, naklettiği hikâyesinden, bu müslüman şehri ahâlisi için, „kâfir türkler'in" elindeki müslüman esirleri azâd etmenin çok makbûl bir iş olduğu anlaşılıyor. Her hâlde, ahâlisi artık müslüman olan aşağı İdil şehirleri, moğullar gelmeden önce, „kâfir türklerin" (her hâlde Kıpçakların) hâkimiyeti altında bulunmuştur.

IV. **Hazarların medenî hayatı.** Abū İsḥāḳ İbn al-Nadīm Hazarların ibrânî harflerini kullandıklarını, Mubārakşāh Ġūrī rus yazısını kullandıklarını kaydetmişler ise de (bk. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 1932, VIII, 855 v.d.), Hazar dilinde yazılan bir eser bize kadar gelmemiştir. İdil sâhasında bulunan bâzı ibrânîce yazılı sikkeleri (bk. *Izvestiya obṣç. arḫeol. pri Kazanskom universitete*, XXIV, 588) Hazarlara izâfe etmek için, elde delîl yoktur.

Burada zikredilen „rus yazısı", nümûnesi İbn al-Nadīm'de gösterilmiş olan norman-rusların runik yazısı (bk. H. Graef, *Ein arabischer Bericht über Runen der Rus, Germania*, 1940, s. 375 v.d.) olsa gerektir ki, Hazarların da kullanmış olmaları pek tabi'î görülen Gök-türk yazısının bu runik yazılara benzetilmiş olması lâzımdır.

Şimâlî Kafkasya'da yaşayan Hunların 534'te hıristiyanlığı kabûl eden ve bu yüzden öldürülen bir kıralından bahsedilirken, bunların gümüşten ve altından mâmûl putları olduğu ve bu putlara yapılan ibâdetleri idâre eden râhipleri mevcût bulunduğu zikredilmiştir (Pigulevskaya, *Siriyskiye istoçniki po istorii narodov SSSR*, Leningrad, 1941, s. 87). İbn Ḥavḳal Etil ve Semender'deki Hazarların içinde Veseniler de olduğunu zikreder. Rostovstsev de buralarda İndo-Skit kültürü izlerini bulmuştur (*Recuil d'études dédiées à la mémoire de N. Kondakov*, Prague, 1926, s. 239—252). Arrān piskoposu Kardost ve arkadaşları tarafından Kafkas dağlarının şimâlinde 537 tarihinde hıristiyanlığı kabûl eden Hunlar hakkındaki eserini 555'te yazan süryânî râhibi Zahariyas Rhetor „bunlar orada yedi sene kalarak, Hun dilinde mukaddes kitap neşrettiler" demiştir. Bu Hunlar Sabir Hunları olarak kabûl edilmektedir (*Pigulevskaya*, s. 86 v.d.). Aynı Zahariyas Rhetor, Derbend'in şimâlinde göçebe hayatı süren Hun uruğları diye bahsettiği Anaugur (= Onogur), Augur (= Ugur yahut Uygur), Sabir, Burgar (= Bulgar), Kutargar (Tokurogur), Avar, Hazar, Dirmar, Sirugur (= Sarugur), Bagrasik (= Baraçolu, Buraçoğlu), Kulaç (= Kalaç) ve Abdal kavimlerini saydıktan maada, „beş şehirde yaşayan Alanlar" ile berâber „şehirleri olan" diğer Burgar (Bulgar)'lardan bahseder. VIII.—X. asırlarda Terek ve İdil nehirleri üzerinde inkişâfını gördüğümüz Hazar şehirleri, daha VI. asırda başlayan türk şehir hayatının devamı olmuştur. Muḳaddasī, yukarıda zikri geçen şehirlerden başka, Bığındī ve Fisüy isminde Hazar şehirlerini zikreder. Bütün bu şehirlerin, Sarkil harâbesi olarak kabûl edilen şehir enkazı müstesnâ, hiç biri üzerinde arkeoloji tetkikatı yapılmamıştır. Semender, Belencer ve Saksın'ın yerleri mâlûm ise de, başkent olan Etil'in yeri, lâyıkı ile tâyin edilmemiş ve bu husûstaki tarihî kayıtlardaki karışıklıklar da izah edilmemiştir. Etil şehrinin İdil nehrinin iki sâhilinde kâin iki kısımdan müteşekkil olduğu kaydedilmiş ise de, bu iki kısmın isimleri olarak zikredilen Etil ve Ḫazarān yahut Sarığşın ve Ḫanbalığ (Marquart'a göre: Kapı Balığ)'ın, şehrin garbî ve şarkî kısımlarından hângisine âit olduğu, kat'î olarak, anlaşılmıyor. İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, s. 278, 281)'de —„ hükûmetin bulunduğu garbî kısmına Etil, büyük tüccarların, müslümanların ve pazarların bulunduğu şarkî kısmına da Ḫazarān adı veriliyor „— denildiği hâlde, bu müellifin eserinin en eski ve itimada şâyân olan Topkapı sarayı nüshasında (nr. 3346, var. 106a, nşr. Kramers, s. 389) tam bunun aksi olarak, hukûmetin bulunduğu garbî kısmına — Ḫazarān, tüccarların bulunduğu şarkî kısmına — Etil denildiği kaydedilmiştir. Mamafih İbn Ḫurdāẕbeh'de rusların ticâret yeri Ḫamlic (Ḫanbalığ), İbn Ḥavḳal'de ve Mas'ūdī'de müslümanların ve rusların ticâret merkezi Ḫazarān tesmiye edildiğinden, de Goeje tab'ındaki şeklin doğru olduğuna, yâni garbî kısmına — Etil (Sarığşın), şarkî kısmına — Ḫazarān (Ḫanbalığ) denildiğine hukmetmek yerinde olur. 1558'de ruslar Astırhan şehrini şimdiki şehrin 12 km. şimâlinde, Jareny Bugor tesmiye edilen yerini değiştirirken, İdil'in ortasındaki bir adaya nakletmişlerdi [bk. mad. ASTIRHAN]. Barthold, bu iki Astırhan'dan hângisinin eski Etil olacağını tâyinde tereddüt göstermiş ise de (*Mesta prikaspiyskiḫ oblastey*, Bakû, 1925, s. 94), Mas'ūdī'de Etil'de hukûmet merkezi olan garbî kısmın aynı zamanda İdil nehri ortasında her iki sâhil şehrine ponton köprüler ile bağlanan bir ada olduğu söylendiğinden, eski Hazar pâyitahtının şimdiki Astırhan'ın yerinde bulunduğuna ve Altın-Ordu zamanında bu şehrin daha şimâle nakledilmiş iken, ruslar zamanında, müdâfaa için daha elverişli olan eski yerine iâde olunmuş bulunduğuna hukmetmek mümkündür. Bu şehirlerde hayat, Hazar hakanı Yūsuf'un mektubunda ve arap müelliflerinde, yazın çadırlarda ve kışın şehirde oturan bir kavmin hayatı olarak, tavsif olunmuştur. İṣṭaḫrī'ye göre, Etil'in nehrin garbında bulunan kısmı, şarkındakine nisbetle, daha büyük idi. Bu kısımda, nehirden uzakta, hakanın tuğladan yapılmış sarayı bulunuyordu. Şehrin uzunluğu bir fersah kadar olup, 4 ka-

pılı bir sûr ile ihâta edilmişti. Şehir dağınık idi; binâları göçebe türklerin derme evleri (ḫargâh) şeklinde olup, ağaçtan inşa edilmiş ve üzerleri keçe ile örtülmüş, ancak az bir kısmı balçıktan (kerpiçten) yapılmış idi. Hakandan başka kimse tuğladan binâ yapamazdı. Şehrin pazarları ve hamamları var idi. Don nehrinin sol sâhilinde bidâyette bizanslı ustalar tarafından te'sis olunan Sarkil harâbelerinde yapılan hafriyat neticesinde, bu şehrin ancak 400 m². kadar bir sâha işgâl ettiği, mustatil olup, binâ ve tuğlalarının, orta İdil 'deki Bulgar harâbelerinde görüldüğü gibi, orta Asya tipinde olduğu ve bu medeniyetin Bulgarlarınki ile müşterek bir tip arzettiği anlaşılmıştır (M. Artamonov, *Sarkel i nekotorıe drugie ukrepleniya Ḫazarii*, *Sovetskaya arḫeologiya*, 1940, VI, 130—167). Aḥmed Ṭūsī 'ye göre, Etil şehrinin etrafındaki zirâat sâhaları 20 fersah kadar yer işgâl ediyordu. Mahsûllerini gemiler yahut arabalar ile şehre getirirlerdi. XI. asırda Semender şehrinin yerine Saksın geçti. Yine Aḥmed Ṭūsī 'ye göre, bütün türk illerinde Saksın 'dan büyük bir şehir yoktu. Şehrin çevresi 6 fersah olup, ahâlisinin yukarıda anlatılan keçeli evlerde yaşayanları İdil kenarında otururlardı. Buralarda daha Saḳarkend, Yüzkend ve Beckend şehirleri var idi. Saksın şehri ahâlisinin, müslüman olmakla berâber, namazı ancak şâban ve ramazan aylarında kıldıkları rivâyet olunur. Bu şehirde ilim hayatı olduğu da anlaşılıyor. 576 (1180) 'da Semerkand 'dan Bagdad 'a gelen bir âlimin üstâdı Abū Ḥafṣ 'Omar b. Muḥammed al-Saḳsīnī ismini taşıyordu (Abū 'Abd Allāh al-Vāsiṭī, *Ẕayl Tārīḫ-i Baġdād*, Şehid Ali Paşa nüshası, nr. 1870, varakları numarasız). Sulaymān b. Dāvūd al-Saḳsīnī adlı bir âlimin 550 (1155) 'de yazmış olduğu *Zahrat al-riyāż* adlı eserinin nüshaları kütüphânelerde vardır (W. Ahlwardt, *Verzeichniss der arab. Hss. zu Berlin*, VII, 707—709). Abū Ḥāmid al-Andalūsī bu şehirde taberistanlı bir âlim görmüştü. Taberistanlı Muḥammed b. Ḥasan b. İskandar eserini 613 (1216) 'te yazdığı sıralarda, taberistanlıların Hazer denizi şimâlindeki ticâret merkezinin Saksın ve Bulgar şehirleri olduğunu Saksın ve Bulgarlıların Hazer denizi cenûbundaki ticâret merkezlerinin de Taberistan 'daki Āmil şehri olduğunu zikreder (bk. *History of Tabaristan of Ibn Isfandiyar*, nşr. E. Browne, London, 1905, s. 40). Zakarīyā al-Ḳazvīnī 'nin Abū Ḥamīd al-Andalūsī 'nin mufassal bir nüshasından aldığı anlaşılan kayda göre, Saksın ahâlisi ticâreti kurşun paralar ile yaparlarmış; bunun Bagdad ölçüsü ile bir *men* (612 gram) 'i bir *dinâr* (yâni bir miskallik altın dinar) karşılığı olarak kullanıldığı gibi, bu zuyûf paralar ile, her şey satın alınabildiği ve bu paraların islâm memleketlerindeki gümüş dirhemlere muâdil olduğu anlaşılıyor. Umûmiyetle bu ülkede fevkalâde ucuzluk olduğunu ve bir *dānaḳ* (1/6 dirhem) 'a bir koyun ve bir *ṭasūc* (1/24 dirhem) 'a bir kuzu alındığını ve bu yüzden bu ülkeler ile müslüman ülkeleri arasında çok kârlı bir ticâret yapıldığını biliyoruz. Bu „kurşun paralar" Ḫvārizm 'deki kurşun ve bakır karışık paraların aynı olsa gerektir ki, kıymetleri dirhemin *dānaḳ* ve *ṭasūc* taksimâtı ile tâyin edilmiştir. Maḥmūd Kāşġarī (I, 74), Suvarin (Saksın ve Hazar) ahâlisinin ticârette 4 zirâ uzunlukta ve bir buçuk karış genişlikte „ekin" tesmiye edilen kumaş paralar (yâni kâğıt para benzeri) kullandığını zikreder ki, bunlar aynı müellifin Uygurlarda kullanıldığını zikrettiği (I, 350) „kamdu" kumaş paraların aynı olacaktır (bk. Zeki Velidi Togan, *Giriş*, I, 428, hâşiye, 78). İslâm kaynakları, Hazarların belli-başlı ihrâc maddesi olarak, bir nevi tutkaldan bahsederler; diğer ticâret maddelerinin çoğu Bulgar ve Rus ülkelerinden gelen transit ticâret maddeleri idi. Şehirlerin etrafında ahâlinin yazın çadırlarda oturdukları zirâat sâhaları ve meyva bahçeleri var idi; bu sâha Etil şehri etrafında 20 fersah genişliğinde idi. Aḥmed Ṭūsī 'ye göre, Etil ile Semender arası o zaman çok mâmûr olup, burada 4.000 kadar bağ bulunuyordu. Hazar ve Sabirler sanâ'at ile de meşgûl idiler. İbn al-Faḳīh (s. 50) 'te beynelmilel ticâret maddeleri arasında Hazar süngüleri ile Hazar eğerleri ve Sabir zırhları zikredilmiştir. Hazar kılıçları ruslar arasında mârûf olduğu gibi (*Recueil à la mémoire de N. Kondakov*, Prague, 1926, s. 159), Anadolu türk folklorunda da „Hazarân kılıcı" yer tutmuştur (*Türk Yurdu*, 1942, XXVI, 260). Sabir zırhlarının son asırlara kadar Dağıstan 'da Kübeçi kasabasında işlenen zırhlara benzediğinde şüphe yoktur (bk. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, I, 27, 31, 400 v.d.). Bu zırhlardan Abū Ḥāmid al-Andalūsī de hayranlıkla bahsetmiş ve bu Kübeçi (Zırhgerān) 'de eski türklerde gördüğümüz „demirci tarhanlara" âit an'anenin yaşadığını gösteren nakillerde bulunmuştur (nşr. Ferrand, s. 84—86; Z. V. Togan, *Giriş*, s. 400 v.d.). İran ustaları ile ihtilât neticesinde, dil itibârı ile, farslaşan Kübeçilerin türkçesi ayrı bir şive arzetmekte ise de, daha iyice tetkik olunmamıştır.

Hakanlarının saray hayatının ve seferlerinin tavsifinde ve müslüman emîrleri ile evlendirdikleri kızlarına terfik ettikleri çeyizlerin târifinde, Hazarların kültürlerini aydınlatan bâzı kayıtlara rastlanmaktadır. Hakanın, savaşta arapların eline geçen bir arabalı çadırı (derme evi) hakkında şöyle denilmektedir: — „Bu arabaya, hazar dilinde, *cdāde* (yahut *alcdâde*) denilir; bunun her tarafı halılar ile döşeli olup, üzerinde sırmalı kumaş ile örtülü kubbe yükselir; bunun üstünde de altından yapılmış bir armut dikilmiştir." (Z. V. Togan, *Ibn Faḍlān*, s. 120). Gelin ile birlikte gelen çeyiz meyânında da kubbe şeklinde arabalar tavsif olunuyor ki, „bunların 10 tânesinin kapıları altın ve gümüş levhalar ile kaplanmıştır; içerileri samur derileri ile döşenmiş ve altın işlemeli dibâc ile örtülmüştür. Daha diğer 20 arabalı çadıra her türlü metâ, altın ve gümüş kaplar yerleştirilmiştir" (*ayn. esr.*, s. 121; İbn A'ṯam al-Kūfī, Topkapı nüshası, II, 241b). İbn Faḍlān (§ 97) 'da hakanın 25 kadınının hep kendisine tâbî kıralların kızları olduğu, bundan başka 60 odalığı bulunduğu, bunların her birinin ayrı bir saray (*ḳaṣr*) 'da oturdukları, her kasrın *sāc* (lâtin. *tecta*) ağacı ile örtülü kubbeleri ve her kasrın yanında yine bir çadır bulunduğu anlatılmaktadır. Hazarların Amu-Derya kıyısında oturdukları en eski zamanda, eski Oğuzlarda olduğu gibi, ölüleri suya defnetmek âdeti hâkim iken, sonradan yakma usûlünü kabûl ettikleri rivâyet olunur (Z. V. Togan, *Ibn Faḍlān*, s. 243 v.d.). Fakat İbn Faḍlān (§ 96) Hazar hakanlarının İdil nehrine defnolunduklarını anlatmaktadır Ona göre, „hakan ölürse, cesedini yerleştirmek için, 20 odalı büyük bir ev yapılır, 20 odanın her birinde kabir kazılır ve bunlar sürme kadar ince ufalanmış taş-tozu ile döşenir, sonra üzerine *nūra* (kireç yahut mine) konulur. Sonra nehri (İdil nehrinden ayrılan kol olacak) bu evin üzerine yürütürler. Derler ki, artık hakanın cesedine ne şeytan, ne insan, ne kurt (*dūd*) ve haşerât (*havām*) erişebilir. Defin işi bittikten sonra, defnedenleri öldürürler, tâ ki, hakanın hângi odada defnedildiği mâlûm olmasın. Bu kabre cennet derler. Kabrin odaları kâmilen altın ile işlenmiş kumaş (*dībāc*) ile örtülür." Her hâlde hakanın kabri bulunan odalar, üzerinden nehir suyu yürütülmeden önce, çimentoya benzer, su geçmez ve kurtların tahrip edemeyeceği, bir madde ile kapatılmıştır. Bu cihetten gelecekte hakanların, şimdiki Astırhan 'a yakın, bu başkendleri yerinde, İdil nehrinin buradaki mecrâlarında hafriyât yapılacak olursa, Hazarların mühim kültür eserlerini ve belki yazıları da ihtivâ eden hazîneler meydana çıkabilir. İṣṭaḫrī, bu hakan türbelerini su altında kalan değil, görünen binâlar olarak anlatır ve bunların yanından geçen her kes secde edermiş.

Hazarlardan kalan yazılı eser olarak, şimdilik, ancak ibrânî dilinde yazılmış iki mektup bulunmaktadır. Bunlardan biri, Hazar hakanı Yūsuf b. Hārūn tarafından, 960 senelerinde endülüslü yahudi ilim ve devlet adamı Ḥāsdāy b. İsḥāḳ b. Şāprūṭ 'a yazılan mektup ve diğeri de, bir mechûl hazarlı mûsevî tarafından, aynı hakan Yūsuf 'un zamanında yazılan bir mektubun Mısır 'da Fustat 'ta Kanîsat al-Ṣāmī 'de bulunan parçalarıdır. Müteaddit defâlar tetkik olunan bu mektuplar şimdiye kadar sahte telâkkî olunuyordu. J. Marquart hakan Yūsuf 'a nisbet edilen bu mektubun Abū Ḥāmid al-Andalūsī seyahatnâmesini okumuş olan biri tarafından, 1140 senelerinde uydurulduğunu ileri sürmüştü (*Streifzüge*, XLI, XLV, 5—8, 10). 1938 'de Maximilian Landau mektupların sahte olmadığını isbat zımnında (*Beiträge zum Hazarenproblem*, Breslau, 1938), kuvvetli deliller getirmişken aynı senelerde Topkapı sarayında 3346 numarada mahfûz bulunan İbn Ḫaldūn (s. 112) yazmasında münderic Kafkasya haritası üzerindeki bir kayıttan, Ḥaşdāy 'ın hakan Yūsuf ile temaslarının tarihî bir hakikat olduğu anlaşılmıştır. Bu kayıtta: — „Bu dağ büyük ve uzundur. Ḥaşdāy b. İsḥāḳ bunun Ermeniye dağları ile birleştiğini iddia ediyor; o Rûm hudûdunu geçerek, Ḥazarān 'a erişiyor. Bu ülkelerde verilen habere göre, o (Ḥaşdāy) bu dağlarda (yahut Ḥazarān 'da) bulunmuş ve buranın büyükleri, hukümdarları ve devlet adamlarına mülâkî olmuştur" — denilmektedir (bk. Zeki Velidi Togan, *Völkerschaften des Chazarenreiches*, s. 50). İbn Ḥavḳal kendi mûasırı olan Ḥaşdāy 'ın Hazar ülkesinde bulunduğuna dâir haberi bu taraflarda dolaşılığı sırada, bizzat işitmiş olacaktır. İbrânîce metni ilk defa, Kanûnî Süleyman zamanında İstanbul 'da açılan yahudi matbaasında, 1543 'te neşir ve son olarak, 1932 'de, rus âlimi P. Kokovtsev tarafından etraflıca tetkik olunan (*Yevreysko-hazarskaya perepis v X. veke*, Leningrad, 1932) bu mektubunda hakan Yūsuf büyük ceddi olarak, kendisinden 340 sene evvel (takriben milâdî 620 'de) mûsevîliği kabûl eden Bulan hakandan başlayıp, kendisine kadar hukümranlık eden 14 hakan saymaktadır. Bulan 'dan sonra, babadan oğula intikal etmek üzere, Obaca, Hizkiya, Menaşe I. ve sonra Obaca 'nin birâderi Hanuka, sonra babadan oğula intikal etmek üzere, İsḥāḳ, Sabulon, Moses (Menaşa II.), Nissi, Harun I., Menahem, Benyamin ve Harun II. hakanlar gelmişlerdir. Yūsuf kendisi 931 senesinden önce uzun zaman hakanlık ettiği anlaşılan Harun II. 'un oğludur ve 931—960 seneleri arasında hakanlık etmiştir. Hakan Yūsuf Bulan 'ın mûsevîliği kabûlüne dâir menkıbevî mâlûmat vermekte ve Hazar hakanlarını 620 'den itibâren fâsılasız mûsevî olarak göstermektedir ki, mubâlegalıdır.

Yahudi isimleri taşıyan hakanların aynı zamanda türkçe isimleri olduğu, kezâ arada bâzen kadınların nâiplik ettiği, diğer tarihî kayıtlardan mâlûmdur. Ezcümle İbn A'ṯam al-Kūfī Barsbek adında bir prensin ismini zikreder. Hakan Yūsuf'un zikrettiği hakanlardan Obada'yı S. Tolstov 760—770 senelerinde hukûmet sürmüş bir hükümdar olarak kabûl ediyor. Yūsuf'a göre, bu hakan Bagdad, Horasan ve Bizans'tan mûsevîliğin 24 kitabını bilen büyük âlimleri getirterek, bu dinin Hazarlar arasında temelli olarak yerleşmesini sağlamıştır. Johannes Kennamus'a göre müslüman olan Hazar kabîlesi Kabarlar, Yūsuf'un mektubunda hiç zikredilmiyor. Bu kabîle, Hazar ülkesinde mûsevîliğin intişârından sonra, Macaristan'a gitmiştir. Bunlar arasından çıkan macar kıralı Samuel Aby (1041—1044) kendisinin Atilla'nın Ḫobi adlı oğlunun Edü ve Edümer (Aydemir?) adlı oğulları neslinden geldiğini ve annelerinin ḫvārizmli olduğunu hatırlamıştır. Hakanlığa tâbî olan kırallıkların sayısı bu mektupta 28 olarak gösterilmekte ve hâkim olan türklerden (mektupta yahudi rivâyetlerindeki tâbir ile Tugarma) 10 uruğ sayılmaktadır. Bunlar, evvelce zikredilen Uyur, Taurus (Türk), Ḳazar, Savir ve Bizal (Barçolu)'dan başka, yine tarihî kaynaklardan öğrenilebilen Avaz (Avar) Uguz, Tarna (Bizans kaynaklarında Tarnav), Yanur (yahut Zagur, Kırım'da Cagıraḳ) ve Bulgar uruğlarıdır. Hakan Yūsuf bu 10 uruğ çerçevesi dışında kalan kavimlerden, memleketinin sınırlarından ve vilâyetlerinden bahsetmektedir. Mektuptan anlaşılan hayat, şehir hayatını göçebelik ile birleştiren ve aşîret usûlünü muhâfaza eden bir milletin hayatıdır. Hazarların bir kısmı hindliyi andırırcasına esmer (İṣṭaḫrī, s. 223) ise de, tip itibârı ile, diğer türklerden farksız olup, gözlerinin çekikliği belki diğer türklere nisbetle daha bârizdir. Ḫalīl b. Aḥmed (*Kitāb al-'ayn*, Berlin nüshası Acc. Ms. or., 1927, 446, s. 346)'e göre, „Hazarlara, gözleri çok kıpık (*ḫuzr al-'uyūn*) olduğu için, Hazar demişlerdir". Fakat karakter itibârı ile Hazarların türklerden farklı olduğu kaydedilmiştir. İbn Ḥavḳal'a göre, Ak-Hazarlar güzel insanlarmış. Hazarlar iyi asker olarak tanınırlar. Sâsânî İran, Bizans ve Abbâsî hukümdarları bunlardan muhâfız kıt'alar teşkil etmişlerdir. Bizans sarayında, bazarlı askerlerin nufûzu büyük olduğu gibi, imparatorlar bile bâzı merâsimlerde Hazar elbisesi giyerlerdi. Abbâsî sarayındaki Hazarlardan yetişen İsḥāḳ b. Kundaçık islâm menbâlarında çok zikredilir (Murad Remzi, *Talfīḳ al-aḫbār*, I, 178 v. d.). Samerra'da Hazar kıt'aları şehrin şarkî kısmında ayrı bir yer tutmuşlardı (Ya'ḳūbī, *al-Buldān*, s. 262). Bizans'taki Hazar kıt'alarını islâm kaynakları da (İbn Rusta ve Mas'ūdī) zikrederler. İbn al-Faḳīh (nşr. de Goeje, s. 330) türkün vefâ, rûmun sehâ, hazarın hayâ ve islavların ise, şecâatsizliğinden bahseder.

V. Devlet teşkilâtı. Hazarların devlet teşkilâtı, Gök-türkler ile Kara-Hanlılarınkinin aynı olduğu anlaşılmış ise de, bu teşkilât kendilerinde, tipik şeklini muhâfaza ederek, yaşamış olduğundan, komşularına orijinal bir sistem görünmüş, skandinavyalı ruslar bunların hakanlık ve tüyün teşkilâtını almışlar, araplar da Hazar hakanlarını adâletin timsâli ve hakîm pâdişahlar sıfatı ile idealize etmişlerdir. Tanūḫī (ölm. 994, *Kitāb al-mustacād*, nşr. L. Pauly, Stuttgard, 1939, s. 178), Ṭarṭūşī (ölm. 1126, *Sirāc al-mulūk*, Kahire, 1306, s. 152), Muḥammed b. 'Alī al-Ẓahīr al-Kātib al-Samarḳandī (*Aġrāż al-siyāsa fī 'ilm al-riyāsa*, Ayasofya kütüp., yazma, nr. 2844, 86b—88b) v.b. Hazar hakanının adâletine ve hâkim devlet adamı olduğuna, hakanın kız kardeşi olan Hatun'un hakîmâne tedbirlerine dâir hikâyeler nakletmişlerdir (bu hikâyelerden biri için bk. Z. V. Togan, *Ibn Fadlān*, s. 263 v.d.).

Bu teşkilâtın en bâriz ciheti „çifte kırallık" sistemi, yâni devlet reisi olan hakanın bizzat idâre işlerine karışmayıp, ancak devleti temsil eden sembolik bir rol oynamakla iktifâ etmesi, asıl iktidarın onun nâibi olan, fakat hakan tarafından her an değiştirilebilen ve idam edilebilen *hakan beh* (diğer türklerde: *kagantaş* yahut *yugruş*)'in elinde bulunmasıdır. Pek bâriz vasıfları ile, Ḫvārizm [b. bk.]'de de yaşamış olan bu sistemi arap müellifleri tavsif etmişlerdir. İbn Faḍlān (§ 94)'a göre, „Hazar pâdişahı hakan ancak dört ayda bir defâ halka gözükür. Ona büyük hakan derler; Halifesine ise, *hakan beh* (*hakan ebe*) denilir; orduları sevkeden, memleketi idâre eden, harp ilân eden, komşu kıralları itâatinde bulunduran odur. O her gün hakanın huzûruna girer, tevâzû ve huşû ile içeriye yalın-ayak, elinde bir çıra olduğu hâlde girerek, tâat ve inkıyat izhâr eder. Çırayı yakar ve yanıp tamam olduktan sonra, hakanın yanına gelerek, tahtında, sağ tarafında oturur. *Hakan beh*'in nâibi *kündür hakan*, onun nâibi de *cavşıgır* (A. Zajaczkowski'ye göre *jaraşgır*)'dır. Büyük hakanın âdeti halk ile bir yere oturmamak, onlar ile konuşmamak ve zikri geçen bu zevâttan (yâni 3 nâipten) başka, kimseyi yanına kabûl etmemektir. Vilâyetlere âit işlerin hall ü akdi, memleketin adlî ve dâhilî işleri hep *hakan beh*'in elindedir. Hakanın kadınları ve odalıkları ile münâsebeti de bir takım merâsime tâbîdir. Hakan, ordusu ile sefere çıkmak üzere, atlanırsa, bütün kumandanlar da atlanırlar. Onlar ile hakanın arasında bir mil mesâfe bulunur. Tebeasından biri onu bu hareket esnâsında görürse, hemen secde ederek, yere kapanır ve o geçinceye kadar, başını kaldırmaz. Hakanın pâdişahlık müddeti 40 yıldır. Bu müddet zarfında kendiliğinden ölmezse, raiyesi ve maiyeti onu, aklı azaldı, bunadı diyerek, hemen öldürürler. Hakan, düşmana karşı, bir ordu gönderir de bu ordu hezîmete uğrarsa, kaçıp, dönüp-gelenleri öldürür, kumandanları ve halifesini (yâni *hakan beh*'i) cezâlandırarak, gözleri önünde kadın ve evlâtlarını, mal ve mülklerini, binek hayvan ve silâhlarını başkalarına dağıtır. Hakan onları iki parça etmeğe, boyunlarından asmağa veya onlara ihsan ederek, mükâfatlandırmağa kadirdir". İṣṭaḫrī'ye göre, hakanın emir ve nehy ile işi yoktur; ona, ancak huzûruna girerken, tâzimat yapılıp, secde edilir. Memleket idâre işlerinin kâffesi melîkin elindedir. Hakanın nâibi olan melîke *bek* denilir. İbn Rusta'ye göre, hakanın nâibine *abşad* (*ebe şad*) ve İbn Ḫurdāẕbeh'e göre, *tarḫan* denilir. Selçuk'un babası Dukak, Oğuzların *yabgu* (hâcip)'su ile kavga ederek, ayrıldığı zaman, bu *yabgu* „Hazar melîki" idi (bk. Z. V. Togan, *Giriş*, s. 175, 399 v.d.; İbn al-'Adīm ve Mīrḫvānd'dan naklen). *Ebe* yahut *ebi* pek eski bir türk kabîle ismidir; eskiden hakan nâipleri onlardan olmuş ise, bu isim de bir mansıp ismi olarak onlardan kalmış olabilir. Her hâlde *hakan ebe*'ler rütbe itibârı ile bâzan *şad*, *tarḫan* ve *yabgu* unvanlarını taşımış görünüyorlar. Mas'ūdī (*Murūc*, II, 13)'ye göre, „Hazar hakanının elinde iktidar yoktur, bütün iktidar nâibinin elindedir. Fakat bu nâip, kendi yanında, sülâleden bir hakanı sarayda bulundurmadıkça, işi yürütemez. Şâyet Hazar memleketinde bir felâket vâki olacak olursa, halk hakan nâibine gelerek, bu hakanın meş'ûm olduğunu söyleyip, onu kendilerine vermesini yahut kendisi öldürmesini isterler. Melik bâzan bunu yapar, bâzan da şefkate gelip, onu sâdece yanından kovar". *Ḥudūd al-'ālam*'e göre, Hazar hakanları Asina, (yâni Gök-türkler gibi Açina) neslindendir. İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal'e göre, „Hazarlarda hakan ancak muayyen bir hakanlar sülâlesinden gelir. Bunların mal ve mülkü olmaz. Hakan iken âilesine mensûp pazarda ekmek satmakla meşgûl olan bir prens Hazar hakanı yapılacakmış; yalnız yahudi olmayıp, müslüman olduğundan dolayı hakan olamamış. Bunların adâleti meşhûrdur." İbn Ḥavḳal (yeni tab., s. 391), bunların adâleti hakkında, Abbâsî halifesi al-Mu'taẓid (892—902) huzûrunda, hurâfe telâkkî olunacak kadar garip hikâyeler anlatıldığını zikreder. Hakanların nâipleri çok vakit ḫvārizmlilerden idi. Ḫvārizmlilere „Ḫvalis" ve „Ḫolis" denildiği için [bk. mad. HÂRİZM], bu ḫvārizmli askerlere de „Holis Hazarları" denilmiştir (bk. Z. V. Togan, *Ibn Fadlān*, s. 217 v.d.). Hakan nâibinin Mas'ūdī'nin tavsif ettiği kadar büyük iktidara mâlik olduğu, hakanı elinde oyuncak yaptığı zamanlar olduğu gibi bu nâiplerin Oğuzlar gibi kudretli kavimlerden nasbedildiği zamanlar da bulunmuş olsa gerektir. Hakanın ordusu derme olup, nâibini kudreti az beylerden nasbettiği, kendisi teferruat la uğraşmadığı hâlde, hâkim uruğlar arasında hakemlik ettiği zamanlarda iktidarı da, İbn Faḍlān'ın anlattığı gibi, büyük olmuştur. Hakana tâbî kırallıklar, Hakan Yūsuf'un mektubunda 28 olarak gösterilmiş, İbn Faḍlān ise, Hakan'ın kendisine tâbî kıral kızlarından ibâret kadınlarını 25 göstermiştir; bu ülkeler, bu tâbî kavimlerin kendi teşkilâtı ile yahut *ilteber* (bk. Z. V. Togan, *Ibn Fadlān*, s. 105—107) veya *tudun* gibi vâliler ile idâre edilmiştir. Kerç boğazındaki Taman (Taman-Tarḫan, diğer ismi Semkerç)'ın tâbî olduğu vâli *bulışçı paysah* tesmiye edilmiştir. Bu son ismi J. Brutzkus (*Pismo ḫazarskago yevreya*, Berlin, 1924, s. 28) *bulışçı paşa* okumaktadır. Bu *peysah* tâbirinin *ebeşad*'dan gelmesi muhtemeldir. Bundan başka, Hazar ve İdil bulgarlarında *tekin*, *inal*, *buyla*, *buyrug* gibi lekaplara da tesâdüf edilmektedir (*Ibn Fadlān*, s. 106). Hakana tâbî şimâlî Kafkasya kavimleri, *Ḥudūd al-'ālam* (bk. Z. V. Togan, *Völkerschaften des Chazarenreiches*, 1940)'de ve hakan Yūsuf'un mektubunda sayılmıştır. İbn Faḍlān, tâbî kavimlerden Aral ve Ural arasının Oğuzları ile İdil Bulgarlarının, tâbiiyet alâmeti olarak, hakanın yanında kendilerinden rehîneler bulundurduklarını kaydeder. Hakan kendisine tâbî kırallıkların din işlerine karışmamış ve şehirlerde muhtelif islâm mezhepleri temsil edilmişti. Saksın'da her mezhep müntesiplerinin ayrı câmileri olup, ahâlinin çoğu hanefî ve bir kısmı da şâfi'î mezhebinde bulunuyordu. Cuma ve bayramlarda her kavmin hatîpleri, kendi din ve mezheplerine göre, hutbe okurlardı ve her tâifenin ayrı imâmı bulunuyordu (Zakarīyā al-Ḳazvīnī, nşr. Wüstenfeld, II, 402 v.d.). Hıristiyanların teşkilâtı daha geniş gibi görünüyor. Bunların daha VIII. asırda, Hazar memleketinde 7 piskoposluğa mâlik olduğu *Natitia Episcopatum*'dan anlaşılıyor. Bunlar şu isimleri taşımışlardır: Ḫozır (Kırım şimdiki Karasubazar), Astil (Etil), Ḫvalis (Ḫvārizm), Onuger (Kuban), Retig (S. Tolstov'a göre, belki Terek, Dağıstan), Hun (Semender?) ve Tamatarḫ (Tamantarhan, Taman). Bu taksimâttan Ḫvārizm'in VIII. asırda Hazar hakanlığına dâhil bir ülke sayıldığı istidlâl olunmaktadır (S. Tolstov, *Po sledam drevney ḫorezmiyskoy sivilizatsii*, Leningrad 1948, s.

229). Vergilerden ancak Bulgar ilteberliğinin hakanlığa her evden (her sene) bir samur derisi verdiği, fakat ticâret kervan ve gemilerinden 1/10 almakta muhtar olduğu, hattâ Hazer'den gelen kayıklardan da gümrük resmi aldığı İbn Faḍlān'da zikredilmiştir. Bulgar mezar taşlarında *tamgacı* („gümrük me'mûru„) lekabına rastlanmaktadır. İbn Ḥavḳal bütün Hazar memleketinde Semender kadar kalabalık bir toplantı yeri bulunmadığını söyler. Bu şehrin etrafında, rusların tahribâtından önce, 40.000 kadar bağ var idi. Şehrin vâlisi hakanın akrabâsından biridir. Demek ki, bâzı mühim şehirler doğrudan-doğruya hânedana mensûp zevât tarafından idâre edilmiştir. İbn Rusta (s. 141 v.d.), Gardīzī (nşr. Barthold, s. 96) ve Şaraf al-zamān Marvazī (nşr. Minorsky, s. 21, 33)'de Hazar hakanının, bir münâsebetle atlandığında, yanında 10.000 atlı asker bulundurduğunu kaydettikten sonra, Hazarlar da bir sefere çıkarlarsa, her atlının ikişer zırâ uzunluğunda ılgın (*ṭarfa*) ağacından 20 tâne kazık aldığı ve ordunun durduğu yerlerde, düşmandan korunmak için, bu kazıkları yere diktiklerini, bu suretle bir saatten az bir müddet zarfında, ordugâhın etrafında bir sûr vücûda geldiğini ve bu sûrdan kimsenin geçemediğini, Hazarlara has bir harp ve müdâfaa sistemi olarak, an'atılır. Bu bir nevi *chevaux de frise* (spanische Reiter) demektir ki, bunu Hazarlar romalılardan öğrenmiş olabilirler.

VI. Dil bakiyeleri. Hazarlardan kalan şahıs isimlerinden ve diğer isim ve kelimelerden okunuşları tesbit olunanları şunlardır: *barsbek, baştuva, kundaçık, ḫāḳān, ḫātūn, tarḫān, bek, şad, tudun, ilteber (iletver), bolışçı, tanrı, ḫān, aḳ, sarı (sarığ), belenger (barangar), semender, bığındı, ḳaya kent (ġaya kent)*; Bizans kaynaklarında: *çiçek (tzitzekion), ilbars (gilebaros), buseri (busiros)*; Maḥmūd Kāşġarī (Suvarin dilinden; I, 32, 34, 74; II, 40, 50; III, 102, 285)'de *ben, bun, bal, azaḳ, tuzdı, yalıñık* (Suvarinlerin göçebe = *ahl-i vabar* olanlarının Kıpçak ve Oğuzlar ile bir zümreden saydığı şivelerinle, II, 28, 232: *bardacı, tugradacı* ve *ugraḳacı*). Buna bakılırsa, şehirli Suvainlerin şivesi le ayrı olacaktır.

Bibliyografya: Hazarlara âit Avrupa ilmî neşriyâtının dolgun bir listesi G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* (Budapest, 1942), I, 44—46'da verilmiş olup, Hazarlara âit Bizans kaynaklarının yerleri de bu eserde (bk. fihrist s. 376 v.d.) gösterilmiştir; H. Kutschera, *Die Chazaren, historische Studien* (Wien, 1909); A. Harkavy, *Mitteilungen über die Chazaren* (*Russische Revue*, Petersburg, 1877, X, 310—324, XI, 143—167); J. Brutzkus, *Pismo hazarskago yevreya X. veka* (Berlin, 1924); ayn. mll., *Die Chazaren und das Kiewer Russland* (*Travaux du VIIème Congrès International des Sciences historiques*, Varsovie, 1933, I, 108—113); M. Kmosko, *Araber und Chazaren* (*Körösi Csoma Archivum*, 1935, I); P. Kokovtsev, *Yevreysko-hazarskaya perepis v X. veke* (Leningrad, 1932); V. Moşin, *Rus i Ḫazariya pri Svyatoslave* (*Seminarium Kondakovianum*, Prague, 1933, IV, 187—208); M Artamonov, *Oçerki drevney istorii Ḫazar* (*Etudes d'histoire ancienne des Khazares*, Leningrad, 1937); Maximilian Landau, *Beiträge zum Chazarenprobleme* (Breslau, 1938), Z. V. Togan, *Ibn Faḍlān's Reisebericht* (1940), s. 98—104, 253—307; ayn. mll., *Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert* (*Körösi Csoma Archivum*, 1940, III, 40—70); B. Gorianov, *Vizantiya i Ḫazari* (*Istoriçeskie Zapiski*, Moskova, 1945, XV, 262—277); A. Zajaczkowski, *Ze Studiow nad zagadniem Chazarskim* (*Etudes sur le problème des Khazares, Mémoires de la Commission Orientaliste de l'Académie Polonaise*, Krakow, 1907, nr. 36). Hazarlara âit arap menbâlarının kayıtları için bk. Murad Remzî, *Talfīḳ al-aḫbār va talḳīḥ al-āṯār fī tārīḫ Ḳazān va Bulġār* (Orenburg, 1908), I, 168—195. Hazarlara dâir türkçe eserler için bk. Câmî, *Hıristiyan türkler* (İstanbul, 1338), s. 55—71, 110—118; L. Raşonyi, *Dünya tarihinde türklük* (Ankara, 1942), s. 105—110; Raşid Saffet Karaşemsi, *Hazar türkleri* (İstanbul, 1934) Şerif Baştav, *Sabir türkleri* (*Belleten*, 1941, V, 53—99) ve J. Brutzkus, *Eski Kiev'in Türk-Hazar menşe'i* (*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, IV, 1946, 343—358).

(Z. V. TOGAN.)

HAZER DENİZİ. 36° 35′—47° 31′ şimâl arzı ile, 46° 39′—54° 14′ şark tûlü arasında, Kafkasya ile Türkistan'ı ayıran çöküntüde vâki dünyanın en büyük gölüdür. Strabon da dâhil olmak üzere, bir çok kadîm müelliflerce, Akdeniz ve Hind denizi gibi, okyanusun bir körfezi olarak, telâkkî edilmesine rağmen, Hazer denizi, daha Herodot ve Batlamyus tarafından, kapalı bir deniz olarak tasvir edilmiştir. Batlamyus'tan istifâde ettiği anlaşılan VII. asra âit ermenice bir coğrafya eserinde de (krş. *Armyanskaya geografiya VII. veka, Prip. Ḫorenskomu*, Patkanof'un ermeniceden rusçaya tercümesi, metin, harita ve hâşiyeler, Petersburg, 1877, s. 11 v.dd.) Hazer denizi kapalı bir deniz

HAMÂ

Kubbays istasyon müdürü tarafından çizilmiştir.

'Āṣī nehri
Su dolapları
Bahçeler
K Kale tepesi

1. İstasyon
2. Câmi
3. Ḥasanayn câmii
4. Ḥām câmii
5. Nūrī câmii
6. Cilānī tekyesi
7. Mas'ūd câmii
8. Saray
9. Hayyāt câmii
10. Bayt al-'Aẓm kubbesi

Köprüler
Binalar
Sokak ve yollar

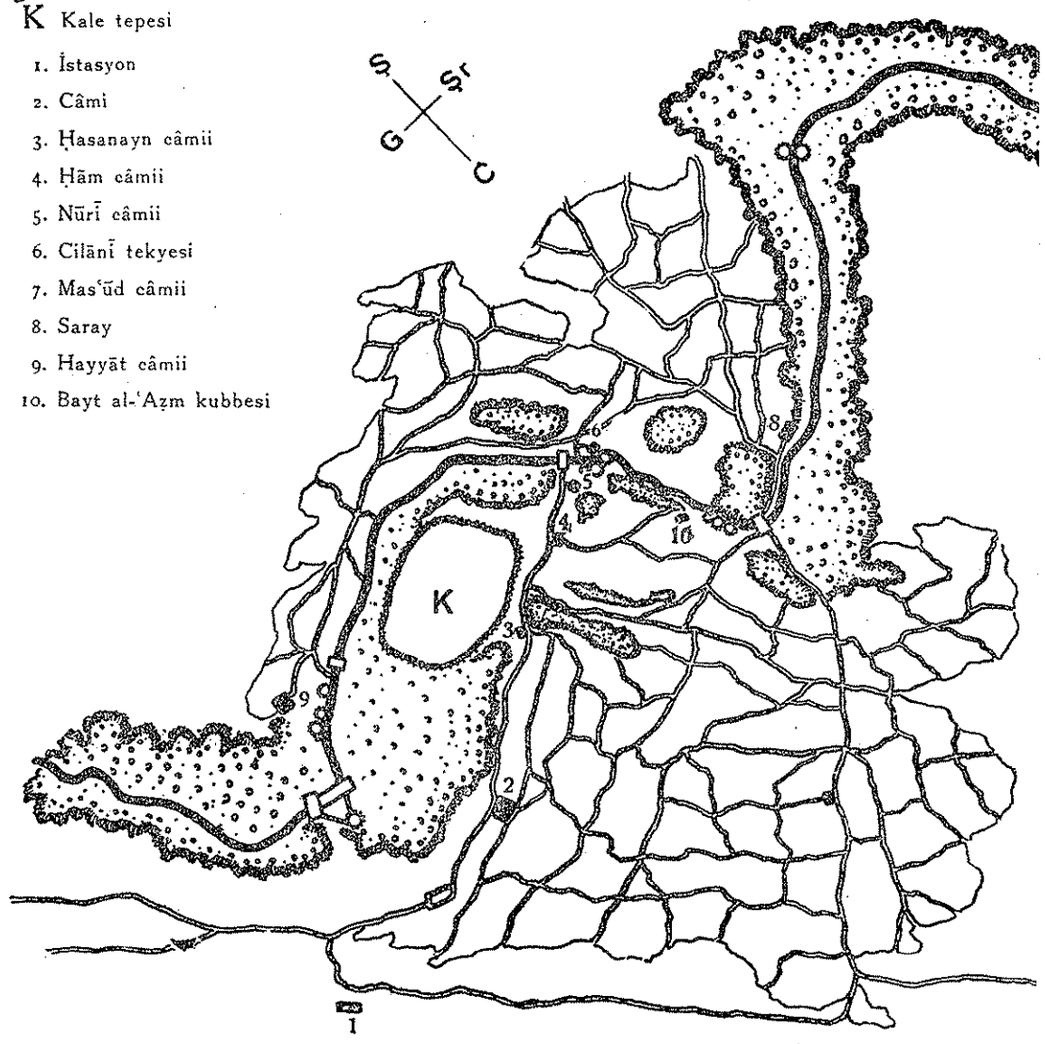

olarak tasvir edilmiştir. İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje, s. 218) Hazer'in dünya denizlerinden hiç biri ile birleşmediğini sarâhatle kaydeder. Uzunluğu, genişliği ve şekli hakkında mufassal mâlûmat veren Mas'ūdī (*Tanbīh*, s. 60, nşr. de Goeje; *Murūc*, I, s. 273) dahi Hazer denizini kapalı olarak almıştır. Bununla berâber, bir çok avrupalılar, daha XIII. asırda, Hazer denizinin şimâl okyanusuna bağlı bir körfez olduğunu zannetmişlerdir.

Müslüman müellifleri bu denize, Hazar türklerine izâfetle, — Baḥr al-Ḫazar (farsça — Daryā-i Ḫazarān, türkçe — Hazer denizi) adını vermişlerdir. Mamafih İbn Ḫurdāẕbeh, onu tâkip eden Kudāma ve Mas'ūdī bu adı bâzan, Karadeniz ile Azak denizine de verirlerdi. Deniz, sâhillerindeki muhtelif memleket ve milletlere izâfetle, muhtelif zamanlarda, türlü adlar taşımıştır. Kür ırmağından itibâren, cenûb-i garbî sâhillerindeki Kaspi kavmine izâfetle, kadîm yunan ve latin müelliflerinde, Kaspi adını taşıyan bu deniz, Avrupa millet'lerinde bugün dahi bu ad ile zikredilmektedir. Bīsutūn kitâbelerinde Varkâna, zendce — Vehrkâna, yunancada — Hirkania, yeni farsçada — Gurgān şeklinde görülen ve denizin cenûb-i şarkî sâhilindeki memlekete izâfetle verilmiş olan bu ad arap müelliflerinde Curcān ve bu memleketin limanına nisbetle de Ābiskūn denizi şeklini almıştır. Bunlardan başka, müslüman müellifleri bu denize Taberistan denizi, Mâzenderan denizi, Deylem denizi, Gîlân denizi, Şirvan denizi, Bakû denizi, Mugan denizi, Saray denizi ve Kulzûm denizi adlarını da vermişlerdir. Türk kaynaklarında, bunlardan başka, Oğuz denizi (Baḥri Ġuz), Akdeniz, Gökdeniz ve Kuzgun deniz adlarına da rastlanır. Rus vekayinâmelerinde tesâdüf edilen Ḫvalim ve Ḫvalis (Ḫvalimskoe More, Ḫvalisskoe More ve Ḫvalinskoe More) tâbirlerinin Ḫvārizm'den alındığı zannolunuyorsa da, müslüman müelliflerinin Ḫvārizm denizi veyahut Ḫvārizm gölü ile Aral denizini kasdettikleri mâlûmdur.

Avrupa âlimlerinin Hazer denizi üzerindeki ilmî tetkikleri XVIII. asırda başlar (Pallas, Gmlin v.b.). XIX. asırda, Humboldt, Hebel, Abıḫ, Lenz, İslamov, Ber, Grim, Muravyev v.b. bu tetkikatı devam ettirmiş, XX. asrın başlarında Podkapayev, Kurnakov ve Knipoviç gibi âlimler ise, bu tetkikatı ikmâl etmişlerdir. Zamanımızda Sovetler birliğinin İlimler Akademisi ile Bakû'daki Azerbaycan Denizcilik Enstitüsünün devam ettirdiği bu tetkiklere göre, Hazer denizinin uzunluğu 1205 km., en geniş yeri 554 km., sâhillerinin uzunluğu ise, 6.380 km.'dir. 1459 km². olan İdil ırmağı havzası ile birlikte, Hazer denizinin su havzası 3.736 km.² 'dır. Denizin cenûp ve cenûb-i garbî sâhilleri dağlıktır. Dağıstan dağ gurubuna dayanan garp sâhillerini dağlardan dar ve uzun bir düzlük ayırmaktadır ve diğer sâhiller ise, düz step karakterini taşır.

Hazer denizi, derinliğine göre, şimâl, orta ve cenûp olmak üzere, 3 bölgeye ayrılmaktadır. Cenûp hudûdunu Çeçen-Tüb-Karagan hattının teşkil ettiği şimâl bölgesi en az 6 m., en çok 25 m. derinliğindedir. Avşarân (Apşeron) yarım adasından Kuli'ye giden bir hat ile ayrılan orta bölgenin vasatî derinliği 200 m. ve en derin yeri ise, 768 m.'dir. Cenûp bölgesinin derinliği 946 (vasatî 325) m. kadardır.

En mühim körfezleri, şimâlde — Bay-Koltuk, Türkistan sâhillerinde — Ölü-Koltuk, Kaydak, Koçak, Sarı-Taş, Tüb-Karagan, Kenderli, Kara-Bogaz-Göl, Kızıl-Su, Balhan ve Hasan Kuli, cenûpta, İran sâhillerinde — Astarābād ve Enzeli (Pahlavī), garpta, Azerbaycan sâhillerinde — Kızıl-Ağaç ve Bakû, şimâlî Kafkasya (Dağıstan) sâhillerinde — Agrahan körfezleridir. Bu körfezlerin hepsi sığdır. En büyük körfez olan Kara-Bogaz-Göl, adından da anlaşılacağı vecihle, fi'len müstakil bir su havzası ve bir göl manzarası arzeder. Boğazın medhâlinde Kara-Bogaz-Göl adı ile yeni bir şehir te'sis edilmiştir.

Hazer denizinin en mühim yarım-adaları, şimâlde — İdil deltası, şarkta — Buzaçı ve Mankışlak (Mangışlık), garpta — Avşarân, Kür burnu ve Agrahan yarım-adasıdır. Bu yarım-adalardan Avşarân dünyâca zengin petrol kaynakları ile mârûftur. Yarım-adanın sâhil boylarında, su altında da, istihsâl edilmekte olan zengin petrol kaynakları vardır. Hazer denizinin münhasıran sâhil boylarında olan adaları deniz sathının 5 % 'ini teşkil eder. Bu adaların en mühimleri, Türkistan sâhillerinde — Kuları, Kalpin, Çeleken, Aşur-Ada ve Oğurçı, Azerbaycan sâhillerinde — Pîr-Allâhî (Svyatoy = Artem), Nogaras (Jiloy), Bakû adası (Nargin), Kum-Zire, Taş-Zire, Sarı v.b., Dağıstan sahillerinde — Çeçen adasıdır. Bunlardan Türkistan sâhillerindeki Çeleken ile Azerbaycan sâhillerindeki Pîr-Allâhî adalarında petrol istihsâl edilmektedir.

Hazer denizine dökülen başlıca ırmaklar, şimâlde — İdil (Vo'ga), Ural ve Emba, şarkta — Etrek, garpta — Kuma, Terek, Sulak, Samur, Kür (Aras ile birlikte), Astara-Çay v. b., cenûpta ise, Enzeli körfezine dökülen bir çok çaylardan başka, Kızıl-Özen ırmağının Gīlān'da Sefîd-Rûd adını alan ayağıdır. Şimâldeki ırmaklar, kışın buz ile örtülür. İdil ve Kür ırmakları, gemilerin seyir ve seferine müsâit olduğu gibi, zengin ve cins bir balık kaynağını dah

teşkil eder. Umûmiyetle Hazer denizinin iklimi şimâlde kışın sert ve soğuk, yazın sıcaktır; cenûp ve cenûb-i garbî sâhillerinde iklim yumuşak, sıcak ve rûtıptır. Hazer denizinde, bilhassa son baharda esen ve Bakû yahut Hazrî denilen şiddetli şimâl rüzgârı hâkimdir. Denizin şimâl kısmı her yıl 3 ay (kânun II., şubat, mart) donar. Bu mevsimde, orta bölgenin bilhassa garp sâhillerinde, cereyânın getirdiği buz parçaları görülür. Cenûp bölgesinde körfezlerin nâdiren donduğu vâkidir.

Knipoviç'in tesbit ettiğine göre, Hazer denizinde, 43'ü gıda maddesi olarak kullanılmaya müsâit, 75 türlü balık bulunmaktadır. Son zamanlarda, Hazer'in bilhassa cenûp bölgesinde, kefal üretilmesi müsbet neticeler vermiştir.

Türkistan, İdil-Ural, Kafkasya ve şimâlî İran gibi memleketleri biribirine bağlaması itibârı ile, Hazer denizinin ticârî ve transit ehemmiyeti büyüktür. Daha VIII.—VI. (m. ö.) asırlarda Karadeniz sâhillerinde ticâret kolonileri te'sis eden yunanlılar, Riyon ve Kür ırmakları, Hazer denizi ve o devirde Hazer'e dökülen Amu-Derya (Oxus) tarikı ile Hindistan ile ticâret yaparlardı. Strabon'a göre yunanlılar, Karadeniz'den Riyon-Kivirili ırmaklarını ve oradan da 5 günde, kara yolunu katerek, Kür ırmağına ulaşır ve buradan itibâren seferlerini, yerli denizciler vâsıtası ile, devam ettirirlerdi (krş. A. Eristov, *İstoriçeskiy oçerk torgovih putey soobşeniya v drevnem Zakavkazii, Sbornik svedeniy o Kavkaze*, Tiflis, 1871, II).

Yunanlılardan daha önce, Hazer'de deniz ticâretinin inkişâf etmiş olduğunu gösteren bu kayıttan anlaşıldığı gibi, yerli denizciler Hindistan ile Yunanistan arasında ticâret ve irtibat vâsıtacılığını kendi ellerinde bulunduruyor ve bu deniz-ırmak yolunun esrârını yunanlılara öğretmek istemiyorlardı. Yalnız uzun bir zaman geçtikten sonradır ki, yunanlılar Kür ırmağının munsabına inmeğe, Hazer denizine çıkmağa ve bu yolun esrârını öğrenmeğe muvaffak oldular. Plinius'un Halip kabîlesinin imâl ettiğinden daha yüksek olduğunu kaydettiği Bakteria (Balh) demiri, bu tarik ile naklolunuyordu. Hazer denizi ve bu yol ile Hindistan'a götüren su yolunu öğrendikten sonra, yunanlılar şimâlde, Azak — Don tarikı ile, İdil'e, oradan da Hazer'e ve Don — Maniç göller sistemi, Kuma tarikı ile, yine Hazer'e ulaşmağa başladılar (S. Bronevskiy, *İzvestiya o Kavkaze*, Moskova, 1823, I; K. Gan, *İzvestiya drevnih i rimskih pisateley o Kavkaze*, Tiflis, 1884).

Fakat şimâldeki yollara nisbetle, cenûbî Kafkasya'da, Karadeniz — Riyon — Kür — Hazer yolu kısa ve emin, mahfûz ve yerli ticâret ehemmiyetini hâiz bulunuyordu. Sonra tabi'î ve emin birer liman olan Kür, Kızıl-Ağaç ve Bakû körfezleri, Türkistan'a olduğu kadar, İran'a da yakın idi.

Hazer denizinin şimâl çevreleri ile doğu ve orta Avrupa'da Hunların fütûhatı, cenûpta ise, Roma-İran ve İran-Bizans savaşları ile inkıtâa uğrayan bu deniz ticâret faâliyeti, Hazar devletinin ve Arap imparatorluğunun kurulması ile, yeni bir devreye girmiş bulunuyordu. Mamafih dünya ölçüsünde olmasa bile, Araplar geldiği zaman, Hazer denizinde deniz ticâretini ve gemiciliği inkişâf etmiş bir hâlde bulmuşlardı. Denizin belli-başlı limanları olan Derbend, Şabran, Bakû, Âbiskûn ve Astırhan gibi şehirler, büyük ölçüde ticâret merkezleri hâlinde bulunuyordu. Mas'ûdî, Curcân'ın limanı olan Âbiskûn'dan Taberistan'a, gemi ile, seyahat ettiğini ve ticâret gemilerinin Hazarlar memleketine kadar sefer yaptıklarını kaydeder. Aynı müellif, „III. asrı müteâkip, rusların gemileri ile Hazer denizini geçip, bu deniz sâhillerindeki memleketleri yağma ettiklerini" de ilâve etmektedir. Hazar türklerinin müsâadesi ile, İdil ırmağına ve o tarik ile Hazer denizi'ne geçen ve dönüşte Hazarlar tarafından imhâ edilen bu rus korsanlarının Kür ırmağı ile Arrân [b. bk.]'ın merkezi bulunan Berde (Barza'a; b. bk.)'ye kadar çıkıp, o devirde müslümanların. Bagdad'dan sonra en büyük ve zengin şehri sayılan Berde (Barza'a)'yi yağma ve tahrip ettikleri mâlûmdur.

Milâdî XII. asırda, Bizans'ın müsâadesi ile, boğazlardan Karadeniz'e geçip, Kafkasya, Azak ve Kırım sâhillerinde eski yunan ticâret kolonilerini ihyâ eden venedikliler ve cenevizliler, Don — İdil tarikı ile, Hazer denizine geçerek, bu deniz sâhilindeki Dağıstan, Şirvan (Şimâlî Azerbaycan), Gîlân (şimâlî İran) ve Türkistan'a doğru su ticâret yolunu yeniden kurmağa muvaffak olmuşlardı. Venedikli Sahudo 1303—1313 yıllarında neşrettiği *Secreta fidelium crupsis* adlı eserinde, Asya'nın içerilerine doğru yeni bir ticâret yolu bulmak icâp ettiğini ve bu yolun da cenûbî Kafkasya'dan geçebileceğini yazıyordu. Venediklilerin, XIV. asrın başında, cenûbî Kafkasya'dan Hazer'e ulaşmak yolundaki bu teşebbüsleri, cenevizlilerin elinde bulunan Don — İdil — Hazer yoluna karşı olmakla berâber, bilhassa garbî avrupalılara Hisdistan yolunu kapatmış olan Mısır'ı hedef tutuyordu. Garbî Avrupa devletleri, XIII. asırda, akdettikleri bir muâhede ile, Hindistan mallarını İskenderiye'de almaktan imtinâ etmiş ve yeni bir yol buldukları için, ön Asya yolunu kapalı tutmakta israr eden Mısır üzerinde müessir olmak istemişlerdi (F. Brun, *Çernoe More*, Odesa, 1879, I, 210 v. dd.). XVI. asrın

sonlarına doğru, Kazan ve Astırhan türk banlıklarının istilâsından sonra, rusların Hazer denizine çıktıkları görülüyor. Ruslar ilk önce Terek ırmağının munsabına çıktılar ve Çerkeslerin müsâadesi ile, burada bir kale inşa ettiler. Fakat bu teşebbüsün bir istilâ gâyesi güttüğü anlaşılınca, şiddetli mukavemetle karşılanan ruslar, burada uzun müddet tutunamayıp, yine Astırhan'a çekildiler. Rus gemileri Astırhan'dan Şirvan'a ve Dağıstan'a kadar ticâret ve korsanlık seferleri yaparlardı.

Osmanlı — Safevî savaşlarının en harâretli yıllarına tesâdüf eden bu devirde, Osmanlı türklerinin de, Azak — Don — İdil tarikı ile, Hazer'e çıkmağa teşebbüs ettikleri görülüyor. İstanbul'u aldıktan ve Kafkasya ile Kırım sâhillerini elde ederek, Karadeniz'i bir türk gölü hâline getirdikten sonra, italyan (Venedik ve Ceneviz) kolonilerine nihâyet veren osmanlı türkleri, Karadeniz — Hazer yolunun ehemmiyetini takdir ederek, Selim II. (1566—1574) devrinde, Don ile İdil'i bir kanal vâsıtası ile birleştirmek fikrine düştüler (krş. Ahmed Refik, *Bahr-i Hazer ve Karadeniz kanalı ve Astırhan seferi*, *TOEM*, 1333, sayı 43, s. 14; Halil İnalcık, *Osmanlı-rus rekabetinin menşe'i*, *Belleten*, nisan 1948, XII, sayı 46, s. 349—402).

Osmanlı türklerinin, Hazer denizine geçmek için, İdil ve Don ırmaklarını bir kanal ile birleştirmeğe çalıştıkları devirde, ingilizlerin de, Şimâl denizi — Moskova — Astırhan yolu ile, Hazer denizine çıktıklarını ve Şirvan'a kadar gelerek, burada Osmanlılar ile ticârî rekabete giriştiklerini görüyoruz. Christoph Colomb'un Amerika'yı keşfetmesi (1492) ve Vasco di Gama'nın, Afrika'yı cenûptan dolaşmak sureti ile, Hindistan'a varması (1498) üzerine, Hindistan'a ve Çin'e şimâlden deniz yolu bulmak gâyesi ile, İngiltere'de muhtelif cemiyetler kurulmuştu. Bu cemiyetlerin araştırmaları neticesinde, Rusya'nın Şimâl Buz denizi sâhillerine çıkan ingilizlerde, Moskof çarlığı — Hazer denizi tarikı ile, İran ve Hindistan'a doğru bir ticâret yolu te'sis etmek fikri doğdu (krş. *Angliyskiye puteşstvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI. veke*; rus. trc. J. V. Got, Moskova, 1938, s. 10). Bu maksat ile, 1553'te rus sâhillerine çıkan ingilizler, 1555'te Moskova'da bir ticâret kumpanyası kurdular. Bu kumpanya, biri Buhârâ'ya, biri İran'a ve 5'i de Şirvan'a olmak üzere, hep Hazer denizi tarikı ile, 1558'den 1581 senesine kadar, 7 sefer tertip etti. 1558 — 1560'ta, Moskova — Astırhan — Hazer denizi tarikı ile, Şirvan'a gelen bu müessese mümessili Jokinson Astırhan'ı harâp ve ahâlisini sefil bir hâlde bulmuş idi (bk. *ayn. esr.*, s. 14 v. d.). Hâlbuki hollandalı seyyahlardan İsaak Massa'nın şehâdetine göre (krş. *Kratkoe izvestie o Moskovii'*, rus. trc. Moskova, 1937, s. 23), Astırhan rus işgâlinden evvel, türkler ile meskûn kesîf nüfuslu, mâmûr bir ticâret şehri idi.

İngilizler Şirvan'ın merkezi olan Şamahi'yi, ingiliz ticâreti için, bir üss olarak intihap ettiler (krş. trc. Got, s. 233). Şirvan'ın Hazer sâhilindeki limanları Derbend, Şabrân ve Bakû idi. İngilizler, Hazer tarikı ile, 1581 yılına kadar, ticâret yaptılar. O yıllarda, bütün Kafkasya, Osmanlı-İran savaşlarına sahne teşkil ediyordu; Şirvan ve Dağıstan Osmanlı orduları tarafından zaptedilmişti. Bu gibi şartlar altında ticâret yapamayacaklarını gören ingilizler, Hazer denizi sâhilinde küçük bir ticâret noktası te'sis etmekle iktifâ ederek, Astırhan'a avdet ettiler ve bir müddet sonra, Moskova'daki ticâret müessesesi de, tamâmen kapatılarak, İdil — Hazer tarikı ile ticârete nihâyet verildi.

Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Azerbaycan'da iken, 1588'de „Hazer denizi üzerinde ve bu denize akan nehirler kenarında fetihler yapmak" istediği ve Bakû'dan Türkistan'a gemiler ile yardım gönderdiği mâlûmdur (*TOEM*, 1328, sayı 14, s. 857—861; Z. V. Togan, *Türkistan*, s. 135). XVII. asrın ortalarında Hazer denizinde Derbend'den Bakû'ya ve Bakû'dan Astırhan'a deniz ile seyahat etmiş olan Evliya Çelebî'nin *Seyâhatnâme* (İstanbul, 1314, II, 300—305; İstanbul, 1928, VII, 800—813)'sinde bu devirde yerli deniz ticâretinin çok ileride olduğu görülmektedir. Evliya Çelebi Gîlân, Bakû, Şaburân (Şabran), Derbend, Terek-Kale ve Astırhan (Ejderhan) limanları hakkında mâlûmat verirken, Şirvan limanlarından birinde 1.000 kadar gemi gördüğünü zikreder. Şirvan'ın iskelesi olan Bakû'ya Çin'den ve Moskof diyârından tüccarların gelip, tuz, neft, zafran ve ipek aldıklarını, Moskof kazağının İdil ırmağından, kenarı sazlı gemiler ile, gelerek, Gîlân ve Bakû nâhiyelerini gâret ettiklerini kaydeden Evliya Çelebî, bu korsanlar ile deniz üstünde büyük savaşlar yapıldığını da anlatmaktadır.

XVIII. asrın başında (1722), Petro I. Astırhan'dan hareket ile, meşhûr İran seferini yaparken, Derbend'e muvaffakiyetsiz bir çıkarma yaptı ve efganlıların istilâsı üzerine, dâhilen karışan İran'ın Hazer sâhilindeki eyâletlerini de aynı zamanda zaptetti. 1711'de, Prut esâretinden zor kurtulan Petro'nun kendini arkadan kuşatmasına seyirci kalamayan Osmanlı devleti, rusları Hazer havzasından çıkarmak azmi ile, harekete geçerek, istiklâllerini yeniden ilân etmiş olan Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan'ın yardımına koştu. Fakat Fransa'nın tavassutv ile, 1724'te akdolunan Osmanlı-Rus anlaşması, Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıs-

tan'ın istiklâli şartı ile, Hazer denizi sâhillerinin ruslarda kalmasını kabûl etti. Bununla berâber Nâdir Şâh devrinde (1732—1747), Rusya bütün bu yerleri tahliye ederek, yine Astırhan'a çekildi. 1803—1812 Rus-İran savaşlarına nihâyet veren Gülistan [b. bk.] muâhedesi ile İran, Hazer denizinde harp gemileri bulundurmak hakkından tamâmiyle ferâgat etmiş ve o tarihten itibâren, Hazer denizi resmen rusların kontrolüne geçmiş ise de, Türkistan ile Kafkasya türkleri bu kontrol hakkını hiç bir zaman kabûl etmemişlerdir. Yalnız imam Şâmil'in teslimi (1859) ve Türkistan'ın tamâmiyle istilâsından (XIX. asrın sonu) sonradır ki, ruslar Hazer denizine mâlik olmuşlardır. Mamafih 1918—1920 yıllarında, Hazer denizinin kontrolü fi'len İran, Azerbaycan Türkistan ve Dağıstan'ın elinde bulunmuştur. Moskova'nın yeniden Türkistan ve Kafkasya'ya inmesi Hazer denizinin kontrolünü sovetlere vermiştir.

Rusların Hazer denizine sâhip olması bu deniz sâhillerindeki memleketlerin iktisâden sukutuna sebep oldu. Yalnız XIX. asrın ikinci yarısından sonradır ki, garbî Avrupa kapitali Bakû petrol sâhasına hulûl etmeğe başlamış, Bakû — Batum, Bakû — Avrupa, Mâverâ-i Hazer (Türkistan) demir yolları yapılmış ve bu sâyede, Hazer denizinin ve o vâsıta ile, yegâne tabi'î ve emin liman olan Bakû'nun iktisâdî, ticârî ve transit ehemmiyeti artmıştır. Türkistan ile İran'ı Avrupa'ya bağlayan ve Astırhan-İdil tarikı ile, doğu Avrupa'ya petrol v. b. ihrâcat yapan deniz nakliyat vâsıtaları, bilhassa Bakû limanında barınmaktadır. Bu limanda yapılan tersâne, tâmirhâne, atölye, depo ve ticârethâneler bu liman şehrinin sür'atle inkişâfına yol açmıştır. 1935'te Sovetler birliğinin bütün limanlarından yapılan eşyâ nakliyâtının 43,5 % nisbeti Hazer denizi limanlarına isâbet ediyordu ve bütün Sovet limanları arasında, Bakû birinci yeri işgâl etmekte idi. Bakû'dan sonra, Hazer denizinin şark sâhilindeki Kızıl-Su (Krasnovodsk), Türkistan'ın içerileri ile Efganistan ve Çin hudûtlarına kadar, demir yolu ile bağlı bulunduğundan, büyük ehemmiyeti hâizdir. Şimâlde Astırhan ve Guriyev limanları kışın buz tutar ve nakliyâta kapalıdır. Buna rağmen, doğu Avrupa'nın en mühim merkezlerini Hazer ile birleştiren İdil ırmağının munsabındaki Astırhan mühim bir liman ve transit deposu rolünü oynamaktadır. Garp sâhilindeki Şâmil-Kale (eski Petrovsk), demir yolu ile, Bakû'ya ve Karadeniz'e bağlıdır. Azerbaycan sâhilindeki Lenkerân, Astara, Salyan, Kızıl-Ağaç'tan başka, liman ehemmiyetini bugün kaybetmiş bulunan cenubî Dağıstan sâhilindeki tarihî Derbend şehri de bir liman olmağa nâmzettir. Cenûpta, İran sâhillerinde, Enzeli ve son zamanlarda da, Bendergez mühim limanlardandır. Enzeli, muntazam bir şose ile, Tahran'a, Hemedan'a ve Bagdad'a bağlanır. Bendergez, Basra körfezi sâhilinden şimâle uzanan büyük İran demir yolunun Hazer sâhilindeki son noktasıdır. Bunlardan başka, İran limanlarından Şâhsuvâr ve Meşediser de vardır. Son zamanlarda, Sovet hukûmeti Avşaran (Abşeron) yarım-adasının nihâyetinde, yalnız petrol ihrâcatı için, yarımadanın adını taşıyan bir liman inşa etmiştir.

Daha XVI. asırda, Osmanlı pâdişahları tarafından inşasına girişilmiş olan Don — İdil kanalının yapılmasına Sovet hukûmeti son zamanlarda karar vermiştir. Ayrıca şimâlî Kafkasya üzerinden, vaktiyle yunan denizci tüccarlarının istifâde ettikleri Manıç su yolunun inşası da tasavvur olunmaktadır. Sovetlerin Hazer denizini, Azak denizine ve Karadeniz'e bağlayacak olan bu tasavvurları gerçekleşirse, Hazer denizi iç ve kapalı deniz olmaktan çıkacak ve bu sâyede Hazer'i çevreleyen memleketler ile onların yakın komşuları doğrudan-doğruya açık denizlere çıkmış olacaklardır.

Bibliyografya: Metinde adı geçen kaynaklardan başka bk. bir de B. Dorn, *Caspia* (Petersburg, 1875), s. 65, 165 ve tür. yer; *EI*, mad. BAḴR AL-ḴAZAR; *Bolşaya sovet. entsiklopediya*, mad. KASPİYSKOE MORE. (MİRZA BALA.)

ḤAẒF. [Bk. ḤAZF.]

ḤAZF. ḤAẒF (A.), lûgat mânası: „kesmek"; msl. bir hayvanın kuyruğunu, elbisenin bir kısmını, saçı v. b. kesmek gibi. Bundan başka 1. sarf ıstılâhı: *vahaba*'den *yahabu, yaḳūmu*'dan *ḳum* ve *yarmī*'den *yarmi* gibi, husûsiyle, bir harf-i illetin kelimeden çıkarılıp, atılmasıdır; 2. ister mübtedâ, ister haber (veya müsnet) olsun, ister cümlenin ilk veya son cüz'ü olsun, kelâmın bir kısmının terkedilmesidir (Bayżāvī, X. âyet ve 81. sûresi hakkında); 3. arûzda sona gelen kapalı bir hecenin (*sabab ḫafīf*) tayyidir ki, bu suretle *fā'ilātun* cüz'ü *fā'ilun* v. b. olur.

Bibliyografya: Yāzicī, *Faṣl al-ḫiṭāb*, III, 4; Freytag, *Darstellung der arabischen Verskunst*, s. 86; Sprenger ve Lees, *Dictionary of Technical Terms*, I, 318 v. dd.; Curcānī, *Ta'rīfāt* (nşr. Flügel), s. 88.

(T. H. WEIR.)

ḤAZÎN. [Bk. ḤAZÎN.]

ḤÂZİN. AL-ḤĀZİN, ABŪ CA'FAR AL-ḤORĀSĀNĪ (?—960) islâmın büyük hey'et âlimlerinden olup (Bīrūnī bunun adına bir de Muḥammed b. al-Ḥusayn de ilâve eder; bâzan al-Ḫāzin yerine, al-Ḫāzinī şeklinde de yazılır), 349 (960)'a doğru ölmüştür. Menşe'i Horasan olup, Rukn al-Davla (326—366 = 932—976)'nin vezîri Abu 'l-Faẓl İbn al-'Amīd (ölm. 359 = 969/970) için, rasatlar yapmış idi. Asıl isminden ziyâde, Abū Ca'far künyesi ile mârûf idi. Riyâziye âlimlerinin pek çoğu gibi, bu da bu ilmin bütün kolları ile meşgûl olmuştur. Hesapta adedî meseleler ile meşgûl oldu. Archimedes'te bulunan ve üçüncü dereceden bir muâdeleye varan bir meseleyi halletti (E. Wöpcke, *L'Algèbre d'Omer al-Khayyāmī*, s. 2 v. d.; krş. Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, nr. 3996), ayrıca kavislerin taksimi üzerine Euclides'in 10. kitabının birinci kısmına bir şerh yazdı (Kâtib Çelebî, nr. 1070). 992 numaralı Leiden yazma mecmuası onun usturlap müstevîsinin derecelenmesine dâir kitabından iki meseleyi ihtivâ eder. 1014 numaralı Leiden yazmasında bir hendese meselesi vardır; muvâzîler meselesine âit bir eseri için krş. G. Jacob ve E. Wiedemann, *Zu Omer-i-Chajjām* (*Isl.*, 1912, III, 56).

Hey'et Abū Ca'far'in en ziyâde meşgûl olduğu sâha idi. *Kitāb al-ālāt al-'aǰība al-raṣdīya*'de pek dakik rasat âletlerini târif eder (*Kaşf al-ẓunūn*, nr. 1122 ve 9887). al-Akfānī'nin *Irşād al-ḳāṣid*'i ile İbn Ḫaldūn'un *Muḳaddima* (frns. trc., I, 111; krş. E. Wiedemann, *Beitr. IX: Zu der Geschichte der Astronomie*; (*SBPMS Ergl.*, XXXVIII, 1906, s. 190)'sinde bu eserden bahsedilir. Aynı eserde gâlibâ güneşin irtifâlarını ölçmek için kullanılan bir âletten (bk. J. Frank, *Über zwei astronomische Instrumente, 2. Das Instrument mit dem Dreieck* (*von al-Khāzin*), *Zeitschr. für Instrumentenkunde*, 1921, XLI, 199 v.d.) ve 8 endâze (takriben 4 m.) kutrundaki bir dâireden bahseder ki, al-Nasavī'ye göre, bununla diğer âlimler ile berâber, İbn al-'Amīd için, dâire-i husûf müstevîsinin meylini hesap etmiş ve seleflerinin bulduklarından çok daha küçük bir rakam elde etmişti (Leiden yazm., katalog, nr. 1060, var. 51a).

İbn al-Ḳıftī'nin ekseriyâ zikr ve medhettiği onun „usturlap müstevîsinin derecelenmesi" (*zīc al-ṣafā'iḥ*, usturlap mânasına) muhtelif makalelerden müteşekkildir ve mufassal bir medhali ihtivâ eder. Bīrūnī (*al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 326; *Chronology*, s. 322)'ye göre, muhtemel olarak, bu eserde feleklerin müstakim ve ric'î hareketlerinin izahı vardır. Bīrūnī'nin zikrettiği (*Kitāb al-istī'āb*, Leiden yazm. katalog., nr. 1066, var. 96a) „müsâvî kavisler için, metâlîlerin ihtilâfı v.b. hakkındaki" risâlesi de belki bu eserin bir kısmını teşkil ediyordu. Naṣīr al-Dīn'in *Kitāb şakl al-ḳaṭṭā'* (kıt'a-i dâire hakkında bir eser)'sında bahsettiği ve *Maṭālib cuz'īya mayl al-muyūl al-cuz'īya va 'l-maṭālī' fi 'l-kura al-mustaḳīma* (küre üzerindeki metâlîler ve cüz'î meyillere dâir tetkikler; *Traité du Quadrilatère*, Alex. Pacha Caratheodory tarafından neşir ve tercüme edilmiştir ve 1891'de İstanbul'da basılmıştır, metin s. 115, trc. s. 150) ismi ile gösterdiği eser de belki yine aynı kitaptır.

Eserleri arasında asıl astronomi ile alâkadar olan şunlardır: 1. *al-Madḫal al-kabīr fī 'ilm al-nucūm* (krş. Bīrūnī, *al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 202; *Chronology*, s. 183); bu eserde Abū Ca'far takvim ile de meşgûl olarak, muharremin iptidâsını tesbit edecek usûller vaz'eder. 2. *Sirr al-'ālamīn* (*Kaşf al-ẓunūn*, nr. 7140). Şüphesiz Abū Ca'far, ilk defa olarak, bu iki eserden birinde, al-Ḥirakī'de zikredilen al-Haysam'in kâinatın bünyesi nazariyesini ele almıştır. Ṣâbit b. Ḳurra'nin tercüme ettiği Batlamyus'un *Hypotheseis* (krş. Kâtib Çelebî, nr. 13124)'ine istinat etmiş olsa gerektir. Abū Ca'far muvâzî ve hâricanil-merkez felekler sisteminden farklı bir âlem sistemi tasavvur etmişti; bu sistemde güneşin arz küresine olan mesâfesi, deverânlarının arasındaki farka rağmen, dâimâ aynı kalıyordu. Bu şekilde arz küresinin üzerinde, sıcak ve soğuk bakımından, hiç bir farkı olmayan iki mıntaka, şimâl ve cenûp mıntakalarını elde ediyordu (Bīrūnī, *al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 259, *Chronology*, s. 249).

Bütün hey'etşinaslar gibi, Abū Ca'far de astroloji ile meşgûl olmuştu ve tasyîr akîdesinin sâliklerinden idi.

Abū Ca'far aynı zamanda felsefî meseleler ile de alâkadar olmuştur; Aristo'nun semâya dâir bir eserinin başlangıcına şerh yazan Abū Zayd al-Balḫī isminde biri, bunu Abū Ca'far'e ithâf etmişti (İbn al-Ḳıftī, s. 40, 5).

Bibliyografya: H. Suter, *Die Mathematiker der Araber* ..., nr. 124; Ya'ḳūb b. al-Nadīm, *al-Fihrist*, s. 266 ve 282; İbn al-Ḳıftī, *Tārīḫ al-Ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 396; Sâlih Zeki, *Âsâr-ı bâkiye*, II.

(E. WIEDEMANN.)

ḤAZÎN. ḤAZÎN, ŞAYḪ MUḤAMMED 'ALĪ B. ABĪ ṬĀLİB (1692—1766), İsfahan'da, 1103 (1692)'te, doğmuştur. İran ve Arabistan'ın bir çok yerlerini ziyâret ettikten sonra, 1146 (1773)'da Hindistan'da yerleşti ve 1180 (1766)'de Benâres'de vefat etti. Eserlerinden aşağıdakiler zikredilebilir: *Dīvān* (farsça); *Faras-nāma* (atların bakımına dâir), *Ḫavāṣṣ al-ḥayavān* yahut *Taẕkira ṣaydīya* (bir hayvanat kitabı), *Taẕkirat al-aḥvāl* (hayatının hâtıralarını ve meydana getirdiği eserlerinin isimlerini ihtivâ eden bir eser; F. G. Balfour tara-

fından, *The life of Shaikh Muḥammad Ali Hazîn* (1830) ismi altında, tercüme edilmiştir) ve *Taẕkirat al-muʿāṣirîn* (kendi zamanında yaşayan bâzı fars şâirleri hakkında bir eser)

Bibliyografya: *Siyar al-mutaʾaḫḫirîn*, s. 615; *Riyāż al-şuʿarāʾ*, var. 138—150; *Naġma-i ʿAndelîb*, var. 65—70; Rieu, *Cat. Persian Mss. Br. Mus.*, s. 372b; Ethé, *Grundriss der iran. Philologie*, II, 310.

(M. HIDAYET HOSAYN.)

HĀZÎN. [Bk. HÂZİN.]

HĀŻÎNA. [Bk. HÂZİNE.]

HÂZİNE. AL-HĀŻÎNA, cenûbî Arabistan'da küçük bir müstakil ülke olup, vâhidîlerin merkezi Ḥabbān [b. bk.]'ın şimâlinde kâindir. Cenûbî Arabistan'ın en dikkate şâyân ve en münbit ülkelerinden biridir. Vādi ʿAbadān'dan cedveller ile alınan sular sâyesinde elde edilen mahsûlleri şunlardır: *ḥavîr* (çivit), *ẕura* (bir nevi mısır) ve *daḫn* (darı). Ḥāżina'nin ahâlisini al-Ḥalîfa kabîlesi teşkil eder ki, bu kabîle Banî Hilāl [b. bk.] soyundan olduklarını iddia etmektedirler. Banî Hilāl muhâcereti esnâsında cenûbî Arabistan'da kalmış olduklarından dolayı, Ḥalîfa adı ile anılıyorlarmış. 1000 kadar muhâripleri vardır ve Cābîya adında küçük bir kasabada oturan bir *ʿaḳîl*'e tâbidirler. Harp hâlinde Nisāb'da yukarı ʿAvālik [b. bk.] sultanının emrine girerler.

Bibliyografya: H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien*, s. 248; Comte de Landberg, *Arabica*, IV, 57—60. (J. SCHLEIFER.)

ḤĀZİNÎ. [Bk. HÂZİNÎ.]

HÂZİNÎ. AL-ḤĀZİNÎ, ABU 'L-FATḤ ʿABD AL-RAḤMĀN AL-MANṢŪR AL-ḤĀZİNÎ (AL-ḤĀZİN), 500 (XI. asrın sonu ve XII. asrın başı) senesine doğru henüz hayatta idi. Kendisi hakkında, al-Bayhaḳî (aş. bk.)'nin eserinde, bir az tafsilât buluyoruz; onun *sancarî* zîclerinde ve *Kitāb mîzān al-ḥikma* isimli eserinde de aynı mâlûmat vardır. Ḥāzinî Merv'de yetiştirildi; ʿAlî al-Ḥāzin al-Marvazî'nin rum kölesi idi. Müstait olduğundan, orada hendese ve felsefe tahsil ederek, aşağıda gösterilen eserleri te'lif etmiştir. Daha sonra, Horasan sultanı Muʿizz al-Dîn Abū Ḥāriṣ Sancar b. Malikşāh b. Alp Arslan (511—552 = 1117—1157; 511'den 20 sene evvel Sancar'in Horasan vâlisi olduğuna dikkat edilmelidir) ile münâsebete girişti. Al-Ḥāzinî bu sultanın ve maiyetinin lûtuflarını görüyordu; bununla berâber, Bîrūnî gibi, gâyet sâde ve mütevâzî bir hayat sürüyordu.

Bu güne kadar elimizde kalmış olan iki eseri mâlûmdur:

1. *Al-Zîc al-muʿtabar al-sancarî*. Bu cedveller 509 (1115/1116) senesi için, sâbitelerin vaziyeti ve metâlîleri ile alâkadar mâlûmatı ve bunları Sancar'in ülkesi içinde bulunan Merv tûlüne (37° 40′) tatbikını ihtivâ eder. C. A. Nallino, *al-Battenii opus astronomicum*'u için, bu eserden istifâde etmiştir; krş. msl. I, s. LXVII ve fihrist.

2. *Kitāb mîzān al-ḥikma* (515 = 1121/1122'de tamamlanmıştır). ḲARASṬŪN ve MÎZĀN maddelerinde muhtevâsından bahsedilmiştir. Bayhaḳî bu eseri tekrar bulmuş olduğunu söyler; kitabın bir bahsi India Office'deki bir el yazmasında mevcûttur.

Bibliyografya: Ẓāhir al-Dîn Zayd al-Bayhaḳî, *Tārîḫ ḥukamāʾ al-islām* (yazma, Berlin, Ahlwardt, nr. 10.052); E. Wiedemann, *Beitr. XX, Einige Biographien nach al-Baihaḳî*, nr. 103 (*SBPMS Erlg.*, 1910, XLII, 73); H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber*, nr. 293 ve ilâve s. 226; *Kitāb mîzān al-ḥikma*'nin mühim bir kısmı N. Khanikoff tarafından neşredilmiştir (*Analysis and extracts of the Book of the balance of wisdom ...*, *J Am. OS*, 1859, VI, 1—128); ayn. mll., *Beitr. XV, Über Bestimmung der Zusammensetzung von Legierungen* (*SBPMS Erlg.*, 1908, XL, 105—132); ayn. mll., *Beitr. XVI, Über die Lehre vom Schwimmen, die Hebelgesetze und die Konstrunktion des Qarasṭūn* (*ayn. esr.*, 1908, XL, 133—159; bu eserde o zamana kadar tetkik edilmiş kısımların müşterek bir cedveli vardır); bk. bir de ayn. mll., *Beiträge XXXVII, Über die Stundenwage* (*ayn. esr.*, 1914, XLV, 27—38); ayn. mll., *Beitr. XLVIII, Über die Wage des Wechselns von al-Châzinî und über die Lehre von den Proportionen nach al-Bîrūnî* (*ayn. esr.*, 1916, XLVIII, 1—15); E. Wiedemann, *Über die Kenntnisse der Muslime auf dem Gebiet der Mechanik und Hydrostatik* (*Arch. für Geschichte der Naturwissenschaften ...*, 1910, II, 394—398); ayn. mll., *Über den Wert von Edelsteinen bei den Muslimen* (*Isl.* 1911, II, 345—358). (E. WIEDEMANN.)

ḤAŻÎR. [Bk. HIZIR.]

ḤAZÎRÂN. [Bk. HAZÎRÂN.]

HAZÎRÂN. ḤAZÎRÂN, süryânî takviminde senenin dokuzuncu ayının adı. Türkiye'de eski Julien takvimine göre, senenin dördüncü, şimdi kullanılan Gregorien takvimine göre, altıncı ayı.

ḤAŻÎŻ. [Bk. HADÎD.]

ḤAZLÂN. [Bk. HAZLÂN.]

HAZLÂN. ḤAZLÂN (ḤİZLÂN, A.), *ḫ z l* („terketmek") kökünden bir ism-i fiil olup, bir kelâm ıstılâhıdır; münhasıran Allahın insanı lûtuf ve nusretinden mahrûm etmesi hakkında kullanılır. Bu fiilin ne için

vâki olduğu, ancak *ḳadar* [b. bk.] üzerindeki münâkaşalar dolayısı ile, bahis mevzuu olmuştur. *Kur'an* (III, 154)'da bununla münâsebeti olan bir cümle bulunur: — „Fakat eğer o sizi terkederse (*yaḫẕulkum*), ondan sonra size kim yardım edebilir; mü'minler yalnız Allaha güvenirler." — Al-Rāzî, bu âyetten bahsederken, şu ciheti kaydeder: — „Sahâbeler, bu âyetten, imânsızlık nasıl Allahın *ḫaẕlān*'ının bir neticesi ise, imânın da münhasıran Allahın nusretinin (krş. *Yuhanna İncili*, VI, 65) bir neticesi olduğu mânasını çıkarıyorlar. Âşikâr oluyor ki, âyetin beyân ettiği gibi, bu, iş tamâmiyle Allaha âittir":

İbn Ḥazm daha teferruâtlı bir izah şekli veriyor: — „İrşâd ve nusret vâkıası, Allahın hayr için yarattığı mü'mini hayra hazırlaması (*tayşîr*), *ḫaẕlān* ise, Allahın şer için yarattığı *fāsiḳ*'ı şer'e hazırlaması fiilinden ibârettir. Kelimenin lisanda kullanılışı, *Kur'an*, kat'î aklî delîller, fakîhlerin ve ilk hadîs râvilerinin, sahâbelerin ve tâbiînin mutâleaları ve Allahın ilimlerini dalâlete uğrattığı kimseler, husûsiyle al-Naẓẓām, Sumāma, al-ʿAllāf ve al-Cāḥiz gibi, fâsik ve laînler fırkası hâric olmak üzere, bütün müslümanlar bunun böyle olduğunda müttefiktirler." — İbn Ḥazm, kendi re'yini te'yit eylemek için, şunu da ilâve eder: — „Allah insana, birbirine düşman ve zıt, iki kuvvet vermiştir: *tamyîz* (iyi ile fenâyı ayırma melekesi) ve *havā* (hırs, şehvet). Allah nefsi koruduğu zaman, onun nusret ve kudreti sâyesinde, *tamyîz* hâkim olur; fakat nefsi kendi hâline bırakınca (*ḫaẕala*), âyartıcı olan diğer bir kudret (*iẕlāl*) vâsıtası ile, *havā*'yı takviye eder."

İbn Ḥazm'a göre, *ḫaẕlān* böylece *hudā* ile *tavfîḳ*'ın zıddı olmaktadır ve bu mefhûm *iẕlāl*'e yaklaşmaktadır. Mûtezile, İbn Ḥazm'ın sözlerinden de belirdiği gibi, bu telâkkîyi Allahın adâletine aykırı bulmaktadırlar; onlara göre, Allah insanı fenâlık yapmağa sevketmez. Onların ıstılahlarında, *ḫaẕlān* Allahın lûtfunu esirgemesini (*manʿ al-luṭf*) ifâde eder; hâlbuki, eş'arîlere göre, *ḫaẕlān* „isyan kudretinin yaratılmasına" delâlet eder.

Bibliyografya: Faḫr al-Dîn al-Rāzî, *Mafātîḥ al-ġayb*, II, 296; İbn Ḥazm, *Kitāb al-faṣl fi 'l-milal va 'l-ahvāʾ va 'l-niḥal* (Kahire, 1317—1321), III, 50 v.d.; *Dictionary of the technical Terms* (nşr. Sprenger ve Nassau Lees; Kalküte, 1862), s. 449; M. Th. Houtsma, *De strijd over het dogma in den Islam* (Leiden, 1875), s. 58.

(A. J. WENSINCK.)

ḤAŻR. [Bk. HADIR.]

ḤAŻRA. [Bk. HADRA.]

ḤAZRAC. [Bk. HAZREC.]

ḤAZRACÎ. [Bk. HAZRECÎ.]

ḤAŻRAMAVT. [Bk. ḤAŻRAMŪT.]

ḤAŻRAMŪT. [Bk. HADRAMÛT.]

HAZREC. AL-ḤAZRAC, bir arap kabîlesinin ismi. İslâmiyetin ilk zamanlarında Ḫazrac, kendisi ile kardeş-kabîle olan al-Avs ile birlikte, Medine mıntakasında ve daha şimâlde Ḫaybr ve Taymāʾ'ya kadar olan yerlerde bulunuyordu. Bu iki kabîle, islâmiyetin başlangıcında oynadıkları mühim rol sebebi ile, *al-anṣar* (yardımcılar) unvanı ile şereflendirilmişti. Ensâb âlimleri ve Arabistan'ın eski tarihi ile meşgûl olan müelliflerin hepsi, Ḫazrac'in, Avs'ler ve Suriye'deki Gassânîler gibi, pek eski bir devirde Arabistan'ın cenûbundan muhâcereti etmiş olmalarında müttefiktirler; bu harekete sebep olarak da Maʾrib seddinin yıkılması gösterilir; tam tarihini bilmediğimiz bu hâdise, milâdî V. asırda vukûa gelmiş olsa gerektir. Kabîlenin muhtelif kollarının şecereleri, ikinci halife ʿOmar b. al-Ḫaṭṭāb'ın *dîvān*'ına, islâmiyete yaptıkları yardıma karşılık olarak, ikinci dereceden maaşa mustahik olan kabîleler arasına idhâl edilmiştir. Şerenin ilk isimleri olan al-Ḫazrac b. ʿAmr al-ʿAnḳāʾ b. Ṣaʿlaba b. ʿAmr Muzayḳiya (Avs'lerin şeceresinde de bu isimler vardır) adlarını daha şüpheli addetmeliyiz. Avs ve Ḫazrac kabîleleri, hicretleri sırasında, daha sonra Madînat al-Nabî ismini almış olan Yaṣrib şehrine geldikleri zaman, burada yerleşmiş olarak, içlerinde Banū Ḳaynuḳāʿ, Ḳurayẓa ve Naẓîr'lerin bulunduğu yahudi kabîlelerini ve isimleri mârûf olan diğer 20 kadar klân ve batn buldular. Bunların Yaṣrib ve civarında, *āṭām* (mfr *uṭm*) denilen 70'ten fazla hisarları var idi; bunlar şehre husûsî bir şekil veriyor ve sâkinleri için, hiç bir arap şehrinde bulunmayan emniyet tedbiri teşkil ediyordu. Eğer eski arap tarihi mütehassısları bu inşâatın yahudiler tarafından, yapılmış olmasında bu kadar israr etmeselerdi, bunları Yemen'deki mümâsil binâlar ile münâsebetli görmeğe ve muhâcirler tarafından, oradan öğrenilerek, Medine'ye getirilmiş bir inşa usûlü olduğunu kabûl etmeğe kalkışabilirdik. Ḫazrac'lar, Avs'ler gibi, evvelâ şehrin kenar mahallelerine yerleştiler. Fakat nüfusları, şehirdeki yahudilerden daha çok arttığı için, kuvvetlerini hissettirmekte ve *āṭām*'dan bâzılarını ele geçirmekte gecikmediler. Yahudiler ile olan ilk harbe, yahudi Zuhra âilesinden al-Ḳaynuḳ isimli bir prens sebep oldu; Avs kabîlesinden bir geline *jus primae noctis* (ilk zifaf hakkı)'i tatbik etmek istedi ve gelinin erkek kardeşi tarafından öldürüldü (al-Ḳaynuḳ isminin hayâlî olduğu âşikârdır; bu yunanca κοινών kelimesinden başka bir şey değildir). Tabiatiyle müttefik kabîleler, hem suriyeli Gassânîlerden, hem cenûbî Arabistan'daki yemenîlerden yardım gördüler ve

yahudilerin en ileri gelenlerinden bir çoğunu hâince öldürdüler. Müttefik kabîleler, şehrin büyük bir kısmını ele geçirince, biribirlerine düştüler. Her biri ayrı mahalleler teşkil eden şatoların etrafında sıralanmış kulübeler ile, şehrin vaziyeti muhârebeye pek elverişli idi; ne Avs'ler, ne de Ḫazrac'ler pek kalabalık olmadıkları için, sıra ile, Yaṯrib civarındaki göçebe kabîleler ile ittifaklar yapıyorlardı. Ḫazrac'ler sayıca daha fazla olduklarından, Avs'ler azlıklarını telâffî için, bir çok defalar, Sulaym kabîlesi ile, ittifak yapmışlardı; umûmiyetle yahudilerden de yardım görüyorlardı. Ancak al-Buʿâṯ muhârebesi ile, Ḫazrac'ler ehemmiyetli surette yenildikten sonradır ki, Yaṯrib'de bir nevi muvâzene teessüs etti. Mamafih iki kabîle arasında zaman zaman çarpışmalar, katiller ve misilleme hareketleri devam etti. Peygamberin Mekke'den hicreti üzerine, Yaṯrib'de hakikî bir değişiklik vukûa geldi. Peygamber 12 rebiülevvelde (29 haziran 622 salı günü) Ḳubāʾ civarına vâsıl oldu ve birbirine düşman kabîleleri, Mekke'deki hemşehrilerine karşı yapacağı mücâdele için, kendisi ile birleşmeğe dâvet etti. Her kabîleden muhâriplerin sayılarını, Badr muhârebesine iştirâk edenlerin listesi sâyesinde, aş.-yk. tahmin edebiliriz; çünkü İbn Saʿd *Ṭabaḳāt* (III/II)'ında Avs kabîlesinden 63 ve Ḫazrac'den 175 isim veriyor. Bu iki kabîle halkının müslüman olması üzerine, yahudi unsuru ehemmiyetini pek çabuk kaybetti; Ḳurayẓa ve al-Naẓîr kabîleleri, hemen tamâmiyle, imhâ edildi. Mekke'den gelen ilk müslümanlar, her zaman, pek ziyâde ihtiram görüyorlardı. *Anṣār*, bundan sonraki devrinde, Peygamberin istinat ettiği başlıca kuvvet olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Peygamberin vefatı akabinde, yerine hiç bir halef göstermediği için, Ḫazrac'in onun kurduğu devleti ele almağa meʾmûr olduğunu iddiaya kalkışmış olmasına hayret etmemelidir. Omar'in tam zamanında müdâhalesi sâyesinde, Saʿd b. ʿUbāda'nin halife intihap edilmesi önlendi. Saʿd, hakkı olduğunu düşündüğü bir mevkiden, haksız olarak, mahrûm edilip, Medine'den uzaklaştırılmasından pek münfail oldu ve hiç bir anlaşmaya yanaşmamak suretiyle, infiâlini göstererek, Ḫavrān'a gitti. 15 (637) yılında orada öldü.

Ḫazrac'ler, Peygamber devrinde, nüfus sayıları müsâvî olmayan bir çok kısma ayrılmış idi. En mühimi Bani 'l-Naccār'dır; diğer klânlar, ehemmiyetlerine göre, şunlardır: al-Ḥāriṯ, Cuşam, ʿAvf ve Kaʿb. Peygamberin şâirleri Ḥassan b. Ṯābit [b. bk.], Kaʿb b. Mālik ve ʿAbd Allāh b. Ravāḥa Ḫazrac kabîlesindendir. Emevîler devrinde, Peygamberin ilk sahâbelerinin ahfâdı en yüksek mevkileri işgâl etmekte devâm ettiler ve ekserisi Emevîleri tamâmiyle tuttular; mamafih al-Nuʿmān b. Başîr [b. bk.] âşikâr bir istisnâ teşkil eder. Çünkü bu zât ʿAbd Allāh b. Zubayr'in dâvâsını benimseyerek, bu yolda canını fedâ etti. Ḫazrac kabîlesinin bâzı âzâlarını Mısır'a ilk yerleşen müslümanlar arasında buluyoruz; ʿAbd Allāh b. Ravāḥa'nın ahfâdı asırlarca müslüman Endülüs'ün ekâbiri arasında sayılmış idi; bunlar bilhassa şimâlde Karkosta (Zaragossa)'da yerleşmişlerdi. Medine ve cenûbî Arabistan'dan Mısır'a geçen muhâcirlerin büyük sayısını göz önünde tutarsak, cenûbî Arabistan menşe'li Ḫazrac'lerin lisanının, Mısır arap lehçesine yaptığı te'siri kabûl etmekle hakikatten uzaklaşmış olmayız; bunlar, şark araplarından farklı olarak, *cîm* harfini *g* gibi telâffuz ediyorlardı.

Bibliyografya: İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, (nşr. Sachau), III, II; al-Samhūdi, *Ḫulāṣat al-vafāʾ* (Mekke, 1316; bu eser, Ḫazrac'in Yaṯrib'de yerleştiği yerleri teferruâtı ile göstermesi bakımından, kıymetlidir), s. 73 v. dd.; A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (Leiden, 1908); Kowalski, *Dīwān des Ḳais ibn al-Ḫaṭîm*, medhal; H. Lammens, *La Mecque à la veille de l'Islam* (Beyrut); Peygamberin hayatı ve islâmiyetin başlangıcına dâir tarihî eserler; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen* ve fihrist; al-Ḳalḳaşandi, *Nihāyat al-arab* (Bagdad, 1332); al-Nuvayrî, *Nihāyat al-ʿarab*, II, 316 v. d.

(F. KRENKOW.)

HAZRECÎ. AL-ḪAZRACÎ, ŻİYĀʾ AL-DİN ABU 'L-ḤASAN ʿALİ B. MUḤAMMED B. YŪSUF B. ʿAFİF AL-ḪAZRACÎ AL-SĀʿİDÎ (1194?—1230?), aslı Gırnata (Granada)'lı olan bir âiledendir; 590 (1194)'a doğru Bayġa (Priego de Córdoba)'da doğdu ve İskenderiye'ye giderek, yerleşti ve orada bir çok defâlar İbn Raşîd ile görüştü; İbn Raşîd *Kiṯla*'sinde bundan bahseder. 626 (1228/1229) yahut 627 (1229/1230), hattâ bâzılarına göre, 650 (1252/1253)'de aynı yerde öldü. Şârihlerinden biri olan al-Zammūrî, yanlış olarak, onu Fas'ta doğmuş, şarkta dolaşmış ve 610'da Septe (Ceuta)'de ölmüş gösteriyor. İbn al-Ḳāżî (*Cazvat al-iḳtibās*, s. 298) bu zâtı diğer bir Ḫazracî ile karıştırmıştır. *Al-Rāmizat al-şāfiya fî ʿilmay al-ʿarūż va 'l-ḳāfiya* isimli, arûza dâir, *ṭavîl* vezni ile yazılmış olan didaktik manzûm eseri 96 mısrâdan müteşekkildir. Vezni ve arûzu târif ettikten sonra, müellif bu sonuncuya âit tef'ileleri ve bunların mürekkep olduğu heceleri tetkik eder. Sonra nazmın muhtelif şekillerini, mısrâ ve beyitleri, kafiye nevilerini anlatır ve bu arada vezin zarûreti ile yapılması câiz olan ve olmayan gramer aykırılıklarını gösterir. Bu tarzdaki el kitapları gibi, mufassal şerhleri olmadan, bu kitabın bilhassa teknik tâbir ve ıstılahları ihtivâ eden 8—12, 16, 27—29, 52—76 beyitlerinden istifâde edilemez; bunu şerh edenler de pek çoktur. Bunların arasında aşağıda isimleri yazılı olanlar zikredilebilir: Abu 'l-Ḳāsim al-Futūḥ al-Zammūrî (ölm. 750 = 1350) Fas'ta taş-basması ile matbûdur; Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed b. Aḥmed, al-Şarîf al-Ġarnāṭî (ölm. şâbân 760 = haziran 1359) ismi ile mârûftur. Badr al-Dîn Muḥammed, al-Damāminî ismi ile mârûftur; Freytag'ın dediği gibi 856 (1452/1453)'da değil, Kalbiryā'da 727 şâbânında (1424 haziran-temmûz) ölmüştür; eseri Kahire'de 1303'te basılmıştır; Muḥammed b. Marzūḳ al-Ḥafîd (ölm. 24 şâbân 842 = 9 şubat 1439), tlemsenli al-Ḳalaṣâdî lekaplı ʿAlî b. Muḥammed al-Bastî (ölm. Tunus'ta Bicāya'de zilhicce 891 = kânun I. 1486); Zakarîyāʾ al-Anṣārî (ölm. 926 = 1519/1520), taş-basması İskenderiye'de 1288'de ve Kahire'de 1303'de basıldı. Aḥmed b. ʿAlî al-Balavî (ölm. 938 = 1531/1532). Metnin ilk defa neşrini Guadagnoli (*Breves arabicae linguae institutiones*)'ye borçluyuz; bundan başka muhtelif mecmualarda da intişar etmiştir; ben de, fransızca tercümesi, tarihi ve izahlı bir medhal ile birlikte, bir neşrini yaptım: *La Khazradjyah* (Algier, 1902).

Bibliyografya: Maḳḳarî, *Analectes*, I, 590; Freytag, *Darstellung der arabischen Verskunst*, s. 35—37; Brockelmann, *GAL*, I, 312; *Suppl.*, I, 545. (RENÉ BASSET.)

ḤAẒÛR. [Bk. ḤADÛR.]

ḤEBRON. [Bk. ḪALÎL.]

HECER. HACAR, Arabistan'ın cenûp dillerinde **şehir** mânasına gelir ve bundan dolayı bâzan **mevkî isimlerinde** bulunur. Msl. Nacrān'da bir, Cāzān'da bir, Māzin'de bir kaç Hacar var idi; bunların hepsi cenûbî Arabistan'dadır. Bu şehirlerin en mârûfu cenûbî Baḥrayn'de bulunan Hacar idi ki, o memleketin eski idâre merkezi idi. Bu şehir münbit ve pek çok hurma ağaçları bulunan bir mıntakada kâin idi ve meşhûr bir hurma balı ihrâc ederdi. Bundan dolayı „Ka-mustabżi'i tamrin ilā Hacar" („Hecer'e hurma satmak isteyen gibi") darb-i meseli ile meşhûrdur, (*Ḥamāsa*, s. 811, beyit 1; *Prov. Arab.*, nşr. Freytag, III, 539). Ahâlisi ziyâdesi ile karışık idi (krş. Nöldeke, Ṭabarî, s. 59 v.d.). İran hâkimiyeti zamanında bu şehirde veya civarındaki Muşaḳḳar kalesinde bir İran vâlisi ikamet ederdi ve arap reisi bunun emri altında bulunurdu. Msl. Peygamber zamanında vâli iranlı Sēboḫt olup, Peygambere mutâvaat etmiştir. Peygamberin vefatından sonra hâdis olan geniş irtidâd (*ridda*) hareketinde, Ḥîra hukümdar âilesinden Ġarūr adında bir adam Hacar'de kıyâm etmiş, fakat al-ʿAlā' tarafından tenkil edilmiştir. Karmatîlerin kargaşalıkları sırasında, Abu Saʿîd, Baḥrayn'deki şehirleri [bk. mad. CANNĀBÎ] ve bu meyânda vefatından (913/914) az evvel, sonuncu olarak, Hacar'i zaptetti. Abū Saʿîd'in oğlu Abū Ṭāhir, al-Aḥsā' [b. bk.]'yı memlekete idâre merkezi yaptı. Bundan başka Hacar (yahut al-Hacar)'in ekseriyâ (Baḥrayn yerine) memleketin adı gibi kullanıldığına rastlandığı hatırda tutulmalıdır.

Hacar adını Ḥacr adı ile karıştırmamalıdır. Bu sonuncuya bir çok şehirlerin ve bu meyânda Yamāma'de ʿUbayd b. Yarbū (Banî Ḥanîfa; b. bk.) ahfâdının sâkin oldukları şehrin ismi olarak rastgelinir. Msl. krş. Nābiġa (Ahlwardt, *Six diwans*, s. 13), 9, 4; Labîd (nşr. Huber), 30, 2.

Bibliyografya: Bakrî, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 827; *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), I, 154, 9; VIII, 393 v.dd.; Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), I, 508 v.d.; II, 583; Hamdānî, *Cazîra* (nşr. D. H. Müller), I, 86, 136, 168; Balāẕurî (nşr. de Goeje), s. 78—86; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), III, 1743 v.d., 2196; Yaʿḳūbî, *Historiae* (nşr. Houtsma), I, 233, 313; II, 89 v.d.; de Sacy, *Exposé de la religion des Druses, Introduction*, s. 213 v.d.; de Goeje, *Memoire sur les Carmathes*, 1862, s. 12 v.d. (2. tab., 1886, s. 36 v.dd.); Wellhausen, *Skizzen u. Vorarbeiten*, IV, 117 v.d.; VI, 19 v.d.; Rothstein, *Die Lachmiden*, s. 131 v.d. (FR. BUHL.)

HECERÊN. HACARĒN (HACARÎN), Hadramūt'ta **bir şehirdir**. Vādî Davʿān (Dōʿan) üzerinde, Meşhed ʿAlî [b. bk.]'nin cenûb-i garbîsinde, son derece şîrin bir sâhada, aynı adı taşıyan cebel üzerinde kâindir. Etrafı geniş hurmalıklar ile çevrilmiştir; Ren nehri kıyılarının orta çağdaki müstahkem hâlinde bir çok yerleri andırır. Bu şehir, Ḥaẓramūt'un sâhil ve içeri kısımları arasında, ticâret münâsebetlerinin merkezi olduğu için, mühimdir. Şehrin evleri büyüktür ve tuğla ile yapılmıştır; lâkin sokaklar dar ve pistir. Şehir Şibām [b. bk.] Ḳaʿayṭilerine tâbî olup, onlardan biri, âileyi temsil etmek üzere, orada bulunur ve *naḳîb* unvanını hâiz olan bu mümessil dağın tepesinde muhteşem bir hisarda ikamet ederdi. Şehrin, aş.-yk. 1.500 nüfusu olduğu söylenir. Hacarēn'in etrafında kadîm Himyerîlerden kalma izler vardır. O devirde, bu havâlide günlük ticâreti hâlâ parlak bir inkişâf hâlinde bulunmakta idi. Vâdi etrafında kadîm bir şehrin (Raydūn) harâbeleri ile bâzı kitâbeler hâlâ görülebilir.

Hacarēn, Hamdānî zamanında bile mâlûm bulunan eski bir şehirdir. al-Hacarayn (al-Ha-

carān; *hacar* („şehir") kelimesinin tesniyesi olmak üzere, Hamdānī şehrin adını böyle yazar), bu müellifin zamanında Ḥavdūn ve Dammūn adında karşılıklı iki şehirden teşekkül ederdi; Ḥavdūn'da Ṣadaf'ler, Dammūn'da Kinda'ler ikamet ederlerdi. Hacarēn'in bulunduğu müstahkem dağın eteğinde hurmalıklar ile *zura* (darı) ve *burr* (buğday gibi hubûbattan bir çeşit) tarlaları var idi ki, bunlar dağın tepesinden inen sular ile sulanırdı.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazīra*, 85, 26 — 86, 6, 10—14; H. v. Maltzan, *Adolph von Wrede's Reise in Hadhramaut*, s. 229, 230; Van den Berg, *La Ḥadhramout* ... (Batavia, 1886), s. 13 24, 36; Leo Hirsch, *Reise in Südarabien, Mahraland und Hadramūt*, s. 158, 160, 161, 162; Th. Bent ve Mrs. Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 97, 103, 104, 105, 109, 110.

(J. SCHLEIFER.)

HEDİV. [Bk. HİDİV.]

HEKKÂRÎ. AL-ḤAKKĀRĪ, Bk. ADÎ B. MUSÂFİR; I, 137 v.d.; bibliografyaya şunu da eklemek lâzımdır: R. Frank, *Scheich ʿAdī, der grosse Heilige der Yezidis* (*Türk. Bibliothek*, XIV).

HELÂL. [Bk. ḤALĀL.]

HELMAND. [Bk. HELMEND.]

HELMEND. HELMAND, Efganistan'ın başlıca nehri (Hirmand ve Hilmand şekillerine de tesâdüf olunur). Bu nehir Polybius'un Ερυμανθος, Arrianus'un Ετυμανδρος ve Avesta'nın Haētumat ismini verdikleri nehirdir. Menbaını, Hindū-Kuş ve Kōh-i Bābā dağlarına merbut olup, Kâbil şehrinin garp tarafında bulunan yüksek dağlar manzûmesi aksâmından Pagmān dağ silsilesinin garp cihetindeki yüksek bir vâdiden alır. Şarkî Hazāristān'ın henüz keşfedilmemiş olan bir çok vâdileri arasından cenûb-i garbî istikametinde akarak, Girişk yakınlarında, cenûbî Efganistan'ın açık ovalarına varır. Girişk'in alt tarafında, Bust harâbeleri yanında, şarkî Efganistan'ı sulayan Arġasān çaylarının birleşmiş sularını da alarak, Sīstān'dan az evvel, birdenbire şimâle doğru döner ve Sīstān Hāmūn [b. bk.]'una dökülür. Sīstān ovaları Helmand tarafından sulanır.

Bibliyografya: Bellew, *From the Indus to the Tigris* (London, 1857); Ferrier, *Caravan Journeys* (London, 1857); Holdich, *Gates of India* (London, 1910); Mac Mahon, *Survey and exploration in Seistan* (*Geogr. Journal*, IX ve XXVIII); Molesworth-Sykes, *Fourth Journey in Persia* (*Geogr. Journal*, XIX). (M. LONGWORTH DAMES.)

HEMDÂN. HAMDĀN, cenûbî Arabistan kitâbelerinde ismi geçen (*h m d n*) Yemen gurubuna âit büyük arap kabîlesi olup, şeceresi şudur: Hamdān (Avsala) b. Mālik b. Zayd b. Rabīʿa b. Avsala b. al-Ḥiyār b. Mālik b. Zayd b. Kahlān.

Balad Hamdān denilen arâzî eski Arabistan'ın bir kültür merkezi olup, eni ve boyu beşer günlük yol tutardı ve Ṣanʿā [b. bk.]'nın şimâlinde idi. Şarkta—Maʾrib [b. bk.] ve Nacrān [b. bk.]'a, şimâlde—çölün hemen yanına, Ṣaʿda [b. bk.]'ye ve garpta—sâhile (Abū Arīş) kadar temâdî ederek, memleket iki kısma ayrılıyordu. Şark tarafı—Bakīl ve garp tarafı—Ḥāşid'lere âit idi. Bunlar hâlâ eski yerlerinde [bk. mad. ḤĀŞİD ve BAKĪL] iki kuvvetli kabîle gurubu teşkil etmektedirler. Lâkin Bakīllere âit olan arâzîde Ḥāşidler de oturuyorlar ve Ḥāşid'lere âit olan arâzide Bakīller dahi ikamet ediyorlardı. Asıl Balad Hamdān hâricinde, Hamdān'lardan Ḥarār [b. bk.]'da Naşḳ şûbesi oturduğu gibi, Cabal Buraʿ (Vādī Sabām üzerinde Ḳohrīya'nın cenûbunda)'da, Ḥażramūt (msl. al-Maḥāʾil ile müstahkem büyük bir şehir olan al-Ḳāraş, Naşḳ aşîreti)'da, Ḳaḥma (Zabīd civarında bir şehir)'da, al-Yaḥṣibān (Arabistan'ın cenûbunda Miḫlāf al-Saḥūl'a âit)'da, Şulā (Miḫlāf Şibām Aḳyān'da müstahkem bir şehir yukarı Şaraf'tır ki, burada Marrānī aşîreti otururdu; aşağı Şaraf Ḥāşid'lere âit idi)'da ve Şam arâzîsinden olan Falaca'de de Hamdān'lar otururlardı. Bugün Balad Hamdān denilen arâzî eski büyük memleketin ancak bir kısmını teşkil etmektedir (bu husûsta krş. E. Glaser, *Petermanns Mitteilungen*, 1886, XXXII, cedvel 1).

Câhiliye devrinde Hamdān'lar Yaġūṯ ve Yaʿūḳ adlı putlara tapıyorlardı. Badr muhârebesi olduğu gün (17 yahut 19 ramazan 2 = 624), Yaġūṯ putu yüzünden, Hamdānī'ler ile bu putu kapmış olan Murād'lar arasında ve bu sonuncu kabîleye âit olan Mulāḥā (Cavf dâhilinde Razm)'da bir muhârebe oldu. Hamdān'lar komşuları Balḥāriṯ (b. bk.; Ḥāriṯ b. Kaʿb)'ler ile birlikte Murād'ları büyük bir mağlûbiyete uğrattılar. Onlar ile Murād'lar arasında diğer bir muhârebe de al-Ḳāʿ (Cavf arâzisinde)'da vukû buldu. „İkinci Kulāb günü" denilen ve Balḥāriṯ'ler ile Ribāb'ın Tamīmī kabîleleri ve Saʿd b. Zayd Manāt arasında vukûa gelen muhârebede de Hamdān'lar Kinda ve Ḳuḍāʿa'lar ile birlikte, Balḥāriṯ'ler tarafında değüştüler. Habeş hükümdarı Abraha (Fil senesi denilen senede) Kâbe'yi yıkmak istediği zaman, Hamdān'lar, Yemen emîri Ẕū Nafar'in tahriki ile, Allahın evini müdâfaaya koşan diğer kabîleler ile birlikte, Abraha'nın üzerine yürüdüler. Vefdler (sefâretler) senesi ismi verilen (9 = 630/631) senede, Mālik b. Namaṭ ve Ẕu 'l-Miśʿār tesmiye edilen Abū Ṣavr'in riyâseti al-

tında bir Hamdān hey'eti de Peygamberin huzûruna vardı. 10 (631/632) senesinde, kabîlelerin ekserisi mutâvaat etmiş iken, Hamdān'lar Yemen'de Peygamberi henüz tasdik etmemiş olan nâdir kabîleler arasında bulunuyorlardı. Peygamber bunlara karşı, ʿAlī'nin kumandası altında, bir ordu gönderdi ve onlar da, mukavemet etmeden, itâat ettiler. 37 (659) senesinde Irak'ta 12.000 hamdānlı halife ʿAlī saflarında harp etti. Aynı sene içinde ʿAlī „mızrak ve zırhlarım" ismini verdiği Hamdān'lar ile birlikte, Irak muhârebesinde, ölmüş olan ʿAmmār b. Yāsir'in intikamını aldı. Halife ʿOmar, ʿOṯmān, ʿAlī ile Emevîye halifeleri zamanında Hamdān'lar, Maẕḥic ve Ḥimyar'ler ile birlikte bütün arapların 1/7'ini (Ṭabarī, I, 2495) teşkil ediyorlardı.

Bibliyografya: ḤĀŞİD ve BAKĪL maddesinde zikredilenlerden başka bk. bir de Hamdānī, *Cazīra*, s. 49, 9—15, 53, 26—54, 1, 67, 14—15, 21—25, 85, 6, 86, 25, 101, 1—3, 103, 21, 105, 13—14, 106, 16—17, 107, 9—10, 108, 22—24, 115, 9, 125, 1—2, 132, 5—6, 183, 23, 190, 19—20, 194, 21—24, 198, 13—16; Yāḳūt, *Muʿcam*, I, 129; II, 158, 407, 478, 776; III, 115, 283, 413; IV, 38, 301, 438, 751, 1022; Ṭabarī, *Annales*, I, 1983, 1994, 2489, 2495, 3312, 3321 ve fihrist; İbn Hişām, *Sīra*, s. 52, 950, 963 v.d.; *Aġānī*, IV, 132; X, 82; XIV, 26; XV, 73 ve fihrist; A. P. Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, I, 202, 268—280; II, 582; III, 294—295, 308, 313; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, levha 9, satır 10 ve fihrist, s. 200; O. Blau, *Arabien im sechsten Jahrhundert* (*ZDMG*, XXIII, 562).

(J. SCHLEIFER.)

HEMDÂNÎ. AL-ḤAMDĀNĪ, ABŪ MUḤAMMED AL-ḤASAN B. AḤMED B. YAʿḲŪB B. YŪSUF B. DĀVUD B. SULAYMĀN ẔU 'L-DUMAYNA B. ʿAMR B. AL-ḤĀRIŞ B. ABĪ CAYŞ (?) B. MUNḲİẔ (? — 946), İBN AL-ḤĀʾİK lekabı ile anılırdı ve cenûbî Arabistan'ın çok mütebahhir bir âlimi idi. Ceddinin ismi dolayısı ile, İbn Abi (Ẕi ?)'l-Dumayna diye de çağırılırdı; zîra başka yerlerde tercüme sâhibini al-Ḥasan b. Aḥmed ve ekseriyâ da İbn al-Hāʾik diye gösteren Yāḳut (bk. *Muʿcam*, fihrist)'taki İbn (Abi) al-Dumayna al-Hamdānī'den nakillerin hemen cümlesi *Cazīra*'de bulunmaktadır. Al-Ḥazracī'den naklen al-Suyūṭī'nin söylediğine göre, al-Hamdānī Ṣanʿā'da doğmuş (hangi senede doğduğu söylenmiyor) ve orada büyümüştür. Bilâhare seyahatler yaparak, bir müddet Mekke'de yaşamış ve daha sonra, Yemen'e avdet ile, Ṣaʿda'de yerleşmiştir. Mahallî şâirler tarafından, Peygamber aleyhine tahriki mutazammın bir beyit söylediği ittihâmı ile, hapsettirilmiş imiş. Berlin'de Ahlwardt, *Verzeichn.*, nr. 9664 (Muslim al-Laḥcī tarihinden parça, krş. Strothmann, *Die Litteratur der Zaiditen, Der Islam*, I, 363 v.d.)'te var. 45b aş., 46a yk., tercüme sâhibinin zeydî imâmı Aḥmed al-Nāṣir (ölm. 315?) ve Asʿad b. (Abī) Yaʿfur al-Ḥivālī (ölm. 332) zamanında Ṣaʿda yahut Ṣanʿā'da mahpus olduğu ve mahbesinden Ḳarmaṭ dayısı Abu 'l-Ḳāsim al-Ḥasan al-Manṣūr (ölm. 302; krş. Kay, *Yaman* ..., s. 140 v.dd., al-Canadī'den naklen)'un oğlu Abu 'l-Ḥasan ʿAlī'nin yardımını ricâ ile, *Dīvān*'ında bulunan medhiye kasîdesini gönderdiği anlaşılıyor. Bibl. Nat.'deki al-Laḥcī tarihini ihtivâ ettiği söylenen, fakat Berlin'deki yazmasının ancak bir hulâsasını veren yazmadan (Blochet, *Catal. de la collection* ... *Schefer*, Paris, 1900, nr. 5982, var. 217b aş., 218a yk.), tercüme sâhibinin tevkifinin, al-Nāṣir'in iki zâbitinin kendisini terketmeleri ve al-ʿAṣṣa ahâlisinin itâatsizliği ile alâkalı olduğu anlaşılıyor. Burada mufassal bir rapordan bahsediliyorsa da, onu bulmak mümkün gibi gözükmüyor.

Al-Hamdānī'nin 334 (945/946)'te Ṣanʿā'da hapishânede öldüğü söylenmektedir. Mamafih kendisinin al-Nāṣir zamanından beri mütemâdiyen hürriyetinden mahrûm kaldığı farz olunmamalıdır.

Al-Hamdānī bir çok ilim şûbelerinde şöhret kazanmıştır. Filolog, şâir, müverrih ve ensâb ilmi mutahassısı olarak (bu ihtisas dolayısı ile, kendisine *al-Nassāba* lekabı da verilmiştir) meşhûr olduktan başka, hey'et ve hendesede de ihtisâsı vardır. Başlıca alâkasını doğduğu memlekete hasretmiştir ve eserleri, Arabistan'ın ve bilhassa cenûbî Arabistan'ın coğrafya ve ensâb ilmi husûsundaki ihâtası dolayısı ile, hassaten ehemmiyeti hâizdir. *Iḳlīl* ismindeki 10 cildlik eserinden yalnız 8. (D. H. Müller, *Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wiss. zu Wien, Phil.-hist. Cl.*, (1879), XCIV, 335 v. dd.; (1880) XCVII, s. 955 v. dd. da neşir ve tetkik olunmuştur) ve 10. cildleri mahfûz kalmıştır. Bu eserler eski tarihten, kabîlelerin şecerelerinden ve Yemen'in kadîm eserlerinden bahsetmektedir. Krş. D. H. Müller, *Südarab. Studien* (*Sitzungsber.*, 1877, XXCVI, 108 v. dd.). *Ṣifa Cazīrat al-ʿarab* (nşr. D. H. Müller, Leiden, 1884—1891) adlı eseri *Iḳlīl*'den sonra, en erken yukarıda ismi geçen al-Nāṣir'in hukûmeti zamanında yazılmıştır (krş. s. 58, 4 v. dd.).

Al-Hamdānī'nin 6 cildlik bir *Dīvān* teşkil eden şiirleri İbn Ḥālōya (ölm. 370) tarafından toplanmış ve şerhedilmiştir (al-Ẕahabī, *göst. yer.*); bu eserin yanında *al-Ḳaṣīda al-dāmiġa* (Yāḳūt'a göre, *Fī faẓl ḳaḥṭān* ve Kâtib Çelebî

'de *Fī 'l-luġa*) vardır ki, buna bizzat şâir mufassal bir şerh yazmıştır. Astronomide *zīc*'ler bırakmıştır; *Sirr* (*Sarā'ir*) *al-ḥikma* (İbn al-Ḳifṭī, *göst. yer.*) nâmındaki eseri felekiyâta idi. dâir Bunlardan başka *Kitāb al-ḥayavān al-muftaris, al-Ya'sūb fī 'l-ḳisī* (*Kitāb al-ḳavs min al-Ya'sūb* adlı eserinde, *Cazīra*, s. 203, 9,10 'a bakılmasını söylüyor) *va 'l-Ramy va 'l-sihām va 'l-niżāl* ve *Kitāb al-ḳuvā* adlı eserleri vücûda getirmiştir. *İḳlīl* ve *Ṣifa cazīrat al-'arab* 'dan başka bütün eserleri kaybolmuş olsa gerektir.

Bibliyografya: İbn al-Ḳifṭī, *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 163; al-Ẕahabī, cod. Warn., 654, III, 26 (İbn al-Ḳifṭī, *İnbā' al-ruvāt*, krş. *Cat. Cod. Arab.*², II, 126 v. d.); al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt fī ṭabaḳāt al-luġaviyīn va 'l-nuḥāt* (Kahire, 1326), s. 217 (D. H. Müller, *Südarab. Stud.*, s. 170); Yāḳūt, *İrşād al-arīb* (*GMS*, VI, 3), III, 1. kısım, s. 9; Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), nr. 1110, 5379, 6975, 7111, 9461, 10080, 12896, 14458; Brockelmann, *GAL*, I, 229 ve orada zikredilen bibliyografya; Anastās Mārī al-Karmalī, *İklīl* (*al-İklīl, al-Cuz' al-ṯāmin*, Bagdad, 1931)'in 8. kitabının tenkidli bir tab-'ını neşretmiştir. Aynı eserin 1. ve 2. kitapları Prusya devlet kütüphânesinin bir el-yazmasında (Ms. Or., oct., 968) bulunmuştur (bk. O. Löfgren, *Ein Hamdānī-Fund, Uppsala Universitets Arsskrift*, 1935). al-Hamdānī 'nin eserlerine şunları ilâve etmek lâzımdır: *Kitāb al-Cavharatayn al-'atīḳatayn* ... (Griffini, *Catalogo dei Manoscritti arabi di nuovo fondo della Biblioteca Ambrosiana di Milano*, 152, nr. 268, II) Zetterstéen (*Die arab., pers. und türk. Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala, M O*, 1928, XXII, nr. 204).

(C. VAN ARENDONK.)

HEMEDÂN. HAMAẔĀN. Âsûr hukümdarı Tiglatpalasar I. (m. ö. 1115—1093)'ın çivi yazılı tabletlerinde Amadana; Dārā I. (m. ö. 521—486)'nın Bīsutūn kitâbesinin farsça kısmında: Hagmatana (Haŋgmatana), elamca kısmında: Agmadana, bâbilce kısmında: Auagmatanu; Tevrat'ta: אַחְמְתָא (Ezra 6, 2), Heredot'ta: Agbatana ('Αγβάτανα), Batlamyus ve diğer yunan ve lâtin müelliflerinde: Ekbatana (Ecbatana, Ἐκβάτανα), ermeni müelliflerinde: Ahmatan, Hamatan ve Ahmadan, arap müelliflerinde: Hamaẕān ve Yāḳūt (V, 8)'a göre, bir adı da Sārū (Sārūḳ), Evliya Çelebî (IV, 346)'de moğulcası Kalcak şeklinde kaydedilen bu şehir garbî İran 'da, Ḳazvīn—Kirmānşāh—Bagdad şosesi üzerinde, türkler ile meskûn tarihî bir belde olup, aynı adı taşıyan bir eyâletin merkezidir.

Hemedan eyâleti, şimâlde — Azerbaycan Ḥamsa'si ve Ḳazvīn eyâletleri, garpta — Kirmānşāh, cenûpta — Irak ve Malāyir, şarkta ise — Sāva eyâletinin türkler ile meskûn Ḫalacistān sancağı ile hudûtlanmış dağlık bir bölgedir. Şehir eski yunanlıların Oront, arapların ise Ervend dedikleri ve Zagros silsilesinin devamını teşkil eden Elvend [b. bk.] dağının şark eteğinde, bu dağın iki kolu tarafından vücûda getirilen ve Muradbeg-Çay ile sulanan 1960 m. yüksekliğindeki münbit bir ovada kurulmuştur. En eski devirlerde Mezopotamya'dan Kafkasya'ya, Horasan'a ve Türkistan'a giden büyük askerî yol ile tarihî ticâret yolu Hemedan'dan geçerdi. Zamanımızda dahi mevcût olan bu yoldan Hemedan'da ayrılan bir kol Sulṭānābād ile İsfahan'ı Hemedan'a bağlamaktadır.

Hagmatana eski Fars (Pars) dilinde „toplantı yeri" mânasına gelmektedir. A. Poebl ise, bu adın farslar ile hiç bir münâsebeti olmadığı ve „Medler kalesi" gibi bir mâna ifâde ettiği kanaatindedir. Hemedan'ın eskiliğinden ve büyük tarihî ehemmiyetinden bahseden arap ve iran müellifleri bu şehrin kuruluş tarihini İran mitolojisine uydurmağa çalışmışlardır. Hemedan'ın kuruluşu hakkında bir Fars hikâyesinden bir kaç cümleyi, farsça olarak, nakleden Yāḳūt (*Mu'cam*, Mısır tab., V, 8; VIII, 473 v.d.)'a göre, Cem (Camşīd) Sārū (Sārūḳ)'yu yapmış, Dārā onun etrafını çevirmiş, Bahman b. İsfandiyār da tamamlamıştır. Yâni Dārā Sārū'yu bir sûr ile tahkim etmiş ve Bahman de bunu ikmâl eylemiştir. Başka bir rivâyete göre, Buḫtunnaṣr (m. ö. 604—561) zamanından beri harâp bulunan bu şehri Dārā, İskender ile olan muhârebesinde, serveti ve haremi için, emniyetli bir ric'at mahalli olmak üzere, yeniden inşa ettirmiş, bunun için de şehrin ortasında 8 çift demir kapılı ve 300 (bir rivâyete göre, 1000) odalı bir kasr inşa ettirmiştir.

Herodot'a göre ise, Hemedan, Med (Mata) imparatorluğunun kurucusu olan Dayakku (Deioxes; m. ö. 728—673) tarafından inşa ve Medya devletine pâyitaht olarak intihap edilmiştir. Hâlbuki Dayakku'nun Hemedan'ın ilk bânîsi olmadığı, ondan önce yaşamış olan Âsûr hukümdarı Tiglatpalasar I.'ın tabletlerindeki Amadana adından da anlaşılmaktadır. Dayakku tarafında imâr edilip, pâyitaht hâline getirildiği anlaşılan Hagmatana, bugünkü Hemedan'ın cenûb-i şarkîsinde, Elvend'in sol kolu üzerindeki Musalla tepesinde kurulmuş ve biribiri ardınca, 7 sûr ile tahkim edilmişti. En içerideki sûr ötekilerden yüksek idi. Bu yedi sûrun mazgal kenarları beyaz, siyah, erguvânî, mâvi, turuncu, gümüş ve altın renginde olmak üzere, ayrı-ayrı renklere boyanmış idi. Bu renkler, bâbilliler

nazarında, güneşi, ayı ve diğer seyyâreleri temsil ediyordu. 612 (m. ö.) tarihinde medyalılar, bâbilliler ile müttefikan, âsûrluları mağlûp ve pâyitahtları Ninova'yı zapt ve tahrip ettikten sonra, Hagmatana (Hemedan)'nın ehemmiyeti arttı. Ninova'da igtinam edilen şeyler, bu şehrin tezyini için sarfedildi. 7 katlı sûr içinde, Âsûr tarzında muazzam saraylar yapıldı. Rivâyete göre, bu zaferin kahramanı olan Medya kıralı Kayaksar yaptırdığı sarayın dış sütûnlarına gümüş ve iç sütûnlarına da altın levhalar kaplatmış idi.

Medya'ya karşı 549 (m. ö.)'da kıyâm eden Pers (Parsā, Fārs) eyâletinin vassal prensi Kuraş II. (Cyrus = Kyrus = Kayḫusrav) tarafından zaptedilen Hagmatana (Hemedan), bu prensin ilk defa olarak kurduğu iranî Ahamenîler sülâlesi (m. ö. 549—330) devrinde, bilhassa yaz mevsimi için, pâyitaht olarak kaldı. Şehir, bu devirde de, devletin en müstahkem kalesi ve hukümdara âit hazînenin saklanacağı en emin yer sayılıyordu. Ahamenîler saltanatına nihâyet veren makedonyalı İskender de, zaferleri neticesinde elde ettiği ganimetleri buraya toplamış ve burasını, Horasan'a doğru yapılan sefer için, bir üs hâline getirmişti. İskender imparatorluğunun çöküp, dağılmasından sonra, Hagmatana (Hemedan)'yı, Arsaklı (Arşakuni) sülâlesi (m. ö. 256 — m. s. 214) dahi, yeni kurulan Parth devleti için, pâyitaht intihap etti. Polybius (m. ö. II. asır)'un tasvirine göre, bu devirde, bu kalenin alt tarafında altın ve gümüş levhalar ile kaplanmış bir saray ve onun yanında yaldızlı sütûnlar ile süslenmiş bir mâbet var idi. İsidoros'a göre, bolluk ve mahsûl ilâhesi Anahita'nın mâbedi ile hazînesi de burada idi.

Sâsânîler (m. s. 226—650) devrinde Hemedan'ın eski ehemmiyetini kaybettiği ve hukümdarların burayı merkez olarak kullanmadıkları görülüyor. Aslen hemedanlı olan İbn al-Faḳīh (s. 229)'e göre, Sâsânîlerin bütün inşaatı, Hemedan ile Asadābād [b. bk.]'ı biribirinden ayıran dağ geçidinden itibâren Madā'in'e kadar uzanan sâhayı işgâl etmekte idi. Yani Sâsânîler Elvend'den şimâle doğru uzanan sâhada inşaat yapmamışlardı.

Araplar Hemedan'ı, Sâsânîlerin inkırâzı ve İran'ın istilâsı ile neticelenen meşhûr Nihāvand [b. bk.] muhârebesini müteâkip, halife 'Omar 'in vefatından 6 ay sonra, 645 ilk baharında, zaptettiler. Ṭabarī (IV, 250), Azerbaycan'ın cenûp hudûdunda gösterdiği Hemedan'ın Rey, Cürcân ve Azerbaycan ile aynı zamanda fethedildiğinden bahseder. Şehirde, arap müellifleri tarafından zikredilen, fakat eskiliği şüpheli olan bir *ḳaṣr*, Ahamenîler devrinden kalma bir kaç sütûn ve Elvend dağı tarafına açılan ve muazzam bir arslan heykeli ile süslenmiş olan bir kapı (Bāb al-Asad = Arslan-Kapısı) var idi. Kaçar sülâlesinin kurucusu Aka Mehmed Han tarafından 1789'da tahrip edilen bu kasrın enkazı bugünkü şehrin dışında ve ibâdet yeri olan Musalla tepesind ebulunmaktadır.

Hemedan'ın kapısına adını vermiş olan arslan heykeli, şehir hakkında etraflı mâlûmat veren İbn al-Faḳīh'teki tafsilâta göre, İbn al-Ḥācib mahlası ile mârûf Muḥammed b. Aḥmed al-Salmī tarafından nazma dahi alınmıştır (İbn al-Faḳīh, s. 241; Yāḳūt, Mısır tab., VIII, 478). Çok uzak bir mâzinin hâtırasını sezen bu arap şâiri, arslana hitap eden bir beyitinde ona — „Zamandan evvel de var mı idin, yoksa zamanla berâber mi büyüdün?" — diye sorar. Şehir halkı bu arslan heykelini şehri soğuktan ve felâketten koruyan bir tılısım telâkkî ederdi; öyle ki, halife al-Muktafī (902—908) bu heykelin, bir fil arabası ile, Bagdad'a nakledilmesi emrini verdiği zaman, halk büyük bir ye'se düştü. Fakat halifeye bunun imkânsızlığı söylenince, fikrinden vazgeçti ve heykel Hemedan'da kaldı. Bir müddet sonra (319 = 931) Banī Ziyār [b. bk.] devletinin müessisi olan Mardāviç, vahşî deylemî muhâripler ile, Hemedan'a girdiği zaman, bu Arslan-Kapısı ile birlikte heykeli de yıktırdı (Mas'ūdī, *Murūc*, IX, 21). Bununla berâber, Curzon (*Persia* ... I, 568) 1889'da Hemedan'da bulunduğu zaman, şehir halkı, açlığa ve soğuğa karşı, şehir dışında dikilmiş bir arslan heykelini tılısım olarak kullanmakta idi (bunun resmiiçin bk. Jackson, *Persia Past and Present*, s. 197). Arap coğrafya müelliflerinin kaydettikleri başka binâlar Hemedan'ın içinde değil, civarında bulunuyordu. Msl. 282 (895)'de türk Bürün tarafından yıktırılan Barāhān veyahut Furdaġān âteşgedesi ile Hemedan'ın 3 fersah mesâfesindeki, Cuhasta mahallinde, eski kitâbeleri muhtevî Bahrām Gör inşaatı ve daha başka binâlar, bunlar arasındadır (bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 103; VI, 356; İbn al-Faḳīh, nşr. de Goeje, s. 217 v. d.). Dārā I. ile Saraḫs (= Xerxes, Kşayarşa)'ın Elvend dağında elâmca, âsûrca ve parsça yazılmış kitâbeleri ve Ardaşīr (Artaxerxers = Artakhşatra) II.'in Hemedan'da yine 3 dilde yazılmış kitâbesi bulunmuştur. British Museum'da bulunan bu kitâbelerden başka, 1923—1926 yılları arasında Hemedan'da Dārā I.'nın biri topraktan yapılmış ve diğeri gümüş levha üzerinde kazılmış iki kitâbesi daha keşfedilmiştir.

Yeni Hemedan'da eski zamanları hatırlatacak tarihî eserlerin hemen-hemen yok denilecek derecede azlığı, İbn Ḥavḳal (s. 260)'i, kendi zamanında (eserin tarihi: 977— 978), şehrin araplar devrinde, müslümanlar tara-

fından kurulduğunu iddiaya sevketmiştir. Şehrin uzunluğu ve genişliği birer fersaha müsâvî olup, bir murabbâ şeklinde, asıl şehir ile varoştan ibâret idi. İbn al-Faḳīh (s. 218)'in naklettiği rivâyete göre, Hemedan eskiden daha büyük olup, dılı'ları 4'er fersaha müsâvî geniş bir sâhayı ihtivâ ediyordu. Şehri tasvir eden arap coğrafyacıları, Hemedan kalesinden aslâ bahsetmeyip, yalnız şehrin merkezini işgâl eden ve artık harap bir hâle gelmiş 4 demir kapılı Şehristan'ı zikrederler (Muḳaddasī, s. 392). Çarşı, pazar ve mescid-i câmi Şehristan'ı çevreleyen varoşta bulunuyordu. Araplar Hemedan'ı, Hemedan'ın şimâlinde Zancān'a kadar uzanan dağları, Rey, İsfahan ve bu dağlık bölgedeki başka şehirleri, Cibāl [b. bk.] eyâletine idhâl etmişlerdi (bk. *Muʿcam*, III, 44). Bagdad ile Hemedan arasında ve Hemedan'dan şimâle ve şarka kadar uzanan işlek bir ticâret yolu var idi. Eski Medya'nın merkezini Bâbil'e bağlayan bu tarihî yol, Abbâsîler devrinde, arap imparatorluğunun garp ve şark bölgelerini hilâfet merkezi ile birleştiren büyük yollar manzûmesine girdiği için, arap coğrafyacıları, bilhassa İbn Rusta (s. 163 — 167) tarafından mufassal bir surette tasvir edilmiştir. Karmaşin (=Karmasin veya Karmisin, bugünkü Kirmānşāh) ile Dūḳḳān arasında, Dārā I.'nın kitâbesini ihtivâ eden meşhûr Bīsutūn dağının eteğinden geçtikten ve قصر الصوص (bugünkü Kengâver) üzerinden Ḥündād'a veyahut onun bir az şimâlindeki Asadābād'a ulaştıktan sonra, bu yol, Elvend dağını aşmak suretiyle, Hemedan'a girerdi. Dūḳḳān mevkiinden cenûb-i şarka, Nihāvand ve İsfahan'a doğru diğer bir yol ayrılırdı. Bugün bu yol, Kengâver'den ayrılmaktadır. Hemedan'dan Ḫūzistān'a giden bir yol da Nihāvand'den geçer ve Cundişāpūr'a dayanırdı. Hemedan'dan şimâle doğru Suhravard şehri üzerinden, bâzan da Ḳazvīn tarikı ile, Zancān'a, oradan da, birer kol hâlinde Erdebil üzerinden, Kafkasya'ya ve Miyaniç üzerinden, Tebriz ve Meraga'ya dayanan bu Bagdad-Hemedan yolu, Zancān'da Rey'den Azerbaycan'a giden başka bir yol ile birleşirdi. Hemedan'dan Rey'e giden yol ise, bugünküne tevâfuk eder ve Zerend üzerinden geçerdi. Arap müellifleri Sāva üzerinden geçen ikinci bir yol dahi tasvir ederlerdi. Bu kadar mühim bir mevki işgâl eden Hemedan, Sâsânîler devrinde olduğu gibi, araplar devrinde de, arap ve fars unsurunu celbedememiştir. Çünkü yazı hele son baharı çok lâtif olmakla berâber, kışı soğuk, sert ve uzun sürer, kalın kar tabakası aylarca yolları kaplardı. Bundan dolayıdır ki, arap ve fars şâirleri tarafından hicivler ile târif edilen Ḥemedan, soğuk iklime alışık olan türklerin Abbâsîler devrinde yeniden buraya gelip-yerleşmelerine kadar, bir vilâyetin basit bir merkezi olmaktan ileri gidememiştir. Mamafih, Abbâsî halifelerinin zaafa yüz tuttukları devirde, Büveyhîler [b. bk.], Banī Ziyār [b. bk.] ve Banī Kākūya [b. bk.] gibi, küçük yerli sülâleler tarafından zaptedilen ve pâyitaht olarak kullanılan Ḥemedan bu harpler esnâsında büyük tahribâta mârûz kalmıştır; meşhûr arslan heykeli ve Arslan-Kapısı bu devirde yıkılmıştır. Bununla berâber, toprağının verimliliği ve suyunun bolluğu sâyesinde, iyi ekilip-biçilen ve meyva bahçeleri ile meşhûr olan Hemedan, iktisâdî ehemmiyetini hiç bir zaman kaybetmemiş ve Irak Selçukluları [b. bk.] devrinde, pâyitaht intihap edilmek suretiyle, yeniden siyâsî ehemmiyetini iâdeye muvaffak olmuştur.

Yaylak ve kışlak hayatına çok müsâit olan Hemedan bölgesine türklerin yerleşmesi daha Sâsânîler devrinde başlar. Müslüman türklerin gelip, külliyetli bir surette bu bölgede yerleşmesi ise, bilhassa Abbâsî halifeleri zamanına tesâdüf eder. İbn al-Aṯīr (Mısır, 1301, IX, 157—163)'e göre, Horasan tarafından gelip, Cibāl ve Azerbaycan ülkelerini istilâ eden Oğuz türkleri 430 (1039)'da, Gök-Taş, Buka ve Kızıl'ın kumandaları altında, Hemedan'ı muhâsara ve zaptetmişlerdi. Büyük Selçuklu sülâlesinin kurucusu Tuğrul Bey (b. bk.; 432—455=1040—1063) Cürcân, Taberistan ve Ḫvārizm'i fethettikten sonra, Belh, Rey, İsfahan ve Cibāl ile birlikte, Hemedan'ı da zapt ve ilhâk etmişti. Sonraları Irak Selçuklu sultanlarının pâyitahtı hâline getirilen Hemedan, bu sülâleye mensûp hukümdarlar tarafından imâr olunarak saray, medrese, câmi ve başka inşaat ile tezyin edilmiştir. Sultanların oturdukları „eski köşk" (*Köşk-i ʿatīḳ*)'ten başka, bir de Hemedan kapısında inşa edilmiş „yeni köşk" (*Köşk-i cadīd*) var idi (Ṣadr al-Dīn al-Ḥusaynī, *Aḫbār-i devlat-i Salçūḳīya*, s. 89, 102, 122). Son Selçuklu sultanı Tuğrul II. (573—590=1177—1194), Ḫvārizmşāh ʿAlāʾ al-Dīn Tökiş tarafından, mağlûp edilmek suretiyle, Hemedan'da Selçuklu hâkimiyetine nihâyet verildi. Ḫvārizmşah, zaptettiği Hemedan'ı, Azerbaycan atabeylerinden Mehmed Cihan Pehlivan'ın oğlu Kutlug Inanç'a, teslim etti (İbn al-Aṯīr, XII, s. 49—51). Moğulların 617 (1220)'de ilk istilâsına uğrayan Hemedan'ın çok mutazarrır olduğu ve Selçuklular devrinde yapılan inşaatın ve mimârî eserlerin yok edildiği zannolunuyorsa da, Ḥamd Allāh Ḳazvīnī'ye göre, İlhanlılar devrinde şehir sür'atle imâr edilmiştir. İlhanlı sülâlesinin (654—774=1256—1344) müessisi olan Hulagu [b. bk.] Alamut ismâilîlerinin kalelerini yıkıp, kendilerini yok ederken, karargâhını Hemedan'da kurmuş ve ʿAbbâsî halifelerine son veren meşhûr Bagdad seferine buradan giriştiği gibi, harp yorgunluklarını çıkarmak için de yine buraya dönmüştü. İlhanlıların ikinci hukümdarı Abaka Han, 1282'de, Suriye seferinden dönüşünde, paskalya bayramını Hemedan'da, hıristiyanlar ile birlikte, yaptıktan bir kaç gün sonra, burada ölmüştü. Yine İlhanlılardan Gāzān Maḥmūd Ḫān, Anadolu Selçuklu sultanlarından Ġiyāṯ al-Dīn Masʿūd II.'u, ikinci defa tahta çıkışına kadar, Hemedan'da mahpus tutmuş idi. Umûmiyetle İlhanlıların ilk yıllarından itibâren Hemedan'a, Meraga ve Tebriz kadar ehemmiyet verildiği anlaşılıyor. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 71)'nin tasvirine göre, İlhanlılar devrinde şehrin ortasındaki iç-kale yine harâp bir hâlde bulunuyordu. Şehri Elvend dağından gelen su ile beslenen 1.600 kadar çeşme sulamakta idi. Bu sâyede Hemedan bol ve ucuz meyva, buğday veren zengin bahçelere ve geniş tarlalara mâlik idi. Tamga ile tâyin ve tesbit edilen vergisi on buçuk tümen tutuyordu. İdâre bakımından, Hemedan vilâyeti beş nâhiyeye ayrılmış idi. Sulṭānīya [b. bk.] şehrinde birleşen ve geniş İlhanlı imparatorluğunun muhtelif noktalarını birleştiren beş büyük ana ticâret yolundan Şahrâh-i cenûbî adını taşıyan birincisi, yine Hemedan üzerinden eski tarihî yolu tâkiben Bagdad'a giderdi ki, buna Mekke yolu da derlerdi. İlhanlı imparatorluğunun baş-vezîrliğini yapmış ve *Cāmiʿ al-tavārīḫ* gibi kıymetli bir eser meydana getirmiş olan Faḍl Allāh Raşīd al-Dīn Hemedan'da doğmuş ve yetişmiş olduğundan (Kâtib Çelebî'nin Tebriz'de, Abu 'l-Gāzī Bahādur Ḫān'ın ise, Ḳazvīn'de doğduğunu iddia ettikleri Raşīd al-Dīn'i bütün İran tarihçileri ile berâber, Quatremère de hemedanlı olarak göstermektedir; bk. bir de *EI*, III, 1202) bu şehrin İlhanlılar devrinde ilim ve irfanca da mühim bir yer işgâl ettiği görülüyor. Timur'un fütûhatı sıralarında çok mutazarrır olduğu anlaşılan Hemedan'ın medenî bir merkez olmakta devam ettiğini, *Zubdat al-tavārīḫ* müellifi heratlı Ḥāfiẓ Abrū [b. bk.]'nun tahsilini bu şehirde yapmış ve ikmâl etmiş olmasından anlıyoruz. Timur 1395/1396 yıllarında, şimâl seferini bitirdikten sonra, Şirvan'a dönerek, Azerbaycan hukûmetini oğlu Mirānşāh'a verdi; Derbend'den Bagdad'a ve Hemedan'dan osmanlı hudûduna kadar olan bütün memleketler onun hukûmeti dâhilinde idi. Ordusunun sol cenâhını da Tebriz ile Hemedan arasında yerleştirmis olan Timur, Semerkand'a dönmeden önce, karargâhını Hemedan'da kurmuş idi. Hemedan 1469'da Ak-Koyunlulardan Uzun Ḥasan'ın oğlu ve Fâtih Sultan Mehmed'in dâmâdı Uğurlu Mehmed Bey'in elinde bulunuyordu. Safevîlerin zuhûru esnâsında, Uzun Hasan'ın torunu ve Sultan Yaʿḳūb'un oğlu Murād ile Şāh İsmāʿīl I. (1502—1524) arasındaki son savaş (1503), Hemedan hudûdunda cereyân etmişti.

Safevîler, Hemedan'ı imâr etmek suretiyle, eski mâmûriyetini kısmen iâde ettiler ve Osmanlılar ile savaşlarında burasını askerî üs olarak kullandılar. 1534'de, Kanunî Sultan Süleyman, Tebriz'den hareket ile, Miyānīç—Zancān—Sulṭānīya üzerinden, Bagdad'a yürüdüğü zaman, yine eski tarihî yolu tâkiben, Hemedan'dan geçmiş olduğu gibi, Murad III. (1574—1595) zamanında da vezîr Ciğala-zâde Sinan Paşa Hemedan'ı zaptetmişti. XVII. asrın ortalarında Hemedan'ı ziyâret eden ve havalisini kâmilen türkmenler ile meskûn gösteren Evliya Çelebî (IV, 346—355)'nin tasvirine göre „o devirde kalesi müselles şeklinde olan Hemedan hamam kubbesi kadar cesim taşlardan inşa edilmiş 70 kuleye mâlik idi. Ḳumm, Dergezin, Bīsutūn ve Bagdad adını taşıyan 4 kale kapısı, içinde 2.000 hücresi, hamam, câmi, han ve dükkânları olan ve kâfi mıkdarda top ve cephâneler ile techiz edilmiş bulunan kalenin Canatay Han'ın idâresinde 9.000 kadar muhâfızı var idi. Şehrin içinde ise, câmi ve medreselerden başka, 40 adet sibyan mektebi, müteaddit imâretler, 11 tekke mevcût idi ki, bunlardan Bagdad kapısı tarafında bulunan Şāhruḫ tekkesi meşhûr idi. İçlerinde Osmanlılardan kalma Ferhad Paşa ve Ali Esen çeşmeleri en meşhûrları olmak üzere, suyunu Elvend dağından alan 150 çeşme, ayrıca sebilhâneler, bilhassa muhâsara zamanında işe yarayan 9.060 adet su kuyusu, 200'den ziyâde hamamı, hind, sind, rûm, arap ve acem tüccarları ile dolupboşalan bir çok kervansaray, han ve mihmanhâneleri var idi. Bunlardan Ferhad Paşa kervansarayı en mükellefi idi. 2.000 dükkânı olan gâyet mâmûr ve müzeyyen bir *bāzār-i şāhī*'si var idi. Girildiği zaman insanı hayran bırakan ve 40 türlü elmadan başka, erik, armut, üzüm, nar, limon ve incir yetiştiren 46.000 bağı bulunan ve tarlalarında 10 türlü buğday yetişen Hemedan'ın pirinç bozası ve Elvend şerbeti de meşhûr idi. Uzun boylu, sağlam yapılı, esmer ve buğday çehreli ahâlisinin konuştuğu dil türkmence idi." Evliya Çelebî bu türkmencenin bugünkü âzerî türkçesinden ibâret olduğunu te'yid eden misâller de zikretmektedir.

Safevîlerden Şāh Ḥusayn (1694—1722)'in, son yıllarında efganlıların İran'ı istilâ ve zaptettikleri İsfahan'da Şāh Ḥusayn'i dahi esir etmeleri üzerine, oğlu Tahmāsp II. Kazvin'e çekilerek, mukavemete karar vermiş ve Derbend ile Bakû'yu işgâl eden Petro I.'dan yardım

talebinde bulunmuş idi. Bundan daha önce Davud Han'ın idâresi altında Şirvan ve Dağıstan istiklâlini ilân etmiş ve Osmanlı devletinden yardım istemişti. Kafkasya'ya giren Osmanlı kuvvetleri Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan'ın istiklâllerini te'min etmiş ve aynı zamanda Tebriz, Kirmānşāh ve Hemedan'ı da zaptetmiş bulunuyordu. Petro I. Kafkasya milletlerinin istiklâl hareketini tenkil etmek ve efganlıları Iran'dan çıkarmak husûsunda Şah Tahmasp'a yardımda bulunmak mukabilinde Astarābād, Mâzenderân ve Gīlān'ın da kendisine verilmesini şart koşmuş ve muvafakat beklemeden, mezkûr yerleri işgâl ettikten sonra, Tahmāsp II. ile 1723'te bir muâhede akdetmişti. Bütün Karadeniz sâhillerinden kovulmuş olan Petro I.'yu Hazer sâhillerinden de çıkarmak „Muvâfık-ı şan ve menfaat olduğundan", Osmanlı devleti harekete geçmiş ve neticede, Fransa'nın tavassutu ile akdolunan bir muâhede ile, bütün şimâl-i garbî ve garbî İran, Kirmānşāh ve Hemedan ile birlikte, Osmanlılara terkedilmişti (Mustafa Nuri, *Natāyic al-vuḳū'āt*, III, 28 v.d.). İsfahan'da yerleşen ve kendisini şah ilân eden efganlı Maḥmūd Ḫān'ın halefi Aşraf'in, İstanbul'a bir elçi göndererek, Safevîlerin yerine oturduğunu bildirmiş olması ve zaptolunan yerlerin iâdesini istemesi üzerine vukû bulan savaşta, kürtlerin ihâneti yüzünden, Bagdad vâlisi ve Hemedan ser-askeri Ahmed Paşa münhezim olmuş ise de, ertesi yıl kuvvetli bir Osmanlı ordusunun yaklaşması üzerine, Aşraf Ḫān „Kirmānşāh, Hamadān, Ardalān, Nihāvand, Hurramābād, Lūristān" ve bilcümle memâlik-i Azerbaycan ile vilâyât-ı Gürcistan ve Şirvan iâde olunmamak ve buna mukabil kendisi İran şahı tanınmak şartı ile, 1141 başlarında ser-asker ve Bagdad vâlisi Hasan Paşa-zâde Ahmed Paşa ile müsâleha akdetmiştir.

Maḥmūd I. (1730—1754) zamanında efganlıların mağlûp olması üzerine, Şah Tahmasp ile akdolunan yeni bir muâhede mûcibince, şimâlî Azerbaycan ile Gürcistan'ın Osmanlı hâkimiyeti altında kalması şartı ile, Tebriz, Kirmānşāh ve Hemedan eyâletlerinin İran'a terkine muvâfakat hâsıl olmuş ise de, tarafeynden kimse bu anlaşmadan memnûn olmadığı için, yeniden harp hazırlığına başlanınca, afşarlı Nādir (sonraları Nādir Şāh) ordusunu Hemedan yaylasında tahşid etmiş ve Bagdad muhârebesinde Topal Osman Paşa'ya mağlûp olduktan sonra, yaralı bir hâlde, Hemedan kalesine sığınmış idi. Afşarlılardan sonra, İran'a hâkim olan Zend sülâlesine nihâyet veren ve 1789'da Hemedan'ı zapteden Kaçar-oğulları sülâlesinin müessisi Aka Mehmed Han, şehrin dışındaki eski kasrı yıktı. Rusların ardı-arası kesilmeyen tazyik, müdâhale ve istilâları ile karşılaşan Kaçarlar Osmanlılar ile dâimî bir sulh hâlinde yaşadıklarından, Hemedan askerî ehemmiyetini kaybetmiş ise de, Basra-Bagdad tarikı ile gelen İngiliz-Hind ticâret malları sâyesinde, iktisâdî ehemmiyetini muhâfazada devam etmiştir. Bu devirde garbî İran için bir depo vazifesini gören Hemedan'dan Tahran'a, Gīlān'a, Azerbaycan'a ve oradan da Karadeniz sâhillerine ticâret kervanları işlemeğe başlamış idi. Tumanskiy'nin 1894'te vukû bulan seyahati esnâsında (s. 30) geniş ve faâl Hemedan piyasası İngiliz-Hind ticâret malları ile dolu bulunuyordu. 1817—1820 tarihleri arasında burada bulunmuş olan Sir Robert Ker-Porter Hemedan'ın nüfusunu 40.000 tahmin ettiği hâlde, Curzon 1889'da, Hemedan'ı 20.000 nüfuslu bir şehir olarak göstermiştir. Curzon'dan 5 yıl sonra, burada bulunmuş olan Tumanskiy Hemedan'da 40.000—50.000 nüfus kaydeder. Bu müellife göre, „İngiliz-Bagdad ticâreti sâyesinde, şehir son 20 yıl zarfında çok büyümüştür".

Hemedan'da 1931'de 50.000 ve 1934'te ise, 60.000 nüfus tahmin edilmiştir. Nüfusun büyük ekseriyeti âzerî türklerinden ibâret olup, ticâret de bunların elindedir. Onlardan sonra kürtler, me'mûr sınıfını teşkil eden farslar ve 1.500—2.000 tahmin edilen mûsevîler gelir. Daha Evliya Çelebî'nin — „Hemedan cuhûdu meşhûrdur" — dediği yerli ve bagdadlı olan bu mûsevîleri buraya celbeden, bilhassa şehrin ortasında, cuma mescidi (mescid-i câmi) civarında sözde yahudi azîzlerinden, Ester ile Mordehay'ın türbesidir. Tumanskiy'e göre, mûsevîlere karşı derin bir kin besleyen ahâli dahi bu türbeyi ziyâret edermiş. Curzon tarafından nisbeten yeni bir binâ olduğu kaydedilen bu türbe taştan yapılmış olup, buradaki ölüler ibrânîce yazıları ihtivâ eden ağaçtan tabutlar içerisindedir. Ker-Porter (II,105) türbenin Timur'dan sonra inşa edilip, XVII. asırda tâmir gördüğü hakkında bir rivâyet kaydeder. Büyük âlim ve tabib İbn Sīnā'nın son zamanlarda tâmir edilen türbesi de bu şehirdedir.

Birinci dünya savaşı sıralarında, rus-ingiliz müttefik kuvvetleri tarafından işgâl altına alınmak suretiyle, Türkiye'ye karşı, askerî bir üs hâline getirilmiş olan İran'ın bilhassa garp vilâyetleri, o cümleden Hemedan ve havâlisi dahi, bir kaç defâ elden-ele geçmiştir. Daha, İran'ı iki nüfus bölgesine ayıran 1907 rus-ingiliz anlaşmasından sonra, Hemedan da dâhil, bütün şimâlî İran'da yerleşen rusların, cenûbî Azerbaycan tarikı ile, Musul'u ve Ḳazvīn-Hemedan tarikı ile de Bagdad'ı ve Basra körfezini hedef tutan, faâl bir siyâsetleri müşâhede edilmekte idi. 1915 mayısında, İran'da türk ve alman tarafdarı kuvvetlerin faâliyetleri karşısında, rus ve ingiliz sefârethâneleri ile teb'alarının tehlikeye mârûz bulunduklarını bahâne ederek, İran'ın Enzeli limanına asker çıkaran ruslar Ḳazvīn'e kadar ilerilediler. Hedefin Hemedan olduğu mâlûm idi. İngiltere ile berâber verdikleri bir nota ile İngiltere ve Rusya, İran'ın mâlî ve askerî kontrolünü de ellerine almış bulunuyorlardı. Kendisini bîtaraf ilân etmesine rağmen, fi'len işgâl altında bulunduğunu gören Türkiye, 1915'te, İran hududunu geçerek, Hemedan ve Irak-i Acem'i işgâl etti. Bir müddet sonra, rus kuvvetlerinin tazyikı altında, Hemedan'ı tahliye eden türk kuvvetleri 1916 senesinin yazında yeniden taarruza geçerek, rusları ric'ate mecbûr ettiler. Kirmanşah'ı ve Hemedan'ı tahliye eden ruslar Ḳazvīn'de de duramayıp, Tahran'daki sefâret erkânı ile teb'alarını da Hazer sâhilindeki Enzeli'ye nakletmişlerdi. 1917 senesinin ilk baharında, Rusya'da baş veren ihtilâl üzerine, İran'daki rus kuvvetleri de inhilâl edince, ingilizler hemen-hemen bütün İran'ı işgâl altına aldılar. İngilizler Bagdad'ı zaptetmiş bulunuyorlardı. Böyle gayr-i müsâit şartlar altında türk kuvvetleri Hemedan'ı ikinci ingiliz ordusuna terke mecbûr oldular. Türkiye Bagdad'dan Hemedan'a doğru ve ruslar da, modern bir liman hâline getirmiş oldukları Enzeli'den itibâren cenûp ve cenûb-i garbîye doğru muntazam birer şose inşa etmişlerdi. Bu yollar Hemedan'da birleşiyordu. 1918 senesinin sonlarında ingilizler Bagdad'dan bu yol ile ilerileyerek, Enzeli limanına çıktılar ve Kafkasya'nın işgâline buradan başladılar.

Bibliyografya: Yāḳūt'un istifâde ettiği Abū Şucā' Şīrōya b. Şahrdār'ın Hemedan tarihi bize kadar gelmemiştir; Pauly-Wissova, V, 2155; Streck, *Zeitschrift für Assyriol.*, XV, 367 v.d.; M. Şemsettin Günaltay, *İran tarihi* (Ankara, 1948), I, 1—6, bk. İndeks, Medya kısmı ve bibliyografyası; Mas'ūd Kayhan, *Coğrāfyā-i mufaṣṣal-i Īrān* (Tahran, iranî 1311), II, 13, 379—386; Barthold, *İstoriko-geografiçeskiy obzor İrana* (Petersburg, 1903), s. 31, 84, 88—91, 121, 122, 130, 134, 138, 139, 141; *Armianskaya geografiya VII. veka po R. Ḥ., Prip. M. Ḫorenskomu* (ermenice metin ve harita, rus. trc. K. P. Patkanov, Petersburg, 1877), s. 57—63; *EI*. mad. HAMADHĀN; Yāḳūt, *Mu'cam* (Mısır 1906), I, 208—210; II, 103; III, 44; V, 8. VI, 353, 356; VIII, 471—481; İbn al-Faḳīh *Kitāb al-Buldān* (nşr. de Goeje; 1885); Ṭabarī, *Tārīḫ al-umam va 'l-mulūk* (Mısır IV, 250 v. d.; İbn Ḥavḳal, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* (nşr. de Goeje; 1873); Muḳaddasī (nşr. de Goeje; 1877); İbn Ruṣta (nşr. de Goeje; 1892); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Mısır, 1301), IX, XII; Balāẕurī, *Futūḥ al-Buldān* (nşr. de Goeje; 1866), s. 309 v. d.; *İslâm Ansiklopedisi*'nde ASADĀBĀD, BĪSUTŪN, CİBĀL, ELVEND, BUḲA ve Hemedan ile ilgili diğer maddeler; Deguignes, *Hunların, türklerin, moğulların ve daha sâir tatarların tarih-i umûmîsi* (trk. trc. Hüseyin Cahid; İstanbul, 1924), V, 224—227; VI, 76 v. dd. ve tür. yer.; VII, 67—69; Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927); Ebülgâzi Bahadır Han, *Şecere-i türkiye* (Petersburg, 1871—1874); Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trk trc. Mehmed Atâ), İstanbul, 1330—1332, IV, 56—63; V, 149—153; VI, 10 v. d.; VII, 150; Mustafa Nuri Paşa, *Natāyic al-vuḳū'āt* (İstanbul, 1327), I, II, III; P. G. Butkov, *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 goda* (nşr. M. Brosset; Petersburg, 1869); R. Ker-Porter, *Travels in Georgia, Armenia and ancient Babylonia* (London, 1821/1822); G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question* (London, 1892); A. G. Tumanskiy, *Ot Kaspiyskago morya k Ḫormuzskomu prolivu i obratno* (Petersburg, 1896); M. Quatremère, *Histoire des Mongols en Pers* (Paris, 1836); K. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 404; IX, 78, 98 v. d.; J. de Morgan, *Mission Scientifique en Pers* (Paris, 1894—1896), IV, 253 v. d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 194 v. d.; ayn. mll. (*JA*, 1902, s. 246); P. A. Rittiḫ, *Politiko-statistiçeskiy oçerk Persii* (Petersburg, 1896). Gen. Sir Percy Sykes, *İran tarihi* (trk. trc. yüz-başı Mehmed Cemâl), İstanbul, 1341, s. 61 v.d., 109 v.d., 117 ve tür. yer. (MİRZA BALA.)

HEMEDÂNÎ. HAMAẔĀNÎ, ABU 'L-FAẒL AḤMED B. AL-ḤUSAYN B. YAḤYĀ B. SA'ĪD B. BİŞR (969—1008), Badī' al-Zamān unvanı verilen büyük şâir ve edip. Tahsilini dünyaya gelmiş olduğu Hemedan şehrinde nahviyûndan Aḥmed b. Fāris ile diğer muallimlerin idâresi altında yaptı. 380'de Rey şehrine gitti ve bir zamanlar Ṣāḥib b. 'Abbād'ın büyük tevecchühüne nâil oldu. Sonra gittiği Cürcân'da, hâmî olarak, Abū Sa'īd Muḥammed b. Manṣūr'u buldu. 992'de Nīşāpūr'a gitti, fakat yolda eşkiyânın taarruzuna uğradığından, oraya bir parasız olarak vardı. Zamanın birinci edîbi olan Abū Bakr al-Ḫvārizmī [b. bk.] tarafından umduğu kadar iltifâtı görmedi; vukûa gelen bir tahriki müteâkip, aralarında *edeb* vâdisindeki bilgiler üzerine alenî bir münâzara oldu. Hamaẕānî bu münâzaraya dâir yazısında (bk. trc. Kremer, *Kulturgeschichte*, II, 471 v. dd.)

kendisinin galebe ettiğini söylemekte ise de, bu iddia şüphelidir. Ancak bu çarpışmada itibâr kazandığı muhakkaktır; bir sene sonra Ḫvārizmī öldüğü vakit işgâl ettiği bütün makamlarda ona halef olmuştur. Horasan ve Sicistan'ın bütün şehirlerinde ve Gazne'de kendisine hâmîler buldu ve nihâyet Herat'ta yerleşerek, al-Ḥusayn b. Muḥammed al-Ḫuşnāmī'nin kızı ile evlendi.

Mahfûz kalmış olan eserleri arasında *Maḳāmāt* Sicistan hukümdarı Ḫalaf b. Aḥmed nâmına ithâf edilmiş olacaktır; mektuplardan (nr. 173) bu hukümdarın şâire karşı gâyet iyi ve necîbâne muâmele etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hamaẕānī'den evvel hemen-hemen „vaaz" (*Murūc*, V, 421) veya „hutbe" (al-Cāḥiẓ, *Buḫalā*, 218, 13) mânasına gelen *maḳāma* kelimesi, tercüme sâhibinin eserinin unvanında kullanışına göre, yunanca *mime* kelimesinin ifâde ettiği muhtelif şahısların konuşmalarını taklit yolu ile „nükteli muhâvere" mânasını almaktadır. Al-Hamaẕānī 400 makame yazmış olduğunu ve içlerinde, ikisinin dahi biribirine benzemediğini iddia etmektedir. Ancak bu mağrûrâne iddia, elimize geçen 51 parçalık bir mecmuaya bakılırsa, haklı görülemez; zîra bunların bâzıları diğerlerinin tekrarı mâhiyetindedir. Bunlar da ekseriyâ *kudya*'ler, yâni kurnazca fikirler ile, para koparmağa mahsus şeyler olup, mevzûların kahramanları ya bir az bilginlik satar veya hitâbet mahâreti gösterir ve yahut da bir şaklabanlık yapar. Bunların bâzılarını belki o zaman Bagdad'da geçirilen hayat sahneleri gibi tavsif etmek mümkündür; lâkin bâzıları, msl. şâir Ẕu 'l-Rumma'nin ismi geçen yahut Muḥammed b. İsḥāḳ al-Ṣaymarī'den bahsedilen ve yine Sayf al-Davla (ölm.356)'nin hayatını nakleden fıkralar gibi, geçmiş zamanlara âittir. Bunların içinde itikada dâir husûsları ihtivâ edenleri, mev'izeler, manzûm muammâlar, hattâ dilenci ve hırsız düzenbazlıkları bile vardır. Al-Ḥuṣrī (*Zahr al-ādāb*, I, 254, 1305)'ye göre, tercüme sâhibini bunları yazmağa sevkeden âmil İbn Durayd'in *Arbaʿīn*'i olmuştur.

Mektuplarının mecmuası (233 tâne) bilhassa şahsî muhâberâtını ihtivâ etmektedir. Mamafih neşredilmeğe değecek derecede itinâlı yazılmışlardır. Bu mektupların yazıldıkları kimseler arasında, tarihçi İbn al-Miskavayh ve edip Abū Bakr al-Ḫvārizmī gibi, o zamanlar mârûf olanlar az olmakla berâber, hepsi yüksek mevki sâhibi olan zevâta hitâben yazılmışlardır. Bunların muhteviyâtı çok defa müellifin şahsî alâkasını mûcip olan husûslara dâirdir; msl. bir kitabın ibâresi veya kendisine tarhedilen verginin yüksekliğinden şikâyet gibi husûslara âittir. Bunlar arasında umûmî meselelerden bahsedenleri de vardır; msl. nr. 167 şî'anın yayılmakta olduğunu beyân etmektedir.

Al-Ṣaʿālibī şiirlerinden bir müntehabât (*Yatīma*, IV, 195—214) vücûda getirmiş; Yāḳūt da bunlardan bâzılarını şâirin tercüme-i hâline dercetmiştir. *Dīvān*'ı (nşr. ʿAbd al-Vahhāb Riżvān ve Muḥammed Şukrī, Kahire, 1903) 84 sahifeden ibârettir. Kasîdeleri ekseriyâ hâmîlerini medhe dâirdir.

Maḳāmāt'ın tab'ları: İstanbul, 1298; Beyrut, 1307 (bâzı kısımları çıkarılmış, Muḥammed 'Abdu'nun bir şerhi ile birliktedir); Kahire (1910'a doğru, Muḥammed Maḥmūd al-Rāfiʿī'nin tahşiyeleri ile).

Mektuplarının tab'ları: İstanbul, 1298; Kahire, 1304 (İbn Hicca, *Ḫizānat al-adab*'in hâşiyesinde), Beyrut, 1890 (İbrāhīm Aḥdab al-Tarāblusī'nin bir şerhi ile).

Al-Hamaẕānī'ye âit Avrupa bibliyografyası Brockelmann (I, 94; Suppl., I, 150 v.d.)'da verilmiştir. Yāḳūt (*Udabā*, I, 94—118)'taki tercüme-i hâli bilhassa al-Ṣaʿālibī'nin eseri eli Şīrōya'nin Hemedan tarihine dair eserine müstenittir.

(D. S. MARGOLIOUTH.)

HEMZE. HAMZA. (a.), asıl mânası parmak ile sıkmak, bir yere sıkıştırmak ve dürtmektir. Mizmarın kapanması yahut kuvvetsiz bir hançere infilâkıdır ki, Tamīmī'ler [b. bk.]'de *ʿayn* harfine muâdil imiş. Nitekim *hamza* işâreti *ʿayn* harfinden doğmadır. Bk. madd. ALİF, BAYNA ve oradaki bibliyografya.

HENDEK. [Bk. ḪANDAḲ.]

HENDESE. HANDASA yahut *ʿilm al-handasa*, 4 ihzârî ilimden biri olan geometriye arapların verdiği isimdir [bk. mad. HESAP]. Bu ismin farsça atmak, çizmek ve bu mânalardan geçerek, ölçü almak mefhûmlarına delâlet eden *andāḫtan* (yahut *andāzīdan*) kelimesinden geldiği söylenir (bk. *Lisān al-ʿarab*, VIII, 138). Büyüklük ölçü ve kıymet mânasına gelen ve geometri yerine de kullanılmış olan *andāza* ismi buradan çıkmıştır. Araplar geometri ilmi ile meşgûl olanlara *al-muhandis* derler.

Haccāc b. Yūsuf b. Maṭar tarafından, ilk defâ olarak, 790 senesine doğru, arapçaya tercüme edilen Euklides'in Στοιχεῖα (*al-Uṣūl*)'sı ile araplar sırf nazarî hendeseye vâkıf oldular; bilâhare Archimides'in hendeseye dâir eserlerinin ekserisi ve Apollonius'un mahrûtlara müteallik bahisleri buna inzimâm etti. Hendese için, yunancadan gelen *cūmaṭrīya* ismini de kullanıyorlardı. Hindlilerin Siddhānta'ları ve daha sonra, Heron'un eserleri ile araplar tatbikî, amelî hendeseyi yâni satıh ve hacimlerin ölçülmelerini, trigonometri unsurlarını ve arâzî meşâhasını da öğrendiler.

Araplar tarafından sırf hendeseye dâir, yâni ne hesap ve ne de cebirden istiâne etmeksizin, kısmen yunan ve kısmen de hind örneklerine istinad ederek, yazılmış yalnız iki eser zikredebiliriz: birincisi Mūsā b. Şākir'in üç oğlu Muḥammed, Aḥmed ve al-Ḥasan (en büyükleri Muḥammed, ölm. 873)'ın *K. Maʿrifat misāḥat al-aşkāl al-basīṭa va 'l-kurīya* (Müstevî ve kürevî şekillerin mesâhası ilmine dâir kitap) nâmındaki eserleri olup, kremonalı Gerardo tarafından lâtinceye ve bu lâtince metinden de, M. Curtze tarafından, almancaya tercüme edilmiştir: *Der liber trium fratrum de geometria, Nova acta der kgl. Leop.-Carol Akademie d. Naturforscher* (XLIX, nr. 2); krş. bir de H. Suter, *Über die Geometrie der Söhne des Mūsā b. Shākir, Biblioth. matem.*, 3. seri, III, 259—272. Bu eser dâire sathının, üç dıl'ı esâs tutularak, müselles sathının, mahrût ve mahrût-ı nâkıs satıhlarının, kürenin satıh ve hacminin ölçülmesi ve vasateyn-i mütenâsibeyn meseleleri ile zâviyenin üçe bölünmesine dâir, 18 mevzua âit bahisleri ihtivâ etmektedir.

Bu kitabı sırf, yâni nazarî, hendese kitaplarından addediyoruz; çünkü eser yunanlı klâsik hendese müelliflerinin usûlü vechi ile, yâni hesap ve cebre âit hiç bir tatbikı ihtivâ etmediği gibi, hiç bir adedî misâl de vermemektedir. İkinci eser de Abu 'l-Vafāʾ al-Būzcānī [b. bk.] *Handasā*'si olup, elimize kendisinin bizzat yazdığı şekilde değil, talebelerinden birinin farsça bir yazısı hâlinde geçmiştir (krş. Woepcke, *JA*, 1855, I, 218—256 ve 309—359; *Extrait*, Paris, 1855, s. 1—89). Bu eser, satıh hendesesinin esâs şekillerinin tersiminden bir küre dâhilinde, re'sleri kürenin sathına temâs etmek üzere, bir muntazam çok-satıhlı (*ẕu'l-vucūh 'l-kaşīra*) şekil tersimine kadar, bir çok meselelerin hallini ihtivâ eder. Eserin bilhassa dikkate şâyân olan ciheti, bu meselelerin mühim bir kısmının, sâdece pergel yardımı ile, halledilmiş olmasıdır ki, bunu ilk defa olarak görüyoruz. Diğer taraftan, bir kısım meselelerin hallinde de ap-açık bir Hind te'siri belirmektedir. Esâsen bu bir çok arap riyâziyecilerinin hendesenin muhtelif fasıllarına, msl. muntazam çok-satıhlı şekillerin tersimine, bilhassa üçüncü derece muâdelelere vardığı mâlûm olan yedidılılı, dokuz-dılılı şekillerin tersimi ile mahrût maktâlarına âit nazariyelere ve bunlar arasında kat'-ı nâkıs (ellips), kat'-ı mükâfî (parabol), şibih kat'-ı mükâfî (paraboloid) satıhlarının mesâhaları hesaplarına ve kat'ı mahrût pergeli denilen vâsıta ile, mahrût maktalârın çizimlerine âit risâleler elimize geçmiştir.

Hesap ve cebrin hendeseye tatbikı ve bilmukabele cebir meselelerinin hendese ile halledilmesi husûslarına gelince, bu sâhada araplar yunanlıları ve hindlileri pek çok geçmişlerdir. Riyâzî (munfasıl) mıkdarlar ile hendesî (muttasıl) mıkdarların biribirinden kat'î surette tefrikinin — ki yunanlıların riyâziye nazariyelerini müsmir surette genişletmelerine mâni olmuştur — bir engel olduğunun ortaya çıkarılması şerefi de araplara âit bulunmaktadır. Ḫvārizmī bir müsellesin irtifâını üç dıl'a bir mechûl mıkdar ilâve etmek suretiyle, yâni bir muâdele kurarak, tâyin etmekle, bir hendese meselesini halletmek için, cebir kullanmıştır. Hendese meselelerinin, cebir ile, halli tarzının baş mümessili mısırlı Abū Kāmil Şucāʿ b. Aslam (900 senesine doğru)'dir. Bu zât beş-dılılı ve on-dılılı şekiller üzerine yazdığı bir eserde (bu eserin asıl nüshası bugün yoktur; ibrânîce bir tercümesi mevcut olup, G. Sacerdote tarafından *Festschrift z. 80. Geburtstag M. Steinschneiders* (Leipzig, 1896) adlı yazılar mecmuasında italyancaya ve H. Suter tarafından *Biblioth. mathem.*, 3. seri, X, 15—42'de almancaya tercüme edilmiştir) birinci derece basit veya mürekkep, ikinci derece veya ikinci dereceye ircâ edilebilir muzaaf ikinci derece muâdeleler vâsıtası ile halletmiş ve bu muâdelelerin hemen hepsi pisalı Leonardo'nun eserlerine geçmiştir. Cebir meselelerini, hendese vâsıtası ile, halletmek usûlünün mümessili olarak, burada yalnız iranlı ʿOmar b. İbrāhīm al-Ḫayyāmī [b. bk.]'yi zikredeceğiz ki, bu zâtın üçüncü ve muzaaf ikinci derece muâdelelerinin, mahrût maktâ vâsıtası ile, halletme usûlü, şüphesiz arap riyâziyesinin elimize geçen en mükemmel eseridir. Hesabın hendeseye tatbikı bahsinde müsellesâtın da zikredilmesi gerektir. Bu ilimde araplar kendilerinden evvelki yunanlılar ile hindlileri, kat'î surette, geçmişlerdir. Al-Battānī [b. bk.]'den Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī [b. bk.]'ye kadar devam eden fâsılasız bir çalışma neticesinde, müsellesâtı, sistematik bir usûle göre, tedvin etmeğe muvaffak olmuşlardır ki, bu usûle dâir Naṣīr al-Dīn'in çalışmaları Regiomontanus ve Kopernik tarafından bilinse idi, onlar bu sâhada daha ileri gidebilirlerdi. Araplar ceyb (*sinus*), tamâm-ı ceyb (*cosinus*) ve *sinus versus*'ü hindlilerden öğrendiler ve sonra bunlara diğer fonksiyonları ilâve ettiler; muhtelif fonksiyonlara âit düstûrları buldular, müsellesât cedvellerini tamamladılar ve buldukları dâvalar ile, bütün müstevî ve kürevî müsellesleri hallettiler (dört mıkdar kaidesi, mümâslar yâni tangent dâvâsı, müstevî ve kürevî ceyb meseleleri v.b. gibi).

Asıl amelî hendesede (arâzî mesâhası, fennî geodesie) arap riyâziyecilerinin husûsî çalışmaları yoktur; lâkin eserlerinde usturlap ve

rub'-i dâirenin imâl ve istimâline dâir bir çok meseleler halletmişlerdir (bunlar için bk. aşağıda zikredilen E. Wiedemann'ın eseri).

Bibliyografya: H. Hankel, *Zur Geschichte d. Math. im Altertum und Mittelalter* (Leipzig, 1874), s. 271—293; M. Cantor, *Vorlesungen über Geschichte d. Math.*, I, 2. tab. (Leipzig, 1894); 3. tab. (1907), 7. kısım: Araplar; F. Woepcke, *L'Algèbre d' Omar al-Khāyyāmī* (Paris, 1851); V. Braunmühl, *Vorlesungen über Geschichte d. Trigon.* (Leipzig, 1900), I, 42—86; E. Wiedemann, *Beiträge z. Geschichte d. Naturwissenschaft*, XVII ve XVIII (*Sitzungsber. d. phys.-med. Sozietät in Erlangen* (1909), XLI, 26—78; H. Suter, *Biblioth. mathem.*, 3. seri (1910), II, 11—78 ve (1912), XII, 289—332. (H. SUTER.)

HENÎ'EN. HANÎ'AN (A.), bir yemeğe *tafażżal*, buyurun yahut *bismillāh* kelimeleri ile dâvet olunan kimse, icâbet etmediği takdirde, „âfiyet olsun" mânasına gelen bu tâbir ile mukabele eder. Bu temenniyi yapmağı ihmâl etmek, yalnız bir nezâketsizlik değil, aynı zamanda yemeği de nazar değmek tehlikesine mârûz bırakırmış; bk. Lane, *Manners and Customs*, fasıl V. M. Hartmann (*Arab. Sprachführer*², s. 39)'a göre, Suriye'de hâlâ eski âdetleri muhâfaza edenler, su içen adama *hanīyan* derler ve bu adam da *hannāk Allāh* yahut *Alla ihannīk* cevabını verir. Suriye'de bir yemeğe dâveti reddetmek için, *afżalt* yahut *afżaltū* denilir.

ḤENNÂ'. (Bk. KINA.)

HENSELİYE. HANSALİYA, *hansalī*'nin cem'i olup, Fas'ta, Sīdī Sa'īd Ahansal isminde mârûf olan Sīdī Sa'īd b. Yūsuf al-Hansalī'nin te'sis ettiği tarîkat mensûplarına verilen isimdir. Hansalī yahut Ahansal lekabının doğmuş olduğu Banī Mṭīr kabîlesine âit bir berberî köyü olan Hansala (Fas Atlası)'den geldiği söylenir.

Bu zât bir murâbıt âilesinden olup, en mârûf ceddi Sīdī Sa'īd al-Kabīr'in Dades (Cenûbî Fas)'teki türbesi ziyâret yeridir. Bu şeyhi takliden, Sīdī Sa'īd b. Yūsuf da bütün gençliğini Fas'ın başlıca zâviyelerinde, tasavvuf akîdelerini tetebbûa hasretti. Fas'ta Ḳṣar al-Kabīr'de, Tafilet'te — ki buralarda ahlâkının sağlamlığı darb-ı mesel hâline gelmiştir — ikametten sonra, Peygamberin kabrini ziyâret için, şarka gitti. Uzun müddet şarkta kaldı; birbirini müteâkiben, Medine'de ve Kahire'de tahsil ve bu son şehirde, Şayḫ Sulṭān'ın terbiyesi altında, tasavvufa dâir bilgisini ikmâl etti. Bu şeyhin cinler pâdişahından ilham aldığını söylerler. Sīdī Sa'īd, bundan sonra, Dimyat'a giderek, Sīdī 'Īsā al-Cunaydī'nin mürîdi oldu ve bu zâtın *zikr*'ini kabûl etti. Bu zikr *Dimyāṭīya* adında, yüksek ilhamlı bir nevi, manzûmedir. Sīdī Sa'īd, bundan sonra, İskenderiye'ye giderek, meşhûr islâm mutasavvıflarından Abu 'l-'Abbās al-Mursī'nin kabrine mülâzemet etti. Bir gece kabrin yanında *Kur'an* okumakta iken, başlarında Peygamber olduğu hâlde, cennette bulunan evliyâlar kendisine göründü. Peygamber, Sīdī Sa'īd'e fenâ ervâhı kovmak için, bir kamçı verdi ve memleketine giderek, irşâd ile meşgûl olmasını emretti. Sīdī Sa'īd Fas'a döndü; başlıca zâviyeleri ziyâret etti ve Tedla'da Cazūlīya'lerin zâviyesinde yerleşti ve oranın *muḳaddam*'i oldu. Sonra Ayt-Messat kabîlesi topraklarında, Tedla ile berberîler diyârı arasında, Merâkeş yolu üzerinde ve yüksek Vādī Dra'a'da, kendi mürîdleri için, bir zâviye te'sis etti. 1 recep 1114 (1 teşrin II. 1702)'te orada vefat etti. Hayatı ve harekâtı ile, Atlas berberîleri üzerinde büyük bir nufûz ve şöhret kazandı.

Oğlu Yūsuf, tarîkat riyâsetinde kendisine halef oldu ve tarîkati pek ziyâde büyüttü. Çok büyük bir nufûz ve iktidar kazandığından dolayı, Fas sultanı Mūlāy İsmā'īl'in âsî oğlu Aḥmed Ẓahabī'nin ilticâsını kabûlden korkmadı. Bu hareketi ve şerîflerin kendilerine karşı rakip addettikleri nufûzlu murâbıtlara karşı besledikleri kıskançlık, kendisinin hayatına mâl oldu. Mürîdleri itisâfa mârûz kaldılar ve kısmen Fas'ın diğer tarîkatleri tarafından temsil edildiler.

Yūsuf'un halefi Sīdī Sa'dūn, tâkip ve itisâftan kaçarak, Cezayir dayılığının şark taraflarına sığınmış idi; orada bir çok mürîdler peydâ etti. Halefi Sīdī Mu'ammar, Ḳosanṭīna (Constantine) civarında bulunan Talaġma kabîlesi arasında medfûndur. Bu zâtın vefatında tarîkatin reisliği Ḳosanṭīna (Constantine)'nın eski ve meşhûr bir âilesinden olup, bu şehir civarında, Şattaba dağında da bir zâviyesi bulunan Sīdī Zvāvī'ye intikal etti. Sīdī Zvāvī'nin ahfâdı, o zamandandan beri, fâsılasız Hansalīya tarîkatinin başında kaldılar. Zâten bu tarikatin en çok mürîdi bulunan yerler Ḳosanṭīna (Constantine) vilâyeti ile Fas'ın yukarı Atlas havâlisidir.

Bu tarîkatin başlıca nufûz merkezleri şunlardır: Fas'ta — Ayt Messatler arâzisindeki ana zâviyeler, Dades zâviyesi; Cezayir'de — Ḳosanṭīna (Constantine) civarında Şattaba zâviyesi ve Tunus'ta — Kef zâviyesi.

Hansalī'ler, diğer bir çok müslüman tarîkatlerinde olduğu gibi, cezbe hâline gelmek için, *samā'*, *zikr* ve bir nevi deverân icrâ ettikten başka, riyâzet kasdı ile, kendi kendilerini de döğerler. İctimâları mahrem olup, tarîkat mensûplarından başkasını kabûl etmezler. Halk bunların cinler üzerinde gizli bir kudret sâhibi olduklarına zâhiptir. Bu itikat dolayısı ile, onları ekseriyâ, hastalığın sebebi olan fena cinleri kovmak için, hasta bulunan evlere çağırırlar. Fas'ta Ayt Messat zâviyesi şeyhinin nufûzu o kadar büyüktür ki, kâşif Foucauld'un zamanında bu nufûz kâşifi Merâkeş'ten Sûs'a kadar himâyeye kifâyet etmiş idi.

Bibliyografya: Muḥammed b. Ṭayyib al-Ḳādirī, *Naṣr al-maṣānī* (Fas, 1309), II, 170; al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (Kahire, 1312), IV, 57; Rinn, *Marabouts et Khouan* (Cezayir, 1884), s. 385; Depont et Coppolani, *Les Confréries religieuses musulmanes* (Cezayir, 1897), s. 492; De Foucauld, *Reconnaissance au Maroc* (Paris, 1888), s. 270 ve haritalar. (A. COUR.)

HERĀT. (Bk. HERAT.)

HERAT. HERĀT, şimâl-i garbî Efganistan'da 24°22' şimâl arzı ve 62°9' şark tûlü arasında, bulunan bir şehir olup, aynı isimdeki eyâletin merkezidir. Bu şehir, eldeki vesikalara göre, çok eski bir tarihe mâliktir. Avesta'da Haroyu, Haraēva ismi ile, Ahamen kitâbelerinde Haraiva, yunan kaynaklarında Αρεία adı ile zikredilir. İskender, eski Herat'ın yerinde yahut yanında αλεξανδρεία αρεϊαν şehrini binâ etmişti. Batlamyus ile Charax'lı Isidore, İskender'in kurduğu şehri eski Herat demek olan Αρταχανα'dan ayrı bir şehir olarak zikrederler. Herat Sâsânîler devrinde de mühim bir şehir idi. Horasan'ın fethi dolayısı ile, arapların idâresine girmişti. Sonra Herat'ı araplar, halife 'Oṣmān zamanında, 31 (652)'de vâki olan bir isyan sebebi ile, İbn 'Umayr idâresinde gönderdikleri bir ordu ile, yeniden işgâl ettiler. İslâm devrinde şehir yavaş inkişâf etti. Moğullardan önce, İran—Turan ticâret yolu Nīşāpūr—Saraḫs—Merv—Balḫ üzerinden geçtiği için, Herat bu yolun kenarında kalmış idi. Bununla berâber, Merv'in Sīstān ve Fars tarafları ile ticâretinde Herat merkez olmuş ve buradan bir çok âlimler neş'et etmiştir (bk. Sam'ānī, mad. HARAVĪ ve Yāḳūt, mad. HERĀT). Kaynaklarımızda, moğullar devrine kadar, bu şehrin tarihi ile ulemâsının hayatlarından bahseden *Tārīḫ-i Herāt*'lardan beş tânesi zikredilmektedir (bk. Muḥammed Zubayr al-Ṣiddīḳī, *Tārīḫ-nāma-i Herāt*, mukaddime, s. VII v.d.). Her hâlde bugün dört duvar içinde bulunan Herat şehri, bu şeklini daha araplardan önce almış idi. X. asır arap coğrafyacılarından İṣṭaḫrī (s. 264 v.d.) ve İbn Ḥavḳal (yeni tab., s. 437 v.d.)'in söylediklerine göre, Herat'ın Ḳuhunduz (İṣṭaḫrī'de ḳal'a)'unu, şehrin Mascid-i cāmi'ini ve hapishânesini içine alan bir *al-Madīnat al-dāḫila* („iç-şehir")'si vardır; bunun, cenûpta Fīrūzābād, garpta Ziyād, şimâlde Sarāy, şarkta Ḫuşk isminde dört kapısı bulunmaktadır; bu iç-kalenin dışında *rabaż* („varoş") mevcuttur; bu da arası 30 arşın fâsıla ile ayrılan iki katlı duvar ile çevrilmiştir ve bu *sūr vaṣīḳ* („sağlam sûr")'ın da öteki iç-kalenin kapılarına tetâbuk eden dört kapısı olup, bunlar da aynen iç-şehir kapılarının ismini taşımaktadır; *Dār al-amāra* („hukûmet konağı") bu *ḥiṣn* hâricinde, şehrin 1/3 fersah garp tarafında, Nīşāpūr yolunda, Ḫorasānābād adlı yerdedir. Herat'ın tarihî coğrafyasını, arap kaynaklarına göre, yazanlar (Barthold, G. le Strange), İbn Ḥavḳal'de bulunan *ḥiṣn* kelimesinin „iç-şehir" içindeki „iç-kale" için olduğu gibi, *„rabaż*'ın sûru" mânasında da kullanıldığını farketmediklerinden, bir tek „iç-kale" den bahsetmek yanlışlığına düşmüşlerdir. Muḳaddasī (s. 307)'de ise, Ḳuhunduz ile birlikte zikredilen „iç-şehir" den ve onun dört kapısından ayrı olarak, *rabaż*'ın *ḥiṣn*'ı ve onun aynı isimleri taşıyan dört kapısı zikredilmiştir. *Ḥudūd al-'ālam* (var. 19b)'de de Herat'ın „çok müstahkem şehristânı" (yânî iç-kalesi), ayrıca *ḳuhunduz*'u ve *rabaż*'ı bulunduğu tasrih edildiği gibi, XII. asırda Herat'ın tarihini yazan 'Abd al-Raḥmān al-Fāmī (1079—1151)'nin ve XIII. asırda Sayfī Haravī'nin kaydettikleri mahallî rivâyetler de bunu göstermektedir. Bu rivâyetlere göre, efsânevî İran pâdişahı Kayūmarṣ zamanında, şimdiki Herat mıntakasında yerleşen ahâli, Bādġīs taraflarını işgâl eden türk göçebelerinden muztar kalarak, bu Kayūmarṣ'ın yahut diğer bir İran pâdişahının Balḫ hukûmdârı olan kızı yahut torunu Şamīra'nin müsâadesi ile, şimdiki Herat'ın şimâl kısmında (Mu'īn al-Dīn İsfizārī'ye göre, sûrun hemen dışında) Şamīrān isminde bir kale binâ etmişler ve Hayāṭila türklerinin pâdişahı Farhun b. Kūfān-nīn'e vergi vermekten kurtulmuşlardır. Diğer efsânevî İran pâdişahı Minūçihr zamanında, yukarıda zikredilmiş olan ahâli bu kaleye sığışamayıp, Ḫarnūş adlı kırallarının idâresinde Şamīrān kalesini de içine alan „Şahr-i Ḳunduz" (Ḳuhunduz) nâmı ile, yeni bir şehir binâ ederek, onu da dört köşeli geniş sûr içine almışlardır. Fakat Dārā'nın muâsırı olarak gösterilen kıralları Arġāşūş zamanında, „Şehr-i Ḳunduz" da dar geldiğinden, bunu içine alan ve 11.183 arşın muhitinde daha büyük bir sûr ile çevirdikleri Herat şehrini inşâya başlamışlarsa da, bu iş ancak İskender tarafından tamamlanmıştır. Şehrin Fīrūz, Sarāy, Ḫuşk ve Ḳuhunduz isimlerini taşıyan dört kapısı var idi (Sayfī Haravī, *Tārīḫ-nāma-i Herāt*, s. 27—41); yânî araplar zamanındaki Ziyād'dan başka kapı isimleri is-

lâmiyetten önce de aynı şekilde mevcût idi. Bu rivâyetlere göre (bk. İsfizârî, Hâlis Efendi kütüp., nr. 7472, var. 19b), dört duvar içinde bulunan murabbâ şeklindeki ḳuhunduz'un biri şimâlde, diğeri cenûpta olmak üzere, iki kapısı, fakat asıl Ḳuhunduz'un da dâhil olduğu „iç-şehir" 'in dört tarafında birer kapısı var imiş. Eski Şamîrân'ı istiâb eden Ḳuhunduz ancak Sayfî Haravî ve İsfizârî zamanında büyük şehri ihâta eden sûrun dışında (Sayfî Haravî, s. 30'a göre şehir sûrunun dışındaki hendeğe bitişik) kalmıştır. Önce, X. asırda, Ḳuhunduz'u içine alan geniş duvarın şimâlî kısmında ancak „Sarāy" (her hâlde şehrin şimâlindeki bir hukümdar sarayına nisbetle) adlı bir kapı bulunduğu hâlde, XIII. — XV. asırlarda Ḳal'a-i İḫtiyār al-Dīn („iç-kale") 'in iki tarafında, şimdiki gibi, iki kapısı var idi. Bu kapıların kalenin garbında olanı, bugünkü ismi ile „Malik kapısı", şarkındaki XIII. asırda „Barāmān kapısı", XV. asırda da bugünkü ismi ile, „Kıpçak kapısı" tesmiye edilmiştir. Sayfî Haravî (s. 713)'ye göre, Malik kapısından çıktıktan sonra, Cadda-i Ḳuhunduz („Ḳuhunduz sokağı")'a ve Şārî'-i Bāġ-i Safîd („Bāġ-i Safîd yolu")'e gelindiği gibi, Barāmān kapısından çıkınca da, Civār-i Ḳuhunduz („Ḳuhunduz civârı")'a geliniyordu. Ḳuhunduz'un yeri şehir sûrunun dışında Malik ve Barāmān (Kıpçak) kapıları arasında idi. 1885'te şehir etrafını iyice tetkik eden Major C. E. Yate, şehrin şimâlinde ve sûrun dışında, bugün Tall-i Bangiyān tesmiye olunan tepe ve duvarların (ki Sayfî Haravî'de Masraḳ, İsfizārî v.b.'da Maṣraḥ adı ile geçer) İbn Ḥavḳal'de zikredilen iç-kaleden ibâret olacağını kaydetmektedir (bk. *Northern Afghanistan*, s. 32 v.d.). Herat'a nisbetle „Ḳuhunduz" kelimesi Tall-i Bangiyān'a tevâfuk eden eski Şamîrān'ı, yâni belki onun cenûbundaki diğer „iç-kale"yi ifâde ettiği gibi „iç-şehir" demek olan „Şahr-i Ḳunduz"u da ifâde ettiğinden, karışıklık husûle gelmiştir. Sayfî Haravî'nin üstâdı Nāṣir al-Dīn Çustî'nin *Tārīḫ-i Ḫorasān*'lardan birinden naklettiği mubâlegalı bir rivâyete göre, Ḳunduz'da 80 mescid, 2.500 saray, 900 dükkân, 40 havuz ve 18 hamam olduğu hâlde, Herat'ta 800 mescid, 6.400 (matbû nüshada 60.400) saray, 3.000 (matbû nüshada 30.000) dükkân, 120 havuz ve 55 hamam var imiş (*Tārīḫ-nāma-i Herāt*, s. 45). İç kaleyi ve iç-şehri içine alan Herat (*rabaż* ve sûru), İṣṭaḫrî zamanında, yarım fersah tûlünde ve arzında idi ve her hâlde bu sûr o zaman şimdiki Tall-i Bangiyān'ın şimâlinden geçmekte idi. Şehrin şekli acabâ ne zaman değiştirilmiştir? İbn Ḥavḳal'in bu şehri ziyâretinden (968) az önce, Herat ahâlisinin Sâmânîler tarafından tâyin olunan vâli Muḥammed b. Carrāḥ'a karşı ayaklanmaları üzerine, bu isyanı tenkil eden Aṣ'aṣ b. Muḥammed, şehir ahâlisinin teslim olmasından sonra da, uzun zaman mukavemet eden kaleyi tahrip etmiş ve şehrin sûru, Horasan emîrinin emrine ittibâen, yer ile yeksân edilmişti. Bu cihetten İbn Ḥavḳal, Herat'ı ziyâret ettiği vakit, sûrun mevcûdiyetinin farkedilemez bir hâle gelmiş bulunduğunu beyân etmektedir. Mamafih şehir uzun zaman böyle sûrsuz kalmamış gibi görünüyor. Muḳaddasî, Herat'ın iç-şehri ile *rabaż*'ının sûrlarından bahsettiği gibi, 396 şâbanında (mayıs 1006) doğmuş olan heratlı şeyh 'Abd Allāh Anṣārî de kendisinin „Herat'ın Ḳuhunduz'unda doğmuş ve orada büyümüş" olduğunu zikretmiştir (Cāmî, *Nafaḥāt*, Luknov, 1915, s. 303), yâni şehir XI. asırda da eski şeklini muhâfaza etmiştir. İç-şehir duvarlarının ortadan kaldırılması ve Ḳuhunduz'un, yâni „iç-şehr" 'in „iç-kale" 'sinin, şehir duvarı dışında kalması, gâlibâ şehrin Cengiz zamanındaki tahribi ve kaganlar zamanında yeniden imârı sıralarında vukûa gelmiştir.

X. asırda şehirde hayat iç şehrin ortasında bulunan Mascid-i cāmi' etrafında temerküz etmişti. Şehrin şimâlindeki dağda (şimdiki Alan Kūh'ta) Sireşk ismini taşıyan âteşgede var idi. İbn Ḥavḳal zamanında, bu âteşgede henüz mâmûr idi. Bununla şehir arasında da hıristiyanların kilisesi mevcut idi. Şehir ahâlisi, Ya'ḳūbî (*Kitāb al-Buldān*, s. 280)'ye göre, acem eşrâfından ve arap tâifesinden ibâret idi. *Ḥudūd al-'ālam*'e göre, bu arap unsuru, kaydedilecek kadar, kalabalıklaşmıştır. Bununla berâber, eski mecûsîler de burada uzun zaman mevcûdiyetlerini muhâfaza etmişlerdir. Bunların âteşgedesi, daha 'Abd Allāh b. Ṭāhir'in zamanında (828—844) dahi şehrin câmii yanında bulunuyordu (Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, III, hâtime, s. 20). Şehir ahâlisi sünnî idi; bunlar ile „amelî" ve „kerrâmî" mezheplerinin mensûpları arasında nizâlar olurdu (Muḳaddasî, s. 336). Muahhar zaman müelliflerinde olduğu gibi, X. asır müelliflerinde de, Herat, ahâlisi haşin, kavgacı, katil, cinâyetleri çok, fisk ve fücûrun almış yürümüş bulunduğu bir yer olarak tavsif edilmiştir (Muḳaddasî, s. 307). Konuşmaları tekellüflü idi ve kavga eder gibi konuşurlardı. Dilleri Horasan farsçasının ayrı bir şivesi olup, Garcistan ve Merv şiveleri arasında yer alırdı. Heratlı şeyh 'Abd Allāh Anṣārî'nin *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya* adlı kitabı bu şivenin husûsiyetlerini tebârüz ettirmektedir. Herat'ın yukarısında, Rabāṭ-i Kurdān (yahut Kardān)'da, Herî Rūd'dan ayrılan 9 kanal, Timurlular devrinde, Ḥāfiẓ Abrū tarafından, Herat ovasının can damarları olarak, tavsif edilmiştir. Aynı kanallar, isimlerinde az bir değişiklik ile

Ḥamdullāh Ḳazvînî (*Nuzhat*, metin, s. 220)'de zikredildiği gibi, X. asır coğrafyacılarında da (İṣṭaḫrî, s. 265 v.d.; İbn Ḥavḳal, s. 438 v.d.; Muḳaddasî, s. 330) 9 (Muḳaddasî'de 7) nehir olarak sayılmakta ve kıyılarındaki kasaba ve nâhiyeler zikredilmektedir. Bunlardan Herat'ın cenûbundan akan Sabġār ve Herat'ın şehir içini ve şimâlî kısımlarını sulayan İncil veya İncir (Ancîr) kanalı eski isimlerini muhâfaza etmişlerdir. Bunlardan Baraşt kanalı üzerindeki kasabalardan Mālān'a giden yolda, Herî-Rūd üzerinde, bütün tarihte olduğu gibi, bugün dahi ismini muhâfaza eden Pul-i Mālān („Mālān köprüsü"), Herat halkının yeni müslüman oldukları devirde, bir mecûsî zengini tarafından inşa edilmiş bir hârika olmak üzere, Muḳaddasî (s. 330) tarafından, zikredilir. Bu köprü 34 kemerden ibârettir. 1885'te Herat'ı tasvir eden Yate'e göre, köprünün şimâl kısmı yıkılmış, 25 kemer sağlam kalmıştır. Herat ovası 20, hattâ, Obih'ten Küsüveyh'e kadar, 30 fersah tûlünde tek bir meyve bahçesi gibi tasvir edilmiş ve daha X. asırda bu ova Horasan'ın en mâmûr yeri diye tanınmıştır. En çok ihrâc edilen madde olarak, meşhûr bezleri ile kuru meyvaları ve bir de burada imâl olunan çelik zikredilir (Muḳaddasî, s. 324). Herat'ta eritilip, bir yumurta şekli verilen ve bu şekilde diğer memleketlere ihrâc olunan bu çelikler (*bīżāt*) cevherli (damaskî) kılıç dökmek için kullanılmış ve bunlardan en iyi kılıçlar Hindistan'da Multān'da imâl edilmiştir (bk. Z. V. Togan, *Biruni's Picture of the World*, s. 103, 105). Muḳaddasî'nin Ayasofya nüshasında verilen harac listesinde, Herat vilâyeti, Horasan'ın bütün vilâyetlerinden fazla olarak, senede 1.935.421 dirhem vergi veren bir vilâyet olarak zikredilmiştir. Ḥamdullāh Ḳazvînî'de ise, Gûrlular zamanındaki Herat şehrinde, şüphesiz bütün vilâyet için olmak üzere, 444.000 hâne (yâni takriben 2.000.000 nüfûs) kadar ahâli, 12.000 dükkân, 6 000 kadar hamam, 359 medrese ve âteşkede olduğundan bahsedilmiş, v.b. rakamlar verilmiştir (*Nuzhat*, metin, s. 152). G. le Strange (*The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 409), bu rakamları Herat şehrine âit rakamlar olarak, kabûl etmiştir.

Herat XI. asırda, Gazneli Maḥmūd zamanında, onun oğlu ve veliahdı Sultan Mas'ūd'un karargâhı ve memleketin ikinci pâyitahtı oldu; 1036'da Selçukluların, sonra Gûrluların ve Ḫvārizmşâhların eline geçti. İlk islâm çağından moğullara kadar gelen devirde, Herat'ı idare eden vâliler, Selçuklular, Ḫvārizmşâhlar ve Gûrlular zamanında, Herat'ta cereyân eden vekayi Mu'în al-Dīn İsfizārî tarafından bir araya toplanmıştır (Hâlis Efendi nüshası, var. 82a — 86a). Bu devirde Şamîrān kalesi daha mevcut idi; Gazneli Sultan Mas'ūd zamanında Herat'ın dizdârı burada bulunuyordu. 491 (1098)'de Selçuklu sultanı Barkyārūḳ emîr Ḥabaş b. Altıntaş'ı Herat vâlisi olarak tâyin edince, bu emîr de kendisi tarafından 'Amîd b. Aḥmed isminde birisini Şamîrān kalesinin dizdârı olarak tâyin etmiş idi. Bâtınî olan bu dizdâr ile Ḳuhunduz'un sünnî ahâlisi arasında bir çok mücâdeleler olmuş, bunlardan çoğunu 'Amîd öldürmüş yahut Şamîrān kalesine hapsetmiş idi. Heratlılar bu işkencelerden ancak 493 (1101)'te, Sultan Sancar'in müdâhalesi sâyesinde, kurtulabildiler. Sultan Sancar mezkûr senede Balḫ'ten gelerek, Şamîrān kalesini almış ve 'Amîd b. Aḥmed'i ortadan kaldırıp, emîr Buzguş'u Herat vâlisi tâyin ve Şamîrān kalesini tamâmiyle tahrip etmiş idi (var. 58b, 144b). Bu izâhattan Selçuklular devrinde dahi eski Şamîrān'ın muahhar moğullar zamanındaki Ḳal'a-i İḫtiyār al-Dīn'in vazifesini gördüğü, şehir duvarının X. asırda olduğu gibi Şamîrān ile Ḳuhunduz (yâni „iç-şehir")'u içine almakta olduğu anlaşılmaktadır. Ḫvārizmşâhlar devrinde Herat'ı ziyâret eden Yāḳūt Ḥamavî bu şehrin mâmûrluğundan hayranlıkla bahsetmektedir. Şehir moğullar devrinde büyük inkılaplar geçirdi. Cengiz Han 1221'de Herat'a oğlu Tuluy Han'ı gönderip, orayı işgâl ettirdi. Ahâli mukavemet göstermeden itâat ettiği için, moğullar şehre dokunmadılar; yalnız kaleyi müdâfaa eden 12.000 askeri kılıçtan geçirdiler. Mangıtay isminde birisini *daruġa*, yâni askerî vâli ve Abū Bakr Maruçagi isminde bir yerliyi de *malik*, yâni yerli ahâlinin idâresinde vâsıta olan me'mûr tâyin edip, gittiler. Fakat bir gayr-i müslimin vâliliğini dînî hislerine aykırı gören heyatlılar, Ḫvārizmşâh Calāl al-Dīn'in, bir aralık kazandığı muvakkat zafere dâir habere aldanarak, isyan edip, *daruġa* ile *malik*'i öldürdüler. Âsîleri cezâlandırmak için, Cengiz tarafından gönderilen İlçigiday Noyan, 1222 haziranında, şehri aldı; ahâlisinden san'atkâr olanları ayırıp, kalanını (Sayfî Haravî'ye göre, gûyâ 1.600.000 kişiyi) kılıçtan geçirdi. Şehirde taş üstünde taş bırakılmadığına dâir ortaya atılan rivâyetlerin doğru olmadığı, moğullardan evvele âit bir çok câmi, medrese ve türbeler üzerinde hâlâ mevcût bulunan kitâbelerden anlaşılmakta olduğu gibi, ahâliden san'atkârlardan maadâsının öldürüldüğüne dâir olan rivâyette de mubâlega bulunduğu, ahâlinin mühim bir kısmının şarka (şarkî Türkistan'a ve Çin'e) tehcir edilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Cengiz Horasan'ı memleketine katmayıp, orayı bir „hudût boşluğuna" çevirdiği için, Herat da 1222—1237 seneleri arasında harâbe

hâlinde kaldı. Moğullar devrindeki Herat'ın mufassal tarihi (Sayfî Haravî, *Târîḫ-nâma-i Herât*) bize kadar geldiğinden, bu devir ve şehrin yeniden imârı teferruâtı ile bilinmektedir.

Ögeday Kagan zamanında (1229—1241), Horasan Moğul devleti içine alınmaya başlanınca, kumandanların „at nallatmak" ihtiyâcını, yâni ordunun gelir işleri ihtiyâcını karşılamak fikri ile, Herat'ın küçük mikyasta ihyâ edilmesine müsâade edildi. Az sonra, şehrin eskiden mârûf dokumacılık sanâyiini de ihyâ etmek zarûreti hâsıl oldu. Şarka tehcir edilen heratlılardan 1.000 hâne kadar dokumacı Uyguristan'da Beşbalık'ta yerleştirilmiş ve burada *kārḫāna*'ler („dokuma fabrikaları") kurulmuş idi. Cengiz'in Kutlug Elşi adlı karısının mâlikânesine dâhil bulunan bu fabrikaların mâmûlâtının eski Herat mensûcatı kadar ince olmadığını gören Ögeday Kagan bunun sebebini sordu. Beşbalık'taki heratlılardan 'İzz al-Dîn Muḳaddam, kumaşın zarâfeti için, pamuğun kalitesini bulmak lâzımgeldiğini, buna Beşbalık'ın ikliminin müsâit olmadığını anlatınca, Ögeday 1238'de 'İzz al-Dîn Haravî'ye, heratlı dokumacılardan 50 âile ile memleketine dönerek, bu sanâyii orada ihyâ etmesini emretti. Kısa-Kör adlı bir uyguru şehre *daruġa* ve 'İzz al-Dîn'i de *malik* tâyin etti. Bunlar şehri iska eden İncil kanalını ihyâ etmekle işe başladılar. Bir sene sonra, bu işi daha genişletmek maksadı ile, 100 hâne heratlı memleketlerine iâde edildi. Bu defa Harlıg (yâni Karlık) isminde bir Uygur *daruġa*, ḫvârizmli Şaraf al-Dîn *bitikçi* („defterdar") ve Herat yanındaki Kalyûn'dan Macd al-Dîn *malik* tâyin olundular. Bunlar, Herat'ın Ḫuşk kapısı yanında, bir çok binâlar yaptılar. Harlıg Uygur gâlibâ budist idi. O burada bir puthâne de yaptırdı. Timurlular zamanında son inkişâfını bulan orta Asya ve uzak doğu san'atı Herat'ta işte bu zamanda yerleşmeğe başladı. Ögeday Kagan buraya memleketinin her vilâyetinden adamlar gönderdi: Almalık'tan Āzarmî, Fergana'dan Mas'ûd Ḳîlâvûz, Talas'tan Mu'în al-Dîn Ḫitây, Hocend'den Kiçkine Mehmed, Semerkand'dan Ḥusâm al-Dîn Alp Ḥâcib, Tirmiz'den Alp Malikî Nuvûşakî, maiyetleri ile, geldiler. Harlıg Uygur ve oğlu Cerike müslümanları sevmezlerdi; bu cihetten Herat'a, kendileri gibi, şarklıların gelmesini istiyorlardı. 1239'da bunlara Batu Han tarafından İnüç Beg ve Şams al-Dîn Daçın, Kagan (yâni Ögeday) tarafından 200 hâneli göçmen ile Teksing isminde bir bey, İlçigiday Noyan tarafından da Bahadur Mâlânî isminde bir bey gönderildi. Bunlar yeni kanallar açmak ve zirâat yapmak ile meşgûl oldular. Böylece İnüç Beg, Sabgar kanalını ihyâ ve iskân etti; Bahadur ise, Mâlân ismi ile, yeni bir kanal inşa etti ve bu yüzden de Mâlânî diye şöhret kazandı. Teksing de İncir kanalını tevsî ve civarını iskân etti. Bir aralık melik 'Izz al-Dîn'in oğlu emîr Muḥammed Harlıg'ın yanında *malik* ve Harlıg'ın birâderi Sükür Uygur *bitikçi* olarak tâyin edilmişlerdi. Batu Han ise, Macd al-Dîn'i *malik* yaptı. 1240/1241'de ahâli 900 kişiye bâlig oldu. Bu suretle Herat, bu defâ bir türk şehri olarak, ihyâ edildi. Bidâyette Herat'a bizzat kagan bakıyordu, bir yandan da Batu Han'a tâbî idi. 1241'de, kagan'ın vefatını müteâkip, buraya Çagatay Han'ın oğlu Yesü Münke karışmağa başladı. Bu yüzden idârede bâzı ihtilâflar çıkıyordu. Mezkûr senede Yesû Münke tarafından ḫvârizmli Şaraf al-Dîn Bitikçi *malik* tâyin edilmişti; 1244'te kagan'ın Horasan umûmî vâlisi Argun Aka yerli Gûrlulardan Şams al-Dîn Kert'i *malik* tâyin etti. Bu zât da, bu mevkiden faydalanarak, Herat'ta Kert (yahut Kürt) sülâlesini te'sis edecektir (Kert şekli için bk. *TM*, II, 393—396; Story, *Persian Literature*, II, 393; Kürt şekli için bk. Barthold, *Otçet...*, *Bulletin de l'Académie des sciences de Russie*, 1921, s. 200).

Çok kurnaz ve muhteris olan melik Şams al-Dîn, Hindistan sınırlarında, Sind şehirlerini sıkıştırmakta olan moğul ordularının herekâtına iştirâk ederek ve vazifesinin ifâsında Cengiz yasasına müfrit bir surette riâyetkâr görünerek, itibâr kazandı. Uygur Harlıg ile de iyi geçindi. Mengü Kagan'ın cülûsunda, Kara-Kurum'a gidip-gelmekle, itibârını bir kat daha arttırdı. Herat'ı 22 sene idâre etmiş olan Harlıg, 1258'de, ihtiyarlığı yüzünden, azledilip, yerine Mengü Kagan tarafından ḫvârizmli Merktay *daruġa* ve Labılkay isminde birisi *nūkar*, yâni askerî kumandan tâyin olundu. Merktay şehrin ve vilâyetin imârı husûsuna çok ehemmiyet verdi. Şehrin cenûbunda büyük bir saray ve şarkında, Ḫuşk kapısı yanında, sonradan da „Merktay duvarı" ismi ile anılan yerde, büyük bir bahçe yaptırdı. 1255'te, Hulagu İran'a gelirken, melik Şams al-Dîn onu istikbâl etti; Horasan'daki Coçi-oğulları ve müslüman Altın-Ordu hanı Berke, Hulagu ile savaştıkları zaman, melik Şams al-Dîn müslüman olmayan Hulagu tarafını tuttu ve bundan dolayı Hulagu nezdinde de mevki kazandı. Bu işler ona ve ahfâdına, 1383'te Timur tarafından inkırâza uğratılıncaya kadar, Herat'ı Kert sülâlesi adı altında, idâre etmeği sağladı. 1337'de ilhan Abū Sa'îd ölüp 'de İlhanlılar devleti dağılıncaya kadar, Kertler, İlhanlı vâli ve *daruġa*'lara tâbî melikler sıfatı ile, şehri idâre ettiler. Merktay'ın *daruġa*'lığı zamanında, 633 (1265)'te, Abaka Han tarafından, husûsî emir ile, Bedlu ve Turmağa

adlı moğul beyleri gönderilerek, onlar Herat'ta büyük bir *kārḫāna* („mensûcat fabrikası") kurdular. Melik Şams al-Dîn ve heratlılar bu fabrikanın şehir içinde inşa edilmesin iricâ ettiler ise de, moğul emîrleri: — „Moğulların usûlü odur ki, *daruġa* ve *malik*'e şehir içinde yerleşmeğe müsâade edilmez" — dediler ve inşaatı şehrin o zamanki Fîrûzâbâd (şimdiki Kandahar) kapısı dışında, Merktay sarayı, yâni moğul hukûmet konağı civarında yaptılar. 1266'da Abaka Han, Horasan'ı ziyâret ettiği zaman, Herat'a gelerek, bu fabrikada kaldı. Bu vesile ile eski sûrun dışında yeni bir şehir vücûda geldi. Merktay aynı yerde bir de pazar vücûda getirdi. 1269'da Abaka Han, Çagatay hanı Barak ile yaptığı savaşlar dolayısı ile, 11 seneden beri vâlilik eden Merktay'ı ve melik Şams al-Dîn'i değiştirerek, beylerinden Orda isminde birini *daruġa*, Tagay isminde bir başkasını *nūkar* ve Balaban ismindeki bir yerliyi de *malik* tâyin etti. Fakat 1278'de bunları da değiştirerek, Kıpçak isminde bir beyini Herat *daruġa*'sı, melik Şams al-Dîn (diğer ismi ile Şams al-Dîn Kahîn)'i de *malik* tâyin etti. İlhanlılar ile Çagataylılardan Abaka ile Barak arasındaki savaşlardan ve İlhanlı emîr Navrûz'un çıkardığı ihtilâlden Herat çok mutazarrır oldu. Moğullardan Nuküder aşîreti, Herat'ın Mâlân kanalı civarında yerleşmiş ve şehri yağma ediyordu. Herat'a bu aralık Tugaytuga (Tugaybuga), Kümüşbuga ve Turungar ismindeki beyler *şâhnelik* ile, yâni *daruġa*, *nūkar* ve *bitikçi* olarak, tâyin edilmişlerdi. Çagataylıların ve Nukülerîlerin tecâvüzlerine onlar da karşı koyamadılar. Neticede Herat ahâlisi tamâmiyle dağıldı; 1288—1293 seneleri arasında, şehirde ancak 100 kadar âile kaldı; bunlar da Ḳal'a-i İḫtiyâr al-Dîn'de ve Mascid-i Câmi' yanında bulunan Gûrlu sultan Ġiyâṯ al-Dîn'in türbesinde barındılar. Emîr Navrûz vaziyete hâkim olunca, şehir hayatını tekrar ihyâ edip, normal hayatı sağladı ve 1297'de 5.000 heratlı âilenin evlerine dönüp, yaşamalarını te'min etti. Yengi Bavurcı isminde bir tatar beyini de şehre *daruġa* tâyin etti. Bu hâdiseler esnâsında, Kert melikleri ile iş birliği yapan yahut onların aleyhine hareket eden yerli halk arasında türk oldukları tasrih edilen Tülek ve Senger'ler zikrediliyor (bk. Mîrḫvând, *Ravżat al-ṣafā*, IV, 187: *Tūlāk u Sangar va ġayrihim az atrāk*). Fuşeng ve Ferah beyleri de türk idiler. Gerek bu şehirlerde, gerek Herat'ta *beg*, *yanāl*, *dādbeg*, *ḫalac*, *alp* ve *ḥācib* lekaplarını taşıyan emirler zikrediliyor (bk. Sayfî Haravî, fihrist: „Maḥmûd Beg Fûşancî, Mas'ûd Beg, Dâdbeg, Ḥusâm al-Dîn Yanal, Tâc al-Dîn Yagı, Tâc al-Dîn Yulduz, Şams al-Dîn Daçın, Şams al-Dîn Ḫalac, Maḥmûd Alp Ḥâcib, Melik Yanal-Tigin, Yûsuf Ayaz, Tutimur Bahadır Muzaffer, İḫtiyâr al-Dîn Buġa, Tutak Bala, Nâṣir al-Dîn Tuġrul Fûşancî, Yulduz Pahlivân). Sayfî Haravî (s. 526)'de bu beyler arasında melik Faḫr al-Dîn Yenkebey'den, türk olduğu tasrih edilerek, „yanındaki 100 adamı ile" şeklinde de bahsediliyor. Ḫvârizmşâh ordularına katılmamış eski Selçuk türkleri bakiyesi oldukları söylenen bu beylerden şimdiki Herat'ta bile „Selçukî" ismini taşıyan eşrâf âileleri vardır ki, onlar kendilerinin bugün dahi Selçuklulardan gelmiş olduklarını iddia etmektedirler. (bk. Ḫalîl Afġânî, *Âṯār-i Herât*, III, 144—148). Kertleri moğullar *tācik* addetmektedirler (Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar*, Bombay, III², 75), fakat Davlatşâh, bunların ḫvârizmli Kert kabîlesinden çıkmış olduklarını tasrih etmiştir. Melik Şams al-Dîn de kendisini türk saymış ve oğullarından birine Türk ismi vererek, ona: — „Türk-oğlu (İlhanlı) Tepsin-oğula hizmet etmelidir" — demiştir (Sayfî Haravî, s. 388). Fakat bu türk unsuru zamanla, lisan itibârı ile, tacikleşmiştir. 1295'te, melik Rukn al-Dîn ölünce, yerine oğlu Faḫr al-Dîn *malik* nasbolundu; fakat 1306'da, Ulcaytu'nun cülûs merâsimine gelmeği ihmâl ettiğinden, İlhanlıların gazabına uğradı. Ulcaytu tarafından Herat'ı muhâsaraya me'mûr edilen emîr Dânişmand, meseleyi sulh yolu ile halletmek isterken, Kertler tarafından öldürüldü. Bu yüzden Herat, babasının intikamını almak için Ulcaytu tarafından külliyetli bir ordu ile gönderilen emîr Bucay b. Dânişmand tarafından, işgâl edildi (şubat 1307). Melik Faḫr al-Dîn de bu hâdiseler esnâsında öldü. 1313'e kadar burasını idâre eden Bucay, Horasan'a gelmeden önce, „Rum ve Frenk sınırlarındaki" İlhanlı ordularında bulunuyordu. Oradan Tebriz'e celbedilip, Herat üzerine gönderildi (Ḥâfiẓ Abrû, *Ẕayl-i Câmi' al-tavârîḫ*, s. 36). Sayfî Haravî (s. 505), Bucay'ın Herat'ın cenûbunda, Kartbâr kanalı üzerinde, yeni bir pazar yeri açtığını ve „Frengistan"'dan gelirken maiyetinde bir çok frenk mancınık ustaları getirmiş olduğunu, Herat'ta onlara mancınık ve diğer harp âletleri yaptırdığını zikreder. Bucay, buradaki isyanları yatıştırdıktan sonra, imâr işleri ile meşgûl oldu. Faḫr al-Dîn'den sonra *malik* olan birâderi Ġiyâṯ al-Dîn'in zamanında, Bucay tarafından 1312'de Maḥmud Duladay *daruġa*, Bektut isminde diğer bir emîr de *nūkar* tâyin olundu. Bucay 1315'te Çagataylılar ile yaptığı savaşlarda öldü. Duladay ve Bektut Yasavur (Çagatay hanları) ile iyi geçindiler ve bu yüzden İlhân Abū Sa'îd'e bi'atta ta'allül gösterdiler. Bu hâl, Herat'taki moğul emîrlerinin Kert

meliklerine bir çok imtiyaz vermelerini intâc etti.

İlhanlı devrinde Herat vilâyeti 9 nehir üzerinde kâin 9 tümenliğe taksim olunarak, idâre edildi. İdâre merkezi Herat'ın cenûp kapısı olan Darvāza-i Fīrūz'un cenûbunda idi; İlhanlılar devrinde şehir, bu kısımda, sûr dışında büyümüş, fakat şehrin manzarasında değişiklik hâsıl olmamıştır. Yalnız önce tek bir kapı olarak zikredilen Saray kapısı yerinde, birisi garpta Malik, diğeri şarkta Barāmān kapısı olmak üzere, iki kapı yapılmıştır. Bunun ne zaman böyle olduğu mâlûm değildir. Barāmān kapısı, Kert hânedanının son zamanında ve Timurlular devrinde, Darvāza-i Kıpçak (şimdi nedense Kutupcak) ismi ile mârûf idi ve bugün dahi bu kapılar mevcuttur. Bu Kıpçak ismi, 1278 'de, Herat'a *daruġa* olarak tâyin olunan emîr Kıpçak'ın ismi ile ilgili olmalıdır. Bu iki kapı arasında, gâlibâ melik Şams al-Dīn Kert'in zamanında ve onun maiyetinden olan İḫtiyār al-Dīn Sālār (bk. Sayfī Haravī, s. 173)'ın ismine izâfet ile, „Ḳal'a-i İḫtiyār al-Dīn" adında bir iç-kale vücûda getirildi. Kale daha 669 (1270) hâdiselerinde bu isim ile zikredilmektedir (*ayn. esr.*, s. 335). Ḥāfiẓ Abrū kalenin melik Faḫr al-Dīn Kert tarafından yapıldığını zikretmiş ise de, bu yanlışlık, kalenin adı geçen *malik* tarafından 1299 senesinde yapılan tâmirinden (bk. Sayfī Haravī, s. 439—441) ileri gelmiş olsa gerektir. Sûr dışında, şehrin şimâl tarafında da, İlhanlılar zamanında bâzı saraylar yapılmıştır. Darvāza-i Malik'ten çıkan şimdiki Kūşk şosesi o zaman „Bāġ-i Safīd yolu" ismini taşıdığı (*ayn. esr.*, s. 713) gibi, son Kert hükümdarı melik Hüseyin devrinde, aynı yolun garbında „Bāġ-i Zāġān" sarayı zikrediliyor (*Manāḳib-i Ḫᵛāca Naḳşband Bahā' al-Dīn*, Kayseri, Râşid Efendi kütüp., nr. 1110, var. 65—66). Muahharen 'Alī Şīr Navā'ī tarafından İncil kanalı üzerinde inşa olunan sarayların yerinde de, bu emîrin vakfiyesinde bir Kūşk-i Marġānī zikrediliyor ki, buradaki Marġānī ismi, 743 (1342)'te vefat eden ve İlhanlılar hizmetinde bulunmuş olan Gūrlu 'İzz al-Dīn 'Omar Marġānī adından alınmış olsa gerektir (Ḥāfiẓ Abrū, *Macmūʿa*, Damad İbrahim Paşa kütüp., nr. 919, var. 354ᵇ). İlhanlılar zamanında Herat'ta cereyân eden hâdiseler dolayısı ile, bu mıntakada türkçe ve moğulca isimler taşıyan yer ve kaleler zikredilmektedir: Ḳara-Tepe, Karabag-Göl, Nerretu kalesi (Bādġīs'te), Heretu v.b. İlhanlılar devrinde Herat civarında yapılan (1306'da) inşaâttan biri de, Herī-Rūd üzerinde, Mālān köprüsünün aşağısında inşa edilen Pul-i Miyāna'dir ki, bu 428 arşın tûlünde olup, 44 gözlüdür (*Mucmal-i Faṣīḥī*). Emîr Bucay, Ḫuşk kapısı dışında, bir pazar vücûda getirdiği gibi, halefi olan emîr Duladay da, Falak al-Dīn mescidi yanında, yeni „Sūḳ al-Sulṭān" adı verilen bir başka pazar te'sis etti. Bu zâtın *daruġa* olarak tâyininden önce, Horasan umûmî vâlisi emîr Yasavul da, şehrin cenûbunda, İlhanlı hükûmet mahallesindeki pazarı imâr ederek, Ayyūb isminde birini bu pazara *şahna* tâyin etmişti. Sayfī Haravī (s. 393, 395), bu emîrlerin şehrin sûru dışında yaptıkları bu nevi inşaâtı zulüm eserleri olarak tavsif etmiştir.

Ulcaytu, melik Ġiyāṯ al-Dīn Kert'e çok iltifat göstermiş idi. Hattâ onu Amu-Derya sâhiline kadar uzanan sâhadaki şehirlerde bulunan müslüman ahâlinin meliki olarak tanıdı. Abū Saʿīd, bu iltifatı bir kat daha arttırdı. Herat'ı idâre eden moğul beyleri Duladay, Bektut ve Bucay'ın oğlu Mubārak Şāh, Çagatay prensi Yasavur'a dayanarak, Abū Saʿīd'e karşı kafa tuttuklarından, Abū Saʿīd ile beylerbeyisi emîr Çoban, melik Ġiyāṯ al-Dīn'i, ötekilere rağmen, kuvvetlendirdiler. Ġiyāṯ al-Dīn bir defâ Tebriz'e gidip, Abū Saʿīd'i ziyâret etti. Bütün nufûzuna rağmen, onun devrinde de Herat'ta idâre moğul beyleri elinde kaldı. Bu yüzden Ġiyāṯ al-Dīn memleketini bunlara bırakarak, 1320'de hacca gidip-geldi. Fakat o, Ulcaytu ve Abū Saʿīd han'lardan gördüğü iltifat neticesinde, Abū Saʿīd'in vefatını müteâkip, baş göstermesi muhtemel inhilâlden istifâde ile, Kert sülâlesinin istiklâline zemin hazırlamağa girişmiş idi. Kendisinden sonra *malik* olan oğulları Şams al-Dīn III., melik Ḥāfiẓ ve Muʿīz al-Dīn Ḥusayn artık Herat'ın müstakil hükümdarları idiler. Ġiyāṯ al-Dīn ile Muʿīz al-Dīn Ḥusayn (1331—1370) şehirde mühim imâr faâliyetlerinde bulundular. Melik Ḥusayn, Herat'ı, şarkta Murġāb'a kadar uzanan bir devletin pâyitahtı yapmış idi. İbn Baṭṭūṭa (trk. nşr., I, 436, 438)'nın 50000 türk askeri ile Herat civarında Bādġīs'te bulunarak, bu ülkeyi idâresi altında bulundurduğundan bahsettiği bu melik Cengizli Tugay Timur'a olan ismen bağlılığı da feshedip, tam müstakil bir hükümdar oldu.

Timurlular devrine gelince, Timur, melik Ḥusayn'in oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Pīr 'Alī zamanında (1381), Herat'ı işgâl etti. Zaptı müteakip iç ve dış kalesini tahrip eyledi ise de, az sonra bunları yeniden yaptırdı. Evvelâ oğlu Mīrānşāh'ı, 1397 'den itibâren de diğer oğlu Şāhruḫ'u Herat ve Horasan vâlisi tâyin etti. Şāhruḫ 1447 'de vefatına kadar, 51 sene, hep Herat'ta yaşadı. Müteâkiben Abū Saʿīd Mīrzā (1458—1468) ile Hüseyin Baykara (1469—1506), uzun zaman orayı büyük Timurlular devletinin pâyitahtı hâline getirerek, Herat'ın tarihinde eşine

rastlanmayan azametli bir devir açmış oldular. Şehir, son asırdaki müstemlekelerde, eski Asya şehirlerinin yanı-başında avrupalılar tarafından inşa olunan yeni şehirlere benzeyen bir şekilde, sûr dışında ve bilhassa şimâl tarafında inkişâf etti. Herat'ı görmeden, şehrin XV. asırdaki topografyasını yazan A. M. Belenitski, şehrin Timurlular devrinde inkişâf eden mahallelerine varoş demiş ise de, Muʿīn al-Dīn İsfizārī ve Ḫᵛāndmīr gibi, 1869 'da burasını ziyâret edip, tasvirini yapan J. B. Ferrier de, Timurlu devrindeki Herat'ı, şehrin aldığı en büyük şekil olarak, mütâlea etmişlerdir ve hakikat de budur. Ḫᵛāndmīr, şehrin eskiden ancak yarım fersah yer işgal ettiği hâlde, son Timurlular devrinde, emsâ'siz bir şekilde büyüyüp, Gāzirgāh yanındaki Birādarān geçidinden Pul-i Mālān'a kadar 2 fersahlık (14 km.) bir yer kapladığını anlatır; İsfizārī de cenûptaki İskelce ve Kalizhan'a kadar olan 4 fersahlık sâhasının yine şehrin devamı, banliyöleri sayılması icâp ettiğini, çünkü imârının fâsılasız devam etmekte olduğunu anlatmıştır. Her hâlde Timurlular devrindeki şehir, şimâlde İncil ve onun şimâlinde Gāzirgāh'ın da dâhil olduğu Ḫiyābān kanalı ile cenûpta Subukur, Baştan ve Mālān kanalları üzerinde yapılmış idi. Ḫᵛāndmīr, şehrin banliyölerinin şarktan garba Baştan'dan Sakselman'a kadar, 6 fersahlık bir sâhaya yapılmış bulunduğunu ve 9 bölükten ibâret olan Herat ovasının da Obih 'den Küsüveyh'e kadar, 30 fersahlık bir tek zirâat sâhası olduğunu anlatır. Ḫᵛāndmīr, şehrin nüfusunu 2.000.000 kadar göstermiş ise de, bu bir tahminden ibâret olsa gerektir. Mezkûr rakamın 2 fersahlık şehre mi, yoksa 4 veya 6 fersahlık sâhaya mı âit olduğunu da kestiremeyiz. Mamafih bu nevi şehâdetlerin taaddüdü ve Muʿīn al-Dīn İsfizārī (Hālis Efendi nüshası, var. 148ᵇ)'nin 838 (1434) senesindeki müthiş vebâda Herat şehri ahâlisinden 600.000 kişi, onun banliyöleri (savād-i balda) ahâlisinden 400.000 kişinin öldüğüne dâir verdiği mubâlegalı rakam gibi, ayrı hâdiselere âit verilen mâlûmat nazar-i dikkate alınacak olursa, şehrin nüfusunun orta çağlar için tasavvur edilemeyecek kadar kesif olduğu anlaşılıyor.

Timurlular devrindeki büyük Herat'ın en mâmûr mahalleleri, X. asırda İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal tarafından, tamâmiyle susuz, bostansız ve yeşilliksiz olarak, tasvir edilen hıristiyan kilisesi ile şehir arasında ve kanalı (İncil kanalı) geçtikten sonraki yerlerde, şimdiki Gāzirgāh civarında bulunan sâhalarda idi. Kert-ler zamanında mevcûdiyetleri bilinen Bāġ-i Zāġān, Bāġ-i Safīd ve Kūşk-i Marġānī Timurlular devrinde geniş mikyasta imâr edildi. Bāġ-i Zāġān, Şāhruḫ'un, bütün hukümdarlığı devrinde, baş-karargâhı olmuş ve bu isim, zamanında diğer memleketlerde, Timurluların hukûmet merkezi mânasına gelmiştir. Bāġ-i Safīd ise, 813 (1410)'te tamamlanmış ve veliahd Baysungur Mirza'nın ikametgâhı olmuştur; duvarları Çin'den getirilen Yeşim taşları ile kaplanmış ve ʿAbd al-Razzāḳ Samarḳandī'ye göre (nşr. Muḥ. Şafīʿ, s. 150), üzerlerine nakış ve resimler hakkedilmiş idi. Abū Saʿīd Mīrzā da burada ikamet etmiştir. Bu saray, Herat'ın meşhûr san'atkârlarının çalıştığı „Baysungur akademisinin" bulunduğu yerdir. Bugün eski Bāġ-i Zāġān 'dan Malik kapısından şimâl-i garbî istikametinde giden yol üzerinde bâzı eserler ve yanlarında bulunan mescid ve türbeler kalmış ise de, şimdiki Kūşk şosesinin garbında bulunması icâp eden Bāġ-i Safīd 'den hiç bir eser kalmamıştır. Hüseyin Baykara, kendisi için ikametgâh olmak üzere, şehrin şimâl-i şarkında, İncil kanalının cenûbunda, bugün Bāġ-i Murād ismini taşıyan köyün yerinde, 1 km. murabbaı kadar geniş bir sâhada, mermerden Cihān-ārā bağ ve saraylarını yaptırdı. Bu sarayın bağları bir nebâtat bahçesi yerini tutuyordu. ʿAbd al-Razzāḳ Samarḳandī burada itinâ ile yetiştirilen türlü ağaç ve güllerin isimlerinin listesini vermiştir. Ḫᵛāndmīr'e göre, Hüseyin Baykara içinde 40 sene yaşadığı bu sarayları 20 senede inşa ettirmiş idi. Bunların bulunduğu yerler bu gün tamâmiyle tarla hâline getirilmiştir. Bāġ-i Zāġān yanında Sultan Hüseyin'in oğlu ve veliahdı Badīʿ al-Zamān Mirzā için yaptırdığı Bāġ-i Nav de zamanının en muhteşem san'at eserlerinden sayılmıştır. Şāhruḫ tarafından Herat'ın yeni şehir kısmının imârına me'mûr edilen büyük emîr Fīrūzşāh ve Alike Kükeltaş ile Hüseyin Baykara'nın vezîrlerinden Macd al-Dīn Muḥammed ve Niẓām al-Dīn Ḥavāfī de, şehrin şimâlinde İncil ve Ḫiyābān kanalları boyunda, kendileri için muazzam saraylar, korular ve bağlar yaptırdılar. Bunlardan Macd al-Dīn'in imâr ettiği Bāġ-i Muḫtār ve yeniden inşa ettiği Bāġ-i Ḫiyābān meşhûr olmuştur. Fakat vüzerâ saraylarının en geniş ve en muhteşemi, ʿAlī Şīr Navā'ī'nin yine İncil kanalı üzerinde kâin saray ve bağları idi ki, bugün bağ ve tarlalara taksim edilen bu arâzi, Bāġ-i Şāh tesmiye olunmaktadır. Şehrin şimâl mahallelerinde İncil kanalı kıyılarındaki geniş bulvarlar, Belenitski'nin de tesbit ettiği gibi, Timurlular devri Herat'ının en aristokratik kısımlarını teşkil etmiştir. Bunun arkasında olan Ḫiyābān kanalı civarındaki mahalleler ise, türbeler v.b. ziyâret yerleri ile doldurulmuştur. Dış şehrin eski şehir kapılarından uzanan geniş caddeleri tamâmiyle pazar yerleri olup,

dükkânlar ile dolu idi. En büyük pazar, Malik kapısı yanında, ʿAlī Şīr Navāʾī'nin ʿAlāʾ al-Dīn Mīrzā nâmına inşa ettirdiği çarşı idi (bk. harita, nr. 34).

Şehrin en büyük câmi, medrese ve hânkahları da bu İncil kanalı ile kısmen Ḫiyābān üzerinde temerküz ettirilmiş idi. Bu gibi dinî ve ilmî binaların başında, Bāġ-i Safīd bulvarının (Šāriʿ-i Bāġ-i Safīd) yanı, şimdiki Kūşk şosesinin İncil kanalını kat'ettiği yerdeki İncil köprüsü meydanı (Sar-i Pul-i İncīl) o zamanki Herat'ın asıl merkezi idi. Buraya, ʿAlāʾ al-Davla çarşısı yolu ile, gelirken, önce Gavharşād câmii (bk. plân, nr. 12); sonra Gavharşād'ın oğullarının türbesini ihtivâ eden Gavharşād medresesi (plân, nr. 13); İncil kanalının cenûp sâhilinde olan bu medreseyi geçtikten sonra, bu kanalın dönüş yerindeki muhteşem köprü başında sekiz minâreli ve o zaman „Koş medrese" ismini taşıyan Sulṭān Ḥusayn medresesi (Medrasa-i Sulṭānīya) yahut Madrasa-i Mīrzā ve ve hânkahı (plân, nr. 14), bunun yanında da ʿAlī Şīr'in binâ ettirdiği Madrasa-i Sar-i Pul-i İncīl bulunuyordu. Buradan şehrin şimâlindeki ʿİdgāh (yahut namazgâh)'a ve Kōh-i Muḫtār dağına giden Bāg-i Safīd bulvarını bırakıp, büyük bir nehir gibi olan İncil suyunu (yâni kanalı) tâkiben şehrin şarkına doğru giderken, sağda kalan Maṣraḥ imâret ve türbeleri yanından ʿAlī Şīr mahallesine gelinirdi. Şarkta Cihānārā saraylardan gelen bu İncil buluvarının (Šāriʿ-i ʿĀm-i İncīl) cenûbunda ʿAlī Şīr'in Ġalūrḫāna imâretleri (haritada i), Ḫalāṣiya hânkahı (j), şimâl tarafında da bağları, Unsiya sarayı (a), Ḳudsīya câmii (f), İḫlāṣīya medresesi (1), Şifāʾīya ismindeki yüksek tıp mektebi ve hastahâneleri (h), ʿAlī Şīr'in maiyetinden bâzı âlim ve şâirlerin ev, bağ ve sarayları sıralanmış idi. Bāġ-i Safīd büyük bulvarında Gavharşād câmii ile başlayan bütün bu binâlar hep çini duvar, kubbe, minâre ve büyük müzeyyen ve muhteşem tâklardan ibâret idi ve burası Herat'ın üniversite mahallesi sayılıyordu.

Yukarıda bahsi geçen binâlar, onların yüksek ve kalın duvarları, 1885'te Herat'a taarruzları beklenen ruslara karşı müdâfaayı güçleştireceği zannı ile, Efgan emîri Amīr ʿAbd al-Raḥmān Ḫān tarafından yıktırılmış, ancak minâreleri ve aradaki bir-kaç türbe bırakılmıştır; bu esnâda Bāġ-i Safīd ve İncīl bulvarlarının iki tarafında sıralanan asır-dîde çınar ve çamlar kestirilmiştir. Major C. E. Yate (*Northern Afganistan*, s. 30) bu tahribâtın emîrin, yâni ʿAbd al-Raḥmān Ḫān'ın, emri ile yapıldığını teessüfle kaydediyorsa da, onunla berâber Herat'ta bulunan ingiliz zâbiti T. H. Holdich'in sözlerinden (*The Indian Borderland*, London, 1901, s. 142 v.d.), emîrin bu tahribâtı ingilizlerin tasvibi ile yaptığı anlaşılmaktadır. Binâların yıkıldığı zamandaki tavsiflerini ihtivâ eden, Yate'in yazmış olduğu eserden biz bu yüksek san'at âbidelerinin o zamanki vaziyetini az-çok öğrenebiliyoruz. Gavharşād câmiinin Gavharşād'ın Maşhad'de yaptırdığı ve yapılışına nezâret ettiği câmii tipinde, fakat ondan daha büyük ve muhteşem olduğu, mozayiklerinde de Maşhad câmiindeki gibi koyu mâvi rengin açık mâviye gâlip geldiği anlaşılıyor.

Binânın 820 (1417)'de inşâsına başlanılıp, bu işin 841 (1448)'de tamamlandığı, yâni eserin 21 sene zarfında vücûda getirildiği, binâların tahribinde onun duvarlarından koparılıp, Bağ-i Şahr'e getirilen ve bugün Herat müzesinde bulunan siyah mermer kitâbeden (resim nr. 4) öğreniyoruz ki, Niedermeyer tarafından neşir, R. Byron (A. Pope, *A Survey of Pers. Art*, Oxford, 1939, II, 1125) ve ʿAlī Aḥmed Naʿīmī (*Āryānā*, Kâbil, 1944, II, 31, 32, sayı 16; *ṭarḫan* yerine yanlış olarak *ḫān* okunarak) tarafından tahlil edilmiştir. Yate'in tavsifine göre, câmie, şarkındaki büyük caddeye bakan 26 m. irtifâında bir tâktan geçilmek suretiyle, girilirken, tamâmiyle mozayik, her dıl'ı 73 m. olan murabbâ şeklindeki açık bir avluya geliniyordu. Bu avlunun etrafı da hücreler ve koridorlardan mürekkep bir kaç kat binâ ile çevrilmişti. Öteki büyük tâkın karşı tarafı avlunun garp cihetinde bulunan, her yanı yaldızlı kitâbeler ile dolu çinili, 26 m. irtifâında bir tâk altından etrafında bir çok binâlar ve talebe hücereleri bulunan kubbeli bir binâya giriliyor, oradan da bütün bu câmi binâsının baş binâsı sayılan, kutru 25 m. olan diğer bir büyük kubbe altına giriliyor, sonra da müzeyyen bir kapıdan çıkılıyordu. Câmi binâsının her köşesinde 40 m. irtifâında, tamâmiyle mozayik dört minâre yükseliyordu; bunların şimâle bakan tarafları zamandan ve rüzgârdan müteessir olmuş idi. Bu câmiden bugün ancak iki minâre sağlam kalmış bulunuyor. Ḫvāndmīr'in anlattığına göre, Herat ekâbiri her cuma bu câmide toplanırdı. 1885'te tahribinden önce ise, câmi artık ibâdet yeri değil idi; çünkü hayat ancak sûr içindeki şehre münhasır kalmış idi. Bu binâdan 100 m. mesâfede bulunan Gavharşād medresesi ise, 836 (1432)'da tamamlanmıştır. Bu münâsebetle ʿAbd al-Razzāḳ Samarḳandī şimâl duvarları ile İncil suyuna dayanan ve yukarıdan-aşağı çini olan bu binânın tavsifini vermiştir (*Maṭlaʿ al-saʿdayn*, Fâtih kütüp., nr. 4431, var. 612b). Yate (s. 31), câmii tavsif ettiği sırada, medresenin garbî köşesindeki Baysungur hazîresi (bunu Yate yanlış olarak „Şāhruḫ'un türbesi„

tesmiye etmiştir), şarka bakan yüksek medhal tâkı ile onun cenûp köşesindeki iki şerefeli çini minâresi kalmış idi; diğer kısımları ve aslında dört olan minârelerin üçü yıkılmış bulunuyordu. Yate ile berâber Herat'ta bulunan ingiliz zâbiti E. Durand bu Gavharşād medresesinin resmini almış ve Londra harbiye arşivinde yakında keşfolunmuş olan bu resim, Herat'ı zamanımızda tetkik ederek, Timur-oğulları eserlerinin yeni fotoğraflarını da alan R. Byron tarafından E. Schroder'in bir krokisi ile birlikte, neşredilmiştir (A. Pope, *A Survey of Persian Art*, *Oxford*, 1939, II, 1125 v.d.; resim nr. 11). San'at tarihi eserlerinde „Gavharşād türbesi" ismi ile tanılan „Baysungur hazîresi" (resim, nr. 10) ve iki şerefeli minâre (resim, nr. 9) zamanımıza kadar kalmış ve hazîrede medfûn bulunan Gavharşād ve Baysungur, birâderi Muḥammed Cūkī Mīrzā'nın oğlu ʿAlāʾ al-Davla, torunu İbrāhīm Sultan, Ulug Beg'in torunları Sultan Aḥmed ve Cūkī Mīrzā'lar ve Abū Saʿīd Mīrzā'nın oğlu Şāhruḫ Mīrzā'ların kabirleri üzerindeki musannâ kitâbelerin bir kısmı bozulmamıştır (bunları Khanikov, *JA*, 1860, XV, 542'de; Yate, *ayn. esr.*, s. 31'de ve heratlı ʿAlī Aḥmed Naʿīmī, *Āryānā*, II, 33, nr. 16'da kısmen yanlış okuyarak neşretmişler; tam şekilleri, tarafımdan, 1923'te tesbit edilmiştir).

Gavharşād medresesinin 100 m. şimâl-i şarkîsinde bulunan Hüseyin Baykara medrese ve hânkahına gelince, bundan, 1885 tahribâtından sonra, ancak dört minâre kalmıştır. Bu medreseye garp tarafından girilen büyük kapının önünde, yâni bugün yattığı yerde, Baykara'nın „haft ḳalam" denilen sert, siyah mermerden yapılmış olan mezar taşı bulunuyordu. Bu taşın yerine delâlet ettiği Hüseyin Baykara türbesi, Yate'in ziyâreti zamanında, artık mevcut değil idi. Asıl medresenin 23—24 m. irtifâında, karşı-karşıya iki kapısı ile binânın dört köşesinde Gavharşād'ınkilerden daha yüksek (40—45 m.) oldukları kaydedilen ve zamanımıza kadar gelen dört minâresi duruyordu.

Madrasa-i Mīrzā da, Gavharşād medresesi gibi, baştan-başa çinili olup, renk seçiminde ve yazılarda daha ziyâde muvaffak olmuş bir eser idi. Bu medresenin inşası için, Baykara'nın dostu olan Ak-Koyunlu Yāʿḳūb Bey'in, büyük taşlar hâric, ancak binâ taşı olmak üzere, 600 kervan Merâga mermeri gönderdiği kaydedilmiştir. Baykara'nın yarım milyon, ʿAlī Şīr'in 20.000 dinâr-i kepekî verdikleri bu medrese binâsına kadınlar, mücevherlerini satarak, 100.000 dinâr toplamak suretiyle, ordu emîrleri de 6 aylık maaşlarını hibe ederek, iştirâk etmişlerdi (Ḳazvīnī Astarābādī, *Buḥayra*, Tahran, 1329, s. 605; Ḫalīl Afġānī, *Āṣār-i Herāt*, 1309, I, 55). Gavharşād ve Hüseyin Baykara medreselerini 1614'te ziyâret eden Ḳazvīnī Astarābādī, bunlar hakkında, „tekmil İran ve Turan'da bu kadar azamet ve safâda eser yoktur ve tâzeliklerini aynen muhâfaza etmişlerdir" demiştir; aynı zamanlarda bu binâları ziyâret eden Bahāʾ al-Dīn ʿĀmilī (ölm. 1621) de Madrasa-i Mīrzā'nın azamet ve ihtişâmını, arapça şiirler ile, canlandırmıştır (*Kaşkūl*, Mısır, 1302, I, 69 v.d.). Yate'ten 40 sene önce Herat'ı ziyâret eden J. P. Ferrier zamanında ise, Madrasa-i Mīrzā ile onun meşhûr kubbesi, Mīrzā'nın türbesi henüz ayakta idi. Ferrier bu medrese ve türbe hakkında (I, 338 v.d.) diyor ki — „Asya'da gördüğüm binâların en muazzamı ve muhteşemidir, tamâmiyle çini ile kaplanmıştır. Kubbesinin azameti tasavvurların fevkindedir. Bir kaç kemeri ve 7 minâresi vardır. Bu binânın yanında Sultan Hüseyin, kendisine türbe olmak üzere, daha küçük bir binâ yaptırmıştır, bunun duvarları hâlâ mevcuttur, fakat 8—10 m. irtifâında olan kubbesi yıkılmıştır; ortasında Gāzurgāh'taki gibi siyah mermer taş, yâni Sultan Hüseyin'in mezar taşı, bulunuyor ki, bu hayranlıkla seyredilen bir san'at eseridir". — Tahran üniversitesi profesörü ʿAlī Aṣġar Ḥikmat tarafından resmi neşrolunan (*Navāʾī*, Tahran, 1947, s. 20) ve bugün yol üzerinde yatan bu taşın, bâzı hasalıklara ilâc olduğu zannı ile, kenarlarının yerli ahâli tarafından koparıldığı söylenir. Âbideyi mahvedecek olan bu itikad heratlıların Timurlulara atfettikleri kutsiyyet hislerinden ileri gelmektedir. Ferrier bu itikad hakkında I, 338'de şunları söylemektedir: „Bu iki mümtaz mirzaya (yâni Şāhruḫ ve Hüseyin Baykara'ya) âit hâtıralar bu ülkede henüz canlıdır. Onların isimleri her yerde, hattâ en fakir bir çoban tarafından dahi ancak hürmet ile ve tâzim ile yâdedilir". Herat'ta Gavharşād'ın ismi dahi tarihlere geçmiş olan „Mahd-i ʿulyā", yâni „yüce beşik" („anne") diye anılır. Yate Sultan Hüseyin medrese ve hânkahı binâlarının heratlılar arasında „Koş medrese" tesmiyeedi ldiğini kaydetmiştir ki, bu hânkah da medrese sayılmış demektir.

ʿAlī Şīr Navāʾī'nin aynı derecede muhteşem olan câmi (Ḳudsīya) ve medreseleri (İḫlāṣīya ve Şifāʾīya) ile hânkahı (Ḫalāṣīya) ve türbesi de tamâmiyle harâp olmuş ve binâ taşları, şehir ahâlisi tarafından, yeni yapılarda kullanılmak üzere, sökülmüştür.

Timurlular devri Heratı'nın muhteşem san'at eserlerinden biri de „Büyük Şehir"in şimâlinde, üzerinde büyük meşâyihten Abū ʿAbd Allāh Muḫtār b. Sayyid Muḥammed al-Haravī'nin mezarı bulunduğu için, Kōh-i Muḫtār ismini alan dağın eteğinde yücûda getirilen ʿİdgāh-i Herāt

(yahut Namāzgāh)'tır (plân, nr. 18). Herat'ın en kalabalık ihtifalleri, büyüklerin cenâze merâsimi, bâzı sünnet düğünleri burada yapılmıştır. 'Idgāh Şāhruḫ ve oğulları zamanında da var idi. O zamanın büyük şeyhi Bahā' al-Dīn 'Omar 857 (1453)'de bu 'Īdgāh'ın şimâlinde (plân, nr. 27) ve Şayḫ Zayn al-Dīn Ḫavāfī aynı 'Īdgāh'ın cenûbunda (plân, nr. 24), bugün dahi mâlûm olan türbelerine defnedilmişlerdi ('Abd al-Razzāḳ, frs. yazm., nr. 4431, var. 664a), 'Abū Sa'īd Mīrzā bu 'Īdgāh'ın binâsını 863 (1459)'te bir daha tevsî ve ikmâl etti (*ayn. esr.*, var. 688b). 'Alī Şīr Navā'ī müverrih Mīrḫvānd için de Bahā' al-Dīn 'Omar'ın yanında bir hazîre yaptırmış idi. Baştan aşağı çini kaplı olan bu 'Īdgāh'tan bugün hemen hiç bir eser kalmamış, civarında Efgan Durrānī emîri Yār Muḥammed Ḫān için bir türbe yapılmıştır.

Timurlular devrinde dış Herat'ın kalabalık bir şekilde meskûn olduğunu gösteren mühim bir delîl İncîl ve Ḫiyābān kanalları üzerinde vücûda getirilen câmi, medrese, hastahâne ve imâretlerin çokluğudur. Bunlar arasında, Ḫvāndmīr'in, 'Alī Şīr'in ve kısmen Babur'un zikrettiklerinden kayda değer olanları şunlardır: İncil kanalı üzerinde, dört minâreli Hanım-Begim câmii, Muḥammed Tabādiġānī hânkahı, Alike Kükeltaş'ın medrese ve câmii, 'Abd al-Raḥmān Cāmī adına yapılmış olan medrese, Zayn al-Dīn Ḫavāfī hânkahı, Sulṭān Aġa medresesi, Sultan Hatun medresesi, Sultan Hüseyin tarafından yaptırılmış olan büyük Ni'matābād medreseleri, Ḫvāca 'Alī Muvaffaḳ imâreti, Sultan Hüseyin'in Ḫiyābān'daki Ziyāratgāh câmii, 'Alī Şīr'in yaptırdığı Pul-i Kārd câmii, Ġiyāṡ Baḫşī medresesi, yine 'Alī Şīr'in yaptırdığı Ziyāratgāh hânkahı, Ḫvāca Afżal al-Dīn Muḥammed medresesi, Ḫvāca Ḳambus medresesi ve Mavlānā Luṭf Allāh medresesi. Bütün bu ilim müesseselerinden bugün pek az eser kalabilmiştir ki, onlar da harâbe hâlindedir. Irak kapısı dışında Abū Sa'īd Mīrzā tarafından Ak-Saray ve Bāġ-i Zubayda isminde muazzam saraylar (plân, nr. 20) vücûda getirilmiş ise de, bugün bunlardan da eser kalmamıştır.

Timurlular zamanında, sûr içindeki eski şehirde de, mühim inşaat yapılmıştır. Ḳal'a-i İḫtiyār al-Dīn, 818 (1411/1412)'de, Şāhruḫ tarafından yaptırılmış (bk. 'Abd al-Razzāḳ, s. 299) ve zamanımıza kadar gelen şeklini o vakit almıştır. Herat'ın kapalı çarşısı da aynı senede, Şāhruḫ tarafından, her dört dükkânın üstü bir kubbe ile örtülmek ve sokakların üzeri kapatılmak suretiyle, yapılmıştır. Çarşı dört yol üzerinde inşa ve iyi muhâfaza edilmiştir. Şehir içinde, kale altında vücûda getirilen medrese, eski revnâkını kaybetmiş bir hâlde, kısmen muhâfaza olunmuştur. Ḥāfiẓ Abrū'ya göre, bu medrese de bir san'at şâheseri idi. Bunun kemerli kapısındaki kitâbeler muhtelif dillerde yazılmış idi (bk. 'Abd al-Razzāḳ, Lâhur tab., s. 187). Burada Şāhruḫ bir hânkah ve bir dârüşşifâ da binâ etmişti. Yine aynı şahıs tarafından vücûda getirilen Bāġ-i Şāh, şimdi Çārbāġ ismi altında, kısmen muhâfaza olunarak, hukûmet konağı gibi kullanılmaktadır. Timurlular zamanında şehir içindeki binâların biri de Cāmi'-i Kabīr'dir. Şehrin şimâl-i şarkî kısmında bulunan bu câmi Horasan'ın en büyük câmii sayılmaktadır. 597 (1201)'de sultan Ġiyāṡ al-Dīn Ġūrī tarafından yaptırılmış, fakat 40 sene sonra vukûa gelen bir zelzelede harâp olmuştur; sonra Kertler ve Şāhruḫ zamanında kısmen tâmir görmüş, 1498'de 'Alī Şīr Navā'ī tarafından esaslı bir tâmire tâbî tutulmuş, yıkılmış olan kemerli kapıları yeniden yapılmış ve câmi zamanımıza kadar devam eden muhteşem şeklini almıştır (harita, nr. 5, resim, nr. 2). Ḫvāndmīr'in tavsifine göre, bu câmi 403 kubbe ve 30 revâktan mürekkep olup, tûlü 200, arzı 150 zirâ kadar idi; 6 kapısı vardı. Şāhruḫ zamanında, Cāmi'-i Kabīr'in yanında, Muḥammed Taftāzānī nâmına inşa edilmiş bir medrese ve Hüseyin Baykara tarafından yapılmış olan bir Dār al-Siyāda mevcut idi. Sultan Ġiyāṡ al-Dīn Ġūrī'nin türbesi bu câmiin yanında, Çagatay şâiri Hilālī'nin türbesi de Çārsū'dadır. Ḫuşk ve Kıpçak kapıları arasındaki 'Alī Asad burcunda Hüseyin Baykara'nın hukûmet nâibi Sultan Ahmed Mirza'nın vücûda getirdiği saray da zamanının muhteşem san'at eserlerinden sayılmıştır (Mu'īn al-Dīn İsfizārī, Hâlıs Ef. kütüp., yazma, nr. 20). Bugün şehir içinde mâhiyetleri tâyin edilmek üzere bekleyen pek çok kıymetli âbideler vardır.

Timurlular devri eserleri arasında, türklerin şarktan getirerek, kuvvetlendirdikleri ecdâd ve ölüler kültü âbideleri çok mühim yer tutmaktadır. Sayfī Haravī eserinde Herat mezarlarını, istitrat olarak, iki satır ile zikretmiş, hattâ sonradan burada bir kült âbideleri gurubunun merkezi şeklini alan imâm Faḫr al-Dīn Rāzī'nin kabrinden, 700 sahifelik eserinde bir defâ olsun bahsetmemiştir. Hâlbuki bu mezarlıklar, Timurlular devrinde vücûda getirilen sayısız mozayikli türbeler sâyesinde, geniş ve muazzam bir san'at müzesi hâline ifrağ edilmişti.

Ziyâret yerlerine bilhassa Şāhruḫ ile karısı Gavharşād fevkalâde ehemmiyet vermişler, bizzat Şāhruḫ msl. Ḫvāca Abu 'l-Valīd mezarını her çarşanba günü yağmur ve kara bakmadan, muntazaman ziyâret ederek, fukarâya in'amlarda bulunmuş (Aṣīl al-Dīn Vā'iẓ, İsmâil Hikmet Bey'in husûsî kütüp.'deki yazma, var. 59a),

hukümdarlar ve diğer ümerâ bu ziyâretgâhlarda kendileri, âileleri efrâdı ve sevdikleri için, mozayik işleme *ḫaẓīra*'ler vücûda getirmişlerdir. O zamanlar Herat'ta avam diline bile girdiği görülen bu arapça *ḫaẓīra* kelimesi, memnû ve muhat yer mânası ile, tükçe „koruk", „koru" (bk. *Belleten*, 1947, XI, 524) karşılığı olarak, taammüm etmiş olsa gerektir. Herat'ın mukaddes ziyâretgâhları şehir kapıları içinde ve dışında, Timurlular devrinde „Ḫiyābān" ismini alan sâhada, Gāzirgāh ve Āzādān'da temerküz etmiştir. Sayfī Haravī (s. 441), bunlardan Maṣraḳ, Ḫancabād, Ḫvāca Ṭāḳī, Ḫiyāduvān, Gāzirgāh ve Ḫvāca Abu 'l-Valīd'i zikretmiştir. O vakit buralarda zikre değer binâlar bulunmadığı anlaşılıyor. Timurlular zamanında ise, bunlar bilhassa cuma günleri mesîre şeklini almış ve bir çokları bu ehemmiyetini, zamanımıza kadar, muhâfaza etmiştir.

Sayfī Haravī'de sâdece Maṣraḳ ismi ile zikredilen mezarlık Timurlular devrinde Ḳuhunduz-i Maṣraḫ ismi ile tanınan bugünkü Tall-i Bangiyān mezarlıkları gurubudur ki, „Koş medrese" binâlarının hemen şarkındadır. Buradaki binâlardan bugün 'Alī evlâdından 'Abd Allāh b. Mu'āviya b. Ca'far al-Ṭayyār (ölm. 129 = 747; bk. Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, II² 50) ve ona bitişik Abu 'l-Ḳāsim b. Ca'far al-Ṣādiḳ'ın türbeleri mevcuttur (bk. resim, nr. 12, 13; plan, nr. 10, 11). 'Abd Allāh b. Mu'āviya'nin türbesinde C. E. Yate bunun emîr Şayḫ Bāyazīd tarafından, 865 (1461)'te yapıldığına dâir bir kitâbe görmüştür; bu zât Abū Sa'īd Mīrzā'nın büyük beylerindendir. Hüseyin Baykara'nın beylerinden biri burada „Maṣraḫ Sayyidler medresesi" (Madrasa-i Sar-i mazār-i sādāt-i Maṣraḫ; plan, nr. 37) ismi ile tanılan mükemmel bir medrese yaptırdığı gibi, Şāhruḫ'un beylerbeyisi olan emîr Calāl al-Dīn Fīrūz Şāh da, Abu 'l-Ḳāsim b. Ca'far'in türbesi yanında, büyük bir medrese ve hânkah yaptırmış idi (plan, nr. 29, 30). Medresesi yanında yaptırdığı hazîrede medfûn olan emîr Fīrūz Şāh'ın hazîresini ziyâret eden Yate bu emîrin vefat senesini (847 = 1454) gösteren kitâbeyi okutmuş ve bunu Ḫiyābān'da bulunan emîr Calāl al-Dīn Alike'nin hazîresindeki kitâbe ile karıştırmıştır (s. 37).

Sayfī Haravī'de Ḫancābād ismi ile zikredilen yerde, şehrin cenûp (Fīrūzābād — Ḳandahar) kapısı dışında, 'Alī evlâdından 'Abd Allāh al-Vāhid b. Muslim (ölm. 88 = 707) ve Abū 'Abd Allāh Muḫtār (ölm. 500 = 1107)'ın mezarları üzerine Hüseyin Baykara tarafından, bugün cümle kapısının (resim nr. 14) çinileri düşmüş bulunan muhteşem binâlar yaptırılmıştır ki, bunların 890 (1485)'da inşa edildiğine dâir kitâbesini C. E. Yate nakletmiştir. Sayfī Haravī'nin Ḫvāca Ṭāḳī diyip geçtiği mezarlıklar şehrin şarkında Ḫuşk kapısı dışında Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Faẓl al-Ṭāḳī (ölm. 416 = 1025, bk. Aṣīl al-Dīn Vā'iẓ, var. 64a), mezarı bulunmaktadır ki, Şāhruḫ Mīrzā bunun üzerinde pek müzeyyen bir türbe ve imâret yaptırmış idi. Bugünkü perişan hâli Yate'in eserinde (s. 40) de görülmektedir. Türk-Çagatay şâirlerinden Mavlānā Bilāl'ın kabri de burada ve Abū Muslim Ḫorāsānī'nin maiyetinden sayılan türk prensi Farruḫzād b. Ḫāḳān'ın türbesi de kapının iç tarafında bulunmaktadır (Aṣīl al-Dīn al-Vā'iẓ, var. 75a).

Sayfī Haravī'de „Ḫiyāduvān" ismi ile zikredilen yer Timurlular devrinde Ḫiyābān kanalının iki tarafında uzanan geniş bir cadde şeklini aldı. Bu mahalle şehirden 1 1/2 km. mesâfede bulunan Bāġ-i Murād ve Cihān-ārā'dan başlar, dağ eteğine yakın yerlerden dolaşıp, bugün Kūşk şosesi üzerinde, Sa'd al-Dīn Kāşġarī ve 'Abd al-Raḥmān Cāmī'nin türbeleri bulunan yere ve bunun daha garbına kadar uzanırdı. Burada Faḫr al-Dīn Rāzī'nin bugün yarı yıkık hâlde bulunan mezarı etrafındaki türbeler gurubu (o cümleden müverrih 'Abdal-Razzāḳ Samarḳandī'nin türbesi) ile şeyh Niẓām al-Dīn 'Abd al-Raḥīm al-Ḫavāfī (Pīr-i Taslīm), Ḫvāca 'Alamdār, Ẓāhir al-Dīn Ġūrī, Ḳivām al-Dīn Bisṭāmī, Abū Lays Fuṣancī, Pīr Loḳmān, şeyh Şihāb al-Dīn Bisṭāmī, Bābā Ḥasan Türk, Bābā Kūkī Türk, Bābā Şayḫ Sayf al-Dīn Türk, Pīrī Sisadsāla ve aşağı kısımlarında da Sa'd al-Dīn Kāşġarī ve 'Abd al-Raḥmān Cāmī'nin türbeleri bulunmaktadır. *Timur-nâme* müellifi meşhûr şâir Hātifī'nin mezarı da Cāmī türbesi gurubundadır. Şāhruḫ'un büyük emîrlerinden emîr Calāl al-Dīn (diğer lekabı 'Alā al-Dīn) Alike Kükeltaş'ın medrese, hankah ve hazîresi de bu Ḫiyābān'da idi (plan, nr. 31, 32). 844 (1440)'te vefat eden bu emîrin çiniler ile kaplı olan türbesini ziyâret eden C. E. Yate (s. 37), bunun üzerindeki kitâbeleri kaydetmiştir; türbe bugün harâp bir hâldedir. Timurlular devrinde nüfusu pek kesif olan Ḫiyābān, o zaman ayrı bir bölüm teşkil etmiş iken, bugün tarlalardan ibârettir. Bunun arkasında Timurluların askerî tâlimhâneleri ve nişangâhları bulunan yerler, eskiden olduğu gibi, şimdi de Taḫt-i Safar ismi ile mârûf sayfiyelerdir (bk. Ferrier, I, 333).

Gāzirgāh (Yāḳūt'ta: Kāzyārgāh), şehrin 2 1/2 km. şimâl-i şarkîsinde, bir köy ve ziyâretgâhtır; tasvirini Yate (s. 33—37) ve Ferrier (I, 334—337) vermişlerdir. Timurlular devri san'at eserlerinin en iyi muhâfaza edilmiş bulunduğu yer olan türbeler Ḫvāca 'Abd Allāh

Anṣārī (ölm. 481 = 1088) türbesi etrafında toplanmıştır. Asıl Anṣārī türbesi, Şāhruḫ tarafından, 829 (1425)'da yapılmıştır (bk. resim nr. 10, 11). Burasını ziyâret eden muâsır amerikalı seyyahlar Gāzirgāh âbidelerinin güzel resimlerini neşretmişlerdir (resim nr. 17, 16, 18). Türk Çagatay şâirlerinden Mavlānā Yaḳīnī'nin mezarı ve Sultan Hüseyin Mirza 'nın nâib-i saltanatı ve Çağatay şâiri olan Sultan Ahmed Mirza (ölm. 904 = 1498) bugün dahi mütevellîleri mevcut bulunan (bk. Halîl Afġānī, *Āṣār-i Herāt*, III, 92, 242) hazîresi de buraya yakındır. Gāzirgāh 'ta Timurluların, *haft ḳalam* denilen siyah mermer üzerinde, vücûda getirdikleri san'at şâheserlerinden biri bulunmaktadır ki, Yate v.b. avrupalı seyyahlar tarafından hayranlık ile tavsif edilmiştir.

Ḫvāca Abu 'l-Valîd, imâm Aḥmed b. Hanbal 'in talebesi ve Herat 'ın büyük islâm âlimlerinden biri olan Aḥmed b. 'Abd Allāh al-Haravī (ölm. 232 = 846/847)'nin Herat 'ın 2 1/2 km. şimâl-i garbîsinde Saksalman ismi ile mârûf Timurlu hukümdar çiftlikleri ve karargâhları yolunda kâin Āzādān karyesindeki türbesi ve etrafındaki diğer türbeler de ziyâret yerleridir; Aḥmed b. 'Abd Allāh al-Haravī 'nin türbesini önce Şāhruḫ vücûda getirmiş idi, sonradan 'Alī Şīr Navā'ī burada tamâmen çiniden muhteşem bir *ḥaẓīra* yaptırmıştır ki, hâlen dahi eski ihtişâmını kısmen muhâfaza etmektedir (bk. Yate s. 38 v.d.) ve Niedermeyer, *Afganistan* adlı eserinde, onun resimlerini vermiştir (resim nr. 15).

Herat 'ın Timurlular zamanındaki ihtişâmının şöhreti şarkta Çin, garpta da Bizans 'a kadar yayılmıştır. Çinliler Şāhruḫ (Ṣa-hi-lu) devri Herat (Haliye)'ını garbın en büyük pâyitahtı, kapı ve pencereleri altın ve çini ile tezyin edilmiş, kıymetli halılar döşenmiş müzeyyen ve zengin binâları bulunan bir şehir olarak tasvir ve büyük medrese ile içindeki büyük bakır kazanı (ihtimâl Cāmi'-i Kabīr 'de bugün dahi mevcût olan kazanı) da zikretmişlerdir (Bretschneider, *Mediaeval Researches*, II, 267—290). Bizans müellifi Chalcondylas ise, Herat 'ın (Charia) Timur tarafından binâ edildiğini, eşrâfının Semerkand 'dan tehcir edilerek getirildiğini söyler. Aynı müellif Asya ordularının burada toplanmış ve Herat 'ın kısa bir zamanda büyük ve parlak bir şehir şeklini almış olduğunu kaydetmiştir (K. Dietrich, *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde*, I, 23). Çinlilerin „Halie" ve bizanslının „Charia" sı, Herat ve yanındaki nehir isminin bilhassa türkler arasında kullanılan bir eski İranî şekli „Herī" den ibârettir. Timurlular zamanının edip ve şâirlerinden Herat 'ın azamet ve ihtişâmını en iyi târif eden Tāc Salmānī, „Herat dünya şehirlerinin göz bebeği, dünya bir vücût ise, Herat onun canıdır" demiş ve 'Alī Şīr Navā'ī, sabahleyin güneş doğduğu vakit Koş Medrese 'nin ve Gavharşād kendi medrese, câmi ve hânkahlarının „Gök-kümbed" 'lerinin arzettiği acâyip manzarayı şiirlerinde heyecanla tasvir etmiştir. Ḫvāndmīr de „bir altın tuğla görünen güneşin, altınlı tuğlalardan yapılan bu binâların kubbelerinde, sabahleyin aksederken, kızıllaştığını; fîrûze gibi mâvi renkli semânın da, onun fîrûze gibi lâcivert duvarlarına sabahları aksetmesi neticesinde, tam bir mâvi („kabūd") renk aldığını" şâirâne bir tarzda anlatarak, o zamanki Herat san'atında koyu kırmızı ve mâvi rengin gâlip olduğunu ifâde etmiştir.

Timurlulardan sonraki Herat. XV. asırda Herat Çin ve Uygur te'siri altında başlayıp, müstakillen büyük inkişâflar gösteren orta Asya türk minyatürcülüğünün, türk-islâm mimarîsinin ve Çagatay edebiyatının inkişâf merkezi olmuş, Muḥammed Amīn Haravī 'nin dediğine göre, iranlıları dahi türkçe konuşturacak kadar bir türk beldesi hâlini almış, 'Abd al-Raḥmān Cāmī, Kāşifī, Sulṭān 'Alī Maşhadī gibi iranlı âlim ve san'atkârları türk dil ve edebiyatı ile meşgûl olmağa sevketmiş idi; XVI. asırda Safevî İran ile Mâverâünnehr Özbekleri arasında bir nizâ mevzuu ve şi'î-sünnî ihtilâfının en şiddetle çarpıştığı bir nokta hâlini alınca, zevâle yüz tuttu. Ḫvāndmīr Kāşġar hanı Ḫızır Han 'ın kızı ve Şāhruḫ 'un zevcelerinden biri olan Mülket Ağa 'nın Herat 'ta yaptırdığı hânkah, dârülhadîs, dârüşşifâ ve hamamlardan, Dara-i Zangī ile Çilduḫtarān arasında inşa edip, vakıflarını te'min ettiği ribâtından bahsederken, bu eserlerin 929 (1523) 'da kitabını yazdığı zamandaki zimâmdârlardan, yâni Safevî emîrlerinden kimsenin bunlara ehemmiyet vermemesi yüzünden harâp bir hâle gelmekte olduğunu zikretmiştir (*Ḥabīb al-siyar*, III[3], 134). Şāh İsmā'īl, Herat 'ı 1510 senesi sonunda işgâl etti ve Şamlu türkmen beylerini Herat 'ta Horasan beylerbeyi yaptı. Fakat onun ölümünü müteâkip, şehri tekrar Özbekler ele geçirdiler. 1528 'de Câm zaferinden sonra, Şāh Ṭahmāsp 'ın orduları tekrar Herat 'ı aldılar. Fakat Özbekler bir daha gelerek, şehri 7 ay muhâsara altında bulundurdular. Bu savaşlar Herat 'ın bir kat daha harap olmasını intâc etti. Beylerbeyilik hep Şamluların elinde kaldı.

Şāh 'Abbās gençliğini, beylerbeyi 'Alī Ḳulī Ḫān Şamlu 'nun yanında, Herat 'ta geçirdi. 'Alī Şīr Navā'ī 'nin sarayı ihtimâl bu sırada şâhın karargâhı olması sebebi ile, Bāġ-i Şāh ismini almış idi. 1589 'da, Özbek 'Abd Allāh Ḫān, Herat 'ı 6 ay muhâsara ettikten sonra, zaptetti. Sulṭān Ḥusayn medresesinde yerleşen han Ḳal-

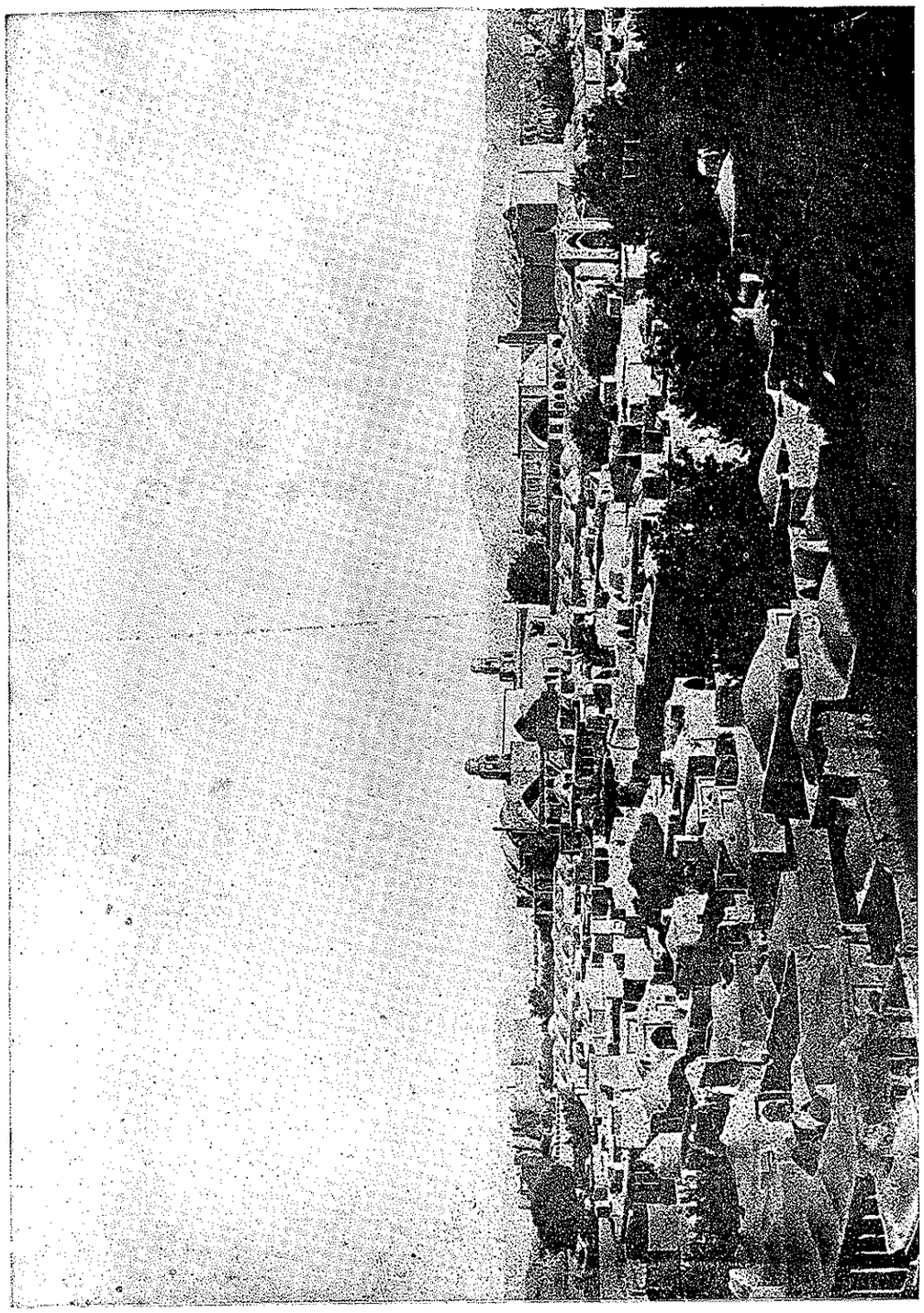

1. HERAT. Çarşı üstünden şimâle doğru umûmî manzara (önde Cāmi'-i Kabīr, arkada, solda Ḳal'a-i İḫtiyār al-Dīn 'in görünüşü).

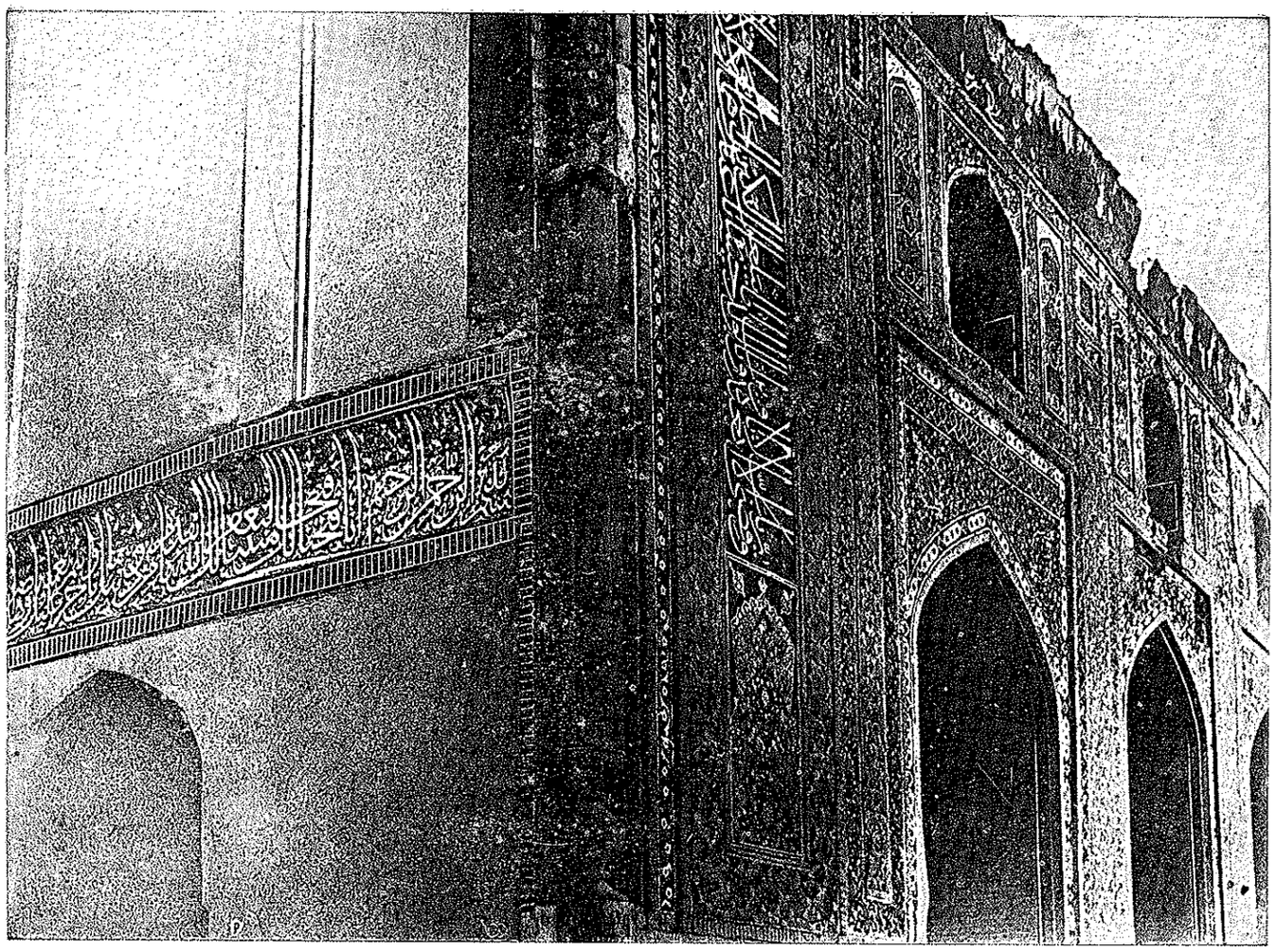

2. HERAT. Câmi'-i Kabîr'in 'Alî Şîr Navâ'î tarafından yaptırılıp, 904 H.'de tamamlanan yeni cephesinin bir kısmı

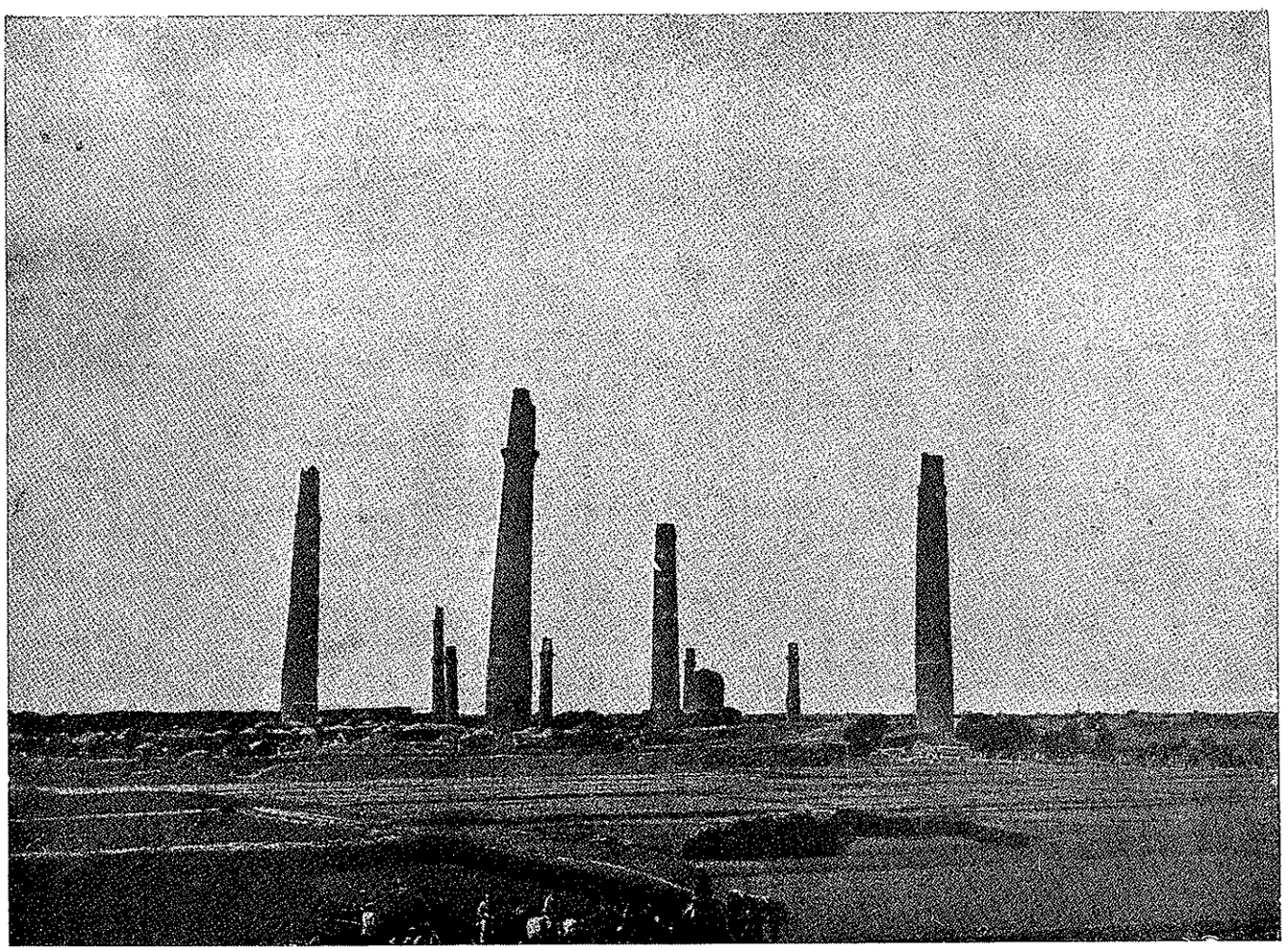

3. HERAT. Muşallâ, Gavharşâd câmî, medresesi ve Hüseyin Baykara medresesine âit minâreler.
(öndeki dördü Hüseyin Baykara medresesine âittir).

4. HERAT. Gavharşād câmii'nin binâ tarihini bildiren siyah mermer kitâbe (Baysungur'un büyük hattatı Ca'far'in yazısıdır).

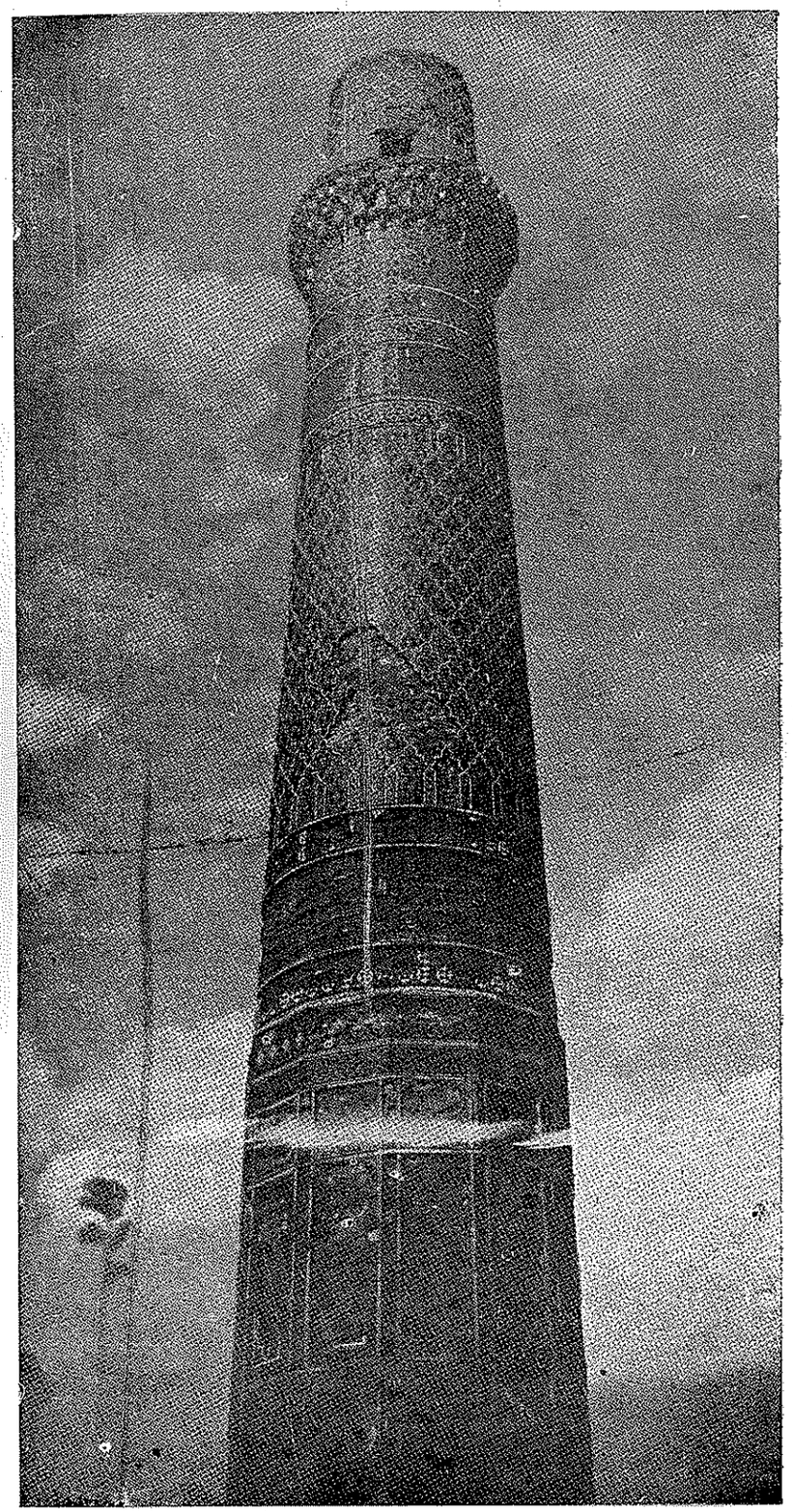

5. HERAT. Muşallā'nın bugün ayakta duran yedi minâresinden biri.

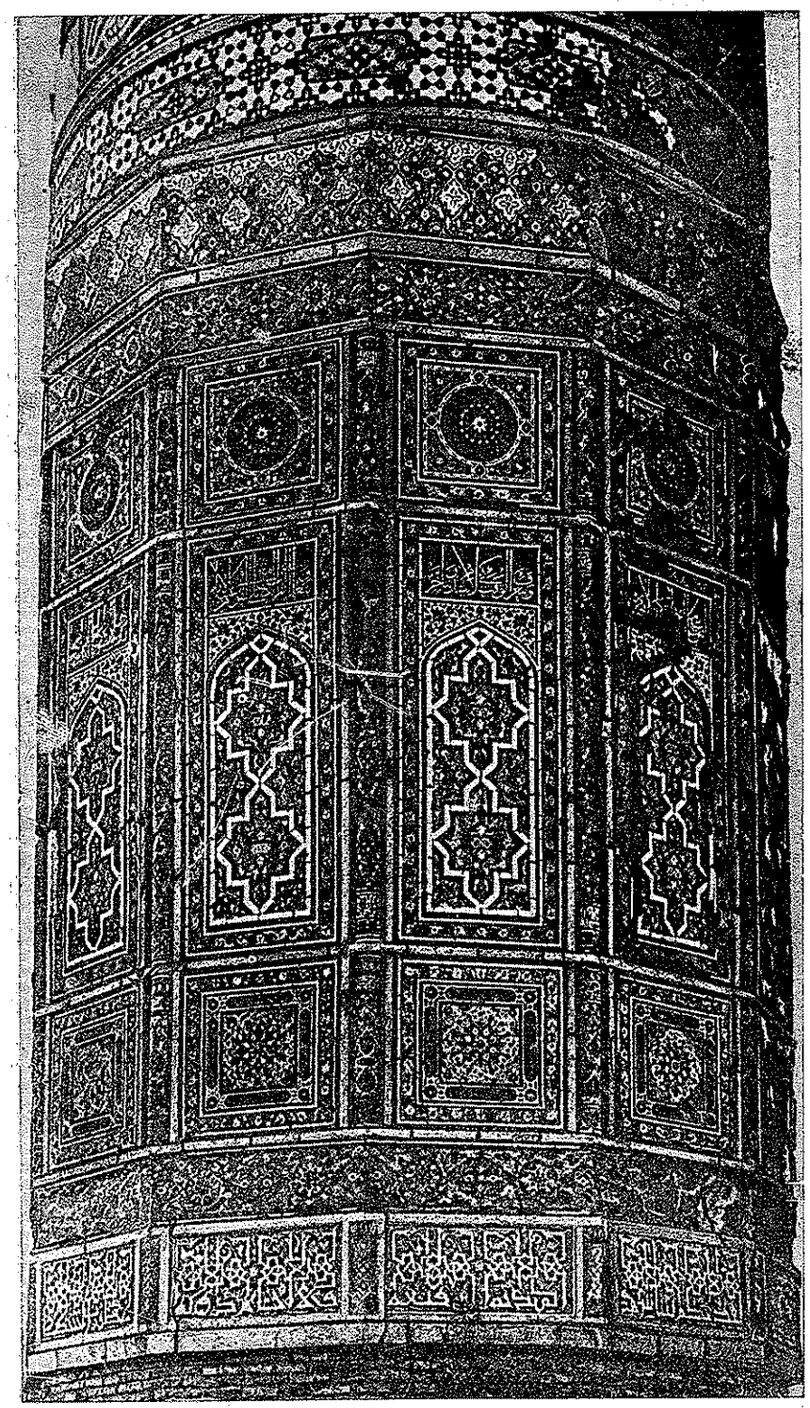

6. HERAT. Resim nr. 5 'teki minârenin aşağı kısmı.

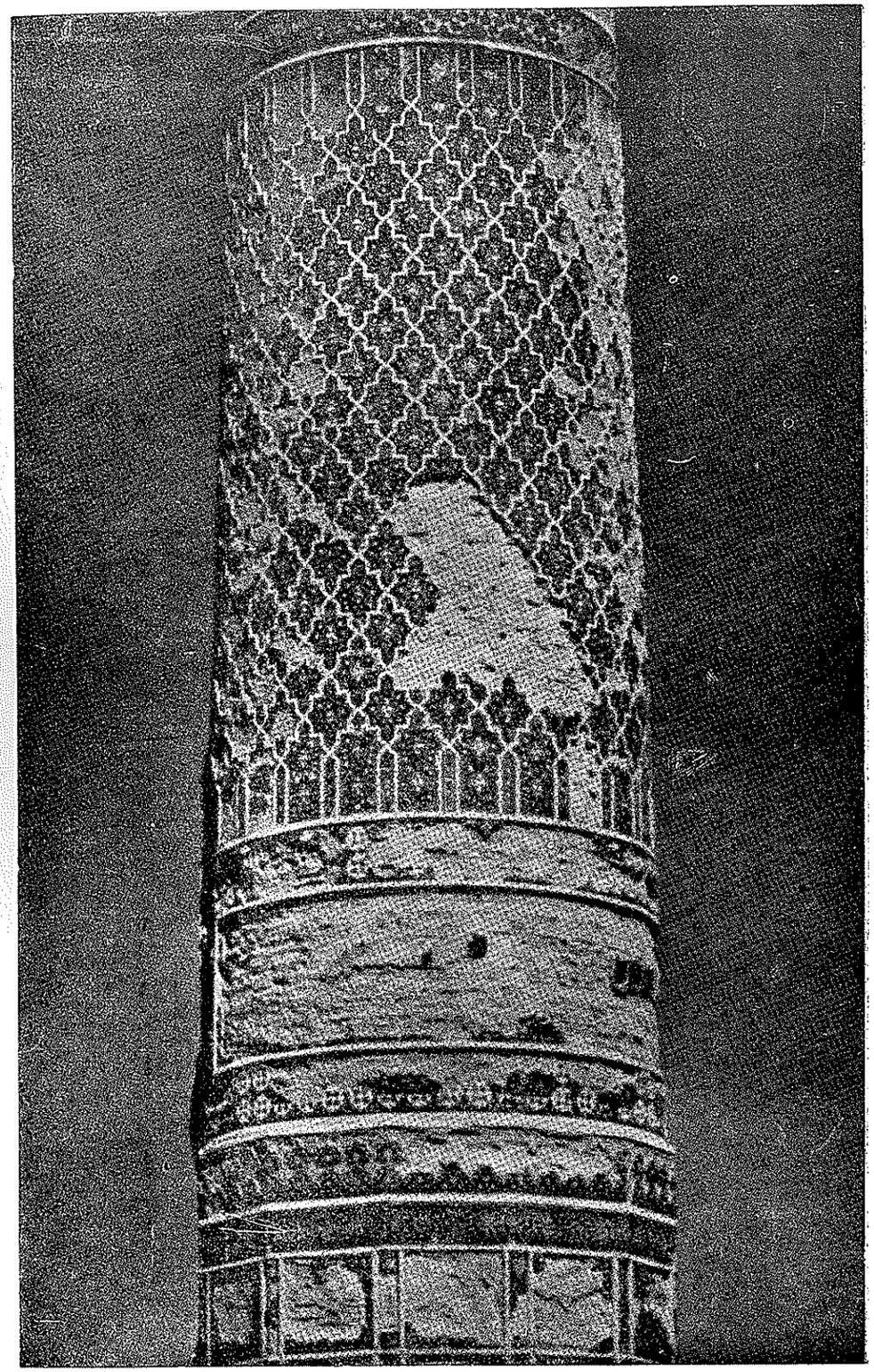

7. HERAT. Resim nr. 5 'teki minârenin orta kısmı.

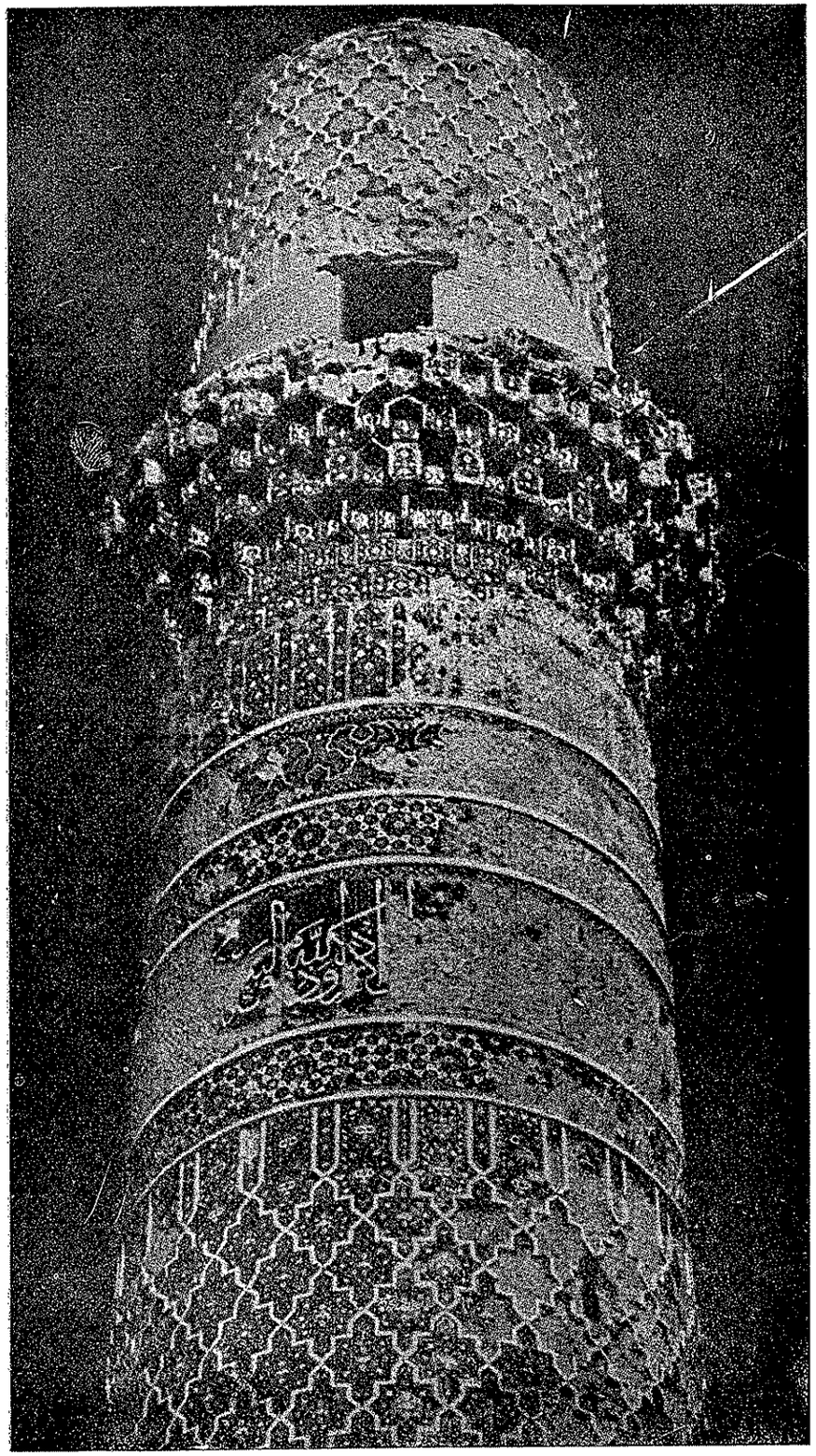

8. HERAT. Resim nr. 5 'teki minârenin yukarı kısmı.

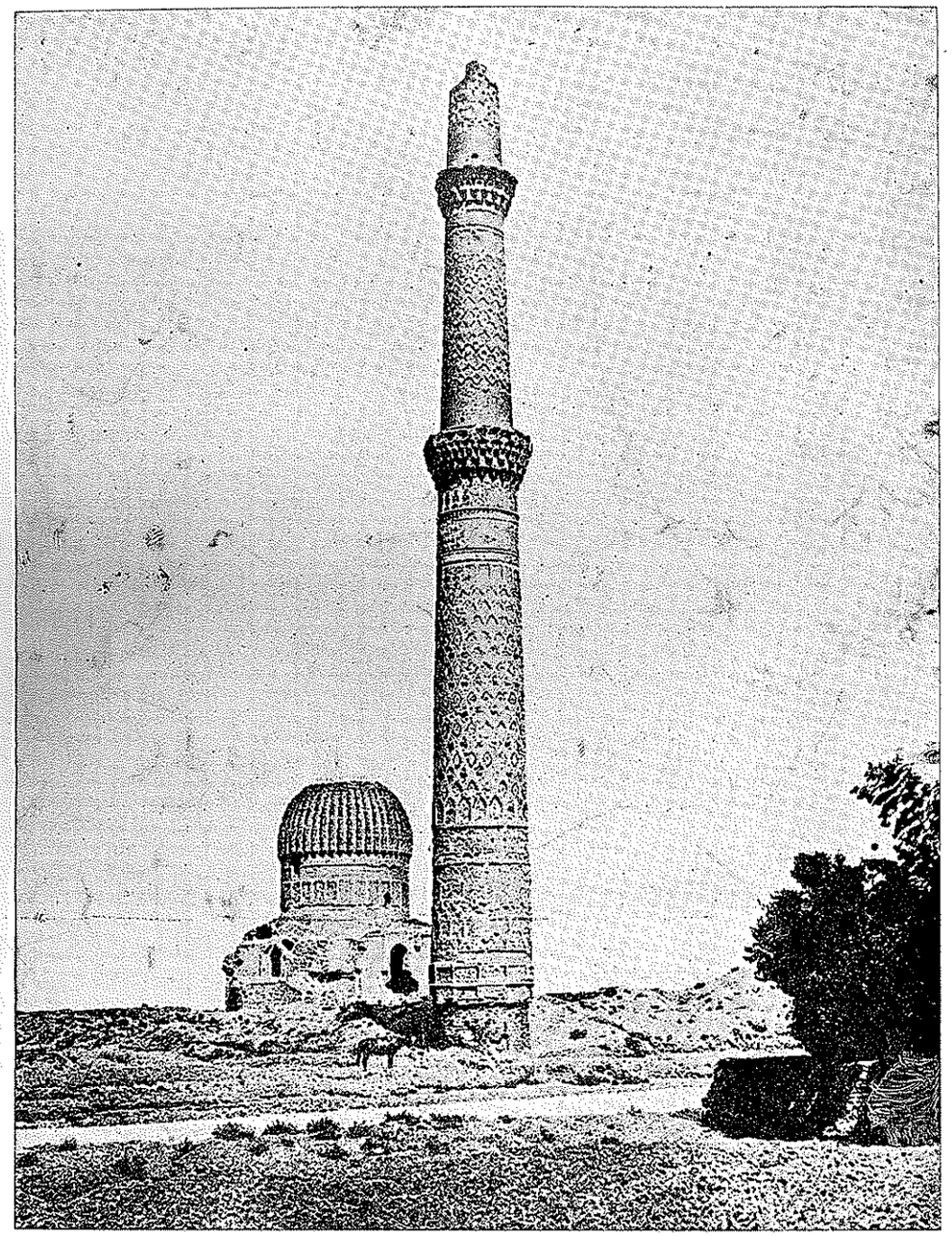

9. HERAT. Gavharşâd medresesinden kalan iki şerefeli minâre ile vaktiyle bu medresenin cenûb-i garbi köşesini teşkil etmiş olan Baysungur haziresi.

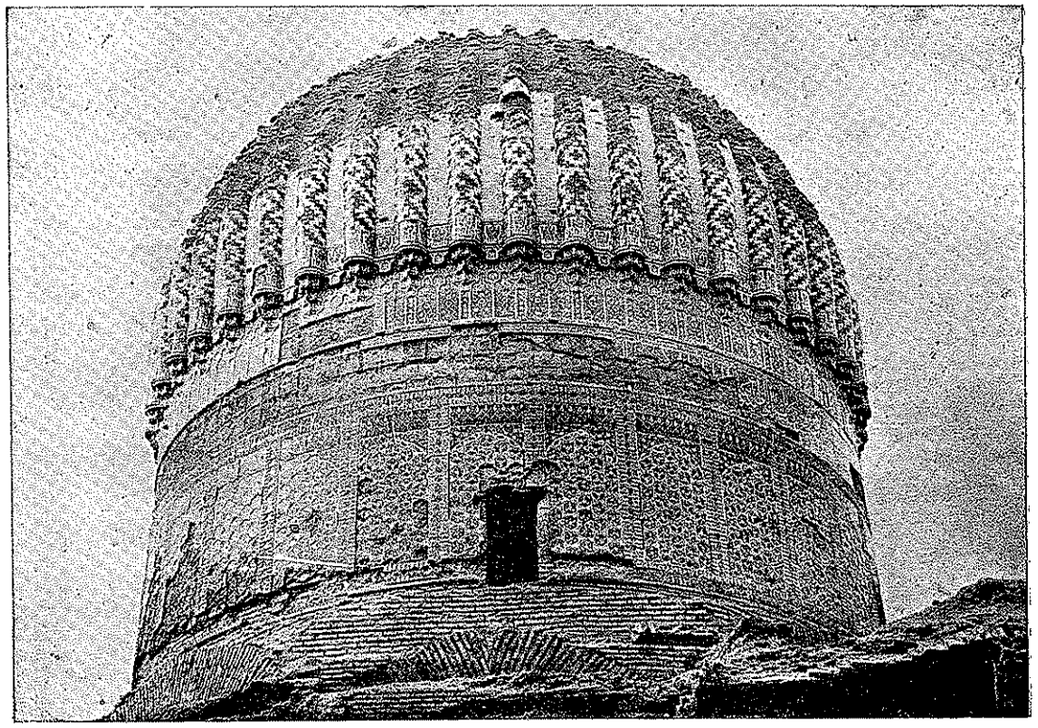

10. HERAT. Gavharşād medresesının 1885 'te yok edilmesi arifesindeki manzarası.
(A. U. Pope. *A Survey of Persian Art*. Oxford. 1939, IV, 437 C)

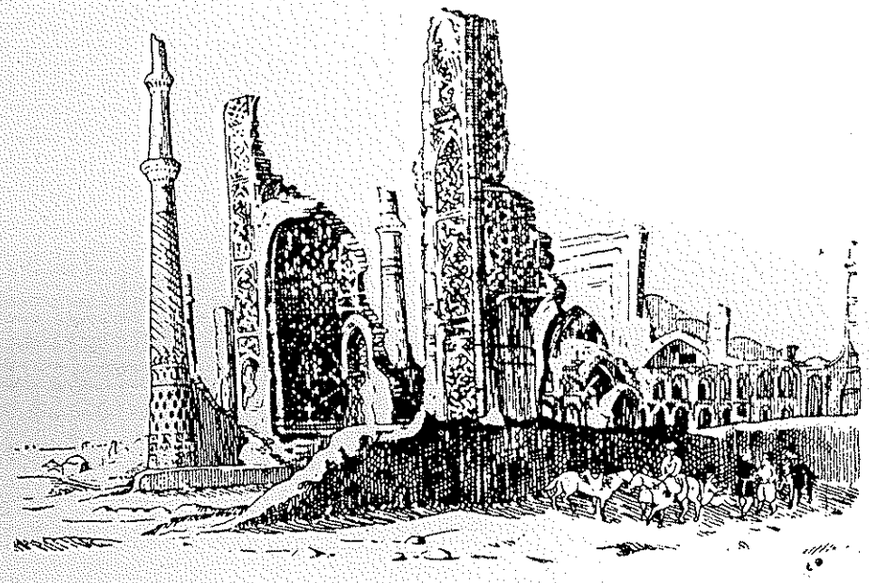

11. HERAT. Baysungur haziresi çini kubbelerinin garp taralından bugünkü görünüşü.

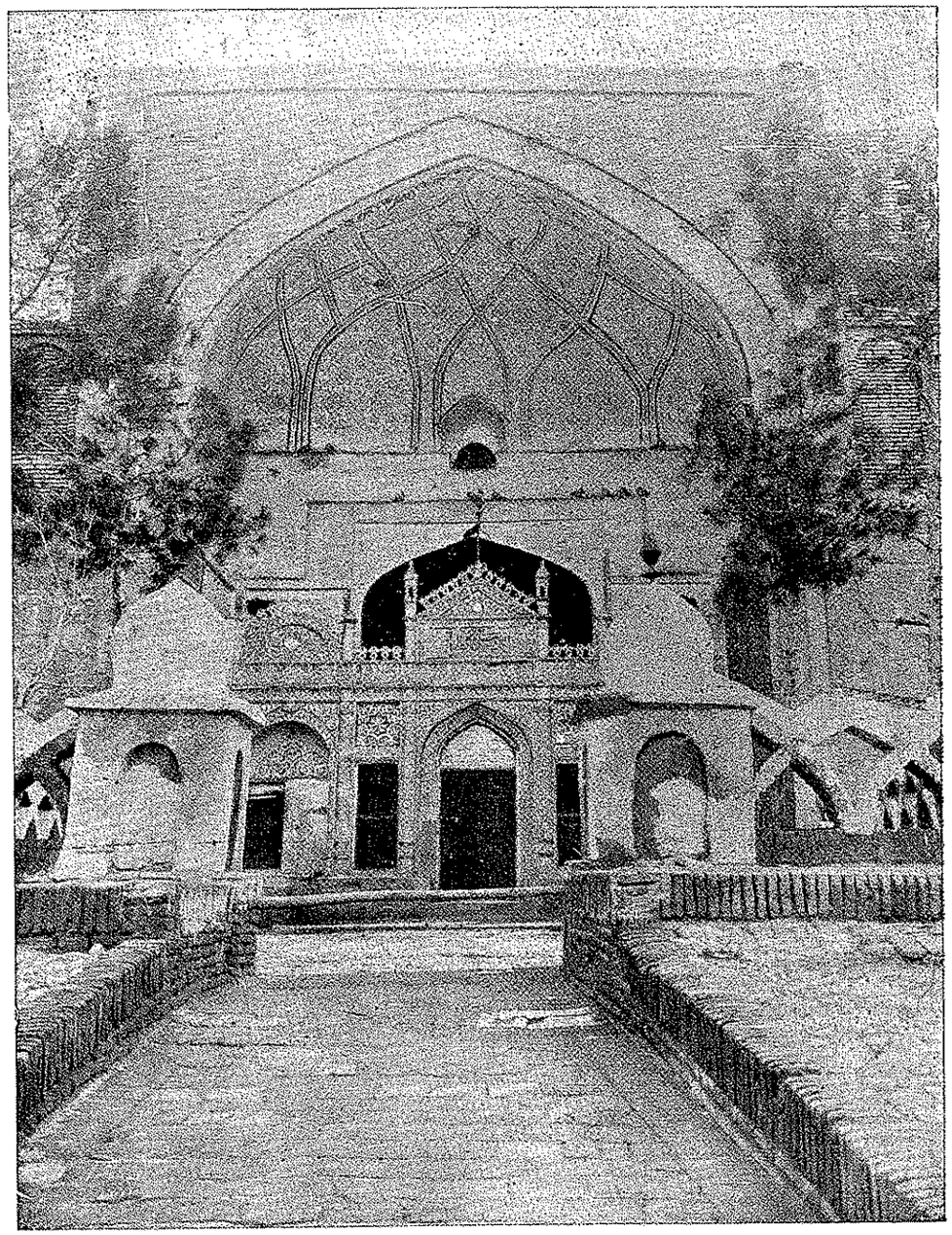

12. HERAT. Alevîlerden ʿAbd Allāh b. Muʿāviya b. ʿAbd Allāh b. Caʿfar al-Ṭayyār b. Abî Ṭālib 'in Herat şimâlinde Maşraḫ (Tall-i Bangiyān) 'taki hazîresi. (Timurlu emîrlerinden Şayḫ Bayezid tarafından yaptırılmıştır).

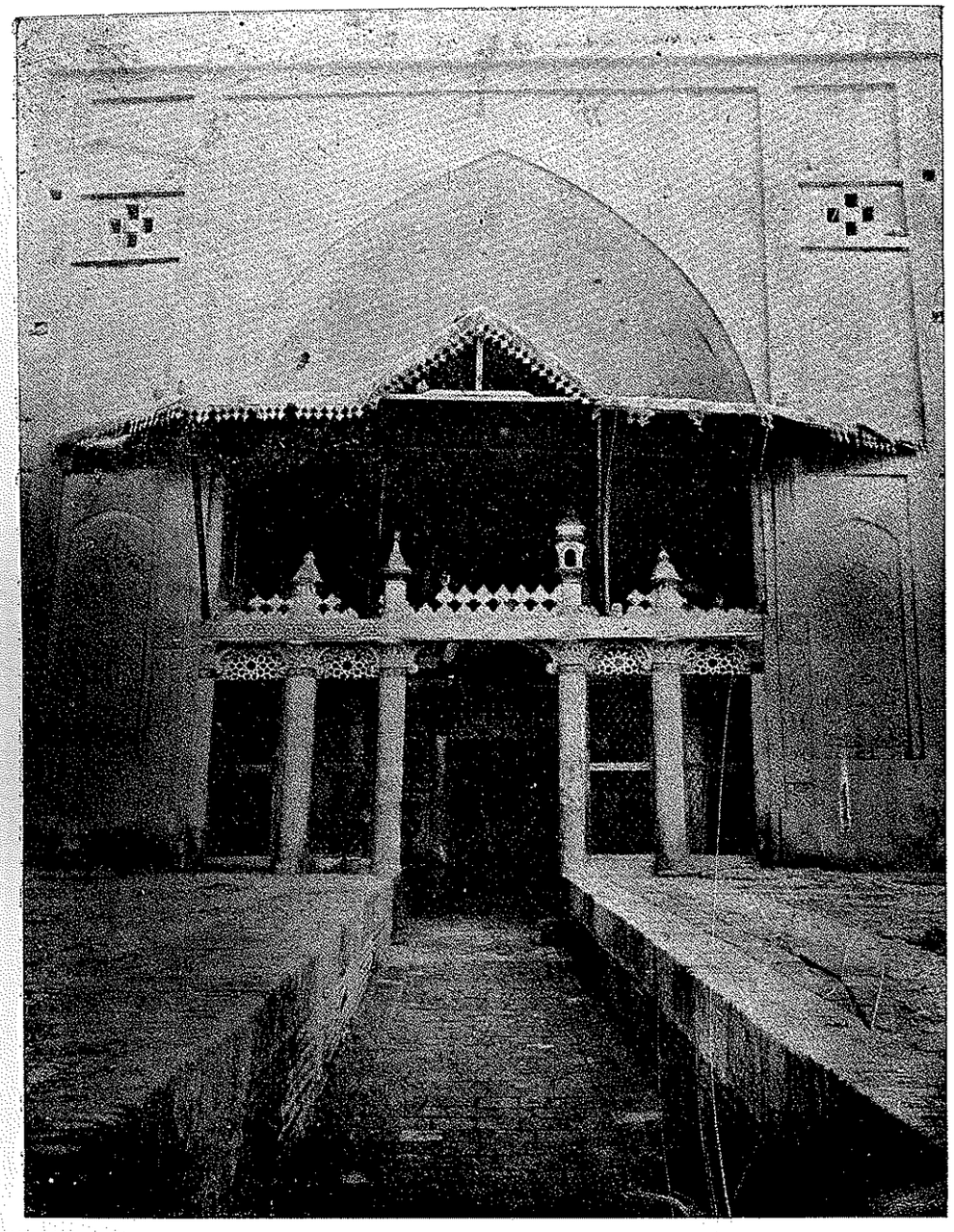

13. HERAT. Alevîlerden Abu 'l-Ḳāsim b. İmam Caʿfar al-Sādiḳ 'ın Herat 'ın şimâlinde, Maşraḫ 'taki türbesi (Timurlu emîrlerinden Şayḫ Bayezid tarafından yaptırılmıştır ki bugün tâkının çinileri düşmüş bulunuyor).

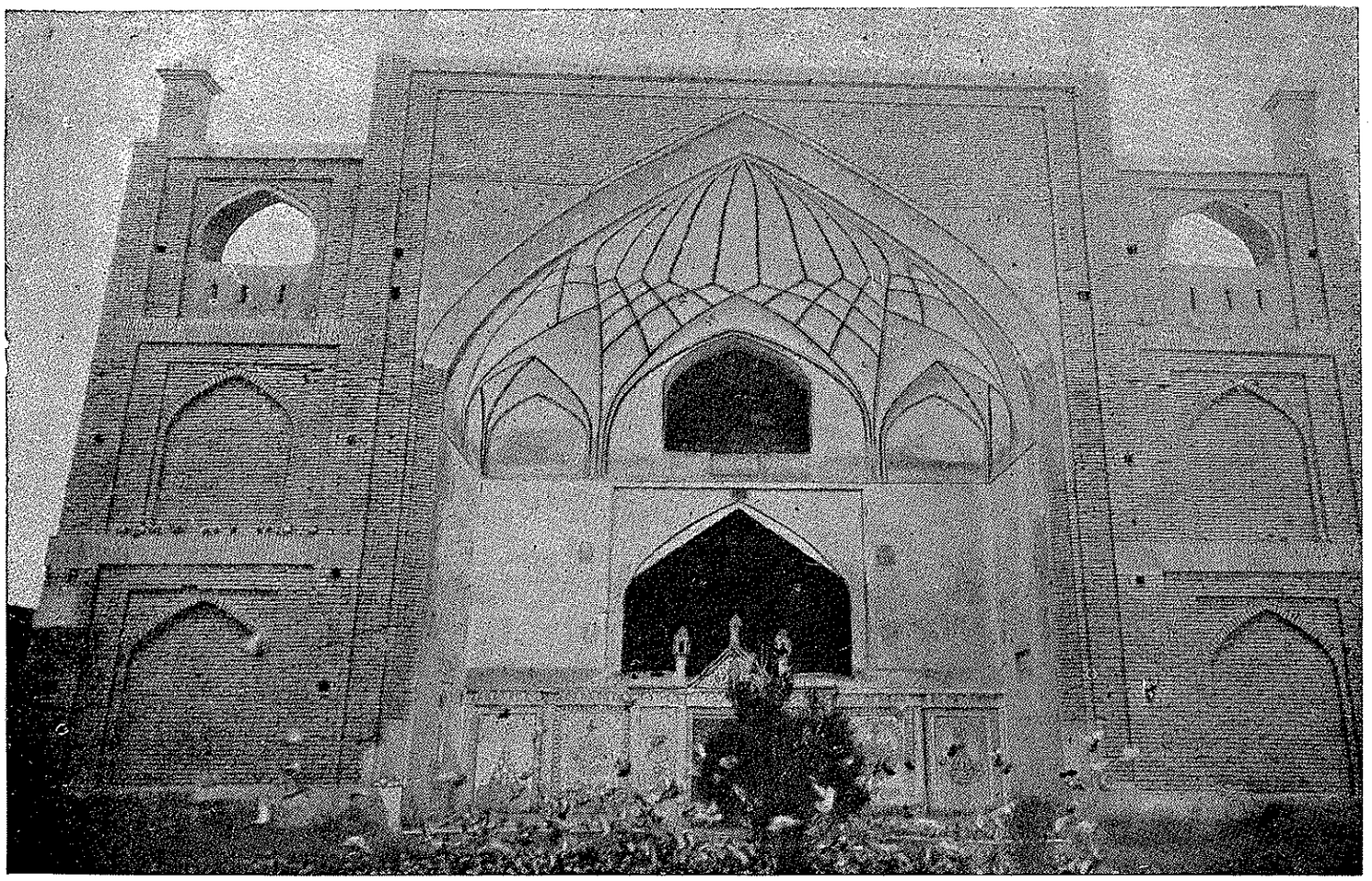

14. HERAT. Kandahar (Firuzābād) kapısı dışında, Alevîlerden ʿAbd Allāh al-Vāḥid b. Zayd b. ʿAlī b. Abī Ṭālib'in Hüseyin Baykara tarafından yaptırılan hazîresi.

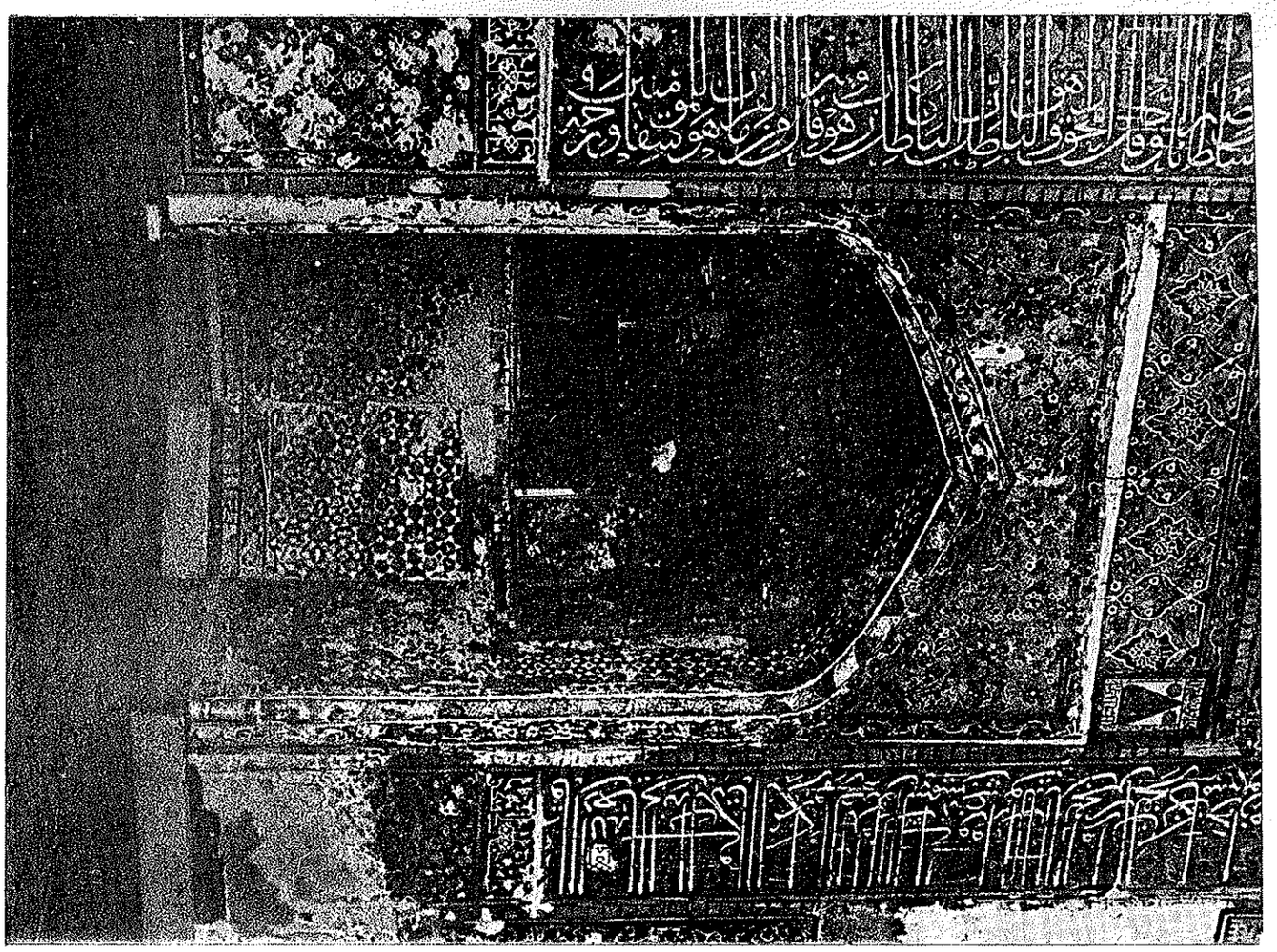

15. HERAT. Herat'ın garbında Şeyḫ Ḫvāca Abu 'l-Valid b. Aḥmed ʿAbd Allāh al-Haravi'nin mezarı üzerinde Alî Şîr Navāʾî tarafından yaptırılan büyük binaların ön cephesindeki çini tâk ve kitâbelerin bir kısmı.

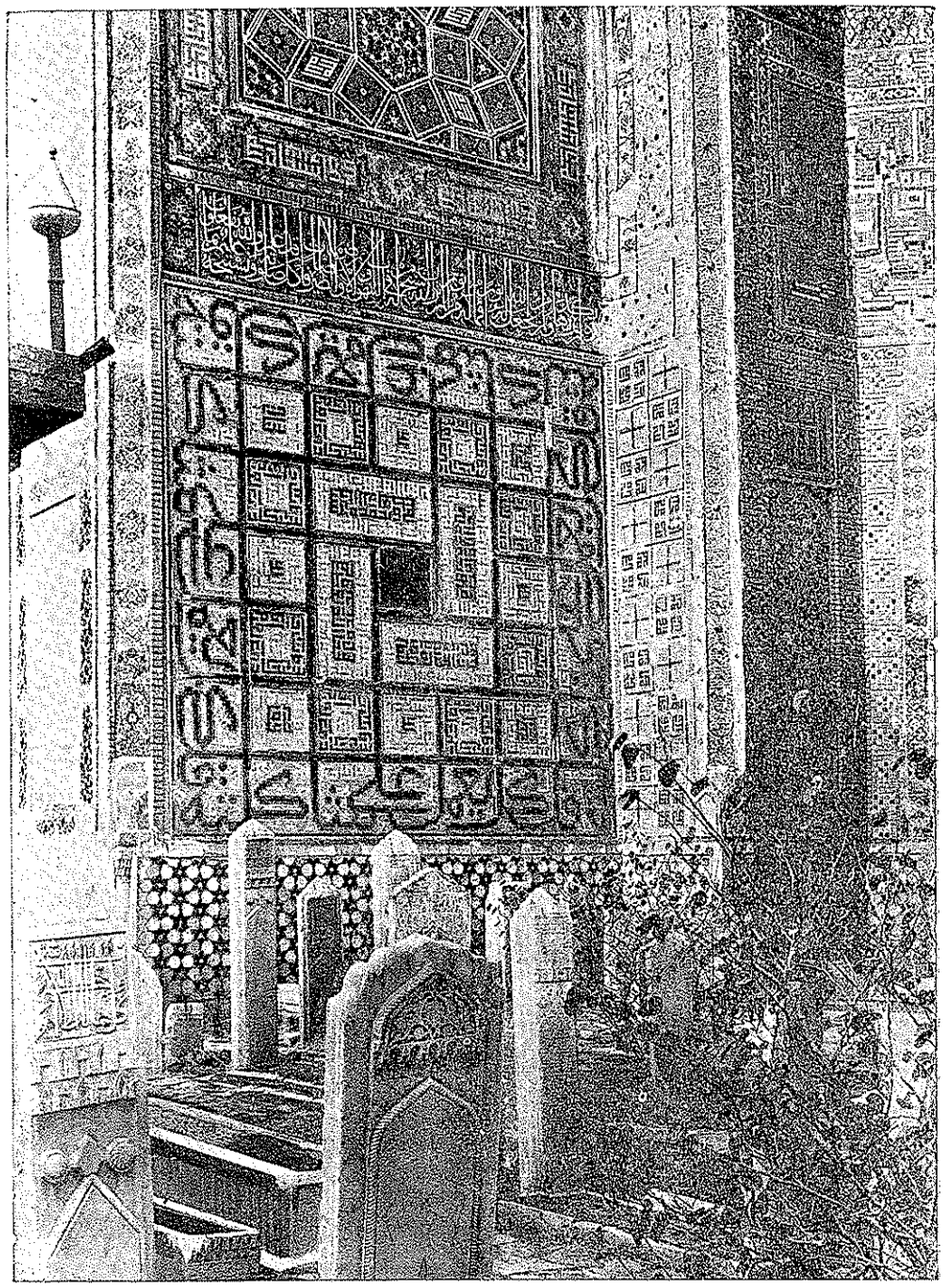

16. HERAT. Herat'ın şimâl-i şarkîsinde Gāzirgāh'ta Şayḫ ʿAbd Allāh al-Anṣarî'nin Şāhruḫ Mirzā tarafından yaptırılan hazîresinin dış cephesinin bir kısmı.
(A. U. Pope. *A Survey of Persian Art*, Oxford, 1939, IV, 425).

'a-i İḫtiyār al-Dīn'de mahsûr olan 'Alī Ḳulī Ḫān'ı ve Şamlu askerlerini ele geçirerek, burada idam ettirdi (İskender Münşî, *Tārīḫ-i ʿālam ārāy-i ʿAbbāsī*, s. 255). Özbeklerin beylerbeyi Kul-Baba Kükeltaş buraya bir çok Özbek uruğu yerleştirmiş idi. 'Abd Allāh Ḫān'ın ve oğlu 'Abd al-Mu'în Ḫān'ın vefatından sonra, Mâverâünnehr'de Astırhanlılar sülâlesini kuran Dîn Muḥammed Ḫān Herat'ta tahta iclâs edildi. Fakat Şāh 'Abbās 1590 senesinin eylûl ayında, tekrar Herat'ı ele geçirdi ve karamanlı Ferhad Han'ı beylerbeyi yapmış iken, az sonra tekrar idâreyi Şamlu beyi Hüseyin Han'a verdi. Herat'ta idârecilerin konuşma dilinin, o sırada dahi, türkçe olduğu, Ferhad Han'ın ağzından naklolunan „Böyle mi oldu" sözünden anlaşılmaktadır (İskender Münşî, s. 396). Şāh 'Abbās büyük Horasan seferinde de hep Herat'ta kaldı (İskender Münşî, s. 412—436). Şāh 'Abbās ile birlikte italyan san'atkârı Geraldi de Herat'a gelerek, Gāzirgāh'ta bir hâtıra bıraktı. Şamluların hâkimiyet devri, Herat'ta Çağatay ve Özbeklerin yerini Türkmenlerin almasından ibâret idi. Safevî Sulṭān Ḥusayn (1697—1722), Horasan'ın idâresini gürcü Gergin ve Kayḫusrav'e vermekle, Herat'ta Şamlu Türkmenlerinin hâkimiyetine de son vermiş oldu. Bu Kayḫusrav Herat'ın Gürcü muhâfız kuvvetleri arasına efganlıları da aldı. Efganlılardan Abdāl uruğu reisi 'Abd Allāh Ḫān'ı, 1706'da Kandahar'a yaptığı sefer sırasında, Herat'ta kendisine nâip tâyin etmiş idi. Bu da efganlıların şehrin idâresine karışmasının başlangıcı oldu. Daha sonra gelen Safevî vâlisi Muḥammed Zamān Ḫān, 1717'de, akılsızca bir hareketi neticesinde, 'Abd Allāh Abdāl'ın oğlu Asad Allāh Ḫān'ın eline düştü; onun tarafından öldürüldü ve bu hâdise üzerine Abdallılar Herat'ta vaziyete hâkim oldular.

Nādir Şāh 1731'de Herat'ı işgâl etti. Fakat onun 1749'da vefatını müteâkip, şehri Abdallı emîri Aḥmed Şāh Durrānī ele geçirdi. Bundan sonra Herat devamlı bir surette efganlıların idâresinde kaldı. Dürrânîler, Efganistan'ın diğer yerlerini kaybettikleri sırada dahi, Herat'ı ellerinde tutabildiler. XIX. asırda efganlılar ile Kaçarlar, orta Asya'da hâkimiyet rekabetine giren ingilizler ile rusların elinde âlet olarak, birbirlerine girdiler. İran ordusunun arkasına gizlenmek suretiyle, Efganistan'a ve Hindistan'a nufûz edebileceklerini düşünen ruslara âlet olan Kaçarların ordusu, Herat'ı ele geçirmek için, çok uğraştı ve şehir bu sırada bir orta Asya Danzig'i rolünü oynadı. Herat, Kaçar ordusu tarafından, 23. XI. 1837'den 9. IX. 1938'e kadar, muhâsara edildi. Yār Muḥammed Ḫān idâresinde efganlılar fedâkârcasına karşı koydular. Bunlara akıl öğreten ingiliz subayı E. Pottinger, ingiliz muharriri Maud Diver tarafından yazılan bir tarihî romanda, zamanımızın Thomas Lawrence'i rolünde tasvir edildi (frns. trc. Maurice Soulie, *Le Défenseur d'Herat*, Paris, 1936). Kaçarlar, 10 ay süren muhâsara esnâsında, şehrin Timurlular devri mahallelerini tamâmiyle tahrip ettiler. Herat'ı idâre eden Abdâlîlerin emîri, Aḥmed Şāh Durrānî'nin torunu Kāmrān Mîrzā 1842 de öldürülünce, Kaçarlar tâlihlerini bir defa daha denediler ise de, yine muvaffak olamadılar. Nāṣir al-Dīn Şāh, ingiliz ve ruslar yanında üçüncü bir kuvvet sıfatı ile, İran'da mevcûdiyet gösteren Fransa tarafından desteklenerek, Horasan vâlisi Ḥusām al-Salṭana idâresinde, 25.000 kişilik bir orduyu Herat üzerine gönderdi ve o zaman şehri Abdâlîlerin elinden almak isteyen Kâbil hukümdarı Berkzayî Dōst Muḥammed Ḫān'a karşı Dürrânîlerden Muḥammed Yūsuf Mîrzā'yı himâye bahânesi ile, 1756 mayısında Herat'ı muhâsara altına aldı. Ḥusām al-Salṭana, beş buçuk ay muhâsaradan sonra, şehri işgâl etti (25 teşrin I.). Bundan sonra Herat 21 sene iranlıların elinde kaldı. 1863'te Dōst Muḥammed Ḫān, şehri tekrar ele geçirdi. Bunun torunu emîr 'Abd al-Raḥmān Ḫān zamanında, ruslar Türkmenistan'ı işgâl edince, şehir rus tehdidine mâruz kaldı. 1885'te ingiliz ve rusların kurduğu hudut komisyonu, Herat'ı, nihâî olarak, Efganistan'a bıraktı. Efganlılar ile Kaçarlar arasındaki savaşlar dış Herat'ın tam olarak tahribini intâc etti. Kalabalık olan askerlerin (1837/1838'de 70.000, 1842'de 80.000) muhâsarası esnâsında dış şehirde kalan iranlılar, heratlılar müdâfaada ısrar ettikçe, öçlerini „sünnî mukaddesâtından" almışlardır. 1923'te bu eserleri tetkik ederken, sert taşlar üzerine çok zahmet ile yazılmış olan san'at eserlerinde, Abū Bakr, 'Omar ve 'Oṡmān gibi isimlerin çekiç ile kırılmış olduğunu, hattâ 'Omar'e benzeyen „'Ammāra" kelimesinin dahi bozulduğunu görerek, hayret ettik. Efganlılar devrinde şehrin dış kısımlarının harâbîsi yeniden sür'atlendi.

Emîr 'Abd al-Raḥmān'ın Herat sa'nat âbidelerini tahrip etmesi tarihte emsâli nâdir görülen yanlış bir hareket olmuştur. Yeni efganlılar tarafından bu hatânın telâfîsine başlanmıştır. Bāġ-i Şāh ismi ile mârûf olan 'Alī Şīr Navā'ī mahallesi, daha geçen asrın ilk yarısına kadar, mâmûriyetini kısmen muhâfaza etmiş idi; Kaçar muhâsaralarında bu da harâp oldu. Ferrier bu bağ ve binâların 1845'teki vaziyetini şöyle anlatmaktadır: „Herat'ın bir vakit şehrin kendisi demek olan dış kısımlarında başta Bāġ-i Şāh gelmektedir. Buna iki gülle menzili kadar yerden, iki tarafında 400 kadar, her biri yüzer

yıllık çamlar dikili olan bir bulvar, yâni eski İncil kanalı hiyâbânı, şimâl-i garbîden gelmektedir. Fakat bu bağ iranlılar tarafından o kadar tahrip edilmiştir ki, şimdi içinde yaşayanları muhâfaza eden dört duvardan başka bir şey kalmamıştır". 1923 'te burasını tetkik ederken, artık duvarlardan eser kalmamış olduğunu gördük ve mahallenin plânını (bk. harita, nr. 2), ancak vakıf vesikalarına dayanarak, tesbit edebildik. Şimdi bu eserlerin kıymetini anlayan münevver efganlıların idâre ettiği Herat belediyesinin bu sâhaların tapusunu çıkartıp, 'Alî Şîr 'in kabri etrafına güller diktirerek, bir 'Alî Şîr köşesi vücûda getirmiş olduğunu bu sâhaları 1947 'de ziyâret eden 'Alî Aşğar Ḥikmat 'ten öğreniyoruz (*Navâ'î*, Tahran 1947, s. 14). Herat 'ın şimdi nüfusu da artmaktadır. Efgan-Kaçar savaşları sırasında şehir ahâlisi azalmış idi. Ferrier 'nin ifâdesine göre, 1837/1838 senesi savaşlarımda şehirde ancak 6.000 kişi kalmış idi. Yâr Muḥammed Ḫân (1842—1855) ahâliyi topladı. 1845 'te şehir nüfusu 20.000 'i bulmuştu. 1878 'de Herat 'ta bulunan Gorodkov 'un verdiği mâlûmata göre, o sene bu şehrin ahâlisi 50.000 kadar var idi. 1885 'te orada bulunan ingiliz Yate yine buna yakın bir rakam (10.000 hâne) vermektedir. Aynı zât 1893 'te, bu şehri tekrar ziyâret ettiği zaman, ahâlinin 6.000 hâneye indiğini kaydetmiştir. Bugün ise (1948), bu nüfus 75.600 olarak gösterilmektedir (*The Middle East*, Europa Publications Ltd., London, 1948 ve *La Documentation Française*, série asiatique, XXXIV, 19 Avril 1949, s. 5). Timurlulardan sonraki Herat 'ın binâlarının hepsi kerpiçten idi; şimdi ise, burada taş, hattâ beton binâlar yapılmakta ve şehir modernleşmektedir.

Bibliyografya: Sayfî Haravî, *Târîḫ-nâma-i Herât* (nşr. Muḥammed Zubayr al-Ṣiddîḳî; Kalküte, 1944); Ḥâfiẓ Abrû, *Ṣuvar al-aḳâlîm* (British Museum, Or. 577; Leningrad umûmî kütüp., fârisî eserler, nr. 290); Ḥâfiẓ Abrû, *Macmû'a* (Dâmâd İbrahim Paşa kütüp., nr. 919, 354b—397a, *Mulûk-i Kert* kısmı); Mu'în al-Dîn Isfizârî (Zamcî), *Ravżât al-cannât fî avṣâf madînat Herât* (Üniversite kütüp., Hâlis Efendi kısmı, nr. 7472 = yeni numara: F. Y. nr. 698. Bu eserin baş tarafı, Paris yazması üzerinden, Barbier de Meynard tarafından, *JA*, 1860, 5. seri, XVI, 461—520; XVII, 438—457, 473—522 'de, fransızcaya tercüme edilerek, neşr-edilmiştir); 'Abd al-Vâsi' al-Cabalî, *Târîḫ-i Herât* (1923 yılında Kâbil umûmî kütüphânesinde bulunuyordu); Ḫvândmîr, *Ḥulâṣat al-aḫbâr* (Ayasofya kütüp., nr. 3190, var. 460b—470b ve 3191); Sayyid 'Abd Allâh al-Ḥusaynî Aṣîl al-Dîn al-Vâ'iẓ, *Maḳṣad al-iḳbâl al-sulṭânîya va marṣad al-âmâl al-ḫâḳânîya* (*Târîḫ-i mazârât-i Herât*; bk. İsmail Hikmet Ertaylan, hûsûsî kütüp. ve Es'ad Efendi, nr. 4228; bu eser Abû Sa'îd Mîrzâ 'ya ithâf edilmiştir); 'Ubayd Allâh b. Abû Sa'îd al-Haravî, *Ẕayl Maḳṣad al-iḳbâl* (yukarıda adı geçen esere zeyil olarak, 1198 = 1784 'te, yazılmıştır; bk. İsmail Hikmet Ertaylan, husûsî kütüp.).— Herat 'ı XIX. asırda ziyâret eden avrupalı seyyahlar. Fraser, *A Journey into Khorasan* (London, 1825; Herat 'ta, 1824 'te, bulunmuştur); Gener. Conolly, *Travels to the North of India* (1831; bilhassa II, 19); Gener. Kaye, *History of the War in Afghanistan* (1841); Dr. Aerard ve Mohan Lal (*Journal of the Asiatic Society of Bengal*, January 1834; bu iki zât Herat 'ı 1832 'de ziyâret etmişlerdir. Mohan Lal, Herat âbidelerini ilk tavsif eden bir hindlidir, fakat eseri maalesef İstanbul 'da mevcut değildir); Captain James Abbot, *Narrative of a Journey from Herat to Khiva, Moscow and Petersburg* (Kalküte, 1841; bu zât 1840 'da Herat 'ta bulunmuştur); A. Burns, *Travels into Bukhara* (London, 1839; bu zât, Herat 'ta 1832 'de bulunmuştur); J. P. Ferrier, *Voyages et aventures en Perse, dans l'Afgianistan et le Turkestan* (Paris, 1870) I, 277—354 (Herat 'ı 1845/1846 'da üç kere ziyâret eden bu fransız generali Herat eserlerinin mufassal tavsifini vermiştir); Captain Marsh, *A Ride through Islam* (London, 1877; 1872 'de Herat 'ta bulunmuştur); Colonel G. B. Malleson, *Herat the Granary and Garden of Central Asia* (London, 1880; tarihî kaynaklara ve bilhassa avrupalı seyyahların ifâdelerine göre, Herat 'ın siyâsî tarihini yazmıştır); Major C. E. Yate, *Northern Afghanistan* (London, 1888; Herat 'ın mufassal tasvirini ihtivâ eder), s. 23—69.—Mu âsır Efganistan 'da Herat 'a dâir yapılan neşriyât. Ḫalîl Afğânî, *Âṣâr-i Herât* (Herat, 1309=1930, 3 cüz, taş basma; bu eserde müellif, Herat 'ta bulunan eserlere dâir kendi bildiklerini verecek ve şehirdeki âbidelerin o zamanki hâlini tasvir edecek yerde, Barthold 'un *İstoriko-geografiçeski obzor Irana* 'sında bulunan Herat 'a âit bahsi tercüme etmekle iktifâ etmiştir. Eserin ikinci cildi Herat 'ın eski şâirlerine tahsis edilmiştir; yaşayan şâir ve 'ulemâsına tahsis edilen son cildi, Herat 'ta son zamanlardaki fikir hayatını az-çok tebârüz ettirdiğinden, orijinaldir).

(Zeki Velidi Togan.)

HEREM. HARAM (cem. *aḥrâm* ve *aḥrâmât*; türkçede ve Mısır halk dilinde *ihrâm*; bu son kelime müfred olarak da kullanılır), bu kelime müfred olup, menşe'i şüphelidir. İslâm eserlerinde Haram Saḳḳâra (*al-haram al-mudarrac*), ehram Abûşîr, Dahşûr, Maydûm v. b. ehramları mârûf olmakla berâber, *aḥrâm* adı ile ilk önce, Cheops, Cephren ve hattâ Mykerinos taraflarından, Cize 'nin garbında yaptırılmış o'an âbideler kasdedilir. Bu ehramlar pek çok defalar, coğrafyacılar tarafından, kayd ve târif edilmişlerse de, bu yazıların ekseriyâ, orijinal kıymetleri azdır. En mühim menbâlar Maḳrîzî (*Ḫiṭaṭ*, I, 111 v. dd.) 'nin ehramlar faslında bulunmaktadır. Orada ilk olarak, büyük *aḥrâm* 'ı açmağa al-Ma'mûn 'un uğraştığı mükerreren söylenir ve târif olunmaz derecede yorgunluklar ile muvaffak olunmuş imiş. Lâkin bu husûsta tafsilâtlı mâlûmat bulunmasına rağmen, de Sacy (*Observations sur l'origine du nom donné ... aux Pyramides*, s. 498) 'nin izah etmiş bulunduğu sebepler dolayısı ile, mezkûr halifenin Nil vâdisinde kaldığı kısa müddet zarfında, bizzat bu teşebbüse girişmiş olması doğru gibi görünmemektedir. Ehramların daha ilk çağlarda açılmış olduklarını da biliyoruz. Her hâlde islâm devrinde, ilk defa olarak, o zaman Cheops ehramının içinde ileriye gidilmiş ve hakkında oldukça vâzıh mâlûmat verildiğini gördüğümüz medfen-odaya kadar varılmış olduğu farzolunabilir. Orada büyük hazînelerin gizlenmiş olduğu hakkındaki umûmî zehâbın şüphesiz bu teşebbüste mühim bir te'siri olmuştur. Daha sonra, al-Malik al-'Azîz tarafından küçük ehramın yıkılması (593 = 1196/1197) için, neticesiz bir teşebbüste bulunulduğuna rastlıyoruz. Bundan daha evvel, Ṣalâḥ al-Dîn 'in emri ile, Ḳarâḳûş Cize 'de bir takım küçük ehramları, taşları Cize büyük duvarı ile seddinin inşasında kullanılmak üzere, yıktırmıştır (*Ḫiṭaṭ*, II. 151). Zâten iptidâî mânasını izah için, bir çok hayâl mahsûlü faraziyeler anlatılan bu muazzam inşaata müteallik bütün hikâyeler arasında bulunan hakikat de, kadîm Mısır 'ın her hângi bir âbidesi etrafında söylenen hikâyelerden daha garip bir efsâneler yığını altında kalmıştır. Mamafih, bunlardan msl. Mykerinos ehramının perisi olup, güzelliği ve tebessümü ile, ehrama yaklaşanların aklını alan kadının hikâyesi gibi, bâzıları, tahlil sonunda bizzat Herodot 'a kadar gitmektedir. Bu hikâyede, gâlibâ âbideyi inşa ettiği iddia edilen Rhodopis menkıbesi ihyâ edilmiş olacak (Wiedemann, *Herodot's zweites Buch*, s. 485 v.d.). Aynı suretle, Herodot, daha o zaman ehramlar ile Nil nehrini biribirine bağlayan yer altı kanallarından bahsetmektedir (*ayn. esr.*, s. 466). Diğer hâllerde, Maspero 'nun isbat ettiği üzere, kadîm Mısır menşe'li fikirler ile ilgisi âşikâr olan hâtıralar vardır. Msl. garp ve şark ehramları bekçilerinin tasviri, Fir 'avunlar devrinde, bâzı heykellerin husûle getirmiş oldukları te'sirin daha sonra gelen nesiller üzerinde in'ikâsından doğmadır. Lâkin bu binâlar etrafında toplanan hikâyeler bilhassa kıptî irfanîye fikirlerinden doğmuş efsânelerdir. Bunlara göre, iki büyük ehram Hermes ve Agathodänon peyamberlerin mezarlarıdır; bu hikâye de, bunların vukûa geleceği, müneccimler tarafından, evvelden haber verilen tûfandan kıymetli eşyâ ile hikmet sırlarını muhâfaza için, yaptırıldığı rivâyeti ile bir kat daha iğlak ediliyor. Şaddâd b. 'Âd 'ın efsânevî şahsı ile ilgili hikâye de başka bir rivâyettir. Âhiren Blochet, ilk olarak, bu pek garip ve biribirini tutmaz hikâyeleri bir az aydınlatmağa çalışmıştır.

Bibliyografya: Arap menbâları, için bk. E. Graefe, *Das Pyramidenkapitel in al-Maḳrîzî's Ḫiṭaṭ*. Krş. İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 145 v.d.; İbn Cubayr (*GMS*), s. 53 v.d.; Dimaşḳî (nşr. Mehren), s. 33 v.d.; İbn Baṭṭûṭa (nşr. Défremery ve Sanguinetti), I, 80 v.dd.; Vattier, *L'Egypte de Murtadi, fils du Gaphiphe*; Norden-Langlès, *Voyage d'Egypte et de Nubie*, II, 246 v. dd.; de Sacy, *Observations sur l'origine du nom donné par les Grecs et les Arabes aux Pyramides d'Egypte* (*Magasin Encyclopédique*, 1801, VI, 456—503); Wüstenfeld, *Orient und Occident*, I, 331 v.d.; Wiedemann, *Herodot's zweites Buch*, tür. yer.; Ebers, *Ägyptische Studien*, s. 153 v. dd. (burada daha başka bibliyografya mâlûmatı vardır); Vollers, *ZDMG*, I, 654; Carra de Vaux, *L'Abrégé des Merveilles* ve Maspero, *Journal des Savants* (1899), s. 99 v. dd. ve 154 v. dd. (krş. Maspero, *Etudes de mytologie et d'archéologie égyptiennes*, I); Berthelot, *Les merveilles de l'Egypte et les Savants Alexandrins* (*ayn. esr.*, s. 242 v.dd. ve 271 v.dd.); v. Bissing, *Der Bericht des Diodor über die Pyramiden*; Else Reitemeyer, *Beschreibung Ägyptens im Mittelalter*, s. 84 v. dd.; E. Blochet, *Etudes sur le gnosticisme musulman* (*Rivista degli Studi orientali*, II, 717 v. dd.; III, 177 v. dd.; IV, 47 v. dd.; 267 v. dd.; VI, 5 v. dd.); Baedeker, *Ägypten*7. (E. Graefe.)

HEREVÎ. AL-HARAVÎ, Abû İsmâ'îl 'Abd Allah b. Muḥammed b. 'Alî b. Muḥammed b. Aḥmed b. 'Alî b. Ca'far b. Manṣûr b. Matt al-Anṣârî al-Haravî al-Ḥanbalî (1005—1089), Abû Ayyûb al-Anṣârî 'nin ahfâdından olup, 396 (1005) 'da Herat 'a bağlı bir kasaba

olan Ḳuhandiz'de doğmuş ve zilhicce 481 (şubat — mart 1089)'de orada vefat etmiştir.

Bagdad ve Rey'i ziyâret etmiş ve Abu 'l-Faẓl Muḥammed b. Aḥmed al-Cārūdī, *Kur'an* müfessiri Yaḥyā b. 'Ammār al-Siczī, Abū Ẕarr al-Haravī'nin derslerini tâkip etmiştir. Kendi tilmizleri arasında zikredilenlerden başlıcaları şunlardır: Abu 'l-Vaḳt 'Abd al-Avval b. 'İsā al-Siczī, Abu 'l-Fatḥ Muḥammed b. İsmā'īl al-Ḳāmī. Hadîs ilminde büyük âlim, hanbelî mezhebinin müdâfii, *bid'a*'nın amansız düşmanı, *Kur'an* müfessiri ve âteşli bir vâiz olup, edebiyat, akaid ve tasavvufta geniş bilgi sâhibi idi. Ehl-i sünnet düşmanları ile dâimî mücâdeleleri yüzünden, bir müddet Balḫ'e sürülmüş ve 5 defa ölüm ile tehdit edilmiştir. Tecsîm ehlinden olmakla ithâm edilerek, ancak *Kur'an*'a ve hadîse bağlılığı sâyesinde, hayatını kurtarabilmiştir. Herat ahâlisini, 'Abd ismini, esmâ-i ilâhiyeden biri ile tâkip ettirmek suretiyle, ad olarak kullanmağa sevkeden kendisidir.

Eserlerinden elimizde bulunanlar şunlardır: 1. *Kitāb manāzil al-sā'irīn* (Berlin, 2826—2827, Brit. Mus., 753, Ind. Off., 599, Bibl. Khed., VII, 556; tasavvufa dâir olan bu eser matbûdur (şerhleri için bk. *Kaşf al-ẓunūn*); 2. *Kitāb ẕamm al-kalām va ahlihi*, (kelâmcıların red ve cerhi hakkındadır; Brit. Mus., 1571); 3. *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya* sûfîlerin tercüme-i hâllerine dâirdir. Abū 'Abd al-Raḥmān Muḥammed b. al-Ḥusayn al-Sulamī tarafından tashih ve tevsî edilmiş nüshasından, Nūr al-Dīn 'Abd al-Raḥmān b. Aḥmed al-Cāmī tarafından istifâde edilerek, *Nafaḥāt al-uns min Ḥażarāt al-Ḳuds* te'lif edilmiştir.

Bibliyografya: Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd), III, 375; Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (Gottingae, 1833), XIV, 27; ayn. mll., *Ṭabaḳāt al-mufassirīn* (Leiden, 1839), nr. 45; Brockelmann, *GAL*, I, 433. [Niẓām al-Mulk huzurunda cereyân eden münâzara için bk. İbn al-Aṣīr, *al-Kāmil*; Subkī, *Ṭabaḳāt*]. (MOH. BEN CHENEB.)

HERÎRÛD. [Bk. HERÎRÛD.]

HERÎRÛD. HERĪRŪD, HARĪRŪD, Efganistan'da büyük bir nehir. Menbaı Kōh-i Bāba'da olup, Siyāh-Būbak ve Safēd-Kōh tepeleri arasından, uzun ve dar bir vâdiden garba doğru, Herat ve Ġōriyān istikâmetinde akar ve Ġōriyān'dan şimâle dönerek, Ẕulfikār'da Efgan hudûdundan çıkıp, Tacend vâhasında Saraḫs'a girer ve orada kaybolur; zîra suları, irva ve iska için, sarf olunur. Aşağı mecrâsının bir kısmı İran arâzîsi (solda) ile Efganistan ve Türkistan (sağda) arasında hudût teşkil eder.

Bibliyogrofya: Holdich, *The Gates of India*. (London, 1910).

HERKERN. HARKARN, Farsmünşîsi. Multanlı Mathurādās Kanbū'nun oğlu olup, bir müddet Hindistan pâdişahı Cihāngīr'in harem ağası olan nevvâb İtibār-Ḫān'ın kâtipliğinde bulunduktan sonra, Akbarābād *ṣūbadār*'lığına tâyin edildi (1031 = 1622). Kendi ismini taşıyan bir *inşā*' kitabının müellifidir. 7 fasıldan ibâret olan bu kitap, mektup ve ve resmî vesâik nümûneleri ihtivâ etmektedir. Bu eser, ingilizce tercümesi ile, Francis Balfour tarafından neşredilmiştir (Calcutta, 1781, 2. tab. 1804). 1831'de tekrar basılmış ve 1869'da da Lâhûr'da taş basması ile neşrolunmuştur. Bu eser ingiliz makamları ile, yerli Hindistan hukümdarları arasında farsça yapılmakta olan resmî muhâberâtta nümûne olarak kullanılmıştır. Paris'teki yazma nüshası (*Mss. Persans*, 1062) *İrşād al-ṭālibīn* unvanını taşımaktadır.

Bibliyografya: Rieu, *Catalogue of Pers. Mss.*, II, 530; *Forms of Herkern* (medhal, 2. tab., s. 3); E. Blochet, *Catal. des Mss. Persanes*, II, 277.

HERSEK. [Bk. BOSNA.]

HERÛD. HARŪD, Efganistan'da bir nehir. Menbaı Siyāh-Kōh'tur; oradan Sabzavār ve Zakin'i geçerek, cenûba doğru akar ve Sîstān'daki Hāmūn yahut Tuz Çölü'ne karışır. Tomaschek, Plinius'taki Pharnakotis ve Avesta'nın Hvarenanhaiti'si ile aynı olduğunu iddia eder.

Bibliyografya: Holdich, *The Gates of India* (London, 1910); Tomaschek, *Sitz.-Ber. der Wien. Akad.* (1883); A. Stein, *Ind. Antiquary* (1886), s. 22; Ferrier, *Caravan Journeys* (London, 1857).

(M. LONGWORTH DAMES.)

HESAP. ḤİSĀB. Araplarda *'ilm al-Ḥisāb* tâbiri, en geniş mânası ile, hesaba âit bütün mevzûları ihâta eder. Hesap yapan kimseye *al-ḥāsib* yahut *al-ḥassāb* denilir. Hesap, eski çağlarda olduğu gibi, 4 ihzârî ilmin biri idi; diğerleri hendese hey'et ve mûsikîdir (*'al-ulūm al-riyāżiya* veya *al-ta'līmiya*). Bu ilim 2 kısma ayrılır: 1. *naẓarī* hesap ki, bâzan rumca *arithmāṭīḳī* ismi ile dahi yâdedilir ve esâsında yunan riyâziyecilerinden Euklides'in 7.—9. kitaplarına istinad eder; 2. *'amalī* hesap ki, asıl hesap denilen budur.

770 senesine doğru, hindli âlimler, Bagdad hukümdar sarayına, *Siddhānta* dedikleri astronomi kitapları ile birlikte, hesap mâlûmatını ve bu mâlûmatın başında sıfır (sanskrit dilinde *sūnya*; a. *ṣifr* = boş) remzini ihtivâ eden terkîm sistemini getirmişlerdir. Fakat yeni araştırmalara göre (krş. F. Nau, *Note d'astronomie syrienne*, *JA*, 10. seri, XVI, 255 v.dd.), hindlilerin sıfırlı terkîm sistemine âit mâlûmâtın da

ha önceleri Suriye'ye girmiş olması ve belki de oradan — yeni rakamlar Bagdad'dan çıkıp, şarkta etrafa yayılmadan evvel — gubār (*al-ġubār* = toz [hesab cedveli üzerinde]) rakamları tesmiye edilen eski rakamların şimâlî Afrika ve İspanya'nın Emevî fâtihleri sâyesinde, garba gelmiş olması ihtimâlden uzak değildir. Fakat bu hind rakamları, bâzı âlimlerce mâlûm olmakla berâber, muhâsip ve hey'etşinasların ekserisi bu dâhiyâne hind icâdına karşı gâyet ihtiyatkâr davranmışlardır. Nasıl ki, daha sonraları, hıristiyan orta çağında, arap rakamları Roma rakamları yanında pek batâetle rağbet görebilmiştir. Arapça hesap kitapları müelliflerinin ekserisi, daha XI. asırda, adet isimlerini yazı ile yazarlardı. Bu muhâfazakâr temâyülün mümessili olarak, al-Karḫī (Abū Bakr Muḥammed, takriben 970—1030) ve onun yazdığı *Kāfī fi 'l-ḥisāb* isimli eseri zikredilebilir. Bu eserin yazma bir nüshası bugün Gotha'da mevcût olup, almanca bir tercümesi A. Hochheim tarafından neşredilmiştir (Halle a. S. 1878—1880). Diğer bâzı müellifler, bilhassa astronomi cedvelleri müellifleri, adetleri eski sâmî-yunan sistemi olan, alfabe harfleri ile ifâde (a. *ḥisāb al-cumal*) ederlerdi; bu husûsta krş. al-Battānī'nin C. A. Nallino tarafından neşredilen (Milano, 1899—1907) cedvelleri. Hind rakamları kullanan hesap müelliflerine misâl olarak tanıdığımız (fakat ancak bir tercümesi ile tanıdığımız) en eski hesap kitabı müellifi olan Muḥammed b. Mūsā al-Ḫvārizmī (? — 850?)'yi zikretmeliyiz. Ḫvārizmī [b. bk.] en eski cebir kitabı ile en eski astronomi cedvellerinin de müellifidir. Bu hesap kitabı, ismi bilinmeyen bir kimse tarafından lâtinceye tercüme edilmiş ve bu tercüme B. Boncompagni tarafından, *Trattati d'aritmetica* (Roma, 1857, I) ismi altında, neşredilmiştir. Hind rakamlarını kullanan bu hesapçılar arasında al-Karḫī ile muâsır olan 'Alī b. Aḥmed al-Nasavī (aş.-yk. 980—1040) dahi bulunmaktadır ki, yazdığı *al-Muḳnī' fi 'l-ḥisāb al-hindī* adlı kitabı, tamam olarak, henüz bastırılmamıştır (bu husûsta bk. F. Woepcke, *JA*, 1863, I, 492 v.dd. ve H. Suter, *Biblioth. mathem.*, 1906, 3. seri, VII, 113—119). Yukarıda zikredilen *Kāfī* ve *Muḳnī'* adlı iki eserde hesap ilmindeki iki temâyül, biribiri ile âdeta mücâdele hâlindedir. Anlaşıldığına göre, hind sistemi, şarkta uzun bir müddet ortadan kaybolduğu hâlde, Magrib'de tutunabilmiştir. Hesap hakkında magriblilerin bıraktıkları eserler arasında şunları zikredeceğiz: XII. asırda yaşadığı zannedilen Abū Zakarīyā Muḥammed al-Ḥaṣṣār'ın *al-Kitāb al-ṣaġīr fi 'l-ḥisāb* adlı eseri ki, bunun en ehemmiyetli kısımları H. Suter tarafından tercüme edilmiştir (*Biblioth. mathem.*, 1901, 3. seri, II, 12—40). Aynı eserin bir de İbn al-Bannā' (aş.-yk. 1260—1340) tarafından yapılan *Talḫīṣ*'i A. Marre tarafından fransızcaya tercüme ve neşredilmiştir (Roma, 1865; ilk önce intişar ettiği yer: *Atti dell' Accad. pontif. de' Nuovi Lincei*, 1864, XVII); nihâyet Abu 'l-Ḥasan 'Alī al-Ḳalaṣādī (ölm. 1486)'nin *Kaşf al-asrār 'an 'ilm al-ġubār* adı ile, Magrib araplarının rakamlar ile hesap yapma usûllerinin teşrihini ihtivâ eden eseri ki, bunun da fransızca bir tercümesi yukarıda zikredilen *Atti* (XII, 1859)'de, F. Woepcke tarafından, neşredilmiştir; arapça nüshası 1315 (1898)'te Fas'ta basılmıştır.

Makalemizin hacmi müsâit olmadığından, hesap ameliyelerini, burada teferruâtı ile, tetkik edemeyeceğiz. Yalnız zamanımızdaki usûllerden farklı olan bâzı noktalara işâret edeceğiz. Evvelâ şunu söyleyelim ki, Muḥammed b. Mūsā, hindlilere muhâlif olarak, cem' ve tarh ameliyelerine, en yüksek adetten başlardı ve bu sistem icâbı olan yüksek adetlerin hazfı ameliyesi, kullanılan hesap cedveli sâyesinde, kolayca yapılırdı; al-Ḥaṣṣār da tarh ameliyesine (cem' ameliyesine değil) en yüksek adetten başlardı; bu iki ameliyeye aşağı taraftan başlamak usûlünü ilk defa bulan al-Ḳalaṣādī'dir. Demek oluyor ki, diğer usûller yerine, en sâde ve en tabi'î usûlün kaim olması için, tam 6 asır geçmiştir. Fakat bu fâsıla devri esnâsında da bâzı münferit amelî hesapcıların tabi'î yolu tâkip etmiş olduklarına şüphemiz yoktur.

Nasavī kesirlerin, hindliler gibi kesrin suretini mahreci üzerine yazmakla iktifâ ederek, aralarını çizgi ile ayırmazdı; kesirleri ilk defa, bugünkü şekilde, ufkî bir çizgi ile ayırarak yazan al-Ḥaṣṣār'dır. Hey'etşinaslar hesaplarında, ekseriyâ eski çağlarda bâbillilerin, sonra yunanlıların yaptıkları gibi, altmış mahrecli kesirler kullanırlardı; msl. $3\ {}^{5}/_{8}$ altmışa munkasim kesirler ile = 3 derece 37 dakika 30 sâniye ($3°\ 37'\ 30''$), yâni $= 3 + \frac{37}{60} + \frac{30}{60^2}$ şeklinde yazılırdı.

Cezr-i murabbâ, bugünkünün aynı formüller ile çıkarılırdı. Asam (muntak olmayan) cezirler için, kesr-i âdi şeklinde, takribî adetler gösterilirdi; çünkü henüz kesr-i âşârî bilinmiyordu. al-Ḳalaṣādī'den evvel, cezr-i murabbâ çıkarıldığına delâlet edecek bir emmâre bulunmamıştır. al-Ḳalaṣādī, bu husûsta arapça *cizr* (cezir) kelimesinin ilk harfini kullanmış idi.

Arapça kitaplar âmâl-i erbaanın amelî hayat ve ticârete, hattâ hendeseye yâni satıh ve hacimlerin mesâhasına tatbikı hakkında temrinleri dahi ihtivâ eder. Nazarî hesap ilminin çerçevesine yapılan ameliyelerin doğruluğunu

tâyin eden mîzanlar (9 ve 7 ile mîzanlar), adedî ve hendesî silsilelerin, murabbâ, mik'ap ve terbi-i mükerrerlerin hesabı, tam (*kāmil*) adetlere, dost (*mutaḥābb*) adetlere v.b. âit meseleler dahi dâhil ise de, bunlar daha ziyâde amelî hesap kitaplarında gösterilmektedir.

Ḥisāb al-ḫaṭā'ayn (iki eksik adedin hesabı), *ḥisāb al-dirham va 'l-dīnār* (dirhem ve dinar hesabı) v.b. gibi, hesabın tâlî kısımlarından olan ve esâsen daha ziyâde cebir ilmi çerçevesine giren mevzûlardan burada bahsetmeyeceğiz. Nihâyet şunu da söyleyelim ki, araplar, kâğıt yahut kum üzerine yazarak, hesap yaptıkları gibi, parmak ile, el veya zihin ile hesap etmek usûlünü dahi bilirlerdi (*ḥisāb al-yad* veya *ḥisāb al-havā'*). Bu türlü hesaplar hakkında bir kaç yazma kitap mevcûttur. Bu husûsta bk. Suter, *Die Mathem. u. Astron. d. Araben. u. Nachträge* (*Abhandlungen zur Gesch. d. mathem. Wissensch.*, X, 203; XIV, 181); *al-Maşrik* (1900), III, 171—174.

Bibliyografya: H. Hankel, *Zur Geschichte d. Math.* (*Altertum u. Mittelalter*; Leipzig, 1874), s. 223—270; M. Cantor, *Vorlesungen über Geschichte d. Mathem.* (Leipzig, 1894), 2. tab., I; (Leipzig, 1907), 3. tab., VII, araplar kısmı; F. Woepcke (*JA*, 1852, II, 1854; II, 1863, I v.b.); Dieterici, *Propädeutik d. Araber*, s. 1—22; *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Vloten), s. 184—201.

(H. SUTER.)

HEVÂZİN. HAVĀZİN, şimâlî Arabistan'da büyük bir kabîle. Şecereleri şudur: Havāzin b. Manşūr b. 'İkrima b. Ḥaşafa b. Ḳays 'Aylān b. Mużar. Bu kabîlenin mühim kolları arasında şunlar var idi: Mekke'nin şimâl-i şarkında Ṭā'if Saḳīf'leri ki, bunların kudretli bir âilesi el'an orada yaşamaktadır. 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a [b. bk.], Cuşam, Sa'd b. Bakr (Peygamberin süt annesi Ḥalīma bint Abī Żuvayb bu aşîrettendir) ve Hilāl'ler. Sulaym kabîlesi de kardeş kabîle idi. Câhiliye devrinde bu kabîle, Ṭā'if ile Naḫla arasında, Saḳīf'lerin büyük pazar yeri olan 'Ukāẓ'da Cihār adındaki puta taparlardı. Bu pazar yerine her taraftan bir çok halk gelirdi ve şâirlerin orada, pazar meydanında, şiirlerini inşâd etmeleri âdet idi.

Bunlar Nacd (Yemen hudûdunda)'de ve Hicaz'ın şarkında Mekke civarında dağınık bir hâlde idiler. Onlara âit olan yerler arasında başlıcaları şunlardır: Amlaḥ, 'Ads al-Maṭāḥil, al-Dardā, al-Żab'ān, Fayf al-Rīḥ. Vâdiler arasında başlıcaları: Avṭās, Līya, Turaba ve Zabya (Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 917'de bu suretle yazılı olup, al-Hamdānī, *Cazīra*, s. 50, 9'da Runīya ve Turaba Hilāl'lere âit olarak gösterilmektedir; lâkin Hilāl'ler Havāzin'lerin bir kolu olduklarından ve evvelce de Havāzin'lere veya kollarına âit olan yerlerde, msl. Ṭā'if gibi, sonradan Hilāl'ler oturduklarından, belki Runīya ile Zabya aynı yer olup, *r* ve *z* harfleri ile *b* ve *n* harfleri arasında bir yanlış okuma olmuştur)'dir; akar su olarak, Żu 'l-Ḥulayfa ile Tiyān (Wüstenfeld, fihrist, s. 220, Tayān) ve dağ olarak da, al-Mużayyiḥ dağı zikredilebilir.

VI. asrın ortalarına doğru, Ma'addî kabîleleri üzerinden Yemen hâkimiyeti zâil olduktan sonra, Havāzin'ler 'Abs kabilesinden Ġatafān'ların reisi Zuhayr b. Cażīma'ye vergi vermek mecbûriyetinde kalmışlardı. Bu reis, Ṣa'ṣa'a'lar tarafından kabîlelerinin kollarından Ġanī [b. bk.]'leri kana boğmuş olmasının intikamını almak üzere, Nafravāt günü denilen savaşta öldürülünce, Havāzin'ler müstakil kaldılar. 'Abs'ler ile Żubyān'lar arasında sulh yapıldıktan sonra, bu iki kabîle Havāzin'ler (Cuşam, 'Āmir, Naṣr b. Mu'āviya) ve müttefikleri olan Sulaym'lere karşı, harp etmek üzere, birleştiler. Vukû bulan bir takım muhârebelerden, Rakm, Nubā' ve Livā muhârebelerinde Havāzin'ler mağlûp oldular.

580 ve 590 seneleri arasında, bir taraftan Havāzin'ler ve diğer taraftan Kureyşler ile Kināna aksâmından diğer kabîleler arasında, haram sayılan zilkâde ayında yapıldıkları için, mukaddesâta riâyetsizlik mânasında Ficār [b. bk.] denilen muhârebeler başladı. Birinci Ficār gününün sebebi 'Ukāẓ pazarında Kināna kollarından Ġifār kabîlesinden Badr b. Ma'şar'in Havāzin'lerden Aḥmar b. Māzin'e karşı, tahrik edici bir hareketi ile bunun neticesi olarak Kureyşîler ve Kināna'ler tarafından Havāzin'lerden bir adam ile bir kadına karşı yapılan hakaret olmuştur. Bir müddet sükûnet bulan harp, Havāzin'lerin nufûzlu âzâsından olan 'Urva al-Raḥḥāl (Kilāb kabîlesinden)'ın Ḥīra kıralı Nu'mān b. Munẕir'in bir kervanını 'Ukāẓ pazarına götürdüğü sırada, Ġaṭafān arâzisinde Kureyş reislerinden Ḥarb b. Umayya'nin mahmîsi olan Barrād b. Ḳays tarafından, kahbece öldürülmesi üzerine, tekrar başladı. Bu haber duyulunca, Kureyşîler bir bahâne icât ederek, 'Ukāẓ pazarı bitmeden, Mekke'ye gitmek üzere, çekildiler. Havāzin'ler kendilerini tâkip ettiler ve aralarında Naḫla muhârebesi oldu. Kureyşîler, düşmanlarından az oldukları için, mukaddes *ḥaram* arâzî sayılan Mekke'ye çekilmek suretiyle, tâkipten kurtuldular. O gün Peygamber, bâzılarına göre, 14 ve itimada lâyık başkalarına göre, 20 yaşında olduğu hâlde, orada bulunmuş ve muhârebe meydanında akrabâları olan Kureyşîler için, hasımlarının attıkları okları toplamış imiş. Ertesi sene, zilkâde ayında, Sulaym'ler ile takviye edilmiş olan Havāzin'ler, 'Ukāẓ pazarına ilk önce gelerek, Samta dağında vaziyet aldılar. Az sonra, Ḥarb b. Umayya'nin kumandasında muhârebe meydanına gelen Kureyşîler, evvelâ muvaffak olmuşlar ise de, sonra çekilmeğe mecbûr kalmışlardır. Bir kaç ay sonra yapılan Ablā ('Ukāẓ'ın yanında) muhârebesinde, harp tâlihi Havāzin'lere müsâit olmuştur. Bunun üzerine, doğrudan-doğruya 'Ukāẓ arâzisinde yapılan bir muhârebede, Kureyşîler eski mağlûbiyetlerinin acısını çıkarmak ve harpten kaçmamak için, biribirlerine ayaklarından bağlanmışlardır (ezcümle Umayya'nin 5 oğlu, bundan dolayı *al-'anābis* „arslanlar" lekabını kazanmışlardır. Bu usûlü, daha yeni zamanlarda, mısırlı Muḥammed 'Alī Paşa ile Vahhâbîler arasında yapılan harpte de görüyoruz). Bu suretle Kureyşîler düşmanlarına mukavemet ettiler ve Havāzin'ler çekilmeğe mecbûr kaldılar. Havāzin'ler ile Kureyşîler arasında, son muhârebe olarak, Hurayra'de yapılan ve kat'î bir sulh ile neticelenen muhârebeyi görüyoruz ki, bunda Havāzin'ler düşmanlarını kaçmağa mecbûr etmişlerdir.

Peygamber, 8 (630) senesinde Mekke'yi alınca, Havāzin'ler, Mālik b. 'Avf kumandası altında, Mekke üzerine yürümeği kararlaştırırlar. Mālik'in tavsiyesi üzerine, karılarını, çocuklarını ve sürülerini de berâber götürürler. Peygamber, câsuslar vâsıtası ile, mutasavver hücûmu haber alınca, 4.000 kişilik bir ordu ile, onlara karşı yürüdü. İlk çarpışma Ḥunayn vâdisinde ('Arafāt dağının arkasında Mekke'den tahminen 10 mil mesâfede) vukûa geldi. Havāzin'ler, beklenilmedik bir sırada, müslümanlara hücûm ettiklerinden, baskına uğrayan müslümanlar panik hâlinde kaçmağa başladılar. Etrafına en yakın eshâbı, ezcümle amcası 'Abbās, Abū Sufyān, Abū Bakr ve 'Omar'ı toplayan Peygamberin teşvik ve teşcîi ve Badr [b. bk.] muhârebesinde olduğu gibi, yerden bir avuç kum alıp, bed-dua ederek, düşmanların tarafına atması üzerine, müslümanlar cesâretlenerek, tekrar düşmana karşı yürüdüler. Havāzin'ler, muhârebe meydanında bir çok ölü bırakarak, kaçtılar; kadınları, çocukları ve sürüleri müslümanların eline geçerek, Ci'rāna'ye götürüldü. Havāzin'lerin bir kısmı Avṭās vâdisine çekildiler. Üzerlerine yürüyen Abū Mūsā 'l-Aş'arī, onları dağlara kaçmağa mecbûr etti. Bunun üzerine, Ṭā'if şehrinde tahassün ettiler. Peygamber bu şehrin üzerine yürüdü; lâkin 20 gün sonra, rivâyete göre, gördüğü bir rüyâ üzerine, muhâsarayı bırakarak, Ci'rāna'ya çekildi. Burada Peygamber Havāzin'lerin gönderdikleri bir hey'eti kabûl etti; kendisine bi'at etmeği teklif ile, âilelerinin ve mallarının iâdesini istediler. Peygamber kendilerini ya âilelerini yahut mallarını almakta muhayyer bıraktı. Havāzin'ler âilelerini almağı tercih ettiler. Sulh yapıldı ve Mālik b. 'Avf da kendilerine *'āmil* tâyin edildi. Abū Bakr zamanında vukûa gelen umûmî isyanda, Havāzin'lerin de bir kısmı ayaklandı; lâkin Buzāḫa (11 = 32) muhârebesinden sonra, gerek onlar ve gerek Sulaym'ler ile diğer kabîleler Ḫālid b. al-Valīd'e mutâvaat ettiler.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazīra*, bk. fihrist; Yāḳūt, *Mu'cam*, fihrist; Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 1636, 1654—1686 ve fihrist; *Aġānī*, XIII, 3, 4, 67; XIX, 74—82 ve fihrist; İbn Hişām, *Sīra*, s. 117—119, 840—880; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme* (Paris, 1847/1848), I, 296—317; II, 409—423, 537—540; 551—556; III, 244—262, 295, 345, 363, 468; W. Muir, *The life of Mahomet*, I, 224; II, 1—6; IV, 136—155; ayn. mll., *The early Caliphate*, s. 26; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, II, 2. kısım, levha *g* ve fihrist, s. 219 v.d.; O. Blau, *Arabien im sechsten Jahrhundert* (*ZDMG*, XXIII, 586); A. Müller, *Der Islam*, I, 155—158.

(J. SCHLEIFER.)

HEY'ET. [Bk. ASTRONOMÎ.]

HEZÂRE. HAZĀRA (HAZĀRİSTĀN). Efganistan'da, Hazāra ismi, Helmand ve Tarnak vâdilerinin şimâl ve garp taraflarındaki dağlık mıntakada sâkin bulunan kavme verilen addır. Hudûdları, şimâlde — Hindūkuş ve Kōh-i Bābā'ya kadar, garpta — Herat civarına ve Harūd vâdisine kadar gider; mamafih bu mıntakanın garp cihetî kabîlelerine Çahār Ayvāḳ ismi verilir ve Hazāra'lerden din ve dil itibârı ile ayrılırlar; zîra bunlar sünnî olup, türkçe konuşurlar; hâlbuki Hazāra'ler şi'î olup, farsça konuşurlar. Bununla berâber, bunlar da asılları itibârı ile, çehrelerinin de gösterdiği gibi, türk-moğul ırkına mensûpturlar. Lâkin hiç şüphe yok ki, bu dağların ilk sâkinleri olan Gûrîler ile karışmışlardır ve Fars dilini de onlardan almışlardır. Bir çokları, bunları Mengü ordusunun ahfâdı olarak telâkkî ederler, lâkin bu husûsta muknî delîller yoktur. Mamafih Gûrîleri büyük bir şiddet ile sarsan ve onlar tarafından da azimkârâne bir mukavemet ile karşılanan moğul istilâsından sonra, ahâlisi boşalmış olan bu yerlerin moğul muhâcirleri ile iskân olunduğu ve bugün Hazāra'ler arasında bu iki ırkın da temsil olunduğu muhakkaktır. Bunlar hâlâ gürbüz ve çalışkan bir kavim olup, ekseriyâ zirâat işlerinde veyahut beden kuvvetine ihtiyac gösteren işlerde, ücret ile çalışmağı severler. İngiliz Hindistanı'nda, asker olarak hizmet etmek için de, dâimâ büyük bir arzu izhâr ede-gelmişlerdir. Hâkimiyeti altında bulundukları efganlılar ile araları iyi değildir.

1891—1892 'de, emîr 'Abd al-Raḥmān 'a karşı isyân etmişler ise de, neticede yine itâat altına alınmışlardır.

Hazāra ismi, şüphesiz, türkçe *ming* („bin") kelimesinin farsçaya tercümesidir ve moğul istilâ ordularının 1000 'er kişilik birlikleri ile alâkadardır. Bütün bu arâziye, sâkinleri dolayısı ile, Hazāristān yahut Hazāracāt yâni „binler" ismi verilmektedir.

Bibliyografya: Ferrier, *Caravan Journeys* (London, 1875), 16. fasıl; Elphinston, *Caubul* (London, 1839), I; Holdich, *Gates of India* (London, 1910).

(M. LONGWORTH DAMES.)

HEZÂRE. HAZĀRA, Pencâb'ın şimâlinde bir bölgedir. Bir sıra vâdiler ve dağ silsilelerinden müteşekkil olup, garbî Himalâya eteğinde, Kaşmīr ile Sind arasında, 33° 44′ 'dan 35° 10′ şimâl arzı ve 72° 33′ 'dan 76° 6′ şark tûlü arasında kâindir. Satıh mesâhası 7.930 km.² olup, hemen istisnâsız bir derecede, cümlesi sünnî müslüman olmak üzere, nüfusu 528.666 'dır. Hindûların mıkdarı 4 % 'ten ibârettir. Şimâl tarafı, Cehlam kollarından Kunhār 'ın boydan-boya geçtiği, dar ve uzun Kagan vâdisidir. Bölgenin diğer tarafları Sind nehrinin kolları ile sulanmaktadır. Sind nehri, cenûpta garp hudûdunu teşkil etmekte olup, şimâl-i garpta, bölge ile Sind arasında geniş bir dağlık mıntaka vardır. Kōh-i Siyāh denilen bu mıntakada müstakil Paṭhān kabîleleri sâkindir. Binnefs bölgenin ahâlisi, kısmen Paṭhān kabîlelerinden (Cadūn, Tarīn, Utmānzay, Mişvānī, Svātī, ve Dilāzāk), kısmen de evvelce hindû dininde bulunmuş olan Gakhar, Tanāolī, Gūcar, Avān, Karral, Dhund 'lar ile daha bâzı küçük kabîlelerden mürekkeptir. Bir de, türk olarak tanılan küçük bir kabîle vardır ki, Timur 'un bu bölgeye getirdiği Karluklardan imişler. Gakhar 'lar, Gūcar 'lar ve diğer bâzılarının, 100 (m. ö.) ve 500 (m. s.) seneleri arasında, Hindistan 'ı istilâ eden muzaffer İskit (Skyte), Kuşan ve Eftalitler muhâripleri ahfâdından olmaları hakikate yakın görünmektedir. Memleketin müşterek dili bir Lahnda yahut garbî Pencâb lehcesi olan *hindkī* 'dir; lâkin Mişvānī 'ler, Utmānzay 'ların bir kısmı, Svātī ve Tarḥelī 'ler paşto dili ile konuşmaktadırlar. Gūcar [b. bk.] 'ların kendilerine mahsus lehceleri vardır.

Memleketin eski ismi Uraşa idi; bu isim Abbottābād civarında, Raş vâdisinde, hâlâ mevcuttur. Batlamyus, burasını Arsa ismi ile kaydeder ve Arrianus 'a göre, İskender zamanında, buranın kıralının adı Arsakēs imiş. Bu memleketin, Karaoşthī lisanında yazılmış emirnâmeleri Mansēhrā 'da bulunmuş olan Asoka kırallığının eczâsından idi. Memleketin Vu-la-şi ismini taşıdığı Hüan Tsang 'ın zamanında (m. s. VII. asır), burası, Kaşmīr 'e tâbî idi ve *Rācatarangiṇī* 'de ekseriyâ zikrolunmaktadır. Sind üzerindeki Pakhlī şehrinin Herodot 'un Paktyikē 'si olduğu zannedildi. *Ā'īn-i Akbarī* 'ye göre, hind-türk imparatorları zamanında, Kaşmīr ile Sind arasındaki bütün memlekete Pakhlī ismi verilirmiş. Kaşmīr 'den gelen istilâlar, XII. asra kadar devam etti. Moğul istilâları, şüphesiz, Hazāra 'yi doğrudan-doğruya müteessir etmemişlerdir; lâkin Ḫᵛārizmşāhlar ile müttefik bulunan ve Bannū 'da ve Kuram vâdisinde bir devlet kuran Karluk türkleri, Sind nehrini tâkiben, şimâle doğru yürüyerek, memlekete girmiş ve moğul usûlünce Karluğ „Ming" yahut Hazāra diye tesmiye edilmişler gibi görünüyor. Bu civardaki Atak bölgesinde bulunan Çaç Hazāra ve Taḫt Hazāra 'lerin isimleri türk yahut moğul „Hazāra" teşkilâtından gelmiş oldukları gibi, Hazāra ismi de şüphesiz bu teşkilâttan doğmuş bir isme benziyor. *Ā'īn-i Akbarī* Timur 'un Karlukları, Pakhlī 'de muhâfız olarak, bıraktığını (trc. Blochmann, s. 454), lâkin bunları memlekete bizzat kendisi getirmiş gibi görünmediğini söylüyor. Karlukları memlekette yerleşmiş bir hâlde bularak, kendi ırkından oldukları için, muhâfız gibi istihdam etmiş olması hakikate benziyor. Bunların Sind boyunda, Timur 'dan 200 sene evvel, yerleşmiş oldukları sâbit olmuştur. Daha sonra, Sind 'in ötesindeki Efgan kabîleleri ve ezcümle Svātī 'ler ve Tanāolī 'ler, memleketi istilâ ile, mühim müesseseler kurdular. Bunun neticesi olarak, Gakhar ve Karluk hukümdarlarının kudretleri azaldı. 1748 'den itibâren Hazāra, Durrānī devletinin bir kısmını teşkil etti ve 1819 senesinde de Rancīt Singh tarafında Sikh imparatorluğuna ilhâk olundu; bu da kabîle reisleri ile, dâimî muhârebelere sebebiyet verdi. İlk Sikh harbinden (1845/1846) sonra İngiltere hukûmeti Abbott 'u buralarda teşkilât yapmağa me'mûr etti. 1849 'da, buralarının ilhâkından sonra da, bu zât kendisine tevdî edilen işi büyük muvaffakıyetle tâkip etti. 1853 'te, bölge merkezi olmak üzere, bir şehir kuruldu ve buraya onun ismine izâfeten Abbotābād ismi verildi. Burası şimdi 8.000 kadar nüfuslu bir şehirdir. O zamandan beri, bölge ehemmiyetli bir surette, terakkî etti; lâkin Kōh-i Siyāh 'taki müstakil kabîleler ile harp eksik olmadı ve bunlara karşı ufaktefek ve ehemmiyetsiz teşebbüsler hâric, 1852, 1868, 1888 ve 1891 senelerinde seferler yapıldı. [Hâlen Hindistan veya Pakistan 'dan hângisine âit olacağı henüz kararlaştırılmamıştır.]

Bibliyografya: M. A. Stein, *Ancient Geography of Kaśmīr* (Kalküte, 1899), s. 130; Mc Crindle, *Invasion of India by Alexander* (Westminister, 1896), s. 129; S. Julien, *Voyages des Pélérins Bouddhistes* (Paris, 1857), I, 166; *Ā'īn-i Akbarī* (trc. Blochmann, Kalküte, 1870, s. 454); Longworth Dames, *Mint of Kuramān* (*JRAS*, 1908); Watson, *Gazetteer of the Hazara District* (London, 1908).

(M. LONGWORTH DAMES.)

HEZÂRESP. HAZĀRASP, Hive civarında bir şehir. Bir kanal ile merbût bulunduğu Amu-Derya 'ya daha yakındır. Muḳaddasī 'ye göre, bu şehir Hive kadar büyük idi ve etrafı hendek ile çevrilmişti. Bunun için ve etrafındaki arâzinin bir çok kanallar ile kesilmiş bulunması dolayısı ile, kale vazifesini, pek iyi bir surette, görmekte idi. Atsız, Sancar 'e karşı isyan ettiği zaman, buraya sığınmış idi; lâkin Selçuklu sultanı 542 (1147) 'de, 2 ay muhâsaradan sonra, şehri aldı. Yāḳūt devrinde ve 616 (1219) 'da, kendisi bizzat orada bulunduğu sırada, Hazārasp zengin ve müstahkem bir şehir imiş. Şehir bugün de aynı isim altında meveûttur.

Bibliyografya: Muḳaddasī (nşr. de Goeje), s. 289; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 471; Barthold, *Turkestan* ..., I, 45; II, 351; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 450 v. d.

HEZÂRESPÎLER. HAZĀRASPĪ 'LER, iki asır (543—740 = 1140—1339) büyük Lūristān 'da huküm süren Banī Fażlōya 'ye verilen isimdir. Tafsilât için bk. mad. LŪR.

HEZEC. HAZAC, arap arûzunda 6. bahirdir. Misâlleri de mısrâ başına iki *mafā'īlun* (aslında, yahut sistematik bir surette, üç *mafā'īlun*) 'dür. Bir *'arūż* ve iki *żarb* 'ı vardır: *mafā'īlun, mafā'īlun, mafā'īlun, mafā'īlun — mafā'īlun, mafā'īlun, mafā'īlun, fa'ūlun* (*mafā'ī* yerine).

Yalnız *żarb* 'da, *n* 'un hazfı yâni *kaff* mu'taddır; lâkin *ī* 'nin hazfı, yâni *ḳabż* nâdirdir; ancak birinin hazfı ve diğerinin idâmesini icâp ettirir. Pek seyrek olmakla berâber, bir parçanın iptidâsında, ezcümle birinci mısraın birinci hecesinde, *ma* 'nin hazfolunduğu vâkidir. Bu son ameliyeye *ḫarm* denilir; gerek *ḳabż* ve gerek *kaff* ile bir arada bulununca, buna *şatar* ve *ḫarab* denilir.

Türkçe, farsça ve hindûstanîde mısrâ başına 4, 3 ve nâdiren 2 tef'ileli hezeclere tesâdüf olunursa da, bilhassa farsçada bu bahir, burada izahı çok uzun sürecek olan bir çok değişik şekiller arzeder. Bibliyografya için bk. mad. 'ARŪŻ.

(MOH. BEN CHENEB.)

HIRAḲÎ. AL-ḤİRAḲĪ MUḤAMMED B. AḤMED B. ABĪ BİŞR ABŪ BAKR BAHĀ' AL-DĪN (?—1138/1139), Ḫᵛārizmşāhlar devrinde astronomi âlimi ve feylesof. Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed (b. bk.; 490—521 = 1097—1127) yahut Atsız (521—551 = 1127—1156) 'ın dâveti üzerine, Merv 'e geldi. Aynı zamanda Şams al-Dīn Abu 'l-Ḥusayn 'Alī b. Naṣīr al-Dīn Muḥammed b. al-Muẓaffar ile münâsebette bulunuyordu. *Al-Tabṣira* ... (aş. bk.) adlı eserini onun için yazdı. al-Ḥiraḳī Merv 'de, 533 (1138/1139) 'te, öldü. Bayhaḳī 'ye göre, al-Ḥiraḳī, astronomi ile berâber, bir çok felsefî meseleler ile de meşgûl olmuş idi.

al-Ḥiraḳī 'nin eserlerinden ikisi münhasıran kozmografyaya âit olup, bunların bir çok yazma nüshaları mahfûzdur. Bu iki eserden daha muhtasar olan, *al-Tabṣira fī 'ilm al-hay'a* 'de yalnız astronomiden bahsedilir; daha mufassal olan *Mantaha 'l-idrāk fī taḳsīm al-aflāk* (krş. Kâtib Çelebî) 'te, arza âit bahisler ile de meşgûl olunmuştur.

al-Ḥiraḳī, gâyet vâzıh bir şekilde ve güzel misâller ile, al-Ḫāzin veya İbn al-Haysam 'in nazariyesini izah eder ki, bu nazariyeye göre, seyyâreler ve yıldızlar mevhum dâireler üzerinde değil, dönen kürevî satıhlar üzerinde bulunmaktadır. Bu nazariye sâyesinde, bir seyyârenin, hareket esnâsında, önündeki havayı sıkıştırarak, arkasında bir boşluk bıraktığı fikrinden uzaklaşılmıştır.

Daha sonraki müslüman hey'etşinaslar ile müneccimler al-Ḥiraḳī 'nin ve İbn al-Haysam 'in eserlerinden çok istifâde ettiler. Garplılar ise, yalnız İbn al-Haysam 'in eserinin (*Fī hay'at al-'ālam*) ibrânîce ve latince tercümesinden faydalandılar.

[Bu zâtın nisbesi bâzı kaynaklarda Ḥiraḳī, bâzılarında al-Ḫaraḳī şeklinde geçerse de, burada *EI.* 'nin fransızca Leyden tab'ındaki şekil esâs alınmıştır].

Bibliyografya: Ẓāhir al-Dīn Zayd al-Bayhaḳī, *Tārīḫ ḥukamā' al-islām* (Berlin yazmaları kat., nr. 10052; krş. E. Wiedemann, *Beitr. XX, Einige Biographien nach al-Baihaḳī*, nr. 94, *SPMS Erlg.*, 1910, XLII, 72); H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber*, nr. 276; K. Kohl, *Über den Aufbau der Welt nach Ibn al-Haytham* (*SPMS Erlg.*, 1922/1923, LIV, 140—179); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* ve krş. Brockelmann, *GAL*, I, 437; *Suppl.*, I, 863.

(E. WIEDEMANN.)

HIRKA. ḤIRḲA (cem. *ḫirāḳ*), tarîkat mensûplarının, cübbenin altına giydikleri bir nevi libas. Hırka, aslında, elbisenin bir parçası veya yırtılmış parçası mânasına (bk. *Lisān al-'arab* ve *Tāc al-'arūs* mad. *ḫ r ḳ*) ise de, git-gide mânası genişletilerek, bu kelime ile tam bir libas kasdedilmiştir. Hırkanın bu son mânasına ana lûgat kitaplarında tesâdüf edilmemekle berâber, eski tasavvufî eserlerde rastlanmaktadır. Abū

Nu'aym (ölm. 430=1039)'in (*Ḥilyat al-avliyā'*, II, 21) naklettiği bir hadîste, Abū Hurayra, Peygamberin cennet ehli olarak vasfettiği bir zâttan, *muttazir*un *bi-ḫirḳa* ve *murtadi*n *bi ruḳ'a* (*izār* yerine hırka giymiş ve *ridā* yerine *ruḳ'a*'ya bürünmüş) ibâreleri ile, bahsetmektedir. Eğer bu hadîs sahîh ise, daha Peygamber zamanında, hırkanın *izār* [b. bk.] yerine giyilen elbiseye delâlet ettiği söylenebilir. Bu libasın eski parçalardan yapıldığı veya önü yarık olduğu için, hırka ismini aldığını söyleyenler de vardır (*Giyāṣ al-luġa*). Yine bu hadîse göre, o devirde *ruḳ'a* (*muraḳḳa'*) de *ridā'* (üste giyilen elbise) yerine kaim olmakta idi. Nebîler dâimâ yünden (*ṣūf*) elbise giydikleri için (krş. al-Zurḳānī, *Şarḥ al-Mavāhib*, Mısır, 1326, V, 16), Peygamber de bu âdete tâbî olmuş idi. Tabuk gazvesinde giydiği cübbe (*cubba rūmīya*) de yünden mâmûl idi (bk. al-Tirmizī, *al-Şamā'il*; 'Alī al-Ḳārī, *Cam' al-vasā'il fī şarḥ al-şamā'il*, Mısır, 1318, I, 123; ayrıca bk. al-Munāvī'nin bu eserin kenarındaki şerhi).

Peygamberin yün ve emsâli sert maddelerden dokunan elbise giymesi üzerine, sahâbe ve tâbiîn arasında, bilhassa zühd ve takvâları ile şöhret bulmuş olan zâtların (*nussāk*) da yün ve keten gibi maddelerden dokunulmuş elbise giydikleri mâlûmdur. Bu elbiseler arasında *midrā'a* (cem. *madārī'*) ve *burnus* (cem. *barānis*)'a dâir izahlar var ise de, hırka hakkında fazla izâhat yoktur. *Midrā'a* (veya *durrā'a*) keten gibi sert maddelerden dokunan (bâzılarına nazaran yalnız yünden dokunurdu; bk. *Ḳāmūs* ve *Ṣaḥāḥ*, mad. *d r '*) bir elbise olup, umûmiyetle Benî İsrā'îl'in âlim zâhidleri (*aḥbār*) tarafından giyile-gelmişti. *Burnus* ise, yünden dokunmuş başlıklı bir cübbe idi (bu iki elbise için bk. İbn al-Aṯīr, *al-Nihāya*, mad. *d r '* ve *Burnus*; *Ṣaḥāḥ*, *Lisān* ve *Tāc al-'arūs*, ayn. madd.). Ṯa'labī (*'Arā'is al-macālis*, Mısır, 1301, s. 288)'de *hibr*'lere hâs olarak gösterilen bu iki elbise, *ridā'* yerine kaim olduğu için, bir nevi cübbe olarak mütâlea olunabilir. İslâmiyetin ilk devirlerinde zâhidler umûmiyetle giydikleri bu cübbelerin altına *izār* yerine kaim olan uzun bir gömlek (*ḳamīṣ*) de giymekte idiler. Zîra Peygamberin sevdiği elbiselerin başında gömlek geliyordu ('Alī al-Ḳārī, *ayn. esr.*, I, 117). Sonraları yine Paygamberin sert cübbe ve eskimiş gömlek (*göst. yer.*) giymiş olması üzerinde durularak, bu evsafta *ridā'* ve *izār* giymeğe karşı meyil gösterildi. İşte bu esnâda hırkanın, *muraḳḳa'a* (yamalardan yapılmış cübbe)'nın altına giyilen *izār*'a delâlet ettiği vâzıhan anlaşılmaktadır.

Tarîkat mensûpları arasında *tāc* [b. bk.] kadar mühim bir yer işgâl eden hırka rastgele giyilemez. Zikr ve telkin silsileleri gibi [bk. madd. ṬARĪḲAT ve TASAVVUF], Peygamberin eli ile giydirdiği sahâbî vâsıtası ile, her hângi bir tarîkatin pîrine kadar, geldiği kabûl edilen hırka ancak bu tarîkatin pîri tarafından giydirilebilir. Bu suretle hırka tarîkatin silsilesi ile müterâdif bir mâna taşımıştır (msl. *ḫirḳa al-ḳādirīya*, *ḫirḳa al-suhravardīya* v.b.; bu husûsta bk. al-Vāsiṭī, *Tiryāḳ al-muḥibbīn*). Kendisine giydirmek (*ilbās*) müsâadesi verilen halife tarafından da giydirilebilen bu hırka iki kısma ayrılır: *a. ḫirḳat al-irāda* veya *al-taṣavvūf*, şeyhin ancak lâzım gelen riyâzet ve sülûkü tamamlayan sâlike giydirdiği bu hırka sâhibi *ḥaḳīḳī* mürîd olup, halife de nasbedilebilir. Bu takdirde kendisine *tāc* da giydirilir (bu *ilbās* keyfiyeti her tarîkatte husûsî bir merâsime tâbîdir; bu husûslarda fazla mâlûmat için bk. *IE*, tasavvufî tarîkatler ile ilgili maddeler); *b. ḫirḳa al-tabarrūk* veya *al-taṣabbuh*. Tarîkat muhibbine veya sâlike daha bidâyette feyz ve terbiyesine medar olmak ümidi ile teberrüken giydirilen hırkadır. Bunu giyen zât *rasmī* mürîd addedilir (bk. Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb*, ingl. trc. R. A. Nicholson, s. 45 v.d.; Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, nşr. Sprenger, I, 444).

Bibliyografya: Makale içinde zikredilenlerden başka bk. bir de R. P. A Dozy, *Dictionnaire Détaillé des Noms des Vêtements chez les Arabes* (Amsterdam, 1845), s. 24 v. dd., 73 v.dd., 107 v. dd., 153 v. dd., 181 v. dd., 189 v. dd. (KASIM KUFRALI)

HIRKA-İ ŞERİF. ḤİRḲA-İ ŞARİF, Peygambere âit eşyânın müslümanlar arasında son derece mukaddes bir mevkii vardır. Bilhassa hilâfet alâmeti sayıldığı için, hırkaya müstesnâ bir tevkîr ve tâzim gösterilmiştir. Osmanlı pâdişahlarının ihdâs ettikleri hırka ziyâreti, mukaddes ziyâretlerden addedilir.

Selim I.'in 922'de elde ettiği mukaddes emânetler arasında bir de Peygamberin hırkası bulunmaktadır. Hırkanın Peygambere âidiyeti husûsunda kat'î bir delîl yok ise de, bunun şâir K'ab b. Zuhayr'e verilen hırka [bk. mad. BURDA] veya Tabuk gazvesinde Ayla ahâlisinden Yuḥanna b. Ru'ba'ye ihsân edilen burda (bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, mad. AYLA) olduğu zannedilir.

Selim I. mukaddes emânetleri önceleri haremde muhâfaza etmekte idi. Bilâhare hırka-i saâdet dâiresini yaparak, onları buraya vaz'etti. Müverrih 'Aṭā (*Tarih-i Enderun*)'ya göre, hâne-i hâssayı binâ ederek, buraya kırk kadar hırka-i saâdet hademesi tâyin eden ve 40—50 kadar hâs odalılar için hırka-i saâdet dâiresinin zemînî ile bir hizâda bulunan eski hâs odayı binâ eden de Selim I. idi. Yine aynı müverrihe göre, bu

pâdişah bu derece tâzim ettiği hırka-i saâdeti senede bir defâ merâsim ile ziyâret etmek suretiyle ziyâreti âdet hukmüne sokmuştur. İstanbul'da hırka-i saâdetten başka, bir de hırka-i şerîf vardır. Unvanları ile birbirlerinden tefrik edilen bu iki mukaddes emânetin ziyâret merâsimi şu suretle icrâ edilmekte idi:

1. Hırka-i saâdet ziyâreti. Her sene ramazanın 12. günü keçi yününden yapılmış ve geniş kollu olan hırka-i saâdetin içinde bulunduğu sandûka revân odasına nakledilerek, dâirenin her tarafı süpürülür, duvarları gül-suyu ile yıkanır ve misk ile kokulandırılırdı. Dâirenin direkleri cilâlanıp, öd ağacı ve buhurlar yakıldıktan sonra, sandûka, 15 kadar hâne-i hassa ağasının refâkatinde, salât ve selâm sadâları arasında mevkiine konulurdu. Ramazanın 15'inde, devlet erkânı ile âlimler, yeniçeri ve sipâhî ağaları, öğleden evvel Bâbüssaâde önünde toplanarak, sadrazâmın gelmesini beklerlerdi. Sadrâzam, şeyhülislâmın Ayasofya'ya geldiğini haber alınca, kapı kulları ile birlikte hareket eder ve hep birlikte mezkûr câmide namazı edâ ederek, alay ile arz odasına gelirlerdi. Öğle namazından iki saat kadar evvel hırka-i saâdet hâs odalıları, hırkanın gümüş sandûkasını gümüşten sehpâsı üzerinden alarak, birbiri üzerine şatrançvârî konulmuş som sırma işlemeli yastıklar üstüne bırakırlardı. Pâdişah ile birlikte mezkûr alaya dâhil olanlar ve silâhdar-ağa, çuhadar-ağa, rikâbdâr-ağa, anahtar-ağası, pişkir-ağası, baş-çuhadar v.b. hırka-i saâdet dâiresine girdikleri zaman, pâdişah nezdindeki altın anahtar ile büyük sandûka açılır, yeşil ipek kadifeden som sırmalı ve inci işlemeli yedi bohçaya sarılı, altından mâmûl bir çekmece meydana çıkarılırdı. Üstten iki kanadı olan bu çekmece dahi pâdişah nezdinde mahfûz bulunan altın bir anahtar ile açılır ve bu suretle hırka-i saâdet meydana çıkardı. Bütün bunlar cereyân ederken, birinci ve ikinci padişah imâmları ile hâs oda imâmı ve diğer güzel sesli müezzinler, oturdukları yerde ve hiç kesmeksizin, *Kur'an* okurlardı. Bu esnâda evvelâ pâdişah ve sonra işâret ettiği zâtlar hırka-i saâdeti, yüz ve gözlerini sürmek suretiyle, ziyâret ederlerdi. Pâdişah üzerinde:

hırka-i hazret-i fahr-i rüsüle
atlas-ı çarh olamaz pây-endâz
yüz sürüp zeyline, takbîl ederek
kıl şefî'-i ümeme arz-ı niyâz

kıt'ası yazılı tülbendleri hırka-i saâdete sürüp, ziyâret edenlere tevzî eder ve ziyâret sona erince, sandûka bizzat pâdişah tarafından kilitlenerek, yerine konulurdu. Eski Osmanlı pâdişahları, ziyâret esnâsında, hırka-i saâdetin eteğini su dolu bir kazana batırıp, suyunu teberrüken şişelere koyup, mühürleyerek, devlet ricâline hediye ederlerdi. Bunlar da iftarlarını bu su ile yaparlardı. Diğer bir rivayete göre, hırkanın yüz sürülen kısmı bir altın leğen içinde yıkanıp, ıslak yerler anber ve sarı sabır dumanı ile kurutulurdu.

Hırka-i saâdet dâiresinde, öd ağacı, anber, buhur, buhurdan, gülâb, gülâbdân, sünger, tülbend, süpürge ve faraşların konulduğu dolabın anahtarı tülbend-ağası nezdinde idi. Haftada bir defâ oda zemini, duvarları hafifçe, kubbe ile kapı ve pencerelerin etrafı da yirmi iki günde bir defâ iyice cilâlanırdı. Bu cilâlama ve temizleme ameliyesi esnâsında mezkûr eşyâ dolaptan çıkarılıp, hâs odalılara verilerek, temizlik bittikten sonra tekrar yerine konulurdu. Bunlardan kullanılamayacak hâle gelenler, *bi'r-i mu'aṭṭal'a*, atılırdı.

2. Hırka-i şerîf ziyâreti. Hırka-i şerîf mahallesinde bulunan diğer bir hırka, Peygamberin Uvays al-Ḳaranī'ye gönderdiği libas olarak, kaydedilir. Bu İstanbul'a 1027'de Şükrullah Efendi isminde bir zâtın getirdiği hırka-i şerîftir. Bu zâtın evlâdı tarafından muhâfaza edilmekte idi. Hırkanın bulunduğu mahalli ve hırka-i şerîf şeyhleri unvanı ile yâd edilen bu zâtların ikamet ettikleri konağı Mahmud II. tâmir ettirmişti. Burası 1246'da tekrar yaptırıldı.

Tanzimattan sonra hırka-i şerîf ziyâreti de bâzı değişikliklere mârûz kalmıştır. Saltanatın ilgâsına kadar pâdişahlar ramazanın 15'inde Topkapısarayı'ndaki hırka-i saâdet dâiresine karadan veya denizden alay ile gelerek, öğle namazını müteâkip merâsime dâhil vükelâ, vüzerâ ve ulemâya hırkayı ziyâret ettirirler; fakat bu ziyâret esnâsında hırkanın mahfûz olduğu kat-kat bohçalardan sonuncusu açılmazdı ve o akşam pâdişah iftarı ya Topkapısarayı'nda veya şimdi Üniversite rektörlük dâiresi veyahut profesörler evi olan köşklerden birinde eder ve oradan Unkapanı köprüsü tarikı ile saraya avdet ederdi. Abdülhamid II. zamanının son senelerine kadar, Hırka-i şerîf câmiindeki ikinci hırkayı da vâlde sultanın ziyârete küşâd etmesi mûtad idi. Sarayın harem halkına Topkapısarayı'ndaki hırka-i saâdetin ziyâret ettirilmesine de, büyük merâsimden sonra, pâdişah riyâset ederdi. Bu hırka-i saâdet dâiresinde bütün sene her gün enderûn ağaları arasındaki hâfızlar tarafından hatm-i şerîf tilâvet olunması da mûtad idi.

Zamanımızda da câri olan hırka-i şerîfi ziyâret, ramazanın 15'inde başlar ve kadir gecesinde sona erer. Hırka-i şerîf, husûsî odasında, sandûkası içinde, bir sehpâ üzerine konulur; hırka-i şerîf şeyhi sandûkanın arkasın-

da durur. Hürmet ve huşû ile meşbû bir hava içinde dâireye tam bir nizam ile giren ziyâretçiler, salât-i ümmiye okuyarak, birer-birer sandûkayı ziyâret eder ve sessizce çekilir giderler.

Bibliyografya: Es'ad Efendi, *Teşrifât-i kadîme*, s. 14, 18; Ahmed Râsim, *Manâkib-i islâm* (İstanbul, 1326), II, 341 v.d., 404 v.d.; Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281), I, 52, (hırka-i şerîf ziyâretçilerinin şeceresi için bk. Râif Yelkenci'deki yazma nüsha: Akseki mescidi, hâşiye); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945), bk. indeks. (KASIM KUFRALI.)

HIṢN. ḤİṢN (A.), kale, hisar, müstahkem kasr ve mâlikâne.

HIṢN KEYFÂ. ḤİṢN KAYFĀ, Dicle nehrinin sağ (cenûp) kenarında, Diyarbekir ile Cizre arasında, düz hat ile bu iki şehirden birincisine 110, ikincisine 85 km. kadar mesâfede, 37° 43′ şimâl arzı ve 41° 25′ şark tûlünde, eski ve bilhassa orta çağın mühim şehri olup, bugün yerinde Mardin vilâyetinin Gercüş kazâsına bağlı bir nâhiyenin merkezi olup, 1945 sayımında 1.144 nüfuslu olan Hasankeyf (Hasankif) adlı bir köy bulunmaktadır.

Ḥişn Kayfā, şarkın en eski iskân mahallerinden biridir. Bugün de bâzıları mesken olarak kullanılan mağaralar, insanların erkenden buraya yerleşmelerini kolaylaştırmış ve daha sonraları, mevkiin tahkime çok elverişli, aynı zamanda münâkale bakımından ehemmiyetli olması, burada kurulan şehrin inkişâfına yardım etmiştir. Filhakika Ḥişn Kayfā, Amida (Diyarbekir) ve Bezabde (Cizre = Cazīra-i İbn 'Omar) arasındaki kara ve nehir nakliyâtı bakımından, antrepo rolünü oynadığı gibi, cenûptaki Ṭūr 'Abidīn bölgesini şimâldeki Arzenene havâlisine bâğlayan yol da burada Dicle'yi aşıyordu. Büyük müdâfaa kabiliyetini hâiz kale, uzun zaman Roma imparatorluğunun İran hudûdu üzerinde, hâkim rol oynamıştır. Klâsik ilk çağda Κῆφας veya Cepha (Cefa) adı verilen şehir Khalkedon (şimdiki Kadıköy) konsili (451) sırasında, bir süryânî piskoposluğunun makarrı olarak, zikredilir ve Muḳaddasī (375 = 985'e doğru) bile burada bir çok kilisenin mevcût olduğunu söyler.

Ḥişn Kayfā orta çağda da stratejik ve askerî ehemmiyetini muhâfaza etmiştir. Müslüman hâkimiyeti altına girdikten sonra, Abbâsîlerin nufûzu azaldıkça, hakikî hukûmet kuvveti, hilâfetin diğer eyâletlerinde olduğu gibi, az-çok iktidara sâhip mahallî hânedanın eline geçiyordu. Ḥişn Kayfā da böylece zaman-zaman Hamdânîlerin, Mervânîlerin ve Artuk-oğullarının eline geçti ve 495—628 (1101—1231) arasında, 130 seneden fazla bir zaman zarfında, Artuk-oğullarının [b. bk.] Ḥişn Kayfā ve Âmid hânedanına pâyitaht oldu; bu sırada umrânının en parlak noktasına erişti ve bugün de kısmen harâbe hâlinde duran binâlar ile süslendi. Ḥişn Kayfā hukümdarları bu müddet içinde bâzan Anadolu Selçuklularına ve Eyyûbî devletine, umûmiyetle gâyet gevşek bir bağ ile, bağlı bulunuyordu. 629 (1231/1232)'da Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-Kāmil, Ḥişn Kayfā'yı zaptederek, buradaki Artuk-oğulları devletine son verdi. 658 (1260)'de şehir, moğullar tarafından zaptedilerek, yağmalandı ve kısmen de tahrip edildi ki, Ḥişn Kayfā'nın inhitâtı bununla başlar. Her ne kadar Ḥamd Allāh Mustavfī eserini yazdığı sıralarda (740 = 1340'a doğru), Ḥişn Kayfā henüz kalabalık bir şehir ise de, büyük bir kısmı harâbe hâlinde idi. Daha sonraları buranın, kısa bir müddet için, Akkoyunlular [b. bk.] devrinde ve bilhassa Uzun Ḥasan'ın oğulları elinde yeniden ümrâna kavuştuğu tahmin ediliyor ki, bu keyfiyet, bir taraftan venedikli Barbaro'nun tavsifi, diğer taraftan da o devirden kalma binâların ehemmiyeti ile anlaşılmaktadır. XVI. asır başında Ḥişn Kayfā, bir aralık İran Safevîlerinin eline geçti ise de, az sonra, 1516'da Osmanlı mülküne katıldı ve Diyarbekir eyâleti içinde bir sancağa merkez ittihaz olundu; fakat daha evvelden sönmeğe başlamış olan şehir, bir türlü kalkınamadı. Diyarbekir ile Elcezîre arasındaki büyük münâkale cereyanı çoktan burayı terketmiş ve Dicle üzerindeki köprü de yıkılmış olduğundan, sapada kalan şehir asırlar zarfında büs-bütün harâp olarak, son devirlerde ancak bir nâhiye merkezi rolünü oynayan bir köy hâline düştü. Fakat kadîm şehrin orta çağ islâm devrinde mazhar olduğu umrânın ehemmiyet derecesi, bugün kısmen harâp, kısmen de ayakta duran âbidelerin azameti ile yayılma sâhasının genişliğinden anlaşılmaktadır. Bu âbideler son yıllarda, Albert Gabriel tarafından, esâslı bir şekilde, tetkik edilmiştir. Hisar Dicle yatağına nazaran 100 m. yükseklikten hâkim sarp bir yarın üzerindeki düzlüğe yerleşmiş olup, kendisine nazaran şimâl-i şarkîde kalan şehirden derin bir sel yatağı ile ayrılıyordu. Asıl şehir, nehir yatağı ile bunu cenûb-i şarkîden tahdit eden hafif meyilli bir satıh üzerine yerleşmişti. Hisardan bugün eski bir saray harâbesi ile bir câmi ve diğer mebânî bakiyesi, şehirde uzun zamandan beri terkedilmiş bulunan ve git-gide harâp olan müteaddit câmiler kalmıştır; harâbeler üzerinde üstüvânî ve hemen-hemen bozulmamış bir iki minâre yükselmekte, Dicle'nin karşı yakasında da bir kaç eski binâ ve türbe bulunmaktadır. İki sâhili birbirine bağlayan muhteşem köprü çoktan harâp olmuş, yerinde ancak temellerinden bâzı parçalar kalmıştır.

Her tarafı yalçın yarlar ile çevrilmiş olan hisara yalnız şark ucunda kaldırım ile döşenmiş, dolambaçlı ve merdivenli bir yokuş ile çıkılır. Bu yokuş İbn Şaddād'ın tasvirine göre, 7 kapı ile tahkim edilmişti ki, bugün bunların yalnız 3'ü mevcûttur ve birisinin üzerinde Eyyûbî hukümdarı Sulaymān tarafından (1420'ye doğru) yaptırılmış olduğuna dâir bir kayda rastlanmakta ise de, eski metinlerin tetkikinden, bu kapıların XIII. asırda mevcût daha eski kapılar yerine kaim olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca doğrudan-doğruya kaya üzerinde, yontulmuş 200 basamaklı bir merdiven hisarın sahanlığından Dicle'ye doğru inmekte idi ki, bu merdiven muhâsara esnâsında nehirden su almak maksadı ile yapılmış idi. Hisarın en yüksek yerinde Ulu câmi bulunmaktadır. Hâlen kullanılmakta olan bu câmi oldukça sağlam duruyorsa da, bir çok tâmirler neticesinde, esâs plânının çok değişmiş olduğu muhakkaktır. Mevcût müteaddit kitâbelerden en eskisi 796 (1394) tarihini ve Fakr al-Dīn Sulaymān'ın ismini taşımakta olup, bu kitâbenin de inşaya değil, tâmire delâlet ettiği ve câmiin çok daha eski olduğu muhakkaktır. Ulu câmiin bir-az aşağısında binâ edilmiş olan büyük saraydan şimdi geniş temeller ve kısmen yığıntı altında gizlenen duvar ve kemerler kalmıştır. A. Gabriel, hiç bir kitâbesi bulunmayan bu binâyı, muhtemel olarak, köprü ile yaşıt saymakta ve bunun da Ḥişn Kayfā'nın ilk Artuk-oğulları tarafından inşa edilmiş bulunduğunu tahmin etmektedir. Ayrıca hisarın şimâl-i şarkîsinde, Dicle'ye hâkim yarlardan ayrılan ve muazzam bir kule teşkil edecek gibi yontulmuş olan bir kaya çıkıntısı üzerindeki kalın duvarlar, muhtemel olarak, hukümdarların yazlık saray olmak üzere, kullanmış bulundukları bir binâya âittir.

Bugün ancak şimâl-i garbî ucunda bâzı ev ve dükkânların bulunduğu şehre gelince, burası evvelce de sûr ile kuşatılmış değil idi. İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje, s. 76), Ḥişn Kayfā'yı — „Müstahkem sûru olmayan, fakat çok kuvvetli hisarı bulunan bir şehir" — olarak, târif eder. Bununla berâber, harâbelerin yayılma sâhası, kadîm şehrin genişliği hakkında bir fikir vermektedir. Burada müteaddit câmiler, bu meyânda Cāmi' al-Rizḳ vardır ki, şehrin şimâl-i şarkîsinde, kısmen yıkılmış bir yar üzerinde, kâin olup, binâsı az-çok harâptır ve tâdile uğramıştır, fakat minâresi olduğu gibi durmaktadır; bu câmi 811 = 1409'da Eyyûbî sultanı Sulaymān tarafından inşa edilmiştir. Sultan Sulaymān câmii, şehrin ortasında, tamâmiyle harâp olmuş olup, bu câmiin minâresi, şerefesine kadar, durmaktadır. Cümle kapısında bulunan kitâbe Eyyûbî hukümdarı Gāzī b. Muḥammed (752 = 1351)'in adını taşımaktadır. Yalnız duvarlarından bâzı parçalar kalmış olan Koç câmii XIV. asır sonu veya XV. asır başına âit bulunmaktadır. Bunlardan başka müteaddit türbeler, mescit ve medrese harâbeleri bulunuyor.

Dicle üzerindeki köprü, her hâlde, Ḥişn Kayfā'nın en meşhûr binâsı idi. Yāḳūt (*Mu'cam*, II, 277), bu köprüden bahsederken — „Gezdiğim memleketlerin hiç birinde daha büyüğünü görmedim" — der. XVI. asrın venedikli seyyahı da, „Asanchif" köprüsü dediği bu köprü için, aynı fikri söyler (*Viaggio d'un mercatante*; bk. Ramusio, *Viaggi*, II, var. 80).

Bu köprünün ne zaman ve kimin tarafından inşa edilmiş olduğu, kat'î olarak, bilinmemekte ise de, Taylor'un bunu kadîm devre âit bir eser gibi göstermesi asılsızdır. Ritter (*Erdkunde*, XI, 88) bunu, 1122'de Selçuklu Faḫr al-Dīn tarafından yapılmış gibi kaydeder. İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, s. 152, not)'de bulunan anonim bir kayda göre, köprü 510 tarihinde Artuk-oğullarından Kara-Arslan tarafından yapılmıştır. Fakat 510 tarihi Kara-Arslan'ın babası Dâvud'un devrine âittir. Diğer taraftan, bu tarihin inşa veya tâmire delâlet ettiği de, kat'î olarak, söylenemez. Köprünün Mervânîler zamanında yapılıp, Artuk-oğulları tarafından mı tâmir edildiği yahut münhasıran bir Artuk-oğlu eseri mi olduğu fikri üzerinde duran A. Gabriel, yapıdan bugün kalan parçaların orta çağa âit mütecânis bir eser, itinâlı bir taş-yapı manzarası gösterdiği kanaatindedir. Adı geçen müellif, Ḥişn Kayfā köprüsü ile Batman çayı üzerinde Timur-Taş'ın yaptırdığı köprü arasında inşa benzerlikleri bulunduğunu kaydederek, bugün üzerinde hiç bir kitâbeye tesâdüf edilmeyen bu köprünün Artuk-oğullarına âit bir eser olması ihtimâlini kuvvetli görüyor ve bugün bakiyesi yükselen birinci kemerin sonradan (XV. asırda) inşa edilmiş olduğunu söylüyor. Yine A. Gabriel'in restorasyonuna göre, büyük kemerin açıklığı (40 m.), bu havâlide inşa edilmiş bütün muâsır köprülerinkinden daha fazla (Batman köprüsünde 30, Cizre köprüsünde 28, Altın köprüde 26 m.) olup, bunun şark tarafında bir, garp tarafında iki kemer daha bulunmakta idi ve köprü, orta kısmında, icâbında kesilebiliyordu. Ḥişn Kayfā köprüsünün ne zaman harâp olduğu kat'îyetle bilinmiyorsa da, XVI. asrın ikinci yarısında henüz mevcût olduğu söylenebilir (Şaraf Ḫān Bidlīsī, nşr. Charmoy, *Şeref-*

Nâme, I[1], 144); Kâtip Çelebî (*Cihannumâ*, s. 438) de köprünün mevcûdiyetinden bahseder. XVII. ve XVIII. asırlarda Ḥiṣn Kayfā 'dan geçen yol terkedilmiş gibidir. Bu havâliden geçen seyyahlar buradan bahsetmezler. Moltke'nin geçişi sırasında (1837) köprü, muhakkak, çoktan yıkılmış bulunuyordu. A. Gabriel, Sandreczi (*Reise nach Mosul und durch Kurdistan*, I, 277) 'nin büyük kemer için — „Hemen bozulmamış gibi duruyor" — demesini pek doğru bulmuyor.

Dicle 'nin sol tarafında bulunan binâlar arasında bir tepe üzerinde, kısmen harâp İmām 'Abd Allāh tekkesi ile Uzun Hasan 'ın oğlu Zeynel Bey 'in üstüvânî ve harâp türbesi sayılabilir.

M. Streck 'in — „Mezopotamya mağara sâkinlerinin baş-şehri" — dediği Ḥiṣn Kayfā 'da mağara meskenleri ve kaya mezarları da ayrıca kayda değer. Kaya meskenlerinden çoğu basit ve tek odalı olup, yalnız Lehmann-Haupt (*Armenien einst und jetzt*, I, 377) iki katlı bir tânesini târif etmektedir. A. Gabriel, bu meskenlerin helenistik devre âit olduğu fikrini doğru bulmamaktadır.

Ḥins Kayfā adının menşe'i de karanlıkta kalmış ve bu adı izah etmek üzere, bir takım asılsız iştikaklar ileri sürülmüştür. Kayfā adının süryânîcede „kaya" demek olan *kifo* 'dan geldiği tahmin edilmektedir (Quatremère, *Histoire des Mongols*, I, 333 v.d.). Buna göre, süryânî kaynaklarında Ḥeṣnā Kēphā diye zikredilen ve arapçada Ḥiṣn Kayfā olan şehrin adı „kaya hisarı" şeklinde tercüme edilebilir. M. Streck, Ḥiṣn Kayfā adını, muhtemel olarak, âsûrca Kipani kelimesinden iştikak ettirip, eskiler nezdinde itinâ ile muhâfaza edilmiş kavim veya memleket adını, menşe'inde böyle tesmiye edilen bir bölgenin merkezini ve müstahkem mevkiini ifâde ettiğini sandığını söylüyor. Ḥiṣn Kayfā adı sonradan, bir-az kısaltılarak, Ḥiṣn Kayf olmuş, Osmanlı hâkimiyeti altında Hasankeyf şeklini almıştır. Bu ismi izah için, şehrin Ḥasan adlı bir iranlı veya bir arap sergerde tarafından kurulmuş olması yahut bu isimde bir kahramanın hapsedilmiş olduğu hisarın tepesinden atı ile kendisini Dicle 'ye atıp, kurtulması nev'inden hikâyelere kıymet izâfe edilemeyeceği gibi, bugünkü adının „Hasan 'ın keyfi" veya „hüsnü keyif" mânasına geldiği te'villeri de asılsızdır. Yāḳūt, buraya Kaybā da denildiğini ve bunun ermenice bir kelime olması lâzım geldiğini zannettiğini söyler; İnciciyan (*Géogr.*, s. 234), eski ermenicede buraya Kentzy denildiğini kaydeder ve nihâyet Kâtib Çelebî, evvelce buraya Ra's al-Gūl denildiğini yazar.

Bugünkü Hasankeyf, orta çağ şehrinin geniş sâhası üzerinde, ancak pek mahdut bir yer işgâl etmek üzere, şuraya-buraya serpilmiş, bir kısmı hisar çevresinde, bâzıları eski şehrin şimâl-i şarkî ucunda, nihâyet bir kaçı da karşı sâhilde hepsi de fakir ve harâp evlerden mürekkeptir. Hiç bir muntazam yol buraya gelmemekte, hâric ile irtibat cenûpta — Gercüş ve Midyat 'a, şimâlde — Beşirî 'ye doğru giden patikalar ile te'min edilmekte ve Dicle üzerinde karşıdan-karşıya sal ve kayık ile geçilmektedir. Zirâat ve hayvancılığa dayanan geçim kaynakları, şimdiki hâlde, pek iptidâî bir tarzda işletilmekte ise de, gâyet sıcak geçen yazlar sâyesinde, bilhassa Dicle yatağında sulamaya dayanarak, her türlü mezrûat yetiştirmek mümkün olabilir. Şimdiki mahallinde hemen-hemen hiç yetiştirilmeyen, çiğnemeye mahsus, Hasankeyf tütünü öteden beri şöhretlidir. Son yıllarda Dicle 'nin karşı sâhilinde, Hasankeyf 'in şimâl-i garbîsindeki Raman dağında (1228 m.), ümit verici petrol araştırmaları yapılmaktadır.

Bibliyografya: Metinde adı geçenlerden başka bk. *BGA* (nşr. de Goeje), tür. yer., bilhassa IV, 52 (fihrist); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 277; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 113; K. Ritter, *Erdkunde*, X, 94 v.d.; XI, 11, 39, 41—43, 81, 90; M. Hartmann, *Mitt. der Berl. Vorderasiat. Ges.*, I, 128; van Berchem-Strzygowski, *Amida* (1910), s. 74, not 3; Sandreczki, *Reise nach Mossul und Urmia* (Stuttgart, 1857), I, 276 v.d.; H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, bk. fihrist; I. G. Taylor, *Travels in Kurdistan...* (*JRGS*, London, 1868, XXXV, 32 v.d.); Ch. Grey, *The Travels of a merchant in Persia* (1873), s. 151; W. Belek, *Verhandl. der Berl. Antropol. Ges.* (1899), s. 411 v.d.; 596 v.d., (1900), s. 56; C. K. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (1910), s. 374—380, 537; M. Streck (*ZDMG*, LXVI, 308, 310); C. de Chollet, *Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, s. 270; Albert Gabriel, *Voyages archéologique dans la Turquie Orientale* (Paris, 1940), s. 55—82, levha XXXIV—XLVI. (BESİM DARKOT.)

HISN MANSÛR. ḤIṢN MANṢŪR (bugünkü ismi Adıyaman), şarkî Anadolu 'da, Fırat nehrine, Samsat [b. bk.] 'ın bir-az aşağısında, sağdan karışan Kalburcu suyu (eski Cappadox Fl.) kollarından birinin menbaı yakınında, Malatya dağlarının (cenûb-i şarkî Toroslar) cenûp eteğinde, Kara-Dağ (1115 m.) önünde cenûb-i şarkîye doğru meyilli bir ova kenârında, deniz seviyesinden takriben 725 m. yükseklikte kurulmuş bir kasaba olup, şimâlinde bulunan Malatya 'ya, dağ yolu ile, 85 km., ve 40 km. garbında kâin Besni (Behesni) üzerinden, en yakın demir yolu istasyonu olan Göl-başı 'na 66 km. mesâfededir.

Ḥiṣn Manṣūr adının son Emevî ricâlinden Manṣūr b. Ca'yana b. al-Ḥāris al-'Āmirī 'den geldiği rivâyet edilir ki, bu zât burada Abbâsîlere karşı mukavemet etmiş ve nihâyet 141 (758) 'de, halife Abū Ca'far (al-Manṣūr) tarafından ele geçirilerek, öldürtülmüştür. Hārūn al-Raşīd kaleyi tâmir etmiş ve buraya muhâfızlar koymuştur. Kalenin daha islâm hâkimiyeti teessüs etmeden evvel mevcût olması muhtemeldir; bununla berâber, komşu Behesni şehri nasıl Kaysūn 'un yerine kaim olmuş ise, Ḥiṣn Manṣūr da eski Perre şehrinin yerine geçmiştir ki, bu şehrin yeri Ḥiṣn Manṣūr 'un şimâlinde, şimdiki Pirin (Piran) köyü civarında, kayalar içine oyulmuş mezarlar ve su yolları ile belli olmaktadır.

Bu havâli, daha halife 'Omar zamanında, islâm fütûhatına açılmış olup, islâm ülkesini şarkî Roma imparatorluğu topraklarından ayıran askerî hudût bölgesinin (*ʿavāṣim*) dış kısmını teşkil eden al-Ṣuġūr al-Şāmiya kaleleri arasında (Maraş, Malatya ve Sumeysat ile berâber) sayılıyordu. Ḥiṣn Manṣūr VII.—XI. asırlar zarfında hudût kalesi rolünü oynamış ve Anadolu türk-islâm hâkimiyeti altına girdikten sonra, XVI. asırda Osmanlı devletine ilhâk edilinceye kadar, komşu Maraş, Malatya ve Besni şehirlerinin mukadderâtına iştirâk etmek üzere, elden-ele geçmiştir. Esâsen vekayinâmelerde adı pek sık geçmeyen şehrin orta çağ tarihine âit bilgiler çok noksandır. X. asrın ortasında bizanslılar tarafından geri alınan bölge, müteâkip asrın sonunda Selçukluların nufûzu altına girmiş ise de, çok geçmeden haçlıların istilâsına uğramış ve XII. asır ortasında Selçuklular tarafından istirdât edilmiştir. Suriye ve Ḥiṣn Kayfā (Artuk-oğulları) hükümdarlarının ve daha sonra Eyyûbîlerin eline geçen bu şehir XIII. asır ortasında Hulagu 'nun hücûmuna mârûz kalmış, aynı asır sonlarında Mısır Memlûk hükümdarlarının mülküne dâhil olmuştur. Bu havâlinin türk oymakları ile iskân edilmesi çok daha evvelden başlamış olmakla berâber, Dulkadırlıların kuvvetli devirlerinde kat'îleşmiş bulunsa gerektir (bölgenin tarihi hakkında bk. mad. BESNİ). Nihâyet 1516 'da bütün bu havâli Selim I. tarafından Osmanlı imparatorluğu topraklarına katılmış ve Maraş eyâletine bir kazâ olarak bağlanmıştır. Bu tarihten sonra, hudût şehri olmaktan çıktığı için, kalesi de zaman ile büs-bütün harâp olmuştur. Türkler, resmî yazılarında, Hısn Mansûr adını kullanmakla berâber, buraya Adıyaman demişlerdir ki, bu ismin menşe'i kat'î olarak belli değildir.

Geçen asırda bu şehir, Ainsworth, Moltke, Hausknecht, Yorke, Hartmann ve Humann v. b. gibi garplı seyyahlar tarafından ziyâret edilmiştir. Nizib muhârebesine iştirâk etmiş olan Moltke 1838 'de ziyâret ettiği Adıyaman 'ı — „Harap bir hisarı olan, heybetli, fakat çok ıssız bir şehir" — diye târif eder. Onun tasvirine göre, Torosların dik yamacı önünde bir ovaya ve bir dereciğin kaynağına yerleşmiş olan bu kasabanın geniş bağlar ve meyva bahçeleri ortasında, güzel bir manzarası olmakla berâber, bir çok minârelerin uzaktan görünüşü büyük bir şehre intizâr ettirirken, içinde moloz yığınlarından ve harap evlerden başka bir şey bulunmuyordu. Bununla berâber, aynı asrın sonuna doğru (1882), Humann 'ın tasviri şehrin bir az kalkınmış olduğu intibâını vermektedir. Bu müellife göre, hubûbat ve pamuk tarlaları, bağlar ve meyva bahçeleri arasında yer almış olan şehrin nüfusu ancak 8.000 kadardır. 1312 Māmūrat al-'Azīz sâlnâmesine göre, kasabanın 2.000 evi, çarşı ve pazarı, 6 câmii, 3 mescidi ve bir medresesi vardı. Nüfusu arasında hıristiyanlar azdı (V. Cuinet 'ye göre, tekmil kazânın 42.000 nüfusu içinde, 2.900 ermeni).

Adıyaman ovası, dağlar ile, şimâl rüzgârından korunmuş bulunduğundan, kışları epeyce sert olmakla berâber, pek soğuk değildir. Buna karşı yazları sıcaktır. Yağmurların fazla olması ve yaz mevsiminin kurak geçmesi, zirâatin inkişâfına engel olmakta ise de, sulama imkânları sâyesinde, münbit ovasından fevkalâde istifâde etmek mümkündür. Şimdiki hâlde kasabanın bahçeleri, bir dereceye kadar, sulanmakta ve çeşitli meyvalar, ezcümle nar ve üzüm, yetiştirilmektedir.

1945 sayımına göre, Adıyaman kasabasının nüfusu 10.192 olup, 2.103 km. murabbaı arâzîsi üzerinde, muhtarlık teşkilâtına sâhip 80 köy ihtivâ eden kazânın nüfusu 47.622 'dir.

Bibliyografya: Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 192; Yāḳūt, *Muʿcam*, II, 278 v. d.; K. Ritter, *Erdkunde*, X, 885; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 454; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 123; Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei* (1835—1839), tür. yer., bk. fihrist; Humann-Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nord-Syrien*, s. 139 v. d.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (1891), II, s. 378; *Ḳāmūs al-aʿlām*, III, 1962. (BESİM DARKOT.)

HISN ZİYÂD. [Bk. HARPUT.]

HISNÜL'EKRÂD. ḤIṢN AL-AKRĀD, asıl ismi ḤIṢN AL-ṢAFḤ („Yamaç kalesi"; bk. van Berchem, *JA*, 1902, s. 446 v.dd.) olan ve bugün

ekseriyâ te'kiden, Ḳal'at al-Ḥiṣn denilen bu mevki, cenûpta — Cabal 'Akkār ve Lübnan, şimâlde — Nuṣayrī dağları ile muhat al-Buḳay'a yaylasında bulunmaktadır. Burası Osmanlı devleti zamanında bir kazâ merkezi idi. „Kürtler kalesi" ismi V. (XI.) asrın ilk yarısında, Ḥalep hâkimi Şibl al-Davla Naṣr tarafından, buraya yerleştirilmiş olan bir kürt müfrezesinden gelmektedir. Civarındaki tarlalar ile ormanlar, Nahr al-'Āṣī ovasının büyük şehirlerinden Ḥamā ve Ḥimṣ'ı Trablus Şam'a bağlayan mühim yolun düşmanlara karşı müdâfaası şartı ile, onlara iktâ edilmişti. Rivâyete göre, Ḥiṣn al-Akrād ile Ramses II. tarafından burada yaptırılmış olan te'sis aynı binâdır. Kale haçlı seferleri esnâsında, 503 (1110)'te (bu tarih kat'î değildir), antakyalı Tankred tarafından zaptedildi; Trablus Şam'lı Raymund II. tarafından Saint-Jean şövalyelerine teslim edildi (537=1143). Haçlıların Suriye'deki emniyetleri gittikçe zayıflamakta olduğu için, Saint-Jean şövalyeleri de kendi mevkilerinden endîşe etmekte haklı idiler. Papa tarafından afaroz edilen Frederich II.'in Sultan al-Malik al-Kāmil ile 626 (1229) senesinde akdettiği 10 senelik mârûf müsâlehadan, mezkûr imparator tarafını iltizam etmediklerinden dolayı, hâric bırakıldıkları için, Hospitalier şövalyelerinin vaziyetleri daha da vahâmet kesbetmiş idi. Bundan dolayı, onlar Nūr al-Dīn ve Ṣalāḥ al-Dīn'in evvelce boş yere almağa uğraştıkları Ḥiṣn al-Akrād'ı daha ziyâde tahkim etmek mecbûriyetinde kaldılar. Kale biri dâhilî ve diğeri hâricî olmak üzere, iki sûr ile korunmuştur. Şimâl ve şarka meyilli bir dağ tepesi üzerinde kurulmuştur; garbı bir hendek ile çevrilidir; bu hendek cenûp cephesinde, nisbeten az derin olarak, uzanmaktadır. Kale böyle tecrid edilmiş olduğu hâlde, cenûp tarafı taarruza daha çok mârûz bulunan aşağı-yukarı bir şibh-i münharif teşkil eder. En kuvvetli müdâfaa tertibâtının, tabiî olarak, bu tarafta bulunması icâp ederdi. Bu kalenin zaptına dâir elimizde bulunan tasvirlere göre, öyle görünüyor ki, hâricî sûrun duvarı ahşap ve topraktan başka tahkimât ile de çevrilmiş idi ve sultanlar muâhede ve tehditler ile şövalyeleri bu tahkimâttan alıkoymasalardı (hattâ imparator Frederich II., yukarıda zikredilmiş olan muâhedede, Ḥiṣn al-Akrād istihkâmlarının daha ziyâde tahkim edilmemesine nezâret etmeği taahhüt etmişti), bu belki çok daha büyük nisbetlere varacaktı. Şimâlde garpta ve cenûpta istihkâmlar ile çevrili olup, bu istihkâmlarda, muayyen mesâfelerde, yuvarlak burçlar yükselmektedir. Burçların sivri kubbeli olan ve geniş delikli büyük mazgallar ile aydınlatılan dâhilinde atış odaları vardır; perde hatlarında, köşelere istinad eden tahta tahkimât ile sağlamlaştırılmış bir devriye kolu yolu mevcuttur; üzerinde, mazgallar olan gedikli bir istihkâm siperi yükselmektedir. Bir kale bedeni çıkıntısının altında bulunan giriş kapısı, mazgal delikleri ve kendisine hâkim olan üç ahşap istihkâm ile, kuvvetle müdâfaa edilmekte idi. Bu kapıdan kemerli ve cenûba doğru giden, sonra hadd bir zâviye ile şimâl-i garba dönen ve ikinci hisarın şark cephesinin ortasında, kale dâhilinin istihkâm seğirdimine çıkan uzun bir dehlize girilirdi.

Garp cephesi üzerinde ilk hisarın istihkâm seğirdiminin bir kısmı, su toplanacak şekilde yapılmıştır ve kalenin altında bulunan sarnıçlar ile irtibatlıdır. İç sûr, cenûp ve garpta kayanın şiv şeklinde bir kaplamasını teşkil eden çok sağlam, meyilli bir duvar üzerinde yükselmektedir. Hâlbuki şimâlde ve şarkta kaya çıplaktır; açık merdiven istihkâm seğirdiminden iç hisarın devriye kolu yoluna gider.

Saint-Jean şövalyeleri, bu kadar kuvvetle tahkim edilmiş olan bu kalede, 2.000 kişilik bir kuvvet bulundurabiliyorlardı. Bu kuvvet sâyesinde, Ḥimṣ ve Ḥamā meliklerini, kervanlarının serbestçe geçebilmesi için, kendilerine bir vergi vermeğe icbâr ettiler. Sonraları bu vergiden vazgeçmeğe mecbûr oldular ve vaziyetleri gittikçe daha müşkül bir hâle girdi. Suriye'yi haçlılardan tamâmiyle temizlemek isteyen Sultan Baybars, Ḥiṣn al-Akrād'ı almağa karar verdi. Suriye'de bulunduğu bir zamandan istifâde ederek, yalnız 40 süvârinin başında olduğu hâlde, oraya karşı bir istikşâf hareketi yapmış idi. Ertesi sene, kale üzerine büyük bir sefer hazırladı. 19 receb 669 (3 mart 1271)'da, zayıf bir surette tahkim edilmiş olan ileri istihkâmları zaptetti; hemen onu müteâkip, duvarda bir gedik açmağa ve iç dehlizden ve dışarıdan taarruz ederek, giriş burcunu almağa muvaffak oldu. 15 martta ikinci burç alındı; 29 martta Baybars rie'atgâh avlusuna, yâni iç-hisara girdi ve orada, burca taarruz etmek için, mancınıklar kurdurdu. 8 nisanda, şövalyeler kendilerini teslim olmağa icbâr edilmiş gördüler; onların Trablus Şam'a çekilmelerine müsâade edildi. Sultan Baybars, ayın sonuna kadar, orada kaldı ve tâmirât işlerini bizzat idâre etti. Ḥiṣn al-Akrād Suriye'de „fethedilmiş yerler" için tâyin edilen vâlinin ikametine tahsis edildi; fakat 686 (1287)'da, Trablus Şam'ın Sultan Ḳalāūn tarafından zaptını müteâkip, vâlilik makamı bu şehre nakledildi. Son frankların tardından ve Suriye'de emniyet ve âsâyişin yeniden teessüsünden sonra, Ḥiṣn al-Akrād ehemmiyetini kaybetti. Timur istilâsından (803'e doğru) müteessir olmadı. Bugün hâlâ kale umûmiyetle iyi muhâfaza edilmiş bir hâlde bulunmaktadır.

Bibliyografya: Kalenin tarih ve tasviri Baron Rey'in *Étude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie* (Paris, 1871) adlı eserinde (s. 46 v. dd.) verilmiştir; makaleye ilâve edilmiş olan plân bu eserden alınmıştır; adı geçen eserden alınmış diğer parçalar için bk. A. v. Essewein, *Die romanische und gothische Baukunst*, IV. kısım, 1, Askerî mimârî; bk. bir de van Berchem, *Voyage en Syrie* (Kahire, 1915), s. 135 v. dd.; Rey'in eserinde Schefer tarafından kısaltılarak neşredilmiş olan kalenin arapça kitâbeleri M. van Berchem tarafından *Inscription sarabes de Syrie* (Kahire, 1897), s. 64—69'da ve Baron Oppenheim'in *Inschriften aus Syrien...*'inde, kalenin Baybars tarafından zaptedilmesi hikâyesi ile berâber, teferruâtı ile tetkik edilmiştir. Kale ve şehrin bütün kitâbeleri, kalenin tarihi ile birlikte (menbâlardan iktibaslar ve bibliyografya ile), *Corp. inscr. arab.*, II, 14—35'te, câmiin bir planı ve resimler ile, neşredilmiştir.

(M. SOBERNHEIM.)

HISNÜLGURÂB. ḤİṢN AL-ĠURĀB („karga kalesi"), cenûbî Arabistan'da bir dağ ve kale. 30° 59′ 20″ şimâl arzı ve 45° 24′ 30″ şark tûlü dâiresi ile Bi'r 'Alī Macdaha limanı civarında, Vâhidîler [b.bk.] mıntakasında bulunmaktadır. Ḥiṣn al-Ġurāb limanı kadîm devirdeki Cane Emporium (*Periplus Maris Erythraei* Batlamyus'ta Κανὴ ἐμπόριον ve cenûbî Arabistan kitâbelerindeki [illegible]) 'dur ki, buhur ticâreti için, bu mıntakada çok mühim bir depo ve Mısır ile Hindistan arasındaki ticâret yolunun bir menzili idi. Ḥiṣn al-Ġurāb ismi dağın kara renginden gelmektedir; bu dağın irtifaı takriben 500 m. olup, menşe'i volkaniktir ve bazalt, kum, trapp ve killi şist gibi, muhtelif kayalık teşekküllerden meydana gelmiştir. Çok eski bir devirde, Ḥiṣn al-Ġurāb şüphesiz bir ada idi. Hâlen kumdan bir berzah ile karaya bağlıdır; bunun üzerinde eskiden bir şehir bulunuyordu ki, bugün yalnız büyük bazalt parçaları olan harâbeleri, dağınık şekilde, dağın eteğinde kalmıştır. Dağın zirvesine doğru ev, duvar ve müdâfaa eserlerinin harâbeleri de görülür. En yüksek bayırında 4 köşeli bir kule vardır. Dağa yalnız bir taraftan, kayada mahâretle oyulmuş zikzak bir yol (*mankal*) ile, çıkılır.

Ḥiṣn al-Ġurāb civarında gayr-i meskûn bir küçük adalar zümresi vardır ki, en mühimleri Ḳanbūs ismi de verilen Siḥā ve Barrāka'dır. Ḥiṣn al-Ġurāb'ın hemen yanında inci dalyanları ile Hillānīya adası vardır. Ḥiṣn al-Ġurāb'ın karşısında tek başına Şavrān dağı yükselir ki, eteğinde Ḳaṣ'a ismi verilen ve şüphesiz volkanik olan yüzlerce küçük siyah tepelerin bulunduğu Maydān isimli bir ova uzanır. Cabal Şavrān zirvesinde, Karîf (havuz) Şavrān denilen, çalılar ile çevrilmiş yuvarlak ve derin bir krater vardır.

Dağın kayalık tarafında, cenûp arapçası ile, 4 kitâbe hakkedilmiştir ki, bunlardan en mühimi 10 satırlık meşhûr Ḥiṣn al-Ġurāb kitâbesidir. Himyerî-Habeş harpleri devrinden kalmış ve Ḥiṣn al-Ġurāb tahkimâtının hâtırası olarak hakkedilmiştir. Bunun, tarihli (640, yâni 525) olması dolayısı ile, husûsî bir ehemmiyeti vardır. Bu kitâbeler Ḥiṣn al-Ġurāb'ın eski isminin 'Urr Māviyat olduğunu istidlâle yaramıştır.

Ḥiṣn al-Ġurāb evvelâ 1834'te kaptan Haines ve Wellsted tarafından bulunmuştur. Wellsted, Cruttenden ve Hulton da, aynı sene zarfında, kitâbelerin ilk kopyelerini yaptılar. 1870'te Ḥiṣn al-Ġurāb, Miles ve Munzinger tarafından, ziyâret edilerek, kitâbelerin daha itinâlı olan kopyeleri yapıldı. Son olarak, 21 şubat 1896'da, ingiliz generali Cunningham ile berâber Ḥiṣn al-Ġurāb'ı ziyâret eden Comte de Landberg tarafından, kitâbelerin fotografları çekildi; kopyeleri yapıldı.

Kitâbelerin izahları ve tercümeleri ile alâkalı tetkikler bilhassa aşağıda gösterilen müelliflerde bulunur: Gesenius (*Hallische Litteraturzeitung*, 1841, s. 396), Rödiger (*Wellsteds Reisen in Arabien*, II, 355, 359), Fresnel (*JA*, 1845, 4. seri, VI, 191), Praetorius (*ZDMG*, 1872, XXVI, 436—440), J. H. Mordtmann (*ayn. esr.*, XXXIX, 1885, s. 230—234 ve 1890, XLIV, 176), Glaser, (*Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, I, 8 v. dd.) ve ayn. mll., *Die Abessinien*, s. 131—134.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, bk. J. R. Wellsted, *Account of some Inscriptions in the Abyssinian Character, found at Hassan Ghorab ...* (*Journal of the Asiat. Soc. of Bengal*, Kalküte, 1834, III, 554—556); K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 312—322, 624, 862 v.d.; H. Freiherr von Maltzan, *Reise nach Südarabien* s. 225—227 (kitâbelerin tercümelerini ihtivâ eder); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 83 (§ 101, 102); Comte de Landberg, *Arabica* (Leiden, 1897), IV, 63—76 ve Ḥiṣn al-Ġurāb ile civarının ve büyük kitâbenin fotograflarını ihtivâ eden zeyil kısmı; *Arabica* (Leiden, 1898), V, 181.

(J. SCHELEIFER.)

HIZIR. AL-ḤAḌİR, AL ḤİḌR, halk arasında mârûf bir şahsiyetin ismi

olup, hikâyelerde ve efsânelerde mühim bir yer işgâl eder. Al-Ḫażir aslında bir sıfat („yeşil") tır; sonraları bu cihet unutulmuştur. Bir çok memleketlerde, ilk şekil yerine, onun tâlî bir şekli olan al-Ḫiżr (aşağı-yukarı „yeşillik" mânasında) kelimesinin kullanılması bundan ileri gelmektedir.

I. Ḫażir'a dâir rivâyetler *Kur'an* (XVIII, 59—81)'daki kıssalara bağlı olup, esâs hatları şunlardır: Mūsā, yanındaki delikanlı (*fatā*) ile, *Macma' al-baḥrayn*'e gitmek üzere, seyahate çıkar. Fakat bu mevkie geldikleri zaman, berâberlerinde bulunan balığın mevcûdiyetini, şeytanın işi olarak, unutmuş olduklarını anlarlar. Halbuki balık fırlayıp, suya atlar ve kaybolur. İki seyyah, balığı ararlarken, Allahın bir kulunu bulurlar. Mūsā ona, doğru yolu (*ruşd*) öğretmesi şartı ile, kendisini tâkip edeceğini söyler. Şu şekilde anlaşırlar: Allahın kulu yapacağı şeyleri Mūsā'nın anlayamayacağını, bunlar hakkında izahat istememesi icâp ettiğini, istediği takdirde, onunla berâber kalamıyacağını söyler. Yola koyulurlar; Allahın kulu yolda, görünüşte mezmûm, bir takım hareketlerde bulunur; sabrı tükenen Mūsā izâhat istemekten kendini alamaz. Allahın kulu: — „Sabırsızlık edeceğini, sana daha başta söylemedim mi?" — diye cevap verir. Nihâyet ondan ayrılır ve gideceği sırada, hareketlerinin ne gibi sebeplere dayandığını izah eder.

Müfessirlerin ekseriyeti Allahın bu kuluna al-Ḫażir ismini verirler. Diğer bâzıları ise, bunu Mūsā'nın delikanlısı ile aynı şahıs addederler (aş. bk.). Bu iki görüşün de kökleri şark efsânesindedir. *Kur'an*'ın nakli hakikatte 3 esâs kaynaktan gelir: Gilgameş destanı, İskender hikâyesi ve İlyas ile haham Yeşua ben Levi'ye âit yahudi efsânesi. Bunlardan ilk ikisinin, bilindiği gibi, bir birbirlerine pek sıkı karâbeti vardır; mamafih balık kısmının destanda eksik, yalnız kıssada mevcût olduğu işâret edilmelidir (krş. R. Hartmann, *ZA*, XXIV, 307 v. dd.).

Bu üç kaynak ile *Kur'an*'ın naklinde müşterek olan esâs hatlar şunlardır:

Gilgameş destanı. Arkadaşı Engidu'nun ölümü üzerine, melankoliye tutulan Gilgameş, nehirlerin ağzında oturan ve kendisine ebedî hayat ihsan olunan ceddi Utnapiştim (Ḫasisatra, Xisouthros)'i bulmak için, seyahate çıkar. Gilgameş, insanı ölümden kurtaracak olan hayat otu hakkında, ondan mâlûmat almak ister.

İskender hikâyesi. İskender'i hayat menbaı aramakla meşgûl gösteren balık menkıbesi — ki burada bizi alâkadar eder — süryânî edebiyatında ve daha sarîh olarak, manzum İskender hikâyesinde (krş. C. Hunnius, *Das Syrische Alexanderlied*, *ZDMG*, LX, 169 v. dd.; zeyil 188 v. dd.) tafsilâtlı olarak anlatılmıştır. İskender'e aşçısı Andreas [bk. mad. İDRĪS] refâkat ediyordu. Karanlıklar memleketindeki meşakkatli yolculukları sırasında, bir gün Andreas bir tuzlu balığı bir menbâda yıkarken, balık, su ile temâs edince, hayata kavuşur ve kaçıp gider. Andreas, balığı yakalamak için, suya atlar ve bundan dolayı, o da lâyemutluğa erer. Mâcerâyı İskender'e anlattığı zaman, İskender bu menbaın hayat menbaı olduğunu hemen anlar. Menbaı tekrar bulmak için, yaptıkları bütün gayret neticesiz kalır. İskender, lâyemutluğun, ondan istifâde etmesini bilmeyen aşçısının hissesine düştüğünü ve kendisinin ise, bundan mahrûm edildiğini anlar.

Yahudi efsânesi. Bu efsâne (nşr. Jellinek, *Bet ha-Midrasch*, V, 133—135) İlyās ile haham Yaşua ben Levi'nin birlikte seyahate çıkışlarını, yolculuk esnâsında İlyās'ın, *Kur'an*'da zikredilen Allahın kulunun şartlarına benzeyen, şartlar koştuğunu anlatır. İlyās da, o kul gibi, bir takım mezmûm hareketlerde bulunur ki, bunlar, Yeşua'da da Mūsā'nın üzerinde yaptığı tesirin aynını husûle getirir. Zunz (*Gesammelte Vorträge*, X, 130) daha evvel bu efsâne ile *Kur'an*'ın nakli arasındaki müşâbeheti göstermişti. Bu üç kaynağın, esâs hatları ile, sûre XVIII, 59 v. dd.'nın mukayesesi aşağıdaki neticeleri, meseleleri ve tahminleri ortaya çıkarır:

Kur'an'daki esâs şahsiyetin ismi Mūsā'dır. Bâzı müfessirler bunun Mūsā peygamber ile (aş. bk.) aynı şahıs olmasından şüphe ediyorlar. *Kur'an*'ın metninde Mūsā peygamberden başka Mūsā isimli bir şahsa âit hiç bir telmih yoktur. Diğer taraftan Mūsā peygamber ile alâkadar ve ona, Gilgameş ve İskender gibi, büyük bir seyahat yaptıran efsâneler de bilmiyoruz. Bu müşkülün aşağıdaki şekilde halli denenebilir. Peygamberin ancak yahudiler vâsıtası ile tanıdığı ve islâm rivâyetlerinin hiç birinde görülmeyen Yaşua ben Levi, daha aşağıda göreceğimiz üzere, Yeşua b. Nūn olarak teşhis edilir. Bu teşhis Yeşua ben Levi'nin efendisi İlyās ile Yeşua b. Nūn'un efendisi Mose arasında bir karışıklık tevlid edebilir. Böylece *Kur'an*'ın naklinin birinci kısmında Mūsā Gilgameş ve İskender'i, ikinci kısmında da İlyās'ı temsil eder.

Seyahat arkadaşının şahsiyetinin Gilgameş destanı ile hiç bir alâkası yoktur; çünkü orada bu şahsiyete rastgelinmez, fakat İskender hikâyesi ve yahudi efsânesi ile alâkası vardır. Bu şahsiyet, muhakkak, menkıbelerden gelmektedir. Onun, Yaşua ben Levi'den ziyâde, İskender'in aşçısına uygun gelen *fatā* (burada

hizmetkâr mânasında) tesmiye edilmesi vak'ası bunu izah eder gibi görülmektedir; yalnız İskender hikâyesinde bulunan balık fıkrası da bunu izah eder mâhiyettedir.

Seyahat hedefi olarak Macma' al-Baḥrayn gösterilmektedir. Bu ifâdeye ne destanda, ne de hikâyede doğrudan-doğruya rastlanmıyorsa da, her ikisinde de ona uygun gelecek noktalar bulunabilir. Utnapiştim *ina pi narati*, yâni nehirlerin kavşağında ikamet etmektedir. Bu ifâdenin neye delâlet ettiği kat'î bir surette söylenemez. Fakat burasının, bütün akar suların menbâlarının bulunduğu dünyanın garp müntehâsında olduğu farzedilebilir. Lâkin bu tefsir *Kur'an*'ın ifâdesindeki tesniyeyi izahsız bırakır. Bu tâbir İskender'in, ordusu ile, on bir berrak deniz ve Okyanus arasındaki memleketlerden geçtiğini gösteren İskender hikâyesinden (yâni İskender'e âit süryânî efsânesinden, krş. Budge, *göst. yer.*, s. 259) iştikak ettirmek istenirse, tesniye yine izahsız kalır. Bu tâbirin bu kaynaklardan hiç birine bağlı olmayıp, bizce mechûl ve yazı ile tesbit edilmemiş olan ve içinde iki denizin birleşmesinden bahsedilen diğer bir kaynaktan gelmiş olması da mümkündür. Garp sâmî kozmolojisine göre, bu mevki gök ve yer yüzünün iki okyanusunun birleştiği dünyanın müntehâ noktasıdır.

Kayaya (62. âyet) gelince, menşe'i hakkında ancak tahminler yapılabilir. Bu da kozmolojinin bir kısmını teşkil etmektedir (krş. *The Ocean in the Literature of the Western Semites*, *Verh. Ak. Amst.*, XIX, 26 v. dd., nr. 2). Ne destanda, ne de hikâyede kayadan bahsediliyor; bu da bize *Kur'an*'ın naklinin başka kaynaklardan geldiğini bir daha göstermektedir.

Macma' al-Baḥrayn'deki Allahın kulu evvelâ Utnapiştim-Ḫasisatra'yı hatırlatır. O ledüniyyâttan nasîbedâr olduğu için (64. âyet), Allahın keremine mazhar olmuş gösterilmektedir. Bu da hemen-hemen Ḫasisatra isminin tercümesine benzer ve ilâhî kereme mazhar edilmesi, her hâlde, Utnapiştim'in ölmezliğinin bir neticesi olacaktır.

Kur'an'daki sabır imtihanı ise, münhasıran yahudi efsânesinden de görülmektedir; burada Allahın kulu İlyās'ı temsil etmektedir.

II. *Kur'an*'daki kıssa etrafında, müfessir, muhaddis ve müverrihler bir yığın mâlûmat ve eksikleri tamamlayan ilâveler toplamışlardır ki, bunların büyük bir kısmı yukarıda zikredilen 3 kaynaktan gelmektedir.

Bunların hepsi evvelâ esâs şahsiyetin Mūsā b. 'Imrān mı, yoksa Mūsā b. Mīşā (= Manasse) b. Yūsuf b. Ya'ḳūb, yâni Ya'ḳūb'un ahfâdından biri (al-Rāzī, *Mafātiḥ al-ġayb*, IV, 333; al-Zamaḫşarī, *Kaşşāf*, 59. âyet) mi olduğunu anlamak meselesini tetkik ediyorlar. Hemen-hemen hepsi birinci şekli kabûl etmekte müttefiktirler ve fikirlerini, bize muhtelif şekillerde intikal eden, aşağıdaki efsâneye istinat ettiriyorlar: bir gün Mūsā, yâni Mūsā Peygamber, İsrā'īl evlâtlarına vaaz ederken, ona kendisinden daha hakîm insan mevcût olup-olmadığı soruldu. — „Hayır" — diye cevap verdi; fakat işte o zaman Allah, kendisinin sâdık kulu al-Ḫażir'in daha hakîm olduğunu bir vahy ile Mūsā'ya bildirdi. Bunun üzerine Mūsā onu bulmağa karar verdi. Bu nakil yahudi efsânesinde görülmektedir; bir çok arap kaynaklarında da bulunur (al-Buḫārī, *'Ilm*, bāb 16, 19, 44; *Anbiyā'*, 27; *Tafsīr*, XVIII, 2—4; Muslim, *Faḍā'il*, hadîs 170—174; al-Tirmiẕī, *Tafsīr*, XVIII, bâb 1; Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 147; *Tafsīr*, XV, 165 v. d.; Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *ayn. esr.*, IV, 333).

Balık (tuzlu) yolu göstermeğe yarar; balığın kaybolduğu yahut suya temâs edince, hayata kavuştuğu hayat kaynağı al-Ḫażir'ın (Ṭabarī, I, 417) ikamet ettiği yerdedir. Kayanın delâlet ettiği yer ise, yine hayat kaynağıdır; çünkü o bu kayanın altında akar (Ṭabarī, *Tafsīr*, XV, 167; al-Buḫārī, *Tafsīr*, XVIII, bâb 4) ve kayaın yeri „zeytin yağı yahut kurt nehrinin" önüdür (al-Bayżāvī ve al-Zamaḫşarī, sûre XVIII, 61; Ṭabarī, *Tafsīr*, XV, 164). Bu hayat kaynağı ile „zeytin yağı nehri" arasında bir râbıta bulmak, hadd-i zâtında imkânsız değildir; çünkü zeytin yağı nehrinin, muhtelif şehâdetlere göre, cennette yeri vardır. Şu hâlde نبع, yazı şekli bakımından, kendisine yakın olan نبت'in değişmiş bir şekli olacaktır. Vollers bunun aksini muhtemel göstermektedir; onun fikrince „kurt nehri" tertibi, klâsik edebiyatta mârûf nehir ismi Loukos'un tercümesidir. Eğer bu faraziye isâbetli ise, Fas'ın Loukos'u yahut Suriye sâhilinin Lycus'u düşünülebilir ki, bu iki memleket, aşağıda göreceğiniz Magrib-i Aksâ târifleri ile alâkalıdır.

Macma' al-Baḥrayn muhtelif şekilde izah edilmiştir. Bir taraftan „Baḥr-i Fāris ile Baḥr-i Rūm'un Maşrık'ta birleştiği yer" telâkkî edilir (al-Bayżāvī, sûre XVIII, 59; Ṭabarī, *Tafsīr*, XV, 163). Bu Süveyş berzâhına tetâbuk eder ve Suriye sâhilini Aksây-i Garp addetme fikrini hatıra getirir (bk. *Bird and Tree as Cosmological Symbols in Western Asia*, *Verh. Ak. Amst.*, 1921, s. 17 v. dd.). Aynı tâbir diğer taraftan Baḥr-i Rūm ile Okyanus'un birleşme yeri diye tefsir edilmiştir (Ṭanca, İfrīḳiya; Ṭabarī, *Tafsīr*, XV, 163 ve bu bahis dolayısı ile Zamaḫşarī). Bu izah, Cebel-i Târık boğazının Magrib-i Aksâ olduğunu ifâde eden daha sonraki kozmoloji görüşünü aksettirir.

Mubâlegalı mecâzî bir izaha göre de, iki denizin birleşmesi Mūsā ile al-Ḫażir'ın buluşmasına delâlet eder (msl. Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, I, 318).

Kur'an'ın nakline göre, Mūsā Ḫażir'ı hırkasına bürünmüş görür. Ṭabarī (nşr. de Goeje, I, 418)'de „Çünkü uyuyordu" denilir. Denizden su içen bir kuşu görerek, Mūsā'ya: — „Kuşun içmesi ile denizin suyu eksilmiyor, işte senin hikmetin de ilâhî hikmet karşısında bir hiçtir" — der (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 418; al-Buḫārī, *Tafsīr*, XVIII, bâb 3; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb*, IV, 333 v. d.). al-Ḫażir bir adada (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 422) yahut denizin ortasında (*'alā kabid al-baḥr*; al-Buḫārī, *Tafsīr*, XVIII, bâb 3) bir yeşil hasır (*ṭinfisa*) üzerinde ikamet eder.

Sabır imtihanı, müfessirler tarafından, bir çok teferruât ile süslenmiştir; bunlar ile meşgûl olmak için, lüzûmundan çok fazla yer ayırmak icâp eder; bunun için bk. sûre XVIII, 59 v. dd. ve tefsirleri ile bibliyografyada zikredilen tarih ve hadîse dâir tafsilât.

Yukarıdaki izâhattan sonra, beklenebileceği gibi, diğer bir an'aneler kolu da, al-Ḫażir ile İskender'in hayat kaynağını (âb-i hayat) bulmak için yaptığı seyahat arasındaki yakın râbıtayı ortaya çıkarmaktadır. Mamafih Friedländer, şu sözleri ile, bu hususta aşırı derecede ileri gitmektedir: — „Aslında al-Ḫażir'ın, tamâmen ayrı bir telâkkîler mecmûasına dâhil olan, 64. âyette zikredilen esrârengiz kul ile hiç bir alâkası olmayıp, 59. âyet ve devamındaki Mūsā (İskender'in)'nın balığı arayan kulu ile alâkası vardır; diğer bir ifâde ile o, Pseudokallisthenes ve süryânîce Homilie'ye göre, İskender'in pek mârûf aşçısı ile aynı şahıstır (*Die Chadhirlegende*, s. 108 v. d.)" —. Çünkü Ḫażir, daha evvel gördüğümüz ve ileride de göreceğimiz gibi, İskender'in yoldaşına olduğu kadar, Utnapiştim'e de benzer.

Bildiğimiz arap te'lifâtında İskender hikâyesinin tercümesi yoktur (krş. bibliyografya Weymann); buna mukabil, Friedländer'in tetkik ettiği İskender efsânesinin kısmen neşredilmemiş bir çok metinleri vardır. Bunların farklarını tetkik etmek bizi mevzuumuzdan çok uzaklara götürecektir. Bu metinlerin, yalnız Ḫażir'ı Ẕu 'l-Ḳarnayn'in refiki yaptıkları için değil, fakat *Kur'an*'daki *fatā*'ya dâir hiç bir imâyı ihtivâ etmedikleri için de, *Kur'an*'ın menkıbesi ile irtibâtı olmadığı bellidir. Umûmiyetle al-Ḫażir, bu metinlerde bize, hayat kaynağını bulmak için, sefer açan İskender'in öncü-başısı olarak görünür; süryânîce metninde kırala vezîr olur ve yanında kıralın bile gölgede kaldığı en mühim şahsiyet görünür; 'Umāra'de ise, İskender'in aynı şartlar içinde, aynı zamanda doğmuş olan amca-zâdesidir. Hayat kaynağına yapılan seferin tasvirlerinde, İskender ile al-Ḫażir ayrı yollar tâkip ederler; bâzı metinlerde al-Ḫażir balığı yanında götürür ve balığın su teması ile hayata kavuşması sâyesinde, hârikalı kaynağı keşfeder; bâzı metinlerde de balık yoktur, al-Ḫażir menbaı başka husûsiyetler sâyesinde bulur; diğer bâzı metinlerde ise, suyun hassasını bilmeden kaynağa girer (msl. Ṭabarī, I, 414). Niẓāmī'nin hikâyesine göre, al-Ḫażir kaynağı aramağa, İskender ile değil, İlyās ile gider; ikisi de bu sudan içerler ve ölmezlik kazanırlar.

III. al-Ḫażir isminin sıfat kıymeti o kadar bellidir ki, an'ane bu kahramana bir has isim ve şecere vermek ve devrini göstermekten başka bir şey yapamazdı. Ekseriyâ o Balyā b. Malkān ismi ile görülür. Mas'ūdī (*Murūc*, III, 144)'de bu Balyā, Ḳaḥṭān'ın bir kardeşi olarak gösterilmiş ve cenûbî Arabistan şeceresine bu şekilde sokulmuştur. Cenûbî Arabistan'ın cedd-i âlâları arasında bulunan Malkān (*Tevrāt, Tevārih-i evvel*, VIII, 9) ile Malkam'ın aynı şahıs olması hakikate uygun geliyor. Bu şecere Fālaġ (Phaleg) ve 'Ābir (Eber)'den geçerek, Sām'a kadar götürülür (msl. Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 415; Mas'ūdī, *Murūc*, I, 92; Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'i dolayısı ile, al-Navavī, V, 135). Bu Balyā (بليا) kelimesi İlyās isminin süryânîce şekli olan Elia (ايليا)'nın yanlış yazılmış bir şekli değil midir? Diğer taraftan da İlyās ismi Ḫażir'ın, Elyesa ve Ermiya (krş. hadîs-i kudsî, *İṣāba*, s. 887) ile Ḫażrūn (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 415; al-Diyārbakrī, *Tārīḫ al-Ḫamīs*, I, 106 ve Friedländer, *Chadhirlegende*, Chadhir kelimesi, s. 333)'un isimleri olarak da bildirilmiştir.

İbn Ḥacar bize aşağıdaki başka şecereleri de gösteriyor (*İṣāba*, s. 883 v.d.). 1. Ādam'in bir oğludur (zayıf bir isnâd ile); bu görüşe bağlı olan menkıbeye göre, al-Ḫażir Ādam'in cesedini saklar ve tûfandan sonra defneder (*İṣāba*, s. 887. v.d.; Abū Ḥātim al-Sicistānī, *Kitāb al-mu'ammarīn*, s. 1). 2. Ḳābil'in Ḫażrūn isimli oğludur. 3. al-Mu'ammar (ki çok yaşamış idi) b. Mālik b. 'Abd Allāh b. Naṣr b. al-Azd'dir. 4. İbn 'Amā'il b. al-Nūr b. al-'Īṣ b. İsḥāḳ'tır. 5. Firavun'un kızının oğludur. 6. Bir iranlı idi, yahut babası iranlı, annesi yunanlı idi yahut da bunun aksi idi; bir mağarada doğduğu, orada bir hayvanın sütü ile beslenip yetiştirildiği, sonra da bir kıralın hizmetine girdiği de nakledilir (Damīrī, I, 318; İbn Ḥacar, s. 891 v.d.; bk. bir de „Banī İsrā'īl'in çarşısında" kendisinden *bi-vach Allāh* (*İṣāba*, s. 894 v.d.) sadaka isteyen adam ile karşılaşması).

Mamafih Ḫażir ismi ve şeceresi ile alâkadar an'aneler bu kadarla bitmez. Bir de Maracci'nin XVIII. sûrenin 57. âyeti üzerine olan *Medhal*'inden şu parçayı nakledelim:

— „Alchedrus, quem fabulantur Moslemi eundem fuisse, ac Phineas filium Eleazari, filii Aaron; cujus anima per metempsychosin emigravit primo in Eliam, deinde ex Elia in S. Gregorium, quem propterea Mahumetani omnes summo honore prosquuntur." — (tercümesi: — „Müslümanlar, Hızır'ın Hārūn'un hafîdi ve Eleazarus'un oğlu Phineas ile aynı kimse olduğunu rivâyet ederler. Onun rûhu, tenâsüh tarikı ile, ilk önce İlyas'a, sonra İlyās'tan Saint-George'a geçmiştir. Bu zâta bütün müslümanlar, bu sebepten dolayı, çok tâzim ederler"). — Bu teşhis, pek muhtemel olarak, al-Ḫażir'ın, kendisi ile bâzı benzerlikleri bulunan St. George ile karıştırılmasından ileri gelmiştir; bu mevzû için krş. Clermont-Ganneau, *Revue Archéologique*, XXXII ve XXXIII; Friedländer, *ayn. esr.*, s. 275. Clermont-Ganneau ayrıca *ḥ-ż-r* sessiz harfleri ile şimâlî sâmî *ḥ-ṣ-r* harf gurubu arasındaki karâbet üzerine dikkati çekmişti. Bundan başka bu isim Ḫasisatra'nın küçülmüş bir şekli olarak farzedilmiş (Guyard, *RHR*, I, 344 v.d.) ve serserî yahudi Ahasver ile de alâkası olduğu düşünülmüş idi (Lidzbarski, *ZA*, VII, 116).

al-Ḫażir'ın devri hakkındaki mâlûmat da kat'î değildir ve birbirinden farklıdır. Bâzan bize İbrāhīm'in muâsırı ve onunla berâber Bâbil'den çıkmış olarak gösterilir (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 415), bâzan da Afrīdūn'un devrinde yaşamış gösterilir. İskender'in muâsırıdır ve Mūsā devrine kadar yaşamıştır (İbn Ḥacar, *İṣāba*, s. 886). Diğerlerine göre, Nāşiyā b. Amūş (yâni Jesaje ben Amos) devrinde doğmuştur (Ṭabarī, *ayn. esr.*, s. 415 v.d.). Bu mâlûmat arasındaki ihtilâf kısmen onun lâyemûtluğundan ileri gelmektedir (aş. bk.).

İsim hakkındaki izahlar şark kaynaklarında daha büyük bir alâka mevzûu teşkil eder. al-Ḫażir, hayat menbaına (âb-ı hayata) dalmak suretiyle, yeşil renk kazanmış ve binnetice bu ismi almıştır (habeşçe İskender romanı; krş. Friedländer, *ayn. esr.*, s. 235 v.d.). Daha evvel söylediğimiz gibi, o bir adada otururdu (al-Damīrī, *ayn. esr.*, s. 317); orada da Allaha ibâdet ettiği de söylenir (al-Ṣūrī, bk. Friedländer, *ayn. esr.*, s. 183; al-Ṯa'labī, s. 197). Bu bizi al-Ḫażir'ın aslında bir deniz rûhu olduğu tahminine sevkedebilir. Aşağıdaki vak'alar bu keyfiyete delâlet eder gibi görünmektedir. Ekseriyâ gemicilerin hâmîsi olarak gösterilir (msl. *Tārīḫ al-Ḫamīs* I, 107); Suriye sâhilinde, fırtınalı zamanlarda, gemicilerin ondan yardım istedikleri söylenir. Hindistan'da, Ḫvāca Ḫiżr [b. bk.] ismi ile, bir balık üzerine oturmuş olarak tasavvur edilen hakikî bir nehir ilâhı olmuştur. Clermont-Ganneau ve Friedländer onun menşe'ini işte bu cephede aramışlardır. Friedländer, Glaukos yunan efsânesinin, Suriye vâsıtası ile, müslüman âlemine geçtiği faraziyesini ortaya koymuştur (*ayn. esr.*, s. 107 v. dd.). Fakat böyle bir intikal ve böyle bir vâsıta hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. al-Ḫażir ile Glaukos arasındaki benzerlik ise, yalnız bu şahsiyetin muhtelif cephelerinden birini gösterir; bu da bize menşe'i hakkında hiç bir şey öğretmez; hattâ al-Ḫażir gibi Utnapiştim, İskender'in aşçısı ve diğer şahsiyetler ile müşterek noktaları olan gâyet karışık bir şahsiyetin menşe'inin bulunabileceğindan bile şüphe edilir.

Diğer bir vâkıaya da dikkat edilmelidir. Bu isme dâir arapça izahların bir çoğunda, ismin sâhibi deniz ile alâkadar bir şahıs gibi değil, nebatlar ile alâkadar bir şahıs olarak gösterilmiştir — „Beyaz bir post üzerinde oturuyordu, sonra bu post yeşil oldu" — (msl. al-Navavī, Muslim, *Ṣaḥīḥ* dolayısı ile, V, 135; krş. Ṭabarī, *Tafsīr*, XV, 168). al-Navavī şunu ilâve eder: — „Bu post topraktır." — al-Diyārbakrī (I, 106)'de daha vâzıhtır: — „Bu post, tohumları çimlendiren topraktır ve kuruduktan sonra yeşil olur" —. 'Umāra'ye göre, hayat menbaı yanında, al-Ḫażir'e şöyle hitâp edilmişti: — „Sen Ḫażir'sın, ayaklarının değdiği yerde toprak yeşil olacaktır" (Friedländer, *ayn. esr.*, s. 145)". — Onun durduğu yahut namaz kıldığı yerde toprak yeşil olacaktır (al-Navavī, *ayn. esr.*; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb*, IV, 336). Bu sözler, bilhassa sonuncusu, *Ahd-i Atik*'in Mesîh'ten bahseden bir parçası ile, hemen-hemen aynı meâldedir: „İşte ismi filiz olan adam kendi mekânında filizlenecektir" (Zakarîya, VI, 12). Filhakika al-Ḫażir'ın iki mesîhî şahsiyet ile büyük yakınlığı vardır: İlyās [b. bk.] ve 'Īsā; bu üç şahsiyet ile İdrīs [b. bk.] ölümü tatmayan dörtleri teşkil ederler (*Tārīḫ al-Ḫamīs*, I, 107).

al-Ḫażir'ın şahsiyetinin mütehavvil karakteri, pek tabi'î olarak, onun hakkındaki telâkkîlerin çok farklı olmasını intâc etmiştir. Eğer o bir peygamber ise (bk. *İṣāba*, s. 882 v. dd.), nebîler arasında sayılıp-sayılmayacağını bilmemiz icâp eder (al-Navavī, *ayn. esr.*, s. 135). Mamafih o aynı zamanda beşerî, melekî, dünyevî ve semâvîdir (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 544, 798). Halk itikadı, sûfî çevrelerinde de olduğu gibi, onu bir velî addeder. Sûfî telâkkîsine göre, her devrin bir Hızır'ı vardır ve her *naḳib al-avliyā*' — Hızır'dır (*İṣāba*, s. 891). Velî olarak, üç defâ ismi çağırılmakla, insanları hırsızlığa, boğulmaya, yangına, hukümdarlara ve şey-

tanlara, yılan ve akreplere karşı korur (*Târîḫ al-Ḥamîs*, I, 107; İṣâba, s. 903). Hava, deniz ve dünyânın her iklimi onun emri altındadır; denizde Allahın *halife*'si, karada *vekil*'idir; istediği zaman, görünmez olur ('Umâra, Friedländer, *ayn. esr.*, s. 145). Havalarda uçar, İskender seddi üzerinde İlyâs ile buluşur ve her sene, onunla berâber, Mekke'ye hacca gider (krş. *İṣâba*, s. 904 v. dd.). Her cuma, zemzem kuyusunda, Sulaymân'ın havuzundan su içer ve *Siloa* kaynağında yıkanır (*Târîḫ al-Ḥamîs*, I, 107; Friedländer, *ayn. esr.*, s. 148 v. d., 151), yer altındaki suları duyar ve bütün kavimlerin dillerini konuşur (al-Ṣûrî, Friedlaender, s. 184).

Bilhassa onun ölmezliği belirtilmektedir (krş. Rückert'in „Chidher" şiiri; 'Umâra, Friedländer, *ayn. esr.*, s. 145; Abû Ḥâtim al-Sicistânî, *Kitâb al-mu'ammarîn*, s. 1; *İṣâba*, s. 887 v. dd., 892, 895). *İṣâba*'ye göre, dostu melek İsrâfîl ile görüşmesinden sonra, yer yüzünde Allahın hakikî dinini te'sis ve idâme etmek için, ölmezliğe ermiştir. İbn Ḥacar, muhtelif metinlerden, al-Ḫażir ile Peygamberin mülâkatını naklediyor (*İṣâba*, s. 899 v. dd.). Daha sonra yaşamış şahıslar ile yaptığı mülâkatlar için bk. *ayn. esr.*, s. 908 v. dd.; onun için gökten inen sofra hakkında krş. *ayn. esr.*, s. 919; Ḳâdisîya muhârebesinde bulunması hakkında bk. *Murûc*, IV, 216.

Kudüs'te oturur, her cuma Mekke câmiinde, Medine'de, Kudüs'te, Ḳubâ'da ve Cabal-i Zaytûn'da namaz kılar; gıdâsı *kam'a* (bir nevi mantar) ile bataklık maydanozudur (*Târîḫ al-Ḥamîs*, I, 107; *İṣâba*, s. 889 v. d., 904).

İzdivâcı hakkında sahîh telakki edilen hadîs (İbn Mâca, *Zuhd*, bâb. 23), daha Ṯa'labî (*Ḳiṣaṣ*, s. 193 v. dd.) tarafından zikredilen bir menkıbeyi nakleder ki, bunun asıl motifi her hâlde hıristiyan menbâlardan çıkmış olmalıdır. Bu motifte âilesi tarafından, rızâsı hilâfına, evlendirilen müttakî bir gencin, karısını bekâretini muhâfaza etmeğe iknâ etmesidir (krş. *Actes syriens de St. Thomas*, 2. Pratique). Bu hikâyenin sonu Fir'avun'un kızının hizmetçisine âit olan hikâye ile bağlanır.

Bibliyografya: *Kur'an*, XVIII, 59—81; II, 261; XI, 86; XXVII, 40 ile alâkalı tefsîrler; bundan başka mezkûr hadîs ve tarih eserleri; al-Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (Kahire, 1290), s. 125, 190 v. dd.; al-Diyârbakrî, *Târîḫ al-Ḥamîs* (Kahire, 1283), I, 106 v. d.; İbn Ḥacar, *İṣâba* (Kalküte, 1856—1893), s. 882 v. dd.; al-Damîrî, *Ḥayât al-ḥayavân* (Kahire, 1274), I, 317 v. dd.; al-Navavî, *Taḥżîb al-asmâ'* (nşr. Wüstenfeld), s. 228 v. dd.; Abû Ḥâtim al-Sicistânî, *Kitâb al-mu'ammarîn*, (nşr. Goldziher, *Abh. z. ar. Philologie*, II, 1); Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* (Paris tab.), IV, 216; Firdavsî, *Şâhnâma* (nşr. Mohl), V, 216 v. d. (nşr. Macan), III, 1340; Niẓâmî, *Sikandarnâma* (İskender'in âb-i hayat kaynağına yaptığı seyahate âit kısım); Ethé, *Alexanders Zug zum Lebensquell* (*SB Bayr. Ak.*, 1871, s. 343—405); Clermont-Ganneau, *Horus et Saint-Georges d'après un bas relief inédit du Louvre* (*Revue d'archéologie*, XXXII—XXXIV); S. Ives Curtiss, *Ursem. Religion im Volkslebend d. heut. Orients* (Leipzig, 1903), fihrist; Dyroff, *Wer ist Chadhir* (*ZA*, 1892, VII, 319—327); I. Friedländer, *Zur Geschichte der Chadhirlegende* (*AR*, 1910, XIII, 92 v. dd.); ayn. mll., *Alexanders Zug nach dem Lebensquell und die Chadhirlegende* (*AR*, XIII, 161 v. dd.); ayn. mll., *Die Chadhirlegende und der Alexanderroman* (Leipzig, 1913); M. Lidzbarski, *Wer ist Chadhir* (*ZA*, 1892, VII, 104—116); Nöldeke, *Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans* (*Denkschr. Ak. Wien*, XXXVIII, nr. 5); K. Vollers, *Chidher* (*AR*, 1909, XII, 234—284); G. Hart, *Chidher in Sage und Dichtung* (*Sammlung gemeinverst. wiss. Vorträge*, nr. 280; bu eseri ele geçiremedim); Weymann, *Die äthiopische und arabische Übersetzung des Pseudokallisthenes* (Kirchhain, 1901); E. Paret, *Sirat Saif ibn Dhi Jazan* (Hannover, 1924), fihrist, I, mad. KHADIR; G. W. I. Drewes, *Drie javaansche goeroe's* (Leyden'de yapılmış tez, 1925), s. 56 v. d., 195 v. d. (A. J. WENSINCK.)

[Bu makaledeki İsrâiliyat efsâneleri ile *Kur'an*'ın ifâdeleri arasındaki mukayese, tabi'î, garplı müsteşrikin efkârından ibârettir. İmzâsı üzere, aynen tercüme ve neşredilmiştir.]

TÜRKLERDE HIZIR.

I. Türk folklorunda Hızır'a âit inanışlar ve rivâyetlerden büyük bir kısmı yazılı şark kaynaklarındakiler ile benzerlikler gösterir. Folklor ile yazılı rivâyetlerin, başka mevzûlarda olduğu gibi, burada da geniş ölçüde bir alış-verişi olmuştur.

Halk Hızır'ı peygamber olarak kabûl eder (bk. M. Dülger, *Tire'de âdetler, Küçük Menderes* mecm., Tire, 1940, I, sayı 1). Onun, umûmiyetle, Hızır aleyhisselâm, Hızır nebî veya Hızır peygamber diye anılması da bu inanışın bir ifâdesidir. Halkın ona dâir inanışları kendisine izâfe olunan başlıca iki vasıf etrafında toplanır ki, „kul bunalmayınca, Hızır yetişmez" ve „Hızır'ın eli değmiş" (bereketli ve çabuk tükenmeyen para veya başka nesneler hakkında) sözleri bu vasıfları ifâde eder: 1. Hızır darda kalanların yardımına koşan mübârek bir zâttır; 2. insanlara servet, bereket ve kâinâta yeniden hayat bahşeden bir kudrettir. Umûmiyetle 6 mayıs günü kutlanan ve halk takviminde yazın başlangıcı diye kabûl edilen Hıdrellez (Hızır-İlyas) günü ile ilgili türlü inanışlar ve âdetler onun bu ikinci vasfına bağlanır. Onun, âb-i hayattan içtiği için, ölmezliğe erişmiş olduğu, zamanzaman dünyayı ziyâret ettiği, kendini tanıtmadan insanlar arasına karıştığı, onlarla düşüp-kalktığı ve sevdiklerine iyilik ettiği inanışları yaygındır; halk arasında, bu inanışları te'yit etmek gâyesi ile, belli şahısların başından geçmiş türlü mâceralar anlatılır. Hızır-İlyas günü, umûmiyetle, Hızır'ın İlyas [b. bk.] ile, senede bir defâ, buluştuğu gün olarak kabûl edilir; fakat yılın o gününde kâinatın yeniden haya t ve bereket kazanmasına dâir inanışlar ve insanın, tabiattaki bu değişikliği meydana getiren kuvveti kendi yararına kullanmak için, başvurduğu sihrî ameliyelerin hemen hepsi yalnız Hızır ile ilgili olarak gösterilir.

İskender hikâyelerinde İskender'in, Hızır ile veya aşçısı ile birlikte, âb-i hayatı araması ve İskender'in yol arkadaşı bu sudan içtiği hâlde, kendisinin içemediği hakkındaki rivâyetlerin bir benzerini Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*'sinin bir yerinde (III, İkdam nşr., İstanbul, 1314, 232—233; krş. Pertev Nailî, *Köroğlu destanı*, Türkiyat enstitüsü nşr., İstanbul, 1931, s. 142—143), Bingöl dağındaki göllerden bahsettiği sırada, anlatır. Bahis mevzuu olan göllerden Kuş-Gölü'nün bu adı almasının sebebi, Evliya Çelebi'nin rivâyetine göre, şudur: Bir avcı bir kuş vurmuş, onu gölde temizlerken, kuş canlanmış ve göle dalıp, kaybolmuş; meğer bu göl âb-i hayat kaynağı imiş; sırrı meydana çıktığı için, Allahın emri ile bin parçaya bölünmüş ve bin göl olmuş; hângisinin âb-i hayat kaynağı olduğu bilinemez olmuş. Evliya Çelebî'nin, *Seyahatnâme*'sinin başka yerlerinde Hızır ile İskender'den bahsettiği hâlde, burada anlattıklarını bu iki şahsa bağlamaması, bahis mevzûu olan efsânenin mahallî bir rivâyet olduğuna delâlet eder; onun bu arada saydığı göller içinde Hızır-Gölü, İlyas-Gölü de vardır. Evliya Çelebî'ye göre, bu göllerin her birinde bir hassa bulunmaktadır: kimisi kadınları semirtir, doğumu kolaylaştırır; kimisi erkeklerin ve kadınların tenâsül ve zürriyet kabiliyetlerini artırır; kimisi içinde yıkanan çocuğun sür'atle bülûğa erişmesini sağlar; kiminde ise, türlü hastalıklara karşı şifâ hassası mevcuttur. Hattâ o civarın otları ve çiçekleri de türlü dertlere dermandır. Her renkte tutyâ mâdonini kehhaller, göz ilâcı olarak, kullanırlar. O civarın toprağında şifâ hassası bulunduğuna dâir, başka bir rivâyet de vardır (bk. ayn. mll., *Köroğlu destanı*, s. 230 v.d.). Evliya Çelebî'nin Bin-Göller'in âb-i hayat ile ilgisi hakkında naklettiği bu mahallî rivâyetleri Köroğlu hikâyeleri de te'yid ediyor. Bu hikâyelerin muhtelif rivâyetlerinde, Köroğlu'nun veya Kır-At'ının, bâzılarında her ikisinin (msl. Poshof-Müdâmî anlatması, bk. Pertev Nâibî Boratav, *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği*, Millî Eğitim Bakanlığı nşr., Ankara, 1946, s. 251) âb-i hayattan içtiği anlatılır. Bir tânesinde (Elâziz rivâyeti; bk. ayn. mll., *Köroğlu destanı*, s. 62, 230 v.d.) Evliya Çelebî'nin anlattığı avcı hikâyesindeki avcının yerini Köroğlu alır: o Bin-Göller'de bir kuş vurur, bir kaynakta temizlerken, kuş canlanıp, uçar. Köroğlu vak'ayı babasına anlatır; babası bu kaynağın âb-i hayat olduğunu söyler. Rivâyete göre, o kaynaktan Köroğlu kendisi içememiş, yalnız Kır-At içmiştir; Köroğlu, babasından bunun âb-i hayat olduğunu öğrendikten sonra, çok aramış ise de, onu, bin parçaya bölündüğü için, bulamamıştır. Yine Köroğlu hikâyelerinin başka rivâyetlerinde anlatıldığına göre, Köroğlu'na ölmezlik, yiğitlik ve şâirlik sağlayan üç renkte üç köpük (Poshof-Müdâmî anlatması; bk. ayn. mll., *Halk hikâyeleri...*, s. 250 v.d.) veya üç ayrı renkte su (Kars-Duru anl.; bu rivâyetin metni neşredilmemiştir; krş. *ayn. esr.*, s. 18) Bin-Göller'den inmiştir; kezâ bir diğer rivâyet, Kır-At'ın âb-i hayattan içtiğini, bu suyun kaynağının Bin-Göller'de olduğunu, Kır-At'ın bu sebeple hâlâ yaşadığını, İstanbul'da her yıl başka bir sakaya hizmet etmek suretiyle, fukarâya yardım ettiğini anlatır (Kars-Ali Işık; bk. *ayn. esr.*, s. 303). Üç ayrı renkli suyun veya köpüğün, rivâyetlerin birinde (Duru) Murat çayı, ötekinde (Müdâmî) Şat nehri üzerinde görüneceğini, bunların geçeceği yeri ve zamanı bildiren Köroğlu'nun babasıdır. Köroğlu hikâyelerinin bir âzerî rivâyetinde (bk. ayn. mll. *Köroğlu destanı*, s. 9, 80) Köroğlu'nun babası, kör gözlerini açacak olan suyun akacağı çeşmenin yerini, ilm-i nücûm sâyesinde, tâyin eder; bir duâ okur ve o zaman, biri maşrıktan, diğeri mağripten iki yıldız bir noktada kucaklaşır; işte o noktadaki çeşmeden o anda akan su şifâlı hayat suyudur. Bütün bu Köroğlu rivâyetlerinde, İskender-Hızır hikâyelerinin, hattâ Gilgameş destanının motiflerini, şüphesiz çok değişmiş olarak, farketmemek imkânsızdır; bunlarda Köroğlu İskender'in, ihtiyar kör babası (bâzı hâllerde Kır-At) da Hızır'ın veya İskenderin aşçısının yerini tutuyor. Köroğlu'nun, babasının bir çok veya tavsiyelerini hareketlerini mânasız ve lüzûmsuz bulması, bunlara riâyet etmemesi veya söylenmesi ve bu yüzden mukadde-

râtı yanlış yola sevk etmesi de (bk. ayn. mll., *Halk hikâyeleri*, s. 250 v.d.) bu rivâyetlere, Hızır-İskender veya Yeşua ve İlyas kıssaları ile benzerlik sağlıyor. Türk folklorunda bütün bu eski mitolojik ve dinî hikâye motiflerinin (yk. bk.) bir Köroğlu epizodu içine girmiş olması düşünülebilir.

Halk arasında, Hızır 'ın ölmezliği ve zaman-zaman dünyayı ziyâreti ve insanlar ile münâsebetine dâir, bir çok inanışlar ve efsâneler vardır. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, III, 90) Peygamberin : — „Hızır sağ olsa idi, bizimle buluşurdu" sözünü — naklederek, sünnî müslüman ulemâsının bu inanışı kabûl etmediklerine (krş. *İslâm-Türk ansiklopedisi*, I, mad. ÂB-Î HAYAT ; makale sâhibi İsmail Hakkı İzmirli 'ye göre, Hızır 'ın hayatta olduğunu, İlyas ve Muhammed ile buluştuğunu müslüman muhaddisleri kabûl etmezler) işâret ettikten sonra, Hızır ile İlyas 'ın hayatta olduklarına dâir, kendi kanaatını belirtir ve „nice ehl-i diller ile mülâkî oldukları an'ane ile sâbittir" diyerek, bu husûsta, halk arasında yaygın rivâyetleri de, inanışına mesned olarak, gösterir. O, *Seyahatnâme* 'sinin muhtelif yerlerinde, bunlardan bâzılarını nakletmiştir : İskender Kaydâfa adlı kıraliçeye esir olmuş, sonra bu esâretten kurtulmuş ve intikam almak istemiş ; Hızır İskender 'i, Karadeniz 'den Akdeniz 'e, bir boğaz açmağa teşvik etmiş ; bu iş Hızır 'ın himmetiyle üç senede bitmiş ; böylece İskender düşmanının memleketini suya gark etmiş (Evliya Çelebî, İstanbul, 1914, I, 39). Ayasofya kubbesinin, zelzele neticesinde, yıkılması üzerine, Hızır 'ın tavsiyesi ile, üç yüz keşiş Mekkeye gidip, o vakit küçük yaşta bulunan Peygamberin tükürüğünden, Mekke toprağından ve Zemzem suyundan alıp getirmişler, ancak bunlar sâyesinde kubbeyi tutturmak mümkün olmuş (*İstanbul Ansiklopedisi*, III, 869 'daki mamûlat *ayn. esr.* 'den nakildir). *İstanbul Ansiklopedisi* 'nde, Evliya Çelebî 'den bu son rivâyeti nakleden Hâdi Tamer, bu efsâneyi Ayasofyanın kubbesini takviye eden payandaların türkler tarafından yapılmış olması ile izah etmek istiyor ; aynı izahı Süheyl Ünver de yapmıştır (bk. *Ayasofya Türk efsâneleri hakkında, Türk folklor araştırmaları* mecm., İstanbul, 1949, I, sayı 1, 9 v. dd.). Fâtih, Peygamberin tükürüğü sâyesinde tutturulabilmiş olan büyük kubbenin ortasına, teberrüken, bir altın top asmış ; Evliya Çelebî 'nin anlattığına göre, Hızır bu topun altına gelirmiş ; Hızır 'ı bulmak istiyenler kırk gün sabah namazını o topun altında kılarlarmış. Bugün de, halk arasında, Hızır 'ın kadir gecesi Ayasofya 'nın kubbesine asılı top kandilin altına geleceği inanışı vardır. Hızır 'a kadir gecesi rastlanacağına dâir inanışa XVI. asır şâiri Âgehî 'nin bir beyitinde de rastlıyoruz (Sadettin Nüzhet, *Türk şâirleri*, İstanbul, 1936, I, 57). Ayasofya 'nın sütûnlarından birinin adı „terleyen direk" 'tir ; bu direkteki deliğe halk parmağını sokup, gözüne sürer ve bu ameliyenin göz hastalıklarına iyi geleceğine inanır. Efsâneye göre, Hızır bu deliğin olduğu yere parmağını sokarak, mâbedi kıble istikametine çevirmiş, böylece câmi şekline sokmuştur (Hâdi Tamer, *İstanbul ansikl.*, III, 868). Gerek Hâdi Tamer, gerek Süheyl Ünver (*Hızır Bey Çelebi, hayatı ve eserleri*, Kadıköy Halkevi nşr., İstanbul, 1945, s. 20 v.d.), bu efsâneyi de, İstanbul 'un ilk kadısı olan Hızır Bey 'in, resmî vazifesi icâbı, Ayasofya 'nın kiliseden câmiye çevrilmesi muâmelesini tesçil etmiş olması ihtimâli ile izah etmek istiyorlar. Her hâlde Ayasofya 'ya ve onun inşa safhalarına dâir, İstanbul 'un fethinden evvel de, pek çok efsâneler meydana gelmişti. Bu büyük yapının inşa edilirken, Kayser 'in para sıkıntısı çekmesi neticesi, kilisenin yarım kalma tehlikesi karşısında, bir meleğin Kayser 'e yük-yük altın verdiği, bu yardımın, Kayser 'in hâdiseyi etrafındakilere anlatmasına kadar, devam ettiği hakkındaki efsâne ile Ayasofya 'yı himâye eden ve onun bir an evvel tamamlanması için, işçileri teşvik eden meleğe dâir hikâyedeki (bk. H. H. Russack, *Byzans u. Stambul, Sagen u. Legenden vom Goldenen Horn* Berlin, 1941 ; krş. *İstanbul Ansiklopedisi*, III, mad. AYASOFYA) meleklerin şahsiyeti Hızır 'a çok benzemektedir. Hızır karakterini gösteren mübârek zâtlara hıristiyan zümrelerin de inandığını ve onların şahsiyetleri etrafında bir kültün meydana geldiğini biliyoruz. Evliya Çelebî 'nin bu gibi hıristiyan azîzlerine dâir zikrettiği rivâyetlerde de halkın Hızır hakkındaki inanışları ile ilgili unsurlar buluruz : Nablus civarındaki Hazret-i Yahyâ (St. Jean-Sébastien) manastırında bu hıristiyan azîzinin şehid edildiği yer varmış ; kan izlerini Evliya Çelebî de görmüş ; gerek bu taştan, gerek azîzin başsız cesedinden, Hızır-İlyas günlerinde kan aktığını görenler varmış (Evliya Çelebî, Maarif Vek. nşr., İstanbul, 1935, IX, 455). Bu menkıbe Hızır-İlyas günü mevcûdâtın yeniden can bulması inanışı ile yakından ilgili görünüyor. Yine Evliya Çelebî 'nin söylediğine göre (*ayn. esr.*, III, 449), Edirne 'deki Hızırlık tekkesi „kefere zamanında hazret-i Hızır ziyâretgâhı idi" ; sonra Hacı Bektaş izni ile, Hızır Dede buraya gelmiş ve böylece „Hızırlık" adı ile meşhûr Bektâşi tekkesi kurulmuş. Ayasofya 'nın cenûp kısmındaki büyük yeşil sütûnlardan birinin kaidesi üstündeki 1038 tarihli bir yazının Hızır tarafından yazıldığı da rivâyet edilir (Hâdi Tamer, *İstanbul ansikl.*, III, 867) ; her hâlde bu rivâyet Ayasofya-Hızır efsânelerinin en yenilerinden biri olmalıdır.

Hızır 'ın sevdiği kullara yardım ettiği hakkındaki inanışlar arasında, iki muhâsım taraftan haklı gördüğünü desteklediğine dâir rivâyetlere de rastlarız : Devletşâh, *Tazkira* 'sinde naklettiğine göre (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1918, s. 223), Muhammed Ḫvârizmşâh sûfilere riâyet etmediği için, moğul ordularına Hızır rehberlik etmiştir. Timur hakkındaki destânî rivâyetler, bu hukümdarın askerleri arasında da Hızır 'ın bulunduğunu, Bular şehrini mahâsarası sırasında. evliyâdan bir zâtın halka Hızır 'ın Timur 'a bu müzâheretini haber vererek, mukavemetten vazgeçmelerini tavsiye ettiğini anlatır (*Dâstân-ı nesl-i Cengiz Han ve Aksak Timur* 'dan naklen, Pertev Naili, *Köroğlu destanı*, s. 90).

İyilere ve darda kalanlara yardımcı, kudsî bir kuvvet sıfatı ile Hızır inanışı etrafında halk arasında türlü rivâyetler dolaşır ; bir çok hâllerde Hızır 'ın muayyen şahıslara ne şekilde göründüğü, onlara nasıl yardım ettiği, kendisine kötü muâmele edenleri nasıl cezâlandırdığı anlatılır. Halk an'anesine göre, Hızır ellerinin beyaz, yumuşak, kemiksiz olması ile tanınan, çok defa dilenci veya fakir dervîş kıyâfetinde görünen, insanları denemek için sadaka isteyen bir şahıstır ; sadaka verenlerin malını, servetini arttırır ; iyi muâmele eden fakiri birden zengin eder ; kötü karşılayan, kovan zengini fakir düşürür (msl. bk. Ruhi Sadi, *Balıkesirde Hıdrellez merasimi, Halk Bilgisi Haberleri*, İstanbul, 1930, I, 181 v.d.). Hızır 'ın, sadaka verenin kesesine ve erzak, yağ,v.b. şeylerden verenlerin kabına elini sürmesinin, keseye veya erzak kabına, muhtevâsını durmadan arttırmak hassası verdiği, fakat bu sır başkasına söylendiği anda kerâmetin zâil olup, bereketin kesildiği yaygın bir inanıştır. Hızır peygamber Hızır-İlyas günü beyaz elbiseler giyip, dünyayı dolaşırmış ; onun için de o gün beyazlar giymeli imiş (*HBH*, I, 181). Pîr Sultan Abdal 'a isnad olunan bir şiir (bk. Sadettin Nüzhet, *Pir Sultan Abdal*, Türkiyat ens. nşr., İstanbul, 1929, s. 48 ; Pertev Naili, *Köroğlu destanı*, s. 91), onu yeşil eller ile dolu sunan bir pîr olarak tasvir ediyor ; ona Hızır adını veren islâmî şark an'anesi onu bir takım yeşil unsurlar ve eşyâ ile ilgili gösterir ; Evliya Çelebî (*ayn. esr.*, III, 90) 'ye göre, adının Hızır olması, yattığı yerde yeşil ot bitmesindendir ; bu izah, Hızır 'a bir çok inanışlarda ve âdetlerde izâfe edilen, bahar ve bereket tanrılığı vasfının bir ifâdesidir.

Bir halk rivâyeti (bk. *HBH*, I, 181 v.d.) Hızır ile İlyas [b. bk.] 'ın iki kardeş oldukları söyler. Umûmiyetle islâmî an'ane onların ayrı zamanlarda yaşamış iki peygamber olduklarını ve ölmezliğe eriştikten sonra, dünya üzerinde zaman-zaman buluşup, arkadaşlık ettiklerini kabûl eder (bk. Yazıcı-oğlu Mehmed, *Kitâb-ı Muhammediye*, İstanbul, 1300, s. 76—77, taş-basma ; Yazıcı-oğlu, İlyas peygamberin, hem melek, hem beşer sıfatında hâlâ diri olduğu, âteşten bir ata binip, dünya üstünde dolaştığı rivâyetini naklediyor). Türk halk inanışı onların, yılda yalnız bir defâ, Hızır-İlyas günü buluştuklarını kabûl eder. Bu buluşma bir sâhilde olurmuş (*HBH*, I, 181 ; O. Bayatlı, *Bergama 'da efsâneler, âdetler*, İstanbul, 1941—1942, s. 54). Halk umûmiyetle Hızır ile İlyas 'ın tabiat unsurlarına hâkimiyet ve darda kalan kulları himâye husûsunda karaları ve suları aralarında paylaşmış olduklarını kabûl ederse de, hangi unsurun hangisine ait olduğu noktasında, inanışlarda ittifak yoktur. Bâzı rivâyetlere göre [bk. mad. İLYAS.], Peygamber Hızır 'a çölde ve İlyas 'a da denizde ümmetini himâye vazifesini yüklemiş ; Hızır-İlyas an'anelerine bağlı bâzı Anadolu halk inanışları ise (bk. Hüseyin Gürtunca, *Hızır ile İlyas 'ın buluştuğu gün, Gediz* mecm., Manisa, 1944, sayı 73, *HBH*, I 181 ; O. Bayatlı, *Bergama'da efsâneler, âdetler*, İstanbul, 1941—1942, s. 54) İlyas 'ı denizlerin ve Hızır 'ı da karaların hâkimi olarak kabûl eder. Köroğlu hikâyelerinin Türkmen rivâyetinde (bk. *Köroğlu, Türkmen eposu*, nşr. Govşut, Aşkabat, 1941, s. 25, 81, 390) Hızır ile İlyas, bir tek şahıs gibi ve „çöl iyesi Hızır İlyas", „çölde Hızır İlyas", „dağda olsa-olsa Hızır İlyas, Kovus Kıyas olur" sözlerinden anlaşılacağı üzere, sâdece karaların hâkimi telâkkî ediliyor. Yazılı an'anede daha çok aksi kabûl edilmiştir : Hızır denizlerin, İlyas karaların hâkimidir ve oralarda Muhammed ümmetinden darda kalanların yardımcısı olurlar (Evliya Çelebî, III, 90 ; *Muhammediye*, s. 77 ; Zinallı, *Azerbaycan il şâirleri*, I, 322 ; Sadettin Nüzhet, *Türk şairleri*, İstanbul, 1936, I, 57 : XVI. asır şâirlerinden Âgehî ; Molla Mehmed 'in Âgehî 'yi tahmîsi ve yine XVI. asır şâiri Nigârî ; şâir Gubârî ve Yetîm 'de Hızır, hem karaların, hem de denizlerin hâkimi olarak, tavsif ediliyor). Karacaoğlan da bir şiirinde Hızır 'ı denizlerin hâkimi olarak kabul etmiş görünüyor ; hâlbuki tasvir ettiği bir kara savaşıdır (Pertev Naili Boratav — Halil Vedat Fıratlı, *İzahlı halk şiiri antolojisi*, nşr., Maarif Vek., Ankara, 1943, s. 137). Herhâlde Hızır, âb-i hayat efsânesinden başlayarak, sular, kaynaklar, nehirler veya denizlere sıkı-sıkıya bağlı bir „tanrı" hüvviyeti ile, şark mitolojisinde yer almış ve bu vasfı ile gelişmiş bir varlıktır ; onunla ilgili rivâyetlerin daha son-

raki şekillerinde ise, rivâyetleri doğuran şartlara ve muhitlere göre, karayı veya denizi himâyesine almış ve İlyas dâimâ ikinci plânda kaldığı için, Hızır'ın almadığı unsur ona bırakılmış olmalıdır. Denizcilerin Hızır'ı hâmileri olarak kabûl ettikleri muhakkaktır; bu nunla berâber, çiftçi köylüler ile göçebeler, dağ ve ova sâkinleri ve şehir halkınca, o uzak kara yollarında yolcuların koruyucusu olduğu gibi, sıkıntıda kalanların yardımcısı, baharda tabiata yeniden ruh veren, toprağa ve kaynaklara hâkim bir bereket tanrısı şahsiyetini kazanmıştır.

Hızır'ın sular ve denizler ile ilgisi, Gılgameş destanından başlayarak, bugün de yaşayan halk inanışlarına kadar, izlerini muhâfaza etmiştir. *Kur'an*'daki *macma' al-baḥrayn* motifi ile Gilgameş destanındaki, nehirlerin ağzında oturan ve ebedî hayat otunu elinde bulunduran şahsı kahramanın aramağa çıkması menkıbesinin mukayesesinde, zannediyorum ki (hele bu destanın vatanının Mezopotamya olduğu da düşünülürse), Köroğlu hikâyelerindeki, yukarıda bahsettiğimiz, Şat nehrinden akıp-geçen ve içene ölmezlik, şâirlik ve yiğitlik sağlayan üç köpük motifi mâna kazanır. Evliya Çelebî de, rivâyetlerinin bir kısmında, Hızır efsânelerini deniz kıyılarına ve daha çok nehirlerin denizlere döküldüğü noktalara yerleştirmiştir. Ona göre, Hızır Mûsa'ya İskenderiye'de, Dimyat'ta arkadaşlık etmiştir (Evliya Çelebî, III, 90); Tuna'nın Karadeniz'e döküldüğü beş boğazdan birinin adı Hızır-İlyas boğazıdır (*ayn. esr.*, II, 141; V, 227); Karadeniz ile Akdeniz'i birleştirmek için, Boğazları açan Hızır'dır (*ayn. esr.*, I, 39). Süveydiye'deki, ziyâret olarak, husûsî bir ehemmiyeti hâiz bulunan kubbeli, beyaz Hızır makamı (aş. bk.) Şeria nehrinin Akdeniz'e karıştığı yerdedir.

Hızır, bâzan da İlyas ile bir arada „Hızır İlyas" birliği şeklinde, mühim bir kült mevzuu olmuştur. İslâm memleketlerinde pek çok yerlerde onun makamları vardır ve husûsî ibâdetlere, ziyâretlere ve merâsime vesîle olur. Hızır ile İlyas'ın zaman-zaman bir araya gelip, arkadaşlık ettiklerine dâir inanışın ifâdesi olan ve belki de onların buluştukları sanılan yeri tesbit eden Hızır-İlyas adlı makamlardan bâzılarını kaydedelim: Kudüs civarında Hızır-İlyas köyü (Evliya Çelebî, IX, 502), Amasya'da Hızır-İlyas câmii, Hızır-İlyas tekkesi (*ayn. esr.*, II, 187 v.d.), Sakız'da, denizden 120 mil içeride, Hızır-İlyas makamı (*ayn. esr.*, IX, 122), Tirebolu'nun cenûbunda, Espiye ile Karşut ırmağı arasında, Hızır-İlyas mevkii (1: 40.000 mikyasında Kiepert'in Anadolu haritası, pafta A V); 42° ile 42° 30′ tûl ve 40° ile 40° 30′ arz dâireleri arasında, Zivin çayı kenarında, Hızır-İlyas köyü (Kiepert, B VI; aynı çaya dökülen bir İskender suyu vardır); 40° 30′ ile 41° tûl dâireleri arasında, Şat nehri üzerinde, Hızır-İlyas köyü (Kiepert, C VI). Sâdece İlyas makamı olarak, Evliya Çelebî (IX, 498) Kudüs civarında, Bayt al-Lahm yakınlarında Hazret-i İlyas'ın ibâdet ettiği yerden bahsediyor.

Yalnız Hızır'ın ismini taşıyan yerler, makamlar ve ziyâretler daha mebzûldür; bilhassa bazı tarîkat ve mezhepler ile dinî zümrelerde onun şahsı etrafında zengin bir kült teşekkül etmiştir. Denizli'de Hızırlık Sultan ziyâreti (Evliya Çelebî, IX, 194); Kütahya'da Hızırlık dağı, Hızırlık tekkesi (*ayn. esr.*, IX, 17, 19, 23, 27 v.d., 31; Cebel-i Lübnan eteğinde Hızır ziyâreti (*ayn. esr.*, III, 90); Edirne'de Hızırlık tekkesi (*ayn. esr.*, III, 449); Şamahı ile Bakû arasında, Altı-Ağaç menzilinden sonra varılan, Hızır-ı Zinde ziyâretgâhı (*ayn. esr.*, II, 299); Evliya Çelebî bu makamda Hızır-ı Zinde nâmında bir zâtın yattığını ve hâlâ vücûdunun, çürümemiş olarak, durduğunu kaydediyor. Onun bu kaydı, yukarıda, Edirne'deki Hızırlık ziyâreti vesîlesi ile, işâret ettiğimiz gibi, Hızır-ı Zinde terkîbinin Hızır peygambere verilen bir ad olduğu da düşünülürse, eski Hızır ziyâretlerinin sonradan Hızır adlı muahhar velîlere izâfe edilerek, daha dünyevî bir vasıf kazanmalarına dikkate değer bir misâl teşkil eder); Mudurnu'da Hıdırlık kayası; Çorum'da, bilhassa çocuklar ile kadınların arife günleri ziyâret ettikleri Hızırlık ziyâretgâhı (Ömer, *Çorum'da ramazan ve bayram âdetleri, HBH*, II, 128); Mısır İskenderiye'si kalesinin sâhildeki kapılarından biri, Hızır kapısı (Evliya Çelebî, IX, 653); Karahisar-ı Sâhib ziyâretleri meyânında Hızırlık dağında Makam-ı Hazret-i Hızır (*ayn. esr.*, IX, 35); Trablus-Şam civarında, küçük Lübnan dağı üzerinde Hazret-i Hızır makamı (*ayn. esr.*, IX, 413); Saydâ köylerinden Sarfael'de deniz kenarında, büyük ve beyaz bir kubbe içinde „ziyâretgâh-ı hâs u âm" olan Hızır makamı (*ayn. esr.*, IX, 429); Kudüs kalesinin yedi kapısından ortadaki yüksek kapının sol tarafında Hızır kapısı (*ayn. esr.* IX, 468); Şam'dan bir merhale uzakta, Cebel-i Ribve'deki Câmi'-i Umayya'nin sol tarafında Hızır makamı (*ayn. esr.*, IX, 557); Semerkand'da Hızır makamı (Seydî Ali Reis, *Mir'āt al-mamālik*, İkdam nşr., İstanbul, 1313, s. 65); Giresun'un şarkında, kasabaya yakın Hızır kayaları (Kiepert, A V); 40° tûl ve 37° arz dâireleri üzerinde Hızır-Nalı adlı köy (Kiepert, B V); 30° ile 36° 30′ tûl ve 39° ile 39° 30′ arz dâireleri arasında, Kızıl-Irmak'ın kollarından Baltalı suyun bir kolu olan Hıdır suyu (Kiepert B IV).

Bu yer isimleri arasında sular ve denizler ile ilgili olanlar, şark kaynaklarının anlattığı Hızır hikâyelerindeki nehir ve deniz motifi bakımından da, şüphesiz, ehemmiyetlidir. Bunlar arasında şehir ve kale kapılarından Hızır kapısı adını taşıyanlar ile, bilhassa Hızırlık denilen mevkilerin bu şekilde adlanmaları da dikkate değer; her hâlde bu kapılar Hızır'ın zaman-zaman şehre veya kaleye girdiği, Hızırlık adlı mevkiler de, Hızır'ın dünyayı ziyâret ettiği vakitlerde konakladığı veya göründüğü yerler olarak kabûl edilmiştir. Evliya Çelebî'nin zikrettiği Hızır makamlarından ve ziyâretlerinden Suriye'ye âit olanların (bk. Evliya Çelebî, III, 90, IX, 413, 429, 557) Suriye alevîlerinin, yâni Nusayrîlerin [b. bk.] husûsî ihtiram ve ibâdetlerine mevzû teşkil eden makamlardan olduğu tahmin edilebilir. Evliya Çelebî bunlardan birini deniz kenarında, büyük, beyaz bir kubbe içinde „ziyâretgâh-ı hâs u âm" diye tavsif ediyor (Evliya Çelebi, IX, 429) ki, bu tavsif, bugün Hatay vilâyeti içinde gördüğümüz, senenin muayyen günlerinde alevîlerce büyük ihtiram ile ziyâret ve ibâdet edilen Hızır makamlarına uyuyor. Jacques Weuleresse Suriye ve Antakya alevîlerinin oturdukları bölgelerdeki bu Hızır ziyâretlerinden bâzılarının yerlerini tesbit etmiş (*Le Pays des Alaouites*, Institut Français de Damas nşr., Tours, 1940, I, 255), bâzılarının da fotoğraflarını neşretmiştir (*ayn. esr.*, II, levha XLI, XLII, XLIII, XLIV); bunlardan levha XLIV'teki Süveydiye (şimdi Türkiye topraklarında) de, Şeria nehrinin denize döküldüğü yerdeki makam olup, Weuleresse'in verdiği mâlûmata göre, ziyâret günü 1 temmûzdadır. Bizim de 1943'te gördüğümüz bu Hızır makamı, beyaz badanalı, kubbeli, büyük bir yapıdır. Bu ziyâretlerin bir kısmı ise, Weuleresse'in eserinden öğrendiğimize göre, harçla örülmüş ve beyaz badanalı, dört köşe, muntazam bir mezar yapısından, bir kısmı da, sâdece kuru bir taş duvar ile çevrilmiş alel'âde bir mezar yerinden ibârettir ve bizim Anadolu yatırlarının mezarlarına benzer. Çoğunun ortasında ve etrafında büyük meşe ağaçları vardır.

Hızır tasavvuf ve tarîkat ehlince de büyük ehemmiyeti hâiz bir şahsiyettir. Yesevî menâkıbnâmesine göre, o Ahmed Yesevî'nin babası Şeyh İbrahim ve onun on bin mürîdi ile musâhib olmuş, İbrahim'in halifelerinden Mûsa Şeyh'in kızı ile evlenmelerine delâlet etmiştir (Fuad Köprülü, *ayn. esr.*, s. 74). Ahmed Yesevî de, küçüklüğünden itibâren, Hızır'ın delâletine mazhar olmuştur (*ayn esr.*, s. 32); Hızır ona yedi iklimde kendisinden daha lâyık bir musâhip bulamadığını söylemiş (*ayn. esr.*, s. 37), *zikr-i erre* (testere ile ağaç biçen insanın hareket ve sesini taklidi eden zikir)'yi Ahmed Yesevî'ye Hızır öğretmiştir (*ayn. esr.*, 37, 119); Hızır, Ahmed'in şeyhi Yusuf Hamadānī'ye ve 'Abd al-Ḫālik Gucdavānī'ye de musâhiblik etmiş, sonuncu şeyhe *zikr-i hafī* (sessiz ve gizli zikir)'yi öğretmiştir (*ayn. esr.*, s. 37). Ahmed Yesevî'nin ölmeden evvel girdiği ve hayatının son yıllarını geçirdiği yer-altı hücresinin, ölümünden sonra da, yüzlerce yıl sağlam olarak kalması, Hızır'ın himmeti ile mümkün olmuştur (*ayn. esr.*, s. 43). Ahmed Yesevî'nin mürîd ve halifelerinden Süleyman Ata'nın da, bir gün şeyhine getirdiği odunları, yağmurda ıslatmamak için, esvaplarına sarması o sırada Ahmed Yesevî ile bir arada bulunan Hızır'ın hoşuna gitmiş; Süleyman'ın ağzına tükürmek suretiyle hikmetler (dinî ve hikemî şiirler) söyleme kabiliyetini ona Hızır bahşetmiş, Hakîm lekabını da o vermiş (*ayn. esr.*, s. 99).

Evliya Çelebî, İstanbul'daki evliyâlardan bahsederken, Beşiktaş'ta bir tepede gömülü Yahyâ Efendi adındaki zâtı da zikreder; o sağlığında, yine o tepe üzerinde, her cuma Hızır'a mülâkî olurmuş (Evliya Çelebî, I, 450). Evliya Çelebî, bu Yahyâ Efendi (ölm. 978)'den kitabının bir yerinde, daha başka bir münâsebet ile de, bahseder (*ayn. esr.*, I, 129—130 v. d.). Bu mübârek zât, İstanbul'da baş-gösteren büyük tâun salgını sırasında, Ayasofya'da halka vaaz ve nasihat vermeğe me'mûr edilir. Evliyâ Çelebî, bu vesîle ile, Kelâmî Ağa adında saf bir adamın başından geçtiği nakledilen rivâyetleri anlatır. Bu adamcağız da o gün vaaz dinlemek üzere, câmie gitmiş; fakat kalabalık âzamî haddini bulduğu bir anda, karnı ağrımağa başlamış, dışarı çıkma ihtiyâcı duymuş; kalabalıktan kıpırdamak imkânsızlığı içinde, Yahyâ Efendi'nin mâneviyetinden istimdât etmiş. O zaman yanında, sipâhî kıyâfetinde, biri belirmiş; onu bir lâhzada Kâğıthâne deresine iletmiş ve işi bittikten sonra, yine câmie, eski yerine getirmiş. Bu kerâmetin ancak Hızır'dan gelebileceğine hükmeden Kelâmî Ağa artık sipâhînin eteğini bırakmamış. Sipâhî adamı başından savmağa çok uğraşmış, muvaffak olamayınca, onu alıp, harap bir eve götürmüş. Orada kırk kişi var imiş, bunlar Kelâmî Ağa'yı, tıpkı *Kur'an* tefsirlerindeki Mûsa-Hızır kıssalarında anlatılan çeşitten, bir sabır imtihanına tâbî tutmuşlar; türlü münâsebetsiz ve mezmûm hareketler yapmışlar: mâsum insanların öldürülmesi, fırtınaya tutulmuş gemilerin batırılması, bu bâdireden kurtulacak vaziyette olanların suda boğdurulması v. b. Bütün bunlarda bir hikmet olduğunu kabûl edip, sesini çıkarmaması yolunda ihtarlara rağmen, Kelâmî Ağa hepsine itiraz

ve isyan etmiş. Nihâyet ..rk zât, Kelâmî Ağa 'ya, uzun ve sıhhatli bir ömür için hayır duâları ettikten sonra, götürmüşler, onu şehrin bir yerine bırakmışlar (*ayn. esr.* I, 129—133). Görülüyor ki, bu hikâye, Evliya Çelebî 'nin kaleminde çok defâ komik bir ifâde alan ve sahneleri XVI. asır İstanbul 'una nakledilmiş olan bir Hızır-Mûsâ kıssasıdır.

Bektâşî ve alevî şâirlerinin şiirlerinde de, Hızır 'ın bu zümreler büyüklerinin ve ermişlerinin dostu, musâhibi (msl. Abdal Mûsa'ya isnad edilen ve *Hızır İlyas bizim haldaşumızdır* nakaratlı şiir; Sadettin Nüzhet, *Bektaşi şâirleri*, İstanbul, 1930, s. 5), yoldaşı (msl. Kul Şükrü 'nün *Hacı Bektaş kendü Hızır yoldaşı* mısrâını ihtivâ eden şiiri; bk. *ayn. esr.*, s. 58) sayıldığına işâretler meveuttur. Bâzılarında Hızır, 'Alî ile bir arada, yardımı istenen tabiatüstü, kudsî bir kuvvet olarak, zikredilir (bk. *ayn. esr.*, s. 60; Derviş Ali 'nin şiiri). Bâzı alevîlerce 'Alî 'nin adlarından birinin Hızır olduğuna, onun Hızır adı ile dünyada yaşadığına dâir bir telâkkînin mevcut olması ihtimâlini Pîr Sultan 'a isnâd edilen bir şiir hatıra getiriyor (Sadettin Nüzhet, *ayn. esr.*, s. 36, nr. 24:

bin bir adı vardır bir adı Hızır
her nerde çağırsan orada hazır
Ali pâdişahtır Muhammed vezir
bu fermanı yazan Ali değil mi).

Tufarkanlı 'Abbâs hikâyesinde, hikâye kahramanının düşmanların attıkları kuyudan kurtarılması epizodunda, şi'î âşıklar anlatmasındaki 'Alî rolünü, sünnî âşıklar anlatmasında Hızır görür (Pertev Nailî, *Halk hikâyeleri* ..., Ankara, 1946, s. 105).

Bektâşî meydanında, on iki azîzi temsil eden on iki posttan birinin („mihmândâr postu") sâhibi Hızır sayılır. Alevî gülbanklerinde „... Hızır yoldaşın ola!" şeklinde Hızır da anılır.

Yukarıda, Süleyman Ata vesîlesi ile, bahsettiğimiz ve Hızır 'ın tükürüğü sâyesinde, şâirlik kabiliyetinin kazanılması inanışı, halk şâirleri (âşıklar) an'anesinde, „rüyâda sunulan aşk bâdesi" motifinde, husûsî şekli ile karşımıza çıkıyor. Her halk şâirinin, hayat gâyesi olan bir sevgiliye âşıklığı ve aynı zamanda şâirlik mânasındaki âşıklığı, ekseriyâ genç yaşında gördüğü bir rüyâ ile başlar. Rüyâda „pîri" ona bir aşk bâdesi sunar ve mukadder sevgiliyi gösterir. Bu pîr, bir çok rivâyetlerde, Hızır diye tasrih edilmiştir. Aynı zamanda büyük halk hikâyelerinin anlatıcıları olan âşıklar hikâyelerini dâimâ şu klişe formülü ile bitirirler: *ustamızın adı Hıdır — elimizden gelen budur* (*ayn. esr.*, s. 297. Halk şâirlerinin âşıklık mesleğine bu mânevî giriş ameliyesi „initiation" ve türlü şekilleri hakkında bk. Pertev Nâilî, *Köroğlu destanı*, İstanbul, 1931, s. 81—83; ayn. mll., *Halk hikâyeleri* ..., s. 36, 107 ve *İnönü Ansiklopedisi*, mad. ÂŞIKLAR VE ÂŞIK EDEBİYATI). Kahramana rüyâsında aşk bâdesini sunan pîrin Hızır olduğu bâzı halk hikâyelerinde (msl. Âşık Garip) de tasrih edilir (bk. ayn. mll., *Köroğlu destanı*, s. 81—83).

Türk halk destanları, hikâyeleri ve masalları an'anesinde Hızır 'ın başka çeşitten rolleri de vardır: kahramanın hâmîsidir (msl. Manas destanında, bk. Radloff, *Proben* ..., V, metin s. 3; Özbek rivâyeti Köroğlu hikâyesinde, İdige destanında, Battal Gazi menâkıbinde, bk. Pertev Nâilî, *ayn. esr.*, s. 89 v. d.); kahramana tıpkı Ahmed Yesevî ve başka sûfîlerin menkıbelerinde olduğu gibi, musâhiplik eder, hayır duâda bulunur ve onların her muradlarının olmasını sağlar (Köroğlu 'nun Özbek rivâyetinde, bk. *ayn. esr.*, s. 89; aynı hikâyenin Urfa rivâyetinde, bk. *ayn. esr.*, s. 29; Manas 'ta bk. Radloff, *Proben* ..., V, metin s. 5, 211); darda kalan kahramana yetişip, onu bulunduğu müşkül vaziyetlerden kurtarır (Tufarkanlı 'Abbâs hikâyesinde, bk. Pertev Nâili, *Halk hikâyeleri* ..., s. 185; Tahir ile Zühre hikâyesi, bk. Pertev Nâilî Boratav-Halil Vedat Fıratlı, *İzahlı halk şiiri antolojisi*, s. 262); yaralanmış veya zehirlenmiş, muhakkak bir ölüm bekleyen kahramanı ölümden kurtarır (Battal Gazi 'de, zehrin panzehrini yetiştirir; bk. Pertev Nailî, *Köroğlu destanı*, s. 90; *Dede Korkut* (nşr., Kilisli Rıfat İstanbul, 1333, s. 15—17; bu son hikâyede motif bir husûsiyet gösteriyor: babasının oku ile yaralanmış olan Boğaç Han 'ın yarasını Hızır üç defa sıvar ve: — „Sana bu yaradan ölüm yoktur, dağ çiçeği anan südü ile bu yaraya melhemdir" — diyip, kaybolur); eli ile sırtını sıvadığı kahramana yenilmezlik tılsımı sağlamış olur (Mahmud ile Elif hikâyesinde bk. Pertev Nailî, *ayn. esr.*, s. 90). Halk edebiyatı mahsûllerinde çok zaman Hızır, atlı (kır atlı, boz atlı) olarak, tasavvur olunur (*Karacaoğlan destanı* 'nda — *deryâlar yüzünde boz atlı Hızır — benli boza binmiş o da geliyor*; bk. Pertev Nailî Boratav-Halil Vedat Fıratlı, *ayn. esr.*, s. 137; *Dede Korkut*, ayn. nşr., s. 15 'te de boz atlı; Âşık Garip hikâyesinde kır atlı, Battal Gazi 'de uçan atlı, bk. Pertev Naili, *Köroğlu destanı*, ayn. nşr., s. 76). O hedefine vaktinde erişmekten ümidini kesmiş kahramanı atının terkisine alır ve göz yumup açıncaya kadar, günler, haftalar sürecek mesâfeleri aşar (Âşık Garip hikâyesinde; bk. Pertev Nailî, *ayn. esr.*, s. 90; *Battal Gazi*, trc. Ethé, II, 41, 168, 170; Köroğlu 'nun Govşut türkmen rivâyetinde, s. 290). Kahramana kötülük edenleri cezâlandırarak veya tehdit ederek, korkutur ve onları kahramanın emellerini yerine getirmeğe mecbûr eder (msl. Ferhâd ile Şîrîn, Mahmud ile Elif hikâyelerinde, bk. Pertev Nâilî, *ayn. esr.*, s. 90; Mirza-i Mahmud hikâyesinde, bk. ayn. mll., *Halk hikâyeleri* ..., s. 93). Battal menkıbelerinin bir yerinde, onu dinî bir işe hizmet rolünde görüyoruz: Hızır, Battal 'ın korkusundan kaçan kâfirlere geri dönmelerini ve müslüman olup, Battal 'a itâat etmelerini tavsiye eder (*Battal Gazi*, III, 121 trc. Ethé). Masallarda da Hızır 'ı, darda kalanlara, iyilere yardımcı, kötülere cezâ veren bir atlı veya derviş dilenci olarak, buluruz (bk. Boratav-Eberhard, *Typen türkischer Volksmaerchen*, indeks; henüz neşredilmemiş olan bu türk masalları kataloğunda iki tipte, nr. 97, 98, eserin esâs kahramanlarından biri olarak, yedi masal variyantında da, tip nr. 79, 85, 167, 188, 197a, 218 'de, tâlî şahıs olarak, Hızır görülmektedir; bk. bir de Suad Salih Asral, *Öz türk masalları*, Mersin Halkevi nşr., 1935, s. 54—57). Bir çok masallarda Hızır 'ın bu husûsiyetlerini taşıyan, tabiat üstü kuvvetleri hâiz yardımcı ve iyilik sever bir şahıs belirirse de, Hızır adı ile anılmaz, bâzan bir derviş (ayn. mll., *Typen* ..., nr. 79, 196, 197, 218, 219) diye adlanır; bâzı masallarda ise, Hızır işini „Of lala" veya „Of Arap" adlarını alan (bâzan da isimsiz) ve sıkıntısından „of, of" diye feryad eden kahramanın karşısına çıkan bir arap görür (bk. *ayn. esr.*, 41, 54, 65, 90, 104, 124, 152, 160, 237, 263). Bu masallardan, Hızır 'ın esâs kahraman rolünde bulunduğu bir tânesi ile (*ayn. esr.*, nr. 97; burada Hızır sevdiği ve koruduğu adamdan, yemek için, çocuğunu ister, baba buna râzı olur), Hızır 'ın ismini taşımamakla berâber, onun bâzı vasıflarını gösteren bir şahsın (*ayn. esr.*, 140 'ta şahıs yir yerine bir kuş: tasa kuşu) mâcerâlara karıştığı bir kaç masalda (*ayn. esr.*, nr. 76, 136, 138, 139, 142; bk. Naki Tezel, *İstanbul masalları*, İstanbul, 1938, s. 57—59; *HBH*, VI, 107 v. d., 115; Kunos, *Adakale*, s. 85—90, 337—346; *Billûr köşk*, s. 94—110, Giese, *Maerchen*, 65—75; Bahtâver, *Türk masalları*, İstanbul, 1931, s. 41—44; *HBH*, IV, 60 v. d., VII, 85—88; Naki Tezel, *İstanbul masalları*, s. 157—160 'da, bir „sabır imtihanı" motifi göze çarpar: bu masallarda da kahraman, Hızır yerini tutan tabiat üstü vasıftaki şahsın mânasız, hattâ mezmûm görünen bir takım hâllerine sabredemediği takdirde, onun yardımından mahrûm kalır; sabrederse mükâfâtını görür. Bu motifin yukarıda gösterdiğimiz türk masallarındaki şekilleri almasında, *Kur'an* 'da anlatılan Mûsâ ile yoldaşı kıssasının bir te'siri olsa gerektir.

II. Hızır-İlyas günü âdet ve inanışlarında, islâmdan önce ve sonraki şark mitolojilerinin Hızır ve benzerleri hakkındaki rivâyetleri ile, yukarıdan beri tetkik ettiğimiz türk halk inanışlarının ve halk edebiyatı mahsûllerinin Hızır ve benzerleri hakkında anlattıklarından bir çok unsurlar buluruz (Hızır-İlyas gününde Türkiye 'nin muhtelif yerlerinde neler yapıldığı ve nelere inanıldığı hakkında bk. bilhassa Ali Ulvi Darıverenli, *Denizli 'de Hızır-İlyas*, *İnanç* mec., Denizli, 1940, sayı 39, s. 5 v. dd.; *HBH*, I. 181 v. dd.; Aliye Muazzez, *İstanbul 'da Hıdrellez merasimi*, *HBH*, İstanbul, 1930, I, 187 v. dd.; B. M., *Kırklarelin 'de Hıdrellez eğlenceleri*, *HBH*, İstanbul, 1933, II, 4 v. dd.; Osman Bahdırlıoğlu, *Kadirli ve Andıran köylerinde mantuvar açmak*, *HBH*, İstanbul, 1931, 131 v. dd.; M. Dülger, *Tire 'de âdetler*, *Küçük Menderes* mec., Tire, 1940, yıl 1, sayı 1, s. 9 v. dd.; Cemil Özalp, *Hızır İlyas*, *Dranaz* mec., Sinop, 1936, sayı 20, s. 12; O. Bayatlı, *ayn. esr.*, s. 45—54). Bu âdet ve inanışlardaki folklor unsurlarını başlıca iki grupta toplayabiliriz:

1. Hızır-İlyas gününde, istikbâli keşfetmek için, yapılan ameliyeler. Bu niyet testisi (*Küçük Menderes*, mec., sayı 1), bahtiyar çömleği (bk. *HBH*, X, 277), mantuvar açma (bk. *HBH*, II, 131; Kadirli ve Andırın bölgesinde mantuvar sarı bir yayla çiçeğidir. Niyet çömleği bu çiçekle bezenir), martaval çömleği (O. Bayatlı, *ayn. esr.*, s. 49 v. d.) adı ile anılır. Bir çömleğin veya bir dağarcığın içine, Hızır-İlyas gecesi, niyetine baktırmak isteyenler kendi eşyâlarından birer nişan koyarlar; ağzı kapatılan çömlek bir gül fidanının altına bırakılır veya gömülür; ertesi sabah erkenden, nişanlar küçük bir kıza, her nişan için bir mâni söylenerek, çömlekten, çektirilir ve söylenen mânilere göre, nişan sâhibinin hâli ve istikbâli hakkında tefsirler yapılır. O gece hamur tutulup, bir ağaca asılır; hamurun sabaha kadar kabarıp-kabarmadığına göre, o yıl bereket veya kıtlık olacağı anlaşılır (*HBH*, I, 181). O gece yapraklar üzerinde toplanan çiy tânelerinden iki ayrı hamur tutulur: biri „var hamuru", öteki „yok hamuru". Ertesi gün bunlardan hângisi kabarmış ise, bütün yıl ona göre hareket etmek lâzım geldiğine hukmedilir: var hamuru kabarmış ise, o yıl ne istense „var" diye, yok hamuru kabarmış ise, aksine, „yok" diye cevap vermeğe dikkat edilir (*İnanç* mec., sayı 39; Osman Balkır, *Hıdrellez inanmaları*, *Kaynak* mec., Balıkesir, 1956, sayı 38, s. 68 v.dd.; O. Bayatlı, *ayn esr.*, s. 51). Soğan yaprağını, kökünden çıkarmaksızın, uzunlamasına ikiye bölüp, her bölüme, iki ayrı renkte, iplik bağlarlar; ipliklerden birini iyi tâlih, ötekini kötü tâlih diye

tutarlar; o gece hângi yaprak uzarsa, tâlihin de ona uygun olacağına hukmederler (*HBH*, I 181; O. Bayatlı *ayn. esr.*, s. 51 v.d.). Yerden kaldırılan taşın altından çıkan hayvana göre, tefe'ül edilir (*HBH*, I, 181). Kızlar o akşam ağızlarına aldıkları ilk lokmayı, kırmızı beze sararak, yastıklarının altına koyarlar, gece rüyâlarına giren erkeğin kısmetleri olduğuna inanırlar; kezâ o akşam ve ertesi gün el-ele tutuşup, duvardan-duvara koşuşurken, görecekleri ilk erkeği kısmetleri sayarlar. Dünyâsından bıkmış olanlar o gece ay ışığında bir saçayak üzerine çıkıp, gölgelerine bakarlar, başlarını göremezlerse, yakında öleceklerini anlarlar (*Küçük Menderes* mec., yıl 1, sayı 1). Dilekler bir kâğıda yazılıp, akar suya bırakılır, suyun kâğıdı götürdüğüne veya kâğıdın bir çalıya takıldığına, yüzdüğüne veya battığına göre, dileğin yerine geleceğine veya gelmeyeceğine hukmedilir (O. Bayatlı, *ayn. esr.*, s. 52). Bütün bu niyet ameliyeleri her şeyi bilmeğe muktedir, tabiatüstü hâkîm kuvvet olan Hızır'ın o gece dünyâyı dolaştığına ve iki tabiat unsuru (su ve nebât) ile kaynaştığına dâir inanışlara yakından bağlı görünüyor: fallar, ya doğrudan-doğruya Hızır'ın veya tabiata ondan sinmiş gizli bilici kuvvetin insanlara hakikati ihbârı mâhiyetindedir.

2 — İkinci guruptaki inanışlar ve sihrî ameliyelerin çoğu, Hızır'ın, âdetâ bir bahar ve bereket tanrısı vasfı ile telâkkîsine bağlıdır; ritüel bir karakter gösteren bir takım hareketler, Hızır'ın o gece dokunduğu, bastığı nebatlar, ağaçlar veya otlar ve onun ölmezlik vasfını sağlayan unsur (hayat suyu) ile ilgisi olduğu sanılan sular vâsıtası ile sıhhat, servet, bereket, kısmet (izdivacda, ticârette v.b.) te'min etmek, kötülülükleri, zararlı kuvvetleri ber-taraf etmek, zararsız hâle sokmak maksadı ile yapılır; kurban ve libation taklidi bir takım ameliyeler ile bu tabiat tanrısına hoş görünmek istenilir. Bu husûsta bâzı misâller verilebilir: parasının artmasını te'min için, kesenin dibine bir gümüş para dikerler, bunu bir gül fidanı altına veya bir ağacın dalına koyarlar (*İnanç* mec., sayı 39; *Küçük Menderes* mec., yıl 1, sayı 1) veya altın taklidi mukavvalar kesip, gece gül fidanının dibine koyarlar (*ayn. esr.*; *HBH*, I, 181); ev sâhibi olmak isteyenler, yine bir gül fidanının dibine akşamdan, çöplerden yapılmış ufacık bir ev yapıp, bırakırlar (*İnanç* mec., sayı 39; *HBH*, I, 181; *Küçük Menderes* mec., I, sayı 1); zengin olmak istiyen, zengin evinden taşlar alıp, saklar (*ayn. esr.*, s. 6). Hastalıklardan kurtulmak ve korunmak için, yeşillik üzerinde yuvarlanırlar (*Kaynak* mec., sayı 39) ve bin bir çeşit çiçek toplayıp, içerler (*ayn. esr.*; *HBH*, I, 181); o gün toplanan otları suya koyup, 40 gün (*HBH*, II, 4: yalnız Hızır-İlyas sabahı) güneş doğmadan yüzüne sürenlerin yüzlerine güzellik, gençlik, sıhhat gelir (*HBH*, I, 181; O. Bayatlı, *ayn. esr.*, s. 53). Vücûdun sihhatli olması için, o gece gül fidanına kendi eşyâlarından bir şey bağlarlar (*HBH*, I, 187). Hastaların bileklerine sarı iplik, gül fidanına kırmızı iplik bağlanır; Hızır-İlyas sabahı bu iplikler, hastadan fidana ve fidandan hastaya, değiştirilir (*Küçük Menderes* mec., I, sayı 1). Çillilerin yüzleri Hızır-İlyas sabahı, gölgede pişmiş mercimek suyu ile, yıkanır; böylece çillerin çıkacağına inanılır (*göst. yer.*). Evlenmemiş kızların kısmetlerini açmak için „bahtiyar çömleği" yapılır (*HBH*, I, 187) veya gül fidanı dibinde kızların başlarından kilit açılır (*Küçük Menderes* mec., I, sayı 1). Akşamdan her şey, erzak yağ v. b. yiyecekler, paralar, açık bırakılır; Hızır'ın bunlara dokunup, bereketlendireceğine erzakın artıp, kabından taşacağına inanılır; fakat bu kerâmeti başkasına söylememek lâzımdır; yoksa erzak — kömür ve paralar — soğan kabuğu olur (*göst. yer.*). O sene tutulan hamuru bütün sene ekmek için, maya olarak, kullanmak suretiyle bereket te'min edilir (*HBH*, I, 181). Dilekler kâğıtlara yazılıp, akar suya atılır (O. Bayatlı, *ayn. esr.*, s. 52; *Küçük Menderes* mec., I, sayı 1). Satılmayan malın bir parçası minâreden uçurulur; uzaktakilerin çabuk gelmesi için de minâreden çember (baş-örtüsü) uçurulur (*göst. yer.*). Akşamdan pişirilen bulgur pilâvının yanına bir deste hiç kullanılmamış tahta kaşık konulur, sabahleyin bu kaşıklardan hângisi âteşte yanmazsa, o gece Hızır'ın pilâvı onun ile yediğine inanılır ve o kaşık, bereket tılsımı olarak, saklanılır. O gece, sularda nûr akar, akar suya o gece girenlerin vücûdu nûrlu olur, hastalıklardan kurtulur ve korunur. O gece testilerdeki su yeniden doldurulur, çaydan alınan kırk ufak taş testinin içine atılır, kırk gün bu sudan içilir. Sabaha karşı evin hayvan damının kapıları ısırgan otu ile donatılır, böylece insanlar ve hayvanlar hastalıklardan korunur. Çocukların çabuk büyümeleri ve midelerinin sağlam olması için, arpa tarlasından sabaha karşı alınan bir tutam başak kaynatılıp, içirilir ve bununla vücutları yıkanır. Gün doğmadan otların üzerinden toplanan çiy damlaları yoğurt ve hamur mayasında kullanılır; yine bu çiy damlaları, hayvanlara serpilerek, onların sütlerinin kesilmemesi ve hastalıklardan korunmaları te'min edilir. Ekmeğin bereket ve nefâsetini temin için, eski mayalar atılır, yeniden tutulan mayaya gün doğmadan karınca yuvasından alınan ince toprak ile, cenûba bakan çeşmenin suyu konulur; bu toprak ile suyun yalnız başına ekmek ve yoğurda maya olduğuna inanılır. O gece bahçeye konulan eşyânın bir yıl güvenin tahribâtından korunduğu kabûl edilir. Defînelerin bulunduğu yerlerde o gece, belli olmayan bir saatte, yeşil bir alev görülür; define arayanlar bunu kollarlar. O gece çatı altında yatmanın hastalık ve ağırlık vereceğine inanılır; halk açıkta, dere kenarlarında ve çayırlarda sabahlamayı iyi sayarlar. O gece yerler, gökler nûr kesilir, canlılar yeniden hayat bulurlar (O. Bayatlı, *ayn. esr.*, s. 52—54).

Her hâlde türk halk edebiyatındaki Hızır şahsiyeti gibi, Hızır-İlyas inanış, âdet ve menâsiki de Gilgameş destanından beri gelişen Hızır mithelerinden olduğu kadar, Anadolu'nun eski ve yaşayan dinlerinin ibâdetlerinden de bir çok şeyler almış olmalıdır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka makaleler için bk. bir de Osman Mehmed Ali Tütüncü, *İspartada halk inanmaları* (*HBH*, İstanbul, 1941, X, 277 v. dd. Kitaplar için bk. *Billûr köşk* (nşr. Selâmi Münir); İstanbul, 1940; Ignaz Kunos, *Türkische Volksmaerchen aus Adakale* (Leipzig 1907); Fr. Giese, *Türkische Maerchen* (Jena, 1925).

(Pertev Nâilî Boratav.)

HIZIR BEY. Ḫiżr Bey (1407—1459), İstanbul'un, fetihten sonra, ilk kadısı olan türk âlim ve şâiridir. Hızır Bey 1 rebiülevvel 810 (6 ağustos 1407)'da Sivrihisar'da doğdu. Oranın kadısı olan Calâl al-Dîn'in oğludur. Cedleri Nasreddin Hoca'ya kadar çıkan meşhûr bir âileden gelir. Sonradan kızı ile evlendiği Molla Mehmed Yegân'ın yanında tahsil gördükten sonra, doğduğu şehre kadı ve müderris oldu. Bundan sonra Bursa'ya müderris ve bunu müteâkip İnegöl'e kadı tâyin edildi. Sonra Edirne'de tekrar müderris oldu ve nihâyet İstanbul'un fethi üzerine, bu şehre, ilk kadı olarak, tâyin edildi. Bursa müftüsü Ahmed Paşa, Sinan Paşa [b. bk.] ve Bursa kadısı Yâkub Paşa'lar Hızır Bey'in oğullarıdır; üçü de zekâları, ilim ve irfanları ile dikkate şâyândırlar. Hızır Bey'in kendisi de islâmî ilimleri ve islâmın üç lisanını, mükemmelen, biliyordu. *al-Nūniya fi 'l-'aḳā'id* isimli, itikada dâir, basit vezin ile kaleme aldığı tâlîmi bir kasîdesi vardır ki, buna bir çok şerhler yazılmıştır (İstanbul'da 1258'de basılmıştır; krş. *JA*, 1854, 4. seri, III, 222). Daha bir çok eserleri mevcût olup, çoğu manzûmdur. Hızır Bey 863 (1458/1459) senesinde İstanbul'da öldü. İstanbul'da Hacı Kadın mescidini yaptırmıştır (krş. Hüseyn Ayvanserâyî, *Ḥadîḳat al-cevāmi'*, I, 85 v.d., biyografik mâlûmat ile berâber ve J. v. Hammer, *GOR*, IX, 62, nr. 158). İstanbul'un Anadolu yakasındaki semtine, Molla Hızır Bey'in geniş arâzîsi bulunduğu için, Kadı-Köyü ismi verildiği söylenir.

Bibliyografya: Âşıkpaşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332), s. 148, 203; Sâdeddin, *Tāc al-tevārīḫ* (İstanbul, 1297), II, 449 v. dd.; Taşköprülü-zâde, *Şaḳā'iḳ al-Nu'māniya*, (trk. trc. I, 111 v. dd.); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 277; al-Sayyid İsmā'îl Balîġ, *Güldeste-i riyâz-i irfan* (Bursa, 1302), s. 279 v. dd.; J. v. Hammer, *GOR*, II, 546; ayn. mll., *Gesch. d. osm. Dichtkunst*, I, 142; Ch. Rieu, *Brit. Mus., Turk. MSS.*, 5b v. d.; Brockelmann, *GAL*, II, 229; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, I, 290 v.d.

(Franz Babinger.)

HIZIR HAN. Ḫiżr Ḫān, Sayyīd (?—1421) dehlili olup, seyyidî sülâlesi (1414—1451), 'nin kurucusu Malik Sulaymān'ın oğlu ve Fîrūz Tuğluḳ'un emîrlerinden biri olan Mardān Davlat'in evlâtlığıdır. Ḫiżr Ḫān, Mardān Davlat'in Multān zeâmetine halef oldu. Fakat Nuṣrat Şāh'ın Dehli'yi zaptı esnâsında, 1396'da oradan kovuldu. Timur 1398'de Hindistan'ı istilâ ettiği zaman, Ḫiżr Mevāt'a kaçtı, fakat Dehli'nin fethinden sonra, fâtihin hizmetine girdi ve Timur kendisine Multān ve Dīpālpūr zeâmetlerini ihsân etti. Ḫiżr, Maḥmūd Tuğluḳ'un dağdağalı saltanatının geri kalan devrinde, bu zeâmetlerde müstakil olarak kaldı. 12 teşrin II. 1405'te Multān'ı istilâ etmek teşebbüsünde bulunan Maḥmūd'un vezîri Mallū (İḳbāl Ḫān)'yu, mağlûp etti ve öldürdü; arâzîsini Dehli'y kadar genişlettikten sonra, merkezde bir tarafdarlar kütlesi vücûda getirdi. 1412'de Maḥmūd'u Dehli'de muhâsara etti ise de, netice alamadı; fakat Maḥmūd'un ölümünden sonra, 1414'te tekrar teşebbüse geçerek, Dehli emîrlerinin kendilerine reis tanıdıkları Davlat Ḫān Lōdī'yi muhâsara etti; Davlat Ḫān, muhâsırları içeri almak isteyen bir teşebbüsün meydana çıkarılması üzerine, şehri teslim etti. 4 haziran 1414'te Davlat Ḫān Ḫiṣār-i Fīrūza'de hapsedildi ve sonra öldürüldü.

Ḫiżr Ḫān melik unvanını almadı, *rāyāt-i a'lā* („ulu bayraklar sâhibi") unvanı ile iktifâ etti. Timur'un oğlu Şāhruḫ'u metbû tanıyarak, ona cizye verdiği söylenir. Ḫiżr Ḫān ilkin isyan hâlinde olan Katehr (Rohilkhand) ve Ganj'ın Doab eyâletlerini istilâ ve 1416'da Gvalior'da hâkimiyetini tes'sis etti. Ṭaġān Ra'îs idâresindeki türklerin kıyâmını bastırdı ve gucarātlı Aḥmed I.'in muhâsara ettiği Nāgavr'i kurtardı. 1417'de türklerin isyanını tamâmiyle tenkil etti ve 1418 ile 1419'da Katehr'de âsâyişi te'sis

etmeğe girişti. Bu son sene zarfında Ḫiżr'ı Multān'dan çıkaran, eski düşmanı Sārang Ḫān olduğunu iddia eden bir âsî Māçīvāra'de ortaya çıktı; fakat Rūpar civarında mağlûbiyete uğrayarak, dağlara kaçtı ve 1420'de Ṭaġān Ra'īs tarafından öldürüldü. Daha sonra, aynı sene zarfında, Doāb ve Katehr'e ordu göndermek lüzûmu hâsıl oldu ve Ṭaġān Sirhind bölgesinde isyân etti. 1421'de Mevāt ve Gvalior'a bir sefer açtı ve oradan, İtāva yolu ile, dönerken, İtāva'da hastalandı. Dehli'ye avdet ederek, 20 mayıs 1421'de orada öldü.

Bibliyografya: Yaḥyā b. Aḥmed, *Tārīḫ-i Mubārak Şāhī* (yazma nüshası nâdirdir); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (Kalküte, 1913); 'Abd al-Ḳādir Badāonī, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (trc. G. S. A. Ranking; Kalküte, 1884-1898 ve 2. tab., 1924); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī*; Edward Thomas, *Chronicles of the Pathan Kings of Dehli*. (T. W. HAIG.)

HİBAT ALLĀH. [Bk. HİBETULLAH.]

HİBETULLAH. HİBAT ALLĀH B. MUḤAMMED B. AL-MUṬṬALİB MACD AL-DİN ABU 'L-MA'ĀLĪ, halife al-Mustaẓhir'in vezîri. Hibat Allāh muharrem 501 (ağustos/eylûl 1107)'de vezîr oldu; lâkin Selçuklu sultanı Muḥammed b. Malikşāh'ın tahriki ile, ramazanda azledildi. Vâkıa çok geçmeden halife, hizmetine *zimmī* [b. bk.] almamak şartı ile, kendisine mevkiini iâde etti ise de, 502 (1108—1109) yahut 503 (1109—1110) senesinde tekrar azledildi ve âilesi ile birlikte, sultana iltiticâya mecbûr kaldı.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), X, 305, 309, 318, 330, 335.

HİCĀ'. [Bk. HİCİV.]

HİCĀB. [Bk. HİCÂB.]

HİCÂB. ḤİCĀB (A.), iki şeyi birbirinden ayırmağa yarayan her hângi bir perde demek olup, bundan tabâbette „ḥicāb-i ḥāciz" (diaphragme) terimi doğmuştur (Abū 'Abd Allāh al-Ḫᵛārizmī, *Mafātīḥ al-'ulūm*, s. 156; P. de Koning, *Trois traités d'anatomie*, s. 350, 816). Bu kelime *Kur'an*'da „perde" mânasında olarak geçer; bu sûretle kadınlar ile bir perde arkasından konuşulması tavsiye olunmaktadır (XXXIII, 53); uhrevî hayatta cennet ehli cehennem ehlinden bir perde ile ayrılacaklardır (VII, 44); buradaki *al-a'rāf*'ın mürâdifi gibi görünen tâbir en eski zamanda *Kur'an* (LVII, 13)'a kıyâsen sûr (divar) kelimesi ile tefsir olunmuştur (Ṭabarī, *Tafsīr*, VIII, 126; bk. bir de Bayżāvī, II, 326). İmân etmeyenler Peygambere: — „Senin ile bizim aramızda bir perde vardır" — dediler (XLI, 4). Mecâzî mânaya misâl olarak, bir insan için, Allahın kendisine ya vahiy suretiyle yahut bir perde arkasından hitâp etmesinden başka suretle söz söylemesi mümkün değildir meâlindeki ayet zikrolunur (XLII, 50); Mūsā için olduğu gibi (al-Suddī'ye göre, Asbāṭ; Ṭabarī, *Tafsīr*, XXV, 25). Mutasavvıflar indinde *ḥicāb* „gâyeyi örten her şey" mânasında telâkkî edilip, göz ile görülen dünyâyı teşkil eden zevâhirin kalp üzerinde husûle getirdiği ve onu hakayıkın tecellîsini kabûlden men'eden te'sir mânasını ifâde eder (Curcānī, Ta'rīfāt, s. 86; 'Abd al-Razzāḳ, *Iṣṭilāḥāt*, s. 35, nr. 116).

Hicâbın menşe'i nefsânî ihtiraslardır. Vücûdun her uzvuna mahsus bir ihtiras mevcût olabileceğine göre, bu takdirde her uzuv için husûsî bir *ḥicāb* vardır. Cevherler, âraz lar, unsurlar, cisimler, şekiller ve hassalar ilâhî esrârı setreden perdelerdir. Mânevî hakikat velîlerden başka, her kesten mahfîdir. *Ḥicāb*'ın zıddı *kaşf*'tır. Birinci hâlde kalbin durumu *ḳabż* (sıkılma) ve ikinci hâlde *baṣṭ* (açılma) tâbirleri ile vasıflandırılır. İlâhî aşk (*vacd*) birinci takdirde karşılaştığı mânia nisbetinde teheyyüe eder ve ikinci takdirde de tecellî ile hoşnut olur. Bu tâbir irfâniyeden alınmıştır (E. de Fay, *Gnostiques et gnosticisme*, 1913, s. 269).

Bibliyografya: 'Alī b. 'Oṯmān al-Cullābī al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (trc. R. A. Nicholson), s. 48, 149, 325, 374, 414; Hirschfeld, *New Researches into the Exegesis of the Qoran*, s. 43. (CL. HUART.)

HİCĀZ. [Bk. HİCÂZ.]

HİCÂZ. AL-ḤİCĀZ, Arabistan'da, Kızıldeniz'in şarkında, bir memleket olup, hudûdları, kat'î olarak, belli değildir; Ḥicāz kelimesinin aslında sed, sınır mânasına geldiği ve Arabistan topografyasında Nacd yüksek yaylasını sâhildeki münhat Tihāma arâzîsinden ayıran Sarāt dağlarına verilen bir isim olduğu düşünülürse, bu tesmiyenin sebebi derhâl anlaşılır. Memleket ismi olarak Ḥicāz, garp sâhilinde Yemen'e âit olmayan arâzîyi, daha doğrusu Kızıldeniz üzerinde 'Akra'den al-Līṯ'e kadar olan sâhil ile bu sâhilin hinterlendını gösterir. Ne cenûptaki dağlık 'Asīr [b. bk.] diyârı, ne de şimâldeki kadîm Madyan ile Ḥismā, ekseriyâ oraya dâhil gibi sayılmalarına rağmen, asıl Ḥicāz'a dâhil değildirler [bk. ARABİSTAN]. Osmanlı-türk idârî teşkilâtında, merkezi Mekke olmak üzere, Ḥicāz bir vilâyet idi ve üç sancağa ayrılıyordu: Mekke, Medine ve Cidde. Vâkıa bu taksimât, fi'len tamâmiyle tatbik edilmemişti ve türk müesseseleri ve me'mûriyetleri çok defa kâğıt üzerinde kalıyordu; bununla berâber, asıl Ḥicāz'ın vüs'atini göstermek husûsunda bu taksimât çok mühimdir. Sonradan Bâbıâli Medine sancağını ve Şayḫ al-Ḥaram ile Muḥāfiẓ, yâni türk askerî kumandanı tarafından idâre olunan müstakil mutasarıflık hâline koydu. Bu husûsta tafsilât için bk. mad. MEDİNE.

Ḥicāz birbirinden çok farklı iki kısımdan müteşekkildir: alçak, kuru ve sıcak bir sâhil memleketi olan Tihāma ile dağlık olan hinterland. Arabistan'ın bu kısmında ehemmiyetli vâdiler olmadığından, nebattan, hemen tamâmiyle, ârî olan Tihāma'de, mevcûdiyetini kadîm mubârek makamlara medyûn bulunan Mekke şehrinden başka, yalnız sâhilde dâimî müesseseler vardır. Denizdeki şap yığınlarından dolayı, sâhilde iyi limanlar yoktur. Eski zamanlarda küçük gemilerin barınmasına el-verişli ve az-çok işe yarar limancıklar var idi ki, şimdikinden daha çok işlek idiler. Bunlardan Sprenger'in Leukekome olduğunu sandığı al-Ḥavrā' ile Medine'nin eski limanı olan Cār [b. bk.] gibi limanlar bugün tamâmiyle metrûktür; buna mukabil Medine'nin şimdiki limanı olan Yanbu' [b. bk.] ve bilhassa Cidde [b. bk.], oralara çıkan hacılar yüzünden, mühim şehirler olmuştur. Kanaatkâr ahâli balık ile geçinir.

Dağlık hinterlandda bâzı yerler ve hassaten Medine'nin volkanik mıntakası ile hoş bir vâha olan Ṭā'if [b. bk.] oldukça münbittir. Ṭā'if, zengin meyva ve mezrûâtı ile serin iklimi sâyesinde, eskiden beri olduğu gibi, bugün de Mekke zenginlerinin yaz mevsiminde sevdikleri ve oturdukları bir yerdir. Dağlardan, Mekke'nin şarkında, Cabal Karā 1.800—1.900 m. irtifaa varır. En yüksek dağlar, Ṭā'if yakınında (6.168 kadem irtifaında) ve Medine'nin garbında bulunan Cabal Raḍvā' (5.900 kadem)'dır. Yalnız hurma mezrûâtı ehemmiyetli olup, eğer Avrupa ve Mısır'dan ve Hindistan'dan yapılan ithâlât olmasa, memleket ahâlisini besleyecek vaziyette değildir. İhrâcât ehemmiyetsizdir.

Lâkin Ḥicāz ehemmiyetini, islâm âleminde tamâmiyle husûsî bir mevkileri olup, târifleri için ayrı maddeler yazılan, mubârek Mekke ve Medine şehirlerine medyûndur. Yukarıda zikredilen sâhil şehirleri ile Ṭā'if'ten başka zikre değer şehirler, arap coğrafyacılarına göre, Ḫorḫ Ḫaybar [b. bk.], al-Marva, al-Ḥavrā', al-Suḳyā' al-Avnīd, al-Cuḥfa ve al-'Uşayra olup, bir az daha ehemmiyetsiz olanları da Badr [b. bk.], Ḫulayṣ, Amac, al-Ḥicr [b. bk.], al-Suvārikīya, al-Fur', al-Sayra, Cabala, Mahāyi' ve Ḥaẓa'dır. Burayâ bir haylı mevki isimleri daha ilâve etmek lâzımdır. Bu yerler, kadîm ibâdet mahalleri olmamakla berâber, islâmiyetten sonra, ya tarihî hâtıralar veyahut da Mekke'nin mubârek arâzîsine (*ḥaram*) bitişik bulunmaları dolayısı ile, mubârek makamlar olarak kabûl edilmiştir. Onların burada sayılması lüzûmsuzdur. Din bakımından oldukça ehemmiyetli olanları ya MEKKE ve MEDİNE maddelerinde yahut husûsî maddelerde zikrolunmuşlardır.

Ḥicāz ahâlisi, az-çok karışık oldukları büyük şehirler ve bilhassa Cidde ve daha az olmakla berâber, Mekke müstesnâ olmak üzere, başlıca arap bedevîlerinden ibârettir. Medine'de Ṣamūd [b. bk.], Avs [b. bk.] ve Ḫazrac [b. bk.] ile Mekke'de Kureyş [b. bk.] kabîle isimleri tarihe karışmış olup, Ṣaḳīf [b. bk.] ve Huẕayl [b. bk.]'ler ise, hâlen Ṭā'if ve cenûbî Ḥicāz ahâlisi olarak, mârûfturlar. Bunlardan başka, Balī [b. bk.], Cuhayna [b. bk.], Sulaym [b. bk.], Hutaym [b. bk.] ve Ḫarb [b. bk.]'in zikri de lâzımdır.

Vapur ve tayyâre ile seyahat vâsıtalarının inkişâfından beri, hacıların Cidde'den geçmeleri yüzünden, Mekke'ye giden muhtelif hac yolları eski ehemmiyetlerini haylı kaybetmişlerdir. Krş. Hartmann, *Die Mekkabahn* (*Orient. Litteraturzeitung*, 1908, 1 v. dd.)

Ḥicāz'ın tarihi Mekke ve Medine'nin tarihleri ile karışmış olduğundan, bu husûs o maddelere bırakılmıştır (Hicaz'ın 1914—1918 harbinden sonraki ve daha sonraki siyâsî vaziyeti hakkında bk. *IE*; trk. nşr., mad. ARABİSTAN, I, 492 v. dd.)

Bibliyografya: Krş. yukarıda ARABİSTAN'a âit bibliyografya'ya dâir mülâhazalar ile MEKKE ve MEDİNE maddelerindeki târifler. Yeni eserler arasında zikre şâyân olanları şunlardır: al-Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥicāziya*; 'Abd al-Muḥsin, *al-Riḥla al-Yamaniya li-Ṣāḥib al-Davla Ḥusayn Pāşā, Amīr Mekka* (Kahire, 1330) ve Lammens, *Le berceau de l'Islam*, s. 9 v. dd.

HİCİV. HİCĀ' (A.; HİCVİYE), zemm ve kadhi ifâde eden nazım şekli. İbn Raşīḳ'a göre, iphâm ile sarâhat arasında mütehavvildir. Bâzan müteredddit, bâzan müstehzîdir ve küfürlü, hattâ müstehcen olabilir. Goldziher'in fikrince, *hicā'*, birbirini tâkiben, *sac'*, *racaz* ve nihâyet umûmiyetle *ḳaṣīda* şekillerine girmiştir. *Ḳāfiya*'ye gelince, bu *hicā'*'ya hâs bir ıstılah olmalıdır.

Ne olursa olsun, *hicā'*'nın hedefi *'irż* idi ve *'irż* [b. bk.] nâmus ve şereften başka bir şey değildir. Şu hâlde *hicā'* nâmus ve şerefi tezlîl ediyordu (*al-ḥicā' yażā'*). Bundan dolayı, fevkalâde bir te'siri var idi. Araplar ondan korkuyorlardı; şâirlere, bilahssa hiciv şâirlerine çok riâyet ederlerdi. Bundan başka, *hicā'*'nın tevlid ettiği aksül'amel de şiddetli idi: hicvedilmiş olan arap bâzan müteârrızı öldürüyor, bâzan dilini kesiyordu. Âlîcenaplığa kıymet veren ve eshâbına soğuk kanlılık ve sabırlılık tavsiye eden Peygamber, kendişini hicvetmiş olan şâir-

lerden bâzılarını tel'în etmekte veya katledilmelerini emretmekte tereddüt göstermedi.

Hicā', tezlîl ettiği için, düşmana karşı, bir silâh gibi tecvih edilmekte idi (Goldziher *hicā'* 'nın esâslı bir harp unsuru olduğuna, daha evvel, nazar-i dikkati celbetmiştir). Aynı zamanda şâire, *midrah al-ḥarbi al-ʿavānī* (mükerrer harpler kahramanı) deniliyordu. Şâir düşman kabîleyi, onun şerefsizlik ve bilhassa hezimet unsurları ile utandırıp, tezlîl ederdi. Düşman gurubuna karşı dikilerek, bütün gurubu kanatları altına sığındırıp, himâye edecek yerde, şahısları, kabîleleri ve batınları hicivleri ile alçaltıp, medihleri ile yükseltmeği kazançlı gördüğü zaman, itibâr ve haysiyetini kaybedecektir.

Müslümanlar ile müşrikleri biribirine düşüren mücâdelelerde *hicā'* 'nın mühim rolü el ile tutulabilecek kadar vâzıh olarak görülür. Peygamber, şâirler tarafından, müşriklere karşı atılan hiciv oklarının, onlara saplanan hakikî oklardan daha te'sirli ve daha çok ziyan verici olduğunu söylüyordu.

Eğer *hicā'* 'nın Arabistan 'da bu kadar büyük bir te'siri olmasa idi, Peygamber, müslüman akaidinin aleyhinde bulunduğu *hicā'* 'yı tasvip etmemesine rağmen, şâirlerini Kureyşîlere cevap vermeğe teşvik edecek dereceye gelmezdi. Bununla berâber, ilk halifeler devrinde, *hicā'* 'ya karşı mücâdele edilmiştir. Fakat onlardan sonra, *hicā'* dan bir taraftan korkuluyor, diğer taraftan ondan istifâde edilmek isteniliyordu ve hattâ dinî, siyâsî ve ırkî sebepler ile, teşvik bile edildi. Bu son iki sebep dolayısı ile, islâmiyetten önceki devire isnat olunan şiirler uyduruldu. Üstelik, bilhassa Emevî ve Abbâsî devirleri şâirleri, eski edebiyatta o kadar inkişâf etmiş bulunan ve tabi'î olarak çok mütemâyil oldukları edebî bir nev'i terk edemiyorlardı. Şu şeref düşmanı (*miḳrāż al-aʿrāż*) Ḥuṭayʿa, sonra al-Aḫṭal, Farazdaḳ, Carîr, daha sonra Başşâr, Di'bil ve küfretme san'atında üstad olarak tanınan İbn al-Rūmī ve daha bir çokları (msl. korkunç Mütenebbî), eski şâirlerin o kadar kıymet verdikleri bu nev'i, eski mevzûları süslemek veya yenilerini icât etmek suretiyle, acı istihzâ ve küfürleri devam ettirdiler. Bununla berâber, devirler boyunca, *hicā'*, bir taraftan ictimâî vasfını kaybedecek ve diğer taraftan da yalnız şerefsizlik unsurları ile beslenecektir.

Goldziher Abbâsîler devrinde *hicā'* 'nın vüs'at ve heyecanını kaybettiğini kaydeder. O zaman, şâirleri biribirlerine saldırtan kıskançlık ve hased idi (*tahācī* yahut *muhācāt* 'ın câhiliye devrine kadar indiğini ilâve edelim). Diğer taraftan *hicā'*, islâmiyet ile, kadrosunu genişletecektir: ensâra mensûp şâirler putperestliği lekeleyecekler, Carîr hıristiyan al-Aḫṭal 'ı hırpalayacak, sonra bütün muhâlif fırkaların sırası gelecektir. Nihâyet arapların gurûrunu yıkmak ve onların asâlet derecelerini düşürmek (bilhassa, *maṯālib al-ʿarab* etrafında toplanan o kin ile dolu bütün edebiyatı düşününüz) gâyesi ile, şu'ûbî hareketi *hicā'* 'dan istifâde edecektir. Bugünkü günde ictimâî şartlar geniş değişmelere mârûz kaldığından, klâsik *hicā'* daha ziyâde sönmüştür. Bununla berâber, umûmiyetle halk lisanı ile yazılmış olan muâsır siyâsî ve ictimâî hiciv risâlelerinin, eski zamanın acı istihzâlarına ne kadar benzediğini araştırmak alâka vericidir.

Goldziher 'in ve ondan sonra arabiyât ile uğraşanların gözünde *hicā'*, iptidâî şeklinde, düşmanlara tevcih edilen bir efsûn idi. Goldziher iddiasını Emevîler devrine âit vesîkalar arasından topladığı bed-duâ ve lânetlere istinât ettirmektedir.

İmdi bu bed-duâlara dikkat edilirse, onların *kāhin* 'in *sajʿ* 'inden meydana çıktığı müşâhede edilir: *a.* şekil itibârı ile, muammâ tarzında kısa kafiyeli, basma-kalıp parçalardır; *b.* mâhiyet itibârı ile, görünmez âlem ile bir ittisâl farzettirir ve fevkattabia bir kudrete ilticâyı tazammun eder.

Hâlbuki *hicā'* yumuşak ve açık bir şekil içinde ifâde edilmiştir; diğer taraftan, muhtevâları tabi'î ve el ile tutulabilir vâkıâlardır (şerefsizlik unsurları; bk. mad. 'IRŻ.).

Bununla berâber *hicā'* ile *sajʿ*, şekilleri ve mâhiyetleri itibârı ile, birbirlerine aykırı iseler de, doğrudan-doğruya amelleri nazar-i itibâre alınırsa, birbirlerine uymaktadırlar: filhakika, *hicā'* 'nın gâyesi muhâtabını alçaltmaktır; bizzat küfrün şiddeti iledir ki, düşman tezlîl edilmiş olur ve bu amel ve aksül'amel imtizâcında, muhakkak, sihrî bir şeyler vardır. Velhâsıl bu yapılan ve sonra te'sir eden bir büyüdür. Bu bakımdan Goldziher 'in hakkı vardır. Kâhinin *sajʿ* 'ine gelince, o, görünmez bir kuvvet vâsıtası ile, düşmanı şaşırtır ve lânetin sihrî vasfı bilhassa buradadır.

İptidâî *hicā'* 'nın sırf ictimâî ameline gelince, bu, şerefin icâplarına aykırı hareket eden kimsenin halk efkârı (= şâir) tarafından çarptırıldığı cezâ (= hakaret) şeklinde tahlil edilebilir.

Bibliyografya: Bu makalenin mürâcaat kitapları ile tafsilâtlı bir bibliyografyası için bk. Bichr Farès, *L'Honneur chez les Arabes avant l'Islām* (Paris, 1932), s. 10 v.d., 36—42, 57, 99 (not), 61, 85, 113, 139, 161, 198 v. dd., 214—218. Krş. bir de Ahlwardt, *Über die Poesie und Poetik der Araber* (Gotha, 1856), s. 51 v.d.; Goldziher, *Über die Vorgeschichte der Hicā'-Poesie* (*Abh. z. arab. Phil.*, Leiden, 1896, I, 1—105); ayn. mll., *Der Dīvān des Garwal b. Aus Al Ḥuṭey'a* (*ZDMG*, 1892, XLVI, 1—53); Ṭāhā Ḥusayn, *Fi 'l-adab al-cāhilī* (Kahire, 1927), s. 122—140, 171—181; krş. Gabrieli, *Estetica e poesia arabica* (*RSO*, XII, 293—300); ʿAbbās Maḥmūd al-ʿAḳḳād, *Ibn al-Rūmī* ... (Kahire, 1932), s. 217—243. Bunlardan başka *hicā'* şiirleri yahut ona müteallik olan bir çok fıkralar, lugatçe ve edebiyat el kitaplarından maada, şiir mecmualarında ve arap edebiyatına dâir eserlerde bulunur; bilhassa bk. *al-Šuʿarā' al-naṣrāniya*, *al-Šiʿr va 'l-šuʿarā'*, *Yatīmat al-dahr*, *Kitāb al-aġānī*, *al-Bayān va'l-tabyīn*. Bâzan bir mecmuanın mevzuu olur: Carîr ile Farazdaḳ 'ın ve Carîr ile Aḫṭal 'in *Naḳā'iż* 'i gibi. Bâzan da bir bahiste toplanmıştır: *Bāb al-hicā'* (msl. *Ḥamāsa*, *ʿIḳd al-farīd*, *Naḳd al-šiʿr*, *ʿUmda*, *Mustaṭraf*). Nihâyet İbn Sînā 'nın, Aristo 'nun *Poetika* 'sındaki *komedia* kelimesini „al-hicā'" ile tercüme ettiğini kaydetmek şâyân-ı tecessüstür (bk. Ṭāhā Ḥusayn, Mukaddime); Ḳudāma b. Caʿfar, *Kitāb al-naḳż al-naṣr* (Kahire, 1933), s. 21 ve 26. (BICHR FARÈS.)

HİCR. [Bk. HİCR.]

HİCR. AL-ḤİCR (Ritter 'de HACER, HADSCHER, HÖDSCHER, AL-HHEGR), Arabistan 'da bir şehir. Vādi 'l-Ḳurā [b, bk.] 'ya bir günlük mesâfede, Taymā [b. bk.] 'nın cenûbunda, Batlaymus 'un Ἔγρα ve Plinius 'un Egra ismini verdikleri ticâret mahallidir. Artık bugün şehir mevcût değildir. Hâlen bedevîler al-Ḥicr ismini, Mabrak al-Nāḳa (Mazḥam) ile Bi'r al-Ġanam arasında bir kaç mil temâdî eden münbit topraklı ve etraflarında sürüleri ile, bir çok bedevîlerin oturdukları, müteaddit kaynakları olan geniş ovaya vermektedirler. al-Ḥicr 'den Mekke 'ye iki yol gider: birisi hâlen hacıların yolu olan Naced yolu ve diğeri de eskiden Mekke hacılarının yolu olan Merv yoludur. al-Ḥicr 'in garbında, 5 tâne münferit büyük kum kayasından müteşekkil olup, Aṣāliṣ (Doughty *Travels* 'da Ethlib) ismi verilen bir dağ vardır. Bu kayaların içinde, gâyet san'atkârane bir surette oyulmuş bir çok mebânî vardır (ezcümle Ḳaṣr al-Bint, Bayt al-Šayḫ, Bayt Aḫraymāt, Maḥall al-Maclis, Dīvān); bunlarda taşa hakkedilmiş bir çok kuş ve hayvan resimleri ile haylı kitâbeler görülmektedir. al-Ḥicr 'i ziyâret ve bu kayalar ile içlerinde oyulmuş olan binâları dikkatle tetkik eden ilk avrupalı Ch. M. Doughty (1876/1877) Dīvān müstesnâ olmak üzere, hepsinin medfen odalar (âile mezarları) olduklarını, tabut yuvaları ve insan cesetleri bekâyâsı delâleti ile, anlamıştır. Mekke 'ye giden hacılar Aṣāliṣ dağı üzerinde bir gün kalarak, ibâdet ederler. Eskiden burada puta tapan ve mağaralarda yaşayan (Trogladite) bir mağrûr kavim Šamūd [b. bk.] 'lar otururlardı ki, *Kur'an* 'da, bunların kendilerine taştan ev yaptıkları söylenir. Bu kavmi dine dâvet için, Allah tarafından, akrabâlarından biri, Šāliḥ [b. bk.] peygamber gönderildi. Šāliḥ, Allah tarafından gönderildiğini isbât için, bir kayanın çatlağından, yavrusu ile birlikte, bir deve çıkardı. Lâkin bunlar, dalâletlerinde ısrar ettikleri ve Šāliḥ 'in muhâfaza etmelerini emrettiği deveyi öldürdükleri için, Allah tarafından, bir zelzele ile, imhâ edildiler. İçlerine âbideler oyulmuş bulunan al-Ḥicr kayalarına, bedevîler tarafından, Šāliḥ peygambere nisbetle, *Madā'in Šāliḥ* („Šāliḥın şehirleri") dahi denilir. Arap menkıbelerine göre, İbrāhīm, peygamber, Cebrâ'il 'in emri ile, Hācar ile oğlu İsmā'īl 'i al-Ḥicr 'de bırakmış ve İsmā'īl de orada, anasının yanında, defnolunmuş imiş. Al-Ḥicr Peygamberin siyerinde de geçer. 9 (631) senesinde Peygamber Tabūk 'tan geçerek, Şam üzerinde yürüdüğü sırada, ordusu ile al-Ḥicr 'in yakınına geldi. Askerler buradaki kaynakların sularından istifâde etmek için, tevakkuf etmek istediler; lâkin Peygamber Allahın gazabına uğramış olan bu kâfirler yatağına girmelerine müsâade etmedi. Son zamanlarda, Vahhâbî emîri Saʿūd oraya bir şehir kurmak istiyordu; lâkin bu tasavvuru, Allahın lânetine uğramış olan böyle bir yerin ihyâsına muhâlefet eden ulemânın son dereceye varan ısrarları karşısında, kuvveden fiile çıkamadı. Ḥicr, Doughty 'den sonra, 1879 'da, alsaslı Ch. Huber tarafından yalnız olarak ve 1884 'te J. Euting ile berâber, ziyâret edildi.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 215, 217, 244—251, 278 v.d., 352; İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), I, 898 v. d.; Hamdānī, *Cazīra* (nşr. Müller), s. 131, 14—15; Yāḳūt, *Muʿcam*, II, 208; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 154—157, 162, XIII, 265 v. d., 418, 436, 440—442; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), I, 24 v. d., 212; III, 285; W. Muir, *The Life of Mahomet* (London, 1858), I, 138, not; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, bk. fihrist; Jaussen ve Savignac, *Mission archéol. en Arabie*, I, 107 v. dd.; J. Euting, *Tagebuch einer Reise im Inner-Arabien*, II, 215 v. dd.; E. Renan, *Documents Épigraphiques recueillis dans le nord de l'Arabie par M. Charles Doughty* (Paris, 1884: *Académie des Inscr. et Belles Lettres* tarafından neşredilen husûsî cild); Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 23, 81—83, 93—96, 102—123, 133—136, 180—188 ve

bk. fihrist, madd. el-Héjr ve Madâin Ṣāliḥ.
(J. SCHLEIFER.)

ḤİCR. AL-ḤİCR, Arabistan'da bir mıntaka olup, Bîşa [b. bk.] ve Ḥaṣ'am arâzîsi civarındadır. Adını Ḥicr b. al-Azd'den almıştır. Al-Ḥicr havâlisi pek münbit ve buğday, arpa tarlaları ve elma, şeftali, incir, erik, bâdem gibi, meyve ağaçları ile, pek zengin idi. Ḥicrlerin aşîretleri arasında al-Hamdānî ezcümle şunları zikrediyor: 'Āmir'ler ('Abd batni aşîreti ile berâber), Aşābiġa'lar, Rabî'a'lar, Şahr'lar (al-Asmar, Bal-Ḥāriṣ, Mālik Naṣr, Nāzila batnı ile berâber). Ḥicr arâzîsinin meşhûr yerleri arasında şunlar gösterilmektedir: Aşcān (gâyet ehemmiyetli bir mahal), al-Bāḥa, Cahva (al-Ḥicr'in en büyük şehri), Ḥalabā, al-Ḥadrā, Naẓẓa, Raḥab, Rahva ve Zunāma; vâdi olarak: Ayd, Bāḥān, Zabūb, 'İbil (al-Ḥubal mevkii ile), Ḳarib, Ḥāṭ, Niḥyān (pek çok meyve ağaçları vardır), Rayamā, Sadvān ve Tanūma (60 köy ile).

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazîra* (nşr. Müller), s. 70, 22, 121, 10—123, 5, 217, 13.

HİCRA. [Bk. HİCRE.]

HİCRA. [Bk. HİCRET.]

HİCRE. HİCRA, cenûbî Arabistan'da münhasıran Peygamber sülâlesinden *sādāt* ve *aṣrāf* tarafından meskûn ve pek mübârek sayılan bir veya bir kaç köyü hakkında kullanılan bir tâbirdir. Böyle bir köyün (msl. Arḥab'da bulunan Ḥayfa; bk. madd. ḤĀŞİD ve BAKĪL) harbe mârûz kalmaması gerektir. Bu köylerin ekserisi hâkim (*ḳużāt*) ve fakîh (*fuḳahā*) olan ahalisi kendi kabîlelerinden Hicra'ye mensûp olduklarına dâir bir vesîka alırlar ve kabîleleri halkı arasında şeyhlerden daha üstün bir riâyet görürler. Aralarından bâzıları da, münferiden, köylerde imamlık ve kâtiplik yaparlar.

Birinci Hicra'den farklı olarak, bir de Cabal Żîn [bk. madd. ḤĀŞİD ve BAKĪL]'de bir Hicra vardır ki, burası bir hankah mâhiyetindedir ve ahâlisi bu dağın üzerinde bulunan velî Ḳudam b. Ḳādim'in kabrini iyi bir halde muhâfazaya itinâ ederler [bk. mad. ḤAVṬA].

Bibliyografya: E. Glaser, *Meine Reise durch Arḥab und Ḥāṣid* (*Petermanns Mitteilungen* 1884, XXX, 174). (J. SCHLEIFER.)

HİCRET. HİCRA, Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicreti ve hicrî tarihin başlangıcı.

Peygamber Mekke'de Kureyşlerin muhâlefetini yenemediğinden ve (o zaman Yaṣrib tesmiye edilen) Medine halkı arasında dostluklar peydâ etmiş olduğundan, Medine'ye nakletmeğe karar verdi. Arapça *hicra* kelimesini bâzıları gibi "firar" mânasına almak ḥatâdır; çünkü *hacara* cezrinin aslında ifâde ettiği fikir firar değildir. Bu cezir „râbıtaları kesmek, kabîlesini terketmek, göçmek" mânasını ifâde eder. Bugün dahi müslüman ülkelerinde *muhâcir* ismi hıristiyan hukûmetlerin yerleştiği memleketleri terkeden müslümanlara verilen bir isimdir. Bu kelime alelacele kaçış vukû bulduğunu tazammun etmez, belki terk edilen memlekette yaşamakta zorluk veya nefret duyulduğuna delâlet eder.

Mas'ūdî *Tanbih* adlı eserinde diyor ki: — „Peygamber Mekke'deki sahâbesine Medine'ye hicret etmeleri emrini vermişti. Bunlar kafileler hâlinde hareket ettiler. Medine'ye ilk varanlar arasında, bilâhare halife olan, 'Omar bulunuyordu. Şüphe yoktur ki, hicretin vukûundan evvel, Ṭabarî tarihinde dahi işâret edilmiş olduğu vecihle (farsça muhtasar, II, 437 v. dd.) Medine ahâlisi ile bâzı müzâkereler cereyân etmişti. Daha sonra Peygamber, refâkatinde Abū Bakr olduğu hâlde, hareket etti. Kendisine mevdû bâzı emânetleri sâhiplerine iâde etmek için, 'Alî'yi Mekke'de bırakmış idi. 'Alî 3 gün daha Mekke'de kalmış, sonra o da muhâcirlere iltihak etmiştir.

Peygamberin azîmeti hakkında, halk arasında oldukça yayılmış bir menkıbe vardır. Peygamberi öldürmek isteyen Kureyşiler sabahleyin evine gitmişler, fakat orada yalnız 'Alî'yi bulmuşlardır. 'Alî kılıç ile bunları defetmiştir. Kureyşîler oradan Peygamberi Medine yolunda tâkibe koyulmuşlardır. Peygamber bunların geldiğini işitince, Abū Bakr ile birlikte, kayalıklar arasında bir mağaraya girmiştir. Allahın irâdesi ile, bir örümcek hemen o dakika bu mağara gibi yerin medhâline ağını germiştir. Kureyşiler ağı görünce, oraya hiç kimsenin girmemiş olduğuna hükmederek, geçip gitmişlerdir. Bu menkıbe *Kur'an*, IX, 40'ın tefsirine yardım eder: „İkiden biri olarak, mağarada iken, refikine: — hiç bir şeyden maḥzûn olma, zîra Allah bizimle berâberdir" — dedi (krş. R. Basset, *La Bordah du Chaïkh El-Bousiri*, s. 81—86 ve emsâli).

Yol boyunca ensâr kafile-kafile Peygamberin güzergâhına çıkmışlar ve devesinin yularını tutarak, kabîleleri arasında kalmasını niyâz eylemişlerdir. Fakat Peygamber hepsine şu cevabı vermiştir — „Devemi yürüyüşüne bırakınız, çünkü o Allahın emirlerine itâat etmektedir." — (krş. Mas'ūdî, *Murūc*, IV, 139).

İlk mescidin inşası ve cuma namazının ilk kılınması hakkındaki rivâyetler bu seyahate taallûk etmektedir. Rivâyete göre, Peygamber Ḳubā'da Sa'd b. Ḥaysama'nın evinde tevakkuf etmiş ve orada mescidi inşa ettirmiş ve Banī Sālim'den geçerken, onlar ile birlikte, ilk defa olarak, cemâat ile cuma namazını (*ṣalāt al-cum'a*) kılmıştır. Medine'ye muvâsalatında Abū Ayyūb al-Anṣārī'nin evine misâfir olmuştur.

Daha evvelden de Ca'far b. Abī Ṭālib'in idâresi altında, Peygamberin bir kaç arkadaşının Habeşistan'a hicreti vukû bulmuştur; bu hicrette bir kaç kadın da vardır. Bunlar arasında Nacaşî ile evlenen Abū Sufyān'ın kızı da bulunuyordu. Ca'far 7. yılda Arabistan'a dönmüştür (Mas'ūdî, *Tanbih*; trc. Carra de Vaux, s. 340).

Hicretin hakikî tarihi hakkında müteaddit fikirler vardır. En ziyâde şâyi olan fikre göre, hicret 8 rebiülevvelde (20 eylûl 622) vukû bulmuştur. Bu tarih, başka bir fikre göre, Mekke'den azîmet tarihi değil, Medine'ye muvâsalat tarihi imiş. Bâzı rivâyetlerde bu tarihi rebiülevvel ayının 2'si, diğer bâzıları ise, 12'si olarak gösterir. Bīrūnī'nin rivâyetine göre, müslümanlar, Medine'ye vâsıl oldukları gün, yahudileri 'Āşūrā (tevbe ve istiğfar) bayramını tes'îd etmekle meşgûl bulmuşlardır.

Ayın 8. gününün intihap edilmesine sebep, bu günün bir pazartesi gününe tesâdüf etmiş olmasıdır. Bir rivâyete göre, Peygambere niçin pazartesi gününü mübârek saydığını sordukları zaman, şu cevabı vermiştir: — „O gün doğdum, o gün risâlete eriştim ve yine o gün hicret ettim."

Hicrî tarihe mebde' addedilmesi halife 'Omar'in eseridir. Takvim tarihinin hicret bidâyetinde, bizzat Peygamber tarafından tesbit edildiğine dâir olan rivâyetler hakikate uygun görülmez. Bir rivâyete göre, bu tarih Abū Bakr zamanında, Yemen'de halifenin vâlisi olan Ya'la b. Umayya tarafından, tesbit edilmiştir. Fakat 'Omar tarafından tesbit edilmiş olduğu fikri daha gâliptir.

Rivâyetlerde bâzı tehâlüfler olmakla berâber, nakledildiğine göre, 'Omar, beytülmal kalemlerini, kayıt defterlerini ve vergileri te'sis ettikten sonra, tarih koymak husûsunda zorluk karşısında kalmış yahut tarih koymadığından dolayı, itirazlara uğramıştır. Bīrūnī tarafından nakledilen bir rivâyete göre, Abū Mūsā al-Aş'arī kendisine: — „Bize tarihsiz mektuplar gönderiyorsunuz" — diye yazmıştır. Halife maiyetindekiler ile istişâre etmiş, Yunan ve İran âdetleri tetkik edildikten sonra, bir takvimin tesbiti kararlaştırılmıştır. Bir takımları tarihin Peygamberin velâdetinden itibâren hesap edilmesini teklif etmişlerdir; fakat bunun zamanı muhakkak değil idi. Söylenildiğine göre, Peygamberin, hicret zamanından itibâren, hukümran olmağa başladığını ileri sürerek, bu zamanın tarihe mebde' ittihaz edilmesini teklif eden 'Alî'dir. Bu karar hicretin 17. veya 18. senesinde verilmiştir. 16. senesinde verildiğini söyleyenler de vardır. En gâlip fikir 17. senesinde verildiğidir.

Bu tarihin tesbitinden evvel müslümanlar kendi senelerine izin senesi, zelzele senesi, vedâ senesi v. b. gibi isimler verirlerdi (bk. Bīrūnī, *Chronology*, s. 35). Peygamberin dine dâvete başladığı sıralarda, araplar seneleri „fil vak'ası" senesinden itibâren sayarlardı.

İmdi hicretin vukû bulduğu sene, birinci sene olarak, tesbit edilmiştir. Hâlbuki takvim usûlü *Kur'an*'ın bir âyeti ile teessüs etmiş olduğundan, aylar eskisi gibi muhâfaza edilmiş ve muharrem ayı birinci ay sayılmıştır. Bunun sebebi de bu ayın hacc mevsiminden sonra ilk iş ayı olmasıdır. Binâenaleyh hicrî tarihin başlangıcı, hicret vâki olduğu gün değil, hicret senesinin muharrem ayının birinci günüdür. Bu birinci gün bir cuma gününe tesâdüf etmiştir ve Selefkîler tarihinin 933, Julien tarihinin de 622 senesi temmûz ayının 16. gününe müsâdiftir.

Bibliyografya: L. Lacoine, *Table de la concordance des dates des calendriers* (Paris, 1891); Ideler, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie* (Berlin, 1826); Ulysse Bouchet, *Hémérologie* (Paris, 1868); Ginzel, *Handbuch der math. und techn. Wissenschaften* (Leipzig, 1906), I, 258 v. dd. (B. CARRA DE VAUX.)

ḤİDÂD. [Bk. HİDÂD.]

HİDÂD. ḤİDÂD (A.), kızların ve dul kadının giydiği mâtem elbisesi [Bk. mad. 'İDDA.]

HİDÎV. [Bk. MISIR.]

ḤİKÂYA. [Bk. HİKÂYE.]

HİKÂYE. ḤİKÂYA, bu kelimenin yalnız lûgat bakımından değil, arap edebiyatının inkişâfı noktasından da ehemmiyetli ve mütenevvî bir tarihi vardır. Lane (s. 618 v. dd.), maalesef, bu tarihi hakkı ile takdir edememiştir; fakat arapça lûgat kitaplarını (msl. *Lisān*, XVIII, 207 v.d.) açacak olursak, muahhar arap yazılarının büyük ekseriyetinin bize tanıttığından büs-bütün başka mânalar ile karşılaştığımızı hayretle görürüz. Muahhar müelliflerin bu kelimeye alelâde verdikleri „hikâye, kıssa, rivâyet" mânası, eskilerde hemen yok gibidir. *Kur'an*'da bu kök yoktur (burada *ḥadīṯ*, alelâde isimdir; *ḳaṣṣa nabba'a* en sık rastlanan fiildir; *Asāṭīr al-awwalīn* hakkında bk. Sprenger, *Leben*, II, 390 v.d.); hadîslerde bu kelime, ekseriyâ tezyifkâr bir mânada olmak üzere, „bir fiilin taklidi" demektir (*göst. yer.*). O hâlde hikâye μίμησις muâdilidir ve bütün başka mânalar bundan çıkmaktadır. Evvelâ kelime, eğlendirmek maksadı ile, „taklîd" mânasına gelir; bu işi meslek edinmiş olan *ḥākiya*, başkalarının tavırlarını, lisanlarını ve karakterlerini, bir-az gülünç bir tarzda, taklid eder. Bir nutkun tak-

lidi, daha sonra aynen nakil ve tekrârı olabilir; bu suretle *ḥakayta ʿanhu 'l-ḥadīṯ* „hadîsi onun ağzından tekrar ettim“ demektir. Sâdece müşâbehet dolayısı ile de böyle olabilir; nasıl ki, bir şey diğer bir şeyin aynı olması ile, onu tekrarlar.

Kelime, hiç olmazsa, ilk dört asır zarfında bu mânada kullanılmıştır. Kelâm ilminde bu fark daha uzun müddet devam etti. *Kulliyāt*'a göre (h. XI. asır, *Muḥīṭ al-muḥīṭ*, I, 431[b]'de zikrolunmuştur), *ḥakā* fiili Cenâb-ı Hakka tatbik olunamaz, zîra onun kelâmı başka hiç bir kelâma benzemez (mamafih *Kur'an*, XXXVIII, 164 münâsebetiyle bk. Bayżāvī ve İbn ʿArabşāh, *Fākihat al-ḫulafā'*, nşr. Freytag, s. 108, st. 25). *Fihrist* (h. IV. asrın ikinci yarısı)'te, kıssalara *aḫbār* yahut bâzan *aḥādīṯ*, *asmār*'ın zıddı eğlendirici masallara *ḫurāfāt* yahut aynı zamanda *aḥādīṯ* denildiği hâlde, hiç bir vakit *ḥikāyāt* kelimesi kullanılmamaktadır (msl. bk. *Bin bir gece*'nin tarihi hakkındaki pek mârûf fıkra, *Fihrist*, s. 304 v.dd.; bk. bir de s. 313). *Asmār*, tarihî dahi olabilir, msl. *al-Asmār al-ṣaḥīḥa* (s. 305, str. 9); hâlbuki *ḥadīṯ*, daha başlangıçtan itibâren, en çok kullanılan kelime idi. Buna karşılık *Fihrist*'te, *ḥikāya*, bir raporun nakil ve tekrârı ve aynı zamanda bir kopye mânasına gelir; msl. s. 275, str. 20: *ḥikāya min ḫaṭṭih* ... („... yazısının kopyesi“), str. 21: *hāẕihi ḥikāyatuhu* („bu onun kopyasıdır, sûretidir“). Ekseriyâ „rapor“ kelimesi ile tercüme etmek mümkündür; bu takdirde, aksi sarâhaten işâret edilmemiş ise, doğrudan-doğruya hakikî mânada kullanılmış demektir. Ḥamza al-İṣfahānī [b. bk.], bu kökü aynı şekilde kullanılır (msl. s. 17, 12, 64, 1; 65, 13; 201, 4, nşr. Gottwaldt). *Kitāb al-aġānī* (h. IV. asrın ikinci yarısı)'de *ḳiṣṣa*, *ḥadīṯ* ve *ḫabar* kelimeleri, farksız olarak, „nakil rivâyet, takrir“ mânasına, *ḥikāya* kelimesi ise, bil'akis *Fihrist* ve Ḥamza'da olduğu gibi kullanılmıştır (msl. Bulak tab., I, 4, 20,): *ḥāẕā mā sami'tu min Abī Bakr*[in] *ḥikāyat*[an] *va 'l-lafẓu yaẓīdu va-yanḳuṣu* („ifâde harfi-harfine aynı olmayabilirse de, bunu Abū Bakr'den işittiğim gibi naklediyorum“). Bununla berâber, *ḥakā* fiilinin „nakletmek“ mânasına kullanıldığı vâkidir (krş. VIII, 162, 7,10). Burada fiil ve *ḥikāya* yan-yana bulunur ve bu sonuncu „taklid“ mânasına kullanılmıştır. Bu suretle, isim ilk mânasını daha uzun müddet muhâfaza etmiş gibi görünmektedir. — Masʿūdī (ölm. 345/346; bk. *Murūc*, IV, 89 v.d.)'nin *Bin bir gece* hakkındaki mârûf fıkrasında (de Sacy, *Bin bir gece*'nin menşe'i hakkındaki muhtırasında bu fıkrayı 4 şekilde nakletmektedir) bu gibi masallar için kullanılan kelime *ḫurāfa*'dir; burada *ḥikāya* hiç geçmez. İstitrat kabîlinden şunu da hatırlatalım ki, kelimenin en eski tercümeleri (msl. Gottwaldt, Kosegarten, Barbier de Meynard) yanlıştır. Böylece Masʿūdī (VIII, 16 v.d.)'de bir hikâyeci değil, bir mukallid mevzuu bahistir. Buna mukabil Ḥarīrī (ölm. 516)'de, *Maḳāmāt*'ın bidâyetinde, *ḥakā*, farksız olarak, *ḥaddaṯa*, *aḫbara* ve *ravā* ile birlikte, „nakletmek“ mânasına kullanılmıştır. Fakat, bu müellif aynı zamanda *ḥakā*'yı eski (nşr. de Sacy[2], II, 420) mânasında („benzemek“) da kullanır; fakat bu mâna daha sonraları, şârihler tarafından izaha lüzûm gösterecek kadar, eskileşmiştir. Ḥarīrī ile mânanın tekâmülü sona ermiştir ve eğer *Bin bir gece*'nin en eski yazmalarına mürâcaat edecek olursak (Galland yazm. ve Tübingen'de bulunan „Sūl ve Şumūl hikâyesi“ yazması VIII. = XIV. asrın birinci yarısına âittirler) *ḥikāya* kelimesinin, muttariden eğlendirmek maksadı ile naklolunan bir kıssa mânasına kullanıldığını görürüz (krş. Seybold, *Geschichte von Sul und Schumul*, s. 164 ve Nöldeke, *Festschrift*'de, D. B. Macdonald, *Story of the Fischerman and the Jinnī*). *Fihrist*'te ve Masʿūdī'de bu gibi masallar için kullanılan kelimelere gelince, bunlardan *asmār* ilk mânasını tekrâr almıştır („konuşma, muhâvere“ ile bilhassa çölde geceleyin anlatılan masallar kasdolunur); *ḫurāfāt* ise, bil'akis, her ne kadar uydurulmuş olsa da, inanılabilecek olan hikayelerin zıddına olarak, gülünç ve gayr-i mümkün (maskaralık, oyun, ve mûziplik nev'inden) masallar demektir; böylece Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, (Kahire, 1313), I, 185, 31'de: *ḫurāfāt al-riyāża* ve II, 101, 25: *ḫurāfāt al-ʿarab* tâbirlerini buluruz. Ancak Trablus (bk. Stumme, *Märchen aus Tripolis*) ve bir de Cezayir (krş. Delphin, *Textes*, s. 116)'de *ḫurāfa*'nin, hâlâ „kıssa, hikâye, masal“ yerine bir kelime olarak, kullanıldığı görülür.

Şimdi iki suâl vârid olur. Acabâ mânanın bu tekâmülü her hângi bir suretle anlaşılabilir ve izah olunabilir mi ve bu yeni mefhûma göre, ilk *ḥikāyāt*'ın mâhiyeti nasıl olmuştur? Arabistan'da *ḥikāya* hiç eksik olmamıştır: *Kur'an*'ın naklettiği kıssalar ve Naẓr b. al-Ḥāriṯ tarafından, farsçadan tercüme edilip (İbn Hişām, s. 191), bunlara rekabet eden hikâyelerden başlayarak, modern *haddūta* yahut masallara kadar; halk dili ile nakledilen bu sonuncular ancak avrupalı âlimler ile bâzı garâbet heveskârı mısırlılar ve suriyeliler tarafından toplanıp bastırılmıştır. Bilhassa muhtelif çeşitteki hikâyeler için mütenevvî isimler kullanılması, bunların ne kadar rağbet gördüklerini ve biribirinden nasıl bir vuẓûh ile tefrik edildiklerini gösterir. Bu isimlerden bir kaçı evvelce zikrolunmuş idi. Bu isimlerden bir diğeri *rivāya* („rivâyet“)'dir ki, aslında bir *rāvī* tarafından bir hikâyenin yahut bir şiirin şifâhen nakli mânasına gelirdi; şimdi ise „hikâye, kıssa“ mânasına gelen alelâde bir kelime ve temsilli veya temsilsiz (*tamṯīliyya*) komedi yahut bir trajedi, bir tiyatro piyesini ifâdeye yarar bir tâbir olmuştur. Bundan başka, *maṯal* (cem. *amṯāl*), misâl olarak kullanılan yahut hayat ahvâlinden birini yahut bir doktrini anlatmağa yarayan hikâyedir; msl. *Kalīla va Dimna* ve umûmiyetle hayvan masalları (*ʿalā al-sinat al-ḥayavān*). *Sīra* (cem. *siyar*), aslında „yaşama tarzı“ ve ayrıca „tercüme-i hâl“ demektir. *Navādir*, münferit menkıbelerdir. *Ḳiṣṣa* (cem. *ḳiṣaṣ*) her türlü hikâye hakkında kullanılır. Fakat *Kur'an*'ın ve kıssacılığı meslek edinenler (*ḳuṣṣāṣ*)in istimâlleri ile bilhassa eski hikâyeler ve Peygamberlere dâir menkıbeler hakkında da kullanılır (krş. Goldziher, *Muh. Studien*, II, 161 v. d.). Bu sonuncular ile ilk *ḥikāyāt* („hikâyeler“) arasında mutlak bir tezat vardır. Bunlar mâziye âit hikâyeler değil, fakat hâle müteallik levhalar idi. Bu keyfiyet, zamanımıza kadar, tab'edilmiş olan tek misâlden açıkça anlaşılmaktadır; bu da, Adam Mez tarafından *Abulḳâsim ein Bagdâder Sittenbild* unvanı altında neşrolunan *Hikâyat Abi 'l-Ḳāsim al-Baġdādī*'dir. Eserin müellifi Abu 'l-Muṭahhar al-Azdī, mukaddimesinde yeni bir edebî şekil yarattığını müdrik olduğunu gösterir. Bu ne bir şiir, ne de bir *risāla* yahut *maḳāma* (Hamdānī'ninkileri görmüş olmalıdır) değildir; fakat bizim için, son derecede fenâ şöhret sâhibi olan, lâkin müellif tarafından husûsî bir edebî terbiye almış gibi telâkkî edildiği anlaşılan birisi tarafından Bagdad ahlâk ve âdetlerinin ve muhâverelerinin aynen nakil ve tekrârları olmalıdır. İçinde hikâyeden eser yoktur; bir yemek sahnesi ve belâgatin mûtad şekillerine uygun musannâ nazım ve nesir ile yazılmış sahneler bütün bir günü doldurur, fakat her şey müşahhas ve mânalıdır; boş bir kelime oyunu değildir, hakikî hayattan alınma bir tablodur. Bir şehrin fikirlerini ve yaşama tarzını in'ikâs ettirmek için, tek bir şahıs kullanılması, müellif tarafından, Cāḥiẓ (*Bayān*, Kahire, s. 31, 12—34)'den uzun bir iktibâs ile, müdâfaa edilmektedir; anlaşıldığına göre, cemiyetin muhtelif sınıflarının hayatlarını tasvirden zevk alan ilk müellif Cāḥiẓ olmuştur. Hakikatte burada, eski çöl şiirinin, şehri çölden ve hâli mâziden ayıran bütün bir ifâde ve fikir haşinliği ile, şehir medeniyetine tatbik olunmuş realizminden başka bir şey yoktur. Muharririn kendi ifâdesine göre (s. 2, 16), bu esere, nazîre olarak, ilâve ettiği anlaşılan *ḥikāya badavīya*'den hiç bir şey kalmamıştır.

Fakat, Cāḥiẓ'den istişhad makamında alınan fıkrada *ḥākiya* âşikâr surette bir mukalliddir, yeni bir simâ yaratan bir edebî san'atkâr değildir. Abu 'l-Muṭahhar'ınki kadar orijinal bir edebî hey'et-i mecmua husûle getiren tekâmül izaha muhtacdır ve ben bunu Aristo'nun μίμησις doktrininin (*Poetika*, I—IV) te'sirinde aramak lâzım geldiği fikrindeyim. Cāḥiẓ 255 (869) senesinde vefat etti ve Abu 'l-Muṭahhar 400 senesinden sonra yazdı (Mez, s. XV). Fakat Aristo'nun *Poetika*'sının ancak daha sonra nazar-i dikkate alınarak, tercüme olunduğu âşikârdır. Vâkıa eserin Ḳindī (ölm. 247; krş. *Fihrist*, s. 250,5 ve 257,6) tarafından vücûda getirilmiş bir *Muḫtaṣar*'ı var idi; fakat Mattā b. Yūnus (ölm. 328; *Fihrist*, s. 250, 4; hâşiyede 263)'tan evvel tam bir tercümesi yok idi; tilmizi Yaḥyā b. ʿAdī (ölm. 364) buna dâir bir *Tafsīr* yazmıştır (*Fihrist*, s. 250, 4; 264, 12). Bu tercüme (bk. nşr. Margoliouth, *Analecta Orientalia*)'de μίμησις *ḥikāya* kelimesi ile tercüme olunmuştur. Edebî san'atın hayatın bir „taklidi“ gibi telâkkîsi fikrinin bu suretle arap diline geçmesi Abu 'l-Muṭahhar'ın eserinde görülen tipi pek güzel tesbit etmiş olabilir. Sonraları *ḥikāya* mânasını pek çabuk iktisâb etmiş olmalıdır; zîra Ḥarīrī (ölm. 516) bunun eski mânasını, *ḥikāya* tâbirini, hattâ *Kalīla va Dimna* masalları gibi *amṯāl* için kullanacak kadar, unutmuştur (nşr. de Sacy[2], I, 13). Bu muharrir aynı yerde kendi *Maḳāmāt*'ının da *ḥikāyāt* olduğunu söylemekle hakikî mânaya yaklaşmıştır; zîra bunlar tekellüflü belâgatlerine ve kelime oyunu iptilâsına rağmen, o vakitki hayatın hakikî bir kopyasıdırlar. Bu bakımdan *Maḳāmāt*, her ne kadar, hiç bir ahlâk kaydı ile bağlanmaksızın, ancak nükteleri ve rûhlu buluşları ile maişetlerini te'min eden serserî ediplerden bahsettiğine ve binâenaleyh bir nevi *novela picaresca* (XVI. asırda İspanya'da revâc bulan serserî mâceraları hikâyeleri) olmasına rağmen, arap edebiyatında hayatın en mükemmel temsilleridir. Fakat bu mevzû halk dilinde de işlenmiş ve msl. ʿAlī al-Zaybaḳ ismine bağlı hikâyeler gibi, bir çok uzun hikâyelerde inkişâf ettirilmiştir. Picaresco nev'ine, serserî macerâlarına gelince, bunlar, şüphesiz, hayatın en sâdık temsilleridir; bunlardan muhtasar nümûneler *Bin bir gece*'de bulunduğu gibi, daha uzunları da Beyrut ve Kahire'de basılmıştır.

Ḥikāya kelimesinin arapçada her türlü muhayyel vekayi hakkında kullanılabilmesi için, bir safha geçirmesi lâzım gelmiştir; bu safha da o uydurulmuş bir vak'a mânasına geliyordu; fakat bu mâzide yahut uzak memleketlerde geçen veyahut cinlerin ve tılsımların iştirâkine istinat eden hârikulâde hâdiseler ile dolu vak'alardan biri değil, hakikî hayattan alınma ve okuyucuların da bildikleri sergüzeştler idi. Misâl olarak

„Kanburun hikâyesi“ ismi altında mâlûm *Bin bir gece* serisi yahut ʿAlī b. Bakkār ve Şams al-Nahār gibi büs-bütün farklı neviden olanlar zikrolunabilir. Bu suretle arap edebiyatına yep-yeni bir şey girmiş oldu. *Fihrist*'te henüz bundan bir iz olmadığı gibi, *Maḳāma* başlangıçlarından da eser yoktur; *Maḳāma*, daha sonraları Hamaẕānī ve Ḥarīrī [b. bk.] tarafından inkişâf ettirilmiştir; biz bunlarda (s. 151—155), meslekten soytarılar (*mużḥikūn, nudamā'*) ve hârikulâde masallardan başka, aşk ve cin hikâyeleri (s. 304 v. d.) de buluruz. Fakat bu husûsî tarzdaki nev'i ile mukayese olunabilecek bir şey yoktur. İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld, nr. 451) *Kitāb al-Aġānī* müellifi Abu 'l-Farac'e *Kitāb hikāyat* adlı bir eser atfeder; fakat başka yerde, bu unvan yerine, *al-Ḥānāt* („meyhâneler“) okumaktayız (Kosegarten, *Aġānī* mukaddime, s. 196; kendi el yazısına istinat eden kat'î vesîka için bk. Wright, *Chresthomathy*, s. 87, 11).

Hicretin IV. ve V. asırları arasında, aynı zamanda, bidâyette son derece birbirine benzeyen, fakat çabucak tamâmiyle ayrı tipler hâlinde gelişen iki edebî şeklin tahaddüsünü görmekteyiz. *Maḳāma*, bidâyette kelimenin ilk mânası ile, hakikaten bir hikâye olmuştur ve Abu 'l-Muṭahhar'ın *ḥikāya*'si, *maḳāma* gibi „ayakta“ irâd olunmamakla berâber, hakikatte buna benzer bir monologtur. Fakat Abu 'l-Muṭahhar için, onun yeni bir şekli, *maḳāma*'den ayrı idi ve daha ziyâde taklidli *ḥikāya*'nin bir merhalesini teşkil ediyordu. Her iki şeklin gâyesi ayrı idi ve bu ayrılık muharrirler tarafından seçilen isimlere de müessir olmuştur. *Maḳāma* gâyesi belâgat olan bir nutuk idi; *ḥikāya* bir sahne temsili olduğu için, hayat ve harekete muhtâc idi. *Ḥakā* fiilinin çabucak „nakletmek, anlatmak“ mânasını iktisâp etmesi ile, son değişiklik daha ziyâde kolaylaştırılmış oldu. Böylece *ḥikavātī*, kıssahan'ı tavsif etmiştir; *ḥikāya*'den, konuşma dilinde bile, henüz ilk mânasında kullanılmakla berâber, her türlü masal ve hikâye anlaşılır (bk. Dozy, mad. *ḥky*) ve ihtimâl ki, *ḥikavāti*'de hâlâ taklidî bir çeşni vardır, zîra şarkılı nâkil, vak'aları anlatışına hayat ve canlılık katar. Bununla berâber, tâbirler, bâzan garip bir surette, biribirine karıştırılmıştır. Bu suretle *Nuzhat al-abṣār va 'l-asmā' fī aḫbār ẕavāt al-ḳinā'* (hângi devre âit olduğu belli değildir)'da (Kahire, 1305, s. 82—89) *fī ẕamm al-nisā'* isimli kısa, realist bir hikâye vardır ki, *maḳāma* olarak gösterilmiştir.

Zikredilmeğe lâyık bir nokta da yukarıda târif ve izah olunan tekâmülün dâimî bir âmil tarafından tahdit edilmiş olmasıdır. Hakikî âlim, hiç değilse, arap islâm âleminde ve min ferit istisnâlardan sarf-i nazar, *ḥikāya*'yi dâimâ istihkar etmiş ve ondan takdirini esirgemiştir. Yalnız anlatılmış olmak için anlatılan, uydurma vak'alardan bahseden hikâyeye kadar hiç bir vakit tenezzül etmemiştir. Bunu meslekten râvîlere ve meddahlara, mukallitlere ve avama bırakırdı. Hakikî edebiyattan sayılan hikâyeler ancak husûsî bir gâye tâkip edenlerdi. Bu sınıfa *Kalīla va Dimna, Fākihat al-ḫulafā, Sulvān al-muṭāʿ* v.b. gibi ahlâkî hikâye ve masallar dâhildir; sonra *Lavʿat al-ṣākī* gibi nazım ve nesir nümûneleri ve bütün *maḳāmāt* serisi bu meyândadır. Bundan başka, *Iʿlām al-nās, al-Farac baʿd al-ṣidda* ve *Maṣārīʿ al-ʿuṣṣāḳ* gibi tarihî ve edebî menkıbeler mecmuaları yahut İbn Sīnā'nın *Salāmān va Abṣāl, Ḥayy İbn Yaḳẓān*'ı ve giritli ʿAlī ʿAzīz Efendi [b. bk.]'nin *Muḥayyalāt*'ı gibi ahlâkî ve tasavvufî bir gâyesi olanlar da bu cümleden sayılabilir. Bununla berâber, müslüman muharrirler, ilk zamanlardan itibâren, edebî bir kıymeti olan ve onlara dışarıdan gelen hikâyelere âşina oldular. Bunlar yunan romanları tercümeleri ile acem ve hind hikâyeleri idi (*Fihrist*, s. 305 v.d.; Ḥamza al-İṣfahānī, s. 41 v.d.). *Fihrist*'in yazıldığı devirde, hakikî bir edebiyatçının hikâye yazmasına cevaz veriliyordu. Bu eser (s. 306, 9 v.d.) bunlardan bir kaçının ismini vermektedir; s. 304, 21 v.d. da meşhûr bir muharrir olan al-Cahşiyārī'nin *Bin bir gece*'ye benzeyen bir mecmua toplayabildiğini ve al-Şāfiʿī'nin kardeşinin bunu istinsâha koyulduğunu haber vermektedir. Abbâsîler zamanında, bu cins eserlere olan rağbet o kadar arttı ki, *varrāḳūn* („kitapçılar“) onları yazmağa tenezzül ettiler; bu hâl tabiʿî hikâyelerin kadir ve kıymeti üzerine te'sir etti (*Fihrist*, s. 308, 9 v.d.). Meslekten bir mukallid ile hikâye ve masal anlatıcı (*maddāḥ*) arasındaki münâsebet, hattâ pek sıkı oldu (bu sonuncular hakkında bk. s. 140 v.d. ve bilhassa hem hey'etşinas, hem *al-mutavakkil*'in nedîmi ve *bāh*'a dâir bir kitap yazmış olan Abu 'l-ʿAnbas hakkında bk. s. 151, 23 v.d). Bu hikâyelerde alelâde müellif adı bulunmaz, *Baṭṭālūn* masalları, *cuḥā* yahut *bāh* gibi meşkûk şeyler arasında bulunurlar (s. 313 v.d.). *Bin bir gece* bunun parlak bir misâlini teşkil eder. Burada şekli, umûmî meddâhların teknik kabiliyet ve mahâretini aşan hikâyeler vardır; fakat bunların da, „masallar“ gibi, muharrirleri belli değildir; çünkü muharrirler bunları imzâları altında neşretmeğe cesâret edemiyorlar. „Ḳamar al-Zamān ve Budur“, „Bagdad'ın üç hanımı“, „Üç ulemâ“ ve realist hikâyeler bu nevidendir. *Ḥikāyāt*'tan ziyâde, hâl

KISALTMALAR

Abh. G. W. Gött. = Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen
Abh. K. M. = Abhandlungen f. d. Kunde des Morgenlandes
Abh. Pr. Ak. W. = Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss.
Afr. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Afrique française
Afr. Fr. RC = Bulletin du Com. de l'Afr. franç., Renseignements Coloniaux
AJSL = American Journal of Semitic Languages
AM = Archives marocaines
AMZ = Allgemeine Missionszeitschrift
Anth. = Anthropos
Anz. Wien = Anzeiger der philos.-histor. Kl. d. Ak. der Wiss. Wien
AO = Acta Orientalia
AQR = Asiatic Quarterly Review
ARW = Archiv für Religionswissenschaft
As. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Asie française
BA = Beiträge zur Assyriologie
BAH = Bibliotheca Arabico-Hispana
BGA = Bibliotheca geographorum arabicorum, ed. de Goeje
BIE = Bulletin de l'Institut Egyptien
BIFAO = Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire
BSOS = Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution
BTLV = Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CIA = Corpus inscriptionum arabicorum
CIS = Corpus inscriptionum semiticarum
CTM = Concordance de la Tradition Musulmane
DLZ = Deutsche Litteratur-Zeitung
EC = L'Égypte Contemporaine
EI = Enzyklopaedie des Islām
GAL = Geschichte der arabischen Litteratur
GGA = Göttinger Gelehrte Anzeigen
GJ = Geographical Journal
GMS = Gibb Memorial Series
GOR = Geshichte des osmanischen Reiches
GOW = Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke
Gr. I Ph. = Grundriss der Iranischen Philologie
GSAI = Giornale della Soc. Asiatica Italiana
HEMT = Handbook of Early Muhammadan Tradition
HOP = Gibb, History of Ottoman Poetry
İA = İslâm Ansiklopedisi, İstanbul
IG = Indische Gids
IRM = International Review of Missions
Isl. = Der Islam
JA = Journal Asiatique
J Afr. S = Journal of the African Society
J Am. OS = Journal of the American Oriental Society
J Anthr. I = Journal of the Anthropological Institute
JASB = Journal and Proceedings of the Asiatic Soc. of Bengal
JE = Jewish Encyclopaedia
JPHS = Journal of the Punjab Historical Society
JQR = Jewish Quarterly Review
JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society
JRGS = Journal of the Royal Geographical Society
JSF Ou = Journal de la Société Finno-Ougrienne
KCA = Körösi Csoma Archivum
KR = Koloniale Rundschau
KS = Keleti Szemle (Revue orientale)
LA = Lisān al-ʿArab
Mach. = Al-Machriq
MDPV = Mitteilungen und Nachr. des Deutschen Palästina-Vereins
MFOB = Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth
MGG Wien = Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Wien
MGMN = Mitt. z. Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften
MGWJ = Monatsschrift f. d. Geschichte u. Wissenschaft des Judentums
MI = Mir Islama
MIÉgypt. = Mémoires de l'Institut Egyptien
MIFAO = Mémoires publiés par les membres de l'Inst. Franç. d'Archéologie Orientale au Caire
Mitt. DOG = Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
Mitt. VAG = Mitteilungen der Vorderasiatisch ägyptischen Gesellschaft
MMAF = Mémoires de la Mission Archéologique Franç. au Caire
MO = Le Monde oriental
MOG = mitteilungen zur osmanischen Geschichte
MSFO = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
MSL = Mémoires de la Société Linguistique
MSOS Afr. = Mitteilungen des Sem. für oriental. Sprachen, Afr. Studien
MSOS As. = Mitteilungen des Sem. für oriental. Sprachen, Westasiat. Studien
MTM = Millî tetebbûlar mecmuası, İstanbul
MW = The Moslem World
NE = Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi
NGW Gött. = Nachrichten d. Gesellschaft d. Wiss. Göttingen
NO = Der Neue Orient
OA = Orientalisches Archiv
OC = Oriens Christianus
OLZ = Orientalistische Literaturzeitung
OM = Oriente Moderno

PEFQS = Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement
PELOV yahut P. Ec. Lang. Or. Viv. = Publications de l'École des Langues orientales vivantes
Pet. Mitt. = Petermauns Mitteilungen
PRGS = Proceedings of the R. Geographical Society
QDC = Questions diplamatiques et coloniales
RAAD = Revue de l'Académie Arabe de Damas
R Afr. = Revue Africaine
REJ = Revue des Études Juives
RE Isl. = Revue des études islamiques
RHR = Revue de l'Histoire des Religions.
RI = Revue Indigène
RMM = Revue du Monde Musulman
RO = Rocznik Oryentalistyczny
ROC = Revue de l'Orient Chrétien
ROL = Revue de l'Orient latin
RRAH = Rev. de la R. Academia de la Historia, Madrid
RRAL = Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di sc. mor., stor., e filol.
RSO = Rivista degli studi orientali
RT = Revue Tunisienne
SBAk. Heid. = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. Heidelberg
SBAk. Wien = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. in Wien
SB Bay. Ak. = Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften
SBPMS Erlg. = Sitzungsberichte d. Phys.-medizin. Sozietät in Erlangen
SB Pr. Ak. W. = Sitzungsberichte der preuss. Ak. der Wiss. zu Berlin
TA = Tāc al-Arus
TBGKW = Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
TM = Türkiyat mecmuası, İstanbul
TOEM = Tārīḫ-i 'oşmānī encümeni mecmuası
TTEM bk. TOEM
TTLV = Tijdschrift v. Taal-, Land- en Volkenkunde
Verh. Ak. Amst. = Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
Versl. Med. Ak. Amst. = Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
WI = Die Welt des Islams
Wiss. Veröff. DOG = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZA = Zeitschrift für Assyriologie
ZATW = Zeitschrift f. alttestamentliche Wissenschaft
ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZDPV = Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins
ZG Erdk. Berl. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin
ZI = Zeitschrift für Indologie u. Iranistik
ZK = Zeitschrift für Kolonialsprachen
ZOEG = Zeitschrift f. Osteuropäische Geschichte
ZS = Zeitschrift für Semitistik

A.	= arapça
alm.	= almanca
aş. bk.	= aşağıya bakınız
aş.-yk.	= aşağı yukarı
ayn. esr.	= aynı eser
ayn. mll.	= aynı müellif
b.	= bin, ibn
b. bk.	= buna bakınız
benz.	= benzeri
bk.	= bakınız
bk. mad.	= maddeye bakınız
c.-g.	= cenup-garp
c.-şr.	= cenup-şark
c.	= cild
doğm.	= doğum (senesi)
dols.	= dolayısı ile
F.	= farsça
frns.	= fransızca
göst. yer.	= gösterilen yerde (loc. cit.)
gr.	= grekçe
h.	= hicrî
ilv.	= ilâve
ingl.	= ingilizce
krş.	= karşılaştırınız
m.	= milâdî
m. ö.	= milâttan önce
m. s.	= milâttan sonra
msl.	= meselâ
nşr.	= neşir (édition)
ölm.	= ölüm (senesi)
s.	= sahifa
ser.	= seri
ş.-g.	= şimâl-garp
ş.-şr.	= şimâl-şark
T.	= türkçe
tab.	= tab'ı
trc.	= tercüme
ts.	= tarihsiz
tür. yer.	= bir çok yerde (passim)
v.b.	= ve başkaları (krş. *v.s.*)
v.d.	= ve devâmı
v. dd.	= ve devâmının devâmı
var.	= varak (folio)
v.s.	= ve sâire (krş. *v.b.*)
yaz.	= el yazması
yazl.	= el yazmaları
yk. bk.	= yukarıya bakınız

DÜZELTMELER

HIZIR mad., s. 463 b, str. 55 : *veya tavsiyelerini* yerine *tavsiyelerini veya* ; s. 464 a, s. str. 25 : *Kaydāfa* adı yerine *Kaydūfa* (*Kadife*) ; s. 464 b, str. 2 : *I,57* yerine *I,17* ; s. 465 b, str. 43 : *I,57* yerine *I,17* ; s. 466a, str. 55 : *I'* : *40 000* yerine *1.400.000* ; s. 469 a, str. 37 : *şahıs gir* yerine *şahıs* ; s. 469 a, str. 46 : *157—160* 'da yerine *157—160*) da : s. 469 b, str. 14—15 : *Bahdırlıoğlu, ... Andıran* yerine *Bahadırlıoğlu, ... Andırın* ; s. 469 b, str. 53 : *1956* yerine *1936* ; s. 470 a, str. 57 : *sayı 39* yerine *sayı 38* ; s. 471 b, str. 21—2 : *Osman Mehmed Ali Tätüncü* yerine *Mehmed Ali Tätüncü* olacaktır.

ISPARTA mad., 681 a, str. 55 : *les Seldj.*, yerine *des Seldj.*, s. 681 a, str. 55 : *Rec de textes ...* adlı eserde Kılıç Arslan tarafından Bizanslılardan alındığı kaydedilen Sparta, bahis mevzûu Isparta olmayıp, P. Wittek tarafından Eşen çay munsabında Patara ile ayniyeti ileri sürülen kaledir (bk. *Von der Byzantinischen zur türkischen Toponymie, Byzantion*, 1935, X, 23) olacaktır.

İBN ARABŞAH mad., s 698a, str. 43 : *al-Zav'* yerine *al-Żav'* ; s. 698a str 49 : *al Manhil* yerine *al-Manhal* ; s. 698 b, str. 9 : *al-Çazirī* yerine *al-Cazarī* ; s. 699 a, str. 39 : *al-Manhil* yerine *al-Manhal* ; s. 699 b, str. 7 : *Sulaymān Şāh b. Maḥmūd* yerine *Sulaymān b. Mehmed* ; s. 699 b, str. 28 : *moğullar* yerine *mevzûlar* ; s. 700a, str. 53 : *Murtaza-zâde Nazmî* yerine *Nazmî-zâde Murtaza* ; s. 700 b, str. 24 : *Abū Sa'īd Abu 'l-Hayr* 'den yerine *Abū Sa'īd Abu 'l-Hayr 'a âit olan ve* ; s. 701 a, str. 17—18 : *Fi'l-Naḥv* yerine *Muḳaddima fi'l-naḥv* ; s. 70 b, str. 7 : *papliés* yerine *publiés* ; s. 701 b, str. 8 ; *Liège 1892, II, 188,210* yerine (Liège, 1892), II, 188,210 olacaktır.

İBN BATTÛTA mad., s. 708 a, str. 10 : *geçmesine* yerine *geçmemesine* ; s. 708 b, str. 12 : *Zîb-i Maḥal* yerine *Zîbā-i Maḥal* ; s. 708 b, str. 17 : *Şin Kalām* yerine *Şîn Kalān* : s. 708 b, str. 53 : ... *al-amṣāl* ... yerine ... *al-amṣār* ... ; s. 709 b, str. 28 : *ve* yerine *ne* ; s. 709 b, str. 33—34 : *teferruâtı ile hoşlandığı* yerine *teferruâtı ile naklinden hoşlandığı* ; s. 710 a, str. 1 : *1945* yerine *L' Europe orientale de 1081 à 1453* (Paris, 1945) ; s. 710 a, str. 22 : *Derge* yerine *Berke* ; s. 710 a, str. 51 : *vasfında* yerine *vasfında,* ; s. 710 a, str. 53 : *Ğura* yerine *Numayy*, s. 710 b, str. 7 : *Gülhisar* yerine *Gölhisar* : s. 710 b, str. 29 : *İbn Baṭṭūṭa* 'dan sonra ilâve : biri askerî diğeri ... ; olacaktır.

İBN HALDÛN mad., s. 743 b, str. 35 : *Dirāsāt 'an muḳaddimat al-İbn Haldūn* yerine Abü Haldūn Sāṭi', Bey al-Husrī, *Dirāsāt 'an muḳaddimat al-İbn Haldūn* ; s. 740 a, str. 29 : *biliniyor mudakenehâr* yerine *bilinmiyor* ; s. 740 b, str. 45 : *gibi ve* yerine *gibi* ; s. 741 a, str. 42 : *Roma* yerine *romalı* ; s. 743 a, str. 27 : *Bedevî* yerine *bedevî* ; s. 743 a, str. 31 : *Bedevî* yerine *bedevî* ; s. 743 a, str. 32 : *Hazarî* yerine *hazarî* ; s. 743 b, str. 6 : *Aşkâkaniyân* yerine *Aşkâniyân* ; s. 743 b, str. 7 : *Eşkâkaniyân* yerine *Aşkâniyân* olacaktır.

tercümesi (*siyar*) olmak iddiasında bulunan kahramanlık romanları, aksine olarak, mûteber olmak için, muayyen muharrirlerin şöhretlerine lüzûm gösterirdi; fakat taşıdıkları isimler, bizce mechûl idiler ve ihtimâl ki, hepsi sahtedir [bk. madd. ʿANTARA ve BAYBARS].

Yukarıda söylediklerimiz arapça konuşan islâm âlemine âittir. Türklerde ve bilhassa iranlılarda hikâyeler daha yüksek edebî itibâra mazhar gibi görünürler ve binâenaleyh tercihan isimsiz oldukları hâlde, üslûp itibârı ile, daha ziyâde dikkatli yazılmıştır. Türk meddâhı, tamâmiyle denilebilecek surette, arapça *ḥākiya*'ye tekabül eder ve yeni bir türk edebiyatının modern tekâmülünde meddâhın san'atı realist hikâye üzerine te'sirden hâli kalmamıştır [bk. mad. TÜRK EDEBİYATI]. Meddâh (tipler Abu 'l-Muṭahhar'ın *ḥikāya*'si ile dikkate şâyân bir benzerlik arzeder) hikâyelerinin muhtelif örnekleri için bk. Georg Jacob, *Türkische Bibliothek*, tür. yer. ve umûmiyetle bu mevzû hakkında, I, 6 v.d. ve bundan başka Paul Horn, *Geschichte der türk. Moderne*, s. 12 v.d. ve Selim Nüzhet Gerçek, *Türk temaşası* (İstanbul).

Bibliyografya: Metinde gösterilen eserlerden başka, Mez'in *Abulḳāsim*'a yazmış olduğu medhal son derece ehemmiyetlidir. (D. B. MACDONALD.)

HİKMA. [Bk. HİKMET.]

HİKMET. ḤİKMA (ibrânîce *ḥokhmā* ve süryânîce *ḥekhmᵉthā*), *Kur'an*'ın önceleri nâzil olmuş âyetlerinde Peygamberin vaaz ve irşadları mânasında kullanılmaktadır (XVI, 126; LIV, 4); bundan başka, „mukaddes, vahyolunmuş kitab" (III, 43, 75, 158; IV, 57; V, 110; XVII, 41; İncil'i ifâde eder XLIII, 63) ve bizzat *Kur'an*'ın mürâdifi olarak alınmıştır (II, 231; IV, 113; XXXIII, 34; LXII, 2). *Kur'an*, II, 272'de kelime mûtad mânada kullanılmıştır; II, 252, XXXVIII, 19'da Dâvûd ve XXXI, 11'de hakîm Lokman için geçer. Bu son âyetteki tâbir Ṭabarî (*Tafsîr*, XXI, 39) tarafından, „din ilmi (fıkıh), akıl, doğru sözler" şeklinde ve Bayzâvî (nşr. Fleischer, II, 113) tarafından, „*Ḥikma*, ulemâya göre nazarî ilimleri iktisâp etmek ve yapabildiği kadar iyi, müstahsen ameller işlemek itiyâd-ı tâmını kazanmak sâyesinde, insan rûhunun kemâlini ifâde eder" şeklinde, izah olunmaktadır. *Ḥikma* hakkındaki bu fikre, daha evvel, Ḳataban kitâbelerinde rastlanır; burada *ḤKM* ay mâbûdunun bir lekabıdır (Ditlef Nielsen, *ZDMG*, 1912, LXVI, 592, 25; H. Derenburg, *Revue d'Assyriol.*, 1902, V, 117 v.dd.). Lûgatçiler *ḥikma*'yi aşağıdaki şekillerde târif ederler: „en iyi ilim vâsıtası ile, en iyi şeyin bilinmesi" (*Lisān*, XV, 30), „kazâî bir hükümde âdil olmak, eşyânın hakikatini olduğu gibi bilmek ve iktizâsına göre, hareket etmek (*Tāc al-ʿarūs*, VIII, 253); mevzuun sebeplerini (ilelini), hakikatini, beşer kudretinin erişebildiği kadar, hadd-i zâtında oldukları gibi aramak olan ilim" (Kâtib Çelebî). Filhakika bu kelime iptidâ arap dilinde yunan *sophia*'sına delâlet eden *falsafa* [b. bk.] kelimesi ile mürâdif olmuştur (İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, Bulak, I, 399; Kâtib Çelebî, III, 89).

Ḥikmat al-işrāḳ, yeni eflâtûnî mâhiyette bir tasavvuf (*maşrikîya*) felsefesidir. *al-Ḥikma al-maşrikîya* unvanlı bir eser yazan İbn Sînā zamanında bile sâlikleri bulunan bu felsefî mektep gizli idi, fakat sonraları bu mâhiyetini kaybetmiştir. Elkimyacılar ilimlerine *ḥikma* derlerdi (*Mafātiḥ al-ʿulūm*, s. 256).

Bibliyografya: al-Ġazzālī, *İḥyā'* (1289), I, 87; Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, I, 370; Carra de Vaux, *Avicenne*, s. 136, 141, 147, 151—153; ayn. mll., *Gazali*, s. 226 v. dd.; *JA* (1902), 9. seri, XIX, 63, v. dd.; A. v. Kremer, *Herrschende Ideen*, s. 89—97; M. Horten, *Philosophie der Erleuchtung* (Halle, 1912), (CL. HUART.)

HİL'A. [Bk. HİL'AT.]

HİLĀC. [Bk. HİLÂC.]

HİLÂC. HİLĀC (yahut HAYLĀC), arapçalaştırılmış farsça bir kelimedir. Onu meşhûr bir şiirde, *kaṯḫudā* ile birlikte, kullanmış olan İbn al-Rūmī (ölm. 284 = 897)'nin şehâdetine göre, bir nücûm ilmi tâbiridir; yunanca bir kökten geldiğini söyleyen *Burhān-i ḳāṭiʿ* [b. bk.]'a göre, bu kelime en nihâyet „âb-ı hayat" mânasını almıştır; *hallāc* kelimesi ile yarım kafiye teşkili imkânından istifâde ile ʿAttār eserine *Hilāc-nāma* adını vermiştir; bu, bir şehid hikâyesi perdesi altında, tasavvufi vahdetin en yüksek idealini tasvir eden farsça uzun bir şiirdir.

Bibliyografya: Ḫafâcī, *Şifā' al-ʿalîl* (Kahire, 1282), yk. bk.; Rieu, *Catal. Pers. Mss.*, var. 577ᵃ — ᵇ; *Luġat al-ʿarab* (Bagdad, 1913), III, 314—317; Ethé, *Grundriss der iran. Philologie*, II, 286. (LOUIS MASSIGNON.)

HİLĀFA. [Bk. HİLÂFET.]

HİLÂFET. [Bk. HALİFE.]

HİLĀL. [Bk. HİLÂL.]

HİLĀL. [Bk. SİVĀK.]

HİLÂL. HİLĀL, Maʿaddi (İsmāʿîlî) gurubuna dâhil bir arap kabîlesi. Şecereleri şudur: Hilāl b. ʿĀmir b. Ṣaʿṣaʿa b. Muʿāviya b. Bakr b. Havāzin ... b. Ḳays ʿAylān. Câhiliye devrinde, Tabāla'de Ḫalaṣa isminde bir puta taparlardı, „Yemen kâbesi" tesmiye edilen bu puta Bacîla'ler, Ḫāriṯ b. Kaʿb ve Ḫaṯʿam'lar dahi taparlardı.

Hilāl 'ler Nacd (Yemen hudûdunda) 'de yaşarlardı ve Sulaym 'ler [b. bk.] in komşuları idiler. 'Ablā, Burayk (Banī Hilāl 'in Ḥarra 'si denilen mevki ile birlikte), Dūmī, al-Futuḳ, al-Ḳurayḥā (bu son iki mevki, Hamdānī devrinden itibâren, tahrip olunmuştur), Ġarvaş, Marrān (Basra üzerinde, pek çok kuyuları, hurmalıkları ve tarlaları bulunan büyük şehir), Şarīha yahut Żarīḥa kasabalarına ve meşhûr 'Uḳāz pazarı (Hamdānī zamanında) ile Cilzān, Runīya ve Turaba (Mekke civarında, pek münbit; Żibāb ve 'Āmir b. Rabī'a ile müştereken) vâdilerine ve Bayş (al-Naḳ'ā deresi ile birlikte; Wüstenfeld, *Fihrist*, s. 224, sehven Boss ve al-Bac'a = Baḳ'ā) ve al-Ḳafā dağlarına sâhip idiler. Hilāl 'lerden bir haylısı Bīşa [b. bk.] 'da dahi yaşarlardı. Hamdānī 'ye göre, çok iyi arapça konuşurlardı.

Tarih. İslâmdan evvelki devirde Hilāl 'lerin reisi Żamra b. Mā'iz, bir akın esnâsında, Azd 'lerden bir haylı adam öldürür, bunun üzerine Azd 'lerin reisi şâir Ḥāciz Hilāl 'ler üzerine yürür ve onlardan pek çok esir alır. 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a ve Tamīm 'ler arasında cereyân eden al-Vatida (al-Vatidāt) muhârebesinde Hilāl 'ler birinciler tarafında çarpışırlar ve takriben 80 ölü verirler. Bir tarafta Kureyş ve Kināna 'ler, diğer tarafta Havāzin 'ler olmak üzere, cereyan eden Ficār muhârebesi esnâsında, Hilāl 'leri akrabâları Havāzin [b. bk.] 'ler safında bulmaktayız. Havāzin ile Kureyş ve Kināna 'ler arasında ṣulh akdinden hemen bir-az evvel, Rabī'a b. Abī Żabyān kumandasında Havāzin 'ler ile kardeş bir kabîle olan Ṯaḳīf 'lerin reisi Vahb b. Mua'ttib 'in teşvikı ile ve 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a 'ların başka şûbeleri ile müttehiden, Kināna 'lerin şûbelerinden Banī Layṯ 'e baskın yapmağa teşebbüs ederler ve mevâşisini çalarlar. Hicretin 8. (630) senesinde, Mekke 'nin Peygamber tarafından zaptından sonra, Havāzin 'ler, Ṯaḳīf 'ler ile birlikte, Mālik b. 'Avf idâresinde, Peygamber aleyhine Mekke 'ye doğru ilerilidikleri sırada, Hilāl 'ler de onlara iltihak ederler.

Abbâsî al-Vāṯiḳ (230 = 844/845) 'ın hilâfetinin üçüncü senesinde, kumandan Buġā al-Kabīr, Sulaym 'ler ile birlikte Medine şehrini tâciz eden Hilāl 'lere karşı, bir ordu gönderir ve âsîlerden 300 'ünü bu şehirde hapse attırır; bunlar Sulaym 'lerin diğer mahbusları ile birlikte kaçmağa teşebbüs ederlerse de, Medine halkı tarafından buna mâni olunur ve daha sonra, karşı geldiklerinden hepsi katlolunur. Hilāl 'ler, bir müddet sonra, Mısır 'a hicret ederler. Burada evvelâ Nil deltasına yerleşmiş, fakat sonra Fâtımî halifesi al-'Azīz (365—386 = 975—996) tarafından mağlûp ve Ḳarmaṭ 'ları iltizâm ettikleri için, yukarı Mısır 'da yerleşmeğe icbâr olunmuşlardır. Maḳrīzī 'ye göre, bunlar al-Ṣa'īd vilâyetinde Asvān mıntakasında otururlardı. Mısır 'da Hilāl kabîle şûbeleri olarak, Maḳrīzī şunları sayar: Banī 'Amr, Rifā', Ḥacīr yahut Ḥucayr, Ḳurra (İḫmim 'de), 'Uḳba yahut 'Aḳaba (Wüstenfeld, *Fihrist*, s. 464 sehven Corra) ve Aṣfūn (Uṣfūn, Wüstenfeld, *göst. yer.*; Asfur baskı hatâsı olacak) ve Asnā 'da Camīla. 444 (1052) senesinde bu arap kabîlesi, Fâtımî halifesi al-Mustanṣir (427—487 = 1035—1094) 'in teşvikı ile, şimâlî Afrika (Ḳayravān) 'ya hicret ederek, orada uzun bir mücâdeleden sonra, o vakit memleketin fi'len hâkimi olan Fâtımîlerin eski vâlileri Cīrit 'leri mağlûp etmiştir. Afrika 'da bir çok kabîleler asıllarını Hilāl 'lerden neş'et ettirirler.

Hilāl 'lerin Afrika 'ya geçişi ve memleketi zapt için yapmağa mecbûr oldukları muhârebeler, bir kahramanlık ve aşk hikâyeleri mecmuası olan *Sīra Banī Hilāl* („Banī Hilāl hikâyesi") isimli romanın yahut daha doğrusu destanın tarihî mevzuûnu teşkil eder. Bu eser bize iki şekilde (*Sīra al-Ṣāmīya* ve *Sīra al-Ḥicāzīya*) ve 3 destan hâlinde vâsıl olmuştur.

Birinci destan Hilāl 'lerin, Bilād al-Sarv va-'Ubāda 'deki hikâyesini (asıl *sīra*) nakleder: Hilāl 'in oğlu Munẕir 'in iki karısı, Ḥazbā' ve 'Aẕbā', aynı gecede Cābir ve Cubayr isminde iki erkek çocuk doğururlar. Cubayr anası ile çekilip-gider ve daha sonra Nacd sultanı olur. Bilād al-Sarv 'de Cābir sülâlesinden emîr Ḥāzim ve Rizḳ saltanat sürerler. Rizḳ Mekke şerîfinin kızı al-Ḥaẕrā' ile evlenir ve Bizans 'a karşı, şerîfe yardım eder. Rizḳ 'ın, şerîfin kızından, daha sonra Abū Zayd (Zēd) ismini alan, Barakāt adında, gâyet esmer bir oğlu olur. Ḥāzim 'e oğlu Sirḥān (Sarḥān) ve buna da oğlu Ḥasan halef olur; Ḥasan, Yemen melîkesi Ḥarmā 'nın talebi üzerine, Barẕaḫā ülkesinin âteşperestlerini mağlûp ettikten sonra, Ḥarmā ile evlenir. Müteâkiben Abū Zayd 'in yardımı ile Hindistan fetholunur ve bundan sonra Ḥasan, Ḥarmā ile birlikte, Bilād al-Sarv 'e geçer.

İkinci destan Hilāl 'lerin Nacd ülkesine muhâceretinden (*riḥla*) bâhistir: bir kıtlık dolayısı ile, Hilāl 'ler Bilād al-Sarv 'den Nacd 'e giderler; orada emîr Ġānim ve oğlu Ẕi'āb (Cubayr sülâlesinden Diyāb) ve kabîleleri Banī Zuġba tarafından iyi kabûl görürler. Hilāl 'ler, Nacd 'in 7 hukümdarının başında gelen emîr al-Haydabī 'ye galebe çalarlar. Ẕi'āb 'ın kız kardeşi al-Nāfila ile evlenen Ḥasan bundan sonra, vâliler vâsıtası ile, Nacd 'de hukümrân olur. Ḥasan 'ın iki kardeşini öldüren Ẕi'āb ile Abū Zayd arasında kavga çıkar. Ẕi'āb mutâvaat eder ve sulh olur.

Üçüncü destanın mevzuu Hilāl 'lerin garba (*taġriba*) muhâcereti ve Tunus 'un Zenātī hukümdarı ile muhârebeleridir: 460 (1068) senesinde Abū Zayd, kıtlık çıkan Nacd 'den, daha iyi yaşanacak bir yer bulmak için, maiyeti ile, Tunus 'a yürür. Abū Zayd 'in arkadaşlarından biri olan Mir'ī (Mar'ī) 'ye karşı husûsî bir temâyülü olan Zenātī hukümdarının kızı Sa'dā, bunların işleri ile alâkadar olur. Abū Zayd müteâkiben Nacd 'e avdet eder ve bunun üzerine Hilāl 'ler garba doğru yürüyüşe teşebbüs ederler. Bir çok mâceralardan sonra (7 sultanlı İran ülkesinden geçiş ve bu memlekette muhârebeleri, Ḳāżī Budayr 'in kızı al-Māriyas 'ın esir alınması, Kürtlerin ve Türkmenlerin kıralı al-Ġażbān, al-Bardavīl b. Rāşid (Balduin I, 1110—1118), al-Serkesī İbn Nāzib, Mısır hukümdarı al-Firmend, Bilād al-Ṣa'īd kıralı al-Māżī ile muhârebeler v.b.), Zenātī halife arâzisine girerler. al-Zenātī Hilāl 'lere karşı yürür ve Ẕi'āb 'ın iki kardeşini öldürür. al-Zenātī, Ẕi'āb 'ın yardımı ile, öldürüldükten sonra, garp ülkesinin 7 tahtının ve 14 müstahkem hisarının ele geçirilmesi için, mücâdele başlar. Ḥasan ve Abū Zayd, müteâkiben Ẕi'āb tarafından, kahbece katlolunurlar. Yetimleri bu cinâyetlerin intikamını a'mağa çalışırlar. Ḥasan 'ın oğlu ve Ẕi'āb 'ın yeğeni Burayḳī ve Ḥasan 'ın kız kardeşi al-Cāziya idâresinde Ẕi'āb aleyhine yürürler ve bir az evvel bir tekme ile Cāziya 'yi tepelemiş olan Ẕi'āb 'ı öldürürler. Müteâkiben iktidar mevkiini ele geçiren Burayḳī, müstebitçe idâresi yüzünden çıkan Zuġba 'ların umûmî bir isyânında, Ẕi'āb 'ın bir oğlu Naṣr al-Dīn tarafından, katlolunur.

Hikâyenin başlıca iki kahramanı olan Abū Zayd ve Ẕi'āb 'dan sonuncusunun tarihî bir mevcûdiyeti vardır; fakat bu, Carolinge 'lere dâir destanının esâs kahramanı Roland 'ın rolü gibi, ancak ehemmiyetsiz bir rol oynamıştır.

Yukarıkî hulâsâ, dil ve medeniyet tarihi bakımından son derece ehemmiyeti olan ve pek çok hikâyeleri ihtivâ eden romanın ancak ana hatlarını göstermektedir. Krş. R. Basset, *Un Episode d'une chanson de geste arabe* (*Bulletin de Correspondance africaine*, 1885, 1—2. fas.); A. Bel, *La Cāziya* (Kahire, 1903, 8 sahifelik formalar hâlinde); Ahlwardt, *Verzeichn. d. arab. Handschriften der Königl. Bibl. zu Berlin* (Berlin, 1896), VIII, 155—462; Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, III, 128 v.d.; M. Hartmann, *Die Beni Hilāl-Geschichten* (*Zeitschrift für Afrikan. und ocean. Sprachen*, IV, 289 v.dd.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Hamdānī, *Cazīra*, s. 50, 9, 84, 19, 119, 11—13, 121, 4—5, 136, 5, 263, 22—23; Bakrī, *Geographisches Wörterbuch*, s. 149, 275, 354, 603, 694 v.d., 751, 764; Yāḳūt, *Mu'cam*, fihrist; Ṭabarī, *Annales*, I, 1591, 1655; III, 1338, 1339 ve fihrist; İbn al-Aṯīr, *Chronicon*, II, 131, 199; VII, 9, 12 v.d.; VIII, 476; IX, 388—390; X, 30 v.d.; XI, 122, 139; *Aġānī*, XII, 50, 52; XIX, 77, 81 ve fihrist; İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères*, I, 27, 29; Maḳrīzī, *Abhandlungen über die in Ägypten eingewanderten arab. Stämme* (nşr. Wüstenfeld; *Göttinger Studien*, 1847 II, 421, 424 ve 461, 464); Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme*, I, 310, 316; II, 476; III, 245; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, II, 2. kısım, levha F. 15 ve fihrist s. 223 v.d.; G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie* (Constantine, 1913), 1. kısım, 1. fasıl.

(J. SCHLEIFER.)

HİLĀL AL-ṢABĪ'. [Bk. AL-ṢĀBĪ'.]

HİLÂLÎ. ḤİLĀLĪ, Badr al-Dīn (?—1533) isminde bir şâirin mahlası. Çagatay kabîlesindendir. Astarābād 'da doğmuş, Herat 'ta tahsil ve terbiye görmüş ve 'Alī Şīr tarafından himâye görmüştür. Hakkında en mükemmel mâlûmatı dostlarından biri, Sām Mīrzā, vermiştir (bk. Silvestre de Sacy, *Not. et Extraits*, IV, 285). Bir genç adam tarafından öldürülmek istenildiğine dâir, bu eserde naklolunan vak'a Brit. Mus. 'un *Tuḥfat-Sāmī* kopyalarında yoktur ve keyfî bir surette ilâve edilmiş olması pek muhtemeldir. Hilālī 'nin en meşhûr şiiri *Şāh u darvīş* (*Şāh u gadā*) 'tir. Babur, bunun ahlâkiyâtını şiddetle tenkid eder ve Rieu (II, 656) aynı fikirde görünür; fakat, Ethé, bunun bir dinî şiir olduğunu ileri sürerek, mezkûr mutâleaya itiraz etmiş ve şiiri manzûm olarak almancaya çevirmiştir: *Morgenländische Studien*, s. 197—282; bk. bir de *India Off. Cat.*, nr. 1426, s. 783; buna göre, Hilālī 939 (1532/1533) senesinde, mülhid şī'î olmasından dolayı, Şıbanî 'nin yeğeni 'Ubayd Allāh tarafından, katlolunmuştur.

Bibliyografya: Sām Mīrzā, *Tuḥfa-i Sāmī*; Sprenger, *Cat.*; Babur, *Babur-nāme*; *Ḥabīb al-siyar* (Bombay), III, 111, 350 (burada Hilālī 'nin ismi Mavlānā Nūr al-Dīn olarak geçer); Ethé, *Grundriss der iran. Philologie*, s. 228, 246, 297, 301.

(H. BEVERIDGE.)

HİL'AT. ḤİL'A, arapça esvabını çıkarmak mânasını ifâde eden *ḫ l'* (cem. *ḫila'*) kökünden gelen bu kelime, ıstılah olarak, „hukümdarın taltif etmek istediği bir kimseye verdiği kıymetli li-

bas" mânasında kullanılır ki, Mısır'da Memlûk devrinde sık-sık tesâdüf edilen *taşrîf* kelimesi bunun mürâdifidir. Orta çağ islâm ve türk devletlerinde bu usûlün umûmiyetle mevcût olduğunu görüyoruz. Bâzı devletlerde, muayyen resmî vazifelere mahsus muayyen kıyâfetler var idi ki, bu vazifeye tâyin olunanlara, hükümdar veya, ona vekâleten, alâkalı âmir tarafından, muayyen merâsim ile, verilirdi. Hil'at sâdece bir libastan ibâret olmayıp, bu muayyen kostümden başka, me'mûriyetin mâhiyet ve ehemmiyetine göre, külâh, kemer, hamâ'il, kılıç, at, askerî muzika ve bayrak (*ṭabl* ve *'alam*), para gibi bir takım şeyleri de ihtivâ ederdi. Muhtelif devletlerde türlü-türlü şekillerde ve renklerde olan ve tetümmâtı itibârı ile de birbirinden farklı bir mâhiyet arzeden bu hil'atlerde, umûmiyetle, hükümdarların isim ve alâmetleri bulunurdu. Bir çok islâm devletlerinde bu hil'atleri dokumağa mahsus imâlâthâneler (*dār al-ṭirāz*) mevcût olup, hil'atler burada yapılır ve hükümdarın alâmeti (*ṭirāz, şi'ār*) de, ya dokuma içine konmak yahut dokunmuş husûsî parçalar şeklinde sonradan kostüme ilâve olunmak suretiyle, hil'at vücûda getirilirdi. Hil'atin mütemmimi olan diğer şeyler de yine resmî imâlâthânelerde yapılırdı ve hükümdarın alâmetini ihtivâ ederdi. Sarayda husûsî dâirelerde muayyen saray me'mûrlarının nezâreti altında muhâfaza edilen bu hil'atlerin taklidi şiddetle men'edilmişti. Hil'at vermek, ancak hükümdarlara mahsus hâkimiyet haklarından olup, vezîrlerin yahut devlet merkezinden uzak yerlerde hükümdarı temsil eden vâlilerin, vazife sâhiplerine hil'at vermeleri, ancak hükümdara vekâleten olurdu. Resmî bir vazife tevcihinin maddî alâmeti, timsali olan bu resmî hil'atlerden başka, hükümdarların, her hângi bir kimseyi taltif maksadı ile, hil'atler verdikleri yahut esâsen vazifeleri başında bulunan büyük me'mûrlara bu türlü ihsanlarda bulundukları da olurdu. Büyük zaferler, düğünler, resmî bayramlar ve askerî teftişler bunlara vesîle teşkil ederdi. Abbâsî halifeleri, rûhânî hâkimiyetleri altında bulunan islâm hükümdarları tahta çıktıkları zaman, onların fi'lî hâkimiyetlerini tasdik etmek, yâni nazarî olarak, kendisine âit olan yüksek hâkimiyet haklarını vekâleten onlara vererek, bu suretle meşrû'iyetlerini te'min eylemek maksadı ile, kendi tırazlarını taşıyan bir siyah hil'ati, sâir bir takım hâkimiyet timsalleri ve hediyeler ile berâber, gönderirlerdi. Halife veya hükümdar tarafından verilmiş bir hil'ati kabûl etmemek yahut evvelce verilmiş böyle bir hil'ati çıkarmak, metbûluk sıfatını tanımayarak, meşrû kuvvete karşı isyan etmek ve istiklâl dâvâsına kalkışmak demek idi.

Umûmî hatları ile izah ettiğimiz bu hil'at vermek âdetine, islâm dünyasında, Emevîlerden başlayarak, tesâdüf ediyoruz; Sâsânîlerde ve bizanslılarda daha islâmiyetin zuhûrundan evvel mevcût olan bu âdeti Emevîlerin onlardan almış olmaları pek tabi'îdir; eldeki bütün vesikalar karşısında islâmiyette hil'at vermek usûlünün iptidâ Hârûn al-Raşîd tarafından ihdâs edildiğini söyleyen müverrih Maḳrîzî'nin bu ifâdesine elbette bir kıymet verilemez. Nitekim bu âdet sonradan Endülüs Emevîlerine ve onlardan da İspanya'daki diğer islâm devletlerine geçmiştir (E. Lerez, *l'Espagne musulmane en Xème siècle*, Paris, 1932, s. 56). Bu âdetin, daha ilk devirlerden başlayarak, Abbâsîlerde de mevcût olduğunu ve hilâfetin yıkılışına kadar devam ettiğini tarihî kaynaklardan, bütün teferruâtı ile, öğrenmekteyiz (Curcî Zaydân, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, V, 255 v.d.; A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, s. 118, 232—234). Abbâsî imparatorluğundan ayrılan coğrafî sâhalarda kurulan ve onların siyâsî ve idârî müesseselerini tabiatiyle devam ettiren muhtelif islâm ve türk devletlerinde de bu âdetin, zaman ve mekâna göre bâzı ayrılıklar göstermekle berâber, devam ettiğini söyleyebiliriz: Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîlerde gördüğümüz bu âdet (msl. Narşaḫî, *Târîḫ-i Buḫârâ*, nşr. Ch. Schefer, s. 86, 166, 197; *Ḳābūs-nāma*, nşr. Sa'îd Nafîsî, s. 162; Niẓâmî 'Arûżî, *Çahār maḳāla*, nşr. Muḥammed Ḳazvînî, s. 76), Gazneliler devletinde, bilhassa Maḥmûd Ġaznavî devrinden başlayarak, büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Bu devre mensûp bâzı şâirlerin hükümdarın kendilerine hil'at ihsan ettiğinden bahsettiklerini görüyoruz (Farruḫî, *Dîvân*, nşr. 'Alî Âbân, s. 376). Fakat daha ziyâde husûsî mâhiyette olan bu gibi hâdiselerin dışında, devletin askerî ve mülkî büyük ricâline verilen hil'atler ve bunların nelerden mürekkep olduğu hakkında geniş mâlûmâta da sâhip bulunuyoruz (*Târîḫ-i Bayhaḳî*, nşr. Ḳâsim Ġanî ve Fayyâż, s. 155, 159, 160, 265, 269, 294, 557 ve tür. yer.). Yine bu eserden, halifenin Gaznevî sultanına gönderdiği hil'atler hakkında da etraflı mâlûmat edinebiliyoruz (*ayn. esr.*, s. 321). Hil'at vermek âdeti, Gaznelilerin siyâsî ve idârî an'aneleri te'sirinde kalan Gûrlularda ehemmiyetini kaybetmiş ve Dehli-Türk sultanlığında da onun yerine, büyük vazifelerde bulunan askerî ve mülkî ricâle daha ziyâde *ṭabl* ve *'alam*, *çatr* gibi hâkimiyet timsalleri ve unvanlar vermek usûl olmuştur (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirî*, s. 65 v.d.; 'Afîf, *Târîḫ-i Fîrûzşâhî*, s. 274'te halifeden gelen hil'atler hakkında mâlûmât vardır). Büyük Selçuklular imparatorluğunda, hükümdarların taltif etmek istedikleri kimselere hil'at verdikleri (*Dîvân-i Mu'izzî*, nşr. 'Abbâs İḳbâl, s. 157, 213) ve devletin büyük ricâline, vazifelerine âit senbolik alâmetler ile (msl. vezîrlere verilen altın divit gibi) birlikte hil'atler verildiğini, o devre âit tarihî kaynaklardan öğrenmekteyiz (msl. bk. al-Bundârî, *Zubdat al-nuṣra*; yine bu kaynaklarda, halifelerin Selçuklu imparatorlarına ve büyük Selçuklu ricâline verdikleri hil'atler hakkında da etraflı mâlûmât vardır). Anadolu Selçukluları da dahil olmak üzere (bk. İbn Bîbî'nin mufassal ve muhtasar nüshaları), büyük Selçuklu imparatorluğunun bütün istitâlelerinde, Ḫvârizmşâhlarda, Atabeylerde, Eyyûbîlerde tesâdüf ettiğimiz bu an'ane, bilhassa Mısır-Suriye Memlûk imparatorluğunda büyük bir ehemmiyet kazanmıştır ki, bu devrin çok zengin tarihî kaynakları ve bilhassa *Ṣubḥ al-a'şā* gibi divan mâlûmâtını bütün teferruâtı ile tesbit eden ansiklopedik eserler sâyesinde, bu husûsta çok geniş bilgilere sâhip bulunuyoruz (VIII, 339; bk. bir de Walter Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*, 1928, bk. fihrist; G. Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamlouks*, s. 139 v.d.).

Hil'at usûlünün Memlûkler imparatorluğunda kazanmış olduğu bu ehemmiyete rağmen, şimâlî Afrika müslüman sülâlelerinde buna tesâdüf edilmiyor. Bu hükümdarlar, taltif etmek istedikleri kimselere, husûsî olarak elbiselik kumaş vermekle iktifâ ederlerdi (bk. İbn Faḍl Allâh al-'Omarî, *Masālik al-abṣār*, G. Demombynes tarafından tercüme edilen şimâlî Afrika kısmı, Paris, 1927, s. 124). Selçuklu an'aneleri te'siri altında kalan İlhanlılar imparatorluğu ile onu tâkip eden sâir türk devletlerinde, Altın-Ordu'da [bk. mad. İBN BAṬṬŪṬA], Timurlularda, (msl. *Ẓafar-nāma-i Yazdî*, nşr. M. İlahdâd, *Bibliotheca Indica*, I, 290, 321, 547; Ḫvândmîr, *Dustūr al-vuzarâ'*, nşr. Sa'îd Nafîsî, s. 439), Safevîlerde, orta Asya ve Hind-türk sülâlelerinde, Osmanlılarda bu hil'at usûlünün, muhtelif değişikliklerle, devam ettiği görülüyor (bunlara âit tarihî kaynaklarda ve tetkiklerde lâzım gelen tafsilâta tesâdüf olunabilir ise de, henüz bu mesele hakkında yazılmış husûsî monografilere mâlik bulunmayoruz; Osmanlılarda hil'at meselesi hakkında bk. M. d'Ohsson, *Tableaux général de l'Empire Ottoman*, VII, 199; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, bk. fihrist).

Daha islâmiyetin ilk asrından başlayarak, mevcûdiyetini gördüğümüz bu hil'at müessesesinin menşe'i hakkında henüz kat'î bir şey söylemek kabil olmamakla berâber, müslümanların bunu Bizans ve Sâsânî an'anelerini taklit etmek suretiyle meydana getirdikleri tabi'îdir. Çünkü Sâsânîlerde bu an'anenin büyük ehemmiyeti olduğunu bildiğimiz gibi (A. Christensen, *l'Iran sous les Sassanides*, 1936, s. 403), bizanslılarda da bu âdetin eskiliği mâlûmdur (G. Rouillard, *l'Administration civile de l'Egypte Byzantine*, 1928, s. 228; Ch. Diehl, *Byzance*, s. 57).

Mısır'da daha Fir'avunlar devrinde mevcûdiyetini gördüğümüz bu âdetin eski Bâbil-Âsûr medeniyetinden kaldığını, yâni şark menşe'inden geldiğini iddia edenler olduğu gibi (J. von Karabacek, *Popyrusprotokolle*, s. 27), bunun eski Roma'daki *clavus* ile alâkası olduğunu, iranlıların V.—VI. asırlarda bunu taklit ettiklerini ve bunun da eski Etrüsk menşe'inden geldiğini iddia edenler de yok değildir (bk. Grohmann tarafından yazılmış olan mad. ṬİRĀZ). Eski şark menşe'i ihtimâlinin kolayca reddedilemeyeceğini söyleyen bu müellifin iddiasını te'yid için, hil'at vermek âdetinin eski çinlilerde de mevcût olduğunu ve türklerin daha islâmiyeti kabûlden evvel bu an'aneye vâkıf bulunduklarını ilâve edelim. E. Chavanne'ın tetkiklerine göre, Çin imparatorları türk prenslerine, bâzan kendi sırtlarından çıkararak, hil'atler veriyorlardı (*Documents sur les Tou-Kiue occidentaux*, 1903, s. 60). Bu hil'atler, Gaznelilerde ve Mısır Memlûklerinde olduğu gibi, muhtelif vazife ve rütbelere göre, muhtelif renklerde idi ve yalnız elbiseden ibâret olmayıp, ayrıca bir takım teferruâtı da ihtivâ ediyordu (ayn. mll.'in *T'oung-Pao*, II. seri, V, 15, 36, 42, 46—49'daki makaleleri). Mamafih orta Asya'daki ilk müslüman türk devletlerinde ve muahharen moğullarda uzak şark medeniyetinin bâzı te'sirleri bulunmasına rağmen, hil'at vermek usûlünün islâm ve türk devletlerinde bu kadar kuvvetle yerleşmesinde Bizans ve Sâsânî müesseselerinin te'sirini kabûl etmek icâp eder.

Bibliyografya: Bu mesele hakkında M. Quatremère, bilhassa Memlûkler devri kaynaklarından istifâde etmek suretiyle, mühim ve etraflı bir not neşretmiştir (*l'Histoire des Mamlouks*, II, 2,3, 72 v.d.). Bu notu muhtevî cildin neşri yılında R. Dozy tarafından Amsterdam'da neşrolunan *Dictionnaire détaillé des Noms des Vêtements chez les Arabes* adlı eserde de, hil'at meselesi hakkında, yine daha ziyâde Memlûk devri kaynaklarından istifâde suretiyle, mâlûmât verilmiştir. Bunlardan sonra Cl. Huart tarafından *EI*'da yazılan mad. HİL'AT ve benim *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar* adlı makalemde (*Türk hukuk ve iktisat tarihi*

mecm. I, 273—276) bu husûsta kısa mâlûmat ve bibliyografya kayıtları vardır. Resmî elbiselerin kudret ve hâkimiyet timsâli olarak kullanılması meselesi hakkında Cl. Huart tarafından zikredilen şu eserlere bk. G. Melomi, *Alcuni temi semantici* (*RSO,* 1910, III, 533 v.d.); F. W. Buckler, *Two Instances of Khil'at in the Bible* (*Journal of Theological Studies,* 1922, XXIII, 197 v.d.); ayn. mll., *The political theory of the Indian Mutiny* (*Transactions of the Royal Historical Society,* 1922, V, 81); muhtelif islâm devletlerinde hil'at meselesini tetkik için mürâcaatı zarûrî olan başlıca kaynaklar makale içinde gösterilmiş olduğundan, tâlî mâhiyetteki bir çok eserlerden burada bahse lüzûm görülmemiştir.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

HİLCİ. [Bk. ḤALCİ.]

HİLF. [Bk. HİLF.]

HİLF. ḤİLF (A.; ittifâk), evvelâ, ilk zamanlarda az-çok biribirine muhâlif, ayrı birlikler teşkil eden kabîleler ve yahut hizipler arasında akdolunan ittifaka itlâk olunurdu. İttifak akdinde ekseriyâ riâyet edilen merâsim ile, evvelce münferit bir hâlde bulunan grupları birleştirmek gâyesi istihdaf edildiği görülmektedir. Johs. Pedersen, *Den Semitiske Ed...* (Kopenhag, 1912), s. 10 v.d., 20—32 (alm. tab. *Der Eid bei den Semiten,* 1914, s. 7 v.d., 21—31)'de, „yemin etmek, kasem etmek" fikrinin ḤLF kökünün esâs mânasını teşkil etmediği, fakat ittifak mefhûmunun inkişâfından neş'et ettiği, mümkün olarak, gösterilmiştir.

İttifak eden taraflar, kendi aralarında *ḥulafâ'* (mfr. *ḥalîf*) olurlardı. Aynı suretle her hângi bir şahıs dahi bir aşîret ile *ḥilf* münâsebetine girebilirdi. Bu hâlde *ḥilf* fikri ekseriyâ *civâr* mefhûmu ile karışır.

Bâzı ittifaklar, msl. imtiyazlarından vazgeçmeyen ʿAbd al-Dār'lara karşı ʿAbd Manāf'ın liğer bir kaç Kureyş hizibi ile akdettiği *ḥilf al-muṭayyabîn* ittifâkı bilhassa zikredilmeğe değer. *al-Muṭayyabūn* (güzel kokulular) adının, âkid tarafların ellerini müteâkiben Kâbe'ye sürmek üzere, Kâbe civarında, içinde güzel koku (*ṭîb*) bulunan bir kaba daldırmış olmalarından geldiği söylenir. *Muṭayyabūn,* Peygamberin Ḫuzāʿa'lara hitâben yazdığı bir mektupta zikrolunmuşlardı. ʿAbd al-Dār'lar da başka kabîleler ile ittifak akdettiler ve *al-Aḥlāf* tesmiye olundular (İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, s. 84 v.d.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-maʿārif,* nşr, Wüstenfeld, s. 294; al-Yaʿḳūbi, nşr. Houtsma, I, 287 v.d.; *al-Masʿūdi,* Paris tab., III, 120 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām,* I, medhal, §§ 85—87, II, 1, sene 8, 20 v.d. ve orada zikrolunan diğer kaynaklar ve eserler). *Ḥilf al-fużūl,* rivâyete göre, bir haksızlığa uğrayanlar lehine müdâhale için, birleşen bir kaç Kureyş fırkasının akdettiği ittifaktır. İttifak akdedilirken, evvelce, Kâbe köşelerini yıkamak için, kullanılan zemzem suyu içilirdi. *al-Fużūl*'ün mânası pek belli değildir, arap müellifleri bunun hakkında biribirlerinden pek farklı izâhat verirler. Peygamberin bu *ḥilf*'in akdinde hazır bulunduğu ve ittifakı pek ziyâde takdir ettiği rivâyet olunur (bilhassa Ṭabarî Peygamberin *Ḥilf al-Muṭayyabîn* ittifâklarının akdinde dahi hazır bulunduğunu söyler; *Tafsîr,* V, 35). Ḥusayn b. ʿAlî'nin, bir defa Medine'de Emevî vâlisini *ḥilf al-Fużūl* kuvvetleri ile tehdit etmiş olduğu rivâyet edilir (*Aġānî*[1], XVI, 63—71; İbn Hişām, s. 85 v.d.; İbn Ḳuṭayba, *göst. yer*; Masʿūdî, IV, 122 v. dd.; Caetani, *ayn. esr.,* I, medhal, §§ 146, 147). Bundan başka, Ribāb'lar (mfr. *rubbî,* krş. Ṭabarî, I, 1914, 4, 2221, 9, 10; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ,* nşr. Wüstenfeld, s. 111; *ʿIḳd* (Kahire, 1316), II, 41, krş. 39, 26 v. dd.; *Aġānî,* bk. fihrist; Caetani, *göst. yer.,* I, II, bk. fihrist), *Laʿaḳat al-dam* „Kan yalayıcılar" (İbn Hişām, s. 125; *Aġānî,* VII, 26, 28; Caetani, *göst. yer.,* I, medhal §§ 169, 170), *Aḥābîş* (Yaʿḳūbî, I, 278 v.d.; *Aġānî* XIX, 76 v.d.; Caetani, *göst. yer.,* I, medhal § 305 ve *tür. yer.*) v.b. vardır.

Kur'an'da beyân edilen *ḥalîf* (IV, 37)'in verâset hakkı (diğer bir tefsir onu aralarında kardeşlik derecesinde dostluk olan muhâcirûn ve ensâra atfeder) na dâir âyet (XXXIII, 6) ile nesh olunmuştur (krş. Ṭabarî, *Tafsîr,* V, 31—35; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes,* s. 239, not).

Bütün müslümanları kardeş telâkkî eden islâmda *ḥilf* memnû idi. Aşağıdaki kelâm Peygambere atfolunur: *lā ḥilfa fi'l-islām* (islâmiyette *ḥilf* memnûdur); bununla berâber, o câhiliye devri âkidlerini, ahidlerine düşen vazifeyi ifâya teşvik etmiştir (krş. Ṭabarî, *göst. yer.,* V, 34, 17 v.dd.).

Bugünkü arap kabîleleri arasında câri ittifâklar için krş. Jaussen, *Coutumes des Arabes au pays de Moab,* s. 149 v. dd. ve Bilād Arḥab (Yemen)'ta *ḥalîf* hakkında bk. E. Glaser *Meine Reise durch Arḥab und Hâschid* (*Peterm. Mitth.,* 1884, 177[b].).

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. *Lisān, ḥlf, fżl* (s. 42), *rbb* (s. 388), *ḥbş* (s. 166); Caussin de Perceval, *Essai sur l'Hist. des Arabes...,* I, 254 v.d. (*al-Muṭayyabūn*); I, 330—335 (*al-Fużūl*); II, 287 not ve *tür. yer.* (*al-ribāb*); I, 253 v.d. ve *tür. yer.* (*al-aḥābis*); W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage*[2], s. 53 v. dd.; ayn. mll. *Lectures on the Religion of the Semites*[2], s. 314 v. dd., 479 v.d.; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*[2], s. 125 v.d., 128 v.d.; Goldziher, *Muh. Stud.,* I, 63—69.

(C. VAN ARENDONK.)

HİLL. [Bk. ḤALĀL.]

ḤİLLA. [Bk. HİLLE.]

HİLLE. AL-ḤİLLA, Osmanlı imparatorluğu zamanında, Bagdad vilâyetinde, Cuinet'ye göre, 30.000 nüfuslu bir şehir ve aynı isimdeki sancağın merkezidir. 495 (1101/1102) senesinde mezyedî Ṣadaḳa b. Manṣūr tarafından te'sis edilerek, Ḥillat Banî Mazyad („Benî Mezyed şehri") tesmiye olundu. Şehrin yeri, bu faâl arap emîri tarafından, pek muvâfık olarak, harâbeleri bir kaç mil yukarıda bulunmakta olan meşhûr Bâbil şehrinin vaktiyle bulunduğu mevkide intihap olunmuştur. Bu mevkiden geçen ve VI. (XII.) asırdan beri asıl Fırat telâkkî edilen nehir, arap coğrafyacılarına göre, asıl nehrin bir kolu sayılırdı ve Nahr Sūrā al-Asfal ismini taşırdı. Ḥilla'nin te'sisinden evvel, burada, sol sâhil üzerinde, al-Cāmiʿayn isminde mâmûr bir mevki var idi; hâlbuki Ṣadaḳa yeni şehri karşı sâhilde kurdurdu. İrtibâtı te'min eden dubâ köprü az zamanda Bagdad-Kûfe yolu üzerinde nehri geçmeğe müsâit başlıca nokta oldu; hâlbuki yol vaktiyle Ḳaṣr İbn Hubayra'den geçerdi. Bu yüzden Ḥilla çabuk inkişâf etti. Bugün Ḥilla Irak'a âit mühim bir mevkidir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam,* II, 322 v.d.; İbn Cubayr (nşr. de Goeje), s. 214; İbn Baṭṭūṭa, II, 97; K. Ritter, *Erdkunde,* XI, 783 v. dd. (bk. oradaki eski seyahat hikâyeleri); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Calihpate,* s. 71; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie,* III, 160 v. dd.

ḤİLLÎ. [Bk. HİLLÎ.]

HİLLÎ. AL-ḤİLLÎ, Ḥilla [b. bk.]'li, *imāmîya*'nin 3 mûteber kelâmcısının adı:

1. Nacm al-Dīn Caʿfar b. Muḥammed (ölm. 674 = 1275), şi'î fıkhına dâir klâsik bir el kitabı olan *Şarāʾiʿ al-islām* (bk. rus. trc. Kasembeg, frns. trc. Querry) müellifi.

2. ʿAllāma lekaplı Camāl al-Dīn al-Ḥasan b. al-Muṭahhar (ölm. 726 = 1326); diğer te'lifâtı meyânında bilhassa *Ḫulāṣat al-aḳvāl.*

3. Aḥmed b. Fahd (ölm. 806 = 1403), „Ṣayḫ al-Muta'aḫḫirîn".

Bibliyografya: Ḫvānsārî, *Ravżat al-cannāt* (taş basma), Tahran, 1307, s. 20, 145, 235; Brockelmann, *GAL,* I, 406; II, 164; *Suppl.,* II, 210. (LOUIS MASSIGNON.)

HİLLÎ. AL-ḤİLLÎ ṢAFÎ AL-DİN ʿABD AL-ʿAZİZ B. SARĀYĀ (1278—1351), arap şâiri. 5 rebiülâhır 677 (27 ağustos 1278)'de Fırat üzerinde bulunan Ḥilla'de doğdu; Mardin Artuk-oğulları sarayına intişâp etti ve onları medheden kasîdeler yazdı. 726 (1326)'da Kahire'ye, al-Malik al-Nāṣir'in yanına gitti. Fakat hemen bir-az sonra Mardin'e döndü ve 750 (1349) veya 752 (1351)'de Bagdad'da öldü. Pek çok olan eserleri, ancak seleflerinin çizdiği yolu tâkip etmektedir; yalnız halk şiirleri vâdisinde yenilikler yaptı ve *mużamman* denilen bir *muvaşşaḥ* nev'i icât etti.

Mardin Artuk-oğullarından al-Malik al-Manṣūr'un medhiyelerini toplayan ve *al-Ḳaṣā'id al-Artuḳîyāt* da denilen *Durar al-nuḥūr* adlı mecmua her biri arap alfabesinin ilk harfi ile başlayan ve sıra ile giderek, alfabenin son harfi ile nihâyet bulan 29 beyitlik 29 kasîde ihtivâ eder. *al-Kāfiya al-badiʿîya* denilen manzûme, Peygamberin medhine tahsis edilmiş olup, her beyitinde bir veya iki edebî san'at ihtivâ eder ki, şâiri tarafından şerh edilmiştir. *Kitāb al-ʿāṭil al-ḥālî, zacal, mavālî, kānkān* ve *ḳūmā* halk nazım şekillerinin vezinlerinden bahseden bir risâledir. Divanı Şam'da (1297—1300) ve Beyrut'ta (1300) basılmıştır. al-Malik al-Ṣāliḥ Abu 'l-Makārim için yazdığı kasîde, G. H. Bernstein tarafından, lâtinceye tercüme edilmiştir (Leipzig, 1816).

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL,* II, 159 v. d.; *Suppl.,* II, 199 v. d.; Cl. Huart, *Histoire de la littérature arabe*[2], s. 320; I. Pizzi, *Letteratura araba,* s. 321; Nicholson, *A literary History of the Arabs,* s. 449 v. d.; İbn Şākir al-Kutubî, *Favāt,* I, 279—287 (1283, s. 356—366); Weijers, *Orientalia,* II, 293; M. Hartmann, *Muwaşşaḥ,* s. 79.

(CL. HUART.)

HİLMEND. [Bk. HELMAND.]

ḤİMÂLA. [Bk. HİMÂLE.]

HİMÂLE. [Bk. ḤAMĀʾİL.]

ḤİMŞ. [Bk. HUMUS.]

ḤİMYAR. [Bk. HİMYER.]

HİMYER. AL-ḤİMYAR (A.), cenûbî Arabistan'da eski bir kavim adıdır. Klâsik müelliflerce, Homeritae, Ὁμηρῖται tesmiye olunurdu ki, bu şekil daha ziyâde bir tasgir (*fuʿayl*) ifâde etse gerektir. Ḥimyar telâffuzu Ἰμμιρπυοί, Ἴμμερες şeklinde (*Hist. eccl.,* II, 58. fasıl; krş. Nikephoros Kallistos, *Hist. eccl.,* XVI, 37. fasıl), ancak VI. (m. s.) asır muharrirlerinden Theodoros Anagnostes tarafından, kullanılmış bulunmaktadır. İmparator Justinianus'un elçisi sıfatı ile, Aksūm'u ve cenûbî Arabistan'ı ziyâret eden Nonnosos ve onun sefâretnâmesini kopye eden Malalas Ἀμερῖται şeklinde yazmaktadırlar ki, bu habeşçe şekli olan Hamēr'in tamâmen aynıdır. Kitâbelerde bu isim *Ḥ-m-y-r-m* (tenvîn yerine temvîm) ve muayyen cemi hâlinde *ʾ-ḥ-m-r-n* (*ʾAḥmūrān* = *al-Aḥmūr*) şeklinde yazılırdı.

Arap müelliflerine göre, Himyarîler müteaddit kabîlelere ayrılırdı ve Laḥac etrafında Ẓafār ve Rīdā' havâlisi ile bunların şarkında Sarv Ḥimyar ve Nacd Ḥimyar'de yaşarlardı. Homeritaelerden ilk defa kadîm Plinius (*Hist. Nat.*, VI, § 161), Aeliüs Gallus'un 25 (m. ö.) senesinde Yemen'e yaptığı seferi anlatılırken, bahsetmiştir; romalı general tarafından toplanan mâlûmâta göre, Himyerîler, sayıca, bu memleketin diğer kavimlerinden fazla idiler. Strabon (I, XVI, 4. fasıl, § 24), aynı seferden bahsederken, Sabalıların pâyitahtı Mariaba'nın Rhammanîler kabîlesine âit olduğunu söyler. Bu son kabîlenin reisi, yine Strabon'a göre, İlasaros idi. Bunun bir-çok kitâbelerde zikredilen „Saba' ve Ẕū Raydān" yâni Sabalıların ve Himyerîlerin kıralı 'Îlīşaraḥ Yaḥżub olması pek muhtemeldir. 70 (m. s.) tarihlerine doğru, yani muharriri mechûl *Periplus Maris Erythraei*'nin yazıldığı devirde, Himyerîler cenûbî Arabistan'ın büyük kısmına hâkim idiler; Saba kırallığı dâhil olmak üzere, iç kısımlardaki mıntakalardan başka, Kızıldeniz ve Ḥaẓramavt hudûtlarına kadar, Hind okyanusu sâhillerini işgâl etmişler ve şarkî Afrika (Azania) sâhilinin bir kısmı üzerinde hâkimiyetlerini te'sis etmişlerdi. Kıralları, „Himyerîlerin ve Sabalıların meşrû kıralı" Charibaēl Ẓafār'da otururdu (bâzan Ταφάρ, Τάφαρον, Τάρφαρα, Τέφρα, Taphra, bâzan, Plinius ve Batlamyus tarafından, Sapphar tesmiye olunan kitâbelerdeki *ẓ-f-r*, habeşçe Ṣafār; Hind denizi sâhilinde aynı isimdeki liman ile karıştırılmamalıdır); bu şehir, İran istilâsına kadar, Yemen'in pâyitahtı olarak kalmıştır. Ḥaribaël, romalılar ile dostâne münâsebetler te'sis etmişti; kitâbelerde ismi geçen ve Raydān'da basılmış paraları mevcût olan Saba' ve Ẕu-Raydān kıralı Kariba'īl *W-t-r* Yun'im ile aynı şahıs gibi görünmektedir. II. (m. ö.) asrın nihâyetlerine doğru, hâkimiyet sabalılardan Himyerîlere geçti; bu değişikliği husûle getiren sebeplerden biri, muhtemel olarak, Batlamyuslar devletinin amiralleri tarafından, denizden doğrudan-doğruya Hindistan'a giden yolun keşfedilmesi olmuştur; bu keşif Saba'nın, kara ticâret merkezi olarak hâiz bulunduğu ehemmiyeti ortadan kaldırmıştır. IV. asra kadar Himyerîlerin tarihi hakkında grek ve lâtin müelliflerinde bir haber yoktur; şimdiye kadar neşrolunan kitâbelerde ise, sarîh tarih zikredilmeden, müteaddit kralların isimleri geçmektedir. İmparator Constantius II. zamanında (337—361), Ẓafār ve 'Aden'de kiliseler te'sis eden hindli Teofilos tarafından buraya hıristiyanlık sokulmuştur (Philostorgius, *Hist. eccl.*, III, 4. fasıl); Theodoros Anagnostes'e göre (*göst. yer*), Himyerîler ancak Anastasius zamanında (491—518) hıristiyan olmuşlardır. Bu devirde (IV. asrın ortasına doğru) Habeşler (kitâbelerin *'ḥ-b-ş-n*'leri), yâni Aksūm kıralları, cenûbî Arabistan ve Aeizana'da hâkimiyetlerini te'sis etmişlerdi. İmparator Constantius II.'un muâsırı olan Aksūm kıralı, kitâbelerinde, diğer unvanlar meyânında, „himyerîlerin ve Raydān'ın kıralı" unvanını alır; IV. asır başlarında yetişmiş olan coğrafyacı Markianos'un Himyerîleri habeşli bir kavim olarak göstermesi ve diğer emmâreler, habeş istilâsının daha eski zamanlara çıktığını isbât eder gibidir. Roma imparatorları, gerek bu havâlide Roma'nın ticârî menfâatini gözetmek, gerek 'Omān yolu ile (bk. *ZDMG*, XXXI, 73) cenûbî Arabistan'a nufûza çalışmış olan Sâsânîlere karşı ittifaklarını te'min etmek için, Himyerîler ile, muntazam münâsebet idâme ederlerdi. Himyerî reisleri, 521'de, başlarında meşhûr Ẕū Nuvās (grek muharrirlerinde: Dunaas, Dimnos ve Damianos) olduğu hâlde, habeşlilere karşı, ayaklandılar; Mūsā dininde olan Ẕū Nuvās, kilise azîzlerinden Arethas'ın şehidler listesinde zikrolunan Necrān hıristiyanlarına zulüm yaptı ve kendisini mağlûp ve katleden (m. s. 526) Aksūm kıralı Kaleb ela-Aṣbaḥa'nın müdâhalesini tahrik etti. Memleket, habeşliler tarafından işgâl olundu; bir kaç sene sonra, adulisli Ela-Abraha, Aksūm kırallarına karşı, istiklâl kazandı ve İran istilâsına kadar, Yemen'de huküm süren sülâleyi kurdu. Gerek Ela-Abraha hakkında, gerek onun şark imparatorluğu, İran, Habeşistan ve Gassânî emîrleri v.b. arap reisleri ile olan münâsebetlerine dâir, 540 tarihli büyük Ma'rib kitâbesinde mevsûk mâlûmat bulmaktayız; bu kitâbede, aynı zamanda, Ma'rib'in meşhûr su bendinin tâmirinden de bahsolunmaktadır. Himyerî kanunları ile Ela-Abraha ve halefi zamanında Ẓafār piskoposu bulunanlardan H. Gregentios ismine izâfe olunan, sihhati şüpheli diğer kitaplar bu devirde yazılmıştır (Migne, *Patrol. Graeca*, LXXXVI, I, sütun, 563—784). Justinus II. zamanında, 570 senesine doğru, himyerî reisleri iranlıları memlekete dâvet ettiler; Ela-Abraha sülâlesinin son hukümdarı bizanslı Theophanus tarafından Sanaturkes denilen Masrūḳ, iranlılara karşı yaptığı muhârebede, maktûl düştü. İranlılar, muhtelif mıntaka (*miḫlāf*)ların idâresini himyerî melik (*ḳayl*)lerine bırakarak, memleketi askerî işgâl altına aldılar; İran vâlileri (*marzubān*) merkez olarak, Ṣan'ā, şehrini intihap ettiler. Peygamber, islâma davet etmek üzere, ilk sahâbelerini Yemen'e gönderdiği zaman, himyerî kırallığı çoktan zevâl bulmuş idi. Himyerî *ḳayl*'ler ile Ṣan'ā'da bulunan iranlıların ahfâdı, ciddî mukavemet göstermeksizin, yeni dini kabûl ettiler.

Cenûbî Arabistan'da bulunmuş ve yerli yazı ile yazılmış olan, umûmiyetle himyerî denilen kitâbeler, VIII. asırdan (m.ö.) takriben 550 (m s.) tarihine kadar, pek mühtelif devirlere âittir ve ancak pek azı asıl himyerîlerden intikal etmiştir. Bunları, yazıldıkları dile göre, biri Saba ve diğeri Mina kitâbeleri olmak üzere, başlıca iki guruba ayırmak mümkündür; himyerî kitâbeleri birinci guruba mensûptur. Sikkelere gelince (hemenhepsi gümüş) bunların çoğu himyerî kırallarına izâfe olunabilirler. Araplarca *musnad* tâbir edilen (kitâbelerde sâdece „kitâbe" mânasına gelen) yazı, habeş yazısı ile sıkı bir surette bağlıdır ve Finike alfabesinden çıkmıştır. Klâsik arapçanın bütün sesleri himyerî yazısında vardır; fazla olarak ıslık çıkaran *s* harfinin muaddel bir şekli de mevcûttur. Saba'î-himyerî dilini, klâsik arap dilinden, bir çok gramer husûsiyetleri ile ve bilhassa lugati itibârı ile, farklı bir arap lehcesi saymak mümkündür (msl. tenvin yerine temvîm, *al* harf-i târifi yerine *-ān* lâhikasının kullanılması v.b.). Diğer cihetten, Yemen'de bugün konuşulan modern lehceleri yahut kaba Mahrî ve Ḳāravî lehcelerini, bu lehceler lugatlerinde şimâlî arapçada mevcût olmayan, fakat kitâbelerde tesâdüf olunan bir çok kök ve lugatleri muhâfaza etmiş bulunmakla berâber, arap lisâniyatçıları ile hemfikir olarak, eski himyerî dilinin devâmı gibi telâkkî etmekten çekinmelidir. Bu zehâb yanlış çıkmıştır.

Kitâbelerin keşfine kadar, arap müelliflerinin verdikleri mâlûmat, islâmdan evvelki Yemen tarihi için, başlıca kaynağımız idi. *Kur'an*, Yemen Tubba'larından bahseder ve o vakitten beri, himyerî kırallar için, bu ad kullanılmıştır. Hâlbuki kitâbelerden öğrendiğimize göre, Saba ve Ḥimyar kıralları dâimâ *malik* unvanını kullanmışlar ve *tubba'* tâbiri Hamdān kabîlesinde asil bir âilenin ismi olan Bata''nın bozuk bir şeklidir. Müelliflerin, Himyarî *ḳayl* (bey)'ler ve *azvā* (kıralları yuhut derebeyleri)'ları hakkında bütün anlattıklarının sû-i tefehhümlere istinat ettiğini bize aynı kitâbeler öğretmektedir. Tarihlerde okuduğumuz kıral şecereleri ve bu kırallardan bir çoğunun icrâatı daha az itimada şâyândır. *Kur'an*, Saba melîkesinin *Tevrat*'taki efsânesini, bir Tubba''nın Mekke'ye karşı yaptığı seferi ve bâzı tefsirlere göre (bk. *ZDMG*, XXXV, 610 v.dd.), Ẕū Nuvās tarafından, Necrān hıristiyanlarına karşı yapılan zulüm ve itisafı zikreder. İlk zamanlardan itibâren, *Kur'an* müfessirleri ve ilk halifelerin saraylarındaki muvazzaf hikâyeciler Yemen'in eski tarihi ile uğraşmağa başladılar (İbn 'Abbās, Ka'b al-Aḥbār, Vahb b. Munabbih, 'Abīd b. Ṣarya). Bunların bir çoğu yemenli olduğu hâlde, memleketin halk menkûlatına, İskender hikâyesi ve yahudi efsâneleri gibi, ecnebî menşe'li efsâneleri tercih ve bunlara kendi hayallerinin icatlarını ilâve ettiler. Bilḳīs (bk. mad. BELḲIS) ve Ẕu 'l-Ḳarnayn (b. bk.) masalı, bu gün bile, rağbette bulunan *Sayf b. Ẕi 'l-Yazan* mâcerâları (*sīra*) v.b. halk kitapları, bu nevi tarihçiliğin son mahsûlleridir. Bununla berâber, bu hayal mahsûllerinin yanında, meşhûr *Sīrat al-Nabī*'nin müellifi olan İbn Hişām'ın *al-Ticān fī mulūk Ḥimyar* isimli kitabı, Hamdānī'nin *Iḳlīl* ve *Ṣifat cazirat al-arab* ve en nihâyet şerhli *al-Ḳaṣīda al-Ḥimyarīya* („himyerî kasîdesi") ve Naşvān (ölm. 573)'ın *Şams al-'ulūm* adındaki kamusu gibi bir çok yemenlilerin ciddî eserlerini zikretmek lâzımdır. Bu âlimler henüz *musnad*'leri okuyacak vaziyette idiler ve kitâbeler dilini tamâmiyle anlamamakla berâber, şecereleri ve tarihî hikâyelerini tamamlamak için, bunlardan istifâde ettiler; aynı zamanda, bir takım halk rivâyetlerini de topladılar. Bununla berâber, bu âlimler, yukarıda mâhiyetleri hakkında izahat verilen seleflerinin edebî eserlerinin de te'siri altındadırlar ve umûmiyetle, arap müelliflerinin sâdece islâmdan evvel son asırlar için, bir dereceye kadar mevsûk mâlûmat verdikleri söylenebilir.

Bibliyografya: 1908 senesine kadar, himyerî arkeolojisine, coğrafyasına ve bilhassa kitâbelerine dâir, yazılmış olan eserlerin hemen-hemen noksansız bir listesi için bk. F. Hommel, *Südarabische Chrestomathie*, s. 63 v.dd. ve O. Weber, *Studien zur Südarabischen Altertumskunde*, III, 71—101. Himyerîlerin eski tarihi hakkında bk. O. Blau ve diğerleri tarafından (*ZDMG*, XXII, 654—673; XXIV, 559—592; XXV, 525—592; XXVII, 295—363; XXX, 320—324; XXXI, 61—74) neşrolunan muhtelif makaleler. S. Arethas'ın vesikaları neşrine Bollandistlerin ilâve ettikleri mukaddime; Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (1875); Glaser, *Skizze der Geschichte und der Geographie Arabiens*, II (ayrı olarak intişârı, Berlin, 1890). Habeşlerin istilâsına dâir bk. George, *De Aethiopum imperio in Arabia Felici* (Berlin, 1833); A. Dillmann, *Über die Anfänge des Axumitischen Reiches* (Berlin, 1879); ayn. mll., *Zur Geschichte des Axumitischen Reichs vom IV. bis VI. Jahrhundert* (Berlin, 1880) ve *Bemerkungen zur Grammatik des Geez und zur alten Geschichte Abessiniens* (*Sitz. Berichte der. Berl. Akad.*, 1890, I); W. Fell, *Die Christenverfolgung in Südarabien und die himjarisch-äthiopischen Kriege nach abessinischer Überlieferung* (*ZDMG*, XXXV, 1—74, 693—710); J. Guidi, *La lettera di Simeone, vescovo di Bēth-Arsam, sopra i*

martiri Omeriti (Roma, 1881); E. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika* (1895); Carolo Conti Rossini, *Un documento sul Cristianesimo nello Jemen* (Roma, 1911) ve nihâyet *Deutsche Aksum-Expedition* (1913, IV)'da neşrolunan Aksûm kitâbeleri. Hommel ve Weber tarafından gösterilen kitâbelere dâir neşriyâta o vakitten beri muhtelif gazete ve mecmualarda intişâr eden ilmî yazılardan başka, Ac. d. Inscr. et Belle Lettres'de, *Corpus inscriptionum himyariticarum*'un devamı ile Martin Hartmann, *Die Arabische Frage mit einem Versuch der Archaeologie Jemens* (*Der Islamische Orient*, Berlin, 1909, II)'in ilâve edilmesi lâzımdır. Himyerî sikkeleri hakkında bk. G. Schlumberger (*Le Trésor de San'ā*, Paris, 1880); Barclay V. Head, *Num. Chron., N. S.*, XVIII, 273, 284, XX, 303—410; D. H. Müller, *Südar. Alterthümer im Kunsthistor. Hofmuseum* (Wien, 1899), s. 65—78. Yemen'in eski tarihi hakkında arapların rivâyetleri Schultens (*Historia imperii Joctanidarum*, Harderovici Gelrorum, 1786) tarafından toplanmıştır. De Sacy, *Mémoire sur divers événements de l'histoire des Arabes avant Mahomet* (Paris, 1789); Price, *Essay towards the history of Arabia* (London, 1824); Caussin de Perceval, *Histoire des Arabes avant l'Islamisme*, I; İbn İsḥāḳ, İbn Ḳuṭayba, Ṭabarî, Ḥamza İṣfahānî, Mas'ūdî, İbn Ḫaldūn v. b. gibi arap müelliflerindeki bahisleri yukarıda zikredilen eserler ile karşılaştırmak lâzımdır. Naşvān ve Hamdānî hakkında bk. Kremer, *Die ḥimjarische Kassideh* (Leipzig, 1865); ayn. mll., *Über die Südarabische Sage* (Leipzig, 1865); ayn. mll., *Altarabische Gedichte über die Volkssage von Yemen* (Leipzig, 1867); D. H. Müller (*ZDMG*, XXIX, 620—628); ayn. mll., *Südarabische Studien* (Viyana, 1877); ayn. mll., *Die Burgen und Schlösser Südarabiens* (Viyana, 1879—1881), I, II ve bunların zeyli olan *Südar. Alterthümer...*, s. 80—95; Captain W. F. Prideaux, *The Lay of the Himyarites* (Sehore, 1879); R. Basset, *La Qasidah himyarite* (Alger, 1914); Yemen'e dâir coğrâfî izâhat için krş. Hamdānî, *Ṣifat Cazirat al-'arab* (nşr. D. H. Müller, Leiden, 1884—1891); Glaser, *Mittheilungen über einige... sabäische Inschriften* (Prague, 1886) ve İbn al-Mucāvir (nşr. Sprenger, *Post und Reiserouten des Orients*, Leipzig, 1864). Cenûbî Arabistan'ın modern lehceleri hakkında Carter ile Maltzan'ın makalelerinden başka bk. bir de Cte Landberg, *Études sur les Dialectes de l'Arabie Méridionale* (Leiden, 1901—1913), I ve II; Mehrî ve Soḳoṭrî lisanları hakkında bk. A. Jahn ve D. H. Müller, *Südarabische Expedition der Wiener Academie* (Viyana, 1902), III ve IV. (J. H. MORDTMANN.)

HİND, Hâşimîler ile akrabâ 'Abd Şams âilesine mensûp, mekkeli 'Otba b. Rabî'a'nın kızıdır. Abū Sufyān'ın karısı idi; bu izdivacdan bir çok çocukları olmuş idi ve sonraları halife olan Mu'āviya bunlardan biridir. Hakkındaki rivâyetlere göre, bu kısa boylu, şişman ve pek muhteris mizaclı kadının çehresi, son derecede sevimsiz ve düpe-düz gülünç bir şekilde tasvir edilmekten husûsî bir haz duyulmuştur. Babasının, Ḥamza tarafından, Badr muhârebesinde öldürülmüş olması, Peygambere olan kinini arttırmış idi. Hicretin 3. senesinde mekkelilerin Medine'ye karşı yaptıkları sefere, diğer kadınlar ile birlikte, o da katıldı; erkekleri muhârebeye teşvik eden en âteşli kadınlardan biri idi; Ḥamza Uḥud muhârebesinde maktûl düşünce, onun cesedini parçalayarak, kara-ciğerini ısırdığı rivâyet edilir. Peygamber, hicretin 8. senesinde, Mekke'ye taarruz ettiği zaman, şehri muhârebesiz teslim etmek isteyen basîret sâhibi kocasını tokatlamıştır. Bâzı râvîlere göre, Peygamber bu kadını, diğer bir kaç şahıs ile birlikte, idâma maḥkûm etmiş ise de, sonradan affetmiştir; fakat bu zayıf bir rivâyetten başka bir şey olmasa gerektir; zîra diğer bâzı râvîler bundan hiç bahsetmezler; Hind'in Peygambere yapılan bi'atte pek haşîn bir tavır gösterdiği an'ane ile sâbittir. Sonra Peygamberin böyle bir emir ile, kendisine daha baştan inkıyat etmiş olan Abū Sufyān'ı rencîde etmiş olmasına pek az ihtimâl verilebilir. Bundan başka, Hind'in yeni idâre vaziyetinden her hâlde memnûn olması icâp eder; çünkü oğlu Suriye vâliliğine tâyin edilmişti. Bir rivâyete göre, Hind Yarmūk muhârebesine de iştirâk etmiş ve mücâhidleri, ellerine geçen sünnetsiz hıristiyanları, kılıçları ile, sünnet etmeğe teşvik eylemiştir. Nihâyet Abū Sufyān bu kadından ayrıldı; kadının da, türlü entrikalar ile, bunun intikamını aldığı rivâyet edilir. Hind, bâzı rivâyetlere göre, 'Omar ve bâzılarına göre de, 'Oṡmān zamanında ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 466, 536 v. d., 557, 562 v. d., 580 v. dd., 815; Wellhausen, *Wakidi*, s. 102, 128, 133, 324, 334, 344, 350; İbn Sa'd (nşr. Sachau), II, 1, 98; VIII, 4; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1348, 1386, 1400 v. d., 1415 v. d., 1642 v. d., 2766 v. d.; Balāẕurî (nşr. de Goeje), s. 135; Ya'kūbî (nşr. Houtsma), II, 48, 61; *al-Iṣāba*, IV, 820—822. (FR. BUHL.)

HİND, arapça ve farsça tarih ve coğrafya kitaplarında Hindistan için kullanılan umûmî bir isimdir. Umûmiyetle eski müellifler Sind ve Hind isimleri arasında bir fark gözetirler; birinciyi yalnız İndüs ve Mihrān mıntakalarına delâlet etmek üzere ve diğerini müslüman hâkimiyetine girmeyen yerler için kullanırlardı. İbn Ḫurdāẕbeh, Mas'ūdî, İbn Ḥavḳal ve Bīrūnî'de kelime, bu mâna ile, kullanılmıştır; İbn Ḥavḳal'in haritasında da bu husûsiyet açıkça görülmektedir (bk. Elliot ve Dowson, *History of India*'daki harita kopyeleri, I, 32). Daha sonraları, Hind ismi bütün Hind kıt'asına şâmil oldu; buna mukabil Hindistan ismi ise, münhasıran şimâlî Ganj ve Camnā ovalarına delâlet eder oldu ki, bugün de bu mânadadır. Gazneliler ve Gûrlular istilâsından sonra, Sind'i Hind'den başka bir memleket gibi görmek itiyadı zâil olmağa başladı. Aslında Hind ismi, Sind'in aynıdır; sanskrit dilindeki *sindhu* („ırmak") Avesta'da *hendū* şeklini almış ve iptidâları İndüs'ü ifâde için kullanılırken, sonraları delâleti civar memlekete de teşmil edilmiştir.

Bibliyografya: Mas'ūdî, *Murūc al-ẕahab* (trc. Sprenger; *Historical Encyclopaedia*, London, 1841); Elliot ve Dowson, *History of India* (London, 1867), I.

(M. LONGWORTH DAMES.)

HİND DENİZİ. BAḤR AL-HİND, araplar bir dış-deniz (okyanus) olan bu denize, umûmiyetle, Baḥr al-Hind ismini verirlerdi. Bununla berâber, garp sâhilinde sâkin ahâliye nisbetle, *Baḥr al-Zenc* veya *al-Baḥr al-Ḥabaşî*, Fars sâhilleri dolayısı ile de *Baḥr Fāris* terkiplerinin, bütün Hind okyanusuna delâlet etmek üzere, kullanıldığı vâkidir.

İbn Rusta'ye göre, bu okyanus'un şark kıyıları Tiz Makrān'dan, garp kıyıları da 'Adan civarından başlar. Abu 'l-Fidā', Hind denizinin şarkında — Baḥr al-Ṣīn, şimâlinde — al-Hind, garbında — Baḥr al-Yaman bulunduğunu ve cenûp tarafının ise, mechûl olduğunu söyler.

Bu okyanusun muhtelif kısımlarının, sâhil memleketlere ve adalara göre, ayrı-ayrı isimleri vardır. Ayrı maddelerde tetkik edilmiş olan ve şimâl-i garbî kolları Baḥr al-Ḳulzum ve dar mânası ile, Baḥr Fāris'i bir tarafa bırakırsak, Hind okyanusunun ilk kısmı, Arabistan'ın cenûp sâhilleri boyunca uzanan Ḥuryān ve Muryān adaları ile Soḳoṭrā adası arasında çizilecek mevhûm bir hattın garbında kalan Baḥr al-Yaman'dir.

Afrika sâhilinde Bāb al-Mandab'den başlayarak, ilkin Barbarā arâzisi, Marka limanına kadar, yâni Somali memleketi sâhillerini, sonra Barava, Malinda ve Munbasa şehirleri ile Zengibar adasına kadar uzayan Zenc [bk. mad. BAḤR AL-ZENC] memleketini ki, Ḳanbalū (her hâlde Madagaskar olacak) adasına kadar takriben Kenya ve Tanganyika sâhillerini tâkip etmektedir. Ḳanbalū'nın yanında Sofāla vardır; ondan sonra da gayr-i muayyen bir uzaklıkta al-Vāḳvāḳ gelir.

Tīz Makrān'da, Baḥr Fāris'ten kalkan kimse İndüs deltası ve ticâret yeri olan al-Daybul ile Sind sâhillerine varır. Baḥr Lāravî sâhillerinde de Kanbāya (Cambay) Sūbāra ve Şaymūr ile Şindābūra (Goa) şehirleri bulunur. Lakkadiv ve Maladiv adalarından mürekkep olan al-Dībacāt takım-adaları, Baḥr al-Lāravî'yi Baḥr Harkand'dan ayırır. Malabar sâhilinde sonuncu liman Kūlam Malî (Quilon)'dir, bu sâhildeki adalar nihâyet Sarandīb (Seylan) adası ile sona erer. Şarkî Hind adalarına giden deniz yolunun, Baḥr Harkand'dan geçerek, bu denizin ve Baḥr Şalāhiṭ'in kıyılarını yaladığı al-Rāmnī adasına vardığı anlaşılıyor. Bu al-Rāmnī (al-Rāmī, al-Ramīn = al-Lāmarī'dir, oradaki denize Baḥr Lāmarī denilmesi de bundan dolayıdır) Sumatra, daha doğrusu şimâlî Sumatra olup, Şalāhiṭ de cenûbî Malaka'dır. Çine giden seyyahların bir-az daha şimâl yolunu tutmaları icâp eder, zîra bunlar Lankabālūs yahut Lancabālūs yâni Nikobar takım-adalarına uğrarlardı. Andamān adaları bir-az daha şimâlde bulunur ki, buradan sonra da Malakka yarım-adasında Kalāh Bār (Kedah)'a varırlardı; bu sebeple Malakka boğazına Baḥr Kalāh (Kalāh Bār) denilirdi; ondan ayrı sayılan Baḥr Şalāhiṭ'in ise, Malakka boğazına cenûptan birleşen denizin adı olması icâp eder. Buradan itibâren Maharāc'lar ülkesine gelmiş oluruz ki, bunun merkezi de al-Zābac memleketidir. Bu isim, aslında, orta ve cenûbî Sumatra'ya delâlet ederdi ki, Sarbuza (Palembang)'nın burada aranması icâp eder. Sonraları bu ismin medlûlü genişleyerek, Cava'yı ihâta etmiş ve bir takım küçük adalar ile birlikte, Malakka sâhillerini de siyâsî hududları içine almıştır. Bu adaların ötesinde Baḥr Kardanc'e, yâni Siyam körfezine vâsıl olunur ki, buradan Ḳimār (Khemēr = Camboca) sâhilleri boyunca, cenûptan tâkip edilerek, Baḥr Ṣanf, yâni Annam denizine ve bununla cenûptan birleşen sulara varılır. Sonra Ṣandarfūlāt (Hai-nan?) adasının yanından geçilerek, garp ticâretinin en büyük merkezi olan Ḫānfū (Hangtschou)'nın bulunduğu Baḥr al-Ṣancī'ye, yâni Çin denizine, ulaşılır. Arapların Sīlā (Ḳora) ve Vāḳvāḳ (Japon) adaları hakkındaki bilgileri pek müphemdir.

Baḥr al-Hind'in yukarıda bahsedilen sâhanın daha şark ve cenûbu hakkında X. asır araplarının mâlûmatı vuzûhtan ârîdir. Verdikleri izâhat da itimada daha az lâyıktır. Bunlar, çok defa, sâ-

dece selefleri olan yunanlılardan öğrendiklerini yazmışlar ve bu arada kendi seyyahlarının naklettikleri mâlûmâttan da istifâde eylemişlerdir. Muhtelif menşe'lerden sızan dağınık teferruât lâyıkı ile tevhid edilmemiş olduğu için, bunlardan tam ve etraflı bir fikir edinmeğe imkân yoktur. Bunlarda bâzan Baḥr al-Hind'in sonunda yollarını şaşıran gemicilerin, içine düşerek, bir daha geri dönmedikleri iddia olunan „karanlıklar denizine" karıştığı rivâyeti görülür; bâzan da Asya'nın şimâlinde, „kara denizi" ile, birleştiği fikrine tesâdüf olunur. Yine bâzan şarkî Asya cenûbî Afrika ile bitişik gösterildiği gibi, al-Vāḳvāḳ [b. bk.] ismi de, kâh Japonya'ya ve cenûbî Amerika'da bir memlekete delâlet etmek üzere, kâh Madagaskar adasının adı olarak, kullanılmıştır. Bu fikir İdrîsî tarafından da kabûl edilmiştir; ona göre, al-Zābac adaları da, Zenc memleketinin karşısında bulunmaktadır.

Musonlardan istifâde eden arapların ve farsların deniz yolculukları Basra körfezi sâhillerinden başlardı; Sîrâf ve Şoḥār buranın ehemmiyetli liman şehirleridir. En mühim ticâret merkezlerinin, hattâ al-Zābac (sonra Malay adalarından gelen halkın yerleşmiş olduğu asıl Madagaskar)'den bile tüccar gemilerinin geldiği Zenc ve asıl Zābac memleketlerinde bulunduğu görülür. Bu al-Zābac Çin ile de münâsebette bulunurdu. Müslümanların Çin ile ticâret münâsebetleri 264 (878)'te, siyâsî karışıklıklar yüzünden, durmuştur. Arap müellifleri bu mevzûda, umûmiyetle, eski mâlzemeyi işlemekten başka bir şey yapmamışlardır. Ancak çok daha sonra, moğulların idâresi zamanında, dış memleketler ile münâsebetlerin yeniden canlanmış olduğu görülür ki, bunun en mühim delîli de İbn Baṭṭūṭa'nın seyahatnâmesidir.

Bibliyografya: *BGA*, I, 28—36; II, 35—41; III, 10—19; IV, 7, 9—16; VI, *metin* s. 60—72, trc. s. 40—53; VII, 83 v.d., 86 v.dd.; VIII, 51—56; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), I, 207 v.d.; Mas'ūdî, *Murūc al-ẕahab*, I., XVI. ve X. fasıllar; Buzurg b. Şahriyār, *'Acā'ib al-Hind* (nşr. van der Lith, Leiden, 1883—1886); Reinaud, *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine* (Paris, 1845); İdrîsî (trc. Jaubert), I, 44—103; Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), s. 106—123; Reinaud, *Introduction à la Géographie d' Abu l'-Fidâ'*, s. CCCLXXXVII—CDXLV; Sprenger, *Post- und Reiserouten* (1864), s. 79—91; G. Ferrand (*JA*, 10. seri; 1907, 433—566; XV, 1910, 281—330); 'Alî Saydî Ra'îs, *Mir'āt al-mamālik*.

(R. HARTMANN.)

HİND-MOĞUL İMPARATORLUĞU. [Bk. HİND-TÜRK İMPARATORLUĞU.]

HİND-TÜRK İMPARATORLUĞU. 1526 (932)'de Babur tarafından kurulan Hindistan imparatorları sülâlesine, bu sülâlenin ceddi olan Timur'un, moğul Cengiz Han [b. bk.] âilesine intisâbı iddiası yüzünden, Moğul (Muğal) sülâlesi denilmekte idi. [Bu isim, Avrupa ve bâzı şark müellifleri tarafından, hâlâ kullanılmakta ise de, sülâlenin moğullar ile hiç bir alâkası olmayıp, türkler tarafından kurulmuş bulunması dolayısı ile, *İslâm Ansiklopedisi*'nin İstanbul tab'ında HİND-TÜRK İMPARATORLUĞU başlığı tercih olunmuştur.] Bu sülâle tarihi hakkında fazla mâlûmat için bk. madd. BABUR, HUMĀYŪN, AKBAR, CİHĀNGİR, ŞĀH-CİHĀN, AVRANGZİB ve halefleri.

A. AVRANGZİB'İN ÖLÜMÜNE KADAR HİND-TÜRK İMPARATORLUĞU:

I. Hind-türk imparatorluğunun askerî teşkilâtı.

II. İktisâdî hayat ve idâre tarzı.

B. HİND-TÜRK İMPARATORLUĞUNUN İNHİTÂTI.

C. HİNDİSTAN'DA HİND-TÜRK MİMARİSİ.

A. AVRANGZİB'İN ÖLÜMÜNE KADAR HİND-TÜRK İMPARATORLUĞU.

I. Hind-türk imparatorluğunun askerî teşkilâtı.

Babur'un Hindistan'a sevkettiği ve Pānîpat'ta İbrāhîm Lōdî'nin 100.000 kişilik ordusuna karşı koyan ve ekseriyeti süvârîlerden müteşekkil, fakat içinde bir topçu kıt'ası ile başlıca silâhı fitilli tüfenkten ibâret bir mıkdar piyâde de bulunan ordusu 100.000 muhâripten mürekkep idi. Pencab'ı ilhâk etmek suretiyle şimâlî Hindistan, Efganistan ve Mâverâünnehr'de müslüman ordusunun en mühim askerî menbâlarını Babur'un oğlu ve halefi Humāyūn'un elinden alan, bilkuvve müstakil sayılabilen kardeşi, Kâbil vâlisi Kāmrān'ın bu hareketlerine rağmen, Humāyūn Kanave yakınında Şîr-Şāh'a mağlûp olduğu Ganges muhârebesinde 100.000 kişilik ordu çıkarabilmişti; 1555'te, Hindistan'a dönerken, Kâbil'de ancak 15.000 kişilik ordu bırakmış idi. Hâlbuki hakikî bânisinin kendisi olduğu imparatorluk ordusunun yaratıcısı onun oğlu ve halefi olan Akbar'dır.

Bu imparatorluk, bir askerî otokratik idâreden ibâret idi. Vilâyet vâlilerine *sipāhsālār* („başkumandan"), bir *pargana* (kaza) müdürüne de *favcdār* („kumandan") unvanı verilirdi ve hemen bütün me'mûrlar ve saray adamları, hattâ mülkî ve adlî me'mûriyette bulunanlara bile, „süvâri kumandanı" rütbesi verilirdi. Msl. Akbar'in kâtibi Şayḫ Abu 'l-Faẓl'ın „2.500 atlı kumandanı", sarayın nüktedânı ve hindî lisanında şiir yazmakta *sulṭān al-şu'arā* olan râca Bîr Bar'ın „1.000 atlı kumandanı", bir hâkim olan Mîr 'Adl Sayyid Muḥammed'in „900 atlı kumandanı", şâir Şayḫ Fayżî'nin de „400 atlı kumandanı" rütbesini hâiz olduklarını biliyoruz. Böyle bir süvâri kumandanlığına *manṣab* („rütbe" veya „mevki") ve bu rütbeyi hâiz olana da *manṣabdār* („me'mûr") denilirdi. 500'den 2.500'e kadar atlıya, itibârî olarak, kumanda edenler, *amîr* („emîr") ve bu mıkdardan fazlasına, itibârî olarak, kumanda edenler *amîr-i kabîr* („büyük emîr") diye sınıflandırmışlardı. Bu kumandanlıklar fahrî unvanlar olup, me'mûriyetleri tasnif ve tanzim etmek maksadı ile verilirdi ve bunlara *manṣab-i ẕāt* („zatî rütbe") denilirdi. Bilfiil askerî salâhiyeti hâiz olanların her biri, zâtî rütbesine ilâveten, bir de *savār* („atlı") rütbesini alırdı. Böylece bir 5.000'lik süvâri kumandanını, „4.000 atlısı olan 5.000'lik kumandan" diye târif etmek mümkün olabilirdi, yâni rütbesi 5.000'lik kumandan olduğu hâlde, ancak 4.000 atlıyı te'min etmekle mükellef olduğu farzedilirdi. Akbar'in saltanatı devrinde, şehzâdelere verilen rütbelerden maada, kumandanlıklar 10 atlıdan 5.000 atlıya kadar tasnif edilmişti. Fakat bu pâdişahın devrinin sonlarında, iki üç emîr, 6.000 atlı ve 7.000 atlı kumandanlığına yükseltilmişti. Bu iki yüksek kumandanlıkta derece farkı mevcût değil idi, fakat diğerlerinin her biri 3 sınıfa ayrılmış idi: 1. *savār* rütbeleri zâtî rütbelerine müsâvî olanlar, 2. *savār* rütbeleri zâtî rütbelerinin yarısı kadar veya daha ziyâde olanlar, 3. *savār* rütbeleri zâtî rütbelerinin yarısından daha az olanlar. Böylece 5.000 atlısı olan 5.000'lik bir kumandan rütbesinin birinci sınıfını, 3.000 atlısı olan 5.000'lik kumandan — ikinci sınıfını ve 2.000 atlısı olan 5.000'lik kumandan — üçüncü sınıfını teşkil eder. Sırf sivil me'mûr olan bir zât ekseriyâ *savār* rütbesini almadığı hâlde, askerî ve sivil me'mûrlar arasındaki fark, bugünkü gibi, bâriz bir şekilde tâyin edilmez, bütün me'mûrlar, nazarî olarak, asker sayılırdı. Kâtib Abu 'l-Faẓl'ın, hiç olmazsa bir defâ, harp meydanında hizmet gördüğü mâlûmdur. Akbar, bir defâ, muhârebe meydanında nedimini ve meşhûr tabîbini askerî kumandanlıklar ile tavzif etmiş ve bu tâyinler çok felâketli neticeler vermişti.

Ā'în-i Akbarî, *Ṭabaḳāt-i Akbarî* ve *Padşāhnāma* gibi eserlerde verilen „atlı kumandanlar" listeleri bir ordu listesi değil, daha ziyâde askerî ve sivil bütün devlet me'mûr teşkilâtının merâtib listesinden ibârettir. Hattâ *Pādşāh-nāma*'de olduğu gibi, zâtî rütbe yanında *savār* rütbesi de zikredilen yerlerde dahi, listeler imparatorluk ordusunun fi'lî kuvvetini gösterecek bir rehber değildir; çünkü *savār* rütbesini hâiz olan kumandanlar, o rütbenin gösterdiği at adedini te'min edemiyorlardı ve kendilerinden o mıkdarı muhâfaza etmeleri de beklenmiyordu. Şāh-Cihān, kumandanların *savār* rütbelerinin delâlet ettiği at adedinin üçte birinden ve bâzı durumlarda dörtte birinden ziyâdesini te'min etmelerinin kendilerinden istenilmeyeceğine dâir, bir ferman isdâr etmişti. Hattâ Balḫ muhârebesinde, itibârî sayısının ancak beşte birini toplamaları emredilmişti.

„Atlı kumandanların" senelik maaşları, 7.000'lik kumandan için, 350.000 rupyadan, 100'lük kumandan için, 4.000 rupyaya kadar olmak üzere, tertip edilmişti. Fakat üç sınıfa ayrılmış kumandanlıklarda, maaş, her sınıfa göre, değişiyordu. Böylece 5.000'lik kumandanlıkta birinci sınıf bir zâbit 250.000, ikinci sınıf 242.500, üçüncü sınıf da 235.000 rupya maaş alıyordu. Bu maaşlar zâtî rütbeye bağlı olup, me'mûrun gerek sarayda, gerekse vilâyetlerde mevkiini muhâfaza ederek, âilesinin ihtiyâcını, yol masraflarını ve şahsî hizmetine lâzım olacak mıkdarda atlılarını te'min edebilmesi göz önünde tutularak verilirdi. Bilfiil hizmette bulunan askerlerin maaşı için ayrıca tahsisat verilirdi.

Atlılar *tābînān* („tâkip edenler" veya „askerler") tesmiye edilirdi. Bunlar kendi atlarını, silâhlarını, muhârebede nakil vâsıtalarını te'min ederler ve üç sınıfa ayrılırlardı: birincisi — üç atı olanlar, ayda takriben 25 rupya alırlardı; ikincisi — iki atı olanlar, aynı maaşı alırlardı; üçüncüsü — ayda 16 1/2 rupyadan bir-az daha fazla alan ve bir atı olanlardı. Daha sonraki tarihlerde, Dakhan'da bundan daha yüksek maaşlar verilirdi. Kendi atını te'min edemeyen süvârîlere *bārgîr* denilirdi; bunlar kendilerine at te'min edenlerin uşakları veya maiyetleri olurlardı. Umûmiyetle bu sınıfların her on süvâriden üçü üç atlı, dördü iki atlı ve üçü bir atlı olurdu ki, bu hesapça on nefere 20 at nisbeti muhâfaza olunurdu.

Manṣabdār'lar tarafından te'min edilen birliklerin maaşları, ilk zamanlarda *cāgîr*, yâni timar usûlü ile te'min edilirdi. Bu suretle ordu feodal bir sistem üzerine kurulmuş demek idi. Mamafih bu timar, irsî olmayıp, yâni *cāgîrdār*'lar ve timar eshâbının mülkiyet hakları olmadığına göre, bu bakımdan Avrupa feodal sisteminden farklı idi. Bir timar sâhibi, bir timardan diğer birine naklettirebilir veyahut timarının bir kısmı veya hattâ bütünü kendisinden geri alınabilirdi. 1574'te Akbar tarafından çıkarılan bir ferman ile, bütün timarlar geri alınıp, emlâk-i hassaya idhâl edildi ve askerlerin maaşı hazîneye havâle edilerek, nakden te'diye edildi. Bu ferman hoşnutsuzluğa

sebep oldu; çünkü bir-çok sebeplerden dolayı, *cāgīr* sistemi, *naḳd* (nakdî te'diyat) sisteminden çok daha makbûl idi. *Naḳd* sistemi altında, para te'diyesinden evvel, her hângi bir zamanda umûmî bir yoklama resm-i geçidi yapılabilirdi. Bir *cāgīrdār*, timarının idâresinde tasarruf etmek, arâzi sâhiplerinin malını zapt veya gasbetmek suretiyle, kendisine büyük kazançlar te'min edebilirdi. Fakat *naḳd* sistemi onu bu tarda zengin olmak fırsatlarından mahrûm ediyordu. Ferman derhâl tâdil edildi ve gerçi *naḳd* sistemi imparatorluğun istikrar bulmuş eyâletlerinde tatbik sâhasına geçti ise de, Bengale, Gucārāt ve Sind gibi, daha yeni fethedilmiş eyâletlerde, *cāgīr* sistemine devam edildi ve Akbar'in ölümünden sonra, diğer bir-çok eyâletlerde de yeniden cârî oldu.

Aynı zamanda yapılan diğer bir islâh da, *dāġ u-maḥallī* denilen kızgın demir ile dağlamak usûlü idi ki, bu *cāgīr* yerine *naḳd* sisteminin ikamesinden de daha fazla hoşnutsuzluğu mûcip olmuş idi. Şöyle ki, *manṣabdār*'lar te'minine mükellef bulundukları asker mıkdarını nâdiren, tam olarak, elde tutuyorlardı. „Uydurma geçit resimleri ordunun, hattâ en parlak devirlerinde bile, muztarip olduğu bir illet idi. Ümerâ, kadrolarını tam göstermek için, biribirlerine adam iâre ediyorlardı veyahut muhtac olan serserîler, çarşılardan toplatılıp, ele geçirilen ilk yük beygirine bindirilir ve ehliyetli bir asker imiş gibi sıraya sokulur ve saydırılırlardı." Akbar bu bîleli usûlleri bertaraf etmek maksadı ile, *dāġ u-maḥallī* nizamnâmesini yaptı. Buna göre, neferlerin ve atların tavsifî yoklama defterleri yapılacak ve atlar „hizmete yarar" diye damgalanacaktı ve yoklamalarda ancak böyle damgalanmış atları çıkaranlara maaşları verilecekti. Öyle görünüyor ki, bu usûl ilk olarak, İran ve Mâverâünnehr Selçukluları tarafından tatbik edilmişti. Hindistan'da bu usûl 1312'de 'Alā' al-Dīn Ḫalacī tarafından kabûl edildi. Fakat onun ölümünden sonra, 1541'de Şīr-Şāh tarafından tekrar iâde edilinceye kadar, tatbik edilmedi. Şīr-Şāh'ın ölümünden sonra da yine terk olundu. Me'mûrların, devleti soymak suretiyle, keselerini doldurmalarına mâni olacak her hângi bir karara karşı şiddetli muhâlefet ve mukavemet göstermeleri dolayısı ile, Akbar bu usûlü ihyâ etmekte büyük zorluklar çekmişti. Hattâ, emir alır-almaz kıt'alarını teftişe arzetmek mecbûriyetinde oldukları hâlde, 5.000 atlı veyahut bundan daha büyük sayıda atlı kumandanları, bu hukümden muâf tutmağa mecbûr olmuş idi. İmparatorluğun son zamanlarında, bu hukûm mer'iyetten kalktı. Burhān al-Mulk, Nādir Şāh'a karşı koymak üzere, Karnāl'da Muḥammed Şāh'a iltihak ettiği zaman, bir tarihçi onun kıt'asını *mavcūdī na kāġazī* „yalnız kâğıt üzerinde değil, bilfiil mevcût" diye vasıflandırıp kaydetmiştir. Daha sonra, 1750'de, Bengâle'de 1700 nefer için tahsisât alan bir zâbitin, yoklamaya 70—80'den fazla nefer çıkaramadığı söylenmektedir.

Prenslerin ve *manṣabdār*'ların kıt'alarından maada, hassa askerleri var idi. *Vālāşāhī* adı ile tanınan muhâfız alayı bilhassa çocukluğundan beri hukümdara merbut ve şehzâdeliğinde maiyetinde bulunmuş olan adamlarından mürekkep idi. Manucci bunları imparatorun köleleri diye zikreder ve Avrangzīb zamanında sayılarının 4.000 olduğunu söyler. Maaşlarının mıkdarı hakkında tafsilât verilmiyor. Fakat *manṣabdār*'ların kıt'alarında hizmet görenlerden daha fazla aldıkları ihtimâli vâriddir. Bir de, ilk defâ, Akbar tarafından teşkil edilen ve *aḥadī* adı verilen bir seçkinler kıt'ası var idi. Abu 'l-Faẓl bunların „âhenkdar bir vahdete" vâsıl oldukları için, böyle tesmiye edildiklerini, bilhassa gülünç bir cümle ile ifâde ediyor. Bundan ne kasdettiğini bilmiyoruz; fakat bunların, *manṣabdār*'lar tarafından toplu bir hâlde hizmete alınmayıp, imparatorun şahsî hizmetine teker-teker girdikleri için, *aḥadī* diye tesmiye edilmiş oldukları âşikârdır. Mezkûr sınıf, rütbe itibârı ile, küçük *manṣabdār*'lar ile *tābīnān* arasında bir mevki işgâl ediyorlardı ve bu sonuncuların maaşının takriben iki mislini almakta idiler. Bunlar „gentlemen of the lif-guard" a benzetilebilir ve bir çokları sivil me'mûriyetlere alınmak üzere, kıt'alardan ayrılırlardı. *Aḥadī* kıt'alardaki üç atlı, iki atlı ve bir atlı nisbeti *manṣabdār* birliklerindeki gibi idi.

Bir atlı kumandan, ister timar sâhibi olsun, ister maaşını hazîneden alsın, tevzî ve taksimini kendisi tanzim ederdi. Adamlarının maaşlarının 5 %'ini kendisine ayırmak salâhiyeti var idi; maaşlar dâimâ bir senelik olarak verilmez, ekseriyâ altı, beş ve dört aylık verilirdi. Avrangzīb devrindeki ordu hakkında Manucci şöyle diyor: — „Bir senelik hizmet mukabilinde, onlara altı veya sekiz aylık maaş verilir, bu hâlde de bütün para, *naḳd* olarak, verilemez ve dâimâ iki aylıkları da kendilerine verilen elbise ve sarayda eski giyim eşyâsı hesabına kesilir. Bütün bunların üstünde hemen-hemen dâimâ iki veya üç sene hizmetine karşılık alacakları kalırdı. Askerler *ṣarrāf*'lardan fâiz ile borç almağa mecbûr kalmaktadırlar. Bu sarrafların onlara borç verdiği doğrudur, fakat dâimâ kumandan veya zâbitin emir ve tasvibi ile verirler; bunlar da fâizden elde edilen kazancı aralarında paylaşmak hakkında bir anlaşmaya vardıktan sonra, bu emri

verirler. Bâzan bu askerler maaş senetlerini bu sarraflara kırdırırlar ve 100 rupya değerinde bir senet için 20—25 rupya alırlardı. Günlük ekmeğini elde etmek için başka vesâitten mahrûm olduğundan, hizmette kalmağa mecbûr bulunan bu bedbaht askerleri kumandanlar, bu usûller ile ve buna benzer zulümler ile, ezerler. Bu askerlerin böyle zulümlere mârûz kalmamaları imkânsızdır, çünkü bu sû-i istimâller bütün prenslerin dâirelerinde huküm sürmektedir. Kendi isteği ile hizmetten istifâ edenler olursa, iki aylık maaşları kesilir. Bütün bunlara rağmen süvârî hizmeti şerefli bir meslek sayılırdı; basit bir nefere, bir dereceye kadar, bir efendi nazarı ile bakılır ve böyleleri, hattâ okuma yazması olmadığı hâlde, ekseriyâ yüksek mevkilerde kullanılırdı."

Piyâde, her bakımdan, aşağı askerî sınıf idi. Kapıcılar, bekçiler, koşucular ve câsuslar, pehlivanlar ve taht-ı revancılar bu sınıfa dâhil idiler. Fakat muhârip sınıf silâhendâzlardan (*barḳandāz*), okçulardan ve mızrakçılardan müteşekkil idi. Akbar, başında bulunan kumandana *daruġa* adı verilen, 12.000 fitilli tüfenkçiden mürekkep bir kıt'a tutuyordu. Bir kâtip ile bir veznedar hesapları tutmak ve askerlerin maaşlarını te'diye etmekle muvazzaf idiler. Kıt'anın küçük zâbitleri dört sınıfa ayrılmış idi. Birincisi ayda $7\,^1/_5$, ikincisi 7, üçüncüsü $6\,^3/_4$ ve dördüncüsü $6\,^1/_2$ rupya alıyordu. Neferler de beş sınıfa ayrılmış olup, maaşları ayda $4\,^3/_4$'ten $2\,^3/_4$ rupya'ya kadar tertip edilmişti.

Bu kıt'adan başka *dāḫilī* adını taşıyan bir takım askerler var idi ki, dörtte birini fitilli tüfenkçi ve dörtte üçünü de okçu teşkil ederdi. Bunlar, âsâyişi te'min etmek ve vergileri toplamakta yardım etmek maksadı ile, *pargana*'lar, yâni kazâlarda, *faveḍār*'ların yanlarına verilmişti. Tüfenkçilerin küçük zâbitleri ayda 4 ve neferler de $3\,^1/_2$ rupya almakta idiler. Okçular tüfenkçilerden daha değerli sayılırdı, çünkü o zamanlar tabi'î tüfenk seri ateşli veya tam isâbetli değil idi. Bir tüfenkçi daha tüfengini doldururken, okçu bir-çok ok atabilirdi. Harp meydanında ne tüfenkçi, ne de okçu süvârîye karşı koyabilirdi. Ancak imparatorlar ve emîrleri, Avrupa usûlü ile silâhlandırılıp, tâlim görmüş askerler ile karşı-karşıya geldikten sonradır ki, piyâdenin muhârebelerde şatranç oyunundaki ferzin mühim rolünü oynadığını anladılar. Buna rağmen, süvârînin üstünlüğüne dâir inanç kolaylıkla sarsılmadı.

Topçu, ağır ve hafif olmak üzere, iki sınıfa ayrılmış idi. Babur'un muntazam ve mükemmel topçu kıt'ası var idi ki, o bu kıt'ayı pek müessir bir şekilde kullanırdı. Fakat Hindistan müslümanları pek mâhir topçular değiller idi ve ağır topçu kıtaâtına, umûmiyetle Osmanlı türkleri, hâlis veya melez portekizli muhtedîler veya ara-sıra diğer avrupalılar tarafından kumanda edilmekte idi. Hafif topçuya gelince, bunlar manda arabaları ile taşınan sahrâ topları, hayvanlara yüklenen havan topları ve *zambūrak* denilen, develere yüklenen ve deve sırtından atılan daha hafif toplardan mürekkep idi. Ağır toplar, öküz çiftleri ve bâzan filler vâsıtası ile çekilirdi. Yavaş-yavaş ordunun nefer mevcûdu azaldıkça, ağır topların boyları ve çapları arttı ve artık hareket kabiliyetini hemen-hemen kaybedecek derecede ağırlaştı; öyle ki, bu toplar ekseriyâ yerlerine götürülemez, yollarda, olduğu gibi, terkedilirdi. Mağlûp olan bir ordu ağır ve sahrâ toplarını nâdiren kurtarabilirdi. Yapabildiği yegâne şey, toplarını tapalayarak, yerinde bırakmaktan ibâret idi. Cephâne taştan, bâzan demirden yapılmış güllelerden mürekkep idi. Harp meydanında sahrâ topları ile ağır toplar, bâzan ağızlarına kadar, o zamanın kaba bakır paraları ile doldurulurdu. Bunlar şarapnel yerini tutar ve yakın mesâfelerde, müthiş telefâta sebep olurdu. Topçu sınıfının bir de fişenkçi kıt'ası var idi. Bütün topçu kıt'alara *mīr-i ātuş* („âteş emîri") denilen bir zâbit tarafından kumanda edilirdi. Diğer zâbitlere, batarya kumandanına tekabül eden *ṣadīvāl* („yüz-başı"), bir bölük veyahut bir topu idâre edene *mīrdah* („on-başı") adı verilirdi. Harp meydanına sürülen ordulardan bahseden yazılarda zikredilen muazzam „top" sayıları hakikatte pek müteaddit olan muhâsara topları ile, *zambūrak*'lerden ibâret olanlardı.

Akbar muhârebede filleri çok kullanır ve harp meydanına bir çok filler sürerdi. Bunlara okçular ile silâh-endâzlar bindirilirdi. Mamafih fillerin, muhârip kuvvet olarak, kullanılması çok geçmeden terkedildi. Heybetli ve gösterişli te'sirleri olmasa idi, bunları kullanmaktan çoktan vazgeçilirdi; çünkü fillerin düşmandan ziyâde kendi tarafı için daha tehlikeli oldukları çoktan beri sâbit olmuş idi. Zırhlar ile muhâfaza edilmiş filler, son zamana kadar, muhârebe meydanına getirilmiştir, fakat kullanışları ancak kumandanlar ile emîrleri taşımak ve alemlerini teşhir etmeğe münhasır kalmış idi Yük taşıyan filler ile harp esnâsında fillerin üzerinde oturan harem kadınlarını taşıyan ve mühimce bir kuvvetin muhâfazası altında bulunan filler geride toplanırdı.

Akbar zamanında, imparatorun bindiği fillere *ḫāṣṣa* ve on, yirmi veya otuzluk guruplar hâlinde dizilen bütün diğerlerine de *ḥalḳa* („halka" veya „dâire") denilirdi. Sonraki devirlerde, aynı tasnif devâm ettiği hâlde, daha geniş mânada

kullanılırdı. Bu suretle *ḫāṣṣa*, bütün binek fillere ve *ḫalḳa* da bütün yük fillerine teşmli edildi; 7.000 'den 500 'lüğe kadar olan *manṣabdār* 'ların her birisi bir binek fili ve bundan maada, maaşın her 2.500 rupyası için de, 5 yük fili beslemekle mükellef tutuluyordu. Öyle anlaşılıyor ki, bu filler imparatora âit olup, harp meydanından başka yerlerde kullanılmak üzere, hattâ *manṣabdār* 'lara bile, verilmezdi. Abu 'l-Faẓl, *Ā'īn-i Akbarī* 'de, „Akbar, her emîrin emrine bir-kaç *ḫalḳa* tahsis edip, o emîri bunları beslemekle mükellef tuttu" — diyor.

Ordunun baş-kumandanı bizzat imparator idi. Fakat askerî idâre başında *baḫşī al-mamālik* tesmiye edilen bir âmir bulunurdu. Bunun erkân-ı harp reisi ve levâzım reisi mevkiini işgâl ettiği söylenebilir. Bu zâta, vazifesinde üç *baḫşī* ve müteaddit *bitikçi*, yâni kâtipler, yardım ederdi. Bu dâirenin vazifesi ahz-i asker, yoklama ve *manṣabdār* 'ların ve *tābīnān* 'ın maaşlarının te'diyesini tasdik etmeden evvel, damgalama nizamnâmesine tâbî olanların onun hukümlerine, mer'iyette bulunduğu müddetçe, riâyet edip-etmediklerine dikkat etmekten ibâret idi. Manucci şöyle diyor: — „*Baḫşī* 'ler, senede iki defâ, sarayda mevcût olan bütün süvârîleri teftişten geçirir, bütün atları muâyene eder, hângisinin ihtiyarlamış olduğunu ve hizmete müsâit olmadığını gözden geçirip ayırır ve sâhiplerini bunları atıp, yerlerine başklarını satın almağa mecbûr ederler". — Bu zâbitler karargâhlarda kalırlardı ve bâzı kaynaklardan anlaşıldığına göre, bunlardan birisi *vālāşāhī* 'lerin, yâni muhâfız alayının başında bulunurdu. Fakat emîrlerden biri tarafından kumanda edilen *aḥadī* kıt'asının kendi *dīvān* 'ı ve yahut muhâsebecisi ve karargâh kumandanı ve kendi *baḫşī* 'si var idi. Her iki kumandana *bitikçi* 'ler yardım ederlerdi. *Baḫşī* tarafından verilen tasdiknâmeler, *wāḳi'a-nigār* veya resmî rûznâmeci tarafından, kaydedilir ve onun tarafından vezîre sunulurdu. Vezîr bunları tasdik ettikten sonra, tebyîz ve kayıt dâiresine gönderirdi. Maaşlar vezîrin emri ile verilirdi. „Karargâhlardaki *baḫşī* 'lerden maada, her vilâyetin vâlisine bağlı ve buna mümâsil vazifeleri olan me'mûrlar bulunurdu". Ancak bunların vazifeleri, umûmiyetle, *wāḳi'a-nigār* ve yahut vilâyet rûznâmencisinin vazifesi ile birleşiyordu. İmparatorluk devâirini taklid ederek, her büyük emîrin, imparatorluk *baḫşī* 'lerinin imparatora ifâ ettikleri vazifeler ile mükellef husûsî bir *baḫşī* 'si bulunurdu.

Akbar 'in ordusunun kuvvetini doğru tahmin etmek imkânsızdır; çünkü *manṣabdār* 'ların *savār* rütbeleri, ne *Ā'īn-i Akbarī* 'de ve ne de *Ṭabaḳāt-i Akbarī* 'de kaydedilmiştir. Akbar 12.000 fitilli tüfenkçi tutardı ve Blochmann, bu ordunun kuvvetini, 12.000 'i süvâri ve mütebâkisi fitilli tüfenkçi ile topçu olmak üzere, 25.000 olarak tahmin ediyor. Fakat bu pek eksik bir tahmin gibi görünüyor. Humâyūn 100.000 süvârîyi meydana sürebiliyordu. Hukmü altında bulunan ülkeleri daha geniş olan Akbar 'in, daha küçük mikyasta bir ordu ile iktifâ edeceği ve yahut böyle bir ordu ile imparatorluğunu idâre edip, genişletebileceği ihtimâl dâhilinde değildir. Blochmann 'ın bu tahmininin ancak imparatorun husûsî ve saraydaki askerleri hakkında olması ihtimâli vardır. Şāh-Cihān, saltanatının ikinci yarısında „her *manṣabdār* 'ın *savār* rütbesine göre, hissesine düşen tam kadroyu te'min etmiş olduğu takdirde, prensler ile emîrlerin kıt'alarının yekûnu 425.500 nefer olmak icâp ederdi. Fakat bu tam kadroyu te'min etmeği kimse onlardan beklemezdi. Bereket versin ki, *Pādşāh-nāma* 'de ordu kuvvetinin oldukça doğru bir blançosu kaydedilmiştir. Bütün rütbelerden 8.000 *manṣabdār*, 7.000 atlı *aḥadī* ve *barḳandāz*, âsâyişi te'min etmek ve vergileri toplamak için, *favcdār* 'lara tahsis edilen askerler hâric, 200.000 süvâri, 10.000 'i karargâhlarda ve 10.000 'i de vilâyetler ve kalelerde kalan, 40.000 piyâde fitilli tüfenkçi, topçu ve fişenkçi var idi. *Aḥadī* 'ler ile berâber zikredilen atlı *barḳandāz* 'dan ne kasdedildiği müphemdir; çünkü *barḳandāz*, fitilli tüfenkçi için kullanılan bir kelimedir; bir atlının fitilli tüfenk gibi, ağır ve uygunsuz bir silâhı taşıyamayacağı bedîhîdir; karabina ve tabanca da daha meydana çıkmamış idi. Fakat muhtemeldir ki, fitilli tüfenkten daha hafif bir tüfenk taşıyan bir kaç nefer *aḥadī* kıtaâtına ilhak edilmiş idi. Avrangzîb devrindeki ordu hakkında Manucci şöyle diyor: — „Mûtad olarak, garnizonlarda pâdişahın 50.000 atlısı var idi. Bir de takriben aynı mıkdarda süvâri her gün hâl-i harekette bulunuyordu. Hepsi Rācpūt olan 20.000 de piyâdesi var idi. Bunların 12.000 'i topçuya tahsis edilmiş, mütebâkîsi pâdişahın sarayını muhâfaza etmek, nöbet tutmak v.b. gibi işlere verilmişti."

Hind-türk hukümdarlarının ordusu tâlim görmemişti. Yoklama resm-i geçitleri, neferlerin *baḫşī* 'nin önünden, tek sıra olarak, geçmelerinden ibâret idi ve manevraya pek az benzeyen bir şey de, ordunun veyahut bir kısmının pâdişahın avına iştirâk etmesi idi. Böyle zamanlarda askerler, köy halkının yardımı ile, sürgün avcılığı vazifesini görürler, geniş bir bölgeyi çevirip, çenber içine alarak, her bir çenberi daralta-daralta muazzam bir sayıda avı küçük bir sâhaya sıkıştırırlar ve o zaman hukümdar ve bu spora iştirâk etmelerine müsâade edilenler o sâhada avlanırlardı. *Şikār-i ḳamarġa* adı verilen bu çeşit avlardan

başka, ordu hiç bir müşterek harekâta veya tâlime tâbî tutulmazdı. Fakat askerler münferiden idmanlara büyük itinâ gösterirlerdi ve kılıc, mızrak, gürz, teber, kalkan, hançer, ok ve yay gibi bütün silâhları ile meşk ve idman yaparlardı. Bir tüfekçinin iki kere ateş edebilmesine karşı, bir atlının altı tâne ok atabildiğine göre, ok en müessir bir silâh sayılırdı. Asker, vücûdunu, kol ve bacağını kuvvetlendirmek maksadı ile, âletsiz ve âletli, türlü-türlü idmanlar yapardı. Âletler, jimnastik güllelerinden, *mugdar* yani hindu gürzü ile adaleleri geliştirmekte pek müessir olduğundan okçuların, idman için, kullandıkları ve kiriş yerine çelik bir zincir ile gerilen gâyet iri bir yay olan *līzam* 'dan ibâret idi. Atlılar da maneje benzer bir tâlim görüyorlardı.

Bibliyografya: Abu 'l-Faẓl, *Ā'īn-i Akbarī*, *Bibl. Ind.*, *Ser. of the Asiatic Soc. of Bengal* ve aynı serilerde Blochmann ve Jarrett tarafından tercümesi (Kalküte, 1873 ve 1891); 'Abd al-Ḥamīd Lāhavrī, *Pādşāh-nāma* (*ayn. seri*, Kalküte, 1867, 1868); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (Luknov, 1875); Nicolao Manucci, *Storia do Mogor* (trc. William Irvine, *Indian Texts Series*, London, 1907, 1908). (T. W. HAIG.)

II. İktisâdî hayat ve idâre tarzı.

Hind-türk imparatorluğu bilhassa zirâat ile yaşayordu. Demir ve bakır bol mıkdarda elde edilebilen madenler idi. Bunların her ikisi de nisbeten pahalı idi ve XVII. asırda mahallî bakır istihsâli tamâmen durmuş idi. Kömürün varlığından kimsenin haberi yok idi; diğer mâdenlerden yalnız kireç, küherçile ve mahallî olarak, inşâat taşı, bol mıkdarda, çıkarılırdı. Zirâat arâzisi *deh* („köy") denilen mıntakalara taksim edilmişti. Bunlar, her zaman değil, fakat umûmiyetle, meskûn idi. Köyler, an'aneye göre, umûmiyetle idâre bakımından, bir cüz-i tâm (*maḥall*) sayılan daha büyük mıntakalara (*pargana*), guruplar hâlinde, birleştirilmişti. Hepsi değil, fakat ekseri köyler, müşterek ecdâd râbıtası ile birleşmiş, bir çiftçi câmiası tarafından iskân edilmişti. Bu câmiaların her uzvu ayrı olup, ektiği arâziye sâhip idi. Fakat köy reisi (*muḳaddam*) köy idâresinde, arâzî bakiyelerini müstecire vermekte, vergi ve diğer masârifi ödemek ve icâbında her hângi bir muâmeleyi hall ve fasletmekte, cemâatin umûmî hey'etini temsil ediyordu.

Ahâlinin ekseriyeti sebze yerdi. Me'mûrlara ve orduya lâzım olan et yerlerinde tedârik edilirdi, fakat bunun istihsâli umûmî zirâat işi sâhasından hâric kalıyordu. Arâzi istihsâli, başlıca gıda maddeleri, hubûbat, darı, bakliyât ile, daha küçük mikyasta da, şeker, sebze ve bahârâttan ibâret idi. Yağlı tohumlar, yalnız mahallî ihtiyâca göre, afyon geniş mikyasta, yetiştirilirdi. Yeni öğrenilen tütün, çok çabuk bütün imparatorluğa yayıldı. Pamuk ve diğer bâzı elyâf ile çivit ve diğer boyalar, başlıca sanâyi mahsûllerini teşkil ederdi. İsticar edilen arâzî, umûmiyetle, küçük parçalar hâlinde idi ve ekseriyetle âilenin ve arâzisiz köylü rençperlerin yardımı ile, bizzat çiftçi tarafından, işletiliyordu. Arâziyi sürmek için, öküz kullanılıyordu; zirâat âletleri az ve iptidâî idi ve umûmiyetle zirâî sermâye kıtlığı var idi. Bundan dolayı her hasadda çiftçinin zararına ve mutavassıtın faydasına mahsûllerin çok çabuk satılması icâp ederdi.

Küçük san'atlar müteaddit ve çeşitli idi. Fakat dokumacılık hepsinden daha mühim bir yer işgâl ediyordu. Pamuklu kumaşlar bütün imparatorlukta dokunuyordu. Bunların ekserisi dâhilî istihlâk için idi. Fakat sâhil yakınlarında, istihsâl, daha ziyâde deniz aşırı piyasalara göndermek gâyesi ile, yapılırdı; daha ince ve nefis emtia (muslin ile basma) kara yolu ile, çok uzak memleketlere kadar gönderilirdi. Müstehlik piyasaların ekseriyeti muhâfazakâr olup, muayyen ve değişmez bir nümûneye sâdık kalırlardı. Bu yüzden, icat ve yenilik sâhası dar idi; kopyacılık icatçılıktan daha emin bir yol idi ve kaydedilen bâzı terakkî ve tekâmüller, bâzı zengin amatörlerin himâyesi sâyesinde ve yahut Avrupa talep sâhasının genişlemesi neticesinde, husûle gelmişti. İpekli dokumacılık Bengale 'de ve Gucarât 'ta, mahallî olarak, ehemmiyetli idi. Jüt ve kenevir dahi ancak mahallî ehemmiyeti hâiz idi. Fakat XVII. asırda çuval ve çuval bizi ihrâcâtı gelişmeğe başlamış idi.

Emniyetli bölgelerde ticârî faâliyet çok iyi ve zamanına göre, gâyet mükemmel teşkilâtlı idi. Para muâmelesi, umûmiyetle bütün belli başlı şehirlerde ve imparatorluk hâricinde bâzı merkezlerde, havâle senedi suretiyle, yapılırdı. Mamafih tüccarlar büyük mikyasta mal stoklarını yükletmek ve nakletmeğe pek meyyâl olmayıp, sermâyelerini daha ziyâde fâizcilikte kullanmağı tercih ederlerdi. Ticârî muâmelelerde, fâiz nisbeti umûmiyetle takriben 10 % veya 12 % idi. Fakat risk meselesi büyük görüldüğü yerlerde fâiz nisbeti çok yükseliyordu.

Karadan hâricî ticâret, hemen-hemen Kâbil ve Kandahar yolu ile, garba doğru giden iki kervan yoluna münhasır kalmış idi. Tibet ile de küçük mikyasta bir ticâret yapılıyordu. Gucarât 'ın deniz yolu ile, Kızıldeniz, Basra körfezi, şarkî Afrika, Sumatra, Malaka ve daha şarka doğru yerler ile eskiden kurulmuş râbıtaları var idi. Sind 'in, daha küçük mikyasta, İran ile münâsebeti olduğu gibi, Bengale 'nin de bilhassa cenû-

bî Hindistan, Burma ve Siyam ile ticâret münâsebeti var idi. XVI. asır içinde, bütün deniz yollarına onları inkişâf ettirmekten ziyâde istismâr etmek gâyesi ile hareket eden portekizliler hâkim idiler. Bunların gayreti ile, başlıca ticârî inkişâf ancak Brezilya ve garbî Afrika'ya kumaş te'min etmekten ibâret idi. Fakat bu metâın da kısm-ı âzâmı imparatorluktan, hemen-hemen XVII. asrın sonuna kadar, hâric kalan Koromandel sâhilinden çıkarılırdı. 1611'de ingilizler ve 1617'de hollandalılar tarafından, Sūrat'ta „factories" nâmı altında ticâret acentaları te'sis edildikdikten sonra, garbî Avrupa ile mühimce bir amerikan bezi ve çivit ticâreti meydana geldi. Asrın ortasında, çivit ticâreti garbî Afrika rekabetine mukavemet edemedi; diğer taraftan Gucarāt'ın, 1630'daki kıtlık neticesindeki, nüfus zayiâtından dolayı, amerikan bezi ticâretinin kısm-ı küllîsi de şark sâhiline intikal etti. Mamafih yerini tamâmen Bombay'a bırakmağa mecbûr oluncaya kadar, Surat mühim bir ticâret merkezi olarak kalmış idi. XVII. asrın ilk yirmi beş senesi içinde, hollandalılar ve sonra da ingilizler Bengale'de, Hūglī nehri üzerinde, ticârethâneler kurdular ve ipek, küherçile, iyi amerikan bezi ve muslin ticâreti inkişâf etti. Asrın sonuna doğru, Avrupa'daki modanın değişmesi ile, muslin ve basmalara karşı büyük bir rağbet husûle geldi. Bu talebi kısmen Bengale, kısmen de, daha henüz resmen imparatorluk hudûtları dâhilinde bulunan Madras karşılıyordu.

Hindistan ile bütün ticârî faâliyetin esâs vasfı, memlekete altın ve gümüş idhâl etmekten ibâret idi. Hindistan, sınâî madenler ile lüks eşyâ haric, dışardan pek az eşya satın alırdı. Fakat müstahsâlâtını nakid para mukabilinde satmakta tehâlük gösterirdi. Garbî Avrupa en fazla talep mevzuu olan maddeleri te'min edemediğinden, ticârî şirketlerin faâliyetleri zarûrî olarak altın ve gümüşün, bilhassa, o zamanlar altının Çin'den, gümüşün ve daha sonra altının Japonya'dan, Hindistan'a akmasını te'min edecek şekilde teşkilâtlandırılmış idi. Böylece imparatorluğun işini gören limanlar muğlak, fakat kudretli bir teşkilâta sokuldu. Bu teşkilât, satacakları ne varsa alır, satın almak istedikleri ne varsa te'min eder ve mümkün olduğu kadar altın ve gümüş ihtiyâcını tatmin etmeğe uğraşırdı.

Dâhilî nakliyât şüphesiz o kadar mükemmel değil idi. Sind, Ganj, Cumna nehirleri ile Bengale suları, su yolları geniş mikyasta kullanıldığı hâlde, imparatorluğun nakliyâtının kısm-ı küllîsi o zaman şose dedikleri, bâzan istikameti ağaç sıraları ile gösterilen ham yollardan yapılırdı ve bu yollar boyunca, eşkiyâdan korunmak için, umûmiyetle etrafına duvar çekilmiş veya başka tarzda müdâfaa tedbiri alınmış ve içinde erzakı te'min edilmiş menziller bulunurdu. Vesâit-i nakliye arabalardan ve umûmiyetle öküz, fakat bâzı yerlerde deve olmak üzere, yük hayvanlarından ibâret idi. Yolcular, at üzerinde veya taht-ı revânlarda yahut hızlı giden öküzlerin çektiği arabalarda seyahat ederlerdi. Mektupların sür'atle gitmesi için, fevkalâde tertibât var idi; fakat bu resmî işlere mahsûs olup, husûsî şahısların işlerine pek yaramazdı. Husûsî eşhâs, lüzûmunda tatarlar tutarlar veya bâzan, muayyen zamanlarda, bir araya gelip, müştereken tatarlar tutup, gönderirlerdi.

Hayat seviyelerinde büyük tezatlar görülmekte idi. Halk kütlesini teşkil eden çiftçi, küçük san'at erbabı, rençberler, avrupalı ziyâretçilerin merhamet hissini tahrik edecek kadar sefâlet içinde yaşayorlardı. Şehirlerdeki sayıca mühim olan gerek hür, gerek köle hizmetkâr tabakası arasında da, köy halkından daha emniyetli bir hayat yaşadıkları hâlde, hemen-hemen aynı alçak hayat seviyesi hukûm sürmekte idi.

Sayıca şimdikinden daha az olan orta tabaka halkı, tutumlu ve gâyet basit bir tarzda yaşayordu; hattâ zengin oldukları zamanlarda da me'mûrların cebir ve gasp hislerini tahrik edecek her hângi bir gösterişten dikkatle sakınırlardı. Yüksek dereceli devlet me'mûrları, paranın yüksek iştirâ kabiliyeti göz önünde tutulursa, gâyet iyi maaş alırlardı ve gelirlerini, ölümlerinden sonra tekrar hazîneye döneceğini bildikleri için, bol keseden gösterişlere müsrifâne bir surette harcarlardı.

İmparatorluğun refâhı başlıca üçâmile dayanırdı: yağmurların vaziyeti, dâhilî âsâyişin derecesi ve vergi idâresinin işlemesi. Mevsim yağmur yağışı, bugün de olduğu gibi, belli olmadığı için, mühim bir surette eksik yağan yağmur, kıtlığı mûcip olurdu. Vesâit-i nakliye güçlüğü dolayısı ile, her yere kâfi mıkdarda yardım yetiştirmek imkânsız idi; halk yemek aramak için, yurtlarını terk ederek, âvâre ve serserî olurdu; muâsır hikâyelerde, o zamanlardaki kıtlığın sebebiyet verdiği ölüm sefâhatı, yamyamlık hâdiselerini ve çocuk esir satışlarını tekrar-tekrar görüyoruz. Böyle bir felâketten sonra, vaziyetin tekrar düzelmesi, gâyet yavaş bir iş idi. 1630/1631'de Gucārāt ve Dakhan'ı perîşan eden kıtlık lâakal bir nesil, izini bırakmış idi. Müstesnâ müsâit mevsimlerin de aynı derecede değil ise de, yine felâketli olması ihtimâli var idi. Fazla kalan mahsûl için, mahallî pazar bulunmayordu, fiatlar korkunç bir şekilde düşüyordu ve resmî nizamlara göre, fiatların düşmesi, yardıma ihtiyacı olan kuraklık ve dolu gibi bir felâket telâkkî edilirdi. İklim şerâitinin te'siri hiç şüphesiz idi; mamafih refah ve mâmûriyet üzerinde te'siri olan diğer meseleler idâre tarzına ait idi. Burada umûmî idâre ile vergi idâresi arasındaki bâriz farka dikkat etmelidir. Nitekim kullanılmakta olan *mulkī va-mālī* ibâresi de bu bâriz farkı gösterir. Pâdişah, şüphesiz, her iki şûbede en yüksek mercî olup, karargâhında dört baş me'mûr bu işler ile uğraşırdı. Bunlar, *vakīl* yani sadrazām, *vazīr* yâni mâliye nâzırı, *baḫşī* [b. bk.] ve şerî'at kanunlarını tatbike me'mûr olan ve aynı zamanda evkaf ve hayrat dâiresini idâre eden *ṣadr*'dan müteşekkil idi. *Vakīl* („sâdrazam") mevkii her zaman doldurulmayordu ve boş kaldığı müddetçe, onun vazifeleri vezîrin uhdesine veriliyordu. Fi'liyâtta bu vezîrlerin kudreti pâdişahın şahsiyetine bağlı idi; Akbar ve Şāh-Cihān zamanında, bunlar kat'î surette, emre tâbî me'mûrlar oldukları hâlde, Cihāngīr'in sadrâzamı bilfiil memleketin hukümrânı idi.

Türklerin şimâlî Hindistan'da devir aldıkları umûmî idâre sistemi hadd-i zâtında mütekâmil ve iyi inkişâf etmiş bir sistem değil idi. Memleketin kısmı âzâmı, aşağıda izah edilecek bir tâbir ile, *iḳṭā'* olarak me'mûrlar elinde bulunurdu. *İḳṭā'* sâhibi âsâyişi te'min etmekten mes'ûl idi. İcrâatta kullanacağı usûlün seçilmesinde serbest idi. Akbar'in zamanında daha müessir bir sistem kuruldu ve onun devri müddetince, bu sistem devam etti. İmparatorluk vilâyetlere (*ṣūbah*) ayrılmış idi. Bunların her birisinin başında bir hukümdar nâibi (= „*sipahsālār*, *ṣūbahdār*") bulunurdu. İlk zamanlarda, bütün idâre şûbelerinden pâdişaha karşı mes'ûl tutulan bu zâtların, 1595'ten sonra, vâridât işinin yükü omuzlarından kaldırıldı. Nâipten başka, vâli diyebileceğimiz me'mûrlar, muayyen bâzı yerlere, âsâyişi te'min etmek ve isyânı bastırmak vazifesi ile, tâyin edilirdi. İsyan tâbiri vergi borçlarını ödememeği de içine alırdı. Mûtad olarak, bu vâliler *fawcdār* adı ile tesmiye edilirdi. Fakat kalelerin kontrolü altında bulunan uzak bölgelerde kale kumandanı (*ḳil'adār* = *ḳal'adār*) vâli idi. Büyük *iḳṭā'*'larda, *iḳṭā'* sâhibi bir vâli salâhiyetini hâiz idi. Şehirlerde, hâkim, polis müdürü, belediye ve ahlâk zâbıtası vazifelerini bir arada uhdesinde taşıyan ve *kotvāl* (*kūtvāl*) denilen me'mûrlar vâlilik ederlerdi. Bu me'mûrların emrinde muntazam bir polis kuvveti bulunmayordu; yalnız onların, rütbeleri icâbı olarak, tuttukları askerleri, bu iş için, kullanmaları bekleniyordu, ancak kuvvetleri kâfi görülmediği takdirde, kendilerine yardım gönderiliyordu. Bu teşkilât mekanizmasının mükemmel işlemesi, bilhassa pâdişahın şahsiyetine dayanan merkezî idâre teşkilâtının ciddiyetine göre, değişiyordu. XVII. asrın sonlarına doğru, bu teşkilât kat'î surette çözülüp, tefessüh etmeğe yüz tutarak, anarşi alâmetleri yer-yer bütün imparatorluğa yayılmağa başladı. Bu teşkilâtın, dâhilî kanunî salâhiyeti hindû reislerin elinde bulunan imparatorluğun çok geniş diğer kısmı ile münâsebetlerini, tam mânası ile, izah etmek pek güçtür. Fakat zâhiren, bu reisler kendi ülkelerinde resmen birer *iḳṭā'* sâhibi sayılırlardı ve oralarda âsâyişi te'min etmekle mükellef addedilirlerdi. Bu vazifeyi başaramadığı takdirde, alâkalı nâip veya vâli işe müdâhale edebilirdi. Fakat onun tâkibâtı, halktan ziyâde reise karşı, icrâ edilirdi.

Mâlî idâre bizzat pâdişah veya onun nâmına emirler isdâr eden *ḫużūr* veyahut saraya karşı *dīvānī* denilen mâliye nezâretinde oturan *vazīr* tarafından kontrol ediliyordu. Devlet vâridâtı, bu devirde, hemen-hemen arâzî vergisinden ibâret idi. İmparatorluk hazînesinin başka kaynaklardan da geliri var idi: gümrük, tuz, darbhâne, hediyeler, hibe ve Avrangzīb zamanında *cizye*. Fakat bunların hey'et-i mecmûası, çiftçilerden tahsil edilen gelir ile mukayese edilirse, ehemmiyetsiz kalırdı. Hindistan'daki an'anevî ve hindû kanununda ifâde edilen sisteme göre, arâzî eken her şahıstan, mahsûlün bir kısmını, pâdişahın payı olarak, vermesi isteniliyordu. Bu payın az-çok elestikî hudûtlar içinde mıkdarını ve aynı zamanda tarhetmek ve toplatmak usûllerini pâdişah kendisi tâyin ederdi. İlk müslüman fâtihleri bu „pâdişah payı"nı islâm kanununa göre, almağa hak kazandıkları *ḫarāc* yerine, kabûl ettiler. Arâzi tasarruf hakkı meselesi bahis mevzuu, olmayordu. Fakat umûmiyetle arâzi işgâl edenlere, vergileri muntazam ödemek şartı ile, temellük hakkı verilirdi.

Hind-türk imparatorluğu devrinde, zirâî arâzi 3 sınıfa ayrılırdı: reislerin hassa ve *iḳṭā'* arâzisi. Daha mühim olan ve reisler tarafından idâre edilen mıntakaların vergi („*ḫarāc*") tarhı vezîr tarafından yapılmayordu; bu, reisin bir imtiyâzı idi ve hazîneye ödeyeceği ne varsa, bir anlaşma ile tâyin edilen *bāc* şeklinde verilirdi. Müteaddit küçük reislere gelince, bunların nasıl bir muâmeleye tâbî tutulduklarına dâir vesâik mevcût değildir; fakat elimizde vergilerin, bunlar vâsıtası ile, tarhedildiğine ve bu hizmetlerine karşı, vâridâtın bir kısmını kendilerine ayırmak için, müsâade edildiği husûsundaki fikri te'yid eden bir kaç delîl vardır. Doğrudan-doğruya devlet tarafından idâre edilen bölgelerde, *ḫālişa* denilen bir takım arâzi, hazîneye nakid para te'min

etmek için, tahsis edilip, mâliye nezâreti me'mûrları tarafından idâre edilmekte idi. İlk zamanlarda, mahallî me'mûrlar vilâyetteki nâibin emrine tâbî idiler. Fakat 1596'da, bütün mâlî işleri doğrudan-doğruya nâzırın nezâreti altında idâre etmek üzere, her vilâyette birer divan kuruldu ve bundan sonradır ki, mahallî idâreyi vasıflandıran yarı-yarıya taksim, *dîvânî* („vâridat işi") ve *fevcdârî* („umûmî işler") şeklinde ortaya çıktı.

Hazîneye tahsis edilen arâzi *iḳṭâ'*'larda kalırdı. Pâdişahın hizmetine tâyin edilen her me'mûr, kendisinin şahsî maaşı ile te'minine mükellef bulunduğu askerlerin masrafını karşılayan ve nakid hesabı ile tâyin edilen, bir irâda hak kazanırdı. Akbar'in devrinde, kısa bir zaman için, bu irâdlar tâyin edildiği gibi, nakden de verilirdi. Fakat imparatorlukta umûmî surette câri olan usûl, her me'mûra tesbit edilen akarını karşılayacak kadar vâridâtı olan bir bölge tahsis edilmesi idi (*cāgîr, tuyūl* veya *iḳṭâ'*). Me'mûr, kendisine tahsis edilen yerin idâresini ele alarak, vergileri, nazarî de olsa, mer'î bulunan umûmî emirlere göre, takdir edip, toplatırdı. Vâridat kâfî gelmezse, bakiyesini hazîneden isteyebildiği gibi, fazla çıktığı takdirde, hesap vermeğe de mecbûr tutulabilirdi; fakat, amelî olarak, bu meseleler, umûmiyetle rüşvet yolu ile, halledilmiş gibi görünmektedir. Kârlı *iḳṭâ'*'ları elde etmek, artık işe yaramayıp, bir kazanç te'min etmeyenleri bırakmak, rüşvet için, geniş bir sâha teşkil ediyordu. Umûmiyetle *iḳṭâ'*'lar o kadar sık el değiştirirdi ki, bir me'mûrun para sarfedip, zirâî islâhata kalkışması ve yahut *iḳṭâ'*'ından âzamî geliri te'min etmekten başka bir teşebbüse girişmesi akıllıca bir iş sayılamazdı. Umûmiyetle arâzinin en büyük kısmı *iḳṭâ'* arâzisi idi. *Ḫāṣṣa* arâzîsi bütün arâzînin 1/6 veya 1/7'i idi.

Akbar'in çiftçilerden istediği mahsûl payı üçte bir idi; daha sonra, XVII. asrın birinci yarısının tarihi belli olmayan bir devrinde, bu üçte bir nisbeti asgarî oldu ve mahsûlün yarısına varan âzamî nisbet, sakınılmaz bir şekilde, kaide hâline gelmeğe temâyül etti. Vergi tahsilinin başlıca üç usûlü var idi: paylaşma (*ġalla baḫşî*), ölçme (*payyāmiş*) ve gurup vergi (*nasaḳ*). Paylaşma usûlünde, her çiftçinin mahsûlü alelâde tahmin edilir ve yahut bâzan hasad zamanından takdir edilir ve takdir edilen paya, o mevsim için, ödenmesi tâyin edilen nakdî vergiyi karşılayacak miktar üzerine, narh konulurdu. Ölçme usûlünde, ekilmiş mıntakanın her cüz'ü için, takdir edilen ve hasadın mıkdarına göre değişen, muayyen bir vergi tarhedilirdi; bu ya nakden veya aynen tâyin edilebilirdi ve ilk şekilde fiat, râyiç fiatlara göre, tesbit edilirdi. Bu her iki sisteme göre, nakdî ödeme umûmî bir kaide idi. Fakat nakdî para kıtlığı olan bâzı geri bölgelerde, aynen ödemeğe müsâade edilirdi. Gurup vergide, alâkadar me'mûr, tahmin edilen bir senelik nakdî paranın ödenmesi için, köy reisi ile bir anlaşmaya varır ve böylece ferdlerden ayrı-ayrı tahsil etmek külfetinden kurtulurdu. Bu sistem, bu ödeme şerâiti, köy reisi ile değil de, yabancı birisi ile kararlaştırıldığı zaman, nihâyet arâzî istismârı neticesine varıyordu.

Her hukümdar bu usûllerin hângisinin ve hângi mıntakalarda tatbik edileceğine, kendi keyfine göre, karar verirdi. Babur'un istilâsı sırasında, huküm süren sistem gurup hâlinde vergi sistemi idi ve öyle görünüyor ki, o bunu kabûl etmişti. Humâyûn'un Hindistan'dan dışarı atılmasından sonra, Şîr-Şâh, bütün memleketinde, „ölçme" usûlünü câri kıldı ve onun usûlleri, ilk zamanlarda, Akbar tarafından da benimsendi. Mıntakanın her cüz'ünden alınacak vergi bu zamanda muayyen bir mıkdar mahsûlden ibâret idi ve bu vasatî bir istihsâlin üçte biri olmak üzere, hesap edilirdi. Aynî vergi usûlüne tâbî olan arâzîden başka, bu mahsûl mıkdarı, fiatları mevsime göre, resmen tesbit edilen nakid paraya tahvil edilirdi. Mamafih bu tahvil usûlünden bir çok amelî güçlükler meydana çıktı; 1579/1580'de, vergi, kat'î bir surette, nakid esâsına istinat ettirildi ve buna göre, bir mıntakanın ekilmiş her cüz'ü için, takdir edilen vergi, muayyen bir mıkdar mahsûl yerine, muayyen bir meblâğ, *dām* (40 tânesi bir rupya hesabı üzerinden) olmak üzere, tesbit edildi. Muhtelif mıntakaların değişen verimliliğine göre âyârlanmış râyic cedvelleri hazırlandı. Bunlar, Akbar devrinin sonuna kadar, mer'iyette kaldı. Bilmediğimiz bir tarihte, ihtimâl Cihângîr devrinde, bu cedveller lağvedildi ve XVII. asrın ortalarında umûmî bir kaide hâline gelen ve ingiliz istilâsına kadar devam eden, gurup hâlinde vergi sistemine tekrar dönüldü. Paylaşma usûlü, şimdi yalnız geri kalmış sâhalarda ve yahut köy reisinin muhamminler tarafından mâkul bir şekilde tarhedilen vergiyi ödememekte ısrar gösterdiği takdirde, tatbik edilirdi. Böyle bir vak'a karşısında muhammin vaziyete göre, paylaşma ve yahut ölçme usûllerinden biri ile vergiyi ayrı-ayrı fertlerden toplamak çâresine bakardı.

İşte imparatorluğun merkezinde, vergi tarhının tarihçesi böyle iken, ücrâ vilâyetler kat'î bir insicâma sokulmamış idi. Çünkü her birisinde tatbik edilen sistem, mahallî şartlara göre, husûsî bir şekil alıyordu. Bununla berâber, Dakhan vilâyetlerinde, harp ve kıtlık te'sirlerini izâle edip, eyâletleri kalkındırmak maksadı ile, XVII. asrın ortalarında, işlenmiş ve vâzıh bir sistem tatbik edildi.

Değişen müesseseleri tenkit etmeğe kalkışmak abes olur. Çünkü bunların hepsinin ifâde ettiği kıymet hangi zihniyet ile işlediğine bağlı idi. İdâre çevrelerinde, bütün müslüman devrinde, zirâatin genişletilmesi, mahsûl evsâfının islâhı ve sulamanın inkişâfı esâslarına dayanan ve devletin temeli sayılan zirâî bir refah mefkûresi mevcût bulunuyordu. Bu maksada, çiftçiden mühim bir ihtiyaç karşısında mümkün olduğu kadar âzamî vâridat temin etmek arzusu mâni oluyordu. Bu mücâdelenin sâhası, tafsilâtı ile, tâyin edilemiyor. Fakat hâkim olan vak'a şudur: XVII. asrın ortalarına doğru, zirâat câzip bir meslek olmaktan çıkmış idi ve çiftçiler, başka işler aramak üzere, arâzilerini terkediyorlardı. Bunun neticesi olan zirâî istihsâldeki düşüklük bilâhare vukû bulan imparatorluğun yıkılmasında başlıca iktisâdî âmil olmuş idi.

Diğer idâre şûbeleri hakkında, fazla tafsilâta hâcet yoktur. Gümrük rüsûmu sûrî olarak, o kadar yüksek değil idi. Fakat malları keyfî surette fazla tahmin etmek ve gümrükten çıkmasını kolaylaştırmak için, gayr-i kanunî para ödemeğe mecbûr etmek suretiyle, bunun mıkdarı arttırılırdı. Şehirlerde medenî hukuk, bilhassa *ḳāżi* tarafından tatbik edilirdi; köylerde ise, ihtilâflar kuvve-i icrâiye me'mûru tarafından kısaca görülüp, halledilirdi. Cinâyetler için, cezâ âcil ve şiddetli idi, şeriate her zaman uymazdı. Mahallî memûrlar, Hind an'anesine tevessül ederek, mahallî işler için, mâhiyeti çok ezici olan bir sürü vergiler ve gasblar vâsıtası ile, büyük mikyasta vâridât te'min ediyorlardı. Bunlar Akbar ve sonra, Avrangzîb tarafından, toptan yasak edildi. Fakat sistem yine devam etti. Bunun en kötü şekli gerek hindliler ve gerek ecnebîlerin dâimî şikâyetlerini mûcip olan dâhilî ticâretteki transit vergisi idi.

Sikke darbı hukümranlığın kabûl edilmiş bir imtiyazı olması dolayısı ile, bu işe husûsî bir ehemmiyet verilirdi. Sikke altın, gümüş veya bakırdan darp edilirdi ve bütün sikkelerin kıymetleri mâdenî kıymetlerine müsâvî idi. Öyle ki, muhtelif paraların birbirlerine tahvili fiatları mütehavvil olurdu. Fakat altın umûmiyetle tedâvülde değil idi. İmparatorluğun başlıca sikkesi, takriben 180 kırat ağırlığında, hemen-hemen hâlis gümüşten darbedilmiş olan rupya idi. Başlıca bakır sikke takriben 324 kırat vezninde olan *dām* idi. Bundan başka her iki mâdenden, daha küçük, muhtelif sikkeler var idi.

Toptan ticârette kullanılan tartı vâhid-i kıyâsîsi, memleketin muhtelif yerlerine göre, değişen, *maund* yâni *man* idi. Cenûbî Hindistan'da takriben 25 libre gelen *man*, Gucârât'ta 33 libre olup, 1635'te bu mıkdar 37 libreye çıkarıldı; şimâlî Hindistan'da, Akbar'in cülûsunda *man* 52 libre iken, onun tarafından 55 ve Cihângîr tarafından 66 ve Şâh-Cihân tarafından 74 libreye çıkarılmış idi. Bengale'nin garp kısmında 64 ve şarkında 46 libre idi. Bütün bu tartılar libreye en yakın hesaba göre verilmiştir.

Perâkende ticâret için vâhid-i kıyâsî de yerlere göre, fakat umûmiyetle yukarıda zikredilenlerden daha küçük mikyasta olmak üzere, değişiyordu. Toptan ticârette hacim ölçüleri kullanılmıyordu. Uzunluk ölçüsü şimâlde, Akbar tarafından takriben 33 inçe ve halefleri tarafından takriben 40 inçe ayarlanan, *gaz* yâni yarda idi. Bunlardan yalnız 33'lük mikyas devam etti. Cenûpta, takriben 18 inç gelen *hāsta*, yâni zirâ kullanılıyordu. Gucârât'ta bu mikyas takriben 26 inç ve Bengale'de takriben 27 inç idi.

Bibliyografya: *a.* Hind kaynakları. 'Abbās Ḫān Sarvānî, *Târîḫ-i Şêr-şâhî* (Br. Mus. yazm. nr., 164, 1782); Abd al-Ḥamîd Lahavrî, *Bādşāh-nāma* (Kalküte, 1866—1872); Abu 'l-Fażl 'Allāmî, *Â'în-i Akbarî* (Kalküte, 1867—1894); ayn. mll., *Akbar-nāma* (Kalküte, 1873—1921); *Awrangzēb's Revenue Farmāns* (metin ve trc. J. Sarkar, *J.A.S.B*, 1906); Babur, *Bàbur-nâme* ingl. trc. A. S. Beveridge; London, 1921; trk. trc. R. R. Arat, Ankara, 1943—1946; Badā'ūnî, *Muntaḫab al-tavārîḫ* (Kalküte, 1864—1925); Bāyazîd (Sulṭān), *Târîḫ-i Humāyūn* (India Off., yazm., katal., nr. 223); Cihângîr *Tūzuk-i Cihângîrî* (nşr. Aligarh, 1864); trc. Rogers ve H. Beveridge (London, 1909—1914); Firişta, *Târîḫ* (Bombay, 1834; trc. Briggs, London, 1829); Gulbadan Begim *History of Humāyūn* (nşr. ve trc. A. S. Beveridge), London, 1902; Ḥāfî Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb* (Kalküte, 1868—1925); Muḥammed Sāḳî Musta'idd Ḫān, *Ma'āṣir-i 'Ālamgîrî* (Kalküte, 1870—1873); Muḥammed Ṣāliḥ Kanbū, *'Amal-i Ṣāliḥ* (Kalküte, 1912—1928); Mu'tamad Ḫān, *İḳbāl-nāma-i Cihângîrî* (Lucknow, 1870); bir kısmı da *Bibl. Ind.* (Kalküte, 1865)'da; Niẓām al-Dîn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarî* (Br. Mus. yazm., nr. 2274 ve ilâve nr. 6543); Şâhnavâz Ḫān, *Mu'āṣir al-umarā'* (Kalküte, 1887—1895).

b. Yabancı kaynaklar: F. Bernier, *Voyage* (trc. V. A. Smith, *Travels*, London, 1914; bibliyografya ile birlikte); T. Bowrey, *The Countries round the Bay of Bengal* (London, 1903); *Dagh-Register*

gehouden int Casteel Batavia (Haag ve Batavia, 1896—1928); D. de Couto, *Da Asia* (Lisbon, 1777—1778); J. de Laet, *De Imperio Magni Mogolis* (Leiden, 1631); P. della Valle, *Travels to India* (London, 1891); P. du Jarric, *Thesaurus Rerum Indicarum* (Kolonya, 1615—1616); Hollanda ticâret raporları (Haag'da Algemeen Rijksarchief'teki neşredilmemiş kolleksiyonlar); Sir W. Forster, *The English Foctories in India* (Oxford, 1906—1927); ayn. mll., *Early Travels in India 1583—1619* (London, 1921); J. Fryer, *A New Account of East India and Persia* (London, 1909—1915); W. Geleynssen de Jongh, *De Remonstrantie* (Haag, 1929); J. Hay, *De Rebus Iaponicis, Indicis, et Persanis* (Anvers, 1605); *India Office Records*, 1670'ten itibâren (*The English Factories of in India* içinde 1669'a kadar tarih sırası ile kaydedilmiştir; yk. bk.); J. Jourdain, *Journal of a voyage to the East Indies* (London, 1904); *Letters received by the East India Company* (nşr. Danvers ve Foster) London, 1896—1902; S. Manrique, *Travels*, (trc. Luard), London, 1927; N. Manucci, *Storia do Mogor* (trc. Irvine), London, 1907; *J. Marshall in India* (nşr. S. A. Khan) London, 1927; A. Monserrate, *Mongolicae Legationis Commentarius* (*Mem. As. Soc. of Bengal*, III, 9); P. Mundy, *Travels* (London, 1905—1919); J. Ovington, *A voyage to Suratt in the Year 1689* (London, 1696); F. Pelsaert, *Remonstrantie* (trc. Moreland ve Geyl, *Jahangīr's India*, Cambridge, 1925); *Purchas His Pilgrimes* (London, 1625); Sir T. Roe, *Embassy to India* (nşr. Foster) London, 1926; Streynsham Master, *Diaries* (nşr. Temple) London, 1911; J. B. Tavernier, *Travels in India* (trc. Ball, nşr. Crooke, London, 1925; bibliyografya ile); J. van Twist, *Generale Beschrijvinge van Indien* (Amsterdam, 1648).

Seçilmiş modern eserler. Bal Krishna, *Commercial Relations between India and England* (London, 1924); Beni Prasad, *History of Jahangir* (London, 1922; bibliyografya ile); J. J. A. Campos, *The History of the Portuguese in Bengal* (Kalküte, 1919); H. M. Elliot ve J. Dowson, *The History of India as told by its own Historians* (London, 1867—1877); *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1909); S. A. Khan, *The East India Trade in the Seventeenth Century* (London, 1923); W. H. Moreland, *India to the Death of Akbar* (London, 1920); ayn. mll., *From Akbar to Aurangzeb* (London, 1923); ayn. mll., *The Agrarian System of Moslem India* (Cambridge, 1929, hepsinin bibliyografyaları vardır); J. Sarkar, *History of Aurangzib* (Kalküte, 1912—1924); ayn. mll., *Studies in Mughal India* (Kalküte, 1919); ayn. mll., *Mughal Administration* (Kalküte, 1920); V. A. Smith, *Akbar, the Great Mogul* (Oxford, 1919; bibliyografya ile); H. Terpstra, *De Opkomst der Wester-Kwartieren van de Oost Indische Compagnie* (Haag, 1919).

(W. H. MORELAND.)

B. HİND-TÜRK İMPARATORLUĞUNUN İNHİTÂTI. –

Hind-Türk imparatorluğunun alâmetleri daha Avrangzīb devrinde belirmeğe başlayan inhitâtı, onun yerine geçen halefleri zamanında, sür'atle inkişâf etti. Bahadur Şāh (b. bk.; 1707—1712) imparatorluğa yeniden hayat veremeyecek kadar nâzik ve yumuşak huylu, Cihândār Şāh (b. bk.; 1712—1713) kötü ahlâklı, Farruḫsiyar (b. bk.; 1713—1719) de zayıf idi. İmparatorluk âilesi, Avrangzīb'in ölümünü tâkip eden 6 sene zarfında cereyân eden yedi kanlı taht kavgasında bünyesinde, yerleşmiş olan isyankârlığı ve kudretinin zayıflamakta olduğunu meydana koydu; bu suretle rakip zümrelerin elinde oyuncak hâline geldi. Bir aralık bārhalı iki meşhûr Sayyid kardeşler, 'Abd Allāh ve Ḥusayn 'Alī, sarayın müşterek hâkimi oldular. Fakat moğul ümerâsının yardımını te'min etmeğe muvaffak olamadılar. 1720'de Āṣaf Cāh Niẓām al-Mulk silâha sarılıp, isyân etti. Ḥusayn 'Alī ona karşı yürüdü, fakat kendisi ile kardeşinin 1719'da tahta çıkardıkları hükümdar Muḥammed Şāh'ın tasvibi ile öldürüldü. Az sonra, birâderi 'Abd Allāh mağlûp oldu ve Dehli'de, iki sene hapisten sonra, zehirlendi. Bu ikisi ortadan kalkınca, Niẓām al-Mulk eski idâre tarzından bâzı şeyleri ihyâ etmeğe, ciddî surette, çalıştı; fakat o kendisini Muḥammed Şāh'a, Sayyid'lerin kendilerini Farruḫsiyar'e zorla kabûl ettirdikleri gibi, kabûl ettirmek istemiyordu. Kurtardığı hükümdar onun nasihatlerini dinlemediği gibi, saray gözdeleri de modası geçmiş elbiseleri ile ve teşrifâta uygun hareketleri ile alay edince, Dakhan'a çekilip, müstakil bir tarzda hüküm sürmeği tercih etti. Muḥammed Şāh, safcasına, Niẓām al-Mulk'ün, kendisini tahttan indirmek için, bir plân hazırlamış olduğuna inanıyordu.

Niẓām al-Mulk'ün Dehli'den ayrılması ile, imparatorluğu tekrar diriltmek için, son fırsatlar da elden kaçırıldı. Sukut eden hiç bir devlet yoktur ki, kendini toplamak için, bu kadar aciz ve iktidarsızlık göstermiş olsun,

Hattâ Niẓām al-Mulk henüz işlerin ismen idâresini elinde tuttuğu hâlde, garip hâdiseler zuhûr edebiliyordu. Msl. bizzat Dehli'de, imparatorluk dâirelerinin birisinde çalışan bir hindû kâtip ihtidâ etmişti ve karısı ile kızı dinlerini değiştirmek husûsunda onu tâkip etmekten imtinâ edince, kendileri aleyhinde dâvâ açıp, kızın daha reşîd olmadığı için babasının dininde olması lâzım geldiğini iddia etti. Bu dâvâ bâzı hukukî müşkülât arzettiğinden *ṣadr al-ṣudūr*'a havâle edildi. Onun bulduğu hâl çâresi Dehli'deki ahâli arasında hoşnutsuzluk yarattı ve bir ayaklanma oldu. Cahān-numā mescidinde okunmakta olan hutbe kesildi. İki üç hindû yakalanıp, sünnet edildi. Arbedecileri teskin etmek için, kız hapse atıldı ve bir kaç gün sonra müslüman merâsimi ile gömüldü. Kāmvar Ḫān bu hâdiseyi anlatırken, „sözün hulâsası, kız öldürüldü; yoksa bir çok baş ağrısına ve sıkıntıya sebep olacaktı" diyor.

Niẓām al-Mulk'ün yerine geçenler kendisine gûyâ hizmet ettikleri hafif-meşrep hükümdâra tamâmen lâyık kimseler idiler. İmparatorluk divanlarını 12 sene Şāh 'Abd al-Ġafūr adında birisi idâre etti. Aslen tatthālı bir dokumacı olan bu zât hem *yogi*, hem *faḳīr* olarak yaşayordu. Sihrî kudretlere sâhip olduğunu iddia eden ve halkın cinler ile şeytanları teshir ettiğine inandığı bu adam hükümdârın annesinin rüyâlarını tâbir etmeğe çağırılmış idi. Bu yoldan imparatorluk hizmetine girdi. Burada bir çok me'mûriyetleri kendi elinde toplaya bildi. Öyle ki, bunlardan günde 5.000 rupya tutan bir geliri var idi. Aldığı ve bu mıkdardan da çoğa bâlig olduğu söylenen rüşvetler mezkûr hesaba dâhil değil idi. Bu adam hiç bir zaman bir hayır işine para sarfetmeyen, hiç bir lûtufta bulunmayan ve hiç bir zaman bir kimseye iyilik etmeyen biri gibi tebârüz ettirilerek, tasvir ediliyor. O tam bir cimri idi ve nikbetinde (çünkü Muḥammed Şāh'ın devrindeki Dehli'de dahi böyle hasletler nihâyet tabi'î aksül'amelini gösteriyordu), husûsî hazînelerinde, bir *kror*'dan ziyâde para bulunmuş idi. Fakat gerek seciyesinin, gerekse itiyatlarının tabi'î olarak uyandırdığı hoşnutsuzluk oğluna ve kızına karşı duyulan nefret hissi yanında hiç mesâbesinde kalırdı. Dehli'de onların hoşuna gitmeyen yahut arzularına göre hareket etmeyen kimse hayatından emin değil idi.

Böyle karışıklık içinde ve böyle hükümdarlar elinde, imparatorluk sür'atle insicâmını kaybetmekte idi. Avrangzīb'in de boşuna itâat altına almağa uğraştığı Marāṭhā'lar [b. bk.], çok geçmeden Hindistan'da, en mütbiş bir kuvvet hâline geldiler. Avrangzīb'in ölümünde halefi olan Bahadur Şāh, Marāṭhā prensi Şāhūr Rāçā'yı imparatorluk nufûzunu, onun vâsıtası ile, fi'len olmasa bile şeklen tekrar te'sis gâyesi ile, boş bir ümit içinde, serbest bıraktı. Şāhū Rāçā kendisine müessir ve mahâretli bir mesned buldu. 1708'de Satara'yi ele geçirdi ve ertesi sene her tarafta hukümdar olarak tanındı. Çitpavanlı bir brahman olan Bālāci Viṣvanāṯ *pēṣvā*'sı, yâni sadrâzamı oldu. Hedefi imparatorluğun zayıflatılmasında rol oynamak olan karakteristik Marāṭhā siyâsetini idâre ve inkişâf ettirmeğe başladı. Bu siyâsetin hedefi (*cauth* yahut dörtte bir hisse nâmı altında), mümkün olduğu kadar çok vilâyetten, imparatorluk vâridatında pay hakkı iddiasını ileri sürmekten ibâret idi. 1709'da Dakhan'daki türk vâlisi bu hakkı kabûl etti ve her ne kadar sonra gelen vâliler bu iddiaya itiraz ettilerse de, 1719'da tekrar Bārha Sayyidleri tarafından kabûl edildi. Ertesi sene, Bālāci Viṣvanāṯ'ın yerine oğlu Bāci Rāo I. geçince, bu usûl daha da genişletildi. Bâzı eyâletler husûsî me'mûrlara tahsis edilerek, bunlar bu meblâgı, *cauth*'u ya vilâyetler vâlilerinden tahsil etmek ve yahut da memleketi yağma etmek suretiyle getirmeğe mecbûr edildiler. Bāci Rāo, Gucarāt'ta yaptığı akınların reisliğini Pīlaci Gāekvār eline verdi; Raġuci Bhonsla da Nāgpūr'u kendisine merkez yaptı. Bunlar ve diğer reisler Marāṭhā tahribâtının dehşetini memleketin her tarafına yaydılar ve bundan sonra artık vâlilerin merkez-i hukûmete senelik para vermelerine imkân kalmadı. Aynı zamanda, mevkilerini muhâfaza etmenin gittikçe kendi vâsıta ve menbâlarına dayandığını gören vâliler birer müstakil hukümdar olmağa yeltendiler. Dakhan'da, Āṣaf Cāh Niẓām al-Mulk, kendisini hukümdârın mütevâzî bir bendesi olarak tanıttığı hâlde, imparatorun yerini kendilerine terketmesini iş'âr eden *farmān*'larını hâmil bulunan zâtları silâh kuvveti ile terkediyordu; 1748'de ölünce, yerine oğlu geçti. Bengale'de dahi hukümdarların biribirini tâkibi ya bir verâset veya bir harp meselesi hâline gelmişti. Fakat imparatorluk adının hâlâ telkin ettiği hürmet hissi ile imparatorluğun bizzat düştüğü zillet derecesini göstermek için, makam tevcihi, *farmān*'ları almak üzere, yeni bir hukümdarın imparatora gönderdiği muazzam hediyeler ile bu fermanların tereddütsüz ve derhâl sâdır olması keyfiyeti kâfidir.

Bu dâhilî inhilâlin meydana getirdiği gâileler, hâricî istilâlar ile bir kat daha vahâmet kesbetti. 1722'de İran'da Safevî hânedanı yıkıldı; çok karışık ve kısa bir devirden sonra, Türkmen Nādir Ḳulī, Nādir Şāh unvanı ile, tahta çıktı. Onunla Kandehar hudûdu

meselesi yüzünden ihtilâflar hâsıl oldu. Nādir Şāh oradaki Gılzayları itâat altına almağa uğraşıyordu; düşmanlarının Hindistan arâzisine sığınmalarına müsâade edilmemesini ricâ etmek üzere, üç defa Dehli sarayına elçiler gönderdi. Fakat bu zamanda, Kâbil vilâyeti de diğerleri gibi, aynı iğtişâşa düşmekte idi; oranın vâlisi vaktini namaz ve av ile geçiriyordu; dağ kabîlelerine rüşvet verip, sulh ve sükûn içinde kalmalarını te'min etmek ve askerin maaşını vermek üzere, Dehli'den muntazaman gönderilen para, kısmen imparatorluğun artmakta olan mâlî sıkıntısı yüzünden ve kısmen de, onun saraydaki hâmîsi tarafından gasbedilip, kendisinin eline hiç geçmediği için, kesildi. Bu yüzden büyük Gılzay kütleleri en küçük bir müşkülâta uğramadan Nādir Şāh'ın askerleri önünden kaçıp, Hind vilâyetine sığınabildikleri hâlde, Hind-türk imparatorları sarayı Nādir Şāh'ın mükerrer taleplerine cevap vermemekle bu müşkül vaziyeti bertaraf edeceğini budalaca tahmin ediyordu. Binâenaleyh Nādir Şāh'ın Hindistan'ı istilâya karar vermesine âmil lerin mühimmi farzedildiği gibi, bir partinin diğer bir partiye karşı çevirdiği entrikalardan ziyâde, sarayın beceriksizliği olmuş idi. O ne Kâbil vilâyetinde, ne de Pencab'ta ciddî bir mukavemet gösterebildi. 1738'de Kâbil işgâl edildi. Ertesi sene Nādir Şāh'ın ordusu, Dehli'nin önünde, göründü. Hukümdar, kendisini müdâfaa etmek için, döğüşmek için değil, meskenetle teslim olmak üzere çıktı. Sonra fâtih hukümdar, esiri ile birlikte, şehre girdi. Dehli ahâlisi, düşman hakkındaki tahmininde vahîm bir hatâya düşerek, bu yabancıları katl-i âm etmeğe kalkıştı. Nādir Şāh, bu harekete karşı cezâ olarak, kasden askerlerini beş saat için, sabah saat 9'dan öğleden sonra saat 2'ye kadar, şehrin üzerine saldırdı. Bu zaman zarfında halktan 20.000 kişinin telef olduğu tahmin ediliyor. Bu kadar büyük insan kaybından başka üstelik, daha evvelki Hind-türk hukümdarlarının, zevkleri için, toplattıkları 50 *kror* değerinde olan o harikulâde mücevherât da dâhil olmak üzere, bir de muazzam tazminât alındı. Nādir Şāh tepelendi, fakat Aḥmed Şāh Durrānī, Hind hudûdu üzerinde, başka bir imparatorluk kurdu ve Muḥammed Şāh'ın ölüm senesi olan 1748 ile Marāṭhā'ları Pānīpat'ta bütün tarihlerinin kaydettiği en büyük mağlûbiyete uğrattığı 1761 senesi arasında, mükerreren Hindistan'ı istilâ etti. Durrānī imparatorluğunun XIX. asrın ilk senelerindeki zevâline kadar, Sind, Pencâb ve Keşmir eyâletleri Efgan saltanatının mülhâkatından idi.

Hindistan'da bulunan avrupalılar (hollandalı, fransız ve ingilizler) bu hâdiseleri, büyük bir endîşe ile, müşâhede etmişlerdi. XVIII. asrın ilk senelerinde, hollandalılar Bahadur Şāh'a büyük bir sefâret hey'eti göndermişlerdi ve bir az sonra ingilizler de Farruḫsiyar'e sefâret gönderdiler. Her iki taraf, büyük masraflar ile, geniş imtiyazlar vaadeden *farmān*'lar elde etmişler ve her iki taraf da bu *farmān*'ların, mahallî vâlilerin menfâatlerine mugâyir oldukları yerlerde, kıymetsiz boş kâğıttan başka bir şey olmadığını anlamışlarsa da bu vaziyetten çıkarılacak neticeleri amelî sâhada tatbik etmeğe uğraşan ilk adam fransız Dupleix olmuştur. Diğerleri avrupalıların kolaylıkla Hindistan'da yerleşebileceklerine kani idiler. Fakat bu zât tecrübelere girişti ve faâliyette bulunduğu sırada, ingilizleri hareketsiz bırakmak ümidi ile, bizzat Hind-türk hukümdarı, nâmına ve onun lehine hareket ettiğini beyân ediyordu. Bu masal Hindistan'da fransız siyâsetinin an'anevî esâsı hâline geldi. Asrın sonuna kadar deniz kontrolünü elde etmeğe muvaffak olamadıkları için, teşebbüsleri suya düşen fransızlar, ellerinde imparatorluk imtiyazları olduğu bahânesi ile, mevkilerini Hindistan'da sağlamlaştırıp, rakiplerini dışarı atmak için, büyük planlar kurmağa uğraşıp-durdular. İngilizler de, aynı sebat ile zamanın şerâitine çok daha uygun gelen realist bir siyâset tâkip etmeğe koyuldular. İngilizler millî menfâatleri nâmına Dupleix ile döğüştüler ve onu mağlûp ettiler. Bengale'yi elde ettikten sonra, imparatorluğun nufûzunu tekrar kuracak her hângi bir taahhüde yanaşmamağa çok dikkat ettiler ve öyle görünüyor ki, Bengale *dīvānī*'sini kabûl etmeleri, Hindistan'da artık hiç kimsenin şüphe etmediği kudretlerinin hakikî mâhiyetini maskelemek istemelerinden değil, daha ziyâde, ingiliz imparatorluğunun, bir toprak hâkimiyeti şeklini alması lâzım geldiğinden dolayı, alamadığı bir şeyi şarkî hind kumpanyası nâmına elde etmek istemelerinden ileri geliyordu. Babası ʿĀlamgīr'in, vezîri Ġāzī al-Dīn tarafından öldürüldüğünü haber alınca, 1760'ta, Şāh ʿĀlam II. [b. bk.] unvanı ile, hukümdarlığını ilân eden ʿAlī Gavhar ilk defâ ingiliz himâyesi altına girdi. Kendisi, bir müddetten beri, *vazîr*, Oudh Navvāb'ının yardımı ile, Bihār vilâyetine saldırmakta idi. Fakat 1764'te, Baksar muhârebesinden sonra, mücâdeleye devam etmekten vazgeçip, ingiliz kampına iltihâk etti. Ertesi senede de Clive'in talebi üzerine, senelik 26 *lakh* (2.600.000 rupya) tahsisât mukabilinde, şarkî Hindistan kumpanyasının elinde tuttuğu vilâyetlerin *dīvānī*'sini mezkûr kumpanyaya bağışladı. Aynı zamanda Kora ve Allāhābād bölgeleri kendisine tahsis edildi ve Allāhābād şehrinde ikamet etmeğe başladı. Mamafih çok geçmeden

bu himâye altındaki hayatından usanarak, Pānīpat'ta uğradıkları mağlûbiyetten sonra, vaziyetleri düzelmiş olan ve şimâlî Hindistan'da tekrar tecâvüzlere başlayan Marāṭhā'lar ile birleşmek üzere, orayı terketti. Bunun üzerine, Warren Hastings, Kora ve Allāhābād'ı Vazīr Navvāb'a vermeğe karar verip, 26 *lakh*'i de ödemeğe devam etmekten imtinâ etti. Bu tarihten asrın sonlarına kadar, Şāh ʿĀlam II., kendi dâhilî ihtilâfları askerlerini şimâlden geri çağırmağa mecbûr ettiği sıralar hâric, hep Marāṭhā'ların kontrolü altında kaldı. Marāṭhā'ların başlıca reislerinden biri olan Mahadacî Sindhia, yavaş-yavaş kendisine kuvvetli bir prenslik kurarak, Agra ve Dehli vilâyetlerini zaptetti ve hukümdârın hakikî vasîsi oldu. 1803'te ingilizler Sindhia'yı mağlûp edinceye kadar, vaziyet bu şekilde kaldı. Şāh ʿĀlam'in vasîliği bu sefer onların üzerine devredildi. İngilizler Şāh ʿĀlam ile her hângi bir anlaşmağa yanaşmamağa çok dikkat ediyorlardı. Fakat imparatorluk âilesinin maişetini te'min etmek üzere, vâridat tahsis ettiler; hakikî idâre bir ingiliz mümessili tarafından yürütülmekle berâber, Dehli şehrinde teblig edilen bütün emirlerin hukümdarın nâmına sâdır olmasına müsâade ettiler ve saray hudûdu dâhilinde hiç bir müdâhaleye teşebbüs etmediler. Yavaş-yavaş bu an'anevî usûle riâyet edilmemeğe başlandı. Hind-türk hukümdarı ile ingiliz umûmî vâlisi birbiriyle müsâvî mevki almışlardı. Hukümdarın adı sikkelerden kaldırıldı ve imparator unvanını taşıyan Bahadur Şāh II.'ın ölümünden sonra, artık imparatorluk unvanının lağvedileceğine dâir, karar verilmiş iken, arasına imparator âilesinden bir-kaç prens katılmış bulunan hind isyânı (sipâhi isyânı) koptu. Bu da imparatorun resmen muhâkeme ve hal'edilmesi ve Hindistan'daki hakikî iktidar sâhiplerinin müsâmaha ve hoş görmesi sâyesinde, bir asır kadar mevcûdiyeti bir gölge hâlinde devam eden sarayın kaybolması ile neticelendi.

Bibliyografya: 1739 tarihine kadar olan devir için bk. Irvine, *Later Mughale* (Kalküte, 1922), II ve içinde zikredilen kaynaklar; 1739'den sonraki tarih için bk. *Cambridge History of India* (nşr. Dodwell), Cambridge, 1929, VI ve ihtivâ ettiği bibliyografya. (H. H. DODWELL.)

III. HİNDİSTAN'DA HİND-TÜRK MİMARÎSİ

Hind-türk hânedanları Hindistan'a orta Asya zevkleri ile tabiat güzelliğine karşı canlı bir hassâsiyet getirdiler; fakat her biri, sırası ile, kendi zevkine, terbiyesine ve hevesine tâbî oldu. Bu sebeptendir ki, bunlar, muayyen hiç bir san'at „tarzı"nı himâye etmeyip, ancak iranlı, hindli, türk ve hattâ avrupalılardan mürekkep, hemen-hemen kozmopolit denilebilecek bir takım san'atkârlar istihdâm ettiler. Bunların hepsi bilâ istisnâ kendi san'at üslûp ve görüşlerini hâmîlerinin bedi'î zevkine ve keyfine tâbî kılan kimselerdi. Umûmiyetle Hindistan türkleri her hângi bir insan heykelini yapmağı yasak etmişlerdi; fakat, ortodoks yunan kilisesi gibi, umûmiyetle resme karşı o kadar sıkı davranmayorlardı. Hattâ portre yapmağı, yüksek bir mertebeye vardıracak kadar, teşvik ve tervic ettiler. Bununla berâber, Hind-türk mimarî eserleri, pek az istisnâ ile, câmiler, makbereler ve türbeler gibi, hep dinî binâlardan mürekkep idi. Bu sebepten dolayı, kendi çerçevesi dâhilinde, bunlar o hânedânın dinî hislerini, siyâsetlerini açıkça meydana koymakla berâber, bu san'atın inkişâf imkânı tahdid edilmişti. Hattâ bir fâtih olan Babur, beş sene gibi kısa bir zaman süren saltanatı esnâsında (1526—1531), adı kendisinin hem Kâbil'e karşı sevgisini, hem de 1526'da, Pānīpat'taki zaferini ebedîleştiren Kābul-Şāh câmiini binâ etmek için, kâfi derecede vakit bulmuş idi. Sambhal (Rohilkhand)'de inşa ettiği câmi, beyzî kubbesi ile, dikkate şâyândır. İnşaat tekniğine âit işler için, Babur İstanbul'dan mimarlar celbedip, hindli, hindû ve yahut yerli modellerini kullanmaktan çekindi. Fakat plân çizmekte ve mimarîde, hindli mahâret ve vukûfuna karşı gösterdiği istihfâfa rağmen, hindli işçiler kullanmış olmalıdır.

Humāyūn'un daha uzun, fakat daha hareketli saltanatı zamanında, bir çok binâlar meydana getirildi. Bunlardan pek azı bâkî kalmıştır. Onunu Dehli yakınında bulunan Fatḥābād'daki câmii kütlevî ve çok mütenâsiptir ve yarım dâirevîden nisbeten daha büyük olan kubbeleri ile, Tuġluḳ veya türk devrini hatırlatmaktadır. Bu câmi İran tarzı nakışlı çiniler ile tezyîn edilmiştir. Bunlar şimdi mevcût olan tarzın en eski nümûneleri gibi görünüyor. Onun, Dehli'de bulunan ve dindar şarklılar arasında, mûtad olduğu vecihle, inşası hâl-i hayatında başlamış olan türbesi kırmızı kum-taşından ve yine İran üslûbunda yapılmıştır. Fakat bunda renkli çinilerin yerini beyaz mermer almıştır; kubbe de tamâmiyle mermerdendir. Duvar tezyinâtının diğer kısmı da aynı madde üzerine kazılmıştır. Esâs kubbenin Hindistan'da bu tarzın ilki olan dar bir boynu vardır. Aynı şekilde, yeni bir teferruât olan köşe kubbeleri de daha eski bir üslûptaki büyük kubbenin istinatgâhıdır.

Akbar (1556—1605), dininde olduğu kadar, mimarîsinde de mütelevvin mizaclı idi. Āgra ka-

lesinde Cahāngīrī Maḥall adındaki sarayı o inşa etti; bu Hind-Türk imparatorluğu devrinden kalmış olan bir kaç gayr-i dinî binâdan biridir. Akbar 'in Āgra 'da inşa ettiği diğer binâları Şāh-Cihān yıktırmış idi. Kırmızı kum-taşından yapılmış ve zamanla yıpranmış bir hâlde olan bu saray Akbar 'in kuvvet ve orijinalitesinin damgasını taşımaktadır. Ufkî mimarî üslûbu umûmî bir kaide olduğundan, binâda kemer çok seyrek kullanılmıştır. Bunların şekilleri de inşaatı kadar hindûdur, fakat bütün düz satıhlar üzerinde oyulmuş nakışlar, diğer binâlarda rastlanmayan ve yalnız Akbar tarafından kullanılmış olan bir tiptedir Akbar 'in saltanatının ilk zamanlarında, 1562 'de, Gwalior 'da, ölmüş olan Muḥammed Ġavṣ 'in türbesi inşa edildi. Şīr-Şāh 'ın Sahsarām 'daki türbesine çok benzeyen bu türbe, her ikisinin inşası arasında geçmiş olan kısa zaman göz önünde tutulursa, türbe mimarîsinde büyük bir ilerileme göstermektedir. Fergusson bu terakkîyi Akbar 'in dehâsının ihyâkâr te'sirine atfediyorsa da, şüphe yok ki, bunu Akbar büyük mikyasta hindû olmaları ihtimâli olan Gwalior mektebinin mimarları ile duvarcılarının mahâretlerine medyûndur. Türbe, müseddes kuleleri hâric, her yanı 100 kadem olan bir murabbâdır ve iç kısmı 43 kadem murabbaı bir avlu teşkil eder. Bu murabbâın köşeleri, sivri kemerler ile, kesilmiştir ve böylece üzerinde kubbeyi taşıyan bir müsemmen meydana gelmiştir. Bu murabbâ binâ, yanları gâyet nefis oyulmuş taşlardan bir perde ile kapatılmış ve her cephesinde çıkıntılı birer medhâli olan geniş bir galeri ile çevrilmiştir.

Akbar tarafından kurulan ve 1569 'dan 1584 'e kadar, sarayının da bulunduğu yeni pâyitahtı Fatḥpūr-Sīkrī 'de, pâdişahın iktitâfiyeciliği kemâl haddini buldu. Buranın mimarîsi W. E. Smith 'in eserlerinde (*The Mughal Architecture of Fathpur-Sikri*, Allāhābād, Government Press, N. W. P. ve Oudh, 1898, 4 cild ve *Journal of Indian Art*, nr. 47, 64 ve 60) şâyân-ı takdir bir şekilde anlaşılmıştır. Fakat ifâde ettiği mâna henüz izah edilmemiştir. Burası, zirvesindeki bir minârede Akbar 'in pîri, bir sûfî olan Salīm Çiştī yaşadığı için, seçilmiş idi (Salīm Çiştī 'nin türbesi hakkında Smith 'in yukarıda adı geçen eserinde ve *Journal of Indian Art*, nr. 64, VIII, 41 v.dd., 1898 'de izâhat verilmiştir). Akbar 'in kendi ikametgâhı Barā Ḫvāb-gāh „yatak odası" idi. Bu, içinde, Smith 'in çin ressamlarına atfettiği ve zâhiren buddayı Yamântaka (krş. *Journal of Indian Art*, nr. 47, VI, 66, 1894) olarak tasvir eden resimler ihtivâ eden Maḥall-i Ḫāṣṣ 'ın damı üzerinde bulunan, sâde ve gösterişsiz bir binâdan ibâret idi. Her nasılsa, Dīvān-i Ḫāṣṣa 'nın yekpâre taş sütunûndaki tahtı, Havell 'e göre, Akbar 'in, bir Çakravartin ve yahut dört bucağın hukümdârı sıfatı ile, orada oturduğu intibâını uyandırıyor. Gerçi diğer taraftan bununla Din-i ilâhî adındaki yeni dininin reis-i âzâmlığına bir hak iddiası ifâde edildiği de akla gelebilir. Fakat yeni şehri için muayyen ve sâbit hiç bir plânı olmadığı göze çarpan bir kurucunun senbolizmi üzerinde hukümler vermek fazla cür'etkârlık olur. Fergusson tarafından, Fatḥpūr-Sīkrī 'de, ilk aslî imâret telâkkî edilen Maḥall-i Ḫāṣṣ 'ın gâyet geniş iki avlusu vardır ve Āgra 'daki kırmızı saraydan daha büyüktür. Fakat etrafında bulunan binâlar, gerek plân zenginliği ve gerek tezyinât bakımından, ondan daha aşağıdır. Akbar, zaman-zaman, sanki bu aşağılığı telâffî etmek için, mezkûr binâya avlular ve pavyonlar ilâve etti. Dīvān-ı Ḫāṣṣ, bir kabûl merâsimi salonuna lâyık olduğu vecihle, murabbâ şeklindedir; Daftar-ḫāna ve yahut hazîne-i evrâkın, Akbar 'in bir tâne de Allāhābād 'da inşa ettiği gibi, sütûnlu bir medhâli vardır. Zengince oyulmuş sütûnları olan beş katlı açık köşk, Panç-Maḥall, bu binâları biribirine bağlayan uzun sütûnlu dehlizleri ve duvarları ile, bu inşâat gurubunu tamamlıyor. Buradaki mimârî nümûnelerinin en güzeli ve en karakteristiği, Birbal 'in kızının dâiresi veya Maḥall 'i, Cihāngīr 'in annesi Meryem Zamānī 'nin evi ve Akbar 'in yeğeni ve ilk karısı olan Rūmī Sulṭāna, Ruḳayya Begim 'in sarayını teşkil eden üç küçük binâdır. Mamafih Akbar 'in şânına bunlardan daha muhteşem âbideler lâyık idi. 1571 (bu senede kendisini zamanının *muctahid*'i ilân ederek, bütün islâm âleminin rûhânî reisliğini açıkça iddia etmişti) 'de Cāmi' Mascid 'i, Dakhan (cenûbî Hindistan) 'da, kazandığı zaferleri tes'îd etmek maksadı ile, inşa etmişti. Bu câmi Hindistan 'daki dinî binâların en güzelleri arasında yer alır. Kitâbesine göre, bunun plânı bizzat Şayḫ Salīm Çiştī tarafından ve Kâbe modeline göre, yapılmıştır. Her ne kadar fazla süslü ise de, pek az ve yahut hiç denecek derecede Hind te'sirini gösterir (duvar resimleri için bk. *Journal of Indian Art*, 1899, nr. 66, VIII, 55). Şeyhin câmi avlusunda bulunan kabri, en nefis hendesî şekiller ile yapılmış kafesli pencereleri ve modeli, hemen-hemen hayâlî denecek derecede, güzel çizilmiş olan dirsekler üzerine dayanan derin bir mermer korniş ile, tamâmen mermerden yapılmıştır. Avluda, Salim 'in torunu Şayḫ İslām Ḫān 'a âit olan diğer kabir, daha ağır başlı ve gâyet mükemmel bir model üzerine yapılmıştır; fakat etrafındakiler onun ihtişâmını gölgede bırakmaktadır. 1602 'de inşa edilmiş olan Buland Darvāzah „yüksek kapı", Akbar 'in Ḫāndeş 'i fethinin yadigârıdır ve onun yanında hattâ Cāmi' Mascid bile küçük kalıyor. Bu, Hindistan 'daki en muhteşem ve dünyadaki en yüksek kapılardan biridir. Fatḥpūr-Sīkrī 'nin bulunduğu tepenin yamacında kâin olması da yüksekliğini bir kat daha arttırıyor. Cümle kapısını yapan mimar, bir ön avlu yahut revâk teşkil edecek şekilde, onu bir yarım kubbenin geri tarafına koymuştur ve eb'âdı da asıl kapının eb'âdı kadar te'sir hâsıl ediyordu. Şunu da ilâve etmelidir ki, Akbar, yeni pâyitahtı bütün san'atların bir mektebi hâline getirmeğe niyet etmiş ve mimarîyi resim ile birleştirmişti. Dâhilî duvar resimlerinden kalan parçalardan, her biri müstakillen çalışan hindli ve iranlı san'atkârları istihdâm ettiği görülüyor. Duvar ressamlarının aynı zamanda yazma kitapları da tezyin etmeleri istendiğine göre, onların tekniği hakkında, bu devrin minyatürlerinden de bir-az fikir edinmek mümkündür.

Akbar, idârî vazifeleri yüzünden, yeni fakat tecrid edilmiş kalan pâyitahtından daha ziyâde oturmağa mecbûr olduğu Allāhābād 'da, Çālīs Sītūn („kırk sütûn") köşkünü inşa ettirdi. Bu binâdan yalnız hol kalmıştır. Plânı, her sırada sekiz sütûn olmak üzere, mecmûu altmış dört eden sekiz sıra sütûnlar üzerine dayanan bir murabbâdır ve etrafı, köşelerde dörder olmak üzere, çift sütûnlu derin bir veranda ile çevrilmiştir. Sütûnların başlarında zengin nakışlı başlıklar bulunmaktadır.

Fakat Fergusson 'un beyân ettiğine göre, Akbar 'in binâlarından belki en karakteristik olanı kendi hayatında başlanılıp (bu nazariyeye *Archaeological Survey of India, Annual Report*, 1903—1904, s. 19 'da itiraz edilmiştir, fakat, muhakkaktır ki, her hangi bir müslüman için olduğu gibi, bir Hind-türk hukümdârı için de kabrini hayatında inşa ettirmek mûtad bir şey idi. Mesele, W. Smith ve W. H. Nicholson 'un *Arch. Survey of India* (Allāhābād, 1908) 'da neşredilen *The Tomb of Akbar*, adındaki eserinde tafsilâtı ile bahis mevzûu olmuştur), halefi tarafından ikmâl edilen Sikandra 'daki kabridir. Cihāngīr, *Tūzuk* (trc. A. Rogers, I, 152) 'ünde Akbar 'in eserini yıktırıp, kabri tekrar inşa ettiğini maalesef te'yid ediyor. Fakat, binânın asıl plânının, Hindistan 'da, İran 'da hiç nazîri olmadığına bakılırsa, bunun yalnız dış kısmının müşkülpesent ve dindar olan Cihāngīr 'in eseri olması daha ziyâde muhtemeldir. Asıl plân, üstüste yapılıp yükseldikce eb'âdı küçülen, beş murabbâ taraçadan mürekkep ve Panç Maḥall modeline uygun yapılmış idi. Böylece binânın hâricî görünüşü kubbeli değil, ehram şeklindedir. Bir tek kapıdan girilen gâyet geniş bir bahçe içinde, bir sofa üzerinde bulunmaktadır. Köşe kuleleri hâric, en aşağı katın her yanı 320 kadem boyundadır. Bunun üstünde 3 kat daha vardır ki, bu katların plânları diğerlerinin aynı ise de, bunlar daha süslüdür. Her birinin yüksekliği en aşağı katın takriben yarısı kadardır. En üst katın dâhilinde ve üstünde kırmızı kum-taşından yapılmış olan binânın diğer aksâmı ile bir tezat teşkil eden 157 kadem murabbaında beyaz mermerden kapalı bir yer vardır. Bu sofanın dış duvarı, tamâmiyle, gâyet güzel kafes işidir. İçeride yine beyaz mermerden revâklar ve yahut dehlizler vardır. Bunun ortasında, Akbar 'in gâyet nefis arabesk nakışlı bir sofa üstüne konulmuş sandûkası bulunmaktadır. Şüphe yok ki, bu Akbar 'in uhrevî istirahatgâhını temsil etmektedir; çünkü Akbar 'in naaşı gâyet basit bir lahid içinde ve tam bunun altındaki yerde medfûndur. Cihāngīr 'in esâs plândan burada ayrıldığı muhakkaktır. W. Finch 'e göre, kabir „nâdide bir beyaz benekli altın ile işlenmiş olan" bir sayvanla örtülecekti. Akbar 'in esâs plânının ne olduğu ve bununla ne ifâde etmek istediği tahminlere bağlı bir meseledir. Fergusson, bir budist modeli fikrini ortaya atmakta ve hattâ yukarı katları süsleyen bu pavyonlarda Māmallapuram 'daki kayada kazılmış büyük kalenin kenarında bulunan hücreleri hatırlatan bâzı şeyler görmektedir. Fakat bu pavyonların Humāyūn 'un makberesinin üst katındaki pavyon ve odalar gibi bir medrese olarak yapılmış bulunması ihtimâli vardır. Fergusson, lahid üzerinde kubbeli bir hücre yapmak fikrinin asıl plânda mevcût olduğunu zannediyor; çünkü, ona göre, hiç bir hind makberesinde bir hükümdar kabri açıkta bırakılmamıştır (bir az cür'etkârane tâmim!). Havell de bu binâyı, beş katlı bir hind divanhânesi telâkkî ederek, bunun pâdişahın Dīn-i İlāhī adındaki tarîkati için bir ictimâ yeri olduğuna, dört tâlî pavyonun (veya taraçanın) da tarîkatin dört mertebesine tekabül ettiğine ihtimâl veriyor. Hattâ bunda Kamboç mimarîsinin te'sirleri bulunduğu da tahmin edilmiştir (krş. Vincent Smith, *A History of Fine Art in India and Ceylon*, s. 411). Bununla berâber, bir zerdüştî modelinin göz önünde bulundurulmuş olduğu da imkân dâhilindedir; çünkü Akbar, diğer dinlerden olduğu gibi, bu dinden de iktibaslar yapmış idi.

Akbar ile mukayese edilirse, Cihāngīr Hind Türk mimarîsinin ihtişâmına az bir şey ilâve etmiştir. Kendisine pâyitaht yaptığı Lâhor 'da, kale binâlarına Barā Ḫvāb-gāh, yâni „büyük yatak dâiresi" ni ilâve etti; Anārkalī kabri de bu şehirde inşa edilmişti. Cihāngīr Keşmir 'de Srīnagar yakınında yazlık evleri ile Şālīmār

bahçelerini yaptı. Calandhar'a yakın olan Nūrmaḥal'de Sarāy'ın güzel kapısının da onun devrine âit olduğu söyleniyor. Lâhor'daki dört köşeli avlu, şüphesiz Hindû ustalar tarafından yapılmıştır; çünkü üç tarafını çevreleyen revâklar, başlıklarına Āgra'daki kırmızı sarayda olduğu gibi filler, tavuslar ve mûtad hayvan şekilleri hakkedilmiş olan kırmızı kum-taşlı sütûnlar üzerine dayanmaktadır. Mamafih Cihāngīr'in en büyük binâları, şarkî Bengale'de Gavr'ı ilgâ ettikten sonra, yerine yeni bir eyâlet pâyitahtı yaptığı Dakka'da inşa edilmişti. Fakat oradaki inşaatın başlıcası alçı ile örtülmüş tuğladan olup, ancak sütûnları ile başlıkları taştan idi; sonradan Cengilistan (orman) bu binâyı, hemen-hemen tamâmiyle, harâp etmiştir. Cihāngīr, ancak bu bakımdan, bir yenilik yaptı. 1600'de Lâhor'da Hindistan'da nev'ine ilk defa rastlanan Motī Mascid („İnci câmi") 'i inşa ettirdi. Akbar'in üslûbu ile Cihāngīr'inki arasında az fark vardır. Akbar Fatḥpur-Sīkrī'de renkli tezyinât kullanmış, sonraki binâlarını bol-bol duvar resimleri ile tezyin ettirmişti. Cāmi' Mascid'de de mermer mozayiki kullanılmış idi. Cihāngīr ise, daha ziyâde, mozayik tezyinâtına ehemmiyet veriyordu (msl. Akbar'in Sikandra'daki kabrinde tatbik ettiği gibi); fakat bunun bitirilmesinden hemen sonra, alaca mermer mozayik yanında yapılan I'timād al-Davla'nin kabrindeki gibi, *pietra dura* da bulunuyor. Tāc'da yine, hemen-hemen münhasıran, kakmacılığı görüyoruz. Akbar Fatḥpur-Sīkrī'de tavanlarda ve daha seyrek olarak tezyinât için, çini kullanmağa devam etmişti. Cihāngīr de Sikandra'da ve vezîri Vazīr Ḫān da Lâhor'daki câmiinde çini kullanmışlardı. Zâten bu câmi çini tezyinâtı ile meşhûrdur. Dâhilî duvar resimlerini de ihdâs eden Akbar olmuş idi.

Cihāngīr'in karısı Nūr Maḥall ve yahut Nūr Cihān, Āgra'da, babası I'timād al-Davla'nin 1628'de tamamlanan kabrini inşa ettirdi. Hemen-hemen tamâmen, beyaz mermerden yapılmış olan ve yarı kıymetli *pietra dura* nakışları ile zenginleştirilmiş bulunan bu makber Şāh-Cihān devrinin en nefis ve ince eserlerinin mukaddimesi olmuş idi. Cihāngīr'in, Lâhor yakınında Şāhdarā'daki kabri mimarî bir kıymeti pek hâiz değildir. Bu, her köşesinde bir minâre bulunan 209 kadem murabbâ şeklinde, geniş bir platformdan müteşekkildir. Cepheleri, kırmızı kum-taşı içine kakılmış beyaz mermerler ile ve düz sakafı da hendesî mozayikler ile süslenmiştir. İmparatorun naaşının, en eski vak'anüvisinin (krş. Muḥammed Ṣāliḥ Kambu, *Ṣāḥ Cahān-nāma* [Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, VII, 123'te bu eser *'Amal-i ṣāliḥ* adı ile de zikrediliyor], *Arch. Survey of India, Annual Rep.*, 1906—1907, s. 13) dediğine göre, kabri üzerine yağmur ve çiğler serpilsin diye tavanda bırakılan bir açıklık altına gömülmüş olması muhtemeldir. Hulâsâ, asıl makber, Babur tarafından ihdâs edilen modele göre, tavansızdır (makberesinin sakafı kapalı olup, yalnız açık bir lâhid olduğuna dâir nazariyeyi J. P. Thompson, *Journal of the Panjap Historical Society*, I, 12—30'da, yine W. H. Nicholson, *Arch. Survey of India, Annual Rep.*, 1906—1907, s. 12'de, müdâfaa ediyor. Fakat Moğul devrinde üstü açık makbereler nâdir değil idi; bk. H. A. Rose, *Journ. Penjap Hist. Soc.*, III, 144 v.d. ve *Glossary of Penjap Tribes and Castes*, I, 534). Makberenin bidâyette tavansız olup, sonradan üstünün bir kubbe ile örtüldüğü ve yine asıl şeklini ihyâ etmek maksadı ile, bu kubbenin Avrangzīb tarafından tekrar kaldırıldığını farzederek mimarî delâili rivâyet ile te'lif etmek imkânsızdır. Fakat, Moocroft'un „Avrangzīb'in büyük babasının sefihâne hayatını ve kayıtsızlığını takbih etmek maksadı ile, Cihāngīr'in kabrini, açık olarak, havaya mârûz bıraktığı" tarzındaki ifâdesi hakikate pek uygun görünmüyor (bk. Moorcroft ve G. Trebeck, *Travels in the Himalayan Provinces*, London, 1841, I, 108 v.d.). Sandûkası, *pietra dura* ile işlenmiş beyaz mermerden olup, 21 kadem yüksekliğinde ve 20 1/2 kadem kutrunda sekiz köşeli bir oda içinde duruyor. Bu oda, her tarafından 56 kadem kalınlığında sağlam kârgir duvarlar ile kapatılmış olup, içine ancak iki tarafında bulunan birer müstatil dehlizden girilebilir. Fakat binâyı çevreleyen her cephesinde bir merkezî ve her iki yanda bulunan beşer revâkın arkasındaki diğer 40 odaya hiç bir çıkış yoktur.

Şāh-Cihān devrinde (1627—1658) Hind-türk mimarîsi en yüksek zirvesine çıktı. İlk binâlarından birisi, Mumtāz Maḥall [b. bk.], „sarayın gözdesi" lekabı ile tanınan, imparatoriçe Arcumand Bānū Begim'in ölümünden bir sene sonra başlanmış olan eşsiz Tāc Maḥall [b. bk.] idi. Şāh-Cihān kendisi için de, Camnā nehrinin karşı kıyısında bunun benzeri ve aynı ihtişâmda bir türbe inşa ettirmeği tasarlamış idi; fakat Avrangzīb bu plânı bir-az putperestlik kokusu taşıdığı şübhesi ile, tatbik etmedi (İndus nehrinin her iki kıyısındaki çifte türbeler için bk. Dayra Dīn Panāh, Muzaffargarh (Punjab) District Gazetteer Lâhor, 1910, s. 71'de verilen mâlûmat. Tavernier bu rivâyeti *Travels* (bk. I, 7. fasıl)'de kaydediyor. Fakat Şāh-Cihān'ın türbesinin hemen-hemen pek nâdir kara mermerden yapılmış olacağına dâir rivayeti buna ilâve etmiyor. Mamafih Tāc Maḥall, imparatoriçenin

nedîmelerinin dahi az güzel olmayan makberlerini ihtivâ eden dört tâne Saheli burcular gibi, bir takım daha küçük binâlar gurubunun merkezî karakterini teşkil ediyordu (bk. *Arch. Survey of India, Annual Rep.*, 1903—1904, s. 14 ve levha III.). Bu âbideyi yapan mimarın hüviyeti meselesi bir haylı münâkaşa mevzuu olmuş idi. Şāh-Cihān'ın üslûbu, esas itibârı ile, irânî idi. Bu üslûp da, *pietra dura* ile mükellef ve muhteşem bir surette süslenmiş bol-bol beyaz mermerin kullanılması cihetinden İsfahan'ın ve İstanbul'unkinden bâriz bir şekilde ayrılıyordu. Renkli çini artık pek bulunmaz olmuş idi. Mekan azameti kadınlık zarâfeti ile te'lif edilerek, emsalsiz oyma tezyinâtı da ilâve edilmiştir. Câmilerde renk kullanmaktan çekinilmişti. Āgra ve Dehli'deki „İnci mescid "lerde san'at en güzel şeklini bulmuştur. Bunlardan Āgra'daki 1646—1653'te inşa edilmişti. Aynı zamanda Şāh-Cihān, yeni Dehli yakınında bulunan ve son zamanlarda az-çok eski güzelliğini andıracak şekilde ihyâ edilmiş olan büyük Şāh-Cihānābād sarayını inşa ettirmişti. 'Alī Mardān Ḫān adında bir iranlı mühendis, Camnā nehrinde, Dehli'nin 6 mil daha yukarısından bir kanal açarak, pâyitahtı bundan ayırdığı bir çok ırmaklar vâsıtası ile suladı. Bunların en makbûlü, ismini bizzat Şāh-Cihān'ın koyduğu Nahr-i Bihişt ırmağı idi. Bu ırmak mermerden bir şelâle üzerinden bir köşkün önüne (Şāh Burc) dökülüp, Ḥayāt-Baḫş bahçesini çevreleyen taraçalar boyunca akarak, sarayın şark duvarında sıralanan Ḥammām, Dīvān-i Ḫāṣṣ ve Ḫvāb-gāh gibi muhteşem ve şâhâne binâların içinden geçiyor ve Mīzān-i inṣāf (adâlet terâzisi) altından şırıl-şırıl akıp, güneşli bir avluyu da kat'ediyordu yaldızlı ve renkli nakışları ve tezyinâtı dolayısı ile sonraları Rang Maḥall Kalān ve yahut „büyük renkli saray" adı verilen İmtiyāz Maḥall („imtiyaz sarayı".)'in serinliklerine dökülüyordu. Bu ırmak, eskiden kalenin bir tarafından öbür tarafına kadar uzanan mermer bir taraça üzerinden akıyor ve mecrâsı o zamanlar kırmızı kum-taşı duvarlarıu dibinden geçen Camnā'dan yüksekte bulunuyordu. Garp tarafından da, bir meyva bahçesi onu Dīvān-i 'Āmm'dan ayırıyordu. Buradan yine daha cenûba doğru devam ederek, küçük Rang Maḥall, Mumtāz Maḥall ve imparatorluk *zanāna* veya harem dâiresinin diğer binâları arasından geçiyordu. Böylece dehli moğulların akan ırmaklar ile sulanan kapalı bahçelere karşı sevgilerini mimarî güzelliğe karşı olan inhimâkleri ile birleştiriyordu. Bu, Babur'un tabiat aşkını muhâfaza etmekle berâber, Kişmīr'in moğul bahçelerinde de ifâdesini bulan bir tabi'î manzara hissini de ona ilâve ediyordu.

Avrangzīb (1659—1707) ile inhitat devresi başladı. Bunun bilhassa bu imparatorun san'ata karşı dinî adâvetinden ileri gelmekle berâber şüphesiz ki, kısmen de onun hissetinden ileri gelmekte idi. Şāh-Cihān'ın türbesini zâhiren masrafın çokluğundan, fakat rivâyete göre, bu projede bir putperestlik sezdiğinden, bitirmekten imtinâ etti. Bununla berâber, Benares'te yüksek ve zarif minâreleri ile tebâruz eden büyük câmii inşa ettirdi; Lâhor'da Dehli câmiinin bir benzerini yaptırdı ve Avrangābād'da, gözde zevcesinin kabrinde, daha küçük mikyasta olmakla berâber, Tāc'ı, muvaffakiyetle kopye etti. Avrangīb'in, Elūra mağaralarının hemen yukarısında bulunan Ḫuldābād köyündeki kabri gâyet mütevâzî ve basittir. Fakat henüz başlamış olan inhitatlarına rağmen, binalarının bâzıları, moğul üslûbunun son büyük nümûneleridir. Lâhor'daki câmi veya Bādşāhī câmiinin, büyük ön cephesinin mermer tezyinâtı teferruât bakımından Dehli'deki aslından çok daha aşağı olduğu hâlde, şekil itibârı ile hoştur. Üç beyaz mermer kubbesi ile, Hazūrī Bāg'dan girilen mermer ve kum-taşından yapılmış muhteşem kapısı bunun en zarif ve ince taraflarını teşkil ediyor.

Dehli yakınında, Oudh vezîri, Navvāb Safdar Cang'in kabri (1756) Humāyūn türbesinin zararsız bir kopyesidir; fakat içi, gelişi-güzel alçı nakışları ile bozulmuştur.

Oudh *Navvāb* vezîrlerinin merkezi olan Luknov'da, o hânedan ve zâdegânı tarafından inşa edilen binâlar moğul eserleri sırasına konulmağa pek lâyık değildir. 1784'te dördüncü Navvāb, Āsaf al-Davla tarafından inşa edilen geniş İmāmbāra binâsı bunlar arasında bir istisnâ teşkil ediyor. Şi'î mezhebine göre, muharrem mâtem âyinini muazzam bir şekilde icrâ etmek gâyesi ile yapılan bu binâ, teferruâtı itibârı ile ince tetkike değer bir şey arzetmemekle, berâber, sağlamlığı bakımından iyi bir te'sir bırakıyor. Mysore'un müslüman hânedanı (1760—1777)nın binâlarını Hind-türk mimarîsi mahsûlü olarak nazar-ı itibâre almak pek mümkün değildir.

Sözü bitirirken, şunu söyleyelim ki, Hind-türk imparatorluğunun mimarîsi, bütün diğer san'atları gibi, bir çok kudret ve maharetlerin muhassalasıdır. Fakat bunun hindû san'atı karşısındaki rüchânı hâlis hindli ile dışarıdan getirilmiş tekniğin mütevâzin bir şekilde kullanılmasında görülmektedir. Binâlarında senbolizme kıymet vermekle berâber bunu, hiç bir zaman, hindû heykeltraşlığın içine düştüğü senbolik ifâdenin mücerret vâsıtası hâline koymadılar.

Bibliyografya: Hind mimarîsini için en mufassaal malzeme kolleksiyonu *Ar-*

chaeological Survey of India neşriyâtında bulunur. En etraflı eserler: *History of Indian and Eastern Architecture* (nşr. James Burgess) London, 1910; Gustave Le Bon, *Les Monuments de l'Inde* (Paris, 1893); Fr. Wetzel, *Islamische Grabbauten in Indien aus der Zeit der Soldatenkaiser* (Leipzig, 1918); Oscar Reuther, *Indische Paläste und Wonhäuser* (Berlin, 1925). Hindistan'ın müslüman mimarîsi hakkında bk. K. A. C. Creswell tarafından yazılan etraflı ve tenkidî bir bibliyografya: *The Indian Antiquary* (1922), LI.

(H. A. ROSE.)

HİNDAL MİRZA. HİNDĀL MİRZĀ (1519—1551) Babur'un 1519 senesinde doğmuş olan dördüncü oğludur. Asıl adı, Muḥammed Abu 'l-Nāṣir idi; fakat Babur, Hindistan'ın zaptını tasavvur ettiğinden, oğlunun adına Hindāl „Hind fâtihi" ismini ilâve etti. Hindāl'ın annesi Dildār Begim [b. bk.] idi, kendisi Hâtırât muharriri Gulbadan Begim'in öz kardeşidir. Yaratılıştan sebatsız ve akılsız idi. Büyük kardeşi Humāyūn'a karşı ayaklandı ve tarafdarlarına dâimâ uzlaşma kabûl etmeyen bir âsî kalacağını göstermek için, Faḳīr'lerden Bahlūl'ü gaddarca öldürttü. Kardeşi Kāmrān'ın Humāyūn'un ordugâhına karşı yapmağa teşebbüs ettiği bir gece baskını esnâsında, şarkî Efganistan'da, teşrin II. 1551'de, vefat etti. Hindāl, o vakit kardeşi ile barışmıştı ve onun için çarpışırken, öldü. İyi kalpli hukümdar bu ölümden teessür göstermek istemiş ise de, Mun'im Ḫān ona, kendisinin bir düşmanı eksildiği için, bu teessürün kendi menfâatine karşı müteessir olmak demek olacağını kabaca ihtar etti (bk. Erskine tarafından zikrolunan Bāyazīd Biyat yazması). Hindāl, Kâbil'de babasının yanına gömüldü. Kızı Ruḳayya Begim Akbar'in ilk karısı idi; fakat, çocuğu olmamıştır. Şāh Cihān'ı büyütmüş ve Agra'da, kânun II. 1626'da ölmüştür (Blochmann, s. 309).

Bibliyografya: Babur, *Vekayi* (trc. R. R. Arat; Gulbadan Begim ve Cavhar'in hâtırâtı), Ankara, 1943—1946; *Akbar-nāma*; Erskine, *History of Bābur and Humāyūn*; Mu'tamid, *İḳbāl-nāma* (Kalküte, 1865), s. 251.

(H. BEVERIDGE.)

HİNDÎ. [Bk. HİNDÎ.]

HİNDÎ. HİNDÎ, modern ârî dil. İptidâî bir prakritten çıkar, iki lehcesi vardır:

1. Garp Hindî lehcesi, Ganj'ın Dōāb'ında ve bunun şimâlindeki mıntakada, 40.000.000'dan fazla insan tarafından, kullanılır [bk. mad. HİNDŪSTĀNÎ.].

2. Şark Hindî lehcesi, Avadh (ve işçi avadhlıların gidip, yerleştikleri Hindistan'ın her yerinde) 'ın, Baġelkhand ve Chattīsgarḥ'ta 22.000.000 insan tarafından kullanılır.

Garp Hindî lehcesinin başlıca şiveleri Hindūstānî [b. bk.], Bāngarū, Brac Bhāṣā, Kanavcî ve Bundēlī'dir; bunlardan yalnız birincisi Hindistan müslümanları tarafından, geniş bir mikyasta, Urdū [b. bk.] ismi altında, yazı dili olarak, kullanılmıştır. Bununla berâber, bâzan Brac Bhāṣā lehcesinde şiir yazan bir kaç müslüman da zikrolunur. Akbar'in dostu, ekseriyâ Şayḫ Fayżī denilen Abu 'l-Fayż ve onun küçük kardeşi Faḥīm ile Akbar ordularının baş-kumandanı Mīrzā 'Abd al-Rāḥim Ḫān Ḫānān hep Hindî dilinde kıt'alar, bendler (*dōhā*'lar) yazmışlardır; bunlar, hiç şüphesiz, imparatorun hindûların fikir ve edebiyatına gösterdiği yakın alâka dolayısı ile, buna rağbet etmişlerdir. Bu zamanın daha az meşhûr şâirleri olarak, Sayyid Mubārak 'Alī Bilgrāmī (doğm. 1583), bir Vayṣnava olan ve Ras Ḫān ismi altında mârûf bulunan Sayyid İbrāhīm (doğm. 1573) ile talebesi Ḳādir Baḫş zikrolunabilir. Fakat bu gibi hâller nâdirdir ve msl. Amīr Ḫusrav gibi müslüman şâirlerin Hindî dilinde şiir yazdıkları söylenirse, Bhāṣānın her hângi bir şeklinden ziyâde, urdū şivesi anlaşılmalıdır (*Journ. As. Soc. Beng.*, XXII, 443). Sa'dî'nin hindî dilinde şiirler yazmış olduğunu iddia eden rivâyetin tarihî bir esâsı olmadığı meydana çıkmıştır (*Journ. As. Soc. Beng.*, XX, 513 v. dd.).

Şark Hindî lehcesinin başlıca 3 şivesi vardır: Avadhī, Baġelī ve Chattīsgarhī. Müslümanlar tarafından bu dilde yazılmış eserler nâdirdir; en tanınmışı 1540 senesine doğru Malik Muḥammed Cāysī tarafından avadhī şivesinde yazılmış olan *Padumāvati*'dir; bu, 1303'te 'Alā' al-Dīn Ḫalacī tarafından Çitōr'un zaptı tarihine müstenid romantik bir destandır. Şâirin de dediği gibi, bu, hikmet arayan beşer rûhunu temsil eden, bir remz olmalıdır.

XIX. asrın başlangıcında, bütün Hindî edebiyatı yalnız şiirden ibâret idi; ancak ingiliz me'mûrlarının te'siri altında, bir Hindî nesri meydana gelmiştir. Fakat, bununla uğraşanlar münhasıran hindû muharrirler olduğu için, bu nesrin tetkiki mevzuumuza girmez.

Bibliyografya: Garcein de Tassy, *Histoire de la littérature hindouïe et hindoustanie*[2] (Paris, 1870), I, medhal; G. A. Grierson, *The Modern Vernacular Litterature of Hindustan* (Kalküte, 1889); *Linguistic Survey of India* (Kalküte, 1904 v. dd.), VI, IX; *The Padumāwati of Malik Muhammad Gaisī* (nşr. G. A. Grierson ve M. M. Pandit Sudhākara Dwivēdī), Kalküte, 1911.

HİND-İ ÇİNÎ. Fransız Hind-i Çinîsinde islâmiyet. Fransız Hind-i Çinîsi, ingiliz Hindistanı ile Çin arasında uzanan çift yarım adanın nisbeten daha vâsî bir parçası olan bütün şarkî mıntakayı ihtivâ eder. Bunun garp mıntakası İngiltere'ye ve oldukça küçük olan daha ortadaki kısmı Hindistan ile Hind-i Çinî arasında bir tampon devlet olan Siyam'a âittir. Fransız Hind-i Çinî'si, siyâsî bakımdan, cenûpta müstakil bir memleket olan Koşinşin (Annamca: Nam ky)'i, merkezde Kamboç kırallığı (onların lehcesinde Srok Khmèr, Nokor Kampuçéa; Sanskritce: Kambujā) ve şimâlde Laos kırallığı (Laosca: Müong Lao); şarkta annam imparatorluğu (Annamca: Nu'ó'c Annam); şimâl-i şarkîde Tonking eyâletini (annamca: Bác ky) ihtivâ eder. Bunların hepsi himâye altında bulunan arâzidir.

Fransa'dan bir buçuk defa büyük olan bu memleket ancak 12.000.000 annamlı, 1.500.000 kamboçlu, 1.200.000 laoslu ve takriben 200.000 Tjam (Fransız Hind-i Çinî'sinde *Cham* (*Chams*) yazılır ve *tiam* okunur. Bundan başka Hind-i Çinî dilinden iktibas edilen yukarıki kelimelerde: *o' = ö*, *u' = ü*, *c*, *ç*, *ch = tj*, *j = dj*, *nh = ñ*'dir) ve malayalı, 275.000 çinli, 1.000 hindli bilhassa Tamuller ile ve takriben 500.000 kadar vahşî yerliler (onları *Moi, pnong* yahut *kha* tesmiye ediyorlar ki, Annamca, Kamboçça ve Laosca „vahşî" mânasına gelir) daha doğrusu gerçek yarı medenî insanlar ile meskûndur.

Dinlerine gelince, annamlılar da çinliler gibi budist yahut Konfiçyus mezhebindedirler, yalnız pek mahdut bir mıkdarı hıristiyandır; kamboçlular ve laoslar budisttirler, yarı medenîlerin hemen hepsi animisttir, pek azı hıristiyandır; pek eski bir brahman dinine sâdık kalmış olan Bình-Thuân'ın 20—25.000 kadar Tjam'ı hâric, Tjamlar, malaylılar ve kaç bir Tamul müslümandır. Bâzı Hindûlar (Tamuller ve bengaleliler) hindû mezhebindendirler.

Tjamlar (*urang tjam*) kısmen milliyetlerinin son melce'i olan bugünkü Annam'da Bình-Thuan'da kısmen Kamboç'ta, Mekong kıyıları boyunca ve büyük Tonlé Sap gölünün kenarında, kısmen Koşinşin'deki Châu dôc ve Tây-ninh şehirleri havâlisinde ve nihâyet Siyam'da bir iki köyde oturmaktadırlar.

Hemen-hemen aynı sayıda olan malaylılar, Annam müstesnâ olmak üzere, Koşinşin'de ve Kamboç'ta da tamâmen Tjamların civarında otururlar ve onlar ile dâimâ münâsebettedirler.

Bugün müslümanlık Hind-i Çinî'de ancak pek cüz'î bir rol oynayor. Bu rol eskiden daha mühim idi; fakat yarım-adada, Tjamların kırallığı huküm sürdüğü müddetçe, aslâ üstün değil idi.

Yüz hatları ve lisanları Polinezya malayları ile âşikâr bir surette akrabâ olan Tjamlar Hind-i Çinî'de bir zamanlar, Koşinşin'i, Tonking hâric, bugünkü Annam'ı ve Kamboç'un bir kısmını ihtivâ ettiği anlaşılan büyük bir kırallık kurmuşlardı. II. yahut III. asırdan kalma Nhatrang âbidesi onların büyüklüğünü gösteren bir eserdir. XIII. asırda kırallık çoktan inhitat içerisinde olmakla berâber, yine de Marco Polo'yu hayrete düşürmüştü; fakat XIV. asırda kamboçlular ve annamlılar birlikte saldırdıkları zaman parçalandı. 1471 yılında Bình-Thuân vâdilerinde ancak bir iki kabîle var idi; bunlar da annamlılar tarafından çok tazyik edilmekte idi. Bu zamanda onlardan bir çokları bugün hâlâ torunlarının yaşamakta olduğu Kamboç'a kaçtılar.

Tazyik gören Tjamlar fransız hâkimiyetini sevinç ile karşıladılar; fakat fransızlar onları yükseltmeğe muvaffak olamamaktadırlar. Tjamlar bedenî cihetten tereddî etmemiş olup, annamlılardan daha uzun boylu ve daha mütenâsiptirler. Derileri ince ve açık kahve-rengi, saçları yumuşak ve ekseriyâ dalgalı, yüzleri oldukça ablak, gözleri biçimli, serbest bakışlıdırlar, ağızları orta büyüklüktedir. Onlar, tipleri avrupalılara en çok yaklaşan, asyalılara mensûpturlar; ancak velûdiyetleri aşağı derecededir. Bundan başka çocukça zihnî canlılıklarına ve karakterlerinin yumuşaklığına rağmen, kafaları âtıldır. Ne ticâret yaparlar, ne de sanâyi ile meşgûldürler. Gâyet basit olarak kurulmuş köylerde yaşarlar (Annam'da bu köyler doğrudan-doğruya toprağın üzerine ve Kamboç'ta kazıklar üzerine kurulmuştur). Bir iki türlü kumaş dokurlar; tâli ve kaderlerini nasıl islâh edebilecekleri husûsunda kaygulanmaksızın hayatlarını idâmeye tam yetecek kadar zirâat ve hayvancılık yaparlar.

Tjamlılara islâmiyet hangi zamanda girmiştir? Bu mesele henüz halledilmemiştir. Bununla berâber bir şey kat'îdir: bugün hâlâ bu eski mezhebe sâdık kalmış olan ve bundan dolayı kendilerini *Tjam cāt* (Sanskritçe: *jāti* „ırk") „Tjam ırkı" diye isimlendiren bir kaç bin tjam tarafından, bugün hâlâ, dikkati çeken değişiklikleri ile kullanılan ve en mûteber şekli Çivaizm olan hindû mezhebi islâmiyetten öncedir. Fakat müslüman vatandaşlar onlara *akaphir* yahut *kaphir* (a. *kāfir*) adı vermektedirler ki, ne bunlar ne ötekiler için, bu tesmiyede bir hakaret fikri yoktur.

İslâmiyetin Hind-i Çinî'ye girişini iki faraziye izah edebilir. Bu din oraya ya X. asır yahut XIV. asırda arap tâcirleri, hindûlar yahut iranlılar tarafından islâmiyetin umûmî olarak yayıldığı büyük harekette yahut da daha sonra bir malayî muhâceretinin neticesinde gelmiştir.

Arapların Hind-i Çinî'yi çok eskiden tanımış oldukları muhakkaktır; çünkü daha VII. asırdan itibâren Arabistan, Hindistan, Adalar ve Çin arasında muntazam münâsebetler mevcût idi. Daha 758 yılında araplar ve iranlılar Kanton'da o kadar çok idiler ki, şehri, ateş ve kılıç ile, hâk ile yeksân ettiler, IX. asırda da Han-Fou'da bir isyan çıkardılar; bu isyanda onlardan 120.000'i kılıçtan geçti. İşte araplar bu şartlar altında Hind-i Çinî'yi tanımış ve tanıyınca da müslümanların mâlûm olan ihtidâ ettirmek gayreti ile orasını, kendi dinleri nâmına, kazanmağa uğraşmışlardır.

Ed. Huber tarafından dâhiyâne bir şekilde meydana konulan (*Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, III, 55, nr. 1) „*Annalen der Song*“ (bâb 489)'daki bir kayıt, islâmiyetin Hind-i Çinî'ye ilk defa araplar yahut iranlılar tarafından getirilmiş olduğunu gösteriyor. Bu vekayinâmelerde şöyle deniliyor: — „Orada (Tjamların yakınında), dağlarda yaşayan mandalar da vardır. Bunlar tarla işlerinde kullanılamaz; bunlardan, ancak kurban hayvanları olarak, faydalanılmaktadır. Bu hayvanlar kurban edildiği zaman çabuk tekrar dirilsinler mânasına gelen *a-lo-ho-ki-pa* diye bir duâ okunur“ —. Bu *a-lo-ho-ki-pa* Huber'e göre islâmlardaki *Allāh Akbar*'e tevâfuk eder ve daha Songlar zamanında islâmlaşmış Tjamların mevcût olduğunu gösterir. Tjamlar hakkındaki aynı kayıtta şu da söylenmektedir: — „Tjamların âdetleri ve kıyâfetleri Ta-che (tacik, yâni arap) kırallığı halkınınkine benzer“ —.

Tjamların tarihî ifâdelerini pek ciddîye almak câiz değildir; fakat onların efsânevî vekayinâmelerinin, pâyitahtları Çrī-Banöy olan kırallarına âit şecerelerin başına, 1000'den 1036'ya kadar saltanat sürmüş olan Pō yahut hazret-i Ovlaḥ (Allāh)'ı koydukları dikkatten uzak utulmamalıdır. „Fâre yılında Ovlaḥ'ın fıtratında bir adam Tjam kırallığında mükemmel saltanat sürdü; fakat memleket ondan memnûn değil idi. Bu adam vücûdunu ve rûhunu Allaha ısmarladı ve 37 yıl müddetle Mökkaḥ (Mekke)'a yerleşti, sonra tekrar Tjam kırallığına döndü...“. Müslüman Tjamların Allahı kendi millî hukümdarları arasından istemeleri dinî nahvetlerinden mi, yoksa sâdece onlara islâmiyeti getirmiş olan iranlı yahut arap hacılara kendi hukümdarları arasında bir yer vermek istemelerinden midir? Her iki faraziye de mümkündür.

Kamboç Tjamlarından kalma başka bir metin (bk. Delaporte, *Voyage au Cambodge*, Paris, 1880, s. 417 v.d.) den öğrenildiğine göre, Tjamların ilk kıralı Nao Savan (Nūşirvān), ilâhî İnao (delikanlı), bugün hâlâ lâik kitaplarda kullanılan alfabenin mûcidi idi. Evvelce Buddha'ya tapan sâkinleri sonradan Muḥammed'in kayın pederi (?) olan Patenta 'Alī (krş. Malayca *Baginda 'Alī*) tarafından ihtidâ ettirilmişlerdir. Peygamber doğduğu zaman, yer-yüzünün bütün hukümdarlarının yaptığı gibi, Nao Savan da, ona taabbüd etmek üzere, Mekke'ye gitti. Sonra Muḥammed tarafından Kamboç'un şark cihetinde kâin Peripanong'un pâyitahtı olan (bugün Phan-rī ve Phan-rang, Annam) Bairoch Bali (= Çrī Banöy, bugün Qui-nho'n, Annam)'de yerleştirildi ve Tjamlar bugün hâlâ bu şehrin kendilerinin asıl yurtları olduğunu söylemektedirler.

Hulâsa, islâmiyetin daha XI. asırda arap, fars yahut hindli tâcirler tarafından sokulmuş olması pek mümkündür; fakat islâmiyet burada pek az rağbet gördü ve eğer XIV. ve XV. asırlarda müslümanlığa rağbet etmiş ve onu yaymış olan Malay muhâcereti olmasa idi, belki de tamâmen, ortadan kalkabilirdi. Malayların Kamboç ve Koşinşin Tjamları ile idâme ettikleri münâsebetler sâyesinde islâmiyetin safvetini muhâfaza etmiş olmasını da yine bu muhâcerete borçluyuz.

Peygamberin şerîatinin Adaların yahut Malaka'nın malayları vâsıtası ile onlara ulaşmış olması da mümkündür. Bunlar bizzat Hind-i Çinî'den neş'et etmişlerdir; nitekim bunu Kern muknî şekilde ortaya koymuştur; demek ki, Tjamlar ile akrabâdırlar, kitâbeler ile efsânelerin gösterdiği üzere de, VIII. asırdan beri kısmen hukümdar âilelerinin sıhriyetleri ile, kısmen istilâlar ile Champa ve Kamboç kırallıkları ile inkıtâsız, sıkı münâsebette idiler. Bu kavgacı ve müsâmahasız müslüman Malaylar, Tjamların siyâsî sukutundan sonra, dinî vahdet sâyesinde bunlar ile öyle sıkı temasta bulundular ki, Kamboç'un ve Annam'ın tarihinde ikisi umûmiyetle karıştırılır oldu. Onların XVI. ve XVII. asırdaki isyan ve entrikaları her iki kırallığın bilhassa Kamboç'un sükûnetini ihlâl etti. Vak'anüvisler ve bilhassa XVII. asrın başlangıcında Hind-i Çinî'yi Philippe III.'in hâkimiyeti altında görmeği ümit etmiş olan ispanyol din adamları, bu zamanda (1603) Kamboç ve Tjam kırallarının müsâmahası sebebi ile her yerde câmiler yapmağa me'zûn olan ve muhitlerindekileri ihtidâ ettirmeğe gayret edecek ve kanlarını içmeği isteyecek kadar hıristiyanlardan nefret eden „Moros“ların yani müslümanların nufûzundan acı-acı şikâyet etmektedirler (krş. Gabriel Quiroga de St. Antonio..., *Brève et véridique relation des événements du Cambodge*, 1604; tercümesi ve notları ile birlikte ispanyolca metnin Antoine Cabaton, tarafından yeni neşri, Paris 1914, s. 106, 124 ve tür. yer.). Hattâ 1642 sıralarında kamboçlu bir prens olan Práḥ Rām, onların da desteklediği tahtı ele geçirdi. Bir malaylı kadın ile evlendi ve Budha'nın sâdık sâlikleri olan asıl kamboçluların çok hiddetlenmeleri bâhasına ihtidâ etti.

Müslüman Malaylar ve Tjamlar, XIX. asra kadar, Kamboç'u gittikçe inhitata sürükleyen dâhilî harplerde faâl bir rol oynadılar. Bir zaman öyle mühim bir rol oynadılar ki, onlardan biri vekayinâmelere göre, kıral sülâlesinden bir Malay, fakat belki de sâdece malay kanı karışmış bir Tjam olan Tuan Sait Ahmit (Şayḫ Aḥmed) 1820 yılında Kamboç hukümdarı Ang-Çan'ın umûmî valisi ve sağ kolu oldu. O kamboçluların öyle hasedini ve Ang-Çan'ın topraklarını ele geçirmeği isteyen annamlıların o derece itimatsızlığını tahrik etti ki, siyâsî düşmanları, daha evvel haber alsalardı, şüphesiz kendisini, kaçırıp-kurtaracak olan dindaşlarının haberi olmaksızın, onu mahkûm ettirip, başını kopartmağa muvaffak olurlardı. Oğulları ve tarafdarları Kamboç Tjamlarının ve malaylarının bir araya geldikleri Thbong-Ḥmun eyâletinde bir isyan çıkardılar ve sonra Châu-doc Tjamları ile birleşerek, kıral Norodom'un tahta çıkışına (1859) kadar memleketi harâbeye çevirdiler ve 1863'te fransız hâkimiyetinin teessüsü Hind-i Çinî'de müslüman unsurların siyâsî ehemmiyetine kat'î olarak son verdi.

Hind-i Çinî'ye hicret etmiş olup, bilhassa Saigon, Cho'lo'n, Châu-dôc, Tây-ninh (Koşinşin şehirleri), Phnom Pénh, Kampong-Luong, Kampong Tjam, Lovêk, Kâmpot, Pursat ve diğer Kamboç merkezlerinde oturan Malaylar dinî bakımdan dikkate değer hiç bir husûsiyet arzetmezler. Bunlar tamâmiyle Malaka yarım adasındaki ırkdaşlarına benzerler ve onlar ile dâimî münâsebette bulunurlar ve vazifeleri, onları imân safveti içinde tutmak olan malakalı misyonerleri dâimâ iyi karşılarlar. Malaylar zekî, faâl, becerikli ve ihtiyatlıdırlar, fakat hâin, zâlim, hilekâr ve misâfir sevmez diye tanınırlar. Aralarında yaşadıkları kamboçlulardan tamâmiyle uzak bulunurlar ve Tjamlar arasındaki dindaşları ile daha sıkı münâsebettedirler. Başlıca meşgaleleri ticâret, zirâat, balıkçılık, gemicilik, arabacılık, bahçıvanlık olup, Kamboç'ta sevilmeseler de çalışkanlıkları ve zekâları sebebi ile hürmet görürler.

Her ne kadar hukümdarları tarafından pek iyi muâmele görürlerse de, onların sadâkatlerinden, çok defâ haklı olarak, şüphe edilmiş ve alâkaları cemâatlerinden hârice taşmamış görünüyor. Şi'îdirler ve umûmî olarak îslâmiyetin emirlerini bilir ve *Kur'an* ile tefsirlerini okurlar. Msl. onlar indinde al-Sanūsī'nin *aḳîda*'si, *Si burung Pingai*, fıkıh ve hadîs kitapları, *Ṣirāṭa 'l-mustaḳîm*, *Sëri Rāma*, *Si miskîn*, *Muḥammed ḥanafîyah* v. b. gibi şiir ve menâkib kitapları vardır.

Bu itikatlar ve daha az nisbette de dinî ameller, Kamboç malayları ile Kamboç ve Hind-i Çinî Tjamları arasında müşterektir. Bunlar da, ötekiler gibi, beş vakit namaz kılarlar, gusledrler ve 15 yaşına girince, sünnet olurlar. Domuz, köpek, kaplumbağa, timsah, fil, tavus kuşu, ak-baba, kartal ve karga eti yemezler ve müskirat kullanmazlar. Yabancı bir puta tapmak isteyen biri olursa, cemâatten tardedilir. Bir kısmı Mekke'ye hacca gider yahut yerlerine bir vekil gönderilmek üzere, muayyen bir mıkdar para verirler. Kamboç'ta câmilerin hepsi ahşaptır ve küçük tepecikler üzerine binâ edilmiştir. En güzelleri arka tarafında bir müezzin mahfili bulunan büyük çıplak odalardan ibârettir. Direklerde bir torba içinde asılı olan hasırlar seccâde hizmetini görür. Umûmiyetle girerken solda, kırmızıya boyanmış, büyük bir davul vardır (Tjam *ganöng* = malayca *gendang*, cavaca *kenḍang*). Dışarıda, abdest almak için, taştan yapılmış küçük bir havuz mevcuttur.

Bu câmi binâlarında imamlar çocuklara arapça kırâati ve *Kur'an* telâvetini öğretirler. Cemâat yahut *cam'ah* nisab adedi olan 40 mü'min olmadıkça toplanamaz. Ramazanda hepsi tarafından tam olarak oruç tutulur; dindar âileler bu zamanda tamâmiyle perhizkâr yaşarlar. Bütün pazartesi günlerinde cinsî münâsebetlerden kaçınırlar.

Kamboç tjamları *bulan ök hajî* (hacıların oruç ayı) hem de *bulan Ovlaḥ* (Allah ayı) denilen üç aylarda oruç tutarlar. Bundan başka 3—13 yaş arasındaki çocukların bir tutam saçları kesilerek kendilerine oğlanlar için dâimâ 'Abd Allāh yahut Muḥammed, kızlar için Phvatimöḥ (Fāṭima) isimlerini verdikleri *molot* yahut *melut* (Açe dilinde *mo'lōt* = a. *mavlid*)'u da tes'id ederler. Bu merâsimin yapıldığı eve, duâ için, en aşağı dört imam çağırılır. Bu saç kesme âdeti kamboçlulardan alınmış gibi görünüyor.

Tamat = hatim cemiyeti (a. *tamma*) tamâmiyle âile muhitine münhasır bir merâsimdir. Bu bir erkek çocuğun, pek nâdir olmakla berâber, *Kur'an*'ı tamâmiyle ezberlemesi üzerine, kendisini ata bindirip, bütün köyü dolaştırmak şeklinde yapılır; en iyi elbiseler giydirilir, yollarda erkekler ve kadınlar tarafından alkışlanır.

İlk Tjam ayında tes'id edilen *suraḥ* („tâkip“)'da, hicretin hâtırasını anmak için, iki gün oruç tutulur.

Annam tjamlarında da gördüğümüz ve onların *tubah* (= a. *tavba*) dedikleri *tapat* vâsıtası ile yaşlılar, sayısız duâlar okunarak ve

mukaddes su serpilerek, günahlarından temizlenirler.

Kamboç'ta Tjamların ve Malayların muhtelif vazifelerine göre, aşağıdaki listede gösterildiği şekilde müşterek dinî sâhipleri vardır.

Malayca:	Tjamca:	vazifesi:
1. *mufti*	*möphati*	fetvâ vermek
2. *tuan kadli*	*tuh kalik*	hâkim
3. *raya kadlı*	*rajak kalik*	hâkim
4. *tuan pakih*	*tuan paké*	şerîatci
5. *hakim*	*hakem*	hekim
6. *kĕtip*	*katip*	vâiz
7. *bilal*	*bilal*	müezzin
8. *lèbai*	*lebĕi*	cuma imamı ve hatip

(Hind-i Çinî'de Malayların *lĕbai* ve Tjamların *lebĕi*'si cavalıların köylerde cuma namazını kıldıran *santri*'leri gibi bir din adamıdır. Van Ronkel'e göre, *Tijdschr. v. Ind. Taal-, Landen Volkenk.*, 1914, s. 131, *lĕbai* yahut *labai* tamulca kelime olacaktır; bu kelime aslında „müslüman tâcir" mânasına gelirdi. Bu, müslümanlığın Malay adalarına ve Hind-i Çinî'ye de Arabistan'dan değil, Hindistan'dan geldiği nazariyesini te'kit eder).

Bu din adamlarının hepsi vergiden muâftırlar. İlk dördünün kamboçça isimleri vardır.

1. *okñà raca koley*, 2. *okñà raya koley*, 3. *okñà tok koley*, 4. *okñà pakê*. Bunlar kıral tarafından nasbedilir; kıral meclisinde âzâ ve müslümanların resmen tanınmış büyükleridirler. Bunlar mü'minlerce Peygamberin dört halifesi gibi addedilirler ve büyük ruhânî bir salâhiyete sahiptirler. Bu din adamları, mûtad olarak, oğulları 15 yaşında imam olabilen ve kızları onlara lâyık bir zevce olabilmek için husûsî bir ihtimamla yetiştirilen mûteber âilelerden seçilir.

Kamboç müslümanları *Ta-Lak* dedikleri evliyâların mezarlarına hürmet gösterirler; cadılara, hortlaklara, habis ruhlara, büyüye inanırlar; kamboçlular ve annamlılar gibi komşuları olan kavimlerde de rastlanan zirâî âdetleri de muhâfaza etmişlerdir. Bunlar eski bir animizmin bakiyeleridir.

Kamboç müslümanlarında âile bağı çok sıkıdır; babanın büyük salâhiyeti vardır, zevceye iyi muâmele edilir; fakat hiç evden dışarı çıkarılmaz. Pek erkenden ev işleri ile mükellef tutulan, sıkı bir inzibat altında bulundurulan ve ancak bir müslüman ile evlenmesine müsâade edilen kız evlatlar da aynı şekildedir.

Müslüman Tjamlar, Kamboçlulardan 15 yaşına gelmiş kızlarının dişlerini törpüleyip, cilâlatmak âdetini almışlardır, bu, imamların duâları arasında ve mukaddes su serpilerek, yapılan bir ameliyedir.

Evlenme âdetleri umûmiyetle müslümancadır. Mûtad olarak erkek çocuklar 18'den, kızlar 15'ten evvel evlenmezler. Düğün ziyâfeti pek masraflıdır. Boşanma mümkündür; fakat gâyet nâdir vukû bulur. Eğer boşanma kadın tarafından istenirse, o zaman kadın nişanlanırken erkeğin kendisine verdiği mihr-i müeccel (tjamca *sakavin*, malayca *mas kavin*)i mutlaka kaybeder. Defin merâsimi pek sâdedir. Cenâze, biri hünnap ağacı yaprakları menku'u ile yahut asel bend suyu ile, diğeri saf su ile olmak üzere, iki defa yıkanır. Bundan sonra bir kefene sarılır ve 7 arşın derinliğinde bir mezara, başı şimâle gelmek üzere, konur. Mezarın üzerine toprak yığılır, vahşî hayvanlara karşı korumak için de çalılar ile örtülür. Bir müddet sonra ekseriyâ üzerine resimler hakkedilmiş bir mezar taşı dikilir ki, buna *kut* (skr. *kūtā*?) denilir. Üçüncü, yedinci, onuncu, otuzuncu, kırkıncı ve yüzüncü günlerde, âile ile berâber, mezara, duâ etmek ve yemek yemek üzere, imamlar dâvet edilir. Annam tjamlarında âdet olan ölüyü mezardan çıkarmak bunlarda yoktur.

Zevc, zevcesi için, 40 gün beyazlar giyip, matem tutar, buna mukabil zevce üç ay on gün mâtem tutmağa mecbûrdur ve yüz gün geçmeden tekrar evlenemez.

Annam'daki Tjamların müslümanlığı büs-bütün başka şekildedir; bunun şi'îliğe kaçan bir tarafı vardır; çünkü orada bilhassa Açan (Ḥasan), Açai (Ḥusayn) ve 'Alî tebcil edilir ve kendilerinden istimdad edilir; bu zâtlar Annam'da hâlâ muhâfaza edilen bir kaç yazma eserde yahut menkıbede baş rolü oynarlar. Bununla berâber, müslümanlık burada kendisinden evvel bulunan ve onun yanında yaşamakta devam eden animizm ve hinduizm fikirleri ve âdetleri ile pek memzûcdur. Annam müslüman tjamlarının müslümanlığı, bilhassa safdilâne itikatları ile, müslüman olduklarına inanmalarından ibârettir. Onlar hindû mezhebindeki vatandaşlarına, en ufak bir kötü niyetleri olmaksızın, *kâfir* ve bizzat kendilerine *banis* (= *banî*) „dinin oğulları" yahut Tjam Asalam (= islâm) „islâmiyetin tjamları" derler. Onlar Ovloḥ (Allah)'a ibâdet ettiklerini iddia ederler; fakat aynı zamanda pō Debaṭa Thwor yahut Çvör (skr. *devatā svarga* „Allah, Rabb al-samā")'e taparlar ve bâzı zirâî âyinlerde onlara armağanlar takdim ederler: msl. „yer-altının esrârengiz hâkimi" olan Pō Olvaḥ Tāk Alā'ya iki yumurta, bir kadeh pirinç rakısı ve üç Hind kara-biberi ağacı yaprağı. Bu Pō Ovlaḥ Tāk Alā tâbiri hakikatte arapça *Allāh ta'ālā* demektir; fakat onlar bundan bir ulûhiyet meydana çıkarmışlardır. Onlar brahman ilâhesi Pō İnö Nögar „memleketin anası" (Umā, Bhagavati) ve onun kocası Pō Yang Amö „Hazret-i Allah, memleketin babası" (Çiva)'ye de taparlar ve bunları insanların ilk ana ve babası olan Pō Havaḥ (= *Ḥavvā'*) yâni Havvâ ve Pō Âdam ile birleştirirler.

Fakat annamlı Tjam kāfir'ler de o kadar müsamahakârdırlar ki, Nöbi Maḥamat (*Nabī Muḥammed*)'ın babası Pō Avlaḥuk (= *Allāhu*) tarafından yaratılan Mekke'de sâkin Pō Latila (= *lā llāha*) ve Pō Raçullak (= *Rasūl-Allāh*)'ın hâlikı gayr-i muayyen vücutsuz bir ilâh olan Pō Ovlaḥuk (*Allāhu*)'ı ilâhlar zümresine almışlardır; görüldüğü üzere, demek ki kâfir, anlaşılmamış olan *lā ilāha illa 'llāhu, Muḥammed rasūlu 'llāh* kelime-i şehâdetinden üç Allah yapmıştır.

Annamlı Tjam Bani'nin, Nöbi Maḥamat, yâni Muḥammed hakkında çok yüksek, fakat müphem bir tasavvuru vardır ve onlara göre, *Kur'an tapuk* (= *kitāb*) *Nöbi Maḥamat* = Peygamber Muḥammed'in kitabıdır; onlar buna *tapuk asalām* (= *Kitāb al-islām* „İslâmın kitabı"), *Kitāb alamadu* (= *Kitāb al-ḥamd* „Hamd kitabı"), *tapuk çākāray* „Tılısım kitabı" da derler. Asıl adını hiç bir zaman kullanmazlar; bundan başka asıl mushaf onlarda hemen-hemen hiç bulunmaz; mevcût olan bir iki nüsha hatâlıdır ve kamış kalem ile değil de, fırça ile çin kâğıdına yazılmıştır. Baniler, Cava *primbon*'una çok benzeyen ve cavalıların *Nurşavan* adını verdikleri tasavvufî bir toplama esere de aynı şekilde yüksek bir kıymet izâfe etmiş görünürler. Râhipler bunu ancak *ramövan* (= *ramażān*) esnâsında istinsah ederler ve her nüsha için kıralın ücret olarak tâyin ettiği bir mandayı alırlar.

Annam tjamları yalnız cuma günleri namaz kılarlar ve ramazanda da beş *vaḥ* yahut *vaktū* (*vaḳt* „vakit") namazı kılarlar, bunların isimlerini aşağıdaki şekilde bozmuşlardır: *çābahik, çobahik* (= *ṣubḥ* „sabah namazı"), *vaḥ çarik* (= *ẓuhr* „öğle namazı"), *asarik* (= *'aṣr* „ikindi namazı"), *mögarip* (= *maġrib* „akşam namazı"), *İhsā* (= *'işā'*) „yatsı namazı". Esâs itibârı ile *Kur'an*'dan, mânasını anlamaksızın, bir iki sûre, bilhassa fâtiha, okumakla iktifâ ederler; arapça şekli onların dilinde öyle bozulmuştur ki, hemen-hemen anlaşılmaz bir hâle gelmiştir; msl:

1. *abiḥ similla hyör raḥ mönyör raḥ himik* = a. " *bi'smi'llāhi 'rraḥmāni 'rraḥīmi*;

2. *ăulahu akkabar*; *lā ilāhā illauvāhuk vūvūvāhuk akkabar* = a. *allāhu akbar*; *lā ilāha illa 'llāh*.

Abdest almağa pek de riâyet etmezler. Yalnız gûya yerdeki bir delikten su alıyormuş gibi hareketler yapmakla iktifâ ederler. Erkek çocuklar on beş yaşına girdikleri zaman yapılan ve dâimâ evlenmeden evvel olması icâp eden sünnet (*katan, katat* = a. *ḫitān*) ancak senboliktir ve imamın tahta bir bıçak ile sünnet ediyormuş gibi yapmasından ibârettir. Sünnet edilen çocuğa yeni bir isim (*aval* = *avval*) ve ekseriyâ 'Alî yahut Muḥammed, konulur. Tjam Bani Mekke'ye hacca gitmezler. Domuz eti yemezler ama mü'minler gibi ruhânîler de pirinç rakısını ve buna benzer başka sekr veren içkileri içerler; ancak daha büyük ruhânîler câmide içmezler. Cuma günü câmide cemâatin sayısı 40'ı bulmadığı zaman eksiklerin yerine nezir çörekleri konulur ve umûmiyetle mûtad namaz kılınır ve namazdan sonra bir yemek yenir.

Halk ramazanda ancak üç gün oruç tutar. Fakat imamlar orucu cemâatin hepsi nâmına bütün tutmağa mecbûrdurlar. Bu müddet zarfında onlar duâ kitapları, tesbihleri, çaydanlıkları, hasır yatakları, bakır tükürük hokkaları ve bütün şarkî asyalıların onsuz edemedikleri sakızlarını hazırlamak için, kendilerine lâzım olan tenbul takımı ile câmiye kapanırlar. Bütün bir ay ancak nehirde gusletmek için câmiden çıkarlar. Öteki abdestler câmiin çatısı altındaki büyük su hazînelerinin suyu ile alınır.

Mihrabı Mekke'ye dönük olan bu câmiler yahut *sang mögik* (*samögik, samgrik*; krş. Açe dilinde *mösögit*, a. *mascid*)'ler ekseriyâ duvarları bambu kamışından fakirâne saz kulübeciklerdir.

Annam'da, hattâ ruhânîlerin isimleri bile, islâmiyetin orada mârûz kaldığı garip değişikliği gösterir. En başta *pō gru* yahut *ong guru* (skr. *gurū*) vardır, sonra asıl dinî husûslara bakan insanlar olan *imöm* (imam)'ler gelirki, *ong gru*'lar bunların aralarından seçilir; bunları müteâkip câmide dinî hutbeler okuyan *kātib* (*ḫaṭīb*)'ler; daha sonra *mödin* yâni müezzinler, *āçar* (skr. *ācārya* = ruhânî rehber)'lar gelir ki, bunlar da câmie mensûp bir nevi dinî mürebbîlerdir. Umûmiyetle *āçar* kelimesi Annam'da hindû ruhânîlerine verilen *baçayḥ* unvanının zıddı olarak bütün müslüman ruhânîlerini tavsif eder.

Annam'da bütün ruhânîlerin yüzleri ve başları matruştur. Kamboç'ta ruhânîlerin giydikleri beyaz, sâde fesin üzerine bunlar sırmalı, kırmızı renkte yahut kahve-rengi püsküllü kos-kocaman sarıklar sararlar. Muhtelif rütbeler püsküllerin uzunluğu ile tefrik edilir. Hindû mezhebindeki ihvanları gibi, onlar da uzun bir Hind kamışı taşırlar, yalnız *ong gru*'nun kamışının alt kısmı sepet biçimi örülmüştür. Bütün elbiseleri bir beyaz entâri (sarang) ve düğmeli yakası açık, dizlere kadar inen bir hırka (tunika) dan ibârettir. Büyük bayramlarda minber ve câmiin içi beyaz kumaşlar ile kaplanır; böyle günlerde onlar da sarık yerine başlarına ortası delik ve bir parça bez

ile fese tutturulmuş bir nevi kurs geçirirler. Bunun hey'et-i mecmûası bir hâkim serpuşunu andırır. Ruhânîler hemen-hemen kendi mü'minleri kadar câhildirler; nerede ise hiç arapça okuyamazlar; bunu pek tahsil de etmezler ve „babaları da böyle yaptığı için“ tekrarladıkları sûrelerin mânasını ancak şöyle-böyle anlarlar. Vergilerden ve diğer angarıye hizmetlerden muâftırlar ve halkın yanında oldukça yüksek bir itibarları vardır; tahsilleri ne kadar az olursa-olsun, yine de en tahsilli olanlar bunlardır. Onlar, tamâmiyle kayıtsız ve müsâmahakâr oldukları için, mü'minlerinin *Pō Yang* 'a yahut muhtelif hindû ulûhiyetlerine gönüllü olarak kurban takdim etmelerini, habis rûhları yumuşatmağa çalışmalarını ve müslümanlık ile hiç bir alâkası olmayan bâzı zirâî âyinler yahut sihirbazlık âyinleri yapmalarını kötüye almazlar. Hindû *baçayḥ*'lar ile tam bir âhenk içinde yaşarlar ve birbirlerini dinî ve âilevî bayramlarına karşılıklı dâvet ederler — yalnız imamın yemeğinin müslüman bir kadın tarafından hazırlanmış olması lâzımdır — birbirlerine hürmet mevkilerini ikrâm ederler. Karşılıklı müsamahakârlıktan dolayı, her iki cemâat de domuz etinden olduğu kadar sığır etinden de ictinap ederler.

Müslüman ruhânîleri ancak hindû mezhebinin ölüyü yakma merâsiminden uzak bulunmaya dikkat ederler ve ölülerden bu dinî korkunun evvelce, doğurmakta olan kadınlara duâ etmek ve kıralın gaybûbetinde onun karılarına ve çocuklarına nezâret etmek üzere, yalnız bunların saraya girmeğe me'zûn olduklarına bir sebep teşkil ettiği söylenir.

Ya eski âdetlerin yahut Malay-Polonez mâderşahî sisteminin neticesi olarak yahut da *pacău* denilen râhibeleri bulunan Annam'ın hinduist ile temaslarından dolayı, Annam müslümanlarının âile kültleri için *raca* yahut *rica* ismini verdikleri râhibeleri vardır; msl. âileden hasta birinin şifâsı yahut bir seyahatin, bir ticârî işin hayır ile neticelenmesi bahis mevzuu ise, o zaman ilk-önce *imöm*'ler muhtelif duâlar okurlar, bunu müteâkip *raca* — ki ekseriyâ bu bizzat evin hanımıdır — bu esnâda ilâhî söyleyen ve davul çalan *mödin*'in refâkatinde bâzı âyinî rakslar yapar ve kendilerine bu sırada kurbanlar takdim edilen „ulûhiyetlere“ yahut „ölülerin ruhlarına“ te'sir etmek için büyük bir cezbeye kapılır. Bu merâsimi dâimâ büyük bir ziyâfet tâkip eder. Domuz eti ve kum kertenkelesi yememeleri icâp eden bu *raca*'lar kânun I. — kânun II. de tes'îd edilen ve ihtimâl Malay yahut İndonezya menşe'i olan — ki içerisinde Cava adı tekrar-tekrar geçmektedir — ve müslüman Tjamlar tarafından „ecdâdın yeni yıl bayramı“ olarak telâkkî edilen büyük yıllık bayramlarda hattâ başrolü oynarlar.

Bu bayram iki gün ve üç gece sürer. Üstü açık etrafı kapalı bir yerin ortasına, mümkünse yep-yeni mâlzemeden, muazzam bir salaş yapılır ve içine beyaz pamuklu bezler asılır. Mihrap, üzerinde tabaklar içinde tenbul, yemekler ve meyvalar bulunan, basit, büyük bir yalaktır. Tabakların kenarına bal-mumları dikilmiştir ve bunlar renk-renk pamuk iplikleri ile sarılmıştır. İki direğin arasına kurulmuş bir salıncak *raca*'ya tahsis edilmiştir; ona üç imam ile klarnet, keman, *cymbal* ve uzunca bir davuldan (*ganöng*) ibâret olan bir orkestrayı tam-tamı ile idâre eden *mödin* yardım eder.

Sayısız övünlerle kesilen bu bayram besmele ile başlar; sonra dağ ve orman perilerinden ve „isimleri söylenmesi câiz olmayan deniz ötesi ruhlarından“ istimdat edilir ve nihâyet otuz sekiz ulûhiyet yahut ruh, isimleri ile dâvet edilir; bunların her birinde *imöm* duâlar okur.

Bayramın en karakteristik kısmı ikinci gün ve sabah yıldızı doğarken, olur. *Mödin* ulûhiyetlere seslendikten ve *raca* onların şerefine husûsî bir raks yaptıktan sonra, bir tek odun parçasından oyulmuş, rivâyete göre Cava'dan yahut Çin'den harac tahsil etmek üzere gelmiş, ufak bir kayığa binilir. İçinde bayramın tes'îd edildiği evin efendisi gûyâ Cava dilinden anlayormuş gibi yapar ve *mödin* tercümanlık eder. Her türlü şakalar arasında bundan sonra kayığa yumurtalar, çörekler ve yapma bir maymun konulur ve sonra bayrama iştirâk edenler salaşın duvarlarını ve çatısını yere indirirler ve çörekler için kavga ederler. Üçüncü gün *raca* ruhânîlerin ve orkestranın refâkatinde ırmağa gider ve içinde maymun bulunan kayığı merâsim ile suya bırakır; bununla bayram sona erer.

Annam Tjam Bani'lerinde sünnet ancak sembolik bir şey olduğu hâlde *tubaḥ* ihtiyarlarda Kamboçlarda olduğu şekilde yapılır ve *karöḥ* (kelimesi-kelimesine „kapama“) bir kızın evlenme çağına geldiğinin ilâmını gösterir. Ancak bundan sonradır ki, genç kızlar saçlarını tepelerine toplayabilirler ve evlenebilirler: o zamana kadar bunlar *tabung* yâni dokunulmazdırlar ve iğfâl edenler pek ağır cezâlara çarpılırlar. Bu bayram *ong gru*'nun ve aynı zamanda diğer iki *imöm*'ün riyâseti altında ve her seferinde bir çok kızlar için yapılır, ve iki gün devam eder. Bu bayram Allaha, Peygambere, hindû ulûhiyetlerine ve ecdâda duâ ile ve rûhânîlerin ayrı olarak yedikleri bir ziyâfet yemeği ile açılır. İki tâne salaş kurulur ki, bunlardan biri merâsim için, öteki dört yaşlı kadının nezâreti altında orada uyuyan kızların giyinmeleri içindir. *İmöm*'ler geceyi duâ ile geçirirler; sabahleyin saat yedide kızlar arkalarında en güzel elbiseleri, üzerlerinde ziynetleri, saçları çözülmüş ve başlarında üç köşeli yaşlı kadın başlığı ile görünürler. Önlerinde ihtiyar bir kadın ve beyazlar giymiş bir erkek yürür, erkeğin kucağında, başlık hâric, tıpkı kızlar gibi giyinmiş bir yaşında bir çocuk vardır. Bunlar *ong gru*'nun ve *imöm*'lerin önünde yere kapanırlar. *Ong gru* çocuğun ağzına bir tuz habbesi koyar, saçından bir lüle keser ve içmek için bir az su verir. Aynı şey, bundan sonra alay hâlinde kendi salaşlarına dönen kızlara da yapılır. Eğer bir kız iğfal edilmiş ise, ayıbının alâmeti olarak, ensesinden bir tutam saç kesilir. Ruhânîlerin, mü'minlerin önünde, yediği ikinci bir ziyâfet yemeği ile merâsim sona erer.

Annam'da Bani'lerdeki doğum âdetleri kâfir'lerdekinin aynıdır; şu kadar var ki, Bani'ler doğumda ilâhlara kurban takdim etmezler. 17 ile 18 yaş arasında evlenen kızların iğfali de şiddetle cezâlandırılır. Panrang'da şüphesiz eski Malay mâderşâhîliğinin neticesi olarak, — mâderşâhîlik kadınların miras hakkı, şecerenin onlardan yürütülmesi ve ecdad ibâdetinin onların tarafından icrâsı gibi daha başka izler de bırakmıştır — genç kızlar da delikanlılara tâlip olurlar. Hind-i Çinî'nin başka bir tarafında bunun aksi câridir. Uzun ve masraflı şenliklere vesile olan düğünün yerine (tjamca *likhaḥ*, a. *nikāḥ*) her kesin gözü önünde mukarenette bulunurlar ve bunu hiç kimse ayıplamaz. Çiftler, kudretleri elverdiği zaman, bu merâsimi sonradan da yapabilir; o zaman buna iştirâk edecek belki iki üç de çocukları vardır. Bu merâsim Bani'lerde kâfir'lerde olduğundan daha külfetlidir. *İmöm*'ler duâlar okurlar; Peygamberi temsil eden *ong gru*, Fāṭima addedilen geline, dâmadın yâni 'Alī'nin, hediyelerini kabûl edip etmediğini sorar. Bu düğünlerde zengin ziyâfetler vardır. Kadına verilen cihaz, boşanma vukûunda, kadının malı olarak kalır. Boşanma oldukca kolaydır; fakat bu hâlde müşterek malın hemen-hemen üçte ikisi kadına kalır. Başka dinlerden evlenmeler nâdirdir ve çocuklar böyle hâllerde ananın dinine tâbidirler. Bâzan bir müslüman kadının bir hindûya vardığı olur. Bunun aksi gâyet nâdirdir.

Tedfin merâsimi kâfirlerde ne kadar külfetli ise, Bani'lerde o kadar sâdedir. Cenâze beyaz kefene sarılır ve küçük bir kulübenin içine konulur; ondan sonra orada *ong gru* ve *imöm*'ler duâ okurlar. Gece olur-olmaz ölü dört imamın refâkatinde, hemen-hemen hırsızlama, tabutsuz ve yüzü şimâle çevrilmiş olarak, gömülür. Akrabâlar, geri dönüp-gelmemesi ve kendilerini tâciz etmemesi için, onun rûhuna niyâz ederler. Ölümün üçüncü, yedinci, onuncu, otuzuncu, kırkıncı ve yüzüncü günleri ile yıldönümünde mezarın başında bir *padhi*, yâni bir âyin, yapılır; bu âyinde duâlar okunur; bir yemek ile *imöm*'lere hediyeler verilir. Yedinci ve kırkıncı günler en mühimleridir. Ölü, hemen dâimâ, muayyen bir müddet geçtikten sonra, ölümünün bir yıldönümünde kazıp-çıkarılır. Kemikleri, aynı zamanda altın ve gümüş ziynet eşyâsı küçük bir tabuta konulur, bu tabut sonra yeniden muayyen bir yere gömülür ve mukaddes addedilir.

Görülüyor ki, islâmiyet Kamboç'ta oldukça saf kaldığı hâlde Annam'da kısmen animistik, kısmen Hindû mezhebinden gelen bir yığın akîdeleri ve âdetleri içine almıştır. Bununla berâber, Tjamlar hakikî müslüman olmayı arzu ederler; ancak onların cehâletleri ve bunca zamanlık alışkanlıkları hatâlarının sebepleridir. Adalardan yahut Kamboç'tan gelmiş olan malaylı hacılar bir çok defâlar muhtelif köylerde kâfir ulûhiyetlerine kurban takdimini önlemeğe muvaffak olmuşlarsa da, onları pirinç rakısından vazgeçirememişlerdir.

Eğer Fransa insânî ve anlayışlı siyâsetiyle yapmağa cehdettiği üzere Tjamlara yeniden hayat vermeğe muvaffak olsa idi, o zaman onların milliyetlerinin ihyâsı dindaşları ile Kamboç malaylarının sıkı bağlılığı hâlinde ancak islâmiyetin menfâatine ve islâmiyet yolu ile olurdu.

Bibliyografya: Aymonier (Etienne), *Les Tchams et leurs religions* (Paris, 1891); ayn. mll., *Légandes historiques des Chams* (*Excurs. et Reconn.*, XIV, nr. 32); ayn. mll., *Grammaire de la langue chame* (*Exc. et Rec.*, XIV, nr. 31); Aymonier ve A. Cabaton, *Dictionnaire çam-français*, (1906, 16 sahifelik formalar hâlinde); A. Cabaton, *Nouvelles recherches sur les Chams* (Paris, 1901); le P. Durand, *Les Chams Banis, ... Notes sur les Chams* (*Bulletin de l'Ecole française d'Extrême Orient*, III, 54—62, 447—454, 597—603, V, 368—386); A. Cabaton, *Notes sur l'Islam dans l'Indochine française* (*Rev. du Monde mus.*, I, 27—47); ayn. mll., *Les Chams musulmans de l'Indochine française* (*göst. yer.*, s. 129—180); ayn. mll., mad. *Chams* (*Encycl. of Religion and Ethics*, I, 340—350). (A. CABATON.)

HİND-İ ŞARKÎ ADALARI. [Bk. İNDONEZYA.]

HİNDİSTAN. Avrupa dillerinde Indie (frns.), India (alm., ingl.), yeni adı India Bharat.

A. MEMLEKETİN ADI

Yunanlılar ile romalılar tarafından İndus (Sind) nehrinin şarkında bulunan Asya'nın

bütün cenûb-i şarkî bölgesine verilen ad İndia idi. Sonra arap ve fars tarih ve coğrafyacıları tarafından İndia için Hind ve Hindistan adları kullanıldı. Fakat bu adlar aynı zamanda, memleketi şimâl ve cenûp diye iki kısma, yâni Hindistan ve Dakhan'a ayıran Vindhya ve Satpara merkezî dağ silsilelerinin şimâlindeki mıntaka için de kullanılıyordu. Britanya hâkimiyeti esnâsında bütün memlekete bu ad verildi. 15 ağustos 1947'deki siyâsî muhtâriyetin ilânı ile, yapılan taksimâttan beri Hindistan (İndia) adı, garbî ve şarkî Pakistan arâzisinden maada, memleketin diğer kısımları için kullanılmaktadır. Bu taksimât nüfusun müslim ve gayr-i müslim unsurun tahminî sayı nisbetine göre yapılmış olup, hiç bir etnoloji, tarih veya kültür esâsına müstenit değildir. Pâkistan'ın henüz ayrı bir tarihi yoktur ve bugün Hindistan veya Hindistan birliği denilen kısmı da tarihî veya sosyolojik ayrı bir mevcûdiyet olarak ele almak güçtür. Fakat bu fark, mümkün olduğu kadar, göz önünde tutulacaktır.

[Hindistan'ın 1947'de istiklale kavuşması üzerine toplanan kurucu meclis üç senelik devamlı bir mesâi neticesinde, 395 maddelik bir kanûn-i esâsî meydana getirdi. Bu kanûn-i esâsî, daha Hindistan Britanya hukümranlığı altında iken, Hindistan millî kongresi tarafından her sene, „istiklal günü" olarak, tes'îd edilmekte olan 26 kânun II. 1950'de mer'iyete geçerek, Hindistan „müstakil demokratik cumhuriyeti" ilân edildi. Kanun-i esâsînin birinci maddesine göre, Hindistan'ın yeni ismine eski ismi olan Bharat adı ilâve olunacaktır. Bharat, Rigveda'da adı geçen ve Hindistan'a ilk gelen ârî kabîlelerden biri olup, bir çok muhârebeler yapmak ve Kurus sülâlesini kurmak suretiyle çok ehemmiyet kazanmıştır. Hindistan'ın eski millî destanlarında Bharatlar'ın kahramanlıklarından ve mâceralarından bahsedilmektedir. Bu destanların en meşhûrları Mahābharata destanıdır.]

B. ETNOGRAFYA.

1941 nüfus sayımına göre, Britanya Hindistanı'nın müslüman nüfusu 92.058.096 idi. Bunların takriben 40.000.000'u Hindistan vatandaşı olarak kalmaktadır. Bu müslüman nüfusu arasında büyük etnolojik farklar vardır. 1901 sayımında (*Ethnographic Appendices*, I, 50 v.dd.) bu nüfus şu guruplara ayrılmış idi: 1. şimâl-i garbîde bulunan İndo-Aryan tipi; 2. Birleşik eyâletler ile Bihār'da sâkin Aryo-Dravidian tipi; 3. Bengale müslümanlarının büyük bir kısmı tarafından temsil edilen Mongolo-Dravidian tipi. Fakat bunlar arasında evlenmeler o kadar taammüm etmiştir ki, bu taksimât ancak etnolojik bir kolaylık te'mini maksadı ile yapılmış sayılabilir.

Yerli müslümanların büyük bir ekseriyetinin menşe'i, aşağı Hindu kastlara ve paryalara dayanır. Fakat yüksek kastlar arasında da müslüman olanlar pek çoktur. İslâmiyetin Hindistan'a ilk girişinden beri cengâver kastlar arasında bile islâmiyet geniş mikyasta kabûl edilmiştir ve bütün bu devrede hindû mezhebi çerçevesi dışında kalan aşağı kastlar ile memleketin esâs yerlileri arasında ihtidâlar devam etmiştir (tafsilât için bk. *Ethnographic Survey of India*). Bu ihtidâların kat'î tarihî delîlleri ekseriyâ noksandır. Şarkî Bengale Mongolo-Dravidian kabîlelerine gelince, bunların islâmiyeti kabûl etmeleri ihtimâl ki, kütle hâlinde olmuştur. Bu yeni dine sarılmaları onları, yüksek hindû kastların kendilerini düşürdükleri menfûr durumdan kurtarıp, yüksek bir mevkie çıkardı.

Menşe'i yabancı olan müslümanlar, yerli muhtedîlerin ahfâdından sayıca daha az oldukları hâlde, Hindistan'daki islâm medeniyeti tarihinde onların te'siri daha mühimdir. Araplar, türkler, efganlılar ve moğullar gibi muhtelif fâtihler memlekete berâberlerinde çok mıkdarda yabancı askerler getirdiler ve hizmetlerine karşılık olarak, kendilerine arâzi iktâ ettiler. Mevkileri sağlamlaşınca, bu fâtihlerin sarayları Hindistan'a bir çok mâcerâperest askerleri, şâirleri ve âlimleri cezbetmeğe başladı ve bunların ekserisi oraya yerleştiler. Bu hicret hareketi bütün islâm hâkimiyeti boyunca devam ettiği gibi, Britanya hâkimiyeti esnâsında da durmadı. Moğul tahribâtının bütün garbî ve orta Asya islâm devletlerine dehşet saldığı XIII. asrı bir misâl olarak zikredebiliriz; Irak, Horasan, Deylem, Türkistan v.b. yerlerden Hindistan'a mültecîler akın ettiler. Sultan Balaban [b.bk.] zamanında Dehli şehrinin en az 15 mahallesinin adlarını bu mültecîlerden almış olduğu söylenir.

Bu yabancı muhâcirlerden Hindistan'a ilk girenler, 712'de Muḥammed b. Ḳāsim kumandası altında Sind'i istilâ eden araplar olmuş idi. Bahârât, mücevherât v.b. ticâreti, daha ilk zamanlardan itibâren, arap tâcirlerini cenûbî Hindistan'ın garp sâhillerine çekmişti. Mapillalar [b. bk.] hindû kadınlar ile evlenmiş olan bu arapların zürriyetidir. Müslüman istilâsının daha ilk devirlerinden son zamanlara kadar Hindistan'a arap muhâcereti devam etmiştir. Bu gelenlerin sayıları azdır; fakat te'sirleri çok büyük ve geniş olmuştur. Yine sayısı az diğer mühim bir zümreyi de Hindistan'da bihakkın müslüman hâkimiyeti kurmuş olan türk müsteylîlerinin ahfâdı teşkil eder.

Bu küçük zümreler arasında, Hindistan'daki müslüman kültürü üzerinde oldukça mühim te'siri bulunan iranlıları da bilhassa kaydetmek lâzım gelir. Velîler, âlimler, şâirler ve edipler ile askerler ve devlet adamları, İran dehâsının zarâfet ve inceliklerini Hindistan'a getirdiler. Basra körfezi tâcirleri, tâ IX. asırdan beri, Gucarāt'ın şehirlerinde yerleşmişlerdi. Moğulların saldırmaları ile sonraki siyâsî kargaşalıklar bir çok iranlının Hindistan'a sığınmasına sebep oldu. Bundan başka, Hindistan'daki şi'î hükûmetler de bir çok iranlıları kendine cezbetmişti. Hattâ yakın zamanlara kadar, bir çok iranlılar, üceretli asker olarak, Cambay [b. bk.] nevvâbının iranlı alayına giriyorlardı. Ḥabeşî veya Sīdī diye tanınan az sayıda habeşler ile somalililer Hindistan'ın garbında yerleştiler. XIII. asır gibi eski bir zamanda bile, bunlardan asker ve gemici olarak bahsediliyor. Sīdī'ler hind-türk donanmasının amiralleri idiler. Bir habeş hukümdarları sülâlesi de 1486'dan 1490'a kadar Bengale'de huküm sürmüştür. Cancīra [b. bk.] ve Saçīn [b. bk.] reisleri aslen habeştirler.

Yabancı unsurun en büyük zümresini, ekserisi şimâl-i garbîde bulunan, şarkta Bengale'ye ve cenûpta da Dakhan'a kadar yayılmış olan Efganlılar veya Paṭhān'lar teşkil etmektedir [Paṭhān, Hindistan'da şimâl-i garbî hudûdu boyunca, North West Frontier Province adı ile tanınan bölgede yaşayan Efgan kabîleleri halkına verilen addır; bu kabîleler 1878'e kadar, Efganistan ile bir bütün teşkil etmekte idiler. 1878'de ikinci Efgaz-ingiliz harbinden sonra ingilizler bu bölgeleri Efganistan'dan ayırarak, bir kısmını Hindistan arâzisine idhâl etmek, bir kısmını da serbest kabîleler mıntakası diye ayırmak suretiyle, Hindistan ile Efganistan arasında bir tampon teşkil ettiler; bundan sonra bura ahâlisine, Efganistan'daki Efganlılardan tefrik etmek için, bütün efganlıların hakikî adı olan Paḫtān = Paṭhan denilmeğe başlandı. Zîra bütün efganlılar kendilerine Paştun = Paḫtun, cemi şekli Paştāna = Paḫtana ve konuştukları dile de paştu = paḫtu derler; fakat Paṭhān kelimesinin iştikakını bilmeyenler, onun efganlılardan ayrı bir kavme delâlet ettiğini zannetmişlerdi].

XII. asrın sonlarından bu zamana kadar Efganistan'dan Hindistan'a mütemâdî bir muhâcâret devam etmiştir. Hindistan'da bulunan efgan kabîleleri arasında en geniş mikyasta yayılmış olanı Yūsufzay'lardır.

C. TARİH
İSLÂMİYETTEN EVVELKİ HİNDİSTAN

Müslüman arap ve türklerin Hindistan'a gelmesi, Asya'nın kültür tekâmülü ve bir küll olarak bütün Asya medeniyetinin kuruluşu ile yan-yana cereyân eden bir çok hâdiselerden birisi idi. Harâbeleri meydana çıkarılan en eski devirde, İndus vâdisi ile Dakhan, ırk ve kültür bakımından, Irak ve Küçük Asya medeniyetlerine bağlı idi. Sonra Aryan denilen halkın buraya göçmesi hâdisesi vukû buldu. İhtimâl ki, bu bir defaya mahsus bir vak'a değil, daha küçük gurupların akını ile devam eden bir cereyân idi. 518 (m. ö.) sıralarında, iranlılar, Hindistan'ı istilâ ederek, İndus vâdisini işgâl ettiler. İskender'in seferi neticesi olarak, Hindistan'ın şimâl-i garbî hudûduna yakın bir takım yunan müstâmereleri kaldı. Bunu Sākā, Pahlavā ve Yuechi kabîle ve âilelerinin muhâcereti tâkip etti ve Puruşāvar (Peşâver), milâdî I. ve II. asırlarda inkişâf eden ve hemen-hemen bütün şimâlî Hindistan'ı ve Dakhan'ın bâzı kısımlarını içine alan, Kuşan imparatorluğunun merkezi idi. Bu Hindistan'da kurulan ilk türk imparatorluğu idi ve bu imparatorluk sâyesinde budizm ve budist kültürünün orta Asya ve Çin'de yayılmasına yardım eden râbıtalar meydana geldi. Kuşan imparatorluğunun inhitâtından sonra V. asırda hunların akınları ile kabîlelerin Hindistan'a en yüksek haddine varan sızmaları yeniden başlamış olsa gerektir. Yabancı menşe'den oldukları zannedilen Racpūt kabîlelerinin ekserisi, bu devirde Hindistan'a hicret ettiler; garbî ve şimâl-i garbî Hindistan'ın muhtelif kısımlarından arâziler alıp, devletler kurdular. Orta Asya'dan garba ve cenûba doğru nüfus hareketi, Sâsânî imparatorluğu ve onun arap fâtihleri tarafından, bir kaç asır için, durduruldu ve son Abbâsî halifelerinin türk kumandanları ile askerleri de şimâl-i garbîden gelen baskıyı te'sirsiz bırakmakta âmil oldular. Sâmânîlerin kurduğu Türkistan imparatorluğu ilk müstakil müslüman türk devleti idi. Bu devlet, türklerin islâm çerçevesindeki siyâsî olgunluğunun timsâli addedilebilir. Sâmânîlerin yıkılışı ile Selçukluların garba doğru yayılışını Gazneli Mahmud'un Hindistan seferleri ile Dehli sultanlığının teessüsü tâkip etti.

İslâmiyetten evvelki Hindistan'ın kültür ve medeniyeti garbî ve orta Asya'nınkine bağlıdır. İndus vâdisi halkının eski yazısı çözülmedikçe Hindistan'ın çok eski medeniyetinin ne dereceye kadar yerli olduğunu ve onu teşkil eden unsurların da nelerden ibâret bulunduğunu tefrik etmek imkânsızdır. Ârîlerin berâber getirdikleri akîde ve mefhûmlar Dravidlerin dinî te'siri altında kalmış olsa gerektir; fakat bu mesele de şimdiye kadar derin bir şekilde tetkik edilmemiştir. Spooner (*JRAS*, 1915)'in ileri sürdüğü iranlıların te'siri hakkındaki mâhirâne mülâhazaları da, umûmiyetle bir hayâl mahsûlü addedilerek, reddedilmiştir; fakat hiç şüphe

yoktur ki, Hind mimarîsi, heykeltraşlığı ve astromomisini, iranlılar ile yunanlılara, büyük mikyasta borçludur. Dünyanın kendine mensûplar cezbeden dinlerinin en eskilerinden biri olan budizmin yayılması, hindlilerin hemen-hemen esâtirî bir mâhiyet taşıyan ruhâniyet, hikmet ve zekâ cihetlerindeki şöhretlerinin başlangıcı sayılabilir. Bu şöhret Pançtandra'nın Pehlevî ve diğer garbî Asya'nın dillerine tercüme edilmesi ile bir kat daha arttı. Hindistan'da budizm, bu zamana kadar dinî, felsefî nazariyâta ve hukuka münhasır kalan fikrî faâliyetin sâhasını genişleterek, kimya, fizik ve tıbbı da içine aldı. Astronomi astrolojiden doğup, onunla yan-yana gelişti. Riyâziyat da Hindistan'da inkişâf edip, sonra müslümanlar vâsıtası ile garp dünyasına intikal eden ilimlerden biri oldu.

Hindistan'ın siyâsî dirâyeti ve askerî kudreti müslümanların muhayyilelerinde pek büyük bir te'sir bırakmadı. Siyâsî dirâyet ve adâlet için Asoka'nın değil, Anūşirvān'ın adı dillere destan oldu. Muhteris müslüman hükümdarların taklit etmeğe çalıştıkları muvaffak olmuş bir cihangir nümûnesi Büyük İskender idi. Bununla berâber, hind kültür, ilim ve serveti müslüman dünyası üzerinde derin bir te'sir bıraktı. Yalnız Birūnî gibi âlimler değil, Gazneli Mahmud gibi fâtihler dahi Hindistan medeniyetinin başarılarına meftûn olmuşlardı. Diğer taraftan islâmî akîdeler ile müslüman yaşayış tarzı hindliler arasında aksül'amel yaparak, bir birlik hareketi uyandırdı. Her ne kadar yeni-yeni mezhepler meydana gelmekte devam etti ise de, hindûluk (hindouisme) o zamana kadar elde edemediği bir insicam kazandı.

Ârîler devrinin ilk zamanlarında, ihtimâl ki dinî bilgi ve fikrî kültür, münhasıran brahman âileler ile hâkim sınıfının elinde idi; bu kanunî emirler ve yasaklar ile takviye edilmiş inhisarcı müstahkem bir mevki gibi idi. Budizm, bu mevkie bir çok cepheden taarruz etti ve demokrasi, rasyonalizm, ahlâkî hürriyet ve mistisizm unsurunu tanıtmak suretiyle Hindistan hayatında büyük değişiklikler yarattı. VIII. asırda, islâmiyetin gelmesi ile beliren tehlike hissi karşısında, hind mezhebi umûmî hayata uymak için budizmden bir çok akîde ve âdetleri aldı. Budizmden böylece temessül edilen en mühim esâslardan biri, Buddahabhaktī dedikleri, Budda'ya karşı mistik bir ubûdiyet idi. Bu mistik temâyül, islâmî akîdelerin hindli rûhuna yol bulması için bir kanal oldu ve nihâyet Kabīr Saheb ve Guru Nānak'ın rûhî birliğe varmağı istihdaf eden irşadlarının temsil ettiği büyük halk hareketinde ifâdesini buldu. İslâmiyetin kat'î te'sirinin göze çarpan ilk tezâhürü, hind tarîkat kurucuları tarafından mürşid ve mürîd mefhûmunun kabûl edilmesidir. Bâzıları tarafından aslında Hindistan'ın kendi malı olduğu farzedilen, bâtınîyet (immanence) akîdesi ile, bir takım Yoga temrinleri, XIV. asır nihâyet bulduktan sonra, müslüman sûfîler arasında taammüm etti. Siyâsî sâhada, Akbar (1556—1605), memleketin siyâsî hayatına istikrar verecek bir vâsıta olmak üzere, müşterek akîdeler üzerinde müessis yeni bir din kurmağa teşebbüs etti. Buna muvaffak olamadı, fakat dinin her kese âit bir şey olduğu fikri kuvvetlenmeğe devam etti. Müslüman sûfî ve edipleri, Hindistan'da konuşulan Bric Bhāşā, Avadhī, Bangālī, Gucarātī Marāthī gibi dilleri öğrenip, onları dinî tefekküre vâsıta yapmak suretiyle, mükemmel edebî bir dil derecesine yükselttiler. Şimâlî Hindistan hindûlarının mukaddes kitapları en geniş mikyasta okunan Tulsīdās'ın *Rāmāyana*'sı, XV. asırda aslında mahallî bir lehce sayılan bir dil ile yazılmış idi. Bu kitap, bir kültür âbidesi olarak, budizm tarafından ortaya atılıp, tervic edilen ve sonradan islâmiyet tarafından da şuurla inkişâf ettirilen dinî heyecânı cihanşumûl bir şekle sokarak, din bilgisinde ve amelde her kese müsâvî bir hak tanıtmak temâyülünün kemâl mertebesini temsil eder.

İslâmiyetin ne kadar muhtelif şerâit altında Hindistan hayatına girdiğine bakılırsa, müslümanların neler temsil ettikleri hakkında umûmî mütâleada bulunmak insanı yanlış bir yola sevkedebilir. Emniyetle iddia edilebilecek şey ancak şudur: müslümanlar vahy ve şerî'at üzerine kurulmuş tamâmiyle mantıkî bir vetîreden neş'et eden amele müstenit bir dine sâliktirler. Hindûlar, bil'akis, kanun müesseselerinin tekâmülü tamâmen organik olan ve an'aneye dayanan bir dini temsil ederler. Müslümanlar, akaid husûsunda daha ziyâde kapalı ve inhisarcıdırlar; hindûlar ise, mutlak olarak yabancı akîdelere açık değillerse de, onları alıp temsil edicidirler. Sosyal bakımdan müslümanlar demokrat ve açıktırlar. Hâlbuki hindu sosyal sistemi sıkı, inhisarcı ve aristokratiktir; fakat gerek müslümanlar, gerek hindûlar arasındaki mutasavvıflar, kanun ve yahut an'anenin vaz'ettiği dinî veya sosyal tahditlere karşı dâimî bir mukavemet göstermişlerdir. Böylece hindû ve müslümanlar arasında bâriz bir şekilde mevcût olan mistik temâyüller bu tahditlerin karakteristik vasıflarını ortadan kaldırmağa yardım etmiştir. Kâğıt imâli, bilginin geniş halk kütlesi tarafından elde edilebilmesine âmil oldu ve edebiyat ile edebî zevkin inkişâfına, daha evvel tasavvur edilemiyecek bir derecede yardım etti. Müslümanların kültür dilleri gibi resmî dilleri de farsca

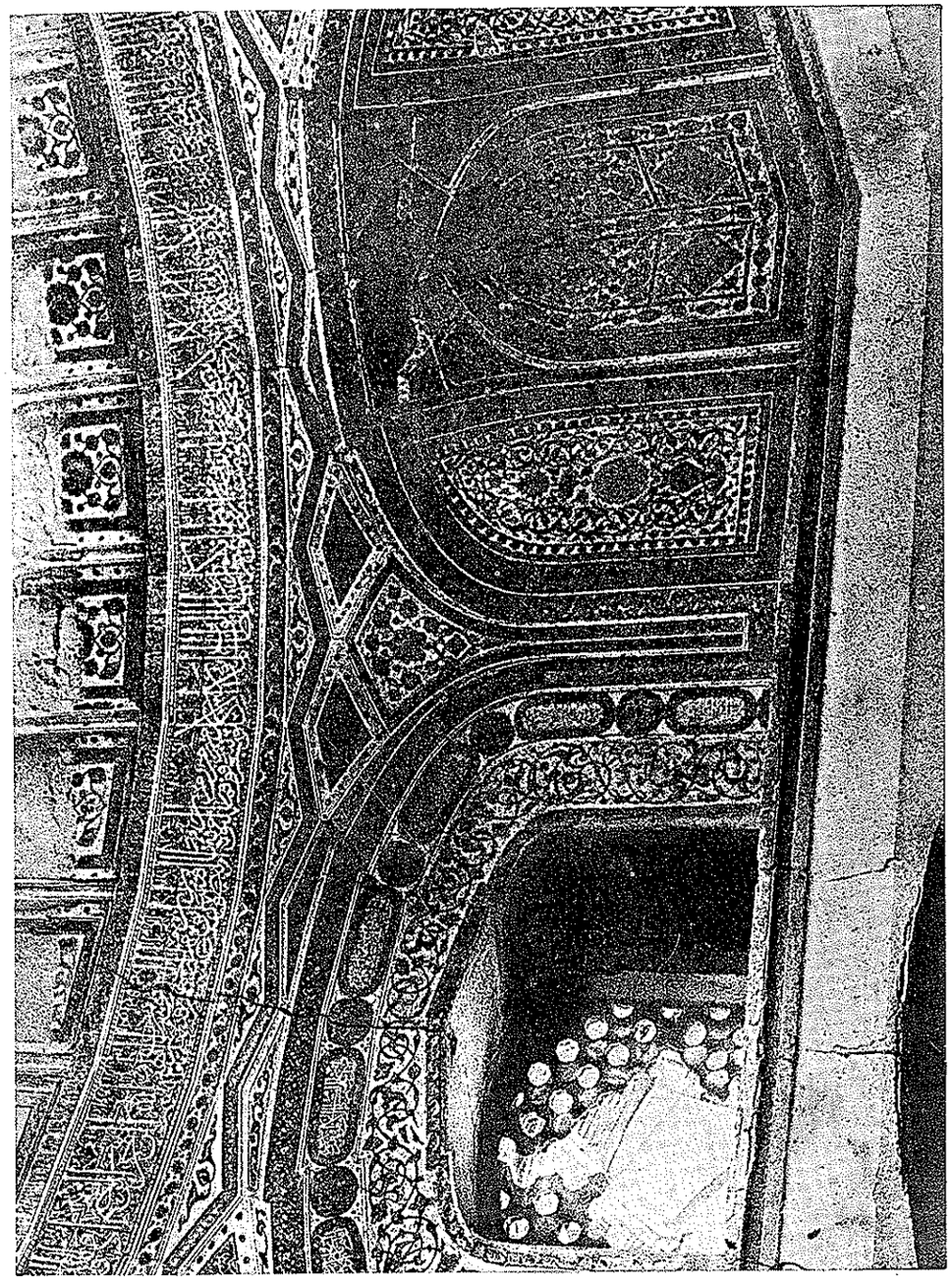

17. HERAT. Gāzırgāh'ta Şeyh 'Abd Allāh Anşārī'nin mezarı üzerinde Şāhruḫ Mīrzā tarafından yapırılan hezîrenin şarkî kubbesinin iç çini tezyinât ve kitâbeleri.

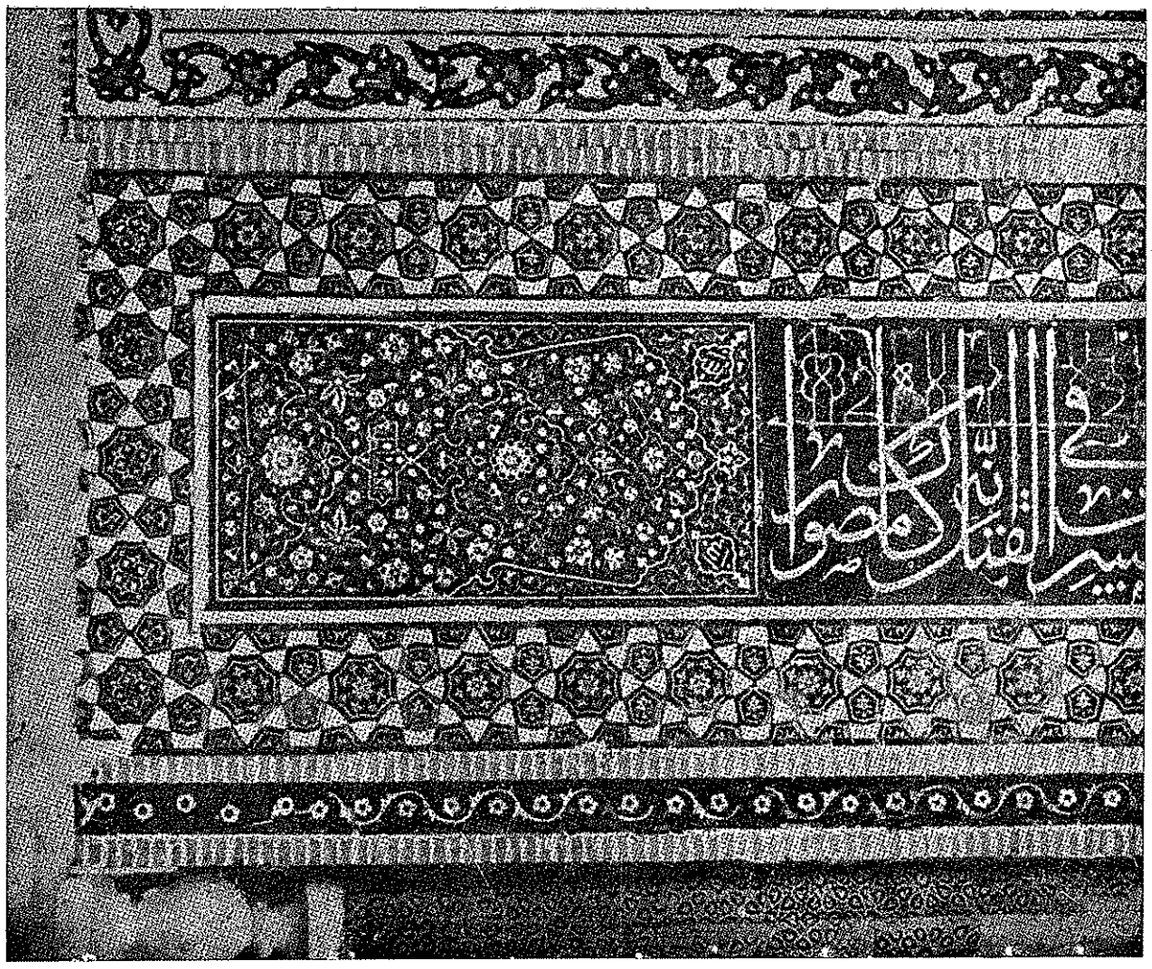

18. HERAT. 'Abd Allāh Anṣārī hazîresinin dış çinilerinden bir parça.

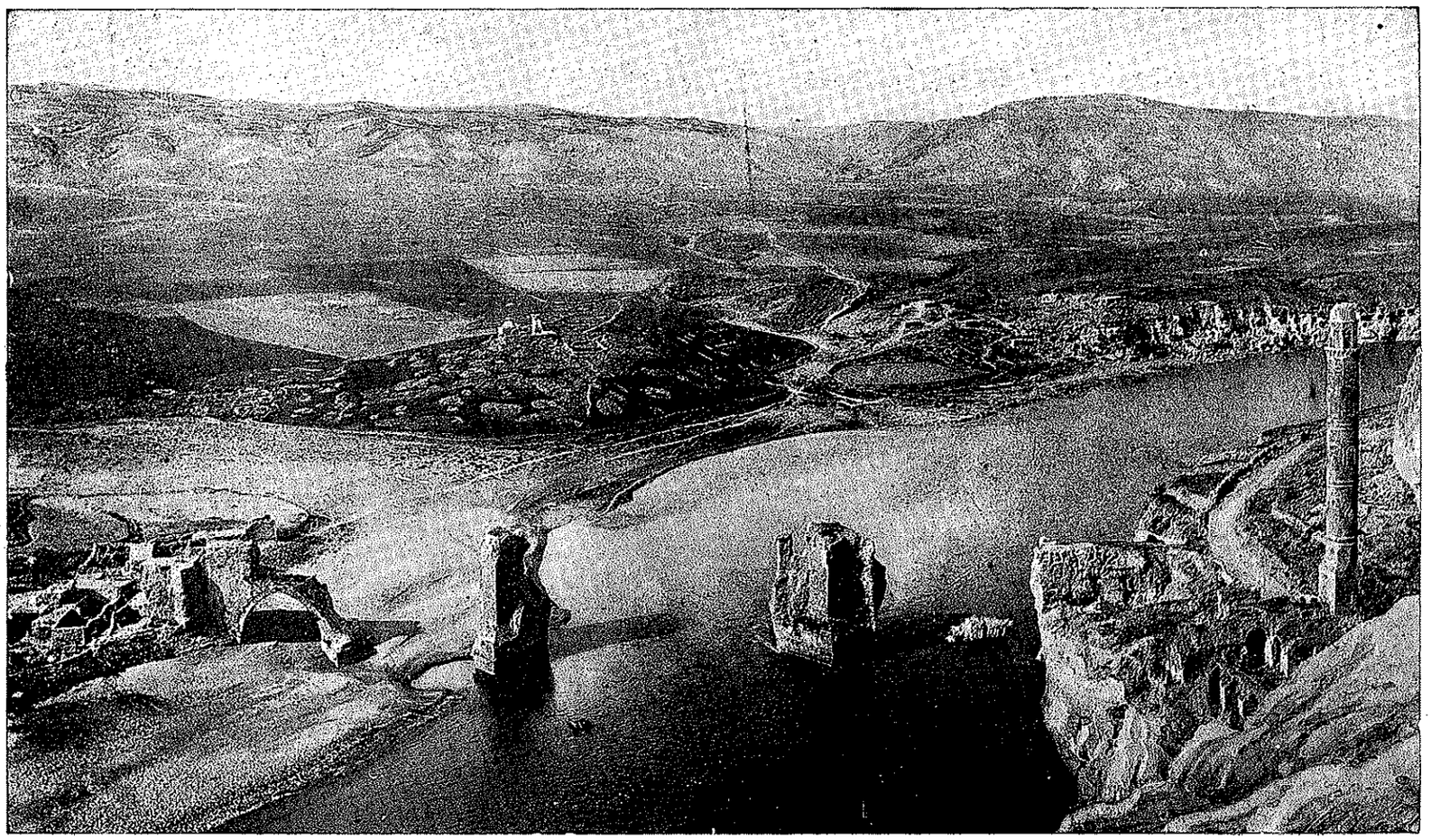

ḤIṢN KAYFĀ. Köprünün harâbe'leri. hisarın görünüşü.

(A. Gabriel. *Voyages archéologiques dans la Turquie Orientales* Institut français d 'archéologie de Ṣtanboul, Paris, 1940, II, PL, XL).

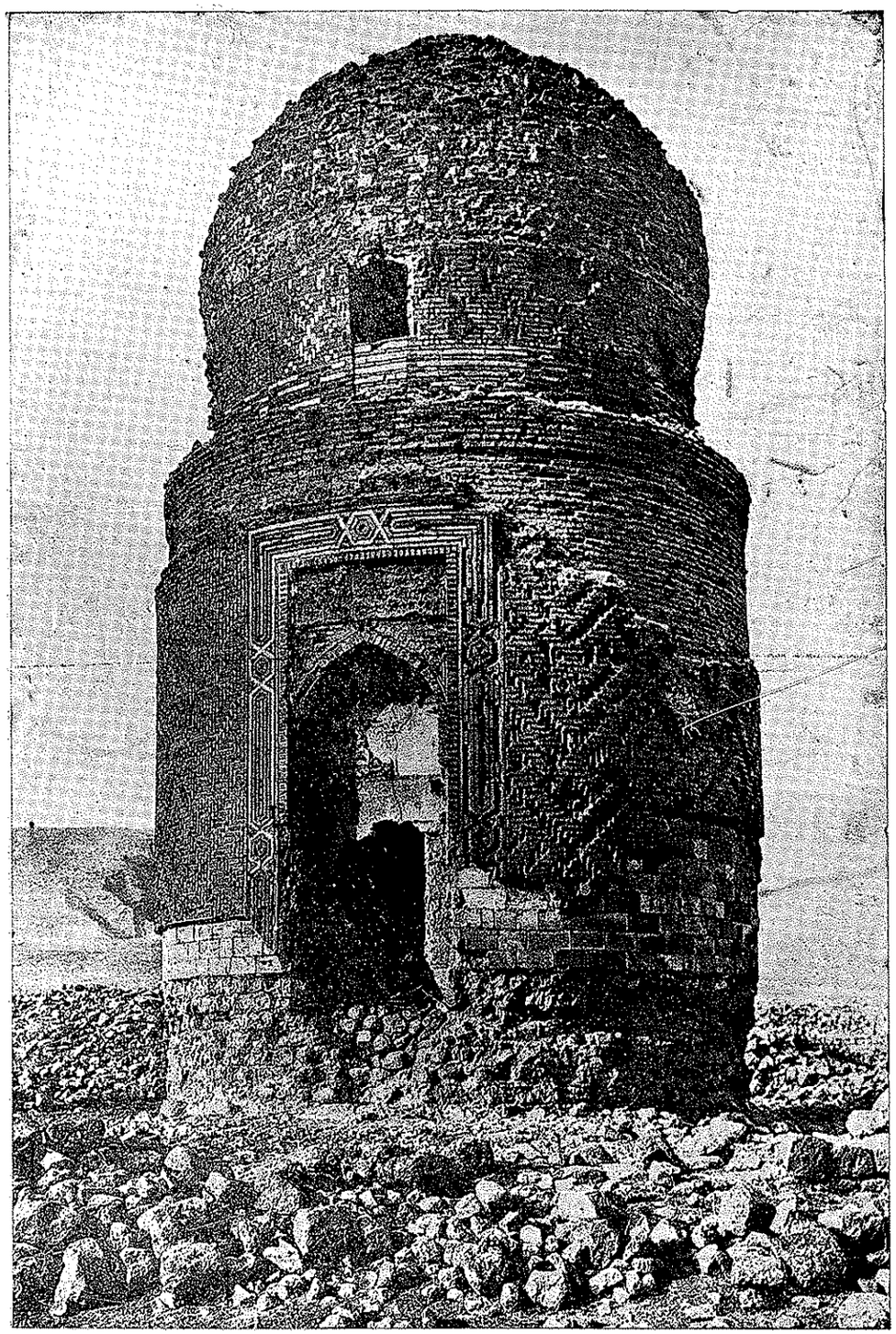

ḤIṢN KAYFĀ. Zaynal 'in kümbedi.

(A.Gabriel, *Voyage archiologiques dans la Turqui Orientales*, Institut français d 'archéologie de Stamboul. Paris, 1940, II, PL, XLII).

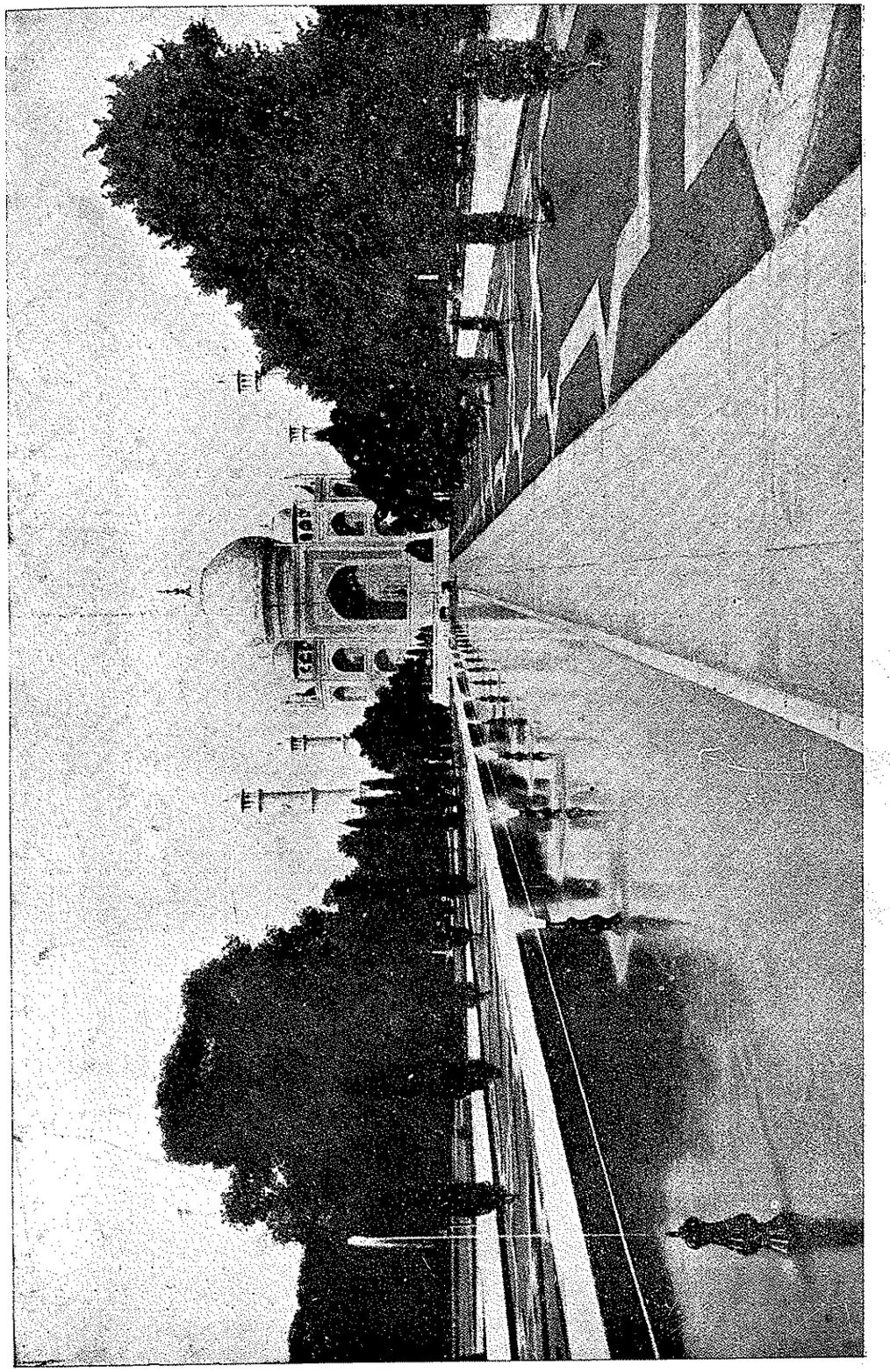

I. AGRA. Tāc-i Mahall,

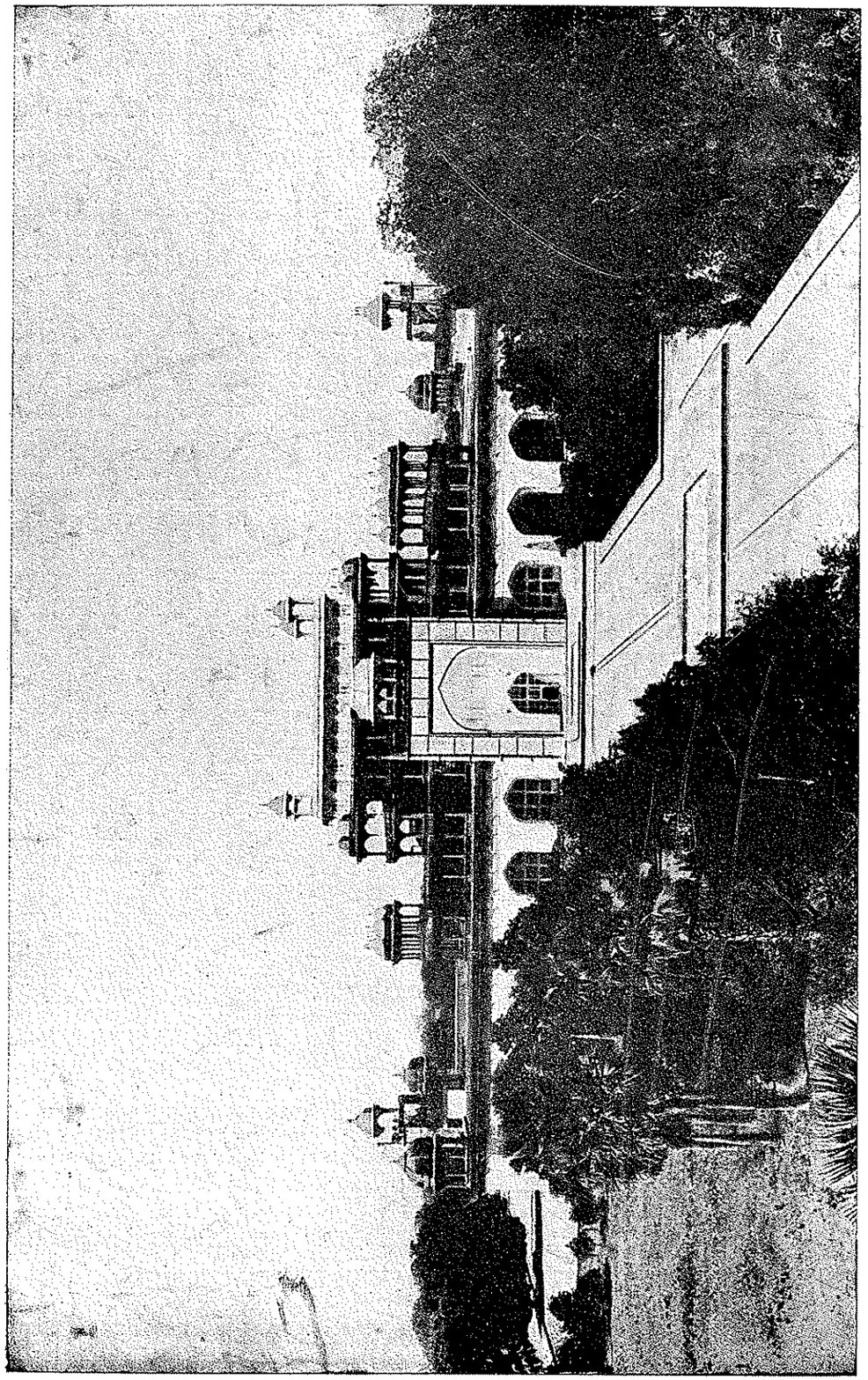

2. AGRA. Sikandra 'da Akbar 'in türbesi (bahçenin giriş kapısından görünüşü).

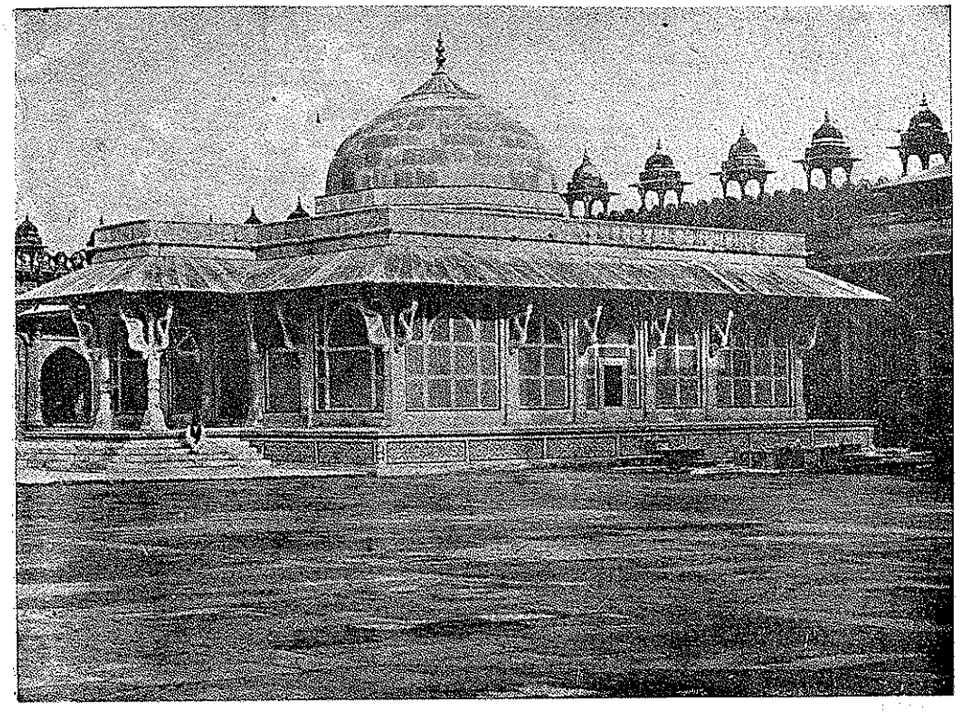

3. AGRA Fatḥpur Sikrī 'de Salim Çiştī 'nin türbesi.

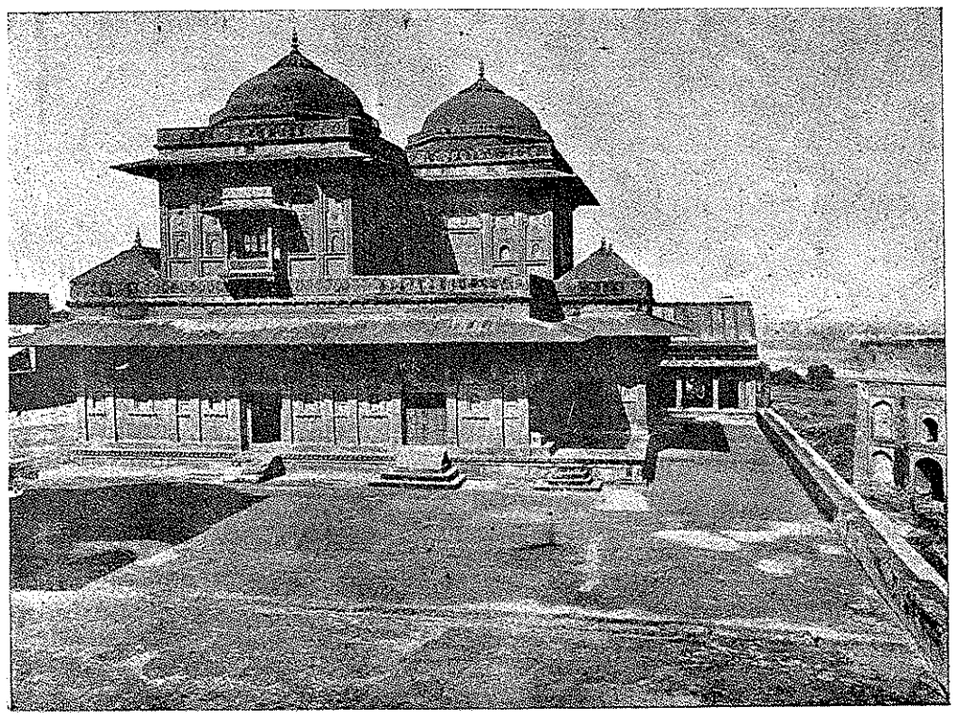

4. AGRA. Fatḥpur Sikr. 'de Birbal 'in kızının sarayı.

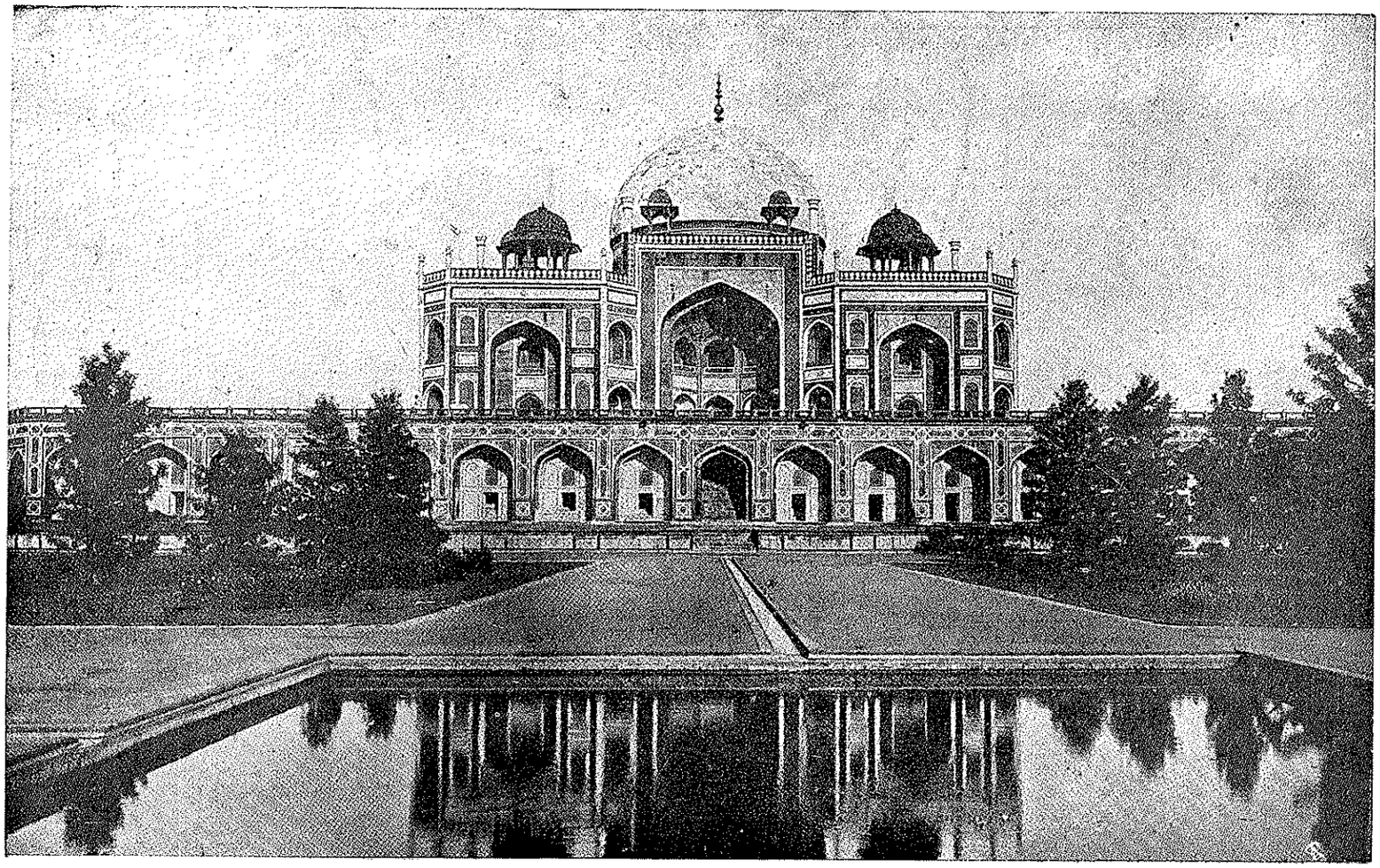

5. DEHLI. Humāyūn 'un türbesi.

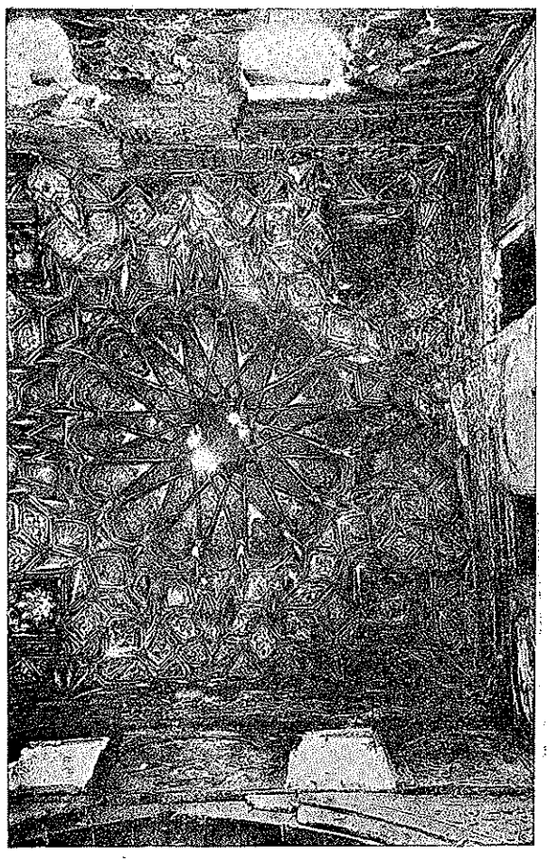

Zaynal 'in Kümbedi.

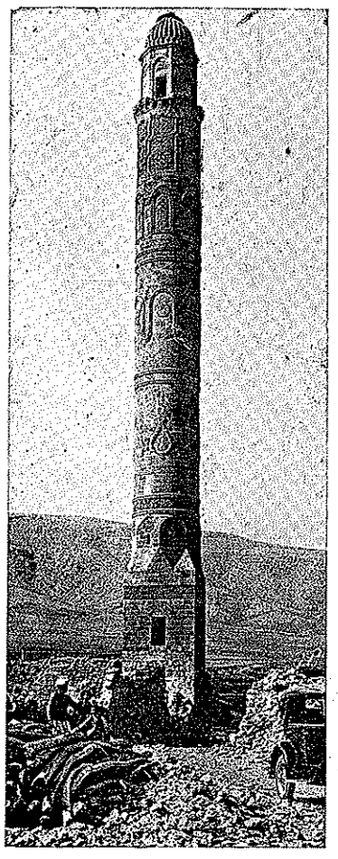

Cāmiᶜ al-Riżḳ.

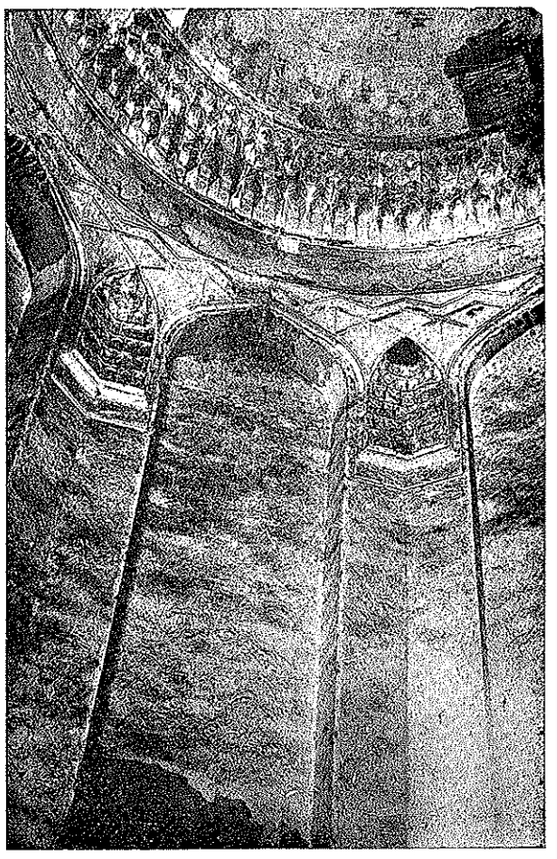

Sultān Sulaymān cāmii

(A. Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie Orientales*, Institut français d 'archéologie de Ṣtanboul, Paris, 1940, II. PL. XLIV).

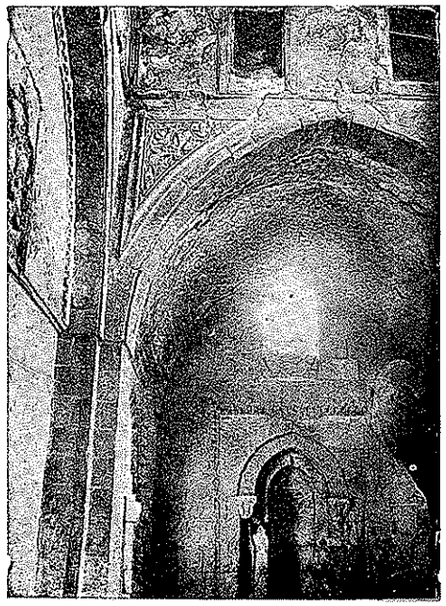

Sultan Sulaymān câmii.

İmam ʿAbd Allāh tekkesi.

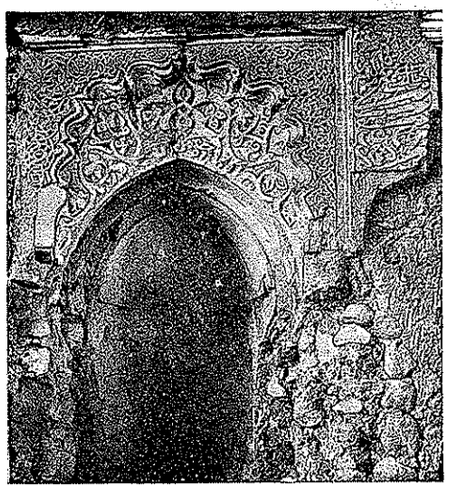

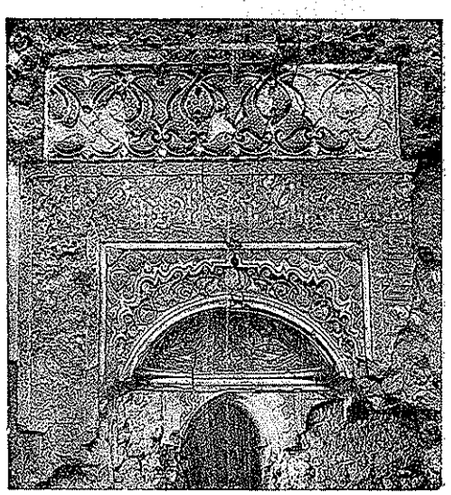

Koç câmii.

(A. Gabriel. *Voyages archéologiques dans la Turquie Orientales*, Institut français d'archéologie de Stamboul. Paris, 1940, II. XLV).

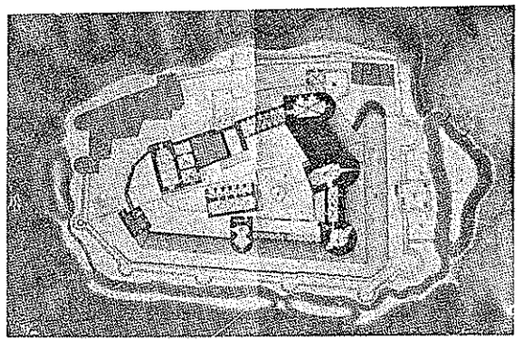

Ḥiṣn al-Akrād 'ın plânı (Rey 'e göre).

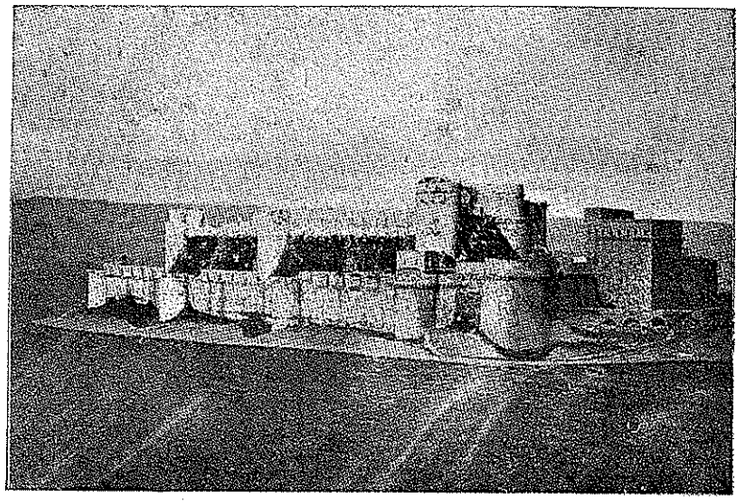

Ḥiṣn al-Akrād 'ın görünüşü.

Foto Van Berchem

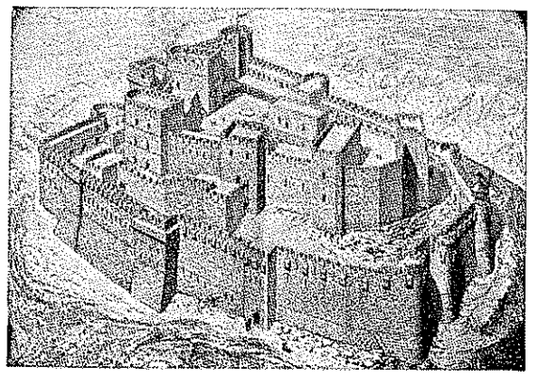

Ḥiṣn al-Akrād 'ın ihyâ edilmiş modeli (Rey 'e göre).

idi; fakat onlar dilde taassup hastalığına düşmediler. Bir çok hind dilleri, eriştikleri edebî mevkii müslüman hukümdarlar ile ediplerinin himâyesine borçludur. Başka yerlerde olduğu gibi Hindistan 'da da müslüman hukümranlığı esnafı ve umûmiyetle aşağı tabakadan halkı, kendilerine her zaman mâdûn bir mevki tahsis eden ictimaî bir sistemin esâretinden kurtardı ve umûmî hayatı nisbeten daha yüksek bir seviyeye çıkarmak suretiyle iktisâdî hayatı da canlandırdı. Bütün demokratik temâyüllere rağmen, Hindistan 'daki müslüman cemâatı tamâmen feodal kaldı; fakat hemen hemen dünyaca tanınan sahâvet ideali servet biriktirilmesine mâni oldu ve serveti saklamaktansa, harcamak ve iyi yaşamak hakkındaki umûmî arzu serveti tedâvülde bulundurdu.

HİNDİSTANDA MÜSLÜMAN HÂKİMİYETİ

I. Siyâsî tarih. Hindistan 'da müslüman siyâsî tarihi 712 'de Muḥammed b. al-Ḳāsim [b.bk.] 'ın Sind 'i istilâsı ile başlar. Bu hâdise İndus vâdisinin, şimâlde Multān 'a kadar, daimî işgâli ile neticelendi. Fakat Hindistan 'ın geri kalan yerlerine te'sir etmedi. Ondan sonra ancak X. asrın sonunda Gazneli Mahmud [b. bk.] 'un akınları ile yeni bir istilâ başladı ve şarka doğru Bundelkhand 'a kadar ve cenûba doğru da Sōmnāth 'a kadar ulaştı. Fakat memleketin bu hukümdarın askerleri tarafından devamlı surette işgâl edilen tek parçası Lâhor eyâleti idi. Hindistan 'ın geri kalan kısmının fetih tarihi Muḥammed Ġūrī (1175—1203; bk. mad. GÛRÎLER) ve kumandanlarının muhârebeleri ile başlar. Bu zât Gazne 'ye döndükten sonra askerî harekâtın idâresini, sonraları ilk Dehli sultanı olan Ḳuṭb al-Dīn Aybek [b. bk.] 'in uhdesine bıraktı; diğer kumandanı Muḥammed b. Baḫtiyār [b. bk.] 'ın fetihleri Bengale 'nin büyük bir kısmını onun hukmü altına soktu. 1206 'da, Muḥammed Ġūrī ölünce, Hindistan 'ın Vindhaya dağlarının şimâlindeki büyük kısmı onun türk kumandanlarına itâat etmişti. Bunların bâzıları artık hemenhemen müstakil birer hukümdar olmuşlardı. Fakat Dehli sultanları, diğer müslüman devletleri üzerinde hâkimiyet hakkını iddia ederek, bu hakkı uzun devreler müddetince onlara kabûl ettirmeğe muvaffak oldular. Dehli 'de, 1206 'dan 1526 'ya kadar 34 hukümdar saltanat sürdü. Bunlar 5 sülâleye ayrılmış idi: 1. Memlûk pâdişahları (1206—1290); 2. Halaciler (1290—1320); 3. Tugluklar (1320—1413); 4. Seyyidler (1414—1451); 5. Lûdîler (1451—1526). Bu devre zarfında sık-sık vukûa gelen dâhilî mücâdeleler ile ihtilâllere ve 1223 'ten 1305 'e kadar fâsılalı moğul taarruzlarının sebep olduğu felâketler ile, Timur [b. bk.] 'un 1398—1399 istilâsına rağmen, müslüman fetihleri daha fazla şarka ve cenûba doğru ilerilemeğe devam etti. Uzak eyâletler tâbî oldukları hukûmetin zaafından istifâde ettiler ve böylece bir takım müstakil hukûmetler meydana geldi; bunlar da nihâyet Hind-Türk imparatorluğu içinde eridiler (tafsilât için bk. mad. BENGALE, CAVNPŪR, GUCARĀT, MĀLVĀ, ḤĀNDĒŠ, BAHMĀNĪ) Behmânî hukûmetinin enkazı üzerinde kurulan 5 sülâle: Barīd Şāhī, 'Ādil Şāhī, Niẓām Şāhī, Ḳuṭb Şāhī ve 'Imād Şāhī).

1526 'da Babur [b. bk.] 'un istilâsı ve nihâyet Pānīpat 'ta İbrāhīm Lūdī 'yi mağlûp etmesi, Hind-Türk imparatorluğunun temelini kurdu. Fakat oğlu Humāyūn efganlı Şēr Şāh [b. bk.] tarafından, tahtından 15 sene için uzaklaştırıldı ve bu müddet zarfında, 1540 'tan 1555 'e kadar Dehli 'de huküm süren Sūrī sülâlesi teessüs etti. 1555 'te Humāyūn tahtını tekrar ele geçirdi; fakat bir sene sonra öldü. Halefi Akbar [b. bk.] saltanatının (1556—1605) büyük kısmını muhârebeler ile uğraşarak geçirdi ve Gucarāt, Bengale ve Kaşmīr müslüman devletleri ile Dakhan [b. bk.] 'ın bir kısmını hâkimiyeti altına aldı ve Rācpūt 'ların mukavemetini kırdıktan sonra, hindu tebeası ile uzlaşmağa mâtûf dirâyetli siyâseti sâyesinde, onları kendi idâresi ile uzlaştırdı. 1605 'ten 1627 'ye kadar huküm süren Akbar 'in oğlu Cihāngīr [b. bk.] ile torunu Şāh-Cihān (b. bk.; 1627—1658) Hind-Türk imparatorluğu ülkelerini olduğu gibi muhâfaza ettiler ve Avrangzīb (b. bk.; 165[illegible]—1707) Dakhan 'ı fethedip, bütün Hindistan 'ı cenûpta Tanjor 'a kadar, kendine tâbî kılmal suretiyle Hind-türk imparatorluğunu âzamî genişliğine eriştirdi. Onun halefleri zamanında imparatorluk sür'atle inhitat etti. Avrangzīb 'e 40 sene mukavemet eden Marāṭhā 'lar şimd arka-arkaya muhtelif mıntakalara tecâvüz etmeğe başlamışlardı ve Muḥammed Şāh 'ın hukümdarlığı (1719—1748) sırasında eyâletlerde umûmî bir çözülme baş gösterdi. Haydarâbâd [b. bk.] nizâmının Dakhan 'da, Sa'ādat Ḫān [b. bk.] Avadh 'da ve Allāhvardī Ḫān [b. bk.] 'ın Bengale 'de ve Rohillalar [b. bk.] 'ın Rohilkand 'da istiklâllerini ilân etmeleri ile neticelendi. Bundan başka Nādir Şāh 'ın istilâsı imparatorluğa öyle bir darbe indirdi ki, Hind-Türk imparatorluğu kendini bir daha toparlayamadı. Nādir Şāh 'ın Efgan tahtı üzerindeki halefi Aḥmed Şāh Durrānī [b. bk.] Pencab 'ı istilâ ederek 1756/1757 'de Dehli 'yi zaptetti ve her ne kadar Marāṭhā 'ları mağlûp etmek üzere, 1761 'de üçüncü Pānīpat [b. bk.] muhârebesinde diğer müslüman kuvvetleri ile birleşti ise de, artık imparatorluğun inhilâli tamamlanmış idi. Şāh

ʿĀlam (b. bk.; 1759—1806), Bengale'de hâkimiyetini kurmağa teşebbüs etti ise de, ingilizler ile çarpıştı ve Avadh'da nevvâb vezîr Şucāʿ al-Davla [b. bk.]'nin te'siri altında kalıp, Baksar muhârebesinde (1764) onunla berâber mağlûbiyete uğradı. Ertesi sene Bengale, Bihār ve Orissa divanını, yâni o yerin mâlî idâresini, senelik bir tahsisât mukabilinde, şarkî Hindistan şirketine bıraktı ve Dehli'ye dönmeğe iknâ edilinceye kadar, Britanya himâyesi altında 1771'e varınca Allāhābād'ı kendisine hukûmet merkezi ittihaz etti. Şāh ʿĀlam'ın oğlu Muḥammed Akbar (1806—1837) ve torunu Bahadur Şāh (1837—1857), şarkî Hindistan şirketinin mahmîleri sıfatı ile, atalarının unvanlarını, sâdece unvan olarak, muhâfaza ettiler. Fakat Bahadur Şāh'ın 1857'deki sipahî isyânına karışması, kendisinin Rangoon'a nefyedilmesine sebep oldu ve 1862'de orada öldü (müslüman Maysūr devleti için bk. madd. ḤAYDAR ʿALÎ ḪĀN BAHĀDUR ve TÎPÎ SULṬĀN).

Müslüman hukümdarların idâresi altındaki muhtar devletlerin hiç biri, ingilizleri Hindistan'dan çıkarmak teşebbüsüne iştirâk etmediği gibi, bunlardan, msl. Ḥaydarābād, Bhōpāl ve Rāmpūr gibi oldukça mühim olanları ingilizlere büyük yardımlarda bulundular. Bu yardımlar olmasaydı, ingilizlerin vaziyeti daha vahim olurdu. 1858'de, Hind hukûmeti İngiltere'ye tâbî olduktan sonra, bu eyâletlerin sadâkatlerine mükâfat olmak üzere arâzileri genişletildi.

II. Kanun ve idâre. Hindistan'daki müslüman devleti, hemen tamâmiyle garbî Asya'nın diğer devletlerinin dayandıkları fikir ve nazariyeler üzerine te'sis edilmişti. Sultan veya hukümdarın vazifesi din ve kanuna riâyet, emniyeti muhâfaza etmek ve şerîate göre, her kese adâlet göstermek idi. Fi'liyatta ise, Sultan ʿAlāʾ al-Dīn (1296—1316) ile kadı Muġīṯ al-Dīn (Baranī, *Tārīḫ-i Fīrūzşāhī*, s. 289—296) arasındaki mânidar bir muhâvereden belli olduğu vecihle, bu hukümdar kendine geniş salâhiyet iddia ederek, bu âmme menfaati nâmına „kitaplarda yazılan"hukümlere ehemmiyet vermeyebilirdi. Muḥammed b. Tuğluḳ (1325—1351) pâdişahın, devlet ve câmianın refâhı nâmına, kendisinden istifâde edebileceği her hângi bir şahıstan lüzûmlu gördüğü hizmeti istiyebileceği fikri üzerinde israr ettiği için, ulemâ zümresi ile arasında felâkete müncer olan bir muhâlefet çıkmış idi. Akbar kendisini hem halife, hem de imam ilân etmiş ve pâdişaha itaat etmeği, ahlâkî ve dinî bir vazife gibi göstererek, bu müesseseye kudsî bir mâhiyet vermeğe teşebbüs etmiş idi. Fakat devlet ve cemiyete dâir her hângi bir fikir beyânına imkân olmadığı gibi, hukûmetin vazifeleri ile vatandaşın hukuku üzerinde münâkaşa edilemediğinden, devlet adamlarının fikirleri istimrârı hâiz olmadığı gibi, mûteber de olmazdı. Müslümanların siyâsî başarıları ancak idârî sâhaya münhasır kalmış idi.

Devlet faâliyetinin başlıca kaynağı sonradan *pādşāh* veya *bādişāh* denilen sultan idi ve devlet mekanizmasının işlemesi saray usul ve an'anelerine dayanırdı. Saltanat devresi hakkında mâlûmatımız ancak me'mûrların adlarından ve onlara tevdî edilen vezifelerden ibârettir. Şerâitin icâp ettirdiği farkı gözetmekle berâber, Bağdad ve İran saraylarının model ittihaz edildiği görülür. *Vezîr* unvanının kullanılmasından kaçınılıyordu; çünkü muktedir bir vezîrin mevcûdiyetinin sultanı lüzûmsuz bir vaziyete koyduğu zannediliyordu. Ordu kumandanlığı harp meydanı kumandanı ile *ʿāriż* arasında taksim edilmişti. Dâimî bir baş-kumandan yok idi, ancak bir *ʿāriż-i mamālik* var idi. *Amīr ḥācib* ve yahut *bārbeg* sarayın kadîm âdet ve an'anelerini ifâ ile muvazzaf idiler. *Dādbeg*, bölge kadılarını tâyin eden ve *ṣadr al-ṣudūr* unvanını taşıyan baş-kadı ile birlikte, adliye nâzırı idi. *Barîd-i mamālik* istihbârât işlerine bakar ve hükûmet merkezini civar bölgelerdeki vak'alardan haberdâr ederdi. *Mīr-āḫūr*, *mīr-şikār* ve *şahna-i pīl*, yâni ahur, av ve fil emîrleri umûmiyetle sultanın mahrem müşâvirleri sıfatı ile sarayın diğer me'mûrları idiler. Hind-Türk sarayındaki usul ve an'aneler inceden-inceye tanzim edilmiş idi. Hukûmetin yüksek me'mûrları arasında vazife bölümü hakkında elimizde mufassal mâlûmat mevcuttur. Bu vazifelere riâyetteki intizam, bir *düstur* yahut nizam yarattı; pâdişahı halka yaklaştırdı, vezîrlerin pâdişaha kendi şahsî menfaatleri için telkinlerde bulunmak isteyen ferdî temâyüllerine karşı konuldu ve pâdişahın ancak bütün halkın hayrı için hükümranlık ettiğine dâir fikrin yayılmasına âmil oldu. Akbar, her gün üç defa, halka çıkardı: güneş doğunca, *darşan* (harfiyyen „kendisini görme şerefi") vermek için, hemen ondan sonra halkın doğrudan-doğruya kendisine ulaşabilmesi için umûmî bir kabûl resmi, öğleden sonra yine bir kabûl resmi ve *kārhāna* („imalâthâne") denen ve yahut müesseselerin teftişi; geceleyin vezîrler ve müşâvirlerin iştirâki ile arada devlet işleri de görüşülen nisbeten daha gayr-i resmî toplantılar. Cihāngīr, Şāh Cihān ve Avrangzīb şartların değişmesini icâp ettirdiği az-çok tâdilât ile aynı vazife veya düstûru idâme ettirdiler.

Vilâyet idâresi, hiç bir zaman merkez idâresi kadar tatminkâr bir şekilde tanzim edilemezdi. Saltanat her biri birer *iḳṭāʿdār* (*iḳṭāʿ* sâhibi) uhdesine teslim edilen iktâlara taksim edilmişti. Bu zât âsâyişi ve emniyeti idâme ettirmekten ve muayyen bir mıkdar askerin masraflarını karşılayacak kadar bir kısmını ayırmak üzere, vergileri toplamaktan mes'ûl idi. İktâ sâhiplerinin askerleri pâdişahın ordusunu teşkil ediyordu; böylece devletin emniyeti sadâkatlerine hiç bir zaman güvenilmeyen bu bölge me'mûrlarının faâl iş-birliğine dayanırdı. Her iktâ sâhibi topladığı senelik vergilerin hesabını vermekle mükellef idi; fakat devletin meşgaleleri ekseriyâ bu hesapların muntazam bir şekilde tetkik edilmesine mâni olurdu. Hind-Türk idâresi zamanında *iḳṭāʿ* yerine *cāgīr* tâbiri kullanılmağa başlandı; fakat sistem esâs itibârı ile aynı kaldı. İctimâî mevkie göre, *manṣab* („rütbe") esâsı üzerine bir silsile-i merâtib kuruldu; bu rütbeler, bir *manṣabdār*'ın icâbında kumandasına verilebilecek insanların sayısına göre değişirdi. Gerçi *manṣab* tâbiri ilk önce askerî hizmet için kullanılırdı; fakat buna münhasır kalmadı. Bir nefer veya postacı rütbesinden yukarı, vazifelerinin mâhiyeti ister askerî, ister sivil hukûmet hizmetinde bulunan bütün şahıslara, birer *manṣab* ve maaş olarak da bâzı *manṣabdār*'lara nakdî para verilirdi; fakat en fazla kullanılan ödeme usûlü bir kaç köy veya arâzinin vergisini *mansabdār*'a iltizam olarak vermek idi. Fi'len devletin hizmetinde bulunmayan kimselere gelince, onlara geçim yardımı olarak, ya *vaẓīfa* denilen nakdî para ve yahut *milk* veya *madad-i maʿāş* diye bir parça arâzi verilirdi. Böyle yardımlar talebeye, ilim ve takvâda şöhret bulmuş kimselere v.b.'na da yapılırdı. Nazarî olarak, bu tahsisât ve iktâlar şahsî ve kayd-ı hayat şartı ile olurdu ve bâzan geri alınması câiz idi; fakat, yavaş-yavaş irsî olmağa doğru gitti ve Hind-türk imparatorluğunun sonlarına doğru, resmî rütbe ve dereceli maaş tertibi husûsundaki esâs fikir tamâmen bozulup, hukümdarın arzu ve irâdesine kalmış bir hâle geldi.

Hindistan müslümanları arasında en fazla yayılmış olan fıkıh sistemi, hanefî mezhebi fıkhı idi ve hukûmet merkezi tarafından resmen tanınan ve her yerde tatbik edilen sistem bu mezhebe dayanırdı; fakat diğer mezheplere mensûp olanlar da var idi ve şi'îler, mümkün olan yerlerde, kendi şerîat kitaplarının esâslarına ve müctehitlerinin fetvâlarına göre amel ediyorlardı. Mamafih, müslüman hâkimiyeti altında bile, müslüman fıkhının tatbik sâhasının genişliği zaman-zaman memleketin muhtelif kısımlarında birbirlerinden farklı idi. Ulemâ nufûz cârî olan ve sünniliğin mer'î kılabildiği şehir ve kasabalarda şerîatın ahkâmı daha tam bir surette icrâ ettirilebilirdi. Köy civarındaki sâhalarda, hindû mezhebinden ihtidâ edenler arasında, eski an'aneler, şerîat ahkâmına tamâmen muġâyir olmalarına rağmen, yaşayordu. Adâlet, islâm kanununun tefsircileri olan *muftī*'lerin yardımı ile, *ḳāżī*'lar tarafından icrâ edilmekte idi. Nazarî olarak *ḳāżī*'lar ile *muftī*'ler, hâkim sıfatı ile, devletten müstakil idiler; fakat hakikî iktidâr her hângi bir şekilde istedikleri gibi hareket etmekte tereddüt etmeyen hukümdarın ve me'mûrlarının elinde bulunuyordu. Hattâ sünnî olan Avrangzīb dahi, fikrine muvafakat etmediği takdirde, *ḳāżī*'nın şer'î hukmüne müdâhale edebilirdi. *Ḳāżī* hindûlar ile müslümanlar arasındaki ihtilâf ve dâvâları da hallederdi ve şerîatin cezâî ahkâmını, devlete karşı irtikâb edilen bütün cürümlere, tatbik ederdi; fakat hindûların, kendi aralarındaki münâzaalarını, kendi kanun ve geleneklerine göre, hall ve fasletmelerine müsâade edilmişti.

Devletin başlıca gelir menbâını *zakāt*, *cizya* ve arâzi vergisi veya arâzi mahsullerinden alınan hisse teşkil ediyordu. Zekâtın nasıl alındığına dâir elimizde mufassal mâlûmat yoktur; ancak bunun şerîat ahkâmına göre, tahakkuk ettirildiği farzedilebilir. *Cizya*, gayr-i muntazam bir şekilde toplattırılırdı; ancak Fīrūz Tuğluk ve Avrangzīb devirlerinde olduğu gibi, bunların vaz'edilmesinin bâzı itirazlara yol açtığı veya msl. Akbar tarafından feshedildiği zamanlardan bahsedilmiştir. Arâzi vergisinin tahakkuku ve toplanması, sonuna kadar, güç bir mesele hâlinde kaldı. Yüz sene kadar bir zaman zarfında, devlet ancak bir kısım bölgelerinden, o da mahsûlâtın tahminî bir hesabı üzerinden, arâzi vergisi toplayabilmiştir. Memleketin başka kısımlarından toplanan vergi, hindû racalar ile arâzi sâhiplerinden *bāc* şeklinde alınmakta idi. Yavaş-yavaş devletin iktidar ve salâhiyeti arttı ve arâzi vergisi doğrudan-doğruya arâzi sâhasına göre, tarhedildi; fakat devletin otoritesi aynı seviyede muhâfaza edilemiyordu; bunun için vergi alma usûlleri de, ona göre, değişiyordu. Bir tarih meraklısı olduğu kadar, kudretli bir idârecî de olan Şēr-Şāh'ın muhtelif sistemler tatbik ederek, büyük halefi Akbar'in islâhatı için bir temel teşkil eden usûlleri ortaya attığı görülüyor. Akbar'in maksadı, mahsûl ile değişen aynî bir vâridât yerine, muayyen bir nisbette nakdî bir vergi tarhetmek idi. *Bīġa* [b.bk.] denilen bir sâha vâhid-i kıyâsî kabûl edilerek, arâzi ona göre tanzim edildi ve esâs istihsâli muayyen senelere taksim etmek suretiyle vasatî irâd ona göre tahmin edildi. Vasatî mahsûlün $^1/_3$'i, hukûmet payı olarak, nakden te'diye edilmek şartı ile tesbit edildi. Yeni vergi tarhı hiç bir suretle bütün imparatorluğa tatbik edilemediği gibi, sonraki hukûmdarlar tarafından da bunda bir çok tâdilât yapıldı.

Fakat bugüne kadar, Hindistan'da câri olan devlet arâzi vâridat sistemi Akbar'in ihdâs ettiği sistem esâslarına dayanmaktadır.

III. Din. *a.* Mezhepler ve tarîkatler. Hindistan müslümanlarının ekseriyeti sünnîdir. Asırlardan beri ulemâ tarafından muhâfaza edilen yüksek seviyede dinî tedrisât ve islâm âleminin diğer taraflarındaki dinî hayat ve fikir merkezleri ile idâme edilen sıkı münâsebetlerden dolayı, ehl-i sünnet akaid ve amelleri Hindistan sünnîleri arasında dâimâ sağlamca tutunmuştur. Bunlar, esâs itibârı ile, diğer müslüman memleketlerindeki tezâhürlerinden farklı değildir. Şi'îler, Hindistan'da dâimâ ekalliyette kalmışlardı: Bîcâpûr [b. bk.]'un şi'î sultanlarının hukmü altında ve diğer şi'î hukümdarlıklarda, şi'îler devlet himâyesinden istifâde ediyorlardı; fakat sünnî hukümranlığı altında, bâzan zulme mârûz kaldıkları için, *ṭaḳîya*'ye, yânî mezheplerini saklamağa tevessül ediyorlardı. Şi'îler başlıca iranlı veya türk aslındandırlar. Hanefî olmayan ve küçük ekalliyetler teşkil eden diğer mezhepler Bōhorā'lar [b. bk.] ve Ḫōca [b. bk.]'lardır. İmâm Mahdî [b. bk.]'nin bir gün zuhûr edeceğine dâir inanç, bütün islâm dünyasında, çeşit-çeşit dinî hareketlere sebebiyet vermiştir. Bunların Hindistan'daki ahvâline dâir, Mahdavî (Ġayrmahdavî), Nuḳṭavî, Nürbaḫşî, ve Rōşanî hakkındaki ayrı maddelerde mâlûmat bulunacaktır.

Abu'l-Faẓl (*Âʾîn-i Akbarî*, I, 209 v. d., trc. III, 354) hepsi sünnî olan 14 dinî tarîkat saymaktadır. Bu tarîkatlerden Hindistan'ın dinî hayatı üzerine en çok te'siri olanları şunlardır: Çiştî, Suhravardî, Ḳādirî, Şaṭṭārî ve Naḳşbandî. 966'da ölen Ḫvāca Aḥmed Abdāl Çiştî tarafından kurulan Çiştî tarîkati, Sîstān'da doğmuş ve sonra Hindistan'a gelip Acmîr'de yerleşerek, orada 1236'da ölmüş olan Ḫvāca Muʿîn al-Dîn Çiştî [bk. mad. ÇİŞTÎ] tarafından Hindistan'a sokulmuş idi. Bu gün de türbesi her sene binlerce ziyâretçiyi Acmîr'e çekmekte ve müslümanlar kadar hindûlar tarafından da hürmet ve tâzim görmektedir. Halefleri arasında, Hindistan'ın en meşhûr evliyâları bulunmaktadır: Fergana'da doğan, muhtelif evliyâyı arayıp ziyâret etmek le geçen âvâre bir hayattan sonra ömrünün son senelerini Ḫvāca Muʿîn al-Dîn Çiştî'nin samîmî dost muhitinde geçirerek, dost ve mürşîdi ile berâber, aynı senede ölen Ḫvāca Ḳuṭb al-Dîn Baḫtiyār Kākî, Dehli'de, Ḳuṭb Mînār civarında, gömülmüştür. Şayḫ Farîd al-Dîn Şakarganc (ölm. 1265)'in mezarı, her sene bir panayırın kurulduğu Pākpattan'da bulunur. Bu zâtın iki meşhûr mürîdi var idi: biri, türbesi Rurkî yakınlarında bulunan ve mürîdlerine Ṣābirî Çiştîler denilen, Ḳuṭb-i Abdāl Şayḫ ʿAlî b. Aḥmed Ṣābir (ölm. 1291), daha meşhûr olan diğeri de Niẓām al-Dîn Avliyâ'dır. Asıl ismi Muḥammed b. Aḥmed b. Dāniyāl al-Buḫārî idi. 1238'de Badāʾūn'da doğdu; 20 yaşında iken Şayḫ Farîd al-Dîn onu kendine halife tâyin etti ve 1325'e kadar yaşadı. Muâsırı olan çok meşhûr ve mârûf kimseler onun mürîdleri idiler ki, bunlar arasında Amîr Ḫusrav ve Amîr Ḥasan Dihlavî gibi şâirler, Ziyāʾ al-Dîn Baranî gibi bir müverrih ve daha bir çok zevât var idi (Muḥammed Bulāḳ'ın *Maṭlūb al-Ṭālibîn* adındaki evliyâ tezkiresinde bunların adlarının bir listesi verilmişti. Onun Dehli civarında bulunan türbesi mürîdleri ve takdirkârlarının mezarları ile çevrilmiş bulunmaktadır ve bir çok kimseler tarafından ziyâret edilmektedir. Halifesi, 40 yaşında iken kendisine mürîd olup, Çirāġ-i Dihlî [b. bk.] diye tanınan ve 1356'da ölmüş bulunan Naṣîr al-Dîn Muḥammed (veya Maḥmūd) idi. Onun da Dehli'deki mezarı bir ziyâretgâhtır. Bu evliyânın şöhretleri Çiştî tarîkatinin geniş mikyasta yayılmasına yol açtı (fazla mâlûmat için bk. Çiştî tarîkatinin tarihleri, msl. Muḥammed Akram al-Barāsavî, *Savāṭiʿ al-anvār* ve içinde zikredilen eserler; Ḥamîd b. Faẓl Allāh Camālî, *Siyar al-ʿārifîn*).

İsmini Şayḫ Şihāb al-Dîn Suhravardî (ölm. 1234)'den alan Suhravardî tarîkati, Hindistan'a Multān'da doğmuş, sonra Bagdad'a seyahat ederek, burada Şihāb al-Dîn Suhravardî'nin mürîdi olmuş olan Bahā al-Dîn Zakarîyā tarafından, sokuldu. Bu zât Multān'da 1266'da öldü. Kendisi tarafından inşa edildiği söylenen kabri Hindistan'da o devirden kalan mahdut mimarî nümûnelerinden biridir. Bu zâtın 1199'da Buhārā'da doğmuş mürîdlerinden biri olan Sayyid Calāl al-Dîn Surḫ-pōş, bu tarîkatin Buhārā'dan gelen ilk mensûplarındandır. Bir hayli dolaştıktan sonra, Uçh'da yerleşti ve orada 1291'de öldü; aralarında çok faâl ve muvaffakiyetli islâm yayıcıları bulunan bir çok evliyâ neslinini ceddi idi. Umûmiyetle Maḫdūm-i Cahānyān diye tanınan Sayyid Calāl b. Aḥmed Kabîr (ölm. 1384) adlı torunu kendisine halife oldu. Bu zâtın 36 defa Mekke'ye hacca gittiği ve bir çok kerâmet gösterdiği rivâyet edilir. Maḫdūm-i Cahānyān'ın Burhān al-Dîn Ḳuṭb i ʿĀlam adı ile tanınan torunlarından biri olan Abū Muḥammed ʿAbd Allāh (b. bk., ölm. 1453) Gucarāt'a gitti. Kabri hâlâ orada ziyâretgâhtır; bunun oğlu Seyyid Muḥammed Şāh ʿĀlam (ölm. 1475) daha ziyâde şöhret kazandı ve zamanın siyâsî ve dinî hayatında mühim bir rol oynadı. Aḥmedābād'ın yakınında bulunan Rasūlābād'daki kabri, bu bölgeye has olan mimarî tarzının çok güzel bir nümûnesidir. (bk. *Archaeological Survey of Western India*, VIII, 15 v. dd.).

Ḳādirî tarîkati, adını Dastgîr, Pîrân Pîr adları ile bütün Hindistan'da mübârek sayılan Şayḫ ʿAbd al-Ḳādir al-Cîlî [b. bk.]'den almaktadır. Onun nâmına her tarafta rebiülâhırın 11'inde bir âyin yapılıyor. Bu tarîkat 1482'de Uçh'da yerleşen ve 1518'de orada ölen onun ahfâdından Bandgî Muḥammed Ġavs adı ile tanınan Seyyid Muḥammed tarafından, Hindistan'a sokuldu. Bu zâtın bugüne kadar Uçh'da kalan ahfâdından müteaddit evliyâ çıkmıştır. Bütün kadirî evliyâları burada saymak mümkün değildir. Onlardan biri olan ve Miyān Mîr adı ile tanınan Şayḫ Mîr Muḥammed, Cihāngîr'in büyük oğlu Dārā Şikōh [b. bk.]'un pîri ve mürşîdi idi. Dārā Şikōh *Sakînat al-avliyāʾ*'da bu velînin hayatını yazmıştır.

Şaṭṭārî tarîkati de Hindistan'a müteaddit velîler kazandırmıştır. Bunlar arasında hukümdar Humāyūn'un pîri ve mürşîdi olan Şayḫ Muḥammed Ġavs bilhassa zikredilmeğe değer. Bu zât 1562'de Gwalior'da öldü ve orada, Akbar tarafından inşa ettirilen muazzam bir türbede defnedildi (Sayyid Faẓl Allāh, *Manāḳib-i Ġavsîya*). Onun mürîdi ve büyük bir âlim olan Şayḫ Vacîh al-Dîn Gucarātî (ölm. 1589) Aḥmedābād'da medfûndur. Aynı tarîkatin diğer bir velîsi olan Şāh Pîr (ölm. 1632) Mîraṯh'da Cihāngîr'in karısı Nūr Cihān tarafından inşa ettirilen bir türbede medfûndur.

Naḳşbandi tarîkatinin Hindistan'a sokulması, umûmiyetle Şayḫ Aḥmed al-Fārūḳî al-Sirhindî (ölm. 1625)'ye atfedilmektedir (tarihî büyük bir ehemmiyeti hâiz olan mektupları için bk. Ethé, *Cat. Pers. MSS. India Office*, nr. 1891). Bu tarîkat halk arasında yukarıda zikredilen tarîkatler kadar rağbet kazanmıştır.

Hindistan'da umûmiyetle tasavvufun ehl-i sünnet akidesi mezhebi ile te'lif edilebileceği hakkındaki kanaat, bu tarîkatlerin geniş te'siri sâyesinde, te'min edilmiştir. Burhānpūrlu Muḥammed b. Faẓl Allāh (ölm. 1620), sûfîlerin akaidinin *Kur'an* ve sünnet ahkâmı ile mutâbakat ettiğini isbat etmek için, *al-Tuḥfa al-mursala ila 'l-nabî* üzerine bir şerh yazmıştır.

Yukarıda zikri geçen ve sâliklerinin namaz, oruç v. b. gibi mûtad islâm evâmirine munkad bulunan ve *bā-şarʿ* diye adlanan tarîkatlerden başka, sünnîler tarafından iyi göz ile bakılmayan ve *bē-şarʿ* diye tanınan Hindistan'a mahsus diğer bâzı tarîkatler daha vardır. Bunların mensûpları hemen sırf aşağı sınıf halklara münhasırdır. Bu tarîkatler arasında Madārî'ler vardır; bunlar, XI. asırda Haleb'de doğup, sonra Hindistan'da yerleşmiş olan ve bâzıları tarafından bir yahudi mühtedîsi olduğu söylenen Zinda Şāh Madār adında efsânevî bir şahsın mürîdleridirler. Gûyâ o, Hindistan'a geldikten sonra, kabrinin bir ziyaretgâh olarak bulunduğu Makanpur denilen yerden Makan Deo adındaki cini çıkarmıştır. Diğer bâzı rivâyetlere göre, kendisi Şayḫ Muḥammed Ṭayfūr Şāmî'nin mürîdi imiş ve 1436'da ölmüştür. Bu tarîkate mensûp fakirler ateşe, akrep ve yılan sokmasına karşı masûniyetleri olduğunu iddia ederler. Şāh Madār'a karşı bağlılık pek büyüktür. Bir çok ziyâretçiler uzak mesâfelerden gelip, kabrini ziyâret ederler. Rasūlşāhî'ler, XVIII. asırda Mısır'da bir velîden kerâmet kuvveti elde etmiş olduğunu söyleyen alvarlı Rasūl-Şāh adında birisinin mürîdleridirler. Bunlar yüzlerine ve vücûtlarına kül sürerler, saçlarını, bıyıklarını ve kaşlarını traş ederler ve içki içmeği bir fazilet sayarlar. Bundan dolayı sünnî müslümanlar tarafından ahlâksız ve kötü tanınmışlardır. Gucarāt'ta Rasūl-Şāhî fakirler, yersiz yurtsuz ve bekâr olarak, âvâre-âvâre gezip dilenir. Fakat Pencâb'da onlar bekâr yaşamayıp, umûmiyetle hâli vakti yerinde insanlardır ve aslâ dilenmezler; bâzılarının edebî zevk sâhibi ve kimyâya vâkıf oldukları dahi söylenmektedir.

b. Evliyâlar. Hindistan'ın müslüman evliyâsı yüzlerce kişiye varır. Çok mühim olanlarından bir kısmının adları, tarîkatlerden bahsedilirken, geçti. Bunlar eserleri kalmış tarihî şahsiyetlerdir ki, bu gibilerin sayısı çoktur. Fakat bunlardan başka Ġāzî Miyān [b. bk.] ve Saḫî Sarvar [b. bk.] v.b. gibi tarihî şahıslar vardır ki, hüvviyetleri tamâmen karanlıklara bürünmüş olup, bir sürü efsâneler ile karışmıştır. Ḫvāca Ḫiżr [b. bk.] ve Bābā Ratan (Horovitz, *Journal of the Bengale Historical Society*, II, 2) ve Şayḫ Sadu v.b. gibi şahsiyetler tamâmen efsânevîdir. Bâzı kimseleri evliyâ sırasına geçirmek usûlü hâlâ câridir ve zaman-zaman yeni-yeni şahsiyetler evliyâ listesine ilâve olunmaktadır: msl., Mōtîhārî (Bengale)'de Patukî Sāʾîn (ölm. 1860 ile 1870 arası) adında bir müslüman pîrin kerâmet kudretine mâlik olduğuna inanılır ve bilhassa mahkemelerde dâvası olanlar, onun mânevî kudretinden istimdât ederler. Hayatlarında kendilerine atfedilen mûcizeden başka, bugün dahi ruhâniyetlerinden istimdât edenlere kerâmetler gösterebileceklerine inanılır, bilhassa türbelerini ziyâretten mûcize kabîlinden şifâlar umulur. Kadınlar, çocuk sâhibi olmak için, onlara duâ ederler, dâvâcılar dâvâlarında onlardan muvaffakiyet dilerler. Diğerlerinin böyle hayırlı faâliyetlerine mürâcaat edilmesi daha mahduttur: msl. Ḫvāca Ḫiżr, Mālumiyar ve Pîr Badr, gemiciler ile kayıkçıların hâmî pîrleridirler. Bu velîlerin bir çoğu pîr unvanı ile tanınırlar. Bu unvan yalnız yukarıda adı

geçen meşhûr tarihî velîler için kullanılmayıp, bugün yaşayan ve mürîdlerinin dindar bir hayat sürmelerine delâlet eden mürşidler için de kullanılmaktadır. Yine bu unvan, sâdece türbeleri uzak yerlerden gelen binlerce ziyâretçi tarafından ziyâret edilen velîlere münhasır değildir; mezarlarına bir şehir veya kasabanın sapa sokaklarında veya bir köyün civarında rastlanan ve ancak mahallî bir şöhrete sâhip olan yüzlerce mechûl şahsiyetlere de verilmektedir. Velîlere tapmağı kötüleyen dinî hareket için bk. madd. KARĀMAT ʿALĪ ve VAHHĀBĪ.

c. Bayramlar. Müslümanların yıllık bayramlarının başlıcası *ʿīd al-aḍḥā* (b.bk.; halk dilinde *ʿīd-i ḳurbān* veya *baḳra ʿīd* ve yahut da *baḳrīd* „sığır bayramı“) zilhiccenin 10'unda ve *ʿīd al-fiṭr* [b. bk.] ramazan ayının sonunda tes'id edilir. Koyu sünnîler tarafından riâyet edilen daha bir çok bayramlar vardır: msl. şâbanın 14. gününde kutlanan *Şab-i barāt* (berat gecesi), Allahın ertesi sene için insanların âmâl ve mukadderâtını bu gece kayd ve tesbit ettiğine inanılır; bu gece halk tarafından hava fişekleri atılmak suretiyle ve şenlikler ile geçirilirken, dindar olanlar o geceyi ve yahut arifesini ibâdet ve ölüleri için duâ etmekle geçirirler. Rebiülevvelin 12'sine rastlayan Peygamberin ölüm ve bâzı yerlerde aynı gündeki velâdetine hürmeten riâyet edilen, *bārah vafāt* denilen gün. Peygamberin mühlik hastalığının iyileşip, son defa olarak, istihmam ettikleri safer ayının son çarşanba günü olan *āḫirī çahārşamba*; muharrem [b. bk.] ayının ilk on günü, bilhassa şi'îler tarafından Ḥusayn [b. bk.]'in ölümü için tutulan mâtem günleridir. Fakat bu ayın 10. gününde, müslüman nüfusu kalabalık olan şehirlerin çoğunda, halk tarafından büyük mâtem tezâhürâtı olur ki, ekseriyâ bunlara hindûlar da fi'len iştirâk ederler (bk. J. C. Oman, *The Brahmans, Theiste and Muslims of India*, London, 1907, 3. kısım, 1. fasıl). Her meşhûr pîrin şerefine ölüm yıldönümünde *ʿurs* [b.bk.] denilen bir âyin yapılır, kalabalık bir halk kabri ziyâret eder, duâlar okunur, *Kur'an* tilâvet edilir, türbedarlara adanılan nezirler ve fukarâya sadaka dağıtılır.

d. Hinduizm ile münâsebât. Daha yukarıda (yk. bk.) hinduizm ile islâmiyet arasındaki ilk temâsların ehemmiyet ve neticelerinden bahsedilmişti. Müslüman sûfî tarîkatleri teşkilâtının ve *murīd* ile *murşid* arasındaki rûhî münâsebetlerin te'siri, XI. asırdan itibâren Hindistan'da ortaya çıkan hindû mezheplerinin akaid ve ibâdetlerinde tamâmiyle âşikârdır (bk. Tara Chand, *The Influence of Islām on Indian Culture*, Allahābād, 1936, s. 105—142). Sultanlar, şerîatin koruyucuları oldukları için, dinleri te'lif etmekte rehberlik edemezlerdi. Dâhilî kavgalar ve hâricî hücûmlar yüzünden, saltanatın mârûz kaldığı vahîm durum ve dâimî inhilâl tehlikesi karşısında bulunan sultanlar, bu gibi dinî münâzaalara yol açacak mevzulara dokunmaktan kaçınırlardı. Fakat, muâsır bir kayda göre, Fîrûz Tuğluḳ, Nagarkot'a yakın olan Cvālāmukhī mâbedinin kütüphânesinden, tercüme ettirmek üzere, bâzı kitaplar almış idi (ʿAfīf, *Tārīḫ-i Fīrūzşāhī*, s. 186 v.d.). Babur, hindû ve müslüman hayat ve düşünceleri arasında o kadar benzerlik bulmuş idi ki, onların bu hayat tarzını „tarz-ı Hindistânî“ diye adlandırmış idi; Akbar tahta geçtiği zaman, artık harsî ve dinî bir yakınlaşma için zemin hazırlanmış bulunuyordu. Fatḥpūr Sīkrī'deki ʿİbādat-ḫāna'sinde türlü dinî nazariye ve akîdeler serbestçe mütâlea olunup, bunların üzerinde münâkaşalar yapılıyordu; hindû akîdelerini öğrenmek husûsundaki şiddetli arzusu onu *Mahābhārata* ve *Rāmāyana* ve diğer hindû dinî kitaplarını farsçaya tercüme ettirmeğe sevketti ve dostu olan Fayżī (Fayżī-i Hindī), onun mâlûmat edinmesi için, Vēdânta felsefesi üzerinde bir risâle yazdı. Cihāngīr'de babasının dinî merakı yok idi; fakat Akbar'in sarayında ihtiyar ettiği hindû âdetlerini idâme ettirdi; Dīvālī yâni ışıklar bayramı gibi bayramları tes'id eder ve Siva-rātri, yâni Siva gecesinde, hindû ve yōgī'leri sarayına dâvet ederek, onlar ile yer, içerdi. Hind tefekkürünün daha ciddî bir meraklısı olan Cihāngīr'in torunu Dārā Şikōh [b. bk.] idi. Kendisi kemâl-i ciddiyetle hindû zâhidler ile müsâhabede bulunurdu ve kendisinin sözüne göre, bu müsâhabeler neticesinde, hindû vahdet-i vücûtcular ile müslüman sûfîler arasındaki ihtilâfların ancak lafzî olduğuna kanaat getirmiş idi. Bu iki sistemi te'lif gâyesi ile *Macmaʿ al-baḥrayn* adındaki eserini yazdı. Bundan başka, *Upaniṣad*'lar da dâhil olmak üzere, bir çok hindû metafizik kitaplarını *Sirr-i akbar* adı altında farsçaya tercüme etti veya ettirdi. Zaman-zaman hindî ve sanskrit dilinden farsçaya yapılan müteaddit tercümeler (bk. Ethé, *Cat. Pers. MSS. India Office*, nr. 1928 v.d.; *Grundr. der Iran. Philologie*, II, 352—357), müslümanların hindû vatandaşlarının akîdelerine gösterdikleri alâkaya bâriz bir delîl teşkil eder; bilhassa tasavvufta dinî tefekkür için müşterek bir esâs bulundu. Müslüman velîlerin mürîdleri arasında bir çok hindûlar da var idi ve bugün bile binlerce hindû onların kabirlerini ziyâret eder. Diğer taraftan, hindû zâhidlerin mürîdleri arasında müslümanların da bulunduğu vâkidir, fakat bu nisbeten nâdirdir. İki rakip akîdeye mensûp velîler arasında dostluk münâsebetleri kurulduğunun misâli çoktur. Bâzı müslümanlar, *Kur'an* (XIII, 8; XVI, 38)'ın Allahın her milleti doğru yola sevkedecek bir Peygamber gönderdiği âyetine dayanarak, Rāma, Krishna ve Buddha gibi şahsiyetleri, büyük bir semâhat ile kendi sistemlerindeki kahramanlar ve mürşidler arasına dâhil etmişlerdir. Bengale'nin müslüman şâirleri, hindû teolojisini tanıyacak kadar bile ileri gitmişlerdir: msl. ʿĀaol (XVII. asırda yaşayordu), Siva'ya medhiyeler yazdığı gibi, Mīrzā Ḥusayn ʿAlī de ilâhe Kālī şerefine ilâhiler yazmış idi. (D. C. Sen, *History of Bengali Language and Litterature*, Kalküte, 1911, s. 626, 793).

Hindistan müslümanları, asırlardan beri hindûlar ile sıkı bir temâs hâlinde yaşadıkları ve bir çokları da hindû muhtedîlerin ahfâdı oldukları için, islâmiyetin Hindistan'da o memlekete mahsus karakteristik vasıfları taşıması keyfiyeti şaşılacak bir şey değildir. İhtidâ keyfiyeti de, ekseriyâ nâ-tamam kaldığından, yeni dinlerini iyi öğrenmiş olan muhtedîler, eski akîde ve dinî usûllerini muhâfaza ettiler. Eski dinî mukaddes mahaller, değişmiş bir isim altında, dindarlar tarafından ziyâret edilmekte devam etti. Bu hâdiseye, en büyük mikyasta, bir müslüman ziyâret makamının eski bir hindû *Tīrtha* yeri olduğuna delâlet eden Keşmir'de sık-sık rastlanır (*Kalhana's Rājatarangiṇī*, trc. M. A. Stein, Westminster, 1900, I, 249). Böyle hindû bekayâsı daha ziyâde, ulemâ te'sirinden uzak kalmış köyler ile tenhâ yerlerde göze çarpar; müslümanların böyle yerlerde, köyün küçük ilâhesine tapmaları ve hindû bayramlarına iştirâkleri, nikâh merâsimlerinin brahmanlar tarafından yapılması hâlâ sık-sık vukûa gelmektedir (tafsilât için bk. *Transactions of the third International Congress for the History of Religions*, I, 314 v. dd.). Hindûlar ile bu sıkı temâslar, aynı zamanda bir hindû ve müslüman ittihadını istihdaf eden bir takım karışık tarîkatlerin doğmasına sebep olmuştur. Bunlar arasında, takriben XVII. asrın ortalarında, Muḥammed Şâh Dullā tarafından kurulan ve mezarı orta eyâletlerde Bahādurpur'da bulunan pîr-zâdeler tarîkati vardır. Bu tarîkatin müessisi olan zât, hindû ve müslüman din kitaplarından parçalar alarak, bir kitap hazırladı ve bu tarîkat mensûplarınca, Nişkalankī, günahtan münezzeh olarak bilinen Vişnu'yu, dünyaya onuncu gelişinde, en ulvî bir ilâh olarak kabûl etti. Ḥusaynī brahmanlar kendilerine Atharva Vēda mûtekitleri derler; fakat Ḥusayn adına dilenip, sadaka isterler. Onlar, müslüman akaidinden ancak hindû ahkâmına mugâyir olmayanları kabûl ederek, müslüman âdetlerine, hattâ ramazanda oruç tutmağa varıncaya kadar, riâyet ederler ve acmîrli Muʿīn al-Dīn Çiştī'ye karşı husûsî bir tâzim ve hürmetleri vardır; erkekleri müslümanlar gibi, kadınları da hindûlar gibi giyinirler. Mezheplerine Satya Dharma, yâni „îmân-ı hakikī“ adını veren bengaleli bir tarîkatin âzâları olan kartābhacā'lar arasında hem hindûlar, hem de müslümanlar bulunmaktadır ve bu tarîkatta bir müslüman bir brahmanın mürşîdi olabilir. Sancākī'ler, cadūptia'lar ve lālbēgī'ler de buna benzer bir hindû mezhebi ile müslümanlık arasında bulunan tarîkatlerdir. Sikh dininin müessisi olan Gurū Nānak'in akîdesinde de, buna benzer muhtelif mezheplerin akîdelerinin karışmasından meydana gelmiş hâli vardır (bk. T. P. Hughes, *Dictionary of Islām*, mad. Sikhism) ve Panç Pīr [b. bk.]'e tapmayı da onun tesis ettiği sanılıyor. Mezhepler arasındaki yakınlıklar, Āğra ve civâr bölgelerindeki Malkānā'lar hâdisesinde olduğu gibi, bâzan ihtidâ vetîresinin tamam olmadığına ve böyle muhtedîlerin ahfâdının tekrar hindû mezhebine dönmelerinin mümkün olduğuna delâlet eder mâhiyettedir.

IV. Maarif. *a.* Eserler. Müslüman Hindistan dâimâ ilmî bir an'aneyi muhâfaza etmiştir ve ulûm-i arabiye, ulemâ tarafından, dikkat ve ciddiyetle tâkip edilmiştir. Fakat bu dildeki edebî faâliyetler daha ziyâde umûmiyetle talebeler tarafından okunan *Kur'an* ve hadîs üzerindeki tefsirler ve şerhlere, fıkha, sarf ve nahve, beyâna v. b.'na münhasır kalmıştır. *Kur'an* tefsirleri arasında Fayżī'nin *Savāṭiʿ al-ilhām* adındaki musannâ tefsiri zikredilebilir. Fayżī, bu tefsirinde, hiç bir noktalı harf kullanmamıştır. ʿAbd al-Ḥakīm al-Siyālkōtī de imparator Şāh-Cihān'ın himâyesini kazanmış çalışkan bir müfessir idi. Muḥibb Allāh al-Bihārī (ölm. 1707; b. bk.) fıkha dâir *al-Musallam* adında bir risâle ile, mantığa dâir *Sullam al-ʿulūm* adında bir risâle yazmıştır. Bu kitaplar çok rağbet gördü ve şârihler nesillerce onlara hâşiyeler yazdılar. Çok mâhir diğer bir şârih de Baḥr al-ʿulūm (ölm. 1810)'dur. İmparator Avrangzîb devrinde Şayḫ Niẓām al-Dīn ve diğerleri tarafından toplatılmış olan ve hanefî fakîhlerin hukukî kanaatlerini ihtivâ eden *Fatāvā al-ʿālamgīrī* adındaki mecmua fıkıh edebiyatını zenginleştiren mühim bir eser idi. Müslüman Hindistan'ın tarihî ve tasavvufî eserlerinin büyük bir kısmı fars dili ile yazılmış idi. Vekayinâmeler, Gazneli Maḥmud'dan Hind-türk imparatorluğunun son günlerine kadar olan vak'aları mükemmel bir surette kaydettikleri gibi, tasavvufî eserlerin hacmi de pek kabarıktır. Arapça eserler arasında Şayḫ Zayn al-Dīn'in Malabar müslümanları hakkında yazdığı *Tuḥfat al-mucāhidīn* (nşr. D. Lopes, Lisbon, 1898) ve Muḥammed Gavs [b. bk.]'ın

yazdığı *al-Cavāhir al-ḫamsīya* adındaki eserler zikre değer (Bibliografya, Brockelmann, *GAL*, II, 219 v. dd., 415 v. dd., 503; Şiddik Ḥasan, *İṯḥāf al-nubalā'*, Hindistan kütüphânelerinin katalogları: msl. Nizam kütüp. (Ḥaydarābād), Rāmpūr kütüp., Bānkīpūr Umûmî kütüp., Asiatic Society of Bengal, Calcutta v.b.). Son zamanlarda ordu lisanı, edebî bir ifâde vâsıtası olarak, farsçanın yerini tutmuştur. Bu dilde yazılmış olan eserler bütün memlekette münevver müslümanlar tarafından rağbet görmektedir; fakat, Bengālī, Gucarātī, Hindī, Tamul v. b. gibi bir çok dillerde de, bilhassa tâlimî mâhiyette dinî kitaplar ve tercümeler, şiir ve romandan mürekkep bir haylı eser vardır.

b. T a h s i l. Müslümanlar siyâsî iktidarlarını sağlamlaştırdıkları her yerde, medreseler açtılar. Muḥammed Ġūrī, fetihten hemen sonra, Acmīr'de medreseler açtı. Muḥammed b. Baḫtiyār, aynı işi Bengale'de yapmış idi. Bu ilk fâtihler tarafından açılan çığır haleflerinin ekserisi tarafından devam ettirildi ve medreseler ile hânkahlar ekseriyâ câmi olarak inşa edildi. Saltanat devrinde, yalnız Dehli'de, her hâlde 1.000'den fazla medrese bulunuyordu. Her hângi bir hukümdarın ilme karşı lâkayıt ve yahut muârız olmasından ileri gelen inhitatların misâlleri bulunursa da, prenslerin cömertliğini destekleyecek husûsî teberrûlar hiç eksik olmazdı. 1478/1479'da Bīdar'da Maḥmūd-Gāvān ve Dehli'de 1561'de Akbar'in dâyesi Mahum Anagah tarafından inşa edilen medreselerin harâbeleri hâlâ o yerde mevcuttur. Başlangıçtan beri, bu medreselere bir çok âlim, müderrisler te'min edildi. Moğul tahribâtı bir çok âlimlerin Hindistan'a sığınmasına sebep oldu. Onlar garpta müslüman ilmine o kadar şöhret kazandıran an'aneyi de berâberlerinde getirdiler. Bu medreselerin en büyükleri, tabi'îdir ki, başlıca hukûmet merkezlerinde bulunuyorlardı. Buralarda yetişen talebeler, bir çok müslüman köy ve kasabalarındaki mekteplerde ve câmi mekteplerinde muallim olurlardı (yüksek medreselerin tedris programı için bk. G. M. D. Sufi, *al-Minhāc*, Lâhor, M. Aşraf, 1941).

V. M i m a r î v e s a n'a t. *a.* M i m a r î. Müslüman Hindistan'ın mimarî âbideleri bilhassa câmiler ve türbeler ile köprüler ve bendler gibi bir takım âmme müesseseleri ve bâzı büyük şehirlerde bulunan saraylardan ibârettir. XIII. asrın başlarında, Dehli ve Acmīr'de muazzam bir başlangıçtan sonra, Hindistan'ın müslümanlar tarafından işgâl edilen muhtelif kısımlarında meydana gelen müteaddit kırallıklarda biribirinden çok farklı mimarî şekiller ortaya çıktı. On üç kadar mimarî tarzı sayılmıştır. Bunlar saltanat devrinin cesim yapıları ile yüksek Cavnpūr câmilerinin muhteşem sâdeliğinden, Aḥmadābād binâlarındaki planlı zarâfet ve tezyinâtındaki çok nefis teferruât ile Luknov'un müteredddî bayağılıklarına kadar türlü farklar göstermektedir. Bu muhtelif bölgelerdeki mimarî âbideler hakkında mâlûmat için her biri hakkında yazılmış makalelere mürâcaat etmelidir (msl. Bīcāpūr, Dehli, Cavnpūr v.b.; fakat yalnız bu bölgeye münhasır kalmayan Hind-Türk mimârîsi için ayrı bir makale tahsis edilmiştir).

b. R e s i m. Hindistan'da müslüman resminden, XVI. asırdan evvel, pek az nümûne bilinmektedir. Fakat Akbar'in ve haleflerinin himâyesi altında, Hind san'atkârları, bâzan ayrı bir san'at eseri olarak, fakat daha ziyâde yazma eserleri süslemek maksadı ile, pek çok resimler meydana getirmişlerdir. Niẓāmī'nin mesnevîleri, manzûm ve mensûr romanlar sık sık böyle resimler ile süsleniyordu. Fakat Hind-Türk resim mektebi, bilhassa portrede temâyüz etmiştir ve bu sülâlenin hukümdarları ile devlet adamlarının bir çok canlı, realist portreleri bugüne kadar muhâfaza edilmiştir. Bu san'atkârlar, Timurî emîrlerin himâyesinde gelişmiş olan resim mektebinin te'siri altında çalıştıkları için, Hindistan bu üslûp ve an'aneyi tâkip eden ressamları tabiatiyle cezbediyordu. Hindistan'da muhakkak ki, bu üslûba mahallî hindû san'atının te'siri de ilâve edilmiştir. Avrupa resim ve gravürü de kemâl-i ciddiyetle kopye ediliyordu ve bunun te'siri moğul mektebine âit bir çok resimlerde görülmektedir. Bu resimlerin ekseriyeti imzâsızdır, fakat bâzıları, Akbar için çalışan Mīr Sayyid 'Alī, 'Abd al-Ṣamad v. b. ile Cihāngīr'in himâyesi altında bulunan Manṣūr ve Muḥammed Nādir gibi, san'atkârların imzâlarını taşır.

c. H a t t a t l ı k. Diğer müslüman ülkelerinde olduğu gibi, Hindistan'da da hattatlığın mühim bir mevkii var idi ve bir çok câmi ve türbeler, arap yazısında üstadlığın en yüksek zirvesine varıldığını gösteren yazılar ile süslenmiştir. Farsça ve arapça yazma eserlerde aynı mahâret gösterildi. Hukümdarlar ve eşrâf, mâhir hattatları himâyelerine almak için, âdeta yarış etmekte idiler. Bunlardan bâzıları, msl. Humāyūn'un himâye ettiği Şīrīn Ḳalam adı ile tanınan şîrazlı 'Abd al-Ṣamad, Irak'tan Bīcāpūr hukümdarı 'Ādil Şāh'ın sarayına gelen Mīr Ḫalīl Allāh, Avrangzīb'in, oğluna hattatlığı öğretmeğe me'mûr ettiği Cavāhir Raḳam adı ile tanılan tebrizli Sayyid 'Alī Ḫān, başka memleketlerden Hindistan'a getirilmişti. Bu san'atta Sayyid 'Alī Ḫān'ın ve diğer üstadların te'sirleri altında hindistanlı hattatlar yetişmiş, fakat bunlar matbaacılığın girişi ile yavaş-yavaş azalmışlardır.

d. M a d e n i ş c i l i ğ i v e d o k u m a c ı l ı k. Saltanat devrinin küçük sanayi bakımından sonraki devirlerden daha az verimli olmadığı şüpheesizdir; fakat bu san'attan hiç eser kalmamış olması keyfiyeti şâyân-ı dikkattir. Müslümanların bu sâhadaki san'atkârâne faâliyeti, o kadar geniş idi ki, burada, bu husûsta kâfi derecede mâlûmat vermek mümkün değildir (bk. *Bibliyografya*).

BRİTANYA HUKÜMRANLIĞI ALTINDA HİNDİSTAN

I. S i y â s î t a r i h. Hind-Türk İmparatorluğunun çözülmesi Hindistan'da ne merkezî bir hukûmet ve ne de dinî bir sistem kuracak ve idâre edecek iktidar bırakmıştı. Hindistan, Marathaların idâresi altında bulunan şimâl-i garbîde Dakhan, merkezî Hindistan ve Rācpūtāna ile müslüman hâkimiyeti altında bulunan Ḥaydarābād, Maysūr (1762'den 1799'a kadar), Bengale ve Bihār, Avadh ve Rohilkband olmak üzere, müteaddit, büyüklü-küçüklü hukümdarlıklara ayrılmış idi. Bu hukümdarlıklar arasındaki rekabetler ve kavgalar ingilizler ile fransızlara, onların işlerine müdâhale etmek fırsatını vermiş ve 1850'ye kadar, bütün Hindistan doğrudan-doğruya ve yahut bilvâsıta Britanya'nın hukmü altına girmiş bulunuyordu.

Merkezî hukûmetin inhilâlini siyâsî inhitat hakkında umûmî bir fikrî uyanma tâkip etti. İlk aksül'amel dine dönüş şeklinde bir hareket oldu. Fakat bu Vehhâbî [b. bk.] reformunun fârikası olan doğmatik mânada bir hareket değil idi. Hayatî ve fikrî bir hareketin kaynağı ola dehlili Şāh Valī Allāh (1702—1760) bir sûfînin, bir âlimin, siyâsî bir feylesofun en ince vasıflarını nefsinde birleştirmişti. Onun dinî yazıları keskin ve ferahlandırıcı bir realite hissi ile canlandırılmıştır. Muhtelif görüşleri anlamak ve benimsemekteki fıtrî kabiliyeti, tâlimlerini müslümanların dinî ve aklî mirasının mükemmel ve uzvî bir terkibi hâline getirmiş idi ve bunun ilhâm ettiği itimad, insanın ebedî ve mutlak hakikatin idrâkine vâsıl olabilecek kudrette olduğu hakkındaki tasavvufî inancı ile bir kat daha kuvvetlendirilmişti. Din ve şerîat, yâni değişmeyen hakikat ile onun lüzûmlu olan, her zaman değişen ifâdesi arasındaki fark üzerinde israr etti ve muhtelif dinlere inanan insanlar arasında ictimaî ittihad ve iş-birliği için yalnız rûhî değil, aynı zamanda teolojik ve entellektüel bir esâs te'min etti. Kabûl melekesinin muhtelif derece ve çeşitleri bulunduğu meâlindeki psikolojik hakikat üzerinde de israrla durur (msl. *Ḥuccat Allāh al-bāliġa*, Andjuman Himayat Islam Press, Lahor, s. 89 v.dd.) ve mürşidlik mes'ûliyetini, rûhî ve entellektüel hakikatleri kabûl kabiliyeti en fazla olan ve bunları tahakkuk ettirmeğe en müsâit olan kimselere bırakıyordu. Zamanının aristokrasisini şiddetle tenkit etmekten çekinmiyordu. Onun yüksek karakter sâhibi, fevkalâde kabiliyetli olan oğulları ve tarafdarları, daha iyi bir ictimaî nizamın kurulması hareketinin nüvesi oldular. Mavlānā Sayyīd Aḥmed, Mavlānā İsmā'īl Şahīd, Mavlānā Karāmat 'Alī [b. bk.] ictimaî ve dinî islâhatlarında muvaffak oldular ve muâsırlarının şuurlarında derin te'sirler bıraktılar. Fakat Pencâb'daki Sikh devletine karşı açılan muhârebe muvaffakiyetsizliğe uğradı ve Britanya hukûmeti aleyhinde mukavemet teşebbüsü, müessir olamayacak kadar, geç kaldı. Tecrübeli bir rehberin yokluğu, idealist olanların 1857'deki isyandan tam istifâde etmelerine ve bunun bir istiklâl muhârebesi mâhiyetini almasına mâni oldu. Bu isyanın belli-başlı gâyesi Hind-Türk imparatorluğunu tekrar diriltmek olduğu için, ingiliz intikamına en ziyâde mârûz kalan yüksek tabaka müslümanlar oldular. Bu hukûmet değişmesinden ve Britanya hukümranlığının teessüsünden sonra, arta kalan aristokrasi tamâmen mahvolmuş bir durumda idi. Aynı zamanda Britanya hâkimiyetini tanımamağa mâtuf dinî ve ictimaî hareketler ile bunun rehberleri ortadan kaldırıldı. Müslümanlar yeni idâreye ve tedris dili ingilizce olan yeni mekteplere yanaşmadılar. Bunun için kendilerine lâyık gördükleri yegâne meslek olan devlet me'mûriyetine seçilemez oldular.

Bu sırada Sayyid Aḥmed Ḫān [b. bk.] dindaşlarının Büyük Britanya ile aralarını bularak, onları tam bir imhâdan kurtarmak vazifesini üzerine aldı. Bu zât bâzı Britanya me'mûrlarının müslümanların isyanda baş rolde bulunduklarına ve bundan dolayı istikbalde onların sadâkatlerine güvenilmiyeceğine dâir kanâatlerine karşı mücâdeleye girişti. Hıristiyanlar ile temâsı dinen günah sayan kimselere karşı ciddî bir mücâdeleye girişen Sayyid Aḥmed Ḫān, İngiltere hukûmetinin, müslümanların dinlerine karışmayıp, dinî vazîfeleri serbestçe icrâ edebilmelerine mâni olmadığı için, onlar aleyhinde cihad açmağa lüzûm olmadığını ve müslümanların İngiltere'nin sâdık tebeaları olarak yaşayabileceklerini ileri sürdü. Sayyid Aḥmed Ḫān, aynı zamanda, islâmiyet düsturları ile garp ilmi arasında hiç bir zıddiyet olmadığını, fikrî gelişme ve iktisâdî düzeni te'min ettiğinden, garp bilgisini kabûl etmenin lüzûmlu olduğunu iddia ediyordu. O amelî zekâsı ve ahlâkî cesâreti olan pek münevver bir zât idi. Hiç şüphe yoktur ki, o günkü şartlar altında müslümanları tekrar canlandıracak bir usûl onun tavsiye ettiği yoldan başka bir şey olamazdı.

1875 'te, Aligarh 'ta müslüman Anglo-Oriental College 'in kurulması müslümanlar için büyük ehemmiyeti hâiz bir hâdise oldu. Bununla berâber, Sayyid Aḥmed Ḫān 'ın dinamik kudreti mektep ve külliyesinin hey'et-i tedrisiyesi arasında bulunan ingilizler tarafından akîm bırakılmakta idi. Hind milleti içinde rehberlik mevkiine doğru ilerileyip, bütün kalbi ile Hindistan millî kongresinin çalışmalarına iştirâk edecek yerde, infirad tavrı aldı ve müslümanları henüz başlamakta olan millî hareketten tamâmen alakoydu. Badr al-Dīn Tayabjī ve Raḥmat Allāh Sayānī gibi hatırı sayılır müslümanlar, millî kongre reisleri olarak seçildi ise de, müslümanların hey'et-i umûmiyesi kongreye karşı lâkayıt veya muhâsım kaldılar. İngiltere hukûmeti, onların ayrılmalarını teşvik etti ve 1906 'da müslümanların, bir cemâat olarak, görüşlerini ve menfâatlerini temsil etmek için, „Müslüman birliği" (Muslim League) te'sis edildi. 1909 'da Hindistan meclisler kanunu müslümanlara ayrı temsil hakkı verdi ve bu tedbirler ile meydana getirilen uçurum yüzünden bir daha irtibat kurulmadı.

Birinci cihan harbinin mukaddimesi sayılabilecek olan Avrupa devletlerinin Osmanlı imparatorluğuna saldırışı, Hindistan müslümanları arasında derin bir infial yarattı. Onların İngiltere hukûmetinin emrinde kalmaları kendi menfaatleri için idi; hilâfete karşı bağlılıkları ise, asırlardan beri müstakil bir islâm devleti idealine mânevî bir sadâkattan ileri gelmekte idi. Trablusgarp ve Balkan harpleri esnâsında Hindistan ingiliz hukûmeti bîtaraf olduğunu ilân etti ve 1912 sonlarına doğru, Dr. Muḫtār Aḥmed Ansārī 'nin riyâseti altında, Türkiye'ye gidecek olan tıbbî hey'ete istenilen yardım gösterildi. Fakat memnûniyetsizlik doğuran bir takım diğer meseleler de eksik değil idi: msl. 1912 'de, hukûmetin müslüman Anglo-Oriental College 'e üniversite pâyesi vermeği reddetmesi ve tahripten muhâfaza etmek maksadı ile, bütün şimâlî Hindistan müslümanlarının hep birden yek-vücût olarak tâmiri için ayak diredikleri Kānpūr câmii hâdisesi gibi. Bundan sonra, birinci cihan harbinde, İngiltere ile Türkiye muhâsım durumlarda bulundular ve İngiltere 'nin müslümanların hissiyâtına hürmet edeceğine dâir verdiği müphem te'minât, onların şüphelerini izâle edemedi; müslüman rehberler arasında, Muḥammed ʿAlī ve Şavkat ʿAlī gibi en heyecanlı olanları emniyet sebepleri ile hapsedildi. Harp sonu müslümanların susturulmak istenilen hissiyatlarını tekrar galeyâna getirdi ve meş'ûm Sevr muâhedesi, çok geçmeden „Hilâfet Hareketi" denilen inanılmaz derecede şiddetli ve heyecanlı bir hareket şeklinde tezâhür etti, kanlı kargaşalıklar husûle getirdi. O sıralarda Rowlatt kanunlarına karşı pasif muavemeti teşkilâtlandırmak ile meşgûl olan Mahâtma Gāndī, hilâfet dâvâsını benimsedi ve bu müşterek hareket İngiltere hukûmetini çok nâzik duruma doğru götürüyordu; fakat, iş birliğinden ictinab hareketi çok şiddetli bir şekil almağa başladığı için, Mahâtma Gāndī tarafından durduruldu; kendisi ve bütün meşhûr müslüman ve Hindû liderler hapse atıldı. Sonra, Atatürk'ün önderliği altında Türkiye 'de hilâfet lağvedilince, Hindistan 'da hilâfet hareketinin hikmet-i vücûdu kalmadı.

1919—1922 heyecanlarını uzun bir fütûr ve ye'is devresi tâkip etti. Aralarında Ḥakīm Ajmal Ḫān, Dr. Muḫtār Aḥmed Anṣārī ve Mavlānā Abu 'l-Kalām Āzād gibi en güzîde şahsiyetler bulunan bir kısım müslümanlar, Hind millî hareketi ile olan ittihadlarını büyük azim ve sebat ile devam ettirdiler. Diğerleri ondan ayrıldılar. Bitmez-tükenmez münâkaşalara yol açan meselenin en karışık tarafı şu idi: acabâ müslümanların ayrı siyâsî hüvviyetini muhâfaza edip, seçilen meclislerde ve hür bir Hindistan hukûmetinde ayrı temsil hakkı üzerinde ısrar etmeleri mi, yoksa lâik siyâsî partilere iltihak edip, karışmaları mı dahâ münâsip olur? Hindûlar arasında meydana gelen Āryā Samāc programının Şuddhī („tekrar din değiştime") ve Sanghaṭan („teşkilât") maddeleri bir taraftan, Hindû lisanı tarafdarlarının müşterek dili olan Urdudan menşe'i arapça ve farsça olan bütün kelimeleri çıkarmağa ve Sanskrit esâsı üzerine lisanı te'sis etmek gâyesi ile kasdî teşebbüsleri diğer taraftan, müslümanların, kendilerine ve temsil ettikleri sosyal ve kültürel kıymetlere lâyık olduğu mevkii verecek millî bir hayat imkânına dâir imanlarını kökünden sarsmış idi. Bu keyfiyet bütün siyâsî meseleler üzerinde aksi te'sir yaptı: 1928 'de Nehru komitesi tarafından tanzim edilen teşkilât-ı esâsiye, bir kaç nasyonalist liderden başka, bütün müslümanlar tarafından reddedildi. Ondan sonra hindû, müslüman ve Sikh iddialarını teskin etmek için sarfedilen bütün gayretler boşa gitti. 1935 Hindistan hukûmetinin kanunu mûcibince, vilâyetlerde halk tarafından seçilen hukûmetlerin te'sisi, müslüman ve hindûları bir kat daha birbirinden ayırdı. Senelerce te'sirsiz bir teşekkül olarak kalan Müslüman Birliği (Muslim League), beklenmedik kuvvet ve canlılık kesbetti. Bu teşekkül müslümanların ayrı bir millet olarak haklarının tanınmasını istiyordu. 1940 'ta memleketin taksimi için bir plân hazırlandı. 1937 'de başlamış olan muhâsamat zihinleri zehirlemeğe devam etti ve bir çok kanlı kargaşalıklardan sonra, 15 ağustos 1947 'de, memleket ikiye bölündü.

II. Kanun ve idâre. İngiltere hükümranlığı teessüs edince, müslümanların adlî sistemi yerini yavaş-yavaş yeni bir adâlet mekanizmasına terketti. 1765 'te Bengale, Bihar ve Orissa dīvānī 'si, şarkî Hindistan şirketinin eline bırakılınca, şerî'at kanunu, eskiden olduğu gibi, müslüman hâkimler tarafından tetkik edilmeğe devam olundu. Fakat 1772 'de ingiliz hâkimleri tâyin edildi. Bunlar, mahkemelerde, yanlarında müşâvir olarak bulunan müftülerin yardımı ile, kanunu tatbik ediyorlardı. Fakat zaman-zaman müslüman cezâ kanunu, kumpanyanın nizamnâmesine göre, tâdil ediliyor ve yerine ingiliz kanununun hükümleri ikame ediliyordu. Müslüman şerîat esâsları, 1862 'de, cezâ kanunu ile cezâ muhâkemât kanunu tatbik sâhasına konuluncaya kadar, az-çok devam etti. Zamanla vâridata, emlâke, mahkemeye ve şâhitliğe dâir kanunların yerine ingiliz kanununun maddeleri geçti; fakat âile münâsebât ve durumuna (msl. evlenme, boşanma, vesâyet, miras ve intikal) dinî esâsa ve usûllere, hibe ile terk-i emvâl, vasiyet ve vaḳf [b. bk] 'lara âit mesâil, müslümanların kendi arzuları ile tatbik edilmesini istedikleri takdirde, bugüne kadar, şerîat kanununa göre, halledilmektedir; çünkü, Hindistan 'ın bâzı yerlerinde şeriat kanunu mühim bir derecede daha eski zamanlardan kalma hindû örflerinin te'siri ile bir çok tâdillere uğramış ve bu durum kuvve-i teşrîiye ve mahkemeler tarafından tasdik olunmuştur. Böylece, Avadh 'da, merkezî eyâletlerde, Bombay eyâletinde ve Madras 'ın Mapillaları arasında örf şerîate tekaddüm etmektedir. Bilhassa Lohānā kastına mensûp hindû muhtedîlerin neslinden gelmiş olan Kaççī Mēma [b. bk.] 'ları, miras meselelerinde hâla hindû kanununa tâbîdirler. Bununla berâber, cemâatin büyük bir kısmı, istikbâlde, hâlen sâlik bulundukları hanefî mezhebinin sünnî kanununa tâbî olmak arzusundadırlar. Aynı şekilde Gucarāt 'ın sünnî olan Bōhorā [b. bk.] 'ları verâset ve istihlâf meselelerinde Hindû kanununa riâyet ederler. Bombay eyâletinin Ḫoca [b. bk.] 'ları kadına babasının emlâkinden bir hak tanımayan Hindû kanununa mutâvaat eder ve bütün verâset ve istihlâf meselelerinde, umûmiyetle Hindû kanununa mürâcaat ederler. Boşanma hakkı, mezhebin âdetine göre, cemâat meclisinin tasvibini elde etmek mecbûriyeti ile tahdit edilmiştir. Şimâlî Malabar Mapillaları Marumakkattayam (yâni „kız kardeş neslinden gelme") denilen verâset sistemini tâkip ederler. Buna göre, mülkiyet kadın tarafından intikal eder ve oğullara babalarının mülk ve malından ne intifâ ve ne de nafaka hakkı tanır. Bunlar umûmiyetle, müşterek bir kadın ceddin yalnız kız tarafından gelme bütün ahfâdının müşterek mülkü sayılan âile emlâkini, bir bütün olarak, muhâfaza etmesini emreden ve müşterek âile efrâdının her birisinin o emlâkten nafaka hakkını tanıyan âdeti tâkip ederler. Fakat bâzı Mapillalar, müşterek âile mülkiyetine dâir Marumakkattayam sistemini tâkip etmekle berâber, âile fertlerinin şahsî teşebbüs ile elde ettikleri mal ve mülk meselesinde müslüman kanununu mûteber tutarlar. Kanunî meselelerde ve hayatın an'anevî yolunu muhâfaza etmek husûsunda müslümanlar arasındaki umûmî meyil mûtedil bir muhâfazakârlık olmuştur. Fakat kadınların, bilhassa dulların tekrar evlenmesi ile boşanmaya dâir hakları ancak kitapta tasrih edildiği gibi kalmış ve tatbiki git-gide ferdî gayrete bağlı bırakılmış idi. Kadınların tesettürü ve evden çıkmalarına müsâade edilmemesi, git-gide azalan bir itimat ile, müdâfaa edilmekte ise de, bu tesettür ancak bir itiyat zoru ile devam etmektedir. Daha hür ve sihhatli bir hayat için, mücâdelenin, muntazam bir ihtilâftan ziyâde, cehâlet ve fakirlik aleyhine tevcih edilmesi zarûrî olmuştur. Hâdiseler Hind müslümanlarının yeni fikirleri benimsemeğe kabiliyetli olduklarını göstermiştir. Onlar Alṭāf Ḥusayn Ḥālī gibi islâhatçıların dâvetlerine ve Muḥammed Iḳbāl 'in mülhem şiirlerine, büyük heyecan ile, cevap vermişlerdir; terakkî yolundaki geri kalmaları iktisâdî gerilikten ileri gelmiştir. Şerîate göre, kadınların hukukunu tamâmen tanımak meyli tedricî surette efkâr-ı umûmiyede yerleşmeğe başlamış ve şimdi de kanunlaşmıştır; artık kadınlar da yavaş-yavaş ictimaî hayatta ve idârede mevki almağa başlamışlardır. Hind-türk imparatorluğunun bölge idâre sistemi ingiliz hukûmeti tarafından bir bürokrasi tarzında tekrar kuruldu. Merkezî hukûmet mekanizması elbette başka bir şekil almıştır. Hukûmet mekanizması daha esâslı oldu; icrâat sâhası, asrî şartların icâp ettirdiği kadar değil ise de, daha genişledi. Bu makale yazılırken münâkaşa edilmekte bulunan yeni kanun-i esâsî tasarısı, modern federal teşkilât-ı esâsîyeden ve 1935 Hindistan hukûmeti kanunundan adapte edilmiştir. Bölge idâresi esâsâtına da demokrasi ve Hind an'anelerine uygun bir şekil verilmektedir. Yeni kanun-i esâsî müslümanların ayrı bir siyâsî cemâat olduklarına dâir iddialarını tanımıyorsa da, kendilerine federal parlementoda ve eyâletlerin teşri'î meclislerinde, kanun-i esâsînin kabûlünden sonra, 10 sene için kendilerine mahsus meb'usluk yerleri tahsis edilmesi teklif edilmiştir.

III. Tâlim ve terbiye. Garp tahsilinin Hindistan 'da yayılması müslümanlar arasında

iki türlü aksül'amel uyandırdı. Biri garp ilminin imanı sarsacağına, hıristiyan misyonerlerin, bu tâlim ve terbiyenin bahşedeceği kolaylıklardan istifâde ederek, müslümanları hıristiyan yapacaklarına ve garp sosyal usûl ve âdetlerinin müslümanların tavır ve ahlâkını tanzim eden islâmî evâmir ve ahkâmın yerine kaim olacağına dâir kanâat idi. İkinci aksül'amel ise, müslümanların garp tahsilini ikmâl etmedikleri takdirde ictimaî ve iktisâdî mevkilerini kurtarmak için, bütün fırsatları elden kaçıracakları korkusu idi. Her iki aksül'amel tahsil müesseselerinde ve parti programlarında kendi ifâde yolunu buldu. Birincisi, Şâh Valî Allâh an'anesi ile, Hind Vahhâbî hareketine bağlıdır. Bu hareketi tahsilde 1867 'de Mavlānā Abu 'l-Ḳāsim ve ulemâdan bir gurup tarafından te'sis edilen Dār al-'ulūm Dēoband ile buna bağlı dinî medreseler temsil eder, Bir hareket olarak, bunun karakteristik tarafı dinî vazifelere titizlik ile riâyet etmek, sosyal meselelerde muhâfazakârlık ve ecnebî tahakkümüne karşı kat'î bir muhâlefetten ibâret olmuştur. Mamafih şuna da işâret etmek lâzımdır ki, bu muhâfazakârlık, islâmiyetin müsâvatçı ve demokratik akîdelerine göre tâdil edilmişti. Aynı zamanda hem kendi akîdesine tamâmen aykırı olan ve hinduizmden alınma âdet ve kablî hukümlere, hem de avrupalılardan alınma tavır hareket ve usûllere muhâlif idi. Yabancı tahakkümüne karşı mukavemet müslümanların, müslüman olarak, tam hürriyet ve tesânüdünü istemek keyfiyeti, eski safhalarında, Sikhler ile mücâdeleye müncer oldu. Fakat 1830 'dan itibâren, bu hareket liderlerinin faâliyet ve gâyeleri siyâsî ve dinî bir canlanma şeklini aldı. 1857/1858 ve müteâkip senelerin bütün ezici tedbirleri bunun siyâsî çehresini daha ziyâde meydana çıkardı ve 1919 'dan sonra, 1937 'de müslüman birliğinin tekrar meydana çıkıp, vaziyeti tamâmen değiştirdiği zamana kadar, müslümanlar arasında müfrit milliyetçilik fikrini temsil etti. Memleketin taksimi yeni ve beklenmedik karışıklıklara meydan vermiştir. 1948 'de, Cāmi'at 'Ulamā'-i Hind bundan sonra siyâsî bir parti olmaktan çıkıp, ancak maarif ve kültür işleri ile uğraşmağa karar verdi. Fakat böyle faâliyetler, umûmiyetle politika ile alâkasını tamâmen kesmediği için, bu çekingen kararın ne zamana kadar devam ettirilebileceği tahmin edilemez. Garp bilgisinin yayılışına karşı ikinci aksül'ameli ise, Sayyid Aḥmed Ḫān ve müphem bir şekilde, Aligarh hareketi diye tanınan hareket temsil etmektedir. Sayyid Aḥmed Ḫān dinî meselelerde rasyonalist idi. Kendisi İngiltere hukümranlığının, artık kaçınılmaz bir realite olarak kabûl ve garp bilgisinin te'min ettiği bütün fırsatlardan âzamî istifâde etmek nazariyesinin koyu bir tarafdarı idi.

Ulemâ, gerek dinde rasyonalizme, gerekse politika ve maârifte zamane-perestliğe karşı şiddetle muârız oldukları için, Aligarh hareketi ulemânın liderliğini reddetti ve Sayyid Aḥmed Ḫān da hayatının son 15—20 senesinde, müslümanların daha ziyâde Hindûlar tarafından tutulan Congress 'ten, bütün ingiliz aleyhdârı hareketlerden tamâmen uzak durmak husûsundaki fikrinde, gün geçtikçe daha ziyâde israr ettiğinden, garp tahsili görmüş müslümanların ekseriyeti hissiyat ve görüşlerinde az-çok Hindû aleyhdarı oldular. Yeni fikirler yaymak için veya müslümanları irfan veya hayır maksatları ile teşkilâtlandırmak üzere, bütün büyük şehirlerde yavaş-yavaş encümenler, cemiyetler, meydana geldi. Bu encümenler burada listesinin verilmesine imkân olmayacak kadar çoktur. Bâzıları bir müddet devam ettiği gibi, bâzılarının mevcûdiyeti de ancak bir şahsın gayretine dayanmış ve onunla berâber ölmüştür; bâzıları ise, yalnız muvakkat bir sosyal heyecanı in'ikâs ettirirken, diğer bâzıları bir ilmî veya sosyal müesseseyi kendine gâye edinmiş ve bu vazifeyi büyük gayret ve şeref ile ifâ etmiştir. Bununla berâber, tahsil ve terbiyeye âit ve sosyal maksatlar için, müslüman halkının elinde bulunan vâridat ve vakıflardan tam bir şekilde istifâde edildiği de iddia olunamaz.

Edebî ve ilmî cemiyetler de teşkil edilmiştir. Bunların en eskilerinden biri, 1863 'te Kalküte 'de Navvāb 'Abd al-Laṭīf tarafından kurulan „Müslüman edebî cemiyeti" (Muhammadan Literary Society) olsa gerektir. Daha sonra, aynı senede Sayyid Aḥmed Ḫān ilmî ve tarihî eserleri, ingilizceden Ordu diline çevirmek gâyesi ile, „Ġāzīpūr ilim cemiyeti" (the Scientific Society of Ġāzīpūr ki, bir sene sonra Aligarh 'a nakledildi) 'ni kurdu. Aligarh 'da bir matbaa kuruldu, bir çok tercümeler basıldı; fakat 1875 'te, Muhammadan Anglo-Oriental College kurulunca, bu cemiyetin faâliyeti durdu. Müslümanları daha yüksek tahsilin ehemmiyetine iknâ etmek için, Sayyid Aḥmed Ḫān, 1886 'da, Müslüman maarif kongresini (Muhammadan Educational Congress) vücûda getirdi, ikinci celseden sonra adı kongre yerine konferansa çevrildi ve bilâhare bu kongre All-India Muslim Educational Conference şeklini aldı ve hâlâ muhtelif şehirlerde, bilhassa şimâlî Hindistan 'da, senelik toplantılarını yapmağa devam etmektedir. 1901 'de orijinal eserler ile, bütün fen ve san'atlara dâir teknik ıstılahların tercümesi dâhil olmak üzere, bütün mevzuların standardını teşkil eden telifâtından tercümeler hazırlamağı teşvik etmek suretiyle, Ordu dilinin inkişâfını

te'min etmek için, Ancuman-i Taraḳḳī-i Urdū, bu konferansın tâlî bir komitesi olarak, kuruldu. Bu encümen, Dr. 'Abd al-Ḥaḳḳ 'ın rehberliği altında Ordunun inkişâfında nâfiz bir te'sir yapmıştır. Bütün akademik mevzûların standard teşkil eden edebiyatından tercümeler, daha ziyâde, 1919 'da açılan ve modern esâslara dayanarak, bütün mevzûlarında ve bütün devrelerinde tahsil vâsıtası olarak Ordu dilini kabûl eden ilk üniversite Cāmi'a 'Oṡmānīya (Ḥaydarābād, Dakhan) nin yardımı ile meydana gelmiştir. Bunun neticesi olarak, şimdi Ordu dili, bütün ilim şûbelerinde, mükemmel bir tahsil vâsıtası hâlini almıştır.

Bir taraftan Dār al-'ulūm, Dēoband 'ı diğer taraftan garp tahsilini öne süren lâik teşekküllerin temsil ettiği müfrit vaziyeti uzlaştırmak için teşebbüsler yapılmıştır. 1895 'te Luknov 'da kurulan Nadva al-'ulamā, Dēoband 'da okutulan an'anevî programa lise derecesinde ingilizce dersi ile bâzı ictimaî bilgiler ilâve etti. Bundan başka, din ve ilâhiyat mevzûları hakkında en son mâlûmatı elde etmek maksadı ile Avrupa müsteşriklerinin eserleri de tetkik edildi. Dehli 'deki Cāmi'a-i millīya-i İslāmīya buna benzer; fakat ayrı görüş ile, bir uzlaşma teşebbüsüdür. Bu teşekkül, hilâfet ve iş birliğinden ictinâp hareketlerinin tam had devresi olan 1920 'de kuruldu. Gâyesi hukûmet te'sirinden âzâde bir maârif sistemi, yâni, millî denilebilecek bir sistem kurmak azmini göstermek idi. 1928 'den beri, Cāmi'a-i millīya tamâmen muhtar bir muallimler birliği hâlindedir ve muhtelif tâlim ve terbiye sâhalarında ehemmiyetli işler görmektedir. Bu mesâî sâyesinde ilk tahsil esâslı mevkiini almıştır. Şayḫ al-Cāmi'a Dr. Zākir Ḥusayn, Mahātma Ġāndī tarafından, bütün halk için esâslı tahsil te'min etmek planını hazırlayan komitenin reisi tâyin edildi ve bu yazının yazıldığı sırada, on seneden beri Hindistānī ta'līmī Sangh („Hindistan maârif cemiyeti") 'ın reisi bulunmaktadır. Cāmi'a-i millīya 'nin tâlim ve terakkî idâresi, reşîd olanların tahsili için, mükemmel denilebilecek bir tedris programı hazırlamıştır; diğer taraftan Maktaba Cāmi'a 'da çocuk edebiyatı hazırlamak için geniş mikyasta çalışmalar yapılmıştır. Cāmi'a-i millīya aynı zamanda muallimler ile millet ve müslüman câmiasının dinî ve dünyevî unsurları arasında yeni bir iş-birliği usûlünü temsil etmektedir.

MÜSTAKİL HİNDİSTAN

Müstakbel Hindistan 'da müslümanların vaziyetlerinin ne olacağına dâir şimdiden tahminlerde bulunmak kolay değildir. Müslümanların dinî ve harsî hürriyetleri, yeni kanun-i esâsî tarafından, te'minât altına alınmıştır ve onlara bütün gayr-i dinî partilere âzâ olmak hakkı verilmiştir. Fakat iktisâdî durumları, memleketin taksimi dolayısı ile, servet sâhibi sınıfın büyük bir kütlesinin muhâcereti ile, ciddî surette sarsılmıştır. Emniyet ve yaşamalarının ancak ayrılma suretiyle devam edebileceğine dâir İngiltere hukûmeti tarafından israr ile yayılmış olan inanç zâil olmadıkça, müslümanlara zarar vermeğe devam edecektir. Diğer taraftan eğer Hindistan 'ın geri kalan halkı ile tamâmen karışılırsa, Hindistan hayatına büyük ve kıymetli bir yardımda bulunamayacaklardır. Zâten meydana gelen ve istikbalde de artacağı muhakkak olan menfâat ve sınıf kavgaları liderlik fırsatlarını te'min edecektir. Eğer müslümanlar, bu fırsatlardan istifâde ederek, Hindistan 'ın refah ve terakkîsine yardım edebilirlerse, bedbinliğe mahal kalmaz.

Bibliyografya: Hindistan 'daki gelişmenin daha mühim cephelerini mütâlea eden devamlı ve etraflı bir tarih henüz yazılmış değildir. Bâzı kitaplar var ise de, bunlar ya siyâsî tarih ve yahut hars tarihinin bâzı devirlerine ve cephelerine âittir. Tara Chand, *Influence of Islam on Indian Culture* (Allahābād, 1936); Hindistan ve islâm âlemi arasındaki münâsabâtın mâhiyetini ve Hind tarihinin hindû ve müslüman devirlerinin gelişme devamlılığını gösterecek hemenhemen yegâne ciddî ve muknî eserdir; aynı zamanda faydalı bir bibliyografya da ihtivâ eder. Bunlardan başka bk. Rawlinson, *India*, (London, 1943); René Grousset, *The Civilisations of the East*: *India* (London, 1932); Garrat, *Legacy of India* (Oxford, 1937); Dodwell, *India* (Bristol, 1936 2. cild); Panikker, *A Survey of Indian History* (Bombay, 1944); Humāyūn Kabīr, *Our Heritage*, (Bombay). Bunlardan başka bu makalenin bölündüğü kısımlara âit mürâcaat edilecek kaynaklar şunlardır:

Hindistan 'ın taksimi hakkında bk. Rajendra Prasad, *India Divided* (Bombay), değerli ve bîtaraf yazılmış bir eser olup, bu mevzû ile ilgili eserler hakkında mükemmel mâlûmat da vermektedir.

Etnolojik meseleler için bk. H. H. Risley, *The People of India* (London, 1915); Grierson, *The Linguistic Survey of India* (1898 ve sonraki yıllar); Anderson, *Peoples of India* (Cambridge, 1913); Holderness, *Peoples and Problems of India* (London, 1912), bu eserlerde ve *Cambridge History of India* (nşr. Rapson, 1 cild) 'da adları verilen monografiler. Vilâyetler, bölgeler için de bk. *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1907—1909), 26 cild,

İslâmiyetten evvelki Hindistan'ın fikrî bakımdan gelişmesi hakkında. Tarih olarak Winternitz'in *Geschichte der indischen Literatur* (Leipzig, 1909—1922, 3 cild)'ü hâlâ en iyi eserdir. Bk. bir de P. Masson-Oursel, *Ancient India and Indian Civilisation* (London, 1934); Codrington, *Ancient India* (London, 1926); Tara Chand, *ayn. esr.* ve mürâcaat eserleri; Mohenjo-Daro ve Harappa'daki hafriyâtın tafsilâtı için bk. Marshall, *Mohenjo-Daro and the Indus Civilisation* (London, 1930, 3 cild); Vats, *Excavations at Harappa*, 2 cild; Mackay, *Further Excavations at Mohenjo-Daro*, 2 cild (Deparment of Archaeology, Governement of India). The Archaeological Survey of India'daki *Memoirs*, bu eserde etnolojik ve tarihî meselelerin tetkiki için bol, fakat iyi te'lif edilmemiş mâlzeme bulunmaktadır. İslâmiyetten evvelki Hindistan tarihi için bk. Rapson, *Ancient India* (Cambridge, 1914); Smith, *Oxford History of India* (Oxford, 1919) ve ayn. mll., *Early History of India* (Oxford, 1924); Banerji, *Prehistoric, Ancient and Hindu India* (Kalküte, 1934); *Cambridge History of India*, I ve orada gösterilen mürâcaat kitapları.

Hindistan'da müslümanların tarihine dâir müteaddit eserlerin mufassal listesini burada vermek mümkün değildir. Asıl kaynakların bir bibliyografyası için bk. H. M. Elliot, *The History of India as told by its own historians* (neşreden ve tamamlayan J. Dowson; London, 1867—1877); H. Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in te Library of the India Office* (Oxford, 1903); C. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum* (London, 1879—1895); bu müelliflerin bir çoğunun eserleri *Bibliotheca Indica*'da neşredilmiştir. Tam bir bibliyografya için bk. N. Manucci, *Storia de Mogor or Mogul India*, (trc. W. Irvine, London, 1907—1910), IV ve *Cambridge History of India*, II ve IV. Ayrı-ayrı sülâleler ve şahıslar için bk. onlara âit maddeler.

Kanun ve idare. Qureishi, *Administration of the Dehli Sultanate*, (Lâhor, 1943); İbn Ḥasan, *The Central Structure of the Mughal Empire* (Cambridge, 1936); Blochmann, *Ā'īn-i Akbarī* (Bibliotheca Indica); J. N. Sarkar, *Mughal Administration* (Kalküte, 1930); Sharma, *Mughal Empire in India* (Bombay, 1940); P. Horn, *Das Heer-und Kriegswesen der Grossmoghuls* (Leiden, 1894); W. Irvine, *The Army of the Indian Moghuls* (London, 1903; etraflı bir bibliografya ile); Moreland, *Rank (Mansab) in Mughal State Service* (*JRAS*, Oct. 1936) Müslümanlar idaresindeki Hindistan'ın iktisâdî vaziyeti son müellif tarafından *The Agrarian System of Muslim India* (Camdridge, 1929); *India at the Death of Akbar* (London, 1920) ve *From Akbar to Aurangzeb* (London, 1923) adındaki eserlerde anlatılmış ve münâkaşa edilmiştir.

Edebiyat ve maarif. Bütün farsça tezkire ve vekayinâmelerin ekserisi âit oldukları devrelere âit ilim adamları ile şâir ve mutasavvıflardan bahseder. Bundan başka bk. N. N. Law, *The Promotion of Learning during Muhammadan Rule* (London, 1916); Abu 'l-Ḥasanāt Nadvī, *Old Muslim Institutions of India* (Ordu) (Amritsar, 1922); G. M. D. Şūfī, *al-Minhāc* (Aşraf, Lahor, 1941).

Mimarî. *Archaological Survey of India* raporları ve neşriyâtı; J. Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture* (nşr. J. Burgess; London, 1910); E. B. Havell, *Indian Architecture* (London, 1913); *Imperial Gazetteer of India*, II, 5. fasıl (bibliyografya ile); Percy Brown, *India Architecture* (Bombay, 1942).

Resim. E. B. Havell, *Indian Sculpture and Painting*, 2. kısım (London, 1908); V. A. Smith, *A History of Fine Art in India and Ceylon*, 14. fasıl (Oxford, 1911); F. R. Martin, *The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey*, 9. fasıl (London, 1912); A. K. Coomarasway, *The Arts and Grafts of India and Ceylon* (London, 1913; bibliyografya ile); W. E. G. Solomon, *Essays on Mughal Art* (Oxford, 1932).

Hattatlık. *Epigraphia Indo-Moslemica* (Kalküte, 1908; bibliyografya ile); Ghulām Muḥammed Dihlavī, *Tazkira-i ḫuşnuvīsān*, (nşr. M. Hidāyat Ḥusayn; Bibliotheca Indica, Kalküte, 1910); Cl. Huart, *Les Calligraphes et les Miniaturistes de l'Orient Musulman* (Paris, 1908).

İşcilik, dokuma v. b. *The Journal of Indian and Industry* (London, 1886 v. dd.); G. C. M. Birdwood, *The Industrial Arts of India* (London, 1880); T. N. Mukharji, *Art Manufactures of India* (Kalküte, 1888); M. Maindron, *L'Art Indien* (Paris, 1898); G. Watt, *Indian Art at Delhi* (Kalküte, 1903); H. Saladin ve G. Migeon, *Manuel d'Art Musulman* (Paris, 1907), II; Coomaraswamy, *ayn. esr.*, 12. fasıl; san'atlar hakkında Hindistan eyâlet hukûmetleri (şimdi devlet) tarafından neşredilen monografiler,

Bahçe mimarîsi. C. M. Villiers Stuart, *Gardens of the Great Mughals* (London, 1913).

Sikkeler. C. J. Brown, *The Coins of India*, Heritage of India series, O. U. P.

Britanya idaresi altındaki Hindistan tarihi için esas ve tâlî kaynaklar hakkında mâlûmat için bk. *Cambridge History of India*, V ve VI; Titus, *Indian Islam* (Oxford, 1930); L. S. S. O'Malley, *India's Social Heritage* (Oxford, 1934); ayn. mll., *Modern India and the West* (Oxford); W. C. Smith, *Modern Islam in India* (London, 1946; tam bir bibliyografya ile).

Hukuk için bk. Syed Ameer Ali, *Mohommadan Law* (4. tab., Kalküte, 1917); R. K. Wilson, *Anglo-Mohammadan Law* (5. tab., 1921); Abdur Rahim, *The Principles of Mohammadan Jurisprudence* (London, 1911); Sripati Roy, *Customs and Customary Law in British India* (Kalküte, 1911); L. Moore, *Malabar Lam and Custom* (Madras, 1905). Aşağıdaki risâle ve mecmualarda, müslüman Hindistan hakkında, müteaddit makaleler neşredilmiştir: *Journal of the Asiatic Society of Bengal* (Kalküte, 1832 v. dd.); *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* (Bombay, 1844 v. dd.); *Calcutta Review* (Kalküte, 1844 v. dd.); *Journal of the National Indian Association* (London, 1876 v. dd.); *Panjab Notes and Queries* (Allahābād, 1883—1888); *North Indian Notes and Queries* (Allahābād, 1891—1896); *Journal of the Moslem Institute* (Kalküte, 1905 v. dd.); *The Muslim Review* (Allahābād, 1910 v. dd.); *Islamic Culture* (Ḥaydarābād, Dakhan, 1926 v. dd.).

Gazeteler için bk. mad. MATBUAT, [asıl makale T. W. ARNOLD tarafından yazılmış olup, M. MUJEEB tarafından, islâh ve tâdil edilmiştir.]

HİNDİSTÂNÎ. HİNDŪSTĀNI, Avrupa âlimlerince garbî Hindî [b. bk.] dilinin bir lehcesine verilen isimdir, bu lehcenin ilk vatanı, yukarı Ganj'da, Dōāb'dır. İslâm fütûhâtı sıralarında, bu lehce Dehli havâlisinde hâkim olduğu için, fâtihler onu *lingua franca* gibi kabûl ettiler ve Hindistan'da, müslüman hâkimiyetinin teessüs ettiği her yerde, yaydılar. Hindistanlı muharrirler bu lehcenin muhtelif şekillerine ayrı-ayrı isimler vermişlerdir. Fakat müslüman fâtihler tarafından konuşulduğu için, bu lehceye *Zabān-i Urdū* („Ordu dili") yahut *Urdū-i mu'allā ki zabān* denildi; hindûların konuştukları ilk lehceye bir çok fârisî tâbirler, arapça ve türkçe kelimeler müslüman fâtihler tarafından ilâve edildi. Bu suretle değişen lehceye, onu konuşan ve yazanlar tarafından Urdū ismi verilmiştir; hindūstānî tâbiri, en çok, Avrupa te'siri dolayısı ile kullanılır. Bunun için bk. mad. URDŪ. [Eylûl 1949'da müstakil Hindistan'ın teşkilât-ı esâsiyesini tedvin etmekle meşgûl olan kurucu meclis kabûl ettiği bir kanun ile *devnāgarī* hurûfatı ile yazılan „Hindî" lehcesini müstakil Hindistan'ın resmî dili olarak ilân etti. Fârisî harfleri ile yazılan „urdu" Pakistan'ın resmî dili olarak kaldı.]

HİNDŪ-KUŞ. [Bk. HİNDU-KUŞ.]

HİNDU-KUŞ. HİNDŪ-KUŞ, Himalaya'nın devamını teşkil eden yüksek ve uzun bir dağ silsilesidir. Bu silsile Pamir mıntakasından cenûb-i garbîye doğru takriben 45° şark tûl derecesinden ve 37° şimâl arz derecesine ve 66° şark tûlünden ve 35° şimâl arzına kadar uzanır. Silsile daha garpta muhtelif isimler alır (Kōh-i Bābā, Siyāh-Bubuk v.b.). Bu kısma modern coğrafyacılar, ekseriyâ Paropamisus adını verirlerse de, hiç şüphesiz, eskilerin Paropamisus'u Hindū-Kuş'u da ihtivâ etmekte idi. Makedonyalılar, bu silsile için, Kafkas ismini de kullanmışlardır, bu isim, F. Arianus'a göre, İskender'in askerleri tarafından, kırala hoş görünmek için, verilmiştir. Tepelerinin yüksekliği ve cumûdiyelerinin genişliği itibârı ile Hindū-Kuş'un şimâl-i şarkî kısmı Himalâya'ya muâdildir; bâzı tepeleri 8000 m.'dan fazla irtifâdadır. Hunza cenûbunda Rakhi-Pōşī, Çitrāl garbında Tiraçmir, bunların en meşhûrlarıdır. Hindu-Kuş'un şimâl-i şarkî müntehâsı Pamir ile iltisak noktasında, üç nehir: Sind, Amu-Derya (yahut Ceyhun) ve Tarîm havzalarının hudûdunu, garba doğru, daha uzakta ise, Sind ve Amu-Derya [b. bk.] arasında suların taksim hattını teşkil eder ve bu kısımda bir çok geçitlerden geçilir. Kilik geçidinden, Hunza'dan Sarıkol, Yarkend ve yukarı Vaḫān'a doğru gidilir. Barōghil geçidi vâsıtası ile de Yāsīn ve Mastūc'tan Vaḫān'a gidilir ve daha başka geçitler Çitrāl'den aynı memlekete yol verir. Çitrāl'den itibâren en mühim geçit, Varōc ve Kōkça vâdileri vâsıtası ile Bedahşan'a götüren Dorāh geçididir. Mandal geçidi de Kâfiristan ve Kōkça vâdisi arasında muvâsalatı te'min eder. Kâbil şimâlinde en mârûf geçitler Ḫavāk, Kauşān (yahut Ċōrband) ve Bāmyān geçitleridir; İskender, Hind seferi asnâsında, Kâbil'den Baktriya'ya giderken ve oradan dönerken bu geçitlerin birinden geçmiştir. Kâbil ve cenupta Kunar nehri ve Bedahşan arasındaki merkezî dağ kütlesi, Mandal ve Ḫavāk geçitleri arasındaki yüksek zirvelere kadar vahşî ve erişilmez Kâfiristan ülkesini teşkil eder. 'Abd al-Raḥmān tarafından zaptından beri, Kâfiriş-

tan ile Bedahşan ve Vaḫān 'ın şimâl kısımları Efgan hâkimiyeti altındadır. Buna mukabil, cenûpta mâilenin şimâl-i şarkî kısmında Çitrâl, Yāsīn, Hunza-Nagir ve Gilgit siyâseten Hindistan kıt'ası ile birleşmiştir; hâlbuki Pamir 'in şarkında kâin şimâl mâilesi Çin ülkesindedir. Kayaların cephesine oyulmuş muazzam budist tasvirlerini de görmüş olan çinli seyyah Hüan-Tsang, VII. asırda Bāmiyān geçidinden geçmiştir ve zamanımız seyyahlarının söylediklerine göre. bu oyma tasvirler hâlâ mevcutturlar. Hindistan ve Efganistan 'a doğru yürüyen müstevlîler ekseriyâ Herat civarındaki geçitlerden geçen en iyi yolu tercih etmişlerdir; fakat, Kâbil geçitleri de zaman-zaman kullanılmıştır. Timur, Hindistan 'dan avdetinde, Bāmiyān, Babur, 910 (1504) 'da, Kâbil 'e hücum için, Kunduz 'dan gelirken, agleb-i ihtimâl, Kauşān geçidinden geçmişlerdir ve Humāyūn 953 (1547) 'te aynı yolu tâkip etmiştir.

Şāh-Cihān 'ın Rācā Cagat Singh kumandasındaki ordusu 1056 (1645) 'da Özbeklere taarruz için Hindū-kuş 'tan geçerken hezîmete uğradı ve rivâyete göre „Hindûlar katili" mânasına gelen *Hindū-Kuş* ismi Rācpūt askerlerinin burada uğradığı zâyiâttan ileri gelmektedir. İki sene sonra, Avrangzīb, Balḫ 'ten dönüşünde, aynı mıntakada çok sıkıntı çekti ve 5.000 kişi kaybetti. Babur *Hâṭırât* 'ında Hindū-Kuş geçitlerini pek mufassal olarak târif etmiştir. Kendisini Pançşīr vâdisinde bekleyen ordudan ictinâp ederek, Andarabātal vâdisinden Ġörband 'a vardı; filhakika Ḫavāk boğazından geçse idi, dağlara çıkması icâp edecekti. Şunu da söyleyelim ki, Babur, daha evvel, Hindū-Kuş ismini kullanmıştır; bu da, bir az yukarıda zikredilen efsânevî izahın doğru olmadığını gösterir. Son devirde, bu geçitler ekseriyâ efgan orduları tarafından aşılmıştır. 'Abd al-Raḥmān, kış ortasında bile, Hindū-Kuş 'tan geçti; fakat askerleri çok sıkıntı çektiler. Burnes 'e göre, Hindū-Kuş ismi, aslında, Kâbil 'den ve Kunduz 'dan görünen bir zirve için kullanılmıştır.

Bibliyografya: Hiouen Thsang, (*Voyages des Pèlerins Bouddhistes*; tre. von S. Julien; Paris, 1857), I, 36; *Bābar's Mémoirs* (tre. Erskine), London, 1829, s. 133, 139; Erskine, *Lives of Bābar and Hamāyūn* (London, 1854), I, 211; II, 333; Burnes, *Bokhara* (London, 1834), II; Masson, *Travels in Balochistan ...* (London, 1844), II, 15; Mohanlal, *Travels in the Panjab ...* (London), s. 86; İnāyat Ḫān, *Şāh Cahān-nāma* (nşr. Elliot ve Dowson, *History of India*, London, 1877, VII); Elphinstone, *History of India* (London, 1866, 5. tab), s. 583 (Ḫāfī Ḫān 'a göre); Biddulph, *Tribes of the Hindoo Koosh* (Kalküte, 1880); Holdich, *The Indian Borderland* (London, 1910); Robertston, *The Kafirs of the Hindū-Kuş* (London, 1900).

(M. LONGWORTH DAMES.)

HİNDUSTĀN. [Bk. HİNDİSTAN.]

HİNDŪSTĀNÎ. [Bk. HİNDİSTÂNÎ.]

HİNGLĀC. [Bk. HİNGLÂC.]

HİNGLÂC. HİNGLĀC, Belûcistan'da Las-Bēla hukûmetinin garp taraflarında, Hingōl nehri üzerinde ve bu nehrin munsabına yakın, çok eski bir ziyaretgâhtır. Bu ziyâretgâhın çinli seyyah Hüan Tsang 'ın VII. asırda Adhyavakīla (Las-Bēla) 'nın idâre merkezinde kâin olduğunu söylediği Maheşvara mâbedi olması muhtemeldir. Hâlen burası bir müslüman ziyaretgâhı ve Şiva (Maheşvara) 'nin zevcesi Durgā 'ya ithâf edilmiş bir hindû mâbedidir. Müslümanlarca, Belûcistan 'ın başka yerlerinde de veliye olarak tebcil olunan Bībī Nānī adında bir kadına atfolunur; Masson, bu ismin Kuşān sikkelerindeki Nanaina ile Bâbilistan 'ın Anāhita 'sının aynı olduğunu, hakikate yakın olarak tahmin etmiştir. Orada, yanaşılmaz bir yerde, kayalara yontulmuş tasvirler bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bibliyografya: Masson, *Travels in Balochistan ...* (London, 1844), IV, 391; Hughes, *Balochistan* (London, 1877); Holdich, *The Gates of India* (London, 1910).

(H. LONGWORTH DAMES.)

HİPPOKRATES. [Bk. BUḲRĀT.]

HİRĀ'. [Bk. HİRÂ.]

HİRÂ. ḤİRĀ' (ḤARĀ' şeklinde ve *hemze*siz olarak da yazılır), Mekke 'nin takriben 3 arap mili şimâl-i şarkîsinde Ṣabīr [b. bk.] karşısında kâin bir dağ. Bu iki dağ ekseriyâ berâberce zikrolunur ve iki deniz dalgasına benzetilir. Her iki dağ, susuzluk sebebi ile, pek az dikenli çalılardan başka, her türlü nebattan mahrûmdur. Ḥirā', Ṣabīr 'den daha yüksektir ve sırtı dik ve kaygan bir kayalıktır; Peygambere bu dağın hâlâ bugün bile gösterilen bir mağarasında ilk vahy nâzil olmuştur. Bunun için bu dağın ismi Cabal Nūr 'dur.

Bibliyografya: İbn Hişām, s. 152, 251; al-Bakrī, *Mu'cam ma'sta'cama*, Kahire, 1947, II, 432; Yāḳūt, *Mu'cam*, mad. Ḥirā'; Zurḳānī, *Şarḥ al-mavāhib* (Kahire, 1325), I, 220 v.d.; 'Ali Bey, *Travels*, II, 65; Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, I, 420; Burckhardt, I, 320 v. dd. (T. H. WEIR.)

ḤİRA. [Bk. HÎRE.]

ḤİRAḲÎ. [Bk. HİRAKÎ.]

HÎRE. AL-ḤİRA, Kûfe 'nin 3 arap mili cenûbunda, Nacaf (Maşhad 'Alī) 'in at ile bir saat

cenûb-i şarkîsinde, şimdi hemen tamâmen kurumuş olan Nacaf gölü kenarında ve çöl hudûdunun pek yakınında kâin lâhmî kırallarının pâyitahtı. Kelime ârâmîcedir (süryânîce *ḥertā*, ibrânîce *ḥāṣēr* 'in karşılığıdır) ve harfiyyen „çadırlı ordugâh" demektir; fakat İran tâbiiyetindeki lâhmî emîrlerinin sâbit ordugâhına delâlet eden has isim olmuştur. Bu ordugâh yavaş yavaş bir şehir hâlini almıştır. Araplar şehrin kuruluşunu Buht Nasır devrine kadar çıkarırlar ise de, bu noktayı kat'îyetle tesbit etmek mümkün değildir; fakat V. asırdan (m.s.) itibâren Sinodlarda al-Ḥīra piskoposlarının zikri geçer (daha fazla mâlûmat için bk. madd. LAḪM ve mevcûdiyeti şimdi kitâbeler ile tevsik edilen CĀẒĪMA; bk. bir de *Florilegium de Vogüé*, s. 389, 463 v.dd.). Şehir, Nacaf ve Fırat arasında bir çok kanalların geçtiği mıntakada hubûbat tarlaları ve hurmalıkların pek mebzûl olduğu bir yerde kurulmuş idi. Sağlam havası da medhedilir. Ahâli arasında, piskoposların mevcûdiyetinin de delâlet ettiği vecihle, nestûrîliğe sâlik bir çok hıristiyan var idi. Bunlar arasında, bilhassa al-ḥirali şâir 'Adī b. Zayd âilesi bulunuyordu. Lahmî emîrleri de nihâyet hıristiyan oldular ve kıral 'Amr (550 'den sonra hukûmet sürmüştür)'ın annesi Hind Kendi şehrinde bir manastır te'sis etmiştir. Ḥīra civarında, aralarında bir İran kıralı tarafından yapılan „Beyaz hisar" da bulunan İbn Buḳayla hisarı ve Kelblerden 'Adasī'ler hisarı gibi bir çok hisarlar var idi [bk. mad. ḪAVARNAḲ]. Eski şâirler şehirde imâl olunan eşyâ arasında Ḥīra eğerlerini zikrederler (İmru'l-ḳays, 4, 59; Nābiġa, 5, 29). Bu şehirde bir dereceye kadar kültür var idi ve şâirler Ḥīra kırallarının sarayında memnûniyetle ikamet ederlerdi. Rivâyete göre, yazı orada mâlûm idi ve oradan Arabistan 'a yayılmıştır. al-Nu'mān III. 'ın ölümünden (602) sonra İran kıralları lahmî tâbiiyetini kaldırıp, şehre arap emîrlerinin âmiri olarak, İran vâlileri yerleştirmek gibi bir hatâda bulundular. Ḫālid 633 senesinde müslüman ordusunun başında Ḥīra 'ye hücûm ettiği vakit vaziyet hâlâ bu şekilde idi. Şehir muhârebesiz teslim oldu ve yüksek bir cizye vermeği taahhüt etti. Ḥīra, daha uzun müddet devam etmek ve bâzan ismi geçmekle berâber, artık ehemmiyetini kaybetti. Abbâsîler burasını bir ikamet mahalli yapmadılar ve Kûfe 'nin inkişâfı Ḥīra 'yi daha ziyâde gölgede bıraktı. Vâkıa, halife Hārūn al-Raşīd kısa bir müddet Ḥīra 'de ikamet etti ve orada binâlar yaptırdı; fakat bu hâl, kûfeliler arasında büyük bir hoşnutsuzluk uyandırdığından yeniden şehri terketti. al-Muḳtadir (908—932) zamanında Savād 'ın diğer kısımları gibi, bedevîlerin yağmalarına uğradığından hukûmet oraya bir ordu göndermeğe mecbûr oldu. X. asrın son yarısında, Ḥīra büyük, fakat ahâlisi az bir şehir olarak gösterilmektedir. Daha sonraları, bütün memleketin inhitâtı, bilhassa Ḥīra 'yi, ortadan kalkacak derecede, müteessir etmiştir. Bugün, şehrin eski yeri otlaktır. Yalnız orada alçak tepecikler ve bir çok enkaz mâziyi hatırlatmaktadır.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 821 v.dd., 853, 2016 v.dd., 2038 v. dd.; III, 645 (bk. bir de fihrist); Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 241 v. dd.; Dīnavarī (nşr. Guirgas), s. 117; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VI, 105; VIII, 131; Yāḳūt, (nşr. Wüstenfeld), II, 375—379; *Bibliotheca Geograph. Arabicorum*, I, 82; II, 163; VII, 192, 309; Nöldeke, *Geschichte der Sassaniden*, s. 25, 348; Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden*, s. 12—40, 138; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 38 v. dd., 68 v.d.; Meissner, *Von Babylon nach den Ruinen von Ḥīra und Ḥuarnaḳ* (*Sendschreiben de Deutschen Orient. Gesellschaft*), 1901.

(FR. BUHLL.)

ḤİRḲA. [Bk. HIRKA.]

ḤİRKA-İ ŞARÎF. [Bk. HIRKA-İ ŞERÎF.]

HİRZ veya **ḤURZ.** [Bk. ḤAMĀ'IL.]

ḤİSĀB. [Bk. HESAP.]

ḤİṢĀR. [Bk. HİSAR.]

HİSAR. ḤİṢĀR (A.; *ḥaṣara*, *ḥaṣar* 'dan „sıkıştırmak, tazyik etmek, birini tutmak için etrafını çevirmek"; „*ḥāṣara*" bir kaleyi kuşatmak, muhâsara etmek"), müstahkem şato, kale. Anadoluhisarı, Boğaziçi 'nde, Kandilli ile Göksu arasında, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid I. tarafından, İstanbul muhâsarasını kolaylaştırmak için, inşa edilmiş olan kaledir; bunun karşısında Fâtih Sultan Mehmed II. tarafından yapılan Rumelihisarı ile birlikte boğaza tamâmiyle hâkim idi ve bu sonuncusu Boğazkesen ismini haketmişti [bk. mad. BOĞAZİÇİ].

Ḥiṣār Anadolu 'da bir çok mevki isimlerinin terkibine girer: Kara-hisar-ı Sâhib (Anadolu Selçuklu devleti vezîrlerinden Ṣāḥib Aṭā Faḫr al-Dīn 'Alī 'ye izâfeten), eskiden Afyonkarahisar 'ın resmî ismi: Şebinkarahisar (civarda çok mıkdarda şap bulunmasından Şabinkarahisar denilmiştir); Güzelhisar-i Aydın (Aydın beyinin güzel hisarı), eski Tralles; Ak-hisar, eski Lidya kıt'asında Thyatire, bugün Manisa vilâyetine bağlı kazâ merkezi; Arap-hisar, Alabanda; Koç-hisar, Ankara vilâyetine bağlı ve Tuz gölü mıntakasında kâin bir kazâ merkezi; Kilise-hisar, Niğde 'nin cenûbunda eski Tyana 'nın yerinde; Develikara-hisar, Kayseri vilâyetinin Develi kazâsına tâbî ve Niğde

ile Kayseri arasında bir mevkidir; burada Zenbār denilen kale harâbeleri vardır; Eski-hisar, Gebze (eski Lybissa) civarında tarihî harâbeleri bulunan bir köy; Denizli şimâlinde Lyaus (Çürük-su) suyu üzerinde eski Laodicea'nın bugünkü ismi de Eski-hisar'dır. Hisar-cık, Samsun'un Ala-çam nâhiyesine bağlı bir köydür. Hisar-lık, Çanakkale vilâyetinde eski Trua (kadîm Ilium şehri) harâbelerinin bugünkü ismidir. [Bundan başka terkibinde Ḥiṣār kelimesi geçen aşağıdaki mevki isimleri de zikre şâyândır: Çukur-hisar, Eskişehir ile İnönü arasınbir köy ve istasyon. Türk istiklâl muhârebesinde ikinci İnönü muhârebelerinin son günlerinde garp cephesi kumandanlığının karargâhı idi. Karaca-hisar (eski ismi Melangeya), Eskişehir civârında bir köydür, birinci Osmanlı hukümdarı Osman Bey, rivâyete göre, istiklâl başlangıcında kendi adına ilk hutbeyi burada okutmuştur. Köprühisar, Koyunhisar ve Yarhisar, birinci Osmanlı hukümdarı Osman Bey'in bizanslılardan zaptettiği küçük kaleler. Sivri-hisar, Eskişehir vilâyetine bağlı bir kazâ merkezidir. Kadîm bir Iustiniapolis yerinde binâ edilmiştir. Civârında, meşhûr Pesinont ile arapların 'Amūrīya dedikleri bizanslıların Amorium şehri var idi. Sefer-hisar (Seferi-hisar), İzmir vilâyetine bağlı bir kazâ merkezidir. Çavdar-hisar, Kütahya civarında bir köy ve pek eski Azanî harâbelerinin bugünkü ismi. Koyulhisar, Sivas vilâyetine bağlı bir kazâ merkezi. Arnavutluk'un tarihî merkezi Kroya (Klodya)'nın osmanlılarca ismi Ak-hisar'dır. Gâvur-hisar, Çanakkale'nin 20 km. kadar cenûbunda kâin bir köy ve aynı zamanda, o civardaki vâdinin medhalini kapayan bir eski hisardan kalma harâbelerin bugünkü ismidir].

Bibliyografya: Majaff, *Hissar et Koulas* (*Bulletin Soc. géogr. de St. Petersburg*, 1876); Jounov, *Turkestanskiya Viedomosti* (1880); Meyendorf, *Voyage à Bokhara*; Ali Cevad, *Lugat-i coğrafya*, s. 329, 330, 603. (Cl. HUART.)

HİSAR. Ḥiṣār [Türkistan'da, Kāfirnihān ırmağına dökülen Ḥanāka-Derya'nın aşağı mecrâsında, 774 m. yüksekliğinde kâin bir kasaba ve aynı adı taşıyan vilâyetin merkezidir.]

Kāfirnihān, Ḥiṣār yakınlarında geniş nehir vâdisini terkederek, dar bir boğaza girer (Ḥiṣār'ın manzarası için bk. Fr. V. Schwarz, *Turkestan*, s. 233). Vaziyeti itibârı ile şehir, aşağı-yukarı, arap coğrafyacılarının Şūmān'ına tekabül eder [bk. mad. AMU-DERYA] „Ḥiṣār-i Ṣādmān" yahut sâdace „Ḥiṣār" ismi ilk defa, emîr Ḳazāğan'ın ölümünü (759 = 1358) tâkip eden karışık devrede, aralarında memleketi paylaşan (*Zafarnāma*, Hind. tab., I, 40) türk-moğul prenslerinin en kuvvetlilerinden birinin merkezi, daha sonra Timur'un silâh deposu (*Zarrādḫāna*) olarak (*ayn. esr.*, s. 451) Timur tarihinde zikrolunmuştur. Timurlular ve Özbekler devrinde, Ḥiṣār müstahkem bir mevki ve fi'len müstakil olan prenslerin yahut kabile reislerinin makarrı olarak ehemmiyetini muhâfaza etti. Ḥiṣār'a tâbî arâzi en büyük genişliğini, IX. (XV.) asrın ortasında ülkesi Hindū-Kuş'a kadar (*Bābarnāma*, nş. Beveridge, s. 26b ve nşr. R. Rahmeti Arat, *Vekayi* (*Babur'un hâtıratı*), s. 9—37) uzanan bütün memleketleri ihtivâ eden Maḥmūd Mīrzā (Sulṭān Abū Sa'īd'in oğlu, b. bk.) zamanında bulmuştur; Timuroğulları arasında bile Ḥiṣār küçük ve fakir bir memleket sayılırdı (*ayn. esr.*, s. 56b). Timurlular ile Özbekler arasındaki son muhârebeler esnâsında Ḥiṣār'ın uğradığı müthiş felâket hakkında (şehrin sekenesinden o vakit ancak 60 kişi kalmış imiş) krş. *Tārīḫ-i Raşīdī* (trc. Ross, s. 262). Mâverâünnehr'deki Özbekler devleti, ilk sülâlesinin sukutundan sonra çöktüğü vakit [bk. mad. 'ABD ALLĀH], Ḥiṣār'ın hâkimiyeti Türkmenlerin Yüz kabîlesine geçti. XVII. asrın başından 1869'a kadar Buhârâ'da oturan hukümdarlar, Ḥiṣār beyinin itâatini, ancak silâha mürâcaat ederek ve her defasında yalnız kısa bir devre için, te'min edebildiler. Emîr Muẓaffar, ancak rus hâkimiyeti zamanında, bu irsî prenslerin hâkimiyetini tamâmiyle kırmağa ve bu memleketi Buhârâ ile devamlı bir sekilde birleştirmeğe muvaffak olmuştur [bk. mad. BUḪĀRĀ]. XVIII. asrın ortasına doğru, Ḥiṣār'ın mezrû mıntakası Muḥammed Vafā Karmīnagī (*Tuḥfat al-ḫānī*, As. Mus. yazm., c 581b, var. 196a)'nin bildirdiği gibi Surḫān vâdisinde Mīr Ṣādī köyü civarında başladı; XIX. asırda, Bāysūn ve Şīrabād gibi daha garptaki arâzi de Ḥiṣār'a raptolundu; cenûpta, Ḥiṣār, eski Çaġāniyān [b. bk.]'dan başka, Ḳabādiyān'ı ve Ḳurġān-Tübe ile birlikte eski Ḫuttal'in bir kısmını ihtivâ ediyordu; eski Ḥiṣār arâzisinin fazla vüs'atinden dolayı, Zarafşān ve yukarı Amu-Darya havzalarını birbirinden ayıran dağlara ruslar Ḥiṣār dağları derler. Bir zamanlar Ḥiṣār beyi ancak yukarı Surḫān ve Vaḫş arasındaki arâziye hukmetmekte idi; fakat bu makamda, ekseriyâ, emîrin oğlu yahut hânedandan başka bir prens bulunurdu. Arap coğrafyacılarının bahsettikleri safran zirâati bugün yapılmamaktadır.

(W. BARTHOLD.)

[Rusya'nın Türkistan'ı istilâsına kadar müstakil bir türk beyliğinin merkezi olan Ḥiṣār, 1869'da ruslar tarafından Buhârâ hanlığına ilhak edilmesine rağmen, fi'len Ulug Bey'in idâresinde istiklâlini muhâfaza etmiş ve rus vassalı hâline gelen Buhârâ emîrinin hâkimiyetini hiç bir zaman tanımamıştır. Ruslar Ḥiṣār'ı, ancak askerî müdâhale yolu ile, Buhârâ'ya ilhak edebilmişlerse de, bura halkının mukavemetini aslâ kıramamış ve 1917 senesine kadar sık-sık baş gösteren isyanları dahi tamâmiyle tenkile muvaffak olamamışlardır. 1917'de rus çarlığının sukutu üzerine, Türkistan'da başlayan millî istiklâl hareketini bastırmağa ve Türkistan'ı ilhaka çalışan sovyet Rusya'nın, bilhassa Buhârâ hanlığının sovyetize edilmesinden sonra, şarkî Buhârâ'da karşılaştığı millî mukavemet merkezlerinden biri de Ḥiṣār olmuştur. Merhum Enver Paşa, Türkistan istiklâlcilerine iltihak ettikten sonra, burasını hareket üslerinden biri olarak ittihaz etmiş ve şehit düştüğü Belcüvan'a ric'atinden önce Ḥiṣār'da bulunmuş idi. 1924'de Türkistan, Sovyet Rusya tarafından kabîlelere göre dört muhtar (1936'dan itibâren müstakil) sovyet cumhuriyetine parçalandığı zaman Ḥiṣār, aynı adı taşıyan bir vilâyetin merkezi gibi, dört cumhûriyetten biri olan Tâcikistan'a idhâl edildi.

1926 nüfus sayımına göre, 200,000 kadar nüfusu ihtivâ eden Ḥiṣār vilâyeti, Tâcik Buhârâsı'nın şimâl-i garbî bölgesinde, Amu-derya'nın kollarından Vaḫş ve Sūrḫān çayları arasında, Kāfirnihān ırmağının yukarı ve orta mecrâlarında, münbit Ḥiṣār ovasını içine alan sâhayı işgâl etmekte olup, 7 tümene ayrılmıştır. Sun'î surette yapılan bir istatistiğe göre, vilâyet ahâlisinin 65 % nisbeti iranî (tâcik) 34,3 % nisbeti de Özbek türklerinden ibârettir. Türkler Lakay, Markakçı-Yüz, Dürmen, Karluk, Kongrat, Nayman ve bir de „Dağlı türk" adını taşıyan oymaklardan teşekkül eder. Ahâli zirâat (bilhassa buğday, arpa, pamuk ve pirinç) ve başta koyun olmak üzere, hayvan beslemek ile iştigâl eder. Vilâyetin belli-başlı şehirleri, Tâcikistan sovyet cumhûriyetinin merkezini teşkil eden ve 6.000 nüfusa mâlik Düşenbe (bugünkü Stalinâbâd) ve 2.217 nüfuslu Kara-tag'dır. Yıllarca devam eden askerî hareketlerden son derece mutazarrır olan Ḥiṣār bugün Kara-tag'dan daha az bir nüfusu ihtivâ eden küçük bir kasabadır. Ḥiṣār'ı dar bir demir yolu Düşenbe'ye bağlar. 1929'da inşa edilmiş olan Termiz-Düşenbe demir yolu da Ḥiṣār'ın yakınından geçer.

Bibliyografya: A. Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan* (İstanbul, 1942—1947), I, 12, 26, 60, 156, 170, 206, 209, 240, 255 v. d., 426, 438 v. d., 452; Abdullah Receb Baysun, *Türkistan milli hareketleri* (İstanbul, 1945); *Bolş. Sovet. Entsiklopediya* (Moskova, 1930), XVII, 110 v.d. (MİRZA BALA.)

ḤİṢĀR FĪRŌZĀ. [Bk. HİSAR FÎRÛZE.]

HİSAR FÎRÛZE. Ḥiṣār Fīrōza, Pencâb'da eski bir şehir. Bir idâre bölgesinin merkezi olup, vaktiyle Harîāna ismi ile tanılan bir mıntakanın orta kısmını teşkil ediyor ve Savâlakh vilâyetine tâbî bulunuyordu. Bu bölge, Satlac ve Camnā arasındaki kurak mıntakada, Rācpūtāna çölünün şimâl kenarında, 28° 36′ ve 30° şimâl arz dâiresi ile 74° 29′ ve 76° 20′ şark tûl dâiresi arasında kâindir. Mesâhası 13.704 km.² ve nüfusu 781.717'dir. Kısmen kum çölüdür ve kısmen Camnā'nın garp kanalının bir kolu tarafından sulanır. Bölgenin garp kısmı (Sirsa) Bhaṭṭi-rācpūt'lar ile meskûndur. Bunun için vaktiyle bu yere Bhaṭṭiāna denilirdi. Sirsa şehri (eski ismi Sarsutī) adını Sarasvatī ırmağından alır. Suların çoğaldığı mevsimde, şimdi pek küçülmüş olan Sarasvatī'yi alan Ghaggar ırmağı bugün hâlâ Sirsa'nın oldukça yakınından geçmekte ve orada bir modern sulama te'sisâtını beslemektedir. Müslüman ahâli (202.000 kişi), ekseriyet itibârı ile, Rācpūt aslındandır ve orada Rāngar adı ile de mârûftur. İdâre merkezi olan Ḥiṣār ve Sirsa'den başka mühim şehir olarak büyük ticârî bir mevki olan Bhīvānī'yi, Hānsī [b. bk.]'yi ve Fatḥābād (Ḥiṣār gibi Fīrūz-Şāh tarafından kurulmuştur)'ı zikretmek lâzımdır.

Fīrūz-Şāh Tuġluḳ, Bhaṭṭī-rācpūt'lardan validesinin vatanı olan bu kazâya husûsî bir alâka gösterdi ve orada 757 (1356) senesinde kendine izâfeten isim alan Ḥiṣār Fīrōza şehrini kurdu; şehrin bulunduğu kurak mıntakayı sulamak için, Camnā'dan bir kanal açtırdı. Aynı mahalde daha eski bir şehrin mevcût olduğu şüphesizdir; çünkü Fīrūz-Şāh tarafından inşa edilmiş olan kalenin büyük bir kısmı hindû binâları bakiyeleri ile vücûda getirilmiştir. Ḥiṣār uzun müddet mühim bir mevki idi; 932 (1526) senesinde Babur tarafından zaptolundu ve bütün kazâ ile birlikte (bir kror vâridat getiriyordu) oğlu Humāyūn'a bıraktı. Humāyūn da burasını Akbar'in masârifine tahsis ve babalığı (Atgah) Şams al-Dīn'i kazânın idâresine me'mûr etti. Akbar zamanında Ḥiṣār bir *sarkār* merkezi ve Şēr-Şāh Sūrī, Humāyūn ve Akbar zamanlarında bakır para basılan bir darbhâne mahalli oldu. XVIII. asır nihâyetinde Goerge (Core) Thomas, şehri [Bk. mad. HĀNSĪ] zaptetti ve orada Georgegarh ismi verilen bir kale inşa etti ki, bundan galat olarak bugün bu kaleye Cahāc denilmektedir. 1857'de, isyan esnâsında bölge bir müddet anarşi içinde kaldı.

Bibliyografya: *Imperial Gaz. of India*, XIII, 144; *ayn. esr.*, yk. bk. *Pancāb*, s. 228; Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, III (*Tārīḫ-i Fīrōz Şāhi* tercümesi); Thomas, *Chronicles of Pathān Kings of Dehli*, s. 274; Erskine,

Bābar's Memoirs, s. 302; Blochmann (*Ā'īn-i Akbarī* tercümesi), s. 321.

(M. LONGWORTH DAMES.)

HİSARLIK. ḤİSSARLİḲ, 1870—1890 'da Schliemann 'ın hafriyâtı ile kadîm Trova 'nın mevkii olarak tesbit edilen meşhûr bir tepe. Krş. Dörpfeld, *Troja und Ilion* (Athen, 1902); bk. mad. ḤIŞĀR.

ḤİSBA. [Bk. HİSBE.]

HİSBE. ḤİSBA, Asıl mânası saymak olup, idare hukuku ıstılahında „devlet muhâsebesi, muhâsebe dâiresi" mânasına gelir. Bu kelime sonradan „zâbıta" ve nihâyet „çarşı zâbıtası, ahlâk zâbıtası" mânalarına has olmuştur. İslâm fıkhını şerheden Māvardī, İbn Ḫaldūn, Maḳrīzī v.b. gibi müellifler de *hisba* kelimesini bu son ve tamâmiyle dar mânada almışlardır; fakat *ḥisba* tâbirinin dar mânadaki *muḥtasib* kelimesi ile ifâde olunan meslekten başka mânası da olduğu muhakkaktır. Tarihçilerin eserlerinde rastlanan kayıtlara (*Dār al-muḥāsāba va 'l-mavārīs̱* yahut *va'l-mavtā*) göre *ḥisba* doğumları ve ölümleri tescil eden verâset işleri ile ve yetimlerin mallarının idâresi ile meşgûl olan dâire mânasına da kullanılmıştır. Bundan başka *ḥisba* kelimesine, vezin ve ölçüleri teftiş ve damgalama dâiresi (= *Dār al-'iyār*) ve muhâsebât divanı ve nihâyet askerî levâzım dâiresi mânasında da rastlayoruz [bk. mad. MUḤTASİB].

Bibliyografya: Enger, *Mawardii Constitutiones Politicaa* (Bonnae, 1853), son fasıl; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (Beyrut, 1886), s. 196; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (Kahire, 1324), II, 342; Hammer, *Länderverwaltung* (Berlin, 1835), s. 21, 148 v. dd.; von Kremer, *Kulturgeschichte* (Wien, 1875), I, 190; Huart, *Histoire des Arabes* (Paris, 1912), I, 363—366; Behrnauer, *Mémoire sur les Institutions de Police* (*JA*, 5. seri, XV ve XVI, 1860—1861). (E. V. ZAMBAUR.)

ḤİṢN AL-AKRĀD. [Bk. HISNÜL'EKRÂD.]

ḤİṢN AL-ĠURĀB. [Bk. HISNÜLGURÂB.]

ḤİṢN KAYFĀ. [Bk. HISN KEYFÂ.]

ḤİṢN MANṢŪR. [Bk. HISN MANSÛR.]

ḤİṢN ZİYĀD. [Bk. HISN ZİYÂD.]

ḤİSSAR. [Bk. ḤIŞĀR.]

ḤİSSARLİḲ. [Bk. HİSARLIK.]

HİŞĀM. [Bk. HİŞÂM.]

HİŞÂM. HİŞĀM B. 'ABD AL-MALİK (? —743), emevî halifesi. Babası halife 'Abd al-Malik b. Marvān idi; annesi 'Ā'işa, Medine vâlisi Hişām b. İsmā'īl 'in kızı idi. Hişām 105 senesi şâban (kânun II. 724) ında halife ilân olundu ve saltanatına Irak vâlisi 'Omar b. Hubayra 'yi azletmek ile başladı. 'Omar 'in halefi Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasri, Irak vilâyetini 15 sene kadar idâre etti ve sükûn içinde inkişâfını te'min edebildiğinden takdirlere hak kazandı. Bununla berâber, düşmanları nihâyet onu da devirmeğe muvaffak oldular. Cemâziyelevvel 120 (mayıs 738) 'de halife onu azl ve yerine Yūsuf b. 'Omar al-S̱aḳafī 'yi tâyin etti. Ḫālid tevkif olundu ve ancak şevval 121 (eylûl 739) 'de serbest bırakıldı. Aynı devirde 'Alī 'nin torununun oğlu Zayd b. 'Alī, hilâfete hak iddiası ile, Kûfe 'de ortaya çıktı ve bu şehrin çok kolay tahrik edilebilen halkı arasında müşkülâtsız bir çok tarafdarlar kazandı. Fakat, tasavvuru daha evvel ifşâ edildi; isyan bayrağını açmak istediği zaman üstün kuvvetler karşısında çekilmeğe mecbûr oldu ve kendisi ağır surette yaralandı. 106 (724/725) senesinden itibâren Ḫālid 'in kardeşi Asad Horasan vâlisi tâyin olunmuş idi. Burada arap kabîleleri aralarındaki kavgalar ve Abbâsîlerin propagandacıları yüzünden çok müşkülâta uğradı. 109 (727/728) senesinde, vazifesini birâderinin murâkabesi altında ifâ etmiş olan Asad 'in yerine Aşras b. 'Abd Allāh al-Sulamī tâyin olundu; bu zât soğudlar ve türkler ile mücâdeleye girişti; ancak iki sene vâlilikte kalabildi. Halefi Cunayd b. 'Abd al-Raḥmān [b. bk.] türklere karşı muhârebeye devam etti. Hişām, uzun saltanatı esnâsında, bizanslılara karşı mücâdeleyi, mütehavvil neticeler ile, tâkip etti. Her sene büyük seferlere girişildi; bu muhârebelerde donanmaya evvelâ 'Abd Allāh b. 'Uḳba, müteâkiben 'Abd Allāh b. Abī Maryam kumanda etti; halifenin iki oğlu, Mu'āviya ve Sulaymān ise, kara ordusunu idâre ediyorlardı. 122 (740) senesinde 'Abd Allāh al-Baṭṭāl 'ın kumandasındaki araplar Frikya 'da Akroinos 'ta ağır bir mağlûbiyete uğradılar ve bizzat al-Baṭṭāl da maktûl düştü. Fakat bizanslılar ertesi sene Malatya (Melitene) 'nın merkezine taarruz edince, bizzat halife koşup-geldi ve bizanslılar çekilmeğe mecbûr oldular. Hazer denizi kenarlarında türk kabîleleri halife askerine pek çok zorluklar çıkardılar. 112 (730/731) senesinde halifenin ordusu Erdebil 'de yenildi. Fakat Hişām 'ın birâderi Maslama muvaffakiyetle biten müteaddit seferler yaptı ve müslüman silâhlarının tâlii, daha sonra halife olan, Marvān b. Muḥammed tarafından düzeltildi. Aynı devirde Endülüs vâlisi 'Abd al-Raḥmān b. 'Abd Allāh al-Ġāfiḳī Aquitania dükası Endo 'yu yendi; fakat kendisi de Tours ve Poitiers arasında 114 senesi ramazanında (teşrin I. 732) Charles Martel 'in frankları tarafından hezîmete uğratıldı. Bundan başka, berberîler araplar tarafından vatandaş değil, haraçgüzar muâmelesi gördüklerinden hoşnut değiller idi ve bundan başka Hâricîlerin propogandası ateşi körükleyordu. En nihâyet, korkunç bir isyan patladı ve 123 (741) senesinde Hişām berberîlere karşı Kulsūm b. 'İyāż kumandasında bir Suriye ordusu göndermeğe mecbûr oldu. Fakat, suriyeliler müthiş bir bozguna uğradılar; Kulsūm telef oldu ve yeğeni Balc b. Bişr ordunun $^1/_3$ 'i ile İspanya 'ya kaçtı. Hişām, 6 rebiülâhır 125 (6 şubat 743) 'te al-Ruṣāfa 'de vefat etti. Şahsen samimî bir müslüman ve vazifeye sâdık bir adam idi. Her şeyden evvel devletin mâliyesini iyi idâre etmeğe çalıştı; fakat tasarruf arzusu bâzan hisset şeklini alıyordu. Dış düşmanlarından başka Abbâsî dâileri ve Ḫāricī tahrikçileri gizliden-gizliye tahripkâr işlerine devam ettiler ve halife, meziyetlerine rağmen, Emevî imparatorluğunun gittikçe artan zaafına bir çâre bulamadı.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), bk. fihrist; İbn al-As̱īr (nşr. Tornberg), tür. yer., bilhassa, V, 92—201; al-Balāẕurī (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 378—396; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), I, 448 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, III, 80 v. dd.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 616—657; Müller, *Der Islam im Morgen- unde Abendland*, I, 445—452; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall*, 3. tab, s. 393—411; Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern*, s. 443—445 (= *Nachr. von der Kgl. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen. Philol.- Hist. Kl.*, 1901) ve *Das arabische Reich*, s. 203—218; Huart, *Histoire des Arabes*, I, 272—275.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

HİŞÂM. HİŞĀM B. AL-ḤAKAM ABŪ MUḤAMMED, eski ve mümtaz şi'î ulemâsından biridir. Hişām, Banī Şaybān 'ın bir mahmîsi idi; her ne kadar Vāsiṭ 'ta doğduğu anlaşılıyorsa da, gençliğini Kûfe 'de geçirmiştir; 199 (814/815) senesinde Bagdad 'a gitti; fakat az zaman sonra vefat etti (diğer bir rivâyete göre Ma'mūn devrini de idrâk etmiştir). Barmak oğlu Yaḥyā b. Ḫālid 'in son derecede itimadını kazandı ve huzûrunda yapılan ilmî münâkaşaları idâre etti; bizzat Hārūn al-Raşīd ile de münâsebette idi. Bidâyette Cahm b. Şafvān [b. bk.] 'ın talebesi olduğu anlaşılıyor. 'Alī-oğullarından Ca'far (ölm. 148 = 795) ile şahsî muârefesi dolayısı ile onun tarafdarı ve Mūsa b. Ca'far 'in samimî bir dostu olmuştur. İmâmet meselesine dâir şi'î doktrini, o vakitten itibâren, kendi îman ve ilminin merkezi oldu; diğer akâide ve felsefeye dâir meseleler hakkındaki fikirleri de bu merkez etrafında toplandı. Hişām, cenâb-ı Hakkın maddî eşyâ üzerine başka suretle müessir olamayacağı kanâati ile, Allaha cezrî bir surette cismâniyet atfeder. *Kur'an* 'ın mahlûk olup-olmadığına müteallik mesele ile iştigâl, kendi itikadınca, abestir; çünkü *Kur'an* Allâh kelâmı 'dır ve bunun için sıfat-ı ilâhiyeden biridir. Binâenaleyh Allahın diğer sıfatlarından ayırd edilemiyeceği gibi, mümkün varlıkların sıfatları arasında da mütâlea edilemez. Ona göre, sâir sıfat-ı ilâhiye için de böyle olduğu bedihîdir. Hāşim irâde-i cüz'iye bahsinde, vâzıh olmamakla berâber, İbn Ḳutayba 'nin, kat'î şahâdetine göre (*muḫtalaf al-ḥadīs̱*), Cabarīya fırkasına mensûp idi ki, bunu hiç şüphesiz Cahm b. Şafvān ile olan eski münâsebetlerine atfetmek lâzımdır.

Hişām bir çok eserler te'lif etmiştir. *Fihrist* (s. 175 v.d.) bunların isimlerini sayar. Fakat hepsi kaybolmuştur. Arap müellifleri, Hişām 'ın mûtezileden Abu 'l-Huẕayl [b. bk.] ile yaptığı ilmî münâkaşalardan bahsederler ve akîdesinin tilmizleri tarafından inkişaf ettirildiğini iddia ederler; fakat hakikatte bu akîde bir çok noktalarda tâdilâta uğramıştır.

Bibliyografya: Horten, *Die philosophischen Systeme der spekulat. Theol. im Islam*, s. 170, not 2; orada zikredilen bahis al-Baġdādī 'de bulunur; Muḥ. Badr, bsm., s. 48 v.dd. (krş. fihrist); *Wiener Zeitschr. für die Kunde der Morgenl.*, IV, 226.

HİŞÂM I. HİŞĀM I., ABU 'L-VALĪD AL-RĀŻĪ yahut AL-'ĀDİL (759—796), 'Abd al-Raḥmān I. [b. bk.] 'ın oğlu olup, Kurtube 'de Emevî hükümdarlarının ikincisi (172—180 = 788—796) idi. Şedit ve hîlekâr babasından daha insânî, daha âdil ve daha dindar olmakla berâber, âsî kardeşlerine karşı ve uzun bir fâsıladan sonra müslüman kuvvetlerini yeniden ve mükerreren şimâldeki hıristiyan memleketlerine ve Fransa 'nın cenûbuna götürmek için pek çok faâliyet sarfetti; Astorga, Oviedo, Gerona ve Narbonne 'a kadar ileriledi. Muâsırı medineli büyük fakîh Mālik b. Anas 'in sert fıkhına ve akîdelerine İspanya 'da ilk olarak büyük bir nufûz te'min etmiş ve bu suretle Endülüs fakîhlerinin dar ve mutaassıp temâyüllerinin temellerini atmıştır. Babasının başladığı büyük Kurtube câmiini ikmâl etti ve vâli al-Samḥ [b. bk.] 'ın yaptırdığı ve yıkılmak tehlikesi gösteren Vādi-'l-Kabīr (Elkantara) köprüsünü tâmir ettirdi. Bu mâhir hükümdar ancak 37 yaşında olduğu hâlde ve halef olarak oğlu al-Ḥakam I. (b. bk.; 796—822) 'i bırakarak, pek erken vefat etti.

Bibliyografya: İbn 'Aẕārī, *al-Bayān al-muġrib*, II, 60—70, trc., 96—109; *Aḫbār macmū'a*, s. 120—124; al-Marrākaşī (nşr. Dozy), s. 12; İbn Ḫaldūn (Bulak tab.), IV, 164 v.d.; Maḳḳarī, I, 216—219; Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, 54—57; ayn. mll., *Reeherches*³, 127—139; (Ga-

yangos, *History*, II, 95—100); Aug. Müller, *Islam*, II, 460; Simonet, *Historia de los Mozárabes*, s. 227—279; (Lembke, *Geschichte von Spanien*, I, 356—364). (C. F. SEYBOLD.)

HİŞÂM II. HİŞĀM II., ABU 'L-VALĪD AL-MU'AYYAD B. AL-ḤAKAM II. AL-MUSTANṢİR (?—1009), Kurtube Emevîlerinin onuncusudur. (366—399 = 976—1009) ve yeniden 400 'den 403 (1010—1013) tarihine kadar hukümdarlık etmiştir. Kurtube tahtında dokuz selefi zamanında bütün hukûmet, esâs itibârı ile, hukümdarların (emîr ve halife) ellerinde iken, Hişām II. 'ın şahsiyeti tamâmiyle ikinci plâna atılmıştır. Büyük devlet adamı ve büyük kumandan, mutlak nufûz sâhibi, saltanat nâibi ḥācib (vezîr-i âzâm) al-Manṣūr (b. bk.; ölm. 1002) 'un ve bu zâtın oğlu 'Abd al-Malik al-Muẓaffar (b. bk.; ölm. 1008) 'in arkasında Hişām II. bir heyûlâdan başka bir şey değildir; hâlbuki al-Mansūr 'un ikinci oğlu 'Abd al-Raḥmān [b. bk.] kabiliyetsiz olduğundan çabuk iskat olundu (1909). Hişām II. 10 yaşında cülûs edince, validesi al-Ḥakam II. 'in gözde karısı olan bask ırkından, şefkatsiz Ṣubḥ (Aurora) tarafından dostu ve âşıkı al-Mansur 'un el-birliği ile vesâyet altına konuldu; taassup içinde yetiştirilen Hişām II., en nihâyet, validesinin ve vezîr al-Mansūr 'un ellerinde basit bir oyuncak hâline gelinceye kadar Kurtube 'nin garbında kâin yeni pâyitaht al-Zahrā 'ya kapatıldı; bu keyfiyet hukümdarlık nufûzunun sür'atle inhitâtını ve parlak Kurtube halifeliğinin az zamanda sukutunu hazırladı. Tekrar iddia edildiğine göre, meydana çıkan düzmece Hişām (berberîler tarafından Kurtube 'de 1013 tarihinde yapılan kıtalde kaybolmuş imiş), 426 (1035) tarihine doğru İşbiliye hukümdarı 'Abbādi [b. bk.] Abu 'l-Ḳāsim Muhammed I. b. İsmā'il tarafından halkı aldatmak için bir kukla gibi kullanıldı.

HİŞAM III. HİŞĀM III., AL-MU'TADD, (?—1036) pek az müddet saltanat süren kabiliyetsiz halife 'Abd al-Raḥmān IV. al-Murtażā (408 = 1018) 'nın oğlu ve büyük 'Abd al-Raḥmān III. (912—961) 'ın küçük torununun oğlu olup, Kurtube Emevîlerinin onaltıncısı ve sonuncusudur. Bu âciz hukümdar, XI. asrın başlarından itibâren mahallî küçük emîrlikler (ispanyolca *Reyes de Taifas*, a. *Mulūk al-ṭavā'if*) hâlinde parçalanmakta olan büyük halifeliğin inhilâl etmesinin önüne geçemedi (418—422 = 1027—1031; ölm. 1036).

Bibliyografya: Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, 131 v.d., 177 v. dd.; IV, 18 v. dd.; Aug. Müller, *Islam*, II, 544 v. dd.; *al-Bayān al-muġrib* (trc.), II, 391, 395, 411—419; al-Marrākaşi (nşr. Dozy)², s. 17—28, 40 v.d. bk. bir de mad. AL-MANṢŪR. (C. F. SEYBOLD.)

HİT. [Bk. HİT.]

HİT. HİT, Irak (Babiliye) 'ın garp ucunda bir şehir, takriben 33° 35′ şimâl arzı, 42° 48′ şark tûlü arasında (Greenw.), Fırat nehrinin sağ sâhilinde, aslen sun'î olması muhtemel bir tepe üzerinde, kâindir. Orta çağ arap seyahatnâmeleri Hīt ile Bagdad arasındaki mesâfeyi 33 fersah (takriben 130 mil) veya 5 ½—6 günlük bir yol olarak tahmin etmektedirler; krş. Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen* (1900), I, 8. İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal gibi bâzı arap coğrafyacıları, Hīt 'i Cazīra (Mezopotamya) 'ye idhâl etmektedirler. Fakat umûmiyet itibârı ile, Bâbiliye 'nin hudut şehirlerinden biri addedilmektedir. Muḳaddasī 'nin zamanında (X. asır), oldukça ehemmiyeti var idi; XIII. asrın başlangıcında Yāḳūt bu şehri, küçük bir yer olarak, târif eder. XIX asır başlangıcında Olivier nüfusunu 1.000 (bk. Ritter, *ayn. esr.*, s. 752), takriben 70 sene sonra, Çernik 2.000 olarak tahmin etmiştir; Chesney bu şehirde 1.500 ev saymıştır. Hīt resmi yapılacak derecede güzel olarak târif edilir. Bugün bu şehrin yalnız, duvarları ile iki kapısı kalmıştır; mühim bir binâsı mevcut değildir. Yāḳūt, 181 (797) senesinde oradan geçerken görmüş olduğu, vefat eden tanınmış fakîhlerden 'Abd Allāh b. al-Mubārak 'in mezarından bahseder; krş. Mas'ūdī, *Murūc al-zahab* (Paris), VI, 294, 503 ve Yāḳūt, *ayn. esr.*, VI, 508.

Hīt pek kadîm bir yerdir; bu şehir IX. (m. ö.) asır başlangıcına kadar olan eski devirlere âit âsûrî kitâbelerinden birinde (Tukulti-Ninib II. 'nin sâlnâmeleri) İd ismi ile zikredilmektedir (bk. Scheil, *göst. yer.*). Herodot, hattâ görünüşe nazaran, İsidor Charakensis dahi, şehri "Iç" olarak tanımaktadır. Zosimus'da ismi Σῖθα olarak gösterilmektedir; Hīt bu ismin araplar tarafından kabûl edilmiş süryânîce şeklidir. Şehrin adının karakteristik maḥsûlü olan Asphalt (âsûrîcesi *iddū*, *ittū*) tan müştak olması melhûzdur. Hīt, 16 (629) 'da arapların hukmü altına girmiştir. 334 (945) 'te Ḥamdānī 'lerin eline geçmiştir (bk. Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 695).

Hīt, ticârî ve zirâî bakımdan, oldukça ehemmiyetli bir şehirdir. Bâbil ve Suriye arasında, bilhassa Bagdad ve Haleb arasında işleyen kervanlar Fırat nehrini bu noktadan geçerler. Bu vaziyet parlak bir nakliyeciliğe ve işlek bir ticârete yol açmıştır. Kadîm devirlerde dahi, Hīt mıntakası, bol mıkdarda asfalt ve neft istihsâl etmekle şöhret kazanmış bir yerdir. Bu maddelerin istihsâl edildiği, sıra-sıra, kuyular mevcûttur. Yukarıda zikredilen âsûrî

metni dahi şehrin bu vasfını zikretmektedir. Hīt civarında bulunan 'Ayn Ḳayyāra (= bitüm kaynağı) ismi verilen bir yer, msl. Abu 'l-Fidā', *Annales*, nşr. Reiske-Adler, IV, 241) 'de tesâdüf edilmektedir. Hīt yakınlarında Fırat 'a munsab olan küçük bir ırmak, akıntısı vâsıtası ile, pek çok asfalt nakletmektedir. Bitüm, Hīt 'te çok muhtelif suretlerde kullanılmaktadır; msl. gemiler kalafat edilmekte, kireç yapmak için fırınlarda yakılmaktadır. En eski devirlerden beri asfalt Bâbil 'de bir nevi çimento olarak kullanılmakta idi (krş. Abu 'l-Fidā', *Geographie, göst. yer.*). Hīt, bir haylı bitümlü madde ihrâc eder; bunlar nehirden aşağıya gemiler ile nakledilir; hattâ Hīt, işlek bir sinaat olan gemi inşaiyeciliğini doğrudan-doğruya asfalta medyûndur. Hīt 'in cenûbunda kadîm devirlerde işlenmiş olan taş ocakları vardır. Bu gün bir demir yolu bu ocakları Fırat nehrine bağlamaktadır (krş. A. Musil, *Anzeig. der Wien. Akad. der Wissensch.*, 1913, I: *N. O. Arabien und Südmesopot.*, s. 11). Orta çağ arap coğrafyacıları hurma ağaçlarının getirdiği serveti ve Hīt civarındaki vâsî hubûbat zer'iyâtını kaydederler. Hīt enfes şarapları ile de meşhûrdur (krş. Abū Nuvās 'ın şiirleri, nşr. Kremer, nr. 12, s. 46 ve R. Geyer 'in neşrettiği A'şā 'nın *Mābukā'u* şiiri, *Sitz. Ber. der. Wien. Akad.*, 149 cild, VI, s. 145, 14). Hīt civarında, Ulāyeh al-maḳlūbe (= „tebdil edilmiş şehir") isimli harap bir sâhaya işâret edilir.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer (bk. IV, 146 'daki iktibaslar); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 997; Abu 'l-Fidā, *Geographie* (Paris), I, 298 v.d., 328; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), II, 186; Balāẕurī, *Kitāb al-futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 179, 299; G. Le Strange, *The Lands of the East. Caliphate* (1905), s. 65; Ritter, *Erdkunde*, X, 7, 143; XI, 749 v. dd.; V. Scheil, *Annales de Tukulti Ninip II.* (Paris, 1910), s. 38—40 (resimler ile); Çernik (Petermann, *Geograph. Mitteil.*, Ergänz-Heft, nr. 44, 1875), s. 23 v. dd.; J. Peters, *Nippur or Explorations and Adventures on the Euphrates* (New-York, 1897), I, 159—164; Bell, *The eastern Bank of the Euphrates from Tell-Ahnas to Hit* (*Geographical Journal*, 1901); Viollet, *Descript. du Palais d'al-Moutasim = Mem. de l'Académie des Inscript. et Bell. Lettr.* (1909), XII, 2. kısım, s. 575 v.d. (IV. ve I. levhalar ile). (M. STRECK.)

HİTĀ. [Bk. KARA-HITAY.]

HİTĀN. [Bk. HİTĀN.]

HİTĀN. ḤİTĀN (A.), sünnet. *Lisān al-'arab* (*ḫ-t-n* maddesi) 'a göre bu tâbir hassaten erkeklerin sünneti hakkında kullanılır; kadınların süneti için ayrı bir kelime vardır ki, o da *ḫafż* 'dır. Bu mâlûmat sahîh olunca, *al-ḫitānāni* „iki sünnet edilmiş parça" (yâni erkeğin ve kadınınki) tâbiri taglib tarikı ile bir tesniye olur. Bu tâbire hadîste rastlanır: „Eğer iki sünnet yeri bir biriyle temasta bulunursa, *ġusl* lâzımdır" (Buḫārī, *Ġusl*, bâb 28; Muslim, *Ḥayż*; trc. s. 88; Abū Dā'ūd, *Ṭahāra*, bâb 81, 83).

ḫ-t-n köküne bağlı bâzı kelimeler kayınpeder, damat, gelin (*ḫatan*, *ḫatana*) yahut evlenme keyfiyetini (*ḫutūna*) ifâde ederler. Bu kelimelerin bâzıları kök sâmî diline âit olmalıdır; hattâ bunlar, aynı şekilde yahut müşâbih şekillerde şimâlî Sâmî dillerinde de bulunurlar. Şimdi ḫitān ile bu mefhûmlar arasındaki münâsebetleri mütâlea edeceğiz.

Ḫitān, eski Arabistan 'da umûmî bir âdet idi. Ḫitān 'dan *Kur'an* 'da değil, şiirler (Huẕalī 'lerin Dīvān 'ında Farazdaḳ 'ta ve diğer şâirlerde mevcût kayıtlar için F. Krenkow 'un lûtfuna müteşekkirim) ile hadîslerde bahsedilir. Kadîm lisanda „sünnetsiz" için hususî bir kelime (*aġral*, ibrânîce *'ārēl*) var idi.

Hadîslerde, İbrāhīm 'in 80 yaşında sünnet edildiği nakledîliyor (Buḫārī, *Anbiyā'*, bâb 8; Muslim, *Faḍā'il*, trc. s. 151). Bu hadîs Kitāb-ı mukaddes 'teki nakle dayanır. İbn Sa'd İbrāhīm 'in daha 13 yaşında iken sünnetli olduğunu bildiren bir hadîs rivâyet etmiştir (*Ṭabaḳāt*, I/1, 24).

Pek muhtemel olarak, *ḫitān* ameliyesinin islâmiyetin ilk asırlarında câri olduğunu aynı hadîs telmih eder. Bunu, *ḥadīṯ 'te*, İbn 'Abbās 'ın *ḫitān* 'ı ile alâkalı olan mâlûmat ile karşılaştırabiliriz. Bâzı rivâyetlere göre (Aḥmed b. Ḥanbal, I, 273), Peygamber öldüğü zaman İbn 'Abbās 15 yaşında idi. Diğer bâzı hadîslere nazaran ise, bu zât o zaman sünnetli bulunuyordu (Buḫārī, *İsti'ẕān*, bâb 51; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 264, 287; Ṭayālisī, nr. 2639, 2640).

Ḫitān, hadîslerde, imparator Heraclius 'un zaiçesi hakkındaki hikâye münâsebetiyle zikredilmektedir (Buḫārī, *Bad' al-vaḥy*, bâb 6). Heraclius yıldızlarda „sünnetliler hukümdarı" 'nın verdiği haberi okumuş idi. Bu sırada, Gassânîler kıralının elçisi gelip, Peygamberin islâmiyeti teblig ettiği haberini getirdi. Bu elçinin kendisinin de sünnetli olduğu mâlûm idi ve imparatora *ḫitān* 'ın araplarda bir âdet olduğunu o bildirmişti.

Ḥadīs 'te, *ḫitān* 'ın islâmiyetten evvelki müesseselerden biri olduğu kabûl edilmiştir. Fitrî (*al-fiṭra*) 'inin şartlarını sıralayan hadîslerde, tırnak kesmek, misvak kullanmak, bıyık ve sakal kesip düzeltmek ile birlikte *ḫitān* da zikr-

edilir (Buḫārī, *Libās*, bâb 63; Muslim, *Ṭahāra*, trc. 49 v.d.; Tirmiẕī, *Adab*, bâb 14...). Kadınların *ḫitān*'ının bu bahislere zımnen dâhil bulunması muhtemeldir. Aḥmed b. Ḥanbal (krş. V, 75)'in rivâyet ettiği bir hadîste *ḫitān* erkekler için sünnet ve kadınlar için bir şeref ve mefharet olarak gösterilmiştir. Kadınların *ḫitān*'ına, bâzı mekkelilere verilmiş olan *İbn muḳaṭṭi'at al-buẓūr* yâni „kadın sünnetçisi kadının oğlu" lekabı da şahâdet eder.

Ḫitān ameliyesinin icrâsında, muhtelif mezheplere göre, farklar vardır. Bu husûstaki ayrılıkları birer-birer anlatacak yerde, Navavî tarafından Muslim'e yazılan (Kahire, 1283, I, 328) şerhte, bu ameliyenin târifine hasrettiği kısmı nakletmek kâfidir:

— „*Ḫitān*, Şâfi'îiya ve diğer bir çok fakîhlere göre, *vâcib*'dir. İmam Mālik'e göre *sünnet*'tir. Bundan başka, yine Şâfi'î'ye göre, erkekler için olduğu gibi kadınlar için de vâciptir. Erkeklerinki, haşefeyi örten derinin, onu tamâmen meydana çıkaracak derecede, kesilmesidir. Kadınlarınki ise, tenâsül uzvunun *bizr* denilen kısmının bir parçasının kesilmesidir. Şâfi'î mezhebi sâliklerinin ekseriyeti tarafından da kabûl edilen *ṣaḥîḥ* rey'e göre, *ḫitān*'ın gençlikte yapılması câiz olup, vâcip değildir; diğer bir rey'e göre ise, çocukları *bulūġ*'a ermeden sünnet ettirmek *velî*'ler için vâciptir. Diğer husûsî bir görüşe göre, çocuğun 10 yaşına girmeden önce sünnet edilmesi câiz değildir. Bizce sahîhi, sünnetin doğumdan 7 gün sonre yapılmasıdır; *mustaḥabb* olanı da budur. Bu meselede de, 7. günün hesabında, doğum gününün sayılıp sayılmıyacağı hakkında iki nokta-i nazar vardır." —

Ḫitān mevzûunun fıkıh te'lifâtında ehemmiyetli yeri yoktur. Bununla berâber, pek mühim olan bir nokta var ise, o da halk zihniyetinin *ḫitān*'a verdiği kıymettir. Snouck Hurgronje — „Gerek tahsilsiz müslümanların ve gerekse gayr-i müslimlerin ekseriyeti için — ki her iki zümre de şekle fazla bağlıdırlar — sünnet olmak ve domuz eti yememek bir dereceye kadar müslümanlığın mi'yarı olmuştur. Bu iki hukme verilen mübâlegalı ehemmiyetin şerîatte mesnedi yoktur; çünkü bunlar, kitlelerin daha az ehemmiyet verdiği diğer bir çok hukümler ile aynı seviyede bulunmaktadırlar (*Der Islam*, Baarn, 1912, s. 30; *Verspr. Geschr*, I, 402; krş. IV/1, 377). „—der Cava'da, umûmiyetle, *ḫitān* islâm dinine giriş merâsimi olarak kabûl edilir ve bunun içindir ki, *ḫitān*'a orada bâzan *njelamakéselam* („müslüman kılmak işi") denilir. Bu tâbirden başka, Cava'da *ḫitān*'ı ifâde eden diğer bir çok kelimeler de kullanılmaktadır (*göst. yer.*, IV/1, 205 v.d.).

Açeler'de, yalnız gayr-i müslimlerin sünnet olması ihtidâ için yapılan bir âyin olarak telâkkî edilir (Snouck Hurgronje, *The Achehnese*, I, 398). *Ḫitān*'a verilen ehemmiyet, Peygamberin sünnetli olduğunu gösteren hadîste de görülür (İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, I/1, 64). İslâm diyarında bir çocuğun kısa gulfeyle doğması, bir uğur addolunur (Doutté, *Merrâkech*, Paris, 1905, s. 353).

Mekke'de, *ṭahār* ismi verilen *ḫitān* âyinlerinde erkek çocukları 3 ile 7 yaş arasında sünnet edilirler; kızlar için düğün yapılmaz. Oğlanlar için büyük alaylar tertip olunur. Merâsime tekaddüm eden gün güzel elbiseler giyen çocuk at ile sokaklarda dolaşır; yanında yaya olarak, attan düşmesine mâni olmak ve kokulu bir mendil ile kendisini yelpâzelemek için bir çok adamlar yürür. Önde davulcu ve defciler gider; bir taraftan da *zikr* edilir. Çocuğun hemen gerisinde, babasının ihtiyar zenci câriyesi, içinde kömür, reçine ve tuz yanan bir mangalı başında taşıyarak yürür. Alayın ikinci kısmını, yine atlara binmiş olarak, çocuğun fakir arkadaşları teşkil ederler. Alay ikindi ('aṣr) vaktine kadar şehrin büyük sokaklarından geçer; guruptan az evvel, ilk hareket ettiği yere döner. Âilenin kadınları, geceyi ahbapları ile birlikte geçirirler; kadın hânendelerin toplantıda bulunması şenliği artırır.

Ertesi sabah güneş doğarken berber, sünneti yapar. Çocuk arka üstü yatar, annesi çocuğun dikkatini şekerler ile başka tarafa çekmeğe uğraşırken, berber gulfeyi bir pens ile sıkıştırır ve keser. Yaranın üstüne bir yakı konulur, umûmiyetle bir hafta zarfında yara kapanır. Ameliyattan sonra yakın akrabâlara bir ziyâfet verilir. Şurası kayda şâyândır ki, eski âdetlere hâlâ çok bağlı olan Hadramîler, doğumdan 40 gün sonra çocuklarını sünnet ederler (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 141 v.dd.).

Mısır'da, erkek çoçuklar 5—6 yaş arasında sünnet edilirler. Sünnetten evvel çocuk, büyük bir alay ile sokaklarda dolaştırılır. Ekseriyâ, masrafı azaltmak için, bir nişan merâsimi de berâber yapılır; bu vaziyette çocuk ve maiyeti önde yürürler. Çocuk kız gibi süslü giydirilmiş; nazardan muhâfaza için, yüzünün bir kısmı mendil ile örtülmüştür. Mekke'de olduğu gibi önde çalgıcılar bulunur. Alayın en mühim şahsiyeti sünnetçi berberin uşağıdır; berberin *ḫaml*'ını taşır. *Ḫaml*, yarım üstüvâne şeklinde dört kısa ayağı olan tahta bir sandıktır ki, önü ayna ve yer-yer prinç parçaları ile kaplıdır, arka tarafı bir perde ile örtülüdür. Kıptîlerin de yalnız erkek çocuklarını sünnet ettirdiklerini kaydedelim (Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*; çocukluk ve terbiye bahsi).

Türkiye'de sünnet bu san'ati ekseriyâ babadan tevârüs eden sünnetçiler tarafından yapılırdı. Şimdi bu ameliyeyi doktor-cerrahlar yapar ise de bunu yapan sünnetciler de vardır. Çocuk umûmiyetle 7—10 yaşları arasında sünnet edilir. Sünnet düğününe iştirâk edenler için olduğu gibi akrabâ, fukarâ ve dâvetliler için de ziyâfetler verilir.

Saltanat devrinde şehzâdelerin sünneti umûmiyetle büyük düğünlere vesîle olurdu. Düğün tarihinden epey evvel, imparatorluğun büyük me'mûrlarına ve hattâ bâzan Avrupa saraylarına haber verilirdi. Murad III.'ın oğlunun sünneti münâsebeti ile, büyük me'mûrlara gönderdiği dâvetnâme tarihlerde mezkûrdur [bk. mad. SÜNNET].

Şimâlî Afrika'da, çocuklar 7 günlük ile 13 yaş arasında, bıçak yahut makas kullanan berber tarafından sünnet edilirler. Doutté (*Merrâkech*, s. 351)'nin Dan'a atfen zikrettiğine göre, Cezayir şehrinde sünnet için taştan yapılmış bıçak kullanılır. Bugün bu âdet pek kalmamış olacaktır. Bu bize, isrâilîlerin Arz-ı Mev'ûd'a geldikleri zaman taştan iki yüzlü kılıç veya bıçaklar ile sünnet edildiklerini anlatan Yeşû' kitabını (krş. V, 2 v. dd.) hatırlatmaktadır. Endonezya'da, halkın bir kısmı bu ameliye için taş bıçaklar kullanırlar (Wilken, s. 212). Şimâlî Afrika'da, Türkiye'de ve Mısır'da olduğu gibi, aynı zamanda bir çok çocuk sünnet edilir, bunların içinde babası en zengin olan bütün masrafı görür.

Cava'da, erkek çocukların sünneti ekseriyâ *ḫatm* yahut *kataman* merâsimi ile berâber yapılır. Takım-adaların bu kısmında sünneti ifâde eden muhtelif tâbirler için bk. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, IV/1, 206. Çocukların sünnet edildikleri yaş, Cava adasının muhtelif kısımlarında başka başkadır; sünnet yaşı muhâfazakâr halk arasında (14—15 yaşında) müslüman şerîati ile daha sıkı münâsebette bulunan kısımdakinden (10 yaşında veya daha küçük) daha yüksektir. Hazırlık başlamadan evvel, çocuk babasının yahut eddâdının mezarına götürülür, çiçek konulur ve günlük yakılır, duâ edilir. Sonra evin yahut *pendopo*'nun önüne bir tak (*tarup*) inşâ edilir ve sünnetin içinde yapılacağı küçük bir oda (*kobongan*) hazırlanır. Bu odaya yahut önüne, bir çok eşyâlar ile kap-kap yemekler konulur ki, bunların remzî veya dinî birer mânaları vardır. Bu hazırlıklar, türlü-türlü korkunç mahlûklar için takdime olarak verilen dinî bir ziyâfet ile sona erer.

Sünnetten evvel veya sonra *vayang*, *tayuban*, *cagongan* gibi şenlikler yapılır. *Cagongan*-ekseriyâ sünnetten evvelki gece yapılır, bunu da *kataman* yâni çocuğun bâzı *Kur'an* sûrelerini okuması tâkip eder.

Sünnet ameliyâtından bir gün evvel, bir alay tertip edilir, burada çocuklar ya ebeveyninin kucağında taşınır yahut *naga* veya diğer hayvanlar şeklindeki arabalara yerleştirilirler; üzerlerine bir güveylik elbise giydirilirler ve üstüste altın ve elmas ziynetler ile süslenirler, vücutlarının görünen kısımlarına *boreh* sürülür. Çocuğa hacı elbisesi giydirildiği vâkidir. İslâm diyarında fakir âileler çocuklarını, zenginlerinki ile berâber, sünnet ettirirler ve bütün masrafı zenginler görür.

Çocuk sünnetten bir kaç gün evvel ve sonra kımıldamamalı, sıcak şeyler yememeli ve uğursuz sayılan hareketlerden bu sırada sakınmalıdır. Ameliyattan evvel çocuk yıkanır, bu esnâda bir çok duâlar okunur. Sonra çocuk yaşlı bir kimsenin, ekseriyâ çok çocuklu bir *santri*'nin, dizlerine oturtulur, bunun ileride çocuğun evlenmesi üzerinde hayırlı te'siri olacağına inanılmaktadır. Daha fazla tafsilât için bk. Snouck Hurgronje, *ayn. esr.*, IV/1, 205 v.dd.

Cava'da, kızlar her zaman sünnet edilmezler. Bu merâsime *sunna* dedikleri hâlde, Malaylar *gusaran* (dişlerin eğelenmesi) derler; ameliyâta tekaddüm eden günde gûyâ dişler eğelenirmiş gibi yapılır. Cava'da kızlar 2 ile 8 yaş arasında sünnet edilirler. Son yarım asır zarfında, bâzı muhitlerde, bu sünnet merâsimi gizli bir âyin şeklinde yapılır ise de, *'âdat*'e bağlı olan âileler bu âdete uymazlar.

Açeler'de, erkek çocuklar, hatim indirdikten hemen sonra, 9/10 yaşlarında *mudêm* (muhtemel olarak *mu'aẕẕin*) tarafından sünnet edilirler. Ameliyât (daha fazla tafsilât için bk. ayn. mll., *The Achehnese*, I, 398—400) tam bir *ḫitān*'dır. Cava adasının bâzı yerlerinde ise *ḫitān* ameliyesi daha ziyâde bıçak ile çizmekten ibârettir. Orada da çocuk perhize riâyet etmek mecbûriyetindedir. Açe'de, umûmiyetle merâsimde husûsî şenlikler yapılmaz. Fakat, ekseriyâ vâki olduğu gibi, eğlenceler sünnet ile alâkalı nezirlerden sonra yapılır. Msl. çocuğun babası bir *rapa'i* yapmağı yahut bir türbeyi ziyâret etmeği nezreder. Bu hâlde, güvey gibi giyinmiş olan çocuk, türbeye bâzan at ile götürülür; orada başı yıkanır ve dinî bir ziyâfet verilir.

Açe'de, kızlar *peutron* (çocuğu ilk defa açık havaya çıkarma merâsimi)'dan sonra, tabi'î olarak pek küçük yaşta sünnet edilirler. Ameliyât ile hiç bir merâsim yapılmaz; babası dahi kızının ne zaman sünnet edileceğini bilmez.

Ḫitān mısırlılar, araplar, isrâilîler, edomîler, muâbıtlar ve ammonîler (krş. Ermiya, IX, 25) gibi Eski kavimlerde icrâ edilen bir âyindir.

Sonde adalarında, ḫitān, islâmiyetin dünyanın bu kısmında intişârından evvel de yapı-

lırdı (krş. G. A. Wilken, *De besnijdenis bij de volken van den indischen Archipel, BTLV*, IV. seri, X, 166, 180 v.d. = *Verspreide Geschriften van G. A. Wilken*, IV, 206, 220). Yukarıda zikredilen hâdiseler bir çok guruplar hâlinde tasnif edilebilir.

a. Bir çok kavimlerde, kadınlar da erkekler gibi sünnet edilirler. Binâenaleyh, bu âdetin, aslında birini diğerinden ayırmadan, her iki cinse de tatbik edildiği nokta-i nazarından başlamamız lâzım gelir. Bâzı müslüman kavimlerde, kız çocukların erkeklerden daha küçük yaşta merâsimsiz, ekseriyâ gizli olarak, sünnet edildikleri kaydolunmalıdır (Wilken, *Verspr. Geschriften*. IV, 238).

b. Bu âyinin bir defadan fazla yapıldığı da vâkidir (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 207). Msl. islâm âleminde, Malayların kendi memleketlerinde, şerîatin ahkâmına uygun olarak sünnet edilmedikleri için, hacc dolayısı ile Cidde'ye geldikleri zaman, ikinci bir defa sünnet edildikleri mâlûmdur (Snouck Hourgronje, *Mekka*, II, 312).

c. Çocuklar, doğumun 7. günü ile on beş yaş arasında sünnet edilirler. Binâenaleyh. *ḫitān*, çocukluğun her hangi bir yaşında yapılan, saçın ilk defa kesilmesi (*ʿaḳīḳa*, krş. Doutté, *Merrâkech*, s. 351), dişlerin eğelenmesi, hatim gibi bir âdettir. Yukarıda söylediğimiz gibi, *ḫitān* ile izdivac arasında lisânî irtibatlar vardır. Vak'alar kadar mûteber olan bu bağlar seyyahların nakilleri ile de tamamlanmaktadır. Söylendiğine göre (p. e. Batanūnī, *Riḥla*, s. 213, not), orta Arabistan'da bulunan kabîlelerden birinde, bu ameliyât delikanlılara tehlikeli ve ıztırap verici bir şekilde yapılır. Sünnet edilenin nişanlısı onun karşısında durur, evlenecek olan genç acısından bağırdığı takdirde tasarlanan izdivacdan vazgeçilirdi (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 141). Bahsettiğimiz kitabın bu kısmındaki bir nota göre, müellifin, bu hâdiseyi anlatan seyyahın bunu gözleri ile görüp-görmediğinden şüphe ettiğini kaydetmeliyiz; müellife göre, seyyahlar bu mâlûmatı şehir ahalisinden almışlardı. Ne olursa olsun, *ḫitān* ile izdivac arasında bulunan münâsebet, çocuğu çok çocuklu bir *santri*'nin dizine oturtan Cava âdetinde de görülür (krş. Wilken, *ayn. esr.*, s. 225).

d. *Ḫitān* ile bir kabîleye veya bir dinî câmiaya kabûl arasındaki münâsebette de bir takım husûsiyetler görülür: msl. çocuğun babasının veya ecdâdının mezarına götürülmesi (yk. bk.), bir çok çocuğun bir arada sünnet edilmesi (krş. Wilken, *ayn. esr.*, s. 220) vak'aları; islâmiyete kabûl merâsimi olarak *ḫitān*'a verilen ehemmiyet (krş. Ahd-i Atik'te *ḫitān*'ın bir "ahd alâmeti" olarak gösterilmesi, Genesis, XVII; krş. Wilken, *göst. yer.*, s. 227).

e. Bir çok tâli âyinler tehlikeyi uzaklaştırmak maksadına mâtûftur. Çocuğu kız gibi giydirmek, mendil kullanmak, kömür ve tuz yakmak, davul ve def çalmak, *zikr* etmek ve duâlar okumak, sadakalar dağıtmak ve kurbanlar kesmek de bu cepheden mütâlea edilebilir.

Ḫitān ile alâkalı eserlerde, bu âyinin menşe'i, ilk mânası, tedricî yayılması ve inkişâfına dâir muhtelif görüşler vardır. Bir çok sebeplerden, bu fikirleri burada gözden geçirmeği lüzûmlu görmeyoruz. Bununla berâber, fikrini kısmen Ploss'unkine istinat ettiren Wilken ve van Gennep (*Les rites de passage*, Paris, 1909, bilhassa dördüncü kısım) için istisnâ yapabiliriz:

Ploss'a göre, *ḫitān* phimosisi tedâvi etmek yahut ondan korunmak için yapılan cerrâhî bir ameliyâttır; çünkü bu teşrihî husûsiyetin, hattâ umûmî olarak gulfenin, tenâsülî münâsebetlere bir engel teşkil ettiği düşünülmektedir. Binâenaleyh bu ameliyât izdivacdan evvel her hangi bir yaşta yapılabilir. Ploss'un nazariyesini bâzı seyyahların anlattıkları şeyler de te'yid etmektedir (Wilken, *ayn.. esr.*, s. 224 v.dd.). Wilken bu görüşü kabûl ediyor; fakat buna bir de dinî fikir ilâve ediyor. *Ḫitān*'ın maksadı nesil bereketine yardım ise, bu âyin dinî bir âyin olur; çünkü bir çok kavimlerde, din çok çocuk sâhibi olmağı emreder.

Verilen kısa hulâsadan anlaşılacağı üzere, Ploss ile Wilken'in nazariyelerinin kadınların *ḫitān*'ı ile alâkası yoktur. Wilken'e göre, bu âyin, kadınlara taalluk bakımından, cinsiyet uzuvlarının gayr-i tabiî teşekkülünü önlemek için yapılan cerrâhî bir ameliyâttır.

Bu nazariyeler şu itirazlara yol açar: *ḫitān*'ın kadın ve erkekler için, birbirinden farklı bir mânası olduğunu farzetmek, ancak her iki hâl için makbûl bir izah bulunması imkânsız olduğu zaman câizdir. Bundan başka, bu âyin çocukların doğması ile tenâsülî münâsebeti arasındaki irtibâtı tanımayan kavimlerde de cârîdir. Diğer bir itiraz da Ploss ile Wilken'in usûlüne âittir. Burada bahis mevzûu olan âyin gibi, çok yayılmış bir âyinin menşe'i ve inkişâfı üzerinde yapılan araştırmaların nâdiren tatminkâr neticeler verdiği görülmüştür; çünkü çok muayyen bir fikirden doğmuş olan bu gibi âyinlere ergeç uzak-yakın diğer fikirler katılmış ve onları hâricen öyle örtmüştür ki, artık tekâmülün ip-ucunu bulmak imkânsız bir hâle gelmiştir.

İşte bunun içindir ki, son senelerde etnologlar, mühim husûsiyetleri daha iyi aydınlatmak ümidi ile, genetik usûlü bırakıp, tavsif usûlüne dönmüşlerdir. Hubert ile Mauss bu usûlü kurbana, van Gennep de *ḫitān*'a tatbik etti.

Van Gennep *Rites de passage*'ında, bize âyinlerin bir çoğunun, hayatın bir devresinden diğer bir devresine geçişi tebârüz ettirmeğe yaradıkları şeklinde kabûl edilebileceğini göstermiştir. *Ḫitān*'ın da saçların ilk defa kesilmesi (*ʿaḳīḳa*), dişlerin eğelenmesi, bir zümreye kabûl v. b. ile aynı mâhiyette addedilmesi icâp eder.

Bu görüş, yukarıda gösterilen *ḫitān*'ın bir çok husûsiyetleri için mûteberdir: *ḫitān*'ın doğumdan sonra 7. günden, bulûga ermeden yahut izdivaçtan evvel gibi, değişik yaşlarda yapılması; kadınların da erkekler gibi sünnet edilmeleri; sünnetin bir kaç defa yapılabilmesi; *ḫitān* ile izdivac arasında bir alâka bulunması; *ḫitān*'ın dinî bir câmiaya kabûl gibi anlaşılması; bâzan ameliyâttan evvel yıkanılması; bu münâsebetle düğün alaylarına benzeyen alayların yapılması v.b. gibi vak'alar yukarıda bahsedilen görüş ile izah edilebilir.

(A. J. WENSINCK.)

ḤİTTİN. [Bk. ḤAṬṬİN.]

ḤİVA. [Bk. ḤİVE.]

ḤÎVE. [Bk. ḤᵛĀRİZM.]

ḤİYĀR. [Bk. HİYÂR.]

HİYÂR. ḤİYĀR, umûmî olarak (msl. cebir altında verilmiş olan), bir rızânın geri alınması ve husûsî manâda, bir akdin bir taraflı ibtâl (*fasḫ*) yahut dakabûl edilmesi (*imżā, icāza*) hakkı. Bu hak, ya şer'an her türlü ahvâl ve şarâit altında bahşedilmiştir yâhut da mukavele ile meşruttur.

Şer'an muhayyerlik bir satışta (veya kirâda), müşterinin (yahut kiralayanın) malı gördüğü zaman (*ḫiyār al-ruʾya*), yine aynı suretle malın ayıplı olması sebebiyle (*ḫiyār al-ʿayb*), kezâ meşrut bir vasfın noksanı cihetiyle iğfâl edilmiş olmasından (*ḫiyar al-taġyīr al-fiʿlī*) ve fâhiş bir şekilde aldatılmış bulunulmasından dolayı (*ḫiyār al-ġabn*) muhayyer olmasından ibârettir. Bir işçinin üzerine aldığı işi, akde aykırı yapmasından dolayı olan muhayyerlik ayrı bir usûle tâbidir. Dâima *ḫiyār* tâbiri ile ifâde edilmese de, noksandan yahut şartın yerine getirilmemesinden dolayı, umûmiyetle akidden rücûa cevaz verilmesi temâyülü âşikârdır. Hanefî mezhebine göre, küçük iken, kendi usûlünden olmayan biri tarafından zorla evlendirilmiş bulunan bir kadının da, reşid olduğu zaman, nikâhı feshetmek hakkı vardır (*ḫiyār al-bulūġ* veya *ḫiyār al-idrāk*) [Bk. mad. NİKĀḤ] ve yine fuzûlî bir vekilin muâmeleleri aleyhine de şer'î bir muhayyerlik vardır. Satış vèya kirâ akidlerinde, taraflardan birinin yahud her ikisinin yahud da bir üçüncünün, ekseriyâ dar mühlet içinde, umûmî olarak akdi fesh yahut icâzetle infâz eylemek hususlarında şart kıldıkları muhayyerlik *ḫiyār al-şarṭ*'tır. Daha sonra muhtelif bahada müteaddid metâlardan müşterinin dilediğini seçip almak yahud bâyiin dilediğini vermek üzere yapılan satıştaki muhayyerlik *ḫiyār al-taʿyīn*'dir. Nihâyet bâyi ve müşterinin muayyen bir mühlet içinde te'diyede bulunmak, aksi takdirde bey' olunmak üzere, pazarlık etmeleriyle olan muhayyerlik *ḫiyār al-naḳd*'dir.

En nihayet *ḫiyār*, dilediği zaman talâk istemek veyahut tatlîk etmek üzere, zevci tarafından kendisine salâhiyet verilen kadının kararındaki muhayyerlik (*tafwīż al-ṭalāḳ*) tir.

Bibliyografya: Dimitroff, *Asch-Schaibānī* (MSOS, XII, 2. bölüm, s. 66 v.dd.); Hooper, *The Civil Law of Palestine and Trans-Jordan*, II, 113 v.dd.; *Dictionary of the Technical Terms used in the Sciences of the Musulmans* (*Bibliotheca Indica*), I, 421. (J. SCHACHT.)

ḤİZB. [Bk. HİZB.]

HİZB. ḤİZB (a., cem. *aḥzāb*), "kısım, cüz, bölük" mânasına gelir. Bu mânada habeşçeden alınmış bir kelime olması muhtemeldir (bk. Nöldeke, *Neue Beiträge zur sem. Sprachw.*, s. 59, not 8), zirâ arapçada *ḥ z b* kökü, "bir musibet gelmek" (*aṣāba*) ve "kaba, haşin olmak" (*ġaliẓa*) mânalarına gelmektedir. *Kur'an*'da, kelime ekseriyetle, hareket ifâde eden bir edâ ile, "müttefikler"e delâlet eder. *Sūrat al-aḥzāb* (XXXIII), bu mânada olmak üzere, Medine'nin Mekke, Nacd ve Tihāma'deki aşîretler ile ittifak akdeden yahudiler tarafından muhâsarasından bahseder (İbn Hişām, *Ġazwat al-Ḫandaḳ*, s. 668 v. dd.). Kelimeye, müsâit bir mânada, V, 61 ve LVIII, 22. sûrelerde, *Ḥizb Allāh* tâbirinde rastlanır. Ancak *Ḥizb* ifâde ettiği "kısım, cüz" mânası dolayısı ile, az zamanda *vird* ile müterâdif olmuştur. Bu son kelime ise, *Kur'an*'ın muayyen parçalarına veya her hangi bir şahsın okumağı itiyad edindiği bir takım duâlara delâlet etmektedir. Kelimenin hadîslerde belirtilen bu mânası için bk. *Lisān*, I, 299 str. 9; kelimenin yukarıdaki mâna ile kullanılışı bâzı islâm memleketlerinde *Kur'an*'ın 60 *ḥizb*'e bölünmesine sâik oldu; nitekim diğer bâzı memleketlerde de 30 *cuz*'e bölünmektedir. Fakat bana öyle geliyor ki, bu taksim tarzı her yerde, her zaman tatbik edilmediği gibi, bu gün de tatbik edilmeyor. (msl. Mısır'da; krş. Lane, *Modern Egyptians*, XXVII. fasıl, *Arabian Nights*, V. fasıl, not 38). Ġażżālī, *Iḥyāʾ*'sında, *Kur'an*'ın

tilâvetinden de bahsederken (I. rub'u, kitap: 8, 2. bâbın şerhini de hâvî olan Mısır tab'ında, IV, 470 v.d.) 30 *aczā'* 'ya dâir tafsilât verdiği hâlde, *ḥizb'i* sâdece umûmî manası ile kullanıyor; *ḥizb*'lerin sayısı, her kesin kullanışına göre, değişebiliyor. Nitekim, Hindistan'da hâlâ böyledir. Çünkü Hughes (*Dict. of Islam*) ve Tahānavī (*Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*. ingl. *Dict. of techn. terms*) bu kelimeyi zikretmemektedirler. Tarîkatlerin zuhûru ile, kelimenin bu teşkilâta mensûp olanlar arasında taammüm ettiği görülüyor. Mısır'da, her tarîkat bir *ḥizb*'dir (Lane, *ayn. esr.*, XVIII. kısım), fakat *ḥizb* aynı zamanda her tarîkatin zâviye ve tekkelerde, cuma mukabelelerinde (*ḥaẓra*) okunan âyet ve duâlara da itlak olunur [bk. mad. ZİKR.]. Kelimenin, velîlerin muntazaman veya lüzûm hâsıl oldukça okunması icâp eden duâlarına delâlet edişi, bu son mânanın daralmasından ileri gelmiş olabilir. Müslümanlar, bu gibi duâlara öteden beri kıymet vermiş ve onları muhâfaza etmişlerdir. *İḥyā'* (*Kitāb al-azkār*; yukarıda bahsedilen tab., V, 62 v.d.) 'nın 9. kitabının ilk rub'u, Adem'den itibâren, bâzı meşhûr zâtlara atfedilen bu kabûl duâları ihtivâ etmektedir (krş. Cāḥiẓ, *Kitāb al-bayān*, Kahire, 1313, II, 127 v. dd.). Fakat, Brockelmann (*GAL*, fihrist, II, 622 v.d.) ve Kâtib Çelebî (nşr. Flügel, III, 56—60) tarafından zikredilen bâzı eserlerin isimlerine bakılırsa, kelimenin bu gibi duâlara ancak VI. asırda delâlet ettiğine hukmetmek icâp eder. Ancak Ġazżālī (ölm. 505=1111) duâdan bahsetmektedir. İlk *ḥizb*, ʿAbd al-Ḳādir al-Cīlānī (ölm. 561) tarafından meydana getirilmiştir. Bu zâttan sonra *ḥizb*'ler çoğalır; İbn ʿArabī (ölm. 638), Aḥmed al-Badavī (ölm. 675), al-Navavī (ölm. 676)'nin de *Ḥizb*'leri vardır. Bu *ḥizb*'lerin en mârûfu, al-Şāẕilī'nin *Ḥizb al-Baḥr*'ıdır. Buna, aynı müellifin daha uzun, fakat daha az meşhûr olan diğer bir *ḥizb*'inden tefrik edilmek için, *al-Ḥizb al-ṣaġīr* de denilir. Bu *ḥizb*, seyyahlar tarafından, bilhassa deniz üzerinde, okunur. Zîra bunun büyük bir kısmı, denizi „teshir" etmek gâyesini güder. Eser, Peygamberin ilhamı ile, 656'da, yânî müellifin öldüğü senede kaleme alınmış olup, İsm-i Âzâmı ihtivâ etmektedir. Aynı yılda, Bagdad moğullar tarafından zaptedilmiş idi. Rivâyete göre, al-Şāẕilī, eger bu *ḥizb* orada okunmuş olsaydı moğulların şehri zaptetmelerine imkân bulunamıyacağını söylemiştir. *Ḥizb*'in en tam metni İbn Baṭṭūṭa (I, 40 v.dd.)'da vardır (krş. *ZDMG*, VII, 25, Burton, *Pilgrimage*, XI. fasılda bulunan tercüme pek noksandır). Esâsı, ibâdet unsuru bakımından, fakirdir; fakat içinde bir çok *Kur'an* tâbirleri mevcût olup, muayyen sûrelerin baş tarafındaki mukatta' harfleri de iktibâs eder. Bundan dolayı bu duâ, âdetâ bir tılsım mâhiyeti iktisap ederek, harikulâde bir şöhret kazanmıştır. Kelime *ḥizāb* cem'i şeklinde ve „tılsımlar" mânasında *Fihrist* (s. 307, 7, bk. bir de not)'te geçmekte ise de, metnin doğru olup-olmadığı belli değildir. Ahlwardt (*Verzeichnis*, III, 325)'a göre bu duâlara *aḥzāb* denilmesinin sebebi „Allaha yapılan münâcâtın, burada gruplar halinde sıralanmış olmasıdır". Fakat müellif bize bu izâhının neye müstenit olduğunu söylemeyor.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. bir de Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Handschr. zu Berlin*, III, 407—414. (D. B. MACDONALD.)

ḤİẔḲİL. [Bk. HİZKÎL.]

HİZKÎL. ḤİẔḲİL B. BŪRĪ (Kitâb-ı mukaddes'in trk. trc.'sinde Ḥezḳiyāl), yaşı çok ilerilemiş olduğu hâlde Allahtan zürriyet isteyen ve duâsı kabûl edilen bir ananın oğludur ve Kālib'in halefi olmuştur. Ḥizḳīl'in adı *Kur'an*'da zikredilmiyorsa da, sûre II, 244 („Binlerce oldukları hâlde, ölümden korkarak, yerlerini terkedenleri görmedin mi? Allah onlara, — „ölünüz" — dedi; sonra onları yeniden diriltti")'de umûmiyetle, Ḥizḳīl'in kitabındaki bir parçaya telmih görülür (37, 1—10).

Ṯaʿlabī (s. 148) ve Ṭabarī (I, 530, 538)'de bulunan muhtelif nakiller arasından, menşe'i Talmûdî olan şu rivâyeti zikredelim: Ḥizḳīl'in zamanında, bir çok yahudiler vebâdan öldüler. Naaşların çoğu artık defnedilemeyor, kuşlara ve hayvanlara gıda oluyordu. Allahın emri üzerine Ḥizḳīl: — „Ey ölü iskeletlar, Allah size etten zarflarınıza tekrar girmenizi emrediyor" dedi. Bunun üzerine, kadidler hemen etten zarflarını giyindiler ve vücutlarına deri, damar ve kan geldi. Ḥizḳīl sözüne devam ile: — „Ey hayat nefhası, bu vücûtlara can ver!" — dedi. Vücûtlar derhâl hayat nefhası ile ve kefenleri ile ayağa kalktılar. Sonra, tekrar yurtdaşları arasından dönerek, orada âileler kurdular ve ürediler (Sanh. 92, Gen. R. 14, Cant. R. 7).

Mısır'da Fir'avun'un meclisinde, Ṯaʿlabī'ye (s. 101), Ḥizḳīl ve Kisā'ī'ye göre, Ḥirbil adında bir âzâ var idi. Bu adam evvelce marangoz imiş. Müsā'nın anası, ona mürâcaat ederek, yeni doğan küçük çocuğunu içine koyup suya atmak üzere, bir küçük sandık yapmasını ricâ etti. Fakat marangoz kıralın adamlarının yanına gidip, onları bu hâdiseden haberdâr etmek istedi. O zaman marangozun dili tutuldu ve söz söyleyemez oldu. Lâkin hiç bir şey ifşâ etmiyeceğine dâir yemin ettikten sonra, dili

tekrar açıldı ve bunu müteâkip Müsā'yı gizlice takdis ederek onu her türlü kazâdan korudu (krş, *Kur'an*, 40, 29).

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), II, 530—538; Ṯaʿlabī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1312), s. 101 ve 148; al-Kisā'ī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (neşredilmekte olan), s. 202; Eisenberg, *Moses in der arab. Legende* (1910), s. 20. (J. EISENBERG.)

ḤİẔLĀN. [Bk. HİZLÂN.]

HİZLÂN. ḤİẔLĀN, *ḥ-z-l* maddesinden ism-i masdar, islâm kelâm ilminde „müşkül durumda bırakmak, yardım etmeyip, kendi hâline terketmek" mânasına bir ıstılah. Allah insandan lûtuf ve inâyetini esirgediği zaman münhasıran o insanın düştüğü hal için kullanılır. Bu filiin nasıl olduğu üzerindeki münâkaşalar, âşikâr olarak, ilk defa *ḳadar* [b.bk.] meselesindeki ihtilâfta görülmektedir. Bir başlangıç noktası, *Kur'an* (III, 154)'da bulunuyor: „ve eğer o sizi yardımsız bırakırsa (*yaḫẕulkum*), kimin haddinedir ki, size yardım etsin? Ancak Allah'a dayansın o hâlde mü'minler!". Bu husûsta al-Rāẕī şunu söyleyor: — „Sahâbe, âyetten, küfrün Allah'ın Ḫizlān'ının bir neticesi olduğu gibi, imanın da sırf Onun nusratının bir neticesi olduğu mânâsını (bk. *İncil*, Yohanna, VI, s. 65) çıkarıyorlar. Âyetin, bu emrin tamâmiyle Allahın yed-i kudretinde olduğuna işâret ettiği âşikârdır". Meselenin, fazla teferruâta giren bir teşrihini İbn Ḥazm veriyor — „Hidâyet ve nusret Allahın, hayr için yarattığı mü'minlere, bu husûsta ihsan ettiği *taysīr*'den ibârettir. Hâlbuki *ḫiẕlān* Allahın şer için yarattığı *fāsiḳ*'a bunu *taysīr* etmesindedir. Kelimenin lisandaki istimâli, *Kur'an*'ın, su sızmaz mantıkî delîlleri ve fakîhlerin ve sahâbeden, tâbi'inden teb'a-i tâbi'înden hadîsler rivâyet eden eslâfın ve Allahın, hayr ve şer'i temyizlerini kendilerine bırakarak, dalâlete sevkettiği kimseler ile al-Naẓẓām, Ṯumāma, al-ʿAllāf ve al-Cāḥiẓ gibi heccav ve merdutların zümrelerinden olanlar hâric olmak üzere, umûmiyetle müslümanların kanâati buna uymaktadır". Bundan sonra şu mûcip sebepler geliyor: Allah insana birbirine mübâyin ve birbiri ile tezat hâlinde bulunan iki hassa vermiştir: *tamyīz* (iyiyi kötüden ayırmak kudreti) ve *havā* (nefse mağlûp olma, zevk). Eğer Allah insanı esirgerse, onun inâyet ve kudretiyle *tamyīz* gâlip olur. Fakat o insanı kendi hâline terkederse (*ḫazala*) o kudretle *havā*'yı takviye eder ki, bu *iẕlāl*'dir.

İbn Ḥazm'e göre şu hâlde *ḫiẕlān*, *hudā*'ya ve *tavfīḳ*'a zıttır ve mefhûmu *iẕlāl*'e çıkar. İbn Ḥazm'ın sözleriyle de ifâde ve işâret edildiği gibi, mûtezile bu türlü anlayışta Allahın adâletiyle bir tenâkuz görüyor; onlara göre, Allah insanı şer'e teşvik etmez. Şu hâlde onların ıstılahında *ḫiẕlān* ilâhî inâyetin reddi (*manʿ al-luṭf*) mânâsına geliyor. Hâlbuki Aşʿarī'lere göre *ḫiẕlān* „isyân kudretinin yaratılması" dır.

Bibliyografya: Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb*, II, 296; İbn Ḥazm, *Kitāb al-faṣl fi'l-milal va'l-ahvā' va 'l-niḥal* (Kahire, 1317-1321), III, 50 v.d.; *Dictionary of the technical Terms* (nşr. Sprenger ve Nassau Lees), Kalküte, 1862, s. 449; M. Th. Houtsma, *De stijd over het dogma in den Islam* (Leiden, 1875), s. 58.

(A. J. WENSINCK.)

ḤİẔR. [Bk. HIZIR.]

ḤİẔR BEG. [Bk. HIZIR BEY.]

ḤİẔR ḤĀN. [Bk. HIZIR HAN.]

ḤLOṬ. [Bk. HLOT.]

HLOT. ḤLOṬ, şimâl-i garbî Fas'ta bir arap kabîlesi. Edebî arapçada *ḫulṭ* olan bu isim harflerin yer değiştirmesi neticesi,halk dilinde *ḫloṭ* olmuştur; fakat kelimenin ilk şekli nisbet isimlerinde görülür: *ḫulṭī* müen. *ḫulṭīya*.

Ḫloṭ'lar V. (XI.) asırda, Hilālī istilâsı ile, şimâlî Afrika'ya gelmişlerdir ve Cuşam ismi ile tanınan karışık arap kavimleri zümresinin bir kısmını teşkil ederler. Cuşam da bu kabîlelerden birinin ecdâdıdır. İbn Ḫaldūn'a ve diğer müslüman müelliflere göre, Ḫloṭ'lar Bani 'l-Muntafiḳ olmalıdırlar. Küçük Afrika'da, Cuşam'lar orta Magrib'e yayılmışlar, orada yerleşerek Berberistan'ı tahrip eden mücâdelelere iştirâk etmişlerdir. Muvahhidlerin buraları fethinden sonra, isyan teşebbüsünde bulundularsa da zâlimce ezildiler. Bir müddet sonra Muvahhidlerin rakibi Banī Ġaniya'ler, Bicâya [b. bk.]'nin fethinden sonra, Ḫloṭ'ları kendilerine yardımcı olarak celbetmekte zorluk çekmediler; fakat Muvahhidlerin halifesi al-Manṣūr, düşmanlarını yendikten sonra, onların arap müttefiklerini de cezâlandırmış, Cuşam ve Riyāḥ araplarını Okyanus sâhillerindeki Fas'a yerleştirmişti. Riyāḥ'lar Hibṭ ve Ġarb'a yerleştiler. Cuşamlar Tāmesnā (bugünkü Şāviya)'ya, Murâbıtların ortadan kaldırdıkları mûtezile Berġvāṭa'dan kalan arâziye yerleştiler. al-Manṣūr bu kavimleri toprağa bağlamağı, İspanya'daki cihada iştirâk ettirmeği umuyordu; ümidi boşa çıktı.

al-Manṣūr'un halefleri devrinde, Muvahhidî şeyhlerinin entrikaları Cuşam (Ḫloṭ ve Sufyān)'da mükemmel destekler buldu ve Ḫloṭ ile Sufyān arasındaki kıskançlık dâhilî nifakları daha ziyâde arttırdı. 621 (1224)'de Ḫloṭ'lar, Sufyān'ın tuttuğu halife al-ʿĀdil'e karşı halifelikte hak iddia eden al-Maʿmūn'un tarafını

tuttular. 625 (1228)'te al-Ma'mūn halife ilân edildi. 630'da onun yerine oğlu al-Raşīd geçti. al-Rāşīd yağmaları ve fenâlıkları yüzünden ḥloṭ reislerine karşı hareket etti. Ḥloṭ'lar da, isyân ederek, halife olmak isteyen Yaḥyā b. al-Nāşir'ın tarafını tuttular. Sufyān'lar ise, al-Raşīd ile barışarak, Ḥloṭ'lara, Umm al-Rabī' sâhillerinde, hücûm ettiler ve müthiş bir katl-i âm yaptılar. Ḥloṭ'lar da endülüslü İbn Hūd'u halife ilân ederek intikamlarını aldılar; fakat al-Raşīd onları tâkipetti, püskürttü; reislerini esir etti ve onların başlarını kestirdi (635 = 1237/1238). Zayıflamış ve itâate mecbûr kalmış olan Ḥloṭ'lar, halifelerin seferlerine iştirâk ettiler; fakat Sufyān ile olan rekabetleri zayıflamadı ve bu rekabet Muvahhidler için meş'ûm neticeler husûle getirdi. 646 (1248)'da halifelik iddia eden Ziyānī Yağmurāsan'ın Tamzesdekte muhâsarası sırasında, bu rekabet halife al-Sa'īd'in ölümüne, Muvahhidlerin de mağlûbiyetine sebep oldu.

Fas'ta Merînîlerin cülûsu, Ḥloṭ'lara gâlibin hâkimiyetini tanıttı. Sultan Abū Sābit, onların yağmalarını cezâlandırmak için, harekete geçti (707 = 1308), fakat Riyāḥ araplarının kuvvetini kırmak için de onları kullandı. Riyāḥ'ların Azğar ve Hibṭ'taki arâzilerine yerleşen Ḥloṭ'lar, Fas sultanı *Maḫzan* [b. bk.]'in bir kısmını teşkil ettiler; bu hukümdarlar ile izdivac bağları te'sis ettiler ve onlara vâliler, elçiler ve müşâvirler verdiler. Merînîlerin hizmetinde bulunan Ḥloṭ'lar, sonra, onların yerine geçen Banī Vaṭṭās'ların da hizmetine girdiler. Hattâ son Vaṭṭāsī sultanı Bū Ḥassūn ile olan sıhriyelerinin Sa'dī şerîflerinin cülûsunda, onların tarafını tutmalarına mâni olduğu iddia edilir.

Sa'dī şerîfleri evvelâ Ḥloṭ'ları, afrikalı Leo'ya göre 12.000 süvârî ile 50.000 gönüllü asker çıkarabilen bu kabîlenin ehemmiyetine rağmen, bir kenarda bıraktılar; fakat, Ḥloṭ'ların Vādi Maḫāzin'de portekizlilere karşı kazanılan Fas zaferindeki mühim hissesi, onların şerîflerin *maḫzan*'ine kısmen girmelerine müessir oldu. Fakat Ḥloṭ'ların yağmacı ve serkeş mizaçları meşrû idâre için bir tehlike idi. Sa'dī şerîflerinin inhitâtı sıralarında, Larache'taki hıristiyanlara karşı Ḥloṭ'ları zorla yürütmek isteyen, Murâbıt bilâfet müddeîsi al-Ayyāşī [b. bk.] kendilerini râzı edemedi ve onlar tarafından öldürüldü (1048 = 1638/1639).

Filālī şerîfleri devrinde, Ḥloṭ'lar, cihad sâyesinde istiklâllerini elde eden şimâlî Fas'taki küçük beylerin tarafını tuttular. Mūlāy İsmā'īl ve halifeleri bunları yendikten sonra, Ḥloṭ'ların *maḫzan* kabîle vasfını kaldırdılar ve onların arâzilerine Ṭlīḳ ve Badāva isimli gayr-i mütecânis arap unsurlarının yerleşmesine yardım ettiler ki, bunlar toprağın eski sâkinlerini ancak iz'âc etmişler ve zayıf düşürmüşlerdi. Bugün bu üç karışık zümrenin sıra ile idâre başına gelen *ḳā'id*'leri vardır; Ḥloṭ'ların Fas idâresine karşı yaptıkları teşebbüslerin hepsi de uzun zamandan beri bir netice vermemiştir.

Ḥloṭ'ların bugün oturdukları yerler cenûptan şimâle 80 km. uzunlukta ve şarktan garba 30 km. genişlikte bir arâziden ibârettir. Hudûtları: şimâlde, Aşila civarında — Vādī Salem, Banī 'Arūs'lar kabîlesi ve Vādī 'Ayyāşşa, şarkta — Banī Gorfet ve Ahl Şarīf kabîleleri, cenûb-i şarkîde, — Cabal Şarşar, cenûpta — Ġarb. Garpta, Aşila'den Larache'a kadar Ḥloṭ'lar Okyanus'tan dar Sāḥal bölgesi ile ayrılırlar; Larache'dan itibâren Marca Zarḳa bataklığına kadar Atlas okyanusu sâhillerinde otururlar.

Bibliyografya: Burada, ikinci arap istilâsından sonraki şimâl-i garbî Afrika tarihine dâir bütün eserler zikredilebilir. Michaux-Bellaire ve Salmon, *Tribus Arabes de la vallée du Lekkous* (*Archives Marocains*, Paris, 1905—1907, IV, V, VI) Ḥloṭ'ların âdet, etnografya, idâre teşkilâtı, siyâsî vaziyet ve parçalanmaları hakkında en tam mâlûmatı verirler. (A. COUR.)

ḤOCA. [Bk. HOCA.]

HOCA. ḤOCA, bir Hind-Müslüman kastının adı. Kendi an'anelerine göre aslen aşağı Sind'de, Kachh ve Gucarāt'ta bulunan hindû Lohana kastına mensupturlar. Bu Hindû kastına bugün de aynı eyâletlerde ve yine garbî Hindistan'ın başka bir çok yerlerinde, kesretle, rastlanmaktadır. Ḥoca'lar VIII. (XIV.) asırda iranlı dâi *pīr* Ṣadr al-Dīn tarafından İsmā'īliya mezhebine sokuldular. Söylediklerine göre, bugünkü adları kendilerine bizzat *pīr* tarafından verilmiştir; kendilerine isim olarak kabûl ettikleri bu farsça *ḫoca* kelimesi, aslında bir hindû tâbiri olup, „efendi, üstad" mânasına da gelen *thakur* yahut *thakkar*'a tekabül etmektedir; bugün hâlâ bu tâbir Lohanalar ile Ḥoca'ların münâsebetlerinde kullanılır; çünkü Lohanalara Kşatria gözü ile bakılır.

Mâlûm olduğu üzere, İsmā'īliya mezhebi, umûmiyetle tâkibâta uğramıştır ve bu mezhebe yeni girenler, ya zâhirde hindû kalmağa yahut da sıkı bir *takīya*'ye riâyet ederek, kendilerini sünnî veya iṯnā-'aşarīya mezhebindenmiş gibi tanıtmağa mecbûr idiler (sonuncular Hindistan'ın müslüman hukümdarları zamanında müsâmaha gören yegâne şi'î mezhebi mensûpları idiler). Küçük cemâatlerde dinî merâsimin icrâsına me'mûr şahısların bulunması pek sık vâki idi; öyle ki düğünlerde, tedfinde v.b.'da vazife görmek üzere, sünnî mollalar dâvet edilirdi. Ḥoca'ların büyük bir ekseriyeti evvelki dinlerine sâdık kaldılar; fakat tecrid

edilmiş bir kaç âile, başlangıçta sırf kendi emniyetleri için, girdikleri islâm mezhepleri ile zamanla o kadar kaynaştılar ki, hakikî sünnî yahut iṯnā-'aşarī şi'îleri oldular. Bundan dolayı bugün Ḥoca'lar 3 muhtelif kısma ayrılmaktadırlar: 1. Büyük ekseriyet İsmā'īlī'lerin Nizārī koluna mensûptur (bunlardan aşağıda sâdece Ḥoca diye bahsedilecektir, çünkü resmî vesikalarda günlük matbûatta, Ḥocalar denilince, bunlar kasdedilmektedir). Bu zümre Ağa Ḫān'ın mensuplarıdırlar; 2. Sünnî Ḥoca'lar bilhassa Bombay'da bulunurlar, sayıca ehemmiyetsizdirler; 3. İṯnā-'aşarīya mezhebine sâlik bir kaç bin Ḥoca ekseriyetle Bombay ve Zengibar'da bulunurlar. Son iki zümre Ağa Ḫān'a mensup değildir.

Bu üç islâm fırkasının bütün Ḥoca'ları, Ḥoca olmayan diğer dindaşlarından, ancak Hindû atalarından tevârüs ve kendilerini Hindû göstermeğe mecbûr olduklarından dolayı, uzun zaman muhâfaza ettikleri asıl kast telâkkilerine sıkı-sıkıya bağlanmaları ile ayrılırlar. Bu örfler, bilhassa miras, nikâh ve talâka taalluk eder ve Hind mahkemeleri tarafından tanınır. Bu kast örflerinin din ile bir alâkası olmadığı bilhassa tebârüz ettirilmelidir. İsmā'īlīya'nin Nizārī koluna tekabül eden bir „Ḥoca'lık" veya „Ḥoca'lar dini" mevcut değildir [bk. mad. İSMĀ'ĪLĪYA]. Onların mezhebine giren ve fakat kasta göre Ḥoca olmayan bir kimse Ḥoca sayılmaz; bil'akis Nizārī koluna mensûp bir İsmā'īlī telâkkî edilir. Bir Ḥoca ancak doğuştan Ḥoca olur. Eğer bu kimse İsmā'īliya'den yahut islâmlıktan başka bir din kabûl ederse, o andan itibâren artık o İsmā'īlī ve müslüman değildir, ama şüphesiz yine bir Ḥoca'dır. Eğer bir Ḥoca, Ḥoca soyundan gelmeyen bir kadın ile evlenirse, bundan dolayı, o kadın İsmā'īlī bile olsa, Ḥoca olmaz; bununla berâber, böyle bir râbıtadan doğacak çocuklar Ḥoca olarak kabûl edilirler.

Ağa Ḫān'ın bütün mensûpları hakkında Ḥoca isminin kullanılmasından bir çok karışıklık çıkıyor. Bilhassa şu nokta büyük yanlışlıklara sebep olmaktadır: Ağa Ḫān'ın hindli olmayan mensûpları Ḥoca olmadıkları gibi. Hindistan'da bile itikadlarında, örflerinde, hattâ lisanlar Ḥoca'lardan tefrik edilmeyen muhtelif Nizārī-İsmā'īlī zümreleri bulunduğu hâlde bunlar da Ḥoca kastından değillerdir: msl. Siddhpur'deki Momna, Gucarāt'taki Gupti (= Kunbi)'ler, Pancâb'daki Şamsī'ler v.b. İran'da, Orta Asya'da, Efganistan'da, Suriye'de v.b. yerlerdeki Nizārī-İsmā'īlī'lerin, hindli Ḥoca'lar kastı ile yalnız hiç bir alâkaları olmamakla kalmaz; hattâ bu İsmā'īlī'ler onların Sind va Gucarāt dillerinde yazılmış olan dinî edebiyatlarını bile bilmezler.

İsmā'īlī ḫocaların tam sayısını söylemek fevkalâde güçtür; çünkü resmî istatistiklere aslâ itimad edilemez. Bu istatistikler, bilhassa tavsiflerdeki kat'iyetsizlik dolayısı ile, hatâlara sebep olurlar: hakikî Ḥoca'lar „müslim" yahut „şi'î" v.b. olarak kaydedildikleri hâlde, Ağa Ḫān'ın her mensûpları da *Ḥoca* diye adlandırılırlar. „Census of India Reports" v.b.'daki rakamlar tamâmiyle hayâlîdir. Ḥoca'lar, hassatan Bombay'da, Kachh'da, Kathyawar'da, aşağı Sind'de, Gucarāt'da, Zengibar'da ve şarkî Afrika'da, kezâ Kalküte, Madras, Rangoon gibi büyük ticâret merkezlerinde ve Hindistan'ın daha bir çok büyüklü-küçüklü şehirlerinde bulunurlar. İsmā'īlī Ḥoca'ların umûmî sayısı ihtimâl 200.000'i mütecâvizdir. Evvelce kast, Ḥoca'ların muhtelif zümrelerini birbirlerine sıkı-sıkıya bağlayordu ve kız alıp-vermek suretiyle izdivaclar çok idi; fakat şimdi bu gibi hâller azalmıştır.

Ḥoca'lar, ticâret ile meşgûl, hâli vakti yerinde bir cemâat olarak, öteki Nizārī-İsmā'īlī'lere fâik oldukları gibi, teşkilât cihetinden olduğu kadar kültür bakımından da, onlardan üstündürler. Oldukça büyük sayıda Ḥoca'ların yaşadığı her eyâlette, bir yüksek İsmā'īlī meclisi vardır. Bu meclis, cemâatin refâhının te'mini ve terbiyesi ile meşgûl olur ve ancak Ḥoca cemâatinin ferdleri arasında tahaddüs eden meselelerde „hakemlik" eder. Çevrelerdeki daha küçük cemâatlerin nahiye meclisleri vardır. Bunlar tâbî oldukları yüksek İsmā'īlī meclisine murahhaslar gönderirler. Her küçük cemâat yahut „ruhânî dâirenin" bir *camā'at-ḫāna*'si yahut ibâdet mahalli vardır; bu mahal aynı zamanda câmi olarak da kullanılır. Bu ruhânî dâire bir *mukhī*'nin, yâni bir nevi dinî reisin ve bir *kamaẓiyā* (*kamriyā* telâffuz edilir) denilen bir muhâsibin nezâreti altında bulunur. Bu makamların sahipleri cemâat âzâsı tarafından seçilip teklif edilir ve nihâyet nâhiye meclisleri yahut doğrudan-doğruya Ağa Ḫān tarafından nasbedilir. Cemâat mektepleri Dharmsala (*misāfir-ḫāna*)'lar ve daha büyük yerlerde kulüpler, kütüphâneler, ihvan bankaları, hayır cemiyetleri, ana-yurtları, birlikler, dinî kardeşlik cemiyetleri (*pancaphay*) v.b. hepsi mensûp olduğu mahallin *mukhī* veya *kamaẓiyā*'sının nezâreti altında bulunur. Bütün bu büyüklü küçüklü teşkilâtların ehemmiyetce en yüksek hâmîsi Ağa Ḫān'dır ve onun tâlimâtına riâyet edilir.

Eskiden Ḥoca'lar, tıpkı tâkibâta uğrayan diğer bütün küçük dinî cemâatlar gibi, itikatlarını ve dinî kitaplarını bir sır olarak gâyet gizli tutarlardı. Bugün zaman değişmiş ve Ağa Ḫān'ın idaresi altında bu husûs da tahavvüle uğ-

ramıştır; onların bir çok dinî eserleri Gucarât ve Sind dilinde basılmış olup, her yerde satılmaktadır. Hemen her eyâletin kendi mecmûaları vardır; en büyüğü Bombay'da Gucarât dilinde çıkan haftalık *İsmā'īlī* mecmûası olup, bunun bir de ingilizce kısmı vardır. Yine Bombay'da *İsmā'īlī Āftāb*, *Fidāī* v.b. gibi gazeteler de vardır (hepsi Gucarât dilindedir). Şarkî Afrika'da, ingilizce müteaddit gazeteler neşredilmektedir (*İsmaili Voice* v.b.). Aga Khan yahut Aġa Khan, yâni Āḳā Ḫān, aslında İran'ın ilk Kaçar şâhı tarafından türlü vesîlelerle muhtelif asîllere bahşedilmiş olan bir unvandır. Bugün, bütün dünyada, bu isim altında tanınmış olan şahsiyet, Sir Sulṭan Muḥammed'dir ki, Hindistan'da, Orta Asya'da, Suriye'de v.b. yerlerde Nizārī-İsmā'īlī'ler [bk. mad. İSMĀ'ĪLĪYA.] kendisine kırk sekizinci imamları nazariyle bakarlar. Şeceresi hakkında bk. mad. İSMĀ'ĪLĪYA. Bu unvan, ilk defâ, o sıralarda henüz pek genç bir adam olan dedesi Ḥasan 'Alī Şāh'a Fatḥ-'Alī Şāh Kaçar tarafından, ölümünden az önce, 1834 senesinde, verildi. Şāh, kızlarından birini de genç Āḳā Ḫān'a zevce olarak verdi ve onu Kirman eyâletine vâli tâyin etti. Fatḥ-'Alī'nin âciz halefi Muḥammed Şāh zamanında, genç Aġa Ḫān kötü şöhretli vezîr-i âzam Ḥacī Āḳkā-sī'nin entrikaları yüzünden, vâliliği kaybetti ve İsfahan'ın şimâlinde Maḥallāt'daki çiftliğine çekildi; fakat orada bile entrikalar kendisini rahat bırakmadı. Bu huzursuz vaziyette Mekke'ye gitmeğe karar verdi. Gidişi isyan olarak tefsir edildi ve bütün İran'dan geçip Efganistan'a varıncaya kadar, bir çok mücâdeleler yapmak zorunda kaldı; nihâyet bu suretle 1842 yılında Hindistan'a vardı ve bir zaman sonra Sind'e ulaştı. Bir çok yerleri dolaştıktan sonra, nihâyet Bombay'da yerleşti; 1881'de orada öldü. Yerine oğlu 'Alī-Şāh, onun da 17 Nisan 1885 de ölümü üzerine sekiz yaşındakt oğlu şimdiki Aġa Ḫān Sulṭān Muḥammed geçti. Doğumu 7 teşrin II. 1877). Aġa Ḫān annesi Lady Alī Şāh Şams al-Mulūk Ḫānum, Fatḥ-'Alī Şāh Kaçar'ın bir hafîdesi) tarafından büyütüldü. 1898 senesinde, ilk defa olarak, Avrupa'ya seyahat etti. Dönüşünde bir müddet Hindistan da ve Afrika'da kaldı; fakat sonra tekrar Avrupa'ya döndü. Şimdi orada yaşamaktadır ve hemen her kış Hindistan'ı ziyâret eder. İki oğlu vardır: 'Alī Şāh ve Ṣadr al-Dīn.

Mâhir bir siyâsî şahsiyet olarak Aġa Ḫān, siyâset âleminde, mühim bir mevki elde etmiştir. Mensuplarına karşı dâimâ geniş bir anlayışla idâre ettiği siyâsetinde onların müterakkî bir ruh ve kültüre ermeleri, yaşama seviyelerinin yükselmesi, yaratma kabiliyetlerinin gelişmesi ve komşuları ile iyi münâsebetler idâme etmeleri gâyesi hâkim olmuştur.

Aġa Ḫān müteaddit eserlerin müellifidir; en mâ'rufu *India in Transition* (London, 1918)'dur.

Bibliyografya: Resmî neşriyat, hele Ḫoca'lara âit olanları, umûmiyetle pek nâkıs ve sihhatsizdir. Hindli müellifler tarafından ingilizce yahut Gucarât dilinde yazılmış muhtelif daha yeni eserlerin hepsi de propoganda yahut da polemik maksadı ile kaleme alınmıştır; bundan dolayı itimâda şâyan değildirler. Aġa Ḫān'dan yahut onun hayatından bahseden ve yahut her hangi bir şekilde ona taallûku olan yazılar, makaleler ve kitaplar fevkalâde çoktur; fakat değerleri pek azdır; çünkü bilhassa onun reisi bulunduğu mezhebin tarihine, ecdâdının tarihine yahut cemâatinin bünyesine ve teşkilâtına temâs eden neşriyatın bir teki bile sahîh ve güvenilir bir mâlzemeye dayanmamaktadır,

(W. IVANOW.)

HOCA EFENDİ. [Bk. SA'D AL-DĪN.]

ḤOCAYLA. [Bk. HUCEYLE.]

ḤODĀBENDE. [Bk. HUDÂBENDE.]

ḤODAYDA. [Bk. HUDEYDE.]

HODH. [Bk. ḤŌŻ.]

HOFHŪF. [Bk. HOFHÛF.]

HOFHÛF. HOFHŪF (HUFŪF, FŪF), Arabistan'da bir şehir. Ḥasā (Ḥaṣā, bk. AL-AḤSĀ) vilâyetinin idâre merkezidir. Vâsî bahçeler, hurmalıklar ile çevrilmiş olan şehir 3 kısma ayrılmıştır: 1. Kōt („kale") şimâl-i garbîdedir; 2. Raf'īya (Refey'īya „tepe", arâzinin yüksekliği dolayısı ile bu ismi alan kısım şimâl-i garbî ve garptadır); 3. Nazar (Na'āṣar, cenûp ve garptadır). Kōt gâyet yüksek, kalın duvarlı (her iki tarafında helezonî merdivenler ile çıkılan 16 'şar tâne burcu hâvi olan bir kaledir. Takriben 450 m. uzunluğu ve 360 m. genişliği vardır; etrafı derin hendekler ile çevrilmiştir. Palgrave'in bulunduğu sıralarda Belāl isimli bir habeş olan Ḥasā vâlisi Kōt'ta otururdu. Necdli mutaassıplar (Vahhâbî mezhebinin mutaassıp mensupları) da burada oturur; Vahhâbî câmii de bu kalenin içindedir. XIII. asırdan kalma ikinci ve tek bir kale olan Ḫutaym („yular") şehrin cenûp kapısı civarındadır. Raf'īya semti Vahhâbîlere düşman olan eski kibar âileler ile meskûn idi. Mevkii itibârı ile sihhate elverişlidir; bir çok güzel evleri, geniş, temiz caddeleri vardır. Sütûnlu, üzeri kubbeli, uzun bir meydan olan pazar yeri, al-Ḳaysārīya de bu semttedir. İçinde kavaflar, demirciler, marangozlar, silâh, elbise, işleme, altın ve gümüş müzeyyenât ile, kısmen Baḥrayn, 'Omān, İran ve Hindistan'dan getirilen diğer emtiayı satan dükkânlar

vardır. Nazar semti en kesif surette meskûn olan kısımdır; şehrin yarısını işgâl eder. Bir de büyük câmii vardır. Halkı, başlıca tüccardan, küçük esnaftan, dokumacılardan, zenâat erbâbından müteşekkil olup, aynı zamanda İran, 'Omān, Baḥrayn, Ḥarīḳ [b. bk.], Ḳaṭar [b. bk.]'dan gelmiş yabancıları da ihtivâ eder. Şehrin merkezinde, pazar yerinin karşısında umûmî bir meydan vardır ki, 270×72 m. mesâhasında bir mustatildir. Burada berberlerin tezgâhları, demircilerin, kavafların imâlâthâneleri bulunur. Müteaddit barakaların altında ḫalāṣ ismi verilen ve Arabistan'da pek makbûl sayılan hurmalar, sebzeler, çıra, iste kurutulmuş çekirge satılır. Hofhūf'un haftalık pazarı, her perşembe günü, şehrin şimâl kapısının önündeki geniş bir meydanda kurulur. Burada köylüler tarafından kaba dokunmuş maşlahlar, pirinç evâni, eski kılıçlar, çarıklar, develer, hecin develeri ve eşekler satılır; bilezikler, halhallar, aynalar, Avrupa malı bardaklar, boncuklar, hubûbat, meyva (mısır, un, Ḫalāṣ hurmaları, şeker kamışı), kömür, odun v.b. da esnaf tarafından satılır. Bir Vahhâbî tarafından W. Schimpers'e verilen mâlûmata nazaran, şehrin nüfusu 1836'da 40.000 kişi imiş; Palgrave ise, bu rakamı 1862 senesi için 23.000—24.000 arasında gösteriyor.

X. asırda, Hofhūf'da Ḥasā'nın diğer kısımları gibi Karmatî harplerine sahne olmuştur. Karmatî reisleri, Suriye ve Mezopotamya'ya karşı yaptıkları akınlara buradan hareket etmişlerdir. Geçen asrın başlangıcında, Hofhūf Vahhâbîlerin hukmü altına girmiştir; bunlar, her yerde olduğu gibi, burada da kendi görüşlerini zorla kabûl ettirmişlerdir. Vahhâbîlerin idâresi, Ḥasā'nın diğer kısımlarında olduğu gibi, Hofhūf şehri ve halkı üzerinde de ağır bir baskı te'siri yapmakta olduğundan, Necd'in İbrāhīm Paşa tarafından zaptını büyük bir şevk ve heyecan ile karşılamışlardır. Mısırlıların tahsil ettikleri ağır vergiler ile, halka revâ gördükleri köle muâmelesi kısa zamanda yalnız şehirde değil, umûmî mâhiyette bir isyana sebep olmuş, bu suretle, Hofhūf ile berâber, bütün Ḥasā'nın istiklâli yeniden te'sis edilmiştir. Necd'in Vahhâbîler tarafından istirdadı üzerine, çetin bir harpten sonra Hofhūf da ele geçirilmiştir. Şehrin duvarları, diğer şehirlerin duvarları gibi, kısmen harap olmuş, kale tamâmiyle yıkılmış, yeni câmiler inşa edilip, eksikleri de tâmir edilerek, ihyâ olunmuştur.

Vâhhâbîler tarafından zaptedilmezden evvel Hofhūf parlak bir ticâret merkezi idi. Bir taraftan 'Omān, İran, Hindistan ile, diğer taraftan Bagdad ve Şam ile pek çok münâsebetleri var idi. Demir ve bakır mâmûlat, âdi cinsten kumaş, ipek, sırma ve sim iplik, demirciliğe müteallik eşyâ, kılıç, mızrak, çanak, çömlek v.b. idhâl edilirdi (bilhassa Hindistan'a gönderilen ve hâlâ kârlı bir ihrac metâı olan). Ḫalāṣ hurmalarından başka, şeker kamışı, fevkalâde iyi cinsten ve gâyet güzel yapılmış olmaları dolayısı ile büyük kıymet verilen Hofhūf maşlahları tüccara büyük bir kâr getirerek, ihrâc edilirdi. Hofhūf'ta imâl edilen bakır ve gümüş kaplar (kahve ibrikleri) büyük bir şöhret kazanmış idi. Kendi idâreleri altındaki vilâyetlerde süslü elbiselere, bilhassa ipeklilere karşı, mutaassıpca bir nefret göstererek kullanılmasını men'eden Vahhâbî idâresi dolayısı ile ticâret bugün düşük bir hâldedir.

Vahhâbîlerden evvel, hofhūflular kadîm devirlerden beri, bilhassa son baharlarda, tenezzühler yapmağı, Ḥasā'nın şimâl-i şarkîsindeki Cebel Moġūr'da uzunca müddet kalmağı, oralarda çalgı çalıp şarkı söyleyerek, ağır yorgunluklarını gidermeği severlerdi. Bugün Vahhâbî taassubu bu eğlencelerin âşikâr yapılmasını nakdî cezâ, hattâ hapis cezâsı, ile men'etmiş bulunmaktadır.

Bibliyografya: G. F. Sadlier, *Account of a Journey from Katif on the Persian Gulf to Janbo on the Read Sea* (*Transactions of the Lit. Soc. of Bombay*, London, 1823, III, 465); K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 167, 570, 574; XIII, 524; W. Palgrave, *Reise in Arabien* (alm. nşr., Leipzig, 1867), II, 107, 108—117, 118, 119 v.d., 124—130, 134, 135. (J. SCHLEIFER.)

HOKAND. ḤOḲĀND (a. Ḫuvāḳand, sonra Ḫūḳand; bundan, halk etimolojisi ile, *ḫūḳ* + *kand* „yaban domuzu şehri" şeklinde bir izah meydana çıkmıştır), Fergana [b. bk.]'da bir şehir; diğer imlâları ve XII. (XVIII.) asırda pâyitaht olan Hokand ile birlikte müstakil Özbek devletinin kuruluşu hakkında bk. mad. FARĠĀNA. Özbeklerin ilk hukümdarı Şāhruḫ'un cülûsunu bir kalenin inşâsı tâkip etti; daha sonraları Eski Urda adı verilen diğer bir kale oğlu 'Abd al-Karīm (ölm. 1746) tarafından yapıldı. 'Abd al-Karīm ile yeğeni ve halefi Irdāna Bī sonradan Buhârâ hanı olan Atalık Muḥammed Raḥīm (ölm. 1759; bk. mad. BUHĀRĀ)'in tarihinde sık-sık zikredilmektedir. (Muḥammed Vafā Karminagī, *Tuḥfat al-Ḫānī*, Asiatic Museum yazması, c 581b, bilhassa var. 39b v.d., 145b v.dd.) Kalmuk imparatorluğu çöküp de, Çin imparatorluğunun hudutları Fergana'ya dayandığı zaman (1758), İrdāna de Çin hâkimiyetini tanımağa mecbûr oldu; buna dâir Çin malûmatı J. Klaproth tarafından *Magasin Asiatique* (1825), I, 81 v.dd.'da *Tai ts'ing yi t'ung çi*'den alınarak,

kaydedilmiştir. İrdāna, sonraları Çin'e karşı yardım istemek üzere, Efganistan hükümdârı Aḥmed Şāh Durrānī [bk. mad. EFGANİSTAN] 'ye baş-vuran Orta-Asya müslüman hükümdârları itilâfına dâhil oldu. Her ne kadar Aḥmed Şāh 1763 senesinde, bir ordunun başında, Türkistan'da görülmüş ve Hokand ile Taşkend arasındaki bölgeyi işgâl etmiş ise de, bu ittifakın başka bir neticesi olmadı (yine bu sırada Kara-Kırgızlar memleketine, Hokand'dan, bir istilâ vukû buldu; Klaproth, *ayn. esr.*, s. 83), Aḥmed Şāh, diğer teşebbüsleri yüzünden, işgâl ettiği yerlerden geri çekilmeğe mecbûr oldu. 'Abd al-Karīm'in torunu Nār Būta Beg (ihtimâl 1188—1213 = 1774/1775—1798/1799'a kadar saltanat sürdü; krş. L. Zimin, *Protokoli Turk. Krujka Lyub. Arḫeologii*, XVIII. 102 ve Walidow, *ayn. esr.*, XX, 112 v.d.), ismen Çin hâkimiyeti altında bulunuyordu. 1774 yılında Kırgızlar tarafından esir edilerek, Buhârâ'da satılan ve 1782 yılında, Hindistan ve İngiltere yolu ile, Rusya'ya dönen rus çavuşu Filipp Yefremow'un seyahati mezkûr hükümdârın saltanatının ilk yıllarındadır. Bunun yazdığı seyahatnâmeye göre (F. Yefremow, *Stranstvovaniye v Buḫarii, Ḫiwe, Persii i Indii*, 2. tab., St. Petersburg, 1794, s. 59 v.d.), Nārbūta „Çinliler tarafından" daha o devirde han diye tavsif ediliyordu; Çin'in müttefiki Buhârâ'nın düşmanı idi. Pâyitahtındaki yüksek binâlardan bahsedilmemekte (Mīr medresesi Nārbūta zamanında yapılmıştır), buna mukabil Marġīnān'da, çarşıda, rivâyete göre 40 kulaç (85 m.'den fazla) yüksekliğinde bir sütûn (anlaşılan bir minâre) tasvir edilmektedir. Filipp Nazarow'a göre, bu „kule" 50 verstlik (50 km.'den fazla) bir mesâfeden görülebiliyordu.

Nārbūta'nin iki oğlu, 'Ālim ve 'Omar, devletin ve sonradan gördüğümüz hâli ile Hokand şehrinin asıl kurucularıdırlar. Bu iki saltanatın (1213—1237 = 1798/1799—1821/1822) kronolojisi henüz kâfi derecede tesbit edilmemiştir; hattâ 'Ālim'in öldürülüp de, 'Omar'in tahta çıktığı sene kaynaklarda başka başka gösterilmektedir. *Tārīḫ-i Şāḫruḫī* (nşr. Pantusow, s. 106)'ye göre, 'Omar 1237 = 1821/1822 (12 hayvanlı türk takviminde at-yılı, yâni 1822 gösteriliyor) yılında öldü; burada başka bir menbaı (Ḥakīm Ḫān, *Muntaḫab al-tavārīḫ*) tâkip eden Nalivkin (rus. aslı, s. 101; frns. trc., s. 124)'e göre 'Ālim ancak 1232 baharında (demek ki Nalivkin'de olduğu gibi 1816'da değil, 1817'de) katledilmiştir; diğer taraftan da yine Nalivkin başka bir yerde (rus. aslı, s. 185; frns. trc., s. 228) Hokand'daki Cāmi'-i Kabīr'in 'Omar Ḫān tarafından inşa-

sı senesini 1231 (1815/1816) olarak gösteriyor. 1813/1814 yılında Hokand'da bulunmuş olan rus tercümanı Filipp Nazarow Hokand emîrine Amīr Valliami diyor (*Zapiski o niekotorıḫ narodaḫ Srednʲey Azie*, St. Petersburg, 1821, s. 50 v.dd.). İhtimâl bu, Klaproth (*ayn. esr.*, s. 42)'da olduğu gibi *Valī Miyanī* değil, *Valī al-Niʿamī*'dir; emîr o zaman ancak 25 yaşlarında kadar olduğuna göre bu ifâde ondan çok yaşlı olan 'Ālim'e değil, 'Omar'e âittir; 'Abd al-Karīm al-Buḫārī (nşr. Schefer, s. 102)'ye göre de bu elçilik ve buna sâik olan hâdise (Hokand elçisinin bir rus askeri tarafından Petropawlowsk'ta katli) 'Omar Ḫān zamanında vukûa gelmiştir. 'Abd al-Karīm'e göre (s. 99), 'Ālim daha 1224 (1809)'te öldürülmüştü; fakat bu doğru olamaz; çünkü elimizde 'Ālim'in cemâziyelevvel 1225 (haziran 1810) tarihli bir vesîkası vardır (*Protokoli Turk kruzka, Lyub. Arḫ.*, III, 165 v.d.). Şu hâlde hukûmet tebeddülünün 1810 ile 1813 arasında vukû bulmuş olması icâp eder.

'Ālim'e âit olarak elimizdeki 1213 (1798/1799) tarihini taşıyan en eski vesîkada bu zât adı kaydedilmeyen bir hanın mümessili olarak görülüyor; sonradan *Ḫān* yahud *Amīr* ünvanı ile, müstakil bir hukümdar olarak, ortaya çıkıyor; Taşkend'in zaptından sonra, onun kudreti Buhârâ emîrinin kudretinden hiç de az değil idi. 'Omar zamanında, 1814 senesinde (Nazarow'a göre böyle; Nalivkin, rus. metin s. 110 v.d., frns. trc. s. 134 v.d.'ında olduğu gibi 1819'da değil), Türkistan şehri, Kırgız stepinin ona âit kısımları ile birlikte, Hokand devletine ilhak edildi; 'Omar, bunun üzerine, *Amīr al-muslimīn* unvanını aldı. 'Ālim zamanında olduğu gibi, 'Omar zamanında da, Ura-Tübe'yi ele geçirmek için, Buhârâ ile müteaddid harpler oldu. Bu şehir, tâ rus istilâsına kadar, mezkûr iki devlet arasında bir ihtilâf mevzûu olarak kaldı. Bu ihtilâfların hâtırası bugün çocukların „Ura-Tübe benimdir" oyununda hâlâ devam ediyormuş (*Zizn' Nacionalnostey*, I, 1923, s. 195).

'Omar'in dâhilî siyâseti selefininkinden tamâmiyle başka idi. Diğer bir çok Orta-Asya hükümdarları gibi 'Ālim de Özbek âilelerinin kuvvetini kırmağa karar vermişti ve bundan dolayı etrafına Kara-tigin, Darvāz ve başka memleketlerin dağ halkından ücretli askerler topladı (*Tārīḫ-i Şāḫruḫī*, s. 42 v.d.). Asillere karşı savaş, başka yerlerde de sık-sık rastlandığı gibi, dinî zümreye, bilhassa dervîş tarîkatlerine karşı yapılan savaş ile muvâzî idi; bundan dolayı 'Ālim tarihçiler tarafından „zâlim" bir müstebit olarak tasvir edilir; buna mukabil onun kâtilleri tarafından tahta çıkarılmış

olan 'Omar'in dindarlığı ve adâleti medhedilir. 'Omar, medrese olarak da kullanıldığı için, Madrasa-i Cāmi' denilen bugünkü Hokand Câmi-i kebîrinin bânisidir (resim için bk. Fr. v. Schwarz, *Turkestan*, Freiburg i. Br. 1900, s. 224). 'Omar şiiri de severdi ve Amīr mahlası ile şiir yazardı; bizzat hanın me'mûrları ve gözdelerinin şiirleri ve sonradan *Maǧmūʿat al-şuʿarā*' adı ile basılmış olan husûsî bir mecmuada, M. Hartmann tarafından bir araya toplanmıştır (*MSOS As.*, VII, 87 v.dd.). Şahr-i Ḫān kasabası (Andīcān'ın garbinde) da ihtimâl aynı Hān tarafından kurulmuştur; Ḳara-Daryā'dan oraya açılmış olan büyük Şahr-i Ḫān Çāy kanalı da bugün 110 verst (takriben 120 km.) uzunluğundadır; kanalın suladığı sâha 70.000 dessyatin (aş.-yk. 77.700 hektar)dır. Bu kanalın açılması ile Fergana'da sulama işleri eskisinden tamâmiyle farklı bir inkişâfa ermiştir.

'Omar'in oğlu ve halefi Madali (aslında Muḥammed 'Alī) tahta çıktığı zaman 12, bâzılarına göre 14 yaşında idi. Saltanatının ilk yarısında Hokand şehri en yüksek haşmet ve inkişâfına ulaştı. Cenûpta, şimdi Buhârâ'ya âit olan Ḳara-tigin, Darvāz ve Kulāb bölgelerinin hepsi ele geçirildi; şimâl-i şarkîde Kara-Kırgızların büyük ordası ile orta ordasının bir kısmı vergiye bağlandı; hanın elçileri İli [b. bk.]'nin öte tarafında, büyük ordanın göçebe kabîleleri arasında bile, göründüler. Ḥoca Cihāngīr'in Kāşġar'da Hokand tarafından yardım gören isyanı (1826) muvaffakiyet ile neticelenmedi; buna rağmen Ḫān'ın me'mûrlarının „altı şehir" (Aḳsū, Ūş Turfān, Kāşġar, Yangīşahr, Yārkand ve Ḫotan)de, vergi toplamalarına, Çin hukûmeti tarafından, müsâade edildi. Madali Ḫān'ın adını taşıyan en büyük medreselerden (N. P. Ostroumow, *Islamoviedieniye*, Taşkend, 1914, s. 185, resim), birinin bulunduğu Hokand'dan başka bilhassa Taşkend yüksek bir inkişâfa nâil oldu; 1835'ten itibâren devletin bütün şimâl eyâletlerinin idâresi Taşkend beylerbeyine verildi; büyük Beylerbeyimedresesi (resim için bk. *ayn. esr.*, s. 188) bu devrin bir âbidesidir. Taşkend bölgesinde Ḫān Arīḳ denilen büyük kanalın açılması da bu devre âittir (*Protokoli Turk. Krujka Lyub. Arḫ.*, III, 175).

Ülkesinin geniş bir sâhaya yayılmasına rağmen, Ḫān'ın hâkimiyeti sağlamca teessüs etmiş değil idi; ahlâksızlığı ve zâlim idâresi umûmî memnûniyetsizlik uyandırdı. Buhârâ emîri Naṣr Allāh'ın, bu kana susamış ve zâlim hukümdârın idâresine bir son vermek üzere, hokandlılar tarafından dâvet edildiği söylenir. [bk. mad. BUHÂRA, II, 268—269.] Hokand ordusu tam bir mağlûbiyete uğradı; pâyitaht, devletin kuruluşundan beri ilk defa olarak), düşman tarafından zaptedildi, Madali kaçarken öldürüldü (1258 = 1842). Fâtihler de aynı sene içinde tardedildiler, 'Ālim ve 'Omar'in amca-zâdesi Şīr 'Alī tahta çıkarıldı; bununla berâber, Rus istilâsına kadar, uzun müddet asâyişi idâme etmek mümkün olmadı. Şīr 'Alī (1842—1845)'nin ve oğulları Ḥudāyār (1845—1858 ve 1865—1875) ve Mallā (1858—1862) ve bir çok kısa ömürlü hukûmdarların idâresi bilhassa Kıpçaklı Özbek âileleri ile Sartların, yâni yerli ahâlinin, arasında dâimî karışıklıklar ve kanlı mücâdeleler devri oldu. O sırada küçük yaşta olan Ḥudāyār Kıpçakların reisi Musulmān Ḳul tarafından tahta geçirildi; Kıpçaklar pâyitahttaki Sartları evlerinden çıkardılar; memleketteki kanallara hâkim oldular; ancak muayyen bir meblâğ te'diyesi mukabilinde Sartlar, tarlaları için lâzım olan suyu alabildiler. 1269 (1852) yılında Musulmān Ḳul, Ḥudāyār tarafından iskat ve idâm edildi; arâzi tekrar Sartların eline geçti; Mallā, yine Kıpçaklara dayanarak, Sartlar tarafından ele geçirilmiş olan yerleri onlara geri verdirtti. Tardedilmiş olan saltanat müddeîleri bermûtad Buhârâ'da himâye aradılar. Naṣr Allāh, bu vaziyetten istifâde ederek, 1275 (1858) yılında Ḫocend'e kadar ilerileyebildi; halefi Muẓaffar 1279 (1862) ve 1282 (1865) senesinde Hokand'ı bile işgâl edebildi. Dâhilî mücâdeleler ve hâricî düşmanlara karşı muhârebeler orta çağ vahşeti ile yapıldı. Madali'nin kaynatası Taşkend vâlisi Muḥammed Şarīf Atalīḳ, Ḫān Şīr 'Alī'nin emri ile, bir atın kuyruğuna bağlanarak sürükletildi; 1265 (1848) yılında Ḥudāyār'ın Ura-Tübe'yi işgâlinden sonra öldürülen düşmanların başlarından büyük bir kule (*Kelle-Minār*) meydana getirildi.

Bütün bu vaziyetlere rağmen, devlet, rus istilâsına kadar, ilk işgâl ettiği sâhayı muhâfaza etti. Rus kıt'aları şimâl-i garbîde Sır-Derya nın aşağı mecrâsında, munsabından takriben 300 verst (takriben 320 km.'den fazla) şimâl-i şarkîde, 1860'tan itibâren Çu [b. bk.] ile İli arasında Hoḳand hanının kıt'aları ile temâsa geldiler. Eskiden olduğu gibi, bütün bu sâhalar aynı zamanda zirâatin idâmesinden mes'ûl olan Taşkend vâlisinin emrine verilmişti; vâli Mirzā Aḥmed (1853—1858) tarafından sulama işlerinin, Türkistan kasabasından Çu vâdisine kadar, tamamlandığı söylenir. 1865 yılında, rus istilâsından az önce, Taşkend Buhârâ emîrinin eline geçti. 1866'dan itibâren, Hokand emîrliği Fergana ile hem-hudut idi ve 1868'de, Rusya ile yapılan muâhededen sonra da, bu hudutlar dâhilinde ismen müstakil kal

dı. Uluġ-Nahr kanalının (Middendorf, *Einblicke in das Ferġana-Thal*, St. Petersburg, 1881, zeyil, s. XXI) inşâsı bu devre âit olduğu gibi, bir kaç binâ da (*Urda* yahud Han sarayı, bir çok defa resmi alınmıştır, msl. Fr. v. Schwarz, *Turkestan*, s. 412 ve daha iyi olarak W. Masalskiy, *Turkestanskiy Kray*, St. Petersburg, 1913, s. 701 ve 703; Hâkim Ayin ve Sulṭān Murād Bey medresesi Ḫān'ın annesi ve kardeşi tarafından yaptırılmıştır, resmi M. Ostroumow, *Islamovied'eniye*, s. 184) bu zamanda yapılmıştır.

Ḫudāyār Ḫān'ın halkın bir isyânı ile tahtından indirilmesinden ve bunun neticesinde meydana çıkan yeni karışıklıklardan sonra, devletin son bakiyesi de „Fergana arâzisi" diye Rusya'ya ilhâk edildi. Hokand rus hâkimiyeti zamanında da, mıntakanın en büyük şehri (1911 nüfus sayımına göre nüfusu 113, 636) ve en mühim ticâret merkezi olarak kaldı; vilâyet merkezi yeni kurulan Yeñi-Marġelān şehridir, bunun sonraki adı—Skobelew, bugünkü adı da Fergana'dır.

Bibliyografya: W. Nalivkin, *Kratkaya Istoriya Kokandskago ḫanstva*, Kazan, 1885 (tenkidi N. V[eselowskiy], *Zapiski Vost. Otd. R. Arḫ. Obṣç.*, I, 227 v. d.); V. P. Nalivkin, *Histoire du Khanat de Khokand* (trc. A. Dozon) Paris, 1889 (tenkidi V. R[osen], *Zapiski...*, IV, 162 v. dd.). Bk. bir de *Collections scientif. de l'Inst. des langues orient...*, VIII, *Manuscrits turcs* (St. Petersburg, 1897), s. 150 v. dd.; W. Barthold, *Zapiski...*, XI, 105 v. dd.; XV, 218 v. d., 272 v. dd.; A. Z. Walidow, *ayn. esr.*, XXII, 303 v. d., 310 ve 320. 1875/1876 harbi için bk. bilhassa: A. I. Bryanow, *Na pamyat' o Ferganie*, Noviy Margelan, 1901, s. 15—70; N. P. Koritow, *Samozvane' Pulaṭḫan* (*Ezegodnik Ferganskoi Oblasti*, I. *ayn. esr.*, 1902, s. 19 v. dd.)

(W. BARTHOLD.)

Hokand hanlığının ruslar tarafından istilâsı. XVIII. asrın ortalarına doğru ruslar Türkistan'ın istilâsına ciddî surette girişmiş bulunuyorlardı. 1716'da İrtış havzasında Omsk, 1718'de Semipalatinsk, 1734'te Yayık ırmağı kenarında Orsk, 1742'de Orenburg, 1452'de Kızılcar şehirlerini kuran ruslar ticârî ve siyâsî ajanlarını Türkistan'ın her yerine sokmağa başlamışlardı. Kendilerine tâbî bulunan garbî Kazakistan'da hanların dâhilî muhtâriyetine 1824 yılına kadar dokunmadılar. Napoleon istilâsı ve onu tâkip eden Avrupa hâdiseleri ile meşgûl bulunan çar Alexandr I., hayatının son yıllarında ve halefi çar Nikola I. bütün saltanatı boyunca Türkistan'da istilâ siyâsetini şiddetle tatbik ettiler. 1839'da Hive'ye yeni bir sefer yapıldı ve Kazakistan'ın şark bölgeleri de tamâmiyle istilâ edildi. 1824'te Karkaralı, 1832'de Akmola, 1845'te Turgay ve Irgız, 1847'de Türkistan'ın en şark kısmında, Çin hudûdunda Kapal ve Ay-Ögüz ve Sır-Derya havzasında Rayım kaleleri inşâ edildi.

Cenûptan da Türkistan'a doğru ingiliz istilâsı devam ediyordu. Türkistan'a doğru rus istilâsının hızlandığı tarihlerde Hindistan'da rakip Avrupa müstemlekecilerini kat'î mağlûbiyete uğratan ingilizler 1764'te akdolunan Baksar muâhedesinden sonra Hindu-Kuş'a kadar ilerilemiş ve efganlılar ile çarpışmağa başlamışlardı. 1839'da efganlıları mağlûp ederek, Kâbil ve Kandahar'a giren ingilizler doğrudan-doğruya Türkistan hudûduna dayandılar. İngilizlerden daha önce bütün Türkistan'ı istilâya çalışan rusların Mâverâünnehr'e gireceklerini 1850'de herkes bekleyordu. Nitekim 1853'te general Perovskiy kumandasındaki rus kuvvetleri Hokand hanlığına âit Ak-Mescid kalesini sardı. Kale içinde 3.000 kişiden ibâret olan Özbek ve Kazak mücâhidleri Ak-Mescid'i üç hafta müdâfaaya muvaffak oldular.

Kırım seferi (1853—1855) Hokand hanlığına karşı rus istilâ hareketini kısa bir zaman için durdurdu. Karadeniz'de ve Balkanlarda rus yayılışına kısa bir zaman için set çeken 1856 Paris muâhedesinden sonra Rusya serbest kalan bütün kuvvetleri ile Kafkasya'da ve Türkistan'da yeniden taarruza geçmek imkânını elde etmiş bulunuyordu. 1860'ta general Kolpakovskiy Hokand kuvvetlerini mağlûp ederek Çu ırmağına dayandı ve buradaki Pişpek ve Tokmak kalelerini tahrip etti. Prusya ile yapılan ittifaktan sonra, 1863'te baş-gösteren büyük Leh millî kıyâmını tenkile muvaffak olan Rusya, aynı yıl içerisinde Hokand hanlığına karşı istilâ hareketine devam ederek, Suzak ve Çuluk-Kurġan kalelerini zaptetti. 1864'te Evliya-Ata, Türkistan (şehir) ve dört günlük muhâsaradan sonra, Çimkent, 1865 yılının nisanında Niyaz-Beg ve aynı yılın haziranında Taşkend, zapt ve ilhak edildi. Hokand kuvvetlerinin baş-kumandanı olan Kıpçak Alimkul ve askerleri Çimkent, Türkistan ve Taşkend'in müdâfaasında büyük fedakârlıklar göstermiş ve 1864'te general Çernyayev tarafından Taşkend'in muhâsarasına kahramanca karşı durarak Çernyayev büyük telefât ile ric'ate mecbûr etmişlerdi. Bundan cesâret alan Alimkul, bir adı da Yese (Aḥmed Yasavī'nin vatanı) olan Türkistan'ı ruslardan geri almak teşebbüsünde bulundu. Fakat ruslar yeni takviye kuvvetleri ile Taşkend'i tekrar muhâsara edince bu teşebbüs akîm kaldı. Alimkul Taşkend'in müdâfaasında büyük kahramanlıklar gösterdi ve topları bizzat idâre

ederken 9 mayısta şehid düştü. Bununla berâber, ruslar Taşkend'e ancak 14 haziranda girebildiler. Bütün ümitleri Alimkul'da olan hokandlılar; onun ölümünden sonra, ye'se kapıldılar; Buhârâ emîrinden yardım istediler. 1864'te te'sis olunan „Yeni Hokand askerî hattı" kumandanı Çernyayev, Buhâra emîri Muẓaffar'e gönderdiği bir mektupla, Hokand hanlığının şimâl kısmının ruslar tarafından fethedilmiş olduğunu bildirerek, Fergana'nın da Buhârâ tarafından işgâl ve ilhak edilmesini teklif etti. Buhârâ emîri bu teklifi reddedince Rusya-Hokand harpleri, Rusya-Bûhâra harbi şeklini aldı. General Çernyayev'in yerine tâyin edilen general Romanovskiy yeni takviye kuvvetleri aldıktan sonra 1866 yılının mayıs iptidâsında Ir-Car mahallinde Buhârâ kuvvetleri ile karşılaştı. Fakat Buhârâ emîrinin 40.000 kişilik kuvveti 3.000 kişi olan ruslara karşı iki saatten fazla dayanamadı. Bütün eşyâsını, nakil vâsıtalarını ve 20 toptan 10'unu bırakıp kaçan Buhârâ ordusunun topçu fırkasına firarî bir rus kumanda etmekte olduğu gibi, süvârî kuvvetlerinin kumandanı da Osman adını almış olan muhtedî bir rus idi. Ruslar 15 mayısta Nav, 24 mayısta Hucend, 2 teşrin I.'de Ura-Tübe ve 18 teşrin I.'de Cızak kalelerini zapta muvaffak oldular. Bu mağlûbiyetten sonra Hokand hanı Ḫudāyār Ḫān 1868 muâhedesi ile rus hâkimiyetine boyun eğdi." Rus tüccarlarının Hokand'da, Hokand tüccarlarının da Rusya'da aynı hukuka mâlik olacaklarından" bahseden bu muâhede zâhirde Hive ve Buhârâ gibi Hokand'ı da müstakil bir devlet olarak tanıyordu. Hakikatte ise, Hokand mahmî bir beylik hâline düşürülmüştü. 1866—1868 harpleri neticesinde, Buhârâ hanlığından tamâmiyle tecrit edilmiş olan Hokand rus çenberi içinde bulunuyordu. Ḫudāyār Ḫān'ın rus hâkimiyetine boyun eğmesinden memnûn olmayan halk 1875'te ayaklanarak onu hal' ve yerine oğlu Nāṣir al-Dīn'i tâyin ettiler. Ḫudāyār Ḫān ruslara ilticâ etti. Bu hâdiseyi Hokand işlerine müdâhale için bir vesîle sayan ruslar hanlık arâzisini işgâl altına aldılar ve Nāṣir al-Dīn ile imzaladıkları bir muâhede mûcibince Narın ırmağının sağ sâhilindeki bütün arâzi Rusya'ya ilhak edildi. Bundan başka hanlığa iki milyon ruble mıkdarında bir tazminât tahmil ediliyordu. Bunun üzerine halk Pulat Han (Molla Iṣḥāḳ)'ı han ilân ederek, Endican civarında general Trotskiy kumandasındaki rus kuvvetlerini mağlûp ve 1875 teşrin I.'de Hokand'ı istirdat ettiler. Bunlara karşı sevkolunan yeni rus kuvvetleri uzun süren bir kuşatmadan sonra, 8 kânun II. 1876'da Endican'a girdiler. Nāṣir al-Dīn Hokand'a döndü. Fakat çarın 5 şubat 1876 tarihli fermanı mûcibince, 28 şubat 1876 tarihinden itibâren Hokand hanlığına nihâyet verilerek, arâzisi „Fergane eyâleti" hâlinde Rusya'ya ilhak edildi.

İstilâya karşı ayaklanmalar. Hokand hanlığının ruslar tarafından istilâsı alel-'âde askerî bir işgâl ve siyâsî-idârî bir ilhaktan ibâret değil idi. Türkistan'ın en kesîf bir bölgesi olan burada ruslar, zengin ve münbit toprakları gasbederek, sel gibi akan rus muhâcirlerini yerleştirmeğe çalışıyorlardı. Hokand türkleri bu yüzden bir kaç defa, şiddetle tenkil edilen, kanlı ayaklanmalar yapmışlardır. 1878, 1882, 1892, 1893 ve nihâyet 1898'de baş-gösteren umûmî ayaklanmalar bunların belli-başlıları sayılabilir. Başında bulunanın adına izâfetle „Dükçi İşan isyanı" adını taşıyan bu sonuncu ayaklanma çar Nikola II.'nın emri ile „Başkalarına bir ders teşkil edecek şekilde" şiddetle bastırılmış ve başta olanlardan 38 kişi idam, 38 kişi de müebbed kürek cezâsına mahkûm edildikten sonra, ahâliden mühim mıkdarda bir tazminât alınmış ve sâbık Hokand hanlığı dâhilindeki halk kılıçtan geçirilmiştir. Ahâlisi tamâmiyle imhâ edilen bir-çok Hokand köylerine rus muhâcirleri yerleştirildi (bu ayaklanmanın tafsilâtı için bk. Atabeg-oğlu Fâzıl Beg, *Dükçi İşan vak'ası*, Taşkend, 1927). Taşkend'de intişâr eden rus hukûmetinin resmî gazetesinin *Turkestanskiya Vedemosti*, 22 kânun II. 1906 tarihli nüshasında şöyle denilmektedir: „Fergana'da cinâyetler gittikçe artmaktadır. Sebebi ahâlinin fakirliği, bunun da sebebi toprak azlığıdır. Hanlar devrinde toprak buhranı baş-gösterdiği zaman, yeni kanallar vücûda getirmek suretiyle mesele hallolunuyordu. Esefle itiraf etmeliyiz ki, rus işgâlinden sonra sun'î sulama işleri sekteye uğramıştır. Endican isyanında işana (şeyhe) mürîdler değil, iktisâdî buhran neticesinde aç ve çıplak kalan ahâlinin iltihak etmiş olduğunu unutmamalıyız." Barthold (*İstoriya Kulturnoy jizni Turkestana*, s. 209)'un kaydettiğine göre 1911'de bu bölgede vukû bulan „cinâyetler" in hepsi hürriyet ve istiklâl hareketi gibi siyâsî mâhiyet taşımakta idi. Bu sebepledir ki, 1916'da baş-gösteren umûmî ayaklanma esnâsında sabık Hokand hanlığı sâhası bu hareket hâricinde kalmadı. Birinci dünya savaşının en harâretli ve korkunç yıllarında bile rus hukûmeti Türkistan'da arâzi gasp ve müsâdere etmek ve buralara rus muhâcirleri yerleştirmek siyâsetinden vazgeçmemiştir. Devlet Duması (Çarlık parlementosu)'na Türkistan toprak ve suları üzerindeki mülkiyet hakkının Rusya devletine âit olduğuna dâir bir kanun lâyihası verilmiş idi. Fakat bu lâyiha henüz müzâkere ve kabûl edilmeden 1916

'da tatbik edilmeğe başlanmış bulunuyordu. Aynı zamanda, harp ihtiyacları için, Türkistan geniş ölçüde yağma ediliyordu. Diğer taraftan Kafkasya'da olduğu gibi, Türkistan'daki türkler de askere alınmayorlardı. Silâh altına almağı kendisi için bir tehlike telâkkî eden Rusya, bu türkleri toptan imhâ etmek niyeti ile, 1916 temmûzunda 19 yaşından 43 yaşına kadar bütün türkistanlıların, silâhsız işçi olarak, harp cephesine sevkine karar verdi. Rus muhâceret seli önünde yuvalarından atılan, toprakları gasp ve müsâdere edilen ve iktisâdî mâlî yağmadan sabrı tükenmiş olan halk bu silâhsız seferberliği umûmî kıyâm ile karşıladı. Hokand, Endican, Taşkend, Ak-Mescid ve sâbık Hokand hanlığı arâzisinin sâir yerleri bu kıyam sâhasına dahil idi. 1917 senesine kadar devam eden bu kıyâmı tenkil esnâsında ahâli kılıçtan geçiriliyor ve müsâdere edilen arâziye rus muhâcirleri iskân ediyordu.

Hokand'da ilk millî hukûmet. 1917 martında çarlığın devrilmesi üzerine Türkistan geniş bir nefes almış idi. 4 nisandan 8 nisana kadar, Taşkend'de devam eden Türkistan Müslümanlarının Birinci Kongresi, „Şurâ-i İslâmiya" adı altında millî bir teşekkül vücûda getirmeğe muvaffak oldu. 1—11 mayıs 1917'de Moskova'da in'ikat eden Umûmî Rusya türklerinin kongresi'ne iştirâk eden ve bu kongrede yeni Rusya'nın federasyonlu demokratik bir cumhuriyet olarak kurulması ve sâbık Rusya imparatorluğu dâhilinde yaşayan türklerin de millî devletler hâlinde bu federasyona girmesi hakkında alınan karâra iştirâk etmiş olan Türkistan mümessilleri, memlekete döndükten sonra bu kararın tatbikine başlamışlardı. 1917 yılının II. teşrin nihâyetlerinde Hokand'da, toplanan Türkistan müslümanlarının dördüncü kongresi 28 teşrin II.'de, Türkistan'ın millî muhtâriyetini ilân ederek, Tınışbay-oğlu Mehmedcan'ın riyâsetinde millî bir hükûmet kurdu. Bir müddet sonra Tınışbay-oğlunun istifâsı üzerine aynı hükûmette hâriciye nâzırı bulunan Çokay-oğlu Mustafa Bey'in riyâsetinde yeni bir kabine teşkil olundu. 27—29 teşrin I. tarihinde toplanan ve türk sosyalistleri tarafından idâre edilen Türkistan ülkesi müslüman asker, İşçi ve köylü şûrâsı dahi millî hükûmete iltihak etti. „Hokand hükûmeti" ve yahut „Hokand muhtâriyeti" (bu husûsta bk. *Bolş. Sov. Ents.*, Moskova, 1938, XXXIII, 267) adı ile anılan Hokand'daki bu ilk Türkistan millî hükûmeti çok ağır ve gayr-i müsâit şartlar altında teşekkül ediyordu. Çarlar zamanında ahâlisi askerî mükellefiyetten tecrid edilmiş olan yeni devletin silâhlı kuvveti yok idi. Hazînesi boş idi ve memleket açlık tehlikesi ile karşı-karşıya bulunuyordu. Millî hukûmet, muvakkat Rusya hukûmeti tarafdarları ile birlikte, bolşeviklere karşı mukabil harekete geçmek azminde idi. Fakat muvakkat Rusya hukûmetinin Türkistan'daki mümessili yerli ahâliyi silâhlandırmaktan korkuyordu. Kafkasya cephesinden kendi başlarına evlerine dönmekte olan ve bolşeviklere düşman olduklarını bildiren rus askerleri de ellerindeki 25.000 silâhı, ilk önce Hokand hukûmetine vermek üzere iken, sonra propogandalara kapılarak, bolşeviklere teslim etmişlerdi. Buhârâ emîrine vâki olan mürâcaata „Şimdilik yardım edemem" cevabı alınmış idi. Diğer taraftan yedi gün süren kanlı savaştan sonra sosyalistleri mağlûp etmek suretiyle Taşkend'de vaziyete hâkim olan bolşevikler Orenburg'a girmiş ve Rusya'daki bolşevikler ile münâsebet te'sisine muvaffak olmuşlardı. Taşkend bolşevikleri, Rusya'dan aldıkları yardım ve takviyeler sâyesinde, Hokand'a karşı taarruza hazırlanıyorlardı. 31 kânun II. 1918'de bolşevikler Hokand'ı bombardımana başladılar. Fakat 5 şubatta çok nâzik bir vaziyete düşmüş iken aldıkları yeni takviye kıt'aları ile yeniden taarruza geçtiler ve 6/7 şubat gecesi, Hokand'daki ermenilerin de yardımı ile, şehri yağma edip ateşe verdiler. Millî hukûmet âzâları firâra muvaffak oldu. Bununla berâber, millî hükûmet âzâlarından bâzıları, millî ordu bakiyesi ile milis teşkilâtına dayanarak, mukavemete devam ettiler. Bunlar, Yeni Mergilan şehrinde hukûmeti bilfiil ele alarak, 23 şubatta „Türkistan'ı tam muhtariyetli bir cumhuriyet" ilân ettiler ise de, 24 şubatta Osipov'un kumandasında Hokand'dan gelen kızıl-rus kuvvetleri, gerek Hokand'da ve civarında, gerekse Yeni Margilan ve diğer yerlerdeki türk kuvvetlerini tamâmiyle imhâ ettikten sonra, Hokand ahâlisini kılıçtan geçirdiler.

Hokand'daki ilk Türkistan millî hûkûmeti fi'len 1917 teşrin II. nihâyetlerinden 1918 şubat ortalarına kadar, kısa bir zaman devam etti ise de, Türkistan istiklâl hareketi tarihinde büyük bir devir açmağa muvaffak olmuş, Hokand hukûmetinin sukutundan sonra Türkistan'da devam eden istiklâl savaşı bu hukûmetin açtığı yol üzerinde inkişâf etmiştir.

Bugünkü Hokand. 1924 yılında Türkistan'ın gûya „Etnik taksimâta" tâbî tutularak Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tâcikistan gibi muhtar sovyet cumhuriyetlerine parçalanması üzerine, Özbekistan'a isâbet eden Hokand şehri, garbî Fargana'da, Soḫ ırmağından ayrılan müteaddit kanalların suladığı münbit Hokand vâhasının ortasında, Fergana demir yolu halkası üzerinde kâindir. Etrafı pamuk tarlaları ile çevrilmiştir. 1936 nüfus sayımına göre, şehrin nüfusu 60.000'i mütecâviz idi. 1917 yılına kadar mühim bir ticâret ve sanâyi merkezi olup, şehirde 40 kadar sanâyi müessesesi var idi. 1936'da 5.000 işçi çalışan sanâyi müesseseleri bilhassa pamuk temizleme ve pamuk çekirdeğinden istihsâl edilen, yağ imâlâthanelerinden ibâret idi.

Bibliyografya: Müstakil Hokand hanlığının Osmanlı devleti ile olan münâsebetlerinden TÜRKİSTAN maddesinde, tafsilâtı ile, bahsedilecektir. Hokand'ın ruslar tarafından istilâsı, rus istilâsına karşı isyanlar ve millî istikiâl hareketlerine sahne olduğu devirler için, metinde adı geçen eserlerden başka bk. bir de A. İ. Makşeev, *Obzor Turkestana i nastupitelnogo dvijeniya na nego russkih* (Petersburg, 1890); A. N. Kuropotkin, *Zavoyevaniye Turkmenii s Oçerkom Voyennih deystvii v Sredney Azii (1839—1879)* (Petersburg, 1899); G. Daşevski, *Kolonii i Koloniyal'naya Politika* (*Bolş. Sov. Ints.*, Moskova 1938, XXXIII, 423—459, bilhassa s. 443 v. d., 453 v. d.); A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü türk ili* (*Türkistan*) *ve yakın tarihi* (İstanbul, 1942—1947), I, 152, 202, 211—214, 218—230, 252—254, 283, 332—360, 364—368, 442 ve tür. yer.; Çokay-oğlu Mustafa, *1917. yıl hâtıra parçaları* (Paris-Berlin, 1937); Abdullah Receb Baysun, *Türkistan millî hareketleri* (İstanbul, 1945), s. 7—9, 18—25, 29—34; Fritz Willfot, *Turkestanisches Tagebuch* (Wien, 1930; avusturyalı bir harp esiri iken, millî hukûmetin teşekkülü ve sukutu günlerinde Hokand'da kızılların istilâsına şahit olmuş bulunan müellif, günü-gününe yazmış olduğu bu hâtıra defterinde, hâdiseleri izah ederken Hokand millî hukûmetine „muvakkat Sart hukûmeti" adını vermektedir); G. Safarov, *Koloniyalnaya Revoliutsiya* (Taşkend, 1921); *N. Tyuryakulov, Kokandskaya Avtonomiya* (Türkistan'da sovyet rejiminin dördüncü yıldönümü münâsebetiyle neşrolunan makaleler mecmuası, Taşkend, 1922); *Bolşaya Sovet. Entsiklopediya* (Moskova, 1938), XXXIII, 267—271 (KOKAND, KOKAND MUHTÂRİYETİ, 1875—1876 KOKAND SEFERİ, KOKAND OVASI VE KOKAND HANLIĞI maddeleri); R. Olzscha-G. Cleinov, *Türkestan* (Leipzig, 1942).

(MİRZA BALA.)

ḤOLṬ. [Bk. ḤLOṬ.]

ḤOLVĀN. [Bk. ḤULVĀN.]

ḤOMAYR. [Bk. HOMEYR.]

HOMEYR. ḤOMAYR (ḤUMİR, ḤUMAYR), şimâlî Tunus havâlisi. Ḥomayr bölgesinin hudutları şimâlde Akdeniz, garpta Cezayir hudûdu, cenûpta Mecerda'nın kolu olan Ġezala vâdisi ve şarkta Nefza'lar ile Şiahia'ların memleketidir. Bu mıntakanın mesâhası takriben 900 km. murabbaıdır. Bu memleket, Cezayir dağlarının devamı olan dağlık kütleler ile kaplıdır. Vasatî irtifâı 1.000 m.'yi geçmemekle berâber, derin uçurumlar, dik yamaçlı boğazlar ile parçalanmış olan bu yükseklikler, manzaraya haşin bir görünüş verir. Ḥomayr bölgesine yerliler, aralarında, *Cabal cabalîya* („Dağlar dağı") derler. Hemen-hemen her yerde toprağın altındaki kumlu tabakalar ağaçların yetişmesini kolaylaştırır. Mantar meşesi ve diğer meşe ormanları 100.000 hektarlık bir arâziyi işgâl eder. Düşen yağmur senede 1.64'ü bulur. Kumlardan süzülen sular, su geçirmeyen balçıkların teması ile, menbâ şeklinde meydana çıkar ve Mecerda vâdisine, bilhassa Akdeniz'e doğru akarlar. Ziraât ancak Ṭabarḳa ovasında yapılabilir. Diğer yerlerde ise sâhil ile ormanlar arasında sıralanmış bulunan kum tepeleri dâhilden gelen suları kısmen durdurur. Bir çok yerlerde çinko, kurşun ve demir yatakları bulunur.

Ḥomayrî'ler takriben 6.500 kişi kadardır. Ḥomayr, Ḥumir yahut Ḥumayr denilen yerliler dört kabîleye ayrılırlar: Ṭabarḳa, Atafta, Tâdmaka, Sellûl Ḥomayr'leri. İnek, koyun ve keçi gibi hayvan beslemek esâs geçimlerini teşkil eder. Ṭabarḳa civarında oturanlar zirâat ile meşgûl olurlar. Kadınları kaba kumaşlar dokurlar; kaba bir çömlekçilikleri olup, mutfak eşyâları yaparlar. Yerlilerin mühim bir kısmı idâre tarafından, mantar meşesi ormanları işletmesinde kullanılır. Ḥomayr'ler yerleşmiş veya yarı göçebedirler. Umûmiyetle dağ yamaçlarında veya su kenarlarında dallardan yapılmış kulübecikler-den ibâret olan *gourbi*'lerde yaşarlar. Bâzıları çadırlarını muhâfaza etmişlerdir. Ṭabarḳa civârında, XVIII. asırda Ḥamûda beyi tarafından iskân edilmiş olan Bicâya bölgesi kabîleleri ahfâdından küçük bir Zvâva kabîlesi yaşar. Bunlar sebze ve meyva yetiştirirler, taş evlerde otururlar ve diğer yerlilerinkinin çok fevkinde rahat bir ömür sürerler. 'Ayn Draham [b. bk.] ve Ṭabarḳa [b. bk.] merkezlerinde pek az sayıda avrupalı da yerleşmişlerdir.

Ḥomayr'ler, müslüman fütûhatî sırasında, şimâlî Tunus havâlisinde ve Ḳosanṭîna eyâletinde yaşayan Ṣanhâca'lerin ahfâdı olarak kabûl edilebilirler. Bu ilk unsur Hilâlî istilâsı neticesinde merkezden şimâle doğru sürülen diğer berberî zümreler ile kuvvetlenmiş ve sonra da arap unsuru ile karışmıştır. Menşe'leri berberî olmasına rağmen, Ḥomayr'ler uzun zamandan beri araplaşmışlardır. Lehcelerinde bâzı izler bırakan berberî lisanını terketmişlerdir ve kendilerini arap aslından sayarlar ve arap aslından

Ḥumir b. 'Amr isminde birinin ahfâdından olan ve 'Ayn Braham civarına yerleşmiş bulunan Sīdī 'Abd Allāh b. Camāl'i büyük cedleri olarak gösterirler. Diğer bir an'aneye göre, bu şahıs Ḥmir yahut Ḳmīr kabilesindendir. Fütûhat sırasında Irak'tan Magrib'e geçmiş ve bir kaç asır sonra 'Abd Allah buradan Tunus'a göçmüştür. Muhtelif Ḥomayr kabîleleri, bugün hâlâ „murâbıt"ı o havâlinin dinî bir merkezi olan Sīdī 'Abd Allāh'ın oğullarından neş'et etmişlerdir. Senede iki defa, ilk bahar ile son baharda, burada büyük bir kalabalık tarafından *zerda* tes'id edilir. Ḥomayr'lerin uzun zaman Tunus beyliğinin cenûbunda oturdukları, Şabbia ittihadına bağlı oldukları ve XVII. asırda bu ittihadın yıkılması ile şimâldeki dağlık kısma iltiçâ ettikleri de söylenir.

Ormanlarının ve dağlarının sâyesinde, Ḥomayr'ler, XIX. asrın sonlarına kadar, istiklâllerini, hemen tamâmen, muhâfaza ettiler. Siyâsî teşkilâtları çok iptidaîdir; kadıları yoktur, ihtilâfları *camā'a* (cemaat)'da halledilir. Ekseriyâ kabîleler biribirleri ile harp hâlindedirler; mâmafih bâzan, Mecerda vâdisi sâkinleri ile çarpışmak ve yahut beylerin hücumlarına karşı koyabilmek için ittihatlar yaparlardı. İsmen metbûları hâkim olan beyleri Tunus hiç bir zaman bunlardan vergi almamışlardır. Ṭabarḳa adasına yerleşmiş bulunan Tunus asker ve me'mûrlarının memlekete girmelerine müsâade edilmezdi. Ḥamûda tarafından, dağlıların istilâlarını önlemek için, yerleştirilmiş bulunan Zvāva'ler kendilerine bu iş için verilen parayı alırlar, fakat tehlikeli komşuları ile kavga çıkarmaktan kaçınırlardı. Ḥomayr'ler ise, arâzilerinin hudûdundaki Tunus ve Cezayir kabîlelerinin zararına yaptıkları eşkiyâlık ile geçinirlerdi. Tunus beyleri bu yağmalara mâni olamayordu. Şiddet hareketleri Muḥammed al-Ṣaddoḳ'un hükûmeti devrinde arttı. Bu sebeple 1881'de, fransız hükûmeti suçluları bizzat cezâlandırmağa karar verdi. Bu, Tunus istilâsının başlangıcı oldu ve fransız himâyesinin yerleşmesi ile sona erdi. Ḥomayr'ler ile mücâdele çok kısa sürdü. 1881 nisan ayının son günlerinde, general Delebecque idâresinde Cezayir'den gelen bir ordu garptan Ḥomayr mıntakasına girerken, bir bölük de Ṭabarḳa'ya inmişti; bu ordu 8 mayısta Sīdī 'Abd Allāh b. Camāl'in murâbıtını ve 13 mayısta da 'Ayn Draham'ı işgâl etti. Ayın sonunda Ḥomayr'ler istilâsı tamamlandı. 'Ayn Draham'da inşa edilen müstahkem bir karakol bu mıntakada âsâyişi tamâmen te'min etti. Bu tarihten beri burada âsayiş devam etmektedir ve bugün Tunus'ta hırsızlığın ve cinâyetin en az olduğu mıntaka Ḥomayr bölgesidir.

Bibliyografya: Pelissier, *Descr. de la Régence de Tunis* (Paris, 1853), 3. fasıl; Moulin, *Notice sur le pays des Kroumirs* (*Bull. Soc. de Géogr. de Paris*, 1869); Playfair, *Voyage au pays des Komaïr* (*R. Afr.*, 1877); E. Desfossés, *Etudes sur la Tunisie* (*Revue de Géogr.*, 1879, V, 108 v. dd.); Quérard ve Boutineau, *La Kroumirie et sa colonisation* (Paris); de la Berge, *En Tunisie. Récit de l'xpédition française* (Paris, 1881); A. Cherbonneau, *Détails ethnogr. sur les Kroumir et les Ouchtetetta* (*Revue de Géogr.*, 1881, VIII, 380 v.d.); de Voisins, *Un Français chez les Kroumirs* (*Revue politique et littéraire*, 1881); Violard, *La Tunisie de Nord-Tunis* (1906). (G. YVER.)

ḤOMS. [Bk. HUMUS.]

ḤORĀSĀN. [Bk. HORASAN.]

HORASAN. ḤORĀSĀN, *ḫūr* „güneş" ile *āsān* „doğan" kelimelerinden mürekkep olup, doğan güneş memleketi mânasına gelmektedir (P. Horn, *Grundriss der iranischen Etymologie*, nr. 23; *Grundriss der iranischen Philologie*, I/II, 176; *Vis u Rāmīn*, s. 119; krş. Yāḳūt, *Mu'cam*, bk. mad. *Ḫorbarān*; „garp" kelimesine mukabil kullanılır). İran'ın doğusundaki bu geniş arâzi, Amu-Derya (Oxyhun)'nın cenûbundaki ve Hindu-Kuş (Paropamisus) silsilesindeki memleketleri ihtivâ ettiği gibi, siyâsî bakımdan Mâverâünnehr (Transoxania) ile Sicistan (Sacastene)'ı da hudutları içine almıştır. Sâsânîler devrinde dördüncü iklimde gösterilen Ḫorāsān Ērānşahr'ın bir parçası idi; *paẕospān* unvanını taşıyan bir *ispahbeẕ* ile, her biri memleketin bir rub'unda icrây-i hükûmet eden dört *marzpān* tarafından idâre edilirdi; bu dört bölge şunlar idi: 1. Marv-Şāhacān; 2. Balḫ ve Toḫāristān; 3. Herat, Būşanc, Bādġīş Sicistan; 4. Mâverâünnehr (İbn Ḫurdāzbeh, s. 18). Bu eyâletin 37.000.000 dirhem tutarında vâridatı var idi. Arap coğrafyacılarına göre, bu memleketin hudutları, şarkta — Sicistan ve Hindistan (Vahhān değil), garpta — Ġuz'lar sahrâsı ve Cürcân; şimâlde — Mâverâünnehr ve cenûpta (cenûb-i garbîde) — Fars sahrâsı ve Ḳūmis (Irak-ı Acem) idi. Mühim şehirleri: Nişāpur, Marv-Sāhacān, Herat, Balḫ; diğer şehirleri, Ṭūs, Nasā, Abīvard, Saraḫs, Asfizār, Bādġīş, Cürcân, Bāmiyān, Garcistan ile Tohāristān da hudutları içine giriyordu. Bugün aynı adı taşıyan vilâyet, eski Ḫorāsān'ın yarısından az bir sâhayı işgâl eder; memleketin Saraḫs'tan başlayarak, şimâle çıkan, sonra cenûba inen ve yarı yolda Maşhad ile Herat'tan geçen bir hattın şarkında kalan kısmı tamâmiyle Efganistan'a âittir. Marv ile Amu-Der-

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

ya arasındaki bölge rus arâzisidir. Maşhad, mesâhası iyice küçülmüş olan bu vilâyetin idâre merkezi olarak kalmıştır. Ḫorāsān'ı cenûpta sınırlandıran dağlar silsilesinin, 3.300 ile 3.900 m. arasında, yüksek noktaları vardır. Bu memlekette su kıttır; burası devamlı olarak akmayan dereler ve bu akar-suların yer-altı mecrâları boyunca sıralanmış kuyular ile sulanmakta olup, yer-yer meydana gelmiş, bir vâhalar bölgesi manzarası gösterir. Nüfusu az ve ırk itibârı ile karışıktır.

Müslüman fütûhâtı sırasında, Herat, Bādġīs ve Būşeng, Belāẕurī (s. 405, I, 12)'nin *'aẓīm* diye adlandırdığı bir âmirin idâresine verilmişti; bilhassa Herat, eftalit hunlarının (*Hayṭal*, Belāẕurī, s. 403; Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 2885) oturdukları yer idi. Öyle ki şimâlde, son Fars arâzisinin hudûdunda, Bāzām adında bir *marzbān*'ın idâresi altında bulunan Marv al-Rūẕ şehri bulunuyordu. 31 (651/652) yılında, Fars ve Hūzistān'dan kalkan ve 'Abd Allāh b. 'Āmir b. Kurayz'in ümerâsından, al-Aḥnaf lekablı Żaḥḥāk b. Ḳays'in kumandasında bir ordu Fahla (Parthların yurdu olan Pahlav) arâzisi üzerinden Ḫorāsān'ı istilâ ve Toḫāristān'ı zaptetti; Balḫ abâlisi ile bir teslim anlaşmasına vardı (krş. Sebēos, s. 137). İbn Ḳutayba'den gelen rivâyete göre (Muḳaddasī, s. 293), bu eyâlet halkı sür'atle ihtidâ etti; bununla berâber, dik başlı ve isyankâr rûhlu olan horasanlılar, merkezî idâreye karşı, sık-sık, ayaklanmışlardır. 'Alī ile Mu'āviya arasındaki iç harp sırasında, araplar Nişāpūr'dan kovuldular (Ṭabarī, I, 3249, 3350; Balāẕurī, s. 408) ve çinliler Tohāristān vâliliğine bir türk getirdiler; 'Alī, Nişāpur ahâlisine boyun eğdirmek için, 37 (657) yılında, Ḫulayd b. Ḳa'ṣ'ī gönderdi (Dīnavarī, s. 163).

Mu'āviya, hilâfetin mutlak sâhibi olur-olmaz, 'Abd Allāh b. 'Āmir b. Kurayz'i Basra vâliliğine getirdi ve onu Ḫorāsān'ı yeniden fethe me'mûr etti; 42 (662)'de 'Abd Allāh da, kaymakam sıfatı ile, bu vazifeyi Ḳays b. al-Haysam'e tahmil eyledi; fakat 43 (663)'te, daha halife 'Oṡmān zamanında Sicistan'da vâlilik yapmış olan 'Abd al-Raḥmān b. Samura'yi Balḫ ile Kâbil'i istirdada me'mûr etti. Bu şehirlerden birincisi 51 (671)'de al-Rabī' b. Ziyād tarafından, ikinci bir defa daha, istirdat edilmiştir; 90 (708) yılında Bādġīs tarhanı Nayzak ayaklandı, Toḫāristān *yabġū* (*cabġū*)'sunu esir etti; fakat ertesi sene, Ḳutayba b. Muslim'e mağlûp oldu, esir edildi ve öldürüldü.

Abū Muslim ve Abbâsî propagandası, taraftar kazanıp, Emevî hilâfetini ortadan kaldıracak kuvvetlerini toplamak imkânını Ḫorāsān'da bulmuştur. Bu hâdiseler üzerine uydurulduğu âşikâr olan bir hadîse göre, gûyâ Peygamber: — „Ḫorāsān tarafında kara bayraklar gördüğünüz zaman, onları karşılamağa gidin; zirâ onların arasında Mahdī bulunacaktır". — demiş (Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī, *Livre de la création*, nşr. Huart, II, 156). Bu sözlerde ayaklanmayı önceden haber veren bir işâret görmek istenmiş olacak; fakat, daha bu müellifin zamanında mezkûr hadîs, Abū Muslim'in isyanı ile izah ediliyordu (*ayn. esr.*, II, 157). İsyan etmiş olan araplar arasındaki iç savaşlar uzun zaman kargaşalığı devam ettirmişti; yemenlileri temsil eden Azd'ler ile Muẕar soyundan Tamīm'ler ve 'Abd al-Ḳays'ler, hâkimiyeti paylaşamıyorlardı: birinciler, uzun zaman iktidarda kalan al-Muhallab hânedanı ile zaferi elde eder gibi olmuşlardı. Naṣr b. Sayyār, Şam'daki halifeye Abbâsî hareketini haber vermiş ise de, takviye kuvvetleri elde edememişti; Abū Muslim şi'îleri etrafına toplayarak, karargâhını Marv yakınlarına kurduktan sonra, bu şehrin sokaklarında, Naṣr ile İbn al-Karmānī arasında cereyân eden, savaşa karışıp, kolaylıkla başarı elde etti ve Naṣr'ı firâra mecbûr etti (130 = 748); çok geçmeden, bütün memleketin fethi tamamlandı.

Ḫorāsān fi'lî istiklâlini 205 (830)'te halife al-Ma'mūn tarafından şark eyâletlerinin vâlisi tâyin olunan Ṭāhir b. al-Ḥusayn'in kurduğu Tâhirîler sülâlesi idâresinde elde etmiştir; 'Amr b. al-Layṡ al-Ṣaffār bu memleketi, 283 (896)'te, hâkimiyeti altında bulunan Sicistan topraklarına ekledi; Ḫorāsān, az sonra 287 (900)'de İsmā'īl al-Sāmānī tarafından Mâverâünnehr'e ilhak edildi. 384 (994)'te gazneli Sultan Mahmud b. Sebük-tigin tarafından işgâl olundu. Selçukî Tuğrul Bey 429 (1037)'da Nişāpūr'u zaptetti, fakat şehir halkı 430 (1038)'da ayaklandılar; o sırada Sultan Mas'ūd Ḫorāsān'ı tekrar fethetti ise de, uzun zaman sâhibi kalamadı, zîra ertesi yıl Tuğrul Bey, gazneli hukümdarı kat'î bir mağlûbiyete uğrattı. 552 (1157)'de, Sultan Sancar'ın ölümünde, Ġuzz'lar akınlarını tekrarladılar ve memleketi yeniden tahrip ettiler; Ḫorāsān'ın bir kısmı, bu sırada, Sancar [b. bk.]'in kölesi Aybeh al-Mu'ayyad'in hâkimiyetini tanıdı. Bütün bu kargaşalık ve inzibatsızlıklar Ḫvārizmşāhlar ile Gûrîlerin hareketlerini kolaylaştırdı; en sonunda memleket birincilerin hâkimiyeti altında girdi. Cengiz Han'ın fütûhâtı 617 (1220)'de Ḫorāsān'ı istiklâlinden tamâmiyle mahrûm bıraktı.

736 (1320)'da moğul hanı Abu Sa'īd'in ölümü üzerine, memleket, Kertler ve Serbedār [b. bk.]'lar sülâleleri ile, Timur'un harekete geçmesi tarihine (783 = 1381) kadar yeniden canlanır gibi oldu; Ḫorāsān, Timur'un

oğlu Şāhruḫ zamanında, imparatorluğun merkezi hâline geldi. Özbek Şaybak Han, Şāh İsmā'īl I. ile paylaşmak için savaştıkları bu eyâleti, 913 (1507)'te, fethetti. Ḫorāsān, Nādir Şāh'ın ölümünden sonra, Aḥmed Şāh Abdālī tarafından 1160 (1747)'ta, Nişāpūr ile Maşhad hâric olmak üzere, Efganistan'a ilhak edildi. 1249 (1833)'da Kāmrān, rusların desteklediği Fatḥ-'Alī Şāh oğlu 'Abbās Mīrzā'ya karşı Herat'ı müdâfaa etti ve o sırada, Efganistan'ın başlıca şehirlerini işgâl etmiş bulunan ingilizler ile bir muâhede akdetti; Pottinger tarafından imzâ olunan bu anlaşma ile Kāmrān, Şāh Şucā''ı metbû olarak tanıyordu. O tarihten beri Ḫorāsān iki parçaya bölünmüş hâlde kalmıştır ki, bu parçaların hudûdu, Sarahs yanında Herī-Rūd'dan başlar; İran vilâyeti Sicistan'ın şarkında Hāmūn gölüne hadar şimâlden cenûba iner.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 409; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 197; J. Maquart, *Ērānşahr*, s. 47 v. dd. (fihrist mevcut değildir); Fr. Spiegel, *Êrân. Alterthumskunde*, I, 28 v. dd.; Ḥamd Allāh Mastavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), s. 147 v. dd.; İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 253 v. dd.); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 308 v. dd.); Muḳaddasī (*BGA*, III, 293 v. dd.); Mehren, *Cosmographie*, s. 310; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm* (nşr. Reinaud), s. 441; Muḥammed Ḥasan Ḫān Ṣanī' al-Davla, *Maṭla' al-şams* (farsça, Tahran, 1301). (CL. HUART.)

HORASANÎLER. ḪORĀSĀN (BANÎ), tunuslu bir sülâle. Banī Ḫorāsān'ın Tunus'ta yerleşmesi, Hilālī istilâsının bir neticesidir. Tunus ahâlisi, Zīrī sultanı Mu'izz'in kendilerini arap eşkiyâsına karşı müdâfaa etmemesine kızarak, 451 (1059)'de Ḥammādī hukümdarı al-Ḳal'a'dan bir vâli istediler. Bu emîrin vâli tâyin ettiği 'Abd al-Ḥaḳḳ b. 'Abd al-'Azīz b. Ḫorāsān, bâzı müelliflere göre, aslen tunuslu, fakat İbn Ḫaldūn'a göre bir Ṣanhāca kabîlesindendir. 'Abd al-Ḥaḳḳ iyi idâresi ile halkın sevgisini kazandı ve onlar ile bir muâhede imzalayarak, arap yağmalarına son verdi. Fakat Tunus'u almak isteyen Zīrī'ler ile çarpışmak zorunda kaldı; Tamīm b. al-Mu'izz tarafından kuşatıldı ve onu metbû tanımağa mecbûr oldu. Ölümünden (488 = 1095) sonra, iktidar oğlu 'Abd al-'Aziz'e ve ondan sonra da torunu Aḥmed'e geçti. İbn Ḫaldūn'a göre, bu sonuncu sülâlenin en dikkate şâyân mümessilidir. Ahmed amcası İsma'īl'i öldürttü; 'Abd al-Ḥaḳḳ'ın idâreye iştirâk ettirdiği şeyhler meclisini kaldırdı ve mutlak hukümdar olarak huküm sürdü. Tunus'u müstahkem bir sûr ile çevirdi; şehrin tahkimi ve seyyahların emniyeti için, araplar ile bir anlaşma yaptı. Kendine bir saray yaptırdı ve münevverleri etrafına topladı. Fakat Zīrī'ler de silâhsız değil idiler; Aḥmed'in taarruz ettiği, Kartaca harâbelerinde yerleşmiş olan arapların reisi Muḥriz b. al-Ziyād'ın tarafını tuttular ve Tunus hukümdarını taleplerini kabûle mecbûr ettiler (510 = 1116/1117). Dört sene sonra, Zīrī'lerin lehine kuvvetlerinin azalmasını istemeyen Ḥammādī'ler de Tunus'u muhâsara ettiler. Aḥmed Bicāya sultanının hâkimiyetini tanımağa mecbûr oldn. Aş.-yk. 522 (1128)'ye kadar hukûmette kaldı; bu tarihte azledildi. Bicāya'de hapsedildi ve Ḥammādī'lerin zâbitlerinden biri onun yerine geçti. Yirmi senelik bir fâsıladan sonra, tunuslular vâlilerini kovunca, Banī Ḫorāsān iktidarı eline geçirdi. 'Abd Allāh b. 'Abd al-'Azīz emîr olarak seçildi (543 = 1148/1149); Muvaḥḥidī'ler şehri muhâsara ederlerken, 552 (1157)'de, öldü; yerine yeğeni 'Alī b. Aḥmed geçti, fakat beş ay sonra 'Abd al-Mu'min'e teslim oldu. Bütün sülâlesi ile Marākeş'e giderken, yolda öldü.

Bibliyografya: İbn al-Azārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), I, 324 v. dd. (trc. Fagnan, I, 474 v. dd.); İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères* (nşr. de Slane), I, 205, 207, 209, 210—212; trc. II, 22, 25, 27, 29—32; G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle* (Constantine — Paris, 1913), II. fasıl. (G. YVER.)

HORMUZ. [Bk. HÜRMÜZ.]

HORMUZÂN. [Bk. HÜRMÜZÂN.]

HOROZ. DİK, islâm müelliflerine göre, bütün kuşların en şehvetlisi ve en çalımlısıdır. Bir duvardan düşünce kümesin yolunu bulamaması bu hayvanın ne kadar akılsız olduğunu gösterir. Tavuklara iltifat husûsunda ayrılık gayrılıksız davranması öğünülecek bir meziyetidir. Horoz tavuklardan birini çağırmak istediği zaman, ona bir buğday veya bir arpa tânesi atar ki, bu nezâketli tavrı ancak genç ve şehvetli bulunduğu anlarda gösterir. Gece olunca, bütün kümes halkını emin bir yerde etrafına toplar ve kapıda nöbet bekler. Horoz ömründe bir kere küçücük bir yumurta yumurtlar (*bayżatu 'l-'aḳr*). Sabahı bildirir gecenin on beş veya sâdece dokuz saat sürdüğü mevsimlerde bile ötüşünü, gecenin muhtelif saatlerine müsâvî surette taksimi bu hayvanın en dikkate şâyân husûsiyetlerinden birini teşkil eder. Bu vâkıa şöyle izah edilir: Peygamberin dediğine göre, Allah arşı altına bir horoz — daha doğrusu kanatları zümrüd ve inci ile müzeyyen beyaz bir horoz ve yahut horoz şeklinde bir melek — koymuştur; bu horoz gece sona erdiği vakit kanatlarını çırpar ve Allaha hamd eder. Dünyadaki bütün horozlar da bunu işitir, onlar da kanat çırparak ve öterek cevap verirler.

Muhtelif cins horozlar vardır; husûsiyle beyaz horozların hârikulâde hassaları mevcuttur: arslanları kaçırırlar ve evleri korurlar; beyaz horoz olan eve şeytan girmez. Ḳazvīnī ve Damīrī horoz vücûdunun muhtelif kısımlarının tıpta istimâli hakkında bir çok mâlûmat verirler. Hâlbuki Leclerc tarafından çıkarılan İbn al-Bayṭār tab'ında bu kelime yoktur.

Bibliyografya: Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 412; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Kahire), I, 288. (J. RUSKA.)

ḪORSĀBĀD. [Bk. HORSÂBÂD.]

HORSÂBÂD. ḪORSĀBĀD, Musul'un şimâl-i şarkîsinde ve şehirden 18 km. (kervan ile 5 saatlik yol), Cabal-Maḳlūb'un cenûb-i garbî eteğinden geçen Dicle'den de 12 km. mesâfede bulunan ovada ve Ḥavsar'in sol kıyısında kâin olup, Âsûrî hafriyâtı ile tanınmış bir yerin adıdır. 1843'te Ḫorsābād köyü bu yerde bulunuyordu. Şabak [b. bk.]'ler ile meskûn olan bu köyü ilk kâşifi Botta satın almış ve hafriyâta devam edilmek üzere, sekenesini ovada başka bir yere nakletmişti. Ḫorsābād Yāḳūt tarafından Ḫurustābād şeklinde iyi iska edilmiş bir köy olarak zikrediliyor. Yāḳūt'un verdiği şekil, kelimenin Ḫosrūābād'dan iştikak ettiğine dâir Oppenheim'in bir teklifine açıkça aykırı görünüyor. Yāḳūt bu civarda Naynavā (Niniveh) mülhakatından olup, içinde defîneler bulunduğu zannedilen Şar'ūn isminde bir şehrin harâbelerinden bahsediyor. Şar'ūn'un her halde Şarġūn şeklinde düzeltilmesi lâzım gelecektir ki, bu asûrîlerin bu baş şehrinin bânisi olan kıral Sargon II. (ölm. 705 m. ö.)'un adı ile bir münâsibeti olsa gerektir.

Köy, sun'î bir tepecikler kümesinin en yüksek zirvesinde kurulmuş idi. Hafriyâta, 1843'te, Musul'daki fransız konsolosu Botta tarafından başlandı ve 1851—1855'te Place tarafından devam edilerek tamamlandı. Âsûrî şehri Dūr Şarrukin, dört köşesi pusulanın dört cihetine nâzır mütevâziyül'adla bir müstatil şeklinde idi. Sargon'un sarayı cenûb-i garbî tarafında bulunuyordu ve büyük mâbed, şehrin şimâl-i garbî duvarının her iki tarafında inşa edilmişti. Bulunan âsâr-i atîka Paris'teki Louvre müzesine nakledilmişti.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld) II, 422, III, 382; Ritter, *Erdkunde*, XI, 241; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 811; von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 180 v. dd.; Victor Place, *Ninive et l'Assyrie, avec des essais der restauration par F. Thomas* (Paris, 1866—1869), I, 11, 12. (J. H. KRAMERS.)

HORUK. [Bk. 'ARŪC.]

ḪOSRAV. [Bk. ḪUSRAV.]

ḪOST. [Bk. HOST.]

HOST. ḪOST, Efganistan'da bu isimde iki yer vardır. Biri Amu-Derya havzasında Efgan Türkistanı (veya bugünkü Mezâr-i Şerîf vilâyeti) denilen bölgedeki Andarāb'a yakın ve Badaḫşān hudûdu üzerinde olup, Balḫ'in cenûb-i şarkîsinde — Haybak'in cenûp-cenûb-i şarkîsinde — Kâbil'in ve Çārikār'ın şimâlinde ve Hindu-Kuş dağlarının arkasında (yâni şimâlinde) kâindir. Bugün yeri pek bilinmeyor ve haritalarda adı nâdiren yazılıyorsa da eski zamanlarda mühim yerlerden idi. Yaḳut (trc. Barbier de Meynard) burasının „münbit ve ağaçlık küçük bir bölgenin merkezi" olduğunu söyler ve Babur'un hâtırâtında da bu yerin adı bir çok defalar geçmektedir. Babur bunu Ḥvāst şeklinde yazıyor. Bunun Ḳazvīnī'deki Ḫūst ve diğer müelliflerdeki Ḫāşt ile aynı yer olması ihtimâli vardır. Bābur hâtırâtının Şayḫ Zayn al-Dīn tercümesinde Ḫost-i Badāḫşān diye zikrediliyor. Babur'un biri birinci karısı Māham'dan, diğeri Dildār Begim'den olan iki kızı da Ḫōst'ta doğmuştur. Māham'ın Ḫōst ile yakın alâkası âşikârdır. Kardeşi Muḥammed 'Alī Ṭaġay Ḫōst'un mīrzā-zāda'lerinden idi. Bāyazīd Biyāt, *Tārīḫ-i Humāyūn* adındaki hâtırâtında (Ethé, India Office, MS., nr. 223, s. 26a), Humāyūn (Māham'ın oğlu)'un ana tarafından dedesini ve büyük annesini ziyâret etmek üzere Ḫōst'a gittiğini söyleyor. Babur'un da, Hindistan'a hediyeler gönderdiği zaman, bu yeri bilhassa zikrettiğini görüyoruz (Kadı Şayḫ Zayn al-Dīn, krş. *Ṭabaḳāt-i Bāburī*, Ḫōst ahâlisinin dindarlıkları ile temâyüz ettiğini söyleyor). Bunun ile Şayḫ Aḥmed Cām soyundan gelen Māham'ın âilesinin kasdedildiği görülüyor. Yāḳūt Ḫōst'un eski bir muhaddisin doğduğu yer olduğunu kaydeder (Barbier de Meynard, s. 219). İbn Baṭṭūṭa da Hindû-Kûş dağlarında bir çok zâhit hücreleri bulunduğundan bahsediyor. Ḫōst'un Türkmen ve Özbekler tarafından tahrip edilmiş olması ihtimâli vardır. Ḫōst'a âit vesîkalar için bk. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 410, 417; *Tārīḫ-i Raşīdī*, trc., s. 103 ve not; Vambéry'nin *Şibānīnāma*, Canto 63, s. 360 ve Ḫvāfī Ḫān, I, 615; bu eserde Cagat Singh ile onun Rācpūt'larının Ḫōst'ta Özbeklere karşı bir zafer kazandıklarına ve oradaki kereste bolluğundan istifâde ederek, ahşap bir kale yaptıklarına dâir mâlûmat verilmektedir. Krş.

bir de *Bādşāhnāma*, II, 463. Bu 1055 (1645) 'te vukû bulmuş idi.

Diğer Ḫost da Efganistan'ın cenûp-cenûb-i şarkîsinde bir vâdidir. Bu vâdide Ḫōstval, Muġal Cedren gibi en cengâver Efgan kabîleleri sâkin bulunmaktadır. Muhtelif zamanlarda isyanlar çıkaran bu kabîlelerin idâresi Efgan hukûmetlerini her zaman müşkülâta uğratmıştır. Fakat son zamanlarda modern yollar inşası, merkez ile daha sık temas te'mini ve mektepler açılması dolayısı ile vaziyetleri değişmiştir. Ḫōst 'un merkezi Matun 'dur ve burada askerî bir garnizon vardır. Bk. Raverty, *Notes on Afganistan*, s. 75; Clement Markham, *Proceed. Geogr. Society*, 1879, s. 49; *The Official Report of the Second Afghan War* (London, 1908) ve *The Times*, 28 mart 1914 sayısı. 1924 yılında çıkan bir isyan için krş. E. Trinkler, *Quer durch Afghanistan nach Indien* (Berlin, 1925), s. 187 v.dd.

Bir üçüncü Ḫost da Belûcistan'da Quetta'nın 35 mil şarkında bulunuyor. Burası bir kömür yatağıdır (*Imperial Gazetteer of India*, III, 138 ve IV, 306). *Ḫvāst* farsçada „ada" demektir ve *Andarāb* ile aynı mânadadır. (H. BEVERIDGE.)

HOŞANĠŞĀH ĠŌRĪ. [Bk. HŪŞANGŞĀH ĠŪRĪ.]

ŌŞHĀL HAN. ḪUŞḪĀL ḪĀN (1613—1691), cengâver ve şâir, şâirlerin pîri, elli yedi oğul babası olup, Hind-türk imparatorları Şāh Cihān ile Avrangzīb 'in saltanatları sırasında Efgan Ḫaṭak [b. bk.] kabîlesinin meşhûr reisi idi. 1022 (1613) 'de doğdu; 1050 'de, reis olarak, babasının yerine geçti. Babasının mukataası, Şāh Cihān tarafından İndus üzerinde kâin Atak 'ten Peşâver 'e giden imparatorluk yolunun muhâfazası işi ile birlikte kendisine verilerek, tasdik edildi. Şāh Cihān 'ın ölümünden sonra Avrangzīb 'in gazabına uğrayan Ḫoşḥāl Ḫān Gwalior kalesinde hapsedildi. Şiirlerinin bir çoğunu hapiste iken yazdı. Hapisten kurtulduktan sonra, Ḫaṭa'k memleketine döndü. Buranın pâyitahtı, Akora idi. Daha sonra onu, Afrīdī 'ler ile birleşmiş olarak, türklere karşı çetin bir harbi idâre ederken, buluyoruz. Peşâver 'de vaziyet öyle vahim bir şekil aldı ki, Avrangzīb bizzat sahnede göründü ve takriben 2 sene Atak 'te karargâh kurdu. Paṭhān (Efgan = Paştūn) ittihadı dağıldıktan sonra, Ḫoşḥāl Ḫān 'ın en büyük oğlu nâmına reislikten ferâgat etti ve 78 yaşında iken vefat etti. [Maḫzan Afġānī 'ye göre, Ḫoşḥāl Ḫān Malik Akorī b. Yaḥyā Ḫān b. Şāhbāz Ḫān 'ın oğlu olup, sülâlesi Efgan Ḫaṭak kabîlesinin büyük ceddi meşhûr Karlān 'a ulaşmaktadır. Ḫoşḥāl Ḫān Efgan (= Paştu) edebiyâtının en büyük simâsıdır ve Peştû dilinin inkişâfı ve edebî bir dil hâline getirilmesi için en çok çalışan odur. 50.000 beyti geçen şiirlerinden başka bu lisanda müteaddit kitaplar yazmıştır. Raverty onun yazdığı kitapların 250 'ye bâliġ olduğunu söylüyor. Bütün edebî san'atlara vukûfu dolayısı ile Ḫoşḥāl Ḫān Paştû şiirinde bütün bu san'atları ve gazel, mesnevî, kasîde ve rubâ'î gibi muhtelif nazım şekillerini kullandı ve bu dilde yeni bir çığır açtı. Böylece „Peştû edebiyâtının babası" unvanını kazandı. Ḫoşḥāl Ḫān 'ın kurduğu edebî mektep halefleri tarafından daha genişletildi. Büyük oğlu olan ve 1062 'de dünyaya gelmiş bulunan 'Abd al-Ḳādir Ḫān ile, diğer üç oğlu da dâhil olmak üzere, bir çok değerli şâir bu mektepten yetişmiş ve bir çok güzel eserler bırakmışlardır.]

Bibliyografya: *Dīvān* (nşr. H. W. Bellew), Peşâver, 1869; *The Gulşan-i Roh* 'dan müntehaplar (nşr. H. G. Raverty), London, 1860; *Afghan Poetry of the Seventeenth Century* (nşr. C. E. Biddulph) London, 1890 ve *Kalid-i Afġānī* (nşr. T. P. Hughes) Lâhor, 1893; James Darmesteter, *Chants populaires des Afghans*, s. CLXXXVII v. dd. (Paris, 1888—1890).

(R. B. WHITEHEAD.)

HOŞKADEM. ḪUŞḲADAM AL-MALIK AL-ẒĀHIR SAYF AL-DĪN AL-NAẒIRĪ (?—1467; ilk sâhibine nisbetle böyle anılır), Mısır ve Suriye sultanı olup, 865—872 (1461—1467) 'ye kadar saltanat sürmüştür. Rūm (Anadolu) saltanatına mensup ilk sultan denilirse de bâzıları Baybars II. [b. bk.] ve Sultan Lācin (696—698 = 1296—1298) için de aynı iddiada bulunurlar. Sultan Şayḫ [b. bk.] tarafından köle olarak satın alınmış ve Cāmdār [b. bk.] 'ın alayına yazılmıştır. 824 (1421) senesinde ancak bir kaç ay icrâ-i hukûmet eden Şayḫ 'in oğlu Aḥmed 'in zamanında Ḥāṣagī (haseki) ve ancak Sultan Çaḳmaḳ [b. bk.] zamanında 846 (1442) senesinde on memlûk emîri ve Rās nōba (bölükbaşı) olmuştur. 850 (1446) 'de Şam 'da bin memlûk kumandanı, 854 'te Kahire 'de *Ḥācib al-ḥuccāb* (divan-i harp reisi) olmuştur. Üç sene sonra Sultan İnal zamanında 860 (1456) 'ta harbiye nâzırı olarak, Karaman beyine karşı sefer etmiş, fakat onun kuvvetleri ile çarpışacak yerde memleketi kıyasıya yakıp yıkmıştır. İnal 'ın oğlu Sultan Aḥmed [bk. mad. İNAL] kendisini atabey tâyin etmiştir. Fakat Aşrafîya (Sultan Aşraf İnal 'ın memlûkleri) Sultan Aḥmed 'den memnûn değildiler. Bunlar ona karşı sûikaste karar verdiler ve tahtı Şam vâlisi Cānim 'e arzettiler. Ancak Ẓāhirîya (Sultan Ẓāhir Çakmak 'ın memlûkleri) Ḫuşḳadam 'i tercih ettiler. Bundan dolayı daha Cānim 'in muvâsalatından evvel Atabey Ḫuşḳadam 'i sultan seçmek için isti'cal gösterdiler ve Aḥmed 'i yakalayıp İskenderiye 'ye gönderdiler. Sonradan Cānim, Kahire yakınına geldiği zaman, Ḫuşḳadam 'i tanımaktan ve Şam 'a geri dönmekten başka bir şey yapamadı. Burada da kedisini emniyette hissettiği için Ak-koyunlu beyi Uzun Hasan 'ın yanına kaçmış ve kısa bir müddet sonra burada öldürülmüştür. Hasan mezkûr Ẓāhirîya 'lerin diğer bir nufûzlu emîri olup, sultanın her şeyi kendisine medyûn bulunduğu Cidda vâlisi Cānī-Bey 'i de öldürttü. Böylece Memlûk alaylarını başbuğsuz bıraktı ve bu kuvvetleri birbirine karşı kullanmağa muvaffak oldu. Bundan başka, Memlûkler, İnal 'ın tâkip ettiği siyâsetin bir neticesi olan Kıbrıs seferleri ile zayıf düştüler. Bu, kıral Jacob 'u, Rodos 'un Saint-Jean şövalyelerinden yardım bekleyen hemşîresi kraliçe Charlotte 'a karşı himâye etmişti. Saltanatının sonlarına doğru, İnal, Trablus vâlisini kıraliçeye karşı sefere me'mûr etmiş, fakat o, Mısır tahtındaki değişiklik yüzünden, orada ancak kısa bir müddet kalmış idi. Kıral Jacob 'u himâye için bu bir alay asker ile birlikte Kıbrıs 'a gönderilen emîrler, Cānibey 'in katli üzerine, baş-gösteren karışıklıklar yüzünden, derhâl geri döndüler. Yalnız emîrlerden biri, az mıkdarda bir kuvvet ile Kıbrıs 'ta bırakıldı. Pâyitaht Famagusta kıral Jacob 'a teslim edildi; bu suretle o da hemenhemen bütün adaya sâhip oldu. Bundan dolayı, kendisine karşı mağrur ve küstah bir tavır takınan mısırlıların himâyesine artık ihtiyacı kalmadı. Bunların elinden tamâmiyle kurtulmak için, Famagusta ahâlisini geriden üzerlerine saldırttı ve sonra bizzat kendisi hücum etti. Onların katilini sultana tebeasının bir ayaklanmasını şeklinde gösterdi. Bunda kendisinin gûya suçu yok idi. Kıraliçe Charlotte, yardımını kazanmak için, Ḫuşḳadam 'e vaziyeti izah etti. Aynı zamanda Rodos şövalyeleri tarafından müsâdere edilen bir gemiyi fidye ile serbest bırakmağa âmâde olduğunu bildirdi. Fakat sultan kıral Jacob ile iyi geçinmekten memnûn idi. Bâhusus kendisine muntazaman haraç da gönderiyordu. Kendisine tâbî olan Ak-koyunlu beyi Uzun Hasan ile sıkı bir râbıtası var idi. Zîra o, Kara-koyunlu beyleri ve Dulkadır hânedanından Elbistan vâlileri ile yaptığı dâimî mücâdelede Mısır sultanının yardımına muhtac idi. Böylece Osmanlı sultanı Mehmed II. (Fâtih) ile arası iyi olmayan Hasan, bütün entrika ve mücâdeleler içinde, Ḫuşḳadam 'e sâdık kaldı. Mehmed II., Hasan 'ın akrabâsı olan, Trabzon rum kıralını tahtından indirmiş idi. Hasan ise, Ḫuşkadam ile birlikte, Osmanlıların mücâdele ettiği Karaman beyi İsḥāḳ 'ı himâye ediyordu. Aynı zamanda sultan ile birlikte bu vilâyet içinde rakipleri olan ve Osmanlılar ile anlaşmış bulunan Şāh Suvār 'a karşı birbirini tâkiben Elbistan beylerinden Budāġ ile Rustem 'i tutuyordu [bk. mad. KAYIT BAY]. Her ne kadar iki sultan arasında muhârebe olmamış ise de, dâimâ sinsi bir düşmanlık mevcût olmuştur. Ḫoşḳadam, seleflerinin memlûklerini zapt ve rapt altında tutmağa muvaffak olduğu hâlde, kendi memlûkleri halka karşı taşkın hareketlerde bulunmaktan çekinmiyorlardı. Sultanın mâlî işleri dâimâ bozuk idi ve me'mûriyet satmak ve tebeasını ziyâret etmek suretiyle para te'minine çalışıyordu (krş. KAYIT-BAY). Sultan 872 (1467) yılında hastalandı ve on gün sonra öldü. Hakikatte büyük bir hükümdar olmamakla berâber, Mısır 'ı sulh içinde yaşatmağa muvaffak olmuştur. Hukûmeti zamanında Mısır salgın hastalıklardan masûn kalmıştır. Islahat hareketlerine iltifat etmemiş ve durup dinlenme bilmeyen Ḳā'itbay 'in zıddına olarak, eski an'aneye sıkı-sıkıya bağlı kalmıştır.

Bibliyografya: İbn İyās (Bulak, 1311), II, 70—84; Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 240—315. (M. SOBERHEIM.)

HŌT [Bk. HŌT.]

HŌT. HŌT, bir belûc kabîlesi. Bu kabîle Makrān ismi ile hâlâ mevcûttur. Fakat Rindler ve Dōdāy 'lar ile birlikte Pencâb 'ı istilâ edenler daha sonraları teşkil etmiş oldukları kabîlelerin isimleri ile daha iyi tanınırlar: msl., Ḫōsa kabîlesi ile, Mazārī 'lerin Bālāçānī kolu bu cümledendir. Hōt 'lar efganlılar tarafından mağlûp edilinceye kadar, Dēra İsmā'īl Ḫānda, 200 sene müddetle, hükümrân olmuşlardır. Pencâb 'ın cenûbunda el'an pek çok hōtlu bulunmaktadır.

Raverty, bu kabîle halkından hōt ismi ile bahsetmekte ise de, kendilerinden tamâmiyle ayrı bir kabîle olan Dōdāy 'lar ile karıştırmaktadır [bk. mad. BELÛCİSTAN].

Bibliyografya: Hughes, *Balochistan* (London, 1877); Ravearty, *Notes on Afghanistan* (London, 1880), s. 4; Longworth Dames, *The Baloch Race* (London, 1904); Bray, *Baluchistan Report*, *Census of India*, 1911, § 268).

(M. LONGWORTH DAMES.)

ḪOTAN. [Bk. HOTAN.]

HOTEN. ḪOTAN, [Şarkî Türkistan 'da, Käşğär ülkesinde bir şehir ve vâha 'nın adıdır. Bu vâha Tibet yaylısının şimâl hudûdunu teşkil eden Altın-Tağ 'ın eteğinde, Tarım ırmağının sağ kolu Hoten-Derya 'nın (uzunluğu 1040 km.) orta mecrâsında, 1300—1500 m. irtifâında vâki olup, 1600 km. murabbaı bir sâhayı ihtivâ eder. Nüfusu (vâhanın merkezini

teşkil eden Hoten şehri ile birlikte) takriben 200—250.000 olarak tahmin edilmektedir. Hoten-Derya'dan açılan kanallar vâsıtası ile, sun'î surette sulanan Hoten topraklarında pamukçuluk ve bağcılık inkişâf ettiği gibi, ahâli hayvan besleme ve ipekçilik ile de iştigâl eder. Civar isteplerde ince yünlü koyun beslenmektedir. Hoten'de mahallî ham mal kullanılarak yün ve ucuz ipekli iplikler (bu sâhalarda 12.000 kadar kişi çalışmaktadır), halı v.b. imâl eden el sanâtı çok ilerilemiştir. Hoten şehrinin havâlisinde nefrit ve zümrüt madenleri de istihsâl edilmektedir. Araba yolu ile bağlı bulunduğu Yârkend ve Gansu eyâleti ile (eski kervan yolu üzerinden) Hoten arasında hummalı bir ticârî faâliyet mevcuttur].

II. (m. ö.) asra dâir bilgi veren çin kaynakları bu şehirden bahsederken, adını, Yotḳan karşılığı olarak Yu-tien şeklinde kaydetmişlerdir ki, bugün de islâmdan evvelki şehrin harâbeleri Yotḳan ismi ile anılır; bu harâbelerin şark müntehâsı bugünkü Hoten'in 5 ingiliz mili garbında bulunmaktadır. Daha sonraları şehrin adı K'iu-tan ve Ho-tan şeklinde yazılmıştır (krş. E. Chavannes, *Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 125). Şehre hindli müelliflerin verdikleri Kustana veya Kustanaka („yerin göğsü"; çin yazısı ile Kiu-sa-tan-na) ismi, Aurel Stein (*Sand-buried Ruins of Khotan*, 1903, s. 402) tarafından, yerli ismin ilmî etimolojisi telâkkî edilmiştir (Yotḳan harâbeleri ile civarı hakkında krş. bilhassa, ayn. mll., *Ancient Khotan*, 1907, s. 190 v.dd.). Stein'ın işâret ettiği gibi, buddha dinine âit eski ibâdet yerleri, bugün de, müslüman evliyâlarının merkadleri imiş gibi, ziyâret edilmektedir. Stein tarafından bulunmuş, zamanı tesbit edilebilen en eski buddhist âbidesi 269 (m. s.) tarihini taşır (*Sand-buried Ruins of Khotan*, s. 405). Bununla berâber buddhism Hoten'de çok erken yayılmış olmalıdır. En eski vesîka ve yazılar bir hind diyalekti ile yazılmıştır ki, şimdi Stein, ilk mütâleasının aksine olarak, bunu yerli halkın dili değil, hind-skith hâkimiyeti te'siri altında vücûda gelmiş edebî bir dil telâkkî etmek tedir (M. A. Stein, *Ruins of Desert-Cathay*, 1912, I, 290 v.d., 386 v.d.). Daha sonra Hoten'de ve Hoten'in şarkında bu lehce yerine, Leumann tarafından „ II. dil" adı verilen, yerli ârî dili zuhûr ediyor ki, bu, sentaks itibârı ile, irânî olmakla berâber, lûgat bakımından daha çok Sanskrit te'sirine uğramıştır (krş. *ZDMG*, LXI, 648 v.dd. ve bilhassa E. Leumann, *Zur nordarischen Sprache und Literatur*, Strassburg, 1912, s. 29); (bu dil „romanikleşmiş" germanik bir dil olan ingilizceye nazîre olarak hindceleşmiş bir iranî dil sayılabilir"). Bu dilin, daha islâmdan evvelki devirden itibâren, türkçe önünde gerileyip-gerilemediğini tâyin etmek imkânsızdır. Kâşgar'dan ve bugünkü şarkî Türkistan'ın şimâl kısmından farklı olarak Hoten, *Ḥudūd al-ʿālam* (Asya Müzesi yazmaları, var. 14ᵃ)'de türk kabîleleri ve memleketlerinin tavsifi sırasında değil, Çin'in tavsifi sırasında zikredilmiştir; şehir Çin ile Tibet arasındaki hudut arâzisinde ve kendisine „türklerin ve tibetlilerin büyüğü" (*ʿaẓīm alturk va 'l-tubut*) unvanını veren ayrı bir hükümdarın hâkimiyeti altında bulunuyordu. Diğer taraftan, Gardīzī (Barthold, *Otçet o poezzdke v Srednyuyu Aziyu*, s. 90)'ye göre, Hoten'den Çin'e giden yol üzerinde ve Hoten'den 15 günlük mesâfede bulunan Kay (?) şehri Tuġuzġuz türklerinin hâkimiyeti altında idi. Gardīzī'ye göre, Hoten halkı buddhist idi; bu müellif ayrıca, Hoten'in şimâlinde bir müslüman mezarlığı ile asıl şehrin içinde iki hıristiyan kilisesinden bahsediyor (harâbeler içinde, bugüne kadar, hıristiyan eseri bulunmadığı gibi, manihe.st eserleri de bulunmamıştır).

İslâmiyet Hoten'e, Kâşgar'dan çok daha sonra ve silâh kuvveti ile, sokulmuştur. İbn al-Aṯīr, Hoten'in fâtihi olarak, Ḳadır Han Yūsuf'u zikrediyor; bu zâtın ölümü 423 (1032) senelerine rastlar. Elimizde, 404 (1013—1014)'ten itibâren, onun adına Kāşġar ve Yārkand'de basılmış paralar vardır (A. Markow, *Inventarnıy Katalog ...*, s. 192 v.d.). Daha sonra Hoten de, Kāşġar gibi, İlig-Hanların [b. bk.] ve Kara-Hıtayların [b. bk.] idâresi altına giriyor; memleketin Naymanların hanı Küçlük tarafından fethi ve onun emri ile müslümanlığın tâkip ve tazyiklere mârûz kalması hakkında bk. mad. Kara-Hıtay. Cuvaynī (*Tārīḫ-i cihānguşā*, nşr. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, I, 49 ve 52 v.dd.)'ye göre, Küçlük Hoten'de, İmām ʿAlā' al-Dīn Ḥotenī'yi medresesinin kapısına çiviletti. Ḥaydar Mīrzā [b.bk.] zamanında bu şehidlik vak'ası hakkında hiç bir şey bilinmediği gibi imamın mezarından da kimsenin haberi yok idi (*Tārīḫ-i Raşîdî*, trc. E. D. Ross, s. 298). Hâsılı Hoten'de buna dâir yerli bir tarihî an'ane mevcut değil idi; arap ve fars coğrafya te'lifâtındaki mâlûmât da son derece kifâyetsizdir; hattâ şehrin mevkii bile, Samʿānī (*G M S*, XX, 189ᵇ)'de ve ondan naklen yazan Yāḳūt (II, 403)'ta yanlış gösterilmiştir.

XIII. asırda, Marco Polo (nşr. Yule-Cordier, I, 188 v. dd.)'ya göre, Hoten, Yārkend gibi, Ḳaydu Han'ın hukmü altında değil, Çin imparatorunun idâresinde bulunuyordu (*ayn. esr.*, I, 188 v.d.). Daha sonraları Hoten, Kâşgar'ın ve aynı memleketteki diğer şehirlerin siyâsî mukadderâtını paylaşmış gibi görünüyor. XVIII. asırda Hoten de, Kâşgar gibi, Hocalar devletine dâhil bulunuyordu; sonra Kalmukların ve daha sonra çinlilerin ve 1280 (1863—1864) senesi vekayiini müteâkip, Yaʿḳūb Bey'in hâkimiyeti altına girdi: bu beyin ölümü (1877) üzerine, Hoten tekrar Çin idâresine geçti. Muahhar bir tarihte Hoten'de te'lif edilen (18 şâban 1311 = 24 şubat 1894'te tamamlanmış) ve bu havâlide 1280 (1863)'den beri cereyân eden vekayiden bahseden tarihî bir eser hakkında bk. *Bulletin de l'Acad.*, Peterburg, 1921, s. 209; bk. bir de *Tārīḫ-i Amanīyā* (nşr. Pantusow), s. 161 v.dd. (Hoten Ḥocalarına tahsis edilen fasıl).

Bugünkü şehirde, bilhassa en eski çağlardan beri mevcût olan ipekçilik ehemmiyetini muhâfaza etmektedir. Şehrin nüfusu hakkında verilen rakamlar çok mütehâliftir; Kornilow (*Kaşgariya*, Taşkend, 1903, s, 275)'a göre, nüfusu 15.000'den ibârettir. E. ve P. Sykes (*Through Deserts and Oasis of Central Asia* (London, 1920, s. 246)'e göre, ise, 50.000'dir.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. bilhassa E. Bretschneider, *Med. Researches from Eastern Asiatic Sources*, II, 47 v. dd., 246 v. dd.; M. Hartmann, *Chinesisch-Turkestan* (Halle, 1908), s. 93 v.d. — Ḥocalar devleti ve Hoten'in bununla münâsebeti hakkında bk. M. Hartmann, *Der islamische Orient* (Berlin, 1905), I, 195 v.dd. ve fihrist. (W. BARTHOLD.)

HOTİN. ḤŪTİN (Kâtib Çelebî, *Cihān-numā*, nşr. Müteferrika, İstanbul, 1145, s. 695'te: خوتون قلعه‌سی; leh dilinde: Chocim), bir moldav kalesi ve 1714 ile 1812 arasında bir türk eyâletinin merkezi.

1359'da Moldova [bk. mad. BOĞDAN] müstakil devletinin kurulmasından önceki zamanlardaki Hotin hakkında bilgiye sâhip değiliz. İlk tarihî kaynaklar Hotin kalesi etrafındaki arâziyi „Tzara Sepenicului" (Sepenik ili) adı altında. Moldavya voyvodası Petru I. (1378; Iorga, *IR*, III, 260)'nun mülkü olarak tanıyorlar. İptidâî bir şekilde ve „topraktan" yapılmış olan bu kale ile onun komşusu olan Tzetzina kalesi mukabilinde, Petru, 1387'de, Kudretli Lehistan devletinin kıralı Wladislaw'a arz-i ubûdiyette bulunmak şerefini kazanıyor. Yine 1387 yılında, ilk defa olarak, Hotin „pârcălabi" (dizdar; lâtince „castellani")'lerinin zikri geçmektedir; bunlar, moldav âdetince, dâimâ iki kişi idi. Daha sonraki asırlar boyunca Moldavya'nın şimâlinden bu giriş kapısı iki komşu devlet arasında sık-sık ihtilâf mevzûu olmuştur.

Moldavya'nın devlet teşkilâtına kat'î şeklini veren voyvoda Alexandru cel Bun, Hotin'de, „Kamieniec'e geçecek olan atlar için", at başına „2 groşi (guruş)" olarak alınacak gümrük resmini de tâyin etti (1408 yılı; krş., M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, Iaşi, 1931, II, 634). Bununla berâber Hotin *castrum* (kale)'undan, ilk defa, voyvoda Ştefan II.'nın idâresi zamanında, 1444'te (Costăcheseu, *Doc.*, II, 721) bahsediliyor. Fakat, bu kalenin taştan inşası tarihini, sahîh olarak, tesbit edememekle berâber, Iorga, Alexandru cel Bun'u bunun bânisi olarak gösteriyor ki, bu kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Türk orduları Hotin sûrları önüne ilk defa voyvoda Ştefan cel Mare (1457—1504) zamanında geldiler. Fâtih Mehmed zayıf moldav kuvvetlerini Valea Albăda yendikten sonra, o sırada hukûmet merkezi olan Suceava ile Neamt ve Hotin kalelerine de hücûm etti; bu sonuncu önünde Fâtih Mehmed, polonyalı çağdaş tarihçi Dlugosz'a göre, „acı bir mağlûbiyete uğradı" (clade ingenti suscepta); kale, Ştefan cel Mare'nin amcası „pârçălab" Vlaicu tarafından, müdâfaa ediliyordu ve zaptolunamadı. Fâtih Mehmed, Moldavya'yı hukmü altına alamaksızın, çekilmeğe mecbûr oldu (1476).

„Moldavya'nın anahtarları" olan Chilia (Kili) ve Cetatea Albă (Akkerman) kalelerinin, Bayezid II. tarafından, 1484'te, zaptından sonra, aşağı Tuna akıncıları, Bali Bey ve Malkoçoğlu kumandasında, tekrar Moldavya'nın şimâline, Hotin yakınlarına kadar, fakat bu sefer polonyalılara karşı müttefik kuvvetler sıfatı ile, geldiler (1498). Hoca Saʿd al-Dīn (II, 82) Dnester geçidini şöyle tasvir ediyor: „Boğdan vilâyetinin nihâyetine iriştikte Turla nâm nehre geldiler, köprisüz ubûr gayr-i makdûr olmağın, kiştîler bulup, hibâlu düvâl bağlayup, bir cisr-i üstüvâr peydâ idüp, güzâr ittiler".

Hotin voyvodaların idâre merkezleri vazifesini görürdü; bunlar siyâsî tahrirâtlarını oradan ısdâr ederlerdi. Ştefanitza 1527'de, bu kalede öldü. 1538'de Kanunî Süleyman'ın Petru Rareş'e karşı açtığı harp, voyvodanın Transilvanya'ya kaçmasından sonra, memleketin pâdişaha itâatı ve yeni türk eyâleti Bender (Tighina)'in kurulması ile neticelendi; bu sefer esnâsında Osmanlı orduları Hotin önüne kadar varamadılar; zîra kale, Rareş'in öteki düşmanı leh hatmanı Tarnowski tarafından, işgâl olundu. Ertesi yıl Hotin eski sâhibine iâde edildi. İkinci saltanatı sırasında Rareş kaleyi tâmir etti ve genişletti. Daha sonra, malî muzâyakaya düşen voyvoda Despot Heraklides Hotin'i

polonyalı asîlzâde Albert Laski 'ye teslim etti; fakat çok geçmeden, geri aldı.

1600 'de Eflak voyvodası Mihai Viteazul, üç rumen prensliğini, yâni Eflak, Transilvanya ve Moldavya 'yı birleştirince, Moldavya voyvodası ve Polonyalıların müttefiki Ieremia Movilă 'yı Hotin 'e kadar kovaladı; Movila bu kaleden Polonya 'daki Kamieniec 'e geçti. Mihai Viteazul, muhâsara vâsıtalarından mahrum olduğu için, kaleyi fethetmeğe muvaffak olamadı.

Sultan Osman II. 'ın Hotin üzerine seferi 1621 'de oldu. Bu sefere, başka âmiller arasında, Zolkiewski ile Koniecpolski kumandasındaki lehlilerin Hotin 'e hücûmları sebep oldu; lehliler bu kalede, aslen dalmaçyalı Moldav voyvodası Gaşpar Gratiani 'ye sâdık olan kuvvetler ile birleştiler ve Tuna 'ya doğru indiler; fakat çok geçmeden, Kantemir Mirza 'nın adamları, eflâklılar ve transilvanyalılar tarafından desteklenen Özü vâlisi İskender Paşa 'ya, Iaşi karşısında, Prut suyu üzerinde, Tutora (türk kaynaklarında Çuçora) 'da mağlûp oldular; Peçevî (*Tarih*, İstanbul, 1283, II, 372), islav milletleri için klâsik olmuş islâmî tâbiri kullanarak, „leşker-i saklâbiyâna„ karşı, diyor (Miron Costin 'in çağdaş moldav vakayinâmesi, *Letopisetul Tării Moldovei dela Aron Vodă încoace*, nşr. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1944, s. 39 v.d.). Bu zafer, ertesi yıl, âteşli Genç Osman 'a, „memâlik-i menhûse-i Lehi gâret ve hasâret niyeti ile" (Peçevî, II, 376) meşhûr sefere çıkma kararını verdirdi. Hazırlıklar büyük ölçüde yapıldı ve pâdişah, o sırada Kızıl-başlar tarafından kuşatılmış bulunan Bagdad 'ı ikinci plânda bıraktı. İstanbuldan hareket günü, 21 mayıs 1621 'de, pâdişah Kanûnî Süleyman 'ın zırhını giymişti (Hammer, *GOR*, II², 789); muhâsara makineleri tamam idi ve orduda sâde develer değil, filler de bulunuyordu ki, bu hayvanlar bu yerlerde, belki tarihte ilk defa olarak, görülmekte idiler. Pâdişah askerlerinin sayısı kat'î olarak bilinmeyor. Miron Costin (*ayn. esr.*, s. 52), „300.000 süvâri, 12.000 yeniçeri, 80.000 Tatar" diyor; bu sayıya eflâklı kuvvetler dâhil değildir. Evliya Çelebî (*Seyâhatnâme*, nşr. Necib Âsım, İstanbul, 1315, V, 123) „Sultan Osman ... 200.000 asker ile muhâsara etdi" derken her hâlde hakikati ifâde ediyor. Yalnız, yeniçerilerin sayısı, kat'î olarak, 12.000 idi. Lâkin, Yeniçeriler, fazla hasis davranan ve kendilerine karşı müstebit olan, hattâ onların zapt ve rabta gelmeyen ocaklarında ıslahât yapmağa niyetlenen Osman II. 'dan hoşnut değillerdi (Hammer, *GOR*, II², 787—788). Karşı taraftaki hırıstiyan kuvvetlerin sahîh rakamı da bilinmeyor. Miron Costin 14.000 „husari" (süvârî) ile hetman Chodkiewicz 'in kumandasında 8.000 piyâde, Lubomirski 'nin kumandasında da 4.000 piyâde olduğunu söyleyor, bunlara kıralın oğlu Wladislaw 'ın kumandasında 16.000 asker ile 25.000 kazağı da ilâve etmek lâzımdır; hâlbuki, pâdişahın şehnâmecisi olup, Osman II. 'a Hotin seferinde refâkat etmiş olan Ganî-zâde Nâdirî Efendi (*Şehnâme*, Üniversite kütüp., T Y 4098, var. 227ᵃ—228ᵃ) 30.000 Kazak ve „Nemçe 'den dahi 200.000 ..." bulunduğundan bahsediyor. Karşı-karşıya olan kuvvetlerden türkler tarafındakiler her hâlde daha kalabalık idi; fakat pâdişahın ordusunda, en mühim şey, cür'et ve cesâret, sevk ve idâre eksikti (krş. Hurmuzaki, *Documente*, zeyil I, 190; savaşın bir şâhidi sıfatı ile bu müellif: — „Türkler arasında ordularını sevk ve idâre edecek bir tek adam yok, bir nizamsızlık ve kargaşalıktır gidiyor" — demektedir ve Pehlevân „cihan-ı şâh-i gîtî-sitân" Osman II. 'ın o kadar vaad edici şartlar içinde başlamış olan seferinin neticesini tâyin eden de bu keyfiyet oldu.

Hotin kalesi o sırada Polonyalıların elinde idi: „Gaşpar-i la'în ... Leh kıralına temlîk itmiş, ol dahi içine 100—200 piyâde komuş idi" (Peçevî, II, 379; Miron Costin, *ayn. esr.*, s. 52 v.d.). Gratiani 'nin „pârcălab" 1 olan Annibale Amati adındaki italyan yerine Polonyalı Kalinowski getirildi (Iorga, *GOR*, III, 273). Türk ordusu 22 ağustosta Hotin önüne vardı; „kal'a kurbında vâki bir kûhistân yere nüzûl olındı" (Kâtib Çelebî, *Fezleke-i Tarih*, İstanbul, 1286, I, 409 ve Naîmâ, *Tarih*, nşr. Müteferrika, İstanbul, 1147, I, 338; Naîmâ, hemenhemen aynen, Kâtib Çelebî 'deki mâlûmatı tekrar ediyor). Tatar hanı Canibek de aynı yerde pâdişah ordusuna, mûtad merâsim esnâsında, iltihak etti (Kâtib Çelebî, *göst. yer.*); kale dışında, „tabur" lar hâlinde mevzî almış hırıstiyan kuvvetlerini ve sonra da Osmanlı ordusunun kuşatma hareketini, teferruâtı ile, tasvir ediyor: „Turla suyu kenarında evvelâ Diyarbekir beylerbeyisi dahi yukarı Anadolu, bâdehu Karaman ve Sivas, bâdehu yeniçeri ve kafalarında sipah ve kalb-i asker, anlardan yukarı Şam ve Haleb askeri ... anlardan öte Eflâk beyi, dahi öte orman kenarında Tatar Han saf ender saf dizilüp ...". Dniester üzerine kurulan köprüler irtibâtı kolaylaştırdı. Nûr al-Dîn Sultan kumandasındaki Tatarlar Kameniec 'e ve daha ötelere kadar akınlar yaptılar; zirâ Osman II. her kazak kellesi için 50 altın veriyordu (Miron Costin, *ayn. esr.*, s. 60). Hotin önündeki hücûmlar çok kanlı oldu; fakat neticesiz kaldı. „Yürüyüş-i râbi" esnâsında Budin beylerbeyi ve Vácz şehrinin fâtihi Mehmed Karakaş Paşa şehid düştü (kale civarındaki merkadi hakkında bk. Evliya Çelebî, V, 125); ondan sonra da Doğancı Ali Paşa şehid oldu. Polonyalılar tarafında da Chodkiewicz öldü; kıralın oğlu Wladislaw hastalandı. Bunun üzerine, „Kazakların ordugâhını almamış olduğundan dolayı" mes'ul tutulan (Miron Costin, *göst. yer.*) sadrâzam Hüseyin Paşa 'nın yerine Diyarbekir vâlisi Dilâver Paşa getirildi. Altıncı yürüyüş de neticesiz kaldı. Şecâatini sonuna kadar isbat etmek arzusu ile, Osman II. kışı Hotin önünde geçirmek isteyordu. Fakat askerî divan sulha karar verdi. Bâbıâlî ile Polonya arasında tavassut işini Eflâk voyvodası Radu Mihnea üzerine aldı (ikinci defa voyvodalığı 1620—1623; Moldavya 'da, bu hâdiseler üzerine tâyin edilmiş olan ve 1621 eylûlü ile 1623 arasında vazifesinde kalan Ştefan Tomşa icrâ-i hukûmet ediyordu; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 407 'de, bu vak'alardan bahsederken onun adını „İstefan" olarak kaydetmek sureti ile doğru mâlûmat veriyor; fakat, eserinin başka bir yerinde (II, 4) „Radul, Boğdan voyvodası" demekle yanlışlığa düşüyor). Polonyalılar tarafında, tam salâhiyetli murahhas Zielenski idi. 9 teşrin I. de sulh muâhedesi imzâlandı. Bu muâhede, Kazakların da, tatarların da akınlarını men'ediyordu. Polonyalıların işgâli altında bulunan Hotin, meşrû sâhibi olan Moldavya 'ya iâde edildi. Kâtib Çelebî 'nin bu sefer hakkındaki acı mütâleaları şu kelimeler ile biter: „bu vak'aları görüp, kuvvet ve kudrete itimad ile mağrur olmamak gerekdir" (*ayn. esr.*, II, 4).

Pâyitahta dönüşü esnâsında Osman II., hezîmetinin bir nevi telâfîsi makamında, Tuna 'nın şimâlinde Boğdan (Moldavya) topraklarından, merkezi Reni şehri olmak üzere, bir başka parça daha kopardı, İsmail 'e ilhâk etti ve iradını Peygamber 'in Mekke 'deki merkadine vakfeyledi (Miron Costin, *ayn. esr.*, s. 63).

Yeniden Boğdan 'ın hukmü altına giren Hotin kalesine, müdâfaası için gereken toplar verilmediği gibi, 40—50 adet tüfek bile, verilmedi. Âsîlerin başı Gheorghe Ştefan 'ın takibinden güç kurtulan voyvoda Vasile Lupu 1635 'te bu kalenin duvarları arkasına sığındı ise de, müdâfaa kuvvetleri ve erzâk fıkdânından dolayı, orada tutunamadı (Miron Costin, *ayn. esr.*, s. 141) ve türklere dehâlet mecbûriyetinde kaldı. Tecrübenin verdiği dersler neticesinde, bilâhare bu mahrûmiyete çâre bulundu ve kale takviye edildi. 1658 'de, Transilvanya prensi György Rakoczy II., İstanbul 'dan müsâade almaksızın, Lehistan 'ı istilâya kalkıştı; Bâbıâlî müdâhale etti. Serdar Melek Ahmed Paşa, 87.000 türk askeri ve Bucak 'tan 47.000 tatar ile polonyalılara yardıma me'mûr edildi. Onun maiyeti erkânı arasında Evliyâ Çelebî de var idi (V, 123 v.d.); „Kal'a hetmanı (*pârcălab*) ve boyarları" paşaya 3.000 koyun, 1.000 öküz, 100 varil bal ve 100 varil yağ verdiler; zîra burası zengin bir bölge idi. O tarihte kale çevresi 1.500 adım, „şeddâdî taş binâ" idi, muazzam bir hendeği ve 80 kulesi var idi; kaleye iki kapıdan giriliyordu ki, bunlardan bir Dniester cihetine açılıyordu. Kale içinde 70 kadar bahçesiz ev ve 50 dükkân mevcut idi. Evliya Çelebî ayrıca şuna da işâret etmiştir: — „İçinde kal'a misâl bir manastır var, adına İstefânî dirler; gâyet metindir". Bu sonradan yıkılıp, izi kaybolmuş olan XV. asır yapısı, Ştefan cel Mare kilisesi idi (C. C. Giurescu, *IR*, II-2², 655). Kalenin etrafında bulunan şehir mâmur olup, bu hudut şehrinde canlı bir ticâret hayatı mevcut idi; daha 1585 'te bile fransız seyyahı François Pavie Hotin 'in büyük bir pazar olduğuna işâret etmiştir. Nehrin şimâli, polanyalılar ve bilhassa Kazaklar yüzünden, XVII. asırda *dār al-ḥarb* hâlinde idi (Hüseyin Hezârfen, *Tenkîh-i tevârih-i mülûk*, muhtelif yazm., V. fasıl, 1672 seferi).

Fakat çok geçmeden, Hotin 'in ehemmiyeti azaldı. Sultan Mehmed IV. 'in 1672 'de 25 km. şimâlde bulunan Kamaniça (Kamieniec) Podolski 'yi fethetmesi ve „kılâ'-ı islâmiye" ' ye ilhakı, Osmanlı hareketlerinin ağırlık merkezini şimâle doğru kaydırmış oldu. Bu yeni fetih için tabi'î harekât üssünü Hotin teşkil etti ve Dnester üzerine, bu kalenin karşısında, Zwaniec 'te köprü kuruldu (Izvança; krş., Râşid, *Tarih*, nşr. Müteferrika, İstanbul, 1153, I, 69ᵇ ve Yusuf Nâbî, *Tarih-i Kamaniça*, İstanbul, 1281, s. 29 v.dd.). Dönüşte sadrâzam Köprülü Ahmed Paşa 'ya birden-bire, Kamaniça 'ya yardım maksadı ile, Hotin 'de bir türk garnizon kıt'ası bırakmak fikri geldi; fakat *logofet* (Boğdan 'da baş vekil) Miron Costin onu bu karârından vaz geçirdi (C. C. Giurescu, *IR*, III-1, 143). Polonyalıların, Jan Sobieski 'nin kumandası altında ve voyvoda Ştefan Petriceicu 'nun desteklediği yeni taarruzları ile, 1673 'te Polonya kuvvetleri tekrar Hotin 'e geldiler (Hammer, *GOR*, III², 665; Iorga, *GOR*, IV, 148). Mehmed IV., bizzat iştirâk ettiği yeni bir seferde, Dnester üzerinde Soroca 'ya kadar geldi; üç alay yeniçeri askeri, lağımcılar ve humbaracılardan mürekkep kuvvetleri ile Şam vâlisi Hüseyin Paşa 'nın idâre ettiği muhâsara neticesinde, Hotin zapt (Râşid, I, 79ᵇ: „istîmân tarikı ile") ve Kamaniça takviye edildi. Fakat sadrâzam Köprülü Ahmed Paşa 'nın kumandasında diğer büyük bir türk ordusu, 11 teşrin II. 1673 'te, polonyalılar tarafından, Hotin önünde mağlûp

ve perîşan edildi (Râşid, I, 76b); bu muhârebe esnâsında, Silistre vâlisi vezîr Hüseyin Paşa, yeşil sancağı ile, prens Radziwill tarafından esir edilip boynu vuruldu. Aynı mahallerde vukûa gelen başka bir çok savaşlardan sonra, 6 mayıs 1678'de Polonya ile Zurawna muâhedesi imzâlandı. Bu muâhede ile Osmanlı hâkimiyeti şimâl hudûdunda sağlamlaşmış oluyordu (Iorga, *GOR*, IV, 150, 154).

Bu harplerin neticesinde Hotin kalesi harâp olmuş idi. Fenerli voyvoda Dimitraşcu Cantacuzino (1674—1675), leh ve alman kuvvetlerinin uzun zaman Osmanlı ordularına karşı tutundukları, Neamt, Suceava ve Hotin gibi, Boğdan hudut kalelerinin tahribini teklif etti. Vak'anüvis Neculce'nin anlattığına göre (*Letopisetele*, nşr. Kogalniceanu, II, 209), Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın buna dâir emrini, voyvodanın kapıcısı fenerli Panayotaki Morona, „bir türk ağa ile" birlikte, infâz etti. Böylece Hotin, „tüfek barutu ile lağımlar konularak, temelleri ile birlikte, havaya uçuruldu" (vak'anüvis Nicolae Costin, *Letopisetul Moldovei*, nşr. Kogălniceanu, II, 12; krş. C. C. Giurescu, *IR*, III-1, 144 ve bu kalelerin daha XVI. asırda Alexandru Lăpuşneanu tarafından tahrip edildiğini ileri süren rivâyetlerin reddi hakkında, bk. ayn. mll., *IR*, II-1[4], 201 v.d.). Şüphesiz kale tamâmiyle tahrip edilemedi; nitekim bugün dahi, tâlî kısımları kaybolmuş hâlde, fakat umûmiyetle sapa-sağlam duran orta-çağ sûrları görülür.

Prut üzerinde rusların mağlûbiyeti ile neticelenen Stănileşti muhârebesinden (1711) sonra vukûa gelen kargaşalıklar sırasında, Hotin kalesi ve eyâleti Boğdan'dan koparılıp, doğrudan-doğruya türk hukûmetinin idâresi altına geçirildi. Akkerman seraskeri Abdi Paşa, Polonya'nın eski kıralı Stanislas Leszczynski'yi yeniden tahta geçirmek için, onunla birlikte bulunuyordu. Fakat düşmanın kuvvetlerini görünce, Hotin'in işgâli ile iktifâ etti (1713). Sonra, İsveç kıralı Karl XII.'ın, veya, başka rivâyetlere göre, Fenerli voyvoda Nicolae Mavrocordat (1711—1716)'ın telkini ile yahut da, daha kuvvetli bir ihtimâl ile, bir zafer kazanmış görünmek için, sırf kendi arzusu ile (Neculce, *ayn. esr.*, II, 345 v.d.), yeni serasker Haleb beylerbeyisi Mustafa Paşa, sadrâzam İznikli Cin-Ali Paşa tarafından, bütün Hotin eyâletini gezip teftiş etmeğe, bir uçtan bir uca ve çevresinin kaç saat sürdüğünü, köylerinden kaçının meskûn ve kaçının boş olduğunu tesbite me'mûr edildi (Kogălniceanu, *ayn. esr.*, II, 170, Mavrocordat'ın vak'anüvisi Axinte Uricariul'den naklen). 1714'te bu eyâlete, Cernăuti sancağının Prut'un şimâlindeki parçası da eklendi. 1715'te Boğdan topraklarında şimâlden gelecek hücûmlara karşı koymakla mükellef olan yeni bir „raia" (bu, rumen vak'anüvislerince, „re'âyânın" karşılığı olarak her zaman kullanılan kelimedir) kurulmuş idi. „Yeniçeri hassekilerinden" Mustafa Ağa (Râşid, II, 153b) Hotin'in ilk türk muhâfızı oldu. O, bizzat Mavrocordat'ın rehberliği altında, moldavların yardımı ile, yeni vazifesi için Hotin kalesinin tâmirine girişti (Iorga, *GOR*, IV, 320 ve C. C. Giurescu, *IR*, III-1, 227; çağdaş türk vakayinâmeleri Hotin bölgesinin mârûz kaldığı bu cezrî değişiklikleri kaydetmiyorlar).

Böylece, 1714 ile 1812 arasında Hotin, şimâle ve bilhassa rus çarlığına karşı, hele Kamaniça'nın kaybından (1699) sonra, Osmanlıların kalkanı vazifesini gördü.

XVIII. asır boyunca Hotin bir kaç defa, ruslar tarafından, işgâl olundu: ilk olarak 1739'da bütün bölge rus istilâsına uğradı; fakat aynı yılda, Belgrad muâhedesi ile, türklere iâde edildi.

Büyük Katerina ile Mustafa III. arasında cereyan eden 1769—1774 harbinin başından itibâren bu şimâl hudûdu arâzisi yine istilâya uğradı. Nisan 1769'da prens Galitsin kaleyi muhâfız al-Ḥâc Çeteci Yeğen Hüseyin Paşa'nın elinden tam alacağı sırada, Selânik mutasarrıfı ahiskalı Hasan, 20.000 asker ile, imdadına yetişti ve Hüseyin Paşa'yı kurtardı (krş. Sâdullah Enverî, *Tarih*, husûsî kütüp., var. 7b v. dd.). Hasan bilâhare „Hotin müdâfii" unvanını almıştır; bir taraftan da „Rumeli vâlisi Mehmed Paşa... ol eyyâmda Hotin cânibine serasker nasb ve tâyin olunmuştur" (*ayn. esr.*, var. 11b.). Kırım hanı Devlet Giray IV. da kaleye 40.000 asker getirdi. Ruslara karşı yapılan bir akın Galitsin'in „100.000'den mütecâviz küffârı" tarafından püskürtüldü ve türkler kaleye sığındılar; kale muhâsara olundu. Muhâfız Hasan Paşa şehid düştü. Sadrâzam Nişancı Mehmed Emin Paşa'nın müteredditbir ordu ile yaklaşması Hotin'i kurtaramadı (krş. Hammer, *GOR*, IV[2], 590 v.d.). Bunun üzerine, sadrâzamın yerine, eski Bostancı-başı Moldovancı Ali Paşa geçirildi; o, bir müddet için, rusları püskürtmeğe muvaffak oldu. Eski sadrâzam ile Moldavya voyvodası Grigore Ghica hezîmetten mes'ûl tutuldular ve İstanbul'da boyunları vuruldu. Bununla berâber, 18 eylûlde, iyi müdâfaa edilen Hotin'e karşı, rus generali Bruce'nin bir hazırlık taarruzundan sonra, Hotin ile Kamaniça (Kamieniec) arasında büyük bir meydan muhârebesinde ve bilhassa Dnester üzerindeki köprü için yapılan muhârebede, Gallitzin Moldovancı Ali Paşa'nın kuvvetlerini bozguna uğrattı ve cenûba doğru

çekilmeğe mecbûr etti. Bunun üzerine, vezîr Ali Paşa ile Hotin garnizonu paniğe uğrayarak, kaleyi terk etti. Arkasından da ruslar kaleye girdiler (krş. Enverî, *ayn. yazm.*, var. 47b v.dd.; Hammer, *GOR*, IV[2], 596; Iorga, *GOR*, IV, 488).

Rusların harpten gâlip çıkmaları ihtimâlini göz önünde tutarak, Boğdan boyarlarından mürekkep bir temsilci heyeti, feldmareşal Rumyantsov'a, Hotin ile türklerin geçen asırlar boyunca bu eyâletten kopardıkları arâzinin Bodğan'a iâdesi talebini bildirdiler (Iorga, *IR*, VII, 271). Fakat Küçük-Kaynarca'da imzâlanan (1774) muâhede ile Boğdan yine eskisi gibi kaldı.

Yeni Rusya—Avusturya—Türkiye harbi (1788—1791/92) esnâsında da Hotin, evvelâ von Elmpt'in avusturyalı kuvvetlerinin, sonra da bunlara katılan rus generali Saltikov kuvvetlerinin muhâsarasına mârûz kaldı. 19 eylûl 1788'de Hotin bu birleşmiş kuvvetlere teslim oldu (Iorga, *IR*, VII, 64 ve C. C. Giurescu, *IR*, III-1, 313). Yaş (Iaşi) muâhedesi ile, ruslar Dnester boyuna yerleştiler.

26 teşrin II. 1806'da, general Michelson kumandasındaki rus kıt'aları yine Hotin'e girdiler (Iorga, *GOR*, V, 159 ve Hurmuzaki, *Documente*, zeyil I—II, 400, 404). Osmanlıların aleyhine cereyan eden 1806—1812 türk-rus harbi, Napoléon'un hazırlıkları üzerine, çabucak, Bükreş muâhedesi ile, sona erdi (1812); bu muâhede neticesinde, Boğdan'ın şark yarısı, yâni bilâhare Besarabya adını alan arâzi, Hotin ile birlikte, rus işgâli altına girdi.

Hotin, 1806'dan 1918'e kadar rusların idâresinde kaldı. Sonra Rumanya'ya geçti. Şimdi, 1947 muâhedesi ile, tekrar ruslar tarafından işgal edilmiştir.

Bibliyografya: Makalede zikredilmiş olan kaynaklardan başka bk. N. Iorga, *Istoria Românilor* (Bucureşti, 1936—1939), I—X; Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor* (Bucureşti, 1887 v. dd.), 40 cild; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor* (Bucureşti, 1935 v. dd.), I—III (müteaddit tab'ıları yapılmıştır); M. Kogălniceanu, *Cronicele Romaniei sau letopisetele Moldaviei şi Valahiei* (Bucureşti, 1874), 2. tab'ı, I—III. Dr. C. I. Istrati, *Despre cetatea Hotinului* (*Analele Academiei Române, Mem. Sect. Istorice*, Bucureşti, 1912, II. seri, XXXIV); I. Nistor, *Drepturile noastre asupra Hotinului* (Chişinău, 1918); G. I. Brătianu, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques* (Bucarest, 1943), tür. yer.; A. V. Boldur, *Istoria Besarabiei* (Chişinău, 1937), I, 280—283; P. Cazacu, *Moldova dintre Prut şi Nistru 1812—1918* (Iaşi, 1922); Sobieski, *Commentarii Chotinensis belli* (Danzig, 1646; görülememiştir); Osman II.'ın seferi hakkında krş. R. Knolles, *The Generall Historie of the Turkes...* (London, 1638), 5. tab., s. 1368 v. dd.; bu eserdeki mâlûmat, Rycaut, *The Turkish History* (London, 1687), II, 6. tab., s. 964 v. dd. da tekrar edilmiştir; Madame de Gomez, *The Life of Osman the Great, Emperor of the Turks, who first attempted the Conquest of Poland* (London, 1735), I—II (ingl. trc. J. Williams); D. Cantimir, *Histoire de l'Empire Othoman* (trc. M. de Joncquières), Paris, 1743, s. 73, 193, 404. Ahmed Resmî, *Ḫulâṣat al-i'tibâr* (İstanbul, 1307), s. 23—32; Ahmed Vâsıf, *Maḥâsin al-âṯâr ve ḥaḳâ'iḳ al-aḫbâr* (İstanbul, 1219), I—II (Sâdullah Enverî'yi telhis etmiştir); Ahmed Âsım, *Tarih* (İstanbul, ts.), I, 184; Ahmed Cevded, *Tarih* (İstanbul, 1309), VIII, tertib-i cedîd, 95 v. dd.; Muḥammed al-Kilârî, *Târîḫ-i safar-i Ḫotîn* (bk. Kâtib Çelebî, nşr. Flügel nr. 2160'da; krş. Babinger, *GOW*, 169, hâşiye 1. Bu eser Sultan Osman II.'ın 1621'de yaptığı seferden bahsetse gerekir). (AUREL DECEI.)

ḤOY. [Bk. HOY.]

ḤOY. ḤOY, IX. ve X. asır müslüman müelliflerinde خوى Ḥ ü v a y y (krş. İbn Faḳîh, s. 285 v.d.; Ya'ḳûbî s. 171; İbn Ḫurdâzbeh, s. 119 v.d.; Ḳudâma, s. 213; İṣṭaḫrî, s. 181, 194; İbn Ḥavḳal, s. 253 v.d.; Muḳaddasî, s. 51, 379 v.d.) İran hâkimiyeti altındaki cenûbî Azarbaycan'da, 38° 37′ şimâl arzı ile 45° 15′ şark tûlü arasında, 29 km. uzunluğunda ve 12 km. genişliğinde, toprağı münbit bir ovada kâin 30.000 nüfuslu t a r i h î b i r t ü r k ş e h r i d i r. Şehir, Urmiye gölü [b. bk.] nün şimâl-i garbîsinde ve meşhûr Çaldıran [b. bk.] ovasının cenûb-i şarkîsinde olup, Tebriz'den Trabzon'a ve Urmiye'den şimâlî Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya giden tarihî ticâret yollarının kavşacağını teşkil eder. Selmas dağlarından çıkan ve Ḫoy'un 3 km. şarkından geçtikten sonra Ak-Çay ile birlikte Aras ırmağına dökülen Kotur-Çay ve bundan açılan müteaddit kanal ve cedveller sâyesinde, iklimi ılıkça olan bu bölgede buğday, arpa, pirinç ve her nevi hubûbat, meyva ve pamuk ve yaylalarında ihrâcat yapacak mıkdarda hayvan yetiştirilmektedir. Hoy'un etrafı üzüm, incir ve bilhassa iriliğini ve tatlılığını klâsik müslüman müelliflerinin de medhettikleri *peygamberî* denilen, iyi armut bahçeleri ile çevrilmiştir.

Daha arap hâkimiyetinden önce mevcût olduğu anlaşılan Hoy'u, IX. ve X. asır müslüman müellifleri Azerbaycan'ın mühim ve mâmûr şehirlerinden biri olarak tasvir ederler.

Azerbaycan'ın en büyük ve mâmur şehirleri olarak, sırası ile, Erdebil, Meraga ve Urmiye'yi kaydettikten sonra Hoy'u, Miyaniç, Ḫunaç, Ucan, Tebriz, Merend ve Selmas ile bir derecede, fakat diğerleri gibi mâmûr ve zengin bir şehir hâlinde tasvir eden İṣṭaḫrî (s. 181 v.d.) Urmiye ile Selmas arasında 2 günlük bir mesâfe, Selmas'tan Hoy'a ise 7 fersahlık bir yol göstermektedir. İṣṭaḫrî'yi ikmâl eden İbn Ḥavḳal (s. 254)'e göre Urmiye, Selmas ve Hoy'dan geçen 53 fersahlık bir ticâret yolu Meraga'yı, arap hâkimiyeti devrindeki Ermenistan'ın merkezi bulunan, Dvin (Debil)'e bağlanmakta idi. Meraga Urmiye'den, göl tariki ile 20, kara yolu ile 30 fersah, Urmiye Selmas'tan 2 günlük, Selmas Hoy'dan 9 fersah, Hoy Naşava (Nahcivan)'dan 5 günlük bir mesâfede bulunuyordu. Ḳudâma (s. 213)'ye göre Tebriz ile Hoy arasındaki mesâfe, Merend ve Car tarikı ile, 20 fersah tutuyordu. Hoy, Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerinden başka, Kafkasya, Anadolu, Suriye ve Irak'ın mühim merkezlerine dahi işlek yollar ile bağlı idi. İbn Ḥavḳal'in Paris nüshasındaki kayıtlardan birindeki mâlûmata göre, nüfusu çok kesif olmayan Hoy, yeşillikler ve sayısız bahçeler içinde zengin ve mâmûr bir şehir olup, etrafı tuğladan bir hisar ile çevrilmişti. Ahâlisi, tebrizlilere nisbetle, daha yumuşak huylu idi (krş. N. A. Karaulov, *Svedeniya arabskiḫ geografov IX. i X. vekov po R. Ḫr. O Kavkaze, Armenii i Aderbeydjane*, Tiflis, 1907, s. 84, not.).

Anadolu, Kafkasya, Irak ve Suriye'ye işlek yollar ile bağlı ve yaylak ve kışlak hayatına çok müsâit olan Hoy bölgesi adı geçen ülkelerden bilhassa Anadolu'nun türkleşmesinde bir üss vazifesini görmüştür. İbn al-Aṯîr (Mısır, 1301, IX, 157—165)'e göre, XI. asrın başında Horasan'dan çıkarak şimâlî İran ile Azerbaycan'ı istilâ eden Oğuz türkleri Diyarbekir ve Musul taraflarına, Hoy-Urmiye bölgesinden yayılmışlardı. Alp Arslan Ermenistan ve Gürcistan seferine Hoy'un bir az şimâlinde bulunan Nahcivan tarikı ile çıktığı gibi, daha sonraları Anadolu'nun türkçeleşmesine yol açan Malazgirt muhârebesinden önce Hoy ve civarını askerî bir üss hâlinde kullanmış idi. Bizans imparatorunun muazzam bir kuvvetle Azerbaycan'a girmek üzere olduğunu haber alan Alp Arslan Suriye'den sür'atle Azerbaycan'a gelmiş, vezirî Niẓâm al-Mulk'ü ve zevcesi Hatunu, ağırlıkları ile birlikte, Tebriz'e gönderdikten sonra, Malazgirt'te bizansılıları karşılamadan önce ordusunu Hoy ovasında toplamış idi (krş. Ṣadr al-Ḥusaynî, *Aḫbâr al-davlat al-salçuḳîya*, s. 32; Bundârî, s. 31, 38 v.d.).

Hoy ve havâlisi, Irak Selçuklu sultanlarının (1117—1194) saltanat kavgaları esnâsında ve Azerbaycan atabeyleri (1146—1225) devrinde de, 50.000'lik türkmen süvârilerinin toplanma yeri hâlinde askerî hareketlere sahne teşkil etmekte devam etmiştir (Ṣadr al-Dîn al-Ḥusaynî, *ayn. esr.*, s. 125). İbn al-Aṯîr (XII, 178 v.d., 195)'e göre, bu devirde Hoy ve havâlisinde yerleşmiş olan türkmenler 10.000 süvârî çıkaracak kadar kalabalık teşkil ediyorlardı.

Ḫuvayy (خوی)'ı ovadaki geniş vâdi mânasında Ḫavv (خو)'ın tasgiri olarak alan ve Hoy'a bu mânayı veren Yâḳût (III, 492—494) XIII. asrın başında burasını mahsûlü ve meyvası bol bir Azerbaycan şehir ve kalesi ve bir çok edip, şâir ve âlimin vatanı olarak göstermiştir. Ḥamd Allâh Ḳazvînî (krş. *Nuzhat al-ḳulûb*, s. 84 v.d.)'ye göre İlhanlılar devrinde (1256—1344) emsâli hiç bir memlekette bulunmayan lâtif ve nefis meyvalar, bilhassa armut yetiştiren bağlı bahçeli Hoy'un ahâlisi beyaz çehreli ve güzel yüzlü olduğu için buraya „İran Türkistanı" deniliyordu. İlhanlı sülâle ve devletinin kurucusu olan Hulagu Ḫân, sulh zamanında cenûbî Azerbaycan'ın şimâl-i garbî bölgesinde ve bilhassa Urmiye gölünün kenarında ikamet edip, Meraga'da meşhûr rasathâneyi, Ala-Tağ'da saraylar ve Hoy'da da mâbetler v. b. binâlar yaptırmış idi. XIV. asrın son yarısı ile XV. asırda Azerbaycan'a hâkim olan Ak-Koyunlu [b. bk.] türkmenlerinin en kalabalık kütleleri bilhassa Alıncak ile Hoy ve havâlisinde yerleşmişti (krş. *İA*, II, s. 111 v.d.).

XVI. asrın başında İran'da Safevî sülâlesinin kurucusu Şah İsmâ'îl I. ile Yavuz Sultan Selim arasında vukû bulan meşhûr Çaldıran muhârebesi (920 = 1514) Hoy civârında cereyân etmişti. Bundan sonra Hoy bir kaç defa Osmanlı ordularının güzergâh oldu ve XVIII. asrın ortalarına kadar süren Osmanlı-İran seferleri esnâsında bir kaç defa Osmanlıların idâresine geçti.

XVII. asırda Evliyâ Çelebi (*Seyahatnâme*, II, 277 v.d.)'nin seyahati esnâsında Murad IV. zamanında mârûz kaldığı tahribâttan henüz yeni kurtulmağa başlamış olan Hoy, Azerbaycan dâhilinde İran'a tâbî ayrı bir sultanlık (hanlık) teşkil ediyordu. Osmanlı hâkimiyeti devrinde Ferhad Paşa tarafından düz bir ovada inşâ edilmiş olan kalenin biri cenûba, diğeri garba açılan iki kapısı var idi. Etrafındaki hendekleri çok derin olmayan kalenin içinde 100 ev ve bir câmi bulunuyordu. Kalenin dışındaki şehirde 7.000 ev ve 11 cuma câmii olmak üzere, 70 mihrabı mevcut idi. Şehrin dört çevresi bağlık ve bostanlık idi. Burada iyi cinsten pirinç, pamuk, âbdâr üzüm, bilhassa peygamberî armudu yetişmekte idi. 180 parça mâmûr köyün merkezini teşkil eden Hoy'un ahâlisi türk ve şâfi'î mezhebinde sünnî idiler.

XIX. asrın başında rus istilâsına karşı fransız generali Gardane hey'eti tarafından inşa edilen ve hâlâ meveût olan toprak istihkâmlar Hoy'u müstahkem bir kale hâline getirmiştir. 1827'de, Erivan ve Nahcivan'ın sukutunu müteâkip, Tebriz üzerine yürüyen rus orduları karşısından çekilen Azerbaycan orduları baş-kumandanı Abbas Mirza Kaçar buraya sığınmış ve bilhassa Hoy türklerinin şiddetli mukavemeti sâyesinde, şehri muhâsara eden rus kuvvetlerini muvaffakiyetle tardedebilmiştir. Yalnız 1828 şubatında akdolunan mârûf Türkmen-Çay [b. bk.] muâhedesinden sonradır ki, 3.000 rus askeri muvakkat bir zaman için şehre girebilmiş ve tazminat meselesi hallolunduktan sonra, Aras'ın şimâline çekilmiştir. İran'ı nüfus bölgelerine ayıran, 1907 rus-ingiliz anlaşması neticesinde, rus nufûzuna geçen bölge içerisinde kalan Hoy, birinci dünya harbi esnâsında, ruslar tarafından yeniden işgâl edilip Osmanlı devletine karşı askerî bir üss hâline getirilmiş olduğundan harbin bu bölgeyi de içine almasına sebebiyet verilmiş ve bu yüzden Hoy ve mülhâkatı son derece zarar görmüştür. 1917'de patlayan rus ihtilâli üzerine, İran'daki rus işgâl ordusu inhilâl ederek çekildikten sonra, şehir rahata kavuşmuş ve ikinci dünya harbine kadar geçen müddet zarfında yapılan imâr faâliyeti sâyesinde, yeniden inkişâfa yüz tutmuştur. Şehri Culfa [b. bk.]'ya, ruslar tarafından inşa edilmiş 70 km. lik muntazam bir şose bağlamaktadır. Kotur-Çay üzerinde 70 m. uzunluğunda ve 6 m. genişliğinde 7 kemerli tarihî bir köprü vardır. Tebriz'den Trabzon'a giden İran-Türkiye transit şosesi yine Hoy'dan geçmektedir. Tebrizi Selmas, Urmiye ve Makû'ya bağlayan yeni şose de Hoy şehrinden geçer. Hoy'un eski ve yeni ticâret yollarının kavşağını teşkil ettiği için, büyük ve işlek çarşıları vardır. Hoy bölgesinde elde edilen iyi cins yün ile eskiden Ḫoyciya denilen bir kumaş dokunurdu. Bu san'at Hoy'da bugün dahi mevcuttur. Hoy civarında altın mâdenleri bulunduğu da tesbit edilmiştir.

Bibliyografya: İbn Faḳîh, *Kitâb al-buldân* (nşr. de Goeje), 1885; Ya'ḳûbî, *Kitâb al-buldân* (nşr. de Goeje), 1892; İbn Ḫurdâẕbeh, *Kitâb al-masâlik va 'l-mamâlik* (nşr. de Goeje), 1889; Ḳudâma, *Kitâb al-ḫarâc* (nşr. de Goeje), 1889; İṣṭaḫrî, *Kitâb al-masâlik va 'l-mamâlik* (nşr. de Goeje), 1870; İbn Ḥavḳal, *Kitâb al-masâlik va 'l-mamâlik* (nşr. de Goeje), 1873; Muḳaddasî, *Aḥsan al-taḳâsim fî ma'rifat al-aḳâlim* (nşr. de Goeje), 1877; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (Mısır, 1301); Mas'ûd Kayhân, *Cöğrâfyâ-i mufaṣṣal-i Îrân* (Tahran, İranî 1311), II, 53, 117, 141, 152, 154, 161 v.d.; III, 43, 156 v.d., 288, 297, 435—439, 477, 486 v.d.; W. Barthold, *Istoriko-geograficeskiy obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 148; Ṣadr al-Ḥusaynî, *Aḫbâr al-davlat al-salçuḳîya* (trc. Necati Lûgal), Ankara, 1943; Bundârî, *Zubdat al-nuṣrâ va nuḫbat al-'usrâ* (trc. Kıvâmüddin Burslan), İstanbul, 1943; Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927); Yâḳût, *Mu'cam al-buldân* (Mısır, 1906), s. 492—494; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 220 (Ḥamd Allâh Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulûb*, nşr. Browne s. 84'e göre); Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm* (nşr. Reinaud), s. 396; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 166; E. G. Browne, *A year amongst the Persians*, s. 50 v.dd.; J. P. Morier, *Second journey*, s. 304; Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I, 238—242; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), II, 277 v.d.; J.v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trk. trc. Mehmed Atâ), İstanbul, 1330—1332, IV, V, VI, VII; Mustafa Nurî Paşa, *Natâyic al-vuḳû'ât* (İstanbul, 1327), II, III; General Sir Percy Sykes, *İran tarihi* (trc. Mehmed Cemâl), İstanbul, 1341 *Mecmua-i askeriye* (İstanbul, 1341), sayı 58; Ömer Hâlis, *1827—1828 Rus-İran harbi* (İstanbul, 1932). (MİRZA BALA.)

ḤOŻ. [Bk. HOZ.]

HOZ. AL-HODH (Ḥöż), garbî Afrika'da, yarı çöl hâlinde bir mıntakadır. Timbuktû'nun şarkına düşer; cenûpta Sahel, şimâlde Tagant arasındadır; 200 mil kadar bir sâha işgâl eden bir ovadır. Garbî Sahara'nin al-Cûf isimli kısmından Mraya („ayna") isimindeki bir bozkır mıntakası ile ayrılır. Hodh, evsaf bakımından birbirinden tamâmen farklı 3 kısımdan ibârettir. Cenûptaki kum ve dikenli çalılık mıntakası, kuyuları itibârı ile, haylı zengin olup, Pûl ve Sarakola denilen halk ve magribli çobanlar ile meskûndur. Bu mıntakanın şimâlinde, kışın yağan yağmurlar yüzünden geçilmez bataklıklar hâline gelen, kara topraktan ibâret vâdiler ile ayrılan ve ekseriyetle demir ihtivâ eden kayalardan müteşekkil yaylalar vardır. Son mıntaka olan şimâl mıntakasını ise, kara toprak havzaları ile birbirlerinden ayrılmış beyaz kum setleri örtmek-

tedir. Başlıcalarının isimleri Aġelal, Ūlād al-Nāṣir, İda Bucellān olan arap ve araplaşmış berberî kabîleleri, Namadîler gibi yalnız ismen müslüman olup, Hodh'da serbestçe göçebelik ederler. Ana kervan yollarının dışında kaldığı cihetle, Hodh hâlâ Sahara'nin en az tanınan kısımlarından biridir.

Bibliyografya: Barth, *Reisen...*, V, 532; *Le Sahel maure et le Hodh* (*La Géographie*, 1905, XII, 130 v.dd.); Arnaud, *Chasseurs et pêcheurs du Tagant et du Hodh* (*La Géographie*, 1906, XIII, 148 v.d.); Marquart, *Benin Sammlung...* (Leiden, 1913), s. CLXI v.dd.; Sudan'da son zamanlarda keşfedilen ve hâlen neşredilmemiş bulunan Sîdî Muḥammed b. Sîdî al-Ḥabîb'in *Târîḫ der Kunta* (*Chronicle of Ibn ʿArabî*) isimli iki vekayinâmede Hodh hakkında daha fâzla mâlûmat vardır. (G. YVER.)

ḤUBAL. [Bk. ḤÜBEL.]

ḤUBAYB. [Bk. ḤUBEYB.]

ḤUBEYB. ḤUBAYB b. ʿADÎ AL-ANṢĀRÎ, islâmiyetin ilk şehidlerinden biridir. Hayatının bütün rivâyetlerde müşterek bulunan ana hatları şöyledir: Uḥud gazvesinden sonra (kronoloji için aş. bk.) Peygamberin eshâbından 10 kişilik küçük bir gurup, Mekke ile ʿUsfān arasında Huzayl'lere mensûp olan 100 (yahut 200) Liḥyānî tarafından gizlice tâkip edilerek, çevrilmiş idi. Bu sıkıştırılan gurubun reisi ʿĀṣim b. Ṯābit al-Anṣārî (başkalarına göre, reisleri al-Marṯad idi) teslim olmayı, gurur ile, reddetti. Diğer altı kişi ile berâber öldürüldü. Bunun üzerine Ḫubayb, Zayd b. al-Daṯina ile bir üçüncü teslim oldular; bu sonuncu inadına kurban gittikten sonra, kalan ikisi Mekke'ye götürülüp, satıldılar; Ḫubayb, Banu 'l-Ḥāriṯ b. ʿĀmir b. Navfal b. ʿAbd Manāf'ın eline düştü. Bu zât, eşhür-i hurümün sona ermesi üzerine, onu Ḥaram'den çıkartıp, al-Tanʿîm'e götürdü. Orada kazığa bağlandı ve Badr gazvesinde Ḫubayb tarafından öldürülen Ḥāriṯ'in öcünü almak için, mızraklar saplanarak, işkence ile (*ṣabran*) öldürüldü. Ḫubayb kazığa bağlanmadan evvel şehidler için sünnet olan iki rek'at namazı kılmak için, mühlet istedi. Ḫubayb'in kazıkta, kesilip ayrılan uzuvlarına da Allah, rahmetini ihsan etmeğe kadir olduğu için, bir müslüman sıfatı ile, vücûduna yapılan eziyetlere ehemmiyet vermediği meâlinde, iki beyit söylediği rivâyet edilmektedir. Bu beyitlerden başka ondan bize iki *ḳunūt* duâsı rivâyet edilmekte olup, bu duâlarda, düşmanlarından intikamını alması için, Allaha niyâz etmektedir. Ölen adamın bu lânetinden orada hazır bulunanların büyük heyecan ve korku geçirdikleri söylenmekte olup, Abū Sufyān küçük Muʿāviya'yi, meş'ûm sözlerin te'sirinden korumak maksadı ile, acele ile yere bastırmış ve Saʿîd b. ʿĀmir de bu sahneyi hatırladıkça, her defasında uzun süren bayılmalar geçirmiştir.

Bu rivâyetlerin mukayesesi, mübâyenetlerin ve idealleştirilmiş tarafların bulunduğunu gösterir. ʿĀṣim, ölmeden evvel, Allaha duâ ederek, Peygamberi Medine'de bu hâdiseden haberdar etmesini niyâz etmiş ve bu duâsı kabûl edilmiştir. Düşmanlarının ilişmemesi için cesedi bir arı kümesi tarafından muhâfaza edilmiş ve sonra da sağnak hâlinde bir yağmur cesedi sürükleyip, götürmüş. Mamafih Vāḳidî (s. 155)'ye göre, Peygamber bu haberi Bi'r Maʿūna hâdisesinin haberi ile aynı zamanda almıştır. İbn Hişām (s. 641)'a göre, bu haberi Peygambere yetiştirmesini Allahtan niyâz eden ʿĀṣim değil, Ḫubayb imiş. — Zuhri ve ʿUrva (bu sonuncu hakkında kısa mâlûmat için bk. Vāḳidî, s. 156)'ya göre, bu 10 kişi, mekkelilerin ahvâlini tecessüs etmek için, *sariya* olarak gönderilmişti. İbn Hişām (s. 638), Vāḳidî (s. 157) ve İbn Saʿd (II/1, 39 v.d.)'a göre, bir kabîleyi irşâd etmek üzere, yola çıkan 10 kişiden mürekkep din mübeşşirleri, rehberlerinin hiyâneti ile, düşmanlarının eline düştüler. Bu hikâye bununla aynı zamanda vukû bulmuş olan Bi'r Maʿūna fâciasının etrafına örülmüş olan efsâneye çok benzer. Vāḳidî (s. 227), 6 (627) senesinden bahsederken, Ḫubayb'in o tarihte hâlâ mekkelilerin elinde mahbûs tutulduğunu söyleyor. Kronolojik bakımdan ileri sürülebilecek yegâne doğru izah, bu hâdisenin Uḥud gazvesinden sonra vukû bulduğudur; çünkü ʿĀṣim bu gazveye iştirâk etmiş idi. Resmî *Sîra*'de hâdise *Yavm al-racîʿ* ismi altında ve İbn Hişām tarafından 3. (625) Vāḳidî tarafından 4. (626) senesi vukuâtı sırasında kaydedilmiştir. İlk şehid timsâli olan Ḫubayb'in şahsiyeti, hakkında güzel menkıbeler yaratılmasına pek müsâit idi. Ḥāriṯ'in kızı (başkalarına göre, Hucayr b. Abî İhāb'ın mevâlîsinden biri olan Māviya) bir gün evinde mahpûs tutulan Ḫubayb'i, bunun başka zaman Mekke'de bulunmasına imkân olmamakla berâber, üzüm yerken görmüş. — Şehâdet zamanı yaklaşınca, bir ustura istemiş; kadın küçük çocuğu ile kendisine göndermiş; fakat ondan intikam alması ihtimâlini düşünerek, çok korkmuş; Ḫubayb kadının bu korkusunu sezince, böyle hunharca bir hareketin ondan sâdır olmasından korkulmayacağını söyleyerek, kadını teskin etmiş. Yukarıda zikredilen ve Ḫubayb'in kazıkta söylediği rivâyet edilen beyitler, İbn Hişām'da ilâveler ile tam bir manzûme hâlini almıştır. Aynı müellif (s. 644 v. dd.) onun hakkındaki mersiyeleri de kaydediyor. Cesedinin

Kureyşîlerin elinden alınarak, arz tarafından yutulması menkıbesi hakkında bk. Tabarî, I, 1436 v. d. = *İṣāba*, I, 862.

Bibliyografya: Zuhrî veya Abū Hurayra'nin rivâyeti için bk. Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, II, 294 v. d., 310 v. d.; al-Buḫārî, *Cihād*, bâb 170; İbn İsḥāḳ'ın rivâyeti (s. 638 v. dd.); ʿĀṣim b. ʿUmar b. Ḳatāda'ye kadar gidiyor; Vāḳidî (trc. Wellhausen), s. 156 v. dd. (krş. 226 v. dd.), bütün rivâyetleri muhtelif kaynaklardan bir araya toplamıştır; İbn Saʿd, *Kitāb al-ṭabaḳāt* (nşr. Horovitz, II/1, 39 v. d.; nşr. Sachau, III/11, 33 v. d.); Diyārbakrî, *Târîḫ al-ḫamîs* (Kahire, 1203), I, 454 v. dd.; İbn Ḥacar, *İṣāba*, I, 860 v. dd.; İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġāba*, II, 111 v. dd.; Caetani, *Annali dell' Islām*, sene 4, § 7,8 sene 6, § 2; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 1431 v. dd. (her iki esâs rivâyeti veriyor); A. J. Wensinck, *Handbook of Early Muh. Tradition*, tür. yer.

(A. J. WENSINCK.)

ḤUCANDÎ. [Bk. HUCENDÎ.]

ḤUCARÎYA. [Bk. ḤUCRA.]

ḤUCAYLA. [Bk. HUCEYLE.]

ḤUCCA. [Bk. HUCCET.]

ḤUCCET. ḤUCCA (A.), mantıkta *dalîl*'in müterâdifidir. Hasmı ilzâm için kullanılırsa, *al-ḥuccat al-ilzāmîya* ismini alır. Bu nevi *ḥuccat* hasmın kabûl ettiği *muḳaddima*'ler üzerine binâ edilir. Kelime aynı zamanda 300.000 hadîsi, metin ve isnâdları ile birlikte, ezber bilen bilen bir şahsa da delâlet eder. Ġażżālî'ye, bid'at ehli fırkaları ile yaptığı münâzaralardaki kâhir gâlibiyeti dolayısı ile, *ḥuccat al-islām* unvanı verilmiştir. İsmāʿîlî'ler arasında *ḥucca*, zamanın imamı tarafından, baş *dāʿî* olarak tâyin edilen kimseye verilen isimdir. *Ḥucca*'lerin adedi 12'dir; ʿÎsā'nın 12 havvârîsi ve Peygamberin 12 *naḳîb*'i gibi. Abbâsîlerin propogandasında *naḳîb*'ler ne ise, bunlar da aynı mevkii tutmaktadırlar. Alel'âde din propogandacıları (*dāʿî*) bunların tâbi'îdir. *İṯnā ʿaşarîya* arasında 12. imam, *ḥucca* unvanını taşır.

HUCENDÎ. AL-ḤUCANDÎ, ḤĀMİD B. AL-ḪİẒR ABŪ MAḤMŪD, (? — 1000). Büveyhîlerden Faḫr al-Davla zamanında (366—387 = 976—997) Rey'de bulundu; yaptığı sekstanta (südüs dâire; bizim ona izâfetle kullandığımızdan farklı bir sekstant), *al-suds al-faḫrî* adını vermiştir. Bu âlet, nısfınnehârda kurulmuş, aralarında üç buçuk m. mesâfe bulunan ve toprağın üstünde 10 m. yüksekliğe, toprağın içinde de 10 m. derinliğe varan birbirine muvâzî iki A ve B duvarından teşekkül ediyordu (1 zirâ 50 cm. itibâr edilmiştir). Cenûp ucunda ve ihtimâl şimâl ucunda da A ve B duvarları bir kubbe ile birleşmiş bulunuyordu. Cenûp duvarının yukarı ucuna menfezli bir kubbe yerleştirilmiş idi. Bu menfezin etrafında, nısıf kutru 20 m. olan 60 derecelik bir kavis çiziliyor ve bu iki esâs duvarın arasında yükselen bir duvarın itinâ ile cilâlanmış sathını teşkil ediyordu. Bu 60 derecelik kavis yerin 10 m. altından yerin sathına kadar yükseliyor ve onar sâniyelik taksimâtı ihtivâ ediyordu. Kubbenin menfezinden geçen şuâlar dâire kavsinin üzerinde hareket eden beyaz bir kursun üstüne düşürülüyordu. Böylece güneşin nısfınnehâr irtifâı bulunuyordu. 384 (994)'te Ḥucandî kendi sekstantı ile medâr-ı şemsin meylini tâyin etmiştir. Hava tamâmen açık olmadığından, medârın tâyini için daha önceki günlerde güneşin seretân ve cedi burclarındaki irtifâ rasatlarını kullanmak icâp etmiştir. Sahîh bir ilâve ve bir hesap bu işte muvaffakiyeti te'min etmiştir. Medârın meyli daha evvel tesbit edilenlerden bir-az farklı olarak 23° 32′ 21″ bulunmuştur. Bu rakam o zamanda câri olan hakikî değerden 1′ 35″ kadar farklıdır (*Ḳanūn-i Masʿūdî*). Birūnî'den öğrendiğimize göre, Ḥucandî'nin bulduğu değerin yanlışlığı, âletin iki defaki tesbitten biri esnâsında sakatlanmış olmasından ileri gelmektedir. Ḥucandî mütehavvil başka astronomik büyüklükler bulunduğuna göre, medârın meylinin de böyle bir tahavvüllüne bir prensip itirazı olmayacağını uzun-uzun izah etmektedir.

Ḥucandî, *al-âlat al-şāmila* isimli âleti de yapmıştır (krş. J. Frank, *Über zwei astronomische arabische Instrumente, Zeitschr. für Instr. Kunde*, 1921, XLI, 193—200); bu, bir umûmî âlet olup, usturlab ile kadranın yerini tutuyordu. Önceleri ancak tek bir gen'şlik için kullanılıyordu. Hibat Allāh b. al-Ḥunayn al-Badiʿ Abu 'l-Ḳāsim al-Aşturlābî bu âleti bütün genişlikler için kullanılabilir hâle koymuştur (İbn al-Ḳifṭî, s. 339 ve H. Suter, *ayn. esr.*, nr. 278).

Bibliyografya: H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber*, nr. 173; L. Am. Sédillot, *Mémoire sur les instheruments astronomique des Arabes* (*Mémores présentés par divers savants à l'Acad. des Inscriptions*, 1. seri, 1844, I, 202); L. Cheikho, *Traité arabe de Ḥacandî sur le Sextant appelé Faḫrî suivi de l'épitre de Bairounî sur le sujet* (*Machriq*, 1908, II, 60—69); E. Wiedemann, *Über den Sextant des al-Chogendi* (*Archiv für die Geschichte der Naturw. und der Technik*, 1910, II, 149—151); O. Schirmer, *Studien zur. Astron. d. Araber* (*SBPMS, Erl.*, 1926, LVIII, 43, 63). (E. WIEDEMANN.)

HUCEYLE. ḤUCAYLA, cenûbî Arabistan'da bir köy. Ḫarāz [b. bk.] eteklerinde,

deniz seviyesinden takriben 1.900 kadem irtifâında Tihāma'nin son hudut köyüdür. Manāḫa [b. bk.] kazâsında, Cabal Ṣa'fān (Ḥarāz) üzerinde, Mitvaḥ müdürlüğüne tâbîdir. Bir pazar yeridir ve bir türk kışlası vardır. Köyün *arvāş* ismi verilen alçak kulübeleri, yontulmuş taşlardan, harç kullanılmadan, inşa edilmiştir. Ḥocayla halkı kestâne rengindedirler ve çingenelere benzerler; kısmen Havli, kısmen de Ziyādinî kabîlelerine mensûpturlar. Köy civârında pek çok keklik bulunur ki, köyün ismi de buradan geliyor. Ayrıca, civâr köylerde *ḫulal* ismi verilen bir nevi yaban ördeği ile bir çok çeşitli kuşlar da mevcuttur. Ḥucayla kadınları saçlarını husûsî bir tarzda tararlar; ve ördükten sonra, kulaklarının etrafına sararlar. Glaser Ḥucayla'nin Hamdānî (*Cazîra*, s. 105, 18)'deki Ṣaṭṭ al-Ḥacal ile aynı yer olduğu kanâatindedir.

Bibliyografya: E. Glaser, *Von Ḥodeida nach Ṣan'ā* (*Petermanns Mitteilungen*, 1886, XXXII, 5—6).

(J. SCHLEIFER.)

ḤUCR. [Bk. HUCR.]

HUCR. ḤUCR B. 'AḌÎ, Kinda kabîlesinden olup, şi'îlerin „ilk şehididir". Şi'îler kendisine „Peygamberin sahâbesi" unvanını vermek istemişler ise de, en eski kaynaklar bunu kabûl etmezler. Şi'îler, yine aynı ehemmiyetsiz esâsa dayanarak, kendisini ilk Suriye gazvelerine iştirâk etmiş gösterirler; gûyâ o bu gazvelerde Marc 'Aẕrā mıntakasını fethetmiştir. Bunda, sonradan şehit düştüğü yere, kendisini daha başlangıçtan itibâren alâkalı göstermek maksadının bulunduğu âşikârdır. İlk zamanlarda Ḥucr, 'Alî tarafına nefsini canla başla vakfederek, Şiffîn'de Cemel vak'asında onun uğruna döğüşmüştür. Daha sonra, kendisini Mısır'da, halife Abū Bakr'in oğlu olup, bu vilâyeti 'Alî nâmına idâre etmekte bulunan Muhammed'in yanında görürüz. 'Alî'nin oğlu Ḥasan hilâfete hak iddiasından ferâgat ettikten sonra, Ḥucr Kûfe'de Alevîlerin çevirdikleri bütün entrikaların rûhunu teşkil etmiştir. Hattâ vâli Muġīra b. Şa'ba, sulhu te'min edebilmek maksadı ile, kendisine para bile teklif etmiştir. Muġīra'nin halefi Ziyād b. Abîhi'nin, daha mâkûl davranmasını te'min için uğraşmış ise de, dâimâ mühim bir rol oynamak meraklısı olan bu serkeş rûh karşısında bütün gayretleri boşa gitmiştir. Ḥasan'ın vefâtında, Ḥucr birâderi Ḥusayn ile müzâkereye girişmiştir; kendisi, Kûfe'deki muâkkiplerine kumanda etmek üzere, dâvet edilmiş idi. Ziyād'ın Basra'da bulunmadığı sırada, Ḥucr bir isyan hareketi hazırlamağa teşebbüs etmiş idi. Ziyād mümkün olan sür'atle geri döndü ve meseleyi sulh yolu ile yatıştırmağa çalıştı. Fakat müzâkereler yarıda kalınca, Ziyād Ḥucr'ü, şi'îlerin son derecede tehlikeli olan diğer reisleri ile birlikte, tevkif ettirmiştir. Mesele mahkemeye intikal ettirilmiş ve Kûfe'nin en belli-başlı kimseleri tarafından imzâlanan bir de şikâyetnâme tertip edilmiştir; nihâyet Ḥucr, arkadaşları ile berâber, Suriye'ye Mu'āviya'nin huzûruna götürülmüştür. Halife kendisini yeniden muhâkeme ettirerek, Suriye'nin en ileri gelenlerinin fikrini almış ve Ḥucr'ü idâma mahkûm ettirip, Şam civârında Marc 'Aẕrā'da astırmıştır. Şi'îlerin şühedâ defteri onun ölümü ile başlar. Irak'ın dâhilî karışıklıkları arasında her hangi bir hâdiseden başka bir şey olmayan bu gündelik vak'aya bu yüzden ehemmiyet atfedilmiştir. Ziyād „işin başından sonuna kadar dürüst hareket etmiş; Mu'āviya'ye gelince, o hattâ hilmine bir delîl de vermiştir; zîra Ḥucr'ün suç ortaklarından büyük bir kısmını affetmiştir" (Wellhausen).

Bibliyografya: İbn Ḥacar, *İṣāba* (Mısır tab.), I, 314 v.d.; Dînavarî, *al-Aḫbār al-ṭıvāl* (nşr. Guirgass), s. 233 v.d.; Ya'ḳūbî, *Hist.* (nşr. Houtsma), II, 229, 230, 273—275; al-Kindî, *Governors of Egypt* (nşr. Guest), s. 25; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), VI, 151—154; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 2462, 3151, 3155, 3174, 3337, 3371, 3447; *Aġānî*, XIV, 142; XVI, 2—11; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*; diğer neşriyât için bk. H. Lammens, *Ziād ibn Abihi* (*Rivista degli studi orientali*, IV, 70—74).

(H. LAMMENS.)

ḤUCRA. [Bk. HÜCRE.]

ḤUCRİYA. [Bk. HUCRİYE.]

HUCRİYE. ḤUCRİYA (HOGRİYİA, HÖDSYERİE), cenûbî Arabistan'da bir kabîle'nin ismi. Memleketleri Ṣobēḥî (Subayḥî; b. bk.) bölgesinin şimâlinde olup, 43° 40′ ve 44° 42′ şark tûlü (Greenw.) ile 13° 5′ ve 13° 15′ şimâl arzı arasında kâindir. Baştan-başa dağlıktır. İklimi sıcak memleketler iklimidir. Başlıca mahsûlü kahvedir. Dağları arasında, Hamdānî'nin *Cazîra*'sinde pek yüksek bir dağ olarak zikrettiği Cabal Ṣabr (Ṣabir; b. bk.); vâdileri arasında Vādî Tubban ile birleşen Vādî Varazān'ı ve Hamdānî'nin zamanında Sakāsik'e âit bulunan Laḥec [b. bk.] nehrini, bir de Vādî Mu'ḳa (Moka)'yı sayabiliriz; şehirleri: Dobhan, eskiden müstakil bir sultanı bulunan Şercebî (Şergebî) isimli tâlî kabîleye âit olup, 1/5'i yahudi olmak üzere, takriben 500 nüfusu vardır. Bu şehrin eski bir ḥimyarî şatosu, çarşısı ve cumartesi günleri kurulan bir pazarı vardır; Dār Şavvar kudretli bir tâlî kabîle olan Ḥammād'ların merkezidir; kendine mahsûs bir *'Aḳîl*'i vardır; nüfusu, pek azı yahudi olmak üzere, 300 kadardır; müteaddit *ḥiṣn*'ları ile bir cuma pazarı mevcuttur; Heruva aynı isimli vâdinin üzerinde kâin olup, pek azı yahudi olmak üzere, takriben 500 nüfusu, küçük bir çarşısı, bir salı pazarı vardır; Ta'izz [b. bk.] civârındaki Dimena şehrinin de, 1/10'i yahudi olmak üzere, takriben 500 nüfusu vardır. Ḥammād'lar bölgesinde Birket Ḥammām isminde bir sıcak su menbâı ile hamamlar mevcûttur ki, bunlar bir çok araplar tarafından ziyâret edilir; fakat yahudilere memnûdur.

Ḥucrîya'ler hakikî Ḥimyar'ler olduklarını ve gûyâ vaktiyle Ṣobēḥî'ler ile müştereken bir kabîle teşkil etmiş bulunduklarını rivâyet ederler. Daha evvelce Ṣan'ā imâmetine tâbî idiler; fakat bu imâmetin zayıflamasından sonra, müstakil olmuşlardır. Geçen asrın ortalarından beri, Bakîl [bk. mad. ḤĀŞİD ve BAKÎL] sülâlesine mensûp bulunan Ẕū Muḥammed'e uzun zaman tâbî olmuşlardır ki, bu Ẕū Muḥammed'ler evvelce Ṣan'ā imamından ücret alırlarken, onun mevkiini kaybetmesi üzerine, Yemen'in büyük bir kısmına sâhip olmuşlardır.

Ẕū Muḥammed'ler ile Ḥucrîya'ler arasında ufak garnizonlar vardır. Onlardan vergi alırlar ve adlî idâreyi te'min ederler. Kabîle reisleri *ḳāid* unvanını taşır. Ḥucrîya kabîlesi mensûplarının bir çoğu, itikat itibârî ile kendilerine zıd bulunan ve tıpkı şâfi'îler gibi nefret ettikleri Ẕū Muḥammed'lerin idâresinden kurtulmak için, Aden'e hicret etmektedirler; orada işçilik ile hayatlarını kazanırlar.

Bibliyografya: Hamdānî, *Cazîra* (nşr. Müller), s. 76, 26, 77, 6, 99, 21, 23, 125, 5, 126, 9, 16, 189, 24 ve fihrist *Ṣabir*; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 787; H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873), s. 162, 214, 390—397, 404—407.

(J. SCHLEIFER.)

ḤUCURÂT. [Bk. HUCURÂT.]

HUCURÂT. AL-ḤUCURÂT (A.), *Kur'an*'da XLIX. sûrenin ismi; *ḥucra* [b. bk.]'nin cem'i.

HUCVÎRÎ. [Bk. HÜCVÎRÎ.]

HŪD. [Bk. HÛD.]

HÛD. HŪD, 'Âd [b. bk.] kavmine gönderilen peygamber olup, bu kavme mensûp (*aḥ*) olarak gösterilir ve muhtelif şekilde rivâyet edilen nesebi kısmen 'Âd'ın cedd-i âlâsının nesebi ile birleşir. Bu aynı zamanda, 'Âbir (İbrânîlerin ceddi olup, *Tevrat*'ta zikredilen 'Eber) ile aynı şahıs olduğu da söylenmektedir; bir başka yerde de 'Âbir'in oğlu (aş. bk.) olarak gösterilmiştir. Kavminin Hak yolundan ayrılıp, kibir ve nahvete kapılmış bulunduğu ve kendisini tâkip edenlerin pek az olduğu söylenir. İsrâiliyâtın bildirdiğine göre, Allah 'Âd kavmini 3 sene süren bir kuraklık ile cezâlandırmış. Onlar da, içlerinden bâzı kimseleri, Mekke'ye yağmur duâsına göndermişler. Allah, gök yüzünde biri beyaz, biri kırmızı ve biri de siyah olmak üzere, üç bulut halketmiş. İçlerinden Ḳayl isimli bir şahıs, hâtiften gelen bir sadâ ile, bu üç buluttan birini seçmeğe me'mûr edilmiş. Siyah bulutu seçince, 'Âd üzerinde müthiş bir fırtına çıkmış, 'Âd kavmi, Hūd ile ümmeti müstesnâ olmak üzere, mahvolmuş (bk. *Kur'an*, LXIX, 6). Hūd'un 150 sene yaşamış olduğu rivâyet edilir. Mezarı hakkında da muhtelif rivâyetler vardır; Hūd'a âit bir mezarın Bi'r Barahūt civârında bulunduğundan bahsedilmektedir (bk. van der Meullen ve v. Wissmann'ın tasviri). İbn Baṭṭūṭa (Paris, I, 265; II, 203)'da Hūd'un mezarının Şam'da Büyük câmide bulunduğu bildiriliyor; başka rivâyetlere göre, diğer 98 peygamber ile birlikte, Kâbe'de yatmaktadır. 'ĀD maddesinde bir 'Âd kavminin mevcûdiyetinin şüpheli olduğuna işâret edilmiştir. Bu Hūd için evleviyetle vârittir.

Kur'an'da geçen Hūd sözü (II, 105, 129, 134) yahudilerin müşterek tavsifidir ve *hvd* cezri orada „yahudiliği kabûl etmiş bulunmak" mânasında (II, 59; IV, 48 v. b.) küll hâlinde bütün yahudilere verilen isimdir. Hūd has ismi de bu fiil ve isimden müştak gibi görünmektedir ve ibrânîlerin ceddi ile Hūd'un aynı kimse olduğu hakkındaki rivâyet, muhtemel olarak, bu cihete işâret etmektedir. Şu hâlde Hirschfeld Hūd'u mecâzî bir şahıs olarak adlandırmakta, ihtimâl, haklıdır (*Beiträge z. Erklärung des Ḳorân*, Leipzig, 1886, s. 17, not 4). Kremers (*Über die südarabische Sage*, s. 21 v. d.)'in ilk önce Krater (?) Barahūt'un Hūd kıssasına yol açtığı husûsundaki tahmini dikkate değer.

Bibliyografya: 'ĀD ve BARAHŪT maddelerinde ismi geçen eserlerden başka bk. *Kur'an* tefsirleri ve bilhassa VII, 63, XI, 52 v. dd.; XXVI, 123 v. dd.; Ṣa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (1290), s. 63 v. dd.; Sale, *The Koran, Preliminary Discoures*, s. 8; Maracci, *Refutationes* (Patavii, 1698), s. 282 ve aynı yerde bahsi geçen diğer eserler; Geiger, *Was hat Muḥammed aus dem Judenthume aufgenommen*², s. 111 v. dd.; van der Meullen ve Wissmann, *Ḥaẓramaut*, s. 158 v. dd.

(A. J. WENSINCK.)

HÛD. HŪD, Banî Ḥūd sülâlesinin ceddi. 430 (1039) senesinde Munẕir II. b. Yaḥyā [bk. mad. TOCÎB]'nın katli üzerine, Abū Ayyūb Sulaymān b. Muḥammed Saragossa şehrinin idâresini ele geçirdi ve orada,

Codera'ya göre, kezâ Lerida, Calatayud ile Tudela'da 503 (1110) tarihine kadar hükümran olan bir sülâlenin kurucusu oldu. Âilenin ceddi İspanya'nın fethi esnâsında oraya gelmiş bulunan araplardan Hûd isimli bir şahıs olduğu için, sülâle Banî Hûd ismi ile tanınmaktadır. Hûd sülâlesine âit elde muhtelif şecereler vardır. Sülâlenin kurucusu, Munzir'in hükümranlığı esnâsında Lerida'daki hıristiyanların kumandanı imiş; Saragossa'nın beyiolunca, al Musta'în ismini almış. Codera (*Estudios críticos de Historia árabe española*, s. 362 v. dd.)'ya göre, 438 (1046/1047) tarihinde Sulaymân'ın vefatında, memleketini oğulları arasında taksim etmiş, bu suretle her biri, yukarıda zikredilen şehirlerden birinin vâlisi olmuştur. Bunlardan yalnız Saragossa hükümdarları hakkında daha fazla mâlûmata sâhip bulunmaktayız. Burada, birbirini tâkiben, 474 (1081)'e kadar — Aḥmed al-Muḳtadir, 478 (1085)'e kadar — oğlu Yûsuf al-Mu'tamin ve 501 (1107)'e kadar — onun oğlu Aḥmed al-Musta'în (II) hükümran olmuşlardır. En son zikredilen hükümdarın oğlu olan 'İmâd al-Davla 'Abd al-Malik, hâkimiyetini, Murâbıtlardan 'Alî b. Yûsuf'a kaptırarak, kaybetmiştir (503 = 1110); fakat kaynaklar bu hâdisenin nasıl olduğu hakkında birbirinden ayrılmaktadırlar. 'İmâd al-Davla Rueda'ya kaçmış ve orada 524 (1130) tarihine kadar yaşamıştır. Krş. mad. MUḤAMMED B. YÛSUF B. HÛD.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), IX, 204; al-Marrâkuşî (nşr. Dozy), s. 50; Dozy, *Histoire des Musulm. d'Espagne*, IV; ayn. mll., *Recherches*[3], I, 231 v. dd. ve buna ilâve edilen metinler; Codera, *göst. yer.*; Müller, *Der Islam ...*, II, s. 583, 638.

HUDÂBENDE. [Bk. ULCAYTU.]

ḤUDÂVENDİGÂR. [Bk. HUDÂVENDİGÂR.]

HUDÂVENDİGÂR. ḤUDÂVENDİGÂR (F.), *ḫudāvend*'den müştak olup, mânası sâhip, hükümdar ve beydir. Fars edebiyatında ekseriyâ Allah manâsında kullanılır. Osmanlı devleti tarihinde bu kelime: 1. Sultan Murad I. (1360—1389)'ın unvanı, 2. baş şehri Brûsa (Bursa) olan sancağın ve sonraları vilâyetin adı olmuştur.

1. En eski osmanlı tarihçileri Murad I. için (umûmiyetle Sultan Murad Gâzî denilir, krş. Giese, *Anonymus*) bu unvanı kullanmazlar. Bu unvan ilk defa XVI. asırda ortaya çıkar (İdrîs Bitlîsî, Sa'd al-Dîn, krş. Hammer, *GOR*, I, 107). Eski vak'anüvislerde *ḫunkār* unvanı geçer (bk. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1332, s. 68) ve bu kelime, umûmiyetle *ḫudāvendigār*'ın kısaltılmış şekli olarak kabûl edilir ('Âlî, *Kunh al-aḫbār*, V, 16; *Farhang-i Şu'ûrî*, bk. mad.; Sâmî, *Kamus-i türkî*, I, 589; Nâcî, *Lugat*'inde, bunu *ḫunkâr* („uğurlu") sözünden müştak olarak gösterir; krş. bir de *JA*, 2. seri, XV, 276, 572). *Ḫunkār* unvanı XIX. asra kadar bütün Osmanlı sultanlarına verilmiş ve *pādişāh* unvanı ile muvâzi olarak, kullanılmıştır. Müverrih İbn İyâs, Selim I. tarafından kullanılan bu yabancı unvana mısırlıların nasıl hayret ettiklerini anlatır (krş. Barthold, *Isl.*, VI, 393). Fakat *ḫunkār*, unvan olarak, bâzı büyük ilâhiyatçılar ile mutasavvıflara, bilhassa çok defa Molla Ḫunkār diye anılan Calâl al-Dîn Rûmî'ye yahut Ḫunkār Ḥâcî Bektâş Velî veya Ḫunkār Ḥâci Bektâş (Köprülü Fuad, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 126 not)'a da verildi. *ḫudāvendigār* tâbirinden kısaltma olan (bununla berâber aş. bk.) *ḫunkār* (İstanbul ağzında *hünkâr*) kelimesi coğrâfî isimlerde de geçer; Hünkâr iskelesi v.b.

2. Bursa Orhan tarafından zaptedildikten sonra, bu şehir, cıvârı ile birlikte, sancak olarak, şehzâde Murad Bey'e verildi. Âşık Paşa-zâde bu sancağın, ona izâfeten, Bey sancağı tesmiye edildiğini yazar (s. 43); fakat muahhar tarihî an'ane, bu sancak ile merkezi Bursa olan sonraki vilâyetin, bu ilk vâlinin lekabına izâfeten, Ḫudâvendigâr diye anıldığını kaydeder (krş. Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ*, s. 656). Bursa şehrinde kâin olup, Ḫudavendigâr Câmi' (Evliya Çelebî, II, 14; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV, 127) ve medresesi (Evliya Çelebî, II, 17) gibi, dinî mebâni Murad I.'a âit te'sislerdir.

(J. H. KRAMERS.)

ḤUDAYBİYA. [Bk. HUDEYBİYE.]

HUDEYBİYE. ḤUDAYBİYA, Mekke'den, ağır yürüyüş ile, bir günlük (*marḥala*), başka bir tâbir ile, 17 kilometrelik mesâfede bir vâdi. Arâzisinin bir kısmı, en çok genişliği bu tarafta olan Mekke *ḥaram*'ine dâhil bulunuyordu. Hicret sıralarında, bu ıssız vâdinin kuyusu ve mukaddes bir ağacı ile bir iptidaî ibâdet yeri var idi. Sonraları burada toprak altı suları bakımından zengin olan civâr ekinlikleri için bir zirâat merkezi hâline gelen mütevâzî bir köy yükseldi.

6. (628) yılın son aylarında, yahudi kabîlelerinin imhâsından ve medineli münâfıkların (*munāfiḳūn*) tezlîlinden sonra, Peygamber Yaṯrîb'de kendini vaziyete hâkim zannedebilirdi. Kureyşlerin teşebbüs ettikleri Ḫandaḳ muhâsarasına bir nevi cevap olmak üzere, bir gösteriş yapmak zamanının geldiğine hukmetti. Sebatlı siyâseti her şeyi hazırlamış idi. Kıble'nin değişmesi ve hacc mükellefiyeti sahâbesinin dikkatini devamlı bir surette Mekke şehri üzerine toplamış idi. Peygamberin, iptidâda, askerî bir gösteriş yapmak tasavvurunda bulunduğu anlaşılıyor: sahâbesinden 1400—1600 kişi, müsellâh olarak, ona refâkat edecekti. Bunun için bir *'umra* plânı ileri sürdü; berâber getirilen kurbanlar *ḥud'a*'yi tamamlayacaktı. Mekke'ye hâkim olarak girecek ve yahut Kureyşleri kendisi ile müzâkereye icbar edecekti. Askerî maiyeti, Mekkeli'lerde te'sir uyandıracak kadar çok, bir tecâvüz fikri telkîn etmeyecek kadar az idi.

Kureyşler ona aldanmadılar ve geçitleri tuttular. Peygamber, *ḥaram* sâhasına girmek üzere iken, onların ileri karakollarının üzerine uğradı. Bu mukavemet önünde Ḫudaybiya'ye kadar çekildi ve müzâkerelere girişti. Taleplerini, sahâbesi ile birlikte, millî ibâdet yerini, Kâbe'yi, ziyârete inhisar ettirdi; bu istek evvelâ reddedildi. Bu uzun ve zahmetli müzâkerelere yol açtı. 'Omar ('Omar b. al-Ḫaṭṭâb), vâsıta vazifesini görmek üzere, Mekke'ye girmeğe cesâret edemediğinden, yerine 'Oṯmân gönderildi. Çünkü onun mensûp olduğu nâfiz Emevîler âilesinin itibârı kendisini muhâfaza edebilirdi. Onun öldüğüne dâir yalan bir şâyia yayılınca, Peygamber sahâbesini „mukaddes" ağacın yanında topladı ve kendilerinden sadâkat yemini istedi. Bu *bi'at al-şacar* („ağaç bi'ati") ve *bi'at al-riżvān* („rıza bi'ati") denilen Ḫudaybiya bi'atidir. An'anenin bu vak'alara nisbet ettiği bir âyet hakkında iki taraflı bir telmih vardır. Bu yemine iştirâk edenlerin hepsi, islâm tarihinde, merâsimin altında cereyan ettiği ağaç (*şacar*)tan müştak olarak, *şacarî* lekabını taşırlar. Müteâkip günlerde Kureyş müzâkerecileri geldi. Yapılacak muâhedenin metni madde-madde ve kelime-kelime münâkaşa edildi. Protokolda Peygamber islâmî formüllerin ve *Rasūlu'llāh* unvanının kullanılmasından sarf-ı nazar etmek mecbûriyetinde kaldı. Hattâ o zamandan itibâren Kureyş'e mensûp firârîleri iâde etmeği taahhüt etti; mekkeliler aynı şartı kendileri için kabûl etmediler. *'Umra*'ye gelince, ertesi sene, silâhsız ve yalnız kınında olan kılıç ile gelmek şartı ile, buna müsâade ediliyordu.

Bu anlaşma, uzun bir hareketsizlik ve susuzluk yüzünden, mâneviyatı bozulmuş olan sahâbeler arasında büyük bir hayâl sukutuna sebep oldu. Hakikatte Peygamber Mekke'ye karşı mücâdelesinde ehemmiyetli bir diplomatik muvaffakiyet kazanmış idi. Esâsen kazanmış olduğu hakları değil, fakat müşrik ve Peygamberin peygamberliğini kabûl etmemiş olan Kureyşler indinde kıymeti olmayan sâde iddialarını fedâ ederek, Kureyş oligarşisini kendisi ile müsâvî şartlar ile muâmeye mecbûr etti. Bütün Arabistan muvâcehesinde bir kudret hâlinde ilk defa burada tanındı. Kureyşler, kendilerine göre, memleketlerine girmeleri yasak bir muhâcirler topluluğunun reisi ile, bu suretle müzâkereye giriştiler ve Dâr al-Nadva [b. bk.] bütün mâzinin üzerinden bir sünger geçirmiş oldu. Peygamber bundan kazanç elde edecek ve şimdi artık kendisine resmî bir anlaşma ile te'min edilmiş olan hareket serbestîsinden istifâde edebilecekti. Medine'nin artık Mekke'den bir korkusu kalmamıştı. Ağır şartlara gelince, onlardan sıyrılmak ve muâhedeyi mefsûh ilân etmek çâresi bulunacaktı. Peygamber, o zaman için, Ḫudaybiya'ye getirdiği kurbanları kesmeğe karar verdi ve buna bâzı hacc menâsikini ilâve etti.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam* (Mısır tab.), III, 233—234; Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), s. 128, 272, 521, 813; Muslim, *Ṣaḥîḥ*, II, 64, 65, 91, 92; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), II, 1, 69, 70—73, 83; IV, 11, 40; İbn Ḥanbal, *Musnad*, III, 350, 355, 384, 396, 420, 486; IV, 48, 49, 322; V, 326; Caetani, *Annali*, III, 139; İbn Hişām, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), s. 740, 743, 745, 746; Vâḳidî, *Maġāzî* (nşr. Wellhausen), s. 242, 244, 260; İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġāba*, IV, 59.

(H. LAMMENS.)

HUDEYDE. AL-ḤUDAYDA, Arabistan'ın Yemen ülkesinde, Kızıldeniz sâhilinde, 14° 40′ şimâl arzı ve 42° 54′ şark tûlünde bir şehir ve belli-başlı bir iskeledir. İngiliz deniz haritalarında Ras al-Jedir şeklinde gösterilen burunun 5 mil kadar cenûb-i şarkîsinde bulunan Ḥudayda'nin sâhili mercan kayaları ile kaplı olduğundan, sâhilden uzakta demirlemek mecbûriyetinde kalan vapurlar ile şehir arasındaki irtibat, *sanbūḳ* adı verilen yelkenli büyük sandallar vâsıtası ile te'min olunur. Ḥudayda evvelce küçük bir köyden ibâret iken, sonraları Loḥayya-Moḫâ' gibi iskelelerin kum ile tıkanması yüzünden, ehemmiyet kazanmıştır. Ḥudayda'yi Yemen'in merkezi olan Ṣan'â'ya bağlayan yol, bu şehre varmazdan önce, 3.000 m.'ye yakın bir irtifâa kadar yükselir. Osmanlı hukümranlığının son yıllarında ele alınmış olan Ṣan'â-Ḥudayda demir yolu projesinde, hattın Kızıldeniz kenârında müntehâsı olmak üzere, Ḥudayda'nin bir az şimâlinde rüzgârdan mahfûz ve derin Cebâna koyu seçilmiş ve burada mükemmel bir liman meydana getirilmek istenilmiş idi.

Ḥudayda, Yemen'in dağlık kütlesi ve Kızıldeniz'in şap kaya ve adacıkları ile ârızalı sâhili arasında, oldukça geniş bir şerit hâlinde uzanan Tihâma ovası üzerinde kurulmuştur. İklimi pek sıcak ve rutûbetli, fakat az yağmurlu olup, civarında bataklıklar bulunmadığından, havası iyi sayılır. Umûmiyetle çorak olan Tihâma'nin manzarası, şehir civârındaki hurma-

lıklar ve meyva bahçeleri sâyesinde, bir az şenlenir.

Ḥudayda adı, bir Yemen iskelesi olarak, yeni çağdan itibâren geçmeğe başlar. XVI. asır başında Portekiz donanması bu sahiller önünde görünmeğe başlayınca, bunlardan korkan ʿAdan emîrinin dâveti üzerine gelen Mısır kuvvetleri, Ḥudayda ile berâber, diğer bir iki noktada sâhile çıkmışlardı. Daha sonra Mısır'ı fetheden Osmanlı devleti, Hind okyanusunda tasarladığı hareketlere geçmek bakımından, Yemen sâhillerine hâkim olmanın ehemmiyetini takdir etmiş ve buraya kuvvet göndererek, memlekete yerleşmiş ise de, 1633'e doğru, Zaydî'lerin mukavemeti karşısında, Yemen'i terketmek zorunda kalmış idi. Bununla berâber, XVIII. asır ortalarında Mısır vâlilerinin küçük bir kuvvet göndererek, bu müddet içinde, ekseriyetle Ṣanʿā imamlarının hâkimiyeti altında bulunan Ḥudayda ile berâber, Tihāma sâhillerine çıktıklarını (1151 = 1738/1739), daha sonra Yemen Tihāma'sinin ʿAsīrliler tarafından, vakit-vakit tehdit ve istilâya uğradığını görüyoruz. Bunların 1249 (1833/1834)'da Ḥudayda ve Moḫā'yı zaptetmeleri üzerine, İbrahim Paşa'nın Mısır'dan gönderdiği bir kuvvet, ʿAsīrlileri püskürttü. 1840'ta mısırlılar, Yemen sâhillerinde işgâl etmiş oldukları yerleri tahliye ederek, çekildiler. Bir müddet sonra, Yemen diyârında yeniden Osmanlı hâkimiyetin te'sisini arzû eden Sultan Abdülmecid buraya 3.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Bu kuvvet 1265 (1849)'te Ḥudayda'ye çıktı. Bundan sonra Ḥudayda türklerin, Yemen'de başlıca hedef olan Ṣanʿā'yı ele geçirmek üzere, giriştikleri askerî hereketlere üss olduğu gibi, bu şehir ele geçinceye kadar Yemen'de kurulan mülkî teşkilâtta (vilâyet veya mutasarrıflık) merkez rolünü oynadı. 1270 (1853/1854), 1280 (1863/1864) ve 1286 (1869/1870)'da ʿAsīrliler Ḥudayda'yi tehdit ettilerse de, muvaffak olamadılar. 1871'de başlayan askerî harekât ʿAsīr'in yatıştırılmasından sonra, Yemen'in de, Ḥudayda'den yola çıkan türk kuvvetleri tarafından, işgâli ile neticelendi. Yemen vilâyeti ve yedinci ordu kurulduktan sonra, Ḥudayda bu vilâyetin bir mutasarrıflığı ve mühim bir garnizonun merkezi oldu. Ḥudayda sancağının, Zabīd, Luḥayya, Zaydīya, Cabal-Rīma, Ḥacūr, Bayt al-Faḳīh, Bācil ve Abū ʿArīş adlı, 8 kazâsı var idi.

Türkiye-İtalya harbi sırasında (1911—1912), Yemen kıyıları abluka edildi ise de, italyanlar Yemen'de Ahmed İzzet Paşa kumandasındaki büyük türk kuvvetine karşı taarruza cesâret edemediler ve sâdece Ḥudayda'nin ticârî faâliyetini kısa bir müddet için, sekteye uğrattılar. Birinci cihan harbi içinde türkler, Ḥudayda'yi tahliye ederek, 1911 anlaşması ile dostluğunu kazanmış oldukları imam Yaḥyā'nın etrafında toplanmak üzere, Ṣanʿā'ya çekildiler. Ḥudayda ingilizler tarafından işgâl edildi. Bunların kânun II. 1921'de buradan çekilmeleri sırasında Ḥudayda, kısa bir müddet için, ʿAsīr emîri Sayyid Muḥammed al-İdrīsī tarafından ele geçirildi ise de, aynı yıl içinde İmam Yaḥyā tarafından istirdat olundu. Saʿūdī'lerin Ṣanʿā imamına karşı giriştikleri harekât esnâsında Ḥudayda 1935'te bunlar tarafından işgâl edildi ise de, Ṭā'if muâhesi mûcibince, aynı yıl içinde iâde olundu.

Ḥudayda, XIX. asrın ikinci yarısından itibâren, Yemen'in başlıca ticâret iskelesi olmuştur. Buradan kahve, keçi ve sığır derisi, yapağı, günlük v.b. emti'a ihrâc edilir ve memleketin, hubûbat, pirinç, şeker, tütün, baharât, kumaş ve petrol gibi, idhâlâtı bilhassa buradan yapılır. Bununla berâber, Ḥudayda'nin kahve ihrâcâtı, XX. asır başlarından itibâren, Brezilya kahve istihsâlinin artması ve cihan piyasasına hâkim olması yüzünden, gerilemiştir.

XX. asrın ilk yıllarında Ḥudayda'yi ziyâret eden seyyahların tasvirine göre, bu şehrin esâs kısmı 1215 (1800/1801)'te Şarîf Ḥamūd tarafından inşâ edilmiş ve sonradan Osmanlı vâlileri tarafından bâzı burclar ilâve olunmuş bir sûr ile çevrilmiş olup, beş kapısı bulunan bu sûr içinde 1000 kadar ev, 500 dükkân, 2 büyük ve 40 kadar küçük câmi ve mescid var idi. Dar ve eğri-büğrü sokaklar boyunda sıralanan evlerden bir çoğu müteaddit katlı kârgir yapılar olup, çarşısında bir çok çeşitli eşya bulunurdu. Sûrların dışında, şehrin cenûp ve şarkında, 5—6.000 kadar çalı ve ağaç dallarından yapılma arap kulübeleri ve 100 kadar da kerpiç ev var idi. Nüfusunun ekseriyeti, Zaydî olan yayla halkının aksine, şâfi'î mezhebinde olup, yerlilerden başka, bir şark limanında bulunması mûtad bir ırk çeşitliliği (hindliler, somalililer, habeşliler, iranlılar, rûmlar, yahudiler v.b.) görülür. Bu nüfusun sayısı hakkında verilen mâlûmat birbirini pek tutmaz; 1880 senesine doğru Ḥudayda'nin nüfusu, Manzoni'ye göre, 20.000 kadar idi; daha sonraki kaynaklarda bu nüfus 35—40, hattâ 50.000 olarak gösterilmiştir.

Bibliyografya: K. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 228; ayn. mll., *Reisebeschreibung nach Arabien*, I, 324 v.d.; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 873—877; Renzo Manzoni, *El Yémen* (Roma, 1884), s. 357—361; *Red Sea and Gulf of Aden Pilot* (1909), s. 389; İbrahim Abdüsselâm, *Yemen seyahatnâmesi* (İstanbul, 1324); Âtıf Paşa, *Yemen tarihi* (İstanbul, 1326); Hasan Kadrî, *Yemen ve hayatı* (İstanbul, 1328); W. Schmitt, *Das südwestl. Arabien* (Halle, 1913), s. 81—100; A. Beneyton, *Mission d'études au Yemen* (*La Géographie*, 1913, XXVIII); P. Lamare, *L'Arabie Heureuse, l'Yemen* (*La Géographie*, 1924, XLII). (BESİM DARKOT.)

HUDHUD. [Bk. HÜDHÜD.]

HUDNA. [Bk. HÜDNE.]

ḤUDŪD. [Bk. HUDÛD.]

HUDÛD. [Bk. ḤADD.]

HUELVA, kadîm Onuba, arap. Valba, İspanya'nın aynı ismi taşıyan vilâyetinde bir şehir olup, Odiel nehrinin sol kenarındadır; civârında bulunan Rio Tinto ve Tharsis bakır ve kükürt mâdenlerini yüklemek üzere, gemilerin yüksek medlerde girebildikleri ehemmiyetli bir limandır. İdrīsī'nin rivâyetine göre, orta çağda kesîf nüfuslu, etrafı sûrlar ile çevrilmiş, ticâret ve sanâyii olan müreffeh küçük bir şehir idi. Son zamanlarda nüfusu 29.000 idi. Emevî sülâlesinin sukutundan sonra, Huelva, Bakrî Abū Zayd Muḥammed b. Ayyūb ve Abū Muṣʿab ʿAbd al-ʿAzīz gibi, yerli hukümdarlar tarafından idâre edilmiştir. 1051 senesinde, son hukümdar şehri, küçük bir ada olan Şaltīş (Saltes)'in kendisine terki şartı ile, İşbīlīya (Sevilla)'li al Muʿtaẓid'e vermiştir; fakat bu adanın bir şeye yaramadığını görünce, gemiler ile silâhlarını al-Muʿtaẓid'e satarak, Kurtube'ye gitmiştir. Huelva o zamandan beri İşbīlīya'nin kaderine ortak olmuştur.

Bibliyografya: İdrīsī, *Description de l'Afrique et d'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 178 v.d.; Dozy, *Histoire des Musulm. d'Espagne*, IV, 84 v.d.; Baedeker, *Spanien und Portugal*; Madoz, *Diccion. Geograf.*, IX, 260 v.dd.

HUESCA, kadîm Osca, ar. Vaşḳa, İspanya'nın ayni ismi taşıyan vilâyetinde bir şehir olup, Zaragoza (Sarkoṣṭa)'nın 50 mil şimâl-i şarkîsindedir. Bugünkü nüfusu 12.600'dür. Huesca daha 96 (713)'da araplar tarafından zaptedilmiştir. Arapların hâkimiyeti altında geçen bu devirde, bir müddet için, Muḥammed b. ʿAbd al-Malik al-Ṭavīl (ölm. 913—914)'in idâresi altında müstakil bir beylik teşkil etmiş gibi görünmektedir (krş. Codera, *Estudios criticos de Historia arabe española*, s. 234 v.dd.). 1906'da magribîlerin hukumrânlığı hitam bulduğundan, Huesca, hukûmet merkezi 1118 senesinde Zaragoza'ya nakledilinceye kadar, kısa bir müddet için Aragon'un pâyitahtı olarak kalmıştır. İdrīsī (*ayn. esr.*, s. 176); sâdece şehrin ismini zikreder.

Bibliyografya: Madoz, *Diccion Geogr.*, IX, 290 v.dd.

ḤUFAŞ. [Bk. HUFÂŞ.]

HUFÂŞ. ḤUFĀŞ, cenûbî Arabistan'da yüksek bir dağ olup, Ḥaräz [b. bk.] civârında, Vādī Surdud'de Sarāt kütlesinin al-Maşāniʿ silsilesine dâhildir. Hamdānī'nin *Cazīra* isimli eserinde (himyerî Milḥān b. ʿAvf b. Mālik'e izâfet ile), Milḥān ismi ile anılan ve asıl adı Rayşān olan ve civârında bulunan büyük dağ ile birlikte, bir çok defa zikredilmiştir. Hamdānī'nin zamanında en aşağı 99 kadar menbâi bulunduğu söylenen ve Şâhir denilen zirvesinde Mascid Şâhir isimli bir de câmii bulunan bu ikinci dağın yakınında (yine aynı müellifin rivâyetine göre) bir defîne bulunduğuna dâir halk arasında bir tevâtür var imiş ve bir çok kimseler bu defîneyi aramışlarsa da, bulamamışlardır; çünkü her defasında tam defîneye yaklaştıkları esnâda büyük bir yılan, yüksek bir dağ şekline girerek, yolu kapatırmış. Niebuhr'un zamanında Ḥufāş, Cebel Milḥān'ın da dâhil olduğu ayrı bir mıntaka teşkil etmekte idi. Niebuhr, Ḥufāş'ın ehemmiyetli bâzı yerleri arasında, Davla (Dola)'nin merkezi olup, etrafı surlar ile çevrilmiş bir kasaba olan Sefekīn ve Bayt al-Nuşhēlī ve Bayt al-Şumma isimli iki köyü zikreder.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazīra*, s. 68, 25—26; 72, 9; 79, 11—19; 113, 2—3; 125, 8; 126, 1, 5, 14, 17; 190, 22—23; K. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 249; *Petermanns Mitteilungen*, XXXII (1886), levha I. (J. SCHLEIFER.)

ḤUKM. [Bk. HÜKÛM.]

ḤŪLA. [Bk. HÛLE.]

HULAGU. HŪLĀGŪ (Hulāgū şeklinde de yazılır; 1217?—1265), bir moğul hukümdarı olup, İran'da moğul hânedanının bânisidir. Takriben 1217'de doğmuştur. Birâderi Möngke tarafından, bir ordunun başına geçirilerek, İsmâilîlere ve halifeye karşı gönderildi. 651 (1253)'de Moğulistan'dan çıktı; fakat 1 zilhicce 653 (1 kânun II. 1256)'e kadar Amu-Derya'yı geçemedi. Orada İran ve Kafkasya'nın bir çok hükümdarlarının biatini kabûl etti. 654 (1256) senesi zarfında İsmâilîlerin tahassun ettikleri yerlerin çoğu ko'aylık ile ele geçirildi (bu sülâlenin inkırâzı husûsunda bk. mad. ḤAŞŞÂŞÎN). 656 senesi muharreminin 9. ve 10. çarşamba ve perşembe günleri (16 ve 17 kânun II. 1258) halifenin ordusu bir meydan muhârebesinde inhizâma uğradığından, ertesi gün Hulagu Bagdad'ın sûrlarına kadar dayandı; orada da zikre değer bir mukavemetle karşılaşmadı. Halifenin sülâlesi ile pâyitahtının âkıbeti hakkında bk. mad. BAGDAD. 658 (1256)'de Suriye'yi fethetmek maksadı ile girişilen teşebbüs akîm kaldı; Hulagu Haleb'i alabildi

ve kendisi şahsen Ḥārim'e kadar ileriledi ve kumandanlarını Şam'ı muhâsara etmek üzere gönderdi; fakat Möngke Han'ın vefatı haberi üzerine, İran'a dönmeğe mecbûr kaldı. Arkada bıraktığı ordu, 25 ramazan 656 (3 eylûl 1260)'da, mısırlılar tarafından, perîşan edildi. Daha sonra Hulagu, mücâdeleye yeniden başlamak için, franklar ile ittifâk akdetti, fakat maksadına erişemedi. 660 (1202)'ta Altın-Ordu'ya karşı muvaffakiyetsizlik ile neticelenen muhârebe hakkında bk. mad. BERKE.

Elcezîre, Kürdistan ve Anadolu'daki küçük emîrlikler ile Kafkas dağlarının cenûbundaki hıristiyan memleketleri Hulagu'nun te'sis ettiği devlete, tâbî devletler sıfatı ile, ilhak edildiler; bu suretle Hulagu'nun devleti Amu-Derya'dan hemen-hemen Akdeniz'e ve Kafkaslardan Hind okyanusuna kadar yayıldı. Hükümdar da *ilḫan* unvanını aldı; Ġazan Han [b.bk.]'a kadar bütün halefleri gibi, Moğulistan (daha sonraları Çin)'da bulunan büyük han nâmına hükümran oldu. Hulagu'nun kendisi de, „büyük han" (*ilḫan-i buzurg*) ismi ile yâd edildi. Tebeası arasındaki hıristiyanlar, Hulagu ve hassatan hıristiyan zevcesi Doḳuz Ḫatun tarafından, ekseriyâ müslümanların zararına, himâye ediliyorlardı. Açtığı harpler esnâsında harâp olan şehirler, kısmen kendi saltanatı zamanında, yeniden inşa edildi. Kendisi sulh zamanlarında Azerbaycan'ın şimâl-i garbîsinde, bilhassa Urmiye gölü sâhilinde, oturmaktan çok hoşlanırdı. Burada Merâġa'nın şimâlinde bir tepede meşhûr rasathâne, Alataġ'da bir saray, Hoy'da puthâneler gibi, bir çok binâlar yapıldı. Bu binâların büyük bir kısmı, o tarihten 40 sene sonra, Raşīd al-Dīn eserini yazdığı sırada, mevcut idi; bunların bakiyeleri bugüne kadar bulunamamıştır. Hulagu gölün şark sâhilinde vaktiyle bir ada olan (Hulagu zamanında da ada olup-olmadığı mâlûm değildir; Raşīd al-Dīn, sâdece gölün kenarında bir dağdan bahseder) Şāhū ismindeki dağlık yarım-ada üzerinde muhkem bir saray yaptırmış veya mevcut bir sarayı ihyâ ettirmiştir (krş. Yāḳūt, I, 513; aynı adada eski bir hisar üzerinde). İran'a ve diğer memleketlere karşı açılan harplerde kazanılan hazîneler burada muhâfaza edilirdi. Hulagu ve halefi Abaḳa [b.bk.] buraya defnedilmişlerdir. Mısır menbâlarına göre, Şāhū'daki hisar 681 (1282/1283)'de, içindeki hazîneler ile birlikte, göle yıkılmıştır. İranlı müellifler böyle bir hâdiseden bahsetmezler. Ḥāfiẓ Abrū [b.bk.] kendi zamanında sarayın meskûn olmadığını söyler (krş. Raşīd al-Dīn, nşr. Quatremère, s. 316 v. d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 160 v.d.). Hulagu, 19 rebiülâhır 663 (8 şubat 1265)'te vefat etmiştir. Moğul âdeti üzere, genç ve güzel kızlar ile berâber, gömülmüştür. İran moğulları arasında, hattâ putperestler devrinde de, bu âdetten sonraları artık bahsedilmiyor.

Bibliyografya: D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 134 v.d.; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, I, 79 v. dd.; Howorth, *History of the Mongols*, III, 90 v. d; Raşīd al-Dīn, *Histoire des Mongols de la Perse* (nşr. Quatremère), Paris, 1836; Hammer-Purgstall, *Geschichte Wassafs*, s. 49 v.d.; *Tārīḫ-i Vaṣṣāf* (Hindistan tab.), s. 29 v.d.

(W. BARTHOLD.)

ḤULAL. [Bk. HULEL.]

ḤŪLE. ḤŪLA, Arabistan'da bir şehir olup, Nacd'de Ḥuraymila [b. bk.]'nin şimâlinde, Sedeyr (Ṣudayr) vilâyetindedir. Ahâlisi kısmen tâcir ve kısmen zirâatçidir. Ticâreti ve refâhı, Vahhâbîlerin hukümranlığı esnâsında, göze görünür derecede, artmıştır. Palgrave'in Nacd'de bulunduğu sıralarda Ḥūla Sedeyr'de en refahlı yerlerden biri idi. Şehrin etrafı duvarlar ile çevrilmiştir.

Bibliyografya: W. Palgrave, *A Narrative of a Year's Journey in Arabia* (London, 1865), I, 338 v.d. (J. SCHLEIFER.)

ḤŪLE. AL-ḤŪLA, Suriye'ye tâbî bir mıntaka olup, „Bānyās ile Tyros arasında" kâindir. Cenûp müntehâsında coğrafyacılar tarafından Ḳadas gölü ismi de verilen ve Ürdün nehrinden teşekkül etmiş olan Ḥūla gölü ve etrafındaki bir çok menbâları ihtivâ eden bataklıklar ile çevrilmiştir. Bugünkü ahâlisi bu göle Baḥret al-Ḥēṭ derler. Muḳaddasī'ye göre, gölü büyültmek üzere, bir bend inşa edilmiştir. Kenarları Ḥalfā' otları ile örtülüdür. Halk bunlardan hasır ve ip örer. Gölde pek çok balık vardır. Mukaddasī bu meyanda Vāsiṭ'tan getirilen *bunnī* isimli bir balıktan bahsediyor (krş. Fleischer: Levy, *Neuhebr. Chald. Wörterbuch*, I, 285; bk. bir de *Zeitschr. d. Deutsch. Pal.-Vereins*, XIII, 75). Kısmen münbat olan Ḥūla mıntakasında pamuk ve pirinç yetiştirilirdi ve Ẓāhirī'ye göre, 200'den ziyâde köyü mevcut idi.

Bibliyografya: *Bibliotheca Geogr. Arabicorum*, III, 156, 160 v. dd., 184; V, 105; Dimaşḳī, *Cosmographie* (nşr. Mehren), s. 107; Yāḳut (nşr. Wüstenfeld), II, 366; R. Hartmann, *Ḥalīl al-Ẓāhirī*, s. 55; Buhl, *Geographie des alten Palästina*, s. 36, 112 v.d.; Robinson, *Palästina*, III, 603—607; *Zeitschr. d. Deutsch. Pal.-Vereins*, IX, 252; Dalman, *Palästina Jahrbuch* (1912), s. 44.

(FR. BUHL.)

HULEL. AL-ḤULAL AL-MAVṢĪYA FĪ ẒIKR AL-AḤBĀR AL-MARRĀKUŞĪYA, bilhassa Merâkeş tarihi hakkında anonim bir eser. Müellif hikâyesine bu şehrin te'sisi ile başlayor ve Muvahhidîler tarihine dâir mufassal mâlûmat veriyor; Marīnī'lere geldiği zaman, bu sülâleden olan hukümdarların yalnız pek mücmel bir listesini vermekle iktifâ ediyor. Eserinin hâtimesinden kendisinin Merâkeş'te yaşamış olduğunu öğreniyoruz. Eser, İbn Baṭṭūṭa (!)'ya ve son nâşiri tarafından ise, Lisān al-Dīn b. al-Ḫaṭīb'e isnat edilmiştir. Fakat bizzat müellif bu eserini 12 rebiülevvel 786 (4 mayıs 1384)'da te'lif (belki itmâm?) etmiş olduğunu söylüyor (s. 136), hâlbuki Dozy'nin yazmalarında 783 tarihi vardır; İbn al-Ḫaṭīb ise, daha 776 (1374) senesi başlarında katledilmiştir. Mukaddime ile Yūsuf b. Tāşfīn'in İspanya seferleri hakkındaki bâb, Dozy tarafından. neşredilmiştir: *Scriptorum Arabum loci de Abbadidis*, II, 182—209; yine Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne* (3. tab., fihrist XXVII, s. LXX—LXXIX)'da Muvahhidîlerden Abū Ya'ḳūb'un seferi hakkındaki faslı da vermiştir. Amari'nin *Appendice alla Bibliotheca arabo-sicula* (Leipzig, 1875, s. 62 v. d.)'da kısa bir hulâsası bulunmaktadır. Metin, müellif olduğu farzedilen İbn al-Ḫaṭīb'in hâl tercümesi ile birlikte, Tunus'ta, pek hatâlı olarak, basılmıştır; XVII. asra âit bir ispanyolca tercümesi şimdi Cezayir'de hukûmet dâiresinde bulunmaktadır; Conde, nereden aldığını göstermeksizin, bunu *Historia de la dominacion de los Arabes en España* (III. kısım, bâb IX—LVIII) adlı eserine idhâl etmiştir.

Bibliyografya: R. Basset, *Notice sommaire des manuscrits orientaux de deux bibliothèques de Lisbonne* (Lissabon, 1894), s. 11—24; Jacqueton, *Les Archives espagnoles du Gouvernement Générale de l'Algérie* (Alger, 1894), s. 98—109; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 394—395.

(RENÉ BASSET.)

ḤULḴ. [Bk. AHLÂK.]

ḤULM. [Bk. HULM.]

HULM. ḤULM, Efganistan'ın şimâlinde bugün Taş-Ḳurġan adını taşıyan şehrin eski ismi olup, Bedahşan hudûduna giden yol üzerinde, Balḫ'in 2 *marḥala* (10 fersah) şarkında kâindir. İbn Ḫurdāẕbeh bunun Balḫ ile Ḫulm Valārī arasında ve yarı yolda olduğunu zikrediyor. A. Burnes, Ḫulm ile eski Ba'ḫ şehri arasındaki mesâfeyi 40 mil tahmin etmektedir. Orta çağ coğrafyacıları şu mesâfeleri veriyorlar: Ḫulm'den Simincān'a — 2 gün (İṣṭaḫrī ve Muḳaddasī; Yāḳūt'a göre, 5 gün); Varaliz (yahut Varvālīz)'e — 2 gün ve Bahār'a — 6 fersah (İbn Ḫurdāẕbeh; İbn Ca'far'in *Kitāb al-ḫarāc*'ından alınan parçada — 7 fersah kaydediliyor ve ﺳﻤﻨﺠﺎﻥ'den Ḫulm'a kadar 3 fersah olduğu da ayrıca işâret ediliyor).

Bu yerin deniz seviyesinden 1.800 kadem yüksek olduğu söylenir (Ritter, *Erdkunde*, VIII, 11). Ḫulm nehri, Āb-i Ḫulm veya Ḫulmrūd, gâliba eskilerin Artamis'idir (Pauly-Wissowa, *Realenz²*., II, 1305). İbn Ḫurdāẕbeh (s. 33) şehrin civârında bir Nahr al-Żirġām'dan bahsediyor; acabâ bu nehir Ḫulmrūd olabilir mi? Ḫulm nehrinin meyli her ingiliz milinde 60 kadem düşüyor. Bu nehrin yukarı mecrâsı üzerinde Doāb köyü vardır; asıl nehir garba doğru ve Ġurī denilen başka bir ırmağa muvâzi olarak akıyor; Haybak ve Ḫulm'den geçtikten sonra, Amu-Derya'ya karışıyor. Bununla Burnes'in *Travels* (III, 176) adındaki eserinde söylediklerini karşılaştırabiliriz: „Heibuk ve Khooloom, muayyen bâzı günlerde önüne bend tutularak, sonradan suyu her hangi bir yere akıtılan aynı dere üzerinde kâindir. Dere boyundaki bahçeler güzel ve zengindir. Meyva ağaçları arasında Kâbil'de yetişmeyen incire de rastlanır."

Ḫulm şehri, coğrafyacılar tarafından, Toḫāristān'dan veya daha geniş mânada Horasan'dan sayılıyor (krş. Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 518: Ṭuḫāristān *min Navāḥī Ḫurāsān*'dır). İdrīsī ise, Ḫulm'ü Bedahşan'ın muzâfâtından addeder gibi görünüyor (bk. P. A. Jaubert, *Géographie d'Edrisi* ..., 1836, I, 474). Şehir *mudun laysat bi'l-'iẓām* („büyük olmayan şehirler")'dan mâdûd idi (Ya'ḳūbī, nşr. de Goeje, s. 288); mülhâkatı müteaddit idi (Muḳaddasī); Ḫarūranc (Yāḳūt)'in ve „Muzar" (Burnes; Mazār?)'ın da zikredildiğini görüyoruz. İklimi, orta çağın inanılır şehâdetlerine göre, sağlam, fakat yazın rüzgârlıdır; Azd, Tamīm ve Ḳays kabîlelerinden olup, fütûhat devrinde buraya gelip-yerleşen araplar ile meskûn idi. Yāḳūt'a göre, iki ilâhiyâtçı, Abu 'l-'Avcā' Sa'īd ve 'Oṯmān al-Ḫalīlī, Ḫulm'de doğmuşlardır.

İslâmiyetten önceki devre gelince, Arrian (*Anab.*, III, 29)'ın zikrettiği Aornos'un Ḫulm civârında bulunduğu sanılmakta ise de, isbat edilemiyor (krş. *Grundriss der iran. Phil.*, II, 474, not 5; Pauly-Wissowa, *ayn. esr.* I, 2659). Bundan sonra Çin seyyahı Huen-Tsang Hu-lin (Ḫulm) kırallığından bahsediyor; anlattığına göre, buranın mesâhası takriben 800 *li* idi. Pâyitahtın çevresi de 5—6 *li* idi. Orada 10'dan fazla buddhist manastırı ve sayısı 500'ü mütecâviz râhip bulunuyordu. Hu-lin'in garbında — Fo-ho (Balḫ) var idi; Fo-ho'nun Balḫ ile bu birleştirilmesi doğru görünmekle berâber, Watters'e göre, „transkripsiyonun Balḫ'i de içine alan Bokhar veya Bokhara gibi bir memleket is-

mini göstermesi icâp ederdi." Krş. S. Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Records of the Western World* (ucuz tab.), I, 43; Th. Watters, *On Yüan Chwang's Travels in India* (1904), I, 106, 109. Daha sonra, müslümanların orta Asya türklerine karşı giriştikleri mücâdeleler sırasında, msl. 90 (708/709) senesinde, Ḳutayba b. Muslim'in onlara karşı yaptığı muhârebede, 119 (737)'da Asad b. 'Abd Allāh'ın kagana karşı savaşta bulunduğu sırada kagan bu şehri almak için boşuna uğraştı. 'Abd Allāh b. Ṭāhir'in 211/212 (826/827—827/828) senesine âit vergi listesinde de Ḫulm'ün adına rastlanıyor: bu listede 12.300 dihem tutan bir meblâğ kaydedilmiştir. Bu mâlûmat için krş. Marquart, *Ērānşahr*, s. 82, 218 v. dd. (bu eserde kaynaklar gösterilmiştir) 268 (881/882)'de isyan etmiş olan Aḥmed b. 'Abd Allāh Ḫucastānī, 'Amr b. al-Layṯ'in kumandanı, Abū Ṭalḥa'nın ordusunu Saraḫs'ta yendikten sonra, Ḫulm'de onu ikinci defa bozguna uğratmış idi (İbn al-Aṯīr, VII, 209).

XIX. asrın başlangıcında Ḫulm'ün, Tâciklerden, Özbeklerden ve kâbillilerden mürekkep, karışık bir nüfusu olduğu anlaşılmaktadır (İsmen Kâbil tahtına tâbî olan Balḫ'in özbek prenslerinden Ḳılıç 'Alī Bey'in hükümdarlığı altında, o zaman mühim addolunan şehir, civârındaki göçebelerin baskınlarına mârûz idi. Bu sebepten dolayı, göründüğüne nazaran, Ḫulm'de bulunan hukûmet merkezi, oradan takriben 4 ingiliz mili mesâfedeki Taş-Ḳurġan'a nakledilmişti. Moореroft'un bu bölgeleri gezdiği sırada (1824), Ḫulm, diğer bir felâkete uğramış idi. Bir sene evvel, Ḳunduz prensi Murād Bey ahâliyi Ḳunduz'a hicret etmeğe mecbûr etmiş idi. Onun hukümranlığı zamanında böyle cebrî tehcirler her zaman görülen hâdiselerdendi. O zamandan beri asıl Ḫulm sukut etmiş ve yerini Taş-Ḳurġan almıştır. Kunduzlu Muḥammed Murād, 'Alī Bey zamanında, pek ehemmiyetli olmayan bir kumandanlık vazifesinde bulunuyordu. Fakat onun ölümünden sonra, Murād o kadar kuvvetlendi ki, Hindu-Kuş'un şimâlindeki bölgelerde hakikaten müstakil bir hukümdar mevkii kazandı. Burnes'in oralarda seyahat ettiği sırada yeni Ḫulm (Taş-Ḳurġan)'ün takriben 10.000 nüfusu var idi ve Murād'ın devletinde bir hudût şehri idi. 'Alī Bey oğulları da, sıra ile, Murād'a tâbî olup, onun nâmına merkezi Ḫulm olan, ayrıca Haibak, Ġurī, Andarāb, Ṭalikān ve Ḥażrat-İmām'ı da içine alan bu bölgeyi idâre ediyorlardı.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 410, 429, 465; III, 142, 518; IV, 918; *BGA*, I, 275, 286; II, 334; III, 49, 296, 303, 340, 346; V, 322; VII, 283; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), I, 177, 214; II, 170, 206; Ritter, *Erdkunde*, VII, 255 v. dd., 261, 269, 271, 487 v. dd., 786 v. dd., 804 v.dd., 808, 810; VIII, 11, 218; W. Moorcroft ve G. Trebeck, *Travels* (London, 1841), II, 396, 409, 412 v. dd., 415, 417 (Taş-Ḳurġan), 420, 426, 429 v. dd., 441, 448 v.dd.; A. Burnes, *Travels into Bokhara* (New Ed., London, 1839), II, 177 v.dd., 199 v.dd., 208; III, 176, 201, 275 v. dd.; Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (1864), I, 37; Barbier de Meynard, *Dictionnaire ... de la Perse*, s. 211; Howorth, *History of the Mongols*, II/II 853 v. dd.; *Grundr. der iran. Phil.*, II, 385, 474; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 427, 432; Marquart, *Ērānşahr*, s. 82, 84, 86, 218 v. dd., 228 v. dd., 231 v. dd., 237. (V. F. BÜCHNER.)

ḪULMĀNĪYA. [Bk. HULMÂNİYE.]

HULMÂNİYE. ḪULMĀNĪYA, bir tasavvuf tarîkati olup, Şam'da Abū Ḫulmān al-Fārisī al-Ḥalabī tarafından te'sis edilmiştir. Kendisi basralı İbn Sālim (ölm. 297=909)'in bir mürîdi olarak görülmektedir. Kalābāẕī'nin *Taʿarruf* (bk. *samāʿ*)'unda sûfî şeyhleri arasına alınmış ise de, aşağıdaki akîdeleri kabûl etmiş bulunması dolayısı ile, aşʿarī'ler tarafından tarîkatten tardedilmiştir: 1. cismânî güzelliğe sâhip kimselerin şahsında Allahın tecellîsi (*ḥulūl*) ve 2. bu şahıslarda Allahın tecellîsini tebcîl etmesini bilen kimseye her şey mübâhtır (*ibāḥa*). İhtimâl burada ilâhî tecellî hakkındaki Sālimīya akîdesinin muharref bir şekli karşısında bulunuyoruz.

Bibliyografya: Maḳaddasī, *Kitāb Badʾ va tārīḫ* (nşr. Huart), II, 90—92; al-Sulamī, *Ġalaṭāt* (bk. mad. *Ḥulūl*); al-Baġdādī, *al-Farḳ* (nşr. Badr), s. 245 v.d.; al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (trc. Nicholson), s. 132, 260. (LOUIS MASSIGNON.)

ḪULŪL. [Bk. HULÛL.]

HULÛL. ḪULŪL, felsefî bir ıstılah olup, *ḥalla* („çözmek, bir yere konmak ve bir yere ve mahalle yerleşmek") 'den müştaktır. Kelâmî bir ıstılah olarak, kelimenin bir vücûd ile onun mahalli veya cevher ile ârâz arasındaki münâsebeti ifâde eden mânaları, bu iştikaktan ileri gelmektedir. *Ḥulūl* aynı zamanda: 1. rûh ile bedenin cevherî ittihâdına (*ḥulūl al-rūḥ fī ʾl-badan*); 2. aklı fa'âlin insan ile *ḥulūl al-ʿaḳl al-faʿāl fī ʾl-insān* (krş. Fārābī, *Arāʾ ahl al-madīna al-fāżila*, Kahire, 1906, s. 86), veya Allahın beşer ile (*ḥulūl al-lāhūt fī ʾl-nāsūt*) ittihâdına (krş. ḪALLĀC) da itlak olunur. Aristo'nun sûret ve heyûlâ akîdesi, hıristiyanların *ḥulūl* telâkkîleri gibi, rûhânî bir varlık ile onun sûreti arasında bir ittihâd kabûl etmektedir. Bu kendi hareket küresi dâhilindeki bir kudrete benzetilebilir. Bu akîdeyi hemen-hemen bütün kelâm âlimleri (*mutakallimūn*) reddederler. *Cuzʾ lā yataǰazzaʾ*'ya kail olanlar, eş'arîden itibâren. *ḥulūl*'ü 1. mânada kabûl ederler. Zirâ bunlara nazaran, gerek melek ve gelek cinlerin ruhları *laṭīf* cisimlerdir. 2. mânada *ḥulūl* ise, zât-i bârîde bir *taǰazzī* icâp ettireceği ve *tanāsuḫ*'a yol açacağı için, bunlar nezdinde tamâmiyle merdûddur. Bu sebepten, gerek sünnî ve gerek şi'îler, aşağıdaki fırkaları, *ḥulūl*'e kail oldukları için, hıristiyanlar ile bir tutmaktadırlar: *a.* müfrit şi'îler (*ġulāt*): Sabā'īya, Bayānīya, Canāḥīya, Ḫaṭṭābīya, Namīrīya (Nuṣayrīya), Muḳanna'īya, Rizāmīya, Bāṭinīya, 'Azāḳira, Durūz; *b.* sunnî sûfîler: Ḥulmānīya [b. bk.], Fārisīya [krş. ḪALLĀC], Şabbāsīya; *c.* vahdetîler: İttiḥādīya (İbn Taymīya, bu fıkranın *vaḥdat al-vuǰūd* akîdesine *ḥulūl muṭlaḳ* adını vermektedir; krş. *Tacassud al-aʿmāl*, Farġānī, *Muntaha ʾl-madārik*, Kahire, 1293, II, 84—86; krş mad. İBN AL-ʿARABĪ).

Bibliyografya: Sulamī, *Ġalaṭāt al-ṣūfīya* (Kahire yazm.), VII, nr. 178 v. dd., 77—79; al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (trc. Nicholson), s. 260—264; Ġazzālī, *al-Maḳṣad al-asnā* (Kahire, 1324), s. 76; İbn al-Daʿī, *Tabṣira* (taş-basma, Tahran), s. 406, 419; İbn Taymīya, *Kavākib* (Şam yazm.), XXVI (Alūsī, *Calā*, s. 54—61 'deki parçalar); Haytāmī, *Fatāvā ḥadīṯīya*, s. 238 v.d.; Dalcī, *Şarḥ al-şifāʾ*, fasıl VI, s. 3, nr. 5; Ḫafācī, *Şarḥ al-şifāʾ*, *göst. yer.*; al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger), s. 349—352; Friedländer (*Journ. Am. Or. Soc.*, XXVIII, 34, 36, 65—72; XXIX, 13, 52, 90, 96). (LOUIS MASSIGNON.)

ḪULVĀN. [Bk. HULVÂN.]

HULVÂN. ḪULVĀN, yun. Χάλα, bugün tamâmiyle metrûk bulunan Zagri pylase = 'Aḳaba-i Ḫulvān, Zagros geçidinin medhalinde kadîm bir şehir. Şehrin, Ser-i Pul'ün cenûbunda, Ḫulvāncay'ın sol sâhilindeki mevkii, Sâsânî devrinden kalma Ṭāḳ-i Girra isimli bir binânın harâbelerinden (resmi için bk. Flandin ve Coste, *Voyage en Perse*, IV, levha 214) bugün hâlâ tâyin edilebilmektedir. Arap rivâyetlerine göre (krş. Ṭabarī, Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 138), şehir 488—496 'da, Ḳavād I. tarafından, te'sis edilmiştir; fakat hakikatte çok daha eskidir ve hattâ âsûrîler devrinde aynı isim ile (Ḫalmanu) mevcût bulunmakta idi. Etrafındaki arâzi pek münbittir; bilhassa meyva ağaçları boldur. Ḫulvān'ın inciri bilhassa meyva ağaçları boldur. Ḫulvān'ın inciri şarkta *şāh anǰīr* (şah inciri) ismi ile meşhûrdur. Şehrin civârında kükürtlü menbâlar da vardır.

Carīr b. 'Abd Allāh'ın kumandasında araplar 19 (640) senesinde Ḫulvān'ı fethettikleri zaman, şehir zengin idi; hattâ hicretin ilk asırlarında bu refâhından müstefid olmakta devam etmiştir. Arap cografyacıları bu şehrin bâzan Irak-ı Arap'ta, fakat umûmiyetle Cibāl vilâyetinde bulunduğunu söylerler. Şehir Muḳaddasī tarafından etraflıca anlatılan 8 kapılı bir duvar ile çevrilmişti. Eski câmii şehrin merkezindeki kadîm hisarın içinde idi; yahudilerin de şehrin sûrları dışında bir havrası var idi ki, büyük bir hürmet gösterilerek, muhâfaza edilmiştir. IV. asrın sonuna (X. asrın başlangıcı) doğru Ḫulvān'da Muḥammed b. 'Annāz tarafından te'sis edilip, oğlu Abu 'l-Şavḳ zamanında büyük ehemmiyet kazanan ve hemen-hemen müstakil denilebilecek bir sülâle huküm sürmekte idi [bk. mad. FĀRİS B. MUḤAMMED]. Ḫulvān 437 (1046)'de İbrāhīm İnāl zamanında, Selçuklular tarafından, hasâra uğratıldı; aynı zamanda, msl. 544 (1149)'te, zelzeleden mühim zarar gördü; hattâ VII. asırda harâbe hâline geldi. Arap şâirleri, şehirde mevcût olduğu söylenen iki hurma ağacı dolayısı ile, Ḫulvān'a büyük ehemmiyet verirler ve bunlardan pek çok bahsederler.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Yāḳūt, *Muʿcam*, II, 316 v. dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 196; Ritter, *Erdkunde*, IX, 388 v. dd., 470 v. dd.

HULVÂN. ḪULVĀN, Mısır'da Nil'in sağ sâhilinde bir köy olup, arap şâiri İbn Ḳays al-Ruḳayyāt (nşr. Rhodokanakis, III, 6 v.dd.)'ın, o mevkide bir eğlence bahçesi bulunan 'Abd al-'Azīz b. Marvān [b. bk.]'a yazmış olduğu medhiye dolayısı ile meşhûrdur. Köy hâlâ mevcûttur; ismi bugün sâhilden çok daha içeride bulunan modern bir su tedâvisi yerine verilmiştir. Nüfusu 8.000 kişidir ve çok ziyâret edilmektedir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam*, II, 321; Baedeker, *Ägypten*[6], s. 156.

HUMĀ. [Bk. HÛMÂ.]

ḪUMĀRAVAYH. [Bk. HUMÂREVEYH.]

HUMÂREVEYH. ḪUMĀRAVAYH B. AḤMED B. TOLUN (864—895), 250 (864)'de doğdu. Daha 269 (882) yılında babası Aḥmed tarafından Mısır'a onun mümessili nasbedildi. Aḥmed şimâlî Sûriye'de bir muhârebe ile meşgûl bulunduğu sırada, ölümünden evvel, kumandanlarının arzusu üzerine, Ḫumāravayh'i kendine halef tâyin etmiş ve sonra, zilkâde 270 (mayıs 884)'te ölmüştür. Büyük oğlu 'Abbās daha evvel babasına karşı isyan etmişti; kendisine zâlim ve güvenilmez bir adam nazarı ile bakılıyordu. Kardeşinin tâyinine karşı itirazda bulunduğu zaman, geceleyin katledildi. Aḥmed ölüm döşeğinde iken, hukûmet makamında bulunan halife

al-Mu'tamid 'in bütün iktidarı elinde bulunduran birâderi Muvaffaḳ ile sulh yapmak temâyülünü göstermişti. Halife de bunu derhâl kabûl etmeği düşündü. Bununla berâber, müzâkereler, Aḥmed 'in ölümü ile, sekteye uğradı; çünkü kendisinin Suriye 'de ve Mısır 'da vâli olarak tanınması şartı ile, düşmanlarını sulh müzâkerelerine tahrik eden sâik ancak onun büyük itibârı idi. Müzâkerelerin kesilmesi üzerine, halifenin iki tarafdarı daha evvel Şam vâliliğine tâyin edilen, İbn Kindâc ile şimâlî Elcezîre vâlisi olan Abu 'l-Sāc, askerleri ile berâber, Suriye 'ye yürüdüler. Muvaffaḳ 'ın kendilerine vaadettiği yardımı istediler. Şâm vâlisi onlara iltihak etti; Antakya, Haleb ve Ḥimṣ 'ı İbn Kindâc 'a teslim etti. Ḥumāravayh, bunun üzerine, Suriye 'ye asker gönderdi. Bunlar Şam 'daki isyanı bastırdılar ve 'Āsī nehri üzerinde bulunan Şayzar [b. bk.] 'a kadar yürüdüler. Kış mevsimi her iki tarafı kışlaklarına çekilmeğe mecbûr etti. al-Muvaffaḳ 'ın oğlu Aḥmed 'in kumandası altında bulunan halife ordusu bu sırada Suriye 'ye vardı. Aḥmed, İbn Kindâc ile birlikte, Mısır ordusu karargâhına saldırarak, onları Şam 'a kadar kaçmağa mecbûr bıraktı. Mısır askerleri, bu şehirden de atıldıktan sonra, Ramla 'ye çekildiler. Bununla berâber, şimdi halifenin iki kumandanı ile kavga etmiş olduğundan, Aḥmed 'in elinde yalnız 4.000 asker kaldı. Ḥumāravayh tam bu sırada, mevcûdu 70.000 kişi olduğu söylenen büyük bir ordu ile, Mısır 'dan Ramla 'ye varmış idi. İki ordu 16 şevvâl 271 (6 nisan 885) 'de meşhûr al-Ṭavvāḥīn (Yafa 'nın şimâlinde) muhârebesinde karşılaştılar, Daha evvel hiç bir muhârebede bulunmamış olan Ḥumāravayh uzun zaman mukavemet edemeyerek, ordusunun kısm-ı küllîsi ile, tekrar Mısır 'a kaçtı. Aḥmed 'in askerleri Mısır ordugâhına saldırdılar; yağma ile meşgûl iken, ihtiyat olarak saklanan bir Mısır kıt'ası onlara hücûm etti. Aḥmed, Ḥumāravayh 'in askeri ile geri dönmüş olduğunu zannederek, telaş ve acele ile Şam 'a doğru kaçtı. Şam vâlisi şehir kapılarını yüzlerine kapatınca, askerleri oradan cenûbî Anadolu 'da Tarsus 'a gittiler. Askerlerin büyük bir kısmı zâten esir edilmiş ve Mısır 'a götürülmüştü. Bu vesîle ile Ḥumāravayh fevkalâde müstakîm ve halîm olan seciyesini gösterdi. Esirleri, fidye-i necât vermeden, Irak 'a dönmek veyahut kendi devletinde kalmaktan birini tercih husûsunda serbest bıraktı. Aḥmed de Irak 'a döndü. Kumandanlarından biri Ḥumāravayh 'in aleyhine isyan etti. Fakat onun tarafından mağlûp edildi; artık Aḥmed şahsî cesâretini bulmuş ve nefsine karşı itimad sâhibi olmuş idi. Aleyhinde silâha sarılmış olan İbn Kindâc 'ı da, şecâati sâyesinde, yenmeğe muvaffak oldu. Muvaffaḳ ile de müzâkerelere başladı. 273 (886) 'te, pek cüz'î bir bac vermek şartı ile, Mısır, Suriye ve Anadolu ile Ermenistan hudut beyliklerinin, 30 sene müddetle, vâlisi olarak tanındı. 273 ile 277 (886—890) arasında Ḥumāravayh ile âsî vâliler arasında muhârebeler cereyan ettti ve neticede Ḥumāravayh 'in aynı zamanda Irak üzerinde de metbû'iyet hakkı tanındı. Receb 279 (teşrin I. 892) 'da halife al-Mu'tamid öldü ve yerine Muvaffaḳ 'ın oğlu Aḥmed, al-Mu'taḍid lekabı ile, geçti. Bu zât Ḥumāravayh 'in mevkiinde ipkasını tasdik etti. Ḥumāravayh halife ile sıkı bir yakınlık te'sis etmeği pek istiyordu. Bunun için kızını halifeye, gelin olarak, takdim etti ise de, halife kızı kendisi aldı. Bu arzusunu tahakkuk ettirmek için, Ḥumāravayh muazzam mâlî fedakârlıklara mecbûr olmuş idi. Kızının cihâzının 55.000 altına bâliğ olduğu söyleniyor. Bu hâl zengin bir vilâyet vâlisi ile halifenin temsil ettiği merkezî hukûmet arasında mevcût olan dikkate şâyân tezadı gösteriyordu. Halifenin vilâyetlerden para tahsili imkânsız idi. Zîra vâliler bütün vâridâtı kendileri için saklayıp, ona ancak cüz'î bir harâc veriyorlardı. Prenses Bagdad 'a gelince, halife ile baş harem ağasının, onu lâyık olduğu şekilde istikbâl etmek için, şamdanlar aradıkları rivâyet edilmektedir. Vak'anüvisin kaydettiğine göre, halife arayıp-tarayıp ancak 5 adet gümüş ve altın kaplama şamdan bulduktan sonra, prensese her biri elinde birer altın ve gümüş kaplama şamdan taşıyan 150 hizmetkârın refâkat etmekte olduğunu işitti. O zaman baş-harem ağası dögünerek: — „Saklanalım da, bizim bu sefâletimizi görmesinler“ — demiştir. Prenses Ḳaṭr al-Nadā zellik ve zekâsı ile şöhret bulmuş idi ve bu yoldaki fıkralara bakılırsa, halife üzerinde büyük bir nûfuzu olduğu görülüyor. Bir gün halifenin onun odasına girmesi üzerine, pranses: — „Heyhat, babam öldü“ — demiş. Bunu nereden bildiği sorulunca: — „Şimdiye kadar yanıma geldiğin zaman, beni selâmlamak için, diz üstü kapanıp, alnını yere koyuyordun; fakat şimdi sâdece bir „merhabâ“ demekle iktifa ediyorsun“ — diye cevap vermiş.

Ḥumāravayh 'ın mûtad yaşayışında ve kızının düğünü münâsebeti ile yaptığı fazla israf idâre ettiği bölgelerin mâlî vaziyetini, tabiatiyle, çok sarsmış idi. Sarayının masraflarını karşılamak ve muhteşem binâlar inşa ettirmek suretiyle yaptığı hudutsuz israfı göstermek için, uykusuzluğunu gidermek maksadı ile, avlusunda sütûnlar üzerine dayanan bir civa havuzu yaptırdığı saray misâl olarak anlatılıyor. Kendisi civa üzerine konulmuş hava ile şişirilmiş ve sütunlara bağlanan yastıklar üzerine yatıp, bunların hafif-hafif sallanması ile uyumağa çalışıyordu. Ḥumāravayh 'in, henüz genç yaşta iken bir suikasde kurban gitmesi, Mısır için büyük bir tâlihsizlik oldu. Gözde karısının kendisini bir hizmetkârı ile aldattığını işitti. Bu adam, cezâdan kurtulmak için, efendisini öldürmeğe karar verdi. Bir kaç müfsit ile ona saldırarak, kendisini öldürdü. Ḥumāravayh, umûmiyetle bütün memlekete, bir sulh ve emniyet devresi yaşatmış idi ve zamanında Mısır her hangi bir harp tehlikesinden vikaye edilmişti. Bununla berâber, fazla israfı neticesinde, memleketi o kadar zarar görmüştü ki, kendisini tâkip eden oğulları yavaş-yavaş iktidarlarını kaybettiler. 292 (905) senesinde Tolunlular sülâlesinin hükümranlığı artık tamâmen ortadan kalkmıştı.

Bibliyografya: Başlıca kaynaklar için bk. mad. AḤMED B. ṬOLUN; bk. bir de bilhassa C. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens*, II, 149—153 ve 182—192. Bundan başka İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, VII, tür. yer.; fihrist; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 432 v. dd., 468, 481; Quatremère, *Mémoires géographique et historiques sur l'Egypte* (Paris, 1811), II, 462—473 (burada Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*'ta, al-Ḳaṭā'i' bahsinde, hayatına dâir mâlûmât tercüme edilmiştir ve İbn Ḫillikān, trc. de Slane, I, 498—500).

(M. SOBERNHEIM.)

ḤUMAYDÎ. [Bk. ḤUMEYDÎ.]

ḤUMAYR. [Bk. HOMEYR.]

HUMĀYŪN. [Bk. HŪMÂYÛN.]

HUMAZA. [Bk. HÜMEZE.]

ḤUMBARACİ. [Bk. KUMBARACI.]

HUMEYDÎ. AL-ḤUMAYDÎ, ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. ABŪ NAṢR FUTŪḤ B. 'ABD ALLĀH B. FUTŪḤ B. ḤUMAYD B. VAṢİL AL-AZDÎ, (1027?—1095) babası Kurtube 'de al-Ruṣāfa mahallesinde doğmuştur; fakat sonradan, Majorca 'ya gidip, ömrünü orada geçirmiştir. Kendisi de burada 420 (1029) 'den bir kaç sene evvel doğmuştur. İspanya 'da hocası Abū 'Omar Yūsuf b. 'Abd al-Barr ile kendisine pek yakından bağlandığı Abū Muḥammed 'Alī b. Aḥmed b. Ḥazm al-Ẓāhirī 'nin nezâreti altında ders gördükten sonra, 448 (1056) senesinde, şarka gelmiştir. Seyahatleri esnâsında, *Risāla* ve *Muḫtaṣar al-Mudawwana* 'yi eserin muharriri olan fakîh İbn Abī Zayd 'den okumuştur. Kahire, Mekke, Medine, Suriye ve Irak 'ı ziyâret ettikten sonra Bağdad 'a yerleşmiştir. Bagdad 'da 17 zilhicce 488 (17/18 kânun I. 1095) 'de, pazartesiyi salıya bağlayan gece, ölmüştür. Bāb Abraz kabristanına gömülmüş ise de, safer 491 (kânun II. 1098) 'de kemiklerinin bakiyesi Bāb Ḥarb kabristanına nakledilmiş ve orada Bişr al-Ḥāfī 'nin kabri civarına defnedilmiştir. Şarktaki hocaları arasında bilhassa Abū 'Abd Allāh b. Abu 'l-Fatḥ, müverrih Abū Bakr al-Ḫaṭīb, Abū Naṣr İbn Mākūla, şâkirdleri arasında Yūsuf b. Ayyūb al-Nahrānī, Muḥammed b. Ṭarḫān ve onun hocası Bakr al-Ḫaṭīb zikredilir. Fakîh, muhaddis, müverrih, edip olan Ḥumaydî muâsırları tarafından, zamanının yalnız ilim bakımından değil, aynı zamanda ulûvvi cenâbı ile de üstâd-ı evvel tanınmıştır. Hakikî bir zâhirî olarak, temiz bir ömür sürmüş ve hayatınca yegâne arzusu ve emeli ilim olmuştur.

Ḥumaydi 'nin hâl tercümesini yazanlarca zikredilen 11 eseri arasında elimizde yalnız *Cazvat al-muḳtabis fī ẕikr vulāt al-Andalus va asmā' ruvāt al-ḥadīṯ va ahl al-fiḳh va'l-adab va ẕavi 'l-nabāha va 'l-şi'r* vardır (Bodleian I, 783).

Bibliyografya: İbn Başkuvāl, *al-Ṣila*, s. 508, nr. 1114; al-Żabbī, *Buġyat al-multamis*, s. 113, nr. 257; İbn Ḫallikān, *Vafayāt...* (Kahire, 1310), I, 485; al-Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd), IV, 17; al-Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), XV, 9; İbn Taġribirdī, *al-Nucūm al-ẓāhira* (nşr. W. Popper), II, 313; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (Kahire, 1302), I, 375; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (Kahire, 1303), X, 88 (sene 488); Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), II, 218; Casiri, *Biblioth. ar.-hisp. escur.*, II, 134, 146; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der. Araber*, s. 73, nr. 219; Pons Boigues, *Ensayo biobibliografico*, s. 164, nr. 126; Dozy, *al-Bayān*, mukaddime, s. 67; Goldziher, *Die Ẓâhiriten*, s. 172; Brockelmann, *GAL*, I, 338. (MOH. BEN CHENEB.)

ḤUMİR. [Bk. HOMEYR.]

ḤUMS. [Bk. HUMS.]

HUMS. AL-ḤUMS, hadîste bu isim ile, Peygamberin zuhûru sırasında, Mekke 'nin al-Ḥilla diye tanınan diğer kabîlelerinden *iḥrām* [b. bk.] esnâsında, husûsî bâzı âdetler ile ayrılan, harem sâkinleri tavsif edilmektedir.

Ḥums 'ların, *iḥrām* hâlinde bulundukları sırada, hiç yağ yemeyip, süt sağmadıkları ve inek v.b. gibi süt veren hayvanlardan doğrudan-doğruya süt emdikleri söyleniyor. Bundan başka keş (*aḳiṭ*) ve et yemekten yağ ve ıtriyât kullanmaktan ve cinsî münâsebetten ictinap ettikleri de rivâyet ediliyor. Bunlar saç ve tırnaklarını kesmiyor ve kıl veya yünden mâmûl olmayan yeni bir elbise giyiyorlardı. Bir de onların 'Arafāt 'a gelmeyip, al-Muzdalifa 'de *vuḳūf* yaptıkları (diğer bir rivâyete göre, Namira 'de; bk. Snouck Hurgronje, *göst. yer.*) ve orada *ifāża* 'ya geçtikleri (bu *Kur'an*, II, 195 ile men'edilmiştir; bk. Ṭabarī, *Tafsīr*, II, 163 v. dd.) söylendiği gibi, yalnız deri çadırlarda

yaşadıkları, Kâbe'yi ayaklarında sandal olduğu hâlde tavâf ettikleri ve evlerine kapıdan girmedikleri (msl. çatıdaki bir delikten girdikleri) de rivâyet edilir. *Kur'an* (II, 185)'ın aleyhinde bulunduğu bu sonuncu âdet hakkında birbirini tutmayan rivâyetler vardır. Bâzılarına göre, bu âdete riâyet edenler Ḥums'lar değil, ensâr imiş (aynı zamanda bk. Ṭabarī, *ayn. esr.*, II, 135 v.d.). Bununla berâber Azraḳī (s. 122), Avs ve Ḫazrac arasındaki Ḥums'lardan bahsediliyor.

Yine Ḥilla'lerin tavâfı bitirdikten sonra, elbiselerinin mübârek mahalde kalması icâp ettiği de rivâyet edilmektedir. Bunlar, *laḳā* o'arak, Kâbe'nin etrafına atılıp, dağıtılırdı (diğer bâzı şartlar altında da bir elbise *laḳā* olabilirdi; bk. Azraḳī, s. 118,4 v. dd.) ve sonra orada çürüyüp giderdi. Elbisesini saklamak isteyen bir kimse, onu mukaddes mahallin kapısında çıkarır; tavâfını ya çıplak olarak ve yahut Ḥums'lardan birisinden iâre ettiği bir elbise ile yapardı (krş. Robertson Smith, *Lectures on the Religion of the Semites*², s. 451). *Ḥacc* ve yahut *'umra* yapmağa gelen Ḥilla'lerin *Ḥill*'den berâberlerinde getirdikleri yemekleri yemelerine müsâade edilmediği de rivâyet olunmaktadır. Onlar ancak Ḥaram halkı tarafından kendilerine verilen ve yahut onlardan satın alabilecekleri yemeği yiyebilirlerdi. *Kur'an* (VII, 27, 29)'daki âyetlerin bu son iki âdete işâret ettiği söylenir (krş. Ṭabarī, *göst. yer.*, VIII, 104, 19 v. dd., 108—111).

Ḥums (mfr. *aḥmas* ve *aḥmasī*) kelimesinin mânası müphemdir. Wellhausen'a göre, bunun zıddı olan *ḥilla* „takdis edilmiş" mânasına delâlet eder; bu tezâdın sıhhatini şüphe ile karşılamağa mütemâyil olan Nöldeke'ye göre (husûsî bir mektubunda), Ḥums'un *al-Aḥāmis* [bk. mad. ḤAMĀSA] gibi aynı kök ile münâsebetine bakarak, „sıcak" mânasına gelmesi ihtimâli vardır. Azraḳī (s. 123, 10, 11)'ye göre, *ḥammasa* fiili oğlunu bir *aḥmas* olmağa vakfedeceğine ahdeden bir anne hakkında kullanılmaktadır; krş. I Sam., I, 10 v.d.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 126 v. dd.; al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), I, 297, 11 v. dd.; Azraḳī (*Chron. der Stadt Mekka*, I, 118—125, 130 v.d.); Snouck Hurgronje, *Mekkaansche Feest*, s. 21 v.d., 77 v.d., 111 v. dd., 130 v. dd.; Welhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 85 v. d., 110, 122 v.d., 245 v.d.; Caetani, *Annali dell'Islam*, I, §§ 121, 122. (C. VAN ARENDONK.)

HUMUS. ḤİMṢ, orta Suriye'de, 'Āṣī nehrinin vücûda getirdiği geniş vâdide, nehirden bir km. uzakta ve onun bir kanalı üzerinde kâin bir şehirdir. 50.000 nüfusu olan (bunun 15.000'i ortodoks rumdur) şehir, Osmanlı hâkimiyeti zamanında Şam vilâyetine tâbî bir sancak merkezi idi. Demir yolu ile — Trablus Şam, Hama ve Haleb'e ve Rayāḳ yolu ile de — Şam'a bağlıdır.

Ḥimṣ (yunan. ve rom. Emesa; muhtelif imlâ tarzları için bk. Pauly-Wissova, *Realencycl.*, mad. Emesa) Selefkîler tarafından kurulan şehirlerden değildir; şehir evvelâ Plinius tarafından zikrolunmuştur. Pompeus zamanında, komşu şehir Arethusa (Restan) bir arap emîr âilesinin makarrı idi (bk. Marquart, *Römische Staatsverwaltung*, I, 245). Emesa, imparator Elagabal'ın doğduğu şehirdir; meşhûr güneş mâbedini yeni baştan mükemmel bir surette inşa etmiş ve kendi ismini bu mâbedden almış olan bu imparator, bir çok imtiyazlar bahşetmek suretiyle, şehri refâha kavuşturmuştur. Bizans devrinde dahi Χέμψ ismine rast gelinirdi ve burası mâmûr bir şehir ve piskoposluk merkezi idi. Hicretin 13. senesinde Ḥimṣ halkı, ticâretlerini himâye için, araplar ile bir muâhede akit ve bu sâyede muayyen bir para te'diye ederek, sulhu te'min ettiler. 14. senenin başında, bir bizans garnizonunun yardımı ile, şehre tevcih olunan taarruzu tarda muvaffak oldular; fakat sene sonunda araplar, iki aylık bir muhâsaradan sonra, Ḥimṣ'ı zaptedebildiler. Ertesi sene araplar şehri yeniden terketmiş gibidirler; hiç değilse, hicretin 16. senesinde şehrin Abū 'Ubayda'ye aman ile teslim olduğunu bildiren kayıtlar vardır. Suriye'nin askerî mıntakalara taksimi sıralarında, Ḥimṣ bu *cund* [b. bk.]'lerden birinin merkezi oldu. Marvān II. zamanında isyan eden şehir hücûm ile zaptolunarak, şiddetli cezâya çarpıldı. Ekseriyâ Ḥimṣ ve Haleb cündleri bir umûmî vâli tarafından idâre olunurdu. Ḥimṣ'ın vergi hâsılâtı hakkında elimizde muhtelif devirlere âit mâlûmat vardır [bk. mad. HALEB]. *Cirāḥ al-Davla* ve Muḳaddasī'de münderic ve Ḥimṣ'a âit mâlûmat elimizde mevcut değildir; fakat Ya'ḳubī ve İṣfahānī'nin kayıtları mahfûzdur. Ḥimṣ şehrinin vergi hâsılâtı aşağıda gösterilmiştir; krş. G. le Strange, *Palestine under the Muslims*, s. 44—48.

a. Hārūn al-Raşīd zamanında (170—193) al-Caḥşiyārī'nin *Kitāb al-vuzarā'*'sındaki bir kayda göre, 1000 deve yükü kuru üzümden mâada, 32.000 dînar (Ḥimṣ'ın meşhûr olan bağları haçlı seferleri esnâsında tahrip edilmiştir);

b. Ḳudāma (*Kitāb al-ḫarāc*)'ye ve İbn Ḫurdāẕbeh tarafından zikrolunan İṣfahānī'ye göre, 204 senesinde 118.000 dinar;

c. İbn Ḫurdāẕbeh'e göre, 250 senesinde 340.000 dinar;

d. Aynı devirde yazan Ya'ḳūbī'ye göre, 278 senesinde 220.000 dinar.

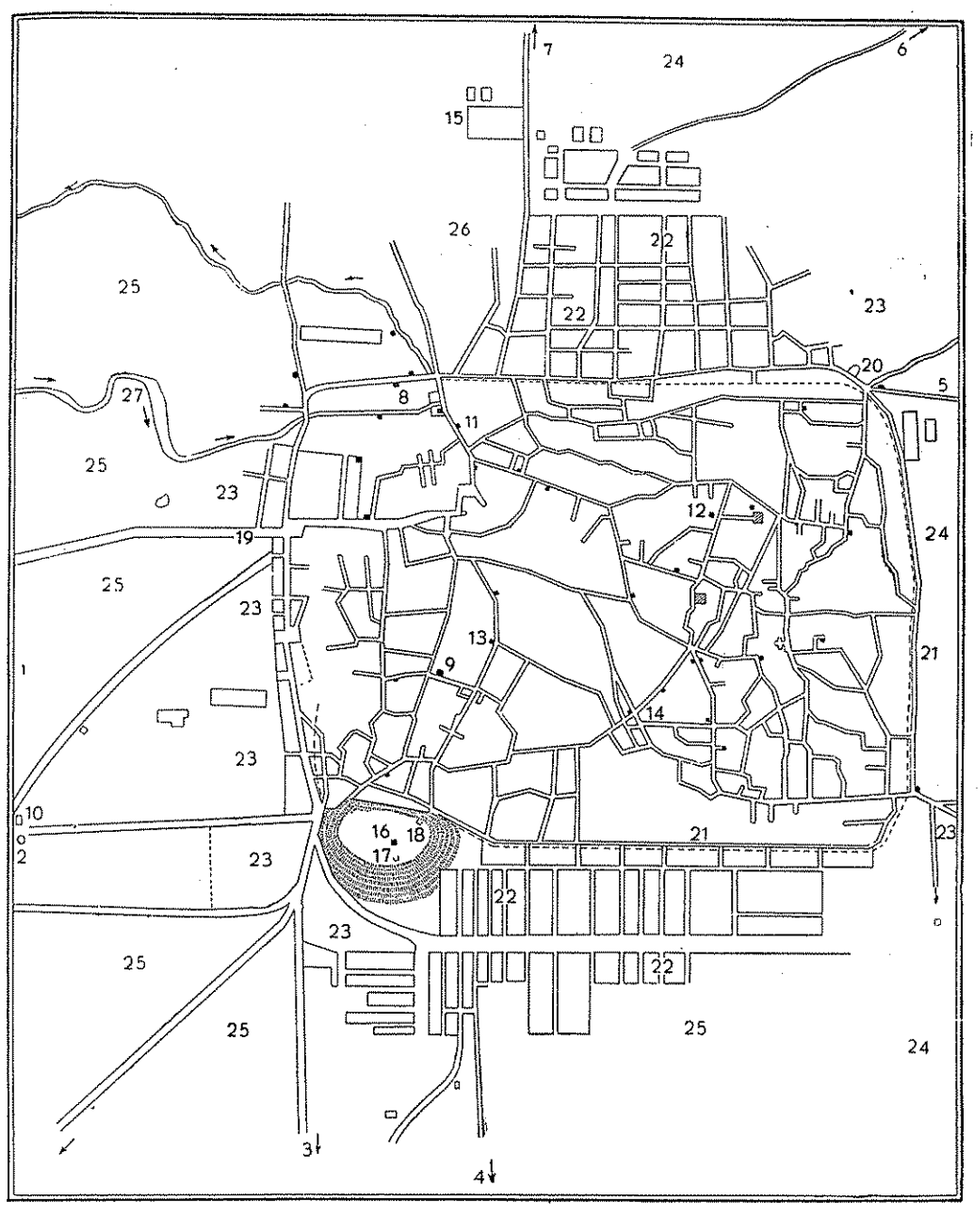

HUMUS

Yollar: 1. Şam—Halep demir yolu, 2. Trablusşam demir yolu 3. Şam yolu 4. Meskene yolu 5. Tudmur yolu. 6. Selemiye yolu, 7. Hamâ yolu.

Bina ve câmiler: 8. Hukûmet konağı (ve postahâne), 9. Eski saray 10. İstasyon, 11. Büyük cami 12. al-Faẕā'il câmii 13. Abū Libāde câmii, 14. al-Ṭalā'i camii câmii, 15. Ḫālid b. al-Valid türbesi.

İstihkâmlar: 16. İç-kale, 17. Bāb al-Sibā', 18. Bāb al-Havā, 19. Bāb Hūd, 20. Bāb Tudmur 21 Şehrin sûru.

Diğer yerler: 22. Hıristiyan mahallesi, 23. Mezarlıklar, 24. Çöl, 25. Bağlar 26. Bahçeler ve 27. 'Āṣī kanalı.

Ḳudāma, İṣfahānī ve Ya'ḳūbī tarafından verilen rakamların düşüklüğü bunların tuttukları hesaplama tarzından ileri gelmiş olacaktır; bu zâtların hesaplarında me'mûr aylıklarını yahut başka idâre masraflarını tenzîl etmiş olmaları muhtemeldir.

Ḥamdānī Sayf al-Dawla [b. bk.] zamanında Ḥimṣ Ḥalep hukümdarlarının hukmü altına geçti ve bunlar tarafından sık-sık timar olarak verildi. Bu timar sâhipleri arasında Sayf al-Dawla'nin yeğeni, meşhûr şâir Abū Firās 'Alī'yi zikredebiliriz; Sa'd al-Dawla şehri bu sonuncu zâttan tekrar zaptetmiştir. Sa'd al-Dawla, 367 senesinde Ḥimṣ'ı idâresi pek öğülen kumandanı Pakcūr'a, timar olarak, verdi; mimarî tarihi bakımından pek dikkate şâyân olan (kûfî kitâbeli) minâreyi o yaptırmıştır. Bu devirde Ḥimṣ, bir çok defalar, bizanslılar tarafından yağma edildi. 475 senesinde şehir, metbû olarak Fâtımî halifesini tanıyan bedevî emîri Ḥalaf b. Mulā'ib'in elinde idi (krş. M. Hartmann, *Pal. Verein.*, XXIV, 49—66). Bundan münfail olan büyük Selçuklu sultanı Malikşāh, şedîd muâmelelerinden şikâyet eden tebeasının mürâcaatı üzerine, Ḥalaf'in yakalanmasını Suriye beylerine emretti. Ḥalaf 483 senesinde ele geçirilerek, bir kafes içinde, İsfahān'a naklolundu. Ḥimṣ Sultan Tutuş'a verildi ve ondan oğlu Riżvān'a geçti. Bu da şehri 491 senesinde kayın babası Canāḥ al-Dawla'ye timar olarak verdi; bu zât aynı sene içinde, İsmâilîler tarafından, katlolundu. Daha sonra bir Emîr Ḳaracā görmekteyiz (belki de Malikşāh'ın bir memlûkü olan Ḥarrān beyinin kendisidir). 523'te vefat eden oğlu Ḫirḫān [bk. mad. ḤAMĀ] 506 senesinde kendisine halef olmuştur. Henüz çocuk olan oğulları, Zengī'nin Ḥimṣ'ı zapt için yaptığı teşebbüsler yüzünden, çok sıkıntı çektiler ve bu hâl vasîleri tarafından şehrin 530'da, Şam hukümdarı Şihāb al-Dīn Maḥmūd ile Tedmur (Palmyra) ve Raḥba şehirlerine karşılık, mübâdele edilmesine kadar sürdü. Evvelâ Şihāb al-Dīn şehri, timar olarak, vezîri Unur'a verdi. Fakat uzun müzâkerelerden sonra, 532 senesinde kayın-babası Zengī'ye terke mecbûr oldu (Unur'a, tazminat olarak, başka şehirler verildi). Zengī şehri Nūr al-Dīn'e miras bıraktı; o da ölünce, oğlu İsmā'īl'e kaldı; 570 senesinde şehir Ṣalāḥ al-Dīn tarafından zaptedildi. Bu zât ise, 4 sene sonra şehrin hâkimi olarak, yeğeni Muḥammed b. Şirkūh'ü tâyin etti. Kısa bir fâsıla müstesnâ olmak üzere (646 senesinde Halep emîri al-Nāṣir Yūsuf II. tarafından zaptolundu ve kendisine bırakıldı; fakat pek az müddet elinde kaldığı zannolunmaktadır), Muḥammed'in ahfâdı, şehrin kapılarını kolaylıkla moğul hanı Hulagu'ya açtığı 661 senesine kadar, Ḥimṣ beyleri olarak kaldılar. 661 senesinden sonra, şehir vâli vekilleri tarafından idâre olundu; bâzan Ḥamā'ya ve bâzan Şam'a tâbî oldu. XVII. asırda idâre Şam vâlisine tâbî yerli âileden bir ağa elinde idi. XIX. asırda şehir, Halep ile birlikte, Mısır hâkimiyetine geçti (1831—1840); fakat me'mûrların keyfî muâmelelerinden [bk. mad. HALEP] güçlükle bastırılabilen bir isyan çıktı.

Şehrin duvarlarından (bk. plan) ve kapılarından pek az bir şey kalmıştır. İbrāhīm Paşa tarafından tertip olunan kale üzerinde 594 tarihli ve Ṣalāḥ al-Dīn'in yeğeni Muḥammed b. Şirkūh'e âit kitâbe bulunan bir kule ve bir kapı mevcuttur (bk. plan). Büyük kumandan Ḫālid b. Walīd ve zevcesi Faḍḍa'nın türbeleri (pl. 15) yeniden yapılmıştır (mühim kitâbeler daha evvel van Berchem, Freiherr von Oppenheim ve tarafımdan istinsah edilmişti). 'Āṣī nehri üzerinde Ḥimṣ'a âit bir kaç değirmen vardır; bunlardan biri, arapça kitâbeye göre, hicrî 824 senesinden kalmadır ve diğeri, türkçe bir kitâbeye göre, 975 senesine âittir (bu devirden kalma Suriye'de mevcût yegâne kitâbe budur). Şehirde bulunan ve en ziyâde dikkate şâyân olan binâ — büyük câmidir (pl. 11); iddia olunduğuna göre, câmi müslüman hâkimiyetinin bidâyetindeki büyük kilise mahallinin yarısını işgâl etmektedir. Herzfeld bunun hakkında şöyle yazmaktadır:

Büyük câmi, pazarın ortasındadır ve içine, pazardan gelirken, cenûptan girilir. Garptaki cümle kapısından kemerli bir geçit ile avluya çıkar; şarktaki tâlî kapıdan doğruca harime girilir. Harim, her birinde 13 manastır tonozu bulunan 2 sahınlı, müstatil bir sâhadır. Açıklığın üstünde, sâde mihrâbın önünde, küçük bir kubbe vardır. Garp tarafında, ilk islâm devrine âit olması muhtemel, yaldızlı mozayikli ikinci eski bir mihrap bulunur. Harimin avluya müteveccih cephesi tetkik edilince, planın müteaddit değişikliklere uğradığı anlaşılır. Bu duvarın aslında gayr-ı mûtâd tipte bir bazilikanın (büyük kilise) orta ve yan sahınları arasındaki bölme olması muhtemeldir: dört büyük kemer vardır ki, bunların aralarına beheri beş küçük kemerli olan üç iki katlı kemer girer; bu kilisede vaktiyle bir sıra cânibî sahınlar (sofalar) olduğunu gösterir. Eski binâdan kalma sütûnlar ve başlıklar vardır ki, bunların bir çoğu câmiin avlusunda bulunmaktadır. Bu avlu müstatildir; etrafında tezyinatsız dar revaklar vardır. Havuzlu bir set ve bir mihrap avluyu tamâmen doldurmaktadır. Seddin yanında, garp cihetinde üstü 6 adet eski sütûna dayanmakta olan kubbe ile örtülü bir kuyu bulunmaktadır.

Bibliyografya: Bk. mad. HALEP; van Berchem tarafından *Inscription de Syrie* 'de tetkik edilmiş olan bir kaç kitâbe (Kahire, 1897), s. 54—65 ve Fsh. von Oppenheim, *Inschriften aus Syrien* ..., s. 4—13.

(M. SOBERNHEIM.)

ḤUNAYN. [Bk. HUNEYN.]

ḤUNEYN. ḤUNAYN B. İSḤĀḲ (809—873), tam ismi Abū Zayd Ḥunayn b. İsḥāḳ al-'İbādī, 194 (809/810) 'te babasının eczâcılık ettiği Ḥīra beldesinde bir hıristiyan arap 'İbâd kabîlesine mensûp bir âilede dünyaya gelmiştir. Latincede ismi Johannitius 'tur. Gençliğinde Bagdad 'a gidip, orada tabip Yaḥyā b. Māsavayh 'in talebesi olan bu zât tahsilini Anadolu 'da bitirmiş ve ilk önce yunan lisanını öğrenerek, bu sâyede bilâhare yapacağı tercümeler için ehliyet kazanmıştır. Bagdad 'a avdetinde Banī Mūsā için toplamış olduğu yunan eserleri sâyesinde, bu zâtlerin muzâharetini te'min ederek, te'lif ve tercüme faâliyetine koyulmuş ve halife al-Mutavakkil 'in tabibi olmuştur.

Ḥunayn, halife al-Mutavakkil 'in te'sis ettiği tercüme mektebinin başında bulunuyordu. Şark ilim tarihinde Ḥunayn ve talebesinin yaptıkları tercümelerin en büyük terakkiyi te'min ettiğini söylemek fazla olmaz. Bilhassa yunan tıp metinlerini toplamak husûsunda büyük gayret göstermiş ve topladığı süryânî ve arapça tercümeleri asıllarına tatbik ederek, tercümeleri, mümkün olduğu kadar sahîh bir surette yapmağa çalışmıştır. Onun eline geçen arapça ve süryânice tercümeler aslâ doğru tercümeler değil idi. Yarım asra yakın bir zaman mütemâdiyen çalışan bu âlim, tercümeleri bîtarafâne tenkit husûsunda, gâyet dikkatli idi. Hattâ kendisinin gençliğinde yaptığı tercümeleri yine kendisi tenkit etmiştir. Calinus 'un bir çok eserlerini tercüme ettiği gibi, Hippocrates, Eflâtûn, Aristo ve Dioscorides 'in eserlerini (περὶ ὕλης ἰατρικῆς) ve Batlamyus 'un *Quadripartitum* 'unu tercüme etmiştir. Bir çok astronomi eserleri de kendisine atfolunmuştur. En mühim eseri Calinos 'un *Ars parva* 'sına yazdığı medhaldir (*Isagoge Johannitii ad Tegni Galeni*). Bu eser Porphyrius 'un mantık kitabının felsefede yaptığı mevkii tıbda ihrâz etmiştir. Ḥunayn, bunlardan başka, süryânî grameri ile yunancadan süryâniceye bir lugat kitabı da yazmıştır.

856 senesinde yazdığı bir risâle vardır ki (tek nüshası Ayasofya kütüp., nr. 3631), bunda Calinos 'un 129 'a bâliğ olan bütün eserlerinin ismi ile arapça ve süryânîce tercümelerinin unvanlarını vermektedir (bk. Max Meyerhof, *İsis*, 1926, VIII, 585—724). En son zamanda göz hastalıklarına dâir bir risâlesi de, Max Meyerhof tarafından, almancaya tercüme edilmiştir.

Leclerc (*Hist. de la médecine arabe*, I, 139—152) diyor ki, Ḥunayn IX. asrın en büyük simâlarından biridir. Hattâ denilebilir ki, tarihte rastgelinen en yüksek seciyeli ve en ince zekâlı insanlardan biridir. Şark kilisesinde beliren tasvir aleyhtarlığı (ikonoklasmos) hareketinde aldığı vaziyetten dolayı, mukaddesâta tecâvüz suçu ile itham edilerek, piskopos Theodosius tarafından, aforoz edilmiş ve bundan adolayı duçar olduğu şiddetli bir sinir buhranı içinde kendini zehirleyerek, safer 260 (kânun I. 873) 'ta ölmüştür.

Bizzat yazdığı eserler arasında elde kalanlar şunlardır: *Kitāb al-mudḫal fī 'l-ṭibb*, bu eser lâtinceye dahi tercüme edilmiş ve *Isagoge Johannitii ad Tegni Galeni* yahut *Johannitii Isagoge in artem parvam Galeni* ismi altında basılmıştır. Aynı eserin, *Kitāb al-masā'il fī 'l-ṭibb li 'l-muta'allimīn* ismi altında, diğer bir metni daha vardır. *Kitāb al-mavlūdīn*, *Kitāb ictimā'āt al-falāsifa fī buyūt al-ḥikma fī 'l-a'yād va tafāvuż al ḥikma baynahum* („filozofların vecîzeleri") isimli eserinin ibrânîceye bir tercümesi.

Şüphe yoktur ki, ona atfedilen bu sayısı çok tercümelerin bir kısmı, onun yetiştirmiş olduğu kimseler tarafından (bâhusus oğlu İsḥāḳ b. Ḥunayn ve yeğeni Ḥubayş ve daha başkaları) yapılmıştır. Bilhassa M. Simon tarafından bastırılmış olan Calinos tercümesi, üslûbunun ince bir tahlîli neticesinde, G. Bergsträsser tarafından, Ḥubayş 'e atfedilmiştir.

Bibliyografya: İbn Abī Uṣaybi'a, *'Uyūn al-anbā'*, I, 184—200; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 208, 127; Wüstenfeld, *Gesch. d. arab. Ärzte u. Naturf.*, nr. 69; Wenrich, *De auct. graec. versionibus*, Ind., s. XXXI v.d. C. Brockelmann, *GAL*, I, 205 v.d.; *Suppl.*, I, 366, 444, 898; H. Suter, *Die Mathematiker u. Astronomen d. Arab. u. ihre Werke*, s. 21; M. Simon, *Sieben Bücher Anatomie des Galen*, medhal; G. Bergsträsser, *Ḥunayn Ibn İsḥāḳ und seine Schule*, s. 5 v.dd.; L. Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, 611 v.d.

(J. RUSKA.)

[Bu makale T. H. tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

HUNİ. [Bk. ELBİSTAN.]

HUNZA-NAGİR, Hindistan 'ın şimâlinde 36°—37° şimâl arzı ile 74° 25′—75° şark tûlü arasında, ıssız bir vâdide Hunza ve Nagir adında iki bölge olup, umûmiyetle, müşterek Hunza-Nagir adı altında, bir memleket olarak mârûftur (ekseriyâ Hunza-Nagyr şeklinde yazılır). Bu vâdi ile Gilgit arasında irtibat gâyet sarp geçitler vâsıtası ile

te'min edilir. Vâdiyi Kancūt nehri sulamaktadır. Bu nehir İndüs nehrinin bir kolu olan Gilgit suyuna karışır. Şimâl tarafından memlekete Sarı-Köl ve Yārkend ile muvâsalayı te'min eden ve Tāġadumbāş Pāmir 'e giden geçitlerden girilebilir. Bu vâdi, şimâl-i garbî ve cenûb-i şarkîden, Hindu-Kuş 'un ve Muztaġ 'ın geçilmez kolları ile çevrilmiştir. Bunlardan bir kaç tepenin irtifâı 25.000 kademden fazladır. Nagir 'in cenûbundaki Rakipōşi zirvesi en meşhûrdur. Ahâlisi müslümandır. Nagir halkı şi'î oldukları hâlde, Hunza 'nınki, Vaḫān 'daki komşuları gibi, mevlā'î tarîkatine mensûpturlar. Hunza halkı Nagirlilerden daha cengâverdir. Her ikisinin aynı ırka mensûp oldukları görülüyor. Bunlar iki dil konuşurlar. Aşağı Nagir 'de Gilgit 'in Şīnā şivesi konuşulduğu hâlde, Hunza 'da ve yukarı Nagir 'de Gilgit 'in Şīnā şivesi konuşulduğu hâlde, Hunza 'da ve yukarı Nagir 'de ne ârî, ne de türk dillerine karâbeti olmayan, mâhiyeti meşkûk Buruşaski dili konuşuluyor. Şimâl bölgesinde kendi Ġalça dilini konuşan vaḫī ırkının bir kolu bulunmaktadır. Kilik geçidi vâsıtası ile Vaḫān ile muvâsalanın kolay olması Ġalça ırkının Hindu-Kuş 'un cenûbundan bir akınına sebep olmuştur. Aynı sebep ile Hunza eşkiyâlarının Karakorum geçidi üzerinden Yārkend ile Hindistan arasındaki münâkalâta tecâvüzlerini kolaylaştırmış idi. Bu geçitte Kancūtī adı ile faâliyette bulunan eşkiyâlar, Britanya nufûzunun yayılması ile tenkil edilinceye kadar, etrafa dehşet salmışlardı. Kancūtī kelimesi, Pāmir ve Sarı-Kol 'da Hunza 'ya verilen Kancūt adından gelmiyor. Biddulph bunu Hunza 'nın başka bir mahallî şekli olan Hanzū ile mukayese ediyor. 1847 'de Yārkend 'deki bir isyanı bastırmak husûsunda çinlilere yardım etmelerine mükâfat olarak, Çin me'mûrlarının göz yumdukları hunzalıların bu eşkiyâlıklarına Nagir halkı hiç iştirâk etmemişlerdi. Çinliler Hunza hukümdarına nakdî yardımlarda da bulunuyorlardı. Bu Hunza akıncıları tarafından yapılan esir ticâreti, Kaşmīr 'in hukmü altında bulunan ırklar için, bilhassa Bāltistān halkı için, bir âfet hâlini almış idi. Hunza ve Nagir, eskiden olduğu gibi, bugün de Thum adı ile bilinen ayrı-ayrı reisler tarafından idâre edilmektedir; bu kelimenin menşe'i mâlûm değildir. Bu mıntakanın eski tarihine dâir mâlûmat pek azdır. II. (m. ö.) asırda kuşān akıncılarının Bedahşan 'dan şimâle yol açan kolay geçitlerden geçmiş oldukları ihtimâli var ise de, Çitrāl 'e giden yolları tâkip etmiş oldukları daha muhtemel görünüyor. Hıristiyan devrinin başlangıcından beri orada, din olarak, budizmin hâkim bulunduğu muhakkaktır ve Nagir 'de Thol denilen yerde hâlâ iyi muhâfaza edilmiş bir stupa mevcuttur. İslâmiyetin buraya hangi tarihte girdiği mâlûm değildir; fakat oradaki şi'î ve mevlā'î mezheplerinin tefevvuku, islâmiyetin buraya Bedahşan ve Vaḫān yolu ile girdiğini gösteriyor. 1891 harbinden evvel bu memlekete pek az avrupalı seyyah girmişti. Bunların başlıcaları Lockhart, Younghusband ve Durand ile Gromschewtsky ve Biddulph 'dur. Sikh 'ler, Gilgit 'i işgâl ettikten sonra, Hunza 'dan gelen dâimî akınlara mâni olmak için, burasını hukümleri altına almağa teşebbüs ettiler. Fakat 1848 'de felâketle neticelenen bir mağlûbiyete uğradılar. Kaşmīr 'in Dogra hukümdarları tarafından da böyle muvaffakiyetsiz bir kaç teşebbüs oldu ise de, 1869 'da Hunza Thum 'u onlara bac vermeği kabûl etti. Mamafih hiç bir keşmirlinin vâdiye girmesine müsâade edilmiyordu. Gilgit 'e ingiliz ajanlarının tâyininden sonra, Hunza ve Nagir Thum 'ları, akınlara son vermek için, bir anlaşma yaptılar, fakat 1891 'de tekrar taarruzlarına başladılar ve reisleri Çalt kalesini hücûm ile tehdit etti. Britanya zâbitleri kumandasında Dogra 'lar ile Gurkhas 'lardan mürekkep küçük bir kıt'a oraya gönderildi ve Nilth ile Thol adındaki dağ kalelerini, parlak bir hücûm ile, zapteyledikten sonra, Kancūt nehrinin medhali açıldı. Nagir Thum 'u teslim olup, Hunza Thum 'u Pāmir 'lere kaçtı. O zamandan beri bu bölge Britanya Hindistanının hudutları içine alındı. Dâhilî idâre tarzına karışılmadı ise de, bütün bu bölgeyi kat'eden iyi bir yol yapıldı. Britanyalı zâbitlerin kumandası altında, bir Kancūtī kıt'ası 1895 'te Çitrāl seferine iştirâk etmişti. Hunza 'nın merkezi 8.400 kadem yüksekliğinde bulunan Baltit kasabasıdır. Nagir kasabası da Nagir 'in merkezidir. İki bölgenin hudûdunu Kancūt nehri ayırıyor.

Bibliyografya: March, *A trip to the Gilgitvalley* (*Journ. As. Soc. of Beng.*, 1876); Biddulph, *Tribes of the Hindoo Koos* (Kalküte, 1880); Knight, *Where Three Empires Meet* (London, 1892); Stein, *Sand-buried Ruins of Khotan* (London, 1904); fasıl LII; Shaw, *High Tartary and Yarkand* (London, 1871), fasıl XVII.

(M. LONGWORTH DAMES.)

ḤŪR. [Bk. HÛR.]

HÛR. ḤŪR (A.), *aḥvar* 'in müennesi olan *ḥavrā* 'nın cemi; etrafının açık beyazlığı sebebi ile koyu kara gözleri nazara çarpar cennet kızlarına verilen addır. Bâzı arap eserlerinde bu kelimenin „seyredeni hayrette bırakan (*ḥāra*)" şeklindeki izahı, şüphesiz, yanlış olup, arap filologlar tarafından da red edilmiştir.

Bu cennet kızları *Kur'an*'ın muhtelif âyetlerinde „mutahhar zevceler" diye zikredilmiştir. *Kur'an*, II, 23; III, 13; IV, 60. âyetlerde, bu tâbir müfessirlere göre, bunların cismî ve ahlâkî ayıptan tamamen münezzeh oldukları mânasına geliyor. *Kur'an* LVI, 56. âyette: — „Onlar kısa nazarlar atarlar, yâni zevcelerinden başka kimselere bakmazlar" — deniliyor. Zevcelerinden evvel kendilerine ins-ü cinden kimse tarafından dokunulmayanlar. Bu da bunların, biri insan ve diğeri cin olarak, iki sınıfa ayrıldıklarına delâlet eder şeklinde tefsir edilmiştir. Bunlar „çadırlar içinde oturan hûrîlerdir" (bk. LVI, 72) ve yakuta ve mercana benzetirler (bk. LVI, 58).

Daha sonraki eserler bunların bedenî güzelliklerine dâir de bir çok mâlûmat vermektedir. Bunlar zafran, misk, anber ve kâfûrudan yaratılmış olup, beyaz, yeşil, sarı ve kırmızı olmak üzere, dört renkleri vardır. O kadar şeffafdırlar ki kemiklerinin iliği yetmiş kat ipekli altından görünür. Dünyaya tükürdükleri zaman tükrükleri misk olur. Göğüsleri üzerinde, esmâ-i husnâdan biri ile kocalarının adı yazılıdır. Ellerine ve ayaklarına bir çok mücevherler ve ziynetler takmışlardır. Muhteşem saraylarda en büyük şa'şa'alar içinde, bir sürü câriyeler ile muhat olarak, oturmaktadırlar.

Mü'min olan bir kimse cennete girerken, bunlardan biri tarafından karşılanır ve bir çokları onun hizmetine âmâdedir; ramazanlarda tuttuğu oruçların sayısınca ve hayır işleri yaptığı nisbetinde her biri ile istediği kadar yaşar. Bununla berâber onlar dâimâ bâkire kalırlar (krş. LVI, 35). Zevcleri ile aynı yaşta (Bayżāvī'ye göre, 33) olurlar (LVI, 36).

Bütün bunlar cismânî tasavvurlardır, fakat başka türlü olanları da vardır. Bayzāvī *Kur'an*'daki *zavcāt* (zevceler; II, 23) tâbiri hakkında fikir yürütürken, dünyada gâyesi idâme-i hayat olan evlilik hayatını cennette de aynı şekilde yaşamak mevzuubahs olmayacağına göre, bundan ne kast edildiğini soruyor ve bu müşkilin hallini şöyle buluyor: her ne kadar cennet taamları, kadınlar v.b. dünyadaki muâdillerinin adını taşıyorsa da, bu „hakikî mâhiyette değil, ancak mecâzî mânada, yalnız bir mukayese yapmak için, kullanılmıştır. Tâ ki, birinden anlaşılan mefhum, öteki için de mûteber sayılsın. Diğer bir yerde Bayżāvī (XLIV, 54) bu âyetteki hûrîlerden dünya kadınlarının mı yoksa başkalarının mı kastedildiği hususunda mutabakat hâsıl olmadığını işâret ediyor. Sale (*The Koran*, London, 1821, *Preliminary Discourse*, s. 134) Peygamberin cennet kızları hakkındaki tasvirini parsismden aldığı fikrindedir. Dozy (*Het Islamisme*[2], Haarlem, 1880, s. 101, not) bu nazariyeyi reddederek, Sale'in parsî kaynağının *Kur'an*'dan pek daha yeni olduğunu ve buna göre, bunun aksi olması icap edeceğini ileri sürüyor.

Bibliyografya: Buna dâir *Kur'an* tefsirleri; Buḫārī, *Ṣaḥīḥ, Kitāb bad' al-ḫalḳ, Bāb fī ṣifat al-canna*; Gazzālī, *Iḥyā'* (Kahire, 1282), IV, 464; *Kitāb aḥvāl al-ḳiyāma* (nşr. M. Wolff) s. 111 v. dd. (alm. s. 199 v. dd.); islâm hakkında yazılan Avrupa eserleri; T. Andrae, *Der Ursprung des Islams und das Christentum*, s. 82. (A. J. WENSINCK.)

HURAYMİLA. [Bk. HUREYMİLE.]

ḤURDÂD. ḤURDĀZ (F.), farsların kullandığı gayr-i sâbit şemsî senenin üçüncü ayının ismi. Aynı zamanda her ayın altıncı gününe de bu isim verilmektedir. Gün ve ay isminin birleştiği gün olan 6. *ḫurdāz*'a *ḫurdādgān* denilir. *Ḫurdāz* gününü *ḫurdāz* ayından tefrik etmek için, birincisine *ḫurdāz-rūz* ve diğerine *ḫurdāz-māh* denilir.

Bibliyografya: Bīrūnī, *al-Āṯār al-bāḳiya* (nşr. Sachau), 1878, s. 42, 43, 70, 220; al-Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), 1849, I, 81; Ginzel, *Handbuch d. math. u. techn. Chronologie*, 1906, I, 67 v. dd. (M. PLESSNER.)

ḤURDĀZ. [Bk. HURDÂD.]

HUREYMİLE. ḤURAYMİLA (HOREYMELA), Nacd'in merkezi Riyāż [b. bk.]'ın şimâlinde, Sedeyr (Ṣudayr) eyâletinde, bu eyâlet ile Vahhâbî mezhebinin kurucusu Muḥammed b. 'Abd al-Vahhāb'ın doğum yeri olan 'Āriż eyâleti hudûdunda kâin bir şehir. Çok sağlam tahkimat ile çevrilidir ve 1861'de, Palgrave'e göre, 10.000 nüfusu var idi. Şehirde bir tepe üzerinde, Dar'iya [b. bk.]'nin mısırlılar tarafından alınmasından sonra, Nacd'in diğer hisarları gibi, İbrahim Paşa tarafından yaptırılan ve mimarlık bakımından mühim olan müstahkem bir hisar bulunmaktadır. Bu şehirde doğmuş olan Beṭaḥ adında gayretli bir Vahhâbî, Palgrave'in orada ikameti esnâsında, (1861) Ḥuraymila'de vâli bulunuyordu.

Bibliyografya: W. Palgrave, *Reise in Arabien* (alm. trc., Leipzig, 1867), I, 276 v.d.; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, II, 396. (J. SCHLEIFER.)

HURMAN. [Bk. ELBİSTAN.]

HURMUZÂN. [Bk. HÜRMÜZÂN.]

ḤURR. [Bk. HURR.]

HURR. AL-ḤURR B. 'ABD AL-RAḤMĀN AL-SAḲAFĪ, Emevîlerin İspanya vâlisi. Me'mûriyeti takriben 3 yıl sürmüştür (98—100 =717—719). Bu müddet zarfında İspanya'nın bir çok taraflarını haraca bağlamış ve akınlarını Pirene dağlarının ötelerine kadar yaymağa

muvaffak olmuştur. Fakat arap vak'anüvisler bundan pek az bahsederler; hattâ hıristiyan vak'anüvislerinde (*Chron. pac.*) Alahor (Alahort) adını verdikleri bu zât hakkında tafsilât yoktur. Fakat telmihlerinden anlaşıldığına göre, hıristiyanlar ondan korktukları gibi, aldığı haraçlardan dolayı, müslümanların bir kısmı da kendisinden nefret ediyorlardı ve bu sebepledir ki, 'Omar II. onu azletmiştir.

Bibliyografya: *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), s. 24 v.d.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), V, 373; Reinaud, *Invasion des Sarrasins en France*, s. 12 v. d.; al-Żabbī (nşr. Codera ve Rivera), nr. 688; E. Saavedra, *Estudio sobre la invasion de los Arabes en España*, s. 137; Müller, *Der Islam...*, I, 431.

HURR AL-'ĀMİLÎ. [Bk. HURRÜL'ÂMİLÎ.]

ḤURRAM. [Bk. HURREM SULTAN.]

ḤURRAMĀBĀD. [Bk. HURREMÂBÂD.]

ḤURRAMÎYA. [Bk. HURREMİYE.]

HURREM SULTAN. ḤURRAM SULṬĀN (HURREM-ŞAH HATUN, HASEKİ HURREM SULTAN; 1504?—1558), Sultan Süleyman I.'ın gözde zevcesidir. Avrupalı tarihçilerce Roxelane nâmı ile mârûf olduğu gibi, yine garp eserlerinde Rossa, Roza (*Itinéraire de Jérôme Maurand..., 1544*, Paris, 1901, s. 232), Rosanne ve Rvziae (*Vier Briefe aus der Türkei von... Busbeck*, Erlangen, 1926, s. 81,) adları ile de tanınmıştır. Bu suretle tesmiyesine, aslının rus olması, muâsır Venedik balyosları, Avusturya elçileri ve italyan seyyahları tarafından la Rossa (rus) diye tanıtılmış bulunması sebep olarak gösterilmektedir. Bu husûsta ilk mâlûmat verenlerden Pietro (Piero) Bragadino, 1526'da, onun rus olduğunu („*altra donna di nation Rossa*", *Marini Sanuto*, XLI) bildirdiği gibi, 1534'te diğer bir Venedik elçisi de (Daniello Ludovici) şehzâdelerin annesinin rus aslından geldiğini kaydetmiştir (krş. E. Albéri, *Relazioni degli Ambasciatori veneti*, Firenze, 1840, III. seri, I, 28). Ona, devrin rönesans kültürlü muharrirleri, rus kadını mânâsına gelen ve belki de eskiden Rusya'da yaşıyan bu isimdeki kabileye telmih kasdı ile Roxelane demişlerdi (Menavino'dan naklen Iorga, *GOR*, II, s. 344 v. d.).

Mamafih onun leh, italyan ve Roxelane nâmı altında, fransız olduğu hakkında da muhtelif rivâyetler vardır. Bu söylentilerden birine göre, Hurrem Sultan, Galiçya'da Lipa nehri üzerindeki Robatyn (Rogatino) kasabasındandır ve fakir bir papazın kızıdır (krş. J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, V, 487; trk. trc., V, 323). Her hâlde o Yavuz Sultan Selim devrinde, Kırım türklerinin Dnester nehri boyunda veya Ukrayna ve Galiçya'ya kadar uzanarak, yaptıkları bir akın esnâsında, esir alınmış ve bu suretle osmanlı sarayına girmişti. Saraydaki ilk hayatı mechûl olan bu câriyeye, belki de dâima şen ve mütebessim olmasından dolayı (R. B. Merriman, *Suleiman The Magnificent*, 1520—1566, Harvard University, 1944, s. 183), Hurrem veya Âlî'nin tesbit ettiği gibi, Hurrem Şah adı verildi. İslâm-türk terbiyesi gördü ve sonra da, câzibesi ve zekâsı sâyesinde, Sultan Süleyman I.'ın gözdesi oldu. Bragadino, onu „genç, güzel değil, fakat şirin (*giovine non bella ma grassiada*)." diye tavsif etmiştir (*Marini Sanuto*, göst. yer.). Pâdişâhın birinci gözdesi ve Mustafa'nın annesi — Gülbahar Sultan idi. Venedik balyosları onun ile Hurrem Sultan arasında şiddetli bir rekabetin mevcut olduğunu bildirmekte ve bâzı mücâdele sahneleri tasvir etmektedirler ki, bunun saray muhitinden hârice aksetmiş olan mubâlegalı dedi-kodular olması çok mümkündür. Ezcümle Zinkeisen'in çok iyi mâlûmat aldığını kaydettiği Venedik elçisi Navagero'dan naklen bildirdiğine göre, Hurrem Sultan bir gün, rakibi Gülbahar Sultan tarafından, ağır bir hakarete ve tecâvüze uğramış; Sultan Süleyman I. bu hâdiseye muttalî ve kısmen şâhid olduktan sonra, Gülbahar Sultan'ı oğlunun sancak beyi olarak bulunduğu Manisa'ya göndermiş ve Hurrem Sultan'ı da, belki onun arzu ve isrârı üzerine ve o zamana kadar câri olan teâmül hilâfına, nikâh etmişti (tafsilât için bk. J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, Gotha, 1858, III, 24 v. dd,; E. Albéri, *Relazione... di Bernardo Navagero*, III. seri, I, 74 v. d.). Garp kaynaklarının bu hâdise üzerinde ısrarları (ezcümle bk. Busbecq, *Türk mektupları*, trc. Hüseyin Câhid, s. 42, 103; Artus Thomas, *Sieur d'Embry, Continuation de l'histoire des Turcs*, s. 616 v. dd.) ve Âlî (*Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısm., Üniversite kütüp., nr. 5959, var. 341)'nin „Taht-ı nikâh-ı pâdişâhîde" demesi, meseleye hakikaten bir husûsiyet vermektedir. Busbecq, buna ilâveten, Hurrem Sultan'ın büyü yapmak suretiyle sarayda mevkiini tahkim ettiğini ve pâdişahın kalbini ve mutlak sevgisini bu suretle kazandığını da bildirmektedir (*ayn. esr.*). Bu büyü ve iki gözde arasındaki döğüş rivâyeti bir tarafa bırakılacak olursa, Hurrem Sultan'ın, pâdişahın, ilk saltanat senelerinden itibâren, bütün muhabbet ve aşkını kendi üzerine toplaması, sâkin, mütevâzî bir tabiatta bulunması ve pâdişahın karakterini en iyi bir şekilde tanıyarak, buna göre hareket etmesi sâyesinde, zevcinin üzerinde mutlak bir hâkimiyet ve nufûz te'sisine muvaffak olduğu muhakkaktır. Bragadino, daha 1526

'da, pâdişahın şehzâde Mustafa 'nın o vakit henüz sarayda bulunan annesi Gülbahar ile hiç meşgûl olmadığını ve bütün muhabbetini diğer üç şehzâdenin annesine (Hurrem Sultan) verdiğini bildirdiği gibi (E. Albéri, *ayn, esr.*, III. seri, 101), Daniello Ludovici (*ayn. esr.*, I, 20) de 1534 'te, Gülbahar Sultan 'ın Manisa 'da, oğlunun yanında, yaşamakta olduğunu haber vermektedir. Ölümüne kadar sarayda iki gelini arasında bir âhenk te'minine çalıştığı anlaşılan ve oğlunun üzerinde de büyük bir otoritesi bulunan Vâlde Hafsa Sultan 'ın vefatı (4 ramazan 940 = 19 mart 1533), Hurrem Sultan 'ın Sultan Süleyman üzerindeki nufûzunu büs-bütün arttırmış ve Gülbahar Sultan da ancak bu hâdiseden sonra saraydan ayrılmıştır. Muahhar Venedik elçileri (Navagero ile Trevisano) de bu husûsta aynı mütâleayı te'yit etmektedirler (E. Albéri, *ayn. esr.*, I. seri, s. 74, 115). Hurrem Sultan 'ın Sultan Süleyman 'a yazdığı mektuplar da bu alâka ve muhabbetin derecesini gösteriyor. Mohaç harbi sıralarında (1526), pâdişaha gönderdiği bir mektupta „Benim sultanım, can ve gönülden sevgili şâhım ve rûh-i revânım" — diye hitap ettiği pâdişaha „Ben câriyenizi hâkden refi'... buyurdunuz" — demekte ve hasretini, uzun-uzadıya, ifâde etmektedir (tafsilât için bk. Topkapı sarayı arşivi, nr. 5926). Birinci mektubunda, kendi çocukları Mehmed (Seyid Mehmed), Mihrimah, Selim (Selim Han) ve Abdullah ile birlikte, şehzâde Mustafa 'yı da zikretmekte, fakat Gülfem câriyenin selâmını yazdığı hâlde, sarayda berâber yaşadıkları muhakkak bulunan Gülbahar Sultan (ölm. 988 = 1580, Bursa; krş. Ahmed Refik, *X. asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*) 'dan hiç bahsetmemektedir. Şehzâde Abdullah bu sırada ölmüş ve Hurrem Sultan 'ın çocukları için, en büyük tehlike, saltanata namzet bulunan rakibinin oğlu şehzâde Mustafa kalmış idi. Sadrâzam İbrahim Paşa [b. bk.] 'nın ve Vâlde Sultan 'ın veliahd olmasını tabi'î buldukları, halkın ve askerin de gittikçe meziyetlerini takdir edip, sevecekleri bu şehzâdeyi, babasının gözünden düşürmek, hattâ bertaraf etmek ve ona tarafdar olanların da aleyhinde çalışmak, bundan sonra, Hurrem Sultan 'ın en büyük düşüncesi oldu. Vâlde Sultan 'ın ölümünden sonra, şehzâde Mustafa 'nın, annesi ile birlikte, Manisa 'da bulunduğu esnâda ve Hurrem Sultan 'ın büyük oğlu şehzâde Mehmed 'in de babasının en sevgili oğlu olduğu devirde, İbrahim Paşa aleyhinde çalıştığı ve sadrâzamın düşmanları ile birlik olduğu düşünülebilir. Hurrem Sultan, 1535 Irakeyn seferi esnâsında, Sultan Süleyman 'a yazdığı ve diğer çocukları yanında Cihangir 'i ismen zikrederek, omuzundaki ârızaya dâir mâlûmat verdiği ve Barbaros Hayreddin Paşa 'nın Tunus seferinden de pâdişaha hayırlı haberler gönderdiği mektupta, sadrâzama selâmını bildirmekte ise de (Topkapısarayı arşivi, nr. 6036), seferden avdetinden sonra, İbrahim Paşa 'nın iskat ve idamı için, pâdişah üzerindeki büyük te'sir ve nufûzunu kullandığı muhakkak gibidir (bk. Hammer, *ayn. esr.*, trk. trc., V, 323; Jérôme Maurand, *ayn. esr.*, s. 233; Jean Chesneau, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon*, Paris, 1887). Hurrem Sultan, bu tarihten sonra, siyâsî işlere daha çok karışmış ve pâdişahın en mahrem müşâviri olmuştur. 1537 'de, Avlonya seferi esnâsında, pâdişaha gönderdiği mektupta (nr. 5038), İstanbul civârındaki salgın hastalık hakkında mâlûmat verdikten sonra, vaziyetlerine dâir haber gecikince, şehirde türlü şâyialar çıktığını bildirmekte ve — „Bir hafta — iki hafta geçer, ulak gelmiye; âlem gulguleye gelür; dürlü-dürlü sözler söylenür" — demekte ve „Hemen ben kendü nefsim için isterim sanmayasız" diye de te'minat vermekte idi. Seferde pâdişahın yanında bulunan çocukları şehzâde Mehmed ve Selim 'e duâlar edip, gözlerinden öptüğünü söylediği bu mektubunda Bâyezid, Cihangir ve Mihrimah Sultan ile Gülfem ve Dâye câriyeleri zikretmektedir. Bu tarihten üç sene sonra, şehzâde Mustafa 'nın Manisa 'dan Amasya 'ya tahvilinde ve sonra buraya kendi oğlu Mehmed 'in gönderilmesinde Hurrem Sultan 'ın te'siri olduğu gibi, daha sonra, kızı Mihrimah 'ın Rüstem Paşa ile izdivacını müteâkip, eski Diyarbekir beylerbeyisinin vâsî salâhiyet ile divân-ı humâyûna vezir, bilâhare de Hâdım Süleyman Paşa 'nın azlinde ve yerine vezîr-i âzam olmasında rolü görülmüştür. Hurrem Sultan, pâdişahın veliahd yapmağı düşündüğü oğulları Manisa sancak beyi şehzâde Mehmed 'in vakitsiz ölümü üzerine (1543), büyük şehzâde Mustafa 'nın yerine, diğer üç oğlundan (Selim, Bayezid ve Cihangir) birini, daha ziyâde Bayezid 'i, babasına halef yapmağı düşündü. Evvelâ damadı Rüstem Paşa 'nın mevkiini tahkim etmek, Manisa ve Karaman sancak beyleri olan şehzâde Selim ve Bâyezid 'in birer suretle kendilerini göstermelerini, halkın ve askerin tevecüh, muhabbet ve tarafdarlıklarını kazanmalarını istedi ve bu husûsta pâdişahı bâzı kararlara sevketti. 1548—1549 İran seferinin açılmasında Hurrem Sultan 'ın te'sirinin bulunduğunu söyleyenler, mültecî İran şehzadesi Elkas Mirza 'ya kendi eli ile dikilmiş ipekli gömlekler, sırmalı elbiseler v.b. hediye etmesini (Peçevî, *Tarih*, I, 269) buna delîl sayanlar vardır. Hammer 'e göre, Hurrem Sultan, bu seferi dâ-

madı sadrâzam Rüstem Paşa 'nın askerî liyâkatini gösterecek ve oğlu Selim 'in, Edirne 'de kaymakam olarak, pâdişaha vekâlet etmesini mümkün kılacak bir sebep sayıyordu (*ayn. esr.*, VI, 8). Hakikaten hâdiseler düşündüğü ve istediği gibi cereyân etmiş, şehzâde Selim sefere çıkan babasına Seyyid-Gâzî 'de mülâkî olunca, Rumeli 'de bulunması emrini almış ve şehzâde Bayezid kışı Haleb 'de pâdişahın yanında geçirmiş, büyük şehzâde Mustafa ise, Amasya 'da âdeta menkûp tutulmuş idi (bu sefer esnâsında Hurrem Sultan 'ın pâdişaha yazdığı ve içerisinde Bayezid 'e selâmı da ihtivâ eden mektubu için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. 11480). Bundan sonra saltanat verâseti meselesinde şehzâde Bayezid 'i ve Selim 'i iltizâm eden saray partisinin başında Hurrem Sultan daha sarîh bir vaziyet aldı. 1535 İran seferinde, şehzâde Mustafa 'nın idamında, Hurrem Sultan 'ın, kızı ile birlikte, pâdişah üzerinde senelerden beri yaptığı zararlı telkinin te'siri bulunduğu muhakkaktır. Ezcümle Âlî Hurrem Sultan 'ın kabahatsız şehzâdenin katlinde medhaldar olduklarının muhakkak olduğunu söylemektedir (*ayn. esr.*, var. 431). Müneccimbâşı ise, Mihrimah Sultan ve vâlidesinin, Sultan Bayezid 'e veliahdlik te'mini derdine düştükleri ve Selim Han 'ın bunda aslâ dahli olmayıp, ancak Sultan Mustafa 'nın ortadan kaldırılmasına çalıştıkları ve bu işte Rüstem Paşa ile birleşip, maslahatı temam ettikleri mütâleasını yürütmektedir (*Ṣaḥāyif al-aḫbār*, III, 502). Bu hâdise asker arasında bir hoşnutsuzluğa sebep olup, Rüstem Paşa sadâretten azil ve yerine vezîr-i sânî Ahmed Paşa nasbedilmiş ise de, iki yıl sonra Ahmed Paşa, yine Hurrem Sultan 'ın te'siri ile, katledilerek, sadâret tekrar Rüstem Paşa 'ya verildi (bk. Âlî, *ayn. esr.*). Hurrem Sultan, bu suretle, iki vezîr ile bir şehzâdenin katlinde doğrudan-doğruya medhaldar ve her hâlde en büyük âmil oldu. Sultan Süleyman bu sefer esnâsında 1553—1554 kışını Haleb 'de, artık hiç yanından ayırmadığı sevgili, zeki, hassas fakat alîl oğlu Cihangir ile geçirecek iken, sevgili zevcesinden yeni bir mektup aldı. Hurrem Sultan pâdişaha olan aşk ve muhabbetini te'yid ve tasvir ettiği bu mektubunda daha çok sabırsızlanmakta, bütün zamanının hüzün ve melâl ile geçtiğini ve iranlılar üzerine henüz hiç bir zafer kazanılmadığı hâlde, İstanbul 'da müjdeciye intizar edildiği şâyiasının dolaştığını, bu haberin ise, kendisinde tereddüt ve endîşe uyandırdığını, o sırada Edirne 'de kaymakam bulunan Bayezid 'in yanına gitmeği bile istemediğini bildirerek, — „Tek Hak taâlâ bana mübârek cemâlini göstersin" — diye hasretini ifâde ve „Cihangir Şah 'ımın gözlerinden öperim" diyerek, oğluna selâmını ilâve etmektedir (Topkapısarayı arşivi, nr. 5038). Fakat bu sırada hassas Cihangir, ağabeyisinin günahsız olarak idamına tahammül edemeyerek, Haleb 'de ölmüş ve pâdişahın iranlılar ile Amasya müsâlehasını (1555) yapıp, avdetine kadar, daha iki sene, Hurrem Sultan zevcine hasret kalmıştır. Bundan sonraki hayatını hayır işlerine, vakıflar ve te'sisler yapmağa hasreden Haseki Hurrem Sultan, bu arada Şâh Ṭahmāsp 'ın hemşîresi ile muhâberede bulunmuş, Süleymâniye 'nin inşasını müteâkip, şahtan hediyeler geldiği zaman da, bilmukabele teşekkürnâmeler göndermiştir (Feridun Bey, *Münşaât*, II, 65). Son senelerini hastalıklı geçirdiği anlaşılan Hurrem Sultan 'ın pâdişah ile birlikte, kışı geçirdiği Edirne 'de rahatsızlığı artmış ve cemâziyelâhır 965 'te (mart-nisan 1558), nisan ortalarında, İstanbul 'a döndükleri vakit, vefat etmiş (*Rüstem Paşa tarihi* adı ile mâruf *Tevârih-i Âl-i Osman*, Üniversite kütüp., T. Y. nr. 2438, var. 286; Busbecq 'den naklen Zinkeisen, *ayn. esr.*, III, 42) ve Süleymâniye câmii yanında defnedilmiştir (üzerine sonradan türbe yapıldı). Haseki Hurrem Sultan İstanbul (Aksaray) 'da, o zaman Avrat pazarı (bugün Haseki) denilen semtte bir kubbeli bir câmi ile şadırvan, yanında imâret, medrese, dârüşşifâ ve mektep yaptırmıştır. Medresenin târihi 946 (1539) 'dır. Şimdi belediyenin polikilniği olan darüşşifâ binâsının tarihi de 957 (1550) 'dir. (bk. *Ḥadîḳat al-cavāmi'*, I, 101; Peçevî, *Tarih*, I, 425). Bundan başka pâdişah, zevcesi için, Mekke ve Medine 'de birer imâret yaptırmış, Edirne 'ye su getirterek, müteaddit çeşmeler açtırmış, Meriç üzerinde Cisr-i Mustafa Paşa 'da kervansaray, câmi ve imâret inşa ettirmişti (Âlî, *ayn. esr.*, var. 337). Bu geniş te'sisler için, Sultan Süleyman 'ın Hurrem Sultan 'a muhtelif tarihlerde bir çok mülknâmeler verdiği, muhtelif yerlerde köy ve mezraalar temlik ederek, bu te'sislerin zengin evkafını meydana getirdiği görülmektedir. Nitekim 958 'de Silistre sancağında, Aydos ve Ahyolu kazalarında bütün mahsûlleri ve haraçları ile temlik olunan kariyelerin raiyet hânelerini ve hudutlarını gösteren bir mülknâme sureti ile (Feridun Bey, *Münşaât*, I, 608 v.dd.) 957, 959, 960 ve 961 tarihlerinde verilen muhtelif mülknâmeler (Topkapısarayı arşivi, nr. 7816) bu geniş evkaf hakkında bizi aydınlatmaktadır. Bir de 964 tarihinde, yâni Hurrem Sultan 'ın ölümünden bir sene evvel, Edirne 'de bütün vezîrlerin (Rüstem, Semiz Ali, Sokullu Mehmed ve Pertev Paşalar). Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile *tevkît* (Muḥammed b. 'Abdi) ve defterdarların şâhid bulunması sureti ile, tanzim edilen bir mülknâme, Vize sancağında

Pınar-Hisar nâhiyesindeki evkafı ve aynı tarihteki diğer bir mülknâme de Kudüs sancağında sancak beyi haslarından ve diğer zeâmet ve timarlardan tefrik edilerek, bu te'sislere vakfedilmek üzere, yapılan temlikleri tesbit etmektedir (Topkapısarayı arşivi, nr. 765 ve 7702). Sultan Süleyman, zevcesinin ölümünden sonra, senelerce onun rûhu için hayırlar yapmakta ve sadakalar vermekte devam etti. Ezcümle 968'de Mısır hazînesinden Mekke ve Medine ulemâ ve fukârasına 3.000 altın gönderilmesini Mısır beylerbeyiliğine emretmiştir (Ahmed Refik, *Hurrem Sultan'ın son seneleri, Yeni mecmua*, 1918, sayı 32, s. 108 v.d.).

Haseki Sultan evkafı XVII. asırda bile o kadar zengin idi ki, 1021 (1612)'de bâbüssaâdeağası Mustafa Ağa Haseki câmiini, bir kubbe daha ilâvesi ile, genişletti (bk. *Ḥadîḳat al-cevâmi'*; bu evkafın Misivri cizyesi hakkındaki 1072 tarihli, nezâreti bâbüssaâde-ağasına âit olan Kudüs evkafının 1084 tarihli vesîkaları için bk. Başvek. arşivi, İbnülemin tasnifi, evkaf, nr. 354, 1011). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

HURREMÂBÂD. ḤURRAMĀBĀD, İran'da Lûristan eyâletinin merkezi olup (nüfusu 6.000), İsfahan ile Kirmânşâh arasında, aynı ismi taşıyan nehrin üzerinde, deniz seviyesinden 1.400 m. yükseklikte ve 33° 32' şimâl arzı ile 48° 15' şark tûlü (Greenw.) dâireleri üzerinde bulunmaktadır. Şehir ile nehir arasında bulunan ayrı bir kaya üzerinde Dîz-i Siyāh („siyah kale") adında bir kalenin hârabeleri vardır. Bu kale orta çağlarda vâlinin konağı idi; bunun bir de Falak al-Aflāk adında müştemilâtı var idi ki, XIX. asrın başlarında Lûristan vâlisinin konağı vazifesini görüyordu. Bu eski kalenin altında 1830'da inşa edilmiş, geniş ve ferah avluları ve bahçeleri olan bugünkü vilâyet konağı vardır. Şehrin karşısında, eski *Şamha* harâbesi mevcuttur; burada bulunan bir dikili taşın kitâbesi Malikşāh'ın torunu Maḥmūd zamanının tarihini taşmaktadır. Şehir J. Rich ve H. Rawlinson tarafından ziyâret edilmiştir. Daha eski İran coğrafyacıları bu şehri zikretmiyorlar; fakat diğer taraftan Yāḳūt ve diğerleri Ray ve Balḫ yakınlarında aynı ismi taşıyan iki yer biliyorlardı.

Bibliyografya: C. Ritter, *Asien*, IX², 207—209; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 426 v.d.; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 206. (J. RUSKA.)

HURREMİYE. ḤURRAMİYA, bir mezhep ismi olup, Sam'ānī'ye göre, bu isim farsça bir kelime olan *ḫurrem* („hoş")'den, müştaktır; zîra mensûpları her hoş olan şeyi mübah saymaktadırlar. Fakat bunun daha ziyâde mezhebin neş'et ettiği söylenen Erdebil'in Ḫurram nâhiyesinden müştak olması ihtimâli vardır. Mas'ūdī (*Murūc*, VI, 186)'ye göre, bunlar Horasan'da, Abū Muslim'in 136 (753/754)'da idamından sonra, meydana çıkıp, şöhret bulmuşlardır; fakat bir kısmı Abū Muslim'in ölmüş olduğunu kabûl etmeyerek, onun „dünyâda adâleti yaymak için" tekrar geleceğine inandıkları hâlde, diğer bir kısmı onun kızı Fāṭima'nin imâmetini kabûl ediyorlardı ve bundan dolayı bu iki fırka biri Muslimîya ve diğeri Fāṭimîya adını aldı. Sanbāẕ adında bir şahıs, Abū Muslim'in intikamını almak maksadı ile, Horasan'da bir isyan hareketine kalkıştı; fakat bu isyan 70 gün zarfında bastırıldı. Bunların ikinci defa Ma'mūn devrinde ḫurramî olan Bābak'in müslüman hukûmetine karşı isyan ederek, „Azerbaycan ile Arrān arasında kâin bir köy olan" Baẕẕ (bâzan tesniye şeklinde Baẕẕān)'de müstahkem bir mevkie kapandığı sırada adı duyuldu. Bābak 201—223 arasında, kalesi Mu'taṣim'ın bir kumandanı olan Afşîn tarafından zaptedilinceye kadar, vaziyetini muhâfaza etti. Kendisi, esir düşerek, Sāmarra'ye gönderildi ve işkence yapılmak suretiyle öldürüldü. O bu işkenceler altında hârikulâde bir metânet gösterdi (bk. *Nişvār al-muḥāżarāt*, s. 75). Kızı Mu'taṣim'ın haremine alındı (*İrşād al-arîb*, I, 369,7). İslâmiyet dâvasına büyük hizmetleri dokunduğu söylenen fâtihler hakkında Abū Tammām ve Buḥturī'nin yazdıkları bir çok kasîdeler vardır. Mas'ūdī'nin zamanında (332=943/944) bu mezhebin mensûpları Rey, İsfahan, Azerbaycan, Karac, Burc ve Māsabaẕān'da bulunuyorlardı. Mas'ūdī'nin yazdığından az zaman evvel, bunların elinde bulunan bir kale 'Alī b. Buvayhī (sonradan 'Imād al-Davla, 321=933; Miskavayhi, I, 278) tarafından zaptedilmişti. 40 sene sonra yine Tîz ve Mukrān havâlisinde bâzı kaleler bunların elinde bulunmakta idi. Bunları 'Aḍud al-Davla'nin mümessili 'Ābid b. 'Alī'ye teslim etmişlerdi (*ayn. esr.*, II, 321).

Bu mezhebin akaidi hakkında en iyi mâlûmatı Muṭahhar b. Ṭāhir'in verdiği anlaşılıyor. Bu zât bu cemâatin mensûpları ile memleketleri olan Māsabaẕān ve Mihricān-Ḳaẕaḳ'ta karşılaştığını söylüyor. Bu akîdeler şunlardan ibârettir (*Livre de la Création*, nşr. Huart, V, 30): „Bunlar muhtelif mezheplere ve fırkalara ayrılmışlardır; fakat hepsi „dönüşe" (yâni tenâsuha) inanmakta müttefik oldukları hâlde, ancak isimlerin ve vücutların değişeceğini iddia ediyorlar. Onlar, kitapları ve akîdeleri ne olursa olsun, bütün peygamberlerin bir tek ruhtan mülhem olduklarını, vahyin hiç bir zaman kesilmeyeceğini kabûl ediyorlar. Onların kanâatine göre, her hangi bir dinin sâliki mükâfat ümit edip mücâzattan korktuğu müddetçe hakikat yolundadır. Câmialarına fenâlık yapmağa kalkışmadıkça veya sistemlerine tecâvüz etmedikçe, böyle bir adamı tezlîl yahut tahkir etmeği kat'îyen tasvip etmiyorlar. Alenî isyan hâlinde bulundukları zamanlardan başka, kan dökmeği şiddetle men'ediyorlar. Abū Muslim'e karşı derin hürmetleri olup, onu öldürttüğü için, al-Manṣūr'u tel'în ediyorlar. Abū Muslim'in kızı Fāṭima'nin ahfâdından olması dolayısı ile, Mahdī b. Fîrūz'un rûhu için, Allahın rahmetini sık-sık niyâz ederler. Hukukî meselelerde lüzûmunda mürâcaat edecekleri imamları, farsça adı ile *firiştah* („melek") dedikleri ve aralarında dolaşan dinî rehberleri vardır. Şarap ve diğer alkollü içkileri içmek, onlara göre, her şeyden daha hayırlıdır. Dinî sistemlerinin esâsı nûr ve zulmettir. Māsabaẕān ve Mihricān-Ḳaẕaḳ'taki evlerinde görüştüğümüz kimseleri, temizlik ve nezâhate gâyet riâyetkâr bulduk; içten gelen bir şefkat ve iyilik göstermek suretiyle, halkın teveccühünü kazanmağa çok gayret ediyorlardı. Bâzılarının, kadınların rızâsı olduğu takdirde, fuḥşu ve her hangi bir kimseye hiç bir zararı dokunmadığı takdirde, sevk-i tabî'înin emrettiği her arzuyu tatmin etmeği hoş karşılayıp, bunlara müsâade ettiklerini gördük."

İṣṭaḫrī (s. 203) de bunlar hakkında az-çok aynı şeyleri söylüyor: — „Köylerinde câmileri vardır ve *Kur'an* da okurlar. Fakat onların gizlice şerîate riâyetsizlikten (*ibāḥa*) başka hiç bir dinî akîdeleri olmadığı israrla söylenmektedir. „— Şu hâlde bunların Abū Muslim'in âilesinde mevcûdiyeti fitrî olarak farzedilen imâmet nazariyesinde sünnî müslümanlardan ayrı olmaları ihtimâli vardır. Cinsi münâsebetlerde lâübaliliklerine gelince, eğer doğru ise, bu), şi'îlerin *mut'a* dediklerine benzer bir şeydir; bundan başka Abū Muslim'in yaşamağa devam ettiğini ve kızının onun bütün haklarına tevârüs eylediğini iddialarında bunlar muhtelif şi'î fırkalarına benzemektedirler.

Bu mezhebin en ziyâde dikkati celp eden mensûbu Bābak olduğundan, bunun akîdelerine dâir bir şeyler öğrenmiş olmamız icâp ederdi. Bilhassa Vāḳid b. 'Amr al-Tamīmī'nin bu şahıs hakkında *Fihrist*'te zikredilen bir tarihi de vardır. Bir çok masaldan ibâret olan bu eser, Flügel tarafından, tercüme edilmiştir (*ZDMG*, XXIII, 531 v. dd.). Bu müellif Bābak'e Cāvîdān adında bir selef atfetmekte Ṭabarī ile birleşiyor ('Abd al-Ḳāhir, *al-Farḳ bayn al-firāḳ*, s. 252). Bābak'in tevâbii dinlerinin asıl kurucusunun Şarvîn adında kendi prenslerinden birisi olduğunu iddia eder. Bu prens gû yâbabası zanc ve annesi bir İran pâdişahının kızı olup, islâmiyetten evvel yaşamıştır. Bu İbn İsfandiyār (trc. E. G. Browne, s. 237)'ın Bāv hânedanından Şarvîn adında birine (Ṭabarî, III, 12955: Şarvîn b. Surḫāb b. Bāb) ve bunun ilk defa „şeyhülcebel" adını aldığına dâir anlattığı hikâyenin diğer bir şeklidir. Bunların dağlarında her türlü sefâhet ve kayıtsızlığın huküm sürdüğü bir bayram yaptıklarını da ilâve ediyor. Bütün bunlara rağmen, bütün islâmî merâsime de zâhiren riâyet ederlermiş. Bunları eski İran mezdekîleri ile bağlamağa uğraşmanın tarihî bir esâsı olmasa gerektir.

(D. S. MARGOLIOUTH.)

HURRÜL'ÂMİLÎ. AL-ḤURR AL-'ĀMILĪ, MUḤAMMED B. ḤASAN (?—1688), imâmiye mütekellimi. al-Ḥurr al-'Āmilī ismi çok zikredilen ve Suriye'de Cabal 'Āmila'deki şi'î âlimler hakkında biografik bir toplama eseri olan *Amal al-āmil* ile bir de sûfî vahdet-i vucûdculuğuna reddiye olan *al-Risāla al-işnā 'aşarīya*'nin müellifidir.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, II, 412; *Suppl.*, II, 578 v.d.; Ḫvānsārī, *Ravżāt al-cannāt* (Tahran, 1307), s. 644.

(LOUIS MASSIGNON.)

ḤURŞİD II. [Bk. HURŞÎD II.]

HURŞİD II. ḤURŞĪD II. (?—767), Taberistan *ispahbad*'i ve bu eyâletin 116 sene hukûm süren Gîlān-Şāh sülâlesinin son hukümdarı. Kendisi Dād Mihr b. Marzbān'ın oğlu olup, „Farşvād Marzbān" lekabını taşıyordu. Anne tarafından Şūl'ün *nahābida* (ermen. *nahapat* „asîlzâde")'lerine mensûp idi ve 122'den 150 (740—767)'ye kadar saltanat sürdü. Sinn-i rüşde vâsıl olunca, kırallığın nâibi olan amcası Sārūye iktidarı onun eline bırakmak istemiş ise de, oğulları tarafından tertip olunan bir sûikasd yüzünden, bu arzusunu tahakkuk ettiremedi ve Ḫurşīd nihâyet Tammīşa ile Sārī arasında bulunan Ḳaṣr-i Dādukān'da amca-zâdelerine galebe çaldıktan sonra, hâkimiyeti ele geçirebildi. Kīsa hisarını tâmir ve Se-Dile (krş. Sadīr, Ḫīra yakınında) denilen kaleyi de inşa etti. Bunun etrâfında bir pazar kurdu ve bir de kervansaray yaptırdı. Abū Muslim'in katlinden sonra, Sanbāẕ, halife al-Manṣūr aleyhinde isyan ettiği zaman, hazînelerini Ḫurşīd'e emâret bıraktı. Mağlûbiyetinden sonra, Ḫurşīd'e ilticâ etmek istedi; fakat yolda, Ḫurşīd'in amca-zâdesinden olup, mârûz kaldığı bir hareketin intikamını almak isteyen Ṭūs tarafından, öldürüldü. Halife hazînelerinin kendisine teslim edilmesini istedi. Fakat Ḫurşīd bunu reddederek, ancak bir *bāc* vermeğe râzı oldu. Taberistan'ın kendisine ne kadar büyük bir servet te'min edeceğini düşünen al-Manṣūr bu ülkeyi fethetmeğe karar verdi. Āmul şehri teslim oldu. Ḫurşīd kadınlarını ve çocuklarını arapların Ḳal'at al-Ṭāḳ („kemer kalesi") dedikleri 'Ā'işa Kargīlī Diz kalesine kapatarak, kendisi, aşker toplamak

üzere, Gîlân ve Deylem'e gitti. Kalenin vebâdan kırılıp, azalmış olan muhâfızları müstevlîlere teslim oldu. Ḫurşîd yeise kapılarak, kendisini zehirledi ve bu suretle Taberistan islâmiyet nufûzu altına girdi. Ṭabarî ve İbn al-Aṯîr tarafından verilen 141 (758) tarihi yanlıştır. Ḫurşîd'in bilinen son sikkesi 148 (765) tarihlidir ki, bu Taberistan takviminin 114'üne tekabül eder.

Bibliyografya: İbn İsfandiyār, *History of Ṭabaristān* (trc. Browne), s. 113—122; Ẓahîr al-Dîn, *Târîḫ-i Ṭabaristān* (nşr. B. Dorn), s. 46—50; Mîrḫvând, *Ravżat al-ṣafā*, III, 125; Ṭabarî, *Târîḫ*, III, 120, 136 v.d.; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, V, 369, 386 v.d.; Balāẕurî (nşr. de Goeje), s. 336 v.d.; Müneccim-başı, *Târîḫ*, II, 393; A. D. Mordtmann, *Erklärung der Münzen* (*ZDMG*, XIX, 486, 495; XXXIII, 110). (CL. HUART.)

ḤURŪF. [Bk. HURÛF.]

HURÛF. ḤURŪF (A.), *ḥarf* [b. bk.]'in cemi.

HURÛFÎLİK. ḤURŪFÎYA, esterâbâdlı Faẕl Allāh tarafından, 800 (1398) senesinde Horasan'ın Esterâbâd [b. bk.] kasabasında kurulmuş bir tarîkattir. Faẕl Allāh o sene kendini Allahın ve kâinâtın künh ve hakikatı kendi zâtında tecellî eden yeni bir peygamber olarak ilân etmiştir. Bu zâta göre, islâm tasavvufunun umûmiyetle belirttiği gibi, Allahın asıl mâhiyeti bir gizli hazîne (*kanz-i maḫfî*) olup, ilk tezâhür ve tecellîsi kelâm şeklinde görülen ilk illetten (*illat-i ūlā*) ibârettir. Kelâm ise, aslî şeklinde bir mümeyyiz sıfat iktisap etmemiş mücerret bir *kalām-i nafsî* mâhiyetindedir. İşte bir nihâî şe'niyet gibi, tezâhür eden bu mücerret kelâm, bâzı anâsıra ayrılıp, o anâsır hâlinde hâricî bir şekil alır. Bu unsurlar ise, arap alfabesinin 28 ve fars alfabesinin 32 harfidir. İşte, kelâm bu şekilleri alınca, *kalām-i mucarrat*'likten *kalām-i malfūz* hâline geçer. Bu *kalāmi malfūz*'un şekillerinin terkip sûretlerinden his ve şuur âlemi vücûd bulur. Hurûfîlerin itikatları hulâsaten şöyle târif olunabilir: hurûfîler âlemin ebediyetine ve dâimî bir deverân hareketine ve bu hareketten tabi'î hâdiselerin husûle geldiğine inanırlar. Cenâb-i Hak bir insanın yüzünde tezâhür ve insanı temyiz eden bir kelâmdır. Bu kelâmın unsurlarında da bir kıymet-i adediye vardır; yüzde, dört kirpik, iki kaş, bir saç vardır ki, yedi eder. Bu yediyi dört unsur ile darbedersek, arap alfabesinin 28 harfini teşkil eder yahut daha başka bir tarzda şöyle târif olunur: dört kirpik, iki kaş ve *savād-i aʿẓam* denilen saç. Bu yediye *ḫuṭūṭ-i ummîya* tâbir edilir ki, her insan yüzünde bu hatlar ile doğar. Yedi de *ḫūṭūṭ-i abîya* vardır ki, bunlar sonradan çıkan hatlardır: iki sakal kılları, iki yanağın iki tarafındaki kıllar, iki bıyık, bir de alt dudaktaki kıllar. Bunları h â l ve m a h â l itibârı ile ayrı-ayrı alırsak 28'i buluruz ki, bu da arap harflerinin sayısıdır. Faẕl Allāh bunlara farsçadaki پ، ژ، چ، گ harflerini de ilâve ederek, sayılarını 32'ye çıkarmıştır. Bu *kalām-i malfūz*'u terkip eden 28 ve yahut 32 harfi insanın yüzünde görmek kabildir (bk. J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London, 1937, şekil 18, s. 243 v.d.). Bu husûsta şöyle bir izah vardır: mâdemki Hakkın kendini peygamberler vâsıtası ile ayân kılması tedricî olmuştur, kâinatın aslî unsuru olan bu harflerin her peygambere gittikçe daha fazla sayıda mâlûm olması tabi'îdir. Nitekim Âdam'e 9, İbrāhîm'e 14, Mūsā'ya 22, ʿĪsā'ya 24, Muḥammed'e 28 ve son peygamber Faẕl Allāh'a da 32 harf mâlûm olmuştur. Bu peygamberlerden son dördüne mâlûm olan anâsırın sayısı, her birine nâzil olan kitapların yazılmış olduğu dilin alfabesindeki harf sayısı kadardır. Bu, ibrânicede 22, yunancada 24, arapçada 28 ve farsçada 32'dir. Bu tedric dolayısı ile, Allahın vahylerini teblige me'mûr olan peygamberlerden en son gelen Faẕl Allāh'ın, kendisinden önce gelenlere mâlûm olan her şeyin mânasını çözecek anahtara sâhip bulunduğu âşikâr olur.

Yine bu sebepledir ki, *Kur'an*'da, mânası beyan edilmeğe muhtac olmayan yahut bir şekilde mâna verilebilecek olan âyetler (*muḥkamāt*) ile sûrelerin başında bulunan *muḳaṭṭaʿāt* gibi, mânası anlaşılmayan yahut türlü-türlü te'vile müsâit olan âyetler (*mutaşābihāt*) hakkında, tefsir ulemâsının aksine, mütâlea yürüterek, sûre başlarında gelen gayr-i mükerrer 14 harfin teşkil ettiği *muḳaṭṭaʿāt*'ı hurûfîler *muḥkamāt* sayarlar ve: — „asıl kelâm-i ilâhî bu on dört kelimedir ki, vech-i âdem ondan fetholunmuştur" — derler; insan yüzündeki *ḫuṭūṭ-i ummîya*'nin hâl ve mahal itibârı ile elde edilen sayısı ile (14) bu *muḳaṭṭaʿāt*'ı teşkil eden harflerin sayısındaki tevâfuku iddialarının burhanı olarak gösterirler. *Hāẕā min faẓli rabbî, ẕālika faẓlu'llāh, vallāhu ẕu 'l-faẓli 'l-ʿaẓîm* beyanlarında olduğu gibi, *Kur'an*'da geçen *faẓl* kelimelerinin hepsinden murad Faẕl Ḫurûfî olduğunu ve insanın yüzünde de *faẓl* isminin okunduğunu söylerler; nitekim buna göre yapılmış resimlerde görüldüğü üzere, aynı yüzde burnu *alif*, iki tarafı *lām*, gözleri de *hā* olarak alıp, insan yüzünde karşılıklı yazılmış Allah kelimesini de okumağa kalkışırlar. Şerîatin emrine uygun olarak, insanın islâmın 5 esâs rüknüne iman etmesi bildirildikten sonra, bu 5 rüknün hakikî mânaları da hurûfîliğe göre izah edilir. Kelime-i şehâdet, namaz, oruç, hacc ve zekâtı da, aynı zorlanmış te'viller ile, hep bu 28 ve 32 harf esâsına götürürler. Kelime-i şehâdet için şöyle bir te'vilde bulunurlar: bunda evvelâ Allahın birliğine şehâdet vardır. Allah kelimesinde 5 arap harfi mevcuttur. Bu harflerden her birinin ayrı-ayrı imlâsından 14 aded harf meydana çıkar. *Muḥammed* kelimesi de aynı yoldan, yâni harflerin *m, ḥ, m, m, d* şeklinde yazılmaları ile, yine bu 14 harfe varır. İki 14 birleşince 28 eder ki, bu da kelime-i şehâdeti verir. Kelime-i şehâdetin başladığı *aşhad* kelimesinde de 4 harf vardır, bunun ilâvesi ile 32 eder ki, bu da Hakkın zât-i şerîfidir. Salât için de aynı te'vil yolundan yürüyerek derler ki: *muḳaṭṭaʿāt*'ı teşkil eden *e, l, r, k, h, y, ʿa, ṣ, ṭ, s, ḥ, m, ḳ* ve *n* harflerinin arapça imlâlarında *ṣad* harfinden *d*, *alif* harfinden *f*, *nun* harfinden de *v* olmak üzere, 3 harf daha meydana çıkar ki, bu suretle mecmûu 17 harf eder, bu da hazarda kılınan namazların farz rek'atlarının sayısına müsâvîdir. Diğer taraftan sefer namazlarında günde 11 rek'at farz namaz kılınır. Bu sayı da hurûfîlerce hurûf-i müteşâbihâtın sayısına tekabül etmektedir. Bu 11'e farsçadaki پ، ژ، چ، گ harfleri ilâve edilirse, 15 elde edilir ki, bu da cuma günleri kılınan beş vakit namazın farz rek'atlarının sayısıdır. Bu te'vil ve izah yolu, dinin hemen bütün umdelerine, sûrelerin, âyetlerin tefsir ve te'vîline aynı cür'etle ve mantikî uygunsuzluklara hiç ehemmiyet verilmeden, tatbik edilmektedir.

Harflerin adedî kıymeti ve esrârı üzerine, çok defa zorlamalar ile ortaya atılan bu te'viller manzûmesinin hiç bir felsefî ve ahlâkî kıymeti olmamakla berâber, hurûfîlik XIV. asrın son yarısında Esterâbâd, Irak, Azerbaycan ve Anadolu sâhalarında yayıldı. Bunlar tarîkatin kurucusu Faẕl Ḫurûfî'nin başlıca halifelerinden Nesîmî'nin kudretli san'atkâr şahsiyetinin te'siri ile ve onun yolunu tâkip eden diğerleri vâsıtası ile türkler arasında uzun zaman yaşadı. Hurûfiler hattâ bir aralık Fâtih Mehmed II.'in sarayına kadar nufûz ettiler. O kadar ki bizzat pâdişahın hurûfî fikirlerine ve mezhebine duyduğu yakın alâka ulemâyı telâşa düşürdü. Vezîr Mahmud Paşa'nın delâleti ve Fahreddin Acemî'nin nufûzu ile, hurûfîler, yakılmak sureti ile, cezâlandırıldılar. Fakat buna rağmen faâliyetlerine devam ediyorlardı. Bayezid II.'in uğradığı sûikast üzerine, bütün bâtınî zümreler aleyhinde şiddetli tâkibâtta bulunuldu; fakat bu da bir netice vermedi. Usûlî, Temennâyî, Rûmî, Penâhî v.b. gibi, bir takım şâirler XV. asır sonları ile XVI. asırda propagandalarına devam ettiler. Âzerî lehcesinin hâkım olduğu yerlerde, Şâh İsmāʿîl, Ṭiflî ve Ḥabîbî gibi kuvvetli şâirler bu cereyanı dâimâ canlı tuttular. Faẕl Allāh'ın mürîdlerinden ʿAlî al-Aʿlā, üstâdının fikirlerini yaymak husûsunda, Anadolu'da bir faâliyet göstermiş olarak tanınmaktadır. Sünnî âlimlerin ileri gelenlerinden biri olan İsḥaḳ Efendi tarafından 1290 (1290)'da yazılan *Kāşif al-asrār va dāfiʿ al-aşrār* adlı dinî risâlede ʿAlî al-Aʿlā'nın XV. asrın başlarında bektaşî tekkelerine girdiği ve Hâcî Bektaş'ın fikirleri imiş gibi göstererek, Faẕl Allāh'ın akîdelerini yaydığı ifâde edilmektedir. Bu iddia, bektaşîlerin içine XV. asrın ilk yarısında hurûfîlerin ve hurûfî akîdelerinin karıştığı düşünülecek olursa, kısmen doğru olarak kabûl edilebilir. Çünkü Fâtih'in sarayına kadar yol bulmuş olan hurûfîler, şiddetli tâkibâta mârûz kaldıktan sonra, bektaşîlerin içine karışmak sureti ile, mevcûdiyetlerini muhâfaza edebilmişler ve propagandalarını devam ettirmeğe muvaffak olmuşlardı. Burada bektaşîler tarafından kullanılan hurûfî edebiyatının bu tarikatin ilk devirlerinde hem müslümanları, hem de hıristiyanları cezbetmiş olması ihtimâline de işâret edilmelidir; zîra hurûfîlerin harf ve âded nazariyesinin esâsında müslümanların olduğu kadar hıristiyanların da gâyet âşinâ oldukları akîdelerin bir izahı verilmiştir: msl. *ʿIşḳ-nāma*'nin ikinci faslı kendisinden evvel gelen peygamberlerin bıraktığı işleri tamamlamağa geldiğini söyleyen ʿĪsā'nın bi'setinden bâhistir. ʿĪsā: — „Ben Hakkın dinini yıkmak için değil, onu tamamlamak için geldim" — der. *ʿIşḳ-nāma* sâdece İsā'nın şimdi göğe çıktığını ve Allahın yer-yüzüne bir *paractete* göndereceğini söylemekle kalmayıp, bunun hattâ en sahîh *İncil* olan Yohanna'nın tahriri üzere olan İncil'in 14. bâbında bulunabileceğini de kaydediyor. Hem ʿĪsā, hem ulemâ ve şeyhler bu tesellî edicinin *rūḥ al-ḳudus* olduğunda müttefiktirler. Bunun mânası, *ʿIşḳ-nāma*'nin dediğine göre, „Tanrının elçisi Muḥammed"dir. İsā'nın ölümünden sonra 600 sene geçtiği ve Muḥammed'in ʿĪsā'nın geleceğini haber verdiği *rūḥ al-ḳudus* olduğunu isbât ederek, dünyaya geldi ve mâdem ki o ölmüştür, ʿĪsā'nın tekrar dünyaya gelmesi lâzımdır. Peygamberin ölümünden sonra 800 sene geçti ve bu sefer dünyaya bir *ṣāḥib-i taʾvîl* geldi. Bu *ṣāḥib-i taʾvîl* mü'minler tarafından, Muḥammed'in geleceğini haber verdiği İsā olarak tanınmaktadır. *ʿIşḳ-nāma*'de hurûfîliğin hıristiyanlıktaki tezâhürlerini belirtecek başka yerler de vardır.

Hurûfîliği bir sistem olarak tedvîn eden eserlere gelince, bunların başında mezhebin kurucusu Faẕl Allāh'ın *Cāvidān-i kabîr* unvanlı eseri gelir. Onun yarısı farsça, yarısı Esterâbâd lehcesinde yazılmış olan bu eserinden başka, adının *İskandar-nāma* olması muhtemel

'Arş-nāma unvanlı diğer bir manzûmesi ile *Muḥabbat-nāma* adlı bir kitabı daha olduğunu biliyoruz. Türkçede en mühim eser Firişte-oğlu 'nun *İşḳ-nāma*'si olup, bu *Cāvidān*'ın bir tercümesidir. Bundan başka, aynı zâtın bir de *Aḥirat-nāma*'si vardır. Mīr 'Alī al-A'lā'nin *Ustuvā-nāma* ve *Maḥşar-nāma* adlı eserleri, Viran Abdal'ın *Risâle*'si, *Cāvidān* şerhi ilk akla gelenlerden olup, bunlardan sonra Refi'î'nın *Gançnāma*'si, Penâhî'nin *Masnavî*'si gibi manzûm eserler ile daha başka isimleri de sıralamak mümkündür.

Bibliyografya: Hurûfîlik hakkında, zeyilde M. Fuad Köprülü tarafından etraflı ve mufassal bir tetkik bulunacağı cihetle, burada hurûfîlik ancak umûmî hatları ile belirtilmeğe çalışılmıştır. Bu madde için bk. M. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918), s. 363 v.dd.; ayn. mll., *Âzerî edebiyatına âit tetkikler* (Bakû, 1926), s. 13 v.dd., s. 37 v.dd.; Besim Atalay, *Bektaşîlik ve edebiyatı* (İstanbul, 1340), s. 30 v. dd.; Sâdeddin Nüzhet, *Bektaşî şâirleri* (İstanbul, 1930), tür. yer.; F. W. Haslück, *Bektaşîlik tetkikleri* (trc. Râgıb Hulûsî), İstanbul, 1928, s. 55; *İA*, madd. FAẒL ALLĀH ve BEKTAŞ; Firişte-oğlu, *İşḳ-nāma* (İstanbul, taş-basm.); Fazlullah, *Cāvidān*; İshak Efendi, *Kāşif al-asrār va dāfi' al-aşrār* (İstanbul, 1290); XV. ve XVI. asır tezkireleri; *Şakayık-i nu'mâniye tercümesi*; John Kingslet Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (London), s. 17 v.d., 58 v.dd., 148 v.dd.

ḤŪRYĀN-MŪRYĀN. [Bk. HÛRYÂN-MÛRYÂN.]

HÛRYÂN-MÛRYÂN. ḤŪRYĀN-MŪRYĀN, Arabistan'ın cenûp sâhilinde aynı adı taşıyan körfezde bulunan takım adaların adı; Ḥellāniya, Ḳarzavît (Ḳarzavt veya Aḳarizavt), Sōdā (Suvadîya), Cabalîya ve Ḥāsikî adalarını ihtivâ eder. Zikrettiğimiz adalardan yalnız birincisi meskûndur; fakat ahalisi, üçüncü adanın sâkinleri de oraya sığınmış olmakla berâber, asırlar boyunca pek azalmıştır. Ḥellāniya'de nebâtât oldukça hüzün verici bir manzara arzeder; bir kaç sâhil fundası, ılgın ağaçları ve mimozalar bu yeknasak manzaraya ancak bir az hayat verir. Adanın ortasında, deniz seviyesinden 1.510 ingiliz kademi yükseklikte, münferit ve sarp bir dağ vardır; onun garbında bir yüksek yayla bulunmaktadır. Su ekseriyâ acıdır; en iyi su avrupalı gemiciler tarafından kazılmış olan bir kuyunun suyudur. Suvadîya'de de öyledir. Cabalîya sudan mahrûmdur ve çöl hâlindedir; orada yalnız çok mıkdarda „bassan" kazı yaşar; öyle ki, ada üzerinde bunların gübreleri bir tabaka teşkil etmiştir. Cabalîya de eskiden meskûn idi ve bir kaç mezar yeri bunu göstermektedir. Takım adaların en garpta bulunanı, sâhilden ancak 20 mil mesâfede olup, 400 kadem yüksekliğinde münferit zirveler şeklinde iki dağı olan Ḥāsikî'dir. Bu da su ve nebattan mahrûmdur, fakat orada sürüsürü pelikan ve kara-batak kuşu yaşamaktadır.

Zenobios'un yedi adası denilen adaların bunlardan ibâret olduğu daha erkenden tesbit edilmiş bulunan bu takım adalar, Part kıralığı ile Ḥażramūt kıralığı arasında hudût teşkil ediyordu; öyle ki Part hudûdunu Ḥüryān-Müryān koyunun en uzak köşesine, yâni takriben 56° 45′ (Greenw.) şark tûlüne birleştirmek lâzımdır. Tabiatın kendilerine o kadar gayr-i müsâit davrandığı bu ada sâkinlerinin denize tâbî olmaları ve balıkçı kavimler arasında yer almaları mukadder idi. Daha İdrîsî (ölm. milâdî 1164), bu devirde siyâsî bakımdan al-Şiḥr'in bir kısmı olan Ḥüryān-Müryān adaları sâkinlerinin kışın çok sefâlet çektiklerini ve hayatlarının ancak gemilerin denizlere açılabildiği mevsimde kabil-i tahammül olduğunu biliyordu. Bunlar gemiler ile 'Omān, 'Adan ve Yemen'e giderlerdi. Başlıca gelir kaynakları Yemen halkına sattıkları boğa ve bâzan da karşılığında ekseriyâ iyi para alabildikleri anber idi. İdrîsî, adaların içinde bulunduğu koya Cavn al-Ḥaşîş adını veriyor. Avrupalılar arasında bu adalara ilk sâhip olanlar portekizlilerdir. 1503'te, Ḥüryān-Müryān takım adaları, Alfonso d'Albuquerque tarafından, keşfedildi. Bu devirden itibâren onlar Portekiz rivâyetlerinde dâimâ Curia-Muria ismi altında görünüyor; bu rivâyetlerde Suvadîya — Sodié, Ḥāsikî — Asquié ve Ḳarzavît — Rodondo şeklindedir. Daha sonra adalar Masḳaṭ sultanına geçti ve o da 14 temmûz 1854'te bu adaları ingilizlere bıraktı.

Bibliyografya: İdrîsî, *Nuzhat al-muştāḳ* (trc. v. Jaubert), I, 54, II, 49; Ferñao Lopez de Castanheda, *Historia do descobrimento e conquista da India pelos Portuguezes* (Coimbra, 1554), I, fasıl 54; Fernan Mendes Pinto, *Historia Oriental de las peregrinaciones* (portekizceden castellancaya trc. Francisco de Herrera), Madrid, 1620, fasıl 3; Joao de Barros ve Diego de Couto, *Da Asia* (Lissabon, 1628), Decada I, livro VII, fasıl 4, var. 134; IX, fasıl 1, var. 172; Dec. VI, livro X, fasıl 18; Dec. VIII, livro I, fasıl 5; P. Manoel d'Almeyda, *Historia general de Ethiopia a alta* por P. Balthasar Tellez (Coimbra, 1660), libr. III, fasıl 2; IV, fasıl 24; *L' Ambassade de Dom Garcias de Silva Figueoer en Perse* (Paris, 1667), s. 5, 498; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, s. 306, 336—345, 657; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (*Abh. K. M.*, III)3, Leipzig, 1864), s. 145; ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 98 v.d.; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 186 v.d.; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916), I, s. 149; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (*Osten und Orient*, I/4, Wien, 1922), I, s. 189; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschihte des alten Orients* (München, 1925), II, 722 v.d. (ADOLF GROHMANN.)

ḤUSĀM. [Bk. ḤÜSÂM.]

ḤUSAYN. [Bk. ḤÜSEYİN.]

ḤUSRAV. [Bk. HUSREV.]

ḤUSREV. [Bk. ANÖŞARVĀN, ḤUSRŪ, KİSRĀ, PARVİZ.]

HUSREV. ḤUSRAV, ABU 'L-ḤASAN AMĪR B. AMĪR SAYF AL-DĪN MAḤMŪD ŞAMSÎ (1253—1325) eserlerini farsça yazmış bir türk şâir ve edîbi olup, 651 (1253)'de Hindistan'da doğmuştur. Babası Laçın aşîretinden bir türk olup, Cengiz Han'ın saltanatı esnâsında, Balḫ yakınındaki Hazāra'den Hindistan'a hicret etmiş ve Patyālî'de yerleşmiştir; orada Dehli sarayı mensûplarından 'İmād al-Mulk'ün kızı ile evlenmiştir. Ḥusrav 9 yaşında bir çocukken babasını kaybetmiş ve ana tarafından büyük babası kendisini yetiştirmiştir. Pek istidatlı olup, tetebbûu çok severdi. Dehli'nin birbirini tâkip eden şu 7 hükümdarının teveccühlerini kazanmıştır: 1. Muḥammed Sulṭān b. Sulṭān Ġiyāṯ al-Dīn Balaban (664—686 = 1265—1287), 2. Sulṭān Mu'izz al-Dīn Kayḳubād (686—689 = 1287—1290), 3. Sulṭān Calāl al-Dīn Fīrūz Şāh II. b. Calāl al-Dīn (689—695 = 1290—1295), 4. Sulṭan Muḥammed Şāh I. 'Alā' al-Dīn (695—715 = 1295—1315); 5. Sulṭan Mubārak Şāh I. Ḳuṭb al-Dīn (716—720 = 1316—1320), 6. Sultan Tuġluḳ Şāh I. Ġiyāṯ al-Dīn (720—725 = 1320—1324) ve 7. Sultan Muḥammed II. b. Tuġluḳ (725—752 = 1324—1351).

Ḥusrav Niẓām al-Dīn Avliyā' (ölm. 725 = 1324)'nın talebesi veya mürîdi idi ve ona karşı pek büyük hürmet ve pek samîmî tâzim hissi beslerdi. Ġiyāṯ al-Dīn Tuġluḳ Şāh'ın Bengāle'ye seyahatinde ona refakat ederken, mürşidinin ölümü haberini alınca, acele Dehli'ye döndü; hükümdarı nezdindeki vazifesini bırakıp, bütün servetini fakirlere dağıttı. Ondan sonra bu velînin mezarı yanında yerleşip, 6 ay sonra, Dehli'de, 725 (1325) senesinde, öldü.

Şu eserlerin müellifidir:

1. *Tuḥfat al-ṣiġar*, 15 ile 19 yaşları arasında yazdığı şiirler;

2. *Vasṭ al ḥayāt*, 20 ile 32 yaşları arasında yazdığı şiirler;

3. *Ġurrat al-kamāl*, 34 ile 43 yaşları arasında yazdığı şiirler;

4. *Baḳiya-i naḳîya*, yaşının kemâle erdiği zamana âit kıt'alar yahut şiirler.

Bu dört *dīvān*, *Kulliyāt-i Amīr Ḫusrav* ismi ile, Luknov'da Naval Kişor matbaasında, (taş-basm.) basılmıştır.

5. *Nihāyat al-kamāl*, gazeller ve rübâîler mecmuası;

6. *Miftāḥ al-futūḥ*, Calāl al-Dīn Fīrūz Şāh II. saltanatının ilk senesinden, yâni tahta çıkışından 689—690 (1290—1291)'da Dehli'ye avdeti zamanı arasındaki harplerinin manzûm bir tasviri

7. *Maṭla' al-anvār*, ahlâkî ve dinî bir manzûme; Niẓāmî'nin *Maḫzan al-asrār*'ının bir nazîresi;

8. *Şîrîn u Ḫusrav*, Niẓāmî'nin *Ḫusrav u Şîrîn*'inin bir nâzîresi;

9. *Macnūn u Laylā*, Niẓāmî'nin *Laylā u Macnūn*'unun bir nazîresi (Kalküte 1244, Luknov, 1286 taş-basm.).

10. *Ā'īna-i Sikandarî*, Niẓāmî'nin *İskandarnāma*'sine bir nazîre;

11. *Haşt Bihişt*, Bahrām'ın aşk mâcerâları hakkında bir mesnevî. Niẓāmî'nin *Haft paykar*'ine bir nazîre;

12. *Ḳirān al-sa'dayn*, Sulṭān Mu'izz al-Dīn Ḳayḳubād'ın, babası Bengāle sultanı Naṣîr al-Dīn Buġrā Ḫān ile Dehli'de 688 (1289)'de vukû bulan mülâkatının manzûm tasviri; taş-basm., Luknov, 1259;

13. *Nuh sipihr*, Ḳuṭb al-Dīn Mubārak Şāh'ın sarayı ile saltanatı esnâsındaki en mühim vakayinin manzûm bir tasviri;

14. *Duvalrānī Ḫiżr Ḫān*, Sulṭān 'Alā' al-Dīn'in oğlu Ḫiżr Ḫān'ın gucaratlı Ray Karn'in kızı Duval Rānī ile olan aşk mâcerasına dâir bir manzûme;

15. *I'cāz-i Ḫusravî*, belâgate dâir bir eser. Luknov'da Naval Kişor matbaasında (taş-basm.) basılmışıtr.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳāsim Fihrişta, *Tārīḫ-i Firişta*, II, 753; Dārā Şikūh, *Safînat al-avliyā'*, s. 98; Āzād al-Bilgirāmî, *Ḫizānat-i 'āmira*, s. 209; G. Ouseley, *Biographical Notices*, s. 148—163; Sprenger, ... *Oude Catalogue*, s. 467—470; Rieu, *Cat. of persian Mss.*, s. 609; Ethé, *Ind. Off.*, nr. 1186 ve *J. Moslem Institute* (1906), nr. 2, II, 89. (M. HIDAYET HOSAIN.)

HUSREV. ḤUSRAV BEG, ĠĀZĪ (1480?—1541), Kanunî Sulṭan Süleyman devrinde

Sırbistan, Bosna, Dalmaçya, Hırvatistan ve Macaristan fütûhâtında mühim bir rol oynamış **hudût beylerindendir.** Babası, Dubrovnik vesikalarına göre (15 nisan 1483 tarihli vesika için bk. Cons. Rong., 24, 148), Hersek 'te Trebinje kniazı Radivoj 'un akrabâsı bulunup, sonradan Bayezid II. 'e dâmad olan Ferhad Bey idi (bk. Dr. Çiro Truhelka, *Tursko Slovjenski spomenici Dubrovaçke arhive*, Sarajevo, 1911, s. 176). Husrev Bey 'in vakfiyelerinde (Sarajevo 'daki câmiine âit 938 ve medresesine dâir 943 tarihli arapça vakfiyeleri ile Makedonya 'da Zihne kazası ve Bosna 'da Dobor kalesindeki vakıfları için 944 tarihli vakfiye) adı ve babasının adı „Ḫusrav b. Ferhād Beg" geçtiği gibi (ayn. mll., *Gazi Husrefbeg, njegov zivot i njegovo doba*, Sarajevo, 1912, s. 115, 133, 140; *Spomenica gazi Husrevbegove četiristogodišnjice*, Sarajevo, 1932, s. II, XXVI, XXXVII), Yahya Paşa 'nın 912 'de Üsküp 'teki evkafı için tanzim edilen vakfiyede de, şâhid sıfatı ile, bu şekilde imzâ meveuttur (bk. Glişa Elezoviç, *Turski spomenici*, Beograd, 1940, s. 517). Ferhad Bey, Adana muhâfızı olduğu sırada, kölemenlere karşı bir savaşta şehid düşmüş idi (1485). Annesi Bayezid II. 'in kızı bulunan Selçuk Sultan yine Bayezid II. 'in sağlığında vefat etmiş ve İstanbul 'da, Bayezid câmii yanında, husûsî bir türbeye defnedilmişti. Selçuk Sultan 'ın bir câriyesine âit bir vakfiyeden, Husrey Bey 'in Neslişah Sultan adında bir kız kardeşinin bulunduğunu da anlıyoruz (Sarajevo 'da Vratnik mahallesinde bulunan câmi ve mektep için bâzı gayr-i menkûller vakfeden ve ismi bilinmeyen bu câriye İstanbul 'da 955=1548 tarihinde tanzîm ettiği vakfiyesinde, evkafının mütevellisi olarak, voyvada Sinâneddin ile sâhibesi Selçuk Sultan 'ın kızı Neslişah Sultan 'ı ve bunların vefatından sonra merhûm Husrev Bey 'in vakfının mütevellîsini tâyin ettiği hakkında bk. Sarajevo Gazi Husrevbeg kütüp., *Şer'i mahkeme sicilli*, nr. 1; Dr. Çiro Truhelka, *ayn. esr.*, s. 3; *Spomenica*, s. 18). Husrev Bey 'in 1521 tarihine kadar hayatına dâir bilgimiz çok mahdut ve tevsik edilmemiş bir hâldedir. Ferhad Bey 'in Serez 'de sancak beyi olarak bulunduğu sırada, 1480 tarihinde doğduğu zannedilmektedir (*Zaman* gazetesi, Sarajevo, 28. XII. 1911, nr. 48). Babasının vefatından sonra, annesi ile birlikte, her hâlde İstanbul 'da ikamet etmiş, diğer sultanzâdeler gibi, tahsil ve terbiye görmüş ve Serez havâlisinde babasından intikal eden ehemmiyetli emlâk ve arâziye de sâhip olmuş idi. *Tarih-i diyâr-i Bosna* adlı eserin müellifi Saraybosnalı ve Muvakkıt lekabı ile tanınan tarihçi Sâlih Sıdkı Hacı Hüseyinoviç 'e göre, dayısı şehzâde Mehmed 'in Kefe sancak beyliğine tâyin edildiği sırada (909 = 1503) Husrev Bey birlikte gitmiş ve hattâ, onun elçisi sıfatı ile, Moskova 'ya gönderilmiştir. (Sarajevo müzesine bağlı Balkan tetkikleri enstitüsü kütüp., nr. 1125, I, 113—143). Mamafih bu müellifin, Husrev Bey 'i 909 (1504) 'da İşkodra 'da ve 912 (1506) 'de Bosna sancak beyi gösterilmesi doğru olmasa gerektir. Çünkü Yahya Paşa 'nın Üsküp 'teki evkafı için, 912 (1506) 'de tanzim ettirdiğini yukarıda bildirdiğimiz vakfiyesinde, Husrev Bey kapıcıbaşı olarak görüldüğü gibi, Dubrovnik (Ragusa) cümhuriyetinin Bosna 'ya gelen her sancak beyini husûsî mümessiller vâsıtası ile selâmlaması mûtad olduğuna ve buna âit Ragusa arşivindeki zabıtlardaki vesikalar arasında onun adı geçmediğine göre, Belgrad fethinden önce, Husrev Bey 'in Bosna sancak beyliğinde bulunmadığı muhakkak sayılmaktadır. Binâenaleyh Peçevî 'nin de bildirmesine rağmen, onun İşkodra sancak beyi olup-olmadığı ve Semendire sancak beyliğine ne zaman tâyin edildiği, kat'î surette, mâlûm değildir. Belgrad 'ın muhâsarasında ve fethinde, Semendire sancak beyi sıfatı ile, büyük rolü vardır. Bu mühim kalenin düşmesini kolaylaştırmak iç'n, Sava 'nın öte tarafında bulunan Zemun (Zemlin, Semlin) kalesini zaptetmiştir. Belgrad 'ın fethinden sonra, Bosna sancak beyi olan akrabâsı Yahya Paşa-zâde Bâlî Bey (Küçük) ile Husrev Bey 'in vazifeleri tebdil edildi (Peçevî, *Tarih*, I, 71; 12 şevvâl 927 = 15 eylûl 1521 tarihli ferman hakkında bk. Başagıç, *Gazi Husrevbeg, u spomen çetiristogo dinjice dolaska u Bosnu*, Sarajevo, 1907, s. 24). Dubrovnik cümhûriyeti, ilk defa Bosna sancak beyliğine tâyin edildiği anlaşılan Husrev Bey 'i bu esnâda, Mihail Bucignolo adında birisi vâsıtası ile, yeni vazifesinde selâmlamış idi (ona 27 eylûl 1521 tarihli verilen tâlimat hakkında bk. *Cons. Rog.*, 36, 105). Husrev Bey bu vazifesinde dört sene kalmıştır. Knin, Skradin (1522), Ostrovica (1523) kalelerinin fetihlerini bu sırada yaptı. Yayçe (Jajce) kalesi muhâsarası esnâsındaki muvaffakiyetsizliği dolayısı ile, 1525 senesi ortalarında, kısa bir müddet için, Bosna vâliliğinden azledilmiş, fakat aynı senenin sonuna doğru tekrar eski mevkiini almış idi (Ragusa hukûmeti bu defa da Leonardo Gjorgjiç 'i 11 kânun II. 1526 tarihinde aynı vazife ile göndermiş idi; bk. *Cons. Rog.*, 38, 79).

Husrev Bey ikinci defa Bosna vâliliğinde 1533 senesi sonuna kadar kalmıştır. Bu müddet zarfında Sultan Süleyman 'ın seferlerine iştirâk etmiştir. Müstakillen de fütûhatta bulunmuştur. Ezcümle Mohaç meydan muhârebesinde (1526) Bosna sipâhîleri ile sayısı 10.000 'e kadar yükselen ve „deli" tâbir edilen tecrübeli süvârî kuvvetlerine katılmıştır. Yahyâ Paşa oğlu Bâlî Bey ile birlikte, düşmanı içeriye celbederek, arkadan vurmak tertibinin tahakkukunu deruhde etmiş ve bunu mükemmel bir surette başarmıştır. Bundan sonra Husrev Bey Bosna, Dalmaçya, Slavoniya ve Hırvatistan 'da askerî bakımdan ehemmiyetli olan bir çok kale ve palankaların fethine muvaffak olmuştur. Bu devirdeki fütûhâtı arasında Obrovaç kalesinin zaptını da saymak mümkündür (1527).

Onun faâliyetlerinin en mühimlerinden biri Yayçe 'nin fethi idi. Fâtih Sultan Mehmed zamanında (1463) fetholunan ve Bosna kırallığının son pâyitahtı olan Yayçe kalesi, macarlar tarafından, zaptedilmiş (26 kânûn I. 1463) ve yeni teşkil edilen „Yayçe banlığı" merkezi yapılmışidi. Yayçe 'nin 1525 tarihinde akamete uğrayan muhasarasının kendisinin Bosna vâliliğinden azledilmesine sebep olduğunu unutmayan Husrev Bey, büyük kuvvetler gönderip, kale kumandanını kaleyi teslime mecbûr etmiştir (1528). Husrev Bey 'in bu muvaffakiyetinden haberdar olan Banyaluka kalesi kumandanı, onun gelişini beklemeden, kaleden kaçmış ve Bosna 'nın şimâlinde mühim bir mevki olan bu kale böylece, mukavemet etmeden, teslim olmuştur.

Osmanlı devletinin mahmîsi Yanoş Zapolya 'yı macar kralı tanımağa bir türlü râzı olmayan Ferdinand 'ın Budin 'e gönderilen kuvvetlerine karşı, Yahyâ Paşa oğlu Mehmed Bey ile birlikte, hudûtları korumak suretiyle büyük yararlıklar göstermiş idi. Bu Budin muhârebeleri hep kış zamanına tesâdüf ettiği için çok güç olmuş, bir çok fedâkârlıkları istilzâm etmiştir.

Gâzî Husrev Bey 1533 senesi sonundan 1536 senesinin ilk yarısına kadar, yânî iki seneden fazla bir müddetle Bosna 'dan ayrılmış ise de, bu defa, bâzı müelliflerin zannettikleri gibi, azledilmemiş, ancak tekrar Semendire sancak beyliğine naklolunmuş, yerine Mihal Bey-zâde Mehmed Bey getirilmiştir. Bunu gerek Sırp mültecîlerinden birisinin (Pavle Bakiç) kıral Ferdinand 'a gönderdiği ve Semendire sancağı idâresinin Mehmed Bey 'den alınıp, Bosna sancak beyi Husrev Bey 'e teslim edildiği hakkındaki 26 kânun I. 1533 tarihli mektuptan (bk. A. Iviç, *Spomenici Srba u Urvarskoj, Hrvatskoj, i Slavoniji XVI. i XVII. st.*, *Novi Sad*, 1910, I, 117—118), gerek bizzat Husrev Bey 'in 1535 'te Ferdinand 'a, boşnakça olarak, yazdığı ve „Semendire Belgrad, Tuna sâhilleri ve bütün Sirem (Firie, Syrmic) memleketi hâkimi" bulunduğu yolundaki mektubundan anlıyoruz. Onun üçüncü defa olarak Bosna sancak beyliğine tâyini haberi ise, Jeronin Laski 'nin 23 nisan 1536 tarihli, kıral Ferdinand 'a hitâben yazılan lâtince mektubunda (Gevay, l. c. 141, nr. CVII) ve Ragusa hukûmetinin Petar Buniç 'e yazılan, 25 mayıs 1536 tarihli emrinde bildirilmektedir (Bk. Letere e commiss. di Levante, 22,54,55).

Bundan sonra Gâzî Husrev Bey, ömrünün sonuna kadar (1541), Bosna sancak beyi kalmıştır ve bu suretle, 3 defa olmak üzere, Peçevî, Evliyâ Çelebî ve onlardan naklen Hammer 'in iddiaları hilâfına, 30 veya 33 sene değil (Peçevî, *Tarih*, I, 44; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1315, V, 441; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311 II, 272; J. von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, trc. Hellert, Paris, 1836, V, 443), ancak 17 sene kadar bir zaman Bosna sancak beyliği yapmıştır.

Üçüncü defa Bosna beyliği sırasında Husrev Bey, Yahyâ Paşa oğlu Mehmed Bey ile birlikte Slavoniya 'da Pojega ve civârını zaptetmiştir (1536). Bundan sonra Klis kalesine karşı teşebbüse geçti. Ferdinand 'ın Petar Krujiç kumandasında gönderdiği 10.000 kişilik kuvvete karşı kethüdâsı Murad voyvodanın kazandığı muvaffakiyet neticesinde, Krujiç mağlûp edilmiş ve bunun üzerine Klis kalesi de Murad Bey 'e teslim olmuş idi (1537). Bu yararlıklar mukabilinde Murad Bey 'e yeni teşkil edilen Klis sancağı beyliği verilmiştir. Aynı zamanda Husrev Bey 'in haslarına ve Murad Bey 'in zeâmetine de ilâveler yapılmıştır.

Türk kuvvetlerinin Korfu seferinde (1537) bulunmasından istifâde eden kral Ferdinand, İvan Katzianer kumandası altında, mühim bir kuvveti, Osek kalesini zaptetmek için, göndermiş idi. Husrev Bey 'in âcil dâveti üzerine, Klis 'ten gelen Murad Bey ile Semendire (Smederevo) sancak beyi Yahyâ Paşa oğlu Mehmed Bey muhâsara hâlinde bulunan Osek 'in yardımına koştular. Bunu haber alan Katzianer Diyakovo (Djakovo) civârında Goryan 'da vukû bulacak olan savaşın ârifesinde kaçmış olduğundan, askeri de kolayca dağıtıldı. Fakat aynı senede Husrev Bey Skradin 'i kaybetmiştir. 1538 senesinde Trogir, Nadin, Vrana ve Dubica kalelerinin fethine rağmen, venedikliler Obrovaç ile Ostrovica 'yı zaptetmişlerdi. Fakat ertesi sene (1539) Siny kalesinin fethine muvaffak olundu.

Bosna vâliliğinin üçüncü devresine rastlayan bu fütûhât, Husrev Bey 'den ziyâde, Murad Bey 'in gayreti ile olmuştur. Çünkü kendisi bu sırada Sarayevo 'da ismini ve hâtırasını ebedîleştirecek olan büyük eserler meydana getirmek ve mevcût olanları daha faydalı bir şekle koymakla meşgûl bulunuyordu. Sarayevo 'nun coğrafî ve tarihî mevkiinin ehemmiyetini gâyet iyi kavramış bulunduğundan, şehrin ilerideki kültür

ve ticâret inkişâfının esâslarını sağlâm bir surette vaz'etmek istiyordu. Nitekim bu uzak görüşün mahsûlü olan tasavvurlarını tahakkuk ettirmeğe muvaffak oluyordu. Paris'teki Collège de France ile aynı asırda te'sis edilen Gâzî Husrev Bey medresesi asırlarca hakikî bir ilim ve kültür ocağı olarak yaşadı. İmâret, misâfirhâne ve diğer hayır müesseseleri örnek ittihaz edilebilecek şekilde tanzim edilmişti. Yaptırdığı bedestenler ve hanlar bütün o bölgenin ticârî ve iktisâdî merkezleri hâline gelmiş ve Bosna vilâyetinin bu sâhadaki terakkîsinde büyük rol oynamışlardı.

Bundan evvelki askerî muzafferiyetleri neticesinde Kosova muhârebesi (1389) ile başlamış olan Bosna fütûhâtını hemen-hemen sona erdirmiştir. Hattâ Bosna vilâyetinin şimâl ve garp hudûtlarını bir haylı genişletmeğe muvaffak oldu. Bundan dolayı kendisini Osmanlı imparatorluğunun en değerli kumandanlarından biri olarak saymak icâp eder. Böylece bir taraftan askerî, diğer taraftan kültüre müteallik olan faâliyetlerinin neticelerini bizzat gördükten sonra, bu fedakâr kumandan ölümünü büyük bir huzûr içinde beklemeğe hak kazanmış oluyordu.

Gâzî Husrev Bey gibi meşhûr bir kahramanın tabi'î ölüm ile vefat etmesini kabûl edemeyen Bosna halkı, ölümünü şehâdet neticesi olarak göstermeğe çalışmış ve bunun için efsâneler icat etmiştir. Hâlâ halk arasında dolaşan bu rivâyetlere göre, Gâzî Husrey Bey, Karadağ'da isyan eden Kuçi kabîlesi ile bir çarpışma esnâsında, şehid düşmüştür ki, bunu Peçevî (I, 45) nakleder. Fakat bu rivâyetin tarihî hiç bir mesnedi yoktur. Kabîle ismi ve dolayısı ile, bu kabîlenin bulunduğu mıntaka ismi olan Drobnyak (rivâyete göre, Gâzî Husrev Bey'in ahşası orada gömüldüğü için, o mıntakaya Drobnjak, sonra cem'i olarak Drobnjaci denilmiş idi) Gâzî Husrev Bey'den çok evvel mevcût idi. O her hâlde tabi'î bir ölüm ile Saraybosna (Sarajevo'da)'da vefat edip, sağlığında hazırlanmış olan türbesine defnedilmiştir. Türbesi kapısının üstünde yazılı arapça manzûm vefat tarihinin son mısraı: *raḥmatu 'l-mâcid 'alayhi kulla yavm* (948) Vefatı tarihi bir türkçe mecmûada (Sarajevo, Balkan tetkikler enstitüsü, nr. 1125) 23 safer 948 (18 haziran 1541) olarak kaydedilmiştir. Rüstem Paşa'ya nisbet edilen *Târih-i âl-i Osman*'da Gâzî Husrev Bey'in ölüm haberinin İstanbul'a 15 saferden sonra vâsıl olduğunu bildirildiği gibi (İstanbul Üniversite kütüp., nr. 2438; var. 220; *Die Osmanische Chronik des Rustem Pascha, von Ludwig Farrer, Türk. Bibl.*, Leipzig, 1923, XXI, 109), oldukça şâyân-i itimat olan Fojnica'daki katolik manastırı kronikinde Dr. Çiro Truhelka tarafından (bk. *Glasnik Zem. Muzeja*, Sarajevo, 1909, XXI) Husrev Bey'in 1541'de öldüğü kayıtlıdır. Şehâdeti vâki olsa idi, bu kronik muhakkak bildirecekti.

Gâzî Husrev Bey'in Mahmud adında bir oğlu olduğu bâzı eserlerde (*Sicill-i osmânî*, II, 272; *Encyclopédie de l'Islâm*, Leiden, 1927, II, 1026) bildirilirse de, mevsûk değildir. Çünkü Husrev Bey vefat ettiği zaman, erkek evlâdı olmadığı için, Bosna'daki çiftlikleri hazîneye alınmış ve her sene öşür bedeli havâss-i hümâyûn eminlerine ödenmek şartı ile, bu çiftlikler, 948 senesindeki tahrir defteri mûcibince, sadrâzam Rüstem Paşa'ya verilmiştir (211 numaralı Bosna livâsı tahrir defteri, s. 127—130).

Gâzî Husrev Bey'in kültür sâhasındaki faâliyeti bütün askerî muzafferiyetlerinden ve kahramanlıklarından daha mühimdir. 1436'da dâimî olarak Osmanlı hâkimiyetine geçen, evvelâ uç beyi (1440—1463), sonra ilk sancak beyi (1463—1470) olan İshak Bey oğlu Gâzî İsâ Bey'in te'sis ederek, içinde bir saray yaptırdığından dolayı, Saray (Sarajevo) adını alan ve bilâhare Bosna vilâyeti merkezi hâline gelen kasabanın (Gâzî İsâ Bey burada 1462'de Fâtih Sultan Mehmed nâmına bir câmi inşa ettirdiği gibi, daha sonra han, hamam, bedestan, kervansaray ve köprü gibi, mühim te'sisler de yaptırmış idi) ikinci müessisi ve, gittikce inkişâf eden bu şehri hakikî bir ilim ve ticâret merkezi hâline koyan Gâzî Husrev Bey olmuştur. Onun inşa ettirdiği en mühim binâsı, şehrin ortasındaki Bey câmii (Begova djamija) adı ile meşhûr câmi (inşâ tarihi 937 = 1530) ve asırlar boyunca İslâm dini ve edebiyatına büyük ve mühim şahsiyetler yetiştiren, Gâzî Husrev Bey medresesidir (Kurşunlu medrese = Kurşumlija, inşâ târihi 944 = 1037). Bundan başka hankâh, imâret ve misafirhâne gibi te'sisler vücûda getirdi; bedestan, taşlı han, hamam, müteaddit hanlar v. b. yaptırdı ve bunlar ile birlikte çok zengin arâziyi, bu hayır te'sislerinin idâmesi için, vakfetti. Vefâtı senesinde yalnız haslarından senelik vâridat 800.831 akçe idi (bk. Başbakanlık arşivi, İstanbul tahrir defteri, nr. 211, 307[a]; bir de 462 numaralı ve 975 tarihli tahrir defterinde te'sisleri ve müfredâtlı olarak, vakıfları kaydedilmektedir). Gâzî Husrev Bey'in câmi, medrese, imâret ve diğer vakfettiği binâları Evliyâ Çelebî de görmüş, türbesini ziyâret etmiş ve *Seyahatnâme*'şinde bunlardan bahsetmiştir (V, 430 v. d., 436, 441), Onun Sarajevo'daki köşkünün Çurçiç mahallesinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Sayfiyesi ise, İlidza civârında Glavogodina köyünde idi. Burada 13 eylûl 1530'da İstanbul'a giden Ferdinand'ın elçileri Joseph Lamberg ile Nikola Jurišiç'i büyük merâsim ile kabûl etmiş idi, bunu seyâhatlerinde bu elçilik maiyetinde bulunan Sloven Benedikt Kuripeşiç, tesbit ile anlatmıştır (eser Ljubljana'da 1531'de basılmıştır). Kabûl merâsimine âit ilâve ettiği bir resimden, Gâzî Husrev Bey'in iri-yarı bir adam olduğu görülmektedir. Kıyâfetine son derece itinâ ettiğine ve husûsî terzisinin Dobrovnik'e kadar gidip, efendisinin elbiseleri için çok ağır mallar aldığına dâir Ragusa arşivinde vesikalar mevcuttur. Vakar sâhibi ve debdebeyi seven Gâzî Husrev Bey'in fakirlere karşı çok merhametli, gayr-i müslimlere karşı müsâmahakâr, çok âdil ve iyi kalbli bir adam olduğunda tarihçiler müttefiktirler. Bosna hıristiyanları onu hâlâ şükrân ile yâdetmektedirler.

Eugène de Savoie 1697 (23 ve 24 teşrin I.)'de Bosna'ya girişinde ve Sarajevo şehrini yaktığı sırada, Gâzî Husrev Bey'in vakıflarını da yakmış ve yağma ettirmiş idi. Bu tahripten ancak câmi, medrese ve hamam kurtulabilmiştir. Bu esnâda bu evkafa âit orijinal vesikaların, vakfiyelerin de zâyi olduğu tahmin edilmektedir (Dresden Sax. kütüp.'deki XVIII. asra âit bu evkafın bir mukarrernâmesi için bk. *Spomenica*, s. 94, 103). Zamanla bir taraftan askerî hazimetler, diğer taraftan arâzi islâhatı sebepleri ile bu evkafın bir kısmı ayrılmış ve neticede vakfedilen emlâk ve arâzinin ancak küçük bir kısmı kalmıştır. Buna rağmen Gâzî Husrev Bey vakfı, Bosna-Hersek vakıflarının en zengin ve en mühimmidir ki, 1932/1933 senesi varidâtı 3.709.535 dinar 55 para (aş.-yk. 112000 türk lirasi) olarak tesbit edilmiştir (bk. *Spomenica*, s. 125). Gâzî Husrev Bey câmii inşasının 400 üncü yıl dönümü, küçük bir gecikme ile, 19—21 teşrin I. 1932'de büyük merâsim ile tes'îd edilmiş ve bu vesile ile, büyük kahraman ve kumandan, Bosna-Saray şehrinin hakikî müessisi Gâzî Hüsrev Bey'in rûhu tes'id edilmiş, muhtelif neşriyât yapılmış, bir çok memleketler bu merâsime, hey'etler göndermek sureti ile, katılmışlardır. Böylece Avrupa müslümanlarının ve bilhassa Boşnaklar'ın büyük tarihî simâlarından biri olan Gâzî Husrev Bey'e büyük şükran borcu ödenmiştir.

Gâzî Husrev Bey'in azâdlı kölesi olan Murad Bey, Tardıç'e gelince, Dalmaçya'da Şibenik şehrinde doğmuş olması muhtemeldir. Gâzî Husrev Bey'in kapıcısı, sonra voyvada ve müteâkiben Klis ve Pozega sancak beyi olmuştur. Klis fethi münâsebeti ile gâzî unvânını kazanmıştır. Pozega'da vefat edip (952 = 1545), naaşı Sarajevo'da Gâzî Husrev Bey'in türbesi yanındaki türbeye defnolunmuştur.

Bibliyografya; Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332), s. 217; Sa'd al-Dîn *Tâc al-Tavârîḫ* (İstanbul, 1279), II, 51; Kara-Çelebî-zâde Abdülaziz, *Süleymannâme* (Bulak, 1284), s. 32, 45, 85; Celâlzâde Mustafa, *Ṭabaḳât al-mamâlik va daracât al-masâlik* (İstanbul Üniversite kütüp., T.Y., nr. 5997, var. 224); 'Âlî, *Kunh al-aḫbâr* (İstanbul Ünivesite kütüp., T. Y., nr. 5959, var. 140[a], 232[a], 262[a], 265[b], 275[a]); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, 84, 300, 311 v.d., 320, 362, 367, 565; Dr. Safvet Beg Başagiç, *Kratka uputa a proslost Bosne i Hercegovine* (Sarajevo, 1900), s. 17—22; ayn. mll.: *Znameniti Hrvati, Boşnjacii Hercegovci u Turskoj Carevini* (Zagreb, 1931), s. 19, 29, 51 v.d.; Hamdija Kreşevljakoviç, *Gazi Husrev-beg* (Sarajevo, 1930; monografya; 1931 senesine mahsus *Napredak* almanağından ayrı basım); Dr. Mehmed Spaho, *Gazi Husrevbeg* (Sarajevo, 1907), Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, nr. 164 (sonu), nr. 167 (s. 83, 128), nr. 211 (var. 412[a], 414[a]), nr. 622 (sonu); Dr. Franz Babinger, *Khosrew Beğ* (*Encyclopédie de l'Islâm*, Leiden, 1927, II, 1025, süt. 2, 1026, süt. 1) *Bosna sâlnâmesi* (1320); René Pelletier, *Sarajevo et sa région* (Paris 1934), s. 72—77; A. Gevay, *Gesandtschaft Ferdinand I. an Suleiman*; Aute Sincik, *Otsutnost Husrevbegova in Sarajevo god. 1534—1536* (*Glasnik zemaljskog Muzeja u Bogui i Hercegovini*, Sarajevo, 1934, XLV, 9—15).

(M. TAYYİB OKIÇ.)

HUSREV. ḤUSRAV, MOLLĀ (?—1480), mârûf bir türk fıkıh âlimi; asıl adi MEHMED B. FİRÂMURZ B. ALİ. Husrev, bir rivâyete göre, türkmen (Varsak kabîlesi) aslından olup, Kargın köyünde (Sivas ile Tokat arasında) doğmuştur. Diğer bir rivâyete göre, „frenk" aslından olup, islâmiyeti kabûl eden bir „fransız" asîlzâdesinin oğludur. Sa'd al-Dîn'e göre, babası bir rûm mühtedîsi olan meşhûr Taftâzânî'nin mürîdlerinden Burhân al-Dîn Ḥaydar Haravî'nin talebesi idi (krş. *Isl.*, XI, 61; bk. bir de Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ*, II, 430). Edirne'deki Şâh Malik medresesinde bir müddet müderrislik etti; 848 (1444)'de Edirne kadısı ve daha sonra Rumeli kazaskeri oldu. İstanbul'un ilk baş-kadısı Hızır Bey [b. bk.]'in vefatından sonra, ona halef oldu ve aynı zamanda Ayasofya medresesi müderrisliğini ifâ etti. Mollâ Kürânî [b. bk.]'nin bir takririne güvenerek, 867 (1462)'de Bursa'ya gitti ve orada bir medrese yaptırdı. 874 (1469)'te pâdişah tarafından şeyhülislâmlığa getirildi ve 885 (1480) senesinde İstanbul'da vefat etti. Cenâzesi Bursa

'ya nakledilerek, kendi medresesi hazîresine defnolunmuştur. İstanbul'da da kendi nâmına bir câmi yaptırmıştır (krş. Ḥâfiẓ Ḥusayn, *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, I, 201; J. v. Hammer, *GOR*, IX, 87, nr. 428). Sonraları şöhret kazanan bir çok talebe yetiştirmiş olan Husrev, değerli bir fıkıh âlimi olduğu gibi, bir şâir olarak da mârûftur. Sık-sık mürâcaat edilen en mühim eseri *Durar al-ḥukkâm fî şarḥ ġurar al-aḥkâm* olup, fıkha dâirdir ve bütün tür-kosmanlı medreselerinde, şerhleri ile berâber, ders kitabı gibi ve sâdece *Durar* adı ile kullanmıştır (te'lif tarihi 877/883 = 1473/1477; Kahire tab., 1294 ve 1305). Bundan başka *Mirḳât al-vuṣûl fî 'ilm al-uṣûl* (Kahire, 1262 ve İstanbul, 1304) adlı bir eseri de vardır. Daha başka eserleri hakkında bk. J. v. Hammer, *GOR*, II, 589 v.d.; bk. bir de Brockelmann, *GAL*, II, 226 v.d.; *Suppl.* II, 316.

Bibliyografya: *Şaḳâ'iḳ al-nu'mâniyya* (trk. trc. Taşköprülü-zâde), I, 135—139; Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ*, II, 462—465; Evliya Çelebî, *Seyahat-nâme*, II, 53; Seyyid İsmâil Belig Bursavî, *Güldeste-i riyâz-ı irfan* (Bursa, 1302), s. 258 v. dd.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 271 v.d.; *İlmiye sâlnâmesi* (İstanbul, 1334), s. 328 v. dd. (onun el-yazısından örnekler ile); Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), s. 292 v.d. (müellif yazısı ile bâzı nüshalar hakkında mâlûmat verilmektedir); Brockelmann, *GAL*, II, 226 v.d.; *Suppl.*, II, 316.

(FRANZ BABINGER.)

HUSREV FÎRÛZ. ḤUSRAV FÎRŪZ, AL-MALİK AL-RAḤİM ABŪ NAṢR B. ABÎ KÂLİCÂR (?—1059), Büveyhîlerden Abū Kālîcār [b. bk.]'ın cemâziyelevvel 440 (teşrin II. 1048)'ta vukû bulan ölümünden sonra, Ḫusrav Fîrûz (Ḫorra Fîrûz) Irak emîri olarak tanındı ve o esnâda kardeşi Abū Manṣûr Fülâz Sutûn Şiraz şehrini ele geçirdi. Bunu müteâkip Ḫusrav Fîrûz, diğer kardeşi olan Abū Sa'd Ḫusrav Şâh'ın kumandası altında, bir orduyu Şiraz'a karşı gönderdi; şehir teslim olmağa mecbûr oldu ve Abū Manṣûr esir düştü (şevvâl 440 = mart/nisan 1049). Fakat bir müddet sonra, serbest bırakıldı. 441 (1049/1050)'de tekrar Şiraz'ı zaptederek, al-Ahvâz'ın da bir kısmını ele geçirdi; fakat ertesi senenin rebiyülâhırında (ağustos/eylûl 1050) Ḫusrav Fîrûz al-Ahvâz'ı istilâ ederek, çok geçmeden, 'Askar Mukram'i zaptetti. Muharrem 443 (mayıs/haziran 1051)'te al-Ahvâz araplar ile kürtlerin istilâsına uğradı. Bunlar, Surraḳ'ı yağma ettikten sonra, Ḫusrav Fîrûz'un askerleri tarafından, tardedildiler. Bundan sonra Ḫusrav Fîrûz 'Askar Mukram'i terketti. Çünkü Abū Manṣûr, kürt reisi Hezârasp ile anlaşarak, Tustar üzerine yürümeğe azmetmişti. Ḫusrav Fîrûz ondan daha evvel davranmağa muvaffak oldu ve iki tarafın öncüleri karşılaşınca, Abū Manṣûr ile Hezârasp çekilmeğe mecbûr oldular. Kanlı bir muhârebeden sonra, Ḫusrav Fîrûz Rāmahurmuz'ü zaptettiği gibi, Abū Sa'd, İṣṭaḫr ve Şiraz şehirlerini de ele geçirdi. Aynı zamanda Abū Manṣûr Selçuklulardan Tuğrul Bey'e baş-vurmuş idi. Tuğrul Bey ona yardım kuvvetleri gönderdi ve iki gün süren bir muhârebe neticesinde, Ḫusrav Fîrûz Vâsiṭ'a çekilmeğe mecbûr oldu (rebiülâhır sonu = eylûl 1051). 444 (1052/1053)'te askerleri Basra'yı fethetti; orada vâli bulunan kardeşlerinden Abū 'Alî, kaçarak, kurtuldu ve İsfahan'a Tuğrul Bey'in yanına gitti. Sonra Ḫusrav Fîrûz Hezârasp ile barıştı. Ertesi sene Abū Manṣûr yine Şiraz'a hâkim olup, Abū Sa'd'i oradan kovdu; muharrem 447 (nisan 1055)'de Fülâz adında deylemli bir reis şehri zaptederek, Abū Manṣûr'u oradan çıkardı. Her ne kadar Fülâz Ḫusrav Fîrûz ve Abū Sa'd'a mutî olacağını beyan etti ise de, bunlar onun sözüne itimat etmediler. Bundan dolayı Abū Sa'd, Abū Manṣûr ile birleşerek, Şiraz üzerine yürüdü. Uzun bir muhâsaradan sonra, Fülâz kaçmağa mecbûr oldu; iki kardeş şehri, Ḫusrav Fîrûz nâmına, işgâl ettiler. Aynı senede Büveyh sülâlesi ortadan kaldırıldı. Tuğrul Bey, hacca gitmek bahânesi ile, Bagdad'a girmek müsâadesini istedi. Ḫalife al-Ḳâ'im ona bu müsâadeyi verdi. 22 ramazan (15 kânun I. 1055) da, Tuğrul Bey nâmına, hutbe okundu ve 3 gün sonra, büyük merâsim ile, pâyitahta girdi. Fakat Bagdad halkı yabancı askerler aleyhinde ayaklandıkları için, Tuğrul Bey, halifenin bütün itirazlarına rağmen, Ḫusrav Fîrûz'u, bu isyanın muharriki olduğu iddiası ile, hapsettirdi. 450 (1058/1059)'de Rey kalesinde, hapiste öldü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), IX, 374 v. dd.; İbn Ḫaldûn, *al-'İbar*, IV, 488—494; Wilken, *Gesch. der Sultane aus d. Geschl. Bujeh nach Mirchond*, XVIII; Weil, *Gesch. de Chalifen*, III, 80 v.d., 94—97.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

HUSREV MELİK. [Bk. GAZNELİLER.]

HUSREV PAŞA. ḤUSRAV PAŞA (?—1632), Osmanlı sadrâzamı. Husrev aslen bosnalıdır. Saraya alınıp, burada muayyen hizmet kademelerinden geçtikten sonra, silâhdarlığa kadar yükselmişti. Muharrem 1033 (teşrin I. 1623)'te yeniçeri zorba oda-başıları toplanarak, yetişme ağalarını istemediklerini bildirdiler; bunun üzerine saraydan Silâhdar Husrev Ağa yeniçeri-ağası tâyin olundu. O zaman, devlet çok buhranlı bir devrini

yaşıyordu. Sultan Osman'ın katli ile yeniçerilerin tahakkümü son dereceyi bulmuş, Erzurum'da Abaza Mehmed Paşa ayaklanmış ve nihâyet İran şahı Bagdad'ı istilâ etmişti. Yeniçeri-ağası Husrev 1624, mayısında bütün kapıkulu askeri ile, Abaza üzerine tâyin olunan vezîr-i âzam Çerkes Mehmed Paşa maiyetinde, İstanbul'dan ayrıldı. Kayseri sahrâsında Abaza Mehmed'in ordusu ile yapılan savaşta (ağustos 1624) Husrev gayret ve cesâret gösterdi; sonunda Abaza'nın ordusu mağlûp oldu [bk. mad. ABAZA MEHMED PAŞA], Husrev, kışlamak üzere, ordu ile Tokat'a geldiği zaman, burada serdar Çerkes Mehmed Paşa öldü. Onun ve defterdarın arzı ile sadâret mührü Diyarbekir beylerbeyi Hâfız Paşa'ya verildi. Fakat Husrev İstanbul'da kendisinin de sadrâzamlık için nâmzetler arasında olduğunu duyunca, pişmân oldu (Peçevî, *Tarih*, II, 403). Çok geçmeden, ona da vezîrlik berâeti gönderildi.

Husrev Ağa 1625 nisanında, kapı-kulu askeri ile, Tokat'tan ayrıldı ve Bağdad'ı iranlıların elinden geri almak üzere, hareket eden yeni serdâr Hâfız Paşa'nın ordusuna katıldı. O zaman orduda bulunan Peçevî (*Tarih*, II, 405)'ye göre, Husrev Ağa serdârı kıskanıyordu ve onun muzaffer olmasını istemiyordu.

İki buçuk ay süren muhâsara bir netice vermemişti (bu muhâsara esnâsında kendisine gösterilen tarihsiz bir hatt-i hümâyûn için bk. Feridun, *Münşaât*, II, 89—90). Şâh 'Abbâs'ın 30.000 kişi ile Bagdad'ın yardımına koştuğu haber alındı. Haziran 1627 sonlarında şahın ordusu ile yapılan savaşta osmanlı ordusu tam bir bozguna uğramaktan, bilhassa serdar ile Husrev Ağa'nın metâneti sâyesinde, kurtuldu.

1626'da İstanbul'da sadrâzam değiştirildiği gibi, yeniçeri-ağalığına da, Husrev'in yerine, çavuş-başı Ali tâyin olundu (kânun I. 1626). Husrev, pâdişâhın dâveti ile, İstanbul'a geldi (mart 1626) ve kubbe vezîri oldu. Bu esnâda yeni sadrâzam Halil Paşa, tekrar ayaklanmış olan Erzurum paşası Abaza Mehmed'e karşı bir şey yapamamış ve büyük zâyiat ile ric'at etmişti. Murad IV.'ın Husrev'e büyük güveni var idi (Peçevî, *ayn. esr.*, II, 409). Şeyhülislâm Yahya Efendi artık eskileri tecrübeden vazgeçerek, becerikli, orduda disiplini kurabilecek bir adamın iş başına getirilmesi fikrinde idi ve kahramanlığı ile şöhret bulan Husrev Paşa'yı, bu iş için, teklif etti. Kimse Şeyhülislâmın sözüne karşı gelmedi (Naimâ, II, 420). Fakat ondan kıdemli olan vezîrler ve bilhassa kaymakam Receb Paşa vardı ve sıraya göre, Receb Paşa'nın sadrâzam olması gerekirdi. Onun için Husrev'e Diyarbekir eyâleti verilip, İzmit'e gönderildi ve sadâret mührü arkasından buraya ulaştırıldı (1 şâban 1037 = 6 nisan 1628). Yeni serdâra gönderilen beratta evvelâ Abaza Mehmed'i te'dip etmek, sonra İran üzerine yürümek vazifesi veriliyor ve tugrây-i hümâyûn ile vezârete kadar her türlü tevcihâta salâhiyetli kılınıyordu (serdârlık beratı, Feridun II, 90—95). Husrev sefer hazırlıklarını büyük bir itinâ ile tamamlayarak, Tokat'a doğru hareket etti. Aşırı bir şiddet göstererek, asker arasında inzibatı muhâfazaya muvaffak oldu ve yolda halka karşı tecâvüzlere meydan bırakmadı. Bilhassa yeniçeri ocağında sahte esâmîleri sildirerek, sûistimallere son verdi. Böylece „şevket ve mehâbeti âlemi tuttu". Evvelce Abaza'ya tâbî olanlar, birer-birer gelip, onun ordusuna katıldılar. Husrev yalnız şiddet değil, kıyâset de gösterdi; gâlip iltihak edenlere iltifattan geri kalmadı; mansıplar verdi. Abaza Mehmed, Hasan-kalesi'ni muhâsara ile meşgûl bulunurken, Husrev bundan istifâde ederek, seçkin bir kuvvet ile, sür'at ile, Tokat'tan Erzurum üzerine yürüdü. Âsî paşayı hazırlıksız bir hâlde yakalayarak, Erzurum'u kuşattı. Husrev kale içinde Abaza etrafındaki askerden bir çoğunu, türlü vaadler ile kandırıp, kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu. Mukavemetimkânı kalmadığını gören Abaza nihâyet teslim oldu (18 eylûl 1628). Böylece 8 yıldır devleti temelinden sarsan bu korkunç âsîyi itâat altına almakla büyük bir gâileyi ortadan kaldırmış bulunuyordu. Aynı zamanda osmanlılardan önce Erzurum'u almak maksadı ile ilerileyen bir İran kuvveti de pusuya düşürülmüş ve kumandanı Şemsî Han esir edilmişti. Husrev, Abaza ve Şemsî Han yanında olduğu hâlde, İstanbul'a, büyük zafer alayı ile girdi (8 kânun I. 1628). Abaza'yı, teslim şartlarına uyarak, af ve Bosna vâliliğine tâyin ettirdi. Husrev şimdi o derece mutlak bir nufûz ve iktidar kazanmış, o derece pervâsızca ve şiddetle hareket etmeğe başlamış idi ki, kimse ona karşı cevap veremez olmuş idi. Yeniçeri kâtibinin azli onun mutlak kudretini isbat eden bir hâdise oldu; pâdişahın izni olmadan yeniçeri kaydetmemek üzere kat'î emir alan yeniçeri kâtibi Mehmed Efendi, Husrev'in, bir çok acemi oğlanını yeniçeri kaydetmesi için, verdiği emri yerine getiremeyeceğini bildirdi. Mehmed Efendi sahte esâmeleri temizlediği ve bir çok yeniçerileri bu yolda sağladıkları kazançtan mahrûm ettiği için, bunlar ona düşman kesilmişlerdi. Sadrâzam ile aralarındaki ihtilâfı fırsat bilerek, kâtibin üzerine çullandılar. Husrev, bu nümâyiş neticesinde, Mehmed Efendi'yi pâdişaha azlettirdi ve yerine kendi adamını tâyin etti. Kezâ daha önce yeniçeri-ağasını da azlettir-

miş ve böylece yeniçeri ocağını kendi iktidarının başlıca desteği hâline getirmişti. Bu sırada bir aralık, ağırca hasta düşen Husrev iyileşince, Bagdad'ın kurtarılması için, şark seferine serdar tâyin olundu ve 11 mayıs 1629 (18 ramazan 1038)'da ordu ile İstanbul'dan hareket etti.

Husrev vakur, azimli, cesûr ve çok merhametsiz idi. Bu kendisine karşı, askerî kumandanlar arasında, korku ve nefret uyandırmış idi. Husrev o esnâda görülmemiş şekilde yağan yağmurlar ile bir denize dönen Mezopotamya ovalarına giremeyerek, Bagdad'ı muhâsaradan vazgeçti. Doğrudan-doğruya İran'a girerek, şâhın ordularına karşı kazanacağı bir zafer ile, bu şehri muhâsarasız teslim almağı düşündü. Ordusu 160.000 kişiye bâliğ oluyordu. Muhâsara için getirdiği topları Musul'da bıraktı (*Relation*, s. 6). Baharda Musul ve Şehrizôr etrafında kürt beylerini dehşete düşürerek, itâate mecbûr etti. Kuvvetli Erdelan kabîlesinin beyi kaçıp, şâhın yanına gitti; fakat onun kardeşi emîr Ma'mûn Osmanlılar ile birleşti. Şehrizôr vilâyetinde Gul'anbar ve Patağān kaleleri zaptolundu ve birincisi hakikî bir üss hâline getirildi. Bu esnâda ileri gönderilen bir kuvvet Şehrizôr ile Hemedan arasında mühim Mihriban (Merivan) kalesini zapt ve İran şâhının sipehsâlârı Zaynal Ḫān idâresinde gönderilen bir İran ordusunu bu kale önünde mağlûp etti (*Tārīḫ-i ʿālam ārāy-i ʿAbbāsī*'ye göre, iranlılar 1000 kişi kaybettiler). Husrev, bu muvaffakiyetten sonra, şâhın bulunduğu Hemedan şehri üzerine yürüdü. Düşmanın kendi gerilerine inmesine mâni olmak maksadı ile, Hemedan ovasını tahrip etti. Şâh Hemedan'ı boşaltmış ve dağlık mıntakaya çekilmişti. Husrev şehre girdi (15 haziran 1630). Onu ve Dergezin'i merhametsizce âteşe verdi. Bu tahriplerden bir maksat da şâhı Bagdad'ı geri vermeğe zorlamak idi. Şâh ise, bütün kuvvetleri ile dağlık mıntakada bir yıpratma ve tâciz savaşı yaparak, Osmanlılara haylı zâyiat verdiriyor ve ikmâl yollarını keserek, ordunun iâşesini güçleştiriyordu. İsfahan ovasına inmek için, dağlık arâzi 12 günde büyük güçlükler ve zâyiat ile geçildi. Fakat Osmanlılar önlerinde şâh tarafından tahrip edilmiş bir memleket buldular. Zayıflamış olan ordu için, iranlıların bir taarruzu karşısında muvaffakiyet ümidi azdı. Yeniçeriler daha ileri gidemeyeceklerini söylemeğe başladılar. Tehlikeli durumu gören Husrev ric'at emri verdi. İranlılar bundan vaktinde haberdar olmadıkları için, müşterek bir tâkip harekâtında bulunamadılar. Osmanlı ordusu tehlikeli geçitlerden, büyük zâyiat vermeden, çıkıp kurtulmağa muvaffak oldu (*Relation*, s. 9). Ordusunu tensik eden Husrev bu sefer doğruca Bagdad üzerine yürümeğe karar verdi. Fakat şâhın Zaynal Ḫān'ı idam ettirmiş olduğunu öğrenerek, evvelâ ona bir mektup gönderdi ve barış teklifinde bulundu. Şâh Bagdad'ı savaşsız teslim etmek niyetinde değil idi. Osmanlılar Çamḥal ovasında, şâhın gönderdiği Lûristan hâkiminin bir hücûmunu püskürttüler. Husrev, ağustos başlarında Bagdad önüne vararak, şehri kuşattı (bk. *Relation*, s. 10; Naimâ'daki 28 muharrem 1040 ve *Tārīḫ-i ʿālam ārāy-i ʿAbbāsī*'deki, daha geç, 8 rebiülevvel tarihleri doğrudan-doğruya kalenin muhâsarası ve hücûmların başlaması zamanlarına âit olmalıdır. Muhâsaranın teferruâtı hakkında bilhassa yukarıki kaynaklardan *Relation* dikkate değer tafsilât vermektedir). Ordu ağır zâyiata uğradığından, Husrev ric'at emrini verdi (*Relation* umûmî taarruzu 20 teşrin II.'de göstermektedir). Muvaffakiyetsizliğin verdiği şiddetle, haksız yere, bâzı kumandanları idam ettirdi; 10—12.000 kişilik bir kuvveti, güvendiği Halil Paşa kumandasında, Hille üzerine gönderip, kendisi orduyu Musul'a getirdi. Bu sırada kış iyice bastırdığından, eyâlet askerleri memleketlerine dağıldılar ve kendisi hastalanarak, saraya çekildi. Kürt aşîretleri bu sırada osmanlıların aleyhine dönerek, onları Şehrizôr'dan sürüp çıkardılar. Gul'anbar kalesinde, Mustafa Paşa kumandasında, tahassün etmiş olan osmanlı kuvvetleri, serdardan bir yardım gelemeyeceğini görerek, çekilmeğe karar verdiler. Fakat kaleden dört fersah uzaklaşmışlardı ki, Erdelân aşîret beyi Ahmed Han'ın taarruzu ile karşılaştılar ve yapılan çarpışmada bozguna uğrayıp, kaçtılar. Şehrizôr tamâmiyle elden çıkmış idi. Hasta yatan Husrev düşman önünden kaçıp-gelen üç paşanın üçünü de katlettirdi. Fakat onun bu lüzûmsuz kan dökücülüğü bir şeye yaramadı; iranlılar, Hille'yi de alarak, Musul'a yaklaştılar. Husrev Paşa Mardin'e çekilmek zorunda kaldı (22 kânun I. 1631 = 18 cemâziyelâhır) ve Musul kalesini tahkim etmek için tedbir aldı. Husrev, Diyarbekir'de ilk baharda tasarladığı sefer için, İstanbul'dan para ve asker istedi ve kışı sefer hazırlığı ile geçirdi. Fakat baharda ve yazın da sıcaklardan hareket olunamadı. Asker arasında hastalık baş-gösterdi; nihâyet Husrev Paşa orduyu harekete geçirmek isteyince, askerler bu takatsizlik ile bir iş başarılamayacağını öne sürdüler ve onu tekrar Diyarbekir'e dönmeğe mecbûr ettiler. Başlangıçta olduğu gibi, kudret ve hâkimiyetini kapı-kulu ocaklarının ileri gelenleri ile iş-birliğine istinat ettirmekte ve her bakımdan onların arzularına tâbî olmakta

idi. Vilâyetlerin idâresinde birinci derecede rol sâhibi idâre adamları olan kadıların hukmünü hiçe indirmiş ve umûmiyetle ulemâya kötü muâmeleden çekinmez olmuş idi. Nihâyet İstanbul'da, 29 rebiülevvel 1041 (25 teşrin I. 1631)'de kendisi azlolunarak, yerine eski rakibi Hâfız Ahmed Paşa ikinci defa sadrâzamlığa tâyin olundu. Cesûr, pervâsız, fakat tecrübesiz ve tedbirsiz sayılan Husrev'e karşı Hâfız Ahmed'in akıllı, tecrübeli bir vezîr şöhreti var idi. Diyarbekir'de yeniçeriler bu azli tanımamak ve emri getiren çavuşu paralamak istediler. Fakat mukavemetin faydasızlığını bilen Husrev, askeri yatıştırarak, yola çıktı ve mühr-i hümâyûnu gelen kapıcılar kethüdâsına teslim etti. Yolda nikris hastalığı arttığından, Tokat'ta kaldı. Bu esnâde Diyarbekir'de asker ayaklanmış idi. Seydi-Şehir, Yeni Şehir, Konya ve Kara-Hisar'da tegallüp eden sipâhîler ile şeyhleri Deli İlâhî ve Kara-Hisar, Eski-Şehir, İnönü ve İskilip'te türeyen zorba kuvvetleri, Husrev'i tekrar sadârete getirmek için, müştereken isyana hazırlanıyorlardı. İstanbul'dan Diyarbekir'deki bütün kapı-kulu askerlerine dönme emri gönderildi. İstanbul'da toplanan zorbalar da rahat durmadılar ve 1041 recebinde Husrev'in sadrâzamlığa getirilmesinden beri bu mevkie göz koymuş olan Receb Paşa'nın tahriki ile, ayaklandılar. Husrev Paşa'nın haksız yere azline sebep olmakla suçlandırdıkları Hâfız Paşa'yı ve 17 kişiyi pâdişahtan istediler. Pâdişah, bütün bu kargaşalıklardan Husrev Paşa'yı mes'ûl tuttu ve Murtaza Paşa'ya Diyarbekir eyâletini vererek, kendisini onun katline me'mûr etti. Husrev Tokat'ta hasta yatıyordu (Peçevî, II, 420; Hâfız Paşa'nın katli ile neticelenen isyana Husrev Paşa'nın idamının sebep olduğunu söylemekle, idamdan sonraki ikinci isyanı karıştırmıştır; bk. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 141; Naimâ, s. 97 v.d.). Tokat'a gelen Murtaza Paşa, Husrev Paşa kuvvetleri ile savaşa tutuştu. Tokatlılardan çoğu Husrev Paşa tarafında yer alarak, Murtaza Paşa'yı püskürttüler. Fakat Husrev'in ortadan kaldırılması için, pâdişahın fermanını alan şehrin kadısı, kalenin toplarını onun yatmakta olduğu saraya çevirerek, gülle yağdırmağa başladı. Bunun üzerine şehirliler savaştan çekildiler. Murtaza Paşa kuvvetleri sarayı kuşattılar. Husrev adamlarına artık kavgadan vazgeçmelerini ve pâdişahın emrine boyun eğmeklerinin gerektiğini bildirdi. Murtaza Paşa'nın gönderdiği cellâtlar ilkin bu müthiş vezîrin önünde bir şey yapamadan, döndüler ve Murtaza Paşa'ya kendisini istediğini bildirdiler. Murtaza Paşa, onun kendisine bir pusu hazırladığını bildiği için, gitmedi ve ona idamının bildiren hatt-i şerîfi, kethüdâsı ile, gönderdi. Husrev emri okuduktan sonra, pâdişahın gönderdiği kuvvetlere karşı savaştığına pişman göründü ve namazını kılarak, boynunu cellâdın kemendine teslim etti (şubat 1632).

Husrev'in ölümü ile, dâvâsı bitmedi. Kapıkulu, idam haberini alınca, tekrar ayaklanarak, saraya yürüdü ve pâdişahı ayak divanına getirerek, Husrev'in idamından sonra kendisine itimatları kalmadığını, Husrev'in katline sebep olanların teslimini ve saraydaki şehzâdelerin hayatı için kefil istediklerini bildirdiler. Husrev'in katlindensonraki bu kargaşalıklar, Murad IV.'ın, büyük bir şiddetle harekete geçip, vaziyete hâkim olmasına kadar devam edecektir.

Bibliyografya: Osman-zâde Tâib, *Ḥadīḳat al-vuzarā'*, s. 74—76; Atâ, *Tarih*, s. 57—59; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, II, 274; Peçevî, *Tarih*, II, 400—425; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 101—142; Solak-zâde, *Tarih*, 743—750; Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, III, 661—668; Naimâ, II, III, 1—105; Nazmî-zâde Murtaza, *Gulşan-i ḫulafā* (İstanbul, 1143), s. 47 v.d.; İskender Münşî, *Zayl-i Tārīḫ-i ʿālam ārāy-i ʿAbbāsī* (nşr. Suhayl Ḫvānsārī), Tahran, 1317; *Relation de ce qui s'est passé entre les armées du Ç. S. et du Roy de Perse depuis la fin de l'année 1629 jusqu'à présent, on est descrit le traisième siège de Babylone* (Paris, 1631); Feridun Bey, *Münşaât* (İstanbul, 1265), II, 87—95. (HALİL İNALCIK.)

HUSREV PAŞA. ḤUSRAV PAŞA, MEHMED (1756?—1855), osmanlı sadrâzamı. Abaza kabîlesinden olup, küçük yaşında İstanbul'a getirilmiş ve çavuş-başı Said Efendi'nin köleleri arasına alınmış ve sonra enderûna kabûl edilmişti. Selim III.'in tahta çıkışından sonra, baş-çuhadar oldu. 1792'de kaptan-ı deryâlığa tâyin olunan Küçük Hüseyin Paşa ile berâber, saraydan çıkarak, onun mühürdarı ve bir müddet sonra da kethüdâsı oldu. Donanmayı islâh etmek isteyen ve nizâm-i cedîdin tarafdarı olan Küçük Hüseyin Paşa yanında o da, Selim devrinin ıslâhata tarafdarları arasında yer aldı ki, bu sıfatı kendisinin Mahmud II. devrinde, yeni orduyu teşkil etmek üzere, ser-askerlik makamına getirilmesini sağlayacaktır. Fakat hiç bir zaman iyi idâreci olamayan Husrev müsrif efendisinin hazînesini doldurma çarelerini aramaktan başka bir şey düşünmedi. Nitekim kötü idâresi yüzünden, Mısır'da da tutunamamış ve tanzimattan sonra rüşvet aldığı için, mahkûm olmuştur. Yine kethüdâlığı sırasında Mısır hâdiseleri kendisinin birden parlamasına imkân verdi. Mart 1801'de kapudan paşa idâresindeki donanma ile, Mısır'ı fransızların

elinden kurtarmak üzere, girişilen harekâta katıldığı zaman, evvelâ karaya çıkardığı 6.000 kişilik kuvvetin başına kethüdâsı Husrev Ağa 'yı tâyin etti. Husrev, bir mıkdar ingiliz askeri ile birlikte, Reşid 'i zapta muvaffak oldu. Bu mühim muvaffakiyet sâyesinde, osmanlı-ingiliz kuvvetlerinin Mısır 'ın içerisine doğru ilerileyebilmesi için, yollar açılmış bulunuyordu. Sonra general Belliard 'ın, ilerileyen orduyu baskına uğratmak için, yaptığı taarruza karşı da, kezâ Husrev Ağa ile ingiliz generali idâresindeki süvâri kuvvetleri kesin bir rol oynadılar ve fransız kuvvetlerini esir aldılar. Husrev 'in muvaffakiyetleri İstanbul 'da takdir olunarak, kendisine vezîrlik rütbesi ile İzmit sancağı tevcih olundu ve çok geçmeden, eylûl 1801 'de Mısır vâlisi tâyin edildi (Cevdet, *Tarih*, VII, 212).

Fransız istilâsından kurtarılmış olan Mısır karışık bir durumda idi. Memlekette kendi tahakkümlerini devam ettirmek isteyen kölemen beyleri ile uğraşmak, bunları hakkı ile itâat altına almak için, kuvvete ihtiyac var idi. Husrev Paşa son savaşlar dolayısı ile Rumeli 'den Mısır 'a gelmiş ve çoğu arnavut olan başıbozuk askerlerine güvenilemeyeceğini biliyordu. Bunun için o bir taraftan kölemenler ile savaşırken, bir taraftan da nizâm-i cedîd askerî teşkili ile uğraşıyordu. İngilizler ile berâber, fransızlara karşı harbederken, Avrupa harp usûlleri ve askerî teşkilât hakkında müşâhade fırsatını bulmuş idi. Fakat bu maksatla başı-bozukların maaşlarını kesmeğe kalkışması işleri büs-bütün çığırından çıkardı. Başı-bozuk arnavut askerleri isyan ettiler (mayıs 1802). Husrev, nizâm-i cedîd askerine güvenerek, başı-bozukların isteklerini redd ile, âsîleri topa tuttu. Fakat ertesi gün âsîlerin üzerine gönderdiği kuvvetler yenildiler. Kaleyi ele geçirmeğe muvaffak olan âsîler Husrev 'in konağını sararak, âteşe verdiler. Kendisi güçlükle canını kurtarabildi. Mansûre 'ye gelen Husrev burada ahâliden 90.000 *riyâl* vergi topladı. Sonra Tâhir Paşa 'nın taarruzları karşısında, Dimyat kalesine girip, kapandı. Burada, Hicaz 'a gitmek üzere, limana gelen yeniçerileri yanında alakoyarak, müdâfaaya hazırlanıyordu. Şimdi Kahire 'de, Husrev yerine, Tâhir Paşa vâli kaymakamı olmuş idi. Husrev 'in Mısır 'da vâliliği bu suretle ancak bir sene 3 ay 21 gün sürmüştü. Cebertî onu, idâresi fena, kan dökücü ve tedbirsiz bir vâli olarak vasıflandırdığı gibi, o zaman maiyetinde bulunmuş olan Ârif Ağa da onun, cesûr olmakla berâber, Mısır 'da çok idâresizlik gösterdiğini ve halka karşı yumuşak hareket etmediğini te'yit eder (Atâ, II, 123). Esâsen çok geçmeden, Tâhir Paşa da, asker ile başa çıkamayarak, katledildi. Artık Mısır 'a, şimdiye kadar hâdiseleri arkadan idâre etmiş olan Kavalalı Mehmed Ali ile kölemenler hâkim idi. Dimyat 'ta kapanıp-kalmış olan Husrev 'e de İstanbul 'dan Selânik sancağına tâyin emri geldi. İstanbul 'da onun Mısır 'da hâdiselerin inkişâfını bekleyerek, orayı bırakmayacağından endîşe ediliyordu. Husrev 4 temmûz 1803 'te kölemen beylerinden Berdîsî Osman Bey 'e karşı muharebeyi kaybederek, Dimyat 'ı bırakmak ve Abaza kalesine kaçmak zorunda kaldı. Berdîsî onu orada da kuşatarak, teslim olmağa mecbûr etti. Kölemenler kendilerini Mısır 'dan atmak ve büyük kargaşalıklara sebep olmakla itham ettikleri Husrev 'i alıp, Kahire 'ye götürdüler. Husrev bir aralık Özbekiye 'ye kaçmağa muvaffak oldu ise de, arnavutlar onu yakalayarak, tekrar kölemenlere teslim ettiler. Husrev hapisten, ancak 8 ay sonra, Mehmed Ali 'nin kölemenler aleyhine dönmesi üzerine, kurtulabildi. Mehmed Ali, kendisini hapisten alarak, Özbekiye 'de vâli konağına götürdü ve İskenderiye muhâfızı Hurşid Paşa 'yı Mısır 'a dâvet etti. Hurşid Paşa Mısır vâliliğine geçerken, Husrev de Diyarbekir vâliliği ile oradan ayrıldı. Mısır 'daki muvaffakiyetsizliğinden sonra Husrev Paşa Diyarbekir vâliliğinde uzun zaman kalmadı (vâliliği nisan 1803—mart 1804) ve çok geçmeden, Selânik 'e vâli tâyin olundu (1804). Bundan sonra Rumeli 'de muhtelif yerlerde vâlilik etti: 1806 'da Bosna valisi, 1808 'de İbrâil muhâfızlığı ilhakı ile ikinci defa Selânik vâlisi oldu; buradan azlolunmadan (eylûl 1808) önce, 2.000 kişilik bir kuvvet ile, İbrâil 'e gitmişti (ağustos 1807). Husrev 1806 'da başlayan türk-rus harbinde oldukça faâl hizmette bulundu. 1809 şubatında Silistire vâlisi ve Tunus sâhilleri serasker tâyin olundu. O yıl bir müddet Koca-Eli sancağına çekildikten sonra, tekrar sefere me'mûr edildi. 1810 haziran sonlarında, 6.000 kişilik muntazam ordusu ile, Davut Paşa sahrâsına geldi. Burada kendisine Varna ser-askerliği verilerek, acele muhârebeye gönderildi. Nisbeten iyi tâlim görmüş askerleri ile avrupalıların harp usûllerine uygun hareket etmeğe çalışıyor ve İstanbul 'dan mühendisler istiyordu (Şânî-zâde, I, 362). Hizmetleri takdir edilen Husrev nihâyet Koca-Eli vâliliğinden kapudan-i deryâlığa getirildi (22 Kânûn II. 1811). Rusya ile muhârebe devam ettiğinden, osmanlı donanmasının başında Karadeniz 'de harekâtta bulundu ve ancak sulhün akdi üzerine, İstanbul 'a döndü (20 eylûl 1812).

Teke 'de çıkan isyanda âsî Teke-oğlu 'nu kısa zamanda mağlûp ve esir etmişti. Fakat Husrev, hâmîsi sadrâzam Rauf Paşa 'nın azlinden sonra, mevkiini muhâfaza edemedi. Şubat 1818

'de, Hâlet Efendi 'nin te'siri ile, kapudanlıktan azledilerek, Trabzon eyâletine tâyin olundu. Bundan sonra yine bâzı vâliliklerde dolaşan Husrev nihâyet Erzurum vâliliğine nakledildi. Burada kürt kabîlelerinin sebep olduğu hudûd kargaşalıkları İran ile devletin münâsebetlerini bozacak bir mâhiyet almağa başlamış idi. Kendisine şark ser-askerliği tevcih olunarak (teşrin I. 1820), bu kargaşalıkları önlemesi emredildi. Husrev Paşa da, Sıvas ve Gümüşhâne 'den gelen yardımcı kuvvetler ile berâber, bu kabîlelere karşı harekâtta bulundu. Fakat onun bu esnâda Bayezid sancağı mutasarrıfını azlederek, buraya kendi adamlarından birini tâyin ettirmek istemesi üzerine, işler eskisinden ziyâde karıştı. Azledilen mutasarrıf silâh ile karşı koydu. Hâdiseye kürt aşîretleri de karıştılar. İranlılar bundan istifâde ile, Bâyezid 'i ele geçirdiler; Bitlis ve Erciş 'i zaptettiler. Husrev Paşa 'nın idâresizliği yüzünden, hâdisenin bu şekilde vahîm neticeler verdiğini gören Bâbıâli onu tekrar Trabzon vâliliğine göndererek (teşrin II. 1821), yerine şark ser-askerliği ile eski sadrâzam Mehmed Emin Rauf Paşa 'yı tâyin etti (Cevdet, *Tarih*, XII, 6).

Şark hudûdları bu şekilde karışırken, diğer tarafta da büyük Mora isyanı patlak vermişti. Bu esnâda kapudan-i deryâ Mehmed Paşa, denizde isyanı bütün adalara yaymağa çalışan rûm âsîlerine karşı, bir şey yapamıyordu. Husrev Paşa, cesûrluğu ve deniz işlerinde tecrübesi göz önüne alınarak, ikinci defa kapudan-ı deryâlığa getirildi (9 kânun I 1822). Âsî rûm gemileri Ege denizinin her tarafında dolaşmakta, hattâ İzmir sâhillerini bile vurmak cesâretini göstermekte idiler. Yeni kapudân-i deryâ, her şeyden evvel dar sulara girerek, kaçan âsî rûm gemilerini tâkip edebilmek için, küçük gemilerden mürekkep bir donanma vücûda getirdi. Yunanistan 'ın garp sâhillerinde işkodralı Mustafa Paşa 'nın yapacağı harekâta denizden donanma ile yardıma me'mûr oldu. Mustafa Paşa şimâlden Missolonghi 'ye kadar ileriledi ve kaleyi bir müddet muhâsara ederek, çekildi. Harekât bölgesine gelen Husrev Paşa, Mustafa Paşa 'yı bulamadığı için, kızdı ve yunan gemilerinin sığındığı İpsara adasını vurmak üzere döndü. Rûm korsanlarını kovalayan Husrev Mora etrafında yaptığı harekât ile bilhassa Mora âsîlerinin deniz ile her türlü irtibâtını kesmek vazifesini almış idi. Dâimâ yarımada etrafında kol geziyor, bir taraftan da karada harekâtta bulunan osmanlı askerine mühimmat ve zahîre ulaştırmağa çalışıyordu. Bu esnâda, donanma ile, acı hâtıralarını sakladığı Mısır 'a da gitti. Âsîlere karşı, oğlu İbrahim Paşa kumandasında, Mora 'ya bir ordu göndermiş olan Mehmed Ali Paşa eski rakibini zâhirde gâyet iyi karşıladı. Pâdişaha bağlılığını te'yid etti. Mora 'da serdar Reşid Paşa kumandasına 12.000 seçkin asker verdi. Husrev Paşa bu kuvvetleri ve mühimmât ile zahîreyi İskenderiye 'den yükleyerek, Yunanistan 'a getirdi. Bununla berâber Missolonghi muhâsarasında (1825—1826) Mehmed Ali 'nin oğlu ile Husrev arasında geçimsizlik baş gösterdi. İbrahim donanmayı, yâni Husrev Paşa 'yı da, tamâmiyle kendi emri altına almağa çalışıyor; bu nâzik anda Bâbıâli iki kumandan arasında âhengi muhâfaza için, güçlük çekiyordu. Husrev muhâsara sırasında vazifesini hakkı ile gördü. Mahsurlara yardım ulaştırmağa çalışan yunan gemilerini püskürtmeğe muvaffak oldu. Fakat Mehmed Ali, Husrev 'e karşı şimdi açıkça hücûma geçerek, Bâbıâliye gönderdiği yazılarda onu kabiliyetsizlik ve korkaklık ile ithâm ediyor, Husrev kapudanlıktan azledilmezse, gönderdiği orduyu geri çekeceğini yazıyordu (mektupları için bk. Lutfî, I, 312 v.d.). Mahmûd II, bu mektubun üstüne yazdığı hattâ, Husrev 'in Missolonghi muhâsarasında gösterdiği büyük yararlığı anarak, değiştirilmesini kabûl etmedi. Pâdişah, Mısır 'da yerleşerek, artan istekleri her gün daha tehditkâr görünen Mehmed Ali 'ye karşı Husrev 'i tutmakla, onu aynı zamanda kendi siyâsetinin kahramanı hâline getiriyordu. Fakat Mehmed Ali 'nin ısrar ve tehditleri karşısında, Bâbıâli nihâyet Husrev 'in geri alınmasına karar verdi. Husrev Paşa ise, bizzat pâdişah hattı ile, İzzet Mehmed Paşa yerine, Akdeniz boğazının Anadolu yakasını muhâfaza vazifesi ile birlikte, Anadolu vâliliğine tâyin edildi. Mehmed Ali bu suretle sâde rakibini burada da alt etmemiş, aynı zamanda pâdişahın irâdesini de bozmuş oluyordu. Navarin bozgunu Mora 'daki Mısır ordusunu kötü bir duruma soktuğu zaman, İbrahim Paşa yeni donanma kumandanının da hâlâ Husrev Paşa 'nın tâlimâtı ile hareket ettiğini öne sürdü ve felâketin mes'ûliyetini Husrev 'e yükledi. Fakat Mehmed Ali 'nin devlet karşısında tehditleri arttığı nisbette, Husrev 'in, sâdık bende sıfatı ile, pâdişah yanında nufûzu kuvvetlendi ve ileride Mısır meselesi patlak verince, mücâdelenin kahramanı oldu. Zâten Mehmed Ali de pâdişahın Husrev 'e gösterdiği bu itimadı bir şikâyet mevzûu yaparak, asıl siyâsî gâyelerini bir şahsî mesele şekline sokmak kurnazlığını göstermekten geri kalmamıştır. Böylece imparatorluğu yıllarca temelinden sarsan büyük Mısır buhranı, zâhirde, Husrev ile Mehmed Ali arasındaki eski rekabetin bir devamı gibi görünür.

Husrev Paşa eskiden beri askerî ıslâhata tarafdar olarak tanınıyordu. Son defa kapudanlığında donanmada bir fransız muallimin idâresinde, garp usûllerine göre, bir nizâmiye taburu yetiştirmesi pâdişahın takdirinin çekti ve 1827 nisanında, Ağa Hüseyin Paşa yerine, Asâkir-i mansûre ser-askerliğine getirildi. Bu tarihe doğru İstanbul'da bulunarak, kendisini gören bir ingiliz, Husrev'in yorulmazlığı, atılganlığı ve cesâreti ile, pâdişahın hizmetindeki en faâl komutanlarından biri olduğunu ve askerî ıslâhatta mühim rol oynadığını tasdik ediyor (Ch. Mac. Farlane, *Constantinople in 1828*, London, 1829). Devlet, yeniçeri askerinin kaldırılmasından sonra (1826), Avrupa usûlünde yeni bir ordunun sür'atle vücûda getirilmesi vazifesi karşısında bulunuyordu. İşte Husrev şimdi bu ağır vazifeyi omuzlarına yüklenmişti. İlk işi donanmada yetiştirdiği nizâmiye taburunu ser-asker kapısına nakletmek oldu. Burada öteki askerleri de, yeni usûle göre, tâlim ettirmeğe başladı. Bunlara pâdişahın önünde yaptırdığı tâlim beğenildi ve bütün orduya teşmil edilmesi emrolundu (Husrev'in donanmada nizâmiye taburuna giydirmiş olduğu kırmızı fes de, bu vesîle ile, ordunun serpuşu olarak, kabûl edildi). Husrev Paşa, yeni ordu henüz kâfî derecede kuvvetlenmediği için, Rusya ile çatışmağa taraftar değil idi. Bunun için, 1828'de ruslar doğrudan-doğruya saldırıncaya kadar, vükelâyı bir barış politikası gütmeğe iknâ etmiş ve çarlığın eline her hangi bir bahâne verilmemesine çalışmış idi. Husrev'in harîs bir karakteri var idi. O Bâbıâlîde, devletin umûmî siyâseti üzerinde, birinci derecede bir rol oynamak istiyordu. Devletin bu buhranlı devrinde her şeyin ordunun durumuna bağlı olması, onun bu maksadına bağlı olması, onun bu maksadına yardım etti. O hattâ kendisinin ser-askerliğe gelmesine yardım etmiş olan sadrâzam Selim Mehmed Paşa'yı bile pâyitahttan uzaklaştırmak, sonra da azlettirmek yollarını aramaktan çekinmedi. Ruslara karşı ordu kumandanı olarak gönderilen Ağa Hüseyin ve Halil Paşa'lardan sonra, temmûz 1828'de sadrâzamı da, ikinci ordunun kumandanı olarak, cepheye göndertti. Kendisi şimdi pâyitahtta yegâne nufûzlu şahsiyet olarak kalmış idi. Bir müddet sonra, onun te'siri ile, Selim Mehmed Paşa'nın sadrâzamlıktan azledildiğini görüyoruz (Lutfî, II, 29; Atâ, II, 124). Onun yerine Husrev Paşa'nın eski kölelerinden Reşid Mehmed Paşa getirildi. Cephede ser-asker kaymakam Halil Rifat Paşa da onun eski bir kölesi ve yetiştirmesi idi. Husrev, devleti ve orduyu tamâmiyle kendi avucu içine almak için, rus cephesinde ser-asker Ağa Hüseyin Paşa'yı da azlettirmeğe muvaffak oldu. Fakat o bu tâyin ve aziller ile uğraşırken, ruslar Balkanları aşmış ve Edirne üzerine yürüyorlardı. Bu buhranlı durum karşısında Husrev, hekim-başı Behcet Efendi ile, pâdişahın huzûruna çıkarak, barış lüzûmunu anlatmaktan başka çâre bulamadı. Toplanan bir „meclis-i meşverette" yunan meselesinde Avrupa'nın istediği hâl şeklinin kabûlü ile savaşa son verilmesine karar verildi. Husrev Paşa, İstanbul halkını silahlandırarak ve bâzı bozguncuları idam ettirerek, müdâfaa tedbirleri almağa ve paniği önlemeğe çalıştı. Halkın ihtisap rüsûmunu koymakla suçlandırdığı ve „âdet-i firengânenin ve etvâr-i lâubâliyenin mürevvici ve belki müessisi" saydığı Husrev'e karşı kin ve hiddeti bu son tedhiş tedbirleri ile büs-bütün arttı. Onun eseri sayılan asâkir-i mansûre aleyhindeki cereyân kuvvetleniyordu. Bir halk isyanı ile her şeyin birden uçuruma yuvarlanması her an beklenebilirdi. Husrev bu tehlikeli anda cesûr ve enerjik hareket etti. Her gün İstanbul'u kol gezerek, bozguncuları sindirdi. Fakat İstanbul halkını silâhlandırarak, ordu teşkil etmek plânından vazgeçmek zorunda kaldı. Sulh şartlarını bildirmek üzere, Fransa, İngiltere ve Prusya elçileri „reis efendinin" yalısına dâvet olunduğu zaman, Husrev de hâzır bulundu. Pâdişah kaymakam paşaya gönderdiği bir yazıda, bütün toplantılarda ser-asker paşanın bulunmasını bilhassa işâret etmekte idi. Barış muâhedesi imzâlandıktan sonra, rus elçisi Orlof, Husrev'e çar tarafından, hediye olarak, bir mücevher hançer ile bir tulum samur kürkü getirmiş ise de, pâdişah bu hediyenin kabûl edilmemesini irâde etti. Husrev'in „reis efendi" ile birlikte, ağır harp tazminâtının mıkdarını indirmek için sarfettikleri bütün gayretleri semere vermedi. Harp ve sulh işlerini fi'len idâre etmiş olan Husrev artık nufûz ve kudretinin en yüksek derecesine erişmişti. Asâkir-i hassa ve mansûre ser-askeri sıfatı ile, bütün ordunun ve emniyet teşkilâtının başı olmakla berâber, fi'len bütün devlet iktidarını kendi eline geçirmişti. Bâbıâli her işte onun da fikrini sormak lüzûmunu duyuyor ve kendiliğinden bir şey yapamıyordu. Husrev barışı müteâkip ikmâl edilen ve yeni askerî ıslâhâtın sembolü olan Selimiye kışlasını büyük merâsim ile açtı; nufûzundan faydalanarak, Bâbıâlide hoşuna gitmeyenleri birer-birer iş başından uzaklaştırmağa ve yerlerine çoğu kölelerinden olan kendi adamlarını getirmeğe başladı. O zaman mukataat nâzırı olan vak'anüvis Es'ad Efendi bu kurbanlardan biri idi. Husrev başlıca düşman olarak gördüğü Rumeli vâlisi eski sadrâzam Selim

Mehmed Paşa'yı bu mevkiden de azlettirmeğe ve bununla da kalmayarak, vezîrlik rütbesinin kapıcı-başılığa indirilmesine ve nihâyet tevkifine kadar gitti. Bu haksızlık etrafta iyi te'sir bırakmamakla berâber, kimse ona karşı söz söylemeğe cesâret edemedi. Onun bu üstün nufûzu sâyesinde, 1835'te, askerî mertebelerin en yükseği sayılan ser-askerlik, şeyhülislâmlık ile aynı mertebede sayıldı (Lûtfî, *Tarih*, V, 26).

Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın rus harbinde, müfrit isteklerde bulunarak, asker göndermemesi ve şimdi de Akkâ'ya tasallutu üzerine, pâdişah Husrev'e her zamandan ziyâde hak veriyor ve onu her zamandan ziyâde tutuyordu. Husrev, 60.000 kişilik bir ordu ile, Ağa Hüseyin Paşa'yı Anadolu serdar-i ekremliğine tâyin ettirerek (nisan 1832), Mehmed Ali'ye karşı ilk tedbirleri aldı. Mehmed Ali ile büyük mücâdele başlıyordu. İmparatorluğu korkunç buhranlara sürükleyen Mısır meselesinin başından sonuna kadar, Husrev, mevkiini muhâfaza ile, bu mücâdeleyi idâre etti. Mısır ordusu, ilk zaferlerden sonra, İstanbul istikametinde ilerilerken, Husrev Paşa çarın İstanbul'a gönderdiği rus askerlerini ağırlıyordu (mart 1833). Pâdişah, Büyükdere'de rus donanmasını gezmeğe geldiği zaman, Mirgün'deki meşhûr yalısında geceyi geçirmek suretiyle, kendisine büyük bir iltifatta bulundu. Husrev meydana getirdiği orduların Mısır cihâdiye askeri karşısında bozguna uğradıklarını gördükten sonra, garptan askerî muallimler ve müşâvirler getirtmeğe ehemmiyet verdi. Bunlar arasında 1836'da, genç bir zâbit olarak, İstanbul'a gelen Mareşal Moltke bize Husrev Paşa'nın bu zamana âit canlı bir tasvirini bırakmıştır: „Mehmed Husrev Paşa, sultandan sonra, imparatorluğun en kudretli şahsiyetidir. Bedenî bakımdan, belki dünyada başka bir eşini bulamazsınız. Bir delikanlının canlılığını, faâliyet ve neş'esini saklayan seksenlik bir ihtiyar tasavvur edin. Göze çarpar derecede kırmızı bir yüz, kar gibi beyaz bir sakal, büyük ve ucu kıvrık bir burun, dikkati çekecek derecede küçük, fakat ışık saçan gözler onun orijinal fizyonomisini meydana getirmektedir. Kulaklarına kadar indirilmiş kırmızı fesi bu fizyonomiyi pek de güzelleştirmiyor. Nihâyet bu büyük başı, kısa ve eğri bacaklar ile küçük ve şişman bir vücût üzerine koyun". — Moltke bu zamanda bilhassa onun büyük otoritesine işâret etmekte ve — „onun mutlak nufûz ve kudreti bir başkumandanın salâhiyetlerini pek geride bırakır" — demektedir. Prusyalı zâbit, „harp oyunu" öğrenmek üzere, kendisini bir müddet yanında alakoyun Husrev'in karakterini ve temâyüllerini yakından incelemek fırsatını buldu. Onun Prusya askerî teşkilâtına karşı hayranlığını ifâde ettiğini, garplılaşmağa özendiğini, ser-askerlik odasını Avrupa zevkine göre döşemiş olduğunu, avrupalılar ile şampanya içmekten çekinmediğini, fakat bütün bunları iktidarı eli altında tutmak için yaptığını, hakikatte ıslâhâta karşı içinden nefret duyduğunu te'yit etmektedir. Moltke onu, azledildikten sonra, Mirgün'deki muhteşem sâhil sarayında ziyâret ettiği zaman, tamâmiyle eski osmanlı âdetlerine dönmüş buldu. Balolara gitmekle berâber, ertesi gün kazaskere „çatal, bıçak gibi mekrûh şeylerden" şikâyet edecek kadar iki yüzlü idi (Lûtfî, II, 171). O muhakkak surette Selim III. devrinde ıslâhat lâyihalarında ifâde olunan askerî ıslâhattan daha ilerini düşünemeyordu. Mahmud II. da, her şeye rağmen, ona sâdık bir bende olarak güveniyordu. Husrev, bilhassa İstanbul'da inzibat işlerinden mes'ûl olduğundan, Mahmud II.'un koyduğu yeniliklere karşı beliren muhâlefetleri meydana çıkarmak ve sindirmek için, çok uyanık bulunmakta ve her taraftaki câsusları sâyesinde, bu vazifeyi iyi bir şekilde başarmakta idi.

Adetleri 40—50'ye yükselen köleleri kendi konağında, husûsî muallimler ve hocalar vâsıtası ile, okutur, yetiştirir ve sonra devlet kapısına çıkarırdı. Onun kölelerinden 30 kadarını (*Nuḫbat al-vaḳāyi'*, s. 269, Moltke, 104) böyle paşa yaptığını biliyoruz. Asırlarca osmanlı devlet idâresinin temel müessesesi olan „gulâm sisteminin" son büyük mümessili olan Husrev bu an'aneyi bizzat devam ettirmek ve bunu kendi nufûz ve hâkimiyeti için bir vâsıta olarak kullanmak istiyordu. Bu itibar ile de o eski Osmanlı devlet adamı tipini temsil etmekte idi. Fakat devlet müesseselerini de avrupalılaştırmağa azmetmiş olan yeni ıslâhatçı nesil, tanzimatçılar, bu gulâm sistemine de son darbeyi vuracaklardır. Husrev Paşa saray muhitini de kendi nufûz idâresi içine almak için, pâdişahın kızlarını kendi adamları ile evlendirmek yolunu buluyor ve yapılan mutantan düğünlerin masraflarını kendi üzerine alarak, muazzam servetler harcamaktan çekinmiyordu.

Fakat kudret ve nufûzunun en parlak noktasına vardığı anda, onun birdenbire ser-askerlikten azledilmesi, her tarafta hayretle karşılandı (9 kânûn II. 1837). Şüphesiz artık çok yaşlanmış olan Husrev Paşa'nın yerine, daha genç ve enerjik adamların getirilmesi düşünülüyordu. Sanıldığına göre, bu değişikliği onun nimeti ile yetişmiş iki yeni dâmad, Halil ve Said Paşa'lar, hazırlamışlardı. Gerçekten Husrev'e halef olarak, Tophâne müşiri dâmad-ı evvel Halil Rıfat Paşa ser-askerliğe getirildi. Hassa ve mansûre müşirlikleri de birleştirilerek, Anadolu ser-askerliği unvanı ile, dâmâd-ı

sânî Said Paşa'ya tevcih olundu. Diğer taraftan Husrev'in büyük rakibi Mustafa Reşid Paşa'nın yıldızı da bu tarihte parlamağa başlamış ve kendisi, ilk defa olarak, hâriciye nâzırlığına getirilmişti (haziran 1837). İhtiyâr Husrev şimdi Mirgûn'daki sâhil sarayına kapandı. Kendisine mansûre hazînesinden 60.000 kuruş tekaütlük bağlandı. Fakat o böylece tekaüde sevkedilmesinden hiç de memnûn olmadı. Kendisini Mirgûn'da sultanın saraylarından daha muhteşem bir dekor içinde bulan Moltke ile konuşurken, yalnızlığından şikâyet etmekten kendini alamadı. Çok geçmeden, vezîrlerin en eskisi, yânî şeyhülvüzerâ unvanını alan ve ıslâhâtın pîri sayılan Husrev'in o sırada, bir nevi ıslâhat meclisi gibi, teşkil olunan meclis-i vâlâ reisliğine getirildiğini görüyoruz (23 mart 1838). Esâsen 1839'da Mehmed Ali Paşa ile mücâdelenin başlaması onu tekrar sahnede ön plâna getirdi. Devletin siyâsetinde o yine mühim bir rol oynuyor ve Mısır meselesi için toplanan fevkalâde „meclis-i meşveretler" onun yalısında toplanıyordu (Lûtfî, VI, 9).

Fakat devlet, Mehmed Ali'nin kazandığı zaferler üzerine, müthiş bir buhran içine düştü ve Mahmud II.'un vefatı ile durum büs-bütün ağırlaştı. Yeni pâdişah Abdülmecid, 17 yaşında ve tecrübesiz bir genç idi. Husrev bu nâzik anda devletin dizginlerini eline aldı. Mahmud II.'un cenâzesi kaldırılırken, Köprülü kütüphânesinde beklemekte olan sadrâzam Rauf Paşa'dan mühr-i hümâyûnu aldırıp, sadrâzamlığı kendisine tevcih ettirdi. Bunu her kes tam bir gasp gibi telâkkî etti (Atâ, II, 124; Lûtfî, VI, 38 ve hatt-ı hümâyûn metni için bk. 39). Husrev'in sadrâzamlığı ele geçirmesi, Mısır meselesini bir çıkmaza sokuyordu. İstanbul'a dönmesi bildirilen Husrev'in düşmanı kapudan Ahmed Fevzi Paşa (Firârî), itâat etmeyerek, donanma ile Mısır'a, Mehmed Ali Paşa'nın yanına kaçtı. Burada Mısır kuvvetleri ile birleşip, İstanbul'a dönmek ve devleti Husrev'in elinden kurtarmak emelinde idi. Husrev ortadan kalkınca, Mısır gâilesinin de kendiliğinden kapanacağını sanıyordu (Lûtfî, VI, 41). Fakat projesinin bu ikinci kısmını tatbik edemedi. Mehmed Ali, Husrev'in azli ile berâber, Mısır'ı ve Suriye'yi istiyordu [bk. mad. MEHMED ALİ]. Devlet, meselesinin yalnız Husrev ile Mehmed Ali arasında şahsî bir meseleden ibâret olmadığını ve tazyik karşısında sadrâzamı azletmenin ne mâna alacağını pek iyi anlayordu (bk. Lûtfi, VI, 48). İşte Husrev, böyle işleri bir çıkmaza götürdüğü bir sırada Mısır meselesini, Avrupa devletleri nezdinde muvaffak politikası ile, hakikî bir hâl şekline doğru yürüten genç hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa meydana çıktı [bk. mad. MUSTAFA REŞİD PAŞA] ve Husrev'in müthiş kinine göğüs gererek, devleti çıkmazdan kurtarmak için, kat'î adımı attı; Gülhane'de meşhûr hatt-i hümâyûnu okuyarak, Tanzimat devrini açtı. Husrev Paşa hâlâ sadrâzam bulunuyordu. Reşid Paşa Husrev tarafından kendisine karşı bir sûikastta bulunulacağı endîşesine bile düştü. Bununla berâber artık Husrev'in nufûzu iyice azalmış, her kes Reşid Paşa'nın etrafına toplanmağa başlamış idi. Saray genç nâzırı tutuyordu. Reşid Paşa Husrev'in adamı olan Halil Rifat Paşa'yı bir anbire ser-askerlikten azlettirerek (*Vakâyi'*, s. 75), Husrev'e ilk büyük darbeyi vurdu. Bir ay sonra Husrev, ihtiyarlığı öne sürülerek (*Nuḫbat al-vakâyi'*, 77), azlolundu ve yerine eski başvekil Mehmed Rauf Paşa tâyin olundu (Husrev Paşa, Mahmud II.'un son zamanlarında konulan baş-vekil unvanını bırakarak, yine sadrâzam unvanını almıştır). Yeni harekete, yânî tanzimata, karşı „eski fikirli" olarak muhâlefette kaldığından, Husrev azlinden sonra da, yalısında ikamete mecbûr ve etraf ile münâsebetten men'edildi. İstanbul'da Reşid Paşa'nın tanzimât hareketini çok aşırı bulan halkın ve eski tip ıslâhâtçıların dedi-koduları şeyhülvüzerâya karşı daha esaslı tedbirler almak lüzûmunu duyuruyordu. Husrev, sadrâzam iken, bizzat tasdik ve yemin ettiği cezâ kanunnâmesine aykırı olarak, rüşvet almakla itham ediliş hakkında dâva açıldı. Mesele, Ahkâm-i adliye meclisi tarafından, incelendi (kanunnâme ilân edildiği zaman, „hatır ve gönül ve rütbe ve makam ve itibâra bakılmayıp, umûmen ve mütesâviyen muâmele olunacağı" yazılmış idi). Ahkâm-i adliye meclisi onu, başka husûslar dolayısı ile de suçlu gördü. Bundan sonra kendisinin devlet hizmetlerinde kullanılmamasına, vezîrlik rütbesinin alınmasına, iki yıl müddet ile nezâret altında olarak, Tekirdağı'na sürgün edilmesine ve tahsis olunmuş bulunan aylık 60.000 kuruş maaşın kesilmesine, aldığı paraların yerli yerine verilmesine karar verilmişti. Vaktiyle sır-kâtibi Mustafa Nuri Paşa'dan, Yanya'da iken, aldığı 125.000 kuruş geri alındı. Bir gece yalısında kırcalılardan asker ve top bulundurduğu şâyiası çıkarılarak, nizâmiye askeri ile, evi kuşatıldı ve kendisi yalının önüne getirilen bir vapura bindirilerek, Tekirdağı'na sürgün edildi (temmûz 1840). Alacaklıları istidâlar ile devlet kapısına baş-vurdular. İhtiyar vezîr, eşyâlarının ve bâzı çiftlik ve mukataalarının, devlet nezâreti altında, alacaklılara dağıtılmasını kabûl etmek zorunda kaldı; istidâ verenler arasında eskiden kendisinin kölesi olup, vezîrlik rütbesine erişmiş kimselerin de bulunması Husrev için çok acı oldu. Tanzimatçılar

en ziyâde çekindikleri adamı böylece pâyitahttan uzaklaştırdıktan sonra, onun taraftarlarını da birer-birer işten el çektirerek, yerlerine kendi adamlarını getirdiler (Lutfî, VI, 124). Husrev Tekirdağı'nda bir sene sürgün kaldıktan sondra, pâdişah onun ihtiyarlığını göz önüne alarak, İstanbul'a dönmesine müsâade etti (teşrin II. 1841). Zâten bu esnâda durum değişmişti. Meclis-i vâlâ-i ahkâm-i adliye reisi Receb Paşa, hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa ve onun yakın arkadaşı ticâret nâzırı Fethi Paşa azledilmiş bulunuyorlardı (mart 1841). Husrev İstanbul'a döndüğü esnâda, Mehmed Rauf Paşa da sadrâzamlıktan azledildi (4 kânun I. 1841). Kısa bir müddet iş başında kalan yeni sadrâzam İzzet Mehmed Paşa tanzimatçılara muhâlif cereyanı temsil etmekte idi. Mirgûn'daki yalısına çekilmiş oturan Husrev Paşa tekrar ikbâl yolunun aydınlanmağa başladığını görüyordu. 1845 yılı sonunda (1 muharrem), yeni yılı tebrik için, pâdişahın huzûruna çıkan ricâl arasında Husrev Paşa'ya, yaşına hürmeten, sadrâzamlara mahsûs nişân tarzında, bir nişan verildi ve kendisinin merâsimde sadrâzam ve şeyhülislâm sırasında bulunmasına müsâade edildi. Aynı zamanda kendisi meclis-i hâs-ı vükelâya me'mûr oldu. Bir kaç gün sonra da ser-askerliğe tâyin edildi (29 kânun II. 1846). Husrev Paşa ser-askerliği, Üsküdar'dan tekrar eski yerine, Bayezid'de eski-saraya naklettirdi ve hassa müşirliği ser-askerlik ile birleştirdi. Husrev Paşa tekrar iktidara gelince, eski ser-asker Rıza Paşa taraftarlarını ayıklamağa başladı. Devlet me'mûriyetlerinde bir çok mühim değişikler yaptı. Vaktiyle kendisine rüşvet suçu bahânesi ile yapılanların intikamı almakta gecikmedi ve kendisinden önceki hesapları dikkatle incelemeye tâbî tuttu. Askerî masraflarda bir çok yolsuzluklar meydana çıkarıldı. Tanzimatın bu devrinde sûiistimaller o kadar almış-yürümüştü ki, intikam almak isteyen için, eskilerin defterlerini bir karıştırmak yetiyordu. Husrev bir taraftan rakiplerini yere vururken, diğer taraftan en mühim mevkilere kendi adamlarını getiriyordu. O zamana kadar ser-askerliğe bağlı olan İstanbul muhâfızlığı yerine bir zaptiye müşirliği ihdas edildi.

1846'da Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa, İstanbul'u ziyâret etti ve Husrev Paşa ile buluştu. Bu iki kocamış rakip, vaktiyle imparatorluğun altını-üstüne getiren korkunç düşmanlarını unutarak, çok samîmî konuştular. Birbirlerine „paşa baba" diye hitap ediyorlardı. Husrev'in bu devirde yaptığı hayırlı işlerden biri Küçük-Taksim'deki harbiye mektebini açmak oldu. Fakat bir müddet sonra, ser-askerlik elinden alınarak, yalnız mecalis-i âliye me'mûriyeti üzerinde bırakıldı (1846 sonu). Yeni sadrâzam Mustafa Reşid Paşa, bununla berâber, Husrev'in sadârete getirileceği hakkında dolaşan şâyialardan rahatsız olmakta gecikmedi. Garp devletleri, girişilen tanzimat ıslâhatını aksatacağı düşüncesi ile, Husrev'in iktidar mevkiine gelmesini istemiyorlardı. Artık çok ihtiyarlamış bulunan „şeyhülvüzerâ" Husrev Paşa Mîrgûn'daki yalısına çekilmiş ve son günlerini değil, şüphesiz yine iktidarı bekliyordu. Fakat nihâyet ölüm onu aldı (13 cemâziyelâhır 1271 = 3 mart 1855). Öldüğü zaman yaşı 90'ı aşmış idi. Eyyûb'da Bostan-İskelesi'nde yaptırmış olduğu türbeye gömüldü. Husrev'in çocuğu yoktu. Büyük bir servet yapmış idi. Vakfiyesine (tanzim tarihi 1270) göre, bir milyon kuruş ayırarak, muhtelif hayrâti için vakfetti. Bu paranın fâizi, bu hayrât için, tâmir masrafı ve vazifelilere maaş olarak harcanacaktı. Vakıflarından biri Eyyûb'da Bostan-İskelesi'nde yaptırdığı ve 1015 cild vakfettiği kütüphânesidir. Çenkel-Köyü, Baklalı-Köy, Has-Köy ve Küçük-Çekmece'de dört çeşme yaptırmıştır. Husrev vakfiyesinde muhtelif câmilerdeki imam, müezzin ve vâizlere, Edirne-Kapısı dışındaki nakşbendî tekkesi dervîşlerine ve kendisi kapısı halkından bâzılarına da maaşlar bağlandı.

Husrev iktidara son derece harîs, fakat bunu pâdişahın menfaatleri ile birleştirmesini bilecek kadar da zeki idi. Dâimâ güler görünen yüzü çok hesaplı bir zekâyı saklamakta idi. Görenlerin hepsi onun son derece müstehzî ve nüktedân olduğunu söylemekte birleşirler. Fakat iş-güzâr, tedbirli ve cömert vasıflarını da buna katarlar. Yeni türk ordusunu başlangıçta o kurmuş, bir çok değerli kumandanlar ve devlet adamları yetiştirmiştir. Bir devrin başlı-başına mümessili olan Husrev XIX. asrın ilk yarısında Osmanlı imparatorluğu tarihinde pek mühim rol oynamış şahsiyetlerden biridir.

Bibliyografya: Tayyâr-zâde Atâ, *Tarih-i Enderûn*, II, 118—127; al-Cabartî, *Acâ'ib al-âşâr* ... (Bulak, 1290); F. Mengin *Hist. de l'Egypte sous le gouvernement de M. Aly* (Paris, 1823), I; Şâmî-zâde M. Atâullâh, *Tarih*, IV; Cevdet, *Tarih*, VII—XII; Lutfî, *Tarih* (İstanbul, 1291—1328) VIII (Lutfî'nin vak'anüvis Es'ad Efendi'nin notlarını kullanmış olduğu ve Es'ad Efendi'nin Husrev'e muhâlif bulunduğu düşünülerek, hükümlerin ihtiyatla karşılanması lâzımdır; Lutfî'de, Husrev'in kısa ve doğru bir biyografisi de vardır; bk. yazma, IX); Rif'at, *Vard al-ḥaḳâ'ik*; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* II, 275 (bu eserlerdeki mâlûmât itimada şâyan değildir); H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei* (Ber-

lin, 1893); Ch. Mac. Farlane, *Constantinople in 1828* (London, 1829); G. Rosen, *Geschichte der Türkei* (Leipzig, 1866; *Takvîm-i Vekayi* gazetesi, bundan yapılan hülâsalar); M. Süreyyâ, *Nuḫbat al-vaḳāyi'* (İstanbul, 1290); M. Salâhaddin, *Bir türk diplomatının evrâk-i siyâsiyesi* (İstanbul, 1306); Rif'at Paşa, *Müntehabât-ı âsâr* (İstanbul, 1290); Faik Reşit Unat, *Husrev Paşa'nın İran elçisi Hudâdât Han hakkında bir arz tezkiresi* (*Tarih vesikaları*, I, sayı 5, 369—373); Husrev Paşa'ya âit bir kısım mektuplar, husûsî kâtibi Çoban-zâde Halil tarafından, bir araya toplanmıştır: *Müntehabât-i müfide-i mükâtebe* (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, İsmail Sâib yazmaları, nr. 3117); Husrev'in vakfiyesi (Vakıflar umûm müdürlüğü arşivi, Haremeyn defteri; 14, s. 214). (HALİL İNALCIK.)

HUSREV SULTAN. ḤUSRAV SULṬĀN (1587—1622), Cihāngir'in en büyük oğlu olup, annesi Rācā Bhagvān Dās'ın kızıdır. 1587'de Lahûr'da doğdu. Büyük babası Akbar onu çok severdi ve belki de kendine halef tâyin etmek niyetinde idi. Babasının saltanatının ilk senesinde ona karşı isyan etti ve mağlûp edilerek, hapse atıldı. Efganistan'da ikinci bir sûikast tertip etti; bu da meydana çıkarılınca, kısa bir fâsıla müstesnâ, hayatı boyunca mevkuf olarak kaldı. 1622'de Dakhan'da, Burhānpūr yakınlarında, Asīrgarh'ta öldü veya büyük bir ihtimâl ile Şāh Cihān tarafından öldürüldü. Kız kardeşi cesedini Allāhābād'ta Ḫusrav Bāġ'a defnetti. İki oğlu, Dāvar Baḫş (diğer adı ile Bulāḳī) ve Garşāsp, Şāh Cihān'ın cülûsunda öldürüldüler. Bk. *'Amal-i ṣāliḥ* ve *Tuzuk-i Cihāngīrī* (nşr. H. Beveridge, *Orient. Transl. Fund*, N. S. XIX, XXII, London, 1909—1914). (H. BEVERIDGE.)

HUSREV ŞAH. [Bk. GAZNELİLER.]

ḤUSRŪ. [Bk. HUSREV.]

ḤUSŪF. [Bk. HUSÛF.]

ḤUSÛF. [Bk. KÜSÛF.]

HUŞANGŞĀH ĠŌRĪ [Bk. HÛŞENGŞÂH GÛRÎ.]

HÛŞENGŞÂH GÛRÎ. HOŞANGŞĀH ĠŌRĪ (?—1435), Mālvā Gûrî sülâlesinin ikinci hükümdarı olup, 1405/1406'da tahta çıkmıştır. 1407'de Gucarāt hukümdarı Muẓaffar I., Mālvā'yı istilâ ederek, Hoşangşāh'ı mağlûp ve esir etmiş, vaktiyle kendisinin dostu olan babasını zehirlemiş olmasını bahâne ederek, hapsettirmiştir. Hoşangşāh, serbest bırakılıp, tekrâr hukümdarlığını elde etmiş ise de, saltanatı müddetince, Gucarāt ile mütemâdî surette harp hâlinde bulunmuştur; bu yüzden memleketi çok zarar görmüştür. Hoşangşāh 1420'de Kherla'nın Gond eyâletini, kendisine tâbî bir eyâlet olarak, memleketine ilḥāḳ etmiştir. 1422'de Urīsa'da Cādnagar (belki Cādpūr) üzerine pek cür'etkârâne bir akın yapmış, racayı hîle ile esir etmiş ve fidye-i necât olarak bir kaç fil vermedikçe kendisini serbest bırakmamıştır. Memleketine dönerken, pâyitahtı olan Māndū şehrinin Gucarāt hukümdarı Aḥmed I. tarafından muhâsara edildiğini haber aldı. Müsâit bir fırsattan istifâde ederek bizzat Māndū üzerine ilerilediği. Aḥmed Şāh, bunun üzerine muhâsarayı kaldırıp, Sārangpūr'a doğru yürüdü. Hoşangşāh onu tâkip ederek taarruza geçti, fakat yenilerek Sārangpūr'a kapandı. Sārangpūr'dan çekilen Aḥmed'i tâkibe kalktığı zaman ikinci bir mağlûbiyete uğradı. Aynı sene, Hoşangşāh tedbirsizce ve muvaffakiyetsiz bir teşebbüse geçerek sağlam bir kale olan Gwalior'u zaptetmeğe kalkıştı. 1428'de Dakhan hukümdarı Aḥmed Şāh Bahmanī, Kherla önlerinde görünüp Berār'ın mukataaya bağlanmasını talep etti; fakat Hoşangşāh'ın, Kherla'yı kurtarmak üzere, harekete geçtiğini haber alınca geri çekildi. Hoşangşāh kendisini tâkip ederek çarpışmağa mecbûr etti ve onu ağır bir mağlûbiyete uğrattı. 1433/1434'te Hoşangşāh Kālpī üzerine yürüdü; Cavnpūr hukümdarı İbrāhīm şāh Şarḳī kendisine karşı çıkmış ise de Dehli hukümdarı Mubārak Şāh'ın Cavnpūr üzerine doğru ilerilediğini haber alınca geri dönmeğe mecbûr oldu; bu suretle Kālpī zahmetsizce Hoşangşāh'in eline geçti. Hoşangşāh, Māndū'ya dönerken, kendi ülkesine tecâvüz etmiş olan bâzı yağmacı hindûları cezâlandırarak, oğullarının ömrünün son senelerini ona zehir eden münâzaalarını halletmeğe koştu. Babalarının tahtına geçmek husûsunda oğullarının arasındaki münâzaa ve entrikalar tâlihsiz hukümdarın ölümünü tâcil edecek kadar şiddet kesbetmişti. 6 temmûz 1435'te öldü ve yerine Muḥammed Şāh unvanı ile en büyük oğlu Ġaznīn Ḫān geçti.

Bibliyografya: Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī*; Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī*. (T. W. HAIG.)

ḤUŞḤĀL ḪĀN. [Bk. HOŞHÂL HAN.]

ḤUŞḲADAM. [Bk. HOŞKADEM.]

ḤŪT. [Bk. HÛT.]

HÛT. AL-ḤŪT = balık, daha doğrusu *al-Ḥūt al-canūbi*, araplarda cenûbî Balık burcu olup, en büyük yıldızı da *Fam al-ḥūt* [b. bk.]'tur. Fakat aynı zamanda *al-ḥūt* balıkların muntakat lülbürüc işâreti olarak dahi kullanılır; bunun için Battānī'de diğer isimleri arasında, *al-Samakatāni* (iki balık) adı da bulunur; Batlamyus muntakatülbüruc işâreti olarak cemi olan Ιχθύες kullanılıyor, *al-ḥūt* Ιχθύς νότιος diyor.

Bibliyografya: Battānī (nşr. Nallino), II, 169 ve 176, III, 265 ve 774; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 38, 41; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung u. die Bedeutung der Sternnamen*, s. 202 ve 284. (H. SUTER.)

ḤUṬAY'A. [Bk. HUTAY'E.]

HUTAY'E. AL-ḤUṬAY'A (? — 650?), „bodur", *muḫaḍramūn* [b. bk.]'dan arap şâiri Carval b. Avs'e istihzâ yollu verilmiş bir lekaptır. Şeceresi kusurlu görülmüştür; kendisini bâzan 'Abs bâzan da Ẕuhl kabîlesine mensûp göstermesi sebepsiz değil idi. Şiir yazmağa başladığı tarih, müellefâtta hakikî zamanından çok evvel gösterilmiştir: kendisinin 'Urva b. al-Vard [b. bk.]'in genç bir muâsırı olması pek muhtemeldir. İslâmiyeti kabûl etmişti; fakat dindarlığı pek sathî idi. Abū Bakir zamanında *Ridda* [b. bk.] kıyamlarına iştirâk etti. Ahlâkının kötülüğünden bahsedilir. Bayağı bir aç-gözlülük ile cimrilik şiirlerinin esâs vasfını teşkil eder. Ḥuṭay'a arap kabîleleri arasında, terennüm ederek, dilenerek, cömert hâmîlere bol keseden mübâlegalı medhiyeler yazmak ve az verenleri hicviyeler ile tehdit etmek suretiyle, dolaşmıştır. Halife 'Omar zamanında, Zibriḳan b. Badr'i hicvettiği için, hapsedildi. Ölüm tarihine dâir kat'î bir şey bilinmemektedir. Arap an'anesi onu Mu'āviya I. zamanına kadar yaşatır. Abu 'l-Fidā' (*Annales*, I, 375) şâirin ölümünü 69 (668) senesinde gösterirse de, buna itimat etmek pek güçtür. En muhtemel olan tahmin Ḥuṭay'a'nin takriben 30 (650) senesinde öldüğüdür (Brockelamann, I, 41). Şiir kudreti, bilhassa şiirin iki nev'inde, çok medh edilmiştir. Sonraki şâirler kendisini, mümtaz etmiş bir selef olarak, yâdederler (*ZDMG*, XLVI, 41; kezâ Kumayt, nşr. Horovitz, nr. 4 v. II, Bahā al-Dīn Zuhayr, nşr. Palme, s. 217, 3). II. ve III. asrın lisaniyatçıları Ḥuṭay'a'nin şiirlerini gayretle toplamışlarsa da, bunlar daha ilk zamanlarda (daha ziyâde Ḥammād al-Rāviya tarafından) ilâveler ile aslından ayrılmıştır. Divanının sihhati meşkûk olan kısımlarını müsâmaha ile ele alan Abū 'Amr Şaybānī ile İbn al-'Arabī tarafından te'sis edilen iki ayrı metim tamâmiyle mahfûz kalmıştır. Abū Ḥātim al-Sicistānī'nin te'sis ettiği metin ise, şüpheli kısımların pek kat'iyetle çıkartılması suretiyle meydana getirilmiş olup, bize ancak müteferrik parçalar hâlinde intikal etmiştir. Divanının bol yazmaları ve bunlardan yapılan basma nüshalar, ilk iki metne müstenittir. Ḥuṭay'a'nin divanı, mukaddime ve hâşiyeler ile birlikte, bu makalenin müellifi tarafından neşr edilmişti (*ZDMG*, 46 ve 47. cild, ayrı baskı, Leipzig, 1893), bilâhare Sukkarī'nin şerhi ile ve bir lugatçe ile birlikte, Aḥmed al-Şinḳīṭī tarafından da ayrıca basıldı (Kahire, Taḳaddum matbaası, ts.). Divanın ilk basmada zikredilen yazmalarına ilâve olarak, bir nüshası (Sukkarī şeri ile) İstanbul'da Fâtih kütüphanesinde (nr. 3821; bir nüshası da Cambridge'dedir; bk. E. G. Browne, *Katalog*, nr. 384) ve yazma bir parçası da Âtıf Efendi kütüphânesindedir (nr. 2777).

Sonraki şâirler arasında da al-Ḥuṭay'a mahlasını taşıyanlara rastlanmaktadır; Subkī (*Ṭabaḳāt al-Şāfi'iyya*, IV, 234,2), Abu 'l-'Abbās b. al-Ḥuṭay'a (*göst. yer.*, s. 279,2, 12) isminde biri ile Aḥmed b. al-Ḥuṭay'a nâmında diğer bir zâtı zikretmektedir (bunların her ikisi de h. VI. asırda yaşamışlardır). (I. GOLDZIHER.)

HUTAYM. [Bk. HÜTEYM.]

ḤUṬBA. [Bk. HUTBE.]

HUTBE. ḤUṬBA, *ḫaṭīb* [b. bk.] tarafından irâd edilen mev'iza veya hitâbe. *Ḫuṭba*'nin cuma ve bayram namazları ile yağmur ve küsûf duâlarında sâbit bir mevkii vardır. Cuma namazında *ḫuṭba* namazdan evvel irâd edilmekle berâber, diğer hallerde namazdan sonraya bırakılır. *Ḫuṭba*'nin şâfi'î fakîhlerinden Şīrāzī (bk. *Tanbīh*, nşr. Juynboll, s. 40) tarafından irâd edilen şartlarını burada kısaca zikretmek münâsiptir.

a. Cuma namazının sahîh olması için lâzım gelen şartlardan biri, namazdan evvel iki hutbenin irâd edilmesidir. Bu hutbelerin sahîh olmaları için de, şu şartlara riâyet etmek lâzımdır: hatîp tâhir bulunmalıdır, Elbisesi dinî teâmüle uymalı ve her iki hutbeyi de ayakta irâd ederek, aralarında oturmalıdır. Şâfi'î mezhebine göre, cemâatin kırk kişi olması da hutbe irâdının şartlarındandır.

Hutba tertibinde esâs olan şartlar da şunlardır: hutbe Allaha hamd ile başlamalı ve bunu Peygambere salavât tâkip etmelidir. Her iki hutbede de takvâya dâvet olunmalı ve mü'minlere duâda bulunulduktan sonra, ilk hutbede veya bâzılarına göre, her ikisinde de bir âyet okunmalıdır. Hatîbin bir minber üzerinde veya yüksek bir yerde bulunması ve cemâate doğru dönerken, onlara selâm vermesi sünnettir. Hatîp ezan okuyuncaya kadar oturmalıdır. Hutbe irâd edilirken, bir yay, kılıç veya asâya dayanmak da sünnettir. Hatîp yüzünü tamâmiyle cemâate çevirmelidir. Müslümanlara duâ ederek, hutbeyi kısa kesmelidir.

b. Aynı müellif (s. 42) bayram hutbeleri hakkında şunları söylemektedir: bu hutbeler de aynen cuma hutbeleri gibidir. Ancak şu noktalarda bayram hutbeleri cuma hutbelerinden ayrılır: hatîp ilk hutbeye dokuz *takbīr* ile başlar ve ikinci hutbeyi de yedi *takbīr* ile irâd eder. Ramazan bayramında (*'īd al-fiṭr*) cemâate fitre aḥkâmından (*zakāt al-fiṭr*) bahs-

eder. Kurban bayramında (*ʿīd al-aḍḥā*) ise, kurban kesmek husûsunda lâzım gelen izahlarda bulunur. Hutbenin oturarak irâd edilmesine cevâz vardır. Küsûf zamanında irâd edilen hutbeye gelince, Şirāzī (s. 43)'ye göre, hatîp bu hutbesinde cemâate Allaha karşı havf ve huşû tavsiye etmelidir; yağmur duâsında irâd edeceği hutbenin ilkine d o k u z, ikincisine de y e d i istiğfar ile başlamalıdır. Bundan başka, Peygambere mükerreren s a l a v â t getirerek, i s t i ğ f a r da bulunmalıdır. LXVI. sûrenin 9. âyetini okuyarak, ellerini havaya kaldırıp, Peygamberin yağmur duâsını (bu duânın tam bir metnini Şirāzī eserine dercetmiştir) irâd etmelidir. Sonra ikinci hutbenin ortasında k ı b l e [b. bk.]'ye dönerek, cübbesini çevirmeli, sağ tarafını sola ve sol tarafını sağ tarafa getirmelidir. Üst tarafını da alt tarafa getirerek, diğer elbiselerini çıkarıncaya kadar, bu hâlde tutmalıdır.

Buraya kadar zikredilen ahkâm, şu husûslara dikkati çekmiştir. İlk defa C. H. Becker, eski Arabistan hâkimlerinin kürsüleri ile minber arasındaki râbıtaya işâret etmiştir ki, hatîbin iki hutbe arasında neden dolayı oturması icâp ettiği bununla izah edilebilir. Aynı zamanda bir âsâya, bir kılıca veya bir yaya dayanılarak, hutbe irâd edilmesinin sebebi de bu suretle tavazzuh eder; zîra eski arap hâkimleri de bu tarzda hareket ederlerdi. Ancak hutbenin, bayram namazları ile k ü s û f ve i s t i s k a (yağmur duâsı) gibi hâllerde, namazdan sonra irâd edildiği hâlde, neden dolayı cumada namazdan evvel okunduğunu izah etmek kolay değildir. Muhaddislere göre, bu sırayı bozarak, ilk defa bayram namazlarında namazdan evvel hutbe irâd eden zât Marvān b. al-Ḥakam (msl. bk. Buḫārī, *ʿĪdayn*, bâb 6 ve bilhassa daha çok mâlûmat için bk. Muslim, *ʿĪdayn*, hadîs 9)'dir.

Rivâyete nazaran, hutbeyi ilk defa minber üzerinde okuyan zât yine Marvān'dır. Hâlbuki, evvelce hutbenin minber ve ezansız irâd edilmesi âdet idi. Diğer muhaddislere göre (krş. Muslim, *Īmān*, hadîs 78, 79 ve Navavī'nin buna dâir şerhi), namazdan evvel hutbe irâdı ʿOsmān ve hattâ ʿOmar zamanına kadar çıkar. Mamafih muhaddislerin umûmî fikirlerine göre, hutbe Emevîverin, dinî olmaktan ziyâde, âilevî menfaâtlerini tervice mâtûf temâyülleri dolayısı ile zuhûr etmiş bir bid'attir.

Eğer bu fikir doğru ise, mezkûr bid'at ile hutbeyi oturarak irâd etme keyfiyeti, islâmiyetten evvelki minber ve hutbe ile alâkadar kazâî merâsime doğru bir dönüş gayreti olarak mütâlea edilebilir.

Mü'minlere duâya (*duʿā' li 'l-muʾminīn*) gelince, bu kısımda cuma namazından evvel hükmü câri olan sultanı anmanın âdet hâline gelmiş olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. İslâm tarihi, duâda zikredilen isim imamın siyâsî fikir ve mevkiini açığa vurduğu için, bu kısma bilhassa siyâsî karışıklıklar esnâsında verilen ehemmiyeti tebârüz ettiren misâller ile doludur. Şerî'at bu kısımda sultanın ismini zikretmeği emretmezse de, böyle bir zamanda isim zikredilmemesi hatîbin, hükümdara karşı merbûtiyeti bakımından, sûizanna mârûz bırakmıştır. Gayr-i müslimlerin hâkimiyetindeki memleketlerde yaşayan müslümanlar arasında hatîbin, bulunduğu yerin hükümdarına, dünyevî refah için bile olsa, duâda bulunması müslümanların sûizannını çekebilir (krş. Snouck Hurgronje, *Islam und Phonograph*, s. 13 v. dd. = *Verspreide Geschriften*, II, 430 v. dd.; ayn. mll., *Mr. L. W. C. van den Berg's beoefening van het mohammedaansche recht, Ind. Gids*, VI/1, 809 v. dd. = *Verspreide Geschriften*, II, 214 v. dd.). Hükümdarın duâda zikredilmesi usûlünün V. (m. ö.) asra kadar çıktığı Elephantine'de bulunan ârâmî papirüslerinden anlaşılmaktadır (Pap. I, Z. 26; krş. bir de Harnack, *Mission und Ausbreitung des Christentums*, I, 286).

Fakîhler tarafından şartları bildirilen hutbelerin bâzı mümeyyiz vasıflarına hadîslerde rastlanmaktadır. Peygamberin hutbeleri umûmiyetle *ammā baʿdu* (Buḫārī, *Cumʿa*, bâb 29) terkibi ile başlar. *Ḥamdala* (Muslim, *Cumʿa*, hadîs 44, 45)'nin hemen yanı-başında *şahāda* yer alır (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 302, 343: *„şahāda'siz* hutbe — kesik el gibidir"). Pek çok hadîslerde Peygamberin hutbelerde *Kur'an*'dan âyetler okuduğu beyân edilmektedir (msl. Muslim, *Cumʿa*, hadîs 49—52; Aḥmed b. Ḥanbal, V, s. 86 v. dd., 88, 93 v.b.). Hutbe: — „Namazınız uzun, hutbeleriniz kısa olsun" (Muslim, *ayn. esr.*, hadîs, 47) — hadîsine göre, kısa olmalı ve namaz gibi, maksada sâlih bulunmalıdır (*ḳaṣdan*; Muslim, *Cumʿa*, hadîs 41). Hutbeyi dinleyenler kat'îyen ses çıkarmamalıdırlar; yanındakine „sus" demeyen, *laġv* (ibâdetin bozulmasını icâp ettiren hareket) etmiş olur (Buḫārī, *Cumʿa*, bâb 36). Hatîbin ayakta irâd ettiği iki hutbe arasında oturması, fi'îî sünnettir (Buḫārī, *ayn. esr.*, bâb 27; Muslim, *Cumʿa*, hadîs, 33—35; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 35, 91, 98). Peygamber, e z a n okunurken, minberde otururdu. Ayağa kalktığı zaman (hutbeyi ayakta okumak için), kamet alınırdı. Bu usûle Abū Bakr ve ʿOmar de riâyet etmişlerdir (Aḥmed b. Ḥanbal, III, 449 v.b.).

Ne *ḫuṭba* tâbiri ve ne de *ḫaṭaba* fi'îî *Kur'an*'da, ıstılâhî manada, kullanılmamıştır. Hattâ dünya menfâatleri için, cuma namazının terkedilmemesini emreden âyette bile yalnız namaz zikredilmektedir (LXII, 9—11). Bu sükûttan

hutbenin Peygamber zamanında henüz aslî bir ibâdet rüknü hâline gelmemiş olduğu neticesini çıkarmak yanlış olur. Muhtelif ibâdetlerin daha başlangıçta sahîh bir surette tanzim edildiği ihtimâli de vârid olamaz. Hadîsler Peygamberin hutbesinin sonraki devirlerinin mârûf hutbeleri ile sık-sık mutâbakat arzetmediğini gösterecek tasvirler ihtivâ etmektedir. Abū Dā'ūd, *Kitāb al-diyāt*, bâb 13: Peygamber Abū Cahm b. Ḥuẓayfa'yi, zekât toplamak üzere, Lays kabîlesine göndermişti. Kabîleden biri zekât vermek husûsunda müşkülât çıkarınca, Abū Cahm onun boynunu vurdu. Bunun üzerine kabîle mensûpları, Medine'ye giderek, Peygamberden kısas istediler. Bir münâzaadan sonra, diyet olarak, muayyen bir mıkdar üzerinde uyuştular. Bunun üzerine Peygamber kendilerine: — „Bu gece bir hutbe irâd ederek, halka mutâbık kalınan mıkdarı teklif edeceğim" — dedi ve gece şöyle bir hutbe irâd etti: — „Şu gördüğünüz Lays'ler, kısas talebi için, bana gelmişlerdir. Müteaddit teklifleri kabûl etmeyerek, şu mıkdar üzerinde ittifak ettiler. Siz de muvâfık görüyor musunuz?". Medineliler: — „Hayır" — cevabını verdiler. Bu hâl üzerine, muhâcirler Lays'lerin reisine karşı hiddet gösterdilerse de, Peygamber onları bu hususta iz'âcda bulunmamağa iknâ etti. Nihâyet Lays'ler, Peygamber ikinci bir hutbe ile muvâfakat gösterdikten sonra, daha fazla bir mıkdar aldılar. Bu kabîl hutbeler eski arap hâkimlerinin halka hitap tarzlarına bir nümûne olabilirse de, bunların dinî hutbeler ile pek az râbıtası vardır. Ancak aşağıdaki hadîslerden de anlaşılacağı gibi, hutbe nevileri arasında bir tefrik yapmağa imkân yoktur. Abū Saʿîd al-Ḫudrī'nin riâyet ettiği bir hadîse göre, Peygamber bayramlarda evvelâ namaz kılar ve sonra da hutbe irâd ederdi. Hutbesi de ekseriyâ bir seriye veya sefere iştirâki âmir bulunurdu (Aḥmed b. Ḥanbal, III, 56 v.dd.). Aynı meâlde bir ibâre Muslim (*ʿĪdayn*, hadîs 9)'de de mevcuttur: Peygamber bayramlarda namazı, selâm vererek, ikmâl ettiği zaman, ayağa kalkar ve oturan cemâate dönerdi; bir seriye göndermek istediği zaman veya başka bir harekette bulunmak arzusunu izhar ettiği anlarda, bu suretle emirlerini verirdi; sonra: — „Sadaka verin, sadaka verin, sadaka verin" — der, arkasını döner giderdi. Bu hâller Marvān zamanına kadar devam etti. Bu ibâdetin pek basit bir tasviridir ki, bir ibâdetin Peygamberden çok sonra sâbit rükünler ihrâz ettiği husûsundaki fikri te'kit edecek kıymette addedilebilir. Mamafih tercümesi irâd edilen şu tasvirin, Peygamberin basit ibâdet tarzı ile namaz kılınan yerde bir de minber inşa eden Marvān'ın şatafatla merâsimler icrâ ettiği ibâdet tarzı arasındaki ziddiyeti göstermek meylini ifâde etmekte olduğunu da unutmamak lâzımdır. Aşağıdaki misâl cuma hutbesine işâret etmektedir: „Abū Rifāʿa der ki: — Hutbesini irâd etmekte iken, Peygambere şöyle hitap ettim: — Ya Resûl Allah! ben, anlamadığım dinime dâir, izahat almak isteyen bir yabancıyım —. Bunun üzerine Resûl Allah hutbesini bırakıp, yanıma geldi. O sırada bir iskemle getirdiler (zannedersem ayakları demirden idi). Resûl Allah bunun üzerine oturdu ve Allahın kendisine öğrettiklerini bana tâlim etmeğe başladı ve sonra hutbesini ikmâl etti" (Muslim, *Cumʿa*, hadîs, 6)."— Bu hadîs alâkabahş olmakla berâber, o zamanda m i n b e r bulunmadığını beyân etme meylini açığa vurmaktadır. Bu kabîl diğer hadîsler de cuma namazının edâsındaki basitliği göstermektedir. Msl. Muslim (*Cumʿa*, hadîs 54—59) hadîslerde Peygamberin hutbesini, biri içeri girmekte iken, irâd ettiğini beyân etmektedir. Peygamber hemen bu şahsa dönerek: — „İki rek'âtı kıldın mı?" — diye sormuştur. Zâhir hâle göre, bu nakil, Peygamberin farz olmayan iki rek'at üzerinde fazla israr ettiğini ve hattâ bunların ehemmiyetini beyân için, hutbesini bile kestiğini göstermektedir.

Bu hadîslerin kıymeti ne kadar meşkûk olursa-olsun, cuma namazındaki rükünler ile bayram namazlarındaki erkânın ancak Peygamberden sonra te'ssüs etmiş olduğunu farzetmek yersiz görünmüyor. Bu erkân 3 unsura dayanmaktadır: eski arap hutbesi, Peygamberin sünneti, yahudi ve hıristiyan örnekleri.

C. H. Becker, *Zur Geschichte des islāmischen Kultus* isimli tetkikinde, bir taraftan cuma namazları ile bayram namazları, diğer taraftan da hıristiyan âyini arasındaki sıkı münâsebeti göstermeğe çalışmıştır. Onun fikri, esas itibârı ile, şudur: birinci hutbeye kadar olan ibâdet hareketleri, hıristiyan âyininin birinci kısmına (Vormesse) tamâmiyle uymaktadır. Ezan (ve kısmen de hutbe) Diakon ile âyîni yapan râhip arasındaki nöbetleşe tegannîlerin bir aks-i sadâsıdır. *Kur'an*'dan bir âyet okunan birinci hutbe birinci âyîni tâkip eden *İncil* kırâatine uyuyor. Mü'minlere duâ ve hükümdarın ismi zikredilen ikinci hutbe içinde umûmî kilise duâsı bulunan hıristiyan mev'izesine tevâfuk ediyor. Salât da hıristiyan âyîninin i.câ-i rabbânî kısmına uygundur. Becker, her iki hutbeyi nazar-i itibâre alarak, bu ikiliğin din ulemâsı arasında bir ihtilâf mevzûu olduğunu tesbit ediyor. Her iki hutbe cuma namazının lâzım bir unsurudur ve bayram namazına geçmiştir.

Bu mütâleaya *azān*, *iḳāma* ve *ḥamdala*'ye tevâfuk eden hutbeler bulan Mittwoch tarafından itiraz edilmiştir. *Tevrat*'tan parça kırâatinin birinci hutbeye ve Peygamberlerden parçalar kırâatinin ikinci hutbeye tekabül ettiğini söylüyor. Bu mesele hakkında kat'î bir huküm vermek, belki de, imkânsızdır. İhtimâl yahudi şerîati kadar, hıristiyan şeriati de, islâm ibâdetinin kat'î bir şekil almasına müessir olmuştur.

Henüz tetkik edilmemiş olan müslüman hutbe tarihi yerine, burada bir kaç mütâlea serdedilebilir. Peygamberin Medine'deki ilk ve ikinci hutbesi İbn İsḥāḳ (*Sīra*, nşr. Wüstenfeld, s. 340)'ta münderictir. Bu hutbeyi yalnız sahîh olduğu için değil, aynı zamanda tam bir örnek teşkil edeceği için de, tercüme etmek yerindedir: — „Allahın resûlü hâlike hamd ü senâ ettikten sonra, *ammā ba'du* diyerek, devam etti; ey nâs! kendiniz hayırlar işleyerek, tedârikte bulunun ve kat'î olarak bilin: vallahi her birinize öyle bir sâika isâbet edecektir ki, davarlarınızı çobansız bırakacak ve ona rabbi, tercümansız ve perdesiz hitap ederek, diyecektir ki: sana resûlüm gelip, tebligte bulunmadı mı?; sana mal verip, bereketini arttırmadım mı? Söyle bakalım, nefsin için ne amel işledin?". Bunun üzerine o, sağına, soluna bakacak derdine çâre olabilecek bir şey görmeyecek, sonra önüne bakacak ve cehennemden başka bir şey gözüne çarpmayacaktır. Yüzünü cehennem âteşinden korumak isteyen, bir parça hurma bile eline geçse, tasadduk etsin; eğer bunu bulamazsa, tatlı söz sarfetsin. Zirâ bu iyiliklerin her biri, 10 misilden 700'e kadar mükâfatlandırılır. Allâhın selâm, rahmet ve bereketi üzerinize olsun." —

Peygamberin son hutbesi de Buḫārī (*Cum'a*, bâb 29)'de münderictir; vaaz esnâsındaki heyecanı Muslim (*Cum'a*, hadîs 43)'de tasvir edilmiştir.

'Alī'ye isnad edilen hutbe mecmûası Berlin kütüphânesindedir. Bu hutbeler arasında bir tânesi *alif*'siz kelimelerden tertip edilmiştir.

Hitâbet vazifesi muntazam bir müessese hâline gelince, usta bir hattât için hattın ehemmiyeti ne ise, hatîp için de hutbenin ehemmiyeti o oldu. Biri san'atını tekâmül etmiş harfler ile izhar ederken, diğeri de mahâretini müseccâ kelâm ile irâe etmekte idi. Hutbe mecmûaları, ekseriyetle aylara göre tertip edilmiştir. Yâni her ayın dört hutbesi, bundan başka bayram hutbeleri, mevlîd ve mirac-i nebevî hutbeleri, sıra ile, esere dercedilmiştir (krş. Ahlwardt, *Verzeichnis der arabischen Hss.*, III, 437).

Hutbenin arapça söylenmesi mûtad iken, Türkiye'de türkçe irâd edilmektedir.

Bibliyografya: Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de Moh. Wet* (Leiden, 1925), s. 71 v.dd., 109 v.dd.; Şayḫ Niẓām, *al-Fatāvī al-'Ālamgīriya* (Kalküte, 1828), I, 205 v.dd., 210 v.dd., 214 v.dd.; al-Muḥaḳḳiḳ Abu 'l-Ḳāsim al-Ḥillī, *Kitāb şarā'i' al-islām* (Kalküte, 1893), I, 44, 48; C. H. Becker, *Die Kanzel im Kultus des alten Islam* (*Nöldeke-Festschrift*, Giessen, 1906, s. 331 v.dd. = *Islamstudien*, Leipzig, 1924, I, 450 v.dd.); ayn. mll., *Zur Geschichte des islamischen Kultus* (*Isl.*, III, 374 v.dd. = *Islamstudien*, I, 472 v.dd.); E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets und Kultus* (*Abh. Pr. Ak. W.*, 1913, nr. 2); Brockelmann, *GAL*, I, 92.

(A. J. WENSINCK.)

ḤUTTAL. [Bk. HUTTEL.]

HUTTEL. ḤUTTAL, Amu-Derya'nın yukarı mecrâsında, orta çağlarda Caryāb ve Vaḫşāb adını taşıyan Panç ile Vaḫş çayları arasında bir eyâlet. Ḫuttal telâffuzu Yāḳūt (*Mu'cam*, II, 402) tarafından izah edilmiştir. Ṭabarī (II, 1492, 1494 ve 1602) bunun cemi şeklinin, vâli Asad b. 'Abd Allāh (ölm. 120 = 738)'ın muvaffakiyetsizlikleri dolayısı ile yazılmış olan hicivde, Ḫuttalān olarak, sıksık kullanıldığını zikreder. Buna mukabil daha sonraki İran şiirlerinde dâimâ Ḫutlān ve yahut Ḫatlān şeklinin tercih edildiği görülüyor; aynı ifâde tarzı Fars lugatlerinde (msl. Vullers, *Lexikon*, bk. mad.) de kaydedilmektedir.

Ḫuttal prensinin makarrı olan Hulbuk, coğrafyacıların zikrettikleri mesâfelere göre, bugünkü Kulāb'ın cenûbunda aranmalıdır. Ḫuttal eyâletinin en büyük şehri olan Munk (coğrafyacıların kaydettikleri şekilde; Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafarnāma*, Hind tab'ı, I, 38: Mūnk), gerçi *Ẓafarnāma* (I, 83)'de ayrıca Balcvândan da bahsedilmiş ise de, hemen-hemen bugünkü Balcvān'a tekabül eder; Ya'ḳūbī (*BGA*, VII, 292) tarafından, Ḫuttal'in en büyük şehri olarak Vāşcird (bugünkü Feyzâbâd) gösterilmekte ise de, bu şehir hakikat-i hâlde Ḫuttal'in hâricindedir (Vaḫş'ın cenûbunda). Ḫuttal, bir bölge olarak, bilhassa atları ile meşhûr idi (krş. *BGA*, III, 325, aşağıda ve VI, metin s. 180).

Ḫuttal prenslerinin islâmiyetten önceki Ḫuttalān-Şāh ve Şīr-Ḫuttalān (*BGA*, VI, metin s. 40) unvanlarının islâmiyetten sonraki devirde artık kullanılmadığı anlaşılıyor. Ṭabarī (III, 74)'de arap fâtihlerinin Ḫuttal'deki son harplerine dâir olan mâlûmat 133 (750/751) senesine âittir; Ḫuttal prensi (*malik*) memleketini terkederek ilk-önce Fergana'ya, sonra da Çin'e gitmek mecbûriyetinde kaldı. Ḫuttal prenslerine 752'de verilen unvanlar (E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue occidentaux*, s. 168 ve 216) bu suretle izah edilebilir. J. Marquart (*Ērānşahr*, s. 302) tarafından „Ḫuttal'in sonraki prenslerine" dâir bir şecere tanzim edilmiştir; onun mütâleasına göre, Ḫuttal kırallığı sonraları müteaddit küçük hukümdarlıklara taksim edilmiştir. Böyle olmakla berâber, daha Sâmânîler devrinde, Ḫuttalān emîri olarak, Aḥmed b. Ca'far adında bir prensten bahsedilmektedir (Gardīzī, Barthold, *Turkestan*, I, 9, 336 ve 337 = 947—949 senelerine dâir bir rapor). Muḳaddasī (*BGA*, III, 347,2)'de Sâmânîlerin kendilerinden vergi (*ḫarāc*) değil, yalnız hediye (*hadāyā*) aldıkları prensler arasında Ḫuttal emîri zikredilmektedir.

Sâmânî devletinin sukutundan sonra, Ḫuttal Gaznelilere [b. bk.] intikal etti ve hudut memleketi olduğu için İlig-Hanların [b. bk.] sık-sık hücumlarına mârûz kaldı. Sultan Mas'ūd (1030—1041) devrinde bilhassa emîr 'Alī Tigin [b. bk.] Ḫuttal üzerinde hâkimiyet iddia etti (Bayhaḳī, nşr. Morley, bilhassa s. 348). Bu devirde ayrıca bir Ḫuttal prensinden bahsedilmiyor. Buna mukabil İbn al-Aşīr (X, 22)'de, Alp Arslan [b. bk.]'ın 456 (1064) sene sindeki seferine âit hikâyede, kalesine (isminden bahsedilmiyor) kapanan bir Ḫuttal emîri görülüyor; ancak uzun süren ve emîrin ölümü ile neticelenen bir muhâsaradan sonra kale fethedilebilmiştir. İbn al-Aşīr, başka bir yerde (XI, 155), Ḫuttal'in sâhibi (*Ṣāḥib*) olan Abū Şucā' Farruḫşāh'ın recep 553 (ağustos 1158)'te Tirmiz'e karşı yaptığı bir seferden bahseder; bu emîr, daha evvel Sâmânîlerin de iddia ettikleri gibi, Sâmânî Bahrām Gör [b. bk.] neslinden gelmekte imiş. Daha sonraları Ḫuttal'de yerli bir sülâleden bahsedilmiyor. Ḫuttal, ihtimâl ki, Gûrîler [b. bk.] devletine âit idi. Bu iddia, sarîh olarak yalnız, aynı adı taşıyan ırmağın aşağı tarafından bulunan Vaḫş eyâleti için ileri sürülüyor (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, trc. Raverty, s. 426). Gûrîler devletinin bir çok küçük hukûmetlere taksiminde, Vaḫş hukûmetinden de bahsedilir (*ayn. esr.*, s. 436 ve 490; Nasavī, nşr. Houdas, s. 39; krş. W. Barthold, *Turkestan* ..., II, 400).

VIII. (XIV.) asrın ikinci yarısında, Ḫuttal, müteaddit küçük türk-moğul hukûmetlerine ayrılan Çagatay [b. bk.] devletine âit idi. 1372 senesinde, Ḫvārizm ile müfsidâne münâsebeti dolayısı ile, Ḫuttal emîri Kay-Ḫusrav, Timur'un emri ile, öldürülmüştür (Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāma*, Hind tab'ı, I, 243). Daha sonraları Ḫuttal, Ḫişār [b. bk.]'ın ikinci derecedeki şehirlerinden biri oldu. 903 (1497/1498) senesinde Ḫusrav-Şāh, Ḫişār'ı kendi hâkimiyeti altına alınca, Ḫuttal'i kardeşi Valī Bey'e verdi (*Bābur-nāma*, nşr. Beveridge, var. 57 trk. trc., 1946, bk. fihrist). Valī Bey 910 (1504/1505) senesinde Özbek devletinin kurucusu Şībanî tarafından öldürüldü (*ayn. esr.*, var. 125b). Özbek hâkimiyeti esnâsında, eyâlet adı olarak, Ḫuttal, Kulāb'a tahvil edildi. Daha Maḥmūd b. Valī'nin *Baḥr al-asrār* (rebiülâhır 1044 = eylûl-teşrin I. 1634'te başlanmış; krş. *Zap.*, XV, 233)'ında Ḫuttal eyâleti zikrediliyor (yazm. Ind. Office, nr. 575, var. 228a ve 238a). Kulāb adı 'Ubayd Allāh Ḫān (1702—1711)'ın daha hayatında yazılmağa başlayan tarihinde (F. Teufel, *ZDMG*, XXXVIII, 243) bile geçer (*ayn. esr.*, bilhassa metin s. 292).

Bibliyografya: W. Barthold, *Turkestan*, II, 70 v.dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 438 v.d.; J. Marquart, *Ērānşahr*, s. 232 v.dd., 299 v.dd.; *Tārīḫ-i Raşīdī* (trc. E. D. Ross), N. Elias notu, s. 21.

(W. BARTHOLD.)

HUVA HUVA. [Bk. HÜVE HÜVE.]

HUVĀRA. [Bk. HÜVÂRE.]

ḤUVAYṬĀT. [Bk. HUVEYTÂT.]

ḤUVAYZA. [Bk. HÜVEYZE.]

HUVEYTÂT. AL-ḤUVAYṬĀT (ḤVĒṬĀT, ḤAVEYṬĀT, HOVĒTAT, HOVEYTAT, HOVADAT, HOVAHTAT; mfr. ḤUVAYṬĪ), şimâlî Hicaz'da ve Sînâ yarım-adasında yaşayan bir arap kabîlesi. Bunların bulundukları sâha Vach'ten al-'Aḳaba'nin cenûbuna kadar uzanır. Balī [b. bk.]'ler ile Cuhayna [b. bk.]'lerin komşuları olup, bu sonunculara düşmandırlar. Eskiden bunların oturdukları yerleri Cuzām [b. bk.]'lar işgâl ediyordu.

Ḫuvayṭāt'ların Vādi Maḳnā (al-'Aḳaba'nin cenûbunda)'da büyük bir menzilleri vardır; burada bir çok kulübeler ve sık hurmalıkları bulunuyor. Onlar burada ancak hurma mahsûlü alınacağı zaman otururlar. 'Ayn Unna ile hacc menzillerinden biri olan al-Muvaylih (Moila) arasında, Kızıldeniz sâhilinde (Maḳnā vâdisi cenûbunda) güzel ortakları vardır. Yağmur mevsimlerinde bir çok koyun ve keçi sürüleri ile buralarda konaklarlar; son baharda Tabūk'ün şimâlinde ve Cabal Ṭubayḳ civarında bulunan Ẕāt al-Ḥacc vâhasında konaklarlar; kurak zamanlarda ise, Ġazza'ye çekilirler. Burada, al-'Aḳaba civârında, al-Ḥismā'daki küçük köylerde olduğu gibi, geniş hurmalıklarını işletirler ve *ẓura* tarlalarını işlerler. Yanbu' ve sâhil şehirlerinde hacılara ve sâhil yolcularına tereyağı, süt, keçi ve koyun satarlar. Nacd'de havyanlarını *ẓura* ile mübâdele ederler. Bir çok Ḫuvayṭāt'lar deve sürücüsü olup, bu mübâdele işinde sim-

sarlık yaparlar. Filistin 'dekiler (bilhassa bedevîler arasında) tüccardırlar. Burckhardt 'ın zamanında Ka'nire ile çok canlı bir ticârî münâsebete girişmiş bulunuyorlardı. Bâzı yıllar 4.000 develik bir Ḥuvaytât kervanının Mısır pâyitahtına gittiği olurdu; bunlar oradan yulaf, arpa ve giyecek alırlardı. Ḥuvaytât eski Nebatîlerin ahfâdı olarak tanınır; bîr çok müelliflere göre, Ḥarb [b. bk.] 'in iki kardeşinden türemişlerdi. Ataları olarak aslen mısırlı olan Ḥvēṭ (Ḥuvayṭ) gösterilir ki, rivâyete göre, bir hacc esnâsında al-'Aḳaba 'ye gelmiş ve al-Ḥismā 'da gömülmüştür. Asıl Ḥuvaytât'a mensûp olarak sayılan 10 — 12 kabîle arasında, en kuvvetlileri olarak, Burckhardt şunları göstermektedir: 'Omrān (bunlar belki de bugün şimâl cihetindeki Ḥuvaytât al-Tihāma; Kızıldeniz sâhilinde olup, komşusu 'Imrān 'ın aynıdır), Al-Cazī (al-Dschasī ki, görünüşe göre, bunlar Ḥvēṭāt [Ḳavm] b. Cāzī yahut A. Musil 'in bahsettiği Ḥuvaytât al-Ṣafḥa; bunlar bugün Arabia Petraea (taşlık Arabistan) 'nın en mühim etnik gurubu olup, al-Şera' şehrinde ve şark çölünde otururlar; 800 âile kadardırlar. Ch. M. Doughty aşağıdaki kolları zikreder: Allovîn ('Alavîn ['Alāvîn]) yahut da Musil 'in Ḥvēṭāt b. Cād dediği, Arabia Petraea 'nın 100 âilelik mühim gurubu olup, bunlar al-Ḥismā 'da otururlar; Suāki, Saydîn (bunlar göçebedir), Musil 'in Zavā'ida (al-Zaydī) dedikleri olup, Ḥuvavṭāt b. Cāzī 'lere dâhildirler; al-Terābîn, Tiáha (al-Tiyāha) ve Daráwessaha (Darāvşa, b. Darvîş) 'lar Ḥuvayṭāt b. Cād 'ın tâlî bir şûbesi olup, bu havâlinin en kuvvetli kabîlesi olan Terābîn 'ler, Bi'r al-Seba' ile al-Naḫl arasında yerleşmişlerdir (sayıları 13.000 kişi kadar). Musil ve Jaussen 'e göre, Ḥuvayṭāt ile bir münâsebetleri yoktur; sâdece onların komşularıdırlar.

Ḥuvayṭāt 'lar cenkçi bir kabîle olup, hacılar bunları büyük yolların (al-'Olā ['Ally] 'ya giden yolların) soyguncuları telâkkî ederek, kendilerinden korkarlar. Bunlar her sene civârdaki Balî, Şammar v.b. gibi kabîleler üzerine akınlar yaparlar. Mısır seferleri esnâsında, Mehmed Ali Paşa bunları, ancak şeyhlerine hediyeler vermek suretiyle, itâat altına alabilmişti. Sonraları da türklerden, bilhassa siyâsî tebeddüler sırasında, hediye olarak, para, elbise ve yiyecek alırlardı. 1873 'te al-Kerak (Ma'ān şimâlinde) 'te Ḥuvayṭāt tarafından mağlûp edilmişti. 1877 'de bunlar ile al-Kerak ve al-Ṣōbak (Petra 'nın şimâlinde) halkı arasında büyük bir muhârebe oldu. Ḥuvayṭāt bu muhârebede gâlip gelmişti. Himâyelerine aldıkları Hutaym [b. bk.] 'leri, adam başına iki riyâl olmak üzere, yıllık bir vergiye bağladılar. Bundan başka Şararāt [b. bk.] Taymā' sekenesinden, Cavf al-Sirḥān [b. bk.] 'ın bâzı bölgelerinden, Vādī Sirḥān 'daki Ḳāf şehrinden, al-Ṣōbak (Şavbak) v.b. 'dan vergi alırlardı. Palgrave, Şammar sultanına tâbî olan Ḥuvayṭāt 'ın nüfusunu 20.000 olarak tesbit etmiştir. al-Batanūnī 'ye göre, Ḥuvayṭāt 'ın nüfusunun mecmûu 70.000 'i bulmaktadır.

Bibliyografya: Burckhardt, *Bemerk. über die Beduinen und Wahaby* (Weimar, 131), s. 23; C. Ritter, *Arabien*, II, 219, 230, 234, 273, 281, 295, 301, 303, 305, 307; W. Palgrave, *Reise in Arabien* (Leipzig, 1867/1868), II, 68; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 16, 29; 45, 46, 137, 233 234, 235, 390; II, 24, 323; A. Musil, *Arabia Petraea* (Wien, 1908), III, 48—49, 51—55, 59, 60, 123, 210, 215, 217, 222, 320, 352, 354, 366, 401, 407—411 ve fihrist; Jaussen, *Coutumes des Arabes au pays de Moab* (Paris, 1908), s. 392—393, 410, 411, 415; Jaussen ve Savignac, *Miss. archéol. en Arabie* (Paris, 1910), s. 45, 46, 55, 459; al-Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥicāziyya*² (Kahire, 1329), s. 51; Euting, *Tagbuch einer Reise in Inner-Arabien*, II, 103. (J. SCHLEIFER.)

HUVEYZE. [Bk. ḤAVÎZA.]

ḤUVVĀRÎN. [Bk. HUVVÂRÎN.]

HUVVÂRÎN. ḤUVVĀRÎN, Şam 'dan Humus ve Tedmür 'e giden yolların ortasında bir mahal olup, Yazîd I. 'in oturduğu yer olarak meşhûrdur. Bu münbit bölgede, halife 'Abd al-Malik zamanında, dilleri bakımından ârâmî aslından olan ve hıristiyan dinine mensûp bulunan *Nabîṭ* 'ler oturmakta idiler. Burası bu husûsiyetini, Mısır memlûkleri tarafından istilâ edilinceye kadar, muhâfaza etmiştir. Yazîd öldükten sonra, Ḥuvvārîn 'e gömüldü. O zaman yazılan bâzı şiirler buna şehâdet etmektedir. Bugün buralarda oturanlar bir harâbeye Ḳaṣr Yazîd („Yazîd 'in kasrı") adını vermektedirler. Bu izâfet belki de Yazîd ile Ḥuvvārîn arasında dâimî bir münâsebet olduğunu ifâde eden yazılı an'anelerin bir aksinden başka bir şey değildir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 355; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 456; Sachau, *Reise in Syrien*, s. 52 v. d.; Aḫṭal, *Divān* (nşr. Ṣālḥānī), s. 232—237; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), II, 203, 427, 488; Aġānī, XVI, 88; İbn Cubayr, *Travels* (nşr. Wright), s. 260; H. Lammens, *Etudes sur le règne de Mo'āwia Ier*, s. 381—382, 400, 408, 417, 420; ayn. mll., *Le califat de Yazîd Ier*, s. 471—472. (H. LAMMENS.)

ḤUZĀ'A. [Bk. HUZÂ'A.]

HUZÂ'A. ḤUZĀ'A B. 'AMR, bir cenûbî Arabistan kabîlesinin adı olup,

Azd kabîleler birliğinin bir koludur. Ensâb âlimleri, pek az istisnâ ile, silsilelerini Luḥay lekaplı 'Amr b. Rabî'a b. Ḥārişa b. Muzayḳiya 'ye çıkarmakta müttefiktirler; bundan başka, Azd 'in diğer bütün kolları gibi, bu kabîlenin, uzak bir devirde Arabistan 'ın cenûbunu terkettiklerinde ve hep bir arada şimâl istikametini tuttuklarında da ittifak ederler. Mekke arâzisine vardıkları zaman, akrabâlarının ekserisi yollarına devam ettiler, Ġassān 'lar — Suriye 'ye ve Azd Şanū'a 'lar — 'Omān 'a doğru gittiler; fakat Luḥay, küçük kabîlesi ile birlikte, Mekke yakınında kaldı ve böylece kabîlenin diğer kısmından ayrıldı (*inḥaza'a*). Mekke şehri ve harem sâhası, o zaman Curhum kabîlesinin elinde idi; bu devir için, takribî bir tarih olarak, milâdî V. asır gösterilebilir; bununla berâber, eski devir ile meşgûl olan arap âlimleri, kabîle reislerinden bâzılarına, istisnâî derecede uzun ömür göstererek, onlar ile Mekke civârına gelişlerini bir çok asır gerilere götürürler. Aynı âlimlere göre, Curhum 'ler harem sâhasının yasaklarına riâyet edilmemesine göz yummuşlardı; bundan başka, hacılardan fazla para almaları gibi, hatâları yüzünden, hacca gelenler pek azaldı. Azd 'lerin reisi Ṣa'laba b. 'Amr, Curhum 'lerden, çobanları başka yerlerde iyi otlaklar buluncaya kadar, harem sâhasında kalmak müsâadesini istedi, Curhum 'ler bu müsâadeyi vermek istemediler ve Ṣa'laba, müsâade edilsin veya edilmesin, orada kalacağını söylediğinden, aralarında bir çok günler devam eden ve Curhum 'lerin tam mağlûbiyetleri ile sona eren bir muhârebe çıktı. Yalnız kendisini muhârebenin dışında tutmuş olan Mużāż b. 'Amr al-Curhumī, kendisine dokunulmadan, şehri terketmek müsâadesini aldı; âilesi ve tâbîleri ile birlikte, Ḳanān ve Ḥaly 'de yerleşti ki, ahfâdı hicretin III. asrında hâlâ orada idiler. Ḫuzā'a 'lar Mekke ile harem sâhasını hâkimi olunca, nüfusları az olan ve kavgaya iştirâk etmemiş bulunan İsmā'îl ahfâdının aralarında, sulh ve sükûnet içinde, oturmasına müsâade ettiler. Tam zaptı tâkip eden senede, yeni yerleşenler arasında bir hummâ salgını baş-gösterdi ve bâzı müverrihlere göre, diğer Azd kabîleleri bu devirden evvel memleketin içinde daha uzağa hicret etmemişlerdi. Rabî'a b. Ḥārişa b. 'Amr Mekke 'nin son reisi olan 'Āmir b. 'Amr b. al-Ḥāriṯ b. Mużāż 'ın kızı Fuhayra ile evlendi. Bunun Kâbe muhâfızlığına meşrû bir hak kazanmak maksadı ile yapılmış olduğu âşikârdır. Bu suretle o şehrin en mühim adamı oldu. Yukarıda anlatılanlardan, hemen-hemen bedihî bir şekilde, şu netice çıkmaktadır ki, kabîle Mekke 'de bir müddet berâber yaşamışlardır ve Ḫuzā'a 'ların iktidarı ele geçirmek için yaptıkları mücâdelenin, yukarıda anlatıldığı kadar, şiddetli olmadığı belirmektedir. Hâdiselerin bu inkişâfı, şüphesiz, tabi'î ve şerâitin icaplarına uygun idi. Bir şehrin hâricindeki kabîleler, en sâkin ve en müreffeh şehirlileri git-gide daha fazla tazyik ederek, zamanla vaziyete hâkim olurlar; kendileri de, bir kaç nesil sonra, aynı âkıbete uğrarlar. Rabî'a hacc menâsikini yeniden ihyâ için ve Kâbe 'yi ziyâret eden hacıların emniyeti ile bilhassa meşgûl olmuştur. Fakat aynı zamanda putları Kâbe 'nin etrafında sıralayan ve bilhassa, Elcezîre 'de Hît 'teki Hubal putunu oraya getirmiş olan da yine kendisidir. Bu put, diğerleri ile berâber, Peygamber zamanında bile hâlâ mevcut idi. Rabî'a ile ahfâdı, Kâbe muhâfızlığını uzun müddet (arap müverrihleri, her hâlde mubâlega ile, bunu 300 ve 500 yıl olarak gösteriyorlar) ellerinde tuttular. Son reis Hulayl b. Ḥubşiya b. Salūl b. Ka'b b. 'Amr idi; bu şahıs kızı Ḥubbay 'i, Kināna kabîlesinin bir şûbesi olan küçük Ḳurayş kabîlesinin reisi Ḳuṣay ile evlendirdi. Hulayl, ihtiyarladığı için, Kâbe muhâfızlarının imtiyazı olan vazifeleri yerine getirmek üzere, Kâbe 'nin anahtarlarını kızına veya damadına vermek itiyadında idi. Hulayl ölürken, vazifesini kızı ile damadına bıraktı; fakat damadı bu hakkı yalnız kendisine mâl etmek istediği zaman, bütün Ḫuzā'a kabîlesinden kuvvetli bir muhâlefet gördü ve Ḫuzā'a 'lar Kâbe nin anahtarlarını Ḥubbay 'den zorla geri aldılar. Hem Ḳużā'a 'lardan, hem de harem sâhasının etrafında yerleşmiş olan Kināna 'lerden pek çok dostları olan Ḳuṣay, bunlar ile birleşerek, gelecek hacc mevsiminde ve hacc menâsikinin ifâsının sonuna doğru, Ḫuzā'a 'lara açıkça meydan okudu. Neticede vukûa gelen çarpışmada bir çok kişi öldü. Kavgaya son vermek için, her iki taraf işlerini Ya'mar b. 'Avf al-Kilābī 'nin hakemliğine bırakmağı kararlaştırdılar. Muhâsımlar Kâbe 'nin kapısı önünde buluşmağa dâvet edildi ve Ya'mar, Ḫuzā' 'lar arasındaki ölülerinin sayısının Ḳuṣay 'in tarafdarları arasındakinden az olduğunu görünce, hukmünü bu sonuncu lehine verdi. Binnetice Ḳuṣay Kâbe 'nin muhâfızlığını ve aynı zamanda Mekke şehrinin hâkimiyetini aldı; buna mukabil Ḫuzā'a 'lar da Ḳurayşler ile birlikte, harem sâhasının sûrları içinde oturmak müsâadesini alıyorlardı. Böylece Ḫuzā'a 'ların iktidarının sonu, aynı zamanda Ḳurayş [b. bk.] kabîlesinin iktidara gelmesinin başlangıcı oldu. Daha az kahramanca olan bir başka rivâyete göre, Ḳuṣay 'ın muhâfızlık vazifesini, Ḫuzā'a kabîlesinin son reisi olan Abū Ġubşān 'dan, bir tulum şarap mukabilinde, almış idi. İbn al-Kalbī 'nin *Kitāb al-maṯālib* 'inde nakledilmiş olan hi-

kâye de bu şekildedir. Ḫuzā'a kabîlesine mensûp olanlardan bâzılarının adlarına islâmiyetin ilk yıllarında tesâdüf edilir. Mısır ile Magrib 'in fethi, bilhassa garbî Arabistan 'dan toplanmış olan muhâripler tarafından te'min edilmiş olduğundan, yeni fethedilen memleketlerde, husûsiyle İspanya 'da, bir çok Ḫuzā'a ahfâdına rastlamak tabi'î idi.

Bu kabîlenin şeceresinde büyük karışıklıklar vardı ve bundan dolayı onun bâzan cenûbî Arabistan kabîleleri arasında sayılmamasının sebebi anlaşılmaktadır. Ḳāżī 'Iyāż 'ın verdiği şecere şöyledir: Ḫuzā'a b. Luḥay b. Ḳama'a b. al-Yās b. Mużar; Suhaylī, *Sīra* şehrinde, bunu Ḥārişa b. Sa'laba 'nin babası Ḳama'a 'nin dul karısı ile evlenmesi vâkıası ile izah ediyor; bu kadın aynı zamanda Luḥay 'in annesi idi; bu suretle şecereleri tamamdır; zîra onların menşe'lerinin hem şimâl, hem de cenûp kabîleleri ile alâkalı olduğunu göstermektedir. Ḫuzā'a 'ların tâlî kollarına gelince fikirler pek mütehâliftir; bazı ensâb âlimleri Ka'b, Mulayḥ, Sa'd ve Salūl küçük kabîlelerini zikrederler; hâlbuki başkaları yalnız 'Adiy, 'Avf ve Sa'd 'i tanımaktadırlar.

Bu kabîleye mensûbiyet iddiasında bulunanların çokluğuna bakılırsa, Ḫuzā'a 'ların Peygamber zamanında, bunların şimdiye kadar tahmin edilenden daha kalabalık oldukları ve islâmın ilk zamanlarında, kendilerinden daha kudretli olan Kureyşlerin tazyiki ile, Mekke 'den etrafa dağıldıkları kabûl edilebilir.

Bibliyografya: Azraḳī, *Chroniken der Stadt Mekka*, I, 55—64; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 276—281; Nuvayrī, II, 317; Ḳalḳaşandī, *Nihāyat al-arab* (Bağdad), s. 205—206; Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), *tür. yer.*; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*; İbn Hişām, *Sīra*, s. 59 v. dd. ve islâmiyetin ilk zamanlarının tarihinden bahseden bir çok eserler. (F. KRENKOW.)

ḪUZĀMĀ. [Bk. ALHUCEMAS.]

HUZAYL. [Bk. HÜZEYL.]

ḪŪZİSTĀN. [Bk. HÛZİSTAN.]

HÛZİSTAN. ḪŪZİSTĀN, Ḫūz (Hussi; Batlamyus 'ta Κοσσαῖοι) memleketi, İran 'ın eski Susiana 'ya tekabül eden eyâleti olup, eskiden Arabistan („araplar memleketi") adı da verilirdi; çünkü çöl hâlindeki yaylalarında Ka'b (bedevîlerin telâffuzu ile Ça'b) ve Banī Lām göçe be kabîleleri dolaşırdı. Eyâletin bugünkü hudûdları şudur: şimâlde — Zagros dağ silsilesi, garpta — Kerḫa [b. bk.], cenûpta — Cerrāḥī veya Ṭāb ırmağı ile Kārūn [b. bk.] ve Kerḫa 'nin Şaṭṭ al-'Arab [b. bk.] ile birleştiği yerden başlayarak, çöl arasından çekilen mevhûm bir hat ve şarkta — Kürdistan. Belli-başlı şehirleri şunlardır: Şuştar (arap. Tustar, vâlinin makarrı), Dizful, Havīza (Sūḳ al-Ahvāz umûmî olarak kısaca: Ahvāz), Rām-Hormuz, Muḥammera, Behbehān. Dağlarda Lūr aşîretleri, yâni Feylī, Baḫtiyārī, Kühgelū ve Māmasenī 'ler otururlar.

Sâsânîler zamanında, bu eyâlet cenûp (Nīmrūz) eyâletine dâhil idi; burada oturan hıristiyanlar, Bēş Hūzāyē adı altında, bir kilise cemâati teşkil ediyorlardı; merkezi, sonraları Cundīşāpūr ismi verilen Bēş Lāpāṭ idi. Ḫūzistān 'ı 19 (640) 'da araplar fethettiği sırada, Satrap Hurmuzān tarafından müdâfaa ediliyordu; bu kumandan Sūḳ al-Ahvāz 'ın zaptından ve Rām-Hormuz 'da 'Otba tarafından mağlûp edilmesinden sonra, Şuştar 'de 6 ay muhâsara altında kaldı ve halife 'Omar 'e şartsız teslim oldu. 334 (945) 'te Bagdad 'ın zaptından evvel, Mu'izz al-Davla Aḥmed b. Buvayh tarafından, işgâl edildi. Moğul ilhanı Abaḳa 'nın hükumdarlığı sırasında orası, deylemlilerin ânî bir taarruzundan kurtarmış olmasına mükâfat olarak, Luristān atabeyi Yūsuf Şāh I. 'a, iktâ olmak üzere, verildi. 995 (1587) 'te Şāh 'Abbās I. ordularının Bagdad önünde kaybettikleri muhârebeyi müteâkip, bir müddet Osmanlılar tarafından işgâl olundu.

Arap coğrafyacılarına göre, Ḫūzistān 'ın hudûtları: garpta — Vāsiṭ ve Dūr al-Rāsibī nâhiyesi, cenûpta — 'Abbādān 'dan Mehrūbān 'a kadar deniz, şarkta — Fārs ve Irak-i Acem (hudûdu Ṭāb ırmağı teşkil etmektedir), şimâlde — Kerḫa mecrâsı ve Lūr dağları. Mühim şehirleri: Sūḳ al-Ahvāz (vilâyet merkezi), Sūs, Cundīşābūr, Tustar, 'Askar Mukram, Rām-Hormuz, Davraḳ (daha sonraları Ṭīb, Ḳorḳūb, Cobbī, Hişn Mahdī). İklim sıcak ve bilhassa yabancılar için, gayr-i sihhîdir; pek çok ırmakları vardır; arâzi münbittir (hurma, buğday arpa, pirinç, şeker kamışı yetişir). Ahâlisi çirkin ve kötü huyludur; yerleşik olanlar kavgacı ve hasîstirler; eskiden bu mıntakanın ahâlisi olan negritosların bakiyesini teşkil etmeleri muhtemeldir. Bunlar daha arapların fetihleri zamanında, hind-avrupâî veya sâmî dillerden olmayıp, belki anzanî veya elamî dillerinin bakiyesi olan ayrı bir dil (*ḫūzī*) ile konuşurlardı; bu dilden kalmış bakiyelerin Dizful mahallî lehcelerinde muhâfaza edilmekte olduğu söylenir. Şāpūr I. 'un hukümdarlığı zamanında, romalılar ile olan muhârebeleri müteâkip, Mezopotamya ahâlisi buraya nakledilmişti; muhteşem Tustar bendi, imparator Valerianus 'un açtığı felâketli seferde iranlıların eline geçen harp esirleri tarafından inşa olunmuştu; sanâyî yunanlıların elinde bulunan yerlerden getirilmiş san'atkârlar sâyesinde, inkişâf etmiştir. Bu gün bu mıntaka harâp bir hâldedir; bir kısım halk,

adedi bir kaçı geçmeyen büyük kasabalarda yaşar; ovalar göçebelerin sürülerine mer'a vazifesini görür.

Bibliyografya: A. H. Layard, *Description of the Province of Khuzistan* (*JRAS*, XVI, 1. kısım, s. 1—10); Defrémery, *Mémoires d'histoire orientale*, I, 127 v. dd.; P. M. Sykes, *History of Persia*, I, 54, 56; II, 94, 179, 257; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān*, s. 311 v. dd.; Muḳaddasī, *BGA*, III, 402 v. dd. (fihristte gösterilmemiştir); İṣṭaḫrī, *BGA*, I, 88 v. dd.; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 170 v. dd.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 496 = B. de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 217; J. Marquart, *Ērānşahr*, s. 27, 144. (CL. HUART.)

Zirâate ve bilhassa sıcak memleketlerde yetişen ve sanâyîde kullanılan nebâtat yetiştirilmesine çok müsâit olan Ḫūzistān 'da sulama te'sisâtı yapmak, hiç olmazsa tâ eskiden beri mevcût olan su bendleri ile kanalları islâh ve tâmir etmek maksadı ile, İran hukûmeti tarafından dâvet olunan holandalı mütehassıs D. L. Graatt von Roggen 1904 ve 1905 senelerinde bu eyâleti tetkik ve bir rapor tanzim etmişti. Von Roggen 'in tetkikat ve raporlarını ikmâl eden yine holandalı mühendislerden A. Groothof 1931 'de İran hukûmetine yeni bir rapor takdim etti. Ḫūzistān için, zirâat bakımından, parlak bir istikbal vaad eden bu faâliyet ile yan-yana burada, XX. asrın başından itibâren, petrol istihsâli de, eyâletin çehresini büsbütün değiştirecek nisbette, ilerilemeğe başladı. Merkezi Rām-Hurmuz ve Mascid-i Sulaymān nâhiyeleri olmak üzere, Ḫūzistān 'ın muhtelif yerlerinde bulunan ve Musul petrol damarlarının devamını teşkil eden zengin kaynaklar, tâ eskiden beri yerli ahâli tarafından iptidâî vâsıtalar ile istihsâl edilmekte idi. Bu zengin petrol kaynaklarını işletmek imtiyazı, 1901 'de, iki sene sonra bir kumpanya halinde faâliyete geçen William Knox D'Arcy 'ye verildi. Kumpanya Mascid-i Sulaymān havâlesinde istihsâl ettiği petrolü, 220 km. uzunluğundaki borular vâsıtası ile, Abādān 'a sevk ve 1909 'dan itibâren, burada kurduğu müesseselerde tasfiye etmektedir. 1928 senesinde Abādān petrol müesseselerinde 3.000.000 ton kadar petrol tasfiye edilmiş ve modern bir liman hâline getirilmiş olan Abādān tarikı ile, aynı sene içerisinde 4.500.000 ton petrol ihrâc edilmiştir. Abādān tasfiyehâneleri günde 13.000 ton petrol tasfiye etmektedir. Ayrıca burada 2.000.000 ton petrol alabilecek depolar inşa edilmiştir. Petrol sanâyiinde kullanılan makine aksâmı ve inşaat mâlzemesi de Abādān tarikı ile idhâl edilmektedir. Petrol istihsâli ile alâkadar olarak, Ḫūzistān 'da demir yolu, şoseler, köprüler v. b. inşaat yapılmış ve yerli halka kazanç sâhaları açılmıştır. Kasaba ve şehirlerde nüfus kesâfeti de o nisbette artmağa başlamıştır. Eyâletin 8 kazasından birinin merkezini teşkil eden Abādān 'ın nüfusu 30.000 'e yaklaşmış, diğer kaza merkezlerinden Şuştar 20.000, Dizful 15.000, kadîm Ahvāz [b. bk.] şehrinin yanında yeniden te'sis olunup, eyâletin idâre merkezi ve ecnebîlerin yaşamakta olduğu Nāṣirī şehri 15.000 nüfusu ihtivâ etmektedir.

Ḫūzistān XVI. asrın ikinci yarısında, Osmanlı devleti tarafından, işgâl edilmişti. XIX. asrın ortalarına doğru (1837), bilhassa Muḥammara ve Abādān bölgeleri yine osmanlı hâkimiyeti altında idi. Rusya ile İngiltere 'nin tavassutu ile vâki olan Erzurum anlaşması mûcibince, Ḫūzistān 'ın bu kısmı İran 'a iâde edildi ise de, Kārūn ırmağının deltası osmanlı hâkimiyetinde bırakıldı. Birinci dünya harbinin ilânından üç ay sonra, teşrin II. 1914 'te, daha önceden işgâl etmiş oldukları Baḥrayn adalarından hareket eden ingilizler, Şaṭṭ al-'Arab 'ın munsabında bulunan ve osmanlılara âit olan Fāv [b. bk.] kalesini zaptettiler ve oradan petrol tasfiyehânelerinin bulunduğu Abādān adasına çıkartma yaptılar. Fakat bundan sonra Basra 'yı da işgâle muvaffak oldukları hâlde, şimalden Abādān 'a kadar uzanan petrol borularını muhâfaza altına alamadılar. Irak 'tan ilerileyen dağıstanlı Mehmed Paşa 'nın kumandası altındaki türk kuvvetleri Ḫūzistān 'a girip, açtıkları bir çok gediklerden âteşe verdikleri petrol boru ve te'sisâtını istifâde edilmeyecek hâle getirdiler. İngilizler Abādān 'dan Ahvāz 'a doğru ilerileyerek, orasını da zaptedince, bu şehir civârında türk kuvvetleri ile karşılaştılar ve vukû bulan çetin bir muhârebeden sonra, ric'ate mecbûr oldular. Ḫūzistān 'daki kabîleler de türklere iltihak etmişlerdi. İngilizlerin kanâatine göre, Ḫūzistān 'a giren türk kuvvetleri Efganistan üzerine yürüyecek ve oradan da Hindistan 'a saldıracaklardı. İran, Efganistan ve Hindistan 'da o zamanki vaziyetin türk tasavvurlarının tahakkukuna pek müsâit olduğuna inanan ingilizler, bu harekete mâni olmak için, Ḫūzistān 'a külliyetli kuvvetler sevkine ehemmiyet verdiler ve Bagdad üzerine yapılan taarruzda Ahvāz ingiliz üslerinden birini teşkil etti.

Birinci dünya harbini ve bilhassa ingiliz himâyesinde bir Irak devletinin kuruluşunu müteâkip, İran 'da Kaçar sülâlesinin devrildiği sıralarda, ingilizlerin teşvikı ile, Ḫūzistān 'da, Şayḫ Ḫaz'al 'in idâresi altında, bir istiklâl hareketi baş-gösterdi ise de, Pehlevî hâkimiyetinin kuruluşundan sonra, bu harekete nihâyet

verildi ve Basra körfezinden Hazer sâhillerine kadar çekilen büyük İran demir yolu Ḫūzistān'ı İran'ın merkezine bağladı.

Ḫūzistān eyâletinin Şuştar bölgesinde, Band-i Dāvūd'dan Şuştar'e ve oradan da Dizful ırmağına kadar uzanan sâhada Gündüzlü adlı bir türk kabîlesi yaşamakta olduğu gibi, meskûn mahallerde yerleşmiş türkler de mevcuttur.

Bibliyografya: W. Barthold, *Istoriko-geografiçeskiy obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 88, 104, 110—112, 121 ve bilhassa 123—135; Mas'ūd Kayhān, *Coğrāfyāy-i mufaṣṣal-i Īrān* (Tahran, 1311; İrânî), II, 90—92, 134—137, 214, 218, 430, 445, 459, 462—466; III, 57—74, 84—89, 93, 107, 126, 132, ve tür. yer.; P. Sykes, *Iran tarihi* (trc. Mehmed Cemâl), İstanbul, 1341 (müellifin eserine 1921'de ilâve ettiği 85. faslın 9—21., 86. faslın 22—48 ve, 90. faslın 118—121. sahifeleri). (MİRZA BALA.)

HÜBEL. HUBAL, islâmiyetten önce Mekke'de Kâbe'nin içinde bulunan bir sanemin adı. Bunu bir Nebatî kitâbesinden öğrenmiş bulunuyoruz (*Corp. Inscr. Semit.*, II, nr. 198 = Jaussen ve Savignac, *Mission archéol. en Arabie*, I, 169, 170). Bu sanem orada, Düşarā ve Manūtu'nün yanında bulunmakta idi. Bu keyfiyet, sanemin 'Amr b. Luḥay [b. bk.] tarafından Moab'dan yahut Elcezîre'den getirilmiş olduğu rivâyetini doğru gibi göstermektedir. Her ne kadar muhtevâsı efsânevî mâhiyette ise de, bu rivâyet, Hubal'in yabancı ve bilhassa ârâmî menşe'ine âit hâtırayı tamâmiyle muhâfaza etmektedir. Hubal kelimesi arapçadan iştikak etmiş olamaz. Zîra Yāḳūt'ta v. b.'da bulunan etimolojiler kendiliğinden sukut etmekte olduğu gibi, Hubal'in חבעב'e muâdil olduğuna dâir Pocockes tarafından ileri sürülen ve Dozy'de de müdafâa edilmiş olan faraziyenin doğruluğu da hemen-hemen bundan daha fazla sâbit olmuş değildir. Filhakika diğer bir rivâyete nazaran da, Hubal Banū Kināna'ye âit bir sanem olup, buna Kureyşîler de taparlardı ve bu sanemi Kâbe'ye getiren Ḫuzayma b. Mudrika idi; bundan dolayı buna Hubal Ḫuzayma denilmesi âdet olmuş idi. Yine rivâyete göre, bu sanem bir erkek sûretinde olup, kızıl yâkuttan yapılmış idi ve Kureyşler, kırılmış olan sağ elinin yerine, altın bir el takmışlardı; oklar vâsıtası ile niyet çekmek suretiyle, bunun kehânetine mürâcaat olunurdu ki, 'Abd al-Muṭṭalib dahi oğlu 'Abd Allāh için de böyle bir fala baş vurmuş idi. Bundan başka bu saneme karşı yapılan ibâdet şekli hakkında bir şey bilmediğimiz gibi, ona dâir anlatılan bu rivâyetler sanemin ülûhiyetinin kendine has karakterini kat'î bir şekilde tâyin hu-

sûsunda hiç bir değeri hâiz değil idi. Mekke'nin zaptından sonra, Hubal de bütün öteki sanemlerin âkıbetine uğradı ve heykel Kâbe'den çıkarılıp, yok edildi.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 50 v. d.; Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, I, 58, 73, 107, 133; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 949 v. d.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), I, 295; Ṭabarī (Leiden), I, 1075 v. dd.; Pococke, *Spec. Hist. Arab.* (nşr. White), s. 98; Krehl, *Über die Religion der vorisl. Araber*, s. 90; Osiander (*ZDMG*, VII, 493); Caussin de Perceval, *Essai sur l'hist. des Arabes avant l'islamisme*, I, 215 v. dd.; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 75, 221.

HÜCRE. ḤUCRA (A.), oda, çardak ve bilhassa (harf-i târif ile) 'Ā'işa'nın odası ki, Peygamber ve halifelerinden ikisi, yânî 'Omar ve Abū Bakr, burada medfûn olup, islâm âleminin en mübârek yerlerindendir [bk. mad. MADĪNA].

Bu kelimeden iştikak etmiş olan *ḥucarîya* şekli Mısır'da hükümdar sarayı civarındaki kışlalara yerleştirilmiş olan köleleri ifâde eder. Fâtımîler devrinde bu köleler bir nevi muhâfız kıt'ası hâlinde teşkilâtlandırılmışlardı ve bunlâra *al-muvaffaḳ* unvanını taşıyan bir emîr kumanda etmekte idi ve bunların sayısı o zaman 3.000 kişi idi (krş. Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 443).

HÜCVÎRÎ. [Bk. DĀTĀ GENC BAḪŞ.]

HÜDHÜD. HUDHUD, çavuş kuşu, Scansores (tırmanıcılar) sınıfına mensûp olup, başında dikkate şâyân bir sorgusu vardır. Tabiat ve itiyatları hakkında pek çok şey söylenmiştir ki, burada bunların ancak bir kısmını zikredebiliriz. Ana ve babasına karşı gösterdiği hürmet ve riâyet bilhassa belirtilmektedir. Umayya b. Abi 'l-Ṣalt (nşr. Schulthess, *Beiträge zur Assyriologie*, VIII, 26, 84 v.d.; krş. İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r*, nşr. de Goeje, s. 279 v.d.)'ta hüdhüdün ölen anasını kefeleyerek cesedini, bir istirahatgâh buluncaya kadar, sırtında ve başında taşıdığını anlatan bir hikâye vardır; sırtının kahve rengi oluşu da bundanmış. Başındaki sorgucunun bu harekетine mükâfat olarak kendisine verildiği anlatılır. Eşi ölünce, hüdhüd yeni bir eş aramaz. Ebeveyni yaşlanınca, onların yiyeceklerini te'min eder. Yürürken sorgucunun sallanışına göre, arapçada muhtelif künyeleri vardır; msl. *Abū 'ibād*, *Abu 'l-sacāda* gibi. Gübre içine yaptığı için, yuvası pek fena kokar. Tüyleri, yüreği v.b. muhtelif suretlerle kullanılır. Peygamberin hüdhüdün öldürülmesini men'ettiği söylenir; bâzılarına göre, eti haramdır, bâzılarına göre, değildir.

Süleyman ile Belkis kıssasında hüdhüdün büyük rolü vardır; *Kur'an*, XXVII, 20 v.dd.'dan istihrâc edileceği üzere, bunun Peygamber zamanında dahi bilindiği anlaşılmaktadır. Burada Süleyman'ın bütün kuşları ictimâa çağırdığı, fakat hüdhüdün gelmediği anlatılır. Geç geldiği zaman ise, Saba' melikesine dâir bir haber getirir ve Süleyman da kendisine bir mektup vererek, Saba'lılara gönderir.

Daha sonraki müellifler, istisnâsız olarak, bütün hikâyeyi aşağıdaki şekilde anlatırlar: hüdhüd toprağın altında bulunan suyu görebilmek kudretine sâhip imiş; bu sebepten Süleyman Mekke'ye seferi esnâsında hüdhüdü su bulmak üzere kullanmakta imiş. Fakat bir defasında, Süleyman'ın bu vazifede kullandığı Ya'fūr veya Yaġfūr ismindeki hüdhüdü, yolculuk esnâsında suya doğru uçarak, Belkis'in bahçesine varır ve orada 'Ufayr isminde başka bir hüdhüd ile tanışır. Bu hüdhüd kendisine Sab'a melikesi hakkında bir çok şeyler anlatır. Bu esnâda Süleyman ordusu için (bir başka rivâyete nazaran, abdest almak için), beyhûde yere su arar bütün kuşları bir araya toplattırmak üzere, ak-babayı (*nasr*) gönderir, fakat hüdhüd gelmez. Kartal (*'uḳāb*) hüdhüdü çağırmak üzere gönderilir. Hüdhüd zâten dönmek üzere bulunduğundan, kartal tarafından Süleyman'ın huzûruna getirilir. Süleyman kendisine sertçe söz söyler; fakat Belkis'e dâir söylediklerini dinledikten sonra, bir mektup vererek, kuşu Saba'lilere gönderir.

Hikâyenin başlangıcı bir başka şekilde daha anlatılır. Buna göre, Süleyman bu seferi esnâsında, bütün maiyeti ile birlikte, Arabistan rüzgârları tarafından uçurularak, bir halı üzerinde götürülmekte imiş. Halının üzerindekileri güneşten muhâfaza maksadı ile, bütün kuşlar halının üzerinde kesîf bir kütle hâlinde üçmak üzere emir almışlar; fakat Süleyman bir noktadan bir ışık çizgisinin sızdığını fark edermiş; bu suretle kuşlardan birinin eksik olduğu neticesine varmış. Derhâl bir yoklama yaptırmış ve hüdhüdün eksik olduğunu öğrenmiş. Hikâyenin ötesi yine diğerleri gibi devam etmektedir.

Hüdhüdün Süleyman ile ordusunu bir adada ziyâfete dâvet ettiği de ayrıca rivâyet edilir. Misâfirler geldiği zaman, hüdhüd ölü bir çekirgeyi denize atarak: — „Ey Resûlullah, buyur ye; eti azsa da, suyu boldur“ — demiş. Bu lâtifeye Süleyman ve askerleri bir sene gülmüşler.

Yahudilerin hüdhüd efsânesi ile müslümanların efsânesi hakkında bk. Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*.

Şimâlî Afrika'da ipekten, kuş tüyünden v.b. hüdhüdler yaparlar ve sihirbazlık maksadı ile kullanırlar (Doutté, *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord*, s. 270).

Bibliyografya: Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (*Hudhud* bahsi); Cāḥiẓ, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Kahire, 1323), III, 160 v. dd.; Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 425 v.d.; Grünbaum, *Neue Beiträge*, s. 200 v. dd.; bir de *ZDMG*, XXXI, 206 v. dd.; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*, s. 243 v. dd.; *Kur'an* tefsirleri, XXVII, 20 v. dd.; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 576 v. dd.; Ṣa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (1290), s. 335 v. dd.; W. M. Thomson, *The Land and the Book* (London, 1859), I, 105 (resimler ile); Salzberger, *Die Salomolegende in der semitischen Literatur* (Heidelberg tezlerinden, Berlin, 1907), I, 75 v. dd. (A. J. WENSINCK.)

HÜDNE. HUDNA (A.), sükûn, sulh ve mütâreke. *al-Hudna*, husûsî olarak, 6. hicret yılının sonunda Ḥudaybiya [b. bk.]'de Peygamber ile Ḳurayşî arasındaki sulh mânasınadır.

HÜKÜM. ḤUKM (A.), cem. *aḥkām*; aslında *ḥ k m*'den masdar olup, bu asıldan *ḥikma* kelimesindeki „men'“ mânasına da kullanılır. Her *ḥikma* klâsik lisanda *ḥukm*'dür. Fakat bu sonuncusu daha başka mânalara da gelir: *ḥukm* yahut şer'î karar (*Kur'an*, XXI, 78), bilhassa Allah tarafından verilen bir *ḥukm* (XIII, 41); 2. bir *cumla* şeklindeki mantıkî *ḥukm*; 3. idârî kuvvetin, hukûmetin veya saltanatın icrâsı (*ḥukūma* gibi); 4. *ḳażā'* ile aynı mânada olarak, bir nizam yahut bir emir (*Kur'an*, XVIII, 25); 5. bir sarf ve nahiv kaidesi ve sonra umûmiyetle kaide mânalarına gelmektedir (bk. bir de Dozy, *Supplément*).

Bibliyografya: Lees, *Dictionary of Technical Terms*, I, 372 v. dd.; Juynboll, *Handb. des islām. Gesetz.*, s. 54 ve 59. (T. H. WEIR.)

HÜLÂGÛ. [Bk. HULAGU.]

HÜMÂ. HUMĀ (A.), hümâ. Eskiler indinde tercihan dâimî karlar mıntakasında yaşayan pek büyük yırtıcı bir kuştur. Şâir Sa'dī *humā*'nın diğer kuşlara fâik olduğunu söyler (*Gulistān*, I, 15). Halk arasında yayılmış çok eski bir itikada göre, *humā*'nın gölgesi bir insanın başına tesâdüf ederse, tac giyeceğine alâmet sayılırdı ve *humāyūn* lekabı burada gelmektedir. *Humā*'yı bile-bile öldüren bir kimsenin 40 gün içinde öleceğine inanılır. Bu kuşa atfedilen uğur, *Gulistān* (I, 3)'ın başka bir beytinde de görülür: „Âlemde tek bir *humā* dahi mevcût olmasa idi, kimse gidip, bir baykuşun sâyesini aramazdı“.

Bibliyografya: D. C. Phillott, *Bāznāme-i Nāṣirī*, s. 27 ve not 1; Riżā-Ḳulī-Ḫān,

Farhang-i Nāṣirī, mad. *humā* (burada mâkulâta dayanılarak, itirazlar serdedilmektedir).

(CL. HUART.)

HÜMÂYÛN. HUMĀYŪN, NAṢĪR AL-DĪN MUḤAMMED HUMĀYŪN (1508—1556; sırası ile *mīrzā*, *ḫān*, *bahādir* ve *pādiṣāh* unvanları ile anılmıştır), Hindistan fâtihi ve Hind-türk imparatorluğunun [b.bk.] kurucusu Babur [b.bk.]'un büyük oğlu ve halefi olup, bizzat Babur (*Vaḳāyi'*, s. 239)'un kaydettiğine göre, 4 zilkâde 913 (6 mart 1508)'te, Kâbil'de doğdu. Doğum tarihini şâir Mavlānā Saydī *Ṣulṭān Humāyūn ḫān* ve Kâbil'in diğer bir şâiri de *Ṣāḥ-i Fīrūz ḳadr* şeklinde tesbit etmişlerdir (*ayn. esr.*) Anası Māhim Begim, devrinin en münevver hukümdarı, ilim, edebiyat ve san'at hâmisi Sultan Hüseyin Baykara [bk. HÜSEYİN MİRZA]'ya mensûp bir âileden idi. Hümayun gerek babasından ve gerekse anasından, zarâfet, nezâket ve cömertlik gibi, güzel vasıflar tevârüs etti ve aldığı mükemmel terbiye sâyesinde, iyi bir asker, âlim, riyâziyeci ve şâir olarak yetişti. Daha genç yaşlarından itibâren hemen bütün askerî hareketlere iştirâk etmiş ve babasının takdirini kazanmış idi. 26 şubat 1526'da, Babur'un Hindistan seferi esnâsında, Humāyūn'un Hisar-Fîrûze [b.bk.] üzerine olan ve zafer ile neticelenen ilk seferini „ilerisi için bir fâl-i hayır" sayan Babur „bir kürûr ak akçe" vâridatı olan bu vilâyeti, aynı mıkdarda bir akçe ile birlikte, ona mükâfat olarak verdi (*Vaḳāyi'*, s. 297 v.d.). Hümayun burasını, sonraları oğlu Ekber [b.bk.]'in masraflarına tahsis ederek, babalığını bu vilâyetin idâresine me'mur etti (*İA*, V, 539). Hindistan'ın Lūdī sülâlesine nihâyet veren ve Hind-türk imparatorluğunun temelini kuran 21 mayıs 1526 Pānipat büyük meydan muhârebesinde, Humāyūn'un ön safta kahramanca çarpıştığını görüyoruz. Sultan İbrāhīm Lūdī [b.bk.]'nin mağlûbiyeti ve ölümü ile biten bu muhârebeden sonra sür'atle Agra üzerine yürüyüp, orasını zapt ve hazînelerini muhâfaza altına alan kuvvetlerin başında 18 yaşındaki Humāyūn bulunuyordu (*Vaḳāyi'*, s. 303). Babur bu hazîneleri taksim ettiği zaman, oğlu Kāmrān'a 17 *lak* altın verdiği hâlde, Humāyūn'a 70 *lak* altından başka, bir de muhtevâsı tesbit edilmemiş olan bir hazîneyi, olduğu gibi, ihsan ettiğini yazmaktadır (*ayn. esr.*, s. 332). Babur'un Humāyūn'a iltifat ve ihsanları Sultan İbrāhīm Lūdī'nin harem sarayında tertip ettiği ziyâfet esnâsında da devam etmiştir. „Humāyūn'a işlemeli bir gömlek, kemerli bir kılıç ve altın eğerli cins bir at" ile Hisar-Fîrûze'ye ilâveten, Senbel vilâyeti de ihsan edilmişti (*ayn. esr.*, s. 335).

Babur, Pānipat zaferinden sonra, Pūrāb'da baş gösteren yerli beylerin isyanını tenkil için, bizzat harekete hazırlandığı esnâda, Humāyūn türk ve hind beylerinin toplantısında: — „Pâdişahın sefere çıkmasına lüzûm yoktur; bu hizmeti ben yaparım" — diye rica etmiş ve babasının müsâadesini aldıktan sonra, hemen hareket edip, düşmanın toplanma yerleri olan Cāemāvu'yu, Cūnepūr (Cavnpūr), Gāzipūr, Kālpī ve diğer şehirleri fethederek, zafer ile avdet etmiştir (*ayn. esr.*, s. 338, 340, 348). 1527 martında, maiyetinde Pânipat muhârebesinde öldürülen İbrāhīm Lūdī'nin kardeşi Sulṭān Maḥmūd Lūdī [b.bk.] dahi bulunan, ikinci mühim düşmanı Rācpūt hukümdarı Rānā Sangā'yı kat'î mağlûbiyete uğrattıktan sonra, Bâbur, Humāyūn'a kendi vilâyeti olan Bedahşan'a dönmeğe müsâade etti ve ona ata yurdu Türkistan'ı istirdat etmek vazifesini verdi.

3 yıl sonra, 9 cemâziyelevvel 937 (29 kânun I. 1530)'de, Babur'un vefatı üzerine, Hindistan imparatoru olarak tahta çıkan Humāyūn büyük güçlükler ile karşılaştı. Babur'un vefatını duyunca, Bengâle'ye sığınan Maḥmūd Lūdī, bir takım Efgan beyleri ile birleşerek, garba doğru ilerilerdi ve Cavnpūr'u zaptetti. Onun ile el-birliği eden Bengâle sultanı Nūṣrat Şāh, Gucarāt hukümdarı Sulṭān Bahādur'u da bu yola teşvik etti. Humāyūn bu haberi duyunca, ordusu ile harekete geçti ve Devre mevkiinde âsîleri bozguna uğratarak, Cavnpūr'u geri aldı. Bundan sonra Humāyūn Şīr-Ḫān (sonraları Şīr Şāh, bk. mad.) üzerine yürüdü. Bihār sultanı Calāl Ḫān'ın atalığı olan bu zât, Benâres'in bir az yukarısında müstahkem Çunar (Çunda) kalesine yerleşmiş idi. Hümayun, babasının vaktiyle almağa fırsat bulamadığı bu kalenin kendisine teslimini talep etti. Şīr-Ḫān Devre muhârebesinde Maḥmūd Lūdī'nin ordusuna katılmış idi; fakat önceden vâki olan anlaşma üzerine, muhârebeye seyirci kalmak suretiyle, Humāyūn'un zaferini kolaylaştırmış olduğunu ileri süren Şīr Ḫān bu talebi haklı bulmadı ve çok güvendiği kaleye kapanıp, mukavemete karar verdi. Humāyūn, 4 aylık bir kuşatmadan sonra, Gucarāt işleri dolayısı ile, daha uzun müddet bekleyemeyeceğini anlayarak, sulh yolunu tercih etti ve bir anlaşma ile, kale üzerine hâkimiyetini te'mine muvaffak oldu. Fakat Humāyūn'a yenilmemiş olması Şīr-Ḫān'ın şöhretini arttırmış idi. Efganlıların en kalabalık kütleleri onun etrafında toplanıyorlardı. 1533 yılına doğru Şīr-Ḫān, artık onun vesâyetinden kurtulmak isteyen Calāl Ḫān'ı Bengâle'ye ilticaya mecbûr etmiş ve Bihār'ın müstakil sultanı olmuştur. Gucarāt üzerine yürümek zorunda olan Humāyūn, Bengâle işlerine de karışmağa başlamış olan Şīr-Ḫān meselesinin hallini başka bir zamana bıraktı. Gucarāt hukümdarı Sulṭān Bahādur, Sulṭān İbrāhīm Lūdī'nin yenildiği Pānipat muhârebesine onun müttefiki olarak iştirâk etmiş idi. Muḥmūd Lūdī hareketinde de adı geçmişti. 1534'te Agra üzerine 40.000 kişilik bir ordu tahrik etmek suretiyle Humāyūn'a meydan okumuş idi. Humāyūn Gucarāt'a karşı yürümeğe karar verdi ve 24 nisan 1535'te Mandasor (*Humāyūn-nāma*'de: Manhasūr) meydan muhârebesinde Sultan Bahādur'u bozguna uğratarak, firara mecbûr ettikten sonra, bütün Gucarāt'ı feth ve ilhaka muvaffak oldu (*Humāyūn-nāma*, s. 156). Humāyūn Gucarāt'ın idâresini kardeşi 'Askarī'ye tevdî ederek kendisi Malvā, oradan da Handeş memleketlerine geçti ve bu memleketleri de feth ve ilhak eyledi. Babasının vefatından sonra, eski sülâlelerin bütün kıyamlarını ezmiş, şimâlî ve garbî Hindistan'ın ihrâcât limanlarını ihtivâ eden zengin Gucarāt devletini kendi ülkesine ilhak etmiş olan Humāyūn 1535'te ikbâlinin en yüksek zirvesine ermiştir. Bundan sonra Humāyūn'un kardeşleri arasında baş gösteren geçimsizliğin imparatorluğun sukutuna yol açtığını görüyoruz. Bunlardan 'Askarī, evvelâ harekete geçerek, kendisini Gucarāt'ta, Humāyūn'dan ayrı, müstakil bir hukümdar ilân etti. Fakat orada tutunamayınca ordusu ile Agra üzerine yürüdü. Çitor mevkiinde vâki olan karşılaşmada iki kardeş barıştılar ise de, Gucarāt ile Mālva'yı da geri alamadılar. Fakat 1537'de Gucarāt sultanı Bahādur'un ilticâ etmiş olduğu bir portekiz gemisinde öldürülmesi üzerine, Gucarāt'ın dâhili karıştı. Humāyūn bu fırsattan istifâdeye hazırlandığı sırada, Şīr-Ḫān'ın Bengâle üzerine yürüdüğü haberini aldı. Humāyūn şarka döndü. Bihâr ve Bengâle memleketlerini Şīr-Ḫān'dan temizledi. Fakat Şīr-Ḫān yine yenilmemiş ve bütün kuvvetleri ile Humāyūn'un gerilerine çekilmeğe muvaffak olmuş idi. Bu esnâda Humāyūn'un kardeşleri müşterek düşman üzerine yürüyeceklerine, birbirleri ile uğraşmağa başladılar. Humāyūn'un küçük kardeşi Hindal Mīrzā [b.bk.] merkezde kendini padişah ilân ederek, hutbeleri de kendi adına okutmağa başlamış ve Dehli'yi kuşatmış bulunuyordu. Diğer kardeşi Kāmrān Mirza [b.bk.] Kâbil'den gelerek Hindal Mirza'yı püskürtmeğe çalışıyordu. Humāyūn merkezde cereyan eden bu hâdiseleri duyunca, geri dönmeğe karar verdi ve Çavnşa (Çavşa) mahallinde Şır-Ḫān'ın yıpranmamış tâze kuvvetleri ile karşılaştı. 27 haziran 1539'da vâki olan bir gece baskınında 8.000 ölü veren Humāyūn, dağılan ordusundan 300 kişi ile Agra'ya kaçmağa muvaffak oldu. Bundan sonra kendine *al-Sulṭān al-'Ādil Şīr Şāh* unvanını veren Şīr Ḫān, Babur'un yıkmış olduğu Lūdī devletinin yerine, yeni bir Sūr devletini kurmağa başladı. Fakat Humāyūn'un ve onunla berâber Babur'un kurduğu Hind-türk devletinin mukadderatını 17 mayıs 1540'ta vuku bulacak Kaneviç meydan muharebesi halledecektir. Baburluların 15 yıl için Hindistan tahtını elden kaçırması ile neticelenen bu muhârebeden sonra Humāyūn, 3 kardeşi (Kāmrān, 'Askar ve Hindal), sülâlenin diğer âzâsı ile ordunun bakiyesi Lâhûr'a toplanarak, vaziyeti müzâkereye koyuldular (*Humāyūn-nāma*, s. 168). Toplantıya iştirâk eden *Tārīḫ-i Raşīdī* müellifi Ḥaydar Mirza Duğlat'a göre, Humāyūn müşterek düşmana karşı bütün kuvvetlerin birleştirilmesini teklif etmiş ve teklifi her kesçe kabûl edildiği hâlde, Kāmrān'ın hâkimiyet hırsı yüzünden, neticesiz kalmıştır. Lâhûr Kāmrān'ın ülkesi arasındadır ve dolayısı ile buranın âmiri odur. Ordusu son harplerde Humāyūn'a yardımda bulunmamış ve yıpranmadan kalmıştır. Kāmrān bu üstünlüğüne dayanarak, saltanatı ağabeysinden almak dâvâsındadır. Bu yüzden birlik bozulmuş, hattâ Şīr Şāh ile ayrı-ayrı müzâkerelere girişilmiştir. Bu vaziyetten mahâretle istifâdeye kalkışan Şīr Şāh Lâhûr üzerine yürümeğe başlayınca, Babur'un oğulları Lâhûr'u da terke mecbûr kalmışlardır.

Kāmrān oraya toplanmış olanların büyük bir kısmı ile kendi makarrı olan Kâbil'e, Humāyūn da veliahdliğinde idâre ettiği Bedahşan'a çekilmeğe karar vermişlerse de, Kāmrān ağabeyisinin kendi arâzisinden geçmesine müsâade etmemiştir (*Humāyūn-nāma*, s. 168). Bunun üzerine Sind'e iltica eden Humāyūn bir müddet sonra Kandehar'a gitmek isterken, orayı ele geçirmiş olan kardeşi Askari'nin ânî baskını karşısında (*ayn. esr.*, s. 185 v. dd.), Lâhûr'dan çıktıktan sonra doğan (15 teşrin I. 1542) oğlu Ekber'i bırakarak, karısı Ḥamīda Bānū (Miryam Makānī) ve maiyetindeki 30 kişi ile birlikte, hacce gitmek niyeti ile, İran'a iltica etti. Başta İran şahı Ṭahmāsp I.'ın kardeşleri Bahrām Mirza, Alḳāṣ Mirza, ve Sam Mirza olmak üzere, büyük bir istikbâl alayı ile karşıladı ve şahın bulunduğu yere yaklaştıkları zaman, Ṭahmāsp I. bizzat ata binip, onun istikbâline çıktı (*Humāyūn-nāma*, s. 188).

Humāyūn babası Babur'un tahtını elinden kaçırdığı zaman İran'da Safevîlerin ikinci hukümdarı Şāh Ṭahmāsp ve Türkiye'de ise, Kanunî Sultan Süleyman saltanat sürmekte idi. Bu iki sülâle arasında, birinci Safevî hukümdarı Şāh İsmā'īl ile Yavuz Sultan Selim arasında başlamış olan husûmet, hâlâ devam ediyordu. İran'ın şarkında ve şimâl-i şarkîsindeki vaziyet de aşağı-yukarı, Babur — İsmā'īl — Ya-

vuz Sultan Selim devrindeki manzarayı arzetmekte idi. O zaman Şāh İsmā'īl, Türkistan'da Timur-oğullarını söküp atan Şıbanî Han ile osmanlı sultanları arasında sıkışmış kalmamak için, Babur tarafını iltizâm etmiş ve Şıbanî Han'ı Merv'de öldürmek suretiyle, Babur'u memnûn bırakmıştı. Hindistan'a hâkim olan Şīr Şāh osmanlı sultanları ile birleşerek, şi'î İran'ı ortadan kaldırmağı tasarlamakta ('Abd al-Ḳādir al-Badā'unī, *Muntaḫāb al-tavārīḫ*, I, 480) olduğu için, Ṭahmāsp I., Humāyūn'un, hacc maksadı ile osmanlı memleketine geçmesini münâsip görmemekte ve onu Şīr Şāh'a karşı kullanmağı daha faydalı bulmakta idi. Bu vaziyetten mahâret ile istifâde ederek, Ṭahmāsp'tan aldığı yardım ile Kandahar'ı, Kâbil'i ve Bedahşan'ı geri alan ve fitnelerinde devam eden kardeşlerini de ortadan kaldırmağa muvaffak olan Humāyūn 1554 senesinin başlarında, Babur'un Hindistan'ı almadan önce elde tuttuğu yerlerin çoğunu zaptetmiş bulunuyordu. Vaktiyle Babur Humāyūn'a yolladığı bir mektubunda Kâbil hakkında şu satırları yazmıştı: „Bu kadar fetih ve zaferler Kâbil'de iken oldu. Kâbil'i uğur sayıyorum ve onu hassa mülkü yaptım" (*Vaḳāyi'*, s. 397). Humāyūn, babasının yaptığı gibi, Hindistan'ın kapısı sayılan ve Hindistan'a götüren yolların üzerinde duran ve Babur nazarında da uğurlu olan bu şehirden hareket ederek, 22 haziran 1555'te, nisbeten az bir kuvvet ile, 80.000 kişilik Efgan ordusunu imhâya ve Dehli'ye girip, Hind-türk imparatorluğunu yeniden kurmağa muvaffak oldu.

Humāyūn'un Türkiye'ye olan alâkasını gösteren bir mektûp bilhassa dikkati çekmektedir; hacca gitmek üzere Türkiye'ye uğrayan emîr Sayyid Aḥmed Şāh vâsıtası ile, Kâbil'den Kanunî Sultan Süleyman'a yolladığı ve 10 ramazan 955 (15 teşrin I. 1548) tarihini taşıyan bu mektup (Topkapısarayı'ndaki evrak arasında bulunup, T. T. K. tarafından şark türkçesinden garp türkçesine tercüme edilmiş olan mektûbun muhteviyatı için bk. Gülbeden, *Hamāyūn nāma*, trk. tercümesine tarihî hulâsa, s. 91—92 ve 101—104) ta Humāyūn, 1.800.000 kişinin kendisini tanımakta olduğunu, 360 pâdişah-zâdenin kendisine tâbi bulunduğunu, eğer Meşhed'in şarkındaki ülkeler kendisine verilirse, Kanunî Sultan Süleyman'ın İrana gelmesine ihtiyac kalmayacağını, onun Bagdad üzerine yürürken, kendisinden yardım istemiş olan Ṭahmāsp üzerine, yardım bahânesi ile, gidip bütün soysop ve adamları ile birlikte, diri-diri yakalayıp, „pâdişah babaya", teslim edeceğini yazmaktadır.

Humāyūn Kâbil, Kandehar ve Gazne bölgelerini kardeşlerinin elinden almak için, Ṭahmāsp'tan alacağı askerî yardıma karşılık olarak ele geçireceği yerlerde şi'iliği yaymayı ve hiç olmazsa, hutbelerde on iki şi'î imamının adlarını zikretmeği taahhüt ediyordu (krş. Badā'ūnī, *ayn. esr.*, s. 445). Vaktiyle Babur'un da böyle bir taahhüt altına girmiş olduğu British Museum'da bulunan Babur'a âit bir sikkedeki *Lā ilāha illa'llāh Muḥammad rasūl Allāh 'Alī valī allāh* ibâresinden de anlaşılmaktadır. Mamafih Ṭahmāsp, Humāyūn'un bu vâdine itimat etmemiştir (Badā'ūnī, *ayn. esr.*, s. 444). Filhakika meşhûr müfessirlerden Sembelli Şeyh Ḥamīd Kâbil'de Humāyūn'a, askerlerinin râfızî olduğuna ve yalnız şi'î adları taşıdıklarına işâret ederken, Humāyūn hiddetlenmiş: — „Büyük babamın adı Ömer Şeyh idi, başka şey bilmem" — diye cevap vermişti (Badā'nnī, *ayn. esr.*, s. 468). Bununla berâber Humāyūn'un Kanûnî Sultan Süleyman'a göndermiş olduğu iddia edilen mektubun mevsûkiyeti tahkike muhtaçtır. Çünkü Humāyūn'un o yıllarda, Türkistan'ı Şıbanîlerden geri almak maksadı ile, Belh bölgesinde özbekler ile harp hâlinde olduğu, fi'liyatta mektupta işâret olunan işi yapamayacağı ve Osmanlı, Safevî ve Babur-oğullarına dâir tarih kitaplarının hiç birinde bu mektuba tesâdüf edilmediği düşünülerek, mektubun mevsûkiyetinden şüphe edilmektedir (*Humāyūn-nāma*, göst. yer.).

Humāyūn son defa Dehli'ye girişinden 7 ay sonra, 24 kânun II. 1556'da, kütüphânesinin damından (yahut merdiveninden) düşerek, ağır surette yaralanmış ve 26 ve yahut 28 kânun II. 1556'da vefat etmiştir. Ölümünden önce, o sırada atalığı bedahşanlı Bayram Han ile birlikte, Kalānūr'da efganlılara karşı harp etmekte olan 13 yaşındaki oğlu Ekber'e bir nâme göndererek, ölmek üzere bulunduğunu ve saltanata kendisini veliahd tâyin eylemiş olduğunu bildirmişti. Hayatının son 5 ayı esnâsında Humāyūn'un misâfiri bulunan Kanunî Sultan Süleyman'ın meşhûr kaptanlarından *Mir'āt al-mamālik* müellifi Saydî Ali Reis'in tavsiyesi üzerine, çok kere osmanlı pâdişahları için dahi yapıldığı gibi, Ekber'e haber gidip bi'at edilinceye kadar, ölümü bir aydan fazla gizli tutulmuştur (*Mir'āt al-mamālik*, s. 55 v. dd.). Fakat Ekber'in pâdişah ilân edilmesi 14 şubat 1556'da vâkî olduğu için, Seydî Ali Reis'in tavsiyesine pek de riâyet edilmemiş olduğu anlaşılıyor. Dul kalan karısı, Dehli'ye yakın bir yerde, ona muazzam bir türbe yaptırmıştır.

Humāyūn, bilhassa Babur sülâlesine düşman olan müellifler tarafından, gevşek, tenbel, eğlence düşkünü, devlet işlerini ihmâl eden afyon müptelâsı bir adam olarak, tavsif edilmekte ve imparatorluğun 15 yıl müddetle elden kaçırılmasında başlıca âmil olarak bu hâller gösterilmektedir. Hâlbuki 932 (18 teşrin I. 1525—8 teşrin I. 1526)'de Hindistan seferine çıktığı zaman, Humāyūn'un 15 gün bir gecikme ile orduya iltihakını ve diğer bir yerde umûmiyetle gevşekliğini şiddetle muaheze etmekten çekinmeyen Babur (*Vaḳāyi'*, s. 285, 396 v. dd.) Humāyūn'a atfolunan seyyielerden aslâ bahsetmez; bilâkis Humāyūn'un içkiden ictinap ettiğini serahat ile kaydeder (Babur, *ayn. esr.*, s. 349). Ona atfolunan seyyielere müptelâ bir adamın âtıl ve askerî meziyetlerden mahrûm olması icap eder; hâlbuki Humāyūn'un, bütün Hind seferleri boyunca ve hukümdarlığı esnâsında faâl bir asker ve ekseriyâ muzaffer bir kumandan olarak temâyüz ettiğini görüyoruz.

Aynı zamanda şiir ile de iştigâl eden Humāyūn'un bir divanı da mevcuttur.

Bibliyografya: Ġāzī Ẓahīr al-Dīn Muḥammed Babur, *Vaḳāyi'* (*Baburnâme*) izahlı endeks ve notlar ile şark türkçesinden çeviren Reşid Rahmeti Arat (nşr. T.T.K., Ankara, 1943/1946), I ve II; Gulbadan, *Humāyūn-nāma*; Humāyūn ve kısmen de Babur devrinin daha ziyâde iç ve harem tarihini teşkil eden bu eser, Humāyūn'un kız kardeşi tarafından farsça olarak yazılmış ve Abdurrab Yelgar tarafından türkçeye tercüme edilmiştir (Hikmet Bayur'un giriş ve tarihî hulâsası ile nşr. T.T.K., Ankara, 1944); Mirza Muḥammed Ḥaydar Duġlat, *Tārīḫ-i Raşīdī*, Babur'un teyze çocuğu olan müellif Humāyūn'un yanında bulunmuş ve son Lâhûr toplantısına iştirâk ettikten sonra Humāyūn nâmına Keşmir'i zapteden kuvvetin başında durmuştur. Babur ve Humāyūn devrinin en esâslı kaynaklarından sayılan eser N. Elias ve E. Denison Ross tarafından ingilizceye tercüme edilmiştir (London, 1895). Ḫvāndmīr, *Ḳānūn-i Humāyūnī*; Babur'un vefatından sonra Humāyūn'un yanında kalan ve onun imar işlerini medheden müellif Humāyūn'un Gucarāt seferine de iştirâk etmiştir. Eserin bir nüshası British Museum'dadır; Saydī 'Alī Reis, *Mir'āt al-mamālik* (İstanbul, 1313); ingl. trc. Vambery, London, 1899; Cavhar, *Tazkirat al-vāḳi'āt*, Humāyūn'un ibrikçisi olan müellif eserini Humāyūn'dan 30 yıl sonra yazmıştır. Eser 1832'de Stewart tarafından ingilizceye tercüme edilmiştir; Bayezid Biyat, *Tārīḫ-i Humāyūn* yahut *Muḫtaṣar* ve *Ḥātırât*; Müellif Babur ve Humāyūn'un hizmetinde bulunmuştur. İngil. trc. için bk. *JASB* (1898), s. 296; *Tārīḫ-i Alfī*, islâmiyetin 1000. yıl dönümü münâsebeti ile, Ekber'in emri üzerine, bir hey'et tarafından yazılmıştır; Dorn, *History of the Afghans, Tārīḫ-i Ḫān Cahān Lūdī*'nin ingilizceye tercümesi (nşr. Elliot ve Dowson, London 1867—1877); Mehmed Hâşim, *Muntaḫāb al-lubāb* (Hind, 1869—1877—1925); Qanungo (Kalikaranjan), *Şīr Şāh* (Kalküte, 1921); Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi* (Ankara, 1947), II; ayrıca bk. madd. BABUR ve EKBER. (MİRZA BALA.)

HÜMÂYÛN-NÂME. HUMĀYŪN-NĀMA, *Kalīla va Dimna* [b. bk.]'nin türkçedeki şeklinin adı.

HÜMEZE. AL-HUMAZA (A.), müfterî. *Kur'an*'da CIV. surênin adı.

HÜRMÜZ. HURMUZ (ORMAZD, AHURA MAZDA), zerdüştîlerin en yüksek varlığa verdikleri isim olup, çok sonra müşteri (jupiter) seyyâresine de bu ad verildi. Sâsânî sülâlesinden 5 pâdişahın adı.

Hurmuz I. Şāpūr'un oğlu olup, yalnız bir sene hukümranlık etti (272—273). Hukümdar olmadan evvel, Horasan vâliliği yapmış ve romalılar ile vâkî olan harpte temâyüz etmişti. Mānî tâkibâta uğradığı sırada Hurmuz'ün ona Dastagird'deki sarayında bir melce' verdiği rivâyet ediliyor.

Hurmuz II. (308—309), Narses'in oğlu ve Şāpūr I.'un torunu idi. Arapları mağlûp ettikten sonra, onlar tarafından, öldürüldü. Ölümünü müteâkip doğmuş olan Şāpūr II. da yine Hurmuz adında bir prensin babası idi. Bu prens 13 sene hapiste kaldıktan sonra, firar etmeğe muvaffak olup, İstanbul'a gitti. Oradan da imparator Julianus'a İran seferinde, refâkat etti. Hormisdas (adının yunanca şekli) sarayının harâbeleri hâlâ İstanbul'da, şimdi şehrin Marmara denizi kenarındaki sûrunda gösterilmektedir.

Hurmuz III. Yazdgird II.'in oğlu idi ve babasının yerine geçti. Kısa süren hukümdarlığı esnâsında (457—459), Baktria'da Tālaḳān ve Tirmiz şehirlerini Hayātile (beyaz Hunlar, Eftalitler)'ye terketmek suretiyle, onların yardımlarını elde eden küçük kardeşi Fīrūz ile harbe mecbûr olmuş idi. Fīrūz gâlip gelip, kardeşini öldürdü. Bu harp esnâsında iki kardeşin annesi olan Dīnak Medāyin (Ktesiphon)'deki hukûmetin idâresini eline almış idi.

Hurmuz IV. (578—590) Ḫusrav Anōşak-Ravān'ın, türk hakanının kızı olan karısından doğan, oğlu idi. Bunun için, kendisine Turkzād („türkten doğmuş") denilirdi (Ṭabarī, *Annales*, I, 965; Bīrūnī, *Chronology*, s. 123). Bizans menbâlarına göre, mağrur ve ahmak bir hukümdar idi. İmparatorun kendisine gönderdiği elçileri hapsetmiş ve ancak *möbet* (râhip)'lerin ısrârı ile, serbest bırakmış idi. Muhârebede askerleri, bir kaç kere şarkî romalılar tarafından mağlûp edilmişti (586). Bahrām Çōbīn isyanı da

onun zamanında vukû bulmuş idi. Kendisi tahttan indirilerek, hapse atıldı ve oğlu Ḫusrav Parvēz, müdâhaleye imkân bulamadan, orada boğdurüldü.

Hurmuz V. Ḫusrav Pervēz'in torunu olup, halası Azarmī-doḫt'a karşı harp etti ve Yazdgird III. saltanatının birinci senesine kadar vaziyetini muhâfaza ettiği hâlde, Nişībīn'de askerleri tarafından öldürüldü (632).

Bibliyografya: Fr. Spiegel, *Erânische Alterthumskunde*, III, 254, 262, 369, 463, 532; F. Justi, *Grundriss d. iran. Philologie*, II, 520, 530, 541, 545; Nöldeke-Ṭabarī, *Geschichte der Sasaniden* (fihrist, mad. *Hormizd*). (CL. HUART.)

HÜRMÜZ. HURMUZ (HORMUZ, ORMUS), orta çağda İran'ın en ehemmiyetli ticâret limanı olup, Basra körfezinin medhalinde kâindir. Bu isim, aş.-yk. 1.300 senesinde, kadîm şehrin karşısında bulunan küçük bir adaya devredilmiştir ve hâlen de böyle muhâfaza edilmektedir. Garbî Asya ile Hindistan arasındaki ticâret bu liman yolu ile yapılmakta olduğundan, Humuz Hind okyanusu üzerindeki memleketlerce ehemmiyetli addedilmiştir. Sind nehri ağzından itibâren, Basra körfezi sâhilini tâkip etmiş bulunan Nearchos, ilk defa olarak, Ὁρμόζεια isimli bir yerden bahsetmektedir (Arrian, Ἰνδική, s. 32—35; Onesikritos = Juba, *Epitome*, krş. Plinius, *Hist. Nat.*, VI, 27 v.d.). Bu havâlinin mevkii Ananis (Andanis)'in denize buradan döküldüğü hakkındaki ifâde ile kat'îleşmiştir. Cl. Ptolemaeus Marcianus (*Peripl. maris exteri*, s. 27)'ta Harmuza isimli bir şehirden bahseder. Ammian. Marcellinus (XXIII, 6, 49)'taki Hermupolis şehrinin de aynı yer olması muhtemeldir. Ptolemaeus'ta şehrin mevkii yanlış gösterilmiştir; Marcianus da Nearchos ile aynı fikirdedir; fakat bunun bilvâsıta ondan alınmış olması mümkündür.

Kirman (Karmania) arâzisinde, Hurmuz havâlisi şarap, buğday, arpa, pirinç ve çivit gibi, zirâat mahsûlleri ve altın, gümüş, bakır, demir, zencefre ve tuz gibi, mâdenler bakımından, çok zengin idi. Fakat dünya ticâretinde mevkii mühim değildir. Bu havâliyi, ilk defa olarak, yabancı ticârete açan araplardır. Hurmuz XIV.—XVI. asırlardaki ehemmiyetini de bu suretle kazanmıştır. Orta çağda Avrupa ve şarkta yazılmış olan eserlerdeki kayıtlar Hurmuz'ü dünyaca tanınmış bir liman olarak göstermektedir. Kurulması Sâsânî hânedânının da bânisi olan Ardaşīr Pāpakān (224—241)'a atfedilmekte ise de, şehir şöhretini ancak araplar tarafından fethedildikten sonra kazanmıştır. XV. asır gibi yakın zamana kadar buradan Hindistan'a at ihrâc edilirdi. Çin'in T'ang sülâlesinin (627—961) hukümrân olduğu devirlerde büyük ehemmiyet kazanmış olması, arap imparatorluğunun da şevket devrine isâbet ettiğinden, garbî Asya ile Çin arasında sıkı münâsebetler husûle gelmiş ve bu arada ticâret mühim rol oynamıştır. Araplar Hindistan'a bilhassa deniz yolundan giderlerdi; buna mukabil hind ve çin gemileri Basra körfezinde, Ḥīra ve Hurmuz'a gelirlerdi. İbn Ḫurdāẕbeh, Hurmuz'den Basra — Çin yolu üzerinde bir uğrak olarak, bahsetmektedir. Takriben 785—805 senelerine âit bir Çin yazısında Kanton'dan Basra körfezine giden yol târif edilmekte ve „Ta-schi (arap)'lerin en ehemmiyetli pazarı" olan Mo-lo limanı, garp cihetinde en son nokta olarak zikredilmektedir ki, Rockhill ve Hirth bu noktayı Hurmuz diye tefsir ve A. Herrmann ise, bu yeri Basra olarak kabûl etmektedir.

Karadaki eski Hurmuz'ün denizden bir fersah içeride, bir nehir üzerinde bulunduğunu ve gemilerin şehre kadar girmekte olduğunu öğreniyoruz. İdrīsī, İṣṭaḫrī ve Muḳaddasī şehri Kirman'ın başlıca ticâret merkezi olarak târif ederler. O havâlinin en ehemmiyetli mahsûlünün de çivit olduğu zikredilmektedir. Yāḳūt, Hindistan ile yapılan ticâreti Hurmuz'ün tamâmiyle kendine çektiğini bilhassa kaydetmektedir.

Takriben 1100'den sonra, Hurmuz arap emîrleri tarafından idâre edilmiştir; bunlardan Rukn al-Dīn Maḥmūd (1246—1277)'u Marco Polo'dan öğrenmiş bulunuyoruz. Kaybolmuş bir İran menbâına atfen, sülâlenin tam tarihçesi, Teixeira tarafından, verilmektedir (*Relaciones de P. Teixeira d'el origen descendencia y succession de los Reyes de Persia y de Hormuz* v.b.). 1262'den sonra, Hurmuz İran'ın İlhanlı sülâlesinin hukmü altına girmiştir. Şehrin karadan bu sıcak ve çorak adaya neden dolayı nakledilmiş olduğunu kat'îyetle tesbit etmek mümkün değildir. Abu 'l-Fidā', eski şehrin moğullar tarafından tahrip edildiğini söyler. Fakat moğullar Kirman sâhillerine hemen-hemen hiç dokunmamışlardır; İbn Baṭṭūṭa ise, karadaki Hurmuz ile sâhilden 3 fersah içeride bulunan ikinci Hurmuz'ü birbirinden sarâhaten tefrik etmektedir. Şehri iki defa (1272 ve 1293'te) ziyâret etmiş olan Marco Polo karadaki Hurmuz'den bahsetmektedir. Limanın ticâretini çok iyi târif ve Hindistan'a at ihrâcatını bilhassa kaydeder.

Ḳuṭb al-Dīn tarafından te'sis edilen şehir, gayr-i müsâit tabi'î şartlara rağmen, XIV. asra kadar dünya ticâretinin feyizli bir merkezi olmuştur. Portekizlilerin Hindistan'a gelişi Hurmuz'ün fe-

lâketine sebep olmuştur; 1507'de ada bir Portekiz donanması tarafından zaptedilmişse de, portekizliler, haraç vermeleri şartı ile, yerli hukümdarlara dokunmamışlardır. Büyük Şah 'Abbās, bir ingiliz donanmasının yardımı ile, Hurmuz'ü portekizlerden almış ve 'Omān'ın idâresi altına girdiği kısa bir müddet müstesnâ olmak üzere, şehir o zamandan beri İran'a âit olarak kalmıştır. Şah 'Abbās yeni te'sis etmiş olduğu Bender 'Abbās [b. bk.]'ı, kendi idâresi ile, Hurmuz'ün yerine ikame etmiştir. Hurmuz'ün inhitâtı da o tarihten itibâren başlamıştır ve bugün artık, bir şehir olarak, mevcut değildir.

1331 senelerinde şehirde ikamet etmiş olan İbn Baṭṭūṭa ile 'Abd al-Razzāḳ, ada üzerindeki şehir hakkında, kısaca, mâlûmat vermektedirler. Şehir, ilk defa 1321 senesinde, pordenonlu Odorico tarafından olmak üzere, avrupalı seyyahlar tarafından, sık-sık ziyâret edilmiştir. Sonradan Odoardo Barbosa, 1589'da Caes. Frederick ve Jos. Salbancke Odorico'yu tâkip etmişlerdir. Rus tâciri Afanassij Nikitin (aş. yk. 1580)'in ifâdesi bilhassa alâkaya şâyândır. Şehrin tabi'î coğrafyası, ticâreti, çok inkişâf etmiş olup, medeniyeti hakkında bu kaynaklardan elde edilen mâlûmatı, R. Stübe aşağıda zikredilen monografide bir araya toplamıştır.

Bibliyografya: Will. Vincent, *The voyage of Nearchus* (London, 1797); ayn. mll., *The Commerce and Navigation of the Ancients in the Indian Ocean* (London, 1807); E. Mockler (*JAS*, 1879, XI, 129—154; W. Tomaschek, *Sitzungsber. d. Kais. Ak. d. Wissensch. zu Wien, Phil.-hist. Kl.* (1890), cild 121; Kiessling (Pauly-Wissowa, *Realencycl.*, VII, 2390 v. dd.); P. Schwarz, *Iran im Mittelalter* (Leipzig, 1912), III, 242 v. dd. ve *ZDMG* (1914), LXVIII, 531 v. dd.; H. Yule, *Cathay and the Way Thither* (London, 1866; 2. tab., London, 1913—1914); Craesbech, *Commentarios do grande Capitao Ruy Freire de Andrade* (Lisbon, 1647); Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse* (Paris, 1861), s. 595 ve not; Pinto de Balsemao, *Os Portugezes no Oriente*, Nova Goa, o. J., I; Luciano Cordeiro, *Comme sa perdeu Ormuz* (Lissabon, 1896); Joao de Souza, *Documentos arabicos para a historia portugeza* (Lissabon, 1890; 16 sahifelik formalar hâlinde)'daki resmî vesikalar, s. 8, 59, 136, 142, 166, 167, 178, 188; F. Hirth, *China and Roman Orient.*; F. Hirth ve W. W. Rockhill, *Chau Ju-kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the XII. and XIII. Centuries, entitled Chufan-chī* (Petersburg, 1912) ve bu eser hakkında bk. Alb. Herrmann (*Petermanns Mitteilungen*, 1913, s. 313 v. d.); P. A. Jaubert, *Géographie d'Edrisi* (Paris, 1836); De Guignes, *Histoire des Huns, des Turcs et Mogols* (Paris, 1760) I; Yule, *The Book of Ser Marco Polo*, 2 cild (London, 1875); J. B. Tavernier, *Travels in India* (trc. V. Ball), London, 1889; Purchas, *His Pilgrimage contayning a History of the Sea Voyages and Land Travelles* (Glasgow, 1905—1907), 10 cild; Henri Cordier, *Les voyages en Asie au XIVe siècle du Frère Odoric de Pordenone* (Paris, 1891) Caesar Frederick, *Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries* (Glasgow, 1904), V, 365—499; Afan. Nikitin, *Hakluyt Society* tarafından neşredilen eserlerden ingilizce tercümeler, XX (London, 1857); R. Stübe, *Hettners Geogr. Zeitschr.* (1908), s. 569 v. dd.; Ramusio, *Delle Navigationi et Viaggi* (Venezia, 1563), I, var. 294 C. (Odoardo Barbosa); 'Abd al-Razzāḳ hakkında bk. I, 67^b v. d. ve *Notices et extraits* (nşr. Quatremère), 1883, XIV, 308—386; Schillinger, *Persianische und ostindianische Reisen* (Nürnberg, 1716), s. 279; R. Stübe, *Zur Geschichte des Hafens von Hormūz* (Leipzig'de Nikolaischule'nin 400. yıl dönümünü tes'id için, *Xenia Nicolaitana*'da yazılan yazı, Leipzig, 1912, s. 177—196; Curzon, *Persia* II, 413 v. dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 318 v. dd. (R. STÜBE.)

HÜRMÜZÂN. AL-HURMUZĀN, Susiana (Elam, Huzistan) kıralı. Bir İran ordusunun kumandanı olarak, 16 (637)'da al-Ḳādisīya muhârebesine iştirâk etti. Fakat oradan kaçmak suretiyle kurtularak, memleketi olan Hûzistan'a çekildi ve oradan müslümanlara karşı şiddetli bir mukavemete girişti. Umûmiyetle söylendiğine göre, Maysān ve Dastmaysān'ı istilâ etmiş idi; fakat Basra ve Kûfe'nin müşterek kuvvetleri tarafından tardedildi ve barış dilemeğe mecbûr olarak, arâzisinin büyük bir kısmını müslümanlara terketti. Banu 'l-'Am ile bir hudut münâzaası neticesinde, tekrar silâha sarıldığı ve ikinci defa gayr-i müsâit şartlar ile sulhu kabûl etmeğe mecbûr olduğu rivâyet edilmektedir. Bu kurnaz ve faâl iranlının çok tehlikeli bir düşman olduğu âşikâr idi. Arap halifesinin askerleri gâyet güçlük ile onu yenebildiler. Fārs ve al-Ahvāz eyâletlerinin halkı İran hukümdarı Yazdgird III.'in gönderdiği mümessillerin tahriki ile tekrar mukavemete kalkıştılar ve al-Hurmuzān'ın vaziyeti git-gide tehditkâr bir şekil alınca, halife 'Omar ona karşı, al-Nu'mān b. Muḳarrin'in kumandası altında, kuvvetli bir ordu gönderdi. İki muhâsım kuvvet Arbuk'te karşılaştı. Şiddetli bir mukavemetten sonra, al-Hur-

muzān kaçmağa mecbûr olarak, Tustar'e gitti. Aynı zamanda al-Nu'mān Rāmhurmuz'e girdi oradan Tustar üzerine yürüyerek, aynı zamanda oraya doğru ilerilemekte olan diğer arap kuvvetleri ile birleşti. al-Hurmuzān muhâsara edildi; fakat ancak on sekiz ay sonra, bâzılarına göre iki sene sonra, muhâsımlar bu müstahkem kaleyi hîyle ile zaptedebildiler. Arap kumandanı Abū Mūsā al-Aşʿarī, al-Hurmuzān'ın cezâsını kendisi tâyin etmekten çekinerek, onu halifeye gönderdi. Tustar'in zaptı için muhtelif tarihler kaydedilmiştir. 17 (638/639), 19 (640), 20 (640/641) ve 21 (641/642). al-Hurmuzān 'Omar'in huzûruna getirilince, kurnazlığı sâyesinde, fakat islâmiyeti kabûl etmek şartı ile, hayatını kurtarmağa muvaffak oldu. İran meseleleri hakkındaki bilgisi dolayısı ile, müteaddit vesilelerle halifeye faydası dokundu. Fakat 'Omar 23 (644)'te bir iranlı tarafından öldürülünce, al-Hurmuzān, başka bir sebep mevcut olmadığı hâlde, cürüm şerîki olmasından şüphe edilerek, halifenin oğlu 'Abd Allāh tarafından, öldürüldü.

Bibliyografya: İbn Saʿd, V, 64 v.d.; Ṭabarī, bk. fihrist; Balāẕurī (nşr. de Goeje), tür. yer; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), II, 373, 375, 394, 423—431; III, 26, 58, 59; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar*, II, zeyil III, v.dd.; Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma), II, 185, 188; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 84—88, 93 v.d., 155; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 243 v.d.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall*, 3. tab., 178—181, 209; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 95 v. dd.; Caetani, *Annali dell' Islām*, III, 906 v. dd. (K. V. Zetterstéen.)

HÜSÂM. AL-ḤUSĀM B. ŻIRĀR AL-KALBĪ ABŪ 'L-ḤAṬṬĀR, İspanya vâlisi (125—127 = 743—745). Balc b. Bişr [b. bk.]'in harpte ölmesi (124 = 742) ve halefi olan Ṯaʿlaba b. Salāma'nin harpte ele geçirdiği İspanya ensârîlerini, çok düşük bir bedel mukabilinde, köle olarak satması üzerine, İfrikiye vâlisi Ḥanẓala b. Ṣafvān, Abu 'l-Ḫaṭṭār'ı İspanya'ya vâli gönderdi. İbn al-Ḳūṭīya ile İbn al-Aṯīr'e göre ise, suriyelilere karşı müthiş bir kin besleyen Abu 'l-Ḫaṭṭār halife Hişām'a Kaysîlerin düşmanlığını hatırlatan bir şiir göndermiş ve bunun üzerine, halife tarafından verilen sarîh bir emir ile, kendisi İspanya'ya vâli tâyin edilmiştir. Abu 'l-Ḫaṭṭār, işe başlar-başlamaz, esir bulunan arapları serbest bırakıp, reislerinden 12 kadarını Afrika'ya gönderip, diğerlerini de İspanya'nın muhtelif şehir ve bölgelerine dağıtmak ve buralarda halkın mahsûl üzerinde verdiği 1/3 vergiyi bunlara tahsis etmek suretiyle, suriyelilerin mukavemetlerini kırdı. Fakat bu adamların hoşnutsuzlukları devam etti ve bu doğrudan-doğruya Abu 'l-Ḫaṭṭār tarafından hakarete uğramış olan al-Ṣumayl [b. bk.] adında birinin Suriye'deki hareketin başına geçip, dâhilî harbi körüklemesi ile hukûmet için tehlikeli bir hal aldı. Nihâyet Abu 'l-Ḫaṭṭār suriyeliler ile Guadelete sâhilinde karşılaştığı sırada, emrindeki birliklerin bir kısmı kendisini terkedince, kaçmak zorunda kaldı ve esir edildi (745) ise de, çok geçmeden, bâzı adamları tarafından kurtarıldı; fakat suriyelilere karşı durmak için giriştiği bir teşebbüsten her ne kadar Abu 'l-Ḫaṭṭār düşmanlarının elinden kurtulmağa muvaffak oldu ise de, bu teşebbüs de acıklı bir surette neticelendi. Bunun üzerine başlangıçta onlar tarafında olan İbn Ḥurayş ile iş-birliği etmeğe râzı oldu; fakat anlaşıldığına göre, bu adam kendisini İspanya emîri olarak tanıtmağa kalkışarak, al-Ṣumayl'in mukavemeti ile karşılaşınca, Abu 'l-Ḫaṭṭār müttefikinin yanında silik bir durumda kalmağa mecbûr oldu. Bununla berâber Kurtube karşısında ve Guadalquivir üzerinde bulunan Secunda yakınındaki bir karşılaşmada ikisi de tutulup, öldürüldü (130 = 747).

Bibliyografya: *al-Bayān al-Muġrib* (nşr. Dozy), II, 33 v. dd.; İbn al-Ḳūṭīya, Houdas, *Conquête de l'Andalousie* (*Recueil de textes et traductions publié à l'occasion du VIIIe Congrès internat. des Orientalistes à Stokholm en 1889*, I, 234 v. dd., 267 v. dd); *Aḫbār Macmūʿa* (nşr. Lafuente y Alcantara); İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), V, 204 v. dd., 375 v. dd.; Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, I, 267 v. dd.; Müller, *Der Islam*, I, 451; II, 434 v. dd.

HÜSÂMÜDDEVLE. [Bk. FĀRİS B. MUḤAMMED.]

HÜSÂMÜDDİN. [Bk. TİMURTAŞ.]

HÜSEYİN. AL-ḤUSAYN B. 'ABD ALLĀH. [Bk. İBN SĪNĀ.]

HÜSEYİN. AL-ḤUSAYN B. AḤMED. [Bk. ABŪ 'ABD ALLĀH AL-MUḤTASİB VE İBN ḪĀLAVAYHİ.]

HÜSEYİN. ḤUSAYN B. ALĪ. [Bk. İBN MĀKŪLĀ, AL-MAĠRİBĪ, AL-ṬUĠRĀ'Ī.]

HÜSEYİN. AL-ḤUSAYN B. 'ALĪ B. ABİ ṬĀLİB (626?—680), 'Alī'nin Peygamberin kızı Fāṭima'den ikinci oğlu ve *ahl al-bayt* (Peygamberin âile efrâdı)'ten olup, Kerbelâ şehididir. O zamana kadar araplar arasında tesâdüf edilmeyen adı, kardeşi Ḥasan'ın adı gibi, dedesi olan Peygamber tarafından verilmiştir ve kardeşi ile berâber, her ikisine birden, *al-Ḥasanān* ("iki Hasanlar") da denilir. al-Zubayr b. Bakkār'ın rivâyetine göre, 5 şâban 4 (626), ve Ḳatāda'ye göre ise, 6 (627) senesinde doğmuştur. Onun ilk çocukluğu hakkında, ehl-i sünnet muhaddislerinin kitaplarında da bulunan ve bundan dolayı mevsûkiyetlerinden şüphe edilmesine sebep olmayan bilgilere sâhibiz. Bunlara göre, Peygamber, Ḥusayn doğduğu zaman, kulağına: — "O cennet çocuklarının efendisi (*Sayyid*) dir" — diye seslenmiş idi (İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, II, 18). Peygamber Ḥasan ile Ḥusayn'i fevkalâde sever idi. Bir defa: — "Ḥusayn bendendir, ben Ḥusayn'denim; Allah Ḥusayn'i sevenleri sever" — demişti. Usāma b. Zayd, bir gece Peygamberi görmüş olduğunu ve onun: — "Bunlar benim oğullarımdır, kızımın oğullarıdır; Allahım ben onları seviyorum, sen de onları sev ve onları sevenleri sev" — dediğini duyduğunu rivâyet etmiştir (bk. Tirmiẕī, *al-Ṣaḥīḥ*, Kahire, 1352, XIII, 192 v.d.). Bir gün Peygamber Umm Salama'nin evinde bulunurken, Ḥasan gelmiş; onu kucağında sağ tarafına oturtmuş, sonra Ḥusayn gelmiş onu sol tarafına oturtmuş; sonra Fāṭima gelmiş, onu karşısına oturtup, 'Alī'yi çağırtmış ve: — "Ey ehl-i beyt, Allah sizden *rics* (burada: "günâh veya Allah hakkında, her hangi bir şüphe")'i gidermek istiyor; sizi tamâmiyle temizliyor âyeti sizin hakkınızda nâzil olmuştur" — diyor (bk. *Kur'an*, XXXIII, 33 ve buna âit tefsirler, msl. al-Ḫāzin, *Lubāb al-taʾvīl*, Kahire, 1319, V, 115 v.d.; Tirmiẕī, *Ṣaḥīḥ*, XIII, 200).

Elhâsıl Ḥusayn'in ilk çocukluğu Peygamberin derin sevgi ve şefkati içinde geçti. Ancak bu hâl çok sürmedi. Ḥusayn henüz 5 veya 6 yaşında iken, büyük babası Peygamberi ve az bir müddet sonra da, annesi Fāṭima'yi kaybetti. Bu kayıpların küçük Ḥusayn üzerinde ne gibi bir te'sir bıraktığını bilmiyoruz. Bununla berâber o zamanki bütün müslüman cemâatinin ona karşı duyduğu sevgi, şefkat ve hürmet hislerinin bu mahrûmiyetlerini oldukça telâfî ettiği düşünülebilir. Nitekim onun bundan sonraki çocukluğuna âit olması kuvvetle muhtemel olan bâzı kayıtlar bunu te'kit etmektedir. Msl. bir gün 'Omar minberde hutbe okurken, Ḥusayn, çocukluk sâikası ile, yanına çıkmış ve: — "Babamın minberinden in ve babanın minberine git" — demiş, 'Omar: — "Babamın minberi yok idi" — diyerek, onu almış yanına oturtmuş; o da hutbeye devam ettiği müddetçe, elindeki çakıl taşları ile oynamıştır (Bk. İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *al-İṣāba*, I, 683). İleride de görüleceği gibi, onun her zaman Peygamberin torunu olmak sureti ile hareket etmesi, bu vasfı ile her zaman müslümanlardan sevgi ve hürmet gördüğünü, âdetâ şımartıldığını göstermektedir.

Ḥusayn'in nasıl yetiştirildiği hakkında elimizde bir bilgi yoktur. Ancak 15 (636) senesinde, 'Omar'in hilâfeti zamanında, divan teşkil edilip, müslümanların tahsisatları tâyin edilirken, Ḥusayn'e, Badr muhârebesine iştirâk etmiş olanlara verilen mıkdarda, tahsisat verildiğini biliyoruz (Ṭabarī, *Tārīḫ al-rusul va 'l-mulūk*, nşr. de Goeje, I, 2413). 30 (651) senesinde, 'Oṯmān'ın hilâfeti esnâsında, Saʿīd b. al-'Āṣ'ın Kûfe'den Horasan üzerine yaptığı sefere, kardeşi Ḥasan ile birlikte, iştirâk etti. Fakat bu seferde her hangi bir hareketi ile temâyüz ettiği mâlûm değildir (Ṭabarī, *ayn. esr.*, I, 2836). 5 sene sonra onu Medine'de buluyoruz. Halife Oṯmān'ın katli ile neticelenen isyanda, 'Alī Ḥasan ile Ḥusayn'i halifenin evine gönderdi, içeriye kimseyi sokmamalarını ve onu müdâfaa etmelerini emretti (35 = 656). Âsîler buradan içeriye giremediler; fakat başka bir evden geçerek, halifenin evine girdiler ve onu şehid ettiler. Bununla berâber 'Alī oğullarına çok kızmış, Ḥasan'ı tokatlamış ve Ḥusayn'in göğsüne vurmuş idi (Balāẕurī, *Ansāb al-aşrāf*, nşr. Goitein, Kudüs, 1936, V, 69 v.d.; krş. s. 94).

Ḥusayn bundan sonra, babası ile birlikte, Kûfe'ye gitti ve onun bütün seferlerine iştirâk etti. Fakat seferlerde de, nazar-i dikkati celbedecek bir hareketi görülmüyor. Bir defa Ṣiffīn muhârebesinde (37 = 658), babasını öldürmek isteyen bir Emevî kölesini, kardeşi Muḥammed ile birlikte, öldürdü. Babası 'Alī'nin öldürülmesinden sonra (40 = 661), Ḥusayn yine ikinci plândadır. Bunun sebebi, belki 'Alī ölürken, ona Ḥasan'a itâat etmesini söylemesidir (bk. Ṭabarī, I, 3461). Ḥasan, Kûfe'ye ve kûfelilere istinat ederek, Emevîleri yenemeyeceğini anlayıp, müslümanlar arasında kanlı ihtilâflara da son vermek için, haklarından ferâgati göze aldı ve Muʿāviya ile müzâkerelere girişti. Kararını Ḥusayn'e bildirince, Ḥusayn itiraz etmek istedi ise de, arzu ve haklarına rağmen, sesini çıkarmadı ve 41 (662) senesinde, Ḥasan ile birlikte, Medine'ye döndü (Ṭabarī, II, 9). Ḥasan tuttuğu yolda sonuna kadar yürüdü; hattâ ölürken, bâzı rivâyetlere göre, hakikaten zehirlendiğini zannetmesine rağmen, kimden şüphe ettiğini kendisinden soran kardeşine şüphelerini söylemedi; — "Allah daha iyi intikam alacaktır" — demekle iktifâ etti (Abu 'l-Farac al-İṣfahānī, *Maḳātil al-ṭālibīyīn*, nşr. Aḥmed al-Ṣaḳar, Kahire, 1949, s. 74; diğer menbâlar notta gösterilmiştir; krş. mad. ḤASAN). Böylece Ḥusayn büyük kardeşinin hayatta bulunduğu ve öldüğü sıralarda, her hangi bir mesele çıkarmadı ve kardeşi ona ihtilâfa müsâid bir zemin de bırakmış değil idi. Bununla berâber, az bir müddet sonra, ciddî bir ihtilâf mevzûu çıkmakta gecikmedi. Ṭabarī (*ayn. esr.*, s. 173)'nin

rivâyetine göre, Mu'āviya, siyâsî dehâsı ile, memleket içinde sükûn ve âsâyişi te'min ettikten sonra, 56 (676) senesinde oğlu Yazīd'e bi'at edilmesini istedi. Böyle bir hâl, o zamana kadar arapların ve müslümanların telakkîlerine muvâfık olmadığı gibi, Yazīd de, serbest hareketlerinden dolayı, *fāsiḳ* sayılıyordu ve böyle bir kimsenin halifeliğe namzetliğini kabûl etmek mümkün değil idi. Ḥusayn, 'Abd Allāh b. 'Omar, 'Abd Allāh b. al-Zubayr, 'Abd al-Raḥmān b. Abī Bakr ve İbn 'Abbās, tabi'î olarak, bunu kabûl etmediler; Mu'āviya ise, uzağı gören siyâseti ile, bu husûsta çok ileri gitmedi. Mu'āviya ölüp, yerine Yazīd halife olunca (60 = 680), Medîne emîri al-Valīd b. 'Utba'ye gönderdiği mektuba ilâve ettiği „fare kulağı kadar" bir kâğıda (Balāẕurī, *ayn. esr.*, IVB, 12; Ṭabarī, II, 216), her ne bahasına olursa-olsun, o zamana kadar kendisine bi'at etmemiş olanları bi'at ettirmesini emretti. al-Valīd, Hicaz'da bulunan Emevîlerin reisi vaziyetinde olan Marvān b. al-Ḥakam ile istişâre ettikten sonra, evvelâ Ḥusayn ile İbn al-Zubayr'i çağırıp, Mu'āviya'nin ölüm haberi yayılmadan, onları bi'ate icbâr etmek istedi. Fakat Ḥusayn kendisi gibi bir adamın gizlice bi'at edemeyeceğini ve kararını ertesi gün halkın önünde bildireceğini anlattı. Yanlarında bulunan Marvān onun tevkifini istedi ise de, al-Valīd razı olmadı. Ḥusayn de, geceden istifâde ederek, bütün âile efrâdını yanına alıp, Mekke'ye gitti (receb 60 = mayıs 680; Ṭabarī, II, 220); yalnız kardeşi Muḥammed b. al-Ḥanafīya onunla berâber gitmeğe râzı olmadı; çocuklarını da yollamadığı gibi, Ḥusayn'e de ihtiyatlı hareket etmesini tavsiye etti.

Kûfe halkı Ḥusay'in Yazīd'e bi'at etmekten istinkâf ettiğini ve Mekke'ye geldiğini haber alınca, ona dâvet mektûpları yağdırdılar ve Abū 'Abd Allāh al-Cadalī'nin riyâsetinde elçiler gönderdiler. Şabaṯ b. Rib'ī, Sulaymān b. Ṣurad v. b. gibi Kûfe ileri gelenleri de ona mektup göndermişler ve kendisine bi'at edeceklerini bildirmişlerdi. Ḥusayn, vaziyeti yerinde tetkik etmek üzere, amca-zâdesi Muslim b. 'Aḳīl'i, elçiler ile berâber, Kûfe'ye gönderdi. Muslim, şahsî cesâret ve şecâatine rağmen, yolda karşılaştığı ahvâlden teşe'üm etmiş ve bu vazifeden vazgeçmek istemişti. Fakat Ḥusayn'in ısrârı üzerine, vazifesine devam etti. Kûfe'ye gelince, tarafdarlarından İbn 'Avsaca (Ṭabarī, II, 228) adlı birinin evine indi ve Ḥusayn nâmına bi'at almağa başladı. 12.000 veya 18.000 kişi ona bi'at etti. Muslim de bu neticeyi Ḥusayn'e bildirdi.

Bu arada Yazīd'in adamları vaziyeti ona bildirmişlerdi. Yazīd, kendisine şahsan kızgın olmasına rağmen, Basra vâlisi 'Ubayd Allāh b. Ziyād'ı Kûfe'ye de vâli tâyin etti ve Muslim b. 'Aḳīl'i ele geçirerek, öldürmesini emretti. 'Ubayd Allāh derhâl Kûfe'ye geldi. Bunu haber alan Muslim yerini değiştirip, daha nufûzlu olan Hānī' b. 'Urva al-Murādī'nin evine geldi ve faâliyetine kendisini istemeyerek kabûl eden Hānī' (bk. Abu 'l-Farac al-İsbahānī, *ayn. esr.*, s. 97)'nin evinden devam etti. Fakat 'Ubayd Allāh, çok geçmeden, onun yerini buldu ve Hānī'i çağırarak, Muslim'i kendisine teslim etmesini istedi; kabûl etmeyince, tevkif etti. Muslim bunu anlayınca, halkı isyana çağırdı ve 'Ubayd Allāh'ı muhâsara altına aldı. Fakat vâlinin yanında bulunan Kûfe eşrâfının nasihat ve tehditleri üzerine, isyan edenler dağılmağa başladı ve akşam namazından sonra, Muslim'in yanında 10 kişi kalmamış idi. Geceleyin ise, tamâmiyle yalnız kaldı ve bir kadının evine ilticâ etti. Ertesi gün bu yer, Aş'as b. Ḳays tarafından, 'Ubayd Allāh'a bildirildi. Muslim yakalanıp, başı kesildi ve cesedi kasırdan aşağı atıldı. Ancak daha evvel, Muḥammed b. Aş'as bu vaziyeti Ḥusayn'e bildirmeği ona vaadetmişti (8 veya 9 zilhicce 60 = 9 veya 10 eylûl 680).

Diğer taraftan Ḥusayn, Muslim'den aldığı haberlere güvenerek, ve bâzı rivâyetlere inanmak lâzım gelirse, Yazīd'in kendisini öldürtmek istediğini kat'î olarak anladığından, Kûfe'ye hareket karar verdi. Bu fikrini bildirdiği şahıslardan İbn 'Abbās, Kûfelilere itimat edilemiyeceğini ileri sürüp, babası ile kardeşinin başına gelenleri hatırlatarak, onu vazgeçirmeğe çalıştı; hiç olmazsa Muslim'in orada bilfiil idâreyi eline almasını ve ondan sonra hareket etmesini veyahut daha ihtiyatlı olarak, kuvvetli kaleleri bulunan ve halkı kendisine tarafdar olan Yemen'e gitmesini tavsiye etti (Ṭabarī, II, 274 v.d.). Fakat Ḥusayn onun bu hayırhâh tavsiyelerini dinlemedi. Yazīd'in halifeliğini tanımamış olan İbn al-Zubayr ise, Hicaz'daki hareketlerinde müstakil kalmak istediği için, ona derhâl hareket etmesini söyledi; „benim bu kadar tarafdarım olsa idi, hiç durmazdım" diyordu; sonra onun her hangi bir şeyden şüphe etmemesini te'min için, istediği takdirde kendisi için Hicaz'da bir hareket hazırlayacağını ve kendisine bi'at edeceğini ilâve ediyordu. Ḥusayn, onun niyetini bilmesine ve maksadını anlamasına rağmen, kararından vazgeçmedi. Bunun üzerine İbn 'Abbās yalnız başına hareket etmesini tavsiye etti. Fakat Ḥusayn bunu da dinlemeyerek, hacc menâsikini tamamladıktan sonra, kadın ve çocuklar dâhil, bütün âile efrâdı ile birlikte, Kûfe'ye doğru yola koyuldu. Yeni tâyin edilmiş olan Medine vâlisi 'Amr b. Sa'īd al-Aşdaḳ, bunu geç haber aldığından, Ḥusayn'i geri çeviremedi. Mekke'de Peygamberin torununun giriştiği hareketlerin doğurabileceği fecî neticeler her kesi endîşeye düşürüyordu. Bilhassa âile efrâdı ile birlikte gitmesi üzerine, 'Abd Allāh b. Ca'far b. Abī Ṭālib, âilenin sönmesinden korktuğundan, 'Amr b. Sa'īd'e gidip, ondan *amān* aldı ve Ḥusayn'in itimat etmesi için, vâlinin kardeşi Yaḥya b. Sa'īd ile götürdü. Fakat Ḥusayn rüyâsında Peygamberi gördüğünü ve başladığı iş ister lehinde, ister aleyhinde olsun, dönmeyeceğini bildirdi (Ṭabarī, II, 279 v.d.). Tam bu sıralarda, Muslim Kûfe'de öldürülmüş bulunuyordu.

Yolda, al-Ṣifāḥ'ta, meşhûr şâir Farazdaḳ ile karşılaştı (Ṭabarī, II, 277). Vaziyeti ona sorunca, şâir: — „Halkın kalbi seninle, fakat kılıçları Banī Umayya iledir; kazâ ise, gökten inecektir" — demiştir. Daha sonra Banī Asad'den iki bedevî ile karşılaştı. Onlar da halkın fikirlerinden dönmüş olduğunu, 'Ubayd Allāh'ın Kûfe'de hâkim bulunduğunu ve Muslim'in öldürüldüğünü anlattılar. Bunun üzerine Ḥusayn dönmeğe karar verdi; fakat Muslim'in kardeşleri intikam almak veya ölmek istediklerinden, dönmeğe râzı olmadılar. O zaman Ḥusayn, yanında bulunanlara ve iltihak etmiş olanlara, kendisini terkedebileceklerini bildirdi. Onlar da kendisinden ayrıldılar ve yalnız âile efrâdı ve pek az tarafdarları ile berâber yoluna devam etti. Bir müddet sonra, 'Ubayd Allāh b. Ziyād tarafından çıkarılmış devriye ile karşılaştı. al-Ḥurr b. Yazīd kumandası altında olan bu 1.000 kişilik kuvvet onu uzaktan tâkip ediyor, ancak ne Kûfe'ye gitmesine, ne de geri dönmesine müsâade ediyordu. Bunun için ve gâlibâ açık bir gâyesi olmadan şimâle doğru yürümeğe devam etti. al-Ḥurr da vaziyeti 'Ubayd Allāh'a bildirdi.

Ḥusayn Nīnavā (Kerbelâ'nın dâhil bulunduğu mıntaka; bk. Yāḳūt, Kahire, 1324, VIII, 368)'ya gelip, konduğu zaman, 'Ubayd Allāh'tan cevap geldi; o, al-Ḥurr'a Ḥusayn'in sarp veya müstahkem yerlere sığınmasına mâni olmasını ve Fırat ile irtibâtını kesmesini emrediyordu. Mektubu getiren bu emirlerin yerine getirilip-getirilmediğine nezâret edecekti.

'Ubayd Allāh, bu sırada, isyan etmiş olan Deylemlileri tenkil etmek üzere, 4.000 kişilik bir ordu hazırlamış ve 'Omar b. Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ'ı, Ray vâlisi tâyin ederek, bu ordunun başına geçirmiş idi. al-Ḥurr b. Yazīd'den haber gelince, hemen 'Omar b. Sa'd'a, ordusu ile, Ḥusayn'in üzerine yürümesini ve ilk önce bu işi halletmesini emretti. 'Omar b. Sa'd, bu vazifeyi kabûlden imtinâ etti ise de, 'Ubayd Allāh onu vazifesinden azleyleyeceğini, hattâ bâzı rivâyetlere göre (bk. İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, V, 125), evini yakacağını ve Irak'taki arâzisini müsâdere edeceğini (İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, IV, 24) söyledi. Bunun üzerine 'Omar b. Sa'd, vaziyetini düşünmek için, mühlet aldı; ertesi gün 'Ubayd Allāh'ın emirlerini kabûl ettiğini bildirdi ve ordusu ile Ḥusayn'in üzerine yürüdü. Onlar yaklaşınca, Ḥusayn yine yanındakilere, gece olunca, dağılıp, kaçmalarını tavsiye etti. Fakat kardeşi al-'Abbās, oğlu 'Alī ve 'Aḳīl'in oğulları bu teklifi reddettiler; hayatlarını kurtarmak için, kendisini terketmek alçaklığını hiç bir zaman irtikâp etmeyeceklerini bildirdiler.

'Omar b. Sa'd, ordusu ile gelince, Ḥusayn onlara hitap ederek, kendi dâvetleri üzerine geldiğini ve istemediklerine göre, dönmesine müsâade edilmesini istedi. Fakat kimse bu sözleri dinlemiyordu. Gâlibâ o zamana kadar, az bir ihtimâl ile de olsa, ordunun kendi tarafına geçeceğini, hiç olmazsa, tarafdarlarının Kûfe'den imdadına yetişeceğini ümit eden Ḥusayn, artık yalnız Peygamberin torunu olmasına güveniyor ve hiç bir müslümanın kendisine dokunamayacağını zannediyordu. Fakat bütün ümitlerinin boşa çıktığını gördü. 'Omar b. Sa'd vaziyeti 'Ubayd Allāh'a yazdı. O Yazīd'in bi'atini teklif etmesi ve su ile irtibâtını kesmesini emretti. O da 'Amr b. al-Ḥaccāc'ı, 500 süvârînin başında, nehre yolladı ve Ḥusayn'in su ile irtibâtını kesti. Sonra bir kaç defa ordu içinde Ḥusayn ile baş-başa konuştular. Kimse neyin bahis mevzûu olduğunu bilmediği hâlde, türlü-türlü dedi-kodular çıkarıyorlardı. Fakat anlaşıldığına göre, Ḥusayn Yazīd tarafından da kabûl edilmesi icâp eden son tekliflerini hazırlayordu ki, o da şu idi: geldiği yere dönmek, Şam'a gidip, bizzat Yazīd'e teslim olmak veya müslüman hudûtlarından her hangi bir yerde ikamet etmek. Bu teklif Emevîlerin arzû edebilecekleri en muvâfık teklif idi ve 'Omar b. Sa'd kabûl edileceğini ve kendisinin o meş'ûm vazifeyi ifâdan kurtulacağını ümit ile sevinerek, bunu derhâl 'Ubayd Allāh'a bildirdi.

Ḥusayn sıkı bir nezâret altında ve Fırat suyu ile irtibatları kesilmiş olarak cevap beklerken, 'Ubayd Allāh ilk önce bu teklifi muvâfık görüp, kabûl etmiş idi; fakat bir zamanlar Siffīn'de 'Alī yanında döğüşmüş olan Şamir b. Ẕu 'l-Cavşan, mühim bir fırsat kaçırmış olacağını söyleyerek, onu bu fikrinden caydırdı (bk. Ṭabarī, II, 315; İbn al-Aṯīr, IV, 46 v.d.). Üstelik de 'Omar b. Sa'd'ın Ḥusayn ile buluşarak konuştuğunu ilâve etti. Bunun üzerine 'Ubayd Allāh, 'Omar b. Sa'd'a mektup yazıp, Ḥusayn'in doğrudan-doğruya kendisine teslim olması icâp ettiğini, yoksa onunla muhârebe yapmasını ve bunu yapmadığı takdirde, bu mektubu getiren Şamir'in orduya kumanda edeceğini bildirdi.

9 muharrem 61 'de bu haber 'Omar 'e gelince, 'Omar emirleri yerine getireceğini söyledi. Bu sıralarda bir kaç defa Ḥusayn, hiss-i kablelvukûlar ile, kurtuluş olmadığını anlamış idi. 'Ubayd Allāh 'ın son kararı kendisine bildirilince, tabi'î olarak, kabûl etmedi. Yalnız ertesi güne kadar mühlet istenildi. 'Omar b. Sa'd, gâlibâ dedi-kodulardan çekindiği için, karar vermeyip, Şamir 'in fikrini sordu. O da fikrini beyân etmekten çekindi; sonra her kese hitap ederek, fikirlerini almak istedi. Hâlbuki bunu kabûlden daha tabi'î bir şey olamazdı. Nihâyet 'Amr b. al-Ḥaccāc 'ın: — „Deylemliler böyle bir şey teklif etse idi, kabûl etmeniz lâzım gelirdi" — demesi üzerine, bu teklif kabûl edildi. O gün Ḥusayn yanındakilere kendisini terketmelerini ve kendilerine izin verdiğini tekrar söyledi ve onlar, yine mertçe ve pervâsızca bunu reddettiler. Bu sırada çadırda kız kardeşi Zaynab feryâd ediyor, döğünüyor ve üstünü-başını yırtıyordu; nihâyet kendini kaybetti. Ḥusayn onu ayılttıktan sonra, tesellî etti. Geceyi de duâ, namaz ve istiğfâr ile geçirdiler.

Ertesi gün, 10 muharrem 61 cuma (10 teşrin I. 680) günü, Ḥusayn çadırların arka tarafına bir çukur kazdırmış ve yalnız bir cepheden muhârebe yapmak için, bunun içine odunlar doldurarak, onları ateşlemiş idi. 23 süvârî ve 40 piyâdeden ibâret olan kuvvetlerinin sağ cenâhına Zuhayr b. al-Ḳayn 'i ve sol cenâhına Ḥabīb b. Muẓāhir 'i kumandan tâyin etti. Sancağı kardeşi al-'Abbās 'ta idi ve arkalarını çadırlara vermişlerdi. Karşı tarafta ise, 'Omar b. Sa'd, her *rub'* üzerine bir kimseyi kumandan tâyin etti; 'Amr b. al-Ḥaccāc — sağ cenâhta ve Şamir b. Ẓu 'l-Cavşan — sol cenâhta idi. Ḥusayn, misk süründükten sonra, atına bindi ve önüne bir *Kur'an* aldı. Şamir, yanan âteşleri görünce, arsızca ve hayâsızca: — „Acele edip, kıyâmetten önce, dünyada âteşe girmişsin" — diye bağırdı. Ḥusayn hayvanının üzerinde orduya yaklaştı, son defa olarak, onlara hitap etmek istiyordu. Bu hâli görüp feryâd eden kız kardeşini susturduktan sonra, Allah 'a hamdetti ve sonra gâyet belîg bir hutbe irâd etti: — „Peygamberimizin kızının oğlu, vâsisinin oğlu, amcasının oğlu ben değil miyim?... Şehidlerin efendisi Ḥamza babamın amcası değil midir; şehit Ca'far al-Ṭayyār amcam değil midir? Tanrı elçisinin benim için ve kardeşim için, cennet halkı çocuklarının seyyidleridir ve sünnet ehlinin göz bebekleridir, sürûrlarıdır, dediğini duymadınız mı?" — dedi ve onları bir az sonra irtikâp edecekleri hatâdan alakoymağa çalıştı. Fakat 'Ubayd Allāh 'ın adamları, şartlarından başka bir şey dinlemiyorlardı. Zuhayr b. al-Ḳayn de ileri çıkıp, onları meş'ûm niyetlerinden vazgeçirmeğe çalıştı. Fakat Şamir ona ok attı ve sözleri tamâmiyle te'sirsiz kaldı. Yalnız işin bu dereceye varacağını hesap etmemiş olan al-Ḥurr b. Yazīd, peşiman olup, Ḥusayn 'in tarafına geçti. Bu arada 'Omar b. Sa'd, sancağı ile gelip, bir ok attı ve her kesi buna şâhid tuttu; sonra da askerler ok atmağa başladılar.

Böylece çok nisbetsiz kuvvetler arasında başlayan muhârebenin teferruâtı hakkında oldukça geniş bilgiye sâhibiz; fakat eski ve mufassal şekilleri çok karışık olan bu teferruâtı birer-birer anlatmağa lüzûm yoktur. Şu kadar söylemek kâfidir ki, muhârebe bir müddet teker-teker şahıslar arasında cereyan etmiş, fakat bu şekilde fazla zâyiat verdiklerini gören Kûfe ordusu, bu ferdî mücâdeleleri kabûlden vazgeçmiş ve toplu hâlde hücûma başlamıştır. Bir aralık Şamir, Ḥusayn 'in çadırını yakmak istemiş ise de, Şabaṯ b. Rib'ī buna mâni olmuştur. Öğleden sonra Ḥusayn 'in adamları, çok azalmış olduklarını gördüklerinden, onun etrafında toplandılar ve onun önünde öldüler. Yalnız al-Żaḥḥāk b. 'Abd Allāh al-Mişraḳī, Ḥusayn 'den izin alarak, kaçıp kurtuldu. Muhârebenin sonlarına doğru bizzat Ḥusayn de kıtâle iştirâk etti. Üzerinde güzel bir cübbe vardı, sarığını sarınmış idi. Yaya olarak, süvârî gibi ve cesâret ile muhârebe ediyor, fırsatları kaçırmıyordu. O zaman yalnız üç—dört kişi kalmıştı. Onu belki daha çabuk öldürebilirlerdi; ancak, rivâyetlere inanmak lâzım gelirse, hiç kimse asıl darbeyi vurmağa cesâret edemiyordu. Şamir bir defa yine adamlarını hücûma sevketti; her taraftan hücûm edildi. Zur'a b. Şarīk Ḥusayn 'in sağ eline ve omuzuna kılıç ile vurdu; o düşüp kalkarken, Sinān b. Anas al-Naḫa'ī ona harbe sapladı. Sonra atından inip, başını ve saçlarını kesti; orada bulunanlar da ölüsünü soyup, her şeyini aldılar. O zaman Ḥusayn 'in vücûdunda 33 mızrak ve ok, 34 kılıç yarası var idi (kararmış olan yerler bu hesâba dâhil değil idi). Sonra çadırlar ve kadınlar yağma edildi; hasta ve yatakta olan 'Alī b. al-Ḥusayn de öldürülmek istendi; fakat 'Omar b. Sa'd ve başkaları mâni oldular ve çadır ve kadınlardan alınan şeyler iâde ettirildi. Ḥusayn 'in tarafında 72, mukabil tarafta 88 ölü var idi. Yaralılar bu mıkdara dâhil değildir.

Ḥusayn 'in kesilmiş başı Kûfe 'ye getirildiği zaman, 'Ubayd Allāh elindeki asâsı ile Ḥusayn 'in dudaklarına vurdu. Orada bulunan Abu 'l-Barzā' al-Aslamī veya Yazīd b. Arḳam dayanamayıp, asâsını çekmesini, çünkü Peygamberin dudağının, öpmek üzere, bu dudağa çok temas ettiğini gördüğünü söyledi (Ṭabarī, II, 370). 'Ubayd Allāh, bu hareketi ile iktifâ etmeyerek,

Ḥusayn 'in esir edilmiş zavallı kız kardeşi ve kızları ile alay etmek istemiş idi.

Bütün bu hâdiseler cereyan ederken, Yazīd 'in aldığı vaziyet ve onun verdiği emirler bizce, tam olarak, belli değildir. Muahhar şi'î müellifler, Ḥusayn 'in öldürülmesi emrinin bizzat Yazīd tarafından verilmiş olduğunu ve asıl mes'ûliyetin ona terettüp ettiğini iddia ederler. Fakat bu fikir ilk şi'îlerde mevcût değildir. En eski kaynakların hemen hepsi, Ḥusayn 'in başı Şam 'a getirildiği zaman, Yazīd 'in çok müteessir olduğunu, gözlerinin yaşardığını ve onu getirenlere: — „Ḥusayn 'i öldürmemiş olsa idiniz, yine itâatinizden memnûn kalırdım. Allah İbn Sumayya ('Ubayd Allāh) 'ya lânet etsin. Vallâhi eğer Ḥusayn 'in yanında olsa idim, kendisini affederdim, Allah Ḥusayn 'e rahmet etsin" — dediğini ve büyük câize ve ihsan ümitleri ile başı getirenlere bir şey vermediğini kaydederler. Ḥusayn 'in âilesi geldiği zaman da, onları böyle perişan hâlde gönderen 'Ubayd Allāh 'a kızmış, bütün âilesi onlar ile berâber Ḥusayn 'in ölümüne ağlamış ve sonra onları bütün ihtiyaclarını tamamlıyarak, Medine 'ye yollamıştır. Bütün bu rivâyetler hâdisenin mesûliyetini 'Ubayd Allāh ile Şamir 'e yüklemektedir. Ancak Yazīd 'in sonradan 'Ubayd Allāh 'ı azletmemiş olması, gösterdiği teessür ve kızgınlıkta samîmî olduğundan şüpheyi dâvet etmektedir. Ne olursa-olsun, gerek 'Ubayd Allāh ve gerekse Şamir, Yazīd 'in Ḥusayn 'in öldürülmesinden ve yanında bulunan âile efrâdının yok edilmesinden memnûn değil, müteessir olup, kızacağını zan ve tahmin etselerdi, ona hiç bir zaman kabûl etmeyeceği ve edemeyeceği bir şartı, 'Ubayd Allāh 'a teslim olmak şartını, teklif edemezlerdi. Hiç olmazsa Ḥusayn Yazīd 'e teslim olmağı teklif ettiği zaman, bunu ona bildirip, ondan alacakları tâlimâta göre, hareket etmeği tercih ederlerdi.

Bunlar kadar dikkate şâyân olan cihet, muhârebenin cereyan tarzıdır. O kadar fâik kuvvetlere sâhip olan 'Omar b. Sa'd 'ın ordusu, her hâlde Ḥusayn 'i, canlı olarak, esir edebilirdi. Fakat bu gâye ile her hangi bir hareket yapıldığı hakkında en küçük bir rivâyet yoktur. Bundan başka hücûmlar hassaten Ḥusayn 'e tevcih edilip, adamları, çocuk ve akrabâları öldürülmeden, Ḥusayn şehid edilebilirdi. Rivâyetler, bir az evvel kaydedildiği gibi, kimsenin bunun mes'ûliyetini üzerine almak istemediğini söylemekle iktifâ ediyor; fakat orada bulunanlar sonunda olacak şeyi daha evvel yapıp, daha az kan dökerek, hiç olmazsa ellerini Ḥusayn 'in mâsum çocuklarının ve akrabâlarının kanlarına bulaştırmadan, bu işten çıkmağı düşünebilirlerdi. Bunlar, 'Ubayd Allāh 'ın orada yalnız Ḥusayn 'in şahsını bertaraf etmek gâyesi ile hareket etmediği, belki daha hâin plânlar tasarlamış ve tatbik etmiş olduğu zannını vermektedir. Bu plânlarını yaparken, Yazīd 'den doğrudan-doğruya ve sarîh emir almamış olsa bile, onun temâyüllerine uygun olarak hareket etmeği düşünmüş olduğunu kabûl etmek icâp eder.

Ḥusayn 'in bu suretle şehid edilmesi, 'Ubayd Allāh 'a göre, Emevîleri mühim bir rakipten kurtarmış olmalıdır. Fakat bu hâdise müslümanların kalbinde kapanmaz bir yara açtı; az sonra çıkmağa başlayacak olan bütün muhâlefet hareketlerinde Ḥusayn 'in intikamı sebep gösterilecek ve bu sebepten veya bu bahâne ile sayısız müslümanın kanı dökülecektir; şi'îler 10 muharremi mâtem günü telâkkî edecekler [bk. mad. MUHARREM] ve bu acıklı hâdise, şi'î veya sünnî pek çok şâire acı mersiyeler ilham edecektir.

Ḥusayn 'in fecî mâcerası, çok eski zamanlardan itibâren, bir çok eserlere mevzû teşkil etti. Bilhassa şi'î müellifler tarafından yazılmış olan bu eserlerde, onun hayatının son kısımları büyük bir teferrüatla anlatıldığı gibi, her hangi bir vesile ile söylediği uzun veya kısa sözleri ile hutbe ve hitâbelerinin tam metinleri de verilmektedir. Onun sözleri, yalnız Peygambereyakınlığı ve kendi hayatının bir ânını göstermesi itibârı ile kıymetli almayıp, bilhassa Kerbelâ 'daki sözlerinin, edeb ve edebiyat bakımından da ayrı bir değeri vardır. Ancak en eski eserlerde karşımıza çıkan ve hemen bütün menbâlarda aynen muhâfaza veya tekrar edilmiş olan bu sözlerin, bilhassa Kerbelâ yolunda ve Kerbelâ 'da söylenmiş olanların (en mühim yekûnu da bunlar teşkil etmektedir) mevsûkiyetinden şüphe etmek yerinde olacaktır. Çünkü onun yanından yalnız bir kişi kurtulmuş idi; kadınların ve çok küçük olan 'Alī b. al-Ḥusayn 'in, o kadar endîşe ve telâş içinde geçen sözleri, aynen hıfz ve uzun müddet sonra, tekrar edebilmeleri kolayca kabûl edilemez. Elhâsıl, kat'î olarak söylenebilir ki, Ḥusayn hakkında bilgi veren eserler, teferruâtta bir çok ilâveleri ihtivâ etmektedir ve rivâyetler, bize geldikleri en eski şekilleri altında bile, bir az romanlaştırılmış bulunmaktadır; bununla berâber, çok ciddî müellifler tarafından toplanmış olan bu eserlerin hâdiselerin cereyan tarzını doğru ve mevsûk bir tarzda tasvir ettiğinden şüphe edilemez. Bu sâhada yazılmış olup, tarihî bir menbâ olarak kıymetli olan ilk eserler şunlardır: 1. Abū Miḫnaf Lūṭ b. Yaḥyā (ölm. 774; bk. al-Ṭūsī, *al-Fihrist*, nşr. M.Şādiḳ, Necef, 1356, s. 129; İbn al-Nadīm, *al-Fihrist*, Kahire, 1348, s. 137; İbn Şākir al-Kutubī, *Fawāt al-vafayāt*, II, 140; Brockelmann, *GAL*^{2},

I, 64), *Kitāb maḳtal al-Ḥusayn*; 2. Muḥammed b. 'Omar al-Vāḳidī (747—823; İbn al-Nadīm, *al-Fihrist*, s. 144; Yāḳūt, *İrşād al-arīb*, nşr. Rifā'ī, Kahire, 1938, XVIII, 282; *GAL*², I, 141 v.d.), *Maḳtal al-Ḥusayn*; 3. Naṣr b. Muzāhim al-Minḳarī al-'Aṭṭār (ölm. 817; al-Ṭūsī, s. 171; *al-Fihrist*, s. 137; Brockelmann, *Suppl.*, I, 214), *Maḳtal al-Ḥusayn*; 4. 'Alī b. Muḥammed al-Madāyinī (753—845; al-Ṭūsī, s. 95; *al-Fihrist*, s. 147; *GAL*², I, 146), *Kitāb maḳtal al-Ḥusayn*; 5. 'Abd Allāh (veya 'Ubayd Allāh) b. Muḥammed İbn Abī 'l-Dunyā (ölm. 894; al-Ṭūsī, s. 104; *GAL*², I, 160 v.dd.), *Kitāb maḳtal al-Ḥusayn*; 6. Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Zakariyā al-Ǧallābī (ölm. 920; *al-Fihrist*, s. 157; al-Nacāşī, *Kitāb al-ricāl*, Bombay, 1317, s. 244 v.d.); 7. İbrāhīm b. Muḥammed b. Sa'īd al-Ṣaḳafī (IV.=IX. asır; al-Ṭūsī, s. 4 v.d.), *Kitāb maḳtāl al-Ḥusayn*; 8. Muḥammed b. al-Ḥasan b. 'Alī al-Ṭūsī (ölm. 1068; Ṭūsī, s. 159 v. dd., 161; *GAL*², I, 513), *Kitāb maḳtal al-Ḥusayn*; 9. Raẓī al-Dīn 'Alī b. Mūsā al-Ṭā'ūsī (1193—1266; Brockelmann, *Suppl.*, I, 911), *Kitāb al-malhūf fī ḳitla 'l-Ṭafūf* (= Maşrā?; Fużūlī, *Ḥadīḳat al-su'adā*, Kahire, 1253, s. 8). Bu monografi diyebileceğimiz eserlerden yalnız ikisi bugüne kadar kalmıştır. Birincisi Abū Miḥnaf'in *Maḳtal*'i (basmaları: Bombay, 1311, Necef, 1343), diğeri Ṭā'ūsī'nin eseridir (basmaları: Tahran 1317, Sayda, 1329). Bu eserler, bilhassa Abū Miḥnaf'in eseri, yukarıda tebârüz ettirilen bir az romanlaşmış vasıflarına rağmen, en eskilerinden başlayarak, Ṭabarī'nin eseri de dâhil olduğu hâlde, hemen bütün tarih eserlerine menbâ vazifesini görmüştür.

Ḥusyn'in şehâdeti günü şi'îlerce mâtem günü olarak kabûl edilince [bk. mad. MUHARREM], bu günlerde okunmak üzere, pek çok eserler yazılmıştır. „Maḳtal-i Ḥusayn" tâbiri ile ifâde edebebileceğimiz dinî-edebî manzûm ve mensûr bu gibi eserler, tarihî vukûâtı izah bakımından değil, daha ziyâde bu hâdisenin akislerini göstermesi ve edebiyat tarihi bakımından mühimdir. Ancak bu eserlerin en mühimlerini bile burada saymağa imkân yoktur. Farsça olanların bir kısmı için bk. C. A. Storey, *Persian Literature* (London, 1935), II, 2. kısım, s. 211—235. — Türkçe olanlar için bk. A. Karahan, *Anadolu türk edebiyatında Maktel-i Hüseyn*, tez (1939), Türkiyat enstitüsü, nr. 96; ayn. mll., *Fuzûlî'nin Ḥadîḳat al-su'adā*'sı, (*Türklük mecm.*, İstanbul, 1939, sayı 7, s. 20—28; yukarıda kaydedilen tezin bir kısmıdır)

Bibliyografya: *a.* Asıl kaynaklar. Ḥusayn ile kardeşi Ḥasan ve âilesi hakkındaki hadîsler için bk. A. J. Wensinck, *A Handbook of early Muhammedan Tradition* (Leiden, 1927), s. 94, st. 1. — Sahâbelere âit tercüme-i hâl kitapları ndan bk. bir de İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. E. Sachnu), Leiden, 1917 v.dd., fihrist; İbn 'Abd al-Barr, *Kitāb al-istī'āb fī 'marifat al-aṣḥāb* (Haydarâbâd, 1318), I, 136—138; İbn al-Aşīr, *Usd al-ġāba* (Kahire, 1285), II, 18—22. — Tarihlerden bk. Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), Leiden, 1883, II, 287—293; al-Dīnavarī, *Kitāb al-aḫbār al-ṭıvāl* (nşr. W. Girgass), Leiden, 1888, s. 231, 238—272; Ṭābarī, *Tārīḫ*, II, 272—390 ve *fihrist*; al-Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. ve trc. B. de Meynard), V, 127—160 bk. *fihrist*; Mūḳaddasī, *Kitāb al-bad' va 'l-tārīḫ* (nşr. ve trc. Cl. Huart), VI, 6—14 ve *fihrist*. — 'Alī b. Abī Ṭālib âilesinden bahseden eserlerden bk. Şayḫ Mufīd Muḥammed b. Muḥammed, *al-İrşād fī 'l-ansāb* (Tahran, 1330) s. 175—220; Sibṭ b. al-Cavzī, *Taẕkirat ḫvāṣṣ al-umma bi-ẕikr ḫaṣā'iṣ al-a'imma* (Tahran, 1285, taş basm.), s. 133—160.

b. Tetkikler. Ḥusayn hakkında yapılmış olan tetkiklerin en mühimlerini zikretmek maalesef mümkün olamamıştır. Aşağıda zikredilecekler olanların da tesâdüfen kaydedilmiş olduğunu itirâf etmek lâzımdır: H. Lammens, *Études sur le règne de Calife Omaiyade Mo'āwia Ier* (Paris, 1908), s. 132—182; ayn. mll., *Le Califat de Yazid Ier* (Beyrut, 1921), s. 116—182; ayn. mll., *Fâtima et les filles de Mahomet*, s. 87—93 (garpta yapılmış diğer tetkikler bu üç eserde gösterilmiştir); Muḥammed b. Ṭāhir al-Samāvī, *Abşār al-'ayn fī anṣār al-Ḥusayn* (Necef, 1341); İbrāhīm al-'Āmilī, *Ẕikr al-Ḥusayn* (Şaydā, 1935), 2 cild; Abū Naṣr 'Omar, *al-Ḥusayn b. 'Alī* (Bayrut, 1934); 'Alī Calāl al-Ḥusaynī, *al-Ḥusayn* (Kahire, 1349); 'Abd Allāh b. Nūr Allāh, *Maḳtal al-Ḥusayn* (Tebriz, 1295 = *Avālim al-'ulūm*, XVI); Hibat al-Dīn Şahristānī, *'Aẓamat-i Ḥusayn* (fars. trc. 'Alī Rızā Ḥusravānī), Tahran, 1937; Abū 'Abd Allāh Zancānī, *'Aẓamat-i Ḥusayn b. 'Alī* (Tebriz, 1937), 2. tab. (AHMED ATEŞ.)

HÜSEYİN. ḤUSAYN B. 'ALĪ, Tunus beyi (1705—1735), bugün hâlâ Tunus tahtını işgâl eden Ḥusaynī sülâlesinin bânîsi. Bir rûm mühtedînin oğlu olup, Cezayir'in istilâsı sırasında ağalık vazifesini ifâ etmekte idi (1704—1705). Tunus dayısı İbrāhīm hapse atılmış olduğundan, ağalar 20 rebiülevvel 1117 (10 temmûz 1705)'de, Muḥammed'i dayı ve Ḥusayn'i de bey ilân etmişlerdi. Cezayirlileri püskürtükten sonra, Ḫōca Muḥammed ile esâretten dönen sâbık dayı İbrāhīm'i de öldürttü; sonra cenevizli bir odalıktan bir oğlu dünyaya gelince, meclis toplayarak, iktidarın irsen kendi ahfâdına intikaline karar verdirdi (1710).

Yakın maiyeti arasında Raynaud adında bir fransız da bulunan Ḥusayn, bütün hukümdarlığı boyunca, Avrupa devletleri ile iyi münâsebetlerde bulunmağa çalıştı. Fransa (1710 ve 1718), İngiltere (1716), İspanya (1720), Hollanda (1728) ve Avusturya (1725) ile muâhedeler imzâladı. Bununla berâber, korsanlığın önüne geçemediği için, Fransa, korsanlık vak'alarının çokluğu karşısında, 1728 ve 1731 'de Goletta önüne donanma gönderdi.

Ḥusayn'in huküm sürdüğü devir başlangıçta sükûn içinde geçmiş ve ahâli çoktanberi görmediği bir huzûra kavuşmuş idi. Muḥammed al-Ṣaġīr b. Yūsuf şöyle yazıyor: „Yollarda emniyet te'sis etti ve memleket refâha kavuştu... Bahçeler ve sayfiyeler yeniden halk ile doldu ve memlekette sayısız saraylar kuruldu. Böyle bir şey daha evvelki devirlerde görülmüş değildir...". Nâfia işleri ile bey, bizzat, meşgûl oluyordu. Ḳayravān'ın sûrlarını yükseltti; Tunus'un su mecrâsını tâmir ettirdi; köprüler ve sarnıçlar yaptırdı. Tunus, Sfax, Gafsa ve Sûs'ta câmiler ve medreseler binâ etti (Bardo câmii ve al-Madrasa al-Ḥusayniya).

Bununla berâber, 1729'dan itibâren, Tunus vahim karışıklıklar ile sarsıldı. Beyin yeğeni 'Alī Paşa, makamından uzaklaştırıldığından dolayı hoşnutsuzluk gösteren oğlu, Yūnus ile birlikte, Tunus'tan kaçarak, merkezdeki kabîleleri ayaklandırdı. Ḥusayn tarafından mağlûp edilince, Cezayir'e gitti. Orada, dayı Kurabdi onu, hapse attırdı. Fakat Kurabdi'nin halefi İbrāhīm kendisini serbest bıraktı; onunla birlikte Tunus'u istilâ etti. Maiyetindeki arap kuvvetlerinin bir kısmı tarafından terkedilen Ḥusayn Smenca'da mağlûp oldu (4 eylûl 1735) ve Ḳayravān'a doğru çekilmeğe mecbûr kaldı. Bu sırada 'Alī Tunus'a girmiş ve cezayirlilere yıllık bir barâc vermeği kabûl ederek, beyliğini ilân etmişti. Ḥusayn tekrar taarruza geçmeği denedi. 'Alī'nin oğlu Yūnus'a gâlip gelerek (3 teşrin II. 1735), Tunus'un sûrlarının önüne kadar ileriledi ise de, şehre hücûm etmeğe cesâret edemedi. Tekrar Ḳayravān'a döndükten sonra, burada, Yūnus'un kuvvetleri tarafından, muhâsara edildi ve 5 yıl muhâsara altında kaldıktan sonra, şehri 16 safer 1152 (18 mayıs 1740)'de, bir hücûm ile, zapettiler. Ḥusayn kaçmağa muvaffak oldu ise de, düşman süvârîleri tarafından, yakalandı ve Yūnus da onun kafasını kesti.

Bibliyografya: Muḥammed al-Ṣaġīr b. Yūsuf, *al-Maşra' al-malikī* (trc. V. Serres ve Lasram), Paris, 1900; Rousseau, *Annales Tunisiennes* (Alger, 1864), 4. devir, s. 93 v. dd. Diğer bibliyografya için krş. mad. TUNUS. (G. YVER.)

HÜSEYİN. AL-ḤUSAYN B. ḤAMDĀN, arap kumandanı olup, Ḥamdānī [b. bk.] sülâlesini kuran zâtın oğludur. Halife al-Mu'taẓid, Hamdânîleri 282 (895) yılında, Dayr Za'farān mâlikânesinde, itâate zorladığı zaman Ḥusayn kendisine teslim oldu ve babası ile birlikte, Bagdad'a götürüldü. Ertesi sene, Ḥusayn, babasının serbest bırakılması şartı ile, hilafeye, firârî Hâricî reisi Hārūn'u yakalamak için, hizmet etmeği teklif etti. Bu teşebbüsünde muvaffak oldu ve halife de vâdini yerine getirdi. O zamandan itibâren Hamdânîler, halifenin sarayında yüksek bir mevki işgâl etmeğe başladılar. 10 yıl sonra, Şam'ı muhâsara etmiş olan Karmatî Abū Ġānim'in tâkibine me'mûr edildi ise de, ele geçiremedi. Bununla berâber, ertesi sene (294 = 906/907) Zikravayh'in haleflerini Suriye'de mağlûp etti. Halife al-Mu'taẓid'in sonu yaklaştığı sırada Ḥusayn onun yerine İbn al-Mu'tazz [b. bk.]'in geçmesi için çâreler araştırdı. Daha sonra al-Mu'taẓid halife olduğu zaman, Ḥusayn, halifeyi esir etmek kasdi ile, saraya hücûm etti. Plânı bozulunca Ḥusayn ve diğer âsîler dağıldılar. Ḥusayn Musul'a doğru kaçtı. Gerçi Takrīt'te yakalandı ise de, az zaman sonra, affa mazhar olarak, Ḳāşān vâliliğine tâyin olundu. Ḳumm'dan hareket ederek, 297 (909)'de Şaffārī'lerden Layṯ b. 'Amr'in üstüne yürüdü. Fakat iki ordu karşılaşamadı. Daha sonraları Ḥusayn, Layṯ'in rakibi, Sobkarī'ye karşı girişilen bir muhârebeye iştirâk etti; bu muhârebe sonunda Sobkarī esir edildi (298 = 910 ortaları).

913/914 senesinde Ḥusayn'in kardeşi Musul vâlisi 'Abd Allāh b. Ḥamdān yakalandı ise de, halife kuvvetlerinin yaklaşması üzerine, inkıyat etti ve vazifesi kendisine iâde olundu. Ertesi yıl Ḥusayn (ki o sırada Diyār Rabī'a vâlisi bulunuyordu)'in isyân etmesi üzerine, 'Abd Allāh tekrar azlolunarak, hapse atıldı. Halife ordusunun büyük kısmı o sırada Mısır'da bulunuyordu; bu kuvvetler geri dönünce, Ḥnsayn kaçtı; mamafih yakalanarak, bütün âilesi ile birlikte, Bagdad'a sevkolundu. Her şeye rağmen, cesâretini kaybetmedi. Halifenin kendisine ve kardeşine muhtac olduğunu düşünüyordu. Gerçekten bir müddet sonra ikisi de serbest bırakıldılar ve vazifelerine iâde olundular; fakat suriyelilere karşı müthiş bir nefret besleyen Ḥusayn idam olundu (305 = 917).

Bibliyografya: Bk. mad. HAMDÂNİLER. (T. H. WEIR.)

HÜSEYİN. AL-ḤUSAYN B. AL-ḤUSAYN, [son Cezayir dayısı ve beylerbeyisi (1818—1830). 1765'te Denizli'de doğdu. Kardeşi ile Cezayir'e geldiği vakit, bir müddet balıkçılık etti. Sonra Cezayir asker ocağına girdi ve burada nufûz kazanarak, *ḫvāca al-ḫayl* mevkiine kadar yükseldi. Selefi 'Alī Paşa, vâliliğinin altıncı ayında vebâdan vefat edince, Cezayir ocağı, akıllı ve şecî bir adam gibi görünen Ḥusayn'i Cezayir paşalığına intihap etti ve mûtad vecihle ona İstanbul'dan beylerbeyilik alâmeti olan kılıç ve kaftan getirtti]. Tahsil görmüş ve itidâlden ayrılmayan bir adam idi; iyilik sever, âdil bir insan olarak tanınmış idi. İlk işi umûmî af ilân etmek ve selefi tarafından alınmış bir takım şiddetli tedbirleri kaldırmak oldu. Bununla berâber iktidara geçişinden az sonra yeniçerilerin iki defa sûikasdine mârûz kaldı. Bundan dolayı, Zvavvalardan müteşekkil bir muhâfız kıt'asının himâyesinde olarak, *ḳaṣba* (müstahkem saray)'ya çekilip yaşamağa başladı. O sırada Cezayir eyâletinde vaziyet çok karışık idi; şark ve garp vilâyetleri isyan hâlinde bulunuyordu. Nememşalar, Avrâs ve Sūf kabîleleri ile büyük Kabîliye yerlileri türklere karşı silâh altına çağırılmışlardı. Derḳāvā ve Ticāniya murâbıtları Tell'de ve Oran'ın cenûbunda halkı isyana teşvik ediyorlardı. Ḥusayn türk hâkimiyetini yeniden kurmağa teşebbüs etti. İşte, Ḳosanṭina ve Oran beylerinin yardımı ile ve arap ağası Yaḥyā Ağa'nın askerlikteki mahâret ve kabiliyeti sâyesinde muvaffak oldu. Şarkta, 1826'dan itibâren sükûn teessüs etti ve 1828'den itibâren de garp eyâletleri huzûra kavuştu. Dayı Ḥusayn, bir taraftan da, 1821'den 1828'e kadar, osmanlı donanması ile birlikte, yunanlılara karşı harp etmek üzere, Mora sâhillerine bir donanma göndermek suretiyle, Osmanlı devletine ve müslümanlık dâvâsına olan bağlılığını göstermiş oldu. Ḥusayn Paşa'nın avrupalılar ile münâsebeti oldukça gergin idi. Aix-la-Chapelle kongresinde korsanlığın ilgâsına dâir verilen karara iltihak etmemesi ingilizler ile fransızların müşterek bir deniz nümâyişi yapmalarına sebep oldu ise de, bu hareket neticesiz kaldı (1819), İngiliz konsolosu Mac-Donnel'in hudût dışı edilmesi daha vahim neticeler doğurmuş idi. İngiltere, amiral Neal'i göndererek, tazminat istedi; semeresiz kalan müzâkereler (şubat-mart 1824) den sonra, ingiliz donanması şehri 12 temmûzdan 29 temmûza kadar bombardıman etti. Bununla berâber, şehirde mühim bir hasar vukûa gelmediği için, cezayirliler hıristiyan devletlere, kolaylıkla karşı koyabileceklerini düşünmeğe başladılar.

[Cezayir beyliği ile Fransa arasında Directoire devrinden beri bir borç meselesi var idi. O zamanki Cezayir dayısı Fransa hukûmetine bir mıkdar hubûbat ve parayı borç vermiş, fransızlardan alacağını da iki yahudi tâcirine (Busnach ve Bacri) havâle eylemişti. Ḥusayn Paşa, Bacri'nin Cezayir hukûmetine, mercan rusûmâtından dolayı, müterâkim borcunu ödemesini kendisinden talep ettiği vakit, o da Fransa'daki alacaklarını ileri sürerek, dayıya Fransa kıralına bir mektup yazdırdı ve bu mesele Ḥusayn Paşa ile Fransa'nın Cezayir'deki konsolosu Deval arasında ihtilâfa sebep oldu. 29 nisan 1827'de vukû bulan bir görüşmede, Paşa, konsolosun küstahca konuşmasına kızarak, elindeki yelpâzesi ile ona vurdu ve bu hakaret Fransa'nın Cezayir'i ablukasına sebep oldu (1827—1830). Bu hâdiseyi İstanbul'daki fransız sefiri Bâbıâli'ye bildirdiği gibi, Fransa hukûmeti diğer taraftan da anlaşmazlığın halli husûsunda Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın tavassutunu ricâ etti. Bâbıâli, evvelâ o sırada İzmirde'de bulunan eski Cezayir müftüsü Halil Efendi'yi İstanbul'a celp ile iki tarafın arasını bulması için ona tâlimat verdi ve Cezayir'e iâde etti; sonra da Mısır vâlisine gönderdiği bir mektup ile „hıtta-i Cezayir devlet-i aliyenin mülkü ve ahâli-i sekenesi kendi teb'ası olup, Fransa devleti dahi devlet-i aliyyenin dost-i müsâlihi olmak hasebiyle, tarafeynin bütün-bütün hallerine terki ile iltizam-i sükût olunması câiz ve münâsip olamayacağını" bildirdi (Lutfî Efendi, *Tarih*, II, 284 v. dd.). Bu arada İstanbul'daki ingiliz sefiri, Mehmed Ali Paşa'nın bâzı kabîleler ile Cezayir'e hücûm etmek üzere olduğunu Bâbıâliye haber vererek, telâş uyandırdığı ve Fransa elçisi de mütemâdiyen takrir vererek, merkez den husûsî bir me'mûr gönderilmesinde ısrar ettiği için, Tâhir Paşa'nın gönderilmesine karar verildi]. Diğer taraftan, Ḥusayn Paşa da, her hâlde ingiliz kabinesinin yardımına güvenerek, hiç bir anlaşmaya yanaşmadı. Müzâkere filamasını taşıdığı hâlde 30 temmûz 1829 günü Cezayir bataryaları tarafından topa tutulmak suretiyle, Provence gemisine karşı yapılan tecâvüzü bilmemezlikten geldi. Diplomasi yolu ile bir şey elde edemeyen Chalers X.'in nâzırları, Ḥusayn'e karşı tâkip ettikleri hareket hattını değiştirmeğe karar verdiler. 31 kânun II. 1830'da Cezayir seferine karar verildi. [Fransız donanmasının hazırlandığı sırada Tâhir Paşa, 5 maddelik mufassal bir tâlimâtı hâmil olarak (Lutfî, *Tarih*, II, 288 v. dd.), Masilya'ya vâsıl oldu ve amirale sûret-i me'mûriyetini teblig etti ise de, hiç bir netice alamadan dönmeğe ve Midilli'de bir müddet intizardan sonra İstanbul'a avdete mecbûr kaldı]. Fransa donanması Cezayir'e geldikten sonra, askerî kuvvetler 14 temmûzda Sīdī Ferruch'tan karaya çıktı. Yalnız kendi kuvvetine dayanmak durumuna sokulan ve kendisinin öldürttüğü en iyi kumandanı Yahyâ Ağa'dan mahrûm kalan Hüseyin Paşa uzun zaman mukavemet edecek hâlde değil idi. Dayı, 4 temmûz günü, İmparator-Kalesinin fransızlar tarafından zaptı üzerine, boyun eğmek zorunda kalarak, general Bourmont tarafından ileri sürülen şartları kabûl etti. İşgâl anlaşmasının 2. ve 3. maddeleri ile sâbık dayı şahsî emvâlini muhâfaza edebileceği gibi, onun istediği yere çekilmesi de kabûl olunuyordu. Bununla berâber fransız hukûmeti, Malta'ya gitmesine muhâlefet ettiği için, Hüseyin Paşa Napoli'ye götürülmesini istedi. 9 ağustos 1830'da oraya vardı. Bu şehirde kısa bir müddet oturduktan sonra Livorno'ya geçti. Buradan, Cezayir ile dâimî münâsebet hâlinde bulunan yahudi tâcirler vâsıtası ile, şehirdeki gayr-i memnûnlar ve yerli kabîle reisleri ile münâsebete girişti. 1831'de, kendisine bir maaş tahsisi ve emlâkinin iâdesini istemek üzere, Paris'e geldiği zaman, gerçi itibâr görmüş ise de, hakikî tarz-i hareketi hakkında bilgi edinmiş bulunan hukûmetten hiç bir şey elde edememişti. Livorno'ya dönünce, tahrikâtına yine devam etti. Sonra pek sıkı bir nezâret altında bulunduğunu hissederek, Livorno'dan ayrılıp, İskenderiye'ye gitti ve 1838'de orada nisyan içinde öldü.

Bibliyografya: Demontès, *Trois ans d'exil, trois ans d'intrigues, le dey Hussein en Italie* (*Bulletin Société de Géographie d'Alger*, 1905); De Grammont, *Histoire d'Alger sous la domination turque* (Paris, 1887); Playfair, *The Scourge of Christendom* (London, 1884), s. 284—322; Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, III, fasıl XXIX v. dd.; Nettement, *Histoire de la conquête d'Alger*; C. Rousset, *La Conquête d'Alger*; Si Hamdan b. 'Osmān Ḥoca, *Le Miroir* (Paris, 1833). Bk. bir de madd. CEZAYİR ve CEZAYİR EYÂLETİ bibliyografyası; Saffarel Paul, *L'Algérie, Histoire conquête* (1883); Ch. André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord* (Payot, Paris), s. 574 v. dd.; Ali R.za Paşa, *Mir'āt al-Cazāyir* (İstanbul, 1293); Lutfî, *Tarih*, (İstanbul, 1291), II; Câvid Baysun, *Cezayir meselesi ve Reşid Paşa 'nın Paris elçiliği* (III. Türk tarih kongresi), Ankara, 1948, s. 375 v. dd. (G. YVER.)

[Bu makale TAYYİB GÖKBİLGİN tarafından ikmâl edilmiştir].

HÜSEYİN. AL-ḤUSAYN B. MANṢŪR. [Bk. ḤALLĀC.]

HÜSEYİN. AL-ḤUSAYN B. MUḤAMMED. [Bk. RĀĞİB AL-İṢFAHĀNĪ.]

HÜSEYİN. AL-ḤUSAYN B. NUMAYR (?—686), Sakrīn Kindī kabîlesinden Sufyânîlerin emîri. Ṣiffīn'de Emevîlerin saflarında harp etti. Yazīd I., iktidarı ele aldığı sırada Ḥusayn mühim bir askerî karargâh (*cund*) olan Ḥimṣ'i idâre ediyordu. Bu sırada 'Ubayd Allāh b. Ziyād tarafından hapsedilmiş bulunan hicivci İbn Mufarriġ'in serbest bırakılması için bu hükümdar nezdinde teşebbüste bulundu. Medine ve Mekke'ye karşı sefer açılmasına karar verildiği zaman, Ḥusann baş-kumandan Muslim b. 'Ukba [b. bk.]'ye vekil tâyin olundu. Bu sıfatı ile iştirâk ettiği Ḥarra muhârebesinde temâyüz etti. Mekke'ye yürüyüş esnâsında Muslim'in ölmesi üzerine, seferin kumandanlığını Ḥusayn üzerine almış idi. İki ay bu şehri muhasara etti. Tam zaptedeceği sırada Yazīd'in ölümü muhârebenin durdurulmasına sebep oldu. İbn al-Zubayr'e, kendisi ile berâber Suriye'ye gelerek, orada halifeliğini ilân etmesi husûsundaki ısrarları boşa çıkınca, bizzat ordusunu alarak, oraya gitti. Marvān b. al-Ḥakam'in halifeliği üzerinde mütâbakat hâsıl olduktan sonra, bu hükümdar Ḥusayn'i Irak'a göndererek, 'Ubayd Allāh b. Ziyād'ın emrine verdi. Ḥusayn orada Sulaymān b. Ṣurad kumandasındaki şi'îleri mağlûp etti (24 cemâziyelevvel 65 = 6 kânun II. 685). 3 sene sonra (67 = 686) Ḥāzir [b. bk.] muhârebesinde İbrāhīm b. al-Aṣtar tarafından mağlûp edildi ve muhârebede öldü.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 2004, 2220; II, 409, 424—427, 429—432, 557—560, 568, 571, 711, 714; Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 116; H. Lammens, *La califat de Yazīd Ier*, s. 312—316, 259—269.

(H. LAMMENS.)

HÜSEYİN. ḤUSAYN B. SULAYMĀN, Safevî, İran şâhı (1694—1722). 'Abbās I.'tan sonra kuvvetli ve mühim bir hukümdar çıkarmamış olan Safevî devletinin sukutu, bu zayıf şâhın saltanatı esnâsında vukû bulmuştur. Muabbir ve kâhinler bu sülâlenin sukut edeceğini daha önceden haber vermiş olduklarından dolayı, Ḥusayn'in babası asıl adı Şafī'yi Sulaymān'a çevirmiştir. Büyük oğlu bizzat babası tarafından ölüme mahkûm edilmiş olduğu için, Sulaymān'ın vefatı üzerine, 25 yaşında olan Ḥusayn, güçlük çekmeden, şâh olarak tanındı. Genç şâh, devlet işlerini memleketin ileri gelenlerine, bilhassa baş-vezîr İ'timād al-Davla Fatḥ 'Alī Ḫān'a bırakarak, kendisi mollaların te'siri altında, saray ve memlekette hukûm süren içki iptilâsına karşı şiddetli mücâdeleye girişmiş ise de, bu teşebbüsünde muvaffak olamamıştır. Saltanatının ilk seneleri oldukça sükûnet içinde geçti. Yalnız Gürcistan ve Ḳandehar

gibi hudût eyâletlerinde vaziyet memnûniyet verici değil idi. Fakat Gürcistan'ın âsî prensi Gurgīn Ḫān'ın yaptığı hareketleri affettirmek için İsfahan'a kadar gelmesi ile, Gürcistan'daki güçlükler zâhiren bertaraf edilmiş gibi oldu. Hattâ gürcü prensi, ordusu ile birlikte gönderilerek, Kandehar'a vâli tâyini ile bu suretle oradaki huzûrsuzluklara da bir nihâyet vermek mümkün olacağı ümit edilmişti.

Kandehar, uzun zamandan beri, Safevîler ile Hind-türk pâdişahları arasında bir ihtilâf mevzûu teşkil etmekte idi. Fakat güçlüklerin başlıca sebebi bu değildi. Kandehar havâlisindeki efgan aşîretleri, bilhassa Gılzeyler [b. bk.] sünnî oldukları için, İran devletinden nefret ediyorlardı. Aslen kâfir olan Gurgīn Ḫān (çünkü Gurgīn Ḫān islâm dinini kabûl etmek şartı ile affa mazhar olmuş idi) bu aşîretleri idâreye me'mûr edildikten sonra, bu nefret bir kat daha arttı. Bilhassa Gılzeylerin o zamanki reisi Mīr Vays gürcüye çok tehlikeli görünüyordu. Gurgīn Ḫān Mīr Vays'ten kurtulmak için, onu İsfahan'a yolladı ve aynı zamanda gizli bir rapor ile kendisinin hapsedilmesini Safevî hukûmetinden istedi. Fakat Mīr Vays, devletin ileri gelenlerine münâsip hediyeler takdim etmek suretiyle, onların teveccühünü kazanmanın yolunu buldu ve hacc niyeti ile Mekke'ye gitmek müsâadesini koparmağa muvaffak oldu. Makke'de bulunduğu esnâda, oradaki dinî otoritelerden, dinsiz gürcülere ve onların dinsiz hukûmetlerine karşı, sünnî efganlıları cihad ile mükellef kılan bir fetvâ aldı ve bu vesikalar ile mücehhez olarak, İran'a, oradan da Kandehar'a döndü. Gurgīn Ḫān katledildi ve Mīr Vays 1708'de Kandehar kalesini zaptetti. Bunun üzerine İran hukûmeti, âsî efganlıları tenkil etmek maksadı ile, maktûl Gurgīn Ḫān'ın yeğeni Ḫusrav Ḫān'ı, güreü ve İran kuvvetleri ile birlikte, gönderdi ise de, Mīr Vays bunları bozguna uğrattı. Böyle olmakla berâber, 1715'te ölen Mīr Vays'in kardeşi 'Abd Allāh Ḫān İran ile barışmak arzusu izhâr edince, vaziyet iranlılar lehine dönmüş gibi oldu. Fakat bir müddet sonra, Mīr Vays'in oğlu Maḥmūd 'Abd Allāh Ḫān'ı öldürdü ve İran kuvvetlerine karşı mukavemeti devam ettirdi.

Bu sıralarda memleketin diğer taraflarında da hukûmete karşı kürtler ve özbekler güçlükler çıkarmakta, Maskat arapları da Baḥrayn'i ellerine geçirmekte idiler. Bu adanın bir Portekiz donanmasının yardımı ile geri alınabileceği ümit ediliyordu. Fakat baş vezîrin kayın birâderi olan ordu kumandanı Luṭf 'Alī Ḫān, haklı olarak, her şeyden evvel, Kirman'a kadar ilerilemiş olan Maḥmūd'un idâresi altındaki Gılzeyleri püskürtmek tarafdarı idi. Filhakika onları rie'ate mecbûr edebildi; fakat zaferini tamamlamasına müsâade edilmedi. Çünkü Baḥrayn'e karşı harekâttan vazgeçtiği için İsfahan'da memnûniyetsizlik var idi. Bundan dolayı Kandehar'a doğru ilerilemesi için elzem olan mühimmât gönderilmiyordu. Kendisinin ve İ'timād al-Davla'nin, bu fırsattan bile istifâdeye kalkışan düşmanları şâhı her ikisine karşı tahrike muvaffak oldular ve netice itibârı ile, baş vezîri iğfal ve Şiraz'a çekilmiş olan Luṭf 'Alī Ḫān'ı tevkif ettiler. Böylelikle Ḥusayn kendi sukutunu kendi eli ile hazırlamış oldu. Zîrâ Kirman'ı zapteden Maḥmūd, orduları ile, İsfahan üzerine yürüyordu. Safevîler, efganlıların ilerilemesine mâni olmak için, bir kere daha mühimce bir kuvvet topladılarsa da, İsfahan'ın şarkında Gülnābād'daki karşılaşmada, iranlılar müthiş bir hezîmete uğradılar (1722). Bunun neticesinde İsfahan muhâsara altına alındı. Efganlıların harp levâzımı noksan olduğundan, bu muhasara uzayıp gidiyordu. Fakat şehirde baş-gösteren dehşetli kıtlık ve açlık Ḥusayn'i teslim olmağa ve İran tahtından, Maḥmūd'un lehine, ferâgate mecbûr etti. Bu aralık Kazvin ve Tiflis'e kaçmağa muvaffak olan şâhın oğlu Ṭahmāsp, pâyitahtı kurtarmak için, bir ordu toplamağa çalışıyordu. Bedbaht şehzâde bir müddet sonra Efgan askerlerinin Kazvin'de (o zamana kadar Maḥmūd Kazvin'i de zaptetmişti) iranlılar tarafından alçakça imhâ edildiğini gördü. Maḥmūd İsfahan da müthiş bir katl-i âm yapmış ve daha sonra Safevî sülâlesine mensûp 100'den ziyâde şahsiyeti öldürmüştü. Bu aralık Maḥmūd çıldırdı ve kendisi tarafından daha evvelce katledilmiş olan 'Abd Allāh Ḫān'ın oğlu Aşraf, hukûmetin idâresini eline aldığı takdirde, ilk işinin babasının katilini öldürmek olacağına ahdetmişti; 1725'te bu ahdini yerine getirdi. Yeni han, Ḥusayn'e karşı dahi, nisbeten yumuşak idi. Fakat İran'ın karışık vaziyetinden kendi faydaları için istifâdeye kalkışan Türkiye ile Rusya onu rahat bırakmıyorlardı. Vâkıa 1727'de Türkiye ile bir sulh akdedilmişti; fakat sonraları Nādir Şāh diye tanınan ordu kumandanı, rusların himâyesinde olan Ṭahmāsp'ın işlerini üzerine alınca, Aşraf tekrar kılıca sarılmak mecbûriyetinde kaldı ve bir kaç defa mağlûp edilip, firar ettikten sonra, bunun intikamını almak için, 1729'da ihtiyar Ḥusayn'i katlettirdi. Fakat bir sene sonra kendisi de, eşkiyâlar tarafından, öldürüldü. Ṭahmāsp'ın mukadderâtı ve Safevî saltanatının sonu için bk. mad. NĀDİR-ŞĀH ve SAFEVİLER.

Bibliyografya: Krusinski, *Tragica vertentis Belli persici Historia per repetitas clades, ab anno 1711 ad annum 1728 continuata post Gallicos, Hollandicos, Germanicos ac demum Turcicos Authoris typos auctior Authore P. Th. Krusinski...* (Leopoli, 1740), trk. trc. *Tārīḫ-i Şayyāḥ* (İstanbul, 1142 = 1729); Krusinski bu şehir muhâsarada olduğu sırada İsfahan'da bulunuyordu; *Relation de Dourry Efendy, Ambassadeur de la porte Ottomane auprès du roi de Perse* (Paris, 1810); Hanway, *The revolutions of Persia containing the reign of Shah Husein* (London, 1753); Malcolm, *History of Persia*, I, 592 v. dd.

HÜSEYİN AVNİ PAŞA. ḤUSAYN 'AVNĪ PAŞA (1820—1876), Abdülâziz zamanında dört defa ser-asker ve bir defa sadrâzam olmuştur ve o devrin dikkate değer şahsiyetlerinden biridir. İspartalı, olup, 1820 yılında doğmuştur; babası bir vergi mültezimidir. 16 yaşında iken, medresede tahsil etmek üzere, İstanbul'a geldi, fakat hemen harbiyeye girdi ve sonra burada tâbiye hocası olarak hizmet etti. Kırım muhârebesinin zuhûrunda (1853), kaymakam rütbesi ile, seferber orduya dâhil oldu ve bilhassa Kalafat ve Çetate harplerinde temâyüz etti; harbin sonunda, serdâr-i ekrem Ömer Paşa'nın erkân-i harbiye reisi olarak, Mingreliya seferinde bulundu. Harp bittikten sonra, harbiye mektebi nâzırı oldu; Karadağ muhârebesi sırasında (1862), Ömer Paşa'nın emri altında, bir kıt'aya kumanda etti; bu arada iki buçuk yıl (1863 ağustosundan 1866 iptidâsına kadar) ser-askerliği vekâleten idâre ettikten sonra, 1867—1868'de Girit isyanını bastırmağa me'mûr oldu ve bu vazifeyi ifâdan sonra, müşirliğe terfî etti. 1869 şubatı başından 1871 eylûlüne kadar Âli Paşa kabinesinde ser-asker oldu; Âli Paşa'nın ölümünden sonra (6 eylûl 1871), onun halefi Mahmud Nedim Paşa tarafından, azledildi ve Anadolu'ya sürüldü; 1872 ağustosunda sürgünden geri çağırıldı ve aynı senenin teşrin II. inde, Aydın vilâyeti vâlisi olarak, İzmir'e gönderildi. Sadrâzam mütercim Mehmed Paşa 25 kânun II. 1873'te kendisine bahriye nâzırlığı vazifesini verdi; fakat bir kaç hafta sonra, 15 şubatta, Es'ad Paşa sadrâzam olunca, bahriye nâzırlığından ser-askerliğe nakledildi; bir yıl sonra, 14 şubat 1874'te, Es'ad Paşa'nın halefi Şirvânî-zâde Mehmed Rüştü Paşa'nın yerine, sadrâzam oldu; fakat ser-askerliği de muhâfaza etti. 25 nisan 1875'te her iki mevkiinden de uzaklaştırıldı ve bir kaç gün sonra, ikinci defa vâli olarak İzmir'e gönderildi. Daha aynı senenin ağustosunda, üçüncü defa olarak, ser-askerlik uhdesine verildi. Bundan bir kaç gün sonra hasmı Mahmud Nedim Paşa ikinci defa sadrâzam oldu ve onu, 2 teşrin I. de azil ile bir kaç hafta sonra, vâli olarak, Bursa'ya gönderdi. Mahmud Nedim Paşa'nın düşmesinden sonra (13 nisan 1876), tekrar ser-asker olarak, İstanbul'a çağırıldı ve bu mevkide Midhad Paşa ile birleşerek ve mütercim Mehmed Rüştü Paşa ile şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi tarafından desteklenerek, Sultan Abdülâziz'in hal'ini (30 mayıs 1876) hazırladı. 4 haziranda tahtından indirilen pâdişah, intihar ederek, öldü; pâdişaha sâdık bir çerkes zâbit olan Hasan Bey ondan intikam almağa karar verdi ve Hüseyin Avni Paşa'yı, 15/16 haziran 1876'da, Midhad Paşa'nın diğer nâzırlar ile birlikte bir müşâvere için toplanmış bulundukları konağında, vurdu.

Bibliyografya: Günlük gazetelerden başka, krş. Frederick Millingen, *La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz* (1862—1867), Paris, 1868, s. 309 v.dd.; Murad Efendi, *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), II, 145 v.dd.; Cte E. de Kératry, *Mourad V. Prince-Sultan-Prisonnier d'État* (Paris, 1878), s. 98 v.dd.; *Serail und Hohe Pforte* (Wien, 1879), tür. yer. (J. H. MORDTMANN.)

HÜSEYİN CİHÂNSÛZ. ḤUSAYN CĀHĀNSŌZ, 'ALĀ' AL-DĪN. [Bk. CAHĀNSŌZ.]

HÜSEYİN HEMEDÂNÎ. ḤUSAYN HAMAZĀNĪ (?—1882), bābī-müellif. E. G. Browne tarafından *The Ta'rīḫ-i-Gadid or new history of Mirzā 'Ali Muḥammad the Báb* adı ile, 1893'te Cambridge'de neşredilen Bāb tarihinin müellifidir. Mīrzā Ḥusayn, bir Avrupa seyahatinde, şâhın vezîrlerinden birinin kâtibi sıfatı ile, kendisine refâkat etmiş ve bir müddet İstanbul'da kalmıştır. İran'a dönüşünde 1291 (1874)'de hapsedilmiş, fakat daha sonra serbest bırakılmıştır. Bundan sonra Mānakci (yahut Mānukci) isminde bir zerdüştînin hizmetine girmiş ve bu zât kendisine Bāb'ın tarihini yazmasını teklif etmiştir. Bu işi ikmâl ettikten sonra, Bāb'ın tarihini tafsilâtı ile tenvir etmek istemiş ise de, ölümü buna imkân vermemiştir (1299 = 1881/1882; bk. Browne, mukaddime, s. XXXVII v. dd., Tumanski *Zapiski vost. otd. imp. arḫ. obç.*, VIII, 33—45; daha sonra neşredilen *Kitāb-i Nuqtatu 'l-Káf... compiled by Ḥájji Mírzá Jání of Káshán* (Gibb Memorial Series, XV). Browne, Mīrzā Ḥusayn ile Mīrzā Cānī Kaşānī'nin eserleri arasındaki münâsebeti tafsilâtı ile tenvir etmiştir (bk. mukaddime, s. XXXIV v. dd. ve *A New History...*, s. 339 v. dd.).

HÜSEYİN MİRZA. ḤUSAYN MĪRZĀ B. MANṢŪR B. BĀYḲARĀ (1438—1507), ABU 'L-ĠĀZĪ adı ile mâlûm olup, Horasan'ın meşhur hükümdarı muharrem 842 (haziran 1438)'de Herat'ta doğdu ve bir fâsıla ile,

ramazan 873 (mart 1469)'ten 911 senesinin son ayına (mayıs 1506) kadar orada hukûmet sürdü. İyi bir asker ve hükümdar olduğu kadar ilmin de büyük bir hâmisi idi. Şiir ile de meşgûl olmuş ise de, şiirleri büyük bir kıymeti hâiz sayılmaz. Sām Mīrzā'ya göre, bâzı mutasavvıfların ve rûhânî âşıkların hâl tercümelerini ihtivâ eden *Macālis al-ʿuşşāḳ* adında kısmen manzum, kısmen mensûr eserin de müellifidir. (Rieu, *Catalogue*, I, 351ᵇ). Gerçi yazma nüshada kendisi müellif olarak görünüyor ise de, gerek Babur, *Hâtırât*'ında, gerek Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar* (III. 3. kısım, Bombay, s. 333)'inde hakikî müellifin Kamāl Ḥusayn Gazargāhī olduğunda ısrâr ederler. Buna ihtimâl de verilebilir; çünkü kitabın müellifi Sultan Ḥusayn olsa idi, sonunda kendisini de mutasavvıflardan biri olarak zikr ile kendi şahsından bahsedemezdi. Baba tarafından olduğu gibi, anası (Fīrūza Begim) tarafından da Timur sülâlesine mensûp bulunduğu için, doğuştan asîl idi. Hayatı Babur'unkine benzerdi; bu da, onun gibi, gençliğinde tâlihin ağır darbelerine uğramış ve sonraları devlet ve ikbâle nâil olmuştur. Abū Saʿīd ve oğulları ile çarpıştı ve ancak Abū Saʿīd'in ölümünden sonra, Herat'a sâhip olabildi. Hüseyin Mirza saltanatı esnâsında, bir kaç sene kendisinin Balḫ vâliliğini ifâ etmiş tâlî derecede bir şahsiyet olan Bayḳara'nın küçük kardeşi idi. Asya'nın en ihtişâmlı sarayına sâhip idi ve Babur'a göre, o devir fevkalâde bir devir idi. Şâir Cāmī, Hātifī, ʿAlī Şīr Navāʾī, Hilālī, Bannāʾī, ressam Bihzād ve Şāh Muẓaffar, bir çok mûsikişinaslar ve *Anvār-i suhaylī* müellifi Ḥusayn Vāʿiẓ, büyük bir münşî olan ʿAbd Allāh Marvārīd, iki tarihçi (büyük baba ve torun), Mīrḫvānd ile Ḫvāndmīr, tezkire-i şuarâ sâhibi Devlatşāh ve meşhûr hattât meşhedli Sultan ʿAlī onun sarayına ihtişâm veren şahsiyetlerdi.

Sultan Ḥusayn'in en büyük muvaffakiyetlerinden biri, 1470 ağustosunda Herat üzerine yaptığı ve hasmı Şāhruḫ'un torununun oğlu olan Yādgār Muḥammed'in esir ve idam edilmesi ile neticelenen, uzun ve sür'atli seferi olmuştur. Sultan Ḥusayn şedit mizâclı ve aynı zamanda şarap müptelâsı idi. Büyük oğlunun anası olmasına rağmen, ilk karısını boşamıştır. Babur'a göre, nedimlerinden birine o derece âşık olmuştur ki, onun adını paralarına bastırmıştır. Hakikaten paraların üzerinde Bihbud kelimesi vardır; fakat bu kelimenin, asıl unvanı Bihbud Beg olan nedime âit olduğu isbât edilmiş değildir. Sultan Ḥusayn'in, erkek ve kız, bir çok çocuğu olmuştur. Oğullarından yedisi kendisinden önce ölmüş, ötekiler de yüzünü pek güldürtmeden, kendisinden bir iki yıl sonra ölmüşlerdir. En büyük oğlu olup, en çok yaşamış bulunan Badīʿ al-Zamān, 1517'de İstanbul'da vebâdan vefat etmiştir. Sultan Ḥusayn'in en fena işlerinden biri, içki te'siri altında bulunduğu bir sırada, karısı Ḫadīca'nin telkinâtı ile, torununun idâmını emretmiş olmasıdır. Bu yüzden kendisine muğber olan oğullarına karşı harp açıp, te'dip etmek zorunda kalmıştır. İhtiyarlığında, romatizmadan v.b. muzdarip iken, Şıbanî'nin özbeklerine karşı sefere çıkmış ve Bābā-İlāhī köyünde vefat etmiştir. Herat'te defnedilmiştir; fakat Colonel Yate (*Journ. As. Soc. Bengal*, 1887, s. 98)'e göre, mezarı bulunamamıştır. Timur sülâlesinin son hükümdarı idi. İki oğlu, Badīʿ al-Zaman ile Muẓaffar, birlikte olarak, kısa bir müddet hüküm sürmüşler; fakat Şıbanî tarafından mağlûp edilmişlerdir. Muẓaffar az sonra vefat etmiştir. Bunun üzerine Badīʿ al-Zamān'ın oğlu Muḥammed al-Zamān Hindistan'a gitmiş ve portekizlerin yardımı ile, Bahādır Şāh'tan sonra Gücarāt tahtına çıkmağa beyhûde yere uğraşmış, kayın birâderi Humāyūn ile ittifak etmiş, Çavnsa'da 1539'da, Şēr Ḫān'a karşı harbe giriştikten sonra suda boğulmuştur.

Bibliyografya: Devlatşāh, *Taẕkira* (nihâyetinde Sultan Ḥusayn'in 885 = 1480'e kadar olan harp icrâatından bahseden bir raporu ihtivâ eder); ʿAlī Şīr, *Macālis al-nafāʾis*; Babur, *Hâtırât* (911 senesinde Sultan Ḥusayn ve sarayına dâir mufassal mâlûmat ihtivâ eder); Mīrḫvānd, *Raw̱żat al-ṣafā*; Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*; Sām Mīrzā, *Tuḥfa-i Sāmī*; *Notices et Extraits*, I, 262 v. dd. (burada Silvestre de Sacy, Devlatşāh tarafından verilen mâlûmatın tercümesini verir); Ferté, *Vie de Sultan Hossein Baikara, traduit de Khondémir*; ʿAbd al-Razzāḳ, *Maṭlaʿ al-saʿdayn*, II (burada Sultan Ḥusayn'in gençliğine dâir bâzı mâlûmat mevcuttur). (H. BEVERIDGE.)

HÜSEYİN PAŞA. [Bk. AGA HÜSEYİN PAŞA.]

HÜSEYİN PAŞA. ḤUSAYN PAŞA, AMCAZÂDE (1644?—1702), osmanlı sadrâzamlarından olup, Köprülü Mehmed Paşa'nın büyük birâderi Hasan Ağa'nın oğludur. Doğduğu tarih ve yer şimdilik kat'î olarak bilinememekle berâber, eğer *Ḥadīḳat al-wuzarāʾ* (s. 136)'nın dediği gibi, öldüğü zaman yaşı altmış ise, doğum tarihini 1054 (1644) olarak kabûl etmek pek hatâlı olmasa gerektir. Kendisini tarihte ilk olarak 1094 senesi başlarında Haseki Sultan'ın konakçısı sıfatı ile ve yeğen Hüseyin Bey nâmı ile görüyoruz (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar tarihi*, nşr. Ahmed Refik, İstanbul, 1928, II, 10). Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın aynı sene zarfında giriştiği sefer esnâsında Yeğen Hüseyin Bey de bulunmuş (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, II, 67) bu seferin Viyana bozgunu ile neticelenmesi ve sadrâzamın katledilmesi üzerine, 25 muharrem 1095'te, reisülküttâb lâz Mustafa Efendi v.b. ile birlikte, Yeğen Hüseyin Bey de mahbûsen rikâb-i hümâyûna gönderilmişti (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, II, 123). Mamafih Yeğen Hüseyin Bey bu işten ucuz kurtulmuş, aynı sene seferinin 15'inde Şehr-i Zôr eyâletine tâyin olunmuştur (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, II, 125; Şeyhî'nin *Vaḳāyiʿ al-fużalā*, Üniversite kütüp. T.Y, nr. 3216, s. 199'da bu tarihi 1099 olarak göstermesi yanlıştır). Fakat kaynakların ifâdesinden onun burada pek kısa bir zaman kaldığı ve azlini müteâkip, Gelibolu civârındaki Çardak muhâfızlığına tâyin edildiği anlaşılıyor. 6 şâban 1100'de ise, Seddülbahir muhâfızı Suyolcu-zâde vezîr Ali Paşa'nın vefatı üzerine, Çardak muhâfızı Amca-zâde'ye vezâret ile Seddülbahir muhâfızlığı tevcih olunduğunu görüyoruz (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, II, 433; krş. Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1153, I, 153ᵃ v.d.). Amca-zâde Hüseyin Paşa iki sene burada kaldıktan sonra, 1102 şâbanı ortalarında, İstanbul'a çağırılmış (bk. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 101, s. 59), anlaşıldığına nazaran İstanbul'a gelir-gelmez sadâret kaymakamlığına getirilmiştir (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 101, s. 78; Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, II, 570). Kısa bir zaman sonra pâdişah Süleyman II. Edirne'de ölmüş, yerine Ahmed II. geçmiştir (27 ramazan 1102). Amca-zâde Hüseyin Paşa fiat meselelerinde her hâlde gevşek davranmış olacak ki, yeni pâdişah, eülûsunu müteâkip, Edirne'den İstanbul'a gönderdiği bir hatt-i hümâyûnda etin okkasının Edirne'de 18 akçe olduğunu, İstanbul'da ise, 22 akçeye satıldığını işittiğini bildirerek, narh ve sikke husûsunda uyanık bulunmasını kendisine ihtar etmiş idi (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn, esr.*, II, 576). Yeniçeri ağası eğinli Mehmed Ağa'nın katledilmesi husûsunda sadrâzamın mükerrer emirlerine rağmen, Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın, onu sonuna kadar himâyeye çalışması, görünüşe nazaran, İstanbul kaymakamlığından azline sebep olmuş ve kendisi ikinci defa Boğaz-Hisar muhâfızlığına getirilmiştir (Râşid, *ayn. esr.*, I, 146ᵇ v.d.). Bu azlin hangi tarihte vukû bulduğunu kat'î olarak bilmiyorsak da, İstanbul kaymakamlığı sırasında kendisine gönderilen son hukmün 5 cemâziyelevvel 1103 tarihini taşıdığını (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 102, s. 121) ve aynı ayın ortalarında Seddülbahir muhâfazasına tâyin edildiğini (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 102, s. 131) göz önünde tutarak, Amca zâde'nin İstanbul kaymakamlığından azlinin bu iki tarih arasında vukû bulduğuna hukmedebiliriz.

1105 cemâziyelevveli başlarına kadar Seddülbahir muhâfızlığında kalan Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın, bu tarihte Kalaylı Koz Ahmed Paşa'nın azli üzerine, tekrar İstanbul kaymakamlığına nakledildiğini görüyoruz (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, II, 738). Bu seneye âit mühimme defterinde Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın İstanbul kaymakamlığına tâyin olunduğuna dâir bir kayda rastlanmıyorsa da, Seddülbahir muhâfızı sıfatı ile, kendisine 1105 cemâziyelevveli başlarında gönderilen bir hüküm (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 103, s. 50) ile yine Seddülbahir muhâfızı iken, 1106 muharremi ortalarında yollanan diğer bir hüküm (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 103, s. 69) arasında başka bir vesikaya tesâdüf edilmemesi, onun bu müddet zarfında Seddülbahir'de bulunmadığını ve bundan dolayı ortada geçen zamanda İstanbul kaymakamlığına getirilmesinin pek mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Mamafih onun bu defaki kaymakamlığı tahminimizden de az sürmüş, Amca-zâde Hüseyin Paşa 1105 şevvâli ortalarında tekrar Seddülbahir muhâfızlığına nakledilmiştir (Râşid, *ayn. esr.*, I, 195ᵃ; Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *ayn. esr.*, II, 747'de Seddülbahir muhâfızlığına tâyin edilen zâtı Siyavuş Hüseyin Paşa olarak göstermesi kanâtimizce yanlıştır). 1106 cemâziyelevveli başlarına kadar Seddülbahir muhâfızlığında kalan Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın, bu sıralarda İstanbul kaymakamına gönderilen bir hüküm ile donanmay-i hümâyûna irsâl edilmesinin emrolunduğunu (*Başvekâlet arşivi, Mühimme defteri*, 105, s. 66) ve akibinde, Yusuf Paşa'nın azli üzerine, kapudân-ı deryâlığa getirildiğini görüyoruz (Saffet, *Kapudan Mezzomorta Hüseyin Paşa*, İstanbul, 1327, s. 87 v.d., 93; krş. Râşid, *ayn. esr.*, I, 202ᵃ).

Hüseyin Paşa'nın bu tâyini buhranlı bir zamana tesâdüf etmiş idi. Zîra Yusuf Paşa'nın Sakız'ın istirdadında gösterdiği ihânet derecesine varan gevşekliği Ahmed II. bir haysiyet meselesi yaptığı için, mevsimin kış olmasına rağmen, Sakız ser-askeri Mısırlı-zâde İbrahim ve yeni kapudan Amca-zâde Hüseyin Paşalara te'kiden gönderdiği emirlerde bir ân önce harekete geçmelerini musirrâne bir şekilde kendilerinden talep ediyordu (Saffet, *ayn. esr.*, s. 93 v. dd., 98 v.d.; Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*, Üniversite kütüp., T.Y., nr. 5983, s. 251ᵃ). 1106 cemâziyelâhırının ilk günleri sefer hazırlıkları ile geçip, müteâkip günlerde de müsâit rüzgâra intizar olunduktan sonra, nihâyet ayın 23. gecesi osmanlı donanması Kara-Foça limanı yakınındaki Orak limanından hareket ederek, Venedik donanmasının bulunduğu

Koyun adalarının karşısında Karaburun civârındaki Küçük Bahçe denilen mahalde gecelemişti. Ertesi gün Koyun adalarının aşağı burnunda vukûa gelen ve kuvvetlerin hemen-hemen müsâvî bulunduğu bu çarpışmada osmanlı kalyonları venediklilere büyük kayıplar verdirmiş, bu arada düşmanın kapudâne kalyonunu da batırmışlardı (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, s. 251b; krş. M. Galibert, *Histoire de Venise*, Paris, 1847, s. 431). Akşama kadar devam eden muhârebeden sonra iki taraf ayrılmış, venediklîler Koyun adaları limanına, osmanlı donanması ise, Karaburun civârındaki Eğri limanına çekilmişti. Venediklilere karşı kazanılan bu zafer derhâl İstanbul'a bildirilmiş ve yeni pâdişah Mustafa II. bu habere pek memnûn olarak, ser-asker İbrahim Paşa ve kapudan Amca-zâde Hüseyin Paşa'ya seraserli kürk göndermişti. On bir günlük bir dinlenmeyi müteâkip, 5 recepte osmanlı donanması Koyun adaları önünde venediklîler ile tekrar muhârebeye tutuşarak, bu defa düşmanı kat'î bir hezîmete uğrattığı gibi, venediklilerin Sakız'ı terketmesi üzerine, 3 gün sonra Sakız'a asker çıkarıp adayı istirdada muvaffak olmuş ve bir çok da ganîmet ele geçirmişti (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, s. 252a v. dd.; M. Galibert, *ayn. esr.*, s. 432). Sakız'ın istirdadını müteâkip, İstanbul'a çağırılan Amca-zâde Hüseyin Paşa bir müddet daha kapudân-i deryâlığı muhâfaza etmiş idi. Fakat aynı sene ramazanının sonlarında bu vazifesinden azlolunarak, yerinin Sakız'ın geri alınmasında büyük himmeti görülen Mezzomorta Hüseyin Paşa [b. bk.]'ya verildiğini, Amca-zâde'nin ise Sakız muhâfızlığına getirildiğini görüyoruz (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 106, s. 58; bu vesikanın sûreti için bk. Saffet, *ayn. esr.*, s. 108). Mamafih Amca-zâde Hüseyin Paşa Sakız muhâfızlığında fazla kalmamış, 28 rebiülevvel 1107'de Adana eyâletine nakl-olunmuş idi (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, s. 301b). Rebiülevvel 1108 başlarında, Amca-zâde Hüseyin Paşa Belgrad muhâfızı olarak görülmektedir (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 108, s. 415). Mustafa II. 1108 senesi sonlarında Macaristan'a karşı girişeceği üçüncü sefere hazırlanırken, Belgrad muhâfızı Amca-zâde Hüseyin Paşa'ya da kaledeki askerlerinden bir kısmını ayırarak, Sava nehrinin karşı kıyılarını vurdurmasını emretmişti (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, s. 364b). Pâdişahın hareketini müteâkip, 1109 iptidâsında Amca-zâde'ye gönderilen bir fermanda ise, geçilmek ihtimâli olan yerlere köprüler kurması tenbih olunmuş idi (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, s. 366b). Amca-zâde Hüseyin Paşa, uhdesine verilen bu vazifeleri her hâlde lâyıkı ile yerine getirmiş olacak ki, pâdişah Belgrad'a gelir-gelmez (22 muharrem 1109) onu huzûruna kabûl ederek iltifatta bulunmuş idi (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, 368a). İki gün sonra Belgrad'da akdedilen bir meclîste ne tarafa doğru gidileceği bahis muvzûu edilerek, Sava nehrini geçip, Varadin'e mi, yoksa Tuna nehrini geçerek, Tamşvar taraflarına mı gidilmenin daha muvâfık olduğunu pâdişah, Belgrad muhâfızı bulunması hasebi ile, Amca-zâde Hüseyin Paşa'dan sormuş idi. Buna cevaben Amca-zâde Hüseyin Paşa, yakın olması ve geçilecek esâslı bir su bulunmaması itibârı ile, Varadin'in fethine çalışmanın daha muvâfık olacağını, Tamşvar tarafına gidildiği takdirde, bir çok nehirleri geçmek icâp edeceğini, bunun ise hem iâşe, hem de muhtemel bir rie'ati güçleştirmesi bakımından, bir çok mahzûrları bulunduğunu uzun-uzadıya izah etmişti. Filhakika Hüseyin Paşa'nın bu tavsiyesi çok yerinde ve mantıkî idi. Fakat bir rivâyete göre, sadrâzam Elmas Mehmed Paşa'nın kolay bir muvaffakiyet kazanmasını istemeyen vüzerânın teşvikı ile (Râşid, I, 232a v.d.), daha kuvvetli gördüğümüz ikinci bir rivâyete nazaran, Tamşvar muhâfızı Câfer Paşa'nın, Tamşvar'da yaptırdığı binâları pâdişaha göstermek arzusu ile, Mustafa II. üzerindeki büyük nufûzundan istifâdesi neticesinde (Orhan F. Köprülü, *İlm-i nücûma âit bir risâlenin tarihî kaynak olarak ehemmiyeti*, *Tarih dergisi*, İstanbul, 1950, I, 317 v. dd.), Amca-zâde'nin çok mâkûl olan teklifi göz önünde tutulmamış idi. Hâlbuki hâdiseler, pek kısa bir zamanda, Hüseyin Paşa'nın haklı olduğunu meydana çıkardı. Osmanlı ordusu Zenta mevkiinde fecî bir mağlûbiyete uğramakta gecikmedi. Sadrâzam Elmas Mehmed Paşa da şehidler arasında idi. Bu gâileden güçlükle kurtulan Mustafa II. Tamşvar'a gelir-gelmez (26 safer 1109), Belgrad muhâfızı Amca-zâde Hüseyin Paşa'yı sadârete tâyin ederek, derhâl ordûy-i humâyûna iltihakını müş'ir fermanını küçük mîrâhûr Çerkes Mehmed Ağa ile Belgrad'a göndermişti (Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, 381a). Yeni sadrâzam bu hatt-i hümâyûnu alınca, vakit geçirmeksizin, yola çıkmış ve 2 rebiülevvelde ordûy-i hümâyûna vasıl olmuş idi (Râşid, *Tarih*, I, 234a). Bundan sonra pâdişah ile berâber Edirne'ye dönen Amca-zâde Hüseyin Paşa, bir taraftan ingiliz ve Felemenk elçilerinin nemçeliler ile sulh yapmamız için vâki olan tavassut tekliflerini müsâit karşılarken, diğer taraftan da 1109 senesi sonlarında yeni sefer hazırlıklarına girişmiş idi. Bidâyette Mustafa II.'nın da sefere iştirâki kararlaşmış iken, sulhün yakın bir ihtimâl olarak görülmesi üzerine, sırf ihtiyâten hazırlanan bu seferin serdarlığına sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa me'mûr edilmişti. Mezkûr sene sonunda Edirne'den ayrılan Amca-zâde Hüseyin Paşa 1110 senesi iptidâsında Sofya'ya vardığı sırada nemçelilerin, sulh müzâkereleri için, murahhas tâyin ettiklerini öğrenmiş ve Osmanlı devleti tarafından murahhas olarak seçilen reisülküttâp Râmî Mehmed Efendi (Paşa) ile baş tercüman İskerlet-zâde (Mavrocordato)'yi Belgrad'a gönderdikten sonra, kendisi de ordûy-i hümâyûn ile 20 muharrem 1110'da Belgrad'a müteveccihen Sofya'yı terketmişti. Belgrad'a vüsûlünü müteâkip, Tuna ve Sava nehirleri üzerinde köprüler kurduran sadrâzam, bir çok güçlükler ile karşılaşan sulh müzâkerelerini yürütebilmek için, her an harbe hazır bir vaziyette üç ay kadar burada kalmış ve bu müddet zarfında Karlofça beş devlet arasındaki temaslara sahne olmuş idi. Sulh müzâkerelerinin yoluna girmesi ve kışın bastırması üzerine, Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın 6 cemâziyelevvelde Belgrad'dan hareket ile 10 cemâziyelâhırda Edirne'ye vâsıl olduğunu görüyoruz. Sulh müzâkereleri bir müddet devam ettikten sonra, receb sonlarında osmanlı murahhası Râmî Mehmed Efendi, Nemçe, Leh ve Venedik ile sulh, Rusya ile ise, üç sene için, mütâreke akdine muvaffak olmuş idi (bu müzâkereler hakkında mufassal mâlûmat için bk. *Vekayi-i musâleha*, Millet kütüp., Reşid Efendi kitapları, T.Y., nr. 685). Korlofça muâhedesi [b. bk.] hakkında çok şey söylenebilirse de, devletin o zaman içinde bulunduğu vaziyeti göz önünde tutarak, Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın bu muâhedenin akdi husûsundaki faâliyetini pek haksız bulamayız. Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın beş seneden fazla süren sadâretinin bundan sonraki yılları sulh içinde geçmiş Basra taraflarındaki karışıklık da, Bağdad vâlisi Daltaban Mustafa Paşa'nın 1112 senesi sonlarında Kurna ve Basra'yı fethi ile kolayca sona ermişti [bk. madd. BAGDAD, BASRA]. Amca-zâde Hüseyin Paşa, sulh içinde bu müddet zarfında halka yüklenen vergileri azaltmağa çalışmış, kapudân-i derya Mezzomorta Hüseyin Paşa'nın yardımı sâyesinde, fâideli işler görmeğe muvaffak olmuş, fakat onun vefatından sonra (13 safer 1113), şeyhülislâm Feyzullah Efendi [b. bk.]'nin gittikçe artan tegallübü karşısında, pâdişah nezdindeki itibârını yavaş-yavaş kaybetmeğe başlamış ve buna hastalığı da inzimam edince, Mustafa II.'ya sadâretten affı ricâsında bulunmuş idi. Pâdişah bidâyette buna razı olmamış ise de, hastalığın devamı üzerine, 11 rebiülâhır 1114'te, kapıcılar kethüdâsı ile, mührü Amca-zâde Hüseyin Paşa'dan aldırmış ve hizmetinden memnun olduğunu bildirerek, çiftliklerinden istediğinde oturmasına müsâade etmişti (Râşid, *ayn. esr.*, I, 263b). D. Cantimir (*Histoire de l'Empire Othoman*, Paris, 1743, II, 258—260) ise, bu azlin daha başka şartlar altında vukû bulduğunu yazar. Ona göre, bu azle müncer olan hâdiseler şöyle cereyan etmiştir: Kırım hanı receb 1112'de pâdişaha yolladığı bir mektupta rusların, mütâreke hukümlerini çiğneyerek, Azak ve Voroneş'te iki kuvvetli donanma bulundurdukları gibi, Taganrog'ta da tahkimat yaptıklarını bildirerek, bu husûsları tahkik ettirilmesini pâdişahtan ricâ etmiştir. Mustafa II. bu talebi mâkul görerek, Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın yeğeni olan ve mirâhûr-i evvel bulunan Kıbleli-zâde Ali Bey'i bu işin tahkikine me'mûr etmiştir. Kıbleli-zâde Ali Bey tahkikatı sonunda Kırım hanının yazdıklarını haklı bulmuş ise de, Amca-zâde Hüseyin Paşa, yeni bir harbe mâni olmak için, Kıbleli-zâde'ye hâdiseleri kendi görüşüne göre anlattırmağa muvaffak olmuş idi. Fakat pâdişah, Kırım hanının görüşünde ısrarı üzerine, Kıbleli-zâde'yi sıkıştırmış ve ona hakikati itirâf ettirince, kendisini aldattıklarından dolayı, Kıbleli-zâde'yi katl ve Amca-zâde Hüseyin Paşa'yı da sadâretten azletmiştir. Amca-zâde, bir iki gün Buçuk Tepe kasrında kaldıktan sonra, Silivri civârındaki çiftliğine gitmiş ve aynı ayın sonunda orada vefat ederek naaşı İstanbul'da Saraçhâne-Başı'nda hazırlatmış olduğu türbeye naklolunmuştur. Mezar taşındaki tarih Abdülbâkî Ârif Efendi tarafından düşürülmüştür.

Kaynakların verdiği mâlûmata nazaran, doğru ve iyilik sever bir insan olan Amca-zâde Hüseyin Paşa lâübâli hareketlere göz yummazdı (Râşid, *ayn. esr.*, I, 235a). Muâsırı bulunan ecnebiler de kendisini mükemmel bir kimse ve iyi bir devlet adamı olarak tavsif etmektedirler. Müverrih Naimâ'nın meşhûr tarihini (*Ravżat al-Ḥusayn fī ḫulāṣa aḫbār al-ḫāfiḳayn*) Amca-zâde Hüseyin Paşa'ya ithâf etmesi, onun ilmi himâye ettiğinin en büyük delîlidir. Mevlevî tarîkatine mensûbiyeti olan Hüseyin Paşa, bidâyette babasının mevlevîliği ile istihzâ etmiş ise de, bilâhare o da, babası gibi, tarîkate girerek, Ḳārî Ahmed Dede'nin müntesiplerinden olmuş idi (Sâkıb, *Sefîne-i mevleviyân*, Mısır, 1283, I, 194 v. d.; II, 112 v. d.).

Amca-zâde Hüseyin Paşa tarafından yaptırılarak zamanımıza kadar intikal eden en mühim eser, hiç şüphe yok ki, Anadoluhisarı ile Kanlıca arasındaki yalıdır. İçinde Karlofça muâhedesi ile alakalı bâzı müzâkerelerin de cereyan ettiği bu yalı, XVII. asırda yapıldığını nazar-i itibâra alırsak, İstanbul'un en eski ahşap binâsıdır. İhtivâ ettiği tezyinâtı ve mermer havuzu büyük bir değer taşıyan bu yalı hakkında pek

çok şey yazılmış olup, bunlar meyanında bilhassa İstanbul şehri muhibleri cemiyetinin 1915'te Paris'te neşrettiği *Le Yali des Keuprali à Anatoli-Hisar*'ı zikretmek lâzımdır. Son senelerde yıkılmak tehlikesine mârûz kalan bu eser Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun himmeti ile (*Türkiye turing ve otomobil kurumu belleteni*, İstanbul, 1947, nr. 156, s. 8 v. d.), yıkılmaktan kurtulmuştur. Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın 1112 senesinde Edirne'nin şark tarafındaki bir tepe üzerinde yaptırdığı Buçuk Tepe kasrı, vefatından bir az sonra harap olmağa başlamış (Örfî Mahmud Ağa, *Edtrne tarihçesi*, Üniversite kütüp., nr. 3612) ve bugün mezkûr kasırdan hiç bir iz kalmamıştır. Hüseyin Paşa'nın yaptırdığı hayrâta gelince, İstanbul'da Saraçhâne-Başı'ndaki mescit, dürülhadîs, kütüphâne ve sebilden başka Edirne'de Taşlık câmiinde bir şadırvan, Üsküfçi mahallesinde ve Arabacılar meydanında iki çeşme yaptırdığı ve bilhassa ikincisinin çok güzel olduğu mâlûmumuzdur (*Riyâz-i belde-i Edirne*'den naklen bk. Osman Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul, 1940, s. 107).

Bibliyografya: Başvekâlet arşivi. *Mühimme defteri*, 98 (s. 235), 99 (s. 140), 100 (s. 119, 131), 101 (s. 32, 37, 40, 81, 90), 102 (s. 3 v. dd., 17 v. dd., 22, 24 v. dd., 29, 31, 33 v. dd., 38 v.d., 63, 65, 69, 76, 106, 110, 115, 119, 138, 205), 103 (s. 49, 73 v.d., 77), 104 (s. 27, 30, 33—37, 41, 45 v.d.), 105 (s. 73, 86, 88), 106 (s. 5, 30, 36, 38, 42, 44, 51, 73, 102, 118, 191, 210, 321, 375), 108 (s. 193, 268, 415, 417), 110 (s. 21, 49 v.d., 61, 79, 88, 107 v.d.), 111 (s. 114'ten itibâren Hüseyin Paşa'nın sadâretine âittir), 112 (s. 96, 324, 335, 357); Başvekâlet arşivi, *Nâme-i humâyûn defteri*, nr. 5, s. 326, 432, 442—668; Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silaḥdar Tarihi*, II, s. 615,619; ayn. mll. *Nusretnâme* (250a, 368b v.d., 371a, 375a, 382a, 404a v.d., 406b, 484a v.d.); Râşid, *ayn. esr.*, I, 171b,192b 207b v. dd., 211a, 225b, 228a v. dd., 261a v. dd. 262a, 264b, 273a, II, 180b; Mustafa Zühdî, *Tarih-i Oyvar* (Üniversite kütüp., T.Y., 2488, 70b, 71a, v. dd.); Şânî-zâde, *Tarih*, IV, 104; Paul Lucas, *Voyage au Levant* (La Haye, 1709), II, 154; Ricaut, *Histoire de l'Empire ottoman* (La Haye, 1709), III, 280 v.d., 299, 328 v.d.; Dela Motraye, *Voyages* (La Haye, 1727), I, 201 v.d.; Sagredo, *Histoire de l'Empire ottoman*, Amsterdam, 1732, VII, (1698 vekayii arasında); Mignot, *Histoire de l'ottoman* (Paris, 1771), s. 517 v.dd; Bonnac, *Memoire historique sur lambassade du France a Constantinople* (1894), s. 114, 116; Nâbî, *Divan* (Bulak, 1257), s. 49 v.dd.; Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281), I, 91 v.d.; ayn. mll., *Münşaât-i Nâbî* (husûsî kütüp.,); Şehrî-zâde Said, *Zubdat al-aḫbâr al-muta'alliḳa bi 'l-bihâr* (Üniversite kütüp., T.Y., nr. 2548, 343a v.dd.); Râmiz, *Kapudânân-ı derya* (İstanbul, 1261), s. 75; Cemal Tukin, *Boğazlar meselesi* (İstanbul, 1947), s. 27, not 1; İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez teşkilâtı* (Ankara, 1948), s. 66, 148, 290, not 1; Z. Kanışkan, *Amca-zâde Hüseyin Paşa* (Edeb. fak., tez, nr. 286); İzzet Kumbaracılar, *İstanbul sebilleri* (İstanbul, 1938), s. 29; *Arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1938), I, 39. (ORHAN F. KÖPRÜLÜ.)

HÜSEYİN PAŞA. ḤUSAYN PAŞA, DELİ (?—1659), XVII. asır osmanlı vezîrlerinden olup, Bursa Yenişehiri'nde doğmuştur (Vecîhî, *Tarih*, Köprülü kütüp., Hâfız Ahmed Paşa kısmı, nr. 255, 190 b). Muḥibbî (*Ḫulâṣat al-aṯar fi 'l-a'yân al-ḳarn al-ḥâdî 'aṯar*, Kahire, II, 123) onun Karaman vilâyetine tâbî Beyşehir'de ve 'Aṭâ (*Tarih*, İstanbul, 1293, II, 217)'da Kastamonu'da doğduğunu kaydederlerse de, Bursa Yenişehiri'nden neş'et etmiş olması daha muhtemeldir. Hüseyin, İstanbul'a geldikten sonra, evvelâ eski saray ve sonra yeni saray baltacıları arasında terbiye edilmiştir. Rivâyete göre, İstanbul'a gelen İran elçisi İran'dan getirdiği bir yayı pâdişah Murad IV.'a takdim etmiş ve bu yayı boşaltıp, tekrar kurmak husûsunda sarayda tertip olunan bir müsâbakada hiç bir şahsın muvaffak olamaması üzerine, pâdişahın emri ile, mezkûr yay, Ağa dâiresi kapısı önünde asılarak, bu yayı tekrar kuracak olan yiğitin pâdişaha bildirilmesi emredilmişti. Bu esnâda Ağa dâiresinde hizmet eden Deli Hüseyin yayı yeni baştan kurmuş ve bu keyfiyet pâdişaha haber verilince, Murad IV. Hüseyin'e aynı ameliyeyi huzûrunda bir kaç kere tekrarlattığı gibi, İran elçisi yanında bir kere daha tecrübe ettirmişti (Naimâ, *Tarih*, İstanbul, VI, 399). Murad IV. Hüseyin'in kuvvetini, bilhassa pervâsız konuşmasını ve delişmen hareketlerini takdir ederek, bâbüssaâde ağasına: — „Huzûrumdan bir an dahi ayrılmasın" — demiş ve bu suretle Hüseyin pâdişahın mukarripleri arasına dâhil olmuş idi. Kısa bir zamanda küçük imrahorluğa yükselen Hüseyin Ağa'nın bir müddet sonra büyük imrahorluğa getirildiğini görüyoruz (Naimâ, *ayn. esr.*, VI, 400). Murad IV.'ın Edirne seyahatine büyük imrahor olarak iştirâk eden Hüseyin Ağa, burada bulundukları sırada, 4 muharrem 1042 (20 temmûz)'de vezâret pâyesi ile birlikte kapudân-i deryâlığa getirilmiştir (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr fî asfâr al-biḥâr*, İstanbul, 1141). Bir müddet sonra açılan Revan seferine kapudân-i deryâ olarak iştirâk eden Hüseyin Paşa donanma hizmetini tersâne kethüdâsı Piyâle Bey'e tevdî eyledikten sonra (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*), deryâ kalemine tâbî zuama ve timar ehli ile (Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1297, s. 757) Revan muhâsarasında şehrin Tebriz kapısı karşısında metrise girmişti. Muhâsaranın ikinci gecesi, Silâhdar Mustafa Paşa ile birlikte, Gürcü kalesi (Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *Tarihçe-i feth-i Revan ve Bagdad*, M. Fuad Köprülü husûsî kütüp., yazma nüsha, 73b), diğer ismi ile, Gözcü-Tepe (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 171; Naimâ, *ayn. esr.*, III, 255) yahut Havâle-Tepe (Solak-zâde, *ayn. esr.*, *göst. yer*)'ye 10 top yerleştirmiş ve bu suretle mahsûrların vaziyeti epeyce güçleşmişti. Bu toplar bilhassa kalenin muhâfızı olan Emîr Gûne Han'ın sarayını döğüyordu. Revan'ın fethinden sonra İran Azerbaycanı üzerinde harekâta iştirâk eden Hüseyin Paşa sefer dönüşünde Diyarbekir'e kadar ordu ile berâber gelerek, burada iken, 9 cemâziyelevvel 1045 (21 teşrin II. 1635)'te, kendisine Mısır vâliliğinin verilmesi üzerine (Solak-zâde, *ayn. esr.*, s. 363), 11 cemâziyelevvel 1045 (23 teşrin II. 1635)'te Mısır'a müteveccihen Diyarbekir'den ayrılmış idi (Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *ayn. esr.*, 75b). Mısır vâliliğinde bir sene dokuz ay kadar bir zaman kaldıktan sonra, bâzı gayr-i meşrû hareketleri yüzünden, rebiülevvel 1047 (temmûz/ağustos 1638)'de İstanbul'a dönmesi emredilmişti (Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *Ravżat al-abrâr*, Bulak, s. 595). Rebiyülâhırda İstanbul'a gelince, has bahçedeki Sırça sarayda (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, İstanbul 1928, I, 178, diğer bir rivâyete göre, kapıcılar dâiresinde Kara Çelebî-zade Abdülaziz, *ayn. esr.*, *göst. yer.*) hapsolunarak, sorguya çekilen Hüseyin Paşa'nın Mısır defteri teftiş edilip, ne kadar serveti varsa hazîne nâmına müsâdere olunması ile iktifâ edilmiştir.

Emlâkinin müsâderesinden sonra, Hüseyin Paşa'nın serbest bırakıldığını ve kısa bir zamanda pâdişah nezdindeki eski itibârını kazanarak, vezâret pâyesini tekrar elde ettiğini görüyoruz. Bundan sonra pâdişah üzerinde sağlâm bir nufûz te'sis etmiş ve Murad IV. bir çok emirlerini onun vâsıtası ile icrâ eder olmuş idi (Naimâ, *ayn. esr.*, III, 331 v. d.). Murad IV.'ın Bagdad seferine, müsâhip olarak iştirâk eden Hüseyin Paşa yolda, ordu Konya'ya bir menzil mesâfede kâriz başına vâsıl olduğu zaman, Anadolu beylerbeyiliğine tâyin olundu. Bagdad muhâsarasında Anadolu askeri ile, bir rivâyete göre, Ak-Kapı (Nazmî-zâde Murtaza, *Gülşen-i hulefâ*, İstanbul, 1143, s. 78)'da diğer bir rivâyete göre, Karanlık-Kapı (Ferâizî-zâde, *Gülşen-i maârif*, İstanbul, 1262, I, 695)'da veya Karanlık-Kapı'dan ötede (Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *Tarihçe-i feth-i Revan ve Bagdad*, 81 b) metrise girdi. 8 receb 1048 (15 teşrin II. 1638) gecesi, Silâhdar Mustafa Paşa ile müştereken, Karanlık-Kapı karşısına 20 top tâbiye etmeleri (Nazmî-zâde Murtaza, *ayn. esr.*, *göst. yer.*) nazar-i itibâre alınırsa, Hüseyin Paşa'nın Karanlık-Kapı mıntakasında muhâsaraya iştirâkini kabûl etmek lâzımdır.

Hüseyin Paşa Bagdad muhâsarasında kendi mıntakasına rastlayan iki kuleyi zaptettiği gibi, Bagdad içindeki sokak muhârebelerinde de büyük bir şecâat göstermiş ve içkaledeki Narin kuleyi (Acem burcu), bir bölük asker ile, ele geçirmişti (Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *ayn. esr.*, 82a).

Bagdad'ın fethinden sonra, Murad IV. pek çok sevdiği ve takdir ettiği musâhibinden ayrılmamak için, Anadolu eyâletini Gürcü Mehmed Paşa'ya tevcih ve Hüseyin Paşa'yı tekrar kubbe vezîrliğine tâyin ederek, rikâb-i hümâyûnunda İstanbul'a getirdi. İstanbul'a avdetinden az sonra sadrâzam Kara Mustafa Paşa aleyhine teşekkül eden Silâhdar Mustafa Paşa ve şeyhülislâm efendinin hazırladıkları gizli harekette, üçüncü şahıs olarak, bulundu ve bu suretle sadrâzamı İstanbul'da himâye eden sadâret kaymakamı Tabanı-Yassı Mehmed Paşa'nın katli hâdisesinde müessir rol oynadı; maktûl vezîrin yerine, sadâret kaymakamlığına (20 şâban 1049 = 16 kânun I. 1639) tâyin olundu (Naimâ, *ayn. esr.*, III, 421 v.d.). Fakat Hüseyin Paşa bundan sonra gâyet basîretli hareket ederek, esâsen İstanbul'a avdete me'zûn olan sadrâzamı gücendirmemek için, elinden geleni yaptı. 20 gün kadar süren sadâret kaymakamlığında sadâreti alâkadar eden hiç bir mesele üzerinde bir karar vermediği gibi, hattâ defterhâneyi dahi mühürleterek, sadrâzamın avdetini beklemişti. Bu hareket tarzı Hüseyin Paşa'ya sadrâzamın dostluğunu te'min ettiği gibi, Murad IV.'ın ölümü üzerine, sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın rakiplerini ve muhâliflerini İstanbul'dan uzaklaştırmağa başlamasına rağmen, Hüseyin Paşa merkezde kalabilmişti. Bir müddet sonra, şevvâl 1049 (kânun II. 1640)'da, ikinci defa olarak, kapudân-i deryâlığa getirildi (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 221). Hüseyin Paşa kapudân-i deryâ olunca, bir müddetten beri Karadeniz ticâretini bozan rus-kazak korsanlarına karşı Karadeniz emniyetini te'mine me'mûr oldu. Donanma ile Karadeniz'e çıkan Hüseyin Paşa korsan yataklarını bastırarak, 30 kadar rus ve kazak korsan gemileri ele geçirdi ve bunları İstanbul'a gönderdi. Bu esnâda

kapudân-i deryâlığa tâyininden 8 ay sonra, Özi muhâfazasına naklolunmakla, donanmayı Piyâle Bey'e teslim ederek, Varna'da karaya çıktı ve yeni vazifesine gitti (20 cemâziyelevvel 1050 = 7 eylûl 1640). 1051 ilk baharında Azak kalesini istihlâsa me'mûr kuvvetlere serdar tâyin olunmakla, Azak muhâsarasına Silistre kuvvetleri ile hareket ederek, yeni kapudân-i deryâ Siyavuş Paşa, yeniçeri kethüdâsı Haydar Ağa-zâde, Kırım hanı Bahâdır Giray ve Kefe vâlisi Yusuf Paşa ile birlikte muharrem 1051 (nisan 1641)'de Azak kalesini muhâsara etti. Mühimmâtın bitmesi, kapudân-i deryâ Siyavuş Paşa ile anlaşmazlıkları kalenin fethini geciktiriyordu. Kasımın girmesi üzerine, Azak muhâsarasını kaldırarak, receb 1051 (teşrin I. 1641) tarihinde avdet etti. Bir müddet sonra, zilkâde 1051 (şubat 1642)'de Bosna vâliliğine getirildi. Burada bir müddetten beri bozulmuş olan âsâyişi ve sükûnu tekrar te'sis etti. 1053 (1643)'te mâzûlen İstanbul'a avdet ettikten az sonra, Bagdad vâliliği ile, merkezden uzaklaştırıldı. Onun 25 muharrem 1054 (4 nisan 1644)'ten aynı senenin 9 recebine (12 eylûl) kadar süren Bağdad vâliliği esnâsında vilâyette asâyişin te'minine muvaffak olduğunu ve bâzı imar hareketlerinde bulunduğunu görüyoruz. Şatt üzerinde, İran istilâsı esnâsında harâp olan Kameriye câmiinin ihyâsını ve mezkûr câmiin vakfı bulunmadığı cihetle, câmi hademesinin maaşlarını hazîne-i âmire masrafları içine almasını bu arada zikredebiliriz (Nazmî-zâde Murtaza, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). Bağdad vâliliğinden Sultan İbrahim'in musâhipliği vazifesi ile ayrılan Hüseyin Paşa, rakiplerinin te'siri ile, İstanbul'a geldikten 20 gün sonra, şâban 1054 (teşrin I. 1644)'te Budin valiliğine getirilerek, merkezde uzaklaştırıldı. Girit seferinin açılması ve Hanya'nın zaptı üzerine, vezîr-î sâni pâyesi ve Mora eyâleti arpalığı ile, Hanya muhâfazasına me'mûr oldu. Kendisi ile berâber Girit'e sevkedilen kuvvet ile Anaboli limanına gelen Hüseyin Paşa kuvve-i seferiyeyi Girit adasına getirmeğe me'mûr 11 parça bey-gemilerine binerek hareket etti; fakat yolda, baş-gösteren bir fırtına üzerine, Benefşe'ye iltîcâya mecbûr kaldı. Bir taraftan mevsimin müsâadesizliği ve diğer taraftan Mora kadısından aldığı bir telhis üzerine, Osmanlı kuvve-i seferiyesinin hareketini Çuka adasında beklemekte olan Venedik donanmasına karşı şaşırtıcı bir tedbir olarak, Benefşe'de kışlayıp, ilk baharda Girit'e geçeceğini etrafa yaydı ve zâhiren kışlak tedbirleri aldı. Burada İstanbul'dan yardım talebinde bulunmuştu. Hüseyin Paşa'nın Benefşe'de kışlayacağını duyan Venedik donanması, beklemenin fuzûlî olduğuna kanâat getirerek, Çuka'dan Venedik'e müteveccihen hareket ettiğinden, az sonra Hüseyin Paşa'ya 7 parça kadirga ve 10 parça Rodos gemisi ile İstanbul'dan yardıma gelen tersâne kethüdâsı Ammarzâde'nin himâyesinde Benefşe'de bulunan zahireyi de berâberine alan Hüseyin Paşa 3 günde kolaylıkla Hanya'ya vâsıl oldu (15 zilkâde 1055 = 2 kânun II. 1646).

Hüseyin Paşa Hanya muhâfızı Küçük Hasan Paşa'dan şehri teslim aldıktan sonra, getirdiği mevâcip ve zahîreyi orduya tevzî etti. Onun Girit'e gelmesi Girit mücâhitleri üzerinde çok müsbet bir te'sir hâsıl etmişti. Osmanlı kuvvetleri Hanya kalesinin fethini tamamlamakla berâber, henüz kale hâricinde nufûzunu te'sis edemediği gibi, Venedik kuvvetleri de zaman-zaman Hanya üzerine tazyik etmekten hâlî değillerdi. Hüseyin Paşa, Hanya muhâfızlığına tâyininden sonra, ilk tedbir olarak, Girit'in yerli halkını osmanlı idâresine ısındırmak maksadı ile, bâzı teşebbüslerde bulunduğu gibi, Venedik baskınlarına karşı harekete geçerek, kısa bir müddet içinde Hanya-Tuzla mıntakasının düşmandan temizledi. Deniz tarafından adadaki osmanlı kuvvetleri tamâmen piyâde olup, süvârî kuvveti adaya geçirilmediğinden, Venedik veya Rum çetelerini tâkip etmek mümkün olmuyor ve dağ köyleri osmanlı hâkimiyetini tanımamakta ısrar ediyordu. Buna karşı Hüseyin Paşa, muhtelif suretlerle elde edilen binekleri toplatarak, adada bir süvârî kuvveti meydana getirdi. 1646 senesi yazında Girit serdarı Sultan-zâde Civan Kapıcı Mehmed Paşa'nın arzusu üzerine, Suda muhâsarasında bulundu. Serdarın 21 cemâziyelâhır 1056 (15 ağustos 1646) tarihinde vefatı üzerine, adadaki en kıdemli kumandan olmak hasebi ile, muhâsaraya devam etti. Az sonra şâban 1056 (eylûl 1646)'da Girit serdarlığına tâyin olundu. Bu vaziyet karşısında Hüseyin Paşa Girit'te bulunan ümerâyı toplayarak, bir meclis akdetti. Bu mecliste Suda limanının kara cihetinden muhâsara imkânının zorluğu ve deniz tarafından ise, osmanlı donanmasının kifâyetsiz olmasından dolayı, Suda muhâsarasına devamın bir netice vermeyeceği anlaşılarak, Resmo muhâsarasına karar verildi ve Suda üzerinde bir mıkdar kuvvet ile Çukadar Mustafa Paşa bırakılarak, Resmo üzerine hareket olundu. Hüseyin Paşa, 26 şâban 1056 (7 teşrin I. 1646)'dan 5 şevvâl 1056 (14 teşrin II. 1646)'ya kadar devam eden muhâsaradan sonra, Resmo kalesini zaptetti. Bu fetih üzerine pâdişah Hüseyin Paşa'yı tebrik ve İskemleci-Başı'yı Girit'e göndererek, bâzı hediyeler ile taltif etti (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 289). Bu suretle Hüseyin Paşa Girit'e

tâyininden beri, Kisamo, İstirni, Değirmenlik, Granbosa, Milâpotomo ve Resmo olmak üzere, 6 kale ve müstahkem mevki fethetmiş ve adanın şark cihetini tamâmiyle türk kâkimiyeti altına almış idi. O 1647 kışını Resmo'da geçirdi. Şehirde bir kiliseyi, Sultan İbrahim nâmına, câmi hâline ifrağ eylediği gibi kendi nâmına da bir câmi, medrese ve hamam inşa ettirdi. Şehri ve kaleyi yeniden imâr ederken, Kandiye muhâsarası hazırlıklarına başladı. 17 rebiülevvel 1057 (22 nisan 1647) tarihinde, Kandiye muhâsarasına başlanmak üzere, Resmo'dan hareket eden Hüseyin Paşa evvelâ Kandiye civarındaki müstahkem mevkileri birer-birer zaptetti. Fakat osmanlı donanmasının Boğaz önünde mağlûp olması üzerine, Kandiye muhâsarası için icâp eden levâzım ve mühimmât ile lağımcı, istihkâmcı v.b. gibi, kuvvetlerin adaya gönderilmemesi Kandiye muhâsarasını kalenin duvarları önünde durdurmuş idi. Bu vaziyet karşısında Hüseyin Paşa 1648 kışını Kandiye önünde geçirdi. Fakat ertesi yaz dahi osmanlı donanmasının lâzım gelen yardımı Girit'e nakledememesi Girit'teki mücâdeleyi yavaşlatmağa başladı. Hüseyin Paşa bu tarihe kadar, Kandiye kalesi hâric, adayı tamâmiyle zaptetmiş ve orada osmanlı otoritesini te'sis etmişti. Bu arada vukû bulan Sfakya isyanını da kolaylıkla bastırmış idi.

Girit'e muhtac olduğu yardımların naklolunamaması, adadaki osmanlı kuvve-i seferiyesini ancak o tarihe kadar zaptolunan kale ve müstahkem mevkileri muhâfaza edebilecek bir hâle getirmişti. Hüseyin Paşa 6 ramazan 1059 (13 eylûl 1649) tarihinde, üçüncü defa olarak, Kandiye üzerine taarruz etti. Fakat bir netice alamayınca, şehri abluka altında tutmağa karar vererek, çekildi. Kandiye'yi kontrol altında tutacak olan kalenin plânlarını hazırlatarak, İnâdiye ismini verdiği bu kaleninin plânlarını ve tahminî masraf defterini, kapıcıbaşı İbrahim Ağa vâsıtası ile, İstanbul'a gönderdi. İstanbul'da yapılan tetkiklerden İnâdiye kalesinin binâsı için gereken 250.000 kuruşun tahsisine imkân olmadığı anlaşıldığından, Girit defterdarı Mehmed Paşa'nın teklifi üzerine, İnâdiye kalesi masrafları Girit vâridâtından alınmak üzere, inşası Hüseyin Paşa'ya bildirildi; Hüseyin Paşa'nın Girit vâridâtının buna mütehammil olmadığını arzetmesine rağmen, İnâdiye inşaatında ısrar edildiğinden, serdar kaleyi, bâzı tedbirler alarak, dört buçuk ay içinde tamamladı (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 357 v.d.). Hüseyin Paşa beş seneden beri bulunduğu Girit adasında bir taraftan adım-adım adayı zaptederken, diğer taraftan aldığı tedbirler ve tanzim ettiği nizamlar ile yerli halkı türk idâresine ısındırmış, yer-yer imar hareketlerinde bulunmuş ve adada mazbut bir vergi sistemi meydana getirmişti. Fakat İstanbul'daki devlet erkânının Hüseyin Paşa'yı ve Girit işlerini takdir etmeyerek, lâzım gelen ikmâl ve yardımları yapmaması adanın tamâmiyle fethini geciktirdiği gibi, Hüseyin Paşa üzerinde de fena te'sirler icrâ etmişti. İnâdiye kalesinin inşası ile baş-gösteren Girit vâridatı meselesi ve Girit vergi tahririnin yeniden yapılması için, Girit'e yeni defterdarların tâyini Hüseyin Paşa'yı İstanbul'a karşı epeyce gücendirmişti; bu sırada bir müddetten beri mevâcibini alamayan askerin paşanın otağını yağma etmesi üzerine (Kara Çelebi-zâde Abdülâziz, *Zayl-i revżat al-abrār*, Üniversite kütüp., nr. 3272, s. 31 v.d.), istifâ etmek istedi ise de, kabûl edilmeyerek vazifesinde kalması kendisine bildirildi (Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*). Bir müddet sonra, 2 cemâziyelevvel 1066 (28 şubat 1656) tarihinde, Süleyman Paşa'nın azli üzerine şecâati ile meşhûr olan Hüseyin Paşa: — „Eğer senin vücûdun Girit eezîresinde lâzım değilse, karadan gelesin, eğer harekette din ve devlete zarar terettüp edicek mahzûr varsa, hizmet-i muhâfazada olasın" — tenbihi ile, sadârete tâyin ve sadâret mührü ve ferman, kapıcılar kethüdâsı ile, Girit'e gönderildi (Naimâ, *ayn. esr.*, VI, 144). Fakat sadârete tâyininin akabinde baş-gösteren yeniçeri isyanı üzerine, kaymakam Surnâzen Mustafa Paşa'nın teşvikı ile, sadâret mührü henüz Hüseyin Paşa'ya vâsıl olmadan, sipâhî Mehmed Ağa vâsıtası ile, 6 mart 1656'da alınarak, önce Surnâzen Mustafa Paşa'ya, fakat âsîlerin arzusu üzerine, 3 saat sonra Siyavuş Paşa'ya verildi (Vecîhî, *ayn. esr.*, 64a v.d.). Bir müddet sonra Hüseyin Paşa 1068 (1658) tarihinde, Girit'te gösterdiği gevşeklik ve Kandiye üzerindeki faâliyetsizliği sebep gösterilerek, azil ve Edirne'ye dâvet olundu. 12 şevvâl 1068 (12 temmûz 1658) cuma günü Edirne'ye gelen Hüseyin Paşa padişah tarafından kabûl olundu. Sadr-âzam Köprülü Mehmed Paşa, Hüseyin Paşa'nın Girit'teki seferî kuvvetlere tahsis olunan parayı sûistimâl ettiğini ve Kandiye'nin fethinde gevşeklik gösterdiğini ileri sürerek, halk arasındaki şöhretine rağmen, katledilmesini arzu ediyordu. Köprülü Mehmed Paşa bu suretle sadâret makamı için kuvvetli bir rakibinden kurtulmuş olacaktı. Fakat Hüseyin Paşa'yı şeyhülislâm Bolevî Mustafa Efendi, dârüssâade ağası Solak Mehmed Ağa, reisülküttâb Şâmî Mehmed Efendi ve Vâlide Sultan himâye ettiklerinden, Köprülü Mehmed Paşa 14 şevvâl 1068 (14 temmûz 1658)'de onu üçüncü defa kapudân-i deryâlığa inhâ etmeğe mecbûr oldu

Hüseyin Paşa, sadrâzamın kendi hakkında beslediği emelleri öğrenmiş olduğundan, kapudân-i deryâlıkta gâyet dikkatli hareket ederek, hattâ o tarihe kadar âdet olan deryâ beylerinin kapudân-i deryâya takdim etmekte oldukları hediyeleri almaktan dahi ictinâp ile, sadrâzamın kendi aleyhinde bulunmasına mâni olmağa çalıştı. Bunun üzerine sadrâzam Hüseyin Paşa'yı 7 rebiülevvel 1069 (13 kânun I. 1658)'da Rumeli beylerbeyliğine nakletti. Kapudân-i deryâlığı esnâsında mevcut servetini tamâmiyle sarfetmiş olan Hüseyin Paşa, geniş salâhiyetler ile Rumeli'ye tâyin olununca, kapı halkının masraflarını karşılamak üzere, halktan bir mıkdar cerime talebinde bulundu. Esâsen Köprülü Mehmed Paşa tarafından bütün harekâtı tâkip olunan Hüseyin Paşa'nın bu gayr-i kanunî talebi üzerine, Filibe kadısı Süleyman Efendi'nin tanzim ettiği zulüm defteri ve Rumeli'den gelen şikâyetçiler pâdişaha bildirilince, pâdişah Mehmed IV. onu azil ile İstanbul'a gelmesini emretti. Rebîülâhır 1069 (kânun II. 1659)'da İstanbul'a avdet eden Hüseyin Paşa, pâdişah huzûrunda isticvap olunduktan sonra, Yedikule zındanına hapsedildi ve bütün dostlarının ricâlarına rağmen, affolunmayarak, iki gün sonra katil ve büyük yaldızlı kapı karşısında defnolundu. Bugün aynı mahalde bulunan üsküf serpuşlu kitâbesiz mezar Hüseyin Paşa'ya âittir (Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1336, I, 86). Hüseyin Paşa'nın katli tarihi hakkında muhtelif kayıtlar mevcut ise de, vefatının 1069 rebîülâhırda vukû bulduğu, onunla aynı zamanda yaşamış olan müverrihlerin (Kâtib Çelebî, *Takvîm al-tavârîḫ*, İstanbul, 1143, s. 136) kayıtları ile sâbittir.

Halk arasında „er" ve bilhassa cerbezeli hareketleri ve bâlâ-pervâz sözlerinden dolayı, „deli" ismi ile tanınmış olan Hüseyin Paşa kuvvetli bir vücut yapısına mâlik ve cesûr bir vezîr olarak görülmektedir. Revan ve Bağdad muhâsaralarındaki şecâati ve bilhassa Girit'te gösterdiği gayretler ile, zamanında halk arasında, harikulâde bir şöhret kazanmış idi. Şüphe yoktur ki, Hanya, Kandiye ve Ayatodori kaleleri hâric, Girit adasının fethinde büyük hissesi vardır. aldığı tedbirler ile ada halkını kendine bağlamış ve bilhassa Girit rumları arasında islâmiyetin yayılmasına gayret etmiş idi. Girit'te ordunun ihtiyaclarını karşılamak için yaptırdığı su yolları, çeşmeler ve kalelerde binâ ettirdiği câmiler arasında Hanya, Resmo, İnâdiye câmileri ile Resmo'da inşâ ettirdiği medrese ve dârülhadîs ve Resmo hâricinde Resmo suyu kenarında te'sis ettiği bir zâviye ve mescid bilhassa zikre şâyândır.

Bibliyografya: Metinde zikrolunan eserlerden başka bk. Abdurrahman Paşa, *Vekayinâme* (Millet kütüp., Hakim-oğlu Ali Paşa kısmı, nr. 701, s. 130, 195, 205, 207); Mehmed Halife, *Tarih-i gılmânî* (İstanbul, 1346), s. 36; Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *Ravżat al-abrār* (basılmamış kısım, Millet kütüp., Ali Emîrî kitapları, nr. 1158, s. 16b, 28b); Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), II, 438, 440, 447; Vecihî, *Tarih* (Köprülü kütüp., Hâfız Ahmed Paşa kısmı, nr. 255, 4b, 16a, 20a, 33a, 64a, 65a 95a); Abdurrahman Sabrî, *Defter-i ihbâr* (Veliyüddin kütüp., nr. 2418, s. 51b), Takvim mâhiyetindeki eserler ekseriya vekayi senelerini tesbit etmekle iktifa etmişlerdir; bunlardan yalnız Hafîd Efendi'nin *Safînat al-vuzarā* (Süleymaniye kütüp., Hafîd Efendi kitapları, nr. 245, s. 5b, 6a, 7b)'sı onun kapudân-i deryalığı hakkında bir az tafsilât vermektedir. Ecnebî tarihlerden Rycaut, *The History of the Turkish Empire* (London, 1680), s. 25; Kantemir, *History of the Ottoman Empire*, s. 514; Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Hamburg, 1840); J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trc. Mehmed Atâ), İstanbul, 1332, 1947, IX, 209, 215, 231, 267 ve XI, 33 v.dd. 47 ve bilhassa Galibert, *Histoire de Venise* (Paris, 1847; X, s. 402 v.d.), Venedik kaynaklarından faydalanması bakımından, Hüseyin Paşa'nın Girit muhârebeleri hakkında mühim mâlûmatı ihtivâ etmektedirler.

(İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

HÜSEYİN PAŞA. (?—1803) ḤUSAYN PAŞA, KÜÇÜK. Ufak-tefek olmasından dolayı *küçük* lekabı verilmiş olup, efendisi Silâhdar İbrahim Paşa tarafından bir gürcü köle olarak, 1181 (1767/1768) yılında Sultan Mustafa III.'ya hediye edilmiş ve pâdişahın sarayında süt kardeşi Sultan Selim III. ile berâber büyümüştür. Sultan Selim, 11 receb 1203 (7 nisan 1789)'te tahta çıkınca, Hüseyin'i kendisine baş çukadar tâyin ve bundan bir kaç sene sonra, 16 receb 1206 (10 mart 1792)'da, kapudan-paşalığa tâyin etti. Bu mevkide kaldığı 12 yıl zarfında kendisine bu husûsta geniş salâhiyetler veren Selim III.'in islâhat plânlarına uyarak, donanmayı ve tersâneyi en iyi ingiliz ve fransız örneklerine göre ve yabancı teknisyenlerin yardımı ile, Avrupa âyârında islâh etti ve bundan dolayı modern osmanlı denizciliğinin bânisi olarak, bihakkın şöhret kazandı. Donanma kumandanı sıfatı ile kendini göstermek husûsunda pek az fırsat buldu; Ege denizinde senelik cevlanlarında, adaları vurmak suretiyle, yunan isyanına sebebiyet vermiş olmakla itham edilir; diğer taraftan bu sularda korsanlığın kökünü kazımağa v. b. arasında 1792 yılında denize ilk çıkışında Lambro Katsoni (Canziani)'nin filo tillasını imhâya ve hempâsı kötü şöhretli Kara-Katzanis'i yakalamağa muvaffak oldu. Her ne kadar ordu kumandanı olarak tecrübesi yokise de, 1798 yılında saraya isyan eden vidinli Pazvandoğlu'na karşı İstanbul'u korumak üzere, techiz edilmiş olan ordunun baş-kumandanlığına getirildi; Vidin'i aylarca denizden ve karadan kuşattıktan sonra, son baharda, muvaffakiyet elde etmeden, çekilmeğe mecbûr oldu. 1800 yılında donanma ile aylarca İskenderiye önünde dolaştı ve ertesi sene, Mısır'ı tekrar zapt için, ingiliz donanması ile birleşti. 1801 martı iptidâsında, İskenderiye'de karaya çıktıktan sonra, 6.000 kişilik bir kıt'a ile, ingilizler tarafından fransızlara karşı yapılan ve fransızların Mısır'dan çıkarılmaları ile neticelenen, sefere iştirâk etti; şâban 1216 (kânun I. 1801) iptidâsında İstanbul'a döndü; burada Mısır'ın ikinci fâtihi olarak karşılandı ve pâdişah tarafından büyük ihsanlara nâil oldu. Sonra 23 şâban 1218 (7 kânun I. 1803)'de henüz 46 yaşında iken, karısı Esmâ Sultan'ın Boğaziçi'nde Kuru-Çeşme'deki sayfiyesinde öldü. Eyyûb'deki türbesi uzun zaman pâyitahtın görülmeğe değer yapılarından biri oldu; mezar taşında tarihçi Vâsıf'ın yazmış olduğu kitâbe daha az meşhûr değildir (bk. Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, II, LXVIII; Vâṣıf, *Tārīḫ*, s. 11).

Bibliyografya: Cevdet, *Tarih*, VII, 369 v. d.; Atâ, *Tarih*, II, 193—198; *Sicill-i osmânî*, II, 218. (J. H. MORDTMANN.)

HÜSEYİN PAŞA. [Bk. MEZOMORTA.]

HÜSEYİN RAHMİ. ḤUSAYN RAḤMİ GÜRPINAR (1864—1944), tanınmış türk romancısı. Muhtelif edebî nevilerde eser vermekle berâber, İstanbul halkını bütün husûsiyetleri ile canlandıran roman ve küçük hikâyeleri ile şöhret kazanmıştır. Hüseyin Rahmi'nin annesi, Safranbolu'da doğmuş safrancılar kethüdâsı Hacı Mehmed Efendi'nin torunu Ayşe Hanım'dır; babası Kitâbî Osman Efendi'nin torunu ve türk-rus harbinde bir kolunu kaybettiği için, Çolak lekabı ile anılan Hüseyin Efendi'nin oğlu Mehmed Said Paşa olup, bu zât eski tarzda şiirler de yazardı. Babası hunkâr yâveri bulunduğundan, Beşiktaş sarayına yakın bir yerde, Bağ-odaları denilen evlerden birinde oturuyorlardı.

Hüseyin Rahmi 3—4 yaşında bulunduğu sırada, annesi 22 yaşında vefat etti; muharririmiz hayattan yediği bu ilk darbenin sızısını, yıllarca sonra, yetmiş yaşında iken, yazdığı hâtıralarında bütün canlılığı ile yaşatır. Babasının me'mûriyeti dolayısı ile bir ara Girid'e gitmiş olan Hüseyin Rahmi, anne-annesinin Aksaray'da Yâkub Ağa mahallesinde oturduğu evde büyüdü. Önce, Yâkub Ağa mahalle mektebinde, sonra Mahmudiye rüşdiyesinde okudu; daha sonra Mahrec-i aklâm'a devam etti; Tâhir Bey adlı bir zâttan da ayrıca fransızca dersi aldı. 1878'de Mülkiye'ye girmiş; hastalandığı için, ikinci sınıfta iken, 16 yaşında mektep tahsili sona ermiştir (1880). Mektep hayatında, zekâsı ile dikkati çekmesi şöyle dursun, hocalarının takdirsizliği yüzünden, haylaz bir talebe te'siri bıraktı. Kabiliyetsiz bir çocuk olmadığını, zekâsının parlaklığını ilk sezenler, fransızca hocası Tâhir, eniştesi Es'ad, o esnâda Mülkiye mektebi müdürü ve tarih muallimi bulunan Abdurrahman Şeref Bey'lerdir.

I. Hazırlık devresi. Devrinin diğer romancılarına göre, kültür cihetinden başta sayabileceğimiz Hüseyin Rahmi, husûsî çalışması ile kendini yetiştirdi. Çocuk iken evlerine gelen misâfirlerden, bilhassa Emine Hanım isminde birinden, dinlediği masallar ile onda, hikâye sâhasına karşı uyanan temâyül, yaşı bir az daha ilerileyince, bu türlü eserler okumak suretiyle, gelişti. 12 yaşında iken mahallelerinde çıkan bir yangında ev halkı, kıymetli eşyayı kurtarmak için, oraya-buraya koşarken, onun ilk aklına gelen kitapları olmuş idi; küçük bir sepete doldurduğu bu kıymetli kitapları arasında *Monte Cristo*, *Lord Hobb* ile, Ahmed Midhat'ın *Paris'te bir türk* ve *Hasan mellâh* adlı eserlerinin de bulunduğunu söyler (*Bir muâdele-i sevdâ*, s. 4 v.d.; *Namus ile açlık meselesi*, s. 67). 19—20 yaşında iken, vidinli Tevfik Paşa onu konağına çağırtarak, kendisine bir kütüphâne dolusu fransızca kitap hediye etmiş; arasında pek sevdiği 92 cildlik Voltaire'in külliyâtı da bulunan bu kitaplarının, henüz neşredilmemiş bâzı eserlerinin, Aksaray yangınında yanması, onu en çok üzen hâdiselerden biridir (*Tebessüm-i elem*, s. 7 v.d.). Hüseyin Rahmi'nin kendini yetiştirmeğe çalıştığı bu sırada, tanzimat devrinin başlıca şahsiyetleri artık hayatta değil idi; Muallim Nâcî *Tercümân-ı hakikat*'ten uzaklaştırılmış ve, Ahmed Râsim şöhret kazanmağa başlamış idi. Gazeller, eski tarz eserler rağbetten düşmüş, yeni tarz şiirler, romanlar, tercümeler, kıymet kazanmıştı.

Hüseyin Rahmi'nin ilk hikâyesi, 12 yaşında yazdığı, *Gülbahar Hanım*, neşrettiği ilk yazısı ise, *Cerîde-i havâdis*'te basılan (25 temmûz 1887) *İstanbul'da bir frenk*'tir; fakat şöhretini *Şık* yahut *Ayna* (1889, 1920) adlı büyük hikâyesi ile kazanmağa başladı, „Matbuât caddesine attığım ilk adım bu *Şık* romanıdır" diyen müellifimiz, bu eserinin birinci kısmını mektep talebesi iken

yazdığını, neşir tarihinden iki—üç yıl önce tamamladığını ve eserlerinin hayranı bulunduğu Ahmed Midhat'a gönderdiğini yazar (*Şık*, 2. tab, s. 4 v.d.). *Tercüman-i hakikat*'te basılan *Şık*, aynı sene, kitap hâlinde de neşrolundu; eserin sonuna, kendi romanlarında olduğu gibi, bir hâtime ekleyen Ahmed Midhat, vak'a kahramanının realistliğinden, okuyanları kahkahalar ile güldürdüğünden, takdir ile bahsetti. Çocukça ifâde ve tuhaflıklara, iptidâî hikmetlere, basit tasvirlere sık-sık rastladığımız, hattâ *Les Sangsues* adlı hikâyeden naklen sülük hakkında izahlara bile yer verilen *Şık*'ın mevzuunu, tanzimattan sonra garp medeniyetini kavrayamayan, bunu yanlış anlayan veya taklitte ifrâta kaçan, bu yüzden gülünç vaziyete düşen zümre teşkil eder. Müellifin bu mevzuu seçerken de, aynı meseleyi *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* adlı romanında ilk defa ele alan Ahmed Midhat'ın te'sirinde kaldığını söyleyebiliriz. *Alafranga* adı ile *İkdam*'da tefrika edilirken (nr. 2538—2559, 1901) sansür tarafından neşri durdurulan, 1908'den sonra *Sabah*'ta tefrika edilen ve *Şıp-sevdi* adı ile kitap hâlinde basılan (1911,1946) mühim romanının kahramanının nüvesini *Şık*'ın kahramanı teşkil ettiğine bizzat dikkatimizi çeker.

Şık'ın basıldığı 1887'de, sonradan *İkdam* gazetesini çıkaran Ahmed Cevdet *Tercüman-ı hakikat*'ten ayrılmış idi. Ahmed Midhat, onun yerine, gazetesine Hüseyin Rahmi'yi, 750 kuruş aylık ile muharrir aldı. Müellifimiz bu gazetede, Ahmed Midhat'ın gâyesine uygun olarak, halkın bilgi seviyesini yükseltmek maksadı ile, pek azı te'lif, çoğu fransızcadan tercüme ve muktebes türlü mevzûda makaleler de yazdı. Tasvir mahiyetindeki *Bülbül yuvası* ile, *Hâlî zamanı olmayan bir adam*, *İki öksüz* adlı hikâyeleri dışındaki yazılarının, edebî kıymeti yoktur. Bunların hepsi, *Müntehabât-ı tercümân-ı hakikat* adı ile, üç cilt hâlinde basılmıştır. Hüseyin Rahmi'nin *Tercümân-ı hakikat*'te çıkan yazılarından bâzılarının sonunda Ahmed Midhat'ın mütâlealarına da rastlarız. *113 numaralı cüzdan* adlı tercümesi dolayısı ile, genç müellifi vaktiyle karilerine tanıtmakla ne kadar isâbetli hareket ettiğini, gazetenin yazı hey'etine alındığını ve ahlâkı tehzibe yarayan şeylerin „sevdây-i mugbeçe," „feyz-i mey" bahisleri değil, Hüseyin Rahmi'nin yazdığı tarzdaki şeyler olduğunu söyler. İşte bu gibi teşviklerin te'sirinde kalan Hüseyin Rahmi, 1890—1894 arasında, Emile Gaboriau'dan *113 numaralı cüzdan*, *Bir kadının intikamı*, *Batinyollu ihtiyar*, Paul Bourget'den *André Cornélis*, Alfred de Musset'den *Frederik ile Berneret* adı ile türkçeye çevirdiği eserlerini neşretti (1894). *Paris'te bir teehhül*'ün ise, kimden tercüme edildiği kaydedilmemiştir. 1894'ten sonra, bir kaç küçük hikâyesi ile 1902'de Paul de Kock'tan çevirdiği *Biçâre bakkal* hâric tercüme sâhasında hiç bir eser vermedi. İşte 1890—1894 yılları arası, müellifimizin yazı hayatının tercüme romanlara hasredilmiş olması bakımından, husûsiyet gösterir; bu tercümeleri, fransız dil ve edebiyatını çok iyi bilen Hüseyin Rahmi'nin önceleri kimlerin ve hangi tarz eserleri ile alâkadar olduğunu anlattığı için, kayda değer.

Hüseyin Rahmi'nin tercüme faâliyetine hasrettiği bu üç—dört yıl zarfında, ilk sayısı 27 mart 1891'de çıkan *Servet-i fünun* mecmuası etrafına devrin gençlerini toplamakta, fennî mâhiyetinden sıyrılıp, edebî muhteviyatça zengin bir mecmua hâlini almakta idi; fakat Hüseyin Rahmi, 18 mayıs 1896'da tamamladığı *İffet* adlı romanını, bu edebî mecmuada değil, *İkdam*'da tefrika şeklinde neşretti (14 haziran -26 temmûz 1896). Bu roman üslûb itibârı ile, ne ilk meşhûr romanı *Şık*'a, ne de daha sonra yazdıklarına benzer; kendi ifâdesine göre *İffet*'i o devirde hissî romanlar yazmakla tanınmış, Namık Kemal'in *İntibah*'ında olduğu gibi, fikirlerini bir takım edebî san'atlar ile ifâde eden Vecihi'yi takliden ve bir iddia üzerine yazdı (*Cadı çarpıyor*, s. 46). *İkdam*'da, *İffet* tefrikası biter-bitmez, *Mutalleka* neşre başlanıldı (nr. 1086—1096, 27 temmûz—6 ağustos 1897). Karı-koca ve gelin-kaynana münâsebetlerini anlatan bu eserin, edebiyatımızın mektup tarzında tertip edilmiş ilk hikâyesi olduğu da kayda değer.

Hüseyin Rahmi'nin yukarıda adı geçen tercüme ve te'lifleri şahsiyetini aksettiremeyen eserlerdir; bu sebeple 1885—1896 yılları arasını, ileride vereceği olgun eserleri için, hazırlık devresi telâkkî etmenin yanlış olmayacağı düşüncesindeyiz.

II. Eserleri. Hâlid Ziya'nın da işâret ettiği gibi, *Mürebbiye* ile şöhretinin zirvesine yükselen ve bir-az san'at telâkkîsinin farklı oluşundan, daha çok münzevîliği yüzünden çağdaşları ile pek az münâsebet te'sis eden Hüseyin Rahmi (*Kırk yıl*, IV, 77, 151 v.d.), bu romanından itibâren karşımıza şahsiyeti tamâmiyle teşekkül etmiş, olgun bir muharrir olarak çıkar. Hepsi mühim olmamakla berâber, bıraktığı 70 eserin bir kısmını yukarıda bahsettiğimiz tercümeleri, geri kalanını sırası ile üzerinde duracağımız tiyatroları, tenkitleri, bilhassa roman ve küçük hikâyeleri teşkil eder.

1. Tiyatroları. Hüseyin Rahmi, 19—20 yaşında iken, *Şık*'tan sonra, *İstiğrak-i seherî* dramatik eserini *Tercüman-ı hakikat*'te neşr-

etti. 1883'te çıkan ve Beşir Fuad'ın imtiyaz sâhibi bulunduğu *Güneş* mecmuasında yer alan bir münâkaşada Menemenli Tâhir romantizmi, Emil Zola'yı taklide çalışan Beşir Fuad ise, realizmi müdâfaa ediyordu. Beşir Fuad ile o devir şâirlerinden Mustafa Reşid bu münâkaşaya Hüseyin Rahmi'nin de iştirâkini istediler; o bu münâkaşada şifâhî olarak söylediği şeyleri, yine bu iki şahsiyetin tavsiyesi ile, bir perdelik komedi hâlinde yazdı; hulyâlar içinde kaybolup giden, hayat ve hakikatten uzak bir kimse olarak canlandırdığı vak'a kahramanı, Menemenli Tâhir'i temsil eder. Bu kalem tecrübesinden 30 yıl sonra, 1913'te yazdığı *Hazân bülbülü*, tiyatro eserlerinin ikincisidir. Önsüzünde, memleketimizde tiyatronun fikrî ve medenî terbiyedeki rolü henüz kavranmadığından, bir kaçı hâric, san'atkârlarımızın en iptidâî terbiyeden mahrûm, en basit cümleleri ifâdeden âciz kimseler olduğundan, tiyatro binâlarımızın, temsil edilen eserlerin iptidâîliğinden, Ribaud, Henry Bataille, Hervieu, Capou, Donnay v. b. dünyaca meşhûr tiyatro muharrirlerinin ve eserlerinin bizce mechûl bulunmasından samimî bir üzüntü ile bahseder. *Mürebbiye* adlı romanının dramatize edilip, Benliyan kumpanyası tarafından, tuluât karıştırılarak, muvaffakiyetsiz temsili (bk. *Resimli kitap*, eylûl, 1327, nr. 1, I, 86) kendisini müteessir ettiğinden, *Hazân bülbülü*'nü, sahne için değil, yalnız okunmak için yazdı. Eserinin ana fikri, tanzimattan beri, Şinasi'nin *Şair evlenmesi*'nden başlayarak, bir çok tiyatro ve romanlara mevzû olan ictimaî bir mesele, iki tarafın re'yine baş vurmaksızın, zorla, görmeden evlendirme meselesinin yarattığı menfî neticelerdir. 1914—1918 arasında *İkdam*'da tiyatro san'atına dâir seri makaleler yazan Hüseyin Rahmi, Dârülbedâyiin ilk kuruluşunda (1914) teşkil edilen edebî hey'ette âza idi; fakat bu hey'etin toplantılarına iştirâk etmedi (R. A. Sevengil, *Yakın çağlarda türk tiyatrosu*, I, 94). Yazlı-kışlı Heybeliada'da oturduğundan, Dârülbedâyiin temsillerini tâkip edemedi. Bu müessese inkişâf edince, aktör Küçük Kemâl'in tavsiyesi ile, *Kadın erkekleşince* adlı, üç perdelik dramını yazdı (basılışı 1933). 22 teşrin I. 1932 tarihli mektubunda tamamladığını söylediği bu eser (R. Ahmed, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*, s. 171), *Utanmaz adam* isimli romanındaki bir vak'anın (s. 329—373), ana hatlarına bağlı kalınarak, piyes hâline konulmasından ibâret olup, 1933'te Dârülbedâyi hey'eti tarafından İstanbul'da ve Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde temsil edilmiştir. Cümhuriyetten sonra kadın ve erkeğe verilen müsâvî hakların nasıl yanlış anlaşıldığı ve bunun ictimaî zararları eserin tezini teşkil eder. Bunlardan başka *Mürebbiye*'de, Molière'in *Les Précieuse Ridicules*'ünden tercüme bir sahneye (s. 131 v. d.), *Billûr kalb* (yazılış 1921, basılış 1926) adlı romanında *Zelzele* adlı bir piyesine (s. 257—286) de rastlıyoruz. Sahne hayatımızın geriliğinden dâimâ şikâyet eden müellifimizin (*Tebessüm-i elem* s. 270; *Kokotlar mektebi*, s. 195; *Meyhanede hanımlar*, s. 42 v. d.), *Tokuşan kafalar*, *Mes'ûduz* piyesleri basılmamış ve temsil edilmemiştir, hayır ve şer mefhûmlarını mevzû alarak, üç perdelik bir piyes yazmağı tasarladığını bir mektubunda kaydederse de (R. Ahmed. *ayn. esr.*, s. 61, 171), böyle bir eser yazılıp-yazılmadığını bilmiyoruz.

2. Tenkitleri. Hüseyin Rahmi'nin tenkit nev'indeki eserleri bir mecbûriyet neticesinde yazılmıştır. *Cadı* adlı romanı hakkında (1912), Şihâbeddin Süleyman'ın, *Rübâb* mecmuasının 51. sayısında çıkan makalesine cevap olarak yazdığı *Cadı çarpıyor* isimli eserini, kendini müdâfaa maksadı ile, neşretti (1913). Bu eser münâsebetiyle aynı mecmuanın 62. sayısında Şihâbeddin Süleyman ve Hemedânî Ali Nâcî'nin makalelerine cevabını da *Şakavet-i edebiye* adlı kitabı teşkil eder; muârızlarına, kendi lisanları ile karşılık vereceği için özür dileyen Hüseyin Rahmi'nin bu iki eseri kaba bir ifâde ile yazıldığından, âit olduğu nevi bakımından değil, kendi eserlerine, karakterine dâir kıymetli bâzı mûtâlealarını ihtivâ ettiğinden mühimdir. Bunlar dışında, cümhuriyetin ilânını müteâkip bir iki nüsha çıkan *Çankaya* gazetesinin ilk sayısındaki Hüseyin Rahmi'nin yazılarının eskiliği okunmaz olduğu yolundaki iddiaya, bu yüzden açılan münâkaşalara, *Cümhuriyet* gazetesinde verdiği cevaplar, *Ben delimiyim* (1925) romanının neşirden men'i ile müdde-i umûmîlik tarafından açılan dâvâ üzerine yazdığı ve *Vakit* gazetesinde basılan uzun müdâfaanâmesi, Necip Fâzıl'ın bâzı hücumlarına karşı cevapları, hep zarûrî olarak yazılmıştır.

Edebî bir sâhada eser veren, „Ben lâkırdı söylemek için vezin ve kafiye aramağa şaşarım" diyen Hüseyin Rahmi, şiir yazmadığı da denedi. Romanlarında yer alan bu manzûmelerinin bir kısmı şarkı, mâni, türküdür ve eserde geçen vak'a münâsebeti ile yazılmıştır. Bâzan eserinin kahramanı şâirdir; bu sebeple, onun tarafından yazılmış gibi gösterilen bir çok manzûmelerine rastlarız; bunlardan bâzıları ayrı-ayrı başlıklar altında bütün teşkil eden manzûmelerdir. Manzûm mizâhî yazıları bunlardan daha çoktur. Bu arada türkçe, fakat ermeni şivesi ile bir manzûmesine de rastladık. Lafontaine'in bir mısraını, Victor Hugo'nun *Angelo* piyesinden bir şarkısını ve aynı şâirin

ihtiyârî menfâsında, bir kaya üzerinde Napoleon III.'a hitâben yazdığı *Feryatnâme*'yi, fransızcadan türkçeye nazmen çevirdi. Bunlarda bâzan arûzu, bâzan hece veznini kullanır. Mühim bir kısmı ise, bu vezinlerin ikisine de uymaz. Kafiye kaidelerine de bağlı kalmamıştır. Bütün bu şiirler, roman ve hikâyeleri yanında edebî kıymetçe umûmiyetle aşağı olmakla berâber, bu sâhada yazabildiğini, bilhassa mizâhî şiir yazmakta başarı gösterdiğini anlatır.

Hüseyin Rahmi, 1908'den sonra *Geçmiş merâretler* (*Millet* gazetesi, nr. 1, 5 ağustos 1908), *Fazilet ve mefsedet* (*Edebiyat-ı umûmiye mecmuası*, 29 eylûl 1917, nr. 35), *Ahlâk* (*Yeni mecmua*, 15 kânun II. 1923, nr. 68) ve başka makale ve musâhabeler de yazdı. Roman, hikâye, hattâ tiyatrolarında, vak'a kahramanı vâsıtası ile, türlü meseleleri ele alarak bu husûstaki düşüncelerini ileri süren Hüseyin Rahmi'nin makale ve musâhabe sâhasında pek az örnek vermesi, aynı işi roman ve hikâyeleri ile de yapabilmesinden ileri gelir. *Utanmaz adam* (yazılış 1928, basılış 1934) ile *Ölüm bir kurtuluş mudur* (yazılış 1931, basılış 1945) adlı romanlarındaki vak'a kahramanlarına verdirdiği uzun konferanslar (s. 60—73; 496—528) da makale ve musâhabe sayılabilir.

3. Roman ve hikâyeleri. Buraya kadar tercüme, tiyatro, tenkit, şiir ve musâhabelerinden bahsettiğimiz Hüseyin Rahmi'nin şöhretini te'min eden ve edebiyat tarihimizde mühim bir yer tutmasına yol açan roman ve hikâyeleridir. Te'lif romanlarının sayısı 35, küçük hikâyelerinin 70'tir. Burada bunların hepsinden ayrı-ayrı bahsetmeğe imkân yoktur; esâsen bütün romanları tetkik edilince, mevzûlarının husûsiyetine göre, bunların, ictimâî ve psikolojik olmak üzere, iki kısımda toplandığı görülür. İşte bunun için, onun roman ve hikâyelerinden bahsederken, bu noktadan başlayarak, vak'anın geçtiği semtler, kahramanları ve başka husûsiyetleri üzerinde duracağız. Hüseyin Rahmi romanlarında bilhassa ictimâî meseleleri mevzû olarak, alır; bu hukmü, romanlarından 30'unun bu husûsiyeti göstermesine dayanarak, veriyoruz. Onu en çok düşündüren cemiyet meselelerinin karı-koca geçimsizl kleri ve bunun sebepleri, garplılaşmanın bâzı kimseler tarafından yanlış anlaşılmasının ve bâtıl itikatlara bağlanmanın zararları, kimsesiz kadınların, genç kızların ve çocukların, himâyesizlik yüzünden, alt-üst olan hayatları, fuhuş ve gayr-i meşrû çocuklar meselesi olduğu görülür.

a. Molière'in karı-koca geçimsizliklerini en can alacak noktalarından yakalayıp, tahliline hayran olan Hüseyin Rahmi'nin, aynı mevzûda 8 romanı vardır. *Mutalleka*'da bu geçimsizlik sebeplerinden biri olan gelin-kaynana kavgaları üzerinde durur. Bir başka sebep, izdivacın iki taraftan birinin arzusu hilâfına oluşudur. Tanzimat devri roman ve tiyatrolarında pek çok işlenen görmeden veya âile büyüklerinin baskısı ile vâki evlenmelerin (msl. Şinâsi, *Şâir evlenmesi*; Namık Kemâl, *Zavallı çocuk*; Recâi-zâde Ekrem, *Muhsin Bey*, *Çok bilen çok yanılır* v.b.) doğurduğu menfî neticeler, Hüseyin Rahmi'nin romanlarının başlıca mevzûlarındandır (*Bir muâdele-i sevdâ*, basılış, 1899,1946; *Tesâdüf*, basılış 1900 ve 1945; *Sevdâ peşinde*, basılış 1912; *Son arzu*, yazılış 1918, basılış 1923 ve 1948; *Tebessüm-i elem*, yazılışı 1914, basılış 1923). Bu geçimsizlikler bâzan da yaş ve karakter farkından, iki taraftan birinin rûhen hasta olmasından ileri gelir (*Cehennemlik*, basılış 1923; *Toraman*, yazılış 1919, basılış 1919 ve 1948).

b. Tanzimattan sonra garp medeniyeti esâs alınarak yapılan yenilikler bâzıları tarafından yanlış anlaşılmış, hazm olunamamıştır. Bu zümre Avrupa'nın ictimâî bünyemize uygun olmayan, hattâ orada bile tatbiki imkânsız bâzı âdetlerini benimsemiş, bu yüzden gülünç vaziyete düşmüştür. Bu ictimâî mesele, devrinin bir çok muharrirleri gibi, Hüseyin Rahmi'nin de bir çok romanlarına mevzû teşkil etti (*Şık*, *Mürebbiye*, yazılış 1896, basılış 1897,1927; *Şıpsevdi*, *Metres*, basılış 1900,1945; *Tutuşmuş gönüller*, basılış 1925; *Dirilen iskelet*, yazılış 1923, basılış 1946). *Meyhânede hanımlar* (yazılış 1924, basılış 1924 ve 1947) adlı büyük hikâyesinde ise memleketimizde cümhûriyetin ilânından sonra kadın hayatındaki değişikliklerin anormal tezâhürleri mevzû olarak alınmıştır.

c. İctimâî bir başka yaramız, hâlâ bâtıl şeylere inanan bir zümrenin varlığı, bunlar arasında münevverlerin de bulunmasıdır. Hüseyin Rahmi bu mevzûu 1908'den sonra yazdığı eserlerinde işledi. Bunlarda bâtıl şeylerin mevcûdiyetini anlatan gülünç vak'alar yarattıktan sonra için iç-yüzünü, böyle bir şey olamayacağı hakikatini ortaya koydu. Garâib faturası adı ile te'sis ettiği bu serideki eserlerinde vak'a umûmiyetle halk tabakasından alınmış, bu tabakanın fikren aydınlatılması hedef tutulmuştur; kendi ifâdesi ile, bunlar, uzun ve mugaddî eserleri arasında salata kabilinden, telzîz-i dimag ile iştaha açacak şeylerdir. Matbuat sâhamızı bayağı garp eserlerinin kapladığı bir zamanda, bu neviden yerli millî örnekler vermek, halkın okuma ihtiyâcını tatmin ve onların zihinlerini daha ağır eserler okumağa hazırlamak için yazılmış olup, roman seviyesine yüksel tilmiş birer masaldır (*Kuyruklu yıldız altında bir izdivac*, yazılış 1910, basılış 1912; *Cadı*, *Gulyabâni*, yazılış 1911, basılış 1912, 1944; *Efsuncu baba*, yazılış 1923, basılış 1924; *Muhabbet tılsımı*, yazılış 1921, basılış 1928; *Şeytan*).

d. Cemiyetimizin bünyesine uygun yardım müesseselerine mâlik değiliz; halkta yardım ve birbirini himâye hissi günden-güne zayıflamaktadır. Bu yüzden kimsesiz kadınlar, genç kızlar fuhuş hayatına atılıyor; bunlar arasında, nâmusu ile hayatını kazanabilenler mahduttur (*İffet*, *Ni'met-şinas*, basılış 1902, 1927; *Hakka sığındık*, yazılış ve basılış 1919; *Billûr kalb*). Fuhuşun alıp-yürümesi, meşrû olmayarak doğan çocukların da artmasına sebep olmaktadır (*Hayattan sahifeler*, yazılış 1918, basılış 1919; *Kokotlar mektebi*, basılış 1927).

Hüseyin Rahmi'nin 1922'ye kadar yazdığı romanlarında, yukarıda bahsettiğimiz ictimâî meseleler üzerinde durduğu göze çarpar; bunlarda rûhan hasta kimselere de rastlanmakla berâber, eserin ana hatları psikolojik değil, ictimâîdir. Şimdi üzerinde duracağımız romanlarının mihverini ise, rûh hastalıkları teşkil etmektedir. Psikolojik romanlarının hemen hepsinin baş kahramanları yarı akıllıdır. Bu yarı akıllılar birbirinden derece-derece ayrılırlar; bir kısmı daha ziyâde akıllıları andırır; ahlâk ve seciye kusurları o kadar bâriz değildir. Bir kısmı daha ziyâde deliler hudûduna yaklaşır; o kadar ki, deli veya akıllı olduklarını anlamak uzun-uzadıya tetkike bağlıdır. Hayatta muvaffak olabilmeğe yarar kabiliyetleri o çarpık dimağlarında alabildiğine gelişmiştir; msl. ifrat derecede utanmaz, hîlekâr, mütebasbıs, iki yüzlü, şarlatan adamlardır; fakat çoğu, parlak zekâları nisbetinde, bu seciyesizlik yüzünden, hayatta basit bir ideal kadar muvaffak olamadan, sönüp gider. Müellifimiz, bu gibi kimselerin yetiştikleri muhiti, çocukluklarını, gençliklerini, hem-cinsleri ile münâsebetlerini, hayatlarını nasıl kazandıklarını, izdivac hayatlarını ele alır; *Gönül bir yel değirmenidir*, *sevda öğütür* (yazılış 1922, basılış 1945), bu mevzûdaki ilk romanıdır. bu kalem tecrübesinden sonra yazdığı *Ben delimiyim*'de biri dégénéré inférieur, diğeri supérieur intellectuel sınıfına dâhil iki şahıs aldı; ilki halk arasından yetişmiş bir külhan-beyi, öteki az-çok tahsil görmüş bir münevverdir. *Utanmaz adam*'ın kahramanı ise, akıllı adam akılsızların zararına olarak faydalanmağı ve yaşamağı bilendir düşüncesinde bir yarım akıllıdır. Hallucination hypnogogique, hysteria adlı rûh hastalıkları, bunların sebep ve tezâhürleri ise, *Mezarından kalkan şehid*, *Evlere şenlik*, *Kaynanam nasıl kudurdu* (yazılış 1922, basılış 1926) romanlarının mevzûunu teşkil eder. Pisikolojik romanlarının bâzısında ise, yukarıda bahsettiklerimiz gibi, bir—iki rûh hastalığı üzerinde durmaz. Eserin başlıca bir kahramanı da yoktur; rûhen hepsi başka bakımdan hasta olan bir çok kahramanları vardır; fakat hepsinde müşterek olan şey intihar arzusudur (*Ölüm bir kurtuluşmudur*). Hüseyin Rahmi'nin romanlarının mevzûları hakkındaki sözlerimize son verirken, cinâyetleri ve çapulculuk meselesini ele aldığı iki romanı olduğunu da söyleyelim: *Eşkiyâ ininde* (yazılış 1921, basılış 1935) ve *Kesik baş* (yazılış 1921, basılış 1942).

Muharririmizin küçük hikâyeleri de romanları gibi, mevzû cihetinden umûmiyetle ictimâî ve psikolojiktir. Burada sayısı 70'i bulan hikâyelerinden hangilerinin ictimâî, hangilerinin psikolojik olduğunu işârete bile imkân yoktur; yalnız buların, romanlarına nisbetle, mevzûlarının mütenevvî oluşu üzerinde durulmağa değer; Hüseyin Rahmi hakkında yazılan makale ve eserlerde, onun sâdece ictimâî mevzûları ele aldığı, vatanî mevzûları işlemediği kaydedilir; bu hukmü verenlerin, muharririmizin *Büyük ana*, *Kanlı eldiven*, *Tehlike karşısında keçi fil oluyor* adlı ve umûmî harpten, istiklâl savaşından mülhem bu vatanî hikâyelerini görmedikleri muhakkakfır. İlk mektepte coğrafya dersine âit bir hâtırası, çingenelerin hayat tarzı ve karakterleri, bir câriyenin ömrü boyunca çektiği ıztıraplar, zencilerin mâzi ve hâldeki rolleri ve bulundukları âile muhitindeki ehemmiyetleri ona en güzel hikâyelerini ilhâm eden şeylerdir. Hüseyin Rahmi için, insanların hayatı kadar, hayvanlarınki de tetkike değer; hayvanların, msl. bir beygirin, bir kedinin v.b. hayatını, karakterlerini anlatan hikâyeleri de az değildir.

Hüseyin Rahmi, romanlarının mevzûunu umûmiyetle halk tabakasından alır; bunun için, vak'anın cereyân ettiği yerler de bu sınıfın çokluk yaşadığı semtlerdir; mamafih, umûmiyetle karakter ve vak'a üzerinde durduğu için vak'anın cereyan ettiği yeri kayda çok defa lüzûm görmediği yahut Boğaziçi'nin karyesi diyip geçtiği de vâkidir.

Hüseyin Rahmi'nin romanlarında, vak'a kahramanları pek mütenevvîdir; bununla berâber, hemen her romanında ve hikâyesinde, muayyen, aynı husûsiyeti gösteren şahıslar üzerinde durduğu da göze çarpar: dedi-koducu mahalle kadınları ve koca-karılar. Büyücülük işi ile de uğraşır, bâzan hoca hanım rolünde görünürler. Külhan-beyi ile, sarhoşlar, meczuplar, haysterique kadınlar, şüpheciler, hipochondrie (halk arasında „merak") denilen hastalık ile mâlûl olanlar, okuduğunu hazmedememiş ve her hangi bir

mesele üzerinde duramayıp, düşünürken, konuşurken oradan-oraya atlayan muvâzenesizler, deterministler, fatalistler, bilhassa yarım akıllılar, fâhişeler, gayr-i meşrû çocuklar, mısırlı zenginler, saf anadolulular, arap, yahudi, ermeni ve rûmlar hemen her eserinde karşılaştığımız şahıslardır. Bu sonuncuları kendi şiveleri ile muvaffakiyetle konuşturmakta usta olan Hüseyin Rahmi, bu bakımdan, meddahları hatırlatır. Dedi-koducu mahalle kadınları ve koca-karılar ile, külhan-beyler, sarhoşlar, yarım akıllılar ve muvâzenesizler, vak'aları yürütebilmesi için, en çok yardımına koşan kahramanlardır. Romanlarından on ikisi, bu dedi-koducu kadınların konuşması ile başlar. Bu kapı arası ve pencere konuşmaları vâsıtası ile, o muhitte olup-bitenleri, teferruâtına kadar öğreniveririz. Külhanbeylerin pervâsız, muvâzenesiz ve yarım akıllıların bir mevzûda durmayıp, oradan-oraya atlayarak konuşmalarından, Hüseyin Rahmi, başlıca husûsiyetlerinden biri olan muhtelif meselelere temas husûsunda çok faydalanır. Romanları yazıldıkları tarih göz önüne alınarak tetkik edilince, bu tiplerin bâzılarının ilk eserlerinde silik ve rollerinin ehemmiyetsiz olduğu görülür; muharririmizin şahsiyeti inkişâf ettikçe, bunlar da canlanır, eserin başta gelen şahısları arasında yer alır: ilk romanı *Şık*'ta tanıttığı külhanbeylerin rolü, önlerinde gidenlere lâf atmaktan ibârettir; *Bir muâdele-i sevdâ*'da da sahnede pek az kalırlar; *Tesâdüf*'te bu tip ehemmiyet kazanarak, vak'a kahramanları arasına karışır; onu âile hayatındaki, resmî işindeki husûsiyetleri ve muhtelif düşünceleri ile karşımızda buluruz; *Ben deli miyim*'de eserin ana kahramanıdır. *Bir muâdele-i sevdâ*'da ilk karşılaştığımız arap dadı, *Metres*'te bulunduğu evin mühim işlerinde akıl hocalığı eder; *Dirilen iskelet*'te, kendine tahsis edilen evinde bütün husûsiyetleri ile yaşatılır; *Menekşe kalfanın müdâfaa-nâmesi*'nde hikâyenin başlıca kahramanıdır. Tiplerin bu tekâmülünü, müellifimizin bir çok romanlarında tâkip etmek mümkündür. Aynı husûsiyeti mevzûları için de söyleyebiliriz: *Kokotlar mektebi* (s. 334)'nde, *Dirilen iskelet*'te intihar hakkında düşüncelerini ileri sürer, bir intihar vak'ası yaratır; bu mihverini intihar meselesi teşkil eden *Ölüm bir kurtuluş mudur* romanı için âdetâ bir hazırlıktır; *Ben deli miyim* (s. 79) ve *Kesik baş* (s. 98)'ta fuhuş hakkında uzun-uzadıya mütâlealar yürütür; *Hayattan sahifeler*'de vak'alar yaratır; Halide Edip Adıvar'ın da işâret ettiği gibi, yerli fuhuş âlemini canlandırmakta mâhir olan Hüseyin Rahmi (*Yol-Palas cinâyeti*, 1937, s. 53), mevzûunu böylece tekemmül ettirdikten sonra, mihverini fuhuş teşkil eden *Kokotlar mektebi*'ni yazdı. Küçük hikâyelerinde ise, karakterler değil, ele aldığı meseleler üzerinde durur; hâkim unsur, vak'alar ve müdâfaa edilen fikirlerdir. Bilhassa romanlarında, vak'anın akışını önleyen bu uzun-uzadıya mütâlealar, teknik bir kusur sayılabilir.

III. **Husûsiyetleri ve şöhreti.** Nârin vücûtlu, hareketli, nüktedân ve hoş-sohbet olan Hüseyin Rahmi, gençliğinin ilk zamanlarında, „yazı mesleği karın doyurmaz" diye kendisini tuttuğu yoldan vazgeçirmeğe çalışan âilesi ile ihtilâf hâlinde idi; o bunlara aldırmadı. Ahmed Râsim bir tarafa bırakılırsa, yaşadığı devrede, hayatını eserlerinin kazancı ile te'min eden yegâne muharrir oldu. İlk zamanlarda, *Tercüman-ı hakikat* gazetesi muharrirliğinden aldığı 750 kuruş aylık ile hayatını kazanmağa başladı. İlk romanı *Şık*'tan aldığı te'lif hakkı, 15 altın liradır. *İffet*, *Mürebbiye*, *Bir muâdele-i sevdâ*'dan kendisindsn ziyâde kitapçılar faydalanmakla berâber, Meşrûtiyetten önce *İkdam* gazetesinde yazdığı sıradaki kazancı bu zararını telâfî etmiştir.

80 yıl süren hayatının son senelerine kadar, 12—13 yaşından itibâren, mütemâdiyen yazıp neşreden muharririn, eser vermediği yıllar mahdut olup, 1902—1908 yılları, edebî hayatında ilk sükût devresidir. Bu tarihte, *İkdâm*'da tefrika oluan *Şıp-Sevdi*'de geçen „haşerât" kelimesinden hafiyeleri kasdettiği mânası çıkarılarak, eserin neşri durdurulmuş ve hukûmet tarafından, yazı yazmaması hakkında, resmen emir almıştır. Bundan sonra kendisi nâfiada bir kaleme tâyin edilmiştir.

Hüseyin Rahmi'nin 1914—1917 arasında, bir kaç makaleden başka, bir şey yazmaması, birinci cihan harbinin sebep olduğu sarsıntılar ve rûhî buhranlar ile izah edilebilir. 1933'ten ölüm yılı olan 1944'e kadar, 1941'de yazdığı *Melek sanmıştım şeytanı* adlı hikâyesi hâric, eserlerine rastlamıyoruz. — „En büyük ıztıraplarım, sevdiklerimin ölümü ile tecellî etmiştir" — diyen Hüseyin Rahmi, 1933'te, en sevdiği arkadaşı miralay Hulûsi Bey'i kaybetti; 1936—1943 arasında, Kütahya meb'usluğu sebebinden, kütüphânesinden uzakta, Ankara'da bulunduğu için, yazı yazamadı. Yazı hayatındaki bu duraklamaların mühim sebepleri olduğu görülüyor. 1921—1924 en velûd yıllarıdır; 1921 ve 1922'de dörder, 1923 ve 1924'te üçer roman yazdı. Aynı günde tamamladığı büyük ve mühim iki romanı (*Tutuşmuş gönüller*, *Billûr kalb*) olduğu gibi, bir eserini bitirmeden, diğerine başladığı da vâkîdir. Bununla berâber, kolay yazdığını sanmamalıdır. *İkdâm*'da, tefrika suretiyle her gün yazarak, meydana getirdiği *Mürebbiye* ile *Tesâdüf*'ü kaleme alırken,

iyi yazmak endîşesi ile bunaldığını, şiddetli asabî buhranlar geçirdiğini, yorgunluktan hasta düştüğünü bizzat kaydeder (*Cadı çarpıyor*, s. 38).

Hemen her bakımdan çağdaşlarına benzemeyen Hüsayin Rahmi'nin kendisinden sonra yetişenler arasında da benzeri yoktur; esâsen türk edebiyatının muhtelif devirlerine âit şahsiyetler ve eserleri hakkında düşünceleri de, umûmiyetle, menfîdir. Yenilerin eskilere göre zayıflığını belirtmek maksadı ile, bâzan Fuzûlî, Nedim v.b. şâirleri medih ve divan edebiyatını müdâfaa ederse de, bu devir eserlerinin, lafz letâfetinden uzaklaşınca söz yığınından ibâret kaldığını, fikirce zayıf olduğunu, divan teşbihlerinin mantıksızlığını söylemekten de çekinmez (msl. *İffet*, 1. tab, s. 105; *Metres*, s. 182 v.d.; *Cehennemlik*, s. 437—466).

Tanzimat devrinde Kemâl'i, Hâmid'i ve Servet-i fünûn edebiyatçılarından Hâlid Ziya ile Ahmed Hikmet'i beğenen Hüseyin Rahmi, Fecr-i âtîcilerin ve sembolistlerin aleyhindedir. Türk edebiyatı mahsûlleri hakkında umûmiyetle menfî kanaatler taşıyan Hüseyin Rahmi garp fikir âleminin hayranıdır; her eserinde bir çok eser ve müellif adı geçer ve onlar hakkında mütâlealar ileri sürer. Fransız edebiyatından mülhem eserleri de vardır: 1928'de yazdığı *Kokotlar mektebi* adlı romanı, bu tarihten 8—9 sene önce Paris'te Théatre Michel'de oynanan *L'école des Cocottes* piyesinden (bk. ön söz), *Bir muâdele-i sevdâ*'daki vak'a ise, Paul Bourget'nin *Cruelle Enigme* romanından mülhemdir.

Şahsiyetinin teşekkülünde garp fiki hayatının mühim rolü olan Hüseyin Rahmi'nin eserlerinde hayat sahneleri, umûmiyetle, realisttir. Bâzı eserlerinde hakikî vak'aları hikâyeleştirmiştir. *İffet*, *Ni'met-şinâs* ve *Mürebbiye*'deki vak'alar, bizzat yaşadığı, babasının oturduğu Şehzadebaşı'nda Bozdoğan-Kemeri semtinde cereyan etmiştir. Tipler de hakikîdir. *Mürebbiye*'deki Molière'in komedyalarından tercümeler yapan ve bunları evinde temsil eden Dehrî Efendi, Ahmed Vefik Paşa'dan mülhemdir. Pendik istasyon gazinosunda oturduğu bir günde rastladığı açık-saçık kadınlar, *Meyhânede hanımlar*'ı ilham etti. *Muhabbet tılsımı*'ndaki bir notunda bâzı vak'aların aynen vâki olduğuna işâret eder (s. 71). 1898'de cereyan eden, gazete sütûnlarına da geçen bir vak'a, bir çoklarının hâtırasından silinip unutulduktan sonra, 1918'de yazdığı ve 1923'te bastırdığı *Son arzu*'ya zemin teşkil etti; bunun önsözünde icatta hiç biç muhayyilenin tabiat kadar zengin ve renkli olamayacağını söyleyen Hüseyin Rahmi mesleğini bilhassa *Ben delimiyim* romanı yüzünden açılan dâvada bizzat hazırlayıp, okuduğu müdâfaanâmesinde anlatır: Claude Bernard'ın tıbba tatbik ettiği tecrübî usûlü, Emile Zola gibi, roman için de tetkik usûlü kabûl eder. Ona göre, realizmin, naturalizmin ilmî esaslarına göre bir hikâye yazmak, geniş bir ihâtaya lüzûm gösterir. Önce iklimi, güneşi, havası, içtimaiyatı, ahlâkiyatı, iyi-kötü mizac ve âdetleri ile hâsılı bütün müessiratiyle bir muhit almak, sonra her tabakadan seçilecek fâzıl, müfsit, âlim, câhil, alık, akıllı, cânî, mâsûm, namuslu, namussuz, zâlim, mazlûm v.b. gibi şahısların rûhlarına hulûl ederek, onları bir vak'a içinde tabiatta olduğu gibi yaşatmak türlü ictimâî yaraları açmak, cinnet, firengi gibi fecî hastalıkların irsî te'sirlerini göstermek lâzımdır. Kendisi için ictimâiyâtın „'ilm al-maraż" muallimi diyen Hüseyin Rahmi, bu fikirlerine bağlı kalarak, san'atın ilmî zemininde yürür; eserleri müşâhedelerin, uzun-uzadıya tetkik ve tenkitlerin mahsûlüdür: msl. *Ben delimiyim*, Grasset'nin yarım akıllılar hakkındaki iki cildlik tıbbî eserine ve bu mevzûda Mazhar Osman'dan aldığı notlara; *Ölüm bir kurtuluşmudur*, Durkheim'in *İntihar* adlı eserine; *Mezarından kalkan şehid*, Camille Flammarien'un meçhûl rûhî meselelere dâir bir eserine dayanılarak yazılmıştır.

Hüseyin Rahmi mevzûlarını halktan atıldığı romalarında, yine halk arasından seçtiği şahıslarını konuştururken, onların dil hususiyetlerine de sâdık kalır. Bâzı şahıslarını Karagöz'deki tiplerden Narçil Bey'e benzetir. Bâzı vak'alar da yine Karagöz oyunlarını (msl. *Yalova sefası*, *Timarhâne*, v.b.) hatırlatır, tulûâtta olduğu gibi, cinaslı kelimelerden faydalanarak, iğneleyici hiciv ve komedya unsurları yaratır. Külhân-beylerini konuşturduğu zaman kullandığı argo kelimeler ise, eserlerinden taranırsa, bir çokları bu cins lûgat kitaplarımızda bulunmayan zengin bir lûgatçe teşkil eder.

Hüseyin Rahmi'nin eserlerinin bir çok defa basılması, hayatını yazıları ile te'mini, onun ne kadar çok okunan ve sevilen bir muharrir olduğunu da gösterir. Her eserinin neşrinde, en az yarım düzine hakaret mektubu alınca, „bir çok mürâinin, bam tellerine, amansız noktalarına" bastığını anlayarak, kendini tebrik eder. Aldığı takdir mektupları da az değildir. Bu arada almanlardan, fransızlardan da bir çok tebrik mektupları aldığını, bâzı hikâyelerinin almancaya tercümesi üzerine, Berlin'de çıkan bâzı mecmualar dakendisinden takdir ile bahsolunduğunu (*Cadı çarpıyor*, s. 65; *Şakavet-i edebiye*, s. 13) biliyoruz. *İffet*'ten bâzı parçaların Friedrich Giesse, *Mutalleka*'sının, Imhoff Paşa tarafından, almancaya tercüme edilmiş olması onun memleketimiz dışında da kazan-

dığı şöhreti anlatır. Hâmid'in *İhkak-i hak* adlı şiirinde, realistliğinden dolayı, türklerin Emile Zola'sı dediği Hüseyin Rahmi, en acı şeyleri, en gülünç noktasından yakalayan keskin zekâsı, kuvvetli müşâhedeleri, olgun bilgisi ile örülen eserlerinde İstanbul'u, ahlâk ve âdetleri ile, her seviyeden, her cins insanları ile, bütün ictimâî şartları ile yaşatır. San'atsız, süsten uzak, ince değil, fakat sihhatli, sâde üslûbu ile, edebiyat tarihimize, sayıca olduğu kadar, kıymetçe de zengin eserler kazandıran bu mütefekkir romancımız, 8 mart 1944'te vefat etmiştir. Ömrünün son 31 yılını geçirdiği Heybeli-Ada'da, Abbas Paşa mezarlığında medfûndur.

Bibliyografya: Refik Ahmed Sevengil, *Hüseyin Rahmi Gürpınar* (İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1944) tetkikten ziyâde, hatıralarına ve muharriri kendisinden alınan bâzı notlara dayanılarak yazılmıştır. Hayatı ve eserleri bir bütün olarak, ele alınmamış, ancak bâzı cepheleri üzerinde durulmuştur. Hüseyin Rahmi'nin âilesi, çocukluğu ve ilk eserleri, *Yeni türk* mecmuasındaki hâtıralarından (ağustos 1934, s. 25) naklonulmuş, bâzı eserlerini ilhâm eden hâdiselere temâs edilmiştir. *Ben delimiyim* romanı münâsebeti ile açılan dâvanın safhaları ve müdâfaalar, uğradığı hücûmlara karşı yazdığı cevaplar, bâzan gazetelerden, tevsik edilmeyerek, alınmıştır. Eserlerinin fihristi ise, noksan ve yanlıştır (msl. *Kadınlar vâizi* romanları arasında sayılıyor). Hüseyin Rahmi'nin, vücût yapısına, husûsiyetlerine, evinin döşeniş tarzına âit tasvirleri, kitap hâlinde basılmayan eserleri hakkındaki notları, kendisine gönderdiği ve bâzı meseleleri aydınlatan 20 mektûbu, Refik Ahmed Sevengil'in bu eserinin faydalanmağa değer bahisleridir; Mustafa Nihad Özön, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan seçilmiş parçalar* (İstanbul, Şark matbaası, 1945) muharririn muhtelif eserlerinden intihap olunmuş metinlerden ibârettir.

Anketlere verdiği cevaplar, Hüseyin Rahmi'nin bir çok husûsiyetlerini aydınlatır: Ali Cânib Yöntem'in makalesinde (*İstanbul* mecmuası, 1 nisan 1944, s. 9), eserleri hakkında verilen bilgi eksik, kısmen de yanlıştır; msl. *Cadı* ile *Gul yabani* romanlarının mevzuu karıştırılmış, *Şıp sevdi*, kibar mahalle çocuklarının, aşıkdaşlık yüzünden, uğradıkları sefâletin hikâyesi diye gösterilmiştir. Bu makale, Hüseyin Rahmi'nin bâzı husûsiyetlerine dâir yerinde mütâleaları ihtivâ ettiğinden, kayda değer. Theodor Menzel'in İslam ansiklopedisinin Leiden tab'ındaki HÜSEYİN RAHMİ maddesi, muharririmiz hakkında yabancı dillerdeki neşriyâta dayanılarak yazılmıştır; bu yüzden, eserlerinin ancak bir kısımdan bahsedilmekle berâber, hangi eserlerinin, kimler tarafından ve hangi dillere tercüme edildiğinden bahsolunduğu için mühimdir.

Eserleri. HüseyinRahmi'nin makalede gösterilenler hâricinde ki eserleri aşağıda gösterilmişti. Bu eserlerin başındaki tarihler yazıldığı yılları, eser adından sonra, parantez içindekiler muhtelif basım yıllarını göstermektedir. Yazıldığı tarih bilinmiyenleri ise, basım yıllarına göre kronolojiye dâhil ettik. *Müntehabât-ı Hüseyin Rahmi* I–III, (1888); *İki refik-i tahrir* (1890); *Paris'te bir teehhül* (1891); *Biçare Bakkal* (tercüme) (1902); 1913, *Şakavet i edebiye* (1913); *Kadınlar vâizi* (1920); 1922, *Tutuşmuş gönüller* (1925); 1926, *Mezarından kalkan şehid* (1926); 1928, *Şeytan işi* (1933); *Katil bûse, İki hödüğün seyahati, Namus ile açlık meselesi, Tunelden ilk çıkış,* (1933); *Kaçırılan kadın, Kara gölge, Peçeli kız, Keklik avı, Kan dalgası* (1934); *Gönül ticareti,* (1939); *Melek sanmıştım şeytanı,* (1941). Bâzı eserlerinin yazıldığı tarih ile, neşirleri arasında 14 (*Eşkiya ininde, Ölüm bir kurtuluşumdur*), 21 (*Kesik baş*), hattâ 23 (*Gizli ısıtma, Dirilen iskelet*) yıl gibi, uzun bir zaman geçtiği görülür; bunlar Hüseyin Rahmi'nin en zayıf romanlarıdır. Bu yüzden neşretmek istemediği ve senelerce sonra, bir şey yazamadığı yıllarda, bir ihtiyaç dolayısı ile bastırdığı anlaşılıyor. Bu gibi eserlerinin bâzıları da ölümünden sonra basılmıştır. Yazar-yazmaz bastırdıkları, kıymetçe ön plânda yer alanlardır.

İnsanlar önce maymunmu idi, Ölüler yaşıyorlar mı, Deli filozof, Namuslu kokotlar ve Can pazarı adı ile *Cumhuriyet, Milliyet, Vakit* ve *İkdam* gazetelerinde tefrika edilen te'lif, vaktiyle yine tefrika yolu ile basılıp, kitap hâlinde çıkmayan *113 Numaralı cüzdan, Bir kadının intikamı, Batinyol'lu ihtiyar* isimli tercüme romanlarının, gazete sütunlarında kalanlar dışında, kitap hâlinde çıkan eserlerinin sayısı 70'i bulur. Müteferrik yazıları muhtevî *Müntehabât ı Tercüman-ı Hakikat*'i bir yana bırakırsak, bu 70 eser arasında 2 tenkit, 4 tiyatro, 7 tercüme, 41 te'lif olmak üzere, 48 roman ve büyük hikâye, 7 hikâye külliyatı (bu hikâyelerin mecmuu 62'dir), 5 bir iki formadan ibâret müstakil hikâye bulunmaktadır. *Döşekten bir sadâ* (*Edebiyat-ı umûmiye mecmuası.* 24 ağustos 1918, nr. 82), *Rafia Hanım'ın köftesi* (*Yeni mecmua,* 10–76, 15 ağustos 1923) ve *Yeni Diyojen* (Refik Ahmed Sevengil,

ayn. esr., s. 135 v. d.) ise, yukarıda 7 hikâye külliyatından hiç birinde yoktur. Şiirlerine muhtelif romanlarında, dağınık olarak, rastlamaktayız (*İffet*, s. 217 v. d., 241; Metres, 125, 182, 188 v. d.; *Son arzu*, 11, 85, 95; *Gülyabânî*, s. 125, 221 v. d.; *Cehennemlik* s. 75, 77, 107–113, 203 v. d., 219, 426–428, 431 v.d., 453, 456, 461 v.d.; 543; *Tebessüm-i elem*, 348; *Billûr kalb*, 596). *Efsûncu baba*, İstanbul'da 1949'da filme de alınmıştır.

(FEVZİYE ABDULLAH.)

HÜSEYİN ŞAH. ḤUSAYN ŞĀH B. MAḤMŪD (?–1499), müstakil Cavnpūr [b. bk.] kıralığının son sultanı olup, Dehli sultanı Bahlūl Şāh [b. bk.] tarafından yapılan hücûmlar ile sıkıştırıldığı bir sırada, 863 (1458) yılında, hâkimiyetini birâderi Muḥammed Şāh'ın elinden aldı. Ḥusayn Şāh Bahlūl ile sulh yaparak, 4 sene için bir mütâreke akdetti. Gerek Orissa'da ve gerek Gwalior'da muvaffakiyetler kazandığı iki muhârebe neticesinde, servet ve ehemmiyeti daha ziyâde arttı ve 878'de, Bahlūl'ün Pencâb'da bulunmasından istifâde ederek, Dehli üzerine yürüdü. Kat'î bir netice vermeyen bir çarpışmadan sonra, yeni bir mütâreke yapıldı. Fakat bu iki rakip kuvvet arasındaki mücâdele, çok geçmeden, tekrar başladı ve bunlar, kısa süren barış fâsılalarını bir tarafa bırakırsak, Bahlūl'ün, muzaffer bir ordu başında Cavnpūr'a girip, oğlu Bārbak'i orada nâip olarak yerleştirmesine kadar devam etti. Ḥusayn Şāh Bikār'a kaçtı; fakat muzaffer hukümdar tarafından, kendisine büyük müsâmaha ve cömertlik gösterilerek, senede 5 *lakh* vâridat te'min edecek kadar bir arâziyi elinde tutmasına müsâade edildi. 894 (1488)'te Bahlūl öldü ve yerine oğlu İskender geçti; 1493'te Ḥusayn Şāh, saltanatını tekrar elde etmek için, son bir teşebbüs yaptı ve büyük bir kuvvet toplayarak, Sikandar Lōdī aleyhinde yürüdü; fakat Banāras yakınında hezîmete uğrayıp, Gavr'e Bengâle kıralı 'Alā' al-Dīn Ḥusayn Şāh'ın sarayına kaçıp, ilticâ etti ve o da onu nezâket ile kabûl etti. Ḥusayn Şāh 905 (1499)'te orada öldü; fakat naaşı Cavnpūr'da kendi saltanatı devrinde inşa edilmiş olan muhteşem Cāmi' Mascid'in yakınında defnedildi.

Bibliyografya: Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (*maḳāla*, VII); Ni'mat Allāh, *Maḫzan al-Afġānī* (4. kitap); Elliot-Dowson, *History of India* V, 82 v.dd.; B. Dorn, *History of the Afghans* ... (frns. trc. Ni'mat Allāh), I, 49 v.dd.

HÜSEYİN VÂ'İZ KÂŞİFÎ. ḤUSAYN VĀ'İZ KĀŞİFĪ. [Bk. KĀŞİFĪ.]

HÜSEYİNÂBÂD. ḤUSAYNĀBĀD, Bengâle'de bir şehrin adı olup, 899 (1493) ile 939 (1532) yılları arasında Bengâle pâdişahları Ḥusayn Şāh, Nuṣrat Şāh ve Maḥmūd Şāh'ın darbhânesi burada bulunuyordu. Bu umûmî bir telâkkiye göre, pâyitaht olan Gavr [b. bk.]'e Ḥusayn Şāh'ın verdiği isim addedildiği hâlde, Blochmann Ḥusaynābād'ın Gavr şehrinin yakınında bulunan başka bir şehrin adı olduğuna ve bu ikisinin birbirinden tamâmiyle ayrı bulunduğuna kaildir. Gavr ile aynı şehir olmasında şüpheye pek de mahal yoktur; aynı pâyitahta Nuṣrat Şāh ve Maḥmūd Şāh tarafından da buna benzer isimler verilmiş olduğu mâlûmdur. Şāh 'Ālam II.'in bakır sikkeleri üzerindeki Ḥusaynābād (veya Ḥasanābād) adının Gavr'a râcî olması muhtemeldir.

Bibliyografya: Blochmann, *Geography and History of Bengal* (*JA. Soc. of Bengal*, 1873); Lane-Poole, *British. Mus. Cat., Coins of Muhammedan States of India*, s. XXIII; Nelson Wright, *Cat. Coins Indian Mus., Calcutta*, II, 142; Whitehead, *Cat. Coins in Lahore Mus.*, II, 71.

(M. LONGWORTH DAMES.)

HÜSEYNÎ. ḤUSAYNĪ (cem. Ḥusaynīyūn), Fas'ta, 'Alī'nin oğlu Ḥusayn Peygamberin kızı Fāṭima'den gelen şerîflerin lekabı. Ḥasanī [b. bk.]'lere zıt olarak Ḥusaynī'ler Fas'a nisbeten geç geldiler; burada onlar, hiç olmazsa sayıca, yeğenlerine yetişememişlerdir. *Şaḳāliyūn* ve *'Irāḳiyūn* adı ile iki esâs zümre teşkil ederler.

Şaḳaliyūn (yâni Sicilya'dan gelmiş olanlar) Norman istilâsı ile yurtlarından çıkarılmışlardı. Bunlar önce İspanya'ya sığındılar ve oradan Merînî sultanı Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Abū Sālim (XIV. asır sonu) zamanında Fas'a geçtiler. Bunlar 'Alī al-Riżā tarikı ile Ḥusayn'dan neş'et ettiler.

Ḥusayn'in İbrāhīm al-Murtażā kolundan inen *'Irāḳiyūn*, Gırnata'nın hıristiyanlar tarafından zaptından sonra, İspanya'yı terkettiler ve Fas'ta melce' aradılar (1492).

Bibliyografya: al-Ḳādirī, *al-Durr al-sanī* (Fas, 1309), s. 69 v. dd.; İbn al-Ḳāżī, *Cazvat al-iktibās* (Fas), s. 125; al-Kattānī, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316), II, 218.

(A. COUR.)

HÜSEYNÎ SÂDÂT. ḤUSAYNĪ SĀDĀT, AMĪR RUKN AL-DĪN ḤUSAYN B. 'ĀLIM B. ABĪ 'L-ḤASAN (1272–1320?), 671 (1272)'de Gör'da bir köy olan Guzîv'de doğdu; mühim müellif ve meşhûr sûfî şâiridir. Multān'a geldi ve multânlı Bahā' al-Dīn Zakarīyā' (ölm. 666 = 1267)'nın torunu ve halefi Rukn al-Dīn Abu 'l-Fatḥ (ölm. 735 = 1335)'in bir mürîdi oldu. Sonra Herat'ta yerleşti ve *Nefaḥāt al-Uns*'e göre 718 (1318) yılında fakat en yeni tetki-

kata göre ancak 729 (1329) 'dan sonra orada öldü. Eserlerinden şunları zikredelim: *Nuzhat al-arvāḥ*, manzûm ve mensûr bir tasavvuf eseri olup, içinde rûhî hayatın âdâbı şerh edilmiş ve bunlar evliyânın hikmetleri ve fıkraları ile süslenmiştir. *Zād al-musāfirīn* dinî hayat hakkında fıkralar ve masallar ile birlikte ve yine *Kanz al-rumūz*, *Rūḥ al-arvāḥ*, *Ṣirāṭ mustaḳīm*, *Sī nāma* ve *Ṭarb al-muslimīn* gibi bir sıra risâleleri vardır ki, hepsi de tasavvufî aşk hakkındadır.

Bibliyografya: Cāmī, *Nafaḥāt al-uns*, s. 705; Davlat Şāh, *Taẕkirat al-şu'arā'* (nşr. Browne), s. 222; Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, III, cüz 2, s. 74; Firişta, II, 762; Kâtip Çelebî, III, 528; VI, 321; Ethé, *India Office Libr. Cat.*, nr. 1832; Sprenger, *Cat. Libr. of the King of Oudh*, I, 430 v.d.; Rieu, *Cat. Pers. Mss. Br. Mus.*, s. 608.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

HÜSREV. [Bk. HÜSREV.]

HÜTEYM. HUTAYM (HETEİM, HATĒMĪ, TEHMĪ, ḤITĒM, cem. Hutaymān, Heteimān), Hicaz, Need ve Mısır 'da dağınık hâlde yaşayan büyük bir göçebe kabîle. Belli-başlı konak yerleri Cidda, Liṣ ve Vach yanındadır. Küçük Hutaym grupları al-Ḥier, al-'Ula ('Ally), Ḫubayr (burada peynir yaparlar), Ḥarrat al-Esnān (Ḫaybar yanında), Medine aşağısında Vādi 'l-Rumma kıyılarında (burada Ḥarb kabîlesi ile komşudurlar) ve Mekke yakınında otururlar. Mısır 'da, Ḥelvān cenûbunda ve oldukça büyük miktarda Zaḳāzīḳ yanında şarkî Delta 'ta yerleşmişlerdir. Bir çok Hutaymler, ilk baharda yağmur zamanından sonra, koyun ve keçi sürüleri ile 'Aḳaba körfezinin nihâyetlendiği yerde (Nu'mān, Naamān, Neimān v.b.) Kızıldeniz adalarında ve bu denizin Abū Ṣa'r civârındaki garp sâhillerinde konaklarlar. Orada kayıkları ile, mebzûl bulunan balık ve pek güzel bağalar veren kaplumbağalar tutmakla meşgûl olurlar. Cidda, Vach, Yanbu' ve başka limanlarda hacılar ile kervanlara balık, tere yağı, süt, bal, keçi ve koyun satarlar.

Hutaym 'in tâlî kolları olmak üzere, şunlar zikredilir: İbn Barrak, İbn Dammūk (al-Ḥluie 'den), İbn Celladān, Ḫayzān, al-Ḳabīd (Gabīd) Fahyāt (bk. FEHYĪ), al-Ḫayrāt, al-Moṣābara, Bedovna (al-'Ally 'nin munsabı tarafında, Cabal Doḥan 'da) Banī Raşīd (aş.-yk. 2 000 kişidirler), al-Ferādissa, Ḳerabīs (Vach yakınında) al-Noāmsī, al-Ṣiabba veya İbn Simra (Simrī, bu son üçü Ḫaybar yakınında), bunlardan başka 'Arab al-Ḥişār denilenler (Ḥelvān cenûbunda, pek müreffehtirler) ve Banī 'Aṭā (şarkî deltada).

Hutaymlerin menşe'leri mechûldür ve bundan dolayı bedevî telakkî edilmezler ve araplar onları hakir görürler. Onlar ile evlenmezler. Hiyanetlerinden dolayı kendilerinden korkulan Şerārāt [b. bk.] onların akrabaları sayılır; seyyah Rüppel onları Yemen 'den neş'et etmiş addediyor. An'aneye göre, Peygamber bir defa Hutaymlerin konak yerlerine gelmiş ve orada kendisine, yiyecek olarak, bir köpek verilmiş; Peygamber buna kızarak, o zaman müslümanların onlar ile evlenmelerini ve onlar ile birlikte yemek yemelerini men'etmiş. Burckhardt, Rüppell, Wellsted onları çalışkan, hayırhâh ve açık kalpli olarak tasvir ederler. Kızıldeniz adalarında oturan Hutaymler fakirdirler ve sefilâne bir hâlde yaşarlar; kısmen mağaralarda ve kayalıkların oyuklarında otururlar. Ḫuvayṭāt [b. bk.] 'lara yıllık bir fidye verirler (her başa iki riyal). Hicaz ve Need Hutaymleri diğer bedevîlerden daha zengindirler; develeri oralarda bulunanların en iyileridir. İyi silâhlanmış ve mükemmel avcıdırlar. Hutaymlerin bir kısmı İbn Raşīd Şammar 'leri şeyhlerine vergi verir.

Bibliyografya: K. Ritter, *Erdkunde* XII, 174—177, 207, 213; XIII, 218, 271—272, 307—311; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 94, 95, 125, 198, 280, 282, 318, 427, 564, 570; II, 20, 24, 64, 65, 70, 72, 114, 174, 175, 179, 208, 209, 210, 218, 219, 220, 231, 239, 240, 276, 535; M. Freiherr v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, II, 118. (J. SCHLEIFER.)

HÜVÂRE. HUVĀRA (berberîce Hovāra), berberî kabîlelerinin en mühimlerinden birinin adı. Bu kabîlenin Yemen 'den geldiğini bildiren efsâneleri bir tarafa bırakırsak, ensâb mütehassıslarının berberî câmiâsı içinde bunların yerini tâyinde birleşemediklerini söylemeliyiz. Bu kelimenin arap dilinde aldığı iştikak şekil (*taḥavvarnā*), al-İdrīsī 'nin nakil, fakat İbn Ḫaldūn 'un cerhettiği bâzı tahminlere yol açmıştır. En muhtemel görünen tahmin her hâlde bunların müşterek cedlerinin Branes 'in oğlu Aūrīġ olduğu hakkındaki görüştür. Huvāra kabileleri ve oymaklarının sayısı çoktur; başlıcaları arasında Banī Kamlān, Ġaryān, Varġa, Zekkava, Maslata ve Macās zikrolunur. Arap istilâsı sırasında, müslüman tarihçilerin dediklerine göre, bu kabileler Trablusgarp ile Bingazi arâzisini işgâl etmekte idiler. Bunlardan bâzıları Sahra çölünde Lamta civârına yerleşerek, Hoggar (Hovār, Huvār 'ın muharref şekli) adını aldılar; böylece bunlar bugünkü Tuareglerin cedleri olmuşlardır. Başka kollar da Fas 'ın cenûbundaki Aġmāt şehrini kurdular. İslâmiyeti

kabûl ettilerse de, sonra yine döndüler; daha sonra da Hâricilerin mezhebini harâretle benimseyerek, bunların bütün ayaklanmalarına ve bilhassa Abū Yazīd 'inkine iştirâk ettiler; bunlar en ziyâde İfrikiye, Avrās ve Sersū 'da yerleşmişler idi. Fâtımî halifesi İsmā'īl al-Manṣūr 'un ve daha sonra da Hafsî emîri Abū Zakarīyā 'nın tazyikleri altında, o kadar zayıflamışlardı ki, o zamandan itibâren siyâsî bir rol oynayamayacak hâle geldiler. XIV. asırda bunları Afrika 'ya yayılmış olarak görüyoruz: Bingazi ile İskenderiye arasında; Tebessa 'dan Bega, hattâ denize kadar, bugün kaybolmuş bulunan al-Baṭḥa şehrini kurdukları Şelif vâdisine, Mascara ve Relizane arasında bulunan ve bugün „Banī Rāşid 'in kalesi" namını almış olan B. Huvāra kalesine kadar yayılmış olduklarını görüyorz. Bunların akrabalarından Banī Ḫaṭṭāb Zīrīla 'de bir devlet kurmuşlardı; bu devletin sukutundan sonra, Fizan 'da bir devlet kurdular. Fakat bu devlet de bu sülâlenin son hukümdarı Muḥammed b. Ḫaṭṭāb b. İsliten 'in hazînelerini elde etmek için, kendisini işkenceler ile öldürten kürt Ḳarakoş tarafından yok edildi. Magrib 'i işgâl edenlerden bahsederken İbn Ḫaldūn der ki: — „(Bu kabîleler) koyun sürüleri otlatırlardı. Fakat vergilerin altında ezile-ezile cengâverleri ile temâyüz ettikleri harplerdeki asâlet ve serazatlıklarını kaybettiler. Bugün şuraya-buraya dağılmış ve ve ahlâksızlığa boğulmuş bir hâldedirler."

Bibliyografya: İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. de Goeje; trc. Dozy), Leiden, 1866, metin s. 58, 66—67, trc. 67, 76—77; al-Ya'ḳūbī, *Descriptio al-Maġribi* (nşr. ve trc. De Geoje), 1860, metin s. 7, 17, trc., s. 91, 113—114; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, VI, 139—144; *Histoire des Berbères*, trc. de Slane, I, 272—282; II, 302—303; Carette, *Recherches sur l'origine et les migrations des principales tribus de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1893), s. 163 v. dd. (RENÉ BASSET.)

HÜVE HÜVE. HUVA HUVA, harfiyen „o o 'dur" demek olup,

a. Mantıkta, tamâmı ile aynı olarak kabûl edilen, msl. „Muḥammed b. 'Abd Allāh" ve „Peygamber" gibi (Peano ve modern mantıkçılar bu kıyası ═══) işareti ile ifâde ederler.

b. Tasavvufta velînin âlemde vahdet-i ilâhiyeyi „tasdik" eden tam ve kâmil şahsî vahdettir.

Bibliyografya: Ġazzālī, *Makāṣid al-falāsifa* (Kahire), s. 116; Ḥallāc, *Kitāb al-ṭavāsīn*, s. 129, 175, 189; İbn Ruşd, *Mā ba'd al-ṭabī'a* (Kahire), s. 12.

(LOUIS MASSIGNON.)

HÜZEYL. HUẔAYL, şimâlî Arabistan gurubuna dâhil büyük bir arap kabîlesi. Şeceresi şöyledir: Huẕayl b. Mudrika b. al-Yās b. Muẓar. Ḫuzayma kabîlesi ile aynı soydandır. Mekke ile Medine arasında kendi isimlerini taşıyan Sarāt Huẕayl dağlarında otururlardı; Sulaym [b. bk.] ve Kināna [b. bk.] kabîleleri ile komşu idiler. Câhiliye devrinde Ruhāṭ 'ta bulunan (8 = 630 'da 'Amr b. al-'Āṣ tarafından tahrib edilen) Suvā' isimli puta taparlardı. Aynı zamanda Kureyş ve Ḫuzā'a kabîlelerinin de mâbudu olup, Ḳudayd 'da bulunan ve *Kur'an* (krş. LIII, 19, 20) 'da zikredilen Manāt (8 = 630 'da Sa'd b. Zayd tarafından tahrip edilmiştir) 'a da taparlardı. Huẕayl kabîlesinden bir çok şâir yetişmiştir ki, en mühimleri Peygamber ile aynı devirde yaşamış olan Abū Ẕu'ayb [b. bk.] ile Abū Ḫirāş 'tır.

Huẕayl kabîlesine âit olmak üzere, diğerleri meyanında zikredilen yerler şunlardır: Aṣīl (Tihāma 'de), 'Āẕ, al-Aḥaṣṣ (Wüstenfeld, *Register*, s. 233, al-Aḥatt), Aḥraż, 'Ayn, al-Anvāṣ, 'Aly, Alūma, al-'Arc (Tā'if civârında büyük bir şehir), Başm, Baṭn Anf, Baṭn Nu'mān, Cadad, al-Żacī', Ḫuṣun, al-Ḫurayża, al-Ḥiḳāb, Ḫayyara, Dāra Farva', Dabūb, Ḫaysal, al-Ḳurūṭ, al-Liṣ, al-Manḥā, al-Muntażā, Numr (müteaddit köyler), Rāya, Raḥā Biṭān, Raḥb, Raḥmān, Rutayla, Ruhāṭ (Mekke 'den 3 mil mesâfede olup, aynı zamanda bir vâdi olarak da gösterilmiştir), al-Tilā', 'Urus; dağlar: Arāl, 'Asīr, al-A'ṣam ('Uṣm, Wüstenfeld, *Register*, s. 233 'te hem dağ, hem de köy olarak gösterilmiştir), al-Faẕl, Faḥl, Ġazvān (pek yüksek bir zirvedir; bu dağ üzerinde bal ve av hayvanları pek bol olan Tā'if şehri vardır), Ḫayż, Kabkab, al-Ḳarās, Ḫansal, Kinṣīl, Kurāṣ, Laban, Mābid (Wüstenfeld, *Register*, göst. yer. Mā'id), Makā, Numār, Nubā'i (aynı zamanda vâdi olarak da gösterilir), Salām, Sal', Ṣudāṣid, Şamanṣīr, Uṣar, al-Vatar, Jasūm, Ẕarā'; vâdîler: al-Ẕāḥī, Dufāḳ, Ḥadaṣa, Ḥalya (Ḥalba), Sa'ya (bâzılarına göre, dağdır), Udām (hepsi Kināna ile müşterek), al-Żacan (al-Żacn), Kāfir, Naḥla 'l-Şāmīya (Baṭn Marr 'ı birleştiren iki vâdi), Ṣacna, Vādi 'l-Ḳuṣūr, Tuẕārī'.

Tarih. Huẕayl kabîlesi, Allah 'ın kahrına uğraması için, Tubba' Abū Kārib 'i, Mekkeye geldiği zaman, Kâbe 'yi soymağa teşvik etti. Maiyetindeki iki yahudi tarafından ikaz edilen Abū Kārib bu müfritleri idâm ettirdi. Habeşistan hukümdârı Abraha (fil senesinde) Kâbe 'yi tahribe teşebbüs ettiği zaman, Huẕayl, Kināna, Ḳurayş ve diğer komşu kabileler ile silâh ile mukabeleye çalıştı ise de, muvaffak

olamadı; Huẕayl'in reisleri olan 'Abd al-Muṭṭalib ve Ḥuvaylid b. Vāṣila, Bekr b. 'Abd Manāt'ın reisi olan Ya'mar b. Nufūṣa, Kâbe'den vaz geçmesi ve memleketi terk etmesi şartı ile, Tihāma'nin üçte birini kendisine vermeği teklif ettiler ise de, Abraha kabûl etmedi.

4 (626) senesinde vâki olan Uhud muharebesinden sonra, Huẕayl'in bir aşîreti olan Banī Liḥyān, Mekke cıvarındaki diğer kabîleler ile birlikte, Orna (Mekke ve Tā'if arasında) 'da Sufyān b. Ḫālid'in kumandası altında, Peygamber'e karşı harekete geçmek üzere, toplandılar. Bunu haber alan Peygamber Sufyān'ı 'Abd Allāh b. Uvays'e öldürttü. 'Abd Allāh Sufyān'ın başını Peygamber'e getirdi; Peygamber kıyâmet gününde tanınabilmesi için, kendisine bir asâ hediye etti. 'Abd Allāh'ın bu asâyı bütün ömrünce taşıdığı ve onun ile gömüldüğü söylenir. Aynı sene içinde Huẕayllilerden bir kaç kişi Racī' isimli su başında Peygamber'in eshâbından altı kişiye tesâdüf ettiler; bunlar Peygamber tarafından 'Aẓal ve Ḳāra'ya islâm umdelerini öğretmek üzere gönderilmekte idiler. Huẕaylli'ler bunların dördünü öldürdüler; kalan ikisini de Mekke'ye getirip, Kureyş'e sattılar. 8 (630)'de Mekke'nin Peygamber tarafından fethinden sonra, Ḫuzā'alardan bâzıları Haẕayllilerin bir kısmı ile karşılaştılar; aralarından bir kişiyi öldürdüler. Ertesi gün, öğle namazı esnasında bunu haber alan Peygamber, Kâbe'nin önünde Ḫuzā'alılar'a hitap ederek, kan dökmekten imtinâ etmelerini istedi.

Huẕaylliler, Tā'if etrafında bir kaç sıra teşkil eden ve aralarından birinin üzerinde Ra's al-Kora köyü bulunan Cebel Kora'da, el'an mevcuttur. Burckhardt'a nazaran, burası Hicaz'ın en güzel noktasıdır ve iyi suyu ile büyük şöhret kazanmıştır. Kabîle halkı burada müteaddit sürüleri ile çadırlarda yaşarlar ve yamaçların arasındaki pek şirin vâdilerde buğday ve arpa yetiştirirler. Düzlüklerde üçer-dörder serpilmiş olan ufak ve temiz evleri taş ve topraktan yapılmıştır. Mekke'nin cenûbundaki varoşlardan biri olan Mabede'de Huẕayllilerin yerleştikleri yerler vardır. Buralarda hurma, hubûbat ve sığır satarlar. Vahhâbîler tarafından mağlub edilmezden evvel, Mekke'ye muvakkaten tâbî olmuş ve vergiden muâf tutulmuşlardı.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazīra*, s. 173, 7—10, 182, 25, 183, 2; Yāḳūt, *Mu'cam*, İndex; Bekrī, *Geographisches Wörterbuch*, s. 198, 201, 267, 293, 349, 398, 425, 488, 619, 708; İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 15, 52; *Aġānī*, IV, 41, XV, 72, XVIII, 214, 215; Ṭabarī, *Annales*, I, 1431—1434, 1648—1649, 1753, 1757 ve İndex; Burckhardt, *Travels in Arabia*, I, 63—66, 130; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 37, 150—151, 166; XIII, 40—42, 85; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, I, 93, 193, 203 (not), 273, 276; III, 241—242; Muir, *The life of Mahomet*, I, 196; III, 199—200; IV, 133—134; ayn. mll., *Annales of the early Caliphate*, s. 85; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, II. kısım, levha M ve *Register*, s. 233; Blau, *Arabien im sechsten Yahrhundert*, *ZDMG*, s. 591; J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, cüz. I (Berlin, 1884), 2. Huẕayillilere âit şarkılar, arapça ve almanca, s. 105 v. dd.; A. Müller, *Der Islam*, I, 128. (J. SCHLEIFER.)

ANSİKLOPEDİDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

A	ا	J	ژ	Ş	ش
Ā	آ	K	ك	T	ت
B	ب	Ḳ	ق	Ṭ	ط
C	ج	L	ل	U	ا، او
Ç	چ	M	م	Ū	او
D	د	N	ن	V	و
F	ف	Ñ	ڭ	Y	ى
G	گ	O	ا،	Z	ز
Ġ	غ	Ō	او	Ż	ض
H	ه	P	پ	Ẓ	ظ
Ḥ	ح	R	ر	Ẕ	ذ
Ḫ	خ	S	س	ʿ	ع
İ	ا،	Ṣ	ص	ʾ	ء
İ	ى	Ṣ̲	ث		

DÜZELTMELER

ABDÜLHAK HÂMİD mad., s. 68a, str. 37—38: *5 şubat 1851 (10 rebiülevvel 1268=24 kânun II. 1267)* yerine *10 rebiülevvel 1263 = 2 kânun II. 1852*; olacaktır; s. 68a, str. 54: *maārif nâzırı* ibâresi çıkarılacaktır; s. 68b, str. 15: *Robert Collège*'e yerine *fransızca derslerine*; s. 68b, str. 18: *on üç yaşında iken* yerine *o sıralarda*; s. 68b, str. 19: *sene* yerine *müddet*; s. 68b, str. 25: *iki sene ikametten sonra* yerine *bulunduğu sırada* olacaktır.

HÂMDÎ mad., s. 186a. str. 38: *kazandığı* yerine *kazanmadığı* olacaktır.

HARÂC mad. s. 224b, str. 56: *ihyā* yerine *irşād* olacaktır.

44 fasiküldc Herat maddesine âit 10 ve 11 numaralı resimlerin altlarındaki izahlar yanlış yerlere konulmuştur. 10 resmin altındaki yazı 11. resmin altına, 11. resmin altındaki yazı da 10. resmin altına geçecektir.

Abh. G. W. Gött. = Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen
Abh. K. M. = Abhandlungen f. d. Kunde des Morgenlandes
Abh. Pr. Ak. W. = Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss.
Afr. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Afrique française
Afr. Fr. RC = Bulletin du Com. de l'Afr. franç., Renseignements Coloniaux
AJSL = American Journal of Semitic Languages
AM = Archives marocaines
AMZ = Allgemeine Missionszeitschrift
Anth. = Anthropos
Anz. Wien = Anzeiger der philos.-histor. Kl. d. Ak. der Wiss. Wien
AO = Acta Orientalia
AQR = Asiatic Quarterly Review
ARW = Archiv für Religionswissenschaft
As. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Asie française
BA = Beiträge zur Assyriologie
BAH = Bibliotheca Arabico-Hispana
BGA = Bibliotheca geographorum arabicorum, ed. de Goeje
BIE = Bulletin de l'Institut Egyptien
BIFAO = Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire
BSOS = Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution
BTLV = Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CIA = Corpus inscriptionum arabicorum
CIS = Corpus inscriptionum semiticarum
CTM = Concordance de la Tradition Musulmane
DLZ = Deutsche Litteratur-Zeitung
EC = L'Égypte Contemporaine
EI = Enzyklopaedie des Islām
GAL = Geschichte der arabischen Litteratur
GGA = Göttinger Gelehrte Anzeigen
GJ = Geographical Journal
GMS = Gibb Memorial Series
GOR = Geshichte des osmanischen Reiches
GOW = Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke
Gr. I Ph. = Grundriss der Iranischen Philologie
GSAI = Giornale della Soc. Asiatica Italiana
HEMT = Handbook of Early Muhammadan Tradition
HOP = Gibb, History of Ottoman Poetry
İA = İslâm Ansiklopedisi, İstanbul
IG = Indische Gids
IRM = International Review of Missions
Isl. = Der Islam
JA = Journal Asiatique
J Afr. S = Journal of the African Society
J Am. OS = Journal of the American Oriental Society
J Anthr. I = Journal of the Anthropological Institute
JASB = Journal and Proceedings of the Asiatic Soc. of Bengal
JE = Jewish Encyclopaedia
JPHS = Journal of the Punjab Historical Society
JQR = Jewish Quarterly Review
JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society
JRGS = Journal of the Royal Geographical Society
JSF Ou = Journal de la Société Finno-Ougrienne
KCA = Körösi Csoma Archivum
KR = Koloniale Rundschau
KS = Keleti Szemle (Revue orientale)
LA = Lisān al-'Arab
Mach. = Al-Machriq
MDPV = Mitteilungen und Nachr. des Deutschen Palästina-Vereins
MFOB = Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth
MGG Wien = Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Wien
MGMN = Mitt. z. Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften
MGWJ = Monatsschrift f. d. Geschichte u. Wissenschaft des Judentums
MI = Mir Islama
MIÉgypt. = Mémoires de l'Institut Egyptien
MIFAO = Mémoires publiés par les membres de l'Inst. Franç. d'Archéologie Orientale au Caire
Mitt. DOG = Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
Mitt. VAG = Mitteilungen der Vorderasiatisch ägyptischen Gesellschaft
MMAF = Mémoires de la Mission Archéologique Franç. au Caire
MO = Le Monde oriental
MOG = mitteilungen zur osmanischen Geschichte
MSFO = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
MSL = Mémoires de la Société Linguistique
MSOS Afr. = Mitteilungen des Sem. für oriental. Sprachen, Afr. Studien
MSOS As. = Mitteilungen des Sem. für oriental. Sprachen, Westasiat. Studien
MTM = Millî tetebbûlar mecmuası, İstanbul
MW = The Moslem World
NE = Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi
NGW Gött. = Nachrichten d. Gesellschaft d. Wiss. Göttingen
NO = Der Neue Orient
OA = Orientalisches Archiv
OC = Oriens Christianus
OLZ = Orientalistische Literaturzeitung
OM = Oriente Moderno

terly Statement
PELOV yahut P. Ec. Lang. Or. Viv. = Publications de l'École des Langues orientales vivantes
Pet. Mitt. = Petermauns Mitteilungen
PRGS = Proceedings of the R. Geographical Society
QDC = Questions diplamatiques et coloniales
RAAD = Revue de l'Académie Arabe de Damas
R Afr. = Revue Africaine
REJ = Revue des Études Juives
RE Isl. = Revue des études islamiques
RHR = Revue de l'Histoire des Religions.
RI = Revue Indigène
RMM = Revue du Monde Musulman
RO = Rocznik Oryentalistyczny
ROC = Revue de l'Orient Chrétien
ROL = Revue de l'Orient latin
RRAH = Rev. de la R. Academia de la Historia, Madrid
RRAL = Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di sc. mor., stor., e filol.
RSO = Rivista degli studi orientali
RT = Revue Tunisienne
SBAk. Heid. = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. Heidelberg
SBAk. Wien = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. in Wien
SB Bay. Ak. = Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften
SBPMS Erlg. = Sitzungsberichte d. Phys.-medizin. Sozietät in Erlangen
SB Pr. Ak. W. = Sitzungsberichte der preuss. Ak. der Wiss. zu Berlin
TA = Tac al-Arûs
TBGKW = Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
TM = Türkiyat mecmuası, İstanbul
TOEM = Tārīḫ-i ʿosmānī encümeni mecmuası
TTEM bk. TOEM
TTLV = Tijdschrift v. Taal-, Land- en Volkenkunde
Verh. Ak. Amst. = Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
Versl. Med. Ak. Amst. = Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
WI = Die Welt des Islams
Wiss. Veröff. DOG = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZA = Zeitschrift für Assyriologie
ZATW = Zeitschrift f. alttestamentliche Wissenschaft
ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZDPV = Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins
ZG Erdk. Berl. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin
ZI = Zeitschrift für Indologie u. Iranistik
ZK = Zeitschrift für Kolonialsprachen
ZOEG = Zeitschrift f. Osteuropäische Geschichte
ZS = Zeitschrift für Semitistik

A.	= arapça
alm.	= almanca
aş. bk.	= aşağıya bakınız
aş.-yk.	= aşağı yukarı
ayn. esr.	= aynı eser
ayn. mll.	= aynı müellif
b.	= bin, ibn
b. bk.	= buna bakınız
benz.	= benzeri
bk.	= bakınız
bk. mad.	= maddeye bakınız
c.-g.	= cenup-garp
c.-şr.	= cenup-şark
c.	= cild
doğm.	= doğum (senesi)
dols.	= dolayısı ile
F.	= farsça
frns.	= fransızca
göst. yer.	= gösterilen yerde (loc. cit.)
gr.	= grekçe
h.	= hicrî
ilv.	= ilâve
ingl.	= ingilizce
krş.	= karşılaştırınız
m.	= milâdî
m. ö.	= milâttan önce
m. s.	= milâttan sonra
msl.	= meselâ
nşr.	= neşir (édition)
ölm.	= ölüm (senesi)
s.	= sahifa
ser.	= seri
ş.-g.	= şimâl-garp
ş.-şr.	= şimâl-şark
T.	= türkçe
tab.	= tab'ı
trc.	= tercüme
ts.	= tarihsiz
tür. yer.	= bir çok yerde (passim)
v.b.	= ve başkaları (krş. *v.s.*)
v.d.	= ve devâmı
v. dd.	= ve devâmının devâmı
var.	= varak (folio)
v.s.	= ve sâire (krş. *v.b.*)
yaz.	= el yazması
yazl.	= el yazmaları
yk. bk.	= yukarıya bakınız

DÜZELTMELER

EBÛ NUVÂS mad., s. 41b, str. 36: *al-Ṣi'r* yerine *al-ʿAṣīra*; s. 42a, str. 54: *çıkça* yerine *açıkça*; s. 43b, str. 24: *Ibn al-Abārī* yerine *Ibn al-Anbārī* olacaktır.

EBÜSSU'ÛD EFENDİ mad., s. 94b, str. 33: *emir* yerine *Yorganî Emîr*; s. 96a, s. 57: *mensur* yerine *matasavver*; s. 96b, str. 25: *kollarına* yerine *kavillerine*; str. 44—45: *taleplerine* yerine *talebelerine*; s. 97a, str. 38: *Mizak* yerine *Mezak*; s. 98b, str. 20: *Ebüssu'ûd* yerine *Ebüssu'ûd, Ebüssu'ûd*; str. 26: *bk.* yerine *bk. Şayḫī, Vaḳāyiʿ al-fużalā* olacaktır.

EDİRNE mad., s. 108a, str. 20: *yapılmış* yerine *yayılmış* olacaktır.

EL'AZİZ mad., s. 22b, str. 43: *29.465* yerine *25.465* olacaktır.

ELMA-DAĞI. [Bk. GÂVUR-DAĞI.]

EMÎR SULTÂN mad., s. 262b, str. 22: *gerçi* yerine *gerçek* olacaktır.

ERCİŞ mad., s. 285 a, str. 52: *ve bu-* yerine *ve buna ba-*; s. 285b, str. 24: *ismine* yerine *'inkine* olacaktır.

ERCİYAS-DAĞI mad., s. 287a, str. 9: *km.* yerine *km²*.; s. 287b, str. 8: *zirvesine* yerine *Somma'sına* olacaktır.

ERDEL mad., s. 294b, str. 1: *Udvarhel*'den sonra ilâve: (rum. Odorhei, mac. Székely-udvarhely); str. 2: (*alm. Kronstadt*) yerine (*mac. Brasso, alm. Kronsstadt*); str. 51b: *ve Satmar* (*Evliya Çelebî'de aynı zamanda Sakmar*) çıkarılacak; s. 295a, str. 2: *Sabolç, Ugoça* yerine *Sabolç, Satmar* (*Evliya Çelebî'de aynı zamanda Sakmar*), *Ugoça*; str. 8: *şehridir.*'den sonra ilâve: *Vaktiyle bu da partiumlardan idi.*; s. 295a, str. 53—s. 295b, str. 8: *Yerli halk ile ... burada hâkim oldular*, yerine ilâve: Avar hezimetinden sonra, IX. asrın ilk yıllarından itibâren, Erdel'de türk bulgarları da görüyoruz. Yerli halk ile karışan slavlar bundan sonra macarların yurt bulmasından bahseden en eski Macar kronikçisi tarafından, ulahlar ile birlikte, zikredilmektedir (krş. Anonymus, *Gesta Hungarorum*, nşr. F. Fejerpataky, Budapeşt, 1892, 26. Anonymus'un bu hususdaki kaydının, kendi devrindeki veya daha evvelki ulahlara âit olup-olmadığı ve Gelou'un ulah dukası mı yoksa etimoloji itibârı ile batı türkçe bir kelime olan, Gyalu bulgar türkleri (= ulahları?) mi bulunduğu hakkındaki münakaşa için bk. Draganu, *ayn. esr.*, s. 431; Melich János, *A honfoglalàskori Magyarország*, s. 296 v.d.; Knieżsa, *Ungarns Völkerschaften im XI. fahrhundert*, Budapeşt, 1938; Bratianu, *Une enigme et un miracle historique: Le peuple roumain*, Bucarest, 1942, tür. yer.; A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea, în lumina izvoarelor armenești*, Bucureşti, 1939). Macarlar, 895'te reisleri Arpat'ın idâresinde, Karpat havzasına gelmiş ve bu tarihten itibâren yavaş-yavaş Erdel'i de işgâl etmişlerdi ki, ilk defa, reisleri Tuhutum (Macar. Töhötöm) olan ve türk unsurlar ile meşbû görünen Gyula ve Kende macar kabîlesi, macar kırallığının kurucusu Szent István devrine kadar, burada hâkim oldu.; s. 295b, st. 26: *s. 16*'dan sonra ilâve: H. Eren, *A Székely név magyarázatahoz. Magyar Nyelv. XXXIX, 205—208*); s. 296a, str. 18: *Sekellerden* yerine *Türk bulgarlarından ve Sekellerden*; str. 296a, str. 49: *kabildendir*'den sonra ilâve: *Györffy Gy. Besenyök és magyarok. Kist. Ergänzungsband, 397—500.*; s. 298a, str 30: *sonra, Bratislava* yerine *sonra, Pajon* (*Bratislava*; s. 306a, str. 52: *s. 352—401*'den sonra ilâve: Ladislas Makkai, *Histoire de Transilvanie*, Paris-Budapest, 1946, s. 1—382 (*Bibliotheque de la Revue d'histoire comparée*).

EREĞLİ mad., s. 307a, str. 30: *veya* yerine *Fenar veya*; s. 307b, str. 15: *Herakhitza* yerine *Heraklitza*; s. 309a, str. 33: *Önü ırmağı* yerine *önü ırmağın* olacaktır.

ERGANİ mad., s. 311a, str. 36: *s. 270 v.d. ... Diyarbekir* yerine *s. 270 v.d.; Diyarbekir* olacaktır.

ERTUĞRUL GÂZÎ mad., s. 328b, str. 52—53: *Ertuğrul Bey* yerine *Cihan Şah*; s. 330 b, str. 20: *Mehmed II.* yerine *Mehmed II 'ın hizmetine girip, onun* olacaktır.

ERZURUM mad., s. 349 b, str. 25: *ile Ulu Cāmii* çıkarılacak; s. 353a, str. 56: *Namervan* yerine *Namirvan* (*Nurman*); s. 354 b, str. 35: *ve nöbetçi yeniçerilerin* yerine *nöbetçi yeniçerilere*; s. 355 a, str. 34: *girmesini* yerine *girmemesini*; s. 355 b, str. 8: *Timur Kazak* yerine *Timur Kazık*; str. 10—11: *beylerbeyi* yerine *beylerbeyi idâresinde*; str. 34: *mücâdelelere karşı* yerine *mücâdelelere*; s. 356b, str. 30: *türk kuvveti* yerine *Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki türk kuvveti*; s. 357 a, *Bibliyografya*'nın sonuna ilâve edilecek Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un kurtuluşu*. (İstanbul, 1939); Erzurum kongresi için bk. Kâzım Karabekir, *İstiklâl harbimizin esâsları* (İstanbul, 1933), s. 59—63.

FÂRÂBÎ mad., 453 a, st. 28—29: bütün arap kaynaklarında müttefikan zikredilen *Fārābî'nin cenâze namazını Şam'da Sayf al-Davla'nin kıldırmış* olması, onun vefat senesinde Şam'ın İhşidiler elinde bulunması muhakkak olduğu için, doğru olmadığı Mükrimin Halil Yınanç tarafından bildirilmiş olmakla, o kaydın çıkarılması lâzımdır.

FERHAD İLE ŞİRÎN mad., s. 566a, str. 41: *Muḥammed Ḳazvînî* yerine *Muḥammed Ḳāsim, Muşrikî, Āhî, Muşrif-i Iṣfahānî, Favkî, Aḳa Mîrzā Muḥammed Kazvînî* olacaktır.

FEYZULLAH EFENDİ mad., s. 595a, str. 30—31: *kethüda mîrî* yerine *kethüda yeri*; s. 597a, str. 35: *Sulak-Çeşmesi* yerine *Solak-Çeşmesi*; s. 598b, str. 42: *inna şahîd bilā şuhbat* yerine *innahu şahîdun bilā şubhatîn* olacaktır.

FUAD PAŞA mad., s. 673a, str. 35: *ihtilâller* yerine *ihtilâlleri*; s 679a, str. 39: *Fuad ... bağlanmadığı* yerine *Fuad Paşa bir tarafa bağlanmamış*; s. 680a, str. 11: *gibi* yerine *gibi, tarikat ehlinden olup* olacaktır.

FUZÛLÎ mad. s. 687b, str. 48: *Tamāsp* yerine *Tahmāsp*; s. 689b, str 56: *neatlarında ve* yerine *naatlarında*; s. 690a, str. 1: *bundan* yerine *bütün*; s 691a, str. 40: *kalkmağa* yerine *kalmağa*; s 691b, str 26: *olması* yerine *alması* olacaktır.

GÂLİB PAŞA mad, s. 712a, str. 51: *Gâlib kendisi* çıkarılacaktır

GÂZÎ GİRAY mad, s. 738a, str. 19—20: *Devlet Giray* yerine *Bâbıâli* olacak.

GAZZÂLÎ mad., s. 748a, str. 56: *Sam'ānī ... al-Ġazzālī* çıkarılacak; s. 759a, str. 56: *Decart* yerine *Descartes* olacaktır.

GAZZE mad ilâve: Selim I.'in Mısır seferi neticesinde Osmanlı devleti arazisine ilhak edilen Gazze şehri ve bölgesi Osmanlı imparatorluğunun Kudüs sancağına merbût 71 köyden müteşekkil bir kazanın merkezi idi. 1917 ve 1918 senelerinde bu şehir civarında Gazze muharebeleri diye meşhur üç büyük muharebe vukû bulmuştur. Bunlardan birinci ve ikinci muharebede general Sir Morry kumandasında bulunan fâik ingiliz kuvvetlerine karşı galebe istihsâl edilmiş ise de, general Allenby'nin gâyet fâik kuvvetleri karşısında ve cephe vaziyeti dolayısı ile verilen emir üzerine mâhirâne bir manevra ile Gazze tahliye olunmuştur. Bu muharebeler esnâsında türk ordusunun fırka ve kolordu kumandanlığında miralay Refet Bey (General Refet Bele) bulunmakta idi. Gazze Lozan muahedesi ile, suret-i kat'iyede Türkiye'den ayrılarak, Filistin'e ilhak olunmuştur.

I.

INAL. [Bk. İNAL.]

IRAK. ʿİRĀḲ (arapçada harf-i târif ile al-ʿİrāḳ denilir. Batı transkripsiyonu: Iraq), orta şarkta Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı mecrâları boyunda uzanan memleketin ve şimdi esâs toprakları bu memlekete tekabül eden kırallığın adı. Irak memleketine, Zagros dağlarının şarkında uzanan Irak-i Acem (*ʿİrāḳ al-ʿacamī*)'den ayırmak üzere, Irak-i Arab (*ʿİrāḳ-i ʿArabī*) da denilir. Bu adın orta Fars veya pehlevîde İran'a delâlet eden Ērāk kelimesiden iştikak etmiş bulunması muhtemeldir. Aşağı Irak'ın en eski beldelerinden biri de Erekh adını taşımaktadır.

Coğrafya. Dar mânası ile Irak, Basra körfezinin şimâl müntehâsından itibâren cenûb-i şarkî—şimâl-i garbî istikametinde uzanan çukur bir sâhadır ki, uzunluğu bu istikamette 700 km.'ye yaklaştığı hâlde, genişliği 200 km.'yi geçmez, hattâ cenûpta genişlik bunun yarısına bile düşer. Memleket, mütebâriz avârızdan tamâmiyle mahrûm olup, şarkî Anadolu dağlarından inen Fırat ve Dicle nehirleri ile İran hudut dağlarının öte tarafından gelen ırmakların (Kerḫā ve Kārūn) alüvyonlarının birikme sâhasıdır. Coğrâfî mevkii ve avârızdan mahrûm oluşu sebebiyle bir çöl denecek kadar kurak olan bu memlekette zirâat hayatı nehirlerin getirdiği su sâyesinde, mümkün olabilir. Irak nehirlerinin üçü, Dicle, Kerḫā ve Kārūn, mecrâlarının hemen bütün kısımlarında dağlara komşu olduklarından, kışın yağan yağmur ile ve ilk baharda karların erimesi ile, bu mevsimlerde suları yükselir ve çok mıkdarda alüvyon indirirler. Dicle nehri Bagdad'da, nisan kabartıları sırasında, alçak seviyesi üzerinde 6 m. yükselir ve vasatî su akımı teşrin I. de sâniyede 800 m^3.'dan nisanda 3—4.000 m^3.'na, hattâ istisnâî taşmalar ile, 7.000 m^3.'na çıkar. Bu nehirlere karşılık, Irak topraklarına girmeden çok evvel dağlık sâhayı terketmiş bulunan Fırat, ovada kıvrımlar çizerek, yavaş yavaş akmak suretiyle, tebahhur neticesinde çok su kaybettiği için, o derece kuvvetli taşmalar göstermez (Bagdad'ın cenûbunda al-Musayyib'de yükselme 3.5 m.) ve akımı o nisbette artmaz (400 m^3.'dan 2750 m^3.'na; âzamî olarak da 4.000). Willcooks'un ölçülerine göre, vasatî olarak Nil nehrinden dört defa daha fazla çamur ile yüklü olduğu anlaşılan Dicle nehri, daha yavaş akışlı ve binâenaleyh daha az yüklü olan Fırat'a nazaran, geçtiği sâhayı daha çabuk yükseltmiş, bu yüzden Fırat nehrinin yatağı cenûb-i garbîye, çölün kenarına, doğru itilmiştir.

Dicle nehri Balad'in bir az aşağısında (Bagdad şimâlinde, kadîm Ophir civârı), Fırat ise Hīt'te Irak'ın alçak arâzisine girerler; alüvyon birikmesi ile teşekkül etmiş olan delta ovası burada başlar. Bir az aşağıda, İran'dan gelen kuvvetli Diyala ırmağının alüvyonları, Dicle'yi cenûb-i garbîye itmiş bulunur ve bu yüzden nehir, Bagdad hizâlarında Fırat'a, aradaki mesâfe 50 km.'ye varmayacak şekilde, yaklaşır. Bir zamanlar Dicle'nin yahut hiç değilse sularının bir kısmının, buradan itibâren cenûb-i şarkîye doğru, şimdiki mecrâyı tâkip etmeyerek, Ducayl (küçük Dicle) denilen mecrâyı boylayıp, cenûba doğru akmış olması ve Bâbil havâlisinde Fırat'a dökülmüş bulunması muhtemeldir. Her ne kadar Ducayl, eski devirlerde insan eli ile açılmış bir ana kanal telâkkî edilmekte ise de, gerçekte kanalın lâlettâyin bir yerde kazılmış olmayıp, tabiat tarafından çizilen bir su yolu ile tesbit edilmiş bulunması mümkündür. Buna benzer bir hâdise daha aşağıda Kūt al-ʿAmāra civârında da tekerrür etmiş gibi görünüyor: İskender'in fütûhatı sırasında burada takriben şimdiki mecrâyı tâkip eden Dicle'nin Abbâsî halifeleri devrinde sularının en büyük kısmını Şaṭṭ al-Ḥayy vâsıtası ile cenûba doğru akıttığı, sonra bu mecrânın tıkanması ile şimdiki mecrâya döndüğü bilinmektedir. Cenûpta bataklıklıklar [bk. mad. AL-BAṬĀʾİḤ] arasından geçerek, Sūḳ

al-Şiyūḥ yakınında Fırat'a kavuşan Şaṭṭ al-Ḥayy'in arap devrindeki başlıca mecrâ olduğundan şüphe edilmiş ve bunun insan eli ile açılmış bir kanal olduğu ileri sürülmüş (bk. Heuzey, *Origines orient. de l'Art*, s. 17: de Sarzec'e atfen) ise de, bu kadar büyük ölçüde bir insan eserinin tabiattan yardım görmüş ve eski bir mecrânın yerinden faydalanmış olması ihtimâli çok kuvvetlidir. Bu türlü mecrâ değişiklikleri Fırat üzerinde de görülmektedir: bu nehir Musayyib'in bir az aşağısında iki kola ayrılır. Arap coğrafyacıları, şarktan geçen kola Şaṭṭ al-Ḥilla, garptakine de Şaṭṭ Hindīya derlerdi. Suların büyük kısmı ilk çağda şark kolundan, yâni Bâbil önünden geçerken, sonra hemen tamâmiyle Hindīya koluna intikal ettiği, müteâkiben yine Ḥilla koluna döndüğü mâlûmdur: takriben 1889'a kadar Ḥilla kolu başlıca mecrâ rolünü oynarken, bundan sonra esâs akıntı yeniden Hindīya'ye geçmiş ve evelki mecrâ kuruma tehlikesi ile karşılaşmış idi. Willcooks'un teşebbüsü ile, 1913'te inşası tamamlanan Hindīya seddi sâyesinde, Fırat suları iki kol arasında, uygun şekilde, taksim edilmiş oldu. Bütün bu hâdiseler, feyezanı şiddetli ve alüvyon yükü fazla olan nehirlerin, delta ovaları üzerinde akarken, yataklarını çamur ile tıkayıp yükseltmek suretiyle, kendilerine yeni mecrâlar aramaları şeklinde izah olunur. Yine bu hâl, Dicle ve Fırat'ın Şaṭṭ al-'Arab'ı teşkil etmek üzere, zamanla başka-başka yerlerde birbirlerine kavuştuklarını, bâzan bu kavuşmanın birden fazla kol ile vukûa geldiğini, bu kolların kâh birisinden, kâh ötekinden daha fazla su geçtiğini de açıklar: son zamanlarda Fırat sularının büyük kütlesi Ḳorna'da değil, Basra'nın şimâlinde Gurmat 'Alī mevkiinde Dicle ile birleşmektedir. İki nehir, deltanın aşağı kısmında al-Baṭā'iḥ [b.bk.] adı verilen geniş bataklıklar arasından geçerler. Sular burada Ḫor (aslı ḫavr) denilen sazlık sâhalarda yayılır. Fırat Dicle'nin suları burada önlerine çıkan bir seddin arkasında âdetâ birikiyor gibidir: bu hâl, bir taraftan dördüncü zamanın râtıp devrinde Arabistan'ın Nacd dağlık arâzisinden bol su ve alüvyon getirmiş olan şimdiki hâlde kuru Vādī-i Rummā, bir taraftan da İran dağlarından inen kuvvetli akar suların (bilhassa Ḳārūn) te'siri ile izah edilir. Bu suların getirmiş oldukları ve getirmekte devam ettikleri alüvyon kütlesi, Fırat ve Dicle'nin yolunu kesmiş ve sularını gerideki alçak sâhada yayılmaya zorlamıştır.

Sulama meselesi Irak için Mısır'dan daha büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Nil nehrinin suları bütün yaz mevsiminde kabarık kaldığı ve son baharda sular çekildikten sonra kış zirâati de mümkün olabildiği hâlde, Irak nehirlerinde feyezanlar mayısta sona ermekte ve bundan sonra, su bulunmadığı takdirde, her türlü zirâat imkânını ortadan kaldıran gâyet sıcak ve tamâmiyle kurak bir yaz mevsimi hüküm sürmektedir. Irak topraklarını kabil-i istifâde hâle koymak için yapılması gerekli olan işler sâdece muayyen yerlere bendler yapıp, su seviyesini yükseltmek ve iska kanalları açmaktan ibâret olmayıp, nehirlerin yatağını açmak, mecrâ değiştirmelerine mâni olmak ve bataklıkları kurutmak da o derece ehemmiyetlidir. Bütün bu işler büyük masrafları mûcip olduğu kadar, te'sisatın korunması bakımından da, ardı arası kesilmeyen bir dikkat ve ihtimam ister. İkinci cihan harbinden evvel, Irak'ın iki nehir boyunda uzanan sâhası 70.000 km². arâzisi içinde ancak onda birinin zirâate elverişli bulunduğu tahmin edilmekte idi. Memleketin en büyük umran devirlerinde bile iska sâhasının pek geniş olmadığı söylenebilir. Kanallar şebekesini ihyâ etmek ve yeni sâha kazanmak için karşılanacak güçlüklerin başında, nehirlerin yukarı kısımlarında gâyet şiddetli feyezanlara mârûz olmaları ve taştıkları sırada pek fazla alüvyon kütlesi ile yüklü bulunmaları gelir. Bu bakımdan, Irak'ta sulamaya dayanan ilk medeniyetlerin feyezan şiddetinin hafifle-diği ve alüvyon yükünün azaldığı aşağı mecrâ boyunda kurulmuş olması dikkati çekmektedir. Irak'ta te'sis edilmiş şehirlerin tarih boyunca cenûptan şimâle doğru yer değiştirmeleri buna delîl olur: ilk önce cenûpta Ur, Tello, Senkere ve Erekh şehirleri kurulmuş, sonra daha şimâlde Sippara ve Bâbil te'sis edilmiş, müteâkiben Seleucia ve Ktesiphon ve nihâyet Bagdad şehirleri ile yukarı Irak toprakları istismar olunmuştur ki, bu sonuncu merkezlerin kurulması, nehirlerin Irak'a girdikleri yerlerde, büyük bendler inşa edilmesi ile hem-zaman bir hâdise olarak gösterilebilir. Bütün eski devirlerde yapılmış büyük te'sislerin muhâfazası için, âsâyiş ve metodla çalışma gerekli idi: Hamurabi kanunları, bendlerin muhâfazası, sedlerin takviyesi ve kanalların temizlenmesi bakımından teferruâtlı hükümler ihtivâ etmekte idi. Fakat, yabancı kavimlerin istilâsı yüzünden, her defasında bu te'sisler çabucak bozulmuş, feyezan suları kendilerine dar gelen yataklarından taşarak, aşağı Irak'ın alçak sâhalarında geniş bataklıklar meydana getirmişler, orta Irak'ı da feyezan sırasında su altında kalan ve sular çekildikten sonra da toz ile kaplanan çorak bozkırlar hâline koymuşlardır. İşte Sâsânîlerin ve ilk Abbâsî halifelerinin parlak devrinden sonra Irak'ın sulama şebekesi, bir kaç şehir civârında şöyle-böyle muhâfaza edilen bâzı kanallar bir tarafa bırakılacak olursa, uzun asırlar boyunda, işe yaramaz bir hâle gelmişti. Bunları islâh etmek suretiyle Irak'ı yeniden canlandırmak husûsunda ilk esâslı teşebbüse girişmek şerefi Midhat Paşa [b.bk.]'ya âittir. Fakat, onun kısa süren vâlilik devrinden sonra, işler yine yüz üstü kaldı ve nihâyet osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında, yeniden faâliyete geçildi. Irak'ın sulama sistemini tekrar te'sis etmek için gerekli projenin hazırlanması ve tatbikine başlanılması, Nil nehri üzerindeki çalışmaları ile şöhret kazanmış Sir William Willcocks'a havâle olundu. Willcocks, ilk iş olarak, memleketin yukarı kısmını su baskınlarından ve kanalları alüvyon yükünden korumak üzere, Fırat için Habbānīya (Hibbānīya) ve Dicle için de Akkar Kuf ('Aḳra Ḳūf) göllerinde feyezan sularının birikip durulmasını te'min edecek bendler yapılması lüzûmu üzerinde durdu. Habbānīya bendinin inşası, projeye göre, 1916'da tamamlanacak ve buradan alınan sular geniş sâhaların iskasına tahsis edilecekti ki, bu işin neticelenmesi harpten sonraya kaldı. Akkar Kuf gölünden çıkan bir ana kanal eski Ducayl'in yerini tutacak ve buradan itibâren bir çok kanallar, arâzinin meyline uyarak, cenûpta Fırat istikametine doğru, uzatılacaktı. Diğer taraftan, yine Dicle'nin yukarı kısmında eski Balad bendi yeniden ihyâ edilecek, Diyala nehri üzerinde, bu nehrin Narin suyu ile birleştiği yerde, başka bir bend yapılacak ve bu sâyede, Dicle'nin sol sâhilindeki geniş sâhalar eski Nahrvan kanalının yerine kaim olan bir ana kanal ile sulanacaktı.

Irak'ın yukarı kısmında bu işler yürütülürken, orta kısımda da başka inşaatın ele alınması lâzım geliyordu. Burada Willcocks, ilk olarak, Hindīya bendinin inşasına teşebbüs etti: 1913 kânun I.'da tamamlanan bend, Fırat'ın sularının büyük kısmını yeniden Ḥilla (Bâbil) mecrâsına iâde etmiş oldu. Bunu müteâkip, Dicle üzerinde Kūt al-'Amāra'de bir bend yapılacak ve bu sâyede Dicle'nin suları nehrin ana kolu ile Şaṭṭ al-Ḥayy arasında taksim edilerek, asırlardan beri hemen-hemen metrûk kalmış Tello ovası yeniden canlandırılmış olacaktı. Nihâyet Irak'ın ihyâsını tamamlamak üzere, Fırat ve Dicle'nin aşağı mecrâları arasında biriken suları derinleştirilecek yataklar vâsıtası ile akıtarak, geniş bataklık sâhaları kurutmak ve buraları zirâate elverişli hâle getirmek icâp edecekti. Bütün bu işlerin 30 sene kadar sürerek, 6—700.000.000 altın franka (o zamanki râyice göre, 24—28.000.000 türk lirası) mâl olacağı, fakat bu sâyede 2.500.000 hektar arâzinin kış zirâatine, 1.500.000 hektar toprağın da yaz ekimine elverişli bir hâle getirilebileceği hesap edilmişti. Osmanlı hükûmetinin teşebbüs ettiği, fakat birinci cihan harbi yüzünden ancak ilk merhalesini tahakkuk ettirmeğe muvaffak olabildiği bu muazzam iş, şimdi yavaş-yavaş yürütülmektedir.

Irak nehirleri şebekesinin islâhı projesi, esâs itibârı ile, memleketin zirâî kabiliyetlerini canlandırmak gâyesini istihdaf etmekle berâber, islâh edilmiş bir nehir şebekesinin ayrıca münâkale husûsunda da büyük faydalar te'min edeceğinde şüphe yok idi. Bununla berâber, XIX. asrın son senelerinde ortaya atılan Bağdad demir yolu projesi, bu bakımdan başlıca rolü demir yoluna bırakıyordu. Bir çok değişik safhalar geçirdikten sonra, Deutsche Bank'ın mâlî yardımı ile teşekkül etmiş bulunan Anadolu demir yolları şirketine, o sırada hattın müntehâsındaki Konya'dan başlayarak, Haleb-Musul-Bagdad-'dan geçip, Basra körfezi kıyısında sona erecek bir demir yolu inşası için imtiyaz verildi (1899 teşrin II.). Bu suretle Anadolu Bagdad demir yol şirketi teşkil edilmiş oldu. Birinci cihan harbi başlamazdan evvel almanlar ile ingilizler arasında yapılan bir anlaşmaya göre, demir yolu müntehâsının Kuveyt değil, Basra olması kararlaştırıldı. Harp yüzünden Bagdad hattı tamamlanamadı; ancak Irak ingiliz kuvvetleri tarafından istilâ edildikten sonradır ki, Basra-Bagdad (566 km.), Bagdad-Musul (380 km.) hatları (Ḳal'āt al-Şarġat'a kadar) ile, Bagdad-Kerkük-Erbil (421 km.) ve Ḫānikīn (27 km.) şûbeleri inşa edildi; nihâyet harpten sonra Musul demir yolu Nusaybin'e doğru uzatılarak, Anadolu-Suriye demir yolu ile birleştirilmek suretiyle, Bagdad hattı tamamlanmış oldu.

Bugünkü hudutları içinde Irak devletinin toprakları takriben 452.500 km.² mesâhasında olup, bu topraklar yukarıda dar mânası ile Irak ismi altında anlatılan sâha dışında şimâl-i şarkîde, Dicle nehrinin sol tarafında, uzanan dağlık arâzi ile Dicle ve Fırat arasında yer alan Elcezîre yaylalarının bir kısmını ihtivâ etmekte ve nihâyet garpta, Suriye çölünün (Bādiyat al-Şām) ortalarına kadar uzanmaktadır. Şimâl-i şarkî toprakları şiddetli bir iklime mârûz bulunmakla berâber, burada yeter derecede yağan yağmurlar, sulamaya ihtiyac göstermeyen hubûbat zirâatine imkân verir. Bununla berâber, bu topraklar şimdi zirâî imkânlarını gölgede bırakan Kerkuk bölgesi petrol yatakları ile dünya iktisâdiyâtında ehemmiyet kazanmıştır. Bu petroller birinci cihan harbinden evvel bir taraftan Bagdad demir yolu projesini tatbik eden ve buna göre, yapılacak hattın iki tarafında 25 km. genişliğinde bir sâhada mâden aramak ve işletmek imtiyazını almış bulunan almanların, bir taraf-

tan da cenûb-i garbî İran petrollerinin işletilmesini ele almış bulunan ingilizlerin alâkasını celbetmiş ve arada yapılan bir anlaşma neticesinde, The Turkish petroleum Company meydana çıkmış idi. Harpten sonra, Irak'ın Türkiye hudutları dışında kalması ve Almanya'nın bu sâhadaki iktisâdî faâliyetlerden uzaklaştırılması üzerine, ingiliz, fransız ve amerikan sermâyesi birliği ile, yeni Iraq Petroleum Company teşkil edildi ki, Irak hukûmeti, 1926 Ankara anlaşmasına göre, Musul petrollerini işletecek şirketten alacağı vergiden 10 % 'unu, 25 sene müddetle, Türkiye'ye vermeği kabûl ediyordu. Petrol araştırmalarına 1925'ten itibâren faâliyetle tesbit edildi ve çıkartılan ham petrol, Kerkuk civârından başlayarak, Fırat nehri üzerinde al-Ḥadīṣa'den itibâren, birisi şimâlî Suriye'de Trablus-Şam, diğeri Filistin'de Hayfa'da sona eren iki boru (pipe-line) ile Akdeniz kıyılarına taşındı. Şimdiki hâlde Irak petrollerinin işletme seviyesi adı geçen boruların taşma kabiliyeti ile tahdit edilmiş olup, ikinci cihan harbinden evvel ve harpten sonraki devirlerde senede 4.5—4.700.000 tona varmaktadır; harp içinde ve harpten sonra gerek Irak'ta, gerekse boruların geçtiği memleketlerdeki karışıklıklar yüzünden bâzan bu mıkdara varamayan petrol istihsâlinin, ileride yeni borular döşenmesi sâyesinde, 8.000.000 tona yükseleceği tahmin edilmektedir.

Basra körfezinin şimâl müntehâsında Şaṭṭ al-'Arab munsabının garbında mahdut bir sâhada (50 km.'den az) denize açılan Irak toprakları şarkta İran'a komşu bulunmakta ve bu memleketten — cenûp kısmı müstesnâ — eski coğrafyacıların Zagros adını verdikleri dağların garp eteklerinden geçen bir hudut çizgisi ile ayrılmaktadır. Irak'ın şimâl komşusu olan Türkiye ile hudûdu da, Hakkâri dağlarının cenûp eteğinden geçerek, Dicle nehrinin Ḫābūr kavşağına kadar uzamaktadır. Bu noktadan itibâren, Fırat nehri üzerinde Abū Kamāl mevkii şarkına ve oradan çöl ortasına doğru çekilen bir hat Irak'ı Suriye'den ayırmakta, yine çöl ortasında Mâverâ-i Ürdün topraklarına komşu olan Irak, cenûpta da Su'udî Arabistan'a hemhudut bulunmakta, yalnız şarkta, bu devletin arâzisinden bir bî-taraf mıntaka ve Kuveyt arâzisi ile ayrılmaktadır. Irak devletinin nüfusu 1948'de 4.800.000 olarak tahmin edilmekte idi. Buna göre, vasatî olarak, kilometre murabbaına 10 kişi düşerse de, nüfusun en büyük kısmı nehirler boyunda ve şimâl-i şarkî topraklarında yaşamakta, buna mukabil çöl sâhası, ancak ilk baharda sürülerini otlatan göçebelerin rastlandığı, hemen-hemen boş bir bölge teşkil etmektedir. Irak nüfusunun takriben 85 % 'inin ana dili arapça olup, şimâl topraklarında sayıları yarım milyona yaklaşan kürtler ve yaşama sâhası Kerkük-Altın köprü-Erbil havâlisine rastlayan türkler bulunmaktadır. Irakların bir tahmine göre, 52 % 'si şi'î, 40 % 'ı sünnî müslüman olup, ayrıca 100.000 kadar hıristiyan (katolik ve gregoriyen ermeni, geldânî), 90.000'e yakın yahudi vardır.

XX. asrın ilk senelerinde, Irak toprakları eski Bagdad eyâletinin yerine kaim olmak üzere, Osmanlı devletinin mülkî taksimâtı arasında üç vilâyete ayrılmış bulunuyordu: Musul vilâyeti (Musul, Süleymâniye ve Kerkük sancakları), Bagdad vilâyeti (Bagdad, Divâniye ve Kerbelâ sancakları), Basra vilâyeti (Basra, 'Amāra, Muntafik ve al-Ḥasā sancakları). Bu sancaklar, Su'udî Arabistan'a bırakılmış olan al-Ḥasā hâric tutulmak üzere, şimdiki Irak'ın mülkî taksimâtını teşkil eden livâların esâsını meydana getirmektedirler. Bu livâların sayısı şimdiki hâlde 14'tür ('Amāra, Bagdad, Basra, Divâniye, Diyala, Duleym, Erbil, Hille, Kerbelâ, Kirkuk, Kût, Musul, Deylem, Muntefik, Süleymâniye) livâlar kazâlara, onlar da nâhiyelere ayrılır. Devlet merkezi olan Bagdad şehrinin 1948 yılında nüfusu 285.000'i buluyordu. Diğer büyük şehirler de şunlar idi: Musul (80.000), Basra (80.000), al-Kāẓimīya (6.500), Kerbelâ (61.000), Nacaf (35.000), Sāmarrā (33.000), Kirkuk (30.000), Süleymâniye (30.000).

Bibliyografya: E. Sachau, *An Euphrat und Tigris...* (1900, tür. yer; C. Uhlig, *Mesopotamien, Zeitschrift d. Gesell. für Erdkunde zu Berlin* (1917), s. 333—358; B. Meisner, *Babylonien und Assyrien* (1920), s. 115 v.d.; A. Musil, *Explorations in Arabia und Mesopotamia* (1908—1915), III (1918); W. M. Willcocks, *The restauration of ancient irrigation works on the Tigris* (Kahire, 1903); ayn. mll., *The irrigation of Mesopotamia* (London, 1911); E. Banse, *Die Türkei. Eine Modern geographie* (1915); R. Blanchard (*Le Géographie Universelle* serisinde *Asie Antérieure*).

(BESİM DARKOT.)

Müslümanlığın ilk devirlerinde *al-'Irāḳān* „İki Irak" tâbiri ile, burada bulunan iki islâm şehri, Kûfe ile Basra, muradolunurdu (Yāḳūt, III, 628, 11 v.d.). Daha sonraları bu ad al-'Irāḳ ile al-Cibāl [b. bk.]'i içine aldı. Yāḳūt (II, 15, 18), al-'Irāḳ ismi ile iranlılarca yalnız al-Cibāl'ın kastedildiğini söyleyerek, bunu Irak'a sâhip olan Selçuklu hükümdarının al-Cibāl'de hâkim olması ile izah eder: bu hükümdarın makarrı Hemedan olduğundan, halk onun „al-'Irāḳ hukümdarı" unvanını, bu şehrin bulunduğu vilâyete de teşmil etmiş olacaktır. Bununla berâber, Selçuklu hukümdarının, mûtad mübâlega ile, kendisine „iki Irak'ın hukümdarı" unvanını vermiş olduğunu ve halkın böylelikle imparatorluğun iki kısmından şarktakine de Irak adını verip, ancak iki memleketi birbirinden ayırmak üzere, *'Irāḳ al-'arabî*'ye mukabil *'Irāḳ al-'acamî* tâbirinin kullandığını kabûl etmek mantığa daha uygun görünür.

Bu kelimenin mânası kat'î olarak mâlûm değildir. Arap coğrafyacıları bu husûsta pek tatmin edici mâhiyette olmayan faraziyeler ileri sürerler. Yāḳūt (III, 628, 13 v.d.) İbn al-'Arabî'ye atfen *'Irāḳ* = „alçak memleket" demek olduğunu ve al-Ḫalīl (III, 628, 21 v.d.)'e göre „kıyı memleket" olduğunu söyler. Bundan başka, Irak'a al-Savād denirdi ki, bununla ekili sâhaların koyu renkli manzarası kast olunmaktadır: renklere karşı hassas olan Bedevîlere göre, bu ad ile bahis mevzûu edilen memleket, beyaza yakın açık renkli ve sarımtrak bozkır sâhalarının zıddı olan arâzidir. Bununla berâber, bu iki isim arasında diğer bir cihetten de ayrılık bulunur: *Savād* hareketli, *'Irāḳ* ise sâbittir. Kûfe'nin Savād'ı denilir de Kûfe'nin Irak'ı denilmez. Balḫī'nin şu ifâdesi nümûne olarak zikredilebilir (İṣṭaḫrī, s. 85, 3; İbn Ḥavḳal, s. 166, 1 v.d.): „Bagdad ile Kûfe arasında, hiç boş yer kalmamak üzere ekilen arâziden müteşekkil bir Savād vardır". Bu tasvir, memleketin heyet-i umûmiyesinin doğru olarak kavranmış bulunmasına dayanır: gerçekten Irak şimâlden cenûba doğru devam eden ve pek geniş olmayan uzun bir arâzi şeridi, mükemmel bir zirâat sâhasıdır ki, kanallar şebekesi tasvir edilmek istenilirse, bu mütemâdî bahçelikleri esâs olarak almak icâp eder. İbn Ḫurdāẕbih, İran hukümdarları zamanında Irak'a verilmiş olan ve kendisi tarafından „Irak'ın kalbi" diye tercüme edilen *dil-i ērānşahr* tâbirini kitabında hâlâ yaşatmaktadır (5, 18 v.d.; krş. İbn Rosteh, s. 104, 4). Bu ise, al-Ḫvārizmī'nin Ērānşahr'dan, Irak da dâhil olmak üzere, İran mânasını çıkartmasına uyar ki, Yazîd al-Fārisī'ye göre, Ērānşahr bir küll itibâr olunarak, Irak onun kalbi addedilmişti; nasıl ki, al-Aṣma'î de bunu böyle telâkkî etmektedir (Yāḳūt, I, 417). Irak'ın farsça ilk adı Sūristān idi (Balāẕorī, s. 276, 5; İbn Rosteh, s. 103, 23 v. dd.; Mas'ūdī, s. 177, 1; Ṭabarī, I, 819, 8; krş. Nöldeke, s. 15, not 3).

Irak garpta Suriye çölü, cenûpta Arabistan çölleri ve Basra körfezinin şimâl kısmı, şarkta Zagros (Cabal Ḫamrīn) dağlarının kolları ve garbî Ḫūzistān, şimâlde al-Anbar'dan Takrīt'e doğru çekilen bir hat ile hudutlanabilir. Memleketin idârî hudutları, sulanmanın tabi'î sâhasına nazaran, ekseriyâ daha farklı idi. Bu bakımdan, şimâlde çok defa Takrīt'ten al-Ḥadīṣa'ye doğru çekilen bir hattan bahsedilirdi. Irak, şarkta coğrâfî bakımdan kendisinden hiç bir tabi'î hudut ile ayrılmamış olan Ḫūzistān (Susiana)'ı ihtivâ ettiği gibi, Ṭaff'ı, yâni Basra ve Kûfe kapılarından başlayan bozkır tabiatlı yüksek arâziyi de içine alırdı. Irak'ın alçak arâzisi içinde nehirlerin taşmasını önleyen sedlere arap coğrafyacıları *ẓahr* („sırt") derlerdi ki, kara yolları da ekseriyetle bunların üzerinden geçerdi. Aşağıda nehirler ve kanal şebekesininin muhtelif kısımlarından tafsilâtı ile bahsedilecektir. Bu arada, arap devrinde başlıca mecrâ telâkkî edilen Şaṭṭ al-Ḥayy kolu, coğrafyacıların Māẕarāyā dedikleri Kūt al-'Amāra civârında, bugünkü asıl mecrâdan ayrılmakta idi. Vāsiṭ bunun sâhillerinde kâin idi. Ancak bu şehrin yeri, maatteessüf, sahîh olarak bilinmiyor. Buranın harâbelerini ziyâret etmiş bulunan seyyahlar (Koldewey ve Moritz) bunları tavsif etmememişlerdir (Sarre ve Herzfeld, *Archäolog. Reise*, I, 247). Daha 1838 yılında Lynch tarafından, bir vapur ile, kat'edilmiş olan ve bugün de senenin bir kısmında Sūḳ al-Şiyūḫ mevkiine kadar muvâsalayı te'min edeceği zannedilen Şaṭṭ al-Ḥayy, al-Ḳaṭr civârında al-Baṭā'iḥ [b. bk.]'in bataklıklarına müntehî olurdu ve bu bataklıklar arasında, islâmiyetten evvelki Dicle ile bugünkü Dicle'nin aynı olan Dicla al-'Avrā' („tek gözlü Dicle")'ya doğru, Nahr Abi 'l-Asad nâmı ile, akardı. Fırat nehrinin al-Musayyib aşağısında ayrıldığı iki koldan (Şaṭṭ Hindīya ve Şaṭṭ al-Ḥilla) garptakine Ḳudāma (s. 233, 16 v.d.; kezâ Mas'ūdī, *Tanbih*, s. 52, 5)'de al-'Alḳamī adı veriliyor; şark kolu da Sūrā namını taşıyor; birinci kol Kûfe'ye doğru teveccüh eder ve bataklıklar içinde kaybolur; Sūrā daha doğrusu Nahr Sūrā al-A'lā (İbn Serapion, s. 28), Ḳaṣr İbn Hubayra adlı mühim şehrin önünden geçer (Bâbil'in bir az şimâlinde harâbesi bulunan bir mevkî, Tell 'Imrān 'Alī). Ḳaṣr İbn Hubayra'nın 6 fersah aşağısında yukarı Sūrā, aşağı Sūrā kanalına müntehî olur; şarka doğru olan devamı Şarāt al-Kabīra ismini, al-Nīl şehrini geçtikten sonra da, Nahr al-Nīl ismini alır ve al-Ḥavl (Dicle üzerinde al-Nu'mānīya'den 6 km. mesâfede) mevkiine vâsıl olur ki, burada doğrudan doğruya Dicle'ye aktarma edilebilir yahut Nahr Sābūs (şark sâhili üzerinde bulunan Māẕarāyā'nın karşısında) civârında Dicle'ye vâsıl olmak için, cenûba doğru sapılır (*zāb* tâbi'ri, süryânî *zābā* hakkında bk. Marquart, s. 164). Aşağı Sūrā (Sūrā al-Asfal) bir çok mevzîlerden geçer ki, bunlar arasında İbn Sera-

pion'un *al-Cāmi'ān* tesmiye eylediği, sonraki coğrafyacıların al-Ḥilla (mezyedî Sayf al-Davla tarafından 495 = 1102 yılına doğru te'sis edilmiştir) dedikleri yerdir; bu kol şimdiki Şaṭṭ al-Ḥilla'dir; Ḥilla civârında, Sâsânî Narses (292) tarafından kazdırılmış olduğundan dolayı, Nahr Nars tesmiye edildiği iddia olunan ve cenûb-i garbîye doğru teveccüh eyleyen bir kanal var idi; Sürā ve Nars en sonda sularını Budāt (*budāt*, Yāḳūt, I, 770) kanalına dökerler; bu kanal Baṭā'iḥ'in şimâl kenarından geçer ve Kûfe'nin şimâlinde bir günlük mesâfede al-Ḳanāṭir mevkiinde Fırat'ın garbî kolundan ayrılmış olan bir mecrâdır ki, Ḳanāṭir mevkii agleb-i ihtimâl (XII. asırda tudelalı Benjamin tarafından ismi zikrolunan) mûsevîlerin meşhûr ilim merkezi aram. Pumbedîtā (= *fam al-Budāt*)'nın aynıdır. Budāt (Fırat'ın kolu) Sürā ve Nars sularını aldıktan sonra, takriben 60 km.'lik bir mecrâ kat'ederek, büyük bataklıklara dökülürdü.

Yukarıda ismi geçen akar-sulardan başka iki ırmak daha, yukarıya doğru olan kısımlarda, birbirlerine kanallar vâsıtası ile bağlı idiler. Fırat'tan al-Rabb (Anbār'dan 14 km, Hīt'ten 24 km. mesâfede) civârında ayrılan ve 'Ukbarā ile Bagdad arasında Dicle'ye vâsıl olan meşhûr Nahr Ducayl kanalı Irak'a değil, şimâlde onunla hem-hudut olan Elcezîre'ye âit sayılır; bu kanal Irak'a âit sayılan havâliye (Maskin, Ḳatrabbul) bir çok kollar sevkederdi; fakat zannolunduğuna göre, 340 (951) yılında kurumuş idi ve ismi, Sāmarrā'dan çok uzak olmayan bir yerde Dicle'den ayrılmış olan diğer bir kola verilmişti. al-Anbār'dan itibâren Fırat'tan 4 kanal ayrılır: 1. Nahr 'Īsā: mecrâsı kat'î olarak belli değil ise de umûmiyet itibârı ile şimdiki Nahr Şaḳlāviya ile aynı olduğu söylenilebilir; bu kanal ismini 'Īsā b. 'Alī (İbn Serapion: Mūsā diyor) b. 'Abd Allāh b. al-'Abbās'ın isminden almıştır ki, bu zâtın hisarı Halifeler şehrinin hududu dâhilinde kanalın Dicle'ye munsap olduğu yerden bir az yukarıda bulunuyordu. Kanalın Fırat'tan çıktığı nokta Serapion (s. 14)'a göre (Yāḳūt'ta da böyledir, IV, 842), Ḳanṭarat Dimimmā civârında idi (Abu 'l-Fidā', s. 52, 14; *Dahamā* diyor ki, bu da şüphesiz *Dimimmā*'dan muharreftir); Abu 'l-Fidā' (*göst. yer.*) diyor ki (Sulaymān b. Muhannā'ya göre), kanal al-Anbār mevkiinin alt tarafında al-Fallūca civârında bulunan bir mahalden gelmektedir; bu kanal Ṭassūc Fērōzsābūr'u sulayordu; al-Muḥavval civârında bundan, Bagdad'a doğru, bir takım kanallar ayrılıyordu; kanal Ḳaṣr İbn Hubayra'nın aşağısında Dicle'ye dökülürdü; ingiliz haritası üzerinde Şaḳlāviya kanalı *'Aḳraḳūf* gölünden, yâni gölün cenûbunda olduğu farzedilmiş olan (msl. Yāḳūt, III, 697) 'Akkar Kuf'tan geçer. G. le Strange İbn Serapion'un söylediği Muḥavval mevkiinin orada olduğunu iddia ediyor; Oppenheim'in kitabındaki R. Kiepert'in haritası üzerinde Şaḳlāviya Ḫōr'u, cenûp kısmında Ḫōr al-'Asac tesmiye olunur; kanalın başlangıcından uzak olmayan bir yerde, fakat Fırat'ın garbında, Habbāniya (Hibbāniya) savakı bulunmaktadır ki, Willcocks'un iska projesinin esâslı işlerinden birini teşkil eder (Midhat Paşa'nın Şaḳlāviya bataklıklarını kurutma projesi husûsunda bk. Oppenheim, II, 281). Balḫī'nin târifi farklıdır (İṣṭaḫrī, s. 84 v.d.; İbn Ḥavḳal, s. 165). Bu târife nazaran Nahr 'Īsa küçük derelere ayrılır ki, bunlar yeniden Nahr al Ṣarāt nâmı ile birleşirler ve Dicle'ye dökülürler. Hâlbuki asıl kol olan Nahr 'Īsā tam Bagdad'ın içinde Dicle'ye vâsıl olur; bu kol munsabına kadar seyr ü sefere müsâittir. Hâlbuki Nahr al-Ṣarāt üzerinde setler seyr ü seferi imkânsız kılmaktadır. 2. Nahr Şarṣar: Dimimmā'nın aşağı tarafında, 3 fersah (takriben 18 km.) mesâfede, Fırat'tan ayrılır; Bādūrāyā arâzisinin bir kısmından geçer (Yāḳūt böyle tesmiye ediyor: I, 460.- *rayā* şekli doğru değildir; yalnız-*rayyā* yahut-*rāyā* şekillerini kabûl etmek lâzımdır) ve İbn Serapion (s. 15)'a göre Madā'in şehrinin yukarısında 4 fersah (takriben 24 km.) mesâfede Dicle'ye vâsıl olur; Balḫī'ye göre (İṣṭaḫrī, s. 85; İbn Ḥavḳal, s. 166), Bagdad ve Kûfe arasında mevcut olan devamlı Savād'ı kat'eden kanallar şebekesi Nahr Ṣarṣar ile başlar ki, Nahr 'Īsā'nın, bâzı kere şüphesiz Nahr al-Ṣarāt ile karıştırılarak, Nahr Ṣarṣar tesmiye edildiğini iddia eyleyen Yāḳūt'a göre (III, 381), Bagdad'dan 3 fersah mesâfede küçük Ṣarṣar şehri bu nehir üzerinde kâindir. 3. Nahr al-Malik: Nahr Ṣarṣar'ın ayrıldığı noktadan 5 fersah aşağıda Fırat tan ayrılır ve al-Madā'in'in 3 fersah aşağısında Dicle'ye ulaşır; bu aynı zamanda Savād dâhilinde bir ṭassūc'un ismidir (bk. İbn Serapion, s. 16); Nahr al-Malik'in al-Fallūca civârında başladığına dâir G. le Strange (s. 68.)'in verdiği haber doğru değildir; çünkü bu mahal Nahr 'Īsā'nın başlangıç noktasından ancak 20 km. kadar bir mesâfededir; Nahr al-Malik'in başlangıç noktası ise Nahr 'Īsā'nınkinden hiç olmazsa 50 km. mesâfededir ve burayı haritalarda zikrolunan Ḫān Maḳdam civârında aranmak icâp eder; Nahr al-Malik Bihḳubāẕ al-Avsaṭ'ın dört ṭassūc'undan birinin de ismi idi; hâlbuki iki Fallūca'lar Bihḳubāẕ al-A'lā'nın ṭassūc'larıdır. 4. Nahr Kūsā: Nahr al-Malik'in 3 fersah cenûbunda Fırat'tan ayrılır ve al-Madā'in'den 10 fersah aşağıda Dicle'ye ulaşır; son derece zengin bir mıntakadan geçer ve Kūra Ardaşīr Bābakān dâhilinde Kūsā ṭassūc'unu ve Nahr Cavbar ṭassūc'undan bir kısmını sulayan bir çok kanallardan ayrılır ve Kūsā Rabbā'dan geçer (bk. İbn Serapion s. 15 v.d.; İbn Ḥavḳal, s. 168; Yāḳūt, IV, 317). Kūsā Rabbā'dan başka bir Kūsā al-Ṭarīḳ (araplaştırılmış ârâmîce?)'tan bahsediliyor ki, İbrāhīm orada doğmuş ve orada defnolunmuştur; Kūsā Rabbā'yı harita üzerinde belki de Tell İbrāhīm'de (tam Musayyib'in şarkında) aramak icâp eder. Fırat ile alâkası olmayan Dicle kanallarından birisi olan Nahr Ducayl (bk. s. 59a) hakkında yukarıda bir kaç söz söylenmişti; Balḫī (İṣṭaḫrī, s. 77 v.d.; İbn Ḥavḳal, s. 156)'ye göre, bu kanalın kapısı (*fūha*) Takrīt'in bir az aşağısındadır; bu şehrin semtlerini ve sonra Bagdad civârına kadar Sāmarrā Savād'ını feyizlendirir (İṣṭaḫrī: „Bagdad Savād'ının büyük bir kısmı onun sâyesinde mahsûldar olmuştur"). Orada eski vaziyet bu şekildedir; daha sonra kanalın cenûp kısmına, daha doğrusu Dicle'nin koluna bu isim tatbik edilmiştir; Yāḳūt (II, 555)'un tasvirinden anlaşıldığına göre, bu kanal Sāmarrā aşağısında Takrīt ile Bagdad arasından doğarak, büyük bir sâhayı geçtikten sonra, tekrar Dicle'ye döner. Tenâkuzlardan dolayı hiç bir endîşe duymadan mâlûmat toplayan Abu 'l-Fidā' (s. 56,3) Yāḳūt'un *Muştarik* (s. 289)'ine göre ve İbn Ḥavḳal'e göre, iki türlü tasvirde bulunur. Ancak Abu 'l-Fidā', İbn Ḥavḳal'in rivâyetini, Nahr al-İṣḥāḳī'yi Takrīt'in garbında, cenûb-i şarkîde olduğunu söyleyen İbn Sa'īd'in verdiği mâlûmat ile karıştırmıştır; kanal İbn Serapion (s. 18 v.d., trc. ve şerh, s. 265 v.d.) tarafından, tafsilâtlı olarak, tetkik olunmuştur; her ne kadar İbn Serapion'un el-yazmasında Abu 'l-Fidā'da (yahut İbn Sa'īd'de) olduğu gibi „şarkta" deniliyor ise de, elbette bunu „garpta" okumak lâzımdır. Bu kayıtlar arasındaki farklar muhtelif devirlerin mevcûdiyeti ile izah olunabilir: önceleri Fırat'ın büyük bir kanalı (kolu) var idi ki, ona bâzan bânîsinin ismine izâfeten İṣḥāḳī, bâzan da tasgîren Ducayl derlerdi. Sāmarrā hakikî felâketlere sebep oldu: ziynet ve sefâhat arzusunu tatmin için, göze alınan isrâfât memleketin servetini tüketiyordu; bu ihtişam devri geçtikten sonra eski zamanların ihyâ etmiş olduğu bir çok eserler harâp oldular; İṣḥāḳī-Ducayl kanalının şimâl kısmı da bu arada idi; artık onu arkeo'loglar biliyordu; onlardan başka bütün âlemce mârûf olan ancak Ducayl'dir ki, Sāmarrā'nın isrâfâtı bile onu öldürmemişti ve hâlâ bugün mevcut olduğu görülüyor (Oppenheim-Kiepert haritası üzerinde de gösterilmiştir). Fırat'ın bugün Gurmat 'Ali yakınında (Basra'nın 15 km. şimâlinde) Dicle'ye kavuştuğu yer ile Ḳorna arası aşağı mecrâsı, evvelce Moḥammera'ya kadar uzanmış olması muhtemel, bataklık bir mıntakadır [Baṭīḥa, b. bk.]. Bu mıntakanın kapladığı sâha hakkında arap coğrafyacılarının verdikleri mâlûmâta bakılırsa, bataklıkların şimdikinden daha geniş olduğu tahmin edilebilir (Ḳudāma'deki 13.270 km.² (?) doğru değildir; orada bataklık sâhanın yalnız uzunluğuna âit bir ölçü verilmiş bulunuyor, Sprenger'in, Mas'ūdī'ye istinâden, yaptığı hesap (*Babylonien*, s. 47) yanlıştır (bk. Wagner, *Nachr. Gött. Ges. Wiss.*, 1902, s. 239). Bataklıklar o zaman daha Kûfe civârında başlıyorlardı. Bataklıkların şimdiki sâhası takriben 4.500 km². dır (böyle olmakla berâber, Baṭīḥa'nın şimâlinde, Şaṭṭ al-Ḥayy ile Dicle arasında kâin mıntaka henüz tetkik olunmamıştır; bugün dahi bataklık mıntakasında bir çok *ḫavr*, yâni su baskınından hâsıl olan göller vardır — avam lisanında bu kelime *ḫōr* yahut *ḫavr*'dır — bu kelime hakkındaki bâzı işâretler husûsunda bk. Lidzbarski, *Johannesbuch*, s. 144, not 5); ingiliz haritası üzerinde Ḫōr Cazā'ir ve Ḫōr Abū Kalām'dan başka büyük bir su deposu olan Ḫōr al-Ḥamar bulunmaktadır. Bundan başka Hindîya kolu ile Şaṭṭ al-Ḥay arasında bulunan bütün mıntaka dâhilinde dahi tuğyanlardan hâsıl olan göller vardır; bunları Baḥr Nacaf ve Baḥr al-Şinâfîya gibi *baḥr* ismi ile gösterilen sulardan ayırmak lâzımdır; Baṭīḥa'nın ve *ḫavr*'ların kenarlarından seyr ü sefere müsâit kanallar geçer. Ḫōr Ḥuvayza yahut Ḫōr al-A'ẓam dahi Irak'a raptedilmiştir ki, Karḫā suyu, Dicle'ye munsap olmak üzere, bu Ḫōr'un içinden geçer. Bundan başka, Ḫōr kelimesi tuğyan sularından hâsıl olan göllerin mümeyyiz evsâfını hâiz bulunmayan Şaṭṭ al-'Arab deltasının mecrâlarına dahi delâlet eder.

Tarih. Bu memleketin mahsuldar arâzisi en iyi cinsten bol hubûbat yetiştirirdi. Eski zamanda onun şöhreti Arabistan dâhilinde yayılmış idi. Arabistan'ın bedevîleri, bu zengin memleketin kenarında bulunduğu için iki tarafa da nezâreti o'an al-Ḥīra emâreti ile münâsebette idiler. Arabistan'da yükselen her siyâsî hâkimiyetin kendisinde kâfî kuvvet hisseder-etmez ilk taarruzlarını zengin Irak topraklarına tevcih etmesi zarûrî idi. Fütûhâta teşebbüs etmek isteyen bir hukûmet, bu maksatları için, maddî temeli ancak orada bulabilirdi; „din yolunda" mücâhidlerin cennette kavuşacakları hazlara tercih edecekleri bir ganîmet ancak bu zengin memleketin fethi ile elde edilebilirdi. Fakat Irak aynı zamanda, İran imparatorluğu için de açık bir istilâ kapısı idi. Siyâsî basîret şâhibi olan Peygamber, ken-

di zamanında iki büyük devlet arasında şiddetli bir cidâl devam etmekte olduğunu sezmemezlik edemezdi; bu cidâlin neticesi o zengin toprakların üçüncü bir kuvvetin eline geçmesi oldu. İran'ın zaafa uğraması arapların 'Omar'in daha bidâyetten beri tervicettiği fütûhat politikasına uygun düşüyordu. İki cephe üzerinde öyle bir cür'etle mücâdeleye girişildi ki, ne derece hayranlık duyulsa azdır. Suriye ile Irak'ın fethi o kadar sağlam bir surette tamamlandı ki, Peygamberin vefatından 25 yıl sonra zuhûr eden ilk dâhilî harp buhranı hâriçden vahim neticelere sebep olmadan geçirildi. Fâtihler bütün kuvvetleri ile Irak topraklarına saldırdılar ve ilk büyük muvaffakiyetlerini orada kazandılar. Serî ve şiddetli darbeler ile iranlıların Fırat üzerindeki ileri mevzilerini ele geçirdiler ve bu ileri yürüyüş, Sâsânî hâkimiyetine son veren Nahāvand meydan muhârebesine kadar (21 = 642), fâsılasız devam etti. Arap emîrleri büyük bir mahâretle takriben 600 km. boyunda ve şarkta ve garpta son noktaları Basra ve Kûfe (bu iki şehrin te'sisine dâir bütün tarihî mâlûmat Caetani'de bulunur, 16. yıl, s. 238 v.dd.; 17. yıl, s. 13 v.dd.) olmak üzere, kuvvetli bir hareket üssü vücûda getirdiler; ülkenin, bir şehirler gurubunun ortasında kâin zengin merkezi Ktesiphon, müthiş bir yağmaya uğradı ve tahrip edildi; yerine yeni bir kale binâ edilmedi; ancak yıkılan şehrin harâbeleri üzerine ehemmiyetsiz bir şehir olan Madā'in (bk. Nöldeke, s. 16, not 1; Streck, s. 246—279) inşa olundu ve Bagdad gelişip büyüyünceye kadar, Madā'in'in fakir ve sefil hayatı devam etti. Genç islâm devletinin bu kısmının idâresi için basîret sâhibi 'Omar büyük bir himmet gösterdi. Kûfe ve Basra şehirlerine ayrı-ayrı vâliler tâyin edildi: Kûfe'de önce Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ'ın yerine, dâimâ hoşnutsuzluk gösteren halkın arzusu üzerine, 'Ammār b. Yāsir [b. bk.] vâli tâyin olunmuş idi; mevkiinin ehli olmayan bu adamın yerine de, ortaya çıkan bir rezâlet üzerine, Basra'dan uzaklaştırılmış olan Muġīra b. Şu'ba gönderilmiş ve bu tebeddüller Sa'd'ın tekrar tâyinine kadar (25 = 646) devam etmiştir.; ondan sonra da al-Valīd b. 'Uḳbā (25—30 = 646—650) ve Sa'īd b. al-'Āṣī (30—33 = 651—654) gelmişlerdi. Basra'da vaziyet daha istikrarlı oldu; Ṣiffīn muhârebesinden sonra 'Alī ile Mu'āviya arasındaki ihtilâfın sulhen tesviyesine fi'len iştirâk etmiş olan Abū Mūsā al-Aş'arī [b. bk.] orada vâli idi (17—29 = 638—650). Onun halefi, 'Oṯmān'ın imdadına gitmek için, acele yola çıkmış, fakat vaktinde yetişememiş olan Emevî İbn Āmir [b. bk.] oldu. 'Alī 35 (655) yılında Basra'ya 'Oṯmān b. Ḥunayn'i, Kûfe'ye 'Ammār b. Şihāb'ı gönderdi. 45 (665) yılında Mu'āviya tarafından Basra'ya vâli gönderilmiş olan Ziyād İbn Abīhi (krş. Lammens monografisi), 50 (670)'de, bütün Irak'ın hâkimi oldu ve mâkul bir şiddetle hareket ederek, bu istikrarsız memleket içinde emniyet ve âsâyişi te'sis etti; 53 (673) yılında, „kardeşi" Mu'āviya'den evvel, Kûfe'de öldü; oğlu 'Ubayd Allāh 55 (675)'te Basra ve Kûfe vâlisi oldu. Ḥusayn b. 'Alī [b. bk.] bunun vâliliği zamanında katledildiği gibi, şî'a da onun zulmüne uğradı. Yazīd'in vefatını (64 = 683) tâkip eden kargaşalık devrinde Basra şimâlindeki Tamīm araplarının 'Abd Allāh b. al-Zubayr [b. bk.] tarafına geçmeleri ile Basra'nın vaziyetinde büyük bir tebeddül vâkî oldu; Kûfe ahâlisi de aynı suretle hareket etmişlerdi. Bir müddet için Irak Emevîlerin elinden çıkmış gibi idi. Mekke'de sağlam bir hâkimiyet kurmuş olan 'Abd Allāh b. Zubayr, mâhirâne hareket ederek, kendi adamlarını Irak'a yerleştirdi; ancak Basra'ya göndermiş olduğu me'mûr hîlekâr ve cür'etkâr bir çete reisi olan Muḫtār tarafından tardolundu (66 = 686). Fakat bu çete reisi 67 (687) yılında Kûfe civarında Ḥarūrā' muhârebesinde maktûl düştü. Muṣ'ab b. al-Zubayr'in ölümü vaziyeti esâslı bir surette değiştirdi: onun en iyi kumandanı olan al-Muhallab, 'Abd al-Malik [b. bk.] tarafına geçti ve Şam hukûmetinin vâlisi olarak, tekrar Basra'ya geldi (72=694). Irak ve onunla hem-hudut Ḫūzistān dâhiline dağılmış olan Hâriciler sürekli bir iğtişaş sebebi oldular. Bunlar hiç bir vakit devamlı ve hâkim bir mevkî işgâl etmediler ve diğer fırkalar tarafından mağlûp edildiler. Kûfe vilâyeti bâzan Basra vilâyeti ile birleştirilmiştir. Fakat bu gibi ahvâlde vâli-i umûmînin emrî altında mâdun vâliler bulunurdu. Kûfe vâlileri olarak şunları tanıyoruz: 53—55 (673—675) 'Abd Allāh b. Ḫālid, 55—58 (675—678) al-Ḍaḥḥāḳ b. Ḳays, 58/59 (678/679) İbn Umm al-Ḥakam, 59/60 (679/680) al-Nu'mān b. Başīr; 64 (684)'te, 'Ubayd Allāh b. Ziyād'ın mümessili (*ḫalīfa*) olarak, Kûfe'de 'Āmir b. Ḥurayṯ (İbn al-Aṯīr, IV, 109)' i buluyoruz; aynı yılda 'Abd Allāh b. al-Zubayr tarafından bir me'mûr ikame edilmiş olan Kûfe'de, Muḫtār muhâlefete kıyam etmişti. 'Abd al-Malik tarafından bütün Irak'a vâli tâyin edilen ve âkilâne ve azimli idâresi sâyesinde bütün isyanları tenkil eden Ḥaccāc b. Yūsūf'un Kûfe'deki faâliyeti 75 (694) yılında başladı. Saltanat dâvası ile kıyam etmiş olan 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed b. al-Aş'aṯ [b. bk.]'a iltihak eden Basra ahâlisinin isyanı Dayr al-Camācim ve Maskin (83 = 702) muhârebelerinde tenkil edildi. Ḥaccāc, Kûfe ve Basra şehirlerinin mukavemetini kırmak için, mükemmel bir çâre buldu: Diele (Şaṭṭ al-Ḥayy) üzerinde Vāsiṭ şehrini, Irak için yeni bir iktisâdî ve fikrî merkez olarak, vücûda getirdi ki, bu şehir çok uzak olmayan Kûfe ve Basra (Kûfe 200 km., Basra 300 km.)'ya hâkim olmağa müsâit bir vaziyette idi. 'Abd al-Malik'in büyük idârî islâhâtı sâyesinde Irak için dahi pek iyi neticeler elde edilmiştir. Bu islâhâtın temelini işte bu birleştirme teşkil ediyordu ki, Irak'ta her bakımdan mes'ut bir inkişâf için buna lüzûm var idi; ilk olarak, 75 (694) yılında başlayan sikke islâhâtı ile imparatorluk dâhilinde tedâvül etmekte bulunan İran ve Bizans sikkeleri yerine üzerlerinde arapça ibâre bulunanlar ikame olundu (bakır sikkeler üzerindeki eski alâmetler kısmen ipka olundu; gümüş paralar üzerindeki, imparatorluğun bâzı aksamında, Kayḫusrav ve âteşgede tasvirleri muhâfaza edilerek, kenarlara kelime-i şehâdet hakkedilmekle iktifâ olundu). 'Abd al-Malik'in muvaffakiyetlerinden bir diğeri de, posta hidemâtının tanzimi olmuştur; hakikatte hizmetleri ancak devlet menfaatlerine taallûk eden ve yahut resmî bir mâhiyeti hâiz olan haberlerin ve eşhâsın nakline yaramakta idi. En son olarak da, arapça resmî dil ilân edilmişti; o zamana kadar resmî evrak yalnız muhtelif yerli lisanlar ile ve yahut arapça ile berâber olarak yazılmakta idi. al-Valīd'in saltanatı zamanında dahi (86—96 = 705—715) Ḥaccāc husûsî vaziyetini muhâfaza etmiştir. Arap vak'anüvislerinin umûmiyet itibârı ile aleyhinde olmak üzere, birbirini mütenâkıs kayıtlarına rağmen, bu adamın simâsı bize vuzûh ile görünüyor. Biliyoruz ki, Emevîlerin bütün icrâatını ve onların devlet adamları tarafından yapılan bütün işleri kötü göstermeği âdetâ kendilerine meslek edinmiş bir zümre var idi: İrāḳiyūn adı ile mârûf olan bu meslek mesûplarının başlıca mümessili Wellhausen tarafından kuvvetli bir suretle tebârüz ettirilmiş olan (krş. Caetani, 21. sene, s. 305) Sayf b. 'Omar'dir. Bî-taraf tarih, Ḥaccāc'ın muvaffakiyetli icrâatını haklı gösterir; fakat aynı tarih, onun idâresinde imparatorluğun inkişâfı üzerine müessif bir tesir icrâ etmiş olan tarafgirliği, yâni vatandaşları olan şimâlî arabistanlı Ḳaysī'leri başka'larına tercih etmiş olduğunu kayda mecburdur. Bundan dolayıdır ki, ordu ve idârede bulunan bütün yemenliler ve Yemen ahâlisine tarafdar olan bütün halk ve hilâfet üzerindeki iddiaları için korkunç bir hasım telâkkî eden 'Alī ahfâdı onun aleyhinde idi. Kendisi için bir menfaat ümit ettikçe her fırkanın müzâheretinden istifâde eden al-Muhallab gibi husûsî menfaatleri uğrunda mücâdele edenlerin hepsine karşı Ḥaccāc şiddetli davranmıştır. Ḥaccāc'ın uzlaşma-bilmez tavrından doğan gerginlik ifrata varmadı; çünkü babasına hakkiyle lâyık büyük bir oğul olan al-Valīd, Ḳaysī'ler ile yemenliler arasında mevcut zıddiyetten doğan baş ihtilâfın meş'ûm infilâkını âkilâne tedbirleri ile karşılayabilmişti. al-Valīd gözlerini kapar-kapamaz ihtilâf patlak verdi. Ona halef olan kardeşi Sulaymān (96—99 = 715—717) Ḥaccāc'a düşman olanların ve husûsiyle dargın yemenlilerin te'sirine kapıldı. Ḥaccāc tâlihin bu değişikliğini göremedi; çünkü Valīd'den altı ay avvel ölmüştü. Sulaymān ile başlayan yeni devir, önce pek tehlikeli bir entirikacı ve fesatçı olan Yazīd b. al-Muhallab'in Irak vâliliğine tâyini ile kendisini hissettirmiştir (95 = 714). Memleketin bu yeni hâkimi tethiş usûlünü devam ettirdi: şimâl arapları fırkasının en mûteber erkânı tâkibâta ve harekete mârûz kaldılar. Sulaymān'ın ölümü fırkaların eline düşmüş bir saltanatın başlangıcı oldu ve bu devir esnâsında her saltanat tebeddülü emniyetsizlik ve tahammül edilmez tehlikeler ile birlikte vâkî oluyordu. 'Abd al-'Azīz b. Marvān'ın oğlu 'Omar II., Yazīd b. al-Muhallab'i Haleb kalesine hapsederek (İbn al-Aṯīr, V, 36), onun fesatlarını durdurmuş idi; fakat bu hükümdar vefat edince (101 = 720), kaçtı; hemen akabinde Basra'da vücûda getirdiği kıyâm Maslama b. 'Abd al-Malik tarafından tenkil edilebildi (102 = 721); buna mükâfâten bu zât kardeşi Yazīd II. (101—105 = 720—724) tarafından Horasan, Basra ve Kûfe vâlisi tâyin edildi; Maslama de bu memleketlere ayrı vâli nâiplerı tâyin etti. Hişām (105—125 = 724—743) tarafından Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī'nin Irak'a vâli tâyin edilmesi pek iyi bir te'sir husûle getirdi. Hişām'ın vefatında imparatorluğu tam bir iğtişaş kapladı: hiç bir mâni kalmadığı için, ihtiraslar alabildiğine meydan aldı ve aradaki ihtilâflar her şeye hâkim olduğundan bütün zıddiyetler bir araya toplandı; şimâl arapları ile cenûp arapları didişip durdular. Ḳaysī'lerin mutaassıp bir tarafdarı olan Hişām'ın halefi al-Valīd II., al-Ḳasrī'yi, gaddarca, idam ettirdi. Marvān II. (127—132 = 744—750), bir marvānî hukümdarın isyanlara karşı kendisini şiddetle müdâfaa etmeğe muktedir olduğunu, bir kere daha, gösterdi; Irak'ta Hâricîlerin sebep olduğu kıyâmları dahi tenkil etti. Fakat Abbâsî tahrikçileri Abu 'l-'Abbās (al-Saffāḥ) ile Abū Ca'far (al-Manṣūr)'in Horasan'da tutuşturdukları yangını söndürmeğe artık çâre kalmamış idi; bunların kumandanı Abū Muslim 130 (748) yılında Marvān'ın vâlisi Naṣr b. Sayyār'a karşı kat'î bir zafer

kazandı. Irak vâlisi İbn Hubayra felâketin önüne geçemedi. Kûfe'deki yemenliler kıyâm ettiler ve şehri düşmana teslim ettiler. Bu şehir Abbâsîlerin ilk makarrı oldu. Bizzat Marvân da 132 (750)'de, Büyük Zāb nehri kenarında tamâmen mağlûp oldu. Bunun üzerine Abbâsî hânedanı Emevîlerin yerine geçti. Geriye doğru bakarsak, Mu'āviya tarafından konulmuş ve ondan sonra da bir ana kâide olarak muhâfaza edilmiş siyâsî bir prensibi zikreylemek icâp eder ki, bu prensibe riâyet edilmeseydi, Emevîlerin hâkimiyeti elbette daha sür'atle yıkılırdı. Mu'āviya Irak'ta hâkimiyetini te'sis ve memleketi nisbeten kısa bir zamanda islamlaştırmağa, mûtedil ve hakîmane siyâseti sâyesinde, muvaffak olmuş ve bu siyâset, her şeyden ziyâde, halkın temâyüllerini hesaba almak suretinde tezâhür etmişti; Mu'āviya askerlik hizmetinin mıntakalara göre, ifâsı usûlünü vaz'etmişti. Her ne kadar bidâyette Irak'ta bulunan askerî kıt'alar yabancılardan mürekkep ve sayıca mahdut garnizonlardan ibâret idi ise de, halkın fevc-fevc islâmiyeti kabûl etmesi üzerine, çok geçmeden yerlilerden askerî kıt'alar tertibi için kâfî efrâd bulunuyordu. Bu askerlerin memleket hâricinde kullanılmaması ve yahut ancak şarka yapılan seferlerde kullanılmış olmasından doğan bir mahzûru var idi ki, o da Emevîlerin düşmanlarının bu asker arasında kendilerine metin bir istinat noktası te'sisine muvaffak olmaları idi. Abū Muslim, kendilerine tarafdar Suriye askerinden başka kuvvetleri kalmayan Emevîlere karşı Irak halkı ve iranlılar ile harp etti. Mu'āviya ile ha'efleri devletin sivil idâresinde dahi basîretli siyâset adamları olduklarını göstermişlerdir: gerçi ırâklıların kendi vâlilerini kendilerinin tâyinine müsâade etmezler ve tâyin hakkını kendi ellerinde tutarlardı; fakat vâkî olan şikâyetleri dirâyetle telâkkî ederler ve bu sistemin hiç bir suretle tâdilini mûcip olmayan ehemmiyetsiz bir müsâdekârlık olmak üzere, idâre başında bulunanları tebdil ederlerdi. Emevîlerin hâkimiyeti Irak için başka bir surette dahi menfâati mûcip oldu. Muayyen işletme usûllerine tâbî olan zirâati ile bu vilâyetin husûsî bir idâre altında bulunması ihtiyâcını bu hukümdarlar anlamışlardı. Orada ne müstebidâne müdâhalelerde bulunurlar, ne de tam bir lâkaydî gösterirlerdi. Bir çok ahvâlde merkezî hukûmeti temsil eden zât halkın istediği islâhâtı vücûda getirmeğe himmet etmiştir. Meselâ halifenin kardeşi Maslama bir kanal inşa etmiştir. Bidâyette, halkın husûmetini (Kûfe şi'ilerin, Basra'da Hâricîlerin elinde idi) göz önünde tutmağa mecbûr olan ilk Emevî hukümdarlarının Irak'ın dâhilî idâresindeki muvaffakiyetleri bundan dolayı daha ziyâde takdire şâyândır. Emevîler zamanında Suriye ile Irak arasındaki büyük tezat, bir tarafta vahdet ve harekette birlik, diğer tarafta ise mütemâdî ihtilâflar şeklinde görülür. Şi'îler ile Hâricîlerin sebep oldukları kargaşalıkları ve kezâ Irak'ta „Tamīm“ ve „Azd“ adları altında birbirlerine karşı muhâlif fırkalar teşkil eden şimâl arapları ile cenûp arapları arasındaki cidâlleri evvelce zikreyledik; bu inkısamlara rağmen, büyük Marvānî hukümdar, muhâlefetleri yumuşatmağa ve bütün imparatorluk dâhilinde, bir dereceye kadar, hareket vahdeti te'sisine muvaffak olmuş idi. Abbâsîlerin muzafferiyeti üzerine, islâm devleti dâhilinde ahvâlin bu suretle almış olduğu cereyan devamlı bir vahdeti te'sis edecek bir mâhiyette sanıldı. Yeniden vücûda getirilen Bagdad şehrinde halifeler ikametgâhının nakli, ülkenin orta mıntakasında bulunan memleketler arasında karşılıklı münâsebâtı te'yit etti. Bunun aksine olarak, bu tedbir Garp Bagdad hâkimiyetine boyun eğmediği gibi, hilâfet merkezinin bu tedbiri şark mıntakaları üzerinde daha kuvvetli bir hukûm ve nufûz te'min eylemediğinden harâbînin tohumlarını kendi içinde taşımakta idi. Böyle olmakla berâber, o zamanlar, doğrudan-doğruya hilâfetin nufûz dâiresi dâhilinde bulunan Mısır, Suriye, Mezopotamya, Irak ve İran ile berâber bütün ülke, Abbâsîler ile onların devlet ricâli tarafından siyâsî bir kudret ve metin bir iktisâdî refah ile devamlı bir küll teşkil edebilmek için, gerek vüs'at ciheti ile ve gerek islâmiyetin evvelki devirden intikal etmiş olan menâbii ciheti ile kâfî derecede ehemmiyeti hâiz idi. al-Manṣūr'un ve al-Ma'mūn'a kadar ilk halifelerin saltanatı zamanında bu kudretli imparatorluk öyle bir siyâsî azamet arzeyler ki, başka bir yerde misline güç tesâdüf olunur ve ancak imparator Hadrianus zamanındaki Roma imparatorluğu ile kıyas edilebilir. Roma imparatorluğu ve ilk Abbâsîlerin hilâfeti tabi'î haddinden fazla büyümüş, fakat ayağı kilden olan büyük heykellerdir. Muhakkak olan musîbet onların alın yazıları idi. Yıkılışlarının sebeplerinde müşterek noktalar çoktur; fakat her devletin kendine mahsus şartları vardır. Hilâfetin bünyesinde mevcût ve kendisi için meş'ûm olan kusur, hânedanın hüküm ve nufûzunun seciyesi itibârı ile dinî ve irsî bir asâlet sınıfına dayanmakta olması idi. Bu asiller sınıfını temsil eden yârân takımının yanı-başında, mütemâdiyen kendi dâvâsını ileri süren ve muzaffer zümreyi hâkimiyetten uzaklaştırmağa çalışan aynı neviden başka bir zümre mevcut idi. Bunlar da gayretkeşleri tarafından dinî-siyâsî bir fırka şekline sokulmuş olan 'Alī [b.bk.] ve Fāṭima [b.bk.] ahfâdı idi-

ler ve sayılarının çokluğundan değil (çünkü şimdi olduğu gibi o zaman da islâm dinine sâlik olanların umûmî hey'eti içinde nüfusun onda birini teşkil ediyorlardı), fakat islâm ümmetinin en zekî ve en çalışkan kısmı oldukları için pek tehlikeli idiler. Âile gayreti ve mezhebî fikirler neticesi olan bu inkısam unsurları üçüncü, yâni millî, bir unsurun iltihakı ile büyüdü. Hâkim olan kütle arap idi. Bu araplar irânîleri hakir görürlerdi; bundan başka irânîler arap âilelerden birisine yanaşma olmağa mecbûr idiler. Mârûz kaldıkları kötü muâmele onları hâkim fırkanın ve hukûmetinin ağır bir surette gadrine dûçâr olan Şi'at 'Alī'ye, yâni „'Alī fırkası“ na yaklaştırmış idi. Her iki tarafın dûçâr olduğu müşterek ezâ onların vahdetini kuvvetle tahkim etti. Bidâyette münhasıran arap olan Şī'at 'Alī millî ve dinî bir fırka oldu. Yavaş-yavaş „İrânî“ ile „şi'î“ müterâdif kelimeler hâlini aldı. Önce bu tehlikenin istikameti değiştirildi; 40 sene kadar bir müddet, mâhirâne bir siyâset sâyesinde, görüş ihtilâfları uyuşturuldu. Abbâsî hânedanının ikinci halifesi al-Manṣūr (136—158 = 754—775), eski kırallar âilesine mensûp olduğunu iddia eden Barmak âilesinden Ḫālid isminde bir asıl iranlıyı devlet idâresinde yüksek bir mevkie tâyin etti. Son derece mâhir ve zekî adamlar olan ahfâdı, müteâkip halifeler zamanında, hemen müstakil denecek bir mevkî işgâline muvaffak oldular. Bu devirde hilâfet siyâsî kudret ve iktisâdî umranca ikbalinin en yüksek noktasına ermiştir; fakat bu inkişâf ile müterâfik olan kültür arap fâtihlerin Suriye ve Bâbiliye'de buldukları büyük medeniyet mahsûllerini, tamâmen sathî ve mahdut bir surette, kabullenmelerinden ibâret kalmıştır. Mes'ud bir inkişafın temeli kurulmamış idi. Başka türlü de olamazdı; çünkü Emevî devrinin başlangıcından itibâren, ilk demokratik sistem yerine kaim olan hukûmet sistemi, islâm câmiasının iyiliği bu câmiayı en büyük liyâkat ile idâre edecek adamdan hukûmetin de doğacağı fikri üzerine bina edilmiş idi. Bu vazifeyi tam bir surette ifâ edebilmek için, onun mutlak bir hâkimiyete sâhip olması icâp ediyordu ve halifenin bu vasıf ile telâkkîsi zihinlere o kadar sür'at ve kuvvetle yerleşti ki, halife sarâhaten „Allahın gölgesi“ addedilir oldu. Hakikatte ise, bu mutlak hukümdar, çok defa, en liyâkatli olan değil, ahlâken en vahim nakîsalar ile mâlûl olan adam idi ve bundan fazla olarak, kendi nâmına o câmiayı istismar eden mukarriplerinin elinde oyuncak da oluyordu. Bu hukûmet şekli son derece meş'ûm iki temâyül husûle getirmiştir: cesim servetlerin teessüsü ve muayyen mezhebî bir meyil gösteren „ulemâ“ sınıfının tefevvuku. Bir taraftan da, hilâfet tahtında oturan fevkalbeşer zâta pek az ehemmiyet veren bir çok mâceraperest de türemekte idi. Bu hilâfet ülkesi, hemen müstakil denecek tarzda, yan-yana mevcûdiyetlerini idâme eden ayrı-ayrı bir çok câmialara inkısam etti. Bu câmialardan her birinde işlerin gidişi mahallî şerâite göre tanzim edilmişti. Irak'ın da kendisine has bir mevcûdiyeti var idi. Büveyhî hâkimiyetinin başından Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar, idâre merkezi Irak-i Acem'de bulunan bir devletin vilâyeti olmuş idi; fakat metbûlar memleketin idâresine aslâ karışmadılar; ahâli yabancı efendilerin lafzî nufûzuna sabûrâne tahammül ettikçe ve bunların halk üzerine yüklediği ağır para tekâlifini ifâ eyledikçe, istedikleri gibi yaşamakta serbest idiler. Faâl halife al-Nāṣir zamanında halifelerin hâkimiyetinin yeniden takviye edilmesi bu vaziyette esâslı bir değişiklik vücûda getirmedi ve bu devir de moğul istilâsı üzerine, az müddet sonra, sona erdi.

Uzun süren Abbâsîler hâkimiyeti devrinin imtidadınca Irak'ın mukadderâtı birbirine benzemedi. Halifeler kuvvetli iken, muhtelif halk anâsırı arasındaki çekişmeler ve mâcerâperestlerin çıkardıkları fesatlar sür'atle tenkil olundu. Aksi hâlde memleket vahim iğtişaşlara mârûz kalırdı; çünkü Kûfe ve Basra ahâlisinin tabiatlarında islâh olunmaz nâkısalar var idi; yeni saltanat merkezi, en kötü tanınmış anâsırı kendine celbetmişti; Bundan başka iktisâdî inkişâf memlekete, fesatçılar tarafından istendiği zaman taassubu tahrik edilmeğe âmâde insan yığınları getirmişti; nasıl ki, şarkî Afrika'dan getirilmiş olan Zanc'lerin kıyâmı zamanında böyle olmuş idi. Hulâsa küller altında gizlenen ateş dâimâ yakıcı ve imhâ edici yeni alevler canlandırmış idi. Bermekîlerin ve onların idâresi altında üç halifenin arap kısmı ile İrânî kısmı arasında son derece mahâretle tatbik ettikleri baskül politikası Bermekî âilesinin beli kırıldıktan sonra, ortadan kalktı. Irak'ta millî kuvvetler münâsebâtını tamâmiyle alt-üst eden Bermekîler âilesinin imhâsı vak'ası, başlıca iki unsur olan araplar ve iranlılar arasında tavassut ve uzlaştırma politikasının nihâyetini gösterir. Muvâzenenin bozulmuş olduğu en önce 'Alī tarafdarlarının çıkarmış olduğu bir sıra iğtişaşlar ile kendisini hissettirmiştir ki, İbn Ṭabāṭabā'nın kıyâmı bunların mukaddimesi sayılır (199 = 815). Halife, idamesi kabil olmayan bir uzlaşma tarikı tâkip ederek, kendi kızının zevci olmak sıfatı ile, 'Alī evlâdından imam al-Riżā'yı tahtın vârisi göstererek ve

'Alī evlâdına mahsus yeşil rengi kabûl ederek, yanlış bir yola girdiği zaman saltanat merkezi sünnî hilâfet tarafını tutmuş ve bizzat halifeye karşı muhâlefet eylemiştir. Kendi hatâsını anlar anlamaz halife her şeyi yoluna koydu; fakat şiddete mürâcaata mecbûr oldu. Bermekîlerin bu imhâsı Irak dâhilinde arapların siyâsî kudretlerini aslâ tahkim etmedi; daha ziyâde onların harâbîlerinin başlangıcı oldu; zîra vilâyet merkezindeki dâhilî münâsebetlerin bu suretle alt üst olması sarayın hizmetine yeni bir unsurun dâvetini mûcip olmuş idi ki, o unsur bu suretle siyâsî hayata dâhil oldu: al-Mu'taṣim kendisine türklerden bir muhâfız hassa kuvveti edindi ve onların himâyesi altında te'sis eylemiş olduğu Sāmarrā şehrinde yaşadı. Halifelerin etraflarına topladıkları türk askerleri her kesten ayrı ve uzak tutulmuştur ve diğer arap kıtaâtı ikinci plâna atılmıştır. Çünkü bu hassa askerinin daha büyük kudreti ve askerî rûhu var idi. Bu suretle halk silâh taşımak kabiliyetini kaybetti ve gerek halifeler tarafından sûret-i resmiyede murahhas ve gerekse memleket dâhilinde zorbalık ile yerleşmiş olan yabancı askerler sâyesinde kendilerine bir hâkim mevkî te'min edenlerin eline, müdâfaasız bir hâlde, terkolundular. Bu yabancı asker kıt'aları diğer vilâyetlere de yayılmağa gayret ettiler. Türk âilelerin Mısır'da ve dolayısı ile Suriye'de iktidar mevkîlerine çıktıkları görülmüş ise de, bu memleketler zikre değmeyecek kadar askerî kuvvetler çıkardıkları hâlde bile bu keyfiyet mıntakavî idâre usûlünün yıkılması demek değildir. Irak'ta ondan sonra al-Mutavakkil zamanında hâkimiyet, her türlü normal hukûmeti gayr-i mümkün bir hâ'ie koyan türk hassa askerinin eline geçiyor, halifeler, pek azı istisnâ edilmek üzere (al-Mu'tażid: 892—902 ve al Muktafī: 902—908), tamâmen ehliyetsiz adamlardır. Bâzan da mücrimce hodbinlik göstermişlerdir. Halifenin etrafında olanlar arasında iktidar mevkii, yânî baş kumandanlık (amīr al umarā') makamı için rekâbetler, her iki Irak'ta, Babilonya ve Medya (yk. bk.)'da hâkim olan Büveyhîlerin saltanat makamına geçmesi ile (334 = 945), bir müddet için, nihâyete ermiştir. İnbitat hâlinde bulunan Büveyhîler âilesinin tam muvaffakiyetsizlikleri, kuvvetli türk ve Selçuklular neslinin saltanata geçmesi ile (447 = 1055) müterâfik olan vahim kargaşalık esnâsında acîp bir terkip hâsıl olmuştur: Büveyhîler ordusunda türk bir kumandan olan Arslān al-Basāsīrī [b. bk.] bir müddet Irak'ta Fâtimî al-Mustanṣir (451 = 1059) nâmına icrây-i hukûmet ediyor. Fakat Mısır'da (içinde barınılması mümkün olmayan Suriye çölü şimâlî Suriye'den dolanmak mecbûriyeti hâsıl ettiğinden dolayı), hattâ cenûbî Suriye ile Irak arasındaki azîm mesâfeden dolayı Fâtımîlerin Irak'ta fi'lî hâkimiyeti bahis mevzûu olamazdı. al-Basāsīrī'nin bu cephe değiştirme hareketi çabuk geçen vak'adan başka bir şey olmadı. Türk ırkının başlıca kahramanları olarak sahneye dâhil olan ve halifeler üzerinde her türlü kudrete sâhip bulunan Selçuklular islâm akîdesinin muhâfızı olarak telâkkî ediliyorlar ve şi'îler Irak dâhilinde baş kaldırınca onlara ezâ ediyorlardı. Her ne kadar kendileri de fars harsını tercih etmekte iseler de (hattâ büyük Selçuklular Bagdad'da değil, İsfahan'da ikamet ediyorlardı), Irak araplarını rahatsız etmiyorlardı. al-Nāṣir (li-Dīn Allāh) zamanında hilâfet hâkimiyetinin muvakkat bir surette kesb-i kuvvet eylemesi siyâsî ve dinî vaziyette ancak az bir değişiklik husûle getirdi. Irak, moğul fâtihi Hulagu için, kolay bir şikâr oldu (656 = 1258); onun saltanat merkezi olan Bagdad, hilâfetin sukutundan sonra, küçük bir vilâyet şehri manzarasına düştü. Su isâlesi ameliyâtının tamâmen terki üzerine, X. asır iptidâsında başlamış olan memleketin zaafı gittikçe arttı: Irak, az-çok ehemmiyetli olan bâzı nâdir mevkîler ve bir dereceye kadar faâl kalan hurma zer'iyâtı dâhil olmak üzere, hafif bir zirâat ile beraber, bir çöl oldu. Kudretli Safevî hukümdarı Şāh İsmā'īl tarafından Irak'ın İran'a ilhakı uzun sürmedi (615 = 1509). Memleket osmanlı imparatorluğunun eline geçerek (941 = 1534), burada Bagdad eyâleti kuruldu [bk. mad. BAGDAD]. Osmanlı hâkimiyeti birinci cihan harbi sonuna kadar devam etti.

[Birinci cihan harbi esnâsında Irak toprakları Basra körfezi kıyılarında ve bilâhare aynı zamanda İran hudûdundan taarruz eden kuvvetlere karşı osmanlı ordusu tarafından şiddetle müdâfaa edildi. Osmanlı devletinin harbe girmesi üzerine, ingilizler, türk kuvvetlerinin yetişmesinden evvel, Şaṭṭ al-'Arab'dan asker çıkartarak (7 teşrin II. 1914), Basra'yı (20 teşrin II.) ve Ḳorna'yı (9 kânun I.) işgâl ettilerse de, taarruzları, gerekli müdâfaa tertibâtı alınmak suretiyle, daha fazla inkişâf edemedi. İngiliz taarruzundan ertesi yaz ancak Muntefik istikametinde bâzı gelişmeler kaydedildi (Sūḳ al-Şiyūḫ'un ingilizler eline düşmesi 6 temmûz 1915). Dicle boyunda sür'atle ilerleyen 12.000 kişilik ingiliz kıt'ası (general Townsend kumandasında) 28 eylûl 1915'te Kūt al-'Amāra'yi ele geçirebildi ise de, türk kuvvetleri tarafından muhâsara edilerek, çok şiddetli savaşlardan sonra, ingilizlerin bütün kurtarma gayretleri boşa çıkartılarak, 29 nisan 1916'da esir edildi. 1916 yılında muhârebeler daha ziyâde türklerin lehine cereyan etti. İngilizler, büyük kuvvetler toplayarak, 1917 yılı başlarından itibâren, bu sefer hem Dicle ve Fırat boyundan, hem de bir az sonra İran hudûdu üzerinde Diyala vâdisinden, taarruza geçtiler: 25 şubatta Kūt al-'Amāra düştü; Fırat boyunda ilerileyen ingilizler mart ortalarında Kerbelâ, Necef ve Divâniye'yi ele geçirdiler, 24 martta da Bagdad'a girdiler. Diyala cephesinde taarruza geçmiş olan ingilizler 14 nisanda Ḫānikîn'i ele geçirmiş iken, 1 temmûzda geriye atıldılar ve ancak teşrin II. başlarında bu mevkie tekrar girebildiler. Daha evvel Musul vilâyetinin dağlık arâzisi üzerinde İran'dan gelen bir düşman kuvveti 1916 mayısında Revandız'a kadar ilerilemiş, fakat aynı senenin temmûz ortalarında buradan geri atılmış idi.

İngilizlerin 1917 taarruzları, muhârebe cephesinin Bagdad şimâlinde tesbit edilmesi ile, sona ermişti. 1918 senesi baharında Musul istikametinde yapılan bir taarruz Kerkuk'e kadar uzandı ise de, bu taarruz türk kuvvetleri tarafından muvaffakiyetle durduruldu. İngilizler Musul vilâyeti toprak'arını harbin son safhalarında ele geçirebildi ve ancak 21 teşrin II. 1918'de, yânî mütâreke imzâlandıktan sonra, Musul'a girdiler.

Birinci cihan harbinin sona ermesi üzerine Irak, 1920'de Milletler cemiyeti tarafından büyük Britanya mandası altına konuldu. İngilizler, Irak'ı tedricen müstakil bir devlet hâline gelecek şekilde idâre ettiler; 23 ağustos 1921'de emîr Faysal Irak kırallığına getirildi. Meşrûtî kırallığın ilk kanun-i esâsîsi 1924'te isdar edildi ve 1925'te parlemento toplandı. Lausanne muâhedesi müzâkereleri sırasında kat'î karara bağlanmamış olan Türkiye-Irak hudûdu 1926 Ankara itilâfı ile tesbit edildi. İlk yıllarda Irak toprakları Vehhâbî tecâvüzlerine uğradı ve şimâl-i şarkî dağlarındaki kürtlerin isyanını yatıştırmak lâzım geldi. Bu bölgede yaşayan Âsûrîlerin büyük kısmı, 1937'de, Suriye'ye nakledildiler. İngiltere himâyesi 1932'de sona erdi ve o tarihten itibâren Irak tamâmiyle müstakil bir devlet şeklini aldı. İkinci cihan harbi sırasında almanlardan teşvik gören Râşid Alī'nin isyanı, ingiliz kuvvetlerinin vaktinde müdâhalesi ile yatıştırılabildi. Harbin neticelenmesinden sonra. Irak, kısmen de kendisini diğer arap memleketlerinden tecrit eden coğrâfî mevkiinin tesiri ile, Şarkî Akdeniz çevresindeki memleketlerin faâl olarak katıldıkları arap-isrâil ihtilâflarından az-çok uzak kaldı. B. D.]

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goje), I; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 24—85; İbn Serapion, *Description of Mesopotamia and Baghdad* (nşr. ve trc. G. le Strange, *JR AS*, 1895); Yāḳūt, *Mu'cam*, al-'Irāḳ maddesi ve diğer maddeler; Ritter, *Erdkunde von Asien*, X—XI; J. F. Jones, *Memoire on the province of Baghdad* (*Selections from the Records of the Bombay Government*, nr. 43, New Series); M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien nach den arabischen Geographen* (Leiden, 1900/1901); Petermann, *Riesen im Orient*, II; Cuinet, *la Turquie d'Asie*, III; Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899—1900), II, 192—305; Sprenger, *Babylonica*; Willcocks, *The irrigation of Mesopotamia* (Kahire, 1905); Sarre ve Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*; M. Hartmann, *Aus Nadschd und dem Irak* (*Welt des Islams*, II, 24—54, 297—308 ve III, 38—48); Stuhllman, *Der Kampf um Arabien* (Hamburg, 1916).

(M. HARTMANN.)

IRTIŞ. [Bk. İRTİŞ]

IRZ. 'IRŻ, bir çok arapça kelimeler gibi, ilk bakışta mânası olmayan vuzûhsuz bir kelimedir [bk. mad. MURŪ'A]. İbn Ḳutayba'ye göre, "vücud„ kelimesi sinin müterâdifidir. al-Ḳālī bu fikre, haklı olarak, itiraz etmiştir (*Amālī*, Kahire, 1323, I, 118). Kuvvetli ordu, hurma ağaçları ile kaplı vâdi v.b. (bk. bilhassa *Tāc al-'arūs*, V, 45) gibi maddî karşılıkları bir tarafa bırakılırsa, 'ırż „ataların mefâhiri" (*ḥasab*), „fıtrat-i hamîde" (*al-Ḫalīka al-maḥmūda*) yahut rûh (*nafs*) mânasına gelir. „ırza tecâvüz" (*ṣatama* müterâdifi) tâbiri çok kullanılmaktadır. Bununla beraber, metafizik bir cevher olmak itibârı ile, rûha tecâvüz edilemiyeceği gibi, fıtrat-i hamîde esâsen medh ü senâyı istilzâm ettiği ve rûh ise hâdis âlemin dışında bulunduğu için, fıtrat-i hamîdeye tecâvüz edilemez. *Ḥasab*'i 'ırż ile bir tutmak meselesine gelince, bu, son derece yerinde bir şeydir. Buna rağmen, 'ırż *ḥasab*'den daha fazla bir şeydir; çünkü, *ḥasab* 'ırż'ın tezâhürlerinden birini teşkil etmektedir (*Lisān al-'arab*, IX, 32, 629).

Gerek islâmiyetten önceki devirlere, gerek hicretin I. asrına âit metinlere bakılırsa, 'ırż'ın (cem'i *a'rāż*) umûmiyetle kabûl edilmiş bulunan ş e r e f fikrine tekabül ettiği görülür. Kelimenin morfolojisine bakılırsa, bu târif daha ziyade sarâhat kazanır: *'arż* cömertlik ifâde eder. Kökün bir çok müştakları (*i'taraża* ve *ta'arraża* (*lahū*) fiilerinde olduğu gibi) açıkça bir taraftan diğer bir tarafa konmuş bir şeyi düşündürür; bundan başka, *'arż* („ufku kaplıyan bulut") kelimesi gibi bir mânia fikri uyandıran diğer bâzı müştaklar da var. 'Irż, etimolojik bakımdan, ona sâhip olan kimseyi, diğer insanlardan ayıran bir bölme mânasına gelmektedir. Bu bölme, kolayca tahrip edilebileceği için, şüphesiz ki,

da-yanıksızdır. Zâten meşhûr *hataka ʿirżahu* tâbiri de bunu gösteriyor; *hatk*, öte yandan bir şeyi meydana çıkarmak için, bir tülü yırtmak demektir. Bundan başka, *hatîka* müştakı, şerefsizlik mânasına gelir (*Tāc al-ʿarūs*, VII, 193). Bütün bunlardan şu netice çıkıyor: ʿirż, ferdi veya zümreyi dış âlemin tecâvüzlerinden koruyan bir çeşit mâniadır; bu mânia yarılınca, şerefsizliği doğuran şeylere (tecâvüze ve bilhassa *hicā'* 'ya) yol açılır. Filhakika, araplar „filânın ırzı bütündür" dedikleri zaman, bununla her türlü tezyifden masun kaldığını kasdederler (*Lisān al-ʿarab*; *al-Miṣbāḥ al-munīr*; *Tāc al-ʿarūs*, bk. mad. *Irż*; *Amālī*, I. 118). Araplar birisinin şerefine tecâvüz etmek istedikleri zaman, ırzına söverler. Bu sebepten, ʿirż ile tahkir arasında sıkı bir münâsebet vardır (*Lisān al-ʿarab*; al-Miṣbāḥ, bk. ʿĀr).

ʿİrż 'ın unsurları 3 fasılda toplanır: zümre, âile ve ferd. Zümreye adet, şâir ve hatîp, zaferler ve istiklâl; âileye erkek evlâtlar; ferde de zümre girer. Diğer unsurlar (baş kaldırma, cesâret, hürriyet, öç, kadının iffeti, cömertlik, verilen söze sadâkat, hür kadının esir olamayışı, *ḥasab*, himâye, misâfir-severlik, mesken masuniyeti) bâzan aynı zamanda zümre ile ferde, bâzan âile ile ferde, bâzan da ayrı-ayrı zümreye, ferde ve âileye âittir.

İrż 'ın unsurlarının izahını eski arapların harp hayatlarında bulmak mümkündür. Filhakika, harpte her türlü başarısızlık veya boyunduruk alâmetleri bir arap için zillettir, şerefsizliktir. Zillet (*żilla*), zaâfa delâlet ettiği için, kudretin zıddıdır (*ʿizza*). Bu sebepten, zaâf şerefsizliğin şartı oluyor. Diğer tâbir ile, kaynağını kudretten alan her şey bir şeref unsuru olmaktadır. Hâlbuki, kaynağını zaaftan alan her şey, bir şerefsizlik unsurudur. Bütün delîllerden, ʿirż 'ın aslında harp ile ilgili olduğu neticesi çıkıyor.

Diğer taraftan, ʿirż 'ın mühim bir ictimâî rolü de vardır: eski arapların dini zayıf, te 'sirsiz idi; âlemşumûl değil idi. Buna karşılık, ʿirż kuvvetli ve te'sir bakımından mühim idi; Yemen arapları da dâhil olmak üzere, bütün arapların fi'il ve hareketlerine hâkim idi. Böylece, ʿirż, *mufāḫarāt* veya *munāfarāt* meziyetler ile kusurların sayılıp döküldüğü toplantılarda dinin yerini alırdı. Bu toplantıların gâyesi, araplara, hislerin şekil değiştirdiği topluluk hayatını bütün kuvvetiyle tekrar yaşatmak idi [bk. mad. MUFĀḪARA]. ʿİrż, mukaddes sayıldığı için, âdetâ meşrû olarak, dinin yerini tutmakta idi; araplar, ʿirż 'ı her şeyin üstünde tutar, onu silâhla müdâfaa ederlerdi.

Yukarıda söylediklerimizden şu neticeyi çıkarabiliriz: fiil ve hareketlerinde şeref (ʿirż) dedikleri bir hayat prensibine tâbî olan araplar anarşik bir millet olmadıkları gibi, ne tamâmen ferdiyetçi, ne iptidâî, ne de tabiaten maddiyatçıdırlar. Ayrıca, ʿirż (mânevî bir prensip olmak dolayısı ile), mânevî hayatın bütün vecheleri ne, örf ve âdetlere ve ictimâî müesseselere hâkim bulunuyordu. Nihâyet, ʿirż ictimâî merâtibin yahut müsâvatsızlığın temeli idi: şâir, hatîp ve bâzı bakımlardan *sayyid* husûsî bir itibâra sahip idiler: oğlan kıza, erkek kadına, *şarīf vażīʿ* 'e hür insan köleye, kuvvetli kabîle zayıf kabîleye üstün idi.

Tetkik etmekte olduğumuz ʿirż 'ın câhiliye devri ile de münâsebetleri vardır. Bununla berâber, Peygamber nazarında mukaddestir; hattâ din ile aynı mertebededir. Zâten islâmiyet, vecîheler şeklinde yerleşmiş olan bir çok unsuru muhâfaza etmiştir: himâye, cömertlik, cesâret v.b. müslüman âdetlerine dâhildir. Bu unsurlar esâs vasıflarını kaybetmişlerdir (islâmiyet *taḳvā* 'yı *hamīya* 'ye karşı koyduğu için); bunlar, artık tefahüre temel teşkil etmeyebilirler; daha ziyâde dine ve menşe'ini dinden alan bir ahlâka bağlanmışlardı. İslâmiyet (*ḥasab*, *şaraf* gibi) diğer unsurları atmıştır. Çünkü, bunlar islâmiyetin rûhu ile uzlaşamazdı. Buna rağmen, bu unsurlardan bâzıları hâlâ kuvvetle devam etmektedir. Bugünkü Bedevîlerde, ʿirż 'ı hemen islâmiyetten önceki kuvveti ile bulmaktayız (Mâverây-i Ürdün ve Moab araplarının *ḫuḳūḳ* 'u).

Daha sonraları, bu unsurlar bir çok değişikliklere uğradılar ve bilhassa şehirlerde sönüp-gittiler. Fakat ʿirż kelimesi, bilhassa Emevîler devrinde, muhtevâca, git-gide, fakirleşmiştir. Bugün ilk mânasında hâlâ kullanılmaktadır. Fakat kudsiyetini ve tecâvüz ile olan münâsebetini muhâfaza etmemektedir (msl. *Camhara*, Bulak, s. 166; *Aġānī*, XI, 49; İbn al-Muḳaffaʿ, *al-Adab al-kabīr*, nşr. Aḥmed Zakī Paşa, İskenderiye, 1912, s. 42; İbn Ḳutayba, *ʿUyūn al-aḫbār*, Kahire, 1925, I, 293; al-Ṣ'ālabī, *Mir'āt al-murū'āt*, Kahire, 1898, s. 22, 31; Abū Tammām, *Dīvān*, Kahire 1875, s. 93; al-Buḥturī, Beyrut, 1911, s. 441, 442, 449, 652; al-Mutanabbī 'nin *Dīvān* 'ı, nşr. Dieterici, s. 416; Mihyār al-Daylamī 'nin *Dīvān* 'ı, Kahire, 1929, II, 4). Bununla berâber (islâmiyetten önce de, sonra da asâlet ve soyca yükseklik ifâde eden) *şaraf* (eşrâf sınıfı bundan gelir) ferdî kıymet ölçülerine bürünerek inhiraf gösterip vuzuhsuz bir şekil ile ʿirż kelimesi ile rekâbete geçecek ve câhiliyenin mûdil şerefi yerine alelâde şerefi ifâde edecektir (msl. Yaʿḳūbī, nşr. Houtsma, II, 314; *ʿUyūn al-aḫbār*, I, 246; al-Mutanabbī, *Dīvān*, s. 342; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, Beyrut, 1900, s. 396; krş. al-Ḥuṣrī, *Zahr al-ādāb*, nşr. Zakī Mubārak, I, 135 ve lûgatler).

Bugün, ʿirż kelimesinin mânası daralmıştır. Kadın mefhûmu ile alâkası bulunmaktadır. Ürdün 'de ʿirż, kadının fazîleti, hattâ güzelliği ile birdir (Salmān, *Fünf Jahre in Transjordanien*, Ḥarīṣa, Lübnan, 1929, s. 144). Mısır 'da bir erkeğin ırzı, umûmiyetle karısının ve bütün kadın akrabâlarının şöhretine bağlıdır. Suriye 'de, kabîleye mensûp her kadının şöhreti, erkeğin ırzına te'sir eder.

Bugün, Ürdün (Salmān, s. 107) 'de, Nacd (Rīḥānī, *Mulūk al-ʿarab*, s. 41, 60) 'de, Mısır ve Suriye 'de *şaraf* kelimesi ʿirż mânasında kullanılmaktadır. Cezayir 'de ise, *nīf* yahut *ḥurma* kelimesini kullanıyorlar.

Bibliyografya: B. Farès, *L'honneur chez les Arabes avant l'Islām* (Paris, 1932)

(BICHR FARÈS.)

ISPARTA. İç Anadolu ile Akdeniz mıntakası arasında intikal sâhası teşkil eden „göller bölgesi" nin başlıca şehri olup, Akdağ kütlesinden ayrılan tepelerin şimâl eteğinde, kendi ismi ile yâdedilen ova kenarında Antalya körfezine, Aksu adı ile, dökülen Isparta çayının (eski Cestrus) yukarı mecrâsı üzerinde bulunur. Isparta 'nın deniz seviyesinden irtifâi demir yol istasyonunda, 1024 m. olup, şehir buradan itibâren yukarıdaki mahallelere doğru yükselir.

Bugünkü Isparta 'da ilk çağa âit iskân izleri bulunmamakla berâber, buranın Pisidia şehirlerinden Baris (Βάρις) yerine kaim olduğu kabûl edilmektedir. Ruge 'ye göre, sanskritçe su mânasında Vâri kelimesi ile münâsebetli olduğu isbat edilen Baris 'in adı bâzı ilk çağ kaynaklarında (Plinius, *Hist. nat.*, V, 147; Ptolemaeus, V, 5, § 5) geçmekte ise de, bu sırada ehemmiyetli bir şehir vasfını hâiz olmadığı tahmin edilir. İznik konsili sırasında (325) buradan Heraclius Barensis Pisidiae adı ile bahsedilir; daha sonra bizanslı Stephan ve Hierodes tarafından zikrolunur. Bizans devrinde burada bâzı sikkeler de basılmıştır. Şehrin adı İbn Baṭṭūṭa 'da Sabartā ve Act. Ap. XXI, 1 'in arapça tercümesinde — yunanca Patara karşılığı olarak — Sabārṭa şeklinde gösterilmektedir (krş. *ZDMG*, IX, 731). *Ḳāmus al-aʿlām* 'da ise „ism-i kadîmi Baris olmakla, rumca ise edât-i zarfı ile terkibinde isbarita olduğundan bundan galat olarak Isparta denmiştir" kaydına rastlanır.

Isparta XIII. asır başında Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan III. zamanında (600—601 = 1203—1204) bizanslılardan alındı (Houtsma, *Rec. de Textes rel. a l'hist. les Seldj.*, III, 62 = IV, 26). Konya imparatorluğunun dağılışı sırasında Hamîd oğulları [b.bk.] 'nın hissesine düşen Isparta, Hamîd oğullarının Eğridir kolundan ve son hukümdar Hüseyin Bey 'in vefatı (1319) üzerine osmanlı mülküne katıldı. Osmanlı hâkimiyeti altında Isparta, Anadolu eyâletinin Hamîd livâsına merkez oldu. Daha yakın devirlerde Konya 'ya bağlanan Isparta, bir aralık kazâ hâline konulmuş, 1867 'de yeniden sancak hâline getirilerek, 1891 'de Ḥamîdābād adı verilmiş, nihâyet cümhuriyet devrinde Isparta sancağı bir vilâyet hâline konulmuştur.

Isparta 'nın bölge merkezi olarak ehemmiyet kazanması orta çağdan sonradır. Daha evvel bu havâlide — Isparta 'nın cenûbunda, şimdiki Ağlasun köyü yakınında — P. Lucas tarafından hayranlıkla tasvir edilmiş bulunan Sagalassus merkez rolünü oynayordu. Gerek burasının, gerekse daha sonra Hamîd-oğullarına başşehir olan Eğridir 'in üstün durumunu izah için, adı geçen şehirlerin daha kolay müdâfaa edilebilebilecek bir vaziyette bulunmalarını hatırlamak icâp eder. Diğer taraftan, ovanın şimâl kenarında bir sıra şehir var idi ki, bunlar da evvelce Isparta ile rekabet hâlinde idiler: şimdi Atabey denilen büyük köyün yerinde bulunan Agrae (Ağrus veya Ağraş), Baya köyü yanında bir tepe üzerinde bakiyelerine rastlanan Seleucia Sidera ve Gönen köyü yerindeki kadîm Conane. Bunlar sonradan zelzeleler, istilâlar veya şakavet yüzünden harâp olmuş, bâzılarında nüfusun bir kısmı — yer darlığı sebebiyle — başka yerlere göçüp gitmişlerdir. Isparta, Ağlasun 'un inhitâtından sonra, Pisidia piskoposluğuna (daha sonra rûm metropolitliğine) merkez oldu ve gerçekten idâre merkezi rolünü de, osmanlı devrinde oynamağa başladı. Ehemmiyetini, çevresinin zirâî mahsûlleri ve sınâî faâliyeti ile, sonradan kazandı.

XIV. asır başında burayı ziyâret eden seyyah İbn Baṭṭūṭa, Isparta 'yı medheder. Ḳâtib Çelebî 'nin XVII. asrın ikinci yarısına âit tasvirine göre, burası havası güzel, kalesiz, ticâretgâh, meyvası bol büyük bir şehir idi ve Isparta 'da azîm boyahâneler var idi. XVIII. asrın ilk yıllarında buraya uğramış olan fransız seyyahı Paul Lucas (1706), Isparta 'yı yün, afyon v.b. gibi iptidâî maddeler ticâreti bakımından faâl olmakla berâber, evleri harap küçük bir yer gibi gösterir. Buna mukabil, XIII. asrın ilk yarısında Isparta 'yı ziyâret etmiş bulunan seyyahlar — bu arada Arundell, Hamilton. Tchihatcheff, Texier — şehri medhederek, ehemmiyetli bir ticâret merkezi gibi gösterirler. Sonuncuya göre Isparta, eski çağa âit her hangi bir âbide, hattâ kayda değer yeni bir yapı ihtivâ etmemekle berâber, mevkii ve ticârî faâliyeti bakımından, bu havâlinin en büyük ve en güzel şehridir. Güzel ağaçlar ile süslenen bir

yamaca yaslanmış olan Isparta, bu seyyahlar tarafından, Bursa'ya benzetilir: Sarre (1895)'ye göre, Toros dağlarının öncü tepeleri eteğinde Isparta, gür yeşilliği ve bol suyu ile, gerçekten Uludağ yamaçlarına yaslanan Bursa'ya benzemektedir.

Şehrin nüfusuna dâir verilen mâlûmat, birbirinden oldukça farklıdır. E. Reclus tarafından XIX. asrın ikinci yarısında 30.000 nüfuslu olarak gösterilen şehrin nüfusu *Lûgat-i tarihiye ve cografiye* sâhibi Ahmed Rifat'a göre (h. 1299'da), 12.000, *Ḳāmus al-aʿlām*'da 17.000 (4500 hıristiyan, gerisi müslüman), Cuinet'ye göre 20.000 (13 bin müslüman, 7.000 rûm), Sarre'ye göre 18—20.000 (şehrin 4.000 evinden 800'ü rûm, 120 kadarı ermeni, gerisi türk) olarak gösterilmiştir. XX. asrın ilk yıllarına âit tahminler bu rakamları aşıyor: Bansey'ye göre, 26.000, İslâm Ansiklopedisinin Leiden nüshasında, J. H. Mordtmann'a göre, 30.000 (6.000 rûm, 500 ermeni, geri kalanı türk). Şehrin nüfusuna dâir ilk doğru rakam 1927 sayımı sırasında elde edilmiş, buna nazaran 15.976 olan nüfusu 1935'te 18.433'e yükselmiş ise de, 1945'te hafif bir azalma ile 17.292 olmuştur; Isparta'nın rûm nüfusu, birinci cihan harbinden sonra mübâdele ile ayrılmışlardır: bunlar umûmiyetle unutmuş olup, türkçe konuşurlardı. 1305 (1887 1888) Konya salnâmesine göre, Isparta'da yedisi minâreli, yedisi minâresiz 14 câmi ve 64 mescid, 8 medrese, 1 kütüphâne, 8 rûm ve 1 ermeni kilisesi var idi. Isparta câmilerinin en büyüğü ve eskisi çarşı câmii olup, Kutlu Bey tarafından yaptırılmış, sonraları bir kaç defa tâmir ve tâdile uğramıştır. Güzel bir yapı olan Firdevs Bey câmii Mimar Sinan'ın eseridir. Agrus (Ata Bey)'da da yine aynı mimarın yaptığı Burhan Paşa câmii bulunur. 1197'de sadâret makamına yükselen Halîl Hâmid Paşa Hacı Abdî câmiini yeni baştan yaptırmış ve bunun yanında bir de kütüphâne inşa ettirmişti ki, şimdi bu câmi harâp bir hâlde olup, kütüphâneden kalan bâzı kitaplar halkevinde saklanmaktadır. Isparta'nın eski bedesteni de harâptır. Şehrin harâbîsine, vakit-vakit uğradığı sarsıntılar müessir olmuş, bu sarsıntılardan biri 1899 yılı kânun II.'da epeyce hasâra sebebiyet vermiştir. Isparta çayının taşmaları da vakit-vakit bâzı mahallelere zarar vermekte idi.

Isparta şehri, cenûb-i garbîde dağlık sâhaya doğru sokulmakta olup, şehrin cenûbundaki Hisar dağı üstünde eski bir kale bakiyesine rastlanır. Evlerinin çoğu yeni olan bahçeli mahalleler, çay boyunda ovaya yayılmaktadır. Şehri Eğridir — Kara-kuyu demir yoluna bağlayan 13 km.'lik Isparta — Bozanönü şûbe hattı 26 mart 1936'da işletmeye açılmıştır.

İktisâdî bakımdan Isparta, halı dokuma ve ticâret merkezi olarak tanılır. Bununla berâber, Isparta'da halıcılığın, doğması değilse bile, inkişâfı, oldukça yeni bir hâdisedir. Eski kaynaklar, hattâ h. 305 sâlnâmesi, mahallî san'atlar olarak, bez, havlu, alaca ve ipek dokumaları ile deri işleri üzerinde dururlar. Halıcılık takriben 80 sene kadar evvel Isparta'da türkler tarafından geliştirilmiş, türk ve rûm işçilerin çalışması ile ilerilemiş, İzmir halı ihrâcât şirketlerinin teşvikından faydalanmış ve şehrin inkişâfı da bu faâliyet ile berâber yürümüştür Bugün Isparta halıcılığında, kemmiyet itibârı ile, büyük bir gerileme görülmemekle berâber, motif, boya ve dokuma bakımından bir keyfiyet düşüklüğü kaydedilmekte, gerçekten güzel halılar az dokunmaktadır. Halı tezgâhları Isparta şehri ile berâber, civâr köylerde (msl. Ata Bey) ve kasabalarda başta Eğridir bulunur. Son yıllarda Isparta'da 2.500, civâr köy ve kasabalarda ise, 2.000 kadar halı tezgâhı bulunduğu tahmin ediliyordu. Şehir dışında dokunan halılar yıkanmak ve satılmak için Isparta'ya getirilir. Tezgâhlarda en ziyâde kadınlar ve onlarla berâber çocuklar çalışır. Bir işçi günde en fazla 8—10 bin düğüm yaptığına göre, 400.000 düğümden meydana gelen büyücek bir halının dokunması, 2 veya 3 kişi çalışmak suretiyle, 40 gün kadar zaman ister. Isparta'nın gül bahçeleri de meşhûrdur. Burada elde edilen güllerden gül yağı çıkartılır. Bununla berâber, uzun harp yılları sırasında bakımsızlık yüzünden gül yağcılığı eski ehemmiyetini bulamamış ve Bulgaristan'ın rekabetinden zarar görmüştür.

Isparta vilâyetinin 8.311 km. murabbaı arâzisi üzerinde yaşayan nüfus, 1945 sayımına göre 172.543'tür. Vilâyetin kazâları Isparta (1753 km. murabbaı, 51.000 nüfus, 46 köy), Eğridir, Uluborlu, Yalvaç, Şarkî Kara-ağaç ve Sütçüler'dir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopadie ...*, III, 17 v.d. (Ruge tarafından yazılmış BARİS maddesi); K. Ritter, *Erakunde*, XIX, 539 v.d.; Elisée Reclus *Nouvelle géographie universelle*, IX, 651, 660; İbn Baṭṭūta, *Seyahatnâme*, (trc. Mehmed Şerîf), II, 315; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 639 v.d.; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, IX, 283; Paul Lucas, *Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure ...*, I, 246 v.d.; Arundell, *A Visit to the seven Churches of Asia*, I, 346 v.d.; ayn. mll., *Discoveries in Asia Minor*, I, 346 v.d., II, 1—22; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor ...*, I, 483; Ch. Texier, *Asie Mineure*. s. 715; F. Sarre, *Reisen in Kleinasien*, s. 167 —168; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, s. 382 v.d.; E. Banse, *Die Türkei*, s. 120; Ahmed Rifat, *Lûgat-i tarihiye ve coğrafiye*, I, 144; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, II, 857 v.d.; *Konya vilâyeti salnâmesi* (h. 1305), s. 145,

(BESİM DARKOT.)

ISSIK-KÖL. İSSİK-KŪL, Türkistan'da Tanrı dağlarının orta kısmında (orta Tiyanşan'ın Han-Tengri bölgesinde), 42° 10′—42° 59′ şimâl arz dâireleri ile 76° 14′—78° 30′ şark tûl dâireleri arasında, 1579 m. yükseklikte kâin bir göl ve bugünkü Kırgızistan'da, idârî bir bölgedir. Türklüğün ilk beşiği sayılması ve tarihî hareketlere sahne olması dolayısı ile millî türk destanlarında ve türk tarihinde sık-sık adı geçen Issık-Köl, Türkistan dağlarındaki göllerin en mühimi ve dünyadaki dağ göllerinin en büyüklerinden biridir.

Göle Issık-Köl adı verilmesinin sebebi deniz seviyesinden çok yüksekte olmasına rağmen, kışın hiç donmamasıdır. Filhakika Issık-Köl hakkında ilk mâlûmatı veren Il. (m. ö.) asır çin kaynakları gölün adını Jo-hay (sıcak deniz) şeklinde tesbit etmişlerdir. Müslüman müelliflerinden Ḳudāma'de adı tasrih edilmeden kendisinden ve etrafındaki bir çok şehirlerden bahsedilen Issık-Köl, *Ḥudūd al-ālam*'de İskük ve İskūl, Gardīzī'de İsiğ-Kūl, al-Ḥarakī'de „k" harfinin teşdidi ile İskūl, Şaraf al-Dīn Yazdī ve İbn ʿArabşāh'ta İsī-Kūl olarak zikredilmiştir. Göl hakkında en son ve en etraflı mâlûmat veren ve adını İsiğ Kūl olarak kaydeden *Tārīḫ-i Raşīdī* müellifi Ḥaydar Mīrzā Dūğlat gölün suyunun yıkamak için bile kullanılmayacak derecede, tuzlu olduğunu yazmaktadır. Hâlbuki insan ve hayvanlar tarafından içilememekle berâber, gölün suyundaki tuz mıkdarı pek cüz'îdir. Mamafih Issık-Köl'e, tuzlu göl mânasında Tusköl denildiği de vâkidir. Her hâlde Unkovskiy 1722'de gölü haritaya bu ad ile almıştır. Issık-Köl'e dökülen ırmakların bir çoğu ve bilhassa şark sâhillerinde gölün dibi demirli kumu ihtivâ etmektedir. Bunlardan başka göl sâhillerinde demir ihtivâ eden mâden suları ve bâzı yerlerde kırmızı demir mâdenleri bulunur. Kırgızların, iptidâî usûller ile, istihsâl ettikleri ve küçük bıçaklar imâl etmelerine yarayan bu demirler sâyesinde moğullar bu göle Temurtu-Nor („Demirli-Göl") adını vermişlerdi. Issık-Köl'den şarkî Türkistan yaylalarına giderken aşılması icâp eden Kayınlı-İzıgart sıra dağlarının adı da Issık-Köl'ün adı ile bir yakınlık arzeder. Bugünkü haritalara kırgız türklerinin telâffuzları ile Isıg-Art olarak geçmiş olan bu sıra dağlardan, en eski kaynaklarda, mukaddes geçit mânasına, İzık-Art şeklinde bahsedilmiştir ve efsânelere göre, bu dağlar dahi, Issık-Köl gibi, türk milletinin ilk babası olan „Türk"ün ilk durağı ve Tanrı dağlarının da mukaddes bir noktası sayılmaktadır.

Cografya. Issık-Köl'ün ilk tasvirini VII. (m. s.) asır seyyahlarından çinli Hiouen-Thsang yapmıştır. Göl ve civârı daha XIV. asırda meşhûr Carta Catalana'ya alınmıştır. XIX. asrın ortalarından itibâren, göl bir çok rus âlimleri tarafından muhtelif cephelerden ilmî tetkike tâbî tutulmuştur. Bilhassa, rus muhâceret ve istilâ siyâsetinin hedeflerinden birini teşkil ettiği için, yapılan bu tetkikler sâyesinde, Issık-Köl'ün tabiî, iktisâdî ve beşerî coğrafyası ile berâber, tarihi de epeyce işlenmiştir.

Göl, garptan şarka doğru uzanan ve yüksek sıra dağlar ile kuşatılmış bulunan bir çukuru işgâl eder. Şimâlde, garptan şarka doğru gölü çevreleyen Küngey-Alatav sıra dağlarının, sâhilden 10 km. kadar mesâfede, dik olarak yükselen cenûp etekleri, Kese-Sengir mahallinde göle, yine dik olarak, gömülür. Cenûpta ise, gölü Terskey-Alatav sıra dağları kuşatmaktadır. Bu dağın göle doğru iniş meyli sert ve dik olmadığı için, bu kısımdaki çaylar müteaddit su toplanma havzaları teşkil ederler. Gölün garbında Kızıl-Ompul, şarkında ise, Terskey ve Küngey sıra dağlarının arasına-sokulmuş ve Tasma veya Kuke-Kulussun yarım adasını vücûda getiren, İçke-Tasma dağları vardır.

Issık-Köl'ün uzunluğu, Kutemaldı'dan Tüp ırmağının munsabına kadar, 182—185 km., genişliği 58—60 km., mesahası 6.205 (Kuznetsov-Ugamskiy'e göre 6.125, L. Berg'e göre 6665,8) km. murabbaıdır. Yâni, büyüklüğüne göre, sıra hesabı ile, Hazer, Aral, Baykal ve Balkaş'tan sonra gelir. Gölde ada mevcut değildir. Sâhilleri az girintilidir. Şarkta Tüp ve Cırlagan çaylarının munsaplarında, Tasma yarım-adası ile ayrılan iki küçük körfez vardır. Dağlardan göle doğru hızla akan 80'i mütecâviz dağ çaylarından bir kısmı, yalnız karların eridiği mevsimlere mahsus birer sel teşkil ederler. Dâimî surette akan çayların da bir kısmı, göle yetişmeden, sulama işleri için kullanılmaktadır. Bu çaylardan şimâlde—Taldı-Bulak, Turaygır, Kese-Sengir, Büyük-Aksu, Küçük-Aksu, Koy-Su (3 çay) v.b.; şarkta—Tüp ve Cırlagan, cenûpta ise—Kara-kul, Ceti-Oğuz, Kızıl-Su, Barskoun (Barskaun, Barsgan), Ton (Ten veya Tün) (Barskaun, Barsgan), Ton (Ten veya Tün) Çiçkak, Ak-Terek, Cuka (Zauka) v.b.'larıdır. Cuka çayının şimâl-i şarkîsinde göle, kumsal Kara-burun yarım-adası uzanmaktadır.

Takribî bir hesaplamaya göre, bu çayların göle akıttığı yıllık su mıkdarı 6 km³. kadardır. Bu mıkdar su sathının her yıl bir m. yükselmesine kâfi iken, göl aynı seviyesini muhâ-

faza etmektedir. Bu hâl akıntısız olan gölde fazla tebahhur keyfiyeti ile izah ediliyor.

Gölün derinliği orta kısımda 650 m., en derin yeri ise 702 m. kadardır. Bu bakımdan Issık-Köl, Baykal gölü ile Hazer denizinden sonra, üçüncü yeri işgâl eder. Göl seviyesinin en çok yükseldiği zaman, dağlarda karların eridiği ağustos ayı, en düşük zamanı da kışın kânun I. — şubat aylarıdır. Sâhillerinde gölün seviyesinden 50 m. yükseklikte taraçalar ve 300 m. yükseklikte de mustahâseler gibi göl bakiyelerinin mevcut olması, Issık-Köl seviyesinin bir zamanlar daha yüksek olduğuna bir delîl sayılmaktadır. Yapılan tahminlere göre, eskiden Issık-Köl'e aktığı tahmin edilen Çu [b. bk.] ırmağı Buam (Bugam) boğazında mecrâsını yavaş-yavaş alçaltarak, başka istikamette akmağa başladığı için, gölün suyu da azalmıştır. Bugün Çu ırmağının yukarı kısmını teşkil eden Koçkar çayının vaktiyle Issık-Köl'e aktığı ve bu sonuncunun Çu'da bir boşaltma kanalına mâlik bulunduğu iddia edilmektedir. Tiyanşan'dan akan Koçkar çayı Issık-Köl'ün garp sâhiline 3—4 km. yaklaştıktan sonra, birden-bire garba çevrilip, Çu adı ile Buam boğazına girer. Issık-Köl'ün garp sâhili ile Çu ırmağının bu dirseği arasındaki dar mesâfede, suyunu Çu'dan alan bir bataklık ve bu bataklıktan akıp göle dökülen küçük Kutemaldı deresi vardır. Koçkar, suların taştığı mevsimlerde, bu Kutemaldı vâsıtası ile, Issık-Köl'e kollar göndermektedir.

Akıntısız bir göl olması itibârî ile, Issık-Köl'ün suyu bir az tuzlucadır (gölün enginlerinde yüzde 6°'ye kadar). Nisbeten az olan bu tuzluluk, gölün bir zamanlar akıntılı olduğunu iddia edenlerin dâvâsını takviyeye yaramaktadır. Yeşilimtrak olan suyu çok berrak ve bu berraklığını nisbeten derin yerlerde bile muhâfaza eden Issık-Köl'de, deniz seviyesinden çok yüksekte olmasına rağmen, suyun harâreti, üst tabakada, bilhassa temmûz ayında, 19°'yi bulur. Fakat 20 m. derinlikten itibâren harâret sür'atle düşmeğe başlar ve tabi'î bir hâle gelir. Kışın yalnız sâhil boyları ve çayların ağzındaki küçük körfezler donmaktadır. Gölün bulunduğu sâha sık-sık zelzeleye mârûz ise de, toprağının münbitliği sâyesinde, etrafındaki meskûn mahaller çabuk imâr olunmakta ve ahâli müreffeh bir hayat yaşamaktadır.

Tarih bakımından Issık-Köl ve bölgesi, türk ırkının menşe'i ile ilgili millî destanların mevzuûnu teşkil eder. Aynı zamanda türk hakanları ve türk kumandanları tarafından zaman-zaman karargâh ittihaz edilmesi dolayısı ile, türk tarihinde de sık-sık adı geçen bir bölgedir. Millî destanlara göre, türklerin ilk ana yurdu, Türkistan'ın bu bölgesinde, etrafında bir çok dağlar ve ırmaklar bulunan bir göl kenarıdır, Şaraf al-Dîn Yazdî (*Ẓafar-nāma*'de) Mîr-ḫvând (*Rawżat al-ṣafā*'da) ve Ḫvândmîr (*Ḥabîb al-siyar*'de) bu ilk türk yurdunun Moğulistan'da Kosso-Göl kenarında bulunduğunu iddia etmelerine mukabil, Abu 'l-Ġāzî Bahâdır Ḫan (*Şacara-i türk*), Mûnis Ḫvârizmî (*Firdavs-i iḳbāl*'de) ve onları esâs ittihaz eden muâsır türk müellifleri, hemen umûmiyetle, türklerin Issık-Köl havâlisinden çıktığını kabûl ederler. Tanrı dağlarının bu havâlide Han-Tengri zirvesinden ayrılan kollarının etekleri ile ovaları bir taraftan zirâate elverişli ve zengin otlakları ile mestur yaylak ve diğer taraftan kışlakları da, hayvan sürüleri beslemeğe çok müsâit olduğu gibi, bilhassa bol olan demir mâdeni de buradaki türkleri demirciliğe sevketmiş ve ellerine demirden mâmûl silâhlar vermiştir. Bu sâyede şarkta, şimâlde ve garptaki bozkırlar üzerinde hâkimiyetlerini kurmak için yüksek yaylaların bahşettiği stratejik imkânlardan istifâde etmesini dahi bilen türkler tâ eski zamanlarda burada devlet ve medeniyet yaratmağa muvaffak olmuşlardır. Çin'den garbî Asya'ya giden tarihî ticâret yollarından biri de, Issık-Köl'ün cenûp sâhilini tâkiben Çu vâdisine inerdi. Daha II. (m. ö.) asırda Hunlardan kaçan Yu-e-çiler bu yolu tâkiben ve Issık-Köl üzerinden garbî Asya'ya geçmişlerdir. Hunlar ile berâber tarih sahnesinde görülen ve sonraları Gök-türk devletini kuran türklere kardeş sayılan Vu-Sunlar, Issık-Köl sâhillerinde yerleştiler. Burutlar tarafından göl sâhilinden uzaklaştırılan bugünkü Usun türklerinin ecdâdı sayılan bu Vu-sunlar şehir ve kasabalara da mâlik bulunuyorlardı. Çin kaynaklarının Çe-Hu veya Çe-Ko şeklinde kaydettikleri ve şarkî Türkistan'daki Ak-Su şehrinin 610 li şimâl-i garbîsinde gösterilen bu şehir V. (m. s.) asırda da mevcut idi. Maḥmûd Kāşġarî (III, 24)'nin „Barsgan yanındaki Yavgu şehri" dediği mahallin bu şehir olduğu zannolunmaktadır. Bu itibarla şehir daha XI. asırda mevcut sayılmaktadır. Tüp ırmağının munsabında bu devre âit eserler bulunmuştur (*Bulletin de l'Académie des. science de Russie*, 1909, 774). Son zamanlara kadar dalgaların sâhile attıkları tuğla ve çömlek gibi ev eşyâ ve aksâmının Usunlara âit olduğu zannedilmektedir. Bu eşyâlar, sûrları ve binâları açık havada görüldüğü iddia edilen bir şehrin sular içinde kaybolduğuna dâir bir rivâyetin intişârına yol açmıştır. Fakat bu rivâyet emsâline her memlekette tesâdüf edilen masallardan biri olarak kabûl edilmektedir.

VII. (m. s.) asırda bu yerleri ziyâret eden Hiouen-Thsang, Issık-Köl sâhillerinde Çin sanatını yaşatan ve Gök-türklerin efsânevî cedleri olarak aldığı on kam (şâmân) dan bahseder, ki bunlardan Barsganlılar çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk gibi sâhalarda terakkî etmişlerdi. Yâḳût (bk. madd. BARSḪĀN برسخان ve NŪŞCĀN نوشجان)'taki şekillerinden, de Goeje tarafından kabûl edilen Nūşcān şekline mukabil, Barskoun ırmağının adı ile ilgili olarak Barsḫān okunan (bk. *EI*, mad. İSSİK-KŪL) bu şehir adının Barsgan şeklinde okunuş tarzı tercih edilmektedir. Mühim bir ticâret merkezi olan Barsgan Gardîzî'ye göre 6.000 kişilik bir ordu çıkarabiliyordu. Ḳudâma'ye göre, dört büyük ve beş küçük olmak üzere, dokuz şehirden ibâret olan Barsgan 20.000 asker çıkarmakta idi. Barsgan'dan garba doğru üç günlük mesâfede, Ton çayının adını taşıdığı anlaşılan, Tunk şehri var idi. Bu şehir ile Barsgan arasında Çigil türkleri, Tunk'un 12 fersah garbında da, 3.000 asker çıkaran Yār mevkii bulunuyordu. *Ḥudūd al-'ālam*, Çigil türkleri ile Ḫalluḫ (Karluk) türkleri arâzisinin hudûdu üzerinde bir de Sîkul şehri zikreder. Burası refah içinde yaşayan ve tüccarların sık-sık uğradıkları bir şehir olarak tavsif edilmektedir. Bunlardan başka 1375'te yapılmış olan meşhûr Carta Catalana'da, gölün şimâl sâhilinde bir de „Yssicol" şehri görülmektedir.

VIII. asrın ortasında, Tokuz-Oğuz hanları daha Orhun bölgesinde iken, Moğulistan'a gidip-gelen arap elçisi Tamîm b. Baḥr, dönüş yolunu tasvir ederken, Issık-Köl sâhilindeki barsganlıların şehrinden geçtiğini ve bu yolda 20 gün memleket postası ile giderken hep türkler ile meskûn mâmûr köyler üzerinden gidildiğini tasrih eder (İbn Faḳîh, Maşhad nüshası, s. 170). Arap elçisi 8 Barsgan şehri ve bu şehirlerde yaşayan cengâver türklerin medenî hayatları hakkında da sitâyişkâr mâlûmat vermektedir (*ayn. esr.*, s. 169).

Eski İran Efrâsyâb rivâyetlerinde, türk hükümdarlarının başlıca karargâhlarından biri olarak zikredilen ve bugün Issık-Köl'ün garbında bulunan Koçkar-Başı, Karahanlılar [b. bk.] devrinde de hanların çok sevdikleri yaylalardan biri idi. Moğullar devrinde ise, bu yaylalardan, tercihan, yeni gelen türk-moğul göçebeleri istifâdeye başladılar ve bu bölgenin asıl medenî türk ahâlisi ovalara indi. Medenî türklerin yerini işgâl eden yeni türk-moğul göçebeleri memleketin medenî simâsını tamâmiyle değiştirdiler. Mamafih daha Gök-türklerin zamanında tanınmış olan buradaki Koyaş, Ulug-ev ve Yulduz yaylaları moğul devrinde de şöhret bulmuştur. XV. asrın başında Borotal gölüne kadar şark seferini yaparken ordusu ile Issık-Köl'ün cenûp sâhilinden geçen Timur, bu yaylalardan istifâde etmiş ve bu devirde Yulduz yaylası Yulduz-Saray adını almış idi. Timur gölün ortasındaki bir ada üzerinde bir kale yaptırmış ve buraya bilhassa Anadolu'dan çıkardığı türkleri iskân etmişti. Fakat bugün gölde bir ada mevcut olmadığından, ada ile üzerindeki kalenin bir zelzele neticesinde battığına hükmedilmektedir. Mamafih Issık-Köl hakkında en son ve en mufassal mâlûmatı veren Ḥaydar Mîrzâ Duğlat'ta bu husûsta hiç bir işârete rastlanmaz. Buna mukabil Ḥaydar Mîrzâ bir Koy-Su kalesinden bahseder.

Issık-Köl sâhillerindeki medeniyetin yıkılışı Çu havzasındaki medeniyetin yıkılışı ile aynı zamana tesâdüf ettiği ve aynı sebeplerden ileri geldiği zannedilmektedir (bu husûsta bk. *IA*, III, 442 v.dd.). Moğullardan evvelki medeniyetin harâbelerinden Küngey-Aksu üzerinde bulunan ve VI. (XII.) asra âit kitâbeleri ihtivâ eden bir müslüman mezarlığı mevcuttur (*Protokoli Turkestan. Krujka Lübit. Arḫ.*, XI, 5 v.d.) Moğul devrine âit, 1330 tarihli süryânîce ve türkçe kitâbeleri ihtivâ eden bir nestûrî mezarlığı da 1907'de Cuka üzerinde keşfedilmiştir (*Bulletin de l'Ac...*, 1909, s. 774 v. d., 788 v. d.).

XVI. asrın ortalarında Issık-Köl sâhillerindeki Usun ve Kırgız urukları Kalmukların taarruzlarına mârûz kaldılar ise de, bu taarruz muvaffakiyetle tardedildi. 1683—1685'te Kalmuklar bu bölgeye temelli olarak yerleştiler. Fakat XVIII. asırda yerlerini çinlilere terke mecbur kaldılar. Issık-Köl'ün cenûb-i şarkîsinde bulunan Tibet kitâbeleri Kalmuk devrinin eserleri olarak kabûl edilmektedir. Gerek Kalmuklardan önce ve onlar devrinde, gerekse çinliler zamanında memleketin asıl sâhibi kırgız türkleri idi. Çin hâkimiyetini hiç bir zaman tanımamış olan bu Kırgızların Issık-Köl havâlisindeki dağlarda otlakları var idi. Kırgızlar ve Usunlar XIX. asrın başlarında rusların buralara girmek için yaptıkları teşebbüsleri şiddetli mukavemetle karşılamışlardı. Bununla berâber, 1860 yılına doğru, ruslar Issık-Köl bölgesini, iğfal yolu ile, istilâya muvaffak oldular. Memleket, daha önce teşkil edilmiş olan, Yedi-su vilâyetinin bir kazâsı hâline getirildi. 1892 yılında hemen hepsi Kırgızlardan ibâret olan ve 93. 877 nüfusu ihtivâ eden kazada az miktarda ruslar da var idi. Irmak kıyılarında oturup buğday, arpa ve darı zirâati ile iştigâl eden Kırgızlar aynı zamanda yaylalarından da, hayvan beslemek için, istifâde etmekte idiler (1870'te 5.000 deve, 80.000 at, 100.000 koyun ve 14.000 sığırları var idi). Kazânın merkezi,

ruslar tarafından Issık-Köl'ün cenûp sâhilinden bir az mesâfede te'sis edilen, 15.000 nüfuslu Karakul şehridir. Ruslar Issık-Köl sâhillerinde Preobrajenskaya, Pokrovskaya, Uytal, Sazonovka gibi köyler de yapmışlardır. Fakat bizzat ruslar bile bu köylere yakınında akan çayların adlarını verirler. Msl. Preobrajenskaya yerine Tüp, Pokrovskaya yerine Kızılsu denildiği gibi, resmî isminin Prjevalsk olmasına rağmen, kazâ merkezine de Karakul denilmiştir. Bugün Karakul bu bölge merkezinin yine resmî ismidir. 1924'te Türkistan'ın kabîle esâsları üzerine parçalanmasından sonra, Issık-Köl; Çu, Pişpek, Talas, Karakul ve Narin nâhiyeleri ile birlikte, idârî bir bölge hâlinde, Kırgızistan'a isâbet etmiştir. Toprağının münbitliği, etrafının güzelliği ve stratejik ehemmiyeti ile rus seline sahne olmakta devam eden Issık-Köl bölgesinde, son zamanlarda rus muhâceretini kolaylaştıracak imâr siyâsetine daha ziyâde ehemmiyet verilmiştir. Çu ırmağını, aynı adı taşıyan bir mevkide, kat'eden yeni Türkistan-Sibirya demir yolu hattından ayrılan bir kol Issık-Köl sâhillerine doğru, Tokmak şehrine kadar uzatılmıştır. Tokmak'tan Issık-Köl sâhilindeki Balıkçı limanına, Buam boğazı tarikı ile, 110 km. uzunluğunda bir araba yolu vardır. 1926'dan itibâren gölde vapur işletilmesine de başlanmıştır.

Issık-Köl muhtelif cins balıklar ile de zengindir. Bunlardan sazan, osman ve çebak adını taşıyanlar ihrâcât yapılacak kadar avlanmaktadır. Balıkçılık için çay ağızlarındaki küçük körfezlerden istifâde ediliyor. Göl civarında, 1890'dan itibâren istihsâline başlanılan altın ve diğer mâdenler de keşfedilmiştir.

Bibliyografya: Ḳudāma, *Kitāb al-ḫarāc* (nşr. de Goeje), 1889; Yāḳūt, *Muʿcam* (Mısır, 1906), II, 126; VIII, 326; *Ḥudūd al-ʿālam* (Tumanskiy yazması), 3b, 18a ve tür. yer.; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (Cambridge yazması; King's College Library, nr. 213); eserin türklere âit kısmı için bk. W. Barthold, *Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoyu tselyu v 1893/1894 gg* (Petersburg, 1897); Maḥmūd Kāşğarī *Dīvān luġāt al-turk* (İstanbul, 1333/1335), I, II, III; Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāma* (Kalküte, 1887/1888), I, 494; II, 634; İbn ʿArabşāh, *ʿAcā'ib al-maḳdūr fī aḫbār Timūr* (nşr. Manger), Leovardiae, 1772; Mīrzā Muḥammed Ḥaydar, *The Tārīḫ-i Raşīdī* (London, 1895); Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar* (Hind, 1857); Abu 'l-Ġāzī Bahādur Ḫān, *Şacara-i turk* (Petersburg, 1871/1874); Münis Ḫvārizmī, *Firdavs-i iḳbāl* (Üniversite kütüp., TY, nr. 82, „Hiva tarihi" külliyâtında); *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang* (trc. Stan. Julien), Paris, 1853; Degignes, *Hunların türklerin, moğulların ... tarih-i umûmîsi.*, (trk. trc. Hüseyin Cahid), İstanbul, 1924; W. Barthold, yukarıda adı geçen eserinden başka bk. bir de: *Oçerk istorii Semiraçya* (Vernıy, 1898); ayn. mll., *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya* (Petersburg, 1898/1900); ayn. mll., *İstoriya kultunoy jizni Turkestana* (Leningrad, 1927); Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave türkskiḫ plemyon i narodnostey i svedenie ob iḫ çislennosti* (*Jivaya starina*, Petersburg, 1896, III-IV); *Entsikl. Slovar* (nşr. Brok. ve Efron), Petersburg, 1890, II, 588; 1894, XII, 140, 332; XIII, 460—463; *Zemlevedenie* (Moskova, 1904), XI, kitap 1—2; *İzvestiya gosud. gidrolog. İnst.* (Leningrad, 1930), nr. 28; L. A. Molçanov, *Ozera Sredney Azii* (Taşkent, 1929); N. N. Kuznetsov-Ugamskiy, *Basseyn Ozera İssık-Kul* (Leningrad, 1931); N. A. Keyzer, *Materyalı dlya istorii, morfologii i gidrologii Ozera İssık-Kul* (Taşkent, 1928); M. Şemseddin, *Mufassal türk tarihi* (İstanbul, 1939), I, II; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü türk ili* (*Türkistan*) *ve yakın tarihi* (İstanbul, 1942—1947), I, 1—22, 26 v.d., 48, 53—57, 60—65, 85, 101 v.d., 150, 158, 288; ayn. mll., *Umûmî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I. (MİRZA BALA.)

I.

İBĀDĀT. [Bk. İBÂDÂT.]

İBÂDÂT. ʿİBĀDĀT (A., *ʿibāda*'nin cem'i), Allaha tapma. ʿİbāda mefhûmuna bu mânada *Kur'an*'da rastlamaktayız (msl. X, 30; XVIII, 110; XIX, 66: tür. yer.). Fakat aynı zamanda, bâzı yerlerde putlara tapma için de kullanılmaktadır (XIX, 85; XLVI, 5'te olduğu gibi).— Bu mefhûm bütünü ile islâm şerîatinin birinci kısmını içine almaktadır: bunlar, *ṭahāra, ṣalāt, zakāt, ṣavm, ḥacc* ve bâzan *cihād*'dır. al-ʿAbbādī (*al-Cavhara al-nayyira*, İstanbul, 1323, I, 146)'ye göre, *maṣrūāt* 5 kısma ayrılmaktadır: 1. imân; 2. *ʿibādāt*; 3. *muʿāmalāt* ki, buna *māl*'e âit iki taraflı anlaşmalar (*muʿāvaẓāt*), evlenmeye âit hukukî hükümler (*munākaḥāt*), emniyete dayanan tek taraflı anlaşmalar (*amānāt*) ve verâset meseleleri girer; 4. cezâlar (*uḳūbāt*); 5. kefâretler (*kafārāt*). İbn Nucaym (*al-Baḥr al-rāʾiḳ*, I, 7) ile İbn ʿĀbidīn (*Radd al-muḥtār*, I, 58) birinci gurup yerine *ādāb*'ı koyuyorlar. *Ādāb* mânevî ahlâk hükümleridir. Umûmiyetle imân erkânı gibi, bu hükümler de fıkıh eserlerinde değil, hadîs kitaplarında yer almıştır. Bununla berâber, hukukî muâmelelerin tasnifi bu nazarî taksime uymamaktadır. *İbādāt, muʿāmalāt, munākaḥāt, cināyāt, ḥudūd, ḥukūmāt* en gecinden V. asra âit fıkıh kitaplarının muayyen bahislerine âit birer kat'î mefhûmdurlar. Fakat bunlar muhtelif mezheplerde ayrı-ayrı tasniflere tâbî tutulmuşlardır. Bu mefhûmlar her hâlde, III. asra kadar büyük bir değişikliğe uğradılar: msl., hadîste duâ „en iyi ibâdet" yahut „ibâdetlerin mükemmeli" olarak vasıflandırılmıştır (Tirmizī, *Daʿavāt*, I) ve daha eski eserlerde, sonradan eklenen *ṣavm* ve *ḥacc* diğer fıkıh maddeleri arasına sokulmuştur (Şaybānī'nin *al-Cāmiʿ al-kabīr*'inde ve Abū Dāvūd ile İbn Mâca'nin hadîs kitaplarında böyledir). Yine *muʿāmalāt* mefhûmu da, hadîste münhasıran alım ve satım muâmeleleri ifâde etmek için en dar mânasında kullanılmıştır (Nasāʾī, *Aymān*, XLVI, XLVII) Bütün bu teferruât için ve bilhassa hanefî fıkıh kitaplarında yahudi modellerin ve şâfiîlerde yunanî fikirlerin te'siri hakkında bk. Heffening, *Zum Aufbau der islamischen Rechtswerke* (*Festschrift P. Kahle* Leiden, 1935, s. 101—118). (HEFFENING.)

İBÂDİYE. AL-İBĀẒİYA, Hâricîler [b.bk.]'in başlıca şûbelerinden bir mezhep olup, mensuplarına bugün ʿOmān, şarkî Afrika ve Trablusgarp kıt'aları ile cenûbî Cezayir'de tesâdüf olunur.

Bu ismin ʿAbd Allāh b. İbāż al-Murrī al-Tamīmī adındaki müessisinden geldiği iddia olunur. Her ne kadar muâsır İbāżi müellifler bâzan kelimenin mârûf mânalı şeklini, daha doğru bularak, kullanıyorlarsa da Abāżīya bu ismin en çok kullanılan şeklidir. Bu mezhebin diğer isimlerinden biri de Şurāt'tır.

İbāżīya'nin başlangıcının h. 65 senesinden evvel olduğu tahmin edilmektedir. O senede ʿAbd Allāh b. İbāż'ın müfrit Hâricîlerden ayrıldığı rivâyet olunmaktadır. Belki mezhebin ilk tarihini Hâricîlerden *ḳaʿada* gurubu ile bağlamak lâzımdır. Bu gurup h. I. asırda Basra'da Abū Bilāl Mirdās b. Udayya al-Tamīmī etrafında teşekkül etmiş ve bu guruptan Hâricî Şufrîya şûbesi zuhûr eylemiştir. Abū Bilāl'in ölümünden sonra mûtedillerin başı olan ʿAbd Allāh b. İbāż h. 65 senesinde Ezrakîlerden ayrılmıştır. Ezrakîler, Emevîlere karşı *ḫuruc*'ları sırasında, Basra'yı terketmişler, İbn İbāż kendi tarafdarları ile orada kalmış idi. İbāżī'ler tarihinin bununla başlayan ilk devrine *kitmān* devri denilebilir. Kaynaklar İbn İbāż'ı ekseriyâ *imām al-taḥḳīḳ* yahut *imām al-muslimīn* adı ile yâdederler. Belki bu unvanda gizli teokratik bir hukûmetin reisi rolü imâ edilmiş olabilir ki, bu hukûmete *camāʿat al-muslimīn* adını vermişlerdi. Fakat İbn İbāż ve halife ʿAbd al-Malik arasında dostâne münâsebetler cârî olmuştur. Kendisinin ölüm tarihi mâlûm değildir.

İbn İbâż 'ın Emevîlere karşı siyâseti halefi Abu 'l-Şu'ā' Cābir b. Zayd al-Azdī — ki ibāżī tarîkatinin başlıca âlimlerindendir — tarafından bozulmamıştır. Bu son zât 'Omān 'da Nazvā 'da takriben h. 100 senesinde ölmüştür. Cābir, zamanının bütün müslümanları tarafından takdir edilmiş ve en eski hadîs mecmûasının müellifi sayılmıştır. Nihâyet *ibāżīya* mezhebinin esâslarını koymuş ve bundan dolayı *'umdat al-ibāżīya* ve yahut *aṣl al-maẕhab* adını almıştır. Mezhebin hakikî teşkilâtı kendisinin eseri gibi görünüyor. Ḥaccāc ile dostâne münâsebâta girişmeğe, onun Hâricî müfritleri ile uğraştığı zaman dostâne münâsebetler te'sis etmeğe muvaffak oldu.

H. I. asrın nihâyetine doğru Basra İbāżī 'leri — ki Muhallabī 'ler ile münâsebette bulunuyorlardı — daha cezrî olmuşlardır ve vâli ile araları açılmıştır. Aralarında bizzat Cābir 'in de bulunduğu başlıca liderler 'Omān 'a nefy edilmişlerdir. Cābir 'in talebesi ve halefi Abū 'Ubayda Muslim b. Abī Karīm al-Tamīmī hapse atılmış, fakat Ḥaccāc 'ın ölümden (h. 95) sonra Basra İbāżī 'ler cemâatinin riyâsetine getirilmiştir. Abū 'Ubayda ileri gelen bir âlim olup, bir hadîs mecmûası te'lif etmiştir. Bütün müslüman âleminin her tarafından gelen İbāżī 'ler onun ders ve tâlimlerine devam ediyorlardı. Halife 'Omar II. 'in vefatından sonra İbāżī 'ler için mevcut olan müsâit şartlar nihâyet buldu. O zaman ihtilâlci temâyüller zuhûr etmişti. Abū 'Ubayda evvelâ açıkça hareket etmek aleyhinde iken, bir tefrikadan korkarak, fikrini değiştimiştir. Evvelce Ezrakîlerin yaptığı gibi, şehri terketmek istemeyerek, muhtelif vilâyetlerde İbāżī kıyâmları tahrik etmiş ve Emevî halifeliğinin harâbeleri üzerine bir İbāżī imâmeti kurmak istemiştir. Kendi tetkikat merkezi olan Basra 'da her taraftan gelen talebeler dâilik (misyonerlik) tahsil ediyorlardı. *Ḥamalat al-'ilm* denilen bu teşekkülün muhtelif grupları propaganda yapmağa başladıktan sonra, muayyen bir adette tarafdar topladıktan sonra, *ẓuhūr* („açık isyan") 'unu ilân edecekti. Abū 'Ubayda 'nin bu harekâtı mühim bir muvaffakiyet te'min etti. Bir kaç sene sonra muhtelif islâm memleketlerinde İbāżī kıyamları baş-gösterdi.

Abū 'Ubayda 'nin vefatından sonra, henüz al-Manṣūr halife iken, Basra İbāżīya cemâti zevâle yüz tutmuştur.

Basra hâricindeki İbāżī grupları: Irak 'ta (bilhassa Kûfe), Mezopotamya 'da (bilhassa Musul 'da) daha uzun müddet İbāżī cemâatleri mevcut kalmıştır.

Mekke, Medine ve merkezî Arabistan 'da hicretin II. asrında hâlâ İbāżī cemâatleri vardı. Cenûbî Arabistan 'da 128/129 senesinde bir İbāżī isyanı patlak verdi ve yalnız Ḥażramūt ve Ṣan'ā 'yı Emevîlerden almakla kalmayıp, vakit-vakit Mekke ve Medine 'yi de işgâl etti. 130 senesinde İbāżī 'ler nihâyet Vādi 'l-Ḳurā tarafından mağlûp edildiler.

İbāżīya 'nin 'Osmān 'daki ilk tarihinin, Abū Bilāl 'in İbāżī 'likten evvelki faâliyeti ile çok sıkı alâkadar olması lâzımdır. Mamafih h. II. asrın ilk yarısında ciddî bir propaganda başlamış bulunuyordu. 132 senesinde bir isyan zuhûr etmişti; başına memleketin eski emîrinin hafîdlerinden al-Culānda b. Mas'ūd geçmiş ve sonraları imâm seçilmişti. 124 senesinde Abbâsîlerin gönderdikleri bir kuvve-i seferiye ile imâmet yıkılmış ve II. asrın son yarısında, Nazvā şehri merkez olmak üzere, yeni bir fa-âliyet başlamıştır. Bir az sonra Basra *maṣā'iḥ* 'i buraya hicret etmişler ve bu suretle bu kıt 'a İbāżīya 'nin fikrî muhiti olmuştur. Hicretin 280 senesine kadar 'Omān İbāżī 'leri müstakil idiler. Memleket o zaman Abbâsîlerin elinden geri alınmış idi. 400 senesinden sonra Abbâsî hâkimiyeti tamâmen nihâyet buldu. Bugün İbāżī-'lik 'Omān klanlarından Ġāfirī ve Hināvī klanlarının dini olarak kalmıştır.

Şarkî Afrika 'da şimdi bilhassa Zengibar 'da İbāżī 'ler bulunur. İran 'da dahi (Ḳişm adasında ve Horasan 'da) orta çağlarda bu mezhep pek yayılmış idi. İbāżī 'lik o vakitler 'Omān 'dan Sind cihetlerine de yayılmış idi.

Epeyce bir zaman Şimâlî Afrika 'nın İbāżī grupları bu mezhebin tarihinde başlıca rolü oynamışlardır. II. asrın başlangıcına doğru basralı Salāma b. Sa'īd, misyoner gibi, Kayravān 'a geldi. Hemen sonra Trablusgarp 'ta bir İbāżī devleti teşekkül etti ki, her ne kadar halk İbāżī kaldılarsa da, bu devlet 132 senesinde dağıldı. Bu Berberîler ile Basra arasında sıkı bir gidiş-geliş devam etmiş ve Abū 'Ubayda tarafından teşkil edilen bir misyoner heyet 'i çalışmağa devam ederek, 140 senesinde, Trablus 'ta Abu 'l-Ḫaṭṭāb isimli bir imam intihap edilmişti. Onun hâkim olduğu Havvāra, Nafūsa berberî kabîleleri bütün Trablus 'u zaptettiler ve 141 senesinde Kayravān 'ı Ṣufrī Varfacūma 'den aldılar. Abu 'l-Ḫaṭṭāb 'ın imâmeti büyük bir sâhaya yayılmış idi. Fakat 144 senesinde Abbâsî ordusunun karşısında, Tavarġa 'da, mağlûbiyeti neticesinde, dağılmıştır. Yavaş-yavaş Abbâsîlere karşı yeni muhâlefet merkezleri teşekkül etti. Bu suretle eski Kayravān kezleri teşekkül etti. Bu suretle eski Kayravān vâlisi 'Abd al-Raḥmān b. Rustam Sūf Accāc 'da ve sonra Tāhart 'te bir emâret te'sis etti. Orada bir çok İbāżī berber kabîleleri toplandılar. Muhtelif başların faâliyeti sebebi ile, 151 senesinde, Şimâlî Afrika 'da tekrar bir kıyâm oldu. Bu kıyâma Ṣufrī 'ler de iştirâk etti-

ler. İsyanın başına *imām al-difā'* [b.bk.] 'unvanını alan Abū Ḥātim geçti. 155 senesinde, bir Abbâsî ordusunu mağlûp etti. Mağlûbiyetten sonra Tāhart şehri 160 (yahut 162) senesinde şehrin hâkimi 'Abd al-Raḥmān b. Rustam 'i imâm intihap etti. Şehir bu suretle şimâlî Afrika İbāżīya mezhebinin asıl merkezi olmuş idi. İbn Rustam 'in halefi 'Abd al-Vahhāb, II. asrın nihâyetine doğru, bütün İfrīḳiya İbāżī mıntaka ve kabîlelerini kendi hukmü altında birleştirmeğe muvaffak oldu. Diğer taraftan Basra İbāżī 'ler gurubu ve bütün şark İbāżī 'leri Rüstemîlerin üstünlüğünü kabûl ettiler. Siyâsî tefrikalar ve Aġlabī 'lerin muvaffakiyetleri III. asrın ortasında Tāhart imâmetini inkırâza sevketti. IV. asrın ilk yarısında isyan teşebbüslerinden sonra Fâtımîler tarafından sıkıştırılan İbāżī 'ler *kitmān* hâline rucû ettiler. Magrib ve İfrīḳiya 'nin muhtelif yerlerinde küçük İbāżī-Vahbī teşekküller kuruldu. Bilhassa Cabal Nafūsa 'daki gurup IV. asrın ikinci yarısından beri kendine mahsus bir emîre mâlik olmakla meşhûr idi. Sonra burada da teokratik hukûmet şekli zuhûr etti ki, bu hukûmet *'azzāba* denilen ve bir şeyhin riyâsetinde bulunan meclislerden müteşekkil idi. Banī Hilāl 'in zuhûru (443) ile şimâlî Afrika 'daki İbāżī 'ler bugünkü hâle düştüler. Sahrâdaki İbāżī mıntakaları VII. asırda İbn Ġanīya tarafından, hemen kâmilen, tahrik edildi. Geri kalan en mühim guruplar Cabal Nafūsa ve Carba adası ile Bilād al-Carīd, Rīġ ve Varclān vâhâlarında ve Mzāb 'da kalmışlardı. Mamafih Afrika 'nın İbāżī ulemâsı ile şark ulemâsı arasında münâsebât devam etmiştir.

Sudan 'da dahî İbāżī mezhebi yerleşmiş, evvelâ Avdağaşt 'ta, tâcirler vâsıtası ile, yayılarak burada bir çok asırlar devam etmiştir. Merkezî Sudan 'ın şimâl hudûdunda İbāżī kolonileri var idi.

V. asırda İspanya 'da ve Sicilya 'da da İbāżī kolonileri görülmüştür.

Mezhebin hükümleri. İbāżīya, Ṣufrīya ile berâber, Hâricîlerin mûtedil şûbesini teşkil eder. Bunlar Hâricî olmayanları ne *kufār* ne de *muşrikūn* sayarlar ve *isti'rāż* (siyâsî sûikast) 'ı reddederler. İbāżī olmayanlar ile izdivac memnû değildir. Siyâsî nokta-i nazardan Muḥakkima (ilk Hâricîler) 'nin re'yine uygun olarak bir imâmetin mutlaka lâzım olduğunu kabûl etmezler. İmâmsız hâle *kitmān* derler. Mezhebin hukümlerine göre, *kitmān* 'a mukabil *ẓuhūr* konulmuştur ki, bu, imâmetin meydana çıkması demektir. Tabi'î yoldan intihap edilmiş imâma *imām al-bay'a* derler. Hâlbuki *ahl al-kitmān* tarafından tâyin edilen imâmın unvanı *imām al-difā'* 'dır. İmâm ileri gelen gayr-i rûhânî zevât ve yahut şeyhler tarafından gizli re'y ile seçilir ve sonra seçim neticesi ilân olunur. Ekseriyâ bu intihap bir kabîleye ve hattâ bir âileye münhasır kalabilir. İmâm *Kur'an* 'a, sünnete ve kendisinden evvel imâmet edenlerin tuttuğu yollara göre, vazifesini ifâ eder. Her kim, onun hukmü nufûzunu, *şarṭ* vâsıtası ile, tahdit etmeğe kalkışırsa, o zındık sayılır. İşte bu suretle Nukkār ayrılığı denilen hâdise meydana gelmiştir. İmam, naslara riâyet etmediği zaman, azledilebilir. Muhtelif ibāżī imâmlarının muhtelif memleketlerde aynı zamanda mevcut olmaları câizdir. Mamafih İbāżī 'ler âleminde umûmî bir imâmet te'sisi temâyülü mevcuttur. Tarihî vesikalara göre, şu neticeye varılır ki, Hâricîlik esâs prensiplerinin iptâli demek olan bir nevî federasyonun da teşekkül etmesi mümkündür. Umûmiyet itibârı ile kelâm ve siyâsî-dinî inanışlar bakımından İbāżīya bâzı esâs noktalarda sünnî inanışlarına uyar. Mâlikîlerden yalnız bir kaç noktada ayrılırlar. Bu noktalardan biri *Kur'an* 'ın Peygamberin zamanında yaradılmış olmasıdır (krş. Smogorzewski, *Un poème abāḍite sur certaines divergences, entre les Mālikites et les Abāḍites*, *RO*, II, 260—268). Bundan başka ibāżī kelâmı ile mûtezile kelâmı arasında bir karâbet bulunduğuna işâret edilmiştir (Goldziher, *Vorlesungen*, s. 207, 259; al-Bakrī, ibāżī mezhebine, *al-Vāṣilīya-İbāżīya* 'der).

İbāżī mezhepleri. Tefrika ayrılıkları başlangıçta *kitmān* zamanında Basra 'dan tamâmen itikadî mâhiyette idi. Sonraları siyâsî buhranlar dolayısı ile başka vecheler de aldı. İki siyâsî sebep bilhassa ehemmiyetlidir: federasyon meselesi ve *şarṭ* meselesi.

Vahbīya mezhebi bütün ibāżī şûbelerinin en mühimi ve en büyüğü idi. Şimdiye kadar devam eden yegâne Hâricî mezheplerden yalnız bu Vahbīya mezhebi kalmıştır. Bu isim kısmen rüstemî imâmı 'Abd al-Vahhāb 'ın isminden, fakat daha büyük bir ihtimâl ile hâricî imâmı 'Abd Allāh b. Vahb al-Rāsibī 'nin isminden gelmektedir. Diğer isimler de vardır. Vahbīya mezhebinden başka bugün Hâricîlerden Nukkārīya, Nafāṯīya, Ḥalafīya gibi küçük guruplar kalmış ise de, bunların mensûpları azdır. Nukkārīya 'nin başlangıcı hicretin II. asrına kadar gider. O sırada mensûpları, ikinci Tāhart imâmı 'Abd al-Vahhāb 'ı tanımayarak, ayrılmışlardır. Bunlara Şimâlî Afrika 'dan başka 'Omān ve cenûbî Arabistan 'da tesâdüf edilir. *Nafāṯīya*, III. asrın başlarında Bilād al-Carīd 'de zuhûr etmiştir. Müessisi Nafāṯ rüstemî imâmını, *musvadda* (Aglebîler) 'ye karşı harbi ihmâl ettiğinden dolayı, muâheze etmişti. Nafāṯ, hayatının sonuna doğru, Cabal Nafūsa 'ya döndü.

Ḥalafîya Ḥalaf b. al-Samaḥ'ın mensûpları olup, Ḥalaf b. al-Samaḥ II. asrın nihâyetinde Trablus'ta imâm ilân edilmiştir. Bugün Ġaryân'da ve Cabal Nafûsa'da Halefîlere tesâdüf olunur.

Bundan başka tarihte en az daha 12 muhtelif gurubun mevcûdiyeti kabûl olunur. Bunlar ibâzî müellifler ve kısmen al-Şahrastânî'nin eserlerinde zikredilmişlerdir.

Bibliyografya: al-Şammāḫî, *Kitāb al-siyar* (Kahire, 1301; krş. Lewicki, *Une chronique ibāḍite*, *REI*, 1934, s. 72); al-Sālimî, *Kitāb al-luma' al-marżîya* (1326); al-Barrādî, *Kitāb al-cavāhir* (Kahire, 1306); ayn. mll., *Siyar al-'umānîya* (Lenberg yazmaları); Abu Zakarîya, *Chronique* (nşr. E. Masqueray), Algier-Paris, 1878; al-Bārūnî, *Risālat sullam al-'āmma* (Kahire, 1324); A. de Motylinski, *Chronique d'Ibn Ṣaghir sur les Imams Rostemides de Tahert* (Actes XIV° Congr. des Or. III, 3—132); Muḥammed b. Yūsuf Aṭfiyāş al-Mîzābî, *Risāla Ṣāfiya fî ba'ż al-tavārîḫ* (Cezayir, 1299); al-Darcînî, *Kitāb ṭabaḳāt al-maşā'iḫ* (Lenberg yazmaları); al-Sālimî, *Tuḥfat al-a'yān bi-sīrat ahl 'Umān* (Kahire, 1347), 2 cild; bundan başka Motylinski, *Bibliographie du Mzab. Les livres de la secte abadhite* (*Bull. de Correspondance Africaine*, Algier, 1885, III); Smogorzewski, *Zródia ibādyckie do historii Islāmu* (Lenberg, 1926); Badger, *History of the imâms and seyyids of Omân by Salîl-ibn-Razîk* (London, 1871); Brünnow, *Die Charidschiten unter den ersten Omayyaden* (Leiden, 1884); Wellhausen, *Die rel.-pol. Oppositionsparteien* (Berlin, 1901); umûmî tarihî kaynaklar Ṭabarî, bilhassa İbn Ḫaldūn. İbāżî'lerin akîdesi hakkında bk. bilhassa al-Şammāḫî, *Kitāb al-Îżāh* (taş basm., 1309); al-Cayṭalî, *Ḳanāṭir al-Ḫayrāt* (taş basm., 1307); al-Sadrātî, *Kitāb al-dalîl va 'l-burhān* (taş basm., 1306); Benî İsgen'den 'Abd al-'Azîz, *Kitāb al-Nîl* (taş basm., 1305, Aṭfiyāş, *Şarḥ K. al-Nîl*); Zeys, *Législation Mozabite* (Algier, 1886); Sachau, *Muhammedanisches Erbrecht nach der Lehre der ibaditischen Araber* (*SBPrAK*, 1894); Motylinski, *Les livers sacrés de la secte abadhite* (Algier, 1889); ayn. mll., *L'Aqida des Abadhites* (*Rec. XIV° Congr. des Or.*); M. Mercier, *Etude sur le waqf abadhite* (Algier, 1927); al-Şahrastānî ve al-Baġdādî (krş. Hitti, *Baghdadi's characteristics of Muslim Sects*; Kahire, 1924).

(T. LEWICKI.)

İBĀŻİYA. [Bk. İBĀDİYE.]

İBB. Yemen'de Ta'izz sancağında, aynı isimdeki kazânın merkezi. Yemenlilere has İbb telâffuzu yanında, bu kelimenin bir de Abb şekli vardır (Niebuhr'da Aebb). Çok eskiden, dört tarafı sûrlar ile çevrili olan, nüfusu 4.000'i bulan kasaba, Żū Cibla havâlisine dâhildir. Bu kazâ, Ḥaźramūt'tan Yemen Tihāma'sine yahut 'Adan'den Ṣan'ā'ya uzanan hacc yolu üzerinde bir tepede kâindir. Bulunduğu havâli verimlidir. Hubûbat ve meyva ağaçları yetiştirmeğe elverişlidir, aynı zamanda kahve, ḳāt, çivit boyası, wars istihsâl edilir. Bu havâlinin yakınlarında, vaktiyle gümüş mâdenleri var idi (fotoğrafları Leiden'de „Fondation de l'Islam" da).

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 78; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 239; A. Sprenger, *Die Post- u. Reiserouten des Orients* (*Abh. d. Deutschen Morgenl. Gesellschaft*, Leipzig, 1864, III, nr. 3), s. 154; H. Burchardt, *Reiseskizzen aus dem Yemen* (*ZGErdk.*, 1902, s. 605); A Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), s. 165, 213, 216, 223, 225, 230, 251 v.d.; (Brünn, 1933), II, s. 129.

(A. GROHMANN.)

İBLÎS. [Bk İBLÎS.]

İBLÎS. İBLÎS, şeytanın has ismi. Bu kelimenin rûmca διάβολος'un bozulmuş bir şekli olması ihtimâli vardır (fakat bk. D. Künstlinger, *Rocznik Orientalistyczany*, VI, 76 v.dd.); müslüman dilciler onu *b-l-s* kökünden iştikak ettirirler; çünkü İblîs'in Allahın mağfiretinden ümit edecek bir şeyi yoktur (*ublisa*). Ona *şayṭān*, *'Aduvv Allāh* („Allahın düşmanı"), *al-Aduvv* („düşman") isimleri de verilir. Fakat şeytan bir has isim değildir. *Kur'an*'ın bilhassa Âdam'e dâir ilk kıssalarda (II, 32; VII, 10; XV, 31 v.d.; XVII, 63, XVIII, 48; XX, 115; XXXVIII, 74 v.d.) Âdem'in yaratılmasına muhâlefette bulunması ve cennette Havvâ'yı yanlış yola sevketmiş olması dolayısı ile görünür. Allah Âdem [b.bk.]'i topraktan yaratıp, kendisine hayat *rūḥ*'unu nefhedince, meleklere ona secde etmelerini emretti. Yegâne itiraz eden İblîs oldu; çünkü o, kendisi ateşten yaratılmış olduğu için, haysiyetini topraktan yaratılmış olan Âdem'e secde etmiyecek derecede üstün addediyordu. Bunun üzerine, cennetten kovuldu. Fakat cezâsının kıyâmet gününe kadar tâlik edilmesini talep etti; bu isteği kabûl edildi; bir de kendisine, Allahın sâdık kulları olmayan her kesi dalâlete sevketmek iktidarı verildi. Bundan sonra, Âdem ile Havvâ'nın cennette bulundukları sırada, ağacın meyvasını yemek husûsunda onları igvâ etti. Peygamber, burada, müstakil iki kıssayı birbirine karıştırıp birleştirmiştir; Âdem'in yaratılması

ve cennette Havvâ'nın igvâsı. Bu münâsebetle şeytan hilkat hikâyesinde, dâimâ İblîs ve cennet hikâyesinde ise, bir zamir ile gösterilmediği zaman dâimâ al-şayṭān adını taşımakta olduğuna dikkat etmek lâzımdır. İblîs hikâyesi bir hıristiyan an'anesine dayanır. *Ādam ile Havvā'nın hayatı*, § 15'te (Kautzsch, *Apokryphen*) Mikâil'in melekleri Âdem'e secde etmeğe dâveti üzerine şeytan, Âdem'in kendilerinden daha aşağı ve daha genç olduğunu ileri sürdü; kendisi ile tevâbii, secdeyi reddettiler ve yeryüzüne sürüldüler. *Schatzhöhle* (nşr. Bezold, süryânî-arapça metin, s. 15 v.d.)'ye göre, Allah Âdem'e bütün mahlûkat üzerinde hâkimiyet verdi. Bunun üzerine, onu kıskanan İblîs müstesnâ, melekler ona secde ettiler; İblîs, — „Onun bana secde etmesi lâzımdır, ben ki ışık ve havayım, hâlbuki o yalnız topraktır." — dedi. O zaman tevâbii ile birlikte gökten kovuldu ve o zamandan itibâren ona şeytan, cin v.b. denildi.

Müslüman an'aneleri *Kur'an*'daki hikâyeyi, kısmen mâlûm olan muhtelif fıkralar ile süslemiştir. İlk evvel şu güçlüğün yenilmesi lâzım gelmiştir: *Kur'an*'da İblîs melekler arasında olduğu kadar *cin* [b.bk.]'ler arasında da sayılmaktadır ve bu varlıklar, başka yerlerde, birbirlerinden ayrı iki sınıf itibâr olunur. Zamaḫşarî, İblîs'in *cinnî*'den başka bir şey olmadığını ve „melek" adının *Kur'an*'da, zikredilmiş olan her iki sınıf varlık mânasına da geldiğini iddia eder (*Kaşşāf*, sûre XX, 115). Fakat İblîs'in mukarreb bir melek olduğu da iddia edilir. Başkaları, cinlerin, cennetin (*al-canna*) nezâreti vazifesini gören bir melekler zümresi olduğunu, adlarının bundan geldiğini söylerler (Ṭabarî, *Annales*, I, 80). Bu cinler *Samūm* (sûre XV, 27) ateşinden yaratılmışlardı; hâlbuki melekler nurdan yaratılmışlardı (Ṭabarî, *ayn. esr.*, s. 81). Önceleri, cinler yer-yüzünde oturuyorlardı. Fakat aralarında kan dökülecek kadar düşmanlıklar baş-gösterdi. Bunun üzerine, Allah daha o zaman 'Azāzîl veya al-Ḥāriṯ ismini taşıyan İblîs'i, bir takım takım melekler ile birlikte, döğüşmekte olan cinlere karşı gönderdi ve cinler dağlara püskürtüldü. Fakat, başkalarına göre, İblîs, yer-yüzündeki cinlerden idi ve Allahın gönderdiği cezâ melekleri tarafından esir edilerek, onlar ile birlikte, göğe götürülmüştü; o zamanlar daha genç imiş (*ayn. esr.*, s. 84). Sukutundan evvel İblîs'e al-Ḥakam ismi de verilmiştir; çünkü Allah onu cinlere hâkim tâyin etmişti; o bu vazifeyi 1.000 sene ifâ etti. Sonra isminden gurûra kapılmış ve cinler arasında, yine 1.000 sene devam eden karışıklıklar çıkarmış. Bunu müteâkip Allah üzerlerine onları mahveden bir ateş yollamış; fakat İblîs göğe ilticâ etmiş ve Âdam'in halkına kadar, Allah'ın sâdık bir kulu olarak kalmış (*ayn. esr.*, s. 85; Mas'ūdî, *Murūc*, I, 50 v.dd.).

Fakat İblîs'in gurûru hakkında başka an'aneler de vardır. Ṭabarî (*ayn. esr.*, s. 83), onun kendisini diğer meleklerden üstün gördüğünü ve bunun üzerine Allahın — „Yer-yüzünde bir halife yaratacağım". — (sûre II, 28) dediğini naklediyor ve kezâ (*ayn. esr.*, s. 79 v. d.) onun mukarreb meleklerden biri olduğunu ve yer-yüzündeki ve en alt kat gökteki cinler üzerinde huküm sürdüğünü söylüyor. Sonra Allaha âsî oldu ve Allah ona *şayṭān racîm* adını verdi. (İblîs'in *Tavḥîd*'ine dâir bk. Massignon, *Kitāb al-ṭavāsîn*, s. 42 ve fihrist, yk. bk.)

An'anede cennet kıssasına müteallik bahiste İblîs'in cennete nasıl yol bulduğu anlatılmıştır. Daha hıristiyan müelliflerde bulunan umûmî kanâate göre, oraya girmek için yılandan istifâde etmiştir. Fakat bâzılarına göre, bu işi beyhûde yere, bütün hayvanlar ile denedi; daha başkalarına göre, ilk önce bir gün cennetin kapısında gördüğü tavus kuşu ile münâsebete girişti. İblîs ona, girmesine müsâade ettiği takdirde, kendisini ölümden koruyacak üç kelime haber vereceğini vaadetti. Fakat tavus-kuşu cesâret edemedi; mâcerasını yılana anlattı. Yılan, şeytanı dişlerinin arasına (başkalarına nazaran, karnına) oturttu ve onu böylece cennete götürdü. Yılan sık-sık Ḥavvā'nın yanına gitmek âdetinde olduğundan, yılanın ağzından konuşan şeytan idi; kadına, sözde bir meleğin kendisine söylediğine göre, ebedî hayat veren ağacın meyvasından bahsetti. Ḥavvā ağaca doğru gidince, İblîs birden-bire kendisini ona bir melek şeklinde gösterdi. Daha başkalarına göre, ağacın meyvasını ona bizzat kendisi getirdi ve mâlûm neticeyi elde etti. İblîs, Âdam ve Ḥavvā cennetten kovuldular ve tel'în edildiler (*Kur'an*'da İblîs'in tel'înî âlemin yaratılması kıssasından sonra nakledilmiyor). O zamana kadar dört ayaklı güzel bir hayvan olan yılan, fazla olarak, karnının üzerine sürünmeğe mahkûm edildi. İblîs cezâsını te'cîl ettirmeğe muvaffak oldu; o vakitten beri harâbelerde, mezarlıklarda ve pis yerlerde vakit geçirmek mecbûriyetindedir. Yiyeceği, putlar için, kesilen kurbanların etidir; içeceği şarap, eğlencesi mûsikî, raks ve şiirdir. Zürriyeti, insalarınkinden yedi defa daha çok olacaktır.

Kıyâmet kopunca, İblîs, tevâbii ve günahkârlar ile birlikte, cehenneme atılacaktır. „O zaman onlar (putlar) ve dalâlete düşenler ve İblîs'in bütün tevâbii oraya, yâni cehenneme, atılacaklardır" (sûre XXVI, 94 v.d.). Bu âyet, hattâ metni harfîyen olmak üzere, Matta 25, 41'yi hatırlatıyor; O vakit solda olanlara dahi — „ey

mel'ûnlar, huzûrumdan, şeytan ile onun meleklerine hazırlanmış olan o ebedî ateşe gidiniz" — diyecek fakat, bu aralıkta, İblîs insanlara bir çok oyunlar oynamaktadır; onları, mü'minler müstesnâ, yollarından saptırır (XXXIV, 16). Aynı şekilde, arap edebiyatında o kadar tanınmış olan *hâtif* [b. bk.], bâzan İblîs'in sesinden başka bir şey değildir. İblîs, bu tarzda, msl. 'Alî'yi Peygamberin naaşını yıkamak husûsunda ikaz etmiş; sonra bir başka *hâtif* Peygamberin dâmadını tekrar irşâd etmiş (Sa'labî, *Ḳiṣaṣ*, s. 44).

Bir defa, Allah Yahyâ peygamber'in İblîs ile görüşmesine müsâade etti. O, habis şeytana, insan üzerinde en çok ne zaman te'sir yaptığını sordu. Şeytan cevap verdi: — „insan doyuncaya kadar yiyip içtiği zaman" —. Bunun üzerine Yahya Peygamber, hiç bir zaman, doyuncaya kadar yiyip içmemeğe karar verdi.

Zürriyetinin çoğalması husûsuna gelince, Âdem-oğullarının isyânından dolayı her sevinmesinde iki yumurta yumurtladığı ve bu yumurtalardan yavrular çıktığı söylenir. Onun erkek ve dişi tenâsül uzuvları olduğu ve kendi kendini telkih ettiği de rivâyet olunur.

Bibliyografya: metinde adları geçen menbâlardan başka, zikredilen âyetler hakkında bk. *Kur'an* tefsirleri; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*, s. 12 v.dd.; Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 60v.d.; al-Diyârbakrî, *al-Ḫamîs* (Kahire, 1283), I, 31 v.dd.; Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, *Bâb Ṣifat İblîs va-cunûdihi*.

(A. J. WENSINCK.)

İBN. (A.), oğul.

İBN ABBÂD. [Bk. İBN ABBÂD.]

İBN ABBÂD. İBN 'ABBÂD ABŪ 'ABD ALLÂH MUḤAMMED B. ABÎ İSḤÂḲ İBRÂHÎM B. ABÎ BAKR 'ABD ALLÂH B. MÂLİK B. İBRÂHÎM B. MUḤAMMED B. MÂLİK B. İBRÂHÎM B. YAḤYÂ B. 'ABBÂD AL-NAFZÎ AL-ḤİMYARÎ AL-RUNDÎ (1332—1390), fakîh, mutasavvıf, şâir ve hatîp olup, umûmiyetle İbn 'Abbâd nâmı ile tanılır. İspanya'da Ronda şehrinde, 733 (1332/1333)'te, doğmuştur. Bu şehirde büyümüş, 7 yaşında, hıfzı tamamlayarak, lisan ve fıkıh tahsiline başlamıştır. Sonra, Fas ve Tlemsen'e giderek, tahsilini ikmâl etmiş, oradan Fas'a dönerek, Salâ'da yerleşmiştir. Orada Aḥmed b. 'Âşir'in derslerine devam etti. Bunun vefatında Tanca'da sûfî Abū Marvân 'Abd al-Malik'in yanında bir müddet kaldıktan sonra, Fas'a çağırıldı ve al-Ḳaravîyîn câmiine hatîplîğe tâyin edildi. 15 sene bu vazifede kalarak 792 senesi recebinin cuma günü (17 temmûz 1390) öldü ve Bâb al-Futûḥ'un iç tarafına gömüldü.

Hocaları arasında al-Şarîf al-Tilimsânî, *Nafḥ al-ṭîb* müellifinin dedesi al-Maccâşî ve Abū 'Abd Allâh al-Maḳḳarî; talebeleri arasında da, Yaḥyâ al-Sarrâc, al-Ḫaṭîb b. Ḳunfuz ve Abū 'Abd Allâh b. al-Sakkâk, hassaten, zikrolunur.

Şâzilî tarîkatine mensûp bir sûfî olan İbn 'Abbâd, İbn 'Aṭâ' Allâh al-İskandarî [b.bk.]'nin *Ḥikam* (*Ġayş al-mavâhib al-'aliya şarḥ al-ḥikam al-'aṭâ'îya*) üzerine yazdığı şerh ile tanınmıştır. Eser 1285'te Bulak'ta ve 1303, 1306'da Kahire'de neşrolunmuştur.

Bibliyografya: İbn al-Ḳâżî, *Cavẕat al-iḳtibâs* (Fas, 1309), s. 200; al-Kattânî, *Salvat al-anfâs* (Fas, 1316), II, 133; Aḥmed Bâbâ, *Nayl al-ibtihâc* (Fas, 1317), s. 287; ayn. mll., *Kifâyat al-muḥtâc* (Cezayir medresi el-yazmaları), var. 145v; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (Kahire, 1302), III, 175; Brockelmann, *GAL*, II, 265.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN ABBÂD. İBN 'ABBÂD ABU 'L-ḲÂSİM KÂFÎ 'L-KUFÂT 'İSMÂ'ÎL B. 'ABBÂD B. AL-'ABBÂS B. 'ABBÂD B. İDRÎS AL-ṬÂLAḲÂNÎ (938—995), Büveyhîlerden Mu'ayyid al-Davla ile Faḫr al-Davla'nın vezîri ve devrinin en büyük edip, şâir ve âlimi. Zilkâde 326 (eylûl 938)'da, İsfahan civarında, Ṭâlaḳân'da doğmuştur. Babası dil ve kelâm sâhasında tanınmış âlimlerden idi ve Rukn al-Davla'nın vezîri olmuş idi.

İbn 'Abbâd, meşhûr dilcilerden ders gördükten sonra, Bagdad'a giderek, tahsilini orada tamamlamıştır. Devlet hizmetine, küçük bir kâtip olarak, başladı; İbn al-'Amîd'e, sonra henüz şehzâde bulunan Büveyhîlerden Mu'ayyid al-Davla b. Rukn al-Davla'ya kâtip oldu. Parlak zekâsı ve yüksek ahlâkı ile, kendisini şehzâdeye sevdirmeğe muvaffak oldu ve Mu'ayyid al-Davla ona *al-Ṣâhib* (müsâhip) ve *Kâfî 'l-kufât* lekaplarını verdi. Rukn al-Davla ölünce (h. 366), yerine Mu'ayyid al-Davla geçti ve Abu 'l-Fatḥ b. al-'Amîd'i vezîrlikten atarak, İbn 'Abbâd'ı kendisine vezîr tâyin etti. Mu'ayyid al-Davla'nın ölümünden sonra, 373 (984)'te, Horasan'da bulunan kardeşi Faḫr al-Davla'nın hükümdar olmasını te'min etti. Vaziyet sükûnet bulduktan sonra, belki kendi vaziyetini emniyet altına almak için, hükümdara vezîrlikten ayrılmak istediğini bildirdi; fakat Faḫr al-Davla buna müsâade etmedi ve onu vezîrlikte ipka eyledi. Hükümdarın minnetini kazanmış olan İbn 'Abbâd zekâsı ve devamlı çalışması ile, uzun süren idâresi esnâsında, Faḫr al-Davla üzerinde büyük bir nufûz icrâ eyledi. Öyle ki hükümdar yanında lâübali bir harekette bulunmaktan çekinirdi. 377 (987/988) senesinde Taberistan'a bir sefer açmağa teşebbüs etti. Bu memleketi intizam altına aldı; bir çok müstahkem

yerleri zapteyledi. İbn 'Abbâd safer 385 (mart 995)'te Rey'de öldü ve İsfahan'da gömüldü. Cenâzesinde hükümdar ve bütün Deylemli emîrler hazır bulunmuş ve önünde yeri öpmüşler, halk üstünü başını parçalamıştır ve bu suretle cenâzesi de, hiç bir vezîre nasip olmayan bir hürmet görmüştür.

İbn 'Abbâd, siyâset sâhasından ziyâde edebîyat sâhasındaki faâliyeti ile, meşhûrdur. Mevkiinin nufûzu ve şahsî cömertliği sâyesinde, kendisinin devrinde önderi bulunduğu şiir ve tasannûlu nesrin hemen bütün üstadlarını sarayında topladı. Bugün bir az soğuk ve cansız te'siri yapan şiir ve nesri zamanının en kıymetli eserleri sayılıyordu ve gençler, edebiyatta terakkî etmek için, bunları ezberliyorlardı. Yazmış olduğu eserleden belli-başlıları şunlardır: 1. *Kitâb al-Muḥîṭ*. 10 cildlik bir lûgat kitabı olup, yalnız 2 cildi, biri Kahire'de, diğeri Topkapı Sarayında, bugüne kadar, kalmıştır (bk. H. Ritter, *Philologika XIII*, *Oriens*, II, nr. 2, s. 243). 2. *K. al-kâfî*. Mektuplar mecmûası olup, anca'k bâzı nümûneleri bize kadar gelmiştir. 3. *Dîvân*. Ayasofya kütüphânesinde 2 nüshası bulunduğu gibi (nr. 3952, 3953), muhtelif yerlerde şiirlerine ayrı olarak da tesâdüf edilir. 4. *al-Kaşf 'an masâvî şi'r al-Mutanabbî*. Kahire'de 1349'da basılmış olan bu küçük risâle, Mütenebbî'nin şiirlerinin tenkidinden ibârettir. Diğer eserleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 131; *Suppl.*, I, 199.

Bibliyografya: Yâḳût, *İrşâd al-arîb* (nşr. Margoliouth), II, 273—343; Kahire tab., VI, 168—317; İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 95 (trc. de Slane), I, 212 v. dd.; (Kahire, 1299), I, 75 v. dd.; Abū Şucâ' Muḥammed b. Ḥusayn, *Ẕayl K. Tacârib al-umam*, (metin, nşr. H. F. Amedroz ve D. S. Margoliouth, Oxford, 1291, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, III), bk. *fihrist*; al-Sa'âlibî, *Yatîmat al-dahr* (Kahire, 1934), III, 169—260; İbn al-Anbârî, *Nuzhat al-alibbâ'*, t. s., s. 397 v. dd.; İbn al-Cavzî, *K. al-Muntaẓam* (Haydarâbâd, 1358), VIII, 179 v. dd.; Suyûṭî, *Buġyat al-vu'ât*, Kahire, 1326, s. 196 v.d.; İbn al-'İmâd, *Şaẕarât al-ẕahab* (Kahire, 1350), III, 113 v.d.; İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), VIII, 264, 454; IX, 4 v.d., 18, 39, 44, 72, 77 v.d.; Wilken, *Gesch. der Sultane aus dem Geschlechte Bujeh nach Mirchond*, fasıl VIII; Z. Mubârak, *La Prose arabe au IVe siècle de l'Hégire* (Paris, 1931), s. 136—145; Abu 'l-Ḳâsim al-Ḳûbâ'î, *R. al-İrşâd fî aḥvâl al-Ṣâhib al-Kâfî 'İsmâ'îl b. 'Abbâd* (Tahran, 1933); *EI*'nin Leiden basmasında İbn 'Abbâd'ın şâir ve nâsirliği ihmâl edilmiştir.

(AHMED ATEŞ.)

İBN AL-ABBÂR. [Bk. İBNÜL'ABBÂR.]

İBN 'ABD AL-ḤAKAM [Bk. İBN ABDÜLHAKEM.]

İBN ABD RABBİHİ. İBN 'ABD RABBİHİ AḤMED B. MUḤAMMED ABŪ 'OMAR (860—940), ispanyalı arap müellifi olup, 10 ramazan 246 (29 kânun I. 860)'da Kurtuba'da doğmuştur; bu şehirde hüküm süren Emevîlerin azadlısı idi. 18 cemâziyelevvel 328 (3 mart 940)'de ölmüştür. Başlıca eseri *al-'İḳd* (buna ilâve edilmiş olan *al-farîd* sıfatı muahhar müstensihlerden kalmadır) adlı müntehabâttır; 25 kitaba taksim edilmiş olup, her biri bir kıymetli taşın adını taşımaktadır. 13. kitabın adı *al-Vâsiṭa*'dır, bunun iki yanında aynı kıymetli taşa göre isimlendirilmiş kitaplar vardır; fakat 13.'yü tâkip edenlere bir de *al-ŷâniya* sıfatı eklenmiştir. Eserin mevzûu memlekette çok yayılmış bulunan edeb kitaplarından alınmıştır; bilhassa İbn Ḳutayba'nın *'Uyûn al-aḫbâr*'ından istifâde edilmiştir; rivâyete göre, Ṣâḥib İbn 'Abbâd, bunda İspanya tarihini bulacağını ümit ederken, bu ümidinin boşa çıkması üzerine, kitabı fırlatıp atmıştır. 1293'te Bulak'ta, 1303, 1305, 1317, 1321'de Kahire'de basılmıştır. Kadîm araplara dâir bâzı parçaları Tournel tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir: *Lettres sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme* (Paris, 1836, 1837, 1838). al-Ḥumaydî'nin 20 cildden fazlasını bildiği şiirleri arasında, daha o zamanlar *Muvaşşaḥât* ve bir de *Mumaḥḥaşât* adını verdiği bir takım manzûmeler mevcut olup, bunlar gençliğinde yazılmış olan aşka dâir şiirler idi; onlara, sonraları aynı vezin ve kafiyede zâhidâne şiirler ilâve etmişti.

Bibliyografya: al-Sa'labî, *Yatîmat al-dahr*, I, 412—436; İbn Ḫâḳân, *Maṭmaḥ al-anfus* (İstanbul, 1302), s. 51—53; Yâḳût, *İrşâd al-arîb* (nşr. Margoliouth), II, 67—72; İbn Ḫallikân (Bulak, 1299), nr. 45; al-Suyûṭî, *Buġyat al-vu'ât*, s. 161; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber d. Araber*, nr. 107; M. Hartmann, *Das arab. Strophengedicht* I, *Das Muvaşşaḥ*, s. 23; Brockelmann, *GAL*, I, 154.

(C. BROCKELMANN.)

İBN 'ABD AL-VAHHÂB. [Bk. İBN ABDÜLVEHHÂB.]

İBN 'ABD AL-ẒÂHİR. [Bk. İBN ABDÜZZÂHİR.]

İBN 'ABDŪN. [Bk. İBN ABDÛN.]

İBN ABDÛN. İBN 'ABDŪN ABŪ MUḤAMMED 'ABD AL-MACÎD İBN ABDŪN AL-FİHRÎ (?—1134), ispanyalı arap müellifidir. Yâbura (Evora)'da doğmuş ve daha genç yaşında şiir kabiliyetinden dolayı Yâbura emîri 'Omar al-Mutavakkil b. al-Afṭas'ın nazar-i dik-

katini celbetmişti. Bu emîr Badacoz [b. bk.] 'da iktidarı eline alınca, İbn 'Abdûn onun kâtibi oldu (473=1080). 485 (1092)'de Afṭasî 'ler imparatorluğunun sukutu, onu murâbıt askerlerinin kumandanı Sîr b. Abî Bakr'in hizmetine girmeğe mecbûr etti. Daha sonra, 500 (1106) senesinde, kendisini murâbıtlardan 'Alî b. Yûsuf'un sarayında kâtip olarak buluyoruz. 529 (1134) yılında doğduğu şehir olan Yâbur'da öldü. İbn 'Abdûn şöhretini bilhassa, arapların çok takdir ettikleri ve Afṭasî 'lerin sukutuna dâir olan bir manzûmeye, *al-Baṣṣâma* 'ye, medyûndur. Bunun tarih bakımından bir şerhi, İbn Badrûn adı ile meşhûr olup, Şilb (Silves)'de doğmuş olan 'Abd al-Malik b. 'Abd Allâh al-Ḥażramî tarafından yazılmıştır; bu zât 608 (1211)'de daha hayatta idi; fakat elimizde onun tercüme-i hâline dâir başka hiç bir mâlûmat yoktur. Bu şerh, İbn 'Abdûn'un manzûmesi ile birlikte, 1846'da, Dozy tarafından *Commentaire historique sur le poème d'Ibn Abdoun par Ibn Badroun* ismi altında, neşredilmiştir; daha önce, *Prolegomena ad editionem celebratissimi Aben Abduni poematis in luctuosum Aphtasidarum interitum* Hoogvleit tarafından, 1839'da Leiden'de neşredilmişti. Bizzat manzûmenin metni al-Marrâkuşî 'nin tarihe dâir eserinde bulunmaktadır (nşr. Dozy, s. 53 v.dd.). Fagnan'ın fransızcaya ve Pons Boigues'ın ispanyolcaya tercümeleri aşağıda zikredilecek yerlerde bulunmaktadır. Bir başka şerh de, 'İmâd al-Dîn İbn al-Aṯîr [b. bk.] tarafından yapılmıştır.

Bibliyografya: arapça kaynaklar, Dozy'nin zikredilmiş olan neşrinin baş tarafına konulmuş mukaddimede gösterilmiştir; bk. bir de Brockelmann, *GAL*, I, 271; *Supl.*, I, 486; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliogr.*, s. 190 v.dd., 260 v. dd. (İbn Badrûn hakkında).

İBN ABDÜLHAKEM. İBN 'ABD AL-ḤAKAM, 'ABD AL-RAḤMÂN B. 'ABD ALLÂH B. 'ABD AL-ḤAKAM B. A'YÂN, ABU 'L-ḲÂSİM (?—871) eseri bize kadar gelmiş olan en eski arap müverrihidir. Mısırlı asîl bir âileden neş'et etmişti. Babası 'Abd Allâh (ölm. 214=830) hadîs ve fıkıh ilimlerinde vukûf sâhibi idi; bir çok eserler te'lif etmişti ve Mısır'daki mâlikî mezhebinin reisi, aynı zamanda şâhidlerin tezkiyesine me'mûr kadı nâibi olmuş idi. Dört oğlu da mühim şahsiyetlerdi: Muḥammed, meşhûr fakîh ve müellif, babasının halefi olarak, Mısır mâlikîlerinin reisi idi; 'Abd al-Ḥakam ve Sa'd ise (bilhassa birincisi), ilimleri ile meşhûrdur, bir de 'Abd al-Raḥmân var idi. Bu âile al-Vâṣik (227—232=842—847) devrindeki mezâlimde çok ızdırap çekmişti; çünkü onlar *Kur'an*'ın mahlûk olduğunu kabûl etmemişlerdi; fakat daha sonraları da (237=851/852), bu âile itham edildiği ihtilâslar yüzünden, halkın gözünden düşmüştü (al-Kindî, nşr. Guest, s. 462 v.dd., 472).

'Abd al-Raḥmân (daha ziyâde 'Abd al-Ḥakam ismi ile mârûf) Fusṭâṭ'ta 257 (871) senesinde öldü. 'Abd al-Raḥmân tercihan hadîs ilmi ile meşgûl olmuş ve bu sâhada, babasının da aralarında bulunduğu, Mısır'ın birinci derecede salâhiyet sâhibi âlimlerine istinat eden mühim mecmûalar meydana getirmiştir. Başlıca te'lifi aşağıdaki 7 kısmı ihtivâ eden *Futûḥ Miṣr va 'l-Maġrib*'dir: 1. Mısır ve Mısır'ın eski çağlardaki tarihi; 2. Mısırın müslümanlar tarafından fethi; 3. al-Fusṭâṭ ve al-Cîza *ḫiṭṭa* (fethedilen arâzi)'ları ve İskenderiye *iḫâza* (mâlikâneleri)'leri; 4. 'Amr b. al-'Âṣî devrinde Mısır teşkilâtı ile idâresi ve fethin Mısır'dan öteye, cenûba ve garba yayılması; 5. 'Amr'ın ölümünden sonra şimâlî Afrika'nın ve İspanya'nın fethi; 6. 246 (860) tarihine kadar Mısır kadıları; 7. Mısır'a gelmiş olan sahâbeler tarafından yayılan hadîsler. Bütün bu eserin tertip ediliş ve toplanış tarzı, müellifinin hadîsleri toplamaktaki mahâretini, fakat tenkit husûsunda o derece kudreti olmadığını gösterir. Kendisi sahâbeler devri ve onların hemen akabinde gelen devir ile, bilhassa, çok meşgûl olmuştur. İşte bunun içindir ki, eski kadılardan oldukça teferruât ile bahsettiği hâlde, kendi devrine kadar gelen daha sonraki kadılardan gittikçe daha az tafsilât ile bahsetmiştir. İşte yine bunun içindir ki, *ḫiṭṭa*'lar hakkındaki mühim fasılda âdet olan tasnif tarzını ikinci derecede bırakarak, daha ziyâde, aldığı mâlûmatı ayırt etmeksizin toplayıvermek ile iktifâ etmiştir.

Bu eserin Mısır'a mahsus olan kısmı H. Massé tarafından neşredilmiştir (*Hist. de la conquête d'Égypte, du Magbreb et de l'Espagne*, Kahire, 1914). H. Massé, British Museum (nr. 520), Paris, Bibliothèque Nationale (nr. 1681, 1687) ve Leiden (nr. 962)'de bulunan yazmalardan istifâde etmiştir. Son yazma noksan olup, aynı zamanda, müellifin nakillerde bulunduğu râvîlerin isimlerini ihtivâ etmez. Sonra Th. C. Torrey, 1920'de, Leiden'de H. Massé'nin neşretmiş olduğu kısım da dâhil olmak üzere, *Futûḥ-i Miṣr*'ı bastırdı. Torrey neşrine 24 sahifelik bir mukaddime ilâve etti.

İbn al-Ḥakam'in eserinden Mısır'ın eski müellifleri çok istifâde etmiştir. Zamanımızda da ondan istifâde edilir; *Ḥusn al-muḥâżara* hemen-hemen onun bir kopyasıdır; hattâ Maḳrîzî'nin kitabının bir çok kısımları ondan alınmıştır; fakat bu iki eserde de alınan kısım asıl metne nisbet ile çok dûndur. Yâḳût Mısır hakkındaki tavsifinin mühim bir kısmını, geniş bir ölçüde bu eserde iktibas etmiştir. İbn 'Abd al-Ḥakam'den nakkillerde bulunmuş olanlar arasında al-Kindî (ölm. 350), İbn Zûlûḳ (ölm. 357), al-Ḳuża'î (ölm. 454), İbn Duḳmâḳ (ölm. 804), Abu 'l-Muḥsin (ölm. 874) ve İbn İyâs (ölm. 930) da bilhassa zikre şâyândır. Ayrıca bk. Gibb Memorial Series (London)'de *Futûḥ Miṣr va 'l-Maġrib* nüshasının mukaddimesi.

Bu eserin yazmaları British Museum'da, Paris'te (2) ve Leiden'de (kısmen) bulunuyor; kısmî tercümeleri şunlardır: Ewald (*Zeitschr. für die Kunde des Morgenl.*, 1840, III, 3, 336—352), de Slane, Karle, Jones, La Fuente ve Torry (*Bibl. and Semit. Studies*, New-York, 1901, s. 279—330). Krş. Brockelmann, *GAL*, I, 148; II, 692; *Suppl.*, I, 227 v. d.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 322, 582 (trc. de Slane, II, 14, 598); *Ḥusn al-muḥâżara* (taş basm.) I, 134, 136, 206; Abu 'l-Maḥâsin, I, 629; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, nr. 63; Dozy, *Recherches* (3. tab.), s. 36 v.d.; al-Kindî (nşr. Rhuvon Guest), mukaddime, s. 22 v.d.

(C. C. TORREY.)

İBN ABDÜLVEHHÂB. [Bk. MUḤAMMED.]

İBN ABDÜZZÂHİR. İBN 'ABD AL-ẒÂHİR (1223—1292), MUḤYİ 'L-DÎN ABÛ 'L-FAḌL 'ABD ALLÂH B. RAŠÎD AL-DÎN ABÛ MUḤAMMED 'ABD AL-ẒÂHİR B. NİṢVÂN AL-SA'DÎ AL-RAVḤÎ, Kahire'de, 9 muharrem 620 (1223)'de doğmuş, aynı yerde 692 (1292)'de ölmüştür (*Durrat al-aslâk fî davlat al-atrâk*, *Orientalia*, 1846, II, 285; Wüstenfel, *Geschichtschreiber*, nr. 366). Hayatı hakkında fazla bir şey bilinmiyor ise de, al-Malik al-Ẓâhir Baybars, al-Manṣûr Ḳalâ'ûn ve al-Aşraf Ḫalîl gibi bahrî Memlûkler zamanında husûsî kâtip, *Kâtib al-sirr* yahut sâhib *Dîvân al-inşâ'* sıfatı ile, mühim bir rol oynadığı mâlûmdur (bu sıfat için bk. Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 402; II, 225 v.d.; Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks par Makrizi*, II 2, s. 222, not 4 ve 317 v.dd.). Bir rivâyete göre, bu mevkii ilk olarak işgâl eden kendisidir, bâzı müelliflere göre de kardeşidir; bâzı eserlerde, bu vazifenin çok daha eski olduğu (bk. Moberg 'in aşağıda adı geçen eseri, s. XIII v.d.) ve Ḳalâ'ûn devrinde, 678 yılında, İbn 'Abd al-Ẓâhir'in İbn Loḳmân'a halef olduğu kaydedilmektedir (Quatremère, II 1, s. 7, 27). İbn 'Abd al-Ẓâhir'in bu sıfatla giriştiği işler, gelen mektupları okumak ve bütün mühim mektupları ve vesikaları yazmaktan ibâretti. Baybars zamanında, bu vazifeleri yaptığı sanılmaktadır; çünkü, 661'de Baybars halifeye bi'at ettiği zaman, İbn 'Abd al-Ẓâhir de bu merâsimde hazır bulunmuş ve halifenin hutbesini kaleme almış idi (Quatremère, I, s. 150, 183; Casanova, s. 495); 662'de al-Malik al-Sa'îd'i saltanatının vârisi ilân eden *Taḳlîd*'i (Quatremère, I 1, s. 26), daha sonraları da al-Malik al-Sa'îd ile Ḳalâ'ûn'un kızı arasındaki nikâh mukavelesini kaleme aldı (*ayn. esr.*, I 2 s. 132). 660 yılında, bir emîr ile birlikte, 'Akkâ'ya, kumandana sadâkat yemini ettirmeğe, gitti; fakat bir neticeye varamadı (*ayn. esr.*, s. 2, 57) ve Ḳalâ'ûn seyahate çıkıp, oğlunu yerine bıraktığı zaman, hükûmet işlerini idâre etti (Casanova, s. 495). Bir müddet Şam'da kaldı (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 324).

Üç hukümdarın saltanat devirlerine âit, daha önce bahsettiğimiz, salnâmeler çok mühimdir. Baybars'ın biyografisinden (I. kısım yazmalar, 663'e kadar *Brit. Mus.*, nr. 1229'da) Maḳrîzî ve al-'Asḳalânî faydalanmışlardır: *Kitâb Ḥusn al-manâḳib*... (Moberg, s. XVII v.d.) al-Nâṣirî Şâfi'î bunun bir hulâsasını yapmıştır (Casanova, s. 499 v.d.). Ḳalâ'ûn tarihi, 681'den bu hukümdarın ölümüne kadar gitmekte ve resmî vesikalardan faydalanmaktadır (Casanova, s. 502). al-Aşraf'in biyografisinin elimizde ancak üçte biri vardır (690—691 senelerine âit). Vakfa âit bir kaç vesika hâric, bunlar Moberg tarafından neşredilmiştir (bk. bibliyografya). İbn 'Abd al-Ẓâhir'in *Kitâb al-ravża al-bahîya al-zâhira fî Ḫiṭaṭ al-Mu'izzîya al-Ḳâhira* adlı eserine de büyük bir ehemmiyet verilmektedir (Kâtib Çelebî, II, 147; III, 161, 499). Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ* adlı kitabında, bilhassa arkeoloji bakımından, bu eserden büyük ölçüde faydalanmıştır (Becker, *Beiträge zur Gesch. Ägyptens unter dem Islam*, s. 23, 30; Guest, *JRAS*, 1902, s. 120, 125). *Tamâ'im al-ḥamâ'im* adlı kitabı uzak yerlerden salıverilen güvercinlerden bahseder (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 231; Quatremère, II, s. 2, 118, not 49; Casanova, s. 505; diğer eserleri için bk. Brockelmann).

Oğlu FATḤ AL-DÎN B. 'ABD AL-ẒÂHİR'in de *Kâtib al-sirr* olduğu söylenilir. Bu sıfatla babasından daha yüksek bir mertebeye ulaştığı sanılmaktadır (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 226; Casanova, s. 497). 691'de, babasından evvel, öldü.

Bibliyografya: Axel Moberg, *Ur 'Abd Allah b. 'Abd az-Ẓâhir's Biografi över Sultanen el-Melik al-Aşraf Ḫalîl* (London, 1902, Dissert., arap. metin, İsveççe trc. ve medhal); P. Casanova, *Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique au Caire*, VI, s. 493—505; *Abu 'l-Maḥâsin al-Taġribirdî* (nşr. Juynboll), II, 411, 415, 482; Brockelmann, *GAL*, I, 318 v.d. (PEDERSEN.)

İBN ABÎ 'ĀMİR. [Bk. İBN EBÎ ÂMİR.]

İBN ABÎ'L-'AVCĀ'. [Bk. İBN EBİL'AVCÂ.]

İBN ABÎ DÎNĀR. [Bk. İBN EBÎ DÎNÂR.]

İBN ABİ 'L-DUNYĀ. [Bk. İBN EBİDDÛNYA.]
İBN ABİ ḤACALA. [Bk. İBN EBÎ HACELE.]
İBN ABİ RANDAḲA. [Bk. İBN EBÎ RENDEKA.]
İBN ABİ 'L-RİCĀL. [Bk. İBN EBİRRİCÂL.]
İBN ABİ ṬĀHİR ṬAYFŪR. [Bk. İBN EBÎ TÂHİR TAYFÛR.]
İBN ABİ UṢAYBİ'A. [Bk. İBN EBÎ USAYBİ'A.]
İBN ABİ ZAR'. [Bk. İBN EBÎ ZER'.]
İBN ABİ ZAYD. [Bk. İBN EBÎ ZEYD.]
İBN 'ACARRAD. [İBN ACCERRED.]

İBN ACERRED. İBN 'ACARRAD, 'ABD AL-KARİM, hâricîlerden olup, tarafdarları, kendisine izâfetle, 'Acârida tesmiye olunur. Hâl tercümesi hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz. Şahrastānī'nin verdiği mâlûmattan, sâdece onun 'Aṭiya b. al-Asvad al-Ḥanafī tarafdarlarından olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu 'Aṭiya [b. bk.] iptidâ Nacda b. 'Āmir [b. bk.] tarafdarlarından iken, bilâhare ayrılarak, Sicistan, Horasan, Kirman ve Kûhistan Hâricîlerinin reisi olmuştur. Şu hâlde VIII. asrın ilk yarısında yaşamış ve 'Aṭiya gibi, o da siyâsî bir sebep ile Nacda'den ayrılmakla berâber, her ikisi de din tarihi bakımından Hâricîlerin, Nacda'ye izâfeten, Nacadât veya bunun ortaya çıktığı memlekete nisbetle, Nacdîya şûbesine, yâni müfrit Azrakîler ile mûtedil İbâżîya arasında mutavassıt bir yer alan zümreye mensûptur. Fakat Baġdādī'ye göre, 'Acârida tekrar 10 tâlî kola ayrılmış idi: Ḥāzimîya, Şu'aybîya, Maymūnîya, Ḫalafîya, Ma'lūmîya, Machūlîya, Şaltîya, Ḥamzîya ve tekrar 6 kola ayrılan Ṣa'āliba; eksik olan 10. kol, ihtimâl Şahrastānī'nin zikrettiği Aṭrāfîya'dir. Bunların arasında Ḥamzîya, oynadığı siyâsî rol dolayısı ile, bilhassa kayda değer; reisleri Ḥamza b. Atrak Ma'mūn zamanında aldığı yaralardan ölmüştür. Ṭabarī ondan kısaca bahsettiği hâlde, Baġdādī onun hakkında çok mâlûmat verir.

Bibliyografya: al-Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 92, 95 v. dd.; al-Baġdādī, *al-Farḳ*, s. 72 v. dd.

İBN ĀCURRŪM. [Bk. İBN ÂCURRÛM.]

İBN ÂCURRÛM. İBN ĀCURRŪM ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. DĀVŪD AL-ṢANHĀCĪ (1273—1323), İbn Ācurrūm adı ile tanınmıştır. Berberî dilinde bir kelime olup, şârihlere nazaran, tarîkat adamı ve sûfî (şilha bahçesinde *agurram* = zâhid) demektir. Bu lekabı ilk taşıyanın İbn Acurrūm'un büyük babası Dāvūd olduğu söylenir.

O aslen küçük Şafrū şehri civârında yerleşmiş bir âileden idi. 672 (1273/1274)'de Fas'ta doğmuş ve 20 safer 723 pazar günü (1 mart 1323) orada ölmüştür. Ölümünün ertesi günü, şehrin içinde, Bāb al-Futūḥ'un sağında, bugün Bāb al-Ḥamrā' adını taşıyan Bāb al-Cīzyīn (yanlış olarak, Bāb al-Ḥadīd; şimdi kapalı) yakınında endülüslüler mahallesinde defnedildi.

Fas'ta tahsil gördükten sonra, Mekke'ye hacca gitti ve Kahire'den geçerken, meşhûr endülüslü dilci gırnatalı Abū Ḥayyān Muḥammed b. Yūsuf (745 = 1345'te Kahire'de ölmüştür)'un derslerini tâkip etti; Abū Ḥayyān ona bir icâzet verdi. Hattâ onun *Muḳaddima*'sını, Mekke'de bulunduğu zaman, yüzü Kâbe'ye dönmüş olduğu hâlde, yazdığı söylenir.

Muâsırlarının sözlerine göre, kendisi fakîh, edip, riyâziyeci ve bilhassa dilci idi. Bundan başka *Kur'an*'ın yazısı ve kırâati hakkında vâsî mâlûmatı var idi. Fas'ta endülüslüler mahallesindeki câmide nahiv ve *Kur'an* dersleri verdi. al-Şāṭibī [b. bk.]'nin *Kur'an*'ın kırâatine dâir olan tâlimî manzûmesi *al-Şāṭibîya* üzerine bir şerh ve Tāc al-Dīn b. Maktūm'un *Taẕkira*'sine göre, başka müteaddit eserler ve *Kur'an*'ın kırâati üzerine bir çok *urcūza*'ler kendisine atfolunur.

Bize kadar gelen ve ona şöhretini te'min eden eseri *al-Muḳaddima al-Ācurrūmîya fî mabādî 'ilm al-'arabîya*'dir. Abu 'l-Ḳāsim 'Abd al-Raḥmān b. İsḥāḳ al-Zaccācī'nin *Kit al-Cumal*'inin bir icmâli olmaktan ziyâde, bir ihtisârı olan bu eser, Atlas okyanusu'ndan Fırat nehrine kadar çok rağbet görmesini ve hâlâ bugün bile görmekte bulunmasının sebebini teşkil eden kısalığı sâyesinde, nahiv tetkik ve çalışmalarının temeli olmuştur. Ekseriyâ vuzûha zarar veren ihtisârına rağmen medreselerde kolayca ezberlenmektedir; hâlbuki usûl bakımından, prensiplerin izâhında daha ziyâde sarâhate muhtac olan mübtediler için faydası azdır. Ne olursa-olsen, bu nahiv, isimlerin ve fiillerin tasrifleri ve i'râb üzerine çok muhtasar fikirler ihtivâ etmektedir. *Ācurrūmîya* Avrupa'da pek çok defalar basılmış olup, ilk defa 1592 de Imprimérie des Medicis'de basılmıştır.

Pek çok şerhleri arasında, gâlibâ yalnız neşredilmiş olanlarını zikretmek faydalıdır. Kütüphânelerde bulunanlara gelince, okuyucular basılmış kataloglara ve bibliyografyada zikredilecek olan monografilere mürâcaat etmelidir. Son tab'ı da 1911 senesinde, yine Roma'da basılmıştır (bk. Brockelmann, *Suppl.*, II, 332 v.dd.)

Bibliyografya: al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt fî ṭabaḳāt al-luġavîyîn va 'l-nuḥāt* (Kahire, 1326), s. 102; İbn al-Ḳāżī, *Caẕvat al-iḳtibās* (Fas, 1309), s. 138; al-Kattānī, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316), II, 112; Anonim, *Sirāc al-ruvāt li-tarācim al-luġavîyîn va 'l-nuḥāt*, var. 23 v° (Cezâyir millî kütüphânesindeki yazma, nr. 1724); O. Houdas ve René Basset, *Mission scient. en Tunisie* (*Bull. de Corresp. afr.*, 3. sene, 1884, 2. fasikül, 15 mayıs); Delphin, *Cheikh Djebril* (Paris, 1886), IV, V; Van Dyck, *İktifā' al-ḳanū' bimā huva maṭbū'* (Kahire, 1896), s. 304; Muḥammed Bey Dyāb, *Tārīḫ adab al-luġa al-'arabîya* (Kahire, 1900), II, 33; Brockelmann, *GAL*, II, 237 v.d. ve *Suppl.*, II, 332 v.dd. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL-'ADİM. [Bk. İBNÜL'ADÎM.]
İBN AL-AḤMAR. [Bk. İBNÜL'AHMER.]
İBN AL-AḤNAF. [Bk. İBNÜL'AHNEF.]
İBN AL-ALḲAMİ. [Bk. İBNÜL'ALKAMÎ.]
İBN AL-'AMİD. [Bk. İBNÜL'AMÎD.]
İBN 'AMMĀR. [Bk. İBN AMMÂR.]

İBN AMMÂR. İBN 'AMMĀR, ABŪ BAKR MUḤAMMED (? — 1086), V. (XI.) asırda yaşamış, menşe'i mechûl, fakat münevver bir Endülüs arap şâiri. İlk zamanlarda derbeder bir hayat süren şâir kendisine câize verenlere medhiyeler söylüyordu. Şilb'de vâli olan İşbilîye emîri al-Mu'tazid'in oğlu al-Mu'tamid'e mülâkî oldu. Genç emîr bu derbeder şâirden çok hoşlandı ve onu kendisine nedîm yaptı. Fakir olduğu kadar kabiliyetli ve haris olan şâir Ḥāmī'nin arzûlarını okşamasını biliyor ve eğlencelerine iştirâk edip, bu yolda onu teşvik ediyordu. Bunların yaptığı rezâletlerin dedikoduları İşbilîya emîrinin kulaklarına erişince, İbn 'Ammār nefyedildi. Mamafih al-Mu'tamid onu unutmadı ve al-Mu'tażid'in ölümünden sonra tahta çıkınca, İbn 'Ammār'ı menfâdan geri çağırarak vezîr tâyin etti.

Şâirin hırsı al-Mu'tamid'in sarayındaki meslekdaşı vezîr ve şâir İbn Zaydūn'a karşı kıskançlığını alevlendirdi. Kurtuba'nın zaptından sonra ve al-Mu'tamid'in sarayını oraya nakli üzerine, İbn 'Ammār, muhâfız alayının reisi olan İbn Martīn'in yardımı ile, bir çok entrikalar çevirerek, İbn Zaydūn'un tekrar İşbilîya'ye göndertilmesine muvaffak oldu. İbn 'Ammār şimdi efendisine karşı bir sûikasd tertip etmek husûsunda kendisini murâkabeden âzâde ve cezâlandırılmaktan kâfî derecede masûn buldu. Murcia (Mursiye) fethi ile tavzif edilince, Mu'tamid'in askerlerinin yardımı ile, şehri zaptettive kendisini müstakil bir emîr ilân etti. Fakat İbn Raşīḳ tarafından Murcia'dan kovuldu. 'Ammār bir kaleye sığındı. Bu kalenin kumandanı, İbn Mubārak onu esir ederek, İşbiliye emîrine sattı. Emîrin huzûruna getirilince, aralarında İbn Zaydūn'un bir oğlu da bulunan düşmanları onun bir sûikasd tertibinde muharrik olduğunu ifşâ etmeselerdi şâir tekrar iltifâta mazhar olacaktı. Gözdesinin bu yeni hiyânetine çok kızan al-Mu'tamid onu idam ettirdi (479=1086).

İbn 'Ammār'ın fevkalâde ibdâ kudreti ve san'at kabiliyeti gösteren şiirleri bir divan olarak toplanmış değil ise de, al-Marrākuşī *The Hist. of the Almohades*, s. 77 v. dd.); al-Maḳḳarī (*Annales*); İbn Ḫaḳān (*Ḳalā'id al-'iḳyān*, s. 83—99); İbn Bassām (Ms. 3322, bibl. Nat. Paris)'da bir çok müntehap parçalar bulunur; bk. bir de Dozy, *Histoire des Musulmans*, IV, 133—139; 144—148; 162—188 ve yukarıda zikredilmiş olan müellifler.

(A. COUR.)

İBN AMMÂR. İBN 'AMMĀR. *a.* ABŪ ṬĀLİB AMİN AL-DAVLA, AL-ḤASAN, Trablusşam'ın şî'î kadısı olan bu zât, V. (XI.) asrın ortalarında Fâtımî vâlisi Muḫtār al-Davla b. Bazzāl'in ölümünden sonra iktidârı eline alıp, Mısır halifesine karşı istiklâlini ilân etti. Hukümdarlığı zamanında şehir, refâha kavuşarak, Suriye'nin ilmî merkezi oldu. Kendisi meşhûr bir medrese ile 100.000 cild kitabı ihtivâ ettiği söylenen bir kütüphâne kurdu. Ölümünden sonra yeğeni Calāl al-Mulk Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Muḥammed b. 'Ammār tahtı zaptederek, 492 (1099)'de vukû bulan ölümüne kadar, hâkimiyeti elinde tuttu. Ölümünde yerine kardeşi geçti.

Bibliyografya: Bk. Muḥammed b. Şaddād (Leiden Ms. ar. 1466; *Cat.*², II, 5, var. 101ᵇ ve Nuvayrī; Paris, Bibl. Nat., Ms. ar., 1578, var. 116ᵃ); *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, II, 1. fas., s. 39 v.dd.

b. ABŪ 'ALĪ FAḪR AL-MULK 'AMMĀR B. MUḤAMMED, 492 (1099)'de tahta geçti. Fakat selefleri zamanında huküm süren sulhten kendisi uzun zaman istifâde edemedi. Müreffeh ve zengin olan şehirleri haçlıların hırs ve tamâmı tahrik etti. 495 (1102)'de Raymond St. Gilles Trablus'un kapısına dayandı ve her ne kadar bâc almakla iktifâ etti ise de, Trablus'a karşı harekâtta bulunmak üzere, şehrin karşısında „Hacılar tepesi" denilen yerde (bugünkü şehrin kalesi) bir kale inşâ etti. İbn 'Ammār bir kaç sene mukavemete muvaffak oldu. Raymond 498 (1104)'de öldü; fakat halefi şehri daha kuvvetli bir çenber içine aldı. 501 (1107)'de 'Ammār Bagdad'a gidip, Selçuk sultanı Muḥammed'den yardım istemeğe karar verdi ve Trablus'u terketti. Trablus'ta bulunmayışı fecî neticeler doğurdu [bk. mad. TRABLUS]. Ahâli şehri Fâtımî halifesine teslim ettiler. Bu zât 'Ammār'ın hazînesini, tevâbiini ve âile efrâdını ele geçirdi ve böylece Trablus'u en iyi müdâfîlerinden ve en iyi vesâitinden mahrûm etti. Sultanı kendisine yardım etmek üzere bir kuvve-i seferiye göndermeğe iknâ edemeyen 'Ammār, Trablus'a dönmedi. Şam atabeyi Tuġtigin'in askerlerinin yardımı ile bir müddet Cabala'yi işgâl etti.

502 (1108)'de Trablus ve Cabala frenklerin eline düştü. 'Ammār bir müddet Tuğtigin'in sarayında kaldı ve kendisine al-Zebedānī (Barādā vâdisinde) tımarı verildi. Sonra Musul prensi Mas'ūd'un sarayına gitti ve 512 (1118)'ye kadar onun vezîri olarak kaldı.

Daha sonra Abbâsî halifesinin hizmetine girdi (İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, X, 395, 399). 'Ammār âilesinin Fâtımî halifeleri ile Magrib'den Mısır'a geldikleri sanılmaktadır: Kitāma'lerin reisi al-Ḥasan b. 'Ammār, h. IV. asrın sonlarına doğru, Mısır'da yüksek bir me'mûr olarak zikrediliyor. Bu âilenin efrâdından biri olan İskenderiye kadısı 487 (1094)'de hiyânet suçu ile idam edilmişti. Banī 'Ammār'ın adı, Trablus'un eriştiği en yüksek refah zirvesi ile müterâfiktir. Haleb Ḥamdānī Sayf al-Davla zamanında bir şiir merkezi olduğu gibi, Trablus da kadı al-Ḥasan b. 'Ammār zamanında bir ilim merkezi olmakla şöhret kazanmış idi. Trablus'u haçlıların hücûmlarına karşı müdâfaa etmek gibi ağır bir vazife kadı Faḫr al-Mulk 'Ammār'a düşmüştü; fakat müslüman reislerin arasındaki nifak yüzünden, devamlı surette vaziyetini muhâfaza edemedi.

Bibliyografya: *Recueil des histor. orientaux* (Paris), III. (M. SOBERNHEIM.)

İBN AL-ANBĀRĪ. [Bk. İBNÜL'ENBÂRÎ.]

İBN (AL-) ARABĪ. [Bk. İBNÜL'ARABÎ.]

İBN 'ARABŞĀH. [Bk. İBN ARABŞAH.]

İBN ARABŞAH. İBN 'ARABŞĀH, AḤMED B. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. İBRĀHĪM, ŞİHĀB AL-DĪN, ABU 'L-'ABBĀS AL-DİMAŞḲĪ AL-ḤANAFĪ AL-'ACAMĪ (1389—1450), devrinin bir çok ilimlerine vukûfu ile ve müteaddit yabancı dil bilmesi ile meşhûr olan tarihçi, edip, şair, lugatçi ve din adamıdır. Bir müddet Osmanlı imparatorluğunda bulunduğu için, Rûmî diye lekaplanan ve aslen iranlı olduğu ileri sürülmesine rağmen (bk. *Tārīḫça-i muḫtaṣar-i adabiyāt-i Īrān, Sālnāma-i Pārs*, 1324 şemsî, s. 172), iranlılık ile hiç münâsebeti bulunmayan (krş. *al-Żav' al-lāmi'*, II, 126 v.d.), fakat küçük yaşta yurdundan ayrılarak, uzun müddet yabancı ülkelerde yaşamasından dolayı, 'Acamī diye de anılan İbn 'Arabşāh 791 zilkâdesinin (kasım 1389) ortasında Dimaşḳ (Şam)'ta doğdu. Kendinin bizzat kaleme aldığı *'Uḳūd al-naṣīḥa* adlı hâl tercümesine göre (*al-Manhil al-ṣāfī*, II, 71b ve *al-Tabaḳāt al-sanīya*, I, 122a) Dimaşḳ'in Timur tarafından zaptını (803 = 1400) müteâkip, henüz 12 yaşında iken, annesi, birâderleri ve hemşîresinin oğlu ile birlikte, Semerkand'a gönderildi. O sırada Semerkand, fethedilen memleketlerden getirilen tanınmış âlim, tabîp, fakîh ve san'atkarlar ile dolu olduğu cihetle, vatanından uzaklaştırılması bahasına da olsa İbn 'Arabşāh, orada, yetişmesi, ufkunun genişlemesi için, müsâit zemin bulmuş oluyordu. Bir yandan fars ve türk dillerini ve moğul yazısını öğrendiği gibi, diğer taraftan İdgütemur medresesinde Sayyid Şarīf Muḥammed al-Curcānī'nin derslerine devam etti. Bunun talebelerinden Mavlānā Ḥācī'den sarf ve nahiv, Bāğ-i Ḥudā mevkiinde oturmakta olan Şams al-Dīn Muḥammed al-Çazīrī'den hadîs okudu. 809 (1406)'da Şayḫ 'Uryān Adhamī ile görüşerek, ondan fars ve moğul dillerini ilerletmek bakımından istifâde etti. Sonra, tahsilini ikmâl gâyesi ile, meşhûr şahsiyetlerin bulunduğu beldelere doğru seyahate çıktı (811 = 1408), Mâverâünnehr ve tâ Çin sınırına kadar uzayan bu Türkistan seyahati esnâsında, bir çok ulemâ ile tanışarak, onlardan istifâde etti. Sonra Daşt ülkesine (Saray, Astırhan) geçti. Orada kaldığı 4 yıla yakın müddet için de ve Kırım'da bir çok ulemâ ile temas ettikten ve pek beğendiği eserlerden biri olan türkçe *Mūnis al-uşşāḳ* adındaki Yūsuf kıssasının müellifi edip ve şâir 'Abd al-Macīd ile görüştükten sonra, Karadeniz yolu ile, Edirne'ye, Çelebî Mehmed'in sarayına vâsıl oldu (815 = 1412). İznik medresesi ulemâsından olup, Karaman'da ve sonra Mısır'da tahsilini ikmâl etmiş, tasavvuf, mantık ve diğer aklî ilimlerde ihtisas yapmış bir âlim olan Şams al-Dīn b. Ḥamza al-Fanārī ve Burhān al-Dīn Ḥaydar al-Ḥavāfī gibi tanınmış âlimlerin bulunduğu osmanlı pâyitahtında, Sultan Mehmed tarafından haylı ihsan ve iltifat gören İbn 'Arabşāh, Edirne'de müteaddit eserler tercüme etti. Edebiyattaki kudreti, ifâdede gösterdiği zarâfet ve incelikler ve müteaddit yabancı dil bilmesi sebebi ile, Divân-i humâyûnda vazife aldı. Çelebî Mehmed'in kâtibi sıfatı ile, uzak ve yakın devletler ile her dilde muhâbeyi sağladı. Bir taraftan da dostu Burhān al-Dīn Ḥaydar'dan *Miftāḥ al-'ulūm*'u okumakta devam ediyordu. Çelebî Mehmed'in ölümü üzerine (824 = 1421), vatanına dönmeğe karar vererek, 10 seneye yakın kaldığı osmanlı ülkesinden ayrıldı. Haleb tarikı ile, rebiyülâhır 825 (mart 1421)'te Dimaşḳ'a vardı. Memlekete avdetinde, eski hemşehrileri tarafından artık bir yabancı gibi karşılandığı, *'Acamī* lekabını almasından da anlaşılan İbn 'Arabşāh, Mascid al-Ḳaṣab'ın bir odasında, pek az kimse ile ülfet etmekle berâber, esâs itibârı ile, münzevî bir hayat sürdü; tetebbuât ile meşgûl oldu. Eserlerinin bir kısmı bu devrenin mahsûlüdür. Ancak 832 (1428)'dedir ki, Hicaz'dan Dimaşḳ'a dönen Mavlānā Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Muḥammed al-Buḫārī'ye intisap ve fıkıh, usûl, maâni bilgisini arttırmak arzusu ile, ona mülâzemete karar verdi. Abū 'Abd Allāh Buḫārī'nin ölüm

tarihi olan ramazan 841 (şubat 1438)'e kadar ondan ayrılmadı. Gerek bu hâli, gerekse Mısır'da hânkahlarda oturması, İbn 'Arabşāh'ın sûfîliğe karşı gösterdiği merak ve temâyüllerin delîlidir. Üstadının vefatı üzerine, hacc vecîbesini ifâ ederek, Mısır'a gitti ve vatanına bir daha dönmemek üzere, Kahire'de yerleşti. Kısa zamanda buranın âlimleri ve şâirleri ile ülfet peydâ etti. Dostlarından tarihçi Abu l'-Maḥāsin Yūsuf b. Taġriberdi'nin söylediğine göre (*al-Manhal al-ṣāfī, göst. yer.*), İbn 'Arabşāh Kahire'ye müteaddit defalar gelmiş ve her defasında mensûr ve manzûm eserlerinden ona parçalar okumuştur. Son gelişinde Sultan al-Malik al-Ẓāhir Çakmak (827—857=1423—1453) tarafından iyi karşılanmış, ikamet ettiği Salâhiye hânkahında Çakmak'a dâir eserini yazmış, tetebbuâta ve felsefesine devam etmiş, edip ve şâirler ile, münâzara ve müşâerelerde bulunmuştur. Fakat her husûsta yüksek bilgisi ve ince zekâsı ile, etrafındakileri iğnelemekten geri durmamış, bu suretle bunların hasedini celbettiği için, hayatı beklenmeyecek şekilde sona ermişti: Evvelâ kadı Ḥamīd al-Dīn, sultan nezdinde tezvirâta başladı. Çakmak, bidâyette pek ehemmiyet vermedi ise de, ciddî bir adam olarak tanıdığı şâir Burhān al-Dīn Bā'ūnī'nin şikâyetlere iltihakından sonra, Abu 'l-Luṭf al-Ḥaşkafī'yi tâkiben Kahire şâirlerinin, istemeyerek de olsa, aleyhinde bulunmaları üzerine, onu kâtil ve cânîler ile bir arada hapse attırdı. Kahrından hastalanan İbn 'Arabşāh, hapishânede yalnız 5 gün kalmasına rağmen, duyduğu ıztıraba dayanamayarak, tahliyesinden 12 gün sonra, öldü ve orada gömüldü (854 recep ortası = 25 ağustos 1450).

Eserleri — 1. *'Uḳūd al-naṣīḥa*, kendi tarafından yazılan bu tercüme-i hâlinden parçalar *al-Manhil al-ṣāfī*, *Ṭabaḳāt al-ḥanafīya*, *Ṣazarāt al-ẕahab* gibi eserlerde mevcuttur. 2. *Mir'āt al-adab*, maânî ve beyanın esâsları hakkında, her bâbı müstakil kasîdeler hâ'inde, güzel bir üslûp ile yazılmış 2000 beyitlik bir manzûmedir. 3. *Cilvat al-amdāh al-camāliya*, içindeki misâllerde bâzı devlet adamlarını medhettiği 183 beyitten ibâret nahiv. 4. *Ḫitāb al-ihāb al-nāḳib va ṣavāb al ṣihāb al-sāḳib*, Mısır'da şâir Burhān al-Dīn Bā'ūnī ve kadı Ḥamīd al-Dīn ile yaptığı müşâerelerden vücûda gelmiştir. Derin bilgisi ve edebî san'atlarda üstünlüğü rakiplerini hayrette bırakmış, fakat onları inceden-inceye hicvetmesi yüzündendir ki, yukarıda geçen elîm âkıbete düçar olmuştur. 5. *Marzbān-nāma*, aslen X. asır Taberistan hukümdarlarından Marzbān b. Rustam Şārvīn tarafından, mahallî lehcede yazılıp, XIII. asrın ilk çeyreğinde Sa'd al-Dīn Varāvīnī'nin farsçaya naklettiği bu meşhûr hikmet ve âdâb kitabını, farsça aslına uyarak, 8 bâb üzerine, türkçeden arapçaya tercüme etmiştir (Üniversite kütüp., A.Y., nr. 4638). *Marzbān-nāma*'nin bu türkçe metni son zamanlara kadar mechûl idi. Vâkıa Germeyanoğlu Sulaymān Şāh b. Maḥmūd zamanında (1368—1388) bir *Marzbān-nāma* tercümesi yalnız ismen bilinir (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, s. 83) ve Berlin'de baş ve sonundan haylı eksik (69 varak) türkçe bir *Marzbān-nāma* bulunuyor idi ise de (bk. W. Pertsch, *Verzeichniss der türkischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin*, 1889, nr. 444), durum iyice aydınlanamamış ve bu türkçe metne kaybolmuş nazarı ile bakılmış idi. Fakat son zamanlarda Varşova üniversitesi islâm eserleri kütüphânesine satın alınan eserler arasında aranılan metnin tamamının (115 varak) mevcut bulunduğu anlaşılmış ve prof. A. Zayonçkowsky (bk. *Türklük mecmuası*, I, 50 v.d.)'nin tetkikleri bu metnin 1380 sıralarında, Germeyan oğulları sarayında, farsçadan tercüme edilmiş türkçe *Marzbān-nāma*'nin en eski türkçe nüshası olduğu ve İbn 'Arabşāh'a me'haz teşkil ettiği husûsunda kat'î kanâat hâsıl etmiştir. İbn 'Arabşāh'ın arapça *Marzubān-nāma* tercümesi Mısır'da, moğullar ile ilgili resimler ilâvesi ile 1278'de taş basm. olarak, basılmıştır. 6. *Cāmi al-ḥikāyāt* tercümesi, İbn 'Arabşāh, Edirne'de iken, Çelebî Mehmed'in emri ile, 'Avfī'nin bu tanınmış eserini, 6 cilt hâlinde, türkçeye çevirmiştir. Lâkin bu tercüme İstanbul'da bulunmayor. Kütüphâne defterlerinde İbn 'Arabşāh'a mâl edilen *Cāmi' al-ḥikāyāt* tercümeleri, Kanunî'nin oğlu şehzâde Bayezid adına, Sâlih b. Celâl tarafından yapılan tercümenin nüsha'larıdır (bk. *TM*, III, 170). 7. Abu 'l-Layṯ tefsirinin tercümesi, X. asrın ikinci yarısı fakîhlerinden Abu 'l-Layṯ Naṣr al-Samarḳandī tefsirinin türkçeye manzûm tercümesidir (*al-Manhal al-ṣāfī, göst. yer.*) ki, Edirne'de yapılmıştır. Yine, Husnî'ye göre (*TM, göst. yer.*) İstanbul kütüphânelerindeki Abu 'l-Layṯ tercümeleri İbn 'Arabşāh'a değil, Mūsā İznikī (ölm. 1429 = 1833)'ye âit bulunmaktadır. 8. *Ta'bir al-Ḳādirī tercümesi*, Abū Sa'd Dīnavarī tarafından, Abbâsî halifesi Ḳādir Billāh nâmına te'lif edilen eserin türkçeye, nâzmen, tercümesidir. 9. *Tarcumān al-mutarcam bi-muntaḫ al-arab fī luġat al-turk va 'l-'acam va 'l-'arab*. XV. asır türkçesinin en mevsûk eserlerinden biri olmak itibârı ile, kıymetli bir dil yâdigârı olan bu eserin I. cildi Paris millî kütüphânesinde (Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, II, 25), II. cildinin yegâne nüshası da Topkapı sarayı kütüp. (Ahmed III., nr.

88)'de bulunmaktadır. Fiiller kısmını teşkil eden Topkapı nüshası, harf sırasına göre, arapça masdarların ve her masdarın ayrı ayrı bâblarının, kelimeleri birbirinden çizgiler ile ayrılmak suretiyle, türkçe ve farsça mukabilleri gösterilmiştir. 10. *ʿAcāʾib al-maḳdūr fī navāʾib* (veya *aḫbār*) *Timūr*. İbn ʿArabşāh'ın bu eseri, Timur'un şahsiyetine ve fütûhatına dâir en mühim te'lifâttan ve münderecât bakımından en mevsûk tarihî kaynaklardan biridir. Ancak müellifin bu hükümdara karşı dâimâ garaz ve kin dolu hissiyat ile meşbû olmasından dolayı, daha mukaddimeden itibâren, onun hakkında kullandığı ağır ve hakaretâmiz lisan, eserin küçümsenemiyecek bir kusurudur. Hükümlere bakmayarak, ifâdenin te'sirinde kalmayarak, tarafsız bir göz ile, hele Timur'un hayat ve zaferlerini anlatan zafernâmeler ile karşılaştırılarak mütâlea edildiği takdirde, doğru ve kat'î neticelere varılan kitap İbn ʿArabşāh ın muvaffak olduğu seçîli nesrin mükemmel bir örneğidir. Kısa mukaddimeyi müteâkip, Timur adının mânasından ve onun doğduğu yerin tafsilen tanıtılmasından başlar ve fasıllar hâlinde Timur'u, hayatının sonuna kadâr, adım-adım, tâkip eder. Vekâyi, günlerine varıncaya kadar, dikkatle zapt ve tesbit edilmiş, her bölgenin hukümdarı, etrafındakiler ile münâsebetleri, güttükleri siyâset ve uğradıkları âkıbetler tafsil olunmuştur. İbn ʿArabşāh Timurdan bahsederken, İbn Ḫaldūn' un Timur ile mülâkatını yaptığı sırada, meşhûr tarihçinin emîrin karşısında müdâhanekar hareketini ve hediyeler takdimini söylemiş ve İbn ʿArabşāh'ın bu ifâdesine ilk zamanlarda inanılmamış ise de, sonradan Kahire'de bulunan İbn Ḫaldūn'un *al-Riḥla* isimli eserindeki kayıtlar ile bu mülâkatın ve şeklinin doğruluğu sâbit olmuştur. Dörtte bir kısmı Timur'un vefatından sonraki hâdiselere ve oğullarına ayrılmış, son fasılda bilhassa Semerkand ve müellifin görüp, işittiği siyâset adamları, ayrıca âlimler, kadılar, şeyhler v.b. hakkında bilgi verilmiştir. Yazmaları çoktur (garp dünyasında pek erken dikkati çeken eserin Avrupa'da lâtince, fransızca, ingilizce tercümeleri için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 28; *Suppl.*, II, 25). Kalküte, Kahire ve İstanbul'da (1232) müteaddit tab'ları vardır (ingilizce tercümesi için bk. son olarak J. H. Sanders, *Tamalan or Timur the Great Amir. Transl. from the Life by A. b. Arabshah*, London, 1936). İlk olarak, 1110 (1698) tarihinde, Murtaza zâde Nazmî tarafından yapılmış olan türkçe tercüme, ifâdenin muğlak, anlaşılmaz oluşu yüzünden, 1277 (1860)'de, yeniden gözden geçirilerek, sâdeleştirilmiş ve aynı senede İstanbul'da *Tārīḫ-i Timūr-i Gurkān* adı ile basılmıştır. Fakat, bir çok yerleri atlanmış ve fasılları da kısaltılmış olduğundan, bu tercüme istifâdeye sâlih değildir. 11. *al-Taʿlīf al-ṭāhir fī ṣayḫ al-Malik al-Ẓāhir Abī Saʿīd Çaḳmāḳ* (Topkapı sarayı müzesi, Ahmed III. kütüp., nr. 2992; Brockelmann, *GAL*, II, 28). *ʿAcāʾib al-maḳdūr*'dan sonra, İbn ʿArabşāh, bu eserinin mukaddimesinde söylediği gibi, Timur ile taban-tabana zıt karakterde telâkkî ettiği ve hakikaten Mısır'da münevverleri ve ilim adamlarını himâye eden ilim müesseseleri kuran, bu memleketi hayli imâr eden Sultan al-Malik al-Ẓāhir Çaḳmāḳ'a dâir eserini kaleme almıştır. Müellif bu kitabını, Timur tarihinde görüldüğü gibi, vukuât silsilesi veya bir monografi tipinde tertip etmemiş, fakat uzun bir mukaddimeden sonra, sıra ile nefs ve onun mâhiyeti, iyi ahlâk ve bunun fazîleti, tavâzû, hilm, afv ve şefkat, şükür, kerem ve îsâr başlıklarını taşıyan bir nevi ahlâk umdeleri çerçevesinde, her fırsatta mahmîsini medih ve senâ etmeğe çalışmıştır. Fasıllarda, başta *Cāmiʿ al-ḥikāyāt* olmak üzere, Abu 'l-Ḳāsim Kuşayrī, Abū Saʿīd Abu 'l-Ḫayr'den, *Siyāsat-nāma*'de nakledilen anekdot ve hikâyeleri alıyor; bu meyânda yaşadığı devre âit, bir çok tarihî mâlûmat veriyor. Zaman-zaman yine aynı haşin üslûp ile, Timur'a dönüyor, bu hükümdarın Şam, İsfahan, Bagdad v.b. yerlerde îka ettiği zulümleri sayıp-döküyor. Aynı zamanda Nūr al-Dīn Maḥmūd Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'den sonra, Şayḫ Malik al-Muʾayyad, Calāl al-Dīn Ḫān, Tañrıbermiş, Barsbay, Dulkadiroğulları, Karayölük Osman v. b. hakkında tafsilât beyân ediyor. Mısır'daki âlimler ve din adamlarına ve bu arada üstad ʿAlāʾ al-Dīn Muḥammed al Buḫārī'ye dâir izahat veriliyor. 12. *Fākihat al-ḫulafāʾ va Mafākahat al-ẓurafāʾ*, ölümünden iki sene evvel 852 (1448)'de yazdığı ve bütün mensûr te'lifâtı gibi, seçîli olan bu eseri, esâs itibârı ile, *Kalīla va Dimna*, *Sulvān al-muṭāʿ* ve arapçaya çevirdiği *Marzubānnāma* nev'inden, siyâsî görüş aşılayan ve ahlâk telkîn eden bir kitaptır. Bu da, tıpkı aynı nevideki eserler gibi, bir mukaddimeyi müteâkip, 20 bâba ayrılmıştır. Arap hukümdarı, acem hukümdarının vasiyetleri, türk hakanının kükmü başlıklarını taşıyan ilk üç bâb ile 10. bâbın bir kısmında islâm büyüklerinden sözler nakletmekte, Anūşirvān, Ẓaḥḥāk, Ḳābūs b. Vuşamgīr v.b. bahsetmekte, akıllı vezîrler ve feylesoflar ile hukümdarları konuşturmakta, diğer bâblarda ise cinlerin, ifritlerin ve hayvanların ağzından efsâneler zikretmektedir. Ancak X. bâbın ikinci kısmında „kâfir" Cengiz Han'a dâir mufassal izahat vardır. Burada moğul istilâsı, Altın Han, Ḫvārizmşāhlar v. b. mücâ-

delelerden, Moğul teşkilâtı, tarhanlık v.b.'dan, örf ve âdetlerinden, cezâ usûllerinden, kurultaylardan ve yasa icâbâtından bahsedilmektedir. *Fākihat al-ḫulafāʾ* dahi müellifin şarkta ve garpta meşhûr eserlerindendir (bk. Brockelman, *GAL*, II, 28). Yazmaları dünya kütüphânelerinde çoktur. Bulak, Kahire ve Musul'da müteaddit defalar basılmıştır. Dukakin zâde Osman Bey (Murad III. zamanı) 4, 5, 6 ve 7. bâbları türkçeye tercüme etmiştir (Hâlis Efendi, 7269, Nuruosmâniye, nr. 3730). Son zamanlarda Şerefeddin Yaltkaya da 10. bâbdaki, Cengiz'e âit, parçaları tercüme etmiştir (bk. *Edebiyat fakültesi mecmuası*, 1925, IV, sayı 1 ve 2). İbn ʿArabşāh'ın bunlardan başka tevhid ilmine dâir *al-ʿIḳd al-farīd* adlı manzûm bir risâlesi, gazel tarzında yazılmış 200 beyitlik *Fī 'l-Naḥv* ve yalnız ismini bildiğimiz *Ġurrat al-siyar fī davlat al-turk va 'l-tatar* unvanlı bir tarihi vardır.

Kuvvetli bir kâtip ve nâsir olduğundan şüphe bulunmayan İbn ʿArabşāh'ın şiir kabiliyeti muâsırlarınca medih ve senâ edilmekle ve hakikaten içli şiirler kaleme aldığı ve güzel gazeller yazdığı anlaşılmakla berâber, bu bakımdan o da daha ziyâde ilmî mevzûları muntazam nazzm şekillerine dökmesini bilen muktedir bir nâzım idi. Fıkıh, hadîs ve tasavvuf sâhasında yeni bir çığır açamadığı, sâdece zamanının üstadları yanında heveskâr kuvvetli bir şâkird durumunda kaldığı görülüyor.

Şöhretini borçlu bulunduğu tarihçiliğine gelince, vak'aları ve müşâhedeleri iyi zaptetmiş, bâzı mühim husûslarda esâslı izahat vermiş, fakat çok kere, hislerinin te'sirinde kalarak, bir tarihçi için mutlaka lâzım olan tarafsızlığını muhâfaza edememişti. Bu sebeple doğru neticelere ulaşabilmek için, eserlerinde, müellifin hükümlerinden ziyâde, muhtevâya ve bunların cereyan tarzına dikkat etmek lâzımgelmektedir.

İbn ʿArabşāh'ın, XV. asrın ikinci yarısında İbn ʿArabşāh nâmı ile mârûf olan iki âlim oğlu vardır. Biri Astırhan'da doğan Tāc al-Dīn (veya Şihāb al-Dīn) Abu 'l-Faẓl ʿAbd al-Vahhāb'dır ki, Abu 'l-Layṯ tefsirinin mukaddimesini şerh etmiştir. Diğer Nabulus hukümdarı İbrāhīm'in kötü ve zâlim idâresini aksettiren *Īẓāḥ al-ẓulm va bayan al-ʿudvān fī tārīḫ al-Nabulus* adlı eserin sâhibi al-Ḥasan'dır.

Bibliyografya: Abu 'l-Maḥāsin İbn Taġribardī, *al-Manhal al-ṣāfī va 'l-mustavfī baʿd al-vāfī* (Nûruosmâniye kütüp., nr 3428), I, 71b—74a; Saḫāvī, *al-Żavʾ al-lāmiʿ* (Kahire, 1354), II, 126—131; Taḳī al-Dīn Tamīmī, *al-Ṭabaḳāt al-saniyya fī tarācim al-ḥanafiyya* (Bayezit umûmî kütüp., nr. 5209), I, 122a—133a; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1310); İbn al-ʿİmād al-Ḥanbalī, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Mısır, 1351), VII, 280—284; al-Şavkānī, *al-Badr al-ṭālīʿ* (Kahire, 1348), I, 109—113; V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux arabes pupliés dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885 Liège 1892, II, 188, 210*; Edirneli Meedî, *Tercüme-i Şakâik-i nu'mâniye* (İstanbul, 1269), 73 v. d.; Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), III, 152; A. Zeki Bey, *Mémoire sur les moyens propres à déterminer en Egypte une renaissance des lettres Arabes* (Kahire, 1910); M. Şemseddin, *İslâmda tarih ve müverrihler* (İstanbul, 1340—1342), s. 373—377; Saʿīd Nafīsī, *Tārīḫça-i muḫtaṣar i adabiyāt-i Īrān Sālnāma-i Pārs* (1324 h. şemsî), s. 172; Yusuf Elyan Serkis, *Muʿcam al-matbūʿāt al ʿarabīya* (Mısır, 1928), I, 173 v.d.; Brockelmann, *GAL*, II, 28; *Suppl.* (1939), II, 24; Aldo Miéli, *La science arabe* (Leiden, 1939), s. 271, 273; Hüsnü, *İbn Arabşāh*, *TM* (1935), III, 157—182; A. Zayonçkowski, *Marzubānnāme. Türklük mecmuası*, (İstanbul, 1939), s. 5—9 (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

İBN ʿASĀKİR. [Bk. İBN ASÂKİR.]

İBN ASÂKİR. İBN ʿASĀKİR, arap müelliflerinden bir çoğunun ismidir. En meşhûrları şunlardır:

1. Şamlı müverrih, ʿALĪ B. AL-ḤASAN B. HİBAT ALLĀH ABU 'L ḲĀSİM ŠIḲAT AL-DĪN AL-ŠĀFIʿĪ, 499 senesi muharreminde (eylûl 1105 Şam'da doğmuştur. Bagdad'da ve İran'ın başlıca şehirlerinde tahsil ettikten sonra, Şam'da Madrasa al-Nūrīya'de müderris oldu. 11 recebde (25 kânun II. 1176) vefat etmiştir. Başlıca eseri olan *Tārīḫ Madīnat Dimaşḳ*'ta al-Ḫatīb al Bağdādī'nin *Tārīḫ Bağdād* nâmındaki eserinde yapmış olduğu gibi, Şam ile münâsebeti olan belli başlı ricâlin hâl tercümelerini toplamış'ır. Aslında 80 cild tutan eserin — birinci ve ikinci cildi 1329/1330'da Şam'da tab'edilmiştir — ancak bir kaç cildi mahfûz kalmıştır. Bunlar, Brockelmann tarafından *GAL* (I, 331 ve *Suppl.*, I, 566 v.d.)'de zikredilmiş olanlarla hâric olmak üzere, Strassburg'da, (bk. *ZDMG* XL, 310), İstanbul'da (Dâmad İbrâhim Paşa kütüp., nr. 872—882, Âtıf Efendi kütüp., nr. 181 —1819), Kahire'de (bk. *Fihrist al-kutub al-maḥfūẓa bi 'l-kutubḫāna al-Ḫedīvīya*, V, 25), Şam'da (bk. Ḥabīb al-Zayyāt, *Ḥazāʾin al-kutub fī Dimaşḳ*, s. 75 v.d.; krş. Horovitz, *Mitt d. Sem. f. or. Spr.*, X, 50 v.dd.), Tunus'ta Zaytūna câmiinde (Houdas Basset, nr. 65)'de bulunmaktadır; bunlara İsmāʿīl b. Muḥammed Carrāh al-ʿAclūnī (ölm. 1162 = 1749)'nin Tübingen'de

bulunan hülâsasını (bk. Seybold, *Verzeichnis*, nr. 6; krş. Sauvaire, *Histoire de Damas*, *JA*, 1894—1896) da ilâve etmelidir. Brockelmann tarafından yukarıda zikredilen yerde sayılmış olan diğer eserlerine meşhûr adamlar ve bilhassa şâfi'îler hakkında vesâiki ve lâhika olarak da 643 (1245)'te vefat eylemiş olan Muḥammed b. 'Abd al-Vāḥid al-Muḳaddasī'nin Brit. Mus., Or. 7735'teki (bk. *Descriptive List of the Arab. Mss. acquired by the Trustees since*, 1894, London, 1912, s. 35) *Kitāb al-Vahm*'ini ihtivâ eden *al-Mu'cam*'i ve Şam (al-Zayyāt, *ayn. esr.*, s. 29, nr. 5)'da bulunan *Amālī*'den bir parçayı da eklemek icâp eder.

Bibliyografya: Yāḳūt, *İrşād al-arîb* (nşr. Margoliouth), V, 139—146; İbn Ḫallikān (Bulak, 1299), nr. 414; al-Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'iyya al-kubrā*, IV, 273—277; Ẕahabī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1833/1834, XIV, 16; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 267.

2. AL-ḲĀSİM yukarıda adı geçen zâtın oğlu olup, 527 (1132)'de doğmuş ve 600 (1203)'de vefat etmiştir. Başlıca eseri *al-Cāmi' al-mustaḳṣā fī faḍā'il al-masjid al-aḳṣā*'dır. Bu kitap İbn al Firkāḥ [b.bk.]'ın *Bā'iṯ al-nufūs* nâmındaki eserinin iki esâslı kaynağından biridir (krş. al-Subkī, *Ṭabaḳāt al şāfi'iyya*, V, 148). (C. BROCKELMANN.)

İBN A'ṢAM AL-KŪFĪ. [Bk. İBN A'SEMÜL-KÛFÎ.]

İBN A'SEMÜLKÛFÎ. İBN A'ṢAM AL KŪFĪ, ABŪ MUḤAMMED AḤMED İBN A'ṢAM (?—926; Kâtib Çelebî'deki bir yanlış kayda göre, MUḤAMMED B. 'ALĪ), X. asır islâm tarihçilerindendir. 314 (926)'te vefat etmiştir. İslâm hadîslerini anlayışı itibârı ile şi'î olan İbn A'sam 3 cildlik *Kitāb al-futūḥ* adlı eseri halife 'Oṯmān'ın hayatının sonlarına kadar getirilen ilk cildinin yegâne nüshası Gotha kütüphânesi arapça yazmaları arasında, nr. 1592'de mahfûz bulunmakta ise de (bk. Pertsch, *Verzeichnis der arabischen Hss. der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, 1881, 219), bu yazmanın İbn 'Aṣām'in eserinin nüshası olduğunun farkına varılmamıştır. Kitabın halife 'Oṯmān'ın son günlerinden Ma'mūn zamanına kadar gelen ikinci ve Ma'mūn zamanından al-Mu'taṣim Billāh'ın 252 (866)'de vefatı hâdisesi ile biten üçüncü cildlerinin yegâne nüshaları da, iki cild hâlinde, Topkapı sarayında (Ahmed III. kütüp., nr 2956) bulunmaktadır. Bu nüshadan da, ilk defa olarak, ben. Emevî Marvān b. al-Ḥakam'in Hazarlara ve Saklâblara karşı seferlerine âit kısmını, 1939'da, neşretmiştim (Z.V. Togan, *Ibn Faḍlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939, s. 295—302), sonra Ḳutayba b. Muslim'in Semerkand ve Ḫvārizm'i zaptına dâir haberlerini ve Hazarlar ile olan savaşlara âit kısımların Hazakiyyesini Akdes Nimet Kurat yayınladı (*Ankara Üniversitesi Dil ve tarih—coğrafya fakültesi dergisi*, 1948, VI, 385—425; 1949, VII, 255—282). Kitabın Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed al-Mustavfī al-Haravī tarafından, 596 (1199) tarihinde başlanıp, Muḥammed b. Aḥmed al-Kātib al-Mabaranābādī tarafından devam ettirilen bir farsça tercümesinin, Avrupa'da olduğu gibi (bk. Storey, PL, II, 207—209), İstanbul'da da (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3064 ve Lâleli kütüp., nr. 331) nüshaları vardır. Tamamlanmamış olan bu farsça tercümenin Ḥusayn b. 'Alī'nin şehâdeti ile biten baş kısmı 1300 (1882) ve 1305 (1887) senelerinde Bombay'da, iki defa, basılmıştır. Gerek bu basımlardan, gerekse daha önceki yazmalarından bâzı garp âlimleri istifâde etmişlerse de 'Alī ve Mu'āviya oğulları arasındaki savaşları tavsifinde şi'îlik taassubu izhar eden müellifin eserinin farsça tercümesinde bu bâblara fazla edebî bir şekil verilmiş olduğundan, eserin arapça aslını görmemiş olan muâsır âlimler "İbn A'ṯam al Kūfī ilk islâm fütûhatı devrine dâir romen tarzında eser yazan müellif„ şeklinde hatâlı bir fikre sapmışlardır (C. Brockelmann, *GAL*. I, 144; *Suppl.*, I, 220; Storey, PL, II, 207). Eserin arapça aslının tetkiki, İbn A'ṯam al Kūfī'nin *Futūḥ* adlı eserinin, Ṭabarī ve diğer ilk islâm tarihçilerinin eserlerinde bulunmayan pek kıymetli mâlûmâtı ihtivâ eden ilk kaynaklardan olduğunu göstermektedir. Ṭabarī'nin Bal'amī tarafından yapılan farsça işlenmesinde de İbn A'ṯam'den çok istifâde edilmiştir.

Bibliyografya: makale içinde gösterilmiştir. (ZEKİ VELİDİ TOGAN)

İBN ÂṢIM. İBN ĀṢİM, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. ĀṢIM (1359—1426), 12 cemâziyelevvel 760 (11 nisan 1359)'ta Gırnata'da doğmuş ve 11 şevvâl 829 (15 ağustos 1426)'da aynı şehirde vefat etmiştir. Mâlikî mezhebinde fakîh, edip, lisan ilminde mütehassıs ve haylı san'atkâr bir mücellif olup, mühim bir mansıp olan Gırnata baş-kadılığında bulundu. İbn Āṣim. Endülüs pâyitahtının baş müftüsü Abū Sa'īd Farac b. Ḳāsim'in oğlu olup, 527 (1132)'de doğmuş ve 600 (1203)'de vefat etmiştir. Başlıca eseri *al-Cāmi' al-mustaḳṣā fī faḍā'il al-masjid al-aḳṣā*'dır. Bu kitap İbn al Firkāḥ [b.bk.]'ın *Bā'iṯ al-nufūs* nâmındaki eserinin iki esâslı kaynağından biridir (krş. al-Subkī, *Ṭabaḳāt al şāfi'iyya*, V, 148). (C. BROCKELMANN.)

İBN A'ṢAM AL-KŪFĪ. [Bk. İBN A'SEMÜL-KÛFÎ.]

İBN A'SEMÜLKÛFÎ. İBN A'ṢAM AL KŪFĪ, ABŪ MUḤAMMED AḤMED İBN A'ṢAM (?—926; Kâtib Çelebî'deki bir yanlış kayda göre, MUḤAMMED B. 'ALĪ), X. asır islâm tarihçilerindendir. 314 (926)'te vefat etmiştir. İslâm hadîslerini anlayışı itibârı ile şi'î olan İbn A'sam 3 cildlik *Kitāb al-futūḥ* adlı eseri halife 'Oṯmān'ın hayatının sonlarına kadar getirilen ilk cildinin yegâne nüshası Gotha kütüphânesi arapça yazmaları arasında, nr. 1592'de mahfûz bulunmakta ise de (bk. Pertsch, *Verzeichnis der arabischen Hss. der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, 1881, 219), bu yazmanın İbn 'Aṣām'in eserinin nüshası olduğunun farkına varılmamıştır. Kitabın halife 'Oṯmān'ın son günlerinden Ma'mūn zamanına kadar gelen ikinci ve Ma'mūn zamanından al-Mu'taṣim Billāh'ın 252 (866)'de vefatı hâdisesi ile biten üçüncü cildlerinin yegâne nüshaları da, iki cild hâlinde, Topkapı sarayında (Ahmed III. kütüp., nr 2956) bulunmaktadır. Bu nüshadan da, ilk defa olarak, ben. Emevî Marvān b. al-Ḥakam'in Hazarlara ve Saklâblara karşı seferlerine âit kısmını, 1939'da, neşretmiştim (Z.V. Togan, *Ibn Faḍlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939, s. 295—302), sonra Ḳutayba b. Muslim'in Semerkand ve Ḫvārizm'i zaptına dâir haberlerini ve Hazarlar ile olan savaşlara âit kısımların Hazakiyyesini Akdes Nimet Kurat yayınladı (*Ankara Üniversitesi Dil ve tarih—coğrafya fakültesi dergisi*, 1948, VI, 385—425; 1949, VII, 255—282). Kitabın Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed al-Mustavfī al-Haravī tarafından, 596 (1199) tarihinde başlanıp, Muḥammed b. Aḥmed al-Kātib al-Mabaranābādī tarafından devam ettirilen bir farsça tercümesinin, Avrupa'da olduğu gibi (bk. Storey, PL, II, 207—209), İstanbul'da da (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3064 ve Lâleli kütüp., nr. 331) nüshaları vardır. Tamamlanmamış olan bu farsça tercümenin Ḥusayn b. 'Alī'nin şehâdeti ile biten baş kısmı 1300 (1882) ve 1305 (1887) senelerinde Bombay'da, iki defa, basılmıştır. Gerek bu basımlardan, gerekse daha önceki yazmalarından bâzı garp âlimleri istifâde etmişlerse de 'Alī ve Mu'āviya oğulları arasındaki savaşları tavsifinde şi'îlik taassubu izhar eden müellifin eserinin farsça tercümesinde bu bâblara fazla edebî bir şekil verilmiş olduğundan, eserin arapça aslını görmemiş olan muâsır âlimler "İbn A'ṯam al Kūfī ilk islâm fütûhatı devrine dâir romen tarzında eser yazan müellif„ şeklinde hatâlı bir fikre sapmışlardır (C. Brockelmann, *GAL*. I, 144; *Suppl.*, I, 220; Storey, PL, II, 207). Eserin arapça aslının tetkiki, İbn A'ṯam al Kūfī'nin *Futūḥ* adlı eserinin, Ṭabarī ve diğer ilk islâm tarihçilerinin eserlerinde bulunmayan pek kıymetli mâlûmâtı ihtivâ eden ilk kaynaklardan olduğunu göstermektedir. Ṭabarī'nin Bal'amī tarafından yapılan farsça işlenmesinde de İbn A'ṯam'den çok istifâde edilmiştir.

Bibliyografya: makale içinde gösterilmiştir. (ZEKİ VELİDİ TOGAN)

İBN ÂṢIM. İBN ĀṢİM, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. ĀṢIM (1359—1426), 12 cemâziyelevvel 760 (11 nisan 1359)'ta Gırnata'da doğmuş ve 11 şevvâl 829 (15 ağustos 1426)'da aynı şehirde vefat etmiştir. Mâlikî mezhebinde fakîh, edip, lisan ilminde mütehassıs ve haylı san'atkâr bir mücellif olup, mühim bir mansıp olan Gırnata baş-kadılığında bulundu. İbn Āṣim. Endülüs pâyitahtının baş müftüsü Abū Sa'īd Farac b. Ḳāsim'in oğlu olup, 527 (1132)'de doğmuş ve 600 (1203)'de vefat etmiştir. Başlıca eseri *al-Cāmi' al-mustaḳṣā fī faḍā'il al-masjid al-aḳṣā*'dır. Bu kitap İbn al Firkāḥ [b.bk.]'ın *Bā'iṯ al-nufūs* nâmındaki eserinin iki esâslı kaynağından biridir (krş. al-Subkī, *Ṭabaḳāt al şāfi'iyya*, V, 148). (C. BROCKELMANN.)

İBN A'ṢAM AL-KŪFĪ. [Bk. İBN A'SEMÜL-KÛFÎ.]

İBN A'SEMÜLKÛFÎ. İBN A'ṢAM AL KŪFĪ, ABŪ MUḤAMMED AḤMED İBN A'ṢAM (?—926; Kâtib Çelebî'deki bir yanlış kayda göre, MUḤAMMED B. 'ALĪ), X. asır islâm tarihçilerindendir. 314 (926)'te vefat etmiştir. İslâm hadîslerini anlayışı itibârı ile şi'î olan İbn A'sam 3 cildlik *Kitāb al-futūḥ* adlı eseri halife 'Oṯmān'ın hayatının sonlarına kadar getirilen ilk cildinin yegâne nüshası Gotha kütüphânesi arapça yazmaları arasında, nr. 1592'de mahfûz bulunmakta ise de (bk. Pertsch, *Verzeichnis der arabischen Hss. der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, 1881, 219), bu yazmanın İbn 'Aṣām'in eserinin nüshası olduğunun farkına varılmamıştır. Kitabın halife 'Oṯmān'ın son günlerinden Ma'mūn zamanına kadar gelen ikinci ve Ma'mūn zamanından al-Mu'taṣim Billāh'ın 252 (866)'de vefatı hâdisesi ile biten üçüncü cildlerinin yegâne nüshaları da, iki cild hâlinde, Topkapı sarayında (Ahmed III. kütüp., nr 2956) bulunmaktadır. Bu nüshadan da, ilk defa olarak, ben. Emevî Marvān b. al-Ḥakam'in Hazarlara ve Saklâblara karşı seferlerine âit kısmını, 1939'da, neşretmiştim (Z.V. Togan, *Ibn Faḍlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939, s. 295—302), sonra Ḳutayba b. Muslim'in Semerkand ve Ḫvārizm'i zaptına dâir haberlerini ve Hazarlar ile olan savaşlara âit kısımların Hazakiyyesini Akdes Nimet Kurat yayınladı (*Ankara Üniversitesi Dil ve tarih—coğrafya fakültesi dergisi*, 1948, VI, 385—425; 1949, VII, 255—282). Kitabın Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed al-Mustavfī al-Haravī tarafından, 596 (1199) tarihinde başlanıp, Muḥammed b. Aḥmed al-Kātib al-Mabaranābādī tarafından devam ettirilen bir farsça tercümesinin, Avrupa'da olduğu gibi (bk. Storey, PL, II, 207—209), İstanbul'da da (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3064 ve Lâleli kütüp., nr. 331) nüshaları vardır. Tamamlanmamış olan bu farsça tercümenin Ḥusayn b. 'Alī'nin şehâdeti ile biten baş kısmı 1300 (1882) ve 1305 (1887) senelerinde Bombay'da, iki defa, basılmıştır. Gerek bu basımlardan, gerekse daha önceki yazmalarından bâzı garp âlimleri istifâde etmişlerse de 'Alī ve Mu'āviya oğulları arasındaki savaşları tavsifinde şi'îlik taassubu izhar eden müellifin eserinin farsça tercümesinde bu bâblara fazla edebî bir şekil verilmiş olduğundan, eserin arapça aslını görmemiş olan muâsır âlimler "İbn A'ṯam al Kūfī ilk islâm fütûhatı devrine dâir romen tarzında eser yazan müellif„ şeklinde hatâlı bir fikre sapmışlardır (C. Brockelmann, *GAL*. I, 144; *Suppl.*, I, 220; Storey, PL, II, 207). Eserin arapça aslının tetkiki, İbn A'ṯam al Kūfī'nin *Futūḥ* adlı eserinin, Ṭabarī ve diğer ilk islâm tarihçilerinin eserlerinde bulunmayan pek kıymetli mâlûmâtı ihtivâ eden ilk kaynaklardan olduğunu göstermektedir. Ṭabarī'nin Bal'amī tarafından yapılan farsça işlenmesinde de İbn A'ṯam'den çok istifâde edilmiştir.

Bibliyografya: makale içinde gösterilmiştir. (ZEKİ VELİDİ TOGAN)

lardır: 1. *Tūḥfat al-ḥukkām fī nukat al-'uḳūd va 'l-aḥkām* yahut muhtasaran *al-'Āṣimīya* nâmındaki eseri mâlikî mezhebine dâir, *racaz* vezninde ve 1698 beyitten mürekkeptir; 1322, 1327 senelerinde Cezayir'de, Fas'ta ve Kahire'de *Macmū' al matūn*'da neşredilmiş olduğu gibi, Houdas ve Martel tarafından *Traité de droit musulman*, *La Tuḥfat d'Ebn Acem* ismi altından yapılan fransızca tercümesi ile arapça metin hukukî izahlar ve lisana müteallik notlar ile Cezayir'de (1882 v. d.) tab'edilmiştir. 2. *Ḥadā'iḳ al-azāhir fī mustaḥsan al-acviba va 'l-muẓ̇ḥikāt va 'l-ḥikam va 'l-amṡāl va 'l-ḥikāyāt va 'l-navādir*, çok alâka uyandıran hikâyeleri, halk meselleri, müskit cevaplar v. b. ihtivâ eder ve her biri bir, iki veya üç fasıldan müteşekkil altı *ḥadīḳa*'ya, yâni bahse ayrılmıştır. Fas'ta basılmıştır (bu nüsha Paris Bibl. Nat *Cat.*, nr. 3528 ve Brit. Mus, Rieu, *Suppl.*, nr. 1145, I'de bulunan el-yazmaları ile karşılaştırılmalıdır).

Bibliyografya: Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 299; ayn. mil., *Kifāyat al-muḥtāc* (Medersa d'Alger nüshası), s. 153v; Brockelmann, *GAL*, II, 264; *Suppl.*, II, 375.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN 'ĀṢİM [Bk. İBN ÂSIM.]

İBN AL-AṢ̲ṢAR. [Bk. İBNÜL'ESİR.]

İBN 'ASKAR. [Bk. İBN ASKER.]

İBN ASKER. İBN 'ASKAR MUḤAMMED B. 'ALĪ B. 'OMAR B. ḤUSAYN B. M'ṢBĀḤ (?—1578), şimâlî Fas'ta, Ḳaṣr al şaġīr mıntakası dâhilinde al-Hibṭ'ta, doğmuştur. *Daṛḥat al-nāṣir li-maḥāsin man kāna min al-Maġrib min ahl al-ḳarn al-'āṣir* müellifin bizzat tanımış ve yahut haklarında başkalarından mâlûmat toplamış olduğu evliyânın hal tercümelerini ihtivâ eder ki, 1575 tarihine doğru tertip edilmiştir. 1573 senesinde Ḥasanī Şarīf 'Abd Allāh al-Ġālib, usûle aykırı olarak, oğlu Muḥammed'i kendisine halef tâyin ettiği zaman Muḥammed ile amcası 'Abd al-Malik arasında bu yüzden bir harp çıktı. İbn 'Askar Muḥammed'in tarafını iltizâm etti ve Ḳaṣr al-Kabīr civârında kâin Vādi 'l-Maḥāzin muhârebesinde öldürüldü. Muḥammed ve portekizli Dom Sebastian da aynı muhârebede maktûl düşmüşlerdir. 'Abd al-Malik harbin bidâyetinde ölmüştür (ağustos 1578; Vafrānī, *Nuzhat al-Ḥādī*, nşr. Houdas, s. 73 v.dd.). *Daṛḥa*'ya al-Vafrānī tarafından devam olunmuştur; *Ṣafvat man intaṣar min aḥbār ṣulaḥā' al-ḳarn al-ḥādī 'aṣar*, Fas; bk. Muḥammed b. al-Ṭayyib, *Naṣr al-maṣānī*, *Daṛḥa*, 1891 ve *Naṣr al-masānī* 1892'de, Fas'ta, taş basması olarak, tab'edilmiştir.

Bibliyografya: „*Daouhat an-Nachir*" (frns. trc. A. Graulle, *Archives Marocaines*, 1913, XIX). (T. H. WEIR.)

İBN AL-'ASSĀL. [Bk. İBNÜL'ASSÂL.]

İBN 'AṬĀ'ALLAH. [Bk. İBN ATÂULLAH.]

İBN ATÂULLAH. İBN 'AṬĀ' ALLĀH, AḤMED B. MUḤAMMED ABU 'L-FAẒL TĀC AL-DĪN AL-İSKANDARĪ AL-ŞĀẒILĪ (?—1309), arap mutasavvıflarındandır olup, İbn Taymîya [b.bk.]'nin en şiddetli muârızlarındandır. 16 cemâziyelâhır 709 (21 teşrin II. 1309)'da Kahire'de, al-Manṣūrîya medresesinde vefat etmiştir. Brockelmann (*GAL*, II, 117—118)'da zikredilen eserlerinden tab'edilmiş olanlar şunlardır: 1. *al-Ḥikam al-'aṭā'iya* 796 (1394)'da vefat etmiş olan Muḥammed b. İbrāhīm b. 'Abbād al-Nafzī al Rondī'nin şerhi ile birlikte, (Bulak, 1285, Kahire, 1303, 1306; sahife kenarlarında 'Abd Allāh al-Şarḳāvī'nin şerhi ile berâber) basılmıştır. Bundan başka kastamonulu Ḥāfiẓ Aḥmed Māhir'in *al-Muḥkam fī şarḥ al-ḥikam* adındaki türkçe şerhi 1323'te İstanbul'da basıldığı gibi, mechûl bir müellif tarafından malay lisanı ile yazılmış ve 1302'de Mekke'de basılmış olan bir şerh Snouck Hurgronje (*Mekka*, II, 387, 7,2) tarafından zikredilmektedir. İspanyalı mutasavvıf Muḥammed b. İbrāhīm al-Rondī (ölm. 796 = 1394)'nin şerḥi bugün hâlâ Tunus'ta Cāmi' al-zaytūna'de tasavvufa dâir mühim bir ders kitabı hizmetini görmektedir (*REI*, 1930, s, 433). *Tāc al-'arus va ḳam' al-nufūs* (yahut *al-Ḥāvī li taḥẓīb al-nufūs*; Kahire, 1275, 1282, 1305, 1327), 3. *Laṭā'if al minan fī manāḳıb al-şayḫ Abi 'l-Abbās va-şayḫihi Abi 'l-Ḥasan*, sûfilerden Şihâb al Dīn Aḥmed al-Mursī (ö'm. 686 = 1287) ile hocası Taḳī al-Dīn 'Alī b. 'Abd Allāh al-Şāẕilī (ölm. 656 = 1258)'nin hâl tercümeleridir; 1304'te Tunus'ta ve 1277'de, taş-basma olarak, Kahire'de ve bir de al-Şa'rānī'nin *Laṭā'if al-minan* adlı eserin'n kenârında, *Miftāḥ al-falāḥ va miṣbāḥ al-arvāḥ* ile birlikte, 1321'de, neşredilmiştir.

Bibliyografya: Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'iyya al-kubrā*, V, 176; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāḍara*, I, 301; 'Alī Bāşā Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ a'-cadida*, VII, 70; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 382.

(C. BROCKELMANN.)

İBN AL-'AVVĀM [Bk. İBNÜL'AVVÂM.]

İBN 'AẒĀRĪ [Bk. İBN 'IẒĀRÎ.]

İBN BĀBŪYA [Bk. İBN BÂBÛYE.]

İBN BÂBÛYE. İBN BĀBŪYA, ABŪ CA'FAR MUḤAMMED B. ALĪ B. ḤUSAYN B. MŪSĀ AL-ḲUMMĪ AL-ŞADŪḲ (?—991), şi'î mezhebinin dört büyük muhaddisinden biridir. Genç yaşında (355 = 966) Horasan'dan

Bagdad'a geçti. Orada Büveyhîlerden Rukn al-Davla (320—366 = 932—976) tarafından pek ziyâde itibar gördü ve bir çok müstakbel âlimler onun derslerinden feyiz aldılar. 381 (991) senesinde Rey'de vefat etmiştir. Al-Ṣadūḳ ismi ile de mâruftur. Muhtelif eserleri arasından aşağıdakileri zikredelim:

1. *Kitāb man lā yaḥżuruhu 'l-faḳīh*, şi'î hâdîsleri hakkında bir eser olup, *al-Kutub al-arba'a* nâmı verilen dört kitaptan biridir. Bunların diğer üçü şunlardır: *a.* Abū Ca'far Muḥammed b. Ya'ḳūb al-Kulīnī (ölm. 328 = 939 yahut 329=946)'nin eseri olan *al-Kāfī*; *b. Tahẕīb al-aḥkām*; *c. al-İstibṣār*. Bu son iki kitab Abū Ca'far Muḥammed b. al-Ḥasan b. 'Alī al-Ṭūsī (ölm. 460 = 1067)'nindir. 2. *Ma'āni 'l-aḫbār*, bu da şi'î mezhebi hadîslerini câmîdir. 3. *'Uyūn aḫbār al-Riżā*, şi'îlerin sekizinci imamı olan 'Alī al-Riżā'nın hayatı, sözleri ve mesleği hakkındadır. 4. *Kitāb ikmāl al-Dīn va itmām al-ni'ma*, imam Maḥfī'nin şi'î mezhebine dâirdir (E. Müller tarafından kısmen *Beitr. zur Mahdilehre des Islams*, Heidelberg, 1901, I'de tab'edilmiştir).

Eserleri yekûnunun üç yüze bâliğ olduğu zannedilmektedir; al-Nacāşī, *göst. yer.*, s. 276; İbn Bābūya'nin 193 eserini saymaktadır.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 196; al-Ṭūsī, *Fihrist*, nr. 661; al-Nacāşī, *Kitāb al-ricāl* (Bombay, 1317), s. 276; *Muntaha 'l-maḳāl*, s. 282; *Amal al-āmil*, s. 65; *Ravżāt al-cannāt fī aḥvāl al-'ulamā' va 'l-sādāt*, s. 557; Brockelmann, *GAL*, I, 187; *Suppl.*, I,321 v.d.; Goldziher, *Abhandlungen zur arab. Philologie*, II, 65. (M. HIDAYET HOSAIN.)

İBN BĀCCA. [Bk. İBN BÂCCE.]

İBN BÂCCE. İBN BĀCCA ABŪ BAKR MUḤAMMED B. YAḤYĀ (? — 1138; lâtincede bu isim Avenpace ve Avempace olarak geçer) Bu arap feylesofu İbn al-Ṣā'iġ (kuyumcu-oğlu) lekabı ile de meşhûrdur (Bācca kelimesinin gümüş mânasına gelen frenkçe bir kelime olduğunu İbn Ḫallikān söylüyor). İbn Bācca V. (XI.) asrın sonlarına doğru Endülüs'ün Saragosta (Saragossa) şehrinde doğmuş ve 1138 senesinde Fas'ta vefat etmiştir. Vefatını hekim arkadaşlarından birinin, gûyâ İbn Zuhr'un tertibi ile ve kıskançlık sâikası ile yapılmış bir zehirlemeye bağlayanlar var ise de, bu haber rivâyet derecesini geçmemiştir. Bu rivâyeti bir dereceye kadar te'yit eden bir kayda kendisinden sonra yetişen İbn Ṭufayl'in *Ḥayy b. Yaḳẓān* adlı felsefî romanının mukaddimesinde tesâdüf ediyoruz: „İlme nâfiz bir akıl ve kiyâset bakımından İbn Ṣā'iġ her kese fâik idi ise de, dünya işlerine (yâni vezîrlik, saray hekimliği gibi) o kadar dalmış idi ki, aklü hikmetinin hazînelerini ortaya koymağa muvaffak olamadan bu işler onun ölümünü intâç etmişti".

Kendisinin hayatı Saragossa, İşbīliya, Gırnata ve Fas şehirleri arasında geçmiştir. Gırnata ve Saragossa vâlisi olan Abū Bakr b. İbrāhīm al-Ṣahrāvī'nin vezîrliğinde bulunduğunu söyleyenler olduğu gibi, Abū Bakr Yaḥyā b. Tafşīn'in nezdinde vezîrlik etmiş olduğunu söyleyenler de vardır (bk. İbn al-Ḳifṭī, *Tārīḫ al-ḥukamā*). Bu suretle siyâsete ve idâreye karışan İbn Bācca'nin mensûp olduğu emîr Abū Bakr b. İbrāhīm'in mağlûbiyeti üzerine, Fas'a gitmek üzere, yola çıkan bu feylesof Şatbīya'de Murâbıtlar emîri Abū İsḥāḳ İbrāhīm tarafından tevkif ettirildiği gibi, daha evvel Saragossa'da vezîr iken sefâret ile gönderildiği bir yerde de hapsedilmiş ve İşbīliya'de bir zaman kalıp, eserlerinin bir kısmını orada yazdıktan sonra Fas'a gelince, saraya intisap ederek, tabâbet icrâsına başlamış ve yukarıda söylediğimiz gibi, orada vefat etmiştir. Genç denilebilecek bir yaşta vefat eden İbn Bācca kendisinin şu kısa ömründe aslâ bahtiyar olmadığını söyler. Ekseriyâ ölümü son bir sığınak olarak hayata tercih etmiş ve maddî ihtiyacdan ziyâde mânevî yalnızlık onun rûhu üzerinde ağır bir te'sir yapmıştır. De Boer zaman ve muhiti ile uyuşamadığını eserlerinden anlamak kabil olduğunu söylemektedir (bk. T. J de Boer, *The History of Philosophy in Islam*, London, 1933, s. 176 v.d.).

Kendisinin serbest fikirli olmak ve tabi'î ilimler düşkün olup, bilhassa Aristo felsefesi ile ve bu felsefenin şârihi Fārābī'nin eserleri ile uğraşarak, ilâhiyâtı bir tarafa bırakmış olmakla ithâm edildiği ve ona dinsiz ve Allah münkiri sıfatları da izâfe olunduğu muhakkaktır. Kendi zamanında yetişen *Ḳalā'id al-'ikyān va maḥāsin al-a'yān* müellifi Fatḥ b. Ḫāḳān al-Kaysī (ölm. 1140) onun hakkında uzun, gâyet ağır hicivler ile dolu bir yazı yazmış idi ki, işte bunda İbn Bācca'nin dinsizliği başlıca bahis meyzûnu teşkil etmiştir. Bu hicve, İbn Ḫāḳān'ın tertip ettiği bir şiirler mecmûasına İbn Bācca'nin kendi şiirlerini göndermemesinden doğan hiddetin sebep olduğunu söyleyenler de vardır. Fakat *Maṭmaḥ al-anfus va masraḥ al ta'annus fī mulah ahl al-Andalus* adlı bir eserinin başlangıcında aynı müellif İbn Bācca'yi evvelâ zemm, fakat sonra medhetmiştir. İbn Bacca'nin asıl felsefî akîdesine ve eserlerine girmeden evvel kendisinin arap nahvine vâkıf ve şiir yazmakla me'lûf olduğu ve avcılığa dâir, *Ṭardiya* adlı bir manzûmesi bulunduğunu, kısaca, zikredelim (bk. Şerefeddin Yaltkaya, *Felsefe Arkivi*, I, 85). İbn Bācca'nin mûsikîye büyük merâkı olduğu, ud çaldığı ve Fārābī'nin mûsikî kitabı şarkta ne kadar meşhûr ve mûteber ise onun yazdığı mûsikî kitabının da garpta o kadar mûteber olduğunu biliyoruz. Fakat bu eser bu gün kaybolmuştur. Bu zâtın eserlerinden *Tadbīr al-mutavaḥḥid* ve *Risālat alvadā'* en mühimlerindendir. *Tadbīr al-mutavaḥḥid*'in metni, en son olarak, Madrid'de, Miguel Asîn Palacios'un ispanyolca tercümesi ile berâber, 1946'da, basılmıştır (bu eser İstanbul Üniversite kütüphânesinde mevcuttur). Arapça metin Oxford Bodleian kütüphânesindeki yazmadan alınarak, tab'edilmiştir. Bunun neşrine kadar *Tadbīr al-mutavaḥḥid* Moses ben Joshua tarafından ibrânîce yapılan bir hulâsadan mâlûm idi (bk. D. Herzog, *Die Abhandlungen des Abû Bekr İbn al-Sa'ig „Vom Verhalten des Einsiedlers" Beiträge zur Philosophie des mittelalters*, Berlin, 1896, I; bu Munk'un yaptığı fransızca hulâsanın ibrânîce aslıdır). *Risālat al-vadā'* ise yine ibrânîceye Ḥayyim ben Vives (yahut Vivas) tarafından tercüme edildiği gibi, XV. asırda *Epistola expeditionis* adı ile lâtinceye çevrilmiştir. Arapça aslı bâzı müelliflerin kaydettikleri gibi gâip değildir. Berlin kütüphânesinde 5060 numaralı mecmûada mevcuttur. Diğer eserleri Aristo'ya tâlikat ve şerhlerden ibâret olduğunu müellifler söylemekte ise de, bunlar hakkında büyük mâlûmatımız yoktur. Yalnız Berlin kütüphânesinin Ahlwardt kataloğunda 5060 numarada İbn Bacca'ye âit 24 parçanın, bir mecmua hâlinde, mevcut olduğunu biliyoruz (bütün eserleri hakkında bk. V.S. Munk, *Mélanges de philosophie juive et arabe*, Paris, 1927, s. 383 v. dd.; Asîn Palacios, *El filosofo Zaragozano Avenpace, Revista de Aragon*, ağustos, 1900).

Berlin kataloğundan öğrendiğimize göre, bu 24 parça yazma içinde eksik kalmış olanlar var ise de, tamam olanları arasında Aristo felsefesine dâir (*Şarḥ-i kitāb al-simā'*, *Fī 'l-usṭuḳusāt*, *Kitāb al-kavn va 'l-fasād*, *min āṯār al-'ulvīya*, *Fī 'l-'aḳl*, *Fī 'l-nafīs*, *Risāla ittiṣāl al-'aḳl bi 'l-insān* v.b.) eserler bulunduğu gibi, tıbba dâir (*Şarḥ fī 'l-fuṣūl al-Boḳrāṭ*, *Ta'ālīḳ fī 'l-advīya 'l-mufrada*, *al-maḳālā*, *fī 'l-ḥamyā'*) ve tabiiyâta dâir (*Fī 'l-nabāt*, *Kitāb al-ḥayvān* ve *Maḳāla al-İskandar fī 'l-baṣar*, *Maḳāla al-İskandar fī 'l-lavīn*) ve astronomiye dâir (*fī 'l-hay'a*) risâleler ve *Risālat al-vadā'* bulunmaktadır. Şimdiye kadar *Risālat al-vadā'* 'dan başka risâleler hakkında yapılmış yerli ve ecnebî bir tetkik bulamadığımız gibi (msl. Şerefeddin Yaltkaya, yukarda ismi geçen makalesinde, bu eserlerin arapça asıllarının mevcut olmadığını işâret edip geçmiştir), bu zamanda bu eserleri yahut mikrofotografilerini getirtmek kütüphânenin şimdi bulunduğu mevkî ve siyâsî vaziyet dolayısı ile mümkün olamamıştır. Ancak *Risāla fī 'l-hay'a*'de Batlamyus sistemini tenkit ettiğini İbn Maymūn'un *Dalālat al-ḥā'irīn* adlı eserinden anlıyoruz ki, bu tenkitleri ile halefleri İbn Ṭufayl ve al-Biṭrūcī'ye, Batlamyus sistemine hücûm için, yol açmıştır.

Bütün bu eserleri hakkında her şeyden evvel toplu bir bakışla bir fikir edinebilmek için, İbn Bācca'nin zamanında yaşamış olan İbn Ṭufayl'in *Ḥayy İbn Yaḳẓān* adlı eserinin mukaddimesinde yazdığı şu cümleleri aynen nakletmek faydalıdır: — „Onun eserlerinden bir çoğunu ikmâl edilmemiş yahut nihâyetleri değiştirilmiş olarak buluyoruz. Meselâ *Fī 'l-nafīs* ve *Tadbīr al-mutavaḥḥid* isimli eserleri mantık ve tabiat ilimlerine dâir olan eserleri gibi. Tam olarak elimize geçen eserlerine gelince, bunlar hep küçük ve çabuk kaleme alınmış (*'icāla*) eserlerdir. Kendisi de itiraf ediyor ki, *İttiṣal al-insān bi 'l-'aḳl* isimli kitabından vâzıh bir fikir almak için, çok zahmet çekmek lâzımdır ve bir çok yerlerinde ibârelerin tertibi mükemmel değildir"—. Bu sözlerden sonra İbn Ṭufayl İbn Bācca'yi şahsen tanımadığı ve ancak eserleri vâsıtası ile bu mâlûmatı edindiğini söyler ki, bu suretle İbn Bācca'nin İbn Ṭufayl'in hocası olmadığı ve binâenaleyh kendi vefatında ancak 12 yaşında bulunan İbn Ruşd'ün de, Ernest Renan'ın ifâdesine rağmen, hocası olamayacağı ve eski kitaplarda bu husûstaki rivâyetlerin hakikate uymadığı tabiatiyle anlaşılmış olur.

Felsefesi. İbn Bācca'nin yarıda bırakmış, sonradan başka bir yerde tekrar ele almış olduğu felsefî ve ilmî meselelere bakılırsa, kendisinin muttasıl eski yunan felsefesine ve ilmine nufûz etmeğe çalıştığı, umûmiyet itibârı ile, iddia olunabilir. Bundan başka mantık ve metafizik görüşünde Fārābī'den hemen hiç ayrılmaz. Evvelâ *Risālat al-vadā'*'da insan varlığının, ampirik bir yoldan ferdî gibi kabûl edilmiş olan rûhların birliğinin kuvveden fi'ile çıkması esnâsında, ferdiyeti aşarak, 'aḳl-i fa'āl (feyz-i ilâhî) ile iştirâk etmesinden ibâret olduğunu söyler. O hâlde insanlık gâyesine, umûmî ve şâmil bir hâdise olan taakkul ile, vusûl kabildir. Binânenaleyh İbn Bācca'ye göre Gazzālī, derûnî bir tecerrüt sâyesinde, yüksek âlemin keşfi kabil olacağını söylemekle aldanmıştır. Tasavvuf İbn Bācca için bir hatâdır ve bu itibarla diğerlerine vaaz ve nasihat edilen tasavvuf bir iğfal vâsıtasından ibârettir; yâni işrâkî bir yoldan hakikate tamâmen vâsıl olmak ümidi ile erişilen saadet pek ucuz bir saadettir ki, feylesoflar bu saâdet arkasından koşmaktan çekinmelidirler. Yalnız saf ve sâlim ve hissî heyecânî arzular ile bozulmamış olan tefekkür Allaha varmak kudretini hâizdir.

İbn Bācca 'nin diğer eseri olan *Tadbīr al-mutavaḥḥid*'de Fārābī 'nin *Kitāb cam' bayn al-ra'yay ḥakīmayn* adlı eserinden mülhem olarak mutevaḥḥid, yâni tecerrüt etmiş münzevînin yaşadığı siyâsî realite âleminin zaman ve mekân imkânlarının ötesine geçerek, semâvî değil, fakat arzî bir Medine, msl. Fārābī 'nin *Madīnat al-fāżila* 'sı gibi, bir Medine 'nin vatandaşı olmasını kabûl eder. Bu Medine 'de insanlar mutlak akıl ölçüleri ile ve ferdin, *bütün* içine intikali ile yaşarlar; münzevî (mütevaḥḥid), maddî ve ma'nevî fizik ve sihhat noktasından ne hekime, ne de rûh hekimi olan hâkimlere muhtac olmayan bir siyâsî cemâat fikri arkasından koşarlar. İnsan âdetâ bahçıvanın mahâret ve gayretine ihtiyac göstermeyen ve açık havada yetişen nebatlar gibi neşv ü nümâ bulmalıdır (bk. *Tadbīr al-mutavaḥḥid*, nşr. Asîn Palacios, Madrid, 1946, s. 8 v.d.). İbn Bācca muhtelif eserlerinde Aristo ve Fārābī 'nin akıllar kategorilerine geçer. İbn Bācca 'ye göre nazarî akıl ferdiyet karakterini taşır. Bu yalnız uzvî bir terkip olan insan için ve taakkule mevzû olan bütün diğer eşyâ için de böyledir. Bil'akis yalnız 'aḳl-i fa'āl 'dir ki, küllî kaziyel ☥ in nâmütenâhî kuvvetine sâhiptir. İşte burada İbn Ruşd İbn Bācca 'yi, akl-i maddînin kuvvetini azaltmış olduğundan dolayı, tenkit eder. İbn Bācca maddî aklın nazarî akıl içinde mâhiyetini kaybettiğini iddia eyler. O hâlde İbn Bācca için ancak iki akıl vardır ki, bunlardan biri akl-i maddî demek olan ve aşağıda zikredeceğimiz idrâkleri tazammun eden nazarî akıl, diğeri tecridi tâyin ve te'min eden bir prensip olan ve yalnız başına küllîlere vâsıl olmak kudretini hâiz bulunan faal akıldır. Bunlardan birincisi kadîm değil ve fesadı kabildir. İkincisi bil'akis ezelî ve ebedîdir. Bunlardan birincisi tamâmen beşerî iken, ikincisinin menşe'i ilâhî ve bâkîdir. Birinci akıl Albertus Magnus 'un İbn Bācca 'den alarak, „Phantasia içinde phantazma" dediği şeydir (bk. Albertus Magnus, *De Anima*, I, III). Bir de yine Albertus Magnus *De unitate intellectus contra averoitas* adlı eserinde akılların birliği hususunda İbn Bācca 'nin fikirlerini tamâmen nakletmiştir. Yukarıda söylediğimiz gibi, İbn Bācca 'nin bahis mevzûu ettiği meselelerin mühimlerinden biri de, insanın mücerred eşyanın idrâkine ve yahut diğer bir tâbir ile mücerred akıl olan 'aḳl-i fa'āl 'e ittisâli mümkün olup olmadığı meselesidir. Aşağıda göreceğimiz idrâk kuvvetlerinin 'aḳl-i fa'āl 'in te'siri altında akl-i nazarî (= maddî akıl veya akl-i müstefad) ye vâsıl olacağını İbn Bācca iddia eder.

Diğer taraftan İbn Bācca biri harekette, biri sükûnda olmak üzere, iki türlü varlık mütâlea eder. Harekette olan varlık cismânî bir sûretir ve hareketi mahduttur; mütenâhî olan vücut ile izah edilemez. Bil'akis nihâyetsiz hareketi izah edebilmek için, nihâyetsiz bir kuvet ve yahut ebedî bir hüvviyet, yâni bir rûh, lâzımdır. Binâenaleyh cismânî yahut tabi'î olan eşyâ hâricden harekete getirilmediği ve hadd-i zâtında hareketsiz olan rûh cismânî eşyâya hareket verdiği için, insanın akıl ve rûha ittisâli keyfiyeti haylı müşkül bir izaha muhtacdır. Mamafih İbn Bācca bu ittisâlin İbn Ṭufayl gibi tasavvuf ile değil, tecerrüd vâsıtası ile mümkün olacağına kaildir.

Bundan başka İbn Bācca'yi en çok meşgûl eden meselelerden biri de, Aristo'nun müfessirlerinden Aphrodis'li Alexander ile diğerlerini de meşgûl eden insan aklının mücerret mâkûlâta iştirâk edebilmek üzere, 'aḳl-i fā'il'e ittisâli mümkün olup olmadığı meselesidir. Eğer İbn Ruşd 'ün anlayışına uyulursa İbn Bācca 'ye göre, idrâk kuvveti — ki ona maddî akıl da diyebiliriz — insan rûhunu mâkulâtı kabûl etmek için, hazırlayıcı bir kuvvettir. İşte bir idrâk hâlini alan bu kuvvet üzerine faâl akıl te 'sir ederse taakkul hâlini alır. İbn Bācca evvelden farzolunan bu idrâk kuvvetlerini hem hareket ettirici ve hem hareket edici hâlde tasavvur ettiği için, İbn Ruşd 'ün târizine uğramıştır (bk. İbn Ruşd, *'Ilm al-nafs*). İbn Bācca 'ye göre, şeffaf maddeyi fiil ve harekete getiren ancak renktir. Şeffaf olan nesnede fiil ve hareket olan şey maddeden başka ne olabilir? Esâsen şeffaflık renk imkânlarından başka bir şey değildir. Burada *mudrak* ve yahut idrâk fiili mevkiinde olan renk hem bizzat fiil ve hem bizzat fiili doğuran nesne demek oluyor. Bu kabîl nesneler, bizim nefislerimizin hâricinde, *bi'l-ḳuvva* mevcutlur.

İşte İbn Bācca 'nin kitaplarının eksiklikleri, bâzılarının ifâdesinin güçlüğü dolayısı ile, avrupalı müsteşriklerin güçlükle çıkarabildikleri neticeler mümkün olduğu kadar vâzıh bir şekilde, yukarıya nakledilmiştir. İbn Bācca 'nin felsefe ve ilmi henüz lâyıkı ile tetkik edilmemiş olduğundan, Berlin kütüphânesindeki risâlelerinin, elde edilerek, tetkiki ile felsefesi ve ilmi hakkında daha vâzıh mâlûmâta sâhip olmak mümkün olacaktır. Her hâlde İbn Bācca Fārābi 'den ve onun vâsıtası ile Eflâtun ve Aristo 'dan çok müteessir olmuş bir feylesof olup, tıpkı Eflâtun ve Fārābî gibi ütopik bir Medine üzerinde oldukça heyecanla düşünmüş ve bu medine sâkinlerinin dünyevî ve maddî zevkler ile alâkalarını kesip, birbirlerine muhabbet ile bağlı olacaklarını ve oradan *maḥabbat Allāh* 'a vararak, o merhalede akl-i küll olan Allah ile birleşeceklerini ifâde etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫāḳān, *Ḳalā'id*, s. 298 v. dd.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*... (nşr. Wüstenfeld), nr. 681; İbn Abī Uṣaybi'a (nşr. Müller), II, 62 v.dd.; İbn al-Ḳifṭī, *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 406; Munk, *Mélanges*, s. 383 v. dd.; Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, II, 75 v. dd.; J. de Boer, *Geschichte der philosophie im Islam*, s. 156 v. dd.; G. Quadri, *La philosophie arabe dans l'europe mediévale* (Paris, 1947), s. 154 v.d.; Ernest Renan, *Averroès et l'Averroïsme* (Paris, 1861), s. 32, 67, 95, 98; Don Miguel Asîn Palacios (*Tadbīr al-mutavaḥḥid*) *El Regimen del solitario* (Madrid-Granata, 1946); Şerefeddin Yaltkaya, *İbn Bâcenata, felsefe arkivi*, I, 77; Léon Gauthier, *İbn Roshd* (Paris, 1948).

(ABDÜLHAK ADNAN—ADIVAR.)

İBN BADRŪN. [Bk. İBN BEDRÛN.]

İBN AL-BAYṬĀR. [Bk. İBNÜLBAYTAR.]

İBN BAḲİYA. [Bk. İBN BAKİYE.]

İBN BAKİYE. İBN BAḲİYA, NAṢİR AL-DAVLA ABU 'L-ṬĀHİR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. BAḲİYA (928—978), Büveyhîlerden Baḫtiyār'ın vezîri. Avānā'dan olan İbn Baḳiya aşağı tabaka halk içinden çıkmıştır. Evvelâ Mu'izz al-Davla 'nin sarayında mutfak nâzırlığı hizmetinde bulundu ve zilhicce 362 (eylûl 973) 'de, Baḫtiyār tarafından, vezîr nasbedildi. Bagdad 'ın zaptından ve Baḫtiyār 'ın 364 (975) 'te 'Ażud al-Davla tarafından hapsedilmesinden sonra, İbn Baḳiya 'Ażud al-Davla tarafına geçti ve kendisine Vāsiṭ ve civârı verildi. Bu şehre gelir-gelmez 'Ażud al-Davla 'ye muhâlif bir vaziyet aldı. 'Ażud al Davla mağlûp oldu ve pâyitaht olan Bagdad 'ı Baḫtiyār 'a bırakarak, al-Fārs 'a avdete mecbûr kaldı. Bunun üzerine İbn Baḳiya Bagdad 'a döndü ve Baḫtiyār 'ı 'Ażud al-Davla aleyhine tahrik için, bütün gayretini sarfetti. 366 (976—977) senesinde 'Ażud al-Davla harekete geçerek, Baḫtiyār 'ı al-Ahvāz 'da mağlûp etti. Baḫtiyār firâra mecbûr oldu ve Vāsiṭ 'a gitti. Aynı senenin zilhiccesinde (nisan 977) İbn Baḳiya 'yi, aşırı derecede müstakil hareketlerinden dolayı, tevkif ederek, gözlerine mil çektirdi. Çok geçmeden, düşmanı 'Ażud al-Davla 'ye teslim edildi ve onun tarafından fillere çiğnettirildi (şevvâl 367 = mayıs 978). Vefatında İbn Baḳiya takriben 50 yaşında idi.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 709 (trc. de Slane, III, 272 v.dd.); İbn al-Aṣīr (nşr. Tornberg), VIII, 462—466, 479—482, 493 v.d., 507.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN AL-BALADĪ. [Bk. İBNÜLBELEDÎ.]

İBN AL-BANNĀ'. [Bk. İBNÜLBENNÂ.]

İBN BARRĪ. [Bk. İBN BERRÎ.]

İBN BAŞKUVĀL. [Bk. İBN BAŞKÜVÂL.]

İBN BAŞKÜVÂL. İBN BAŞKUVĀL, ABU 'L-ḲĀSİM ḪALAF B. 'ABD AL-MALİK B. MAS'ŪD B. MŪSĀ B. BAŞKUVĀL B. YŪSUF B. DĀḪA B. DĀḲA B. NAṢR B. 'ABD AL-KARĪM B. VĀḲİD AL-ANṢĀRĪ (1101—1183), aslen Balansiya (Valencia) şehri yakınlarında Şorroyon (Xorroyón, Sorrión) lu olup, 3 zilhicce 494 (29 eylûl 1101) 'te Kurtuba 'da doğmuştur. Doğduğu şehirde ve İşbiliye 'de tahsil edip, hadîs ve tarihte ve bilhassa memleketinin tarihinde geniş mâlûmat sâhibi olduktan sonra İşbiliye 'nin bir mahallesinde bir müddet kadı Abū Bakr İbn al-'Arabī 'ye nâiplik etmiştir. 8 ramazan 578 (4/5 kânun II. 1183) 'de, salıyı çarşambaya bağlayan gece, Kurtuba 'da vefat etmiştir. Başlıca muallimleri şunlardır: Abū Muḥammed İbn 'Attāb, Abu 'l-Valīd İbn Ruşd, Abu Bakr İbn al-'Arabī v.b. Hepsi kendisinden evvel vefat eylemiş olan talebesi arasında Abū Bakr b. Ḫayr, Abu 'l-Ḳāsim al-Ḳanṭarī v.b. zikredilmektedir.

Hâl tercümeleri yazan arap müellifler arasında İbn Başkuvāl derecesinde şöhret sâhibi olan azdır. İbn al-Abbār bu zâtın kurtubalı hadîs âlimlerinin sonuncusu olduğunu ve İspanya tarihine vukûf husûsunda eşi bulunmadığını beyân eder.

Te'lif etmiş olduğu söylenen 50 eserden ancak şunlar mâlûmdur: 1. 3 cemâziyelevvel 534 (27 kânun I. 1139) 'te ikmâl edilen ve Endülüs âlimlerinin alfabe sırasına göre tanzim edilmiş hâl tercümelerini ihtivâ eden *Kitāb al-ṣila fī tārīḫ a'immat al-Andalus*... (bu İbn al-Faraḍī 'nin hâl tercümesi kitabının bir zeylidir) adındaki kitabı F. Codera tarafından (*Bibl. arab. hispana*, Madrid, 1883, I, II) neşredilmiştir; 2. İsimlerinin yazılışı güç veya birbiri ile karıştırılması muhtemel olan muhaddislerin adlarını gösteren ve 5 ayrı şekilde tertip edilmiş *Kitāb al ġavāmiż val-mubhamāt min al-asmā'* (Berlin, *Verzeichn.*, nr. 1673); 3. *Kitāb al-Mustaġīṯīn billāh ta'ālā 'inda 'l-muhimmāt va 'l-ḥācāt va 'l-Mutażarri'īn ilāihi subḥānahu bi 'l-da'avāt va 'l-raġibāt*; Houtsma, *Cat. d'une collection de manuscr*...², nr. 1050, I.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt*... (Kahire, 1310), I, 172; Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarābād, ts.), IV, 132 v.dd.; İbn Farḥūn, *Dībāc* (Fas, 1316), s. 116; İbn al-Abbār, *Tokmila*, nr. 179; ayn. mll., *Mu'cam*, nr. 70; Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), XVII, nr. 1; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Arab. u. i. Werke*, nr. 270; Pons Boigues, *Ensayo-biobibliografico*, nr. 200; Brockelmann, *GAL*, I, 340; *Suppl.*, I, 580.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN BAṬṬŪṬA. [Bk. İBN BATTÛTA.]

İBN BATTÛTA. İBN BAṬṬŪṬA ŞARAF AL-DĪN ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED B. İBRĀHĪM AL-ṬANCĪ (1304—1369), islâm âlemini gezen büyük arap seyyahı.

1. 703 (1304)'te Tanca'da doğmuştur. 725 (1325) senesinde, 22 yaşında iken, hacca gitmek üzere, memleketinden ayrıldı; karadan İskenderiye'ye kadar yaptığı yolculuğun kısmen hoş geçmesine rağmen, uğradığı mahallerde din ve hukuk işlerinden anlar bir adam sıfatı ile hürmet ve itibâr görmesi, yüksek şahsiyetler ile tanışması gibi câzibeler onun mâcerâ sever, araştırıcı rûhunu kamçılamış ve bu ilk merhale çeyrek asır sürecek seyahatlerinin başlangıcını teşkil etmiştir.

İbn Baṭṭūṭa Nil bölgesini ve Antakya'ya kadar bütün Suriye'yi gezdikten sonra, çöl yolundan Hicaz'a giderek, yaptığı ilk haccını (728=1328) müteâkip, Irak'ı, Fars diyârını, Mardin'e kadar Mezopotamya'yı, ziyâret etti. 729—730 (1329—1330) senelerini Mekke'de geçirdikten sonra, Yemen havâlisini dolaşarak, Somali'ye çıktı. al-Savāḥil (şarkî Afrika kıyıları)'den Zengibar'a kadar uzandı. 'Ummān-Baḥrayn-Yamāma üzerinden, üçüncü defa, Hicaz'a geldi. İleride durum elverdikçe Mekke'yi uğrayacak olan, böylece, her fırsatta Kâbe'ye ziyârete koşan İbn Baṭṭūṭa'nın bu hâlini, *Siyāḥat-nāma*'sinde islâm dünyasını şeyhler, evliyâlar, zâviye ve medreseler âlemi şeklinde aksettirmesinden de anlaşılacağı üzere, onun düşünüş ve telâkkîsinin tabi'î neticesi saymak icâp eder.

İbn Baṭṭūṭa tekrar Suriye'ye geldi ve Lazkiye'den bindiği bir ceneviz gemisi ile 'Alā'iya'de „türk memleketi"'ne, yâni Anadolu'ya, ayak bastı. Antalya-Burdur-Isparta-Eğridir-Göl-hisar-Kara-ağaç (Acı Payam)-Denizli-Tavas'tan Milâs'a vardı. Bu sırada, iddia ettiğine göre, Konya-Karaman-Aksaray-Niğde-Kayseri-Sivas-Gümüşhâne-Erzincan-Erzurum'a kadar yaptığı seyaheti müteâkip, Birgi'den şimâle doğru, yoluna devam ile, Manisa-Bergama-Balıkesir „bir belde-i kebîre ve azîme" olan Bursa-İznik-Geyve-Göynük-Mudurnu-Bolu-Gerede-Safranbolu-Kastamonu'yu ziyâret etti ve Sinop'tan, gemi ile, Kırım'a geçti. Deşt-i Kıpçak (cenûbî Rusya) ülkesinde Özbek Han'ın ordugâhına ulaştı. Yine iddiasına göre, şimâlde Bulgar şehrine gitti ve bir fırsattan faydalanarak, İstanbul'a geldi. Şarkî Avrupa'nın cenûbuna avdetinde Özbek'in pâyitahtı Saray şehrinde bir müddet ikametten sonra, sırası ile, Ḫvārizm, Mâverâünnehr, Horasan ve Efganistan'ın büyük merkezlerini gördü ve Şaşnagar'dan Sind vâdisine indi.

Hindistan bahsi ile *Sayāhat-nāma*'nin ikinci kısmı başlar. İndüs havâlisini ve Multān'ı ziyâreti müteâkip, „şarkta kâin islâm şehirlerinin en büyüğü" dediği Dehli'ye varan İbn Baṭṭūṭa, burada, kadılık v.b. vâzifeler ile, 7 sene oturdu. 743 (1342) başlarında, Muḥammed Ṭuġluḳ Şāh'ın emri ile ve resmî elçisi sıfatı ile, Çin'e gitmek üzere, yola koyuldu. İlk günlerde baş gösteren müşkülât yüzünden bu işten sarf-i nazar etti ise de, Hindistan'ın batı sâhillerini görmek imkânını buldu. Hind Okyanus'unda Zīb-i Maḥal (Maldiv) adalarındaki müslümanların bir buçuk sene kadılığını yaptıktan sonra, doğu Hindistan kıyılarına, Bengale'ye, Cava (Sumatra)'ya gitti ve Tavalisi adası üzerinden Çin'e girip, Zaytun (Tsiuan-tcheou)'dan Şin Kalām (Kanton)'a, Ḫansā (Hang tcheou fou) bölgesinden Ḫaṭā (şimâlî Çin)'ya geçerek, Hanbalık (Pekin)'a vardı. Çin'de siyâsî havanın kararmakta olduğunu anlayarak, vatanına dönmeğe karar veren İbn Baṭṭūṭa'yı, gittiği yollardan dönmek üzere, 748 (1347) başında Ẓafār (Yemen'de) limanında ve Irak-Suriye, Mısır üzerinden geniş bir kavis çizdikten sonra, 749 şâbânında (teşrin I. 1348) Mekke'de görüyoruz. Buradan İskenderiye'ye gitmiş, deniz tarikı ile Fas'a vararak, Sultan Abū 'Inān tarafından kabûl olunmuş idi (şâbân 750 = teşrin I. 1349). Fakat İbn Baṭṭūṭa'nın seyahat hevesi, daha doğrusu, bütün islâm âlemini görmek iştiyâkı henüz hızını kaybetmemişti. Cabal al-Fatḥ (Cebel-i Târık)'ten İspanya'ya geçti; Endülüs'ün başlıca müslüman şehirlerini dolaştı. Dönüşte Atlas sâhillerini ve pek medhettiği Merâkeş'i gezdi; nihâyet müslümanların bulunduğu son ülkeyi de gözden geçirmek maksadı ile Sahrây-i Kebîr'e yöneldi. Sudan'a, Nijerya boyuna kadar uzandı. Malli'ye, Timbukta'ya uğradı: 1353 sonlarına doğru seyahatini bitirmiş ve şüphesiz emeline kavuşmuş olarak Fas'a döndü.

İbn Baṭṭūṭa bu sırada 49 yaşında idi. 770 (1369)'te öldüğüne göre (*al-Durr al-kamina*, III, 480), daha bir müddet seyahatlerine devam edebilirdi. Buna lüzûm hissetmeyişinin sebebi her hâlde onun nazarında artık görülmeğe değer yer kalmamış olmasıdır. Filhakika 29 sene boyunca, türlü meşakkate göğüs gererek, islâm âlemini dolaşan İbn Baṭṭūṭa'nın ileri hamlesini kesen, onu geri dönmeğe zorlayan tek âmilin islâmiyetin coğrâfî sınırları olduğu sarâhat ile görülmektedir.

2. *Tuḥfat al-nuzzār fī ġarā'ib al-amṣār va 'aǧā'ib al-asfār* unvanını taşıyan, fakat, daha ziyâde kısaca *Riḥla* (*Siyāḥat-nāma*) adı ile mârûf olan kitap bizzat seyyahın kaleminden çıkmış günlük notlar mecmûası olmayıp, hâtıralarını, Sultan Abū 'Inān'ın arzûsu ile, tanınmış âlimlerden İbn Cuzayy al-Kalbī (Brockelmann, *GAL*, II, 246; *Suppl.*, II, 377)'ye imlâ ettirmesinden meydana gelmiştir. Esâsen İbn Baṭṭūṭa biri Hindistan'da Kūl'de soyulduğu zaman, diğeri Kalikut'ta gemisinin batması yüzünden (trk. trc. II, 176, 217), notlarının hiç olmazsa mühim bir kısmını kaybetmişti. İbn Cuzayy, önsözünde belirttiği gibi, seyyahın anlattıklarını hemen-hemen aynen, fakat sâde ve akıcı bir üslûp ile nakletmekle berâber, kendinden de bir çok parçalar ilâve etmekten geri kalmamıştır. Muharrir İbn Baṭṭūṭa'nın rivâyetlerine, münâsebet düştükçe, başka hikâyeler eklemiş, bilhassa uzun sahifeler ayırdığı İskendirye, Şam, Bagdad, Kahire, Mekke ve Medine gibi meşhûr islâm şehirleriniu tasvirleri fasıllarına tanınmış şâirlerden kıt'alar almış, aynı zamanda, isim zikrederek, başta İbn Cubayr olmak üzere, al-Bakrī, Ḳurṭubī, Azraḳī v.b. faydalanmış, Maldiv adaları bahsinde görüldüğü vecihle, me'haz göstermeksizin, Sulaymān Sīrāfī'den ve ihtimâl Mas'ūdī ve Bīrūnī'den seyyahların eserlerinden, *Fażā'il al-Dimaşḳ* gibi risalelerden çok istifâde etmiştir (krş, Janssen, *Ibn Batouta*, s. 109). Böylece bir çok ilâvelerde kaynak vermemek keyfiyeti ile birlikte, seyyahın yer-yer, her hâlde dinleyenler ve okuyanların ilgisini arttırmak düşüncesi ile, mübâlegalar yapması (msl. Nil nehrinde 32.000 gemi) bâzı bölgeler hakkında işittiklerini veya daha eski kitaplardan okuduklarını, şahsen şâhid olmuş gibi, nakletmesi *Sayāhat-nāma*'nin mevsûkiyeti husûsunda şüpheler uyanmasına sebep olmuş idi. Bir kısım tetkikçiler, muayyen noktalarda, bu şüphelerin ne kadar haklı olduğunu göstermişlerdir: Volga nehrinin şimâl mecrâsına dâir mâlûmatın İbn Faḍlān, İṣṭaḫrī, İbn Ḥavḳal, Abu Ḥāmid al-Māzinī gibi eski arap coğrafyacı ve seyyahlarınının kayıtlarından alındığı ve Bulgar şehri ile „Karanlıklar memleketine seyahat" in tamâmiyle uydurma olduğu tesbit edilmiştir (*JRAS*, 1929, 791—800). İbn Baṭṭūṭa'nın, bir defa Çin'e giderken, 1346'ya doğru, bir defa da Çin'den dönüşte, 1347/1348 sıralarında, Sumatra hukümdârı Malik al-Ẓāhir Muḥammed ile görüştüğü, hattâ oğlunun düğününde bulunduğu iddiası sultanın 1326 (12 zilhicce 729) senesinde öldüğünü bildiren mezar kitâbesinin âhiren ortaya çıkması ile (*JA*, 1918, XI, 474 v. d.), hakikatle tezat teşkil etmiştir. Pekin hâtıraları arasında, kaganın Fīrūz adlı amca-zâdesi ile mücâdelesine, bu esnâda maktûl düşen kaga[illegible] için yapılan büyük merâsime ve devlet merkezinin Karakurum'a nakline dâir (trk. trc. II, 217 v. d.) tafsilât da, Çin moğulları tarihinde Fīrūz adlı bir kimsenin mevcut bulunmadığı ve Karakurum'un ancak Togan Timur'un ölümünü müteâkip, 1371'de pâyitaht ittihaz edildiği elde mevcut vesikalar ile sâbit olduğundan (H. A. R. Gibb, *Ibn Batutta*, s. 373), tarihî hakikate aykırıdır. İbn Baṭṭūṭa'yı tenkit edenlerden Yule ve G. Ferrand, Çin'de tâkip edilen yolun bildirilmemesine ve coğrâfî izâhatın son derece umûmî ve o nisbette kifâyetsizliğine binâen, onun Çin'de Zaytun ve Kanton limanlarından dışarı çıkmadığına hükmetmektedirler (Janssen, *ayn. esr.*, s. 102). İbn Baṭṭūṭa'nın İstanbul seyahati de, aynı şekilde inandırıcı delillerden mahrûm gibi görünüyor. Zîra yüzlerce yabancı ismi ve bilmediği dillerden işittiği cümleleri hıfzedebilecek kudrette sağlam bir hâfızaya mâlik olan İbn Baṭṭūṭa, İstanbul'da mülâkatlar yaptığını ileri sürdüğü imparator Andronikos III. ile münzevî sâbık imparator Andronikos II.'un adlarını bâm-başka vermekte (Takfūr b. Cureīs), üstelik Bizans menbâlarınca şubat 1332'de öldüğü bildirilen bu sâbık imparatoru, en aşağı üç sene sonra, yâni 1334/1335'te, gördüğünü iddia etmekte (krş. nşr. Defrémery-Sanguinetti, II, önsöz XI), burada, pek zayıf bir ihtimâl ile kronoloji hatâsı olsa bile bu seyahat münâsebeti ile bahis mevzûu edilen ve grek prensesi, Özbeg Han'ın zevcesi Beylon Hatun, ne de böyle bir evlenme meselesi başka hiç bir kaynaktan tahkik olunamamaktadır. Aynı zamanda mechul bir iki isimden başka takip ettiği yol cedveli ve onun teferrüâtı ile hoşlandığı yol mâcerası mevcut değildir. Bu nokta-i nazar şarkî Anadolu seyahati hakkında da ileri sürülebilir: İbn Baṭṭūṭa'yı Milâs'tan sonra bir hamlede Konya'da, sonra Erzurum'a kadar, yukarıda zikrettiğimiz şehirlerde görüyoruz. Bunlara dâir izâhat da kıymetsiz, umûmî sözlerden ibârettir. Hâlbuki o asırda bu şehirlerin Anadolu'nun mühim kültür merkezleri, güzel ve ihtişamlı âbideleri kucaklayan büyük beldeler olduğu düşünülürse, msl. Geyve'den Göynük'e gidişini sahifelerce hikâye eden seyyahın bu mahdutluğu, hele Erzurum'dan yola çıktığı günün akşamı Birgi (!)'ye muvâsalat ettiklerini söylemesi, eserin türkçe mütercîminin zannı ile metinde eksiklikten (I, 329) ziyâde P. Wittek'in düşündüğü gibi (*Menteşe beyliği*, sayı 65, not. 213), seyyahın, o fasılda sâdece duyduklarını nakletmiş olması ile izah kabil olsa gerektir. Mamafih bu nevi haberlerden, dâimâ kronoloji göz önünde tutulmak şartı ile, faydalanmakta mahzûr olmamak lâzım gelir. Nitekim gerek İstanbul, gerek Anadolu ve uzak şark bahisleri en modern eserlerde (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu*

beylikleri, 1937 ve 1945, Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946,) tereddütsüz kullanılmış ve Pekin'deki cenâze alayının hakikaten kaganlara mahsus merâsim olduğu da kabûl edilmişti (Janssen, *ayn. esr.*, s. 101).

3. Moğul-Ḫvārizmşāhlar mücâdelesinde Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh'ı babası ile karıştırmak, Parvāna Mu'īn al-Dīn'i Sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳūbād'ın oğlu göstermek, bir iki ırmak ve göl hakkında yanlış bilgi vermek kabilinden kolayca fark edilir hatâlardan sarf-i nazar, seyahatnâmenin diğer tarafları birinci derecede ehemmiyetli mâlûmat ile doludur. Coğrafya bakımından, İbn Baṭṭūṭa'nın Sudan, ve Nijerya bölgesinin hakikî kâşifi sayıldığını, Zengibar, Hindu-Kuş, İndüs, Maldiv adaları, Sumatra'ya dâir satırlarının, kaptan Guillain, J. Wood, Haig, Pyrad de Laval, S. Hurgronje gibi garplı seyyah ve mütehassıslarca tasdik edildiğini, Volga kenarındaki Saray (Saray Derge) şehri hakkındaki tasvirlerinin muahhar arkeolojik araştırmalar ile te'yit olunduğunu (*Belleten*, sayı 19, s. 424 v.d.) kaydedelim.

Tarih bakımından ise, evvelâ, Sudan'a âit notlar ile oradaki zenci Manding devleti unutulmaktan kurtulmuş, ikincisi, Hindistan faslında, *Tārīḫ-i fīrūzşāhī*, *Tārīḫ-i fīriştah*, *Ḥabīb al-siyar* ve diğerleri gibi kaynak eserler ile müşterek noktalar gösteren, fakat siyâsî vukuâttan başka icraât, ictimâî tabakalar, an'ane cihetlerinden onlar ile mukayese edilemiyecek nisbette teferruâtlı izâhat ile Dehli sultanlığı tarihi canlandırılmıştır. Dehli'nin Ḳuṭb al-Dīn Aybek tarafından zaptından Muḥammed Ṭuġluḳ Şāh'ın ölümüne kadar, bilhassa bu sonuncu üzerinde durularak, Hindistan tarihinin ibret dolu bir sahifesi ebedîleştirilmiştir. Deşt-i Kıpçak hukümdârı Özbeg Han ve merâsimleri, âdetleri, hâtunları hakkında uzun tafsilât veren İbn Baṭṭūṭa'nın, Mâvrâünnehr'de, yine bir müddet yanında bulunduğu Tarmaşirin'e, ona karşı isyanların sebep ve neticelerine ve Tarmaşirin'in âkıbetine dâir haberleri, hiç bir yerde rastlanmayan meraklı safhalar gösterir (krş. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, s. 184 v.d.; Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 61 v.d.).

Siyāḥat-nāma'de ayrıca yukarıdakiler kadar orijinal, yâni yegâne mehaz vasfında olmamak üzere, Abū Yaḥyā (Banī Ḥafş'tan), Malik Nāṣir b. Ḳılavūn, Abū Ġura oğulları, Lûristan atabeyleri, İncu-oğulları, İlhanlılar, Çoban-oğulları, Artukluların İlgâzî şûbesi, Fas'ta Banī Marīn Asya'nın diğer muhtelif yerlerindeki melikler, vâliler, emîrler ve bütün bunların maiyetlerindeki kumandanlar, etrafındaki ilim, din adamları, askerî, idârî teşkilâtları, resmî ıstılahlar hakkında mâlûmat vardır.

Anadolu'ya gelince, 'Alâi İya'de Karamanoğlu Yusuf Bey, Antalya'da Teke oğlu Hızır Bey, Eğridir'de Dundarbey-oğ'u Abū İsḥāḳ, Gülhisar'da Mehmed Çelebi, Denizli'de Yınanç Bey, Tavas'ta İlyas Bey, Milâs'ta Menteşeoğlu Orhan Bey; Birgi, Ayaslug, İzmir'de Aydın-oğlu Mehmed Bey ve evlâtları Hızır ve Umur beyler, Manisa'da Saruhan, Bergama'da Yahşi ve Balıkesir'de Demurhanlar, Kastamonu'da ve Sinopta Süleyman Paşa ve İbrahim beyler, Lârende'de Karaman-oğlu Bedreddin, Sivas'ta 'Alā' al-Dīn Ertena tanıtılmıştır. İbn Baṭṭūṭa, „Bursa sultanı" ve „belde, emvâl ve askerce türkmen hükümdarlarının en büyüğü" diye takdim ettiği „Orhan b. Su'tan Osmancık" 'a mümtaz bir mevkî ayırmış, zevcesi Nilüfer (bu isim yanlış okunma neticesi metinlerde Beylun şeklinde gösterilmiştir) Hâtun ile konuşmuş ve Osmanlı imparatorluğunun temel atıcılarından biri olan Orhan Gâzî'nin 100'e yakın ka'esi bulunduğundan kendisinin durup dinlenmeksizin kalelerini teftiş ile meşgûl olup, dâimî cihad üzerine olduğundan sitâyiş ile bahsetmiştir. Anadolu'ya dâir haberleri arasında a'âka çekenlerden biri *aḫī*'ler Labsidir. İbn Baṭṭūṭa, ictimaî olmak üzere, çifte gâye ile kurulmuş olan bu gençlik teşkilâtının nizam ve icâpları, her şehirde rastlanan zâviyeleri, askerî şeflerin memlekette büyük bir itibâra sâhip bulunan bu *aḫī*'lerden seçildiği hakkında mâlûmat vermiştir (M. Cevdet, *Zayl 'alā faṣl al-aḫiyat al-fityān al turkiya fī rilat İbn Baṭṭūṭa*, İstanbul, 1350).

4. *Sayāḥat-nāma*, ihtivâ ettiği yemek, içmek, giyim, âletler ve âdetlere müteallik etnoloji ve folklor mâlzemesinden başka, X V. asrın ilk yarısında islâm âlemi iktisâdiyât, san'at ve münâkalâtını tetkik edecekler için bir hazîne değerindedir. Kervan menzillerinden itibâren büyük kara ve deniz yollarından, uğrak mahallerinden bahsedilmiş, Atlas okyanusu ile Japon adaları arasındaki geniş sâhada mevcut ticâret merkezleri, limanlar hakkında tafsilât verilmiş, buralarda hangi milletlerin ne gibi metâlar üzerinde ve ne nisbette ticâret yaptıkları, her bölgenin zirâî ve sınâî istihsâlâtı, ne gibi maddeler ihrâc veya idhâl olunduğu anlatılmış, muhtelif memleketlerdeki çeşitli tedâvül vâsıtaları ve türlü ağırlık ölçüleri husûsunda izahlarda bulunulmuştur. Her memleket sikkesi ve ağırlık ölçüsünün Fas'taki karşılıkları ile mukayese edilmesi, değerlerinin tesbitini mümkün kıldığından dolayı, eseri bir kat daha kıymetlendirmektedir. *Siyāḥat-nāma* o zamanki islâm dünyasının etnik vaziyeti hakkında az-çok bilgi edinilmesine de hizmet ediyor. Seyyah gezip-gördüğü yerlerdeki kavimleri ekseriyâ etraflıca tanıttığı için, türklerin, iranlıların ve arap kabilelerinin nerelere kadar yayıldıkları, bununla muvâzî olarak türkçe, arapça ve farsçanın konuşulduğu bölgelerin tâyini kabil olmaktadır. Kezâ devrin büyük şeyhleri, velilerinden başka sünnîlik, şi'ilik ve şûbelerinin, Mûtezile'nin işgâl sâhaları, mücâdeleleri ve şâfi'îliğin hisse-dilir üstün mevkii husûsunda da fikir almak mümkündür.

5. *Sayāḥat-nāma*'nin İbn Cuzayy al-Kalbî tarafından, imlâ tarikı ile, yazılması 756 (kânun I. 1355)'da hitâma ermiş olup, muharririnin el-yazısı nüshası Paris, Bibliothèque Nationale'de mahfûzdur (evvelce bilinen fragmanları, hulâseları, muhtelif garp dillerinde kısmî neşirleri için bk. Defremery-Sanguinetti, I, önsöz; Janssen, *ayn. esr.*, s. 7—9; Brockelmann, *GAL*, II, 256 ve *Suppl.*, II, 365 v. d.). Bu nüsha esâs olmak üzere arapça metni fransızca tercüme yan-yana, ilk tam ve muntazam neşri C. Defrémery-Sanguinetti tarafından, yapılmıştır (Paris, 4 cild, 1853—1858). Bu neşirden Mehmed Şerîf Paşa'nın yaptığı noksansız türkçe tercümesi, üslûp bir az eskimiş olmakla berâber, kolaylık ile istifâde edilebilecek yegâne kitaptır. Paris neşrinin arapça metni üç defa Mısır'da tab'olunmuş (sonuncusu 1322'de) ve M. Hussain'ın ordu diline tercümesi de 1898'de Lâhor'da basılmış'ır.

Bibliyografya: C. Defrémery ve B. R. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah texte arabe, accompagne d'une traduction* (Paris, 1853—1858), I—IV; Mehmed Şerîf, *Seyahatnâmeci İbn Baṭṭūṭa* (İstanbul, 1333—1335), Fihrist, (1338—1340); İbn Ḥacar al-'Aşḳalānī, *al-kāmina* (Haydarâbâd, 1349), II; Gabriel Ferrand, *Malaka, le Malayū et Malayūr*, (*JA*, Paris, 1918), XI; Hans von Mzik, *Die Reisen des Arabers Ibn Batuta durch Indien und china* (*Bibl. denkwürdiger Reisen*, 1911) V; W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927); Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927); S. Janicsek, *Ibn Battuta's journey to Bulgar. Is it a Falsification* (*JRAS*, 1929); Yusuf Elyan Serkis, *Mu'cam al matbū'āt al-'arabiya* (Mısır, 1346); Aldo Mieli, *La science arabe* (Leiden, 1938); P. Wittek, *Menteşe beyliği* (trk. trc. O. Ş. Gökyay), Ankara, 1944; Z. V. Togan-Ali Genceli, *X.—XV. asır Asya tarihi haritası* (İstanbul, 1941/1942); ayn. mll., *Umumî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I; Ch. Dihl- L. Occonomos, R. Guilland- R. Grousset, *L'Europe orientale de 1081 à 1453* (*Histoire générale de Glotz*, Paris, 1945, IX[1]); Y. H. Bayur, *Hindistan tarihi* (Ankara, 1946), I; M. F. Köprülü, *Altın Ordu devrine âit araştırmalar* (*Belleten*, sayı 19, Ankara, 1941); C. Brockelmann, *GAL* ve *Suppl.* (Leiden, 1939); Herman F. Janssen, *Ibn Batouta "Le voyageur de l'Islam„ 1304-1369* (Bruxelles, 1948). (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

İBN AL-BAVVĀB. [Bk. İBNÜLBEVVÂB.]

İBN BEDRŪN. [Bk. İBN 'ABDŪN.]

İBN BERRÎ. İBN BARRÎ, ABU 'L-ḤASAN 'ALĪ B. MUḤAMMED B. 'ALĪ B. MUḤAMMED B. AL-ḤUSAYN AL-RIBĀṬĪ (1261?—1333?) arap lisan âlimi. Tāza'de doğmuş ve orada defnedilmiştir. Bâzıları mezarının Fas'ta olduğunu söylerlerse de, doğru değildir. İslâm ilimlerinde vâsî mâlûmat sâhibi olan Ibn Barrī bilhassa *Kur'an*'ın muhtelif kırâat tarzları hakkında üstad tanınmış olduğu gibi, *al-Durar al-lavāmī'* adındaki eseri şimâlî Afrika'da *Âcurrūmīya* derecesinde mârûftur. Bir müddet *'adl* („tezkiye nâibi") hizmetinde bulunduktan sonra, kadılık eden ve hocasını böyle bir mevkîde görmekten müteessir olan bir talebesinin tavsiyesi üzerine, Tāza'de tahrirât divanına (*dīvān al-inşa'*) me'mûr edildi ve vefatına kadar bu vazifede kaldı. Eserlerinin yalnız ikisi bize kadar gelmiştir: 1. Recez vezninde yazılmış olup, harflerin mahreclerinden bahseden *Fī mahāric al-ḥurūf* unvanlı 32 beyitlik risâle (Berlin, *Verzeichnis*, nr. 548) ve 2. 159 (775/776) veya 169 (785)'da vefat eylemiş olan Nāfi' b. 'Abd al-Raḥmān b. Abī Nu'aym al-Madanī tarzında, *Kur'an* kırâatine dâir, *racaz* vezninde 242 beyitten müteşekkil *al-Durar al-lavāmī' fī aṣl maḳra' al-imām Nāfi'* unvanlı manzûme. 697 (1298) senesinde ikmâl edilmiş bulunan bu eser Kahire ve Tunus'ta, *Kur'an* kırâatine dâir risâleleri ihtivâ eden mecmûalar içinde, bir çok defâlar neşredilmiştir.

Bibliyografya: İbrâhim b. Aḥmed al-Mārigni al-Tūnisi, *al Nacūm al-ṭavāli' 'ala 'l-durar al-lavāmi'* ... (Tunus, 1322), s. 231; Brockelmann, *GAL*, II, 248 v.d; *Suppl.*, II, 350. (MOH. BEN CHENEB.)

İBN BERRÎ. İBN BARRÎ ABŪ MUḤAMMED 'ABD ALLĀH B. BARRĪ B. 'ABD AL CAEBĀR B. BARRĪ AL MAḲDİSĪ AL-MİṢRĪ (1106—1187), arap gramerci ve dilcisi olup, 5 receb 499 (13 mart 1106)'da Şam'da doğmuş ve 27 şevvâl 582 (9 kânûn II. 1187)'de Kahire'de vefat etmiştir. Lisan ilminde fikirleri düstûr gibi kabûl olunan meşhûr bir üstaddır. *Lisān al-'arab* müellifi ondan pek çok iktibasta bulunmuştur; bâzıları kendisini „gramercilerin sultanı" addetmeğe kadar varırlar. Muallimleri arasında gramer âlimi Abū Bakr Muḥammed b. 'Abd al-Malik

Şantarīnī, Abū Ṭālib ʿAbd al-Cabbār b. Muḥammed b. ʿAlī al-Maʿāfirī al-Ḳurṭubī, Abū Ṣādiḳ al-Madīnī, Abū ʿAbd Allāh al-Rāzī v.b. zikredilir. Talebelerinin en değerlisi Abū Mūsā ʿİsā b. ʿAbd al-ʿAzīz al-Cazūlī 'dir. İbn Barrī şu eserleri te'lif etmiştir: 1. *Kitāb al-tanbīh va 'l-īżāḥ ʿammā (ʿalā mā) vaḳaʿa min al-vahm fī kitāb al-şiḥāḥ*, al-Cavharī 'nin lugatine yaptığı ilâve ve tashihler. VḲŞ maddesi üzerinde çalıştığı sırada vefat ettiği ve eserinin ʿAbd Allāh b. Muḥammed b. ʿAbd al-Raḥmān al-Basṭī tarafından ikmâl edilmiş olduğu anlaşılıyor (Derenbourg, *Mss. ar. de l'Escurial*, nr. 585); 2. *Ḥavāşī ʿalā 'l-maʿarrab* al-Cavāliḳī 'nin yabancı asıldan arapçaya giren kelimeler lugati üzerine tenkit ve ilâveleri ihtivâ eder (*ayn. esr.*, nr. 772, 5); 3. *Kitāb ġalaṭ al-żuʿafāʾ min al-fuḳahāʾ* fakîhlerin vaz'ettikleri yeni kelimeleri ve yaptıkları hatâları toplayan bir eserdir. Ch. C. Torrey tarafından *Oriental. Stud. Th. Nöldeke Gewidmet* (Giessen, 1906)'te neşredilmiştir; 4. *al-Ẕabb ʿan al-Ḥarīrī*, bu risâlede, İbn al-Ḫaşşāb 'ın şiddetli tenkitlerine karşı, Ḥarīrī 'yi müdâfaa etmektedir (1320 'de İstanbul 'da neşredilmiştir).

Brockelmann tarafından İbn Barrī 'ye atfolunan *ḫāl* kelimesinin muhtelif mânalarına dâir olup, *Lisān* 'da mezkûr bulunan 13 beyit S̱aʿlab (krş. Abū Hilāl al-ʿAskarī, *Ḳitāb al-ṣināʿatayn*, İstanbul, 1320, s. 335)'e âittir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt*... (Kahire, 1310), I, 268; al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire, 1321), I, 255; ayn. mll., *Buġyat al-vuʿāt* (Kahire, 1326), s. 278; Abu 'l-Fidāʾ, *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), III, 75; al-Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfiʿiya* (Kahire, 1324), IV, 233 v.d.; Brockelmann, *GAL*, I, 301 v.d.; *Suppl.*, I, 529 v.d.; *Tāc al-ʿarūs*, bk. *b r r*.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN BĪBĪ. [Bk. İBN BÎBÎ.]

İBN BÎBÎ. İBN BĪBĪ NĀṢIR AL-DĪN ḤUSAYN B. MUḤAMMED, Anadolu Selçukluları tarihi hakkında yazdığı eser ile şöhret kazanan XIII. asır iranlı müverrih ve edîbi. Hayatı hakkında tarihî kaynaklarda her hangi bir mâlûmata tesâdüf edilmeyen İbn Bībī, eserinin başında (bk. *al-Avāmir al-ʿalāʾīya*. Ayasofya kütüp., nr. 2985, s. 10, 7), kendisini Ḥusayn b. Muḥammed b. ʿAlī al-Caʿfarī al-Ruġadī olarak tanıtmakta ve muhtelif vesileler ile, ebeveyni hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, anası Bībī Munaccima, Nīşāpūr 'da şafi'iler reisi Kamāl al-Dīn Simnānī 'nin kızı ve ana tarafından da meşhûr fakîh Muḥammed b. Yaḥyā [b. bk.] 'nın torunudur. Nücûm ilminde geniş bilgi ve mahâreti olan İbn Bībī, uzun müddet Sultan Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh 'ın maiyetinde kalmış ve hizmet etmiştir. Anadolu Selçuklu devleti erkânından Kamāl al-Dīn Kāmyār, elçilik ile, Ahlat 'ı kuşatan Sultan Calāl al-Dīn 'in nezdine geldiği zaman (1229), onu tanımak fırsatını elde etmiş, Konya 'ya dönünce, Sultan ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳūbād I. 'a bu mâhir müneccimden, sitâyişle, bahsetmiştir (*al-Avāmir al-ʿalāʾīya*, s. 442, 3—12).

İbn Bībī 'nin babası Macd al-Dīn Muḥammed Tarcumān ise, „Kūr-i Surḫ sâdâtından ve Curcān mûteberânından" olup (*ayn. esr.*, s. 443, 10), Sultan Calāl al-Dīn zamanında, „Ṣāḥib dīvān Şams al-Ḥaḳḳ va 'l-Dīn" 'in (hiç şüphesiz ʿAlāʾ al-Dīn Cuvaynī 'nin dedesi Şams al-Dīn Muḥammed b. Muḥammed b. ʿAlī. Bk. Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihān-guşā*, nşr. M. Ḳazvīnī, I, 134 ve muḳaddima-i muṣaḥḥiḥ, s. ج - ز) yanında yetişmiş, iyi bir münşî olarak, şöhret kazanmıştır (*al-Avāmir al-ʿalāʾīya*, s. 10, 8—10). Karı-koca berâberce, maiyetinde bulundukları Calāl al-Dīn 'in 1231 ağustosunda, Āmid (Diyarbakır) önünde, Moğul kuvvetleri tarafından perişân edilişinden sonra, Dimaşḳ 'a gitmişlerdir. Kamāl al-Dīn Kāmyār 'ın ikazı üzerine, Bībī Munaccima ile alâkadar olan ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳūbād, al-Malik al-Aşraf (ölm. 635 = 1237)'ten karı ve kocanın Anadolu 'ya gönderilmesini ricâ etmiştir. Bunun üzerine Bībī Munaccima ve Macd al-Dīn Muḥammed Konya 'ya gelerek, Selçukluların hizmetine girmişlerdir (*ayn. esr.*, s. 442, 14—16).

631 (1233) yılında, Sultan Calāl al-Dīn 'e karşı müştereken savaşan al-Malik al-Aşraf ile ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳūbād 'ın araları bozulduğundan ve Bībī Munaccima 'nin, Selçuklu kuvvetleri 631 yılında Harput önünde savaşırken, Sultan 'ın yanında bulunduğuna (bk. *ayn. esr.*, s. 442. 17 v.d.) göre, İbn Bībī 'nin ebeveyninin Anadolu 'ya geçişi 1231—1233 yılları arasında olmuştur.

Bībī, ʿAlā al-Dīn Kayḳubād tarafından büyük bir itibar görmüş, kocası da „firāş-ḫāna-i ḫāṣṣ" müşrifliğine tâyin edilmiştir (*ayn. esr.*, s. 44, 11). İbn Bībī, anasının âkibeti hakkında başka bir şey söylememektedir. Fakat babasının Ġiyās̱ al-Dīn Kayḫusrav II. zamanında (634 = 1236—642 = 1244/45), tercümanlık vazifesine getirildiğini ve 670 (1272) yılı şâbânında (30/31, mart 1272) ölümüne kadar, muhtelif vesîlelerle bir çok hükümdarların nezdine gönderildiğini bildirmektedir (*ayn. esr.*, s. 482, 485, 542). — Ruġadī nisbesinin bizzat kendisine âit olduğu ve buna göre, Māzandarān 'da Ruġad 'da doğduğu kat'îyetle ileri sürülemiyecek olan İbn Bībī 'nin hayatı da, muhtemelen ebeveyninin mukadderâtına bağlı olarak, geçmiştir. Fakat gâyet

kuvvetli bir edebî kültür alarak yetiştiği an-
laşılan İbn Bībī, her hangi bir vesîle ile, ba-
bası gibi, mühim bir resmî vazifeye geçtiği
hakkında hiç bir şey söylemiyor. Bununla be-
râber İbn Bībī eserinin, sonradan adı bilinme-
yen bir müellif tarafından vücûda getirilen
(aş. bk.) *Muḫtaṣar* 'ında hem *Amīr Nāṣir al-*
Milla va'd-Dīn lekabı ile anılmakta, hem de
Mālik-i dīvān al-Ṭuġrā olarak gösterilmekte-
dir (*Hist. des Seldjoucides d'Asie Mineure*
d'après l'Âbrégé du Seldjouknameh d'Ibn Bibi,
nşr. Houtsma, Leiden, 902, s. 2, 196). Şimdi-
lik bu husûsu te'yit edebilecek diğer bir vesi-
ka elde bulunmamaktadır.

İşte İbn Bībī ve âilesi hakkında bildiklerimiz
bundan ibârettir. Yalnız meşhûr Selçuklu üme-
râsından Calāl al-Dīn Karatay 'ın 651 tarihli
bir vakfiyesinde, şâhidler meyânında müverri-
hin babası da bulunmakta ve imzâsından büyük
dedesinin Ḥasan adını taşıdığı öğrenilmektedir
(bk. Osman Turan, *Selçuk devri vakfiyeleri.*
III. Celâleddin Karatay vakıfları ve vakfi-
yeleri, *Belleten*, XII, 1948, s. 87). İbn Bībī 'nin
ele geçen yegâne eseri *al-Avāmir al-ʿalaʾīya*
fī'l-umūr al-ʿalāʾīya adını taşıyan Anadolu
Selçukluları taribidir. Şimdiye kadar ekseriyâ
al-Avāmir al-ʿalāʾīya fī'l-umūr al-ʿalānīya
veya *al-Avāmir al-ʿalānīya fī'l-umūr al-ʿalāʾīya*
(msl. bk. Storey, *Persian Literature*, II/2, s.
409; Duda, *ZDMG*, 1935, 14/89, s. 19) şek-
linde yanlış olarak okunan bu addaki iki ʿAlā-
ʾīya 'den birincisi Mogulların meşhûr devlet
adamı ve tarihçi ʿAlāʾal-Dīn Cuvaynī 'ye, ikin-
cisi ise ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳūbād 'a nisbeten kul-
lanılmıştır. Eserin te'lifini ʿAlāʾ al-Dīn Cuvay-
nī 'nin emrettiği ve ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳūbād 'a
tahsis olunan sahifelerin kitabın en mühim
kısmını teşkil ettiği göz önüne alınırsa, bu
husûsta şüpheye yer kalmaz. Filhakika İbn Bībī,
eserinin mukaddimesinde (bk. s. 11, 6) uzun-
uzun medhettiği ʿAlāʾal-Dīn ʿAṭā-Malik Cu-
vaynī 'nin kendisine, "Rûm„ ülkesinin fethin-
den başlamak üzere, Anadolu Selçuklularının
tam bir tarihini yazmasını emrettiğini anlat-
makta (ayrısa bk. s. 742, 13), fakat önceki bâzı
vekayii tahkik imkânını elde edemediğinden
ve „iḫtilāf-i aḳāvīl" den dolayı (bk. s. 11, 9),
ancak Ġiyās̱ al-Dīn Kayḫusrav I. devri ile ese-
rine başlamayı uygun bulduğunu söylemekte-
dir. Kılıç Arslan II. 'ın, oğlu Ġiyās̱ al-Dīn
Kayḫusrav 'i veliahd tâyininden ve az sonra
ölümünden (588 = 1192) itibâren, Anadolu Sel-
çuklu tarihini anlatmağa başlayan müellif, ʿAlāʾ
al-Dīn Kayḳubād I. devrine girdikten sonra,
geniş malûmat vermekte, muâsırı bulunduğu
bu hukümdar ve haleflerinin zamanına âit ve-
kayii, bütün tafsilâtı ile, anlatmaktadır.

İbn Bībī, ayrıca araya sıkıştırdığı bâzı diplomatik vesikalar ile de zenginleştirdiği eserini, Cimri hâdisesinden sonra, Malik Ġiyās̱ al-Dīn Masʿūd b. ʿİzz al-Dīn Kaykāvus II. 'un 679 (1280) 'da Anadoluya geçişi ve nezdine gittiği İlhanlı hukümdarı Abaka tarafından Harput, Malatya ve Sıvas bölgesinde hâkimiyetinin tanınması bahsi ile bitirmektedir.

İbn Bībī, 20 Zilhicce 680 (1 Nisan 1282)'de ölen Abaka 'yı (bk. B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leipzig, 1939, s. 76) henüz hayatta gösterdiğine, eserini kendisine sunmak üzere yazdığı ʿAlāʾ al-Dīn Cuvaynī, Abaka 'nın ölümünden az önce nekbete uğrayarak tevkif edildiğine (bk. Mirzā Muḥammed Ḳazvīnī, *Muḳaddima-i Cihān-guşā*, I,), ayrıca Ġiyās̱ al-Dīn Masʿūd II. 'un, zikretmediği çülûsu ise 25 Rabīʿ II. 680 (1281) tarihinde olduğuna göre (bk. *Dīvān-i Sulṭān Valad*, nşr. Kilisli Rifat, Ankara, 1941, s. 224), al-Avāmir al-ʿAlāʾīya 'yi 680 'den önce ve 679 yılı içinde bitirmiştir. Bu husûsta diğer bir kat'î delîl, onun, yakından tanıdığı ve görüştüğü Şams al-Dīn ʿOmar Ḳazvīnī 'den bahsederken, öldüğüne dâir en ufak hir îmâda bulunmamasıdır. (bk. s. 452, 617). Hâlbuki bu zâtın son zamanlarda Konya 'da meydana çıkarılan mezar kitâbesinde ölüm tarihi, 9 Zilhicce 679 (1 nisan 1280) olarak, görülüyor (bk. M. Zeki Oral, *Konya 'da tarihî mezartaşları, I. Anıt Dergisi*, 1949, s. 17). Bunlardan, İbn Bībī 'nin eserini 679 yılı içinde, fakat zilhicce ayından önce bitirdiği anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçuklu devletinin aşağı-yukarı bir asırlık tarihihi ihtivâ ettiği görülen al-Avāmir al-ʿalāʾīya 'de verilen mâlûmâtın burada tenkidî bir şekilde tahlîl edilmesine imkân yoktur. Fakat eser hakkında oldukça sarîh bir fikir edinilmesini kolaylaştırmak üzere, bâzı noktalar üzerinde durulabilir:

a. Evvelâ belirtilmesi gereken nokta İbn Bībī 'nin her hangi bir yazılı kaynağa baş-vurmamış olmasıdır. Filhakika, o eserini „gördüklerine ve işittiklerine„ göre yazdığını açıkça ifâde etmekte (s. 11, 11—12: az dīda-i muḥaḳḳaḳ va şunīda-i muṣaddaḳ; s. 742, 20: az şunīda va dīda), mevzûunu ilgilendiren her hangi bir yazılı kaynak adı vermemektedir. Bu husûs, müellifin içinde yaşamadığı devir hakkında verdiği mâlûmâtın değerini azaltmaktadır.

Filhakika eserin başlangıç kısmı tam mânâsı ile bir vekayinâme sayılamaz. Bu kısımda sarîh kronolojik mâlûmât bulunmadığı gibi, vukûâtın, tam ve râbıtalı bir surette, anlatılmasına itinâ edilmemiş (msl. Ġiyās̱ al-Dīn Kayḫusrav I. 'in 605 = 1208/1209 'teki Ermenistan seferinden hiç bahsedilmiyor. Krş. İbn al-ʿAdīm, *Histoire*

d'Alep, frns. trc. E. Blochet, Paris, 1900, s. 145; Akṣarā'ī *Musāmarat al-aḫbār*, nşr. O. Turan, Ankara, 1944, s. 32), hattâ inanılması güç anekdot mâhiyetinde bâzı hikâyeler kaydedilmiştir (msl. Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'in mâcerası gibi. Krş. Melioranskiy, *Selçuknâme, kak istoçnik dlya istorii Vizantii v XII i XIII vv = XII. ve XIII. asır Bizans tarihi kaynağı olarak Selçuknâme*), *Vizantiyskiy Vremennik*, I, 1894, s. 614). İbn Bībī, eserinin bu kısmı için, her hâlde kendi zamanında halk arasında yayılmış bulunan şifâhî rivâyetlerden faydalanmış olsa gerektir.

b. Eserin, 'Alā' al-Dīn Kayḳūbād ve halefleri zamanına âit kısmı ise, İbn Bībī'nin bizzat hâdiselerin şâhidi olması veya aynı devri idrak edenlerin bilgisinden faydalanması sebebiyle (msl. bk. s. 452, 14–15), husûsî bir değer taşımakta ve Anadolu tarihinin bu devresi için, hâlen elimizde bulunan, en mühim yerli kaynağı teşkil etmektedir. Bununla berâber bu kısımda da, bâzı mühim hâdiseler gereği gibi aksettirilmemiş, hattâ bazân hiç ele alınmamıştır. Bunu ancak müellifin şahsî ve ictimâî durumu ile izah etmek kabildir. Saray muhitine ve müreffeh bir hayat geçiren yüksek tabakaya mensûp olan İbn Bibī, eserini yazarken, Selçuklu hânedanına karşı duyduğu bağlılık ve minnet hislerinin te'siri altında her vakit bî-taraf kalamamıştır. Meselâ 'Alā' al-Dīn Kayḳūbād'ın, oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II. tarafından zehirletilmesinden (bk. Neg'dī, *al-Valad al-Şafīḳ*, Fâtih kütüp., nr. 4519, s. 299), yine bu hükümdarın Gürcü prensesi Tamara ile evlenmesinden (bk. Abū 'l-Farac, *Muḫtaṣar al-duval*, nşr. Ṣālḥānī, s. 447) hiç bahsetmemesi, ancak onun bu endişesi ile izah olunabilir.

c. Fakat şurasını da hatırlatmak gerekir ki, İbn Bibī, 'Alā' al Dīn Kayḳūbād'dan sonra, moğul tazyikı altında Selçuklu ülkesinin düştüğü kötü durumu, bâzı vesîlelerle belirtmekten çekinmemiş, zamanın hasretle andığı büyük hukümdarın ölümünü tâkip eden yıllarda „memâlik-i rûm" da fetret devri başladığından ve „ḳavā'id-i ravnaḳ-i salṭanat"'ın bozulduğundan bahsedebilmiştir (bk. s. 512 v.d.). Hattâ muhtelif kimselerin ağzından devrinin idârî ve siyâsî aksaklıklarını söyletmiştir (msl. bk. s. 525, 531).

d. İbn Bībī, karşımıza her şeyden önce, müverrih olarak değil, ancak her edîp hüviyetiyle çıkmaktadır. Onun ehemmiyet verdiği ve gayretini teksif ettiği nokta, vekayiin bütün tafsilâtı ile izahı değil, onların tasannûlu bir üslûp ve edebî bir kisve içinde okuyucuya arzedilmesidir. Nitekim, bahsettiği bir çok hâdiselerin tarihini bile bildirmeği ihmâl ettiği hâlde, Selçuklu sultanlarının ağzından, Şark-İslâm edebiyatında asırlardan beri mâlûm olan mevzuları ihtivâ eden, uzun ve inanılması güç nutuklar nakletmektedir. Meselâ Kılıç Arslan II.'ın, ölümünden önce, veliahdı Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'e verdiği nasihatler gibi. İbn Bībī, bu nasihatleri eserin sonunda, hemen-hemen aynen, 'İzz al-Dīn Kaykāvus II. tarafından oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd'a verdirmektedir (bk. s. 736 v.d.).

e. Son olarak, işâret edilmesi gereken bir nokta da, İbn Bībī'nin sık-sık kronolojik hatâlara düşmesidir. Bu husûsta iki misal verelim: 675 (1276/1277)'te vukûa gelen Hatır-oğlu isyanı (bk. Adnan Erzi, *Belleten*, XIII, 1949, s. 192), 665 (1266/1267)'te gösterilmiş (krş. *al-Avāmir al-'alā'īya*, s. 666), küçük Ermenistan kıralı I. Hetum (1226–1269) yerine dâimâ Leon'dan bahsolunmuştur. Bunlara rağmen, *al-Avāmir al-'alā'īya*'nin, Selçuklular zamanının, gerek siyâsî ve gerekse ictimâî tarih bakımından, en mühim kaynağı olduğu muhakkaktır.

al-Avāmir al-'alā'īya, her nedense çok yayılmamış ve ancak mahdut sayıda müverrihler tarafından faydalanılmıştır. Bunlar arasında bilhassa Müneccim-başı Ahmed Efendi zikre şâyândır (bk. *Cāmi' al-duval*, I, Bayezid Umûmî kütüp., nr. 5019, s. 1155 v.d.).

al-Avāmir al-'alā'īya'nin, şimdiye kadar, yalnız bir nüshası ele geçmiştir. Ayasofya kütüp., nr. 2985'te mukayyet olan bu nüsha, İbrāhīm b. 'İsmā'īl b. Abī Bakr al-Ḳayṣarī tarafından, Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav III.'in hazînesi için, istinsah edilmiştir. Zahriye'de bulunan „Ḫidmat al-'Abd al-Aṣġar al-Ḥusayn b. Muḥammed al-Munşī al-Ca'farī" kaydı, nüshanın bu hukümdara takdim edilmek üzere, bizzat müellif tarafından, yazdırıldığını gösteriyor (Nüshanın tavsifi için bk. F. Tauer, *Les Manuscrits persans historiques des Bibliothêques de Stamboul*, *Archiv Orientalni*, 1932, IV, nr. 477). Ali Emîrî, kendisinde de bir nüshanın bulunduğunu yazıyor (bk. *Osmanlı vilâyât-i şarkiyyesi*, İstanbul, 1918, s. 56, nr. 2). Fakat hâlen Millet kütüp.'de kayıtlı olan bu nüsha, Ayasofya'daki nüshanın muahharen yapılmış bir kopyasıdır. Nitekim 1922'de, yine Ayasofya nüshasından yapılmış bir kopye, Paris'te Bibl. Nationale'de bulunmaktadır (bk. E. Blochet, *Catalogue des Manucrits persans*, IV, 2310). *al-Avāmir al-'alā'īya*'nin, daha müellifi hayatta iken, te'lif edilmiş bir *Muḫtaṣar*'ı vardır (nşr. Houtsma, s. 2,7'de, İbn Bibī hakkında söylenen „dāmat faża'iluh" duâsı bunu açıkça gösteriyor. Bu *Muḫtaṣar*'da esâs metinde bulunan mâlûmât, büyük bir dikkat ve itinâ ile, hulâsa edilmiş, eserin tarihî muhtevâsı, bâzı istisnâlardan sarf-i nazar, hemen-hemen aynen nakledilmiştir; fasıl başlıkları aynen İbn Bībī'deki gibidir. Yalnız noksan olan ve hepsi 28'i bulan fasıllardaki mâlûmât, yerine göre, diğer fasıllara dağıtılmış, 'Alā' al-Dīn Cuvaynī'ye âit parçalar da çıkarılmıştır. Bununla berâber, fazla olarak, bâzı vak'aların tarihi ilâve edilmiştir. Bu bakımdan, eser husûsî bir kıymet taşımaktadır.

Eserinin sonunda dahi İbn Bībī'ye her hangi bir ilâve yapmağı düşünmemiş olan müellif, bir münâsebet ile, Ṣāḥib Faḫr al-Dīn 'Alī'den bahsederken, „hâlen memleketin hâkimidir" dediğine göre (nşr. Houtsma, s. 283, 16; krş. *al-Avāmir al-'alā'īya*, s. 617, 4), hulâsasının te'lif tarihi için „terminus post quem" olarak, bu vezîrin ölüm yılı olan 687 (1288) yılı (krş. Aḳsarā'ī, *Musāmarat al-aḫbār*, s. 150); fakat mezar kitâbesinde 684 tarihi var (bk. Cl. Huart, *Epigraphie arabe d'Asie Mineure*, Paris, 1895, s. 78); yine eserin sonunda Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd II.'un Anadoluya geçişini anlatırken: — „al-ḥālatu hāzihi sulṭān-i Rūm ast." — dediği göz önüne alınırsa (ki İbn Bībī'de: s. 736, 2–4 bu ibâre yerine sâdece „Valī'ahd-i salṭanat va ḫalīfa-i mamlakat" deniliyor), „terminus ante quem" olarak 25 rebiyülâhır 680 tarihi tesbit edilebiliyor.

Müellife gelince, tarihçilerimiz arasında bunun İbn Bībī'nin kardeşi Nāṣir al-Dīn Yaḥyā olduğu kabûl edile-gelmiştir (msl. bk. Fuad Köprülü, *Belleten*, 1943, VII, 388 v.d.; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, İstanbul, 1944, I, 9). Bu husûsta ist'nad edilen yegâne delîl, eserin mukaddimesidir. Fakat bundan, hulâsayı yapanın Nāṣir al-Dīn Yaḥyā olduğu neticesini çıkarmak imkânsızdır. Çünkü müellif mukaddimede açıkça „bâzı dostlarının" Nāṣir al-Dīn Yaḥyā b. Muḥammed al-Ma'rūf bi- İbn al-Bībī'nin yazdığı „'adīm al-naẓīr va faḳīd al-miṯl" bir eser olan *Salçuḳ-nāma*'nin „kibar-i ḥacm"'inden şikâyet ettiklerini, bunun üzerine, „ḳillat-i biżā'at'ına rağmen kitabı kısaltarak, kolayca anlaşılabilir bir hâle getirdiğini söylüyor (nşr. Houtsma, s. 2, 3–12). İbn Bibī'nin, ebeveynine tahsis ettiği fasla tekabül eden kısımda ise, — „ẕikr-i vālid va vālida-i mu'allif-i aṣl-i ān (īn) muḫtaṣar amīr Nāṣir al-Dīn" başlığını koyuyor ve „vālida-i o ..." — diye söze başlıyor (s. 196 v.d.). Bu kayıtlar ile, Nāṣir al-Dīn Yaḥyā'nın, *Muḫtaṣar*'ın değil, doğrudan doğruya *al-Avāmir al-'alā'īya*'nin müellifi olduğu, sarîh bir surette, ifâde edilmiş oluyor. Buna nazaran, ortada her hâlde bir istinsah yanlışlığı vardır ve Nāṣir al-Dīn lekabını alması kabil olan Ḥusayn (İbn Bībī)'in adı elde yalnız bir nüshası bulunan *Muḫtaṣar*'ın mukaddimesine, bir yanlış okuma neticesinde, Yaḥyā olarak geçmiştir. Bu husûs, kalligrafik bakımdan da mümkün görünmektedir (Eserin Ayasofya nüshasının başında al-Ḥusayn, Yaḥyā okunabilecek şekilde „احسى" yazılmıştır). *Muḫtaṣar*'ın müellifi hakkında ise, şimdilik hiç bir şey bilmiyoruz (yukarıda ileri sürülen mütâleayı te'yid eden diğer bir kayıt İbn Bībī'nin, bir vesîle ile, babasından bahsederken (bk. s. 485, 18) kullandığı „padar-i banda" kelimelerinin *Muḫtaṣar*'ın müellifi tarafından hazfedilmesi ve sâdece Macd al-Dīn'in bırakılmasıdır (bk. nşr. Houtsma, s. 221, 6). Eğer, şimdiye kadar zannolunduğu gibi, her iki müellif arasında kardeşlik ilgisi bulunsaydı „padar-i banda" ibâresi *Muḫtaṣar*'dan çıkarılmazdı.

Muḫtaṣar'ın yegâne nüshası Paris'te, Bibl. Nationale'de, bulunmaktadır (bk. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits persans*, 1905, I, 439; Storey, *Persian Literature*, 1936, II/2, s. 409 v.d.). Bu yazmayı ilk defa tanıtan Ch. Schefer, Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I. ve Rukn al-Dīn Sulaymān-şāh II. zamanına âit kısımlarını fransızca tercümesi ile neşretmiştir: *Quelques chapitres de l'abrégé du Seldjouk Nameh composé par l'émir Nassir Ed-din Yahia. Recueil de Textes et Traductions puplié à l'occasion du VIIIe Congrés International des Orientalistes tenu à Stockholm en 1889* (*Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes*, Paris, 1889, III. série, V — VI, 3–102). Houtsma ise metnin tamamını, *Recueil de Textes relatif à l'histoire des Seldjoucides*'in IV. cildi olarak, istifâdeye arzetmiştir: *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjouknameh d'Ibn-Bibī. Texte persan puplié d'après le Ms. de Paris.* (Leide, 1902). Eserin türkçe tercümelerinden M.Nuri Genc-Osman'ınki de yayınlanmış bulunuyor: *Anadolu Selçukî devleti tarihi. İbn Bîbî'nin farsça muhtasar Selçuknâmesinden* (Ankara, 1941).

İbn Bibī'nin eseri, baş tarafına bazı muhtasar mâlûmat ilâve edilmek suretiyle, ikinci bir defa, yine adı bilinmeyen bir müellif tarafından, ihtisar edilmiştir. Bu eserin, sonunda eksik olarak, ele geçen yegâne nüshası Gotha'da bulunmaktadır (bk. W.Pertsch, *Die persischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Wien, 1859, nr. 31, s. 54; Storey, *Persian Literature* II/2, s. 409; krş. Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye tarihi*, I, 9 v.d).

al-Avāmir al-'alā'īya'nin Murad II. zamanında yapılan türkçe tercümesi, Yazıcı-zâde Ali'nin *Tarih i Âl-i Selçuk* veya *Oğuz-nâme* (*bk. P. Wittek, Der Islam*, 1932, XX, 202), hattâ

Moğul-nâme (bk. Topkapı Sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1391, 1a) diye anılan eserinin 3. kısmını teşkil etmektedir. Bu eserin 1. kısmı (aynı nüsha, 1b—19b), türk ve moğul kavimleri ile Oğuz boyları hakkında tarihî ve etnolojik mâlûmât ihtivâ etmektedir. Yazıcı-zâde'nin, bu kısmı yazarken, diğer bâzı kaynaklarla berâber „Uygur hattı ile yazılmış *Oğuz-nâme*'den" faydalandığı ileri sürülmüş ise de (bk. F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, s. 279, not 1) doğru değil gibi görünüyor. Çünkü, Yazıcı-zâde, *Câmi'-al tavârîḫ*'in mukaddimesini satır-satır tercüme etmiş (krş. *Macmū'a-i Ḥâfiẓ Abrū*, Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü kütüp., nr. 282, var. 318b v.d.), sâdece Dede Korkut ile (bk. P. Wittek, *The rise of the Ottoman Empire*, London, 1938, s. 10; O. Şâik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul, 1938, s. XL) ve Ak-koyunlu beyi Kara-Osman ile (Osman Gâzî ile değil; bk. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London, 1928, s. 461; A. Zeki Velidi Togan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, I, 101) ilgili bir kaç cümle eklemiştir. 2. kısım (Revan Köşkü kütüp., nr. 1392, var. 16b—81a), İran ve Irak Selçukları tarihidir ve Râvandî'nin *Râḥat al-ṣudûr*'undan tercüme edilmiştir. 3. kısım ise (Revan Köşkü, kütüp., nr. 1390, 26b—262a), „*Ẕikr-i pâdişâhî-i Sulṭân Sulaymân-şâh dar Rûm*" faslı ile başlamakta, bu fasılda Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşu hakkında kısa mâlûmât verildikten sonra, *al-Avâmir al-'alâ'iya*'nin, başlıkları aynen muhâfaza edilmek üzere, tercümesi gelmektedir. Bu tercüme, mümkün olduğu kadar, asla sadâkatle yapılmış, yalnız bazı arapça manzûmeler ve zor ibâreler atlanmıştır. 'Alâ al-Dîn Cuvaynî'nin medhine tahsis edilen parçalara Sultan Murad II.'ın ismi konulmuş, yalnız İbn Bîbî'nin ebeveyninin hayatına tahsis ettiği fasıl tamâmen çıkarılmıştır. Mütercimin, İbn Bîbî'nin ve eserinin adını hiç zikretmemesi şayan-i dikkattir; yalnız bir yerde (bk. nşr. Houtsma s. IX) „Mu'allif-i aṣl-i kitâb babası" diye Macd al-Dîn Muḥammed'den bahsediyor.

Yazıcı-zâde, *al-Avâmir al-'alâ'iya* metnine bazı ilâveler de yapmıştır. Ezcümle büyük emirlerin, muhtelif Oğuz boylarına mensûbiyetini bildirmiş, muhtelif vesîlelerle Selçuklu devletinde Oğuz töresinin tatbik edilişine âit bâzı mâlûmat vermiştir. Bunların kendisi tarafından uydurulduğu zannedilmektedir. 4. kısım (Topkapı sarayı müzesi, Revan köşkü kütüp., nr. 1390, vr. 262a — 280a), yine Raşîd al-Dîn'den tercüme edilmiştir (krş. *History of Ghazan Khan. Persian text*, nşr. Karl Jahn, *GMNS*. London, 1940, XIV, 76 v.d.). Yalnız araya 'Alâ al-Dîn Kayḳûbâd b. Farâmurz ve Osman Gâzî hakkında bir fasıl eklenmiştir (267a — b). 5. Kısım (280a — 286a) Gâzân Ḫân'ın ölümünden sonra „Memleket-i Rûm'un aḥvali"ne âit mühim bir fasıl (bk. Paul Wittek, *Menteşe beğliği. XIII.—XV. asırda Garbî Küçük Asya tarihine âit tetkik*, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara, 1944, s. 32 v.d.) ile Muzafferî, Gaznevî ve Osmanlı hânedanlarının menşe'ini ilgilendiren üç hikâyeyi ihtivâ etmekte, Murad II.'a hitâben yazılan bir manzûme ile eser sona ermektedir (Bu manzûme yalnız Topkapı sarayı müzesi, Revan köşkü kütüp., nr. 1390'daki nüshada bulunuyor: var. 286a — 287b).

Gerek Türkiye ve gerekse Avrupa kütüphânelerinde Yazıcı-zâde'nin eserinin muhtelif nüshaları vardır. Fakat bunların hepsi az çok noksandır ve ancak birbirleriyle mukayesesi sâyesinde eserin tamâmı hakkında bir fikir edinilebilmektedir. Esâs itibârı ile bu nüshalar üç gruba ayrılmaktadır: 1. Eserin tamamını ihtivâ eden nüshalar: Topkapı Sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1390 (fakat Irak Selçukluları kısmı noksan), 1391 (Anadolu Selçuklularına âit kısmın baş tarafı noksan; ayrıca en sondaki manzûme yok); Paris, Bibl. Nationale, Suppl. turc., 737 (görünüşe göre, Revan köşkü kütüp., nr. 1391'deki nüshanın eşi, bk. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits turcs*, Paris, 1933, II, 47 v.d.). 2. Baştan itibâren „*Ẕikr-i iḳâmat-i Sulṭân ba-mavżi'-i Kayḳûbadîya*" faslına kadar (bk. *Recueil de Textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, III, 326) gelen nüshalar: Leiden, Warner koll., 419 (*Catalogus codicum orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*, III, 24, nr. 942); Topkapı sarayı müzesi, Revan köşkü kütüp., 1392; Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi kütüp., İsmâil Sâib koll., I, 1727; İstanbul Üniversite kütüp., nr. 1114; Paris, Bibl. Nationale, Suppl. ture, nr. 1185. 3. „*Ẕikr-i vurûd-i rasûlân-i Sulṭân Calâl al-Dîn*" faslına kadar (bk. *Recueil*, IV, 407) yalnız Anadolu Selçukluları tarihini ihtivâ eden nüshalar: Revan Köşkü kütüp., nr. 1393; Paris, Bibl. Nationale, ancien fond 62 (Blochet, *Catalogue*, 1932, I, 24 v.d.). Ayrıca Moskova'da Devlet Umûmî Tarih kütüp. (bk. VI. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Selcukidov Maloy Azii*, Moskova, 1941, s. 9) ve Leningrad'da Asya Müzesinde (nr. 560, bk. W. Barthold, *Turkestan*, s. 29), Berlin'de, Staatsbibliothek'te (bk. P. Wittek, *Der Islam*, 1932, XX, 202, not 4: tamam bir nüsha!) üç nüsha bulunmaktadır. Bunların durumu hakkında kat'î mâlûmat elde edilemediğinden yukarıdaki tasnif içine sokulamadı.

Yazıcı-zâde'nin eserinden bâzı parçalar, ilk defa V. D. Smirnov tarafından yayınlanmış (bk. *Obraztsoviya proizvedeniya osmaniskoy literaturi*, Petersburg, 1903, s. 2—16); Houtsma ise Paris ve Leiden nüshalarından faydalanarak, Anadolu Selçuklularına âit kısmını, Ẕikr-i vurûd-i Rasûlân-i S. Calâl al-Dîn bahsine kadar, neşretmiştir: *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après les Ibn-Bibi. Texte turc publié d'après les Mss de Leide et de Paris*, Leiden, 1902 (*Recueil de textes relatifs à l'histoire de Seldjoucides* par M. Th. Houtsma, III). Necib Âsım da, Revan köşkü nüshalarını ele alarak, eserin tamâmını neşre teşebbüs etmiş ise de, yarıda kalmıştır (bk. M. Hartmann, *Der Islam*, VIII, 322). Yazıcı-zâde ve eseri hakkında ayrıca bk. Vladimir Gordlevskiy, *Kommentariev k satro osmanskomu perevodu khroniki Maloaziyskikh Selcukidov, tak nazivayemoy khroniki Ibn Bîbî = Ibn Bîbî vekayinâmesi denilen Küçük Asya Selçukluları vekayinâmesinin eski Osmanlıcaya tercümesi üzerine açıklamalar* (*Drevnosti Vostoçniya*, 1912; IV/1); krş, *Der Islam*, 1913, IV, 135, nr. 19; M. İqbâl, *The Râḥatu's-ṣudûr by ar-Râwandî*, *GMNS*, London, 1921, II, IX, XXXVI; F. Babinger, *Die Geschictsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 8—9; W. Barthold, *Turkestan*, s. 29 v.d,; Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, s. 53, not 4; P. Wittek, *Der Islam*, 1932, XX, s. 202; Abdülkadir İnan, *Orun ve ülüş meselesi* (*Türk Hukuk ve İktisad tarihi mecmuası*, 1931, I, 131 v.d.; Joseph Schacht, *Aus den Bibliotheken von Konstantinopel und Kairo*) *Abh. d. Preuss. Ak. d. Wiss., Jahr. 1928, phil.-hist. Kl.*, nr. 8, s. 62 (Revan Köşkü nüshalarının tavsifi); Storey, *Persian Literature*, II/2, s. 409.

Mükrimin Halil Yınanç, Yazıcı-zâde'nin eserinin sonuna bazı mâlûmat eklenmek suretiyle, Medhi Çelebî (Babinger, *GOW*, s. 261) tarafından ihtisar edildiğini yazıyor (*Türkiye tarihi*, I, s. 11). Paris'te Bibl. Nationale'de bulunan (türkçe yazmalar, nr. 1182; Blochet, *Catalogue*, II, s. 190) *Muntaḫab-i tavârîḫ-i Salâçiḳa* her hâlde bunun bir nüshası olmalıdır.

Sayyid Loḳmân b. Ḥusayn al-'Âṣûrî de (bk. *GOW*, s. 164 v.d.), *Oğuz-nâme* diye şöhret bulan eserinde, Yazıcı-zâde'yi hulâsa etmiştir. Bu eserin yeğâne nüshası Viyana'dadır (bk. G. Flügel, *Die arab., pers., und türk Haudschriften der kaiserlich-königl. Hofbibl. zu Wien*, 1865, II, 225); eser W. Lagus tarafından neşr ve lâtinceye terceme edilmiştir: *Seid Locmani ex libro Turcico qui Oghusname inscribitur excerpta primus edidit, latine versit explicavit Jac. Joh. Wlh. Lagus* (Helsingforsiae, 1854; ayrıca bk. Georgi D. Balascev, *Les relations entre l'empreur Michel VIII. Paléologue et l'Etat des Ogouz nouvellement érigé avec son concours sur la côte ouest du Pont Euxin. IIIe Congrès international des études byzantines, Athènes*, 1930, *Comptes-rendus*, Athènes, 1932, s. 175 v.d.)

İbn Bîbî'nin hayatı hakkında ilk defa, eserinin muhtasarından faydalanmak suretiyle, Ch. Schefer mâlûmat vermiş (bk. *Quelques chapitres de l'abrégé du Seldjouk Nameh composé par l'émir Nassir Ed-din Yahia. Recueil de Textes et Traductions publié par les professeurs de l'Ecole des Langues orientale vivantes à l'occasion du VIIIe Congrès International des Orientalistes tenus à Stockholm en 1889*, Paris, 1889, s. 3 v.d.); Th. Houtsma ise, *Muḫtaṣar*'ın neşri başına eklediği mukaddimede (bk. *Recueil des textes relatifs à l'Histoire des Seldjoucides*, Leiden, 1902, IV, 5—16), bu mâlûmatı tashîh ve tafsîl ederek, tekrarlamıştır. Ayasofyadaki mufassal nüshanın ilim âlemince tanınmasından sonra da, bu mevzua W. Duda (*Zur Geschichtsforschung über die Rum-Seldschuken. Bericht über die mitgliederversammlung der DMG am 3. Januar 1936 in Halle, ZDMG*, 14/89, 1935, s. 19—20), C. A. Storey *Persian Literature*, London, 1936, II/2, 408—410) ve Vl. Gordlevskiy (*Gosudarstvo Selcukidov maloy Azii*, Moskova, 1941, *Akademiya Nauk S S S R. Trudi Instituta Vostokovedeniya*, XXXIX, 7—9) temâs etmiştir. Halîl Edhem (*TOEM*, II, 701, not 2), Necib Âsım-Mehmed Ârif (*Osmanlı tarihi*, s. 552, not 2), Paul Wittek (*Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie, Byzantion*, 1935, X, 13, not 1; *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion* XI, 1936, s. 285—6), Fuad Köprülü (*Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları I., Belleten*, 1943, VII, 388 v.d.), Mükrimin Halil Yınanç (*Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, İstanbul, 1944, I, 9 v.d.) tarafından İbn Bîbî ve eseri hakkında verilen mâlûmat ehemmiyetli değildir.

İbn Bîbî'nin eserinde bulunan mâlûmat, ekseriyâ *Muḫtaṣar*'ından veya yazıcı-zâde tercümesinden faydalanılmak suretiyle, müstakil araştırmalara mevzû teşkil etmiştir. Bunlardan ehemmiyetli olanlarını kaydediyoruz (P. M. Melioranskiy, *Selçuknâme, kak istoçnik dlya istorii Vizantii v XII i XII vv. = XII. ve XIII. asır Bizans tarihi kaynağı olarak Selçuknâme*), *Vizantiyskiy Vremennik*, 1894, I, s. 613—640; A. Yakubovskiy, *Rasskaz İbn al-Bîbî o pohode maloaziyskih Turok na Sudak, Polovtsev i Russkih v naçale XIII v. = İbn Bîbî'nin, kü-*

çük Asya Türklerinin XIII. asırda Kıpçaklar, Ruslar ve Sudak üzerine seferleri hakkındaki hikâyesi (*Vizantiyskiy Vremennik*, 1927, XXV, 53—76); Paul Wittek, *La descendance chrétienne de la dynastie Seldjouk en Macédoine*, *Echos d'Orient*, 1934, XXXIII, 409—412. İbn Bîbî'nin 'İzz al-Dîn Kaykāvus II. 'un oğullarının sergüzeşti hakkında yazdıklarına Yazıcı zâde'nin eklediği mâlûmata dâir *al-Avāmir al-'alā'iya*'nin türkçeye tercümesine, merhûm Hasan Fehmi Turgal tarafından, başlanmış ise de yarıda kalmıştır (bk. *Konya Halkevi Dergisi*, nr. 8, nisan 1937, s. 465 v.d.)

Bibliyografya: Metin içinde verilmiştir. (ADNAN SÂDIK ERZİ.)

İBN BUṬLĀN [Bk. İBN BUTLÂN.]

İBN BUTLÂN. İBN BUṬLĀN, JOANNES veya ABU 'L-ḤASAN AL-MUḪTAR B. ḤASAN, bağdadlı hıristiyan bir tabîbdir. 440 (1049) senesinde Bagdad'dan çıkmış ve al-Raḥba ve al-Ruṣāfa'den geçerek Haleb'e, oradan Antakiya ve Lazkiye'ye, nihâyet Mısır'da Fusṭāṭ'a gitmiştir. Burada meslekdaşı 'Alî b. Riżvān'a tesâdüf etti. Bu şahsî tanışma şiddetli bir kalem münâkaşasını intâc etti ve müteaddit reddiyelerin yazılmasına sebep oldu. İbn Buṭlān tarafından gönderilmiş olan mektuptan alınmış parçalar İbn al-Ḳifṭī'nin *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert, s. 298 v.dd.) adlı eserinde mevcûttur. Nihâyet ikisi arasındaki münâsebet o derece gerginleşti ki, İbn Buṭlān Mısır'dan ayrılarak, 446 (1054)'da vebâ salgınının hüküm sürmekte olduğu İstanbul'a gitti. Bundan anlaşılıyor ki, İbn Buṭlān'ın 444 (1052)'te Antakiya'da vefatı hakkında İbn al-Ḳifṭī tarafından (*göst. yer.*) verilmiş olan mâlûmat yanlıştır; bununla berâber, İbn Abî Uṣaybi'a da onun Antakiya'ya avdet ettiğini beyân eder. İbn Buṭlān 455 (1063)'te hâlâ sağ idi. Başlıca eseri *Taḳvim al-ṣiḥḥa*'dır; lâtince tercümesi *Tacuini sanitatis Elluchasem Elimithar medici de Baldath* (!) adı ile, 1531'de, Strassburg'da, neşredilmiştir. Ertesi sene aynı şehirde M. Herum'un *Schachtafeln der Gesundheit* adlı almanca tercümesi intişâr eylemiştir. Leclerc ile Brockelmann [bk. BİBLİYOGRAFYA] daha başka eserlerini de sayarlar. Brockelmann'da zikredilen *Da'vat al-aṭibbā' 'alā maẕhab Kalila va Dimna* 1901'de, Dr. Başşāra Zalzal tarafından, Iskenderiye'de, neşredilmiştir.

Bibliyografya: İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. Müller), I, 241 v.dd.; İbn al-Ḳifṭī (nşr. Lippert), s. 294 v.dd.: Leclerc, *Histoire de la médicine arabe*, I, 489 v dd.: Brockelmann, *GAL*, I. 483; *Suppl.*, I, 885: H. Derenbourg, *Vie d'Ousâma İbn Mounkidh*, s. 15, 488 v.dd.

İBN CAHİR. [Bk. İBN CEHİR.]

İBN CAMĀ'A. [Bk. İBN CEMĀ'A.]

İBN AL-CARRĀḤ. [Bk. İBNÜLCERRÂH.]

İBN AL-CAVZÎ. [Bk. İBNÜLCEVZÎ.]

İBN AL-CAZARÎ. [Bk. İBNÜLCEZERÎ.]

İBN CAZLA. [Bk. İBN CEZLE.]

İBN CEHİR. İBN CAHİR, dört vezîrin ismidir.

1. FAḪR AL-DAVLA ABŪ NAṢR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. CAHİR, 398 (1007/1008) senesinde Musul'da doğmuştur. Evvelâ 386 (996)'dan beri bu şehirde hükümrân olan Banî 'Uḳayl'in hizmetinde bulundu. Fakat bunlardan Ḳurayş b. Badrān kendisini hapsettirmek isteyince, Haleb'e kaçtı ve orada, Mirdāsî'lerden Mu'izz al-Davla b. Ṣāliḥ tarafından, vezîr nasbedildi. Haleb'den de ayrıldıktan sonra, Diyarbekir meliki Naṣr al-Davla Aḥmed b. Marvān'a vezîr oldu. Bu melikin vefatında oğlu ve halefi olan Niẓām al-Dîn tarafından, vazifesinde ipkâ edildi ise de, kendisi kalmak istemediği için, Bagdad'a gitti. Ertesi sene halife al-Ḳā'im onu vezîr nasbetti. 460 (1067/1068) senesinde azledildi; lâkin 461 saferinde (kânun I. 1068) mevkiine iâde edildi. Halife 467 (1075) yılında vefat etti ve halefi al-Muḳtadî Faḫr al-Davla'yi vazifesinde ipkâ eyledi ise de 471 (1078/1079) senesinde azledildi. Selçuklu sultanı Malikşāh'ın emri ile, Faḫr al-Davla 476 (1083/1084) tarihinde, Diyarbekir'i Marvānî'lerden almak üzere, bu şehir üzerine yürüdü. O sırada Diyarbekir'de hükümran olan Manṣūr b. Naṣr Uḳaylî'lerden Muslim b. Ḳurayş ile ittifak etti; fakat Muslim Âmid'e kaçmağa mecbûr oldu ve Manṣūr ile birlikte, orada Faḫr al-Davla tarafından muhâsara edildi. Muslim kaçarak kurtuldu ise de, Musul bu aralık Faḫr al-Davla'nın oğlu 'Amîd al-Davla tarafından zaptedildiğinden, Muslim sulh istedi ve bir müddet sonra, Musul vâliliğine tâyin olundu. Faḫr al-Davla'nın diğer oğlu Za'îm al-Ru'asā'nın Âmid'i zapteylemesinden sonra, bizzat Faḫr al-Davla dahi Meyyâfârıkîn'i işgâl etti ve Diyarbekir vâliliğine tâyin olundu. Umûmî kanâate göre, bu hâdise 478 (1085)'de vukû bulmuş idi. Bir müddet sonra azledilen Faḫr al-Davla 482 (1089/1090)'de, Malikşāh tarafından, Musul'a gönderildi ve Fahr al-Davla şehri zaptetti. İbn Cahîr 483 (1090)'te Musul'da vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 711 (trc. de Slane, III, 280 v.dd.); İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 394 v.dd.: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), X, 11—121 ve tür. yer.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV. 320 v.d.: Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 128—132 Amedroz, *The Marwānid Dynasty at Mayyāfāriqîn* (*JRAS*, 1903, s. 136 v.dd.).

2. 'AMĪD AL DAVLA ABŪ MANṢŪR MUḤAMMED B. FAḪR AL-DAVLA B. CAHİR, yukarıda bahsigeçen zâtın oğlu olup, 435 (1043/1044)'te doğmuştur. 462 (1069/1070)'de, vezîr Niẓām al-Mulk'ün kızlarından biri ile evlenmesi dolayısı ile, Selçuklu hükümdarları ile yakından münâsebet te'sis etti. Zevcesinin 470 (1077/1078) senesinde vefatı üzerine, onun yeğeni ile evlendi ve safer 472 (ağustos 1079)'de, Niẓām al-Mulk'ün ricâsı üzerine, halife al-Muḳtadi tarafından, vezîr nasbedildi. 476 (1083/1084)'da azil ve zilhicce 484 (kânun II./şubat 1092)'te tekrar halifenin vezîrliğine tâyin edildi ve bu makamda 9 sene kaldı. 493 ramazanında (temmûz/ağustos 1100), Barkiyāruḳ'un tahrikâtı neticesinde, azledildi. Barkiyāruḳ babasının ve kendisinin Malikşāh zamanında idâre etmiş oldukları Diyarbekir ile Musul vilâyetleri vâridatının vezîr tarafından çalındığını iddia eylemiş ve 'Amîd al-Davla'yi, kardeşleri ile birlikte, tevkif ettirmiştir. 'Amîd al-Davla mühim mıkdarda bir para ödemek sureti ile, cezâsını çekmiş ve 16 şevvâl 493 (24 ağustos 1100)'te hapishânede vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nş. Derenbourg), s. 399 v.d.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), X, 41—203 ve tür. yer. (bk.nr. 1);

3. ZA'ĪM AL-RU'ASĀ' ḲAVĀM AL-DĪN ABU 'L-ḲĀSİM 'ALİ B. FAḪR AL-DAVLA B. CAH.R, yukarıda zikredilen zâtın kardeşidir. Za'îm al-Ru'asā' 478 (1085) senesinde Âmid'i zaptetti (bk. nr. 1) ve babası Meyyâfârıkîn'i eline geçirince, onu, Marvānî'lerden almış oldukları ganîmetler ile birlikte, İsfahan'a sultan Malikşāh'ın nezdine gönderdi. Halife şâbân 496 (mayıs/haziran 1103)'da vezîr nasbettiği Mustaẓhir Za'îm al-Ru'asā'yı 500 senesi saferinde (teşrin I. 1106) azleyledi. Bunun üzerine Za'îm al-Ru'asā Ḥilla'ye Mazyadi'lerden Sayf al-Davla Ṣadaḳa'nın yanına gitti; fakat 503 (1109/1110)'te halife kendisini tekrar vezîrliğe getirdi.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 404; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), X, 93 v.d., 223, 251, 262, 275, 305, 335.

4. NİZĀM AL-DĪN ABŪ NAṢR AL-MUẒAFFAR B. ALİ B. MUḤAMMED B. CAHİR AL-BAGDĀDÎ (yahut ABŪ NAṢR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. CAHİR). İlk önce ustād-dār (*Ustād al-dār*= kâhya) oldu. Fakat vezîr Sadîd al-Davla İbn al-Anbārî'nin 535 (1140/1141)'te vefatı üzerine, halife al-Muḳtafî kendisini vezîr nasbetti.

Bibliyografya: İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 418 v.d.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), XI, 52; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 194. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN CEMÂ'A. İBN CAMĀ'A (1241—1333), aslen hamalı bir arap âlim âilesinin ismidir. Âilenin ferdleri ekseriyâ sâdece bu isim ile yâdedildiğinden. sık sık iltibaslar vukûa gelmektedir. İbn Camā'a âilesine mensûp âlimlerden bâzılarını aşağıda zikrediyoruz:

1. BADR AL-DĪN ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. İBRĀHİM AL-KİNĀNÎ AL-ḤAMAVÎ, fıkıh âlimi olup, 639 (1241)'da doğmuş ve 733 (1333)'te vefat etmiştir. Şam'da tahsil görmüş ve sonra orada müderris olmuştur. 687 (1288)'de Kudüs kadısı, 690 (1291)'da Kahire baş-kadısı ve 693 (1294)'te Şam baş-kadısı oldu. 702 (1302)'de tekrar Kahire başkadılığına tâyin edildi ve kısa bir fâsıla ile, 727 (1327) senesine kadar, orada kaldı. Resmî vazifeleri muhtelif medreselerde ders vermesine ve kitap yazmasına mâni olmadı. Vücûda getirmiş olduğu eserlerin en mühimi idâre hukukuna dâir olan *Taḥrīr al-aḥkām fî tadbīr ahl al-islām* adlı kitabıdır (bu eser hakkında bk. Kremer, *Culturgeschichte des Orients*, I, 403 v.dd.). *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel, II, 210)'da yanlış işâret edilmesinden dolayı, Brockelmann (*GAL*, II, 94) bu eseri aşağıda nr. 4'te bahsedilen İbn Camā'a'ya atfetmiş ise de, *GAL*, II, 75'te doğru kaydetmiştir (yalnız Ahlwardt, *Verzeichn.*, nr. 5613'e göre, kaydettiği kitap unvanı bir az farklıdır). İbn Camā'a'nın diğer te'lifleri için bk. Brockelmann, *GAL, göst. yer.*

2. ABŪ 'OMAR 'ABD AL-'AZİZ, 'İZZ AL-DĪN, yukarıda zikredilen zâtın oğlu olduğu muhakkaktır. 694 (1294)'te Şam'da doğmuş ve sonraları Mısır ve Suriye baş-kadısı nasbedilmiştir. Fakat Şam'daki nâibi 765 (1364)'te vefat edince, baş-kadılıktan istifâ etmiş ve Kahire'de müderris olmuştur. 767 (1366) yılında, haccetmek üzere, Mekke'ye giderken, vefat etti. Eserleri hakkında bk. Brockelmann, *GAL*, II, 72; *Suppl.*, II, 78 ve oradaki kaynaklar.

3. İBRĀHİM B. 'ABD AL-RAḤİM, BURHĀN AL-DİN, nr. 1'de bahsedilen zâtın torunudur. 725 (1325)'te Kahire'de doğmuştur. Kahire ve Şam'da tahsil etmiş ve Kudüs'te hatîp olmuştur. 773 (1371)'te Mısır baş-kadısı ve Ṣalāḥiya müderrisi olmuş, fakat ertesi sene Kudüs'e avdet etmiştir. 781 (1379)'de, ikinci defa Mısır baş-kadısı, son olarak da, 785 (1383)'te Şam kadısı oldu ve 790 (1388)'da orada vefat etti (bk. *GAL*, II, 112; *Suppl.*, II, 138).

4. ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. ABİ BAKR, nr. 2'deki zâtın torunudur. 759'da doğdu. Kahire'de tabîb ve felsefe müderrisi de olmuş idi. 819 (1416) senesinde vebâdan öldü (Bk. *GAL*, II, 94). *Bad' al-Amālî* adlı manzûmeyi şerhetmiştir (bk. *GAL*, I, 429),

İBN CEZLE. İBN CAZLA, Abū ʿAlī Yaḥyā b. ʿĪsā (?—1100), bagdadlı b i r a r a p t a b î b i olup, garp âleminde Ben Gesla adı ile tanınmıştır. Aslen hıristiyan idi; fakat mûtezilî olan hocasının te'siri altında, 11 cemâziyelâhır 466 (= 11 şubat 1074)'da müslüman oldu. Yazısının güzelliği sâyesinde, Bagdad'daki hanefî kadısının nezdinde bir kâtiplik vazifesi buldu. al-Muḳtadī'nin sarayında tabîp olan Saʿîd b. Hibat Allāh'tan tabâbet tahsil etti. Bagdad'ın Ḳarḫ semtinde ikamet eder ve bu semt halkı ile dostlarını yalnız bedâva tedâvî etmekle iktifâ etmez, hastalara icâp eden ilâçları da verirdi. 493 senesi şâbanında (haziran 1100) vefat etti. En meşhûr eseri *Takvîm al-abdān fî tadbîr al-insān*'dır. Bu eserde hastalıklar, hey'et cedvellerinde yıldızların toplu olarak gösterdiği şekilde, gurup-gurup cedvellerde toplanmıştır. Lâtince tercümesi 1532'de Strassburg'da tab'edilmiştir. Bundan maada, halife al-Muḳtadī için, tıbbî nebatlar ile ilâçların isimlerini, alfabe sırası ile ve *Minhāc al-bayān fîmā yastaʿmiluhu 'l-insān* adı altında, toplamıştır. Ayrıca hıristiyanlığa karşı bir reddiye ve bir kaç manzûme de yazmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: İbn Abī Usaybiʿa (nşr. Müller), I, 255; İbn al-Ḳıftī, *Tārīḫ al-ḥukamā*' (nşr. Lippert), s. 365; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 822; Wüstenfeld, *Gesch. der arab. Aerzte und Naturforscher*, s. 84; Leclerc, *Hist. de la médicine arabe*, I, 493 v.dd.; Steinschneider, *Polem. und apologet. Lit.*, s. 57; Brockelmann, *GAL*, I, 485; *Suppl.*, I, 887 v.d; krş. II, 705. (T. H. Weir.)

İBN CİNNİ. [Bk. İBN CİNNÎ.]

İBN CİNNÎ. İBN CİNNĪ, Abu l'-Fatḥ ʿUṯmān (?—1002), a r a p f i l o l o g u olup, 300 (Pröbster, s. X aş.-yk. 320)'den evvel Musul'da doğmuştur. Sulaymān b. Fahd b. Aḥmed al-Azdī'ye âit bulunan bir yunanlı kölenin oğludur. Abū ʿAlī al-Fārisī al-Fasavī'den ders görmüş ve hocasının vefatına kadar, onunla berâber, 40 sene İran'da kısmen Sayf al-Davla'nin ve kısmen de ʿAżud al-Davla'nin nezdinde kalmıştır. Yāḳūt'a nazaran Sayf al-Davla ile halefinin yanında *kātib al-inşā*' me'mûriyetinde bulunmuştur. İki defa al-Mutanabbī ile uzun-uzun mülâkatlarda bulunmuş ve onunla sarfa âit meseleleri münâkaşa ettiği gibi, *Dīvān*'ına da şerh yazmıştır. Başka üstadlar ile de münâsebet te'sisine çalışmıştır (Rescher, s. 5 v.d.). Bagdad'da al-Fārisī'yi istihlâf eylemiş ve 392 (1002)'de vefat etmiştir. Her şeyden evvel sarf ile meşgûl olmuş ve tasrif bahsinde en ziyâde vukûf sâhibi olmakla şöhret bulmuştur. Nahivde Basra ve Kûfe mektepleri arasında mutavassıt bir vaziyeti ihtiyar etmiştir. En meşhûr eserleri *Kitāb sirr al-ṣināʿa va asrār al-balāġa* (arapça sadâlı ve sadâsız harflere dâir) ile *Kitāb al-ḫaṣā'iṣ fî ʿilm uṣūl ʿal-arabiya*'dir. Filolojiye âit daha başka eserlerden maada, şiirler de yazmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: Brockelmann, *GAL*, I, 125 v.d.; *Suppl.*, I., 191 v.d.; G. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 248—252; E. Pröbster, *Ibn Ginni's Kitāb al-Muġtaṣab* (*Leipziger Semitistische Studien* I³, 1904); O. Rescher, *Studien über Ibn Ginnī* (*Zeitschr. f. Assyriologie*, 1909, XXIII, 1—54); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-ʿayān* (nşr. Wüstenfeld), IV, nr. 423; Yāḳūt, *Irşād al-arīb* (Gibb Memorial), V, 15—32 (eserleri, s. 29—32). (J. Pedersen.)

İBN CUBAYR [Bk. İBN CÜBEYR.]

İBN CÜBEYR. İBN CUBAYR, Abu l'-Ḥusayn Muḥammed b. Aḥmed al-Kinānī (1145—?), bir a r a p s e y y a h ı olup, 540 (1145)'ta Balansiya (Valencia)'de doğmuş ve âilesinin vatanı olan Jativa'da fıkıh ve hadîs tahsil etti. Rivâyet edildiğine göre, Gırnata vâlisi Abū Saʿîd b. ʿAbd al-Muʾmin'in kâtibi bulunduğu sıralarda, her nasılsa şarap içmeğe mecbûr olmuş ve bu günahtan istiğfâr maksadı ile, hacca gitmiştir. Gırnata'dan 1183'te, Tarifa yolu ile, Septe (Ceuta)'ye ve oradan, deniz yolu ile, İskenderiye'ye varmıştır. O asırda Mekke'nin mûtad yolu hıristiyanların elinde bulunduğundan, Kahire, Ḳūṣ, Ayẓāb ve Cidde yolunu tâkibe mecbûr oldu. Müteâkiben Medine, Kûfe, Bagdad, Musul, Haleb ve Şam'ı ziyâret etti ve Akkâ'dan gemi ile Sicilya'ya gitti ve nihâyet 1185'te, Kartaca yolu ile, Gırnata'ya âvdet etti. Bundan sonra iki defa daha 585—587 (1189—1191) ve 614 (1217)'te şark memleketlerinde seyahat etti; fakat ikinci defasında İskenderiye'den ileriye gidemedi ve orada vefat etti. Seyahatnâmesi arap te'lifâtının en mühim eserlerinden olduğu gibi, bilhassa Sicilya'nın Guillaume le Bon idâresinde bulunduğu zamanın tarihi hakkında kıymetli bir vesikadır (krş. M. Amari, *Voyage en Sicile sous le règne de Guillaume le Bon, texte arabe suivi d'une traduction et de notes*, 1846 ve yine ayn. mll., *Bibliotheca Arabico-Sicula*; Wright tarafından neşredilen arapça metin, Leiden, 1852, ve bunun de Goeje tarafından yapılan yeni tab'ı, Gibb Memorial, V, 1907); Schiaparelli tarafından italyancaya tercümesi: *Viaggio in Ispagna, Sicilia, Siria e Palestina, Mesopotamia, Arabia, Egitto* ..., 1906.

B i b l i y o g r a f y a: Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliogr.*, s. 267 v.dd. (aynı eserde İbn Cubayr'in hâl tercümesine dâir mâlûmat vardır); Brockelmann, *GAL*, I, 478; *Suppl.*, I, 879.

İBN DÂVŪD. [Bk. İBN DÂVÛD.]

İBN DÂVÛD. İBN DĀVŪD (868—909), tam adı ile Abū Bakr Muḥammed İbn (Abī Sulaymān) Dāvūd al İṣfahānī, zâhiriye mezhebine mensûp f a k î h ve meşhûr bir şiir müntehabâtının müellifi bagdadlı ş â i r dir. (868—909) Zâhiriye mezhebinin kurucusu olup, âilesi aslen isfahanlı Dāvūd b. ʿAlī (815—883)'nin oğlu ve selefidir. Gençliğinden itibâren edebiyata ve ediplere karşı çok kuvvetli bir alâka göstermişti; böylece msl. şâir al-Buḥturī ile dost oldu; edebiyatta üstadı ve rehberi olan Aḥmed b. Yaḥyā al-Şaybānī (krş. Yāḳūt, *Irşād*, nşr. Margoliouth, I, 4,)'nin kuvvetli te'sirine mârûz kaldı ve daha 20 yaşında iken (890'a doğru), kendisine arap edebiyatında devamlı bir isim te'min etmiş olan *Kitāb al-zahra*'sini yazdı.

İbn Dāvūd, daha sonra, orta yaşlarında (Masʿūdī, *Murūc*, VIII, 255'e göre), *Kitāb al-vuṣūl ilā maʿrifat al-uṣūl* (daha fazla tafsilât için bk. *Irşād*, VI, 446) ve *Kitāb al-inẓār*, *Kitāb al-l'ẓār va 'l-icāz* gibi, fıkha dâir risâle ve eserler ile bunlardan başka Muḥammed b. Carīr (Ṭabarī; krş. *Irşād*, VI, 452), ʿAbd Allāh b. Şarşīr ve ʿĪsā b. İbrāhīm al-Żarīr aleyhine tevcih edilmiş olan *al-İntiṣār* adlı tenkit eserini yazmıştır.

Yakın bir zamana kadar *Kitāb al-zahra*'si hakkında gâyet az şeyler biliniyordu. Avrupa müellefâtında bu eserin ismi, ilk defa olarak, Pascual de Gayangos'un *History of the Mohammedan Dynasties in Spain*'inin (başlıca kaynağı al-Maḳḳarī'dir; London, 1840, I, 185) bir parçasında geçmektedir; burada İbn Ḥazm [b. bk.]'ın Abū ʿAmr Aḥmed b. Farac'in *Kitāb al-ḫadā'iḳ*'ı, Abū Muḥammed b. Dāvūd'un *Kitāb al-zuhūr* ("Çiçekler kitabı")'u taklit edilmek suretiyle, yazılmış olduğu fikrini ileri sürmüştür; şu kadar var ki, fasıl ve beyitlerin sayısı, adı geçen birinci eserde iki misline çıkarılmıştır (yâni her biri 200 beyitlik 200 fasıl). Daha sonra, al-Żabbī'nin *Buġyat al-multamis*'inin Codera ile Ribera tarafından neşri de, iki eser arasında mevcut bulunan münâsebet hakkında bize aynı mâlûmatı vermektedir (*Bibliotheca Arabico-Hispana*, Madrid, 1885, III, nr. 331; krş. bir de *Irşād*, II, 77).

Bundan başka oldukça muahhar bir zamana kadar, İbn Dāvūd'un eserine verdiği adın doğru okunuşu hakkında da bir ittifak yok idi. Barbier de Meynard (*Murūc*, VIII, 255) ve Brockelmann (*GAL*, I, 520) eserin adını *Kitāb al-zohra* (yâni *al-zuhra*) okuyorlar; eseri keşfetmiş sayılabilecek olan ve muhtevâsına göstermiş, sonraları da bâzı parçalarını neşretmiş bulunan Louis Massignon, aynı okuyuşu tercih etmiştir ki, mânası *„Zühre seyyâresi kitabı"* (*Le Livre de la planète Venus, Book of Venus*, krş. *The Legacy of Islam*, Oxford, 1931, s. 187) olmalıdır. Bununla berâber, *al-zahra* şekli çok daha doğru görünmektedir ve son olarak, diğer mütahassıslar gibi, eserin arapça metninin ilk nâşiri olan Nykl (bk. *Bibliyografya*) tarafından kabûl edilmiştir. Bunlara göre, kitabın adı „Çiçekler kitabı" mânasına gelmektedir. Bu eser hakikaten bizzat İbn Dāvūd'un ekseriyâ fevkalâde olan şiirlerinden başka, eski ve muâsır (890 tarihine doğru) 250'den fazla muhtelif arap şâirinin şiirlerinden kıt'alar ve beyitler ihtivâ eden bir müntehabât ve bir aşk şiirleri antolojisidir. Kitabına yalnız tanınmış şâirler değil, fakat aynı zamanda tanınmamış şâirleri de a'mıştır ve bunlar arasında başka hiç bir yerde bulunamayacak şiirlere tesâdüf olunur. İbn Dāvūd, bundan başka, şiirleri seçmekte de çok serbest olarak hareket etmektedir; şâirleri bâzan şiddetli ve acı tenkitlere, bâzan da heyecanlı medhiyelere mârûz kılar. Şâirlerin münekkidi olarak, onun ancak bir mühim selefi vardır, o da İbn Ḳutayba'dır.

Müellifin asıl plânına göre, müntehabâtın herbiri 100 beyitlik 100 fasıl ihtivâ etmesi lâzım gelirdi; fakat Mısır'daki yegâne yazma nüshaya nazaran, eser hakikatte ancak yarısını, yâni her birinde aş.-yk. 100 beyit bulunan 50 fasıl ihtivâ eder (hepsi 5.000 beyit olacak yerde 4928 beyit). Her faslın başında, bir darb-i mesel ve secîli hikmet şeklinde, bir giriş kısmı bulunur; msl. (Nykl'in tercümesine göre): „Etrafına çok bakanın derdi çok olur" (I); „Akıl sevginin elinde esirdir; şevk her ikisinin de kumandanıdır" (II) v.b. (krş. *The Dove's Neck-ring*, s. CV).

Kitāb al-zahra'de yalnız şiirler bulunmaz. Orada, aynı zamanda, nesir ve tabi'î secîli nesir de vardır. Müellif bunlarda aşkın cevherini, esâsını, şekillerini, kaidelerini, tenevvüünü, şartlarını ve sonra, hattâ ölüme kadar olan muahhar safhalarını beyân ve izah ediyor. Mensûr parçalar, bize yalnız Eflâtûn, Calinus ve başkalarının aşka dâir fikirlerini değil, fakat bizzat İbn Dāvūd'un fikirlerini de tanıtmaktadır. Şu hâlde bu aşka dâir hakikî bir eserdir ve hattâ bize kadar gelmiş olan bu nevî kitapların ilkidir (H. Ritter, *Isl.*, 1933, XXI, 84—109'da mecâzî ve hakikî „tasavvufî" aşka dâir diğer arapça ve farsça eserleri tetkik ediyor). Bunun neticesi olarak, eser münhasıran enfüsî bir damga taşımaz; müellif ekseriyâ başkalarını konuşturur ki, bu da bir müntehabâtın husûsiyetlerine tamâmiyle uygundur. İbn Dāvūd'un nesri her zaman vâzıh

değildir ve kolay anlaşılmaz; fakat bereket versin ki, şiirleri nesrine çok fâiktir.

Bu kitap, her ne kadar nazîresi olan İbn Ḥazm'ın *Ṭavḳ al-ḥamāma*'si kadar tabi'î ve mantıkî bir tarzda yazılmış değil ise de, ehemmiyet verilmeğe değer. Çünkü evvelâ bütün şiirleri bir tek mevzûa, aşka tahsis edilmiştir ve sonra üç asırlık bir devir esnâsında (890'a kadar) yetişmiş olan şâirlerin büyük bir kısmının aşk telâkkîlerini ve âşıkâne hislerini ve husûsiyle Bagdad'ın şarkî hilâfet medeniyetinin merkezi sayıldığı devirde, oranın hars ve edebiyat çevrelerinin görüş ve telâkkîlerini anlamak için, son derecede kıymetlidir. Bu eser, bundan başka, içinde sık sık rastlanan aşk hakkındaki Eflâtûnî fikirlerin akisleri sebebi ile de, bilhassa alâkaya şâyândır. Bu fikirleri ekseriyâ doğrudan-doğruya Eflâtûn'a isnat olunmuştur; çok defa da 'Uẕra kabîlesi mensûplarının aşkı şeklinde veya ideal aşkın umûmî bir tarzı hâlinde gösterilmektedir.

Bu müntehabâtın, zamanında, edebiyat severler tarafından, çok müsâit bir kabûle mazhar olduğu, zahmetsizce, anlaşılır. *Kitāb al-ḥadā'iḳ*'ta doğrudan-doğruya taklit edildiğine yukarıda işâret edilmişti. Fakat onun bizâtihî değeri, meşhûr İbn Ḥazm'ın bizzat aşka dâir eserinde ondan müteessir olması vâkıası ile, daha açık olarak isbat olunmuştur. Hattâ L. Massignon, İbn Dâvûd'u Kurtuba'nın meşhûr *zacal* şâiri İbn Ḳozmān (XI. asır)'ın „hakikî mübeşşiri" olarak göstermiştir; fakat Nykl, bu şâirin *Cancionero*'sunu tetkik ettikten sonra (Madrid, 1933), bu tezi kat'î olarak bertaraf etmektedir. Prof. Nykl'in mektûp ile verdiği mâlûmâta göre, *Kitāb al-zahra*'nin ikinci kısmı hakikaten mevcut bulunmaktadır. Nallino'nun bir kaydından istifâde ederek (*OM*, 1933, XIII, 490 v.d.), Nykl Torino kıraliyet kütüphânesinde, bu mütenahabâtın mâlûm yegâne tam yazma nüshasını keşfetmiştir. Bu yazma, her biri 50 fasıl ihtivâ eden ve böylece hepsi 100 fasıl olan iki kısımdan mürekkeptir. Binnetice Kahire yazması, şimdiye kadar kabûl edildiği gibi, yegâne bir yazma nüsha değildir. Bundan başka, Bagdad'da râhip Anastase'de müntehabâtın ikinci kısmının çok güzel yazılmış bir nüshası var imiş. Şimdi bu son eserin tenkitli bir neşrinde, *Kitāb al-zahra* yalnız bizâtihî yeni bir alâka uyandırmakla kalmayacak, fakat *Ṭavḳ al-ḥamāma* cihetinden de, şarkta aşk şarkılarının menşe'i üzerindeki araştırmalara temel vazifesini görebilecektir.

Bibliyografya: Makalenin içinde zikredilmiş olan eserlerden başka, İbn Dâvûd'un hayatına dâir hemen bütün mâlûmat Ḫaṭîb'in *Tārīḫ Baġdād*'ından gelmektedir; Massignon bunlardan bâzı parçaları ve bu arada *Naẓar mubāḥ* hakkındaki zâhirî akîdesinin klâsik bir metni sayılan (H. Ritter, *Isl.*, XXI, 85) İbn Dâvûd'un ölümüne dâir meşhûr hikâyeyi *Recueil de textes inédits* (Paris, 1929, s. 239 v.d.)'sinde neşretmiştir. — Bunlardan başka bk. bir de Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), Paris, 1874, VIII, 254—256; Yāḳūt, *İrşād al-arīb* (nşr. Margoliouth, *GMS*, VI, 1—7), I, II ve VI; L. Massignon, *La passion d'Al-Hallâj* (Paris, 1922), s. 167—181; A. R. Nykl, *Dove's Neck-ring about love and lovers* by İbn Hazm trc. (Paris, 1931); İbn Dâvûd, *Kitāb al-zahrah* (*The Book of the Flower*) nşr. A. R. Nykl (İbrāhīm Ṭūḳān ile birlikte), Chicago, 1932 (krş. *OLZ*, 1935, s. 47—49). — Bk. bir de mad. 'UẔRĪ.

(FEHİM BAYRAKTAREVİÇ.)

İBN AL-DAYBA'. [Bk. İBN ÜDDEYBE.]

İBN DAYṢĀN. [Bk. İBN DEYSÂN.]

İBN DEYSÂN. İBN DAYṢĀN, (154—222) fars neslinden suriyeli bir feylesof olup, süryânî Bardesanes ismi ile daha çok mârûftur. Babasının adı Nuhama, annesininki Nahsiram'dır; bunlar milâdın 139. yılında İran'dan Edessa (Cufa)'ya hicret etmişlerdir. Oğulları 154'te doğdu ve ismini Edessa'dan geçen Dayṣān nehrinden aldı. Kıral Ma'nū'nun sarayında şehzâde Abgar ile birlikte tâlim ve terbiye gören İbn Dayṣān hey'et ve nücûm ilimlerini tahsil etti. 179 senesinde piskopos Hystaspe'nin delâleti ile hıristiyanlığı kabûl etti. Valentin'in, gnostiklerin ve Marcion'un muârızı idi; fakat âlem bahsinde bunların sistemine benzeyen bir sistem icâd etmek mecbûriyetinde kaldı. 222 senesinde vefat etmiştir. Müslümanlar onun yalnız hayır ve şer, nûr ve zulmet nazariyelerine vâkıf olmuşlardır; bu nazariyeler İbn Dayṣān'ın sistemini ikilik (dualizm) mezhebine bağlar. Te'sis ettiği mezhep orta çağın son zamanlarına kadar devam etmiştir. Mezhebinin sâlikleri iki fırkaya ayrılmışlardı: biri nûrun kendi istegi ve maksadı ile zulmetlere karışmış olduğuna kaildir; diğeri nûrun kendi arzusu hilâfına, zulmetlerin gılzet ve taaffününe uğradığı için bundan kurtulmağa uğraştığını iddia ederler. İbn Dayṣān'ın tarafdarlarına Fırat nehrinin munsap taraflarındaki bataklıklarda (*baṭā'iḥ*) ve tek-tük de Horasan ve Çin'de tesâdüf edilmektedir. Kendisi Mānī'nin mübeşşiri telâkkî edilirdi. Hakikatte ise, bir müneccim olsa gerektir (Eusebius, *Praepar. evang.*, VI, 9). Yıldızların mahlûkları idâre veya onlara hukmeden reisler olduğunu kabûl ediyordu. Kader

denilen şey Allah tarafından seyyârelere ve dört unsura verilmiş olan fiil tarzıdır; bu fiil rûha doğru inince akılları ve cisme doğru inince de rûhları islâh etmektedir. İnsanın hayatı tabiatın kanunlarına bağlıdır; kader bu kanunlara inzimam etmektedir. İnsanın hürriyeti kader ile mücâdele etmek ve imkân derecesinde ona karşı koymaktan ibârettir.

Bibliyografya: *Fihrist*, I, 338; İbn Ḥazm, *Fiṣal*, I, 36; al-Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 194 v.d. (trc. v. Haarbrücker), I, 293 v.d.; Mas'ūdī, *Tanbīh* (nşr. de Goeje), s. 130, 135 (*Livre de l'avertissement*, trc. v. Carra de Vaux, s. 182); Muṭahhar al-Maḳdisī, *al-Bad' va 'l-tārīḫ* (nşr. Huart), I, 91, 142; III, 8 (trc. v. Huart, I, 82, 131; III, 9); Abu 'l-Farac, *İbn al-'İbrī* (nşr. Ṣālḥānī), s. 125; Flügel, *Mani* (Leipzig, 1862), tür. yer.; F. Nau, *Le livre des lois des pays* (Paris, 1899), s. 8—25; ayn. mll., *Biographie inéditée de Bardesane l'astrologue* (Paris, 1897); F. Haase, *Zur Bardesanischen Gnosis* (*Texte u. Unters. z. Gesch. d. altchrist. Lit.*, XXXIV), Leipzig, 1910 ve orada verilmiş olan bibliyografya.

(CL. HUART.)

İBN DOKMAK. İBN DOḲMĀḲ, ṢĀRİM AL-DĪN (veya ĠARS AL-DĪN) İBRĀHİM B. MUḤAMMED B. AYDAMİR AL-'ALĀ'Ī (1349?—1407), tarihçi ve hanefî fakîhi. Bir türk âilesine mensup olup, 750 (1349)'ye doğru, Kahire'de doğmuştur. Ceddi Doḳmāḳ Mısır Memlûk hükümdarı al-Nāṣir Muḥammed b. Ḳalavūn'un kumandanlarından idi. İbn Doḳmāḳ fıkıh tahsil etti ve tarih üzerine çalıştı; devrin sayılı fakîhlerinden ve aynı zamanda ileri gelen tarihçilerinden biri oldu. Meşhûr müverrih Taḳī al-Dīn Maḳrīzī'nin hocası idi. Hanefîlikte gösterdiği taassubun sevki ile, *Tabaḳāt* kitabında, imam Şâfi'î aleyhinde bulunduğu için şâfi'î kadısı Calāl al-Dīn'in ısrarı ile döğdürülüp, hapsettirildi. Bir müddet Dimyat'ta bulunmuş olan İbn Doḳmāḳ 809 zilhiccesinde (1407 başları), Kahire'de, vefat etmiştir.

Eserleri şunlardır: 1. *al-Cavhar al-samīn fī siyar al-mulūk va 'l-salāṭīn*: Mısır Memlûk sultanlarından Abū Sa'īd Barḳūḳ'un arzusu ile yazılmış, 797 (1395) sonuna kadar devam eden, bir cildlik, halife Abū Bakr'in zamanından başlayan tarihi, umûmî Mısır tarihini de ihtivâ eder. Ḫulafā-i Râşidîn, Emeviler, Abbasîler, Eyyûbîler bahsi kısadır. Memlûklar faslı geniş olup bilhassa Sultan Barḳūḳ ve bu devirdeki Irak, Anadolu, Altın-Ordu ile münâsebetler hakkında oldukça tafsilât verilmiştir. Müellifin hayatında yazılan bir nüsha Ayasofya kütüp. (nr, 3172)'dedir. 2. *Nuzhat al-anām fī tārīḫ al-islām*, 779 (1377)'a kadar 12 cildlik umûmî islâm tarihi. Yukarıdakine nisbetle daha etraflı ve mufassal olan bu eserin tamâmi ele geçmemiştir. Fayzullah Efendi kütüp. (nr. 1459)'de bulunan nüsha yalnız bir kısmı olup (ortada 25 sene kadar eksik), 272—499 (885—1105) senelerini ihtivâ eder. Köprülü kütüphânesinde 1052 numara altında gösterilen eser ise İbn Doḳmāḳ'a değil, Ẕahabī'ye âit bulunmaktadır (bk. Cl. Cahen, *Les chroniques arabes ... Ibn Dukmak*). 3. *Kitāb al-intiṣār li vāsiṭāt 'iḳd al-amṣār*, 10 islâm şehrinin coğrafya ve topografyasını, 10 cildde, izah eden bir eserdir. Bunlardan, Hidiv kütüphânesinde bulunan *al-Durar al-muẓīya fī faṣl-i Miṣr va 'l-İskandarīya* adlı, Kahire ile İskenderiye'ye âit cildler Vollers tarafından, neşredilmiş (C. Vollers, *Description de l'Egypte par Ibn Dukmak*, Kahire, 1893) ve bu tab'ı üzerinden Mısır'da (Bulak, 1309, 1314) basılmıştır. 4. *Naẓm al-cumān fī ṭabaḳāt aṣḥāb imāmīnā al-Nu'mān*, 3 cilddir. Birinci cild (Süleymâniye kütüp. içinde Turhan Sultan kütüp, nr 251) İmâm Abū Ḥanīfa'ye ayrılmış ve Abū Ḥanīfa'nin hayatı ve ef'âli incelenmiştir. Diğer iki cild h. IX. asır başına kadar hanefî fakîhlerinin hâl tercümeleridir ki, her asır bir tabaka teşkil etmek üzere, sekiz tabakadan mürekkeptir. İlk dört tabakayı muhtevî ve müellifin el yazısı ile II. cild Süleymâniye kütüp. (Serez kütüp., I. defter, nr. 1827)'dedir. 5. *Tarcumān al-zamān fī tarācim al-a'yān*, büyük bir eser olduğu anlaşılan bu tercüme-i hâl kitabının da tamâmı elde değildir. Topkapı sarayı kütüp. (Ahmed III. kütüp., nr. 2927)'de sâdece dört cildi (7., 11., 13., 16. kısımlar) mahfûz bulunmaktadır.

İbn Doḳmāḳ'ın bunlardan başka *'Iḳd al-cavāhir fī sīrat al-malik al-Ẓāhir Barḳūḳ* (bk. *al-Cavhar al-samīn*, Ayasofya nüshası, var. 186b) unvanlı tarihî eseri ile, bunun *Yanbū' al-Maẓāhir* adı ile müellif tarafından yapılan hulâsası (*Kaşf al-ẓunūn*, II, 123) ve ayrıca, sûfîlerden bahseden *al-Ḳunūz al-ḫafīya fī tārīḫ al-ṣūfīya*'si ve *Farā'id al-favā'id* adlı bir tâbirnâmesi var ise de bunlar ancak ismen mâlûmdurlar. İbn Doḳmāḳ eserlerinde bilhassa al-Azimī, İbn al-Aṣīr, Sibṭ İbn al-Cavzī, İbn 'Abd al-Ẓāhir, Ẕahabī ve Ṣafadī'den istifâde etmiştir.

Bibliyografya: al-Saḫāvī, *al-Żav' al-lāmi'* (Kahire, 1353), I, 145; İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1351), VII, 80 v.d.; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara* (Mısır, 1299), I, 321; Taḳī al-Dīn Tamīmī, *al-Ṭabaḳāt al-sanīya* (Bayezit Umûmî kütüp., nr. 5209), I, 58 v.d.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1310), I, 154; II, 123; 179; Yûsuf Alyān Serkīs, *Mu'cam al-maṭbū'āt al-*

'arabîya (Kahire, 1346), I, 103; Claude Cahen, *La Syrie du nord...* (Paris, 1940), s. 85; ayn. mll., *Les chroniques arabes concernant la Syrie, l'Egypte et la Mésopotamie.. dans les bibliothèques d' Istanbul* (*Remie.. dans les bibliothèques d' Istanbul* (*Revue des Études Islamiques*, X), 1936; C. Brockelmann, *GAL*, II, 50; *Suppl.*, II, 49 v.d.

(İBRAHİM KAFESOĞLU.)

İBN DUḲMAḲ. [Bk. İBN DOKMAK.]

İBN AL-DUMAYNA. [Bk. İBNÜDDÜMEYNE.]

İBN DURAYD. [Bb. İBN DÜREYD.]

İBN DÜREYD. İBN DURAYD, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. AL-ḤASAN B. 'ATĀHİYA AL-AZDÎ (837—933; Durayd ismi hakkında bk. *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 377), kendi ifâdesine göre aslen ḳaḥṭânlı olup, Basra (*Sikka, Ṣâliḥ*'te) 'da al-Mu'taṣim devrinde (223 = 837) doğmuştur. Basra'da Abū Ḥâtim al-Sicistānî ve al-Riyāşî, al-Uşnandānî ve al-Aşma'î'nin yeğeni gibi ulemâdan ders gördü. 257 (870/71)'de Zanc'ler Basra ahâlisini kılıçtan geçirirlerken, tahsil ve terbiyesini deruhte etmiş olan amcası al-Ḥasan (bâzılarına göre al-Ḥusayn) ile birlikte, şehirden savuşarak, 'Omān'a gitti ve 12 sene orada kaldı. Sonra Cazîrat İbn 'Omar (buradaki gibi 'Umāra okumalıdır; İbn Ḥallikān Basra diyor)'e gitti. Oradan Fars diyârına geçti ve Mikālî'lerin tevecccühlerini kazanarak, divan baş-kâtipliğine tâyin edildiği için, sarayda yerleşti. Abu 'l-'Abbās İsmā'îl b. 'Abd Allāh b. Mikāl (*Kaşf al-ẓunūn*, II, nr. 4202)'e ithâf eylemiş olduğu *Kitāb al-camhara fî 'ilm al-luġa*'yı bu hânedan için te'lif etmiş olduğu gibi, *Maḳṣūra* unvanlı meşhûr manzûmesini de yine onları tebcîl için yazmıştır (burada zikredilen Mikālî'lerin isimleri hakkında İbn Hişām al-Mas'ūdî ile İbn Ḥallikān arasında görülen fark için bk. Axel Moberg, *Gedichte von 'Obeidallāh b. Aḥmed al-Mikālî*, Leipzig, 1908, s. 10). Her beyti bir *alif maḳṣūra* ile nihâyet bulan bu tarzda manzûmelerin örneklerini İbn Durayd mâzide bulmuş idi. Kendisinden sonrakiler de onu taklit ettiler ve manzûmesi bir çok defa şerh ve neşredildi. Mikālî'ler 308 (920)'de sukut ederek, Horasan'a göçtükleri zaman, İbn Durayd Bagdad'a gitti. Orada Ḥuvārî tarafından halife al-Muḳtadir'e tavsiye olunduğundan kendisine 50 dinar aylık tahsis edildi. Pek müsrif ve şaraba fazla düşkün tanınmış olmasına rağmen, çok uzun bir ömür sürmüştür; 90 yaşında nüzül isâbet ettiği hâlde sihhatini kurtarabilmiş ve yeni bir nüzül darbesinden sonra da iki sene daha yaşamıştır. İbn Durayd 321 (933)'de al-Cubbā'î ile aynı günde ölmüş ve Bagdad'da 'Abbāsîya mezarlığına defnedilmiştir. Zamanının en âlim lisancısı ve en salâhiyetli ve yüksek zevkli şiir münekkidi olarak tanınmıştır. Kendisine *a'lamu 'l-şu'arā' va aş'aru 'l-'ulamā'* (şâirlerin en âlimi ve âlimlerin en şâiri) unvanı verilmiştir. *al-Camhara* adlı büyük lugatten maada, lugat ve iştikaka dâir muhtelif husûsî bahisler üzerine te'lifleri vardır. Meselâ *Kitāb al-sarc va 'l-licām* (nşr. Wright, *Opuscula Arabica*, Leiden, 1859), at hakkında iki, silâhlara dâir bir, bulutlar ve yağmur hakkında bir kitap ile, yemin etmek mecbûriyetinde kalanlara mahsûs iki mânalı tâbirlere dâir bir kitabı bu meyandadır (*Kitāb al-malāḥin*, nşr. Thorbecke, Heidelberg, 1882). Lisan ilminde ihtisası kendisi için millî bir vazife edinmiş idi. Arapça isimlerin iştikak münâsebetlerine dâir olan *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1854) adlı eserini Şu'ūbîya dâvâsı güdenlere karşı yazmıştır (bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 209). al-Şirāfî al-Marzubānî, Abu 'l-Farac 'Alî al-Farac 'Alî al-İṣbahānî tilmizleri arasında sayılır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 648; Wüstenfeld, *Register zu den genealogischen Tabellen* (1853), s. 313 v.d.; *Kitāb al-fihrist* (nşr. Flügel), s. 61 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Annales* (nşr. Adler), II, 376 v.d.; de Sacy, *Anthologie grammaticale arabe* (Paris, 1829), s. 131, 196; *Carmen Maksura dictum... Ibn Doreidi...* (nşr. L. Nannestad Boisen), Kopenhag, 1829 (şerhli nâtamam ve hâl tercümeleri, İbn Hişām tarafından); Mas'ūdî, *Murūc al-ẕahab* (Paris), VIII, 304; Abu 'l-Maḥāsin İbn Tagri Bardi, *al-Nucūm al-zāhira* (Lugduni, 1861), s. 256—258; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber* (1862), s. 111; Yāḳūt, *İrşād al-arîb ilā ma'rifat al-adîb* (Gibb Memorial, VI), VI, 483—494; Brockelmann, *GAL*, I, 111 v.d. (J. PEDERSEN.)

İBN EBÎ ÂMİR. [Bk. AL-MANṢŪR.]

İBN EBÎ DÎNÂR. İBN ABÎ DÎNĀR, ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. ABU 'L-ḲĀSİM AL-RU'AYNÎ AL-ḲAYRAVĀNÎ, arap tarihçisi. 1110 (1698) yahut bir yazmadaki kayda nazaran, 1092 (1681)'de *al-Mūnis fî aḫbār Ifrîḳiya va Tūnis* adlı bir tarih yazmıştır. Mukaddimede belirttiği gibi, eser 8 bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm Tunus'un tasvirini, ikinci bölüm İfrîḳiya'nin tasvirini, üçüncü bölüm İfrîḳiye'nin müslümanlar tarafından zaptını, dördüncü bölüm 'Ubaydî'lerin tarihini, beşinci bölüm Tunus'da Şinhāca'lerin tarihini, altıncı bölüm Banî Ḥafṣ'ın tarihini, yedinci ve sekizinci bölüm ise, yine Tunus'da osmanlı idâresinin tarihini ihtivâ eder. Son fasılda Tunus'ta cereyân eden yeni hâdiseler anlatılır. Eser, h. 1286'da Tunus'ta tab' ve Pellissier ve Rémusat tarafından, Paris'te, 1845'te fransızcaya tercüme edilmiştir.

Bibliyografya: Roy, *Extr. du Catal. des Manuscrits de la Bibl. de la Grande Mosqêue de Tunis* (Tunus, 1900), nr. 4960, s. 50; Brockelmann, *GAL*, II, 457.

(RENÉ BASSET.)

İBN EBÎ HACELE. İBN ABI ḤACALA, AḤMED B. YAḤYĀ ABU 'L-'ABBĀS ŞİHĀB AL-DÎN AL-TİLİMSĀNÎ AL-ḤANBALÎ (1325—1375), 'Omar b. al-Fāriż tarzında şiir yazan arap şâiridir. Tlemsen'de 725 (1325)'te doğdu. Hacca gittikten sonra Kahire'de yerleşti ve 30 zilkâde 776 (2 mayıs 1375)'de vebâdan öldüğü zaman, Mancak tarafından kurulmuş olan sûfî câviyesinin şeyhi idi. Bize kadar intikal eden ve Brockelmann'ın zikrettiği (*GAL*, II, 13) eserleri basılmıştır: 1. meşhûr âşık ve mâşukların hikâyeleri ile seçme şehvânî şiirlerini bir araya toplayan *Dîvān al-şabāba* (Kahire, 1279, 1291, 1305)'si kenarında Dā'vūd al-Anṭāḳî'nin *Tazyîn al-asvāḳ*'ı vardır (Bulak, 1291, Kahire, 1308). 2. *Sakkardān al-Sulṭān al-Malik al-Nāşir* adlı antoloji. Bu eser, Mısır için 7 rakamının ehemmiyeti üzerine, 757 (1356)'de, vücûda getirilmiştir (Bulak 1288; *Kitāb al-miḥlāt*'ın kenarında, Kahire 1317.)

Bibliyografya: al-Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 329; İbn Ḥabîb (*Orientalia*, II, 440); Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 437; Brockelmann, *Suppl.*, II, 5.

(C. BROCKELMANN.)

İBN EBÎ RENDEKA. İBN ABÎ RANDAḲA AL-TURṬŪŞÎ, asıl ismi ABŪ BAKR MUḤAMMED B. AL-VALÎD B. MUḤAMMED B. ḪALAF B. SULAYMĀN B. AYYŪB AL-FİHRÎ (1059/60—1131), olup, aynı zamanda al-Ṭurṭūşî ve İbn Abî Randaḳa (İbn Farḫūn bu kelimeyi Rundaḳa olarak okur) diye de tanılır. Hadîs ve fıkıh âlimi olup, 451 (1059/1060) senesine doğru Tortosa'da doğmuş ve şâbân 520 (22 ağustos — 19 eylûl 1126 ve yahut diğer bir rivâyete göre cemâziyelevvel 525 = nisan 1131)'de, 75 yaşında, vefat etmiştir. Doğduğu şehirde ve sonra Saragossa'da kadı Abu 'l-Valîd Sulaymān b. Ḫalaf al-Bācî'den fıkıh ve edebiyat tahsil etti. 476 (1083) senesinde haccettikten sonra bir taraftan tahsil ederek ve diğer taraftan ders vererek, Bagdad, Basra, Şam ve Kudüs'e gitti. Avdetinde Kahire'de tevakkuf ederek, İskenderiye'de, kat'î surette, ikamete başladı ve orada fıkıh ve hadîs tedris etti. Zâhid ve sofu olan ve her türlü dinî riyâzâtı ifâ eden ve hâlinden memnun, fakirâne bir hayat süren al-Turtūşî'nin şarklı hocaları arasında şunlar vardır: Abū Bakr Muḥammed b. Aḥmed b. Ḥusayn al-Şāşî, Abū 'Alî Aḥmed b. 'Alî al-Tustarî. Başlıca talebeleri şunlardır: Abū Bakr b. al-'Arabî, Abū 'Alî al-Şadafî ve sonradan kendini mahdî ilân eden İbn Tūmart ve yalnız *icāza* tarikı ile kadı 'Iyāż.

Hâl tercümesini yazanların kendisine atfettikleri 12 eserden ancak şu üçünü biliyoruz: 1. *Taḥrîm al-istimnā'*, istimnā'nın harâm olduğunu isbat eden bir küçük risâle (Berlin, Ahlwardt, *Verz.*, nr. 4981); 2. *Kaşf va'l-bayān 'an tafsîr al-Ḳur'ān* (ki Abū İsḥāḳ Aḥmed b. Muḥammed Ṣa'labî al-Nîsābūrî'nin eseri olup, Kahire Hediv kütüp., *Fihr.*, I, 209'dadır)'ın muhtasarı; 3. *Sirāc al-mulūk* bir çok alâka ve rici hikâyeleri hâvî siyâsî ve idârî bir risâle (krş. Th. Zachariae, *Die Weisheitssprüche des Şānāq bei aṭ-Ṭorṭūşî*, *Wiener, Zeitschift. f. d. Kunde d. Morgenl.*, XXVIII, 182 v.dd.), 64 bâb olup, 14 recep 516 (19 eylûl 1122)'da Fusṭāṭ şehrinde ikmâl edilmiş ve hâmîsi vezîr al-Ma'mūn Abū Muḥammed b. al-Baṭā'iḥî al-Umavî'ye ithaf edilmiş olup, 1289 senesinde Bulak'ta ve 1319 senesinde, Kahire'de neşrolunmuştur.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 479 (nşr. Wüstenfeld, nr. 616; yanlış olarak „İbn 'Alî Zandaḳa"); İbn Farḫūn, *al-Dibāc al-muẕhab fî ma'rifat a'yān 'ulamā' al-maẕhab* (Fas, 1316), s. 250; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (Kahire, 1302), I, 362; al-Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire, 1321), I, 213; al-Żabbî, *Buġyat al-multamis*, s. 125, nr. 295; İbn Başkuvāl, *al-Ṣila*, s. 517, nr. 1153; Dozy, *Recherches*, 3. tab., II, 234—249; Yāḳūt, *Mu'cam al-Buldān*, III, 529, bk. mad. *Ṭurṭūş*; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, s. 77, nr. 229; ayn. mll., *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*, s. 289, 291; Quatremère (*JA*, 1861); İbn Ḫaldūn, *Prolégomènes* (trc. de Slane, *Not. et Extr.*, XIX), I, 82; İbn Taġrî-Birdî, *al-Nucūm al-zāhira* (nşr. Popper), s. 385; Pons Boigues, *Ensago bio-bibliographico*, s. 181, nr. 150; *Mémoires de l'acad. de St. Pétersb.*, VI. seri, Sc. pol. hist. (1834), II, 92; Bull. Scient., (1838), III, 63, Bull. hist. phil., III, 221; IV, 338; Ben Cheneb, *Etude sur les pers. ment. dans l'idjāza de Sidi 'Abdel Qādir al-Fāsî*, nr. 133; Brockelmann, *GAL*, I, 459 ve *Suppl.* II, 829; II, 703 v.b.; Huart, *Litt. ar.*, s. 285.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN EBÎ TÂHİR TAYFÛR. İBN ABÎ ṬĀHİR ṬAYFŪR, ABU 'L-FAŻL AḤMED (819—893) arap edip ve tarihçisi olup, 204 (819)'te Bagdad'da doğmuş, 280 (893)'de aynı şehirde ölmüştür. Aslı iranlı idi. Horasan'dan gelme bir âileye mensûp idi ki, bu *Abnā' al-davla* adını alan ve Abbâsîlerin tâlihine ortak olmuş bulunan âilelerden biri idi. Önceleri

mektep hocalığı yaptı, sonra zengin âilelerin nezdinde mürebbî olarak bulundu; nihâyet, yazma müstensihliği mesleğine intisâp etti ve Sūḳ al-varrāḳīn'de bir dükkân açtı. İntihal mahsûlü eserlere dâir, bugün kaybolmuş bulunan bir kitap (*Kitāb sarīḳāt al-ṣu'arā'*) yazdığı için, düşmanlar kazanmış idi ve işinde dikkatsizlikle, arap sarfını lâyıkı ile bilmemekle itham edildi. Mas'ūdī (*Murūc*, VII, 333) şiirlerini takdir etmiş ve onlardan bâzılarını eserine dercetmiştir; al-Ḫaṭīb al-Baġdādī de derin bilgisinden sitâyiş ile bahsetmiştir. Babasının *Tayfūr* lekabı, „sekerek yürüyen küçük kuş", belki de, *takapuşra*'dan değişmiş bir kelime olarak „tac-oğlu" mânasına gelir. *Tārīḫ-i Baġdād* adlı eserinin yalnız VI. cildi kalmıştır ki, tek yazma nüshası British Museum'dadır ve Dr. H. Keller tarafından el yazısı ile istinsah edilip, teksir ve almancaya tercüme edilmiştir (Leipzig, 1908); bu eser Bagdad şehri ile Abbâsî devletinin 204 (819)'ten halife al-Ma'mūn'un 218 (833) yılına kadar gelen tarihidir ve Ṭabarī'nin vekayinâmesinin kaynaklarından biri olmuştur. *Kitāb al-manṣūr va 'l-manẓūm*, şi'ir ve belâgat eserlerinden bir müntehabâttır; 11. bölümü *Balāġat al-niṣā' va ṭarā'if kalamihinna* ... (Kahire, 1326) ve 12. bölümü (hepsi 13 bölüm) British Museum'da muhâfaza edilmektedir. Diğer 45 eseri kaybolmuştur.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 146; F. Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 78; Brockelmann, *GAL*, I, 138; Cl. Huart, *JA* (1909), X. seri, XIII, 533. (Cl. Huart.)

İBN EBÎ USAYBİ'A. İBN ABÎ UṢAYBİ'A, Muvaffaḳ al-Dīn Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. al-Ḳāsim al-Sa'dī al-Ḫazracī (1203—1370), hekim ve biyografıdır.

İbn Abī Uṣaybi'a'nın hayatı, ancak *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'* adlı büyük eserinde tesâdüf edilen kısa kayıtlar sâyesinde mâlûmdur. Dedesi Ḫalīfa b. Yūnus al-Ḫazracī 562 (1166) senesinde, Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī, ameleri Şīr-Kūh'un yanında kumandan bulunurken, onun yanında idi. Büyük oğlu Sadīd al-Dīn al-Ḳāsim, Kahire'de, 575 (1179) yılında, doğdu; küçük oğlu Raşīd al-Dīn 'Alī 579 (1183/1184)'da, Haleb'de doğdu ve her ikisi de ileri gelen tabîplerden oldular. Tabâbet Mısır ve Şam'da bilhassa inkişâf etmişti; Nūr al-Dīn b. Zangī ve Ṣalāḥ al-Dīn gibi kudretli hükümdarlar, Şam ve Kahire'de hastahâneler te'sis ve tıbbî araştırmaları ile tabîpleri mümkün olan her tarzda teşci etmişlerdi. Bagdad'dan Şam ve Kahire'ye gelen büyük âlimler arasında 'Abd al-Laṭīf b. Yūsuf var idi ki, Ḫalīfa b. Yūnus al-Ḫazracī'nin samîmî bir dostu olmuştur. Bu zât, yahudi feylesof ve tabîp Mūsā b. Maymūn'dan da ders görmekte olan onun iki oğluna ders verdi. al-Ḳāsim, Abī Ḥaccāc Yūsuf al-Sabtī'den, Kahire'de al-Nāṣirī hastahânesinde, göz tabîpliği öğrendi ve meşhûr bir göz tabîbi oldu. 606 (1209) senesinde al-Malik al-'Ādil Sayf al-Dīn'i şiddetli göz ağrısından kurtardı ve, bu zamandan itibâren, Şam sultanlarının sarayına girdi ve göz tabîplerine *nāẓir* („reis") tâyin edildi. 649 (1251/1252)'da Şam'da öldü. 595 (1198) yılı hudûdunda, Kahire'de doğmuş olan ve dedesinin ismi ile (İbn Abī Uṣaybi'a) lekaplandırılan oğlu Aḥmed, kabiliyetli bir genç idi; sonraları al-Nūrī hastahânesinde ilmî ve amelî esâslı bir tahsil gördü. Tıbbı, Rażī al-Dīn al-Ruḥbī'den, Şams al-Dīn al-Kullī (İbn Sīnā'nın *Ḳānūn*'unun *Kulliyāt* kısmını kalbinin üzerinde taşıdığı için, ona bu lekap verilmişti)'den, *Cāmi' al-mufradāt* müellifi İbn al-Bayṭār'dan ve bilhassa tabîplerden ehemmiyetli bir mektep te'sis eden ve zamanındaki tıp araştırmalarında büyük bir rolü olan Muhaẕẕab al-Dīn 'Abd al-Raḥīm b. 'Alī al-Daḫvār (ölm. 628 = 1230)'dan öğrendi. Bu hastahânedeki meslekdaşı tıbbî kitaplar bakımından çok zengin bir kütüphânesi olan yahudi tabîp 'Umrān b. Ṣadaḳa idi. İbn Abī Uṣaybi'a bu üstadlardan okuduğu yılları sevgi ile yâdeder ve muhtemeldir ki, tarihini yazarken, İbn Ṣadaḳa'nın kitaplarından çok istifâde etmişti. İbn Abī Uṣaybi'a, bir müddet Kahire'de, al-Nāṣirī hastahânesinde, göz tabîpliği vazifesini üzerine aldı; orada, tabîp ve akrâbâzînî iyi bilen, *al-Dustūr al-bīmāristānī* diye meşhûr *Aḳrābāẕīn* kitabının müellifi al-Sadīd b. Abī 'l-Bayān al-İsrā'īlī'nin derslerinden istifâde etti. İbn Abī Uṣaybi'a bu suretle, bir taraftan tabîplerden bâhis meşhûr tarihini yazarken, tıpta amelî bakımdan da, hazâkat kesbetmek imkânını buldu. Tarihinin ilk nüshası 640 (1242) senesi civârında tamamlandı. Bu zamandan itibâren müellif, 667 (1268/1269) yılına kadar, yâni ölümünden bir yıl evveline kadar, pek çok tercüme-i hâller ilâve etti. Bundan dolayı, mevcut yazmaları arasında büyük ve açık farklar vardır. İbn Abī Uṣaybi'a iyi bir muharrir değil idi, kitabı bâzan tenkitlerinde isâbetsizdir; ekserisi çirkin olan zikrettiği şiirlerin çokluğu bu kitaptan istifâdeyi oldukça güçleştirmektedir. Buna rağmen, İbn Abī Uṣaybi'a'nın, topladığı mâlûmat bakımından, büyük bir kıymeti vardır; şarkta, tıp ve ilim tarihi-husûsunda, orta çağdaki diğer müellifleri geçmiştir (İbn al-Nadīm ve İbn al-Ḳiftī bundan müstesnâ değildir). Üstelik Hind ve Yunan tabâbeti hakkında da mâlûmat vermiştir ki, o olmasa idi, bu mâlûmat bize kadar gelemezdi. Aynı zamanda, İslâm âleminin ictimâî ve ilmî hayatı hakkında, kâfî derecede tafsilât vermektedir. Bundan dolayı, eseri çok mühim ve büyük islâm müverrihlerinin umûmî tarih sâhasında yazdıklarını tamamlayan bir kaynaktır.

Bu kitap, çok uzun zamandanberi kaybolmuş başka kitaplardan alınmış bir çok parçaları da ihtivâ eder: msl. meşhûr yunan tabîbi Calinus'un, hıristiyan Ḥunayn'in ve oğlu İsḥāḳ'ın, 'Ubayd Allāh b. Cabrā'il b. Baḫtīşū'un eserlerinden aldığı parçalar.

Muhakkaktır ki, İbn Abī Uṣaydi'a, tabîplerin tercüme-i hâlini çok dikkatli bir şekilde yazmıştır ve tesbit ettiği kitaplar son derecede mevsûktur. İslâm devrinde yetişmiş tıp âlimlerinden 400'ü hakkında yazdığı tercüme-i hâllerin her birinin sonunda tesbit ettiği bu sayısız kitaplar, bu âlimlerin bir çoğunun büyük ilmî faâliyetleri ve bâzan vâsıl oldukları şâyân-i hayret geniş bilgi hakkında doğru bir fikir vermektedir. Avrupa dillerinde islâm tabâbeti hakkında yazılmış iki kitap, almancada Wüstenfeld'in ve fransızcada Leclerc'in kitabı, tamâmiyle İbn Abī Uṣaybi'a'nın *'Uyūn al-anbā'* adlı bu eserine istinat etmektedir. Bir çok âlimler (Reiske, Sanginetti ve Ḥāmid Vālī Efendi) bu kitabı, hâşiyeler ile, tercümeye başladılar; fakat tercümeleri mahdut bir kaç sahifeyi geçmedi. Hâlbuki umûmî şark tarihi yazan tabîp ve müverrihlerin böyle bir tercümeye şiddetle ihtiyacları vardır.

İbn Abī Uṣaybi'a, 635 (1237)'te Ṣarḫad'de emîr 'İzz al-Dīn, Aydamir'in husûsî doktoru oldu ve 668 (1270)'de öldü. *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'*, A. Müller tarafından, 1299 (1882)'da Kahire'de ve bir önsöz ile 1884'te Königsberg'de, neşredilmiştir.

İbn Abī Uṣaybi'a'nın bizzat kendi sözlerinden, onun üç kitap daha yazdığını anlamaktayız; fakat bunlar bize kadar gelmemiştir ve şunlardır: *Kitāb al ḥikāyāt al-aṭibbā' fī 'ilācāt al-advā'* ve *Kitāb al-işābāt al-munaccimīn* ve *Kitāb al-tacārib va 'l-favā'id*. Şüphesiz bunların ilk ikisi tıbbî fıkraların ve kendisinin ve üstadlarının hastahânelerdeki mühim müşâhedelerinin güzel bir sicili idi. Üçüncü kitabı *Kitāb al-tacārib va 'l-favā'id*'e gelince, onu bitirememiştir.

Bibliyografya: Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, II, 187 v.dd.; A. Müller *Über Ibn Abi Oçaibi'a und seine Geschichte der Ärzte* (*Travaux du VIe congr. intern. des Orientalistes*, Leiden, II, 259 v. dd.); aynı müellifin başka makaleleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 326; Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), IV, 133, 288 v.d.; Aḥmed İsā Bek, *Tārīḫ al-Bīmāristān* (Kahire, 1928); Reiskii ve Fabri, *Opuscula medica* (Halle, 1776), s. 41—63; de Sacy, *Relation de l'Egypte par Abd al-Latif* (Paris, 1810), s. 478; Pusey, *Catalogus Bodleianus*, II, s. 126; Sanguinetti (*JA*, seri 3, V, 232 v.d.); A. Müller, *Uber Text und Sprachgebrauch von Ibn Abi Usaibi'a's Geschichte der Aertze* (*Sitzungsber. d. Kgl. Bayer. Akad. d. Wissensch. Phil.—hist. Kl. 1884*, Münih, 1885, s. 853—978); Ḥāmid Vālī, *Drei Kaqital aus der Aerztegeschichte des Ibn Abi Osaibi'a* (Berlin, 1910); J. Hirschberg, *Geschichte der Augenheilkunde im Mittelalter* (Leipzig, 1905); E. G. Browne, *Arabian Medicine* (Cambridge, 1921); Max Meyerhof, *Science and Medicine* (*Legacy of Islam*, Oxford, 1931, s. 343 v.d.) (Max Meyerhof.)

İBN EBÎ ZER'. İBN ABİ ZAR', Abu 'l-Ḥasan (yahut Abū Abd Allāh 'Alī) al-Fāsī, garbî Afrika müverrihi olup, biri muhtemel olarak kaybolmuş bulunan *Zühret al-bustān fī aḫbār al-zamān*, diğeri *al-Anīs al-muṭrib bi-ravż al ḳirtās fī aḫbār Mulūk al-Maġrib va tārīḫ Madīnat fās* adında iki eserin müellifidir. Abū Muḥammed Ṣāliḥ b. 'Abd al-Ḥalīm al-Ġarnāṭī diye de anılan müellifin hayatı hakkında bir şey bilinmemektedir. İdrīsī hânedanı ile başlayan eseri 724 (1324) senesine kadar Fas tarihi için gâyet ehemmiyetlidir. 1324'ten bir az sonra vefat etmiş görünüyor. İbn Ḫaldūn'un eserinde bir kaç defa zikredilmiştir. İbn Abi Zar, çok defa adlarını zikretmediği bir çok kaynaklardan ve hiç olmazsa Merînîlere âit kısımda resmî vesikalardan faydalanmıştır. Eseri, Muḥammed Ḳāsim b. Zākūr (ölm. 20 muharrem 1120=11 nisan 1708)'un yazdığı bir esere (yahut onun yeniden işlenmesine) esâs teşkil etmiştir. *al-Mu'rib al-mubayyin 'ammā taẍammanahu 'l-anīs al-muṭrib va ravżat al-nasrīn* (al-'Alamī, *al-Anīs al-muṭrib*, Fas, 1313, s. 28) adını taşıyan bu eser ilk defa Tornberg tarafından neşredilmiş (*Annales regum Mauritaniae*, lâtince tercümesi ve notlar ile 2 cild, Upsala, 1843—1846) ve 1303'te Fas'ta taş-basması yapılmıştır. Az tatmin edici almanca tercümesini (*Geschichte der mauritanischen König*, Agram, 1794—1797) Dombay, portekizce tercümesini Beaumier (*Roudh el-ḳartās, histoire des souverains du Maghreb*, Paris, 1860) yapmışlardır. Metnin bir parçası Simonet ile Lechundi'nin *Crestomatia arábigo-española*'sında meveuttur (Gırnata, 1881, nr. 63).

Bibliyografya: Zikredilen tercümelerin mukaddimelerinden başka bk. Abu 'l-'Abbās Aḥmed al-Ḥalabī, *al-Durr al-nafīs*

(Fas, 1314), s. 17; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 39; Gayangos, *The History of the Muhammedan Dynasties* (London, 1840—1845), II, 516; R. Basset, *Recherches bibliographiques sur les sources de la Salouat al-anfās* (Cezayir, 1905), s. 12 v.d.; Brockelmann, *GAL*, II, 240 v.d. (RENÉ BASSET.)

İBN EBÎ ZEYD. İBN ABÎ ZAYD, AL-ḲAYRAVĀNÎ, ABŪ MUḤAMMED ʿABD ALLĀH B. ABÎ ZAYD ʿABD AL-RAḤMĀN (922—996), mâlikî fakîhi olup, İspanya'da nafzalı bir âilenin ahfâdındandır (bundan dolayı nisbesi al-Nafzî). 310 (922/923)'da Ḳayravān'da doğmuş, 30 şâbân 386 pazartesi (14 eylûl 996) günü aynı yerde ölmüş ve evine defnedilmiştir.

Mensûr ve manzûm yazılarında mâlikî mektebini harâretle temsil eder. Muhtemel olarak fıkhın esâslarını vâzıh bir şekilde ilk defa ortaya koyan o olmuştur. Malik al-aṣġar diye anılmıştır ve eskiden olduğu gibi bugün de sikadan sayılır. Kısmen İfrîḳiya'de, kısmen hacc münâsebeti ile şarkta yaptığı seyahat esnâsında ders okuduğu hocaları arasında zikre değenler: kendisinin en fâzıl üstadı Abū Bakr Muḥammed b. Muḥammed b. al-Labbād, Abu 'l-Ḥasan b. Muḥammed al-Ḥavlānî, Abu 'l-Arab Muḥammed b. Aḥmed b. Tamîm, Muḥammed b. Mūsā al-Ḳaṭṭān, İbn al-ʿArabî v.b.'dır ve zamanının en büyük âlimlerinden *icāza* almıştır. En mârûf talebeleri Abu 'l-Ḳāsim al-Barādiʿî, İbn al-Farażî v.b. idi. Hâl tercümesi yazanların ona izâfe ettikleri 30 eserden ancak şunlar mevcuttur: 1. mâlikî fıkhının bir zeyli olan *al-Risāla*, 327 (939)'de itmam ve Kahire'de müteaddit defa tab'edilmiştir (nşr. A. D. Russell ve Abdullah al-Ma'mūn Suhravardy, *First Steps in Muslim Jurisprudence consisting of excerpts from Bākūrat al-Sa'd of Ibn Abū Zayd, Arab. text, Engl. transi., notes, and short histor. and biogr. introd.*; London, 1906; frns. trc. Fagnan, *La Risala de Kayrawani*, Paris, 1914); 2. hadîs külliyâtı (Brit. Mus., *Cat. Cod. MSS. Or.*, II, nr. 888, VIII); 3. *Naʿt* (Brit. Mus. *Cat.*, nr. 1617, XI).

Bibliyografya: İbn Farḥūn, *al-Dîbāc* (Fas, 1316), s. 140; Ḳāżî ʿİyāż, *Muḫtaṣar al-madārik* (bende bulunan yazma), var. 240; İbn Ḳunfuz, *Ṭabaḳāt* (bendeki yazma), var. 2v; İbn Nāciî, *Maʿālim al-Îmān* (Tunus, 1320), III, 135—152; *GAL*, I, 177 v.d., krş. 520; M. Ben Cheneb, *Étude sur les pers ment. dans l'Icāza du Cheikh ʿAbdel Qādir al-Fāsy*, nr. 322; Russell ve Suhrawardy, *Muslim jurispr.*, Prologue.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN EBİDDÜNYA. İBN ABÎ 'L-DÜNYĀ, ABŪ BAKR ʿABD ALLĀH (ʿUBAYD ALLĀH) B. MUḤAMMED AL-ḲURAŞÎ (823—898), arap müellifi olup, 208 (823)'de doğmuştur; Abbâsî halifesi al-Muḳtafî'nin mürebbîsi olan bu zât 14 cemâziyelâhır 281 (21 ağustos 894)'de ölmüştür. Hepsi edebe dâir olan müteaddit eserlerinden bugün elimizde bulunanlar şunlardır: 1. Madâ'inî'nin aynı isimli eseri nümûne alınarak yazılmış olan *al-Farac baʿd al-şidda*, Berlin (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Hdss. der Kgl. Bibl.*, nr. 8731)'de, Şam'da Zāhirîya kütüp.'de (bk. Ḥabîb al-Zayyāt, *Ḫazāʾin al-kutub fî Dimaşḳ va-żavāhihā*, Kahire, 1902, s. 30, nr. 20, 2), 1323'te Hindistan'da basılmış, Kahire'de yeniden neşredilmiştir (ts.); Suyūṭî'nin bundan yaptığı seçmeler — bunun için başka kaynaklardan da istifâde etmiştir — *al-Arac fi 'l-tiżār al-farac*, *Ḥall al-ʿiḳāl* ve *Muʿîd al-niʿam* ile birlikte, *Tuḥfat al-muhac bi-talvîḥ al-farac* ismi altında, 1317'de, Kahire'de basılmıştır. 2. *Kitāb al-aşrāf*, 2 cild, Şam'da (*ayn. esr.*, s. 40, nr. 132, 2.). 3. *Makārim al-aḫlāḳ*, Berlin'de (bk. Ahlwardt, *ayn. esr.*, nr. 5388; krş. nr. 5436, 2) ve British Museum, nr. 7595'te (bk. *A descriptive List of the Arabic Mss. acquired by the Trustee since 1895*, London, 1912, s. 64); 4. *Kitāb al-ʿażama* „Hilkatin bârikaları" Viyana'da (bk. Krafft, *Die arab... Hdss. der k. k. orient. Akademie*, nr. 425); 5. *Manʿāşa baʿd al-mavt* Münih'te (bk. Aumer, *Die ar. Hdss. der K. Hof- und Staatsbibl.*, nr. 885, 9); 6. *Fażāʾil ʿaşr zi 'l-ḥicca*, Leiden'de (bk. *Catal. codd. or. Bibl. Acad. Lugd. Bat.*, nr. 1742); C. Landberg, *Catalogue des mss. proven. d'une bibl. privée à al-Médine*, nr. 55; 7. *Kitāb al-ʿaḳl va-fażlihi*, Şam'da (bk. al-Zayyāt, *ayn. esr.*, s. 29, 15); 8. *Ḳiṣar al-amal, göst. yer.*, s. 33, nr. 50, 1, 2, *Mekteb-i umûmiye*, s. 29, nr. 50; 9. *Kitāb al-yaḳîn, göst. yer.*, s. 33, nr. 50, 3 ve İstanbul (bk. Köprülü kütüp. nr. 388); 10. *Kitāb al-şukr* (bk. Houtsma, *Catalogue d'une collection de mss. appartenant à la maison Brill*, Leiden, 1886, nr. 744 ve İstanbul'da, Nûruosmâniye kütüp., nr. 1208; krş. Rescher, *ZDMG*, 64 cild, 54); 11. *Kitāb ḳira 'l-żayf* (bk. Landberg, *ayn. esr.*, nr. 54). 12. *Ẕamm al-dunyā*, Şam (al-Zayyāt. *ayn. esr.*, s. 32, nr. 42, 1, *Mekteb-i umûmiye* s. 29, nr. 46); 13. *Ẕamm al-malāhî*, mûsikî âletlerinin tenkidi (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Hdss. zu Berlin*, nr. 5504, Şam'da, al-Zayyāt, *ayn. esr.*, s. 33, nr. 59, 2); 14. *Kitāb al-cūʿ*, Şam (bk. *Mekteb-i umûmiye*, s. 31, nr. 89); 15. *Ẕamm al-muskir*, Şam'da (bk. *Mekteb-i umûmiye*, s. 30, nr. 60); 16. *Kitāb al-riḳḳa va 'l-bukā'*, Şam'da (al-Zayyāt,

s. 40, nr. 1333); 17. *Kitāb al-ṣamt*, Şam'da (bk. *Mekteb-i umûmiye*, s. 29, nr. 31); 18. *Ḳażāʾ al-ḥavāʾiç*, Berlin'de (bk. Ahlwardt, *Verz.*, nr. 5389); 19. *Kitāb al-havātif*, Kahire'de (bk. *Fihrist al-kutub al-maḥfūża bi 'l-kutubḫāna al-Ḫedîvîya*, I, 448).

Bibliyografya: *Kitāb al-fihrist* (nşr. Flügel), I, 185; Muḥammed b. Şākir al-Kutubi, *Favāt al-vafayāt* (Kahire, 1299), I; A. Wiener (*Der Islam*, IV, 279 v.dd., 413 v.dd.); R. Basset, *Les mss. arabes des bibl des zaouïas de ʿAïn Mahdi...* (Alger, 1885), s. 44 v.d. (C. BROCKELMANN.)

İBN EBİL'AVCÂ'. İBN ABÎ 'L-'AVCĀ' ʿABD AL-KARÎM, (?—772) mârûf Maʿn b. Şāʾida'nın dayısı, Kûfe vâlisi Muḥammed b. Sulaymān tarafından mevkûf tutulmuş ve bilâhare halife tarafından kendisine salâhiyet verilmediği hâlde, 155 (772)'te öldürülmüş bir Crypto-Manichäen olup, bâzı rivâyetlere göre, vâli bu yüzden azledilmiştir. İdam sehpasına götürüldüğü zaman, islâm şerîatinin emir ve nehylerine aykırı 4.000 hadîsi uydurmuş olmakla övündüğü söylenir. Bilindiği üzere, orucun iptidâsı yeni ayın görülmesi ile başladığı şerîatçe tâyin ve tesbit edilmiş olmasına rağmen, onun, bilhassa Caʿfar al-Ṣādiḳ [b. bk.] adına, oruç ayının hesaplanmasını bulduğu rivâyet edilir; çünkü şi'îlerde yeni ay hesaplanarak tâyin edilir. Krş. *ZDMG*, LXVIII, 406.

Bibliyografya: Ṭabarî (Leiden), III, 375 v.d.; *Fihrist*, s. 338; al-Bîrūnî, *Chronology of Ancient Nations*, s. 80 (metin s. 67 v.d.); al-Şahrastānî, (trc. von Haarbrücker), II, 419; al-Baġdādî, *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ* (nşr. Muḥ. Badr), s. 255 v.d.; Horten, *Die Philosophischen Systeme...*, s. 155.

İBN EBİRRİCÂL. İBN ABÎ 'L-RİCĀL, tam ismi ABU 'L-ḤASAN ʿALÎ B. ABÎ 'L-RİCĀL (?—1040?)'dir. Orta çağ hıristiyan müelliflerin çok zaman ALBOHAZEN (ALBOACEN) ve ABENRAGEL adları ile andıkları arap müneccimidir. Menşe'inin İspanya mı, şimâlî Afrika mı olduğu bilinmemekle berâber, hayatının bir kısmını Tunus'ta Zîrî Muʿizz b. Bādîs b. al-Manṣūr'un sarayında geçirdiği (406—454 = 1016—1062) mâlûmdur. Onun 378 (= 988)'de Büveyhî Şaraf al-Davla'nin emri üzerine, Bagdad'da, astronom Abū Sahl Vaycan b. Rustam al-Kūhî'nin nezâreti altında yapılan nücûmî rasatlarda bulunan Abu 'l-Ḥasan al-Maġribî olması da muhtemeldir. Nücûm ilmi kitabındaki bir kehânetten, 1040 yılı civârında ölmüş olamayacağı neticesini istihrâc edebiliriz. Yıldızlardan çıkarılan hükümlerden bahseden bu mükemmel eserin adı *al-Bāriʿ fi aḥkām al-nucūm*'dur. Bugün bu eserin arapça metni hâlâ Berlin, Paris, Brit. Museum, Ind. Office, Escurial v.b. gibi kütüphânelerde mevcuttur; 1256'da Jehuda b. Mose tarafından arapçadan ispanyolcaya ve az sonra da Aegidius de Tebaldis ve Petrus de Regio tarafından ispanyolcadan lâtinceye çevrildi. Lâtince tercümesi, 1485'ten itibâren, bir çok defa'ar basıldı. 1485'te, Venedik'te, ilk olarak, *Praeclarissimus liber completus in judiciis astrorum, quem edidit Albohazen Haly filius Abenragel*... adı ile basıldı.

İbn Abi 'l-Ricāl, bundan başka, nücûm ilmi üzerine, *Urcūza* adlı bir eser daha kaleme aldı. Bu eser, Aḥmed b. al-Ḥasan b. al-Ḳunfūd al-Ḳuṣṭanṭînî tarafından şerh edilmiştir (Escurial, Brit. Museum, Oxford, Kahire).

Bibliyografya: İbn al-Ḳıftî (nşr. Lippert), s. 353; Wüstenfeld, *Übersetz. arab. Werke in das Lateinische seit dem 11. Jahrh.*, s. 89; Steinschneider, *Vite di matematici arabi tratte da un' opera inedita di Bernardino, Baldi*... (*Bulletino di bibliografia e di storia delle scienze mat. e fis. di Boncompagni*, Estratto, 1873, V, 493—508, s. 67—82); ayn. mll., *Die hebr. Übersetz. des Mittelalters* (Berlin, 1893), s. 578—580; Suter, *Abhandl. z. Gesch. d. math. Wissensch.*, X, 100 ve XIV, 172 v.d.; Brockelmann, *Suppl.*, I, 401. (H. SUTER.)

İBN EBİRRİCÂL. İBN ABÎ 'L-RİCĀL, AḤMED B. ṢĀLIḤ (1620—1685), şi'î mezhebinden Yemen zeydîlerine mensûp, tarihçi, fakîh ve şâir olup, 1029 şâbanında (temmûz 1620), al-Ahnūm bölgesinde, Bilād Żurā'ya bağlı bir yer olan al-Ṣabaṭ'ta doğdu ve 6 rebiülevvel 1092 (25/26 mart 1685) çarşamba gecesi, ömrünün 62. yıl 7. ayında öldü. al-Rōża (Ṣanʿā'nın bir saat şimâlinde)'da, kendisine âit olan evin civârına gömüldü. Bütün hayatını Yemen'de geçirdi. Şehāra, Ṣaʿda, Taʿizz, İbb, al-Ḥarca ve Ṣanʿā'da *Kur'an*, hadîs ve fıkıh tahsil etti ve bilgisini arttırmak maksadı ile zeydî mezhebinin bütün büyük âlimlerinin ve Yemen'de yerleşmiş olan veya orada bir zaman kalıp giden şâfi'î, hanefî ve mâlikî âlimlerin (sonuncular-dan, Ṣanʿā'da Euklides'in *Taḳvîm*'ini okutmuş olan ve bu şehirde 22 cemâziyelevvel 1064 = 10 nisan 1654'te ölen Aḥmed b. Aḥmed al-Ṣābbî al-Ḳayravānî'nin) derslerine devam ettikten sonra, Ṣanʿā'da yerleşti; orada İmām al-Mutavakkil ʿAla 'llāh İsmāʿîl b. al-Manṣūr billāh al-Ḳāsim (ölm. 1087 = 1677), hukûmeti esnâsında (1055—1087 = 1645—1677) ona saray hatîpliği ve resmî tahrirât ile dört taraftan imâma gelen, kelâma müteallik, meseleleri cevap'andırmakla mükellef kâtiplik vazifelerini tevdî etti.

Eserleri:

1. Başlıca eseri, Irak ve Yemen zeydîlerinden 1300 meşhûr zâtın hâl tercümelerini ihtivâ eden lugattir; bu tercüme-i hâl kitabı, bizzat Zayd b. ʿAlī (ölm. 121 = 739)'nin oğulları ile ahfâdından başlayarak, müellifin zamanına kadar gelir; alfabe sırası ile tertip edilmiştir ve *Maṭlaʿ al-budūr va-macmaʿ al-buḥūr* adını taşır; bu esere uzun zaman kaybolmuş nazarı ile bakılmış idi; kitabın mevcûdiyetini ondan parçalar iktibas etmiş olan Muḥibbī (*Ḫulāṣat al-aṯar*, I, 220; Wüstenfeld, *Geschichtschr.*, nr. 583)'nin eserinden öğreniyoruz; son zamanlarda Milano'da tam nüshası bulunmuştur (bk. Griffini, *Lista dei manoscritti arabi nuovo fondo della Biblioteca Ambrosiana, Riv. degli Studi Orient.*, IV, 1046—1048'de *Liste* nr. 254—256; ayn. mll., bu eserdeki biyografyalardan 18'ini *I manoscritti sudarabici di Milano* adlı etüd ve *Riv. d. St. Or.*, II, 1—38, 133—166; III, 65—104 hâşiyelerinde neşretmiştir). İbn Abi 'l-Ricāl, *Maṭlaʿ al-budūr*'unda bir araya getirdiği tercüme-i hâlleri müteaddit külliyattan almıştır ki, bunlar bugün, ancak parçalar hâlinde, Milano'da veya Berlin'de yahut da Londra'da bulunmaktadır; onun kaynağı olan külliyattan, en mühimleri, bilhassa: Aḥmed b. ʿAbd Allāh b. al-Vazīr (*Tārīḫ āl al-vazīr*), al-Ahdal (*al-Tuḥfa fī ʿulamāʾ al-zaydiya*), İbn Fand (*al-Lavāḥiḳ al-nadīya*), al-Ḥākim (*al-ʿUyūn fī ricāl al-zaydiya*)'inkiler ile Yaḥyā b. al-Mahdī al-Ḥasanī (*Şilat al-iḫvān*) ve *Ṭabaḳāt al-zaydiya* müellifininki gösterilebilir. Fakat o, bu kaynaklardan aldığı bilgilerin birbirleri ile veya kendi zamanında Yemen'de hâlâ yaşayan tarihî hâtıralar ile uyuşamadığı noktalara işâret etmeği ihmâl etmemiştir. Müellifimiz, cenûbî Arabistan'ın gezip dolaşmış olduğu yerlerinin arkeolojisi kadar coğrafyasını da iyi biliyordu; lûgat kitabına Yemen'e âit arap nümismatik ve epigrafyasını ilgilendiren hâşiyeler de koymuştur. 2. Tarihin biyografya koluna âit olmak üzere, onun şu eseri de bulunmuştur: İbn al-Calāl'in *Muṣaccar* (zeydî imâmlarının şeceresi)'ine kendi el yazısı ile tâlikat (yazm., Milano, Ambrosiana kütüp., nuovo fondo, *A* 98, I; bk. *Riv. d. St. Or.*, III, 580). Tercüme-i hâlinde (Ambrosiana, n. f., *B.* 132; bk. *Riv. d. St. Or.*, IV, 1047/1048) şu eserler de zikrediliyor: 3. *Taysīr al-iʿlām bi-tarācim aʾimmat al-tafsīr al-aʿlām* (*Kur'an* müfessirlerinin tercüme-i hâlleri) ve kendi âilesi hakkında bir şecere tetkiki: *İnbāʾ al-abnāʾ bi-ṭarīḳa salafihim al-ḥusnā cāmiʿ li-nasab āl abi 'l-ricāl*, 4. *Iʿlām al-muvāli bi-kalām sādātihi al-aʿlām al-mavāli* adlı bir eser yazma olarak Brit. Mus.'da muhâfaza edilmiştir (Rieu, *Suppl.*, nr. 217, II); aynı kütüphânede bundan başka 5. *Tafsīr al-şarīʿa li-vurrād al-şarīʿa* adlı zeydî kelâmına dâir bir eseri (krş. Rieu, *Suppl.*, nr. 217, I) ve aynı mevzûa dâir bir de şu eserleri zikredilir: 6. *al-Riyāż al-nadīya fī an al-firḳat al-nāciʿa hum al-Zaydīya* (Ambrosiana, *B.* 133, var. 3ª). 7. İmām al-Mutavakkil İsmāʿīl b. al-Manṣūr billāh al-Ḳāsim'ın *al-Aḳīda al-ṣaḥīḥa*'sının, yâni mezhebin esasları hakkındaki eserinin şerhi olan *al-Mavāzīn* (Ambros., *B.* 133, 3ª); 8. *al-Azhār* (zeydî *Furūʿ*'una dâir, krş. Brockelmann, II, 187)'a bir hâşiye; bu eser tamamlanmamış *al-vużūʾ* bahsinde kalmıştır; 9. *Macālis*; 10. *al-Vach al-avcah fī ḥukm al-rūḥ allaẕī ẕayyaʿ al-zavca*; 11. *Macāz man arāda 'l-'ḥaḳīḳa*; 12. *al-Hadīya ilā man nuḥība*; 13. *Baġyat al-Ṭālib va-sūluhu*; 14. *al-Cavāb al-şāfī ilā ʿAbd al-ʿAzīz al-Żamadī*; 15. *Taẕkirat al-ḳulūb allaṯī fī 'l-ṣudūr fī ḥayāt al-acsām allaṯī fī 'l-ḳubūr*; 16. muhtelif mevzûlara dâir, notlar mâhiyetinde bir çok *Rasāʾil*; 17. *Divān*'ı, kardeşlerinden biri tertip etmiştir; musannif, kardeşi tarihçi şâir hakkında yazdığı biyografyada bu divandan bâzı örnekler nakleder. Bu tercüme-i hâl içinde, İbn Abi 'l-Ricāl'in, derslerine devam ettiği 47 âlimin isimlerinin listesi yanında şâkirdin öğrendiklerini başkalarına öğretmeğe salâhiyet kazandığını gösteren diploma mâhiyetinde 7 adet *icāzāt*'ın tam metnini buluyoruz (bk. Ambrosiana-nuovo fondo, *B.* 132, var. 2ª—11ᵇ ve *Riv. d. St. Orient.*, IV, 1047 v.d.).

Bibliyografya: E. Griffini, *Lista dei manoscritti arabi nuovo fondo della Biblioteca Ambrosiana di Milano* (*Riv. degli Studi Orient.*, IV, 1046—1048, nr. 254—256); Brockelmann, *GAL*, II, 406; *Suppl.*, II, 561.

(E. GRIFFINI.)

İBN FADLÂN. İBN FAŻLĀN, AḤMED B. FAŻLĀN B. AL-ʿABBĀS B. RAŞĪD B. ḤAMMĀD, halife al-Muḳtadir'in 921'de Bagdad'dan Etil (İdil) Bulgar hükümdarına gönderdiği elçi heyetinin kâtibi ve bu seferi tavsif ederek yazılan *Risāla* (yahut *Riḥla*'nin) müellifidir. Kendisi hakkında Abbâsîler için Mısır'ı yeniden fetheden Muḥammed İbn Sulaymān'ın kölesi olduğuna dâir, kitabının başındaki kayıttan başka hiç bir mâlûmât yoktur. Köle (*mavlā*) tesmiye edilmiş olması itibârı ile bunun arap olamayacağı, Muḳtadir'in sarayında türkçe tercümanı dahi olmayacağı, hattâ bir rûm yahut iranlı olacağı hakkındaki mütâleaların aslı yoktur. Yolda iken ve Bulgar diyarında da türkler ile ancak tercüman vâsıtası ile konuştuğu, yâni türkçe bilmediği, islâm ilimlerine bihakkın vâkıf olmakla sefâret heyetinde din mütehassısının („fakīh") işini gördüğü, kendisinin halife tarafından Bulgar memleketindeki müslüman fakîhlerini ve muallimleri teftişe me'mûr edildiği, *Risāla*'sinden anlaşılmaktadır. Asıl sefir Savsan al-Rasī isminde birisi olduğu hâlde, halife Bulgar kıralına yazdığı mektubu ve hediyelerini İbd Faẕlān'a vermiş ve onu bu mektubu kırala okuyup anlatmakla tavzif etmiştir. Sefâret hey'eti Bagdad'dan 11 safer 309 (2 nisan 921)'da hareket edip, Rey, Nişāpūr, Marv, Buhârâ ve Ḫvārizm yolu ile, 12 muharrem 310 (2 mayıs 922)'da o vakit daha çadırlarda yaşayan bulgar kıralının orta İdil'deki karargâhına gelmiştir. Sefâretin burada ne kadar zaman kaldığı mâlûm değil ise de, İbn Faẕlān'ın burada kış aylarını geçirmediği, *Risāla*'sinde ancak geceleri kısa olan yaz aylarından bahsetmesinden anlaşılmakta ve hey'etin aynı sene (922 senesi) yazında geldiği yoldan, yâni Ḫvārizm üzerinden döndüğü *Risāla*'deki istitradî kayıtlardan istihrac olunmaktadır. İbn Faẕlān'ın bu seyahati Yāḳūt'un *Muʿcam*'inde onun *Risāla*'sinden Atil, Başġurd, Bulgar, Ḫvārizm ve Rus maddelerinde verdiği geniş nakillerden mâlûm idi ve bunları Chr. Fraehn, geçen asrın ilk rub'unda Petersburg akademisi neşriyâtında arapça metin, Bulgarlara âit olanı almanca (her iki eser için bk. bibliyografya), lâtince tercüme ve hâşiyeleri ile, Hazarlara âit olanı da şerhleri ile neşretmişti. Bundan başka, XII. asırda Selçuklular nâmına farsça bir coğrâfî eser yazan Aḥmed Ṭūsī'nin eserinde de İbn Faẕlān'dan nakiller bulunmakta ise de, bunun kayıtları Yāḳūt'takiler ile henüz karşılaştırılmış değil idi. Nihâyet te'lifinden tam 1000 sene sonra İbn Faẕlān'ın *Risāla*'si tarafımdan, 1923'te, Maşhad'de İmâm Rıza kütüphânesinde, İbn al-Faḳīh ve Abū Dulayf'in eserleri ile birlikte, bir mecmua içinde, bulundu. Seyahatnâmenin Hazar hakanlığına dâir kısımlarına âit tercümeler ile biten bu nüshada sefâret hey'etinin Bagdad'a dönüş bahisleri eksiki idi; hâlbuki Yāḳūt bu risâlenin Bagdad'a dönüş bahsini de ihtivâ eden tam nüshasını görmüş idi. Her hâlde bu seyahatnâmenin Hazarlara âit bahislerinden sonraki kısmında dikkati çeken fazla bir mâlûmat bulunmamış olacaktır ki, kimse o kısmından bir söz nakletmemiştir. Mamafih Maşhad nüshasından anlaşıldı ki, Yāḳūt tarafından naklolunan haberler asıl kitabın ancak 1/3'ini teşkil etmiş ve bunlar da en çok „acâyib" den ibâret bulunmuştur. Yine görüldü ki, sefâret hey'eti Horasan'da Alevîlerin isyan hareketlerine şâhid olmuş, Buhârâ'da büyük Sâmânî emîri Naṣr b. Aḥmed'in ve onun vezîri olan büyük coğrafyacı Cayhānī'nin misâfiri olmuş, Ḫvārizm'de Āl-i Farīġūn (islâmdan önceki eski Ḫvārizmşâhlar sülâlesinin)'un son mümessili Ḫvārizm vâlisi Muḥammed b. 'İrāḳ'ın, şimdiki garbî Kazakistan'ın Ural vilâyetlerinde Oğuz yabgusu nâibi (Kuzerkin)'nin ve subaşısı Etrk b. Alktgan (gâliba Etrl. b. Algtugan, yâni Alp-Togan oğlu Etrl yâni Ertuğrul)'ın misâfiri olmuş; Selçuk su-başının ceddi Ertuğrul su-başı olması pek muhtemel olan (bk. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, I, 176, 440) bu Ertk = Etrl'a, halifeliğin dost ve müttefiki bulunmak teklifi ile, al-Muḳtadir tarafından yazılan mektubu sunmuş ve müslüman bulgar kıralının dâmâdı olan bu su-başı ile çok samîmî münâsebet te'sis etmiş, Başkırtların bir kısmını daha güney Ural vilâyetinde görmüş, Yayık nehri civarında Peçeneklerin ülkesinden geçmiştir. İbn Faẕlān gerek bu ülkeler ve kavimler, gerekse asıl hedefleri olan Bulgar ülkesi ve halkı hakkında son derecede mühim mâlûmat vermiştir. Bu seyyahın ruslar ve Hazarlar hakkında verdiği mâlûmatı ancak Bulgar diyarında bulunduğu zaman topladığı anlaşılmıştır. İskandinavya Norman tüccarları olan bu ruslar, gemileri ile Bulgar taraflarına ticâret için geldikleri zaman, görüp bunların örf ve âdetlerini tavsif etmiştir. Seyahatnâmesinin sahte olduğuna, İṣṭaḫrī'nin Bulgaristan'daki bir hatîpden naklettiği haberlerin İbn Faẕlān'dan alınmış olduğuna (Barthold) yahut bil'akis İbn Faẕlān'ın İṣṭaḫrī'den nakillerde bulunduğuna (Marquart)'a göre yahut her iki müellifin ve İbn Rusteh'in müşterek bir kaynaktan istifâde ettiklerine (Kmuschka) âit son bir asır zarfında yazılanların boş farazi-

yelerden ibâret olduğu da seyahatnâmenin aslının tetkik ve neşrinden sonra tahakkuk etmiştir.

Seyahatnâmenin Maşhad nüshasının arapça metin, almanca tercüme ve izahları, 1923—1928 seneleri arasında sarfolunan mesâî mahsûlü olarak, 1939'da tarafımdan, neşredilmiştir (Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939). Bir „millî" yayın ile Avrupa yayınını önlemek, yâni rusları Avrupa yayınından müstağnî kılmak maksadı ile Rus Ulûm Akademisi de Maşhad nüshasının fotoğrafını, meselelerin izahı ile meşgûl olmadan acele yapılan bir rusça tercümesini aynı senede neşretti (*Puteşestvie Ebn Fadlana na Volgu*, Leningrad, 1939). Daha 1924 senesine kadar bir yalancı ve sahtekâr telâkkî olunan İbn Faẕlān (A. Spicyn, Rus Arkeoloji cemiyeti Rus ve Slav şûbesi *Zapiski*'leri, 1900, XI, 162; Marquart, *Ungarische Jahrbücher*, 1924, IV, 319), Maşhad nüshasının keşfi ve onun üzerinde yapılan tetkikat neticesinde orta çağların âlim ve dikkatli bir seyyahı ve asrının büyük çapta diplomatı derecesine yükselmiştir. Bu tetkikatı hulâsa eden H. Grégoire (*Byzantion*, 1945, XVII, 413)

'a göre İbn Faẓlān tarafsız ve dikkatli müşâhiddir; o yalnız hâk Priscus'u, kâh Rubruk'u hatırlatan gerçekten ilmî bir seyahatnâmenin müellifi olmakla kalmamış; muâsırı olan Lombardiyalı Liutprand'dan farklı olarak, kendi zamanının beynemilel vaziyetinden bihakkın haberdar bir diplomatı olmuş ve Abbâsî halifeliğine müşkül bir zamanda türkleri kazandırmış ve anlaşılan onların islâm memleketinde oynayacakları rolü de tasarlamıştır.

Bibliyografya: Chr. Frähn, *Veteres memoriae Chazarorum ex Ibn Foszlano (Mémoires de l'Académie des Sciences de Russie, sc. polit.*, Petersburg, 1822, VII, 577—620); ayn. mll., *De Baschkiris, que memoriae prodita sunt ab Ibn Fosclano et Jakuto (Mémoires de l'Académie des Sciences de Russe, sc. polit.*, VIII, 621—628); ayn. mll., *Ibn Foszlans und anderer Araber Brichte über die Russen älterer Zeit* (Petersburg, 1823); ayn. mll., *Die ältesten arabischen Nachrichte über die Wolga-Bulgaren aus Ibn Foszlans Reiseberichten (Mémoires de l'Académie de Russie*, 6. seri, *sc. polit.*, Petersburg, 1832, I); Baron V. Rosen, *Prolegomena k novomú izdanyu Ibn Fadlana (Zapiski Vost. Otdel. Russk. Arheolog. Obşçestva*, 1904, XV, 39—73); F. Westberg, *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa (Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie*, 1899, s. 211—275); Z. V. Togan, *Die Reiseberiche Ibn Fadlan's (Geistige Arbeit*, Berlin, 1937, nr. 19); Z. V. Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939 = *Abhandlungen für die Kunde des morgenlandes*, XXIV, 3; bu yayın dolayısı ile yapılan neşriyât ve tenkitlerden ayrıca zikre şâyân olanları: B. Spuler (*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1940, V, 200—202); Michelangelo Guidi, *Rivista degli studi orientali* (Roma 1941, XIX, 307—310; Hans v. Mžik, *Orientalistische Literaturzeitung* (1942), s. 121—126; H. Ritter *ZDMG*, XCVI, 98—126; H. Gregorie, *Byzantion* (1945), XVII, 410—413; D. M. Dunlop, *Zeki Validi's Ibn Fadlan (Die Welt des Orients*, 1949, I, 307—312); Robert, *Blake and Richard Frye, Notes on the Risala of Ibn Fadlan, Byzantina Metabyzantina*, Harvard, 1949, I, 2. kısım s. 7—37.

(ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

İBN FADLULLAH. [Bk. FAZLULLAH.]

İBN AL-FAḲÎH. [Bk. İBNÜLFAKÎH.]

İBN FARAḤ AL-İŞBİLÎ. [Bk. İBN FERAHÜ'L-İŞBİLÎ.]

İBN AL-FARAẒÎ. [Bk. İBNÜLFARADÎ.]

İBN FARḤŪN. [Bk. İBN FERHÛN.]

İBN FÂRİS. [Bk. İBN FÂRİS.]

İBN FÂRİS. İBN FĀRİS, ABU 'L-ḤUSAYN AḤMED B. FĀRİS B. ZAKARİYÄ B. MUḤAMMED B. ḤABİB, (?—1004), Kûfe mektebine mensûp lisan ve sarf âlimidir. 395 saferinde (teşrin II. — kânun I. 1004) Rey'de vefat etmiştir.

Doğum tarihi ve yeri mâlûm değildir. Mamafih al-Zahrā bölgesinde, Kursuf köyünde, doğmuş olduğu zannedilmektedir. Ḳazvīn, Hemedan, Bagdad'da ve hacca gittiği zaman, Mekke'de tahsil eylemiştir. Muallimleri arasında lisan âlimi ve şâfi'î fakîhi olan babası ile Abū Bakr Aḥmed b. al-Ḥasan al-Ḥaṭīb, Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. İbrāhīm al-Ḳaṭṭān, Abū 'Abd Allāh Aḥmed b. Ṭāhir al-Munaccim v.b. zikredilmektedir.

Hemedan'da ders okutmuş ve meşhûr Badī' al-Zamān al-Hamaẓānī de talebe sıfatı ile derslerine devam etmiştir. Bilâhare İbn Fāris, Faḫr al-Davla 'Alī b. Rukn al-Davla al-Ḥasan b. Būya tarafından, oğlu Macd al-Davla Abū Ṭālib'e muallimlik etmek üzere, Rey'e dâvet edildi. Şafi'î mezhebine mensûp iken, sonradan mâlikî mezhebini ihtiyar etmiştir.

Gâyet cömert idi ve bâzan sırtındaki elbiseyi bile verdiği olurdu.

Tevâzû eseri olarak, İbn Fāris'in tilmizi olduğunu söyleyen *Ṣāḥib* İbn 'Abbād, bu zâtın eserlerinde hatâ bulunmadığını beyân eder. Aslen iranî olmakla berâber, şu'ūbîya mücâdelelerinde arapları iltizam etmiştir.

Eserleri şunlardır:

1. *Kitāb al-mucmal fi 'l-luġa* adında, kelimelerin asıllarının ilk harfleri sırasına göre, tertip edilmiş lûgat kitabı (yazma, Brockelmann, *göst. yer.*); 2. *al-Ṣāḥibī fi fiḳh al-luġa va sunan al-'arab fī kalāmihā*, edebiyat, iştikak ve nahivden bâhistir (1910'da Kahire'de neşredilmiştir); 3. *Kitāb al-ṣalāṣa*, bu eserinde müellif üç mümâsil sâmitten (*h, ḥ, ḫ* gibi) teşekkül eden ve üç türlü tertibe girebilen kelimelerin mânaca müterâdif olduklarını belirtmektedir. Derenbourg, *Les manuscrits arabes de l'Esc.*, nr. 363, 3); 4. *Aveaz al-siyar li-ḫayr al-başar*, Peygamberin kısa bir hâl tercümesidir ve Bombay'da, 8 sahife olarak, tab'edilmiştir; 5. *Ẕamm al-ḫaṭā' fi 'l-şi'r*, şiirlerde, vezin zarûretinden dolayı yapılan hatâlardan bâhistir (Berlin, *Verz.*, nr. 7181); 6. *Kitāb al-itbā' va 'l-muzāvaca*, aynı vezinde olup, dâimâ bir arada kullanılan çift kelimeleri toplamış olduğu bir kitaptır (Brünnow tarafından neşredilmiştir. *Orientalische Studien, Th. Nöldeke zum. 70 Geburtstag gewidemet*, Giessen, 1906); 7. *Kitāb al-nayrūz* (Ḥabīb al-Zayyāt, *Ḫazā'in al-kutub fī Dimashḳ ...*, s. 29, nr. 9, 3); 8. *Kitāb al-lāmāt, ayn. esr.*, s. 33, nr. 71, 2.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt ...* (Kahire, 1310), I, 35; al-Suyūṭī, *Ṭabaḳāt al-mufassirīn*, s. 4, nr. 6; ayn. mll., *Buġyat al-va'āt* (Kahire, 1326), s. 153; al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 392; İbn Farḥūn, *al-Dībāc* (Fas, 1316), s. 49; al-Sa'ālabī, *Yatīmat al-dahr* (Şam, 1304), III, 214; Yāḳūt, *İrşād al-arīb*, II, 6 v.dd.; İbn Fāris'in *al-Ṣāḥibī fi fiḳh al-luġa ...*'da cildin baş tarafına konulmuş bulunan hâl tercümesi; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 247; Brockelmann, *GAL*, I, 130, 515; Huart, *Litt. ar.*, s. 158.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL-FĀRİḌ. [Bk. İBNÜLFÂRİD.]

İBN FAḌL ALLĀH. [Bk. İBN FADLULLAH.]

İBN FAḌLĀN. [Bk. İBN FADLÂN.]

İBN FERAHÜL 'İŞBİLÎ. İBN FARAḤ AL-İŞBİLÎ, isminin tamâmı ŞİHĀB AL-DİN ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. FARAḤ B. AḤMED B. MUḤAMMED AL-LAḤMÎ AL-İŞBİLÎ AL-ŞĀFI'Î'dir (1227—1300). İşbîlîya (Sevilla)'de doğmuştur. 646 (29 nisan 1248)'da frenkler (al-İfranc) yâni Castilla kıralı Ferdinando III.'nun teb'aları ispanyollar tarafından Muvahhidlerin İspanya'daki pâyitahtı olan İşbîlîya'nin zaptı sırasında (1217—1252) esir düştü. Fakat esâretten kurtuldu ve bilâhare 650 ile 660 (1252—1262) arasında Mısır'a gitti. Kahire'de ve Şam'da en meşhûr müderrislerden ders gördü. Şam'da yerleşti ve hadîs ilminde hâiz olduğu büyük salâhiyet ile Emevîye câmiinde serbest dersler verdi; fakat Dār al-Ḥadīs al-Nūrîya'de kendisine teklif edilen kürsüyü reddetti. Talebesi arasında bilhassa al-Dimyāṭī (krş. al-Kutubī, *Favāt al-vafayāt*, II, 17), al-Yūnînī [b.bk.], al-Muḳātilī, al-Nābulūsī, Abū Muḥammed b. al-Valīd, al-Birzālī [b.bk.] ve husûsiyle hadîs ve tarih ilimlerinde derin vukûf sâhibi olan al-Ẕahabī [b. bk.] vardır. 9 cemâziyelâhır 699 (19 şubat 1300)'da Umm al-Ṣālih türbesinde ishâlden vefat etmiştir. al-Ṣuyūṭī, *Ṭabaḳāt al-mufassirīn* (nşr. Meursinge, nr. 88)'de İbn Faraḥ'ı, âhirete dâir *Taẕkira bi aḥvāl al-mavtā va umūr al-āḫira* ve *Cāmi' aḥkām al-Ḳur'ān* nâmındaki büyük tefsirin müellifi olup, 9 şevvâl 671 (29 nisan 1273)'de vefat etmiş bulunan Muḥammed b. Aḥmed b. Abī Bakr b. Faraḥ (al-Maḳḳarī, I, 600, yanlış olarak b. Farac) al-Anṣārī al-Mālikī al-Ḳurṭubī adında başka bir zâtın oğlu olarak göstermektedir ki, yanlıştır.

İbn Faraḥ al-İşbîlî'nin 28 hadîs ıstılâhına dâir âşıkâne şiir tarzında ve *l ravī*'li (bundan dolayı *lāmîya*) *baḥr ṭavīl*'den 20 beyitten (Kâtib Çelebi, VI, 190'da yanlış olarak 30) mürekkep didaktik manzûmesi pek meşhûrdur. al-Ṣafadī al-Maḳḳarī (I, 819) buna pek yerinde olarak, *Ḳaṣīda ġazalīya fī alḳāb al ḥadīṣ* adını vermiştir (Brockelmann tarafından *GAL*, I, 372; al-Maḳḳarī, I, 319, l., 819). Buna umûmiyetle *Manẓūmat İbn Faraḥ* yahut *Ġarāmī ṣaḥīḥ* ismi verilir. Çünkü birinci mısraının ilk iki kelimesi bunlardır: *Ġarāmī ṣaḥīḥun va 'l-raca fika mu'ẕala—va-ḥuznī vadam'ī mursalun vamusalsalu* — „iştiyâkım gerçektir (sahîh) fakat sana bağlamış olduğum ümidin tahakkuku çok müşküldür; kederim pâyânsız (mursel) ve göz yaşlarım muttasıl (muselsel) akıyor." —

Kasîdenin metni 1860'ta Krehl tarafından al-Maḳḳarī müntehabâtında (I, 819 v.d.; al-Ṣafadī'ye nazaran) ve *Macmū' al-mutūn* (Kahire, 1310, s. 51 v.d.)'da ve al-Subkī'nin (Kahire, 1310, s. 51 v.d.)'da ve al-Subkī'nin *Ṭabaḳāt al-şāfi'īya al-kubrā* (Kahire, 1324 = 1906/1907, V, 12 v.d.)'da neşredilmiştir. Fakat bu sonuncu kitapta yalnız 18 beyit vardır. 'İzz al-Dīn Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Aḥmed b. Camā'a al-Kinānī (ölm. 816 = 1413)'nin *Zavāl al-taraḥ fī şarḥ manẓūmat İbn Faraḥ* nâmındaki şerhi Fr. Risch tarafından, 1885'te Leiden'de, neşredilmiştir (istifâde edilmemiş diğer bir yazma da British Museum'da bulunmaktadır, *Cat. Cod. Orient.*, II, nr. 169, II). Hâşiye tarzında olmak üzere, Şams al-Dīn Abū 'Abd Allāh b. 'Abd al-Hādī al-Maḳdisī (ölm. 744 = 1343; bk. al-Ẕahabī, *Ṭab. al-ḥuffāẓ*, nşr. Wüstenfeld, XXI, nr. 12)'nin şerhi de hemen tamâmen neşredilmiştir; Leiden, *Cat. Cod. Or.*, IV, nr. 1749 ve Gotha, nr. 578 (bk. Pertsch, V, 20). Berlin (*Verz.*, nr. 1055)'de bulunan 894 (1489) tarihli ve *Ta'līḳ 'alā manẓūmat İbn Faraḥ* unvanlı izahnâme Brockelmann tarafından iddia olunduğu veçhile 'İzz al-Dīn'in şerhine tâlikat olmayıp, asıl manzûmenin şerhini ihtivâ etmektedir. Hidiv kütüphânesinde I², 250 numara altında 937 (1530/1531)'de vefat etmiş olan Muḥammed b. İbrāhīm b. Ḫalīl al-Titāī (Boinet, *Dictionnaire*, s. 154 ve 899) al-Mālikī'nin *al-Bahcat al-sanīya fī ḥall al-işārāt al-sunnīya* nâmı altında vücûda getirmiş olduğu şerh mevcuttur. Şâhib Yaḥyā b. 'Abd al-Raḥmān al-İşfahānī'nin ekseriyâ yalnız olarak zikredilen al-Ḳarāfī nisbesi Brockelmann tarafından kaydedilmemiştir. Paris, 4267, l., 4527, I (*Cat.* de Slane). Brockelmann'ın Muḥammed b. al-Amīr al-Kaşīr nâmı altında zikreylemekte olduğu şahsın Berlin, *Verz.*, nr. 1056'ya nazaran Muḥammed [bk. MUḤAMMED] al-Amīr al-Kabīr olması icâp eder. İbn Faraḥ'ın didaktik manzûmesinden başka al-Navavī [b.bk.]'nin 40 hadîs üzerine bir şerhi vardır: *Şarḥ al-arba'īn ḥadīṣan al-Navavīya* (Berlin, nr. 1488/1489).

(C. F. SEYBOLD.)

İBN FERHÛN. İBN FARḤŪN, BURHĀN AL-DİN İBRĀHİM B. 'ALİ B. MUḤAMMED B. ABU 'L-ḲĀ-

SİM B. MUḤAMMED B. FARHŪN AL-YA'MARÎ (?—1397), aslen İspanya'da Jaén civârında Uyyān köyüne mensûp bir âlim âilesindendir. Medine'de doğmuş ve 10 zilhicce 799 (4 eylûl 1397)'da, sol tarafına isâbet eden nüzül neticesinde, aynı şehirde, borç içinde, vefat etmiştir.

Fıkıh âlimi ve müverrih olan İbn Farḥūn babasından ve amcası Abū Muḥammed Şaraf al-Dīn al-Asnavî ile Camāl al-Dīn al-Damanhūrī, Muḥammed b. 'Arafa'den ve 792 (1330)'de hacc seyâhatinde de bu son zâtın oğlundan ders görmüştür. Bir çok defa Kahire'ye gitmiş ve 792 (1390)'de Kudüs ile Şam'ı ziyâret eylemiştir. 793 senesi rebiyülâhırında (mart 1391) Medine kadılığına tâyin edildi. Çok sofu idi, ekseriyâ *Kur'an* ve *Tevrat* okurdu. Medine'de mâlikî mezhebini ihyâ eden bu zâttır.

Eserleri şunlardır: 1. *Tabṣirat al-ḥukkām fī uṣūl al-aḳżiya va manāhic al-aḥkām*, mâlikî mezhebine göre, kazâ muâmelâtına dâir olup, 1301 ve 1302 senelerinde Kahire'de ve 1300'de Bulak'ta tab'edilmiştir. 2. *al-Dībāc al-muẕhab fī ma'rifat a'yān 'ulamā' al-maẕhab*, sonunda isimleri gösterilen 20 kadar kitaba müstenit olarak, takriben 630 mâlikî fakîhin hâl tercümesini hâvî bir eser olup, 761 şâbanında (hazîran 1360) da ikmâl edilmiştir (Codera'ya nazaran 857 = 1453'te ikinci defa olarak yazılmıştır). 1316'da Fas'ta ve 1329'da Kahire'de tab'edilmiştir. Bu esere bâzan *Ṭabaḳāt 'ulamā' al-'arab* yahut *Ṭabaḳāt al-mālikiya* dahi denilmektedir; 3. *Durar* (yahut *Nubẕat*) *al-ġavvāṣ fī muḥāżarat al-ḫavāṣṣ*, mâlikî mezhebine göre fıkıh meselelerine dâir elgaz (hidiv kütüphânesi, *Fihr.*, III, 187); 4. *Tashil al-muhimmāt fī şarḥ cāmi' al-ummahāt*, İbn al-Ḥācib'in fıkha dâir eserinin şerhi (Brit. Mus., *Cat.*, nr. 872, IX).

Bibliyografya: Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 5; ayn. mll., *Kifāyat al-muḥtāc* (Cezayir medresesi el-yazması), 33ª; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, s. 191, nr. 448; Pons Boigues, *Ensayo bio bibliográfico*, s. 348, nr. 298; Fagnan, *Les Ṭabaḳāt malikites* (*Homenaje à D. Fr. Codera*, s. 110); Brockelmann, *GAL*, II, 175 v.d., 263; R. Basset, *Recherches bibliogr. sur les sources de la Salouat al-Anfās* (Cezayir, 1909), s. 9—11.

(MOH. BEN CHENEB.)

İBN AL-FURĀT. [Bk. İBNÜLFURÂT.]

İBN ĠANİM. [Bk. İBN GÂNİM.]

İBN GÂNİM. İBN ĠĀNİM, 'İZZ AL-DĪN 'ABD AL-SALĀM B. AḤMED AL-MAḲDİSÎ (?—1279) *Kaşf al-asrār 'an ḥikam al-ṭuyūr va 'l-azhār* adlı meşhûr eserin müellifidir. Bu kitap, 1821'de Garcin de Tassy tarafından *Les oiseaux et les fleurs* „Kuşlar ve çiçekler" ismi altında ve Peiper tarafından yapılmış olan almanca tercümesi: *Stimmen aus dem Morgenlande* (Hirschberg, 1850)'de neşredilmiştir. Müellifin diğer eserleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 450 v.d. (krş. II, 703). Müellifin hayatı hakkında mâlûmat mevcût değildir. Yalnız 678 (1279)'de vefat ettiği bildirilmektedir.

İbn Ġānim al-Maḳdisi adında bir de hanefî fıkıh âlimi vardır; bk. Brockelmann, *GAL*, II, 312; *Suppl.*, I, 808 v.d.

İBN ĠANİYA. [Bk. İBN GÂNİYE.]

İBN GÂNİYE. İBN ĠĀNİYA, YAḤYĀ B. 'ALÎ B. YŪSUF AL-MASŪFÎ, (?—1148) İbn al-Ḫaṭîb'in rivâyetine göre, Kurtuba'da doğmuş ve 543 (1148)'te Gırnata (Granada)'da ölmüştür; Murâbıtların İspanya vâlisidir. Fakat Murâbıtlar hânedanının müessisi büyük Yūsuf b. Tāşfîn'in yakın akrâbasından olan annesi Ġāniya'nin ismine izâfeten İbn Ġāniya künyesi ile mârûftur.

İbn Ġāniya de, kardeşi Muḥammed gibi, babalarının yüksek bir mevki sâhibi olduğu anlaşılan Merâkeş Murâbıtlar sarayında yetişmiştir. 520 (1126) senesinde hukümdar Ali b. Yūsuf İbn Ġāniya'yi garbî İspanya vâliliğine tâyin etmiştir. 520'den 538'e kadar (1126—1143) bu vâli hıristiyanların hücûmlarını muvaffakiyetle püskürtmüş ve Aragon kıralı Alfonso'nun ordusunu 528 (1133/1134) tarihinde Fraga'da tamâmen mağlûp etmiştir. Mamafih 538 (1143)'den itibâren başlarında Abu 'l-Ḳāsim Aḥmed, kurtubalı Ḳāżi İbn Ḥamdīn, malakalı Abu 'l-Ḥākim b. Ḥassūn, saragossalı al-Mustanṣir b. Hūd (Zafadola) ve diğer bir çok reisler bulunan Endülüs müslümanlarının (los agarenos) Murâbıtlar saltanatına karşı isyanı bunların İspanya'daki nufûzunu o derece sarstı ki, saltanat bir müddet sonra inhilâl etti. Yalnız İşbiliya (Sevilla)'de oturan vâli İbn Gāniya harikulâde cesâreti ile mukavemetin tanziminde büyük kabiliyet gösterebildi ve Kistāla (Castilla) kıralı Alfonso VII.'nun yardımını te'min eylemiş bulunan İbn Ḥamdīn'den Kurtuba'yı istirdat etti (kânun II. 539=1146). İbn Gāniya Alfonso'nun ordusunun önünde Kurtuba kalesine çekilmeğe mecbûr oldu (540 = 1146). İlk Muvahhidî ordularının İspanya'ya gelmesi Alfonso VII.'yu Kurtuba'yı İbn Ġāniya'ye terketmeğe mecbûr etti ise de, İbn Ġāniya de onu kendisine metbû tanıdı. Alfonso VII.'nun mütemâdiyen artan talepleri karşısında, İbn Ġāniya İşbiliya vâlisi olan Muvahhidî serdarı Barrāz ile ittifak ederek ona Jaén şehrine mukabil 543 (1148)'te Kurtuba ve Carmona'yı terketti. Muvahhidlerin elinde yalnız Gırnata kaldı. Hâlbuki müstakil emîr olan İbn Mardnaiş [b. bk.] Mursiya (Murcias) ve Balansiya (Valencia) ile bütün şarkî İspanya'yı hukmü altına almış idi. İbn Ġāniya'nin Murâbıtlar saltanatına karşı son sadâkat hareketlerinden biri, 543 (1148)'te Ḳāżî 'İyāż'ın talebi üzerine, vâli al-Ṣaḥrāvî'yi Septe (Ceuta)'ye yollamasıdır. İbn Ġāniya bundan bir müddet sonra, 10 şâbân 543 (kânun I. 1148)'te, Gırnata'da vefat etmiştir. O tarihte Murâbıtların İspanya'daki hâkimiyeti tamâmiyle zevâl bulmuş idi.

İbn al-Ḫaṭîb *Iḥāṭa* nâmındaki eserinde İbn Ġāniya'nin cihad gayretine mâni olmaması için, zevcesini yanından uzaklaştırmış olduğunu nakleder; kendisinin çocuğu da olmamıştır. Mamafih 520 (1126; krş. mad. BALEAR)'de Balear adaları vâliliğine tâyin edilmiş olan birâderi Muḥammed bir kaç erkek evlât bırakmış ve gerek bunlar, gerek halefleri Murâbıtlar hâkimiyetini 580 (1184) senesine kadar Balear adalarında idâme eylemişlerdir. Berberistan'da Muvahhidlerin saltanatına karşı Murâbıtların nufûzunu te'sise teşebbüs etmiş ve 633 (1235/1236) senesine kadar bu yolda mücâdele eylemiş olanlar Muḥammed'in torunlarıdır.

Bibliyografya: F. Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España* (Saragossa, 1899); A. Bel, *Les Benou Ghânya, derniers représentants de l'empire almoravide, et leur lutte contre l'empire almohade* (Paris, Leroux, 1903).

(ALFRED BEL.)

İBN AL-HABBĀRİYA. [Bk. İBNÜLHEBBÂRİYE.]

İBN ḤAB B. [Bk. İBN ḤABÎB.]

İBN ḤABÎB. İBN ḤABÎB, ABŪ MARVĀN 'ABD AL-MALİK B. ḤABÎB AL-SULAMÎ (?—853). Bu zât, Gırnata civârında Ḥişn Vāṭ (Simonet'ye göre Huétor Vega)'ta doğmuştur; arap fakîhidir. Elvira ve Kurtuba'da tahsil ettikten sonra, hacc maksadı ile, Mekke'ye gitti ve Medine'de mâlikî mezhebine vukûf kesbetti. Sonra bu mezhebi İspanya'da tanıtmıştır. 238 (853) senesinde Kurtuba'da vefât etti. Muhtelif mevzûlara dâir binden fazla yazı neşrettiği rivâyet olunur. Fakat ehemmiyetsiz bir parça müstesnâ olmak üzere, kendi ismi altında bize intikal edebilen yegâne eser, Dozy'nin *Recherches*³ (I, 28)'de gösterdiği gibi, sonradan vücûda getirilmiş iktitâfî mâ'iyette te'lifâtıdır.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 56; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliogr.*, s. 29 v.dd. (burada hâl tercümesine dâir daha mufassal mâlûmat vardır); Brockelmann, *GAL*, I, 149 v.d.

İBN HABÎB. İBN ḤABİB, BADR AL-DĪN ABŪ MUḤAMMED AL-ḤASAN B. 'OMAR AL-DİMAŞḲÎ AL-ḤALABÎ (1310—1377), arap müverrih ve edîbi olup, 710 (1310)'da Şam'da doğmuştur. Babasının *Muḥtasib* vazifesinde bulunduğu ve bir taraftan da hadîs tedris ettiği Haleb'de tahsil etmiştir. 733 (1332)'te ilk, 739 (1338)'da ikinci defa olarak hacca gitmiştir. Bu seyahatler esnâsında Mısır ve Suriye'nin muhtelif şehirlerinde ikamet etti. Daha sonra Trablus'ta ve tekrar Şam'da, nihâyet Haleb'de kaldı; 779 (1377)'da orada vefat etti. Wüstenfeld ve Brockelmann tarafından birer-birer gösterilen eserlerinden burada yalnız 648—777 seneleri arasında (1250—1375), Mısır'da saltanat sürmüş olan Memlûk hukümdarlarının tarihine dâir yazmış olduğu *Durrat al-aslāk fī mulk al-atrāk*'i zikredeceğiz. Bu eserin bâzı kısımlarını Weyers ve Meursinge (*Orientalia*, II, 196 v.dd.) neşretmişlerdir. *Nasîm al-şabā* unvanı altında, manzûm ve secîli nesir ile karışık olarak yazdığı eserinde büs-bütün başka bir edebî tarz kabûl etmiştir. Bu kitap şarkta bir çok defa neşredilmiş ve bu meyanda 1289'da İskenderiye'de, 1302'de İstanbul'da ve 1307'de Kahire'de tab'edilmiştir.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Geschitschreiber*, nr. 440; Brockelmann, *GAL*, II, 36 v.d.; *Suppl.*, II, 35 (burada hâl tercümesine âit daha mufassal mâlûmat vardır).

İBN HABÎB. İBN ḤABİB, MUḤAMMED, (?—859) arap lisan âlimi olup, Ḳuṭrub [b. bk.]'un tilmizidir. 245 (859)'te Sāmarrā'da ölmüştür. Müteaddit eserlerinden Wüstenfeld (*Über die Gleichheit und Verschiedenheit der arabischen Stämmenamen*, Göttingen, 1850) tarafından neşredilen ve arap kabîlelerinin isimleri aralarındaki benzerlik ve başkalıklara dâir olan *K. al ḳabā'il va 'l ayyām al-kabîr* bilhassa zikre şayandır.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 106 Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 67; Wüstenfeld. *Die Geschichtschreiber der Araber*, nr. 59; Brockelmann, *GAL*, I, 106; *Suppl.* I, 165 v.d.

İBN ḤACAR AL-ASḲALĀNÎ. [Bk. İBN HACERÜL'ASKALÂNÎ.]

İBN ḤACAR AL-HAYTAMÎ. [Bk. İBN HACERÜLHEYTEMÎ.]

İBN AL-ḤACCAC. [Bk. İBNÜLHACCÂC.]

İBN HACERÜL' ASKALÂNÎ. İBN AL-ḤACAR AL-'ASḲALĀNİ, tam ismi AḤMED B. 'ALÎ B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED. B. 'ALÎ B. AḤMED, ŞİHĀB AL-DİN, ABU 'L-FAŻL, AL-KİNĀNİ AL-'ASḲALĀNİ AL-MİŞRİ AL-ḲĀHİRİ, (1372—1449) olup, şâfi'î mezhebine mensûp meşhûr fakîh, müverrih ve hadîs

âlimidir. 12 şâban 773 (18 şubat 1372) 'te eski Kahire'de doğmuştur. Küçük iken kaybetmiş olduğu babası Nūr al-Dīn ders okutmağa ve fetvâ vermeğe icâzetli bir âlim idi. Annesini de kaybetmiş olan çocuk, vasîlerinden mârûf bir tüccar olan Zakī al-Dīn al-Ḫarrūbī'nin himâyesi altında büyüdü. 9 yaşına geldiği zaman *Kur'an*'ı hıfzetmiş idi. Az bir müddet sonra fıkıh ve sarf mebâdîsini de öğrenmiş bulunuyordu. Bilâhare uzun müddet en meşhûr âlimlerden ders aldı ve bu meyânda al-Bulḳīnī [b.bk.]'den, İbn al-Mulaḳḳin (ölm. 804)'den, 'İzz al-Dīn İbn Camā'a [Bk. mad. İBN CAMĀ'A, 4]'dan hadîs ve fıkıh, al-Tanūḫī'den *Kur'an* okumak (*ḳirā'āt*) ve Muḥibb al-Dīn İbn Hişām (ölm. 799) ile al-Fīrūzābādī [b. bk.]'den arap lisan ve lûgat ilimlerini öğrendi. 793 (1390)'ten itibâren bilhassa hadîs tahsili ile meşgûl oldu ve bu uğurda Mısır, Suriye, Hicaz ve Yemen'e müteaddit seyâhatler yaptı. Bu suretle, bir takım edip ve lisan âlimleri ile temâsa geldi. 10 sene Zayn al-Dīn al-'Irāḳī (ölm. 806)'den hadîs okudu. Hocalarının çoğu kendisini fetvâya ve tedrise me'zûn kıldılar.

Kendisine teklif edilen kadılık vazifesini bir kaç kerre reddettikten sonra dostu Ḳāżī 'l-ḳużāt Camāl al-Dīn al-Bulḳīnī'nin kendisini istihlâf etmesi hakkındaki ısrarına inkiyad etti ve 827 (kânun I. 1423) senesi muharreminde bu vazifeye tâyin olundu. Bir kaç defa azl ve tekrar nasbedilmek sureti ile bu me'mûriyette 21 sene bulundu. Aynı zamanda muhtelif câmi ve medreselerde (al-Şaḫāvī bunlardan 16 adet saymaktadır) tefsir, hadîs ve fıkıh okutmuştur. Bu „zamanın en büyük hadîs âliminin" (= *ḥafiẓ 'aṣrihi*) dersleri pek büyük bir rağbet görmekte ve mütehassıslar tarafından bile tâkip edilmekte idi. Bundan maada Dār al-'adl müftüsü, Baybarsīya müdür ve müfettişi, evvelâ Azhar ve bilâhare 'Amr câmilerinde hatîp ve Ḳubba al-Maḥmūdīya kütüphânesi hâfız-i kütübü oldu.

Şâir ve nâsir olarak da takdire mazhar olan İbn Ḥacar büyük bir edebî faâliyet göstermiştir (krş. bilhassa V. Rosen, *Notiz über eine merkwürdige arab. Handschr., betitelt Fihrist Marwiyāt shaiḫinā Ibn Ḥadjar, Bull. de l'Acad. imp. des Sciences de St. Pétersbourg*, 1880, XXVI, 18b—26b). Bir çoğu islâmiyetin tetkiki husûsunda gâyet ehemmiyetli olan eserleri ve bilhassa 300 dinara satılan *Fatḥ al-bārī fī şarḥ Ṣaḥīḥ al-Buḫārī* (Bulak, 1300—1301) nâmındaki şerhi hayatta bulunduğu sırada dahi pek ziyâde aranmakta idi. Adedi 150'yi tecâvüz eden eserleri arasından şunları zikredelim: *al-İṣāba fī tamyīz al-ṣaḥāba* (nşr. Sprenger), Kalküte, 1856—1873 ve Kahire, 1323—1325; *Tahẕīb al-tahẕīb* (nşr. Haydarâbâd, 1325—1327); *Ta'cīl al-manfa'a bi-zavā'id ricāl al-a'imma al-arba'a* (*göst. yer.*, 1324); *al-Ḳavl al-musaddad fī 'l-ẕabb 'an al-musnad li 'l-imām Aḥmed* (*göst. yer.*, 1319); *Bulūġ al-marām min adillat al-aḥkām fī 'ilm al-ḥadīṯ* (Kahire, 1330); *Nuḫbat al-fikar fī muṣṭalaḥ ahl al-aṯar* ve *Nuzhat al-naẓar fī tawżīḥ nuḫbat al-fikar* (nşr. Lees v.b. *Bibl. Ind.*, new ser., nr. 37, Kalküte, 1862); *al-Durar al-kāmina fī a'yān al-mi'a al-ṯāmina*; *İnbā' al-ġumr bi-abnā' al-'umr*; *Raf' al-işr 'an ḳużāt Miṣr* (bu üç eserin el-yazmaları Brokelmann'da vardır; sonuncudan alınmış olan müntehap hâl tercümeleri R. Guest tarafından *The Governors and Judges of Egypt*, Gibb Mem., XIX zeyline dercedilmiştir); *Tavāli' al-ta'sīs fī ma'ālī İbn İdrīs* ve *Dīvān* (bir arada Bulak'ta, 1301 'de tab'edilmiştir); *Ġibṭat al-nāẓir fī tarcamat al-Şayḫ 'Abd al-Ḳādir* (nşr. E. D. Ross, Kalküte, 1903). — Bu kitaplara dâir daha mufassal mâlûmat Brockelmann'ın, daha bir çok eserlerin zikredildiği, sözü geçen eserinde, mevcuttur. Bundan başka bk. Landberg, *Cat. de Mss. arabes...*, nr. 31, 32, 53, 67, 88, 98, 106, 228, 279, 319; Houtsma, *Cat. d'une collection...*, nr. 763, 764 (?), 783, II, 1026 (?); Vollers, *Die islam... Hss.* (*Leipzig*)'in fihristi ve *Tahẕīb* tercümesinin listesi. İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *İnbā' al-ġumr*'un yazma nüshaları için bk. O. Spies, *Beitr. z. arab. Literaturgescichte*, *Abh. KM* (Leipzig, 1932), XIX, 3, s. 85—87.— Basılmış eserleri arasında, burada şunlar zikrolunabilir: *Lisān al-mīzān* (al-Ẕahabī'nin *Mīzān* adlı eserinin tertibe konulmuş şekli), Haydarâbâd, 1329—1331; *al-Durar al-kāmina fī a'yān al-mi'a al-ṯāmina* (Haydarâbâd, 1348—1350); *Kitāb ṭabakāt al-mudallisīn al-musammā ta'rīf ahl al-taḳdīs bi-marātib al-mawṣūfīn bi 'l-tadlīs* (Kahire, 1322); *al-Raḥma al-ġayṯīya bi 'l-tarcama al-Layṯīya* (al-Layṯ b. Sa'd'ın tercüme-i hâli; Bulak, 1301).

İbn Ḥacar 852 senesi zilhiccesi (şubat 1449) sonlarına doğru vefat etmiştir. Şâkirdi al-Şaḫāvī üstadının mufassal hâl tercümesini *al-Cavāhir va 'l-durar fī tarcamat şayḫ al-islām İbn Ḥacar* nâmı altında yazmıştır.

Bibliyografya: al-Şaḫāvī, *al-Żav' al-lāmi'* (yazma, Leiden, *Cat.*², II, 117 v.d.), s. 389 v.dd.; ayn. mll., *Ẕayl 'alā raf' al-işr* (yazma, Leiden, *Cat.*², II, 190 v.d.), 29a—33b; ayn. mll., *al-Tibr al masbūk fī ẕayl al-sulūk*; Quatremère, *Notice sur Ahmed-Ebn-Hadjar-Askelani* (*Hist. des Sultans Mamlouks*, I, 2, s. 209—219); *Tahẕīb al-tahẕīb* sonundaki *Tarcama*, XII (Haydarâbâd, 1327); İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr* (Bulak, 1311), II, 7, 9 aş. yk. 18, 19, 20, 28 v.d., 32 v.d.; Brockelmann, *GAL*, II, 67 v.dd. ve orada gösterilmiş olan hâl tercümesi 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda* (Bulak, 1305), VI, 37—39; Suyūṭī, *Naẓm al-'iḳyān fī a'yān al-a'yān* (nşr. F. Ḥittī) New-York, 1927, s. 45—53; İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab fī aḫbār man ẕahab* (Kahire, 1350—1351), VII, 270—273; *Tarcama* (*al-Durar al-kāmina*, IV, 492 v.dd.); *Muṣannafāt Şayḫ al-islām İbn Ḥadjar* (Leiden, 1950 yazması, küçük eb'adda, yalnız 6 varak); Sarkīs, *Mu'cam al-maṭbū'āt* (Kahire, 1346), s. 77—81.

(C. VAN ARENDONK.)

İBN HACERÜLHEYTEMÎ. İBN ḤACAR AL-HAYTAMÎ, isminin tamâmı AḤMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. 'ALÎ İBN ḤACAR, ŞIHĀB AL-DĪN, ABU'L-'ABBĀS, AL-HAYTAMÎ AL-SA'DÎ (1504—1567; âilesinin bidâyetten yerleşmiş olduğu Şarḳiya'de Banī Sa'd'e izâfetle bu nisbe verilmiştir), şâfi'î mezhebine mütemâyil meşhûr arap fakîhi olup, 909 (1504) senesi sonlarında Garbīya [b. bk.] dâhilinde Maḥallat Abi 'l-Haytam'de doğmuştur. Küçük yaşta, babasını kaybettikten sonra, tâlim ve terbiyesi babasının şeyhi olan mârûf mutasavvıf Şams al-Dīn İbn Abi 'l-Ḥamā'il (ölm. 932) ve onun şâkirdi Şams al-Dīn Muḥammed al-Şanāvī tarafından deruhte edildi. al-Şanāvī çocuğu Sayyid Aḥmed al-Badavī'nin Maḳām'ına götürdü ve ilk tahsilini bitirdiği vakit (924'te), tahsiline devam etmek üzere, al-Azhar câmiine yolladı. İbn Ḥacar orada, gençliğine rağmen, Zakarīyā al-Anṣārī [b.bk.], 'Abd al-Ḥaḳḳ al-Sunbāṭī (ölm. 931), Şihāb al-Dīn al-Ṭablāvī (ölm. 966), Abu 'l-Ḥasan al-Bakrī (ölm. 952), Şihāb al-Dīn b. Naccār al-Ḥanbalī (ölm. 949) gibi zamanın âlimlerinin derslerini tâkip etmiştir. Fıkıh ve kelâm ilimlerinde fevkalâde bir iktidar sâhibi olduğu cihetle, henüz 20 yaşında olduğu hâlde, fetvâ ve ders vermek husûsunda icâzet almış bulunuyordu. 932 (1526) senesinde al-Şanāvī'nin teşviki üzerine, bunun yeğeni ile evlendikten sonra, 933 (1527)'te, haccetmek üzere, Mekke'ye gitmiş ve ertesi seneyi de orada geçirmiştir. Orada fıkha dâir bir eser yazmağa başlamış ve buna Mısır'a avdetinden sonra da devam etmiştir. 937 senesinde tekrar, âilesi ile birlikte, hacca gitmiş ve yine Mekke'de bir müddet ikamet etmiştir. 940 (1533/34)'ta yaptığı üçüncü haccı müteâkip kat'î surette Mekke'ye yerleşerek, orada uzaktan ve yakından sorulan suallere cevâben fetvâlar vermekle vakit geçirmiştir. Zabīd'in şâfi'î müftüsü olan İbn Ziyād (krş. Brockelmann, *göst. yer.*, II, 404) ile İbn Ḥacar arasında şiddetli bir kelâm münâkaşası olmuştur (Snouck Hurgronje, *Islam und Phonograph*, s. 4 v.dd. = *Tijdschr. van het Bataviaasch Genootschap*, XLII, 396 v.dd.). 23 recep 974 (3 şubat 1567)'te Mekke'de vefat etmiş ve Ma'lāt'a defnedilmiştir.

al-Navavī'nin *Minhāc al-ṭālibīn*'inin şerhi olarak İbn Ḥacar tarafından vücûda getirilmiş olan *Tuḥfat al-muḥtāc li-şarḥ al-Minhāc* nâmındaki eser, al-Ramlī [b.bk.]'nin *Nihāya*'si ile birlikte, şâfi'î mezhebinin mûteber kitabı olmuştur. Ḥacarīyūn (bilhassa Ḥaẓramūt, Yemen ve Hicaz'da) ile Ramlīyūn (Mısır ve Suriye'de) bidâyette şiddetle mücâdele etmişlerse de, sonraları, iki taraf da, İbn Ḥacar ile al-Ramlī'nin her ikisinin de hakikî şâfi'î mezhebinin salâhiyetdar müfessirleri olarak tanınması iktizâ ettiği noktasında birleştiler (Snouck Hurgronje, *ayn. esr.* ve *ZDMG*, LIII, 142 v.d.). Eserleri arasında *al-Fatāvā al-kubrā al-fiḳhīya* (Kahire, 1308)'yi zikretmek icâp eder. Bu kitabın içinde ayrıca isimleri mevcut oldukça uzun bir kaç eser bulunmaktadır. İbn Ziyād'a karşı, *al-Fatāvā al-ḥadīṯīya* (Kahire, 1307) nâmı altında yazmış olduğu kitap ile, şi'iliğe karşı reddiye olan *al-Ṣavā'iḳ al-muḥriḳa fī 'l-radd 'alā ahl al-bida' val-zandaḳa* (Kahire, 1308) bu meyândadır. Bu sonuncu eser, Goldziher tarafından tetkik edilmiştir (*Sitzungsber. d. Kais. Akad. d. Wiss. zu Wien*, phil.-hist. Cl., LXXVIII, 453 v.dd. Bu kitabın hâşiyesinde *Kitāb al-taṭhīr al-canān va 'l-lisān 'an al-ḫuṭūr va 'l-tafavvuh bi-ṣalb Sayyidinā Mu'āviya b. Abī Sufyān* münderiedir). Brockelmann (*göst. yer.*) tarafından bahsedilen matbû eserlerinden maada, *al-Zavācir 'an iḳtirāf al-kabā'ir*'i ve bunun hâşiyesinde tab'edilmiş bulunan *Kaff al-ra'ā' 'an muḥarramāt al-lahv val samā'* ve *al-I'lām bi-ḳavāṭi' al-İslām* (Kahire, 1325) ve *al-Minaḥ al-makkīya fī şarḥ al-Hamzīya* (*ayn. esr.*, 1307, ve 1322)'yi zikretmek lâzımdır. Bu eserlerin ve daha bir çoğunun el-yazmaları Brockelmann (*göst. yer.*) tarafından gösterilmiştir (kezâ krş. Houtsma, *Cat. d'une collection de manuscr...*, nr. 50, 234, 499, 741, 1090, 1117, 1163/2; Ḥabīb al-Zayyāt, *Ḫażā'in al-kutub fī Dimaşḳ...*, s. 53, nr. 95, 96; s. 59, nr. 126; 60, nr. 134; 72, nr. 24; 73, nr. 30—33; 75, nr. 68; Vollers, *Die islam... Hss.* (*Leipzig*), bk. Fihrist). Daha başka eserler aşağıda gösterilen hâl tercümesi kitaplarında zikredilmiştir.

Bugüne kadar basılmış olan eserleri arasında, aşağıdakileri zikredeceğiz: *al-Cavhar al-munaẓẓam fī ziyārat al-ḳabr al-mukarram* (Bulak, 1279, Kahire, 1309, 1331); *al-Ḫayrāt al-ḥisān fī manāḳib al-İmām al-A'ẓām Abū Ḥanīfa al-Nu'mān* (Kahire, 1305, 1326); *al-Nuḫab al-calīla fī 'l-ḫuṭab al-cazīla* (

1310, 1324); *Ḥāşiya ʿalā İżāḥ al-İmām al-Navavī fī manāsik al-ḥacc* (Kahire, 1323, 1329, 1344); *Şarḥ ʿalā Muḫtaşar al-faḳīh ʿAbd Allāh Bā Faḍl al-Ḥaẓramī* (Kahire, 1301, 1303, 1349; Bulak, 1309).

Bibliyografya: makale içinde zikredilenlerden başka bk. *al-Fatāvā al-kubrā* (I, 3—5)'nın mukaddimesinde mevcut hâl tercümesine dâir mâlûmat ile aşağıdaki eserlerdeki hâl tercümesi maddeleri: *al-Rāḥ al-bāşir ʿalā baʿż vafayāt aʿyān ahl al-ḳarn al-ʿāşir* (yazma, Leiden, 1742; bk. *Cat.*², II, 123), var. 135ᵃ, 136ᵇ; *Manāḳib* (*Tuḥfat al-muḥtāc*'a zeyil; Kahire, 1308); ʿAbd al-Ḳādir b. Şayḫ al-ʿAydarūsī, *al-Nūr al-sāfir ʿan aḫbār al-ḳarn al-ʿāşir* (Kahire, 1353), s. 287—292; İbn al-ʿİmād, *Şaẕarāt al-ẕahab fī aḫbār man ẕahab* (Kahire, 1350—1351), VIII, 370—372; al-Şavkānī, *al-Badr al-ṭālīʿ bi-maḥāsin man baʿd al-ḳarn al-sābiʿ* (Kahire, 1348), I, 109; Sarkīs, *Muʿcam al-maṭbūʿāt* (Kahire, 1346), s. 81—84; Brockelmann, *GAL*, II, 387 v.dd., krş. I, 162, 266, 364, 394, 395 v.d.; II, 156 v.d.; *Suppl.*, II, 527 v.dd.

(C. VAN ARENDONK.)

İBN AL-ḤĀCİB. [Bk. İBNÜLHÂCİB.]

İBN HĀḲĀN. [Bk. İBN HÂKÂN.]

İBN HÂKÂN. İBN ḤĀḲĀN, üç vezîrin ismidir:

1. ABU 'L-ḤASAN ʿUBAYD ALLĀH B. YAḤYĀ B. ḤĀḲĀN (?—877) 236 (850—851) senesinde münşî tâyin edilmiş, bilâhare al-Mutavakkil tarafından vezîrliğe terfî olunmuş ve halifenin 247 (861) senesinde katline kadar bu vazifeyi ifâ etmiştir. 245 (860) senesi sonlarına doğru müstevfî Nacāḥ b. Salama'yi azlettirmiştir. Bu zâta pek çok işkence yapılarak ölmüş olduğu gibi, serveti de müsâdere edilmiştir. al-Fatḥ b. Ḫāḳān [b.bk.] ile ʿUbayd Allāh al-Mutavakkil'in pek ziyâde muhabbetini kazanmışlardı. Halifenin oğlu a'-Mu'tazz'e, birâderi al-Muntaşir b. al-Mutavakkil'in aleyhine olarak, sâhip çıkmak husûsunda nufûz'arından istifâde ettiler. 256 (870) senesinde al-Mu'tamid hilâfete geçtikten sonra ʿUbayd Allāh şiddetli itirazlara rağmen tekrar vezîr intihap edildi ve 263 (877) zilkâdesinde vukû bulan vefatına kadar bu vazifeyi muhâfaza etti.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, bk. Fihrist; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), VII, tür. yer.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg tab.), s. 326 v.d., 343; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 367 v.d., 374, 424.

2. ABŪ ʿALĪ MUḤAMMED B. ʿUBAYD ALLĀH B. YAḤYĀ (?—924/925) Bu zât evvelkinin oğludur. İbn al-Furāt'ın 299 (912) senesinde sukutunu müteâkip, babasının vefatından beri müteaddit me'mûriyetlerde bulunmuş olan Muḥammed saray kadınlarından birinin himâyesi sâyesinde vezîr tâyin edilmiş ise de, o derece iktidarsızlık göstermiştir ki, ertesi sene halife onun yerine Fars vâlisi İbn Abi 'l-Bağl'i getirmek istemiştir. Vâkıa harem entrikaları ile mevkiini muhafâzaya muvaffak olmuş ve vezârete geçmek üzere pâyitahta gelmiş bulunan İbn Abi 'l-Bağl yine vâliliğe dönmüş ise de, sene sonunda halife tekrar daha muktedir bir vezîr aramağa mecbûr olmuş ve ʿAlī b. ʿĪsā b. al-Carrāḥ [b.bk.]'ı Bagdad'a çağırtmıştır. ʿAlī b. ʿĪsā 301 (913) senesi iptidâsında vezârati ele aldığı zaman, Muḥammed, iki oğlu ʿAbd Allāh ve ʿAbd al-Vāḥid ile birlikte, tevkif edildi. 301 cemâziyelâhırında (kânun II. 914) serbest bırakıldı. 312 (924/925) tarihinde vefat etmiştir.

Bibliyografya: Hilāl al-Ṣābiʾ, *Kitāb al-vuzarā*' (nşr. Amedroz), s. 261—280; ʿArīb (nşr. de Goeje), s. 37—43, 46, 122; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), VIII, 47 v.dd., 73, 110 v.d.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg tab.), s. 362—364; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 547 v.d.

3. ABU 'L-ḲĀSİM ʿABD ALLĀH (ʿUBAYD ALLĀH) B. MUḤAMMED B. ʿUBAYD ALLAH B. YAḤYĀ (?—926/927), evvelkinin oğludur. 312 (924) senesinde ʿAbd Allāh İbn al-Furāt'ın kat'î surette uzaklaştırılmasını müteâkip onun yerine getirildi. Baş-mâbeyinci Naşr al-Ḳuşūrī Abu 'l-Ḳāsim Abd Allāh'ın kendi aleyhine entrika yaptığını haber almış ve az bir müddet sonra ʿAbd Allāh bu yüzden mevkiini kaybetmiştir. Aynı zamanda hastalıklı olduğundan bir müddet için idâreyi başkalarına bırakmağa mecbûr olmuştur. Bundan maada pâyitahtta hayatın pahalılaşması dolayısı ile halkın memnûniyetsizliği bermûtât vezîrin aleyhine dönmüştür. Nihâyet Naşr onu devirmeğe muvaffak olmuştur. Takriben bir buçuk sene kadar vezârette kaldıktan sonra ʿAbd Allāh azledildi ve 313 senesi ramazanında (teşrin II. 925) hapsedilerek, malları müsâdere olundu. Bir müddet sonra al-Muḳtadir kendisini serbest bıraktı. ʿAbd Allāh 314 (926/927) tarihinde vefat etmiştir.

Bibliyografya: ʿArīb (nşr. de Goeje), s. 37 v.dd., 120—126; İbn al-Aşīr (nşr. Tornebrg), VIII, 110 v.dd., 122 v.d.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (Derenbourg tab.), s. 366; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 556.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

İBN ḤALAVAYH. [Bk. İBN HÂLEVEYH.]

İBN ḤALDŪN. [Bk. İBN HALDÛN.]

İBN HALDÛN. İBN ḤALDŪN, ABŪ ZAYD VALĪ AL-DĪN ʿABD AL-RAḤMĀN İBN MUḤAMMED İBN ḤALDŪN AL TUNUSĪ AL-HAŻRAMĪ AL-İŞBĪLĪ AL-MĀLİKĪ (1332—1406), cenûbî Arabistanlı, Kindat al-mulûk ismi de verilen Kinda adlı asîl bir kabîleden gelen magribli, meşhûr bir tarihçidir. Küçük kardeşi Abū Zakarīya Yaḥyā İbn Ḫaldūn da tarih ile meşgûl olmuştur [b.bk.]. Âilenin daha XI. asırda yaşayan bir ferdi olan Abū Muslim ʿOmar b. Aḥmed İbn Ḫaldūn al-Ḥaẓramī de Endülüs'te İşbilīya'de yetişmiş, felsefe, riyâziyât ve astronomide şöhret almıştır. Ḫaldūn ismi en eski cedlerinden birinin Ḫālid isminden geldiği söylenir. Nisbesinden de anlaşılacağı üzere, esâsen Ḥaẓramūt'tan gelen bu âilenin IX. asırda Yemen'den geldiği ve bir şûbesinin İşbilīya'de, diğer bir şubesinin de Septe ve Bōna'de yerleştiğini biliyoruz. İbn Ḫaldūn'un mensûp olduğu şûbe, XIV. asırda, İşbilīya'den Tunus'a hicret etmiş ve kendisi 1332 (1 ramazan 732)'de Tunus'ta doğmuştur. Babası 1349 senesinde, o vakitler Avrupa, Asya ve şimâlî Afrika'yı kasıp-kavuran vebâdan ölmüştür. İbn Ḫaldūn'un Tunus, Cezayir, Fas, Gırnata ve Mısır'da Memlûkler tarihi ile sıkı alâkası olan hayatının hikâyesi ve bu siyâsî hayatın onun ilmî hayatı üzerine olan te'sirleri eserlerinde görülmekte olduğu için, bu cihetin hâl tercümesinde tekrarına lüzûm yoktur. Kendisi Tunus'ta ilk dersleri almış ve sonradan, faslı hocalar ile tahsiline, yine Tunus'ta, devam ederek, 20 yaşında iken, Tunus hukümdarı, Ḥafsī'lerden Abū İsḥāḳ İbrāhīm'in *ʿalāma* kâtipliğine tâyin edilmiş ve bundan sonra sırası ile Biskra, Fas (1354), Gırnata, Bicāya, yine Biskra, Tlemsen, yine Fas (1372), yine Gırnata ve yine Tlemsen'de çalışmış ve ekseriyâ kâtiplik ve kadılık gibi işlerde bulunarak, bâzan pek ziyâde tevecc̈üh ve rağbete mazhar olmuş iken, bâzan da kendisinden şüphe edilmiş ve hattâ hapse atılmıştır. Bütün bu sergüzeştli hayatından o dâimâ ilmî tecrübeler cihetinden istifâde etmiş ve insanlar, bilhassa devletler ve siyâsetleri hakkında mâlûmât toplamıştır. Tunus hukümdarı bir muhârebede mağlûp o'unca, İbn Ḫaldūn birâderi Abū Zakarīya Yaḥyā'nın yanına, Biskra'ya kaçmış (1352) ve Bicāya muhâsarasına iştirâk ederek, merînî sultanı Abū ʿAnnān'a kâtip olmuştur. Bicāya emîri ile o'an dostâne münâsebeti do'ayısı ile Fas'ta hapsedilmiş, nihâyet 1358'de, Fas sultanının vefatı ile, hapisten kurtulmuş ve 1362'de İspanya'ya geçerek, Gırnata hukümdarı Banī Aḥmar'den Abū ʿAbd Allāh'ın hizmetine girmiştir. Bu hizmette iken, kendisi Kastilla kıralı zâlim Pedro'nun nezdine, sefir olarak, gönderilmiştir. Pedro, İbn Ḫaldūn'u çok takdir ederek, kendisine bir mevkî teklif etmiş ve bir zamanlar âilesine âit olan arâzi ve emlâkin iâdesini vaad etmiş ise de, İbn Ḫaldūn bu teklifi kabûl etmemiştir. Kendisini Gırnata'da daha ziyâde rahat hisseden İbn Ḫaldūn, orada vezîr olan açık fikirli ve pek müstait al-Ḫaṭīb Lisān al-Dīn ile dostluk te'sis etmişti (bu son zât, nihâyet dinsizlik ithamı ile, halk tarafından taşa tutularak öldürülmüştü). Fakat arada zuhûr eden bir kırgınlık üzerine, İbn Ḫaldūn Bicāya'ye avdet ederek, eski dostu hukümdar Abū ʿAbd Allāh'ın vezâretine geçmiştir. Bu hukümdarın Ḳoşanṭīna'da hüküm süren Abu 'l-ʿAbbās ile olan bir muhârebede vefat etmesi üzerine, İbn Ḫaldūn Bicāya'de duramayarak, civardaki kabîlelerin nezdine gitmiş, Tlemsen emîri Abū Ḥammū'nun hesabına çalışmıştır. Bu zâtın ʿAbd al-ʿAzīz tarafından mağlûp edilmesi üzerine, haleflerinin zamanında da sarayda kalan İbn Ḫa'dūn, bir müddet sonra, berâberce hükûmet sürmeğe başlayan iki hukümdara birden hizmet edemeyerek, hapse atılmış ve oradan kaçarak, İspanya'ya gitmiştir. İbn Ḥammū tekrar Tlemsen'de mevki-i iktidara gelince, İbn Ḫaldūn da avdet etmiş, oradan, yine kabîleler arasında çalışmak üzere, çöle gönderilmiş ve kendisi Ḳal'at İbn Salama (Tā'ūğzūt)'ye çekilmiştir. Mīnā nehrinin sol sâhilinde ve Oran'daki Tiaret'in cenûb-i garbîsinde bulunan bu kasırda, dört sene (1374—1378) kendisini tetkik ve mütâleaya, nazar ve murakabeye veren İbn Ḫaldūn, zamanı için yep-yeni bir bilginin, tarih felsefesinin ve belki de bu bilgi ile berâber, sosyolojinin mebâdisi..i kuran *Muḳaddima*'nin ilk müsveddesi elind. olarak, oradan ayrılmış idi. Bu ilk *Muḳac. ima*'yi daha ziyâde derinleştirmek için, Tunus'a giderek, oradaki kütüphânelerden istifâde etmiş ve bilhassa Berberler tarihini yazmak için, daha bir çok eserlere ihtiyacı olduğunu anlayan İbn Ḫaldūn, Tunus'ta hukümdar Abu 'l-ʿAbbās'tan çok iyi kabûl görmüş ve orada müsâit şartlar altında çalışarak, 1380 senesinde eserini ikmâl eylemiştir. Vâkıa eserin Kahire'de, 1392 senesinde, yeni baştan tâdil ve ikmâl edilmiş olduğunu da söylemek lâzımdır.

Hacca gitmek üzere, 1382 senesinde, müsâade alarak, yola çıkmış ise de, Mekke'ye kadar erişememiş, çünkü Kahire'de Memlûk sultanı al-Malik Ẓāhir Barkūk ona al-Azhar medresesinde bir müderrislik verdiği (yahut talebenin istirhamı ile derse çıktığı) gibi, 1384 senesinde, kendisini mâlikî baş-kadılığına getirmişti. Kadılıkta bir çok sûiistimallerin önüne geçmeğe çalışan İbn Ḫaldūn muhâlefetler ile karşılaşmış idi. Bilhassa Tunus'tan Mısır'a ğelen bütün âilesinin ve servetinin Akdeniz'de bir deniz kazâsında mahvolup gitmesi kendisi üzerinde pek fena te'sirler hâsıl etmiştir. Bu-

nun üzerine kadılıktan istifâ ederek, Fayyûm 'da bir çiftliğe çekilmiş (1385) ve nihâyet Mekke 'ye giderek, hacc farîzasını ifâdan sonra (1387), yine Kahire 'ye dönmüştür. İşte bundan sonra, tarihini yeni baştan gözden geçirmiş ve kendi tercüme-i hâlini yazmıştır. Tarih, kendisi 62 yaşında iken, 1394 senesinde, ikmâl edilmiştir. Eser (*Kitâb — 'Unvân — al-'ibar va dîvân al-mubtada' va 'l-ḫabar fî ayyâm al-'arab va 'l-'acam va 'l-barbar va man 'âṣarahum min ẕavi 'l-sulṭân al-akbar*), Faḫûrî tarafından kopye edilerek, Fas 'ta Ḳaravîyîn câmiinde hıfzedilmek üzere, oraya götürülmüştür.

İbn Ḫaldûn, 1399 senesinde, tekrar Kahire 'ye mâlikî baş-kadılığına getirilmiş ise de, bu işte ancak bir buçuk sene kalmıştır. Kendi yazdığı tercüme-i hâli, 1394 senesinde hitâma erdiği için, bu seneden ölüm yılı olan 1406 senesine kadar geçen zamandaki hâl tercümesine dâir diğer muharrirlerin eserlerine mürâcaata mecbûr kalınıyordu. Msl. İbn 'Arabşâh, Maḳrîzî ve Kâtib Çelebî 'nin verdikleri mâlûmat birbirine uymadığı için, tenkitlere uğrayordu. İbn Ḫaldûn, bu mâlûmata göre, Memlûk sultanının kuvve-i seferiyesine iştirâk etmiş ve bir sefâret heyetinin başında Şam 'dan çıkarak, Şam şehrinin teslimi için müsâit şartlar istihsal etmek üzere, şehri muhâsara eden Timur ile şahsan görüşmüştür Bu nokta, vâkıa kat'î olarak, biliniyor; mudakenehâr fakat kendisinin Şam 'ın sûrlarından aşağı ip ile indirildiği ve İbn 'Arabşâh 'ın tasvîri gibi, Timur ile müdâhenekâr mülâkatının şekli doğru olmayacağı zannediliyor idi ise de, gerek Maḳrîzî 'nin ve gerek İbn 'Arabşâh 'ın bu gibi ifâdelerin'n doğru olduğunu en iyi bir şâhid, yâni İbn Ḫaldûn 'un ta kendisi ifâde etmiştir. Şöyle ki: 1405 senesine kadar kendi yazdığı tercüme-i hâl Kahire 'de, *al-Riḥla* ismi ile seyahatlerinden bâhis bir yazmada bulunmuştur (bu yazma Kahire 'de Zakîya kütüphânesinde mevcuttur; Ṭâha Ḥusayn, *La Philosophie social d'Ibn Haldun*, Paris, 1908; diğer bir yazması, Esad Ef. kütüp., nr. 2268). İbn Ḫaldûn 'un, bu hâl tercümesi mâba'dinde, Timur 'un Suriye 'yi istilâsını kendi tarzında, kendi üslûbu ile, hikâye etmekte ve sûr üzerinden ip ile aşağı indirildiğini söylemekteir. Diğer taraftan Timur ile müâkatında ona karşı yaptığı müdâhene ve yaltaklanmamaları ve verdiği hediyeleri de bu yazmada buluyoruz. Bu mülâkatta semerkandlı 'Abd al-Ca'far İbn Nu'mân isminde bir fakîhin tercümanlık ettiği mâlûm ise de, İbn Ḫaldûn 'un müstevlîyi Mısır 'a yürümekten menetmek veyahut bu hücûmu teshil etmekte müessir olup-olmadığı tetkike muhtac bir cihettir. Hâl tercümesinden anlaşıldığına göre, pek ince, pek mâhir bir diplomat olan İbn Ḫaldûn, Ṭâha Ḥusayn (*ayn. esr.*) 'in sözüne bakılırsa kendini beğenmiş, samîmî olmayan ve idealsiz bir zât olmak lâzım geliyor. Brockelmann 'a göre, İbn Ḫaldûn, karakterinin kudretinden ziyâde, yıkılmaz bir hayat kuvveti ve her türlü ahvâl ve şerâite uyan bir uysallık ile tavsif olunabilir. Vâkıa yaşadığı muhit ve zamanda Abû Zakarîyâ Yaḥyâ 'nın Tlemsen hukümdarı tarafından katli, dostu al-Ḫaṭîb Lisân al-Dîn 'in halk tarafından öldürülmesi gibi hâllerin onun en yakınlarında vukû bulduğu düşünülürse, kendisinin yüksek derecede bir uysallığa mecbûr kalmış olması kabûl ebilebilir. İbn Ḫaldûn 'un arada bir efendi değiştirmesi ve yeni efendisini medih, eskisini zemmetmesi, karakteri hakkında iyi bir not teşkil etmemektedir. İşte İbn Ḫaldûn 'un uzun seyahatler ve dağdağalı bir hayat içinde geçen ömrü, 1406 senesinde (26 ramazan çarşamba 808), Kahire 'de vefatı ile, sona ermiş ve naaşı Bâb al-Naṣr hâricinde Maḳâbir al-Ṣûfîya 'ye defnedilmiştir (hayatı hakkında fazla tafsilât için bk. *Kitâb al-'ibar*, VII).

E s e r l e r i. İbn Ḫaldûn 'un eserlerine, ictimâî, tarihî nazariyelerine geçmeden evvel, kütüphâne raflarında, tozlar altında kalan eserinin keşfi ile, yeni çağlar ilim ve oriantalizm âlemine geçişine dâir bir iki söz söylemek lâzım gelir. Bâzı garplı müsteşrikler „İbn Haldûn 'un keşfi" diye, âdeta Amerika 'nın keşfi gibi, bir bahis açarak, bu kâşifliği kendilerine hasretliklerine bizzat şâhid olmuş bir insan sıfatı ile, şunu söylemek isterim ki, İbn Ḫaldûn 'u bütün dünyada, ilk defa dikkatle mütâlea ettikten sonra, tetkike değer olduğunu anlayarak, kendi dillerine tercümesine teşbbüs eden'er türk ulemâsı arasından çıkmıştır. Vefatından tam dört asır sonra, yâni 1806 senesinde, Paris şark dilleri profesörlerinden Silvestre de Sacy, mukaddimeden bir parça tercüme ederek, garp ilim âlemine İbn Ḫaldûn 'u haber vermiş iken, Osmanlı türklerinde, daha XV. asırda, Muḥammed b. Aḥmed Ḥâfiẓ al-Dîn 'Acamî (ölm. 957) 'nin *Madînat al-'ilm* adlı eserinde İbn Ḫaldûn 'dan ve eserlerinden bahsedildiği gibi ve Kâtib Çelebî 'nin *Kaşf al-Ẓunûn* (bk. nşr. M. Ş. Yaltkaya, II, st. 1795) 'unda zikrolunmuş ise de, bu son zâtın kitabı görüpgörmediği şüpheli olup, kendisinden evvel bahsedenlerden aldığı zannolunabilir.

Bu eserin mukaddimesinin bir kısmı, 1143 (1749) senesinde, şeyhülislâm Pirî-zâde Mehmed Sâhib Efendi tarafından, türkçeye tercüme olunmuş ve iki cild hâlinde, 1275 tarihinde, İstanbul 'da, tab'edildikten sonra, Cevdet Paşa tarafından, mukaddimenin birinci kitabının 6. faslından aşağısı da, tercüme edilerek, 1277 senesinde, yine İstanbul 'da, neşrolunmuş-

tur. Bu türkçe matbû tercümeler hakkında şunu söylemek lâzımdır ki, eldeki her iki kısım tercümenin de pek serbest ve mütercimlerinin fikirlerini, müdâfaalarını ihtivâ eden zeyiller ile dolu olup, aslı 500 sahife iken, tercümesi 1024 büyük sahife tutmuştur. Bu tezyin ve ilâvelerin bir kısmı fâideli olsa bile, İbn Ḫaldûn mukaddimesinin tam, secî ve itnab illetinden âzâde bir tercümesi elbette daha fâideli olurdu. Mamafih bu gösteriyor ki, Osmanlı türkleri, İbn Ḫaldûn ile XVIII. asırdan itibâren, meşgûl olmağa başlamışlar ve o asırda Osmanlı diyârında artık bu eseri pek meşhûr olmuş ve buradan diğer türk memleketlerine de intikal etmiştir.

Vâkıa İbn Ḫaldûn 'un mantık üzerine yazdığı bir eser ile tarihinin Banî Aḥmed tarihine müteallik olan kısmı İspanya 'da, XV. asırda, mâlûm idi ise de, sonradan kardinal Ximenes tarafından, Gırnata 'nın Bâb al-Ramla meydanında yakılan yüz binlerce kitap arasında, İbn Ḫaldûn 'un kitapları da yakılmıştır. Mukadimenin fransızca tercümesi ilk önce de Slane tarafından yapılmıştır (İbn Ḫaldûn 'un eserlerinin Avrupa 'da intişarının hikâyesi için bk. Nathaniel Schmidt, *Ibn Haldun*, New-York, 1909, s. 1. v.d.). İbn Ḫaldûn, İbn al-Ḫaṭîb 'e göre, bir çok manzûmeler, kitaplar, risâleler ve İbn Ruşd 'ün ve Faḫr al-Dîn Râzî 'nin eserlerinden telhisler, hesap ve mantıka dâir eserler yazmış ise de, bugün bunlar elimizde değildir.

Onun ismini edebîleştiren, her tarafta bulunan eseri, tam ismini yukarıda yazdığımız *Kitâb al-'ibar* 'dır ki, *Muḳaddima* 'si İbn Ḫaldûn 'un bir tarih felsefecisi, bir sosyolog gibi bir az da mübâlega ile tavsifine hizmet etmiştir. 7 cildden ibâret olup, Bulak 'ta 1867 senesinde tab'edildiği gibi, sonradan Mısır 'da tekrar basılmıştır. Bu eser, üç kısma ayrılmış olup, birinci kısım mukaddimeyi, ikinci kısım arap, nebetî, Suriye, İran, yahudi, kıptî, yunan, Roma, türk ve frenk tarihlerini, üçüncü kısım ise Berber ve şimâlî Afrika kavimlerinin tarihlerini ve son 7. cildin bir kısmı da kendinin ve âilesinin hâl tercümesini ihtivâ etmektedir. Bu eserin mukaddimesini bir tarafa bırakırsak, arap, iran ve diğer kavimler tarihlerine âit kısımları o kadar mühim olmayıp, hep ikinci kaynaklardan elde edilmiş toplama tarzında mâlûmat ile yazılmış ve hâlbuki üçüncü yâni Berberlere ve şimâlî Afrika 'ya âit olan kısım daha ziyâde müellifin şahsî tecrübeleri ile tezyin edilmiştir. Fakat buna rağmen bu kısımda kendisinin uzun seyahatleri ve türlü türlü sergüzeştleri ile, kazandığı tecrübelere nazaran, mükemmel bir eser sayılamaz. Bu da gösteriyor ki, „en iyi münekkit, her vakit, en iyi müellif değildir.". İbn Ḫaldûn 'un mukaddimesindeki fikirlerden en çok istifâde eden osmanlı türkiyesi tarihçileri ve bunlardan bilhassa Naîmâ 'dır.

Muḳaddima 'de İbn Ḫaldûn 'un beyân ettiği tarihî-felsefî ve iâtimaî fikirlere gelince, *Muḳaddima* 'de İbn Ḫaldûn tarih fenninin *azîz al-maẕhab* bir fen olduğunu ve mevzûunu beyân ettikten sonra, kendinden evvel gelen tarihçileri ele alarak, msl. Banî İsrâ'îl 'in Tîh sahrâsına 600.000 asker yığdığı kaydının büyük bir mübâlega olduğunu söylemek suretiyle derhâl tenkit fikrini izhâr etmiştir (bk. *al-Muḳaddima*, Mısır, 1322, s. 7 v.d.). Bundan sonra beşerî cemiyetlerde, *bedevî* ve *hazarî* cemiyetlerin münâkaşasına geçilmiş, medeniyet ve bedevî kültür mukayese olunmuş, saltanat sülâleleri, hukûmet ve idâre prensipleri, hilâfet, saltanat ve imâmet bahisleri nazar-i dikkate alınmıştır. İşte bu son bahiste, muhtelif hükûmet müesseseleri, hattâ mûsevî ve hıristiyan müesseseleri münâkaşa edilmiş, Machiavelli 'nin *Prince* adlı eserindeki neticelere benzer neticelere vâsıl olunmuş ise de, İbn Ḫaldûn 'un, Machiavelli gibi riyakâr değil, belki sâdece realist ve dini realitelerin en başında tutan bir mütefekkir olduğu muhakkaktır. Mamafih, hilâfet ve imâmet bahsinde, İbn Ḫaldûn çok serbest ve müstakil fikirler beyân etmiş ve alelıtlâk hukûmette şerîatin mutlaka lâzım olmadığını söylemiş ve hilâfet ile imâmetin ancak erkeklere mahsus olabileceği hukmü ile faslı hitama erdirmiştir (*al-Muḳaddima*, s. 150—155). Şurada istitrat kabîlinden zikredelim ki, eserin tercümesi ve aslı bu bahisleri ihtivâ ettiği için, Abdülhamid II. devrinde, Türkiye 'de satılması ve okunması memnû kitaplardandır. Arapçası, türkçesi ve fransızcası kütüphânelerde kolaylık ile elde edilebilen bu eserin münderecâtını burada tekrar etmekte fayda yoktur. Yalnız, umûmî bir bakış ile, eserin felsefî ve fikrî karakteri yanında, bir de ansiklopedik karakterinin göze çarptığını söylemek lâzımdır.

İbn Ḫaldûn, tarihte ilk defa, tarih fenninin beşer hayatının ictimâî hâdiselerinden bahsettiğini söylemiş ve tarihî vak'aların teselsülünü, sebeplerini (yâni kendi tâbirleri ile *taḥḳîḳ* ve *ta'lîl* ve *kayfiyat al-vaḳâyi'* ve *asbâbihâ*) araştırmak yolunu tutmağı tavsiye etmiştir. İşte bu suretle, eğer tarih bir ilim olmak haysiyetini kazanıyorsa, tarihin mevzûu ictimaî hâdiseler olduğunu söylemekle, hiç şüphesiz birinci defa olarak, İbn Ḫaldûn bu yolu açmıştır. Bu noktadan tarihi tetkik eden İbn Ḫaldûn, devletlerin yükselme, tevakkuf ve düşme devirleri olduğunu söylerken, bu hâdi

selerin yalnız fertlerin ihtiras ve bir hedefe tevecc üh, irâde ve fikir kuvvetleri ile vukûa gelmeyip, ictimâî hâdiselerin büyük rolü olduğunu ifâde etmiştir. Buradan da iklim, yâni su, toprak, mevkî ve gıda bahislerine geçen İbn Ḫaldûn, bu suretle tarihin şumûlünü genişletmiş, velhâsıl tarihi beşer cemiyetinin ilmi hâline getirmiştir. Bu noktada İbn Ḫaldûn'u Machiavelli ile mukayese eden Stefano Colosio (bk. *Introduction à l'étude d'Ibn Khaldun*, *Revue du Monde Musulman*, 1914, XXVI, 319) diyor ki — „Büyük floransalı, bize insanları idâre etmek tarzına dâir mâlûmat verirken, basîretli bir siyâsetçi ve bir diplomat gibi hareket etmiştir. Hâlbuki İbn Ḫaldûn, ictimâî hâdiselere iktisatçı ve feylesof gibi, nufûz eylemiştir" —. Bu münâsebetle şunu da istitraten söyleyelim ki, İbn Ḫaldûn'u kendisinden sonra gelen bir çok mütefekkirlere ve hele birbirine fikren muhâlif müelliflere benzetmek hiç pratik bir yol değildir: msl. İbn Ḫaldûn'un ehemmiyetini ilk defa tebârüz ettirenlerden garplı müellif J. von Hammer'in *Muḳaddima*'yi, türkçe tercümesinden okur okumaz, hemen ona „arabın Montesquieu'sü" unvanını vermesi gibi. Bu bil'akis okuyucunun zihnini karıştıracak bir yoldur.

İbn Ḫaldûn, dinin ictimâî rolünü tamâmen kabûl ettiği gibi, devlette liberal bir politikanın ve hürriyet aşkı yanında nizam muhabbetinin tarafdarıdır. Bu cihetle, devletin sulhü sükûn ve umûmun emniyetini te'min için edeceği masraflara mukabil, halktan mûtedil vergi almak hakkı teslim olunursa da, ferdî hürriyete başka suretle taarruz aslâ câiz görülmez ve bil'akis bu tecâvüz hem halk, hem devlet için muzır sayılır. Böyle bir hukûmet ve hâkimiyet nazariyesi, kendisinin fikir hüriyetine sâhip olduğunu, âşikâr bir surette, göstermektedir. Çünkü islâm nazariyâtının daha ziyâde mutlakiyete temâyül etmesine ve İbn Ḫaldûn'un bizzat iyi bir müslüman olmasına rağmen, bu fikri ifâde etmesi elbette onun geniş düşünceye sâhip olduğuna delâlet eder.

Velhâsıl İbn Ḫaldûn tarih felsefesinin ve bir bakıma göre, sosyolojinin bânîsi ve yahut daha ihtiyatkâr bir tâbir ile, bânîlerinden biridir. Filhakika *Muḳaddima*'de sosyolojiye dâir bahisler ve bilhassa 'ilm-i 'umrân tesmiye ettiği medeniyet ilmine dâir fikirler nazar-i dikkate alınırsa, kendisinin sosyoloji ile alâkasının şâyân-i dikkat bir safha arzettiği görülür. Eseri onun ictimâiyat çerçevesi içinde iktisâdî anlayışlarını da zikretmiştir. Bu husûsta Ġazzālī'den çok müteessir olmuş ve servetin sa'y ile elde edileceğini ifâde ettikten başka, eller ve kollar ile yapılan işi dâimâ yüksek tutmuştur. İbn Ḫaldûn, bir taraftan da rûhiyâta temâs ederek, bu noktada da dini de insanın ictimâî hayatının bir tezâhürü hâlinde gösterir. Gurup rûhiyâtına ve ferdin rûhî hâletlerine, ifrata varmadan, ehemmiyet vermektedir (bk. Ṭāha Ḥusayn, *ayn. esr.*). Velhâsıl aklıyeci bir tarzda hareket ederek, tarihi tetkik eden, sosyolojinin belki de ilk temellerini kuran bu büyük arap mütefekkiri sosyoloji ile tarihi birleştiren bir köprü kurmak husûsunda ilim tarihinde, hiç şüphesiz birincilik mevkiini muhâfaza etmektedir. Yukarıda söylediğimiz gibi, mukaddimenin münderecâtını tekrar etmeğe lüzûm olmamakla berâber, coğrafyadan, antropolojiden, tıptan ve bilhassa arap müellefâtında birinci defa olarak, uyku hastalığından (bk. Max Meyerhof, *Early Mention of Sleeping sickness in Arabic Chronicles*, *Journal of the Egyptian medical association*, Kahire, 1941, XXIV, 284—286) tıptan bir aklıyeciye yakışacak tarzda bahsetmiş olduğu gibi sihir ve kehânetten dahi menfî bir yolda bahseylemiş ise de, sihrin ilmin bir nev'i olduğunu söylemekten de kendisini alamamıştır. Kezâ al-kīmiyā ve nücûm ilmine aslâ tarafdar değildir. İbn Ḫaldûn, fizik ve tabiiyâtın dine mugâyir ve maişet husûsunda fâidesiz olduğu ifâdesi ile, bu ilimlerin terki lâzım geldiğini söylediğini (bk. *Muḳaddima*, Mısır, s. 430) görmek serbest düşünce ve akliyecilik ile şöhret almış bir mütefekkirin bu sözlerine karşı hayret uyandırıyor. Bundan başka İbn Ḫaldûn'un pedagoji ile meşgûl olarak, *Muḳaddima*'sine ta'lîm-i ilmin bir sanat olduğunu ilâve ettiğini görüyoruz (bk. *Muḳaddima*, s. 340 v.d.). Bu fasılda İbn Ḫaldûn islâm memleketlerindeki tedris usûlünü şiddetle tenkit etmekte ve ezbercilik ile hulâsacılığı reddeylemektedir. İbn Ḫaldûn'un eserinde ilimlerin tasnifinde islâmî usûl kabûl edilmiş ve bir ansiklopediye yakışacak tarzda, her ilim hakkında fikirler beyân olunmuştur. Bu kısım birinci kitabın 6. faslının en büyük kısmını işgâl etmektedir. İbn Ḫaldûn'un tarihi ve mukaddimesi ile XIX. asırda garpta aldığı şöhret üzerine, doğduğu yer olan Tunus'ta, Ḫaldūniya adı altında bir ilmî cemiyet, 1897 senesinde, teşkil olunmuş ve bu cemiyet arapça dersler ve diğer suretler ile, Tunus üniversitesine yardımda bulunmuştur. Cemiyetin bir de mecmûası vardır. 1932 senesinde, İbn Ḫaldûn'un 600. doğum yılının, garp ilim âleminin teşebbüsü ile tes'îd edilmiş olduğunu zikredelim. Eserlerinin bir çok tab'ları yapılmış, hattâ bir de mühim eserler için tutulan usûle uyularak, harekeli tab'ı da neşredilmiştir.

Arap âleminde İbn Ḫaldûn'un eserinin bilhassa nazar-i dikkate çarpan cihetî kendisinin arap

lar hakkında gâyet vâzıh ve pek objektif bir surette tenkitlerde bulunmuş olmasıdır. Eserinde arap kavminin karakterleri ve hukûmet idâresindeki muvaffakiyetsizlikleri hakkındaki tenkidleri o kadar şiddetlidir ki, buna arap olmayan bir münekkidin cesâret etmesi şüpheli görülebilir. Bedevî arapların ahlâk ve âdâtından bahsederken, sertlik, zulüm, mutaassıbâne nefret ve kin, marazî haset gibi menfî karakterler yanında izzet-i nefis ve bilhassa ekseriyâ vatanperverlik ve bâzan da kabîlevî bir şekavete yol açan meşhûr 'aṣabiya (bu asabiye için *Muḳaddima*'nin birinci kitabının üçüncü faslında İbn Ḫaldûn'un verdiği ehemmiyet ve bunun umûmiyetle siyâsette tesânüt ile mukayesesi için bk. H. Ritter, *International solidarity groups*, *Oriens*, I, nr. 1, s. 1—44)'yi ehemmiyetle zikreder. Bu tenkitler için *Muḳaddima*'nin Mısır tab'ının birinci kitabının ikinci faslına (s. 118 v. d.) bakmak kâfîdir.

İbn Ḫaldûn'un en son şârihlerinden Abū Ḫaldūn Sāṭi' Bey al-Ḥuṣrī, Beyrut'ta intişâr eden *al-Amālī* mecmuasına yazdığı bir makalede İbn Ḫaldûn'un arapları tenkidinin sâdece Bedevî araplara mütevecc ih olduğu zikredilmekte ise de, o zamanlarda Bedevî araplar ile, medenî araplar arasında fark, ancak ahvâl ve şerâit farkından, msl. zengin ile fakir arasındaki farka benzer bir farktan başka bir şey değildir. Bundan dolayı bu tenkitler hem Bedevî, hem Hazarî araplar için kabûl edilebilir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn'un kendi eserlerinden başka onun hayatına, eserine, nazariyesine dâir yazılmış bir çok eserler ve bilhassa garp eserleri pek çoktur. Tarihi, yâni kısaca *Kitāb al-'ibar*, ilk defa 1867'de Bulak'ta, 7 cild olarak, basılmıştır (emîr Şakīb Arslan'ın Kahire'de bastırmağa başladığı 7 cildlik tab'ın ikmâl edilmediği zannolunur). Berber tarihinin, yâni *Kitāb al-'ibar*'ın 6. ve 7. cildlerinin fransızcası, de Slane tarafından, ilk defa Cezayir'de, 1847—1851 senelerinde, neşrolunmuştur. *Muḳaddima*'nin ilk tab'ı Paris'te, 1858 senesinde, 3 cild olarak, neşredilmiştir. Arapca müteaddit tab'ları vardır. Son fransızca tercümesi Paul Casanova tarafından tashih ve tâdil edilen tab'ı 1932-1933'de, 3 cild hâlinde, neşredilmiştir. *Muḳaddima*'nin türkce tereümeleri: Pirî-zâde'nin tercümesi, İstanbul'da 1275 senesinde, tab' edildiği gibi, Cevdet Paşa'nın bu tercümeyi ikmâl eden cildi de 1277 senesinde tab'olunmuştur. Bundan başka Subhi b. 'Abd al-Raḥmān Sāmī b. al-Şayḫ Aḥmed al-Moravī (yâni Sâmi Paşa-zâde Abdüllâtif Subhî Paşa), mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın teşvikile, *'Ibar*'ın tarih kısmını da tercümeye başlayarak, İran'da Sâsâniyan sülâlesine kadar kısmını *Miftāḥ al-'ibar* adı ile, İstanbul'da, 1276 tarihinde neşrettiği gibi, cildin arkasına *Takmilat al-'ibar* adı ile, iki küçük cild hâlinde, Selefkîler ve Aşkâkaniyân tarihini zeyletmiş ve Eşkâkaniyân sikkelerinin resimlerini de ilâve eylemiştir. *'Ibar*'ın mevcut yazmalarının ve tab'ılarının ve her lisana tercümelerini mükemmel bir fihristi için bk. Nathaniel Schmidt, *Ibn Khaldun* (New-York, 1930)'daki iki ayrı bahise. İbn Ḫaldûn'a dâir türkçe eserler arasında şunları zikredelim. Zeki Velidi Togan, *Tarihte usûl* (İstanbul, 1950), s. 170—179; Ziyâeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken, *İbn Haldûn* (İstanbul, 1940); Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İbn Haldûn ve felsefesi* (İstanbul, 1939). Garp dillerindeki eserler: Ṭāha Ḥusayn, *Etude analytique et critique de la philosophie sociale d'Ibn Khaldoun* (Paris, 1917); H. A. R. Gibb, *The Islamic Background of Ibn Khaldun's Political Teory* (*BSOS*, 1933, VII, 23—31; S. van Den Berg, *Umriss der muhammadanischen Wissenschaften nach Ibn Ḫaldūn* (Leiden, 1912); G. Bouthoul, *Ibn Khaldoun. Sa Philosophie sociale* (Paris, 1930); Mehmed Kâmil Ayad, *Die Geschichte und Gesellschaftslehre Ibn Ḫaldouns* (Stuttgart-Berlin, 1930); E. Rosenthal, *Ibn Khalduns Gedanken über den Staat* (München ve Berlin, 1932); Sobhi Mahmassani, *Les idées économique d'Ibn Khaldoun. Essai historique, analytique et critique* (Lyon, 1932). *Dirāsāt 'an muḳaddimat al-İbn Haldūn*, bu eserde İbn Ḫaldûn'un hayatı ve eserleri hakkında ileri sürülen fikirler üzerine pek esâslı ve çok anlayışlı mâlûmat verilmekte olduğu gibi, İbn Ḫaldûn'un lisanının husûsiyetleri ile muhtelif tab'ların mukayesesi vardır. (Abdülhak Adnan—Adıvar.)

İBN HALDÛN. İBN ḪALDŪN, YAḤYĀ, ABŪ ZAKARĪYĀ (1333—1378), 734 (1333) senesine doğru Tunus'ta doğmuş ve 7?0 ramazanında (teşrin I./teşrin II. 1378) Tlemsen'de vefat etmiştir. Doğduğu şehirde, kardeşi gibi ve her hâlde onunla birlikte, iyi bir tahsil görmüş ve o devirde Ḥafsī'lerin pâyitahtındaki bütün meşhûr hocalardan ders almıştır. İleride bahsi geçecek olan kitabına bakılırsa, şiire ve edebiyata husûsî bir meyli olduğu görülür. Bu zât hakkında elimizde pek az mâlûmat vardır. Bu mâlûmatı bâzı vekayi'nâmeler ile bilhassa 'Abd al-Raḥmān İbn Ḫaldūn'un hâl tercümesinde ve *Kitāb al-'ibar*'ın Berberîlerin tarihine ayrılmış olan kısmında, dağınık bir şekilde, bulmaktayız. Yaḥyā'nın

Tlemsen'de katli, bu kitapta, etraflı bir şekilde, anlatılmıştır. Kendisi de *Buġyat al-ruvvād* adlı eserinin bir kaç yerinde, mesleğine âit, bâzı mâlûmat vermektedir.

Yaḥyā'nın siyâsî hayatı ancak 757 (1356)'de başlar. O sırada, kardeşi — ki az zaman sonra hapse atılmıştır — ile birlikte, Fas sultanı Abū Sālim'in nezdinde bulunuyordu. Sultan, elinde esir olarak bulunan iki Ḥafsī emîrini Tlemsen'den Bicāya'ye gönderdi. Yaḥyā, kardeşinin yerine, emîr Abū 'Abd Allāh'ın mâbeyincisi sıfatı ile, bunlara refâkat etti. Bu emîr, uzun bir muhâsaraya rağmen, Bicāya'yi geri almağa muvaffak olamayınca, Tlemsen hukümdarı Abū Ḥammū II.'nun maddî yardımını te'min etmek üzere, Yaḥyā'yı, murahhas olarak, bunun nezdine yolladı (764 = 1362). Yaḥyā Tlemsen'de iyi karşılandı ve istediğini elde etti. Bu şehirde, mevlid bayramını geçirdi ve bu münâsebet ile de bir manzûme yazdı. Ondan sonra gidip, efendisini Abdülvâdilerin sarayına getirdi (8 cemâziyelâhır = 26 mart 1363). Az bir zaman sonra, her ikisi Abū Ḥammū tarafından gönderilen bir sefer hey'eti ile birlikte, Bicāya'ye doğru yola çıktılar.

767 (1365/1366)'de Ḳoṣanṭīna emîri Bicāya'yi zaptetti ve Yaḥyā'yı, Bōna'de, hapse attırarak, mallarını müsâdere etti. Bir müddet sonra Yaḥyā kaçtı ve Biskra'ya, İbn Muzenī ile kardeşinin yanına, gitti. Biskra'da iken, *Buġyat al-ruvvād* adlı eserinde de bahsettiği üzere, 'Uḳba'nin mezarını ziyâret ettiği anlaşılmaktadır. Abū Ḥammū'nun isteği üzerine, 769 (1397)'da ayrılıp, Tlemsen'e gitti. Oraya 769 senesi recebinde (şubat 1368) vardı ve Abū Ḥammū kendisini *kātib al-inşā'* tâyin etti. Tlemsen'in Merînîler tarafından zaptedilmek tehlikesine mârûz olduğunu anlayınca, Abū Ḥammū'nun lûtuflarını unutarak, ondan ayrılmakta (772 = 1371 bidâyeti) ve Merînî sultanı 'Abd al-'Azīz'in, daha sonra da, halefi Muḥammed al-Sa'īd'in hizmetine girmekte tereddüt etmedi. Yaḥyā Tlemsen'e, ancak Fās al-Cadīd'in 775 (1373)'te, Sultan Abu 'l-'Abbās tarafından zaptından sonra, dönmüştür. Abū Ḥammū kendisini iyi bir şekilde karşıladı ve ona eski husûsî kâtiplik vazifesini iâde etti; Yaḥyā, sultanın itimadını tekrar kazandı ve bu yüzden, saray mensûplarının ve bilhassa Abū Ḥammū'nun büyük oğlu ve Tlemsen tahtının meşrû vârisi Abū Tāşfīn II.'in kıskançlığını celbetti. Veliahd para ile bir takım adamlar tuttu ve 780 (1378) senesinde, bir ramazan gecesi, bunların başına geçti. Yaḥyā'nın saraydan çıkmasını beklediler ve onu çıkar-çıkmaz öldürdüler. Bu cinâyetin oğlu tarafından yaptırıldığını öğrenen Abū Ḥammū suçluları cezâlandırmağa cesâret edemedi.

İşte Yaḥyā'nın siyâsî hayatı böylece sona ermiş oldu. Kardeşinin hayatından daha uzun ve daha parlak olmayan bu hayatın, bize *Buġyat al-ruvvād fī ẕikr al-mulūk min Banū 'Abd al-Vād* adında ayrıca edebî kıymeti olan tarihî bir eser kazandırmak gibi bir üstünlüğü olmuştur. Brosselard ile Bargès, Tlemsen'e dâir vücûda getirdikleri eserde, bu kitaptan pek çok faydalanmışlardır. Sözü geçen müelliflerin eseri (arapça metin ve fransızca tercümesi) tarafımdan *Histoire des Beni 'Abd al-Wād, rois de Tlemcen* (beheri 3'er cüzlük, 2. tab., Cezayir, 1904—1911—1913) adı altında neşredilmiştir. Tlemsen emâretinin tarihi, Abū Ḥammū II.'nun uzun ve zaman-zaman parlak devrini anlamak husûsunda bilhassa mühimdir. Sultanın mahrem-i esrârı ve kâtibi olmak dolayısı ile, Yaḥyā, siyâsî vesîkaların asıllarından faydalanmak ve bunlardan bir çoğunu eserine aynen geçirmek imkânını bulmuştur. Yaḥyā'nın eseri, hâl tercümesi yukarıda adı geçen kardeşininki gibi geniş bir mevzûu içine almadığı gibi, onun kadar geniş bir görüş kabiliyetine ve tenkit zihniyetine de sâhip değildir. Buna rağmen, edebî kıymet bakımından, ondan üstündür. Bu eserde Yaḥyā, iyi bir muharrir ve şâir olduğunu isbat etmiştir. Zarif üslûbu çok zaman asîl bir edâya bürünmekte ve vak'aları eski güzîde muharirlerin fikirleri ve fıkraları ile süslenmektedir. İbn Ḫaldūn yalnız Fas'ın siyâsî tarihini yazmakla iktifâ etmemiş, eserinde muâsırları olan saray şâirlerinin bir çok manzûmelerini nakleylemiş, zamanın âlimleri ile Tlemsen sarayında yapılan edebî toplantılara ve başka bir yerde tesâdüf edilmeyen daha bir çok husûslara dâir mâlûmat vermiştir. Bu mâlûmat, XIV. asırda Abdülvâdilerin pâyitahtındaki fikrî hayat hakkında, oldukça doğru, bir fikir edinmeğe imkân vermektedir.

Bibliyografya: maddede zikredilmiş bulunan müelliflerden başka bk. bir de Bergès, *Complément de l'histoire des Beni Zeiyan* (Paris, 1887), s. 205—217.

(ALFRED BEL.)

İBN HÂLEVEYH. İBN ḤĀLAVAYH (ḤĀLŌYA), ABŪ 'ABD ALLĀH AL-ḤUSAYN B. AḤMED B. ḤAMDĀN AL-ḤAMAẒĀNĪ, (?—980) tanınmış arap nahiv ve lûgat âlimidir. Doğum tarihi zikredilmiyor. Aslen Hemedanlı olup, 314 senesinde Bagdad'a gelmiş ve orada İbn Mucāhid (ölm. 324) ile Abū Sa'īd al-Sīrāfī (ölm. 368)'den *Kur'an*, İbn Durayd [b.bk.], Niftavayh (ölm. 323), İbn al-Anbārī [b.bk.], Abū 'Omar al-Zāhid (ölm. 345)'dan sarf ve nahiv ve adâb, Muḥammed b. Maḥlad al-'Aṭṭār (ölm. 321)'dan ve daha başka âlimlerden hadîs tahsil etmiştir. Bilâhare, Suriye'ye giderek, Haleb'de yerleşmiştir. Ẕahabī'ye nazaran Meyyafârikîn'de ve Ḥimṣ'ta da bulunmuştur. Kûfe ve Basra nahviyyûn mektepleri arasında bir iktitafçı vaziyeti aldı. Muallim olarak büyük bir şöhret kazandı. Kendisini oğullarının tâlim ve terbiyesine me'mûr etmiş olan Ḥamdānī Sayf al-Davla nezdinde pek ziyâde itibâr sâhibi idi. Aynı zamanda beğenilen bir şâir idi ve çok defa al-Mutanabbī [b.bk.] ile şiddetli mücâdelelerde bulundu. Sarf âlimi İbn Durustavayh (ölm. 347) hâl tercümesi sâhibinin nazariyelerine *Kitāb al-radd 'alā İbn Ḫālavayh fi 'l-kull va'l-ba'ż* (*Fihrist*, 63, 15,)'da hücûm etmiştir. İbn Ḫālavayh 370 (980) senesinde Haleb'de vefat etmiştir.

Eserlerinden şun'ar mahfûzdur: *a. Kitāb laysa*, bunun ilk nısfını H. Derenbourg neşretmiştir (*Hebraica*, X, 88—105, *Amer. Journ. of Sem. Lang. and Lit.*, 1898 XIV, 81—93, 1898/1899 XV, 32—41, 215—223, 1901 XVIII, 36—51, eksik olarak 1327'de Kahire'de tabedilmiştir (nşr. Aḥmed b. al-Amīn al-Şinkīṭī); *b. Kitāb* (*Risāla fī*) *i'rāb ṣalāṣīn sūrat al-mufaṣṣal* (yazma, Brockelmann'da); *c. Şarḥ maḳṣūrat İbn Durayd* (yazma, Paris, Bibl. Nat., nr. 4231, IV ve Brockelmann, *göst. yer.*, I, III; *d.* bir mukaddime ile berâber yazmış olduğu Abū Firās [b.bk.] *Dīvān*'ı; *e.* Ṣa'lab'in Suyūṭī'de münderiç sarfa dâir bâzı izâhatının tenkidini ihtivâ eden *al-Aṣbāh va 'l-naẓā'ir* (Haydarâbâd, 1317) IV, 137—140. Kendisine atfedilen *Kitāb al-şacar* S. Nagelberg tarafından (*Kitâb aş-şağar*, Diss. Zürich, Kirchhain, 1909) mukaddimesinde gösterildiği vecihle Abū Zayd [b. bk.]'e âittir. İbn Ḫālavayh bunu derslerine esâs ittihaz etmiştir. Yine eserleri arasında zikredilen *Kitāb al-'aşarāt*'ın da İbn Ḫālavayh tarafından kaleme alınmıştır. Bu kitap hocası Abū 'Omar al-Zāhid'in eserinden başka bir şey değildir (Brl., *Verz.*, nr. 7014).

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 84 ve 35, 7 v.d.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 193 ve nr. 49, s. 65, yukarı tarafta (trc. de Slane, I, 456 v.dd. ve 105); al-Ẕahabī, Cod. Warner, 654, III (*Cat.*, II, 126 v.d.), s. 29 v.d.; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 231 v.d.; Flügel, *Die gramm. Schulen d. Araber, Abhandl. d. Dtsch. Morg. Ges.*, II, 230 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 125 ve orada gösterilmiş bulunan bibliografya.

(C. VAN ARENDONK.)

İBN HALLİKĀN. [Bk. İBN HALLİKÂN.]

İBN HALLİKÂN. İBN ḪALLİKĀN, AḤMED B. MUḤAMMED B. İBRĀHĪM ŞAMS AL-DĪN ABU 'L-'ABBĀS AL-BARMAKĪ AL-İRBİLĪ AL-ŞĀFI'Ī, (1211—1282), 11 rebiülâhır 608 (23 eylûl 1211'de Erbil'de doğmuş bir arap müverrihi olup, 626 senesinden itibâren al-Cavālīkī ve İbn Şaddād devirlerinde Haleb'de ve daha sonra, Şam'da tahsil etmiştir. 636 (1238)'da Kahire'ye gitmiş ve baş-kadı Yūsuf b. al-Ḥasan al-Sincārī'yi istihlâf etmiştir. 659 (1261)'da baş-kadılık ile Şam'a gitmiş, fakat bu vazife 5 sene sonra şâfi'îlere hasr ve 10 sene sonra da tamâmen lağvedildiği cihetle mevkiini kaybetmiştir. 7 sene Kahire'de al-Faḫrīya medresesinde müderrislik ettikten sonra, eski vazifesine iâde edildi; fakat 680 senesi muharreminde (mayıs 1281) ikinci defa olarak işini kaybetti. al-Amīnīya medresesinde müderris bulunduğu sırada, 16 recep 681 (21 teşrin I. 1282)'de vefat etti. Başlıca eseri olan *Vafayāt al-a'yān va anbā' abnā' al-zamān*'a 654 (1256)'te Kahire'de başlamış, fakat Şam'daki vazifesinin devamı müddetince fâsıla vermeğe mecbûr olmuştur. Bunu 12 cemâziyelâhır 672 (4 kânun II. 1274)'de ikmâl eylemiştir. Müellifin nüshası Brit. Mus. (bk. *Catalogues*, nr. 1505, *Suppl.*, nr. 607; krş. Cureton, *JRAS*, 1841, VI, s. 225; Wüstenfeld, *Gött. Gel. Anz.*, 1841, s. 286)'da bulunmakta ve seleflerinin eserlerinden bir çoğu kaybolmuş olduğu cihetle (krş. Wüstenfeld, *Über die Quellen des Werkes İbn Challikani Vitae illustrium hominum*, Göttingen, 1837) hâl tercümesi ve edebiyat tarihi husûsunda gâyet kıymetli bir vesika teşkil etmektedir. bk. *İbn Challikani Vitae illustrium virorum nunc primum arab.* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1835—1843; *Vie des hommes illustres de l'Islamisme en Arabe, İbn Ḫallikān* (nşr. M. G. de Slane) Paris, 1838—1842 (yalnız nr. 678'e kadar), 1275, 1299'da Bulak'ta, 1310'da Kahire'de tab' ve 1284'te Tahran'da taş-basması olarak neşredildiği gibi, 1280'de İstanbul'da türkçeye tercüme edilmiştir. (İbn Ḫallikan, *Biographical Dictionary*, arap.'dan ingl.'ye trc. M. G. de Slane, 4 cild, Paris, London, 1843—1871).

683 (1284) tarihinde Ba'albak kadısı iken vefat eylemiş olan birâderi MUḤAMMED BAHĀ' AL-DĪN'in *al-Tārīḫ al-aḫbār fi ṭabaḳāt al-'ulamā' va aḫbārihim*'in müellifi olduğu zannedilir; bk. *Bibl. Bodleianae Codd. Mss. Orient. Catalogues*, a J. Uri *conf.* Pars I, nr. 747; Wüstenfeld, *ayn. esr.*, nr. 359.

Bibliyografya: Birzālī (bizzat İbn Ḫallikān tarafından verilmiş olan mâlûmata müsteniden) Uluġḫānī'de, *History of Gujarāt* (nşr. Ross), s. 184; Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'īya al-kubrā*, V, 14; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 320; Quatremère, *Mamlouks*, I, 2, 180 v.dd.; ayn. mll., *JA*, seri 9, III, 467; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, s. 358; R. Basset, *Notice sommaire des mss. orient.*

de deux bibliothèques de Lisbonne (Lisbonne, 1894), s. 4—6; Brockelmann, *GAL*, I, 326—328; Cl. Huart, *Littérature arabe*, s. 196—198; Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, s. 451 v.d. (C. BROCKELMANN.)

İBN ḤAMDÎS. [Bk. İBN HAMDÎS.]

İBN ḤAMDÎS. İBN ḤAMDÎS, 'ABŪ MUḤAMMED 'ABD AL-CABBĀR B. ABÎ BAKR, arap şâiri (1055—1132) olup, 447 (1055) senesine doğru Sicilya'da Siracusa şehrinde doğmuş ve genç yaşında şiir sâhasında temâyüz etmiştir. 471 (1078) tarihinde ada Normanlar tarafından zaptedildiği zaman İspanya'ya kaçtı ve bir müddet orada İşbilîya'de Abbâsî al-Mu'tamid [b. bk.]'in sarayında vakit geçirdi; bu halifeyi esârette dahi tâkip etti (484 = 1091). al-Mu'tamid'in 488 (1095)'de vefatından sonra al-Mahdîya'de ikamet etti. Ömrünün son senelerini Bicâya'de geçirdi ve orada 527 (1132) senesinde vefat etti. Diğer tarihler Majorka adasında vefat ettiğini beyân eder. Bir *Divān* bırakmış ve Amārî bunun bir çok parçalarını nakleylemiştir. Krş. C. C. Moncada, *Il Divan del poeta Abi Muhammed 'Abd al-Djabbar Ibn Hamdis il Siciliano pubblicato* (Palermo, 1883) ve *Il Canzoniere* (nşr. C. Schiaparelli), Roma, 1897; Kâtib Çelebî (II, 196) bundan maada bir Cezayir tarihi vücûda getirmiş olduğunu rivâyet eder.

Bibliyografya: Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, bk. fihrist; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, s. 186 v. dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 269 v.d.; *Suppl.*, I, 474 v.d.

İBN ḤAMDŪN. [Bk. İBN HAMDÛN.]

İBN ḤAMDÛN. İBN ḤAMDŪN, BAHĀ' AL-DÎN ABU 'L-MA'ĀLÎ MUḤAMMED B. AL-ḤASAN, 495 (1101) senesinde Bağdad'da doğmuş bir arap filologudur. Halifenin sarayında muhtelif me'mûriyetlerde bulunmuş ve *Kāfi 'l-Kufāt* unvanını almıştır. Fakat fikrî istiklâlinden dolayı halife al-Mustancid'in memnûniyetsizliğini celbeylemiş ve bu yüzden 562 (1167)'de hapsedilmiştir. Az bir müddet sonra hapishânede vefât etmiştir. *al-Tazkira* unvanlı filoloji ve tarihe dâir büyük bir antolojinin müellifidir. Krş. Amedroz, *Tales of official life from the „Tadhkira" of Ibn Hamdun ...* (*JRAS*, 1908, s. 409 v.d.)

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 280 v.d.; *Suppl.*, I, 493 (burada hâl tercümesine âit daha etraflı mâlûmat vardır).

İBN ḤAMMĀD. [Bk. İBN ḤAMMÂD.]

İBN ḤAMMÂD. İBN ḤAMMĀD, ABŪ 'ABD ALLĀH MUHAMMED B. 'ALÎ, arap tarihçisi, Fâtimîlere âit bir tarih kitabının müellifidir. Yaşamış olduğu devir sarîh bir surette bilinmemektedir. Yalnız Muvahhidler sülâlesinin iktidar mevkiine gelmesinden sonra ve sinden Trablus'taki Banī Ḫazrūn r beti ile bahseden İbn Ḫaldūn (*Kitāb a* VII, 43)'dan evvel yaşamış olduğu dur. Tab'edilmemiş olan tarihi, elolarak, Paris'te Bibl. Nat. (nr. 1888) Cezayir şehri millî kütüphânesinde (n 3, nâtamam) bulunmaktadır. Biri Uba lāh'a ve diğeri Abū Yazīd al-Muḥallad iki parçası Cherbonneau tarafından te edilmiştir (*JA*, 1852, II, 470 v.d.; 1 199 v.dd.). (RENÉ BASS

İBN HĀNİ' [Bk. İBN HÂNİ.]

İBN HÂNİ. İBN HĀNİ', ABU 'L-ḲASİM ABU 'L-ḤASAN) MUḤAMMED B. HĀNİ' B. ḤAMMED B. SA'DŪN AL-AZDÎ (?—973), b ta, diğer meşhûr olan İspanya'nın arap Abū Nuvās İBN HĀNİ' AL-ḤAKAMÎ [bk. m ABŪ NUVÂS.]'den tefrik etmek için, daha ziyâ İBN HANİ' AL-ANDALUSÎ nâmı verilmiştir. P bası Hāni' Tunus'ta al-Mahdîya civarınd köylerden birinde doğmuş ve bilâhare İspa 'ya hicret ederek, bir rivâyete göre, Elvira ve diğer bir rivâyete göre de, Kurtuba'da yer miştir. İbn Hāni' bu iki şehirden birinde d yaya gelmiş, fakat Kurtuba'da tahsil et ve evvelâ Elvira'ya ve daha sonra İşbil 'ye gitmiştir. 27 yaşına geldiği zaman nâ hareketleri ve boş-boğazlığı yüzün esâsen kendisini yunan feylozoflarının fik rine iştirâk ile itham eden halkın kinini etmiş ve bunun üzerine aynı fikirde o'm itham edilmekten korkan hâmîsi tarafı İşbilîye'den uzaklaştırılmıştır. İbn Hāni' o man Afrika'ya, Fâtimîlerden al-Manṣūr'un a edilmiş kölesi olup, generalliğe kadar yükselmiş bulunan Cavhar'in nezdine, gitti. Bundan hakkında tanzim eylemiş olduğu bir kas için, 200 dinardan fazla bir câize alamadı dan, hemşehrileri olan Ca'far b. 'Alī b. Fal b. Abī Marvān ve Yaḥyā b. 'Alī b. Ḥamd al-Andalusî'nin idâresi altında bulunan Cezayir'de kâin al-Masîla (Msîla)'ya gitti. Kendisine pek ziyâde hürmet göstermiş olan bu iki zât hakkında çok güzel medhiyeler ya mıştır. al-Manṣūr'un oğlu olan Fâtimî sultan al-Mu'izz Abū Tamīm Ma'add b. İsmā'īl, Hāni'yi nezdine dâvet eylemiş ve kendisi sarayda vazife vererek, lûtuflara garketm tir. al-Mu'izz Mısır'a gittiği zaman, İbn Hā ona vedâ etmiş ve âilesini getirmek üzere, Magrib'e dönmüştür. Bingâzî mıntakasında kâ Barḳa'ya geldiği zaman orada 362 senesi rec binin çıkmasına yedi gün kala (20 nisan 973 36 yaşında katledildi. Katline dâir muhtelif r vâyetler mevcuttur. Vefâtını haber aldı man Mısır'da bulunan al-Mu'izz: — „Bu ş